
TÜRKLER
2
BOZKIRIN HAZİNELERİ

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 18
TÜRK DÜNYASI

Editörler

HASAN CELAL GÜZEL

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK

PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI
2002 – ANKARA

YAYIN KURULU

DANIŞMA KURULU

C. CEM OĞUZ

KOORDİNATÖR
ÖZLEM DİLMEN

REDAKTÖRLER
DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN / DOÇ. DR. HAMİT ERSOY / ELNUR AĞAYEV

MÜTERCİMLER
DR. KEZBAN ACAR / ALESKER ALESKEROV / BANU BEKTAŞ / FAHRİ DİKKAYA / NİLÜFER EROL /
YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ / BÜLENT KENEŞ / IŞIK KUŞÇU / NURŞEN ÖZSOY /
LİLİYE SABİROVA / DR. HARUN TAŞKIRAN / BOĞAÇ BABÜR TURNA / ZÜLFİYE VELİYEVA /
MURAT YAŞAR / ALİM YILMAZ

TÜRKÇE REDAKSİYON
DOÇ. DR. NURETTİN DEMİR / DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ / YRD. DOÇ. DR BİLGEHAN A. GÖKDAĞ /
DR. MURAT KÜÇÜK / GÖNÜL ĞÖKDEMİR / FARUK GÖKÇE

SEKRETERYA
SEVAL YALIN / AYLA TEZCAN / GÜLİZAR AI.TUNYURT / FATMA AI.BAYRAK / BURCU ÖZDEMİR

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y.: Adı geçen yazma
ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften
ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG: Archivio di stato di Genova
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.: Bin, İbn
BA: Başbakanlık Arşivi
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics
C.Th.: Codex Theodosiarus
CA: Cevdet Askeri
CAJ: Central Asiatic Journal
CD: Cevdet Dâhiliye
CH: Cevdet Hâriciye
CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan-ü Lügati’t-Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.: Encyclopedia Britanicca
EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya
EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü
FO: Foreign Office, İngiltere
GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.: Hicrî
HH: Hatt-ı Hümâyûn
İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD: İrâde-i Dâhiliye
İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan
İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA: Journal Asiatique
JAOS: Journal of American Oriental Society
JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS: Journal of Turkish Studies
K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB: Kutadgu Bilig
KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD: Mühimme Defteri
MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan
MGH: Monumenta Germaniae Histórica

MM: Mâliyeden Müdevver
MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi
MTM: Millî Tetebbular Mecmuası
MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.: Neşreden
Op. cit: Adı geçen eser
OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI: Revue des Etudes Islamiques
RGDA: Rusya Devlet Arşivi
RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki
s.: Sayfa
S.: Sayı
SA: Sovietskaya Archeologiya
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS: ...Şer'iye Sicili
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD: Tahrir Defteri
TDA: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten
TDK: Türk Dil Kurumu
TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED: Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: Türkiyat Mecmuası
TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT: Türkische Turfantexte
TTK: Türk Tarih Kurumu
TÜED: Türk Etnografya Dergisi
VD: Vakıflar Dergisi
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

SEKSENDOKUZUNCU BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİL ve EDEBİYAT

A. Cumhuriyet Döneminde Türk Dili

Cumhuriyet Döneminde Türkçe / Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın [s.15-53]

Türk Dil Kurumu Başkanı / Türkiye

Yazı dili olarak en az 1300 yıllık geçmişe sahip Türkçenin konuşma dili tarihi çok daha öncelere uzanır. İlk yazılı kaynaklardan olan Orhon Yazıtlarında kullanılan dilin işlekliği, akıcılığı, dildeki soyut kavramlar için kullanılan sözlerin özellikleri ve kimi ölü dillerdeki söz benzerliği2 göz önüne alındığında Türkçenin dört-beş bin yıllık bir konuşma dili tarihine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yeryüzünde çok az sayıda dil, bu kadar tarihî derinliğe sahiptir. Kökleri binlerce yıl öncesine dayanan Türkçe, Türklerin değişik kültürlerle teması dolayısıyla pek çok dille etkileşim içerisine girmiş, söz (kelime) alışverişinde bulunmuştur.3 Zaman zaman etkilenme tek yönlü olmuş, dönemin baskın kültürlerinin etkisiyle Türkçeye yabancı dil ögeleri doluşmuştur. Bu olumsuz durum; kimi şair, yazar ve aydınların tepkileriyle karşılaşmışsa da Türkçedeki yabancı sözlere, yabancı dil birimlerine karşı en sistemli, en etkili ve sonuç verici çalışma Cumhuriyet döneminde olmuştur. Türkçenin bilim dili hâline gelmesi düşüncesi,

Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Türkçe üzerine bilimsel çalışmalar da Cumhuriyet döneminde yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı devletinin son dönemlerinde ortaya çıkan ve giderek artan dil tartışmaları, Cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nde dilin bir devlet politikası hâline gelmesi ve bu alanda yapılan atılımlarla Türkçenin yeni bir evresi başlamıştır. Yıllardır tartışılan konular ve çözüm bekleyen sorunlar, Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün önce alfabe, daha sonra da dil alanında yaptığı devrimlerle çözülmüştür. Ancak, Türkçe üzerine yapılan tartışmalar bitmemiştir. Dilde bugün ulaşılan noktayı iyi kavrayabilmek, tartışmaların kökenine inebilmek için Cumhuriyet öncesi dil tartışmalarına, hatta Anadolu'da Türk yazı dilinin kurulduğu dönemde Türkçenin durumuna ve Türkçe konusundaki görüşlere de kısaca değinmek gerekir.

Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Kuruluşu ve Türkçeye Bakış

Türkçenin XIII. yüzyılda Anadolu'da yeni bir yazı dili olarak gelişmeye başladığı yıllarda Arapça ve Farsça bilim ve edebiyat dili olarak hüküm sürüyordu. Arapça veya Farsça yazmak üstünlük sayılıyordu. Zamanla Fars kültürünün etkisinin artmasıyla Farsça yazma eğilimi daha da arttı. Halk ise bu dilleri bilmiyor, Türkçeden başka dili anlamıyordu. Anadolu Beylikleri Dönemi'nde de Arapça ve Farsçayı bilmeyen Türk beyleri, edebî ve dinî ürünlerin Türkçeye çevrilmesine öncülük ettiler. İşte Karamanoğlu Mehmet Bey, böyle bir ortamda çok ünlü fermanını okutarak; divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka bir dilin konuşulmasını yasakladı.

Şairlerin ve yazarların bir bölümü Türkçe ile eser vermenin güçlüğünden yakınıyorlar, Türkçenin yetersiz olduğunu, darlığını dile getiriyorlardı. Buna en iyi örnek Hoca Mesut'un Türkçeye çevirdiği[4] Süheyl ü Nev-bahâr'dır.

Gerek söz varlığı gerek dil bilgisi özellikleri bakımından Eski Anadolu Türkçesinin en değerli eserlerinden biri olan ve çeviri olmasına rağmen Türkçeyi kullanmaktaki becerisi, üstün sanat gücüyle özgün bir eser ortaya koyan Hoca Mesut, son beyitlerde eseri Türkçe yazdığı için âdeta özür dilemekte, Türkçe yazarken vücudunun yarısının eridiğini söylemektedir:

Bu arada özrüm hemîn yeng durur
Ki Türk’ü< dili gi< degül teng durur
***
Arabca vü yâ Pârsî olsa lafz
Ki nazm olıcak Türkî’ye gelse lafz
Geh aslınca kalur gehî kalmaz
Zaruret olup vezn anı almaz
Delim dürlü tagyîr ü tebdîl olur
Bu Türk’ü< dili bir aceb dil olur
***
Bu bir niçe beyti düzince benüm
Hacâletden eridi yaru tenüm[5]

Hâlbuki eserin Türkçeye çevrilmesinin sebebinin açıklandığı bölümde son zamanlarda Türkçeye eğilimin arttığı, Türkçeye çevrilmesi durumunda eserin meşhur olacağı düşüncesi işlenmiştir.[6]

Geniş halk kitleleri arasında taraftar bulmak, düşüncelerini ve inançlarını yaymak isteyen mutasavvıfların ise eserlerini Türkçe yazdıklarını, dillerinin de son derece anlaşılır olduğunu görüyoruz. Türkçenin avam dili olarak görüldüğünü, Türkçeye kimsenin bakmadığını dile getiren Âşık Paşa, eserini bugün de anlaşılır bir dille yazmıştır:

Gerçi kim söylendi bunda Türk dili
İlle ma’lûm oldı ma’nî menzili

***

Çün bilesin cümle yol menzillerin

Yirmegil sen Türk ü Tâcik dillerin

Kamu dilde var-ıdı zabt u usûl

Bunlara düşmiş-idi cümle ukûl

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı

Türklere hergiz gö<ül akmaz-ıdı7

Âşık Paşa, eserini Türkçe yazmasının sebebinin Türklerin de bilimlerden haberdar olması düşüncesine dayandırmaktadır:

Tâ ki mahrûm kalmaya Türkler dahı

Türk dilinde anlayalar ol Hakı 8

Bu düşüncelerle Türkçe yazılan eserler, toplumda Türkçe eserlere olan ilgiyi artırmıştır. Âşık Paşa'dan sonra gelen şairler de, Türk diliyle ortaya koydukları eserleri Türklere yararlı olmak için yazdıklarını söyleme gereği duymuşlardır, Devletoğlu Yusuf yazdığı manzum Vikaye'nin ön sözünde Türkçe yazdığı için ayıplanmamasını, daha önce Türkçe yazan büyük âlimlerin eserleri sayesinde anlamın üzerindeki örtünün kaldırıldığını, böylece kimsenin bundan utanmadığını belirtmektedir.9

Böylece Beylikler Dönemi'nde ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu izleyen ilk iki yüzyılda Türkçe yazmak ve söylemek yaygınlaştı. Bu dönemde bugün bile anlaşılır bir Türkçe ile eserler yazıldı. Bu eserlerde Arapça ve Farsça kökenli alıntı sözler de vardı, ama yabancı ögelerin yoğunluğu fazla değildi. Ancak, XV. yüzyıldan itibaren Türkçede Arapça ve Farsça alıntıların artması, Türkçenin önce söz varlığını, sonra da söz dizimini etkilemeye başlamıştır. Türkçede karşılığı olan sözler için bile alıntı sözler kullanılması, dildeki yabancı ögelerin oranını yükseltirken Türkçe ögelerin oranının gittikçe azalmasına neden olmuştur. XV. yüzyılın sonlarına doğru Aydınlı Visalî'nin sade bir Türkçe ile yazdığı

manzumelerden sonra XVI. yüzyılda Tatavlalı Mahremî ile Edirneli Nazmî de bu akımı sürdürmek istemişlerdir. Bu iki şairin “Türkî-i basit” adını verdikleri bu manzumeler aruz ölçüsüyle yazılmış olmakla birlikte, çok sade bir dille kaleme alınmıştır. İçinde hiçbir yabancı söz yoktur. Türkî-i basit hareketi, divan diline karşı bir tepki sayılmaktadır.10

Zamanla Arapça ve Farsçanın Türkçedeki yoğunluğu o kadar arttı ki Osmanlı Türkçesi olarak adlandırdığımız bu dili tam olarak anlamak için Arapça ve Farsçayı bilmek bir zorunluluk hâline geldi. Bu durum Arapça ve Farsçaya olan ilgiyi artırdı, giderek Osmanlı Türkçesiyle yazmak yerine doğrudan doğruya Arapça veya Farsça yazmak eğilimi yaygınlaştı. Halkın konuşma dili, halk edebiyatı ürünlerinde yaşıyordu, ama bu dil “kaba Türkçe” sayılıyordu. Arapça ve Farsçaya eğilim o kadar artmıştı ki ana dili bu diller olan şairler el üstünde tutuluyordu. Bu durumu içine sindiremeyen Mesihî:

Mesihî gökden inse< sa<a yer yok
Yüri var gel Arabdan ya Acemden

diyerek isyanını dile getirmiştir.11

Dil öğretiminden Arapçanın veya Farsçanın öğretiminin anlaşıldığı bu dönemde, dil bilgisi denilince de akla Arapçanın veya Farsçanın dil bilgisi gelmektedir. Anadolu’da Türk yazı dilinin kurulduğu XIII. yüzyıldan 1851’de basılan ilk Türkçe dil bilgisi eseri olan Ahmet Cevdet Paşa ile Fuat Paşa’nın yazdıkları Medhal-i Kavaid’e kadarki altı yüzyıllık dönemde yazılan tek dil bilgisi kitabı Bergamalı Kadrî’nin 1530 yılında Veziriazam İbrahim Paşa adına yazdığı Müyessiretü’l-Ulûm adlı eserdir.12 Medreselerde Arapça ve Farsça en küçük ayrıntısına kadar öğretilirken, Türkçe öğretimi ihmal ediliyor, Türkçenin öğretimi akla bile gelmiyordu. Oysa Avrupa’da Türkolojinin geçmişi XIV. yüzyıla kadar çıkmaktadır. XIV. yüzyılın başlarında Kuman Türklerinin dili üzerine Avrupa’da yazılan

Codex Cumanicus ve bu eserden önce yazıldığı bilinen Moskova'da bulunan küçük bir sözlük, bu alanda yabancı bilim adamlarının ilk eserleridir.

Pietro Ferraguto'nun 1611'de yazdığı Grammatica Turca, Hieronymus Megiserus (Megiser)'un 1612'de yazdığı Institutiones Lingvae Turcicae Libri Quatuor, Avrupa'da çıkan ilk Türkçe gramerlerdir.13

İhmal edilen bir başka konu da Osmanlı Türkçesi yazısında Türkçe sözlerin yazılışlarıydı. Arap kaynaklı alfabenin kullanıldığı Osmanlı Türkçesi yazısında Türkçe sözlerin yazılışları uzun süre bir esasa bağlanamamıştı. Türkçe kökenli sözlerde özellikle ünlülerin yazılışları dönemden döneme, eserden esere değişiklik gösterdiği gibi, Türkçe bir sözün aynı eserde, hatta aynı eserin aynı sayfasında ve satırında yazılış farklılıkları görülebiliyordu. Osmanlı Türkçesi yazısında Türkçe sözlerin yazılışları ancak XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında bir esasa bağlanabilecekti. Arapça ve Farsça kökenli sözlerin yazılışları belirli kurallara dayalıydı. Bu kurallar ise dil öğretimi ile sağlanıyordu. Kâtipler ve müstensihler Arapça, Farsça kökenli sözleri doğru yazmak için özen gösterirlerken, Türkçe sözlerin yazılışlarına aynı özeni göstermiyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Türkçesiyle yazılmış yazıların okunuşunda sık sık yanlışlığa düşülüyordu.

Öğretim dili konusunda farklı bir uygulama, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Askerî Tıp Okulu'nun kuruluşunda görüldü. II. Mahmut, 1827'de Askerî Tıp Okulunu kurduğunda, tıp alanında kaynak bulunmaması yüzünden Fransızca öğretim dili olarak kabul edilmiş ve Avrupa'dan Fransızca bilen doktorlar öğretim üyesi olarak getirilmişti. Ama II. Mahmut, öğrencilere yaptığı konuşmada, bu durumun geçici olduğunu, tıp bilimini öğrenip yavaş yavaş kendi dilimize almak ve sonra da

memleketin her yanına Türkçe olarak yaymak düşüncesinde olduğunu belirtmişti.14

Tanzimat Dönemi'nde Türkçe Üzerine Düşünceler

XIX. yüzyıla gelinceye kadar birkaç şair, yazar ve düşünür dışında pek fazla kişinin dikkatini çekmeyen dil ve alfabe konusu, Tanzimat ile birlikte en fazla tartışılan konulardan biri hâline geldi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun getirdiği ilkeler arasında dil ve edebiyat ile ilgili herhangi bir ilke yoktu, ama bu belgede gerek ilkeler olsun, gerek bu ilkeler üzerine ırk veya mezhep ayrımı gözetilmeksizin kurulan düzen olsun yeni bir yaşama tarzı ve yeni bir toplum düzeni getiriyordu. Osmanlı toplumunu bu anlayışa ve düzene ulaştıracak araç ise ulusal eğitim ve ulusal dildi. II. Mahmut Dönemi'nde başlayan eğitimde modernleşme Tanzimat Dönemi'nde de sürmüştür.15

Tanzimat, toplum ve devlet hayatımıza getirdiği yenilikler kadar, dilimize ve özellikle edebiyatımıza da yenilikler getirmiş, kültür hayatımızda yeni bir çığır açmıştır. Edebiyatımızın bu dönemine adını da veren Tanzimat, Türk kültüründe Batı'ya yönelişin başlangıcıdır. Batı uygarlığının etkisi değişik alanlarda görüldüğü gibi dil alanında da kendisini göstermiştir. Dil alanında Batı uygarlığının etkisi ana hatlarıyla iki biçimde görülür: Batı'daki milliyetçilik akımının ve halka yönelmenin etkisiyle ana diline karşı duyarlılık uyanırken bir yandan da halkın anlayacağı dille yazmak amacıyla halk diline yönelme düşüncesi yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Halka ulaşmanın en etkili aracı da gazete idi. Bu sebeple gazeteler dilde değişimin başlatıcısı oldu. Sade, yabancı ögelerden arınmış, halkın anlayacağı Türkçe, bir kere daha düşünce adamlarının, sanatçıların halka hitap etmede kullandıkları dil hâline geldi. Tıpkı Anadolu'da Türk yazı dilinin kuruluşu sırasında mutasavvıfların halka seslenebilmek için sade Türkçeyi tercih etmesi gibi…

Şiirlerinde konuşma dilini kullanan Şinasi, gazetesinde de halk diliyle halka sesleniyordu. Yazılarında Arapça ve Farsça sözleri mümkün oldukça az kullanıyor, kısa cümlelere yer veriyordu. Sade Türkçe ile şiir yazmayı bile denemişti. Kaynaklarda geçen ve halk ağzında yaşayan atasözlerini de derleyerek yayımlayan Şinasi, bütün bu özellikleriyle Tanzimat Dönemi'nde Türkçenin sadeleşmesi yolunda etkili bir kişi olmuştur. 1863'te yayımladığı Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye, halk diline yönelişin en güzel örneğidir. Şinasi, bu atasözlerinden kimilerini şiirlerinde ve yazılarında da kullanmıştır.

Eserlerinde gelişme, vatanseverlik, özgürlük, meşrutiyet, siyasî bağımsızlık, eğitim, iktisat, Osmanlıcılık, İslâmcılık gibi çok çeşitli konuları sosyal düşünceler olarak ele alan Namık Kemal, Türk dilinden çok Türk edebiyatının sorunları üzerine eğilmiştir. Bu konudaki yazılarında dille ilgili düşünceleri de yer almaktadır. Eskiden eserlerin yüksek sınıflar için ancak onların anlayabileceği dille yazıldığını belirten Namık Kemal, Fars edebiyatının etkisinde kalan eski edebiyatımızın söz süsüne kurban edildiği düşüncesindedir.

Eski edebiyatı eleştiren Namık Kemal, eski edebiyatın dilinin kusurlarına ve yetersizliğine de değinmiştir. Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 16 Rebiülâhir 1283 (1866) tarihli 416. sayısında yer alan Lisân-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir başlıklı yazısında şunları yazar:

"İstanbul'da okuyup yazma bilenlerden dahi belki onda biri, sebk-i marûf üzre yazılmış bir kâğıddan ve hatta kâfil-i hukuku olan kanûn-ı devletten bile istifâde-i merâma kadir değildir. Çünki edebiyatımıza şark u garbın birkaç ecnebî lisanından müstear olan şiveler galebe ederek ıttırâd-ı ifâdeye halel vermiş ve edevât ü tabirât ü ifadâtı takrirden bütün bütün ayrılmış olan üslûb-ı tahrir ise bayağı bir başka lisân hükmüne girmiştir."

Gazetenin ertesi günkü sayısındaki yazısında ise dilin ıslahı konusundaki düşüncelerini şöyle özetler:

“Evvelâ: Kavâ’îd-i lisânın mükemmel surette tedvin ü temhidi.

Saniyen: Kelimatın isti’mâl-i umûmî dairesinde tahdidi.

Salisen: İmlâ ve manâca eczâ-yı lisân beynindeki irtibât-ı surinîn ittihâd-ı hakikî hâline gelecek kadar teşyidi.

Rabian: Rabt-ı kelâm ve ifade-i meram şivelerinin tabî’at-ı lisâna tatbikan tadil ü tecdidi.

Hamisen: İfadenin hüsn-i tabiîsine hail olan külfetli sanatlardan tecridi.”16

Tanzimat edebiyatının çok yönlü, seçkin ve önde gelen şair ve yazarlarından Ziya Paşa, edebiyatımızla ilgili konularda Namık Kemal gibi düşünmekle birlikte, dil konusuna ondan daha fazla değinmiştir. Türk dili konusunda Şinasi’yle birlikte başlayan görüşleri savunmuş, yeni sanat ve yeni dil düşüncelerini işlemiştir.

Çıktıkça lisân tabiatından
Elbette düşer fesahatından

diyerek dilin doğasından ayrılması durumunda doğru ve güzel kullanılışını kaybedeceği düşüncesine şiirinde yer vermiştir.

Ancak, Ziya Paşa’nın dil konusunu ele alan en önemli yazısı Londra’da yayımlanan Hürriyet gazetesinin 7 Eylül 1868 günlü 11. sayısında yer alan Şiir ve İnşa başlıklı yazısıdır. Yazısında “acaba bizim mensup olduğumuz milletin bir lisanı ve şiiri var mıdır, bunu ıslâh kabil midir?” sorusunu soran Ziya Paşa, eski edebiyatımıza ait eserlerin dilinde üçte bir oranda bile Türkçe söz bulunmadığı, bir işi ifade ederken karmaşık ifadeler kullanıldığını, bunu anlamak için sözlükler gerektiği cevabını verir:

“Münşeat-ı Feridun ve asar-ı Veysî ve Nergisî ve sair münşeat-ı mutebere ele alınsa içlerinde üçte bir Türkçe bulunmaz. Ve bir maslahat

ifade ederken bedî ü beyan fenleri karıştırılarak, ibraz-ı belâgat için öyle müşevveş ve mütetabiü'l-izafat ibareler yazmışlar ki Kamus ve Ferheng beraber olmadıkça ve bir adam fenn-i meani ve adab-ı Arabda kemal-i mahareti olduktan sonra âdeta bir ders mütalâa eder gibi bir çok zamanlar sarf-ı zihn etmedikçe manasını istihraca muktedir olamaz."

Bu yazıda, anlaşılmaz ifadelerin yazılmasının "hüsn-i kitabet" sayıldığını belirten Ziya Paşa, öncelikle Türkçe imlânın bilinmesi gerektiği konusunu en başta gelen kural olarak vurgulamıştır.

Ziya Paşa, aynı yazısında yargılama sırasında karşılaşılan durumu şöyle anlatır: Sorgulanan kişi, derdini bildiği dille anlatır, sorgu hâkimi söylenenleri birtakım ibareler kullanıp araya da 'olduğundan', 'bulunduğundan' ve 'olmakla', 'bulunmakla' sözlerini sıkıştırarak yazıya geçirtir. Sorgu hâkimi yazılanları bir kere de sorgulanan kişiye okur ve "Bunu sen söylemedin mi, getir mührünü ve yoksa parmağını bas." der. Sorgulanan kişi okunan şeyi Arapça gibi dinleyip bir şey anlamaz, ama "Efendiyi gücendirmeyeyim." diyerek mührünü basar. Bu durumun nereye kadar uzandığını Ziya Paşa şöyle belirtir: "İşte bu istintak-name gâh olur ki bîçarenin idamına kadar sebep olur. Belki onun dediği yolda yazılsa kurtulmak ihtimali bulunur."17

Dilde Türkçülük hareketinin ilk izleri Ahmet Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmanî'ye yazdığı ön sözde görülür. Ahmet Vefik Paşa, Türkçenin tarihî derinliği olduğu kadar, konuşulduğu geniş alanla da büyük dillerden biri olduğunu vurgular. Sözlükte aslı Arapça ve Farsça olan sözlerin yanı sıra Türkçe kökenli sözlere de ayrı bir bölümde yer vermesi, Ahmet Vefik Paşaya dilde Türkçülük düşüncesinin ilk temsilcilerinden biri olma özelliğini kazandırmıştır.18

Ali Suavî, bu dönemde dil konusuna değinen, dilin sadeliği için uğraşan kişilerin başında gelir. Ali Suavî, öncelikle kullanılan dilin adını

sorgulayarak işe başlar. Ali Suavî'ye göre lisân-ı Osmanî terimi siyasî bir terimdir. Osmanlı sözü, dilin adını veremez. Doğrusu ise lisân-ı Türkî'dir, yani Türk dilidir.19

Ali Suavî, İstanbul'da çıkarmaya başladığı Muhbir gazetesinin 25 Şaban 1283 (1867) tarihli ilk sayısına yazdığı ön sözde, kullanılacak dilin adî lisan olacağını belirtmektedir. Adî lisan'dan kasıt herkesin anlayabileceği dildir.20 27 Şevval 1283 (1867) günlü Muhbir'in 28. sayısında meslektaşlarına gazetelerde kullanılması gereken dil konusunda şu önerilerde bulunur:

"Haydi ittifak edelim. Meselâ 'şarab' diyecek yerde 'ateş-renk' demeyelim, düzce 'şarab' diyelim vesselâm. Muradımız mesele anlatmakken niçün halkı bir de ibare için düşündürelim. Gazeteleri İstanbul'da avam lisanı olan Türkçe ile yazalım."

1869'da Paris'te çıkarmaya başladığı Ulûm gazetesinde ise alıntı sözlerin çokluk biçimlerinin kullanılmasının yabancı dil kurallarına göre değil de Türkçenin kurallarına göre olmasına dikkat çekmiştir: "Meselâ Arabîden âlim ve kâtib lûgatlerini alıp sîgaları gibi zabtetmişiz, amma ceminde ketebe ve küttab ve ulema demeğe mecbur değiliz; âlimler, kâtibler diyebiliriz. Dünyada her lisanın tabiatı dahi böyle bizim lisanımız gibidir." Ali Suavî'nin alıntı sözlerin çokluk biçimlerinin Türkçe kurallara göre kullanılması düşüncesi daha sonraki Yeni Lisan hareketinde de dile getirilecektir.

Ali Suavî, bilim kitaplarının da anlaşılmaz dille yazıldığına dikkat çekmekte, halkın kullandığı dil ve terimlerle bunların yazılabileceğini söylemektedir. Türkçe sözler yerine Arapça ve Farsça sözler ve terimlerle dolu bu kitapların herkes tarafından anlaşılamadığını belirtmektedir. Herkesin bildiği ve kullandığı 'aşı' sözü yerine 'telkih' sözünün kullanılmasıyla Türkçe okuma yazma bilen kişinin bu eserden

yararlanamayacağını yazar. Bir bahçıvan kitabını okuyup anlamak için on beş yıl öğrenim görmek şart mıdır, diye soran Ali Suavî, şarttır diyenlere de şöyle sorar: “O vakit bahçıvan kim olsun? ”

Mustafa Celâlettin Paşa da, Fransızca olarak yazdığı kitapta Türkçenin eskiliğini ve zenginliğini işleyerek başka pek çok dile kaynaklık ettiğini, söz verdiğini örnekleriyle ele almıştır. Mustafa Celâlettin Paşaya göre Türkçenin eski Yunancaya ve Lâtinceye verdiği sözler şunlardır: kapı > kapitol, söz > sosciete, köylü > kailos, dam ‘ev’ > domus, kol > colon, kafa > kefal, kandil > chandella; ordu > ordo, piliç > pulus, mini > minyon.21 Bugün tarihî dil bilgisinin kurallarına aykırı olduğu kabul edilen bu örnekler, o gün için yerli ve yabancı aydınların gözünde Türk dilinin bir ölçüde değer kazanmasında etkili olmuştu.

Ahmet Midhat Efendi de Basiret gazetesinin 19 Mayıs 1288 (1871) günlü 636. sayısında Türkistan’da konuşulmakta olan Türkçenin bizim dilimiz olmadığı gibi, Arapça ve Farsçanın da bizim dilimiz olmadığını belirtir. Dilimizde Türkçe ile birlikte Arapça ve Farsça kökenli sözlerin kullanıldığını belirten Ahmet Midhat, dilimizin bu dillerin dışında da içinde de olmadığını söyleyerek şöyle yazar: “Türkistan’dan bir Türk ve Necid’den bir Arap ve Şiraz’dan bir Acem getirsek edebiyatımızdan en güzel parçayı bunlara karşı okusak hangisi anlar? Şüphe yok ki hiçbirisi anlayamaz. Tamam işte bunlardan hiçbirinin anlayamadığı lisan bizim lisanımızdır diyelim. Hayır, onu da diyemeyiz. Çünkü o parçayı bize okudukları zaman biz de anlayamıyoruz… Pekalâ ne yapalım? Lisansız mı kalalım? Hayır, halkımızın kullandığı bir lisan yok mu? İşte onu millet lisanı yapalım.”

Ahmet Midhat Efendi, tamlamaların Arapça veya Farsça kurallara göre değil Türkçenin kurallarına göre yapılmasını, Arapça ve Farsça çokluklar yerine de Türkçe çokluk biçiminin kullanılmasını istiyordu: Zümre-i üdebâ

yerine edipler zümresi, hayırlı âmâl yerine hayırlı ameller denilmeliydi. Hele hele Türkçede güvercin ve örümcek gibi sözler dururken kebuter ve ankebut demenin hiç gereği yoktu.

Türk sözlükçülük tarihinde önemli bir yeri olan Şemsettin Sami de Türkçenin sadeleşmesi üzerine çalışmış, yazılarında bu konuyu önemle işlemiştir. Şemsettin Sami, 1303'te bu konuda ilk eser olan Lisan'ı yayımlamıştır. Dil konusunda düşüncelerini ortaya atmadan önce çıkarmaya başladığı Sabah gazetesinde 12 Sefer 1293 (1876) günlü ilk sayısında gazetenin dili üzerine şunları yazar:

"Şürût-ı lâzımeyi cami olan bir gazeteden olunacak istifadenin umûmî olması iki şeye mütevakkıftır: Birincisi herkesin anlayabileceği bir lisanla ve usanç vermeyecek surette muhtasar yazılmak; ikincisi herkesin sühuletle alacak kadar ucuz olmak."

Dil konusundaki asıl düşüncelerini Hafta dergisinde açıklamaya başlayan Şemsettin Sami, konuşulan dilin adı üzerinde de durur:

"Asıl bu lisanla mütekellim olan kavmin ismi 'Türk' ve söyledikleri lisanın ismi dahi 'lisân-ı Türkî'dir. Cühelâ-yı avâm indinde mezmûm addolunan ve yalnız Anadolu köylülerine ıtlak edilmek istenilen bu isim, intisabıyla iftihar olunacak bir büyük ümmetin ismidir."

Şemsettin Sami, Türk adının "Adriyatik denizi sevahilinden Çin hududuna ve Sibirya'nın iç taraflarına kadar münteşir olan bir ümmet-i azîmenin unvanıdır." diyerek Türk dünyasının sınırlarını belirtir. Arapça vakit ile Türkçe çağ sözlerinin bir değerlendirmesini yapan Şemsettin Sami, dilimizin şivesine çağ sözünün vakit sözünden daha uygun olduğunu ve kulağımıza daha mülâyim geldiğini yazarak kendi eski hırkası ile süslenmek, iğreti hırka istemekten daha iyidir anlamındaki bir Farsça beyitle yazısını bitirir.22

Bu dönemde dil ile ilgili tartışmaların yanı sıra yazı ile ilgili tartışmaların da yapıldığını görmekteyiz. Arap yazısının Türkçeyi ifade etmekteki yetersizliğine ilk kez değinen Münif Efendi'dir (sonradan Paşa). 12 Mayıs 1862 günü kurucu üyesi olduğu Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'de bir konuşma yapan Münif Paşa Arap yazısıyla Türkçe yazmanın zorluklarına değinmiş ve Ñà!« yazılışının üç, vJäz yazılışının ise altı farklı okunuş biçimi bulunduğunu söylemiştir. Avrupa'da en fazla otuz-kırk harfle kitap, gazete, dergi basılırken, Osmanlı yazısıyla bir kitap basılabilmesi için hat türlerine göre sayısı yüzlerle ifade edilen harflere, şekillere ihtiyaç olduğunu söyler. Söz gelimi nesih hattıyla bir kitabı dizmek için 500 harf ve şekil gerekmektedir. Talik yazısıyla bir kitabı dizebilmek için ise bunun birkaç katı işarete, harfe ihtiyaç vardır. Münif Paşa sıraladığı zorluklardan sonra çözüm için iki öneride bulunur. Birinci öneri Arap harflerinin harekeli olarak yazılmasıdır. Harekeli yazının zorluklarını da dile getiren Münif Paşa, asıl önerisinin harfleri bitiştirmeden yazmak olduğunu söyler. Lâtin alfabesinde olduğu gibi Arap alfabesindeki harfleri birbirine bitiştirmeden yazmanın sorunu çözeceğini belirtir.23 Bu düşünce daha sonra Enver Paşa tarafından önerilecek, hatta bir yazı düzeni de geliştirilecektir.

Türk dünyasında kullanılan alfabenin ıslahı üzerine ilk ciddî girişim Azerbaycan'dan gelir. Mirza Fethali Ahundzade 1863'te İstanbul'a gelerek alfabe üzerine hazırladığı çalışmayı Sadaret makamına verir. Mirza Fethali Ahundzade'nin tasarısı buradan Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'ye gönderilir. Mirza Fethali Ahundzade, Cemiyet başkanı Münif Efendinin çağrısı üzerine Cemiyette bir konferans verir. Bir hafta sonra Mirza Fethali Ahundov'un yokluğunda toplanan Cemiyet, Arap harflerinin Türkçeyi yazmaya elverişli olmadığı, düzeltilmesi gerektiği yolunda karar almıştır. Ancak Sadaret makamına gönderilecek olan 6 Ağustos 1863 tarihli yazıda

Mirza Fethali Ahundov'un önerisinin kabul edilemez olduğu belirtilecektir.24

Yazı sorununa Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavî gibi Tanzimat aydınları da katılmışlardır. Şinasi, Arap harflerinin basımda yaşattığı güçlükler karşısında yeni harfler ve noktalama işaretleri döktürtmüş, uyguladığı sistemle baskı sisteminde yaklaşık 400 olan işaretleri 112'ye indirmişti. Ali Suavî Ulûm gazetesindeki yazılarında Arap alfabesinin kusurlarına değinmişti. Namık Kemal de alfabe sorununa değinmiştir. Ancak Şinasi de, Ali Suavî de, Namık Kemal de alfabenin değiştirilerek Lâtin yazısının kabulünü hiç düşünmemişlerdir.25 Hatta alfabe konusunda İran Elçisi Melkum Han ile tartışmaya girişen Namık Kemal, Lâtin harflerinin alınmasına karşı olduğunu yazmıştır. Başka yazarların da yazılarıyla katılmalarıyla tartışma genişlemiştir. Tartışmalar izleyen dönemlerde de sürecektir.

Meşrutiyet Dönemi'nde Türkçenin Ağızları

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan dil tartışmaları, gerçekte yüzyıllardır yaşanan bir sorunla Türk aydınlarının yüzleşmesidir. Osmanlı Devleti'nde dil sorunu ilk defa en ciddî biçimde, Kanun-ı Esasî'nin hazırlanışında ve Heyet-i Mebusan'da (Birinci Meclis-i Mebusan) resmî makamların gündemine gelmişti. Devletin bünyesine yeni bir kurum olarak katılacak Heyet-i Mebusan, ülkenin değişik yörelerinden gelecek mebuslardan oluşacaktı. Üç kıtaya yayılmış bulunan Memalik-i Devlet-i Osmaniye'nin farklı uluslardan oluşan tebaasını temsil edecek bu mecliste farklı dilleri konuşan insanların bulunacağı muhakkaktı. Farklı dilleri konuşan mebusların mecliste nasıl anlaşacağı, yasama işlevini hangi dille yerine getirecekleri önemli bir sorundu. Bu nedenle, Kanun-ı Esasî hazırlanırken 18. ve 68. maddeler devletin diline ayrıldı. Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesinde "Tebaa-i Osmâniyenin hidemât-ı devlette istihdam olunmak

için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır."[26] denilerek hem devletin resmî dilinin Türkçe olduğu belirtiliyor, hem de devlet kadrolarında görev alacak kişilere Türkçe bilme şartı getiriliyordu. Heyet-i Mebusan'a kimlerin seçilemeyeceği de 68. maddede sıralanırken "…salisen Türkçe bilmeyen…mebus olamaz" denilmektedir.[27] Bu maddenin son cümlesi, dört yıl sonra yapılacak seçimlerde mebus olabilmek için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak şartı aranacağını belirtmektedir.[28]

Heyet-i Mebusan işte bu ortamda açılır. Ancak, daha ilk günden dil sorunu bu defa farklı bir boyutuyla ortaya çıkar. Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinden gelen mebuslar Türkçe konuşmaktadır, ama her mebus kendi yöresinin ağzıyla hitap etmektedir. Konuşulanlar anlaşılamamakta, mebuslar birbirinin konuşmasını alaya almaktadır. En zor durumda kalanlar da toplantı tutanağını tutmakla görevli kâtiplerdir. Kâtipler konuşulanları anlayamadıkları için Ahmet Midhat Efendi, mebusların sözlerini yazı diline çevirerek tutanak tutmakla görevlendirilir. Tartışmaların çok şiddetli geçtiği oturumlardan birinde mebusların konuşmalarını tutanağa geçen Ahmet Midhat Efendi, bu zor işe daha fazla dayanamayarak bayılır. Bunun üzerine toplantıya ara verilir.

İstanbul sokaklarında da durum farksızdır. İstanbul'da yaşayan halk, İstanbul dışından gelen mebusların konuşmalarıyla; mebuslar da İstanbulluların konuşmalarıyla alay etmektedir.[29] Devletin ileri gelenleri ilk defa böylesine bir dil sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır.

Heyet-i (Meclis-i) Mebusan'ın kapatılmasından sonra sansürün uygulandığı İstibdat Dönemi başladı. Pek çok konunun ele alınması yasaklandığı için yönetimin tehlikeli saymadığı dil ve alfabe konusu en fazla tartışılan konular oldu.

Basında daha önce ve daha sonraları örneği görülmeyen ve görülmeyecek olan tartışmalar başladı. Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i

Havadis ve Vakit gazeteleri iki yıl süresince bu konulardaki tartışmalara yer verdi. Tartışmaya katılanlar arasında Recaizade Ekrem'den Ahmet Mithat Efendiye, Hacı İbrahim Efendiye kadar pek çok kişi bulunuyordu. Lâtin harflerinin alınmasına karşı görüşler ileri sürecek olan Hacı İbrahim Efendi, düşüncelerini Tarik gazetesindeki yazılarıyla dile getiriyordu. Türkçenin sadeleşmesi konusunda Arapça ve Farsça sözlerin tasfiyesine karşı çıkan Hacı İbrahim Efendi ünlü "vav harfi" tartışmasının çıkmasına da yol açmıştı.30 Tartışmalara Sultan Abdülhamit de katılmıştı, ancak Sultan Abdülhamit'in düşüncesi farklıydı. Sultan Abdülhamit, Arapçanın resmî dil olmasını bile bir zamanlar teklif etmişti:

"Arapça güzel lisandır, keşke eskiden resmî dil Arapça kabul olunsa idi. Hayrettin Paşanın sadrazamlığı zamanında Arapçanın resmî dil olmasını ben teklif ettim. O zaman Sait Paşa başkâtip idi, direndi. 'Sonra Türklük kalmaz' dedi. O da boş lâf idi. Neden kalmasın? Aksine Araplarla daha sıkı bağlantı olurdu…"

Bu dönemde yapılan dil tartışmaları resmî yazışma dilinin sadeleştirilmesi, alfabenin düzenlenmesi, Türkçenin Arapça ve Farsça unsurlardan temizlenerek bağımsız bir dil durumuna getirilmesi konularında yoğunlaşmıştı. Sadrazam Sait Paşa, resmî yazışma dilinin yalnız yazarların tartışmalarıyla düzenlenemeyeceğini, bu konuda hükûmetçe gayret gösterilmesi gerektiğini öne sürerek uzun cümlelerin kısaltılmasını, gereksiz edat ve deyimlerin bırakılmasını buyurmuştu.31

Tartışmalar sırasında Türkçecileri suçlayanlar, teknolojik gelişmeyle elde edilen buluşlara yeni ad vermek için dilin sadeleştirilmesini kabul etmiyorlar, yeni buluşlara Avrupalıların Yunanca veya Lâtinceden sözler aktarmaları gibi bizim de Arapçadan sözler alabileceğimizi söylüyorlardı. Lâstik Sait, özellikle Hacı İbrahim Efendi'nin dili dine peşkeş çekmesine ve

“Arapça olmadan diyanet olmaz” sözüne 12 Ramazan 1299 günlü Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 1115. sayısında şöyle karşılık veriyordu:

“İslâm dini bize Tanrıdan geldi… Hiç Arapça bilmeyen Boşnak ve Arnavutlar da Müslümandır. Din ve iman denilen manevî keyfiyet, dil denilen şeyden tamamen ayrıdır. Düşmana göğüslerini geren bunca Müslüman çocuğu Arapça kuvvetiyle mi savaştılar? ”

Bu tartışmalar içerisinde dil konusunu uluslaşma açısından ele alan ilk aydınlardan biri de Ahmet Rıza’dır. Ahmet Rıza, bir ulusun varlığı ve devamının, dilinin oluşmasına ve yaşamasına bağlı olduğu görüşünü ileri sürer. Türklerin Arapça ve Farsça öğrenmekten bilim öğrenmeye vakit bulamadığını da belirten Ahmet Rıza, bu yüzden yüksek okuldan diploma alarak çıkan pala bıyık bir Türkün bilgisinin Avrupa’da on beş yaşındaki bir çocuğun bilgisi düzeyinde olmadığını söyler.32

Servet-i Fünun Edebiyatında Türkçe

Haftalık Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan genç kuşağın oluşturduğu topluluk, o zamanki anlayışla sanat için sanat yapmak düşüncesindeydiler. İnce bir zevk ve düzgün bir teknikle güzeli aramaya başlayan Servet-i Fünuncular, bu sanat için bir başka üslûba, bir başka dile gerek duymaktaydılar. Düz yazıda Halit Ziya Uşaklıgil, şiirde ise Tevfik Fikret Servet-i Fünun dilinin ustası oldular. Servet-i Fünuncuların dilde meydana getirdikleri özellikler şöyle sıralanabilir:

1. Sözlüklerden pek çok eski sözü bulup dillerine aldılar. Bunların bir bölümü o dönemde yayılıp tutunurken, bir bölümü de tutunmadı. Cenap Şahabettin’in sözlüklerden bulup çıkardığı nahcîr ‘av’ sözü yaygınlaşmazken, garam, şegaf, tiraje gibi sözler o dönemde tutundu ve beğenilerek kullanıldı.

2. Arapça köklerden yeni türetmeler yaptılar: Kamer’den mukmir, şems’ten müşemmes, kevkeb’den mükevkeb…

3. Kimi bilim terimlerini edebî dile soktular: Şehik, imtisas, ke’s…

4. Eski sözlerden, hatta o zamana dek hiç kullanılmayan sözlerden yeni tamlamalar yaptılar: Havf-ı siyâh; inkisâr-ı hayâl…

5. Tamlamalarda değişikliği sağlamak için yeni birleşik sıfatlar (vasf-ı terkibî) yaptılar: Tehî-baht, ebed-zinde, semâ-karin…

6. O zamana dek dilimizde olmayan kimi deyimleri de Fransızcadan çevirerek dile yerleştirdiler: El sıkmak, dest-i izdivacı talep etmek, hayat yaşamak…

Servet-i Fünuncuların dile getirdikleri bu yenilikler bir gerekliliğin veya bir zorunluluğun eseri değil, bir heves ve bir isteğin ürünüydü.33

Bu dönemde de dilde sadeleşme tartışmaları sürmüştür. Servet-i Fünuncuların dile getirdikleri yenilikler de tartışmalara yeni bir boyut getirmiştir. Servet-i Fünunculara karşı çıkanlar dili bozdukları suçlamasını getiriyorlardı. Şinasi ile birlikte başlayan sadeleşme hareketi, edebî dilde Servet-i Fünuncularla birlikte yeniden süslü ve özentili dile dönüşmeye başlamıştı. Servet-i Fünun hareketi aynı zamanda Edebiyat-ı Cedide ‘Yeni Edebiyat’ olarak da adlandırılıyordu ama kullandıkları dil yine eski dile, Arapça ve Farsça alıntılarla dolu dile dayanıyordu.

Tercüman-ı Hakikat’te Sadeliğe İltizam Edelim başlıklı bir yazı yazan Ahmet Midhat Efendi’nin düşüncesini destekleyenler olduğu gibi bu düşünceye karşı çıkanlar da oldu. Necip Asım, İkdam gazetesinde Ahmet Midhat Efendi’nin düşüncesini destekleyen yazılar yazarken; Müstecabizade İsmet de Musavver Malûmat’ta Ahmet Mithat Efendiye ve Necip Asım’a karşı gelen cevaplar veriyor, onları eleştiriyordu. Tartışmalar içerisinde Arapça ve Farsçanın Osmanlı Türkçesindeki yeri de ele alınmış, Arapçasız Türkçe olamayacağı görüşü İbnülemin Mahmut Kemal, Ali Kemal gibi yazarlarca dile getirilmiştir. Ahmet Midhat Efendi, Şemsettin

Sami ve Necip Asım Servet-i Fünun Dönemi’nde Türkçecilik hareketini sürdürmüşlerdir.

Bu tartışmaları biraz da küçümseyerek izleyen Servet-i Fünuncuların ileri gelenlerinden Tevfik Fikret, 1 Nisan 1315 (1899) günlü Servet-i Fünun dergisinin 422. sayısında yayımlanan Tasfiye-i Lisân başlıklı yazısında şöyle yazar:

“… lisan nasıl tasfiye edilecek? Osmanlıcanın yüzlerce seneden beri alışmış olduğumuz Arabî ve Farsî kelimelerini, terkiplerini kaldırarak yerine Türkçelerini koymak suretiyle mi? Bu epeyce bir zaman için tevlîd-i garabet ü müşkilât etmekten başka bir şeye yaramaz… Şimdi ne yapacağız? Sırf Türkçe mi yazacağız? Zannetmem ki bu mümkün olsun; olsa bile hâlâ ihtilâfından şikâyet ettiğimiz lisân-ı tekellüm ile lisân-ı tahririmiz yine ittihat edemeyecektir, çünkü o zaman da yazacağımız Türkçe kelimeleri, tekellüm ettiğimiz lisandan değil, bize Arabî ve Farsîden daha uzak bir menba-ı metrûkten alacağız.”

Halit Ziya da Servet-i Fünun’un 428. sayısında Karilerime Mektuplar başlıklı yazısında sadeleşme çalışması sırasında Türkçesi bulunan Arapça, Farsça sözlerin dilden çıkarılması durumunda karşılaşılacak durumu şu sözlerle anlatıyor:

“Deniyor ki fazla lugat-ı Arabiye ve Farsiyeyi atalım. Meselâ ‘gök’ varken ‘sema’ niçin kalsın? Semayı kaldırıyoruz., ‘semavât, sümüv, semavî’ bittabî beraber gidecek. Biraz münakkaş biraz müzeyyen bir cümle arasında ‘saharî-i semavât, sümüvv-i cenab, nazar-ı semavî’ diyemeyeceğiz ‘göklerin kırları, öz ululuğu, gök bakış’ diyeceğiz. Nahoş! Fakat zarar yok madem ki ‘sema’yı ortadan kaldırdılar, yerine ‘gök’ diktiler, bu büyük muvaffakiyet sayılacak. Sonra ‘hava, rüzgâr, feza, esir, nesim, cev, felek’ için birer Türkçe mukabil bulunacak, bunları hep öğreneceğiz.”

Bu satırların yazarı Halit Ziya, yıllar sonra geçmişin bir değerlendirmesini yapacak ve düşüncelerini şöyle değiştirecektir:

“Süs merakı bize neler yaptırmış, ne manâsız, ne sebepsiz iptilâlara yol açmış! Bugünün telâkkisiyle bunu izah etmek oldukça zor bir iş… ‘Bir mehd-i gaşy-aver-i hülya’, nigâh-ı müceffü müncemidiyle hadaret-i mütemevviceyi’, ‘zevk-ı bedayi-perestî-i sanatkârane’… sanki Türkçeden ne kadar uzaklaşılırsa o kadar hüner gösterilmiş olacak vehmiyle bu garibeleri icat etmek işte o zamanın bir illeti idi…”34

Öte yandan İkdam gazetesinde yer alan kimi yazılarda dildeki Arapça, Farsça kökenli sözlerin atılarak yerlerine öz Türkçe sözler konulması yolunda yazılar yayımlanıyordu. Necip Asım da bu gazetede öz Türkçe sözlerle yazı yazmayı denemişti, ancak daha sonraki yazılarında tasfiyeci olmadığını açıklamak zorunda kalacaktı. Ziya Gökalp’a göre bu dönemdeki tasfiyecilerin önde gelen kişisi Fuat Raif (Köseraif) idi. Gökalp, tasfiyecilerin halk diline geçmiş Arapça, Farsça sözleri dilden çıkarma isteğinde olduğunu belirterek, bu düşüncenin lideri durumundaki Fuat Raif ile görüşmesini anlatır. Fuat Raif, halk diline geçmiş Arapça, Farsça kökenli sözlerin Türkçe sayılması görüşüne katılmakta, ancak edatların kullanılışında Türkçe kökenli edatların (eklerin) tercih edilmesi konusunda ısrar etmektedir. Fuat Raif Beye göre Türkçenin her türlü eki ile yeni kelimeler yapılabileceği gibi, Kırgızcadan, Özbekçeden, Tatarcadan alınacak eklerle yeni sözler türetilebileceği düşüncesindedir. Gerektiğinde yeni ekler de yaratılabilmelidir. Ziya Gökalp, bu düşünceler doğrultusunda, daha önce tasfiyecilik konusunda yazdığı yazıları düzeltmek gerektiğini belirtir.35 Ancak, Fuat Köseraif’in ve İkdam gazetesindeki aşırı özleştirmeci birkaç yazarın başını çektiği tasfiyecilik akımı tamamen başarısız olacaktır. Böylesine köklü ve kesin değişiklikler içeren girişimlerin vakti henüz gelmemişti.36

Aynı dönemde, bir yanda sadeleşme, bir yanda tasfiyecilik, bir yanda Arapça, Farsça sözleri yaygın biçimde kullanma düşünceleri ileri sürülürken diğer yandan da Arapça ve Farsça alıntı sözlerin Türkçede kullanıldıkları biçimde değil de aslına uygun biçimlerde yazılması ve söylenmesi gerektiğinin savunulduğu bir başka düşünce daha ortaya çıkmıştı. ‘Fesahatçiler’ adıyla anılan bu düşüncedekiler, yıllardır Türkçede kullanılırken Türkçenin ses ve biçim özelliklerine uymuş sözlerin özgün biçimleriyle kullanılması gerektiğini yazılarında işliyorlardı. Fesahatçilere göre iştah dememeli iştiha denmeliydi. Beyhude yerine bihude, beynamaz yerine binamaz, tercüme yerine de terceme kullanılmalıydı. Fesahatçiler, bu tür kullanışları “galat” sayıyorlar, Arapça ve Farsça sözlerin asıllarında olduğu gibi kullanılmasını istiyorlardı. Fesahatçiler, alıntı sözlerin Türkçede kazandıkları anlamda kullanılmasına da karşıydı. Arapçada göz ucuyla bakmak anlamında kullanılan iltifat sözünün Türkçede kazandığı anlamla kullanılması fesahatçilere göre yanlıştı. Fesahatçilerin bu tavrını Ziya Gökalp şöyle anlatır: “İltifat kelimesi lisanımızda başka mânayadır denildi. ‘Öyle şey olmaz, Arapça Acemce kelimeler bizim lisanımızda kadim asaletlerini ve fesahatlerini muhafaza edeceklerdir. Avamın cehaletle yaptığı tahriflere galatat denilir. Bunların hepsini terk ederek kelimelerin fasih şekillerine rücu etmek lâzımdır’ diye cevap verildi.”37

Bu tartışmaların sürdüğü bir ortamda, Mehmet Emin’in sade bir Türkçeyle yazdığı Cenge Giderken başlıklı şiiri büyük bir yankı yarattı. 1897 Yunan Savaşı dolayısıyla yazılan bu şiir, edebiyatta olduğu kadar dilde de yeni bir akımın başlangıcı olacaktı:

Ben bir Türk’üm dinim cinsim uludur
Sinem özüm ateş ile doludur
İnsan olan vatanının kuludur
Türk evlâdı evde durmaz giderim.

Mehmet Emin Yurdakul’un “Yurdumun koç yiğitlerine” diyerek Türk askerine ithaf ettiği bu şiir, daha sonraki yıllarda başlayacak olan Yeni Lisan hareketinin merkezi Selânik’te yayımlanan Asır gazetesinde çıkmıştı. Bu yepyeni bir gelişmeydi. Yıllardır tartışılan dil, ölçü, üslûp, deyiş gibi çeşitli sorunlar bir anda çözülmüştü. Arapça, Farsça tamlamalar, sözler olmadan Türkçe değil yazmak, konuşmak bile mümkün değildir diyenlere verilmiş bir karşılıktı. Düşünce açısından da yenilikler taşıyordu bu şiir: Osmanlılık düşüncesinin hâkim olduğu bir zamanda Mehmet Emin Yurdakul bu şiirinde Türklüğü ile övünüyordu.38

Mehmet Emin Yurdakul’un bu şiiri edebiyat ve düşünce dünyasında övgüyle karşılandı. Şairin bu tarz şiirlerinin yer aldığı Türkçe Şiirler adlı kitabı 1900 yılında çıktı. Bu şiir tarzını örnek alan pek çok şiir yayımlandı. Kırım Türklerinin tanınmış aydını, yazarı ve düşünce adamı Gaspıralı İsmail Bey bile bu şiirden etkilenmiş ve Mehmet Emin’e kutlama yazısı yazmıştı. Gaspıralı İsmail Beyin, Mehmet Emin’e yazdığı yazıda şiirin dilini övüyor ve bütün Türk dünyasında anlaşılacak bir dil kullandığını belirtiyordu:

“Şiirlerinizi Edirne, Bursa, Ankara, Erzurum Türkleri anlayıp lezzetle okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kâşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaklardır. Bu şerefe Nef’î ve Nabi nail olamadılar. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme ilk önce bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki, size şeref bize saadettir.”39

Dil üzerindeki bu tartışmaların ve Türkçe Şiirlerin etkisiyle Türkçülük akımı da gelişmeye başladı. Bu nedenle Türkçülük tarihinde Türkçecilik önemli bir yer tutar. Türkçülük hareketi önce dilde Türkçülük olarak kendisini gösterir. Osmanlı devletinde farklı uluslardan insanların

yaşadığı bir dönemde Türkçülük hareketi başlamadan önce Türkçecilik hareketi başlamıştı.

Bir yandan da Türkçe üzerine çalışmalar artarak sürüyordu. Orhon bölgesinde bulunan yazıtların kimlerin eseri olduğu üzerine Batı'da araştırmalar yapılırken Danimarkalı Türkolog V. Thomsen, 1893'te yazıtların alfabesini çözmüş ve Orhon vadisindeki bu yazıtların Türklere ait olduğunu bilim dünyasına duyurmuştu. Yıllardır Arapçanın, Farsçanın etkisinde kalan ve avam dili diyerek hor görülen Türkçenin yazı dili tarihi birden bire 1200 yıl öncesine uzanmıştı. Türkçenin binlerce yıllık geçmişi olduğu artık yazılı kaynaklarla da ortaya çıkıyordu. Bu buluş, Türk aydınları arasında büyük ilgi uyandırdı. Türkçecilik ve Türkçülük hareketlerinin artarak gelişmesini sağladı.

Türk aydınları üzerinde etkisi olan Şeyh Cemalettin Afganî, ırkı tıpkı Alman filologları gibi dil birliği ile tanımlıyordu. Bu bakımdan da dile, dil zenginliğine ve dil temizliğine, yani terimlerin sözlerin tamam olmasına ve aynı zamanda dilin bütün bireylerce anlaşılacak biçimde olmasına önem veriyordu. Afganî, insanın dinini değiştirebileceğini, ama ana dilini ve ırkını değiştiremeyeceğini söylüyor, bu yüzden de dili ırk ile birlikte baş sıraya yerleştiriyordu. 1897'de İstanbul'da ölen Şeyh Cemalettin Afganî ırk bütünlüğünün korunmasını dil birliğinin korunmasına bağlıyordu:

"Lisansız cemiyet olmaz, bütün sosyal tabakalar ve sınıfların ifade ve istifadesini temin etmeyince de bir lisan meydana gelmez… İnsanı birbirine bağlayan iki bağ vardır: Biri dil birliği, diğer bir deyimle ırk birliği, ikincisi din. Dil birliğinin, yani ırk birliğinin dünyada beka ve sebatı hiç şüphe yoktur ki dinden daha devamlıdır. Çünkü az bir zamanda değişmez. Hâlbuki tek bir dil konuşan ırkı görürüz ki bin yıllık bir müddet zarfında dil birliğinden ibaret olan ırka bir bozulma söz konusu olmadığı hâlde, iki üç

defa din değiştiriyor… Belirli bir ırka mensup olan çeşitli tabakaların ifade ve istifadesini temin edemeyen bir dil, o ırkın bütünlüğünü koruyamaz.”40

Şeyh Cemalettin Afganî, ırk esası üzerine kurulacak birliklerin yapmaları gereken ilk işin dillerin genişletilmesi, zenginleştirilmesi olduğunu belirtmektedir. Ana dilinin geliştirilmesi, genişletilmesi işinin bilginlerin görevi olduğuna değinen Afganî, dilin yeterli olmaması durumunda başka dillerden söz alabileceğini, ancak gerekli sözlerin alınması gerektiğini söyler. Bu durumda Afganî’nin bir de şartı vardır: “… kelimeleri kendi dillerinin kisvesine sarmak şarttır; o kadar ki yabancı oldukları anlaşılmasın…”. Afganî’nin dil konusundaki bu görüşlerinden etkilenen kişilerden biri de Mehmet Emin Beydir. Mehmet Emin Yurdakul, genç yaşlardayken, Şeyh Cemalettin Afganî’nin Nişantaşı’ndaki konağına sık gidip geldiği bilinmektedir.41

Türkçecilik ve Türkçülük akımının ilk temsilcilerinden Necip Asım (Yazıksız) Bey, dil ve tarih alanlarındaki çalışmalarını Orhon yazıtları ve bu yazıtlarda kullanılan yazı üzerine yoğunlaştırdı. 1895’te Ural-Altay Lisanları adlı eserini, 1897’de de En Eski Türk Yazısı adlı eserini yayımladı. Necip Asım’ım Orhon yazıtlarıyla ilgili eseri, daha sonra 1914’te yayımlanacaktır. Osmanlıdan önceki Türk tarihini ele alan ve inceleyen Türk Tarihi adlı eseri de 1898’de yayımlanmıştır. Necip Asım Bey, bu çalışmalarının yanı sıra Türkçenin Arapça ve Farsça etkisinden kurtulması gerektiğini daima dile getirdi.

1882-1883’te Kamus-ı Fransevî’yi, 1888-1899 yıllarında da Kamusü’l-âlâm’ı yayımlayan Şemsettin Sami, hazırladığı büyük sözlüğe Kamus-ı Türkî adını vermişti. 1899-1901 yıllarında yayımlanan Kamus-ı Türkî, Osmanlı Devleti’nde konuşulan dilin adının Türkçe olduğu, sözlüğünün de adının Türkçe olması gerektiğini vurguluyordu. Türkçenin Osmanlıdan önce de var olduğu, köklerinin derinlere uzandığı sözlüğün girişinde

belirtiliyor, Arapça ve Farsça yerine Çağataycadan alınacak sözlerle Türkçenin daha da zenginleşeceği işleniyordu.

İkinci Meşrutiyet ile birlikte Türk dili üzerine çalışmalar daha da yoğunlaştı. Bu arada yaşanan siyasî olaylar, Türk aydınlarının gelecek konusundaki düşüncelerinin de şekillenmesini sağlıyordu.

Müslüman olmayan halklardan sonra, Müslüman olan Arap ve Arnavutların da ayaklanmaları; Türk aydınları arasında önce Osmanlıcılık, sonra da İslâmcılık düşüncelerinin zayıflamasını, Türkçülük düşüncesinin güçlenmesini, artmasını sağlıyordu. İttihat ve Terakki hareketi içerisinde yer alan aydınların çoğunluğu Türkçeci idi. İttihat ve Terakki Partisinde Türkçecilik eğiliminin güçlü olması, kendisini ilköğretimde Türkçenin zorunlu dil olarak okutulması kararında gösterdi. Türk olmayan halkların yaşadığı bölgelerde Türkçenin yanı sıra başka diller de okutulabilecekti. Ancak bu karar, Türk olmayan halkların memnuniyetsizliği ile karşılaştı.

1909 yılının Kasım ayında Adliye Nezareti, mahkemelerde Türkçe kullanılmasını isteyince Arap vilâyetlerinde direnmeler başladı. Meclis-i Mebusan'da konu gündeme geldiğinde, mahkemelerde Türkçenin kullanılması bir yana, hâkimlerin bulundukları yörelerde konuşulan dilleri öğrenmesi bile önerildi.42

Böyle bir ortamda, Türkçecilik hareketi daha örgütlü, daha sistemli, daha bilimsel ve her şeyden önemlisi daha kararlı atılımlarla gelişmeye başladı.

Yeni Gazete bürosunda toplanan Necip Asım, Ahmet Midhat, Emrullah, Darülfünun Riyaziye Şubesi Müdürü Agop Boyacıyan, Mülkiye Mektebi Müdürü Celâl, Celâl Korkmazof, Ahmet Hikmet, Rıza Tevfik, Bursalı Tahir, Ferit, Fuat Köseraif, Harbiye Mektebi Rusça öğretmeni Musa, Velet Çelebi, Orenburg Vakit gazetesi muhabiri Yusuf Beyler, 1908 yılının

sonlarında Türk Derneği'nin temellerini attılar. Derneğin kuruluşundan sonra bu isimlere Mehmet Emin, Gaspıralı İsmail, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyin Cahit, Köprülüzade Mehmet Fuat, Hüseyinzade Ali, Fuat Sabit, Ispartalı Hakkı Beyler de eklendi.43

Derneğin 25 Aralık 1908 tarihinde yayımlanan "nizamnamesi"nin ikinci maddesinde amaç şu şekilde açıklanıyordu: Cemiyetin amacı, Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mazi ve hâldeki eserlerini, işlerini, durumlarını ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin eski eserlerini, tarihini, dillerini, avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojisini, sosyal durumlarını ve mevcut medeniyetlerini, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel, ilim dili olabilecek şekilde geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre incelemektir.44

Dernek kurucuları, çıkardıkları Türk Derneği dergisinin başında yayımladıkları "beyanname" ile amaçlarını kamuoyuna duyurdular. Beyannamedeki ana düşünceler şunlardı:

1. Osmanlı Türkçesini bütün Osmanlılar arasında konuşulan millî bir dil hâline getirmek ve bütün Osmanlıları aynı kutsal amaç etrafında toplamak.

2. Arapça, Farsça sözlerin bütün Osmanlılar tarafından anlaşılması için yaygınlaşanları seçerek sade bir Osmanlı Türkçesi meydana getirmek.

3. Türk diye anılan bütün kavimlerin geçmişteki ve günümüzdeki tüm hâllerini öğrenmek, öğretmek ve bütün dünyaya yaymak; Osmanlı Türkçesinin açık, sade, güzel ve bilim dili olabilecek surette ve uygarlığa elverişli bir düzeye gelmesine çalışmak, imlâsını buna göre düşünmek.

4. Türk dili üzerinde derlemeler yapmak.45

Derneğin Türk dili hakkındaki düşünceleri beyannamenin 9. maddesinde aynen şöyle açıklanmaktadır:

“Osmanlı lisanının Arabî ve Farsî lisanlarından ettiği istifade gayr-ı münker bulunduğundan ve Osmanlı Türkçesini bu muhterem lisanlardan tecrit etmek hiçbir Osmanlının hayalinden bile geçmeyeceğinden Türk Derneği, Arabî ve Farsî kelimelerini bütün Osmanlılar tarafından kemal-i sühuletle anlaşılacak vechile şayi olmuşlarından intihap edecek ve binaenaleyh mezkûr Derneğin yazacağı eserlerde kullanacağı lisan en sade Osmanlı Türkçesi olacaktır.”46

Türkçecilik düşüncesinin bu dönemdeki en etkili ve sonuç verici girişimlerinden biri de Selânik’te yayımlanan Genç Kalemler dergisi çevresinde toplanan genç yazarların ve genç aydınların başlattıkları Yeni Lisan hareketidir. Genç Kalemler dergisi, 11 Nisan 1911’de Ali Canip ve Ömer Seyfettin’in öncülüğünde Selânik’te yayımlanmaya başlamıştır. Selânik, öteden beri Türk kültür ve düşünce hayatında yeri olan bir merkezdi. Burada 1905’te çıkan Çocuk Bahçesi, başlangıçta bir okul dergisi iken Ali Ulvî, Âkil Koyuncu, Celâl Sahir ve takma adla yazı ve şiir yazan pek çok kişi ile birlikte giderek bir edebiyat dergisi kimliğine bürünmüştü. 1910 yılında Selanik’te yeni bir dergi yayımlanmaya başlamıştı: Hüsün ve Şiir. Sadece sekiz sayı yayımlanabilen Hüsün ve Şiir, dili açısından bir bilince sahip değildi.

Dergide Ali Canip başyazı yazıyordu. Ali Canip, derginin adını beğenmediğini ve değiştirmeye karar verdiğini hatıralarında şu satırlarla anlatıyor: “Ben bu Hüsün ve Şiir unvanını beğenmiyorum. Arkadaşlara bunu değiştirelim; yalnız hüsün ve şiirden mi bahsedeceğiz? Hiç ilmî makale yazmayacak mıyız? diyordum. Bunun üzerine değiştiriyoruz ve Genç Kalemler koyuyoruz.”. Derginin sorumlu müdürlüğüne İttihat ve Terakki Umumî Merkezi Kâtibi Nesimî Sarım getirilir47 ve böylece derginin yayın hayatında yeni bir döneme girilirken, Türkçecilik tarihinde de yeni bir dönem başlamaktadır.

Derginin, kendi ifadeleriyle gazetenin, ilk sayısında Müdiriyet imzasıyla yayımlanan yazıda Hüsün ve Şiir'in devamı olduğu şu sözlerle anlatılır:

"Bugün birinci nüshasını okuduğunuz Genç Kalemler evvelce intişar eden Hüsün ve Şiir'in bir şekl-i mütekâmilinden başka bir şey değildir. Evet, gazetemizin heyet-i tahririyyesi sizin evvelce tanıdığınız gençlerdir. Onlar düşündüler ki Hüsün ve Şiir namı yalnız ihtisasata müteallik mevadda taallûk ediyor, hâlbuki maksatları yalnız bu değildi; Hüsün ve Şiir'in şümûl-i manâsından maada mahsulât-ı fikriyye de gazetelerinde geniş bir mevkii haizdi. Binaenaleyh risalenin ismini değiştirdiler. Ona Genç Kalemler dediler."48

Başlangıçta Genç Kalemler dergisinde kullanılan dil, o dönemde kullanılan dilden farksızdır. Arapça ve Farsça sözler, tamlamalar dikkati çekmektedir. Derginin birinci cildinin dördüncü sayısında Kâzım Nami'nin Türkçe mi Osmanlıca mı? başlıklı yazısı yayımlanır. Bu yazıda Kâzım Nami, kullandığımız dilin adını sorgulamakta, bunu anlamak için önce dilin aslını aramak gerektiğine değinmektedir:

"Söylediğimiz dile Türkçe mi, yoksa Osmanlıca mı demek lâzımdır. Bunu anlamak için lisanımızın aslını aramamız iktiza ediyor. Bazıları bu lisanı Türkçe, Arapça ve Farsçadan mürekkep bir lisan olmak üzere göstermek istiyorlarsa da bu iddia fikrimizce muvafık değildir. Dilimizin aslı Türkçedir. Bugün Osmanlılardan gayrı olan Türklerin söylediği dil ile bizim dilimiz arasında şayan-ı dikkat farklar varsa da bunlar, lisanın aslına tesir edecek mahiyeti haiz değildirler. Osmanlı Türkleri bugün Bahr-ı Sefidden Bahr-i Muhit-i Kebire kadar Avrupa ve Afrika'nın bir kısmıyla bütün Asya'nın şimal ve vasatında yaşayan aile-i azime-i Turaniyyedendirler. Tarihin idad ettiği bir çok tekebbülat-ı şuun dolayısıyla muhtelif tecellilerle zuhur eden bu kavmin, ırkî ve lisanî ihtilâtat ile

muhtelif kısımlar göstermesi hiçbir vakit asıllarını büsbütün kaybedecek kadar yekdiğerinden ayrılmış olmalarını icap etmez.”49

Kâzım Nami, yazısında ‘Osmanlı dili’ diye bir dilin olmadığını ve dilin sadeleştirilmesi durumunda Türkçeciliğin daha açık bir biçimde ortaya çıkacağını, böylece kullanılan dile Osmanlıca diyenlerin de cesaretinin kırılacağını belirterek yazısını şu sözlerle bitirir:

“Dilimiz Türkçedir; bütün Türk lehçeleriyle mukayese ederken buna Osmanlı Türkçesi deriz. Nitekim Uygurların söylediği Türkçeye Uygur Türkçesi, Azerbaycanlıların söylediğine yanlış, fakat yerleşmiş bir tabir ile Çağatay Türkçesi diyoruz.”50

Derginin birinci cildi altıncı sayının yayımlanmasıyla sona erer. Genç Kalemler dergisinin ikinci cildinin 29 Mart 1327 tarihli ilk sayısında imza yerinde büyük bir soru işareti bulunan Yeni Lisan başlıklı bir yazı yer almaktadır. Gazetenin adının hemen üzerinde ise “Yeni lisanın tamimine hizmet eder” sözü yer almaktadır.

Ömer Seyfettin tarafından yazıldığı bilinen51 bu yazıda önce eski dil üzerinde durulmaktadır:

“Eski Lisan: Nedir? Asla konuşulmayan, Lâtince ve İbranice gibi yalnız kendisiyle meşgul olanların zevk ve idrakine taallük eden bir şey !… Size bunun tarihini çabucak çizelim. Biz Asya’dan Garba, Anadolu’ya hicret etmişiz. Din ve edebiyat bize Arabî ve Farisî öğretmiş. Hatta bir zamanlar resmî lisanımız Farisî olduğu gibi, bir padişahımız da Arapçayı bize umumî ve millî bir lisan olarak kabul ettirmeye kalkışmış. Hicretimizin ilk asırlarında Arabî ve Farisî bir çok kelimeler lisanımıza girmiş. Bunun katiyen zararı yok. Lâkin edebiyat, sanat ve dolayısıyla tezeyyün-i fikrî Arabî ve Farisî kaideler de getirmiş. Türkçe muvazenesini kaybetmiş. Tabiata muhalif ve son derece sun’î bir hâl kesp etmiş. Fakat nasılsa yine aslını, esası olan fiiller ve sigaların istiklâlini muhafaza etmiştir. İşte bu

istiklâldir ki bugün bize Türkçeyi tekrar eski safiyet ve sühuletine, tabiîliğine irca etmek ümidini veriyor.”52

Yazıda edebiyatımızdaki akımların diline değinilerek bu edebî eserlerde kullanılan dil eleştirilmekte, kullanılan dilin halk tarafından anlaşılmaz oluşu yüzünden çoğunluğun edebiyata, kültüre ve bilimlere kayıtsız kaldığı yazılmaktadır. Bu yüzden kitaplar satılmamakta, otuz milyonluk bir ülkede en büyük gazete bile otuz bin basılmamaktadır. Dilde yapılması gereken değişiklikler nelerdir, Yeni Lisan hangi esaslara göre kurulacaktır? Bu soruların cevabı da bu ilk yazıdan başlayarak verilmiştir:

“Konuştuğumuz lisan, İstanbul Türkçesi en tabiî bir lisandır. Klişe olmuş terkiplerden başka lüzumsuz zinetler asla mükâlememize girmez. Yazı lisanıyla konuşmak lisanını birleştirirsek edebiyatımızı ihya, yahut icat etmiş olacağız.”53

Aynı yazıda Yeni Lisan’ın bir tasfiyecilik hareketi olmadığına değinilmektedir. Beş yüzyıldan beri kullanılan Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri ve aruz veznini terk etmenin mümkün olmadığı belirtilmekte, Mehmet Emin’in hece vezniyle yazdığı şiirleri hiçbir şairin kabul edemeyeceği yazılmaktadır.

Yeni Lisan’da tamlamaların Türkçe kurallara göre kurulmasıyla, Arapça, Farsça gereksiz sözler kendiliklerinden Türkçeden ‘savuşacak’lardır. Ancak “ilmî, fennî ve edebî istilâhlara” şimdilik dokunulmayacaktır. Bu terimler birer söz gibi kabul edilecektir. Tamlamalarla ilgili ilkeler şu şekilde sıralanmıştır:

Arapça ve Farsça kurallarla yapılan fevkalâde, hıfzısıhha, darbımesel, sevkitabiî gibi tamlamalar dışındaki bütün tamlamalar bırakılacaktır.

Türkçe çokluk ekinden başka ecnebî çokluk ekleri, edatları kullanılmayacaktır. Kâinat, inşaat, maâliyat, ahlâk, Müslüman gibi klişe biçimindeki çokluklar kalacaktır.

Türkçeleşmiş olan ama, şayet, şey, keşke, lâkin, naşi, heman, hem, henüz, bari, yani gibi edatlar dışındaki eya, ecil, ez, min, an, ender, bâ, berây, bî, nâ, ter, çe, çend, zihî, alâ, fî, keenne, gâh, kâr, gîn, âsâ, veş, ver, nâk, yâr gibi diğer Arapça ve Farsça edatlar bırakılacaktır.

Yeni Lisan'ın özellikleri için bu yazıda anılan diğer ilkeler şunlardır:

Alıntı sözlerde Türkçenin yapısını bozan Arapça ve Farsça dil kurallarına aldırış edilmeyecektir.

Türkçede kalacak Arapça ve Farsça sözlerin yazılış biçimlerinin "dinî bir taassupla muhafaza edileceği" belirtilirken Türkçe kökenli sözlerde benzerlikten dolayı şaşırtmacalara son vermek için "huruf-ı imlâ"nın kullanılacağı kaydedilmektedir.

Bütün bunlardan ortaya çıkan amacın "millî bir lisan, millî bir edebiyat vücuda getirmek" olduğuna değinilmekte ve genç kuşaklara şöyle seslenilmektedir: "Ey gençler! Hepiniz yeni lisanı ihya ve icada çalışınız. Zekânızı, maharetinizi dünküleri körü körüne taklide değil yeni lisanı vaz ve tesise sarf ediniz. Yazdığınızı herkes anlarsa, severse; kitaplarınız çok satılacak, zengin olacak, sa'yinizin mükâfatını göreceksiniz…"54

Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça ve Frasça dil bilgisi kurallarının kullanımına son verilmesi ve konuşma dilinde Türkçe karşılığı bulunan Arapça ve Farsça sözlerin dilden ayıklanması çağrısında bulundular. Diğer yandan bütün Arapça ve Farsça kökenli ortak sözlerin ayıklanmasını isteyen tasfiyecilerin görüşlerini de reddediyorlardı. Eski Türkçe kökenli sözlerin canlandırılması, diğer Türk lehçelerinden sözler alınması, Türkçe köklerden yapay yeni sözler türetilmesine de karşı çıkıyorlardı.55

Genç Kalemler dergisinin izleyen sayılarında da Yeni Lisan yazı dizisi olarak sürmüştür. Bu yazıların bir bölümü imza yerinde "?" ile, bir bölümü de "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzasıyla yayımlanmıştır. Bu yazıların büyük bir bölümü Ömer Seyfettin tarafından, bir bölümü de Ali Canip, Ziya

Gökalp tarafından yazılmıştır. Bu yazılarda dilin adı, kökeni, eskiliği; Arapça, Farsça kökenli sözler ve dil bilgisi kuralları, imlâ gibi konular üzerinde durulmuştur.

Dergi, “Yeni Lisan” ile ilgili ilkeleri bu şekilde ortaya koyarken, bu ilkelere uygun yazı ve şiirlere de yer vermeye başlamıştır. İkinci cildin birinci sayısında H. Hüsnü’nün, Ömer Seyfettin’in yazıları “Yeni Lisanla” notu ile yayımlanmıştır. Yeni Lisan ilkelerine uymayan kimi şiir ve yazılar için de “Yeni Lisandan Evvel” açıklaması yapılmıştır.

Genç Kalemler dergisiyle başlayan Yeni Lisan hareketi bir anda kültür ve düşünce dünyamızı etkiledi. Özellikle Balkanlar’da yayımlanan gazete ve dergilerde yer alan yazı ve şiirler sade bir Türkçe ile çıkmaya başladı. Ancak, Selânik’te başlayan Yeni Lisan ve Millî Edebiyat hareketi yeni bir tartışmayı da başlatmıştı.

Köprülüzade Mehmet Fuat Servet-i Fünun’da yazdığı yazıda dilin gelişme çizgisini çizenlerin büyük yazarlar ve sanatçılar olduğunu belirtiyor, Ahmet Haşim’in bir şiirini örnek göstererek Yeni Lisan taraftarlarının ne kadar bağırırlarsa bağırsınlar şiirde geçen “ab” sözünü dilimizden çıkarmayı başaramayacaklarını yazıyordu.

Sonradan Türk Dili Tedkik Cemiyetinin (Türk Dil Kurumu) kurucuları arasında yer alacak olan Yakup Kadri, Rübab dergisinde yayımlanan Netayiç başlıklı yazısında Yeni Lisan hareketiyle şu sözlerle alay etmektedir:

“Yeni… Satıyorlar. Kaça? Nasıl, Bilmiyorum fakat satıyorlar. İki yıldır gazetelerde ilânlarını görmediniz mi? ‘Yeni lisan’, ‘yeni fikir’, ‘yeni hayat’…

Yalnız bir şey var, ey görgüsüz çocuk ruhlu kimseler, yalnız bir şey var ki tatbiki sizin için biraz güç olacak: ‘Yeni fikir’i kalıplı bir fes gibi başa giymek kolay, ‘yeni hayat’ı alafranga bir elbise gibi sırta almak kolay, fakat

‘yeni lisan’… Yeni lisan sizin için muhakkak kullanılması pek güç bir zinet olacaktır… Dilimizi irsî, kisbî bütün itiyatlarından tecrit edeceksiniz, yeni lehçeniz olacak. Meselâ ‘millet’ kelimesi bilmem nasıl bir istihale ile ‘budun’a inkılâp edecek, ‘yaşasın millet’ diyemeyeceksiniz ‘yaşasın budun’ diyeceksiniz…

Biz Osmanlıyız ve bu Osmanlı lisanıdır. İstiyorlar ki biz Çağatay olalım ve Çağatayca söyleyelim. Hayır, bu kabil olmayacaktır. Hayır… Zavallı yenilik, zavallı bayramlık elbiselere benzeyen garip yenilik…”56

Bu yazılara karşılıklar Kâzım Nami imzasıyla ve “Genç Kalemler Tahrir Heyeti” imzasıyla verilir. Tartışmaya daha sonra Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin Beyler de katılır. Özellikle Cenap Şahabettin alaycı ve küçültücü ifadeler kullanarak Yeni Lisancıları eleştiriyordu. Ali Canip, Cenap Şahabettin’in yazılarına karşılıklar verdi. Yeni Lisan hareketi üzerine yapılan bu tartışma Balkan Savaşı’nın çıkmasıyla sona erdi. Ancak, Genç Kalemler’in başlattığı Yeni Lisan akımı, Türkçenin sadeleşmesi yolunda önemli bir adım oldu. Dergide Yeni Lisan ilkelerine göre yazılan yazı ve şiirler, özellikle de Ömer Seyfettin’in eserleri, sade bir Türkçe ile her türlü edebî eserin yazılabileceği düşüncesini Türk aydınları arasında yaygınlaştırdı.

Genç Kalemler dergisinin başlattığı Yeni Lisan hareketinde yer alan ve eserlerinin bir bölümü 1920’den sonra yayımlanan Ziya Gökalp’ın dil ile ilgili düşüncelerini de bu bölümde ele almak gerekir. Genç Kalemler’in 5. sayısındaki Yeni Lisanın Güzelliği başlıklı yazısında dilde ikili bir şekilde kullanılan Türkçe, Arapça, Farsça kökenli sözlerle diğer ecnebî dillerden geçen sözlerin söyleyiş özelliklerini ele almıştır. Âlimlerin sözleri söyleyişleriyle, avamın bu sözleri söyleyişlerini karşılıklı olarak değerlendiren Gökalp, âlimlerin kangı, kanı, dürlü; ruze, nerdüban, kûşe; ebdal, suret, avret; bank, post, vapör biçiminde kullandığı sözleri avamın

hangi, hani, türlü; oruç, merdiven, köşe; abdal, surat, avrat; banka, posta, vapur biçimlerinde kullandığını yazar. Avamın kullanışında bir uyum olduğunu belirten Ziya Gökalp yazısını şu satırlarla sonlandırır:

“Ahenkli kelimelerin, ahenksiz kelimelerden daha güzel olduğunu hiç kimse inkâr edemez. Türkçe terkiplerin, cemlerin, edatların Arapça, Acemce terkiplerinden, cemlerinden edatlarından daha güzel olduğu da misallerle ispat edilebilir.

Kütüp-kitaplar, mekâtip-mektepler, lisan-ı millî-millî lisan, edebiyat-ı cedide-yeni edebiyat, kıymetdar-kıymetli, maddiyyun-maddeci. Yeni Türkçenin eski Türkçeden hem daha güzel, hem daha faydalı olduğu şimdiye kadar gösterilen misallerden tamamıyla anlaşıldı. İlmin, felsefenin bütün bu teminlerine istinat ederek biz şiddetle iddia ediyoruz: İstikbal yeni lisanındır !”57

Genç Kalemler dergisinin yayına başladığı 1911 yılında bir başka dergi, Türk Yurdu da yayın hayatına başlamıştı. Türk Yurdu doğrudan doğruya Türkçenin sadeleşmesi gibi bir ülküyü başlıca amaç edinmemişti, fakat derginin yayın ilkeleri arasında hem de birinci ilke olarak sade bir dille yayımlanacağı belirtiliyordu.58

Ziya Gökalp’ın 1918’de yayımladığı Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinin ikinci bölümü dile ayrılmıştır. Türkçenin elli altmış yıldır genişlemek yolunu tuttuğunu, yüzyılın yeni ışıkları ülkemize etki ettikçe yeni kavramları gördüğümüzü belirten Ziya Gökalp, bu kavramlar adsız kalamayacağı için her gün pek çok kavram, dilimizden yeni sözlerin meydana getirilmesini istediğini yazar. Dilimiz, gelişmiş dillerle karşılaşınca da bire bir onların taklidini yapmaktadır. “Bazen hurdabin-microscope, dürbün-telescope, şehkâr-chef d’oeuvre, mefkûre-ideal kelimelerinde olduğu gibi lafzi (istinsah-calque) ler yapıyor. Bazı kere de

tayyare-aeroplan, tekâmül-evolution, meşrutiyet-constitution, bediiyat-estetique tabirlerinde olduğu gibi manevi istinsahlar husule getiriyor…”59

Gökalp, dilimizi anlam (kavramlar) açısından çağdaşlaştırmak, terim açısından İslâmlaştırmak gerektiği gibi dil bilgisi, söz dizimi, yazım bakımından da Türkleştirmek gerektiği düşüncesindedir. Ancak, kavramlara Türkçe karşılık bulunamazsa Fransızca veya Rusça yerine Arapça ve Farsça olmasının daha hayırlı olacağı düşüncesindedir. Ziya Gökalp, dilimizi Türkçeleştirirken bütün soydaşlarımızın anlayacağı genel bir Türkçeye doğru gidilmesi gerektiğini belirtir.60

İlk baskısı 1923’te yayımlanan Türkçülüğün Esasları’nda da “Lisanî Türkçülüğün Umdeleri” başlığını taşıyan bölümde Türkçe ile ilgili görüşlerini şöyle belirtmiştir:

1. Millî dili meydana getirmek için Osmanlı dilini bir tarafa bırakarak, halk edebiyatına temel vazifesini gören Türk dilini aynen kabul edip, İstanbul halkının, özellikle de İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak.

2. Halkın dilinde karşılığı bulunan Arapça ve Farsça sözleri atmak, tamamen karşılığı olmayan küçük farklılıklar gösteren sözleri dilimizde korumak.

3. Halk diline geçip yapı bakımından veya anlam bakımından galat olan sözlerin bozulmuş biçimlerini Türkçe saymak, yazılışlarını da söyleyişine uydurmak.

4. Yerlerini yeni sözler aldığı için fosilleşmiş eski Türkçe sözleri diriltmemek.

5. Yeni terimler bulunacağı zaman önce halk dilindeki sözler arasına bakmak, bulunmadığı durumlarda Türkçenin yapım özelliklerine göre yeni kelimeler meydana getirmek.

6. Türkçede Arap ve Acem dillerinin kapitülâsyonları kaldırılarak, bu iki dilin ne çekimleri ne de tamlamaları dilimize alınmalıdır.

7. Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir. Halka sevimli gelen ve yapay olmayan her kelime millîdir. Bir milletin dili, kendisinin cansız köklerinden değil, canlı tasarruflarından meydana gelen canlı bir organdır.

8. İstanbul Türkçesinin ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne söz, ne çekim, ne edat, ne tamlama kuralları alınamaz.

9. Türk uygarlık tarihine ilişkin eserler yazıldıkça, eski Türk kurumlarının adları, çok eski Türkçe sözler olarak yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar terim olarak kalacaklarından bunların gündelik hayata dönüşü fosillerin dirilmesi gibi düşünülmemelidir.

10. Sözler karşıladıkları anlamların tarifleri değil, işaretleridir. Sözlerin anlamları türeyişlerini bilmekle anlaşılmaz.

11. Yeni Türkçenin bu esaslar dâhilinde bir sözlük bir de dil bilgisi meydana getirilmeli, bu kitaplarda yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Acemce sözlerin ve tabirlerin bünyelerine ve terkip tarzlarına ait bilgiler türetme kısmına dâhil edilmelidir.61

Ziya Gökalp, on bir maddede topladığı dil ile ilgili bu düşüncelerini Lisan şiirinde şiirleştirmiştir:

Güzel dil, Türkçe bize,
Başka dil, gece bize.
İstanbul konuşması
En saf, en ince bize.
Lisanda sayılır öz
Herkesin bildiği söz;
Manası anlaşılan

Lügate atmadan göz.
Uydurma söz yapmayız,
Yapma yola sapmayız
Türkçeleşmiş Türkçedir;
Eski köke tapmayız.
Açık sözle kalmalı
Fikre ışık salmalı;
Müteradif sözlerden
Türkçesini almalı.
Yeni sözler gerekse
Bunda da uy herkese;
Halkın söz yaratmada
Yollarını benimse.
Yap yaşayan Türkçeden,
Türkçeyi incitmeden,
İstanbul'un Türkçesi
Zevkini, olsun yeden.
Arapçaya meyletme
İran'a da hiç gitme;
Tecvidi halktan öğren,
Fasihlerden işitme.
Gaynlı sözler emmeyiz,
Çocuk değil, memeyiz !
Birkaç dil yok Turan'da
Tek dilli bir kümeyiz.
Turan'ın bir ili var,
Ve yalnız bir dili var.
"Başka dil var…" diyenin

Başka bir emeli var.
Türklüğün vicdanı bir,
Dini bir, vatanı bir;
Fakat hepsi ayrılır,
Olmazsa lisanı bir.62

Ziya Gökalp'ın bu düşünceleri, o dönemdeki dil tartışmalarında önemli bir çekim merkezi hâline gelmiş, pek çok kişiyi etkilemiştir.

Öte yandan, Tanzimat Dönemi'nde başlayan alfabe tartışmaları İkinci Meşrutiyet dönemi'nde ve ardından gelen dönemlerde de hararetli bir biçimde sürmüştür. Öneriler daha çok, harflerin bitiştirilmeden yazılmasında yoğunlaşıyordu. Hurûf-ı Munfasılacılar diye anılan bu grubun başında Milâslı İsmail Hakkı, Necmettin Arif, Cihangirli M. Şinasi, Ismayıl Hakkı Beyler bulunuyordu.63

Hüseyin Cahit Bey ise Tanin gazetesinde yazdığı yazılarda çekingen bir biçimde de olsa Lâtin harflerini savunmaya başlamıştı. Celâl Nuri Bey de Tarih-i İstikbal adlı eserinde Lâtin harflerinin alınması gerektiğini açıkça yazıyordu. Türkçüler ise, Arap alfabesinin Rusya Türkleriyle irtibatı sağladığı için bırakılmaması gerektiğini savunuyorlardı.64

Alfabe üzerinde bu tartışmalar yapılırken Harbiye Nazırı Enver Paşa, harflerin birbirine bitiştirilmeden yazılması esasına dayalı olan sistemi uygulamaya koydu. Hatt-ı Cedid, Ordu Elifbası, Enver Paşa Yazısı gibi adlarla anılan bu yazı düzeni, biraz da tehdit altında, orduda kullanılmış, kimi askerî kitaplar bu yazı ile basılmıştı. Bu girişim, sonuçta başarısız olacaktır.

Gerek dil, gerek alfabe tartışmaları bitmek bilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan bölgesel savaşların ardından başlayan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mütareke yıllarında da tartışmalar sürdü. Özellikle mütareke döneminde Türkçülük ve Türkçecilik düşüncelerine

karşı saldırılar daha da arttı. Ancak, bütün bu tartışmalar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde gerçekleştirilecek olan Alfabe ve Dil Devrimlerinin oluşumuna zemin hazırlayacaktı. Cumhuriyete kadar uzanan dönemde yazı dilinde sınırlı bir sadeleşme olmuştu. Ancak, sadeleşme ile birlikte alfabe sorunu gibi diğer sorunlar da Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarıldı. Bu konuda kararlı ve sonuç alıcı adımlar Cumhuriyet döneminde atılacaktır, ancak dil tartışmaları da bitmeyecektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde

Türkçe; Yazı ve Dil Devrimi

Millî Mücadele zaferle sonuçlanmış, genç Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Yapılacak pek çok şey vardı; son yirmi yıl pek çok cephede açılan savaşlarla geçmiş, ülke işgal döneminden sonra bağımsızlığını elde etmişti, ancak millet yokluk içerisinde, ülke harap durumda idi. Cumhuriyetin ilânının ardından çeşitli alanlarda atılımlar yapılırken, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal, kültür konularına büyük önem veriyor, sık sık bu konularda konuşmalar yapıyordu. Yeni kurulan devletin kültür temelinde yükseleceğini açıkça "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür" sözü ile ortaya koymuştu.

Cumhuriyetin ilânından bir yıl sonra, 12 Kasım 1924'te Bakanlar Kurulunun 111 sayılı kararnamesi ile İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü kuruldu. Enstitünün ilk müdürü, daha önce dil tartışmalarında da yer alan edebiyat araştırmacısı Mehmet Fuat Köprülü idi. Enstitünün amacı, eski çağlardan başlayarak Türk kültürünün çeşitli kollarında araştırma ve yayınlar yapmaktı.65 Ancak, böyle bir enstitü kurma düşüncesi cumhuriyetin ilânından çok değil dört-beş gün sonra ortaya çıkmıştı. Gazi Mustafa Kemal, M. Fuat Köprülü'yü çağırarak "Fuat Bey, cumhuriyeti kurduk. Artık cumhuriyeti ve devletimizi ilmî temeller üzerinde yükseltmek zamanı gelmiştir. Lütfen İstanbul Darülfünunu bünyesinde Türkiyat

Enstitüsünü kurunuz.” talimatını verir. İstanbul Darülfününu’nda on aylık bir hazırlık çalışması başlatılır. Hazırlanan dosya Gazi Mustafa Kemal’e sunulur. Savaştan yeni çıkmış genç Türkiye Cumhuriyeti’nin kıt bütçesinden 200.000 TL. tahsisat çıkarılır, böylece enstitü kurulur. M. Fuat Köprülü, enstitünün ambleminin nasıl olması gerektiğini sorduğunda, Gazi Mustafa Kemal, Türkiyat Enstitüsünün amblemini şöyle tanımlar: “Fuat Bey ! Karlı Tanrı Dağlarının önünde elinde meşale tutan bir bozkurt olsun, bu meşale genç Türkiye Cumhuriyeti’nin ilminin ifadesi olsun. Ergenekon’dan çıkmamızda kılavuz olan bozkurt Türklüğün Anadolu topraklarındaki yeni devletinin kuruluşunu ifade etsin.”66 Türkiyat Enstitüsü’nün kuruluşu, Gazi Mustafa Kemal’in daha sonra dil ve tarih alanlarında yapacağı çalışmaların ilk işaretiydi.

Ulusal devleti tarihî temellere ve coğrafî bütünlüğe dayandırmak düşüncesi ile Atatürk’ün ortaya koyduğu ve Afet İnan’ın savunduğu “Genel Türk Tarihi Tezi”ne göre Türkler Anadolu’da devlet kuran ilk ulustu. Osmanlı döneminde batıda ileri sürülen, hatta Anadolu’nun işgaline sebep gösterilen, Türklerin sarı ırktan ve Avrupa anlayışına göre ikinci sınıf bir insan tipi olduğu, sonradan gasp ettikleri Anadolu topraklarında köklü bir

haklarının bulunmadığı iddialarına karşı geliştirilen bu tarih tezinde Anadolu’nun Türklüğü Sümerlerin ve Hititlerin Turanî kavimlerden olduğu düşüncesi ile kanıtlanmaya çalışılmıştır. Afet İnan, bu tezi şöyle özetler:

“Türk çocuğu yakın bir tarihte göç etmiş olmakla bu vatanın hakikî sahibi olamaz: Bu fikir tarihen, ilmen yanlıştır. Türk brakisefal ırkı Anadolu’da ilk devlet kuran bir millettir. Bu ırkın kültür yurdu ilk zamanlarda, iklimi müsait olan Orta Asya’da idi. İklim tabiî şartlar dâhilinde değişti. Taşı cilâlamayı bulan, ziraat hayatına erişen, madenlerden istifadeyi keşfeden bu halk kütlesi göç etmeye mecbur kaldı. Orta Asya’dan şarka, cenuba, Garp’ta Hazar Denizi’nin şimal ve cenubuna olmak üzere

yayıldı. Gittikleri yerlere yerleştiler, kültürlerini oralarda kurdular. Bazı mıntıkalarda otokton oldular, bazılarında otokton olan diğer bir ırk ile karıştılar. Avrupa'da tesadüf ettikleri ırk tipi dolikosefal idi. Irak, Anadolu, Mısır, Ege, medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asyalı brakisefal ırkın mümessilleridir. Biz bugünkü Türkler de onların çocuklarıyız."67 Tarih alanında yürütülen çalışmalar, dil alanındaki çalışmalara da temel teşkil edecekti.

Cumhuriyetin ilânından sonra dil konusunda tartışmalar daha çok imlâ ve alfabe üzerine yoğunlaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında başlayan alfabe tartışmaları, yazı devriminin yapıldığı 1928'e kadar sürmüştür. Yazarlar arasında dil tartışmaları, az da olsa sürüyordu.

Rıza Nur'un 1920'deki Maarif Vekilliği sırasında yazı sorunu ele alınmadan önce, dili arındırma yönünde bir karara varılmış ve özel bir yönetmelikle Anadolu ağızlarındaki Türkçe sözlerin derlenmesine başlanmıştı. Bu yıllarda Besim Atalay, Hars Müdürü olarak, yapılan çalışmaları yönetmiş; küçük ölçüdeki bu derleme, birkaç yıl içerisinde tamamlandıktan sonra, 1925'te, toplanan söz ve deyimlerin sınıflandırılmasına başlanmıştı. Bu çalışmayı yapanların başında Ahmet Saffet bulunuyor, denetleme ve genişletme işini de Velet Çelebi, Hasan Fehmi gibi tanınmış bilginler yapıyordu. Yazı Devrimi sırasında 1928'de kurulan Dil Encümeni'nde derleme işini üzerine alan Ragıp Hulûsi, 1929-1930 yıllarında yeni derlemeler yaptırmıştı. Bu gereçleri değerlendiren Hamit Zübeyir ile İshak Refet, 1932'de Anadilden Derlemeler adı altında bir sözlük yayımlamışlardı.

Dil sorunu konusunda, Sarf Encümeni, 1920'den başlayarak Sarf ve Nahv-i Türkî başlıklı dört defter çıkarmış, 1923'te de Maarif Vekâleti, Velet Çelebi'nin Türk Diline Medhal adlı kitabını yayımlamıştı. Tunalı

Hilmi Bey, Türkçenin özleşmesi konusunda ilk yasal girişimi başlatan kişi olarak görülür. Daha cumhuriyet bile ilân edilmeden, 1923 Ağustosunda68 Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Türkçe Kanunu önerisi vermiştir. Bu öneriye göre, Maarif Vekilliği'nde bir Türkçe komisyonu kurulacak, terimler Türkçeleştirilecek, okul kitapları öz Türkçe kurallara göre hazırlanacak, bu kurallara uyması durumunda gazete ve dergilere yayın hakkı verilecek, resmî yazılar buna göre yazılacak, kanunlar da Mecliste bu yolla hazırlanacaktı. Ancak bu öneri, ortam hazır olmadığı için gerçekleşememiştir. Tunalı Hilmi Beyin bu isteği, Türkçenin özleşme hareketinde sonuçsuz kalan bir adım olmuştur.69

1922 yılının Ekim ayında Gazi Mustafa Kemal, Bursa öğretmenleriyle yaptığı görüşmede, Türkçeyi Arapça kalıplardan kurtarma düşüncesini savunur. Türkçe ile ilgili olarak, dilin türeyişi konusunda 1922'de Samih Rifat'ın Tasrîf-i Hurûf Kanunları adlı kitabı yayımlanır.

Yazı Devrimi

Hiç kuşkusuz, Dil Devrimi'ne giden yolda en önemli adım Yazı Devrimidir.70 Yüzyıllardır kullanılan bir yazının değiştirilmesi öyle kolay bir iş değildi. Ancak, bu konudaki tartışmalar yazımızın önceki bölümlerinde gördüğümüz gibi Osmanlı Devleti döneminde başlamış, yazının değiştirilmesi düşüncesinin her geçen gün kamuoyunda biraz daha ağır bastığı görülmüştür.

Yirminci yüzyılın başlarında Türk soylu halkların büyük bir çoğunluğu Arap kaynaklı yazıyı kullanıyordu.

Arapça için belki mükemmel olan Arap yazısı Türkçe için ve bütün Türk soylu halkların dilleri için hiç de uygun bir yazı sistemi değildi. Arapçada ünlü sayısı son derece az iken, Türk lehçelerinde ünlü sayısı sekiz, dokuz, hatta on olabilmektedir. Yazının Türkçe için yetersizliği

öteden beri tartışılıyordu. Arap kaynaklı Osmanlı yazısında oldu'nun yazılışı ile öldü'nün yazılışı; kol ile kul'un yazılışı, göl ile gül'ün (gülmek fiili) yazılışı, güz ile göz'ün yazılışı birbirine karışıyordu. Sözlerdeki ünlüler birbiriyle karışıyor, okumak bilmece çözmeye dönüşüyordu. Osmanlı yazısında ünlülerle ilgili bu güçlüklerin yanında bazı ünsüzlerin yazıda gösterilişinde de güçlükler yaşanıyordu. Söz gelişi/k/ile/g/ünsüz-

leri Osmanlı yazısında aynı harfle (kef harfiyle) yazılıyordu. Bu durumda da kör ile gör'ün yazılışı, köz ile göz'ün yazılışı, kül ile göl'ün yazılışı hep birbirine karışıyor, bu sözlerin ne olduğu da ancak cümlenin veya metnin bağlamından çıkarılıyordu.

Lâtin yazısına geçen ilk Türk halkı Yakutlardır. 1917-1918 yıllarında Yakutlar Lâtin yazısını kullanmaya başlamışlardır. 1926'da Bakû'de Birinci Türkoloji Kongresi yapıldı. Türkiye'den Köprülüzade Mehmet Fuat ve Hüseyinzade Ali Beylerin katıldığı bu kongrede uzun tartışmalardan sonra Lâtin kaynaklı bir alfabe benimsendi ve buna Birleştirilmiş Türk Elifbası adı verildi. Bu alfabe aşamalı olarak Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerince kullanılmaya başlandı. 1927'de Azerbaycan'da Lâtin yazısı kullanılmaya başlanmıştı.71

Gazi Mustafa Kemal'in 1927'de Nutuk'u okuduktan sonra, alfabe tartışmaları alevlenmişti. Türk Ocaklarının Merkez ve Hars Heyetleri toplantısında, 8 Ocak 1928'de, Adalet Vekili Mahmut Esat, Lâtin harflerinin kabulünü hararetle istediğini bildirmiş, 8 Mart 1928'de de Başvekil İsmet Paşa Lâtin harflerini överek bu konuda bilginlerin düşüncesini sormuştur. 3 Şubat 1928'de İstanbul'da hutbe Türkçe olarak okunmaya başlanmış, aynı yılın 24 Mayısında da Türkiye Büyük Millet Meclisi, yazı devriminin öncüsü olarak Lâtin rakamlarını kabul etmişti. Bu tarihten birkaç gün önce, 20 Mayısta, Maarif Vekili Mustafa Necati'den Başvekâlete gelen bir tezkere ile "Lisanımızda Lâtin harflerinin

suret ve imkân-ı tatbîkini düşünmek üzere, mebus Falih Rıfkı, Yakup Kadri, Ruşen Eşref ve Darülfünun Müderris Muavini Ragıp Hulûsi ve sabık Darülfünun muallimlerinden Ahmet Cevat ve muallimlerden Fazıl Ahmet, Hariciye memurlarından İbrahim Grandi, Talim ve Terbiye Reisi Mehmet Emin, azadan İhsan Beylerden mürekkep bir heyetin teşkilinin muvafık görülmekte olduğu" bildirilmişti. Maarif Vekâleti, Başvekâletin onayını 27 Mayıs 1928'de almış, 26 Haziran 1928'de de kurul, bakanlık binasında ilk toplantısını yapmıştı. 16 Haziran 1928'de Konya'dan başlayarak yurt gezisine çıkan Maarif Vekili, 10 Temmuzda Dolmabahçe Sarayı'na gelerek gezisinden edindiği izlenimleri Gazi Mustafa Kemal'e bildirmişti. İsmet Paşa da 17 ve 19 Temmuzda Dil Heyetinin toplantılarına katılarak çalışmaları konusunda bilgi almıştır. Dil Encümeni adıyla da anılan Dil Heyeti iki kola ayrılmıştı. Bu kollardan biri yazı, diğeri de dil bilgisi üzerine çalışıyordu.

Alfabe yasası çıkmadan önce Gazi Mustafa Kemal, 9 Ağustosu 10 Ağustosa bağlayan gece Sarayburnu'nda yaptığı konuşmada yeni Türk harflerinin kullanılmaya başlanacağını açıkça söylemişti. Bu tarihten sonra Dolmabahçe Kurultayı düzenlenmiş, kabul edilecek yeni harflerle ilgili çalışmalara başlanmıştı. Gazi Mustafa Kemal, çıktığı yurt gezilerinde yeni harfleri halka tanıtmaya başlamıştı. Bu çalışmalar, yasanın başarıya ulaşmasına zemin hazırlıyordu.

Dil Encümeni çalışmalarını tamamlar ve Gazi Mustafa Kemal'in düzeltmeleriyle yeni Türk alfabesine son şekli verilir. 22 Eylül 1928'de Başbakanlığa bir tezkere ile sonuç bildirilir. Bu tezkereden sonra, Maarif Vekâleti, Türk Harfleri Kanun Tasarısını, Dil Heyeti de İmlâ Lûgati'ni hazırlamıştı.

1 Ekim 1928'de tamamıyla Lâtin esaslı Türk harfleriyle basılan ilk dergi Türkçe Gazete yayımlanır. 2 Ekim 1928'de yapılan öğretmenlerin yazı

sınavında da yüzde 95 başarı sağlanır. 1 Kasım 1928 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilen ve 3 Kasım 1928'de yayımlanan Resmî Gazete ile yürürlüğe giren 1353 sayılı yasayla Lâtin harflerine dayalı yeni Türk alfabesi uygulamaya konulur.

1928 yılının ikinci yarısında yayım yapmaya başlayan Dil Heyeti, Aralık ayı sonuna dek altı kitap yayımlar: Elifba Raporu; Gramer; Halk Dershanelerine Mahsus Türk Alfabesi; Yeni Türk Alfabesi. İmlâ ve Tasrif Şekilleri; Yeni Yazı ile Kırâat; Dil Encümeni Alfabesi.

3 Kasım 1928 günü, Resmî Gazetede yayımlanan Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Yasa, getirdikleri sınırlı olan, belirli olayları veya kişileri konu alan herhangi bir yasa değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1 Kasım 1928 günkü oturumunda görüşülerek kabul edilen ve 3 Kasım 1928'de yürürlüğe giren yeni Türk harfleriyle ilgili yasa, toplum hayatında yeni ufuklar açacak, Türk milletini çağdaş uygarlık düzeyine ulaştıracak, milletçe aydınlanmasını sağlayacak bir yasaydı.

Aslında bu, Türklerin ilk alfabe değişikliği de değildi. Daha önce de çeşitli alfabeler kullanılmış, zaman içerisinde alfabeler değiştirilmişti. Ancak, tarihte yaşanan bu alfabe değişiklikleri uzun bir süreçte gerçekleşmiş, çeşitli coğrafî sahalarda aynı zamanda değişik alfabeler kullanılmıştı. 3 Kasım 1928'de ise yürürlüğe giren bu yasayla bir millet topyekûn alfabe değişikliğini birkaç ay gibi kısa bir süre içerisinde gerçekleştirmiştir. Bu kadar kısa sürede ve topluca yapılan alfabe değişikliğinin başarıyla gerçekleşmesinin ardında Gazi Mustafa Kemal'in kararlılığı, azmi ve kültür konusuna verdiği önem bulunmaktadır.

Yeni Türk yazısının bu kadar kısa süre içerisinde büyük bir hızla öğrenilmesinin ve çabucak benimsenmesinin ardında ise bu yazının Türkçeyi en iyi şekilde ifade eden bir yazı olması gerçeği yatmaktadır. Yeni Türk yazısında 29 harf bulunmaktadır. Matbaa yazısında harflerin kelime

başında, kelime ortasında ve kelime sonunda yazılışları için ayrı ayrı şekiller bulunmamaktadır. Kelimenin neresinde olursa olsun matbaa yazısında harflerin tek bir yazılış şekli bulunmaktadır.

Arap kökenli Osmanlı alfabesinde matbaa yazısında bile her harfin kelime başında, ortasında ve sonunda yazılışı için farklı şekilleri bulunabilmekteydi. Bu durum, yazıda şekil kalabalıklığını ortaya çıkarmaktan başka bir işe yaramıyordu. Osmanlı yazısındaki o günün basım evlerinde dizginin elle yapıldığını, harflerin teker teker alınarak bir araya getirildiği düşünülecek olursa, bir kitabın veya bir gazetenin dizgisinin ne kadar güç bir iş olduğu anlaşılacaktır. Kullanılan yeni yazıdaki her harfin bir ses değerinin olması, harflere iki veya daha fazla sesi gösterme veya bir sesi birkaç harfle gösterme görevinin yüklenmemiş olması, okumayı ve yazmayı son derece kolaylaştırmıştır. Yeni Türk yazısının bir başka önemli özelliği, harflerin yazılışında sözlerin şekil bütünlüğünün korunmasıdır. Osmanlı yazısında bazı harfler kendilerinden sonra gelen harflerle bitişmemekteydi. Arap alfabesinin özelliğinden kaynaklanan bu durum, sözlerin şekil bakımından bölünmesine yol açıyordu. Bitişmeyen harften sonra bırakılan boşluk, sözler arasında bırakılan boşluğa benziyordu. Böyle bir durumda okuyucu, bir sözü bitişmeyen harf yüzünden iki ayrı söz gibi görüyordu. Sözlerin şekil bütünlüğünü bozan bu durum, Osmanlı yazısında yanlış okumalara yol açıyordu. Kullanmakta olduğumuz yeni yazıda kelimelerin bütünlüğünü bozan ve yanlış okumaya yol açan yazım özelliği bulunmamaktadır.

Yeni Türk harflerinin kabulünden sonra ülkede büyük bir seferberlik başlatıldı. İngiliz gazeteleri Türkiye'deki yazı değişikliği çalışmalarını okuyucularına "Türkler topyekûn bir kültür seferberliği başlattılar" cümlesiyle duyurdular. Mustafa Kemal'in, il il, kasaba kasaba dolaşarak elinde tebeşir tahta başında bakkala, kasaba, işçiye, erkeğe, kadına okuma

yazma öğrettiği bu haberlerde yer alıyordu. Dünya, ilk defa bir cumhurbaşkanının elinde tebeşir halka okuma yazma öğrettiğini görüyordu.

Yasanın çıkarılmasından sonra yasa hükümleri hemen işletilmeye başlandı. Yasada devlet dairelerinde 1 Ocak 1929'dan itibaren eski yazının kullanılmasına son verileceği bildiriliyordu. 1 Ocak 1929 tarihinde bütün devlet dairelerinde yeni Türk yazısının kullanımına başlandı. Yeni yayımlanacak kitapların yeni Türk yazısıyla yayımlanması mecburiyeti getirildi. 1929 yılının Haziran ayında tapu senetleri, nüfus ve evlenme cüzdanları, askerlik belgeleri yeni Türk yazısıyla işlendi. Devlet dairelerindeki daktilolar sür'atle değiştirildi.

Basın kuruluşları da 1 Aralık 1928 günü bütün Türkiye'de yeni Türk harfleriyle yayın yapmaya başlamıştı. Gazeteler, dergiler artık yeni harflerle basılmış bir şekilde okuyucusuna ulaşıyordu. İlk günlerde gazetelerin baskı sayısında ve satış sayısında bir düşüş olduğu görüldü. Bunun sebebi pek çok gazetenin yeni harflerle basım yapabilecek teknik donanıma sahip olmamasından kaynaklanıyordu. Hükûmet bütün ekonomik sıkıntılara rağmen gazete ve dergilere aylık maddî yardımda bulunmaya başlamıştı.

Yeni harflerin kabul edilmesiyle birlikte yeni Türk yazısıyla basılmış kitap yayımı hemen başladı. Yeni bir yazıya geçilmesine rağmen kitap yayımında azalma olmadığı gibi büyük bir artış da görülüyordu. 1876'dan 1928 yılına kadarki elli iki yıllık dönemde yaklaşık 27.000 kitap yayımlanmıştı. Bu yılda ortalama 519 kitap demekti. Yeni bir yazıya geçildikten sonra 1928-1938 yılları arasındaki on yıllık dönemde 15.244 kitap yeni harflerle yayımlanmıştır. Bu dönemde bir yılda yayımlanan kitap sayısı ortalama olarak 1524'tür ki bu oran 1928 öncesi dönem için bir yılda yayımlanan kitap sayısının üç katı demektir.

Devlet dairelerinde kurslar düzenlendi. Milletvekilleri, bakanlar, müdürler, memurlar, müstahdemler yeni yazıyı en kısa sürede öğrendiler.

Yeni yazıyı öğrenenlerin ilk sınavı yasanın çıkarılmasından altı gün sonra yapıldı. 3 Kasım 1928'de yeni harfler kabul edilmiş, bu harflerden sınavlar 9 Kasım 1928'de başlamıştı. Okullarda ise uygulama daha yasa çıkmadan başlamıştı. Ekim ayı başında okullar açılmış ve elde henüz yeni yazının alfabe kitabı, okuma kitabı olmadan yeni harflerin öğretilmesi işine girişilmişti. Öğretmenler yasanın çıkarılmasını beklemeden, Atatürk'ün Ağustos ayı başında verdiği işaretle okullarda yeni yazıyı öğretmeye başladılar.

Yasanın çıkarılmasından dört gün sonra 7 Kasım 1928'de başbakan İsmet İnönü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada halkın yeni harfleri öğrenmesi için Millet Mektepleri açılacağını söyledi. Böylece, yeni yazıyı sadece devlet görevlileri ve öğrenciler değil milletin tamamı öğrenecekti. Amaç, okuma yazma oranını artırmak, milleti cehaletten kurtarmaktı. Millet Mektepleri 1 Ocak 1929 günü resmen açıldı. Kadın erkek, genç yaşlı demeden herkesin Millet Mekteplerinde yeni yazıyı öğrenmesi amaçlanmıştı. İllerdeki, ilçelerdeki Millet Mekteplerinin açılışları bir törenle yapılıyordu. Öğretmen, okuma yazma ve yeni Türk harfleri konusunda bir konuşma yapıyor, ardından Atatürk'ün Türk harfleri konusundaki konuşmasının yer aldığı Gazi Hitabesi Plâğı dinletiliyordu. Plâğın dinlenmesinden sonra açılış tamamlanmış oluyor, derslere başlanıyordu. Yeni Türk harflerini bilmeyen, hiçbir okula veya memuriyete devam etmeyen 16-40 yaş arasındaki her Türk vatandaşı bulunduğu mıntıkada açılacak olan Millet Mektebine devam etmekle mükellef kılındı. Eski yazıyı bilenler iki aylık öğretimden geçiriliyordu. Eski yazıyı bilmeyenler ise ayrı bir programda dört aylık kursa devam ediyordu. Kursların sonunda yapılan sınavda başarılı olanlara diploma veriliyordu. Millet Mekteplerine bir ay içinde 856.000 kişi kaydoldu. Beş yıl içinde

2.305.924 kişi Millet Mekteplerinden mezun oldu. Okul çağındaki öğrenciler ve devlet dairelerinde çalışanlar, bu sayıya dâhil değildir.72

Millet Mektepleri gibi, Türk Ocakları, Halkodaları, Halkevleri de çeşitli zamanlarda açtıkları kurslarla okul çağı dışındaki yurttaşlarımız için okuma yazma kursları düzenlemişlerdir.

Devlet dairelerindeki makam adlarının levhalarının yeni yazıyla yazılması sırasında bir başka iş daha yapıldı. Yıllarca Farsça tamlama şeklinde kullanılan daire adları Türkçenin söz dizimi özelliklerine uygun hâle getirildi: Kalem-i mahsusa hususî kalem olarak, müessesat-ı diniyye müdiriyeti dinî müesseseler müdürlüğü olarak, emval-i eytam müdiriyeti yetim malları müdürlüğü olarak, kısm-ı siyasî siyasî kısım olarak değiştirildi. Kelimeler Türkçeleştirilmese bile tamlamalar Türkçeye uygun hâle getirilmiş oluyordu. Bu değişiklikler, 1932’deki özleştirme akımının ilk işaretleri idi.

Türk Dil Kurumu’nun Kuruluşu

Yazı Devrimi’nden sonra Dil Heyeti dağılmamış, yeni üyelerin katılmasıyla genişletilmişti. Çoğunlukla Dil Encümeni, kimi zaman Dil İstişâre Heyeti veya Türk Dili Lûgati Encümeni adıyla tanınan kurulun kullandığı mektup kâğıdının başlığından anlaşıldığına göre, resmî adı daima Dil Heyeti olmuştur. Heyetin yeni üyeleri Ahmet Rasim, Reşat Nuri, Celâl Sahir, Velet Çelebi, İsmail Hikmet, Besim, İbrahim Necmi, Hamit Zübeyir, Hasan Fehmi, İshak Refet, Mehmet Baha, Yaşar Beyler ile Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Gyula Mészáros idi. Kurul, Ankara’da Mithatpaşa Caddesi’ndeki binada çalışmış, Talim Terbiye Heyeti başkanı Mehmet Emin Bey toplantılara başkanlık etmişti.

1928 yılı sonunda, yazı sorunundan dil sorununa geçilecektir. 1928 yılının Aralık ayında terimlerin Türkçeleştirilmesi sorununu görüşmek üzere, İstanbul Darülfününunda 15 üye, Darülfünun Emini Prof. Dr. Neşet

Ömer'in başkanlığında toplanmış ve bulunan karşılıklar Ankara'daki Dil İstişâre Heyeti'nin onayına sunulmuştu. Bu kurul, İcra Vekilleri Heyeti'nin 5 Aralık 1928 günkü kararı üzerine Maarif Vekâleti'nce kurulmuştu. Kurulun görevleri şunlardı: 1. Bütün okul kitaplarının temelini oluşturacak iyi bir dil bilgisi kitabının hazırlanması. 2. Temel gereksinimlere cevap verebilecek bir Türkçe sözlüğün hazırlanması. Sözlüğün hazırlanmasında elden geldiğince Arapça ve Farsça yabancı sözlerin yerine halk dilinden ve eski kitaplardan seçilecek Türkçe sözlerin konulması. 3. İstanbul ağzına göre imlâ kurallarının belirlenmesi.

Dil İstişare Heyeti ilk iş olarak, yeni alfabenin kabulünden sonra, eski Dil Heyetinin ele aldığı "İmlâ Lûgati"nin hazırlanmasını hızlandırmıştır. Çalışmaların başında, bu iş için Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türkî'siyle Mehmet Baha'nın Yeni Türkçe Lûgat'ini esas almıştır. 29 Ekim 1928'e dek 25.000 sözden oluşan bu İmlâ Lûgati her hafta 5 formalık fasiküller hâlinde yayımlanmış ve kitap 12 Aralık 1928 tarihli bir ön sözle piyasaya çıkmıştır. Ön sözün altında Ahmet Cevat, Ahmet Rasim, Celâl Sahir, Falih Rıfkı, Fazıl Ahmet, İbrahim Necmi, İbrahim Osman, İsmail Hikmet, Mehmet Baha, Mehmet Emin, Mehmet İhsan, Ragıp Hulûsi, Ruşen Eşref, Yakup Kadri imzaları bulunmaktadır.

Bu İmlâ Kılavuzundaki ön söz, Türkçemizdeki sözleri şöyle sınıflamıştı: 1. Halkça benimsenen sözler, 2. Yazarlarca kabul edilip halkça benimsenmeyen sözler. Birinci kümede şunlar yer almıştır: 1. Türkistan'dan gelen ve Türk aslından olan sözler. 2. Anadolu kıyıları ile Rumeli'nin ele geçmesi sonucu olarak Türkçeye giren sözler; 3. Batı kökenli olan sözler. İkinci kümede de şunlar yer almaktaydı. 1. Arap ve Fars aslından olup halk dilinde yaşayan sözlerin yerini tutmak üzere eski yazarlarca kullanılan sözler. 2. Türkçeleri bulunmadığından dolayı eski ve yeni Türk yazarlarınca kabul edilen Arap ve Fars kökenli sözler. 3. Yeni bilim kollarıyla ilgili

terimler için Arapça köklerden Türk bilginlerince türetilmiş sözler. 4. Ya hiç Türkçeleri olmayan ya da Arapça köklerden yapılan sözlerin daha kolay anlaşılan Fransızca, Almanca ve İngilizceden alınmış karşılıkları.

Encümen, birinci kümedeki sözleri, halkça benimsenmiş olduğu için, ulusun malı saymış ve kılavuzda bunlara yer vermiş, Türkçe kökenli hiçbir sözü atmamıştı. İkinci grupta yer alan sözlere ise başka işlem yapmak gereğini duymuştu: Yazı dilinde önemli bir özelliği ve anlatış gücü olmayan sözleri önemsememiş, fakat öz Türkçede karşılıkları bulunmadığından veya bilimsel bir yolla yapılmış Türkçe sözlerle anlatılamadığından dolayı, şimdilik gerekli görülen sözlere, hangi asıldan olursa olsun, dokunmamış ve bunları kılavuza almıştı. 1928 yılı sonunda yayımlanan İmlâ Lûgati, 1941'e dek dairelerde ve okullarda kullanılmıştı. Encümen 1929 yılında, Türkçede Kelime Teşkiline Yarayan Lâhikalar adıyla bir kitapçık yayımladı.

17 Şubat 1929'da, Ankara'da, Başvekil İsmet Paşanın başkanlığında bir toplantı yapılmıştı. Talim ve Terbiye Heyeti üyeleri, Dil Heyeti, Darülfünun müderrisleri, Güzel Sanatlar Akademisi temsilcilerinin katıldığı toplantıda bir "Türk Sözkitabı"nın hazırlanması karar altına alınmış, bu alanda çalışacak olanlara "dili saf olarak meydana çıkarmak" yönergesi verilmişti. Tasarlanan sözlüğe girecek olan terimlerin düzenlenmesi işini Darülfünun üzerine almıştır.

Bu girişimi ve girişimin amacını Falih Rıfkı Atay, şöyle anlatır:

"Dil meselesi ilk önce Başvekil İsmet Paşa'nın bir parolası ile doğmuştur. İsmet Paşa:Larousse'un bir türkçesini yapınız, diyordu.

Başvekilin iddiası sade idi: İki ciltlik Larousse lûgatinin kelimeleri Türkçede karşılanmalıdır…

Larousse tercümesine başlanınca Osmanlıcanın fakirliği hemen meydana çıktı. Birçok kelimeye ihtiyaç vardı: Bunlar ya eski metinlerde bulunacak, yahut yeniden yapılacaktı."73

Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Türkçeye sözler üzerinde çalışan Dil Encümeni 1931 yılı ortasına dek 50.000 sözü gözden geçirmiş, birkaç binini baskıya hazırlamıştı. Ancak, bu çalışma bir sonuca ulaşamadan ödeneğin kesilmesi üzerine Encümen dağılmak zorunda kalır.

1932'ye gelene kadar dille ilgili kimi yayınlar dikkati çeker. Ali Ekrem'in dili arılaştırma konusunda tutucu olan Lisanımız kitabı, Prof. Yusuf Ziya'nın dil karşılaştırmalarına girişen Yunandan Evvelki Türk Medeniyeti adlı incelemesi ve İshak Refet'in Dil Kavgası adlı tartışma yazısı basılmıştır. Bu kitaplar arasında öyle bir kitap vardı ki içeriğinin yanı sıra Gazi Mustafa Kemal'in bu esere yazdığı küçük bir yazı bu kitabı Türk dili tarihi açısından önemli kılacaktı. Prof. Sadri Maksudi, 1930 yılı sonlarına doğru Türk Dili İçin: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz Üzerinde Düşünceler adlı kitabını Türk Ocaklarının yayın dizisi arasında yayımlamıştı. Gazi Mustafa Kemal, bu kitabın başına şu sözleri yazdı:

"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil, şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır." Gazi M. Kemal.

Bu öz deyişinin başında 2 Eylül 1930 tarihi yazılıydı. İşte bu sözler, 1932 yılının yaz aylarında yapılacak girişimin ana düşüncesini oluşturuyordu. Ümmet toplumundan ulus toplumuna geçişte tarih ve dil birliğinin sağlanması gerekliydi. Bunun bilincinde olan Gazi Mustafa Kemal, tarih ve dil konularında araştırma yapmak üzere birer cemiyet kurulması düşüncesindeydi. Türk tarihi ile ilgili bilimsel çalışmalar yapmak üzere önce Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti 19 Nisan 1931'de kurulur. 2-11

Temmuz 1932 tarihleri arasında da I. Türk Tarih Kurultayı toplanır. Kurultay hazırlıkları sırasında dil sorunu da gündeme gelir.

"1932 Temmuz ayında toplanacak olan Birinci Türk Tarih Kurultayı'nda okunacak tezlerin, Kurultay'dan önce, tartışmaları Atatürk'ün huzurunda yapılıyordu. İşte bu tarih çalışmaları ilerlerken Atatürk dil meselesini de ele almak gerekliliğini duymuştu.

Çünkü tarihî konuların işlenmesi sırasında filolojik, etnolojik araştırmaların zarurî olduğu meydana çıkıyordu. Atatürk dil nazariyelerini izah eden kitapları okuyor ve her tarihî konu içinde dil belgeleriyle halledilecek meseleler olduğunu görüyordu. İşte bu Birinci Türk Tarih Kurultayı'nın hazırlıkları sırasında, bu meselelerle meşgul oluyordu.

Tarihe yardımcı olacak dil incelemelerini aynı kurum içinde birçok kol olarak ayırmayı konuşmalarımız arasında bana telkin ediyordu".74

Tarih Kurultayı'nı büyük bir dikkatle takip eden Atatürk, bildirilerin sunulması sırasında dil sorununa yeniden eğilme fırsatı bulmuştu. Bildirilerini sunan değişik kuşaklardan tarihçilerin dilleri, özellikle kullandıkları tamlamaların farklılığı, dilin ön plâna alınması düşüncesini uyandırmıştı. Hatta Gazi Mustafa Kemal'e göre, bu işte hiç gecikilmemeliydi. Başlangıçta dil sorununun Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti bünyesinde bir kol olarak ele alınması düşünülür. Ancak, dil sorunu başlı başına ele alınması gereken bir konudur. Nitekim Tarih Kongresi'nin sonlarını Prof. Âfet İnan şöyle anlatır:

"Tarih Kurultayı'nın bitmek üzere olduğu günlerde, dil incelemeleri için ayrı bir teşekkülün lüzumu üzerine bana sorular sormaya başlamıştı… Benim bu hususta cevabım şu olmuştu: 'Dil, tarihten ayrı bir metot ile incelenmesi gereken bir konudur."75

Kurultay'da seçilen Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin üyeleri 11 Temmuz 1932 günü Gazi Mustafa Kemal tarafından Köşk'e davet edilmişlerdi. Âfet

Hanım, Yusuf Akçura, Samih Rifat, Sadri Maksudi, Hamid Zübeyr ve Macar Profesör Zayti Frenç'in de aralarında bulunduğu bir kurul, gelecek yıla yetiştirilecek büyük tarih kitabının bölümlerini ve bunları kimlerin yazacağını konuşuyorlardı. Akşam üzeri toplantıya Ruşen Eşref Bey de Gazi'nin özel konuğu olarak çağrılır. Ruşen Eşref Ünaydın, anılarında Türk Dil Kurumu'nun kuruluşuna nasıl karar verildiğini şu sözlerle anlatır:

"Akşam üzeri Çankaya'ya gittim. Kendileri birkaç vakittir Yeni Köşk'e geçmişlerdi. Yukarı katta, kitap odasının yanında çalışma salonunda huzurlarına çıktım… Salonun orta yerinde uzun masasının başında oturuyorlardı. O masanın etrafında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azaları da vardı… Tarih konuşması bitmek üzere iken Gazi hazretleri, oradakilere sordular:Dil işlerini düşünecek zaman da gelmiştir. Ne dersiniz."76

Dil Encümeni görev yaptıktan bir süre sonra, çalışma hızını kaybetmiş, tahsisatı kesilmişti. Kısacası Encümen artık çalışmıyordu. Bunları yakından bilen Atatürk, o akşam Köşk'te hazır bulunanlara düşüncelerini şöyle açıklar:

"Öyle ise, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun."77

Böylece bir dil "cemiyet"inin kurulması için ilk adımlar atılır. Ancak, hareketin çok çabuk gerçekleşmesini isteyen Gazi, bu arzusunu hazır bulunanlara söylediği şu sözleriyle belirtir:

"Yarın Hükûmete istida verip Cemiyet'in iznini almalı. Fakat bunun için daha önce bir reis, bir de umumî kâtip seçmeli. Ben her ikisini de burada, aramızda görüyorum."78

Samih Rifat başkan, Ruşen Eşref de kâtip olacaklardır. Üyelikler için de Ruşen Eşref'in teklifi üzerine Yakup Kadri ile Celâl Sahir uygun görülürler. Gazi Mustafa Kemal, cemiyetin nizamnamesinin hazırlanması için geçici

olarak Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin nizamnamesinden yararlanılmasını, yenisinin ilerde yapılmasını önerir.

Gazi Mustafa Kemal, "bir dil cemiyeti kuralım" derken yeni cemiyetin ne gibi işlerle uğraşacağını kendi eliyle çizdiği şemada şöyle belirtmişti:

Filoloji ve Lengüistik Türk Dili

Filoloji ve Lengüistik Lügat ve Gramer ve Etimoloji

İstilâh Sentaks

Gazi Mustafa Kemal'in bu şema ile göstermeye çalıştığı konulara Âfet İnan daha değişik bir açıdan yaklaşıyor ve Gazi'nin görüşlerini şu ifadelerle ortaya koyuyordu:

"Atatürk'ün Türk Dil Kurumu için hedefi iki cepheli olmuştur:

1. Türk dilinin sadeleşmesi, halkın konuşma dili arasında bir birlik ve ahenk kurulması. Konuşma, edebiyat ve bilim dilimizin kesin kurallarla tespit edilerek tarihî metinlerden ve yaşayan halk lehçelerinden taramalar, derlemeler yaparak bir kelime ve terim hazinesi vücuda getirilmesi.

Bunların başarılması için zamana ve yeni bir kurulun sürekli çalışmalarına ihtiyaç gösteriyordu.

2. Dil incelemelerinde ikinci hedef, tarihî araştırmalarda belge olan, ölü veya eski dillerin metotlu bir şekilde incelenmesi ve mukayese edilmesi"79

12 Temmuz 1932 günü Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (TDTC) izinnamesi Emniyet-i Umûmiye (Emniyet Genel) Müdürlüğü'ne gönderilir ve böylece Cemiyet resmen tescil edilmiş olur. İzinname suretinde Cemiyetin kuruluş amacı "Türk dilini tetkik ve elde edilecek neticeleri neşretmek" olarak yazılmıştır.80

TDTC'nin nizamnamesinin birinci maddesinde Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek himayeleri altında ve Ankara şehrinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti adlı bir cemiyet kurulduğu yazılmıştır. Maarif vekilinin "fahrî reis" olduğu ikinci maddede belirtilmiş,

Cemiyetin amacı ise nizamnamenin 3. maddesinde yer almıştır: “Cemiyetin maksadı Türk dilini tetkik ve elde edilen neticeleri neşir ve tamim etmektir”.

Birinci Türk Dil Kurultayı

Kuruluş işlemlerinin tamamlanmasının ardından Cemiyetin yapılanma işleri hızla tamamlanır. Ancak Cemiyetin kurulması, işlerin hallolduğu anlamına gelmemektedir. Yaz tatili için Yalova’ya giden, oradan da İstanbul’a geçen Gazi Mustafa Kemal, kurduğu Cemiyetin istediği faaliyetleri gerçekleştirebilmesi için tatil süresince bu yeni eseriyle yakından ilgilenmeyi sürdürecektir. Yalova’da dil işi için Türk tarihine çizdiği programdan ayrı ve yepyeni bir yol izler.

“Önce Kurultayı toplamak, tezi orada anlatmak, dil mütehassıslarının, ediplerin, şairlerin, gazetecilerin, muallimlerin düşüncelerini dinlemek, bütün milleti kendi dilinin işlerinde alâkalandırmak, nizamnameyi, programı kurultayda konuşturmak, merkez heyetini ona göre seçtirmek, sonra hızla çalışmaya geçmek.”81

Daha sonra Dolmabahçe Sarayı’nda devam eden çalışmalar sırasında Eylül ayı içinde bir Dil Kurultayı’nın toplanacağının ilân edilmesini ve ilgililerin bu kurultaya çağrılmasını ister. 3 Eylül 1932 günü basına verilen ve ertesi gün gazetelerde yer alan bir beyanname ile toplantının yapılacağı duyurulur. Kadın, erkek her yurttaşın davetli olduğunu, doğrudan doğruya çalışmak arzusunda olanların Dolmabahçe Sarayı’ndaki Cemiyet Kâtipliği’ne başvurmaları istenir.

Yusuf Akçura, H. Cemil Çambel, Yunus Nadi gibi ilk müteşebbis heyet üyelerinden kimileri hastalık, gezi gibi sebeplerden dolayı İstanbul’da bulunamadığından, Gazi’nin isteğiyle yerlerine, dil tezini anlatıp savunacak kişilerden oluşan yeni bir kurul seçildi. Samih Rifat, Ruşen Eşref, Ragıp Hulûsi, Reşat Nuri, Dr. Ali Saim, Celal Sahir, Ahmet Cevat, Ahmet İhsan,

Ali Canip, Hasan Âli, İhsan, Ruşeni, Yakup Kadri Beylerden oluşan bu kurulun başkanı Samih Rifat, Genel Sekreteri Ruşen Eşref, Veznedarı Celâl Sahir Bey'di. Samih Rifat Bey, hasta olduğu için Çamlıca'daki evinden Dolmabahçe Sarayı'ndaki bir odaya taşınmış, doktor gözetiminde hasta yatağında Kurultay çalışmalarını yönetmiş, program ve tüzük taslağını hazırlamıştı.

Kurulun çalışmaları Gazi Mustafa Kemal tarafından benimsenir ve Kurultayın toplanacağı gün, 20 Eylül 1932'de basın aracılığıyla bütün yurda duyurulur. Kurultay'da konuşulacak başlıca konular şu üç başlık altında toplanmıştır:

1. Dilin menşei
2. Türk dilinin bugünkü hâli, asrî ve medenî ihtiyaçları
3. Türk dilinin müstakbel inkişafları

Kurultay, iki ay gibi çok kısa bir sürede hazırlanır ve 26 Eylül-4 Ekim 1932 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda toplanır. Çağrılılar arasında dilciler olduğu kadar, Abdülhak Hamit, Sami Paşazade, Halit Ziya, Cenap Şahabettin, Hüseyin Cahit, Hüseyin Rahmi, Mehmet Emin, Ahmet Haşim, Ahmet Rasim, Falih Rıfkı, Yunus Nadi gibi şair ve yazarlar da bulunmaktaydı. Daha Kurultay öncesinde Hüseyin Cahit'in tezi büyük tartışma yaratmıştı. Falih Rıfkı da Hüseyin Cahit'in düşüncelerine benzer düşünceler taşımaktaydı. Kurultay öncesi, bu görüşünü Atatürk'e açıklayan Falih Rıfkı'ya Atatürk: Çocuğum, senin de Hüseyin Cahit gibi düşündüklerin olabilir. Fakat ona cevap verecek olanların cesaretini kırma, der.82

Hüseyin Cahit'in dilin kendi doğal gelişmesine bırakılması gerektiği ve dilde zorlama yapılamayacağı şeklindeki konuşmaları Kurultayda büyük tartışma yarattı. Ali Canip, Fazıl Ahmet, Hasan Âli, Samih Rifat karşı düşüncelerini belirttiler. Kurultay, Kurumun yürüteceği çalışmaların

programını yapmış ve yöneticileri seçmişti. Kurultayda alınan kararlar, çalışmaların nasıl yapılacağını ortaya koyuyordu. Yapılması gereken işler şöyle sıralanmıştı: Türkçenin Sümer, Eti gibi en eski dillerle, Hint-Avrupa ve Sami dilleriyle karşılaştırmasının yapılması; Türkçenin tarihî gelişiminin araştırılması ve karşılaştırmalı dil bilgisinin yazılması; lehçeler ve terimler sözlüklerinin hazırlanması, Türkçe sözlük çıkarılması; halk dilindeki ve tarihî metinlerdeki Türkçe kökenli sözlerin derlenmesi, taranması ve yayımlanması; Türkçede söz türetme ilkelerinin belirlenmesi ve bu ilkelere uygun biçimde Türkçe köklerden yeni sözler türetilmesi; özellikle yazı dilinde sıkça kullanılan yabancı kökenli sözlerin yerini alacak öz Türkçe sözlerin önerilmesi ve yaygınlaştırılması; başka ülkelerde yayımlanan Türk dili ile ilgili yayınların toplanması, gerekli olanların Türkçeye çevrilmesi; Türk dili ile ilgili yazıların yer aldığı bir derginin yayımlanması; gazetelerde dil konularına özel sayfa ayrılması.

Birinci Türk Dil Kurultayı'nın ardından 17 Ekim 1932 günü Cemiyet'ten yapılan açıklamada Kurultay'da dil konusunda köklü işlerin yapılmasına karar verildiği ve bu işlerin yapılmasıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti Merkez Heyeti'nin görevlendirildiği belirtilir. Türk dilini, millî kültürün eksiksiz bir anlatım aracı hâline getirmek, çağdaş uygarlığın önüne koyduğu bütün gerekleri karşılayacak bir mükemmelliğe eriştirmek, temel unsurları öz Türkçe olan millî bir dil yaratmak Kurultay'ın amacı olarak gösterilmişti. Halkçılık ilkesine göre halk ile aydınlar arasında mahiyet bakımından iki ayrı dilin varlığı ortadan kaldırılmalı ve millî bir dil yaratılmalıydı. Bu amacı gerçekleştirmek için Türkçeye yabancı olan unsurları yazı dilinden atmak gerekiyordu. Bunun için de yazılı kaynakları, halk ağzında yaşayan dil malzemesini araştırarak geniş derleme ile büyük bir Türk Lûgati'nin hazırlanması, Türk lehçelerini içine alacak bir Türk Lûgati meydana getirilmesi, Türkçenin yazısını, bağlı olduğu oluşum

yasalarını belirleyerek Türkçenin dil bilgisi ile söz diziminin ortaya çıkarılması sağlanmalıydı. Açıklamada terimler konusuna da önemli bir yer ayrılmıştı. Batı dillerinin hiçbirinden aşağı olmamak üzere, onlardaki yüksek kavramları anlatacak keskinliği, açıklığı taşımak üzere bilim dilimizin belkemiği olan terimleri de belirlemek gerekiyordu. Bütün bunlar, en güzel en uyumlu Türkçeye bağlı kalmak ilkesini gözden uzak tutmadan yapılacaktı.

Açıklamada bu çalışmaların başarıya ulaşabilmesi için bütün milletin, köylüsüyle şehirlisiyle emek birliği yapması gerektiği vurgulanıyordu. TDTC'nin açıklaması şu cümle ile sona eriyordu: "Bize en büyük güçlükleri yenmek için, en çetin engelleri yıkmak için her zaman fikir, kuvvet, cesaret ve emniyet veren Gazi Hazretlerinin Türk dilinin canlandırılması işinde de başımızda bulunması, bize yüksek delâlet ve işaretleriyle rehberlik etmesi işlerimizde muvaffakiyetin en kat'î bir delilidir"83

Kurultay Sonrası Çalışmalar

Bu duyurudan sonra Bakanlar Kurulu'nca 21 Kasım 1932 tarihinde kabul edilen 13507 sayılı Söz Derleme Talimatnâmesi ve ardından da 1933 yılı baharında yayımlanan beyannamelerle, daha sonra Dil Devrimi olarak adlandırılacak çalışmalar başladı. Bütün ülkede bir anda dil seferberliği başladı. Yazı ve konuşma dilinde kullanılan Arapça sözlerin Türkçe karşılıklarının en kısa yoldan ve az zamanda bulmak işini yurttaşların yardımıyla gerçekleştirmek için anket hazırlandı. Bu anket için Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türkî adlı eseri esas alınacaktı. Bu sözlükte bulunan sözlerden konuşmada ve yazmada kullanılmakta olan Arapça ve Farsça sözler taranarak bunlardan karşılıkları aranacak olanlar birbiri ardınca listeler hâlinde her gün ajans, radyo ve gazetelerde bildirilecekti. Anketin sonucunun üç ayda alınması tasarlanıyordu. Bu çalışmayla bir

karşılıklar kılavuzunun hazırlanması amaçlanmıştı.84 Açıklamada gazetelerin bu listeleri açacakları dil sütununda “halkın dikkatine çarpacak bir yolda neşredecek ve herkesin bu sözlere karşılık bulmasını teşvike elinden geldiği kadar çalışacak”ları özellikle belirtiliyordu. Listedeki sözlere karşılık olarak gönderilecek teklifler de gene bu dil sütunlarında yayımlanacak ve bu nüshalardan üçer adet Cemiyet merkezine gönderilecekti. Gazetelerin hacminin bütün cevapları basmaya yetmediği durumlarda basılamayan cevapların da gazeteler tarafından Cemiyet Merkezi’ne gönderilmesi isteniyordu. Gazetelerin görevleri bununla da bitmiyordu. Gazetelerdeki bütün yazarlar, beğendikleri karşılıkları yazılarında kullanacaklardı. Böylelikle bu karşılıkların dilde tutunması amaçlanıyordu.

Ülkenin aydınlarından, okuryazarlarından da beklenenler bu beyannamede yer almaktaydı. Gazetelerde çıkacak, ajanslar ve radyolarla bildirilecek olan Arapça ve Farsça sözlere düşündükleri, beğendikleri öz Türkçe karşılıkları teklif olarak yazmak, bu karşılıkların bir suretini doğrudan doğruya Ankara’da TDTC Merkezi’ne göndermek ve bir suretini de bulunduğu yerdeki gazeteye bildirmek görevi veriliyordu.85

Cemiyet, 10 Mart 1933’te Anadolu Ajansı’na ve diğer basın kuruluşlarına gönderdiği beyannamede anket uygulamasının başlayacağını duyurmaktadır:

“TDTC’nin açtığı anket yarın başlıyor. Cemiyet, yarın radyolara, ajansa, gazetelere birinci liste olarak 16 söz bildirecektir. Bu sözler Kamus-ı Türkî’den seçilmiştir. Gazetelerin birinci dil anketi listesinin çıktığını birinci sayfalarında kalın harflerle göstermeleri ve listeyi göze çarpar bir yolda basmaları rica olunur.

Birinci listede yazılı sözlerin ister birine, yahut birkaçına, ister hepsine karşılık bulan yurttaşlar, bu karşılıkları gazetelere ve Cemiyete

bildireceklerdir. Karşılık gönderenlerin listeleri birbirine karıştırmayarak, her listedeki sözler için ayrı birer kâğıt yazmaları, gelen karşılıkları dizilemekte çok işe yarayacaktır. Gazetelerin de gelen karşılıkları liste sayılarına göre ayrı ayrı yazmaları kolaylık verici bir şeydir.

Listedeki sözlere karşılık ararken, her sözün anlattığı düşünceye yakın başka düşünceleri de göz önünde bulundurmak, doğru ve uygun karşılık bulmaya yarar. Birinci listede çıkacak sözlerden biri de ‘âti’dir. Buna karşılık ararken, buna çok yakın olan ‘istikbal’, ‘müstakbel’ sözleriyle aradaki ince ayrılığı da düşünmelidir.

Bir sözün anlattığı türlü düşüncelere ayrı ayrı karşılıklar gösterilebilir. ‘Ati’ sözünün ‘gelecek zaman’, ‘aşağıda’ düşüncelerine uyan iki manasını birden bir Türkçe karşılıkla anlatamazsak ikisine ayrı ayrı karşılık ileri sürebiliriz. ‘İstikbal’ sözünün ‘zaman’ ve ‘karşılama’ manaları da böyledir.

Listeler sıra sayılarıyla çıkarılacaktır. Her listeye karşılık verenler cevaplarında liste sayısını anarak karşılık buldukları sözleri sıralamalı ve karşılarına da buldukları karşılıkları yazmalıdır.

Cemiyete gelen cevaplar ve gazetelerde yazılacak karşılıklar, sıralanarak, ileri sürülen türlü karşılıklar arasında en uygun görülen bir, yahut birkaç karşılık basılacak olan karşılıklar kılavuzuna konulacaktır.

Bu anket, her gün konuşup yazdığımız dilin içinde duran Arapça ve Farsça sözler yerine öz Türkçe sözler konulmasını kolaylaştıracağı için yurttaşların bu büyük dil işine ellerinden geldiği kadar yardım etmek isteyecekleri belli bir şeydir.

Türk yazarları da, ortaya dökülecek olan bu karşılıklardan beğendiklerini şimdiden yazılarında kullanarak dilimizin özleşmesinde öncülük etmiş olacaklardır.

Söz listeleri, günlerce bir harfle başlayan sözlere bağlanarak bıkkınlık vermemek için, her gün başka harfle başlayan sözlerden verilecek, sonra

gene başa dönülerek kalanlar başka listelere konulacaktır.

Karşılıkları aranacak sözler için yabancı kökten geldiği sanılan her söz bulunacaktır. Bunların içinde çok yayılmış herkesin söylediği sözler de olabilir. O sözlere karşılık aranması, hatta bulunması onların dilden çıkarılacağı demek değildir.

Anketin nasıl yapılacağı için üç günden beri yazılan şeyler, bu işin her yanını ortaya koymuştur. Bununla beraber gazetelerden, yahut yurttaşlardan bir noktada tereddüde düşenler olursa, TDTC Merkezinde Neşriyat Kolundan sorulabilir.”86

Belirlenen amacı gerçekleştirmeye yönelik çabalarda hükûmet ve yönetim Kurumu tam yetkiyle destekliyordu. Her ilde bir ‘dil heyeti’ kuruldu. Valinin başkanlığındaki heyette TDTC’nin yerel şubelerinin üyelerine ek olarak belediye başkanı, üst düzey bir askerî yetkili, maarif ve sağlık müdürlüklerinden yetkililer, lise müdürleri ve diğer yetkililer bulunuyordu. Aynı şekilde her ilçede en yüksek yerel görevlilerden oluşan benzer heyetler kuruldu. Çoğunluğunu öğretmenlerin oluşturduğu derleyiciler, derledikleri sözleri çeşitli bilgilerle birlikte fişlere yazıyorlar, bu fişleri TDTC Genel Merkezi’ne gönderiyorlardı. Bu çalışmanın yapılmasında gösterilen özene karşılık derleyicilerin çoğunun dil bilimi öğretiminden yoksun olması yüzünden fişlerde yanlışlıklar ve eksiklikler vardı. Derleyicilerin çoğunun yeni Türk yazısını sözlerdeki sesleri işaret etmeden kullanması, imlâda birliğin sağlanamamasına yol açmıştı.87 Bu yüzden daha sonra yayımlanacak sözlükteki bu türden yanlışlar, eleştiri konusu olacaktır.88 TDTC, halk ağzından söz derleme çalışmasının yanı sıra tarihî metinleri de tarayarak yazı dilinde kullanılmayan eski Türkçe sözleri ortaya koydu.

İkinci Türk Dil Kurultayı’nın toplandığı 18 Ağustos 1934 tarihine kadar olan dönemde TDTC’nin çalışmaları şöyle özetlenebilir: Halk ağzından söz

derleme işi 1933 yılının ilk ayında başlamış, Kurultaya kadar Ankara'da biriken fiş sayısı 130.000'e ulaşmıştı. Yabancı sözlere karşılık bulma işi 12 Mart 1933'te başlamış, duyurulan 1.382 Arapça ve Farsça söze gelen karşılıklardan 1.100'ü anket komisyonunca seçilmiş, bunlardan 640'ı Merkezce kabul edilmişti. Çeşitli kaynakların taranmasıyla elde edilen 125.000'den fazla fişten 7.572'si Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi'nin birinci cildini meydana getirmişti. Çeşitli bilim dallarına ait terimleri bulmak üzere Cemiyetin Lûgat-İstilâh Kolu 16 dala ayrılmış, hazırlanan Osmanlıca terimler, Türkçe karşılıkları bulunmak üzere ilgililere gönderilmişti. Türkçenin ana gramerini meydana getirebilmek için Gramer-Sentaks Kolu bir anket açmış ve ilgililere göndermişti. İki kurultay arasında 10'a yakın kitap yayımlanmıştı.89

1934 yılında bu çalışmaların ilk ürünlerinden biri olan Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi yayımlandı. İki ciltten oluşan 'dergi'nin birinci cildi Osmanlıcadan Türkçeye karşılıkları içeriyordu. İkinci cilt ise Türkçeden Osmanlıcaya indeks idi. Birinci cildin ilk sayfasındaki ithaf dikkati çekiyordu:

Türk Dili Tetkik Cemiyeti,

Türk dilinin özleştirilmesi ülküsünü ortaya atan, canlandırdığı, yenileştirdiği, ileri götürdüğü milletine asrın bütün medeniyetini, kültürünü ve tekniğini anlatabilecek bir öz dil yaratmak yolunu da açan

Yüksek Hami Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine borçlu olduğu tükenmez şükranlarını bir daha tekrarlar, bu değersiz eseri o çok değerli Başbuğun yüce adına en derin saygılarla ithaf eder.

Eserin ön sözünde 90.000'e varan tarama fişlerinin Cemiyetçe birer birer denetlenmesine imkân ve zaman bulunamadığı belirtiliyordu. Tarama Dergisi, esas itibarıyla bir işlenmemiş malzeme listesiydi. Dergi'de rastlanacak yanlışların hemen Cemiyet'e bildirilmesi de isteniyordu. Ön söz

şu cümlelerle sona ermekteydi: “Hulâsa, Tarama Dergisi dilimizde kullanılan yabancı sözlere öz Türkçe karşılık arama yolunda yeni ve geniş bir adımdır. Bütün Türklüğün el birliğiyle bunun daha geniş adımlarla tamamlanacağını umarız.”90

Dergi’de madde başında yer alan Arapça, Farsça kökenli sözlere karşılık olarak Türkçede, tarihî ve çağdaş lehçelerde yaşayan sözler verilmişti. Ön sözde de belirtildiği gibi Arapça, Farsça kökenli sözler yerine burada karşılıkları verilen Türkçe sözlerin kullanılarak Türkçenin özleşmesi amaçlanıyordu. Bu karşılıklar, pek çok kişi tarafından kullanılmaya başlandı. Bu, gerçekten sonuç verici bir çalışmaydı. Halkın konuşma dilinde veya Türk lehçelerinde bulunan sözlerin Türk yazı diline kazandırılması amaçlanıyordu. Tarama Dergisi’nin ikinci cildi gözden geçirildiğinde önerilen pek çok sözün zamanla tutulup yaygınlaştığı görülecektir: Ana yol, armağan, aydın, duyum, katıksız, olağan, olgun, onarmak, onay, ondalık, oturum, örnek, pekişmek, sayı, tüketmek… Bununla birlikte tutulmayan, yaygınlaşmayan sözler de az değildir: Alağsatmak, astrav, aylandırmak, aylanç, bayağut, dığaz, dımcukmak, dırdalaş, obuçin, sağut, soksok, tımarsık, tiriklük, yavzağırmak… Kimi sözlerin ise bugün başka anlamda kullanıldığı görülür. Sorun sözü “matlap, mesalih, mutalebe” karşılığında önerilmiş olmasına karşılık bugün “mesele” karşılığında kullanılmaktadır. Mesele karşılığında önerilen söz ise sorum idi. Tayyare karşılığında önerilen uçkan sözü tutulmamış, aynı Dergi’de yer alan uçak sözü tutulmuştur.

Osmanlı Türkçesinde kullanılan bir söze karşılık Dergi’de birden fazla Türkçe söz öneriliyordu. Bu durum, Arapça, Farsça söze karşılık verilen Türkçe sözlerden hangisinin kullanılacağı konusunda bir karışıklık yaşanmasına yol açtı. Herkes beğendiği bir sözü kullanıyordu. Dergi’de akıl sözü için 28 karşılık bulunuyordu: an, ang, anlayış, arga, ay, ayla, baş, biliğ,

bilgü, böğüş, düşünme, es, is, kapar, kıygı, ok, on (ön), oy, öğ (ök), sağ, sağış, sime, uğuk, us, uz, üğ, ük, zerey.91 Acele sözü için ise tam 41 karşılık verilmişti.

Günlük dilde canlı bir biçimde kullanılan ve kullanım sıklığı yüksek olan sözler bile Arapça, Farsça oldukları için dilden atılacak sözler olarak anket listesinde yer alıyordu. Türkçenin özleşmesi çalışması bir anda yeni bir tasfiyecilik akımına dönüşmüştü. Bu dönem, bu yüzden daha sonra aşırı özleştirmecilik, tasfiyecilik dönemi olarak adlandırılacaktır.92 Türkçeye yabancı sesler taşıyan dükkân gibi sözlerin dilden çıkarılması yerine, biçimi ve anlamı değişmiş olan cömert, fırka gibi Arapça, Farsça sözlere karşılık önerilmesi, yabancı araştırmacılar tarafından da eleştirilecektir.93

18 Ağustos 1934'te İkinci Türk Dil Kurultayı toplanır. Bu Kurultayda Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin adı Türk Dili Araştırma Kurumuna çevrilir. Takrirler ve teklifler komisyonunun raporunda resmî devlet yayınlarını ve devlet duyurularını öz Türkçeye çevirmekte iş birliği yapmak için Cemiyet Merkezi'nde devlet kurumlarına yardımcı bir büro kurulması teklifi de yer almaktadır. Prof. Meşçaninof, Prof. Samoiloviç gibi çeşitli yabancı Türkologların da katıldığı kurultayda terimlerin Türkçe köklerden Türkçe eklerle türetilmesi ilkesi benimsenir. Kesin zorunluluk durumunda, Batı'da kullanılan bilim ve teknik terimlerin yaşayan yabancı dillerden değil de bu dillerin ana dili sayılan eski dillerden alınması ilkesi de terim komisyonu raporunda yer almaktadır.94 Bundan anlaşılan; gerektiğinde Fransız, Alman, İngiliz dillerinden terim almak yerine bu dillere kaynaklık etmiş olan Lâtince, Grekçe gibi ölü dillerden terim alınabileceğidir. Bu düşünce zamanla Batı dillerinden geçen sözlere karşı daha ılımlı yaklaşıma dönüşecektir.95

Gazi Mustafa Kemal, 3 Kasım 1934'te İsveç Veliahtı Prens Gustav Adolf'ü Çankaya Köşkü'nde kabul eder. Kabul töreninde Gazi, şu

konuşmayı yapar:

“Altes Ruvayâl,Bu gece ulu konuklarımıza, Türkiye’ye uğur getirdiklerini söylerken duygum tükel özgü bir kıvançtır.

Burada kaldığınız uzca sizi sarmaktan hiç durmıyacak ılık sevgi içinde, bu yurtta, yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankusunu bulacaksınız.

İsveç Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, onu bu iki ulus, ünlü, sanlı özlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır.

Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denlü yaltırıklı yöndemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özence değer değildir.

Avrupanın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar, bugün, en güzel utkuyu kazanmıya anıklanıyorlar: Baysal utkusu.

Altes Ruvayâl;

Yetmiş beşinci doğum yılında oğuz babanız bütün acunda saygılı bir sevginin söyüncü ile çevrelendi. Genlik, baysal, içinde erk sürmenin gücü işte bundadır.

Ünlü babanız yüksek kıralınız Beşinci Gustav’ın gönenci için en ısı dileklerimi sunarken, Altes Ruvayâl, sizin, Altes Ruvayâl Prenses Luiz’in, sevimli kızınız Altes Ruvayâl Prenses İngrid’in esenliğini; tüzün İsveç ulusunun gönencine, genliğine içiyorum.”96

Gazi Mustafa Kemal’in bu konuşmasında geçen tükel ‘tam’, uz ‘süre’, süerdemlik ‘askerî fazilet ve hüner’, yaltırıklı ‘nurlu, aydınlık’, özenç ‘gıpta’, bitim ucu ‘nihayet’, ıssı ‘sahip’, baysak ‘huzur’, önürme ‘gelişme’, kıldacı ‘amil’, anıklanmak ‘hazırlanmak’, tüzün ‘asil’ gibi sözler, tarama veya derleme yoluyla Dergi’ye alınmışlardı.

Gazi Mustafa Kemal, 1934’te Dil Bayramı dolayısıyla Kurum’a gönderdiği iletide de öz Türkçe sözler kullanmıştı:

“Dil Bayramından ötürü Türk Dili Araştırma Kurumu Genelözeğinden, ulusal kurumlarından, türlü orunlarından birçok kutunbitikler aldım. Gösterilen güzel duygulardan kıvanç duydum. Ben de kamuyu kutlularım.

Gazi M. Kemal”97

İlk geri adım, İkinci Kurultay’dan sonra atılacaktır. Tarama Dergisi’nin yayımlandığı yıldan İkinci Türk Dil Kurultayı’na kadar geçen süre içerisinde Kurumun tutumunda önemli değişiklikler ortaya çıkmıştı. 1933-1934 yıllarında desteklenen aşırı özleştirmeciliğin dil karmaşasına yol açtığı, Arapça ve Farsçadan alıntılanan ve gündelik hayatta kullanılan yüzlerce sözün, Türkçe karşılıkları halk tarafından benimsenmeden dilden ayıklanması belirgin bir durumdaydı. Bu yüzden özleştirme girişiminde belirgin bir yavaşlama görülür.98 1935’te yayımlanan Cep Kılavuzu’nun ön sözünde kılavuzun “yazarlarımıza ve okurlarımıza osmanlıcadan türkçeye geçit devresinde yol göstericilik edebilmek umudu ile” ortaya çıktığı belirtilmektedir.99 Bu dönem daha sonra “mutedil özleştirmecilik, tereddüt” dönemi olarak da adlandırılacaktır.100

Öte yandan Kurum, bazı durumlarda Türkçedeki Avrupa dillerinden gelme söz sayısını bilerek artırıyordu. Cep Kılavuzu’nda Arapça, Farsça aktarma sözlerin bir

bölümünün yerine batı dillerinden sözler alınmıştı: Kâtip yerine sekreter, müdür yerine direktör, nazariye yerine teori ve timsal yerine sembol. Bu düşüncenin güvenilir bir açıklaması 1935 yılında Kurumun Genel Sekreteri İ. N. Dilmen tarafından yapıldı. Dilmen, kâtib, müdir (müdür) gibi sözlerin geçmiş dönemin birer kalıntıları olduğunu söylüyordu. Türklerin batı uygarlığını bütünüyle benimsemekte olduğu bir

dönemde bu tür terimlerin batı dillerinden olanları tercih edilmeliydi.101 Bu düşünce, Kurumun daha sonraki yıllarında da etkili olacaktı.

Dilde bir karmaşadır gidiyordu. Yeni sözlerle gazetelerin dil köşelerinde yazılar, şiirler yayımlanıyordu. Bu yazı ve şiirlerde herkes önerilen sözlerden hoşuna gideni kullanıyordu. Yerel gazetelerde de aynı yol izleniyordu. Ancak, gazetelerde dikkati çeken bir durum vardı: Dil köşesi dışındaki sayfalarda yer alan haber, yazı ve tefrikalarda kullanılan sözler açısından aynı özen gösterilmiyordu.

Kimi yazarlar, yazılarını önce kullandıkları dille yazıyorlar, daha sonra Tarama Dergisi'ne bakarak yazdıkları yazıda geçen ve yabancı sayılan sözlere karşılık öz Türkçelerini yazıyorlardı. Ertesi gün gazetede çıkan yazılarını yazarları bile anlayamıyordu. Bir akşam Atatürk, Şükrü Kaya'ya öz Türkçe konuşma yapmasını söyler. Şükrü Kaya, kekeler kalır. Olayı izleyen Falih Rıfkı Atay "İçişleri Bakanımız Orta Asya'dan gelip derdini anlatamayan birine benziyor." demekten kendisini alamaz.102

Falih Rıfkı Atay, Çankaya adlı eserinde Atatürk'ün dil konusunda bir deneme yaptığını yazacaktır. Halk ağzından tarama sözlerin, sadece görünürde ve sayı bakımından zenginliği ile öz ve ileri bir Türkçe davası üzerine Atatürk'ün o kadar merakını uyandırmışlardı ki, bu bir denemeye değerdi. Atatürk, denemeden ürkmeyen, onun bütün risklerini kabul eden bir liderdir. Öz bir dil denemesinde sonuç alıncaya kadar, bu teze inanmış ve bağlanmış etkisi verecek, en "acayip" sözleri bizzat Atatürk Meclis kürsüsünde kullanmaktan çekinmeyecekti.103 Daha Birinci Türk Dil Kurultayı'nın ilk günü Hüseyin Cahit'in tezi ve yapılan tartışmalar üzerine Atatürk, Hüseyin Cahit ile benzer düşünceleri savunan Falih Rıfkı'ya:

-Çocuk senin hakkın varmış ! diyecekti.104 Ancak, aşırı özleştirmecilik yeni bir anlaşılmaz dil yarattığında Falih Rıfkı, Atatürk ile aralarında geçen konuşmayı şu sözlerle anlatır:

“Bir akşam Atatürk, sofra bittikten sonra, benim yanı başındaki iskemleye oturmamı emretti,

-Dili bir çıkmaza saplamışızdır, dedi.

Sonra:

-Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır. Ama ben de işi başkalarına bırakamam. Çıkmazdan biz kurtaracağız, dedi.”105

Falih Rıfkı Atay’ın deneme diyerek tanımladığı bu yaklaşımı Hikmet Bayur “keşif” olarak adlandıracaktır.106

Atatürk’ün Üçüncü Dil Bayramı dolayısıyla Türk Dil Kurumuna gönderdiği telgrafta kullandığı dil, gelişmelerin ilk işareti olacaktı:

“İbrahim Necmi Dilmen,

Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri, Dolmabahçe,

Üçüncü Dil Bayramını kutlayan telgrafınızı aldım. Türk Dil Kurumunun verimli çalışmasını ve bütün yurttaşların dil işlerine gösterdiği büyük ilgiyi sevinçle anarım. Bayramınız kutlu olsun.”107

Yerleşmiş ve yaygınlaşmış yabancı kökenli sözlerin dilden atılmasının tam anlamıyla tasfiyeciliğe döndüğü bir dönemde, yitirilen bu sözler başta yazarlar olmak üzere pek çok aydının dikkatini çekiyordu. Yabancıdır diye tasfiye edilen, ancak dilde gerekliğine inanılan sözlerin kurtarılması için bir şeyler yapılması gereğine inanan Falih Rıfkı Atay, bu işi nasıl yaptıklarını şöyle anlatır. ‘Lûgat Komisyonu’ genişletilerek yeni üyeler çalışmaya katılır.

Yabancı kaynaklı hangi söz gündeme gelse, bu sözün Türkçe kökenli olduğu söyleniyor ve bu söz dilden çıkarılmaktan kurtuluyordu. Yusuf Ziya Bey batı kökenli sözlerin, Naim Hazım Bey de Arapça kökenli sözlerin köklerini

Türkçeye çıkarıyorlardı.108 Sıra hüküm sözüne gelir. Falih Rıfkı “Bir karşılığı yoksa, alıkoyalım.” der. Üyeler, kabul etmez ve tartışma çıkar.

Toplantıdan sonra Prof. Abdülkadir (İnan), Falih Rıfkı'ya gelerek, üzülmemesini, hüküm sözünü bir sonraki toplantıda Türkçe yapacaklarını söyler. Ertesi gün toplantıdan önce Prof. Abdülkadir İnan, Falih Rıfkı Atay'ın eline küçük bir kâğıt tutuşturur. Kâğıtta Radloff sözlüğünde Türk lehçelerinde akıl için ög, ök, ük sözünün kullanıldığı yazılıdır. + (ü) m eki ile de ad türetildiğini bilen Falih Rıfkı Atay sözü alarak Arapça 'hüküm' sözünün Türkçe olduğunu örneklerle anlatır. Komisyonun üyeleri susup kalırlar.

Böylece hüküm sözü dilde kalır. Falih Rıfkı, uydurmacılığın değil, ama yakıştırmacılığın temelini attıklarını yazacaktır.109 Hukuk profesörü olan Yusuf Ziya Bey, hızını alamamış Aphrodite adının Türkçe avrat ya da arvat'tan, deniz ilahı Poseidon adının Türkçede gemi anlamındaki bostagen sözünden, vulcanus sözünün de Türkçe bulanık anlamındaki bulkanığ sözünden geldiğini ileri sürmüştür.110

Güneş-Dil Teorisi ve Özleşmede Geri Adım

İşte tam bu günlerde, 1935 yılının sonlarına doğru Viyanalı Dr. Hermann F. Kıvergitsch, 41 sayfalık basılmamış bir çalışmasını Atatürk'e gönderir. La psychologie de quelques elements des langues turques "Türk Dillerindeki Kimi Ögelerin Psikolojisi" adındaki bu eser, sosyolojik ve antropolojik çalışmalara dayanmaktadır. Bu veriler, psikanaliz görüşleri ile de birleştirilerek, insanın iç benliği ile dış dünyası arasındaki bağlantının dildeki seslerin sembolizmine dayandığı düşüncesiyle de pekiştirilmektedir. Dr. Hermann F. Kıvergitsch, bu düşünceden hareketle kendi yöntemini uygulayarak, Türk, Moğol, Mançu, Tunguz dilleri ile Fin, Macar, Japon, Hitit dilleri arasında bir yakınlık olduğunu ortaya koyacak delilleri değerlendiriyordu.111 O sonbahar, İstanbul'dan Ankara'ya rahatsız dönen Atatürk, Kurum üyelerini yanına çağırır. TDK üyelerini yatakta karşılayan Atatürk, Dr. Hermann F. Kıvergitsch'in çalışmasından söz eder. Dr.

Kıvergitsch'e göre ilk tefekkür güneşle ilgilidir. Dillerin doğuşu da bu nedenle güneşe bağlanmalıdır.112

Bu çalışmadan etkilenen Atatürk, konu üzerinde çalışmaya başladı. Bu çalışmanın sonucunda Atatürk tarafından hazırlanan bir eser yayımlanır.113 68 sayfalık bu eserde Dr. Kıvergitsch'in çalışmasının okunduğu ve bu çalışmadan yararlanıldığı belirtilmektedir. Kısaca 'Güneş-Dil Teorisi' adıyla anılacak bu yeni düşünce şöyle özetlenebilir. Güneş Dil Teorisi'ne göre dilin doğuşunda ilk etken güneştir. Bu da güneşin insan varlığı üzerindeki ana işlevi ile ilgilidir. Güneş, dünya ve insanlık tarihinin gelişmesi üzerindeki bu ana işlevi ile dinî ve felsefî düşüncenin doğuşuna kaynaklık ettiği gibi dilin doğuşunda da başlıca etken olmuştur. Çünkü insanoğlu içgüdüleri ile davranan bir yaratık olmaktan çıkıp da düşünebilen bir varlık hâline gelince, dış alanlar dediğimiz evrende her şeyin üstünde tuttuğu ilk nesne güneş olmuştur. Güneş; ilkin kendisi, sonra saçtığı ışık, verdiği aydınlık ve parlaklık, ateş, taşıdığı yükseklik, zaman, büyüklük, güç, kudret, hareket, süreklilik, çoğalma ve benzeri nitelikleri ile düşünen insanın kafasında çok yönlü bir kavram olarak belirmiştir. Bu yüzden ilk insanlar su, ateş, toprak, büyüklük ve benzeri bütün maddî ve manevî kavramları birbirlerine, güneşe verdikleri tek adla anlatmışlardır. Bu kavramı anlatan ilk ses de Türk dilinin kökü olan ağ sesidir.114

Güneş-Dil Teorisi Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda

Türk dilinin eskiliğini ortaya koyan bu teori, aynı zamanda dünyadaki dillerin de Türk dilinden kaynaklandığını ve Türkçenin bütün dillerin kökü olduğu düşüncesini de işliyordu. Yıllardır Arapça ve Farsçanın etkisi altında kalan, bir dönem Osmanlı aydınları ve yazarları tarafından avam dili diyerek hor görülen Türkçe için bu teori bir övünç kaynağı olmuştu. Aynı yıl İbrahim Necmi Dilmen, teorinin ana hatlarını ele alan bir kaynak eser yayımladı.115 1936'da da bu eserin Fransızcaya çevirisi çıktı.116 Güneş-

Dil Teorisi’ni açıklayan çalışmalar birbirinin ardı sıra yayımlanıyordu. Çalışmalar ve yayınlar birbirini izlerken 24 Ağustos 1936 günü Üçüncü Türk Dil Kurultayı toplanır. Kurumun adının Türk Dil Kurumu’na dönüştüğü bu Kurultayda en fazla gündeme gelen, üzerinde durulan ve tartışılan konu Güneş-Dil Teorisidir. Kurultayda İbrahim Necmi Dilmen, H. Reşit Tankut, tezlerini okurken dinleyenlerin örnekleri kolay izleyebilmesi için kitapçıklar da bastırmışlardı.117

Kurultaya aralarında Dr. Kıvergitsch’in de bulunduğu çok sayıda yabancı bilim adamı katılıyordu. Bunlar arasında Prof. Dr. Gies, Prof. Dr. M. J. Deny, D. Ross, Dr. Bombaci, Dr. Bartalini, Prof. Dr. G. Németh, Prof. Dr. M. Zajanczkowski, Prof. Dr. Samoiloviç gibi tanınmış Türkologlar da bulunuyordu. Kurultayda Genel Sekreterliğe İbrahim Necmi Dilmen seçilmişti. Kurum Başkanı ise ana tüzük gereği yine dönemin Kültür Bakanı idi. Bu dönemde Kültür Bakanı Saffet Arıkan bu görevi yürütüyordu.

Üçüncü Türk Dil Kurultayı’ndan sonra Güneş-Dil Teorisi üzerine çalışmalar ve yayınlar artarak sürdü. Özellikle 1936 yılında yoğunlaşan bu yayınlarda yabancı kökenli sözlerin neredeyse tamamının Türkçe kökenli olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştı. Teorinin ortaya atılma-sından önce başlayan yabancı sözlerin kökenini Türkçeye bağlama düşüncesi, bu teori ile artık bir dayanağa da kavuşmuştu. Elektrik sözü tarihî Türkçe metinlerde geçen yaltırık > yıltırık > ıltırık ‘parlak’ ile açıklanıyor, botanik sözü bitki’ye bağlanıyor, sosyal sözünün kökünün soy, termal sözünün kökünün ise ter olduğu ileri sürülebiliyordu.118 Abdülkadir İnan yazdığı ders notlarında Slâv dillerindeki kimi sözleri de Güneş-Dil Teorisine göre Türkçeye bağlıyordu.119 Yer adları üzerine de çalışan H. Reşit Tankut; Sümer, Akat, Frig, Asur gibi eski uygarlıklardan kalan adları da Güneş-Dil Teorisi’ne göre açıklıyordu. Örneğin Amazon adı şu gelişmenin sonucunda

ortaya çıkmıştı: Amazon = ağ + am + az + on.120 Aristotales adının ise Ali usta'dan geldiğini yazanlar bile vardı.121

Bilimsel bir değeri olmayan bu açıklamalar ve yayınlar bir süre daha devam etti. Teorinin ortaya atıldığı 1935 yılında 1 kitap yayımlanmıştı. 1936'da ise 17 kitap yayımlanmıştı. 1937'de yayımlanan 4 ve 1938'de yayımlanan 3 kitaptan sonra bu teoriyi işleyen, yayan başka kitap yayımlanmadı.122 Bu durum 1938'den sonra Güneş-Dil Teorisi'nin ele alınmadığının göstergesidir.

Güneş-Dil Teorisi, Dil Devrimi'nde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Teoriye göre madem bütün dillerin kaynağı Türkçe idi, o halde Türkçeye bu dillerden geçen sözlerin kökeni de Türkçe idi. Bu düşünce ile dildeki yabancı kökenli sözlerin atılması hareketi olan tasfiyecilik tamamen durdu. Agâh Sırrı Levend, bu durumu yabancı sözlere Türkçe karşılık bulma işinin durması olarak yorumlayacaktır. Levend'in belirttiği bir diğer sonuç ise aşırı çabaların durması, dil çalışmalarında yeni bir döneme girilmesi,123 hatta devrimcilik bakımından geriye dönüşe yol açılmasıdır.124 Kâmile İmer de, yabancı sözlere karşılık bulma işinin bir süre duracağını yazacaktır.125 Daha sonra belirtileceği gibi Atatürk, dilde aşırı gidişi durdurmak için bu teoriyi kullanmıştı.126 Zeynep Korkmaz'a göre Güneş-Dil Teorisi, tasfiyecilik hareketini frenleme görevini yüklenmiştir.127 Hikmet Bayur, Atatürk'ün Dil Devrimi'ndeki çalışmalarını "keşif" ve "keşf-i ta'arruzî" gibi askerî terimlerle açıklamıştır. Bayur'a göre Güneş-Dil Teorisi "keşf-i ta'arruzî"dir.128 Güneş-Dil Teorisi'nin tasfiyeciliğin sona erdirilmesinde ve orta yola dönülmesinde oynadığı rol, pek çok araştırmacının yazısında ele alınmıştır.129

Atatürk'ün 1936 yılındaki Dil Bayramı dolayısıyla gönderdiği telgrafta kullandığı sözler ilgi çekicidir:

"Bay İ. N. Dilmen,

Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri

İstanbul

Dil Bayramını mesai arkadaşlarınızla birlikte kutladığınızı bildiren telgrafı teşekkürle aldım. Ben de sizi tebrik eder ve Türk Dil Kurumu'na bundan sonraki çalışmalarında da muvaffakiyetler dilerim."130

Atatürk, Kurum'un bir bilim akademisine dönüşerek çalışmalarını tamamen bilimsel temellere dayalı olarak sürdürmesi için "akademi" hâline gelmesi dileğini 1 Kasım 1936'da TBMM'nin beşinci dönem ikinci yasama yılının açış konuşmasında seslendirecektir:

"Başlarında kıymetli Maarif Vekilimiz bulunan Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu'nun, her gün yeni hakikat ufukları açan, ciddî ve devamlı mesaisini takdirle yâd etmek isterim. Bu iki ulusal kurumun, tarihimizin ve dilimizin, karanlıklar içinde unutulmuş derinliklerini, dünya kültüründeki analıklarını, reddolunamaz ilmî belgelerle ortaya koydukça, yalnız Türk milleti için değil ve fakat bütün ilim âlemi için, dikkat ve intibahı çeken, kutsal bir vazife yapmakta olduklarını emniyetle söyleyebilirim. (Alkışlar). Tarih Kurumu'nun Alacahöyük'te yaptığı kazılar neticesinde, meydana çıkardığı, beş bin beş yüz senelik maddî Türk tarih belgeleri, cihan kültür tarihini yeni baştan tetkik ve tamik ettirecek mahiyettedir. Birçok Avrupalı âlimlerin iştirakiyle toplanan, son Dil Kurultayı'nın ışıklı neticelerini bizzat görmüş olmakla çok mutluyum. Bu ulusal kurumların az zaman içinde, ulusal akademiler hâlini almasını temenni ederim. Bunun için, çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin, dünya ilim âlemince tanınacak, orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmamızı dilerim."131

Terimlerin Türkçeleştirilmesi ve Geometri Kitabı

Atatürk, bu arada geometri terimleri üzerinde çalışmış ve yıllardır kullanılan çoğu Arapça kökenli terimleri Türkçeleştirmiştir. Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Geometri kitabındaki üçgen, dörtgen, açı gibi pek

çok terim Atatürk'ün buluşu olarak dilimize kazandırılmış ve yaygınlaşmıştır. Atatürk, Kurum'un çalışmalarını her zaman yakından izlemiş ve pek çok çalışmaya bizzat katılmıştır. 12 Mart 1937'de yapılan Terim Kolu toplantısına katılan Atatürk, altı saat süreyle üyelerle birlikte çalışmıştır.

Atatürk, 26 Eylül 1937'de Dil Bayramı dolayısıyla Kurum Genel Sekreteri'ne gönderdiği telgrafta da o gün için dilde yaşayan Arapça sözleri de kullanır: "Dil Bayramı münasebetiyle Türk Dil Kurumu'nun hakkımdaki duygularını bildiren telgrafınızdan çok mütehassis oldum. Teşekkür eder, değerli çalışmalarınızda muvaffakiyetlerinizin temadisini dilerim."132 Sadece Dil Bayramlarında gönderdiği telgraflarda kullandığı dil dikkate alınırsa Atatürk'ün Dil Devrimi'nde izlediği yol açıkça görülür.

Atatürk'ten Sonra Türkçe

Kurumlara verdiği önemi, İş Bankası'ndaki hisselerinin gelirlerinden Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun pay alması için vasiyetnamesine bir madde ekleyerek gösteren Atatürk'ün ölümünden sonra Türk Dil Kurumu'nun Koruyucu (Hami) Başkanı İsmet İnönü olur. 1940'tan sonra 1950'ye kadar olan dönemde görülen durum, yabancı sözler yerine Türkçe kök ve eklerden yeni sözlerin türetilme çalışmalarının yapılmasıdır. 1945'te Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Türkçeleştirilmesi, önemli bir çalışmadır. Bu çalışma, genel dil ile devlet dili arasındaki ayrılığın ortadan kaldırılması bakımından önemli bir iş olarak değerlendirilecektir.133 1944'te TDK'nin başvuru kaynaklarından Türkçe Sözlük yayımlanır. Sözlük Cumhur Reisi İsmet İnönü'ye ithaf edilmiştir.134 Ön sözde Türkçe Sözlük'teki yabancı kökenli sözlerle ilgili olarak yapılan açıklama ilgi çekicidir: "Bundan önce çıkmış lûgat ve kamuslardaki yabancı söz bolluğu ve öz Türkçe söz azlığı göz önünde tutularak bu eserler Sözlükle karşılaştırılırsa, görülecektir ki günümüzün

canlı dilinde yaşıyan yabancı kelimeleri ihmal etmediği halde, bu kitap dil devrimi yolunda atılmış bulunan adımın genişliğini belirtmektedir. Bununla beraber Kurum burada yer almış yabancı sözlere dilde yaşama hakkını vermek istemiş olmadığını açıkça bildirmeği borç sayar; bu yabancı sözlerden öz Türkçe karşılığı bulunmuş ve karşısına yazılmış olanları konuşmada ve yazıda kullanmamalarını bütün dilseverlerden diler; henüz karşılığı bulunmamış olanlara da birer öz Türkçe karşılık aramayı kendisine ödev bilir; bu sözlüğün ileriki basılışlarında yabancı sözlerden daha pek çoğunun karşısına öz Türkçelerini koymak mutluluğuna ereceğini umar…”135 Sözlüğün söz varlığı 15.000 civarındadır. Şemsettin Sami'nin 1899-1901 yılları arasında yayımladığı Kamus-ı Türkî'sinde 26.000 söz varlığı bulunduğu dikkate alınırsa, aradan geçen 45 yıldaki dilde gelişmeye karşılık söz varlığındaki azalma, tasfiyeciliğin boyutlarını ortaya çıkarır.

Eleştiriler ve Tartışmalar

Kurumun bu çalışmalarına karşılık eleştiriler yok değildir. Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarını benimsemeyen ve eleştirenlerin ilk örgütlü hareketi İstanbul Muallimler Birliği'nin 1948'de düzenlediği Birinci Dil Kongresi'dir. 23 Ekim 1948 tarihinde başlayan ve 9 gün süren Birinci Dil Kongresi, on beş kadar Türkçe ve Edebiyat öğretmeninin okul kitaplarının dilinden yakınması üzerine düzenleniyordu. İşlenen düşünce Türk Dil Kurumu'nun amatörlerin elinden alınarak bilim kuruluşuna, bir akademiye dönüştürülmesiydi. Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti adına konuşan Burhan Apaydın, sözlerini şöyle bitirir:

“Bugünkü hâliyle Dil Kurumu'nun memleket için hayırlı ve faydalı olduğuna kani değiliz. Çalışmalarını hükûmet emirleri altında düzenliyen bu kurum, yerini ehliyetli ilim adamlarından mürekkep müstakil bir dil akademisine bırakmalıdır… Hükûmetçe takip edilen dil politikasının millî hayatta ve ilmî inkişafımız için zararlı olduğuna inanıyoruz.”136

Kongrede Kurum'un özleşme hareketi uydurmacılık olarak eleştirilmekte, "Dil Kurumu'nun başındaki zevata arız olan bu türkçeyi özleştirme hevesi yüzünden türkçemiz o kadar selâmetini kaybetmiştir ki artık bizde bir edebiyat hareketinin vücuda gelmesine imkân kalıp kalmadığını zaman gösteredursun, fakat aşağı yukarı bin senelik bir mazisi olan edebiyatımızı yeni nesillerin ne okumasına, ne de anlamasına hiçbir imkân kalmamış olduğu" söylenmektedir.137

Kongreye Türk Dil Kurumu'ndan da temsilci çağrılmıştır. Başlangıçta Besim Atalay'ın kongreye katılacağı bildirilmiş, ancak Kurum Genel Yazmanı M. Ali Ağakay imzasıyla gelen yazıda Muallimler Birliği'nin 'içtimaî amaçlı' bir birlik olduğu, Kurum'a verilen görevler arasında bu tür birliklerin düzenleyeceği toplantıya katılma yetkisi verilmediği belirtilerek temsilci gönderilmeyeceği açıklanmıştır.138

Kongrenin toplandığı günlerde Rıfkı Melûl Meriç, TDK ile ilgili bir de şiir yazmıştır.

"Zivindiriksel olaylar değilse insellik
Acunda var mıdır onlardan özge bir bellik"

dizeleriyle başlayan bu şiir Kongre kitabının 148. sayfasında yayımlanmıştır.

Kongrede sıkça söylenen TDK-hükûmet ve dolayısıyla CHP ilişkisi, 1950 yılında yapılan seçimlerden Demokrat Parti'nin birincilikle çıkması üzerine ilginç bir duruma yol açar. Kurumun Koruyucu Başkanı İsmet İnönü CHP Genel Başkanı'dır, tüzüğe göre Kurumun Başkanı ise DP hükûmetinin Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri'dir. Bu durumu ortadan kaldırmak için 8 Şubat 1951 günü Olağanüstü Türk Dil Kurultayı düzenlenir. Alkışlarla kürsüye gelen Tevfik İleri açış konuşmasında Kurum Başkanlığı'nın bilimsel bir iş olduğunu ve Kurum çalışmalarının siyasî bir endişeye kapılmadan sürdürülmesi gerektiğini belirtir ve şöyle söyler:

"… Millî Eğitim Bakanı'nın şimdiye kadar olduğu gibi böyle bir ilim cemiyetine başkan olmasında ve başkan kalmasında büyük mahzur görüyorum. Bunun için Türk Dil Kurumu'nun başkanı, bir devlet, bir siyaset adamı değil, bir dil adamı, bir ilim adamı olmalıdır kanaatindeyim."139

Bunun üzerine tüzük değişikliği gündeme gelir. Yapılan tüzük değişikliğiyle Kurumun şubeler açması kabul edilir, asıl üyeler yanında "şeref üyeliği, yardımcı üyelik, muhabir üyelik" ihdas edilir. Millî Eğitim Bakanlarının başkanlıkları kaldırılır, Yönetim Kurulunun kendi içinden başkanını seçmesi kuralı getirilir. Dernekler Kanununa göre seçilmesi gereken Yönetim Kurulu, Denetleme Kurulu, Haysiyet Kurulları oluşturulur. Atatürk ve İnönü'nün koruyucu başkanlıkları tüzükten çıkarılır. Atatürk, Kurum'un kurucusu olarak ikinci maddede belirtilir.140

Kurum, çeşitli dönemlerde tüzük değişiklikleri yapmıştır ama 1951'deki bu değişiklik gerçekten köklü bir değişikliktir. Kurum, artık devletin ve hükûmetin desteğini kaybetmiştir. DP iktidarının sürdüğü dönemde Kurum ile hükûmet arasındaki tartışmalar, eleştiriler bitmeyecektir. Önce Kurum'un ödeneği azaltılır, daha sonra da tamamen kaldırılır. Ancak, Kurum ile hükûmet arasındaki soğukluk bununla da kalmaz. Dil açısından en önemli gelişme, 1945'te Türkçeleştirilen anayasa, 1952'de yeniden eski biçimine çevrilir. TBMM'de yapılan görüşmelerde TDK ile ilgili eleştiriler gündeme gelir. Özellikle Fuat Köprülü, Halide Edip Adıvar ve Hamdullah Suphi Tanrıöver'in özleştirme çalışmalarıyla ilgili eleştirileri dikkat çeker. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 24 Aralık 1952 günü TBMM'de yaptığı konuşmada Türkçenin aslî seslerinin yer aldığı sözleri alaya alması, özleşme hareketine yöneltilen eleştiri boyutlarını aşıp doğrudan doğruya Türkçenin eleştirisine dönüşür:

“Türkçenin beş tane çirkin sesi vardır. Bütün fiillerin sonunda -mek, -mak vardır. K, korkunç derecede çoktur. K da yetmez. Lisanımızda bir de ı vardır, ç vardır. Ağırdır… İster misiniz bir dakika, size insan vücudunun azasını sayayım, takırtı dinleyiniz… Saç, kafa, şakak (iki tane), kulak (iki tane), kıkırdak (üç tane), sakal, bıyık. Bir kelime diyeyim, Allah cümlemizi muhafaza etsin: Gırtlak ! Daha çirkini olmaz. Mide bizim değil Arabındır. Bizimki kursak’tır, bağırsak (aşındırmışızdır), kol, dirsek, bilek, parmak, tırnak…

Mahkeme toplanıyor, yargıç orada… Tutuklu geliyor (gülüşmeler), tanıklar, sanıklar geliyor (gülüşmeler). Gördünüz mü ne kadar moloz atıyoruz? ”[141]

Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Türkçe açısından bir talihsizlik olan bu konuşma, daha sonra Türk Dil Kurumu yayınlarında sıklıkla kullanılacak ve Kuruma karşı olanların Türkçeye bakışı olarak işlenecektir.

Bu yıllarda Nurullah Ataç, özleşme akımının en ateşli savunucusu olarak görülmektedir. Yazılarında öz Türkçe sözleri sıklıkla kullanan Ataç, sert eleştiri yazılarıyla yazarların üzerinde kurduğu otoriteyle pek çok yazarı, Ataç korkusuyla öz Türkçe yazmaya yöneltti. Ataç’ın öz Türkçeciliğinin altında Yunan-Lâtin hayranlığının yattığı, yaptıklarının büsbütün yararsız olduğunu söylemenin de, tamamen yararlı olduğunu söylemenin de güçlüğü bir eleştiri olarak dile getirilecektir.[142] Sağlığında yaygınlık kazanan kimi sözler Ataç’ın ölümünden sonra unutulacaktır. Tilcik de bunlardan biridir. Türkçe Sözlük’ün hazırlanması sırasında Sözlük Kolu Başkanı M. Ali Ağakay, sözlükte tilcik’in yerini boş bırakmayı içine sindiremez. Sonunda tartışmalardan sonra M. Ali Ağakay’ın önerdiği sözcük ‘kelime’ karşılığında ve tilcik’in yerine sözlüğe eklenecektir.[143] Nurullah Ataç’ın yazılarında kullandığı devrik cümle de taraftar bulduğu gibi, yoğun eleştirilere de uğramıştır.

27 Mayıs 1960 hareketinden sonra Kurum ile devlet ve hükûmet arasındaki ilişki yeniden sağlanacaktır. 1952'de değiştirilen Anayasa'nın dili 1961'de yeniden özleştirilmişti. Kurum, daha sonra Anayasa'nın sözlüğünü bile hazırlayacaktır.144

Türk Dil Kurumu'na yönelik ikinci büyük örgütlü girişim, Türkiye Muallimler Birliği'nin 1968'de düzenlediği İkinci Dil Kongresi'dir. Kongrenin açılışından iki gün önce bir basın toplantısı düzenleyen Türkiye Muallimler Birliği Başkanı Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, Birlik olarak dilde sadeleşmeye, özleşmeye taraftar olduklarını, ancak bunun ölçülü olmasını, yaşayan dilden uzaklaşmadan yapılması gerektiğini söyler. Birlik, dilde uydurmacılığa şiddetle karşıdır. Kurum, Atatürk'ün yolundan ayrılmış, uydurmacıların eline geçmiştir. Yapılması gereken ise, Atatürk'ün görüşlerine uygun olarak Dil Akademisi'ni kurmaktır.145

Kongre 27-28 Nisan 1968 tarihlerinde İstanbul'da toplanır. Açış konuşmasında Muallimler Birliği'nin 1948'de düzenlediği Kongreye de değinen Prof. Dr. Timurtaş, o günkü toplantıda yöneltilen eleştirilerin etkili olduğunu söylemiştir. Son yıllarda dilin bir avuç uydurucu kişilerin eline geçtiğini belirten Birlik Başkanı Timurtaş, TRT'nin de bu akıma kapıldığına dikkat çeker.

Kongrede en sert konuşmayı Halit Fahri Ozansoy yapar. TDK'nin özleştirme adı altında dil tahribi yaptığını, özleştirme zihniyetinde olanlardan hesap sorulacağını, Atatürk'ün parası ile Atatürk'ün Nutuk'unu lekeleyen gafillerin cezasını da tarihin göstereceğini söyleyen Ozansoy, Türkiye'de bu işin sorumlusunun Türk Dil Kurumu olduğunu belirterek TDK'yi lânetlemiş ve Atatürk'e ihanetle suçlamıştır.146

Kongreye sunduğu bildiride Prof. Timurtaş'ın, TDK'nin yanlışlarıyla ilgili olarak söyledikleri şöyle özetlenebilir:

1. Dilimizde yüzyıllar boyu kullanılan, halka mal olan, herkesin bildiği sözler atılmış, yerine uydurma kelimeler konulmuştur; kâinat yerine acun, hatırlamak yerine anımsamak, hafıza ve zihin yerine bellek, tabiî yerine doğal vb…

2. Yeni sözler yapılırken eklerin anlam ve işlevlerine dikkat edilmemiştir; bağımsızlık, ilginç, örgüt gibi sözler yanlış türetilmiştir.

3. Halktan uzak olsun, halk anlamasın diye bilinen, kullanılan Türkçe sözlerin yerine başkaları konmak istenmiştir; giyecek yerine giysi, bilgi yerine bili, sevgi yerine sevi…

4. Türkçe sanılarak yabancı kaynaklı sözlere yer verilmiştir; tüm, bütün…147

Kongreye R. Cevat Ulunay, Sabri E. Siyavuşgil, Tahsin Banguoğlu, Nihat Sami Banarlı, Mümtaz Turhan, F. Kerim Gökay, Ayhan Songar, Emin Bilgiç, Mehmet Eröz, Muharrem Ergin, Osman F. Sertkaya, Necmettin Hacıeminoğlu, Müjgân Cunbur gibi isimler katılmıştır. Türkiye Muallimler Birliği’nin bu kongresi de kamuoyunda yankı yaratır. Kurum, Kongre karşıtı yazıların yer aldığı bir kitap yayımlayarak eleştirilere cevap vermek zorunda kalır.148

Kurumun yabancı kaynaklı sözlere karşı tutumu, bu dönemde sıklıkla eleştiriliyordu. TDK, uzun süre dilden atılması gereken yabancı kökenli sözler olarak Arapça, Farsça kökenli sözleri görüyordu. Oysa batı dillerinden, özellikle İngilizceden çok fazla söz, dile girmeye başlamıştı.

Batı kaynaklı sözlere karşılık bulunması çalışması Kurumun gündemine ciddî olarak 1970’li yıllarda geldi. İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikan ve İngiliz kültürleri bütün dünya dillerini etkilemeye başlamıştı. Türkiye’de İngilizce ile öğretime başlandığı 1950’lerde Anglo-Sakson kültürünün yoğun etkisi görülürken, TDK dildeki Arapça ve Farsça kökenli sözlere karşılık bulmakla uğraşıyordu. Yabancı dille öğretimin ülkede

yaygınlaşması, dildeki yabancı sözlerin artmasına da yol açıyordu. Kurum, bu sözlere karşılık bulmada yavaş kalmıştı. Dil Devriminin başladığı yıllarda Batı dillerinden geçen sözlere karşı takınılan yumuşak tavır, 1970'lerden sonra değişti. Türk Dili dergisinin 1970 yılındaki sayılarından itibaren batı kaynaklı sözlere karşılık bulma çalışmalarında elde edilen sözler yayımlanmaya başladı. 1972'de Batı dillerinden geçen sözlere karşılıkları toplu hâlde veren kılavuz yayımlandı.149

1960'lı yılların sonlarında başlayan dildeki ideolojik tartışmalar 1970'lerde de sürdü. Kurumun çalışmalarının, yayınlarının yanı sıra verdiği ödüller de eleştiriliyordu. Ülkedeki kargaşa ve şiddet hareketleri, iç çatışmaya doğru giderken dil tartışmaları da ideolojik zemine kaymıştı. Kişinin kullandığı sözlerden, düşünce yapısının ne olduğu çıkarılmaya çalışılıyordu. Bu dönemde yapılan dil tartışmalarına kısaca değinmek gerekir.

Yaşayan Türkçemiz Hareketi

1979'un son günlerinde, 19 Aralık 1979 tarihli Tercüman gazetesinde Türkçeci imzasıyla çıkan bir yazı yeni akımın başlangıcıydı. Gazetenin Yaşayan Türkçemiz başlığını taşıyan sayfada Türkçe ile ilgili yazılar yayımlanacaktı. Bu yazıların niteliği, şöyle belirtiliyordu:

"Yayımı aylar sürecek bir zaman kesiminde sunacağımız bu sayfada Türkçemizin bütün meseleleri, ilim, sanat, ve zevk ölçüleriyle ele alınacaktır. Dilimizin içine düşürüldüğü açmazlar, kısırlıklar, saptırmalar, yanlışlar ve doğrular, üniversitelerimizin Edebiyat Fakültelerine mensup dil bilginleri tarafından ortaya konulacaktır.

Hepsi de aslında UYDURMACILIK demek olan 'arı Türkçecilik, öz Türkçecilik, özleştirmecilik, tasfiyecilik' gibi ilim ve ciddiyetten uzak zorlamaların, öğretim, fikir edebiyat ve devlet hayatımızda nasıl bir kültür bozgununa ve anarşiye yataklık ettiği anlaşılacaktır.

Kanlı anarşi, nasıl milletini sevmeyen, kardeşini boğazlayan, bütün kutlu varlığımızı, şahsî çıkarlarına feda eden sözde aydınların eseri ise, Türkçemizin içine düşürüldüğü kısırlık da dilimizi, millî irfanımızı sevmeyen, onu ‘anasının sütü’ gibi aziz bilmeyen ve ona vicdansızca kıyabilen diplomalı cahillerin türettiği faciadır.”150

İlk çıkan yazılar, Dr. Osman F. Sertkaya’nın Atatürk’ün Dil Politikası adlı üç gün süren dizisidir. Atatürk’ün Türkçe konusunda yaptıkları ve söyledikleri belgeleriyle bu yazıda ele alınıyordu.151

Yaşayan Türkçemiz sayfalarında Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Prof. Dr. Şükrü Elçin, Doç. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Erol Güngör, Doç. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Doç. Dr. Mustafa Kafalı, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Doç. Dr. Mertol Tulum; yazılarıyla Türk Dil Kurumunu, Kurumun çalışmalarını ve yayınlarını eleştiriyorlardı.

Kurum, Tercüman gazetesinin Yaşayan Türkçemiz başlıklı sayfasında yer alan yazılara Türk Dili dergisinde cevap verir. Türk Dili dergisinin Şubat (1980) sayısında Ömer Asım Aksoy ile yapılan konuşmada Aksoy, yaşayan Türkçe, yaşayan dil gibi adlar verilerek bir çok kez Osmanlıca savunuculuğu yapıldığını belirtir. Aksoy’a göre Tercüman’ın bu girişimi de sonuçsuz kalacaktır.152 Aksoy, daha sonra Yaşayan Türkçemiz hareketi ile ilgili yazılarını, kişilere yönelik eleştiriye dönüştürerek Türk Dili dergisinde sürdürecektir.153 Emin Özdemir de Tercüman gazetesinde yazıları yayımlananları “unvanlı dil gericileri” olarak adlandırmaktaydı.154 Mustafa Canpolat, “Yaşayan Türkçemiz” sayfasında karşı düşüncelere yer verilmemesini eleştiriyor, yanlış türetildiği belirtilen sözlerin Türkçenin kurallarına uygun olduğunu yazıyordu.155

SİSAV Toplantısı

Bu arada, toplumda yaşanan kargaşanın iç savaş tehlikesine dönüşmesi üzerine ordu, 12 Eylül 1980 tarihinde ülkenin yönetimine el koymuştur. 12 Eylül harekâtının hemen ardından, sadece üç buçuk ay sonra, 26 Aralık 1980 tarihinde bir başka toplantıda dil konusu ele alınır. Kurucuları arasında Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı, Prof. Dr. Yılmaz Altuğ, Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, General Kemal Atalay, Cihat Baban, Amiral Sezai Orkunt, Nazlı Ilıcak, Namık Kemal Şentürk, Prof. Dr. Memduh Yaşa gibi kişilerin bulunduğu Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV), İstanbul'da Tarabya Otelinde Türk Dili Semineri düzenler. Toplantının açış konuşmasını yapan Prof. Dr. Muharrem Ergin, Türkiye'nin çözüm bekleyen başlıca meseleleri arasında en önemli yeri dil davasının işgal ettiğini belirtir, Türkiye meselelerine çözüm arandığı günlerde dil davasının üzerine önemle eğilmek gerektiğini vurgular. Prof. Dr. Ergin, dilde yaşanan karmaşayı sebep ve sonuçlarıyla ortaya koyduktan sonra çözüm konusunda şunları söyler:

"Uydurmacılık cereyanının millet hayatında yarattığı tehlikeyi 12 Eylül'e gelinceye kadar ilgililere ve yetkililere yıllarca ve yıllarca bir türlü anlatmak mümkün olamamıştır. 12 Eylül, dil dâvasında akılcı, ilimci ve Atatürkçü çözüm için şimdi yeni bir ümit kapısı olarak yükselmek istidadındadır. Devlet Başkanı ilk defa nesiller arasındaki bağların çözülmemesine işaret buyurmuştur. İnşallah Türk cemiyeti bu işaretin ışığında nihayet dil davasını doğru çözüme bağlamak imkânını bulur."156 Prof. Dr. Ergin, konuşmasının sonlarında çözüm yolunu da gösterir. Dil konusunda çözüme ulaşmak için bir dil akademisi kurulmasını salık verir.157 Toplantıda Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk'ün Türk dili ile ilgili görüşleri ve dil alanında yaptığı çalışmalar, Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş da yanlış türetilen sözleri eleştiren konuşmalar yaparlar. Prof. Dr.

Timurtaş da sözlerini dil akademisinin kurulmasının şart olduğunu belirterek bitirir.158

Toplantının diğer konuşmacıları ise Doç. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Prof. Dr. Erol Güngör'dür. Birinci gün sunulan bildirilerin ardından yapılan tartışmadan sonra bir panel düzenlenir. Bu panelde konuşmacı olarak söz alan kişiler Vasfi Rıza Zobu, Yıldız Kenter ve Şükran Güngör, Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Prof. Dr. Hasan Eren, Ahmet Kabaklı, Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, Doç. Dr. Mertol Tulum'dur. Toplantının sonunda söz alan Prof. Dr. Muharrem Ergin, bir değerlendirme konuşması yapar ve şu sözlerle konuşmasını bitirir:

"Türkiye bir uydurmacılık afeti karşısındadır… Bu uydurmacılık, temelde bir siyasî ve sosyal vak'adır. Tamamiyle ideolojinin eline geçmiş bir hâdiseden ibarettir… Bu hâdisenin, bu vak'anın temel hedefi Türkçenin, dolayısıyla Türk milletinin çökertilmesidir… Kaybedilecek zaman kalmamıştır. 12 Eylül'ün getirdiği müjdeler ikliminde Türk milletinin ve Türk devletinin artık bu davaya eğilmesi zamanı gelmiştir. Bu eğilmenin tek şekli de, bir akademi kurarak devletin Türk dili üzerinde kontrolünü sağlamaktır."159

Türk Dil Kurumu, bu toplantıya karşı görüşlerini yine Türk Dili dergisinde yayımlanan yazılarla cevaplandırır.160 Kurum, 17-18 Ocak 1981 tarihlerinde Ankara'da bir toplantı düzenler. "Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi" adı verilen bu toplantı gerçekte Atatürk'ün 100. doğum yıl dönümü dolayısıyla düzenlenmiştir. Toplantıda okunan bildirilerde Atatürk'ün dil konusundaki çalışmaları ve Dil Devrimi ele alınmakla birlikte, Kuruma ve Kurumun çalışmalarına yönelik eleştirilere cevap niteliğini taşıyan bildiriler de vardır.161

Dil tartışmaları zamanla Kurumun yapısı üzerinde yoğunlaşmış, bir dil akademisi kurulması yönünde istekler dile getirilmiştir. Türk Dil

Kurumu'na yöneltilen eleştiriler arasında en fazla üzerinde durulan konular; kuşaklar arasında dilde kopukluk yaratıldığı, tıpkı Osmanlıca gibi halktan uzak ve kopuk bir aydın dili oluşturulduğu noktalarıydı.

Yeni Anayasa ve Türk Dil

Kurumu'nda Yeni Dönem

Bu tartışmalar sürerken 1982 yılında halk oyuyla kabul edilen Anayasa yürürlüğe girer. Anayasa'nın 134. maddesi ile Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu, yeni kurulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlanmıştır. 11 Ağustos 1983 tarihinde kabul edilen 2876 sayılı yasa ile de Türk Dil Kurumu ile diğer bağlı kuruluşların çalışma esasları belirlenir. 18.10.1983 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan atama kararnamesiyle Prof. Dr. Hasan Eren, Türk Dil Kurumu'ndaki görevine başlarken Kurum tarihinde de yeni bir dönem başlamış oluyordu.

Kurumun yeni yapılanması çoğunlukla Türkiye üniversitelerinde Türk dili ile ilgili alanlarda görev yapan öğretim üyeleri arasından seçilen 40 bilim adamından oluşan Bilim Kurulu'na dayanmaktadır. Böylece, Atatürk'ün 1936'da TBMM'de belirttiği gibi Kurumların birer ulusal akademi durumuna gelmesi yolunda önemli bir adım atılmıştı. Ancak, Kurumun bu yeni yapısı, özellikle Kurumun eski yöneticileri ve üyelerince eleştirilmiştir. Türk Dil Kurumu, Türkçenin gelişmesi ve zenginleşmesi uğrundaki çalışmalarını sürdürmektedir. Kurum bu çalışmalarını Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu, Dil Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu, Gramer Bilim ve Uygulama Kolu, Kaynak Eserler Bilim ve Uygulama Kolu, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu, Terim Bilim ve Uygulama Kolu olmak üzere altı kolda çalışmalarını sürdürmektedir. Son yıllarda Türk dili ile ilgili bilimsel eserlerin yayımına ağırlık veren TDK, terimler konusunda da yeni bir yol izlemeye başlamıştır. Terim sözlükleri hazırlamak üzere ilgili bilim dalındaki bilim adamlarından oluşan on beş-

yirmişer kişilik çalışma grupları kurulmuş, bu çalışma gruplarının hazırladığı terim sözlükleri yayımlanma yoluna gidilmiştir. TDK yabancı sözlere karşılık bulma çalışmalarını da sürdürmüştür. 1993 yılında başlayan çalışma ile iki kitaptan oluşan Yabancı Kelimelere Karşılıklar 1995 ve 1998'de yayımlanmıştır. Bu kitaplarda 1000'e yakın yeni söz bulunmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun önerdiği karşılıklardan kimileri şunlardır: Fac-similé için belgegeçer, onun kısaltılmış şekli olan faks için ise belgeç; promosyon için özendirme; viyadük için köprü yol; reyting için değerlendirme; rantiye için getirimci; anchorman karşılığında ana haber sunucusu; arboretum karşılığında ağaç parkı; avans karşılığında öndelik; check-in karşılığında giriş işlemi; boarding card için uçuş kartı vb…

İmlâdaki 'Gelgit'ler

1928'deki Yazı Devrimi'nden sonra imlâdaki en şiddetli tartışmalar, Türk Dil Kurumu'nun 1983'te yaşadığı yapı değişikliğinden sonra 1985'te yayımladığı İmlâ Kılavuzu ile başlamıştır.

Yeni Türk yazısında söyleyiş esas alınarak söyleyişe bağlı bir imlâ düzeni kurulmuştu. 1929'da yayımlanan İmlâ Lûgati, dilin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak ayrıntılara sahip değildi. Bu eksikliklere rağmen yeni bir kılavuzun çıkarılması için 12 yıl beklemek gerekecekti. Türk Dil Kurumu'nun yeni İmlâ Kılavuzu 1941 yılında yayımlanır. Bu kılavuz, gerçekten de Türk imlâsının sorunlarına çözüm getiren nitelikleri taşıyordu. 1929 yılındaki İmlâ Lûgati'ndeki pek çok imlâ kuralı 1941 yılındaki İmlâ Kılavuzu'nda da korunmuştu. Böylece imlâ kurallarının çoğu, 1965 yılında yayımlanacak kılavuza kadar hiç değişmeden korunmuş ve imlâda bir gelenek sağlanmıştı. Ancak, Kurumun 1965'te yayımladığı ve birinci baskı olduğunu belirttiği Yeni İmlâ Kılavuzu, 36 yılda gelenekleşmiş imlâyı değiştirmiştir. 1965'e kadar düzeltme imi ile yazılan lâstik, klâsik, plân,

Lâtin gibi sözlerden düzeltme imi kaldırılmış, 1965’e kadar ayrı yazılan baba tatlısı, mine çiçeği, salkım söğüt gibi sözler, 36 yıl sonra birleştirilmiştir. 1965’e kadar arabasiyle, ordusiyle biçiminde yazılan sözler, 1965 kılavuzunda arabasıyla, ordusuyla biçimine çevrilmiştir. Türk Dil Kurumu, 1970’te yayımladığı kılavuzda da lâtif, telâffuz gibi doğu kökenli sözlerden düzeltme imini kaldırmıştır. 1970 kılavuzunda arabasıyle biçimi doğru kabul edilmiştir. 1977’de yayımlanan kılavuzda da tekrar 1965 kılavuzuna dönülecek ve arabasıyla biçimi kullanılacaktır. Kurumu, 48 yıldır hiç dokunmadığı nispet i’sindeki düzeltme imini ise 1977’deki kılavuzda kaldırmıştır.162 Bu arada İmlâ Kılavuzu, Yazım Kılavuzu’na çevrilmiştir.

1965’teki kılavuzla başlayan birleşik sözleri bitişik yazma uygulaması, getirilen kuralların sınırlarının iyi çizilememiş olması yüzünden neredeyse bütün birleşik sözlerin, söz öbeklerinin bitişik yazılması eğilimini artırmıştı. Tek bir varlığı, tek bir kavramı karşıladığı gerekçesiyle iki, üç sözden oluşan birleşik sözlerin sayısı giderek artmıştır. Herhangi bir söz öbeğinin bitişik yazılması, benzer diğer söz öbeklerinin de bitişik yazılması gibi bir düşünceyi ortaya çıkarmıştı: Reklâmveren, parlâmentolararası, dulavratotugiller, karpuzçekirdeği gibi Türkçenin biçim bilgisi özelliklerine aykırı yazılışlar görülmeye başlanmıştı.

1982 Anayasası’yla yeni bir yapıya kavuşan Türk Dil Kurumu, imlâdaki bu değişiklikler karşısında 1985’te yeni bir İmlâ Kılavuzu yayımlar. Bu kılavuz, aslında bir tepki kılavuzudur; 1965’e kadar yerleşmiş kuralları sarsan ve 1980’lerin başlarına kadar imlâda gelgit yaşatan uygulamalara karşı istikrarsızlığa bir çözüm arayışıdır. Bu kılavuzda özellikle birleşik sözlerin yazılışı büyük tartışmalar yaratır. Her şeye rağmen bitişik yazılışı bir gelenek hâline gelmiş olan ilkokul, bugün gibi sözlerin 1985 kılavuzunda ayrı yazılması, imlâda yeni bir sarsıntı yaratmıştır. TDK’nin

eski yöneticileri ve üyeleri, yeni yönetimin imlâda yerleşmiş kuralları sarstığını, imlâda karmaşa yarattığı düşüncesiyle yeni TDK'yi suçlayacaklardır. Tartışmalar bitmeyince çözüm de bulunamamıştır. Kurumun İmlâ Kılavuzu'na alternatif olmak üzere değişik kılavuzlar yayımlanmış, resmî ve özel kuruluşların tabelâlarında farklı yazılışlar görülmeye başlanmıştır. Bütün bu tartışmalardan sonra Kurum, 1996'da yayımladığı İmlâ Kılavuzu'nda eleştirileri göz önüne alarak, imlâda gelenekleşmiş olanı benimseme ilkesinden yola çıkarak birtakım değişikliklere gitmiştir. 1996 kılavuzunu bir kere daha gözden geçiren Türk Dil Kurumu, 2000 yılında yayımladığı İmlâ Kılavuzu'nda ise, gelenekleşmiş imlânın kabul gördüğü biçimleri benimsemiştir. Bu durum önsözde şöyle belirtilir: "Maalesef 1965'te değişiklikler başlamış ve imlâmızdaki istikrar bozulmuştur. Kurumun istikrarsızlığa çözüm araması ve 1985'te çözümünü kamuoyuna sunması çok normaldi. Elbette bu çözüm teklifine karşı da eleştiriler olacaktı ve oldu. Ancak tartışmaların ardı arkası kesilmediği gibi imlâmızdaki istikrar da bir türlü sağlanamadı. Bütün bunları göz önünde bulunduran Türk Dil Kurumu, yeni baskı için İmlâ Kılavuzu'nu tekrar gözden geçirmeye karar verdi."163 Türk Dil Kurumu'nun 1996'da yayımladığı ve 2000'de daha da geliştirdiği İmlâ Kılavuzu, orta yolu tutturan ve imlâda gelenekleşmiş olanda birleşen bir kılavuz niteliğindedir.

Türkçenin Bugünkü Görünümü

Türkçe, bugün Türk dil ailesinin en fazla konuşucuya sahip kollarından biridir. Yaklaşık 70 milyon kişinin konuştuğu Türkiye Türkçesi, sadece Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde değil, Balkanlar'da yaşayan ve çalışmak üzere Avrupa'ya, Amerika'ya, Avustralya'ya ve dünyanın diğer bölgelerine giden yurttaşlarımız sayesinde çok geniş bir alanda konuşulan ve yazılan dillerdendir. 1980'lerin ortalarında UNESCO hazırladığı bir

raporda Türkçenin konuşucu bakımından dünyanın beşinci büyük dili olduğunu açıklamıştı. Hiç kuşkusuz, bu raporu hazırlayanlar Türk dilinin bütün kollarını, yani dil ve lehçelerini, bir bütün olarak kabul ederek bu sonuca ulaşmışlardı. Kesin nüfus sayımı sonuçlarına dayanmasa da Türk dilinin çeşitli kollarını konuşan 200 milyonu aşkın insan bulunduğu sanılmaktadır. Ancak UNESCO, daha sonraki yıllarda hazırladığı raporlarda Türk dil ailesini bir bütün kabul etmeyerek, her Türk lehçesini sıralamada ayrı ayrı değerlendirdi. Böylece Türk dilinin sıralamadaki yeri değişti. Bu durum gerçeği değiştiremez. Yaklaşık 12 milyon km2'lik bir alanda, Türk dilinin birbirine uzak veya yakın lehçeleri konuşulmakta, yazı dili olarak kullanılmaktadır. Bunlar içerisinde Türkiye Türkçesi, güncel birtakım sorunlarına karşılık; kültür, sanat, edebiyat ve bilim dilidir. Herhangi bir dilde yazılmış bir romanın Türkçeye çevirisi yapılabiliyorsa, felsefe eserleri Türkçeye çevrilebiliyorsa, Türk yazarlarının eserleri yabancı dillere çevrilebiliyorsa; Türkçe bir kültür, sanat ve edebiyat dilidir. Bilim eserlerinin yazılabildiği, çevrilebildiği, yeni terimlerin türetilebildiği ve her aşamada öğretimin yapılabildiği Türkçe, bir bilim dilidir. Türkçenin bilim dili olmadığı, olamayacağı konusundaki sözler bir iddiadan öte gidemez.

Bunlara rağmen Türkçenin güncel sorunları yok denemez. Türkçenin güncel sorunlarının başında yabancı kaynaklı sözler gelmektedir. Türkçemize son yıllarda Batı dillerinden, özellikle de İngilizceden, bir söz akını olduğu gerçektir. Sözlerin bir bölümü teknolojiyle birlikte geldi. Yeni bulunan ve yeni üretilen aletler, ülkemize gelirken adını da birlikte getiriyordu: air-conditioner, disket, faks, kamera, kompakt disk, monitör, printer, radyo, televizyon, tubeless, video, walkman… Dilimizin doğal gelişmesi içerisinde bu aletlerin çok az bir kısmına karşılık bulunabilmişti: buzdolabı, bilgisayar, derin dondurucu vb… Buna karşılık yabancı kaynaklı sözlerin dilimize girişi her geçen gün biraz daha artıyordu. Yeni bulunan ve

üretilen aletlerin adları girmekle kalmadı, bu aletlerin çeşitli özellikleri, parçaları, kullanıcıları ile ilgili sözler de dilimize girmeye başladı, hatta bu sözlerden fiiller türetildi: air-conditoned araba, kaset, diskjokey (kısaltılması de je olarak değil, İngilizcedeki biçimiyle söylendi: dicey), videojokey (ve je değil, vicey biçiminde söylendi), fakslamak, hardware, software, zapping, zaplamak, zoomlamak…

Kısa bir süre içerisinde yabancı kaynaklı söz kullanmak bir özenti halini aldı. Günlük hayatta, çarşıda, pazarda, radyoda, televizyonda, basında, okulda, sporda kısacası her yerde yabancı kaynaklı sözler artık bilinçsizce kullanılıyordu. Yabancı kaynaklı sözlerin bir kısmının dilimizde karşılığı yoktu, bunlara karşılık aranmadan bu sözler olduğu gibi kullanılmaya başlandı: klip, promosyon, jakobenizm, kampus, karizma, efekt, ekstre, ergonomi, hit, talk şovcu…

Bunları, dilimizde karşılığı olan sözler yerine yabancı kaynaklı sözleri kullanma alışkanlığı takip etti: Türkçede dönüşüm, değişim, kabuk değiştirme gibi güzel sözler dururken transformasyon; uzlaşma varken konsensus; üçleme varken hat-trick; engel varken handikap; gerginlik dururken stres; düzeltme, yenileme gibi ince anlam özelliklerine sahip sözler varken revizyon; teşhir salonu gibi artık Türkçeleşmiş, sergi, sergi evi gibi tamamen Türkçe sözler dururken show room; gösteri dururken show gibi yabancı kaynaklı sözler yaygınlık kazandı.

Yabancı kaynaklı sözler, bilen bilmeyen tarafından kullanılırken bazen sözlere yanlış anlamlar da yüklenmektedir. Sırf yabancı kaynaklı söz kullanacağım diye okur-yazar kişilerimiz bile kimi zaman yanlış söz kullanmaktadır. Fransızca porte (portée), “bir iş için gereken para tutarı” anlamındadır. Dilimizde bu sözcüğün karşılığı olarak değer vardır. Pek çok kişi “Bu işin mali portresi çok yüksek.” diyerek porte yerine yanlışlıkla

portre’yi kullanır. Oysa portre “bir kişinin yağlı boya resmi veya fotoğrafı” anlamındadır. Bu yanlış kullanışta anlatım bozukluğu vardır.

Yabancı kaynaklı sözlerin imlâsında ve söyleyişinde birlik bulunmamaktadır. Kimileri simpozyum, transformeyşın, leyzır, maykro derken, kimileri de sempozyum, transformasyon, lazer, mikro demektedir. Bu durum da dilde bir karmaşa meydana getirmektedir.

Yabancı dillerdeki sözleri olduğu gibi çeviri yoluyla Türkçeye aktarmak ve kullanmak da bir başka anlam bozukluğudur. Üzgünüm, korkarım, banyo almak, duş almak, çay almak, yemeğe almak, artı (ayrıca, ilâve olarak, üstelik anlamlarında), bekleme yapmak gibi sözler Türkçe olsa da kullanılış yerleri ve şekilleri Türkçenin mantığına aykırı olduğu için birer anlatım bozukluğudur. Güle güle-Allaha ısmarladık-Hoşça kalın-Sağlıcakla kalın yerine kullanılan baybay, çaav, çüüs gibi sözler Türkçe değildir. Son zamanlarda ünlemlerin bile değiştiği görülüyor: Hayret verici bir durum karşısında vaouv diye sesleniş yaygınlaştı.

Yabancı kaynaklı sözlerin Türkçenin söz varlığına olumsuz etkisinin yanı sıra bir başka tehlike de tamlamalarda görülen etkilenmedir. Bu, Türkçenin yapısını bozan ve yabancı kaynaklı sözlerin girişinden daha büyük tehlike oluşturan bir olumsuzluktur. Derman Eczahanesi yerine Eczahane Derman, Divan Oteli yerine Otel Divan biçimindeki tamlamalar Türkçenin söz dizimi özelliklerine aykırıdır. Osmanlı Türkçesi döneminde yabancı tamlamalar kullanmakla suçladığımız atalarımız gibi biz de yine yabancı kaynaklı tamlamalar kullanıyoruz. Şehr-i Stanbul tamlaması ile Eczahane Derman, Hotel Divan tamlamaları arasında yapı bakımından hiçbir fark yoktur. Sadece köken bakımından fark vardır: Şehr-i Stanbul Farsça tamlamadır ve İstanbul şehri demektir. Derman Eczanesi ve Divan Oteli biçiminde Türkçe tamlama kurmak varken şimdi de Batı dillerinin etkisiyle tamlama kuruyoruz. Tamlamalardaki bozulma bununla da sınırlı

değil. Türkçe tamlamalarda da bozulmalar görülüyor. Çocuk ceketi demek yerine çocuk ceket, erkek pantolonu demek yerine erkek pantolon demek de söz diziminde bozulmaya yol açıyor. Birer isim tamlaması olan bu biçimleri sıfat tamlamasına dönüştürmek âdeta ceketin, pantolonun cinsiyeti olduğu izlenimini veriyor.

Ticarî kuruluşların unvanlarında, isimlerinde, tabelâlarında, reklâmlarında yabancı kökenli söz kullanması da son yıllarda hız kazandı. Türkçeye karşı kayıtsızlık, iş adamlarını ve esnafı da etkiledi. Çarşılarda yabancı kaynaklı ad kullanan mağazaların sayısı giderek artmakta. Caddede yürürken mağaza adlarına bakan kişi, Türkiye'de mi yabancı bir ülkede mi olduğunu anlayamıyor. Yabancı bir marka adı taşımayan mağazalarımız da yabancı adları kullanıyorlar. Son günlerde iş yeri adlarında bir başka olumsuzluk dikkat çekiyor. Kimi iş yerleri Türkçe ad taşımalarına rağmen bu adların yazış şekilleri Türkçeye uygun değildir: Kitapchi, Shalgam, Yemish, Kebabchi, Derichi, Otel Taxim…

İmlâdaki Sorunlar

Türkçenin günümüzdeki bir diğer sorunu da imlâ ile ilgilidir. İmlâda ne yazık ki tam anlamıyla birlik sağlanamamıştır. Bugün bile imlâda farklı tutumlar görülebilmektedir. Özellikle birleşik sözlerin yazılışı konusunda tartışmalar hâlâ sürmektedir. Hangi birleşik sözlerin veya söz öbeklerinin bitişik yazılacağı, hangilerinin ayrı yazılacağı konusunda bir ittifak yoktur. Çeşitli meslek birliklerinin veya kuruluşlarının mensupları için yapılan konaklama kuruluşlarının adlarının yazılışında bile birlik bulunmamaktadır. Bir ilde Polis Evi, Öğretmen Evi, Hâkim Evi gibi yazılışların, bir başka ilde Polisevi, Öğretmenevi, Hâkimevi biçiminde bitişik olarak yazıldığı görülmektedir. Aynı ildeki kuruluşlar arasında bile birlik bulunmamaktadır.

İmlâdaki bu tartışmaların söz varlığına yeni sözlerin katılmasına yararı da olmuştur. Örneğin, bitişik yazılan bugün ('zamanımızda, günümüzde'

anlamında) sözünün yanı sıra bir de ayrı yazılması gereken bu gün (bu gece, bu akşam, bu sabah gibi) söz öbeği de olduğu, bitişik yazılan uluslararası veya milletlerarası sözlerinin yanı sıra uluslar arası veya milletler arası olarak ayrı yazılan söz öbekleri olduğu gibi. Bir örnek cümle: Uluslararası spor karşılaşmaları uluslar arasındaki ilişkileri geliştirir.

Ancak, uluslararası sözünü örnek alarak şehirlerarası, ortaokullararası, liselerarası, parlâmentolararası gibi yazılışların da bitişik yazılması, neredeyse arası sözünün birlikte kullanıldığı her söz öbeğinin bitişik yazılması gibi bir kurala bağlanması da yanlıştır.

Batı kaynaklı sözlerde düzeltme iminin kullanılışı konusundaki ayrılığın da üzerinde durulması gerekir. Klâsik, plân gibi sözlerde ince okunuşu göstermek üzere düzeltme imine gerek vardır. Son yıllarda kâr, hâlâ gibi Doğu kökenli sözlerin yazılışında düzeltme iminin kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir.

İmlâda farklı tutumların giderek azaldığı görülmektedir. Dilcilerin, dil bilimcilerin, gazetecilerin, yazarların, düzeltmenlerin katılacağı geniş kapsamlı bir toplantıyla yazılışla ilgili sorunlar tartışılarak imlâdaki bütün ayrılıkların giderilebileceği görüşü, ağırlık kazanmaktadır.

Söz Varlığı

1944'te yayımlanan Türkçe Sözlük'ün birinci baskısındaki 15.000 söz varlığı, 1998'de yayımlanan Türkçe Sözlük'ün dokuzuncu baskısında 75.000'e ulaşmıştır. Bölge ağızlarında canlı biri biçimde yaşamakta olan yerel sözlerin yer aldığı Derleme Sözlüğü'ndeki sözlerle birlikte günümüz Türkçesinin söz varlığı neredeyse 200.000'e yaklaşmıştır. Bölge ağızlarındaki yerel sözlerin, yeni kavramlara karşılıklar türetmede yararlı olabileceği de bilinmektedir. Bilim ve teknolojideki ilerleme ile türetilecek yeni sözler ve terimler sayesinde Türkçenin söz varlığı daha da artacaktır. Ancak, bu söz varlığından yeterince yararlandığımız söylenemez. Gündelik

hayatta 400-500, hatta 200-300 söz kullanan sokaktaki insana karşılık, aydınların, gazetecilerin, yazarların söz varlığı da ne yazık ki zengin değildir. Özellikle radyo, televizyon kuruluşlarında program hazırlayan ve sunan kişilerin söz varlığının da son derece sınırlı olduğu ortaya konulmuştur. Türk Dil Kurumu'nun RTÜK için yaptığı bir araştırmaya göre 1999 yılında üç büyük televizyon kanalındaki 9 aylık haber programlarında kullanılan sözlerin dökümü yapılmış ve yaklaşık 4.000 sözün kullanıldığı belirlenmiştir. Bu söz varlığı zengin görülebilir. Ancak 4.000 söz, kullanım sıklıklarına göre değerlendirildiğinde en fazla kullanılan 100 sözün 4.000 söz varlığı içerisindeki oranının %49 olduğu görülmüştür. Bu oran gerçekten çok düşündürücüdür. 100 söz, %49 kullanım sıklığına sahip iken 3.900 söz %51 kullanım sıklığına sahiptir. 3.900 söz içerisindeki pek çok sözün de ancak birer defa kullanıldığını belirtmek gerekir. Bu durum, Türkçenin söz varlığından yeteri kadar yararlanamadığımızı göstermektedir.

Bilişim Türkçesi

Bilişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla, Türkçe de bu teknolojiden etkilenmeye başladı. Gündelik hayatta kullanılan bilişim teknolojilerinin terimleri de Türkçeye giriyor, dile yerleşiyor. Bilişim teknolojisinde üretici olmayan hemen her toplumda bu sorun yaşanıyor.

Bilişim terimlerinin İngilizceden dilimize olduğu gibi girmesi, Türkçenin son yıllarda yaşadığı sorunun bir başka boyutudur. Bu akış, Türkçeyi söz varlığının yanı sıra ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz dizimi özellikleri açısından da kötü olarak etkiledi. Bilgisayar teknolojisi alanında çalışanlar, gönüllü kuruluşlar Türkçe konusunda çok büyük bir duyarlılık göstererek terimlere Türkçe karşılıklar bulmuşlardı. Bugün kullanılan bilgisayar, yazılım, donanım, bilgi işlem, bellek, yazıcı, sürüm gibi Türkçe kökenli terimler bu çabaların sonucunda Türkçeye kazandırıldı. Bu terimlerin çoğunu Prof. Dr. Aydın Köksal'a ve çalışma arkadaşlarına

borçluyuz. Ancak, teknolojinin hızlı gelişmesi yoğun bir terim akınını da gündeme getirdi. Artık karşılık bulunması gereken terim öyle beş on ile sınırlı değil. Bilişim teknolojilerinin son derece hızlı gelişmesi, teknolojiye her geçen gün yüzlerce yeni terim eklenmesi karşısında bu çabalar ne yazık ki etkili olmamaya başladı. Karşılık bulunması gereken terim sayısı artık binlerle ifade ediliyordu. Bir terime karşılık bulmak, onu benimsemek, benimsetmek ve onun yayılmasını sağlamak aylar, yıllar alırken İngilizce binlerce terim elini kolunu sallayarak Türkçeye giriyor ve ne yazık ki pek çok kişi bu durumu yadırgamıyor, yabancı kökenli terimi olduğu gibi kabul ediyor.

Bugünkü bilgisayarların atası sayılan ve büyüklüğü bir odayı kaplayan ilk bilgisayarın 1960'lı yıllarda ülkemize gelmesiyle dilimiz elektronikbeyin sözüyle tanışmıştı. Kişisel bilgisayarlar yaygınlaşana dek Türkçeye bilgisayarlarla ilgili pek fazla söz girmedi. Ancak, kişisel bilgisayarlar, internet, cep telefonları yaygınlaştıktan sonra çok fazla terimle, sözle karşı karşıya kalındı. Başlangıçta disk, disket, monitör, klavye gibi birkaç sözle sınırlı olan etkilenme, bilişim teknolojisinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla arttı.

Bilgisayar dergilerinde öncelikle dikkati çeken, İngilizce kökenli terimlerin, sözlerin olur olmaz her yerde kullanılmasıdır. Bu terimlerden ve sözlerden kimilerinin Türkçe karşılığı bulunmasına rağmen yabancı kökenli olanların tercih edilmesi dikkat çekicidir. Kimi terimlere çok kolay Türkçe karşılık bulunabilecekken kolaya kaçarak İngilizcesinin kullanılması, yabancılaşmayı daha da artırmaktadır. İngilizce terimler gerek tam biçimleriyle gerek kısaltmalarıyla olduğu gibi Türkçede kullanılmaktadır: Compact disk ve kısaltması CD, Digital Versatile Disk kısaltması DVD, modem, script, webcam, overclock, jumper vesaire… Bu arada bazı terimlerin Türkçe ekler veya yardımcı fiiller aracılığıyla fiilleştirildiği de

görülüyor: download etmek, overclock yapmak, hacklemek, enterlemek veya enter'lamak, konfigüre etmek, banlamak, banlanmak, wapma, waptım…

Türkçede bulunan veya sonradan türetilen sözler ve terimler yerine de yabancı terimler, sözler yeğleniyor: printer 'yazıcı'; Multimedya 'çoklu ortam'; Çip-chip 'yonga'; mouse 'fare'; speaker 'hoparlör', save etmek 'kaydetmek'…

Terimlerin kısaltmaları da üzerinde durulması gereken bir başka konu. Harfleri Türkçe okunuşlarıyla değil de İngilizcedeki okunuşlarıyla kullanmak bilişim dünyasında da yayılmaya başladı. Söz gelişi, Uninterruptable Power Supply kısaltması olan UPS daha yaygın kullanılıyor. Türkçe karşılığı olan Kesintisiz Güç Kaynağı uzun biçimiyle yaygın olarak kullanıldığı hâlde kısaltması KGK yerine UPS daha yaygın olarak kullanılıyor. Dilde yaygınlık önemlidir. Kısaltmalar meramı daha iyi anlatıyorsa o kullanılabilir. Burada benim üzerinde durmak istediğim konu, kısaltmalardaki harflerin Türkçe adlarının kullanılması gereği. Yu-pi-es yerine u-pe-se denilmesi daha doğru, çünkü kısaltmalardaki harflerin adları Türkçede bellidir. İngilizce bilmeyen ve bilgisayardan fazla anlamayan pek çok kişi de bu kısaltmaları bir kelime olarak algılıyor. İngilizce harf adları yaygınlaştıkça bu kullanım başka alanlara da geçiyor.

Yazıda kullanılan kimi işaretlerin bilişim dünyasında İngilizce adlarının kullanıldığı da görülüyor. Örneğin, yıllardır bölü veya taksim dediğimiz işaretin adı bir anda slash oldu. Ağ sayfası veya elektronik mektup adreslerinde kullanılan nokta işaretine de dot (söylenişi dat) denildiği duyuluyor: dabılyu dabılyu dabılyu dat kom dat ti ar sleş

Yabancı terimlerin ve sözlerin aldığı ekler yabancı okunuşlarla birleşince ilginç biçimler ortaya çıkıyor: server'ınız, printer'da, patch'ler:

Bilişim terimleri üzerine gerek Türkiye Bilişim Derneği, Türkiye Bilişim Vakfı, gerek Türk Dil Kurumu, gerek gönüllü kuruluşlar ve kişiler çok ciddî ve etkili çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Bilişim terimleri ve diğer bilim terimleri ile ilgili çalışmalar, Türkçenin bir bilim dili olarak daha da gelişmesini ve zenginleşmesini sağlayacaktır.

Sonuç

Türk yazı dilinin tarihçesini verdiğimiz ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçenin gelişimini, genel görünümü ele aldığımız bu yazımızda görüleceği gibi, Türkçe en büyük gelişmeyi, sadeleşmeyi ve zenginleşmeyi son yetmiş yılda yaşamıştır. Yetmiş yıllık bu dönemde Türkçenin gelişmesinde Dil Devrimi'nin ve Türk Dil Kurumunun önemli bir yeri vardır. Gerek Tanzimat Dönemi'nde, gerek Servet-i Fünun Dönemi'nde, gerek Millî Edebiyat Dönemi'nde yapılan dil tartışmaları Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra da sürmüştür. Ancak, bu tartışmalar Atatürk'ün dil konusundaki en büyük atılımı yapmasına zemin hazırlamıştır. Hiç kuşkusuz, gerek yazı konusunda, gerek dil konusunda en etkili, en kararlı ve sonuç alıcı adımları Atatürk atmıştır.

Alfabe konusundaki tartışmalar, bugün artık tamamen sona ermiştir. Yeni Türk yazısının Türkçeyi karşılamadaki mükemmelliği konusunda tereddüt yoktur.164 Üstelik bütün Türk dünyasında ortak alfabe olarak Lâtin kökenli yeni Türk alfabesinin kullanılması konusunda Türk kamuoyunda düşünce birliği de oluşmuştur.

Türkçenin sadeleşmesi konusu da zaman içinde çeşitli tartışmalardan sonra durulmuş ve dil doğal gelişimi içerisinde Türk Dil Kurumu'nun da bilimsel çalışmalarıyla gelişimini sürdürmüştür. Bugün artık aşırı özleştirmeciliğin, daha doğru bir söyleyişle tasfiyeciliğin Türkçeye yarar sağlamayacağı anlaşılmıştır. Dilde zorlama olamayacağı, dilde yaşayan

hiçbir sözün zorla dilden atılamayacağı veya yasaklanamayacağı artık herkesçe anlaşılmıştır.

Küreselleşmenin getirdiği bir olumsuzluk olarak Türkçedeki batı kökenli sözlerin çoğunluğunun ve yoğunluğunun artmasının getirdiği olumsuzluklar, dildeki kirlenme ve bu yabancılaşmaya karşı mücadele edilmesi düşüncesi, hemen her dilcinin ortak görüşüdür. Ortak noktalarda buluşmak ve anlaşmak, tartışmaları sona erdireceği gibi, oluşacak anlaşma zemini, dildeki diğer görüş ayrılıklarının da zamanla ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır.

1 Prof. Dr. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 2000, s. 13; Prof. Dr. Doğan Aksan, Türkçenin Gücü, Ankara, 1987, s. 45.

2 Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, TDK yayını, Ankara, 1997.

3 Türk Dil Kurumunun yayımladığı Türkçe Sözlük'ün 8. baskısına yazdığı ön sözde Hasan Eren, Türkçenin başka dillere verdiği sözlerle ilgili olarak ilgi çekici örnekler vermiştir. Bk. TDK, Türkçe Sözlük, Yeni (8.) Baskı, Ankara, 1988, s. XXII-XXV.

4 Tamamı 5703 beyit olan eserin 351. beytinde çevirinin baştan bin beytinin Hoca Mesut'un yeğeni İzzettin Ahmet tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bk. Cem Dilçin (Hzl.), Hoca Mes'ûd bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük), Atatürk Kültür Merkezi yayını, Ankara, 1991, s. 218.

5 Dilçin, a.g.e., s. 573-574.

6 Dilçin, a.g.e., s. 216.

7 Kemal Yavuz (Hzl.), Âşık Paşa, Garîb-nâme I/1, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 2000, s. XXXV.

8 Yavuz, a.g.e., gös. yer.

9 Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 1972, s. 9.

10 Fuat Köprülü, Divan-ı Türkî-i Basit ve Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri, İstanbul, 1928; Levend, a.g.e., s. 76.

11 Prof. Dr. Mine Mengi, Mesîhî Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi yayını, Ankara, 1995, s. 231.

12 Levend, a.g.e., s. 167-168.

13 Hasan Eren, “Türkoloji”, Türk Ansiklopedisi, C. 32, MEB Basımevi, Ankara, 1983, s. 435.

14 Karal (1994), a.g.e., s. 70.

15 Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 2, İletişim yayınları, İstanbul, 1985, s. 314.

16 Levend, a.g.e., ss. 113-114.

17 Levend, a.g.e., s. 120.

18 Yusuf Akçura, Türkçülük, Türkçülüğün Tarihî Gelişimi, Türk Kültür yayını, İstanbul, 1978, s. 49.

19 Enver Ziya Karal, “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara, 1994, s. 56.

20 Levend, a.g.e., s. 115.

21 Mustafa Celâlettin Paşa, Les Turcs Anciens et Modernes, Constantinople, 1869, ss. 230-280’den aktaran Karal (1994), a.g.e., s. 67.

22 Levend, a.g.e., s. 134.

23 Bilâl N. Şimşir, Türk Yazı Devrimi, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1992, ss. 20-21.

24 Şimşir, a.g.e., s. 22.

25 Şimşir, a.g.e., s. 23.

26 Prof. Dr. Suna Kili, Türk Anayasaları, Tekin Yayın Evi, 2. Baskı, İstanbul, 1982, s. 11.

27 Kili, a.g.e., s. 18.

28 "Dört seneden sonra icra olunacak intihaplarda mebus olmak için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır." Kili, a.g.e. s. 18.

29 Karal (1994), a.g.e., s. 61.

30 Levend, a.g.e., s. 135.

31 Karal (1994), a.g.e., s. 62.

32 Karal (1994), a.g.e., s. 69.

33 Levend, a.g.e., ss. 180-182.

34 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Levend, a.g.e., ss. 231-240.

35 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, 5. Baskı, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1963, ss. 89-90.

36 Uriel Heyd, Langua.g.e Reform in Modern Turkey, The Israel Oriental Society, Jerusalem, 1954, s. 14.

37 Gökalp, a.g.e., s. 81.

38 Levend, a.g.e., s. 264.

39 Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı yayını, C. 3, İstanbul, 1990, s. 247.

40 Akçura, a.g.e., ss. 84-85.

41 Akçura, a.g.e., s. 86.

42 Karal (1994), a.g.e., s. 78.

43 K. Akyüz, "Türk Derneği", Türk Ansiklopedisi, Devlet Kitapları, C. XXXII, Ankara, 1983, s. 69.

44 Akçura, a.g.e., ss. 209-210.

45 Karal (1994), a.g.e., ss. 81-82; Levend, a.g.e., 300.

46 Levend, a.g.e., s. 301.

47 Prof. Dr. İsmail Parlatır-Yard. Doç. Dr. Nurullah Çetin, Genç Kalemler Dergisi, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 1999, ss. XXI-XXII.

48 Parlatır-Çetin, a.g.e., s. 1.

49 Parlatır-Çetin, a.g.e., s. 39.

50 Parlatır-Çetin, a.g.e., s. 40.

51 Levend, a.g.e., s. 314.

52 Parlatır-Çetin, a.g.e., s. 75.

53 Parlatır-Çetin, a.g.e., s. 78.

54 Parlatır-Çetin, a.g.e., s. 81.

55 Heyd, a.g.e., s. 17.

56 Levend, a.g.e., ss. 321-322.

57 Parlatır-Çetin, a.g.e., ss. 171-177.

58 Akçura, a.g.e., s. 213.

59 Ziya Gökalp, Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak, Ankara, 1963, s. 11.

60 Gökalp, a.g.e., s. 13-14.

61 Gökalp, Türkçülüğün Esasları, ss. 94-95.

62 Ziya Gökalp, Yeni Hayat, Doğru Yol, Hazl. Müjgân Cunbur, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1976, s. 17-18.

63 Şimşir, a.g.e., s. 44.

64 Şimşir, a.g.e., ss. 47-48.

65 S. Buluç, “Türkiyat Enstitüsü”, Türk Ansiklopedisi, Devlet Kitapları, C. XXXII, Ankara, 1983, s. 312.

66 Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, “Atatürk ve Türk Dili”, Türk Dili dergisi, S. 599, Ankara, Kasım 2001, s. 549.

67 Halil Berktay, “Tarih Çalışmaları”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 9, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 2462.

68 Bu önerge ile ilgili haber Hakimiyeti Milliye gazetesinin 27 Ağustos 1923 tarihli sayısında yayımlanmıştır.

69 Levend, a.g.e., s. 391.

70 Yazı Devrimi ile ilgili bölümün yazılışında Bilâl N. Şimşir'in adı geçen eserinin yanı sıra M. Şakir Ülkütaşır'ın Atatürk ve Harf Devrimi (TDK yayını, Ankara, 1973) adlı eserinden de yararlanılmıştır.

71 1930'ların başında neredeyse bütün Türk halkları aynı yazıyı kullanıyordu. Bu durum devam etseydi belki de Sovyetlerdeki Türk halklarının birbirleriyle anlaşması daha kolay olacaktı. Ancak, Stalin'in 1930'larda başlattığı kıyım sırasında Sovyetlerdeki Türk halklarının Lâtin yazısını kullanmalarına son verildi. Ne ilginçtir ki 1926 Bakû Türkoloji Kongresi'nde Lâtin alfabesini savunan bilim adamlarının çoğunun ölüm tarihi 1937'dir. Bunlar arasında Türk soylu halkların bilim adamlarının yanı sıra ünlü Türkolog Samoyloviç de vardı. Bu kıyım sırasında Türk halklarının Kiril yazısını kullanmalarına karar verildi. 1937'de başlayan Kiril yazısına geçiş uygulaması 1940'lı yılların başlarında tamamlandı.

72 Şimşir, a.g.e., s. 234 vd.

73 Falih Rıfkı Atay, Çankaya-Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar-, İstanbul, 1969, s. 468.

74 Afet İnan, "Türk Dil Kurumu'nun Kuruluşu Üzerine", Türk Dili, 6 (69), Haziran 1957, s. 478.

75 Afet İnan, a.g.m., s. 479.

76 Ruşen Eşref, "T. D. T. C. Kurulduğundan İlk Kurultaya Kadar", Türk Dili Bülteni, S. 2, Eylül 1933, s. 1.

77 Ruşen Eşref, a.g.m. s. 2.

78 Ruşen Eşref, a.g.m. s. 3.

79 Afet İnan, a.g.m. s. 479.

80 Afet İnan, a.g.m 6.

81 Ruşen Eşref, a.g.m., s. 7.

82 Atay, a.g.e., s. 475.

83 T. D. T. C. Birinci Kurultaydan Sonra İlk Çalışmalar; Türk Dili, 5. 3, Temmuz 1933, 1-2.

84 Nail Tan, Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 2001, s. 10.

85 Tan, a.g.e., ss. 11-12.

86 Tan, a.g.e., ss. 12-13.

87 Heyd, a.g.e., s. 27.

88 Hasan Eren, "Sırça Köşkte", Türk Dili Dergisi, 1990/I, TDK yayını, ss. 1-78; Hasan Eren, "Sırça Köşkte II", Türk Dili Dergisi, 1992/II, TDK yayını, ss. 161-213; Hasan Eren, "Sırça Köşkte III", Türk Dili Dergisi, 1993/II, TDK yayını, ss. 1-82.

89 Tan, a.g.e., s. 16.

90 TDTC, Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları, İstanbul, 1934, s. 10.

91 TDTC, a.g.e., s. 114.

92 Sertkaya, a.g.m., s. 550.

93 Heyd, s. 62.

94 Levend, a.g.e., s. 420.

95 Avrupa dillerinden geçen sözlere takınılan yumuşak tutumu Uriel Heyd, Langu a.g.e., Reform in Modern Turkey (s. 77) adlı eserinde şu sözlerle eleştirecektir: "On the contrary, in some cases the Society deliberately increased the European vocabulary of modern Turkish. In the 'Cep Kılavuzu'a number of Arabic and Persian loan-words were replaced with words taken from Western languages. Examples are 'sekreter' for 'kâtib', 'direktör' for 'müdir', 'teori' for 'nazariye', and 'sembol' for 'timsal'. An authoritative explanation of this policy was given in 1935 by İ.

N. Dilmen, Secretary General of the Society. He stated that words like ‘kâtib’, ‘müdir (müdür) ’, etc. were relics of a bygone era. At a time when the Turks were adopting Occidental civilization in its entirety, the Western equivalents of such terms should be preferred. ”.

96 Levend, a.g.e., ss. 424-425.

97 Tan, a.g.e., s. 45.

98 Heyd, a.g.e., s. 32.

99 TDAK, Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu, İstanbul, 1935, s. VII.

100 Sertkaya, a.g.m., s. 553.

101 Bk. 94. dipnot.

102 Falih Rıfkı Atay, “Atatürk ve Özleştirme”, Dünya gazetesi, 17 Temmuz 1966.

103 Atay, a.g.e., s. 475.

104 Atay, gös. yer.

105 Atay, a.g.e., s. 477.

106 Hikmet Bayur, “Atatürk ve Dil Devrimi”, Dil Dâvası, TDK yayını, Ankara, 1952.

107 Tan, a.g.e., s. 46.

108 Naim Hazım Bey daha sonra Arapçanın Türkçeyle kurulduğu düşüncesini işleyen iki ciltlik eser yayımlayacaktır: Naim Hazım Onat, Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu I, TDK yayını, İstanbul, 1944; Naim Hazım Onat, Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu II, TDK yayını, İstanbul, 1949.

109 Falih Rıfkı Atay, “Hatıra: Hüküm Nasıl Kurtuldu?”, Dünya, 16. 5. 1965.

110 Levend, a.g.e., s. 427.

111 Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, “Güneş-Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler”, Meydan dergisi, S. 601-83, Ocak 1982, s. 23.

112 Atay, a.g.e., s. 479.

113 Etimoloji Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili: Notlar, Ulus Matbaası, 1935.

114 Korkmaz, a.g.m., s. 23-24.

115 İbrahim Necmi Dilmen, Güneş Dil Teorisinin Ana Hatları, 1935.

116 İbrahim Necmi Dilmen, Les lingnes meres et essentielles de la theorie Güneş-Dil, İstanbul, 1936.

117 İbrahim Necmi Dilmen’in Güneş-Dil Teorisinin Ana Hatları Hakkında III. Dil Kurultayına Sunduğu Teze Bağlı Grafikler ve Analizler, İstanbul, 1936; Prof. H. Reşit Tankut’un Güneş-Dil Teorisine Göre Pankronik Usulle ve Paleo-Sosyolojik Dil Tetkikleri Adlı Tezinde Geçen Örnekler, İstanbul, 1936.

118 Levend, a.g.e., s. 439.

119 Abdülkadir İnan, Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları, İstanbul, 1936, ss. 57-75.

120 H. Reşit Tankut, Güneş-Dil Teorisine Göre Toponomik Tetkikler II, Tarih, Dil, Coğrafya Fakültesi, İstanbul, 1936, s. 33.

121 Sertkaya, a.g.m., s. 555.

122 Bu kitapların tam listesi için bk. Levend, a.g.e., ss. 437-438.

123 Levend, a.g.e., s. 439, 441.

124 Agâh Sırrı Levend, “Dilde Özleşme Hareketinin Tarihçesi”, Dil Dâvası, TDK yayını, Ankara, 1952, s. 8.

125 Dr. Kâmile İmer, Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi, TDK yayını, Ankara, 1976, s. 91.

126 Atay, a.g.e., s. 479.

127 Korkmaz, a.g.m, s. 26.

128 Bayur, a.g.m., s. 30.

129 Falih Rıfkı Atay, “Atatürk ve Özleştirme”, Dünya gazetesi, 17.7.1966; Dr. Osman F. Sertkaya, “Atatürk’ün Dil Politikası I-II-III”, Tercüman gazetesi, 22-24 Aralık 1979; Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, “Atatürk Ne İstiyordu?”, Tercüman gazetesi, 11. 6. 1980; Korkmaz, a.g.m.; Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, “Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri”, Türk Dili, S. 401, Mayıs 1985, ss. 1-32.

130 Tan, a.g.e., s. 47.

131 Tan, a.g.e., s. 52.

132 Tan, a.g.e., s. 48.

133 İmer, a.g.e., s. 91.

134 TDK, Türkçe Sözlük, İstanbul, 1944, s. X.

135 Türkçe Sözlük (1944), s. V.

136 İstanbul Muallimler Birliği, Birinci Dil Kongresi, İstanbul, 1949, s. 10.

137 İstanbul Muallimler Birliği, a.g.e., s. 76.

138 İstanbul Muallimler Birliği, a.g.e., s. 156.

139 Olağanüstü Türk Dil Kurultayı, Ankara, 1954, s. 2.

140 Olağanüstü Türk Dil Kurultayı, Ankara, 1954, s. 81.

141 Türk Dil Kurumunun 40 Yılı, TDK yayını, Ankara, 1972, s. 93.

142 Murat Belge, “Türk Dilinde Gelişmeler”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yayınları, s. 2601.

143 Prof. Dr. Hasan Eren, “Türk Dil Kurumundan Eski Anılar”, Türk Dili dergisi, 50. Yıl Özel Sayısı, TDK yayını, Ankara, Ekim 2001, s. 324.

144 Ömer Asım Aksoy, Anayasa Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1962.

145 Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş (Hazl.), İkinci Dil Kongresi ve Akademi, Türkiye Muallimler Birliği yayını, İstanbul, 1969, ss. 1-2.

146 Timurtaş (Hazl.), a.g.e., s. 7.

147 Timurtaş (Hazl.), a.g.e., s. 22.

148 TDK, Bir Kongre Üzerine, TDK yayını, Ankara, 1968.

149 Kemal Demiray, Batı Dilleri Sözcüklerine Karşılıklar Kılavuzu, TDK yayını, Ankara, 1972.

150 Türkçeci, "Yaşayan Türkçemiz", Tercüman gazetesi, 19 Aralık 1979.

151 22-23-24 Aralık 1979 tarihli Tercüman gazeteleri.

152 "Ömer Asım Aksoy'la 'Yaşayan Türkçe' Üzerine Bir Konuşma", Türk Dili dergisi, C. XLI, S. 341, Şubat 1980, ss. 65-67.

153 Ömer Asım Aksoy, "Dil Süreci", Türk Dili dergisi, C. XLI, S. 343, Nisan 1980, s. 193; Ömer Asım Aksoy, "Yollar Ayrı Olunca", Türk Dili dergisi, C. XLI, S. 344, 1980.

154 Emin Özdemir, "Anadilin Toprağında Solumayanlar", Türk Dili dergisi, C. XLI, S. 342, Mart 1980, s. 130.

155 Mustafa Canpolat, "Dilin Yapısı ve Yapıbilgisi", Türk Dili dergisi, C. XLI, S. 342, Mart 1980, ss. 133-137.

156 Prof. Dr. Muharrem Ergin, "Türkiye'nin Dil Dâvası", SİSAV Türk Dili Semineri 26-27 Aralık 1980, İstanbul, 1980, s. 26.

157 Ergin, a.g.m., s. 36.

158 Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, "Uydurmacılık, Uydurma Kelimeler ve Türkçede Kelime Yapımı", SİSAV Türk Dili Semineri 26-27 Aralık 1980, İstanbul, 1980, s. 85.

159 SİSAV, a.g.e., s. 191.

160 Emin Özdemir, "SİSAVcılar Neyi Savunuyor?", Türk Dili dergisi, C. XLII, S. 350, Şubat 1982.

161 Doç Dr. Semih Tezcan, "Dil Devriminin Özüne ve Uygulamasına Yöneltilen Eleştirilere Yanıt" başlıklı bildirisinde Kuruma ve Kurumun

türettiği sözlere karşı yapılan eleştirilere karşılık vermektedir. Bk. TDK, Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi, Ankara, 1981, s. 141 vd.

162 İmlâdaki bu gelgitler için bk. Hasan Eren-Mertol Tulum, Dil Tartışmalarında Gerçekler I, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 1990; TDK, İmlâ Kılavuzu, Ankara, 2000, ss. VII-VIII.

163 Türk Dil Kurumu, İmlâ Kılavuzu, Ankara, 2000, s. VIII.

164 2001 yılının son günlerinde başlayan tartışmada alfabemize q, w, x gibi harflerin eklenmesi konusu gündeme gelmişse de, sonuçta bu harflerin alfabeye eklenmemesi düşüncesi geçmişte olduğu gibi bugün de ağırlık kazanmıştır. Bu harflerin alfabeye eklenmemesi, ancak ilkokullarda öğretilmesi konusunda ise tartışmalar sürmektedir. Bu konudaki tartışmalar ve değerlendirmesi için bk. Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, "Bitmeyen Tartışma: Q, X, W", Türk Dili dergisi, TDK yayını, Ankara, Ocak 2002, ss. 6-13.

Atatürk ve Dil Devrimi / Prof. Dr. Zeynep Korkmaz [s.54-64]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Dil Devrimi, 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (şimdiki Türk Dil Kurumu) kuruluşu ile başlayan ve dilimizi tarihî dönemlerin getirdiği pürüzlerden arındırarak, sağlıklı bir gelişme rayına oturtma yönündeki çalışmaların tümüne verilen addır. Başka bir anlatımla, İstiklâl Savaşı'nın kazanılmasından ve Cumhuriyet rejiminin kurulmasından sonra, Atatürk'ün gerçekleştirdiği ulusal temeldeki sosyal yenileşme hareketlerinin dille ilgili bölümüdür.

Atatürk, kurduğu devletin yapısını, bir yandan Türk toplumunun tarihî şartlardan kaynaklanan sosyal ihtiyaçlarını karşılama, bir yandan da geleceğini sağlam temeller üzerine yerleştirme amacı güden bir yenilikçi olduğu için, gerçekleştirdiği devrimlerin bir tarihî dayanağı bir de geleceğe uzanan yönü vardır. Bu nedenle Atatürk devrimlerinin tarihî dayanağını ve fikir temellerini bilmeden onları gerektiği gibi kavramak mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve sosyal şartlar ile geçirdiği felâketler dizisini yakından izlemiş olan Mustafa Kemal, imparatorluğun yıkılışının büyük çapta kökleri sosyal temellere dayanan çöküntülerden ileri geldiğini biliyordu. Avrupa XV. yüzyıldan başlayarak Rönesans ve Reform hareketleriyle fikir alanında büyük gelişmeler gösterirken, Osmanlı Devleti, bağlı bulunduğu siyasî yapı ve dogmatik şeriat düzeni yüzünden kendi içine kapandığı ve çağın gelişmelerine ayak uyduramadığı için XVI. yüzyıldan sonra hızla gerileme sürecine girmiş bulunuyordu. 1839'da Tanzimat'la başlatılan Batılılaşma hareketi de beklenen verimi sağlayamamıştı. Bu dönemde yapılan düzeltme

denemeleriyle çözüm bekleyen sosyal sorunlara kısmî çareler aranmış; ama bunları toplum yapısına sindirecek köklü önlemler alınamadığı için olumlu sonuçlara ulaşılamamıştı. Bu nedenledir ki, Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet'in ilânından sonra, Türk milletinin bağımsızlığını bir bütün olarak ele almış ve sosyal yenileşme niteliğindeki devrimleri de bu bağımsızlık bütününün birbirine bağlı halkaları olarak kabul etmiştir. Bu bakımdan, Türkiye Cumhuriyeti'nin dayandığı devlet felsefesi ile yapılan devrimlerin dayandığı fikir temelleri arasında tam bir koşutluk vardır.

Atatürk devrimlerinin temelinde yatan ana fikir, Türkiye Cumhuriyeti'nin millet ve devlet varlığını dünya durdukça yaşatacak ve rejimin de güvencesi olacak sağlam temellere oturtma anlayışıdır. Tek kelime ile, çağdaş değerlere sahip bir Türk toplumu yaratma yani çağdaşlaşmadır. Bu hedef, Atatürk'ün şu sözleriyle dile getirilmiştir: "Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mânâ ve eşkaliyle (tam anlamıyla) medenî (çağdaş) bir hey'et-i içtimaiye (toplum) hâline isal etmektir (getirmektir). İnkılâbımızın umde-i asliyesi (temel ilkesi) budur."1

İşte aynı durum Türk dili yani Türkiye Türkçesi için de söz konusudur. Türk dilinin böyle bir yönlendirmeyi neden gerektirmiş olduğu sorusuna verilecek cevap da yine dilimizin geçirdiği tarihî alın yazısı ile ilgilidir.

II. Dil Devriminin Temelinde Yatan Sebepler

Dünya dilleri sınıflandırmasında eklemeli diller (iltisaklı diller, aggualinative languages) grubunda yer alan Türkçe, kurallarının sağlamlığı ve eklerinin çeşitliliği ile, sistem yapısı bakımından her türlü türetmeye ve gelişmeye elverişli bir dildir. M.S. VI. yüzyıldan başlayarak belgeleri günümüze kadar uzanan Göktürk Yazıtları, Uygurca metinler, Kutadgu Bilig, Divanu Lûgati't-Türk, Yunus Emre'nin şiirleri, Dede Korkut hikâyeleri vb. yüzlerce eserin dil yapısı bu durumu kanıtlayıcı niteliktedir.

Ancak, hepimizin genel çizgileri ile bildiği üzere, XIII. yüzyıldan başlayarak Anadolu ve çevresinde, öteki Türk lehçelerinden ayrı bir yazı dili olarak kurulup gelişmiş olan Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl ortalarından XX. yüzyıla kadar uzanan tarihî dönemlerinde, teokratik devlet yapısının gerekli kıldığı siyasî, sosyal ve kültürel şartlara bağlı olarak hayli yıpranmıştır. Dilimiz, o günün din, bilim ve edebiyat dilleri durumundaki Arapça ve Farsçanın güçlü etkisi ve ağır baskısı altına girmiş olduğundan, bu durum ister istemez onun iç yapısını da etkilemiş; dolayısıyla söz varlığından başlayarak gittikçe yeni türetmelerle kendi kendini geliştirip zenginleşme gücünü yitirir olmuştur. Zamanla halkın dilinden de kopmuş olan Türkçe, edebiyatçılar ve aydınlar elinde artık “sanat gösterme” adına türlü kelime oyunlarına boğulmuş ve yalnızca sınırlı bir aydınlar topluluğunun anlayabileceği, üç dilin karışmasından oluşmuş melez bir yapma dil durumuna gelmiştir. O denli ki, insanın kendi dilinin yazılarını okuyup anlayabilmesi, yüksek düzeyde özel bir eğitimi gerekli kılmıştır. Üstelik dilin adı bile Türkçe değildir. Toplumun karma yapısına uygun düşen lisan-ı Osmanî veya Osmanlıcadır (Osmanlı Türkçesi). Nitekim XIII. yüzyıl halk şairlerinden Yunus Emre, duygularını açık seçik bir anlatımla ve:

Taştın yine deli gönül sular gibi çağlar mısın?/Aktın yine kanlı yaşım yolarımı bağlar mısın?

N’idem elim irmez yâre, bulunmaz derdime çare/Oldum ilimden âvare beni bunda eğler misin2 mısraları ile dile getirirken, XVII. yüzyılın divan şairi Nef’i, en sade dille yazılmış gazellerinde bile, kendi şiirinin başkalarınınkinden üstün olduğunu anlatmak için:

Girdi miftâh-ı derd-i genc-i maânî elime/Âleme bezl-i güher eylesem itlâf değil.

Levh-i mahfûz-i sühandır dil-i pâk-i Nef'î/Tab'-ı yâran gibi dükkânçe-i sahhâf değil (şiir hazinesinin kapısının anahtarı elime geçti; âleme bol bol cevher dağıtsam bunlara ziyan olmuş gözüyle bakılamaz, Nef'î'nin temiz gönlü şiirin levh-i mahfuzudur; dostlarınki gibi eski kitapçı dükkânı değil!) biçiminde ağır bir dil kullanmıştır.

Öte yandan Tanzimat ile Cumhuriyet arası kısa dönemde kendini gösteren dilde sadeleşme hareketleri de bir plân ve programa bağlanmış değildi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bir millî dil anlayışı ve bir dil politikası yoktu. Bu konuda yapılanlar, yalnız edebî görüş ve tutumların ortaya çıkardığı görüntüler idi. Ama bu görüntü ve sonuçlar da 1839-1908 arası yıllarda, genellikle eski klâsik yazı diline bağlı fesahatçılar ile dili bütün yabancı sözlerden arındırma amacı güden tasfiyeciler arasındaki birbiriyle zıtlaşan tartışmalardan öteye geçemiyordu. İstiklâl Marşı'mızın ünlü şairi Mehmet Âkif, bir yanda "Osmanlıca" öte yanda "tasfiyecilik" yolundaki bu yanlış gidişi çok güzel dile getirmiştir. O, bir yanda hâlâ Veysî ve Nergisî'lerin dillerini canlandırmak isteyenlerin, bir yandan da Maveraünnehir'den Osmanlılar için hiç dokunulmamış yaratıldığı gibi kalmış bir dil getirmek isteyenlerin bulunduğuna işaret ediyordu.3 Evet, dilin sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi farzdı. Gazetelerde zabıta vak'aları öyle ağır bir dille yazılıyordu ki, halk bunları bir dua gibi dinliyordu. Akif, "Mehmet Bey'in hânesine leylen fürce-yâb-ı duhûl olan sârık, sekiz adet kaliçe-i giran-bahâ sirkat etmiştir" deyip de "Mehmet Bey'in bu gece evine hırsız girmiş, sekiz değerli halı çalmış" dememek âdeta maskaralıktır. Elbette halkın anlayabileceği bir dile baş-vurulmalı idi. Ancak, bir icmâl-i siyasî de (siyasî özet) Çağatayca yazılmamalı idi. Çünkü bunu da kimse anlamayacaktı"4 diye yakınıyordu.

Gerçi 1908'den sonra başlayan Millî Edebiyat akımı ve 1911'den sonra kendini gösteren Yeni Lisan hareketiyle, dilimiz, Arapça ve

Farsça kuralların baskısını kıran daha düzenli bir sadeleşme yoluna girmiştir. Ancak, daha yapılacak çok şey vardı. Üstelik, Türkçeye Tanzimat'tan beri girmeye başlamış olan Batı kaynaklı ve özellikle Fransızca sözlerin durumu da tedirginlik veriyordu.

Yukarıda belirtilen tarihî tablo ve olumsuz gelişmeler dışında, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde, dil konusuna özel olarak eğilmeyi gerektiren daha başka etkenler de vardır. Dil ile toplum, dil ile kültür arasındaki sıkı bağlantı ve dilin bir toplum varlığı içindeki anlamı, onun ulusal devlet anlayışına uygun ölçüler ile ele alınmasını ve bilimsel temelde bir programa bağlanarak yönlendirilmesini gerekli kılıyordu. Mustafa Kemal Atatürk, ulusal bilinci ayakta tutan, toplumun bireylerini duygu ve düşüncede birbirine kenetleyen aracın dil olduğunu ve geçmişte Türkçenin ne denli ihmale uğradığını çok iyi bilen bir devlet adamı, bir düşünür olarak bu gerçeği daha Türk Dil Kurumu'nun kuruluşundan önce, 1930 yılında, Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Dili İçin adlı kitabının başında şu veciz anlatımla dile getirmiştir: "Millî his (toplum bilinci) ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında (gelişmesinde) başlıca müesserdir (etkendir). Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla (bilinçli olarak) işlensin!"

"Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."5

Dilin kültürle olan bağlantısı da çok önemliydi. Çünkü sosyal yapıyı şekillendiren bütün değerler dil varlığına aktarıldığı için, bir milletin bütün kültür değerleri dilde yaşamakta idi. Bu değerler bir kuşaktan ötekine ancak dil yolu ile aktarılabiliyordu. Dil yalnızca bir konuşma aracı değil, aynı zamanda düşünceyi anlatıma dönüştürme aracı olduğu için, kültürün yaratıcısı ve geliştiricisi görevini de yüklenmiş bulunuyordu. Dolayısıyla dil, millî kültürün temel direği durumunda idi. "Türkiye Cumhuriyeti'nin

temeli kültürdür.", "Millî kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir."6 sözleriyle kültüre büyük değer veren Mustafa Kemal Atatürk, dilin bir ulus varlığı için ne denli kutsal bir değer taşıdığını dikkate alarak dil ile kültür arasındaki sıkı bağlantıyı da şu açık seçik sözlerle dile getirmiştir: "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hâtıralarının, menfaatlerinin; kısacası, bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir."7

III. Dil Devrimine Öncülük Eden Devrimler

Yukarıda belirtilen tarihî ve sosyal sebeplerle dilimize yapı ve işleyiş bakımından kendi benliğini kazandıracak yönlendirme çalışmalarının başlatılabilmesi için, öncelikle kamuoyunda bu yönlendirmeye elverişli bir ortamın hazırlanması ve dil devrimini kolaylaştırıcı, yine devrim niteliğindeki önlemlerin alınması gerekiyordu. Atatürk'ü devrim uygulamalarında başarıya ulaştıran özelliklerden biri de devrimlerin belirli bir sıraya göre ve gerektiğinde kendi içinde birtakım önceliklere dayanılarak ele alınmış olmasıdır. Böyle bir zamanlamanın dayandığı temel görüş, hem konuların olgunlaşmasını beklemek, bunların uygulamadaki öncelik ve sonralıklarını iyi belirleyerek toplumda en elverişli ortamı hazırlamak hem de daha önce yapılması gerekenleri ihmal etmemektir. Atatürk bu görüşünü büyük Nutuk'ta şu sözlerle dile getirmiştir: "Uygulamayı birtakım safhalara ayırarak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmaya çalışmak gerekiyordu. Nitekim öyle olmuştur."8

Aynı durum dil devrimi için de geçerli olduğundan bu devrime kadar uzanan gelişmeler 1923-1932 yılları arasında şöyle bir basamaklamadan geçmiştir:

1. Arapça, Farsça derslerinin öğretimden kaldırılarak yeni kelime gereksinimi için bu dillere başvurma yolunun kapatılması,

2. Dil devrimini millî eğitim temeline oturtacak yazı devriminin yapılması,

3. Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin (bugünkü Türk Dil Kurumu) kurularak Türk dili çalışmalarına başlanması,

4. Türk dili konusundaki çalışmaları bilim temeline oturtacak tedbirlerin alınması.

3 Mart 1924’te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunu, 26 Aralık 1925’te İslam takvimi yerine uluslararası takvim ve saat ölçülerinin getirilmesi, 20 Mayıs 1928’de Arap harfli rakamlar yerine Lâtin esaslı uluslararası rakamların kabulü ve 1927 yılında Atatürk tarafından yazı devrimi ile ilgili fikir çalışmalarının yapılması, dil devrimine de öncülük eden uygulamalardır.

IV. Yazı Devrimi

Yazı devrimi, Arap alfabesi yerine Lâtin alfabesi temelindeki millî Türk alfabesini geçerli kılan bir değişimin ifadesidir.

Atatürk’ün yazı devrimi konusundaki dayandığı gerekçe, Arap dilinin ihtiyaçlarından doğmuş olan Arap yazısının Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılayamaması, bundan doğan okuyup yazma güçlüğünün sosyal ve kültürel gelişmelerin önünü tıkamış olmasıdır. Türklerin İslamlığı kabulünden sonra kullanageldikleri Arap yazısı, gerçekten de Türkçenin yapı ve işleyişine uygun bir yazı sistemi değildi. Altay dil ailesine bağlı olan Türkçenin eklemeli (iltisaklı), Sami dil ailesinden gelen Arapçanın ise bükünlü (tasrifli) bir dil olması, alfabede Türkçe açısından önemli sorunlar

ortaya çıkarıyordu. En büyük sorun da iki dil arasındaki ses yapısı ayrılığından kaynaklanıyordu. Arapça, ünsüzlerin (sessiz harflerin) egemen olduğu bir dildi. Bu ünsüzlerde konuşma organlarındaki çıkış noktalarına göre çeşitlenen bir bolluk vardı. Bu durum yazıda ayrı ayrı harfler ile belli ediliyordu. Söz gelişi h sesi için “ha”, “hı”, “he” diye adlandırılan üç ayrı harf, k için “kaf” ve “kef” diye adlandırılan iki ayrı harf, s için “sin”, “sat” ve “se” diye adlandırılan üç harf, z için “ze”, “zel”, “zı”, “dat” diye adlandırılan dört ayrı harf yer alıyordu. Bu ünsüzlerin birer hece ve kelimeye dönüşmelerini sağlayan ünlü (sesli harf) işaretleri ise üçten ibaretti. Onlar da ancak uzun okuyuşlarda kullanılıyordu. Bu durum, kelimelerin yazılışını belirli vezin ve kalıplara bağlı bir klişe yazısı durumuna getirdiğinden, Arap ve Fars dilinin gramer kurallarını ve kelimelerin anlamlarını bilmeden yazıyı öğrenmek ve okumak mümkün olamıyordu. Söz gelişi, yalnız kef ve lâm ile yazılan |z biçimindeki Türkçe bir sözün bile kel mi, kil mi, kül mü, gel mi, gül mü yoksa göl mü okunacağı yalnızca karîneye yani sözün gelişine bağlı kalıyordu. Türkçede, boğumlanma (articulation) noktalarındaki ayrılık nedeniyle ayrı ses değerleri taşıyan g, ğ, v, a, y gibi ünsüzler Osmanlı imlasında kef (v) denilen tek bir harfle karşılanıyordu. Bunlara eklenecek daha nice alfabe ve yazı sorunları vardı. Oysa, Türk dili ses yapısı bakımından Arapçanın aksine, ünlülere ağırlık veren bir dildir. Bu nedenle, ünsüzlerin, çıkış noktalarına göre ayrı ayrı harfler ile gösterilmesine gerek yoktu. Türkçenin ünlü uyumu kuralı açıklık, aklanma, kalabalık, gözlük, görenek örneklerinde görüldüğü gibi, kalın ve ince sıradan ünsüzleri, ünlülerin kalınlık ve inceliği ile ayarlayan bir dildir. Bu bakımdan Arap yazısındaki birçok ünsüz Türkçe için gereksiz bir yük olmuştu.9

İşte Arap dilinin ses yapısı ile Türk dilinin ses yapısı arasındaki sistem ayrılığından kaynaklanan bu uyuşmazlık, gittikçe çetrefilleşen birtakım

sorunlar ortaya çıkarmıştır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan 80 yıllık dönemde, imlâ konusunda ileri sürülen görüşler ve yapılan tartışmalar da durumu düzeltememiştir.[10] Atatürk, Arap yazısından gelen güçlüğü ve Türkçenin ses yapısına olan aykırılığı, halkın bütün emeklerini kısırlaştıran çorak bir yolda yürümeye benzetmiş ve varılan olumsuz sonucu daha sonra 8-9 Ağustos (1928) gecesi Sarayburnu parkında halka yaptığı tarihî konuşmada şu sözlerle dile getirmiştir: "Bir milletin, bir hey'et-i içtimaiyenin (toplumun) yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hatâ bizde değildir. Türk'ün seciyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zorundayız. Hatâları tashih edeceğiz."[11]

Eğitim, kültürel gelişmeye ve çağdaşlaşmaya uzanan sağlam bir köprü vazifesi göreceğinden, Atatürk, eğitime büyük bir değer veriyordu. Bir milletin eğitim ve kültür düzeyi de okuyup yazma düzeyindeki yükseklikle orantılı olduğundan, Lâtin alfabesi temelinde ulusal bir Türk alfabesinin kabulünü, ülkenin yükselme mücadelesinde başlıbaşına bir merhale sayıyordu. Atatürk, Batı dünyasına katılma amacında bir devrimci olduğu için, eski Türk kaynaklarına inilerek alınacak bir alfabe yerine, Lâtin yapısı temelinde bir alfabenin uygun olacağı görüşünde idi.

Lâtin harflerinin kabulü konusundaki ilk girişimler 1923 yılında başlar. Ancak, kamuoyu böyle bir yeniliğe, daha hazır olamadığı için bir süre beklemek gerekiyordu. Nitekim İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresi'nde, Ali Nazmi ile bir arkadaşı Lâtin harflerinin kabulü konusunda bir öneri verdiklerinde tepki ile karşılanmıştır. En büyük tepki de Kongre Başkanı Kâzım Paşa'dan (Karabekir) gelmiştir.[12] Lâtin yazısının en güçlü

temsilcilerinden olan Hüseyin Cahit de (Yalçın) 1923’te, İzmir’de İstanbul gazetecileri ile yapılan toplantıda aynı teklifi ileri sürünce, bu teklif Atatürk tarafından bile olumlu karşılanmamıştır. Çünkü, ülkede o gün esen hava böyle bir yenilik için daha zamanın gelmemiş olduğunu gösteriyordu. Atatürk, daha sonraki yıllarda bu isteksizliğinin sebebini; Falih Rıfkı’ya (Atay): “Hüseyin Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkılâbının daha zamanı gelmemişti”13 diye açıklamıştır. Aynı tepki, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki müzakereler sırasında da görülüyordu. 25 Şubat 1925 tarihinde İzmir Milletvekili Şükrü Saracoğlu, millî eğitim bütçesi dolayısıyla yaptığı konuşmada, yapılan bunca fedakârlıklara rağmen halkın hâlâ okuyup yazma bilmemesinin nedenini Arap harflerinin yetersizliğine bağlarken Meclis’te bu konuşmaya karşı büyük bir tepki ortaya çıkmıştır. Bütün bu durumlar, Atatürk’ün zamanlama konusunda ne kadar haklı olduğunu ortaya koyan örneklerdir. Bu bakımdan 1924-1928 arası yıllar, yani Türk alfabesinin kabulü için bir ortam hazırlama dönemi sayılabilir.

1928 yılında ortam elverişli bir duruma gelince, daha önce kurulmuş olan Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ahmet Cevat (Emre), Ragıp Hulûsî (Özdem), Fazıl Ahmet (Aykaç), Mehmet Emin (Erişligil) ve İhsan’dan (Sungu) oluşan Dil Encümeni, Atatürk’ün direktifi ve Bakanlar Kurulu kararı ile 26 Haziran 1928 tarihinden başlayarak Lâtin alfabesi temelinde, Türkçenin ses yapısına uygun yeni bir alfabenin hazırlığına girmiştir.

Bu encümenin hazırladığı tasarıda, ne Arap alfabesindeki harfler dikkate alınmış ne de Avrupa dillerindeki yazılarda görülen ch, sch, tsch gibi ikili, üçlü ve dörtlü harflere yer verilmiştir. Alfabede yer alacak olan c, ç, s, ş, j, ğ gibi harfler de başka dillerin alfabelerinden alındığı hâlde, ses değerleri bakımından Türk alfabesine uyarlanmıştır. Önemli olan eski

harfleri tanımayanlara kolaylık sağlayacak bir alfabe değil, gelecek kuşakların ihtiyacını karşılayacak bir alfabe hazırlamaktı. Encümen çalışmaları sırasında güçlükler başgösterdikçe, Atatürk devreye girmiş ve bu güçlükleri keskin görüşüyle çözüme götürebilmiştir.

İki ay içinde çalışmalarını tamamlayan Encümen, belirlenen temel ilkeler çerçevesinde ulusal bir alfabe taslağını hazırlamış bulunuyordu. Yalnız üzerinde durulması gereken önemli nokta bu alfabenin uygulanma süresi idi. Encümen üyeleri, bu uygulamanın 5-15 yıl arasında olabileceği görüşünde idiler. Falih Rıfkı (Atay), hazırlanan tasarıyı Atatürk'e sunduğu zaman, aralarında geçen konuşma, yine devlet başkanının bu konudaki eşsiz sezişini ortaya koyuyordu. Bakınız nasıl?

"Atatürk bana sordu:

– Yeni yazıyı tatbik etmek için ne düşündünüz?

– Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Teklif sahiplerine göre ilk devirler iki yazı dili birarada öğretilecektir. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yeni yazılı kısmı artıracaktır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedricî bazı usüller düşünülmüştür.

Yüzüme baktı:

– Bu ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz, dedi. Hayli radikal bir inkılâpçı iken ben bile yüzüne bakakalmıştım:

– Çocuğum dedi, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi, herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazıda Enver'in yazısına14 döner. Hemen terkolunuverir.15

1928 yılının 8-9 Ağustos gecesi Atatürk'ün Sarayburnu parkında yaptığı yukarıda belirtilen konuşma ile, kesinleşen yeni alfabe artık halka da duyurulmuş oluyordu.

Bundan sonraki günler ve haftalar başöğretmen sıfatı ile Atatürk'ün öncülük ettiği Anadolu seyahatleri ve eğitim seferberliği ile geçmiştir.16 Kabulü ile Türk kültür ve eğitim tarihinde bir dönüm noktası oluşturan yeni Türk alfabesi, 1 Kasım 1928 tarihinde kanunlaşarak resmen yürürlüğe girmiştir.

V. Dil Devrimi

Yazı devriminden sonra, dili yönlendirme çalışmalarına duyulan ihtiyaç daha da su yüzüne çıkmış bulunuyordu. 1929 yılı Eylülü'nde Arapça ve Farsça derslerinin okullardan kaldırılması üzerine, yazarlar ve gazeteciler de ellerinden geldiğince bu dillerin sözlerini kullanmaktan kaçınmaya başladılar. Ancak, ortada Türkçe kelimeler için başvurulacak bir sözlük yoktu. Bu yüzden daha önce alfabe hazırlamak üzere görevlendirilmiş olan komisyon bu kez de yeni üyelerle güçlendirilerek sözlük hazırlama işi ile görevlendirildi. Yalnız, bu iş ile uğraşacak kimseler Türk dili üzerinde özel hazırlığı olan kimseler değildi. Sayıları da bir elin beş parmağını geçmeyecek kadar azdı. Ayrıca, üyeler arasında, hazırlanacak sözlüğün niteliğine dayanan birtakım görüş ayrılıkları da vardı. Bu yüzden komisyon, çalışmalarını verimli bir sonuca ulaştıramadan 1931 yılında dağıldı. Bu durum karşısında, görülüyordu ki, dil işlerini düzene sokacak sürekli bir kuruluşa ihtiyaç vardı. Türk dilinin Tanzimat Dönemi'nden beri bir türlü çözüme götürülemeyen imlâ, gramer, sözlük ve terim gibi konuları ivedilikle çözüm bekliyordu. Dilimizin yüzyıllar süren ihmalinden kaynaklanan tıkanıklığını giderip, ona kimliğini kazandıracak yönlendirme çalışmalarının başlatılması da aslında gündemde bekliyordu. Ayrıca, Türk dilinin Türk tarihi ile de sıkı bir bağlantısı vardır. Türk tarihi nasıl Osmanlı tarihinden ibaret değilse, Türk dili de yalnız Osmanlı dilinden ibaret değildi. Onun da Türk tarihine koşut olarak çok daha gerilere ve devirlere uzanan tarihi vardı. Bu nedenle, Türk tarihi gibi, Türk dilinin de zengin

kaynaklarının bulunup işlenmesi ve gün ışığına çıkarılması gerekiyordu. Gerçi 1924 yılında Atatürk'ün direktifi ile, İstanbul Darül-fünunu'na bağlı olarak Prof. Dr. Fuat Köprülü tarafından kurulmuş olan Türkiyat Enstitüsü, Türklük bilimi konularında çalışıyordu. Ancak, dil ve tarih konularının bir toplumun, bir ulusun varlığı açısından taşıdığı özel önem dolayısıyla, bunlar için ayrı birer kuruluşa ihtiyaç vardı. 1929 yılından beri tarih ve dil konuları ile daha yakından ilgilenen Atatürk, tarihin dile, dilin tarihe yön vereceği, ışık tutacağı görüşünde idi. Esasen, 2 Temmuz 1932 tarihinde toplanan 1. Türk Tarih Kongresi'nde, Türk tarihinin Türk dili ile bağlantısına yer veren konuşmalar da yapılmıştır. Bu bakımdan medeniyeti incelenen Türk kavimlerinin dil varlığı ihmal edilemezdi. İşte bu köklü düşüncelerin gereği olarak, Atatürk, 1. Türk Tarih Kongresi'nin kapandığı akşam, Çankaya Köşkü'nde yapılan görüşmeler sırasında, yanında bulunanlara: "Dil işlerini düşünecek zaman geldi, ne dersiniz?" sorusunu yönelterek "Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'ne kardeş bir de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (daha sonraki Türk Dil Kurumu) kurulması" direktifini vermiştir. 12 Temmuz 1932 tarihinde, bütün resmî işlemleri tamamlanan bu cemiyetin kuruluşu ile dil devrimi de başlatılmış oldu.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin ilk taslağı da 11 Temmuz (1932) gecesi bizzat Atatürk tarafından çizilmiştir. Bu taslağa göre Cemiyet'te "sözlük-terim", "gramer-sentaks", "etimoloji" ve "dil bilimi" çalışmaları yapılacaktır. Hazırlanan tüzükte, Cemiyet'in amacı: "Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek" diye gösterilmiştir. Dil konusunun işlenerek geliştirilmesi ve dil davasının halka benimsetilebilmesi için belirli aralıklarla dil kurultaylarının toplanması da kabul edilmiştir. 26 Eylül-6 Ekim 1932 tarihleri arasında toplanmış olan 1. Türk Dil Kurultayı'ndan sonra Türk dili alanındaki çalışmaları yönlendirecek bir ana program

hazırlanmıştır. Kurultay tarafından seçilen yeni Yönetim Kurulu, 17 Ekim 1932 tarihli bildirisinde yapılacak işlerle ilgili ilkeleri ana program niteliğindeki şu iki maddede toplamıştır:

1. "Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz ifade vasıtası hâline getirmek; Türkçeyi muasır (çağdaş) medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir mükemmelliyete erdirmek",

2. "Yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak; halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ile münevverler (aydınlar) arasında birbirinden mahiyetçe (nitelikçe) ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak ve temel unsurları öz Türkçe olan millî bir dil yaratmak".

Eğer böyle iki özlü maddede toplanmış olan ilkeleri biraz açacak olursak, Türk dili çalışmaları ile ilgili hedeflerin neler olduğu daha belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Atatürk'ün çeşitli vesileler ile dile getirdiği ve dil devrimi ile ulaşmak istediği hedefler şu noktalarda toplanabilir:

1. Dilimizi, Osmanlıcanın Türkçeye zarar veren pürüzlerinden ayıklamak; yazı dilinden, Türkçeye yabancı kalmış olan unsurları atmak,

2. Aydınların dili ile halkın dili; konuşma dili ile yazı dili arasındaki Osmanlıca dolayısıyla ortaya çıkmış olan açıklığı kapatarak, dile millet varlığı içinde birleştirici ve bütünleştirici bir nitelik kazandırmak,

3. Türk diline kendi yapı ve işleyiş özelliklerine uygun millî bir gelişme yolu çizebilmek,

4. Türkiye Cumhuriyeti'nde öğretim birliğine paralel olarak eğitimi millîleştirmek ve öğretimi millî terbiyenin gerekli kıldığı bir millî eğitim diline kavuşturabilmek,

5. Türkçenin güzellik ve zenginliklerini ortaya koyabilmek, onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır

bir düzeye çıkarabilmek için, dilimizi bir bilim kolu olarak ele almak ve üzerinde kaynaklarına inen derinlemesine araştırma ve incelemeler yapmak,

6. Dile, kelime türetme olanakları bakımından işlelik kazandırarak Türkçeyi millî kültürümüzün eksiksiz bir anlatım aracı yapabilmek; uzun vadede çağdaş medeniyet düzenin gerekli kıldığı kelime ve kavramları karşılayabilecek işlek ve zengin bir kültür dili durumuna getirebilmektir.

Dil devriminin dayandığı bu fikir temellerini özetledikten sonra, şimdi bir de uygulama yolundaki çalışmalara işaret edelim.

Atatürk devrindeki Türk dili çalışmaları; dil devrimi ile ilgili çalışmalar ve bilimsel çalışmalar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Dili özleştirme konusundaki çalışmalar, taşıdıkları bazı özellik ve ayrılıklar dolayısıyla kendi içinde 1932-1934, 1934-1936, 1936-1938 dönemine giren çalışmalar olarak değerlendirmek yerinde olur.

Dil devriminin 1932-1934 yılları arasındaki döneminde, yukarıda belirtilen hedeflere ulaşılabilmesi için, öncelikle dildeki Arapça, Farsça sözlere Türkçe karşılıklar bulunması, dolayısıyla Türk dilinin kendi söz varlığını ortaya koyması gerekiyordu. Bunun için bir yandan halk ağızlarından derlemeler yapılacak, bir yandan da eski yazılı kaynaklar ve sözlükler taranacaktı. Bu işlerin gerçekleştirilebilmesi için bir dil seferberliği başlatılmıştı. Ancak, 1. Türk Dili Kurultayı'ndan sonra kapsamlı ve mükemmel bir program hazırlandığı hâlde, o günün şartlarında, kurum içinde bu programı gerçekleştirecek hazırlıkta uzman kişiler ve bir bilim kadrosu bulunmadığı için, başlatılan dil seferberliği, yurdun her köşesindeki gönüllü aydınlar eliyle yürütülüyordu. Bu nedenle 1932-1934 yılları arasındaki dönem, dil devriminin uygulanması açısından bir ön hazırlık dönemi durumundadır. Tarama yolu ile elde edilen dil malzemesi, 1934 yılında Tarama Dergisi adıyla iki cilt hâlinde yayımlanmıştır.

Bu dönemde, bir yandan derleme ve tarama çalışmaları yürütülürken bir yandan da dile hangi ölçülerle el atılacağı konusu tartışılıyordu. Bu tartışmalar sırasında, Türkçenin hiçbir yabancı söze ihtiyacı olmadığı görüşünde direnenler vardır. Yapılan çalışmalarda devrimin verdiği heyecanla, 1839-1908 yılları arasındaki "tasfiyecilik" görüşü ağır başmış ve ön plâna geçmişti. Eğer Türkçe, söz varlığı bakımından, iddia edildiği gibi, yabancı dillerden hiçbir söz almayı gerektirmeyecek kadar zengin ise, halk ağızlarından ve yazılı kaynaklardan yapılacak derleme ve taramalar yabancı sözlerin yerlerini doldurabilecek nitelikte ise, bu yol neden denenmesindi? Elbette denenebilirdi. Denemeden çekinmeyen bir yenilikçi olan Atatürk, bu görüşü uygulamaya aldırdı. Öyle ki, böyle bir denemeye kendi demeç ve konuşmalarında bile yer vermekten çekinmedi. 3 Eylül 1934 tarihinde, Çankaya Köşkü'nde, İsveç Veliaht Prensi Güstav Adolf şerefine verdiği ziyafette yaptığı şu konuşma bunun tipik bir örneğidir:

"Altes Ruayâl,

Bu gece ulu konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken duyduğum, tükel özgü bir kıvançtır.

Burada kaldığımız uzca, sizi sarmaktan hiç durmayacak ılık sevgi içinde, bu yurtta yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankısını bulacaksınız.

İsveç Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, onu, bu iki ulus, ünlü, sanlı sözlerin derinliğinde sonsuz tutmaktadır.

Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denli yaltırıklı yöntemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özene değer değildir.

Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş

bulunuyorlar; onlar bugün, en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar: Baysal utkusu.

Altes Ruayâl,

Yetmiş beşinci doğum yılında oğuz babanız bütün acunda saygılı bir sevginin söyüncü ile çevrelendi. Genlik, Baysal içinde erk sürmenin gücü işte bundadır.

Ünlü babanız, yüksek kralınız Beşinci Güstav'ın gönenci için en ısı dileklerimi sunarken, Altes Ruayâl, sizin Altes Ruvayâl, Prenses Louise, sevimli kızınız prenses İngrid'in esenliğine; tüzün İsveç ulusunun gönencine içiyorum."17

Aynı özellik, 26 Eylül 1934 tarihinde dil bayramı dolayısıyla verdiği kutlama demecinde de görülmektedir.18

Ancak, şu var ki, bu yöntemle yapılan çalışmalar beklenen sonucu vermedi. Derleme ve tarama yolu ile toplanmış ve Tarama Dergisi'nde yer almış olan malzeme, dilcilik açısından ciddî bir değerlendirme ve sınıflandırmadan geçirilmediği için, başta Atatürk olmak üzere hiç kimse için doyurucu olmamış ve bir dil kargaşasına yol açmıştır. Bu kargaşanın nedenleri iki noktada toplanabilir:

1. Uygulamalara kaynaklık etmek üzere Tarama Dergisi'nde toplanmış olan malzeme çok karışık bir yapıda idi. Çünkü, yalnız Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmence gibi Oğuz-Türkmen lehçeleri grubunda olan sözleri içine almıyordu. Tarihî gelişme koşulları ve dil yapıları bakımından birbirine oranla ayrılıklar gösteren Çağatay, Kıpçak, Altay vb. lehçelerden gelen sözleri de içeriyordu. Böylece, Türkiye Türkçesine özgü sözler ile, onun yapı ve işleyişi ile bağdaşmayan kelime ve şekiller sözlükte iç içe girmiş olduğundan herkesçe yadırganıyor ve ister istemez dili bir karışıklığa sürüklüyordu.

2. Tarama Dergisi’nde, Osmanlıca bir söz için çok kez üç beşten başlayıp on beş yirmiye kadar uzanan karşılıklar veriliyor ve bunlardan hiçbiri daha önceki yazı dilimizde bulunmuyordu. Yazarların, gazetecilerin ve bürokratların yazılarında bu sözlere gelişigüzel bir seçimle yer verilmiş; kullanışlarında ortaklaşa bir ölçünün yer almamış olması, dil seferberliğini bir çıkmaza doğru sürüklüyordu. Hattâ, her yazar, yazısını önce alışılagelmiş eski dil ve üslûpla yazıyor, sonra da Tarama Dergisi’nden aldığı karşılıklar ile değiştirmeye çalışıyordu. Burada kişiden kişiye değişen keyfi bir seçim söz konusu olduğundan bir yabancı söz için pek çeşitli karşılıklar geçebiliyor ve yazılanları kimse anlamıyordu. Söz gelişi bir “kanun” sözü için yazıdan yazıya değişen cosun, cosuk, çozal, nom, öñdü, salım, tere, tozak, tuzak, töre, tura, tutum, türük, tüzük, ülgü, yargu, yasa, yasak, yorum karşılıklarının devreye girmesi gibi.

Bu uygulamanın doğurduğu aksaklığın dil gerçeğine ters düşerek dili bir çıkmaza doğru sürüklediğini gören Atatürk, tasfiyecilik yönündeki denemelerin önünü kesmiş ve görüşünü: “Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığını söyleyenlerin iddiasını tecrübe ettik. Dili bir çıkmaza sokmuşuzdur. Maksatlarımızı anlatamaz olmuşuzdur. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır! Biz daha önce kurtarmaya bakalım”19 sözleriyle dile getirmiştir.

Çalışmaların 1934-1936 yılları arasındaki dönemi, daha önce yapılan tarama ve derlemelerin bir ayıklamadan geçirildiği dönemdir. Bu dönemde, kurulan bir komisyonla Tarama Dergisi’ndeki Türkçe karşılıklar, bir Osmanlıca söze tek bir Türkçe karşılık bırakılacak biçimde elenmiştir. Türkçe karşılıkları bulunmayan Arapça ve Farsça sözler de olduğu gibi bırakılmıştır. Bu çalışmanın sonuçları Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu adlı iki küçük kılavuzda toplanmıştır. Bir yandan da kelime türetme yollarına başvurularak Türkçe köklerden yeni sözler türetilmeye

başlanmıştır. Ilımlı bir özleştirme dönemi diye adlandırılan ve Güneş-Dil Teorisi'nin ilânına kadar süren bu dönem de ortaya koyduğu sonuçlar bakımından sevindirici olmuştur denemez. Çünkü, kılavuzda, Türkçe olmayıp da Türkçe gibi gösterilen veya yabancı dilden sağlıklı bir ölçüye vurulmadan gelişigüzel değiştirilerek alınmış şekiller yer alıyordu. Önce bu konuda yalnız Kılavuz Komisyonu çalışırken daha sonra bu çalışmaya Merkez Yönetim Kurulu üyeleri de katılmıştır. Ne var ki çalışmalar sırasında yine tartışmalar yapılıyor ve görüş ayrılıkları ortaya çıkıyordu. Ayrıca, dilimize Arap ve Fars dillerinden girdiği hâlde, Türkçenin potasında eritilerek Türkçeleşmiş ve dilin kendi malı olmuş bulunan devir, devlet, hatıra, hükûmet, kalem, kanun, kitap, kemal, kuvvet, millet, sabah gibi sözlerin dilden atılması da kolay olmuyordu. Artık halkın malı olmuş bu sözler nasıl atılabilirdi?

Yapılan çalışmaları ve tartışmaları yakından izleyen Atatürk, bu gibi Türkçeleşmiş sözlerden fedakârlık edilmemesi gerektiğini, çıkarılan cep kılavuzlarının, aşırı özleştirmenin yol açtığı karışıklığı gereğince dizginleyemediğini görüyordu. Kılavuzda yer alan 8.000 kelimelik bir dil malzemesi ile konuşmak da, yazmak da mümkün değildi. Artık sınırlı ve tutarlı bir yol izlemek gerekiyordu. Atatürk bu konudaki görüşünü Kılavuz Komisyonu'nun başkanı olan Falih Rıfkı'ya şu sözlerle açıklamıştır: "Memleketimizin en büyük bilginlerini, yazarlarını bir komisyon hâlinde aylarca çalıştırdık. Elde edilen netice şu bir küçük lûgattan ibaret. Bu tarama dergileri, cep kılavuzları ile bu dil işi yürümez. Falih Bey; Biz Osmanlıcadan ve Batı dillerinden istifadeye mecburuz."20

Bu sözler, Atatürk'ün yabancı kökenli oldukları hâlde, artık Türkçeleşmiş olan sözlerin dilden atılamayacağı görüşünde olduğunu ortaya koyuyordu. Özleştirme çalışmaları kısa vadeli temelsiz tedbirler ile ve gönüllüler ile gerçekleştirilemezdi. Bu iş bir kültür ve bilim işiydi. Bu

konuda önce bilimsel hazırlığın yapılması ve dile sinmiş Türkçeleşmiş sözler ile daha yabancılık damgasını üzerinden atmamış sözleri birbirine karıştırmamak gerekiyordu.

Dilden atılacak olanlar, kendi kalıbı ve kuralları ile dile girmiş ve halkça benimsenmeyip dile yabancı kalmış olan sözlerdi: Özleştirme çalışmalarında ikinci türden olanlar üzerinde durulmalıydı. Nitekim, Atatürk'ün 1. dönem sonunda, dil bayramı dolayısıyla gönderdiği ve yukarıda ilgili bölümde işaret edilen kutlama telgrafında kullandığı dil ile bu dönem sonunda gönderdiği kutlama telgrafındaki dil farkı, bu durumun açık bir tanığıdır. Gönderilen telgrafın metni şöyledir: "Dil bayramını mesai arkadaşlarınızla birlikte kutladığınızı bildiren telgrafı teşekkürle aldım. Ben de sizi tebrik eder ve Türk Dil Kurumu'na bundan sonraki çalışmalarında muvaffakiyetler dilerim." K. Atatürk.

Yukarıda belirtilen nedenlerle Atatürk 1936 yılından sonra tasfiyecilik yönündeki uygulamalara iltifat etmiştir.

Güneş-Dil Teorisi

Güneş-Dil Teorisi, Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği görüşünün dilbilim temellerine dayandırılabileceği görüşünden güç alan bir teoridir. 1934-1936 yılları, Atatürk'ün aynı zamanda Türkçenin ve öteki dünya dillerinin kökenine eğilme yönündeki çalışmalara ilgi gösterdiği yıllardır. Teorinin ilham kaynağı Viyanalı Dr. Hermann F. Kivergitsch'in Atatürk'e gönderdiği 41 sayfalık basılmamış bir incelemesidir.

Bilindiği gibi, dillerin doğuşu konusunda dilbilimciler arasında birbirinden farklı görüş ve açıklama eğilimleri yer almıştır. Bazı dilbilimciler, ilk insanın konuşmasını çeşitli tabiat olayları ile ilgili sesleri taklit etme eğilimine bağlarken bazıları da bu konuda sosyoloji ve antropoloji yöntemine başvurmuşlardır.

Viyana Üniversitesi’nde yetişmiş olan Kıvergitsch, sosyoloji ve antropoloji yöntemi ile elde ettiği bilgileri, S. Freud’un psikanaliz görüşleri ile birleştirerek dil akrabalıklarının araştırılmasında kullanmak istemiştir. La Psychologie de quelques éléments des Langues Turques (Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikolojisi) adlı[21] incelemesinde ileri sürdüğü teorinin özü, Türkçenin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği görüşünün bazı ses değişme ve gelişmelerine bağlanmasıdır. Bu temel görüşten yararlanarak Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili adlı kitapçığı (Ankara Ulus Basımevi 1935, 68 s.) hazırlamış olan Atatürk, teoriden iki şekilde yararlanmak istemiştir:

a. Türk milletine; eski, köklü tarihi ile olduğu kadar, eski ve köklü dili ile de gurur duyabileceğinin aşılanması,

b. 1932-1936 yılları arasındaki özleştirme çalışmalarında temel alınan tasfiyeciliğin frenlenmesi. Mademki Türkçe öteki dillere de kaynaklık etmiş bir dildir, o hâlde, dilimize girerek benimsenmiş olan sözlerin de dilden atılmasına gerek kalmamıştır. Böylece, dili özleştirme çalışmalarında, tasfiyecilik yönündeki aşırı tutumun önü frenlenmiş oluyordu. Nitekim, Atatürk 1936 yılında dil konusunda yaptığı bir sohbet sırasında: “Yeni Türkçe kelimeler teklif edebiliriz. Bu yönde ısrarla çalışmalıyız. Fakat bunları Türk dilinin olgunlaşma seyrine bırakmalıyız. Birkaç gün önce Ahmet Cevat Bey’e söyledim: ‘ketebe’, ‘yektübü’ Arabındır; ‘kâtip’, ‘mektup’ Türkündür”[22] diyordu. O, bu sözleriyle, elbette tarihî görevini tamamlamış olan Osmanlı Türkçesine dönüşü kastetmemiştir. Çok açık olarak halkın diline girip benimsenmiş olan sözlerin değil, daha üzerinden yabancı damgasını atamamış olan sözlerin üzerinde durulması gereğine işaret ederek gidilecek doğru yolu belirlemiştir.

Dil devriminin 1936-1938 yılları arasındaki dönemi, çalışmaların genellikle yaşayan Türkçe temelinde normal dil çalışmalarına dönüştüğü bir

dönemdir. Bu dönemde, terimler ve özellikle okul terimleri üzerinde durulmuş; matematik, fizik, kimya, biyoloji, botanik, zooloji gibi müspet bilim dallarına başarılı terimler kazandırılmıştır. Hattâ, bu yöndeki çalışmalara Atatürk'ün kendisi bile öncülük etmiştir. Onun müstakil, müselles, mütesaviyü'l-adla gibi öğrenilmesi güç Arapça terimler yerine; kare, dikdörtgen, eşkenar, üçgen, açı, teğet vb. Türkçe karşılıkları da kendisinin koymuş olduğu 48 sayfalık küçük bir geometri kitabı vardır.23 Böylece, verimli bir çalışma dönemine girilmiş oluyordu. Atatürk 1938 yılının, Meclisi açış konuşmasında okunan yazısında, o yıl öğretime Türkçe terimlerle yayılmış kitaplarla başlanmış olmasının, kültür tarihimiz için önemli bir olay olduğunu kaydetmiştir.24

Atatürk, 1932-1936 yılları arasında gönüllüler eliyle yürütülen ve "dil sofrası" diye adlandırılan Çankaya toplantılarında da ele alınan dil çalışmalarının beklenen başarıya ulaşmadığını görüyor ve biliyordu. Bu durumun temel nedeni, çalışmaların bilim kaynağından beslenmemiş olmasıydı. Ancak, ülkenin o gün içinde bulunduğu koşullar ve bu iş için hazırlıklı bir bilim kadrosunun bulunmaması, ister istemez işin bir süre gönüllüler eliyle yürütülmesini gerekli kılmıştır. Dil davasını boşlukta bırakmak mümkün değildi. Onun için TDK'nın öncülüğündeki çalışmalar, gönülleri bu davaya hizmet aşkı ile çarpan ünlü edip, yazar ve gazeteciler ile gönüllü aydınların işbirliği sayesinde yürütülüyordu. Atatürk, 1. Türk Dil Kurultayı'ndan sonra hazırlanan o mükemmel çalışma programı uyarınca, nasıl bir yoldan yürünmesi gerektiğini biliyordu. Ne var ki, böyle bir programın gerçekleştirilebilmesi uzunca bir süreye ve hazırlıklı bir bilim kadrosuna ihtiyaç gösteriyordu.

Yüzyıllarca ihmale uğramış bir dilden kısa zamanda yüksek düzeyde bir kültür diline ulaşmanın güçlüğü ortadaydı. Bunun için çalışmaların plânlı ve programlı bir bilim temeline yerleştirilmesi gerekiyordu. Bu gerçeği

dikkate alan Atatürk, 1932-1936 yılları arasında bir yandan dil ve tarih alanındaki çalışmalarını sürdürürken bir yandan da dil ve tarih çalışmalarını köklü bilim temellerine dayandıracak bir yol arıyordu. İşte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşu bu sağlam düşüncenin eseridir. Atatürk, 9 Ocak 1936 tarihinde öğretime açtığı ve Batı dünyasından getirdiği ünlü bilim adamları ile güçlendirdiği bu fakültenin adını da kendisi koymuştur.

Dil ve Tarih-Coğrafya adlarından da anlaşılacağı üzere, bu fakülte, herhangi bir edebiyat fakültesi olarak tasarlanmış değildir. Türk dilini, Türk tarihini ve Türk coğrafyasını kaynaklarına inerek, yan dalları ile de beslenerek araştıracak, bu alanlar için gerekli araştırıcı ve bilim adamlarını yetiştirecek bir fakülte olarak düşünülmüştür. Ayrıca, Dil ve Tarih Kurumlarını besleyecek elemanların yetişmesine de kaynaklık edecektir. Atatürk her alanda olduğu gibi, bu alanda da bilimin öncülüğüne verdiği değer dolayısıyla, TBMM'nin 1936 yılındaki açış konuşmasında: "Dil ve Tarih Kurumlarının az zaman içinde millî akademiler hâline dönüşmesi" dileğinde bulunmuş; "Türk dili çalışmalarının Kurum içinde de bilim rayına oturtulması"25 gereğine işaret etmiştir.

Niteliği bakımından 1936-1938 yılları arasındaki dönem, Türk dili çalışmalarını bilim temeline yerleştirecek tedbirlerin getirildiği bir dönemdir. Ancak, bu ölçü Atatürk'ün ölümünden sonra uzun yıllar ihmal edilmiş ve Türk Dil Kurumu ancak 1983 yılında 2876 sayılı kanunla, devlet himayesinde akademik bir kuruluşa dönüştürülebilmiştir.

Atatürk, Türk kültürünün ve millet varlığının temel taşları durumundaki tarih ve dil konularına verdiği büyük değeri, yalnız tarih ve dil konularındaki yenileşme atılımları ve bu iki kurumu kurmakla göstermemiş; Türkiye İş Bankası'ndaki hisse senetlerinin gelirini de bu iki kuruma bırakmakla göstermiştir.

Dili özleştirme çalışmalarının amacı ve ulaşmak istediği hedefler yukarıda belirtilen ilkelere dayandığı hâlde, üzülerek belirtmek gerekir ki, Atatürk'ten sonraki yıllarda, bazı kesimlerce, çalışmalar bir süre dilciliğin gerekli kıldığı yöntemlerden ve bilimin öncülüğünden uzaklaştırılarak yanlış bir yönlendirme eğilimine sokulmak istenmiştir. Bu eğilim 1960-1980 yılları arasında daha da hızlanarak "Öztürkçecilik", "arı Türkçecilik", "dilde ilericilik" ve "devrimci görüş" gibi adlar altında yeniden dilde ırkçılık ve tasfiyecilik niteliğindeki aşırı özleştirmecilik hareketine yönelmiştir. Her ne kadar bu görüşü benimsemiş olan kesimlerce, bu yönlendirme, dil devrimini, Türkçeleşme yolunda daha ileri bir düzeye ulaştırma diye gösterilmişse de, uygulamalara bakılınca, bu eğilimin ulaşmak istediği amaç ve hedefler bakımından dil devrimi ile birleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü, kökence Türkçe olmayan her sözü dilden atma amacı güden "arı Türkçecilik", dilcilik anlayışı ve dilin sosyal gerçekliği ile bağdaştırılamadığı gibi, dil devriminin temel felsefesi ile de bağdaştırılamaz. Çünkü;

1. Bir sözün Türkçe sayılıp sayılmamasının ölçüsü, onun kökeni değildir. Ses yapısı, zevk ölçüsü, kullanılış biçimi ve anlam bakımından dilin kendi ölçülerine aykırı düşmemesi, o sözün dilde yerleşmiş ve herkes tarafından anlaşılır olup olmamasıdır. Her dil gibi Türkçe de çeşitli dillerden kelime almış ve onlara kelime vermiştir. Dilimize bu yolla girmiş akıl, aşk, bülbül, eser, hasta, hastahane, hatır, hatır saymak, kira, kiracı, kitap, kültür, mantı, sınır gibi sözler, dilin kendi potasında eritilip Türkçeye kazandırıldığı ve Türkçenin gelişmesini de engellemediği için, bunları arı Türkçecilik anlayışı ile dilden atmak, Türkçeye hiçbir şey kazandırmaz; aksine, çeşitli yönlerden zarar verir.

2. Türkçenin malı olmuş bu türlü bir kısım alıntı sözlerin, zamanla kazandığı yeni anlamlar ve kavram incelikleri vardır: kalp'in yerine yürek'i

getirerek kalp kırmak yerine yürek kırmak diyebilir miyiz? kalpsiz “merhametsiz” ile yüreksiz “korkak” aynı şeyler midir? Arapça kafa’nın yerine Türkçe baş’ı getirmekle sorun çözülür mü? Kafasız adam’la başsız millet, kafayı çekmek deyimi ile başı çekmek deyimi aynı anlamlara mı gelmektedir? Elbette hayır! Akıllı kimse ile akılsız kimse’yi uslu kimse, ussuz kimse diye mi nitelendireceğiz? Akıl akıldan üstündür deyimini us ustan üstündür’e çevirsek aynı anlam ve zevk dolgunluğunu verebilir mi? Görülüyor ki, bir dilin söz varlığı, o toplum bireylerinin düşünce yapısından kavram alanı genişliğine ve oradan da zamana bağlı dil-kültür ilişkisine uzanan bir gelişmenin ürünüdür. Bunlar ayak altına alınarak dil geliştirilemez. Dile işleklik kazandırmanın yolu, dili toplumla ve sosyal yapı ile bütünleştiren ölçülere, yani dil sisteminin gereklerine uymaktır. Oysa, dilde devrimci görüş anlayışı ile ortaya atılan sözlerin çoğunda sistemlilik yerine sistemsizlik ve başıboşluk yer almıştır. Bunlar bağlantı yerine bağıntı; baskı yerine bası; düşünce, fikir yerine düşün; eser, kitap, araştırma yerine yapıt (yapmak: örtmek, kapatmak anlamındadır.) ruhi, ruhsal yerine tinsel; yaban, yabancı yerine yabanıl sözlerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. “Devrimci görüş kuralların tutsağı olmaz” ilkesine bağlanarak bir süre kuralsızlığı kurallaştırmaya çalışmışlardır. Dilin yapı ve işleyiş özellikleri ile bağdaşmayan bu tutum, toplum bireyleri arasında bir ayrım yaratma tehlikesi de doğurmuştur.

3. Öte yandan, arı Türkçecilik tutkusuyla, belirli sözlere saplanıp kalma eğilimi, dilin anlatım gücünü de sınırlamaya ve daraltmaya başlamıştır. Söz gelişi derece, devre, kademe, safha, hamle kavramları için yalnız aşama; taarruz, tecavüz, hücum için yalnız saldırı; sebebiyle, vasıtasıyla, münasebetiyle, yüzünden, bakımından vb. sözler yerine hep nedeniyle sözünün kullanılması dili bir anlatım kısırlığına doğru sürüklemiştir.

4. Bu türlü uygulama sakatlıklarını dile getirenler de dilde “ilericilik”, “gericilik” tartışmasına çekilmek istenmiştir. Bu noktada farklı eğilimler de gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak, şurası kesinlikle bilinmelidir ki, Osmanlı Türkçesi artık kendi devrini tamamlamış ve tarihe mal olmuştur. Günümüz Türkiye Türkçesi ise, zamana bağlı çeşitli değişme ve gelişme süreçlerinden geçerek bugüne ulaşmış; toplumun farklı sosyal ve kültürel gereksinimlerinden yararlanarak biçimlenmiş bir dildirdir. Burada yapılacak şey, yapılmış ve yerine oturmuş ögeleri yerinden oynatıp boş şeylerle uğraşmak yerine, dilimize akın etmekte olan, dilimizin yapı ve işleyiş ölçülerine de uymayan yeni yabancı söz ve terimlere karşılıklar bularak dilin güçlendirilmesi ve zenginleştirilmesi olmalıydı. Ne yazık ki, bu fırsat pek değerlendirilememiştir. Gerçi 1980 sonrası yıllarda, arı Türkçecilik yolundaki sakat eğilim terkedilmiş ise de, dilde bu eğilimin bıraktığı bazı kayıplar da olmuştur.

Yukarıdan beri açıklanagelen hususlar toplu bir değerlendirmeden geçirilince bugün ulaştığımız genel sonuç şöyle özetlenebilir:

Dil devrimi, 70 yıllık uygulama sürecinin ortaya koyduğu dalgalanma ve bazı yanlış uygulamalara rağmen, genellikle çok başarılı olmuştur. Bu yönlendirme sayesinde, dilimiz, kendisine yabancı kalmış ve halkın diline mal edilememiş yüzlerce Doğulu ve bir kısım Batılı söz ve kurallardan arındırılarak, bunların yerine Türkçeleri getirilerek kendi yapı ve işleyiş ölçüleriyle yol alabilecek sağlıklı bir temele oturtulmuştur. Türkiye Türkçesi, bu yolla pek çok Türkçe söz kazandığı gibi, bilim, sanat ve teknik alanlarının pek çok terimi de Türkçeleştirilmiştir. Böylece, genel yapısı itibariyle sağlıklı bir yazı ve bilim dili olma niteliği kazanmıştır. Ancak, uzun bir tarihî süreçten geçen yoğun çabalarla bu düzeye gelmiş olan Türkçemiz, eğitim yetersizliği ve ana dili bilincinin körlenmesi başta gelen çeşitli etkenlerle son yıllarda yeniden bir kirlenme ve yozlaşma

eğilimine girmiş ve çözüm bekleyen birtakım sorunlar ile karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır. Bu sorunlar İngilizce söz ve terimlerin dile akın etmiş olması, imlâ ve söyleyiş yanlışları, anlatım yetersizliği, söz varlığındaki daralma ve büzülme gibi, dil devriminin temel ilkelerini zedeleyen noktalarda toplanabilir. Dilimizin, iç ve dış yapısında kendini gösteren bu bozulma eğiliminden kurtarılarak kendi kültür değerlerini ve kimliğini koruyan bir çizgiye çekilmesi, ivedili ve etkili önlemlerin alınabilmesine bağlıdır.

1 Ataürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1961, s. 214.

2 Yunus Emre'nin yukarıdaki mısraları ses yapısı bakımından bugünkü söyleyişe uyarlanmıştır.

3 Sırat-ı Müstakîm, C. IV, s. 92-96 (24 Haziran/1326/1910).

4 Sırat-ı Müstakîm, C. IV, s. 92 (Mayıs 132/1910) Tasfiyecilik üzerine geniş bilgi için Zeynep Korkmaz, "Tasfiyecilik" mad. Türk Ansiklopedisi, C. XXX/246, s. 473 ve öt.

5 Sadri Maksudî (Arsal), Türk Dili İçin, Türk Ocakları İlim ve San'at Neşriyatı, 1930 iç kapak sayfası; Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili: Belgeler, TDK Yay., Ankara 1992, s. 190, belge 88.

6 Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara 1959, s. 261.

7 Afet İnan, Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk El Yazıları, TTK Yay., Ankara 1969, s. 18 (1998 baskısında s. 19).

8 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk (bugünkü dile aktaran Zeynep Korkmaz), AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 10-11.

9 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, AÜ. DTCF Yay., Ankara 1974, s. 51-58; "Atatürkçü

Düşüncede Türk Dilinin Yeri”, Atatürkçü Düşünce El Kitabı, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s. 227-229; Yazı İnkılâbı, Cumhuriyetin 75. Yılı Dil Bayramı, TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu Yay., Ankara 1998, s. 65-69; “Arap Alfabesi ve Türk Dili”, Türk Dili, S. 561 (Eylül 1998), s. 183-191.

10 Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, s. 52-53.

11 Atatürk’ün Maarife Ait Direktifleri, Maarif Vekâlet Ana Programına Hazırlıklar Serisi; Nu: 1, İstanbul 1939, s. 28; Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Türk İnkılâp Tarihi Enst. Yay., Ankara 1959, s. 253.

12 Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 5 Mart 1923, “Lâtin Harflerini Kabul Edemeyiz”, başlıklı yazı.

13 Falih Rıfkı Atay, “Harf Devrimin 25. Yılını Kutlarken”, Türk Dili, C. II, s. 23 (Ağustos 1953), s. 718.

14 Bu yazı, Enver Paşa’nın Osmanlı imlâsının yetersizliğine çare bulmak ve imlâda kolaylık sağlamak için her sessiz harfin önüne birer sesli harf ekleme görüşüne dayanıyordu. Ancak, hatt-ı munfasıl, hatt-ı cedîd ve Enver yazısı gibi adlar alan bu yazı türü 1. Dünya Savaşı’ndan sonra bırakılıvermiştir.

15 Falih Rıfkı Atay, Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları, Dünya Yay. 5, C. II, s. 405-406.

16 Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar, Belgeler, s. 185; “Türk Dili Kurultayı Müzakere Zabıtları”, s. 455-456;, Türk Dili Belleten S. 3 (1933). Daha geniş bilgi için Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, s. 48-58.

17 Konuşma metni için Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Ankara 1959, s. 227-228; Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili: Belgeler, TDK Yay., Ankara 1992, s. 406, belge Nu: 208’e bk.

18 Demeç metni için, Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili: Belgeler, s. 406, belge nu: 207’ye bk.

19 Falih Rıfkı Atay, Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları, İstanbul 1969, s. 447.

20 Komisyon çalışmalarının ayrıntıları için Falih Rıfkı Atay, Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları, İstanbul 1961, s. 452-454.

21 A. Dilaçar, “Atatürk ve Türkçe”. Atatürk ve Türk Dili, TDK Yay., Ankara 1963, s. 46-49.

22 A. İnan, “Atatürk Devrine Ait Bir Hatıra”, Türk Kültürü, S. 85 (Ankara 1969), s. 21.

23 M. Kemal Atatürk, İstanbul 1937, 2. baskı, TDK Yay., Ankara 1980.

24 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. 1. Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, 1. C, s. 429.

25 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, 2. C. s. 420.

Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara 1959.

Afet İnan, Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün Elyazıları, TTK Yay., Ankara 1969.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, II, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989.

Atatürk’ün Maarife Ait Direktifleri, Maarif Vek. Ana Programa Hazırlıklar Serisi, Nu: 1, İstanbul 1939.

Abdülkadir İnan, “Atatürk Devrine Ait Bir Hatıra”, Türk Kültürü, S. 85 (Ankara 1969).

Agop Dilaçar, “Atatürk ve Türkçe”, Atatürk ve Türk Dili, TDK Yay., Ankara 1963.

Falih Rıfkı Atay, Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları, Dünya Yayınları 5, İstanbul 1969.

Falih Rıfkı Atay, “Harf Devriminin 25. Yılını Kutlarken”, Türk Dili, C. II, S. 23, (Ağustos 1953).

Kazım Karabekir, “Lâtin Harflerini Kabul Edemeyiz”, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 5 Mart 1923.

Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk (bugünkü dile aktaran: Z. Korkmaz), AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000.

Zeynep Korkmaz, Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, AÜ, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1973.

Zeynep Korkmaz, “Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri”, Türk Dili, C. XLIX, S. 401 (Mayıs 1985), s. 1-32.

Zeynep Korkmaz, “Tasfiyecilik”, Türk Ansiklopedisi, C. XXX/246, s. 473 ve öt.

Zeynep Korkmaz, “Türk Dili ve Arap Alfabesi”, Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 11-19.

Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili (Belgeler), AKDTYK, TDK Yay., Ankara 1992.

Zeynep Korkmaz, “Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri”, Atatürkçü Düşünce El Kitabı, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1995, s. 215-240.

Zeynep Korkmaz, “Harf İnkılâbı”, Cumhuriyetin 75. Yılı Dil Bayramı, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1998, s. 65-74.

Zeynep Korkmaz, “Bilim Dili ve Türkçe”, Türk Dili, S. 595 (Temmuz 2001), s. 7-19.

Zeynep Korkmaz, “Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, Türk Dili, S. 596 (Ağustos 2001), s. 111-119.

Cumhuriyet Dönemi Dil Hareketleri ve Dil Tartışmaları / Dr. Asiye Mevhibe Coşar [s.65-73]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

"Türkiye'ye giden bir ziyaretçi hemen Türklüğün ilk ve inanılmaz işaretiyle karşılaşacaktır: Uzun zaman yabancı etkilere maruz kalmasına rağmen muzaffer olarak yaşamasına devam eden Türk dili"1

Yazılı kaynaklarıyla 13-14 yüzyıllık bir geçmişe sahip olan Türk dili, Türk insanının varlık savaşında onunla birlikte kimliğinin en önemli işareti olarak payına düşeni almıştır. Göçler, savaşlar, İstilâlar yaşayan Türkle birlikte dil de göç etmiş, devamı için savaş vermiştir. Ancak Türk, zaferler kazanıp devletler kurar, parlak devirler yaşarken dil de bundan nasibini almış, alabildiğine işlenip gelişmiştir.

Türkçe, Türk insanı ile yola çıktığı bu bin yılı aşan takip edilebilir devrede farklı tarihlerde, farklı coğrafyalarda varlık göstermiş; tarih ve coğrafyası değiştikçe yapısında da değişiklikler olmuştur. Tüm bu değişme ve gelişmeler; Türkçede yabancı kelimeler, yapılar ve bunların etkisiyle yazım konusunda ortaya çıkan karışıklıklar gibi sorunlara yol açmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da dildeki yabancı unsurların temizlenmesi, dilin sadeleştirilmesi, gramer ve lügatinin hazırlanması, Arap harflerinin ıslahı veya değiştirilmesi, imla kargaşasının ortadan kaldırılması, çoğu milliyetçilik fikirlerinin kuvvetlendiği zamanlarda (1866-1903) ısrarla üzerinde durulmaya başlanan ve Tanzimat'tan sonra da daha şuurlu hareketlerle ele alınan meseleler olup bugün de pek çoğu tartışma konusudur.2

Cumhuriyet Dönemine Kadar Türkçe

Türkçe, daha VII. yy.’da ortaya konan eserleriyle edebi ifadeye elverişli dil olma iddiasındadır. Yabancı unsur sayısının %1’in altında tespit edildiği3 bu dönemden sonra yabancı toplumlarla kurulan ticari ve siyasi ilişkiler, yeni dinlerin benimsenmesi gibi olayların sonucunda bu sayıda artış görülür.

Özellikle İslamiyet’in kabulüyle, ilerleyen zaman içinde dini öğrenmek için dinin dilini öğrenme, sonra da o dilin kelimelerini kullanma ile bu sayı iyice artar. 14-15. yüzyıllarda sade Türkçe ile yazma geleneğinde ısrar eden sanatkârların yanı sıra, sade Türkçe ile yazdıkları için eserlerinin ön sözlerinde özür dileyenler dikkat çeker. 16-17-18. yüzyıllarda Türkçe’ye giren yabancı unsurlar öylesine artar ki, bazı eserlerde Türkçe arka plana düşer. 19. yy.’a gelinceye kadar özellikle yazı dilinde kendini gösteren bu ağırlaşma, ferdi teşebbüsler dışında etkili tepki almaz.4 Tanzimat’a gelinceye kadar gelişen dil hareketlerini; Kaşgarlı Mahmut’ta ilmi, Karamanlı Mehmet Bey’de resmi, Aşık Paşa’da hissi olarak niteleyebileceğimiz dil adına ferdi sayılabilecek teşebbüsler, 16. yy.’daki Türki-i Basit hareketiyle bir dereceye kadar toplu gayretler olarak sayabiliriz. Ancak bunlar, devirlerinde gerekli yankıyı bulamamış hareketler olarak kalmıştır.

Tanzimat’la başlayan Batıya yöneliş, yalnızca bilim ve teknikte değil, temelde fikir ve kültür dünyasında Batılılaşmayı öngörüyordu. Bu yönelişle yeni fikirlerin ortaya çıkması, bunun edebiyatı ve edebiyatın dilini etkilemesi de kaçınılmazdı. Batıdan alınan edebi türler, yazarların bu alanda eser verme isteği ve eserlerini halka ulaştırma endişeleri yazı dili ile konuşma dili arasındaki ayrılığı ortadan kaldırmayı gerektiriyordu. Bu yöndeki talepler, öncelikle Osmanlıcada birtakım düzeltmelere ihtiyaç doğurdu. Şinasi ile başlayan ve 1910’lara kadar süren bu hareketler, yazı dilini Osmanlıca temelinde sadeleştirmeyi ve Osmanlıcayı daha anlaşılır bir

yazı dili durumuna getirmeyi hedefliyordu. Zeynep Korkmaz, Türkçeyi hakim kılmaktan uzak bu yaklaşım sebebiyle, dil hareketleri içinde bu devrenin ‘bir arayış ve deneme devri’ olduğunu söyler. Bu devirde başlayan dildeki bütün Arapça, Farsça kelimeleri atmayı öneren ‘Tasfiyecilik’ ve ağdalı Osmanlıcıyı savunan ‘Fesahatçılık’ hareketleri, Servet-i Fünun Devri’nde iyice alevlenmiştir. Bu anlamda dili sadeleştirme gayretleri, aşırı uçlara karşı bir denge unsuru olarak değerlendirilmektedir.5

1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı ile ülkede her alanda baş gösteren yenileşme hareketleri ve bunun edebiyattaki yansımaları, dilin sadeleşmesi yolunda önemli adımların atılmasına vesile olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Genç Kalemler dergisinde yazan Yeni Lisancılar, kendilerine kadar düşünülen ancak uygulanamayan konuları hayata geçirmeleri ve ‘sade dil’in başarılı örneklerini vermeleriyle dikkat çekerler. Kamile İmer, dönemine göre çok değerli olan bu çabaların İstanbul halkının konuştuğu ‘en sade Osmanlıca’ sınırları içinde kaldıklarını, ilk aşamada Osmanlıcaya yönelik bir ıslahat çalışması olduğunu söyler. Yine de Türkçenin Arapça ve Farsça kurallardan ve dil bilgisi özelliklerinden oldukça arınmış bir biçimde Cumhuriyet dönemine ulaşmasında bu girişimlerin etkisinin inkar edilemeyeceğini dile getirir.6

Cumhuriyet Döneminde Türkçe

1919-1923 yıllarını savaşlarla geçiren bir ülkede kurulan Cumhuriyetin önemli bir özelliği siyasi yönü yanında sosyal ve kültürel boyutunun da olmasıydı. Türk Cumhuriyeti, cihan imparatorluğundan dünya devleti olmaya, bir medeniyet dairesinden çıkıp diğerine girmeye talipti. Bu anlamda Cumhuriyet döneminde Türkçedeki gelişmelerin Cumhuriyet ideolojisi ve bu ideolojinin sosyal yapılanmasından ayrı düşünülmemesi gerekir. Öte yandan Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal’in dil hareketlerinin oluşumuna ve düzenlenmesine bizzat katılması da belirleyici

olmuş, bu belirleyicilik kendisinden sonra gelişen dil tutumlarında da etkisini sürdürmüştür.

İlk defa 1908 Anayasası'nda resmi hüviyet kazanan Türkçe için önemli bir durum da Cumhuriyetle birlikte, ilk devlet müdahalesini yaşamasıdır. Dil doğal seyri dışında, dışardan müdahalelerle değiştirilip düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken amaç çoğu zaman Mustafa Kemal'in 'Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmasını bilecektir' cümlesi ile belirlenmekte, hedef de 'bir milli kültür dili yaratma mücadelesi' olarak ifade edilmektedir.[7] O halde Cumhuriyet devri dil hareketleri için başlangıç itibariyle Cumhuriyet ideolojisi ve Atatürk'ün görüş ve direktifleri doğrultusunda gelişmiş hareketlerdir değerlendirmesini yapmak mümkündür. Bu da Cumhuriyet devri dil hareketlerini Atatürk'e kadar ve Atatürk'ten sonra olmak üzere birbirini takip eden ve etkileyen iki dönemde ele almayı mümkün kılar.

Atatürk yetiştiği ortam bakımından Osmanlı toplumundaki bütün siyasi ve sosyal çalkantılar ve fikir hareketlerinin içinde bulunmuş, bunları yakından takip etmiş veya tarihi gelişme süreçleri ile incelemiştir.[8] Daha 1916 yılında Namık Kemal'in Makalat-ı Siyasiye ve Edebiyesi'ni, Mehmet Emin Bey'in ve Tevfik Fikret'in şiirlerini okurken; 'Yemekten evvel Emin Bey'in Türkçe şiirleri ile Fikret'in Rübab-ı Şikestesi'nden aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak mukayese yapmak istedim. İkisi de başka güzel. Ancak Türkçe olanda da diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça var. Fark; biri parmak hesabı, diğeri değil. (27 Teşrinisani 1332/10 Aralık 1916)[9] şeklinde düştüğü not ondaki dil duyarlılığını gösterecek niteliktedir. Belki bu duyarlılığın ve yetişme biçiminin etkileri, yeni devletin temelleri atılırken Türkçede harf ve dil inkılaplarını hazırlayan nedenler oldu.

Kültürel değişimin dildeki yansımalarından biri olarak 1928 yılında yazı devrimi yapıldı. Arap yazısının Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılamadığı, iki

dil arasındaki yapı ayrılıklarının bu alfabe ile giderilemediği; Türkçenin bu alfabe ile yazılması sırasında ortaya çıkan imla sorunlarının, Türkçeye giren Arapça, Farsça kelimeleri okuyup yazabilmek için önce bu dillerin kurallarının öğrenilmesini gerektirmesinin doğurduğu eğitim ve öğretim zorluğu göz önüne alınarak Latin alfabesi esasında yeni bir alfabe hazırlandı.

Türkçede imla sorunu, daha Tanzimat yıllarında imlanın ıslahına çare arayanlar ve bunun mümkün olmadığı, yeni bir harf sisteminin kabulünü öngörenler arasında tartışılıyordu.10 Alfabe değişikliğinin 1928'de kabulünden önce 1923'te İzmir'de toplanan İktisat kongresinde Latin esasında bir alfabe oluşturulması için bir önerge verilmiş, ancak bu genel toplantıda okunmadan reddedilmişti. Mecliste Şükrü Saraçoğlu tarafından tekrar gündeme getirilen alfabe meselesi itirazla karşılanmış, alfabe sorunu 1924-1927 yılları arasında önemli tartışma konularından biri olmuştu. Bu süreç, yeni bir alfabenin kabulünü hazırlayan bir olgunlaşma dönemi olarak yaşanmıştır. Sonunda 26 Haziran 1928'de çalışmalarına başlayan Dil Encümeni kurulmuş, Latin alfabesine dayalı yeni Türk alfabesinin hazırlıkları tamamlanmıştır. 3 Kasım 1928'de yeni Türk harflerine dair yasanın kabulüyle yeni harfleri öğrenme ve öğretme seferberliği başlatılmıştır.11

1921-1922 yıllarında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da Latin alfabeleri denemelerine girişilmesi, 1 Mayıs 1925 günü Azeri Türk dilinin Latin alfabesini kabul etmiş olması Türk milliyetçilerini de Latin alfabesini kabule teşvik etmişti. Ancak Türkiye'de bu yazı kabul edilince Rusların ilk işi Latin yazısını kaldırıp Kiril yazısını yerleştirmek olmuştu. Bernard Lewis, Latin alfabesinin tercihi ile ilgili olarak bu tarihi gerçeğe işaret ederek bunun yanında siyasi sebeplere de değinir. Alfabe değişikliğini, Türkiye'nin laik ve modern bir devlet olma emelinin bir

aşaması olarak kendisini Doğuya bağlı kılan önemli bir engel olan Arap yazısından kurtarması şeklinde izah eder. Mustafa Kemal'in bu tercih ve yönlendirmesinde Azerbaycan Cumhuriyeti ile bağları koparmamaktan çok, yeni alfabeyi Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir engel olarak kabul etmesini sebep gösterir. 'Göründüğüne göre yeni yazıyı öğrenip eskisini unutmak suretiyle geçmiş gömülüp unutulabilecek ve yalnız Latin harfli Türkçe de ifade edilen fikirlere açık yeni bir kuşak yaratılacaktı' der.12

Yeni alfabenin kabulüyle Arapça, Farsça kelimelerin dilimize ve yazımıza uymayan kelimeler olarak görülmesi, dildeki yabancı kelimeleri atıp yerine Türkçe karşılıklarını koyma fikrini tekrar canlandırdı. Bunun için öncelikle dilin söz varlığının ortaya konması gerekiyordu. Bu amaçla halk ağzından derlemeler yapılıyor, sözlük, terim ve etimoloji çalışmaları Dil Encümeni tarafından yürütülüyordu. Bir yandan da ferdi teşebbüsler olmakla beraber Türkçenin diğer dillerle alakaları araştırılıyor, başka dillerin Türkçe asıllı olup olmayacağı, Türkçenin bir ana dil olup olmadığı gibi konularda fikirler öne sürülüyordu.

12 Temmuz 1931'de bütün bu dil çalışmalarına daha kapsamlı ve ilmi bir yapı kazandırmak amacıyla Dil Encümeni'nin yerini alacak Türk Tarihi Tetkik Cemiyetine eş olarak Atatürk'ün emriyle Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruldu.13

Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulmasının ardından yabancı bilginlerin de çağrıldığı I. Türk Dil Kurultayı 26 Eylül 1932'de İstanbul da toplandı. Bu kurultay alınan kararların niteliği bakımından dikkat çekici notlar taşır. Bir yandan derleme, araştırma ve yayımlamaya esas olacak bilimsel çalışmalar yapılması; bir yandan da Türk dilinin sadeleştirilmesi çalışmalarına hız verilmesi kararlaştırıldı.1932-1936 yılları arasındaki çalışmaları 1932-1934 ve 1934-1936 olmak üzere iki dönemde inceleyen Zeynep Korkmaz, aslında cemiyette bu çalışmaları yürütecek vasıfta

elemanlar olmadığını, bunun için yurdun dört köşesindeki gönüllülerin görev aldığını söyler. Bu sebeple 1934'te çıkartılan Osmanlıcıdan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi'nde Osmanlıca bir kelimenin karşısında her biri ayrı lehçelerden derlenmiş birden fazla karşılığa rastlanıyor, bu kelimeler içinde bazılarının Türkiye Türkçesinin yapısına aykırı olması uygulamada aksaklığa yol açıyordu. İnkılâp heyecanıyla hareket, dilde yeniden tasfiyeciliği başlatmış oluyordu. Devlet dairelerindeki yazışmalarda ve gazetelerde Tarama Dergisi'ndeki karşılıklara hemen yer verilmesi ve bunun da bir birlik aranmadan yapılması dilde karışıklığa yol açıyordu.[14] İş o hale gelmişti ki herkes gelişigüzel bulduğu kelimelerle yazıyor, yazılar sahibinden başkasının anlamasına imkan vermiyordu.[15]

Dilin bir çıkmaza sürüklendiğinin görülmesi üzerine 1934-1936 yılları arasındaki -Z. Korkmaz'a göre ikinci- dönemde bir komisyon kurularak önceki dönemin tarama ve derlemeleri ayıklanmadan geçirilmiştir. Tarama Dergisi'ndeki karşılıklar her Osmanlıca kelime için bir Türkçe kelime olarak düzenlenmiş, Türkçe karşılığı bulunmayan Arapça ve Farsça kelimeler olduğu gibi bırakılmıştır. Bu çalışmalar sırasında özleştirmeciler ile orta yolu tutanlar arasında çetin çatışmalar çıkmış, ancak başlangıçta ilmi ölçüleri olan sağlam bir programla yola çıkıldığı halde böyle bir dil planlamasında öncelikle metot ve içerik bakımından ilmi bir hazırlığın eksikliği görülmüştü.[16]

İşte tam da bu sırada yeni sözcüklerin uydurulup kullanılması terk edilerek dilde Türkçe karşılığı olmayan ve yerleşmiş bulunan Arapça ve Farsça kelimeler için dilin içinde bulunduğu durumu düzenlemek üzere bir dil felsefesi arayışına gidildi.

1932'de Mustafa Kemal'in teşvikiyle ve bütün Türkiye'deki tarihçilerin ve yabancı bilginlerin katıldığı tarih kongresinde 1935'te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin açılış töreninde

Afet İnan'ın derli toplu olarak ifade ettiği bir Türk tarih tezi ortaya konmuştur. Buna göre; "Dünyada yüksek kültürün ilk beşiği Orta Asya'daki Türk anayurtları ve o kültürü kuranlar ve bütün dünyaya yayanlar da Türklerdir".17 Bu ilkeden hareket eden dil çalışmaları da insanlığın ilk kültür dilinin mekânizmasını araştırmaya koyularak bunun dünya kültür dillerini kurmaktaki büyük ve esaslı rolünü Güneş-Dil teorisi ile ortaya koymuştur.

Güneş-dil teorisi, Viyanalı dilci Kıvergitsch'in, Freud'un psikanalizinden faydalanarak Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikolojisi adlı bir çalışma ile öne sürdüğü bir teze dayanır. Buna göre dilin doğuşunda ilk etken Güneş'tir. Güneş, dünya ve insanlık tarihinin gelişmesindeki ana işlevini dilin doğuşunda da göstermiştir. O, düşünebilen bir varlık haline gelen insanın bütün nesnelerin üzerinde tuttuğu bir varlıktır. İlk insanlar, maddi ve manevi bütün varlıkları Güneşe verdikleri ilk adla anmışlardır ve bu da Türk dilinin kökü olan ağ sesidir. Diğer bütün kelimeler de böyle bir kök sesten gelişmiştir.18

Güneş-dil teorisinin Türkçeye uyarlanması bir hüküm ve bir sonuç cümlesiyle Türk tarih tezine de bağlanmış oluyordu. Agah Sırrı Levent, "Türk dili, taş ve maden devrinde kültür kelimelerini göç yolu ile yer yüzündeki dillere yayan eski ve büyük kültür dilidir. Etimoloji lügatlerinde 'kaynağı karanlık' olarak gösterilen bir çok Fransızca, Almanca ve İngilizce kelimelerin Türkçe ile kolayca açıklanabilmesi bunu göstermektedir" hüküm cümlesini ve 'Dilimize yabancı sandığımız bir çok kelimeleri feda etmeğe lüzum yoktur. Çünkü bunların esasta Türkçe olması mümkündür. Hatta, Güneş-dil teorisine uyularak Türkçe ile açıklanabilen bir çok yabancı kültür kelimeleri olarak kabul edilebilir. Mesela botanik kelimesi bitki ile, sosyal kelimesi soy ile, termal kelimesi ter ile, elektrik

kelimesi ıltırık, yıltırık, yaltırık ile açıklanabilir'19 sonuç cümlesini ifade eder.

Atatürk, Güneş-dil teorisini tartışmaya açmıştır. Bu durum, teorinin dillerin kökeni konusunda ortaya atılan bütün diğer teorilerden farklı olarak dil inkılabını yürütenlerce amacına hizmet sınırını aşan ölçüsüzlüklerle bir ispat aracı gibi kullanılmasına yol açmıştır. Bu teori, yakıştırma ve zorlamaya dayalı bu uygulamalar yüzünden yurt içi ve dışında eleştirilerle karşılaşır. Zeynep Korkmaz, bu teoriyle, yine de bir anlamda aşırı uydurmacılığa dönüşmeye yüz tutan özleştirme çabalarının, dilde yerleşmiş yabancı kökenli kelimelerin zaten başlangıçta diğer dillere kaynaklık eden Türkçeden geçtiği fikri ile dizginlendiğini söyler.20

Atatürk'ten sonraki dil çalışmaları, dili yenileştirme ve Türkçeleştirme, Türkçe gramer ve sözlük hazırlıkları, anayasa dilinin Türkçeleştirilmesi şeklinde devam etmiştir. 1940'ta yayımlanan Tahsin Banguoğlu'na ait Ana Hatlarıyla Türk Grameri, 1946'da Tahir Nejat Gencan'ın Yeni Dilbilgisi, Mustafa Nihat Özön ve Kemal Demiray'ın 1948'deki Alıştırmalı Dil bilgisi kitapları bu devrin ürünleri olarak sayılabilir.

Sözlük alanında Dil Kurumu'nun 668 sayfalık Türkçe Sözlük (1948), eski eserlerin taranmasıyla hazırlanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (C. I 1943; C. II 1945), halk ağızlarından toplamalar ve bir çok değerli eski eserin tıpkı basımlarının yapılması gibi önemli yayınları olmuştur.21

1940'tan sonraki özleştirme çabaları yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Bu dönemde uydurma eklerle kelime türetme gayretleri 1945 sonrasında dilde ırkçılık ithamlarıyla karşılaşmıştır.22

1946 yılında yeni siyasi partiler kurulmuş, iktidar partisinin 25 yıllık faaliyetleri gözden geçirilerek eleştirilere muhatap edilmiştir. Dil de bu durumda ele alınmış ve dilin politikaya alet edildiği öne sürülmüştür. Dil devrimi, üzerinde düşünülüp ağlanacak bir hadise olarak gösterilmiştir.23

1945’te özleştirme çalışmalarının geldiği son nokta Türk Anayasası’nın ‘arı Türkçe’ye çevrilmesi idi. Devrin aydınları, yeni anlaşılmaz bir dil yaratıldığı yolundaki eleştirilere maruz kalmıştı. Bu eleştirilerle Dil Kurumu 1949’daki 6. Kongresinden sonra daha çok ilmi daha az politik olmaya çalıştı. Arılaştırmadan tamamen vazgeçmeden daha çok sadeleşmeye ağırlık verdi. Öte yandan 1952’de Büyük Millet Meclisi “arı Türkçe” anayasadan vazgeçerek yeniden 1924 metnini kabul etti.24

1960-80 yılları ihtilal sonrası ideolojik faaliyetlerin etkisi altında geçmiştir. Dilde yoğun bir tasfiyecilik hareketi olarak nitelenen özleştirme çalışmaları, birçok aydın ve dil bilimci tarafından şiddetle eleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle 70’li yıllar siyasi görüşlerin hayatın her safhasında yer aldığı, sosyal hayatın belirleyicisi rolünü üstlendiği zor bir anarşi dönemi olarak yaşanmıştır.

1970 ve sonrası özellikle 1973-1980 arası siyasi görüşlerin insanları ayırdığı, anarşi boyutuna varan olayların millet hayatını tehdit ettiği yıllardır. İlk defa 1960 ihtilalini hazırlayan sebepler arasında sayılan Demokrat Parti’nin tutumu ve CHP hakkında açılmış bulunan tahkikata bağlı olarak gelişen öğrenci hareketleri bu dönemde yaygınlaşmıştı. ODTÜ Rektörlük seçimleri sırasında (1970) bir sınav salonunu basıp, sınavdakilerin cevap kağıtlarını yırtarak “lisan dersine lüzum yok” diye bağıran öğrencilerin varlığı önemlidir.25 Bu ve daha ileri derecede öğrenci hareketlerinin körüklediği olaylar anarşiyi inanılmaz boyutlara taşıyordu. Okullar, iş yerleri, mahalleler, farklı siyasi görüşlere sahip insanlarca âdeta devlet içerisinde devlet anlayışıyla birbirinden ayrılırken dil de bundan payını almıştır. Sağ ve sol görüşle birbirinden ayrılan insanların dil anlayışı da kullandıkları diller de birbirinden ayrılıyordu.

Son 30 yıllık dönemde kelime ve terim, üretim, imla birliğinin sağlanamaması, TDK, Dil Akademisi’nin Kurulması, Televizyon

kanallarının tutumu, Türkçenin bilim dili olması, ana dil şuurunun yerleştirilmesi ana dil eğitimi ve öğretimi, yaşayan Türkçe ve Öz Türkçe kavramları etrafında dil tartışmaları basında geniş yer tutuyordu. Genel olarak bu değerlendirmelere baktığımızda asıl tartışma ve yorumların çoğunun geçmişe, geçmişte ele alınan meselelere ve bunların ele alınış biçimine yönelik olduğu görülür.

Kelime ve terim üretimine siyasi ideolojilerin güdümünde bir hareket gözüyle bakanlar bunun kültür buhranı yaratmak ve "milli varlığımızla ilişkimizi kesmek" amacıyla yapıldığını düşünüyorlardı.26 Konuyla ilgili görüşlerini dile getiren Timurtaş, meseleler ve çözümlenemeyişleri üzerinde dururken dildeki buhranın ve bozulmanın sebeplerini şu şekilde sıralamıştır:

1- Sadeleştirmenin aşırı özelleştirme (tasfiyecilik) halini alması

2- İlme inanmama. Akla ve sağ duyuya dayanmama.

3- Milli kültüre düşmanlık.

4- Eski dil ve kültürü yok sayıp 50-60 yıl içinde yeni bir dil ve kültür meydana getirileceğine inanma.

5- Politik ve ideolojik maksatla hareket ederek dil meselesinin bir bilim ve milli kültür meselesi olarak ele alınması gerekirken politika ve ideolojiyi ön plana çıkarmak.27

Tanzimat'tan bu yana sürüp gelen meselelerin halledilmemesinin; ele alınış biçimlerinin suçlama, kınama, karalama düzeyini aşamamasından kaynaklandığı görüşüne Emin Özdemir de katılır. Dildeki gelişme ve değişmelerin ne dil dışı toplumsal nedenlere ne de dil içi etkenlere yaslandırılmamasını, meselelerin kişisel ve duygusal yaklaşımlarla ele alınmasını eleştirir. Bu tutumun sebebini de akılcı yolları kullanamayış ve kendini yenileyemeyişle ilgili görür.28

1977'den geriye doğru bir değerlendirme yapan ve 1932 sonrasını "dilde devlet müdahalesi"nin başladığı dönem sayan T. Banguoğlu,

uydurmacılığı Güneş-dil teorisine bağlar, ondan ilham aldığını ileri sürer. Uydurmacılığın ortaya çıkış sebebi olarak da; "Uydurmacılık, tasfiyeciliğe bağlı olarak dilden çıkarılan kelimelerin yerine yenilerinin konması söz konusu olduğunda ortaya çıktı" der.29

Yabancı kökenli olmakla beraber halkın kullanımına girmiş, halkça benimsenmiş kelimelerin sadeleştirme ile alakası olmadığı görüşüyle Timurtaş, Dil inkılâbının temelinde mutlak bir tasfiye yapmak gayesi olmadığını ifade eder. Dil inkılâbının dili özleştirmek ve sadeleştirmek yoluna giderken yabancı gramer şekillerini kaidelerini atmayı; Türkçede karşılığı bulunan yabancı kökenli kelimeleri kullanmamayı ve terimleri Türkçeleştirmeyi esas aldığını söyler. Ona göre, bu gayenin dışına çıkıldığında dil inkılâbının da dışına çıkılmış olunuyordu.30 Buna karşılık özleştirme yanlısı olanlar, yenileşmenin ihtiyaçların değişmesi sonucu ortaya çıkan çağa ayak uydurmanın gereği olduğu düşüncesindedir. Türkçeleştirme, özleştirme konusu bir kültür ve eğitim sorunu olarak değerlendirilir, kalkınan bir ülkenin, çağdaş atılımlara katılan bir ulusun güçlü bir bilim ve kültür diline ulaşma sorunu olarak görülür.31

Dili özüne döndürmek amacını "ulusal bir görev" olarak adlandıran Türkçeciler, bunu, dili yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarma hareketi olarak görürler. Çağa ayak uyduramayışın ve geri kalmışlığın temel nedeninin Türkçeye sırt dönüşte aranması gerektiğini belirtirler.

Özleştirmeciler, Türkçe söz varlığı açısından incelendiğinde hemen her dönemde türetmeye baş vurulduğunun görüleceğini, yeni buluşların da söz türetmeyi gerektirdiğini söylerler. Ancak bu durumun değil, sözü türetiş yolları ve mevcut kelimelere bakışlarının asıl eleştirilen tarafları olduğunu göz ardı ederler.

Türkçenin önemli meselelerinden biri de terim konusudur. Bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının özel kelimeleri olarak tanımlanan

terimler, Türkçenin bilim dili olma mücadelesi ile eş zamanlı bir meseledir. Arapçayı bilim dili, Farsçayı edebi dil olarak benimseyen Türkler, bu dillerde çeşitli bilim ve sanat dallarında tercüme ve telif eserler vermişlerdir. Bu yolla Arapça terimler yanı sıra pek çok kelime de dilde yerini buluyordu. Tanzimat'la Batı medeniyet dairesine geçiş, beraberinde Batı dillerinde terimleri getirir. Cumhuriyet döneminde terim meselesi, Türkçe terim yapma düşüncesi ile önem kazanır. TDK, Eğitim Bakanlığı'nın da desteği ile yeni terim türetme ve mevcut terimleri Türkçeleştirme yolunda çalışmalar yapar. Ancak sonraki yıllarda bu çalışmalara devam edilemez. Doğu kökenli terimlerin yerine yenilerinin getirilememesi, bilim adamlarının kendi bildikleri dilin terimlerini kullanmaya devam etmeleri, Batı'nın bilim ve teknik alandaki hızlı gelişmesine ayak uyduramamak, aynı hızla terim üretememek çalışmaları engellemiştir.

1970'li yıllarda terim çalışmaları yeniden ağırlık kazanır. TDK'nın kurduğu üç kişilik bir komisyon çalışmalar yapar. Türetilen yeni terimler, Türk Dili dergisinde yayımlanır. Ancak bunların çoğu tutulmaz. Türetmeyi uydurmacılık saymanın yaygınlaşması, yeni kelimelerin Türkçe yapı ve anlam özelliklerine uymayanlarının tepki görmesi de bunda etkili olur.

Türkçenin bugün de hâlâ halledilememiş meselelerden biri de imla meselesidir. Başlangıçta Arap alfabesinin Türkçeyi ifade edemediği gerekçesi ile özellikle de matbaanın girmesiyle imla meselesi dile getirilir. Latin alfabesini kabul edişte de imla meselesinin halli amacı vardır.

Özellikle yabancı dillerden gelen Türkçe imlaya aykırı söyleyişler (spor, batıl, kamil gibi kelimeler) ve bu söyleyişi sağlamak için kullanılacak işaretler, bunların yazıya geçirilmesi, birleşik kelimelerin yazımı, imla kılavuzunun eksikliği bu bahiste tartışılan konulardır.

1983’e kadar 18 kere basılan ilk TDK’nın çıkardığı imla kılavuzu yerine 1985’te yeni TDK tarafından yeni bir kılavuz çıkartılır. Ancak hazırlayıcısı Prof. Hasan Eren’in de “üzerinde ittifaka varılamayacağı” kanaatini taşıdığı bu kılavuz da olumsuz eleştiriler alır.

26 Eylül 1989 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Ö. Asım Aksoy yeni Dil Kurumu’nu eleştirir. Ele aldığı konu 1988’de ikinci baskısı yapılan imla kılavuzudur. Kılavuzda ve sözlükte yer alan birleşik kelimeleri ayrı, nispet i’lerini uzatma işareti ile belirtme gayretlerinin bir sonuç vermeyeceğini söyler.32

12 Temmuz 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti adıyla kurulan ve 1936’da Türk Dil Kurumu adıyla hizmete devam eden kuruluş, Çok Partili Dönem sonrasında sürekli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler; Atatürk’ün çizdiği yoldan çıktığı, özleştirmecilikte aşırıya gittiği, tasfiyeciliğe yenildiği, yabancı ideolojilerin etkisiyle milli bütünlüğü yıkıcı görünüm kazandığı, konumunun değiştirilmesi gerektiği yolunda idi.

Devrin Başbakanı Nihat Erim, 1971 Dil Bayramı münasebetiyle yaptığı konuşmada TDK’yı ve çalışmalarını över. Bunun üzerine bir değerlendirme yapan Timurtaş da, TDK’nın son on beş yılda amacı dışına çıktığını ve görevini yapmadığını söyler. Ona göre:

“Dil Kurumu kurulduğu sıralarda Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip’in başlatıp devam ettirdikleri ‘yeni dil’, ‘milli edebiyat’ ve ‘Türkçülük’ akımları sonunda yetişen edebiyatçıların gayretiyle yeni bir edebi dil meydana gelmiş, konuşma dili ile yazı dili birleşmiş dil yeter derecede sadeleşmişti.” Bundan sonra yapılması gereken bu sadeleşmeyi genişletmek, dili ilmi yöntemlerle incelemek, Batı dillerinden gelen kelimelere dilin bünyesine uygun karşılıklar bulmakken bu yapılmamıştır.33

TDK uydurmacılık bahsinde “Türk Dil Kurumu’nun işi gücü kelime uydurup para almaktır” ifadeleriyle suçlanırken bir yetkili; “Türk Dil Kurumu söylenildiği gibi sözcük veya kelime uyduran bir kurum değildir. Ne ki Türkçe’nin özleşmesi, gelişmesi ve zenginleşmesi için yeni terimlere yeni sözcüklere gereksinim var” diyerek cevap veriyordu.34

Dil Kurumu yetkililerince “tutucu” olarak nitelenen karşı görüş sahiplerinin devamlı ayakta tuttukları bir düşünce, Atatürk’ün de asıl arzusunun bu olduğu iddiasıyla bir akademinin kurulması gereği idi. Atatürk’ün TTK ve TDK’yı gelecekte birer ilim müessesesi olarak görmeyi arzu ettiğini ifadeyle bir Dil Akademisi kurulması düşüncesini işliyorlardı.35 Ancak bu görüşü benimsemeyenler, yararlı olacağına inansaydı böylesi bağımlı bir akademiyi onun da zamanında kurabileceğini söylüyorlardı.36

1980 yılı, devlet ve millet hayatında yeni bir askeri harekâtın gündeme geldiği yıldır. 12 Eylül harekâtı ile sindirilen anarşinin dildeki etkisinin de ortadan kaldırılacağı düşünülmekteydi. Bu dönemde Dil Kurumu’na yönelik eleştiriler artmış, bir akademi kurulması düşüncesi ağırlık kazanmıştı. Anayasa taslağında TDK ve TTK kurulması düşünülen Türk Bilimler Akademisi içine alınmak istenir. Bunun temel gerekçeleri: TDK’nın bir akademi içinde yer almasıyla yıllardır süre gelen iki zıt görüş arasındaki çatışmanın sona ereceği, böylece Türk dilinin bu kargaşa ortamı içinden çıkarılacağı, Türk dilinin zenginleştirilmesinin sağlanacağı, kaynakların bilimsel çalışmalarla değerlendirilmesine ortam hazırlanabileceği yolunda idi.

Konu basında uzun süre tartışılır. Kurulacak bir akademinin sorunları ne ölçüde çözümleyebileceği, uydurmacılık karşısında tutumunun ne olacağı; burada kimlerin, hangi şartlarla görev alabileceği üzerinde yorumlar yapılır, öneriler getirilir.

Nihayet, 1982 Anayasası'nın 134. maddesi; Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılâplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak ve yaymak ve yayınlar yapmak amacıyla; Atatürk'ün manevî himayelerinde, Cumhurbaşkanının gözetim ve desteğinde, Başbakanlığa bağlı, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezi'nden oluşan, kamu tüzel kişiliğe sahip Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu kurulur"37 ifadesiyle değişikliği belirler.

Yeni TDK, memnuniyet ve hayal kırıklıkları arasında kuruluşunu tamamlar. Ancak, yeni eleştirilerin de hedefi olur. Bağımsız bir dernek olmaktan çıkarıldığı, bir önerme yeri değil, buyurma yeri halini aldığı, bu durumda verimli olamayacağı öne sürülür. Dil çalışmalarının bürokratik bir anlayışla sürdürüldüğü yerde yararlı olmayacağı, bu durumda hiçbir şey yapılamayacağı söylenir.38

12 Temmuz 1988'e gelindiğinde, eski TDK'yı devam ettirmek amacıyla kurulan Dil Derneği ilk kurultayını toplar. Ocak 1982'de kurulan Dil Derneği "Türk Dili Dergisi" adıyla eski Türk Dili dergisinin devamı olduğunu belirten bir dergi ile yayın hayatına girer.

1983 Anayasası ile gidilen değişiklik de tartışmaları durdurmamıştır. Bu değişiklikle, sadece taraflara farklı görevler yüklenmiş tarafların durduğu yer değişmiştir.

Dil meselelerine yaklaşımı ve doğrudan dilin gelişimi üzerindeki etkileri sebebiyle eleştirilere maruz kalan kurumlardan biri de TRT'dir. Özellikle yayın alanının genişlediği 70'li yıllar itibarıyla TRT, 90'lı yıllardan sonra da özel radyo ve televizyon kanalları tutumları sebebiyle sık sık eleştirilir.

Geniş halk kitlelerine hitap eden, devlete ait bir kurum olması sebebiyle 12 Eylül öncesi dönemde TRT'ye yöneltilen eleştirilerin çoğu TDK'nın

politikasını yaydığı ve devam ettirdiği şeklindeydi.

Tarafsız bir kurum olarak çalışması gerekirken, aksine, siyasî ideolojilerin etkisinde kaldığı, dil konusunda yaklaşımının da bu yolda olduğu iddia ediliyordu. Bu tavrın dile yaklaşımındaki amacı, kültür programlarıyla topluma sunmaya çalıştığı idelolojik içeriğin dilini yaygınlaştırmak olarak görülüyordu. Dilde anarşi boyutuna varan karmaşanın sebepleri arasında TRT, etkili bir unsur sayılmaktaydı.

“On yılı aşkın bir zamandan beri televizyonun devreye girmesiyle dilimiz, kendini baltalayan yeni bir unsurun tahribine maruz kalmağa başlamıştır. Türkçenin künhüne birazcık vakıf olanların müşahade ettikleri üzere, bugün TRT’deki spikerler ve çeşitli mevzularda konuşan diğer kimseler, ifade bakımından çok yetersizdirler. Bunlar, yalnız uydurma kelimelerle iktifa etmeyip, ipe sapa gelmez acayip cümlelerle Türkçeyi bir kabile lisanı haline sokmaktadırlar.”39 şeklindeki ifadeler bu görüşü savunuyordu.

Yayın politikasından yayınlarında kullandığı dile kadar her şeyiyle olumsuz eleştiriler alan TRT’de, belki de bu eleştirilerin yoğunluğunun da etkisiyle basına da yansıyan dil yasaklamaları yaşanır. 1973, 1975, 1980 yıllarına rastlayan bu yasaklamalarda daha çok, TRT’deki yapımcı ve görevliler uyarılırlar. Uydurma ve halkın anlamayacağı dili kullanma konusunda dikkatleri çekilir.

1985 yılındaki yasaklama, basında derin tepki görür. Devrin TRT genel müdürü; Türkçenin yapısına ve işleyişine ters düştüğü, standart Türkçe düzeyine ulaşmadığı gerekçesiyle 205 kelimenin TRT programlarında kullanılmasını yasakladı. Yasaklanan kelimeler arasında “anı, ağıt, bellek, bağım, deneysel, düzelti, yapıt, yanıt, yapay, yazman, ulus, uluslararası” gibi bugün bir kısmı kullanılan kelimeler de vardı.

TRT'nin bu tutumu başında Osmanlıcaya özen olarak değerlendiriliyor, zorlama ve gericilik kabul ediliyordu. Siyasî partiler nezdinde de kınanan bu tavır, laiklik karşıtı diye adlandırılıyordu.40

Bugün TRT ve yeni açılan kanallarla TV, kamuoyunu en fazla meşgul eden konulardan biridir. Televizyonlara yönelik eleştiriler yanlış kullanımların, çeviri yanlışlarının, ifade bozukluklarının yerleşmesine zemin hazırladıkları şeklindedir. Reklam programlarının diliyle gelen, çoğu mecaz anlatım amaçlı, ancak Türkçe anlatıma aykırı söyleşiler önlenemez bir biçimde yerleşmektedir. Argonun da dışında yeni bir çeviri dil modası baş göstermekte, özellikle gençler kendi dilleriyle düşünemez hale gelmektedir. Yabancı kelime ve kavramların tutulmasında Televizyonlar etkili olmaktadır. Bu gün özel kanallar içinde hemen tamamının Türkçe olmayan adlar taşıması dikkat çekmektedir.41

Türkçenin ana dil olarak öğretilmesi ve ana dil bilincinin oluşturulması meselesi dil hareketlerine kaynaklık eden ve dil tartışmalarında da geniş yer tutan bir konudur.

Beşir Göğüş tarihimizde ana dil öğretimini üç devrede inceler.

1- Medreselerin kuruluşundan Tanzimat'a kadar,

2- Tanzimat ve Meşrutiyet çağı,

3- Cumhuriyet çağı.

Medreselerde eğitim önce Arapça ile olmakla birlikte XV. yy'.dan sonra Türkçe ile eğitime önem verilmiştir. III. Selim Dönemi'nde de Rüştiyeler'in eğitim programlarında ana dile büyük ölçüde önem verilir. Tanzimat Dönemi'nde ana dili dersleri içerik yönünden bilgi ve becerileri kuşatacak şekildedir. Bu içerik, Cumhuriyet'le birlikte programlar, amaçlar ve olası etkinlikler yönünden ayrıntılarıyla belirlenir. Ana dili sınırları, öz Türkçecilikle ifade olunarak ortaya konur42 der.

Cumhuriyet döneminde Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişte okur yazarlık oranını arttırma amacı, dil meselesinin eğitimle yakın ilişkisine dair dikkati ortaya koyar. Özellikle Türkçe gramer yazma, sözlük hazırlama çalışmalarına önem verilmesinin sebepleri arasında Türkçenin öğretilmesinde kolaylık sağlama amacı da vardı.

70'li yıllar itibarıyla eğitim programları, telaffuz ve imla problemlerinin halledilmemesi, yabancı dil öğretimi ve yabancı dile eğitimin sonuçları üzerinde durulmuştur. Öğrencilerin büyük çoğunluğunun düşünce, duygu ve hayallerini derli toplu bir biçimde dile getirememeleri, ana dillerini doğru ve yanlışsız kullanamamaları önemli bir sorun olarak görülür. Ağustos 1986'da devrin ÖSYM başkanının üniversite sınav sonucuna bağlı değerlendirmesi basına yansır. 1986 ÖSYM sınavında adaylara 38 Türkçe sorusu sorulmuş, 17'sine doğru cevap alınmıştır. Ana dil ortalamasının %50'nin altında puanlandığı bu sınavlarda, Türkçe testlerinde sıfır alan adaylar vardır. Bu durum, öğretmenlerin yetersizliği sınıfların kalabalıklığı, eğitim araç gerecinin eksikliği ders programının sınava yönelik olmayışı ile açıklanır. Eğitimin içinde bulunduğu kısır döngüden kurtarılması istenir.[43]

Ana dil eğitiminde görülen aksaklıkları gidermek üzere 12 Eylül'le gerçekleştirilen değişikliklerle gelen YÖK yasası ile üniversitelere konan Türk dili derslerinin de asıl amacı gerçekleştiremediği gözlenir. Bu dersler, belki ilk ve orta öğretimden kalan eksiklikleri bir derece gidermiş, ancak pratik fayda sağlayamamıştır. En çok şikayet edilen konulardan biri, üniversite mezunlarının dilekçe yazmak ya da telgraf çekmek gibi basit ihtiyaçlarını dahi giderememeleridir.

Ana dil bilinci uyandıracak iyi bir eğitim verilmemesi yanında yabancı dil eğitimi ve yabancı dille eğitim sorunu da 90'lı yıllara girilirken önemli bir tartışma konusu olarak gündemde yerini alır.

Yabancı dil eğitiminin kendi içindeki problemleri zorlukları bir yana -ki bunlardan biri ana dilin öğrenilmiş olması gereğidir- ana dil eğitimine etkileri tartışma konusu olur. Yabancı dil eğitimini zorunlu, gerekli, çağdaşlaşma ve kültürel etkileşimin aracı sayarak olumlu yaklaşanlar, bu doğrultuda çözümler getirenler vardır. Yabancı dil öğretiminin gerekliliği pek çok görüş sahibince kabul edilir ve meselenin sınırları yabancı dil öğretim metotları üzerinde düşünmek ve tartışmak olarak belirlenir. Ancak Türkçe açısından sorun, yabancı dilin programdaki herhangi bir ders olmaktan çıkıp ders dili olmaya yönelmesidir.44

90'lı yıllarda ilçelere kadar yayılan yabancı dille eğitim öğretim yapan Anadolu Liseleri ve özel okullar, çocuklarını sadece yabancı dil öğrenmesi için bu okullara gönderen veliler, eleştirilerden payını alır. Pek çok üniversitenin İngilizce hazırlık eğitimine başlaması, üniversitelerde akademisyenlerin özellikle İngilizce engeliyle zaman ve emek kaybına mecbur bırakılmaları dikkat çeker. Bütün bunların olumlu sonuç vermemesine, kendi ana dilini tam anlamıyla bilmeyen insanların bir yabancı dili dertlerini anlatacak düzeyde bile öğrenememelerine rağmen uygulamada ısrar edilir. Cumhuriyet dönemi boyunca daima olumsuz eleştirilere maruz kalan medrese eğitiminin Arapça yapılmasını aratmayacak ve belki ondan daha başarısız olduğu gözlenen bu uygulamadan tüm uyarılara rağmen vazgeçilmemektedir. Yabancı dil öğretme ile yabancı dille öğretim arasındaki ince çizgi, "Yabancı dille öğretim ihanettir"45 şeklindeki uyarılara rağmen göz ardı edilmektedir.

1990'lı yıllara gelindiğinde Türkçenin karşısında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla gün yüzüne çıkan Türk Cumhuriyetleri ve ortak bir iletişim dili kurmak, bunun için ortak bir alfabe belirlemek sorunu ortaya çıkmıştır. Konu, kongre ve sempozyumlarda tartışılmış, çözüm yolları aranmış, öneriler getirilmiş, ilk elde Kültür Bakanlığı tarafından

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü hazırlanmıştır. Türk Cumhuriyetlerinde konuşulan Türkçe ile Türkiye Türkçesi arasında bir takım ses ve şekil ayrılıklarının yanı sıra ortak kelimelerin anlam değerleri arasında da farklılıklar vardır. Bunların her biri üzerlerinde mukayeseli ve etraflı çalışmalar yapılmasını gerektirmektedir. Bu anlamda akademik düzeyde çalışmalar devam etmektedir.

Bugün

Türkçe, 19.yy.'ın başlarından bugüne hararetli tartışmalara konu olmaktadır. Şüphesiz dilin gündemi bu denli meşgul etmesi dil bilincini ayakta tutmak açısından memnuniyet vericidir. Belki dilin canlı kalması da bu yolla mümkün oluyor, o da Türk insanıyla yolculuğuna devam edebiliyordur.

Ancak Türk Dili hareketleri ve etrafında gelişen tartışmaların çoğu zaman bilimsellikten uzak, dilin doğasını zorlayan bir yanının olması, ön yargılı ve duygusal, ideolojik çerçevede ele alınmaları ne yazık ki; Türkçe için olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Dili sadeleştirme hareketi, dildeki Doğu kökenli kelimelerin dilden ayıklanmasını hızlandırmıştır. Ancak Batılılaşma eğilimi ile başlayan Batı kaynaklı kelime ve terimlerin çok daha hızlı biçimde girişini engelleyememiştir. İletişimin, bilim ve teknik alandaki gelişmelerin hızına ayak uyduramayan ve belki de maalesef milli duyarlılıklarını anlamlı biçimde ve kitle halinde öne çıkaramayan Türkiye Türkleri, Batılı kelimeleri imlâ kargaşasını had safhaya çıkaracak biçimde günlük hayatına sokmaktadır. Latin alfabesi göreceli olarak, ama temelde eğitim seferberliği sebebiyle öğrenilmiş, yerleşmiştir. Türk dünyası ile ortak bir alfabe oluşturma gayreti henüz kesin bir sonuç verememişken Batıda kullanılan Q, X, W harflerinin Türk alfabesine "ihtiyaç" gerekçesiyle alınması meselesi gündeme sokulmaktadır. Gerekçe açıktır: Batı dillerinden gelen kelimeleri

aslına uygun yazmak. İnternette iletişimi kolaylaştırmak. Burada göz ardı edilen şeyler vardır. Bu harflere dair her türlü yorum ve tartışma, 1928 yılında alfabe oluşturulurken zaten yapılmıştır.46

Unutulmaması gereken bu harflerin kullanıldıkları dillerde bir sese karşılık gelmeleri ve bu sesin Türk hançeresine uygun olup olmadığıdır. Türk alfabesi, Türkçeyi ifade etmek için kendine yeterli bir alfabedir. Dildeki sesleri ise tam anlamıyla karşılayacak bir alfabe oluşturmak ne gerekli ne de mümkündür. Alfabe geliştirilirken hem Türk Cumhuriyetleri ile ortak alfabe projesi göz önünde tutulmalı hem de söz konusu ilavelerin dile ve dil öğretimine getirecekleri üzerinde dikkatle durulmalıdır.

1999 yılında Türk Dil Kurumu'nun 1960-70-80 yıllarındaki zihniyetle ve yalnızca kurumun dışında kalma duygusuyla tartışıldığını gözlemek de kırk yıla varan bir süreçte değişen bir şey olmadığını görmek bakımından düşündürücüdür.47

Yabancı dille eğitim meselesi medrese eğitimini aratacak boyuta varmak üzereyken Mustafa Kemal'in "Ülkesini, yüksek istiklâlinin korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmasını bilecektir" sözünü bir kere daha hatırlamamak neredeyse imkansız görünmektedir.

78 yıllık Cumhuriyet'in bu gününde Türk insanı, iyi niyetlerle ve cesaretle çıkılan bir yolda Türkçenin ve milli hassasiyetlerin geldiği nokta bakımından ciddi ciddi düşünmek zorundadı

1 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK yay., Ankara 1993, s. 7.

2 E. Abdullah Tansel, "Türkçenin Sadeleştirilmesi ve Tasfiyesi", İÜ Türkiyat Enstitüsü IV: Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri, 20-25 Eylül 1982.

3 Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil-III, Ankara 1990, s. 47.

4 Mustafa Özkan, “Lisanımız ve İnsanımız”, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Nisan 1998, S. 2, s. 53.

5 Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK yay., Ankara 1995, s. 789.

6 Kamile İmer, Türkiye’de Dil Planlaması: Dil Devrimi, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1998, s. 49-50.

7 Sadri M. Arsal, Türk Dili İçin, Türk Ocakları ilim ve sanat neşr., 1930, Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 733.

8 Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 727.

9 Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili-BELGELER, TDK yay., Ankara 1992, s. 6.

10 Agah Sırrı Levent, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, TTK Basım Evi, Ankara 1949, s. 163.

11 Agah Sırrı Levent, a.g.e., s. 374, 393.

12 Bernard LEWIS, Modern Türkiye’nin Doğuşu, TTK Basım Evi, Ankara 1993, s. 276; 428.

13 Agah Sırrı Levent, a.g.e., s. 379-380.

14 Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, Ankara 1995, s. 734.

15 Agah Sırrı Levent, a.g.e., s. 393.

16 Zeynep Korkmaz, a.g.e, s. 734-735.

17 İ. Necmi Dilmen, “Türk Tarih Tezinde Güneş-Dil Teorisinin Yeri ve Değeri”, II. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, 20-25 Eylül 1937, TTK yay., İstanbul 1943, s. 85.

18 Zeynep Korkmaz, a.g.e, s. 780.

19 Agah Sırrı Levent, a.g.e., s. 394.

20 Zeynep Korkmaz, a.g.e, s. 781.

21 Agah Sırrı Levent, a.g.e., s. 400.

22 Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 803.

23 Agah Sırrı Levent, a.g.e., s. 405.

24 Bernard Lewis, a.g.e., s. 430.

25 Ahmet Kabaklı, “Baştaki Belalar”, Tercüman, 16. 02. 1970.

26 Ergün Göze, “Bunlarda Kelime mi?” Tercüman, 28. 8. 1970.

27 Faruk K. Timurtaş, “Türkçe’nin Bozulması”, Türk Edebiyatı İstanbul 1980 s. 80, s. 7.

28 Emin Özdemir, “Türk Dili Dergisinde Dil Tartışmaları”, Türk Dili, 1981, s. 198.

29 Tahsin Banguoğlu, Dil Bahisleri, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1987, s. 295.

30 Faruk K. Timurtaş, “Dil Bayramı mı Matem mi?”, Tercüman, 28. 8. 1970.

31 Vehbi Bilgin, “Bilim-Teknik Dünyasından”, Cumhuriyet, 10. 3. 1985.

32 A. Mevhibe Coşar, “Dil Tartışmaları I”, Akademik Yorum, Güz 1992, s. 5-6.

33 Faruk K. Timurtaş, “Dil Bayramı ve Kutlaması”, Tercüman, 8. 10. 1971.

34 Şerafettin Turan, “Dil Kurumunun İşlevi”, Türk Dili, Temmuz 1982, C. 45, s. 3.

35 “1937 yılı TBMM açış konuşması; Dil ve Tarih kurumlarını az zaman içinde Millî Akademiler haline dönüşmesini isteyerek, Türk dili çalışmalarının kurum içinde de bilimsel rayına oturtulması gereğine işaret etmiştir.” (Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili-BELGELER, Ankara 1992 s. 241-242).

36 Cahit Külebi, ‘Dil Kurumuna Kıyılır mı?’, Türk Dili, Şubat 1982, C. 44.

37 1982 Anayasası, s. 34, 6-134.

38 Cumhuriyet, 14 Mart 1985.

39 Orhan F. Köprülü, “Dilde Anarşi”, Türk Edebiyatı, Ağustos 1981.

40 Cumhuriyet, 13-14-18 Ocak 1985.

41 A. Mevhibe Coşar, “Dil Tartışmaları”II”, Akademik Yorum, Kış 1993, s. 2, s. 34-36.

42 Beşir GÖĞÜŞ, “Ana Dili Olarak Türkçe’nin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, TDAY-BELLETEN, 1970, s. 123-153.

43 Prof. Dr. Altan Günalp’ın beyanı, Milliyet, 1 Ağustos 1986.

44 Onur B. Kula, Yabancı dil öğretimi, Cumhuriyet, 19. 10. 1989.

45 Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu ve Türkçe, Haz. M. Turgay Tüfekçioğlu (Tarihsiz), s. 285.

46 Bkz. Zeynep Korkmaz, Atatürk ve Türk Dili-2 Atatürk Devri Yazarlarının Türk Diliyle İlgili Görüşleri, TDK yay., Ankara 1997, s. 30-40, 41-44 vd.

47 Bkz. A. Bican Ercilasun, “Türk Dil Kurumu ve Dil Konusunda Tartışmalar”, Türk Dili, Nisan 1999, s. 568, s. 259-268.

AKSAN, Doğan; Her Yönüyle Dil-III, Ankara 1990.

BANGUOĞLU, Tahsin; Dil Bahisleri, Kubbealtı neşriyatı, İstanbul 1987.

BİLGİN, Vehbi; “Bilim-Teknik Dünyasından”, Cumhuriyet, 10. 3. 1985.

COŞAR, A. Mevhibe; “Dil Tartışmaları-I-II”, Akademik Yorum, Güz 1992-Kış 1993.

Cumhuriyet, 13-14-18 Ocak 1985; 14 Mart 1985.

DİLMEN, İbrahim N; “Türk Tarih Tezinde Güneş-Dil Teorisinin Yeri ve Değeri”, II. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, TTK yay., İst. 1943.

ERCİLASUN, A. Bican; “Türk Dil Kurumu ve Dil Konusunda Tartışmalar”, Türk Dili, Nisan 1999, s. 568.

GÖĞÜŞ, Beşir; “Ana Dili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış” TDAY-Belleten 1970, s. 123-153.

GÖZE, Ergun.; “Bunlar da Kelime mi?”, Tercüman, 28. 8. 1970.

KABAKLI, Ahmet.; “Baştaki Belalar”, Tercüman, 16. 02. 1970.

KORKMAZ, Zeynep.; Atatürk ve Türk Dili Belgeler, TDK yay., Ankara 1992.

KORKMAZ, Zeynep; Atatürk ve Türk Dili-2 Atatürk Devri Yazarlarının Türk Diliyle İlgili Görüşleri, TDK yay., Ankara 1997,

KORKMAZ. Zeynep; Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I. Cilt, TDK yay., Ankara 1995.

KÖPRÜLÜ, Orhan F; “Dilde Anarşi”, Türk Edebiyatı, Ağustos 1981.

LEVENT, Agah Sırrı; Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, TTK Basım Evi, Ankara 1949.

LEWIS, Bernard; Modern Türkiye’nin Doğuşu, TTK yay., Ankara 1993.

ÖZDEMİR, Emin.; “Türk Dili Dergisinde Dil Tartışmaları”, Türk Dili, 1981.

ÖZKAN, Mustafa; “Lisanımız ve İnsanımız”, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Nisan 1998.

TİMURTAŞ, Faruk K. “Dil Bayramı mı Matem mi?”, Tercüman, 28. 8. 1970.

TİMURTAŞ, Faruk K; “Dil Bayramı ve Kutlaması”, Tercüman, 8. 10. 1971.

TİMURTAŞ, Faruk K.; “Türkçenin Bozulması”, Türk Edebiyatı, İstanbul 1980, s. 80.

TURAN, Şerafettin; “Dil Kurumunun İşlevi”, Türk Dili, Temmuz 1982, C. 45.

Türkçenin Söz Varlığında Yabancılaşma / Prof. Dr. Hamza Zülfikar [s.74-79]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Türk dili, tarih boyunca ilişki kurduğu ülkelerin dillerinden kelimeler almış, o dillere kelimeler vermiştir. Kelime alış verişindeki ilişki, komşu ülkeler arasında olduğu gibi uzak ülkeler arasında da kurulmuştur. Bu alış veriş, aynı sınırlar içinde de cereyan etmiştir. Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları sınırları içinde bulunan millet ve toplulukların dillerinden alınan, kelimelerin pek çoğu bugün bile günlük dilimizde yaşamaktadır. Liman, sınır, körfez, marul Yunanca (Rumca); soba, varoş Macarca, çete Bulgarcadır.

Tarih sırasına göre konuyu ele alacak olursak, önceleri Çinceden daha sonra Sanskritçeden, Soğdcadan, Farsçadan, Arapçadan kelime ve terim alınmıştır. Ön Asya'ya, Anadolu'ya gelindikten sonra Yunancadan (Rumcadan), Ermeniceden, İtalyancadan, Fransızcadan ve son olarak da İngilizceden alınan kelime sayısı küçümsenmeyecek kadar çoktur. Daha az sayıda kelime alımı ise, Macarca, Bulgarca, Rusça, ve Arnavutçadan yapılmıştır.

Bir medenî yapıdan bir başka medenî yapıya geçiş, bir dinî inanış terk edilip bir başka dini kabul etme, siyasî tercihler, ticarî bağlar, askerî alandaki gelişmeler, üretilen birtakım yeni mal ve hizmetler, çeşitli sosyal ilişkiler, kelime alış verişinde etkili olmuştur. Yabancı dillerden çevrilen kanunnameler, seyahatnameler, sözlükler çeşitli bilim dalları ve sanat kollarıyla ilgili kitaplar aracılığı ile de yığınla yabancı kelime ve terim Türkçeye geçmiştir.

Dilimiz yalnızca kelime almakla kalmamış doğu ve Batı dillerinden ek de almıştır. Önceleri yabancı kökenli kelime içinde Türkçeye geçen eklerden zamanla bağımsız olarak da yararlanılmıştır. Örnek olarak harekât, mevzuat, iktisadiyat örneklerindeki Arapça kökenli -at çokluk eki zamanla gidişat, varidat gibi Türkçe kökenli kelimelere de getirilmiştir. Aynı durum Farsçadan alınan kelimelerde de görülür. Farsça kökenli namdar, payidar, perdedar örneklerindeki -dar eki emekter, bayraktar, sancaktar örneklerinde görüldüğü gibi Türkçe kökenli kelimelere de eklenmiştir. Bu tür Farsça ekler manidar, minnettar, tahsildar örneklerinde görüldüğü gibi Arapça kökenli kelimelere de getirilmiştir. Ancak bunların daha önce Farsçada oluştuğu ve bu biçimleriyle Türkçeye geçtiği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Arapça soyut isimler yapan -iyet eki için aidiyet ciddiyet, cinsiyet örneklerini, zarf yapan -en eki için atfen, esasen, fikren, takriben örneklerini, sıfat yapan-î nispet eki için vatanî, ticarî, ilmî örneklerini gösterebiliriz. Alınan bu tür ekler aynı zamanda isim, sıfat ve zarf görevlerini yerine getirmek amacıyla kullanılmış, böylece dilimiz, dolaylı olarak Arapçanın gramer kurallarından da etkilenmiştir.

Farsçadan alınmış eklerin sayısı ise, çok daha fazladır. Zarf yapan -ane eki için cahilane, dostane, şairane, sıfat yapan -kâr eki için cefakâr, günahkâr, itaatkâr, yer isimleri yapan -gâh eki için namazgâh, ikametgâh, ziyaretgâh örneklerini gösterebiliriz. Yer bildiren -istan eki gülistan, kabristan gibi örnekler yanında Lehistan, Hırvatistan, Bulgaristan gibi kelimelere de getirilmiş ve o yıllarda ülke toprakları bu ekle adlandırılmıştır. Farsçadan alınan hane kelimesini yazıhane örneğinde olduğu gibi Türkçe kelimelere telgrafhane örneğinde olduğu gibi Fransızca sözlere bile getirildiğini söyleyebiliriz.

Benzeri bir durumu da Batı dillerinden Türkçeye geçen kelimelerde görmekteyiz. Fransızcada ve İngilizcede sıfat yapmaya yarayan ve yaygın bir ek olan -ik eki birçok Batı kökenli kelime ile birlikte Türkçeye geçmiştir. Aroma yanında aromatik, ansiklopedi yanında an-

siklopedik, arkeoloji yanında arkeolojik örneklerini verebiliriz. Dilimize son yıllarda geçen medya kelimesin sıfatı olan medyatik sözünü de bunlara canlı bir örnek olarak ekleyebiliriz. Ancak bu tür Batı'dan geçen eklerin yukarıda olduğu gibi Türkçe köklere getirilmesi, yıkamatik gibi son yıllarda türetilen birkaç örnek dışında pek görülmez. Bugün Batı kökenli kelimeler aracılığıyla Türkçeye geçen ekleri bir araya getirecek olursak, bunlar ön ve son ekler olarak büyük bir yekûn tutar. Diktatör, animatör, prodüktör kelimelerindeki -ör (-eur) eki, anarşit, feminist, finalist örneklerindeki -ist (-iste), ambalaj, avantaj, averaj örneklerindeki -aj (-age) eki, ajitasyon, aksiyon, aplikasyon örneklerindeki -syon (-tion) ekini son eklere örnek olarak verebiliriz. Normal, anormal, politik apolitik, metal ametal gibi örneklerde görüldüğü gibi kelimeler hem ön ekli hem de ön eksiz biçimleriyle Türkçeye geçmişlerdir.

Bu genel değerlendirmeden sonra şimdi tarih sırasını takip ederek Türkçenin söz varlığındaki yabancılaşma sürecini ele alalım.

Çinceden alınan ilk örnekleri Köktürk (Göktürk) Anıtlarında ve Uygur metinlerinde görmekteyiz. Köktürkçeye giren az sayıda kelime daha çok yer, şahıs veya unvan adıdır. Budizm ve Manihaizm dinlerini kabul eden Uygurların dilinde Çince, Sanskritçe ve Soğdca kelimelere rastlanır. Bu kelimeler daha çok dinî, ticarî veya kültürel kelimelerdir. Ahmet Caferoğlu'nun Eski Uygur Sözlüğü adlı eserinde (Enderun yayınları İstanbul 1993), 40 kadar Çince, 174 Sanskritçe ve 9 Soğdca kelime bulunmaktadır. Çinceden Uygurcaya çevrilen Kalyanamkara ve Papamkara adlı eski bir hikâyede "prenses" anlamında kunçuy, "zincir" anlamında sua

kelimeleri Çince, “kıymetli maden” anlamındaki çintemeni Sanskritçe, “teselli, öğüt” anlamındaki humaru kelimesi ise Soğdcadır.

Günümüze gelen Çince kelimeler için çay, mantı ve inci örneklerini verebiliriz. Şehir anlamında kent, cehennem anlamında tamu, cennet anlamında uçtmah gibi kelimeler ise bugüne kadar gelen Soğdcadan kalma sözlerdir.

İslâmiyet’ten önce Türk söz varlığının yabancı kelimeler açısından bir istatistiği çıkarılacak olursa yabancı kökenli kelimelerin sıklık oranı %5’i bulmaz. Türk dilinin söz varlığının yabancılaşması asıl İslâmiyet’in ve Arap harflerinin kabulünden sonra başlar, Doğu kökenli yabancı kelime sayısı XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda giderek artar. Ama hemen eklemek gerekir ki, bu dönemde sayısı giderek artan Doğu kökenli pek çok kelimenin üreticileri Türklerdir. Kullandıkları kök ve ekler doğu dillerinin kök ve ekleridir.

Daha önce Müslüman olmuş komşu Farslar aracılığı ile Türk diline giren Farsça kelimeler yanında pek çok da Arapça kelime Türkçeye Farsça kanalıya girmiştir. İslâmî bazı kelimelerin Arapçası değil, Farsçası Türkler arasında yayılmıştır. İslâmın beş şartından ikisini ifade eden savm, salat kelimeleri doğrudan dilimize geçmemiş, namaz ve oruç olarak Farsçaları Türkçeye mal edilmiştir. Kelimeişahadet terimi de Arapça değil, Farsça bir tamlama biçimidir.

İlk İslâmî eserlerimizden olan Kutadgu Bilig söz varlığı açısından değerlendirilecek olursa, bu eserde 2861 kelime bulunmakta, bunların 319’u Arapça, 8l’i Farsça, 2461’i ise Türkçe kökenlidir.

X. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Doğu dillerinden Türkçeye giren kelimeler dinî, edebî ve ilmî kelimelerdir. XVIII. yüzyıl birtakım yeni kavramlara karşılıklar bulma çağıdır.

XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlıların Arapça ve Farsça kök ve eklere dayandırılarak türettikleri pek çok kelime vardır ki, bunlar şeniyet, mefkure, meşrutiyet örneklerinde olduğu gibi köken olarak yabancı olmakla birlikte Farsların ve Arapların yabancı sözlerdir.

Dildeki yabancılaşma açısından meseleye baktığımızda XVII. yüzyıldaki gelişmeler ilgi çekicidir. Bu yüzyılda birçok şairimizin değişik bir ifade elde etmek üzere bütün güçleriyle eski lugatleri karıştırdığını, Arapçadan ve Farsçadan yeni alıntılar yaptığını görmekteyiz. Dilde yıldız, güneş, ay, baş, dudak, göz, yanak gibi kelimeler varken necm, hurşit, mah, veya kamer, ser, leb, çeşm veya ayn, ruh gibi kelimeleri tercih ettikleri görülmektedir. Farsça tamlama kuralına göre kurulmuş mah-ı nev, ceşm-i mahmur, çeşm-i siyah, leb-i handan, leb-i canan, ruh-ı dildar gibi yüzlerce örnek de bu dönemde yayılmaya başlamıştır. Batı medeniyetindeki ekonomik, askerî ve teknik gelişmeleri XVII. yüzyıldan beri takip eden Türkler, bu medeniyetle ilgilenmeye başlamış, öncelikle Fransızcadan tıp, askerlik ve çeşitli sanat dalları ile ilgili olarak çeşitli kelimeler almaya başlamış, bazen de point de view = nokta-i nazar örneğinde olduğu gibi bunlara karşılıklar bulmuşlardır.

Türkçenin Doğu dillerinden etkilenmesi XVIII. yüzyılda yavaşlamaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı’nı yayımlayan Başbakan Reşit Paşa,”menafi-i halka yazılmış fenne ve sanata ait kitapların herkesin anlayabileceği bir dilde olmasını” ister. Tanzimat aydınlarından Şinasi, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Suavi, Şemsetin Sami, Necip Asım sade Türkçeden yanadırlar. 1950’li yıllarda kurulan Encümen-i Daniş bir yandan dilin anlaşılır bir yapıya kavuşmasına çalışırken bir yandan da Arap harflerinin ıslâhının yollarını aramıştır. Bu dönemde Ahmet Cevdet Paşa’nın Kavid-i Osmaniye adlı eseri yayımlanmış, Türkçenin eğitimi ve öğretimi üzerinde

ciddiyetle durulmaya başlanmış, okuma yazma oranını yükseltmek ve bu arada Türkçeyi daha kolay ifade etmek için çeşitli fikirler geliştirilmiştir.

II. Meşrutiyet'ten sonra dil ve edebiyat alanında isim yapmış ve Genç Kalemler dergisinin etrafında toplanmış olan Ömer Seyfettin, Ali Canip gibi Türk aydınları ise, dili yabancı kurallardan, ve yabancı eklerden arındırmak üzere yazılar yazmaya başlamış, daha sonra Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı kitabında "Lisanî Türkçülük" adlı bir bölüm yazarak işin teorisini ortaya koymaya çalışmıştır.

1900 yılının başında Kamus-i Türkî adlı ünlü sözlüğünü yayımlayan Şemsettin Sami'nin bu eserinde 29.000 civarında kelime bulunmaktadır. Sözlüğe o yıllarda kullanılmakta olan Batı kökenli kelimeler de alınmış ve Arap harfli bu sözlükte, Batı kökenli maddelerin karşılarına Lâtin harfleriyle orijinal biçimleri de verilmiştir. Adında Türk sözü bulunan Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türkî adlı eseriyle 1900'lü yılların başından itibaren Türkçe daha ciddî olarak incelenmeye, araştırılmaya başlanmıştır.

Türkçe kökenli kelimeleri yerleştirmek, Osmanlı Türkçesinden kalan, kök olarak Arapça ve Farsçaya dayanan kelimeleri tasfiye etmek üzere başlatılmış olan çalışmalar, l930'lu yıllara rastlar. Bilinçli ve teşkilâtlı olarak başlatılmış olan bu harekette özellikle terimlere ağırlık verilmiştir. Bu terimlerin pek çoğuna bizzat Atatürk nezaret etmiştir. Artı (zayit), eksi (nakıs), toplam (cem), bölü (taksim), çarpı (zarp, darp) gibi terimler onun eseridir.

Türkçe köklere dayanan karşılıklar bulma işi l980 yılına kadar sürmüştür. 1950'li yıllarda da bu iş bir komisyon aracılığı ile yürütülmüş ve Türk Dil Kurumunun yayın organı olan Türk Dili dergisinin sayılarında halka duyurulmaya başlanmıştır. Ayrıca Türk Dil Kurumu bu yolda çeşitli yayınlar yapmıştır. Önceleri Türk Dili dergisinin çeşitli sayılarında listeler hâlinde verdikleri karşılıkları daha sonra Sade Türkçe Kılavuzu adıyla kitap

olarak yayımlamış, böylece isteyenlerin kolayca yararlanabileceği bir kaynak ortaya koymuşlardır. Bu kitapçık daha sonra genişletilerek Özleştirme Kılavuzu adı altında 1978 yılında yeniden çıkartılmıştır. Kılavuzda ara sıra Batı kökenli kelimelere de yer verildiği görülmektedir. Bilim dallarına ve sanat kollarına ait yabancı kökenli kelimelerin karşılıkları bu kılavuzda yer almamış, o tür kelimeler ise, terim sözlüklerine bırakılmıştır.

Türk Dili dergisinin 1950'li yıllarında yayımlanmaya başlayan listeler, 1959 yılının Mart ayına kadar devam etmiş ve 22 liste tutmuştur. Burada Osmanlı Türkçesinden kalan kelimelere önerilen karşılıklar için şu örnekleri verelim: Değer (kıymet), yeterlik (kifaye), yazıt (kitabe), açılış töreni (resmiküşat), sözlük (lûgat), tapınak (mabet), yetenek (kabiliyet), basamak (kademe), nicelik (kemiyet), saygınlık (itibar), saymaca (itibarî), güven (itimat), özen (itina), karşılık (ivaz), büyütmek (îzam etmek), iğrenme (istikrah), gensoru (istizah) ortam (vasat) vb.

Bu listelerde Doğu kökenli bir kelimeye birden çok karşılığın önerildiği de görülmektedir. Kail olmak için inanmak, kanmak, akılı yatmak, gönlü yatmak biçimindeki karşılıklar söz konusu kelimenin Türkçede anlam genişlemesine uğradığını dolayısıyla yan anlamlar kazandığını göstermektedir. Bunu gibi işgal etmek birleşik fiili uğraştırmak, vakti olmak, tutmak, kaplamak, el altına almak fiilleriyle karşılanmıştır.

Önerilen karşılıkların bazıları tutunmamıştır. Değim (liyakat), öz saygı (izzetinefis), kovumsamak (istiskal etmek), biçem (üslûp), saylav (millet vekili), izdem (tema) ısıdenetir (termostat) erim (vade) vb

Önerilen öykü (hikâye), yazın (edebiyat), yargıç (hakim), izlence (program), dinlence (tatil), soyağacı (şecere), toplu görüşme (panel), yanıt (cevap) gibi kelimeler ise toplumun bir kesimince benimsenmiş diğer kesimince benimsenmemiş şekillerdir.

Yabancı kökenli kelimelere karşılıklar bulurken bazen bir kelimeye karşılık olarak iki öneride bulunulmuş ve bunlardan biri zamanla tutunmuş, diğeri tarihe karışmıştır. Bu duruma kanaat için önerilmiş olan kanış, ve kanı örneklerini verebiliriz. Bunlardan kanı daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bütün bu gelişmeler doğrultusunda 1945 yılından 1980 yılına kadar olan durumu Türkçe Sözlük yayınında görmek, takip etmek mümkündür. 1945 yılında Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan Türkçe Sözlük'teki kelime sayısı yalnızca 15.000'dir. 1989 yılında Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan Türkçe Sözlük'te ise bu sayı 75.000 kelimeye çıkmıştır.

Buraya kadar ele aldığımız bölümde daha çok Türkçenin doğu dillerinden etkilenişinin evrelerini ve örneklerini değerlendirdik. Şimdi de meselenin öteki yüzüne yani Batı dillerinden etkilenişine bakalım. Batı kökenli yabancı kelime ve terimlerin Türkçeye fazlaca girmeye başladığı tarih XVII. yüzyıl olarak kabul edilir.

Anadolu'nun fethinden (1071) sonra Batıya gelen Türklerin söz hazinesinde birtakım değişme ve gelişmeler olmuş, yerli halkların dillerinden kelimeler almak veya onlara kelimeler vermek biçiminde bir alış veriş ilişkisi kurulmuştur. Rumlardan alınan kelimeler yazı diline, genel dile mal edilirken, Ermeniceden alınan kelimeler ise, halk ağızlarında kalmıştır. Alınan bu tür yabancı kelimeler, daha çok araç gereç adlarıdır.

Türklerin denizcilikle tanışması, kıyılardan denizlere açılması, bu yolla taşımacılık ve ticaret yapmaları, uzak ülkelere ticarî ve askerî seferler düzenlemeleri, birtakım yabancı kelimelerin dillerine girmesine sebep olmuştur. Alınan bu tür kelimeler Cenevizlilerin, Venediklilerin konuştukları İtalyanca kökenli kelimelerdir.

Türklerin çeşitli ilişkiler içinde Rumcadan ve İtalyancadan aldıkları kelimeler, Batı kökenli kelimelerin ilk safhasını oluşturur.

Anadolu’nun fethinden sonra yaklaşık 150 yıl içinde bölgede yazılmış Türkçe eserler henüz elimize geçmediği için Türkçeye geçmiş Batı kökenli kelimeler hakkında o yıllara ait bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.

Anadolu’da yazılmış ilk eserler olan Ahmet Fakin’in Kitab-ı Mesacidi’ş-şerife adlı eseri ile Mevlâna’nın oğlu Sultan Veled’in İbtidaname, Rebapname, İntihaname adlı eserleri de bu konuda bize bir fikir vermez. Çünkü bu eserler, daha çok dinî ve edebî nitelikte eserlerdir. Bu tür eserler, dönemin söz hazinesini tam olarak yansıtmazlar. Bunlarda çeşitli araç gereç adlarına, bitki ve hayvan adlarına, sosyal hayatın kavramlarını anlatan adlara rastlanmaz.

Bilindiği gibi Anadolu Selçuklu Devleti’nin resmî dili Farsça idi. Türkçenin resmî bir dil olarak kabul edilişi beylikler dönemine rastlar. Bu da XIV. ve XV. yüzyılları kapsar. Bu sebeple Batı kökenli kelimeler açısından o dönem eserlerini gözden geçirirken ilk örnekler olarak bugün gün ışığına çıkarılmış bazı eski eserler bulunmaktadır.

Zafer Önler tarafından işlenip sözlüğü de ortaya konan Müntahab-ı Şifa bunlardan biridir. Müntahab-ı Şifa bir tıp eseridir. Yazarı Celâlüddin Hızır, 1417 yılında ölmüştür. Dolayısıyla eser 1400’lü yılların ilk yarısında yazılmıştır denebilir. “Teke sakalı ukurudur, karın geçmesine ve bagarsuklarda baş olmasına fayide eder, Rumca ana kıstındus derler” (99 a, Z. Önler yayını s. 110.) örnek cümlesinde geçen kıstındus Rumca yani Yunanca bir bitki adıdır. Aynı eserde geçen Yunanca kökenli fesleğen, peksimet, fırın (s. 111.) kelimelerini de örnek olarak verebiliriz.

XVI. yüzyıl metinlerine dayalı olarak “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri” adlı makaleyi yazan Esin Kahya’nın derlediği terimler içinde Batı kökenli şu sözler bulunmaktadır: anevrisma, diyabitis, epidermide flegmoni, fosfato, kataratta, konglumerate,

mukoine, pangreatis, prostate. (Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe s. 233.) Örneklerden de anlaşıldığı gibi Batı kökenli kelimelerin geliş yollarından biri çeşitli bilim dalları aracılığı ile olmuştur.

İstanbul fethi ve Türklerin Avrupa'ya ayak basmaları, Karadeniz kıyılarına yayılmaları, Ege adalarına ulaşmaları onların hayat tarzlarını değiştirmiş ve onları yeni meslek ve sanatlarla uğraşmak durumuna getirmiştir. Tanıştıkları kültürlerin terimleri ve kullandıkları araçların adları, alıntı kelimelerin oranını yükseltmiştir. Galata'da yerleşmiş bulunan Rum, Ermeni,Yahudi tüccarlarla yüz yüze gelmişlerdir. Bu alış verişte veya bu intibak sürecinde duydukları ve öğrendikleri kelimeleri genel olarak kendi söyleyişlerine uydurarak dile mal etmişlerdir. Ticaret, gemicilik, taşımacılık, işletmecilik gibi alanlarla ilgili kelime ve terimler yanında çeşitli balık adları ve bitki adları da onların kelime hazinesine girmiştir. Büyükçe bir kayık adı olan ve bugün İstanbul'da bir sokağın adı olarak hâlâ varlığını sürdüren pereme ve bu mesleği yapan peremeci kelimeleri o yılların sözlerinden biridir. Gene Rumca kökenli ırgat kelimesi de o yılların bir hatırasıdır. Kaptan, kınnap, korsan, kupa, palanga, panayır, varil gibi kelimeleri de bunlara ekleyebiliriz.

Daha sonraki yıllarda ünü dünyaya yayılmış bulunan Seydi Ali Reis'in Miratü'l-memalik adlı eseri bu bakımdan ilgi çekicidir. 1498 yılında doğmuş olan Seydi Ali Reis denizcilikle ilgili bu eserinde "delik" anlamında falya, "bir çeşit savaş gemisi" anlamında firkata, "altın para" anlamında flori kelimelerini kullanır. Bunlardan flori daha önceki metinlerde de geçer. Söz konusu eserde geçen öteki Batı kökenli Rumca veya İtalyanca kelimeler şunlardır: Fırtına, fora, kadırga, kalyon, kamarat, komi, körfez, liman, pus, pusula vb. (Mehmet Kiremit, Seydi Ali Reis, Miratü'l-memelik, Ankara 1999) Daha sonraki yüzyıllar içinde yetişmiş olan Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde de pek çok Batı kökenli

kelimeye rastlamaktayız. Badana, balyos, fıçı, fino, filika, frenk, kiremit, gibi kelimeler yanında, levrek, uskumru, midye gibi deniz ürünlerini, kereviz, kiraz, portakal gibi sebze ve meyve adlarını bulmaktayız. Yurt dışına giden ve o ülkelerdeki izlenimlerini sefaretname adı altında yayımlayan devlet görevlilerinin eserleri de Batı kökenli kelimeler açısından verimlidir. Tanzimat'a kadar söz konusu ettiğimiz yollarla Türkçeye giren kelimeler hakkında bir fikir vermesi bakımından aşağıdaki örnekleri verebiliriz: Kumbara, mendirek, mengene, mermer, vardiye, varil, volta, governör, iskemle, kanal, lodos, poyraz, pafta, sandal, kereste, palaska, firkete, gümrük, olta, panayır, şarampol, kaput vb.

Tanzimat dönemiyle açılan gazetecilik ve tiyatroculuk uğraşları Türkleri biraz daha Batı'ya yaklaştırmıştır. Antik, jurnal, jön, Batı'da yazılmış çeşitli alanlara ait kitaplar ve bunların tercümeleri dile Batı kökenli kelimelerin girişinde etken olmuştur. Giyim ve ev eşyaları ile ilgili yüzlerce Batı kökenli kelimeler bu yıllarda rağbet görmüştür. Bütün bu kelimelerin çok büyük çoğunluğuda Fransızcadan alınmıştır. Gardrop, kostüm, dekolte, salon, hol, antre, teras, avukat, balet, balo, bilet, suare o yılların hatırasını taşır. Selâmlama sözü bonjur, bonsuvar, adiyo gibi Fransızca kelimeler de bu tarihlerde metinlere geçmiştir. Bu dönemde Türkçeye giren ve bugün sayıları 5.000'e ulaşan Fransızca kökenli kelimeler için şu örnekleri verebiliriz: aristokrat, burjuva, fanilâ, konser, kompliman, madam, moda, palto, polis, tuvalet, vida, vals vb.

Otomobilin Türklerin hayatına girmeye başlamasıyla beraberinde getirdiği marş, fren, debriyaj, marşpiye, direksiyon, trenin Türkler tarafından kullanılmaya başlandığı tarihlerden bu yana trenle ilgili olarak Türkçeye giren tren, kondüktör, bilet, vagon, ray, gar gibi bütün kelime ve terimler Fransızcadır.

Yeni harflerin kabulünden ve dil inkılâbından sonra yazılmış roman, hikâye, deneme, mektup, hatıra türündeki eserlere genel olarak bakıldığında Fransızca kelimeler açısından bu tür eserler biraz temkinli bir tutum içindedir. Pek çok yerde söz konusu Fransızca söz, orijinal imlâsıyla yazılmakta bazen de tırnak içine alınmakta, bundan “Kullanmak zorunda kaldım” anlamı da çıkabilmektedir.

Cumhuriyetin 1960’lı yıllarında başlayan ve 1970’li yıllara da uzanan yabancı kelimelerle mücadele ve onlara bulunan karşılıkları dile yerleştirme çabaları ağırlıklı olarak Doğu kökenli kelimeler üzerindedir. Türk Dil Kurumunca çıkarılmış bulunan, yabancı kökenli kelimelerin karşılıklarını içine alan ve yukarıda da belirttiğimiz Sade Türkçe Kılavuzu ve daha sonra Özleştirme Kılavuzu adıyla yayımlanan kitaplarda Batı kökenli kelimeler sayıca çok daha azdır. Bu tür Batı kökenli kelimelere gösterilen karşılıklar için şu örnekleri verebiliriz: Abone, sürdürümcü; abone olmak, sürdürümlemek; abstre soyut; adaptasyon, uyarlama; adres, bulunak; afiş, ası; ajanda, andaç; aksesuar, eklenti, donatımlık; aksiyon eylem; aktivite etkinlik; aktüalite, güncellik; alaturka, doğuluca vb. örneklerde görüldüğü gibi bazıları toplumca benimsenirken bazıları da hoş karşılanmamış ve tutunmamıştır.

XX. yüzyılın sonuna doğru Fransızcadan kelime ve terim alma yolu kapanmış, bu kez İngilizce kelimelerin akını başlamıştır. Ülkemizdeki İngilizce eğitimin giderek yaygınlaşmasına, Amerika Birleşik Devletleriyle olan siyasî, askerî ve ekonomik ilişkilerin sıklaşmasına Batı teknolojisinin çok hızlı bir biçimde gelişmesine paralel olarak dilde de İngilizce kökenli kelimelerin sayısı her geçen biraz daha artmıştır. Bilgisayar teknolojisinin hızlı bir aşama kaydetmesi, beraberinde binlerce yeni yabancı terim getirmiş ve bunlara karşılıklar bulunamadan olduğu gibi, Türkçeye girmeleri kaçınılmaz olmuştur. Para ve bankacılık alanında da pek çok yeni

kelime ve terim, bulunduğumuz yüzyılda Türkçeye girmiştir. Bunlar eskiden olduğu gibi Türkçenin yapı düzenine uydurulmadan, ses kurallarına tabi tutulmadan olduğu gibi orijinal imlâlarıyla kabul edilmeye ve o biçimleriyle yazılmaya başlanmıştır. Ekonomist, Oto Show, Tempo örneklerinde olduğu gibi çeşitli dergi adları Show, Star örneklerinde olduğu gibi televizyon kanallarının adları büyük bir özenle Batı'dan alınan kelimelerle adlandırılmaya başlanmıştır. Bunlara komedi show, talk show gibi program adlarını da katabiliriz.

Fransızca kökenli kelimeler için yapılan mücadelenin gereği gibi etkili olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu olumsuz gelişme karşısında pek çok Fransızca kelime ve terim dilde iyice yerleşirken son elli yıl içinde giderek hızını artıran bir İngilizce kelime ve terim akımıyla Türkçe yüz yüze kalmıştır. Bir başka olumsuz gelişme ise dilde mutabakat, uzlaşma veya uzlaşım gibi kelimeler varken bunların yerine konsensüs gibi bir Batı kökenli kelimenin geçmeye başlamış olmasıdır. Delil, kanıt dilde varken şimdi argüman tercih edilmeye başlanmıştır. Yıldız kelimesinin yanında star dilde yer bulmuştur. Öte yandan Osmanlı Türkçesinden kalan herhangi bir kelime ile onun Türkçede var olan veya önerilmiş olan karşılığı dilde birlikte kullanılırken bu defa onlara aynı anlamda Batı'dan gelen karşılığı eklenmiş, böylece bir kavram mütehassıs, uzman ve kompetan örneklerinde olduğu gibi üç söz ile kullanılmaya başlanmıştır. Bu olumsuz gelişmeler karşısında dilde yozlaşma, kirlenme gibi sözler icat edilmiş ve bazı tepkiler ortaya çıkmıştır. Sürekli çıkan bazı gazete dergiler konu ile ilgili köşeler açmaya bazı gönüllü kuruluşlar konuya eğilmeye başlamışlardır. Bu arada Türk Dil Kurumu'nda da bazı ciddî atılımlar yapılmış bin kadar Batı kökenli kelimeye karşılık bulunmuştur. Örnek olarak viyadük kelimesine köprü yol, Batı kökenli faks için belgegeçer, sempozyum için bilgi şöleni, brifing için bilgilendirme toplantısı, market, satış merkezi, prime time için

altın saatler, vizyon ve by-pass için görünüm, damar aktarma, otobüs yolculuklarında kullanılan non-stop için duraksız, molasız, eczacılıkta geçen prospektüs için tanıtmalık karşılıkları önerilmiştir. Ülüş ve çalar önerileri ise Türkiye dışındaki Türkler tarafından kullanılan Türkçe kökenli kelimelerdir. Bunlar da kota ve nüans karşılığı önerilmiştir. Burada üzülerek belirtmek gerekir ki, bütün bu Batı kökenli kelimeler, büyük bir özenti içinde yazılı ve sözlü basın aracılığı ile yaygınlaştırılmıştır. Bu büyük güç bilinçlenmedikçe yabancı kelime akımı devam edecektir.

Sözün bu bölümünde Türkçenin yalnızca kelime alan bir dil olmadığını başka dillere de çok sayıda kelime verdiğini hatırlatmak gerekir. Macarcaya verdiği kelime sayısı 50'den fazladır. Yüzük, arpa, elma, öküz, yemiş, kapı, dana bunlardan birkaçıdır. Sırpça ve Hırvatçada bulunan Türkçe kelimelerin sayısı 6.500'ün üstündedir. Boşnakçaya ise 7.000 Türkçe veya Türkçeleşmiş Doğu kökenli kelimenin geçtiği söylenir ve Boşnakçadaki Türkçe alıntıların ayrı bir sözlüğü yayımlanmıştır. Bunugibi Bulgarca ve Arnavutçada da pek çok Türkçe kelime bulunmaktadır. Bunlar için ağa, akçe, bacı, bacanak, baklava, yüklük, yufka, bilezik, döşek, yastık, kayıkçı, kurşun gibi kelimeler örnek olarak gösterilebilir.

Diller arasında kelime alış verişi tabiî bir dil hadisesidir. Ancak bunun sınırı ve ölçüsü vardır. Türkçenin Doğu'dan ve Batı'dan aldığı kelimelerle anlatım bakımından zenginleştiği kabul edilebilir bir gerçektir. Ancak dilde bir kavramı karşılayacak söz varken veya söz konusu böyle bir yeni kavram Türkçenin zengin türetme imkânlarından yararlanılarak karşılanabilirken yabancı kelimeyi olduğu gibi alıp kullanmak yanlıştır. Batılı veya çağdaş olmak, Batılı görünmek Batı kökenli kelimeleri kullanmakla sağlanamaz. Aydın ve Batılı olmak kendi değerlerini korumak, diline karşı duyarlı olmak ve onu geliştirmekle sağlanır.

Arıkan, Zeki, “Batı Dillerinden Türkçeye Geçen İlk Siyasal ve Diplomatik Kavramlar”, 4. Cilt, Türk Tarih Kongresi, Ankara 1999.

Ersoylu, Halil, “Batı Kaynaklı Kelimeler”, Türk Dili, S. 509, 513, 570, Ankara 1994.

Kiremit, Mehmet, Seydi Ali Reis, Mir’atü’l-Memalik, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Önler, Zafer, Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntehab-ı Şifâ, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Özön, M. Nihat, Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1962.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998,

Yabancı Kelimelere Karşılıklar I, II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu ve Yabancılaşma Sebepleri / Prof. Dr. Fatin Sezgin [s.80-101]

Bilkent Üniversitesi / Türkiye

Giriş

Her konuda olduğu gibi, dilde de doğru teşhisler koymak ve hiçbir ölçüye dayanmayan subjektif tartışmalardan kurtulmak için bütün ilim dallarının ortak yönü olan veriye ve analize dayanmak kaçınılmazdır. Uygun metotlarla elde edilmiş sayılardan İstatistik ve matematik formüller kullanmaksızın sadece akıl yürütme ile doğru sonuçlara varılamayacağı gibi, sadece sayıları ustalıklı kullanmaya dayanan İstatistik metot da aklıselimin yerini tutamaz. Dolayısiyle hem verilerin konuyu aydınlatacak ve ilgilenilen ana kütleyi iyi temsil edecek şekilde seçilmesi, hem bunlara uygulanan analitik metotların doğru olması hem de yorum yapılırken sağduyu ve mantıktan uzaklaşılmaması gerekir. Dilimiz üzerinde daha önce değişik yazarlar tarafından yapılmış sayıma dayalı araştırmalar vardır. Ancak bunlar çoğu dilin sadeleştiğini ispata yönelik olup Batı kaynaklı yabancılaşma çoğu zaman gözden kaçmıştır. Ayrıca sonuçların yorumunda hipotez testleri ve İstatistik değerlendirmeler yapılmamış, sayıların tablolar ve yüzdeler halinde dökümüyle yetinilmiştir. Örneklemede metot hataları dolayısıyla bazı araştırıcıların seçtiği metinler değişik alanlara ve türlere ait olduğundan kıyaslanmaları güvenilir olmayan sonuçlara yol açmaktadır.

Bu çalışma Türkçeye giren Batı kaynaklı kelimelerin zaman içindeki yoğunluğunu sayılara dayalı olarak ele almaktadır. Bu amaçla öncelikle uzun bir etimoloji çalışması yapılmış, sonra da otuz yıla yakın bir süre devam eden incelemeler sonunda 82 romancımızın 561 eserinden alınan örnek metin parçaları incelenmiştir. Bu yönüyle şimdiye kadar bu konuda

yapılan en kapsamlı çalışma özelliğindeki bu araştırmadan elde edilen Batı kaynaklı kelimeler, rastlandıkları metinlerin ait olduğu yazar, yıl ve esere göre kotlanarak bilgisayara aktarılmıştır. Bu hacimdeki bir verinin analizi ancak bilgisayarla mümkün olmuştur. Ayrıca İstatistik analizler yapılarak gerek topluca gerekse belli başlı Batı dillerine göre, zaman içinde meydana gelen artış veya azalışlar uygun denklemlerle ifade edilmiştir.

Aşağıda önce Batı kaynaklı kelimelerin tarih içindeki seyri ele alınarak Anadolu'ya yerleşmemizden itibaren ortaya çıkan durumun genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu bölümde yoğunluğun belirgin bir biçimde artmaya başladığı Tanzimat sonrası dönem ayrıntılı olarak ele alınmış ve 1872'den günümüze kadar Türk romanındaki yabancı kelime yoğunlukları tablolar ve grafiklerle izah edilmiştir. İkinci bölüm ise, yabancılaşmanın sebepleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Bu sebepler, rastlanan yeni eşya ve kavramlara ad verme ihtiyacından başlayıp, medeniyet alanı değiştirmeye, Batı'ya karşı duyulan meraka, alafrangalıkta ifadesini bulan özentiye, çeşitli meslek ve ilim dallarının özel terimlerinden ayak takımının kullandığı argoya kadar uzamaktadır.

Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Tarih İçindeki Seyri

Dilimizdeki Batı kaynaklı kelimelerin tarih içindeki seyrini ele alırken, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar geçen dönemleri incelemek gerekir. Ancak sözlü kültür geleneğinin ağır bastığı toplumumuzda eski metinler oldukça sınırlıdır. Bu bakımdan sayılara dayalı değerlendirmeleri amaç edinen bir çalışmada ilk dönemlere inmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu devirler hakkında sadece tasvir edici bazı ifadeler kullanmak gerekmiştir. Ancak matbaanın kullanılmasıyla analitik çalışmaların kolaylaştığı söylenebilir. Dolayısıyla son dönemlerde hangi kelimenin ilk olarak hangi yılda metinlerde görünmeye başladığı, hangilerinin kullanımdan düştüğü

belirlenebilir. Çalışmamızda tarih içindeki gelişim, İlk dönemler, Duraklama Sonrası Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere üç başlık altında toplanmıştır.

İlk Dönemler

On birinci asırda Doğu Anadolu'ya yerleşimle birlikte Bizans İmparatorluğu içinde yer alan Rum ve Ermenilerden birçok kelime dilimize girmeye başlamıştır. Böylece göçebe hayatta bulunmayan birçok eşya ve kavramın adı dilimize yerleşmiştir. Bunu takip eden asırlarda yerleşik hayat tarzının mimari ve çevreyle ilgili kelimeleri yanında yeni karşılaşılan birçok meyve, sebze ve diğer gıda maddelerinin adları alındı. On dördüncü asırda Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla Rumeli'ye geçiş sonucu bu ve bunu takip eden asırlarda Sırplar, Slavlar, Macarlar, Cermenler ve Romenlerle; Karadeniz ve Akdeniz kıyılarına ulaşılınca Cenevizliler, Venedikliler, Portekizliler ve İspanyollarla karşılaşıldı. Bütün bu kavim ve milletlerden, dilimize kelimeler geçti. Gemicilik ve ticaretle ilgili birçok kelime, Ceneviz ve Venediklilerle olan ilişkiler sonucu İtalyancadan alınmıştır. Bu kelimelerden işlek olanlar, asırlarca dilimizde öylesine özümlenmiş ve birçoğu dilin ses yapısına o kadar uydurulmuşlardır ki yabancılıkları ancak etimolojilerinden anlaşılır. Bu dillerden girenlerin bir kısmı Yunanca veya Latinceden, önce Arapça veya Farsçaya geçmiş, daha sonra dilimize ulaşmıştır. Bu bakımdan etimolojileri ihtilaflıdır.

Yahudilerin İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri sonucu 16. yüzyıldan sonra tıp ve ticaret alanlarında İspanyolca ve İtalyanca birçok kelime geçmiştir. Aynı asırda, kapitülasyonlar dolayısıyla Fransa ile kurulan dostça ilişkiler sonunda bu dilin Türkçe üzerinde ciddi etkileri belirmeye başlamıştır. Tanzimat'tan sonra bile Batı denince çoğunlukla Fransa anlaşılmıştır. Birçok aydın ve eşraf bu ülkenin dil ve kültürü ile yakından tanışmıştır. Bugün bile Batı dillerinden alınan kelimelerin çoğu

Fransızcadaki telaffuzuna göre kullanılmaktadır. Ancak Amerikan etkisinin kendisini yoğun bir şekilde hissettirmeye başladığı günümüzde bu kural bozulmaya başlamıştır.

Halk, Divan ve Tasavvuf edebiyatları işledikleri konular itibariyle Batı kaynaklı kelimeler kullanmaya elverişli değildi. Mesela Yunus Emre'de Türkçeye mal olmuş ve artık yadırganmayan kandil, mermer, poyraz, Rum, sınır ve Farsçadaki 'bade'ye benzeyen badya gibi Yunanca asıllı birkaç kelimeye rastlanmaktadır. Karacaoğlan dünyevî konuları daha çok işleyen bir halk ozanı olduğundan onda rastlanan Batı kaynaklı kelimeler daha çoktur: Ağustos, avlu, billur, çerez, efendi, elmas, fener, fındık, fırtına, furun, fidan, firenk, hoyrat, kandil, karanfil, kıral, kiraz, kutu, mermer, Nemse, patrik, portakal, poyraz, tavla, tavus, tül. Burada tül kelimesi Fransızca olup diğerleri Latince, İtalyanca, Yunanca ve Slavcadan gelmektedir.

Gerileme Dönemi ve Sonrası

Gerileme devrinin başlamasıyla Batı medeniyeti karşısında duyulan hayranlık ve eziklik duygusu, ecnebi dil bilmenin ve bu dillerden kelimeler kullanmanın bir meziyet olarak telakki edilmesine yol açmıştır. Önceleri Batı'ya kayıtsız kalan Osmanlı Devleti sonraları Avrupa ülkelerine sefirler yollamaya başlamıştır. Fransa, Almanya ve Rusya'yı anlatan sefaretnamelerde pekçok yabancı kelime geçmektedir. Bu sefaretnameler arasında Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Resmî Efendi ve Nahifî Efendi'ye ait olanlar sayılabilir. Şimşir (1992), siyasi alanda başlayan ve zamanla kültüre doğru kayan bu ilişkiler hakkında toplu bilgiler vermektedir. Osmanlı Hariciye Nezareti'nde, Osmanlı dış temsilciliklerinde Latin yazısı kullanılır. Diplomatlarımız yalnız yabancılarla yazışmalarında değil, kendi aralarında da Fransızca kullanmaya başlarlar. Hariciyenin resmi dili Fransızca olur. 1856 Paris Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin bundan böyle Avrupa

hukukundan yararlanacağına karar verilince İmparatorluk resmen ve hukuken Avrupa devletleri arasına alınır. Artık Avrupa’da yapılan irili ufaklı, önemli önemsiz, hemen bütün toplantılara Osmanlı temsilcilerinin katıldığı görülür. Batı dilleri öğrenilir, öğrenciler gönderilir, oradan uzman ve teknisyenler gelir. Bu sıklaşan ilişkiler sonunda Osmanlı İmparatorluğu’nda Fransızca ikinci bir dil gibi yayılır.

Tanzimat’ın ilanına yakın Babıâli’de Tercüme Odası kurulmuş ve Batı’nın edebiyat ve fikir eserleri dilimize çevrilmeye başlamıştır. Bu eserlerin birçoğu yazıldıkları dilden değil de Fransızca tercümelerinden dilimize aktarılmaktaydı. Kayaoğlu (1998), devlet eliyle ilk tercüme faaliyetinin başladığı III. Ahmet’ten günümüze kadar üç asra yakın dönemi ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Lâle Devri’nde tercüme faaliyetinin yönü Doğu’ya, Encümen-i Daniş’te hem Doğu’ya hem Batı’ya, 1865 Tercüme Cemiyeti’nden Osmanlı Devleti’nin son Telif ve Tercüme Dairesi’nin kaldırılmasına kadarki dönemde sentezci bir yaklaşımla Batı’ya yönelik olmuştur. TBMM ve Cumhuriyet Hükümetlerinin ilk dönemlerindeki tercüme çalışmaları milli bir çizgi taşımıştır. 1940’tan itibaren hümanizma ruhu ile hareket edilerek yapılan tercüme faaliyetleri ise tamamen Batı’ya yöneliktir.

Matbaanın kuruluş yılı olan 1727’den önce kelime aktarımları daha çok konuşma dili ile olmakta ve mahalli kalmaktaydı. Matbaanın getirdiği imkânlar sayesinde yabancı kelimelerin dile girme ve yayılmasında yazılı dil daha hakim bir rol üstlenmeye başladı. Yazı dili, Tanzimat’la birlikte birçok devlet kurumunun ve aydınların Batı’ya yönelmesi sonucu etkisini daha da güçlü bir şekilde hissettirmeye başlamıştır. Roman, hikâye, tiyatro ve tenkit gibi yeni edebî türler farklı duygu ve düşünceleri de beraberlerinde getirmekteydi. 1831’den itibaren toplumumuz gazete ile tanıştı. 1870’li yıllarda bir yandan gazete tefrikaları ile bir yandan da kitap halinde

basılarak yayılan bu yeni edebî türler, toplumda Batı kültürüne karşı doğmaya başlayan hayranlıkla bir araya gelince dilde yeni bir yabancılaşmanın hızla yayılmasına yol açtı.

Cumhuriyetten Sonra

Cumhuriyet döneminde Batı ile ticaret, kültür, eğitim ve savunma gibi her alanda ilişkiler artmıştır. Yirminci yüzyılda bilim ve teknikteki hızlı gelişme sonunda yeni buluşlar, Batı'daki adlarıyla birlikte alınmaya devam etmiştir. Yabancı dil eğitimi yaygınlaşmış, ilk, orta ve yüksek öğretimde yabancı dille eğitim yapan kurumların sayısı artmıştır. İlim terimlerinde Batı dilleri ağırlık kazanmış, hatta kaynak dil olarak Arapça ve Farsça yerine Yunanca ve Latincenin benimsenmesi savunulmuştur. Dildeki sadeleşme sırasında atılan birçok Arapça ve Farsça kelimenin yerini Batı kaynaklılar almış, mahalli ağızlardan yapılan derlemeler sırasında da farkında olmadan birçok yabancı (daha çok Yunanca ve Ermenice) kelime dile sokulmuştur. Bu arada çalışma, eğitim ve gezi amaçlı yurt dışı yolculukları sıklaşmış, yabancı ülkelerde ikamet eden Türk vatandaşlarının oranı yükselmiştir. Ülkemize gelen yabancıların sayısı da sürekli olarak artmış, uluslararası ve çok uluslu şirketler de yaygınlaşmıştır. Bu dönemde giren yabancı kelimelerde Fransızca olanlar çoğunluktadır. Ancak 1950'lerden sonra artan Amerikan etkisi dolayısıyla İngilizce kelimelerin girişi de hızlanmıştır. 1980'lerden sonra Amerikan etkisi daha da belirginleşmiş, İngilizce eğitim, radyo ve televizyon yayınları artmış, işyerlerine yabancı adlar verilmesi yaygınlaşmıştır.

Yabancı Kelime Yoğunluğunun Değerlendirilmesi

Türkçede Batı kaynaklı kelimelerin zaman içinde nispî yoğunluğunda meydana gelen artışı incelemek ve bu konuda objektif veriler sunmak çok zordur. Dil, onu kullanan zümrelere ve değişik ortamlara göre farklılıklar arz eder. Hukukçular arasında dolaşan yabancı kelimelerin oranı doktorlar

veya ticaret erbabınınkinden farklıdır. Dolayısıyla sosyal yapıdaki değişmeler, sanayileşme, şehirleşme, göçler, eğitim sistemindeki farklılaşmalar, toplumda dil yönünden meydana çıkan farklılıkları gittikçe büyütmüştür.

Bütün ilim dallarında doğru sonuçlara ulaşmanın yolu, güvenilir veriler elde etmekten geçer. İlgi duyulan konuya ait bütün verileri toplamak ise çok büyük masraf ve zaman gerektirdiğinden çoğunlukla mümkün değildir. Günümüzde araştırıcılar, güçlü ve güvenilir İstatistik metotlar kullanarak usulüne uygun olarak yaptıkları küçük orandaki örneklemelerle isabetli hükümlere ulaşabilmektedirler. Örneklemenin başarılı sonuç verebilmesi için öncelikle ilgi duyulan konunun çerçevesi çizilmelidir. “Dildeki yabancı kelime” kavramının bulanıklıktan kurtarılması için “dil”den ne kastedildiği berraklığa kavuşturulmalıdır. Bu hususta tutulacak en uygun yol, bütün toplum kesimlerinin ortak diline ait bir arakesit elde etmektir. Bu ise yaşayan dilin tanımıdır. Roman ve hikâyelerin yaşayan dili iyi bir şekilde yansıttığı söylenebilir. Bu bakımdan çalışmamızda örneklemeler romanlardan yapılmıştır.

Dilimizin özleşmesiyle ilgilenen bazı yazarların az da olsa örneklemeye başvurdukları görülmektedir. Ancak bunların sayı ve nitelik yönünden yeterli olduğu söylenemez. Sadece bazı sayımlar ve yüzdelerle yetinen bu çalışmalarda herhangi bir hipotez testi ve matematik model kullanılmamıştır. Aksoyda (1973) değişik yazarların eserlerinden alınan ve herbiri 3000 kelime hacmindeki örnekleri inceleyerek, yabancı kelime oranlarının gittikçe azaldığını, Türkçe kelimelerin Şinasi’de %33, Ziya Paşa’da %34, Namık Kemal’de %38, Atatürk’ün Nutku’nda %35 olduğunu ve bu oranın zaman içinde gittikçe artarak, Faruk Kadri Timurtaş’ta %59, Ahmet Hamdi Tanpınar, Falih Rıfkı Atay ve Peyami Safa’da %62, Yakup Kadri’de %66, Sait Faik’te %67, H. Veldet Velidedeoğlu’nda %73, Yaşar

Nabi’de %80, Salah Birsel ve Asım Bezirci’de %81, Tahsin Saraç, Yaşar Kemal ve Samim Kocagöz’de %84, Adnan Binyazar ve Emin Özdemir’de ise %91’e ulaştığını belirtmektedir. Ancak bu çalışmanın ele aldığı küçük hacimli metinlerin, farklı alanlara ve edebi türlere ait olduğu, bu yüzden de bir biriyle karşılaştırılamayacağı gözden uzak tutulmamalıdır. Özleşme üzerine sayıma dayalı daha geniş çaplı ve sistemli bir çalışma yapan İmer (1973) ise beş ayrı gazetenin 1930-1965 yılları arasında basılmış sayılarına, beş ayrı dergiye ve 11 roman ve hikâyeye dayanarak yaptığı sayımlarla yüzdeler kullanarak Arapça ve Farsça oranının azaldığını, buna karşılık Türkçenin arttığını tablolarla göstermeye çalışmıştır. Bu çalışmada da Batı kaynaklı kelimelerin durumu gözden kaçmaktadır. Çünkü Arapça, Farsça ve Türkçe dışında kalan herşey “Başka yabancı diller” adı altında toplanmıştır.

Türkçeye girmiş Batı kaynaklı kelimelerin yoğunluğunu tespit etmek için çeşitli metinlerden örnek almak gerekir. Ancak değişik kaynaklar tarafsız bir karşılaştırmayı zorlaştıracağından dolayı, örnekler ayni edebi türden olmalıdır. Öte yandan, yazılı eserlerin yaşayan dile en yakın olanları roman ve hikâyelerdir. Yaşayan dil, milletin çoğunluğunun günlük hayatta kullanıp anladığı dil olup çeşitli zümre ve grupların kelime haznelerinin bir arakesiti gibi düşünülebilir. Roman ve hikâye geniş okuyucu kitlelerini hedef alır. Yazarın üne kavuşması ve yayınevinin kâr etmesi bakımından bu kaçınılmazdır. Dar zümrelere hitap eden örnekler varsa da diğer edebî türlere nazaran bu aşırılıklara daha az rastlanır. Örnekleme açısından ise daha uzun metinler ihtiva etmesi bakımından, roman hikâyeye göre daha uygun bir malzeme olarak düşünülmüş ve bu çalışmamızda dilimizde ilk romanların görüldüğü 1870’li yıllardan başlanarak bir asrı aşkın bir dönem incelemeye alınmıştır. Örneklemeye dahil edilen en eski roman Şemsettin Sami’nin Taaşşuk-i Talat ve Fıtnat adlı eseridir. En son romanlar ise 1999 tarihini taşımaktadır. Dildeki değişme sürecinin daha açık görülebilmesi ve

Tanzimat'la hızlanan yabancılaşmanın ileride nasıl sonuçlara yol açacağının anlaşılması amacıyla örneklememiz, uzun bir zaman dilimini içine almıştır. Farklı yazarların katkısını ortaya koymak için de seksen iki romancımızın toplam 561 eseri ele alınarak herbir romandan 500'er kelimelik parçalar, metnin onda birini teşkil edecek şekilde, rastgele sayfalardan seçilerek sayımlar yapılmıştır. Her yazarın dilinde zamanla meydana gelebilecek değişiklikleri tespit edebilmek amacıyla da, örneklemenin farklı tarihlerde yazılmış eserlerden yapılmasına dikkat edilmiştir.

Böylece bir asrı aşan bir zaman dilimi içinde çeşitli noktalara serpilmiş çok zengin bir örnek malzemesi elde edilmiş bulunmaktadır. Çalışmanın hacmi hakkında bir bilgi vermek için alınan 6300 örnekteki toplam kelime sayısının 3,150,000 olduğu, bunun da, bir sayfada ortalama 200 kelimeden hesaplanacak olursa yaklaşık 16,000 kitap sayfası tuttuğu söylenebilir. Bu araştırmada eserleri incelenen romancılarımız ve ele alınan romanlar kitabın sonunda verilmiştir. Böylesine geniş bir malzeme çok değişik açılardan ele alınmaya müsait olup, bilgisayarda oluşturulan kütüklerin değerlendirilmesine ileride devam edilecektir.

Bahsi geçen bu 561 romanın 280 tanesinden elde edilen sayımlar daha önce değerlendirilerek IV. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş (Sezgin, 1982) ve daha sonra 1993 yılında basılan Dil ve Edebiyatta Bilgisayar ve İstatistik Uygulamaları adlı eserde yer almıştır (Sezgin, 1993). Gene 1980 öncesine ait eserlerden 280 tanesinin sonuçları Osmanlı Ansiklopedisi'nde başka bir açıdan değerlendirilerek (Sezgin, 1999), Batı dillerinden geçen yabancı kelimelerin zaman içinde nasıl bir artış gösterdiği ele alınmıştır.

Araştırmada elde edilen sayımların hepsi birden değerlendirildiğinde ise, 3,150,000 kelime içinde 105 bin dolayında Batı kaynaklı yabancı kelime olduğu görülmüştür. Bu kelimelerin beşer yıllık zaman dilimlerine

göre ortalama dağılımı incelendiğinde Şekil 1’deki durum ortaya çıkmaktadır. Şekildeki noktaları temsil edebilecek doğrunun denklemi Y=-309.3+0.175X olup, bu değerler yılda ortalama onbinde 1.8’lik artışa işaret etmektedir.

Şekil 1: İncelenen 560 romandaki Batı kaynaklı yabancı kelimelerin oranında 130 yıllık süre boyunca meydana gelen değişim.

Yabancı kelimelerin en çok rastlanan dillere göre sayısı, metin içindeki oranı ve yabancı kelimeler içindeki payı Tablo 1’de özetlenmiştir. Hesaplarda oranların elde ediliş yolu şöyledir:

Metindeki binde = (O dilden bulunan toplam kelime) *1000/(Metinlerdeki toplam kelime)

Yabancılar içindeki yüzde = (O dilden bulunan toplam kelime) *100/(Metinlerdeki toplam Batılı kelime)

Buna göre, bulunan 47026 Fransızca kelimenin incelenen toplam 3,150,000 kelimelik metinler içindeki bindesi 47026*1000/3150000=14.92 çıkmıştır. Fransızcanın yabancı kelimeler içindeki payı ise 47026*100/104865=%44.80’dir.

Tablo 1: Çeşitli Batı dillerinden yabancı kelimelerin toplam sayısı, bunların metin içinde tuttuğu yer ve kendi içlerinde sahip oldukları yüzde değerleri.

Dil	Kelime Sayısı	Yabancılar içindeki yüzde	Metindeki binde
Fransızca	47026	44.8	14.92
İtalyanca	20452	19.5	6.49
Yunanca	19100	18.2	6.06
İngilizce	3613	3.4	1.15
İspanyolca	2155	2.1	0.68
Slavca	1208	1.2	0.38

Almanca 1173 1.1 0.37

Ermenice 901 0.9 0.29

Latince 867 0.8 0.28

Şekil 2: Çeşitli Batı dillerinden yabancı kelimelerin metin içinde tuttuğu yer (Binde).

Bu genel oranlar 130 yıl gibi geniş bir zaman diliminin toplu değerlendirmesi olup her dönemde aynı kaldığı söylenemez. Bu bakımdan zamana göre ayrıntılı bir analiz yapılması gerekmiştir. Bu amaçla, incelenen 560 roman, ilk basım yıllarına göre gruplandırılarak her dilin bu dönemlerdeki durumu ayrı ayrı ele alınmıştır. Gruplamalar 1870-1874, 1875-1879 şeklinde başlayarak 1995-1999'a kadar beşer yılı içine alacak şekilde düzenlenmiştir. Kelime yoğunluklarının her dil için zamana göre artış veya azalışını görebilmek amacıyla gözlemleri temsil edecek doğrular kelime oranı Y, yıl ise X ile gösterilerek

Y=a+bx

şeklinde bir regresyon denklemiyle gösterilmiştir. Burada analizimiz sonunda bulunan a ve b katsayıları, metin içindeki bindeler için Tablo 2'de, yabancı kelimeler içindeki yüzdeler için de Tablo 3'te gösterilmişir.

Tablo 2: Batı kaynaklı kelimelerin metin içinde tuttukları yerin yıllara göre değişimini gösteren regresyon analizi sonuçları.

Diller a b a

Fransızca -214 0.1170 (***) 0.000

İngilizce -21.9 0.0118 (***) 0.000

İtalyanca -28.8 0.0181 0.074

Yunanca 3.1 0.0016 0.803

Latince -4.34 0.0024 (***) 0.000

Almanca -4.93 0.0027 (***) 0.000

Slavca -5.90 0.0032 (***) 0.002

İspanyolca -10.83 0.0059 (***) 0.000

Ermenice -1.98 0.0012 0.273

Tablo 3: Çeşitli dillerin toplam Batı kaynaklı kelimeler içinde tuttukları yerin yıllara göre değişimini gösteren regresyon analizi sonuçları.

Diller a b a

Fransızca -308.3 0.182 (***) 0.001

İngilizce -44.7 0.025 (***) 0.000

İtalyanca 143.7 -0.063 (*) 0.033

Yunanca 277.7 -0.132 (***) 0.000

Latince -5.9 0.004 (*) 0.047

Almanca -2.4 0.002 0.535

Slavca -9.1 0.005 0.186

İspanyolca -21.4 0.012 (*) 0.015

Ermenice 3.80 0.002 0.642

Tablolarda verilen katsayılardan üzerinde durulması gerekenler b değerleridir. Bunlar doğru denklemlerinin eğimi olup birim zamanda (yılda) meydana gelen artışı göstermektedir. a değerleri 0.05'ten küçük olan dillerdeki b değerleri, zamana bağlı olarak istatistik anlamda önemli değişimlere işaret etmektedir. Bu sayıların işaretinin eksi olması halinde ise artış negatif demektir ki bu da azalış anlamına gelir.

Metin içinde tuttukları toplam yer ele alındığında, İtalyanca, Yunanca ve Ermenicede önemli bir artış meydana gelmemiştir. Bu durum ise iki açıdan açıklanabilir: Bu dillerden alınan kelimeler eski dönemlere aittir ve Tanzimat'tan beri pek fazla sayıda yeni kelime girişi olmamıştır. Öte yandan eskiden beri var olan bu yabancı kelimelerin kullanımında bir artış da olmamıştır. Çünkü mevcut olan bir eşyanın kullanımı yaygınlaşırsa yeni kelime girmese de kelime yoğunluğu artmış olacaktır. Buna karşılık

Fransızca, İngilizce, Latince, Almanca, Slavcave İspanyolca kelimelerin metinlerdeki yoğunluğunda tesadüfe bağlanamayacak kadar önemli derecede büyük artışlar olmuştur.

Yabancılaşmanın Sebepleri

Dilimizdeki Batı kaynaklı yabancılaşmanın sebepleri üzerinde birçok araştırıcı görüş belirtmişlerdir. Özön (1962), Ünver (1991), Sunel (1992), Ersoylu (1994 a ve b), Korkmaz (1995) bu kaynaklardan birkaçıdır. Dilimize Batı kaynaklı kelimelerin zaman içinde gittikçe artan bir tempoyla girmesinin birçok sebebi vardır. Burada bu sebeplerden başlıcalarını özetle ele alınacaktır:

1. Karşılaşılan Yeni Eşya ve Kavramlar

Orta Asya'dan Anadolu'ya aşiretler halinde gelerek yerleşen Türk halkı, daha önceki hayat tarzında bulunmayan birçok yeni kavram ve eşya ile karşılaştı. Bunların isimlerini bölgenin eski sakinlerinin dilinden almak kaçınılmazdı. Bu durumun örnekleri yukarıda geniş bir şekilde ele alınmıştır. Daha sonraları da ilim, teknik ve sanayinin gelişmesiyle ortaya çıkan birçok kelime, bu buluşları yapan milletlerin kendi dillerinde koydukları karşılıklarla dilimize geçti. Bazı toplumlara has unvanlar, meslekler, siyasî ve felsefî akımlar da tercüme edilmeksizin olduğu gibi geçmiştir. Yeni eşya ve kavramların sayısı Batı'da teknik gelişme ve sosyal değişimlere bağlı olarak arttıkça bu medeniyetle temas halinde olan milletlerin dillerinde de kaçınılmaz bir şekilde yabancı kelimelerin sayısı artmıştır.

Değişik kavram ve eşyaya Batı dillerinde verilen daha özel karşılıkları öğrenenler, onları kullanmak gerektiğini düşünmektedirler. Etrafımızı bir yığın eşya doldurmuştur. Bunların çoğunun adı, icat edildikleri ülkenin dilinde konmuştur. Eşya alınırken de ona kendi dilimizde yeni bir ad bulma yoluna gidilmemiş veya gidilememiştir. Çünkü bu icatların sayısı çok hızlı

artmaktadır veya onlara uygun düşen kavramlar düşüncemizde oluşmamıştır. Karşılık bulunduğu zaman ise çoğunlukla geç kalınmıştır. Yabancı ad bir defa yayılıp benimsendikten sonra sunulan Türkçe karşılıklar tutunamazlar. Bu çalışmada ele alınan eserlerde, ismi Batı kaynaklı olan eşya ve kavramların geçtiği bölümlerde yabancı kelime oranı hissedilir bir biçimde artmaktadır. Daha yerli kalmış köy hayatını veya tarihi konuları işleyen metinlerde, bu kelimeler çok belirgin bir azalma göstermektedir. Bu durumu ispatlamak için, aynı yazarın değişik zaman ve mekânları işleyen eserleri örnek verilebilir. Mesela Yaşar Kemal'in; konusu daha çok kasaba ve şehirlerde geçen Teneke romanı ile, yayımı aynı yıla rastgelen İnce Memed karşılaştırılabilir. Benzer şekilde, Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Karanlıkta Mum Işığı ile Bu Atlı Geçide Gider, Fakir Baykurt'un Amerikan Sargısı ile Yılanların Öcü, Kemal Tahir'in Esir Şehrin Mahpusu ile Devlet Ana, Yakup Kadri'nin Bir Sürgün ile Yaban romanları ele alınabilecek diğer örneklerdir. Her yazarın iki eseri, yayım tarihi itibariyle birbirine çok yakın veya ayni olmakla beraber, köy romanları ve tarihi romanlar daha sadedir. Teneke'de İnce Memed'in dört katı, Karanlıkta Mum Işığı'nda Bu Atlı Geçide Gider'in iki katı Batı kaynaklı kelime vardır.

2. Farklı Bir Medeniyet Alanına Geçme Gayretleri

Burada kastedilen durum, sadece Batı'ya ait eşya ve kavram adlarının alınması değildir. Çünkü bu adlar diğer medeniyet zümrelerine mensup birçok milletin diline de girmiştir. Batı medeniyet zümresine yönelmeyi, sadece dış görünüşe dayanan yüzeyde kalmış bir alafrangalık özentisinden de ayırmak gerekir. Burada söz konusu olan, eğitim, bilim, sanat, hukuk ve yönetim alanlarının Batı ölçülerine uydurulması yanında temel kültür araçlarının da değiştirilmesidir. Kuruluş ve yükseliş devirlerinde Osmanlı Devleti'nde görülen kendine güven ve azamet duygusu, duraklama ve

ardından gelen gerileme devirlerinde art arda alınan yenilgilerle yerini önce bir şaşkınlığa, daha sonra da yılgınlığa bırakmıştı. Bu durumdan kurtulmanın yolu, Avrupa'nın kullandığı sistem ve metotları aynen benimsemek şeklinde görülüyordu. Bunlar sadece ilim ve teknik seviyesinde kalmamalıydı. Sosyal ve siyasi kurumlar da ithal edilmeliydi. Kültür değişmeliydi. Kısacası Batı medeniyet ailesine dahil olmak için gerekli her değişiklik yapılmalıydı. Böylece alınmaya başlayan Batı kurumları kaçınılmaz olarak kelimeleri de beraberlerinde getirdi. Dilimiz üzerinde bu hareketin yaptığı en önemli etkiler, ilim dilinde Avrupa dillerinin terimler açısından önem kazanması, Latin alfabesinin kabulü sonucunda eski eserlerle bağlantı kesilirken Batı'dan tercümelerin yaygınlık kazanması yanında bu dillerin daha kolay okunur ve öğrenilir hale gelmesidir.

2.1. Terimler

Terimler, Türkçenin en çok sıkıntı çektiği alanların başında gelmektedir. Meşrutiyet Devri'nde Maarif Nezareti'nce kurulan İstilâhat-ı İlmiye Encümeni'nin ürettiği terimlerin hepsi Arapça olmuştur. Ancak Batı'nın ortak terim üretme dili olan Yunanca ve Latincenin esas alınmasını savunanların da küçümsenmeyen bir ağırlığı vardır. Bu konuda yapılan tartışmaların sonu geleceğe de benzememektedir. Türk Dil Kurumu tarafından çeşitli alanlar için Batı dillerinden geçen terimlere teklif edilen karşılıklar kılavuzlar halinde yayınlanmıştır. Levend (1972), bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir: Batı medeniyetinin ortak değerleri benimsenirken dilde de bu medeniyetin eseri olan kelimeleri almak kaçınılmazdı. Levend, Ziya Gökâlp'in 1922 tarihinde Küçük Mecmua'da yazdığı bir makaleden alıntı yapmaktadır: “Bir millet hangi medeniyet zümresine, beynel-mileliyyete mensub, onun bütün mefhumlarını ifade edecek hususî kelimelere malik olması da lazımdır. Türkler, şimdi Avrupa

medeniyetine girdiklerinden, Avrupaî mefhumları ifade edecek kelimelere muhtaçtırlar." Gökâlp, bazı kelimelerin olduğu gibi alınmasından yanadır: Batı'ya has sosyal unvanlar, siyasî, ideolojik ve sanat akımlarıyla ilgili kelimeler bu gruptandır. Ayrıca tekniğe ait kelimeler de olduğu gibi alınacaktır. Böylece dilimizde eksik olan millî tabirler için İstanbul ve Anadolu'da konuşulan halk lisanına, milletler arası ortak kelimelerde ise Batı'ya uyulması gereğinden söz edilmektedir. Asırlarca Osmanlıcanın gelişmesinde temel dil ödevi gören Arapça da terk edilerek yerine diğer Batı dillerinin temeli olan Latince ve Grekçenin benimsenmesi yönünde bir akım ortaya çıkmıştır. Dr. Abdullah Cevdet, terimleri temel olarak Latinceden almak taraftarıdır. Ama bunları Arapça eklerle biçimlendirmektedir: "Psikolojiyâî" gibi. Çongur (1963) tarafından yönetilen açık oturumda Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Ben öteden beri teknik terimlerin Latince köklerden alınmasından yanayım. Bunlar milletlerarası terimlerdir; bu milletlerarası terimleri biz zaten konuşurken, teknisyenler konuşurken, Latince unsurlardan, Latince köklerden alınmış sözlerle söylüyoruz. Bunları dilimize Fransızca, İngilizce, Almancadan değil, dediğim gibi, Latinceden, ama Türk fonetiğine uygun olarak almalıyız." demektedir. Peyami Safa'nın dille ilgili birçok makalesi Ergun Göze tarafından bir araya toplanmıştır (Safa, 1970). Bu makalelerde Safa'nın da Greko-Latin kültürünü savunduğu görülmektedir. 1930'lu yıllarda okullardan Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmış, bunların yerine Latince ve Yunancanın konması gündeme gelmiştir. Ancak Safa 'Mekteplerimizde Latince ve Yunancadan evvel' başlıklı makalesinde, öncelikle bu kültürlerin sevdirilmesi gerektiğini anlatmaktadır. 'Istılah davamız' başlıklı makalesinde ise Batı Medeniyet ailesinin bir üyesi olmaya yönelen Türkiye'nin, terim üretmede de ortak kaynak dilleri benimsemesi gerektiğini yazmaktadır. Garp medeniyeti zümresine katılmış olduktan

sonra tereddüde lüzum yok, canlı dillerde kullanılan, kökleri Latin veya Yunan müşterek ıstılahları, şivemize göre biraz yontarak alacaktık.” Ancak bu Latince terim yönelimi tam olarak başarıya ulaşmamış ve diğer Batı dillerinden dolaylı olarak terim alma faaliyeti devam etmişse de, Tanzimattan günümüze kullanılmakta olan Latince köklü kelimelerin oranı, gittikçe yükselmiştir.

İster Latin ve Yunan köklerinden üretilsin, ister diğer dillerdeki şekliyle alınsın, Batı kaynaklı terimlerin dilimize girişini önlemek pek kolay görünmemektedir. Türk Dil Kurumunca düzenlenen ‘Dilde özleştirmenin sınırı ne olmalıdır?’ konulu açık oturumda (TDK, 1962), Konur Ertop, 21 Kânunievvel 1925 ve 18 Mayıs 1962 tarihli Akşam gazetelerini karşılaştırarak Arapça-Farsça kelimelerin %68’den %29’a düştüğünü, buna karşılık Batı kaynaklıların yüzdesinin 6’dan 10’a yükseldiğini belirtmektedir. Türkçe kelimeler ise yüzde 26’dan 61’e çıkmıştır. Ancak bu artışta, dil devriminden sonra ortaya konan kelimelerin payı %13’tür. Geriye kalan %’48 lik bölüm, eskiden var olan Türkçe kelimelerden oluşmaktadır. Aynı açık oturumda Ömer Asım Aksoy, aralarında 60 yıllık bir zaman farkı bulunan Şemsettin Sami’nin Kamus-i Türkî’si ile TDK’nin Türkçe Sözlüğü’nü karşılaştırmaktadır. Buna göre yüzdeler şöyledir:

	Kamus-i Türkî	TDK Türkçe Sözlük
Türkçe	43	58
Arapça	38	23
Farsça	15	4
Batı kaynakl	4	15

Bu rakamları yorumlayan Aksoy: “Bu kadar çabadan sonra dahi karşılamak istediğimiz bütün kavramların Türkçesini bulamıyoruz ve Türkçe sözlüğümüze koyamıyoruz. Sözümü şuraya getirmek istiyorum: Yüksek uzmanlık terimlerini bu kadar yeni keşifler, ileri hamleler içinde

hemen karşılamak ve yaymak imkânı olmadığı içindir ki zorlayamıyoruz” demektedir. Ömer Asım Aksoy, diğer bir açık oturumda (Çongur, 1963, Sf. 22-23), Batı kaynaklı kelimelerin artışından yakınan H. Y. Nuhoğlu’na cevap verirken Arapça ve Farsça kelimelerin azalışında bir bakıma teselli bulmuş oluyor: “Hesaba vurunca göreceğiz ki Batı dillerinden giren kelimeler, eskiden dilimize girmiş Arapça ve Farsça sözcüklere göre, sayın arkadaşımın dediği gibi çok değil, azdır. Dilimizden attığımız Arapça ve Farsça sözcükler yerine Batı dillerinden girmiş olan sözcükler daha azdır. Rakam vereyim: Son altmış yılda Arapça ve Farsça %26 azalmış, Batı sözcükleri ise %11 artmıştır. Demek ki dilimiz Batı dillerinden kelime almasına rağmen Türkçeleşme hızında ilerliyor.” demektedir. Ancak burada unutulmaması gereken bir nokta vardır ki o da, Arapça ve Farsça kelime birikimi IX ve X. asırlardan başlayan bin yıllık bir sürede gerçekleşirken, son dönemdeki yabancılaşmanın ise sadece 60 yıla sığmış olmasıdır. Dilin sadeleşmesi dendiği zaman sadece Türkçe kelimelerin artışı gözönünde tutulunca yabancı dillerin kendi aralarındaki denge gözden kaçmıştır. Aksoy (1973) dildeki gidişin olumlu yönde olduğunu ispat etmek için değişik rakamlara başvurmaktadır. Bunlardan biri de 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile 1961 Anayasası’nın dilinin karşılaştırılmasıdır. İlkinde %25 olan Türkçe kelime oranı ikincide %70’e çıkmış bulunmaktadır.

Agâh Sırrı Levend (1972), “Dil devrimine inanmış ve bu inançla şu kitabı yazmış bir yurttaş olarak, yapılan ve yapılması gereken işler hakkında son olarak kendi düşüncelerimi belirtmek isterim” diyerek 9 madde sıralamakta, bu arada terimler hakkında şunları söylemektedir: “Terimlerin aceleye geldiği doğrudur. Ders kitaplarına girmeden ve okullara yayılmadan önce, terimlerin, üzerinde daha çok işlenerek bir sisteme bağlanması, birçok süzgeçlerden geçtikten ve son biçimini aldıktan sonra yayımlanması gerekirdi. Bununla birlikte bu iş abartılmamalıdır. Felsefe terimlerinin çok

isabetli olmamasında konunun çetin ve soyut olmasının kuşkusuz büyük etkisi olmuştur. Buna karşılık fen terimleri çok daha uygundur. Terimler için Türkçeye başvurulmalı, bulunamazsa Grekçe ve Latince köklerden Türkçe terimler yapılmalıdır. Terim üretmede Latince ve Yunancanın esas alınmasını savunanlardan Nejat Muallimoğlu da, Türkçe Bilen Aranıyor adlı kitabında bu konuya ‘Halk dili ile ilim olmaz’ başlığı altında 40 sayfa ayırmıştır. 1954-60 ve1969-76 yılları arasında Türk Dil Kurumu başkanlığı yapmış olan Macit Gökberk, Avrupa kültür çevresine yönelmiş bulunan Türkiye’nin bu yönelişin bir gereği olarak Grekçe ve Latinceye de ısınması gerektiği görüşündedir. “Avrupa dillerini birbirine bağlayan bir köprü vardır: Bu da Grekçe ile Latincedir. Avrupa kültürünü taşıyan temellerden biri, Klasik Antikçağ’ın kültürün türlü alanlarında ortaya koymuş olduğu gerçekleştirmelerdir. Yeni Avrupa kültürü felsefesinin, biliminin, sanat ve edebiyatının kökleri, ilk örnekleri Greklerdedir; devlet ve hukuk yapısı Romalılardan gelir. Greklerle Romalıların yaratmış oldukları kültür içeriklerini dile getiren terimler sistemini, ulusal kültürlerini bu yaratmalar üzerinde geliştirmiş olan yeni Avrupalı uluslar da benimsemişlerdir. Bu yüzden eski Grekçe ile Latince, ulusal dilleri bibirlerinden kopmuş olan Avrupalı aydınları yeniden birbirlerine bağlayan bir bağ kurmuştur. İşte, kendi öz formlarını bulmak yanında, Antik temel, Avrupa dillerinin ikinci karakteristiğidir. Türkçe, Avrupa kültür çevresi içinde biçimlenirken, bu ölçüden de kaçınamaz ve kaçınamayacaktır da.”

2.2. Latin Harfleri

Harf Devrimi ile Latin alfabesine geçilmesinin Batı kaynaklı kelimelerin artışına dolaylı yollardan etkisi olmuştur. Bu harflerle basılmış eserler arasında dili çok sade olanlar da vardır. Ancak eski eserlerin yeni yazıya aktarılmaması ve yeni eserlerde de yabancı kelimelerin oranında artışlar gözlenmesi Batı kaynaklı kelimelerin artış eğilimi pekiştirmiştir.

Heyd'e (1954) göre "Latin alfabesinin kabulü, Batı edebiyatından yapılan çok sayıda tercüme ve toplumda yabancı dilleri bilenlerin artışı bu İstilâyı kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır." Aksoy (1973), "Yeni yazı, Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçede yaşama olanaklarını kısıtladı ve dil devrimi için en güçlü ortamı hazırladı" demektedir. Eski harflerle yazılması zor olan Batı kaynaklı kelimeler ise daha kolay yazılır hale gelmiş olmaktadır. Yakup Kadri'ye göre, yazı devriminin en önemli rolü, eski kültüre ait eserlerle bağlantının kesilmesidir. 1928'de yazdığı bir makalede şunları ifade etmektedir: "Kimileri Arap harflerini bırakırsak eski ulusal edebî eserlerimize veda ederiz, demişlerdi. İşte bu sebepledir ki yazı devrimi gerekiyordu. Yeni yazı, yeni bir dünyanın anahtarı olacak, köhne düşünceler yok edilerek Hümanizm kaynaklarına ve yaşama sevincine ulaşılacaktı. Eski kültür eserlerinin yeni Türk nesilleri açısından hiçbir değeri de yoktu ve kısacası eski eserleri yeni yazıya çevirmeye gerek de yoktu." Arap harfleriyle basılmış eserleri yeni nesiller okuyamayacağından dil yönünden kıstas ve örnek teşkil edecek metinler de bulunmayacaktır. Eski eserlerin yeni yazıya çevrilmesi ayrıca hem çok masraflı hem de zaman isteyen bir iştir.

Alfabe değişikliğinin dile yapacağı etkiler üzerine o dönemin Batı basını ve bilim adamları ileriye yönelik tahminlerde bulunmuşlardır. Dış dünyada yazı devriminin yankılarına eserinde 53 sayfa yer ayıran Şimşir (1992), 14 yabancı ülke basınından örnekler vermektedir. Bunlar arasında Londra'da çıkan Observer gazetesi, The Economist dergisi, İtalya'da çıkan Piccollo della Sera gazetesi ve Marsilya'da çıkan Le Petit Marseillais gazetesi gibi yayın organlarının yorumları yer almaktadır. Görüşleri aktarılanlar arasında arasında, İngiliz tarihçisi Arnold J. Toynbee, Oryantalist İngiliz profesör E. Denison Ross, Léon Bancal gibi yazarlar vardır.

2.3. Batı Kültür ve Medeniyet Kurumları

Batı medeniyeti bütün kurumlarıyla birlikte ülkemize taşınmak istenmiştir. Batı'yı görenler ve tanıyanlar bu dünyaya ait kurumları ülkemize taşıma heves ve heyecanı içindedirler. Böylece tiyatro, opera, bale ve sinema ile farklı zevkler ve düşünceler, yeni fikir, sanat ve edebiyat akımları ülkemize gelmektedir. Girdiğimiz yeni medeniyet dünyasının kurum ve kavramlarını taşıyan yeni dil, artık hayatın her alanında varlığını duyurmaktadır. Batıdaki fikir ve siyaset akımları da bizde geniş yankılar bulmaktadır. Fransız İhtilali'nin heyecanını içlerinde duyan gençler, bu fikirleri yaymakta, bunu yaparken Fransızca deyimleri kullanmakta ve bazen doğrudan doğruya bu dildeki metinlere baş vurmaktadırlar.

3. Yabancı Ülkelere Duyulan İlgi

Evliya Çelebi, on yedinci yüzyıla ait bir kaynak olan Seyahatnamesi'nde, gördüğü birçok eşyanın ismini, kişi unvanlarını, gemicilik ve şehircilik terimlerini nakletmiştir. Bu arada yabancı dille konuşmaların veya şiirlerin yer aldığı parçalar da vardır. Seyahatname'deki Almanca, Yunanca, Macarca, İtalyanca, Romence, Slavca ve diğer dillere ait kelimelerin bir dökümü Dankoff'ta (1991) bulunabilir. Osmanlı Devleti'nin güçlü dönemlerinde diğer ülkeler hakkında, siyasi ve askeri amaçlara cevap verecek kadar bir bilginin varlığı yeterli görülmekte ve oralardaki hayatın birçok yönüne kayıtsız kalınmaktaydı. Osmanlı için Batı, Avrupa demekti. Bu dünyaya karşı duyulan merak ve ilgi ise ancak gerileme döneminde başladı. Bu dönemde basılan sefaretnamelerin aydınlar arasında geniş bir ilgi uyandırması, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin sefaretnamesinin 1840 ile 1872 yılları arasında beş baskı yapmasından da anlaşılabilir. Avrupa seyahatnameleri yanında, bu ülkeleri anlatan eserler de hayli merak uyandırmıştır. Batı dillerinden çok sayıda eser, özellikle roman dilimize çevrilmiştir. Telif eserlerde ise, Osmanlı toplum yapısı, yeni edebi

türler için uygun ve çekici konuların bazen İstanbul'un gayrimüslim semtlerinde, bazen de Avrupa şehirlerinde aranmasını gerektirmiştir. Yabancı bir yazardan adapte hissini veren bu eserlerin daha fazla yabancı kelime kullanımına yol açtığı açıktır. Ahmet Mithat Efendi'nin Demir Bey ve Hasan Mellah romanları bu durumun örnekleridir. Günümüzde artarak devam eden bu ilgi dolayısıyle birçok bölümü yabancı mekânlarda geçen veya kahramanları yabancı olan eserlere sıklıkla rastlanmaktadır. Basın yayın organlarında Batı'yla ilgili aktüel konular büyük yer kaplamakta, bu yolla pek çok kelime dilimize taşınmış olmaktadır.

4. Yabancı Ülkelerde Yaşama ve Oralara Yapılan Yolculuklar

Yirminci yüzyılın belirgin özelliklerinden birisi, ülkeler arası yolculukların ve değişik memleketlere yerleşmelerin artmasıdır. Amerika ve Avustralya gibi kitleler halinde göçmen çeken kıtaların keşfinden sonra belki en büyük çaplı yer değiştirmeyi, günümüzde çalışma, eğitim ve gezi amacıyla yapılan yolculuklar teşkil etmektedir. Asrın ortalarına kadar, ülke dışına çıkmış insanlarımız parmakla gösterilirken günümüzde yurt dışına gitmiş bir yakını olmayan aile yok gibidir. Osmanlı döneminde eğitim için Avrupa'ya çok sınırlı sayıda öğrenci gönderilmişti. Günümüzde devlet, özel kuruluşlar veya yabancı ülkelerin verdiği burslarla, yahut kendi imkânlarıyla çok sayıda öğrencimiz Batı ülkelerine gitmekte, bunlardan bir kısmı oralarda iş bulup uzun süreler çalışmakta veya yerleşmektedir. Avrupa ülkelerinde 1950'lerde başlayan işçi talebi, 1980'lerde gelişen yurt dışı müteahhitlik hizmetleri, her yaş ve eğitim seviyesinden birçok vatandaşımızın yurt dışı tecrübesi edinerek az veya çok bir yabancı dille tanışmasını sağlamıştır. Kısa süreli de olsa gezi amaçlı yurt dışı yolculuklarının da bu yönde etkileri olmuştur.

Birçok kişi için, yabancı ülkede yaşamış olmak, başlı başına bir övünç kaynağıdır. Bazı kişiler, bir yabancı dilden sadece birkaç cümle dahi bilseler

gösteriş yapmaktan geri durmazlar. Hele karşıdakinin yabancı dil bilmemesi bu kişilerin üstünlük duygularını daha da arttırmaktadır. Yurt dışında bulunanlar veya okuyanlar ya kolaylarına geldiği için veya gösteriş amacıyla yazılarına ve özellikle de konuşmalarına yabancı kelimeler katmışlardır. Bu tavır giderek vasat aydın veya okur yazarlarda da bir gösteriş aracı olarak yaygınlık kazanmıştır. Batı dillerini bilmek, alafrangalığın rağbet bulmasıyla tek başına yeterli bir meziyet sayılmaya başlamıştır. Yabancı ülkelerde eğitilenler, kendilerinde bir ayrıcalık görmektedirler. Kendilerine güvenleri tamdır. Herkesten saygı ve itaat beklemektedirler. Bazen de kendileri isim ve terim icat etmektedirler

Kelimeler, gücünü yabancı kökten almaktadır. 1950'lerden itibaren çalışmak ve eğitim amacıyla her geçen yıl artan sayıda vatandaşımız Almanya, Fransa, İngiltere, Belçika, Avustralya ve Amerika'ya gitmektedir. Bunların bir kısmı o ülkelere yerleşmiştir. Gittikleri ülkenin dilini öğrenen bu kişiler aracılığıyla da bazı kelimeler Türkçeye geçmiştir. Bu geçiş daha çok sözlü anlatım yoluyla ve o kişilerin akraba ve yakın çevresi aracılığıyla olmaktadır. Ancak bu ülkelerdeki Türklerin kendi aralarındaki konuşmalarında küçümsenmeyecek bir oranda yabancı kelime kullandıkları bilinmektedir. Bu yolla dilimizde meydana gelen yabancılaşma ileride daha belirgin bir şekilde hissedilecektir. Ayrıca yabancı kelimelerin yaygınlaşmasının, onları kullananların toplum içindeki sosyal mevkileri ile bağlantılı olduğu da bir gerçektir.

Yabancı ülkelerde yaşayanlar iki dili karıştırırlar. Bu durum istek dışıdır. Almanya'daki Türklerin hayatını konu alan pek çok yazarımız vardır. Bunlar arasında Yüksel Pazarkaya ve Nevzat Üstün ilk temsilcilerdir. Daha sonraları Bekir Yıldız, Abbas Sayar, Tarık Dursun Kakınç, Adalet Ağaoğlu, Vasıf Öngören, Fakir Baykurt, Haldun Taner ve Aysel Özakın sayılabilir. Almanya'da yetişmiş olan ikinci ve üçüncü kuşaklardan ise

Almanca yazanlar da çıkmaya başlamıştır. Baypınar (2000) bu yazarlarımızdan birçoğunu incelemiş ve eserlerini bir antolojide toplamıştır.

5. Alafrangalık Modası ve Batı Tarzı Yaşama Özentisi

Batı medeneniyeti ölçülerine uymak her şeyden önce pozitif düşünceyi elde etmekten geçer. Bu ise, dünyaya bakışta, olayları yorumlamada ilim yaklaşımının edinilmesini gerektirir ki hiç de kolay olmayan, büyük emek ve zahmet isteyen bitip tükenmez sabırlı çalışmaların bir meyvesidir. Kolaycı bir yaklaşım olan alafrangalık ise hiçbir emek ve ceht harcamadan kısa yoldan Batılılaşmayı hedef edinmiştir. Kütüphaneler dolusu tercüme ciddi bir şekilde okunmamakta, uzun tahsil hayatı boyunca görülen müsbet ilim dersleri hazmedilmeden kalmakta ve insanlarımıza üretici, analiz edici bir düşünce yeteneği kazandırmamaktadır. Buna karşılık daha kolay ve şekilci bir yol olarak alafrangalık yayılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaygınlaşan alafrangalık akımı hayatın her sahnesinde değişimlere yol açmıştır. İlk dönem romanlarındaki alafranga tipler üzerine toplu bir yorum Balcı (2000) tarafından yapılmıştır. Bu tiplere, Ahmet Mithat Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem, Hüseyin Rahmi Gürpınar, ve Halit Ziya Uşaklıgil gibi yazarlarımızda sıkça rastlanmaktadır. Kendilerini topluma yön vermekle görevli sayan ilk romancılarımızın, çoğu zaman yerdikleri ve gülünç durumlara düşürdükleri bu tipler, daha sonraki dönemlerde pek fazla yadırganmayan, hatta özenilen kişiler haline gelmişlerdir. Yaşayış tarzına yansıyan bu değişimler eski birçok mesleği de gözden düşürmüş, işyerleri ve binalar anlamını yitirmiştir. Bizde, Batı'dan alınan yeni icat ve araçlar, o ülkelerde olduğu gibi, sadece ihtiyaçları karşılayan ve kullanılan birer eşya olmayıp, birçoğumuz için, asıl anlamlarının üzerinde bir değer ifade etmektedir. Bunlar, yeni bir medeniyete geçmiş olmanın sembolleri ve birer itibar işaretidir.

Avrupai davranmasını beceremeyenler, alafranga kesim tarafından şiddetle kınanmaktadır: Zaman zaman alafrangalık hevesi şarka ait herşeyin inkârına kadar varmaktadır. Kendini inkâr etmeye varan bu hayranlık sadece Türkiye'deki aydınlara has değildir. Azerbaycan'ın ünlü mizah şairi Mirze Elekber Sabir'in Hophopname'sindeki Ürefa Marşı, aynı havanın orada da esmiş olduğunu göstermektedir. Son yıllarda Avrupalılaşma, yerini Amerikalılaşmaya bırakmıştır. Henüz yazılı edebiyata tam yansımayan bu akımın etkisi, daha çok televizyon, radyo ve basında, bazı gençler arasında ve çarşı-pazarda hissedilmektedir.

6. Yabancı Dil Eğitimi ve Yabancı Dille Eğitim

Bu başlık altında üç ayrı husus ele alınmalıdır. Bunlardan ilki ülke içinde yabancıların etkin idareci ve eğitici rolleri üstlenmesidir. İkinci olarak eğitimde Batı dillerinin müfredata alınması ve hatta bu dillerde eğitime geçilmesidir. Üçüncü olarak da Avrupa ve Amerika'ya gittikçe artan sayılarda öğrenci gönderilmesidir.

Batılılaşma hareketleri ile birlikte, yabancılar bazı resmi kuruluşlarda danışman olarak görev almaya ve birçok eğitim kurumunda ders vermeğe başlamışlardır. Ayrıca, eğitim kurumlarının öğretim ve yönetim kadrosunda, Avrupa'da yetişmiş olan hocalara öncelik verilmiştir. 1856 Islahat Fermanı'yla eğitim alanında Müslim ve gayrimüslim tebaa eşit hale gelmiştir. 1868 tarihinde Fransız tesiriyle açılan Galatasaray Sultanisi'nde Fransız liseleri model alınmış, Fransızca eğitim verilmeğe başlanmıştır. Burada çoğunluğu teşkil eden Fransızlar yanında, İngiliz, İtalyan, Rum ve Ermeni öğretmenler de bulunmaktaydı. 1913/1914 öğretim yılında İstanbul'da kız öğrenciler için bir İnas Sultanisi kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında İmparatorluktaki sultanilerin sayısı elliyi bulmuştur (Yolalıcı, 1999). Bazı askerî okullarda eğitim ve programlarda Avrupa okulları esas alınmıştı. 1836'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de

eğitim Fransızca olarak yapılmaktaydı. 1834'te açılan Mekteb-i Harbiye'nin öğretim kadrosu öğrenimini Avrupa'da görenler ve Mühendishane öğretmenleri arasından seçilmekteydi. 1847'de okula Fransızca dersleri konmuş ve öğretim kadrosu Avrupa'dan getirilen yabancı hocalarla desteklenmiştir. 1884 yılında Almanya'dan Von der Goltz Paşa Askeri Okullar Müfettişi olarak getirilmiş ve mezunlar Almanya'da staja gönderilmiştir. Askerî Baytar Mektebi'nin kadrosu 1896'da Avrupa'da yetişen elemanlarla takviye edilmiştir. Sivil okullarda da yabancı dil eğitimine önem verilmiştir. Mekteb-i Mülkiye'de 1883 yılında Fransızca öğreten Lisan Mektebi açılmıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra okulun programında İngilizce ve Almanca mecburi ders haline getirilmiştir. 1880 yılında açılan Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin müdürlüğüne, sonradan Müslüman olmuş Avusturya asıllı Mehmet Emin Efendi tayin edilmiştir. Bu zat Avrupa'da eğitim görmüş olup, Almanca, Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Diğer yüksek okullar yanında orta dereceli okullardan bir kısmına da yabancı diller konmuştur. Mesela Hamidiye Ticaret Mektebi'nde bir yabancı dil hazırlık sınıfı bulunmaktadır. Böylece eğitim görmüş kişiler arasında yabancı dil ve kültürlere aşina olanların sayısı artmış, dilimize pek çok Batı kaynaklı kelime taşınmıştır. Kocabaşoğlu (1999) ondokuzuncu asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda, ilkokullar, ortaokul ve liseler, ilahiyat, ve kolejler olmak üzere dört grup altında toplanan Amerikan okullarına ait bilgi vermektedir. Buna göre 1840 yılında 6 olan toplam okul sayısı 1900'de 417'ye, öğrenci sayısı ise aynı dönemde 84'ten 17556'ya çıkmıştır. Cumhuriyet döneminde de yabancı dille eğitim yaygınlaşarak devam etmiş ve orta dereceli okullara kadar inmiştir. Osmanlıların son döneminde başlayan bir modayla bazı ailelerde yabancı dil eğitimi okul çağından önce başlamaktadır. Tutulan mürebbiyeler veya dadılardan çocuklar yabancı dili küçük yaşta kapmaktadırlar. Osmanlı'nın

son dönemlerinde verilen bazı haklardan faydalanan azınlıklar, Rum, Ermeni ve Yahudi okullarını açmışlardı. Bu okullara Türk ve Müslüman çocukları da devam edebilmekte idiler. Buralarda azınlık dillerine ek olarak Fransızca, İngilizce ve İtalyanca gibi Batı dillerini de okutulmakta idi. Tüccar, diplomat ve öğretmen gibi meslekleri dolayısıyla ülkemize Avrupa'dan ülkemize gelen yabancıların oluşturduğu topluluklar da yalnız kendi çocuklarının eğitimi için Katolik ve Protestan olmak üzere iki grup halinde özel okullar kurmuşlardı. Bu okullardaki eğitimin üstün niteliğinin farkına varılması sonucu bu okullara çok sayıda Türk ve Müslüman çocuk girdi. Bunların oranı 1890'da %15 iken 1911'de %56'ya, 1926'da %51'e 1939'da %76'ya ulaşmıştır (Ergin, 1977).

Sinanoğlu (1994) Uluslararası bilim-ulusal eğitim dili başlığı altında yabancı dille yapılan eğitime karşı şiddetle karşı çıkmaktadır. Gene aynı bilim adamımız son yıllarda ana okullara kadar inen yabancı dille eğitimin dilimizi nasıl tehdit altına aldığını ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır (Sinanoğlu, 2000). Toy (1988), Kilittaşı romanında Galatasaray, Saint Joseph ve Talas gibi yabancı okullarda eğitim görmüş olanların toplum içinde kazandıkları itibarı canlı ifadelerle anlatır.

Bir dile yabancı kelime giriş mekânizmasını inceleyen Haugen (1972), böyle bir alışveriş için bu iki dili de belli ölçüde bilen bir grubun var olması gerektiğine işaret etmiştir. İki dilliler, bazen bilinçli bazen de farkında olmadan yabancı kelimeleri dile sokmaktadırlar. Bu kişiler bazen fikirlerini ifade için Türkçeyi kâfi görmemekte ve iki dili karıştırmaktadır. Birden fazla dil bilenlerin bazen irade dışı olarak bu diller arasında kaydıkları da görülür. Bilgilerini bir yabancı dil aracılığıyla öğrenenler çoğu zaman gösteriş amacı gütmeden, sadece kavramların kafalarındaki karşılığı o dilden olduğu için yabancı kelimeler kullanabilirler. Öğrenci veya bilim adamı her okuduğunu kendi anadiline çevirerek öğrenme sürecini

yavaşlatmamak için kavramların yabancı karşılıklarını aklında tutmuş olmaktadır.

7. Argo Yoluyla Yabancılaşma

Her toplumda bazı mesleki ve sosyal grupların kendi aralarında anlaşmalarını sağlayan özel kelimeler kullandıkları bilinmektedir. Yabancılarla yakın temasta olan halk, bazı kelimeleri gerçek anlamının dışında ve çoğu zaman da argo şeklinde dilimize sokmuştur. Rumeli demiryollarında çalışan Alman kontrolcülerin "tamam!" anlamına makiniste bağırdıkları "fertik" sözünden "fertiği çekmek" argosu türetilmiştir. Film artisti Clark Gable gibi bakmaya Klark çekmek denmiştir. İngilizce pinpon kelimesi, yaşlı anlamına, Fransızca espiyon kelimesi, 'ispiyon' şekline sokularak ihbarcı, müzevir anlamına kullanılmıştır. Bu duruma daha çok ayak takımı ve külhanbeyler arasında rastlanmaktadır.

Meyhane, kumarhane, bar ve batakhanelerin birçoğu azınlıklar tarafından işletildiğinden buraların müdavimleri de onlardan birçok kelime almıştır. Dilimize argo yoluyla giren veya argoda anlam değiştiren Batı kaynaklı kelimeler, Devellioğlu (1945) sözlüğü üzerinde yaptığımız hesaba göre %45 Yunanca, %22 İtalyanca, %16 Fransızca, %8 Ermenice %4 İngilizceden gelmektedir. Bunun dışında, Rusça, Romence, İspanyolca ve Bulgarca olanlar da vardır

Kopuk ve külhanbeyi takımından kahramanların yer aldığı eserlerde bu tür yabancı kelimelere sıkça rastlanmaktadır. Bunlara, Hüseyin Rahmi'nin Dirilen İskelet, Tebessüm-i Elem; Ercüment Ekrem'in Meşhedi ile Devrialem, Kodaman, Beyaz Şemsiyeli; Mahmut Yesari'nin Çulluk; Orhan Kemal'in Murtaza, Küçücük, Gurbet Kuşları, Bir Filiz Vardı, Sokakların Çocuğu, Üç Kâğıtçı, Arkadaş Islıkları; Kemal Tahir'in Esir Şehrin İnsanları, Esir Şehrin Mahpusu; Aziz Nesin'in Kadın olan Erkeğin Hatıraları, Gol Kralı, Yaşar ne Yaşar ne Yaşamaz, Tek Yol; Atilla İlhan'ın

Zenciler Birbirine Benzemez, Fena Halde Leman; Rıfat Ilgaz'ın Hababam Sınıfı, Osman Cemal Kaygılı'nın Çingeneler, Pembe Maşlahlı Hanım, Harp Zengininin Gelini, Eski Çapkın Anlatıyor; Aka Gündüz'ün Tank-Tango ve Bir Şoförün Gizli Defteri romanları örnek verilebilir.

8. İdeolojik Akımların Doğurduğu Hava

Ülkemizde dil konusundaki görüşler ideolojik kutuplaşmanın bir göstergesi olmuştur. Hepçilingirler (2000), "Kimileri İngilizce sözcük kullanmaya meraklıdır, kimileri Arapça, Farsça. Çünkü seçtikleri sözcükler, insanların yalnız düşüncelerini, kişiliklerini değil, dünya görüşlerini de açıklar. Birçok kişi bunu bildiği için kendi dünya görüşüne uygun sözcük kullanmaya çaba gösterir." demektedir. Ülkemizde uzun zamandan beri süren ve bir ara neredeyse bir iç savaşa yaklaşan kutuplaşma, yıkıcı sonuçlarını dilimiz üzerinde de göstermiştir. Öyle ki, kullanılan kelimelere dayanan ayrımcılıklar, her alanda kendini göstermiştir. Kişilerin hangi kampın üyesi oldukları kullandıkları kelimelerden anlaşılır hale gelince, bulundukları ortama aykırı düşmek veya ideolojik damga yemek istemeyenler öz Türkçe veya Arapça-Farsça kelimeler yerine Batı kaynaklı kelimeleri tercih eder hale gelmişlerdir. Böylece, mesele veya sorun yerine problem, amil veya etken yerine faktör, nazari veya kuramsal yerine teorik, evsaf veya nitelik yerine kalite, faraziye veya sayıltı yerine hipotez, hareketli veya devingen yerine dinamik, teşkilat veya örgüt yerine organizasyon… demek daha uygun sayılmıştır. Sinanoğlu (1998) Türk ve Türkçe düşmanlığını Batı'nın bir tuzağı olarak görmektedir: Suni bir bölünme sonunda Osmanlıcacılık-öz Türkçecilik çekişmesi, sağ-sol kavgası, hatta kişisel husumetler işe karışmıştır. Tasfiyecilik bir yandan geçmişe duyulan bir düşmanlığa dönüşürken, buna gösterilen tepki, dilin kurallarına uygun ve güzel dahi olsa her yeni kelimeye karşı koyma halini almıştır. Son zanmanlarda ise bir kesim, Müslümanlık adına Türk ve Türkçe

laflarına karşı bir tavır takındı. Bu karmaşa içinde sinsi bir el okullardan Türkçe ile eğitim, hatta Türk Edebiyatı derslerini kaldırıyor, Türkçe bilimsel yayınları yok ediyor, yerine sadece İngilizceyi sokuyordu.

Alev Alatlı'nın, Nuke Türkiye romanında dil konusu adeta bağımsız bir makale şeklinde ele alınarak incelenmiştir. Fransızca ve İngilizce kelimelerin artarak kullanılması iki sebebe bağlanmaktadır: "Birincisi, Türkler, kendilerini Batı medeniyetine adadılar. Tıpkı atalarının kendilerini adadıkları İslam medeniyetinin dillerini kullandıkları gibi, onlar da Batı medeniyetinin dillerini kullanıyorlar. İkinci neden, daha saklı bir neden. Türkler, çevreden duydukları Arapça ve Farsça kelimelerin umarsız biçimde demode kelimeler olduğu duygusuyla büyürler, ama seslerini veya şekillerini beğenmedikleri için veya anlatmak istediklerini tam ifade etmediği için yeni kelimeleri kullanmayı da içlerine sindiremezler." Bir araştırma yapmak üzere Cord Vakfı aracılığı ile yurdumuzda bir fakülteye gelen David Pavloviç, insanların siyasi görüşlerinin tercih ettikleri kelimeler dolayısıyla nasıl teşhis edildiğini görünce dehşete kapılmaktadır. Siyasi tercihleri ne olursa olsun, anket uyguladığı bütün öğrenciler; bir yazarın sadece kullandığı kelimelere bakarak; onun, kadın erkek ilişkileri, din, milliyetçilik, evrensellik gibi, paragraflarda yer almayan konularda bile ne düşündüğünü kestirebilmektedirler.

9. Üsluba Yönelik Kullanım

Yabancı kelimeler bir üslup aracı olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan üç ayrı yaklaşım sayılabilir:

* Bunlardan ilki yabancı kelimelerin ahenk ve ses özelliklerinin çarpıcı etkisidir.

* İkinci olarak ahengi bozan tekrardan (ıtnaptan) kaçınmanın bir aracı olarak yabancı sözlerin kullanılmasıdır.

* Üçüncü bir kullanım ise ifadeye kuvvet katmak için aynı kavramın değişik dillerde tekrarıdır.

İlk kullanımda yabancı kelimelerin kulağa hitap eden tırmalayıcı veya ahenkli ses özelliğindeki çarpıcılık esas alınmaktadır. Burada yabancı kelimeler, düzgün ve durgun giden tek düze bir metin içerisinde aniden yükselen sivriltiler gibi dikkat çekmektedir. Bazen yazarlar, zor ifade edilen hisler ve tasvirler için de böyle bir etkiyi araya sokmaktadırlar. Bu kullanımda bir yabancı kelime ne kadar alışılmadık, haşin ve Türkçenin ses yapısına ne derece aykırı ise muhatap üzerinde o oranda etkili olmaktadır. Televizyonlarımızın kavga kokan açık oturumları veya tartışma programlarında, TBMM kürsüsünde, miting meydanları ya da gazete sütunlarında hasımlarını, adeta kafalarına vurdukları bu tokmak gibi kelimelerle şaşkına çevirenlere sık sık rastlamaktayız.

Öz Türkçe kelimelerin çirkin olduğu yönünde bir tenkidi cevaplayan Aksoy (1973), bazı Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı kelimelerin daha çirkin olduğunu belirterek bunların neden yadırganmadığını soruyor: “Söylenmeleri Türkler için çok güç olan, çirkin ses taşıyan dilimize girmiş Batı kaynaklı sözcüklere karşı da bu yönde direnme gösterilmiyor: Transkripsiyon, fotokopi, konfeksiyon, ekspozisyon, gardenparti, portmanto, troleybüs, meteoroloji, katalog, kokteyl… gibi sözcüklerin çirkinliğinden söz eden yok. Gonk sözcüğünü kibar bulanların, konuk sözcüğünü kaba, çirkin bulmaları hangi ölçüye sığar?” Bu sorunun cevabı gayet açıktır. Batı kelimelerinin söylenme güçlüğü ve dilimizin kurallarına aykırılığı, umulanın aksine onlara güç katmakta, onları yazı ve konuşma içinde daha etkili hale getirmekte, muhatabı sendeletmekte ve ezmektedir.

İkinci olarak ahengi bozan tekrardan (ıtnaptan) kaçınmanın bir aracı olarak yabancı sözlerin kullanılmasıdır. Bu kullanıma bir örnek olarak Sevinç Çokum’un Karanlığa Direnen Dünya romanından aşağıdaki parça

verilebilir (Sf. 10-11). Burada ‘remz’ sözünün üç yerde tekrarlanması sembol ve işaret kelimeleriyle önlenmiştir: “Babam köylü veya rençber değil, esnaftan biri olmanın remzi saydığı kasketini sever, gariptir ama, sadece şehirliliğin sembolü kravatı da kabullenebilirdi. Oysa bu ikisi bir arada olamazdı, (olamaz diye düşünmenin de nereden kaynaklandığını bilemiyorum) bu ikisi birbirine zıt şeylerdi ve biri köylülüğün, diğeri şehirliliğin işareti olduğundan, çobanın takım elbiseyle davar gütmesi kadar tuhaf karşılanabilirdi.”

Üçüncü bir kullanım ise ifadeye kuvvet katmak için aynı kavramın değişik dillerde tekrarıdır:

“Ne kadar tanınmış bir adam, diye söylendi, bu eski ailelerin hali başka… ‘prestij’leri, itibarları var.” (Refik Halit Karay, 2000 Yılın Sevgilisi, Sf. 70).

Romancı meşhur Safo’nun çektiği hastalık ‘Daüssıla-Nostalgie’den başka birşey değildi, demeye getiriyor ve Safiye Sultan’ın o yurtsama, sıla özlemi nöbetlerini yaz akşamlarına özgü bir dinginlik içinde yazıyordu (Selim İleri, Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın, Sf. 233).

10. Sadeleştirme Akımının Getirdiği Yönelimler

Türkçenin sadeleştirilmesini amaçlayan çalışmalar, Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığı altında ezilen dilimizi kurtararak kendi kaynak ve kurallarına döndürmek gibi haklı bir gerekçeden hareket etmiştir. Şarklılıktan kurtulma ve modernleşme heyecanı içinde daha çok Doğu dillerinin hedefte tutulması sonucu Batı’dan gelen kelimeler üzerine gerektiği gibi gidilememiştir. Burada, Batılı olan herşeyin iyi ve değerli olduğu yönünde bir eğilime yol açan eziklik duygusunun rolü de inkâr edilemez. Sadeleştirme hareketinin Batı kaynaklı kelimelere gücü yetmeyince gözden düşmüş birçok eski kelimenin yerini bunlar doldurmuştur. Lewis (1999) “Yabancılaşmaktan bir dereceye kadar dil

devrimi sorumlu tutulabilir: Yaşlı kişiler dudaklarına gelen bir kelimenin anlaşılamayacağının farkına varırlar, fakat yeni kelimelerle bunu doğru bir biçimde nasıl karşılayacaklarından da emin değillerdir. Dolayısiyle anlamı daha kesin olan yabancı bir kelimeye başvururlar. Diğer bir grup da profesyonel kişilerdir. Bunlar anlamı apaçık karşılıkları yeterince teknik bulmazlar. Mesela bir doktor besleme kelimesini uygun bulmayıp bunu nütrisyon diye düzeltme ihtiyacı duymaktadır."

Gökberk (1997), Anayasa dili hakkında 1952'de yazdığı bir yazıda; ayrıldığımız bir kültür çevresinin dünya görüşü çerçevesinde biçimlenmiş olan Osmanlıcanın artık yeni hayat duygumuzu karşılayamayan bir alet olduğunu, bu dilin kendisini besleyen kaynaklardan kopmuş bulunduğunu, bütün ikmal yollarının kesilmiş olduğunu belirtmektedir. "Bu yüzden kendi ölçüleriyle yaratıcılığı kalmamıştır. Ayakta durmak gücünü bile artık kendisinde bulamamaktadır. Avrupa dillerinin seli karşısında boyuna gerilemesi bunun en açık belirtisidir. Anayasa dilini Osmanlıcaya döndürmek isterken son zamanlarda dilimize sokulan şu sözcükler bakın: Konsey, asamble, delege, pakt, parti, antidemokratik vb. Bu çeşit sözcükler de dilimize kolayca sokulabiliyor, çünkü Türk aydınının tarihî diyebileceğimiz bir alışkanlığından rahatça yararlanıyorlar. Yüzyıllarca anadilini kültür dili olarak kullanmamış bir topluluğun okur yazarları, kendi dil değerleriyle olgun bir kültür dili kurulabileceğine inanmamaktadır. Bu inanmama bugünkü Türk aydınının geçmişten yüklendiği köstekleyici bir iç-düğümüdür."

Sadeleştirme akımını değerlendiren Heyd (1954), Batı kaynaklı kelimelere karşı gerekli duyarlılığın gösterilemediğini belirtmektedir: "Genel olarak söylenecek olursa, Kurum şimdiye kadar Türkçedeki Avrupalı kelimeler probleminden pek tasalanmamıştır. 1933'te halkın Türkçe karşılıklar bulması istenen yabancı kelime listelerinde sadece

Arapça ve Farsça kaynaklı olanlar yer almıştır. Cep Kılavuzu ve Sade Türkçe Kılavuzu'na çok az Batılı kelime dahil edilmiştir.

Tam aksine, Kurum modern Türkçedeki Avrupalı kelimeleri bazı hallerde kasıtlı olarak arttırmıştır. Cep Kılavuzu'nda pek çok Arapça ve Farsça ödünç kelimeler Batı dillerinden alınanlarla değiştirilmiştir. Kâtip için sekreter, müdir için direktör, nazariye için teori ve timsal için sembol kullanılması bunun örnekleridir. Kurumun Genel Sekreteri olan İ. N. Dilmen, 1935'te yetkili kişi sıfatıyla bu politikanın açıklamasını yapmıştır. O, Kâtip, müdir (müdür) ve diğer kelimelerin eski devre ait döküntüler olduğunu söylemiştir. Türklerin Batı medeniyetini bir bütün halinde benimsedikleri bir dönemde bu gibi terimlerin Batılı karşılıklarının tercih edilmesi gerekmektedir." Heyd ayrıca Batı kaynaklı kelimelerin çoğunun sadece genel yapıda bazı kavramlara tek tek karşılık geldiğini, bunların türetmeler yoluyla Türkçe içinde aileler oluşturmadığını ve bu yüzden de pek önemli bir tehlike sayılmadığını ifade etmiştir.

Kelime seçimi yaparken çoğu yazar ve aydının yabancı karşılıklardan yana tavır koyması dilimizi bu günlere getirmiştir. Kelimeler birtakım hatıra ve duyguları da çağrıştırdıkları için ayakta kalırlar. Yeni karşılıklar henüz his, heyecan ve düşünce hayatımızda gerekli destek zeminini bulamadığından, özenilen bir medeniyetin malı olan Batı kelimeleri, modernlik havaları sayesinde rağbet bulmaya başlamışlardır. Bazı kelimelerin karşılıkları ise ya türetilmemiş veya hiç yaygınlaşmamıştır. Gerek daha önce var olan Türkçe karşılıkların, gerekse türetilenlerin yerleşmemesi sonucu, sarsılan Arapça ve Farsçalarının yerine geçen Batı kaynaklı kelimelere Danişmend (1981 a, b), 250 kadar örnek göstermektedir.

Özerkan (1997), aşırı ve isabetsiz özleştirmenin yabancılaşmaya zemin hazırlayacağını ifade etmektedir: "Fazla yabancı sözcük kullanımı seçkin

dili ve halk dili ayrımını keskinleştirmektedir. Burada dikkati çeken diğer bir eğilim, öztürkçecilik adı altında aşırı anlaşılmaz sözcükler kullanılması ya da anlamı iyi tanımlanmamış sözcüklerin suni şekilde yanyana getirilerek ortaya yine yabancı metinlere benzeyen garip bir dil çıkarılmasıdır. Dilde hasarı oluşturan durumu engellemenin yollarından biri, yeni sözcüklerin halka iyi tanıtılmasıdır. Diğer bir olumsuzluk da, yeni sözcüklerin özensiz olarak yapılabilmesidir." Yazar bunlara örnek olarak uçaktaki First class yerine birinci orun; business class karşılığı işlik orun; economy class için de hesaplı orun kelimelerinin teklif edilmesini göstermektedir. Bu gibi karşılıklar tutunamayacağı için yabancılaşma devam edecektir.

Sadeleşme akımının yol açtığı yabancılaşmanın bir diğer yönü ise kelimelerin etimolojisi hakkındaki bilgisizliğimizdir. Prof. Dr. Hasan Eren, hazırladığı etimoloji sözlüğünün önsözünde, sadeleştirme akımı sırasında bilgi noksanlığından dolayı, farkında olmadan yabancı kelimelerin dilimize sokulduğunu belirtmektedir. "Sözlerin kökenini gözönünde tutmadığımız durumda, yabancı bir sözü dilimizden çıkarmak isterken başka bir yabancı sözü seçmek olasılığıyla karşılaşabiliriz." Eren, buna bir kısım örnekler de vermektedir: Arapça olduğu için atılan hudut yerine Rumca sınır, Arapça esas yerine Rumca temel getirilmiştir. Ziyafet yerine getirilen şölen Moğolca, hububata karşılık gelen tahıl ise gene Arapçadır. Çağ, öğe, tanık, ülke, üye gibi daha birçok örnek verilebilir (Eren, 1999. Sf. XX, XXI). Mahalli ağızlardan derlenen kelimeler arasında Rumca, Ermenice, Slavca, Arapça ve Farsça gibi kaynağı yabancı olanlar çoktur. Dankoff (1995), mahalli ağızlar üzerine yaptığı bir çalışmada yaygın bir biçimde kullanılan kelimelerden 2500 kadarının Ermenice olduğunu belirtmiştir. Eren (1995). de bu konuyu ele alarak Dankoff'un çalışması üzerinde ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır.

11. Bazı Meslek ve Sanatların Yabancılar veya Azınlıklar Tarafından İcra Edilmesi

Osmanlı Devleti, büyük bir imparatorluk olarak değişik ırk, dil ve dinden toplulukları bir araya, getirmiştir. Bu topluluklar içinde konumuz açısından en önemli olanlar, birçok yabancı kelimenin dilimize girmesine aracılık etmiş olan gayrimüslim azınlıklardır. Bunlardan bir kısmı fethedilen toprakların yerli halkıdır. Bir kısmı ise göçlerle imparatorluğa gelmişlerdir.

Azınlıkların Osmanlı Devleti'nde oynadığı rol üzerine birçok kaynakta ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Sonyel (1993), İmparatorluğun bütün tarihi boyunca azınlıkları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Shaw (1999) ve Shmuelevitz (1999) Osmanlı millet sistemi içinde Yahudi cemaatini; Özkaya (1984) ve Göksel (1984) Ermenileri; Eken (1999) Rumları ana hatlarıyla incelemektedir.

Dil üzerine en fazla etki yapan ise eğlence yerleridir. Meyhane, bar ve diğer birçok eğlence yeri işletmeciliği gayrimüslim azınlık veya yabancılar tarafından yürütülmüştür. Tiyatro, opera ve bale gibi yabancı eğlence yerleri özellikle devrin gençleri için çekicidir. Buralarda hem eğlenmekte hem de hayranlık duydukları Batı dillerini geliştiren bir kültür ortamı bulmaktadırlar:

12. Uluslararası ve Çok Uluslu Şirketler

Osmanlı döneminde Kapitülasyonlar aracılığıyla ülkede faaliyet gösteren yabancı şirketler ve kuruluşlar, kendi alanlarına ait kelimelerin dilimize girmesine aracılık etmişlerdir. Şimşir (1992) bu konuyu özlü bir şekilde incelemiştir: Tanzimat'la birlikte ülkede yayılmaya başlayan bankaların kökü Avrupa'dadır. Osmanlı Bankası bile 'Banque Ottomane'dır. Düyunu Umumiye, işlemlerini Fransızca yürütür. Uluslararası ulaştırmada kullanılan yazı Lâtin yazısıdır ve demiryollarını yapanlar, işletenler, kârını toplayanlar hep Avrupalıdır. Posta ve telgraf

işlerinde büyük ölçüde Fransızca ve Lâtin harfleri kullanılmaktadır. Damgalarda ve pullarda Fransızca kendini gösterir. Kırım Savaşı sırasında İstanbul, telgraf telleriyle Avrupa'ya bağlanır. Telgrafı getirenler, Türkçenin telgraf haberleşmesine uygun olmadığını ileri sürerek, Osmanlı Devleti'ne Fransızcayı telgraf dili olarak kabul ettirirler. Ancak Mustafa Efendi adlı hamiyetli bir Türkün Lâtin harflerine dayalı bir Mors alfabesi yapması sonucu telgraf dilinin Fransızca olarak ülkeye yayılması önlenmiş olur.

Son zamanlarda ise, dünya çapında yayılma eğilimi gösteren uluslararası şirketler, işyerlerinde daha çok İngilizce kullanmakta, bu dili bilen kişileri işe almaktadırlar. Gazetelerimizde artık çoğu İngilizce olmak üzere, Almanca veya Fransızca gibi yabancı dillerden iş ilanları sıkça görülmektedir.

Yabancı ülkelerde veya yabancı dillerde eğitim görenlerin bu firmalarda çalışma şansları yükselmektedir. Bu kişilerin işyerlerindeki ecnebilerle yabancı dilde konuşabilmeleri, diğer çalışanlar gözünde itibar kazanmalarına yol açmaktadır. Konuşmalarında çok sayıda yabancı söz geçmektedir. İki dilliliğin sağladığı kolaylıkla birçok terimi Türkçeye çevirme zahmetine katlanmadan yazılı ve sözlü ifadelerine katmaktadırlar.

13. İtibar ve İncelik İfadeleri

Batı kaynaklı kelimelerin kullanımıyla ilgili olarak bu başlık altında konuyu iki açıdan ele almak gerekir. Bunlardan ilki bu kelimelere atfedilen güç ve çekiciliktir. Bir zamanlar aşevi denen yerlerin daha sonra neden lokanta ve en sonunda da restoran veya restaurant olduğu bu özellikle açıklanabilir. İkincisi ise kaba, ayıp veya çirkin sayılan bazı kavram ve eşya için karşılık olarak seçilmeleri durumudur. Böylece daha nazik ve ince bir usluba varılmış olmaktadır. Yabancı kelimeler, işitenlerde güçlü etkiler uyandırmaktadır. Kendilerine şoför ismini uygun bulmayan şehirler arası

otobüs kaptanlarımızdan kaç tanesi, onları at arabacısı ile karıştıracak sürücü unvanını kabul edeceklerdir? Hele oto yarışçılarımız elbette anlı şanlı birer pilot olup hantal bir gemi yöneticisi olan kaptan sözünü kendilerine bir hakaret sayacaklardır. Özerkan (1977), Türkçede yapılan dil hatalarını incelediği çalışmasında, yabancı kelime kullanma özentisinin sebepleri üzerinde de durmaktadır:

"Dilini benzersiz ve ulaşılmaz kılma isteği, dilde henüz anlaşılamamış, tutunmamış yabancı kökenli sözcüklerle bezenmiş bir metni, gizemli, ulaşılmaz ve farklı hale getirme arzusu da dildeki bu çarpıklığı derinleştiren etkenlerden biridir." Özerkan, Nükleer Tıp, Jeodezi ve Fotografimetri, Reanimasyon, Travma, Konsültasyon kelimelerini örnek vererek: "Yukarıdaki meslek isimleri ya da tıp terimlerinin bazıları, Türkçede karşılığı bulunmasına rağmen yoğun olarak kullanılmaktadır. Karşılığı olmayanların da anlaşılır ve sâde sözcükler olmaması, fazlaca bir rahatsızlık yaratmamaktadır. Nükleer Tıp gibi ürkütücü ve soyutlayıcı bir isim, adı geçen 'gösteren'le ilgili, başka bir sözcük ya da kavram çağrıştırmadığından, 'gösterilen'den (sözü edilen konu, kavram, nesne) daha fazla anlam yüklenecek ve adeta bu ismin imgelediği gizemi arttıracaktır. Günümüzde, özellikle ticari alanda, marka ya da işletme adı olarak, yabancı sözcüklere rağbet edilmesi bu arayışlardan beslenen bir olgudur. Gösteren-gösterilen ilişkisinde, aradaki nedenli bağlantının ulaşılmaz ve anlaşılmaz oluşu, sözcük gerisinde çağrışım anlamları yüklenmesine ortam hazırlamaktadır. Bu yüzden anlamı hiç bilinmeyen bir ismin, metin gerisindeki çağrışım anlamı, 'modern, Batı ölçüsünde, çağdaş, ileri' ya da farklı diğer imgeler olabilmektedir. Burada ana amaç, isimlendirmek değil, "imaj" etkinliğine katkıda bulunmaktır."

İkinci kullanım olarak uslup inceliği sağlama hususu bütün dillerde var olan bir yaklaşımdır. DeBakey (1970), ilmi yazışmalarda tarafsız, kesin ve

açık ifade gerektiğini, burada bu kullanıma yer olmadığını belirten yazısında İngiliz dilindeki bu özelliğe örnekler vermektedir. Dili yumuşatma ve kişiler arasında eşitlik sağlama akımı cömert ve iltifatçı ifadelere yol açmıştır.

14. Kavram Farklarını Karşılama

Dillerin zenginleşerek ince kavram farklılıklarını ifade edecek hale gelmesi asırlar alır. Bu arada gerekirse diğer dillerden alıntılar yapılır. Dilimizde bu durumun örnekleri çoktur: Apartman, barınak, daire, dam, ev, fakirhane, hane, ikametgâh, kâşane, konak, konut, köşk, kulübe, lojman, mesken, ocak, yuva… kelimelerinin hepsi ailenin barındığı yapıyı ifade etmektedir. Ancak bunları tek bir kelimeye indirgemek, anlamda daralma meydana getireceği için her seferinde maksadı uzun tanımlarla belirtmek gerekli olacaktır. Yabancı dilden alınan karşılıklar çoğu zaman ayrıntıları belirtme aracı olarak kullanılır. Bir örnek daha vermek gerekirse dilimizde

Baget: İnce kısa değnek (orkestra şefinin kullandığı çubuk gibi)

Baston: Yürürken dayanmaya yarayan araç

Baton: Kayak*çıların kullandığı sopa

Cop: Polislerin kullanığı kalın kısa değnek

Çubuk: İnce, uzun sert değnek

Cirit: Bir atlı sporda kullanılan kısa değnek

Değnek: Elde taşınacak incelikte düzgün ağaç

Rot: Direksiyonu tekerleklere bağlayan demir çubuk

Sopa: Kalın değnek

Üvendire: Çift öküzlerini yürütmekte kullanılan çivili uzun değnek kelimeleri ayni cismin değişik çeşitlerini ifade etmektedirler.

Bugün dilimizde birçok eşya ve kavramın adı geniş bir kitle tarafından bilinmemektedir. Eski karşılıklar ise unutulmuştur. Bunları bilenler olsa bile kınanmak veya anlaşılmamak endişesiyle kullanamamaktadırlar. Yabancı

dil bilenler ise o dildeki karşılıklarıyla düşünmektedirler. Muallimoğlu (1999), bu duruma pek çok örnek vermektedir. Meselâ Fransızca ‘la bataille’ ve ‘la guerre’ kelimelerinin İngilizcede ‘battle’ ve ‘war’ şeklinde karşılıkları vardır. Ama Türkçede sadece ‘savaş’ kelimesiyle yetinilecek olursa; General de Gaulle’ün “La France a perdue une bataille, mais la France n’a pas perdue la guerre” cümlesi, İngilizceye “France has lost a battle, but France has not lost the war” şeklinde çevrilebildiği halde dilimize çevrilemez. Gerçekten de askeri terim olarak muharebe, harp, müsademe ve cidal eskiden ayrı ayrı kavramlar iken sadece savaş sözüyle yetinmek anlam kayıplarına yol açmıştır. Muallimoğlu, Türkçeye çevrilemeyecek birçok cümle örneği daha vermektedir. Her biri ayrı anlam taşıyan aşağıdaki İngilizce kelime gruplarına dilimizde tek bir karşılık sunmak düşünceyi daraltacağı gibi çevirilerde de büyük anlam kayıplarına yol açacaktır.

Kelimeler arasındaki ince anlam farkları, ancak o dile hakim olanlarca takdir edilebileceğinden, bu kişiler konuşmalarında veya yaptıkları çevirilerde çoğu zaman istemeyerek de olsa yabancı kelime kullanmak zorunda kalacaklardır. Aksi halde ya anlamdan fedakârlık yapmak veya tek kelime yerine yaklaşık kavram tanımları yerleştirmek gerekecektir. Yabancı dillerdeki birden fazla kavramın dilimizde karşılığının bulunmaması, zaman zaman karışıklığa yol açabilmektedir.

Terimlerin çok belirgin ve açık olması gereken bilim dünyasında bulanık ifadeye yer yoktur. Çünkü bu, kavram kargaşasına yol açacaktır. Bu sıkıntıyı bilim adamlarımızın çoğu duyarlar. Basit birkaç örnek verilecek olursa dilimizde, İngilizcedeki rate ve speed için hız karşılığı kullanılmaktadır. Ancak verilerle ilgili olarak rate, farklı ölçü birimlerinden değerlerin biribirine bölümünü anlatmaktadır. Ratio ise birimsiz olup aynı birimden büyüklüklerin biribirine bölünerek karşılaştırılması için kullanılır.

Bu açıdan fiyat (TL/kg), sürat (km/saat), basınç (kg/cm2), yoğunluk (kg/dm3) birer rate'dir. O zaman speed hız ise rate nedir? Hele 'Rate of speed'i dilimize nasıl çevirebiliriz? Bir başka örnek ise ölçüm değerleri ile ilgili olarak accurate, precise, unbiased, exact, terimleridir.

15. Milli Değerler Konusundaki Duyarsızlık ve Yabancılık

Yabancı dillere duyulan özenti ve yerli değerlerin horlanması da yabancılaşmayı hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti'ni kuran asıl unsur Türkler olmakla beraber çok uluslu imparatorlukta bu kimlik ön plana çıkmamıştır. Bu durum tarih boyunca değişik coğrafyalarda yabancılaşan Türk boyları açısından daha geniş bir çerçevede ele alınırsa milli duygu ve benlik bilincinin zayıflığı anlamına gelir. Göktürk ve Orhun Kitabelerinde Çinlileşme tehlikesinden bahsedilmekteyken Macaristan ve Bulgaristan'da yerleşen boyların yabancılaşması, durumun Ortaçağlardaki örneklerini teşkil etmektedir. XI. asırda yazılan Divan-ı Lügati't Türk, bir yandan Araplara Türkçeyi öğretmek amacını taşırken öte yandan da bu dilin Arapçadan geri olmadığını ispata yöneliktir. Araplar uzun süren Osmanlı hakimiyeti ve daha sonra beliren Fransız ve İngiliz etkilerine karşı direnç gösterirken, millet olarak dillerine bakış açılarının önemi ortaya çıkmaktadır. Ferguson (1972), Arapların kendi dillerini dört açıdan üstün gördüklerini belirtmektedir: Onlara göre Arapça güzeldir, klasik şiire, resmi ve yarı resmi hitabete uygun beliğ bir dildir. Gramatik simetrisi ve sağlam mantık yapısı dolayısıyla çeşitli kelime türetmelerine elverişlidir. Kelime hazinesi zengindir. Ayrıca, Kur'an dili olması dolayısıyla kutsal bir nitelik taşımaktadır: Allah'ın ve meleklerin konuşma aracıdır, Cennet lisanıdır. Kuran'ın 1400 yıllık değişmezliği de klasik Arapçayı ayakta tutmuştur. Necip kavim ve mukaddes dil kavramları Arapçayı yabancı dil etkilerinden koruma mücadelesi veren aydınların parolası olmuştur (Saleh, 1984).

Anadolu Selçukluları Dönemi'nde resmi dil Farsça idi. Medrese ve tekkelerde Arapça ilim dili, Farsça ise edebî dil olarak yerleşip ülkenin her yanında yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu durum sonraları daha da ağırlaşarak devam etmiştir. Osmanlı son dönem aydınlarında ise Batıya yönelme ile bir Fransızca modası baş göstermiştir. Bu moda, günümüzde yerini İngilizceye bırakmaya başlamıştır. Bir dönemler kültürlü olmanın yolu Fransızca öğrenmekten geçiyordu. İttihat ve Terakki aydınları modernliği "Mon Cher", "Mon Dieu" demek redingot giyip fötr takmak şeklinde algıladılar.

Günümüzde ise bu belirtiler Konuşmalar arasına İngilizce kelimeler katma, yabancı yazılı tişörtler, anoraklar ve şapkalar giyme, "Okey", "Allright", "Hello", "Bye-bye", "Woow" gibi kelimeler kullanma şeklinde kendini göstermeye başlamıştır. Değişik kültürleriyle toplumun genel yapısından ayrılan bazı gruplar, kullandıkları yabancı dille, takındıkları tavır ve davranış biçimiyle kendi aralarında bir alt sosyal zümre oluşturmakta ve içine girdikleri dayanışma ile güven ve aidiyet duygusu aramaktadırlar. Milli değerlere karşı bu duyarsızlık eğilimi günün modasına göre değişik dillerden yer adları ve tabelaların yayılmasına yol açmaktadır. Osmanlı döneminde yabancı isimli işyerleri daha çok ecnebiler tarafından açılmakta iken son yıllarda gittikçe artan bir

hızla işyeri adları yabancılaşmaya başlamıştır. Dilimiz bir yandan eski Yunan ve Roma yer adlarına geri dönerken işyeri adları da Fransa, Amerika, İngiltere, İtalya ve Yunanistan'dakilere benzemeye başlamıştır. Artık en büyük şehirlerimizin bulvarlarından, kerpiç duvarlı mütevazi köylerimizin tozlu sokaklarına kadar heryeri "modaya uygun" isimli işyerlerimiz süslemektedir. Bu durumu sadece turizmle açıklamak da mümkün değildir. Belli bir yaş döneminde gençlerin anne ve babalarından farklı olmaya çalıştıkları, kendilerine bir kişilik edinmeye uğraştıkları bilinmektedir. Reklamcıların bu bağımsızlık özlemini sömürdüğü de bilinen bir gerçektir.

Bazı çamaşır suyu veya margarin reklamları bu zayıf noktayı kullanmayı başarmaktadırlar. Ancak bunun dil konusunda yapılması, hele anadilin hakir görülmesi millet şuurunu tehlikeye düşürecek bir belirtidir. 1996 yılı Şubat ayının ortalarında en çok satan gazetelerimizden birinde, bir yabancı dil okulunun reklamı çıkmıştı: “Siz hâlâ annenizin dilini mi kullanıyorsunuz? We speak English.” Tam bir bilinçsizlik örneği olan bu reklam, İngilizcenin de bir anadil, ama farklı bir milliyete mensup anaların dili olduğunu unutmuş görünmektedir. Burada asıl üzerinde düşünülmesi gereken ise, bu sloganın toplumun ne kadar bir kesimi tarafından çekici bulunduğudur.

16. Dilin Kendi Yapısından Gelen Direnç Derecesi

Arapçanın dış etkilere karşı gösterdiği direnç hakkında Ferguson (1972) ve Saleh (1984) tarafından ileri sürülen görüşlere yukarıda işaret edilmişti. Arap dilinin kendine has kök, kalıp ve ses yapısı Saleh tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu dilde fiil kökleri üçlü (sülasi) ve dörtlü (rübai) harf temellerine dayanmakta olup bunlardan belli kalıplara göre değişik kipler, isim ve sıfatlar türetilmektedir. Çok sıkı kurallara dayanan bu yapı, dışarıdan gelen kelimelerin dil içinde sindirilmesini zorlaştırmakta ve onları adeta yalnız bırakmaktadır. Ayrıca sesli ve sessiz harflerin diziliş şekli de yabancılaşmaya bir engeldir. Osmanlı medreselerinde okutulan ‘sarf’ kitaplarında, Arapçada iki harekesiz (sakin) harfin bir araya gelemeyeceği, huruf-i illet denen harflerin neden hareke alamayacağı ve bu durumlarda nasıl i’laller yapılacağı uzun uzun açıklanmaktadır. Aslında bu durum her dil için geçerli olup konuyla ilgili teoriler 1881 de William Dwight Whitney tarafından geliştirilen bir ölçek fikrine kadar dayanmaktadır (Haugen, 1972). Bu konuda ileri sürülen teoriler, bir dilin yabancı kelime kabullenme derecesinin, o dilin kurallılık (systematisation) derecesiyle ters orantılı olduğunda ittifak etmektedirler. Bu açıdan dilleri, homojen, alaşımlı ve heterojen olmak üzere üç ana grup altında toplama

eğilimi vardır. Bazı diller, ses yapılarını olduğu gibi alabilmekte, bazıları ise, kendi ses kalıplarına dökmektedirler.

Türkçe kelimelerin hecelerinde ses uyumu bulunması, harflerin biribirini belli bir oranla takip edişi ve hecelerdeki sesli-sessiz harf dizilişlerindeki kurallar, bu ölçülere uymayan kelimelerin dilimize girişini zorlaştırmaktadır. Ancak göçler ve değişik medeniyetlerin etkisine çok açık bir tarih dolayısıyle milletimiz, dilinin bu kurallarından büyük çapta tavizler vermek zorunda kalmıştır. Dilimizin özünde; kelimelerin başında c, l, m, n, r, v ve z harflerinin bulunmaması, kelime sonlarının b, c, d ve g, ile bitmemesi, hece başında iki sessiz harfin bulunmaması gibi pek çok kısıtlayıcı kural vardır (Muallimoğlu, 1999). Osmanlıca Batı'dan aldığı kelimeleri bu ölçüler altında bazı değişikliklere uğratmış (Stachowski, 1999), ancak kurallara aykırı birçok kelimenin olduğu gibi kalmasına karşı konamamıştır.

Değişik dillerin İstilâsı Türkçe'nin kurallarını gevşetmiş, bu da Batı'dan gelen kelimelere karşı yeterince direnç gösterilememesinin bir sebebi olmuştur. Ersoylu (1994), Batı kaynaklı kelimelerin giriş süreci ile, Arap-Fars kaynaklıların girişi arasındaki benzerliğe dikkat çekerek, dilin genel işleyişi, kullanımı ve yabancı unsurlarla olan uyum ve uyumsuzluğunun, tarihindeki yabancı unsurlar dolayısıyla dönüştüğü durumla açıklanabileceğine işaret etmektedir. İslamlaşma ile ilk zamanlar yavaş bir şekilde başlayan ve XI. asırda Kutadgu Bilig'e yansıyan 400 civarındaki Arapça ve Farsça kelime ile o zamanlar gözden kaçan yabancılaşma akımı, Cumhuriyet döneminde kesinleşen Batı medeniyetine giriş hareketiyle bu sefer değişik bir cepheden kuşatmasını sürdürmüştür.

17. Kitle İletişim Araçları

Günümüzde yazılı, sesli ve görüntülü haberleşme araçlarının dil üzerindeki etkisi gittikçe artmaktadır. Bu etkiyi ele alan yazarlardan Ersoylu

(1994 b), “Gazete, dergi, radyo ve televizyon gibi zaman ve mekân engellerini çok geniş ölçüde aşan, insanlara rahatlıkla ulaşan yayınların, Batı kaynaklı kelime ve unsurların Türkçeye taşınmasından benimsettirilmesine kadar bütün oluşumlarında şu veya bu ölçüde pay ve sorumluluk sahibi olduğu açık ve kesin bir gerçektir. Bu araçlar Batı kaynaklı kelimeleri taşımış ve yaygınlaştırmıştır. Bu yayınlar, bununla da yetinmeyip, kullanıla kullanıla iyice eskitilen, yıpratılan bıktırılan bazı unsurların yerine, çekici ve yönlendirici ifadeler elde etmek amacıyla, yine ayni kaynaklardan başkalarını getirmektedir. Bir kısım özel radyo ve televizyonlar, artan eleman ihtiyacını niteliksiz kimselerden karşılamış, bunlar da, başta Amerikan aksanı olmak üzere, değişik ses ve söyleyişlerle dili bozmuşlardır.” dedikten sonra kitle iletişim araçlarını 1. Gazete ve dergiler 2. Televizyonlar ve radyolar şeklinde gruplayarak örnekleriyle incelemektedir. Birçok dergi ve gazete yabancılaşmaya daha ad konarken başlamaktadırlar. Son yıllarda yayınlanan dergi ve gazetelerin büyük bir çoğunluğunun adı Batı kaynaklı yabancı kelimelerden seçilmiştir. Birçok sayfa adı ve bölüm başlığı da yabancıdır. Bunları köşe adları, yazı başlıkları ve alt başlıklar takip etmektedir. Gazete ve dergilerde yer alan yazılar ayrıntılı olarak ele alındığında da, haber, makale, çizgi roman, karikatür, fıkra ve yorum gibi her tür yazıda gittikçe artan bir yabancılaşma göze çarpmaktadır. Televizyon ve radyolardaki durum da bundan farklı değildir. Üstelik burada ses ve görüntünün varlığı, telaffuz bozukluklarının yayılmasına da yol açmaktadır. TRT Geçici Danışma Kurulu’nun 25-26 Kasım 1998 tarihli toplantısının 364 sayfayı bulan tutanaklarında bu konuları ayrıntılı olarak ele alan pek çok konuşma bulunmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse, Canpolat (1998) kötü çevirilerin dile etkisini ele almakta, daha ilkokul çağında yabancı öğretmenlerden ders almaya ve yabancı dille eğitime başlayan öğrencilerin, Türkçenin tadına varacakları

yazarları okumadan yetiştiklerini, bu kişilerin yaptıkları birçok çevirinin dilimizin kurallarına ve yapısına uymadığını, yanlış terimler kullanıldığını belirtmektedir. Artık ekranlarımızda “baybay” diye veda edilmekte “waaw” ünlemiyle hayret belirtilmektedir. Daha kötüsü bunlar bir kesimin günlük konuşmalarına da girmiş bulunmaktadır. Kocaman (1998), “Son yıllarda kitle iletişim araçlarını kuşatan yabancı sözcükler salgını da bir anlamlandırma sorunu yansımasıdır. Çoğu Türkçe karşılığı bulunan bu sözcüklerin özellikle TV ekranlarından gözümüzün içine baka baka yinelenmesi kitle iletişim araçları yoluyla anlam-düşünce düzleminde bulanıklık, belirsizlik, yabancılaşma yaratmaktadır” diyerek örnekler vermektedir: Alternatif, animasyon, doping, check up, data, döviz, fax, fast food, fotokopi, futuroloji, holding, medya, mega, rating, repo, self-servis, site, stres, show vb. Külebi (1998), dilimize ekleriyle girmiş yabancı kelimelerin televizyonlarda yanlış kullanımlarına örnekler vermektedir; “Kaset deşifreleri yapıldı”, “Kazanlarda büyük deformeler oluyor” veya “Haberi duyunca şok oldu” gibi. Külebi yabancılaşma modasının radyo ve televizyonları sardığını, bunun Türkçeyi kısa bir süre sonra İngilizce-Türkçe karma bir dil haline getirebileceğini belirtmektedir. “Show TV, Prima, Star gibi kanallar, Capital Radio gibi bir radyo istasyonu, ayrıca bu radyolarda anonslar: … ninety nine point five (99.5), financial report (para durumu), weather report (hava durumu), dinleyici İngilizceye programlanmış durumda.” diyen Külebi, Türkçeleri varken Batı dillerinden karşılıkların kullanılmasına da örnekler vermektedir: Yapım-prodüksiyon, bildiri-deklarasyon, eşgüdüm-koordinasyon, kökten-radikal gibi.

Özerkan (1997) da kitle iletişim araçlarında yapılan dil hatalarına bol bol örnekler vermekte ve yabancılaşmada bunların oynadığı role dikkat çekmektedir. Verilen örnekler arasında yabancı kelimelerin gereksiz yere

kullanılışı, reklam dilinde farklılık imajı yaratmak için yabancı kelimelere başvuruluşu ve yabancı dillerden yapılan hatalı çeviriler bulunmaktadır.

Hepçilingirler'e (2000) göre televizyon tüm kötü güçlerin 60-70 yılda, daha geniş düşünürsek 600-700 yılda yapamadığını 10 yılda yapmıştır. İnsanları ne söylediğini bilmez, söyleneni anlamaz duruma getirmiştir. "Televizyon icat oldu, zaten olmayan mertlik tümden bozuldu. Televizyon kanallarının adlarından başlayarak (Show, İnter Star, Flash, vs.) program adlarına kadar (Top Secret, Pop Stop, Top On, First Class, Magazin Forever vs.) her şey İngilizceleşti. Türkçeyi "banal" bulup İngilizce konuşmak, iki sözün arasına yabancı bir sözcük sıkıştırmak, o da olmazsa hem Türkçesini hem İngilizcesini bozup çorba haline getirilmiş bir dille meramını anlatmaya çalışmak moda oldu." dedikten sonra bu garip kullanımlara birçok örnek vermektedir: Start almak, klip çekmek, zaplamak, formatlar kullanmak, asiste etmek recordlara geçmek specifique konular konuşmak gibi. Artık kaç yıllık sanatçılar "The best of…" albümleri çıkarmakta, TRT sunucuları "cumulative" puan artışından bahsetmektedirler. Bu özentiye kapılanlardan birkısmı ise bilgisizlikten, "yan profilden", "full dolu", "otomatikman olarak" veya "bütün full konsantresini vermek" gibi gülünç laflar sarf etmektedirler.

Yazılı ve sözlü edebi eserler bir bakıma dilin nirengi noktalarını teşkil ederler. Kültürümüzün daha çok sözlü bir yapıya sahip olması, kaynak ve kıstas görevi yapacak metinlerin azlığına yol açmıştır. Dildeki yabancılaşmaya okumuşların daha büyük tepki göstermesi beklenirken, bu kesimler bizde yabancılaşmanın öncüsü ve bayraktarı olmuşlardır. Masallar, destanlar, atasözleri, bilmeceler, halk ve tasavvuf şairlerinin eserleri daha çok halkın sözlü kültüründe canlılığını koruyabilmiştir. Dilleri yaşatan, klasik ve yaygın edebi eserlerin varlığıdır. Toplumumuzda çok zayıf olan okuma alışkanlığı, sesli ve görüntülü iletişim araçlarının gücünü arttırmıştır.

Son zamanlarda sözlü kültürümüzün maruz kaldığı yıkımda, köyden şehire göçler yanında bu iletişim araçlarındaki yaygınlaşmanın payı da inkâr edilemez.

Günümüzde bir kısım yabancı kelimeler basın tarafından bulunup dilimize sokulmakta, tanıtılmakta ve yayılmaktadır. Şu anda toplumumuzda İngilizceyi birazcık sökebilenlerin sayısındaki artış da böyle bir eğilimi cesaretlendirmektedir.

Reklam dili de gittikçe artan bir oranda yabancı kelimelerle donatılmaktadır. Gazete ve dergilerde bir kısım firmaların yabancı dilden verdikleri ilanlar, belki sadece o dilleri bilenleri ilgilendirdiği için böyledir. Ancak herkese hitap eden sesli ve görüntülü medyada yabancı dil kullanımına böyle bir mazeret aranamaz. Televizyondaki reklamların birçoğu yabancı televizyonlar için hazırlanmış yazıları türkçeleştirmeden ve görüntüleri hiçbir değişikliğe uğratmadan sunmaktadır. Burada dinleyici veya seyirci, o yabancı dili biliyorsa kendine bu reklamın bir ayrıcalık sağladığını düşünerek memnun olmakta, bilmiyorsa çağrıştırılan üstün teknoloji, yüksek medeniyet ve ilmin ulaşılması zor dorukları gibi kavramlar altında ezilmektedir.

Bugün uydu antenleri ve kablolu yayınla yabancı kanallar seyredilebildiği gibi yurdumuzda tamamen veya kısmen yabancı dille yayın yapan televizyonlar da vardır. Birçok yabancı film Türkçe alt yazıyla yayınlanmaktadır. Filmlerin Türkçeleştirilmesi sırasında veya yabancılarla yapılan röportajlarda, yabancı dildeki sözler arka planda işitilmektedir. Böylece bu dilleri bilenler verilenleri yabancı dilde takip etmekte, bilmeyenlerde ise bir yakınlaşma ve kulak alışkanlığı sağlanmaktadır. Televizyonların dış ülkelerdeki muhabirleri, kurulan canlı bağlantılarda çok sayıda yabancı kelime taşıyan bir dille konuşmaktadırlar.

Haberleşme araçlarına şimdi bir yenisi eklenmiştir: Kullanımının yaygınlaşması sonunda, daha çok da son on yıl içinde kendini hissetiren diğer bir yabancılaşma kaynağı, artık günümüzde hemen hemen bütün iletişim araçlarını saf dışı bırakacak gibi görünen bilgisayardır. Cep telefonlarıyla bilgisayar ağlarına ulaşılamaya başlanması bu iletişimi daha da yaygın hale getirmiştir. Bilgisayarlardaki donanım ve yazılım adlarının hemen hemen hepsi İngilizce olduğu gibi, kullanılan programlama dilleri ve hazır programlar da çoğu zaman bu dildedir. El kitaplarını ve programlara ait yardım dosyalarını anlayabilmek için de yabancı dil (veya en azından terim) bilgisi gerekmektedir. Bu sebeple bilgisayar kullanıcıları kendi aralarında çok sayıda yabancı kelime taşıyan bir dille konuşurlar. İnternetteki yarım milyara yakın kullanıcısıyla bilgisayar ağları, kişiler arası doğrudan haberleşmeye imkân vermektedir. İnternet yardımıyla birçok konu hakkında haberler takip edilebilmekte, elektronik posta aracılığıyla karşılıklı yazışmalar ve her türlü bilgi kaynağı alışverişi olmakta, eğitim yapılabilmekte, kütüphane dokümanlarına ve kataloglarına ulaşılabilmektedir. Adres verme ve protokol standardı belirleme dışında, teknik ve yönetim bakımından merkezi bir yapıya sahip olmayan bu sistemin denetlenmesi ve kontrol altında tutulması da çoğu yönden mümkün görünmemektedir. Artık zaman ve mekân sınırları ortadan kalktığı gibi, bu iletişim; ülke, din ve milliyet engellerini de tanımamaktadır. Dünya çapındaki bu haberleşme ağında daha çok İngilizce yaygın olduğundan, kullanıcılar ister istemez birçok yabancı kelimeyi sözlüklerine katmak zorunda kalmaktadırlar. Ekranda çıkan ikaz ve açıklamalar çoğunlukla İngilizcedir.

18. Aydınların Halka Yabancılaşması

Aşağıdaki iki örnekte yazar ya kültürümüze yabancıdır veya okuyucularını öyle görmektedir. Dürüm ve köy ekmeğini francala ve

sandviç yardımıyla anlatmaya çalışmaktadır: “Çoban beline sarılı dokuma peşkirini çözdü. İçinden kalın sucuğa benzeyen birşey çıkardı. Bu bir çeşit sandviçti. Yassı saç ekmeğine biraz imansız peynir serpilmiş, sonra sucuk gibi sarılmış, peşkire konmuştu.” (Aka Gündüz, Yayla Kızı, Sf. 36. “Tavşanöldüren, Anadolu yaylasının hususi francalasıdır. Tıpkı sandöviç francalası biçimindedir. Ekmektir. Biraz daha ince undan yapılmış bir ekmek.” (Aka Gündüz, Yayla Kızı, Sf. 36). Reşat Nuri’nin Son Sığınak romanında Kars civarında aracı bozulan roman kahramanı kendini öz yurdunda, ıssız adaya düşmüş gibi yalnız hissetmektedir. Aynı yazarın Akşam Güneşi’nde Jülide, Kemanını yemek odasındaki raflardan birine atmıştır. Artık yaramazlık etmemekte, türkü söylememekte, hatta gülmemektedir. Eski manastırların duvarlarında Meryem resimleri gibi sakit, durgun bir genç kız olmuştur.

Yurdumuzun, toprağımızın şiiri ve romantizmi yapılamamıştır. Kupkuru sahraları veya ölü kutup bölgelerini bile olağanüstü tasvirlerle bize sevdiren yabancılara imrenmemek elden gelmezken, bazılarımız Anadolu manzaralarında insanın içine yalnızlık çöktüren bir hüzün ve perişanlık bulurlar. İnsanlarımız da hep yabancı kahramanlarla kıyaslanarak anlaşılmaya çalışılır: Ünlü bir yazarımız Şerife Hanım adlı bir Türk hanımını, siyah yeldirmesi, başörtüsüyle, rönesans mezarlarında ağlayan boynu bükük kadınlara benzetmekte, bir diğeri İzmir’in Yunanlılar tarafından işgalini tel’in eden İstanbul mitingindeki hanımları Fransız İhtilali’nde Versay’a hücum eden Fransız kadınlar alayının tablosuna benzetmektedir. Toplumcu bir yazarımızın roman kahramanı olan köy öğretmeni ise Yunan tanrıçalarını, tanrılarını, Zeus, Promete ve ışığın çalınışı efsanesini köylülere anlatılmaktadır. Bunları huşu ve heyecanla dinleyen köylüler “Eferim aslana”, “Yiğit! Yiğit!”, “Çok yaşa”, “Çok güzel” nidalarıyla tezahürat yapmaktadırlar. Bir başka yazarımıza

Amanoslar hep, vaktiyle Montpellier’de hükûmet hesabına tahsilde iken gördüğü ve gezdiği Pireneler’i hatırlatmaktadır. Aydınlarımızdaki bu yabancılaşma, kültürümüzün daha çok yabancı eserleri okuyarak ve yabancı ülkelerde bulunarak elde edilmiş olmasındandır. Yazılı edebiyatın zayıflığı, eski edebi türlerimizin yetersizliği, dil, alfabe ve zevk değişimleri dolayısıyla eski eserlere ulaşılamaması yüzünden aydınlarımız daha çok tercüme veya asıllarından okudukları yabancı eserlerle beslenmektedirler. Bu da yabancı kelime kullanımını arttıran bir faktördür.

19. Bazı Meslek ve Sanatların Kendine Has Terim Kullanmaları

Bazı meslek grupları ve sosyal zümrelerin kendilerine has terimler kullandıkları bilinmektedir. Bu kullanım o meslek terimlerinin karşılığının bulunmamasından olabilir. Öte yandan yabancı kelimelerin esrarengizliği ve gücünden de yararlanılmış olmaktadır. Hatta meslekten olmayanların yazılanı ve konuşulanı anlamaması yönünde bir arzu da bunda rol oynamaktadır. Bazı edebi türleri yabancı dillerden öğrenen ve takip edenlerimiz de o dilden öğrendikleri terimleri kullanmaktadırlar. Yabancı terimlerden haberdar olma ayni zamanda bir bilgi göstergesidir. Bu bakımdan üsluba yönelik bir kullanım da söz konusudur. Çeşitli spor dalları da kendine has terimler kullanmaktadır. Bu durum gazetelerin spor sayfalarında veya televizyonların spor programlarında açıkça hissedilmektedir. Seyirciler ve meraklılar da bu yolla birçok kelime almaktadırlar. Toplumumuzda geçmişte bulunmayan sanat ve meslek dalları yabancılardan öğrenildiğinden, işin kolayına kaçılarak bunlara ait terimlerin dilimizdeki karşılığını bulma gayreti de gösterilmemiştir.

Arif Nihat Asya, ‘Benim Türkçem Nerede?’ başlıklı makalesinde, değişik meslek grubu veya sosyal zümrelerin kullandığı kelime kümelerine örnekler vermektedir. Bunlardan birçoğu sadece o grup içinde bilinip kullanılsa da bir kısmı toplumun diğer kesimlerine de yayılmıştır (Asya,

1981). 21 grup ve meslekten örnekler veren yazı şöyle bitiyor: “Fakat ben seni arıyorum… söyle, sen nerdesin, ey benim Türkçem; benim kayıplara karışmakta olan zavallı Türkçem!…”

20. Gülünçlük Aracı Olarak Kullanma

Yabancı kelime kullanımının dile gizli bir güç ve etki kattığı yukarıda 9 ve 13. maddelerde belirtilmişti. Ancak bazen yabancı kelimeler yerli yersiz kullanılarak bir gülünçlük etkisi yaratılabilir. Karagöz oyunlarında Hacivat’ın ağdalı bir Osmanlıca kullanması oyuna bir komedi havası verir. Daha çok ilk dönem yazarlarımız züppe ve alafranga tipleri gülünç göstermek için onları okuyucuya aykırı gelecek bir dille konuşturmuşlardır. Kullanılan yabancı kelimeler bazen de metnin genel havasına ters düşen abartılı ifadeler şeklinde kaldıklarından bir gülünçlük aracı şeklinde algılanmaktadırlar.

Sonuç

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar, bulunduğu coğrafya itibariyle zamanının bellibaşlı bütün medeniyetleriyle temas halinde bulunmuştur. Önceleri sadece dilimizde karşılığı bulunmayan az sayıdaki eşya ve kavramlara, yerli tebaanın veya askeri ve ticari münasebette bulunulan milletlerin dillerinden karşılıklar alınırken, Tanzimat’tan sonra değişik bir medeniyet dairesine girme yönünde arzu ve akımlar belirmiş, yeni hayat tarzı, yeni düşünceler, beraberlerinde ait oldukları medeniyetin kelimelerini de getirmişlerdir. Dildeki bu durum aslında bir bakıma toplum hayatımızda meydana gelen farklılaşma ve aykırılıkların bir yansımasıdır. Batı kaynaklı kelimeler yerine Türkçe, Arapça ve Farsçadan karşılıklar türetme gayretleri olmuşsa da bunlar uzun vadede istenen sonucu vermemiştir. Batı dillerinden alıntılar Arapça ve Farsça kelimeleri tasfiye etmekle kalmayarak öz Türkçe kelimeleri de tehdit etmeğe başlamıştır. Durumun böyle vahim bir hale gelmesinde Batı’ya özentinin rolü inkâr

edilemez. Ancak, son yüzyılda ilim ve teknikteki baş döndürücü gelişmenin payını da kabul etmek gerekir.

Tanzimat'tan başlayarak alınmak zorunda kalınan teknik ve ilmi terimler dışında asıl önemli olan ve tehlike yaratan kelimeler üslûba yönelik olanlardır. Bu kelimelerin karşıladıkları kavram ve eşya adları dilimizde daha önce bilinmektedir. Ama kelime sadece yepyeni bir üslup ve hava vermek amacıyla alınmaktadır. Benzer durumlar bizim etkilendiğimiz diğer diller için de sözkonusu olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde dilimizde başlayan ve günümüzde şiddetini arttırarak devam eden yabancılaşmanın büyük bir yıkıma yol açmasının sebebi, Avrupa'ya duyulan özentinin, yeni icat ve kavram sayılarındaki büyük patlamalar dönemine rastgelmiş olmasıdır. Kanımızca bu hususta ilk yapılması gereken şey de öncelikle benlik bilincimizin güçlendirilmesidir.

Aksoy, Ömer Asım (1973), Gelişen ve Özleşen Dilimiz. TDK Yayınları, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Asya, Arif Nihat (1981), Benim Türkçem Nerede? (Kubbeler). Yaşayan Türkçemiz I. Tercüman Gazetesi Yayınları. Kervan Kitapçılık, İstanbul. Sf. 48-49.

Balcı, Yunus (2000), Batılılaşma Açısından Roman-Aydın İlişkisi ve İlk Dönem Romanlarımızda Aydınlar. Türk Yurdu. Türk Romanı Özel Sayısı. Cilt 20, Sayı. 153-154. Sf. 133-139.

Baypınar, Yüksel (2000), Alman Dilinin Türkleri. Türk Yurdu. Türk Romanı Özel Sayısı. Cilt 20, Sayı 153-154. Sf. 66-68.

Canpolat, Mustafa (1998), Kötü Çevirilerin Dile Etkisi, Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı: TRT Geçici Danışma Kurulu Toplantısı 25-26 Kasım 1998. TRT Genel Sekreterlik Basım ve Yayım Müdürlüğü Ofset Tesisleri, Ankara. Sf. 27-30.

Çongur, Rıdvan (1963), Dilimizin özleştirilmesinde aşırı davranılmış mıdır? TDK Açık Oturumlar Dizisi, No. 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Danişmend, İsmail Hâmi (1981 a), Frenkçeye pasaport, Türkçeye ölüm belgesi verenler, Yaşayan Türkçemiz I. Tercüman Gazetesi Yayınları. Kervan Kitapçılık, İstanbul. Sf. 101-103.

Danişmend, İsmail Hâmi (1981 b), Dilimizi Frenkçenin İstilâsı, Yaşayan Türkçemiz I. Tercüman Gazetesi Yayınları. Kervan Kitapçılık, İstanbul. Sf. 103-105.

Dankoff, Robert (1991), Evliya Çelebi Lügati: Seyahatname'deki Yabancı Kelimeler, Mahalli İfadeler. Cambridge MA, Harward University Sources of Oriental Languages and Literatures, 14.

Dankoff, Robert (1995), Armenian Loanwords in Turkish. Harrasowitz verlag Wiesbaden.

DeBakey, Louis (1970), Every Careless Word that Men Utter, II. The Language of Science. Anesthesia and Analgesia… Current Researches, C. 49, 5, ss. 827-832.

Devellioğlu, Ferit (1945), Türk Argosu: (genel inceleme ve sözlük) T. D. K. İstanbul.

Eken, Galip (1999), Tanzimat Dönemi Osmanlı taşrasında Rum Cemaatinin Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir Deneme: Tokat Örneği. Osmanlı, Cilt. 4, Sf. 351-364, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Semih Ofset Basımevi, Ankara.

Eren, Hasan (1995), Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine, Türk Dili, Sayı 524, Sf. 859-904.

Eren, Hasan (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara.

Ergin, Osman (1977), Türk Maarif Tarihi, Cilt I-II, Sf. 737-785, Eser Matbaası, İstanbul.

Ersoylu, Halil (1994 a), Türkiye Türkçesinin Çağdaş Problemleri 4: Batı Kaynaklı Kelimeler I, Türk Dili, Sayı 509, Sf. 375-384.

Ersoylu, Halil (1994 b), Türkiye Türkçesinin çağdaş problemleri 5: Batı Kaynaklı Kelimeler II, Türk Dili, Sayı 513, Sf. 200-212.

Ertem, Rekin (1991), Elifbeden Alfabeye, Dergâh Yayınları, Emek Matbaacılık, İstanbul.

Ferguson, Charles A. (1972), Myths About Arabic. Readings in the Sociology of Language. (Edited by Joshua A. Fishman) Third printing. Mouton, the Hague-Paris. ss. 375-381.

Gökberk, Macit (1997), Değişen Dünya Değişen Dil, (1. Baskı Çağdaş Yayınları, 1980), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş. İstanbul.

Göksel, Burhan (1984), Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasına Ait Resmi Devlet Yayınlarına Göre Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri. Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi 1985, Ankara. Sf. 159-176.

Haugen, Einar Ingvald (1972), The Ecology of Language, ss. 79-109: The Analysis of Linguistic Borrowing, Stanford University Press, California.

Hepçilingirler, Feyza (2000), Türkçe "Off", 14. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Heyd, Uriel (1954), Language Reform in Modern Turkey. The Israel Oriental Society. Hadassah Apprentice School of Printing, Jerusalem. Sf. 76-80.

İmer, Kâmile (1973), Türk Yazı Dilinde Dil Devriminin Başlangıcından 1965 Yılı Sonuna Kadar Özleşme Üzerine Sayıma Dayanan Bir Araştırma. AÜDTC Türkoloji Dergisi, Cilt 5, Sf. 175-190.

İpekçi, Leyla (1992), Yabancı Sözcük İstilâsı, Show, 25 Ekim 1992, Sayı 31, 34-36.

Kayaoğlu, Taceddin (1998), Türkiye'de Tercüme Müesseseleri. Kitabevi Yayınları, Umut Matbaacılık, İstanbul.

Kocabaşoğlu, Uygur (1999), XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları. Osmanlı, Cilt. 5, Sf. 340-349, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Semih Ofset Basımevi, Ankara.

Kocaman, Ahmet (1998), Kitle İletişim Araçlarında Dil Kullanımının Boyutları, Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı: TRT Geçici Danışma Kurulu Toplantısı 25-26 Kasım 1998. TRT Genel Sekreterlik Basım ve Yayım Müdürlüğü Ofset Tesisleri, Ankara. Sf. 59-64.

Korkmaz, Zeynep (1995), Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri. Türk Dili, Sayı 524, Sf. 843-858.

Külebi, Oya (1998), Dilbilim, Dil Bilinci, Dil Yanlışları, Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı: TRT Geçici Danışma Kurulu Toplantısı 25-26 Kasım 1998. TRT Genel Sekreterlik Basım ve Yayım Müdürlüğü Ofset Tesisleri, Ankara. Sf. 65-76.

Levend, Agâh Sırrı (1972), Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Üçüncü baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.

Lewis, Geoffrey (1999), The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success, Oxford University Press.

Meydan-Larousse (1979-1985), Büyük lügat ve ansiklopedi. Meydan Yayınları, Istanbul.

Muallimoğlu, Nejat (1999), Türkçe Bilen Aranıyor. Avcıol Basımevi, İstanbul.

Özerkan, Şengül A. (1997), Türkçeyi Nasıl Kullanıyoruz? Martı Yayınları, İstanbul.

Özkaya, Yücel (1984), Arşiv Belgelerine Göre XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin Durumu. Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi 1985, Ankara. Sf. 149-158.

Özön, Mustafa Nihat (1962), Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul.

Safa, Peyami (1970), Osmanlıca, Türkçe, Uydurmaca. Derleyen: Ergun Göze. Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Saleh, Asmahan (1984), Foreign Words in Modern Literary Arabic: Some Problems of Assimilation and Resistance. Ph. D. Thesis, University of Exeter. U. K., s. 256.

Schmuelevitz, Aryeh (1999), Millet Sistemi ve Musevi Cemaati. Osmanlı, Cilt. 4, Sf. 322-325, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Semih Ofset Basımevi, Ankara.

Sezgin, Fatin (1982), Türk Romanında Batı Kaynaklı Kelimeler ve Bu Açıdan Yazarlarımızın Sınıflandırılması. IV. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul.

Sezgin, Fatin (1993), Dil ve Edebiyatta İstatistik ve Bilgisayar Uygulamaları. Dergâh Yayınları, Emek Matbaacılık, İstanbul.

Sezgin, Fatin (1999), Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Tarih İçindeki Seyri, Osmanlı, Cilt. 9, Sf. 494-503, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Semih Ofset Basımevi, Ankara.

Shaw, Stanford (1999) Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti. Osmanlı, Cilt. 4, Sf. 307-321, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Semih Ofset Basımevi, Ankara.

Sinanoğlu, Oktay (1994), Uluslararası Bilim-Uluslararası Eğitim Dili. Bilim, Kültür ve Eğitim Dili Olarak Türkçe (İkinci baskı). Sf. 1-5. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.

Sinanoğlu, Oktay (1998), Dilin İki Boyutu, Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı: TRT Geçici Danışma Kurulu Toplantısı 25-26 Kasım 1998. TRT Genel Sekreterlik Basım ve Yayım Müdürlüğü Ofset Tesisleri, Ankara. Sf. 151-158.

Sinanoğlu, Oktay (2000), Bye-bye Türkçe. Otopsi Yayınları, İstanbul.

Sonyel, Salahi (1993), Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Stachowski, Marek (1999), Abrib Konsonentenadaptation der Westeopäischen Lehnwörter im Osmanisch Türkischen. Türk Dilleri Araştırmaları, Cilt 9, sf. 67-117.

Sunel, Hamit (1992), Çağdaş Türkçede Yabancı Dillerin Etkisi, Türk Dili, Sayı 485, Sf. 951-960.

Şimşir, Bilal N. (1992), Türk Yazı Devrimi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

TDK (1962), Dilde Özleşmenin Sınırı Ne Olmalıdır? Ankara Üniversitesi Basımevi, TDK Tanıtma Yayınları, Açıkoturum Dizisi No. 1.

TRT (1998), Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı: TRT Geçici Danışma Kurulu Toplantısı 25-26 Kasım 1998. TRT Genel Sekreterlik Basım ve Yayım Müdürlüğü Ofset Tesisleri, Ankara.

Toy (1988), Kilittaşı, Bil Kitap Dağıtım, Yalçın Ofset İstanbul.

Ünver, İsmail (1991), Yabancı Diller Etkisinden Kurtarılamayan Türkçemiz. Türk Dili, Sayı 470, Sf. 77-79.

Yolalıcı, M. Emin (1999), XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları. Osmanlı, Cilt. 5, Sf. 281-296, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları Semih Ofset Basımevi, Ankara.

Anadille Eğitim ve Türkçe / Yrd. Doç. Dr. Ahat Üstüner [s.102-106]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilimsel açıdan gelişmiş olan milletlerin ekonomik ve kültürel açıdan da geliştikleri, siyasî zeminde söz sahibi oldukları bilinen bir gerçektir. Bilimsel buluşlardan yararlanabilen ülkeler, vatandaşlarının gelir seviyelerini yükseltmekte ve onlar için daha müreffeh bir hayat imkanı

sağlamaktadırlar. Bu gerçekler dolayısıyla çağımız genellikle bilim çağı diye nitelendirilir. Bilimsel bakımdan gelişmek, bilimle ilgili kurumsal ortamın niteliğinden çok bilim dili olarak gelişmiş bir dile sahip olmaya bağlıdır. Bir milletin dili, her türlü fikir ve düşünceleri bütün ayrıntılarıyla ifade edebilecek bir zenginlikte değilse, o milletin bilimde ilerlemesi mümkün değildir. Gelişmiş ve zengin bir dil, her bilim dalının eğitim ve öğretiminde de büyük kolaylıklar sağlar.

Bilim dili, bütün bilim dallarının araştırılmasında, eğitim ve öğretiminde kullanılabilen, bunun için gerekli terimlere ve zengin bir kelime kadrosuna sahip olan dildir. “Bilim dili en basit tanımı ile bir dilin genel kültür dilinden az çok ayrılan, çeşitli bilim dallarının, teknik ve sanat alanlarının gerekli kıldığı söz varlığını, üslûp ve anlatım özelliklerini ve terim ihtiyacını karşılayabilen bir dil demektir. Her bilim dalının dildeki genel kavramlar dışında özel kavramların karşılığı olan bir hayli terime de ihtiyacı olduğu için bilim dili bir bakıma “kültür dili + terimlerin oluşturduğu özel bir dil” olarak da tanımlanabilir.”1 Bir dilin bilim dili sayılabilmesi için, o dille çeşitli bilim dallarına ait araştırmaların, incelemelerin yapılabilmesi, bunlara ait sonuçların, yorum ve değerlendirmelerin en ince ayrıntılarına kadar ifade edilebilmesi; dilde bütün bilim dalları için gerekli terimlerin bulunması, çeşitli fikir ve düşünceleri anlatan kavramları karşılayabilecek işlekliğe ve kelime kadrosuna sahip olması gerekir. Her dilin insan duygu ve düşüncelerini ifade etme vasıtaları ve sistemi farklıdır. Bu yüzden bir dilin diğer bir dile oranla üstün olduğunu iddia etmek gerçeklere aykırıdır. Bir dildeki kelimelerin sayı bakımından fazlalığı veya sadece yapım ve çekim eklerinin çokluğu yahut söz dizimi özellikleri o dilin başka bir dile üstün olduğunu ortaya koymaz. Hiçbir dil başlangıçta tam bir bilim dili halinde doğmamıştır. Ancak işlenmiş veya işlenmemiş; işlenerek bilim dili, kültür

dili, edebî dil haline gelmiş veya gelememiş dillerden söz edilebilir. Yani dilleri işlenmişlikleri bakımından kıyaslayabiliriz. Yazı dili, bilim dili olarak kullanılmış, bu sayede gelişmiş olan diller zamanla daha zengin bir dil özelliği kazanırlar. Yazı dili haline gelmiş bir dil, zamanla edebiyat dili, kültür dili, bilim dili olarak kullanılır ve işlenirse zenginleşir.

Bir milletin bütün tarihi boyunca edindiği kültürü, değer yargılarını ve hayat tecrübelerini sinesinde toplayan, onu koruyan ve yaşatan "kutsal bir hazine" olan dil, sadece iletişim aracı olarak düşünülmemelidir. İletişim aracı olma niteliği yanında dilin hem fert ve hem de millet için daha önemli olan yönü kültürel kimliği belirleyici ve koruyucu olan yönüdür. Milletin iç dünyasını, ruhunu yansıtan dil, kişilerin mensubiyetlerinin, milletlerine olan bağlılıklarının da belirleyicisidir. Kişiyle kendi milleti arasındaki en sağlam bağ dildir. Kendi milletine bağlılığının devamı, anadilin bilinçli bir şekilde yeterince öğrenilmesi ve kullanılabilmesi ile mümkündür. "Toplumun millet olarak yaşayıp devam edebilmesi de buna bağlıdır. Eğitim bu sonucu sağlıyorsa millet devam eder; sağlamıyorsa çözülür. Ekonomik başarılarla zenginleşmiş fertler, millî dil ve kültür bilinci taşımadıkları takdirde, başka devletlerin uydusu olmayı rahatlıkla isteyebilirler, yabancı bir dil ve kültürü hiç kaygı duymadan kendi dil ve kültürlerinin önüne geçirebilirler."2

Atatürk, bu gerçekleri şu sözlerle dile getirmektedir: "Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişâfında başlıca müessirdir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin."

Her çeşit bilim dalında eğitim ve öğretimin ana dille yapılması bilimde ilerleme için temel şarttır. Yabancı dille yapılan bir eğitimle bilimde ilerlemek, gelişmek, yaratıcı olmak mümkün değildir. "Yaratıcılık kişinin, ulusun ve toplumun en derinliklerinden gelen bir güçtür. Bu gücün

gelişmesindeki en önemli etken ise, kişiliğin ve kültürün derinliklerinden gelen serbest çağrışımı destekleyecek olan anadildir.”3

İçinde anlaşılmayan bir kelime bulunan cümleleri bile öğrenciler algılayamadıkları için ezberleme yoluna gitmekte; o cümledeki fikir veya düşünceyi kendi cümleleri ile ifade edememektedirler. Bir tek kelimenin bile anlaşılmaması, cümlenin bütünüyle anlaşılmamasına yol açmaktadır. Sonuçta düşünmeyen, kavramayan, anlamayan; anlamadıkları için de anlatamayan, konu hakkında kendilerine ait düşünce ve görüşleri oluşmayan, yorum ve değerlendirme yapamayan, üreticilikleri ve yaratıcılıkları bulunmayan; sadece ve sadece ezberleme yoluna başvuran öğrenciler ortaya çıkar. Anlaşılmayan bir kelime yüzünden cümleyi kavramayan, ezberciliğe yönelen öğrencinin, tamamen yabancı dille yapılan bir eğitim ve öğretim sonunda yaratıcı ve üretici olması, bilime katkı sağlaması ne kadar beklenebilir?

“Eğitim, büyük ölçüde, dil aracılığı ile bilgi, tecrübe ve değerler aktarma süreci olduğuna göre, iletişim aracı olan dilin bu süreci kolaylaştırması ya da zorlaştırması mümkündür. Öğrencinin ilk kez karşılaştığı bir terim, eğer onun zihninde yakın anlamları uyandırabiliyor, ana dilindeki bilgi ve sezgileri ile ilişki kurma olanakları veriyorsa öğrenme işlemi kolaylaşacaktır.”4

Milletimizin zaman zaman eğitim dili olarak Türkçe dışındaki dilleri kullanmış olması veya aydınlarımızın yabancı dillere meyletmiş olmaları, “dil felsefecilerinin çözülüş sebebi saydıkları ezbere gören, ezbere düşünen nesiller yetişmesine yol açmış ve bunun faturası milletimiz tarafından ağır bedellerle ödenmiştir. Bunun sonucunda kendi tarihine yabancı, kendi varlığı ve hayatı üzerinde düşünemeyen, fikir üretemeyen ve dolayısıyla kendi felsefesini yaratamayan aydın; bilim ve düşünce birikiminden yararlanamayan, yaratıcılık ve özgünlük yeteneği kaybolmuş nesiller ortaya

çıkmıştır.5 Daha sonra da Türkçenin bilim dili olamayacağı iddiaları ortaya atılmış; kendi ülkemizde bile dilimiz ikinci plana düşürülmüştür. Bu ülkenin en zeki ve en seçkin çocukları kendi okullarımızda yabancı dille eğitim yüzünden hazırlık sınıflarında bilimden uzaklaştırılmaktadır. Henüz Türkçeyi yeterince öğrenmemiş geleceğimizin teminatı olan bu genç dimağlar yabancı dillerin grameri, kelimeleri ve terminolojisi ile uğraştırılmakta; öğrenme, düşünme ve üretmeleri adeta engellenmektedir. Bu kuşakların aldıkları eğitim dolayısıyla aşağılık duygusuna kapılmaları, kendi kültürlerine yabancılaşmaları, yabancı kültürlerin hayranı olarak yetişmeleri tabiî bir sonuç olacaktır.

Osmanlılarda çok yaygın olarak yürütülen din eğitiminin medreselerde Arapça ile yapılması, bu eğitimi alanların zamanla eserlerini Arapça ile yazmalarına ve Türkçe yazılan eserlerde de ağır bir dil kullanılmasına yol açmış, dinî konularda ortaya konan çok sayıdaki telif eserin tercüme veya taklit düzeyinde kalmasına, en azından dilleri dolayısıyla toplumun dinî eğitimine katkı sağlayamamasına yol açmıştır. Bu eserlerden faydalanma şansı kaybolan halkımızı dinî konularda eğitme görevini bazı çıkar grupları veya yarı cahil insanlar ellerine geçirmiş, dinî kurumlar bozulmuş, çeşitli yanlış değerler dinin yerini tutmaya başlamıştır. Toplumun ahlâkî ve kültürel yönden çözülmesi ve bozulması dolayısıyla Osmanlı Devleti daha hızlı bir şekilde zayıflamış ve yıkılmıştır.

Çünkü “Öğretimin yabancı bir dilde yapılışı çeşitli meslek erbabı ile kendilerine hizmet götürmekle görevli oldukları kişiler arasındaki mesafeyi büyütür, aralarında anlaşma imkan ve ölçülerini zayıflatır. Yabancı bir dille bir meslek edinmeğe çalışmak çok büyük bir çabayı gerektirir. Ancak bir meslek edinmiş kimsenin mesleğine ilişkin yabancı dil bilgisini edinmesi kolaydır.”6

Hikmet Bayur’un İngilizlerin egemenlikleri altındaki Hindistan’da uyguladıkları eğitim politikasına ait tespitlerinin bir kısmı şunlardır:

“İlköğretimi yerli dillerle, orta ve yüksek öğrenimi İngilizce ile yaptırmak ve böylece:

1- Anadilin yahut millî dilin gelişmesini önlemek;

2- Yabancı dille eğitim yapmanın güçlüğünden faydalanarak genç yerli çocukların kafa teşekküllerini geciktirmek, onları ders konularını anlamadan ve sindirmeden ezberlemeye mecbur etmek;

3- İngiliz dili ve edebiyatının seçkin örnekleri ile beyinleri, İngiliz kültür ve medeniyeti lehine yıkamak, yerlilerde eksiklik duygularını geliştirmek ve kökleştirmek; sömürgelerde İngiliz kültürünü yüksek tabakadan başlayarak yaymak;

4- Millî dillerin gelişmesini ve millî eğitimi engellemek,7

Bütün bu hedeflere sadece eğitim dili olarak İngilizcenin kullanılması ile ulaşılabileceği gerçeği, üzerinde düşünmemiz ve ders almamız gereken bir olgudur.

Türkiye’de mesleği ne olursa olsun yabancı dil bilenlere ek tazminat ödenmesi, akademik çevrelerde içeriği nasıl olursa olsun yabancı bir dille yapılmış yayınların üstün tutulması ve bunlara benzer diğer uygulamalar, toplumumuzda yabancı dillere olan talebi arttırmıştır. Yabancı bir dile karşı ortaya çıkan bu aşırı talebin sebeplerinden biri de “yabancı dil öğrenimi ile yabancı dilde eğitim ve öğretimin birbirine karıştırılmış, iç içe girmiş olmasıdır.”8

Ülkemizdeki yabancı dil talebinin diğer önemli bir sebebi de, bazı çevrelerin İngilizceyi uluslararası bilim dili diye göstermeye çalışmalarıdır. Bu konuda Oktay Sinanoğlu şunları söylemektedir: “Dış ülkelerde edindiğimiz izlenim, en çok Türkiye’de duyduğumuz, dünya dili

İngilizce olacak sözünün harp sonrası bir Anglo-Sakson propaganda ve efsanesi olduğu yönündedir.”9

Sevim Tekeli’nin “Bilim dillerinin tarihsel gelişimi” başlıklı çalışmasında uluslararası dil veya bilim dili (!) konusundaki tespitleri şöyledir: “Robert Hall, bütün dünyada tek dilin konuşulması konusunda şunları söyler: Uluslararası dil sorunu aldatıcıdır ve başlamak için gerçekçi olmayan bir varsayıma dayanmaktadır. Dünyayı sarmış olan sorunlar tümüyle dil dışıdır ve tek bir dil konuşmak onları çözümlemekte yardımcı olmayacaktır. İspanyolca konuşulan Puerto Rico ve Yeni Meksika’da İngilizce eğitim yapılması iki toplumun da zararına yol açmıştır. Çünkü çocuklar İngilizceyi iyi öğrenemedikleri gibi İspanyolcayı da öğrenememektedirler. Hall’in dediği gibi yabancı dilde eğitim yapmak, o ulus için felaketlere yol açacaktır. Her şeyden önce anadilin bir bilim dili olarak gelişmesini önleyecek, dili her geçen gün körleştirecek, halk ve okumuşlar arasındaki uçurumu gittikçe arttıracak, sonunda halkı daha cahil, okumuşu kendi değerlerine yabancı hâle getirecektir.”10

Uluslararası bilim dili tezi hakkında Oktay Sinanoğlu da şunları söyler: “Avrupa, Ortaçağlarda ‘ulularararası’ bir Latince ile bilim dili yapmağa çabalamış, fakat ancak rönesansta ulusal dilleriyle çalışmaya başladıktan sonra bilimde yaratıcılığa geçebilmiştir. Ondan önce islam dünyasının bilim eserlerinin Latinceye çevirisi ve ezberlenmesi ile yetinmek zorunda kalmıştır.”11

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bir dilin zengin bir kültür ve bilim dili haline gelmesi için işlenmesi gerekir. Türkçe aydınlarımız tarafından zaman zaman ihmal edilmiş olmasına rağmen, mevcut dünya dillerinin hiç birinden geride kalan bir dil değildir. Esasen yapısı ve sistemi itibariyle bilim dili, “bilgisayar dili”12 olmaya en uygun dillerden biridir. Türkçenin bu özelliği konusunda Zeynep Korkmaz şunları söylemektedir:

“Türkçe bilim dili olma açısından asla yetersiz değildir. Bizce yetersizlik onun özelliklerinin ve yaratıcılığının bilinmemesinden, ona gereken özen ve ilginin gösterilmemesinden kaynaklanmaktadır. Konuya bu yönü ile ilgi gösterecek yerde, şartlanmış yanlış bir zihniyetle Türkçenin bilim dili olarak yetersizliğinden söz ederek yabancı dilde eğitim-öğretim ve yayına ağırlık tanımak dilimize karşı haksızlıktır, saygısızlıktır.”13

Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi yazı dillerinin anlatım gücü, kelime hazinesi Doğan Aksan tarafından Türkçenin Söz Varlığı adlı eserde çeşitli yönleriyle dile getirilmiştir. Yazar bu eserinde, Türkiye Türkçesinin ve tarihî Türk yazı dillerinin söz varlığı bakımından zenginliklerini incelemekte; deyimler, terimler, ikilemeler, türetme gücü, çok anlamlılık, kalıplaşmış sözler gibi çeşitli yönlerden zenginliklerini ortaya koymaktadır.14

Esasen yabancı dil hayranlığının yaygınlığı “Türkçenin yetersizliğinden değil, aydın çevrelerde tıpkı Osmanlı aydınlarında olduğu gibi; yabancı hayranlığının gaflet uykusuna dalınmasından ve ana dilimize karşı umursamaz, sorumsuz bir tavır takınılmasından ileri gelmektedir.”15

Yabancı Türkologlardan Jean Deny Türk dili için şöyle der: “Büyük bir oryantalist, Türk dili hakkında, insanın bu dilin seçkin bir bilginler kurulunun danışma ve tartışmaları sonunda meydana çıkmış olduğu zannına düşebileceğini söylemiştir. Fakat Türkistan bozkırları ortasında kendi başına kalmış beşer zekâsının doğuştan edindiği dil duygusu kanunlarıyla yarattığını hiçbir bilginler kurulunun yaratmasına imkan yoktur.”16

Max Müller de Türkçe için şunları söyler: “Türkçenin bir gramer kitabını okumak bu dili öğrenmek niyetinde olmayanlar için bile bir zevktir. Türlü gramer kurallarının belirlenmesindeki ustalık, isim ve fiil çekimlerindeki düzenlilik, bütün dil yapısındaki saydamlık ve kolayca anlaşılabilme vasfı, insan zekâsının dil aracı ile beliren üstün gücünü

kavrayabilenlerde hayranlık uyandırır… Türk dilindeki duygu ve düşüncenin en ince ayrıntılarını belirtebilme ve ses ve şekil ögelerini baştan sona değin düzenli ve uyumlu olan bir sisteme göre birbirleriyle bağdaştırıp bir araya getirme gücü, insan zekâsının dilde gerçekleşmiş bu büyük başarısı olarak belirir. Bir çok dillerde bu temel yaratış çığırından artık iz kalmamış, bunlar gözden gizlenmiştir. Onlar çözülmez kayalar gibi karşımızda durur. Ancak dilcinin mikroskobu ile dil yapısındaki organik öğeler meydana çıkarılabilir. Türk dilinde ise her şey saydamdır, apaçıktır. Bu öyle bir gramerdir ki, billur bir arıkovanının içinde bal peteklerinin meydana gelişini nasıl izleyebilirsek, bunda da düşüncenin iç oluşumlarını aynı şekilde seyredebiliriz.”17

Tarihî dönemlerde Türkçenin dışındaki bazı dillere bilim dili olarak meyledilmesi, asla Türkçenin yetersizliğine bağlanamaz. Bu yönelişlerin çeşitli dinî, siyasî ve sosyal sebepleri bulunmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ne sebeple olursa olsun aydınlarımızın Türkçe dışındaki dillerle eğitim veya bilim yapmış olmaları hiçbir şekilde mazur görülemez. Böyle bir hata her seferinde de Türk kültürü için vahim sonuçlar doğurmuştur.

Yabancı dillerle eğitim ve bilimin yapıldığı Selçuklu Devleti, “millî bir devlet olmaktan çok bir hanedan devletidir ve Selçuklu hükümdarları bütün İranlıların da hükümdarıdır. Böyle olunca Farsçayı yazışma dili ve Arapçayı da din ve ilim dili saymakta sakınca görmemişlerdir.”18

Ancak bu dönemde de Türkçe konuşma dili olarak gelişmesini sürdürmüştür. Aynı dönemlerde birtakım siyasî gelişmeler dolayısıyla bir taraftan da Türkçenin avantajlı konuma geçtiği görülmektedir. Fahrettin Mübarekşah 1204 yılında yazdığı Şecere-i Ensâb adlı kitabında şöyle diyor: “Tüklerin diğer kavimlere üstünlüklerinin başka sebepleri de vardır. Bunlardan biri şudur ki, Arapçadan sonra Türkçeden daha ince ve daha

şerefli olan bir dil yoktur. Türkçe şimdiye kadar hiçbir çağda olmadığı kadar rağbettedir. Bu hükümdarların ve kumandanların çoğunun Türk olmasındandır. Herkes Türkçe bilgisine ihtiyaç hissetmektedir.”19

Türk milleti siyasî açıdan azınlık durumunda kalmadığı için, azınlıkların ruh haliyle, yani kendilerini koruma içgüdüsüyle davranmamışlar ve bu yüzden yabancı etkilere açık kalmışlardır. Kültürel temasların yoğun olduğu dönemlerin pek çoğunda askerî güç ve nüfus bakımından daha güçlü durumda olanlar Türklerdir. Ayrıca din değişiklikleri esnasında Türkler karakter özellikleri dolayısıyla yeni dinlerini bütün samimiyetleri ve dürüstlükleri ile benimseyerek, yeni dinin kendisinden önce ortaya konmuş kültürel değerlerini hiç yadırgamadan benimsemişlerdir.20

İslam dünyasında Arapçanın üstünlüğünü savunan ve hadis olduğu iddia edilen pek çok uydurma rivayet yayılmıştır. Kur’an’ın Arapça olmasının imtiyazını kullanan Araplar, yaydıkları bu sözlerle İslam dünyasında Arapçaya ve dolayısıyla Arap kültürüne bir kutsallık kazandırmaya çalışmışlardır. Bu sözlerden biri şu şekildedir: “Allah’ın en nefret ettiği dil Farsçadır. Şeytanlar Huzistanlıların (İran topraklarında bir bölge, Huzi dili), cehennemlikler Buharalıların, cennetlikler Araplıların dilini kullanırlar.”21 Arapça dışındaki dilleri aşağılayan bu anlayış, Türkler arasında az da olsa etkili olmuş, İranlılar arasında ise, bunlara benzer rivayetlerle Farsça savunulduğu için pek rağbet bulmamıştır. “Allah gazab ettiğinde vahyini Arapça, razı olduğunda Farsça inzal eder.”22 şeklindeki pek çok söz de Farslılar tarafından uydurulmuştur. Bütün bu gelişmeler sonunda Osmanlı aydınlarının büyük bir kısmı Arapça ve Farsçaya rağbet göstermişlerdir: “Hacı Paşa 14. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı Telhisü’ş-Şifa adlı eserinde, herkesin anlayabilmesi maksadıyla Türkçe yazmış olduğundan dolayı özür dilemek lüzumunu duymuştur.”23

Müstemleke ülkelerde olduğu gibi yabancı dille eğitim yapmanın Türk dili ve kültürü için büyük bir tehlike arz ettiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Yabancı dille eğitim yoluyla bilimde ilerlemeyi beklemek boş bir hayaldir. Çeşitli yanlış uygulamaların toplumda yarattığı talepten kaynaklanan yabancı dile yönelme, asla Türkçenin yetersizliğine bağlanamaz. Bizim için hayatî önem taşıyan Türkçemizin gelişmesi hususunda herkes elinden geleni yapmalı, bununla ilgili yanlış tutum ve uygulamalara son verilmelidir.

1 Korkmaz, Zeynep, "Bilim Dili ve Türkçe", Türk Dili, Sayı: 595 (Temmuz 2001), s. 7-19.

2 Ercilasun, Ahmet Bican, "Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken Millî Kimlik Oluşturmada dilin önemi", Türk Dili, S. 579 (Mart 2000), s. 203-207.

3 Sinanoğlu, Oktay, Türkçe, Bursa 1999, s. 88.

4 Şahin, Nail, "Dil ile Zihin İşleyişinin Etkileşimi", Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 199.

5 Korkmaz, Ramazan, "Dil Bilincimizin Serüveni veya Bir Varlık Alanı Olarak Türkçe ve Atatürk", Türk Dili, S. 580 (Nisan 2000), s. 319-326.

6 Sayılı, Aydın, "Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe", Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 542.

7 Bayur, Hikmet, Hindistan Tarihi, 3. C., Ankara 1987, s. 371.

8 Korkmaz, Zeynep, "Bilim Dili ve Türkçe", Türk Dili, Sayı: 595 (Temmuz 2001), s. 7-19.

9 Sinanoğlu, Oktay, Türkçe, Bursa 1999, s. 88.

10 Tekeli, Sevim, "Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişimi", Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 207-208.

11 Sinanoğlu, Oktay, Türkçe, Bursa 1999. s. 88.

12 Salihoğlu, Hilmi, “Bilim Dili Türkçe, yazım Dili Türkçe”, Türk Dili, S. 600 (Aralık 2001), s. 708.

13 Korkmaz, Zeynep, “Bilim Dili ve Türkçe”, Türk Dili, Sayı: 595 (Temmuz 2001), s. 7-19.

14 Aksan, Doğan, Türkçenin Söz Varlığı, Ankara 1996.

15 Korkmaz, Zeynep, “Bilim Dili ve Türkçe”, Türk Dili, Sayı: 595 (Temmuz 2001), s. 7-19.

16 Sayılı, Aydın, “Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 388.

17 Sayılı, Aydın, “Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 387.

18 Karal, Enver Ziya, “Osmanlı Tarihinde Tük Dili Sorunu”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 22-23.

19 Sayılı, Aydın, “Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 526.

20 Üstüner, Ahat, “Türkçenin Anlatım Gücü”, Türk Dili, Sayı: 589 (Ocak 2001), s. 50-57.

21 Cündioğlu, Dücane, Anlamın Buharlaşması ve Kur’an, İstanbul 1996 s. 143-146.

22 A.g.e., s. 147-148.

23 Sayılı, Aydın, “Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 527.

Aksan, Doğan, Türkçenin Söz Varlığı, Ankara 1996.

Bayur, Hikmet, Hindistan Tarihi, 3. C., Ankara 1987.

Cündioğlu, Dücane, Anlamın Buharlaşması ve Kur’an, İstanbul 1996.

Ercilasun, Ahmet Bican, “Yirmi Birinci Yüzyıla Girerken Millî Kimlik Oluşturmada Dilin Önemi”, Türk Dili, S. 579 (Mart 2000), s. 203-207.

Karal, Enver Ziya, “Osmanlı Tarihinde Tük Dili Sorunu”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 7-96.

Korkmaz, Ramazan, “Dil Bilincimizin Serüveni veya Bir Varlık Alanı Olarak Türkçe ve Atatürk”, Türk Dili, S. 580 (Nisan 2000), s. 319-326.

Korkmaz, Zeynep, “Bilim Dili ve Türkçe”, Türk Dili, Sayı: 595 (Temmuz 2001), s. 7-19.

Salihoğlu, Prof. Dr. Hilmi “Bilim Dili Türkçe, Yazım Dili Türkçe”, Türk Dili, S. 600 (Aralık 2001), s. 708-709.

Sayılı, Aydın, “Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 325-590.

Sinanoğlu, Oktay, Türkçe, Bursa 1999.

Şahin, Nail, “Dil ile Zihin İşleyişinin Etkileşimi”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 181-204.

Tekeli, Sevim, “Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişimi”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara 1994, s. 205-232.

Üstüner, Ahat, “Türkçenin Anlatım Gücü”, Türk Dili, Sayı: 589 (Ocak 2001), s. 50-57.

B. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı / Prof. Dr. İnci Enginün [s.107-145]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı terimi Türk edebiyatının 1923 yılından sonrasını ifade eder. Bu dönem edebiyatının önde gelen kalemlerinin çoğu şöhretlerini II. Meşrutiyet'te yapmış, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı, yeni devletin kuruluşunun şahidi olan şahsiyetlerdir. Onlar, Millî Mücadele'de Ankara'yı desteklemiş, bir kısmı bizzat savaşın içinde bulunmuş, dönemin çetin şartlarını yaşamış, aydın-halk birleşmesini sağlamışlardır.

Cumhuriyeti gerçekleştiren Atatürk, Türk aydınlarının nice zamandır bekledikleri güçlü önderdir, halk ve edebiyatçılar, onu aynı zamanda bir destan kahramanı olarak görürler. Bunun sebebi Türkçülük akımını keşfedip yeniden işlediği ve Millî Mücadele ile birleştirdiği destanlardır. O, yaptığına inanan ve tuttuğu yolda yılmayacak azimli insan özleminin bir örneği olarak Namık Kemal'den beri özlenen insandır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk için, Cumhuriyet döneminde bir kısmı edebî, bir kısmı sosyolojik ve psikolojik bakımdan çok önemli nice eser yazılmıştır.

Cumhuriyet döneminin önde gelen hassasiyeti millî heyecandır. Bu heyecan hayatın her alanını ve kurumunu etkiler. Edebiyatta da yazarların şahsî özelliklerine göre çok değişik tezahürler gösterir.

Edebiyatta kalıcılık sanat eserlerini belirleyen en önemli ölçüttür. Bu açıdan bakıldığı zaman 1960'lara kadar az çok kesinleşmiş gözüyle bakılabilecek olan kalıcı eserlere karşılık 1960 sonrasının yeni adları için aynı şey söylenemez. Türk edebiyatında özellikle Tanzimat döneminde

artan ve günümüze kadar ulaşan edebiyat-politika ilişkisi, eserlerin değerlendirilmesinde de, edebiyat (sanat, güzellik) dışında ölçütler kullanılmasına yol açmıştır. Bu durum özellikle 1960 sonrası çok yaygınlaşmıştır.

Edebiyatın gelişmesinde yayımcılığın, eleştirinin ve çocuk edebiyatının da önemi vardır.

Şiir

Edebiyatımızda en çok sevilen yaygın türdür. Asrın başında Mehmet Emin Yurdakul "Biz Nasıl Şiir İsteriz" başlıklı şiiriyle, şiire sosyal işlev yüklerken Yahya Kemal Beyatlı "bizim bir şiirimiz varken böyle sorular sorulmazdı" der.1 Bu iki zıt anlayış günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Cumhuriyet dönemi Türk şiiri, Tanzimat sonrası yenileşme hareketlerinden itibaren üç gelenekle beslenmiş ve gelişmiştir: Batı şiiri, Divan şiiri, Halk şiiri.

Batı şiiri dediğimiz en güçlü tesir, aslında başlangıçtan beri Fransız şiiridir. Ancak özellikle son yıllarda Fransız etkisine İngiliz, Amerikan ve diğer ülke edebiyatlarının etkileri de katılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak şairlerimiz, Fransız şiirini aslından okumuşlar ve onlardan yararlanmışlardır. Yahya Kemal'in parnaslardan hareketle kendi, şahsî şiir anlayışını geliştirmesi, Ahmet Haşim'in sembolistleri tanıtması, şiirimizde kuvvetli bir Valéry etkisine yol açmıştır. Başarılı sanatçılar Batı şiirini bizzat okumuş, onlardan çeviriler de yapmışlardır.

Batı'ya hakim olan Dada akımının bu yıllarda bize gelmemesi, bazı yazılarda ileri sürüldüğü gibi Batı'yı çok geç takip etmemizden değil, yeni bir var olma mücadelesini yaşamamızdan kaynaklanmaktadır ve 1918 sonrası Batılı sanatçıların aksine, yazarlarımız hayata, geleceğe güvenmekte, değerlere inanmaktaydılar.

Divan şiiri (Klasik Türk Şiiri), Tanzimat'tan itibaren bütünüyle reddedilmesine rağmen, güçlü bir gelenektir. Divan şiirinin itibar kazanmasında Yahya Kemal Beyatlı'nın rolü önemlidir. Divan edebiyatının itibarî dünyası, güç anlaşılan dili, bu geleneğe karşı olanlarca daima ileri sürülmüşse de kültürlü şairler Divan şiirini tanıdıkça, ondan yararlanmışlardır. Bazı yazarlar sadece şekil ve vezin olarak onu devam ettirmeye çalışmışlar, bir kısmı ise onu -imaj dünyasını, yapısını yorumlayarak- şiirlerine katmışlardır. Yahya Kemal, Mehmet Çınarlı, Attilâ İlhan, Behçet Necatigil, Turgut Uyar, Edip Cansever, Cemal Süreya, Turan Oflazoğlu, Hilmi Yavuz'a kadar ulaşan bu şairlerde şiirimizin üç geleneği de vardır.

Halk şiiri geleneği, hem şekil özellikleri ve hece vezni hem de dünya görüşü ile Cumhuriyet devrinin en besleyici kaynağıdır. Divan şiiri gibi, kendisini yaşatan şartlar ortadan kalktığı için halk şiiri geleneği de artık yaşamamaktadır.2 Bu geleneğin son temsilcisi Âşık Veysel'dir.

Çağdaş Türk şiirinde bütün yazarlar kendi kültür ve yeteneklerine, tercihlerine göre bu zengin kaynaklardan yararlanmaktadırlar. Onları aynen kopya etmeye kalkışanlar, bütün taklitçilerin ortak akıbetine, unutulmaya mahkûmdurlar.

1923'ten sonra kronolojik olarak 1923-1940, 1940-1960, 1960 ve sonrası olarak kendi içinde kümelendirilirse de kesin ayrılıklar yoktur. Zira bütün bu tarihî dönemleri idrak eden şairler kendi şiir serüvenlerinde de zamanla değişmeler gösterirler.

1923-1940 Dönemi

1. Eskiler: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Abdülhak Hâmit Tarhan (1852-1937) başta olmak üzere Servet-i Fünun'dan Cenap Şahabettin (1870-1934), Ali Ekrem Bolayır (1867-1937), Sâmih Rifat (1874-1932), Faik Âli Ozansoy (1875-1950), Hüseyin Siret Özsever (1872-1959), II. Meşrutiyet

sonrasından Celâl Sahir Erozan (1863-1935), Süleyman Nazif (1869-1927) Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), Ziya Gökalp (1876-1924), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Ahmet Haşim (1887-1933), Yahya Kemal Beyatlı (1884-1957) hayattaydırlar. Zevkleri ve şiir anlayışları eski dönemlerde oluşanlar da Cumhuriyet ile birlikte bir uyanış içine girerler. Günün olayları yaygın temler olarak şiirlerinde yer alır. Dillerinde genellikle, inanılmaz bir sadelik başlar. Mehmet Akif “İstiklâl Marşı”nın şairidir. Bunlardan modern Türk şiirinin gelişmesinde büyük payı olan Ahmet Haşim ve Yahya Kemal Beyatlı, en güzel şiirlerini Cumhuriyet döneminde yazdılar.

Abdülhak Hâmit Tarhan, Tanzimat’tan beri Türk aydınlarının hayal ettikleri günleri gören bir gözlemci gibidir. Yeni denemelere devam etse de artık o devrini doldurmuş bir yazardır.

Dilde sadeleşmeyi başlangıçtan beri reddedenler, artık sade yazmaya başlarlar. Cenap Şahabettin ve Ahmet Haşim’in şiirlerinde bu değişme çok açık şekilde görülür. Her ikisi de en güzel şiirlerini Cumhuriyet’ten sonra yazmışlardır.

Hece vezniyle güzel şiirler yazılabileceğini ispatlamış olan Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) Millî Mücadele günlerinin sevilen şiirlerinden birini söylemiş olan Samih Rifat (1874-1932), hicivleriyle Neyzen Tevfik (1879-1953) ve Halil Nihat Boztepe (1882-1949) dönemin öteki şairleridir.

Şöhretlerini II. Meşrutiyet sonrasında kazanan Ahmet Haşim (1887-1933) ve Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958) şiirleri ile bir ölçüt oluşturmuş şairlerdir. Etkileri günümüze kadar ulaşan bu şairlerden Yahya Kemal Üsküp’te, Ahmet Haşim Bağdat’ta doğmuştur.

Kendi klasiğimizi Divan şiirimizde bulan Yahya Kemal, onun “rüzgârıyla” yazdığı şiirleriyle şiirde güzelliğin kaynaklarını ve onlardan

nasıl yararlanılacağını göstermiştir. Yahya Kemal, İstanbul'u Osmanlı medeniyetinin sembolü olarak değerlendirir ve eserlerinde vatan ve tabiat sevgisini İstanbul ile birleştirir. Dergâh dergisi, milliyetçi havasıyla hem iyi yazarları hem de öğrencileri çevresine toplamıştır. Ömer Seyfettin'in Genç Kalemler'de başlattığı konuşma dilini yazı dili hâline getirme tezi, Yahya Kemal'de şiirini bulmuştur. Yahya Kemal şiirde "ses"i her şeyden üstün tutar. II. Meşrutiyet'in tarihte örnekler arama eğilimi Yahya Kemal'de de vardır. Yahya Kemal'in şiirlerinin çoğu 1923'ten sonra yayımlanmıştır. Şiirine günlük olayları asla sokmayan Yahya Kemal, nesrinde Millî Mücadele'yi destekleyenlerin başındadır ve bu yazıları Eğil Dağlar'da kitaplaşmıştır. "Üç Tepe" gibi yazılarıyla edebiyatımızın yeni hedeflerini göstermiştir.3

Cumhuriyet dönemi şairleri üzerinde Yahya Kemal kadar tesirli bir diğer şahsiyet de Ahmet Haşim'dir (1887-1933). Nesri de şiiri kadar etkili olan Haşim denemelerini Akşam, İkdam, Milliyet gibi çeşitli yerlerde yayımlar. Bir kısmını da Gurabahâne-i Laklakan, Bize Göre ve Frankfurt Seyahatnamesi'nde toplar.4

Haşim sembolist akımı benimsemiş ve şiirde açık seçik bir anlam aramamıştır. Yayınlandığı zaman mizah dergilerinin alaylarına hedef olan "Bir Günün Sonunda Arzu"nun yol açtığı tartışmalardan sonra Haşim şiir anlayışını ortaya koyan "Şiirde Manâ ve Vuzuh" adlı yazısını yazar ve Göl Saatleri (1921)'ne tenkitlerini cevaplandırır. Haşim bu yazısında kendisini etkileyen "hâlis şiir"le ilgili görüşlerini belirtirken Rahip Brémond'un görüşlerinden de yararlanmıştır: "Şiir bir hikâye değil, sessiz bir şarkıdır." Şiirde kelimelerin anlamları değil, cümledeki sesleri önemlidir. Şiir kelimeler arasındaki dalgalanma ve birleşmelerden doğan seslerin uyandırdığı duygudur. Bu şiir anlayışı, şiirin tadılması için okuyucusunun katkısını gerektirir. Şiir anlamını okuyucunun ruhundan,

yorumundan alır. Bu yazıyı Piyale (1926)'ye alır. Nurullah Ataç, Ahmet Haşim'in şiirimizde bir merhale olduğunu ve Haşim'den önce, Haşim'den sonra diye şiirimizin ayrılabileceğini yazar.5

2. Memleket Edebiyatı: Cumhuriyet devri şiirinin bu önemli akımı ilk örneklerini II. Meşrutiyet'ten sonra vermeye başlamıştır ve günümüzde de, kendisini yenileyemeden, Yahya Kemal'in bir devamı vehmiyle devam etmektedir.

Memleket kurtarılmıştır. Artık Anadolu coğrafyası ve ülkenin kalkınması ön plandadır. Bunu da yapacak olan ülkenin kurtarıcılarıdır. Şairlerin çoğu Anadolu halk şairlerinin yolundan giderek yeni bir şiir yaratmaya çalışırlar. Yıllardır devam eden aruz-hece tartışmaları da Yahya Kemal'in etkisine rağmen hecenin mutlak hakimiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu kümeye giren şiirlerde;

a. Konu memlekettir.

b. Şekil, halk şiiri şekilleridir, vezin hecedir.

c. Dil sadedir, halk dili, mahallî söyleyişler, hattâ argo şiire girer.

d. Ton, hitabete kaçar.

e. İşlenen konulara uygun olarak gurur, iyimserlik ve irade ön plandadır.

f. Lirikten çok didaktiktir.

Mehmet Emin Yurdakul'un 20. yüzyılın başında söylediği

"Ben bir Türküm dinim cinsim uludur" mısrasında dile gelen gurur, artık bütün şairler tarafından paylaşılmaktadır.

Temel kaynak halk edebiyatı ise de kendi içinde bu akım mensupları çeşitlilik gösterirler: İlk defa karşılaşılan veya anlatılmaya değer bulunan memleket manzaraları, insanları tasvir ve hikâye edilir. İnsanların kahramanlıkları övülür ve tarihî mirasla birleştirilir, folklor orijinal bir kaynak olarak keşfedilir. İnsanların duygu ve iç dünyaları araştırılır. Fakirlik, kötü şartlar bir an önce tedbirler alınmayı gerektirir.

İdealizm/milliyetçilikte veya kuzey komşumuzdaki komünizmde aranır. Başlangıçtan itibaren de kutuplar oluşur.

A. Tasvirde Kalanlar: (Gözlemci Gerçekçiler): Örnekleri halk edebiyatı olmakla birlikte Yahya Kemal'den çok şey öğrenmişlerdir. İlk şöhretlerini Mütareke döneminde yapan ve doğru bir tabir olmasa da "Hecenin Beş Şairi" diye bir kısım edebiyat tarihlerinde yer alanlardan en önemlisi Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973)'dir. Önceleri aruz, sonra hece ile yazdığı şiirlerle kendisini kabul ettirmiştir. Faruk Nafiz'in olgunluk devri, 1924-1938 arasıdır. "Han Duvarları" ile kazandığı şöhret ona yıllar boyu işleyeceği konuyu da buldurmuştur. Memleket coğrafyası, bu coğrafyada yaşayan insanlar ve onların estetiği eserine hakimdir. "Sanat" şiiri ile benimsediği estetiği açıklar. Bu anlayışta diğer milletlerin sanatlarıyla, Türk sanatı arasında alışveriş söz konusu edilmez. Şairin gözü sadece keşfedilmemiş, gizli hazinesinde bütün sanatları besleyecek Anadolu'dadır. Faruk Nafiz bu inancında yalnız değildir. Devir, Millî Mücadele'yi zaferle sonuçlandıran Türkün derinliklerinde sakladığı gücün anlaşılması ve anlatılmasını şart koşar. Bu şiirde yer alan görüşler pek çok şair tarafından devam ettirilmiştir. Günümüzde bile buna bağlı kalanlar görülmektedir. O yılların heyecanı içinde, başka kültürleri taklitle yetinmeyi reddeden bu tavır anlaşılabilir. Ancak kültür ufkunu daraltarak büyük sanat eserlerine ulaşılmayacağı da bir gerçektir.

1960-1972 yıllarında, şair geçirdiği hazin tecrübeleri Zindan Duvarları'nda dile getirir. Yıllar boyu milletvekili seçilmek isteğini mizahî şiirlerinde duyuran şairin bu arzusu hazin bir sonuca ulaşmıştır. Milletvekili seçildikten sonra 27 Mayıs darbesiyle Yassıada'ya gönderilen Faruk Nafiz yaşantılarına zindanı da sokmuştur. Orada yazdığı şiirlerin arasında güzel rubailer yer almaktadır

Yahya Kemal'in tesirinde kalan, fakat günün heyecanını, şiirleriyle ifadeden çekinmeyen Faruk Nazif'de Yahya Kemal'deki mükemmellik endişesi yoktur. O, şiirlerini, üstadı gibi yıllarca olgunlaşsın diye bekletmemiş, sıcağı sıcağına yayımlamış ve devrin heyecanını beslemiştir.

Mehmetçik'in savaş sonrası yaşayışı ve milletini zafere ulaştıran Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Faruk Nafiz'in şiirlerinde dile gelir. Faruk Nafiz, sadece şiirleriyle değil, manzum tiyatrolarıyla da bu devrin en önemli temsilcisidir.

Faruk Nafiz Çamlıbel ile birlikte adları anılan diğer şairler, Halit Fahri Ozansoy (1895-1971) -tiyatro oyunları da vardır-, Orhan Seyfi Orhon (1890-1972), Yusuf Ziya Ortaç (1895-1967) ve gür sesli şiirleriyle Enis Behiç Koryürek (1891-1949)'tir. Bu şairler çok yazmış olmakla birlikte, kendilerinden sonraya fazla bir şey bırakmamışlardır. Yusuf Ziya Akbaba adlı mizah dergisiyle tanınmıştır.

"Bir Yolcuya" adlı şiiriyle meşhur Necmettin Halil Onan (1902-1968), Şükûfe Nihal Başar (1892-1973), Halide Nusret Zorlutuna (1901-1983) ve Haluk Nihat Pepeyi (1901-1972), Zeki Ömer Defne (1903-1992), Sabahattin Ali (1907-1948) de bu kümede yer alırlar.

Faruk Nafiz Çamlıbel'in önemli iki takipçisi Kemalettin Kamu ile Ömer Bedrettin Uşaklı'dır. Millî Mücadele'ye bizzat katılan "Ben gurbette değilim/Gurbet benim içimde" mısralarıyla ölümsüzleşen Kemalettin Kamu (1901-1948) ve Ömer Bedrettin Uşaklı (1904-1946) memleket edebiyatının lirik şairlerindedirler.

B. Folklor Unsurlarına Ağırlık Verenler: Halkevleri vasıtasıyla gücünü ve sayısını arttıran bu tarz şiirler, çoğunlukla öğretmen yazarlara aittir. Ahmet Kutsi Tecer'in Ülkü dergisinin idaresini üstlenmesinden sonra folklora ağırlık verilir. Ahmet Kutsi Tecer (1901-1967) bilinçli olarak "Orda Bir Köy Var Uzakta" ile memleketin her meselesini ve folkloru şiirine

sokmakla birlikte şiirimizin nadir güzellikteki örneklerinden, “Nerdesin”i söylemiştir. Ahmet Kutsi Tecer “Orda Bir Köy Var” şiirinde, “Nerdesin”deki sesin yerine yine çok uzaklardaki bir hayali, hedef olarak, özlem olarak kor. Ondaki “ben”in yerini “biz” zamiri almıştır.

Ahmet Kutsi Tecer, köye, folklora ait değerleri ortaya çıkarırken, Halk şiir geleneğinin son büyük temsilcisini, Âşık Veysel Şatıroğlu (1894-1973)’nu keşfeder.

Şair-ressam Bedri Rahmi Eyuboğlu (1913-1975) folklor ile modern sanatı, coşkun bir heyecan ile hem resminde hem de şiirinde birleştirerek, orijinal ve başarılı örnekler vermiştir. Bu şiirde büyük bir yaşama sevinci ve coşkunluk vardır. Tanpınar gibi İkinci Yeni yazarları da edebiyatta folklorun kullanılmasına tepki gösterirler

C. Hamasî Şiirlerle Yiğitlikleri Gür Sesle Anlatanlar: Behçet Kemal Çağlar (1908-1969) çok kısıtlı şiir kabiliyetiyle Cumhuriyet’in dayandığı temelleri, Önder’i, tarihî bakış tarzını ihmal etmeksizin işler. Behçet Kemal “Onuncu Yıl Marşı”nı Faruk Nafiz Çamlıbel ile beraber yazmıştır. İbrahim Alâettin Gövsa (1889-1949), “Bu Vatan Kimin”le Orhan Şaik Gökyay (1902-1994); “Bayrak” şiiriyle ünlü Arif Nihat Asya (1904-1975) ve Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975) bu türün önde gelen adlarındandır. Bu türü Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu (1929-1992) devam ettirmiştir.6

D. Ülke Dertlerinin Halli İçin Marksizmi Teklif Edenler: Memleket edebiyatının bütün mensupları ülke dertleri ile dertlenirler, fakirlik, cehalet, yokluğun bir kader olmaktan çıkarılmasını savunurlar. Eğitimini Rusya’da yapan Nazım Hikmet Ran (1902-1963), dertleri ortadan kaldıracak sihirli reçete olarak komünizmi sunar ve bu ideolojinin güçlü bir propagandacısı olur. Dil ve üslûbuyla da dikkati çeken Nazım Hikmet lirik şiirlerine rağmen, asıl tesiri ve şöhretini propaganda mahiyetindeki şiirlerinden kazanır. Nazım Hikmet’in şiirlerinde kitlelerin hareketini hatırlatan kuvvetli

ahenk, kelime öbeklerinin başarıyla düzenlenmesinden kaynaklanır. Mayakovski'den aldığı şiir şemasıyla, klasik halk şiiri şeklini kırması, gür sesi, serbest nazmın yaygınlaşmasına yol açmıştır.

"Asaletin kelimelerde bile düşmanı" olan şairin Türkiye'den kaçması, adını değiştirmesi, bir yabancı ülkenin ve ideolojinin hizmetine girmesi yüzünden şiirlerinin yeni baskılarının yasaklanması, Nazım Hikmet'in şiir tarihimizdeki yerini bir süre âdeta unutturmuştur. Eserleri ölümünden sonra yeni baştan basılmaya başlandığında yeni bir keşif olmuş, onun şiirlerini eskiden okumayanlar, bunları taze ve yeni bulmuşlardır. Bu bakımdan Nazım Hikmet'in tesiri hem 1930'larda hem 1960'lardan sonraki şiirimizde iki defa görülür.

Ercüment Behzat Lav (1903-1984), Nail V., İlhami Bekir Tez (1906-1984), Hasan İzzettin Dinamo (1890-1989) Nazım Hikmet'in takipçileridir.

E. Mistik Bakışla İç Dünyayı Araştıranlar: Nazım Hikmet'in ihmal ettiği, insanın bir de manevî tarafı olduğudur. İnsanların bir de görünmeyen iç âlemlerini, ferdî duyuş tarzlarını da anlatmak isteyenlerden Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983), 1930'ların sonunda Nazım Hikmet'in tam karşısında görülmüştür. O da halk şiiri geleneğinden hareket etmiş, heceyi kullanmış, Batı şiiriyle kendi geleneğimizi birleştirmeye çalışmıştır. Felsefeye duyduğu merak bir çeşit mistik anlayış ve duyuşa yönelmiştir. Şiirlerinden bir kısmını, son yıllarda kendisini bir şair değil de bir dinî mürşit olarak gösterme uğruna reddetmiştir.

Yararlandığı mistik şiir geleneği, Ataç'ın "Baudelairein" bir şair saydığı Necip Fazıl'ın ruhunu sakinleştirmekten uzaktır. Ancak bu özelliği, Necip Fazıl'ın şiirinin asıl cazibesini yapar. Mustarip, arayan, bekleyen ve hiç tatmin olmayan modern insanın huzursuzluğu onda görülür.

Cumhuriyet döneminin kültürlü, pervasız ve şiir duygusu kuvvetli denemeci tenkitçisi Nurullah Ataç, 1930 sonlarındaki değerlendirmelerinde

şiirimizde iki isimden söz eder: Necip Fazıl ve Nazım Hikmet. 1960 sonrasında Nazım Hikmet gibi onun da ikinci defa tesiri üzerinde ayrıca durulmalıdır.

Mistik akım, en orijinal örneklerinden birini Asaf Halet Çelebi (1907-1958)'nin şiirlerinde gösterir. Daha sonraları da Sezai Karakoç gibi şairler İkinci Yeni akımı içinde, insanı iç dünyasının karmaşıklığından kurtaracak esrarlı gücü sezdirmeye çalışırlar.

F. Memleket Şiirleri İle Başlayıp, Yunan Mitolojisini Bir Anlatma Vasıtası Olarak Kullanan İlk Örnek Yazar: Yazarlardan biri Salih Zeki Aktay (1896-1970)'dır. Yunan mitolojisinden yararlanılarak yazılan en güzel şiir, Mustafa Seyit Sutüven (1908-1969)'indir. Grek ve Latin mitolojisi 1940 sonrası yazarlarında, tabiî bir beslenmenin sonucu olarak öğrenilir ve kullanılır. Mitik yorumlarıyla Ahmet Haşim'in "Batan Ayın Kenarına Satırlar" şiiri veya Yahya Kemal'in şiirlerindeki telmihler, yararlanmanın bir kültür ve yorum meselesi olduğunu göstermektedir. Salih Zeki Aktay'ın sadece mitolojik adlar sıralamaktan öte gitmeyen çabası Melih Cevdet Anday'ın Kolları Bağlı Odeseus'unda, Oktay Rifat "Agamemnon"u, Edip Cansever'in "Nerde Antigone"u, Behçet Necatigil'in "Pan"ı, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Tanrılar Arasında-Prolog" ve diğer şairlerde yabancılığını kaybeder. Bu kaynağı günümüz şairleri, kültür ve zevklerine göre başarıyla kullanmaktadırlar.

3. Öz Şiir (Sanat sanat içindir): Bu görüşü savunanlarda estetik tavır ön planda gelir. Öğretici manzumenin şiirle bir ilgisi yoktur. Bundan dolayıdır ki, ilk yılların heyecanı tavsayınca, şairler de haklı olarak "beylik edebiyat" diye nitelendirdikleri ve birçok kötü şairin elinde basmakalıp tekerlemeler hâlini alan memleket edebiyatından ayrılmışlardır. Batıda savaş sonrası ortaya çıkan akımları şairlerimiz, İkinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde keşfettiler.

A. Yedi Meşaleciler: Beylik edebiyat hâline dönüşen memleket edebiyatına, Garip'ten önceki karşı çıkıştır.

Sanat sanat içindir anlayışıyla yazdıklarını Yedi Meşale (1928) adlı bir kitapta toplayan Muammer Lütfi (Bahşi) (1907-1961), Sabri Esat Siyavuşgil (1907-1968), Yaşar Nabi Nayır (1908-1981), Vasfi Mahir Kocatürk (1907-1961), Cevdet Kudret Solok (1907-1991) ve Ziya Osman Saba (1910-1957) ve Kenan Hulusi Koray -nasirdir- (1906-1943). Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti anlayışını devam ettirmektedirler. Yedi Meşale'nin önsözü bir tatminsizlik ve bir tepkiden ibarettir. Bu ifadelerin çoğu "Makber Mukaddimesi" başta olmak üzere Abdülhak Hâmid'in, Recaîzâde Ekrem'in şiirin hiçbir şekilde sınırlandırılamayacağını anlatan yazı ve şiirlerini andırır. Yedi Meşalecilerin şiirlerinden, onların batıdaki Parnas akımından etkilendikleri anlaşılmaktadır. Bu hareket uzun sürmez. Yedi Meşaleyi çıkaran gençlerden Ziya Osman Saba dışındakiler şiiri bırakır. Yakınlarından başlayarak bütün insanların mutluluk içinde yaşamalarını dileyen Ziya Osman, kendisinden bahsedenlerin belirttikleri gibi, geleneğimizin bu cephesini Yunus Emre ve Mevlânâ'dan alarak modern çağa taşır.

B. Öz Şiiri Savunan Şahsiyetler:

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) kendi şiirine karşı çok insafsız bir tenkit ölçütü kullanmıştır. Zamanı, geçmiş, yaşanan an ve geleceğin birlikte idrak edildiği yekpare bir bütün olarak gören ve anlatan Tanpınar, okundukça etkisini arttıran, unutulmaz şiirler yazmıştır. Tanpınar yaşanmış anları, ancak sanat eserlerinin geleceğe aktardığını "Bursa'da Zaman"da ortaya koymuştur.

Tanpınar başlangıçta heceyi kullanmasına rağmen, sonraları serbest şiire geçmiştir. Folklordan daima uzak kalmıştır. Hayat karşısındaki pasif tutumu, sevdiği kelime ile "eşik"te oluşu, Tanpınar'da rüya ve hayal ile

gerçeğin karışmasına yol açar. Estetiğini bütünüyle rüya ve masala dayayan Tanpınar'ın insanı pasiftir. Olaylar, sosyal sarsıntılar şiirinde yer almaz. İnsanı kader ve olaylar karşısında mahkûm gören Tanpınar, tek kaçış yolunu sanata sığınmakta bulur. Eşikteki bu insan, hatıralarındaki bir açıklamaya göre, şiirinde erotizmi aramıştır. Kendisini en çok ilgilendiren kadın vücudu ve bununla ilgili imajlardır.

Ahmet Muhip Dıranas (1901-1980) şiirlerinde kuvvetli bir tabiat sevgisi ve aşk duygusunu işler, halk şiiri geleneğiyle Fransız şiiri, özellikle Baudelaire'den gelen zevki, güzelliklere trajik bir duygu ile yaklaşmasını sağlar. Gençleri etkileyen şairlerdendir.

Cahit Sıtkı Tarancı (1910-1956) kendinden önceki bütün tesirlere açık, Fransız şiirini iyi tanıyan ve Türkçenin en güzel şiirlerini yazarak, geleceğin şiir okuyucusunu memnun etmekle kendisini görevli sayan bir şairdir.

Tanpınar'ın romanlarında büyük bir titizlikle kurduğu zaman/hatıranın donduğu eşya ile insan arasındaki ilişkiyi Cahit Sıtkı da şiirinde kurmuştur. Az kelimeyle çok şey söylemekten yana olan, söylediklerinin ses ve çağrışım bakımından zenginliğine önem veren Cahit Sıtkı'nın şiirlerinde ölüm tehdidinin altında tadılan bir yaşama sevgisi hissedilir. Onun şiirlerinden, okuyucu, yaşama zevkini, saadetini tadar.

Şekil ve vezin üzerinde de sürekli denemeler yapmış olan Cahit Sıtkı, şiir görüşlerini, arkadaşı Ziya Osman Saba'ya yazdığı mektuplarda dile getirmiştir: Ziya'ya Mektuplar (1957).

Fazıl Hüsnü Dağlarca (d. 1914) gerçek bir şair muhayyilesiyle doğmuş, şiirin kaynağı mitlere ulaşmıştır. 1935 yılından beri, büyük bir bereketle fışkıran şiir kaynağını olduğu gibi okuyucusuna sunması, onu bir bakıma gerçeküstücülere yaklaştırır.

Hayat ile ölüm arasındaki trajik durumun fertlerin davranışlarına yansımasını çok iyi yakalayan Dağlarca, vatan sevgisi ve savunmasını da

ölümsüz masallar hâline getirir. 1960'lı yıllardan itibaren şiirlerinin dili çok çetrefilleşen Dağlarca, konularını da yaymış, kendi estetiğinin dışındaki günlük politik konuları da işlemiştir.

1940-1960 Dönemi

1940'tan sonra şiirimizde önceki eğilimler devam etmektedir, adlarını andığım şairler parlak dönemlerine ulaşmışlardır.

1940 yılından itibaren yazdıkları ile ilgi çeken ve hattâ alaylara hedef olan Asaf Halet Çelebi (1907-1958), bazı araştırıcılar tarafından Celâl Sılay (1914-1974) ile birlikte "garip şiirin" öncüsü sayılmıştır.

Asaf Halet Çelebi çok kültürlü bir şahsiyettir; şairi bir "veli" saymıştır. Dış manzara tasvirleri, tanıdıkların adlarını zikrederek günlük şiir yazma modasının yanında, Asaf Halet, şiirin esrarlı iç âlemlerden çıkarılacağına inanmıştır. Şiirlerinde semboller ve anlamı bilinmeyen kelimeler kullanması, âdeta zaman ve mekândan soyutlanan "insan"ın müphem dualarını andırır. Bu esrarlı, meçhul âlemden bahsederken Asaf Halet Çelebi, masalın sırlı kapısını aralayan söz kalıplarından da yararlanır.

Garip Hareketi

"Yeni Şiir, Birinci Yeni Şiir" diye de adlandırılan hareket, Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horozcu ve Melih Cevdet Anday'ın, o yıllarda savundukları şiir görüşünü açıklayan şiirlerinden bir kısmını Garip (1941) adıyla yayımlamalarıyla başlar. Kitaplarına seçtikleri ad ve kitaptaki "Bu kitap, sizi alışılmış şeylerden şüpheye davet edecektir" cümlesi, geleneklerin dışında, yepyeni bir tutum takındıklarını, yerleşik bütün şiir anlayışlarına meydan okuduklarını duyurmaktadır

Orhan Veli'nin yazdığı Garip'in önsözü, ortak görüş olduğundan imzasız yayımlanmıştı. Bu kitap aslında kendilerinin şiirde "garip" sayıldıklarını, fakat alışılmış her şeyden uzaklaşacaklarını haber veriyordu.

“Mısracı zihniyete” karşı oldukları için vezin ve kafiyeyi reddediyor, ahengi, vezin ve kafiye dışında arıyorlardı.

Bütün söz oyunlarının karşısındaydılar. Teşbih ve istiareden, tabiatı zekâ ile değiştirdiği ve bozduğu için uzak kalıyorlardı. “Gibi” kelimesini hiç kullanmıyorlardı.

Garip’in önsözü “Şiir yani söz söyleme sanatı” diye başlıyordu. Şiir, günlük konuşma dilinin alelâde kelimeleriyle yazılabilirdi ve özel bir şiir dili lüzumsuzdu.

Şiir bütün geleneklerden uzaklaşmalıydı ve Orhan Veli “sanatlarda tedahüle taraftar” değildi, bundan doğan ses ve şekil oyunlarını da reddediyordu. “Şiiri şiir yapan, sadece edasındaki hususiyettir, o da mânâya aittir” diyen Orhan Veli “Paul Eluard’ın dediği gibi, bir gün gelecek, o; sadece kafa ile okunacak, edebiyat da böylece yeni bir hayata kavuşacak” der.

Araştırıcıların belirttikleri gibi bu anlayış daha önce de dile getirilmiştir. Çok kolay yazılır görünen şiir, pek çok kimseyi şiir yazmaya sevketmiş ve yeni bir basmakalıp ortaya çıkmıştır.

Garip hareketinin en önemli yanı, şiiri günlük tartışmalar arasına sokmasıdır. Bir süre toplumda, şiir herkesin konuştuğu ortak bir konu olur. Ancak böylesine “sığ” bir şiir anlayışının sürekli olması ve birkaç istisna ile ölümsüz eserler vermesi mümkün değildi.

1950 yılında Orhan Veli’nin ölümünden sonra, Oktay Rifat ve Melih Cevdet’te önceden başlayan Garip’ten uzaklaşma eğilimi artar. Bundan sonra Garip akımı, yaratıcılarının değil, taklitçilerinin elinde kalır ve yozlaşır.

Garip’in ikinci baskısında sadece Orhan Veli Kanık’ın şiirleri vardır. O da daha sonraki eserlerinde (Destan Gibi, 1946) kendisini halk şiiri

geleneğine kaptırır. “Yol Türküleri”nde Faruk Nafiz Çamlıbel’in “Han Duvarları”ndaki gibi yol izlenimleri yer alır.

Bundan dolayı Garip’i bir akımdan çok, darbe saymak yerinde olur. Şiiri günlük hayatın gündemine getirmiş, her yerde geniş olarak tartışılmasını sağlamış ve görevini yaparak dağılmıştır. Akım hâlinde kalışı, Orhan Veli Kanık’ın taklitleriyle sınırlıdır.

Garip akımını Nurullah Ataç, Sabahattin Eyuboğlu’nun desteklemesine karşı Ahmet Hamdi Tanpınar, bu hareketi şiirden uzaklaşmak sayar. Bu görüşe daha sonra Behçet Necatigil’in de katıldığı görülmektedir. Attilâ İlhan baştan itibaren bu akıma karşı çıkmıştır.

Oktay Rifat Horozcu (1914-1989), İkinci Yeni hareketinde yer alır. Garip hareketinden sonra yeniden halk edebiyatı kaynaklarına döner, sosyalizme kayar. Garip’le ilgili olarak “Biraz Garip, Biraz Orhan Veli” adlı yazısında “Garip hareketi her şeyden önce bir havalandırma hareketidir” der. O günlerde yazdığı şiirlerde gerçekten böyle bir “havalandırma” bir uçma isteği bulunur. Oktay Rifat gerçeküstücülerin tekniğini de halk edebiyatının, folklorun malzemesini de benimser. Oktay Rifat’ın folklorla ilgilenmesini Cemal Süreya, onun şiiri açısından zararlı bulmuştur. Romanları, oyunları dahil Oktay Rifat’ın bütün eserlerindeki temel duygu “yalnızlık”tır.

Melih Cevdet Anday’a (d. 1915), Garip hareketinden sonra zihnî bir şiir geliştirmiştir. Yunan mitolojisinden geniş alıntılarla, çağdaş ilimlerin formülleriyle şiirini duygudan alabildiğince uzaklaştırmıştır. Destan ve tarih kişilerinden hareket ettiği şiirlerinde onun insan gerçeğini, fert ve toplum boyutunda ele aldığı görülür. Onlarda bugünü de içine alan insanlık macerasını sezdirir okuyucusuna. Düşünce şiirinin beraberinde hem kuruluğu hem de alayı getirmesi kaçınılmazdır. Anday’da ikisi de bulunur. Ele aldığı temaların acılığı ironiyi zaman zaman kara mizaha döndürür.

Cahit Külebi (1917-1997) kuvvetli çocukluk izlenimleri ve hatıralarını şiirlerine taşımıştır ve halk edebiyatı geleneğine bağlıdır. Hatıra ve meslek izlenimleri Ceyhun Atuf Kansu (1919-1978), İbrahim Zeki Burdurlu (1922-1984)'da da bulunur.

Bu dönemin en ilgi çekici şairlerinden biri de, ilk şiirlerini 1940 öncesi vermiş olmakla birlikte asıl şahsiyetini 1940 sonrası bulan Behçet Necatigil (1916-1979) dir. Şiirlerinde çevresini anlatan şair, çekingen mizacından da kaynaklanan bir tavır ile ev içi/dış dünya; insanın açıklanmayan iç dünyası ile/herkese görünen çehresini dile getirir.

Halk kültüründen gelen unsurları, Batı şiiri ile birleştirmiş olan Necatigil, sonraları Divan şiirinin özelliklerinden de yararlanarak çok kapalı bir şiire ulaşmıştır. Divan şiirinin cinaslı, tevriyeli anlatımı, Türkçenin yapı ve ses özelliklerinden kaynaklandığı için, şair bu özellikleri konuştuğumuz dil malzemesinde de arar. Necatigil Türkçenin ifade imkânlarının çok bol olduğuna inanır ve bunları gösterir. Kültürsüzlük yüzünden sadece taklitte kalanlara Türk şiir geleneklerini işaret etmesi yararlı olmuştur. Şiirlerinin bir çeşit "agrandismanı" olarak gördüğü radyo oyunları ile şiirleri arasında paralellik vardır. Mitolojik unsurları (Yunan, Asur; İslâmlaşmış Doğu mitolojisi) bir arada kullanışı, şiirine esrarlı bir hava kattığı gibi, bu mitleri günümüz hayatında araması da şiirinin orijinalliğidir.

Salâh Birsel (1919-1999) kendine has ironik ifadesiyle alelâde insanların günlük yaşayışlarından kesitler verir.

Sabahattin Kudret Aksal'ın (1920-1993) İlk şiirlerini günlük hayatın kesitleri teşkil ederken, insanın kâinattaki yerini arayan düşünce şiirine kaymış, Baudelaire ve Eluard'dan çeviriler yapmıştır. Şair şiir, hikâye, tiyatro gibi gevezeliği kaldırmayan, yoğunluk isteyen türlerde çok başarılıdır.

Necati Cumalı (1921-2001) yaşama sevincini anlatan yaşantı şiirleriyle dikkati çeker. Ege bölgesindeki hayatı, mesleğinden gelen dava konuları ve bunların insan ruhundaki akisleri, hikâyelerinde olduğu gibi şiirlerinde de geçer. İyi bir hikâyeci olan Necati Cumalı yakından tanıdığı köylü ve çiftçileri, hem hikâyelerinde hem de şiirlerinde anlatmıştır.

Özdemir Asaf (1923-1990) özellikle kısa şiirleriyle, halk edebiyatı söyleyişiyle nüktelere sığınmıştır. Bu yöntem Özdemir Asaf'ın şiirine mekânik, tekdüze bir hava verir ve ilk tadından uzaklaştırır.

Hisar Grubu 1950'den itibaren Hisar dergisi fasılalarla 1950-1957 ve 1964-1980 arasında çıkmıştır. Derginin kurucuları ve idarecileri arasında bulunan Mehmet Çınarlı (1925-1999), Gültekin Samanoğlu (d. 1917), İlhan Geçer (d. 1917) ve Nevzat Yalçın (d. 1916) dergide memleket edebiyatının bir devamı olarak belirli kavramları savunan; yozlaşmaya karşı mücadeleci tavırlarıyla dikkati çekmektedirler. Dergi pek çok yazarı etrafında toplamıştır. Bu yazar ve şairlerin çoğu ortak görüşlere sahip olmakla birlikte bir kısmı onlardan ayrılır.

Batı'nın taklidiyle yetinilmesine karşı çıkan; sanatın zarurî şartı olan değişmeyi reddetmemekle birlikte, bu değişmenin geleneklerin reddi anlamında olmasını istemeyen, belirli bir siyasî görüş veya ideolojinin aracı, propagandası olan sanatı reddeden, dil konusundaki aşırılıklara karşı, günlük dilin kullanılmasını savunan bu yazarlar, ortak bir görüş etrafında birleşmişler ve "öztürkçe" akımına karşı çıkmışlardır.

Onlar "öztürkçe" akımının, dilde ifade gücünü azalttığını savunmuşlardı. Bu dergide yazan şairlerin hepsi gelenekle bağlarını sürdürmekten yanadırlar. Vezin ve şekil konularında da gelenekten yararlanırlar. Dergi eski şairlere de yenilerle birlikte sayfalarını açmıştır.

Hisar şairlerinden özellikle Munis Faik Ozansoy, Salâhattin Batu, Mehmet Çınarlı, Mustafa Necati Karaer, İlhan Geçer, Gültekin Samanoğlu,

Nevzat Yalçın, Bekir Sıtkı Erdoğan, Feyzi Halıcı, Yavuz Bülent Bakiler isim yapmıştır. Mustafa Necati Karaer'in halk edebiyatı kaynaklarını başarı ile kullanışı ve yeni arayışları dikkati çeker. Millî konulardaki tavizsiz tutumu ve gür sesiyle hamasî havayı devam ettiren Yavuz Bülent Bakiler (d. 1936) Türkiye dışındaki Türkleri de içine alan geniş bir dünyayı kucaklamak ister.

Hisar şairlerinden Nüzhet Erman (1926-1996) konularını Anadolu'dan alan, sert ifadeli şiirleriyle dikkati çeker. İdareci olarak Anadolu'da görev yapan Nüzhet Erman, işlenmeyi, hizmet götürülmeyi bekleyen yurt topraklarına sevgi ile yaklaşır ama gördükleri karşısında duyduğu şiddetli isyan da, bu şiirlerde hissedilir. Anadolu'nun acı ve ıstıraplarını açık seçik anlatmıştır.

Talât Halman Amerika'da İngilizce yazdığı şiirlerle Türkiye'yi dışarda tanıttığı gibi Kıbrıslı Nevzat Yalçın (d. 1926) da Almanya'da yaşamaktadır. Nevzat Yalçın şekilde kendisini serbest hisseden şairlerdendir. Doğduğu adada yaşayan soydaşlarının ıstıraplarını etkili bir şekilde dile getirmiştir.

Diğer şairler genellikle yaşantıya ağırlık vermekte, hatıralarını dile getirmektedirler, geleneklere bağlılıkları, hayli kötümser tavırları -yaşları ilerledikçe bu kötümserlik artmaktadır- millî değerlere bağlı oluşları diğer özellikleridir.

Nazım Hikmet'i Devam Ettirenler

Garip hareketine ilk karşı çıkanlardan biri de Attilâ İlhan'dır (d. 1925). Mavi dergisinde "Sosyal Realizmin

Münasebetleri yahut Başlangıç" adlı yazısında (sayı 21, 1 Temmuz 1954) Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'i "bobstiller" diye nitelemiştir. Aynı derginin yazarlarından Ahmet Oktay (d. 1933) "Orhan Veli'nin Yeri" (sayı 26, Ocak 1955) adlı yazısında "Orhan Veli eksik bir öncü ve eksik bir şairdi" hükmüyle, Garip akımının sığlığını anlatmıştı.

Daha sonraları Mavi dergisindeki bu yazılardan hareketle bir “Mavi Akımı” oluşturulmak istenmiş; Birinci Yeni hareketine karşı çıktıkları için İkinci Yeni’nin öncüleri olarak değerlendirilmişlerse de Attilâ İlhan, İkinci Yeni’yi “yozlukla” itham ederek karşı çıkmıştır.

Attilâ İlhan, Türk şiirinin “Batılı ve Türk olabilen esthétique bir bileşime varabilme sorunu” içinde olduğunu, ancak önce Garip sonra İkinci Yeni hareketinin şiirimizi “yozlaşmaya” götürdüğüne inanır.

İmlâ kurallarını bütünüyle reddetmiş veya kendisine has bir imlâ tarzı geliştirmiş olan Attilâ İlhan (Büyük harf kullanmaz ama özel isimleri ek almaları hâlinde (‘) ile ayırır.) dil konusunda çok keyfidir. Günlük dilden kaybolan çok eski kelimeleri, Fransızca veya Almanca kelimelerle beraber kullanır. Bunlar, hem yazarın dikkati çekme çabasını, orijinal olma merakını yansıtır, hem de karmakarışık bir dünyada yaşadığımızı okuyucuya hissettirme amacına bağlıdır. Sinema tekniğini kullanan Attilâ İlhan âdeta kamerasını kalabalıklar üzerinde gezdirir, zaman zaman belirli noktalarda uzunca durur. Renkli, ıslak, ürperiş ve korku dolu bu şiirlerde bazen büyük bir ferahlık bazen de melankoli gizlidir.

Nazım Hikmet’i ve Marksist öğretiyi devam ettirenler arasında birçok şair sloganlara sığınmış ve toplumsal şiiri bir çeşit ihtilâl şiiri saymışlardır. 1960’tan sonra hızlanan bu akımda Arif Damar (d. 1925), Hasan Hüseyin Korkmazgil (1927-1984) ve çok baskı yapan şiir kitaplarından Hasretinden Prangalar Eskittim’in (1968, 38. b. 1997) yazarı Ahmet Arif (1927-1991) başta gelir. Ahmet Arif’in kitabının baskı sayısı da 1968 sonrası siyasî ortamın edebiyat ile ilişkisini gösteren en anlamlı göstergelerdendir. Ahmet Oktay’ın bu şairle ilgili incelemesindeki görüşleri, şairin benzerlerini de açıklayacak niteliktedir.7

1940’lara kadar milliyetçilik her şeye rağmen ön plandadır. 1960’lardan sonra başka milletler, milletlerarası dertler şairlerimizi daha çok

ilgilendirmeye başlar. 1964’ten sonra Vietnam, Küba, Şili, Afrika âdeta Nazım Hikmet’in bir devamı gibi şairlerimiz tarafından işlenir. Bu vasıta ile Türkiye’de de ihtilâl ortamının hazır olduğu telkin edilmek istenir. Bir tarafta bu fikirler, ideoloji savaşları, iç göç, şehirleşme olgusu, bir yanda Garip sonrasının sıradan şiirlerine duyulan tepki, yazarları yeni ifadeler aramaya götürür.

Bu fikirleri dolaşık bir ifade ve sembollerle gizleyerek anlatanlara İkinci Yeni8 adı verilir. Gerçekten değerli sanatçıların yanında, 1960-1980 arasında yoğun bir propaganda şiiri yer alır.

1960 Sonrası Dönemi

İkinci Yeni: 1955-1965 yılları arası kendisini gösteren İkinci Yeni Şiir, ortak nitelikleriyle beliren bir akım değildir. Yeniyi deneyen, dünya görüşü, yetişme şekilleri ve beslenme kaynakları bakımından birbirinden çok farklı olan şairlerin eserlerindeki benzerliklere dayanılarak ona bu ad verilmiştir. 1955-1965 yılında Yeditepe dergisinde, bir önceki hareketten farklılığını hissettiren bu şiir anlayışında İlhan Berk (d. 1916), Turgut Uyar (1927-1985), Cemal Süreya (1931-1989) öncüler olarak görülür.

Papirüs dergisinde yayımlanan antolojide9 Mehmet H. Doğan bu akımın çıkışıyla ilgili bilgi verir. Garip hareketinin yozlaşmasına tepkiden doğan bu harekette, semboller ön plana çıkar. Basitlik, alelâdelik şairlere yetmemektedir. Günlük konuşma dilinden uzaklaşarak, anlaşılması güç bir dile dönmek, bu şiirin okunmasını da, anlaşılmasını da zorlaştırmıştır. Halk kültürüne genelde karşıdırlar, dikkatleri büyük şehrin kalabalıklığında kaybolmuş olan, yalnız insana çevirmiştir. Yeni bir duygu dalgası ve yoğun bir çağrışımlar ağı ören bu şairler, vezin ve kafiyeyi bütünüyle reddetmemekle birlikte, zaman zaman yeniden mensur şiir denilebilecek tarzı denerler. Bütün edebî sanatlar, bol semboller, çok karışık cümle yapısı, öztürkçeden, çeşitli yabancı dillerden alıntılara kadar zengin, fakat belirli

bir çağrışım uyandırmaktan uzak kelime kadrosu kullanmak bu akımın belli başlı özellikleriydi. Şiirler çok uzundu. Bazıları Divan şekillerinin sadece adlarını taşıyorsa da, o şekillerin kurallarından uzaktı. Bu şiirin "yeni gerçekçilik" olduğunu ileri sürenler oldu. Sezai Karakoç (d. 1933) "Dişimizin Zarı" adlı yazısında bunu açıklamıştır: "Ben'in en küçük davranışı bile büyük bir haber gibidir. Yaşama vardır ve önemlidir. Ama bir haber olarak. Neyin haberi? Bunu şair de bilmez. Orhan Veli akımı günlük çırpınışların şiiriydi, bu şiir ise yaşamayı, gerçek yaşamayı cevheriyle görmeye, yakalamaya çalışıyor."10

Şiirlerinde gelenekten orijinal şekilde yararlanmış olan şairler -özellikle "Folklor şiire düşman" diyen Cemal Süreya ve Turgut Uyar-, genel olarak folklora karşıdırlar.

İkinci Yeni şairleri şiir görüşlerini de açıklamışlardır. Bu onların şiirin kuramı üzerinde de durduklarını gösterir.

Faydacı şiirden yana olanlar, İkinci Yeni'nin toplumsal yarar açısından değerlendirilmesini istiyorlardı.

Ahmet Oktay "Bir sanat yapısının ana özelliği insanlar arasında bir anlaşma aracı olmasıdır. Seslendiği insanlar arasında bir ortak dil kurmasıdır" demektedir.11 Benzer bir karşı çıkış Asım Bezirci'nin bir makalesinde de yer alır.12 İkinci Yeni ortak bir hareket olmamakla birlikte, anlamsızlığı savunması, kelimeciliği, orjinal hayalleriyle 1957-1961 arası kendisini kuvvetle hissettirdi ve anlamsızlığı çözmeye uğraşmaktansa ne dediği açıkça anlaşılan ama şiir duygusunu kaybettiren, kalabalıkları kışkırtıcı bir şiir ihtiyacını ortaya çıkarmaya vasıta oldu.

Oktay Rifat (Perçemli Sokak, 1956), Edip Cansever (1928-1986) (Yerçekimli Karanfil, 1957), Cemal Süreya (Üvercinka, 1958), İlhan Berk (Galile Denizi, 1958), Turgut Uyar (Dünyanın En Güzel Arabistanı, 1959), Sezai Karakoç (Körfez, 1959), Kemal Özer (d. 1935) (Gül Yordamı,

1959), Ülkü Tamer (Soğuk Otların Altında, 1959), Ece Ayhan (Kınar Hanımın Denizleri, 1959), Ercüment Uçarı (1028-1996) (Et, 1960) bu hareket içinde yer alan şairlerdi.

Bu şairlerden bir kısmı ömür boyu kendi çizgilerini aradılar, kendilerini geliştirdiler. Bu akımdan da yine kendi kendisi olmayı bilen şahsiyetler ortada kaldı. Şiiri hayatının tek gayesi olarak alanlar önceki nesillere mensup şairlerle birlikte, şiirimize katkıda bulundular. Bir kısım şairler ise, sosyalist, komünist propagandasının aleti olarak birçok defa basılan kitaplar yazdılar ve adları şiir sanatının dışında "toplumsal savaşın öncüleri" arasında kaldı.

İkinci Yeni'nin öncülerinden Cemal Süreya Seber (1931-1990) Papirüs dergisiyle İkinci Yeni hareketinin toplayıcısı oldu. Cemal Süreya'nın kendine has bir dil oluşturduğu görülmektedir. Bu dili yaratırken halk deyimlerinden yararlanmıştır. Açık veya kapalı bütün şiirleri anlam yüklüdür. Şiirin belirli kalıplara hapsedilerek yazılamayacağını, geleneğin yeterli olmadığını da çok çarpıcı başlıklar taşıyan ("Şiir Anayasaya Aykırıdır", "Folklor Şiire Düşman") yazılarında ortaya koydu. Cemal Süreya'nın şiir anlayışını gösteren yazılar düşündürücü, dikkat çekici görüşlerin yer aldığı yazılardır. Marksizm ile sürrealizm arasında ilişki kurarak, şahsiyeti ön plana alarak, biçimin önemini belirterek, ilk bakışta birbirine zıt görünen görüşler de ileri sürmüştür. Bu görüşler daha önceleri başka yazarlar tarafından da zaman zaman söylenmiş olmakla birlikte, slogan şiirinden bıkanlara çok taze görünmüştür.

İkinci Yeni'nin orjinal şairlerinden olan İlhan Berk (d. 1916) bu akımın en yaşlı üyesidir. Hece vezniyle olan şiirlerini ilk defa 1935'te kitaplaştıran İlhan Berk, sürekli denemelerle şiirin yapısını da değiştirir. Gündelik yaşayış sahnelerini tasvirden, zamanla nesre yaklaşan bir anlatıma yönelir. Zengin çağrışımlar, anlamsız, yığın tesiri uyandıran ifadeler,

İstanbul yorumları, tarihe olumsuz bakış, cinsiyetle ilgili yer yer pornografiye ulaşan yoğun telmihler İlhan Berk'in şiirinden alınan ilk izlenimlerdir.

Sezai Karakoç (d. 1933) İkinci Yeni şairleriyle aynı zamanda eser vermesi ve kapalılığı dolayısıyla bu akım mensupları arasında sayıldı. İslamî düşünüş, önce dağınık hayallerinde, sonra destansı şiir anlayışında göründü. Sezai Karakoç kutsal kitapların kıssalarını büyük bir başarı ile çağdaş bir anlatım ile dile getirmiştir. Dağınık imajlar ve çeşitli göndermelerle bugünü -teknik medeniyeti de içine alacak şekilde- anlatan Sezai Karakoç hakkında yapılmış olan değerlendirmelerde henüz yeterince aydınlatılamamış olan şairlerdendir.13 Bu onun eserlerindeki derin dinî bilgi ve Batı edebiyatı örneklerini tanımasından kaynaklanır. Bu kaynaklara hakim olmadan onu yorumlamak güçtür. Şairin yer yer epik anlatımı büyük bir coşkunlukla devam eder ve göndermeleri farketmeyen okuyucuyu da bir bilinmeze doğru götürür. Sezai Karakoç'u ilk meşhur eden şiiri 1952'de söylediği "Monna Rosa"dır. Bu aşk şiiri uzun zaman dillerde gezmiş ve kendisinden övgüyle söz ettirmiştir. İlk şiirlerinin heceyle olmasına karşılık sonraları serbest şiire döner.

Cahit Zarifoğlu (1940-1987) ve Erdem Bayazıt (d. 1939) da şiirlerinde yer yer hamasî tonda sürekli ölümden söz eden İslâmcı şairlerdendir. Ülkü Tamer (d. 1937) ölüm ve yiğitlik temalarını aşk temasının etrafında işler. Ülkü Tamer'in İngilizceden yaptığı başarılı çeviriler yanında Alleben Öyküleri (1991) adını taşıyan çok güzel bir hikâye kitabı da bulunmaktadır. Edebiyatımızda şairaneliği yıkan, kara mizaha kadar varan güçlü ironiyi kullanan Süreyya Berfe (d. 1943) bu akım içinde yer alır.

İkinci Yeni'yi postmodern anlayışın şiirimizdeki erken tezahürü sayabiliriz. Bu zor işi başaramayan unutulur, başaranlar da edebiyat dünyasındaki yerlerini alırlar. İkinci Yeni en azından Garip hareketi kadar

şiirimizde etkili olmuş, değişik dünya görüşüne sahip yazarları da sürüklemiştir.

1960'tan sonra İkinci Yeni dışında dikkati çekenler arasında Türkçeye yeni ifade imkânları sağlayanlar bulunmaktadır.

Can Yücel (1926-1999), Kıbrıslı Osman Türkay (1927-2001), Talât Sait Halman (d. 1931) -aruzla rubaî denemeleri vardır-, Turan Oflazoğlu (d. 1932), Ahmet Necdet (Sözer) (d. 1933), Özdemir İnce (d. 1936), Hilmi Yavuz (d. 1936), Hüsrev H. Hatemi (d. 1939), Yüksel Pazarkaya (d. 1940) -Almanya'da bulunan yazar hem Türkçe hem Almanca şiir yazmakta ve çeviriler yapmaktadır-, Ataol Behramoğlu (d. 1942), Refik Durbaş (d. 1944), İsmet Özel (d. 1944) kendi yollarında devam etmekte olan şairlerdir.

Kıbrıs'ın sesini hamasî tonda duyurmuş olan Özker Yaşın'dan (d. 1932) farklı olarak Osman Türkay bütün zamanları ve mekânları uzayın sonsuzluğunda yakalamak ister. Şiirdeki sonsuz dağılıp birleşmeler, bol sıfatlı imajist üslûp, şiirinin özelliklerindendir. Sonsuzluk içinde çok somut sahneler, okuyucuyu zapteder.

Gülten Akın (d. 1933) Halk edebiyatı geleneğinden başarıyla yararlanmış, eserlerinde kadının savunmasına da ağırlık vermiştir. İlk şiirlerinde kendi duyguları ve duygulanmalarına ağırlık verirken sonraları toplumsal konulara yönelmiştir.

1970'lerden sonra şiirimiz, adlarını daha önce andıklarımıza eklenen çok daha gençlerle (1950 doğumlular) birlikte, bu çizgilerde devam etmektedir Çok açık seçik ifadeden sonra, kapalılık arzusu, hattâ kelimeleri redde kadar giden yeni bir lettrizm, anlaşılmazı çözmekten usanınca, vuzuh merakı şiirimizde sırasıyla birbirini takip etmektedir. Günümüz şiirinde geniş bir kitlenin, adı etrafında heyecanla birleştiği bir şair adı zikredemeyeceğim. 1920'lerin memleket şiirleri anlayışını günümüzde de devam ettirenlerin yanında, didaktik, ihtilâlci, dinî, bütünüyle anlamsız

veya son derece kaba ve müstehcen yazıları şiir olarak sunanlar bir arada görünmektedir. Bunların dar okuyucu zümreleri vardır. Okuyucuları ne kadar dar olursa olsun son yıllarda sayfalarında şiire yer ayıran dergilerin yanı sıra müstakil şiir dergileri çıkmıştır (Sombahar, Broy). Yayımlanan şiir kitaplarının sayısında azalma olmamıştır, şiir antolojileri belki eskisinden daha zengin basılmaktadır. Dünya şiirini etkileyen şairlerin eserleri dilimize çevrilmekte, eski yazarlarımızın şiir kitapları yeni baskılarını yapmaktadır. Bunlar şiirin hayatımızdaki güçlü devamlılığının ve canlılığın işaretleridir.

1980'den itibaren şiirlerini yayımlayanlar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra toplumsal gerçekçi şairler "açıklık politikası"nın sonucu olarak "Yenibütüncü" adını verdikleri yeni yapılanmaya ve adlandırmaya gitmişlerdir. Seyit Nezir, Veysel Çolak, Hüseyin Haydar, Metin Cengiz, Tuğrul Keskin tarafından imzalanan "Yenibütün: kendini Biriktiren Bireyin Şiiri" adını taşıyan bildirileri Broy dergisinde çıkmıştır. "Yenibütüncü şiir, politikayla barışık olmayan insanî politikleşmedir"14 diyen Ahmet Oktay, bu hareketin canlı tartışmalara yol açacağını umar.

Son yıllarda kendilerini kabul ettirmiş şairler arasında Ebubekir Eroğlu (d. 1950), Enis Batur (d. 1952), Erol Çankaya (d. 1953), Tuğrul Tanyol (d. 1953), Metin Cengiz'in (d. 1953), Tarık Günersel (d. 1953), Veysel Çolak (d. 1954), Ali Cengizkan (d. 1954), Murathan Mungan (d. 1955), Haydar Ergülen (d. 1956), Lâle Müldür (d. 1956), Enver Ercan (d. 1958), Ahmet Erhan (d. 1958), Hüseyin Atlansoy (d. 1962)'un adları da yer almaktadır.

Cumhuriyet dönemi şiirinin ilk yıllarından 1960'a kadarki devresi hakkında hükümler kesinleşmiş sayılabilir. Ancak ondan sonraki yıllarda ortaya çıkan şairlerin ve şiirlerinin değerlendirilmeleri, şüphesiz ki tartışmaya açıktır. Burada adını zikrettiğim şairlerin de çok büyük bir kısmını zaman, her halde tasfiye edip götürecektir.

Cumhuriyet dönemi, ihtiyaçlar, arayışlar doğrultusunda şairlerinin teklifleriyle zengindir. Güzel şiirler yazılmıştır, bitmez tükenmez arayışlarla şairler dünyamızı zenginleştirmiştir. Bazen tek bir şiir ebedileşir. Bundan dolayı antolojilerde yer alabilecek nice şiir olduğu halde edebiyat tarihinde o şairlerin adları bulunmayabilir. Şair ölümsüzü içinde taşıyan o, bir mısranın peşindedir. Tıpkı Ragıp Paşa'nın dediği gibi:

"Eğer maksud eserse mısra-ı berceste kâfidir."

Tiyatro

Tiyatro oyunları ülkemizde sevilen bir tür olmakla birlikte edebiyat alanında onlardan hakkı olduğu kadar söz edilmemektedir. Edebî değer de taşıyan birçok tiyatro oyunu vardır. Günümüzde oyuncu ve yönetmenler hatıralarını da yazmaktadırlar.[15]

Cumhuriyet dönemi tiyatromuzda Muhsin Ertuğrul'un emeği, yol açıcı ve kurucu olarak çok önemlidir. Pek çok oyun yazarını da ortaya o çıkartmıştır. Sözlü kültür ürünü geleneksel seyirlik oyunlarımız günümüz tiyatrosunda yararlanılabilecek bir kaynaktır.

l. Geleneksel tiyatronun güldürmeye yönelik yer yer kabalaşan, açık saçık ifadeleri ve gevşek dokusu ile yabancılaştırma tekniği özellikle sosyal ve siyasî eleştiri eserlerinde, zaman zaman metin dışına çıkmaya da elverişli olarak kullanılmaktadır. Musahipzade Celâl, Turgut Özakman, Aziz Nesin,[16] Haşmet Zeybek, Ferhan Şensoy.

2. Geleneksel tiyatromuzdan, ele aldıkları konuyu zenginleştirmek ve yerlileştirmek amacıyla yararlananlar: Ahmet Kutsi Tecer, Haldun Taner, Sabahattin Kudret Aksal, Turan Oflazoğlu.

İlk oyun yazarlarımız arasında Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973), Musahipzade Celâl (1870-1959), İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci (1874-1935) ve Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) bulunmaktadır. Bu yazarların ortak noktaları seyirciyi eğlendirmek, inkılâpları tanıtmak, Cumhuriyet

döneminin getirdikleriyle Osmanlı'nın yozlaşmış yanlarını karşılaştırmak ve Atatürk'ün tarih tezini işlemektir.

1940'tan itibaren Nazım Hikmet (1902-1963) ile Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983) şiirde olduğu gibi tiyatroda da karşı karşıyadırlar. Eserleri aynı tarihlerde oynanır.

1960'lı yıllar tiyatromuzun altın çağıdır. Yeni yazarlar bu alana da el atarlar. Batı tiyatrosunun öncüleriyle

seyirci tanışır. Yerini kısa süre sonra propaganda tiyatrosuna bırakacak olan eserler de bu arada yazılır.

1970-80 arası tiyatrodan seyircinin soğuduğu bir dönemdir denilebilir.

Yazarlarımızın bir kısmı bütün türlerde yazdıkları gibi oyun da yazmışlardır. Oyun yazarları arasına gazeteciler, tiyatro oyuncuları hattâ iş adamları katılmaktadır. Bu durum, oyun yazarlığının güncel olayları gündelik dille anlatmanın yeterli olduğunun sanılmasından kaynaklanır.

1923-1995 tarihleri arasında yayınlanmış olan tiyatro metinlerini de şöyle kümelendirebiliriz:

1. Çocuk oyunları. Çoğunlukla öğretmen yazarların, eğitim amaçlı çalışmalarıdır.

2. Eski yazarların eserleri yeniden basılmaktadır:

A. Bilim Amaçlı Çalışmalar: Geleneksel seyirlik oyunların (Karagöz, ortaoyunu) metinleri, Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa, Feraizcizade Mehmet Şakir, Direktör Âli Bey, Namık Kemal, Recaizade Ekrem, Abdülhak Hâmid, Ahmet Mithat Efendi, Tahsin Nahit.

B. Sahnelenme Amacıyla Eskimiş Eserleri Yeniden İşlemek: Finten Ahmet Muhip Dıranas, Çalıkuşu Necati Cumalı tarafından sahneye uyarlanmıştır. Reşat Nuri Güntekin kendi romanlarını [Yaprak Dökümü, Eski Hastalık (Eski Şarkı adıyla)] Turgut Özakman Değirmen romanını (Sarıpınar 1914.); Kemal Bekir, Nahit Sırrı Örik'in Sultan Hamid

Düşerken'ini [Düşüş (1975)], Kemal Tahir'in Esir Şehrin İnsanı ile Esir Şehrin Mahpusu'nu [Kâmil Bey (1991)], Turan Oflazoğlu Şeyh Galib'in Hüsn ü Aşk'ını [Güzellik ile Aşk (1986)] oyunlaştırmışlardır. Orhan Kemal'den 72. Koğuş, Murtaza, Yaşar Kemal'den Teneke, Nazım Hikmet'ten Kuvayı Milliye… Eserden hareket ederek biyografik oyunlar da düzenlenmiştir. Kendi Gök Kubbemiz (Yahya Kemal'in hayatı), Bir Garip Orhan Veli (1971), Abdülcanbaz (1972) (Turhan Selçuk'un çizgi romanından), vb.

3. Oyun yazarlarının bütün eserlerinin topluca yayınlanması.

Oyunlar, konularına göre şöyle kümelenebilir:

1. Köy Konulu Oyunlar: Kapalı bir toplum olan köyden konularını alan ve kendi kurallarına göre yaşayan köylünün hayatından kesitler veren eserler. Bu akım Cumhuriyet sonrasında Faruk Nafiz Çamlıbel'in Canavar (1925) piyesinden çıkmıştır denebilir. 1950 sonrası köyden yetişenlerin beslediği köy edebiyatı sahnede de yankısını bulmuş ve 1960-70 arası sahnelerimizde birçok köy oyunu oynanmıştır. Köy konusunu işleyen oyunlarda kadının durumu, aile ilişkileri, köyün öteki meseleleriyle birlikte ele alınır.

Köy hayatını anlatan eserlerde yazarların çoğu mahallî söyleyişe yer vermektedirler. Köylünün büyük şehre göçüyle oluşan gecekondu hayatı ile birleşen eserler köy konulu oyunların bir uzantısı sayılabilir: Orhan Asena'nın 1968'de yazılan Fadik Kız'ıyla açılan yol devam etmektedir. Bu eserlere Teneke de eklenebilir. Köy oyunları içinde şive taklidi gibi kolay bir yolu seçmeden köy hayatında trajediyi bulan en başarılı eserler arasında Kurban (Güngör Dilmen, 1967), Keziban-Allah'ın Dediği Olur (1967) ve Elif Ana (Turan Oflazoğlu, 1979) bulunmaktadır.

Hidayet Sayın Pembe Kadın ile yakaladığı başarıyı devam ettirememiştir.17 Cahit Atay (d. 1925) Ana Hanım Kız Hanım, köy

kadınlarının nesilden nesle geçen ıstıraplarını dile getirir. Mal derdi ve evlât sahibi olamamak, kumayı eliyle kocasına getirmek köylü kadının çilesidir. Kadın örflerin, erkek cehaletin elinden kurtulamaz. Cahit Atay, kara mizahı kullanarak köyün, töreleriyle meselelerini çözmelerinin imkânsızlığını işaret eder.18

Murathan Mungan (d. 1955) Mahmud ile Yazida (1979), Taziye (1982) oyunlarıyla başladığı tiyatroda sağlam bir yapı kurmuştur. Çok karanlık olan bu oyunlarda yazar, doğduğu bölgenin geleneklerini trajik bir yapıda aktarmasını bilmiştir.

2. Aile Dramları-Kadın: Özellikle dış şartlarla sarsılan aileler, aile fertleri arasındaki çatışmalar ve yaşlanmanın getirdiği psikolojik değişmeler bu tür eserlerde ele alınmaktadır. Tiyatromuzda bu konu öteden beri çok yaygındır.

3. Politik Hiciv: Güldürülerle toplumsal taşlama. Bu kümede yer alan eserler kara mizaha kadar ulaşan ve özellikle politik olan hicivlerdir. Siyasî ahlâktaki yozlaşmanın siyaset dışına etkisini işleyen en önemli yazarımız Haldun Taner’dir.

4. Tarihî Oyunlar: Bu eserlerin güncel konularla yakın ilgisi vardı, hattâ bir kısmı siyasî taşlamaların yanında yer alır. Tarihî dönem ve kişiler vasıtasıyla insan ve toplumun değişmez özellikleri belirtilir. Bu amaçla yeni yazılan eserler olduğu gibi daha önceden yazılmış romanlardan da oyunlar çıkarılmıştır. Osmanlı tarihine ilgi gitgide artmaktadır.

A. Destanlar ve Efsanelerin Yorumlanması:

a) Türk Destanları: Gökalp’le başlayan bu hareket Millî Mücadele günlerinden itibaren güçlenmiştir. Atatürk’ün kendi el yazısıyla düzeltmeler yaptığı Münir Hayri Egeli’nin Bay Önder’i (1934) dönemde destanî bir tiyatro özlemini göstermektedir. Bu akım Faruk Nafiz Çamlıbel’in Akın (1932) ve Özyurt (1932) oyunlarından sonra moda

hâline gelmiş. Cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarında konusunu Orta Asya’daki anayurttan alan oyunlar yazılmıştır.

Ayrıca hayatları efsaneleşmiş halk kültürü kahramanlarını ve eserlerini işleyen oyunlar da yazılmaktadır.

b) Mezopotamya: Bazı yazarlarımızı haklı olarak büyüleyen bir destan da Gılgameş destanıdır.19 Orhan Asena’nın Tanrılar ve İnsanlar-Gılgameş (1959)’i yazarının en önemli eseridir. Güngör Dilmen Akad’ın Yayı (1967)’nda insan-Tanrı/kader, adalet/haksızlık kavramlarını tartışır. Murathan Mungan masallar, kıssa ve hikâyeler gibi değişik kaynaklardan yararlanarak Mezopotamya Üçlemesi adı ile üç oyun yazmıştır: Mahmut ile Yezida (1980), Taziye (1982), Geyikler Lanetler (1992).

c) Mitoloji/Yunan: Konusunu Yunan mitolojisinden alan Selâhattin Batu’nun (1905-1973) Iphigenia Tauris’te (1942), Güzel Helena (1959), Munis Faik Ozansoy’un Medea (1966), Kemal Demirel’in Antigone (1966) adlı oyunlarından sonra klasik kültürü iyi bilen yazarlarımız bu konuları büyük bir başarıyla kullanmışlardır. Güngör Dilmen’in Midas’ın Kulakları (1965) ile başlayan Midas’ın Altınları (1969), Midas’ın Kördüğümü (1975), ve Medea modelini bir Türk köyüne uyguladığı ve Kurban (1967), Turan Oflazoğlu’nun Sokrates Savunuyor’u (1971), Behçet Necatigil’in Doğu mitolojisinden de unsurlar ekleyerek masalımsı bir havayla yazdığı Gece Aşevi (1967), “Temmuz” Türk tiyatrosunun yabancı kaynakları ne kadar başarıyla kendisine malettiğini ve onların evrenselliğini anladığını gösterir.

B. Osmanlı Tarihi: Başlangıçta Musahipzade’nin yakın dönem Osmanlı hayatından bozulan kurumları göstermek amacıyla yazdığı komediler vardır. Bu komediler sevilerek oynanmıştır.

Osmanlı tarihinin şanlı sayfaları, müstesna hükümdarları ve sanatçıları da konu olarak yazarlarımız tarafından seçilmiştir. Elbette bu seçimde sadece bu kişilerin sahneye çıkarılmaları amaçlanmaz. Günün olayları da

uyandırdıkları çağrışımlarla Osmanlı tarihine bir başka açıdan bakılmayı kaçınılmaz kılar.

C. Millî Mücadele dönemini konu edinen yazarlar ilk dönemlerde belirli bir modelin dışına çıkamamışlardır. Bu bakımdan yazılışlarındaki iyi niyete rağmen bu konuyu ele alan ilk eserlerin kalıcılığından söz etmek mümkün değildir. Bu eserlerin başında Faruk Nafiz Çamlıbel'in Kahraman'ı (1933), Yaşar Nabi Nayır'ın İnkılâp Çocukları (1933) Necip Fazıl Kısakürek, Tohum'u (1935) vardır.

D. Başka Ülkelerin Tarihleri: Ali Mustafa Soylu Napoleon (1934), Aziz Çalışlar, Rasputin (1966), Güngör Dilmen Ak Tanrılar (1983), Hasan Sabbah (1983), Kemal Demirel, Büyük Yargıç (1971)

5. İnsanın Yalnızlığı ve Gücünü sorgulayan Felsefî Oyunlar: İnsanın kendi kendisini sorgulaması ile gelişen bu oyunların psikolojik derinliği bulunmaktadır. Genellikle felsefe eğitimi görmüş olan yazarlarımız -Dranas, Aksal, Güngör Dilmen, Anday, Oflazoğlu- bu türün iyi örneklerini vermişlerdir. Şair yazarların elinde lirik dramanın örneklerini oluşturan bu tür eserlerin, yazarlarını bulamadığında gevezeliklere dönmesi de mümkündür.

6. Kasaba ve büyük şehirlerin kenar mahalleleri de toplumsal hesaplaşmaya elverişli ortamlar sağlar. Oktay Rifat Çil Horoz, Adalet Ağaoğlu Çatıdaki Çatlak, Tuncer Cücenoğlu Kördöğüşü (1972), Erhan Bener Hızır Doktor (1979). Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı siyasî göndermelerle zengin bir eserdir.

7. Almanya'ya giden işçiler, yabancı, zaman zaman düşman bir ortamda hayatlarını kurmaya çalışmaktadırlar. Onların dertleri ve kültür farklarından doğan meseleler ele alınmaktadır. Uzun yıllardan beri Almanya'da yaşayan ve Türk edebiyatına çevirileriyle de katkıda bulunan Yüksel Pazarkaya'nın

Mediha (1992), Ferhat’ın Yeni Acıları (1993) adlı oyunu yerli kaynaktan beslenen ve bir başka ülkede kök salmaya çalışan Türklerin gerilimini verir.

Şahıslar

İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci (1874-1935) Galatasaray mezunudur, bir oyununun adı olan Sekizinci’yi (1923) soyadı olarak almıştır. Tiyatroya erken yaşta başlayan İbnürrefik sahneye de çıkmıştır, 1919-1922 arası büyük bir kısmı uyarlama olan eserleri oynanmıştır. Halkın gülme ihtiyacını karşılamak isteyen İbnürrefik’in bütün oyunları komedi ve vodvildir. Arkadaşları Mahmut Yesari ve Reşat Nuri ile birlikte Kelebek adlı mizah dergisini çıkarmıştır (1923).

İbnürrefik’in daha az tanınan tek perdelik oyunları da vardır. Bunlar diyalog vasıtasıyla dönemin geçim sıkıntısına, değişen aile münasebetleri ve asla değişmeyen kadın erkek münasebetlerine hafif, alaycı bir ton ile temas etmekten ibarettir.

İbnürrefik’in en meşhur eseri Hisse-i Şayia (1920)’dır,20 Cumhuriyet’in ilânından önce yazılmış olmasına rağmen tiyatrolarımızda çok uzun süre oynanmış, yeni harflerle de yayımlanmıştır. “Hisse-i şayia” bir hukuk terimidir, taraflarca paylaşılamayarak üzerinde tarafların hakkı devam eden mal anlamına gelir. Boşanmalarda çocuk hisse-i şayiadır.

Ahmet Nuri’nin pek çok uyarlamasının “tam bir Türk oyunuymuşcasına başarı” gösterdiği genellikle kabul edilir.21 Ceza Kanunu (1930), Nakıs (1931), Şeriye Mahkemesinde (1933), Son Altes (1934), Himmet’in Oğlu (1934), Belkıs (1934) öteki oyunlarındandır.

Musahipzade Celâl (1870-1959) çocukluğundan itibaren tiyatroyla ilgilenmiş Ortaoyununda “zenne” rolüne çıkmıştır. Musahipzade Celâl’in eserlerinin hepsi oynanmış, bir kısmı filme de alınmıştır. Orhan Hançerlioğlu “Musahiboğlu, tiyatro sanatında ulusallığı, aynı zamanda, geleneksel Türk seyirliğiyle bağlantı kurarak başarmıştır. Bu bakımdan da

onun tiyatroda yaptığı, Yahya Kemal'in şiirde yaptığıyla karşılaştırılabilir"22 demekteyse de, bu görüşe katılmak mümkün değildir. Musahipzade Celâl gelenekten yararlanmış, fakat büyük bir eser ortaya koyamamıştır. Musahipzade yazdığı eserlerde, konularını Osmanlı'nın son zamanlarından almıştır. Musahipzade için tarihî zamanın seçilmesi, dönemin rengini vermek anlamını taşımaz. Osmanlı toplumundaki çöküş günlerinin bozukluğunu teşhir eden eserleri Cumhuriyet'in ilk döneminde inkılâpların önemini gösterme amacı taşır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinden biri idare ve adalet cihazındaki bozukluklardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Aynaroz Kadısı'nın tutulmasının sebepleri arasında genç Cumhuriyet'in, bozulmuş ve çürümüş bürokrasi ve eski idareye karşı duyduğu nefret ve öfke de gizlidir. Tek taraflı bir bakışla, değerli tek bir şahıs ortaya koymayan Aynaroz Kadısı geleneksel temaşa sanatlarının bir devamı olarak görülebilir.

Aynaroz Kadısı oyununda kendi ifadesiyle "dini, şeriatı hasis emellerine alet edilen yobazlığı, hile-i şer'iyeleri, tezviratı, mürailikleriyle sahnede halka göstermek" istemektedir. İtaat İlâmı (1933)'nda Musahipzâde Celâl yeni kanunların kadına evlilik hayatında sağladığı güveni işler. Fermanlı Deli Hazretleri (1936), Kafes Arkasında (1936), Bir Kavuk Devrildi (1936), İstanbul Efendisi (1936), Lâle Devri (1936), Yedekçi (1936) öteki oyunlarındandır.

Faruk Nafiz Çamlıbel'in Fransızcadan uyarlamaları ve okul oyunları da vardır; Canavar (1925), Akın (1934), Kahraman (1938) adlı manzum oyunlarının etkisi sürekli olmuştur. Canavar (1925) Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında köylünün nasıl sahipsiz kaldığını ve kanunların uygulanamaz hale gelerek, iyi ve dürüst insanlardan canavarlar türettiğini işler. Bu oyun daha sonra yazılan köy oyunlarının başlangıcıdır.

Yazarın Türklerin Orta Asya'dan göçünü, Atatürk'ün tarih tezini bir destan/oyunla anlattığı Akın (1933) ve Özyurt Cumhuriyet'in 10. yılında yazılmıştır.

Kahraman'da Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin başlangıcında bezgin ve ümitsiz köylülere, canlandırıcı yeni bir mücadele ruhu vermesi anlatılır.

Yayla Kartalı (1945) İstanbul'da tiyatroda kazandığı şöhretle çiftliği arasında bölünen ve kendisini hiç bir yere ait hissetmeyen bir insanın dramını işler ki, Haldun Taner'in Ve Değirmen Dönerdi'de işleyeceği çevre-insan ilişkileriyle yabancılaşma kavramının başlangıcı sayılabilir.

Reşat Nuri Güntekin, romanlarında olduğu gibi oyunlarında da toplumdaki iki yüzlülüklerin, soyguncuların, çıkarcıların teşhirini hedefler. Yazar Tanrıdağı Ziyafeti'nde bu davranışları siyasî alanda ele alır. Özellikle Balıkesir Muhasebecisi ferdin bozulmasındaki toplum ve aile etkisini işleyen yazar, toplumdaki yozlaşmanın yaygınlığını etkili şekilde anlatmıştır.

Nazım Hikmet Ran (1902-1963) ilk tiyatro eseri olarak Kafatası'nı (1932) yazmış ve eserde bir kâşif ilim adamının, çıkarcılar elinde kalışını anlatarak, toplumun kendisi için çalışan ilim adamlarına kayıtsızlığını işlemiştir. İnsanların sahtelikleri ve çıkar düşkünlükleri bir başka boyutta, aile içinde ölenin bıraktığı paranın peşine nasıl düşüldüğü Bir Ölü Evi yahut Merhumenin Hânesi'nde (1932) komedi olarak işlenmiştir.

Öteki oyunları, Unutulan Adam (1935), Ferhat ile Şirin (1965), İnek (1965), Enayi (1965), Sabahat (1966), Ocak Başında, Yolcu (1966), Yusuf ile Menofis (1967), İvan İvanoviç Var mıydı, Yok muydu? (1985). Son yıllarda Nazım Hikmet'in roman ve şiirleri de sahnelenmektedir.

Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983) şiirlerinde olduğu gibi oyunlarında da mistik açıdan konulara yaklaşmakta, görünenin ardındaki görünmeyeni

araştırmaya ve anlamaya çalışmakta bu çabayla eserlerini büyük ölçüde monologlara döndürmektedir. Fransız himayesindeki yerli Ermeni komitecilerle Maraşlıların mücadelesinin anlatıldığı Tohum (1935) “maddenin emrindeki insanın aczi” ve “ruhun emrindeki maddenin” gücü üzerine kuruludur.

Bir Adam Yaratmak edebiyatımızda ve mistisizmde büyük yer tutan yazar-eser (yaratan-yaratılmış) arasındaki ilişkiyi, insanın çaresizliğini ve toplum düzeninden sorumluların iki yüzlülüklerini teşhir ederek ele alır. Necip Fazıl Kısakürek de Nazım Hikmet gibi gerçek bir tiyatro yazarı değildir.

Ahmet Kutsi Tecer (1901-1967) halk tiyatrosu üzerinde yaptığı incelemelerle de dikkat çeker. Köşebaşı (1948) yazarın en önemli eseridir. Bir mahallenin yirmi dört saatlik hayatında ölüm, doğum, evlenme gibi önemli olaylar ile dostluk, vefa, sadakat gibi duyguları işleyen, geleneksel tiyatromuzdan başarıyla yararlanılmış bir eserdir.

Ortaoyunundaki Pişekâr’ı andıran mahalle bekçisinin başlattığı oyun yine onun sözleriyle biter. Ancak Pişekâr’ın ortaoyununda eseri başlatması kısadır, bu eserde ise uzun bir başlangıç ve sonuç yer alır. Âdeta prolog ile epilog (ön söz, son söz) mahalle bekçisinindir ve himâyesinde olan mahalleyi kuşatır. Gündüz dışardan gelenler gitmiş, gece mahalleli kendi kendisine kalmıştır.

Ahmet Kutsi Tecer’in Köşebaşı oyunu tiyatro edebiyatımızın köşe taşlarından biridir. Yazar Köylü Temsilleri adlı kitabında ham malzeme olarak köylerde bulduklarını yayımlamış ve bu kaynaktan yararlanılabileceğine işaret etmiştir: “Her ne kadar mazide -muhtelif âmillerle-inkişaf etmiş bir köylü sahnemiz, bir tiyatromuz, bir dramımız yoksa da Türk dramının inkişaf etmemiş kaynakları hâlâ gürül gürül

çağlamaktadır.” Ahmet Kutsi Tecer de bu hedefi işaretle kalmamış, ondan nasıl yararlanılacağını da eserinde göstermiştir.

Koçyiğit Köroğlu (1949)’nun kahramanını da yazar, Oğuz’un içindeki mücadele gücünün timsali olarak yorumlar.

Cevat Fehmi Başkut’un (1905-1971) eserlerinin hepsinde iyi ve kötü arasındaki çatışma tek boyutta verilmiştir. Eserlerinin konuları çoğunlukla günlük hayattan, gazetelere yansıyan haberlerden alınmıştır. Mekânın kişilikler ve davranışlar üzerindeki tesirine işaret etmiştir. Gazeteci-yazar bütün eserlerinde haksız yere ve uygunsuz yollarla para kazanma-karaborsacılık, hırsızlık, hazine arazisinin gaspı, kaçakçılık-taklit ve iki yüzlülük, dolandırıcılık ile ahlâksızlık temalarını işlemiştir. Bunlar aile hayatında, politikada kendisini gösterir. Harput’ta Bir Amerikalı (1955), Amerikan hayranlığının alaya alınmasıdır. Buzlar Çözülmeden’de (1964), devlet idaresindeki bozuklukların ulaştığı boyut teşhir edilir.

Paydos (1948), yazarın sevilen ve çok oynanan bir eseridir. Emekli maaşı ile geçinemeyen öğretmen Murtaza’nın bakkallık yapmaya çalışması, fakat ticaret hayatının dürüst olmayan cephesine ayak uyduramayarak “paydos” demesidir. Dürüst öğretmen ile çıkarcı, dindar görünen muhtar bir tezat teşkil eder.

Ahmet Muhip Dıranas (1909-1980)’ın ilk ve önemli oyunu Gölgeler (1947)’dir. Yaşlı bir adamın Baba’nın kuruntular içinde hayatı çevresindekilere ve kendisine zehrettiği bir yalnızlık dramı olan Gölgeler Maeterlich’in sembolist tiyatrosu ve İbsen’in eserlerini andırır.

İki yalnız kişinin -Emin ile dostu tarafından yaralanmış Hayriye’nin-arasında geçen O Böyle İstemezdi (1948) bir düş sahnesiyle biter. Bu eser Mikado’nun Çöpleri başta olmak üzere kadın-erkek arasındaki konuşmalara dayalı oyunların başlangıcı sayılabilir.

Oktay Rifat (1914-1988)’ın ilk oyunu 1948 yılında oynanmış olan Kadınlar Arasında ya da Fettah Paşalar (1966)’dır. Eserde, İstanbul’da bir paşa ailesinden geri kalan üç kadının sıkıntıları, birbirleriyle olan çatışmaları ele alınmıştır.

Birtakım İnsanlar (1961)’da dekor olarak alınan vapur iskelesi ve anlatıcı olan “Yardımcı” çeşitli hayat sahnelerini gösterirken büyük şehrin yalnız insanlarını, umutları, kırgınlıklıklarıyla, kişilik bölünmüşlüğünü yer yer sosyal ve psikolojik bozukluklara göndermelerle anlatır.

Çil Horoz (1964)’da kadının cinsiyeti yüzünden horlanması, istismarı ve öldürülmesi aynı aile içindeki fertlerle anlatılır. Bahçelerini çiğneyerek mahalleliyi bıktıran komşunun çilli horozuna benzeyen erkekler, kadınların hayatına hakimdir.

Yağmur Sıkıntısı (1969), bir komisyoncunun para uğruna, karısını satmak ve onu intihara sevketmek dahil her şeyi yapabileceğini gösteren iki kişilik bir oyundur. Yazarın öteki oyunları Zabit Fatma’nın Kuzusu (1965), Oyun İçinde Oyun (1949/50)’dur.

Melih Cevdet Anday (d. 1915)’ın bir şair olarak kelimelere ve çağrışımlara verdiği önem onun oyunlarına da yansımıştır. Bu eserlerin hepsinde konuşma ön plandadır. Konuşmalarıyla herkesin av ve avcı, zindancı ve mahkûm olduğu anlaşılır. Sartre’ın “cehennem başkalarıdır” sözü bu oyunların anafikrini özetler niteliktedir.

Melih Cevdet Anday’ın eserleri yorumlanmaya elverişli, çağrışım ağları geniş, modern insanın çıkmazını, sonsuz mahkûmiyetini anlatan oyunlardır. Siyasî polis baskısıyla cinsel baskı arasında kalmış kahramanın yaşadıkları İçerdekiler’i, dramatik gerilim bakımından en sarsıcı oyunlar arasına sokmuştur.

Mikadonun Çöpleri (1967)’nde sokakta rastladığı çocuklu kadını eve getiren erkeğin, onunla konuşması ve çöplerle oynanan, dikkat ve incelik

isteyen bir oyun olan mikadonun çöpleri oyununu oynamalarını işler. Tıpkı çöpleri ötekileri sarsmadan almak gibi, sorularıyla da birbirlerinin özelliklerini keşfederken, birbirlerini ürkütmemeye çalışırlar. Kadın-erkek ilişkileri, toplum kuralları hatırlanır ve hırpalanır.23

Haldun Taner (1916-1986) 1945 yılından itibaren hikâye, deneme ve tiyatro alanlarında eser vermiştir.

Eserleri Günün Adamı (1949)'ndan Keşanlı Ali Destanı'na kadarki ve Keşanlı Ali Destanı'dan sonrası olmak üzere iki kümede incelenmelidir. Haldun Taner, ilk eseri Günün Adamı'ndan itibaren kuvvetli bir sosyal tenkitçi ve hiciv yazarıdır.

Haldun Taner bu ilk oyununda başladığı oyun içinde oyunu sonrakilerde de (Lütfen Dokunmayın, Sersem Kocanın Kurnaz Karısı) sürdürür.

Ve Değirmen Dönerdi (1958), Fazilet Eczahanesi (1960), Lütfen Dokunmayın (1961), Huzur Çıkmazı (1962) takip eder. Fazilet Eczahanesi'ni de yazar, Oyunu "Eczanenin Akşam Müşterileri" adlı hikâyesinden çıkarmıştır. Bu oyunların hepsi "güleriz ağlanacak hâlimize" sözünü pekiştirir niteliktedir.

Lütfen Dokunmayın'da Prut savaşında Baltacı'nın Katerina ile karşılaşması, günümüzün farklı kişilerince Topkapı Sarayı'nda yorumlanır. Eserde sadece tarihin yorumu yoktur. Yazar bu tartışmaya katılanların temsil ettikleri nesilleri ve meslekleri de eleştirir. Dışardakiler'de -"Sahib-i Seyf ü Kalem" adlı hikâyesinden oyunlaştırılmıştır (1957)- aile içi ilişkileri başarıyla canlandırmış olan yazar, Huzur Çıkmazı'nı bütünüyle aile içi ilişkilere ayırmıştır.

Bu Şehr-i Stanbul ki (1962) adlı ilk kabare tiyatrosu denemesinden sonra Keşanlı Ali Destanı (1964)'ndan (1964) itibaren, 1960 sonrası tiyatromuzda moda olan Berthold Brecht'in epik tiyatrosunun tesiriyle

Haldun Taner -seyirlik oyunlardan yararlanarak- başarılı epik tiyatro örnekleri yazmış, sonra da, bu tarzı kabare tiyatrosunda devam ettirmiştir.

Keşanlı Ali Destanı da yazarın öteki eserleri gibi sosyal ve siyasî eleştiridir. Gecekondu semtlerinde devlet otoritesinin yerini zorbaların doldurması ciddi bir tehlike olarak işaret edildiği gibi, büyük şehirlerin etrafındaki yeni yerleşim birimlerinin büyük şehre uymak yerine, kendi değerlerini şehre yansıtacakları eserde haber verilir. Haldun Taner mit/efsane oluşturmanın bir örneğini Keşanlı Ali'de gösterir.

Hikâyelerinde ve denemelerindeki ironik anlatım tekniğini oyunlarında da kullanan Haldun Taner geleneksel yerli ile Batı'nın yenilerini birleştirerek yeni bir tiyatro anlayışını ülkemize getirmiş kültürlü bir yazardır. Haldun Taner geleneksel tiyatronun klişe ibarelerini bazen biraz değiştirerek bazen aynen tekrarlanarak kullanır. Taner'in hemen hemen bütün eserlerinde yakın tarihimize göndermeler vardır.

Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım (1968) oyununda da dürüst, kurallara uyan Vicdanî ile her devre uyan, kendi çıkarlarını ön planda tutan Efruz vasıtasıyla, 1909'dan 1960'lara kadar uzanan süre içinde toplumdaki değişmeler ve dönemlerin siyasî, sosyal tenkitleri yapılır. Çıkarcı Efruz'un adı Ömer Seyfettin'in her devre uyan kahramanının adıdır. Oyunun adı ise Ziya Gökalp'in 1915 yılında yayımlanmış olan "Vazife" başlıklı şiirinin nakarat kısmından alınmıştır. Gökalp'in savaş yıllarında yazdığı bu şiirin nakaratı daha önce de tenkitlere hedef olmuştur.24 Haldun Taner bu anlayışın ferdin nasıl aleyhinde sonuçlar verecek ve dolayısıyla toplumu da bozacak bir felsefe olduğunu acı bir komedi hâline sokmuştur.

Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği sırasında Fasülyaciyan Efendi'nin kumpanyasında bir Molière oyununun (George Dandin) sahnelenmesiyle başlayan Sersem Kocanın Kurnaz Karısı (1969, 1971) tiyatro tarihimizden birkaç kesitle, yazarın nasıl bir tiyatromuz olmalıdır sorusuna cevabıdır.

Eşeğin Gölgesi (1965) şüphesiz ki Haldun Taner'in abese dayanarak inşa ettiği en etkili siyasî eleştiridir. Masalımsı isimler aslında anlamlıdır ve çok yakın tarihlere göndermeler yapmaktadır. Bu oyun sadece iç siyasetle de ilgili değildir. İki budala çırağın kiralanan eşeğin gölgesinden kiracının faydalanılıp faydalanılamayacağı tartışmasından başlayan gürültü, niteliğini kaybedip neredeyse milletler arası boyuta yükselir. Bu eserde, çıkarı gürültüyü arttırmak olan basın da payını alır, davayı bir türlü sonuca bağlamayarak sürüncemede bırakan adalet cihazı da. Toplumu denetlemesi gereken kurumların görevlerini yapmamaları çıkarcılara fırsat sağlamakta, masum budalalar eziyet çekmektedirler. 1964'teki temsilinde savcılığın yasakladığı eser, yer yer tekrarlarla ağırlaşmasına rağmen, abesin nasıl ciddiye alınarak bütün kurumları boşuna uğraştırdığını gösteren usta işi bir siyasî taşlamadır. Eserlerinde zaman zaman masallaştırmaya başvuran yazar özellikle Eşeğin Gölgesi'nde masal tekerlemelerini kullanır ve onların benzerlerini üretir.

Tarık Buğra (1918-1994) ilk adı Peşte 56 olan Ayakta Durmak İstiyorum (1966)'da 1956 yılında Rus işgaline karşı girişilen ve kanlı bir şekilde bastırılan Macar millî hareketini işler. Akümülatörlü Radyo (1988) Çehov tarzı bir aile oyunudur. Meşhur Naşit'in hayatından mülhem İbiş'in Rüyası (1982)'nı, aynı adı taşıyan romanından oyunlaştırmıştır.

Sabahattin Kudret Aksal (1920-1993), şair, küçük hikâye ve tiyatro yazarı olarak edebiyatımızda seçkin bir yere sahiptir. Felsefe eğitimi gören yazarın bütün eserlerinde insan-çevre ve kâinat münasebetlerini araştırmaya yönelik bir tutum görülür. Aslında yazar bütün eserlerinde ortak duygu ve düşünceleri ile aynı tutumunu devam ettirir. Onun edebiyatımızda her şeyden önce bir tiyatro yazarı olarak yerini almış olduğu kesindir.

Yazar bir şair olarak dil ile ifadeyi ön planda tutmuş ve bunu bütün eserleriyle ilgili açıklamalarında tekrarlamıştır. Ionesco havası taşıyan

eserlerinde felsefî düşünce ağır basar, soyuta ve genele doğru kayar. Sabahattin Kudret'in dile verdiği önem, Yahya Kemal'in tiyatro sanatını bir dil ayini sayan görüşüne benzer.

Yazar hikâyelerindeki gibi başkalarının duygu ve düşünceleriyle ilgili yorumlara dayanır ve karamsarlığı da aktarır: Evin Üstündeki Bulut (1948)'ta, Şakacı (1958). Bir Odada Üç Ayna (1952), Tersine Dönen Şemsiye (1958) 'de aile fertleri arasındaki iletişimsizliği ve ailenin âdeta kişiler için birer tutsaklık çemberi oluşturduğunu gösteren oyunlarıdır.

Kahvede Şenlik Var (1966) yazarın tiyatro edebiyatı tarihimizde müstesna bir yeri olan, klasikler arasına girmiş eseridir. Birbirlerini tanımadıkları, pek de birbirlerine uymadıkları halde evlenmeleri gerektiği için evlenecek olan bir çifti işler. Garson onlara mutsuz bir geleceğin kendilerini beklediğini söylerken, aslında gerçeği söylemiş olsa da, bu çok yalnız çift anlaştıkları için değil, anlaşmak için evleneceklerdir. Birbirine yabancı olanlar, evlilik bağıyla da bağlansalar, aralarındaki iletişimsizlik daima sürecektir. Bu karamsar bakış tarzı, komedi ile verilmiştir.

Sabahattin Kudret Aksal bu oyunundan itibaren sembolik anlamlar taşıyan oyunlar yazar. Kral Üşümesi'nde (1970) ülkesini baskı altında idare eden Kral, tek düşünen şahıstır. Hiç kimsenin düşünmediği, bir yeniliğin ortaya çıkamadığı, tek gücün hakimiyeti, canlılığı yok eder. Zira düşüncenin de gelişmesi için karşıtlıklara ihtiyaç vardır. Kıral sonunda üşümeye başlar ve yirmi dokuz yıldır oturduğu tahtını bırakmak isterse de düzenin bekçileri değişikliğe razı olmazlar ve kral ölüme mahkûm edilir. Kendi kurduğu düzen, Kral'ı yutar.

Oyun tek gücün hayatı dondurma tehlikesine işaret ettiği gibi, tek gücün aynı zamanda kendi kendisini de yok ettiğini belirtir. Nice feci ve çok tehlikeli durumlara gülen insanların bir anlamda hicvi olan oyun, yer yer

ürpertici bir ironiye dönüşerek, tıpkı Kral gibi okuyucuyu/seyirciyi de üşütür.

Düzenin bozulmasına hiç kimsenin tahammülü yoktur. Düzenin devamı için, o düzeni kurmuş olan bile yok edilir. Uzaktan uzağa Sartre'ın Siyaset Çarkı'nı hatırlatan bu eserde, Sartre'dan farklı olarak ülke dışı baskı bulunmaz.

Bay Hiç (1981), Sonsuzluk Kitabevi (1981), Önemli Adam (1983) yalnız kişilerin, sadece kendileri için hayal ettikleri çevreyle bağlarını ele alır. Kendilerini anlamayan insanlarla konuşmanın boşluğu, bu oyunlarda işlenir. Sabahattin Kudret Aksal, hikâye ve şiirlerinde olduğu gibi oyunlarında da insanın gerçekleşmeyen duyguları ve tepkilerini dile getirir. Tiyatro eserini edebiyat ürünü olarak görmesi ve dile verdiği önem onun nesiller boyu tekrar tekrar ele alınarak değerlendirilmesine imkân verecektir.

Necati Cumalı (d. 1921) konularını büyük ölçüde köyden, orta tabaka insanından aldığı oyunları yazmıştır. Şair-yazarın bir kısım oyunlarını "lirik oyunlar" olarak nitelendirmek mümkündür. Boş Beşik ve Yürüyen Geceyi Dinle bu tür oyunlarındandır.

Boş Beşik'te (1949) -eserin ikinci defa yazılışı (1968)- geleneklerin gücü karşısında kadının kaderi sadece mutsuzluktur ana fikri bulunur. Boş Beşik ve Ak Kuş adlı bir halk hikâyesinden (ve Bebek türküsünden) konusunu alan eserde, geleneklerin hapishanesinde tabiat tek teselli olur. Eserde çarpıcı bir şekilde vurgulanan bir nokta da şudur: Kadın, geleneklerin hem tutsağı hem de gardiyanıdır. Böylece iki taraflı olarak gelenekler bütünüyle kadının mutsuzluk sebebini oluşturur.

Mine'de (1959) kasabanın çevre şartlarında uyumsuz görünen kadının namusuna dil uzatılışı, Derya Gülü'nde (1963) yaşlı kocasından kurtulmak için cinayeti göze alan Meryem, Susuz Yaz'da (1965) namus intikamını

kanla temizleyen kadın, Ezik Otlar (1969)'da hayatlarını başka yerlerde kazanmak için yerinden yurdundan ayrılanların ıstırabını (ağabeyi ölen, sevdiği adam hapse düşen Gülsüm'ün acılarını) anlatan yazar, kadınların hangi şartlarda yaşarlarsa yaşasınlar mutlu olamayacaklarına inanmış gibidir. Nalınlar (1960)'da sevdiği erkeğe kaçmayı başaran ve ailesine bu kaçışın kendi isteğiyle olduğunu nalınlarını düzgün bir şekilde arkasında bırakarak anlatan Seher, belki de bir başka tutsaklığa geçmektedir. Hiç değilse bu eserde Seher, aileler arası düşmanlığı ve engelleri aşabilmektedir. Bu sade yapılı oyunlar sık sık oynanmıştır.

Masalar (1967), Bakanı Bekliyoruz (1972), Tehlikeli Güvercin (1967) bürokratların iç yüzlerini gösteren siyasî nitelikteki oyunlardır.

Kaynana Ciğeri (1954), Tehlikeli Güvercin, Yeni Çıkan Şarkılar (1967), Zorla İspanyol (1969)'da şahıs adları kullanmayan yazar soyutlamaya gitmiştir.

Köyü, köy ve kasaba insanını ve aralarındaki ihtilâfları, mesleği dolayısıyla tanıyan Necati Cumalı, halk kültürünü de bilir ve folklor malzemesiyle eserlerini zenginleştirir. Eserlerinin mekânı genellikle Batı Anadolu, Urla bölgesidir.

Yazarın öteki oyunları Vur Emri (1966), Aşk Duvarı (1968), Gömü (1972), Kristof Kolomb'un Yumurtası, (1953) Yürüyen Geceyi Dinle, İş Karar Vermekte, Yaralı Geyik (1980), Vatan Vatan Diye Diye (1990), Devetabanı (1992)'dır.

Orhan Asena (1922-2000) bütün edebiyat çalışmalarını tiyatro yazarlığına hasretmiştir. Son eserlerinde çocuk oyunlarına yönelmiştir.

Orhan Asena'nın oyunlarının hâkim cephesi; insanların gücü ele geçirene kadarki tavırları ve güç kavramından anladıklarına dair çeşitlemeler diye nitelenebilir. Fertlerin dar çevrede hakimiyet kurma gayreti, genişleyerek politik güç ve iktidar ihtirasına ulaşır. Yazarın günlük

politikayı insanın ezelî hakim olma ihtirasıyla yorumlaması onu tarihî konulara ve döneminin önemli ihtilâl hareketlerini ele almaya yöneltmiştir.

Bu bakımdan onun Gılgameş'i ile Allende'si, Hürrem Sultan'ı veya tek perdelik oyunlarındaki kahramanları arasında, hareket noktaları bakımından bir fark yoktur. Bazı eserleri bir sohbetin tarihe nakledilmiş rahat anlatımları izlenimini vermekle birlikte, Orhan Asena bunları başarıyla işlemiş, bir kısmı ülkemizdeki politik çalkantılarla denk düştüğü için eserlerin konuları, işlenişlerindeki gevşekliği unutturmuştur.

İnsan, erdemleri ve zayıflıklarıyla bir bütündür. Erdemleri koruma mücadelesi, insanların zayıf taraflarını da ortaya çıkarabilir. Asena'nın Gılgameş'inde de Korku'sunda da aynı özellik bulunur. Asena'nın eserleri konuları bakımından iki kümede incelebilir:

I. Kadın konusunu ele alanlar: Yazar kadın erkek ilişkilerinden hareketle, aile konusunu da işleyen oyunlarından sonra, cahil ve ekonomik gücü olmadığı için toplumda elden ele dolaşmaya ve ıstırap çekmeye mahkûm kadını anlatır. Aile münasebetlerinde, tarafların daima gözle görülmeyen bir cephesi vardır. Özellikle Yalan adlı oyununda yalanın hayatımızdaki yerine dikkati çeker. Kadın erkek ilişkilerinde yalanın yeri, kadının çaresizliği Asena'nın çeşitli eserlerinde işlenmiştir: Gecenin Sonu, Kocaoğlan, Fadik Kız, Bir Kadın Üzerine Çeşitlemeler (El Kapısı, Geçkin Kız, İkili Yaşam, Ana) Kapılar, Korkunç Oyun.

Fadik Kız (1966), kadının sömürülüşünün anlatıldığı önemli eserlerdendir. Köylü bir kız olan Fadik sevdiği ile kaçar. Bu kaçışı daha önce annesi de yaşamıştır ve destekler. Zira baba, kızını zengin birine vererek eve bir kuma getirmek istemektedir. Annenin bunu önlemesinin tek yolu, kızının kaçmasına yardım ederek onu evden uzaklaştırmaktır.

Fadik Kız sevdiği Ali ile kaçsa da, bir türlü evlenemez, çünkü nüfus kâğıdı yoktur. Ali'nin gönlü geçince Fadik el değiştirmeye başlar. Çalışmak

için girdiği yerlerde de hep ondan kadın olarak yararlanmak isteyenlerle karşılaşır. Sonunda Fadik geneleve düşer. Fadik'i orada gören Ali, onu öldürür. Herkesin kendince haklı sebepleri vardır ama hepsinin bedelini ödeyen Fadik Kız'dır. Bu eser kadının mevcut kader çizgisini aşmasının imkânsızlığını gösteren ve daha sonraları benzerleri de yazılan bir oyundur.

II. İktidar arzusu ve mücadelesini işleyen oyunlar: Yazar iktidar tutkusunu tarihî kahramanların hayatlarından, yaşadığımız günlerin olaylarından almaktadır. Bu iktidar ve güç tutkusunun kahramanları hem erkekler hem de kadınlardır. Aslında yazar kendisine büyük bir şöhret kazandıran eseri Gılgameş ile bu konuyu işlemeye başlamıştır. Her ne kadar bu eserinde, Gılgameş, insanlara yararlı olmak için tanrılarla mücadeleyi göze alırsa da bu davranış bile en azından tanrılarla eşitlikte yarışma anlamı taşır. Tanrılar ve İnsanlar ile Gılgameş Orhan Asena'nın sanat hayatındaki dönüm noktasıdır. Orhan Asena Tanrılar ve İnsanlar adlı eserinde, otorite ile itaat, ölümsüzlük arzusu ile, ölümlü oluşun çaresizliğini işlemiştir. Onun eserinde de destanda olduğu gibi, başlangıca hareket, sona ise düşünce ve teslimiyet hakimdir.

Orhan Asena, sonraları Osmanlı tarihiyle ilgilenmiş ve Kanunî Sultan Süleyman dörtlemesinde [İlk Yıllar-Roksalan (1985), Hürrem Sultan (1960), Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe-Şehzade Bayazıt (1982), Sığıntı] olduğu gibi iktidar tutkusunu aynı çevrenin, aynı ailenin fertleri arasında da teker teker ele almıştır. Kanunî Sultan Süleyman Dörtlemesi adıyla toplamışsa da, oyunların asıl fışkırdığı şahsiyet Hürrem Sultan'dır. İlk Yıllar-Roksalan'da Hürrem'in amacına ulaşmak için neler yapabileceği ve kendisini yetiştirenleri de geride bırakan ihtiraslı karakteri iyi belirtilmiştir.

Alemdar Mustafa Paşa -Tohum ve Toprak- (1964)'ta, 28 Temmuz 1808'de İstanbul'a gelen Alemdar Paşa II. Mahmut'u tahta çıkarırsa da, İstanbul'un toprağı Alemdar Paşa'yı sağ bırakmayacaktır.

Yazar ihtilâlcileri ilk defa Korku (1956)'da ele almıştır. Ancak eserde soyut planda kalan ihtilâlcinin kofluğu inandırıcı olmamıştır. Gılgameş'te ihtilâlci, destan kahramanıyla birleşmiştir. Yazar bu tipi tarihî oyunlarında [Simavnalı Şeyh Bedreddin ve Atçalı Kel Mehmet (1970-71)] ve günümüzdeki örneklerle -Şili'de seçimle iktidara gelen solun sembolü Allende'yi öncesi ve sonrasıyla- anlatmıştır. Mutlak idealist ile bir devrimin çevresinde yer alanların birbirinden farklı, hatta çelişen amaçlarının kendi karakterlerine bağlı olarak anlatıldığı Şili'de Av (1975), Bir Başkana Ağıt (Allende), Ölü Kentin Nabzı (1978)'nı yazar, Şili Üçlemesi genel başlığı altında yayımlamıştır (1992).25

Orhan Asena Gılgameş'ten sonra tanrı/kaderin yerini almış olan zalim/despota karşı baş kaldıran kişilerden mülhem oyunlar yazmış ve insanın gücünü -sonu çaresizlikle hüsranla bitse de-, mutlak değerler uğruna mücadelenin, vazgeçilemezin cazibesini işlemiştir. Gılgameş, bunların hâlâ en iyilerindendir.26

Yurttaş A. Yurttaş B, Yurttaş C adlı birer perdelik oyunlarında yazar yurttaşları değişik ortamlarda farklı uygulamalar karşısındaki tepkileriyle işlemiştir. Bunlar Tanrılar ve İnsanlar'dan itibaren yazarın, fert olarak insanın, karşısındaki aşılmaz görünen güçlerle mücadelesini veya onlar karşısında sinişini dile getirir.

Yıldız Yargılanması (1990) yazarın Mithat Paşa'nın Abdülaziz'i öldürtmekle suçlanarak Taif'e sürüldüğü mahkemeyi işlediği bir eserdir. Bu eser Güngör Dilmen'in Devlet ve İnsan adıyla yazdığı ve Mithat Paşa'nın sürgündeki günlerini ve öldürülmesini anlatan oyunuyla birlikte basılmıştır. İki eser birbirini tamamlamaktadır.

Asena, ahat, konuşur gibi yazar, fakat eserlerinin dramatik yapısını kurmakta aksar. Tek perdelik oyunlarında daha yoğun ve daha başarılıdır.

Adalet Ağaoğlu (d. 1929) Aile ve kadın meselelerine, sadece psikolojik bir olay değil, bir eğitim konusu olarak bakan sosyal taşlama oyunları yazmıştır. Evcilik

Oyunu (1964), Çatıdaki Çatlak' (1969), Tombala, Çıkış (1970), Bir Kahraman'ın Ölümü (1973), Kozalar (1971) Üç Oyun (1973) gibi yazarın birer perdelik oyunları çok yoğundur.

Turgut Özakman (d. 1930) ilk oyunu Pembe Evin Kaderi (1951)'nden itibaren, nesiller arasındaki çatışmalarla değişen Türkiye'yi eserlerinde ele almıştır. Ocak (1963), Paramparça (1963), Kanaviçe (1960), Töre (1986) kadın, kadın-erkek ve aile ilişkilerini işler. Fehim Paşa Konağı (1980), Resimli Osmanlı Tarihi (1983) konusunu tarihten alan oyunlarıdır.

Güneşte On Kişi (1955), Duvarların Ötesi (1965), Babamla Birlikte (1970), Ben Mimar Sinan (1988), Ah Şu Gençler (1990) yazarın öteki eserlerindendir.

Güngör Dilmen (d. 1930) Tekirdağ'da doğmuş, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Klasik Diller Filolojisi bölümünü bitirmiş, tiyatro eğitimi için Amerika'ya gitmiştir (1960-61). Klasik tiyatroyu çok iyi bilen Dilmen sadece tiyatro alanında çalışmıştır. İlk eseri, Ayak Parmakları (1960) abes (uyumsuz) tiyatronun bir ürünüdür. Avcı Karkap (1960) avcı ile avın ilişkisini ele alan sembolik bir eserdir.

Canlı Maymun Lokantası (1963) etkili bir dramatik yapı ve şiirli bir üslûpla iki ayrı dünyayı -kapitalist, maddeci, sömürgeci ile fakir, maneviyatçı, sömürülen- Amerikalı petrol kralı ve karısı ile Çinli şairin şahsında canlandırılır. Bu ikisinin arasında kalanlar seslerini ancak pes perdeden duyurabilirler. İnsafsız madde beyni yok etmekte hiç bir engel tanımaz. Çok ince şiirli diliyle Güngör Dilmen'in en başarılı eserlerindendir Canlı Maymun Lokantası. Bu bir perdelik eserde tek bir kelime bile fazla değildir. Birbirini anladığını sanan ve hiç anlamayan uzak dünyaların

insanları bir lokantadadırlar. Sonra herkes yoluna gidecektir. Yenenin niteliği önemli değildir. Para ile ne alınabilirse o yenir. Derinlik, eski ve ruh karşıtı olan yüzeyle, yani, maddeyle çatışmaz, ona teslim olur.

Midas'ın Kulakları (1965)'nda mitolojiden alınan konu, sosyal tenkit bakımından başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Bilginlerin boş konuşmaları, halkın dedikodusu, Midas'ın gururu etrafında yönetici-halk ilişkisi de başarıyla yansıtılmıştır.

Güngör Dilmen Akadın Yayı'nda, Orta Doğu mitolojisiyle geleneksel halk hikâyelerinin motiflerinden yararlanarak klasik tiyatronun tanrı-insan mücadelesini işlemiş ve insanın kendi kaderiyle başbaşa kaldığını ve kendinden başka yücelteceği veya suçlayacağı kimse olmadığını belirtmiştir. Efsanelerden yola çıkan bu oyun işlenişiyle modern dünyanın ve insanın çıkmazlarını göstermekte ve insanı yüceltmektedir.

Kurban (1967) Klasik tiyatronun Medea hikâyesinin çok başarılı şekilde Anadolu kadınına uyarlanmasıdır. “Taş kesildi sevinç” eserin son cümlesidir. Bu cümle oyunu Anadolu'daki nice taş kesilme efsanelerine de bağlar.

Deli Dumrul (1979)'da Dede Korkut'taki aynı adlı hikâye başarılı bir şekilde işlenmiştir.

Ak Tanrılar (1983)'da İspanyolların Amerika'yı zaptederek yerlilerin inançlarından yararlanarak onları yok edişleri anlatılmıştır. Hasan Sabbah (1983) Hasan Sabbah'ın anarşiyi düzen hâline getirerek en yakınlarını bile ortadan kaldırması, yazıldığı günlerin sosyal ve siyasî olaylarını çağrıştıracak şekilde anlatılmıştır.

Ben Anadolu (1984)'da pagan dönemin bereket tanrıçası Kibele'den itibaren Anadolu'da tanrıçalar, Bizans imparatoriçeleri, Nilüfer Hatun, birkaç sultan Nasrettin Hoca'nın karısı, Nigar binti Osman, Halide Edib ve tiyatro oyuncusu olarak Anadolu kadınları arka araya kendilerini tanıtırlar.

Türk kadınının cephedeki Mehmetçiğin hikâyesini anlatan, Halide Edib'in, sadece esir Yunanlıya acıyan yönüyle verilmesi, yazarın tarihî gerçeklere bakışındaki şahsîliği gösterir.27

Devlet ve İnsan (1990) Mithat Paşa'yı devlet ve insan kavramları açısından yorumlayan ve Taif'te öldürülmesini anlatan bir oyundur.

Yazarın öteki oyunları Aşkımız Aksaray'ın En Büyük Yangını (1988) ve Hakimiyet-i Milliye Aşevi'dir.

Güngör Dilmen'in çok sağlam bir tiyatro bilgisi vardır. Şiirli dili ile de tiyatro edebiyatımızın önde gelen yazarlarındandır.

Turan Oflazoğlu (d. 1932), çocukluğunda Bünyan'da kendi yaptığı şekillerle Karagöz oynatmış, felsefe eğitimi görmüştür.

Konusunu köyden alanlar, tarihî oyunlar ve- insanın içindeki hem zalim, hem de mazlûmu ortaya çıkaran ve değişik yorumlara elverişli- sembolik oyunlar olarak eserleri üç kümede toplanabilir.

Turan Oflazoğlu -Elif Ana'nın şahsında temel insanlık değerlerinin bozulmadan korunması uğruna sembolleşen annenin çabasını-, köy kadınının bitmez çilesini Elif Ana (1979)'da tragedya boyutunda işler. Keziban' (1967)'da insanoğlunun en güçlü eğilimlerinden intikam arzusunun, kan davasının kadın tarafından nasıl devam ettirildiği anlatılır.

Allah'ın Dediği Olur (1967)'da ise köy hayatının romaneski ve neşesi ile karşılaşırız. Bu iki eser bir anlamda birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Keziban'da koroyu teşkil eden kadınların söylediği "gönlüm neşeli bir ezgi ister" cümlesi Allah'ın Dediği Olur'daki komediye hazırlıktır. Oflazoğlu kendi üslûbuna aktardığı atasözü ve deyimler ile mahallî havayı verir.

Turan Oflazoğlu geleneğimizin bilmediği tragedya türündeki eserlerinde, tarihimizden aldığı konuları işlemektedir. Bunlara eserlerine ses ve ışık gösterisi metinlerini (Sultanahmet (1981), Atatürk, 1987), (Topkapı, 1992, Mütarekeden Büyük Taarruza, 1994) adlı eserlerin eklenmesiyle

Oflazoğlu’nun bir bakıma tarihimizi Bilge Kağan’dan itibaren bir bütün olarak ele aldığı anlaşılır.28

Oflazoğlu bu hükümdarları sadece sarayları içinde ele almaz, halk ile de karşılaştırır. Onlar cihan hükümdarı olarak Hıristiyan Batı ile de karşı karşıyadırlar. Bizans Düştü-Fatih (1981)’te Bizanslılar Fatih’i kolayca alt edip, Türkleri geldikleri Orta Asya’ya göndereceklerini hayal ederler.

Oflazoğlu’nun konusunu Osmanlı tarihinden alan ilk oyunu Deli İbrahim (1967)’dir. Onu IV. Murat (1972), Genç Osman (1979) ve Kösem Sultan (1982) takip eder. Kösem Sultan, her üç oyunda da güçlü bir şahsiyettir, fakat üç oyun bir arada ele alındığında, onun çevresindekilerle münasebetinden son derece girift, inişli çıkışlı bir ruh yapısı ortaya çıkar.

Cem Sultan’da, iktidarı almak için isyan eden Cem Sultan iktidarı elinden kaçırdıktan sonra gurbette devlet adamlığının ne olduğunu öğrenecektir.

Oyun kahramanı şair padişahlar, şairleri ve sanatçıları korurlar. Oflazoğlu Kanunî’nin adını ebediyen yaşatacak olan Süleymaniye’nin yapılışını Sinan oyununda eksen almıştır. Okuyucu bu muhteşem sanat eserinin içine giren bütün öteki güzel sanatları -hat, camcılık, oymacılık- da inşaatın devamı süresince tanır; bir medeniyetin bütünlüğünü, mabedin taş taş yükselişi ile görür gibi olur. Oflazoğlu eserlerinde Divan edebiyatımızın yanı sıra halk edebiyatından da bol bol yararlanır. Onlara eserinin içinde yeni işlevler yükler. Yine Bir Gülnihal (1998) Dede Efendi’nin dramıdır. Abdülmecid’in tercihi Batı müziğidir. Genç Osman oyununda eseri çevreleyen Yunus, Kösem Sultan’da, Deli İbrahim’de de sesini duyurur. III. Selim’de Kabakçı’nın yanındakiler halk türküleri söylerler.

İyi ile kötünün savaştığı bu oyunlarda devlet ile şahsî çıkarın çatışma hâlinde olduğu belirtilir. Zaman zaman güçlü olan ferdin kaderi, aynı zamanda toplumun kaderi hâline de gelir.

Sokrates Savunuyor’da “Ancak oynayabildiğimiz şeyi kavrarız/kafayla, yürekle.” diyen Oflazoğlu, eserlerine bazı durumların parodisi sayılabilecek sahneler eklemiş ve bunları ya eserinin temel kişileri (Deli İbrahim, 4. Murat gibi) veya ortaoyuncu ve meddahlar dile getirmiştir. Turan Oflazoğlu’nun eserlerinde geleneksel seyirlik sanatımız zaman zaman koronun yerini tutar.

Her insanın içinde mahkûm ve gardiyan vardır anfikrini işleyen Gardiyan’da Gardiyan, bir çeşit “kader” hâline girmektedir.

Dörtbaşımamur Şahin Çakır Pençe’de insanın “şahin” ve “mazlûm” cephelerini iki ayrı kişilikte toplayan yazar eserine bir ortaoyunu havasında başlar ve insanın doymazlığı ile ezilmişliğini bir komedi havasında yansıtır. Eserin başlangıcı orta oyunu havasını yansıttığı kadar yazarın tiyatro hakkındaki düşüncelerini, eser-seyirci ilişkisini de açıklar.

Turan Oflazoğlu’nun Kanunî Süleyman -Hem Kanunî Hem Muhteşem adlı tragedyası, Kanunî’nin hayatındaki en trajik olayı dile getirmekte ve hükümdar- babanın ikilemini ortaya koymaktadır. Kanunî’yi büyük bir hükümdar yapan, ülkesinde adaleti hâkim kılmasıdır. Böylesine âdil olmak arzusu Kanunî’nin oğlu Mustafa’yı feda etmesini gerektirecek ve ona derinden yaralı bir baba çehresi kazandıracaktır. Görevini yerine getiren devlet adamı bundan sonra beşerî ıstırabı daha yakından tanıyan bir tragedya kahramanı olacaktır.

Korkut Ata oyununda da ölümü ancak sanatla yeneceğini anlayan Korkut, topuzun içini oyarak onu kopuz yapar ve iki tel ile kendisinin ve Oğuz’un hikâyelerini anlatır, gelecekte bu tellere yenilerinin ekleneceğini umar. Yazarın başarısının temelinde, çatışan güçleri birbirine eşit olarak göstermesi yatar. IV. Murat güçlü bir hükümdar olur fakat onu güçlü kılan bir zaman kendisi kadar güçlü olan zorbalık ve anarşidir. Bizans Düştü-Fatih’te Fatih Bizans’ı küçültmez. Onun büyüklüğü hasmının

büyüklüğünden gelir. Slogan tiyatrosuna karşı olan Turan Oflazoğlu, tiyatronun malzemesini nereden alırsa alsın, hayatı anlattığını ve bundan dolayı tarihî oyunlarının da güncel olduğunu belirtmektedir ki bu görüşü bütün oyunlarına da sinmiştir.29

Behçet Necatigil’in radyo oyunu olarak nitelendirmesi dolayısıyla henüz edebiyat tarihimizde yer almamış olan, dramatik eserleri de tiyatro eserleri arasında zikredilmelidir.

Behçet Necatigil radyo oyununun esasını “Konuş ki seni göreyim” diye özetler ve radyo oyunlarını, “şiirlerinin agrandismanı” sayar. Üç Turunçlar adlı oyununda gerçekle masal benzerliğini açıklayıcı şekilde göstermiştir. “Yıldızlara Bakmak”ta günlük hayatın gürültülü yaşayışı içinde güzelliklere göz kapamanın ne büyük hata olduğunu insana kuvvetle hatırlatır. Çoğunda en yakınlarıyla bile iletişim zorluğu çeken insanları işlemiştir. “Pencere” adlı oyununda Behçet Necatigil yaşlı anneye bakmak zorunda olan kızının ve damadının duygularını, konuşamayan, ölümün eşiğindeki yaşlı kadının ve hayatın başında her şeyi masum bir merakla araştıran çocukların tavırlarını büyük bir başarıyla dile getirmiştir.

Ertuğrul Faciası (1995) oyunu uzun okyanus yolculuğuna dayanamayacağı bilindiği hâlde, Japonya’ya gönderilen Ertuğrul gemisinin dönüş yolunda batışıyla ilgilidir. Bu faciada hastalanarak ölenlerden biri de genç bir yazar olan Ali Ruhi’dir. Gemi mürettebatının, akıbetlerine bile bile göreve gidişlerinin işlendiği bu oyununda yazar, emir-görev-gerçek anlayışını ele alır.

***

1970-1995 arasında tiyatro yazarlığı müstakil bir meslek hâline gelmiştir. Yazarlar dünya tiyatrosunu tanıyarak, bir kısmı tiyatro okullarında okuyarak ve zengin bir tiyatro birikiminden yararlanarak eserlerini vermektedirler.

Son yıllarda tiyatro eserleri arka arkaya sahnelerimizde oynanmakta olan Mehmet Baydur (1951-2001), edebiyatın her türünde bolca eser vermiş olan Murathan Mungan (1955-2001) gibi yazarlar, kendilerinden söz ettirmiş şahıslarıdır. Murathan Mungan'ın güçlü bir gerilim yaratma becerisi ve mahallî malzemeyi şiirli bir dille vermesine karşılık, Mehmet Baydur'un eserlerinin sağlam bir yapısı ve etkili söyleyişi yoktur. İki yazarın ortak noktası eserlerindeki karanlığın hakimiyetidir.

Hikâye ve Roman

Tanzimat sonrası romanı öğretme amacı ve sanat açısından olmak üzere iki yolda ilerlemişti. Halit Ziya Uşaklıgil'i romanımızın "pîri" sayan yazarlarımız romanı sanat olarak görmüşlerdir.30 Türk edebiyatında hikâyeciliğimizin gelişmesinde Ömer Seyfettin özel bir yer taşır ve Millî Mücadele'nin henüz başında ölmesine rağmen, bugün de Türk edebiyatının vazgeçilmeyen ve çok okunan hikâyecilerindendir.31 Yazarlarımızın çoğu -Haldun Taner, Tomris Uyar gibi, muteber istisnalara rağmen- küçük hikâyeden romana geçmişlerdir.

Bütün roman türlerinin başlangıcı Tanzimat sonrası edebiyatımızda bulunmaktadır, bazı yazarlar hayattadır ve eserlerini vermeye devam ederler.32

İkinci Meşrutiyet'te hikâyede Ömer Seyfettin ve Refik Halit, romanda Halide Edib (Salih) ve Yakup Kadri yepyeni seslerdir. Türkçülük akımının yer yer realist, yer yer ütopik eserlerini Müfide Ferit Tek, Aka Gündüz yazar.

Anadolu'ya geçen ve bütün Millî Mücadele boyunca Anadolu'da kalan Halide Edib başta olmak üzere Millî Mücadele'yi kalemleriyle destekleyen yazarlar, Cumhuriyet döneminin de ilk yazarları olurlar. Cumhuriyet dönemine ulaşıldığında roman ve hikâyemizde epeyce bir birikim bulunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde çok önemli bir yeri olan Ziya Gökalp, sosyolojik gücüyle değerlendirdiği roman hakkında şöyle der: “Mademki Türk halkı bugün romandan başka bir şey okumuyor ve mademki çok kitap okumak da medenîliğin miyarıdır, bugünün mürebbileri de romancılar olmak iktiza eder. Ah romancılar, ah romancılar! Bugün siz elinizdeki kuvveti biraz bilseydiniz, az zamanda memleketin ahlâkını değiştirebilirdiniz.”33

Okullaşmanın yeterli olmadığı dönemlerde bir eğitim aracı işlevini yerine getirmiş olmakla birlikte, sanat eserlerinde aranan faydacı zihniyet, o sanata zararlı olmaktadır.

Yahya Kemal Beyatlı’nın “Üç Tepe” adlı yazısında belirttiği gibi, edebiyatçılarımız önce Çamlıca’dan sonra Tepebaşı’ndan bakmışlardır, artık sıra ülkeye Metristepe’den bakmaya gelmiştir.34

Cumhuriyet’in ilk döneminde İstanbullu yazarlar Anadolu’dadırlar. Gördükleri, yaşadıkları, bildiklerinden çok başkadır. Onlar 1912 Balkan Savaşı’ndan itibaren İstanbul’a “taşradan” gelen büyük göç dalgalarıyla karşılaşmış olmakla birlikte -bu malzeme henüz pek az edebî eserde işlenmiştir- İstanbullu yazarın Anadolu ile karşılaşması çok daha vurucu bir etki uyandırmıştır. Millî Mücadele’nin başarıya ulaşması halk ile aydının, tek bir ülkü, vatanın kurtarılması amacında birleşmeleri sayesinde mümkün olmuştur. Mütareke’nin amansız şartlarını, Millî Mücadele’nin çetin günlerini yaşamış, içinde gelecek umudunu daima taze tutmuş, elemi, kederi kendisine yasaklayarak canlı, iyimser bir edebiyatı besleyen edebiyatçıların, edebiyatı, ülkücü ve faydacı açıdan görmeleri tabiîdir. Halide Edib Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi dönemin ateş altındaki şahitleri olan yazarlar, gözlem ürünü eserleriyle, bugün de yerlerini korumaktadırlar.

***

Cumhuriyet Döneminin İlk Romancıları: Halide Edib Adıvar (1882-1964) adını II. Meşrutiyet'te duyurmuştur, hayatının ve sanatının ikinci devresini Millî Mücadele'de yaşar.35 Halide Edib üzerinde ilk uyarıcı etkiyi, birçok aydınımızda olduğu gibi Balkan Savaşı yapmıştır.36 Batı'ya olan inancın ve güvenin ilk sarsılışı Balkan Savaşı'nda Batı'nın Türk ve Müslüman topluma karşı tutumudur. Balkan Savaşı'na kadar yazdığı roman ve hikâyelerde daha ziyade kadın ve aile konusunu işleyen, Batı'nın kültür değerlerine hayran olan Halide Edib; Balkan Savaşı'nda İstanbul'a dolan muhacirleri gördükten sonra büyük bir değişme geçirir. Batılı büyük devletlerin; Türkler ve Müslümanlar söz konusu olduğunda vahşete cevaz verdiklerini ve gerçek bir insanlık anlayışına sahip olmadıklarını anlar.

Halide Edib İzmir'in işgalinden (15 Mayıs 1919) sonra düzenlenen mitinglerde (Fatih, Üsküdar, Sultanahmet) konuşur ve Sultanahmet mitinginde efsaneleşir. Nutkunda Halide Edib, Hıristiyan Batı dünyasının Osmanlıyı yok etmeye karar verdiğini belirtir. "Hükûmetler düşmanımız, milletler dostumuzdur" diyerek ve halkı "bayrağımıza, ecdâdımızın namusuna hıyanet etmeyeceğiz" diye yemine çağırır.

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya giden Halide Edib ve eşi Dr. Adnan (Adıvar), bundan böyle Millî Mücadele'de faal olarak yer alır. Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruz'da onbaşı rütbesiyle cephededir. Yunanlıların yaptığı zulümleri tespit eden Tedkik-i Mezalim Komisyonu raporları, Genel Kurmay tarafından yayımlanır.37

Adıvar'ın röportaj-hikâyelerinin kahramanları Millî Mücadele'ye katılan halkın portrelerinden oluşur. Onun bu tür hikâyeleri hem yazarları hem de idarecileri büyülemiştir. Dergâh dergisinde yayımlanan "Şebben'in Kara Hüseyni" adlı hikâye dolayısıyla Yahya Kemal, bu "yerli rengi" taşıyan hikâyenin uyandırdığı gerçeklik ve canlılığa hayranlığını belirtir.38

Millî Mücadele dönemini veren eserleri, Ateşten Gömlek (İkdam, 1922), Vurun Kahpeye (Akşam, 1923, 1926); İzmir'den Bursa'ya (Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım ile birlikte, 1923), Dağa Çıkan Kurt (hikâyeler, 1922)'tur.

Sakarya Savaşı'nın "destan-romanı" olan Ateşten Gömlek'in adı Yakup Kadri'ye aittir. Bu ateşten gömlek bütün milleti bürümüş olan var olma savaşını ifade ettiği gibi, roman şahıslarının her birinin büründükleri aşk ve kıskançlık duygularının ateşten gömleğini de anlatır.39 Zaman, İzmir'in işgalinden Sakarya zaferine kadar geçen devredir. Yazar zengin, şahsî yaşantı ve gözlemlerine, muhayyile gücünü de katmış, savaşan insanların iç dünyalarını da gözlerimizin önüne sermiştir. Bu eserde Mustafa Kemal Paşa'nın destan kahramanı çehresi, uzaktan ruhlara serptiği kurtuluş umudu olarak çizilir. Her kahraman onda kendi şahsiyetine uygun bir özellik bulur.

Millî Mücadele denilen, o mucizelerin beklendiği fedakârlık dolu günleri Halide Edib ömrü boyunca unutmamış, zaman zaman yazdığı makalelerde ve hikâyelerde de tekrar o günlere dönmüştür.40 O günlerin heyecanıyla sıcağı sıcağına yazdığı, insanın kudret ve dayanma gücünün nerelere ulaşabileceğini gösteren hikâyeleri her neslin baş ucu kitabı olmaya lâyıktır. "Dua Tepe"de o büyük savaşın emsalsiz komutanlarını ve Mehmetçiğini destan kahramanları gibi anlatır ve "bunları görebilmek için elli sene ileri gidip bakmak lâzımdır. Çünkü onların kalblerini ve yüzlerini görmek için bizim bulunduğumuz yer kâfi değildir. Onların başları o kadar, bugün göklerdedir" der.

1923 yılında Akşam gazetesinde tefrika edildikten sonra 1926'da kitap hâlinde basılan ve çok yankılanan Vurun Kahpeye, Kalb Ağrısı (1924) ve Zeyno'nun Oğlu (1928)'ndan sonra Halide Edib, 1926-1935 yılları arasında hatıralarını yazar, konferanslar verir.

Halide Edib’in romancılığının üçüncü devresi Sinekli Bakkal’la başlar.[41] Sinekli Bakkal’da Halide Edib, II. Abdülhamid İstanbulu’nda geniş bir alanı dolaşır. Halide Edib iyi bildiği halk seyirlik sanatlarından, özellikle Karagöz ve ortaoyunu tiplerinden bu romanını yazarken yararlanmıştır. Bu eserden itibaren Halide Edib’in eserlerinde şahısların sayısı artar, mekâna bağlı çevreden doğan farklılıklar bir uyuşma içinde yer alır. Tatarcık (1939) Cumhuriyet döneminin gençlerini tanıtır. Birbirinden farklı yedi genç ve onların seçtikleri eşler, yeni Türkiye’yi inşa edecek olan insanlardır.

II. Dünya Savaşı günlerinde İstanbul’un iş çevrelerini, para ile siyasî nüfuzun birleşmesini, Anadolu’dan gelen, hemen zengin olmaya çalışan görgüsüz ve cahil insanları başarıyla canlandırırken gelecek için umutlarını korumaya devam eder: Sonsuz Panayır (1946), Akıle Hanım Sokağı (1957), Döner Ayna (1954).[42]

Halide Edib zengin hayat tecrübelerinden yararlanarak yazdığı romanlarında en dehşet veren olayları anlatırken bile iyi bir geleceğe inanır, insanlara güven duyar.[43] İnsandan umudunu kesmeyen Halide Edib, Tanzimat’tan beri özlemi çekilen kadın tipidir. Yazar olarak şöhretini de bir kadın olmasına borçlu değildir. Evlerin içine girmesi, toplumun bütün fertlerine sevgi ile yaklaşması, en dehşet verici sahneler karşısında bile direncini ve idealizmini kaybetmemesi, eserlerinin özelliklerini oluşturur. Mukayeseci zihniyeti eski kültürümüzün değerleriyle, Batı kültürünün değerlerini kıyaslamasına ve ortak noktaları belirtmesine de imkân verir. Böylece o Türklerin değerlerinin millî olduğu kadar evrensel olduğunu ısrarla savunur.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu[44] (1889-1974). Kahire doğumlu olan Yakup Kadri küçük yaşta geldiği Manisa’da Anadolu ile karşılaşmıştır. Gerçekçi Fransız yazarlarından etkilenen yazar, II. Meşrutiyet’ten sonra

kurulan Fecr-i Âti topluluğundadır. Mütareke ilân edildiğinde yurt dışında tedavidedir. Dönünce İkdam gazetesinde çalışır ve Fecr-i Âti'nin taassupla savunduğu "sanat sanat içindir" anlayışını terkederek, birçok arkadaşı gibi memleket edebiyatına katılır. Yakup Kadri kendi sanatındaki bu değişmeyi Kiralık Konak'ın şair kahramanı Hakkı Celis'e söyletir.45

Sanatkârâne ifadeyi hiç bırakmamakla beraber Yakup Kadri, üslûbunun gücü ile gerçeğin trajedisini birleştirir. O Millî Mücadele'nin bir destan üslûbuyla anlatılmasını istiyordu. Makalelerini ve hikâyelerini Ergenekon adı altında toplaması da bu arzusunun ifadesidir.46

Karaosmanoğlu'nun Millî Mücadele döneminde yazılmış olan hikâyeleri konularını Millî Mücadele şartlarından ve insanlarından alır: Millî Mücadele Hikâyeleri Ergenekon III'te yazarın Erenlerin Bağından (1922)'da denediği fakat asıl gücünü gerçek hayatta çekilenleri anlattığında gösteren, içten içe yanan bir mistik ateşin varlığı hissedilir.

Yakup Kadri çöküş döneminin romancısıdır. Her bir romanı çöken Osmanlı Devleti'ni oluşturan bir kurumun yozlaşmasını ele alır. Böylece kurumları yozlaşan bir devletin çöküşü de kaçınılmaz olur: Kiralık Konak (1920) toplumun en küçük birimi olan ailenin -sembolik olarak- Osmanlı Devleti'nin;47 Nur Baba (Akşam' tefrika 1921) din kurumundaki; Hüküm Gecesi (1927) siyaset ve basının; Sodom ve Gomore (1928) ise işgal altındaki İstanbul'un yozlaşmasını anlatır. Yakup Kadri köy ve aydındaki bozulmayı da Yaban'da (1932) işler. Karaosmanoğlu'nun devrinin halkına yabancı, onların "yaban" saydıkları aydının kendi kendisinin tenkidi olan Yaban romanıyla da, dönemin aydınlarını uyandıramayarak onların arasında da "yaban" kalmaya mahkûm olmuştur. Buna Bir Sürgün'deki amaçsız ihtilâlci tipi de eklenebilir. Bu sosyal çöküş, ferdî ahlâk çöküşü ve değerlerin karışmasıyla da ilgilidir. Yakup Kadri'nin geçmiş ile gelecek

hülyasını birleştiren, yaşanan zamana ait tenkitlerle dolu Ankara (1934) romanı devri veren önemli eserlerdendir.

Halk ile bağını koparmış aydının, çıkar peşindeki siyasetçilerin ve ülküsünü kaybetme yolundaki insan ve particilerin güçlü tenkidi Panorama (Tefrikası Yeni İstanbul, 1950; 1953/54) romanında yer alır. Son romanı Hep O Şarkı (1956)'dır. Gerek romanlarında, gerek küçük hikâyelerinde üslûpçuluğu görülen Yakup Kadri'nin hayata bakış tarzı trajiktir. Yakup Kadri'nin romanlarında kadınların zayıflığı incelemecilerin dikkatini çekmiştir. Hatta toplumdaki bozulmayı biraz da kadınların taklide yönelmelerinin sonucu olarak görmüş gibidir.48 Bu görüşün dönem yazarlarında ortak olduğunu söylemek gerekir. Kadın-aile-toplum üçlüsü bir bakıma toplumdaki gelişme ve yozlaşmadan kadını sorumlu tutmaktadır. Bunu sadece çöken konak romanlarında değil, köy romanlarında da görmek mümkündür.

Anamın Kitabı (1957), Vatan Yolunda (1958), Gençlik ve Edebiyat Hatıraları (1969), Zoraki Diplomat (1955), Politikada 45 Yıl (1968) adlı hatıraları, seçkin edebiyatçının yaşadığı dönemi ve eserlerini de açıklar. Atatürk için yazdığı monografi (Atatürk, 1946) önderin tahlilî olarak özelliklerini ortaya koyan çok önemli ve aşılmamış bir eserdir. Sunuş yazısında "Atatürk, kendisini unutmayanlar için, tükenmez bir enerji ve optimizma kaynağıdır ve onu unutturmamak hepimize kutsal bir vatan borcudur." der.49 Çok sayıda makalesi, mensur şiirleri ve oyunları bulunan yazar, Proust'tan Swanların Semtinden'i çevirmiştir.

Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) Cumhuriyet devrinin ilk romanı, devrinin en sevilen ve etkisiyle başka hiç bir esere benzemeyen Çalıkuşu'nun (Vakit, 1922)50 yazarıdır ve çok sayıda roman, hikâye ve deneme yazmıştır. Anadolu ve Anadolu insanının derinliğini, yalnızlığını, halk hikâyesi yapısındaki romanlarıyla nakleder. Köylü, çiftçi, küçük

memur ve aydın günlük geçim derdindeyken, bunların kaderiyle meşgul olan öğretmen, doktor, asker gibi meslek mensubu aydınlar hem onlar gibi geçim derdindedirler, hem de onların hayatında kurtarıcı rol oynarlar. Onların hikâyeleri yazar için Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki imkânsızlıkları ve idealizmi anlatma vasıtası olur.

Çalıkuşu nesiller boyu öğretmenlik mesleğini yüce kılarak genç kızlara örnek olmuş, ülkü aşılamıştır. Bu eserin asıl mahiyetinden farklı bir yorumudur, ama Çalıkuşu tam Millî Mücadele yıllarında yayımlanmıştır. Yunan işgali altındaki İzmir ve civarındaki durum ile savaş dolayısıyla okulu askerî hastahane hâline getirilen Feride'nin hastabakıcı olarak askerî doktorun yanında çalışması, Anadolu'nun perişan hâlini anlatması, esere bir güncellik eklemiş ve çok hassaslaşmış olan o dönemin okuyucularını etkilemiştir. Reşat Nuri'nin babası askerî doktordur. Çocukluğundan itibaren Anadolu'yu adım adım dolaşmıştır ve bu ona öteki yazarlardan çok farklı bir tecrübe kazandırmıştır. Genellikle basit bir aşk hikâyesi içindeki yorumlarında kuvvetli tenkitçi kişiliği ile görülür. Eserlerindeki kuvvetli tenkit, tesirli bir ironi ile dile getirildiğinden, kişilerin duygularını zedeleyen, onları inciten kaba alaylara dönmez. Bu yüzden o, güçlü bir sosyal tenkitçi olduğu kadar sevilen aşk romanları yazarı olarak da kabul edilir.

Reşat Nuri, romanlarındaki vakaları içiçe geçen çerçevelere oturtur. Bu teknik, birbirinden çok farklı zevk ve kültür düzeyindeki okuyucuları cezbetmesini sağlar.

Yeşil Gece (1928) ideolojik bir romandır.51 Eserin medreseden yetiştiği için o zihniyeti çok iyi bilen kahramanı Şahin'in softa zihniyetiyle mücadelesi çok çarpıcı sahnelerle anlatılmıştır.

Bu eseri sadece İslâmiyet'e karşı sayarak onu okumayı bile reddedenler, aslında din ile dini kendi amaçlarına uydurmak isteyenleri karıştıranlardır.

Bir din eğer birtakım softaların elinde, onların şahsî yorumlarından ibaret sayılırsa, elbette Yeşil Gece de daha önce benzer ithamları paylaşmış olan Halide Edib'in Vurun Kahpeye'si de dine karşı eserlerdir. Bu iki eser İslâmiyete değil, İslâmiyet'i kendi çıkarları için mahiyeti dışında yorumlayanlara karşıdır.

Ahlâk ile malî sıkıntılar arasında dengelerini koruma çabasındaki memurların çileleri, yazarın diğer romanlarında da ele alınmıştır. Acımak (Hayat'taki tefrika 1927, 1928) ve Yaprak Dökümü (1930) bunların başında gelir. Yaprak Dökümü'nde Batılılaşmanın yanlış anlaşılmasının ve ayrıntılar dikkate alınmadan genel ahlâk kurallarına göre verilen kesin kararların ailede meydana getirdiği çöküşü anlatan Reşat Nuri, Ali Rıza'nın şahsında mutlak doğruların iflâsını haber verir.

Güntekin, gelenek ile modern hayatın çatışmasını Eski Hastalık'ta (1938) Anadolu dekorunda gösterir; Dudaktan Kalbe, Kızılcık Dalları, Son Sığınak'ta sanatçı romanı örnekleri sayılabilir.

Reşat Nuri temiz dili, mizah dergilerinde keskinleşen alaycı ifadesi, seçtiği konular, canlandırdığı tipler ve ironik anlatım tekniğiyle her seviyeden okuyucunun kendisinde bir şeyler bulduğu ve vazgeçemediği yazar olmuştur.

Anadolu'daki gezilerinin izlenimlerini derleyen Anadolu Notları (1936) onun bir denemeci olarak da üstün yanını ortaya koyar. Bu kitaptaki nice parça okuyucuyu yeni baştan düşündürecek yeni bakış açıları getirmektedir. Güntekin'in okuyucusu gerçeğin birçok köşeleriyle karşılaşır. Reşat Nuri'nin romanlarında canlandırdığı kişilerini asla feda etmekten yana olmaması, onun bu insanları değişik cepheleriyle tanımış olmasından kaynaklanır.

Reşat Nuri'nin 1923'ten sonra yayımlanan hikâye kitapları Tanrı Misafiri (1927), Sönmüş Yıldızlar (1928), Leylâ ile Mecnun (1928) ve Olağan İşler (1930)'dir. Bu hikâyeler hemen hemen daima bir olay etrafında gelişir ve sonuçtan mutlaka bir hisse çıkarılır. Kısacık bir hikâyede yazarın aile içi ilişkileri, eğitim anlayışımızı, hayvan sevgisini, çevre konularını bir darbe uyandıracak sertlikle verdiği görülür.

Refik Halit Karay (1888-1965)[52] gazetelerde çevirici olarak yazı hayatına başlamış, mizah dergilerinde yazmış ve bu yazılar yüzünden iki defa sürülmüştür. Anodolu'daki (1913-1918) sürgünlüğü sırasında Memleket Hikâyeleri'ni (1918) yazan Refik Halit, Millî Mücadele aleyhindeki yazıları dolayısıyla "Yüzellilikler"le yurt dışına sürüldüğünde Beyrut, Halep dolaylarında yaşadı ve buram buram memleket hasreti kokan hikâyeler yazdı: Bir İçim Su (1939), Gurbet Hikâyeleri (1940). Yabancılar arasında yaşarken edinilen yabancılaşma duygusunu ve anadilini kullanma hasretini Refik Halit büyük bir başarıyla hikâyelerinde dile getirmiştir. Çok rahat yazılmış, bu hikâyelerinde Refik Halit, derinden derine okuyucusuna işleyen ironik/mizahî bir üslûbu da Maupassant'ın tekniğiyle birlikte kullanır. İstanbullu olan yazar temiz bir İstanbul şivesini ve anlatımını eserlerinde yaygınlaştırmış, mahallî sözler ve gerçekçilikte vazgeçilmez olduğu sanılan çirkin ifadelerden daima uzak kalmıştır. Çok haşin sahneleri anlatan, vahşi duyguları sezdiren hikâyelerinde hiç bir adiliğin yeri yoktur. Keza "Ben temiz realizmi severim. Maupassant'ı ele alalım. Kullandığı kelimelerle insana tiksinme vermez. Sadece tiksinmenin intibaını alırsınız[53]" derken de nice gerçekçi yazarımızı eleştirir. Yazarın "temiz" kelimesini sıkça kullanması da dikkat çekicidir.

Refik Halit Karay 1938'de yurda döndükten sonra, gazetelerde romana ağırlık vererek yazmaya devam etmiş, aşk ve macera türü romanları ile sevilmiştir: İstanbul'un İçyüzü (1920), İstanbul'un Bir Yüzü, 1939),

Yezidin Kızı (1939), Çete (1939), Sürgün (1941), Anahtar (1947), Bu Bizim Hayatımız (1950), Nilgün dizisi (1950-1952) vb.

Edebiyatımızda özellikle küçük hikâyeleri ile önemli bir yeri olan Refik Halit Karay'ın mizah yüklü pek çok deneme ve gazete yazısı [Guguklu Saat (1925), Bir İçim Su (1931), Bir Avuç Saçma (1939) vb. ve hatıraları da(Minelbap İlelmihrap (1946), Bir Ömür Boyunca (1990)] bulunmaktadır. Eserleri daima güzel kadınların büyüsüne kapılan erkeklerin sürüklendikleri esrarlı bir macera havası içinde yürür. Dünyayı beş duyusu ile idrak etmekten hoşlanan ve sonsuz bir yaşama sevincine sahip olan yazar II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yazarlarımızı andırır. Damak zevkine onun kadar düşkün başka yazarımız yoktur denebilir. 1990 sonrasındaki romanımızda Refik Halit'in egzotik ülkelerde, tarih öncesinde geçen ve olağanüstü unsurlar bulunan romanlarının nice unsurlarıyla karşılaşmaktayız. Refik Halit Karay'ın esrarlı çöl ve Arap ülkelerinden söz eden hikâyeleri Yedi Meşale'nin tek hikâyecisi Kenan Hulusi Koray'ın Bir Yudum Su gibi Arap, çöl âleminde geçen hikâyelerini etkilemiş olmalıdır.

Peyami Safa (1899-1961): Kalemini iki ana vadide kullanmış olan Peyami Safa bir gazeteci olarak kuvvetli bir polemikçidir. Roman sanatını ciddiye alan Peyami Safa, hayatını kazanmak için yazmış olduğu romanları, Server Bedii imzasıyla yayımlarken aslında kendi romancılığını tasnif etmiştir. İlk romanı Sözde Kızlar'dan (1922) itibaren toplumun çeşitli yaralarını deşen, insan psikolojisini derinlemesine tahlile girişen Peyami Safa, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının getirdiği yeni şartların toplumun yerleşik değerlerini nasıl alt üst ettiğini ele alır. Eserlerinde yoğun bir sosyal tenkit bulunan yazar, güçlü bir gözlemci ve anlatıcıdır. Eserlerindeki gençler iki ayrı dünya arasında kalmış, bir çıkış arayan sıkıntılı, hasta veya saplantılı kişilerdir. Yazarın en önemli eserlerinden Madmazel Noraliya'nın Koltuğu (1949), birine tamamen siyah, ötekine beyazın hakim olduğu iki

bölümden oluşur. Parapsikolojiye meraklı yazar, birinci bölümde hasta ve huzursuz kahramanını binbir olay içinde tanıttıktan sonra, ikinci bölümde bir anda beyaz rengin hakimiyetindeki pansiyonda huzura kavuşturur ve bütün dertlerinden bir anda sıyıran esrarlı bir olay yaşatır.

Tanzimat'tan itibaren medeniyet değişmesi buhranını yaşayan toplumumuzda birçok yazarımız tarafından işlenen doğu batı çatışması veya sentezi konusu, ülke meseleleri üzerinde düşünen her yazar gibi Peyami Safa'nın da işlediği başlıca temalardandır. Fatih-Harbiye (1931) adlı küçük romanında, daha adından başlayarak görülen bu özellik, Bir Tereddüdün Romanı, (1933), Biz İnsanlar (Cumhuriyet gazetesi 1939), Matmazel Noraliya'nın Koltuğu (1949), Yalnızız (1951), adlı romanlarında daha derinleşerek, daha kalabalık ve geniş bir panoramada ele alınır. Romancının psikolojiye olan merakı onun zamanla parapsikolojiyle de ilgilenmesine yol açmış, özellikle Matmazel Noraliya'nın Koltuğu ve Yalnızız romanlarında haşin gerçekler, bunalımlı insanlar, gergin sosyal atmosfere zaman zaman mistik bir hava ve esrarlı bir gerilim de katmıştır. Peyami Safa'nın eserlerindeki kadın kahramanlar genellikle birbirlerinin modeli gibidirler. Dokuzuncu Hariciye Koğuşu (1930) otobiyografik romanıdır.

Romancılığımıza getirdiği anlatım teknikleri onu edebiyatımızın önemli yazarlarından biri kılmıştır. Çatışma bütün mekânlar ve herkes arasındadır. Kişiler kendi içlerinde de bölünmüşlüğü yaşarlar. Duyuş tarzı bakımından son derece huzursuz bir modern dönem kişisi olan yazar, kendi dünya görüşünü de kahramanlarına yansıtmıştır.

Türk İnkılâbına Bakışlar (1938) adlı inkılâpları ele alan kitabı başta olmak üzere Peyami Safa'nın birçok fikir yazısı ve polemikleri bulunmaktadır.54

Mithat Cemal Kuntay (1885-1958) tek şiir kitabı Türk'ün Şehnamesi'nden (1945) ve kendi hayat tecrübelerine dayanan Üç Istanbul

(1938) adlı, tek romanını yazmıştır. İstibdat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen günlerin İstanbul'daki yankılarını da anlattığı Üç İstanbul (1938)'da, sosyal çürüme ile insanların çürümesi arasındaki bağları ortaya koyar. Eserin 1976'daki yeni baskısı birçok tartışmaya da yol açmıştır.

Abdülhak Şinasi Hisar (1888-1963) İstanbul'da doğan, Dergâh mecmuasında (1921) şiirle edebiyata başlayan yazar, tenkit ve incelemeler yazmıştır. Fahim Bey ve Biz (1941) adlı romanıyla 1942'de CHP roman yarışmasında üçüncülük alan yazarın öteki romanları Çamlıca'daki Eniştemiz (1944) ve Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği (1952)'dir. Bu eserlerinde bir üslûpçu olarak görünen Abdülhak Şinasi Hisar bütünüyle dünde yaşayan bir yazardır. Bugün onun için birçok adiliklerin, kadir bilmezliklerin toplamıdır. Geçmişe ait güzellikleri bugüne taşımak için de edebiyatı kullanır. Maziye bakarken yazar sadece kaybolan mekân ve kişileri değil, kendisinden artık çok uzakta kalan çocukluğunu ve gençliğini de özlemektedir.

"Boğaziçi medeniyeti" ifadesini edebiyatımıza sokan Abdülhak Şinasi Hisar, vaktiyle kullanılmış olan tesbihler, yorganlar gibi nice eşyaya dikkatimizi çeker. Bu bakımdan denemelerinde teker teker anlattığı hatıraları, romanlarını açıklama veya onlara bağlanmaları bakımından önemlidir: Boğaziçi Mehtapları (1941), Boğaziçi Yalıları (1954), Geçmiş Zaman Köşkleri (1956); Geçmiş Zaman Fıkraları (1958), İstanbul ve Pierre Loti (1958).55 Abdülhak Şinasi Hisar, üstat saydığı Yahya Kemal ile birlikte, yeni ile büyülenen nesillere, eskinin güzelliklerini feda etmemeyi ve tattırmayı başaran yazarlarımızdandır.56

Memleket edebiyatı akımı sadece güçlü sanatçılardan ibaret değildir. Aynı güçte olmayan yazarların, etkileri belirli bir süreye inhisar eden eserleri de vardır. Bugün hemen hemen unutulmuş olan bu yazarlar, dönemlerinde okuyucularını heyecanlandırmış veya onlara çok gözyaşı

döktürmüştür. Aka Gündüz (1886-1958) hitabet üslûbuyla yazdığı tezli romanlarında millî heyecanlara ve sosyal tenkide ağırlık verir, günümüzde de tartışılan kadın koruma evleri gibi kurumlardan söz eder. Dikmen Yıldızı (1928), Bir Şöförün Gizli Defteri (1928), İki Süngü Arasında (1929), Tank-Tango (1928) vb.57 Mahmut Yesarî (1895-1945)'nin ilk romanı Çoban Yıldızı (1925)'dır. Gözleme verdiği önem dolayısıyla Çulluk (1927) romanını yazmadan önce reji fabrikasında bir hafta işçi olarak çalışmıştır. Bağrıyanık Ömer (1930), Tipi Dindi (1933) öteki romanlarındandır.58 Makedonya ve Romanya'dan Anadolu'ya, Yemen'e ulaşan geniş bir coğrafyada yaşanan coşkun aşklarla beslenen macera romanları yazan Esat Mahmut Karakurt (1902-1977)'da devrin çok okunan yazarlarındandır.

Bu tür romanların -çoğunlukla kadın yazarlar tarafından yazılması da dikkat çekicidir- başlangıçtaki işlevleri, okuma alışkanlığı kazandırmalarıdır. Kadın okuyucuları hedefleyen bu eserlerin, okuyucuları üzerindeki etkilerinin incelenmesi edebiyat dışı bir alanı, sosyolojiyi ilgilendirmektedir. 1960'lardan sonra artan çeviri ürünler karşısında hemen hemen silinmişlerdir.

Popüler romanın mizahî bölümünde yer alan isimlerin başında gelen Hüseyin Rahmi Gürpınar59 yetişmesinde, çocukluğundan itibaren duyduğu masalların etkili olduğunu belirtir. Gürpınar "avam için edebiyatı" savunur ve edebiyatın sadece edebiyatçılar arası geçerli bir şifre olmasına karşı çıkar; eserleri ile halkın gülerek bir şeyler öğrenmesini amaç edinir. Hüseyin Rahmi, bu tarafı ile realist, anlatım ve yapı bakımından geleneksel meddah üslûbunun daha yeni bir devamıdır. Para ve cinsiyetin insan ve toplum hayatındaki önemini modalar, savaşın ortaya çıkardığı açgözlülük ve sefalet, batıl inançlar vasıtasıyla anlatır. Konaklardan kenar mahallelere kadar İstanbul'da yaşayan hemen bütün tipler eserlerinde yer alır. Savaşların sokaklara döktüğü kimsesiz sokak çocuklarının maruz kaldığı

tehlikeleri ilk anlatan yazarlarımızdandır.60 Batıl inançlarla, cehalet ve sahtelikle alay, Hüseyin Rahmi'nin mizahının temelini teşkil eder.

Romanlarının çözük yapısına karşılık, Hüseyin Rahmi'nin hikâyeleri çok derli toplu ve tesirlidir. Kadınlar Vaizi (1920), Namusla Açlık Meselesi (1933), Katil Puse (1933), İki Hödüğün Seyahati (1933), Tünelden İlk Çıkış (1934), Gönül Ticareti (1939), Melek Sanmıştım Şeytanı (1943), Eti Senin Kemiği Benim (1963).

Yazar, Ben Deli miyim? (1924, Son Telgraf)'in ahlâka aykırılığı iddiası ile mahkemeye verilir. Bu muhakeme edebiyat eserlerindeki anlatıcı ile romancının görüşleri hakkında uzun tartışmalara yol açar.61

Ercüment Ekrem Talu (1888-1956) savaş günlerinin cephe gerisini, fakir semtleri, karaborsacıları ve kişileri doğruluktan sapmaya sevkeden çevre şartlarını tenkitçi bir tavırla işler (Gün Batarken (1922) Kan ve İman (1924). Yanlış anlaşılan, şekilde taklitten ibaret Batılılaşmanın ve bundan doğan kırgınlıkların anlatıldığı eserleri (Sabir Efendi'nin Gelini (Dersaadet'de 1920; 1922) ve Meşhedi tiplemesiyle ünlenmiştir: Meşhedî ile Devr-i Âlem (1927) ve Meşhedî Arslan Peşinde (1934).

Sermet Muhtar Alus (1887-1952) eski Osmanlı tipleri, âdetleri ve Batılılaşma çabalarını anlatırken, devri de tenkit eder. Canlı, şahsî izlenimlerle yüklü sohbet üslûbunu devam ettiren Sermet Muhtar İstanbul folkloruyla da ilgili pek çok bilgi verir. Kıvırcık Paşa (1933), Pembe Maşlahlı Hanım (1933).

Osman Cemal Kaygılı (1890-1945) hikâyelerini topladığı Eşkiya Güzeli (1925), uzun hikâyesi Sandalım Geliyor Varda (1938) adlı eserlerinin yanı sıra asıl şöhretini Çingeneler (1939) ve Aygır Fatma (1944) romanlarıyla yapmıştır. Dağınık, sohbet üslûbu, İstanbul'un arka mahallelerinin renkli folklorunu da verir.

Bu yazarların hepsinin, Hüseyin Rahmi de dahil, eserleri İstanbul'da devam eden folklor özellikleri ve dil malzemesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Hüseyin Rahmi'nin özensiz anlatımı, naturalizmini ve keskin sosyal hicvini devam ettiren bir yazar da Selâhattin Enis Atabeyoğlu (1892-1942)'dur. Eserlerinde Hüseyin Rahmi'nin mizahından eser bulunmayan bu yazarın en meşhur romanı Zâniyeler (1923)'dir. Salâhattin Enis "içtimaiyattaki nokta-i nazarımız mütegallibe düşmanlığıdır" diyerek Zaniyeler'de göründükleri gibi olmayanları, soysuzlaşmış İstanbul sosyetesinin tatlı hayatını teşhir eder. Hikâyeleri Bataklık Çiçeği (1924)'nde derlenmiştir.

Köy Edebiyatı

Atatürk'ün İzmir'de toplanan İktisat Kongresi (1923)'nde artık kılıcın yerini sabanın alması gerektiğini belirtmesi ve "köylü efendimizdir" demesi ülkenin kalkınmasında gözlerin yeni bir hedefe çevrildiğinin ifadesidir. Eğitim, sağlık ve tarım hizmetlerinin ülkenin her tarafına götürülmesi için büyük gayret sarfedilmiştir. Hatıralarını yazan öğretmenler sayesinde, öğretmenlerin faaliyetleriyle ilgili bilgimiz varsa da sıtma, frengi, trahom, verem gibi insanımızı kemiren nice hastalıkla edilen mücadelenin hikâyeleri hâlâ yazılmamıştır. Bu mücadelelerin kazanılmasıdır ki nüfusun artmasına yol açmış, hattâ "10. Yıl Marşı"nda bu nokta dile getirilmiştir.

Halide Edib, Yakup Kadri, Falih Rıfkı’nın belirttikleri gibi, Yunanlıların çekilirken sistemli bir şekilde “bir daha üzerinde ot bitmesin”62 dercesine yakıp yıktıkları, bereketli toprakların yeniden yaşanır hâle gelmesi için çalışan insanların hikâyeleri de henüz yazılmamıştır. 1925’te Faruk Nafiz Çamlıbel’in yazdığı Canavar oyununun etkisi yıllarca devam etmiştir. Eğitimin köylülere ulaşması, köylü gençlerin yetişmesini, bunların arasında eli kalem tutanların kendi köyleriyle ilgili eserler yazmalarını sağlamıştır; özellikle roman ve hikâyeden oluşan bir yığın tutan bu eserler 1950 sonrası edebiyatımızda “köy edebiyatı” adıyla anılmaktadır.63

Sadri Ertem (1900-1943) gençleri bu alanda yetiştiren bir gazetecidir. Çıkrıklar Durunca (1931) adlı romanı Osmanlı Devleti’ni çökerten sebepler, kapitülasyonlar üzerinde durur ve yazarın “misyon” sahibi olması gerektiğine olan inancı ile yazdığı ilk işçi romanlarındandır. Küçük hikâyelerinde de aynı temlere temas eder: Bacayı İndir Bacayı Kaldır (1933).

Reşat Enis Aygen (1909-1984)’in eserleri de üslûp değil, konu bakımından ilgi uyandırmıştır Toprak Kokusu (1944)’nda I. Dünya Savaşı ağa/köylü konularını ele alır; Adana dolaylarından ilk söz edenlerden biridir. Toprak reformu, siyasî çekişmeler, işçi ve köy konuları başta olmak üzere döneminin bütün meseleleri bu romanlarda büyük bir karamsarlıkla anlatılmıştır.

Edebiyat ve sanatın “bir nevi propaganda” olduğunu belirten ve “sanatın bir tek ve sarih maksadı vardır: İnsanları daha iyiye, daha doğruya, daha güzele yükseltmek, insanlarda bu yükselme arzusunu uyandırmak”64 diyen Sabahattin Ali (1907-1948) toplumsal gerçekçilik akımının sanatkâr hikâyecisidir. Değirmen (1935), Kağnı (1936), Ses (1937), Yeni Dünya (1943), Sırça Köşk (1947) adlı eserlerinde hikâyelerini toplayan yazarın üç

de romanı vardır: Kuyucaklı Yusuf (1937), İçimizdeki Şeytan (1940), Kürk Mantolu Madonna (1943).65 Sabahattin Ali toplum şartlarına yenik düşen kadınlara karşı büyük bir acıma duyduğunu hissettirir.

Kadın Yazarlar

Cumhuriyet sonrasının hayatımızdaki en önemli konularından biri köy ise, diğeri de kadın konusudur. Edebiyatımızda kadın konusu işlendiği gibi çok sayıda kadın yazar yetişir. "Kadın yazar" ayırımı doğru olmasa da Cumhuriyet sonrası yapılan inkılâpların yaygınlaşmasında kadın eğitiminin ve kadın haklarının kazanılması açısından önemlidir.66

Kaçınılamayan bir aşkın kaderlerini oluşturduğu insanların acıklı hikâyelerini sade bir yapı ve dille anlattığı Münevver, Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi, vb.romanlarıyla Güzide Sabri (1883-1946) okuyucularına çok gözyaşı döktürmüştür.67

Cumhuriyet'ten sonra yazdığı tezli romanı (Pervaneler, 1924) ile Müfide Ferit Tek (1892-1971), yazarlığa şiirle başladıkları halde sonraları, malzemesini çoklukla öğretmenlikle dolaştığı çevrelerden alan romanlarıyla Şükufe Nihal Başar (1896-1973) ve Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984)'nın da adları anılmalıdır. Her iki yazar da kadın sorunları ve Anadolu üzerinde dururlar. Halide Nusret Bir Devrin Romanı (1978) ve Benim Küçük Dostlarım (1977)'da hatıralarını yazmıştır.

Muazzez Tahsin Berkand (1900-1984), Mükerrem Kâmil Su (1906-1984), Kerime Nadir (1917-1984), Mebrure Sami Koray (1907), Nur Tahsin Salor, Fakihe Odman (d. 1908), Cahit Uçuk (d. 1911), Nezihe Muhittin (d. 1916) dönemin ihtiyacına cevap veren çok sayıda eser yazdıktan sonra unutulmuşlardır.68

Türk romanında toplumsal gerçekçilik akımının, sosyalist edebiyatın ilk temsilcilerinden olan Suat Derviş (Baraner) (1905-1972) Yeni Edebiyat (1941) dergisini çıkarmıştır. Birçok romanı kitaplaşmamış olan Suat

Derviş'te gerçekçilik ile masala has unsurlar karışıktır. Kara Kitap (1923),69 Ankara Mahpusu (1957), Fosforlu Cevriye (1968).

Muhafazakâr bir yazar olarak toplumdaki değişmelere Tanzimat'ın ilânından itibaren muhalif olan ve bunu sadece romanlarında değil, inceleme eserlerinde de gösteren Samiha Ayverdi (1906-1993) -roman olarak en iyi eseri Mesihpaşa İmamı (1944)'dır. İbrahim Efendi Konağı (1964) kendi biyografisiyle yakından ilgili, konağın çöküşünü anlatan bir eserdir.70-, Ciğerdelen (1947) romanıyla Safiye Erol (1900-1964), Yunus Emre ve Mevlânâ'yı işleyen romanlarıyla Nezihe Araz (d. 1922) -Dertli Dolap'ta (1961), Mevlânâ'nın Romanı (1962)- dönemin romancılarıdır.

Peride Celâl (d. 1915) yazdığı popüler aşk romanlarından sonra yeni anlatım tekniklerini deneyerek romancılığının yeni devresine başlamıştır: Üç Kadının Romanı (1954), Kırkıncı Oda (1958), Gecenin Ucundaki Işık (1963), Güz Şarkısı (1966), Evli Bir Kadının Günlüğünden (1971), Üç Yirmidört Saat (1977), Kurtlar (1990). Hikâyeleri: Jaguar (1978), Pay Kavgası (1985), Bir Hanımefendinin Ölümü (1981), Mektup (1994).

Hikâyeciler

19. yüzyılın son yıllarında ve 20. yüzyılın başında doğan ve roman yazmış olsalar da kendilerini hikâyeci olarak kabul ettirmiş olan yazarlarımızın doğum tarihleri arasında büyük farklar vardır. 71 1895 doğumlu Fahri Celâl 1923'te yazarlığının son basamağına ulaşmıştır. Buna karşılık 1883 doğumlu Memduh Şevket Esendal, eserlerini daha sonra verecektir. Aşağıdaki sıralamada doğum tarihleri esas tutulmuştur.

1900 Öncesi Doğan Hikâyeciler

Memduh Şevket Esendal (1883-1952) Ayaşlı ve Kiracıları'nda (Vakit gazetesi, 1934) zengin Ayaşlı İbrahim Efendi'nin evindeki bir odada oturan banka memuru kiracının ağzından, öteki odalarda oturanları ve birbirleriyle

münasebetlerini anlatır. Esendal asıl ününü küçük hikâyeleriyle yapmıştır. Hikâyeler (2 c. 1946). Esendal’ın eserleri hiç bir ideolojik görüşü yansıtmaz. O hikâyelerinde sıradan insanların en basit hareketlerini, davranışlarını anlatırken insan ilişkilerinin ne kadar çetrefil olduğunu, uyum sağlamanın her zaman mümkün olmadığını da sezdirir. “Ben, insanlara yaşamak için ümit, kuvvet ve neşe veren yazılardan hoşlanırım. İnsanları yoğunmuş mutfak paçavrasına çeviren ve yeise düşüren yazılardan hoşlanmam. Zaten tam bir refah içinde, huzur içinde yaşamıyoruz. Bir de karanlık, kötü şeylerden bahsederlerse bize, onları okursak. Bu, insanları bir havana koyup ezmeye benzer… Halbuki insanların içinde bir umut olmalı… Yaşama umudu, neşe vermeli insana okudukları…” demektedir.72

Halikarnas Balıkçısı (1886-1973) (Cevat Şakir Kabaağaçlı)73 zengin hayat macerasının ve büyük bir kültür birikiminin sahibi ve eserlerinde bir bakıma Yahya Kemal’in gerçekleşmesini denediği Akdenizli edebiyatını oluşturan bir şahsiyettir. Üslûbuna sık sık çeşitli nidalar hâlinde yansıyan coşkun mizacı Mavi Sürgün (1971) diye adlandırdığı Bodrum’a sürülüşünün arttırdığı deniz tutkusunu işlemiş ve deniz insanı ile toprağı işleyenleri karşılaştırmıştır. Aganta Burina Burinata (1946), Ötelerin Çocuğu (1956), Uluç Reis (1962), Deniz Gurbetçileri

(1969) gibi romanlarında deniz tutkunu insanlar, tutkulu ve coşkun bir üslûpla anlatılmıştır. Hikâyeleri Ege Kıyılarından (1939), Merhaba Akdeniz (1947), Ege’nin Dibi (1952), Yaşasın Deniz (1954), Gülen Ada (1957), Ege’den (1972), Gençlik Denizlerinde (1973) adlı kitaplarında toplanmıştır.

Hakkı Kâmil Beşe (1889-1982), F. Celâlettin (1895-1975) (Fahri Celâl Göktulga) yazdıklarıyla gerçek hayattan sahneler anlatmışlardır.

Nahit Sırrı Örik (1895-1960) hatıraları, roman ve hikâyeleri ile tanınmıştır.74 Eve Düşen Yıldırım (1934), Kıskanmak (Tan, 1937; 1946),

Sultan Hamit Düşerken (1947) adlı romanları aile çevresinde geçer, özellikle zayıf erkek kahramanların güçlü kadınlar tarafından tüketilmesine dayanır. Arka planda sosyal eleştiri yer alır. Kadınlar Arasında (1941) adlı kitabında ailesindeki kadınları tasvir etmiştir. Hikâyelerinde (Kırmızı ve Siyah, 1929; Sanatkârlar, 1932, Eski Resimler, 1933) çok iyi bildiği İstanbul'u ve özlemlerine kavuşamamış küskün insanların hayal kırıklıklarını, çoğunlukla aile çevresinde geçen olaylarla anlatmıştır.

Nahit Sırrı Selim İleri'nin Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver (1997) adlı romanında bir roman kahramanı olarak okuyucu karşısına çıkmıştır.

1900 Sonrası Doğan Hikâyeciler

Kenan Hulusi Koray (1906-1943) Yedi Meşale'nin tek hikâyecisidir. Başlangıçta çölde geçen tutkulu, masalımsı aşk hikâyeleri (Bir Yudum Su, 1929) ile ün kazanmıştır. En güzel hikâyeleri Poe'nunkilerini andıran korku hikâyeleridir (Bahar Hikâyeleri,1939). Bir yanı ile Sadri Ertem'e bağlı, bir yanıyla da Sait Faik'i müjdeleyen Kenan Hulusi, askerliğini yaparken tifüsten ölmüştür.

Sait Faik Abasıyanık (1906-1954) en seçkin hikâyecilerimizdendir. İmzası 1929 yılından itibaren görülen Sait Faik75 edebiyat görüşünü şöyle açıklar: "Cemiyetimizde ahlâk telakkileri değişiyor. Bugün eskiler diye adlandırılan yaşlı muharrirler, hayata, cemiyete yukarıdan bakarlardı. Hâlâ da öyledirler. Hayata karışmıyorlar, yalnız tepeden seslenerek cemiyeti düzeltmek sevdasındalar. Bize gelince: cemiyeti düzeltmek hususunda hiç bir iddiamız yok. Biz cemiyette, insanlarımızla birlikte, aynı hayatı yaşamak istiyoruz."76

Sait Faik'in anlattığı şahıslar hiç de güzel, cazip değildirler. Ama onların hepsi bütün kusurlarıyla sevimlidirler, tıpkı hayat gibi.

Ziya Osman Saba (1910-1957)’nın genellikle hatıralarına dayanan hikâyelerinden oluşan kitapları Mesut İnsanlar Fotoğrafhanesi (1952) ve Değişen İstanbul (1959)’dur. Ziya Osman Saba’nın edebiyatımızda eserlerinin dışında, pek söz edilmeyen iki önemli katkısı vardır: arkadaşı ve dostu Cahit Sıtkı Tarancı’nın kendisine yazdığı mektupları onun ölümünden sonra arkadaşı adına yayımlaması [Ziya’ya Mektuplar (1957)] ve Kırımlı yazar Cengiz Dağcı’nın ilk romanını gözden geçirmesi. Böylece Cengiz Dağcı okuyucusunun karşısına temiz bir Türkçe ile çıkmış ve okuyucu tarafından sevilerek eserleri Türk edebiyatı içinde yerini almıştır.

Değişmeler karşısında geçmişi hatırlama, hatıraları yeniden yorumlama Ziya Osman Saba da olduğu gibi birçok yazarımızda da görülür. Bu tür eserler bir yandan geçmiş zamanı tanıtırken, bir yandan da bir tür aydın tavrını belirleyen tenkitler taşır.

Mahmut Özay (1908-1981), Samet Ağaoğlu (1909-1982), Hababam Sınıfı (1957) yazarı Rıfat Ilgaz77 (1911-1993); Orhan Hançerlioğlu (1916-1991) dikkat çeken hikâyecilerdendir. Samet Ağaoğlu bir kısmı babasından gelen zengin hatıralarını da kitaplaştırmıştır: Kuvayı Milliye Ruhu (1944), Babamın Arkadaşları (1958).

Haldun Taner (1916-1986) 1945 yılından itibaren başladığı yazı hayatında hikâye, deneme ve tiyatro alanlarında eser vermiştir. Haldun Taner’in hikâyeleri, Yaşasın Demokrasi (1949), Tuş (1951), Şişhane’ye Yağmur Yağıyordu (1953), Ayışığında “Çalışkur” (1954), On İkiye Bir Var, Sancho’nun Sabah Yürüyüşü (1969), Yalıda Sabah (1983)’da toplanmıştır. Hikâyelerini gözlemlerinden ve çevresindeki olaylardan çıkardığını söyleyen yazar, sosyal ve siyasî tenkitleri usta bir ironi ile vermiştir. Eserlerinde canlandırdığı kişiler genellikle İstanbul ile gecekondularında yaşarlar. Bazı hikâyeleri Almanya’daki işçileri ele alır. İstanbullu olan yazar

gecekondularda oluşan alt kültürlerin ve oralara ulaşamayan devlet otoritesinin getirdiği boşluklara, çevre konularına dikkat çekmiştir.

Konularını günlük hayattan, tarihten, hatıralardan alan Haldun Taner bazı hikâyelerinde kurduğu fantastik dünya ile güçlü tenkitler yapar. Eserlerinde amacına uygun şekilde dil ile oynayabilen, güçlü ironisi ile emsalsiz bir hikâye yazarıdır. Arada kalmışlığın gerçeklerle yüz yüze gelmekten kaçınmanın bir sembolü olarak kullandığı "Devekuşu"nu sadece kurduğu tiyatroya ad olarak vermemiş, yıllarca "Devekuşuna Mektuplar" sütununda denemelerini yazmıştır. Haldun Taner'in seçtiği bu ad bile onun hitap ettiği okuyucunun da kusurlarını bildiğini hissettirir.

1946-1980 dönemi

1946 yılı Türkiye'de çoğulcu demokrasiye geçişin başlangıcını da teşkil eder, edebiyatımızın sonraki yıllarında görülen çok seslilik başlar. II. Dünya Savaşı'nın bitişi Avrupa'da yerleşik değerlerle yeni bir hesaplaşmayı getirmiştir. Artık Avrupa kültürüne daha rahat açılan yazarlarımız bu esintileri Türkiye'ye de taşırlar.

1940'lı yıllarda edebiyat dergilerinin edebiyatın gelişmesi ve yayılmasındaki etkileri büyüktür. Çoğu 1900-1919 arası doğmuş olan yazarlar, bu dönemin yazar kadrosunu oluştururlar.

1950'lerin küçük hikâyeciliğini hazırlayan en önemli faaliyetlerden biri Salim Şengil'in çıkardığı (d. 1916) Seçilmiş Hikâyeler Dergisi'nin (1947-1957) hikâyecilere sağladığı geniş imkândır.

1920 Öncesi Doğumlular

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)78 şiir, roman, hikâye, deneme, inceleme türlerinde eser vermiş büyük bir yazardır. O, kendi ifadesiyle "asrın kapısında" doğmuş ve şahsiyetini bulmasında büyük rolü olan Yahya Kemal'le karşılaşmıştır. Onun derslerinde, yaşanan günlerin acıları ve ebedî değerler uğruna verilen mücadele, edebiyatın ölmez eserleriyle birleşmiştir.

Tanpınar ömrü boyunca Türk tarihine, mutlak değerler silsilesinin tezahürü olarak bakmış, Türk milletinin millî ve evrensel değerlerini farkederek eserlerinde işlemiştir. Geniş kültürü, edebiyatın yanı sıra resim, heykel, müzik gibi sanat eserlerini tanıması ve zengin hayal gücünü hiç bir zaman gerçeğin şartlarını unutturacak kadar fantezilerinin emrine vermemesi, sanatının anahtarını teşkil eder.

Romanları Huzur (1949) ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü (Yeni İstanbul’da tefrika 1954; 1962), Sahnenin Dışındakiler (Yeni İstanbul’da 1950; 1973)’dir. Mahur Beste (Ülkü’de tefrika 1944) ile müsveddelerinden derlenen Aydaki Kadın79 adlı romanları yarım kalmıştır.

Mahur Beste’si onun romancılığının önemli bir cephesini verir. Eserin sonuna eklediği “Behçet Beyefendi’ye Mektup” Tanpınar’ın hem çalışma şeklini hem de roman anlayışını ortaya koyar: “Siz kâinatın etrafınızda dönmesini istiyorsunuz. Düşünmüyorsunuz ki hayat sizi mahrekinin dışına atmış. Hayat kimsenin etrafında dönmez, herkesle beraber yürür.”80 Batı tekniklerini iyi inceleyen Tanpınar Proust, Huxley ve Joyce üzerinde durmuştur. Huzur romanında onların tekniğini kullandığı görülür.

Mahur Beste, Huzur ve Sahnenin Dışındakiler için bir hareket noktası olmuştur. Huzur ve Sahnenin Dışındakiler’de ayrıntılarla işlenen kişilerin derinlikleri ve Türke has değerler, evrensel boyutlarıyla ortaya konmuştur. Mehmet Kaplan’ın “Bir şairin romanı”, Fethi Naci’nin “Türkçenin en güzel aşk romanı”81 diye nitelendirdikleri Huzur, genellikle ihtiva ettiği fikirler açısından ele alınmıştır.

Tanpınar’ın kendisinden birçok çizgi taşıyan Mümtaz’da ortaya koyduğu aydın sorumluluğu, romanımızda Yakup Kadri’den sonra yeniden belirmiştir ve yıllar sonra Tanpınar’ın etkisi sadece yazma tarzında değil, aydın kavramına bağlı olarak seçkinlerin, kültürlülerin dünyasını yazma şeklinde nice yazarı etkileyecektir. Tanpınar hayatta iken kadrinin

bilinmemesinden çok yakınmış olmakla birlikte, yaptığının doğruluğuna inanarak yolunda devam etmiş bir yazardır.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü Tanpınar'ın büyük ve bir eşi daha olmayan, ironik anlatımın her tonlamasını kullandığı, Osmanlı döneminin olduğu kadar, Cumhuriyet'in ilk dönemlerini de bürokrasiden, modalara kadar her kurumunu derinden eleştirdiği romanıdır.82 Eserde Huzur'da olduğu gibi yaşayan kişilerden hareket etmesi bu romanlara birer "anahtar roman" niteliği de vermektedir.

Sayısı az olmakla birlikte [Abdullah Efendi'nin Rüyaları (1943) ve Yaz Yağmuru (1955)] Tanpınar'ın hikâyeleri görünenle görünmeyenin ardını araştıran, kimisi fantastik niteliktedir.83

Tanpınar asla tekdüzeliğe düşmeyerek her zaman kendi kendine kalmayı başarmış bir yazardır. Bu özelliği mektuplarında da görülür.84

Kemal Tahir (1910-1973) konusunu köyden alanlar ve tarih dönemlerinden alanlar olmak üzere iki kümeye ayrılabilecek çok sayıda eserin sahibidir. Göl İnsanları (1955)'nda topladığı hikâyelerindeki güçlü tasvirler, etkili anlatım romanlarında gevşemiştir. İncelemeciler Kemal Tahir'in köy ve köylüyü sadece hapishanede tanıdığı için duyduklarını yazmakla yetindiğini belirtirler. Gerçekten de yazarın her türlü sapıklık ve kötülükle dolu kahramanlarının ne köylüyü ne de insanı temsil ettikleri söylenebilir.

Kemal Tahir'in Osmanlı'nın kuruluşunu anlattığı Devlet Ana (1967) dışında, konusunu tarihten aldığı eserleri yakın tarihimizle ilgilidir. Esir Şehrin İnsanları (1956), Esir Şehrin Mahpusu (1962), Yorgun Savaşçı (1965), Kurt Kanunu (1969), Yol Ayrımı (1971). Bunlardan Köy Enstitülerinin kurulmasını hem politikacılar hem köylüler arasında ele alan Bozkırdaki Çekirdek (1967) adlı eseri her iki bölüme de girebilecek niteliktedir.

Kemal Tahir kahramanlarını hiç sevmeyen yazarlardandır. Onun köyü anlamayı esas tuttuğu söylenirse de Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hâliyle tasvir ettiği köy ve köylüden tiksindiği hissedilir. Kemal Tahir tasvir ettiği insanın sadece hayvanî ihtiyaçlarını görür ve anlatırken, onları insan kılan özelliklerini farketmez. Herkes para, mevki, çıkar ve cinsî arzularını tatmin peşindedir. Din, yüksek mevki, yetki sadece iğrençlikleri örten bir paravandır. Cahil köylü de bunlarla aldatılır.

Orhan Kemal (1914-1970) Baba Evi (1949) ve Avare Yıllar (1950) ve Cemile (1952) onun kendi hayatından alınmış romanlarından sonra yakından tanıdığı Adana çevresindeki tarım köylüsü ve dokuma fabrikalarında çalışan işçilerin, büyük şehre gelenlerin, gecekondulara yerleşerek, büyük şehir yaşayışına uyma çabalarını anlatır. Küçük hikâyelerinin yoğunluğunu taşımayan bu eserlerde, halk hikâyeciliği geleneğinin anlatım özellikleri bulunur. Murtaza (1952), Bereketli Topraklar Üzerinde (1954) ünlü eserlerindendir. Anlattığı insanlar iyice ezilmiş, kurtuluş umutları kalmamış, zavallı kişilerdir. Orhan Kemal kahramanlarını konuştururken şive taklitlerine başvurur. Çocuk işçilerin zayıf bedenlerinin gücünü aşan sorumlulukları anlatan hikâyelerin edebiyatımızdaki yeri çok özeldir. Eserlerinde anlattığı vasıfsız işçilerin, özellikle gurbetteki istismarları ve insanlık dışı bir yaşayışa mahkûm edilerek sömürülmeleri, Almanya'ya giden işçi hikâyelerine örnek olmuş gibidir.

Aziz Nesin (1915-1995) Sabahattin Ali ile birlikte Markopaşa gazetesini çıkarmış, gazetenin kapatılması üzerine onu Malûmpaşa, Merhumpaşa gazeteleri takip etmiştir. Çeşitli mahkûmiyetleri dolayısıyla takma adlar kullanmıştır. Aziz Nesin'in uluslararası çeşitli ödülleri vardır.

Mizahın etkisi fazla gevezeliğe kaçmadan vurucu bir darbe etkisi uyandırmayla sağlanır. Bundan dolayı da mizahın asıl uyarıcı etkisi kısa fıkralarda, skeçlerde veya kısa hikâyede bulunur. Mizahî hikâyelerinde [Geriye Kalan (1948), İt Kuyruğu (1955), Yedek Parça (1955), Fil Hamdi (1956), Damda Deli Var (1956), Koltuk (1957), Kazan Töreni (1957), Ölmüş Eşek (1957), Mahallenin Kısmeti (1957), Ah Biz Eşekler (1960), Biz Adam Olmayız (1962), vb.] olan başarısını Aziz Nesin'in gevşek yapılı, bol tekrara dayanan romanlarında bulmak mümkün değildir. 46 cilt içinde yer alan hikâye ve romanlarından on biri romandır.

Tarık Buğra (1918-1994) hikâyelerini Oğlumuz (1949), Yarın Diye Bir Şey Yoktur (1952), İki Uyku Arasında (1954)'da toplamıştır. Romanlarında geniş bir coğrafyada ve tarihte dolaşmakla birlikte, onun asıl başarısı çok iyi tanıdığı kasaba hayatını ve insanını anlatırken görülür.85

Küçük Ağa, Dönemeçte, Yağmur Beklerken ve Osmancık şüphesiz ki Tarık Buğra'nın Türk edebiyatında yerini sağlamış eserleridir. Küçük Ağa Millî Mücadele'yi o güne kadar yazılanlardan daha farklı bir kapsam ve bakış açısından almasıyla dikkati çekmiş, değeri teslim edilmiştir. Eserin kahramanlarını çocukluğunda ve babasının yanında tanıdığını belirten Tarık Buğra, iyi tanıdığı kasaba hayatı içinde Millî Mücadele'nin en güç anlarında kişileri, kendi benliklerini bulma ve yollarını seçme sürecinde ele almıştır. Seçme ile başlayan sorumluluk duygusunun kişilerde yarattığı hesaplaşma eserin en güzel sayfalarını teşkil eder.

Fethi Naci'nin "eylem içinde bilinçlenerek görüşlerinin tam karşıtı olan görüşlere ulaşmak"86 dediği bu psikolojik gelişme, usta romancı tarafından büyük bir başarıyla yansıtılmıştır.

Tiyatro tarihimizle ilgili olan İbiş'in Rüyası87 "sanatçı romanı" özelliği taşımaktadır.

Yağmur Beklerken Serbest Fırka'nın birkaç aylık kısa ömrünü, bir kasaba hayatında sebep olduğu çalkantılarla anlatırken, köylünün asıl bekleyişinin yağmur olduğunu hem ayrı hem de birbirini tamamlayan iki hikâye gibi sunar. Susuzluk ve yeni bir parti kurulması kasabanın hayatını alt üst eder. Fethi Naci aynı konuyu başarısız bir şekilde işleyen Kemal Tahir'le yaptığı karşılaştırmada haklı olarak "Kemal Tahir'de bulamadığımızı Tarık Buğra'da buluyoruz: Siyasal, toplumsal gerçekliklere tam bir romancı yaklaşımı" demektedir.[88] Öteki romanları Gençliğim Eyvah (1979), Dünyanın En Pis Sokağı (1989).

Anadolu'yu, halk-devlet ilişkisini meslekleri dolayısıyla yakından tanıyan Bekir Sıtkı Kunt, Umran Nazif Yiğiter (1915-1964), İlhan Tarus (1907, 1967), Kemal Bilbaşar (1910-1983) gibi yazarların eserleri, edebiyat dışı ölçülerle de değerlendirmeyi gerektirmektedir. Kemal Bilbaşar hikâyeleri ve özellikle Cemo (1966) romanı ile büyük yankılar uyandırmıştır. "Çancının Karısı" (1953) adlı hikâyesinden yola çıkarak yazdığı Cemo ve onun devamı Memo (2 c., 1968-69) Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Şeyh Sait isyanı sırasında Doğu Anadolu'da ağa-köylü, ağa-memur ilişkilerini güzel ve hazin bir aşk hikâyesiyle verir. Kemal Bilbaşar masal ve destan dilini kullanarak halka ulaşmayı amaçlamıştır.

Samim Kocagöz (1916-1993)'ün[89] konularını toprak meselelerinden, köy ve kasaba ve tarihî olaylardan alan, çok sayıda hikâye ve romanları bulunmaktadır. Yazar toplumun sarsıntılı dönemlerini romanlaştırmaya özen göstermiş, Kalpaklılar (1962) ve Doludizgin (1963) Millî Mücadele Yılan Hikâyesi ve Bir Çift Öküz'de çok partili dönemi, Onbinlerin Dönüşü'nde II. Dünya Savaşı yılları İstanbulu'nda öğrenci ve aydın çevrelerini, İzmir'in İçinde (1973), 27 Mayıs 1960, Tartışma (1976)'da 12 Mart 1971; Mor Ötesi (1986)'nde 12 Eylül 1980'i ele almıştır. İyi tanıdığı toprak insanının,

çiftçinin makineleşme karşısındaki durumuna da yer veren yazarın anlatımı kurudur.

Mahmut Makal'ın Bizim Köy (1950)'ü Köy Enstitülerini bitirmiş birçok yazarı, "köy edebiyatı" adıyla anılan[90] kalıp fikirlerin ardından köylünün anlatıldığı eserler yazmaya sevketmiştir. Bunların yerine daha sonra büyük şehirlere göç, işçiler ve gecekondu edebiyatı almıştır.

1950'den sonra tarihî romanların da sayısı artar. Turhan Tan (1885-1939), Refik Ahmet Sevengil, (1903-1970), Reşat Ekrem Koçu (1905-1975), Hasan İzzettin Dinamo'nun (1909-1989), Mithat Sertoğlu (1910-1989), Rağıp Yeşim (1910-1971), Feridun Fazıl Tülbentçi (1912-1982) bu alanın önde gelenleridir. 1950 hatta 1960'larda tefrika romanlarla bu gelenek, gazetelerde devam ediyordu. Bunların basit, sade anlatımları, okuyucuların tarih sevgisinin geliştirilmesinde etkili olmuştur. Kızıl Tuğ (1927) yazarı Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) daha çok çocuk ve gençlik romancısı sayılmış, Türk tarihini ilk dönemlerinden başlayarak kahramanlık hikâyeleri, biyografik romanlarla anlatmıştır.

Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975) önce şiirle başlamış (Yolların Sonu, 1946) İslâmiyet öncesi Türk tarihiyle ilgilenmiş ve pek çok baskı yapan romanlar yazmıştır. Bozkurtların Ölümü (1946) Bozkurtlar Diriliyor (1949), Deli Kurt (1958), Ruh Adam (1973)'da Türklerin tarih alanına çıktıkları andan itibaren savundukları beşerî değerler anlatılmıştır.[91] Tarih öğrenimi görmüş olan yazar çeşitli dergiler çıkararak özellikle İslâmiyet öncesi Türk tarihini tanıtmaya çalışmış ve birçok incelemeler yapmıştır.

1920 Doğumlular

1920 doğumlular 1950'den sonra eser vermeye başlamışlardır. Gazoz Ağacı (1954) ve Yaralı Hayvan (1956)'daki hikâyeleriyle Sait Faik'i hatırlatan Sabahattin Kudret Aksal (1920-1993)'ı ondan ayrılan temel fark

Sait Faik’in avareliğinde mutlu Aksal’ın kahramanlarının ise kendilerini bir çember içinde mahkûm görmeleridir.

Korkunç Yıllar (1956), Yurdunu Kaybeden Adam’ı (1957), Onlar da İnsandı (1958) gibi romanlarında Kırımlı yazar Cengiz Dağcı (d. 1920)92 kendi izlenimlerinden II. Dünya Savaşı günlerini anlatmış, Kırımlı Türklerin kaderleriyle bir milletin hayatında feda edilemeyecek değerlerini dile getirmiş ve Kırım mekânını bin bir ayrıntısıyla edebiyatımıza sokmuştur.

Yalnız Kadın (1955), Değişik Gözle (1956), Susuz Yaz (1962), Ay Büyürken Uyuyamam (1969)’ın yazarı Necati Cumalı (1921-2001) Makedonya 1900’’da muhacir olmadan önceki Rumeli hatıralarını işlemiştir. Yoğun ve sağlam kuruluşlu hikâyeleri vardır.

Yaşar Kemal (d. 1922) (Kemal Sadık Göğçeli) zengin folklor birikimini kullanarak yazdığı romanlarla yurt içinde ve dışında büyük bir şöhret kazanmıştır. İnce Memed (1955)’e gördüğü rağbet dolayısıyla, halk hikâyeciliği geleneğindeki gibi yeni ciltler eklemiştir. İnce Memed’in sonraki ciltlerinde, siyasî hayatımızdaki “düzen değişmelidir” sloganını eşkiyanın gerçekleştireceği telkini başlar. Yaşar Kemal’in eserlerinde tarafsız okuyucuyu asıl zapteden kısımlar, onun severek anlattığı halk kültürü unsurlarıdır. Etrafında büyük bir propaganda yığını bulunan Yaşar Kemal de benzeri bazı yazarlar gibi ayrıntılı değerlendirmelerden henüz uzaktır.93Dağın Öte Yüzü üçlemesi, Üç Anadolu Efsanesi (1967), Ağrıdağı Efsanesi (1970), Binboğalar Efsanesi (1971), Demirciler Çarşısı Cinayeti (1974) eserlerinden bazılarıdır.

Hikâyelerinde soyutlamaya ağırlık veren Vüsat O. Bener (d. 1922); Aylak Adam (1959) ve Anayurt Oteli (1973) adlı iki romanında da yalnızlık ve bunalımların hikâyesini anlatan Yusuf Atılgan (1921-1989) özellikle üslûbu dolayısıyla beğenilen yazarlardır.

Sait Faik, Halikarnas Balıkçısı gibi denizden nafakasını çıkaran insanları hikâyelerinde anlatan Zeyyat Selimoğlu (1922-2000); Sait Faik'in devamı olan ve hatıralarından hız alan Önce Ekmekler Bozuldu (1944) ve Aşksız İnsanlar (1949)'ın yazarı Oktay Akbal (d. 1923); yılkılıkları anlatan Abbas Sayar (1923-1999) (Yılkı Atı (1970), Çelo (1972), Can Şenliği (1974)) da dikkati çeker.

Attilâ İlhan (d. 1925) Sokaktaki Adam (1953)'da kendi gençlik tecrübelerini işlemiştir. Zenciler Birbirine Benzemez (1957)'den sonra tarihi sorguladığı Kurtlar Sofrası (1963/64) ile siyasî niteliği ağır basan romanlar yazmıştır. Aynanın İçindekiler (1973-74)'de Türkiye'nin son elli yılını aydın ve asker kahramanlarıyla anlatan Atilla İlhan-millet olmak için tarih bilincini şart koştuğu için-bütün romanlarında kendi yorumuyla bu bilinci okuyucusuna aşılamaya çalışmış, cinselliğin her türünü işlemiştir.

Nezihe Meriç (d. 1925) kadınların yalnızlıklarını anlatan eserlerinde kullandığı şiirli dil ve bilinçaltını yoklayan yapısıyla ilk eserinden itibaren dikkati çekmiştir. Bozbulanık (1953), Topal Koşma (1956), Menekşeli Bilinç (1965), Dumanaltı (1979), Bir Kara Derin Kuyu (1989) adlı hikâye kitapları bulunan Nezihe Meriç'in bir de Korsan Çıkmazı (1961) adlı romanı vardır.

Köy romanlarıyla ünlenen Talip Apaydın, Mehmet Başaran (d. 1926) ve öğretmen Yusuf Ziya Bahadınlı (d. 1927) tanıdıkları köyü anlatırlar. İlk romanı Yılanların Öcü (1959) ile ünlenen Fakir Baykurt (1929-1999) romancılığını aynı çizgide devam ettirmiş, köylünün kader saydığı yoksulluktan kurtulması için mücadeleci tiplere ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Bu konuda en olumlu eleştirileri alan Kaplumbağalar olmuştur.

Harput şehrinin savaşlar, yabancı sermaye, misyonerlerin yerli halk üzerindeki bölücü etkileriyle çöküşünü anlattığı Yukarı Şehir (1986), Toprak Kurşun Geçirmez (1988), Yüz Uzun Yıl (1993) ile Şemsettin Ünlü

(d. 1928) edebiyatımızda henüz hakkettikleri ilgiyi görmemiş yazarlardandır.

Bürokrasi tecrübelerinin eserlerinde geniş yer aldığı, iletişimsiz insanların sembolik olarak anlatıldığı eserleriyle Hikmet Erhan Bener (d. 1929) dikkati çeken isimlerdir.

Adalet Ağaoğlu (d. 1929), 1970 sonrası büyük bir ün kazanmış yazarlardandır. Adalet Ağaoğlu geniş kültürü ile romanda yeni yollar ve anlatım şekilleri denemiştir. İlk romanı olan Ölmeye Yatmak (1973) bir saat içinde intihar amacıyla bir otel odasına kapanan bir doçent hanımın hatırlayışlarıyla, geniş bir zamanı içine alan, iç içe geçmiş zamanları işler. Bu roman Bir Düğün Gecesi (1979) ve Hayır (1987) ile de bağlantılıdır. Bu üç roman Dar Zamanlar Üçlemesi (1994) adıyla basılmıştır. Adalet Ağaoğlu, toplumdaki değişmelerden, kişilerin sınıf değiştirmesinden söz eder. Ortak kişilerle birbirine bağlanan bu eserlerde kişilerin değişme süreçleri de takip edilebilir.

Modern anlatım teknikleri, romanların çok değişik yorumlanma ve değerlendirmelerine yol açmaktadır. Adalet Ağaoğlu eserlerinde yeni anlatım tekniklerini uyguladığı gibi günümüz romanının önde gelen özelliklerinden olan cinsellik konusunu da her eserinde dozu artan bir şekilde işlemektedir. Hattâ Ruh Üşümesi (1991)'nde bu konuda ayrı bir kadın söylemi ve lugatı yaratma çabasında bulunmuştur.

Adalet Ağaoğlu hikâyelerini Yüksek Gerilim (1974), Hadi Gidelim (1982)'de toplamıştır. Yazarın hatıra-roman veya "anlatı" diye nitelendirdiği eserleri Göç Temizliği (1985), Geçerken (1986), Gece Hayatım (1991)'dır.

1930 Doğumlular

Bir iki istisnanın dışında 1930'lu yıllarda doğanlar 1960 sonrası şöhretlerini kazanırlar. Üzerlerinde biraz daha geniş durulacak olanlar

dışında dikkate çekenler şunlardır: Muzaffer Buyrukçu (d. 1930), Bilge Karasu (1930-1995), öğretmen ve sendikacı Dursun Akçam (d. 1930); Kötümserliği isyanla aşmaya çalışan hikâyeleriyle Leyla Erbil (d. 1931); ilgi ile karşılanan Yanık Saraylar (1965)'la Sevim Burak (1931-1983); hikâyelerinde Sait Faik, Memduh Şevket Esendal gibi sıradan insanların yaşayışlarını anlatan Tarık Dursun K. (d. 1931); Kilit (1971) romanıyla Selçuklulardan başlayarak yakın tarihe kadar uzun bir dönemi romanlaştıran M. Necati Sepetçioğlu (d. 1932), Ayhan Bozfırat (1932-1981); Kıbrıs'ta yaşadığı savaş ortamını anlattığı Mücahitler (1971) Girne'den Yol Bağladık (1976) gibi romanlarıyla Türkiye'de ünlenen Özker Yaşın (d. 1932); gerçeküstü, bilim-kurgu, kara mizahtan bol yararlanan Orhan Duru (d. 1933); dil konusunda titiz Tahsin Yücel (d. 1933); çarpıcı hayat sahnelerini yansıtırlar. Mizah yazılarıyla Muzaffer İzgü (d. 1933), Reşo Ağa (1968)'sıyla Bekir Yıldız (1933-1998); kadınların iç dünyalarını yansıtan Selçuk Baran (1933-1999); Demirtaş Ceyhun (d. 1934), Tektaş Ağaoğlu (d. 1934), Mübeccel İzmirli (1934-1982); Meral Çelen (d. 1934); Güner Ener (d. 1935); Nurten Karas; çevreye yabancılaşma temini başarıyla işleyen Demir Özlü (d. 1935); duyarlılıkla yazılmış çoğu köy konusunu işleyen hikâyeleriyle Şevket Bulut (1936-1996); tarihî ve siyasî yorumlarla köy romanları da yazmış olan Erol Toy (d. 1936), karamsar bir dünyanın yansıtıcısı Ferit Edgü (d. 1936); kadın konusunu ve biyografisine bağlanan hapishane izlenimleri ve hastalık psikolojisini yansıtan Tutkulu Perçem (1962), Tante Rosa (1968), Barış Adlı Çocuk (1976) adlı hikâye kitapları Yürümek (1970),Yenişehir'de Bir Öğle Vakti (1973), Şafak (1975) adlı eserleriyle

Sevgi Soysal (Nutku, Sabuncu 1936-1976); Alleben Öyküleri (1991) ile Ülkü Tamer (d. 1937); zikzaklar çizen dünya görüşüyle Afet Muhteremoğlu (Ilgaz); köy edebiyatını devam ettiren Osman Şahin (d. 1938); son romanı

Emir Beyin Kızları (1998) dahil Türkiye’nin geçirdiği anarşik olaylara katılanları aileleri ve geçmişleriyle ele alan bir çeşit belgesel romanları ve güzel hikâyeleriyle Ayla Kutlu (d. 1938); Osmanlı Devleti’nin yıkılışından sonra, Osmanlı topraklarında kalan soydaşlarımızın akıbetlerini [Tutsak (1973), Azap Toprakları (1969), Çiçekler Büyür] ve Türkiye’nin yaşadığı siyasî çalkantıları (Sancı) işlemiş olan Emine Işınsu (d. 1938).

Oğuz Atay (1934-1977) yeni bir roman tekniğini ilk defa uyguladığı Tutunamayanlar (1972) romanıyla büyük ilgi uyandırmıştır. Onun etkisi romanımızda Ahmet Hamdi Tanpınar’ınkiyle birlikte yükselen bir çizgi oluşturmaktadır. Yazarın kötümser havası Tehlikeli Oyunlar (1973) adlı romanı ve hikâyelerine de (Korkuyu Beklerken-1975) hâkimdir.

Füruzan (d. 1935) Parasız Yatılı (1971), Kuşatma (1972), Benim Sinemalarım (1973), Gecenin Öteki Yüzü (1983), Gül Mevsimidir (1985) hikâyelerini topladığı kitaplardır. 47’liler (1974) bir öğretmen ailenin iki kızıyla birlikte hayatlarını anlatan eserin bir kısmı, belli bir açıdan 12 Mart’a yol açan olaylara ayrılmıştır. Berlin’in Nar Çiçeği (1988) Almanya’daki bir işçi ailesinin, yaşlı bir Alman kadınıyla kurduğu dostluğu anlatmaktadır. Almanya’daki aile, komşuluk ilişkilerinin II. Dünya Savaşı günlerinden itibaren anıldığı, sevginin kurtarıcılığını gösteren bu güzel roman, hak etmediği bir suskunlukla karşılanmıştır.

Füruzan hikâyelerinde genellikle kırık hayatlardan söz ederken göçmenler, kadın ve çocuklar üzerinde durur. Hatıralar ve çağrışımlar bu hikâyelerde geniş yer tutar. Yazarın Türk işçileriyle yaptığı röportajlardan oluşan Yeni Konuklar (1977) adlı eseri hikâyecinin keskin gözlem ve canlandırma gücünü gösteren ve doğrudan anlatım yöntemiyle işçileri ve onların maruz bırakıldıkları haksızlıkları büyük bir başarıyla anlattığı eseridir. Bizim Rumeli (1994, daha sonra Balkan Yolcusu 1996 adıyla yayımlamıştır) adlı bir gezi-röportaj kitabı da vardır. Sovyetler

Birliği'nin çökmesinden sonra bütün dünyada görülen değişmeler ve Bosna Hersek'teki savaş Balkanlar'da bir zamanlar Osmanlı idaresinde yaşanabilen karışık yapının nasıl yok edilmekte olduğunu da göstermektedir. Bu gerçeğin kavranması yazarlarımızı yeniden Osmanlı kavramı üzerinde düşünmeye sevketmektedir. Nitekim kitabının ilk bölümüne Füruzan da "Osmanlı'nın Renkliliğinden, Renksizliğe Geçme Çabaları" başlığını koymuştur. Değişen dünya ile ilgilenirken kendi mazimiz üzerinde düşünme mecburiyeti yazarlarımızı son yıllarda tarihle de ilgilenmek zorunda bırakmıştır.94

1940 Doğumlular

Çok karamsar bir dünya görüşünü yansıtan Rasim Özdenören (1940); tarihî romanlar yazan M. Mehmed Özdemir (d. 1940); kaybolan İstanbul'a hayıflanan Melisa Gürpınar (d. 1941); Geyikler, Annem ve Almanya (1981)'sıyla Nursel Duruel (d. 1941) 1940'lı yazarlarımızdandır. Hikâyeleriyle edebiyatımızda önemli bir yer edinen ve Virginia Wolf'u Türkçeye en iyi aktaran Tomris Uyar (d. 1941); köyden büyük şehre gelişin doğurduğu sıkıntıları işleyen Aysel Özakın (d. 1942); günlük, küçük mutlulukları, parçalanmış aileleri anlatan eserleriyle Sevinç Çokum da (d. 1943) Türkiye sınırlarının dışındaki Türklerle ilgilenir. Tezer Özlü (1943-1986); Yaseminler Tüter mi Hâlâ (1984)'nın havasına bir daha ulaşamayan Alev Alatlı (d. 1944); polisiye roman tekniğiyle bu tür eserleri alaya alan Bir Cinayet Romanı (1989) ve kadın cinselliğini on plana çıkaran eserleriyle Pınar Kür (d. 1943); kadının aile içi ilişkilerini hikâyeleştiren Sabahat Emir (d. 1943); kamburluğunu eserlerinin malzemesi kılan Necati Tosuner (d. 1944); postmodern romanın en çarpıcı örneklerinden biri olan Yeni Yalan Zamanlar (1994)'ın yazarı İnci Aral; fantezist hikâyelerinin cazibesini, sonu gelmez tekrarlarla azaltan Nazlı Eray (d. 1945); gerçeği kabule rağmen, hayalden vazgeçmeyişiyle dikkati çeken Mustafa Kutlu (d.

1947); sürrealist bir anlatımla anarşistleri sempatik kılan Burhan Günel (d. 1947); Kadınlar da Vardır (1983), Lanetliler (1985) gibi hikâyelerindeki derinliği romanlarına yansıtamayan Erendiz Atasü (d. 1947); mutsuz kadınları anlatan yaşanmışlık tadı taşıyan, titiz diliyle Feyza Hepçilingirler (1948); savaş ve anarşinin izlerini -melodram havasında yansıtan- yer yer psikolojik hesaplaşmalarıyla Mehmet Eroğlu (d. 1948); mizah yazarlarından Sulhi Dölek (d. 1948); Hulki Aktunç (d. 1949), Necati Güngör (d. 1949) ve usta bir hikâyeci olduğu kadar, vefalı bir okuyucu olarak da bir çeşit kültür arkeolojisini denediği romanlarıyla Selim İleri (d. 1949).

İstanbullu bir yazar olan Selim İleri yetiştiği dönemin İstanbullularının özlemi içinde yaşar. İstanbul'u çoktan unutulmuş, hayatımızın dışına atılan bir ayrıntıdan hareketle anar ve anlatır: "Çok defa sonuna kadar duyup sonlarını da öğrendiğim romanların, çoktan bitmiş öykülerin kişilerini yeni bir hayatta yaşatabileceğim kuruntusuna kapıldım. Bu söze dökemeyeceğim, ayrıca kimsenin tahmin edemeyeceği kadar heyecan verirdi."95 diyen Selim İleri'nin dikkati "aşk kırgını kadını" tanıma arzusuna yönelmiştir. Bütün eserlerinde kırgınlıklar, yalnızlıklar ve ayrıntılara dikkat yer alır. Yazarın son romanları Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar: Dört, Solmaz Hanım, Kimsesiz Okurlar İçin (2000), Bu Yaz Ayrılığın İlk Yazı Olacak (2001)'tır.

1950 Doğumlular

Hemen her eseri büyük yankılar uyandıran Ahmet Altan (d. 1950); Fransa'da yaşayan ve eserlerinin bir kısmını önce Fransızca yazan İstanbul tutkunu Nedim Gürsel (d. 1951); Mahir Öztaş (d. 1951); Feride Çiçekoğlu (d. 1951); kadının kaderini işleyen ve çocuklar için eserler yazan Ayşe Kilimci (d. 1954); Körfez Üstü Yıldız Gezer (1986) adlı hikâye kitabından sonraki romanlarında hatıralarındaki kimliklerini devam

ettirmek isteyenlerin uğradıkları hayal kırıklıklarını işleyen, Kore Savaşı kahramanlarıyla roman dünyasını genişleten Ahmet Yurdakul (d. 1954); şiir, hikâye, roman ve tiyatroda çok velut olan Murathan Mungan (d. 1955); geniş bir coğrafyada dolaşan ve gençleri hedef alan kitaplarıyla Buket Uzuner (d. 1955); Kadırga'da Son Horon (1987)'la Semra Özdamar (d. 1956); ilk romanı Sevgili Arsız Ölüm (1983)'de çocuğun kopuk kopuk izlenimlerini onun gözleriyle görerek anlatan ve unsurların bütünleşmesini okuyucuya bırakan fakat kazandığı yeri sonraki kitaplarında koruyamayan Latife Tekin (d. 1957); özentili ve süslü bir dil kullanan Nazan Bekiroğlu (d. 1957); yazarlık serüvenini anlatan hikâye ve romanlarıyla dikkati çeken Mario Levi (d. 1957); İsmail (1999), Son Yeniçeriler, (2000) gibi tarihî romanlarıyla Reha Çamuroğlu (1958).

1950 doğumlular arasında Orhan Pamuk (d. 1952) ilk eseri Cevdet Bey ve Oğulları (1982)'ndan itibaren büyük bir şöhret kazanan ve her eseri yurt içinde ve dışında çok tartışılan bir sanatçıdır. Sessiz Ev (1983), Beyaz Kale (1985), Kara Kitap (1990), Yeni Hayat (1994) ve Benim Adım Kırmızı (1998) adlı eserlerindeki yabancı okur için yazılmışlık amacı ne olursa olsun, Orhan Pamuk son yıllarda eseri etrafında geniş bir okuyucu kitlesini toplayan, eserinden eser olarak söz ettiren kültürlü, yazmasını bilen bir romancıdır

1960 Doğumlular

1960 doğumlulardan dikkati çeken bir yazar İhsan Oktay Anar (d. 1960)'dır, ilk eseri karışık bir rüyayı andıran Puslu Kıtalar Atlası (1995)'dır. Kitab-ül Hiyel (1966) ve Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri (1998) öteki kitaplarıdır.

Sadık Yalsızuçanlar (d. 1962); Kürşat Başar (d. 1963) adları duyulmuştur.

Polisiye roman yazarlığı yeni bir canlılık kazanmıştır.

Deneme

Fikirden fanteziye kadar geniş bir konu alanı olan deneme türü süreli yayımlar sayesinde çok gelişen bir türdür. Edebiyatçılarımızın büyük bir kısmı bu alanda kalemlerini denemişlerdir. Aralarından Ataç gibi bu türün büyük ustası çıkmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hemen hemen bütün yazarlarımızın denemelerini görüyoruz: Ahmet Rasim (1864-1932), Ruşen Eşref Ünaydın (1892-1959), Reşat Nuri Güntekin (1889-1956), İsmail Habib Sevük (1892-1954), Malik Aksel (1901-1987), Hasan Ali Yücel (1897-1961). Ahmet Haşim (1887-1933) deneme türünün en meşhur adlarındandır. Haşim, şiirinde o kadar uzaklaşmaya çalıştığı günlük meseleleri nesrinde dile getirmiştir. Zengin kültürü, parlak zekâsı ile o, fıkralarında fanteziyi arar. Gurabahâne-i Laklakan (1928), Bize Göre (1928) ve Frankfurt Seyahatnâmesi (1933)'nde toplamıştır. Hemen her denemesinde zıtlıkların birleşmesinden çakan şimşekler ışığında okuyucu her alelâdenin hârıkulâdeye dönüştüğünü görür. O her şeyi, "hayalinin havuzunda" seyreder ve seyrettirir.

Nurullah Ataç (1898-1957) kendisini "günde yirmi dört saat edebiyatçı olan" diye niteleyen bir denemeci ve tenkitçidir. Yahya Kemal'i ve öğrencilerini tanımış (1922) ve ilk eserlerini Dergâh'ta yayımlamıştır. Fransızca, edebiyat ve sanat tarihi öğretmenliği yapmış olan Ataç'ın çok başarılı bir öğretmenlik hayatı olduğu, öğrencilerinin onun hakkında yazdıkları hatıralardan anlaşılmaktadır. Türk Dil Kurumu'nda Yönetim Kurulu Üyesi olarak çalışan ve Türk Dili dergisini yöneten (1951-1957) Ataç'ın bu dergide "Dergiler Arasında" başlığıyla yazdığı denemeleri kitap hâlinde yayınlanmıştır (1980).

Ataç'ın denemeleri kadar önemli bir başka çalışma alanı çevirilerdir, pek çok dünya yazarından seçme eserleri Türkçeye kazandırmıştır.

Ataç dil konusundaki tutumu ve değerlendirmelerinde kendi zevkini hâkim kılan izlenimci tavrı dolayısıyla hem çok beğenilmiş hem de çok yerilmiştir. Divan, halk ve Avrupa edebiyatını iyi bilmesi, onun hükümlerinde sağlam bir zemin oluşturmuştur. Eskiyi iyi bilmesi, yeniyi sürekli takip etmesi ve beğendiklerini açıkça söylemekten çekinmemesi ona -ister yazdıklarını beğensinler, ister beğenmesinler- geniş bir okuyucu kitlesi kazandırmıştır. Bir yazarın ilk denemeleri hakkındaki görüşlerini bile yazmaktan çekinmemiş ve böylece genç yazarları teşvik etmiş, uyarmıştır. Ataç hakkındaki yazılar gözden geçirildiği zaman onun değerlendirilmesinde tek bir tavrının esas alındığı görülür. Elbette dil konusundaki tutumu çok yankı uyandırmış, “dil devriminin” öncüsü sayılmıştır. Bu konuda benzer bir tavrı benimsemiş ve uygulamış olan Ömer Seyfettin’i pek anmaması yadırgatıcı görülebilirse de Ataç, daha önceleri dil sadeleşmesi konusunu anlamadığını söyler. Bunun bir sebebi Ataç’ın yazdıklarında tarihî gelişimi dikkate almamasıdır. Onun zengin kültür birikimiyle bütün dünya edebiyatını, divan ve halk geleneklerimizi bir arada anması, insanlığın ortak davranışlarının, değerlerinin edebiyata yansımasını ortaya çıkarır. Ataç hayranları onun hemen daima şikâyet ettiği bir tavrı benimsemiş ve toptan ve kesin hükümlere yönelmişlerdir.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) Beş Şehir (1946)’de tarih, toprak ve kültür içinde oluşup bugüne ulaşan insanı, günlük yaşayışı, geçmişe bakışı ve geleceğe uzanışıyla, bazı şehirlerin ekseninde anlatır. Bu şehirler Anadolu’nun yurt edinilmesindeki safhaları da belirleyen tarihin her an kendisini hissettirdiği Ankara, Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul’dur. Yazar eserinde bu şehirleri kültürümüzün aynaları hâline getirir. Tanpınar’ın öteki denemeleri Yaşadığım Gibi (1970)’dedir.

Abdülhak Şinasi Hisar geçmiş zaman hatıralarını, eşya tasvirleriyle tespit eder. Suut Kemal Yetkin (1903-1980) denemelerinde özellikle

edebiyat konularını işlemiştir.

Yeni Sabah gazetesindeki fıkraları henüz kitaplaşmamış olan Sabri Esat Siyavuşgil (1907-1968) hakkı bilinmemiş deneme yazarlarımızdandır. O bu denemeleriyle kültür hayatımızı, zaman zaman biraz alaycı bir dille yansıtmıştır.

Ahmet Muhip Dıranas, Sabahattin Eyuboğlu (1908-1973) da deneme yazmıştır. Haldun Taner (1915-1986)'in Devekuşu'na Mektupları abesin ironisini yakalar.

Salâh Birsel (1919-1999), gerek şiirlerinde gerek denemelerinde çok özel, kendisinden başka hiç kimseye benzemeyen bir sanatçıdır. Çok renkli ve canlı, geniş bir kültürden süzülmüş olan nesri, her an yeni ve tazedir. Kendisini yazılarında sakladığını söyleyen, ironinin her türünü ve tonunu başarıyla kullanan yazar, nice basmakalıptan yararlandığı halde asla basmakalıp izlenimi uyandırmaz. Ancak kelimeleri, deyimleri sürekli olarak yenilemesinin bir noktadan sonra okuyucuyu yorduğu da unutulmamalıdır.

Fikir yazıları ve edebiyat tarihi çalışmalarıyla tanınan Mehmet Kaplan (1915-1986) Alain'in "yazarak düşünmek" metodunu benimsemiştir. Bu tür yazılarında fikir ile duyguyu da birleştirir.

Fethi Naci (Kalpakçıoğlu) (d. 1927) kendisini bütünüyle edebiyat incelemelerine veren "Toplumcu sanatın teorisini kurmaya savaşan, bilimsel yöntemle çalışan" günümüz eleştirmeci ve denemecilerindendir. Günlük şeklinde dergilerde yazdığı deneme/eleştirilerinde edebiyatı günü gününe takip ederek, seçmelerini ve yorumlarını/izlenimlerini okuyucularına aktaran Fethi Naci Nurullah Ataç'ı andırmaktadır.

Deneme türünün öteki adları şunlardır: Vedat Günyol (d. 1912), Oktay Rifat (1914-1988), Orhan Burian (1915-1953), Melih Cevdet Anday (d. 1915); Bedri Rahmi Eyuboğlu; Vedat Türkali (d. 1919); Oktay Akbal (d. 1923), Attilâ İlhan (d. 1925), Nermi Uygur (d. 1925); Memet Fuat (d.

1926), Asım Bezirci (1927-1993), Bilge Karasu (1930-1995), Orhan Okay (d. 1931), Turan Oflazoğlu (1932), Orhan Duru (d. 1933), Ahmet Oktay (d. 1933), Onat Kutlar (1936-1995), Oğuz Demiralp, Ahmet Turan Alkan, Mustafa Kutlu (d. 1947), Selim İleri (d. 1949). Günümüzde edebiyat dergilerinde ve gazetelerde pek çok deneme yazılmaktadır.

***

Roman ve hikâye başta olmak üzere edebiyatımızdaki özellikler şu maddelerde toplanabilir:

1. Başlangıçta İstanbul dışı ve Ankara ile savaş bölgeleri; burada yaşayan köylüler ve onlarla karşılaşan İstanbullu görevliler ve aydınlar işlenir. Millî Mücadele ve inkılâpların anlatılması. İstanbul'dan Anadolu'ya bakış daha sonra ele alınır.

2. Eskiye ve İstanbul'a karşı, yeni değerlerin ve Ankara'nın yüceltilmesi. Son yıllarda bu bakış tarzında değişme olmuş ve yazarlar gözlerini yine İstanbul'a çevirmişlerdir.

3. Zaferle sonuçlanan mücadele ve vatanın kurtulması, yeni zaferlerin kazanılacağı umudunu verir. Bundan doğan iyimserlikle tabiat, yoksulluk ve cehaletle mücadele hedeflenir. Yine de romanımızda kötümser bir şekilde fakirlik tabloları yer alır. İhmal edilen, unutulan köy. İdeolojik bakış açılarıyla romanlar ve hikâyeler yazılmıştır. Bunları Anadolu'dan büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a göçün ortaya çıkardığı gecekondu bölgelerinin anlatılması ve işçi romanları takip etmiştir.

4. Maziyle hesaplaşma bugüne kadar sürmekle beraber, 1930'dan sonra mazi ile barışılmış, hatıraların güzelliği dile getirilmeye, Osmanlı'ya karşı daha müsamahalı bakılmaya başlanmıştır.

5. Aşk romanları, savaş sonrasının getirdiği ahlâk çöküntüsünü özellikle İstanbul mekânında işlemiştir. Son yıllarda cinselliğin her türü bol miktarda işlenmektedir.

6. Psikolojik eserler ve sıradan insanların hikâyeleri bugün de devam etmektedir.

7. Kadın başlangıçtan itibaren yazarların konusu olmakla birlikte, kadın yazarların sayısının artmasıyla konu, çeşitli cephelerden işlenmiştir. 1970 sonrası kadın konusu artık sadece aile ve çalışma hayatında değil, cinsellik açısından da ele alınmaktadır.

8. Medeniyet değiştirme konusu bir aydın romanı oluşturmaktadır. Aydın halk farkı, memur romanları diyebileceğimiz eserlerde Anadolu gerçeğine yeni bir gözle bakılmasına yol açmıştır. Aydına bakış farklılaşmaktadır.

9. II. Dünya Savaşı'nın izleri ve izlenimleri, gençlik üzerindeki etkisi ve Türkiye dışındaki bazı olayların işlenmesini demokratikleşme süreci takip eder. Siyasî partilerin kurulması, ihtilâller, romanların konusu olurken, siyasî görüşlere göre romanlar yazılmaktadır. İhtilâl ve askerî müdaheleler (27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül) özellikle son yirmi yılın hikâye ve romanlarında çoktur. Yazarların büyük bir kısmı konularını kendi tecrübelerinden almaktadırlar. Son yıllarda romancı olmayanlar da bu tür eserler yazmaktadır.

10. Tarihî romanlar başlangıçtaki işlevlerinin dışına çıkmıştır. Günümüzde bu tür eserlerin gördüğü ilginin sonucu olarak hiç bir sağlam tarih bilgisine dayanmayan eserler tarih gerçekleri olarak sunulmaktadır. Tarihî romanlarda yeni bakış açıları doğmuştur.

11. Sosyal değişmeler ve propaganda nitelikli romanlar köylü, iş-işveren ilişkileri ile devam etmiş Almanya'daki işçilerin maceraları ayrı bir küme oluşturacak kadar artmıştır.

1960 sonrası Almanya'daki Türklerin maceralarını işleyen eserler, parçalanmış aileler, geleneksel gurbet temi şehirleşme, sanayileşme ve yabancı ülkelerde ekmeğini arama çabasının getirdiği bin bir sıkıntı ile

yoğrulur. Özellikle arkada kalan kadınlar ve çocukların hikâyeleri yazarlara yeni bir alan oluşturur. Almanya'dan sonra başka ülkelere gidenler de ele alınır.

Almanca öğrenen, Alman okullarında okuyan ikinci ve üçüncü nesiller yazdıkları eserlerle hem Alman hem de Türk edebiyatında kendilerine yer edinmektedirler.

12. Günümüzde "İslâmî içerikli roman" türü diye bir nitelendirme mevcut.96 Bu küme içinde başlangıç Hekimoğlu İsmail'dir (asıl adı: Ömer Okçu, d. 1932). Minyeli Abdullah (40 b.1989) Maznun (1970, 14.b. 1988) adlı romanlarının dışında İslâmî konuları işleyen denemeleri de bulunmaktadır. Son yıllarda sayısı artan dinî amaçlı yayınlar ve bu tür eserleri basan yayınevleri çoğalmıştır. Bu eserler edebiyattan ziyade sosyolojik bir önem taşımaktadır.97

13. Yazarlarımız eğitim ve kültür düzeyleri bakımından farklılık göstermektedirler. Başlangıçta Halide Edib'in dışındaki İstanbullu yazarlar, genellikle Fransız edebiyatıyla yetişmişlerdir. Bu yazarlar realist, naturalist ve romantik yazarların etkisindedir. Yakup Kadri, Peyami Safa, Abdülhak Şinasi ve Ahmet Hamdi Tanpınar'da Dostoyevski'nin yanı sıra Proust, Joyce ve Huxley'den gelen bilinçaltı roman akımı etkilidir. 1935 sonrası doğanların yabancı dilleri iyi öğrenmeleri ve dünyaya açılabilmeleri, bütün akımların sıcağı sıcağına ülkemizde de uygulanmasına yol açmıştır. Önceki etkiler Wolf, Kafka ve D. H. Lawrence'ye, Umberto Eco da eklenmiştir. Başlangıçtan itibaren söz konusu edilen temaların hepsini bir arada, günlük hayatın karmaşıklığını verme amacıyla "Postmodern" yöntemle anlatma son yıllarda yaygınlaşmıştır.

14. Her dönemde belirli isimler etrafında kıyamet kopmuştur. Bunların büyük bir kısmı edebiyatla doğrudan doğruya ilgisi olmayan sebeplerle

kamuouyunda duyulmuştur. Bazı isimler ise sürekli olarak gündemde yine benzer sebeplerle canlı tutulabilmiştir.

15. Değerlendirmeler edebiyat dışı yapılmış, yazarlarımız toplumun bölünmesine yol açacak taraflar oluşturmuşlardır. Sağ, sol, dinci, Türkçü ayırımları, yazarlarla ilgili sıhhatli değerlendirmeleri engellediği gibi bazı durumlarda onların yok sayılmalarına yol açmıştır. Bu gibi kümelendirmeler ancak edebiyat değeri olmayanlar için yapılabilir.

16. Tiyatromuzda yerli yazarların sayısı artmıştır. Yarına kalacak önemli drama yazarlarımız vardır.

17. Tenkit de ise edebiyat tarihi açısından incelemeler ile çağdaş yeni değerlendirme yöntemleri ayrı yollarda ilerlemektedir.

Tenkit alanında süregiden inanılmaz taassup, bazı konular etrafında tabular örüyor. O kadar sık tekrarlanan özgür düşünce sözde kalıyor.

18. Cumhuriyet'in ilk dönem yazarlarının büyük bir kısmının eserleri bugün okunmaz olmuştur. Bunda dilimizin hızlı değişmesinin etkisi olduğu gibi, kültür eserlerini tanımak ve tatmak için önce dile sahip olma gerçeğinin çocuklara ve gençlere telkin edilmemesi ve öğretilmemesi de etkilidir. Büyük bir kısmı yazara, sanata ve okuyucuya karşı hiç bir saygısı olmadığı anlaşılan sadeleştirmelerle okuyucuya sunulan eserler veya özetleri, genç okuyucuları da haklı olarak uzaklaştırmaktadır. Bunun doğrudan doğruya bir eğitim konusu olduğu açıktır. Zira hiç bir edebiyat eseri dil malzemesine sahip olmadan tadılamaz. Ancak son yıllarda bu yozlaşmaya karşı çıkan yayınevlerinin, eserlerin asıllarını yayımlama çabalarını saygıyla anmak gerekir.

19. Edebiyatın gelişmesinde yayımcılığın ve dergiciliğin de etkisi çoktur. Türkiye'de farklı nitelikte yayımcılar vardır. Okuyucunun küçük yaşlarda hazırlanması ihtiyacının ortaya çıkardığı çocuk edebiyatı da biraz başı boş olmakla birlikte yayılmaktadır.

Roman ve hikâyemizin yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi çok geniş bir yelpazeye dağıldığı görülmektedir. Bu geniş yelpazede her türlü aşırılık yer aldığı gibi, öğreticilik vasfı da güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bunların büyük bir kısmının yarına kalmayacak, edebî değerden yoksun olduklarını söylemek mümkündür. Ancak bunların sosyolojik ve psikolojik açıdan taşıdıkları önemi de görmezlikten gelmek doğru değildir.

1 Yahya Kemal Beyatlı, Edebiyata Dair, 1971, s. 11-16.

2 Âşık geleneği günümüzde yaşatılmaya çalışılmaktadır. Âşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şâirleri Güldeste, hzl. Feyzi Halıcı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

3 "Üç Tepe", Eğil Dağlar, 1966, s. 294-299. İlk neşri Dergâh, 15 Nisan 1921.

4 Ahmet Haşim, Bütün Şiirleri, hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987.

Ahmet Haşim, Bütün Eserleri 2-4, hzl. İnci Enginün, Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, 1991.

5 Milliyet, 2517, 12 Şubat 1933.

6 Arif Yılmaz, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu Hayatı ve Şiir Sanatı, AKDTYK, Atatürk Kültür Merkezi Yay. 2000.

7 Karanfil ve Pranga Ahmet Arif'in Şiiri Üzerine Eleştirel Bir Çalışma, Metis Eleştiri, 1990.

8 Asım Bezirci, İkinci Yeni Olayı, 1974.

9 İkinci Yeni Antolojisi, Kasım 1969, s. 41.

10 Pazar Postası, 29, Haziran 1958.

11 Pazar Postası, 24 Şubat 1957.

12 “İkinci Eski Çıkmazı”, Dönem, Mart 1964.

13 Şair şiirlerinin tamamını Gün Doğmadan (Diriliş Yayınları, 2000) adı altında toplamıştır. Sezai Karakoç hakkındaki değerlendirmeleri de içine alan çok geniş bir inceleme için bk. Turan Karataş, Doğu’nun Yedinci Oğlu Sezai Karakoç, Kaknüs Yayınları, 1998.

14 Ahmet Oktay, “Şiirimizde Yeni Arayış”, Milliyet, 19 Ocak 1988.

15 Vasfi Rıza Zobu, O Günden Bugüne, Milliyet Yayınları 1977, Vasfi Rıza Zobu, Uzun Hikayenin Sonu, 1990, Gülriz Sürüri, Kıldan İnce Kılıçtan Keskince, Milliyet Yayınları, 1978, Haldun Dormen, Sürc-ü Lisan Ettikse, Gelişim yayınları 1977, Muhsin Ertuğrul, Benden Sonra Tufan Olmasın!, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1989. Macide Tanır, Ali Poyrazoğlu, Nedret Güvenç de hatıralarını yayımlamışlardır.

16 Aziz Nesin (1915-1995)’in tiyatro oyunları hikâyeleriyle benzer özellikleri taşır. Aziz Nesin’in yer yer kaba bir mizahta kalan eserleri şun-

lardır: Çiçu (1970), Hakkımı Ver Hakkı (1970), Hadi Öldürsene Canikom (1970), Tut Elimden Rovni (1970), Yaşar, Ne Yaşar Ne Yaşamaz (1972), Ah Biz Eşekler (Sermet Çağan’la birlikte).

Halk temâşâsından yararlanan Aziz Nesin Milliyet gazetesinin düzenlediği Karagöz Oyunları yarışmasında Üç Karagöz Oyunu (Karagöz’ün Kaptanlığı, Karagöz’ün Berberliği, Karagöz’ün Antrenörlüğü) adlı oyunlarıyla Karacan Armağanı’nı kazanmıştır. Romandan oyunlaştırılan Yaşar Ne Yaşamaz Sabahattin Ali’nin “Kafa Kâğıdı” adlı hikâyesine dayanmaktadır.

17 Öteki oyunları: Topuzlu, Uzak Dünyalar, (1972), Yabancılar (1975, Kim Haklı (1977), Yıldırım Beyazıt, Oyuncakların Dansı, Cennet ve Üç Kişi, Köşekapmaca (1982), Köklerdeki Kurtlar) 1983, Düş Yüklü Bulutlar (1997), Kanlı Kuşku (1999), Tanrıların Oyuncakları (1999).

18 Pusuda (1961), Karaların Memetleri (1961), Sahildeki Kanepe (1961), Ormanda (1964), Sultan Gelin (1965), Kırlangıçlar (1966), Palabıyık (1967), Gültepe Oyunları (1968), Mangoma Maskeleri (1984).

19 Eser hakkında bilgi için bk. S. Noah Cramer, Tarih Sümerle Başlar, Çev. Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1990.

20 Bir dönemin bu meşhur eserinin yazarı olarak Reşat Nuri Güntekin gösterilmiştir. Orhan Burian-Vedat Günyol: Konuşmalar (1945-1950), Sabahattin Eyuboğlu-Vedat Günyol: Çağdaş Türk Edebiyatının Kıyıcığından, Cem/Kültür, 1995, 31.

21 Metin And, Meşrutiyet Tiyatrosu, 1971, s. 272. Metin And yazarın eserlerinin tam listesini vermiştir.

22 Musahipzade Celâl Bütün Oyunları, hzl. Orhan Hançerlioğlu, Milliyet Yayınları 1970, s. 139. Bu kitapta sadece özetler ve eserlerden bazı parçalar bulunmaktadır. Sevda Şener, Musahipzade Celâl ve Tiyatrosu, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963.

23 Ayşegül Yüksel, Yapısalcılık ve Bir Uygulama Melih Cevdet Anday Tiyatrosu Üstüne, Yazko Yayınları 1981.

24 Cumhuriyet döneminde bu şiirdeki anlayışı demokrasi açısından eleştirenlerden biri de Halide Edib'dir. İnci Enginün, Ziya Gökalp ve Halide Edib", Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, 1991, s. 77-86.

25 Hülya Nutku, "Orhan Asena'nın Şili Üçlemesi: Şili'de Av, Ölü Kentin Nabzı, Bir Başkana Ağıt", Toplu Oyunları 1, Şili'de Av, Bir Başkana Ağıt, Ölü Kentin Nabzı, Boyut Tiyatro 8, Aralık 1992, s. 35-43; Ali Ekber Diribaş, Değişen Toplumsal Koşullar Karşısında Aydının Tutumu ve İki Model Oyun: Orhan Asena Şili'de Av, Ölü Kentin Nabzı, D. E. Ü. Güzel Sanatlar Fak. Sahne ve Görüntü Sanatçıları Bölümü Tiyatro Anasanat Dalı (Oyunculuk Lisans Tezi. Yard. Doç. Dr. Hülya Nutku'nun yönetiminde), İzmir 1992.

26 Orhan Asena son yıllarda Yunus Emre (1995), Hünkar Hacı Bektaş (1995) gibi mistik edebiyat konularını ele almaktadır. Bu kısa eserler, onları tarihî şahsiyetleri ve eserleriyle tanıtma amacına yönelmiştir. Yunus Emre hakkındaki oyunların en iyisi Recep Bilginer'inkidir.

27 Son yıllarda Halide Edib Adıvar, Millî Mücadele ile ilgili oyunlarda farklı yorumlarla işlenmektedir. Orhan Asena, 16 Mart 1920, (1974), Bilge Erenus, Halide (1985); Kuvâ-yı Millîye Kadınları.

28 İnci Enginün, "Turan Oflazoğlu'nun Tarihe Bakışı", Türklük Araştırmaları Dergisi-Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, 1995, s. 211-219.

29 Yazarın tiyatro görüşleri için bk. Mutlak Avcıları, Ankara, TDK Yayınları, 2001.

30 Halit Ziya kendi eserlerini sadeleştirmiştir ancak onun ustalığını günümüzde kötü bir şekilde dili değiştirilen eserlerinden tadılamaz. Uşaklıgil için bk. Zeynep Kerman, Halid Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı ile İlgili Unsurlar, Atatürk Kültür Merkezi yayımı, Ankara 1995. Ömer Faruk Huyugüzel, Halit Ziya Uşaklıgil, MEB 1995; Zeynep Kerman-Ö. Faruk Huyugüzel, "Halit Ziya Bibliyografyası", Türk Dili 529, Ocak 1996, s. 164-248.

31 Ömer Seyfettin ancak son yıllarda aslına uygun bir külliyat olarak basılmıştır. Ömer Seyfettin, Bütün Eserleri, hzl. Hülya Argunşah, Dergâh Yayınevi, 1999-2000.

32 İlk romanından itibaren (1896) Hüseyin Rahmi Gürpınar gür bir pınardan fışkırarak yazmış, Cumhuriyet döneminde de romanlarına -yapı ve içeriğini değiştirmeden- devam etmiştir.

33 Ziya Gökalp, "Roman", Atatürk Devri Fikir Hayatı II, s. 108. Yazının ilk yayımı: Cumhuriyet, 142, 28 Eylül 1924.

34 Yahya Kemal, "Üç Tepe" Dergâh, I/1, 15 Nisan 1921; Atatürk Devri Fikir Hayatı II, 1992, s. 541-542. Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya

Kemal'in bu makalesiyle "yeni bir edebiyatın programını" verdiğini söyler (Yahya Kemal, Dergâh Yayınları, 3 b. 1995, s. 44).

35 Mor Salkımlı Ev (1963) adlı hatıraları Suriye'den dönüşüyle kesilir. Halide Edib'in Mütareke günlerinde, İzmir'in işgali sonrasını ve Anadolu'daki günlerini İzmir'e girene kadar anlattığı eseri Türkün Ateşle İmtihanı (1962) adını taşır. Adıvar, hatıralarını önce İngilizce yazmıştır: Memoirs (Mor Salkımlı Ev adıyla 1963) (1926) ve The Turkish Ordeal (Türkün Ateşle İmtihanı adıyla 1962), (1928, 1981) adlı hatıraları ile Amerika'da verdiği konferansları (Turkey Faces West, 1930, 1988), Hindistan'da verdiği konferansları (Conflict of East and West in Turkey, 1935) Türkiye ile ilgilenenlerin başvurduğu birinci derecedeki eserlerdendir. Halide Edib ayrıca Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri (1955) adlı eserinde yabancı ülkelerde verdiği konferanslarına dayanmıştır.

36 Halide Edib Turkey Faces West adlı eserinde Avrupalının çift ölçütlerinden söz ettiği gibi, söylediklerini Avrupa belgelerine dayandırır. bk. İnci Enginün, Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi. M.E.B. 1995, s. 471-506.

37 Bu tarihlerde Halide Edib'in istihbarat görevlerinde de yer aldığı elimize ulaşan bazı mektuplardan anlaşılmaktadır. Dr. Heath W. Lowry, "Halide Edib in Ankara: April 2, 1920-August 16, 1921", Uluslararası Atatürk Kongresi, Açılış Konuşmaları, Bildiriler 21-23 Eylül 1989, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1994, s. 691-710. Murat Bardakçı, Halide Edib'in Cavit Beye yazdığı mektuplardan dördünün klişesini Halide Edib'in resimleriyle ve mektupları kısmen kısaltarak ve sadeleştirerek yayınlamıştır. "Halide Onbaşı'nın Gizli Mektupları" Hürriyet gazetesinin ilâvesi olan "Yeni Super Show", 15 Ağustos 1993, s. 6-8. İ. Enginün, Araştırmalar ve Belgeler, s. 493-511.

38 Bu konuda bir yorum da İsmet İnönü'ye aittir. Türkün Ateşle İmtihanı, Çan Yayınları 1962, s. 251. Yakup Kadri de "Halide Edib Hanımefendi'ye" başlıklı makalesinde "Elverir ki Halide Hanım, Handan'ı ibda ettikten sonra Şebben'le alâkadar olacak kadar ruh ve hassasiyet mülâyemetine mâlik bulunalım ve çatlak tabanlı bir köylü kadınından en mefkûrevî bir müptelâ enmuzeci çıkarmasını bilecek kadar maharet ve cesaret sahibi olalım" der. İkdam, 9011, 17 Nisan 1922. Millî Mücadele döneminde Anadolu'da köylerde, savaş alanında Yunanlıların vahşice ve sistemli olarak yok ettikleri yerlerde dolaşan ve Tedkik-i Mezalim Komisyonu raporlarını hazırlayan Halide Edib, izlenimlerini bu eserlerine aktarmış ve büyük bir ilgi uyandırmıştır. Ateşten Gömlek'in 1923'te filmi çekilir, 1924'te İngilizceye bizzat yazarı tarafından çevrilir (İnci Enginün, "Ateşten Gömlek Romanının İngilizce Çevirileri, Mukayeseli Edebiyat, Dergâh Yayınları 1992, 59-6).

39 Müfide Ferit Tek'in Almancaya Otto Spies tarafınan çevrilen, -ne yazık ki Türkçesi elimize ancak Almancadan Pınar Besen'in yaptığı basılmamış çevirisiyle ulaşan- Affolunmayan Günah (1933) adlı romanında da benzer bir hikâye anlatılmak istenmiştir. Cemil Demircioğlu, Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik, Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi 1998, s. 61.

40 "Anadolu'da Bahar-Tazelenen Hayat"; Kubbede Kalan Hoş Sada, Atlas Kitabevi 1974, s. 241-245; Otuz Üç Yıl Sonra", İnci Enginün, Halide Edib Adıvar, Kültür Bakanlığı, 1989, s. 231-233.

41 Sinekli Bakkal'ı Halide Edib önce İngilizce olarak yazmıştır (The Clown and His Daughter). Eser genelde çok beğenilmiş ve hakkında birçok değerlendirme yazılmıştır. Bu yazıların listesi için bk. İnci Enginün, Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi, s. 579.

42 Kitaplarına girmemiş olan hikâye ve denemeleri derlenmiştir: Kubbede Kalan Hoş Sada (1974). Nasrettin Hoca ve Shakespeare (Gazeteci Shake) hüviyetleriyle madde ve ruhun karşılaştırıldığı oyunu Maske ve Ruh (1936)'tur.

43 Halide Edib Adıvar'ın geniş biyografisi ve bütün eserlerinin incelenmesi için bk. İnci Enginün, Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi, M.E.B. 1995 (Eserin ilk baskısı 1978). Kısa bir tanıtma ve eserlerinden seçmeler için İnci Enginün, Halide Edib Adıvar, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. b. 1989.

44 Yakup Kadri'yi edebiyat tarihi çerçevesinde anlatan en önemli inceleme Hasan Âli Yücel'e aittir: Edebiyat Tarihinden, 1957: Niyazi Akı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Eser-Fikir-Üslûp, İstanbul 1960; Şerif Aktaş, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987. Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları 1989 (Bu eserde Yakup Kadri hakkında incelemeler bulunmaktadır).

45 Kiralık Konak, 6. b. 1974, s. 155.

46 Ergenekon destanının yorumlanmasıyla ilgili birçok yazı vardır. Bir örnek olarak bk. Şevket Süreyya, "Ergenekon", Kadro, 13, İkinci Kânun 1933, 9. s. 5-9.

47 Memduh Şevket Esendal'ın ne yazık ki Meslek gazetesinde tefrika edilirken yarım kalmış olan Miras adlı romanında da görülür.

48 Berna Moran, "Alafranga Züppeden Alafranga Haine", Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İletişim Yayınları 1983; Fethi Naci, 100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme, Gerçek Yayınevi, 1981, s. 54.

49 Atatürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 8.

50 Çalıkuşu ile ilgili değerlendirmeler ve eserin kaynakları hakkında bk. Birol Emil, Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası, c. 1, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984; Birol Emil, Reşat Nuri Güntekin, s. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989; Olcay Önertoy, Reşat Nuri Güntekin (1983), Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, s. 709 v. d.; Fethi Naci, Reşat Nuri'nin Romancılığı, Oğlak Yayınları, 1995.

51 Zola'nın Hakikat'ı ile karşılaştırılmış olan Yeşil Gece'deki bu benzerlikten Reşat Nuri de söz eder ve romanını bir polemik romanı olarak niteler (M. Baydar: Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar, 1960, s. 89-90).

52 Şerif Aktaş, Refik Halit Karay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1986.

53 Ahmet Oktay bu noktaya dikkat çekerken Refik Halit'in "temiz dil" dediği anlayışın Yahya Kemal'in "beyaz lisan"ına benzerliğini belirtir (Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950, Kültür Bakanlığı Yay. 1990, s. 967. "Beyaz lisan" ifadesinin Yahya Kemal'den önce "İstanbul Türkçesi, "konuşulan Türkçe", "tabiî lisan" ibareleriyle birlikte Ömer Seyfettin tarafından kullanıldığını hatırlamak yerinde olur (İnci Enginün, "Ömer Seyfettin'in Dil Konusundaki Görüşleri", "Ömer Seyfettin, Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin Dil ve Edebiyat Görüşleri", Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, 2 b. 1991, s. 285-306.).

54 Mehmet Tekin geniş olarak Peyami Safa'yı incelemiştir: Roman Sanatı ve Romanın Unsurları, Konya 1989; Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma, Konya 1990.

Peyami Safa'yı romancı olarak ve tarafsızca değerlendirebilen son dönemin araştırıcıları içinde Ahmet Oktay'ın adını anmak gerekir. Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, s 1233-34.

55 Abdülhak Şinasi Hisar için bk. Sermet Sami Uysal, Abdülhak Şinasi Hisar, 1961; Yakup Kadri Karaosmanoğlu: Gençlik ve Edebiyat Hatıraları,

Bilgi Yayınevi 1969; Abdullah Uçman, “Abdülhak Şinasi Hisar ve Eserleri Üzerine”, Fahim Bey ve Biz, Ötüken Yayınevi 1978, N. Gürbilek, “Parçalanmış Zamanın Akışında”, Defter, 1, Ekim-Kasım 1987.; S. Oğuzertem, “Modern Edebiyat ve A. Ş. Hisar”, Defter, 18, Ocak-Haziran 1992. Necmettin Türinay, Abdülhak Şinasi Hisar, M.E.B. 1993, Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı.

56 Yazarın öteki kitapları: Aşk İmiş Her Ne Var Âlemde (1955), Yahya Kemal’e Veda (1959), Ahmet Haşim, Şiiri ve Hayatı (1963).

57 Sema Uğurcan, “Aka Gündüz”, Türk Dili, 427, Temmuz 1987, s. 33-44; Abide Doğan, Aka Gündüz, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989. Aka Gündüz Cumhuriyet’in istediği inkılâpları gerçekleştirecek gençleri (doktor/araştırıcı, öğretmen, iş kadını/iş adamı) okul oyunlarında işlemiştir.

58 Mahmut Yesari hakkında geniş bir inceleme için bk. Şevket Toker, Mahmut Yesari’nin Romanları, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1996.

59 Önder Göçgün, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990 (Yazar hakkındaki ayrıntılı bibliyografya bu eserde bulunmaktadır.); Önder Göçgün, Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanları ve Romanlarındaki Şahıslar Kadrosu, 1987; Abdullah Tanrıkulu, Hüseyin Rahmi Gürpınar, İstanbul 1974; Refik Ahmet Sevengil, Hüseyin Rahmi Gürpınar, 1944; Mehmet Kaplan; “Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanlarında Aslî Tipler”, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1, 1976, s. 459-475. Şevket Toker, Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanlarında Alafranga Tipler, Ege Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1990.

60 Alev Sınar, Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950), Alfa Yayınları, 1997.

61 Hüseyin Rahmi, “Hakimlere, Karilerime, Efkâr-ı Umumiyeye”, Son Telgraf, 99, 23 Eylül 1340/1924 (nakleden Ö. Göçgün, s. 54). Muzaffer

Gökman; Hüseyin Rahmi Gürpınar, Açıklamalı Bibliyografya, Devlet Kitapları, 1966.

62 Türkün Ateşle İmtihanı, Çan Yayınları 1962, s. 392.

63 Ramazan Kaplan, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988 (Eserin sonunda incelenen metinleri gösteren zengin bir kaynakça bulunmaktadır).

64 Ahmet Oktay'dan nakil, M. Reşit: "S. Ali ile Bir Konuşma", Varlık, 65, 15 Mart 1936.

65 Mustafa Kutlu, Sabahattin Ali, 1972; Asım Bezirci, Sabahattin Ali, Amaç Yayıncılık, 1987; Ramazan Korkmaz, Sabahattin, Ali İnsan ve Eser, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları 1997. Fethi Naci, "Modern Bir Tradgedya", On Türk Romanı, 1971; 40 Yılda 40 Roman, Oğlak Yayınları 1994, s. 100-111.

66 Tezer Taşkıran, Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Hakları, 1973; İnci Enginün, "Türk Kadın Yazarları", Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, 2. b. Dergâh Yayınevi 1991, s. 268-281. Millî Mücadele'de Türk Kadını (Dr. Müjgân Cunbur, Cahide Özdemir ile birlikte) Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1983, "Halide Edib", s. 62-79; "Edebiyatımıza Akisleriyle Millî Mücadele'de Türk Kadını", s. 80-133.

67 Nazan Bekiroğlu, "Edebiyatımızda Güzide Sabri İmajı", Dergâh, 24-26, Şubat-Nisan 1993, s. 8. vd.

68 Dönemin kadın yazarları için bk. Murat Uraz, Kadın Şair ve Muharrirlerimiz, 1941.

69 Zehra Toskay'ın yeni harflerle yayınladığı kitabın başında Suat Derviş hakkında bir değerlendirmesi yer almaktadır (Oğlak Yayınları 1996, s. 11-16).

70 İstanbul'da büyük ailenin parçalanmasını inceleyen bir çalışma için bk. Nüket Esen, Türk Romanında Aile, 3. b. 1997. İstanbul'da sermayenin

el değiştirmesi ve Anadolu'dan gelen köylünün eski İstanbul ailelerinin işlerine ve evlerine sahip çıkmalarını ve ince bir zevke ulaşmış nice malzemeye karşı hoyrat tutumlarını anlatan bir kitap, Yılmaz Karakoyunlu'nun Salkım Hanımın Taneleri'' (1989)'dir. (Sedat Simavi roman yarışmasını kazanmış olmasına rağmen, pek roman niteliği taşımayan, ancak sosyoloji açısından önemli bir eserdir).

71 Tahir Alangu, Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman 1919-1930, c. 1. 2. b. İstanbul 1968.

72 Alangu, 100 Ünlü Türk Eseri, s. 1071 (Varlık, Haziran 1952'den nakil). İsmail Çetişli'nin bir incelemesi vardır: İsmail Çetişli, Memduh Şevket Esendal, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

73 Halikarnas Balıkçısı hakkında bk. İlknur Hatice Önal, Halikarnas Balıkçısı Cevat Şakir Kabaağaçlı Hayatı-Kişiliği-Eserleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

74 Oğlak Yayınları yazarın eserlerini dilinde herhangi bir değişikliğe gitmeden yayınlamaktadırlar. M. Kayahan Özgül'ün "Şevkefzâ'dan Sûzıdilârâ'ya Bir Gezinti" (Yıldız Olmak Kolay mı?, 1996, s. 7-13) başlıklı incelemesi.

75 Tahir Alangu, Sait Faik İçin. Bir Biyografi ve Basında Çıkmış Yazılardan Seçmeler, Yeditepe Yayınları, 1956; Hilmi Yücebaş, Bütün Cepheleriyle Sait Faik, 1964; Tahir Alangu, Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman, 1930-1940, c. 2, İstanbul 1965, s. 102-137; Mustafa Kutlu, Sait Faik'in Hikâye Dünyası, 1968; Fethi Naci: Bir Hikâyeci: Sait Faik-Bir Romancı: Yaşar Kemal, Gerçek Yayınevi, 1990. Eserlerinin bibliyografyası için bk. Sami N. Özerdim, "Sait Faik Abasıyanık Bibliyografyası," Bütün Eserleri 15-16: Birtakım İnsanlar. Şimdi Sevişme Vakti, Varlık Yayınları, Aralık 1965, s. 277-333. Bu bibliyografyadan sonra yapılan incelemeler

için bk. Ahmet Miskioğlu Sait Faik Yaşamı, Kişiliği, Sanatı, Yapıtları Değerlendirmeler, Şiirler, 1979 (Genişletilmiş 2. b. Altın Kitaplar 1991).

76 Akşam 1949 ankete cevap bk. Tahir Alangu, Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman, 2/110-111.

77 Asım Bezirci, Rıfat Ilgaz, 1988.

78 Tanpınar'ın biyografisi ve eserlerinin listesi için bk. Ö. F. Akün, "Ahmet Hamdi Tanpınar", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XII, 1963. s. 1-32. Turan Alptekin, Bir Kültür Bir İnsan-Ahmet Hamdi Tanpınar ve Edebiyatımıza Bakışlar, Nakışlar Yayınevi, 1975.

79 Büyük bir emek mahsulü olan bu derlemeyi Dr. Güler Güven yapmış ve karmakarışık sayfaları okuyup düzenleyerek yeniden inşa etmiştir. Bu zahmetli çalışmayı nasıl yaptığını anlatan bölüm için bk. "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Son Romanı", Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları 3, 1979, Center for Middle Eastern Studies of Harvard University Cambridge, s. 135-143. Eser bu dergide çıktıktan sonra kitap olarak basılmıştır. Aydaki Kadın, Adam Yayınları, 1987.

80 Mahur Beste, 3. b. 1995, s. 175.

81 Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Türk Edebiyatı Üzerinde Makaleler, Dergâh Yayınları 1976; Fethi Naci, Edebiyat Yazıları, Gerçek Yayınları, s. 80; Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme, Gerçek Yayınevi 1981, s. 75.

82 Turan Alptekin, Bir Kültür Bir İnsan-Ahmet Hamdi Tanpınar ve Edebiyatımıza Bakışlar (Nakışlar Yayınevi, 1975, s. 32-37.) adlı kitabında "Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün sevimli kahramanı Hayri İrdal hakkında, yine romanın kahramanlarından Halit Ayarcı'nın ağzından Doktor Ramiz'e hitaben kaleme alınmış" bir mektubu yayımlamıştır. Bu mektupla ilgili olarak Turan Alptekin'in yazdıkları bana biraz müphem gelmekte. Tanpınar birçok denemeler yapan, eserini çok değiştiren bir yazar. Onun için bu

mektubun kitabın bir başka versiyonuna ait olabileceğini sanıyorum. Bu mektupla ilgili olarak Berna Moran Tanpınar'ın bu mektubu iyi ki romanına koymadığını söyler. Zira o zaman romanın yorumu büsbütün zorlaşacaktı. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İletişim Yayınları, 1983, s. 311-312.

83 Hikâyeler, Dergâh Yayınevi, 1983. Tanpınar'ın hikâyeleri üzerinde yapılmış bir inceleme: Sarah Moment Atiş, Semantic Structuring in The Modern Turkish Short Story An Analysis of The Dreams of Abdullah Efendi and Other Short Stories by Ahmet Hamdi Tanpınar, Leiden E. J. Brill 1983.

84 Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Mektupları, hzl. Zeynep Kerman, 1974; Bedrettin Tuncel'e Mektupları, hzl. Alpay Kabacalı, Yapı Kredi Yayınları, 1995; Tanpınar'dan Hasan-Âli Yücel'e Mektuplar, (hzl. Canan Yücel Eronat), Yapı Kredi Yayınları, 1996.

85 Hüseyin Tuncer, Tarık Buğra, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1988; Sema Uğurcan, "Küçük Ağa'da Zamanın Kullanılmasına Dair Bir Deneme", Türk Dili, 521, Mayıs 1995, s. 544-564; Beşir Ayvazoğlu, Tarık Buğra Güneş Rengi Bir Yığın Yaprak, 1995; Tarık Buğra'dan Notlar, (hzl. Hatice Bilen Buğra) Ötüken Yay. 1996; Sema Uğurcan, "Tarık Buğra'nın Roman Kahramanları Üzerinde Bir Tasnif Denemesi", Kubbealı Akademi, 1, Ocak 1996, s. 24-31.

86 Fethi Naci, "Küçük Ağa", 40 Yılda 40 Roman, Oğlak Yayınları, 1994, s. 183.

87 Bilge Ercilasun, "İbiş'in Rüyası", Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, 1997, s. 669-677.

88 "Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tarık Buğra", Eleştiri Günlüğü, 1986, s. 39.

89 Yazar hakkında bir inceleme için bk. Songül Taş, Samim Kocagöz Yazar-Eser-Üslûp, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998.

90 Ramazan Kaplan, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 857, Ankara 1988; Fethi Naci, Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme, Gerçek Yayınevi, 1981, s. 268-269.

91 Sadık Tural: "Tarihî Roman ve Atsız'ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler", Atsız Armağanı, Ötüken Yayınevi 1976, s. XCIV-CXXX.

92 İsa Kocakaplan, Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı, MEB 1992.

93 Yazara karşı büyük hayranlık besleyen Fethi Naci'nin değerlendirmesi için bk. Bir Hikâyeci: Sait Faik Bir Romancı: Yaşar Kemal, Gerçek Yayınevi 1990. Hayranlığına rağmen Fethi Naci Yer Demir Gök Bakır'da kişinin mit yaratma çabasını yanlış bulur (Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme, Gerçek Yayınları, 1981, s. 294. Ayrıca Yusufcuk Yusuf'u son büyük romanı sayar. Yusufçuk Yusuf' tan sonra Yaşar Kemal'in romancılık çizgisi artık sürekli bir düşüş göstermeğe başlar" der (s. 298). Yaşar Kemal hakkında bir doktora tezi olarak hazırlandığı anlaşılan bir inceleme yayımlanmıştır: Ramazan Çiftlikçi, Yaşar Kemal Yazar-Eser-Üslup, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

94 Bu konuda Necati Cumalı'nın Makedonya 1900 (1976) ve Nedim Gürsel'in Balkanlar'a Dönüş (1995) adlı eseri de bulunmaktadır.

95 Kırık Deniz Kabukları, s. 6.

96 Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 1993, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, s. 332.

97 Bilkent Üniversitesi'nde düzenlenen Türk Kadın Roman ve Öykü Yazarları Sempozyumunda, Dilek Doltaş 9 Nisan 1999 tarihinde "Politik İslâmcı Kadın Yazınında Kadın Kimliği" konusunda önemli bir bildiri sunmuştur.

Ahmet Necdet: Modern Türk Şiiri, Broy Yayınları, İstanbul 1993.

Akatlı, Füsun: Füsun Akatlı'nın Bir Pencereden, Adam Yayınları, İstanbul 1982.

Akı, Niyazi: Çağdaş Türk Tiyatrosuna Toplu Bakış 1923-1967, Atatürk Ü. Yay. 1968.

Akıncı, Gündüz: Türk Romanında Köye Doğru, Ankara 1961.

Akyüz, Kenan: Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi (1860-1923), İnkılâp Kitabevi 1986 (Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ait metinler için).

Alangu, Tahir: 100 Ünlü Türk Eseri, 2 c., Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

Alangu, Tahir: Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman, 3 c. (2. b.) İstanbul 1968.

And, Metin: Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu, İş Bankası Yayınları, Ankara 1983.

And, Metin: Elli Yılın Türk Tiyatrosu, İş Bankası Yayınları, Ankara 1973.

And, Metin: Türk Tiyatrosunun Evreleri, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

Atsız, Yağmur: Yeni Türk Edebiyatından Seçmeler "Şiir, Hikâye, Deneme", Sander Yay., İstanbul 1976.

Aytaç, Gürsel: Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler, Gündoğan, Ankara 1990.

Bakırcıoğlu, N. Ziya: Türk Romanı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.

Banarlı, Nihat Sami: Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yayınları 1997.

Baydar, Mustafa: Edebiyatçılarımız Ne Diyor?, Varlık Yayınları, İstanbul 1960.

Bezirci, Asım: On Şair On Şiir, İstanbul 1971.

Bilgegil, Kaya: Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, Erzurum 1980.

Birinci, Necat: Edebiyat Üzerine İncelemeler, Kitabevi, İstanbul 2000.

Canberk, Eray, Metin Celâl: Çağdaş Türk Edebiyatında 199 Şairden 199 Şiir, Oğlak Yay., İstanbul 1997.

Cevdet Kudret: Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman, c. II, III.

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı Sempozyumu 20-21-22 Kasım 1998, (Yayına hzl. Hüseyin Atabaş, Aydın Şimşek, Devrim Dirlikyapan), Edebiyatçılar Derneği Yayınları, Ankara 1998.

Dil, Şahinkaya: Çağdaş Türk Şiirinden Örnekler, 1961.

Dürder, Baha: Roman Anlayışı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.

Elçin, Şükrü: Yurt Duyguları (Antoloji), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

Emiroğlu, Öztürk, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu ve Edebî Faaliyetleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Enginün, İnci: Araştırmalar ve Belgeler, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

Enginün, İnci: Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Enginün, İnci: Mukayeseli Edebiyat, Dergâh Yayınları, İstanbul 1993.

Enginün, İnci: Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları İstanbul 3. b. 1998.

Ercilasun, Bilge: Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1-2, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

Ertan, Temuçin Faik: Kadrocular ve Kadro Hareketi, Kültür Bakanlığı, 1994.

Es, Hikmet Feridun: Bugün de Diyorlar ki, 1932.

Esen, Nüket: Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970, Boğaziçi Üni. Yayınları, İstanbul 3. b. 1997.

Fethi Naci: 40 Yılda 40 Roman, Oğlak Yayınları, İstanbul 1994.

Fethi Naci: 100 Soruda Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981.

Fethi Naci: Eleştiri Günlüğü, Özgür Yayınları, İstanbul 1986.

Fethi Naci: Eleştiride Kırk Yıl Eleştiri Günlüğü: IV/1992-1994, Adam Yayınları, İstanbul 1994.

Halıcı, Feyzi: Bizim Şairler, 1952.

Halıcı, Feyzi: Çağrı’da Yeniler, 1959.

Geçer, İlhan: Cumhuriyet Döneminde Türk Şiiri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Gümüş, Semih (Derleyen): Türk Yazınından Seçilmiş Kısa Öyküler, Adam Yayınları, İstanbul 1992 Günümüz Türk Hikâyesi Türk Hikâyeciliği Üstüne Düşünceler, Yansıma 6, Haziran 1972.

Güzel Yazılar Dizisi 1: Oğuzdan Bugüne, (hzl. İ. Parlatır, İ. Enginün, O. Okay, Z. Kerman, Kâzım Yetiş, Necat Birinci), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Güzel Yazılar Dizisi 2-3: Hikâyeler 2 c. (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Güzel Yazılar Dizisi 4: Kısa Oyunlar, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Güzel Yazılar Dizisi 5: Gezi-Hatıra, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Güzel Yazılar Dizisi 6: Mektuplar (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Güzel Yazılar Dizisi 7: Röportajlar, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Güzel Yazılar Dizisi 8: Şiirler, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Işık, İhsan, Yazarlar Sözlüğü, Risale Yayınları, 1990.

İleri, Selim (hzl.): Gençlere Türk Romanından Altın Sayfalar, 2 c. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994.

İleri, Selim (hzl.): Modern Türk Edebiyatında 99 Hikâyeciden 99 Hikâye, Oğlak Yayınları, İstanbul 1997.

Kaplan, Mehmet, Enginün, İ., Emil, B., Birinci, N., Uçman A.: Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 2 b. 1992.

Kaplan, Mehmet-Enginün, İ-Kerman, Z-Birinci N-Uçman A.: Atatürk Devri Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 2 b. 1992.

Kaplan, Mehmet-Enginün, İ-Kerman, Z-Birinci N-Uçman A.: Atatürk Devri Fikir Hayatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 2 b. 1992.

Kaplan, Mehmet: Edebiyatın İçinden, Dergâh Yayınları, İstanbul 1978.

Kaplan, Mehmet: Hikâye Tahlilleri, Dergâh Yayınları, İstanbul 1979.

Kaplan, Mehmet: Şiir Tahlilleri I, Dergâh Yayınları, İstanbul 7 b. 1981.

Kaplan, Mehmet: Şiir Tahlilleri II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

Kaplan, Mehmet: Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976.

Kaplan, Mehmet: Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 2, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, 2 b. 1994.

Kaplan, Ramazan: Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, Kültür ve Turizm B. Yay., Ankara 1998.

Karakan, Hüseyin: Şiirimizin Cumhuriyeti, Yeniler Antolojisi, 1958.

Karaosmanoğlu: Yakup Kadri, Edebiyat ve Gençlik Hatıraları, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.

Kerman, Zeynep: Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

Karpat, Kemal: Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular, Varlık Yayınları 2. b. İstanbul 1971.

Kurdakul, Şükran: Çağdaş Türk Edebiyatı, 2 c., Broy Yayınları, İstanbul 1986.

Memet Fuat: Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, Adam Yayınları, İstanbul 1985.

Memet Fuat: Türk Edebiyatı, Yıllık 1963-1972.

Memet Fuat: Türk Yazınından Seçilmiş Denemeler, İstanbul 1993.

Metin Celâl: Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, Papirüs Yayınevi, İstanbul 1998.

Moran, Berna: Türk Romanında Eleştirel Bir Bakış, c. 1 (Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a) 1983 (2. b. 1987), c. 2 (Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a), İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Mutluay, Rauf: 50 Yılın Türk Edebiyatı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1973.

Nayır, Yaşar Nabi: Edebiyatçılarımız Konuşuyor, Varlık Yayınları, İstanbul 1976.

Necatigil, Behçet: Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü, Varlık Yayınları, İstanbul 4 b.

Necatigil, Behçet: Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, Eklerle 16. basım, Varlık Yayınları, İstanbul 1995.

Nutku, Özdemir: Yaşayan Tiyatro, Çağdaş Yayınlar, 1979.

Nutku, Özdemir: Zümrüdüanka'nın Külleri "Tiyatro Yazıları", Yılmaz Yayınları, 1991.

Oktay, Ahmet: Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Ortaç, Yusuf Ziya: Portreler, Akbaba Yayınları, 1960.

Önertoy, Olcay: Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984.

Soysal, İlhami, 20. Yüzyıl Türk Şiiri Antolojisi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 3 b. 1988, (1b. 1973).

Şener, Sevda: Çağdaş Türk Tiyatrosunda İnsan (1923-1972), A. Ü. DTC Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

Şener, Sevda: Türk Tiyatrosunda Ahlâk, Ekonomi, Kültür Sorunları, DTC Fakültesi Yay., Ankara 1971.

Taner, Refika-Bezirci, Asım: Seçme Romanlar (Yazarları, Özetleri, eleştiriler, kaynaklar), Hür Yayınevi, 1973; 3 b. Varlık Yayınevi, İstanbul 1983.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: Yahya Kemal, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2 b. 1982, 3 b. 1995.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: Edebiyat Üzerine Makaleler (hzl. Zeynep Kerman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 4. b. 1995 (1. b. 1969).

Tatarlı, İbrahim-Mollof, Rıza: Hüseyin Rahmi’den Fakir Baykurt’a Marksist Açıdan Türk Romanı, Habora Kitabevi, 1969.

Timur, Taner: Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik, Afa Yayınları, 1991.

Tural, Sadık K., Zamanın Elinden Tutmak, Ötüken Neşriyat İstanbul 1982.

Tural, Sadık-Kerman Zeynep-Özgül: Hikâyeciliğimizin 100. Yılında Yüz Örnek, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Türk Dili Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı IV/Çağdaş Türk Şiiri, 481-482, Ocak-Şubat 1992.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. 1-8, Dergâh Yayınevi, 1977.

Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı, 1983-1997, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.

Varlık Yıllığı 1961-1987.

Yakar, Aytekin: Türk Romanında Millî Mücadele, A. Ü. DTC Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

Yalçın, Alemdar: Sosyal ve Siyasî Değişmeler Açısından Cumhuriyet Devri Türk Romanı 1, Ankara (1992). (Kitapta zengin bir roman bibliyografyası bulunmaktadır s. 293-313).

Yaşın, Mehmet (Haz.): Kıbrıslıtürk Şiiri Antolojisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994.

Yavuz, Hilmi: Roman Kavramı ve Türk Romanı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1977.

Yazar, Mehmet Behçet: Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı, 1938.

Yücel, Hasan Âli: Edebiyat Tarihimizden, 1957 (2. b. İletişim Yay. 1989).

Yüksel, Ayşegül, Çağdaş Türk Tiyatrosundan On Yazar, Mitos Boyut, 1997.

Türk Edebiyatında Cereyanlar / Prof. Dr. Ahmed Hamdi Tanpınar [s.146-160]

Modern Türk Edebiyatı Bir Medeniyet Kriziyle Başlar

Bugünkü Türk edebiyatında mevcut cereyanları inceleyebilmek için birkaç büyük realite üzerinde durmak ve bilhassa, bu edebiyatın, bir medeniyet değişmesinin neticesi olarak doğduğunu göz önünde tutmak gerekir. 1826’da, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla başlayan ve 1839’da Tanzimat Fermanıyla devlet müesseselerinin ve cemiyet bünyesinin yavaş yavaş Avrupalılaşmasına varan ve sırasıyla 1876’da Birinci Meşrutiyet, 1908’de İkinci Meşrutiyet devrelerini idrâk eden bu medeniyet krizi, 1923’te Cumhuriyet’in ilânı, Ankara’nın başkent oluşu, Atatürk inkılâpları gibi kesin manzaralı safhalarla Türk cemiyetinin bugünkü durumuna kadar gelir. Bu hâdiselerin ve tarihlerin yanı başında İmparatorluğun dağılması (1918), lâisizm ve halkçılığın devlet programlarında yer alması, kadın hürriyeti gibi mühim vâkıaları da saymak lâzımdır. Bütün bu hâdiselerde Modern Türk Edebiyatı aşağıdaki bahsedeceğimiz ideolojiler etrafındaki mücadeleleriyle mühim bir rol oynadığı gibi bazen de bizzat hazırladığı bu vâkıaların kuvvetle tesiri altında kalmıştır.

Ziya Gökalp’ın Türkçülüğün Esasları adlı kitabında Cumhuriyet’in ilânından sonra yeni bir terkip şeklinde verdiği bu ideolojiler, Medeniyetçilik, İslâmcılık ve Türkçülük cereyanlarıdır. Her biri cemiyetin ayrı bir realitesini karşılayan bu ideolojilerin etrafındaki mücadele belki de Modern Türk Edebiyatının asıl tarihini yapar. Alelâde hayat modalarından (kıyafet, yaşama tarzı ve eğlence) öğretime (yeni mektepler) ve bilginin şekil ve seviyesi (yeni ve müspet ilim) nihayet zihniyete kadar giden bu medeniyet değişmesinin doğurduğu bir yığın ayrılıkların ve meselelerin

yanı başında, imparatorluğun dağılması neticesine varan ve belki de bu sosyal değişiklikleri çabuklaştıran büyük siyasî hâdiselerin ve harplerin de tesirini unutmamalıdır. Filhâkika bu siyasî hâdiseler arasında 1911-1913 Balkan Harbi, o zamana kadar az sayılı bir zümrede taraftar bulan Türkçülük ve Milliyetçilik fikirlerinin gelişmesine ve yayılmasına sebep olduğu için saf Türkçe yazmak cereyanına yol açmıştır. 1914-1918 Cihan Harbi'nin tesirleri ise daha büyük olmuştur.

Bu harpte münevver sınıfın uğradığı büyük kayıp, Şark kültürüne ve eski dile bağlılık noktasından gelecek nesillerin terbiye şartlarını kökünden değiştirmiştir. Filhâkika bu devirden sonra üç gramere (Türk-Arap-Fars) birden dayanan eski dil öğretimi sistemi bir türlü evvelki şeklini alamamıştır. Kadının büyük şehirlerde iş hayatına girmesi de bu muharebe ile başlar. Gerek bu muharebe, gerek onun sonunda başlayan İstiklâl Muharebesi yüzünden Türk münevveri ve dolayısıyla edebiyatı beş asırdan beri âdeta devamlı şekilde şehirlisi olduğu İstanbul'dan çıkar. Millî savaştan sonra Ankara'nın hükûmet merkezi olması ise edebiyatımızın gerek dil, gerek zihniyet bakımından değişmesine sebep olur. Edebiyatımıza bugün hâkim olan Anadolucu realizmi ve halkçılık mistiğinin başlıca âmillerinden biri bu hâdisedir. Bugünkü Türk şiirinin mühim bir sayısını Ankaralı şairler yapar. Atatürk inkılâplarıyla gelen değişiklikler yüzünden edebiyatımız şu veya bu fikir etrafında geniş bir anket halini almıştır. İyi bir dikkat bu edebiyatın mevzu itibarıyla hemen hemen bütün memleket coğrafyasına dağıldığını bize gösterir. Bütün bunlar bahsettiğimiz siyasî hâdiselere kendiliğinden bağlanırlar.

Dil Değişimi ve

Doğurduğu Meseleler

Medeniyet değişiminin hakikî bir kriz halini aldığı saha şüphesiz dildir. Hakikatte, Türk edebiyatında İslâmlaşma devrinden başlayarak bütün tarihi

boyunca devam eden bir dil meselesi vardı. Bilhassa 14. asırdan sonra Fars ve Arap edebiyatlarının ve bu dillerin gramerinin tesiri altında kalan ve şairden şaire çok keyfî bir şekilde bu dillerin lûgatini kullanan Divan şiiri (Farslardan aldığımız şekilde kullandığımız aruzla yazılan ve medrese tahsili görmüş yüksek tabakaya mahsus bir zümre edebiyatı) teşekkül edince bu dil meselesi, Garp milletlerinin edebiyatlarında pek az görülecek şekilde birbirinden büyük farklarla ayrılan bir zümre ve tabaka edebiyatlarının doğmasına sebep olmuş ve hemen hemen Cumhuriyet devrine kadar süren bir zevk ayrılığını beslemiştir. Bu ayrılığın derecesini anlatmak için yüksek tabakanın Araplardan gelen aruz vezniyle şiir yazdığını, halk ve tekke edebiyatlarında ise İslâmlaşmadan evvelki vezin olan hece vezninin devam ettiğini söyleyelim.

Şifahî halk edebiyatıyla, yüksek tabaka arasında teşekkül eden bu zümre edebiyatlarını Garptaki Trubadourlara çok benzeyen ve onlar gibi Anadolu içinde kasaba kasaba gezen saz şairleriyle, tekkelerde halkın anlayabileceği dinî ilâhîler ve nefesler yazan mutasavvıf halk şairleri diye başlıca iki sınıfa ayırabiliriz.

Her Orta Çağ edebiyatında mevcut olan, bu zümrelere mahsıis edebiyatın asıl mühim tarafı, 19. asrın ortasına kadar gelmesidir. Hakikatte, eski medeniyetimiz birçok müesseselerde İslâm Ortaçağı'nı sona kadar devam ettirmiştir, demek yanlış olmaz.

Fakat asıl mühim olan şey bu zevk ayrılığı değildi. Yüksek tabaka edebiyatçılarının medrese kültürüne, İran zevkine bağlılıkları yüzünden Türkçe nesrin teşekkül etmemiş, hattâ Türk-gramerinin ve herkesçe kabul edilmiş bir lûgatin tespit edilmemiş olmasıydı. 18. asrın ortasına kadar Türkçenin ilim dili olarak kullanılmaması da bu neticeyi doğuran âmiller arasındadır.

İşte Tanzimat'tan sonra evvelâ yeni mekteplerin açılmasıyla öğretimin Türkçe'ye dönmesi, sonra da gazeteciliğin başlamasıyla, bu dil meselesi günün meselesi olmuş; bir taraftan Garp dillerindeki edebî örneklerin tesiriyle düşünce ve hayat görüşü genişler ve değişirken, öbür yandan da memlekette yine Garp tesiriyle başlayan tarih hareketlerinin etrafında ve bahsettiğimiz hâdiselerin tazyiki altında millî şuurun yavaş yavaş uyanışıyla Türkçe değişmeğe başlamıştır. Öyle ki, hürriyet ve rejim meseleleri, halkçılık gibi büyük dâvalar istisna edilirse, hattâ bu dâvaların yardımcısı olarak Tanzimat münevverlerinin Garp düşüncesinin eşiğinde ilk karşılaştıkları büyük mesele bu dil meselesi olmuştur, denebilir.

Filhâkika ilk büyük işareti veren Şinasi'nin (1826-1871), çıkardığı Tasvir-i Efkâr gazetesi, etrafında uyandırdığı halkçı dil hareketi, onun peşinden gelenlerin getirdikleri yeni edebiyat anlayışı, bütün gayretler daha ziyade dili İslâmî Şark medeniyetinden gelen, dışarıdan çok cazibeli, hakikatte açıklıktan ve eşya ile gerçek temastan mahrum, terbiyesini daha ziyade şiirle yapmış ve onun yarı cansız unsurlarıyla dolu, teşrifatlı bir yazı dilinin itiyatlarından, keyfî bir kelimecilik iptilâsından kurtarmakla hülâsa edilebilir. O kadar ki, istenirse bütün bu hareketler, insanı ve dünyayı dilin içinde yeni baştan aramak diye vasıflandırılabilir. Bu gün dahi muhtelif istikametlerde Türk düşüncesi kendi dilinin içinde yerleşmeye çalışmaktadır.

Söylemeğe hacet yok ki, dil meselesinin kültürümüz için en ehemmiyetli noktası ilmî ve bilhassa felsefî terimler meselesidir. Unamuno'nun "Metafizik metalinguistik'tir" sözü bugün için düşünce hayatımızın programını verebilir. Filhâkika on üç asırdan beri muhtelif lûgatlerin arasında dolaşan Türk düşüncesi ancak Türkçenin içinde kendisini bulabileceğine inanmıştır.

Bittabiî, bu kadar geniş ve köklü harekette lüzumsuz ve müfrit hareketler de olacaktır. Nitekim çok genç neslin bazı tecrübeleri dildeki yeniliği ve millîleşmeyi, millî hayatın kendisi olan süreklilik için bir tehlike addedilecek şekle kadar getirmişler, yâni halkın dilinin çok ötesine geçmişlerdir. Bunlar tabiatıyla zamanla durulacak aksülâmellerdir.

Garp Tefekkürünün ve Edebiyatının Tesiri

Burada zaman meselesinden de bahsetmemiz icap eder. Tanzimat'tan sonra Avrupalı şiir, roman, hikâye, tiyatro, tenkit ve deneme, hattâ eski vakanüvislerimiz içinde hakikaten lezzetli ve büyük muharrirler bulunmasına rağmen tarih gibi nevileriyle yeniden başlayan bu edebiyat, bu nevilerin tercüme ve telif Türkçe'de ilk görüldükleri tarihten itibaren (1859-1861) ancak yüz senelik bir vâkıadır. Bu kısa zamanın modern Türk edebiyatında kendisine mahsus, tesirleri devamlı bir şekilde takip edilmesi mümkün olabilecek tam bir gelenek yaratmaya yetişemeyeceği aşikârdır. Garp medeniyetinin yirmi beş asırlık miraslarına ve gittikçe ve birdenbire hızlanan bir edebî çalışmanın mahsullerine birdenbire açılan Türk edebiyatında, nesillerin dışardan getirdikleri şeylerle ayrılmış hissini verirler. Bu itibarla her edebiyatta tabiî olan filiation'u bu yüz sene içinde ancak yukarıda bahsettiğimiz büyük memleket meseleleri etrafında takip mümkündür, demek hatalı olmaz. Kaldı ki, dildeki değişiklikler çok defa en yakın nesilleri birbirine kapamıştır.

Burada da dil meselesi kendiliğinden öne gelir. Filhâkika bu geniş örnekler karşısında çırpınışında en müspet iş, dilin değişen insanla beraber bu yeni düşünce ufuklarına nesilden nesle intibakı keyfiyetidir.

Dili o kadar çabuk ve iradî şekilde değişen, realite ile münasebeti Garplı örneklerden yeni yeni öğrenen, bütünüyle yeni baştan kurulmasına çalışılan bir güzel sanatlar sistemi içinde (minyatüre karşı Garplı resim ve desen, hiç mevcut olmayan heykel, bizdeki zengin geleneklerine rağmen mimarî,

musikî ve dekoratif sanatlar) kendisini idrâke çalışan bu yeni edebiyatta, bütün cemiyet hayatında olduğu gibi, elbette ki dışarının tesirine karşı mazi ile münasebetler ve millî kaynaklar meselesi sık sık mevzubahis olacak ve bir yığın kolay veya imkânsız terkiplerin peşinde koşulacaktı.

Millî Kaynaklar

Hakikat şudur ki, Tanzimat'tan beri Türk cemiyeti ve Türk insanı nasıl hayatındaki ikiliğin doğurduğu bir benlik buhranı içinde kalmışsa, Türk edebiyatı da bu cinsten bir ikiliğin tesiri altındadır. Filhâkika Garp'tan seçtikleri örnekler karşısında çok acemi ve ürkek bir elle ilk denemelerini yapan, fakat yüzlerini Şarka çevirir çevirmez kendilerini asırlarca işlenmiş miraslarla birdenbire zengin ve usta bulan ilk yenileşme devri muharrirlerinden bugünün şartları içinde maziyi kendilerine çok uzak gören gençlere kadar bu yüz senenin yetiştirdiği nesillerin hemen hepsinde bu iki dünyalı olmanın verdiği huzursuzluğu, bir nevi vadedilmiş toprak ümidine benzeyen bir yerini yadırgamayı ve aramayı görmemek mümkün değildir.

Sırf edebî cereyanlar yönünden bakılırsa bu yüz sene içinde Türk edebiyatının Garp edebiyatlarında ve bilhassa Fransız edebiyatında mevcut bütün cereyanları uzak ve yakın fasılalarla, muntazam surette takip ettiği görülür. Fakat böyle tek cepheli bir inceleme bizi hiçbir zaman bu edebiyatın, asıl meselelerine götüremez. Bu itibarla onları tarihî çerçevesi içinde ele almayı tercih edelim.

Yeni Türk edebiyatını kurmak için gayret eden ilk iki neslin (1825 ve 1840 sıralarında doğanlar: Şinasi, Ziya Paşa, Nâmık Kemal) zevk ve gayretleri hemen hemen aynıdır. Bu iki neslin ikisi de 17. asır Fransız klâsikleriyle beraber 18. asır Fransız filozoflarının ve gene Fransız romantiklerini okumuşlardır. Kendilerinden sonra gelen 1850 nesli ile beraber vücuda getirdikleri edebiyatta şiir ve tiyatroda az çok romantizme bağlı göründükleri halde hikâyede daha ziyade sırrını lâyıkıyla

çözemedikleri realizme yaklaşmak isterler. Bununla beraber asıl yaptıkları iş Türkçenin genişlemesi ve insanın değişmesi olmuştur.

Bahsettiğimiz bu üç neslin sonuncusundan olan Abdülhak Hâmit'in (1852-1937) ölen karısı için yazdığı Makber isimli büyük şiirinin asıl mânâsı kader karşısında davranışı değişen bu insandır. Bu büyük poéme'in bir yığın unsurunu, hattâ azap ve şüphelerini bile eski İslâm

şiirinde bulmak mümkündür. Fakat davranışı yenidir ve 19. asırdır. 1860'tan sonra doğanların nesli daha ziyade Fransız realistlerinin ve hattâ natüralistlerinin tesiri altında görünür. Yavaş yavaş memlekete giren müspet ilmin etrafında bir çeşit buhran uyanır. Voltaire ve Victor Hugo'nun iki denemesiyle Türk romanını natüralist örneklere açan Beşir Fuat Bey'in belki de bu buhran yüzünden intihar ettiğini ve bir çeşit bilgi mistiği ile cesedini Tıbbiye mektebine hediye ettiğini burada zikredelim. Dostu Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı bir mektupta son dakikasına kadar kendi ölümünü müşahede eden Beşir Fuad'ın bu intiharı Türk münevverinin 19. asrın sonuna doğru içinde bulunduğu ruh halinin bir cephesini verir. Madalyonun öbür yüzünü ise onun biyografi olan dostu Ahmed Midhat Efendi'de (1844-1912) buluruz. Filhâkika bu muharrir uzun yazı hayatının büyük bir kısmını İslâmiyetle modern ilmi birleştirmeğe ve elinden geldiği kadar pozitivist felsefeyi cerhe sarf etmiştir. Onun bir nevi düşman gibi gördüğü Schopenhaure'a o çocukça hücumları, ifade ettiği mânâ itibarıyla devrinin en dikkate değer şahsiyetleridir.

Asrın Başında

1908'den sonraki devirde Türk edebiyatı, biraz da Abdülhamid devri istibdadının neticesi olan bu estéthime'den ve bedbinlikten çıkar ve imparatorluğu sarsan hâdiselerin ve köklü meselelerin içine girer. Bizzat Fikret (1867-1915) bile dargın psikolojisine rağmen Rübab-ı Şikeste'nin

ikinci tabına koyduğu şiirleriyle, hemen arkasından neşrettiği Halûk'un Defteri'nde (Halûk oğlunun adıdır) bu aksiyonun içindedir.

Filhâkika bu sonuncu kitap ideolojik sahada medeniyet ve terakkî fikriyle, türlü tefsire müsait bir athéisme'in sarih bir beyannamesidir. Tarih-i Kadim manzumesinde daha da kat'îleşen onun bu athéisme'ini, vezin, manzume anlayışı, hattâ kelime itibarıyla daha sade olmasına rağmen dil bakımından onun tesiri altında olan Mehmed Âkif'in (1873-1936), Şark'ın kendi değerini muhafaza etmek şartıyla uyanmasını isteyen İslâmcılığı karşılar. Fikret yukarıda bahsettiğimiz Garpçılık ve medeniyetçilik ideolojisini temsil eder. Türkçenin sadeleşmesine çok hizmet eden ve Millî Marş'ın şairi olan Mehmed Âkif ise terakkî fikrinden hiç ayrılmayan fakat Garp ile münasebetin muayyen hadlerde kalmasını isteyen İslâmcılık ideolojisinin mümessilidir.

Bu iki kutbun dışında bu senelerin edebiyat panoramasını da İstanbul'da 1909'da kurulan Fecr-i Âti grubu ile Selânik'te Genç Kalemler mecmuasını çıkaran gençler mühim bir yer tutarlar. Pek az devam eden Fecr-i Âti cènacle'inin edebiyatımızda, bazı Garplı örnekler (şiirde symbolisteler, hikâyede Maupassant, tiyatroda İbsen) teklifinden başka bir rol oynadığı iddia edilemez. Bununla beraber başlangıçta symbolistelerin kuvvetli tesiri altında bulunan Şair Ahmed Hâşim'le Yakup Kadri Karaosmanoğlu (doğumu 1888) ve Refik Halit Karay (doğumu 1888) gibi romancıları, sonradan Türk Ocağı'nı kurarak cemiyet ve fikir hayatımızda büyük rol oynayan Hamdullah Suphi Tanrıöver'i (doğumu 1886) ve şöhretli Türkolog Profesör Mehmet Fuat Köprülü'yü (1890) ilk defa bu cènacle'de tanırız.

Tıpkı Fecr-i Âti gibi yeni örnekler üzerinde duran ve şiirde symbolisteleri tercih eder görünen, fakat dilde ve prosodie'de halka ve hattâ ırk kaynaklarına dönmeyi teklif eden Genç Kalemlerin hareketi memlekette ve hâdiselerde bulduğu akislerle daha ehemmiyetlidir. Bu ehemmiyet

aşağıda üzerinde duracağımız Ziya Gökalp'ın bu mecmuaya girişi ile bir kat daha artar. Filhâkika bu Türk filozofu bu mecmuanın asıl kurucusu hikâyeci Ömer Seyfeddin'in (1884-1920) halka yakın, sâde bir dil prensibini bütün bir sistem haline getirir.

Bu devire umumî bakışı tamamlamak için, bu arada daha Abdülhamid zamanında hece vezniyle Türk Sazı adlı bir şiir kitabı çıkaran Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944) ile ilk eserlerini bu senelerde veren büyük kadın romancımız Halide Edip Adıvar'ı (doğumu 1886) saymamız icap eder. Bunlardan birincisi Türk Ocakları'nın millî dil ve millî vezin dâvasında ilk tecrübeyi yapan şairidir. Daha ziyade düşünce tarafı galip olan bu şair, milletlerin hürriyeti ve sosyal adalet fikrini ve bunlara bağlı dâvaları Türk cemiyetinde ilk defa halkın kullandığına yakın bir dille anlatan bir eserin sahibidir. Yazık ki Emin Bey, Türk şiirinin çok zengin ve zevkli geleneğine tamamıyla yabancı idi. Halide Edip Hanım'a gelince, kadın hürriyeti, Türkçülük ve yenilik fikri gibi dâvalarda büyük rol oynamıştır. Onun Seviye Talip adlı romanı kadın dâvasının, Yeni Turan'ı nasyonalist idealin ve halkçılığın kitaplarıdır. 1921 yılına kadar Türk edebiyatında roman nevinin en yeni ve şahsî mahsulleri olan Son Eseri, Mev'ut Hüküm adlı romanları değerler karşısında daima dikkatli ve az çok muhafazakâr olan bu hürriyet ve yenilik âşığının kaleminden çıkar.

Nihayet bütün bu adlara o zamana kadar ancak kapalı muhitlerde tanınan halk ve tekke edebiyatının bazı mahsullerini toplayan ve yayan Dr. Rıza Tevfik Bey'i de ilâve etmek lâzımdır. Rıza Tevfik, Servet-i Fünun'da şiirle başlamıştı. Onun Anadolu'dan ve Rumeli'den topladığı türküler ve nefesler (chants mystiques), Mehmed Emin Bey'de Türk şiirinin mazisiyle alâkasız, âdeta şahsî ve eksik bir icat gibi kullanılan hece vezni tecrübelerine yeni bir istikamet verir. Rıza Tevfik'te büyük bir temessül kabiliyeti ve doymaz bir tecessüs vardı. Ayrıca kendisi de Bektaşîydi,

yazdığı koşma ve nefesler gibi bu veznin klâsik şekillerini de yeniden canlandırır. 1913 yılında Edebiyat Fakültesi'nde Profesör olan Fuad Köprülü'nün yine o yıllarda 14. asrın büyük mutasavvıf şairi Yunus Emre üzerinde yaptığı tetkikler de bu cereyanı, tarihini meydana çıkarmak suretiyle kuvvetlendirir. Böylece eski klâsik şairlerin ayrı bir çeşni gibi zaman zaman kullandıkları, sade dil taraftarlarının aruz veznine karşı sadece saf Türkçe'ye ait bir aksülâmel vasıtası gibi aldıkları hece vezni birdenbire meydana çıkan geniş ve köklü bir edebiyatın belli başlı hususiyetlerinden biri olur.

Bununla beraber bu devirde en sarih teklifler Ziya Gökalp'la 1913'te Paris'den dönen Yahya Kemal Beyatlı'dan gelmektedir.

Diyarbakır'da yetişmiş, Baytar Mektebi'nde okumuş olan Ziya Gökalp'ın (1875-1924) fikrî hayatı belki de sıkı Müslüman aile terbiyesiyle biyolojiye ve tecrübî ilimlere dayanan tahsilinin neticesi olan dinî bir buhranla başlar. Zira Bey kendisini intihara kadar götüren bu buhrandan Bergson'un eseriyle kurtulur. Fakat asıl şahsiyetini Fransız Sosyologu Durkheim'in eseriyle temastan sonra teşekkül eder, diyebiliriz. Filhâkika bu eseri iyice tanıdıktan sonra onu gittikçe artan bir vuzuh içinde bütün cemiyet meselelerini ele almış görürüz. 1904'te Ziya Bey, Selânik'te çıkan Genç Kalemler mecmuasındaki gençlere katılır ve Türkçülük cereyanının şefi olur. Kendisini îttihat ve Terakkî Fırkası'nın fikrî lideri yapacak olan siyasî hayatı da hemen biraz sonra başlar. Tanzimat'ın başında, Avrupa'daki Türkoloji tetkiklerinin neticesi olarak münevverlerimiz arasında filizlenen tarihçi ve dilci Türkçülük hareketine asıl şuurlu istikametini veren odur. Onun daha Genç Kalemler'de çıkan ilk büyük manzumesi Turan şiirinde unutulmuş bir ecdat dinine döner gibi keskin bir eda vardır. Ziya Bey'in bu ilk devirde en büyük gayreti kendi idealiyle cemiyetimizin had realiteleri arasında münasebeti tanzimle geçer denebilir. Filhâkika tamamıyla

İslâmiyete ait olan ve devletin teşekküllerinden birini veren hilâfet müessesesiyle, zaruretiyle anasırcı olan imparatorluk realitesinin yanı başında Türkçülük ancak onlarla karşılaşan üçüncü bir realite gibi yer alabilirdi. Ziya Bey, milliyet fikrinin hayattaki tabiî yeri üzerinde ısrarla durarak bütün bu tezattan hayatımızın kendisi olan bir sentez vücuda getirmeğe çalışır.

Dışarıdan belki de yalnız bir makale gibi görünen bu eserin (makaleler, kitaplar, şiirler) asıl ehemmiyeti, hemen bütün düşünenlerdeki bir buhranı kendisinin de yaşamasıdır. Onda hiçbir şeyden vazgeçemez ve her şeyi kendi ana fikri içinde eritmek ister gibi bir hal vardır. Bununla beraber Ziya Bey feda edecek bir şey bulmuştur. Filhâkika sentezini Tanzimat'tan sonra ve bilhassa 1856 Islahat Fermanı'yla doğan Osmanlıcılık ve Türkçülük antitezleri üzerine kuruyordu. Cumhuriyet devrinde Ziya Bey'in fikirleri hilâfet ve Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kalkmasıyla diyalektiğinin zayıf taraflarından kurtulur ve daha bütün olarak meydana çıkar. Millî Mücadele yıllarında hayatımıza o kadar büyük tesir eden ve hakikatte Türk milliyetçiliğinin ilmihâli gibi bir şey olan Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak (1918) eseri bu sefer Türkçülüğün Esasları şeklinde genişler. Atatürk inkılâplarında Ziya Bey'in getirdiği aydınlığın büyük payı olmuştur. Ziya Gökalp'in fikirlerini sadece müphem ve 20. asır için imkânsız Osmanlıcılık idealini karşılıyor sanmamalıdır.

Büyük Durkheim mektebi gibi o da bir tarafıyla Marxisme'e cevap veriyordu.

Ziya Bey'in aksiyonunun ikinci kısma 1917'de çıkardığı Yeni Mecmua'daki makaleleriyle başlar. Birinci Cihan Harbi'nin bu korkunç yıllarında Ziya Bey yukarda bahsettiğimiz cemiyet mistiğinin en had devrindedir. Bazı şiirlerinde cemiyet duygusu ferdi inkâr eden imperatif halini alır:

Gözlerimi kaparım
Vazifemi yaparım.
…
Ben sen yokuz biz varız

Şunu da söyliyelim ki bu devirde Ziya Bey’in milliyetçiliğinde Alman romantizminden ve bilhassa Fichte’den gelen unsurlar vardır.

Türk medeniyet tarihine, İslâm fıkhına getirdiği yeni ve müphem aydınlıklara (memleketimizin yetiştirdiği son yeni fıkıhçılardan biridir), millî hayatı içinden tanzim edecek mahiyette geniş aksiyon programlarına rağmen Ziya Bey’in asıl aksiyonu dil meselelerinde olmuştur, denebilir.

Şiirle başlayan Ziya Bey’in Kızıl Elma ve Yeni Hayat adlı şiir kitaplarında topladığı manzumelerde o kadar tuttuğu hece vezninin nâdir olsa da devrinde en güzel ve plâstik mısralarını verdiğini ve bu örneklerin kendisini takip eden hececi nesil üzerine Mehmed Emin Bey’den fazla tesir ettiğini de ilâve edelim. Şurası da var ki Halûk’un Defteri şairi hayatının sonunda çocuklar için yazdığı küçük manzumelerde bu çalışmanın yolunu hazırlamış gibidir.

Yeni Mecmua ve Diğer Edebiyat Organları

Ziya Gökalp, 1917 senesinde biraz da resmî imkânların yardımıyla Yeni Mecmua adlı büyük edebiyat organını kurdu. Sırasıyla Servet-i Fünun, Genç Kalemler, Türk Yurdu mecmualarından sonra Edebiyatımızda büyük tesir bırakan organlardan biri de hemen hemen o devir Türk élite’ini toparlayan ve Ziya Bey’in başyazıları dışında hiçbir ideolojik gaye güder görünmeyen bu mecmuadır. Filhâkika, Yeni Mecmua’da Yahya Kemal, Yakup Kadri gibi müstakiller, o zaman sürgünde bulunduğu halde mecmuaya iştiraki temin için affedilip İstanbul’a getirtilen Refik Halit gibi muhalifler, ve yeni yeni yetişen gençler yazıyordu. Şayanı dikkattir ki, bu mecmuaya Türkçülük dolayısıyla Ziya Bey’in yakın arkadaşı sayılacak

Türk Yurdu muharrirleri fazla iştirak etmezler. Ziya Bey ayrıca Türkoloji hareketlerine büyük bir hız veren Millî Tetebbûlar Mecmuası'nı da kurmuştu.

Yeni Mecmua'nın yerini mütareke yıllarında Yahya Kemal'in çıkardığı Dergâh mecmuası aldı. O zaman Malta'da bulunan Ziya Bey, yurda avdetinden sonra cumhuriyet rejimimizin ideolojisinde o kadar yeri olan Küçük Mecmua'yı çıkarır.

Bu mecmualar yeni edebiyatımızda çok mühim rol oynamışlardır. Bu bahsi burada kapatmak için 1930'dan sonraki edebiyat ve fikir hayatımızda Yakup Kadri'nin Ankara'da çıkardığı Kadro mecmuasını, bugünkü edebiyatın inkişafına yukarıda saydıklarımız kadar hizmet eden ve tıpkı Servet-i Fünun gibi kendi neşriyatından bütün bir kütüphane kuran Varlık mecmuasını da zikredelim.

Şark Ufuklarında Vuzuh1

Yahya Kemal'in (1884-1959) yaptığı iş büsbütün başka türlü oldu. Paris'te kaldığı on sene zarfında Ecole des Sciences Politiques ve Sorbonne'da bilhassa Albert Sorel, Albert Vandal, Emil Bourgeois'dan tarih okumuş ve Louis Renaut'dan Hususî Beynelmilel Hukuk'u, Charles Dupuy'den Umumî Beynelmilel Hukuk'u görmüştür. Fikirlerinin teşekkülünde bir zamanlar hayran olduğu Jaures kadar milliyet fikirlerinin mürşitlerinden Albert de Mun'un da bu gençlik yıllarında tesiri olduğunu kendisi söyler. Yahya Kemal dokuz sene süren bu tahsil zamanında Jean Morèas'ı şahsen tanımış ve bu şairin etrafına toplanan gençlerle dost olmuş, Birinci Dünya Harbi'nden evvelki fikir ve sanat hareketlerini yakından takip etmişti. Daha o devirde Türkçülüğü benimseyen Yahya Kemal aldığı sıkı tarih ve realite disipliniyle Türk tarihi ve Türk dili üzerinde düşünmüştü. Memlekete döndükten sonra Türk Ocağı'nda ve beraber oturdukları Büyük Ada'da Ziya Gökalp'la yaptığı münakaşalarda

fikirlerinin birçoğunu ona da kabul ettirmişti. Yahya Kemal’in esas fikrini “millî hayat, dokunulmaması yahut kendi tabiî gelişmesine müdahale edilmemesi lâzım gelen bir sentezdir.” şeklinde hülâsa edebiliriz. Ona göre Türkçülük dâvası, Türkiye meselesidir. 1071’deki Malazgirt zaferiyle yeni bir vatanda yeni bir millet doğmuştur. Bu milletin dili ve kültürü bu yeni vatanın malıdır. İkliminden ve tarihinden gelen birtakım hususiyetlere sahiptir. Ziya Gökalp diyalektiğinin dayandığı antitez olan Osmanlıcılığa verilen ehemmiyeti reddediyor, Türkçülüğü ve sade dille yazmayı Türk tarihinin gelişmesinin tabiî bir neticesi addediyordu. Yahya Kemal’e göre ırk dahi tarihin bir terkibidir. Bir şiirindeki “Irkın seni iklimine benzer yaratırken” mısraı ile kadın güzelliğini, hattâ bütün estetiğini bu tarihî vetireye bağlar. Yahya Kemal bu fikirleri, Fransız edebiyatı profesörlüğü yaptığı üniversitedeki derslerinde Ahmet Haşim, Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve Bergson felsefesini memleketimizde tanıtan Prof. Mustafa Şekip Tunç ve üniversite talebesi olan gençlerden bir ekiple beraber 1922 senesinde çıkarmağa başladığı Dergâh mecmuasında yazdığı makalelerde, daha sonra muhtelif gazete ve mecmualarda çıkan, yazı, beyanat ve bilhassa hususî. konuşmalarında formül haline getirmiştir. Dil bahsinde “Evde ve sokakta konuşulan Türkçeyi” bir had gibi alıyor, şiirin her türlü verbalisme’in ve şairane davranışların dışında sade kendisi olmasını istiyor, edebiyatımızın Garp edebiyatları karşısındaki vaziyetini de “mektepten memlekete dönmek” sözüyle tasrih ediyordu.

Hemen yalnız aruzla yazan bu şair vezni bir çeşit âlet, daha doğrusu poetiqué action’ın emrinde bir vasıta gibi telâkki ediyor ve şiirin hece ve aruz dâvalarının üstünde bir derûnî âhenk meselesi olduğunu söylüyordu. O daima “edebî ekol” fikrinden kaçmış ve bilhassa nazariyelerin esere müdahalesini istememiştir. Ona göre şiir, dille düşüncenin, yahut insanın geniş ve tam uygunluğudur.

Fikirlerinin heyeti umumiyesi toplanırsa Mallarmé’ye, hattâ Valéry’ye yaklaşan bazı çizgilere rağmen edebiyatımızı yenileştiren ve devrine o kadar tesir eden bu şairin daha ziyade Neo-classicisme’e yakın olduğu anlaşılır.

Filhâkika tesiri de böyle oldu. Bir taraftan Tanzimat’tan sonraki şiirin romantik şişkinliklerini ve şairane davranışlarını teşhir etti, diğer taraftan da eski şiirin asıl güzelliğinin şemalaşmış hayâllerde, belâgat oyunlarında ve o çok çalışılmış kelimeciliğinde olmadığını, bu güzelliğin daha ziyade şairlerin söyleyiş tarzında ve seslerinde (intonation) aranması gerektiğini anlattı. 16., 17. ve 18. asır şairlerinden (Bakî, Fuzulî, Nailî, Nedim ve Galip’ten) ve halk şiirimizden seçtiği her konuşmasında tekrarladığı mısralarla eski şiirin ve millî dehanın dayandığı lirizmi gösterdi ve bu cins eserlerle Garp şiirinin arasında öyle sanıldığı gibi büyük bir fark olmadığını anlattı. Kendi şiiri de dionisiaque neşesi ve melânkolisiyle, geniş sesiyle çok saflaştırdığı diline ve temlerinin büsbütün yeniliğine rağmen, bizzat değerlendirdiği bu eski şiirin bir devamı hissini verir. Böylece onun eserinde elli senelik bir kopuştan sonra Türk şiiri büyük ve esaslı çizgilerinde tekrar birleşmiş olur.

Yahya Kemal sadece yaşayan realiteye dikkatiyle dili yenileyen adamdır.

Lûgatini büyük bir zevkle süzdüğü eski dildeki manzumelerinde (gazeller ve rübâîler) Türk zevkinin ve Türk tarihinin belli başlı merhalelerini terennüm etti. Bir kısmı İstanbul’un semtlerine ithaf edilen bu şiirlerin en büyük bir özelliği gazel şeklini bir çeşit sonnet haline getirmesi, yâni tek bir tem’in iyi teksif ve tanzim edilmiş müzikal şekli yapması ise, diğer özelliği de Şark zevkini hiç rahatsız etmeden çok Garplı bir imaj dünyasıyla konuşmasıdır.

Yeni dille yazdığı manzumelerde imaj hususunda o kadar tutumlu olan bu şair bu manzumelerde tam bir cömertliktedir. Şark şiirinin büyük bir tarafını yapan şarap ve musiki meclisi ve dionisiaque neşe ona bu şiirlerde bazen müphem şekilde mistik bir kâinat görüşünü anlatmak fırsatını verdiği gibi, bazen de tarihî vetire'si içinde göstermek istediği âlemin mutlakını yakalamak imkânını verir. Yahya Kemal'in hayâl dünyası deniz ve alkol etrafında toplanabilir. Bu apollonien şair alkolün hallerini şiir halinin daima bir başka şekli addetmiş ve onda bazen kendisi olmanın imkânını veya büyük ve zarurî kaçışların kapısını görmüştür. Denize gelince, tıpkı İstanbul'un peyzajı gibi onun şiiri hemen her noktasından denize açılır. Deniz onda bazen hürriyet idealinin dönülmez yoludur, bazen de derinliklerine atılarak "dar varlığımızın hendesesinden" kurtulacağımız cemiyetin kendisi ve çok defa da imkânsıza susamış insan ruhunun eşidir. Bunların dışında (bu sefer İstanbul'un denizi ve Boğaz suları) hâfızamızın kendisi olur ve bütün geçmiş zamanı, kendi hâtıralarımız içine alır. Boğaz körfezlerindeki durgun sularda bütün bir mazi saltanatı, bizim geçmiş günlerimiz ve sevdiğimiz kadın çehreleri mehtapla beraber yüzerler. Çünkü bu mutlakçı şair için içtimâî veya ferdî hayat, bütün rüyalar daima mevcutturlar. Her büyük şair gibi Yahya Kemal'de de ölüm düşüncesi daima vardır, bazı şiirlerinde ölüm ebediyetin kendisi mutlak değerlerimizle başbaşa kaldığımız yerdir. Bazen de ona en çıplak bakışla bakmasını bilir, o zaman "anne toprağın yaşama maceramızdan" sonuna kadar habersiz olduğunu düşünür ve insana sarılır. Bir konuşmasında "insanın ufku insandır." diyen şair için hakikî ebediyet insan hâfızasındadır.

Yahya Kemal, şiiri ve şahsiyetiyle son devir edebiyatımızda en derin tesiri yapmıştır denebilir. O tam zamanında gelmiş ve birçok meseleye beklenen cevabı getirmiştir. Bununla beraber bu tesir dil ve muayyen zevk seviyesinde kalmış, hiçbir zaman vezin meselesine girmemiştir. İlhamı ve

düşünceleriyle ona en yakın olanlar bile, aruz veznini onun şiirine mahsusu bir âlet gibi kabul etmişler ve asıl mücadele hece vezniyle serbest mısra veya manzume arasında olmuştur. Filhâkika ilk nüvesi Türk Ocağı etrafında teşekkül eden ve çoğu aruz vezniyle başlayan ilk hececiler grubu (Enis Behiç, Faruk Nafiz, Orhan Seyfi, Halit Fahri ve Yusuf Ziya) sonuna doğru tamamıyla heceyi tercih ederler.

Ahmet Haşim

Şiiri ve sanatı büyük dâvaların dışında ve daha kendi başına bir şey olarak alan ve daima hayatın haşiyesinde ferdî fantezisini kovalar görünen Ahmet Haşim'in (1883-1933) eseri hiçbir zaman Yahya Kemal'inki kadar geniş kütlede akis bulmamıştı. Bu şairin Fransız symbolistelerine yakınlığını yukarıda söyledik. Filhâkika fikirlerinin asıl zemini ilk devirlerde daha ziyade Fransız münekkidi Rémy de Gourmant'a bağlıdır. Bununla beraber Piyale adlı şiir kitabının başına yazdığı güzel mukaddemede son devir Fransız münekkitlerinden Abbé Brémond'un anladığı şekilde bir saf şiire yaklaşmış görünür. Şiirin her türlü yapı fikrinden uzak, müphem ve daha ziyade musikiye yakın olmasını isteyen bu şair hiçbir zaman tam bir dil zevkine erişmedi, fakat daima büyük bir hayâlci kaldı. Daha saf bir Türkçe ile yazdığı, o tek bir hayâlin etrafında bir mücevher gibi toplanan küçük manzumelerinde Uzak Doğu resmini ve hattâ primitif kabile sanatlarını andıran garip bir expressionisme vardır. Bununla beraber gençlik üzerindeki asıl tesiri kronikleriyle oldu. Çok sevilen ve tadılan bu kroniklerde şair, yeni yetişenlere 1926 yıllarının o çok tatlı ve karışık modernisme'ini, müphem ve tesadüfle dolu bir şekilde olsa bile yeni resmin zevkini tanıttı ve daha rahatça takip edebilecekleri kendilerine daha yakın yollar gösterdi ve bilhassa çok hür bir fantezinin sahibi olmanın çok tehlikeli zevkini öğretti.

Asrın Başında Doğanlar

1901’de doğan Kemalettin Kamu, Ömer Bedrettin gibi şairler üzerinde Faruk Nafiz’in (1898) bariz bir tesiri olmuştur.

Ali Mümtaz, Necmettin Halil Onat, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi Dergâh mecmuasında yetişen şairlerle bu mecmuaya sonradan iltihak eden Ahmet Kutsi Tecer ve ilk eserlerini 1923’ten sonra neşreden Necip Fazıl Kısakürek, Yedi Meşale adı altında toplanan şairler grubu ve nihayet Ahmet Muhip Dranas, Cahit Sıtkı Tarancı gibi 1908 seneleri etrafında doğan şairler hep hece veznini tercih ettiler.

Bunlardan Ahmet Kutsi Tecer ilk devrinde bilhassa eski halk şiirinin en toplu şekli olan koşma üzerinde durmuş ve onu redif2 denilen kafiye sisteminden kurtararak modernleştirmiştir. Ahmet Kutsi Tecer’in kader sezişleriyle dolu ürpertili ve çok renkli koşmaları, Rıza Tevfik’in tıpkı tıpkısına eski saz şairlerimiz gibi kullandığı bu şekli tamamıyla değiştirmiştir. 1931’de Sivas’a maarif müdürlüğü ile giden Tecer, orada halk şiiri ananesini daha yakından tanımış ve folkloru yeni bir iklim gibi keşfetmiştir. Ankara’da uzun zaman idare ettiği Ülkü mecmuasında başlayan ve oradan muhtelif şekilde bugünkü nesle yayılan folklor ve halk şiiri zevki, şiir dilimize yeni imkânlar açmıştır. Yazılan “Bozulmaz” adlı tek perdelik piyesinde köylü hayatının dekorunda ilk şiirlerindeki kader duygusuna dönen Kutsi Tecer’in Köroğlu adlı büyük trajedisi de bu addaki halk destanından gelir. Köşe Başı adlı piyesi Amerika’da hususî şekilde oynanmış ve iyi tenkit almıştır. Tecer’in bütün yeni edebiyatımızda derin şekilde duyulan bir kaynağa bağlama ihtiyacına cevap verenlerden biri olduğu muhakkaktır. Halk şiir ananesiyle münevver zümrenin çalışmalarını ilhamında birleştiren halk şairi Veysel’i efkârı umumiyeye tanıtan da odur.

Ahmet Hamdi Tanpınar kendi şiir dilini rüya nizamının hâkim olmasını istediği bir estetiğin içinde aramıştır. “Abdullah Efendinin Rüyaları” adlı hikâyesi bu estetiğin bir tarafını verir. Bu şair diğer hikâye ve romanlarında

yukarda bahsettiğimiz medeniyet buhranını ve onun doğurduğu zihniyet ikiliğini tema olarak alanlardandır. Beş Şehir adlı denemesi bugünkü meseleleri arasından mazi ile kaynaşma çarelerini arar. Hece vezninde aruzun sesini bulmağa çalışanlardandır.

Tamamıyla yerli ve yetiştiği devre ait tesirlerle başlayan Necip Fazıl Kısakürek çok yüklü bir irsiyetin gizliden gizliye idare ettiği bir istidatla 1926 ile 1940 yılları arasında oldukça geniş bir tesir bırakan bir eser verdi. Ben Ve Ötesi'nde topladığı şiirleri, vehimlerle, korkularla dolu bohem bir ferdiyetçilikten yavaş yavaş tam sesini bulamadığı bir mistisizme doğru yükselir. Tiyatro eserlerinde (Tohum, Bir Adam Yaratmak, Parmaksız Salih) daha iyi görülen İbsen, hattâ Stridberg'den gelme bir coşkunluk ve ferdiyetçilik (1923'ten 1940'a kadar bu muharrirler ve şimal tiyatrosu sık sık Türk tiyatrosunda görülüyordu) bir türlü idare edemediği ve imajlarının saflığını zoraki hamlelerle bozduğu bir modernizm, mistik şiirlerinin havasında da görülür. O da koşma şekliyle başladı ve yavaş yavaş, kafiyenin delâletiyle yürüyor hissini vermesiyle bazı sürrealist tecrübeleri uzaktan hatırlatan bir manzume şeklini ve dilini buldu. Konserto adlı büyük şiirinde ilhamının geçtiği yolların hemen hepsi toplanmış gibidir.

Serbest Manzume

Büyük bir nazım kolaylığına sahip olan ve şekil endişelerine coşkun bir lirizm'i ve belâgati tercih eden Behçet Kemal Çağlar'ın sanatı daha ziyade yukarıdan beri bahsettiğimiz saz ve halk şairleri ananesine bağlıdır. Atatürk İnkılâplarını başından beri kendisine ilham kaynağı yapan bu şairin bugünkü Türk şiirinde ihmal edilmez bir yeri vardır.

İlk manzumesi Yeni Mecmua'da çıkan Nâzım Hikmet (doğumu 1902) de şiire hece vezni ile başlar. İstiklâl Savaşı yıllarında yazdığı birkaç manzume ile dikkati çeken bu şair biraz sonra gittiği ve 1926 yılına kadar kaldığı Rusya'dan yeni bir şiir anlayışıyla döndü. Bir nevi

Constructivisme'le hülâsa edebileceğimiz bu anlayış bir taraftan şiir sanatının tabiatında mevcut olan şekle ait bütün kaide ve şartları reddediyor, diğer taraftan istenen tesiri elde etmek için her türlü dil oyununu kabul ediyordu. Sırasına göre sentimantal ve dramatique olan ve destan unsuru kadar hicve hikâyeye de yer veren, eski mısra parçalarından ata sözlerine, gazete havadislerine kadar bütün hazır dil unsurlarını içine alan bu şiir hakikatte klâsik anlayışın belli başlı şekil unsuru sıfatıyla reddettiği kafiyeye dayanıyor, onun tekrarları ile asıl sürprizini yapıyordu.

Millî zaferin ve Atatürk İnkılâplarının getirdiği heyecan ve ideolojik hava içinde (Garp emperyalismine aksülamel ve halkçılık) bu geniş ve her sınıfa hitâp imkânı olan eser, bilhassa Hazer ve Salkım Söğüt gibi solcu ideolojinin dışında kalan ve daha ziyade dil kudretiyle dikkati çeken manzumeleriyle hemen herkes tarafından sevildi ve mektep kitaplarına kadar girdi. Bugün, Rusya'ya kaçtığı için Türk tâbiiyetinden düşürülen bu şair için bizim burada teslim etmemiz gereken tek gerçek, şiir dilini genişletmiş olması ve bütün bir konkret âleme açmasıdır. O iyi ve sağlam bir dil makinesi kuranlardandır. Politika sahasına girmeden yapılacak belli başlı tenkit ise şiiri kendi tabiatının dışına çıkarması ve bütünüyle daha ziyade nesre ait gayelerin emrine vermesidir. Vasıtalarını rahatça seçen ve hitabetten sinemaya kadar (Einstein'in asıl eserini verdiği ve şöhretini yaptığı yıllarda Rusya'da bulunan Nâzım'ın şiirinde bu sinema tesiri bilhassa üzerinde durulması gereken noktadır) bütün imkânları kullanan bu şairin 1926 ile 1940 arasındaki şiirde büyük bir tesir olduğu iddia edilemez. Bu devirde onun eseri daha ziyade halkçılık fikrinden daha sert ve engagé ideolojilere giden bazı hikâyecilere yol açmış görünür.

Ahmet Muhip Dranas (D. 1908) mısra zevkinin büyük bir yer tuttuğu sensuelle ve taze bir lyrisme'le şiire başladı. Baudelaire'le Veflaine'in ışık tuttuğu bir yolda kendisine asıl şahsiyetini bulduracak iklimler aradı.

Ağrı Dağı için yazdığı büyük manzumede belki de asıl istediği şeye, geniş dile ve aydınlığa kavuştu. Türk şiirinde daima tesirini göreceğimiz modern resim bu şaire ilhamında yardım eder.

İlk şiirlerinde kendi şuuraltını alaca karanlık bir âlem gibi yoklayan Cahit Sıtkı Tarancı'da (1910-1956) daha bu devirden itibaren saz ve tekke şairlerinden gelen bir taraf vardır. Genç yaşta ölümüne çok acıdığımız bu şair ikinci devre şiirlerinde (CHP Şiir Mükâfatını kazanan) (Otuz Beş Yaş) Verlaine'in kıvrak lirizmine varmasa bile, ona çok yakın bir duyuşa erer. Tarancı'nın şiiri daha ziyade örtülü bir merhametin ifadesi olan bir intimisme'in, bir iyileşme sıtmasına benzeyen küçük ihsasların ve saadet hülyalarının şiiridir. Bu intimisme ve ürpermeler ölüm düşüncesiyle yazdığı şiirlerde bir çeşit büyük ses kazanır, hattâ denebilir ki ilk şiirlerinden biri olan ve halk şiirimizle temastan doğmuş hissini veren Sanatkârın Ölümü manzumesinden beri onun şiiri ölümün aynasında küçük ve dağınık tuşlarla bütün hayatı ve insan kaderini toplar. Ahmet Muhip'in şiirindeki step'e mukabil Cahit Sıtkı'da bu ölüm korkusu vardır.

Onun bu intimisme'ine bugünkü Türk şiirinde, hattâ en yeni hayat şartları tasavvur eden şairlerde bile türlü şekilde rastlayacağımızı, bazen onu çok daralmış bir dünya gibi ve bir nevi inkârdan gelen küçük adam saadetleri halinde bulacağımızı şimdiden söyleyelim.

Ressam Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun serbest nazım diyeceğimiz tarzda yazdığı şiirlerde bu intimisme yeni bir şekil alır. Şairin modern resim tecrübesinden ve bilhassa ressam gözünden gelen bir yığın hayâl ve yaklaştırma bu şiirin bir tarafını vücuda getirir.

André Gide ve Dünya Nimetleri

Şurası da var ki 1938'de tercüme edilen Les Nourritures Terrestre'in bu devir şiir mahsullerinde büyük tesirleri olmuştur. Filhâkika yukarıdan beri saydığımız sebeplerle yerli kültür bağları zayıflamış, değerler karşısında az

çok şüpheci, içtimâî müeyyidelerin baskısından şu veya bu sebeple az çok kurtulmuş gençliğe aslından veya dağınık tercümelerinden tanıdıkları bu muharririn ve bilhassa bu eserin dünya nimetlerinin, dış dünyanın ve kendi ferdî hayatlarının kapısını açtığı, yaşama kelimesinin onlar için mânâsını değiştirdiği ve yanlış bir tefsirle biraz da kendi hayatlarına ve ilk göze çarpan realiteye hapsettiği muhakkaktır. Bu devrin şiir mahsullerinde hemen daima rastlanan sensualite'yi, onların peşinde koşan hédomisme'i ve başıboş ferdiyetçiliği başka türlü izah kabil değildir. Bununla beraber Türkiye'de tam mânâsında bir Gideisme olmamıştır. Bu muharririn ne bütün zevahirin dışındaki ahlâkî endişeleri, ne de kendine mahsus şüpheciliği ve criticisme'i, hattâ ne de klâsik üslûbunun tesirleri gençlerin eserlerine girmiştir. Daha iyisi 1935-1940 yıllarının edebiyatımıza ondan sadece birkaç yıkıcı tavır geçtiğini söyleyelim.

Bedri Rahmi'nin şiirinin bir tarafını bu hayat iştihası yaparsa, öbür yanını da gittikçe ağır basan bir populisme meydana getirir. Filhâkika bu şairde başından itibaren görülen saz ve halk şiirinden ve bilhassa halk dilinden gelme unsurlar sonuna doğru eserin hâkim vasfı olurlar. Bedri Rahmi Eyüboğlu bu tecrübeyi son zamanlarda büsbütün kilim ve diğer halk sanatlarındaki motiflerin ve stylisation'un emrine vermek suretiyle resmine de nakledecektir.

Daha ziyade karışık sentaksı, daima bitirilmemiş hissini veren cümleleri, ifade atlamaları ile az çok müphem görünen, ihsaslarında bir çeşit naivité'yi arayan Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın her türlü mükemmellik fikrinden prensip itibarıyla uzak şiirleri bu devrin daha başından itibaren dikkati çekerler. Bu şairin kendisine mahsus olan o kolaylıkla izah edilemeyecek kadar keyfî dil ve kelime sevgisi, koyu ve sızlanan realizmi, çok basit kırık çizgilerle elde ettiği expressionisme'i onun eserini

öbürlerinden kuvvetle ayırıyordu. Dağlarca’nın bazı şiirlerinde insan hakikaten sadece kelimelerden yapılmış bir dünyada yaşar.

Fazıl Hüsnü Dağlarca bu dil ve kelime sevgisiyle, ve dilin mantıkî tarafını ihmal eden hususî ifade ekonomisiyle bu devir şiirinin saydığımız hususiyetlerini az çok değişik bir terkipte verir. Bununla beraber bu şiirin nesil arkadaşlarından asıl ayrıldığı taraf ilk eserlerinden beri kendinde mevcut olan acıma hissi, insana, hayvana ve eşyaya neşre çalıştığı subjektivité’dir.

Orhan Veli ve Yeni Populisme

Bununla beraber şiirdeki populisme’in asıl mümessili Orhan Veli Kanık (1914-1950) olmuştur. İlk şiirlerini hece vezniyle yazan, aruza Hayyam rübaisini tercüme edecek kadar hâkim olan Orhan Veli, İkinci Dünya Harbi sıralarında yazdığı serbest şekilli birkaç şiirle Supervielle’e yaklaşmış görünür. Bu tecrübeden sonra arkadaşları Oktay Rıfat Horozcu ve Melih Cevdet Anday ile çıkardıkları Garip adlı şiir kitabıyla birdenbire yukarıdan beri saydığımız temayüllere, istenirse bir çeşit değer buhranı denebilecek olan yeni bir istikamet verir.

Orhan Veli’nin asıl yaptığı şey 1910’dan sonra doğanların şiirlerinde gördüğümüz hususiyetleri bir sınıfın adamında toplamasıdır. Onun hiçbir romanesque’i olmayan ve yalnız nasırlarından şikâyet ederek yaşayan ve ölen kahramanı Süleyman Efendi her türlü idéalisme’in ve diğer hiérarchie’sinin dışında ilk doğmuş insan, yahut bilinmeyen ameliyelerden geçmiş ve trancendental’le her türlü alâkasını kesmiş bir mahlûk gibi sadece var olmakla yetinir.

İşte 1940’tan sonra yetişenlerin nesrinde ve şiirinde en çok rastlanacak şeylerden biri de bu alibi (asıl benliğin yokluğu) olacaktır. Daha ziyade safderunluğuyla şaşırtan ve hoşa giden bu açık inkâr, Orhan Veli’nin birbiri ardınca yazdığı birkaç manzumede hayatın bütün şekillerine doğru genişler.

Fakat bu manzumelerin aldırışsız ifadelerine fazla aldanmamalıdır. Hakikatte derunî hayatı olmayan, mesuliyet hissinden mahrum, klişe kelimeler ve ödünç hislerle yaşayan bir sınıf insana karşı tevcih edilmiş bir hicve benzeyen bu inkârın altında Orhan Veli’nin asıl teklifleri vardır. O, edebiyatın ve şiirin diliyle ve gayeleriyle değişmesini istiyordu. Ve bunun için etrafında döneceği insanı arıyordu. Süleyman Efendi bu arayışın ilk merhalesi oldu ve şiirden şiire onun çehresi değişti. Yalnızlığında mahpus insanın yerine bütün kibar modaların gafili, her türlü erişme hırsından mahrum, kendi hayatını başka türlüsünü tasavvur etmeyecek kadar ciddiyetle kabul eden ve daha ziyade İstanbul külhanbeyi ile Anadolu efendisinin arkasında bir halk çocuğuna benzeyen bir insan aldı. Hakikatte onun, şiirlerinde bulduğu bu adamlar veya tipler şiirin évolution’unda, gecikmiş romana karşı bir galebesine çok benzer. Filhâkika roman ilerde de göreceğimiz gibi ancak Hüseyin Rahmi’de ve o da komik anekdot şeklinde bu tipin üzerinde durabilmişti. Orhan Veli ise séntimentalité’sini o kadar sevdiği ve benimsediği şehirli türkülerinden onu hayatının trajedisiyle yakalamıştı.

Şair ilk denemelerinde bir nevi muhakeme ile ve dıştan bir şey gibi kabul ettiği bu tipi yavaş yavaş içten de benimseyecek, ona temessül edecektir. Son şiirlerinden biri olan çok dokunaklı İstanbul Türküsü’nde kendi ferdî hayatını doğrudan doğruya ona söyletecektir. Bu şiir için yapılabilecek en ciddî tenkit fazla şakada kalması, okuyucunun hayretini fazla istismar eden bir safderunluğu hemen hemen tek vasıta gibi kullanmasıdır. Filhâkika onda daima mürahık bir taraf vardı. Bununla beraber Orhan Veli sadece bu şiirlerle kalmamış “İstanbul’u Dinliyorum” gibi manzumelerinde ve daha doğrudan doğruya konuştuğu birkaç küçük şiirde içten gelen türküyü hiçbir makalenin bozmadığı asıl şiire varabilmiştir.

Şurasını da söyleyelim ki Orhan daima zevkli kalmış, hattâ cüretlerine bir çeşit çocuk saflığı katmasını bilmiştir. Hoca Nasrettin Hikâyelerinin, La Fontaine tercümelerinin ve diğer Fransız şairlerinden yaptığı tercümelerin başarısı dilin bir damarını bulduğunu gösterir.

İkinci Dünya Harbinin facialarına ilk şiirlerinde büyük yer veren ve bazı şiirlerinden hakikî ressam gözüyle doğmuş olduğu anlaşılan Oktay Rıfat'la Melih Cevdet'te de aynı özelliklere rastlanır. Şu farkla ki Orhan'da alayla karışık olan hiciv (Orhan daima şehir çocuğudur) bu iki şairde daha keskin ve realizm daha kuvvetlidir. Bu sonuncusunun "Ana" adlı şiiriyle hakikî şekle doğru gittiğini ve şiirine yeni bir symbolisme aradığını da söyleyelim. Bu üç şairin yaptığı iş (yukarda saydıklarımızın çoğu burada beraberdir) bilhassa edebiyatımızı şairane modalardan kurtarmak ve bir de dilimizde ilk aruz denemelerinden itibaren Türk şiirinin hâkim vasfı görünen musikalité'yi sarsmak olmuştur, denebilir.

Resim Zevki ve Sinemanın Tesirî

Filhâkika 1940'tan sonra yetişen gençlerin çoğunun şiirinde herhangi bir ritm endişesine rastlamak bile mümkün değildir. Bütün anti-intellectualisme'ine rağmen bir tarafıyla çon zihnî (cérèbral) olan bu şiire daha ziyade göz hâkim olacaktır. Bu noktada memlekette gittikçe inkişaf eden resmin tesirini de kaydetmek lâzımdır. Bilhassa 1930'dan itibaren çok genişleyen, sırasıyla D Grubu, 10'lar, Tavanarası ressamları gibi teşekkülleri doğuran resim hareketleri, mekteplerde resim öğretiminin aldığı yer Türk şiirini modern resmin birçok hususiyetlerine açmıştır. Modern resmin zenginliği, abstraction'u, çok defa ihsasta kalmaktan hoşlanan ve yalnız ânı yaşamakla iktifa eden genç şairlere kolaylıkla benimseyebilecekleri bir zevk hazırlıyordu. Filhâkika bu devrin şiirinde (bilhassa İkinci Cihan Harbi'nden sonraki şiirde) beyaz perde sanatının da gittikçe artan bir tesîri vardır. Manzumelerinin yürüyüşü ve örgüsü, hattâ

sentimentalité'si ve trajique'i doğrudan doğruya bu sanata bağlı görünen bazı şairlerin dışında (bu cins şairlerde Üçüncü Adam gibi bazı filmlerin, Walt Disney masallarının ve Charlie Chaplin'in tesirleri daima aranabilir) bile imajdan imaja geçişsiz atlayışları, kelimeyi her türlü poétique prestijinden sıyırıp çıplak bırakmak suretiyle âdeta bir objet yapmalarıyla sinema daima az veya çok hâkimdir. Bununla beraber Türkiye'de doğrudan doğruya sinema estetiği üzerinde pek az durulmuş olmasına rağmen bu tesirin mevcudiyeti ancak devir dediğimiz büyük etki ile izah edilebilir.

Dışarı Tesirler

Tanzimat'tan beri memleketimizde dışarıdaki edebiyat hareketlerini daima yakından takip eden bir münevver kitlesi vardır. İkinci Cihan Harbi yıllarında ise Devletin giriştiği Klâsikleri ve modern muharrirleri tercüme hareketleriyle bu alâka bir kat daha artmıştı. Yukarda saydığımız şairlerin çoğu ilerde sayacağımız şair ve romancılarla beraber bizzat bu tercüme hareketlerine iştirak etmişlerdir.

Nihayet İkinci Cihan Harbi'nden sonra dışarıdan okunan muharrirler ve sairlerin tamamıyla değiştiğini de söyleyelim. Bir evvelki neslin o kadar çok okuduğu Valéry, Proust, Gide gibi şair ve muharrirlere mukabil bu devirde Apollinaire, Blaise Cendrars, Philippe Soupault, Max Jacob, Aragon ve Eluard, hattâ Prévert, H. Michaux; Amerikalılardan Edgar Allan Poe, Whitman, İngilizlerden T. S. Eliott gibi şairler okunur ve tercüme edilir. Bu şiir tercümelerinde Maarif Vekâleti'nin yayımladığı Tercüme Dergisi'nin büyük hizmeti olmuştur. Şiirden romana ve bilhassa tiyatroya doğru genişleyen bu hareket bugün yirmi yaşında olanların yetişmesi üzerinde şüphesiz büyük bir tesir yapmıştır.

Eski Değerlerin Peşinde

İkinci Dünya Harbi yıllarında şöhretini yapan şairler arasında oldukça sıkı bir şiir nizamını bırakmayan Ziya Osman Saba ile Baki Süha

Ediboğlu’nu, serbest şekilde yazan Cahit Külebi ve Behçet Necatigil’i de sayalım. Cahit Külebi doğduğu memleketin (Sivas) daüssılalı peyzajı arasından, Yunus Emre’den beri Anadolu halk şiirinin en içten unsuru olan gurbet hissini tazelemeğe çalışan şairdir. Reiner Maria Rilke’den M. L. Brigge’nin Notları’nı Türkçeye çeviren Behçet Necatigil, şiirinin karakteristiğini yapan tam bir şekil ve dil inkârı içinde, insanın tek kaderi gibi gördüğü ve sessizce razı olduğu bir yalnızlık hissini anlatır.

Biraz evvelki nesilden Asaf Halet Çelebi’yi de bizde lettrisme ile karışık bir çeşit surréalisme’i deneyen bir şair olması itibarıyla sayalım.

Cumhuriyet devrinden sonra yetişen şairler arasında Necati Cumalı bir masal havası içinde realiteyi yakalamağa çalışır. Daha sonraki şairlerden surréaliste tecrübelere çok yakın olan Özdemir Asaf, Cocteau’nun aynalarını hatırlatan bir dünyada en küçük hareketlerini bile dağıtan bir şiirin peşindedir. Hızını dildeki telkin imkânlarından alan Nevzat Üstün de hemen hemen aynı şekilde göz hapsine aldığı derunî varlığını verecek şiiri arar.

Bu saydığım hususiyetleri yukarıdan beri üzerinde durduğumuz yeni dil ve öztürkçe mihveri etrafında kalmak şartıyla kâh romanesque, kâh engagé tarafı galip gelmek şartıyla yeni yetişenlerin hepsinde bulabiliriz. Yeni dil dâvasını şiddetle tutan denemeci ve münekkit Nurullah Ataç’ın tesirinin bu son nesil üzerindeki hâkimiyetini de burada belirtmek gerekir. Dildeki yeniliği syntax’a kadar götüren Ataç bugünkü edebiyatımızın büyük fikir kımıldatıcılarındandır.

Bununla beraber bugünkü şiir neslimi sadece kendisini modernisme’e vermiş zannetmemelidir. Gençler arasında şiirin içe ve dışa ait bir nizam meselesi olduğuna inananlar bulunduğu gibi bilhassa halk şiirinin tradition’unda kendilerini arayan büyük istidatlar da vardır.

Yeni Türk hikâye ve romanı, nev'in hususiyetlerinden gelen ufak tefek ayrılıklarla şiirin gelişmesini takip eder; filhâkika o da hiç olmazsa başlangıçta Garplı ustaların örnekleriyle yerli hususiyetler arasında acele terkiplerin peşinde koşacak, gittikçe saflığını ve nizamını kazanan bir dilde ve politik imkânların müsaadesi nispetinde ele alabildiği meselelerde istikrarını ve şahsiyetini arayacaktır.

Müslüman Şark edebiyatlarının bir tarafı daima karakter peşindeydi. Karagöz, Orta Oyunu, Meddah hikâyeleri gibi halk sanatlarımız, daha ziyade halk komedisi sahasında kalmak şartıyla az çok karakter sanatlarıydı. Eski tarihçilerimizin en parlak sayfalarını belki de bu karakter görüşü vücuda getiriyordu. Bu itibarla insanı yakalamak, romancılarımız için belki de güç bir şey değildi. Bütün güçlük hayatın kendisini yakalamak o contrepoint'ı bulmaktı. Ayrıca ne dilde, ne de gelenekte psikolojik tecessüsün yeri olmadığı gibi, dilin kendisi de realité'nin içinde koşan sanatların tecrübelerinden, hattâ realite ile ciddî bir temastan gelen sarahatten ve rahatlıktan mahrumdu.

Bu vâdide, eski dilin ve Şark nesir sanatlarının zaafını hiçbir şey Garplı mânâda hikâye denemeleri kadar iyi gösteremez. Lisan, insanlar arası en basit münasebetlerin lûgatine kadar dinî terbiyenin tesiri altında idi. Fakat asıl nesri ve düşünceyi boğan şey daha ziyade sarahatsiz üslûp oyunları ve Şark'a mahsus sıfat iptilâsıydı. Vâkıa eski muharrirlerimiz arasında bu çifte tesirden kurtulan ve en samimî halk diliyle yazan muharrirler de vardı. Ve bunlar eski edebiyatımızda başlangıçtan sonuna kadar büyük bir gelenek teşkil ediyorlardı.

İşte Tanzimat'tan sonra gelen muharrirler, resmî edebiyatın pek de farkına varmadığı bu geleneğe baş vurarak dili tazelemeğe çalıştılar ve imkânları nispetine Avrupalı yazış tarzını Türkçe'ye soktular.

Burada ilk Türk romancılarının çalışmasından bahsedecek değiliz. Sadece yukarıda adı geçen Ahmed Midhat Efendi'nin olduğu gibi aldığı konuşma diliyle, yeni Türk hikâyesinin temelini üst üste çıkardığı eserlerle kurduğunu yâni edebiyatı yaşanan hayatın hudutlarına kadar genişlettiğini, yine yukarda bahsettiğimiz Namık Kemal'in bir mukaddemesinde (întibah romanının eksik mukaddemesi) söylediği gibi hikâye dilini ve descriptif üslûbu kurmağa çalıştığını belirtelim. Aynı zamanda işe başlayan bu iki muharrirle, psikolojik roman, vaka romanı, tarihî roman, ideolojik roman ve onların etrafında bütün beşerî alâkalar bir yığın acemilik arasında Türkçeye girer. Şurasını da söyleyelim ki bu muharrirlerin memlekete getirmek istedikleri hikâye ve roman nevi üzerinde yazdıkları yazılar tefekkürün bu devirde ne kadar iptidaî olduğunu gösterir. Filhâkika, üniversite ve hattâ liselerin açılmasından çok evvel işe başlayan yeni Türk edebiyatı kendisini besleyecek fikrî çalışmadan tamamıyla mahrumdu.

Geçen asrın sonunda yetişen Serveti Fünun (1865'ten sonra doğanların etrafında toplandığı mecmuanın adı) romancıları memlekete realist roman tekniğini ve psikolojik araştırmayı getirmişlerdi. Yukarıda Halit Ziya Uşaklıgil'in Mai ve Siyah'ından bahsetmiştik. Bu muharririn yine Concourt kardeşlere az çok yakın olan Aşk-ı Memnû adlı romanı sadece realist teknik ve psikoloji itibarıyla bakılırsa her zaman için mükemmel sayılabilecek bir eserdir. Yazık ki bu mükemmel teknik yine yukarıda bahsettiğimiz bovarysme ve esthétisme'de mahpustu. Bazı küçük hikâyelerinde hayatı o kadar iyi yakalamasını bilen ve küçük insanların talihine şefkatle eğilen yazar, büyük romanlarında sadece kendi tahayyül ettiği bir realitenin peşinde (isterseniz, bir hayâlî dünya özleyişinde) realist iddialı bir üslûp makinesi kurmuştu. Onun yanı başında ve tam zıt kutupta eserlerini veren Hüseyin Rahmi Gürpınar'da ne bu idéalisation ve ne de bu üslûp hevesi vardı. O sıkı sıkıya yerli hayata bağlıydı. Fakat Hüseyin Rahmi'nin

alaturka-alafranga hadleri arasında kalan müşahedesi, yahut mizahı insana yabancıydı. Hemen hiçbir eserine sevginin sıcaklığını koyamamıştı. Şahıs ve karakter repertuarı yukarıda bahsettiğimiz halk sanatlarına çok bağlı olan bu muharririn eserlerinde şu veya bu sebeplerle eskinin içinden çıkamayanlar gülünç ve biçare, yeniye doğru gidenler ise tabiatıyla sakat ve yarımdırlar. Bu yüzden daima cemiyetin meseleleriyle meşgul olmasına rağmen hiçbirine hakikî bir derinlik koyamamış, çok sağlam yapılı romanlarında bir yığın kuklayı oynatmaktan ileriye gidememiştir, denebilir.

Hüseyin Rahmi ilk romanlarında -sonradan doğrudan doğruya polis ve tefrika romanına düşer- belki de memleketteki hürriyetsizlik dolayısıyla sadece gülünç zıtları karşılaştırmakla iktifa ediyordu. Bu yönden bakılırsa onun romanlarında bilhassa göze çarpan şey işsiz yahut işin terbiyesini lâyıkıyla alamamış bir cemiyetin hercümercidir. Fakat itiraf edelim ki bu tarzda bir görüşü daha ziyade tenkidin bir tefsiridir. Her halde bu tatlı muharririn halkımıza okuma zevki aşıladığı ve onun komiğinde mevcut olduğu inkâr edilemez.

Edebiyatın İstanbul’dan Çıkışı

1908’den sonra Türk edebiyatının asıl büyük hususiyeti Refik Halit, Yakup Kadri gibi muharrirlerle yavaş yavaş olsa da bilhassa hikâyenin İstanbul’dan ve imparatorluk merkezinden memlekete doğru açılmasıdır. Arada geçen zaman zarfında bir önceki neslin realisme’i daha sıkı sanat terbiyesi haline girmiştir. Fakat tecrübeyi asıl keskinleştiren şeyler bizzat meşrutiyet inkılâbının getirdiği hayat şekillerine dikkat, ideoloji buhranları, zihniyet farklarının bariz şekil alışı ve nihayet Balkan Harbi ve onu takip eden hâdiselerdir.

Bu yıllarda Türk hikâyesi Türkçülük cereyanını daha başından benimsemiş olan Ahmet Hikmet’le (1870-1927), yine Servet-i Fünun neslinin en genç muharriri olan ve “Hayat-ı Hakikiye Sahneleri” adlı

eserinde belki de konuşma Türkçesinin ilk başlangıcını veren Hüseyin Cahit Yalçın (1875-ölüm tarihini bilemeyeceğim) istisna edilirse dört adın etrafında toplanır. Bunlardan Ömer Seyfeddin, Genç Kalemler mecmuasındaki hareketi uyandıran muharrirdir. Balkan Harbi fâcialarına dair yazdığı Bomba, Kırmızı Zambak hikâyeleriyle asıl şöhretini yapar. Ziya Gökalp'ın çıkardığı Yeni Mecmua'da, halk dilini seven bu muharrir bu ideali halk hayatına ve zihniyetine, hattâ halk hikmetine doğru genişletmeğe çalışır. Efruz Bey adlı kahramanıyla içtimâî tenkidin hudutlarına kadar varır. Ayrıca bir nevi destan havası vermeğe çalıştığı tarihî hikâyeler yazar. Bir iki roman tecrübesine rağmen küçük hikâyede kalışı, mizahının daima Farsa kaçışı, tenkitlerini, bir türlü idare edemediği bu mizahın arkasından yapmaya çalışması, hudutlarını tâyin edemediği anti-intellectualisme'i ve şüphesiz çok genç yaşta ölümü saf Türkçeye gidenlerden biri olan bu muharririn eserinin muayyen bir seviyede kalmasına sebep olur.

Halide Edip Adıvar, yukarıda söylediğimiz gibi yeni Türk romanını 1908 ve 1920 yılları arasında tek başına temsil etmekle kalmaz, o kadar cesaretle ve faydalı şekilde katıldığı İstiklâl Savaşı yıllarında ve ondan sonra da Garp vilâyetlerini (Vurun Kahpeye), Doğu Anadolu'yu (Zeyno'nun oğlu) keşfeder. Küçük hikâyelerinde millî dayanışın sırlarını açar. Son eserleri içinde (1935'ten sonra) aslı İngilizce yazılan Sinekli Bakkal, edebiyatın ve resmin bize ait şark olarak tanıdığı yerli bir dekor içinde (II. Abdülhamid devrinin çok melez ve içten çok şarklı havası ve dekoru) fantastik kahramanlarıyla kaybedilmemesi lâzım gelen değerlerin ve yeni, kurtarıcı düşüncelerin sentezini veren güzel, romanesque tarafı bol bir geçmiş zaman rüyasıdır. Biraz sonra Yolpalas Cinayeti ve Döner Ayna'da tatlı ve hüzünlü rüya İkinci Cihan Harbin'den hemen evvel ve daha sonraki yıllarda gençliğin geçirdiği değer buhranının sıkı tenkidi olur.

Memleket Hikâyeleri ve Realisme

Fecr-i Âti’den Refik Halit Karay’ın sanatı Maupassant’a çok yakındır. 1917’de sürülmüş olduğu Anadolu’dan döndükten sonra Yeni Mecmua’da neşrettiği memleket hikâyelerinde 1910 senelerindeki hikâyelerinin nihilisme’inden sıyrılarak daha köklü bir müşahedeye döner. Refik Halit görmesini bilen ve gördüğünü verebilen muharrirlerdendir. İlk romanı olan İstanbulun İçyüzü, Octave Mirebeau realizmine yaklaşan bu muharririn asıl özelliğini saf ve sağlam Türkçesinde ve kuvvetle verdiği bazı Anadolu peyzajlarında ve insanında aramak icap eder.

İdeolojik Roman

Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun geçtiği yol daha karışık ve sanatı daha serttir. Bir Serencam’da topladığı ilk hikâyelerinde baştaki büyük hikâye olmasa onu daha ziyade Maupassant realisminde görürüz, Vâkıa onun eserlerinde Boule de Suif muharririnde gelen bir taraf daima devam edecektir. Buna mukabil çok renkli ve ışıklı bir Mısır rüyası olan asıl Serencam hikâyesi esir bir kızın macerasında bize ilk Türk romanının geleneği acıklı bir esaret mevzuuna götürür. Daha bu ilk kitapta ve onu takip eden hikâyelerde realite’ye ancak bir fikrin arasından bakan, insanı ancak bir idealle tamamlandığı zaman kabul eden Yakup Kadri’yi bulmak mümkündür. 1917’de Yeni Mecmua’da neşrettiği Rahmet hikâyesi o zamana kadar daha ziyade ideolojik dâvaların emrinde görünen realizmi yumuşatır. Yazar birdenbire tenkidin, teşhirin öbür yüzünü, acımayı keşfeder. Rahmet, gözün yerine kalbin gelmesi, muakelelerin ve kızışların yerini duygunun ve mazi bağlılığının almasıdır. Bu hikâyenin hemen arkasından ve sanki bir set yıkılmış gibi Erenlerin bağrından ve okun ucundan adlı mensur şiirlerle şair Yakup Kadri’yi karşımızda görürüz. Bu yıllar Yakup Kadri’nin sanatının malzemesi ve sırrı üzerinde en çok düşündüğü yıllardır. Halk edebiyatımızı ve tekke şiirini bir kaynak gibi bulmuştur.

Rahmet’in getirdiği hidayetin fazla devam etmemesine memnun olalım. Çünkü bu muharrirde asıl olan mücadeledir. Ve bu mücadele sayesindedir ki Yakup Kadri hep aynı realist zemin ve Flaubert’ten gelen bir taraf esas olmak üzere teknik itibarıyla birbirinden değişik romanlarla modern Türkiye’nin âdeta sosyal kroniğini yapmıştır. İlk romanı olan ve İmparatorluğun dağılmasını anlatan Kiralık Konak’tan İkinci Cihan Harbi’nin sonunda Cumhuriyet rejiminin tam bir tenkidi olan Panorama’lara kadar bu eser roman nev’ini 19. asır ortasından 1930 senesine kadar geçirdiği safhaların hemen hemen büyük bir kısmını takip etmiştir. Filhâkika onun roman tekniğinde Maupassant, Flaubert ile Aldous Huxley ve Jules Romains’i (Les Hommes de Bonn Volenté), büyük eserinin bir cildini dilimize tercüme ettiği Proust’tan gelme bazı üslûp endişeleriyle ve Maurice Barrés ve Matherlinck’ten gelen şeylerle beraber görürüz. Yakup Kadri doğduğu memlekete (Manisa) ait hikâyelerden başlayarak edebiyatımıza Anadolu’yu getiren muharrirlerdendir. Zengin hikâye tecrübesinde romanlarının şahıs ve karakter repertuarını hazırlayan bu muharrir Ankara’da çıkardığı Kadro mecmuasında (1932-1933) Atatürk inkılâplarının içtimaî ve ahlâkî plânda mücadelesini yapmıştır. Maurice Barrés ve Matherlinck gibi muharrirleri de edebiyatımız onun vasıtasıyla tanımıştır.

İddiasız Realizm

1918 Mütarekesi’nden sonra yazdığı Çalıkuşu’ndaki temiz Türkçesi ve Bursa peyzajları, yerli karakterleriyle kendisini tanıtan Reşat Nuri Güntekin’in (1892-1958) eseri de bütün Anadolu’yu içine alan geniş bir ankete benzer. O da yukarıda bahsettiğimiz zihniyet ikiliği üzerinde durmuştur. Yeşil Gece ve Miskinler Tekkesi romanları bu zihniyet farkını en canlı örnekleriyle verir. Tiyatroda da çok velût olan Reşat Nuri, Zola’dan Albert Camus’a kadar bir çok Fransız yazarlarını tercüme etmiştir.

Asrın başında doğanlardan Peyami Safa'nın romanlarında da bu zihniyet farkı ve memleketteki değerler buhranı sptiritualiste bir tercihle ön safa gelir. Mauriac'tan Engerek Düğümü'nü tercüme eden bu muharririn eserleri arasında Dokuzuncu Harbiye Koğuşu, Fatih-Harbiye romanlarını, birincisini yaşanmış bir ıstırabın hikâyesi olarak, ikincisini Şark ve Garp meselesini belki en had noktası olan musikide alması itibarıyla zikredelim. Matmazel Noralya'nın Koltuğu'nda muharrir eski meselelerini ve hayat tecrübelerini daha spirituelle bir plâna nakleder.

Yakup Kadri ile Hâşim'in neslinden olan Abdülhak Şinasi Hisar, belki de yazı hayatına çok geç başladığı için daima hâtıralarında kalmıştır. Fahim Bey ve Biz adlı büyük hikâyesinde bile bu hâtıra çeşnisi vardır. Bu hikâyenin tek bir kahramanı etraftaki akisleriyle alan tekniği şayanı dikkattir. Boğaziçi Mehtapları ve Boğaziçi Yalıları gibi eserleri edebiyatımızın cemiyet meseleleriyle dolu havasına bir mazi hasreti ve notu getirmiştir.

İçtimâî Realizm

Yeni Mecmua'da Dostoievski'nin Beyaz Geceler'inin (1918), Dergâh'ta Gorki'nin Arkadaşım adlı hikâyesinin tercümeleriyle başlayan edebiyatımızdaki Rus hikâyesi tesiri bilhassa 1930 ve 1940 seneleri arasında yeni bir safha açar.

Memduh Şevket Esendal'ın Gorki ile Çehov ve Maupassant'a çok yakın hikâyelerine bir çeşit enstantane demek hiç de hatalı olmaz. O, Çehov'un "Güzel hikâye yazmak için yazdıklarımızın başını ve sonunu atınız" nasihatını aynıyla tutmuşa benzer. Ayaşlı ve Kiracıları adlı büyük romanı yeni kurulan Ankara'nın havasında memleketteki seviye ve zihniyet farklarını kuvvetle gösteren bir eserdir. Bu hiç mütearrız görünmeden her söylemek istediğini söyleyen realizmi bugünkü edebiyatımız en canlı taraflarından birini borçludur. Filhâkika ilerde bahsedeceğimiz Sait Faik

gibi genç nesil hikâyecilerinin çoğunun eseri yerli tesir olarak ona bağlıdır tarzında bir iddia hiç de mübalâğalı olmaz. Kuyucaklı Yusuf ile "İçimizdeki Şeytan" muharriri Sabahattin Ali'de bu içtimâî realizm daha keskinleşir. Muharririn bazı hikâyelerindeki trajik vision ve karşılaşmalara daha sonraki nesillerde çok nadir olarak rastlanır.

Halikarnas Balıkçısı adıyla yazan Cevat Şakir'in sanatının özünü daha ziyade deniz sevgisinde ve yaşanan şeylere bağlılığında aramalıdır. Filhâkika o her şeyden evvel bütün bir mitoloji arasından gördüğü Ege denizinin şairidir.

Sait Faik

Sait Faik Abasıyanık'ta bu deniz sevgisi insan sevgisiyle beraber yürür. Genç yaşta ölen bu hikâyecide neviler bir daha karışır. Filhâkika Lüzumsuz adam muharririni hikâyeci olduğu kadar ve belki daha fazla şair saymak da mümkündür. Onun kahramanlarının çoğu girift cemiyet makinesinden kendiliğinden fırlayıp çıkmış, yahut bu makinenin içine girmeyi hiç tecrübe etmemiş (yersiz) insanlardır. Büyük dalgaların sürüklediği yosunlar gibi hayat kıyılarına bilmeden gelirler, yıldız ışığı, dalga köpüğü, iyot kokusu içinde çalkanırlar.

Keskin bir sensualisme ve her teminde onu karşılayan âfete uzvî bir azap ve buhran, bir nevi can sıkıntısı ve bütün bunların arasından gelen küçük temasların saadeti, hemen hemen konusuz ve yapısız bu hikâyeleri beslerler. Sait Faik galiba yalnız tabiatın çocuğuydu. Tabiatı parça parça keşfettikçe mes'ut oluyordu. En trajik hikâyesinde bile bu yüzden bir aşk nağmesi edası vardır. Bu muharririn yukarda saydıklarımızla beraber Panait Istrati ile olan münasebeti üzerinde durulacak noktalardan biridir. Her halde bu düzensiz, sadece küçük ihsaslardan örülmüş hikâyelerin bilhassa kendi nesli ile edebiyatımızda başlayan yaşama sevincine cevap verdiği muhakkaktır.

İkinci Dünya Harbi başlarında edebiyatımızda beliren ve genç nesil üzerinde kuvvetli tesiri görülen Steinbeck ve Hemingway tesirine yabancı kalmasına mukabil eserinde Camus'un L'Etranger (Yabancı) sini hatırlatan bazı benzerlikler bulmamak kabil değildir. Son hikâyelerinde ise açıktan açığa surrealisme'e doğru gider. 1945 ile 1950 arasındaki Türk hikâyeciliğinde şimdi Amerika'da olan Dr. Fikret Ürgüp'ün getirdiği bu Sur-réaliste çeşniye burada yer vermemek imkânsızdır.

Yeni Bir Realizm

Son on senenin asıl karakteristik eserlerini daha ziyade toprak ve ziraatin makineleşmesi gibi meselelerin doğurduğu, gittikçe keskinleşen içtimâî realizmde toplanmış görmek daha yerinde olur. Belki de yukarda bahsettiğimiz Steinbeck ve Amerikan romanı tesiri gençlere bu meselelere yaklaşmak imkânını vermiştir. Bu son on senenin en büyük hususiyeti yukarda bahsettiğimiz gibi edebiyatın Anadolu'ya yerleşmesi daha doğrusu mıntıka mıntıka Anadolu'nun kendi muharrirlerini yetiştirmesidir. Filhâkika 1908'den sonra yetişenlerde olduğu gibi muharrir artık memleket içinde seyahat etmez belki yetiştiği memleketin şartlarını arar. İşte Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Samim Kocagöz, Kemal Bilbasar'ı kendilerinden evvelkilerinden ayıran teknik, üslûp, hattâ fikrî seviye itibarıyla aralarındaki farkları bir çeşit hâlislik telâkki eden hususiyet budur. Bu saydığımız isimlerden Orhan Kemal daha ziyade Adana havalisinin ve oradaki içtimâî şartların romancısıdır. Ve şüphesiz teknik itibarıyla içlerinde en sağlamı odur.

İnce Memed'iyle 1955 yılı roman mükâfatını alan Yaşar Kemal'in sanatını sâdık bir röportajla hülâsa etmek mümkündür. O da çocukluğunu geçirdiği Anadolu'nun cenup taraflarının romancısıdır. Yaşar Kemal'in bir hususiyeti de köylüyü iyi tanıması ve bilhassa folklora yakından âşina

olmasıdır. İlk terbiyesini Ankara'da çıktığını yukarda söylediğimiz Ülkü mecmuasında yapar.

Bu son on sene içinde şöhretini kuran hikâyeciler arasında acayibin, realizminde o kadar yer tuttuğu Haldun Taner'i, Ali adlı büyük hikâye kitabıyla 1956 Türk Dil Kurumu sanat mükâfatını alan Orhan Hançerlioğlu'nu, üslûp endişesi ile nesil arkadaşlarından ayrılan Tarık Buğra'yı sayalım.

Bu üç muharririn üçü de kuvvetli bir sosyal tenkitle insanın ferdî hayatını beraberce yürütürler.

Bugünkü Türk Sahnesi

Burada Türk tiyatrosunun geçirdiği safhalardan bahsedecek değiliz. Tanzimat'la gelen nevilerin içinde yerli eser itibarıyla bir bakıma en zayıf kalanı belki de bu sanattır. Halbuki yeni edebiyatın ilk nesilleri, aynı zamanda bir eğlence olması itibarıyla halkın hayatına çarçabuk giren tiyatroda fikirlerini yaymak için en tabiî vasıtayı görmüşlerdi. Filhâkika bu ilk devirdeki (1865-1885 seneleri arasında) edebî mahsullerin çoğu oynatmak imkânlarının azlığına, mühim eserlerin hükûmet tarafından şiddetle takip edilmesine rağmen tiyatro eserleridir. Yine bu devirde, hattâ daha evvelden, ilk ecnebî kumpanyalarının memleket içinde temsil vermeğe başladıkları tarihten itibaren (1840), Shakespeare ve bilhassa Molière tesirleri edebiyatımıza girmişti. İki defa Başvekil olan ve Türkçülük hareketlerine yazdığı bir lûgatla önderlik eden Ahmet Vefik Paşa'nın (1823-1891) yaptığı Molière tercüme ve adapteleri etrafında bir temsil mektebi değilse bile, bir tiyatro anlayışı teşekkül etmişti. Filhâkika öteden beri mevcut olduğu anlaşılan halk komedisi böyle bir çalışmaya daha fazla imkân veriyordu.

Buna rağmen Türk sahnesinin asıl inkişafı 1914 yılında başlar, demek daha doğru olur. O yıl içinde memleketimize gelen ve Cihan Harbi

yüzünden ancak birkaç ay İstanbul'da kalan Fransız sanatkârı Antoine'ın idaresi altında şimdiki Şehir Tiyatrosunun başlangıcı Darülbedayi kuruldu ve memleketteki dağınık imkânlar muayyen bir anlayışın etrafında toplandı. Bu ilk ciddî teşebbüsü, 1923'ten sonra Türk kadınının sahneye girmesi, Ankara Konservatuar'ında bir tiyatro mektebinin açılması ve nihayet Ankara Devlet Tiyatrosu'nun kuruluşu tamamladı. Bugün modern tiyatronun bütün problemlerini benimsemiş, geniş repertuarlı, hiç olmazsa dışarıyı adım adım takip eden bir Türk sahnesi vardır. Ve daha mühimi ve ümitlisi, tiyatro sevgisinin gençlere ve bilhassa yüksek tahsil, hattâ lise gençlerine geçmesi, onların arasında çok ciddî sahne teşebbüslerinin başlamasıdır.

Yazık ki, yerli tiyatro eseri henüz çok azdır. Yukarda ismi geçen Reşat Nuri Güntekin, Ahmet Kutsi Tecer, Necip Fazıl Kısakürek, Ahmet Muhip Dranas (Nâzım Hikmet de bu isimlerin arasındadır) gibi yaşı kırktan yukarı olanlar istisna edilirse, bilhassa genç nesillerde tiyatro yazanlar çok azdır. Hattâ tiyatro hayatımız için o kadar ümit verici olduğunu söylediğimiz genç teşekküllerin (Cep Tiyatrosu ve Yeni Tiyatro gibi) etrafında bile bu vâdide asıl yaratmanın kendisi olan böyle bir çalışmaya rastlanmıyor.

Meseleler

Tiyatrodaki bu kısırlığı bir tarafa bırakalım. Yukardan beri verdiğimiz izahattan da anlaşılacağı gibi, bugünkü, Türk edebiyatında, bilhassa şiir, roman ve hikâyede modern dünya edebiyatlarında görülen bütün cereyan ve modalar hemen hemen mevcuttur. Türk edebiyatçıları nesilden nesle artan bir hızla yaşadıkları zamana katılmağa çalışıyorlar. Birkaç nesil evvelinde sadece bir özenti gibi görünen bu devir ile birleşme keyfiyetini bugünkü nesiller için müşterek bir ruh halinin tabiî bir neticesi addetmek en doğrusudur.

Bu mühim vak’anın yanı başında belki daha ehemmiyetli olan ikinci bir vak’a vardır ki o da bu edebiyatın cemiyetimizin realiteleriyle olan sıkı münasebeti şu veya bu şekilde olsa da Türk insanının ve meselelerinin etrafında dönüşüdür. Bu bakımdan Türk edebiyatı hayatın anahtarını eline geçirmiştir demek hatâlı sayılmaz. Bununla beraber bu edebiyat için henüz en mühim iç meselelerini halletmiştir de denemez.

Bu meselelerin başında şüphesiz ki mazi ile olan münasebet gelir. Halk edebiyatı ile, halk dili ile olan geniş bağlarına rağmen genç nesiller eski kültürün büyük bir tarafına ve bu yüzden de o kadar peşinde koştuğu insanın bir tarafına hemen hemen yabancıdır. Bilhassa Cumhuriyet’ten beri büyük bir inkişaf gösteren tarih etrafındaki hareketlere, zaman zaman resmî hayata hâkim olan tarih mistiğine rağmen, bugünkü edebiyat nesilleri kendilerini âdeta tarihin dışında görmektedirler. O kadar zengin ananesi olan folklorun büyüsü onlara meselâ şiirde altı asırlık bir gayretle elde edilmiş olan şeyleri ve bilhassa eski klâsik şiirin asıl zaferi olan geniş ve dolgun sesi unutturmuş gibidir. Dildeki sadelik hareketlerinin, dili kendi mantığı dışında bir kullanışa doğru akması, hakikî bir ihtiyacı karşılamadan yapılan tasfiyeler dili plâstik imkânlarından mahrum ettiği gibi, muayyen konuların üzerinde ısrarı ve muayyen zaviyelerden bakması da âdeta yeni bir conventionnel’i doğurmuştur. Bilhassa çok renkli ve kendi başlarına bütün bir güzellik olan halk ifadelerinin olduğu gibi ve ısrarla kullanılması şaire kendi eserinde ferdî olmak imkânını pek az bırakmakta ve hattâ dili ve düşünceyi muayyen bir seviyede kalmak tehlikesini düşürmektedir.

Bütün bunlara hiçbir garp edebiyatında görülmeyen bir ifratla veznin ve gelenekten gelen şiir şekillerinin terk edildiğini de ilâve etmek icap eder. Dildeki esaslı değişme yüzünden dönülmesi güç olan aruz vezninin yerine gelen hece vezni kâfi derecede işlenmeden istidatlı gençler tarafından bırakılmış gibidir. Şiir tekniğindeki bu ihmal, yahut dile ve geleneğe karşı

bu sorumsuzluk, şairi çok defa satıhta buldukları ile yetinmeğe götürmekte, hiç olmazsa şiirin mucizesini sadece tesadüfe bırakmaktadır. Biraz evvel söylediğimiz muvazaayı doğuran âmillerden biri de bu keyfîliğin kendisi olsa gerektir. Bütün bunlar çok değerli bir yığın eserin asıl hitap etmeğe çalıştığı kitleye gerektiği gibi yayılmasına engel olmaktadır. Halbuki cemiyetimiz, türlü kültür tabakalarının mevcudiyetine rağmen şairlerini ve muharrirlerini daima ciddiye almış bir cemiyetti.Bu noksanların içinde bizce en mühimi bize anahtar vazifesini görecek olanı, dışardan bakılınca o kadar çeşitli bir manzara arz eden bu çalışmaların arkasında hakikî bir tefekkürün yokluğudur. Sembolizmden existansialism'e veya popülizm yahut içtimâî realizm'e kadar bugünün edebî mahsullerini sınıflandırabileceğimiz hemen hepsi edebiyatımızda garplı yol açıcılarının dili ile, onların yaptıkları münakaşalarla girmiş bulunuyor. Daha müsait şartlar içinde yetişen ve bir çeşit entellektüel kudrete sahip olan evvelki nesillerin asıl tecrübelerini millî mücadele devirlerinde yapmış olmaları ve sadece millî dâvalara kapanmış olmaları belki de bunun sebebidir. Büyük bir okuyucu kitlesine dayanmamaları, dışardan gelen cereyanların ağır basması yüzünden hareketleri yarım kalan bu nesildeki gecikme yüzündendir ki bugünkü edebiyatımızda nesil farkları başka memleketlerden çok bariz şekilde görülür.Gençler arasında tam mânası ile toplu bir çalışmanın yokluğu, hattâ bahsettiğimiz cereyanların kendi adları etrafında toplanmış olmaması da bu sebeplere bağlanabilir.

Bugünkü edebiyatçılar sadece mecmualar etrafında toplanıyorlar diyebiliriz.

Bu hususta bir fikir verebilmek için yukarıda bahsettiğimiz Yeni Mecmua ve Dergâh'tan sonra bugüne kadar yalnız iki mecmuanın muayyen bir edebiyatçı grubunu muayyen nazariye ve endişeler etrafında toplanmış olduğunu söyleyelim. 1929 senelerinde çıkan Yedi Meş'ale'den sonra

hakikî ve insicamlı bir iş birliği Orhan Veli ve arkadaşlarının çıkarttığı Yaprak (1944) mecmuasında görülür.

Yukarıda bahsettiğimiz genç tiyatro teşekküllerini o kadar ümitle karşılamamızın sebebi de, böyle bir anlaşmaya hep beraber yapılacak sanat yolculuğuna imkân verebileceğini düşündüğümüzdendir.

Bütün bu mülâhazalar, bugünkü Türk edebiyatının dilde, düşüncede realite ile derin münasebet ve memleketi görme ve yoklamadaki başarılarını övmemize elbette mâni olamaz.

1 Itri adlı manzumesinde millî şuur ve sanatın münasebetini “başlıyor şark ufuklarında vuzuh” mısraıyla anlatır.

2 Redif sistemi, gerek klâsik İran ve gerek bizim halk şiirimizde lirik devreden gelen bir kafiye şeklidir. Bu sistemde manzumenin şekline göre beyit veya kıt’ayı daima tekrarlanan aynı kelime bitirir. Asıl kafiyeyi bu tekrarlanan kelimeden evvelki kelimelerin hece ve ses uyarlığı vücuda getirir. Bu kafiye şeklinin doğuşunda her iki dilin nahiv hususiyetlerinin bir payı vardır.

Mehmet Akif ve İstiklâl Marşı / Yrd. Doç. Dr. Fazıl Gökçek [s.161-165]

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan itibaren fetihçi bir anlayışla sürekli sınırlarını genişlettiği ve bu sınırlar içinde yaşayan millet ve topluluklardan gayrimüslim olanları zimmet hukuku çerçevesinde, Müslüman olanları ise aralarında kavim farkı gözetmeksizin "İslâm milleti" kimliği altında yönettiği bilinmektedir. Batı karşısında yüzyıllar boyunca tartışmasız bir askerî, siyasî ve ekonomik güç olarak varlığını sürdüren bu devlet, burada üzerinde durmaya gerek duymadığımız çeşitli sebeplerle on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren her alanda zayıflamaya başlamış ve nihayet on dokuzuncu yüzyılda Batı medeniyetine katılma kararı vermek zorunda kalmıştır. Ancak Batılı devletlerin ve Rusya'nın amacı temelde bir Türk imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'ni bütünüyle ortadan kaldırmak ve bu devletin sınırları içinde yaşayan farklı etnik ve dinî kökenlere mensup Müslüman ve gayrimüslim milletleri Batı'nın askerî ve ekonomik nüfuzu altında siyaseten "bağımsız" devletler olarak yapılandırmaktı. Bu milletler içerisinde elbette Türklerin bağımsızlığı söz konusu değildi ve Türk milletiyle ilgili asıl amaç, bin yıl önce geldiği bu topraklardan bütünüyle çıkarılmak veya en azından eski tebaası olan milletlerden birinin yönetimi altında bırakılmaktı. Özellikle İngiltere ve Rusya'nın öncülüğünü yaptığı bu plân, yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde büyük ölçüde başarıya ulaşmış bulunuyordu. İlk olarak Yunanistan, ardından Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiş, Trablusgarp, İtalya'nın egemenliğine geçmiş, Mısır bir süre kâğıt üzerinde Osmanlı'ya bağlı görünmekle birlikte büyük ölçüde İngiltere'nin nüfuzuna girmiş ve ardından da tamamen

Osmanlı Devleti'nden koparılmış, nihayet Birinci Dünya Savaşı içerisinde gerçekleşen Arap isyanıyla Arabistan'ın da Osmanlı Devleti'yle bağları kopmuştur. Bu süreç içerisinde, Osmanlı Devleti'nin hakim unsuru olarak bürokrasiyi elinde bulunduran Türkler, devletin sahibi sıfatıyla milliyetçilik fikrinden uzun süre uzak durmaya çalışmıştır. 1860'lı yıllardan itibaren, Osmanlı Devleti'ndeki bütün unsurları bir arada tutmayı amaçlayan Osmanlıcılık1 fikri Türk aydınları tarafından geliştirilmiş, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitsizlikler ilk olarak Tanzimat Fermanı ve ardından -biraz da Batılı büyük devletlerin ve Rusya'nın zorlaması sonucunda- Islahat Fermanı ile ortadan kaldırılmaya ve bir "Osmanlı milleti" projesi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilânından sonra iktidara gelen İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından da başlangıçta benimsenen bu proje, Balkan Savaşı'nın sonunda hemen bütün gayrimüslim unsurların bu bir arada yaşama projesine katılma arzusunda bulunmadığının fiilen anlaşılması üzerine uygulama alanı bulamamıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Fırkası, en azından Müslüman milletlerin Osmanlı'ya bağlılığını korumak amacıyla İslâmcı2 politikalara yönelmiştir. Esasen İslâmcılık ideolojisinin fikrî temelleri 1860'lı yıllarda Yeni Osmanlılar tarafından atılmış3 ve II. Abdülhamit tarafından kısmen ve biraz da üstü örtülü olarak uygulanmıştı. Yukarıda belirttiğimiz gibi Balkan Savaşı'ndan sonra İttihat ve Terakki fırkası yöneticilerince de benimsenen bu projeye, bu kez, imparatorluğun gayri Türk unsurlarının katılımı sağlanamamıştır. Kültürel ve fikrî temelleri on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar götürülebilecek olan, fakat siyasî ve pragmatik endişelerle Türk aydınlarının fazla itibar etmediği Türkçülük ideolojisi4, başlangıçta ne kadar uzak durulmaya çalışılsa da, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devlet adamları ve aydınlar arasında kuvvet kazanmaya başlamıştır.

Mehmet Akif, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında etkili olan bu ideolojiler içerisinde, II. Meşrutiyet'ten sonra yayımlamaya başladığı şiirleri, İslâm dünyasından çeşitli fikir adamlarından yaptığı çeviriler ve diğer yazılarıyla İslâmcılık ideolojisinin ısrarlı takipçi ve savunucuları arasında görünmektedir. Ancak bu idealin gerçekleşme imkânının ortadan kalkması, Mehmet Akif'i, kendisini "Müslüman Türk" olarak tanımlayan ve Batılı emperyalist devletlerin saldırılarına bu tanımın kazandırdığı motivasyonla karşı koyan Türk milletinin sözcüsü olma konumuna getirmiştir. Başka bir deyişle, II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslâmcı ideolojinin önemli temsilcilerinden biri olan Mehmet Akif, Milli Mücadele sürecinde, büyük ölçüde Türkçülük fikrinin temel yaklaşımlarını benimsemiştir. İstiklâl Marşı bu yeni yaklaşımın önemli belgelerinden biridir. Ancak bu yeni yaklaşımın Mehmet Akif'in İslâmcılık ideolojisinin savunuculuğunu yaparken aldığı tavra aykırı bulunmadığını belirtmek gerekir. Çünkü bir ideoloji olarak Türkçülük, en azından önemli temsilcilerinin -örneğin Ziya Gökalp'ın- tanımladığı çerçevede İslâm'ı dışlayan bir ideoloji değildir. Milli Mücadele süresince İslâmî duyarlık bu mücadelenin önderlerince sürekli diri tutulmaya çalışılmıştır. Ancak siyasî anlamıyla "İslâmcılık"ın artık yürürlükte tutulma imkânı kalmamıştır. Millî Mücadele'ye fiilen katılan Mehmet Akif, bu mücadele sonucunda kurulacak yeni rejimin Türk unsurunu temel alan bir millî devlet yapılanmasına gideceğinin bilincindedir. Millet iradesini yönetim anlayışının temeli kabul eden bu yeni yapılanmaya gönüllü olarak katılan Mehmet Akif, bu bilinçle İstiklâl Marşı'nı kaleme almıştır.

Türk İstiklâl Marşı'nın hangi şartlarda ve nasıl yazıldığı, Mehmet Akif'in bu marşı yazma görevini nasıl üstlendiği, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından marşın nasıl kabul edildiği konusunda kaynaklarda

yeterince bilgi bulunmaktadır.5 Maarif Vekâleti'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bir millî marş yazdırılması konusunda görevlendirildiği, vekâletçe açılan müsabakaya Mehmet Akif'in katılmadığı bilinmektedir. Aslında böyle bir marşın en iyi şekilde onun tarafından yazılacağı hususunda hemen herkes hemfikirdir. Çünkü o güne kadar verdiği eserlerle edebiyat dünyasına kendisini "millî şair" olarak kabul ettirmiştir. Ancak söz konusu marşın yazılması için bir yarışma düzenlenmesi ve birinci seçilen esere nakdî mükâfat verileceğinin duyurulması Mehmet Akif'in konuya uzak durmasına sebep olmuştur. Maarif Vekili Hamdullah Suphi Beyin bir mektupla Mehmet Akif'ten hususî olarak ricası ve nakdî mükâfat konusunun istediği şekilde halledileceği şeklindeki vaadi üzerine Mehmet Akif, İstiklal Marşı'nı yazmaya karar vermiş ve birkaç gün içerisinde tamamlamıştır. Bu şiirin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hemen hiçbir muhalefetle karşılaşmadan ittifakla kabul edildiğini de biliyoruz. Bu yüzden biz yazımızda bu hususların ayrıntısına girmeyecek, Mehmet Akif'in bütün şiirlerini kronolojik olarak takip ederek İstiklâl Marşı'nda özellikle vurgulanan "millet" kavramı ve bununla bağlantılı olarak "istiklâl" ve "hürriyet" kavramları çerçevesinde İstiklâl Marşı'nı açıklamaya çalışacağız.

İstiklâl Marşı'ndan önceki şiirlerinde Mehmet Akif'in "millet" sözüyle sadece Türk milletini kastetmediği, bu kavramı, Türklerin de içinde bulunduğu bütün dünya Müslümanlarını kapsayacak şekilde kullandığı kuşkusuzdur.6

Bu tanım çerçevesinde Akif'in "millet"in hâli ve istikbali konusunda karamsar bir tavır içerisinde olduğu ve birçok şiirinde "millet"ten tahkir ve tezyif edici ifadelerle söz ettiği görülmektedir. Örneğin Süleymaniye Kürsüsü'nde adlı, bir vaizin kürsüden verdiği bir vaaz biçiminde kurguladığı eserinde, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerini dolaştıktan sonra İstanbul'a gelen söz konusu vaiz, milleti oluşturan unsurları, yani din

adamları, aydınlar, başka bir deyişle askerî ve sivil bürokrasi ve geniş halk kitlelerini olumsuz bir bakışla tasvir eder. “Kışla yok, daire yok, medrese yok, mektep yok;/Ne kılıç var ne kalem… Her ne sorarsan hep yok!”tur. Askerde “terbiye kalmamış”tır. İlmiye sınıfı “bayağıdan da aşağı”dır. Siyasetçiler “curnalcı, müzevvir, âdî… bir sürü hırsız çetesi”, halk (avam) ise “vurdumduymaz”dır:7

Öyle dalgın ki, meğer sûrunu İsrafil’in,
İşitip, yattığı yerden azıcık silkinsin!
Yürüyor, altı çürük toprağa gelmiş, seyyar
Bir mezarlık gibi: Her nasiye bir seng-i mezar!
Duymamış kaygı denen duyguyu vicdanında.
Okunur her birinin cebhe-i hüsrânında,
“Ne gelenden haberim var, ne gidenden haberim;
Serseri kevne geleliden beri sersem gezerim!”
Eskiden kalma bu söz, sanki o cansız beyinin,
Dest-i kudretle yazılmış ezelî hatırası!

Yine aynı eserde, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerini dolaşan ve Rusya ve Çin’deki Müslümanların vaziyetinden de umutsuzluğa düşen vaiz, Hindistan’da iken İstanbul’da II. Meşrutiyet’in ilân edildiğini haber alır. Fakat padişahın durup dururken bu kararı vermeyeceğini, daha önce “vurdumduymaz” olarak nitelediği milletten ise bu yolda bir baskının gelemeyeceğini düşündüğü için bu habere inanamaz:8

Verdi kanun-ı esasî… Bu, çıkar rüya mı?
Yok canım öyle değil: Milletin istirhamı,
Şekl-i tehdid alıvermiş, o da muztar kalmış…
Hangi millet acaba? Her ne işitsen yanlış.

Millet hakkındaki bu karamsarlık, Mehmet Akif’in 1915’ten önceki şiirlerinin çoğunda bulunmaktadır. Çanakkale Savaşı’ndan önceki tarihlere

ait şiirlerinin birçoğunda onun, içinde bulunduğu feci durumu kavrama ve geleceği düşünerek endişelenme yetisinden mahrum bulunduğunu düşündüğü milleti “yığın”, “cenaze”, “leş”, “dilenci”, “meyyit” ve “yüreksiz” gibi sıfat ve imajlarla birlikte andığı görülmektedir. Hakkın Seslerinde yer alan, Yusuf suresinin 87. ayetinin serbest bir yorumu mahiyetindeki şiirde, umutsuzluk içinde bulunduğunu gözlemlediği milleti bu olumsuz sıfatlarla tasvir eden mısralar vardır:9

Ey dipdiri meyyit! “İki el bir baş içindir”
Davransana… Eller de senin baş da senindir!
His yok, hareket yok, acı yok… Leş mi kesildin?
Hayret veriyorsun bana… Sen böyle değildir.
Kurtulmaya azmin niye bilmem ki süreksiz?
Kendin mi senin, yoksa, ümidin mi yüreksiz?
(…)
Evler tünek olmuş, ötüyor bir sürü baykuş…
Sesler de: “Vatan tehlikedeymiş… Batıyormuş!”
Lâkin hani milyonları örten şu yığından,
Tek kol da “Yapışsam…” demiyor bir tarafından!

Aynı kitapta yer alan, Zümer suresinin 9. ayetinin yorumu şeklindeki şiirde de “leş” imajıyla karşılaşırız:10

Ey millet, uyan! Cehline kurban gidiyorsun!
İslâm’ı da “Batsın!” diye tutmuş, yediyorsun!
Allah’tan utan! Bari bırak dini elinden…
Gir leş gibi topraklara kendin, gireceksen!

Fatih Kürsüsü’nde adlı eserde şair, millet için yine “leş” ve “cenaze” imajını kullanır. Söz konusu eserin anlatıcısı durumundaki vaiz, İslâm dünyasını oluşturan milletleri “Cenazeden o kadar farkı olmayan canlar” hâlinde görür. Yine bu milletler “esaretiyle mübahî”dirler. “Damarlarındaki

kan adeta irinleşmiş”tir ve bütünüyle İslâm dünyası “bir yığın leş”ten ibarettir. Milletlerin içindeki yeri “dilenci mevkii”dir. Sadece günü kurtarmak için “şeref, şan, şehamet, din, iman, vatan, hiss-i hamiyet, hak, vicdan…” gibi bütün mukaddeslerini terk etmiştir.[11]

Mehmet Akif’in Asım adlı eserinde, geleceğe umutla bakan Hocazade ile umudunu büyük ölçüde yitirmiş olan Köse İmam çatışma hâlindedirler.[12] Bu şiirde de, Akif’in karamsar tarafını temsil eden Köse İmam, milleti “leş”e benzetir. Fakat Akif’teki iyimser ruh halini yansıtan Hocazade buna itiraz eder. Ona göre millet “dipdiri”dir. Sadece biraz “dalgın”dır, elinden tutan ve yol gösteren olduğu takdirde kurtuluşunu gerçekleştirecektir.[13] 1919 yılında Sebilü’r-reşat’ta neşrine başladığı[14] ve 1924 yılında tamamladığı Asım, Mehmet Akif’in millete bakışındaki değişimin izlenebileceği bir eserdir. Çanakkale şehitleriyle ilgili abidevî mısraların da bulunduğu Asım’da Akif’in millet konusundaki olumsuz ve karamsar tavrının yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz Hakkın Sesleri ve Hatıralar adlı kitaplarında yer alan şiirlerle karşılaştırıldığında değişmeye başladığını görüyoruz. Bu değişimin ve umudun zirvesi İstiklâl Marşı’dır. Artık millet leş, dilenci, meyyit, cenaze vb. değil, “istiklâl”i hak eden kahraman bir “ırk”tır. Ve İstiklâl Marşı’nda artık “millet”le “ırk” aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Çünkü Millî Mücadele’yi veren Türk milletidir ve savunduğu yurt da Türk milletinin vatanı olan Anadolu’dur. Dolayısıyla İstiklâl Marşı’yla Akif, İslâmî duyarlığını korumaya devam etmekle birlikte, artık İslâm dünyasının değil Türk milletinin sözcüsü durumundadır.

Mehmet Akif’in şiir ve düşünce dünyasında “ordu” ve “millet” birbirinin içinde ve birbirini tamamlayan kavramlar olarak yer almaktadır. Bu yüzden onun şiirlerindeki, orduyla ilgili değinmeleri milletten bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Örneğin Hatıraların ilk manzumesi

olan, Bakara suresinin 286. ayetinin yorumunda şair, milletinin yüzyıllar boyunca İslâm'ın koruyuculuğunu yaptığını hatırlatarak, Allah'ın "bir emrine ecdadı da ahfadı da kurban" olduğu hâlde bugün felâketten felâkete sürüklenmesinden duyduğu acıyı anlatır ve "Balkan'daki yangın daha kül bağlamamışken" yeni bir savaşla karşı karşıya kalmasının bir bakıma bu milletin hak etmediği bir sonuç olduğunu söyler. Fakat -Birinci Dünya Savaşı'nı kastederek- "bu cehennem"in bile onu yıldıramadığını, "kum dalgalarından", "çöller"den, "kar kütlelerinden" "bir çağlayan gibi" geçmekte olduğunu belirtir. Böylece milletten söz edilen mısralarla başlayan şiir, milletin orduya dönüşmesiyle, Allah yolunda korkusuzca ölüme atılan ordunun zaferi hak ettiğini belirten mısralarla sona erer:15

Bir böyle şehidin ki mükâfatı zaferdir,

Vermezsen İlâhî dökülen hûnu hederdir!

Şiirin bu ikinci kısmı, daha sonra Asım'da göreceğimiz, Çanakkale şehitlerine hitap eden parça ve İstiklâl Marşı ile benzerlik göstermektedir. Süleymaniye Kürsüsü'nde, Fatih Kürsüsü'nde ve Hakkın Seslerindeki manzumelerde görülen karamsarlık, böylece tedricen dağılarak yerini umut ve iyimserlikle değiştirir.

Berlin Hatıralarındaki, Çanakkale'yi savunan ordudan söz eden mısralar da Akif'teki bu dönüşümü çarpıcı bir şekilde yansıtır. Yine karamsarlıkla başlayan ve İslâm dünyasının özellikle son yüzyılda çektiği acıları terennüm eden mısralarla süren şiir, Çanakkale savunmasının yarattığı umut ve iyimserlikle sona erer. Şiirin sonunda, Çanakkale'de geri çekilmeyen "Muazzam ordumuzun en muazzam evlâdı", şaire, "Korkma!" Cehennem olsa gelen göğsümüzde söndürürüz" şeklinde seslenir. Askerin bu hitabı "Yakında kurtulacaktır bu cephe" mısrasıyla sona erer ve şair bu hitabı, inanılması güç bir müjde olarak değerlendirerek şiiri şu mısralarla tamamlar:16

-Kurtulacak?.

Demek yıkılmayacak kıblegâh-ı âmâlim…

Demek ki ölmüyoruz…

Haydi arkadaş gidelim!

Bu şiirde, ordunun şaire ve şairin şahsında millete seslenerek söylediği “Korkma!” haykırışı, İstiklâl Marşı’nda şairin orduya -şiirin orduya ithaf edildiğini hatır-

layalım- ve millete seslenişine dönüşecek ve böylece şair, ordu ve millet birleşecektir.

Üzerinde duracağımız kavramlardan ikincisi “istiklâl”dir. Mehmet Akif bu kavramı çoğunlukla “izmihlâl” kavramıyla birlikte kullanmıştır. Bunların hemen yanı başında, istiklâlle aynı anlam dairesinde bulunan “hürriyet” ve anlamı izmihlâle yakın olan “istibdad” kavramları vardır. Bu kavramlar çerçevesinde de Mehmet Akif’i, Safahat’taki birçok şiirinde önceleri karamsar bir yaklaşım içinde görüyoruz. İstiklâl Marşı’na takaddüm eden şiirlerde bu karamsarlık dağılmaya başlar ve şairimizin iyimser ve umutlu ruh hâli galip gelir.

Birinci Safahat’taki, ilk kısmı Mithat Cemal’e ait olan Acem Şahı başlıklı şiirde izmihlâl, istibdadın bir sonucu olarak gösterilmiştir. Şiirin bütününden çıkan anlam, hürriyetin yokluğunun bir toplumun da felâketi olacağıdır. Bu yüzden İstiklâl Marşı’ndaki “Ben ezelden beridir hür yaşadım hür yaşarım/Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım” mısraları ile “Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl” ve “Hakkıdır hakka tapan milletimin istiklâl” mısralarını birlikte düşünmek gerekir.

Süleymaniye Kürsüsü’nde adlı eserde şairin konuşturduğu vaiz, II. Meşrutiyet’ten sonra istiklâl ve hürriyetin değerini anlamayan toplumu eleştirir ve onlara özgürlüğün değerini bilmelerini, bunun için esaret

altındaki milletlerin hayatına, izmihlâlin “çehre-i meş’umuna” bakmalarını salık verir:17

Azıcık bilmek için kadrini istiklâlin,

Bakınız çehre-i meş’umuna izmihlâlin

Mehmet Akif, Hatıralardaki, Âl-i İmran suresinin 102. ayetinin yorumlandığı şiirde18 toplumu ahlâkî bir izmihlâl içinde görür ve “en müthiş izmihlâl” olarak gördüğü bu düşüşün “milliyet” ve “istiklâl”i de ortadan kaldıracağını belirtir. Yine aynı kitaptaki, “Müslümanlık nerede! Bizden geçmiş insanlık bile…” mısrasıyla başlayan şiirde19, toplumun “his denen devletliden” nasibi kalmadığını söyleyen şair, bunun doğuracağı sonucun topyekûn bir felaket olacağını belirterek “Davranın haykırmadan nâkûs-ı izmihlâliniz…” der. Aynı kitaptaki, “Müslümanlık huyun güzelliğinden ibarettir” hadis-i şerifinin yorumu mahiyetindeki şiirde de20 milleti “tek bir dalganın pâmâl-i izmihlâli” ve “mahkûmiyetin timsali” olarak niteler. El-Uksur’da21 şiirinde ise İslam dünyasını “içinden bir gün heva-yı istiklâl” esmemiş bir kitle olarak görür. Daha da çoğaltabileceğimiz bu örneklerde görüldüğü gibi Mehmet Akif’in 1915’ten önceki şiirlerinde istiklâl ve hürriyet, İslâm dünyasının eskiden sahip olup sonradan kaybettiği değerler arasında yer almaktadır. Şairin bu dönemde “millet”e bakışında olduğu gibi hürriyet ve istiklâl konusunda da karamsar ve hattâ umutsuz olduğu görülmektedir. Bu karamsar ruh hâli Çanakkale ve Milli Mücadele ile dağılmıştır. Millet için artık izmihlâl yoktur ve millet ortaya koyduğu mücadele ile hürriyet ve istiklâli hak etmiştir: “Hakkıdır Hakk’a tapan milletimin istiklâl.”

Mehmet Akif’in ilk şiirlerinden itibaren üzerinde ısrarla durduğu istiklâl kavramının millî marşımızın yazıldığı dönemde adeta büyülü bir kavram haline geldiğini de belirtmek gerekir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin şairlerimizden yazılmasını istediği marşın adı adeta toplumsal

bir mutabakatla “İstiklâl Marşı” olarak belirlenmiştir. Maarif Vekâleti’nin açtığı müsabakaya katılan ve ilk elemeden sonra mecliste görüşülmek üzere tespit edilen altı şiirden birinin adı İstiklâl Türküsü, bir diğerininki İstiklâl Marşı’dır.

Başlığı bulunmayan dördüncü şiir “Ey Müslüman, Ey Türk oğlu/Açıldı istiklâl yolu” mısralarıyla başlamaktadır. Beşinci şiirin bir mısrası “Atıl, ez, vur senindir istiklâl” şeklindedir.22 Gazi Mustafa Kemal’in de, İstiklâl Marşı’nın ilk kez meclis kürsüsünde okunduğu gün yaptığı konuşmada istiklâl ve izmihlâl kavramlarına vurgu yapmış olması, İstiklâl Marşı’nın yazıldığı dönemin ruh hâli hakkında bir fikir vermektedir:23

“Muhterem arkadaşlarım, bütün bir millet ölümle göz göze baktığımız mütareke günlerinden başlayarak bugüne kadar kat’ ettiğimiz mesafeleri, atladığımız sayısız müşkülâtı bir defa daha beraber tahattur edelim. Ne vakit başladığı bilinmeyen zamanlardan beri şeref-i istiklâl ile yaşayan milletimiz en feci bir izmihlâl ile nihayet buluyor gibi görünmüş iken kayd-ı esarete karşı evlâdını kıyama davet eden ecdad sesi kalplerimiz içinde yükseldi ve bizi son halâs mücadelesine davet etti.”

Yine aynı şiirlerde “millet” ve “Türklük” kavramlarının da -İstiklâl Marşı’nda olduğu gibi- öne çıkması dikkat çekicidir. İlk elemede seçilen şiirlerden Hüseyin Suad’a ait olanı “Türkün evvelce büyük bir pederi/Çekti sancağa hilâl-i seheri” mısralarıyla başlamaktadır ve nakarat mısraları “Yürü ey milletin efradı yürü/Ak süt emmiş vatan evlâdı yürü” şeklindedir. A. S. İmzalı şiir “Millet aşkı, din aşkı, vatan aşkı uyansın” mısrasıyla başlar. Aynı şiirin nakarat kıtası “Türk oğludur bu millet/Türkündür bu memleket/Türk oğludur bu millet/Türkündür bu memleket” şeklindedir. Kemalettin Kâmi’nin şiirinde Türkün kolunun bükülemezliğine, Türk milletinin “her milletten ulu” olduğuna vurgu yapılmaktadır. İskender Hakî’nin şiiri “Ey Müslüman, Ey

Türk oğlu” mısrasıyla başlar, “Türk ordusu”na duyulan güveni, “Türk vatanı”nın güzelliğini anlatan mısralarla devam eder. M. İmzalı şiirde de “Kahraman Türk”, “Ey büyük ünlü milletim” gibi ifadeler vardır. Son olarak Mehmet Muhsin’in şiirinde de aynı şekilde Türk ordusu ve milleti yüceltilmektedir. Bu şiirin nakarat mısraları “Ey kahramanlar ordusu, ey yıldırım-şitab/Göster cihan-ı mağribe bin şanlı inkılâb” şeklindedir. Bu şiirlerden hiçbiri elbette edebî ve estetik bakımdan Mehmet Akif’in şiiriyle karşılaştırılacak düzeyde değildir. Fakat İstiklâl Marşı’nda öne çıkan kavramların bu şiirlerde de hemen hemen aynı bakış açısını yansıtacak şekilde yer almış olmaları devre hakim olan ruh hâlini göstermesi bakımından dikkate değer.

Elbette devir bir istiklâl mücadelesinin verildiği devirdir ve dolayısıyla Mehmet Akif’in şiiriyle birlikte millî marş olmak üzere kaleme alınan bu şiirlerde de millî bağımsızlıkla ilgili kavramların öne çıkması da tabiîdir. Fakat -yukarıda göstermeye çalıştığımız üzere- Mehmet Akif’in şiirine bu kavramlar yeni girmiş değildir. 1908’de yayımlamaya başladığı ilk şiirlerinden itibaren millet, istiklâl ve hürriyetin yokluğunun yasını tutan Mehmet Akif, milletin dirilişi ve hürriyet ve istiklâline sahip çıkışının coşkusunu da milletinin en yetkin bir kalemi olarak dile getirmiştir.

Türk edebiyatında Mehmet Akif kadar yaşadığı dönemde toplumu derinden etkileyen ve sarsan olaylarla ilişkili olan az şair vardır. İstiklâl Savaşı öncesinde ülkenin yaşadığı facialar Akif’i büyük ölçüde umutsuzluğa düşürmüş, fakat kuvvetli bir imana sahip olduğundan, bir bakıma Allah’a isyan anlamına geldiğini bildiği bu umutsuzluğu imanıyla yenmeye çalışmıştır. Birinci Safahat’ta yer alan Tevhid Yahud Feryad ve İnsan manzumeleri, Akif’te esasen insanın varoluşuna dair iki farklı ruh hâli veya düşüncenin bir arada bulunduğunu göstermektedir. İlk şiirdeki, içinde bulunduğu evrenle ilgili hiçbir tasarruf hak ve yeteneğine sahip

bulunmayan bir insan anlayışına karşılık ikinci şiirde insan, azim ve iradesiyle dünyayı hatta evreni değiştirme iradesine sahip bir varlık olarak tanımlanır. İstiklâl Marşı'na kadar yazdığı şiirlerin birçoğunda bu iki farklı ruh hâli çatışma hâlindedir. Sözgelişi, Birinci Safahat'taki Azim ve Geçinme Belâsı şiirleri, Safahat'ın ikinci kitabı olan Süleymaniye Kürsüsü'nde adlı eser, Hakkın Sesleri'ndeki şiirlerin hemen tamamı, Hatıralardaki manzumelerin çoğu bu çatışan ruh hâlini yansıtır. Akif'in şaheseri olan, Hocazade ve Köse İmam adlı iki kişinin karşılıklı konuşmaları şeklinde düzenlenmiş Asım da söz konusu iki şahsiyet şairimizin içindeki çatışmanın iki farklı kişi hâlinde dışa vuruluşudur.

Bu çatışmanın, Akif'in şiirinin, -yukarıda belirttiğimiz gibi- döneminin olaylarına bağlı oluşundan kaynaklandığı kuşkusuzdur. Çanakkale Savaşı'ndan itibaren karamsarlığını büyük ölçüde yenen ve bu iyimserlik ve umutla Milli Mücadele'ye katılan Akif, önceden yazdığı şiirleri ile bir bakıma İstiklâl Marşı'nı yazması gereken şair olduğunu kabul ettirmişti.

O, istiklâlin milletinin hakkı olduğunu söyledi. Türkiye Büyük Millet Meclisi de, temsilcisi olduğu millet adına, ona İstiklâl Marşı şairi olma hak ve onurunu verdi.

1 Osmanlıcılık ideolojisinin tanımı ve çerçevesi için bkz. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. 5, s. 1389-1393.

2 İslâmcılık ideolojisi konusunda bkz. Şerif Mardin, "İslâmcılık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. 5, s. 1400-1404; İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları", a.g.e., s. 1405-1420.

3 İslâmcı ideolojinin Yeni Osmanlılarla ilişkisi konusunda bkz. Mümtaz'er Türköne, Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu, İstanbul,

1991, özellikle bkz. s. 93-143.

4 Türkçülük konusunda bkz. Şükrü Hanioğlu, “Türkçülük”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c. 5, s. 1394-1399.

5 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Basri Çantay, “Millî İstiklâl Marşı Nasıl Yazıldı? Nasıl Kabul Edildi?”, Akifnâme, İstanbul, 1966, s. 62-73.

6 Esasen kelimenin o dönemin yazı dilindeki kullanımının da dinî aidiyeti ifade edecek şekilde olduğu belirtilmelidir. 1900 yılında yayımlanan Kamus-ı Türkî’nin millet kavramı için yaptığı tanım bunu doğrulamakta, fakat kelimenin anlam değişmesine uğramaya başladığını da göstermektedir: “Millet: 1. Din, mezhep, kîş: Millet-i İbrahim; din ve millet ikisi birdir. 2. Bir din ve mezhepte bulunan cemaat: Millet-i İslâm; milel-i muhtelife rüesası (Lisanımızda bu lügat sehven ümmet ve ümmet lügati millet yerine kullanılıp meselâ “milel-i İslâmiye” ve “Türk milleti” ve bilakis “ümmet-i İslâmiye” diyenler vardır. Halbuki doğrusu “millet-i İslâmiye” ve “ümem-i İslâmiye” ve “Türk ümmeti” demektir. Zira millet-i İslâmiye bir ve ümem-i İslâmiye yani din-i İslâm’a tâbi akvam ise çoktur. Tashihen istimali elzemdir.)”.

7 Safahat, Eski ve Yeni Harfli Metinler ile Tenkidli Neşir (Edisyon Kritik) Bir Arada, (Hz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.

8 Safahat, s. 160.

9 Safahat, s. 192-193.

10 Safahat, s. 197.

11 Safahat, s. 236-237.

12 Orhan Okay’ın da isabetle belirttiği gibi bu eserde “Köse İmam, Akif’in Çanakkale Savaşlarına kadar bedbin olan ruh halidir. Köse İmam’ı tenkit eden, onu haddinden fazla karamsar bulan, onun mensup olduğu medrese takımını da zaman zaman suçlayan, yer yer milletimizin şanlı

mazisinden ve ecdadından bahsederek yeniden o günlerin geleceği ümidini veren Hocazade ise Akif'in, Çanakkale Savaşlarını görerek ümitsizlikleri imanla değiştiren ruh halidir." Orhan Okay, "Şehitlikte Bir Şair: Mehmet Akif", Sanat ve Edebiyat Yazıları, İstanbul, 1990, s. 168.

13 Safahat, s. 394.

14 Sebilü'r-reşat, c. 17, nr. 441, 22 Zilhicce 1337/18 Eylül 1919, s. 201.

15 Safahat, ss. 277-279.

16 Safahat, s. 325.

17 Safahat, s. 165.

18 Safahat, ss. 282-283.

19 Safahat, ss. 284-285.

20 Safahat, ss. 288-289.

21 Safahat, ss. 292-297.

22 Söz konusu şiirlerin metinleri için bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar I, 2. bs., İstanbul, 1989, ss. 126-131.

23 Aktaran; Eşref Edib, Mehmed Akif, C. 1, İstanbul, 1962, s. 160.

Yahya Kemal ve Eski Şiirimiz / Doç. Dr. Nezahat Öztürk [s.166-169]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yahya Kemal, şiir zevkini ve şiir dilini Eski Şiirimizde bulmuş, divan şiirini hâlis şiir olarak kabul etmiştir. Yahya Kemal'in bu şiir anlayışını, doğduğu şehir, yetiştiği muhit ve ilk şiir karalamaları oluşturur. Bu tercih öylesine doğaldır ve Yahya Kemal'in yapısına sinmiştir. Hatıralarında, doğduğu şehir Üsküp için "son zamanlara kadar ilk asırlardaki çeşnisini tamamiyle muhafaza etmiş bir Türk şehriydi. Murad-ı Sânî devrinin canlı bir resmi gibiydi. Halk hâlâ o lehçeyle konuşur, o türlü esvaplar giyer, o devirdeki gibi yaşardı." satırlarını kaydeder. Yahya Kemal'e göre bir İstanbullu, Üsküp'ün yaşlılarını görse Naima tarihinden fırlamış tipler sanır, gençlerini ise yeniçerilere benzetirdi.

Yahya Kemal on beş yaşında iken aruzla şiir yazmaya başlar. Ebced hesabını öğrenir. Üsküp'teki Sâdi Dergâhı'nın semahanesine tarih düşürür. Vezin hatalarını Rıfaî Şeyhi Sadeddin Efendi'ye tashih ettirir. Şiir konusundaki belâgat bilgilerini Muallim Naci'nin eserlerinden alır.1 Muallim Naci'yi müteakip Recâizâde Ekrem'in Tâlim-i edebiyatını okur, aynı zamanda Ruhî Divânı üzerinde çalışır. On beş yaşının şiir dünyasına, az sonra Abdülhak Hâmit Makberi'yle katılacaktır. Yahya Kemal bu sırada vezinlerin birçoğunu kullanabildiğini kafiyelerinin acemilikten kurtulduğunu, rindâne şiirler yazmaya başladığını kaydeder.2 Yahya Kemal, Selânik İdâdisine gönderildiğinde "Selânik çok daha medenî bir şehir" olmasına rağmen, köhne Üsküp'ü camileriyle, şadırvanlarıyla, ruhânî haliyle özler, bu hasretle şiire yönelir.

1902’de İstanbul’a geldiğinde, İstanbul Edebiyatı, Servet-i Fünûn Edebiyatı demektir. Yahya Kemal bu ilk gençlik yıllarında, Selânik’teki hocalarının etkisiyle Jön Türklere hayranlık duymaktadır. İstanbul’da Tevfik Fikret ve Cenap Şahabettin’in şiirlerini tanıyınca Muallim Naci ve Recâizâde Ekrem’i artık eski bulur. Kendi ifadesiyle “bir kelime Fransızca bilmeden alafranga olmuş”tur.

İstanbul’da bir sene kalır, kaçarcasına Paris’e gider. Paris’te hem Fransızca öğrenir hem de âteşîn bir merakla Fransız şiirini inceler. Bu yıllarda artık Servet-i Fünûncuları da beğenmez. Onları Fransız şiirinin taklitçisi, ihtirassız, köksüz ve acemice bulur. Zihninde daima “Yeni Türkçeyle, kendi duygumuzun ifadesi, hâlis ve samimi bir şiir nasıl yazılabilir”3 düşüncesi vardır. İşte bu noktada Parnasçı şair Jose Mari de Heredia’nın şiirleri Yahya Kemal’e ışık tutar. Bu şiirlerle hemhal olurken Yunan ve Lâtin şiirinin tadını alır. Öteden beri aradığı şiir dilini bulduğunu keşfeder. Bu yeni Türk şiirinin dili, Yunan ve Lâtin şiirinde tecessüm eden antikite heykellerinin kusursuz yontusu ve yalınlığına sahip “beyaz lisan” dediği bir dil gibi olmalıdır. Böyle bir Türkçe ve şiir dili eski şiirin berceste (sıçramış) mısralarında vardır. Bu mısra-ı bercesteler yalın bir Türkçeyle bizim duygularımızı ifade ederler. Meselâ:

“Ağlarım hâtıra geldikçe gülüştüklerimiz”

“Bugün şâdım ki yâr ağlar benimçün”

“Gittin amma ki kodun hasret ile cânı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yâranı bile”

mısraları böyle beyaz bir Türkçedir.

Eski şiir, hatıraları bir musikî notasıyla cisimleştiren bir lisana sahiptir. Şiirde musikî, bir diğer deyişle derûnî ahenk, dilin yarattığı şiirsel musikînin oluşması, konusunda Yahya Kemal’i uyaran sembolist şairler

Mallarme ve Verlain'dir. Yahya Kemal aradığı derûnî ahengi Divân şiirinde bulur.

Görüldüğü gibi Yahya Kemal, Divân şiirinde aradığı iki özelliği bulmuştur:

I. Konuşma Türkçesine dayanan yalın dil "beyaz lisan"; bunun mısra-ı berceste ve beytü'l-gazellerde olduğundan emindir.

II. Bize has duyguların müziğini, notasını veren şiirsel musikî dili. Bu da eski şiirimizde sesleri, hece ve kelime olarak yatay ve dikey bir şekilde istif etmek özelliğidir. Bu özellik Bâkî,

Neşâtî, Şeyh Galip gibi şairlerde açıklıkla gözlemlenir.

Yahya Kemal, Faruk Nafiz'e Varşova'dan gönderdiği mektupta "şiir kalpten geçen bir hadisenin lisan halinde tecelli edişidir; hissin birdenbire lisan oluşu ve lisan halinde kalışıdır. Düşündüklerimizi vezinle ve lisanla ifade edişimiz şiir değildir. Derûnî ahenk ile ifade edilmişse şiirdir. Fakat duyulmaksızın yalnız vezin ve lisan mümaresiyle söylenen söz şiir olamaz" der.4

Yahya Kemal, "Şiir Okumaya Dair" makalesinde Nedim'in "Dökülen mey kırılan şişe-i rindân olsun" mısrasında "bu kelimelerin hiçbiri fazla veya eksik değildir; altısı birden musikî cümlesidir. Baştaki "dökülen", bin türlü manâda kullandığımız "dökülen" değildir. Nedim'in tam o şevk ânını ifade ettiği bir tınnetdedir. Kelimelerin istifini bozarsak o derûnî ahenk kaybolur"5 satırlarını kaydeder.

Yahya Kemal, "halis şiir nâdir bir madendir. Şiir güfteden önce bestedir. Mısralarında nağme hissedilmeyen bir manzume sadece bir güftedir nesir sahasına atılmalıdır"6 der. Bu anlayışını bir gazelle dile getirir:

"Bir şi'r mest edince şarab-ı ezel gibi
Her mısraıyla vehm olunur en güzel gibi
Üstad elinde ser-te-ser âhenk olur lisân

Mızraba ses verir kelimâtıyla tel gibi
Elhân duyulmadıkça belâgat girân gelür
Lâf ü güzâftan mütehassıl kesel gibi
Bir tek gazel bıraksa yeter bir gazel-serâ
Her beyti olmalı beytü'l- gazel gibi
Ber-ceste şi'r başka mesel başkadır Kemal
Pesten terânedir nice sözler mesel gibi"7

Yahya Kemal'in eski şiirde bulduğu diğer önemli bir özellik, eski Türk toplumunun ruhunu dile getirmesidir. Kılığı, kıyafeti, düşünüşü ve yaşayışıyla zevk u şevkını yansıtır. Bütün toplumun terennümüdür. Toplumdan kopuk değildir.8 Şair, divânını yazıp bitirdikten sonra hattata verir. Hattat ta'lik hattın kıvraklığıyla sanatını ortaya koyup mücellide gönderir. Müzehhip ve mücellid yeteneklerinin en güzel işlemlerini ortaya koymaya çalışarak kitabı tamamlarlar. Şairin divânındaki gazellerden bazıları musikîşinaslar tarafından bestelenerek Rumeli ve Anadolu konaklarında, kahvehanelerde, kervansaraylarda, kışlalarda dilden dile sazdan saza dolaşır. Şair camilere, çeşmelere, imâretlere, sebillere, kasrlara tarih düşürür, kitabe yazar. Taş ustaları bunları sülüs ve celî sülüsle taşlara hâkkederler. Şair, sultanların, devlet adamlarının başarılarını, savaşlarını kaside ve fetihnâmelerle dile getirir. Halkın beğenmediklerini hicveder. Yönetim elden ele dolanan şiirlerle tenkîd edilir. Devlet törenleri, saray törenleri, halkın eğlenceleri surnâmelerle anlatılır. Şehirler, şehrengizlerle tasvir edilir. Eski şiir böylesine hayatın içindedir. Artık bu ruh ölmüştür. Ancak henüz yerine yenisi kurulamamıştır. Edebiyat artık âteşîn bir hayattan fışkırmaz, zemini çoraktır. Bu yeni şiirde insanlar "iğrenir", hayran olmaz "tiksinir", zevk almaz "eğlenir". Aşkın manâsı "alâka", hayatın manâsı "nefsin arzularına teslim olmuş" gibi kabul edilir.9

Bu noktada Yahya Kemal nasıl bir şiir istiyoruza gelir. Evet şiir her şeyden önce musikîdir. Beyaz lisanla bu musikî yaratılmalıdır. Ama Yahya Kemal'in "ruh olmazsa şiir olmaz" dediği "yeni ruh"tan anladığı nedir? Buna

Yahya Kemal "Vatanın Kâinatı" adını koyar.10 Türk Edebiyatı vatanın kâinatından ibaret bir daire olmalıdır. Bizim kâinatımızı Malazgirt'ten sonra bin yıllık Türkiye tarihi yaratmıştır. Ondan önceki tarihimiz sadece bir mukaddimedir. Yahya Kemal'in bu görüşü, çok etkilendiği Fransız tarih görüşü olan "Fransa'yı bin yıllık Fransız toprağı yaratmıştır" cümlesidir.11

Bizde Türkiye'yi vatan yapanlar, Alpaslan ve Yavuz Sultan Selim gibi akıncı hükümdarlardır. Yahya Kemal onları tebcil eder. Yahya Kemal'e göre Müslümanlık, halkımızın saf ruhunun yapıcısı ve sahih aynasıdır. Şiirlerinde böyle bir müslüman hayat tarzını anlatmaya çalışır. Müslümanlığın mistik yorumu melâmik ve kalenderilik, Anadolu halkının yaşayışında özgün bir renktir. "Vatanın Kâinatı"nda tarih, coğrafya kültür sentezinin ortaya koyduğu önemli bir diğer tip, bu mistik özellikleri taşıyan rind tipidir. Yahya Kemal rindâne şiirlerinde eski şiirin dilini ve ruhunu yakalar; ayrıca bu eski mistisizmi kaybetmenin hüznünü dile getirir.

Fer almışken tulû-ı kibriyâdan
Bugün bî-vâye kalmış her ziyâdan
Bu mülkün farkı yok bir tengnâdan
Niçin nûr inmiyor artık semâdan
Bu şek, bağrımda her gün gâh u bîgâh
Dolaştım "hu" deyüp dergâh dergâh
…
Aba var post var meydanda er yok
Horasan erlerinden bir haber yok
Uzun yollarda durdum hiç eser yok

Diyar-ı Rûma gelmiş evliyâdan
Tecelligâh iken binlerce rinde
Melâmet söndü şarkın her yerinde
Bu devrin gerçi son sohbetlerinde
Nefesler dinledik saz-ı Rıza'dan12

Yahya Kemal, rindâne şiirlerinde tasavvuf felsefesinin ruhunu yakalamıştır. Bu şiirler ruh ve dil olarak eski şiirin tadındadır.

İksîri içenler ezelî sâgardan
Mestî-i melâmetle geçerler serden
Bir kerre ene'l-hak diyen erbâb-ı dile
Hallâk-ı avâlim görünür her yerden13
Seyreylediğim semâ-ı Mevlânâdır
Devreyleyen ecrâm-ı cihân-ârâdır
Sağ elden uzattıkları peymânelere
Gülrenk sebûlardan akan sahbâdır14

Tanpınar, Yahya Kemal'in Tanzimat'tan beri edebiyatımızın Eski şiirden ayrılma, uzaklaşma imkânları arayacağı yerde eski şiire yaklaşma, onun arkasından gitme çarelerini aradığını kaydeder.15 Yahya Kemal, Bâkî'deki, Neşâtî'deki, Şeyh Galip'teki lirik sesi ister. Eskiler bu sesi bize ait lirizmle, sesleri sedâlı ve sedâsız olarak yatay ve dikey tekrarlayarak, bunlara en uygun terkipleri bularak, edebî sanatları, vezni, kafiyeyi, redifleri göz önüne alarak meydana getirirler. Yahya Kemal, bu sesi tutkuyla ister:

Yarab ne müsavâtı ne hürriyeti ver
Hatta ne yoldan gelecek şöhreti ver
Hep neşve veren aşkı terennüm dilerim
Yarab bana bir ses yaratan kudreti ver16

Başta Tanpınar olmak üzere Yeni Edebiyatçılar Yahya Kemal'in eski mazmunlarla yeni imajlar, yeni terkipler yaptıklarını söyleseler de Yahya

Kemal, eski şiiri hem duygu hem ses olarak yakalamıştır:

Virâne cihanda ne şâhız ne bendeyiz
Rind-i âbâ be-dûş fakîr-i revendeyiz
Pîr ü civân bahar bahar eyleriz sefer
Hem dem otağ-ı Cemle diyâr-ı Çemendeyiz
Yattık bülend servlerin gölgesinde şâd
Dehrin bu hây u hûyundan mecbûl-i handeyiz
Demdir yanar, remad olamaz şeb-çerağ-ı dil
Demdir ki ayş u nûş ile ifnâ-yı tendeyiz17

Yahya Kemal'in bu gazelinde Bâkî, Ruhî, Neşâtî ve Naili'ye ait şiir dilini ve sesini duymaktayız:

Ruhî:
Bu âlem-i fânide ne mîr ü ne gedâyız
A'lâlara a'lâlanırız pest ile pestiz18
Bâkî:
Ezelden Şâh-ı aşkın bende-i fermanıyız câna
Muhabbet mülkünün sultan-ı âlî-şanıyız cânâ19
Nailî:
Hevâ-yı aşka uyup kûy-ı yare dek gideriz
Nesîm-i subha refikız bahara dek gideriz
Palas pâre-i rindî be-dûş u kâse be-kef
Zekât-ı mey verilir bir diyâra dek gideriz20
Neşâti:
Şevkız ki dem-i bülbül-i şeydâda nihânız
Hûnuz ki dil-i gonce-i hamrada nihânız
Olsak nola bî-nâm u nişân şuhre-i âlem
Biz dil gibi bir turfa muammada nihânız

Yahya Kemal âdeta tayy-ı zaman ederek eski şiirin ruhunu ve dilini yakalar:

Çık tayy-ı zaman et açılır her perde
Bir devir geçir istediğin her yerde
Ben hicret edip zamanımızdan yaşadım
İstanbulu fethettiğimiz günlerde[21]

Yahya Kemal eski şiirdeki kompozisyon bütünlüğünü de gözden kaçırmaz. Divân şiirinde birim beyit olmakla beraber, gazellerde bir tem ve kompozisyon bütünlüğü daima vardır. Bunun en açık delili rediflerdir:

O dem ki bir şevk tabân olur gönül gönüle
Bilâ-irâde şitâbân olur gönül gönüle
Görünce ayine-i neşvesinde lâhûtu
Kemal-i vecd ile kurban olur gönül gönüle[22]

Yahya Kemal, "gönül" redifli bu gazelindeki tasavvufî neşveyi terennüm ederken Şeyh Galip'ten farklı değildir. Ancak şuna dikkat çekmeliyiz ki Yahya Kemal tayy-ı zaman edip tarihi yaşarken kullandığı kelime, kelime grubu ve sentaksa yaşadığı çağın anlam derinliğini de katar. Parnas ve Sembolist şiir deneyimiyle gazellerini yazarken "Cem bezmi"nden bahsedişinde eski diyonizyak törenlerini bulmak da mümkündür. Hülyalı, ay ışıklı, kızıl atmosferli gazellerinde sembolizmin mübhemiyeti de düşünülebilir. Yahya Kemal tasavvufî terimleri kullanırken sadece Lâhûtî anlam vermez. Bakî'nin kullanışı gibi dünyevi anlamlar da yükler. Meselâ:

Sâkî, parıldasın şafak-ı meyle câmımız
Mutrip de kim cihanda murad üzre kâmımız
Bizler, kadehde aks-i rûh-ı yari görmüşüz
Bundandır işte lezzet-i şürb-i müdâmımız[23]

Yahya Kemal, taştir[24] ve tahmislerinde ele aldığı gazellerle bütünleşir. Hem dil hem mazmun olarak onlara tetabuk eder.

Bâkî'nin gazeline taştir:

Fermân-ı aşka can iledir inkıyâdımız
Pürdür hayâl-i yâr ile her lahza yâdımız
Mevkufdur o mâha samîm-i fuâdımız
Ahır varınca haddine hestî-i şâdımız
Hükm-i kazâya zerre kadar yok inâdımız[25]

Neşâtî'nin gazelini tahmis:

Ye'se gark etti felek külbe-i ahzânı bile
Âteşim geçti cehennemdeki nîrânı bile
Cûş edüp söndüremez gözyaşı tufanı bile
Gittin amma ki kodun hasret ile cânı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yârân-ı bile[26]

İkinci Yeni Türk Şiiri / Yrd. Doç. Dr. Turan Karataş [s.170-175]

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Her milletin edebiyat tarihinde olduğu gibi Türk edebiyatı tarihinde de muhtelif dönemlerden, devirlerden, mekteplerden, ekollerden, hareketlerden, topluluklardan, çığırlardan kısacası her birinin etkisi ve etkinliği diğerinden farklı olan oluşumlardan söz edilir. Genel manasıyla bir bütün olan bir millet edebiyatının daha iyi anlaşılması için, bu kabil 'ayrımlar'a haddizatında ihtiyaç vardır. Türk şiir tarihi içinde kayda değer oluşumlardan biri olan İkinci Yeni şiiri, edebiyat tarihimizin mühim bir meselesidir ve bu yazının konusunu teşkil etmektedir.1

Türk şiirindeki geleneksel sesi ve biçimi yıkan, geçmişten gelen değerleri inkar eden ve özellikle "küçük insan" tipinin, daha bilinen bir ifadeyle işçi sınıfının şiiri olmayı amaç edindiğini dillendiren Orhan Veli şiirinin (Garip Akımı), 1950'li yılların başlarında modası geçmeye başlayınca, daha doğrusu bu yoldaki ürünlerin 'suyu çıkınca' ona tepki olarak Attila İlhan şiiri, diğer ve daha kapsayıcı adıyla Mavi Hareketi zuhur etmiştir. Attila İlhan salt yazdığı şiirlerle değil, yazılarıyla da Garip şiirine ilk açık ve sert tepkiyi göstermiştir.2

İkinci Yeni şairlerine göre, Attila İlhan'ın getirdiği bu şiir tarzı da 'bütünlenen dünya' karşısında, kısa sürede kendini hızla eskitmiş ve tüketmiştir. (Parantez açıp belirtmek durumundayız ki, böyle bir iddiaya katılmak güçtür. Çünkü Attila İlhan'ın şiiri, bugün bile yaşayan şiirimizin önemli damarlarından biridir. Türk şiirinde bir duraktır. Öyle ki, 'sol cenah'ta seyr-ü sefer eyleyen birçok genç şair, dönüp dolaşıp Attila İlhan

şiirinde nefeslenir, bu şiirle ilhamını tazeler. Kanaatimizce, Attila İlhan şiiri önemli bir yapı taşıdır, modern Türk şiirinde.)

Bu ve benzeri tartışmaların yapıldığı, eskinin suçlanıp yeninin alkışlandığı göz gözü görmez bir ‘şiir tufanı’nda, siyasal3 ve sosyal manzaraya da mütenasip olarak, Türk şiirinin son büyük atılımı kabul edilen ve ‘vaftiz’ adı İkinci Yeni olan şiir doğar. Bu adı, Muzaffer Erdost koymuştur.4

İkinci Yeni şiirinin adı etrafında olduğu gibi mahiyeti ve ‘ne idiğü’ne dair de oldukça fazla ve birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çünkü İkinci Yeni şairlerinde ne bir işbirliği ne de bir eşzamanlılık görülür. İlk dönem şiirlerinde bile birbirinden farklı yollardan şiir dünyasına adım atan bu şairler, tek tek bir arayış içine girmişler ve kişisel sezgileriyle orda burda, dağınık “uçlar verdikten” nice sonra, benzerlikleri dolayısıyla, ortak özellikleri tespit edilmeye, kurallara bağlanmaya çalışılmıştır. Bu günden bakınca, bu şiir oluşumunun ortak özelliklerini göz önünde bulundurarak adı geçen şairlerin bir grup oluşturduklarını, doğrusu bir arada bulunduklarını görmek ve söylemek daha kolaydır.

Bu hareket içinde yer alan şairlerin bağlandıkları ortak bir manifesto, hepsinin paylaştığı ortak şiir ilkeleri olmadığı için bir ‘ekol’ ya da ‘akım’ niteliği taşımaz. Bu sebeple de, ‘hareket’, ‘atılım’, ‘topluluk’, gibi adlarla anılır. İkinci Yeni’nin niçin akım olmadığına dair değişik görüşler vardır. Mesela, Asım Bezirci, “İkinci Yenici şairler arasında tam bir tutarlık bulunma”dığı için bu şiirin bir ekol olma özelliği gösteremediğini ileri sürer ve der ki: “Ayrıca İkinci Yeni’ye ilişkin özellikler de tutarlı bir bütün meydana getirmezler: Bazı özellikler ne birbiriyle kaynaşırlar ne de birbirini pekiştirirler. Bu sebepten İkinci Yeni’yi bağdaşık bir akım değil, ortak bir hareket saymak daha doğru olur.”5

Edip Cansever de, hemen hemen aynı kanaattedir. Yerçekimli Karanfil şairi, İkinci Yeni'nin bir akım olmadığına, olamayacağına dikkati çeker: "İkinci Yeni diye bir akım yoktu, olamazdı. (…) bu açılım birtakım şairlerin bir araya gelip, eğilim, yönelim ve belli bir dünya görüşünden hareket ederek, kısaca bir ön andlaşma düzeyinde başlatmadıklarını iyi biliyorum. (…) dıştan bakılan, yalınlaştırılmış, hatta basite indirgetilmiş 'küçük insan'dan 'insan'a, insanın karmaşık yapısına, onun aynı zamanda toplumun bir birimi olmasına karşın bireyliğine de ağırlık verme girişimidir…"6

Cansever, İkinci Yeni'ye bir akım niteliği kazandırma gayretlerinin, ikinci bir yanılgıya düşmek olacağını da belirtir ve "O, değişik şairlerin, değişik kişilikler kurduğu bir yenileşme alanıdır olsa olsa."7 der.

Bu hareket içinde yer alan ve uçtalıklarıyla dikkati çeken şair Ece Ayhan da, İkinci Yenilerin çokluğuna değinir: "İmdi. Sadece 1955-58 yılları arasında şiir oynadıkları gerekçesiyle, Orhan Velilerden ayrıdırlar gerekçesiyle, bu ozanları, aynı bir Futbol Takımından saymak mümkün değildir diyorum ben. (…) Bir değil, birçok İkinci Yeniler vardır. Şahıs şirketleri, menfaat grupları değil, birçok şiir fakülteleri vardır."8

Kanaatimizce, bu konudaki doğru tespitlerden birini Eser Gürson yapmıştır: "…bir akım şiirinin değil, bir değişim şiirinin adı oluyor İkinci Yeni, yoğun bir hava bütünlüğünün adı oluyor. (…) Çünkü onun belirli sınırları yoktur. Her bir şairi, kendi benimsediği olanakların, kendi tuttuğu şiir çizgisinin ustası olmuştur (ya da olabilir)."9

Konuyla ilgili olarak görüş ortaya koyanların kimilerine göre bir "azınlığın şiiri" olan İkinci Yeni, kimilerince de "ikinci diktatörlüğün" (Demokrat Parti'nin) şiiridir. Ne denirse densin, İkinci Yeni, tüm kusurlarına rağmen, bir inkıtadan sonra "şiire yeniden dönüş"tür. Bir diğer ifadeyle İkinci Yeni, "Tarihimizde ilk kez parasız yatılıların, taşra

doğumluların, hiçbir bir zaman ‘ümran’ görmemişlerin bir ‘sıçraması’dır. “Yani kısacası, ‘bakışımsızlık’lar, ‘sivillik’ler, ‘uçtalıklar’, ‘atonallıklar’ bin yıldan bu yana İkinci Yeni’yle ilk kez gündeme geliyordu.”[10]

İkinci Yeni adının ortaya atılması, taraftar bulması, yerleşmesi ve gelişmesinin, Sartre, Camus, Kafka gibi Batı Avrupa yazarlarının, Fransız gerçeküstücülerinin ve T. S. Eliot, Dylan Thomas, E. E. Cumming gibi gizemci ya da biçimci şairlerin Türkiye’de tanınmaya başlamasıyla paralellik taşıdığı söylenir ki, yabana atılacak bir tespit değildir bu. İyi derecede Fransızca ya da Batı dillerinden birini bilen İkinci Yeni şairlerinin kaynaklarından biri de, şüphesiz Batı şiiridir. Yani, İkinci Yeni’nin ortaya çıkmasında, Batı şiirinin ve o günkü dünya şiirinin etkisi büyüktür.

Edebiyat araştırmalarının alışılmış, kolaycı/genel pencerelerinden bakılınca İkinci Yeni, Garip Akımı’na bir tepki olarak doğmuştur. Bu şiirin, Garipçilerin karşı oldukları birçok ögeye sahip çıktığı, onların savundukları birçok ögeyi ise reddettiği[11] doğrudur ne var ki, derinliğine araştırıldığında bu oluşumun bir tepki şiirinden çok, bir karşı şiir,[12] bir yenileniş ve arayış şiiri olduğu anlaşılır. Başka bir söyleyişle İkinci Yeni’nin ilk vasfı bir tepki şiiri olmadığıdır.

Bu şiirin kesin belirtileri, yani ilk örnekleri 1955-1956 yıllarında Yeditepe dergisinde görülür diyenler, Sezai Karakoç’un 1953-54 yıllarında İstanbul dergisinde çıkan şiirlerinden habersizdir. Yahut da bu örnekler, görmezlikten gelinmiştir. Halbuki, İkinci Yeni diye bahis konusu olan şiirin ilk örnekleri, kanaatimizce Karakoç’un yukarıda adı geçen dergide yayımlanan şiirleri olmalıdır.

İkinci Yeni şiirinin gelişmesi, dal budak salması, Pazar Postası’nda[13] görülür. Belli bir süre bu gazete/dergi etrafında toplanan Oktay Rifat (1914-1988), İhan Berk (doğ. 1918), Turgut Uyar (1927-1985), Edip Cansever (1928-1986), Ece Ayhan (doğ. 1931), Cemal Süreya (1931-

1990), Sezai Karakoç (doğ. 1933), Kemal Özer (doğ. 1935), Ülkü Tamer (doğ. 1937) İkinci Yeni şiirinin önde gelen isimleri olmuşlardır.14 Bu şiirin tipik/özgün örneklerini içeren ve bu dönem şairlerinin en ortak özelliklere sahip ürünleri şu kitaplarda bulunabilir: Oktay Rifat: Perçemli Sokak (1956), Edip Cansever: Yerçekimli Karanfil (1957), Cemal Süreya: Üvercinka (1958), İlhan Berk: Galile Denizi (1958), Turgut Uyar: Dünyanın En Güzel Arabistanı (1959), Sezai Karakoç: Körfez (1959), Kemal Özer: Gül Yordamı (1959), Ülkü Tamer: Soğuk Otların Altında (1959), Ece Ayhan: Kınar Hanımın Denizleri (1959).

İsmet Özel'in hemen her anışında ısrarla '1954-59 atılımı' diyerek beş yıllık bir zaman dilimine sığdırdığı/sıkıştırdığı ama kanaatimizce yaklaşık on yıllık bir süre içinde (1953-1963) gelişip serpilen, şiir tahtına oturan ve şiirimize yön veren; bu dönemdeki ve sonraki yıllarda birçok şairi etkileyen İkinci Yeni şiirinin belli başlı özelliklerini Asım Bezirci şöyle özetler:

"- İmgeye kapıları yeniden ve sonuna kadar açmak.

- Edebî sanatlara özgürlük tanımak.

- 'Basitlik, aleladelik ve sadelik'ten ayrılmak.

- Konuşma diline, ortak dile sırt çevirmek.

- Halkın hayatından ve kültüründen uzaklaşmak, 'folkloru şiire düşman' bellemek.

- Şehirli, 'küçük adam'a, tip çizmeye boş vermek.

- Nükte, şaşırtma ve tekerlemeden kaçmak.

- Şiiri ustan ve anlamdan kaydırmak.

- Duyguya ve çağrışıma yaslanmak.

- Konuyu, hikayeyi, olayı atmak.

- Fakir ekseriyete' değil, 'aydın azınlığa' seslenmek vb."15

Edebiyat ve özellikle şiir araştırmaları, değerlendirmeleri çokluk öznellikle içiçedir. (Bizim burada yaptığımız değerlendirmelerde bile bunu

hissetmek mümkündür.) Araştırmacının dünya görüşü, edebî zevki ve birtakım hassasiyetleri ortaya koyacağı tespitlere, görüşlere adeta müdahil olur. İkinci Yeni meselesinde de farklı düşüncelere, birbirinden uzak tespitlere, dahası taban tabana zıt görüşlere tesadüf etmek mümkündür. Herkes kendi zaviyesinden baktığı ve kendi seçtiği örneklerden yola çıktığı için farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Ya da Eser Gürson'un belirttiği gibi, "İkinci Yeni kuramı diye öne sürülen yazıların" hemen hepsi, bu şiir hareketinin gerçek verileriyle ilgisini kesmiş ve ondan uzak düşmüştür. Yahut ancak bir iki şairden yola çıktıkları için bütüncül olamamışlar, "hava bütünlüğünü haksız yere parçalara ayıran kurgusal ve duruk kalıplar" olmaktan öteye gidememişlerdir.16

İkinci Yeni'yle ilgili olarak şu tespitleri nesnelliğe yakın bulduğumuzu ve önemsediğimizi belirtmeliyiz: "Batı'yla da bağıntısı olan geniş bir şiir olanağı, çağdaş yakınlaşmalar içinde paylaşılmıştır. Soyutlamak, kapalı olmak, anlamı bulandırmak, karanlığa gizlenmek, gerçeküstünden aşılanmak, yaşamı parçalarından çok bütünüyle vermek, duygusal anlamı ussal anlama yeğlemek, imgeyi önemsemek, özde, biçimde, dilde deformasyona gitmek, doğal dilden çok yapay dile eğilmek, şiir yalınlığına (1. Yeni yalınlığı anlamında) karşı koymak, İkinci Yeni şairlerinin bol bol kullandığı olanaklardır. Bu özelliklerinin her birinin başına, 'yer yer' ya da 'zaman zaman' deyimlerini eklemeliyiz. Çünkü her şairde bütün bu saydığımız özellikleri bulmamız mümkün olmayabilir."17

Bir görüşe göre (Asım Bezirci) "anlamsızlığı deneyen" İkinci Yeni şiiri, karşıt görüşe göre de (Behçet Necatigil) "en yalın örneklerinde bile, anlamsız değil"dir. Fakat çapraşık bir şiirdir.18 Bu bağlamda, Muzaffer Erdost'un İkinci Yeni şiiri için sarfettiği "anlamsız", "anlamsızlığı ilke olarak savunma" "rastlantısal" gibi ifadelere katılmak mümkün görünmüyor.19 Eğer bu hüküm İkinci Yeni diye piyasaya sürülen tecrübesiz

şiir heveslilerinin ürünleri için söylenseydi, buna bir itirazımız olmazdı. Ancak, bütün İkinci Yeni şiiri örnekleri için, hele hele bu şiirin usta şairlerinin eserleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İkinci Yeni şiiri anlamsız değildir şüphesiz. Daha çok, kapalı bir şiirdir. Bir başka deyişle, ‘popülist’ endişesi yoktur. Doğrusu, “okuyucudan geniş ölçüde anlama çabası bekleyen bir şiir oluşu”dur.

Behçet Necatigil, Ece Ayhan’ın “Kanto Ağacı” şiirindeki “sen karanlığa giderayak bir kanto ağacı çizmiştin yusuflardan önce/gelip kanto ağacını kesmişler kantolarını delik deşik etmişler/hadi seni yine pandomima sahnelerinde düşünelim ağlamadan kanto ağacı/hadi sen de düşün bizi bakalım çocukları alkazarı ağlamadan kanto ağacı”20 dizelerde ve İkinci Yeni’nin diğer uç örneklerinde “gene de bir gerçek sezdiriliyor” der ve devamla dikkate değer iki cümle kaydeder: “İkinci yeni tamamıyla bir şey söylemeyen şiir olmuyordu. Yalnız şiirin bütününden sezgi yoluyla yarı karanlık bir anlam, gizli bir güzellik çıkarmak, okuyucunun hazırlığına bakıyordu.”21

Sezai Karakoç’un uzun soluklu şiiri “Köpük”teki kimi dizelere de aynı dikkatle baktığımızda, Necatigil’e hak veririz:

Bir kadını havlıyor taşıyor o ıssız köpekler ki
Kırmızı bir karpuzun ortasından kesilen o köpekler ki
…
Bu köpekler neyi havluyor hangi kadını
Bu horozlar neyi ürperiyor çocukları mı22

Her ne kadar şiir bu dizelerde şairinin ifadesiyle “anlam tatilleri” yapsa da, sezgi yoluyla bu parçaları, şiirin bütünündeki anlam halkalarına bağlamak mümkündür. Kaldı ki bu örnekler, yukarıda da vurguladığımız gibi, İkinci Yeni’nin belki de en uç örnekleridir.

İkinci Yeni'yi değerlendirirken ilk planda bu hareketin usta şairlerinin, önde gelen şairlerinin eserlerine bakmak gerekir. Bu şairlerin kapalı gibi görünen şiirlerinde bile 'anlamsızlığı denemek' ya da "anlamsızlığı ilke olarak savunmak" gibi bir kaygı göremeyiz. Bir fikir vermesi bakımından Kemal Özer'in "Ağıt" isimli şiirini aşağıya alıyoruz:

annem mi bir kadın
geciken bir kadın geceyatısına
ölüm kendini göstereli babamın saçlarından
günübirlik bir kadın
üsküdar'la istanbul arasında
babamdı sakalıydı babamın
bir akşam göle batırdı
çıkmamak üzere bir daha
hepsi de ekmek kokardı
sayısı unutulan parmaklarının
akşam bir attır bütün ülkelerde
serin esmer bir attır
terkisine çocukların bindiği23

Oktay Rifat'ın Perçemli Sokak kitabının ilk şiirinden aldığım şu dizeleri de aynı bağlamda okunmalıdır: "Bulutların çıkınında/Mis kokulu güvercinleri gökyüzünün/Çıldırtırlar insan gözlü kedileri/Ay doğar kuyulara yalın ayak/Telgraf tellerinde gemi leşleri".

İlk bakışta anlamsız gibi görünen yukarıdaki şiiri, dizeleri ve İkinci Yeni şiirinin diğer örneklerini daha iyi kavramak için, şiirin arkaplanındaki 'espri'den, ona uç veren ilham kaynağından ve yahut 'ibdâ' sebebinden haberdar olmak gerekir. Ayrıca, şiirin gerisindeki kültürel birikimi ve ona yön veren asıl kaynağı da gözardı etmemek gerekir. Sezai Karakoç'un aşağıya bir kısmını aldığımız Liliyar şiirindeki anlam

katmanlarını zihnimizde berrak düzlemler bulup yerleştirmek, şiirden gelen mana filizlerine mevcut bilgi donanımımızdan kıvılcım çaktıracak karşılığı bulabilmek için şüphesiz eserin mülhimesi olan 'âmil'in tarafımızca bilinmesine ihtiyaç vardır.

Bu kuklaların kukla olmadığı besbelli
Ne söyledilerse tıpıtıpına gerçek besbelli
Altın saçlarını yana atışı yok mu Lilinin
Lilinin yağdan kıl çekercesine inanışı
Lilinin yağdan kıl çekercesine yaşayışı yok mu
Kuklalar titremesin ne yapsın
Adam konuşmasını bilmezse ne yapsın
Kuklaların kukla olmadığı besbelli
Lilinin çekip gideceği besbelli
Lilinin dönüp geleceği besbelli
…
Lilinin güneşin altında duruşu yok mu
Perdeleri sıyırıp çirkin adamı burnundan yakalayışı yok mu
Eline bavulunu alışı yollara koyuluşu yok mu
Çirkin adamın güzel adam oluşu yok mu
Yaklaşıp onu saçlarından yakalayışı
Uzaklaşıp yollarda yol oluşu yok mu
Lilinin bir tavşan gibi koşuşu
Keklik gibi dönüp bakışı ve yıldırım gibi koşuşu yok mu
Adam da tam o zaman kapıdan çıkmaz mı dışarı
Lilinin adamın boynuna çocukça ve çılgınca atılışı yok mu
Ben konuşmasını bilmem Lili24

İkinci Yeni şiiri, tema'sı apaçık belli olan, bir yerde başlayıp bir yerde biten şiir değildir. İlhan Berk'in deyişiyle 'öykülü şiir' de değildir.25 Bütün

güçlüğüne ve kapalılığına rağmen, yüzü manaya da dönüktür bu şiirin. Hareketin iyi şairleri, güzelliği yani estetik beğeniyi şiirin birinci amacı olarak benimsemişler, sanata bağlılıklarını ortaya koydukları edebî ürünleriyle ispat etmişlerdir. Bir bakıma İkinci Yeni, ”salt şiiri”26 arayış ve onu gerçekleştirme teşebbüsüdür. İkinci Yeni hareketinin yanlışlarında ısrar etmeyen, şiirlerini daha sağlıklı bir çizgide sürdüren şairlerin hemen çoğunda bu eğilim dikkati çekmektedir. Çağımız şiirinin önemli unsurlarından biri olan imgeyi bütün imkanlarıyla şiire taşımak; zekâ ve espriye, şaşırtmacaya, basitliğe, alelâdeliğe sırt çevirmek; “duyarlığı, çağrışım ve biçimi öne çıkarmak”, edebî sanatlara göz kırpmak, şairâneliğe meyletmek gibi özellikleriyle İkinci Yeni şiiri, bu vadide güzeli, mükemmeli yakalama gayretindedir.

Sezai Karakoç’un “nekahet dönemi” şiiri dediği İkinci Yeni, O’nca, “savaşa şartlanmış insanın yeniden dünyaya alışma denemeleri şiiridir. Ekmek meselesinin dışında da meseleler bulunduğunu yavaş yavaş görmeye başlayan insanın şiiri. (…) bir sese ve biçime ihtiyaç hissetmiş bir şiir. Bu şiir bir köprü şiir, bir arayış şiiri olduğu için birçok kötü örnekler vermiştir. Anlam ve biçim safsataları örneklerine bol bol rastlanır. Ama bu ekolün esas kurucuları olan şairler, bir nekahet döneminin bütün duyarlığını yüklemesini bilmişlerdir şiirlerine. Şiirimizden kovulan kelimenin haysiyeti, imaj gibi kaçınılmaz sanat yönlerini tekrar geri getirmeye çalışmışlardır.”27 Karakoç’a göre, İkinci Yeni şiiri, bir “ideolojiler” sergisi gibidir. Bu şiirlerin içinde marksist çizgiler taşıyanlar olduğu gibi, “Hıristiyan edebiyatı”nın unsurlarını, mistik ve metafizik unsurları da gizli gizli “duyumsatanlar” vardır. Kısacası, “belli bir genel sıvı içinde her türlü öz”ün yer aldığı bir şiirdir İkinci Yeni. Bu sebepten öz ve etkileyiş bakımından bir bütünlük taşımaz. “Öz bakımından tek ortak yan ahlâkçı bir edebiyat oluşudur.” Garip Akımı’nın bütün geçmiş edebiyata ve genel

gidişe karşı aykırı bir yol tutmasına ve prensipsizliğine rağmen, İkinci Yeniciler genel bir “moralist eğilim” içindedirler. Her şair, kendi benimsediği dünya görüşünün ve poetik düşüncenin ahlâk prensiplerine bağlı görünür.28

İkinci Yeni şairlerinin “dilde deformasyona gitmek”, “anlatımda karıştırımlara başvurmak”, “özgür çağrışım yöntemini kullanmak”, “soyuta yönelmek ve önem vermek”, “güç anlaşılmak” gibi özelliklerine tipik ve uç bir örnek olarak Ece Ayhan’ın “Ecegiller” başlıklı şiirini verebiliriz:

sam yeli de dalgınlıklarla bir çocukmuş
iğilip barışlıklar çizermiş evler üzerine
nasıl bir ağaçdıysak çocukken
tümceleri özneleri nasıl unuttuysak denizde
turunç olmak istiyoruz yine turunçuz da29

İkinci Yeni şiirinde çevreden uzaklaşmak ve kaçış gibi “şairi bağlayan” hususi davranışlar da görülür. İkinci Yeni şairi, okuru ziyadesiyle önemsemez, yani evvela okur için yazmaz. Okur, en çok da İlhan Berk ve Ece Ayhan’ın umurunda değildir.

İkinci Yeni şiiri, aykırılıklar arz eden, son sınırları zorlayan bu gibi seyrek görülen özellikleri ve zayıf şairlerinin kötü örnekleri yüzünden birçok olumsuz eleştiriye maruz kalmıştır. İkinci Yeni’nin kuramcısı Muzaffer Erdost bu “kötüler” için şu açıklamalarda bulunur: “Savunduğumuz şiire değil, savunduğumuz bu imkana, bu rahatlığa, bu cesarete örnek verdiğimiz bir iki mısranın arkasından sökün eden birkaç ozan, anlayamadıkları, ama salt bir akım olarak beliren şiire bilinçsizce katıldılar. Savunduğumuz şiiri değil savunduğumuz imkanları amaç bilerek birçok şeyler yazdılar. Başlangıçta ben bu ozanlara imkan verdim, şiirlerini yayınladık. Ama onlar savunduğumuz şiiri değil, savunduğumuz şiirin bir imkanı olan yanını yazmakla yetindiler, kendilerini çıkmaza soktular.”30

Buraya kadar yazdıklarımızı özetleyecek olursak, İkinci Yeni, adı gibi, dönemi için yeni bir şiirdir; hâlâ da öyledir. Dünya şiiri ile, özellikle Batı sanat ve düşünce kaynaklarıyla derinlikli bir ilgi ve tanışmadan sonra ortaya çıkan, modern dünya şiirine paralel olarak modern Türkiye'nin kendi sesini bulduğu bu yeni şiir, "duygu ile düşünce arasında eriyen" bir şiir olma vasfını da bünyesinde taşımaktadır. İçinde doğduğu dönemin realiteleri olan bireycilik, absürdite ve inkarcılık açısından bakıldığında, yirminci yüzyılın en çağcıl şiiri olma özelliğine de sahiptir. Ortak bir manifestolarının olmayışına karşılık, İkinci Yeni şairlerinin çoğunun, kısmen ortak bir şi-

Bir zevkinde/anlayışında birleştikleri söylenebilir. Bireycilik, gizemcilik, kapalılık, muğlaklık, edilgenlik, içe kapanıklık gibi özelliklerin oluşturduğu bu "anlayış", "temelini idealist dünya görüşünde" bulur.31 Bir ekol diyenlere karşılık (İlhan Berk, Sezai Karakoç, Muzaffer Erdost), bu şiirin "kendini arayan şiirimiz"de yeni "bir damar" olduğu, edebî manasıyla bir hareket olduğu en isabetli tespittir. Bu hareket içinde İlhan Berk ve Ece Ayhan gibi uç şairlere karşılık, '40 kuşağının "ölüm döşeği"ne düşürdüğü Türk şiirini adeta "dirilten" Sezai Karakoç, Cemal Süreya, Turgut Uyar ve Edip Cansever daha çok ilgi odağı olmuştur. Nihayet, İkinci Yeni, şiirimize yeni tadlar getiren, "özsuyuyla günümüz Türk şiirini besleyen" ciddi bir atılımdır.

1 İkinci Yeni şiiri hakkında yapılan tartışmalar, konuyla ilgili şimdiye kadar yayınlanan müstakil kitaplar, yüzlerce yazı ve nihayet akademik çalışmalar bile bu "hareket"in şiirimiz içindeki önemini gözler önüne sermektedir. Bir bilgi vermek amacıyla konuyla ilgili olarak çıkan kitapları ve akademik çalışmaları burada zikretmekte yarar vardır:.

Asım Bezirci: İkinci Yeni Olayı, Tel Y., İst. 1974.

Attila İlhan: İkinci Yeni Savaşı, Bilgi Y., 3. bs., İst. 1996.

Muzaffer İlhan Erdost: İkinci Yeni Yazıları, Onur Y., Ank. 1997.

Memet Fuat: İkinci Yeni Tartışması, Adam Y., İst. 2000.

Ramazan Kaplan: Şiirimizde İkinci Yeni Hareketi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. Üniversitesi, Ank. 1981.

Süheyla Dönmez: İkinci Yeni Hareketi'nde Dil Problemi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ank. 1993.

Cevat Akkanat: Gelenek ve İkinci Yeni Şiiri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 2000.

2 Bu konuda geniş bilgi arayanlar, Attila İlhan'ın Mavi dergisinde (ilk sayı: 1 Kasım 1952) çıkan "Sosyal Realizmin Münasebetleri yahut Başlangıç" (S. 21, Temmuz 1954) başlıklı yazısına; Ahmet Oktay'ın "Orhan Veli'nin Yeri" başlıklı yazısına (Mavi, S. 26, Ocak 1955) bakabilirler.

3 İkinci Yeni şiirinin ortaya çıkmasında, Demokrat Parti İktidarı'nın baskıcı tutumundan söz edilir ki, bu tespit bir dereceye kadar doğru kabul edilebilir. Bu tesbiti şu şekilde ifade etmek daha doğru olur kanaatindeyiz; İkinci Yeni şairinin karşısına aldığı/karşı koyduğu dönemin siyasal ve toplumsal şartlarının, "egemen koşullandırmaları"nın ve "yerleştirilmek istenen değer yargıları"nın bir yönüyle de ortaya koyduğu eserlere etki ettiğidir.

İkinci Yeni'nin oluşum süreci ve dönemin siyasî manzarası için Cevat Akkanat'ın "İkinci Yeni Şiiri, Oluşumu ve Sonrası. " (Türk Dili, S. 595, Temmuz 2001) başlıklı incelemesine bakılabilir.

4 Asım Bezirci'ye göre "İkinci Yeni" yanlış bir adlandırmadır. "Çünkü, şiirimizin Tanzimat'tan beri geçirdiği yenilik olayları göz önünde tutulursa, İkinci Yeni'ye ancak sekizinci yeni demek uygun düşer." (İkinci Yeni Olayı, s. 7.).

Bu şiire yeni gerçekçi (neo-realist) şiir diyen Sezai Karakoç, Bezirci'nin yukarıdaki itirazlarını haklı bulmaz: "Orhan Veli ve

arkadaşlarının şiiri, yeni şiir ise, bu yeni şiir için, yeninin yenisi farkına, İkinci Yeni demek kadar doğru ne ola? Böyle hüküm, böyle hipotezin başından artık. Bazıları, yeniliği, böyle, 1, 2, 3. vs. numaralamanın saçma olduğunu, bunun bir hayal kıtlığından doğduğunu söylemeye kadar vardırırlar işi. İşin içinde bir saçmalık, bir hayal kıtlığı varsa bu, Orhan Veli ve arkadaşlarının şiirine 'yeni şiir' demekteydi. Zaman ve eşya boyunca daha başka bir şiir yokmuş ve olamazmışcasına bir şiire yeni şiir ismini verenlerin, onun yenilenişinden ibaret ikinci bir akıma 'İkinci Yeni' denilmesine alınmaları olur şey değildi. Hem bu 'İkinci Yeni' sözü, bir birincisini, bir üçüncüsünü hatırlatmak bakımından, 'yeni şiir' sözünün mutlak deyişine göre, daha alçakgönüllü ve daha namuslu değil miydi? Hem, alt tarafı bu bir isim değil miydi?" (Edebiyat Yazıları II, Diriliş Y., İst. 1986, s. 31.).

5 İkinci Yeni Olayı, s. 26-27.

6 Edip Cansever, "İkinci Yeni Üzerine Bir Soruşturma", Türk Dili, S. 309, Haziran 1977.

7 Gül Dönüyor Avucumda, Adam Y., İst. 1987, s. 46.

8 "Nereden de Andım Şimdi", Pazar Postası, S. 48, 30 Kasım 1958.

9 "Devinim 60'ın Yeri Yurdu", Devinim LX, S. 1, Şubat 1965.

10 Ece Ayhan: "Sıkı Bir Düşünür ya da Uçbeyi", Güneş Gazetesi, 17 Ekim 1987.

Ece Ayhan, İkinci Yeni'yi anlatmaya devam ediyor: "Bana baka; 'İkinci Yeni' (ben, 'Sıkı Şiir' diyorum şimdi buna; o başka, ya da 'Sivil Şiir) 1950'lerden sonra, Türkçede taşradan gelmiş ve çok genç parasız yatılıların oluşturdukları hiç beklenmedik, garip bir biçimde de özgün, çağdaş, çağcıl ve önemli bir şiir ve düşünce 'sıçrama'sıdır; yani 13/15 bir akım. Çok özgül bir anlamda belki de bir Mülkiye hareketi, hiç değilse ilginç bir Ankara şiir olayı." (Şiirin Bir Altın Çağı, s. 15.) Ece Ayhan'ın

İkinci Yeni ve şairleri hakkındaki ilginç tespitleri için aynı kitabına bakılabilir.

11 Cevat Akkanat: "İkinci Yeni Şiiri, Oluşumu ve Sonrası.", Türk Dili, S. 595, Temmuz 2001.

12 Bu karşı oluşu İlhan Berk şu şekilde özetler: "1. İkinci Yeni'nin kendinden önceki bu şiir [Garip şiiri] anlama dayanan bir şiirdir. İkinci Yeni ise bu anlama karşıdır. 2. Orhan Veli, Melih Cevdet, Oktay Rifat şiiri konuşma diline dayanır. İkinci Yeni konuşma diline karşıdır. 3. Orhan Veli, Melih Cevdet, Oktay Rifat şiiri salt şiirden yana değildir. İkinci Yeni, salt şiirdir." (Şairin Toprağı, Simavi Y., İst. 1992, s. 95.) Ya da Mehmet H. Doğan'ın tespitiyle "Garip şiirinin yozlaşmış uzantısının eskittiği, orta malı durumuna getirdiği şiir diline karşı çıkış. İmgesiz, sıradan günlük dile yaslanan, 'basitliği, alelâdeliği' ölçü olarak alan, kısa şaşırtıcı olayı anlatmayı şiir sayan bir anlayışın yerine, şiiri sözcüğe, imgeye dayamaya çalışan, işe söyleyişteki rahatlığı bozarak başlayan bir şiir anlayışı koymaya çalışır. " (Şiirin Yalnızlığı, Broy Y., İst. 1986, s. 70.).

İkinci Yeni'yi yanlı ve yer yer üstünkörü ele alan Asım Bezirci ise, bu şiir "tutumu"nu, Garip Akımı'na büsbütün karşıt saymanın doğru olmadığını savunur. Dahası, Bezirci, bu iki şiir anlayışı arasında "bazı yakınlıklar" bulunduğunu da söyler. İkinci Yeni Olayı kitabında şiir geleneğimizle bağlarını koparmak, mısracı şiire karşı çıkmak, ideolojik bağlanma'ya yanaşmamak, toplum sorunlarıyla ve ülke gerçekleriyle ilgilenmemek, arı şiire varmaya çalışmak, biçime öncelik tanımak, içeriği gereğince önemsememek, gözlerini çokluk Batı'ya çevirmek, modern şairlere özellikle de gerçeküstücülere ilgi göstermek şeklinde özetlediği bu ortak eğilimlerin hemen çoğunda Asım Bezirci'nin yanıldığını, Garip şiirine âşina olanlar ve bu yazıyı okuyanlar anlayacaktır.

13 Pazar Postası, haftada bir yayınlanan siyasal, aktüel bir dergidir. Gazete de denebilir. Çünkü dergi boyundan biraz büyük, gazete ebatlarından küçük, içerik olarak her iki türün de özelliklerini yansıtan bir periyodiktir. Sahibi, Cemil Sait Barlas'tır. Derginin ortasında, Muzaffer Erdost'un yönettiği, çoğunlukla dört sayfalık yani iki yaprak, bazan gazetenin diğer sayfalarına da taşan bir sanat-edebiyat bölümü vardır. Sezai Karakoç'un dediğine göre, birçok okuyucu, Pazar Postası'nı sırf bu kısmı için alır, o iki yaprağı ayırdıktan sonra gerisini buruşturur atarmış. ("Hatıralar", Diriliş, S. 73, 8 Aralık 1989.).

Pazar Postası'nın Cumhuriyet şiir ve düşünce tarihinde 1956'dan 1959'a kadar çok önemli bir işlevi ve etkinliği olduğunu belirten Ece Ayhan, dergiyle iligili ve derginin çağrıştırdığı bazı düşüncelerini şu şekilde nakleder: "Pazar Postası denilince; benim aklıma (aşağı yukarı) 'üç', 'dört' ya da 'beş' adam gelir; ayakta ve kendi alanlarında at koşturan. "Mahşerin Dört Atlısı" demiştim; ('düşünce'de) Muzaffer Erdost; ('düşünce' ve şiirde) Cemal Süreya; (şiirde 'eküri' (tavla) değiştirmeyi bir yana bıraktığımızda) İlhan Berk; (ya da 'düşünce' ve şiirde Sezai Karakoç). 'Mahşerin Dört Atlısı' için şöyle de diyebilirdik: Cemal Süreya, Sezai Karakoç, Muzaffer Erdost (ya da İlhan Berk)" (Şiirin Bir Altın Çağı, Yapı Kredi Y., İst. 1993, s. 20.).

14 İkinci Yeni'nin "kesinleşmiş bir kadrosu" olmasa da yukarıdaki isimlere Yılmaz Gruda (doğ. 1930), Tevfik Akdağ (1932-1993) ve harekete sonradan katılan Özdemir İnce (doğ. 1936), Nihat Ziyalan (doğ. 1936), Ercüment Uçarı (doğ. 1928), Turgay Gönenç (doğ. 1939) gibi şairleri de eklemek gerekir.

15 İkinci Yeni Olayı, s. 8. Bezirci'nin sıraladağı bu özellikler nispeten kapsayıcıdır. Ancak, "halkın hayatından ve kültüründen uzaklaşmak" ve "şiiri ustan ve anlamdan kaydırmak" ifadeleri yoruma muhtaçtır.

16 “Devinim 60’ın Yeri Yurdu”, Devinim LX, S. 1, Şubat 1965.

17 Eser Gürson: Aynı yer.

İkinci Yeni şiiri nedir, ya da ‘ne değildir’ sorusuna açıklık getireceği düşüncesiyle, bu hareket içinde yer almış olan iki şairin bir soruşturmaya verdikleri cevaplardan birer küçük pasaj veriyoruz: “Benim içinden geldiğim, orada beslenip büyüdüğüm o günkü toplumcu şiire de karşı bir şiir. (…) İkinci Yeni, işte bu tıkanıklığın, tekdüzeliğin önünü açmak, daha geniş alanlara akmak için çıktı. Usun, dilin, bilincin, alışkanlıkların üstüne yürüdü. (…) Tekdüzeliğin üstüne gitti. Bütün bunlar bazılarının sandığı gibi de topluma sırt çevirmek, baskılardan kaçmak için yapılmadı. Şiir adına yapıldı. (…) Demek ki yazılan şiire karşı çıkmadır bu yönelme. Bir gerekseme. Onu en uçlara götürürken, yine de yeterince gözü pek olmadığım kanısındayım.” (İlhan Berk: “İkinci Yeni Üzerine Bir Soruşturma”, Türk Dili, S. 309, Haziran 1977.).

“İkinci Yeni, yakın akrabaları sahip çıkmadığı için, ölüsü belediye tarafından kaldırılan, ama mirası yenilen bir garip akrabadır. (…) bir bunalım döneminin şiiridir; yani toplumsal çelişki ve bunalımın bireyin varlığına, sanat alanına sıçramasıdır; bırakılmışlığa, geçimsizliğe, kültür ikilemine, insanın yozlaşmasına, toplumsal erozyona, sömürüye, kapkaççı ekonomik düzene, baskıya karşı bir başkaldırıdır. (…) 1954-60 arası İkinci Yeni şiiri nihilist bir şiir olarak tanımlanabilir. (…) özüyle nihilist, biçimiyle şiir geleneğimize aykırı gibi görünen, ölüsüne kimsenin, mirasına ise herkesin gizli gizli sahip çıktığı bu şamar oğlanı şiirin sadece günümüz şiirine değil tüm sanat ve kültür yaşamına taze kan getirdiği, bir itici güç olduğu görülecektir. (…) İkinci Yeni’yi. Jdanar’un terazisiyle, Jean Freville’in özetçi terazisiyle tartmışlar, şemalardan yola çıkıp yanlış ve yanıltıcı yargılara varmışlardır. ” (Özdemir İnce; Aynı yer. Bu alıntının son

cümlesindeki ‘yanlış ve yanıltıcı yargılara varmışlardır’ ifadesiyle kastedilen kişi Asım Bezirci olmalıdır.).

18 Geniş bilgi için bakınız, Behçet Necatigil: Düzyazılar I-Bile/Yazdı Yazılar, Cem Y., İst. 1983, s. 266-272.

19 Yayımlandığı dönemde ve sonraki yıllarda Erdost’un bu düşünceleri, epeyce tepkiyle karşılanmıştır. Sezai Karakoç’un dediğine göre, Muzaffer Erdost, yıllar sonra, İkinci Yeni’yi hiç anlamadan, kendince, yani keyfince değerlendirdiğini itiraf etmiştir. (“Hatıralar”, Diriliş, S. 73, 8 Aralık 1989.).

20 Pazar Postası, S. 13, 24 Şubat 1957.

21 Bile/yazdı, s. 270.

22 Şiirler III: Körfez/Şahdamar/Sesler, s. 7-8.

23 Ataol Behramoğlu: Son Yüzyıl Büyük Türk Şiiri Antolojisi II, Sosyal Y. s. 729.

24 Şiirler III: Körfez/Şahdamar/Sesler, s. 75-76.

25 Bu hareket içinde yer alan kimi şairlerin bu dönemde yazdıkları içinde “öykülü şiir”e rastlanabileceğini ama hasseten sonraki yıllarda bu türden şiire meylettiklerini belirtmek gerekir.

26 İlhan Berk, Edgar Allan Poe’nın bir sözünden yola çıkarak salt şiiri şöyle tanımlar: “Şiiri düzyazının ilkelerinden kurtarmak, şiiri kendi öz yapısıyla başbaşa bırakmak. (…) salt şiirin asıl savaşı, gerçekten, düzyazıya karşıdır. Bu, şiirin amacını çizmek, özellikle de alanını belirtmek demektir.” (Şairin Toprağı, s. 111.).

27 Edebiyat Yazıları II, s. 38.

28 A.g.e., s. 44.

29 Pazar Postası, S. 14, 31 Mart 1957.

30 “Şiirimizi Götürenler”, Pazar Postası, S. 42, 27 Ekim 1957.

31 Memet Fuat, “Kimi baştan sona, kimi belli bir döneminde, kimi imgeler dünyasına çekerek, kimi simgelerle örterek toplum sorunlarına hep

kafa yormuşlardı.” diyerek (Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, Adam Y., İst. 1985, s. 42.) İkinci Yeni şairlerinin, bu yeni ve biraz da aykırı şiir anlayışı içinde bile toplum sorunlarından uzaklaşmadıklarını söyler ki, bunun, ihtiyatla karşılanması gereken bir hüküm olduğu aşikârdır. Çünkü İkinci Yeni şiirinin özünde evvela ve daha çok “insan” vardır, her yönüyle ve tüm cepheleriyle insan. Birey olma savaşı veren insan.

AKKANAT, Cevat, Gelenek ve İkinci Yeni Şiiri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 2000.

——, “İkinci Yeni Şiiri, Oluşumu ve Sonrası…”, Türk Dili, S. 595, Temmuz 2001.

AYHAN, Ece, “Nereden de Andım Şimdi”, Pazar Postası, S. 48, 30 Kasım 1958.

——, “Sıkı Bir Düşünür ya da Uçbeyi”, Güneş Gazetesi, 17 Ekim 1987.

——, Şiirin Bir Altın Çağı, Yapı Kredi Y., İst. 1993.

BEHRAMOĞLU, Ataol, Son Yüzyıl Büyük Türk Şiiri Antolojisi, 2 C., Sosyal Y., İst. 1987.

BERK, İlhan, “İkinci Yeni Üzerine Bir Soruşturma”, Türk Dili, S. 309, Haziran 1977.

——, Şairin Toprağı, Simavi Y., İst. 1992.

BEZİRCİ, Asım, İkinci Yeni Olayı, Tel Y., İst. 1974.

CANSEVER, Edip, “İkinci Yeni Üzerine Bir Soruşturma”, Türk Dili, S. 309, Haziran 1977.

——, Gül Dönüyor Avucumda, Adam Y., İst. 1987.

DOĞAN, Mehmet H., Şiirin Yalnızlığı, Broy Y., İst. 1986.

DÖNMEZ, Süheyla, İkinci Yeni Hareketi’nde Dil Problemi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ank. 1993.

ERDOST, Muzaffer İlhan, “Şiirimizi Götürenler”, Pazar Postası, S. 42, 27 Ekim 1957.

——, İkinci Yeni Yazıları, Onur Y., Ank. 1997.

GÜRSON, Eser, “Devinim 60’ın Yeri Yurdu”, Devinim LX, S. 1, Şubat 1965.

İLHAN, Attila, “Sosyal Realizmin Münasebetleri yahut Başlangıç”, Mavi, S. 21, Temmuz 1954.

——, İkinci Yeni Savaşı, Bilgi Y., 3. bs., İst. 1996.

İNCE, Özdemir, “İkinci Yeni Üzerine Bir Soruşturma”, Türk Dili, S. 309, Haziran 1977.

KAPLAN, Ramazan, Şiirimizde İkinci Yeni Hareketi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. Üniversitesi, Ank. 1981.

KARAKOÇ, Sezai, Şiirler III: Körfez/Şahdamar/Sesler, 3. BS., Diriliş Y., İst. 1978.

——, Edebiyat Yazıları II, Diriliş Y., İst. 1986.

——, “Hatıralar”, Diriliş, S. 73, 8 Aralık 1989.

KARATAŞ, Turan, Doğu’nun Yedinci Oğlu Sezai Karakoç, Kaknüs Y., İst. 1998.

Memet Fuat, Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi, Adam Y., İst. 1985.

——, İkinci Yeni Tartışması, Adam Y., İst. 2000.

NECATİGİL, Behçet, Düzyazılar I-Bile/Yazdı Yazılar, Cem Y., İst. 1983.

OKTAY, Ahmet, “Orhan Veli’nin Yeri”, Mavi, S. 26, Ocak 1955.

Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı / Doç. Dr. Erman Artun [s.176-204]

Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Aşıklık geleneği, Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Âşık, bulunduğu toplumun sözcüsüdür. Âşıklık geleneği, yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, belirli kuralları olan, şiirin kalıcı ve etkileyici özelliğinden yararlanarak kuşaktan kuşağa aktarılan bir değerler bütünüdür. Âşık edebiyatı sözlü gelenekte yaşatılan bütün ürünlerle beslenir. Âşık şiirinin özünde bağlı bulunduğu kültüre ait örnek değerler ve ahlâk anlayışı yatar. Din, gelenek ve güncel yaşam, âşık edebiyatını besleyen diğer kaynaklardır.

Âşık edebiyatı, kendisini besleyen bütün kaynakların yönlendirmesi ve mutlak güzelliğe ulaşma çabası ile ilahi aşkı, dînî-tasavvufî şiirlerle yüceltir, günlük yaşamın özelliklerini ve beğenisini över, acılarını dramatik dille vurgular, toplumsal ve kişisel çarpıklıkları taşlamalarıyla gözler önüne serer. Anadolu insanının dünya görüşünün yanı sıra estetik modeller de bu ürünlerde temsil edilir.

Âşıklar, sazlı (telden), sazsız (dilden), doğaçlama yoluyla, kalemle (yazarak) veya birkaç özelliği birden taşıyan geleneğe bağlı olarak şiir söyleyenlere “âşık”, bu söyleme biçimine “âşıklık-âşıklama”, âşıkları yönlendiren kurallar bütününe de “âşıklık geleneği” adını veriyorlar.

Aşıklık geleneğindeki tanımlamaya göre aşıklar; saz çalıp çalamama, atışma, karşılaşma yapıp yapamama, doğaçlama şiir söyleyip söyleyememe, usta-çırak ilişkisi içinde yetişip yetişememe vb. gibi geleneksel ölçülerle birbirlerinden ayrılırlar. Aşıklık geleneğinin oluşmasında ve bu gelenek

içinde yetişen aşıkların şekillenmesinde geçmişten günümüze kalan tarihi ve kültürel mirasın önemli bir rolü vardır.

Âşıklık Geleneği, Âşık

Edebiyatının Oluşumu ve Gelişimi

İslâmiyet öncesi Türk edebiyatı hakkında bilebildiklerimiz kadar bilemediklerimiz vardır. Türklerin, İslâmiyet öncesi dönemlerde dinî inanışlarını yerine getirirken yaptıkları törenlerde ozanların da bulunduğunu kaydeden Köprülü, bu sanatçıların toplumda önemli bir yerleri olduğunu belirtmektedir.1

Fuat Köprülü, İslâmiyet öncesi Türk edebiyatını tanıtırken genel sürek avlarından ve şölenlerden sonra ozanların kahramanlık konulu destanlar okuduğunu incelemelerinde yazarak Türk edebiyatının, Türk kültürü içindeki sürekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca ozanların orduda çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerde bulunmak gibi işlevlerinin olduğunu öğreniyoruz.2 Dinî-tasavvufî halk edebiyatının oluşumundan sonra da tekkelerle bağı bulunan ordu âşıklarının, ozanların görevlerini üstlendiklerini biliyoruz.

Âşıklar hakkında yeterli kaynak yoktur. Şeriye sicillerinde çok kısa da olsa âşıklar hakkında bilgilere rastlanır. Ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde de âşık adlarına rastlanır. Bektaşî tekkelerinde tutulan defterler ve cönkler, düzenli değilseler de kaynaktır.3 Bu alanda önemli kaynaklar olarak şairnameleri gösterebiliriz: “Şairnameler, âşıklar tarafından genellikle on bir hece ile yazılan/söylenen, çağdaşı yahut kendilerinden önce yaşamış olan aşıkların mahlaslarına ve onları niteleyen birtakım niteliklerine yer verilen şiirlerdir.

Âşıklar, “Âşıklara Methiye, Âşıklar Destanı, Âşıklar Serencâmı, Âşıknâme, Ozanlar, Ozanlar Şiiri, Tekerleme, Şairler Destanı, Şairnâme”, gibi adlarla anılan şairnameler, divan şairlerinden bahseden Şuarâ

Tezkireleri kadar olmasa da aşıkların memleketi, adı, tarikatı, fiziki ve ruhi yapısı gibi niteliklerini yansıtmaları, asıl önemlisi de bir aşığın başka aşık tarafından değerlendirilmesi bakımından önem kazanırlar. Sözü edilen aşığa ait ipuçları bir araya getirildiğinde, o aşık hakkında yeni bilgiler elde edilebilir. Ayrıca, hangi aşıkların kendisinden sonraki aşıklarca tanındığını ve şöhret bulduğunu, hangi niteliklere sahip olduğunu bu eserlerde görebiliriz. Şairnâmelerde, sözü edilen belli bir aşığa ait ipuçları bir araya getirildiğinde, o aşık hakkında yeni bilgiler elde etmek mümkündür.4

Osmanlı tarihçileri, âşıkları gerçek âşık kabul etmedikleri için eserlerinde onlara yer vermezler. 16. yüzyıl tarihçilerinden Mustafa Ali, ilk Osmanlı padişahları zamanında yetişen “varsağı” söyleyicilerinden söz ederse de onları şairden saymaz. Divan edebiyatının ana kaynaklarından biri olan tezkirelerde divan şairleri konu edildiği halde nadiren âşıklardan söz edilir.5 2. Murat’ın sarayında bir ziyafette bulunan seyyah Betrandon de la Broquiere’nin halk şairlerini dinlediğini öğreniyoruz.6

Anadolu’da yeni bir kültür senteziyle oluşan Türk edebiyatı, divan edebiyatı, âşık edebiyatı, dinî-tasavvufî Türk halk edebiyatı gibi disiplinlere ayrılmasına rağmen aynı kültür kaynaklarından besleniyordu. Bunlar; Kuran ve hadisler, peygamber ve evliya menkıbeleri, tasavvuf, Şehname, Arap, Fars ve Hint edebiyatlarından aktarılan çeşitli eserler ve bunlara ek olarak yerli ve millî malzemelerdi. Bu ortak malzemenin edebiyata yansıyış biçimi Anadolu’da farklı edebiyat disiplinlerinin doğmasına neden oldu. Fakat sanatçıların hayatı algılayışları çok farklı değildir.7

12. yüzyılda Türkistan’da ortaya çıkmış ilk Türk tarikatı olan “Yesevîcilik” ile İslâmî bilgi, ahlâk ve tasavvuf prensiplerini geniş halk kitlelerine öğretip telkin eden Ahmet Yesevî ve halifeleri olmuştur. Yesevîcilik düşüncesine bağlı derviş ve ozanlar, 11. yüzyıldan itibaren Anadolu’ya geldiler. 13. yüzyılda Anadolu’daki siyasî ve ekonomik

çöküntü ortamında dinî-tasavvufî düşüncelerle beslenen bir zemin üzerinde Mevlâna ve Yunus Emre gibi iki büyük sanatçı yetişti. Klasik İslâm kültürüne bağlı Mevlâna, Farsça yazdığı şiirlerle aydın çevrelerde, Yunus ise Türk diliyle yazdığı şiirlerle halk çevrelerinde büyük etki bıraktı. Bu dönemde dinî konular dışında şiir söyleyen ozanların yanı sıra dinî-tasavvufî düşüncelerini tekkeler çevresinde sistemli bir şekilde yaymaya çalışan birtakım dervişlerin yeni bir şiir yarattığını görüyoruz.

Bu tarzın ilk ve en büyük şairi Yunus Emre'dir. Yunus Emre, divan, âşık ve tekke edebiyatlarını etkilemiştir. Tanzimat'tan beri halk edebiyatı olarak adlandırılan edebiyat üç farklı biçimde şekillenmiştir. Türklerin ilk anayurtları olan Orta Asya Türk edebiyatı geleneği, İslâmiyet, Anadolu kültürü, Arap-Fars kültürü içinde yeni ihtiyaçlara, talep ve zevklere göre gelişmiş ve yeniden şekillenmiştir. Türk halk edebiyatı, Osmanlı kültürünü şekillendiren bütün kaynaklardan beslenmiştir. Bunlar: Kur'an, hadisler, peygamber ve evliya hikâyeleri, tasavvuf ve tarikatlar, İran ve Arap edebiyatlarından tercüme edilen divan edebiyatı yoluyla halk edebiyatına aktarılan eserler ve sözlü kültürün taşıyıcılığıyla beslenen yerli, millî malzemelerdir.[8]

Hicretin ilk yüzyılından itibaren bir züht ve takva anlayışı içinde ortaya çıkmaya başlayan tasavvuf hareketi, miladi 9. yüzyıldan sonra geniş ve renkli bir düşünce sistemi olmuştur. XI. yüzyılda tarikatların kurulmasıyla tasavvuf bütün İslâm alemine yayılmıştır.[9] Türklerin İslâmîyet'i kabul ettikleri 9. yüzyıldan Tanzimat'a kadar süren edebiyatlarında ortaya konulan eserlerin ortak niteliği dini öz taşımalarıdır. İslâmiyet sonrası gelişen bütün edebiyatlarda İslâmî dünya görüşü hâkimdir. Âşık edebiyatı da yazdığı ve beslendiği kültür birikimi nedeniyle din dışı karakter taşımaz. Ortak coğrafyada yaşayan insanların duygu ve tasaları, değer yargıları bir birikim sonucu oluşur.[10]

Türk edebiyatı, İslâmiyet'in kabulünden ve orta dönem Türk tarihindeki siyasî-sosyal gelişme ve değişmelerinden dolayı iki farklı biçimde şekillenmiştir. Bunlar; Arap-Fars geleneklerine dayalı olarak doğup, gelişme süreci içinde millileşen divan edebiyatı ve Türklerin ilk millî edebiyat geleneklerine bağlı gelişen, yeni ögelerle zenginleşip çeşitlenen Türk halk edebiyatıdır.

13. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında Türk şiirine baktığımızda şiirin, nazım şekli ve vezin, tercüme ve bir de konu olmak üzere üç kolda geliştiğini görürüz. Bu durum 13. yüzyılda yazılı edebiyatın kültür malzemesinin Farsçadan kurtulup Türk diline dönmesidir.11 Divan edebiyatı dil ve anlatımda halktan gittikçe uzaklaşmakla birlikte halk edebiyatını fikir ve anlatım yoluyla sürekli beslemiştir. Divan şiiri, millî ve yerli kaynaklardan uzaklaşıp dış kaynaklardan etkilenmiş, halk şiiri ise millî ve yerli kaynaklara belli ölçüde bağlı kalıp dış kaynaklardan daha az etkilenmiştir.12 13-15 yüzyıllar Türk edebiyatının geçiş dönemidir. İslâmiyet öncesi edebiyatın yansıması kuvvetlidir, eski edebiyatın birçok ögesi korunurken İslâmî ve millî ögeler yeni kültürde başarıyla birleştirilmiştir.

Divan şairleri ve âşıklar, ortak yaşadıkları kültürü, aldıkları eğitime bulundukları şiir çevresine, seslendikleri kültür çevrelerine, geleneklerine özgü edebî şekillerle ortaya koymuşlardır. Farklı şiir ve kültür çevrelerinde bulunmaları nedeniyle aralarında estetik fark vardır.13 Âşığın şiirlerinde, âşığın dünyası ve seslendiği toplum gizlidir. Âşıklar, divan şairlerinin aksine Türk, Arap, İran asıllı tarihi ve mitolojik kahramanları sembolik bir öge olarak anarlar.14

İslâmiyet sonrası ilk dönemde, İslâmî kültüre rağmen İslâmiyet öncesi yaşama biçimiyle olan bağlar korunmuştur. Şiirde de Türk kültür tarihi içinde zincirleme sürekliliği bulabiliriz. İslâmiyet öncesi şiirler yerini dinî

konulu şiirlere bırakmış ya da bünyesine yeni ögeler alarak İslâmî yapıya bürünmüşlerdir.15 Bunun yanında dinî menkıbeleri, kıssa ve destanları anlatan meddah, kıssahan adlı sanatçılar edebiyatımıza İslâmî kaynaklı konular taşımaktaydılar.16 Yeni coğrafyada bir yandan tercümelerle Arap ve İran edebiyatlarına uygun yeni bir edebiyat anlayışı oluşurken, diğer yandan Arap ve İslâm edebiyatlarından gelen kahramanlık hikâyeleriyle dinî-destanî edebiyat ve geniş halk kitlelerine seslenen Türk şiiri geleneği sürüyordu.17 Eserlerdeki İslâmî ögeler Türk dünya görüşü ve kültürüyle yeniden şekillenmiştir.

Âşık edebiyatı, ozan-baksı edebiyatı geleneğinin İslâmiyet'ten sonra tasavvufî düşünce ve Osmanlı yaşama biçimi ve kabulleriyle birleşmesinden doğmuştur. Önceleri dinî-tasavvufî halk edebiyatı olarak gelişen millî Türk edebiyatı 15. yüzyılın sonlarından sonra sosyal ve siyasî nedenlerden dolayı yeni bir oluşum içine girerek âşık edebiyatı olarak şekillenmeye başlamıştır. Bunda üç süreç etken olmuştur. Bunlar: Kutsallıktan arınma, kültürel farklılaşma ve halkın yeni coğrafyada yerleşik düzenle bireyselselleşmesidir.

15. yüzyılın ilk yarısında Hurifilik, Bektaşî tekkelerine, oradan da yeniçeri ocaklarına girince, din dışı ögeler, zahiri bir tasavvuf rengi altında daha serbest bir görüşle âşık şiirine girdi. Birçok âşık tarzı edebiyat alanında çalışan araştırmacı, âşık tarzı şiir geleneğinin Bektaşî edebiyatından doğduğu görüşünde birleşirler. Âşık edebiyatında Bektaşî düşünce ve eğilimlerinin izleri gözlenir. Âşıklar, Bektaşîlik dışı tarikatlara mensup olsalar da âşık edebiyatında Bektaşî edebiyatının ruh ve edası gözlenir.18

15. yüzyılda orduda, köy, kasaba gibi kırsal yörelerde âşık edebiyatı adı verilen bir gelenek oluşmaya başladı. Divan edebiyatının üst kültüre seslenmesine karşılık, âşık edebiyatı bölgesel, doğal ve bir ölçüde somut

özellikleriyle belirginleşerek geniş halk kitlelerine seslenir. Âşıklık geleneği her bölge ve yörenin kültür, dil ve beğenisiyle oluşur. Bireysel yaşantının toplumsal örnekleri olan anonim ürünler âşık geleneğini besler. Anadolu halkının dünya görüşünün yanı sıra estetik modelleri de âşık şiirinde temsil edilir. Kültür çevresi değiştikçe toplumsal kuralları etkileyen köklü farklılık ve değişimler âşık şiiri geleneğine kademe kademe yansır.19

Âşık şiiri, 13. yüzyıldan itibaren Anadolu derviş edebiyatından gelen motiflerden etkilenmeye başlamıştır. Âşığın olağanüstü güçlerle donatılması, onun sanatını hazırlayan dolu içme törenlerinin yapısı, bizi Orta Asya inanç sistemlerine kadar götürür. Âşık tipi, Allah'la mistik birlik arayan tekke âşığından ve müzik, dans eşliğinde yarı sihirbaz, bilici, destan söyleyici ozan-baksı tipinden ayrılır. Âşık kutsal olmayan yerlerde kahvehanelerde, hanlarda, düğün evlerinde halkı eğlendirmekle görevli, bir güzele bağlılık gibi din dışı konuları işleyen bir sanatçı tipi olmuştur.20 14-16. yüzyıllar arası yaşayan ozan-baksılara ait metinlerin olmaması bizim bu konuda sağlıklı değerlendirme yapmamızı engellemektedir.21

Türk kültürü, yeni yurt edindiği Anadolu coğrafyasında yeni bir kültürel kimlik kazanınca, millî öze bağlı epik şiirler söyleyen ozan-baksıların yerini İslâmî öze bağlı lirik şiirler söyleyen âşık aldı. İslâmiyet öncesine ait bazı pratikler, İslâmî renge bürünerek tarikatlara taşındı. Anadolu'da şekillenen âşık edebiyatı, bir yönüyle İslâmiyet öncesi Türk şiirine, diğer yönüyle Bektaşî şiirine dayanır. Bu sentez daha sonraları özgün bir şekil ve öze sahip olmuştur. Anadolu'da oluşan yeni kültürel kimlik halk şiirinde yeni bir sanatçı tipini doğurmuştur. Epik şiir göçebe kültürün, âşık şiiri de Anadolu yerleşik düzeninin ürünüdür. Epik şiir kaybolurken lirik şiir ortaya çıkmıştır.

Âşıkların kökü, İslâmiyet öncesi ozanlara kadar dayanır. Ozanlar, İslâmiyet'ten sonra da bir müddet işlevlerini sürdürmüşlerdir. Selçuk

ordularında 9-12. yüzyıllarda ozanlar kopuz denen müzik aletlerini çalarak epik şiirler söylerler, askerleri eğlendirirlerdi. 16. yüzyıldan sonra ozanlar artık görülmez olur. Onların yerini âşık alır. Göçebelikten yerleşik hayata geçerek yeni bir toplum düzeninin kurulması, şehir ve kasabaların büyük ölçüde oluşumu, destan anlatıcısı ozanın yerine âşık tipinin geçmesini hazırlayan en köklü etkendir. Destan anlatan epik şiirden, günlük hayata yönelen "koşma"ya geçiş bu yolla olmuştur. Âşıklar, kopuz yerine saz çalmaya, epik şiir yerine yerleşik hayata bağlı tablolar isteyen halka koşmalar söylemeye başlamışlardır.22

Epik şiir, nasıl ki göçebe bir toplumun ürünü ise, âşık şiiri de yerleşik düzenin şiiri olmuştur. Epik şiir kaybolurken âşık şiiri ortaya çıkmıştır. Sosyal yapıdaki bu değişimden sonra ozanlar artık görünmez olmuş ve onların yerini âşık almıştır. Yerleşik hayatın düzeni içinde âşık, 15. yy.'da ortaya çıkar. Epik şiir kaybolurken âşık şiiri belirmeye başlar. Denilebilir ki, âşık tipi, yeni kültür ve edebiyat anlayışının getirdiği bir gereksinimden doğmuştur.

Âşık şiirini, 13. yüzyıldan itibaren Anadolu derviş edebiyatından gelme motifler etkilemeye başlamıştır. Âşığın olağanüstü güçlerle donatılması, onun sanatını hazırlayan dolu içme törenlerinin yapısı, bizi Orta Asya inanç sistemlerine kadar götürür. Âşık tipi, Allah'la mistik birlik arayan tekke âşığından ve dans, müzik eşliğinde yarı sihirbaz şaman ozan tipinden ayrılır. Âşık, kutsal olmayan yerlerde, kahvehanelerde, hanlarda, düğün evlerinde halkı eğlendirmekle görevli, bir güzele bağlılık gibi din dışı konuları işleyen bir sanatçı tipi olmuştur.23

Göçebenin konması, kişinin ev, tarla ve toprak gibi taşınmaz mallara sahip olması, hayvan yetiştirmenin yanına ya da yerine çiftçiliğin geçmesi, köklü kültür değişmesini getirir. Savaş, bir geçim aracı olmaktan çıkar. Yerleşik hayat tam tersine barış ister. Yerleşik hayatta geçim kişinin

omuzlarına yüklenmiştir. Böylece göçebe toplumunda topluluktan ayrılmayan insan, kendi kişiliğini geliştirmeye başlayarak yerleşik kültürün etkisine girer.24

İlhan Başgöz'ün yukarıda verdiğimiz düşüncesi, aslında Fuat Köprülü'nün bu konudaki görüşlerinden fazla farklı değildir. Fuat Köprülü, âşıkların İslâmiyet öncesi ozan ve baksı olarak adlandırılan şair tipinin devamı olduğu görüşüne karşıdır. Köprülü, âşık tipini yerleşik uygarlığa özgü yeni bir oluşum olarak kabul eder.25

Eski Türk Edebiyat geleneğinin bir uzantısı olan Âşık edebiyatı, Bektaşî tarikatı mensupları arasında yayılıp yeşermiş, yeni kültür ve dinin etkisi altında bir ölçüde değişerek yeniden şekillenip gelişmiştir. 12. ve 13. yüzyıllarda Horasan Bölgesi'nden Anadolu'ya kadar yaygın bir sahada ürünleri görülen dinî-tasavvufî nitelikteki edebiyatın, 16. yüzyılda şekillenen âşık edebiyatının oluşmasında etkin rolü dikkati çeker. 12 ve 13. yüzyıllarda tekke mensubu şairlerin unvanı olan âşık, sonraları hem âşık edebiyatına hem de sanatçısına verilen ad olmuştur.

Âşık edebiyatı çerçevesindeki âşıkların, dinî olmayan konuları geniş bir şekilde işlemelerine rağmen dinî-tasavvufî edebiyat dairesindeki şairlere ad olan âşığı kullanmaları dinî-tasavvufî fikirlerin ve hareketlerin, bu edebiyatın oluşumundaki etkisini gösterir. Böylece İslâmiyet öncesi şairlere ait ozan ve baksı terimlerinin yerini tamamen âşık almış, ozan kelimesi de geveze, saçma sapan söz söyleyen ve çalgıcı anlamlarına gelmeye başlamıştır. Ayrıca âşıklar dinî-tasavvufî edebiyat etkisinde kalarak "kul" lâkabını da kullanmışlardır.

Tekkelerin kurulduğu ve geliştiği şehir ortamlarında âşıklar, usta-çırak ilişkileri içinde, tekke ve medrese kültürüyle yoğrularak 19. yüzyılın sonlarına kadar geleneksel tavırlarını sürdürmüşlerdir. Medrese ve tekkelerin devam ettirdiği İslam kültürü ve 19. yüzyıldan kalan âşıkların

yaşatmaya çalıştığı edebî gelenek, bu zümrenin gittikçe güç kaybetmesini önleyememiştir. Yeniçeri ocaklarının kapatılması, tekkelerin zamanla işlevlerini yerine getiremez hâle düşmeleri ve kapanmaları sonucunda âşıkların önemli yetişme kaynakları ortadan kalkmıştır.[26]

Her edebî gelenek, belli bir kültür birikimi, dünya görüşü ve inanç sisteminin, yaşama biçiminin sanatçılar tarafından özümlenip, yorumlanmasıyla özgün anlatımlara kavuşur. Anadolu halk edebiyatı, ozan-baksı geleneğinin geniş anlamda değişen zaman, zemin, inanç sistemi, dünya görüşü ve yaşama biçiminin değişmesiyle oluşmuştur.[27] Âşıklık geleneği yeni coğrafyada yeni bir bakışa, yeni bir hayat anlayışına ve zevkine cevap verecek bir biçim ve öz kazanmıştır. Tasavvuf diğer edebiyatları olduğu gibi Anadolu'da oluşan âşık edebiyatı şekillendiren bir yol, bir yaşama biçimi olmuştur. Anadolu'da ozan-baksı geleneği yerini yeni kültürle oluşan yeni bir sanatçı tipine ve bu kültürün beğenisine cevap verecek "âşık şiiri" olarak adlandırılan bir geleneğe bırakmıştır.

15. yüzyıldan sonra "ozan"ın yerini "âşık", kopuzun yerini "karadüzen, bağlama, çöğür, tambura, cura vb." almıştır. 15. yüzyıla gelinceye kadar dinî-tasavvufî halk edebiyatının yanı sıra sanatçılarına ozan, baksı vb. adı verilen destan geleneği vardı. Ozan-baksılar, bildiği duyduğu kahramanlık olaylarını, zaferleri, felaketleri ve toplumu yakından ilgilendiren sorunları derleyip düzenleyerek bunları özel durum ve toplantılarda kopuz eşliğinde söylüyorlardı. Ozanların anlattığı doğanın, güzelin ve güzelliğin anlatımı şiirde lirizmi sağlamıştır. Atlı-göçebe kültürün temel teması olan kahramanlık, ozan-baksılar tarafından kuşaktan kuşağa aktarılarak destan geleneği oluşmuştur. Efsaneyle tarihin kaynaştırıldığı destan kültürü, sözlü gelenekte oluşmuş, ozan-baksılarca taşınarak aktarılmıştır.

15. yüzyılda İslâmiyet'in Türkler arasında tam olarak kabul edilmesinden ve toplumsal gelişmelerin yaşanmasından dolayı zevk

yönünden farklı iki zümre ortaya çıkmıştır. Bunlar kendi zevklerine göre söylenmiş şiirleri dinleyip okumuşlar ve desteklemişlerdir. Buna göre şairler yüksek sınıfa özel şiirler yazan klasik şairlerle, halka sazlarıyla çalıp söyleyen âşıklar olmak üzere ikiye ayrıldılar. Şehir kültürüne açık yerlerde klasik edebiyatın âşık edebiyatı üzerine etkisi daha yoğun olmuştur. Bu hem dilde hem de şiir imajlarında kendini gösterir. Âşık, mistik birlik arayan dervişle, dans ve müzik eşliğinde şaman kültürünün izlerini yaşatan ozan-baksılardan işlevsel olarak ayrılır. Âşıklar din dışı şiirler söyleyen eski ozan-baksı tipinin görevlerinden arınmışlardır. Bazen yalnızca halkı eğlendirme, halkın sesini şiirlerinde duyurma işlevini üstlenirler. Âşık soyut ve ulaşılmaz sevgili tipiyle mistiğe bağlanır.

Bugünkü âşıklık geleneğinde eski inanış ve geleneklerin izlerini bulmak mümkündür. Türklerin İslâmiyet’i kabul etmelerinden sonra edebî şekiller, yeni özle İslâmî renge bürünerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ozan-baksıların söyledikleri mitlerle örülü destan şiirleri Anadolu’da yeni kültür gereği İslâmî ögelerle bezenen âşık şiirlerine dönüşmüştür.

Yeni kültür ve uygarlık dairesinde küçümsenen ozanlar, yavaş yavaş işlevlerini kaybetmişlerdir. Anadolu kültüründe yeni yaşama biçimi âşıklık geleneğini ve âşık adı verilen yeni sanatçı tipini ortaya çıkarmıştır. Âşıklar, ataları ozanların Anadolu’ya getirdiği destan geleneğiyle beslenerek aşk, tabiat, kahramanlık şiirlerini saz eşliğinde söylemişler, halkın öğrenme ve eğlenme ihtiyacını da karşılamışlardır. Kopuz eşliğinde söylenen destanların yerini saz eşliğinde söylenen çeşitli konulardaki halk hikâyeleri almıştır.

Âşık edebiyatı, 12. yüzyıldan beri süren tekke edebiyatından ayrılarak 16. yüzyılda ayrı bir edebiyat olmuştur. Tekke kurumu, Türklerin İslâmiyet’i kabulünden sonra sosyo-kültürel hayatı düzenleyen merkezlerden biridir. Dinsel işlevinin yanı sıra birçok etkinliği de

bünyesinde toplaması, tekkeleri eğitim yönü de olan etkin bir sosyal kurum haline getirmiştir.

Âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı, bağımsız bir sosyo-kültürel kurum kimliğiyle ortaya çıktığı 16. yüzyıldan günümüze kadar, Türk kültür yaşamı içinde yer alan bütün ögeleri içine alan Türk kültürünün bütün katmanlarınca özümsenen ve çağlar süren toplumun ortak kültür kodlarını oluşturan önemli bir kurum olmuştur. Türk sosyo-kültürel yapısı içinde oluşan serbest ve zorunlu kültür değişmeleri toplumsal dokuyu şekillendirmiş, yapısal ve işlevsel yönden âşıklık geleneğine önemli kaynak olmuştur.28

Âşıklık geleneği, Anadolu'da ozan-baksı geleneği ve tekke edebiyatının yapısal ve tematik verimlerinden yararlanarak yeniden yapılanmıştır. Âşık edebiyatı özel bir edebiyat biçimidir. 16. yüzyılda başladığı kabul edilen âşık edebiyatının bu yüzyılda başlayış nedeni toplumun toplumsal değişim ve gelişimi ile açıklanabilir. 16. yüzyıl, divan edebiyatı için de önemli bir yüzyıldır. Yeni yurt tutulan Anadolu'da kültürleşmeyle yeni bir yaşama biçimine geçilmiş, Anadolu'da yeni bir Türk kültürü oluşmuştur. Divan edebiyatı, geçiş dönemi olan 13-15. yüzyıllardan sonra Arap ve özellikle Fars edebiyatı etkisinden büyük ölçüde kurtulan Türk divan edebiyatı olarak adlandırabileceğimiz bir dönem başlamıştır. Âşık edebiyatının 16. yüzyılda başlaması bir tesadüf değil, bir değişimin sonucudur. Yeni kültür dairesiyle birlikte yeni bir edebiyat ve sanatçı tipinin ortaya çıkması doğaldır.

Âşıklık geleneği, Anadolu coğrafyası dışında Azerî ve Türkmen sahalarında da yaşamaktadır. Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı bütün topraklarda ve Türkiye sınırlarının dahilinde incelenecektir. Âşıklık geleneği, Balkanlar'da da yayılmış ve gelişmiştir.

Âşıkların ozan-baksıların devamı olduğu görüşüne karşılık Fuat Köprülü, âşık tipini yerleşik uygarlıklara özgü bir oluşum olarak kabul eder. 12-13. yüzyıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nde gelişmeye devam eden askerî ve siyasî merkezlerde, büyük kervan yolları üzerinde kurulan kasabalar ve buralarda inşa edilen medreseler, tekkeler, diğer kültür kurumlarında, asker ocakları çevresinde belli bir kültür hareketi oluşup yaygınlaşmıştır. Bu kültür çevrelerinde yetişen çoğu tasavvuf neşvesiyle yoğrulmuş bir kısmı okuma yazma dahi bilmeyen kişilerin, Türkçe anlatım malzemesini işleyerek geniş kitlelere seslendikleri görülmektedir.

Âşık edebiyatının Anadolu'da oluşumu üzerinde çeşitli görüşler vardır. Anadolu'da değişen değerlerle ozan-baksı geleneğinin son örnekleri olan ozanlar, büyük şehirlerden kasabalara, köylere, konar-göçerlere kadar çekilmiş olmalıdır. Ozan-baksıların, seslendiği kitlenin yeni bir sanatçısı olması gerekiyordu.

Âşıklık geleneği, ozan-baksıların bir devamı mıdır? Tekke edebiyatından mı doğmuştur? Yoksa Anadolu'da yeni kültürün oluşturduğu bir edebiyat geleneği midir? 13-15. yüzyıllar arasında Yunus Emre vd. âşıkların olgunlaşmış bugün bile örnekleri verilemeyen şekil, içerik ve estetik olgunluğun doruğundaki şiirlerini dinî-tasavvufî halk edebiyatı şiirleri olarak alıp, öğütleme, ahlâk vd. konulu şiirlerini âşık şiiri olarak almayıp görmezlikten mi geleceğiz? 13-15. yüzyıllar arası âşıkların dinî-tasavvufî şiirlerinin dışında söyledikleri tasavvuf dışı şiirlerini âşıklık geleneğinin hazırlık dönemi örnekleri olarak değerlendirebilir miyiz? Ancak bu yıllardaki bazı şiir örnekleri olgunlaşma dönemi özelliği göstermektedir. Bu durum bizi daha gerilere götürmekte, âşıklık geleneğinin ne zaman başladığı sorusunu da beraberinde getirmektedir.

Âşık edebiyatının, ozan-baksı geleneğinden, anonim edebiyattan, tekke edebiyatından ve divan edebiyatlarından sonra oluşması beraberinde

etkilenme ve birbirinin devamı olup olmadığı sorununu da getirmektedir. Köprülü ve takipçileri, âşıklık geleneğinin, ozan-baksı geleneğinin devamı olmadığı Anadolu'da oluşan yeni bir edebiyat olduğu görüşündedirler. Hurufîliğin etkisiyle dinî konular dışında da şiirler yazmaya başlayan Bektaşî edebiyatı tekke edebiyatından ayrılarak yeni bir zümre edebiyatı olmuştur. Köprülü, dinî şiirden din dışı şiire geçiş kuralından yola çıkarak âşık edebiyatının oluşumunda Bektaşî edebiyatının etkili olduğu görüşündedir. Âşık edebiyatının oluşumunda birçok etken vardır. Âşıklık geleneğinin kendisinden önceki edebiyatlardan etkilenmesi kaçınılmazdır.

Özkul Çobanoğlu, 16. yüzyılın ikinci yarısında tekkelerin yanı sıra kahvehanelerin sosyal kurum olarak ortaya çıktığını, topluca eğlenilen, çeşitli sosyo-kültürel faaliyetlerde bulunulan yer olarak tekkelerdeki uhrevi bir neşve ile yapılan toplu eğlenmelerin kahvehanelerde dünyevî bir karakter kazandığını belirtir. Kahvehanelerin sosyo-kültürel değişmelerin merkezi olarak Osmanlı Devleti'nde serbest bir kurumsal yapı ve din dışı bir kamuoyu oluşturma mekânizmasının oluştuğunu, halk kültürü ve diğer geleneklerin yanı sıra ozan-baksı ve tekke kültür geleneği üzerine bağımsız bir edebiyat biçimi olarak âşıklık geleneğinin ve âşık edebiyatının çıkışını kahvehanelere bağlar.29 Köylerde, kahvehane geleneği çok yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. Köy odası ve evler âşıkların toplandığı yerlerdir. Şehirle bağları çok az olan kapalı toplum örneği gösteren konar-göçerlerdeki âşıklık geleneğinin kökenini nereye bağlayacağız? Osmanlı dönemine ait kahvehanelerde oluşan âşıklık geleneği ile bilgilerimiz daha çok âşık edebiyatının oluşum dönemlerinin sonrasına ait bilgilerdir. Kahvehaneleri âşık edebiyatının oluşumunda etkili olan bir sosyal kurum olarak almamız yerinde olacaktır. Aksi halde âşık edebiyatının şehirlerde başlayıp köylere kadar yayıldığını kabul etmemiz gerekecek.

Âşık şiiri, sözlü kültür ortamında ortaya çıkan bir gelenektir. Âşıklık geleneği tekke edebiyatı ve ozan-baksı geleneğiyle beslenmiş olmakla beraber kendine özgü bir icra töresi olan bağımsız bir edebiyattır. Tekke edebiyatı, ozan-baksı geleneği üzerine temellenmiştir. Toplumun genel kabulleri doğrultusunda yeni kültür gereği İslâmî motiflerle bezenip işlevini kaybetmiştir. Daha önceleri ozan-baksıların kopuz eşliğinde anlattığı destanların Anadolu'da yeniden yapılanan şekilleri olarak kabul edebileceğimiz Dede Korkut Hikâyeleri'nin elimizdeki metni İslâmî renge bürünmüş şeklidir. Bu örnek, Anadolu'da edebiyatın gelişimi için güzel bir örnektir. Değişen beğeni ozanları dışlamıştır. Âşık edebiyatı 16. yüzyılda oluşup 17. yüzyılda oluşumunu tamamlamıştır.

Âşık edebiyatını ozan-baksı geleneğinin devamı sayamayız. Âşık edebiyatı, kendinden önceki ve oluştuğu zamandaki bütün edebiyatlarla beslenmiş bağımsız bir gelenektir. Âşık edebiyatı İslâmî kültür dairesine girdikten sonra din dışı karakter kazanan ozan-baksı geleneği ve yeniçeri ocaklarının kurulmasından sonra ordu şairi olarak ortaya çıkan Bektaşî tarikatı mensuplarının ve diğer tekke mensuplarının şiirleriyle şekillenmiş ve bağımsız bir edebiyat olmuştur. Yeniçeriliğin kuruluşuyla yeniçeri ocakları Hacı Bektaş Veli Tekkesi'ne bağlanmıştır. Bektaşî edebiyatının tavrı tekke edebiyatında farklı bir boyuttur, birçok yönüyle âşık edebiyatı tavrıyla benzeşir.

Âşık edebiyatına ve saza tepkinin altında dinî karakterli tekke ve medrese geleneği karşısında âşıklık geleneğinin din dışı karakter taşıması ve eğlence amaçlı bir kurum olması yatmaktadır. Âşık edebiyatının şiir çevresinin üst kültürü temsil eden medrese ve tekkelerden farklı olarak Osmanlı halk kültürünün davranış kalıplarını taşıması, iki farklı yaşama biçiminin ortaya çıkması sonucu Osmanlı aydınları, âşıkları küçük görerek aşağılamışlardır. Halkın beğenisini kazanan âşıklar tekke edebiyatının

nasihat geleneğini koruyarak koşmalarla, güzellemelerle şiire yeni bir kapı açmışlardır.

İslâmiyet öncesi Türk edebiyatının bir uzantısı olan âşık şiiri geleneği, yeni coğrafyada millî özden kopup, İslâmî öze bağlanarak en çok Bektaşî tarikatı mensupları arasında kabul görüp gelişmiş, Bektaşî tarikatının dünya görüşüyle beslenerek yayılmıştır. Ozan-baksı geleneği her ne kadar âşık tarzı edebiyatı beslese de iki ayrı kültür dairesine ait oldukları için millî öze bağlı ozan-baksı tipi, âşık tipinin prototipi değildir.

Âşıklar çıraklıktan başlayarak âşık oluncaya kadar belli bir eğitimden geçerler, fasıllara katılırlar, ustalarından mahlas aldıktan sonra âşık olurlardı. Şehir hayatının kültür havası içinde klasik şiire ve musikiye, tasavvuf düşüncesine, İslâm tarihine, evliya menkıbelerine, İran ve Türk edebiyatında görülen motiflere ait birçok bilgi edinirlerdi. Şehirli âşıkların kültür düzeyleri klasik medrese ve tekke kültürüyle temas halinde olduklarından, köyde yetişenlerden dil, sanat ve anlatım açısından başkalık gösterir.

Âşık edebiyatının millî ve köklü bir geleneği vardır. 16. yüzyıldan başlayarak yakın zamana kadar Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri de etkilemiştir. Üne ulaşmış birçok Ermeni “aşuğ”, âşık edebiyatı geleneklerini benimseyerek âşık şiiri söylemiştir. Bunlardan Âşuğ Mecnuni’yi, Aşuğ Vartan’ı, Aşuğ Civan’ı sayabiliriz.

Âşık edebiyatının temel özelliklerinden en önemlisi sözlü oluşudur. Bu yönüyle anonim Türk edebiyatı geleneğin birçok özelliğini taşır. Sözlü geleneğin kural ve ilkelerine âşık da bağlıdır. Âşıklık geleneğinde söz heceyle tartılır, dörtlük içinde anlamsal bir bütünlüğe kavuşur, dize başı ve sonu kafiyelerle ritm kazanır. Âşık edebiyatı ürünleri şiirler ve anlatı türü olarak ikiye ayrılır. Anadolu’da âşıklar toplumsal, tarihsel olgular karşısında epik diye niteleyebileceğimiz, bireysel olgu ve durumlar

karşısında lirik bir söyleyiş geliştirmişlerdir. Âşık bir aktarmacıdır, önce gelenekte usta malı diye adlandırılan usta âşıkların ürünlerini söyler, sonra dili çözüldüğünde âşıklık geleneği çerçevesinde kendi şiirlerini söyler. Genellikle doğaçlamayla yaratılan, sözle ve sazla yayılan âşık şiiri özgün biçimiyle yazıya geçirilemediği, yeni eklemeler ve çıkarmalarla değiştirildiği için yazılı edebiyat ürünleri gibi tam bir kesinlik taşımaz.

Âşık edebiyatı, divan edebiyatı, dinî-tasavvufî halk edebiyatı, Anadolu'da bir gelenek oluşturunca sanatçılarına da âşık, hak âşığı, şair gibi adlar verilmiştir. Bu yeni disiplinler, aynı kültür kaynağından beslenmelerine rağmen farklı şiir çevreleri oluşturmuşlar, farklı kitlelere seslenmişlerdir. Âşığın olağanüstü güçlerle donatılması onu sanata hazırlayan dolu içme törenlerinin yapısı, bizi şaman kültürünün pratiklerine kadar götürür.30

Âşıklar, öncelikle usta malı şiirler söyleyerek taşıyıcılık görevini üstlenirler. Belli bir aşamadan sonra yaratıcı olup kendi şiirlerini dillendirirler. Âşıklar, şiirlerini doğaçlama yarattıkları, sözle ve sazla yaydıkları için ekleme ve çıkarmalarla şiiri hep değiştirirler. Bu şiirin olgunlaşma aşamasıdır. İlk söylendiği biçimde yazıya geçirilemediği için yazılı edebiyat ürünleri gibi kesinlik taşımaz.

Âşık şiiri, divan şiiriyle, tekke şiiriyle bağ kurarak zümreler arası alışverişin sağlanmasında köprü görevi yapmıştır. Divan şairi, aydınlar arasında Osmanlı kültürünü yayarken âşıklar da halk aydını olarak Osmanlı-Türk kültürünü halk arasında yaymışlardır. Halkın Osmanlı-Türk kültürü çevresinde toplanmalarına yardımcı olmuşlardır.

Âşık edebiyatı, kendisinin veya başkalarının şiirlerini saz eşliğinde çalıp okuyan ya da halk hikâyeleri anlatan ve âşık adı verilen saz şairlerinin oluşturduğu edebiyattır. Âşık edebiyatı beş yüz yılı aşan bir zamandan günümüze Anadolu, Rumeli ve Azerbaycan'da gelişip olgunlaşan çoğu

manzum eserlerden bazen de nazım-nesir karışımı hikâyelerden meydana gelmiştir. Âşık edebiyatı geniş halk kitlelerinin dil ve duygu inceliğine, heyecanlarına cevap veren bir edebiyattır. Bir topluluk ya da zümre edebiyatı olarak kabul edilen âşıkların eserleri uzun süre halk edebiyatı içinde değerlendirilmiş ve aydınlardan ilgi görmemiştir.31

Âşık şiiri, âşık adı verilen sanatçıların malıdır, dili, nazım şekilleri, türleri, hayata bakışı farklıdır. Geleneğe bağlıdırlar, divan edebiyatı etkisinde kalmaları onları anonim edebiyattan ayırmıştır. Âşık edebiyatı anonim edebiyatla, divan edebiyatı arasında bir edebiyattır. Divan edebiyatından etkilense de özü ve şekli bakımından anonim edebiyata yakındır. Âşıklar insan topluluklarının belirli bir gelişme çağında yaşamış olan müzisyen şair tipinin bizdeki benzerleridir. Bunların kökü ilkel toplumların şiir, müzik, dans ve sihir gibi birçok sanatı başlatan sanatçılarına kadar uzanır.

Âşık edebiyatı, yalnız bir sosyal sınıfa veya dinî bir topluluğa özel bir edebiyat değil; birbirinden farklı, çeşitli çevrelere, çeşitli tarikat ve meslek mensuplarına, farklı beğeniye sahip insanlara seslenen, çeşitli zümreler arasındaki ortak bir edebiyattır. Âşık edebiyatı İslâmiyet ve Osmanlı kültürünün ürünüdür. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar çeşitli kaynaklardan gelen çeşitli edebî ve fikri öğelerin kaynaşmasından oluşmuş yeni bir sentezdi. 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar geçirdiği edebî gelişim sonucunda eski halk edebiyatı ögelerinin yerini divan edebiyatı ögeleri almaya başlamıştır.32

16. yüzyılda Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı

15. yüzyılda dinî-tasavvufî halk edebiyatı yüksek zümre edebiyatından henüz ayrılmamıştır. Bu bakımdan bu yüzyıl, 15. yüzyılın ve Yunus Emre geleneğinin devamı sayılır. Âşık edebiyatı 16. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklara aktarılmaya başlanmıştır. Anadolu'da ozan-baksı

geleneğinin âşık edebiyatı başlayana kadar sürdüğü kabul edilmektedir. Ozan-baksı geleneğinin Anadolu'daki örnekleri tespit edilememiştir. Âşık edebiyatın ilk örnekleri hakkında yeterli bilgimiz yoktur. 16. yüzyıl sonlarına doğru yazıldığını sandığımız örnekler, ilk örnekler olarak niteleyemeyeceğimiz olgunlaşmış örneklerdir.

16. yüzyılda Osmanlı-Türk kültürü ilerlemiş, Anadolu Türkçesi işlek bir dil olmuştu. Kültür hayatı, ülkenin bütün büyük şehirlerinde gelişiyordu. 16. yüzyıla damgasını vurmuş âşıklarımıza konu olmuştur. Bunları destanlarda görebiliriz. Bu yüzyılda divan şairlerinin büyük merkezlerde toplanmalarına karşılık, âşıklar Anadolu ve Rumeli'den başka Mısır, Suriye, Kuzey Afrika gibi imparatorluğun uzaklardaki topraklarına kadar yayılmışlardır. Bu âşıkların büyük bölümü yeniçeri ve sipahi âşıklarıdır.

Bu yüzyılın en önemli olayı, âşıklık geleneğinin iki ayrı coğrafyada gelişip boy atmasıdır. Kuzey Afrika'da çoğu kahramanlık ve savaş üzerine şiir söyleyen Garp Ocaklarına mensup bu âşıklarda Anadolu ve Rumeli âşıklarının izlerini görüyoruz.33

Âşıkların ilk dönemleri hakkında tam bir bilgimiz yoktur. Tezkirelerde âşıkların biyografilerine ve eserlerine rastlayamayız. Bu nedenle 16. yy. bir yönüyle âşık şiirinin hazırlık dönemidir. 17. yüzyıl âşık şiirinin altın dönemidir. Bu yüzyılda birkaç âşık hariç divan şiirinin dil, zevk ve estetiğinden etkilenilmiştir. Ancak âşık şiirinin hâkim niteliği korunmuştur.34

16. yüzyıl, Osmanlı kültürünün en parlak dönemidir. Halk kültürü ve âşık edebiyatı gelişmeye başlayıp Anadolu ve Rumeli'nin büyük merkezlerinde, serhat kalelerinde âşıkların çoğaldığı görülmektedir. Bu âşıklardan kalan eserler az olmakla birlikte gelişim hakkında fikir verecek ölçüdedir. Âşıkların şiirlerinde halk kültürü ögeleri yüzyıl başlarında

kuvvetle kendini hissettirir. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak divan edebiyatı ve

tekke edebiyatının etkisi artar. Arapça ve Farsça kelime ve terkip kullanımı artar. Üslûpta, mecazlarda divan şiirinin etkisi belirginleşir. 16. yüzyılda tarihî ve edebî kaynakların artması, bu dönemde âşıkların genellikle ordu içinde olması bu yüzyıl âşıklık geleneği hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.35

15. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ozan yerine İslâm tasavvufundan gelen etkiyle "âşık" adı yayılmaya başladı. 16. yüzyıldan günümüze kadar gelen zengin halk kültürü şiir geleneğinin yaratıcıları veya taşıyıcıları genellikle hece ölçüsünü kullanmışlardır. Biraz eğitim görenler aruz ölçüsüyle de şiir söylemişlerdir. Âşıkların bir bölümü Alevî-Bektaşî düşünce ve zevkinden uzaklaşarak dinî-tasavvufî konular dışında halk diliyle eserler vermişlerdir. Bu âşıklar sazlarıyla köy, kasaba ve şehir çevrelerinde çeşitli ezgileriyle geniş kitlelere ulaşmışlardır.

16. yüzyılda aşk, kahramanlık, tabiat vd. konuların yanı sıra yerleşik hayata ait özellikler de tablolar halinde âşık edebiyatına girmeye başlamıştır. Âşık edebiyatı Osmanlı toplumunun Anadolu'daki köklü kültür ve yapı değişikliğine uğraması sonucu oluşmuştur. Büyük şehirlerin çevresinde oluşan üst kültür mimaride, müzikte, edebiyatta yeni bir bakış açısı, yeni bir yaşama biçimi, yeni bir zevk oluşturmuştur. Anadolu'da köy ve konar göçer çevrelerde İslâmî kültür etkisiyle Orta Asya Türk kültüründen farklı, fakat büyük şehirlerin etrafında oluşan üst kültürü de yakalayamayan bir kültür oluşmuştur. Âşık şiiri ile divan şiiri aynı kültür kaynaklarından beslenmelerine rağmen kültür ve şiir çevresi farklılığından dolayı iki ayrı disiplin ortaya çıkmıştır. Divan şiirinin üst kültürün beslediği şiir olarak büyük şehir ve kültür merkezlerinin dışında kasabalarda üst kültürü yakalamış esnaf arasında bile yaygın olması bizi halkla, eğitimli

kitle arasındaki çizgiyi belirlerken çok dikkatli olmaya zorlamaktadır. Âşıklar kendilerine özgü estetik anlayışlarına rağmen divan edebiyatından kelime, tamlama, mecaz ve nazım biçimleri almışlardır. Şehir kültüründen ve divan şiir çevresinden uzak yaşamış köylü âşıklarda etki azdır.

Bu yüzyılda âşıklarımız hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Karacaoğlan, Ahmetoğlu, Bahşî, Bahşioğlu, Çırpanlı, Hayalî, Hızıroğlu, Kul Mehmet, Kul Piri, Ozan, Öksüz Dede, Köroğlu, Sururî ve Şükrü Mehmet'i Anadolu ve Rumeli'de yaşayan âşıkların önde gelenlerinden sayabiliriz. Armutlu, Dalışman, Geda Muslu, Kul Çulha ve Oğuz Ali de denizaşırı topraklarda yaşayan âşıklardır.

17. Yüzyılda Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu genişlemiş, Osmanlı kültürü ve uygarlığı ileri düzeye ulaşmıştır. Bu yüzyılda klasik şiirin şiir çevresine yakın yerlerdeki âşıkların şiirlerinde klasik şiirin etkileri görülmeye başlamıştır. Dil ağırlaşmış, bazı âşıklar divan şiirinin nazım şekillerini ve aruz ölçüsünü kullanmaya başlamışlardır.36 17. yüzyıldan sonra divan şiiri ile âşık şiiri arasında bir yakınlaşma görülmektedir. Bazı âşıkların şehirlere gelip yönetimden sınırlı da olsa destek görmeleri, medrese ve divan kültüründen etkilenmeleriyle, "kalem şuarası" adı verilen divan şiirinin taklitçileri diye niteleyebileceğimiz yeni bir âşık topluluğu oluştu. Bunlar genellikle saz çalmayı bilmezdi. Bu âşıklar, âşık geleneği ile divan şiiri arasında bir tür köprü işlevi görmüşlerdir. 17. yüzyılda 16. yüzyıla göre daha çok âşık yetişmiştir. Yüzyıla damgasını vuran âşıkların küçük bir bölümü de "Garp Ocakları" âşıklarıdır.

17. yüzyılda âşık edebiyatı gelişimini tamamlamıştır. Bu yüzyıl âşık edebiyatı için altın çağdır. Osmanlı Devleti'nin geniş sınırları içerisinde binlerce âşık yetişmiştir. Bu âşıkların bir bölümü, orduyla birlikte savaşa

katılarak askerlerin cesaretini arttırdığı gibi diğer zamanlarda da onları eğlendirmiştir.

Âşıklar, 17. yüzyıldan sonra teşkilatlanmış, "geleneksel âşıklık gezileri" diye adlandırılan seyahatleri yaygınlaşmıştır. Âşık edebiyatı edebî örnekleri kadar icra töresi ve günlük hayatın akislerini taşıyan âdet ve pratikler bütünüyle Osmanlı halk kültürünün biçimlendirdiği bir edebî gelenek olarak bu kültür birikiminin başlıca belge ve birikimi olarak incelenmelidir.

17. yüzyılda âşıkların en büyükleri yetişmiştir. Âşıklık geleneği bu yüzyılda gelişerek şekilde, türde, konuda mükemmeli yakalamıştır. Âşıklar, âşıklık geleneği kurallarını belirleyerek bunlara uyulmasını sağlamışlardır. Âşık edebiyatı, kendi geleneği içinde klasikleşmiş bir edebiyat olduğu için âşıkların söyleyişlerindeki benzerlik, divan şiirinde olduğu gibi geleneğe uyma zorunluluğundandır. Bu da şiirlerin karışmasına neden olmuştur. Âşıklar âşık, kul, öksüz gibi sıfatları kullanmaya başlamışlardır. Bir kısım âşıklar, yeniçeriler, sipahiler, leventler gibi askerî topluluklar arasından yetişmiştir.

17. yüzyılın ikinci yarısından sonra görülen diğer âşıklarsa daha çok büyük yerleşim merkezlerinde yaşamış divan şiirinin çevresinde bulunmuş âşıklardır. Bunların en önemli temsilcileri; Âşık Ömer, Gevherî ve Katibî'dir. Aruz ölçüsü bildikleri gibi, belli ölçüde öğrenim görmüşlerdir. Aralarında saz çalmayı bilmeyenler bulunsa da genellikle saz çalarlar. Bu dönemde bazı divan şairleri hece ölçüsüyle şiir yazmayı denemişlerse de divan edebiyatının âşık edebiyatı üzerinde etkisi daha fazla olmuştur. Bu etki daha sonraki yüzyıllardaki Erzurumlu Emrah, Dertli, Bayburtlu Zihnî ve Şem'i gibi âşıklarda açıkça görülür.

Bu yüzyılda yaşanan tarihi olaylar destanlara konu olmuştur. Bunlar tarihin destanlaştırılmış örnekleridir. Âşıklar katıldıkları savaşları, duydukları zafer ve hezimetleri konu almışlardır. Âşıklar zümresi içinde

okur-yazarlar çoğalmaya başlamış, hatta iyi eğitim görüp devlet hizmetinde yer alanlar da olmuştur. Gevheri, Âşık Ömer gibi âşıklar divan şairlerine özenerek aruzlu şiirler yazmışlardır. Bunun sonucunda bu âşıkların dilleri ağırlaşmıştır. Dönemin âşıkları hakkında fazla bilgimiz yoktur, bilgilerin çoğu cönklerdeki şiirlerin değerlendirilmesi yoluyla sağlanmıştır. Birçok cönk ve mecmuada Âşık Ömer ve Gevherî'nin şiirlerinin yer alması âşıkların kendilerini aydın zümreye kabul ettirdiklerinin bir göstergesidir.

Âşıklık geleneği Osmanlı kültürünün merkezi olan İstanbul'da, klasik müzikten de ögeler almış, klasik Türk müziği makamları ve aruzlu şekiller, âşık fasıllarında önemli yer tutmuştur. Klasik şiir çevresinden uzak yaşayan âşıkların şiirlerinde şiirin merkezine güzelleri ve bunlara bağlı heyecanı ve duyarlılığı koyup çevrelerini dekor olarak aldıklarını ve doğayla bezediklerini görüyoruz.

Aynı kültür kaynaklarından beslendikleri için, âşık şiiri ile divan şiiri arasında benzerliklerin ve ortaklıkların olması kaçınılmazdır. Âşıklar ve divan şairleri, güzeli ve güzellikleri anlatmak için çeşitli kavramlardan yararlanarak, benzetme ögeleriyle sevgili ve çevresini anlatırlar. Bu ögeler, divan ve halk şiirinin tarihsel gelişimi içinde belli kullanım kalıpları kazanarak klişe mecazlar haline gelmiştir. Bunları da belirleyen şiirin sunulduğu kültür çevresinin ortak beğenisidir. Göçebe topluluklar içinde yetişen âşıklarda göçebe kültürü etkisiyle göçebe yaşamın ve doğal çevrenin etkisi görülür. Köy ve kasaba kültürünün etkisiyle yetişen âşıklar üzerinde, çevrelerine ait özelliklerin varlığı dikkati çeker.

Âşıklar ve divan şairleri birçok mazmun, mecaz ve benzetme ögelerini küçük değişiklikler yaparak ortaklaşa kullanmışlardır. Sanatçılar, bu ortak motifleri kendi geleneklerine uygun bir şekilde işlemişlerdir. Âşıkların şiir çevresi, kültür ve beğeni farklılığı nedeniyle klasik edebiyatın şiir

çevresinden ayrılır. Âşıklar, tabiatı, insanı ve olayları konuşma dilimizin rahatlığı içinde özgün imgelerle anlatırlar.

Âşıklar, İslâmiyet kültürü ve Allah birliğine varma yollarını arayan görüşler bütünü olan tasavvuftan etkilenmişlerdir. Tasavvufun, âşıklara ve divan şairlerine olan etkisi onları ortak bir dünya görüşünde birleştirir. Aşk anlayışları, rintlik düşünceleri, ölüm ve hayat karşısındaki tavırları benzerdir. Tasavvufta aşk, Allah'la bütünleşmektir. Dünyevî aşk geçicidir, kişiyi olgunlaştırır, nefsi eğitir. Maddî aşk, manevî aşka geçiş için bir basamaktır. Âşıklar, tasavvuf kültürü etkisiyle kendilerini bahtsız, sevgiliyi erişilmez ve vefasız görürler. Divan şairlerinin vuslatsız, paylaşılamayan aşk acılarıyla yaşamalarına karşın âşıklar, sevgiliye ve vuslata taliptirler. Felekten yakınmalarına rağmen, yaşama sevinci gözlenir. Âşıkların İslâmî motiflere, inanç esaslarına, ibadetlere, hukuka ve ahlâk konularına değindiklerini görürüz.

İlk şairname bu yüzyılda yazılmıştır. Âşık Ömer şairnamesinde pek çok âşığın adını vermiş, fakat âşıkların özelliklerini sıralamamıştır. Ayrıca bu yüzyıldan elimize ulaşan cönk ve mecmualar bize kaynaklık etmektedir.37

17. yüzyılda Osmanlı Ordusu'nun seferlerine katılan şiirlerinde bunları işleyen âşıklara "ocak âşıkları" adı da verilmektedir. 17. yüzyılın önde gelen âşıklarını şöylece sıralayabiliriz. Gevherî, Tımışvarlı Âşık Hasan, Âşık Ömer, Kayıkçı Kul Mustafa, Ercişli Emrah, Katibî, Bursalı Halil, Kuloğlu, Âşık, Âşık İbrahim, Âşık Nev'i, Âşık Yusuf, Benli Ali, Berberoğlu, Haliloğlu, Kamilî, Kâtip Osman, Keşfî, Kırımî, Kul Mehmet, Kul Süleyman, Mahmutoğlu, Öksüz Âşık, Sun'i, Şahinoğlu, Üsküdarî, Yazıcı vb.

18. Yüzyılda Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı

18. yüzyılın âşıkları siyasal tarihimizde çok önemli olaylar olmasına rağmen 17. yüzyılda yetişen usta âşıkların gücüne ulaşamamışlardır. Âşık

edebiyatı gerilemeye başlamıştır. Buna rağmen âşıklar, divan şairlerine göre daha canlı daha hayati konulara yönelen şiirler yazmışlardır.

18. yüzyılda âşıklar, etkilerini ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Divan edebiyatının etkisinde kalarak kusurlu biçimde aruzu kullanan âşıkların sayısı artmıştır. Bu dönemde kahvehanelerde, bozahanelerde, meyhanelerde ve panayırlarda ellerinde sazlarıyla şiirler söyleyen âşıklık geleneğinden yetişme âşıklara her yerde rastlanıyordu.

Âşıklık, bu yüzyılda çok yaygınlaşmıştır. Hatta aruz ölçüsüyle şiirler yazan âşıklara şuara tezkirelerinde bile rastlanmaktadır. Nedim'in hece vezniyle bir türkü yazması bu ilginin bir kanıtıdır. Bu dönemde âşıkların değeri her kesimde bilinmeye başlamış ancak önemli bir âşık yetişmemiştir. Bu yüzyılda siyasî tarihimizin önemli olayları olmasına rağmen büyük âşık çıkmamıştır. 18. yüzyılda sosyal konular üzerine yazılan destan ve koşmalar ayrı bir önem taşır.

18. yüzyılın önde gelen âşıklarını şöylece sıralayabiliriz: Abdî, Agah, Agahî, Âşık Ali, Âşık Bağdadî, Âşık Derunî, Âşık Halil, Âşık Kamil, Âşık Nigarî, Âşık Nuri, Âşık Ravzî, Âşık Sadık, Âşık Said, Hocaoğlu, Hükmî, Kabasakal Mehmet, Kara Hamza, Katibî, Kıymetî, Küsadî, Levnî, Mağripoğlu, Nakdî, Neşatî, Rıza Seteroğlu, Sırrı, Süleyman, Şermî, Talibî, Âşık Kusurî, Âşık Kemterî vd.

19. Yüzyılda Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı

16. yüzyıldan beri gelişimini sürdüren âşık edebiyatı 19. yüzyılda daha büyük önem kazanmıştır. Divan edebiyatında mahallileşme akımı artarken, diğer yandan âşık şiiri divan edebiyatı etkisine daha fazla girerek halktan ve halk zevkinden uzaklaşma eğilimi göstermeye başlamıştır. Âşıklar, Âşık Ömer ve Gevherî etkisinde kalarak aruz ölçüsünü, divan şiirinin nazım şekillerini daha çok kullanmaya başlamışlardır. Hece ölçüsüyle yazdıkları

şiirlerde de daha çok Arapça ve Farsça kelime, terkip ve tamlamalar kullanmağa başlamışlardır.

Âşık edebiyatı ve divan edebiyatı 19. yüzyılın ikinci yarısında toplumdaki değişim ve gelişime paralel olarak gerileyip gelenekten uzaklaşmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde Bektaşî tekkelerinin tekrar açılmasıyla geçici bir gelişme göstermiş; fakat bu, eski sanat şekillerine dönmeye yetmemişti. Büyük şehir merkezlerindeki âşık kahvelerinin yerini tutmaya çalışan semaî kahveleri gelenekten kopmuş eski ortak özelliğini kaybederek, dar bir çevreye seslenen bir zümre edebiyatı karakteri almaya başlayan âşık edebiyatının eski canlılığını kazanmasına yetmedi.38

19. yüzyılda âşık şiiri önemli bir gelişme gösterememiştir. Eski söylenenlerin tekrarı yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında âşıkların sayısı artmış, âşık zümreleri oluşmuştur. 19. yüzyıl âşıkları hakkında diğer yüzyıllara oranla daha çok bilgi sahibiyiz. İmparatorluğun parçalanması, siyasî ve sosyal değişimler şiirin konularını etkilemiştir.

Toplumun her kesiminde ve kurumlarında görülen köklü değişimlerden biri de 19. yüzyılda Tanzimat'la ortaya çıktı. Batı'da 18. yüzyılda ortaya çıkan Fransız İhtilali, bütün dünyayı sarstı. Milliyetçilik, özgürlük, eşitlik, hak, adalet gibi yeni kavramlar simgeleşti. Fransız İhtilali'nin etkileri, 19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini göstermeye başlar. Bireyi ve toplumu derinden etkileyen ve yeni bir sanat, edebiyat anlayışı getiren bu dönem yine yüzü Batı'ya dönük, ama öncekilerden ayrı bir yolda oluştu. Batı uygarlığı etkisinde gelişen Türk edebiyatı, insana ve yaşama bakış açılarını değiştirerek dışa dönük konulara yöneldi.

Tanzimat sonrası batılılaşmaya uyum gösteremeyen yeniçeri ocaklarının kapatılmasından sonra güç kaybeden medrese ve tekke, âşık tarzı heceyle şiir örnekleri vermeye başlamıştır. 19. yüzyılda Batı'ya açılma Türk sosyo-

kültürel yapısını belirleyen kurumları da etkiledi, değişime uğrattı. Matbaanın yaygınlaşıp yazılı ortamın başlaması sözlü kültür ortamının ürünü olan âşıklık geleneğini de etkiledi. 2. Meşrutiyet'le birlikte basından sansürün kalkmasıyla birlikte gittikçe gelişen basın ve tiyatro kumpanyalarının faaliyetleri gibi yeni eğlence formları karşısında 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan semaî kahvehaneleri işlevlerini kaybederek birer birer kapanırlar. Semaî kahvehaneleri ve çalgılı kahvehaneler İstanbul'a özgü bir zümre olan külhanbeyi-tulumbacıların kontrolündeydi.39

Tanzimat'la birlikte, aydınlar arasında halk edebiyatına gösterilen ilgi artmışsa da bu sürekli bir ilgi olmamıştır. Ziya Paşa gerçek Türk edebiyatının halk edebiyatı olduğunu söylemiş ancak kısa bir süre sonra klasik şairlerin âşıkları aşağılayan sözlerinden daha ağır ifadeler kullanmıştır.

19. yüzyılda İstanbul, âşık edebiyatının gelişmesi bakımından çok uygun bir çevre olmuştur. Bunda, 2. Mahmut'un âşıkları korumasının payı büyüktür. Âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı yeniden canlanmıştır. 19. yüzyılın sonlarında büyük yerleşim merkezleri ve özellikle İstanbul'daki kuvvetli âşıklık geleneği yerini başka bir geleneğe "semaî kahvelerine" bırakmıştır. Bu kahvelerde söz sahibi olan âşıklar artık gezginci âşık değildir. "Meydan Şairleri" de denen bu tarzın temsilcileri semaî kahvelerinde mani, destan, koşma, divan, semaî, kalenderî gibi şiirler söylerlerdi. Ramazan, bayram ve Cuma geceleri semaî kahvelerinde büyük toplantılar olurdu. Önce klarnet, darbuka ve zilli maşa gibi çalgılarla mızıka faslı yapılırdı. Alafranga marşlardan sonra türkülere geçilirdi. En sonunda âşık şiirleri okunurdu. İstanbul'da semaî ocakları genellikle tulumbacı ocaklarına bağlı İstanbullu âşıklardı.

19. yüzyılda âşıklık geleneği, zayıflayarak güç kaybetmeye başlamıştır. Yeniçeri ocaklarının kapatılması, tekkelerin zamanla işlevlerini yerine getiremez duruma düşmeleri ve daha sonraları kapatılmaları nedeniyle âşıkların yetişme kaynaklarından çoğu ortadan kalkmıştır.

19. yüzyıl, âşık edebiyatının İstanbul'da saray ve konaklara da girdiği bir dönem olmuştur. Âşıkların yetişmesinde önemli bir yeri olan yeniçeri ocaklarını kaldıran 2. Mahmut âşıkları koruyarak saraya almıştır. 2. Mahmut'tan Abdülaziz'in son zamanlarına kadar düzenli teşkilatları ve esnaf loncalarına benzer loncaları vardı. Âşık fasıllarından hoşlanan 2. Mahmut, Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinden sonra şehir çevrelerinde âşıklar ve âşık edebiyatı önemini kaybetmeye başlamışlardır. Saraylardaki âşıkların hükümet tarafından tayin edilen bir âşık kahyaları bulunur bazen hükümet bu âşıkları kendi propagandaları için kullanırdı. Diğer âşıklar ise belli kahvehanelerde toplanıp saz ve söz fasılları yaparlardı.

Âşıkların ürünleri, müzikle şiirin bir birleşimidir. Çeşitli dönemlerde kopuz, kara düzen, bozuk, tambura, çöğür gibi sazlar kullanmışlardır. Usta âşıklar özgün ezgiler, makamlar yaratmışlardır. 19. yüzyılda İstanbul'da Tavukpazarı'nda, Tahtakale'de daha çok tulumbacılar ve kabadayılar tarafından işletilen âşık kahvelerinde sazlı sözlü eğlenceler düzenlenirdi. Âşıklar kahvenin duvarına asılan ödüllü bağlamayı (muamma) nazımla çözmeye çalışırlardı. Bağlamayı çözen âşığın ödülü para, saz, tüfek vb. olurdu. Bu kahveler, 1826 yılında yeniçeri ocaklarının kapatılmasıyla yıktırıldı. Daha sonra semavi kahveleri adıyla yeniden açıldı. Bunlar da sonradan yerini İstanbul'da, Beşiktaş, Tophane, Boğazkesen, Eyüp, Halıcıoğlu gibi semtlerde açılan çalgılı kahvelere bıraktı. 1908 meşrutiyetinden sonra birer birer ortadan kalktı.

Âşık edebiyatı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan, saraylarda, konaklarda, asker ocaklarında, sınır kalelerinde, kahvehane ve

bozahanelerde, panayırlarda, köylerde ve konar göçerler arasında zevk ve heyecanla dinlenen bir edebiyattı. Âşık edebiyatı, Osmanlı İmparatorluğunun sosyal yapısını ve hayata bakışını yansıtır. Büyük tarihî olaylar karşısında halkın sevinçlerini, üzüntülerini, devlet büyükleri hakkında duygularını anlatan destanlar tarihî birer belge niteliğindedir. Âşık çağına tanıklık etmesi, yaşanılan hayattan kesitler sunması yönüyle işlevseldir. Âşık edebiyatı, kültür tarihine de kaynaklık eder. Âşık edebiyatının derinlemesine incelenmesi, yaşadığı dönem edebiyat anlayışı ve insan yapısına ait açık bilgiler vermeyen divan edebiyatının sosyal çevresi hakkında da bilgi verecektir.40

19. yüzyılda, 16. yüzyıldan beri gelişimini sürdüren âşık edebiyatı, önem kazanmıştır. Bir yandan klasik edebiyat içinde mahallileşme akımı artarken, diğer yandan halk şiiri klasik edebiyat etkisine girerek halktan ve halk zevkinden kopmağa başlamıştır. Âşık zümreleri oluşmuş, imparatorluğun parçalanması, politik ve sosyal değişimler şiirin konusunu etkilemiştir.41 19. yüzyılda en dikkati çeken olaylardan biri de âşık kolu adını verdiğimiz usta-çırak ilişkileridir. Âşıklık geleneğinde önemli rolleri olan âşık kollarının bu dönemde yer alması önemlidir.Bu kollar; 1) Emrah Kolu 2) Ruhsatî Kolu 3) Şenlik Kolu 4) Sümmanî Kolu, 5) Dertli Kolu, 6) Huzurî Kolu, 7) Derviş Muhammed Kolu'dur. Tekkelerin kurulduğu ve geliştiği şehir ortamlarında âşıkların, tekke ve medrese kültürüyle yoğrularak 19. yüzyıl sonlarına kadar geleneksel tavırlarını sürdürdükleri görülmektedir.

Yeni bir estetik ve doğrudan doğruya yaşamdan alınan yeni konular, yaşam ve gerçekle beslenemeyen, soyut düşüncelere dayalı düşüncelerle içine kapanmış divan şiirini sarstı. Tanzimat'la birlikte yeni edebiyatın yapısında kullanılacak değer ve kavramlar getirme çabası, günlük hayatla ilgili her türlü olay, duygu ve düşünceyi şiirin ve nesrin konusu olarak seçen

Tanzimat edebiyatını doğurdu. Önceleri biçimde eski, özde yeni şiir anlayışıyla başlayan Tanzimat edebiyatı, divan şiirinden aktarılmış değiştirilmiş ögelerle yeniliğe başlar. Divan şiirinin sebk-i Hindi hayallerinden ve girift mazmunlarından sıyrılarak, şiirde yalın düşünce diye niteleyebileceğimiz doğrudan anlatımı kullanmışlardır. Yeni duygular, yeni heyecanlar, yeni düşünceler divan geleneğine bağlı şekil ve tekniklerle işlenerek yeni hareket başlatıldı. Yeni bir hayal dünyası, yeni bir estetik, renk ve dış âlem yakalanmaya çalışıldı. Hayaller, tabiattan ve eşyadan gelen duygulara açıldı.

Bu yüzyılda âşıkların çoğu okur yazardır. Bazı âşıkların şiirleri klasik kalıplara uymasa da divan şeklinde basılmıştır. Okur yazar âşıkların yanı sıra eski geleneğe bağlı âşıklar dar çevrelerde şiir söyleyerek âşıklar, geleneğini sürdürmeye devam etmişlerdir.

19. yüzyılın önde gelen âşıklarını şöylece sıralayabiliriz: Âşık Şem'i, Âşık Şenlik, Kağızmanlı Hıfzı, Bayburtlu Celali, Yusufelili Huzurî Habib Karaaslan, İlhamî, Posoflu Müdamî, Posoflu Zülalî, Bayburtlu Celali, Yusufelili Huzurî Habib Karaaslan, İlhamî, Posoflu Müdamî, Posoflu Zülalî Âşık Tahirî, Bayburtlu Celalî, Bayburtlu Zihnî, Ceyhunî, Dadaloğlu, Deliboran, Dertli, Erzurumlu Emrah, Gedaî, Hızrî, Kamilî, Kusurî, Meslekî, Minhacî, Muhibbî, Ruhsatî, Serdarî, Seyranî, Silleli Sururî, Sümmanî, Tokatlı Nuri, Tıflî, Bezmi, Devamî, Âşık Veli, Âşık Hüseyin, Âşık Serdari, Âşık Mesleki, Âşık Gufrani vd.42

20. Yüzyılda Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı

20. yüzyılda, âşıklık geleneği eski önemini kaybetmeye başladı. Özellikle Cumhuriyet'ten sonra maddî ve sosyal hayattaki değişmeler bu zümreyi yaratan ve besleyen toplumsal şartları da değiştirmiştir. Yeni iletişim araçlarının ortaya çıkışı, sanayileşme, tekke ve medreselerin kapatılması sistemin değişmesiyle âşıklar zümresi yavaş yavaş ortadan

kalkarak büyük merkezlerden kırsal kesimlere, gelişmenin az olduğu yerlere doğru gitmeye başlamıştır.

Bu yüzyılda millileşme hareketine paralel olarak dil sadeleşmeye başlamış, hece ölçüsüyle millî nazım şekillerimize uygun olarak âşıklar şiir söylemeye başlamışlardır. Günümüzde eskiye oranla az da olsa âşıklar vardır.

Halka doğru hareketinin, halk kültürünü, yaşatma hareketinin etkisiyle hâlâ âşıklar arasında atışmalar yapılmakta, âşık eğlenceleri düzenlenmektedir. Yüzyılın başlarında, geleneğe bağlı olarak şiirler söyleyen âşıklar önce şiirlerine ad vermek suretiyle ilk değişikliğe gitmişlerdir. Cönklerde türkü, koşma gibi genel adlarla anılan şiirler, artık konularına uygun adlarla anılmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde devlet desteği gören âşıklara Cumhuriyet döneminde yardım edilmemiştir. 1931 yılında Ahmet Kutsi Tecer, 1964’te İbrahim Aslanoğlu tarafından Sivas’ta düzenlenen “âşıklar bayramı” ile âşıklık geleneğinin yaşadığına dikkat çekilmiştir. 1966 yılında Konya âşıklar bayramının yapılıp düzenli hâle gelmesiyle âşıklar birbirilerini tanımış, yerel âşıklık geleneğinden Türkiye âşıklık geleneği sürecine geçilmiştir.

Âşıklar, geleneği sürdürmeye çalışmaktadırlar. 20. yüzyılın önde gelen âşıklarını şöylece sıralayabiliriz. Ali İzzet Özkan, Âşık Ferrahî, Âşık Mehmet Yakıcı, Âşık Veysel, Talibî, Meslekî, Emsalî, Sefil Selimî, İsmetî, Kul Gazi, Bayburtlu Hicranî, Davut Sularî, Efkarî, Gufranî, Kağızmanlı Hıfzı Âşık Cemal Hoca, Âşık Yorgansız Hakkı Çavuş, Âşık Andırınlı Halil, Âşık Yüzbaşıoğlu-Mihmanî, Âşık Posoflu Müdamî, Âşık Zakirî, Âşık Habib Karaaslan, Âşık Deli Hazım, Âşık Halil Karabulut Âşık Azerî, Âşık Zülfikâr Divanî, Âşık Mevlid İhsanî, Âşık Fehmi Gür, Âşık Hasretî, Âşık Hüseyin Çırakman, Âşık Kul Mustafa, Âşık Püryanî Âşık Mustafa Ruhanî,

Âşık Kul Semaî, Âşık Pervani, Âşık Daimî, Âşık Yaşar Reyhanî, Âşık Ferrahî, Âşık Kara Mehmet, Âşık Selmanî, Âşık İlhami, Âşık Abdulvahab Kocaman, Âşık İsmeti, Âşık Mihmanî, Âşık Şeref Taşlıova, Âşık Rüstem Alyansoğlu, Âşık Musa Merdanoğlu Âşık Murat Çobanoğlu, Âşık Hüdaî, Âşık Firganî, Âşık Feymanî, Âşık Mahsunî Şerif, Âşık Nusret Toruni, Âşık Hacı Karakılçık, Âşık Çırağî, Âşık Ahmet Poyrazoğlu, Âşık İmamî.

Günümüzde Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı

19. yüzyıldan itibaren âşıkların ordudaki görevlerine son verilmesi ve tekkelerin kapatılmasıyla, âşıklar koruyucularını kaybetmişlerdir. Bu nedenle âşık edebiyatı, bu yüzyılda gerileme süreci içine girmiştir. Aydın çevrelerde, Batı edebiyatı örnek alınarak geliştirilmeye çalışılan yeni edebiyat anlayışları da bu süreci hızlandırmıştır. Bu arada halk edebiyatından yararlanma niyetleri de zaman zaman dile getirilmiştir. 20. yüzyılın başlarında millî edebiyatın ancak halkın dili ve edebiyatına dönülerek oluşturulabileceği görüşü ağırlık kazanmış, halk edebiyatı anlatım tekniklerinden belli seçmelerle yararlanılmıştır.43 Cumhuriyet döneminde Türk şiiri içinde âşık geleneğine folklor gözüyle bakılmış ancak yine de sanatta gelenekten yararlanma anlayışı doğrultusunda bazı örnekler verilmiştir.

Tanzimat, Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı, Türk toplumunu ve günlük yaşamını hızlı değişim ve dönüşümlere uğratmıştır. Toplumsal yaşamda geleneksel yapı yer yer çatlamaya, kırılmaya ve yerleşmiş değerler sarsılmaya başlamış, geçiş dönemlerine özgü ikilemler ortaya çıkmıştır. Yeni kültürle önerilen yeni yaşama biçimleri karşısında halkın uyum gösterememesi, eski yeni çatışması edebiyata da yansımıştır. Sorunlar diğer sanatçılar gibi âşıklar tarafından da sorgulanmaya başlar. Toplumsal ve bireysel çalkantılar geniş bir perspektifle bakıldığında eski ve yeni arasında bocalamalar halk şiirine de konu olmuştur. Âşığın şiirinin eksenini eski-

yeni çatışması oluşturur. Âşık eskimeye yüz tutan gelenekler karşısında ne yapacağını bilemez. Yeni oluşmaya başlayan geleneklere de uyum gösteremez. Diğer yandan da âşığın şiirine derin boyutta olmasa da toplum kuralları arasına sıkışan veya yeni yaşamın önerdiği değerleri benimseyip eskinin değerleriyle çatışmaya giren insanların mutsuzlukları girer. Âşığın tavrı kendine göre belirlediği ahlâktan yanadır, gelenekçidir, yeni geleneği özümleyemeyip taklit eden, davranış ve kişilik bozuklukları gösteren kişileri eleştirerek taşlar.

Âşık edebiyatının taşlama şiirlerinde toplumun çeşitli kesimlerindeki dengesizliklerin, çelişkilerin ustalıkla taşlanıp, eleştirildiği görülür. Âşıkların öğütleme türü koşmalarında halkı bilinçlendirmeyi, aydınlatmayı, bilgilendirmeyi ilke edinen bir tavır ve çaba görülür. Aslında âşık da ikilem içinde eski ile yeni arasında bocalar. Âşık, toplumsal konumunu yükseltme uğraşına giren, çoğunu gençlerin oluşturduğu tipleri taşlar. Âşığa göre yeniyi özümlemeden kabul eden bu tür gençlerin ahlâkî değerleri aşınmıştır. Âşık bu yönüyle ödün vermez ahlâkçıdır. Âşık Tanzimat sonrası, toplumdaki değişim ve gelişimde doğu ile Batı kültürü arasına sıkışmış, bu ikilem sürecinde âdeta aynı duyguları yaşayan Anadolu ruhunun sesidir.

Âşıklar, karışık bir sosyal yapıdan oluşan Osmanlı İmparatorluğu’nda özel bir zümre oluşturmuşlardı. Toplumun belli zümrelerinin sanat zevkini karşılayan özel bir topluluktu. 20. yüzyılda, batı kültürü etkisiyle yeni bir yaşama şekli arayan Osmanlı toplumunda eski gelenekleri sürdüren, yeni gelişim ve değişimi yakalayıp izleyemeyen âşıkların eski biçimde yaşayamayacakları bir gerçekti. Türk toplumu Tanzimat’la başlayıp, Cumhuriyet döneminde devam eden gelişim ve değişimle yeni bir yaşama biçimine geçti. Bu yeni yaşam, yaşama yeni birbakış açısını beraberinde getirdi. Osmanlı lonca teşkilatı kadrosunda özel

bir zümre oluşturan âşıklar, eski âşıklık gelenekleriyle yeni toplumda yerlerini alamayınca azalmağa başladılar.

Yaşanılan son elli yılda, çağlar boyu süren kültür ikiliği hızla ortadan kalkmaktadır. Bugün köylü ve çiftçi toplumdan kentli ve sanayileşmiş topluma geçmekteyiz. Halkın yarısı artık aydınla aynı kültür çevresini paylaşmaktadır. Köyde kalanlar da ulaşım ve iletişim araçlarıyla kent kültürüne bağlanmışlardır. Günümüz insanı artık düşte görülen bir güzelin sevda şiirleri yerine, daha somut, yeni toplumun yarattığı yeni insan tipinin özlemlerine cevap verecek yeni duyuşlarla örülü yeni şiirler istiyor.

Sosyal değişim sonucu âşık şiiri de en belirgin özelliklerini kaybetmeye başlamıştır. Âşık şiiri, büyük ölçüde sözlü yaratılır olmaktan ve sözle yayılır olmaktan çıkmıştır. Günümüzde doğaçlama şiir söyleyen âşıklar olmakla beraber, saz eşliğinde topluluk karşısında doğmaca şiirler söyleyen âşık tipinin yerini yazan, saz çalmayı biliyorsa yazdığı şiiri sazla söyleyen âşık tipi almaya başlamıştır.

Doğmaca şiirde, geleneksel şiir malzemesini kullanan âşık, artık geleneksel baskıdan kurtularak kişisel yaratmaya dayanan yeni ve değişik şiire imzasını atmaya başlıyor. Âşık şiirinin yayılması artık çağdaş araçlarla oluyor. Böylece âşık şiirinin çeşitlemelerle yayılma özelliği de kaybolmaya başlıyor. Bazı âşıklar tapşırma kullanma geleneğini terk ederek şiirlerine adlarını soyadlarını yazıyorlar. Bazıları da adlarının önündeki âşık kelimesini atıyorlar.

Günümüzde âşık tarzı şiir, kitle iletişim araçlarıyla yayılmaya başlamıştır. Bu bir noktada teknolojinin sözlü geleneğin işlevini üstlenmesidir. Teknoloji, geleneği yayan gezginci âşığın, yerini alarak geleneğin dar çevrelerde sıkışıp kalmasını önleyerek yayılmasını sağlamıştır. Günümüzde âşık tarzı şiir yeni ortamlara, yeni şartlara uyum göstermeye, gelenek dışı düşüncelerle beslenmeye başlamıştır. Özellikle

Cumhuriyet’ten sonra köylerden kentlere göç sonunda köy ve şehir kültürü iç içe geçmiştir.

1950 yılından sonra Türkiye, büyük bir yapısal değişiklik geçirdi. Son 50 yılda köylerden kentlere doğru büyük bir nüfus akımı başladı. İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana gibi büyük kentlerde köyden gelenler yaşamaya başladı. Büyük kentlerdeki işsizlik, elektrik, su, yol, gecekondulaşma gibi sorunlar onları derinden sarstı. Köyden gelip büyük kentlerde tutunma uğraşı verenlerin sıkıntıları, ikilemleri âşıkları da etkiledi. Yeni yaşamın getirdikleri de âşığın şiirine konu oldu. Bu dağınık ve düzensiz kentleşme köyden gelenleri köy kültürüyle kent kültürü arasına sıkıştırdı. Bu olgu geleneksel kültürü de etkiledi. Köylüyle kentlinin aynı şiir ortamında yaşamaları, toplumdaki çok yönlü ve hızlı değişim, âşık geleneğinin çok köklü değişikliklere uğramasına neden oldu. Yeni bir olgu olarak ortaya çıkan yeni şehirli âşık, kentlileşme sürecini yaşayan insanların acılarını, sevinç ve mutluluklarını, özlemlerini şiirine konu yaptı. Bu bir tür kent ortamında halk kaynağından yararlanan yeni bir âşık tipinin geleneğe yeni konular, yeni açılımlar sağlamasıydı.

Günümüz âşıkları kendilerine ozan, halk ozanı gibi adlar veriyorlar. Fakat bu kelimenin eski epik anlatıcısı ozanla ilgisi yoktur. 1950 sonrasının âşıkları Türk dilinin sadeleşme süreci içinde kendilerine ozan diyorlar. Aydın şairlerle, âşıkların aynı adı kullanmaları kültür ikiliğinin önemli ölçüde ortadan kalktığının belirtisidir.44 Âşık, günümüz koşma biçimini ve sazı koruyor. Âşık şiirine geleneksel biçimleri uyguluyor. Bu da âşık tarzı şiirde köklü bir değişimin olduğunun göstergesidir.

Âşık şiiri geleneğinin 1930’dan sonra Cumhuriyet’in ilkeleri ışığında yeniden canlanmaya ve Âşık Veysel’le toplumdaki yerini almaya başladığını görüyoruz. Âşık şiiri son yıllarda büyük kentlerin kenar mahallelerinde, kasabalarda ve köylerde az da olsa seslenecek bir kitle

bulabilmektedir. Cumhuriyetin 10. yıldönümü, âşıklık geleneğinde bir dönüm noktasıdır. 1960-1970 yılları arasında âşıklık geleneği büyük bir gelişme gösterir. Somut sorunlar şiire konu olur. Gelenekteki âşıklarda görülen evrensel barış temi günümüz âşıklarına da hâkimdir. Hatta insan sevgisi, birlik, kardeşlik, ayrılığa karşı olup birlik beraberlikten yana olma düşüncesi, çağdaş şairlerden daha belirgindir. Günümüz âşıkları biçim açısından geleneğe bağlı olsalar da işledikleri temalar bakımından aydın sanatçılara yaklaşmışlardır.

Âşık şiiri geleneği, belli bir zaman ve belli bir toplum yapısının şiiridir. Aydın çevreyle halk çevresinin arasında kültür ikiliğinin oluştuğu dönemlerin ürünü olan âşık şiiri, seslendiği dar çevrelerde kalmıştır. Âşık şiiri dönemi kültür çevrelerinden uzak çevrelerde gelişmiştir. O, halkın düğünlerine, toplantılarına, eğlencelerine ölümlerine kadar girmiştir. Bir görevi vardır. Her ortamda söylenilebilir. Dar çevrelerin temsilcileri olan âşıklar, uygarlığın köy yaşamına kadar girmesi sonucu, toplumun geneline açılarak halkın sanatçısı olma yolunu tuttu. Âşıklar her geçen gün Cumhuriyet sonrası hızlı, kültür değişikliğinden etkilenip halk kültüründen ve âşık edebiyatı geleneğinden kopuyorlar.

Günümüz âşıkları, âşık tarzı geleneğe sahip olarak edebî gelişmelere ne kadar açıktır? İnsan gerçeğini bireysel ve toplumsal boyutlarıyla ne ölçüde dile getirebilmişlerdir? Seslendikleri kitlenin kimliğini ne ölçüde ortaya koyabilmişlerdir? Âşıklar siyasal oluşuma paralel olarak topluma açılmışlardır ama şiirleri bireysel yaşamın anlatımında odaklanmıştır. Değişim ve gelişime paralel olarak toplumdaki değişim rüzgârını yakalayamayan âşıklar içe dönmüş, çoğu kez tepkisiz kalarak toplumdaki yeni değerleri yakalayıp, toplumun önüne geçerek yeni kitleleri kucaklayacak bir yenileşme hareketini başlatamamışlardır.

Âşık şiiri geleneği, işlevini tamamlayıp kültür tarihinin malı olup, tarihteki yerini mi alacaktır? Bugün kesin bir yargıya varabilmek için erkendir. Âşığın sesleneceği bir kitle vardır. Halk, ilerleyen zaman içerisinde kültür yapısına göre içinden âşıklar çıkaracaktır. Bir başka deyişle, halkın kültürü hangi düzeyde ve konumda olursa olsun kendi yapısını yansıtan sanatçıları çıkaracaktır. Bir topluluğunun kültürü, dünya görüşü ve buna bağlı olarak davranışlarıyla zaman boyutundaki sürekli oluşumdur, statik değil dinamiktir. Bu da bize bir kültürde oluşan eserlerin çağın ve seslendikleri kitlenin kültür anlayışı ve beğenisine göre nasıl şekillendiğini gösteriyor. Âşık tarzı edebiyat, halkın edebiyatı olduğuna göre âşıklar halktaki gelişimi ve değişimi yakaladıklarında, yeni özü ve biçimiyle gelenek yaşamaya devam edecektir.

Türk Kültüründe Âşık Şiirinin Belirleyici Rolü ve İşlevi

Âşıklık geleneği, Osmanlı Türk kültür varlığının önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Anadolu'da Yunus Emre'yle doruk noktasına ulaşan dinî-tasavvufî edebiyatın her dönemde her zümrede Osmanlı-Türk kültürünü oluşturmakta önemli rolü olmuştur. Âşık, hem döneminde hem de sonraki dönemlerde sesini geniş kitlelere duyurmuş bir sanatçıdır. Her edebiyat akımı gibi, âşık şiiri de kendi döneminin zihinsel atmosferinin bir sonucu olarak oluşmuştur. Âşık yaşadığı kültürel ortamla iç içedir, âşık şiiri toplumun ihtiyacına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Toplum bilinciyle âşık şiiri arasında bir bağ vardır.

Âşıklar, toplumsal konuları en çok destanlarda kullanmışlardır. Günlük hayatın küçük olaylarından büyük sosyal hareketlere kadar destanlar her türden olayı içine alır. Bir tarihî olayın toplum üzerindeki etkisinin bilinmesi onu temellendirmekte önemlidir. Destanlarda tarihî olayın geçtiği zamana ait yaşayış, düşünüş ve inanışların izleri vardır. Toplumları derinden etkileyen savaşlar destanlara konu olur. Destanlar bu yönleri ile eski ve yeni

kültür arasında bir bağdır. Destanlarda tarih kitaplarında yer almayan halkın duygularını buluruz. Destanlar toplumun değer verdiği kişi ve olayları anlatan halkın umut ve isteklerini yansıtmaları yönüyle hayata açık yapıya sahiptir.

Destanlarda halkın devleti nasıl değerlendirdiğine ait ipuçları buluruz. Âşıklar devletin iradeli, güçlü, adaletli, ordusu eğitimli ve savaş yeteneğine sahip olduğunu belirterek devletin bekâsı, kutsallığı düşüncelerini halka anlatarak Osmanlı Türk kültürünün oluşmasına olumlu katkılar sağlamıştır. Devletin gücünün toplumun dayandığı ilkeler çerçevesinde biçimlendiği düşüncesi halka anlatılarak devlete bağlılık düşüncesi pekiştirilmiştir.

Âşık şiirinde öğreticilik vazgeçilmez özelliktir. Âşık güncel konuları halkın ilgisini canlı tutacak biçimde işler. Onlar yaşadıkları toplumun sözcüleridir. Toplumun ortak norm değerlerini şiirlerinde günlük olaylarla bağ kurarak anlatırlar. Şiirlerinde sevgi, kardeşlik insanlık gibi evrensel değerleri bıkmadan usanmadan konu ederek halkı insanlığın ortak paydalarında birleştirmeyi kendilerine görev sayarlar. Olaylara ayna tutarak insanları iyide, doğruda, güzelde birleştirmeğe çaba sarf ederler. Toplumda aksayan bir yön gördüklerinde toplumu temsil görevini üstlenerek doğruları sıralarlar. Âşıkların öğütlemeleri ayırıcı, yargılayıcı değil birleştiricidir. Onların öğütleri yararlı, denenmiş, yaşam kesitleridir. Bu tür şiirlerin arka planında dönemin sosyal, ekonomik çarpıklıkları, yozlaşan değerler karşısında farklı davranış biçimleri sergileyen kişiler vardır.

Âşıklar toplumun norm ve değerlerine ters düşen kişileri mizaha konu ederler. Onların bu türden şiirleri bireysel taşlama, toplumsal taşlama, taşlama-takılma, yalanlama-mübalâğa şiiri olmak üzere dört grupta toplanabilir. Bunlar eğlendirme, düşündürme, eğitim, eleştirme amaçlıdır. İnsan-insan, insan-toplum ilişkilerini irdeleyen, eleştiren boyutuyla işlevseldir. Halk kültürü geleneğinde kıssadan hisse alma deyimi yaygındır.

Âşıklar, öğüt vermeyi, yol göstermeyi âşıklığın gereği sayar, halk da bekler. Âşıkların bu türden şiirlerini incelediğimizde öğüdün insan ve toplum üzerine kurulduğunu görüyoruz.

Âşıklar bir insanda olması gereken özellikleri şu başlıklarda toplarlar: Dürüst, sır saklayan, yapıcı, sözünde duran, büyüğünü seven, dosta sadık, zorda kalana yardım eden vb. Bir insanda olmaması gereken özellikler ise şu şekilde sıralanır: Gururlu, hırslı, öfkeli, insanları küçük görme, emanete hıyanet etme, dedikodu yapma, kötülüğe kötülükle karşılık verme, ün ve servetin tutsağı olma vd. Âşıklar, toplumun yapı taşlarından biri olmaları yönüyle işlevseldir. Onlar dinî-nasihat konulu şiirlerinde Allah, Peygamber sevgisini işleyip İslamî ahlâkın kurallarına uyulmasını öğütlerler. Bunlar; kutsal değerlere bağlılık, insanları iyiye doğruya ulaştırma çabası, dinin gereklerini yapma gibi tavır ve düşüncelerdir.

Âşıklar yiğitlemelerinde halkın ortak duygu ve düşüncelerini dile getirmeleri bakımından Osmanlı-Türk kültürünün korunmasında, yaşatılmasında hizmet verir-

ler. Onlar vatan, bayrak, özgürlük gibi yüksek ahlâkî değerleri telkin ederler. Savaşı konu alan şiirlerinde halkın duygu ve düşüncelerini yansıtarak sosyal tarihe kaynaklık ederler.

Âşık edebiyatının beslendiği ve geldiği çevrelerin diliyle divan edebiyatının dili arasında büyük farklılıklar vardır. Âşıkların günlük konuşma dilini kullanmaları, şiirlerini saz eşliğinde söylemeleri, divan şiirinin üst kültürünü yakalamayan geniş halk kitleleriyle kolaylıkla bütünleşmesini sağlamıştır. Âşıklar, Türk dilinin doğal gelişimine ve Türk diliyle şaheserler yaratacak edebiyata zemin hazırlamışlardır.

Âşık şiiri, divan şiiri, tekke şiiri gibi Osmanlı-Türk kültürünün en önemli belirleyici dinamiklerinden ve başlıca anlatım kaynaklarından biridir. Âşıkların şiirlerinden söylendiği dönem Türk halkının estetik

modelini, beğenilerini, ahlâk anlayışını, insana, topluma, dünyaya bakışını vd. öğrenebiliriz. Âşıklar, toplumu örnek değerler çevresinde toplamaları yönüyle işlevseldirler, âdeta kültürün oluşup, kökleşip, yayılmasında birer kültür gönüllüleridir.

Âşıklar, seslendikleri kitlenin önündedirler. Bu yönleri onları ve öğütlerini daima önemli kılmıştır. Onlar şiirlerinde devletin birliği ve beraberliğini işleyerek devletin bekasının önemini anlatırlar, insanlığı sevgi ve kardeşlik, insanlık gibi ortak değerlerde birleştirme çabası verirler.

Sanat ürünleri toplumun yapısından soyutlanamaz. Bunlar toplumsal ilişkilerden doğan olgulardır. Her toplumun kendine özgü acıları, sevinçleri, umutları, özlemleri, tepkileri kısacası kendine özgü bir iç dünyası vardır. Bu iç dünyanın birikimleri sanatçılarca, sanat ürünlerinde dile getirilir. Edebî eserler yaşayan kültür topluluğunun ortak dünya görüşüne ve değerler sistemine göre şekillenir. Sanatçılar da eserleriyle toplumun kültürüne katkıda bulunurlar.

Âşıklar halkın ortak duygu ve düşüncelerini özellikle sosyal ve tarihî konulu şiirleriyle dile getirerek geniş kitlelere yayarak Türk kültürünün taşımacılığını, koruyuculuğunu yaparlar. Âşık tarzı şiir toplumun ihtiyacına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Toplum bilinciyle bu şiirler arasında bir bağ vardır. Bir tarihî olayın toplum üzerinde etkisinin bilinmesi onu temellendirmekte önemlidir. Bu yönüyle âşık şiirinin bir bölümü sosyal tarihe kaynaklık eder.

Âşık şiiri eski Türk şiiri ögelerini bünyesinde barındırıp günümüze getirerek Türk kültürünün sürekliliğine katkı sağlamıştır. Âşıklar şiirlerinde tasavvuf düşüncesini halk dili ve kültürüyle bütünleştirerek işlemişler ve Anadolu’da Moğol istilâsı sonrası maddî manevî yıkıma uğrayan insanları ortak duygularda birleştirerek yeni bir yurt kurulmasında olumlu bir katkı sağlamışlardır.

Sonuç olarak, âşık şiiri halk arasında mayalanmış, halkın kültür yapısını, dokusunu şekillendirmekte önemli rol oynamıştır. Toplum bilinciyle âşık şiiri iç içedir. Âşık, toplumun yaşamakta olduğu serüveni sorgulayıp anlamağa çalışarak Türk insanını her boyutuyla kavrayıp aydınlatma çabasıyla Osmanlı-Türk kültürünün belirleyici dinamiklerinden birisi olmuştur.

Günümüzde Yeniden Yapılanan Âşıklık Geleneğinin

Sosyo-Kültürel Boyutu

Toplumun her kesiminde ve kurumlarında görülen köklü değişikliklerden biri 19. yüzyılda Tanzimat'la ortaya çıktı. Batı'da 18. yüzyılda ortaya çıkan Fransız İhtilâli dünyayı sarstı. Milliyetçilik, hürriyet, eşitlik, hak, adalet gibi yeni kavramlar, yeni değerleri simgeleştirmiştir. Batı uygarlığı etkisinde oluşan Tanzimat edebiyatı, bireyi ve toplumu derinden etkileyen yeni bir sanat ve edebiyat anlayışıyla yüzü batıya dönük ayrı bir yolda oluştu. Âşık tarzı edebiyat da gelişimlerden etkilenerek yüzünü insana çevirerek dışa dönük konulara yönelmeğe başladı. Toplumsal sorunlar, âşıklar tarafından sorgulanmağa başlar. Âşık eskiyen gelenek karşısında ne yapacağını bilemez, değişim ve gelişime uyum gösteremez. Gelenekler, içinde bulundukları çevrenin sosyo-kültürel durumuna göre davranış kalıbı geliştirirler. Günümüz âşıklık geleneği ile ilgili tespitlerimizi ve önerilerimizi üç başlıkta toplayabiliriz.

I. Günümüz Âşıklık Geleneğiyle

İlgili Tespitler

Âşıklık geleneğini besleyen kültür kaynaklarının azalmasıyla âşıklık geleneği gerilemiştir, nedenlerini şöylece sıralayabiliriz:

1- Âşıklık geleneğini besleyen sözlü gelenek zayıflamıştır.

2- Usta-çırak ilişkisi çözülme noktasına gelmiştir.

3- Usta âşıkların yeni âşıklar üzerindeki denetiminin azalmasıyla, yeni âşıklar geleneği tam olarak öğrenemeyip uygulayamıyorlar.

4- Geleneği bilen dinleyici kitlesi çok azaldığı için yeni âşıklar denetlenemiyor.

5- Bölgelerde, dar çevrelerde, köylerde yetişip tanınan âşıkların şiirleri yazıya geçirilmese de sözlü gelenekte söylendiği için günümüze gelebiliyordu. Sözlü geleneğin zayıflamasıyla bu âşıklar ve şiirleri unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ayrıca sözlü gelenekteki eski âşıkların şiirleri usta malı olarak söylendiğinde gelenekte usta-çırak ilişkisi olmasa da yeni âşıkların yetişmelerine yardımcı oluyordu.

II. Günümüzde Âşık Toplantıları ve Şölenleriyle İlgili Bazı Tespitler

1- Usta âşıkların ve geleneği bilenlerin denetimi çok azaldığı için bu toplantıların büyük bir bölümü gelişigüzel, düzensiz ve gelenek dikkate alınmadan yapılmaktadır.

2- Âşık toplantı ve fasıllarında icra ve töreye, geleneğe uyma yerine meclisin meşrebine göre program yapılmaktadır.

3- Âşıkların sazın doğal sesiyle çalıp söylemeleri yerine elektro-saz kullanmaları geleneksel ezgiyi bozmaktadır.

4- Geleneğin taşınmasında önemli rolü olan usta âşıkların şiirlerinin çalıp söylendiği hatırlatma-canlandırma bölümleri çoğu kez yapılmamaktadır.

5- Âşık toplantıları ve şenliklerinde, yeni âşıkların âşıklık geleneğiyle ilgili; kafiye, ayak, redif, nazım şekilleri, nazım türleri, âşıklık kuralları, âşık toplantıları ve fasıllarının düzeni vb. konularda pek çok temel bilgilerinin eksik olduğu görülmektedir.

Âşık tarzı şiir geleneği işlevini tamamlayıp kültür tarihinin malı olup tarihteki yerini mi alacaktır? Günümüz âşıkları, edebî gelişmeleri takip

ettiklerinde, insan gerçeğini bireysel ve toplumsal boyutuyla dile getirdiklerinde, seslendikleri kitlenin kimliğini yakalayabildiklerinde, olaylar karşısında tepkisiz kalmayıp, toplumsal değerleri yakalayıp toplumun önüne geçtiklerinde yeni kitleleri kucaklayıp, yeniden yapılanan âşıklık geleneğini yeni özüyle sürdürebilirler.

İletişim Çağında Âşıklık Geleneği ve Geleceği

Anadolu, geçmiş zaman içinde çok sayıda kültürün doğurganlığını yapmış topluluklara yurt olmuştur. Bu kültürel miras Anadolu'ya gelen topluluklara aktarılmıştır. Bu kültür alışverişi sonunda kültür sürekli bir bireşimin ürünü olarak değişimini sürdürmüştür. Böylece günümüzde Anadolu'nun sosyo-kültürel yapılaşması ortaya çıkmıştır.

Âşıklar, karışık bir toplum yapısına sahip Osmanlı döneminde, belli zümrelerin sanat zevkini karşılayan özel bir topluluktu. Yeni değişim ve gelişimi yakalayamayan âşıkların, eski biçimde yaşayamayacakları bir gerçekti. Cumhuriyet sonrası köylü ile kentli arasındaki kültür ikiliği kalkmaktadır. Ulaşım ve iletişim araçları kültür birliğini sağlamıştır. Âşık şiiri büyük ölçüde sözle yaratılır olmaktan çıkmıştır. Saz eşliğinde doğmaca şiirler söyleyen âşık tipinin yerini, yazan âşık tipi almağa başlamıştır. Âşık şiirinin yayılması artık çağdaş araçlarla oluyor.

Yeni kültürleşme ve toprağa bağlı ekonomiden sanayi toplumuna geçiş sürecinde yöre insanının değişim ve gelişim karşısında sosyo-ekonomik konumu değişmiştir. Bu hızlı değişim ve gelişim geniş bir zaman boyutunda olmadığı için yeni yaşama biçimi bir bocalama yaratmıştır. Büyük şehirlere göçler nedeniyle çeşitli kültürler taşınmıştır. Köy kültür çevresiyle şehir kültür çevresi iç içe yaşamağa başlamıştır. Farklı geleneklerin bir arada yaşaması halk kültürüne yeni bir boyut getirmiştir.

Büyük şehirlerde şehir merkeziyle kenar semtler arasında iki ayrı kültür yaşanmaktadır. Göçle gelenler kentlileşme sürecini yaşamaktadır. Doku

kaynaşması henüz tamamlanamamıştır. Büyük şehirlerde tarım öncesi toplulukların ritüele dayalı düşünce yapısının kalıntılarını, tarım topluluklarının dinî düşünce yapısını, sanayi toplumlarının lâik düşünce yapısını iç içe buluyoruz. Toplumsal ve kültürel değişiklikler halk kültürü ürünlerinin değişip yeniden şekillenmesine neden olurlar.

Günümüzde âşık şiiri kitle iletişim araçlarıyla yayılmağa başlamıştır. Bu bir noktada teknolojinin sözlü geleneğin işlevini üstlenmesidir. Teknoloji, geleneği yayan gezginci âşığın yerini alarak, geleneğin dar çevrelerde sıkışıp kalmasını önleyerek yayılmasını sağlamıştır. Âşık şiiri yeni ortamlara, yeni şartlara uyum göstermeğe, gelenek dışı ögelerle beslenmeğe başlamıştır. Son yıllardaki köyden kente göç olgusu âşıkların doğal ortamını da etkilemiştir. Şehir kültürüyle beslenmeğe başlayan âşık şiiri de kaçınılmaz olarak değişime uğramıştır. Yeni bir olgu olarak ortaya çıkan şehirli âşık tipi, kentleşme sürecini yaşayan kesimler arasında şiir söylemeğe başlamıştır, artık o ne köylü, ne de kentleşme sürecini tamamlayamadığı için şehirlidir. Âşıkların şehirdeki bu yaşama biçimleri sanatlarını da etkilemiştir. Artık onların seslendikleri kitle eski çevreleri değildir. Yeni insan tipinin sanatçısı da farklı olacaktır.

Âşıklar günümüzde sazı, hece ölçüsünü ve âşık edebiyatı nazım biçimlerini koruyorlar. Âşık şiirinin beslenme kaynaklarının değişmesi, yeni çevrede, yeni insan tipinin beklentilerini karşılayacak bir yöne yönelmeğe başlamıştır. Somut sorunlar şiire konu olmağa başlamıştır. Hatta barış temi, insan sevgisi, birlik, kardeşlik vd. konularına çağdaş âşıklardan daha duyarlıdırlar. Dar çevrelerin temsilcileri olan âşıklar uygarlığın köy yaşamına girmesi sonucu toplumun geneline açılarak halkın sanatçısı olma yolunu tuttu. Âşıklık geleneği çevresinden kopuş beraberinde birçok sorunu da getirdi. Âşık şiiri doğal ortamından uzaklaşıp, halk kültürü kaynağından yeterince beslenemez oldu. Günümüzde geleneği öğrenemeyen, geleneği

yaşamadan kulaktan dolma âşık şiiri bilgileriyle şiir söyleyen âşıklar ortaya çıktı. Âşık seslendiği kitlenin gerisinde kaldı. Sanatçı seslendiği kitlenin bir adım önünde olmak zorundadır. Âşık şiiri statik durağan bir gelenek değildir. Onun da değişime uğraması doğası gereğidir.

İnsanları sosyal kılan birbirleriyle kurdukları iletişimdir. İnsanların yazı, matbaa ve elektronik gibi ses ve sözü mekâna bağlayan teknolojiler kullanmaksızın yüz yüze ve sese dayanarak iletişim kurduğu ortama sözlü kültür ortamı adını veriyoruz. İletişim amacına yönelik bir araç aracılığıyla nakledilerek ve kaydedilerek icradan bağımsızlaştırılarak aktarımının sağlandığı kaydedilmiş icralara da kendi içinde yaratıldıkları yazılı kültür ortamı, elektronik kültür ortamı adını veriyoruz.45

Âşıklık geleneği ürünleri günümüzde sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında üretilmekte kitlelerle buluşmaktadır. Âşıklık geleneği ve âşıklığa başlama değişime uğramıştır. Geleneği öğrenmek için çırak olup bir ustaya kapılanmanın yerini büyük şehirlerde saz ve bağlama kursları almıştır. Bu imkânı bulamayanlar kaset dinleyerek, âşıkları ve onların usta malı şiirlerini taklit ederek örtülü bir çıraklık dönemi yaşamaktadırlar.

Âşıklık geleneğinin doğal ortamı dışında yazılı ve elektronik ortamın bütün olumsuzluğuna rağmen olumlu yönleri de vardır. Âşıklığa hevesli genç, çıraklık dönemimde yalnızca ustasının bilgi dağarcığıyla sınırlı kalmayıp çeşitli yollarla pek çok yörenin yerel ezgilerine ulaşarak öğrenir, bu zenginliktir. Kaset çıkaran âşıklar hiç yüz yüze gelmedikleri dinleyici kitlelerine ulaşıyorlar, onlara doğal ortamının dışında seslenebiliyorlar. Ayrıca âşıklığa başlamanın olmazsa olmaz şartı olan gelenekteki rüya görme ve bade içme motiflerinin yerini artık kaset dinleyerek, klip seyrederek âşıklığa özenip âşıklığa başlama alıyor.46 Ayrıca âşıkların sanatçı kişiliğe geçtikleri geleneksel ortamın yerini elektronik ortam almaktadır.

Günümüzde âşıkların çıraklık, yetişme dönemleri değişikliğe uğramıştır. Âşıklar artık âşık toplantıları yerine kaydedilmiş icralar aracılığıyla tanınıyorlar. Hatta mahlas almalarında ticarî kaygıyla kasetçilerin önerileri öne çıkıyor. Bugün katılalım katılmayalım âşıklık geleneği yeni bir değişim ve dönüşüm içine girmiştir. Âşıklık geleneğinde çağın getirdiği yeni bir görenek başlamıştır.

Âşıklık geleneği, her gelenek gibi değişen sosyo-kültürel şartlara uyum göstererek değişmeğe mecburdur. Gelenek, sosyo-kültürel yapı içinde ancak yeni işlevler kazanarak, varolan işlevlerini koruyarak yaşayabilir. Kültürel değişim ve gelişimle yozlaşma farklı olgulardır. Âşıklar bir değişimin farkındadır. Bu değişimi yakalayıp halkın beğenisini kazanmazlarsa geleneğin eski canlılıkla süremeyeceğinin bilincindedir. Âşıklar atalar mirası âşıklık geleneğini her yönüyle öğrenmeli, genç âşıklara öğretmelidir. Âşıklık geleneği doğal ortamından ayrılmış geleneği besleyen sözlü gelenek de zayıflamıştır. Geleneği bilen dinleyici kitlesi azaldığı için âşıkları denetleme imkânı ortadan kalkmıştır. Âşık toplantıları ve fasıllarında icra ve gelenek göz ardı edilerek meclisin meşrebine göre yapılmaktadır.

Günümüzde âşıklar hem kırsal kesime hem de şehir çevresine sesleniyorlar. Her ne kadar eskiye oranla halk ile aydın kesim arasında kültür farkı azalsa da beğeni farklılığı vardır. Âşıklar bunun farkındalar. Âşıklık geleneği çağlar boyu önemini korumuş, ulusal kültürün korunmasında ve taşınmasında önemli rol oynamıştır. Değişen zaman ve koşullar gereği değişimden etkilenmiştir. Günümüzde de seslenecek kitle bulmaları geleneğin sürdüğünün ve süreceğinin en önemli göstergesidir.

Âşık, halkın sanatçısıdır. Halkın beğenisi sanatçı tipini, sanat şeklini belirler. Âşıklık geleneği günümüz insanının beğenisine uygun, özünden sapmadan, yozlaşmadan yeniden yapılanmalıdır. Yeni gelenek, ancak iyi öğrenilen ve uygulanan eski gelenek üzerine bina edilebilir. Âşıklar,

halktaki gelişimi ve değişimi yakaladıklarında yeni özü ve biçimiyle gelenek, yaşamağa devam edecektir. Bu da yeni kitleleri kucaklayacak bir yenileşme hareketinin başlatılmasına bağlıdır.

Âşıklık geleneğinin devamı için her şeyi âşıklardan bekleyemeyiz. Bu hususta devletin ve kuruluşların da destek olması lâzımdır. Aksi taktirde hızla geleneğin bozulmaya hatta yok olmaya doğru gideceği aşikârdır.47

Âşıklık Geleneği Çırak Yetiştirme (Kapılanma)

Âşıklık geleneği yalnızca çalıp söylemeğe dayanmayan, bir usta tarafından öğretilmesi gereken bir iştir. Anadolu'da oluşan eski esnaf teşkilatlarının hepsinde olduğu gibi âşıklıkta da çırak yetiştirmek bir gelenektir. Bir kişinin âşık olarak nitelenebilmesi için çağlar boyu gelişen geleneğe uyması gerekir. Usta âşık, saza ve söze yeteneği olan bir genci çırak edinir, yanında gezdirir. Çırak ustasının ölümünden sonra meclislerde, sohbetlerde, onun şiirleriyle söze başlar, adını yaşatır, izinden gider.48 Yahut âşık olmak isteyen kişi, usta bir âşık yanına çırak olarak verilir. Buna "kapılanma" denir. Usta çırağa "meydan açma"yı, geleneğin gereklerini, "divana çıkma"yı, yarışmayı, hikâye anlatmayı, ayak kurallarını ve "âşık makamları"nı öğretir. Çırak ustasıyla birlikte gezerek diğer âşıkları tanır. Onların bilgilerinden yararlanır. Bu devre çırağın yeteneğine göre sürer. Çırağın yetiştiğine inanan ustası ona, "icazet" vererek tek başına mesleği sürdürmesine izin verir.

Çıraklık, âşıklık geleneğinin okuludur. Usta âşıklar kendi sanatlarının devamını çırakları aracılığıyla gelecek kuşaklara taşırlar. Gün gelir çırak, sazın, izin, özün sırlarını, saz, söz, makam, ayak verme ve atışmayı öğrenir. Ustası gibi, âşıklar divanı kurulduğunda atışmalarda aşk, din, güzellik, sevgi, insan vd. konuları gönül sesiyle dile getirir.

Olgun bir âşıkta musiki, şiir ve hikâye anlatmak yeteneğinin bir arada bulunması gerektiği için çıraklık eğitimi uzun sürer. Çırak ustasıyla

dolaşırken saz fasıllarında ve hikâye meclislerinde bulunur Böylece geçmiş âşıkların eserlerini, ustasının şiirlerini, eğer varsa hikâyeleri öğrenir. Ayrıca usta çırağına âşıklık sanatının şiir, musiki ve hikâye anlatmadaki incelikleriyle beraber iyi saz çalmayı, irticalen şiir söylemeyi, usta malı eserleri nakletme tekniğini de öğretir. Çıraklık dönemini tamamlayan âşığa ustası tarafından bir de mahlas verilerek ustalığı tescil edilmiş olur. Kaygusuz Abdal, mürşidi Abdal Musa'ya kırk yıl hizmet eder ve şeyhi Abdal Musa'nın yazdığı bir parça kâğıdı yuttuktan sonra şair olur. Yunus Emre de şeyhi Tabduk Emre'ye kırk yıl hizmet etmiştir.

Günümüzde köklü usta-çırak ilişkisi yok denecek kadar azdır. Âşıklığa hevesli gençler usta âşıkların meclislerine katılarak belli ölçüde geleneği öğrenirler. Usta âşıklar, çeşitli toplantılarda âşıklığa hevesli gençlere rehber olarak geleneğin yaşatılması için çaba harcarlar. Âşıklar bir usta âşığa kapılanmadıkları halde bazı âşıkları usta kabul ederler. Bu ustalık âşıkların etkilenip örnek aldıkları usta âşıklar anlamındadır.

Mahlas Alma

Mahlas, divan edebiyatında ve âşık edebiyatında sanatçının benimsediği, eserlerinde kendi adı yerine kullandığı takma adıdır. Âşıklık geleneğinde mahlas kullanma geleneğe bağlı bir kuraldır. Hâlâs kelimesinden gelen mahlasın sözlük anlamı “”kurtulacak yer”dir. Saflık halislik, gönül temizliği anlamlarına da gelmektedir. Mahlas kelimesi yerine “tapşırma” da kullanılmaktadır. “Kendini tanıtma, bildirme” anlamına gelen tapşırma şiirin son dörtlüğünde yer alır. Şiirin kime ait olduğunun bilinmesi ve şiirlerin karışması kaygısından doğduğu sanılan tapşırma ya da mahlas, âşıkların şiirlerinin günümüze gelmesini sağlamıştır

İslâmiyet'in kabulünden sonraki metinlerde, Türk şairleri şiirlerinde ad ve mahlaslarını kullanırlar. İslamiyetten önceki dönemde yaşayan Pratyaya Srı, Kamala Ananta Srı, Sılıg Tigin gibi şairler de mahlas kullanmıştır.

Yusuf Has Hâcib ve Edip Ahmet’le başlayan bu gelenek Ahmet Yesevî ve Hâkim Süleyman Ata ile devam etmiştir. 13. ve 14. yüzyıllardan sonra mahlas alma geleneği sistemleşmiştir.

Mahlas, zamanla âşıkların asıl adlarını unutturur. Mahlaslar genellikle usta âşıklar tarafından verilir. Günümüzde çıraklık geleneği çok zayıfladığı için âşıklar genellikle mahlaslarını kendileri seçmişlerdir. Bazı âşıklar mahlas alışlarını rüyaya bağlamaktadırlar. Yeni âşıklardan bazıları ise, mahlas olarak şiirlerinde ad-soyadlarını kullanmaktadırlar.

Mahlaslar, sanatçıların soyu sopu (Dadaloğlu), memleketi (Magriplioğlu), yaşam öyküsü ve yaşam biçimi (Köroğlu, Seyranî) mesleği, bilgi ve becerileri (Kâtibî, Sipahî), görünümü (Benli Ali), inancı, tarikatı (Kul Nesîmî, Pir Sultan Abdal) ile ilgilidir. Sanatçı bazen övünme (Bâkî, Fasih), yakınma (Cevrî, Dertli), duygularını alçak gönüllülüğünü (Fakirî) dile getiren mahlaslar benimser. Değer verdiği nitelikleri ortaya koyar (Adlî, Avnî). Mahlaslar genellikle son beyit ya da son dörtlükte bulunur.

Âşık karşılaşmalarında hangi âşık ayak açtıysa veya önden gittiyse, karşılaşmaya tapşırmak suretiyle son vermek de onun hakkıdır. İkinci âşık daha önce tapşıramaz. Aksi taktirde mat olmuş sayılır.

Âşık Musikisi-Saz

Âşıklar, düz konuşmayla şiir söylemeyi “dilden söylemek”, saz eşliğinde şiir söylemeyi de “telden söylemek” şeklinde ifade etmişlerdir. Bununla âşığın şiirine eşlik eden sazın, şiirden ayrılmaz bir unsur olduğu anlaşılır. İlk âşıklar çöğür adı verilen sazı çaldıklarından kendilerine “çöğürcü” adı verildiği görülmektedir. Halk toplulukları karşısında saz eşliğinde şiir söyleyen âşıklar, her hangi bir konuda topluluk önünde saz çalıp doğaçlama şiir söyleme özellikleriyle övünürler.

Âşıklık geleneğinde sazın önemli bir yeri vardır. Âdeta saz ve söz bütünleşmiştir. Âşıkların büyük bir çoğunluğu saz çalar. Bazı âşıkların

doğaçlaması vardır, sazı yoktur. Bazılarının ise ne sazı, ne de doğaçlaması vardır. Ancak geleneğe uygun olarak heceyle şiir yazarlar. Köprülü, âşıklık geleneğinde yetişmiş âşıklar arasında saz çalamayan bir âşığın düşünülemeyeceğini söyler. Âşıklık geleneğinde saz çalamayan bazı âşıklar, yanlarında “sofu” adı verilen saz çalan âşıkları gezdirirler.

Saz çalabilmek âşıkların önemli niteliklerinden biridir. Âşık saz çalmayı genellikle ustasından öğrenir. Âşık, deyişi belleğinde hazırlamak ve sözlerini melodilerle süslemek amacıyla sazını bir ilham kaynağı olarak kullanır. Âşıklarda ses güzelliği ve sazını ustalıkla çalma hüneri aranmaz. Âşıklar için duygu güzelliği önde gelir. Âşıklar, genellikle gezgin olduklarından rahat taşıyacakları, rahat çalabilecekleri sazları seçerler. Bektaşî âşıkların sazlarının şekilleri ve sazın parçaları özel remizler ifade eder. Tellerin üç sıra bağlanması; Allah, Hz. Muhammet, Hz. Ali üçlemesi, sazın on iki teli; on iki imam simgesi olarak kabul edilir.

Âşıklık geleneğinde şiir söylemede olduğu gibi musikide de usta malı kullanılır. Âşıklar gerek kendi şiirlerini, gerekse eski usta âşıkların şiirlerini hazır ezgi kalıplarına döşeyerek icra ederler. Bir ustaya bağlanan çırak, ustasından yalnızca söz söylemeyi değil, sözü melodiyle birleştirmenin inceliklerini de öğrenir. Edebî şekillerin kolay öğrenilmesi ve dinleyici üzerinde etkili olabilmesi, melodi kalıplarının iyi bilinmesine ve musikinin sözle birlikte başarılı bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Özellikle aruz ölçüsüne dayalı türlerde vezin kalıplarının doğru kullanılabilmesi, sözle birlikte sunulan bu melodi kalıplarının sağladığı kolaylıklarla mümkün olabilmektedir.

Âşık musikisinde üslûp, tavır ve süslemeler kişiden kişiye yöreden yöreye değişiklik ve farklılık gösterir. Ayrıca değişik okuyuş şekilleri ve ağız özellikleri âşık musikisinde bir tarz oluşturmuştur. Âşık musikisinde

musiki ve söz, birbirini tamamlayan ve ayrı düşünülmesi mümkün olmayan ögelerdir. Aruzla yazılmış şekiller, âşıkların aydın zümrenin yanında yer alabilmek endişesinden doğmuştur. Eğitim görmüş âşıklar saz çalmak, doğaçlama şiir söyleme yetenekleri dolayısıyla kendilerini kalem şairlerinden üstün görmüşler, divan şiirinin vezin, dil, kafiye ve konularını alarak kalem şairlerini taklit etmişlerdir. Zamanla âşıklık geleneğinde klasik fasıl denilen bir bölüm ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin büyük yerleşim merkezlerinde yaygınlaşan aruza dayalı biçimde şiir yazmak, şehir musikisinin etkisine girerek, Türk halk musikisinde özel bir bölüm oluşmuştur. Âşık havaları adlarını şiir, biçim ve türünden,âşıkların adlarından, hikâye kahramanlarından almıştır.

Âşıkların ürünleri müzikle şiirin birleşimidir. Toplumların nağmelerini ezgiyle dile getiren ulusal sazları vardır. Türklerin de kendine özgü kopuz adı verilen telli bir sazları vardı. Çeşitli dönemlerde kopuz, kara düzen, bozuk, tambura, çöğür gibi sazlar kullanmışlardır. Usta âşıklar yeni ezgiler buldular, özgün makamlar yarattılar. Böylelikle zengin bir türkü dağarcığı oluştu.

Bade İçme ve Rüya Motifi

Rüya motifi, âşıklık geleneğinde sık karşılaştığımız bir motiftir. Bazı âşıklar maddî aşktan manevî aşka geçerken, saz çalıp söylemeğe başlarken, ilâhî araçlarla yani, bir mürşidin, bir pirin, Hızır Peygamberin rüyada tecellisiyle âşık olup saz çalmağa başladıklarını söylerler. Bunlar, halkın inanışına göre ilham kaynakları "ilâhî" olan âşıklardır. Bir diğer araştırmacımız rüyalar ve şamanların, sihri, din hayatını çevreleyen ögelerin, Anadolu mistisizminde aracı rolü üstlendiğine değiniyor. Bir kadeh şarap içip vecde düşmek halk hikâyelerinin rüya motifi kompleksinin minyatür bir şeklidir.

Âşık edebiyatının temsilcileri için rüya motifi bir hareket ve başlangıç noktasıdır. Âşıkların gerçek hayat hikâyelerini incelediğimizde rüya görene kadar belli bir süre ya bir usta âşığın yanında çıraklık yaptıklarını veya âşık fasıllarının sık sık icra edildiği, halk hikâyelerinin anlatıldığı yerlerde yetiştiklerini görmekteyiz.

Âşıklık geleneğinde rüya nedeniyle âşık olmak oldukça yaygındır. Bazı âşıklar gelenek gereği rüyalarını anlatmamakta, bazısı rüyasını hatırlayamamakta, bazısı her gece rüyasında saz çaldığını söylemekte, bazısı pir elinden dolu içtiğini söylemektedir. Bazı âşıklar da badeli âşıklığa inanmamaktadır.

Âşıkların âşıklığa başlamalarındaki düş motifi mesleğe alıştırma törenlerinin bütün nakışlarına sahiptir. Bunlar; çile çekme, zorluklara katlanma, eski kişiliğin sembolik olarak öldürülmesi, yeni bir kişi olarak yeni bir adla mesleğe girme gibi özetleyebileceğimiz törenlerin yapısı aynen düş motifinde de görülür. Bu düşün işlevi de genci âşıklık mesleğine sokmaktır. Bu düşler mezarlıklar, evliya mezarları, ziyaret yerleri vd. tekin olmayan yerlerde görülür. Bazen kutlu yerlerin, Kadir gecesi gibi kutlu zamanlarla yer değiştirdiği görülür. Bu motif zincirinin ana nakışlarında aşk badesini içerek bir güzele âşık olma ve bu düşle sanatçılık vergisine kavuşmadır. Doluyla âşık olma âşıklık geleneğinde karşımıza çıkar. Bu motifler zincirinin kökeni Türk halkının kültür geçmişindedir. Düşte âşıklığın kökeni Asya Türk kültürüdür. Asya Türklerinin bahşi, akın, manasçı ve âşık adıyla anılan âşıklarında da düşte âşık olma vardır.

Türklerin İslâmiyet öncesi inanç sistemleri ve ozan-baksı geleneğindeki âşıklık pratikleriyle badeli âşık geleneği arasında bir bağ kurabiliriz. Destan anlatıcısı, kutsal kişiler olarak nitelenen ozan baksılarla bade içerek kutsallaşan badeli âşıklar arasında bir gelenek aktarması, yeni coğrafyada, yeni inanç sisteminde aldığı yeni bir şekil olarak niteleyebiliriz. İslâmî

edebiyatta şarabın kaynağı İran'ın efsanevî hükümdarı Cemşid'e dayandırılmaktadır. Bir bardak şaraba da cam-ı Cem adı verilmektedir. Bade içme motifi ile ilgili ifadelerin kaynağının Alevîliğin kabul töreniyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Aşk badesini gence sunanlar: Hızır, Hızır İlyas, üçler, yediler, kırklar, pir-i mugan, üç derviş, Hz. Ali, yaşlı bir adam, ihtiyar bir kadın vd.dir. Düş motifinde pir, pir-i mugan, aşk badesi gibi ögeler âşıklık geleneğinin tasavvufla ilgisini ortaya koyar. Hak âşıklarının şiirlerinde, tarikata giriş törenlerinde de düş motifi zincirini bulabiliriz. Hak âşıkları, 13. yüzyıldan başlayarak, aşk badesinden içip mest ü hayran olduklarını, gerçek dünyanın sırlarına ancak böyle erdiklerini, ilâhî aşka kavuştuklarını, şiir yazmağa bu nedenle başladıklarını anlatırlar.

Âşık şiiri, Anadolu'da derviş şiiri geleneğinin gelişmesini izlemiş, en önemli etkiyi gerek şekil, gerek öz bakımından ondan almıştır. Âşıkların çoğu ya bir tekkeye bağlanmış ya da bir tarikata girmiştir. Alevîlerde tarikata girmeyen âşık yoktur. Âşık edebiyatının yaşatıldığı çevrelerde yetişen çocuklardan sanat kabiliyetine sahip olanlar önce usta âşık ve gelenek taşıyıcı durumunda olan âşıkları dinleyerek ve seyrederek usta malı hikâye ve deyişleri doğru olarak nakletmeyi öğrenirler. Bu edebiyatın teknikleri yanında gerekli bilgileri de öğrenerek yeterli olgunluğa ulaşanlar yaratıcılık kabiliyetine sahipseler, özgün deyişler söylemeğe başlar ve kendi çevrelerinden başlamak üzere yurt çapında ün sahibi olurlar. Yaratıcılık yeteneği olmayanlar ise gelenek taşıyıcısı rolünü benimseyerek gelecek nesillere usta malı deyişleri aktararak geleneğin canlılığını sağlarlar. Âşıklar toplumda çağlar boyu çok önemli yer tutmuşlar, anonim halk edebiyatıyla klasik edebiyat arasındaki boşluğu doldurmuşlardır.

Halk arasında âşıkların hayatlarıyla ilgili pek çok efsane anlatılır. Âşıkların bade içtikten sonra maddî aşktan, manevî aşka geçtiklerine, saz

çalıp şiir söylemeğe başladıklarına inanılır. Âşık, rüyasında pir görüp onun elinden bade içerek, ilâhî aşk heyecanının uyanması için şeyhinden yardım bekler.

Hızır, İlyas ve birtakım efsanelere göre de pirlerden biri, bazı hâllerde uyanıkken fakat daha çok uyurken âşığın rüyasına girer, "kudret gülü" denilen kolları ile uzattıkları badeyi âşığa içirir. Üç defa sunulan badenin birincisi "kendi bir, adı bin adına" yani Allah aşkına, ikincisi "pirler aşkına", üçüncüsü de "sevdiği aşkına" içilir. Bundan sonra pir âşığa "buta gösterme" adı verilen bir sevgili yüzü gösterir. Âşık güzele yönelince pir ve güzel ortadan kaybolur. Âşık uyanınca gördüğü rüyanın etkisiyle ağlar, üzülür, hatta ağzından ve burnundan kan gelinceye kadar dövünüp sevgilisini aramaya koyulur. Âşıkların rüyadayken veya uyku ile uyanıklık arasında içtikleri bade (dolu) iki türlüdür:

1- Er dolusu: Er dolusu içen âşıklar, rüyada âşık olmanın yanı sıra kahramanlık kimliğini de kazanırlar. Artık çok zorlu savaşların, yiğitliklerin adayı sayılırlar. Bunlar halkın iyiliği uğruna baş kaldırırlar, sınırda devlet için dövüşürler, sevdikleri için ölümü göze alırlar.

2- Pir dolusu: Âşık, uyku ile uyanıklık arasında bir düş görür. Düşünde bir pir gelip başında durur. Kimi anlatılanlara göre âşığa üç dolu aşk badesi sunar. Kimi anlatılanlara göre de pir ya saz verir, ya elma verir ya da bir söz söyleyip yol gösterir.

Âşığı bade anında girdiği şoktan ustası uyandırır. Bade vecde dalmak halk hikâyelerindeki kompleks rüya motifinin minyatürü şeklidir. Badeye; "dolu", "şarab-ı aşk", "aşk badesi", "cam u muhabbet" gibi sıfatlarla kutsal kişi, ruhani liderlere "pir", "şah", "pir-i mugan", "Ali", "şeyh" gibi adlar verilir. Bade içen âşığın, badenin sihriyle güzel şiirler söyleyip ustalıkla saz çalan biri haline geldiğine inanılır. Bade anında şoka dayanamayarak dili çözülmeyenlere "tutuk", sırrı açılana "murdarlanmış", badeyi içmeyen ya

da rüyası yarım kalanlara “yarım âşık” denir. Bade içme anında âşığa bilmedikleri de öğretilir. Bade içme geleneğinde âşıkların bir bölümü içtenlikle dolu içmiş olduklarını söylemelerine rağmen bazı âşıklar da ün kazanabilmek için bade içmedikleri hâlde bade içtiklerini söylemişlerdir. 16. yüzyıldan bu yana yazıya geçirilen âşık hikâyelerinde tespit edilen bu kompleks rüya motifi, bugün yaşayan âşıklar arasında hâlâ görülmekte ve inanılmaktadır.

Âşık Edebiyatı geleneği içinde sade kişilikten sanatçı kişiliğe geçişte önemli role ve fonksiyona sahip olan rüya motifi, Orta Asya Türk kültüründe yer alan şamanlığa giriş törenlerinin İslâmiyet ve Osmanlı kültürü altında sembolleşerek rüya motifine dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Gelenekte Aranan Âşıklık Kuralları

Âşıklar, ataları gibi sazla çalıp söyleyen kişiler olmalarına rağmen, ilkel bulunup dışlanan ozanlara ve divan şiirinin kötü birer temsilcisi olan kalem şuaralarına benzememek için birtakım kuralları benimsemişlerdir. Bunlar şöylece sıralanabilir:

1- Yeni kafiye ve ayak disiplini: Âşıklar, kafiye ve ayak verme geleneğine uyulmasına çok dikkat ederler. Yeni kafiyeler ve ayaklar bulan âşıklar başarılı sayılırlar.

2- Hikâye tasnif etme ve anlatma: Gelenekte usta âşıktan hikâye tasnif etmesi ve anlatması beklenir.

3- Divan şiirinin dil ve türlerine yaklaşma: Âşıklar, aydın kesimin edebiyatına özenerek onların dil ve türlerine yakın türlerde yazmağa çalışmışlardır.

4- Muamma tekellüm etme: Âşıkların muamma tekellüm etmesi, ustalık olarak kabul edilir.

5- Yeni şiir türleri geliştirme: Âşıklar, yeni şiir türleri geliştirmeğe çalışarak geleneği zenginleştirmek için çaba harcamışlardır.

Âşıkların âşıklık kurallarını belirlemelerinde halkın edebiyat anlayışlarına cevap verebilmek, divan şiirinin çevresine yaklaşmak kaygısı vardır. Her eline sazı alan kişi âşık olamaz. Âşık olabilmek için âşıklık geleneğinin tarihi boyunca süregelen birtakım kurallara uyulması gerekir.

Âşık Fasılları

Aşık Karşılaşmaları

Âşıklar, butalarını aramak, ün sahibi olmak, para kazanmak için çevreyi gezerler, diğer âşıklarla yarışmalar yaparlar. Bu yarışmalara “meydan edilme”, “divana çıkma” denir. Âşıkların halk içindeki toplantılarından biri ve en önemlisi “meydan edilme” geleneğidir. Bu meydan edilmelerde saz şairi, ne kadar güçlü ve usta olursa olsun, soğukkanlı görünür; ama içinden yenilebileceği korkusunu da çıkarmazdı. İşte o zaman ve karşılaşma başlamadan önce, içini coşturma aracı olan sazını güvenerek: “Medet senden sarı telli kepçe” gibi sözler söylemekten kendini alamazdı. Bu meydan edilme ya da “divana çıkma” işini yönetmek üzere, “divan âşığı” dedikleri yol, erkân bilen usta bir âşık meraklılarca seçilirdi. Bu toplantılarda yarışan âşıklara “divan âşığı” adı verilirdi.

Divanı idare etmek için bir hakem heyeti bulunur. Karşılaşacak âşıklar tanışmıyorlarsa, bunları tanıtma töreni yapılır. Sonra “ağırlama”lar başlar. Birbirine hoş geldin yollu, ama hafiften sitemli, kinayeli, taşlamalı söyleşmeler yapılır, gittikçe bu söyleşmeler söylendikçe hızlanır. Aralarında karşılıklı çalım satmalar başlar. Âşıklar birbirlerine hayatlarını şiirle hikâye ederek tanışırlar. Tanışmadan sonra “ağırlama” denilen deyişler söylerler. Ağırlamayı iğneleyici, küçümseyici, takılmalı deyişler izler. Daha sonra “tutmaca” lara, “karşı beri”lere, “bağlama-çözme”lere geçilir. Bağlama-çözmeler günlerce sürebilir. Sonunda biri diğerini yenerek mat eder. Yenen âşık ortaya konan ödülleri alır. Yenilen âşığın sazını rakibine teslim ederek, bir daha divana çıkmaması, geleneği bırakması da söz konusudur. Bu ağır

kuraldan dolayı “âşığın devranı kırk gündür” deyimi yaygındır. Âşık, çalım yapmak üzere mızrabını sert sert vurarak çalar ve arada bir de şöyle bir kalenderî söyler:

Ağlatma beni gözleri afet yeter oldu
Yaktı yüreğim ateş-i hicran yeter oldu.
…………
Bî-çâre bu Fazli kulunu ey şeh-i hubân
Dünyaya edüp aşkıla destan yeter oldu.

Bu gibi kalenderileri oradaki âşıklardan sesi güzel olan okur; böylece ortama neşeli bir hava katılır. Bundan sonra her âşık yine gezinti yaparak sazın hakkını verdikten sonra “dem” gelmiş olur; ilk başlayan karşısındakine “ses gelsin” der, o da başlar, tekerleme ve tutmacalar birbirini kovalar. “İlk başlayan âşık, karşısındakine: “Hele dillen de görelim. Seni sazın telleri gibi haddeden geçireyim ki, bir daha sazı eline almaya tövbe edesin” der. Karşısındaki de taşkın ve tarafçı bir âşık değilse: “Âşık dediğin, saz altında belli olur. Çok dillenme, Allah ya sana verir, ya bana” der. Bundan sonra kendisine sorulan tutmacalara cevap verir. Sonunda âşıklardan biri mat olur ve pes eder. Yenilmeye, “bağlanmak, hapis etmek” dedikleri gibi, yenmeye “üstün gelmek”, berabere kalmaya da “denk gelmek” denir. Bundan sonra yenilen âşık kalkar, sazını yenenin önüne bırakır; kendinden büyükse ve gerekirse, elini de öper. Yenen de sazı alır ve yenilene geri verir. Böyle değil de dillendirirken birbirlerini çok kızdırmışlarsa, yenen âşık, sazı alır, yenilenin başına vurarak kırar. Artık halk, yenen âşığı el üstünde tutar. Eğer o âşık, birkaç meydan edilmede böyle üstün gelmişse, onun ünü dillere destan olur. Her yarışmada olduğu gibi, bunda da taraf tutmalar olur. Yenenin tarafı yenilen için “Gözünün kurdu öyle kırıldı ki, elleri bir daha sazı tutamaz”, “Ne olacak köy âşığı, tutuk âşıktan ne beklenir?” gibi sözler söyler.

Âşığın ağzı, dili sazdır, onu her şeyden korur. Bunun için de: “Kel başından, âşık da sazından korkar” derler. Omuzunda sazıyla gezen bu âşıklar, yurdun çok yerlerinde böyle toplantılar yaparlardı. Bu toplantılar yazın bağlarda, bahçelerde; kışın da kahvehanelerde, büyüklerin konaklarında yapılırdı. Âşık toplantıları kapalı yerde yapılırsa, orada sigara içilmez, sesli konuşulmazdı.

Usta âşık, yetiştirdiği çırağına, “saza çıkma” izni vereceği zaman, bildiklerini ve söylediklerini unutmaması için, ağzına tükürürdü. Bu tükürme “hafıza” görevini yaptığına inanılırdı. Âşıkların meydan edilmelerinde söyledikleri şiirler, önceden hazırlanmış değil, o an içlerinden geldiği gibi “doğmaca” olurdu.Bu toplantılardaki âşık şairlerin kimi, pirin “kudret gülü” denilen eliyle bâde içmiş olurdu ki, bunlar daha çok itibar görürdü. Badeli ve badesiz âşıkların atışmalarda kullandıkları sazlara “meydan sazı” denirdi. Âşıklar toplantısı değil de, dostça ve “yârân” arasında olursa, buna “sohbet” ve “beyitleşme” derler. Bu gibi toplantılarda hikayeler anlatılır, “nazireler” söylenir, kendilerinden ya da başkalarından işitilen beyitler söylenir ve “can sohbeti” yapılırdı.

Toplantı, muamma çözmek için yapılırsa, akşam yemeğinden sonra halk kahvehaneye gelmeye başlar, yerlerini alır, oturur. Muammayı düzenleyen âşık, oraya gelenlerin sanat ve mesleklerine göre “sazına el götürerek”, “ağırlama” dedikleri övme şiirini makamı ile söyler, gelen de kesesine göre, âşık şairlerin yanındaki üzeri balmumu ile sıvanmış tahtaya para yapıştırır. Bu tahtaya “sazı tahtası”, verilen paraya da “muamma ödülü” derlerdi. Hazırlanmış olan muamma büyük bir kağıda yazılarak, kahvenin en göze çarpan yerine asılır. Muammayı kim çözerse, ödülün yarısını o alır. Yarısını da muammayı yapana verirler. Eğer kimse çözemezse, o zaman muammayı düzenleyen çözer, paranın hepsini alır.

Âşıklık geleneğinde “karşılaşmalar”ın özel bir yeri vardır. Karadeniz’de âşıklar, temeli daha çok mâni esasına dayalı “karşıberi” veya “atma türkü” söylerler.

Âşıklar, bu karşılaşmaları belli bir sistem içinde gerçekleştirirler. Herhangi bir karşılaşmanın bu akış içinde olması zorunluluğu yoktur. Özellikle de sicilleme ve yalanlama örnekleri pek az âşık tarafından ortaya konmuştur. Ayrıca bu tasnif içinde yer almayan ve hemen her âşığın icra edemediği “lebdeğmez” (dudak değmez) tarzı da kendisini güçlü göstermek isteyen âşıkların zaman zaman başvurduğu yollardan biridir.

“Karşılaşma” terimi ile “deyişme ve atışma” terimleri, konuyla ilgili eserlerde genellikle birbirine karıştırılmıştır. Terimlerin anlamları, aşağı yukarı birbirine yakın ifadelerle karşılandığı için ortaya anlam karmaşası çıkmaktadır

Atışma, âşıkların saz eşliğinde verilen bir ayağa uygun olarak ve birbirine laf dokundurarak sazlı sözlü karşılaşmalarıdır.

Terimler neredeyse aynı sözlerle tanımlanmaya çalışılmıştır. Oysa bunlar, birbirinden küçük farklarla da olsa ayrılmaktadırlar. Her şeyden önce “karşılaşma” genel bir isimdir. Eskiler bunu “tekellüm” sözü ile karşılıyorlardı. Âşık edebiyatında “karşılaşma” terimi genel bir kavramdır. “En az iki âşığın irticali olarak, düşüncelerini, durumlarını, duygularını, dünya görüşlerini, bilgi, kanaat ve tecrübelerini sergilemek, dinleyenleri eğlendirmek veya birbirlerine üstünlük sağlamak için belirli kurallar çerçevesinde manzum olarak söyleşmeleridir.

Âşıkların soru-cevap usulüyle, dar ayakla veya çift kafiyeli ayakla birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışmaları ise karşılaşmanın bir başka yönünü gösterir. Âşıklar, böylece, bir bakıma rakiplerini sınarlar. Bu yönüyle “karşılaşma” daha özel bir durum arz eder ve “atışma” ile

“deyişme” den ayrılır. “Karşılaşma” denildiğinde, âşıkların şu veya bu yönteme başvurarak rakiplerine üstün gelme gayreti görülür.

“Atışmalar”da da âşıklar söz oyunlarıyla rakipten üstün görünme çabasındadır. Ancak “atışma”da galip gelme, mat etme söz konusu değildir. Her şeyden önce seyirciyi eğlendirme amacı güdüldüğünden dar ayak kullanılmaz. Rakip, seyirciye hoş gelecek çarpıcı ve mizahî sözlerle, alaycı ifadelerle ve tuhaf benzetmelerle seyirci karşısında küçük düşürülmek istenir. Rakibe laf atılır, onun birtakım kusur ve zaaflarından yararlanılarak kızdırılmaya çalışılır. Karadeniz yöresinde görülen “türkü atma” âşıklar arasında yerini “atışma” ya bırakır. Bu yönüyle “atışma”, genel anlamda, her ne kadar bir karşılaşma çeşidi ise de mat etme-galip gelme esasına dayalı olan “karşılaşma”dan ayrılır.

“Deyişme” de bir karşılaşma çeşididir. Ancak “deyişme” alt başlık olarak “karşılaşma” dan ayrılır. Deyişme, iki veya daha fazla âşığın herhangi bir konuda manzum olarak söyleşmeleridir. Yani “deyişme” de ne galip gelme ne de rakibe takılma ve laf atma vardır. Verilen bir ayakla veya âşıklardan birinin aşacağı ayakla duyguların, kanaatlerin, kabullerin, inançların, tavırların kısaca pek çok yaradılışların ortaya konulmasıdır. Kısacası; karşılaşmada “mat etme”, atışmada “eğlendirme” deyişmede ise “sohbet” esastır.

Âşık Toplantıları ve Âşık Fasılları

Türkiye’de âşıklık geleneğinde belli yörelerde “karşılama”, “deyişme”, “atışma” veya “karşıberi” gibi adlar altında toplanan sistemli deyişmeler; en az iki âşığın dinleyici huzurunda veya herhangi bir yerde karşı karşıya gelerek, birbirlerini sazda ve sözde belli prensipler içinde denemeleri esasına dayanmaktadır. Âşıklık geleneğinde atışmalar çok önemli bir yere sahiptir. Âşıklıkta ilk iş ruh dünyasındaki değişikliği saza döküp topluluğa saz ile sunmaktır. İkinci iş ise âşığın tanınmış bir âşıkla karşılaşması, onu

yenmesi “bağlaması” gereklidir. Eski kaynaklar bunu “müşaare” olarak nitelemişlerdir.

Yine Muhan Bali’nin “Âşık Karşılaşmaları-Atışmalar”adlı incelemesinden şunları öğreniyoruz: “İki usta âşık karşılaşınca töreye göre önce sazlarına düzen verip birer divani ile meclisi açarlar. Tekellüm bölümünde muamma, takılmaca, taşlama gibi fasıllar yapılır. Bunlara bir de âşıkların aynı vezin, ayak ve şekli kullanma, aynı konu üzerinde eşit hanede söz söyleme zorunlulukları da ekleniyor. Âşık Yaşar Reyhani’den naklen, atışma, iki âşığın birbirlerinin eksik taraflarını bulması, bir âşığın diğerinden üstün olduğunu kabul ettirmek istemesidir. Âşıklar karşılaştıklarında atışma, soru-cevap, taşlama, tartışma sırasına göre yarışırlar. Karşılaşma yenme yenişme (mat etme-bağlama) için yapılıyorsa, hasmını bağlayan âşık fasla semaî-taşlama ya da bir destan ile başlar.

Karşılaşma eğer sohbet havası içinde olmuşsa, fasıl övmece ile bitirilir. Bu da karşılıklı deyişmelerle yapılır. Karşılaşmalar dostça bir havada yapıldığında yenme-yenilme, sözün tükenip sazın susması olmadığı için yarışmacılar rahattır. Böyle ortamda âşıklar güzel bir ayak bulup güzel şiirler söylerler.”49

Âşık şiiri, daima saz eşliğinde, âşık düzeni veya âşık ayağı adı verilen özel bir akort sistemi içinde dile getirilmektedir. Âşık tarzı şiirin ezgilerinden ve icra geleneğinden ayrılamayacağı ve ezginin önemi konulu çeşitli araştırmalar vardır. Âşıklık geleneğinde, şiir söylemede olduğu gibi musikide de usta malı kullanılır. Âşıklar gerek şiirlerini gerekse usta malı şiirlerini hazır ezgi kalıplarına döşeyerek icra ederler. Âşık, deyişini söyleyeceği melodi kalıbı için sazından yardım ister. Atışmalarda ayak açma esnasında yine sazıyla karşısındaki âşığa “ezgi ayağı” verir. Âşık tarzı şiir, kendine özel ezgileriyle söylenen deyişleriyle belli bir icra geleneği ve töresine sahiptir.

Atışmalar, âşık tarzı şiir geleneği içinde önemli bir yer tutar. Günümüzde Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan âşıklar arasında yaygındır. Âşık fasılları, âşıkların yaptıkları sazlı sözlü sanat toplantısı, yarışmasıdır. Âşıkların doğmaca adı verilen herhangi bir konu üzerine herhangi bir ayakla şiir söyleme kudretine sahip olmaları başlıca özelliklerindendir. Büyük şehirlerde, âşık teşkilatında, çıraklıktan başlayarak âşık oluncaya kadar geçirilmesi gereken dereceler vardı. Ünlü usta âşıkların etrafında, âşıklığa meraklı gençler, çırak olarak toplanırlar. Ustasından mahlas alıp âşık olmak için gerekli olan edebî ve meslekî terbiyeyi gördükten sonra fasıllara girerler, ülke içinde gezilere çıkarlar, sonunda resmen âşık olurlardı. Köylerde, göçebe yahut yarı göçebe aşiretler arasında yetişen âşıklarla şehir hayatının ve kültürünün yarattığı âşıklar arasında önemli fark vardı. Bu âşıklar, içinden yetiştikleri ve hitap ettikleri köylü sınıfının duygu ve hayat görüşlerini dile getirirlerdi. Farklı kültür çevrelerinde yetiştikleri için şehirli âşıklarla köy çevresine seslenen âşıkların toplantıları ve fasılları da farklıydı.

Âşık karşılaşmaları, âşıklık geleneği içinde en az iki âşığın ya bilirkişi ya da hem bilirkişi ve dinleyiciler yahut da herhangi bir yerde karşı karşıya gelerek, sazla ve sözle belli kaideler içinde karşılaşmalarıdır. Diyalog esasına dayanır, âşıkların karşılıklı olarak birbirlerini denemeleri ya da mat etmeleri amacıyla düzenlenir. Bir âşık adayının denenmesi ve yetenekli olup olmadığı hakkında karar vermek için düzenlenen karşılaşmalar da vardır.

Askı Asmak -Askı İndirmek-Muamma

Âşıklar hece ölçüsüyle oluşturdukları bilmeceler dışında divan edebiyatında görülen muamma ve lugazlar da yapmışlardır. Muamma: Arapça “körletmek” “gizli ve güç anlaşılır söz” anlamlarına gelir. Bir ismi işaret eden söz, dize veya beyittir. Remiz, ima, kalb, tashif gibi edebî

sanatlarla yapılır. Muammaların, iç ve dış olmak üzere iki anlamı vardır. Muammayı düzenlemede ve çözmek için çeşitli yöntemler vardır. Bu yöntemlerle adı meydana getiren harfler toplanır, ad bulunur ve muamma çözülmüş olur. Muammanın çözülmesi oldukça zordur. Bundan dolayı âşıklar muammalarının başlarına hangi anlama geldiklerini, adını yazarlardı. Muammaların çözülmesinde verilecek cevapların önemi vardır. Bu cevapların anlamlı ve konu ile ilgili olmaları gereklidir.

Divan edebiyatında, belli kurallara göre düzenlenip çözümlenebilen ve cevabı Tanrı'nın sıfatlarından biri ya da bir insan adı olan manzum bilmecelere muamma denir. Divan edebiyatına Fars edebiyatından geçen muamma genellikle beyit, kıta gibi küçük nazım biçimleriyle bazen de mesnevî parçalarıyla yazılmıştır. Şairler muammalarını divanlarının sonunda muammiyat başlığı altında toplamışlardır. İlk Türkçe muamma örnekleri 15. yüzyıldan kalmadır.

Divan edebiyatına özgün bir tür olan muamma, âşıklar tarafından da taklit edilmiştir. Özellikle âşık kahvelerinde muammanın ayrı bir yeri olmuştur. Çoğu zaman kâlem şuarasından birinin düzenlediği muamma, kahvenin uygun bir yerine konulmuş süslü bir levhaya yazılarak çözülmesi beklenmiştir. Bu işe de "muamma asmak" adı verilmiştir. Muammayı düzenleyen kişi muammanın cevabını yazılı olarak kahve sahibine verir. Kahve sahibi de herhangi bir haksızlığı önlemek için cevabı saklar. Muamma çözüleceği zaman kahvede bulunanlar muamma tepsisine para, şal, çuha gibi hediyeler bırakırlar. Fasıla başlayan âşıklar önce koşma, semaî ve destan söylerler. Daha sonra sıra muammaya gelir, muammayı düzenleyen kişi giriş olarak bir gazel söyledikten sonra nazımla, sorduğu muammayı çözmek isteyenlerin olup olmadığını öğrenmeğe çalışır. Âşıklardan biri bunu çözerse önceden çözülmüş biçimiyle karşılaştırma yapılır. Doğruluğu anlaşılınca muamma indirilir ve toplanılan hediyeler

paylaşılır.50 Bazen muammayı çözenlere para, ipekli kumaş ve şal gibi armağanlar verilir. Armağanlar önceden hazırlanıp, çalgıcılar bölümünde teşhir edilir. Âşığın muammayı çözdükten sonra, bunu soran âşığı şiirle "mat etme"ye çalışması da gelenektir.

Muamma çözmek, atışmalar gibi halkın ilgisini çekmiştir. Âşık fasıllarında yapıldığında fasıllara renk ve canlılık katmıştır. Eskiden köy, kasaba ve kahvelere asılan bir muammadan oraya bir âşığın geldiği anlaşılırdı. Eğer muammayı çözen olmazsa âşık, nazımla muammayı dinleyicilerin önünde çözer. Bütün toplanan parayı alır. Azerbaycan'da muammaya gıfılbend denir. Gıfıl, kilit anlamındadır.

Askı âşıkların anlatımlarına göre bir mendil içine konan eşya veya herhangi bir nesne olabilir. Âşıklara yazılı veya sözlü bir açıklama yapılmaz. Kapalı bir yerdeki cismin ne olduğunu bilme şeklindeki denemeyi, Türk masallarında da görmekteyiz. Bu sözlü Türk halk geleneğinin bir uzantısı olabilir.

Muamma asma geleneği bölgelere göre farklılıklar göstermesine rağmen ortak özellikler taşır. Muamma, bir levhaya yazılır, yarışmanın yapılacağı kahvehanenin en göze çarpan bir yerine konulur, etrafı mevsim çiçekleri, şal vd. gibi kumaşlarla süslenirdi. Muammanın çözüm şekli, yazarı tarafından mühürlenmiş bir zarf içinde kahveciye teslim edilirdi. Muammanın çözüleceği gün veya gece, hazır bulunanlardan durumu uygun olanlar, muamma tepsisine paralar, ağır kumaşlar atarlardı. Eğer muamma çözülürse, bu para ve kumaşlar âşıklar reisine verilir, o da arkadaşları arasında bölüşürdü.

Muammanın çözümünden önce, âşıklar okur, türküler söyler, sonra takılmaca, atışma, taşlama fasılları yapılırdı. Bir fasıl icra edilirken ilkin "hoşlama"adını verdikleri yani hazır bulunanlara "hoş geldiniz" dedikleri

bir bölümle söze başlarlar, sonra eski ustaların şiirleri okunarak onlar hatırlanır, daha sonra da fasıllara geçilirdi.

Âşık Fasılları

Bir âşıkta aranan bütün nitelikler ve bade sonrası yeni bir kimlikle uyanan âşık, önce kendi çevresinden başlayarak bütün memleketi gezerek hünerini gittiği her yerde kanıtlamak zorundadır. İki âşık karşılaştıklarında doğaçlama söylediği şiirlerinin kusursuzluğu yanında geleneğe bağlı icra töresindeki teknik bilgileri yerli yerine kullanmak ve dinî konularda da bilgi sahibi olmak zorundadır. Ortak bir sanatçı tipini temsil eden ve ortak bilgi birikimine sahip olan âşıklar arasında millî şiir geleneği içinde bireysel üslûp ve yaratıcılık gücüne sahip olanlar tekdüzelikten kurtularak gelenek taşıyıcı olmanın dışında tanınmış ve sevilen büyük âşık olma niteliğine ulaşırlar.

Âşık fasılları diye anılan, belli bir topluluğun önünde belli bir düzen içinde bir âşık adayının denenmesi ve başarılı olup olmadığına karar vermek için yapılan deyişmelerin dışında başka gayelerle de âşık karşılaşmaları sık sık yapılır. İki başarılı âşık birbirlerinden üstün olduklarını göstermek için karşılaşabilirler. Bunun yanında üstünlük iddiası olmaksızın düğün veya benzeri toplantılarda, kahvelerde âşıklar, dinleyicileri eğlendirmek, yalnızca sanatlarını sergilemek için de karşılaşırlar. Bunların dışında iki âşığın sohbet tarzında kendi kendilerine deyişmeleri de olağandır.

Âşıklık şiir geleneği içerisinde önemli bir yer tutan sistemli deyişmeler bugün de Anadolu'da özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan âşıklar arasında devam etmektedir. İki veya daha fazla âşığın karşılaşması halinde hâl hatır sormaları, birbirleri ile dertleşmeleri yanında âşık tarzı şiir geleneğinde bir âşığın başarısını gösteren bu deyişmeler zamana ve zemine göre birbirinden farklı bir düzen içinde gelişme göstermiştir.

Deyişme şu sıraya göre yapılır: Merhabalaşma denilen giriş bölümünde âşıklar dinleyicileri selamlamak için genellikle “hoş geldiniz”, “safa geldiniz”, “merhaba” rediflerine bağlı kafiyelerle karşılıklı olarak dörtlükler söylerler. İkinci bölümde ise âşıklar ustalarının deyişlerinden örnekler okurlar. Tekerleme denilen üçüncü bölüm ise asıl deyişmeyi oluşturur. Ev sahibi veya en yaşlı âşık düz ayak ya da geniş ayakla deyişmeyi açar. Âşıklar konu, kıta sınırlaması olmaksızın verilen ayak üzerinde deyişmeye başlarlar. Âşıkların, birbirlerine karşı asıl hüner gösterme ve üstünlük sağlama gayretleri bu bölümde yer alır.

İlk ayak bitince ikinci âşık yeni bir ayak açar. Karşılaşma aynı usulle devam eder. Yarışma devam ettikçe açılan ayak gittikçe dar ayak şeklini alır. Çok az kafiye alabilecek sözleri kullanarak açılan ayaklara “dar ayak”, belli bir sayıda kafiye alabilecek sözleri kullanarak açılan ayaklara da “kapalı ayak” denir. Deyişme karşılıklı soru-cevap şekline döner. Âşıklar bu yolla birbirlerinin bilgi ve hünerlerini ölçerler. Leb değmez gibi zor şekillere başvurulur. Bu yollarla karşısındakini mat eden âşık, neticede rakibini hicve başlar, taşlama ve takılmalarda bulunur. Deyişmenin sonunda ise âşıklar birbirlerini rahatlatmak, gönül almak için karşılıklı koşmalar okurlar. En sonunda ya bir koşmanın dörtlüklerini paylaşarak ya da ayrı ayrı deyişlerle birbirlerini methetmek suretiyle işi tatlıya bağlarlar.

Âşık karşılaşmaları sırasında söylenen şiirler ve deyişler şiir tekniği ve sanat yönünden oldukça zayıf şiirlerdir. Bunlar arasında sanat değeri olan çok az sayıda şiir vardır. Çünkü atışma ve yarışma anında kafiye bulma, ölçüyü tutturma ve soruya karşılık verebilme endişesiyle dizelerini anlamsız ve değersiz kelimelerle doldururlar.

Âşık Fasıllarında Düzen

Günümüzde Anadolu’da yaşamakta olan geleneği ortak bir yapıya doğru ulaşmaktadır. Âşıklar bir yörede görüp beğendikleri bir tarzı kendi

memleketlerine götürmekte ve kendi gelenekleri içinde yaşatmaya başlamaktadırlar.

Doğu Anadolu Âşık Fasıllarının Düzeni;

I. Hoşlama

II. Hatırlatma

III. Tekellüm

1.Ayak açma

2. Öğütleme

3. Bağlama-muamma

4. Sicilleme

5. Yalanlama

6. Taşlama ve takılma

7. Tüketmece ve daraltma

8. Uğurlama

Bazı yörelerin fasıllarında, bu bölümlere, “koçaklama, koltuklama, bozlak okuma, güzelleme okuma, gönül olma”…gibi bölümler de eklenir.

Günümüzde âşıklık geleneğinin canlı olarak yaşadığı Doğu Anadolu, Güney Anadolu ve İç Anadolu Bölgeleri’nde özellikle Erzurum ve Kars çevresinde yaşayan âşıklar arasında “karşılama”, “atışma” veya “karşıberi” gibi adlar alan sistemli deyişmeler en az iki âşığın dinleyici huzurunda veya herhangi bir yerde karşı karşıya gelerek, birbirlerini sazda ve sözde belli prensipler içinde denemeleri esasına dayanmaktadır. Âşıklık geleneği içinde önemli bir bölüm olan sistemli deyişmelerin yapılabilmesi için, iki âşığın karşı karşıya gelmeleri yeterli nedendir. İki âşığın karşı karşıya gelmelerindeki neden ve şartlara göre sistemli deyişmeler kendi içlerinde tür ve muhteva yönünden farklılıklar göstermektedirler. Âşık fasıllarının Türkiye’de yaşayan şekli ve takip edilen düzeni genel olarak şöylece sıralanabilir:

I. Hoşlama (Merhabalaşma-Hoş Geldiniz)

Âşık fasıllarının ilk bölümüne; “Hoşlama-Merhabalaşma-Hoş geldiniz” gibi adlar verilir. Bu bölümde âşıklar dinleyicileri selamlamak ve hoş geldiniz demek için çok kere “Hoş geldiniz”, “Safa geldiniz”, “Merhaba” gibi rediflere bağlı ayaklarla karşılıklı söyledikleri koşma dörtlükleri veya ayrı ayrı söyledikleri divaniler yer alır. Bu bölümde söylenen deyişlerde dinleyiciler arasında âşıkların ilgisini çeken kişilerden bahsedildiği gibi toplantının sebebi ve o anda toplantının yapıldığı yerin özellikleri de deyişlerde söz konusu edilebilir.

Bu bölümü âşıklardan herhangi biri tek başına yapabildiği gibi fasıla katılan âşıkların aynı ayakla birer dörtlük okuması şeklinde de yapılmaktadır. Merhabalaşma bölümündeki deyişlerde genellikle fasılın önemli konukları (vali, kaymakam, başkanlar, temsilciler vb.) dörtlüklerde söylenir. Fasılın düzenlenmesinde ön ayak olan kişi, fasılın yapıldığı yer, deyişlerde geçer.

II. Hatırlatma (Canlandırma)

Âşıklar, bu bölümde kendilerinden önce yaşamış ve sevilen âşıkların deyişlerini sıra ile söylerler. Âşık fasıllarının diğer bölümlerinde de zaman zaman usta malı deyişlerin söylendiği olursa da âşık fasıllarında usta malı deyişler bu bölümde yer alır. Gelenekteki şekliyle usta-çırak ilişkisi olmayan yörelerdeki fasıllarda usta malı deyiş okunmaz. Ancak zaman zaman faslın herhangi bir yerinde Köroğlu, Karacaoğlan, Dadaloğlu vd. gibi usta âşıklardan güzellemeler, koçaklamalar okunur. Bazen de usta âşıklar için âşıklarca söylenmiş şiirler okunur.

III. Tekellüm

Âşık fasıllarında en geniş ve en çok beceri isteyen bölüm tekellüm bölümüdür. Bu gelenek daha çok iki âşıkla yapılmaktadır. Halkın isteği üzerine ya da âşıkların kendi aralarındaki rekabete göre belli bir konu

üzerinde yapılır. İki âşık, verilen ayağa göre belirli bir konuda birbirlerini taşlayarak yarışırlar. Birçok yörede tekellüm bölümü belirli bir düzen içinde yapılmayıp güçlü ve rekabet halinde olan iki âşığın yarışması şeklindedir. Koşma dörtlüklerinin paylaşılarak sıra ile karşılıklı olarak çeşitli konularda ve çeşitli ayak düzenlerine uyularak daha çok yarışma psikolojisi ile yapılan karşılaşmalardır. Usta âşıkların bile seyrek kullandığı zor şekildir. Halk arasında tekerleme de denir.

Bu yarışmada iki âşık önce dörtlüklerle kendilerini tanıtırlar, sonra konuya girerler. Söylenen ayağa bağlı olarak kendilerin överler. Birbirlerinden üstün olduklarını hünerleriyle göstermeye çalışırlar. Yarışmanın en hızlı yerinde birbirine aşağılayıcı, yerici, hakaret edici ve küçük düşürücü dörtlükler söylerler. Bu deyişme dinleyicinin en beğenerek izlediği bölümdür. Yarışmanın ilerleyen bölümünde âşıklar birbirlerine üstünlük sağlayamamışlarsa, her iki âşık birbirine söylemiş oldukları kırıcı sözlerden dolayı özür diler. Sonra birbirlerinin övülecek özelliklerini sıralayarak yarışmayı bitirirler. Tekellümde sıraladığımız 13 bölüme her zaman uyulmaz.

Eskiye oranla nadiren yapılsa da tekellüm bölümünde ele alıp incelemeyi uygun gördük.

Ayak Açma

Geleneğe göre en yaşlı veya ev sahibi durumunda olan âşık “düz ayak” veya “geniş ayak” denilen kafiyeyi sağlayacak kelimelerin bol olduğu bir ayakla deyişmeyi açar. Bu bölümde konu sınırlaması, kıta sayısı sınırlaması yoktur. Âşıklar karşılaşma sebeplerini dile getirdikleri gibi istedikleri herhangi bir konuda açılan ayağa uyarak sohbet tarzında söyleşirler.

Öğütleme (Nasihat)

Bu bölümde iki âşık düz ayakla birbirine nasihatle yol gösterir ve tecrübelerini birbirlerine anlatırlar. Dörtlük sayısı sınırlı değildir. Âşıklar

yeri geldiğinde karşısındaki âşığı uyarmak, daha fazla ileri gitmemesi için bir iki dörtlük söyledikleri de olur.

Bağlama-Muamma

Âşık karşılaşmalarında en önemli bölümlerden biridir. İki âşık birbirlerini dinî tasavvufî ve İslâmî menkıbeler konusunda sınarlar. Bu bölümde çok kere zor ayaklara da başvurulur. Âşıklar birbirlerini hem bilgi hem de sanat yönünden zorlarlar. Bağlama, muamma adıyla da anıldığı için âşıklık geleneğinde yer alan askı-muamma ile karıştırılmaktadır. Askı şeklindeki muammalar daha çok anonim bilmece karakterindedir. Soruların cevapları canlı veya cansız cisimlerdir. Bağlama grubuna giren muammalar ise iki âşığın birbirinin bilgisini ve sanattaki hünerini yoklama esasına dayanmaktadır. Klasik edebiyatta da örnekleri bulunan “ol nedir kim” ibaresine benzer ibarelerle başlayan lugazlarla âşık tarzı şiirdeki “ol nedir ki” ibarelerinin kullanıldığı muammalar arasındaki münasebet, ayrı bir araştırma gerektirmektedir.

Sicilleme

Bağlama muamma bölümünde iddialı ve rekabet halindeki âşıklardan yenen âşık yenilen âşığı hicveder. Soyu ve kişiliği ile ilgili acı sözler söyler. Gerekli durumlarda karşısındaki âşığı uyarmak isteyen âşık, fasıllar dışında da sicilleme yapar. Günümüzde atışmada küçük takılmalar olur ama ileri gidilmez. Âşığın soyunu sopunu eleştirme olmaz ve hoş karşılanmaz. Atışmalarda yarenlik olsun diye yapılmağa başlanmıştır.Atışmalarda âşıklar birbirlerine takılırlar. Sicilleme doğulu âşıklarda yaygın bir gelenektir. Güneyli âşıklarda, âşığa takılma özelliği taşır.

Günümüz âşıklık geleneğinde atışmalarda rekabet halinde olan âşıkların bağlama sonunda kırıcı olmayacak şekilde takılmasıdır. Genç âşıkları uyarmak için yapılır. Eski âşıklar sicillemeyi daha çok yaparken âşıklar

buna pek rağbet etmemektedir. İstenildiğinde yalnızca sahnede yapılıyor. Genel olarak âşıklar kırgınlığa yol açtığı için pek tasvip etmiyorlar.

Yalanlama

Âşık fasıllarında yalanlama (mübalâğa) bölümü en inanılmaz yalanları bulup şiirle anlatmadır. Fasılların en ilginç bölümlerindendir. Âşık fasıllarının karşılıklı paylaşılan koşma dörtlüklerinden oluşan bölümüdür. Âşıklık geleneğinde örneklerine az rastlansa da zaman zaman yalanlama türü şiirler söylenmektedir.

Taşlama veya Takılma

Âşıklar, bir topluluğun, bir yerin veya birbirlerinin kusurlarını, ayıplarını, kötü ve çirkin taraflarını veya kendilerine garip gelen olayları dile getirirler. Taşlamalar müstakil şiirler olabileceği gibi, koşma dörtlüklerinin paylaşılması esasına dayalı karşılıklı deyişler şeklinde de söylenebilir.

Âşıklar taşlama ve takılmaları toplantılarda, eğlencelerde, oda sohbetlerinde, âşıklık gecelerindeki şölenlerde, konserlerde yaparlar. Âşıklar, taşlama ve takılmaları, sevinç hallerinde, üzüldüklerinde iki âşık karşılaştığında, âşığın çok sinirlenmesi halinde, dinleyicinin hüzünlendiği durumlarda, âşık toplantılarının gereği olarak yaparlar.

Âşıklar, taşlama ve takılmayı ayırırlar. Takılma, kırıcı olmadan yapılan şakalaşmalardır. Bazen hoş olmayan, gelenekte tasvip edilmeyen takılmalar da olur. Taşlamada uyarı, haksızlığı bir protesto vardır. Burada anlamca ağır olan, usulüne uygun kaba olmayan taşlamadır. Taşlama bazen kişiyi uyarmak, mesaj vermek için de yapılır.

1. Koçaklama

Gerektiğinde fasıllarda okunur.

2. Koltuklama

Çukurova'da "koltuklama" adıyla sazlı sözlü toplantılar, âşık fasıllarından ayrı olarak düzenlenmektedir. Bazen de fasılların içinde yapılır. Herhangi bir nedenle düğünlerde, eğlencelerde, âşıkları anma gecelerinde, âşık toplantılarında, köy odalarında ve kahvehanelerde bir araya gelen üç-beş âşığın yapmış oldukları fasıllara denir. Âşıklar koltuklama adını verdikleri toplantılarda taşlamalardan çok, birbirlerini öven şiirlere yer verirler. Özellikle güzelleme konulu şiirler ve türküler, uzun havalar, bozlaklar, bu tür âşık fasıllarında en çok işlenen temalardır.

3. Bozlak Okuma

Çukurova âşık fasılları içinde önemli bir gelenek de "bozlak okuma" bölümüdür. Bozlaklar, Çukurova yöresine ait olup yayla, konar göçer insanını anlatan türkülerdir. Türkmen, Yörük, Varsak ve Avşar hayatından izler taşır. Bu yüzden yörede özel bir yere sahiptir. Âşık fasıllarında sistemli deyişler içinde yer alan bölümde, iki âşık karşılıklı olarak okuyabildiği gibi, birden fazla âşığın kendi eserlerini okuması şeklinde de yapılmaktadır. Bozlaklar, belli bir ezgi ve Türk müziği formlarına göre okunur.

4. Güzelleme Okuma

Çukurova âşık fasıllarında en önemli geleneklerden birisi güzelleme okuma yarışıdır. Karacaoğlan geleneğine bağlı olarak devam eden bu gelenek, âşık fasıllarından en fazla ilgi çeken bölümlerden birisidir. Belli bir ezgiyle söylenen güzellemeler koçaklamalarda olduğu gibi iki kişi arasında yapılır. Bazen fasılda yarışmaya katılan birden fazla âşığın kendi türkülerini sırayla söylemesi şeklinde de yapılabilir.

1 Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 159.

2 Köprülü, a.g.e., s. 72.

3 İbrahim Aslanoğlu, Kul Himmet Üstadım, İstanbul, 1976, s. 72.

4 Doğan Kaya, Şairnameler, Ankara, 1990, s. 17.

5 Harun Tolasa, Sehi, Latifi, Âşık Çelebi Tezkirelerinde Şair Araştırmaları ve Eleştirisi, İzmir, 1983, s. 3.

6 Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, s. 159.

7 Erman Artun, Günümüzde Âşıklık Geleneği, ve Âşık Feymani, Hakan Ofset, Adana, 1996, s. 11.

8 Umay Günay, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Halk Kültürü, Osmanlı Kültür ve Sanat, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 28.

9 Ahmet Yaşar Ocak, Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatlarında Evliya Menkabeleri, Ankara, 1984, Ankara, s. 101.

10 Umay Günay, “Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler”, Mehmet Kaplan İçin, 1988, Ankara, s. 101.

11 Günay Kut, “13. Yüzyılda Şiir Türünün Gelişmesi”, Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı 1991, Ankara, 1994, s. 114.

12 Kemal Erarslan, “Divan-ı Lugat-it Türk’te Aruz Vezniyle Yazılan Şiirler”, Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1991, Ankara, 1994, s. 114.

13 Mustafa Tatçı, Edebiyattan İçeri, 1997, s. 3.

14 Tatçı, a.g.e., s. 427.

15 Mehmet Kaplan, Tip Tahlilleri, Türk Edebiyatında Tipler, İstanbul, 1981, s. 1.

16 Mehmet Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 1981, s. 41.

17 İsmet Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknameleri, Ankara, 1997, s. 30.

18 Umay Günay, Türkiyede Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Akçağ Yay., Ankara, s. 10.

19 Erman Artun, Adana Âşıklık… s. 11.

20 İlhan Başgöz, “Halk Edebiyatı ve Folklor”, Milliyet Sanat Dergisi, S. 216, İstanbul, 1977, s. 254.

21 Fuat Köprülü, Türk Saz Şairleri, Güven Basımevi, Ankara, 1962, s. 29.

22 İlhan Başgöz, İzahlı Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, 1968, s, 7.

23 İlhan Başgöz, “Karacaoğlan mı, Pir Sultan mı Halkın Dilinden Konuşuyor, Halk mı Onların Dilinden Konuşuyor”, Milliyet Sanat Dergisi, 28 Ocak 1977, S. 2; s. 254, İstanbul.

24 Başgöz, a.g.e., s. 256.

25 Köprülü, Türk Saz Şairleri… s. 35.

26 Mustafa Kutlu, D. Mehmet Doğan, “Âşık”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, Dergah Yayınları.

27 Günay, Âşık Tarzı… s. 101.

28 Özkul Çobanoğlu, “Elektronik Kültür Ortamında Âşık Tarzı Şiir Geleneği Bölgemizde Çukurova Âşıklar Üzerine Tesbitler” 3. Çukurova Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Adana, Adana Ofset. 1999, s. 54.

29 Çobanoğlu, a.g.e., s. 56.

30 İlhan Başgöz, Karacaoğlan mı… s. 254.

31 Abdülkadir Karahan, “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul. 1991, s. 550.

32 Köprülü, Türk Saz… s. 43.

33 Saim, Sakaoğlu, “Türk Saz Şiiri”, Türk Dünyası El Kitabı, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 1989, s. 115.

34 Şükrü Elçin, “Türkiye’de Halk Edebiyatı” Türk Dünyası El Kitabı, Ankara. 1976, s. 523.

35 Fuat Köprülü, Türk Saz…… s. 51.

36 Köprülü, a.g.e., s. 122.

37 Kaya Doğan, Şairnameler, Ankara, HAGEM Yayınları. 1990, s, 7.

38 Fuat Köprülü, Türk Saz… s. 43.

39 Özkul Çobanoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Türk Halk Kültürünün Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri”, Osmanlı, Kültür ve Sanat, C. 9, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

40 Fuat Köprülü, Türk Saz. s. 46.

41 Köprülü, a.g.e., s. 391.

42 Saim Sakaoğlu, Türk Saz Şiiri… s. 393.

43 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul. 1958, s. 70.

44 İlhan Başgöz, “Halk Edebiyatı ve Folklor” Milliyet Sanat Dergisi, s. 216, İstanbul, 1977, s. 252.

45 Özkul Çobanoğlu, Elektronik Ortam… s. 182.

46 Özkul Çobanoğlu, Osmanlı Devleti’nde… s. 251.

47 Doğan Kaya, Âşık Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Kitapevi Yayınları. (Doğan), 2000, s. 16.

48 Kaya, a.g.e., s. 40.

49 Muhan Bali “Âşık Karşılaşmaları-Atışmalar II, Türk Folklor Araştırmaları, 7457, İstanbul, 1975.

50 Şükrü Elçin, 1981, Halk Edebiyatına Giriş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları., s. 677.

Artun (Erman), 1995, “Ozandan Âşığa Halk Şiiri Geleneğinin Kültür Kaynakları”, İçel Kültürü, İçel.

Artun (Erman), 1995 “Karacaoğlan’ın Şiirlerinin Kültür Kaynakları” Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Yıl 3, s. 7, Ankara.

Artun (Erman), 1995, “Dadaloğlu Üzerine Birkaç Söz”, İçel Kültürü, Yıl 9, S. 40, İçel.

Artun, (Erman), 1996, Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği (1966-1996) ve Âşık Feymani, Adana, Adana Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Hakan Ofset.

Artun (Erman), 1997, “Adana Âşıklık Geleneğinde Karacaoğlan Çığırma”, İçel Kültürü, S. 54, İçel.

Artun (Erman), 1998, “Günümüzde Yeniden Yapılanma Âşıklık Geleneğinin Sosyo-Kültürel Boyutu”, Emlek Yöresi ve Çevresi Halk Ozanları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, Kuloğlu Matbaacılık.

Artun (Erman), 1999, “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Nasihat (Öğütleme)” 1. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Balıkesir.

Artun (Erman), 1999, “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Alkış Kargış“ III. Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri, Adana.

Artun (Erman), 1999, “Âşık Tarzı Türk Halk Edebiyatında Üslup”, Edebiyat /Toplum Sempozyumu Bildirileri Gaziantep.

Artun (Erman), 1999, “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Ölüm Mezar Teması”, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul.

Artun (Erman), 1999, “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Mizah”, Folklor- Edebiyat, S. 17.

Artun (Erman), 2000, “Osmanlı –Türk Kültürü Âşık Şiirinin Belirleyici Rölü” Adana Halk Kültürü Araştırmaları 1. Adana, Epsilon Ofset.

Artun (Erman), 2000, “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Yiğitleme (Yiğit Üstüne Türkü. Adana Halk Kültürü Araştırmaları 1, Adana.

Artun (Erman), 2000, “Günümüz Adanalı Âşıkların Dini- Tasavvufi Şiirleri, Adana Halk Kültürü Araştırmaları 1, Adana.

Artun, Erman, 2000, Adana Halk Kültürü Araştırmaları I, Adana, Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay. Epsilon Reklam ve Matbaa..

Artun (Erman), 2000, "Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı Terimleri Üzerine Bir Deneme", Adana Halk Kültürü Araştırmaları, 1. Adana.

Artun (Erman), 2000a, Adana Halk Kültürü Araştırmaları 1, Adana, Epsilon Ofset.

Artun (Erman), 2000c, "Günümüz Adana Âşıklık Geleneği Âşıklarından Âşık Kederi'nin Alevi-Bektaşi Edebiyatındaki Yeri" 1. Uluslar arası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Nisan 2000 Ankara.

Aslanoğlu, İbrahim, 1976; Kul Himmet Üstadım, İstanbul.

Aslanoğlu İbrahim; 1984, Pir Sultan Abdallar İst., Erman Yay.

Bali (Muhan), 1975, "Âşık Karşılaşmaları-Atışmalar I, Türk Folkloru Araştırmaları, Eylül, cilt 16, İstanbul.

Bali (Muhan), 1975 "Âşık Karşılaşmaları- Atışmalar II, Türk Folklor Araştırmaları, 7457.

Başgöz (İlhan), 1952, "Âşıkların Hayatlarıyla İlgili Halk Hikayeleri" Journal Of America, Folklor, 65, 1952, No: 238.

Başgöz (İlhan), 1968, İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul.

Başgöz (İlhan), 1977, "Halk Edebiyatı ve Folklor" Milliyet Sanat Dergisi, s. 216, İstanbul.

Başgöz (İlhan), 1977, "Karacaoğlan mı, Pir Sultan mı Halkın Dilinden Konuşuyor, Halk mı Onların Dilinden Konuşuyor", Milliyet Sanat Dergisi, 28 Ocak 1977, S. 2;6, İstanbul.

Başgöz (ilhan) 1986, Folklor Yazıları, İstanbul, Adam Yayınları.

Başgöz (İlhan), "Halk Hikayelerinde Rüya Motifi ve Şaman İnitation Ayinleri, Asian Folklore Studies C. XXVI-I.

Başgöz (İlhan), 1986, Türk Halk Hikayelerinde Düş Motifi Zinciri, Folklor Yazıları, İstanbul.

Boratav (Pertev Naili), 1918, “Âşık Edebiyatı” Türk Dili Dergisi, Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, Sayı:207, Aralık, Ankara.

Boratav (Pertev. N.), 1942, Halk Edebiyatı Dersleri, Ankara.

Boratav (Petev N.), Fıratlı (Halil Vedat), 1943, İzahlı Halk Şiiri Antolojisi, Ankara..

Boratav (Pertev Naili), 1978, 100 soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Boratav (Pertev Naili), 1982, “Folklor, Halk Edebiyatı ve Âşık Edebiyatı”, Folklor ve Edebiyat, İstanbul, Adam Yayınları.

Boratav (P. Naili), 1982, Folklor ve Edebiyat, İstanbul, Adam Yay.

Boratav (Pertev Naili), 1988, Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, İstanbul, Adam Yayınları.

Çetin (İsmet), 1997, Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknameleri, Ankara.

Çobanoğlu (Özkul), 1999, “Elektronik Kültür Ortamında Âşık Tarzı Şiir Geleneği Bölgemizde Çukurova Âşıklar Üzerine Tesbitler” 3. Çukurova Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Adana, Adana Ofset.

Çobanoğlu(Özkul), 1999, “Osmanlı Devleti’nde Türk Halk Kültürünün Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri”, Osmanlı, Kültür ve Sanat, C. 9, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.

Dizdaroğlu (Hikmet), 1969, Halk Şiirinde Türler, Ankara, TDK Yayını.

Elçin (Şükrü), 1975, “Halk Şairi Deyimi Üzerine”, Uluslar arası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Konya.

Elçin (Şükrü), 1976, “Türkiye’de Halk Edebiyatı” Türk Dünyası El Kitabı, Ankara.

Elçin (Şükrü), 1981, Halk Edebiyatına Giriş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Elçin (Şükrü), 1984, Gevheri Divânı Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay., Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Elçin (Şükrü), 1984a, Halk Edebiyatı Araştırmaları I-II, Ankara.

Elçin (Şükrü), 1987, Âşık Ömer, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, Gaye Mat.

Eraslan (Kemal), 1994, “Divan-ı Lügat-it Türk’te Aruz Vezniyle Yazılan Şiirler”, Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1991, Ankara.

Gökalp (Ziya), 1958, Türkçülüğün Esasları, İstanbul.

Gölpınarlı (Abdülbaki)-Boratav (Pertev Naili), 1991, Pir Sultan Abdal, İstanbul, Der Yayınları.

Günay (Umay) l988, “Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler” Mehmet Kaplan İçin, Ankara.

Günay (Umay), 1992, Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Akçağ Yayınları, Ankara.

Günay (Umay), 1999, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Halk Kültürü”, Osmanlı Kültür ve Sanat, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları.

Güzel (Abdurrahman) 1989”, Tekke Şiiri”, Türk Dili ve Edebiyatı Özel Sayısı, Ankara.

Kalkan (Emir), 1991, XX. Yüzyıl Türk Halk Şairleri Antolojisi, Ankara.

Kaplan (Mehmet), 1981, Tip Tahlilleri, Türk Edebiyatında Tipler, İstanbul.

Karahan (Abdülkadir), 1991, “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul.

Kartarı (Hasan), 1977, Doğu Anadolu’da Âşık Edebiyatının Esasları, Ankara.

Kaya (Doğan), 1990, Şairnameler, Ankara, HAGEM Yayınları.

Kaya (Doğan), 1994, Âşık Minhacî, Sivas, Dilek Mat.

Kaya (Doğan), 1999, Âşık Ruhsati, Sivas, Doğan Ofset.

Kaya (Doğan) 2000, Âşık Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Kitapevi Yayınları.

Koz (M. Sabri), 1977, Âşık Kolu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. I, İstanbul.

Koz, (M. Sabri), 1983, "Aşık Edebiyatımızda Ortak Mahlaslar Sorunu" I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri, Eskişehir.

Koz (M. Sabri), 1985, "Âşık Edebiyatında Destan ve Destan Konuları", Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler 2, Konya.

Köprülü (Fuat), 1962, Türk Saz Şairleri, Ankara, Güven Basımevi.

Köprülü (Fuat), 1981, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Köprülü (Fuat), 1981, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, Diyanet Yayınları.

Köprülü (Fuat), 1989, Edebiyat Araştırmaları, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Köprülü (Fuat), 1989, "Türk Edebiyatının Menşei", Edebiyat Araştırmaları I, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Kut (Günay), 1994, "13. Yüzyılda Anadolu'da Şiir Türünün Gelişmesi", Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1991, Ankara.

Kutlu (Mustafa)-Doğan (D. Mehmet), 1977, "Âşık", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, Dergah Yayınları.

Ocak (Ahmet Yaşar), 1984, Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri; Ankara, MİFAD Yay.

Oğuz, (M. Öcal), 1983, "Halk Şiirinde Tür ve Şekil Meselesi" Milli Folklor, Ankara.

Oğuz, M. (Öcal), 1988, Yozgatlı Hüznî, Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Yay.

Okuşluk (Refiye), 2000, Adana Halk Hikayeleri ve Halk hikayeciliği Geleneği, Çukurova Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi.

Özdemir (Fuat), 1991, “Anadolu Destanlarının Biçimleri ve Çeşitli Temaları”, Anadolu Destanları, Ankara.

Sakaoğlu (Saim), 1986, Karacaoğlan, İstanbul, Büyük Türk Klasikleri.

Sakaoğlu (Saim), 1986, “Ozan, Âşık Saz Şairi ve Halk Şiiri Kuramları Üzerine”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. I, Ankara.

Sakaoğlu (Saim), 1987, “Halk Edebiyatı Kavramı Üzerine” III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Eskişehir.

Sakaoğlu (Saim), 1998, “Türk Saz Şiiri”, Türk Dünyası El Kitabı, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tanrıkulu (Nâzım İrfân), 1997, Âşıklar Divânı – Günümüz Âşıkları, İstanbul.

Tatçı (Mustafa), 1957, “Âşık Şiirinde Şahısları Telmih Eden Bazı Tesbitler”, Edebiyattan İçeri, Ankara.

Tatçı (Mustafa), 1997, “İslami Türk Edebiyatında Türklerle İlgili Bazı Makaleler, Edebiyattan İçeri, Ankara.

Tolasa (Harun), 1983, Sehi, Latifi, Âşık Çelebi Tezkirelerinde Şair Araştırması ve Eleştirisi, İzmir.

Turan, (Metin), 1996, Ozanlık Gelenekleri ve Türk Saz Şiiri Tarihi, Ankara.

Turgut (Osman), 1995, Adana’da Âşıklık Geleneği ve Yaşayan Adanalı Âşıklar, Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

Türkmen (Fikret), 1998, “Hikaye”, TDV İslam Ansiklopedisi C. 17, İstanbul.

Yardımcı, (Mehmet), 1998, Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri-Âşık Şiiri-Tekke Şiiri, Ankara, Ürün Yay. Başkent Mat.

Yetiş (Kazım), 1994, “Destan”, TDV İslam Ans. C. 6, İstanbul.

Yıldırım (Ali), 1999, Saraç Köyü Ozanları, I. Emlek Yöresi ve Çevresi Halk Ozanları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, Kuloğlu Matbaacılık.

Yıldırım, (Ali), 1994, Pir Sultan Abdal, Yaşamı-Sanatı-Şiirleri, Ankara, Ayyıldız Yay.

Yılmaz (Şirin), 1994, “Prof. Dr. Umay Günay ile Halkbilim Çalışmaları Üzerine Bir Konuşma”, Milli Folklor, S. 22, Ankara.

Zelyut (Rıza), 1982, Halk Şiirinde Gerçekçilik, Ankara, Ako Yay.

Zelyut (Rıza), 1989, Halk Şiirinde Başkaldırı, İst. Sosyal Yay.

Modern Türk Hikâyesinin Kısa Tarihi / Yrd. Doç. Dr. Ayşenur Külahlıoğlu İslam [s.205-218]

Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk edebiyatı tarihinde hikâye söyleme geleneğinin, çok eskiye dayanan köklü bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde sıklıkla kullanılan “sav” kelimesinin tarih, mektup, atasözü karşılığının yanı sıra bugünkü anlamıyla hikâye kavramını da karşıladığı tespit edilebilmektedir.1 Divanû Lügâti’t-Türk’te “hikâye söylemek” kavramını karşılayan “ötün” fiilinden türetilen “ötkünç, ötükünç, ötük” kelimeleri de2 tahkiye geleneğinin tarihi hakkında bir fikir vermektedir. Bu terim ve kavramlar daha ziyade sözlü geleneğin hüküm sürdüğü dönemlere aittir. 8. yüzyıldan sonra meydana getirilen ilk yazılı metinlerden Orhun ve Yenisey Abidelerinde edebi metin türü olarak hikâyeden bahsetmek doğru olmaz. Eldeki kaynaklara göre, İslamiyet’ten önceki Türk edebiyatında yazıya geçirilmiş ilk mensur hikâyeler Uygurlar zamanında görülmektedir. Genellikle Budizm’e ait dini metinlerden oluşan bu ilk örneklerin arasında manzum ve mensur çok miktarda hikâye parçasına rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı Buda’nın Sutra adı verilen vaazlarının içine yerleştirilmiş olan didaktik metinler, bir kısmı ise müstakil hikâyelerdir. Genellikle dini, ahlâki konuları ele alan bu metinler dine bağlı coşkuyu artırmak ve olgun insan motifini yükseltmek gayesine yönelik olağanüstü olaylarla örülü hikâyelerdir.3 Bu hikâyelerin bir kısmında bulunan Türkçe şahıs adları metinlerin Türkçe telif eserler olduğunu düşündürürse de büyük bölümü adı da bilinen yazarların tercümelerinden oluşmaktadır.4

Bu şekilde kavram ve metin olarak ilk Türkçe verimlerden itibaren karşımıza çıkan tür, “hikâye” adını İslamiyet’ten sonra ortaya konulan eserlerde kazanır. Arapça bir kelime olan “hikâye”nin mensup olduğu dildeki ilk anlamı, bir nesneye benzemek, bir kimseyi fiilen veya kavlen taklit etmektir.5 Daha sonra bir sözü nakil ve rivayet eylemek anlamını kazanır. İlk Türkçe lügatlara bakıldığında ise kelimenin bizde bu ikinci manası ile yaygınlaştığı görülür. Mütercim Asım kelimeyi “Kitabe vezninde, bir sözü ve haberi nakl ve rivayet eylemek manasınadır”6 cümlesi ile açıklar. Şemseddin Sami, kavrama biraz daha açıklık getirerek izah eder: “1. Nakletmek, bir vak’a ve sergüzeşti sırasıyla anlatma, rivayet; 2. Hakiki veya uydurma ve ekseriya hisse yapmaya mahsus sergüzeşt ve vukuat. Kıssa, mesel… 3. Fransızca roman denilen uzun sergüzeşt ki esasen ahlâka hizmet etmek şartıyla envaı vardır.”7

Bizde bir terim olarak kullanılmaya başlanmasından itibaren, hikâye kelimesinin dayandığı kavram tahkiyedir. Dolayısıyla anlatma esasına bağlı bütün yazı türleri geçmişte bu kelimenin etrafında izah bulmuş olur. Tarih, destan, menkabe, kıssa, masal, rivayet, vak’a, rapor, kopya, taklid, roman, hikâye ve benzeri birçok türün ardındaki kavram tahkiyeli eser, yani hikâyedir. Bununla birlikte hikâye türünün farklı terimlerle adlandırıldığı da görülmektedir.8 14. yüzyılda Mes’ud bin Ahmed, “Süheyl ü Nevbahar” adlı mesnevisinde aynı metin için “hikâyet” ve “dâstân” terimlerini birlikte kullanır:

Bu olan hikâyetleri yaz ü düz
Kitab eyle kim okına yaz ü güz
Bunun bigi tansug aceb dâstân
İşitmemiş ola kişi hiç zaman

Aynı şekilde Fuzuli de “Leyla vü Mecnun” hikâyesi için fesâne (efsâne) ve dâstân terimlerini bir arada kullanmaktadır:

Leyli Mecnun Acemde çoktur/Etrakde ol fesâne yokdur/Takrire getür bu dâstânı/Kıl taze bu eski bustanı9

Büyük ölçüde İslâm geleneğine yaslanan veya İslâmlıktan sonra bu geleneğin potasında yeniden şekil alarak söylenmeye devam edilen eski Türk hikâyesi, bir yandan sözlü gelenekte varlığını sürdürürken bir yandan da manzum ve mensur olmak üzere iki koldan yazılı edebiyat ürünlerini vermeye başlar. Hint ve Arap hikâyesi geleneğinin ilk örnekleri; “Kelile ve Dimne”, “Kırk Vezir”, “Tûtinâme”, “Kâmilü’l-Kelam”, “Binbir Gece Hikâyesi” gibi metinlerin tercümeleri ile tanınır. Bir yandan da daha sonra Anadolu Türkçesi ile bir mesnevi geleneğinin oluşmasına hizmet edecek olan ilk manzum hikâyeler kaleme alınmaktadır: “Tezkire-i Satuk Buğra Han”, “Şeyh San’an Hikâyesi”, “Salsâlname”, “Kısâsü’l Enbiyâ”, “Bahtiyarnâme”, “Miracnâme”, “Tezkiretü’l-Enbiyâ” gibi.

Eski Türk edebiyatı çok büyük ölçüde nazım türünde yazılmış eserlerden oluşmaktadır. Sanat göstermek isteyen hüner sahipleri doğal olarak manzum hikâyeyi tercih etmektedir, zira “nesr halk, nazm ise padişah gibidir”10 Bu sebeple mensur eser vermek fazla önemsenmemiş, hatta küçümsenmiş, alay konusu edilmiştir. Buna rağmen Eski edebiyatımızda, bazen müellifleri adlarını gizlemeyi tercih etseler de, hikâye yazma geleneği kesintisiz devam eder. Bu sahadaki en önemli telif eserler “Hikâyet-i Anabacı”, “Bedâyi’ü’l-Âsâr”, “Hikâye-i Sipahî-i Kastamonî”, “Ca’fer Paşa Hikâyesi” adlarını taşımaktadır.11

Manzum veya mensur, Eski Türk edebiyatında tahkiye, ekseriyetle bir faide esasına dayalıdır. Sadece söylenmek için söylenen, kıssadan hisse çıkarmayan hikâye, hakiki edipler tarafından takdirle karşılanmaz. Destanlar, mesneviler ve halk hikâyelerinin, bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlanarak oluşturduğu bu geleneğin az çok dışında kalan,

meddah ve mukallit ravilerin anlattığı hikâyeler ise asıl edebiyattan sayılmaz, avam işi olarak kabul edilir.

Tanzimat'tan sonra, Batı edebiyatının, bizdeki örneklerinden tamamen farklı bir anlayışla yazılmış tahkiyeli eserleriyle karşılaşan Osmanlı müellifleri, aynı tarzı kendi kültürlerine taşıma gayreti içine girerler. Batı tarzında yazılmış ilk hikâye örneklerinden sayılan Aziz Efendi'nin Muhayyelat'ı (1868) tasavvûfî ıstılahlar, rumuzlar ve telkinlerle doludur. Hemen arkasından gelen Emin Nihad'ın Müsameret-name'si (1872) ise hakiki vak'alardan seçilmiş ibret verici on hikâye ihtiva ettiğine dair bir kayıtla çıkar. Tanzimat Dönemi'nin en çok yazan kalemi Ahmed Midhat Efendi Kırk Anbar'ında (1873) hikâye yazmaktaki gayesinin bazı hikemî ve ahlâkî esasları, ağlatmak veya güldürmek suretiyle okuyanlara telkin etmek olduğunu söyler.

Örneklerini çoğaltarak görebileceğimiz gibi, Batılı hikâye tarzını tercih ederek konu ve işleyiş bakımından uygulamaya çalışan ilk Osmanlı yazarları, hikâye anlayışı ve tasavvuru bakımından, Tanzimat'tan sonra da uzun bir süre geleneklere bağlı kalmışlar, kıssadan hisse çıkartmak, ders vermek, telkin etmek vazifelerini sürdürmüşlerdir. Esasen bu tutum bir yol ayrımında bulunan medeniyetin, kültür öncüleri sayılan yazarlarının üstlendiği hocalık vasfına da son derece uygun düşmektedir.

Modern Türk hikâyesini tarihi gelişimini de göz önüne alarak inceleyen münekkidler, yazarların doğum tarihlerinden devirleri etkileyen ideolojik ve edebi akımlara, metinlerin incelenmesi sonucu ulaşılan ortak yapılardan çıkarılan hakim temalara kadar pek çok kıstası esas alarak bir takım tasnif denemelerine girişmişlerdir. Bu sahada gözümüze çarpan en yeni çalışma hikâye tarihimizi altı döneme ayırarak girişilen bir tasnif denemesidir.12

Söz konusu çalışmada Ömer Lekesiz, 1. Dönem yazarlarının işlevini tahkiyeli anlatımın genel çerçevesini daraltarak "yaşanan hayata mahsus,

gerçek, olmuş ya da olması mümkün bulunan hadiselerin yazılı kısa anlatımına geçmek" olarak belirlemektedir. Bir tür olarak hikâyenin, kendi müstakil sınırlarını henüz belirlemediği bu dönemin öncü yazarları; Nâbizâde Nâzım, Hâlit Ziyâ Uşaklıgil, Sâmi Paşazâde Sezâi, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Raûf, Hâlide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'dır.

Türün kendisine ait müstakil sınırlarını belirlemesi ile dilde sadeleşme çabalarının yeniden hız kazanması süreci Ömer Seyfeddin hikâyesi ile başlatılan 2. Dönem'de mümkün olacaktır. Serim, düğüm, çözüm bölümlerinin lâyıkıyla işlendiği Batı tarzı bu hikâyenin öncüleri arasında sayılan diğer isimler ise; Refik Halit Karay, Fahri Celaleddin Göktulga, Osman Cemal Kaygılı, Selahattin Enis, Kenan Hulusi Koray, Nahit Sırrı Örik, Umran Nazif Yiğiter, Sadri Ertem, Bekir Sıtkı Kunt, İlhan Tarus, Memduh Şevket Esendal, Sabahattin Ali, Sait Faik Abasıyanık ve benzerleridir.

Bilhassa son üç ismin Batıda bilinen tüm özellikleri ile hikâye türünün sınırlarını zorlamaları sonucunda ortaya çıkan olgunluk eserleri, onlarla hemen hemen aynı devirde yaşayan veya biraz arkadan gelen Abdülhak Şinasi Hisar, Ziya Osman Saba, Samim Kocagöz, Ahmet Hamdi Tanpınar, Kemal Tahir, Oktay Akbal, Orhan Kemal, Tarık Buğra, Haldun Taner, Mehmet Seyda, Vüs'at O. Bener, Nezihe Meriç, Sabahattin Kudret Aksal, Tarık Dursun K., Necati Cumalı, Muzaffer Buyrukçu gibi 3. dönem yazarları tarafından biraz daha olgunlaştırılır.

4. Dönem yazarları "Batılı aydınların, İkinci Dünya Savaşı'nın maddi ve manevi yıkımları konusundaki suçluluk duygularından kaynaklanan yeni edebi yönelişlerini yerli öykücülüğe taşımak isteyen, İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu beyin göçünün de etkisiyle öykülerinde daha geniş kültürel perspektifleri hakim kılmaya çalışan ve çok partili siyasi hayatla

birlikte göreceli de olsa başlayan kendi ifade özgürlüğünden yararlanarak mevcut kimlik problemlerini”13 eserlerinde ifşaya yönelen yazarlardan oluşmaktadır. Ömer Lekesiz’in tasnifine göre bu yazarlar; Feyyaz Kayacan, Yusuf Atılgan, Sezai Karakoç, Demir Özlü, Adnan Özyalçıner, Orhan Duru, Onat Kutlar, Ferit Edgü, Erdal Öz, Sevgi Soysal, Kamuran Şipal, Afet Ilgaz, Sevim Burak, Rasim Özdenören gibi isimlerdir.

Her biri kendisine mahsus farklı bir duyarlıkla eserler veren ve birbirinin çağdaşı olmak dışında bir ortak özellik taşımayan Leyla Erbil, Bilge Karasu, Selim İleri, Mustafa Kutlu, Füruzan, Şevket Bulut, Selçuk Baran, Oğuz Atay, Necati Güngör, Osman Şahin, Tomris Uyar, Sevinç Çokum, Durali Yılmaz, Nedim Gürsel, Adalet Ağaoğlu, Nazlı Eray gibi isimler ise 5. Dönem yazarları olarak adlandırılmaktadır.

Anlatılan kadar anlatma yöntemleri ve uslup problemleri üzerinde de duran genç hikâyeciler nesli ise “Yeni Arayışlar” adı altında toplanarak 6. Dönem’i oluşturmaktadırlar. Bu hikâyeciler; Yaşar Kaplan, Nursel Duruel, Hüseyin Su, Ayla Kutlu, Murathan Mungan, Ali Haydar Haksal, Mahir Öztaş, Kürşat Başar, Buket Uzuner, Sadık Yalsızuçanlar, Kamil Doruk, Feride Çiçekoğlu, Cemal Şakar ve benzerleridir.

Biz bu çalışmada yukarıda sözü edilen tasnif denemesini bir ölçüde göz önünde bulundurmakla birlikte, Türk hikâye yazarlarının gerçekle kurdukları bağlantıyı ihmal etmeyen bir sıralama izlemeye çalıştık. Zira, kültürel geleneğimiz içinde hikâye kelimesinin, hakikat kavramı ile bu kadar yakın bir bağının olması ilerleyen yıllar içinde Türk yazarlarının (hikâyecilerinin) “gerçeğin nakledilmesi” meselesi üzerinde önemle durmalarını sağlamış ve realizmin kabulünü kolaylaştırmıştır. Böylece teknik bilginin az çok gelişmesiyle beraber gerçek mânâda Batı tarzı hikâyenin yazılması da kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içinde mümkün olmuştur.14

Başlangıçta, Tanzimat edebiyatının ünlü kalemleri Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa, Fransız İhtilâli'nin romantizm ile olan bağını benimsedikleri için romantiktirler. Naturalizmin ortaya çıktığı yıllarda Fransa'da ikinci cumhuriyetin kurulması, ediplerimizin realizm ve naturalizmin birlikte adı olan "hakikiyyûn" mesleğine itibar etmelerini sağlar. Her iki temayülde de siyasi ve sosyal kaygılar ön plandadır. Edebiyat meseleleri ikinci planda kalır. Bu yüzden bir taraflarıyla geleneğe de bağlı olan Tanzimat yazarlarının, bu geleneğe tamamen aykırı fikirlere sahip E. Zola'ya hayranlık duymaları ve onun Türk-İslâm geleneğine uymayan yanlarını reddederek veya yumuşatarak kabul etmeleri yadırganmamalıdır.

Batı tarzı Türk tahkiyesinin gelişmesi ile hakikiyyûn mesleğinin (realizmin) kabul görmesi bizde hemen hemen aynı tarihlere rastlar. İlk realist eserleri veren sanatçılar, eserlerinde realizmi kendilerine göre yeniden şekillendirip, keskin taraflarını törpüleyerek hissi yönünü vurgularlar.

Realizmi iyi anlayan ilk yazarımızın Nabızâde Nâzım olduğunu söylemek mümkündür. Karabibik'in başında hakikiyyûn mesleğini kısaca özetleyen Nâzım; realist yazarın, vukuat-ı beşeriyyeyi, nokta-i beşerden tedkik ve hikâye etmesi, ayrıca vukuata kendi mütalaa ve hissiyatını katmaması gerektiğini vurgular. 1890'da yayınlanan Karabibik adlı uzun hikâyesi sadece İstanbul dışında bir mekânda geçmesi ve alelade insanlar arasında cereyan eden sosyal meselelere temas etmesi bakımından değil, fakat fert ve cemiyet ilişkisini kurarak zaman, mekân, şahıslar ve dil unsurlarını yerli yerinde kullanan ilk modern hikâye olması bakımından da önemlidir. 1892'de yayınlanan Seyyie-i Tesâmüh ise devrin edebiyat ve matbuat hayatını gözler önüne serer. Gözleme ve gerçeğe dayanmasına karşılık muhtevası gereği dilinin Karabibik'ten bir hayli ağır oluşu yazarın, hikâye tekniği, dil ve anlatım özellikleri konusundaki dikkati bakımından

oldukça ilgi çekicidir. Yadigârlarım, Sevda, Hâlâ Güzel gibi daha sıradan hikâyeleri de bulunan yazar, Servet-i Fünûn edebiyatçıları tarafından fazla dikkate alınmamış ve edebî bir model teşkil etmemiştir.

Türkçenin Batılı mânâda ilk kısa hikâyelerini yazan Samipaşa-zâde Sezâi, Küçük Şeyler'ini 1892'de yayınlar. İçinde altı telif hikâye bulunan "Küçük Şeyler" entrikadan arındırılmış olay örgüsü, gayet sınırlı şahıs kadrosu ve kısa hikâye kavramına uygun vaka zamanı anlayışı ile devrinde yol gösterici olur. Sosyal meseleleri fert bazında ele alan bu küçük allegorik hikâyeler, tasvir, diyalog, edebi realizmin kullanılışı ve durum hikâyesi kavramı gibi birçok konuda gerçekten yenidir.15

İlk hikâyesini 1888'de Hizmet'te yayınlayan Hâlid Ziyâ da realizm-naturalizm okuluna bağlı bir sanatçıdır. Buna rağmen devrin genel temayülü olan romantizmden de fazla ayrı düştüğü söylenemez. Asıl güzel hikâyelerini 1897-1899 yılları arasında İkdam ve Sabah'ta yayınlayan Hâlid Ziyâ'nın, sayıları yüz yirmi beşi bulan hikâyeleri birkaç eksikle kitap haline de getirilmiştir. Daha ziyâde roman ve uzun hikâye dalında tanınan yazar, küçük hikâyelerinde de en az romanlarında olduğu kadar başarılıdır. Hattâ sosyal hayatı ve kendi devrinin gerçeklerini en çok yansıttığı eserlerinin de bunlar olduğu söylenebilir. Halid Ziya, sanılanan aksine, yaşanan hayattan kopuk eserler vermiş bir yazar değildir. Aile, aşk, küçük insanların mahrumiyetleri ve benzeri temaları işlediği hikâyelerinin yanında töre ve kaçış hikâyeleri de vardır. Çoğunlukla genç kızlar ve kadınlardan müteşekkil şahıs kadrosu, yazarın bu insanların hayat karşısındaki durumlarını ve ruh hallerini tahlil edebilmesi için oldukça elverişli bir çevre oluşturur. Tasvir ve tahlillerin detaylı ve yoğun oluşu yazarın zaten "sanatkârane" olan üslubunu zaman zaman daha da ağırlaştırır. Ancak tiplerini kendi hayatından aldığı Raife Molla, Mahalleye Mevkuf, Ferhunde Kalfa gibi hikâyelerinde rahat ve tabii bir anlatımı vardır.16

Hâlid Ziyâ hikâyesinden oldukça etkilenen aynı dönemin diğer bir yazarı Mehmed Rauf ise, toplumdan soyutladığı hikâye kişilerinin şahsî dramlarını "edebiyat yaparak" süslü ve ağır bir dille anlatır. Böylece Nabızâde Nâzım'dan bu yana tanınan realist tavrın bir hayli uzağına düşer. Özellikle aşk maceralarının ve duygulanmaların anlatıldığı hikâyelerini, İhtizar (1909), Aşıkane (1909), Son Emel (1913), İlk Temas İlk Zevk (1923), Aşk Kadını (1923), Eski Aşk Geceleri (1924) gibi isimlerle kitap halinde de yayınlanmıştır.17

Servet-i Fünûn Dönemi'nin bir diğer tanınmış hikâyecisi olan Hüseyin Cahit'in ilk hikâyesi Ada Vapurunda, 1896'da Mektep dergisinde çıkar. Daha sonra bütün hikâyeleri Hayat-ı Muhayyel (1899), Hayat-ı Hakikiye Sahneleri (1910) ve Niçin Aldatırlarmış (1924) adlı kitaplarda yayınlanır. Natüralist bir bakış açısı yakalamaya çalışan realist ve romantik hikâyeler yazan Hüseyin Cahit daha çok hayâl ile gerçek tezadını işler. Kendisi ve kendi nesli ile ilgili problemlerle, hayatın genel meselelerini şahsî bir tavırla anlatır.18

Eserlerini Hüseyin Cahit ile aynı yıllarda yazan ve yayınlayan Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in hikâyelerini ise kitaplarının adı ile iki grupta tasnif etmek gerekir. 1900'de yayınlanan Hâristan ve Gülistan devresinde yazar, genellikle aşk ve evlilik gibi ferdi konuları sanatlı, süslü bir anlatımla ele alır. Bu devreye ait hikâyeler içinde Nakiye Hala, Yeğenim ve İki Mektup gibi sosyal ve millî problemleri işleyenler de vardır. İkinci devrede ise Çağlayanlar (1922) adlı kitapta toplanan tarihî, millî ve kültürel konuları işleyen hikâyeler yer alır. Bu idealist, Türkçü hikâyelerin dili son derece sade fakat anlatımı yine de sanatlıdır. Her iki devredeki hikâyelerin teknik yapısı ise oldukça basit ve zayıftır.

Cemil Süleyman (Alyanakoğlu), Fecr-i Atî Dönemi'nin önemli hikâyecisi olarak belirdiği 1908-1912 yılları arasında büyük bir şöhretin

sahibi olur. Üst üste yayınladığı iki kitabı Timsal-i Aşk (1909) ve Ukde'de (1912) yer alan hikâyeler; Servet-i Fünûn anlayışının aşırı hassas, hastalıklı romantik tiplerini, sonu hüsranla biten kırık aşk hikâyelerini tekrar etmektedir. Edebi kültürünün Tanzimat yazarlarından geri gitmeyişi, doktorluk mesleği ve cephede bulunması gibi mesuliyetlerinin engellemesi yüzünden yazı hayatı uzun soluklu olmaz. Romantik bakış açısının yanı sıra, özentili dili ve pek başarılı sayılmayan şiirli anlatımıyla göze çarpan Cemil Süleyman'dan, sonraki nesillere fazla bir tesir intikal etmez.

Servet-i Fünûn ve Fecr-i Atî topluluklannın dışında kalmayı tercih eden ancak, onlarla aynı dönemde yazı hayatını sürdüren Hüseyin Rahmi Gürpınar, edebi sahada romanları ile tanınmasına rağmen önemli bir hikâyecidir. Onun hikâyeleri, tıpkı romanlarında olduğu gibi, değişen bir toplumun, geçiş dönemi insanlarını yansıtır. Eserlerinde İstanbul; yaşayan tipleri, bütün içtimai meseleleri, giyim kuşam tarzları, gelenek görenekleri, inanç ve davranış biçimleri ile capcanlıdır. Edebiyattan sosyal fayda bekleyen Ahmed Midhat okulunun bir takipçisi olarak, halkın yaşama biçimi ve kıymet hükümleriyle ilgilenmiş, bunları kendi doğrularına göre ifade ve tenkid etmiştir. Halkı eğitmek ve hayat tarzını değiştirmek ister. Pozitivist bir dikkati ve telkini vardır. Kendi ifadesiyle karilerine bir yüksek felsefe sunar. Eserlerinin odak noktası kadın, erkek ilişkisi, sosyal ekonomik meseleler ve dindir. Sekiz ciltte toplanan yetmiş civarındaki hikâyesi romanlarına nazaran daha az dağınık ve teknik açıdan daha başarılıdır. Uzun monologlar yerine canlı diyaloglar, detaydan arındırılmış sade vak'alar, mizah unsuru taşıyan hareketli bir dil Hüseyin Rahmi'nin hikâyesinin belirleyici özellikleridir.19 Bu tarz, kendisiyle aynı dönemde yazan Ahmet Râsim'in eserlerine de sinmiş ve iki yazar birlikte "müşahadenin dil vasıtasıyla nasıl ifâde edilebileceğini" göstermişlerdir. Ancak bir ifâde ustası olan Ahmet Râsim'in hikâyeleri, daha ziyâde aşk,

şüphe, kıskançlık, ihanet vb. temaları işleyen teknik bakımdan zayıf eserlerdir.20

Edebiyat tarihimizde, hikâyeye gereken önemi vererek bu türün yerleşmesini sağlayan yazar Ömer Seyfeddin'dir. 1911 yılında Genç Kalemler Dergisi'nde yayınladığı Bahar ve Kelebekler ile bu dalda adını duyurur. Ömer Seyfeddin'in hikâye yazmaya başladığı yıllar, memleketin sosyal, siyasî ve ekonomik bakımdan en sarsıntılı dönemine rastlar. İmparatorluğu hızlı bir çöküşe götüren Balkan Harbi, azınlıkların teker teker istiklâllerini istemeleri, bu durum karşısında aydınların birbirinden farklı siyasî düşünceler geliştirmeleri sonucunu doğurur. Millî Edebiyat'ın kurucularından biri olan Ömer Seyfeddin, Türkçülük ekolünü benimser. Siyasî sahada aktif rol almamakla beraber hikâyelerinde mensubu olduğu düşünceyi savunur. Türkçülük düşüncesini savunurken İslamcılıkla yer yer kaynaştığı da görülür. Bir düşünce tarzının edebî metin vasıtasıyla tanıtılıp benimsetilmeye çalışılması da yine Ömer Seyfeddin'in edebiyatımıza getirdiği bir farklılıktır. Şerif Aktaş'ın tespiti ile o, bütün hikâyesinde mevcut olanla olması gerekenin çatışmasını anlatmaktadır.21

Maupassant tarzı klasik vak'a hikâyesi tekniğiyle eserlerini kaleme alan Ömer Seyfeddin'in bir diğer önemli özelliği de sâde Türkçenin edebî eserde kullanılmasına öncülük etmesidir. Yazı dilinin konuşma diline yaklaşması, yaşayan Türkçenin edebî dil haline gelmesi çalışmaları onun hikâyeleri ile somutlaşır. Hikâyelerinin bir kısmı konularını tarihten, eski kahramanlardan ve destanlardan alır. En başarılı olanları ise yazarın hayatının herhangi bir anının fotoğrafına bakarak yazmış olduğu, hatıralarından doğan hikâyeleridir. Sağlığında "içtimaî roman" nitelemesi ile çıkan Ashab-ı Kehfimiz (1918) dışında Harem (1918) ve Efrûz Bey (1919) adlı iki büyük hikâyesini kitap halinde yayınlayan Ömer Seyfeddin'in çeşitli dergilerde

kalan diğer eserleri, ölümünden sonra birçok yayın evi tarafından farklı tasniflerle yayınlanmıştır.22

Dili kullanışı bakımından Millî Edebiyat'ın öncülerinden olan Refik Halid Karay ise daha çok köyün ve köylünün meselelerini gözlemci bir dikkatle tasvir eder. Yakub Kadrî gibi Refik Halid de asıl mesaisini roman yazmaya ayıran, fakat hikâyede de romanları kadar -hattâ Refik Halid düşünüldüğünde romanlarından daha fazla-başarılı olan bir yazarımızdır. Memleket Hikâyeleri (1919) adı altında topladığı hikâyelerinde, aydınların pek fazla tanımadığı küçük şehir-kasaba memurlarıyla köylülerin yaşayışlarını, problemlerini tenkidden uzak, çözüm arayışına girişmeyen, çoğunlukla nükteli bir anlatımla kaleme alır. Onun hikâyelerinde asıl öne çıkan nokta, dilin kullanılışıdır. Otantik kelimelere fazla yer vermeden, Anadolu halkının konuşma tarzını yakalamaya çalışmış, hikâyesindeki gerçekliği sağlamlaştıran duru bir Türkçe kullanmaya itina göstermiştir. Ne yazık ki Memleket Hikâyeleri'nde büyük bir başarıyla kullanılan bu dil ve anlatım tarzı yazarın diğer eserlerinde görülmez.23

Başlangıçta ferdî konuları, ferdin toplumdan tecrid edilmiş kıymetlerini anlatan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, yaşadığı dönemin sosyal sarsıntılarının tesiriyle hikâyesinin yönünü değiştirir. Millî Edebiyat'ın önemli hikâyecilerinden olan Yakup Kadri, Ömer Seyfeddin'in yolundan gitmekle beraber onun duygu ve coşkuyla anlattığı meseleleri ekonomik temele oturtarak sunmayı dener. Millî Savaş Hikâyeleri (1947) konularındaki bütünlük, dilin kullanılışı ve hikâye tekniği açısından günümüze kadar intikal eden, canlılığını koruyan hikâyelerin toplamıdır.24

Sağlam bir konusu olan, yer yer entrikaya dayanan klasik hikâye tarzında yazarak Ömer Seyfeddin okulunu takip eden bir başka hikâyecimiz Fahri Celâleddin'dir (Göktulga). Ömer Seyfeddin tesirini, bazı hikâyelerinde taklide varacak kadar ileri götüren Fahri Celâleddin,

İstanbul’un kenar mahallerini ve buraların halkını canlandırmak bakımından Hüseyin Rahmi ve Ahmet Râsim’in yolunu izler. Giriş, düğüm, sonuç plânına göre yazılan Maupassant tarzı hikâyeyi tercih eden Fahri Celâleddin, detayı önceleyerek zamanı ve mekânı daraltan, küçük adamı ele alan yeni gerçekçi hikâyeye sıcak bakmaz. Gözlem gücüne, anlatımdaki ustağılına ve dili kullanmaktaki başarısına rağmen bu tutumu farklı açılımlar arayan yeni hikâyecilikten uzak durmasına sebep olur. Hikâyelerinde herkese benzemeyen, olağandışı insanları ele alır. Ustaca kurulmuş, yalın, rahat ve sevimli eserleri bu özelliklerini biraz da artık o devirde bile pek sık rastlanılmayan halayıklar, cariyeler, dadılar, kalem efendileri, tarikat erbabı, akşamcılar, külhanbeyleri gibi tiplerinden almaktadır.25

Fahri Celâleddin ile aynı yıllarda yazan ve Hüseyin Rahmi ile Ahmet Râsim okulunun takipçisi olan Osman Cemal Kaygılı da hikâyelerinde Haliç İskeleleri, Sur dışı mahalleler, Kâğıthane, Kasımpaşa, Unkapanı, Aksaray, Fatîh gibi geleneksel hayatın hakim olduğu çevrelerin insanlarını anlatır. İçinden çıktığı bu çevrelerin, toplumun alt sınıflarının arasına rahatça karışabilen, onları anlayıp onlarla birlikte yaşayabilen Osman Cemal Kaygılı, hikâyelerinde bu insanların problemlerini dava haline getirmez. Biraz da yayıncıların arzusuyla, bu insanların yaşayışlarındaki canlı ve renkli ayrıntıları yazmayı tercih eder. Bu tarzda hikâye yazan kalemlerin en güçlüsünün Osman Cemal Kaygılı olduğu söylenebilir. Gözlemlerine kattığı acıklı aşklar, basit ve içli maceralar hikâyelerinin konularını oluşturur. Eserleri, kuruluş, dil ve üslûptan ziyâde hikâye kişilerinin orijinalliği ve canlılığı ile dikkat çekicidir.26

Güçlü bir müşahade kaabiliyeti olan Selahattin Enis ise bir takım hikâyelerinde İstanbul sosyetesinde cereyan eden safahat ve fuhuşu açık, sert ve hırpalayıcı bir üslupla ele alır. Gerçekçi, hatta naturalist bir tavrı

vardır. Hikâyelerinde gündelik hayata da geniş ölçüde yer verir. Bu bakımdan cumhuriyetten sonra gelişen yeni hikâyenin de bir habercisi niteliğindedir. Hikâyelerindeki naturalist tavır, hayatın en kötü ve dejenere olmuş yönlerine ısrarlı bakışı ve bunları iğneleyici bir dille anlatışı hikâyelerini karamsar yapar. Kendisinden çok sonra bu tarzı sürdüren yazarların yetişmesine rağmen hikâyeleri yayınlandığı sıralarda pek fazla yankı bulmaz.27

İlk hikâyelerinde menfaat duygusunun ve maddî çıkarların insan ilişkilerindeki üstün ve belirleyici rolünü anlatan Sadri Ertem’in yaşanandan ziyâde, kitabî bilgilere dayanan bir gerçekçilik anlayışı vardır. Bu güdümlü ve tasarlanmış anlayış, hikâyede gerçekçilik düşüncesinin yanlış bir yorumudur. Onun hikâyelerinde bir peşin hükmün ispatı çabası açıkça görülür. Bu tutum hikâyecinin bir sanatçı olduğu gerçeğiyle çatışmaktadır. Bilimsel bilgi kalabalığının yanısıra, maddenin ve kötülüklerin mutlak hakimiyeti onun hikâyelerinde karamsar bir atmosfer oluşturur. Batı taklitçiliğinin tenkidi, sömüren ve sömürülen karşıtlığı, işçi ve köylünün meseleleri gibi bazı sosyal konular kuru ve kaba hatlı bir anlatımla hayatın canlılığından soyutlanarak kaleme alınır. Sadri Ertem’in hikâyeleri, bilinen bazı konuları çeşitlendirmek, toplum meselelerine dikkat çekmek, yeni gerçekçi anlayışla klâsik hikâye arasında köprü oluşturmak bakımından önemli sayılabilir. Cumhuriyetten sonraki yıllarda ise inkılapların tavizsiz bir propagandisti olarak dikkat çekmiştir.28

İlk hikâyelerini 1916’da kaleme almaya başlayan Memduh Şevket (Esendal), bunları yayınlamak için 1925’e kadar bekleyecektir. Türk hikâyeciliğine önemli bir “yeniden başlama” tavrı getiren Memduh Şevket, Çehov tarzı hikâyenin edebiyatımızda tanınıp sevilmesinde önayak olan yazardır. Heyecanlı ve olağandışı olaylara dayanmayan, yaşanan anı öne çıkaran, konusu bakımından son derece sade olan bu hikâyeler, sıradan

insanlar ve sıradan olaylarla ilgilenmeyen bir edebî ortamda önceleri bir süre yadırganır. Memduh Şevket'in Çehov'a benzerliği biraz konularını seçiş tarzında, ama daha ziyâde hikâye kişilerini algılayışı, hikâyeyi anlatışı ve biçimde aranmalıdır. Onun hikâyesinde karamsarlık, ümitsizlik, acı alaycılık yoktur. Ağır sosyal meseleleri dahi sert tenkidler yerine sabırlı ve ümitli bir ifadeyle hikâyeye aktarır. Onu Çehov'dan ayıran yan da budur. Kişiliğinden akseden şefkat ve olgunluk, hikâyelerinde açıkça görülür. Okuruyla bütünleşen, eski kıymetleri hatta çürümüş, atıl kalmış bir geçmişi gözlemlere dayanarak bugüne taşıyan, bunları yaparken bir bildiri sunmayan teklif ve tenkidlerini hikâyenin tutarlılığını bozmadan aktaran Memduh Şevket'in eserlerinde sade ve sağlam bir dili vardır. Hikâyeciliğimiz üzerindeki tesirleri gecikmiş olmakla birlikte edebiyatımızdaki gözlemci-gerçekçi hikâye tarzı Memduh Şevket'in eseridir denilebilir. Hikâye ve romanlarıyla konuşma diline dayanan yeni yazı dilinin öncülüğünü de o yapmıştır.29

Sosyal gerçekçi bir sanatçı olarak takdim edilmesine rağmen, hikâyelerinin konularında kişilerinde ve anlatış tarzında eski hikâyecilik geleneğimizi sürdüren Sabahattin Ali'nin gerçekçiliği romantizmin tesiri altındadır. Sadri Ertem'in aksine onun hikâyesinde yüksek sesle söylenen basmakalıp sözler yoktur. Gerçek, insanın içine aksettiği biçimiyle Sabahattin Ali'nin hikâyesine girer. Konular sağlam, gözlem gücü yüksektir. Sosyal çevre arka planda kalır. Ancak hayatının son yıllarında sosyal gerçekçi ve tenkidci bir yola girmiştir. Sentimental aşk temasının öne çıktığı hikâyelerinde de; yalın insan ilişkilerini, acımasız aydın bürokrat tutumunu işlediği tenkidci hikâyelerinde de başarılı bir teknik ve üslûbu vardır. Buna rağmen Sabahattin Ali'nin hikâyede önemsediği unsurlar; konular ve meselelerdir. Sosyal bozuklukların ortaya çıkardığı eşitsizlikler, ezilen küçümsenen insanların acıları, kasaba insanlarının törelere

bağlılıkları, hatta namus belâsı, kara sevda hikâyelerinin temelini oluşturur. Memduh Şevket'te olduğu gibi Sabahattin Ali'nin hikâyesinde de kadınlar şefkat ve saygıyla ele alınır. Buna rağmen, insan unsuru hikâyede ele alınan meseleyi ortaya koymak için bir araç olarak kullanıldığından, hikâye şahısları kendilerini bekleyen trajik sona doğru alelacele gitmekten geri kalmazlar.30

Modern hikâyenin edebiyat tarihimiz içindeki gelişimine bakıldığında, dünyayı ve çevreyi algılayış ve aksettiriş bakımından başından itibaren gerçekçi bir anlayışın hep var olduğu daha önce belirtilmişti. Kısaca özetlersek; Ömer Seyfeddin'le birlikte müstakil bir edebi tür hüviyeti kazanan kısa hikâyenin, aynı zamanda bizzat yaşanılan, hayattan çıkarılan gözlemlere, tecrübelere yaslanan bir gerçekçiliğe yöneldiği görülür. Şerif Aktaş'ın belirttiği gibi, bu dönemde "Realist terbiyeye uygun tarzda kurulan mekân-insan alâkası, müşahadeden ve yaşanmış olaydan kaynaklanan itibarî vaka zamanının sosyal ve siyasi endişesiyle beslenir".31 Memduh Şevket dışında kalan hikâyecilerin benimsediği Maupassant tarzı ise, hikâyenin dil ve teknik açısından gelişmesine ve geniş kitlelerin bu türü sevip benimsemesine yol açar. Edebiyat-ı Cedîde'nin sentimental edebi zevki yerini "Memleket Edebiyatı" anlayışına bırakır. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarının duygu ve düşünceleri bu edebiyatı besler. Cumhuriyetin ilk yılları yeni bir arayışlar dönemidir. Gerçekçiliğin farklı boyutları ve algılama biçimleri ortaya çıkmaya başlar. 1928'den sonra kısa bir bocalama devri yaşanır. Yeni alfabenin kabulü ile değişen şartlar yüzünden verimsiz bir dönem geçirilir. Bu sırada dergilerde acıklı aşk hikâyeleri ile küçük mizahî hikâyeler yayınlanmaktadır. Sadri Ertem ve Selahattin Enis gibi birkaç yazar bu ekolün dışında kalır. 1930'lara gelindiğinde Sadri Ertem, Selahattin Enis, Refik Ahmet Sevengil gibi

yazarların toplandığı Vakit gazetesi çevresi, yeni gerçekçi Türk hikâyesinin yol açıcılığını yapmaya başlar.

Bu çevreye mensup genç yazarlardan biri Kenan Hulusi'dir (Koray). İlk hikâyelerinde mensur şiire benzeyen bir tarzla, süslü ve muhayyel maceralar anlatan Kenan Hulusi, müşahadeye dayanmayan "masabaşı" köy hikâyeleri de yazar. Daha sonraki hikâyelerinde sosyal konulara önem vermeye çalışırsa da asıl dikkat çekici yanı, Bahar Hikâyeleri (1939) adlı kitabında yer alan Kavaklıkoz Hanında Bir Vaka, Tuhaf Bir Ölüm" gibi hikâyeleriyle edebiyatımıza getirdiği korku ve esrar temasıdır.32

Vakit gazetesi çevresinde toplanan gençlerden bir diğeri de Bekir Sıtkı Kunt'tur. İlk eserlerinde gerçekçi Anadolu hikâyeleri yazmaya girişen Bekir Sıtkı'nın sanat anlayışı; halk için yazmak, halkı anlatmak, halkın meselelerini ele alarak onu daha iyi bir hayata doğru götürmek amacına yöneliktir. İlk hikâyelerindeki Sadri Ertem tesirleri; sert ve slogancı hiciv, kalıplaşmış ezen-ezilen teması 1937'de yayınladığı Talkınla Salkım da yer alan hikâyelerinde yumuşamaya başlar. I941'de yayınladığı Herkes Kendi Hayatını Yaşar adlı kitapta yer alan hikâyeler ise tanıdığı çevrelere ait gözlemlerinden meydana çıkar. Bu hikâyelerde orta halli, kalabalık nüfuslu İstanbul ailelerinin hayatları ile mahkemeler, avukatlar ılımlı bir gerçekçilikle anlatılır. Yataklı Vagon Yolcusu (1948) ve Ayrı Dünya (1952) adlı kitapları ile büyük şehrin kalabalığı içinde kaybolan sıradan insan hayatlarına yönelir. Bu hikâyelerinin bazılarında bir Memduh Şevket Esendal tesiri ve havası olmakla birlikte, plânı, anlatma tekniği, dili ve üslûbu bakımından sanat değeri taşıyan eserler de vererek gerçekçi hikâye anlayışının gelişmesine hizmet eder.

Bu yazarlarla aynı dönemde yaşayıp eser vermekle beraber, devrin modasına uyarak cumhuriyet devrimlerinin propagandasını yapmayan, buna mukabil; terkedilen bir hayat tarzının o günlere kadar uzanan

“döküntülerinin” trajik, hatta trajikomik durumlarını objektif bir ifadeyle hikâyeye aktaran Nahit Sırrı Örik, yeni hayatın içinde bir geçmiş zaman nostaljisi estirir. 1929’da yayınladığı Kırmızı ve Siyah dışarda tutulursa, Sanatkârlar (1932) ve Eski Resimler (1933) adlı kitaplarda yer alan hikâyeleri, eskiye ait kıymetlerin, eski tarz insanların, yarı Osmanlı yarı alafranga bir geçiş dönemindeki manzarasını tasvir eder. Konuları kadar dili ve anlatım tarzıyla da çağdaşı olan yazarların temayüllerinin dışında kalan Nahit Sırrı, uzun ve sağlam cümlelerinde, zengin ve anlaşılabilir bir Osmanlıca vokabüler kullanılır. Onun eserleri; kendi devrinin yeni modası iken, günümüzün gerçeği haline gelen “Türkiye Türkçesi”nin kullanılışına karşı koymadığı halde, bıraktığımız eski değerlerin güzelliklerini hatırlatmak ve bu hatırlatmayı bir savunma, bir direnme hâline getirmemek hususunda da dikkat çekicidir.33

Vakit Gazetesi çevresinde toplananlardan bir diğer hikâyeci ise Reşat Enis Aygen’dir. Romanları hikâyelerinden daha başarılı bulunan Reşat Enis’in yayınlanan tek hikâye kitabı Kılıcımı Sürüyorum (1930) adını taşır. Bu kitapta, daha ziyâde İstiklâl Savaşı’na dair parçalarla, sonu felaketle biten mâceraların anlatıldığı hikâyelere yer verir. Devrin modasına uygun olarak resimli hikâye dergilerinde yayınladığı hikâyelerinde ise aşk, ihtiras, ihanet, felâket dolu magazin konularını işler.34

Hikâyeciliğinin ilk yıllarında Sadri Ertem tesirinde kalan bir yazarımız da Ümran Nazif Yiğiter’dir. Kara Kasketli Amele’de (1933) yer alan, bir davanın ispatı için kurgulanmış hikâyelerden sonra İçimizden Biri (1941) ’nde daha ziyâde Maupassant tarzına yönelerek seçilmiş kişileri, heyecan verici olayları anlatır. Yaşamak İçin’de (1948) ise sağlam konuları olan, gözleme dayalı, sosyal meseleleri ele alan hikâyeler yazar. Gar Saati (1915). Anadolu müşahadelerine dayanarak, taşrada yasayan ve istanbul’u özleyen memurların hayatlarını anlatır. Buradaki gerçekçi tavır, yazarın geniş

hoşgörüsüyle törpülenerek, sevilmiş insanların kötü taraflarının tasviri basamağında kalır. Tepedeki Ev'de (1954) yer alan hikâyeler ise küçük şehirde yaşayan orta halli memurların küçük hüzünlerle dolu hayatlarını anlatır. Ümran Nazif Yiğiter'in hikâyelerinde, başlangıçta mensubu olduğu ekolün acı tenkidci, didikleyici tavrının yerini giderek yaşanması arzu edilen hayatın hikâyeleştirilmesine bıraktığı görülür.35

Eserlerini 1944'ten sonra yayınlayan, eski tarz hikâye üslûbuna rağmen güçlü bir yazar olan Samet Ağaoğlu'nun ilk kitabı Strassburg Hâtıraları'dır (1945). Mazlum, hasta ruhlu, sanatkâr mizaçlı, hayatla savaşmayan insanları anlatır. Bu ilk kitapta, Strassburg'da okuduğu Dostoyevski'nin tesirleri vardır. İkinci kitabı Zürriyet'te (1950) ölüm düşüncesi hikâyelerinin odak noktası haline gelir. Samet, Ağaoğlu'nun bir romancıda bulunması gereken derin ruh çözümlemeleri ise ustacadır. Nitekim yazarın Büyük Aile (1957) adlı kitabındaki üç büyük hikâyede iyice romana yöneldiği görülür. Kendi hayatının izleri ile Dostoyevski ve Panait Istrati'den gelen bazı tesirlerle oluşturduğu derinlikli, sıradan olmayan hikâye kahramanları ve acı, dehşet verici olayları hikâyesindeki dikkat çekici unsurlardır. Bir diğer dikkate şayan yönü de kendi devrinde artık çoktan unutulmuş olan II. Meşrutiyet Dönemi'nin dilini kullanmayı özellikle tercih etmesidir. Cümleleri uzun tamlamalarla, Osmanlı zevkini aksettiren kelimelerle kurulmuş sanatlı bir edebi geleneğin son temsilcilerinden biri olduğunu göstermektedir.36

Cumhuriyetten sonraki devrede Türk hikâyesinin gerçekçilik anlayışının farklı kollardan yürüyüp geliştiği görülür. 1940'ların ortalarından itibaren tesirleri görülen edebi okullardan biri Sadri Ertem ve Sabahattin Ali'nin öncü oldukları tenkidci, sosyal gerçekçi yol idi. Millî Edebiyat Dönemi'nden zamanımıza kadar uzanan

Ömer Seyfeddin, Fahri Celâleddin tarzı eski hikâye yolunu da Memduh Şevket Esendal geniş manâda bir gözlemci gerçekçiliğe dönüştürmüştü.

İlk hikâyelerini 1926'da; bütün bu yazarların yanıbaşında kaleme almaya başlayan Sait Faik Abasıyanık ise büyük şehir insanının yalnızlığını anlatan tasvirci gerçekçi hikâyeyi geliştirerek yeni bir yolun öncülüğünü yapar.

Lise yıllarında yazdığı İpek Mendil, Zemberek gibi Maupassant tarzı hikâyelerini 1934-1935'te Varlık dergisinde yayınlayan Sait Faik, bu ilk denemeleri de içine alan kitabını 1936'da çıkarır. Semaver adını taşıyan bu kitapta, daha ziyâde devre hakim olan tenkitçi gerçekçiliğin tesiri altındadır. Ancak daha ilk eserinden itibaren Sadri Ertem ve takipçilerinin kitabî bilgiye ve sloganlara yaslanan hicivci, acı tenkitçi yolundan ayrılır. Bir bütün olarak eserlerinde Batı kaynaklı hümanizm düşüncesi temel bakış açısı olmuştur. Boyutları tam olarak tespit edilemeyen bir insan sevgisi, Sait Faik'ten başlayarak Türk aydınını tesiri altına alır. Hikâyelerinde kendi âvâre hayatını birlikte geçirdiği balıkçıların, işçilerin, sıradan insanların, sefil çocukların hayatlarını anlatır. Bu insanların hayatını yazarken müşahededen yola çıkar, fakat hikâyesinde müşahade ettiklerinin zihninde bıraktığı intibalar vardır. Harici âleme sadakatle bağlı kalmaz, müşahadelerini kendi hayâl dünyasında yeniden kurar. Böylece harici âlemden gelen bütün izler yazarın ruh süzgecinden geçer ve bir mânâda, bütün hikâyelerinde kendisini anlatmış olur. Hayatı, sanatı ve eserleri iç içe değerlendirilebilecek bir yazar olan Sait Faik, Semaver (1936), Sarnıç (1939) ve Şahmerdan (1940) adlı kitaplarda topladığı hikâyelerinde; Adapazarı, İstanbul, Bursa ve Grenoble'a ait müşahadeleri ile bu yıllara ait hayat parçalarını anlatır. Bu hikâyeler; Ömer Seyfeddin okulunun tesiriyle başı, düğümü, sonucu belli olan; Sadri Ertem okulunun tesiriyle tenkidci

gerçekçi ve nihayet yazarın kendi hayatından, hatıralarından ilham alan eserlerdir.37

1946 yılında siroz hastalığına yakalandığını öğrenmesiyle başlayan ölüm korkusu ve ölümü beklerken ruhunu avutma arzusu, onu daha önce yazarların fazla dikkat etmedikleri küçük insanların, yaşayışına yöneltir. Büyük şehrin arka sokaklarında basit, bazen hüzünlü ama renkli bir hayatı olan küçük adamı anlatmak ve bu adam gibi bohem bir hayat yaşamak onun hikâyede olgunluk döneminin başlangıcı olur. Lüzumsuz Adam (1948) da topladığı bu hikâyelerinde alışılmış edebiyattan kopar. Biçim ve dil endişesi taşımadan yazı diline geçmemiş kelimeler deyimler kullanarak canlı bir anlatma tarzı geliştirir. Bu anlatıcı tavrı hikâyelerindeki çevreye ve şahıslara uygun düşmektedir. Hikâyeden bütün fazlalıkları ayıklayıp atar. Konu ve olay bütünlüğünü fazla önemsemeden, dramatik gerilimin yükseldiği, duyguların yoğunlaştığı, zaman parçalarının, anların üzerinde durur. Bu küçük hikâyenin yapısına da uygun bir tutumdur. Bu türden yoğun duygu anlarını gözlemci gerçekçilikle anlatamadığında ise gerçeküstücü bir tavır takınır. Bu tavır, Sait Faik'in hikâyesi ile birlikte edebiyatımızda belli bir olgunluğa erişmiş olur. Bundan sonraki hikâyelerinde de artık küçük adamın ekmek kavgasını değil, kendisininkiyle karışan iç dramını anlatacaktır. Sait Faik'in hikâyelerine bu açıdan bakıldığında, kendi hayatı ile kahramanlarının hayatının iç içe verildiği ve böylece evrensel olanın yakalandığı görülür.38

İlk hikâyelerinde heyecana dayalı magazin konularını anlatan Halikarnas Balıkçısı (Cevat Şakir Kabaağaçlı), Bodrum'a yerleştikten sonra denizi işleyen hikâyeler yazmaya başlar. Oxford'da tarih öğrenimi görmesi ve denize tutkunluğu birleşerek yazarda yeni bir deniz medeniyeti düşüncesinin doğmasını sağlar, insan düşüncesinin en büyük buluşlarının doğduğu Akdeniz havzasını müstakil bir memleket olarak düşünür. "Eski

Yunan"a atfedilen kıymetlerin hepsi aslında "Akdeniz Medeniyeti"nin mahsûlleridir. Halikarnas Balıkçısı, bu medeniyetin mitolojisine ve destan şairlerine de hayranlık duyar. Böylece bir yandan denizi, deniz işçilerini, süngercileri, balıkçıları, Akdeniz'in tabiat güzelliklerini anlatırken bir yandan da eski Yunan kahramanları gibi alınyazıları ile savaşan destan kahramanları yaratır.

Ege Kıyılarından (1939), Merhaba Akdeniz (1947), Ege'nin Dibi (1952); Yaşasın Deniz (1954), Gülen Ada (1957) adlı kitaplarda topladığı deniz eksenli hikâyelerinde devrinin hakim modasının dışında kalarak güçsüzlerin zalimler karşısındaki ezilişini anlatan sosyal tenkitçi eserler yerine güç şartlar altında yaşayan küçük insanın büyüleyici iç dünyasını anlatır. Denizden ve deniz insanlarından bahseden tüm hikâyelerinde bizde benzeri olmayan bir yan bulunur. Bu hikâyeler mitolojik unsurlar taşıyan canlı tabiat tasvirleriyle örülüdür: Deniz, başlı başına bir hikâye kahramanı gibidir. İnsanlar denizi tutkuyla severler. Olaylar, kişiler ve tabiat romantik bir coşkuyla anlatılır. Biraz dağınık, savruk fakat şiirli bir dili vardır.39

İkinci Dünya Savaşı'nın, savaşa katılmasa dahi Türkiye'yi derinden etkilediği yıllarda, sanatçılar hem kendi ülkelerini hem de dünyayı izleyerek hareketli, canlı ve yenilikçi bir döneme girerler. Çoğu halkın içinden gelmiş olan hikâye yazarları, Anadolu'ya romantik olmayan bir nazarla bakarlar. Sosyal ve ferdî açıdan içine düşülen buhran, hürriyet düşüncesi, savaşın acımasızlığı barış özlemi insan sevgisiyle karışarak eserlerini etkiler. İlk eserlerinde klâsik hikâye tarzını deneyen İlhan Tarus, bu dönemde yeni gerçekçi hikâye örnekleri de ortaya koyar. (Doktor Monro'nun Mektubu, 1938). Tarus'un Hikâyeleri (1947) adlı kitapta yer alan hikâyeleriyle gecekondu insanının meselelerine yönelir. Köyle şehri iç içe yaşayan bu kenar mahalle insanlarının psikolojilerinin derinliklerine inmeden gündelik yaşayışlarını, hayatı algılayışlarını, ekmek paralarını kazanışlarını büyük bir

sevgiyle anlatır. Hikâyelerinde, tek bir çizgiyi takip etmeyen, tasvirci ve tenkidci gerçekçiliğin birinden diğerine geçerek anlatmasını sürdüren İlhan Tarus, kimi hikâyelerinde de küçük kasaba memurlarının esnaf ve tüccarla olan ilişkilerini, geçim sıkıntılarını anlatır. İkinci Dünya Savaşı'nın bunalımları, rüşvet, haksız kazanç, gizli fuhuş, kıymet hükümlerinin yok oluşu gibi ahlâki çöküntüyü anlatan hikâyelerini de mizahlı bir dille kaleme alır. Sanatçının aydın zümrenin dışına çıkarak kendisini halka kabul ettirmesi gerektiğini savunan yazar, "öncü sanatçı" tipinin yaygınlaşmasını ve sanatın halkın hizmetine girmesini ister. Bu düşüncelerle giderek standart bir hikâye tarzı geliştirir, konularını kıssadan hisse çıkartılabilecek bir kolaycılıkla işlemeye başlar. Köle Hanı (1954) adlı kitabına aldığı hikâyelerde ise gerçeği sanatsız, kuru haliyle aksettiren hırçın ve titiz dava adamlığından vazgeçerek, Memduh Şevket Esendal çizgisinde bir hoşgörüye döner. Gerçeğin sanat yoluyla savunulmasının daha doğru olduğu kanaatini benimser.40

1936 yılından başlayarak yazıp yayınladığı hikâyelerinin bir kısmını Zonguldak Hikâyeleri (1962) adı altında toplayan Mehmet Seyda, Zonguldaktaki kömür işçilerinin hayatlarını gözlemci ve tasvirci bir gerçekçilikle anlatır. Madencilerin kuyulardaki çilelerinin dışındaki, düzene bağlı problemlerine fazla değinmeyen bu hikâyelerde, ırgatbaşılar, puvantörler, büro memurları ve bunların aralarındaki ilişkilerle zor hayat şartları hikâye edilir. Daha sonra Ümran Nazif'in de ele aldığı bu çevre, Mehmet Seyda tarafından seçme olaylar ve heyecan verici iş kazaları çerçevesinde eski hikâye geleneği ile anlatılmaktadır.

İlk hikâyelerinde Anadolu kasaba halkının yaşayışını anlatan Kemal Bilbaşar, Cevizli Bahçede (1941) yer alan Refik Halid tarzındaki yerli ve renkli hikâyelerinde, esnafın, tüccarın, memurun çatıştığı dedikodulu, dalavereli eğlence hayatını tasvir eder. 1944'te yayınlanan Pazarlık adlı

kitabında ise İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ahlâkî çöküntüleri, vurguncu yeni zenginler karşısında ezilen küçük insanları rüşvet, fuhuş, kaçakçılık gibi yeni para kazanma yollarının halk arasında yayılışını ve bu yeni düzenin hoşgörüyle karşılanışını ele alır. Hikâyelerinde gözlemci gerçekçi bir tavır vardır. En güzel eserleri, romana yaklaşan büyük hikâye formunda yazdıklarıdır. Bunların içinde Çancının Karısı adını taşıyan hikâye, eski destanların dirilişini hatırlatan canlı ve coşkulu anlatımı ile özellikle dikkat çekicidir.41

Köy ve kasaba insanlarını anlatan bir başka hikâyecimiz Samim Kocagöz'dür. İkinci kitabı Telli Kavak'ta (1941) yer alan bir kaç güzel hikâye ile Anadolu hayatını ılımlı bir gerçekçi gözlemci tavırla anlatır. Sanatın memleket meselelerini kavrayıp anlatmakta bilimden daha fazla mesuliyet yüklendiğini düşünen Kocagöz, başlıca temalarını İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra makineleşen pamuk tarımından, hayat pahalılığı karşısında değişen hayat tarzlarından ve bunların ortaya çıkardığı sosyal meselelerden alır. Ayrıca Beşparmak Dağlarında yaşayan Tahtacı-Türkmenler de hikâye dünyamıza ilk defa onun eserleriyle girerler. Anadolu gerçeklerini anlatırken, Refik Halid'den gelen ve diğer yazarları etkileyen mizahlı anlatım Samim Kocagöz'de yoktur. Konularını, kişilerini, onların duyuş ve davranışlarını hafife almadan anlatır. Sam Amca (1951) ve Cihan Şoförü (1954) adlı kitaplarına aldığı hikâyelerinde de bu çizgiyi sürdüren yazar, Yolun Üstündeki Kaya (1964) ile yeni bir anlatım yoluna girer. Gerçekleri ele alışı ve kişileri bu gerçeklerin içine yerleştirişinde bir değişiklik görülmezken, gözlemci gerçekçi bir tavırla köylüleri ve problemlerini kısa aralıklarda tasvir etmeye koyulur. Bu hikâyelerde problemlerin oluşumları ve sonuçları yer almaz. Yazar kendisini de konunun dışına çekerek daha objektif olmaya çalışır. Hikâye tekniği ve üslup açısından eleştirilmeye müsait olan Samim Kocagöz, dağ ve ova

köylülerinin hayatlarını yazmakta ısrar edişi ve bu konuya geniş açılımlar getirmesi bakımından önemli bir hikâyecidir.42

Çocukluğundan itibaren sürekli bir geçim sıkıntısı içinde yaşayan Orhan Kemal, Ekmek Kavgası (1949) adlı ilk kitabından başlayarak içinde yaşadığı bu sıkıntılarla yakından ilişkili kişileri ve olayları anlatır. Onun hikâyelerindeki kişiler; açlıktan korkan, ezilmiş insanlardır. İçinde bulundukları çok kötü hayat şartlarından daha da beterine düşmemek için direnen dilenciler, çöpçüler, fuhuşun batağına saplanmış küçük kızlar, satıcı küçük çocuklar, işten atılmış memurlar, işçiler, hapishane insanları hikâyelerindeki şahıslar kadrosunu oluşturur. Bu tür insanların kişisel maceralarını anlatan hikâyelerinde çoğunlukla birer toplum meselesi de vardır. Ele aldığı insan tiplerine ve toplum meselelerine karşı tendikci, sert hicivci bir tavır takınmaz. Hikâyelerinde genellikle sözünü ettiği kötülükleri unutturacak bir yön vardır. Eserlerindeki yumuşak tasvirci gerçekçi anlatım, karamsarlık yerine herşeyin düzeleceğine dair küçük de olsa bir umudu yaşatır. Çukurova'nın fabrika ve tarım işçilerinden küçük kasaba insanlarına, büyük şehrin varoşlarındaki kalabalığa kadar çok geniş bir alana yayılan insan malzemesi, hikâyelerine zenginlik kazandırır. Bütün bu insan kalabalığı, onun eserlerinde kendi dünyalarındaki kelime hazineleri ile konuşurlar. Diğer yazarlar tarafından tenkid de edilen bu şive taklidleri, bir yandan Orhan Kemal'in hikâyesine Hüseyin Rahmi'nin sıcaklığını katarken, bir yandan da kahramanlarının ruh hallerini anlatma-açıklama kolaylığı sağlar. Gerek konuları, gerekse tiplerini sunuşu bakımından orijinal bir sanatçı olan Orhan Kemal, sosyal gerçekçi dünya görüşünü savunmak adına zaman zaman popülizmin ve angaje edebiyatın da sınırlarını zorlar.43

Birinci Dünya Savaşı yıllarından bu yana yavaş yavaş edebi eserin malzemesi olmaya başlayan köy hayatı, çok partili sisteme geçişle birlikte

bütün edebiyata hakim olmaya başlar. Esasen 1945'te Hasanoğlan Köy Enstitüsü tarafından çıkarılan Köy Enstitüleri Dergisi, bu enstitülerden yetişen köy ve kasaba kökenli gençlerin kendi dünyalarını anlatmaya çalıştıkları şiir ve hikâyelere yer vermeye başlamıştır. Bunların büyük çoğunluğu içinden çıktıkları dünyayı şaşılacak kadar başarısız, kaba ideolojik, slogancı bir dille anlatırken yukarıda tanıtılan bazı yazarlar ve onların takipçileri de köyü ve meselelerini anlatan eserleriyle edebiyata yeni bir bakış açısı getirirler.

"Köy edebiyatı gerçekçiliği"nin eni konu yerleştiği bu yıllarda, daha önce tefrika ettiği hikâyelerden oluşan Göl İnsanları (1955) adlı tek hikâye kitabıyla ortaya çıkan Kemal Tahir, genç kuşakların yeni örneği olur. Dört büyük hikâyeden oluşan Göl İnsanları'nın bütün kahramanları köylüdür. Ancak bu hikâyeleri diğerlerinden ayıran özellikleri; kötü ruhlu ağa ve onun yardımcısı imam, güzel köylü kızı veya gelini, kahraman köy delikanlısı çenberinin dışına çıkarak gerçekte yaşayan yönleriyle köyü ve köylüyü ele alışlarıdır.

Kemal Tahir, gerçekçilik anlayışında çağdaşlarını etkileyen Sadri Ertem tarzından bilerek uzak durur. Tenkitçi gerçekçi bir tavır yerine, müşahade ve tasviri ön plana çıkarır. Karşısına çıkan sosyal çatışmaları, ahlâki tezatları hiç zorlamadan, kendinden birşey katmadan, dava haline getirmeden ele alır. Hikâye kahramanlarına kendi kişiliğinden özellikler katarak onları içselleştiren Sait Faik gerçekliği de Kemal Tahir'de yoktur. O, daha ziyade 19. yüzyıl Fransız romancılarının gerçekçi anlayışına uyarak kendisini hikâyelerinin tamamen dışında tutar. Buna rağmen olayların ve kişilerin dış görünüşüne takılıp kalmaz, onların törelerini, batıl inanışlarını, davranışlarını temellendiren ahlâk anlayışlarını bütün tarihi oluşum ve gelişimlerini, duygulu ve zalim taraflarını zengin ve sanatkârane bir anlatışla ele alır. Dil ve anlatım yönünden de çağdaşı sanatçılardan ayrılan

Kemal Tahir, İstanbul Türkçesini temel alır. Artık çok iyi tanınmış, defalarca kullanılmış kelime ve deyimeler dışında kalan otantik vokabülere hiç yanaşmaz, şive taklitleri yapmaz.44

Sait Faik'le birlikte başlayıp gelişen küçük insanın mutluluğa ve daha güzel bir dünyaya karşı duyduğu özlemi, yıllar sonra yine ve yeniden anlatan Oktay Akbal, Önce Ekmekler Bozuldu (1946) adlı kitabında az da olsa gerçekçi denemeler yaptıktan sonra, ülkenin halihazırdaki meselelerinden uzaklaşarak küçük adamın hayatını anlatmaya koyulur. Çok yakınında cereyan eden büyük bir savaşın sosyal, ahlâki ve ekonomik çalkantıları ile sarsılan memleketin problemlerini, meselelerini görmezden gelir. Tahir Alangu'nun tespiti ile; Cumhuriyetten sonra doğan, yarım yamalak bir tahsil görerek çocukluk ve ilk gençlik mutluluklarını doyasıya yaşayamayan bir neslin sürekli sözcülüğünü yapan Oktay Akbal, bu mutluluk temasını çok hafife alıp, ülke gerçeklerinden soyutlayarak kısırlaştırır.45

Derindeki ekonomik, sosyal ve siyasi problemlerin insanları çatışma noktasına getirdiği, gerçekçiliğin bu problemlerin dışta kalan yönleriyle boğuşmaya yöneltildiği bir edebiyat ortamında, insanın kişisel kargaşasını, şahsiyet sapmalarını ve hayatı gerçekliğinin dışında algılamasını anlatan sanatçımız, Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Kitaba adını veren parça dışındakileri daha önce çeşitli dergilerde yayınladıktan sonra, beş uzun hikâyesini Abdullah Efendinin Rüyaları (1943) adıyla bir araya getiren Tanpınar, genel olarak insanın iç dünyasının çöküşünü, hayatın gerçeklerinden kaçarak ruhunda yaşattığı rüya alemine sığınışını anlatır. Gerçekle hayalin/rüyanın bağlantılarını kurcalayan bu hikâyelerde rüya her zaman baskın çıkar. Hayatı gayri iradi bir rüya gibi kabul ederek günlük hayatın çekişmeleri dışında, derinlikli bir dünyada yaşayan kişileri anlatır. Bu kişiler bakışlarını kendi derinliklerine yönelterek yaşanılan andan

kaçmaya çalışırlar. Gerçekle rüyanın iç içe geçtiği hayatların ilhamı; hatılaraları, hayatlarıyla değil ama ruh dünyalarıyla son derece meşgul olduğu eski tanıdıkları ve nihayet kendi iç dünyasıdır. Bütün bu iç çatışmaların odak noktasında bulunan zaman unsuru da, onun hikâyelerinde şuurla şuur altının sürekli yer değiştirmesi olarak belirginleşir. Bütün bu karmaşık ruh tahlillerini hikâyeleştirirken Tanpınar, bulanık değil, çözümleyici bir üslup geliştirir. Cümlelerinde ise köklü bir medeniyetin kültür hazinesini içine sindirmiş bir şairin titizliği vardır.46

İlk hikâye denemelerine 1944'te başlayan Haldun Taner, sosyal gerçekçi tutumla ferdin iç dünyasına kapanışını birlikte ele alan bir hikâyecidir. Tanzimat'tan bu yana hikâye ve romanımızın sürekli konusu olan Batılı hayata özenmenin getirdiği uyumsuzlukları, bozulmaları, ahlâki ve sosyal çöküntüleri mizahlı bir anlatımla ele alır. Hikâye anlatışı bakımından II. Meşrutiyet kuşağının anlayaşına bağlı sayılsa da tahripkar olmayan, kabalıktan uzak mizah anlayışı ile çok rahat kullandığı düzgün Türkçesi ve kendisine mahsus bir gerçekçilik tavrıyla yazar. Hiciv ve mizah oklarını hemen hemen daima büyük şehrin türedi zenginlerine, sonradan görme köylülere, yükselmek için herşeyini feda etmeye hazır kadınlara, kalantorlara kısacası edebiyatımızda öteden beri gülünç duruma düşürülmeye alışılmış tiplere çevirir. Aslında vurgulamak istediği gerçek, toplumun çöküşünün, içten içe çürüyüşünün ferdin bozulmasından kaynaklandığıdır. Hicvettiği tiplerdeki temel bozukluklar; tembellik, cahillik, kabalık, iki yüzlülük, köşe dönücülük, bencillik ve bayağılıktır. Toplumsal boyutlara varan hastalık derecesindeki bu tür ferdi bozuklukların düzelebileceğine dair umutlar taşımaz. Bu yüzden yerden yere vurduğu hikâye kahramanlarını çoğunlukla bir punduna getirerek mazur görür.47 Sanat hayatının son yıllarında tiyatroya yönelen Haldun Taner,

hikâyelerindeki mizahlı anlatımı bu türe de uygulayarak başarılı eserler vermiştir.

Devrinin öncü yazarlarını taklit ederek başladığı ilk hikâyelerinde çevresindeki gerçekleri yansıtmaya çalışan Necati Cumalı’nın, Yalnız Kadın (1955) ve Değişik Gözle (1956) adlı kitaplarında topladığı hikâyelerinde kendine dönük, şairce bir tutumu vardır. Sait Faik’in ölümünden sonra, onun açtığı yolda yürüyerek bıraktığı boşluğu doldurmaya çalışan yazarlar arasından sivrilerek “Sait Faik Armağanı”nı kazanır. Sanat hayatının ilk devresindeki bu tasvirci gerçekçi tavır bir süre sonra yerini daha fazla gözlemci bir gerçekçiliğe bırakır. Susuz Yaz (1962) adlı kitabına aldığı uzun hikâyeleri bu yolda yazılmış eserlerdir. Bu kitaptaki hikâyelerin çoğu avukatlık günlerinde elinden geçen dava dosyalarından çıkarılmıştır. Suç ve ceza mekânizmasındaki aksaklığı, törelerin rolünü, toprak insanlarının içgüdüye dayalı vahşi tabiatlarını anlattığı bu hikâyelerde zaman zaman cinsellik de ön plana çıkar. Olaylar zincirinin daha çok önemsendiği bazı hikâyelerinde ise yapının derinlikten yoksun kaldığı ve şematik bir kuruluğa saplanıldığı söylenebilir.48

İlk kitabına adını veren Oğlumuz (1949) adlı hikâyesiyle edebiyat sahasında tanınan Tarık Buğra, konularını dışarıdaki hayatın çatışmalarından çıkaran sosyal gerçekçi yazarların yolundan gitmeyerek ferdin iç dünyasına yönelen hikâyecilerimizden bir diğeridir. Sosyal gerçekçilerin üzerinde fazla durmadıkları; dışarıdaki hadiselerin ferdin ruh dünyasında meydana getirdiği akisleri müşahade ederek çözümleyen, iç yapıdaki derinliği araştıran yazar, büyük sosyal meseleleri halletmek yerine insan hayatındaki düzensizliklere, ilişkilerde ortaya çıkan ruhi zıtlaşmalara eğilir.

Hikâyelerinde yer alan sosyal çevre oldukça geniş ve renklidir. Orta halli aileler, tutkulu gençler, taşra hayatına mesup insanlar onun

hikâyelerinde başarıyla ele aldığı kişilerdir. Bunların toplumla olan ilişkileri ihmal edilmemekle birlikte asıl üzerinde durulan unsur; tedirginlikleri, sıkıntıları ve bunalımlarıdır. Bu tür, ferde yönelik hikâye daha önce Memduh Şevket Esendal, Sait Faik ve Tanpınar tarafından farklı şekillerde ele alınmıştı. Tarık Buğra ise boşlukta yapayalnız kalan insanın isyanını hemen hemen bütün hikâyesinin teması haline getirir. Toplum karşısındaki yalnızlığının çaresizliği içindeki insan, kendi bütünlüğünü dahi zedeleyen çelişkiler yaşayabilir. Bu yüzden ıstırap çeker, dostluğu, arkadaşlığı, iyiliği yüceliği özler, ancak bozulmuş kalabalıklar içinde bu değerleri bulması gittikçe zorlaşmaktadır. Bu tür bir aydın bunalımı daha önce Tanpınar'ın romanlarında da görülmüştür

Hemen hemen bütün hikâyelerinde kendi bakış açısını hakim kılan Tarık Buğra, bazen duyguları veya hatıralarıyla, bazen de olayın kahramanı veya seyircisi olarak hikâyesinin içinde yer alır. Bu durum eserlerinin dilini de entelektüel bir seviyeye çekmesine sebep olmaktadır. Küçük Ağa dışındaki hiçbir eserinde İstanbul Türkçesinin ve yazı dili ağıbaşlılığının dışına çıkmaz. Kelime seçimi son derece titiz, cümleleri ise pürüzsüzdür. Rahat ve sakin bir tempoyla anlattığı hikâyeleri teknik bakımdan da başından itibaren usta işidir.49

1950'lerin ortalarından itibaren, köy edebiyatı gerçekçiliğinin dışında bir hikâye anlayışı geliştirmeye çalışan yazarların sayısı artmaya başlar. Birçok yazar, günlük yaşayış içinde aydınların iç burukluğunu yabancılığını, umutsuzluğunu, bunalmasını sorumluluğunu tahlile yönelir. Daha ziyade Köy Enstitülü yazarlar tarafından basmakalıp ifadelerle anlatılan küçük adam gerçeğine tepki duyanlar farklı arayışlara girerler. Bunların içinde Vüs'at O. Bener, Nezihe Meriç, Bilge Karasu, Yusuf Atılgan, Selim İleri, Leyla Erbil gibi isimler en dikkat çekici olanlarıdır. İnsanı düşünce, duygu hayal bütünlüğü içinde ele alarak onu mutlak bir

varlık olarak gören, hikâyede dil, biçim ve öz açısından yeni arayışlara yönelen bir takım yazarların yanı sıra, dünya görüşleri ve sanatçı tavırlarıyla hiçbir bütünlük arz etmedikleri halde, çeşitli tasnif denemelerinde aynı gruba alınarak post-modern hikâyenin bizdeki temsilcileri sayılan Oğuz Atay, Nazlı Eray, Tomris Uyar'ı da zikretmek gerekir.

1970'li yıllara gelindiğinde özellikle romanda, kısmen de hikâyede insanı hem ferdi hem de sosyal gerçekliğiyle aksettirmeyi deneyenlerle edebiyata sosyal bir fonksiyon yükleyerek siyasi ve kültürel bir eğitim aracı olarak görmek isteyen yazarların eserleri bir arada çıkmaya başlar. Bu dönemde, adlarını 1950'lerden sonra duyurmuş olan Müzaffer Buyrukçu, Tarık Dursun K., Tahsin Yücel, Adalet Ağaoğlu gibi yazarlarla birlikte; 1970'lerde tanınan Füruzan, Tomris Uyar, Osman Şahin,

Sevinç Çokum, Durali Yılmaz, Hulki Aktunç ve benzeri yazarların eserleri sıklıkla görülmeye başlanır. Maddeci-psikanalitik çözümlemeyi deneyenlerden, günlük hayattaki tanıklıklarını abartılı kurgulama biçimleriyle yazanlara, kadının iç dünyasındaki çatışmaları naif bir duyarlılıkla anlatanlardan, taşra hayatını güncelleştirenlere, hikâyede dil işçiliğini ön plana çıkaranlardan, gelenekle barışık modern biçimler deneyenlere kadar pek çok faklı eğilim ve duyarlılığın temsilcisine bu dönemde rastlanabilmektedir.

1960'ların sonlarından itibaren modernizme karşı çıkış, yerlilik, akıl ötesi, şuur altı, altıncı his, duygu, sezgi gibi kavramları öne alarak, modernizmin getirdiğ teknoloji, bilimsellik, akılcılık kavramlarına karşı direnen; bu yönüyle postmodernizme yaklaşmakla beraber, dinin ve geleneksel ahlâkın düsturlarını reddetmeyen, hatta yücelten bir başka hikâye anlayışından da söz etmek gerekir.

Belli belirsiz ilk örneklerini Tanpınar ve Peyami Safa'da görebildiğimiz bu yönelişin asıl öncüleri Sezai Karakoç, Rasim Özdenören ve Mustafa Kutlu'dur. İnsanın derinliğine yönelen, sırlarla örülü yarı rüya yarı gerçek bir geçmişi arayan, insanın insan olma çabasını anlatan; hayal, gölge, ayrıntı, an peşine düşerek zamanı ve eşyayı sorgulayan ferdi anlatan; bunu yaparken de temel kıymetler olarak iman, hidayet, kader, ölüm, ahiret, hayır, şer ve çağrışımlarını göz önüne alan bu yeni hikâyenin bazı temsilcileri; Mustafa Miyasoğlu, Vahap Akbaş, Kadir Tanır, Cemal Şakar, Sadık Yalsızuçanlar gibi isimlerdir.

Sözü edilen yazarların hemen yanıbaşında yer alan ve hikâye etme macerasını kesintisiz sürdürürken temiz bir Türkçe, sağlam bir metin kurgusu, farklı edebi türlerden alınan yeni anlatım imkanları, peşinde oldukları gözlemlenen bazı isimler ise; Ayla Kutlu, Murathan Mungan, Nursel Duruel, Kürşat Başar, Mahir Öztaş Nihat Genç, Feride Çiçekoğlu, Ayfer Tunç ve diğerlidir.

1960'lardan başlayarak sözü edilen edebi tavırlar ve isimler, günümüzdeki Türk hikâyeciliğinin yönelişlerini işaret etmektedir. Henüz yaşanmakta olan bir devri ve henüz inşa edilmekte olan edebi temayülleri içine aldığından bu tespitlerin ve isimlerin hemen hiçbirinde bir edebiyat tarihi kesinliği bulunmadığı, böylesine kesin hükümlere varılabilmesi için vaktin henüz çok erken olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

1 Besim Atalay, Divanû Lügât't-Türk Tercümesi, C. III, TDK. Yayınları, Ankara, 1941, s. 154.

2 Hasan Kavruk, Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler, MEB. Yayınları, İstanbul, 1998, s. 4.

3 Doç. Dr. A. Bican Ercilasun, "Başlangıçtan XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri", Büyük Türk Klasikleri, C. I, Ötüken-Söğüt Yayınları, İstanbul, 1985, s. 82, 83.

4 Yaklaşık olarak 10. yüzyılda Toharca'dan tercüme edilen bu metinlerin bir kısmının incelenmesi ve metin neşri konunun uzmanları tarafından yapılmıştır. Hasan Kavruk'un bu konuda verdiği bibliyografya şu şekildedir:.

Hüseyin Namık Orkun, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası, İstanbul, 1940; Prof. Dr. S. Çağatay, İki Kardeş Hikâyesi, Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara, 1963, s. 33, 34.

D. A. V. Gabain, Çaştani Bey Hikâyesi, Uigurica IV A, Çev. S. Himran, İstanbul, 1945.

Şinasi Tekin, Maitrisimit Nom Bitig, BT. IX, Berlin, 1980; Prof. Dr. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara, 1978, s. 93-96.

5 F. Abdullah Tansel, Hikâye maddesi, Türk Ansiklopedisi, C. XIX, s. 447.

6 Mütercim Asım, Terceme-i Kamusü'l-Muhit, C. III, İstanbul 1272, s. 792.

7 Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, Dersaadet, 1317, s. 554.

8 Batı dillerinde bu kavramın karşılığı olarak kullanılan kelimeler de (Lat: historia, Fr: histoire, İng: story, Alm: Geschicte, vb.) tarih bilgisini içine alan geniş arka planları olan zengin kelimelerdir. Ancak, hemen hemen kavramın bir edebi tür olarak ortaya çıkışından itibaren hikâye etmenin alt başlıklarını ihtiva eden bir çok farklı kelimeye de sahip olunduğu için bu dillerde, bizdeki kadar geniş bir kavram kargaşası ve karışıklık yaşanmaz. Muhteva açısından bakıldığında ise Batı kültüründe hikâye; hayâl ve hissiyatın doğurduğu, varlık sebebi yalnızca kendisi olan konu, malzeme ve çeşit bakımından zengin bir edebi tür olarak gelişir.

Edebiyatımızda söz konusu terimle ilgili önemli bir karmaşa da adlandırma sahasında yaşanmaktadır. Bizce hikâye kelimesi ilgili kavrama ad olmak bakımından daha kapsayıcı ve geniş açılı görülmekte,

“öykünmek” (taklit etmek) fiilinden türetilen ve kavramın ancak bir kısmını ifadeye muktedir olan “öykü” adlandırmasından daha uygun düşmektedir. Öykü kelimesine yüklenmeye çalışılan “batı tarzı”misyonu ise kanaatimizce bir hayli zorlama bir çabadır.

9 Hasan Kavruk, a.g.e., s. 7.

10 Bedr-i Dilşad, Murad-name, Dr. Amil Çelebioğlu, Sultan II. Murad Devri Mesnevileri, Erzurum, 1976, Basılmamış doçentlik tezi (Kavruk, 1998’den).

11 Bu konuda daha geniş bilgi için Hasan Kavruk’un adı geçen çalışmasına müracaat edilmelidir.

12 Ömer Lekesiz, “Öykücülüğümüzde Dönemler”, Hece Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı, S. 46/47, Ankara 2000, s. 17-25.

13 Ag.m. s. 23.

14 Kronolojik inceleme sırasında adı geçen veya hakkında hüküm bildirilen yazarlara ait eser adları ve yayın tarihleri metin içinde zikredilmiştir.

15 Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Kayahan Özgül, Sâmi Paşa-zâde Sezâyi’nin Küçük Şeyler’inde Fiktif Yapı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1984.

16 Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, “Halit Ziya Uşaklıgil”, Edebiyat Üzerine Makaleler, Haz: Zeynep Kerman, İstanbul, 1977 ve Doç. Dr. Bilge Ercilasun, Halit Ziya Uşaklıgil, Büyük Türk Klasikleri, C. 9, İstanbul, 1989, s. 336-341.

17 Bkz. L. Sami Akalın, Mehmet Rauf-Hayatı Sanatı Eserleri, İstanbul, 1953.

18 Bkz. Ömer Faruk Huyugüzel, Hüseyin Cahit Yalçın’ın Hayatı, Hikâye ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma, Ankara 1982.

19 Bkz. Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İstanbul, 1983, s. 94-111 ve Şerif Aktaş, “Servet-i Fünun Dışı Türk Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 443-453.

20 Bkz. Şerif Aktaş, Ahmet Rasim, Ankara, 1987.

21 Şerif Aktaş, “Ömer Seyfeddin”, Büyük Türk Klasikleri, C. 11, Ötüken-Söğüt Yayınları, s. 130-138.

22 Bkz. Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin, Ankara, 1985 ve Tahir Alangu, Ülkücü Bir Yazarın Romanı, İstanbul, 1968.

23 Bkz. Şerif Aktaş, Refik Halid Karay, Ankara, 1986.

24 Bkz. Niyazi Akı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Uslup, İstanbul, 1960 ve Şerif Aktaş, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ankara, 1987.

25 Bkz. Şerif Aktaş, “Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992 ve Mehmet Kaplan, İ. Enginün, Z. Kerman, N. Birinci, A. Uçman, Atatürk Devri Türk Edebiyatı, Ankara, 1992, s. 503-547.

26 Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman, C. 1, İstanbul, 1968, s. 93-99.

27 A.g.e., s. 39-42.

28 A.g.e., s. 63-72 ve Ramazan Kaplan, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, Ankara, 1997.

29 Bkz. İsmail Çetişli, Memduh Şevket Esendal, İnsan ve Eser, Isparta, 1999 ve Tahir Alangu, a.g.e., s. 123-136.

30 Bkz. Ramazan Korkmaz, Sabahattin Ali, İnsan ve Eser, İstanbul, 1997 ve Tahir Alangu, a.g.e., s. 169-183.

31 Şerif Aktaş, “Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 503, 547.

32 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 1, İstanbul, 1959, s. 223-228 ve Şerif Aktaş, "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 503 547.

33 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 1, İstanbul, 1959, s. 239-245 ve Şerif Aktaş, "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 503-547.

34 Bkz. Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 1, İstanbul, 1959, s. 291-301.

35 Bkz. Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 2, İstanbul, 1959, s. 2-9.

36 Bkz. Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 2, İstanbul, 1959, s. 38-45.

37 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 1, İstanbul, 1959, s. 103-109 ve Şerif Aktaş, "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 503-547.

38 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 1, İstanbul, 1959, s. 103-109 ve Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, 1923-1950, Ankara, 1993, s. 70-89, 123-125, 155-169.

39 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 2, İstanbul, 1959, s. 303-312.

40 Türk Dili Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı, Ankara, 1975.

41 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 2, İstanbul, 1959, s. 275-282.

42 Bkz Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 2, İstanbul, 1959, s. 329-344.

43 Bkz. Şerif Aktaş, "Orhan Kemal", Türk Dili Dergisi, S. 463, Temmuz 1990, s. 33-45; Türk Dili Dergisi, Türk Öykücülüğü Özel Sayısı,

Ankara, 1975 ve Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 2, İstanbul, 1959, s. 375-398.

44 Bkz. Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 3, İstanbul, 1959, s. 445-499 ve Şerif Aktaş, "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 503-547.

45 Ahmet Oktay, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, 1923-1950, Ankara, 1993 s. 261-271 ve Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 3, İstanbul, 1959, s. 623-630.

46 Şerif Aktaş, "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, Ankara, 1992, s. 503-547.

47 Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 3, İstanbul, 1959, s. 723-734.

48 Prof. Dr. Şerif Aktaş, Necati Cumalı, Türk Dili, S. 454, Ekim 1989, s. 197-202 ve Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 3, İstanbul, 1959, s. 825-835.

49 Tahir Alangu, Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 3, İstanbul, 1959, s. 795-811.

Akalın, L. Sami, Mehmet Rauf-Hayatı Sanatı Eserleri, İstanbul, 1953

Akalın, L. Sami, Halit Ziya Uşaklıgil, Hayatı Sanatı, Eserleri, İstanbul, 1979.

Akbal, Oktay; Dost Kitaplar, Ar Matbaası, İstanbul, 1967.

Aktaş, Şerif; "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, 3. Cilt, Ankara, 1992, s. 503.

Aktaş, Şerif, Ahmet Rasim, Ankara, 1987.

Aktaş, Şerif, "Necati Cumalı", Türk Dili, S. 454, Ekim 1989, s. 197-202.

Aktaş, Şerif, "Orhan Kemal", Türk Dili Dergisi, S. 463, Temmuz 1990, s. 33-45.

Alangu, Tahir, Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman, I-II-III, İstanbul 1959, 1965, 1968.

Altınkaynak, Ahmet Hikmet, Orhan Kemal’in Hikayeciliği, İstanbul, 2000.

Alper, Feridun, Tarık Buğra Hayatı Sanatı ve Eserleri, 2 cilt, Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993.

Ataç, Nurullah; Günce, TDK Yayınları, Ankara 1972.

Atalay, Besim Divanû Lügât’t-Türk Tercümesi, C. III, TDK. Yayınları, Ankara 1941.

Aytaç, Gürsel, Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler, Ankara 1990.

Baydar, Mustafa, Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar?. İstanbul, 1960.

Bayrak, Mehmet, Köy Enstitülü Yazarlar ve Ozanlar, Ankara, 1978.

Belge, Murat, Edebiyat Üstüne Yazılar, İstanbul, 1994.

Bezirci, Asım; Çok Kapılı Oda, İstanbul, 1961.

Bezirci, Asım, İkinci Yeni Olayı, İstanbul, 1986.

Büyük Türk Klasikleri, 12 cilt, İstanbul 1985-1989.

Dino, Güzin, Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru, Ankara, 1954.

Ediboğlu Baki Süha, Bizim Kuşak ve Ötekiler, İstanbul, 1968.

Enginün, (Doç. Dr.) İnci, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1983.

Fethi Naci, Edebiyat Yazıları, İstanbul, 1976.

Fethi Naci, 100 Soruda Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme, İstnbul, 1981.

Gündüz, Osman, Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema, I ve II, İstanbul, 1997.

Hançerlioğlu, Orhan; Türk Hikâyeciliği, İstanbul, 1954.

Hızlan, Doğan, Günlerde Kalan-Çağdaş Edebiyatımıza Dipnotlar, İstanbul, 1983.

Huyugüzel, Ömer Faruk, Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayatı, Hikâye ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma, Ankara 1982.

İleri, Selim, Düşünce ve Duyarlık, İstanbul, 1982.

İlhan, Atilla; Gerçekçilik Savaşı, İstanbul, 1980.

Kabahasanoğlu, Vahap, Hamdi Tanpınar'da Estetik Trans, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.

Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı, 5 cilt, İstanbul, 1994.

Kaplan, Mehmet, Edebiyatımızın İçinden, İstanbul, 1978.

Kaplan Mehmet, Hikâye Tahlilleri, 2 cilt, İstanbul 1979, 1980.

Kaplan, Ramazan; Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, Ankara, 1997.

Karadişoğulları, Ekrem, Samet Ağaoğlu, Yayınlanmamış doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 1999.

Kavaz, İbrahim, Sait Faik Abasıyanık, Yayınlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1990.

Kavruk, Hasan, Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler, MEB. Yayınları, İstanbul, 1998.

Kılıç Latife, Orhan Kemal'in Hikayelerinde Şahıslar Kadrosu, Yayınlanmamış dotora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996.

Kutlu, Ayla, (Hazırlayan), Sait Faik Abasıyanık 90 Yaşında, Ankara, 1996.

Lekesiz, Ömer; Yeni Türk Edebiyatında Öykü I, İstanbul 1997.

Lekesiz, Ömer, "Öykücülüğümüzde Dönemler", Hece Dergisi Türk Öykücülüğü Özel Sayısı, S. 46/47, Ankara, 2000.

Lekesiz, Ömer, "Ana Hatlarıyla Cumhuriyet Dönemi Türk Öykücülüğü, Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı, C. 4, Eylül Aralık 1998.

Mütercim Asım, Terceme-i Kamusü'l-Muhit, C. III, İstanbul, 1272.

Moran, Berna, Türk Edebiyatında Eleştirel Bir Bakış, 3 cilt, İstanbul, 1983.

Mutluay, Rauf, Çağdaş Türk Edebiyatı 1908-1972, İstanbul, 1973.

Oktay, Ahmet, Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı, 1923-1950, Ankara, 1993.

Özgül, M. Kayahan; Sami Paşa-zade Sezayi'nin Küçük Şeyler'inde Fiktif Yapı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1984.

Özkırımlı, Attilla, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Ankara, 1995.

Refiğ, Halit, Gerçeğin Değişkenliği: Kemal Tahir, İstanbul, 2000.

Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, Dersaadet, 1317.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, Edebiyat Üzerine Makaleler, Haz: Zeynep Kerman, İstanbul, 1977.

Tansel, F. Abdullah, "Hikâye maddesi", Türk Ansiklopedisi, C. XIX, s. 447.

Tarım, Rahim, Mehmet Rauf, Hayatı ve Hikayeleri Üzerine Bir Araştırma, Ankara, 2000.

Taş, Songül, Samim Kocagöz, Yazar-Eser-Uslup, Ankara, 1998.

Tosun, Necip, Türk Öykücülüğünde Rasim Özdenören, İstanbul, 1996.

Tural, Sadık, Zeynep Kerman, M. Kayahan Özgül, Türk Hikayesinin 100. Yılında 100 Örnek, Ankara, 1985.

Türk Dili Dergisi, Öykü Özel Sayısı, Ankara, 1975.

Ünaydın, Ruşen Eşref; Diyorlar ki, Ankara 1985.

Yalçın, Sıdıka Dilek, Haldun Taner'in Hikayeleri ve Hikayeciliği, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993.

Çağdaş Türk Romanı / Mustafa Miyasoğlu [s.219-229]

Mimar Sinan Üniversitesi / Türkiye

Giriş

Çağdaşlık kavramıyla 20. yüzyıl bir bakıma özdeşleşmiş gibidir. Dünyada, bu yüzyılda pek çok şey değişir, imparatorlukların yıkılışı ve milliyetçiliğe bağlı olarak ulus devletlerin kuruluşu da bu döneme rastlar. Türk toplumunun geçirdiği siyasî ve sosyal değişimlere bağlı olarak değer yargılarıyla dünya görüşündeki farklılaşma da çağdaşlığın gereği olarak görülmüştür. Sözü edilen değişimlerde edebiyat ve sanat faaliyetleri, yalnız sanatçının çağına tanıklığını değil, aynı zamanda fikrî değişimleri de ortaya koymuş oluyordu. Roman bu türlerin en sosyal ve tabii en etkili olanıdır.

20. yüzyılın ilk çeyreği, büyük sarsıntıların yaşandığı birbirinden farklı dönemleri ifade eder. İkinci Meşrutiyet'ten sonra, İttihat Terakki yönetimindeki yasaklara rağmen Fransız İhtilâli'nin bazı değer yargıları yeni nesiller arasında benimsendiği için, aydınlar arasındaki muhalif görüşler sindirilemedi. Birinci Dünya Savaşı'nda her cephede savaşan Anadolu insanı, Mütâreke ve İstiklâl Savaşı yıllarında, özgürlükçü görüşlere sahip aydın ve edebiyat adamlarının yayın faaliyetleriyle desteklendi.

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e ve Cumhuriyet'e uzanan süreçte, yalnız devlet yapısı değil, onu yönlendiren aydın ve sanatçı zihniyeti de değişmişti. Bu değişimin öncüleri hep sanat ve edebiyat adamlarının olmuştur. Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Recaizâde Ekrem ve Tevfik Fikret gibi edebiyatçıların yolunda eser veren Fikret yanında, Osman Hamdi gibi Avrupaî resmi geliştirmek için Sanayi-i Nefise Mektebi'ni kurup 25 yıl hizmet veren sanat ve kültür adamları da etkili olmuştur. Onun

teşvikleriyle nesre yönelip hikâye ve romanlar yazan Ahmet Mithat Efendi ile damadı Muallim Naci'nın Batılı değer yargıları karşısında yerliliği savunmaları, Servet-i Fünuncuları kızdırmış ve onların tutumunu "irticai tavır" olarak nitelendirmelerine yol açmıştır. Esasen çağdaş kültür hayatımız, bu çatışmayla birlikte bir ikiliği de bünyesinde barındırmaya başlamıştır.

Elbette bu çağın hâkim dünya görüşü olan pozitivizm Türk aydınlarını da etkisine almış, yönetici sınıfların belirlediği kültür ve eğitim politikası bu dünya görüşünden etkilenmiştir.

"Parisli kadını Fransız romancısı yaratmıştır" diyen eleştirmenlere hak vermemizi gerektiren pek çok örnek arasında, okuduğu aşk romanlarıyla her şeyini kaybeden Fransız taşralısı Madame Bovary, bu roman türünün etkisini ve yaygınlığını gösteren çok önemli bir örnek. Goethe'nin Genç Verter'in Acılarını okuyan pek çok gencin intihara teşebbüsü de önemli. Bu romanlar okuyucularını derinden etkiler. Roman ve hayatın birbirini etkilemesi konusunu irdeleyen M. Fatih Andı'ya göre, okuyucu romana kendini kaptırınca, romanın "hayatı yapma" olgusu ortaya çıkıyor, onu "temessül" eden için "hayat kaydırıcı" olabiliyor. Yani romanın okuyucuyu başka bir bilinç düzeyine sürüklemesi veya "yoldan çıkarması" mümkün:

"Bu, Madam Bovary'nin artık hayâlî roman kahramanı olmaktan çıkıp, gerçek hayatta var olan insanlara dönüşmesidir. Kurmaca bir dünyanın reel bir yaşantıya örneklik etmesi dolayısıyla romanın, bir "yaşanmışlığın" ön tarihi olmasıdır. Roman, hayatı etkilemiştir."1

Modern toplumun romanla ortaya çıktığını düşünen Halit Ziya, Tevfik Fikret'e rahat bir tavırla şöyle der: "Evet, hiç şüphe yok! Hayat romanları değil, romanlar hayatı yapıyor!" Zaten önceki yüzyılda Descartes de romancıların olayları özel bir düzenleme ile okuyucularını etkileyerek

“güçlerini aşan niyetler kurmaya” sürüklediklerini ifade etmekten kendini alamaz.2

Bizdeki jakoben ve pozitivist dünya görüşüyle sanat anlayışının romanlardaki yansıması öteki sanat türlerinden çok daha etkili olmuştur.

Şiir ve hikâyenin daha çok geleneğin ve günlük hayatın yörüngesinde seyrettiği, tiyatronun çok sınırlı bir kesime hitabettiği dönemde romanın daha büyük okuyucu topluluğunu etkilediği söylenebilir. O yüzden çağdaş Türk romanını ele alırken, 20. yüzyılda yayınlanan Türk romanlarının genel özellikleri üzerinde durarak konuyu belli dönemler, akımlar ve şahsiyetler çevresinde ele alacağız.

Çağdaş Türk Romanının Ana Ekseni

Roman türü, Rönesans’la birlikte gelişmiş, edebî türler arasına girmiştir. Bir bakıma modern toplum, aydınlanma düşüncesini benimsemiş romancıların eserleridir. Cervantes, Rabelais ve Voltaire gibi yazarlar, Kilise gözetimindeki eğitim ve dünya tasarımının yanlışlığını ortaya koydular. Victor Hugo, Dickens ve Balzac gibi romancılar, bir tarihî dönemle belli bir kültürün mekânı olan şehirlerde yaşamanın tanığı oldular. Tolstoy ve Dostoyevski gibi romancılar da farklı bir milliyete ve kültüre mensup şahsiyetlerin romanını yazarak dikkati çektiler. Bizimle birlikte öteki İslâm ülkelerinde de benimsenen yeni bir tür olarak roman, farklı bir dine ve medeniyete mensup olanları da ifade etmeye başladı. Böylece, bazı temsilcileriyle Batılılaşma ve çağdaşlaşmanın sözcüsü olan roman, geleneksel “anlatı” türlerinin yerine geçti.

Batı romanının kendi gelişim seyrini takip ederek 19. yüzyıldaki teknik ve muhteva özellikleri kazanması, orta sınıfla birlikte mümkün olmuştur. Bizde de Osmanlı hikâyesi ve romanının Tanzimat romanına dönüşümü böyle tabii bir seyir takip etmemekle birlikte, yine de bazı yönleriyle batılı ülkelerdekine benzer okur-yazar bir orta sınıf ortaya çıkarmıştır. Tanzimat

yazarları, özellikle Ahmet Mithat Efendi yayınladığı romanlarla kendine özgü bir okuyucu topluluğu oluşturdu. Böylece, Tanzimat yazarları da çağına tanıklık etmiş oldu.

Robert P. Finn, Tanzimat dönemi eserleriyle Halit Ziya'nın iki romanını da incelediği ilk dönem Türk romanlarıyla ilgili çalışmasında şu sonuca varır:

"İlk dönem Türk romanları dünyayı bölük pörçük sergilemekte, o dönem İstanbul'unun renkli yaşamını bütünüyle kapsamamaktadırlar. Başkentin dışına pek çıkmaz roman, başkentin sınırları içinde de yalnızca yüksek sınıfın yaşamına eğilir. Topumun dar bir kesiminin işlendiğini görürüz; romanlardaki kentli seçkinler, ya doğuştan seçkin ya da öğrenim yoluyla seçkinleşmiş sınıfdaşlarının kaleminden sunulur okura. (…) Bu romanlar, kendi görüş alanları içinde, bütün teknik zorlamalara karşın, yer yer dokunaklı bölümleriyle, ahlâk konusundaki karamsarlıkları ve ekonomik çöküntüye eğilişleriyle bir "bütün"dürler ve Osmanlı Devleti'nin alacakaranlığını tanıklık belgelerinde izlememizi sağlarlar."3

Çağdaş Türk romanın ana ekseni, Batılılaşmayla birlikte topluma sunulmaya çalışılan yeni değerlerin oluşturduğu ferdî ve sosyal sarsıntılar çevresinde oluşan tartışmalardır. Bunlar da Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde ortaya çıkan ve yeni edebiyata paralel olarak gelişen sosyal ve siyasî olaylarla çok yakından ilgilidir. Her şey sebep-sonuç ilişkileri bakımından bir zihniyet değişimiyle ortaya çıkmış, jakoben devlet anlayışıyla pozitivist dünya görüşünden oldukça etkilenmiştir. Bunun toplumda olduğu kadar romanlardaki yansımalarını, konuyla ilgili bir dizi yazıdan oluşan iki kitabımda ele almıştım.4

Romanla ilgili incelemelerle kitaplarda dünya görüşü, kültür ve medeniyet meseleleri, insan ve toplum anlayışı her zaman sanat meseleleriyle birlikte ele alınmıştır. Tanzimat Döneminde olduğu gibi,

sonraki dönemlerde yaşayan her sanatçıda, toplumu yakından ilgilendiren pek çok meseleyi roman diliyle anlatmak gibi bir anlayış hâkim olmuştur. Bu bakımdan son devir edebiyatımız politik bir edebiyattır.

Sanatçılar yanında bilim adamları da edebi eserlerle sosyal gelişmeleri açıklama temayülünde olmuşlardır. Toplum ve edebiyat meseleleri, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Hilmi Ziya Ülken, Peyami Safa, Necip Fazıl, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mehmet Kaplan, Kemal Tahir, Cemil Meriç, Tahir Alangu, Niyazi Berkes, Doğan Avcıoğlu, Cahit Tanyol, Berna Moran, Fethi Naci, Gürsel Aytaç ve Jale Parla gibi pek çok şahsiyetin yazılarıyla eserlerine konu olmuştur. Batılılaşmanın doğurduğu zihniyet değişimi, bu değişimin doğurduğu sancılar ve sarsıntılar, toplumun yeni düzen ihtiyacı, bunların belli başlı meselesidir. Sanat ve politikanın romanımızdaki yansımalarını irdeleyen Murat Belge, bir dizi yazının girişi olarak şunları ifade eder:

“Toplumun hayatını en derinden etkileyen olaylar, anlatıcının arka plan seçimini de zorunlu olarak belirliyor. Bu çerçevede, başlangıç aşamasındaki Türk romanının yolculuğunun yatağı Batılılaşma süreciydi. Berna Moran ve Jale Parla’nın daha önce değindiğim kitaplarında gösterdikleri gibi, can alıcı serüven, Batılılaşan toplumda baba evinden, yani bir değerler dizisinden yola çıkan kahramanın, hangi değerler dizisinde son bulacağıydı.

“Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi romanlarının nice kahramanı bu serüveni -romancıya göre- başarıyla tamamlayamadı. Batılılaşma son analizde bir devlet politikası olduğuna göre, bu romanlarda örtük bir politik tema vardı ve çok zaman bu tema yazarın biyografisinden bildiğimiz tutumuyla çelişki halindeydi. Çünkü sözkonusu yazarlar aslında Batılılaşma akımının içindeydiler, ama romanlarında, (yanlış) Batılılaşma’nın doğurduğu felaketleri anlatıyorlardı.

“Cumhuriyet’le birlikte değişimin mutlak önemi vurgulandı. Değişmek ve Batılılaşmak, Cumhuriyet yurttaşının vatanî görevi haline geldi. Böylece

önceki dönemlerin romanlarında geri planda kalan politika, bu dönemde ön plana çıktı ve Cumhuriyet romanına hayat veren varlık özelliğini edindi.”5

Cumhuriyet’le birlikte, İstiklâl Savaşı yıllarında Anadolu’da görev yapan subay ve öğretmenlerin serüvenleri, onlar gibi devrimci misyonu benimseyen yazarlar tarafından romanlaştırılarak yayınlandı. Böylece yeni nesillerin benzer idealleri benimsemeleri ve yurdun her köşesine aynı misyonla gitmeleri sağlanmak istendi. Köy Enstitüleri bu amaçla kurulduğu gibi, oradan yetişen köy romancılarının da yeni bir toplum ve insan tipi için dünyada benzeri olmayan bir köylü toplumculuğu oluşturdukları görüldü.

Şairlerin fikir hareketlerine sözcü oluşu gibi, bazı dönemlerde de romancıların fikrî tartışmalarda böyle öncü bir konuma geldiği görüldü. Peyami Safa’nın “Doğu-Batı Sentezi” düşüncesine, Kemal Tahir’in Asya Tipi Üretim anlayışıyla Türk tipi Sosyalizmle Osmanlı tarihine yönelişe, Tanpınar’ın da gelenekten yararlanma ve şehir kültürüne yönelme eğilimlerine öncülük yapmaları bunun örnekleridir.

Bütün Aşklar “Memnu”

Tanzimat Dönemi’nde dünyevileşen naif aşklar, İntibah’la trajik başlar, Araba Sevdası ile komik biter. Bu tecrübelerden yola çıkan Servet-i Fünun romanı, aşkın metafiziğini büsbütün yok sayar. O yüzden Halit Ziya’nın Aşk-ı Memnu adlı romanındaki baba-kız, yenge-yeğen, uşak - küçük hanım, evin beyi- mürebbiye gibi belli başlı bütün şahıslar arasındaki ilişkiler, sanki romanın adını daha iyi vurgulamak için yasak aşk çizgisindedir. Bu toplumun temel değerleri sarsıldığı gibi insanî ilişkileri de çıkmaza girmiştir.

Bu dönem romanları, hikâyeleri ve şiirleri alafranga ve kozmopolit bir toplum oluşturmaya katkıda bulunmuşlardır. Tiyatro ve operet, levanten üslûbunda bulvar komedileri ve melodramlar tarzında yaygınlaşmış, salon hayatının türedi burjuvalarını yetiştirmiştir. Sosyal ve siyasî bakımdan

nihilist olan bu öncü yazarların etkisinde eser veren Türk romancılarının belli başlı özellikleri:

1. Halit Ziya'nın Aşk-ı Memnu ve Mehmet Rauf'un Eylül adlı romanlarının etkisiyle daha genç romancılar, bütün insanî ilişkileri yasak aşk çevresinde ele almış, ilâhî aşkı büsbütün yok sayarak cinsel ilişkiye yönelik aşk telâkkisini yüceltmiş, bütün ilişkileri sathîleştirmiştir. Selim İleri bunu roman için gerekli olan "bireyleşme" olarak ele alırken, sosyal ve psikolojik yabancılaşma üzerinde yeterince durmaz.6

2. Karmaşık psikolojileri ifade etmeye çalışırken kullandıkları uzun ve çapraşık cümle yapıları, Fransız sentaksından etkilenen bir düşünce tarzına yol açmış, o da "üslûpçuluk" olarak yaygınlaşmıştır. Bu üslûp zamanla yazarları tarafından da sadeleştirilerek, Ömer Seyfettin'le Millî Edebiyat mensupları tarafından eleştirilmelerine haklılık kazandırmıştır.

3. Oyun ve oyunculuk kavramları, Aşk-ı Memnu'da bütün kişileri ve ilişkileri her bakımdan ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Robert P. Finn araştırmasında bununla ilgili pek çok ifadeye yer verir. Ona göre: "Bihter'in kendi evliliği üstünde düşünceleri, bu evliliğin bir oyuncak olduğu doğrultusundadır. Adnan Beyle birbirlerini sevmemektedirler. Bu oyuncağa parmağının ucuyla dokunmuştur ve evliliği yıkılmıştır, sonraları parmağının ucuyla dokunup canına kıyacağı tabanca da bir "oyuncak"tır."7

4. Aydın çevre romanlarının öncüleri olan bu eserler, daha sonra kimliksiz ve kişiliksiz, bütün sosyal, siyasî ve dinî değerlerden kopuk bir roman türünün yaygınlaşmasına yol açtı. Bu tür romanların kahramanları, hayata bakışları temelsiz, dünya görüşü olmayan ve yaşadığı boşluktan habersiz ve anlamsız bir bunalımı yaşarlar. Tabii bu da çevreyi fonksiyonsuz eşya yığını içinde gören sathî bir hedonizme yol açar.

Ahmet Mithat Efendi ile Recaizâde Ekrem ve Hüseyin Rahmi'nin özellikle üzerinde durdukları alafranga züppelik ile "yanlış"

Batılılaşma tamamen gündemden kalkmış, bütünüyle Batılı değer yargılarını benimseyen kahramanların ilişkileri romanları doldurmuştur. İstiklâl Savaşı olmasaydı, Küçük Paşa adlı romanın yazarı Ebubekir Hazım dışındaki romancılarımız, bırakın köyü ve Anadolu'yu, İstanbul'un belli çevreleri dışında bir dünya olduğunu bile fark edemeyeceklerdi.

Sosyal ve Siyasi Romanlar

Ömer Seyfeddin'in bir dizi hikâyesinden oluşan Efruz Bey adlı romanı, Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli sosyal ve siyasî romanı durumundadır. Ömer Seyfettin eserinde Meşrutiyet Dönemi'nin bedavadan "Hürriyet kahramanı" veya fikir öncüsü gibi geçinen fırsatçı tipleriyle cehaletten küstahlığa soyunan türedi züppeleri eleştirir.

Alemdar Yalçın, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı'nı "sosyal ve siyasal değişmeler açısından" değerlendirirken, 1920-1946 yılları arasında yayınlanan romanları beş bölümde inceler. Son bölümlerde Aşk Romanları ile

Tarihi Serüven Romanlarına da yer veren çalışmada, sosyal ve siyasal romanlar ele alınır. Çeşitli ara başlıklarla Sultan Abdülhamid, İttihat Terakki, I. Dünya Savaşı Dönemleriyle Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Anadolu, bu romanların konusu olarak çalışmada yer alır. Kitabın ilk cümlesinde bu dönemin önceki dönemden daha farklı niteliklerine işaret edilir:

"Cumhuriyetin ilk yılları Türk romanında yeni bir dönemin açıldığı, Türk romanının hem kalite olarak hem de sayısal bakımdan önemli atılımlar yaptığı bir dönemdir."8

Aynı araştırmacı, Sultan Abdülhamid, Meşrutiyet ve İstiklâl Savaşı Dönemlerini ele alan romanlardan sonra Cumhuriyet dönemini konu edinen romanları değerlendirirken de şunları söyler:

“Cumhuriyet Devri’ni ele alan romanlar ise ya olaylarla birlikte cumhuriyet ideolojisini ele almakta ya da yapılan inkılâpların haklılığını savunmaktadır. Sonradan yazarlarının da başarısı konusunda tereddüte düştükleri bu romanların bir çoğunun sanat yönleri ise gerçekten tartışılabilir.”9

Sultan Abdülhamid ve aktüel tarih, Servet-i Fünun romancılarında hiç söz konusu olmadığı için, Yakup Kadri’nin Bir Sürgün ve Halide Edib’in Sinekli Bakkal adlı romanları, birer jurnalle hayatlarının seyri değişen sıradan insanları anlatır.

Yakup Kadri’nin bütün romanları dikkatle gözden geçirilirse, Kiralık Konak’tan Panorama’ya kadar bütün eserlerinin politik bir muhtevayı konu edindiği görülür. Yakup Kadri Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyet’in ilk yıllarına ait olayları bir kronik titizliğiyle ele alır. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan Kemalist Sol veya Sosyalist Gerçekçi yazarların üstadı konumundadır.

Daha çok monografileriyle tanınan Mithat Cemal’in Üç İstanbul adlı tek romanı da dikkate değer. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Dönemlerini, çapraşık bir aşk üçgeni etrafında ele alan roman, sonraki yıllarda Kemal Tahir’in Esir Şehrin insanları ve Attila İlhan’ın Aynanın İçindekiler dizisinin ilk örneği gibidir.

Çok sonra yazılan Nahit Sırrı’nın Sultan Hamit Düşerken adlı romanında, muhataralı dönemin padişahı Abdülhamid ile devrinin insanları gerçekçi bir tavırla yer alınır. O yüzden de bu roman ve yazarı, epeyce bir zaman görmezlikten gelinir. Çünkü kültür ve sanat çevreleri, egemen güçlerin ve resmî söylemin yörüngesinde, Abdülhamid ve dönemini baştan mahkûm etmişlerdir. Ahmet Altan da bazı romanlarında, aşk ve siyasî komplo sarmalını kendince anlatırken Nahit Sırrı’nın yolunda olduğu izlenimini verir.

Nâzım Hikmet, Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim adlı romanında, İstiklâl Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde komünist faaliyetler içinde yer alan kişileri anlatırken, onların iç çekişmeleriyle parti içi çelişkilere de yer verir. Nazım Hikmet bu romanında, öteki sosyalist yazarların klişeci tutumundan uzak kalır.

Samim Kocagöz, Onbinlerin Dönüşü ve İzmir'in İçinde adlı İkinci Dünya Savaşı ile 27 Mayıs Dönemi'ni ele alan romanlarında, resmî ideolojinin sözcülüğünü üstlenmiş gibidir. Vedat Türkali'nin Bir Gün Tek Başına adlı romanı, karmaşık ilişkiler içinde yasak bir aşk hikâyesiyle birlikte, 27 Mayıs'a katılan sosyalistleri anlatır. Verili söylemin doğrultusunda kurgulanan olaylar ve kişilerle geliştirilen romanlar, daha sonra Sevgi Soysal'ın Yenişehir'de Bir Öğle Vakti ve Şafak adlı romanlarıyla yeni bir ivme kazanır.

12 Mart romanları içinde Tarık Dursun'un Gün Döndü, Füruzan'ın 47'liler ve Erdal Öz'ün Yaralısın adlı romanları, siyasî dönemde yaşanan baskılara, karşılaşılan provokasyonlarla işkencelere dikkati çekerler. Fakat bunlardan ilkindeki "sorunsalı olmayan bakış"la ikincisindeki "hümanist sorunsal"a ve üçüncüsündeki "varoluşsal sorunsal"a dikkati çeken Murat Belge, üçünde de "politik roman"da bulunması gereken bir bilinç yetersizliğinden ve öz-biçim tutarsızlığından söz eder.10

12 Eylül Dönemi'ni, öncesi ve sonrasıyla ele alan çok az roman yayınlandı. Bu dönemin devrimci gençlik çevrelerinde yaşanan hataları konu edinen Latife Tekin'in Gece Dersleri ile Ahmet Altan'ın Sudaki İz adlı romanları, Yalçın Küçük tarafından çok sert eleştirildi. Bu yazarların tavrını "Eylülist" gibi kapsamı belirsiz bir kavramla ifade eden bu tür edebiyat dışı eleştiriler, sanıyorum bu darbenin edebiyatımızda yeterince tartışılmasına imkân vermedi. Mehmet Eroğlu ile Kaan Arslanoğlu bunun istisnalarıdır.11

28 Şubat atmosferini, Bir Gün Tek Başına gibi kültür çevresinde yaşanan sapkın bir aşk çevresinde ele alan Ahmet Kekeç'in Yağmurdan Sonra adlı romanı, konuyla ilgili ilk eser olmak bakımından önemli. Bıçkın üslûbu ve dünyayı umursamaz tavrıyla farklı bir duyarlığı yansıtan roman, darbe dönemlerini anlatan romanlar arasında özel bir yere sahip. Çünkü henüz bu "süreç"le ilgili baskılar bitmeden yazılabildi.

Anadolu ve Köy Romanları

19. yüzyılda oluşmaya başlayan Tanzimat romanı, Batı tipi temsilcileriyle İstanbul'u yansıtmaya çalışırken, Ahmet Mithat Efendi ve Mizancı Mehmet Murad'ın yazdığı romanlarla imparatorluk coğrafyasına açılmaya başlar.

İstanbul dışına çıkamayan Recaizâde Ekrem'in talebeleri olan Servet-i Fünun romancıları, yeniden İstanbul'a hapsolur. Hüseyin Rahmi de esasen bir İstanbul romancısıdır. Yazı hayatlarının başlangıcında İzmir'de bulunan Halit Ziya ile Yakup Kadri'nin ilk eserleri dışındaki romanlarının çoğunluğu İstanbul'u konu edinir. Meşrutiyet romanlarının da genel özelliği böyledir. Esasen bütün büyük dillerin romanında böyle bir kültür şehri var. İstanbul'un bizim için böyle olması, romancılarımızı bu şehre mahkûm edemez.

Anadolu'dan söz eden ilk romanımız Ebubekir Hazım Tepeyran'ın yazdığı Küçük Paşa (1910)'dır. Bu aynı zamanda ilk köy romanımızdır. Reşat Nuri'nin Çalıkuşu adlı romanından sonra özel bir görevle Anadolu'ya giden subay ve öğretmenleri konu edinen romanlar, aynı zamanda Cumhuriyet romanlarının da öncüsü durumundadır. Halide Edib'in Handan ve Ateşten Gömlek adlı romanları, İstiklâl Savaşı'na katılan yedek subaylarla İstanbul hanımlarının aşklarını ve acılarını cephedeki görüntülerle anlatırlar.

Reşat Nuri; Yeşil Gece, Yakup Kadri; Yaban ve Halide Edip; Vurun Kahpeye adlı romanları ile Cumhuriyet yöneticilerinin yeni rejim için gerekli gördükleri yakın tarih tasarımını oluştururlar.

Anadolu'nun köy ve kasabaları ilk kez böyle ideolojik bir tutumla roman diline girer. Köy Enstitüleri'nde yetişen gençlerle genç romancılar, bu üç Batıcı yazarın benimsediği pozitivizmi dünya görüşü olarak kabul eder ve çevreye böyle bakarlar. Bu bakış tarzı ağa-ırgat çatışmasında din adamını hep çıkarcı görür. Yeni değerleri savunan öğretmen de halk çocukları olan ırgatların yanında yer alır.

Bütün dünyaya ait meselelerle insanî münasebetleri köy ve köylü çevresinde anlatan romanlar giderek "Kemalist Sol" bir söyleme sığındılar. Böylece mahallî tavrın kendince ifade kalıpları oluştu ve epeyce bir zaman romanımızda köy romanı saltanatı hüküm sürdü. Bunlar pek çok incelemeye de konu oldu.12

Sabahattin Ali'nin Kuyucaklı Yusuf'taki köy ve kasaba romancılığı ayrıca değerlendirilmeyi gerektirecek kadar önemli ve özgün. Anadolu'yu tabii ve gerçek yönleriyle anlatabilmesi onu ötekilerden ayırır.

Kemal Tahir, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Kemal Bilbaşer ve Talip Apaydın gibi yazarlar, dünyada benzeri olmayan bir tür köy romanın öncüsü oldular. Sonraki yıllarda Kemal Tahir tarihî romanlarıyla Türk insanını ve dilini aramaya, böylece romanda tarih tezi oluşturmaya çalışırken, Orhan Kemal de ağa-ırgat çatışmasını patron-işçi çatışması şeklinde devam ettiren sosyalist gerçekçiliğe yönelmiştir.

Peyamî Safa'nın Romanları

Server Bedi takma adıyla yayınlanan pek çok romandan biri olan Cumbadan Rumbaya'nın çok sevilmesi ve Cingöz Recai serisinin türünde oldukça başarılı sayılması hiç şüphesiz Peyami Safa'ya cesaret vermiştir. Buna rağmen kendisi daha çok edebî iddialı on bir romanını benimser ve

bunları yeni baskılarında gözden geçirir. Hatta kimi araştırmacıları şaşırtacak değişiklikler yaparak, popülist endişelerle yer verdiği, yazıldığı dönemle ilgili moda unsurları ayıklar…

Sözde Kızlar ile birlikte Şimşek, Mahşer, Bir Akşamdı ve Cânân adlı ilk beş romanı Birinci Dünya Savaşı ile Mütâreke dönemindeki ilişkileri konu alır. Daha çok psikolojik tahlillerle geliştirilen bu romanlarda Servet-i Fünun neslinin duyarlığı ve bu duyarlığın çıkmazları ön plandadır. Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, Fatih-Harbiye, Bir Tereddüdün Romanı ve Biz İnsanlar gibi ikinci dönem romanları 1920 ve 1930’lu yılları konu edinir ve daha çok Doğu-Batı çatışması ile sentez arayışlarını ortaya koyar. Bu romanlarda görülen fikrî yoğunluk, bir tez ortaya koymaktan çok, kendi kimliğini arayan insanların yaşadığı tereddütler çevresinde gelişir ve Fatih-Harbiye dışındaki eserlerde sentez okuyucuya bırakılır.

Matmazel Noraliya’nın Koltuğu ile Yalnızız adlı son iki romanının konuları da İkinci Dünya Savaşı çevresinde gelişir. Bu savaşın doğurduğu buhranlarla şahsiyet krizi yaşayan İstanbullu aileleri ele alan bu iki romanın ana meselesi, daha çok ruhî değerlerle inanma ihtiyacıdır. Dokuzuncu Hariciye Koğuşu’nun fizikî rahatsızlık geçiren gencine karşılık, Matmazel Noraliya’nın Koltuğu’ndaki Ferit ruhî bunalım geçirir. Mühtedi kadının not defterinde kendi sorularına cevap bularak bunalımlarından kurtulan Ferit, kız kardeşiyle birlikte ele geçirdikleri mirasla yepyeni bir hayata başlar. Yalandan ve her türlü iki yüzlülükten tiksinen Yalnızız’daki Samim, yenilik edebiyatımızın onmaz hastalığı olan ütopik bir dünya hayaline kapılır. Simerenya adını verdiği bu düş ülkesinde her şey samimi ve dürüsttür. İnsan istismarına imkân verilmez. Herkes iyilik duygusuyla birbirine yaklaşır ve her türlü ideolojik doktrinin geçersizliğini bilir.

Metafizik meselelerle Allah inancı konusunda inanılmaz bir ısrarı ve psikolojik tahlillerde ulaşılmaz başarıları olan Peyami Safa, çağdaş Türk

insanını derinden ilgilendiren sosyal ve kültürel olaylara olduğu kadar fikrî ve felsefî görüşlere de eserlerinde yer verir. Kültür ve inanç buhranından kimlik ve kişilik bunalımına yönelen Peyami Safa, her türlü çatışmayı eserlerinde derinliğine ele alan bir romancı olarak orijinal bir şahsiyettir. Batılı ustalara özenerek roman yazanlardan farklı, kendine özgü bir tavra sahip yazarımızdır.

Mütefekkir romancı tavrıyla çağdaşlarından ayrılır. Her romanın yapısına uygun geliştirdiği felsefe ile Ahmet Mithat Efendi, Mizancı Murat, Kemal Tahir, Attila İlhan ve Oğuz Atay gibi yazarlara göre oldukça başarılıdır. Çünkü romanlarının büyük çoğunluğunu bir tezi ispat için değil, bir takım insanî olguları ortaya koymak için yazdığı fark edilir. Üzerinde durduğu fikirler ve görüşler de roman kişilerine aittir. Roman kahramanlarını ilgilendirmeyen görüş ve bilgiler çoğu kere romanda hiç yer almaz. O yüzden romana dair düşünceleri de romanları kadar derinliğine insanî gerçeklere yaklaşma çabasını ortaya koyar.

Peyami Safa'ya göre sokağın sesleri yanında, insanın iç hesaplaşmalarıyla halisünasyonları da romanda görülebilmeli. Bir romancının, ele aldığı insanı içinde bulunduğu toplum katının özellikleri yanında, insanın kendi kendine itiraftan çekindiği sırlarını keşfedecek derinliğe inebilecek cesareti olmalıdır.

Resmî ideoloji ile birlikte her türlü ideoloji desteğine ihtiyaç duymayacak bir müstakil şahsiyet başarısı gösteren Peyami Safa'nın romanları, modern anlatım türlerinin sınırlarını zorlar. O yüzden de her romanında ayrı bir yapı kurmaya çalıştığı görülür. Bir kısım romanlarında görülen ve roman kahramanlarının ilgilendiği bilgilerin aktarımından doğan teknik hataları onun zaafı değil, özelliği sayılmalıdır…

Kimi eleştirmenler, Peyami Safa'nın önemseyerek aktardığı bazı bilgileri Batılı yazarlardan aldığını düşünmelerine rağmen, bunun böyle

olmadığı, iki yazarın da aynı kaynaktan beslendiği anlaşıldı. Öte yandan, roman kişisine özgü bakış açısıyla eşya ve insan ilişkilerinin yansıtılması da batılı yazarlarla eşzamanlı olarak Peyami Safa'nın geliştirdiği bir tekniktir ve o, çilesini çekmediği hiçbir şeyi sahiplenmez. Postmodernlerin henüz denedikleri bazı teknikleri, o elli yıl önce yazdığı son romanlarında kullanmıştır.

Çağdaş Türk düşüncesiyle romanımızın vazgeçilmez kilometre taşlarından biri olan Peyami Safa'ya dair pek çok araştırma, inceleme ve hatıra yayınlandı. Peyami Safa'nın Çağdaş Türk romanında çok önemli bir yeri var.13

Tanpınar'ın Romanları ve Kültür Mirası

Biri yarım kalmış beş romanı bulunan Tanpınar epeyce bir zaman ihmal edildikten sonra, sanat tutumu ve estetik görüşleri çok tartışılmıştır. Romanlarında ele alınan, üretim kaynakları ve bunların artırılması gibi ekonomik konulardaki görüşleri Selahattin Hilav gibi sosyalistlerin dikkatini çekti. Sosyalist eleştirmenler onun her konudaki görüşlerini okumaya ve değişik yorumlarla sahiplenmeye çalıştılar. En güzel aşk romanı saydıkları Huzur'u önemli bulmakla birlikte onun sanat ve edebiyatımızla Osmanlı kültürü üzerine görüşlerini reddetmeye kalkışanlar da oldu. Fakat Tanpınar'ın romanlarına sinen görüşlerini ondan ayırmaya imkân yoktu.

Köy romanlarının yaygın olduğu dönemde eserleri okunmayan Tanpınar'ın kalabalık okuyucu kitlesine ulaşması, bir kısım eleştirmenlerin onu tartışacak, yazdıklarını ve problemlerini kavrayacak bir seviyeye gelmesi, şüphesiz sevindirici bir kültür olayıdır. Tanpınar, okuyucularını zenginleştirecek bir seviyedir.

Çocukluğuna, hülyalarına, saplantı halinde mitolojik unsurlarla yüklü geçmiş zamana bağlı görünen Tanpınar'ın hikaye ve roman kahramanları da

bir hayli dikkate değer tiplerdir. Bunların dünyasına girmek için yazılış sırasına göre okumak gerekir. Okununca görülür ki, bunlar, Tahir Alangu'nun şu tavsiflerine hayli yakındır: Bu tipler, "gerçek duvar"ının ötesine geçmek için birer delik bulmuşlar ve "bütün devrim Türkiyesi aydınları bu duvarın dibinde henüz düşünüyorlar."14

Tahir Alangu'nun Tanpınar'ın XIX.Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nden yola çıkarak hikâye ve romanları üzerine söylediği sözler, eserlerin yazıldığı günler için çok doğrudur. Tanpınar'ın önemi de buradan gelir.

Bugün Tanpınar'ın eserleri kadar, o eserlerin uyandırdığı tartışma da önemlidir. Huzur kadar Mahur Beste, Sahnenin Dışındakiler kadar Saatleri Ayarlama Enstitüsü de okunmalı, tartışılmalıdır. Romanımızın bunlarla ulaştığı seviye, Türk romanının hâlâ ulaşması gereken düzeydedir.

Roman kahramanı Behçet Bey'e yazılmış bir mektupla bitirilmeye çalışılan ilk romanı Mahur Beste, Behçet Bey'in çevresindekilerle birlikte Abdülhamid Dönemi'nden geriye doğru bir yakın tarih değerlendirmesine girişir. Sahnenin Dışındakiler, Birinci Dünya Savaşı ile Mütareke dönemini ele alırken asıl kavganın Anadolu'da olacağını ve memleketin kaderini bu kavganın belirleyeceğini ortaya koyar. Huzur ise, İstanbul'da yaşanmış güzel bir aşk hikâyesi çevresinde İkinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu huzursuzluğu anlatır. Sözde kurumlaşmanın eleştirisi olan Saatleri Ayarlama Enstitüsü, dili ve anlatımıyla çok farklıdır.

Tanpınar'ın şiir, sanat, roman ve edebiyatımız üzerindeki görüşlerini bilmeden, anlamadan bir şeyler yapmaya kalkmak, çoğu sanatçıyı ciddî bir tavırdan mahrum edebilir. Bu da hem onun adına, hem bu şahsiyeti okuyacak kişinin taşıdığı kabiliyet adına yazıklanılacak bir olaydır.

Yarım kalmış hâliyle kitaplaşan Aydaki Kadın adlı son romanı ve henüz yayınlanmayan öteki notları ile bütün birikimini ele alan çalışmalarının değerlendirilememesi, ne yazık ki, kültür mirasımızın da tümüyle

değerlendirilmemesiyle ilgilidir. Tanpınar hakkında toplu değerlendirmelerin henüz yapılamaması bir talihsizliktir. Bu tür çalışmalara yönelen genç araştırmacılar için Tanpınar hâlâ önemli bir kaynaktır.

Tanpınar'la ilgili pek çok kitap yayınlandı ama, tam bir çalışma henüz ortaya çıkamadı. Bugüne kadar yayınlanan çalışmalar arasında Mehmet Kaplan, Turan Alptekin ve Orhan Okay imzasıyla yayınlanan kitaplar, dikkatli yaklaşımlarıyla ötekilerden daha önemli. Fakat Tanpınar'ı hayatı ve eserleriyle bir bütün olarak ele alan monografik çalışmalara kültür çevrelerimizin hâlâ hasret olduğunu söylemeliyiz.

Biyografi ve monografi edebiyatımızın ihmal edilen önemli türleridir. Bunlardan önce özel sayılar hazırlanmalı ve bütün farklı görüşler ortaya çıkmalıdır. Bazı dergilerde özel bölümler yapılmıştı, Hece dergisinin tümüyle Tanpınar Özel Sayısı hazırlaması, bu anlamda gerçekten dikkate değer bir çalışmadır.15

Küçük Ağa ve Tarık Buğra'nın Romanları

Angaje edebiyata, kolaycılığı getiren gruplaşmalara ve politizasyona karşı çıkan Tarık Buğra, yazarı ve okuyucuyu kafa yormaya, âlelâdeyi aşmaya ve insanın sırlarını yakalamaya mecbur görür. Ama her şey bununla bitmez. Bir de insanı insan yapan değerler, sorumluluklar vardır:

"İnsanı insan yapan, ayakta tutan bir takım değerler vardır, bunların başında da Allah'a iman, millete bağlılık, vatana sevgi, dürüst çalışmak, başkaları hesabına feragat, insan haklarına, hürriyetlerine ve haysiyetine saygı gelir. Bir topluluk ya kara kuvvetle idare edilen bir hayvan sürüsüdür, ya da bu değerlerle canlılığa ermiş bir millettir."16

Tarık Buğra, İstiklâl Savaşı yıllarında Akşehir kasabasına gönderilen İstanbullu Hoca'nın padişah-halife sözcülüğünden Kuvâ-yı Milliye saflarına geçerek Küçük Ağa olan roman kahramanının etrafındaki insanlarla, Anadolu'nun var olma mücadelesini anlatır. Bu romanın resmî

ideoloji sözcülüğünü yapan öteki romanlar karşısında pek çok tartışmaya yol açtıktan ve görmezlikten gelinmek istenmesinden sonra takdir edilmesi, aydınlarımızın şartlanmışlıktan kurtulmasının göstergesidir.

Firavun İmanı, ilk kez 1968 yılında tefrika edilir ve fakat ancak on yıl sonra, 1978 yılında kitaplaştırılır. Tefrika ile kitap arasında farklar vardır ve Tarık Buğra bunu eseri lehine geliştirmeyi ilke edinmiştir. Bu romanın Küçük Ağa'nın devamı olmak özelliği yanında, bağımsız olarak da Cumhuriyet'in kuruluş yıllarını anlatmak gibi bir özelliğe de sahip. Çünkü ona göre insanları büyük dönüm noktalarındaki tavır alışlarıyla anlamaya çalışmak, mizaç özelliklerini yakalamak daha ilgi çekici ve daha inandırıcıdır. O bakımdan bundan sonraki romanları da farklı bir bakış açısıyla Cumhuriyet döneminin kroniği gibidir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen, İstiklâl Savaşı'nın ruhuna zıt gelişmeleri ve onurdan mahrum menfaat birliklerini Tarık Buğra "Firavun İmanı" diye adlandırdı. Yıllarca tefrika halinde kalan Yalnızlar adlı, çok sonra yayınladığı ilk romanının ardından hikâyeleriyle dikkati çeken Tarık Buğra, Tek Parti Dönemi'ndeki baskıcı atmosferi, İtalya'da yaşanan bir aşkla birlikte Siyah Kehribar'da anlattı. Bir dönemin sosyalistleriyle ülkücülerinin yaptıkları kavga yüzünden gençliğimizin Çanakkale Savaşı'ndaki gibi kaybedildiğini, karanlık oyunlara alet edildiğini anlatan Gençliğim Eyvah adlı romanının farklı bir üslûbu var. Dünyanın En Pis Sokağı ise, basının kavgacı tutumunu kan davasına çevirdiğini anlatır.

Bu üç roman Batıcı sol çevrelerde büyük tepki uyandırdı. Ama ilk tiyatroculardan olan Naşit Özcan'ın hayatıyla sanatçının dünyasını anlatan İbiş'in Rüyası ile Serbest Fırka'nın kuruluş yıllarını bir kasaba çevresindeki insanlarla anlatan Yağmur Beklerken, Demokrat Parti'nin çıkışını anlatan

Dönemeçte ve Osman Gazi'nin devlet kurucu vasfını anlatan Osmancık büyük ilgi gördü ve hepsi de filme alındı.

Osmancık yazıldıkça tefrika edilir, daha sonra da kitaplaştırılır. Romanın alt başlığı "Devleti kuran karakter ve irade"dir ve romanın mesajını ortaya koymaktadır. Her dönem için önemi olan bu ifadenin, yeniden yapılanmanın konuşulduğu her toplumda önemi vardır. Öteki romanları gibi devrine mesaj verir. Tarık Buğra, eserleri üzerinde çalışan Dr. Hüseyin Tuncer'e yazdığı 1970 yılındaki sanat tutumunu ve tasarılarını anlatan mektupta, romanlarını nasıl bir şuurla ortaya çıktığını şöyle açıklıyor:

"Şimdi çalışmakta olduğum konu bir romandır. Niyetim "BİR NESİL YARGILANIYOR" genel başlığı altında ve üç ciltte toplanan bir konuyu işlemektedir. İlk cildi "Gençlik Türküsü" olacak ve bugünün köşe başlarını tutan neslin yetişmesini, içinde geliştikleri sosyal hayatı ve politik düzeni verecek."17

Sanatçımızın sonraki eserlerinin hep bu konuyu anlattığını görüyoruz…

Devlet Ana Tarihi Roman

Sağırdere, Kelleci Memet ve Esir Şehir dizisiyle çağdaş Türk romanında kendine özgü bir yeri olan Kemal Tahir, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarını ve kurucu tiplerini anlatan Devlet Ana adlı romanı ile önemli tartışmalara da yol açmıştır. Bunlarda öne çıkan hususlar, daha sonra çeşitli tartışmalara ve hatta ayrı bir kitap olarak yayınlanan açık oturumun düzenlenmesine yol açmıştır. Bunlar şöyle özetlenmiştir:

"Türk insanı nedir, belli özellikler var mıdır?"

"Türk romanı nasıl yazılmalıdır?"

"Türkçe nasıl olmalıdır?"

"Osmanlı toplum yapısından günümüze kalan, etkisini hâlâ sürdüren ve geleceği belirleyen nitelikler var mıdır?"18

Bu konuda, o günlerin aydınlarıyla eleştirmenleri neredeyse ikiye ayrılır; bazıları Asya Tipi Üretim Tarzı görüşünü savunan ve kendince yorumlar getiren Kemal Tahir'i Dostoyevski gibi görüşlerini değiştirmiş bir "sağcı" olmakla suçlarken, bazıları da onu "öğretici bir roman" yazmakla suçlar (Oktay Akbal) veya yazarlık tavrını "idealizasyon" ve "mistifikasyon" kavramlarıyla açıklamaya çalışır (Ferit Edgü). Bunlara karşı, Tahir Alangu ile İsmet Bozdağ ve Selâhaddin Hilav gibi isimler Kemal Tahir'in romancı tavrını savunmuşlardır.[19]

Devlet Ana'dan sonra tarihî romanların yazılıp yayınlanması, neredeyse bir "furya" halinde hemen her çevrede görüldü. Bunlarda "sağ" ve "sol" dünya görüşünü tarihî olaylarda isbat çabası olduğu kadar, sadece tarihî dönemleri gündeme getirme veya nostaljik hevesleri tatmin çabaları da dikkatli çekiyordu.

Kemal Tahir'den önce tarihî romanlar yayınlayan Ahmet Refik, Ahmet Rasim, M. Turhan Tan, Nihal Atsız, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Bekir Büyükarkın gibi yazarlar Nihal Atsız hariç edebiyat çevrelerinde pek ilgi görmedi. Devlet Ana'dan sonra ortaya çıkan tartışmalar ışığında tarihî romanlar yayınlayan Mustafa Necati Sepetçioğlu, Erol Toy, Emine Işınsu, Yavuz Bahadıroğlu ve Yılmaz Boyunağa büyük alâka gördüler. Bunlar arasında Ahmet Mithat Efendi gibi, çok sevilen çocuk ve gençlik romanlarıyla büyük halk kitlelerine tarih sevgisi aşılayan Yavuz Bahadıroğlu'nun kültürümüzde özel bir yeri olduğu söylenebilir.[20]

Devlet Ana romanıyla Kemal Tahir'in öncülük ettiği romancılık anlayışı yeterince tartışılarak incelemelere konu edilmediğini belirtmeliyiz. Yalnız eleştirilerinde ısrar eden iki eleştirmenin dikkatlerine burada yer vererek tarihî romanla verili roman dünyası üzerinde durmak gerektiğini ifade ediyorum.

“Kemal Tahir’in tarih yorumunu doğrudan doğruya tarihle ilgili birtakım tezlerle yapmayıp romanlarına yerleştirmeye çalışması da garip bir bileşim doğurmuştur” diyen Murat Belge, Kemal Tahir için şunları söyler:

“Kemal Tahir önemli romanlar yazmış bir yazar. Yazık ki bu, üstünde en fazla titizlikle çalıştığı belli olan eserinde daha öncekilerin başarı çizgisi altına düşmüştür. Bu başarısızlığının nedeni de gereçlerini işleyişindeki güçlülük ya da güçsüzlükten çok, sorunu, yani romanın kurallarını ve yerli roman yazmanın yolunu ele alışında bazı açmazlara girmesidir. Romanın tasarlanışı ve kuruluşu, yazarın yazarlık gücünü de iyice azaltıyor.”21

Devlet Ana’yı “ideolojik bir ütopya” sayan Semih Gümüş, Kemal Tahir’i “tarihi kötüye kullanmak”la itham eder ve romancılığını şöyle değerlendirir:

“‘Kemal Tahir romanı’, yüzünü geriye, sırtını geleceğe dönük tutan, zaman karşısında değeri aşınan, içerdiği tarih bilgisinin geçersizliği ve aşırı öznelliği (keyfiliği) ile yazarınca harcanmış ve okunurluğunu günden güne yitiren bir romandır.”22

Bu arada, Devlet Ana çevresinde tartışılan bize özgü bir roman dili ve “yerli roman yazma yolu” ile romanda tarihi gerçek ve dünya görüşü meselelerinin çok önemli konular olduğunu belirtmemiz gerekir.

Aşk Romanları

20 yüzyılda, Ethem İzzet Benice’nin Yakılacak Kitap adlı romanıyla, Eylül yazarı Mehmet Rauf’un takma adlarla yazdığı erotik romanları arasında gidip gelen bir tür aşk romanları yazılmış ve okunmuştur. Bunlar bir zamanlar gazetelerin pehlivan tefrikalarıyla birlikte resimli tefrika romanları arasında yer almıştır.

Bu romanlar Aşk-ı Memnu’nun çok gerisinde bir dil ve tavır sergilerken, okuyucularını pembe romanların sanal dünyasına sürüklemektedir. Muazzez Tahsin Berkant, Kerime Nadir, Güzide Sabri ve

Cahit Uçuk, bu tür romanların en tanınmış yazarları. Bu yazarların pek çok romanı filme de alınmıştır.

Reşat Nuri'nin Akşam Güneşi, Peyami Safa'nın Şimşek adlı romanlarıyla Peride Celâl'in de bu türde pek çok eseri daha seviyeli bir tavır sergilemektedir. Zamanla bu yazarlar aşk yanında başka konulara da yer vermişler, edebî değeri olan romanlar yazarak okuyucularını sosyal ve kültürel konulara yöneltmişlerdir. Sözde Kızlar'la birlikte Peyami Safa bu tür romanların Servet-i Fünun'dan devraldığı yasak aşk veya aşk üçgeni çevresinde gelişen tutumunu eleştirir. Samiha Ayverdi ve Safiye Erol, bu türden cinsel çağrışımlı aşkları değil, ilâhî aşka yönelen dostluklara bağlı olarak daha derinlikli aşk romanları yazarlar.

Afet Ilgaz da, başlangıçta sosyal gerçekçi romanlar yazarken, daha sonra Ad Semud ve Medyen adlı romanıyla birlikte tasavvufî açılımları olan romanlar yayınlamaya başlar. Zaten Şule Yüksel Şenler'in Huzur Sokağı ve benzeri "hidayet romanları"nın bir kısmı da aşk romanları gibi başlar, başka boyutlarda gelişir. Affedersin Hayat romanında da Ahmet Günbay Yıldız, gizli nikâh ve metres ilişkilerini ele alır.

Aşk konusu bütün önemli romanlarda vardır. Yazarın tavrına bağlı olarak aşk konusu cinsel çağrışımları dışında, sosyal ve siyasî kavga veya tasavvufî boyutlarıyla genel çerçevenin dışına taşabilir. Yoksa sosyal, siyasî, tarihî ve aydın çevre romanlarında aşk ilişkisine mutlaka yer verilir.

Edebiyatımızın en güzel aşk romanı olarak değerlendirilen Tanpınar'ın Huzur adlı romanı, bir aşkın hatırasıyla birlikte İstanbul'da yaşanmış kültürel unsurlarla ilgilidir. Onun gibi estetik veya nostaljik bakış açılarıyla aşk romanları yazan ve yayınlayan pek çok romancı, başta İstanbul olmak üzere, Anadolu şehirleri çevresinde aşk romanları yazmış, bazıları da tarihî kişilerin aşklarını ve hülyalarını romanlaştırmıştır.

Mehmed Niyazi'nin İki Dünya Arasında adlı romanı, üniversiteli bir Türkün okul arkadaşı Alman kızıyla yaşadığı benzersiz aşk hikâyesi çevresinde gurbetteki insanımızı anlatır. Mustafa Miyasoğlu'nun Bir Aşk Serüveni adıyla yayınlanan romanı da, aşk duygusunu farklı kültürel boyutları ile ortaya koyar. Bu iki roman aşkı, kültür ve zihniyet farklarıyla anlatmaya çalışarak öteki aşk romanlarından ayrılır.

Aydın Çevre Romanları

Halit Ziya'nın Aşk-ı Memnu adlı romanıyla başlayan şehirli aydın çevre romanlarının çoğunluğu, politik görüşlerini bir arka plan olarak yansıtan veya hiç dile getirmeyen romanlardır. Kahramanlarını kendi özel dünyalarında yahut bir "izlek" peşinde veya fantastik ifadelerle ortaya koyan eserlerin, nadiren bir tarihsel dönemden söz ettiği görülür. Tarih, bunlar için kaçılır ve kendisine hiç yaklaşmak istenmez.

Peyami Safa'nın Bir Tereddüdün Romanı da böyle dar bir çevreyle roman kişilerine bağlı olarak Doğu-Batı ikilemini ele alır. İtalyan asıllı kadın kahramanla Türk aydınları, Pirandello'nun bir oyunu çevresinde kültür meselelerini tartışırlar. Bu tür aydın çevre romanlarının en çok tartışılan ve anlattığı kişilerin yaşadığı huzursuzluğu her bakımdan temellendiren Huzur, İstanbul'da yaşanmış unutulmaz bir aşk hikâyesi çevresinde, Yahya Kemal ile Tanpınar'ın vazgeçilmez buldukları kültürel değerleri konu edinir.

Melih Cevdet Anday'ın Aylaklar, Yusuf Atılgan'ın Aylak Adam, Erhan Bener'in Kedi ve Ölüm, Nezihe Meriç'in Korsan Çıkmazı ve Bilge Karasu'nun Kılavuz adlı romanlarını dil ustalığı ve roman teknikleri bakımından önemsediğimi, ama konu edindikleri dar çevreyi aşamadıkları için, kurdukları roman dünyasının toplumu ilgilendirmeyecek kadar iğreti ve derinlikten yoksun olduğunu düşünüyorum. O yüzden de dar bir çevreyi konu edinen Faulkner'ın Ses ve Öfke adlı romanındaki derinliği ve

Amerikan toplumuna ait tipik yaşama biçimlerinin bizde olması gereken özel hayat unsurlarını hiç göremiyoruz.

Pınar Kür ve Selim İleri ile Adalet Ağaoğlu'nun dar kültür çevrelerini konu edinen ve pek çoğu da birer izlek yörüngesinde yazılan veya belli bir dönemin boğuntuları ve iç dökmeleriyle geliştirilmeye çalışılan romanlarında, maalesef ne metafizik ve ne de sosyal bir sembole, yahut toplumun değerlerine rastlamak mümkün değil. Bu romanlar sanki çok küçük bir arkadaş çevresi için yazılıyor ve orada tüketiliyor.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın Fahim Bey ve Biz, Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü ile Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar adlı romanında gördüğümüz dar kültür çevrelerinin derinliğini ve sembol değeri olan ifade biçimlerini, maalesef yine bunlar gibi bir dar çevre romancısı olan Orhan Pamuk'un kitaplarında da bulamıyoruz. Her eserinde başka bir eserin kurgusunu kullanan romancının tek meselesi promosyon.

Marquez, Umberto Eco, Borges ve Calvino'dan yapılan çeviriler, bizde hep alışılmamış roman tekniklerine duyulan özlem için farklı ve ilgi çekici örnekler oldular. "Postmodern" kavramı, kendisini farklı tanıtmak isteyen herkes için sihirli bir söz oldu. Halbuki moderni sindirememiş bir toplumun postmodern tavra ne ihtiyacı olabilir ki… Ama kendini ve eserini yeni sunmak isteyen herkese yeni söz lâzım…23

Evet, Mevlâna'nın söylediği gibi, bugün yeni bir gün, yeni şeyler söylemek lâzım… Fakat her edebî eserin yeniliği söylediğinde değil, yeni bir tarzda söylemesindedir. Bir "anlatı" metni ise, kurgusu, ona bağlı mesajı ve kendine özgü dili ile değerli sayılması mümkündür. Bunlar da "yeni" diye piyasaya sürülenlerin hepsinde bir bütün oluşturamıyor. Halbuki pek çok dünya romanında, Don Kişot'un genel esprisi, bitmemiş hikâyesi yeniden ele alınıyor.24

Burada sözünü ettiğimiz yenilikçi romanların oluşturduğu ortak bir düzlem var. Teknik ve üslûp bakımından çok başarılı olan bu romanların en belirgin özelliği, romancılarının bir oyun tutkusuna kendilerini kaptırmış olmalarıdır. Ortaya çıktığı toplumda yaşanan karmaşaya yönelik belirli bir mesajı olmayan ve ele aldığı kahramanların hayatına hiçbir şekilde açıklık getirmeyen böyle romanların çağdaşlık bakımından değilse bile modern veya postmodern tavrı yansıtmak bakımından öneminden söz edilebilir. Kısaca, bir oyun tutkusuna kurban edilen romancı başarısı ancak çağdaş aydın özentiliğiyle açıklanabilir.

Son Yirmi Yılın Türk Romanı

12 Eylül 1980 İhtilâli'nden sonra bu toplumdaki iç çatışmanın anlamsızlığını farkeden aydınlar, o güne kadar çok benimsedikleri doğruları sorgulamaya başladılar. Yaşanan acılar ve yanlışlıklar sergilenirken, yakın tarih üzerinde tartışmalar yoğunlaştı. Batıdaki yeni fikir, sanat ve edebiyat akımları da farklı bir bakış açısıyla ilgi görmeye başladı. Bu fikrî dalgalanmaların en güçlü yankısı romanlarda görüldü. Çünkü her yeni düşünce kendini sağlıklı bir şekilde ortaya koyacak yeni bir dile ve ifadeye hemen kavuşamıyor. Roman, bu dilin bulunabilmesi için büyük kolaylıklar sağlar ve insanın kendini hayatın içinden ifadesini mümkün kılar.

Bu arada, aydın sorumluluğu ile kadın olmak bilincini cinsellikle birlikte ele alan, önceki kadın romancılardan farklı bir tavırla ortaya koyan romanlar da yazılmaya başlandı. Bunların yanında teknik bakımdan anti-roman sayılan veya post-modern tavrı benimseyerek yazıldığı iddia edilen romanlar da görüldü. Köy romancılığıyla Sosyalist Gerçekçilik anlayışının bu dönemde bütünüyle terkedildiği söylenebilir. Ağa-ırgat/işçi-patron çatışması yerine insanın kendi içindeki çelişkilerle toplumdaki yalnızlık duygusu öne çıkar.

Bütün bunlardan başka, Latin Amerika ülkelerinde ortaya çıkan ve Batı Avrupa romanından farklı nitelik gösteren romanlardan sonra, İslâm ülkelerinde Nobel ödülü alan romancılarla Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinin romancıları da dilimize çevrilerek yayınlanmaya başladı. Bunlar da romanımızı etkiledi.

Son dönemde yazılan romanları şöyle bir tasnife tâbi tutmak mümkündür:

1. Yakın tarihi konu edinen romanlar: Tarık Buğra, Attila İlhan, M. Necati Sepetçioğlu, Ayla Kutlu, Emine Işınsu, Mehmed Niyazi, Sevinç Çokum, Yavuz Bahadıroğlu, Mustafa Miyasoğlu, Ahmet Altan ve Orhan Pamuk gibi yazarların romanları, daha çok Osmanlı'nın son yıllarıyla Türkiye'nin çok partili hayata geçişini ve darbe dönemlerini konu edinen eserlerdir. Bu yazarlardan bazıları romanlarıyla büyük ilgi gördüler. Sonra popüler tarihî romanların yayınlandığı ve bazı Osmanlı hanım sultanların hayatları romanlara konu edinildi. Bu da okuyucularla birlikte Osmanlı tarihine karşı yerli ve yabancı yazarların ilgisini çekti.

2. Sosyal olaylarla inancı uğruna direnenleri ele alan romanlar: Afet Ilgaz, Üstün İnanç, Mehmet Eroğlu, Latife Tekin, Şerif Benekçi, Kaan Arslanoğlu ve Hurşit İlbeyi gibi yazarlar, inancı uğruna fedakârlık yapanlarla ideolojik tavırlarıyla ön plana çıkan kişilerin hayatını ve hesaplaşmalarını ortaya koyar. Bunların eserlerinde, Türkiye'nin olağanüstü şartlarıyla 1980 öncesindeki çatışmalar da konu edinilir.

3. Aydın olma sorumluluğunu ve sanatçı duyarlığını ele alan romanlar: Erhan Bener, Adalet Ağaoğlu, Bilge Karasu, Leylâ Erbil, Alev Alatlı, Selim İleri ve Nihat Genç gibi yazarların romanlarında öncelikle aydın topluluğuna seslendikleri görülür. Bunların bazı romanlarında cinselliğe de yer verilir.

4. Romanesk bir tarzda yazılan hatıra veya biyografiler: Mina Urgan, Ayşe Kulin ve Duygu Asena gibi yazarlar da gerek kendi hayatlarını ve gerekse Münir Nurettin ve Füreya gibi bu toplumda tanınmış sanatçıların hayatını romanlaştırdılar, nostaljik duyguları tatmin ederek popüler kültüre romanesk katkıda bulundular. İtiraflar, aile sırları ve söyleşi üslûbunda geliştirilmiş anı parçaları bu kitapların özelliği.

Bu romancılar arasında, özellikle bazı isimlerin iki-üç konuda eser vererek, kendi romanlarıyla birlikte roman türüne de özel bir ilgi topladıkları görüldü. Bazıları bunu eserlerinin derinliğiyle hak ettiği gibi, bazıları da yayınevleriyle birlikte kendilerinin yaptığı özel bir promosyon sayesinde dikkatleri çekmiştir.

Romanların bu ülkenin tarihinde rastlanmayacak tarzda, 50-100 bin sayılarda basılması ve çok kısa bir süre içinde yabancı dillere çevrilerek yayınlanması, edebî kaliteleri üzerinde ister istemez kuşku uyandırıyor. Özellikle Orhan Pamuk ve Ahmet Altan bu konuda önceki romancıların tümünü geride bırakan bir promosyon başarısı gösterdiler. Öte yandan, Üstün İnanç, Mehmed Niyazi ve Yavuz Bahadıroğlu’nun bir tür “hizmet” anlayışıyla, önceki nesilden Hekimoğlu İsmail gibi roman türünün sınırlarını zorladıkları görüldü. Afet Ilgaz, İnci Aral ve Alev Alatlı da birbiri peşinden yayınladıkları romanlarla geniş okuyucu kitlesine ulaşmaya ve hayat tecrübelerini farklı bir anlatı diliyle ortaya koymaya çalıştılar.

Bunlar arasında Tarık Buğra’yı ayrıca ele almıştım. Ondan başka Attila İlhan, Mehmed Niyazi, Alev Alatlı, Yavuz Bahadıroğlu, Ahmet Altan ve Orhan Pamuk’un eserleri muhteva özellikleriyle dikkati çekiyor. Biçim denemeleriyle de şaşırtıcı çıkışlar yaptıkları için bunlar üzerinde ayrıca durmayı gerekli görüyorum:

Attila İlhan, “Aynanın İçindekiler” dizi romanlarından, bu dönemde yayınladığı Fena Halde Leman, Dersaadet’te Sabah Ezanları, Haco Hanım

Vay ve O Karanlıkta Biz adlı romanlarıyla Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'in Tek Parti yıllarına kadar toplumun iç tarihini anlatmaya çalışır. Sosyal gerçeği, kişisel ve cinsel gerçeklerle birlikte, birbirini bütünlediğini savunduğu kendine özgü bir "bileşim" içinde anlatmaya çalışan Attila İlhan, deneme ve senaryolarıyla birlikte yazdığı romanlarında kendine özgü bir şema oluşturur. Sosyalist dünya görüşünü sinematografik ve bol çağrışımlı anlatı üslûbuyla ortaya koyar.

Mehmed Niyazi, İmam-Hatipli idealist bir gencin hayat hikâyesini anlatan Varolmak Kavgası ile Alman kızına âşık bir Türk gencini anlatan Çağımızın Aşıkları (yeni şekliyle İki Dünya Arasında) adlı romanlarını yeniden yazarak daha iddialı bir tavır ortaya koydu. Yakın tarihimizi romanlaştıran Ölüm Daha Güzeldi, Yazılmamış Destanlar ve Çanakkale Mahşeri adlı romanları giderek daha geniş alâka görmeye başladı. Marmara Kıraathanesi müdavimlerini anlatan Dâhiler ve Deliler adlı kitabı hatıra-roman özelliğindedir. Mehmet Niyazi Hepsinde milliyetçilik anlayışına sahip kahramanları aracılığıyla okuyucularını yönlendirme çabası görülür.

Alev Alatlı, 12 Eylül öncesini sorgulayan genç romancıları eleştiren Yalçın Küçük'ün tavrını eleştiren Aydın Despotizmi adlı kitabından sonra, onlardan daha sert ve Cemil Meriç'in eleştirilerini andıran bir tavırla hesaplaşmayı sürdüren "Or'da Kimse Var mı?" adlı dört kitaplık bir dizi roman yayınladı: Viva La Muerte, Nuke Türkiye, Valla Kurda Yedirdin Beni ve O.K. Musti, Türkiye Tamamdır. Deneme-Roman nitelikleri ağır basan bu kitaplardan sonra, Shöredinger'in Kedisi üst başlığıyla Kabus ve Rüya adlı, Türkiye çevresindeki komploları ve tasavvurları ortaya koyan farklı romanlar yayınladı ve geniş ilgi gördü.

Yavuz Bahadıroğlu, asıl ismini unutturacak kadar takma adla çok sayıda ve türde kitap yayınlarken, edebî roman iddiasıyla yayınladığı tarihi ve

aktüel konuları ele alan romanlarında bu adı kullandı ve Ahmet Mithat tavrını sürdürdü. Osmanlı dönemini konu edinen Dördüncü Murad, Sunguroğlu dizisi, Topal Kasırga, Merhaba Söğüt ve Cem Sultan ile yakın tarihi konu edinen Keşmekeş ve Kirazlı Mescit Sokağı adlı romanları çok okundu.

Ahmet Altan, Dört Mevsim Sonbahar adlı ilk romanında ironik bir tutumla anlatıcının içinde yaşadığı hayatın gerçekliği ile yazdığı romanın gerçekliğini iç içe veriyordu. Sudaki İz adlı ikinci romanında 12 Eylül öncesinin eylemcilerinin inançlarına bağlı ideolojik tavırlarıyla kişisel isteklerinin nasıl çeliştiğini ortaya koymuştur. Yalnızlığın Özel Tarihi ve Tehlikeli Masallar'daki fantezilerden sonra yazdığı Kılıç Yarası Gibi ve İsyan Günlerinde Aşk adlı, yakın tarihi konu edinen romanlarında alternatif tarih yorumunu savunmuştur.

Bunlardan başka, İslâm ülkeleriyle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden yapılan hikâye ve roman çevirilerinin okuyucumuzla yazarlarımız üzerinde olumlu etkiler bıraktığı, insanımızın anlatılmasında yeni imkânlar ortaya koyduğu rahatlıkla söylenebilir. Özellikle Cengiz Dağcı Kırım çevresindeki romanlarıyla yurdunu kaybeden insanımızı, Cengiz Aymatov Kırgız efsaneleriyle kırsal hayatıyla yaşadıkları acıları, Anar ve Elçin de çağdaş Azerbaycan toplumunun günlük hayatıyla birlikte yazarlık fantezilerini ortaya koyarlar. Bunlar hem günümüz yazarları için cesaret verici tavırları geliştirmiş, hem de edebiyatımıza yeni ufuklar getirmiştir. Her biri kendi ülkelerinin sözcüleri olan bu yazarlar, çağdaş Türk romanının ufkunu geliştirmekte ve kendi köklerimize dayanarak, kendi hayatımızdan yola çıkan bir edebiyat için büyük imkânlar ortaya koymaktadırlar. Nasıl Batı'dan farklı bir dünya tanıyınca ufkumuz genişliyorsa, romanlar için de öyle oluyor.

Yusuf Gedikli, Ahsen Batur ve Ali Duymaz gibi uzmanların özel, vakıf ve devlet yayını olarak, öteki Türk Cumhuriyetlerinin farklı lehçe ve şivelerinden dilimize çevirdikleri romanlar, kültürümüz için gerçekten önemli bir kazançtır. Çünkü birbirinden haberdar olabilen Türk toplumlarının romanlarını okuyabilmek herkes için büyük bir imkândır. Romanımızın bundan sonraki yüzyılda daha da zengin olacağını söyleyebiliriz.

1 M. Fatih Andı, İnsan Toplum Edebiyat, 1995, s. 30.

2 Nakleden M. Fatih Andı, a.g.y. s. 29 ve 31.

3 Robert P. Finn, Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900), Ankara, 1984, s. 209-217.

4 Mustafa Miyasoğlu, Devlet ve Zihniyet, 1980 ile Roman Düşüncesi ve Türk Romanı, 1998.

5 Murat Belge, Edebiyat Üstüne Yazılar, 1994, s. 63-64.

6 Selim İleri, Aşk-ı Memnu ya da Uzun Sürmüş Bir Kışın Siyah Günleri, 1981.

7 Robert P. Finn, a.g.y., s. 196-197.

8 Alemdar Yalçın, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı, 3. Basım, Ankara, 1998, s. 5.

9 A.g.y. s. 15.

10 Murat Belge, a.g.y., s. 98-117.

11 Yalçın Küçük, Küfür Romanları, 1986.

12 Ramazan Kaplan, Köy Romanları, 1996.

13 Mehmet Tekin, Romancı Yönüyle Peyami Safa, 2000.

14 Tahir Alangu, 100 Ünlü Türk Eseri, 1974, s. 1361.

15 Hece, Tanpınar Özel Sayısı, s. 61, Ankara, Ocak 2002.

16 Tarık Buğra, Gençlik Türküsü, 1964.

17 Hüseyin Tuncer, Tarık Buğra, Ankara 1988.

18 Açık oturumu düzenleyen: Mehmet Seyda, “Türk Romanı”, 1969, İst. s. 8.

19 A.g.y., s. 5-6-7.

20 İsmail Fatih Ceylan, Romancının Romanı, İst. 2000.

21 Murat Belge, a.g.y., s. 167.

22 Semih Gümüş, Roman Kitabı, 1991, s. 55.

23 Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış III, 1994, s. 57.

24 Jale Parla, Don Kişot’tan Bugüne Roman, 2000.

DOKSANINCI BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİNDE KÜLTÜR ve SANAT

Cumhuriyet Döneminde Sanat / Yrd. Doç. Dr. Seyfi Başkan [s.233-252]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yirminci yüzyıl başında uluslaşma rüzgârlarıyla birer birer yıkılan Avrupa monarşilerinin ardından Osmanlı İmparatorluğu da yerini Anadolu'da kurulan Cumhuriyet Türkiyesi'ne bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Cumhuriyet devletinin kurucuları, yeni devletin kültür temellerini çağdaşlık ve millilik prensipleri üzerine oturtarak, çağdaş Batı uygarlığını hedef olarak gösterdiler. Bu hedefe ulaşmak için de art arda reformlar ve inkılâplar yaptılar. Aslında Türk insanının bu yenileşme ve çağdaşlaşma çabalarının başlangıcı Cumhuriyet'ten çok daha öncelere, 18. yüzyıla kadar geri gider. Ancak, yaklaşık ikiyüzyıllık bu yenileşme çabaları başlangıçta tüm toplum katlarını etkilememiş, Cumhuriyet inkılâplarıyla sonuçlanan süreçte hayata kazandırılabilmiştir.

Ümmet ideolojisini tasfiye ederek, tek devlet, tek millet kavramı çerçevesinde kurulan Cumhuriyet Türkiyesi, kültür ve sanat anlayışlarını da bu çerçeve içinde anlamlandırılabilecek temeller üzerine oturtmuştur. Bu amaçla kültür sanat ve fikir hayatına yön verecek kurumlar kurulmuş, uzun yıllar sürecek etkinliklere girişilmiştir. Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından bir yıl önce, "Milletimizin dehasının gelişmesi ve bu sayede layık olduğu

medeniyet seviyesine ulaşması şüphesizki yüksek meslek erbabını yetiştirmek ve milli kültürümüzü yükseltmekle mümkündür" diyerek, yeni kurulan Türk devletinin temellerinin kültüre dayalı olacağını işaret etmiştir. Yine, insan zekâsı ve yaratıcılığının ortaya koyduğu eserlerin gelecek kuşaklara bırakılmasını kültür olarak değerlendiren Atatürk, kültür ve medeniyetin birbirinden ayrılamaz iki yüksek değer olduğunun da altını çizmiştir. Sanata verdiği önemi de, 13 Şubat 1923'te İzmir'de bir okulun açılışında şeref defterine yazdığı; "…vasıl olmaya mecbur bulunduğumuz seviyeye, bugünkü kadar uzak kalışımızın mühim sebeplerinden birinin sanata ve sanatkârlığa layık olduğu derecede ehemmiyetin verilmemiş olmasıdır" sözleriyle ortaya koymuştur.

Sanatçıyı, "Cemiyette uzun ceht ve gayretlerden sonra alnında ışığı ilk hisseden insan" olarak tanımlayan Atatürk, Cumhuriyet inkılâplarının başarısını da; "Güzel sanatlarda muvaffakiyet bütün inkılapların muvaffak olduğunun kat'i delilidir. Bunda muvaffak olmayan milletlere ne yazıktır ki onlar bütün muvaffakiyetlerine rağmen medeniyet alanında yüksek insanlık sıfatıyla tanınmaktan daima mahrum kalacaklardır" diyerek güzel sanatlardaki gelişmeyle bağlantılandırmıştır.

Günümüz Türk insanının kültür ve sanat dağarcığında yer alan sanat türlerinin büyük bir kısmı, yukarıda da ifade edildiği üzere, son iki yüzyıllık yenileşme ve çağdaşlaşma diyalektiğinin bir sonucudur. Yani Cumhuriyet Türkiyesi'nde kökleşen, kurumlaşan ve aşağı yukarı tüm toplum katlarına malolan sanat dalları aslında imparatorluğun son dönemlerinde gösterilen gayretlerin mirasıdır. Tablo resminden, tiyatro, opera ve baleye, edebiyata değin kuram ve kavramlarıyla Batı'dan aldığımız sanat dallarının Cumhuriyet dönemindeki gelişme çizgilerinin başlangıcı son dönem Osmanlı sanatı içinde yer alır. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi sanatlarından sözedebilmek için bu sanat türlerinin analojik

diyalektiğini değerlendirmek gerekmektedir. Bu noktada Cumhuriyet dönemi kültür ve sanat hayatını etkileyen kurum ve kavramların, inkılâplar yanı sıra ilk çeyrek yüzyılda oluşturulduğu belirtilmelidir. Bunu aşağıdaki kısa kronolojiden de açıkça anlamak mümkündür.

3 Mart 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu

21 Nisan 1924 İstanbul Darülfünunu'na tüzel kişilik verilmesi.

1924 Anayasa'da ilköğretimin zorunlu ve parasız olduğunun yer alması,

Nisan 1924 İstanbul'daki eski saray orkestrasının Ankara'ya taşınması,

Ankara'da Musiki Muallim Mektebi'nin kurulmasının kararlaştırılması,

5 Kasım 1925 Ankara Hukuk Mektebi'nin açılması,

30 Kasım 1925 Tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılıp tarikatların yasaklanması.

26 Aralık 1925 Uluslararası

Takvim ve Saatin Kabulü

Mart 1926 İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda (Darülelhan) Alaturka Musiki eğitiminin kaldırılması

1926 Her kademedeki eğitimin parasız olmasının kabul edilmesi

3 Ekim 1926 İstanbul Sarayburnu'nda Cumhuriyet'in ilk anıt heykeli olan Atatürk anıtının açılması

27 Kasım 1927 Ankara Ulus Meydanı'nda Zafer Anıtı'nın yaptırılması

3 Şubat 1927 Ankara Etnoğrafya Müzesi'nin açılması

27 Mayıs 1928 Latin harflerinin kabulü

1 Kasım 1928 Yeni alfabenin kabulü

1 Ocak 1929 Millet Mekteplerinin açılması

15 Nisan 1931 Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulması

19 Şubat 1932 Halkevlerinin kurulması

12 Temmuz 1932 Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması

1 Ağustos 1933 İstanbul Üniversitesi'nin kurulması ve ilk üniversite yasasının çıkışı

1933 Topkapı Sarayı'nın Müze olarak halka açılması

1934 Ayasofya'nın müze olarak açılması

Ağustos 1936 Ankara'da Devlet Konservatuvarı'nın açılması

1937 İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı Veliaht dairesinde Resim Heykel Müzesi'nin açılması

17 Nisan 1940 Köy Enstitülerinin kurulması

1946 Ankara'da Milli Kütüphane'nin açılması

1949 Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü'nün kurulması

Mimarlık

Cumhuriyet'in kurucuları, rejimin başarısının bir ölçüsü ve göstergesi olarak gördükleri başta başkent Ankara olmak üzere tüm yurtta 1920'li yıllardan başlayarak yoğun bir imar faaliyetine başlamışlardır. Özellikle başkent seçildiğinde 20-25 bin nüfuslu küçük bir Anadolu kenti olan Ankara, çağdaş bir kent olarak yapılandırılmaya başlandı. Bu yönüyle Ankara 1920'lerden günümüze kadar süren imar ve yapı faaliyetine biçim veren üslup ve mimari anlayışlarla Cumhuriyet mimarlığının bir pilot uygulama örneği olarak görülebilir.

Çağdaş mimarlığın günümüze değin geçirdiği deneyimin başlangıçında, Batı'daki sanatsal üretim sürecinin kuramsal veya deneysel tecrübeleri önemle yer alır. Özellikle 1920 ve 1930'lardaki öncü mimarlık akımlarının; Le Corbusier, Bauhaus, Rus Konstrüktivizmi ve De Stijl'in yarattığı teknolojilerin belirleyiciliği, ayrıntısız ve süslemesiz, pürist bir estetik, yarım yüzyılı aşan bir süre tüm dünyada yeni yaratılan çevreye egemen olmuştur.1 Batı'daki bu kültür değişimleri ve avangard üsluplar aynı yıllarda 'çağdaşlaşma' çabası içinde olan Türk mimarlığını da etkilemiştir. Özellikle 1930'lu yıllar boyunca Alman ve Avusturyalı mimar ve yapı

sanatçılarının ortaya koydukları bazı kamu yapıları bu anlayışın örnekleri olarak Cumhuriyet başkenti Ankara'nın kent panoramasında önemle yer aldılar.

Bu bilinçle çağdaş Türk mimarlığına baktığımızda Anadolu insanının geçirdiği kültürlenme süreci ve mimari geçmiş gibi yine Türk sanatına özgü koşullardan kaynaklanan özel bir durumla karşılaşıyoruz.

Tanzimat'ın ilanından itibaren resmiyet kazanan Türk toplumundaki değişim süreci mimarlıkta da diğer sanat alanlarında olduğu gibi 'egemen', 'yeni'nin 'tutucu', 'eski' ye tercihi değil, her ikisinin de beraber yer alabileceği geniş yelpazeli bir kültürel repertuvarın tercihi şeklinde olmuştur. Topluma, opera, tiyatro ve balenin adaptasyonu sağlanırken, ortaoyunu ve diğer geleneksel seyirlik oyunlar; roman, öykü ve modern şiir alınırken, divan mazmumlarıyla destan ve seyahatnameler de reddedilmemiş, bir kenara itilmemiştir. Mimarlıkta da, yapı malzeme ve teknolojileriyle üreten ve kullanan toplumun kültürel ihtiyaçları nedeniyle tarihle ve geçmişle bağımlılığından kaynaklanan bir tarihi süreklilik söz konusudur.

Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türk mimarlığının hem ortak kültürel geçmişi nedeniyle bağlı olduğu İslam Sanatı ve Mimarlığına hem de Türk Mimari geçmişine sahip olması, yanısıra son yüzyılında Batılı etkilere açık oluşu onun 19. yüzyılın Batılı tüm kuramsal ve uygulama etkilerine açmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında keşfedilen tarihi yeniden değerlendirmek eğilimi, aslında Türk mimarı için yeni bir ele alış biçimi değildi. Çünkü 19. yüzyıl uygulamalarına egemen olan Batılı ögelerin ve eğilimlerin tamamına yakını da Avrupa sanatı tarihinde yaşanmış mimarlık üsluplarının yeniden ele alınması demek olan Neo-Klasik, Neo-Barok ve Neo-Gotik gibi Historisist sanat anlayışlarıydı. Yine dönemin sanat üsluplarından biri olan

Art Nouveau da aslında kökeninde yine Doğu ve Batı'nın Yakın Doğu'da Hellenistik Çağ'dan buyana tekrar buluşmasından doğan ve esin kaynağı Uzak Doğu'nun tarihi kaynakları olan ve tarihi yeniden değerlendiren bir üsluptur.

Türk mimarları, yakın geçmişlerindeki Osmanlı mimari mirasını yeniden değerlendirme yoluna sapmadan önce uygulamaya çalıştıkları Batılı üslupların detay ve biçim özellikleri Tanzimat'ı takiben geleneksel mekân biçimlemelerinin üzerine giydirilmiş dekoratif kılıflar şeklindedir. "Bu bir ölçüde yüzyıl sonlarına dek süre giden; Dolmabahçe Sarayı, bir Versailles şema ve estetiğini yansıttığı gibi bir Osmanlı konak mekânına ve ev ölçeğine de duyarlı kalabilen bir yorumdur".2

Gayrimüslim Osmanlı mimarları tarafından yapılan bu yapılar, Osmanlı toplumuna yeni kazandırılmış sosyal, askeri vb. yeni kurumlar ve işlevler için inşa edilmişti. O güne değin Türk mimari biçim ve mekân yelpazesi içinde yer almayan gar, banka, otel, kışla vb. türü yapılar beraberlerinde yeni biçim ve mekân anlayışlarını da getirmişlerdir. Bu yeni yapılar Tanzimat sonrası Türk kentlerinin, özellikle de İstanbul'un kentsel biçim ve ölçek anlayışına da değişiklikler getirmiştir. "Bu yepyeni tipoloji ve ölçek ithali, yepyeni bir kent mimarisi ve bir çevre estetiği yaratmıştır. Böylelikle de İstanbul'un görünümüne yeni 'remz'ler katan boyutlar kazandırılmıştır".3

Gayrimüslim Osmanlı mimarları yanısıra etkinlik gösteren Batılı mimarlar özellikle Osmanlı başkentinde gösterdikleri yapı etkinlikleri sırasında bu ülkenin yapı geleneklerini de tanımaları nedeniyle uygulamalarına gördükleri ve etkilendikleri yerli esintileri de yansıtmışlardır. Doğu ve Batı estetik anlayışlarının karşılıklı bir alışverişi şeklinde görülen her iki kültürün tarihsellik bağlamındaki ilişkisi dönemin önemli bir çok yapısına damgasını vurmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi

mimarlığında ise bu durum değişir. Tarihselliği yeniden yorumlama, bu kez yalnızca Osmanlı geçmişinin yeniden ele alınması demek olan seçmeci bir Osmanlı estetiği yansıtmacılığı dönemi ile başlar. Jön Türk eğilimlerinden beslenen ve Batılı etkilenmelere tepki olarak doğan bir üslup olarak niteleyebileceğimiz ve mimarlık tarihçilerinin I. Ulusal Mimarlık Dönemi olarak adlandırdıkları bu dönem yapılarında giydirme cephelerdeki süsleme ve biçim anlayışı Türk tarihinden alınmakla birlikte yapıların iç kuruluşları, plan şemaları Avrupalıdır. Gerçi bu durum, yapıların işlevlerine bağlı bir zorunluluğun sonucudur.

1910 yılı civarında ilk örnekleri görülen I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın, 1930'lu yıllara kadar etkisini sürdürmesi ilginç olmakla birlikte, 1927 yılında Ankara'da yapımına başlanan Türk Ocağı Binası değerlendirme seçici kurulunda Ziya Gökalp'in bulunması, bu üslubun aslında Osmanlı döneminde başlamakla birlikte Cumhuriyet'in ilk döneminde bile etkin olmasının cevabı gibidir. Devletin resmi desteğini de alan I. Ulusal Mimarlık Akımı, bu nedenle 1930'lara kadar etkinlik gösteren tüm mimarları etkilemiştir.4 'Çağdaş mimarlık' sürecinin 'Erken Cumhuriyet' dönemi; tümüyle 'inkılapçı' iddialar taşıyan ve toplumun tüm katlarını etkileyen sosyal ve kültürel inkılaplara sahne olmasına ve her alanda yeni kavram ve kurumlar tesis edilmesine karşın resmi mimari anlayışındaki tercih, o yıllarda reddedilen bir geçmişin, yani Osmanlı'nın Neo-Klasik biçimciliği olmuştur. İnkar edilmeye çalışılan bir tarihi mirasın biçimlerine 'resmi estetik' olarak sarılmak dönem için çok ilgi çekici bir olgudur.5 Aslında II. Meşrutiyet'ten sonra güçlenen Türkçülük düşüncelerini Osmanlıcılığa tercih eden genç Cumhuriyet'in kurucuları, bu düşünceye maddi geçmiş olarak gördükleri Türk sanatı süreci içindeki Osmanlı sürecini yok saymaları da mümkün değildi. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmayı amaçlayan

ideolojilerden geçerliliğini en uzun süre koruyan Türkçülüğün ilham kaynakları da bu geçmişti.6

Cumhuriyet rejiminin kurucuları, Dersaadet mitosunu yıkarak başkent seçtikleri Ankara'nın imarını, kurdukları yeni devletin başarısının ölçüsü olarak gördüklerinden bu kente özel önem vermişler ve bu yeni başkenti eski başkete ruh veren, eski mimari 'remz'lerle biçimlendirmişlerdir. Çoğunlukla geniş açıklıklı merdivenlerle çıkılan, anıtsal girişler ve bol sütunlu, sivri kemerli cepheler gibi geleneksel Türk mimarlığının yapı ve süsleme elemanlarını kullanan erken Cumhuriyet döneminin bu 'historisist' mimari anlayışı I. Ulusal Mimari anlayışının biçimsel kimliğini ortaya koyar.7

'Ulusal Mimarlık' olarak nitelenmesine rağmen görkemli cephe düzenlemeleriyle imparatorluk nostaljisini yansıtan bazı detaylarıyla kökü Roma dönemine kadar uzanan otoriteyi ve gücü simgeleyen formlarıyla bu üslup Ulusal olduğu kadar da halk egemenliği anlayışına sahip çıkan Cumhuriyet'in temel ilkeleriyle çatışma içinde olduğu bir ilişkiyi de yansıtır.8

1930'lu yılların ortalarında bir çok Batı ülkesinde yaygınlaşan ve özellikle de Almanya ve İtalya'da rejimlerin simgesi olarak seçilen formlarla asıl kimliğini kazanan Batı Neo-Klasisizmi, aynı yıllarda Türkiye'yi de etkisi altına alır. O yıllarda Türkiye'ye gelen çoğu Alman kökenli mimarların uygulamaları ile yaygınlaşan bu ele alış biçiminde, simetrik düzenlenmiş büyük ölçekli kütleler, yüksek kolonadlı ve merdivenli giriş düzeni ve cephelerin taşla kaplanması üslubun temel karakteristiklerindendir.9

Nitekim bu anlayış da yaklaşık on yıl kadar etkisini sürdürdükten sonra 1930'lu yılların sonlarında, evrensel temalardan hareket eden, yeni bir rasyonel estetik anlayışına yerini bırakır. Bu anlayış 1940'lı yıllarda tekrar

canlanacak olan, bir önceki dönemin tarihle ilişkili, tarihi yorumlayan tavrına alternatif bir anlayıştır. Ancak uzun soluklu olamaz ve çok geçmeden temelini Türk sivil mimarlığından alan II. Ulusal Mimarlık Üslubu Türk mimarlığında yer edinir. Yerel mimari dillerin anlatım ögesi olduğu bu dönemde, yalnızca Neo-Klasik ve rasyonalist anlayışlar değil akademik bazı bireysel uygulamalar da önem kazanır.

Başlangıçta kolonial, ardından historisisizm temelinde rasyonalist anlayışların egemen olduğu çağdaş Türk Mimarlık süreci, 1950'li yıllardan itibaren de evrensel uluslararası üslupların değişen etkileriyle günümüze kadar sürmüştür. Son dönemlerin Türk mimarlığı artık eski yılların öncü modernizminden çok, Dünya savaşları sonrasının hayli klişeleşmiş, teknolojik Uluslararası Üslup mimarisidir.10 Günümüzün Türk mimarisi yüzlece yıllık mimari deneyimi ve zengin bir geleneği varken beton, cam ve çeliğin rasyonel teknolojisinin oluşturduğu ve her işleve cevap verebileceği varsayılan, geometrik, prizmatik kutulardan oluşan, üstelik de kendisini yaratan toplumun yaşam pratiklerine tümüyle zıt bir estetiğe teslim olmuştur. Ancak yine de günümüzün kimi mimarlarınca I. ve II. Ulusal Mimarlık Üslupları dönemlerinde bile başarılamayan deneyimlerle ve esinle mimari biçimlerin ve mekânların yeniden değerlendirilmesi adına ortaya konulan bazı başarılı çalışmalar bu anlamda umut vericidir. Ortaçağ Anadolu medreselerinin mekân kuruluşundan esinlendiğini belirten Cengiz Bektaş'ın T.D.K. yapısı, Sedat Hakkı Eldem'in İstanbul'daki yıkılan Taşlık Kahvesi, Ankara'daki Hindistan ve Afganistan Sefarethaneleri, Behruz Çinici'nin T.B.M.M. Halkla İlişkiler bölümü, T.B.M.M. lojmanları; Turgut Cansever'in, Behruz Çinici'nin, Doğan Kuban'ın, Cengiz Bektaş'ın bazı özel konut uygulamaları bazı mimarlarımızın tarihi ve geleneği yorumlayarak mimarlıkta yüzyıllar sonra Ulusal bir dil yaratma çabalarına örnek gösterilebilir.

Resim

Çağdaş Türk resminin 79 yılı Cumhuriyet dönemi olmak üzere toplam bir buçuk yüzyıl kadar bir geçmişi vardır. Bu süreç, Oryantalist Batılı sanatçıların yerli öğrencileri, gayrimüslim Osmanlı sanatçıları ve yetiştikleri Darüşşafaka Lisesi'nin adından dolayı "Darüşşafakalılar" olarak adlandırılan foto-yorumcular ile Asker ressamların etkinlikleriyle oluşan ve 'Osmanlı'yı temsil eden erken ve arkaik dönem ardından 1914 kuşağı olarak anılan sanatçılar ve takip eden cumhuriyet kuşaklarınca oluşturulmuştur. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1910 yılında açtığı sınavı kazanarak dört yıl için Fransa, Almanya ve İtalya'ya giden bu sanatçılar I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yurda döndüklerinde Çallı İbrahim'in sözcüsü olduğu izlenimciliğin Türkiye'deki temsilcileri olmuşlardır.11

Fransız izlenimcilerin etkisine rağmen her biri kendi özgün çizgisini yakalayan, 1914 kuşağının ortak özellikleri; gün ışığının koyu tonlarından arındırılmış, saf renkleri ve ışığın renkler üzerindeki etkilerini yakalamaya çalışarak doğaya içten bağlılıklarıdır. Bu kuşak sanatçılarının kendilerinden önce doğayı betimleyen, örneğin Hoca Ali Rıza ve Halil Paşa üslubundan farkları; doğayı aynen gördükleri gibi tuvale geçirmek yerine bireysel duygu ve yorumlarını da işe katmalarıdır.

II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan siyasal, sosyal ve kültürel hareketliliğin dorukta olduğu bir ortamda yetişen bu Türk sanatçıları yani Çallı ve arkadaşları daha Avrupa'ya gitmeden Osman Hamdi dönemi veya Hoca Ali Rıza-Halil Paşa ekolünden çok farklı bir oluşum içindeydiler.12 Avrupa'nın siyasal, sosyal ve kültürel haritasının yıldan yıla değiştiği 20. yüzyılın ilk yirmi beş yılı, yaşadığımız son yirmi beş yılı gibi çok hızlı politik, kültürel ve sosyal değişimlere sahne olan bir dönemdi. O yıllarda da siyasal kavramlar, sınırlar hızla değişirken sosyal olgular ve kültürel taban da bu oluşumu izliyordu.

Batılılaşma sürecinin ikinci eşiği olan II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden bir iki yılda sanatçılar, çoğunluğu Paris'e olmak üzere resim bilgi ve görgülerini artırmak için Avrupa'ya gittiler. Büyük kısmı devlet tarafından gönderilen I. Çallı, A. Lifij, N. İsmail ve N. Z. Güran gibi isimlerden oluşan bu sanatçılar I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile yurda dönene kadar, Fernand Cormon (1845-1921), Jean-Paul Laurens ve Albert Laurens'in atölyelerinde çalıştılar.13 Bu atölyeler tam anlamıyla akademik bir çizgideydiler. Ancak Çallı ve arkadaşları yurda döndüklerinde bu akademik eğitimin tersine, izlenimci anlayışta resimler yaptılar.14 Aslında bu durum, bir rastlantı veya dönem üslubunu sürdürmek gibi bir anlayıştan dolayı değil, Türk resim sanatı gelişim sürecinin ait olduğu doğal diyalektiğe bağlıdır. Çünkü, 1914 kuşağının sahip çıktığı izlenimcilik, Paris'te 1870-1880 yılları arasında gücünün doruğunda iken artık 1910'lu yılların başında yerini çoktan 'yeni' akımlara bırakmıştı.15 Bu yıllarda Mattisse, renkle ilgili sorunlara eğilmiş, Cezanne'ın etkileriyle kübizm gündeme gelmiştir.16 Kanımızca Çallı, Onat, N. Ziya, Lifij, Duran ve N. İsmail gibi sanatçıların izlenimciliği seçmelerin bir diğer nedeni de, kendilerinden önceki kuşaktan ileri bir düzeyi ve anlayışı temsil etmelerine rağmen onlarla tek ortak noktaları olan ve onlardan miras aldıkları manzara geleneğinin, Fransız izlenimcilerinin de en çok çalıştıkları konu olmasıdır.

İlerideki yıllarda Çallı ve arkadaşlarının Sanayi-i Nefise'deki öğrencilerinin eleştirilerine temel teşkil eden ve yeni grupların oluşmasına neden olan konu da bu olmuştur.

Manzara, aslında Türk sanatçılarını başlangıçtan beri çok ilgilendirmiştir. Pentür'ün kısa geçmişinde, sanatsal birikimlerini manzara türü resimlerle geliştirmişlerdir. Soyutlama yolunda gelişimini sürdüren Avrupa resim ortamında Çallı ve arkadaşları ancak artık akademikleşmiş sayılabilecek bir izlenimciliği kavrayabilmiş olmalarının açıklaması da bu

olmalıdır. İşin ilginç yanı 1910-1914 yılları arasında Paris'te bulunan bu genç Türk sanatçıları Akademizmden kurtulmanın yolunu, doğayı yeniden gözlemlemekte ve onu geniş bir bakış açısıyla yorumlamakta bulurken, aynı yıllarda, Avrupa'daki bu akımla hiç ilgisi olmayan ve onların geçtiği eğitimden de geçmeyen bir önceki kuşağın 'Hoca'sı Hoca Ali Rıza, açık havada, doğal ışık altında manzara resminin yeni imkanlarını arıyordu.[17] Avrupa'dan dönen sanatçılardan Çallı, Onat ve Duran Sanayi-i Nefise'de, göreve başlamışlardı. Öncelikle bir araya gelmek, sergiler açmak ve beraberlerinde getirdikleri 'yeni çığır'ın temelini atmak için Çallı ve arkadaşları 1909'da kuruluşuna katıldıkları "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti" çatısı altında toplandılar ve ilk sergilerini de bu isim altında açtılar.[18]

Bu dönemde, Peyami Safa, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Mahmud Şevket Esendal'ın romanlarını da yönlendiren 'Alafranga' hayatı 1914 kuşağı ressamları da olanca canlılığıyla tablolarına geçirmişlerdir. Zaten bu yılların düşünce hayatını tamamıyle etkileyen Batılılaşma heyecanlarının, Batı'dan yeni bir 'çığır' iddiasıyla gelen ressamları etkilememesi de düşünülemezdi. Toplumsal değişmeler ve güncel gerçekler onların resimlerine konu olarak yansıyordu. Böylelikle de roman ve hikaye tiplerini yaratan psikolojik çözümlemeler, portre, figür ve çıplak yeni konular olarak Türk resmine giriyordu. Önemle dikkati çeken bir başka yenilikleri de değişik teknik uygulamalarıydı. Tuvallerinde doğanın küçük ayrıntılarına önem veriyorlar, biçimleri topluca saran çizgiler, parlak, şeffaf, güneşin parıltılarını yansıtan renklerle boyuyorlardı. İnce samur fırçalarla çalışan ilk kuşağın aksine bunlar, boyaları geniş fırçalarla rahat darbe vuruşlarıyla tuvale sürüyorlardı. Paletleri, kara, koyu, karışımlardan temizlenmişti.[19] Manzara konusunda akademik sınırlılıklardan kurtulan ve daha nesnel sonuçlara ulaşan 1914 kuşağı ressamları figürde böylesi bir davranışı yadsımış, figür karşısında her biri kendine özgü bir ele alışı tercih

etmişlerdir. Portre'nin başlı başına bir ilgi odağı olduğu bu dönemde F. Duran ve İ. Çallı bu ilgiyi başarıyla değerlendirmişlerdir.20

Hikmet Onat, Nazmi Ziya ve Namık İsmail özellikle manzaraları ile tanınırlar.21 Sembolist eğilimler göstermekle birlikte ışık ve renk kullanışıyla Avni Lifij de bu grup içinde ele alınır.22 Bu sanatçıların eserlerinde 19. yüzyıl pitoreski yerine, gündelik hayatın canlılığı yer almıştır. Bu sanatçılar, bir yandan İstanbul'un renk ve ışık zenginliği sunan peysajını resmederken, bir yandan da İstanbul şehrinin gittikçe Batılılaşan yaşam biçimi ve değişen panoramasını da tuvallerine yansıtmışlardır. Çıplaklık ise İbrahim Çallı ve Namık İsmail'in tablolarında akademik desen anlayışının dışında başlı başına bir resim türü olarak alınmış ve ifadeci portre dalı gelişmiştir.23 Feyhaman Duran, İbrahim Çallı ve Namık İsmail gibi sanatçıların portre resmine taşıdıkları ruhsal çekiçilik bu tavrın en iyi göstergesidir.24

Çallı'nın Coşkun lirizmi, Nazmi Ziya'nın ışık oyunları, Avni Lifij'in şiirsel duyarlılığı, Feyhaman Duran'ın portreciliği, Namık İsmail'in analitik değerlendirme yeteneği, Hikmet Onat'ın İstanbul manzaraları ile her biri farklı vizyona sahipmiş gibi görünen 1914 kuşağı sanatçılarının bir çoğu Türk resmi sürecinde tarihi yorumlayan eserleriyle bu dönem içinde bir ilki temsil ederler. Örneğin, Feyhaman Duran'ın (1886-1979) yaptığı bazı portreler ile "Mesudiye Gemisinde Top Talimi"

(1948), "Bahariye Mektebinde Gemicilik Dersi" (1949) ve "Atatürk ve Yugoslavya Kralı Aleksandr Dubrovnik" kompozisyonları konuları itibariyle belgesel önemleri ile öne çıkarlar. Yine Hüseyin Avni Lifij'in (1886-1927) "Savaş Allegorisi" ve Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan İstiklal Savaşı'nın yıkıntı ve yakıntılarını temsil eden "Karagün" kompozisyonu da sanatçının Batı romantizmini hatırlatan betimleme nitelikleri ve konuya ilişkin yorumuyla daha karakteristik

çalışmalardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde görev alan Namık İsmail'in (1890-1935) bu sıralarda edindiği izlenimlerini aktardığı bazı tabloları ile "Topçular" ve "Son Mermi" gibi askeri konulu obje tasvirine yönelik yorumları özellikle konunun anlatımında kullandığı renk zenginliği ile çarpıcı örneklerdir. Bir İstanbul ressamı olarak bilinmesine karşın; renk ve kompozisyon ustalığını ve figür becerisini, tarihlerin kanla, canla yazıldığı Çanakkale Savaşı'na ilişkin etüdlerinde ortaya koyan Hikmet Onat (1885-1977) bu konuda "Siperde Mektup okuyan Askerler" ve "Çanakkale'de Siper" gibi oldukça başarılı resimler yapmıştır. "Atatürk'ün İstanbul'da karşılanışı" gibi tarihi olayları resmettiği resimleri ile tanınan, Mehmet Ruhi Arel'i (1880-1931) de dahil edebileceğimiz tarihe ilişkin yorum denemelerine giren 1914 kuşağı sanatçılarının bu konudaki özel etkinlik çabaları, Enver Paşa' nın talimatıyla İstanbul, Şişli'de kurulan ve "Şişli Atölyesi" olarak bilinen atölye çalışmaları dahilinde olmuştur.25 1914 kuşağı içinde Türk tarihine, savaş ve kahramanlık konularına arkadaşlarından daha fazla eğilimi olan Sami Yetik'in Lifij Çallı ve Arel'in bazı tabloları Türk resmindeki kompozisyon düzenlemeleri arasında sayılır.26 1917 yılında Galatasaraylılar Lisesi'nde Hilal-i Ahmer yararına düzenlenen ve "Harp Levhaları" adıyla sergilenen bu atölyede yepılan resimler, Sami Yetik ve Mehmet Ali Laga gibi savaşa katılan ressamlarla, Namık İsmail ve Ali Cemal gibi resmedecekleri ortamı tanımak için cephelere gönderilen sanatçıların izlenimlerini yansıtmaktaydılar.27 Galatasaray Lisesi'nde açılan 143 parça tablodan oluşan bu sergi, dönemin önemli gazetelerinden biri olan Tercüman-ı Hakikat'teki bir habere göre Berlin ve Viyana'da da tekrarlanmıştır.28

Sergide eserleri yer alan yani atölye çalışmalarına katılan sanatçılardan biri olan Ali Cemal, Balkan Savaşı'nın dramatik yönlerini tuvallerine yansıtırken, Sami Yetik ve diğer sanatçılar da gerçekçi bir yaklaşımla savaş

ve askeri temaları resmetmişlerdir Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Harbiye Nazırı ve Sultan'ın damadı olan Enver Paşaların yani ordunun destek ve korumasında kurulan "Şişli Atölyesi", o sırada, Kuzey Afrika'dan Kafkaslar'a, Balkanlar'dan Arabistan'a kadar çok çeşitli cephelerde savaşan Osmanlı Devleti'ne hem içerde hem de dışarda düzenlediği sergilerle moral ve destek sağlamıştır. Şişli Atölyesi çalışmalarını belgeleyen bazı fotoğraflar günümüze ulaşmıştır. İbrahim Çallı'nın torunu ressam Yaşar Çallı kanalıyla tarafımıza ulaşan bu resimlerden bir tanesi, atölyeyi ziyaret eden Veliaht Abdülmecid Efendi'yi, diğer sanatçılarla bir arada göstermektedir. Şehzade'nin atölyeyi ziyaretini gösteren bu ve benzeri resimleri; İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi apaçık olan bir faaliyete hanedan ve sarayın desteği şeklinde değil, bir ressam olan Veliahtın özel ilgisi çerçevesinde değerlendirilmelidir.29 Üstelik kişisel ilgilerle kurulan bu temaslara dayanılarak bu sanatçıları Türk resmi sürecindeki sanatçı eğitimci rollerini gözardı ederek "duvar resmi/manzara resmi" geleneğinin halefleri olarak tarif etmek hiç de doğru değildir.30

Batılı anlamdaki Türk Resim Sanatı, çağdaş Türk sanatlarının en hızlı gelişen ve en geniş taban bulan sanat türlerinden hareketlerinden birisi olmuştur. Kuşkusuz bundan en büyük pay Türk toplumunun bu konudaki istek ve arzuları yanında, bu sanatın kısa zamanda, üzerinde gelişme imkanı bulduğu geleneksel Türk resmi mirasınındır. Özellikle, Ortaçağ'da zengin bir konu repertuvarına sahip olan Türk tasvir sanatlarının taştan tahtaya, seramikten minyatüre kadar geniş bir uygulama alanı vardı.

Geç Osmanlı döneminde de nitelik ve nicelik zenginliğini sürdüren geleneksel Türk resim sanatı yüzlerce yıllık uygulamaya dayanan tecrübe birikimi ile 18. yüzyılda tüm teknik ve kavramları ile Batı'dan alınarak Türk toplumuna adapte edilmeye çalışılan Batı anlayışındaki Türk resminin yerleşmesini kolaylaştırmış, ona olgun bir zemin hazırlamıştır. Fakat bu

arada, ortaya çıkan sanatçı birliği olgusu aslında Türk insanının yeni karşılaştığı, varlığını ilk kez öğrendiği yeni bir kavram değildi. Çünkü Ortaçağ Türkiyesi'nde nakkaş, dülger, neccar, vb. gibi dönem sanatçılarının loncalar şeklinde örgütlendikleri bilinmektedir. Hatta ikinci bölümde sık sık sözünü ettiğimiz "Ehl'i Hiref" içindeki farklı sanatçı bölüklerini de bu noktada hatırlayabiliriz. Yine saray içinde önemli bir sanat örgütlenmesi olan hatta yerel idarelerle doğrudan ilşkisi bakımından Osmanlı bürokrasisi içindeki yeriyle de önemli olan "Hassa Mimarlar Ocağı"nı da Osmanlı düünyasındaki korperatif sanat ve sanatçı örgütlenmeleri kapsamında hatırlayabiliriz.31

Ancak, Orta ve Yeniçağ Türkiyesi'nde varlığı bilinen sanatçı birliklerinin, sanatçıları ortak faaliyetlere yönlendirme bakımından çağdaş sanatçı birliklerini hatırlatması dışında, günümüzün sanatçı birliği anlayışını karşılayamayacağı da açıktır.

Türk Sanatı Tarihinde, bugünün sanat ve sanatçı birliği kavramına en yakın ilk örnek, daha önce belirttiğimiz Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'dir. 19. yüzyılın başından itibaren hızla Batı anlayışındaki resim lehine yenilenen Türk Resim sanatının bu gelişme şartlarına paralel, kurumlaşma çabaları da ilerleme kaydetmiştir. Orta ve Yeniçağ'ın usta-çırak meslek olgusu yavaş yavaş yerini belli bir program dahilinde eğitim görmüş, alanında çok yönlü yetişmiş, meslek sahibi olgusuna yerini bırakmıştır. 18 ve 19. yüzyıllardaki eğitim-öğretim alanındaki reformlar eski sosyal standartları ve normları tamamen değiştirerek, Batılı yeni sosyal değerleri hakim kılmıştır. Bu normlarda yetişen ilk kuşaklar içindeki sanatçılar bir süre sonra hem yenilik arzuları hem de sanatçı heyecanları ile mesleki şartlarını, ihtiyaçlarını ve ideallerini bir şemsiye gibi ortak düzenleyici bir birlik çatısı altında toplamak ihtiyacını duymuşlardır. Üstelik içlerinden önemli bir kısmı Avrupa'yı ve Avrupa sanat ortamını görmüş ve çağdaş

anlamdaki sanatçı birliği kavramı ile de tanışmıştır. Bireysel olarak yapacakları sanat çalışmalarının yetersiz kalacağını ve tek tek çabalarının sanat ve sanatçı güvencesinin sağlanmasında kalıcı çözümler olmayacağını da görmüşlerdi. Üstelik aralarında ortaya çıkabilecek değer çekişmelerinin sanatı ve toplumu olumsuz yönde etkileyeceği konusunda da fikir birliği mevcuttu.

Osmanlı devlet adamları ve aydınları 20. yüzyıla girilirken bu yüzyılın beraberinde getirdiği sosyal, kültürel ve diğer alanlardaki imkanlar karşısında geleneksel Osmanlı kurumlarının yetersiz kalacağının farkındaydılar. Batı ile aradaki farkı kapatmak amacıyla bir yüzyıl önce başlatılan uyum ve adaptasyon çabalarının da toplumda geniş bir taban bulamadığı ortadaydı. Bu amaçla yeni sosyal ve siyasal haklar II. Meşrutiyet ortamından da yararlanarak, daha geniş kapsamlı, daha etkili bünyesel değişikleri, uygulamaya koydular. Basının sansürden kurtulması, eğitim-öğretim alanında daha köklü reformlar yapılması idari, mülki ve askeri alanlarda yeniden yapılanmalara gidilmesi gibi geniş toplum katlarını etkileyecek girişimlere başlandı. Kültür ve sanat hayatının da bu geniş tabanlı yeniliklerden etkilenmemesi mümkün değildi.

Bu bakımlardan, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Türk resim sanatında kurumlaşma ve çağdaşlaşma dinamiklerinin başlangıç noktası sayılabilir. Ancak cemiyet, daha önce de belirtildiği gibi Batı dünyasındaki akım ve üslüp yenilikleri sunan sanatsal atılımlarından çok, o günün Osmanlı Türkiyesi kültür ortamının sanatçı ve toplum ilişkilerini düzenleyen bir meslek olgusu şeklinde ortaya çıkmıştır. Ortaçağ’dan beri süregelen usta-çırak ilişkilerine dayanan geleneksel lonca ve benzeri geleneksel sistem, ilk kez bu cemiyetle birlikte Batılı tarzında yenilenmiş ve kendini takip edecek üslupsal yenilikler arayan sanatçı birliği kavramını Türk sanatına kazandırmıştır.

Batılı anlamdaki Türk resim sanatının belki de en genel sınıflaması “Osmanlı dönemi” ve “Cumhuriyet dönemi” olarak yapılabilir. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, adından da anlaşılacağı üzere bu sınıflamada ilk döneme aittir. Çünkü adı ile birlikte cemiyete hakim olan kavram ve düşüncelerle de Osmanlı dönemine aittir ve o dönemi temsil etmektedir. Ancak 1918 yılından itibaren başlayan Kurtuluş Savaşı’nın gündeme getirdiği milli devlet kavramı ve değişen politik dengeler dönemin sanatçılarını da harekete geçirmiş ve cemiyetin ‘Osmanlı’ olan adı ‘Türk’ ile değiştirilmiştir. Fakat değişen yalnızca isimdir. II. Meşrutiyet Dönemi sanat ve sanatçı anlayışı durumunu korumuştur. İsmi değişen cemiyetin kurtuluş savaşı yıllarına rastlayan 1921-1923 yılları arasındaki etkinlikleri konusunda 1919 yılından itibaren beş yıl üst üste açtıkları sergiler dışında fazlaca bir bilgi yoktur.32 Ancak bazı sanatçıların kişisel olarak Mütareke İstanbulu’nun kimi özel salonlarında sergiler açtığı bilinmektedir.

Daha önce “Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi” nde Sami Yetik, M. Ruhi Arel ve Hüseyin Haşimi gibi cemiyetin gayrıresmi sözcüleri tarafından birlik amaçları ve ideallerinin sık sık dile getirildiğini örneklerle belirtmiştik. O günlerin şartlarında Türk sanatçılarının yalnızca profesyonelleşme amacına dayanan bir meslek olgusu çevresinde toplanmaları, dönemin gelişim hareketleri içinde en uç sınırı ifade etmektedir. Usta-çırak ilişkilerine dayanan sanat ve sanatçı geleneğine sahip bir sanat ortamı için böylesi bir birlik oldukça radikal bir hareketti ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti hareketi, bu cemiyet şemsiyesi altında toplanan 19. yüzyıl Türk sanatçısı için tüm yenilik hareketleri ile eşdeğer bir davranıştı. Bu bakımdan Türk resim sanatındaki meslek veya sanatçı birliği kavramının ilk halkası veya başlangıç noktası olan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nin varlığı, etkinliği ve önemine ilişkin yapılacak değerlendirmeler bu hususlar gözönüne alınarak yapılmalıdır.

Aslında günümüzün bakış açısıyla ortak sanatsal oluşumlar yaratan akımlar ve ekoller anlamında yenilikler getirmesi mümkün olmayan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Türk toplumunda onun da ötesinde Türk sanatında yalnızca gelişim dinamiklerini harekete geçiren bir başlangıç noktasıdır. İlk olarak sanat, sanatçı ve sanat ortamı kavramlarına profesyonel anlamlar kazandırılmasını sağlamıştır. Durum böyle olunca da bu kavramlara ilişkin yeni ve farklı olgulara ihtiyaç duyulmuş ve diyalektik bir gelişim süreci içinde bu yeni olguların sanat gündemine kazandırılması gerçekleştirilmiştir. Bu yeni olgular resim sanatı için önce teknik anlamda sonra da konu ile ilgili onu işlemeye ilişkin öz-biçim değerlerinin yeni yorumları olarak kendini göstermiştir. Kanımızca, bir üslup yaratma veya savunulan bir üslupta ortak anlayışla ürünler verme özlemi 1930'lardan çok daha önce, muhtemelen 1910'lu yıllarda hissedilmiştir. En azından böyle bir istek ve arzunun oluşma süreci o tarihlerde başlamıştır. Naturalist öncülerden, akademik-gerçekçilere, primitiflere ve izlenimcilere kadar bir zincir şeklinde devam eden erken dönem Türk resim sanatının oluşan çabalarını biraraya toplayan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, izlenimcilerin ardından Kuzey Avrupa Konstrüktivizmi'nin erken temsilcilerine, oradan da günümüzün avangard eğilimlerine ulaşan yolu açması bakımından bir kaynak model olmuştur.

20. yüzyılın getirdiği sosyal ve kültürel yeniliklerin dinamik ortamında ortaya çıktığı görülen ilk sanatçı birlikleri günümüzdeki akımlara ve üslup yeniliklerine paralel bir sanatsal birlik değil, daha çok profesyonelleşme yolları aranan bir meslek olgusu çerçevesinde ele alınmalıdır. Türk resminde usta-çırak ilişkilerine dayanan geleneksel lonca ve ve benzeri sistemler, ilk kez bu topluluklar bünyesinde yenilenmiştir. Yine başlangıçta sanatçıların tek tek ve birbirlerinden bağımsız olarak çaba gösterdikleri bir ortamda cemiyet, sanatçılara salt dayanışmanın ötesinde, ortak olarak

programlı hareket etme imkanı da sağlamıştır. Üstelik sanatçılararası ilişkilerin pekişmesine imkan sağlamak dışında, Türkiye'de henüz basının bile çok yeni bir kavram olduğu dönemde Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin "Gazete"si gibi bir periyodikle sanatçılararası iletişim yayın yoluyla da çeşitlendirilmeye çalışılmıştır. Sanat ortamının canlılığı ve çok sesliliğini sağlayan sürekli bir etkinlikler düzenine ve sanatçılararası iletişimin verimliliğine yönelik çabaları ile cemiyet, çok ileri bir görüşü temsil etmiştir.

Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, kurulduğundan "Güzel Sanatlar Birliği" adıyla geldiği bugüne kadar Türk resim sanatı içinde önemli bir rol oynamıştır. Doğrudan etkinlikleri yanısıra gazete aracılığı ile sanatçılar ve sanat ortamı hakkında yönlendirici de olmaya çalışmıştır. Sami Yetik'in Paris'ten Sanayi-i Nefise için Cemiyet Gazetesi'nde, "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin en birinci emeli, en kutsal düşüncesi, vatanımıza sanatçcı yetiştirecek bir kurumu zamanın ihtiyaçlarına uygun bir olgunluk çizgisinde görmektir"33 şeklinde ifade ettiği düşünceler bu durumu belgeler.

1930'lara kadar Türk sanat ortamının sözcüsü görünümünde olan Sami Yetik ve Hüseyin Haşim, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde yazdıkları yazılar bir anlamda dönemin sanat ortamının görüş ve çeşitli konulardaki değerlendirmelerini de temsil ediyorlardı. Ancak bu durum da yanıltıcı olmamalıdır. Çünkü, naturalist-klasik eğitimli ilk kuşak ressamlardan primitiflere, primitiflerden izlenimci 1914 kuşağına kadar görüş ve sanat anlayışları birbirinden farklı sanatçıları bir araya toplayan bu ortamın bütün sanatçıların ortak sanat görüşünü yansıtan imkansızdı. Hatta bazen 1910'lu ve 1920'li yıllar Osmanlı sanat ortamında bazı sanatçılar oldukça sert biçimde eleştirilebiliyor ve uyarılabiliyorlardı. Örneğin, Sami Yetik, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nin 30 Ocak 1911 tarihli

nüshasında yayınlanan bir yazısında Sanayi-i Nefise Müdürü Halil Ethem Bey'e hitaben; "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin sanat sahnesinde iltimas telleriyle bağlı, gülünç reveranslarla oynayan kuklaların özellik ve yeteneklerinin bilindiğinden"34 söz etmektedir.

Geçen zamanla birlikte gelişen sanat ortamı içinde Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, çeşitli sanat görüşlerine sahip sanatçıları birarada daha fazla tutamayacaktır. Zaten yalnızca ortak etkinliklerde bulunma tabanına dayanan birliğin, artık üslup farklılıklarının doğmaya başladığı bir ortamda işlevini sürdürmesi de mümkün değildi. Bir sonun başlangıcı mahiyetindeki ilk hareket daha önce sözünü ettiğimiz 1914 kuşağının Türk resim sanatı hareketi içinde varlığını hissettirmesi olmuştur. Çallı ve arkadaşlarının kendilerinden önceki erken dönem sanatçılarıyla aralarındaki sanatsal anlayış farklılığı, Çallı ve kuşağından sonra da değişik bir şekilde ortaya çıkmasıyla Osmanlı Ressamlar Cemiyeti misyonunun da doğal sonu olmuştur.

Sanat alanındaki diyalektik gelişiminin ortaya çıkardığı yeni birlik anlayışı artık yalnızca etkinlik gösterme anlayışından çok farklı bir üslup çerçevesinde toplanma biçiminde olmuştur. Çallı ve kuşağının başlattığı yeni ve farklı sanat birliği oluşturma fikri, yukarıda da belirttiğimiz üzre ilk olarak, Hikmet Onat ve İbrahim Çallı atölyelerinden mezun olan Şeref Akdık, Saim Özeren, Refik Epikman, Elif Naci, Cevat Dereli, Mahmut Cuda, Muhittin Sebati, Ali Avni Çelebi ve Zeki Kocamemi'nin kurduğu "Yeni Resim Cemiyeti"nde gerçeklik kazanmıştır.35

1921 yılına gelindiğinde o günlerin Osmanlı Ressamlar Cemiyeti üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih içindeki misyonun da sona erdiğini görerek Cemiyet'in adını "Türk Ressamlar Birliği" olarak değiştirdiler. Ancak siyasi gelişmelerin zorladığı bu isim değişikliği, sanat ortamının ihtiyacını duyduğu yeni lideri getirmekten uzak kalınca, sonuç

yine değişmedi. Hele 1923 yılında yeni Türk devletinin kuruluşuyla birlikte gelen her alandaki reformist arayışların karşısında 19. yüzyıl şartlarında temel almış bir anlayışın devam etme şansı hiç kalmamıştı. Özellikle 1928 yılıyla birlikte Türk resim sanatında üslupsal özellikler yakalama anlayışıyla doğan "Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği" nin kurulmasıyla 1926'dan beri "Güzel sanatlar Birliği" adını kullanan "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti" artık üslup yaratma kaygılarından uzak, yine eski 'Meslek Birliği' kavramına bağlı varlığını sürdürdü. Birlik, günümüzde de aynı anlayışla çeşitli görüş ve üsluba sahip çok sayıda sanatçı ile ortak etkinlikler göstermektedir.

Yukarıda, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin 1921'de adının değiştirilerek "Türk Ressamlar Cemiyeti"ne çevrildiğini ve değişikliğin yalnızca isimden ibaret olduğunu ve başka hiç birşeyin değişmediğini belirtmiştik. Bu cemiyet de Osmanlı Ressamlar Cemiyeti gibi döneminin izlenimci olsun, realist olsun ya da Klasik-Naturalist olsun ülkenin bütün sanatçılarının birliğiydi. Zahir Güvemli'nin ifadesiyle, "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden muaddel" bu derneğin birlik fikri, sahip olduğu mantık nedeniyle dönemin bütün sanatçılarını çatısı altında toplayabiliyordu.36

Hazırlıksız, plansız programsız ve kuramsal donanımdan yoksun olan "Yeni Resim Cemiyeti" kurulduğu 1923 yılının ardından ancak bir yıl varlığını sürdürebildi. Zaten Türk resmine yeni bir şey getirmesi de mümkün değildi. Çünkü, vaktiyle Osmanlı Ressamlar Cemiyeti içinde yer alan kurucuları aynı zaman da "Türk Resamlar Derneği"ne de üye idiler. Kısacası bir tabela derneği olmaktan öteye gitmeyen topluluk gelişen olaylar karşısında dağılmaktan kurtulamadı.

Yeni Resim Cemiyeti'ni kuran sanatçıların da aralarında olduğu önemli sayıda Türk Sanatçısı 1920'lerin sonunda yurda döndüklerinde, artık Türkiye sanat ortamı, imparatorluk döneminden çok farklı yeni oluşumlar

içindeydi. Yeni çağdaş Türk devletinin kuruluşunun üzerinden çok geçmemişti ve ‘yeni’ adına yapılacak her türlü reformist uygulamayı kabul edecek bir bünye değişikliği yaşanıyordu. Her konuda olduğu gibi sanat alanında da özgür ve serbest bir ortam oluşmasına çalışılıyordu.

1923 yılına gelindiğinde artık Ankara’da Cumhuriyet ilan edilmiş ve bütün kurumlarıyla çağdaş bir devlet kurulmuştur. Bu tarihten sonra tesis edilecek her türlü sosyal ve kültürel kurum da eskiyi değil doğal olarak ‘yeni’yi temsil edecektir. Bu nedenle eskiyi temsil eden her türlü anlayışın bu ortamda yaşamını sürdürmesi mümkün değildir. Bu amaçla yüzyılın başında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nin kuruluşuna yol açan istek ve idealler, günün şartlarına uyum sağlamış bir şekilde sanat ortamını yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Artık sanatçılar, ortak etkinlik şemsiyesi altında birlik oluşturmaktan daha fazla istek ve özlemlere sahiptiler. Bu isteklerin ve çağdaş ihtiyaçların sonucunda oluşan ortamın ilk yarattığı sonuç, daha önce “Osmanlı Ressamlar Cemiyeti” içinde yer alan Şeref Akdik, Saim Özveren, Refik Epikman, Elif Naci, Muhittin Sebati ve Cevat Dereli’nin Mahmut Cuda, Ali Avni Çelebi ve Zeki Kocamemi ile birlikte kurdukları “Yeni Resim Cemiyeti”nin ortaya çıkması olmuştur.

Türk Resim Sanatı Tarihi içinde ikinci sanatçı birliği olan “Yeni Resim Cemiyeti” de kendinden önceki Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nden (Türk Ressamlar Cemiyeti) farklı bir çizgide olamamıştır. Bunda iki önemli etken rol oynamıştır. Birincisi, birliğin kuruluşundan bir yıl sonra 1924’te Milli Eğitim Bakanlığı’nın Avrupa sınavını kazanan birlik üyelerinin Avrupa’ya gitmesi, ikincisi de, üye sanatçıların ortak yeni bir üslup ve bu üslup paralelinde akım yaratabilecek yenilik ve donanıma sahip olmamalarıdır.

Adı 1921 yılında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nden Türk Ressamlar Birliği’ne sonra 1926’da Sanayî-i Nefise Birliği’ne, bir sonraki yıl da Güzel

Sanatlar Birliği'ne çevrilen eski gelenekçi birlik, artık 1928-1929'da iyice etkisizleşmişti. Cumhuriyet'in ilk kuşağını temsil eden ve yeni devletin kuruluşuna temel olan düşüncelerden hayat bulan bir birlik kurulmalıydı. Avrupa'dan yeni dönen Refik Epikman, Cevat Dereli, Zeki Kocamemi, Kamil Akdik, Mahmut Cuda, Nurullah Berk, Hale Asaf, Ali Avni Çelebi, Muhittin Sebati ve Ratip Aşir Acıdoğu gibi sanatçılar 1929'da bu arzulara cevap vereceğini umdukları "Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği"ni kurdular.37 Birliğin amacı; gelişmekte olan resim sanatının düzenli ve kalıcı temellere kavuşturulması ve yaygınlaştırılmasıydı. Bu amaca yönelik olarak sanatçıların bireysel sanat anlayışlarına özgürlük tanıyan bir ortamda çalışmaları için kişisel eğilimlerini sürdürebilmeleri için güvence verilmişti.38

Grup üyeleri savundukları bu görüşleri, o sıralar Avrupa'da etkin olan ve aynı ismi bir Fransız grubundan iktibas etmişlerdi. Avrupa'da etkin olan "societe des Artisdes Independant" adlı sanat hareketinin ismen dahi kopyası olan "müstakiller" bir tercüme topluluk olarak ortaya çıkmıştı. Ancak, çeşitli görüş ve üsluptaki sanatçıyı bir arada tutması, onları ortak etkinliklerde buluşturması ve ileride ortaya çıkacak ortak eğilimlere sahip sanatçı birliklerine teorik-deneysel zemin hazırlaması bakımından izbırakmış bir harekettir. Fakat yine de, son cümlelerden de anlaşılacağı üzere, grubu tanımlarken kullandığımız ifadelerin daha öncekilerle çoğunlukla aynı olması, aslında bu topluluğunda erken dönem sanatçı topluluklarından en azından kuramsal tabanı arandığında aynı olduğu açıkça ortaya çıkar.

Çağdaş anlamda Türk resim sanatına ilk grup anlayışını getiren "Müstakiller" hareketi, Türk Resim Sanatına, Avrupa sanatının hızlı değişen evrelerinin yeni ve birbirinden ayrı yorum ve tekniklere yönelen sanat anlayışlarını getirmiştir.39 Birlik üyeleri, değerler karmaşası ve

çekişmelerinin kırıcı ve bölücü ortamından kaçınarak ortak etkinlikleri amaçlamışlardı. Kuruluşundan üç ay sonra, 15 Temmuz 1929’da yayımladıkları broşürde bu amaçlarını; “…yeni doğan Türk resminin gelişmesine ve ilerlemesine yardım etmek, düşün ve teknik alanında daha güçlü yapıtlarla ulusal güzel sanatlara doğru ilkeler çerçevesinde bir yön vermek” şeklinde belirtmişlerdir.40 Bu amaçları kısmen yakalayarak sergilerini sürdüren birlik üyeleri, Türk sanatında aynı anlayış doğrultusunda birleşen ve bu anlayışın çerçevesini çizdiği bir üslupta etkinlik gösteren ‘grup’ kavramının ortaya çıkma sürecini de başlatmışlardır. Türk resim sanatında, çağdaş, oluşumların ortaya çıkış mantığı da ilk kez bu dönemle birlikte görülmüştür.

Bir yandan ‘Müstakiller’ ve onu takip eden başka sanatçı birlikleri kurulurken, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti döneminden beri süre gelen bir alışkanlık da sürüyordu. Kuramsal taban ya da öğreti motivasyonu güdümü içine girmeyen önemli sayıda bir sanatçı grubu da etkinliklerini devam ettirmişlerdir. Selahattin Teoman (1901), Nazlı Ecevit (1900-1985), Güzin Duran (1898-1981) ve İbrahim Safi (1898-1983) gibi sanatçılar Güzel Sanatlar birliği gibi yalnızca sanatçı etkinliklerini bir araya getiren topluluklar içinde olmayı yeterli saymışlardır.

Çağdaş Türk resim sanatı tarihinde ‘Müstakiller’den sonra 1933 yılında aralarında bir kısım ‘Müstakiller’inde bulunduğu bir grup sanatçı ‘D Grubu’nu kurmuştur.41 Türk resim ve heykel sanatının dördüncü topluluğu olan D Grubu kübizm ve soyut sanatın genel kabul görmesine eğilimli sanatçılardan oluşmuştu. Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Cemal Tollu, Elif Naci, Abidin Dino ve Zühtü Müritoğlu gibi sanatçılardan meydana gelen topluluk ‘Müstakiller’ hareketine alternetif bir gruplaşma idi.42 Daha sonraki yıllarda bazı grup üyeleri tutumlarını yumuşatarak, soyut geometrik kompozisyonlarında ısrarcı olmamışlar ve hatta yarı gerçekçi bir yaklaşımın

sezildiği figüratif resme yönelmişlerdir. Gerçi D Grubu baştan beri figürü resimden silip atmış değildi ama Kemal İskender'e göre yaptıkları; "figürü sıradan boyanmış yüzeye dönüştürerek anlamsızlaştırmak ya da imkansızlaştırmaktı".43 Fakat burdaki yanlışlarını çabuk gören grup üyeleri bir süre sonra 1950'lerden itibaren, temel ögesi insan olan, minyatür, halk sanatları, Hitit Sanatı gibi yerel ve tarihi konulup resimlere yönelerek, formasyonlarını ve yeğledikleri biçim estetiğinin ön yargılarını aşmaya çalışmışlardır. Ancak, yine Kemal İskender'e göre bu konuda bir donanıma ve bilince sahip olmadıklarından da insansızlaştırma işlemini tersine çevirecek bir figür -anlayışı- geliştirememişlerdir.44 D Grubu, daha sonraki yıllarda bir üslup birlikteliği şeklinde olmasa da yeni yeni katılan sanatçıların etkinliklerini bir araya getirmesi bakımından olumlu etkilerini sürdürmüştür. Ancak 1947 yılından sonra bu birliktelik de bozularak grup üzeri bireysel olarak ayrı sanat görüşlerine yönelmişlerdir.45 Bu arada grup etkinlikleri içinde yer almayan ancak Türk resmi için önemli olan isimler ortaya çıkmıştır. Fikret Mualla, Ayetullah Sümer, Turgut Zaim bu sanatçılar arasında sayılabilir.

Erken dönem Cumhuriyet hükümetlerinin kültür bürokrasisinin monopol sınırlılıklarını ve sorunları aşmalarında önemli yararlılıkları olan Türk Ocakları ve Halkevleri gibi kuruluşlar ülkenin kültür ve sanat hayatında da önemli rol oynamışlardır. Özellikle Halkevlerinin 1939-1944 yılları arasındaki resim ve heykel etkinlikleri Cumhuriyet resim ve heykel sanatının gelişiminde çok önemli bir paya sahiptir. Zorunlu atamalar dışında İstanbul dışına yabancı olan erken Cumhuriyet kuşağı ressamlarını Kars'tan Edirne'ye kadar dönemin altmışüç götüren motivasyonu Halkevleri sağlamıştır. Halkevlerinin güzel sanatlar kolunun etkinlikleri kapsamında 1939 yılından başlayarak 1944 yılına kadar 48 ressam il il dolaşarak Anadolu'yu ve Anadolu insanını resmetmişlerdir. Her yıl 10, 11 ressamın

“yurt gezileri” programıyla gittikleri yörelerde yaptıkları resimler gezi dönüşü “Yurt Gezileri Resim Sergisi” adıyla sergilenmiş ve sonuçta 800’e yakın resim Türk resim sanatı envanterine kazandırılmıştır. Çeşitli yayınlarda 664, 683 ve 675 olarak belirtilen bu yurt gezileri resimleri 800’e yakındır. Bazı incelemelerde dönemin iki önemli sanatçı topluluğu olan “Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği” ile “D Grubu” sanatçılarının yine Halkevleri organizasyonu ile çeşitli illerde açılan sergilerle karıştırıldığı görülmektedir.

Yurt gezileri resimlerinden müzeler ve bazı özel koleksiyonlarda bulunanlar, yani günümüze ulaşanlar hariç, 660, 665 tanesinin nerede olduğu bilinmemektedir. Zaten sergi kataloglarında ve dönemin Ulus, Cumhuriyet gibi önemli gazeteleriyle Yeni Türk Mecmuası ve Ülkü gibi dergilerinin kaynaklığında eserler hakkında oluşan genel bilgi ve eser sayısı çok nesnel bir anlam taşımaz. Çünkü bazen iki ayrı ile giden sanatçılar olduğu gibi sanatçıların bazen gittikleri yerlerde yaptıkları ve Halkevlerine sergi için teslim etmedikleri resimler de olmuştur. 23 Mart 1933 tarihli birinci sergide 116, 29 Eylül 1939 tarihli ikinci segide on ressamın 101, 31 Mart 1940 tarihli üçüncü sergide on ressamın 87, 22 Şubat 1942 tarihli dördüncü sergide on ressamın 102, 19 Mayıs 1943 tarihli beşinci sergide ondört ressamın 166 ve 1944 Eylülü’nde altıncı ve son sergide de ilk beş serginin eserleri de dahil toplam 675 resim sergilenmiştir.

1940’la birlikte Türk resminde soyutlamacı, dışavurumcu eğilimler iyice ağırlık kazanır. Bu arada, D Grubu’nun Türk resmine hiç katkıda bulunmadığını, yanlızca Batı’nın eğilim ve tekniklerini aktardığını ve toplum sorunlarına yabancı kaldığını ileri süren bir grup genç sanatçı “Yeniler Grubu”nu kurarlar. Grubun en öncelikli ve temel amacı yeni bir uygulama olarak tek bir konu belirlemek ve ortak konu çerçevesinde araştırmalar yaparak farklı duyarlılıkta yorumlarla resimler üretmekti.46 Bu

amaç anlaşılacağı üzere D grubuna karşı duyulan reaksiyonun bir ifadesidir. Yenilerin D grubuna en temel reaksiyonu figür konusunda olmuştur. Bu nedenle de basit bir nesne düzeyine indirgenmiş bir figürü işlemeyi redderek; tenselliği ve tinselliği, dertleri ve sevinçleriyle belli bir toplumun üyesi olan insanı ele almayı öngörmüşlerse de amaçlarına ulaşamamışlardır. Çünkü tüm çabalarına rağmen D grubunun etkisinden bir türlü sıyrılamayarak amaçladıkları, birey ama toplum içinde var olan insanı figüre dönüştürememişlerdir.47 Ancak, Nuri İyem, Turgut Atalay, Ferruh Başağa, Mümtaz Yener, Haşmet Akal, Agop Arad ve Avni Arbaş'tan meydana gelen grup çok geçmeden dağılınca bu sanatçılar daha sonraları grubun kuruluşu sırasında belirledikleri hareket noktalarından çok daha farklı eğilimlere yönelmişlerdir. Yeniler hareketinden sonra 1946 yılı Mayısı'nda Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun on öğrencisi '10'lar Grubu'nu kurmuş ve bu grup da öncekiler gibi Türk resmine yeni bir tad ve renk getirmiştir. Grup üyelerinden Nedim Günsür ve Neşed Günal naif ögelerin de sezildiği dışa vurumcu üslupları ile toplumsal çelişkileri resimlemişlerdir. Yine gruptan Orhan Peker ve Turan Erol o yıllarda yeni denemeleri ile dikkati çekmişlerdir.

1950'li yıllarla başlayan süreç içinde artık grup hareketlerinin önemli bir yeri olduğu söylenemez. Sözün gelişi 1959 yılından sonra kurulan "Yeni Dal" ve "Siyah Kalem" gibi gruplar bu nedenle de hiç kimse tarafından bilinmez. Ancak bu yıllar informel sanatın kendini hissettirmeye başladığı yıllardır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'da esen kübizm sonrası soyut ve soyut dışavurumcu estetik, bir süre sonra Türk sanatına da yansır. Cemal Bingöl, Nijad Devrim, Halil Dikmen, Ferruh Başağa, Arif Kaptan, Adnan Turani, Adnan Çoker soyut sanata yönelen ilk sanatçılar olurlar. Türk resminde soyut eğilimlerin teknik ve biçim açısından gelişmesi, Batı'da olduğu gibi, iki farklı davranış biçimi içinde ele alınabilecek bir

nitelik sergiler. Bunlardan ilki, her türlü fırça işçiliği ve dokusal etkiyi dışlayan geometrik-soyut diğeri ise dağınık bir tuş tekniğinin biçimlendirdiği kendiliğinden, disiplinsiz ve bir yere kadar da ifadeci ve dışavurumcu olabilen daha duyarlı ve organik bir yaklaşımdır.48 1960’larla birlikte Türk resminde Mavi Grup adıyla yeni bir topluluk ortaya çıkar. Ancak belirttiğimiz gibi sanat grupları artık eskisi gibi etkin değildir. Bu bakımdan Türk resmi içinde bir yerinin olduğunu söylemenin zor olduğu bu grubun üyeleri Adnan Çoker, Sarkis, Tülay Tura, Devrim Erbil ve Altan Gürman’dır. Yine bu dönemde yoğun bir çaba içinde görünen sanatçılar arasında da Özdemir Altan, Ömer Uluç, Erol Akyavaş, Fethi Arda ve Burhan Uygur’un adlarını sayabiliriz.

1955 ve 1970 yılları arasında esen soyut resim rüzgârı ne kadar güçlü eserse essin hiç bir zaman figüratif resmin varlığını etkileyememiştir. Özellikle, figüratif resmin, özle biçimi can alıcı bir şekilde birleştirerek sunan kompozisyon anlayışı etkisini sürdürmesini sağlamıştır. 1956 yılı içinde T.B.M.M. binası için ısmarlanan “Vilayet Tabloları” döneminde soyut resmin hiç bir zaman görmediği bir tepkiyi almıştır. İlk kez toplumcu-gerçekçi temalara yönelen sanatçılar, temalarını olanca gücüyle ortaya koyabilmek için figüratif resmin tüm imkanlarını kullanmışlardır. Aradan geçen yıllarla Türk resmi tek sesliliği terk ederek evrensellik/millilik, evrensellik/yerellik, toplumculuk/bireycilik veya soyut/figüratif vb. gibi bir çok karşıt eğilimi bir arada yansıtan çok soluklu, çoğulcu bir yapıya kavuşmuştur.

Ancak, bu çoğulcu yapı içinde 1970’li yılların başlarına kadar, alan içi bilgi ve kültürel tabana dayalı iki güçlü eğilim tüm yönelimleri kavrayan bir özelliğe sahip olmuştur. Bunlar Cumhuriyet’le birlikte yeni içeriğe ve kuvrumlaşmaya kavuşan “Millilik” ile giderek bireye yönelen “hümanizma” anlayışlarıdır. Gerçi bir ara 1940’lı ve 1970’li yıllarda

birbirleriyle bir çatışma içine girmişlerse de yine de bugüne uzanan süreçte varlıklarını ve etkinliklerini sürdürmektedirler.49 İstanbul merkezli bu sanatsal yoğunlaşmaya paralel olarak aynı yıllarda Ankara'da Turgut Zaim, Eşref Üren, Refik Epikman, Cemal Bingöl, Abidin Elderoğlu, Cemal Tollu, Malik Aksel ve Nurullah Berk gibi sanatçıların 15-20 yıl önce temelini attığı, İstanbul'a alternatif olmayan ancak yine de istanbul'dan farklı bir havada sanat ortamı oluşmuştu. Özellikle 1970'li yıllarda etkinlikleri artan Adem Genç, Halil Akdeniz, Hayati Misman, Zahit Büyükişleyen ve Habip Aydoğdu gibi çoğu Ankara çıkışlı bu sanatçılar çağdaş Türk resmine yeni katkılar yapmışlardır.

1980-2000 yılları arasındaki son yirmi yılın Türk resim sanatının serüvenini izlemek ve değerlendirmek taşıdığı argümanlar nedeniyle çok dikkatli olunması gereken bir dönemdir.

Cumhuriyet resmi, 1980'li yıllara, 1980 12 Eylülü'nde sivil toplum kurumlarının, özellikle de demokrasinin askıya alınması gibi olumsuz bir sosyal olguyla girmiştir. Bu dönemde aydın olma değerlerini tartışan, militaryal imajları sorgulayan politik duyarlılığını resimlerine yansıtan küçük bir sanatçı grubu olmakla birlikte, başından buyana olduğu gibi sanatçıların büyük bir çoğunluğu sanat alanında tepkisiz kalmışlardır. Özellikle, tuvallerine kimi zaman ironik bir eleştiri ile anti-militarist imgeleri, de-politizasyonu ve sosyal karmaşayı resmeden birkaç sanatçı üslupsal yaklaşımlarıyla da 80'li yılların ilk yarısının gerçek temsilcileri olmuşlardır. Geri kalan büyük sessiz çoğunluk ise, militaryal sınırlamalar ve de-politizasyonun üretip tırmandırdığı bir bellek yitirimine (anamnez) uğramış ve ardından da kendilerinin yalnızca seyirci olduğu yeni olgusal, üslupsal ve kavramsal içeriği kavrayamayışın getirdiği infiratçı (yalnızcı) bir lümpenliğe sürüklenmişlerdir. Bu kaygısız ve lümpen belirsizlik içinde bu alanda değişen ve hareketlilik kazanan önemli bir başka konu da, sanat

eserinin finans çevreleri ve spekülatörlerin illegal maddi kaynaklarına legalite ve saygı arayan çevrelerce keşfi ve medyanın da provakatif yayınlarıyla o zamana kadar para etmeyen sanat ürününün alınıp-satıldığı spekülatif bir kara borsası, piyasasının oluştuğu profesyonel bir ilgi alanı olmasıdır. Bu ortamdan yararlanmak isteyen çok sayıda sanat galerisi, nitelikleri kendilerinden menkul sanatçı ve bir o kadar da sanat yazarı ortaya çıkmıştır. Gerçi bu işin olumlu yanı, bu yıllarda bir çok sanat dergisi yayımlanmış, gazetelerde bir süre kültür-sanat sayfaları yer almış olmasıdır. Ancak zamanla bu sisli hava dağılmış, nitelikleri su götürmez sanatçılar ile Türk sanatına eleştiri anlamında önemli bir boyut kazandıran sanat yazarları elek üstünde kalmıştır.

Oysa, çoğulcu (pluralist) eğilimlerin, yani farklı ve alternatif resim üsluplarının, Türk resmini tarihsel avangard kompleksten kurtararak yenilikçi deneyci çizgiye getiren 1940-1960 yıllarının deneyimlerinden yararlanarak 80'ler boyunca yapılabileceklerle resim sanatımız bugün olduğundan çok daha iyi bir düzeye getirilebilirdi. Bu bakımdan1990'lı yıllara kadar geçen beş-on yıl 1960'lı, 1970'li yılların 'istimiyle' yol alınmış 'kapalı devre' bir dönem olarak Türk sanatı tarihinde yer almıştır.

Aslında hemen her zaman olduğu gibi dönemin sosyo-politik konjonktüründen fazla etkilenmeyen Türk ressamının 1990'lı yılları da reel-politik ve sosyal gerçeklere ilgisiz kalmaya devam ettiği bir dönemidir. Ancak, sanat düzleminde değişen olgulara farklı bir açıdan bakan bu dönemde etkinlik gösteren bir grup sanatçı, plastik anlatımda düşünceye öncelik tanıyan minimalist, neo-eksprestyonist ve hiper realist yorum denemelerine yönelerek, tuval üzerinde enstalasyonlar yaparak kendilerine kavramsal zemin bulmaya çalışmışlardır. Son çeyrek yüzyılda düzenlenen İstanbul Bienali, Yeni Eğilimler, Günümüz Sanatçıları, Sanart, Sanat Fuarı vb. gibi geniş programlı etkinlikler, çağdaş sanat kavramların çeşitli

şekillerde geniş taban bulmasına önemli katkıları olmuştur. Aslında kuramsal olrak Türk resmindeki çağdaş rotanın 1980’li yılların sonlarında çizildiği söylenebilir. Yine bu yıllarda bazı sanat kurumlarının ve bazı sanat galerilerinin spekülatif piyasa ekonomisine karşı durabilmesinin olumlu gelişime ciddi katkıları olmuştur. Sanatçı ve sanat eserinin nispeten diyalektik bir gelişme çizgisini yakaladığı 90’lı yıllardaki sanat ortamı kavramsal üretim ile eleştiri boyutunun eksikliğini de ortaya koymuştur. Böylesi bir yoksunlukta, Türk resmini bir takım tercüme fikirlerin dahi yeterince tartışma ortamı bulamadığı, deskriptif bir ifade dilinin egemen olduğu kuramsallık(!)la başbaşa bırakmıştır.

Heykel

Asya ve Anadolu’nun eski Türk çağlarındaki figürlü plastikle zorlama bir gelenek ilişkisi kurmaya çalıştığımız Türk heykel sanatının geçmişi, en azından çağdaş bir plastik yaratma alanı olarak, resimde olduğu gibi bir buçuk yüzyıldan geriye gitmez. Ancak resim ve mimaride görülen gelişim çizgisinin heykelde görülebildiğini söylemek zordur. Anıt heykel geniş kamusal alanlarda yer almasına karşın resim ve mimari gibi geniş toplum katlarına da mal edilememiştir. Geç Osmanlı sanatında geleneği olmadığından kontrollü bir yaratma alanı olarak görülen heykelin ancak Cumhuriyet’le birlikte bir gelişme trendine girmesinin nedeni Cumhuriyet ideolojisinin kültürel ve sosyal hatta anıt heykel düşünüldüğünde politik zemini de oluşturmuş olmasıdır. Üstelik başından bu yana rejimi temsil eden değerleri tasfir ettiğinden anıt heykelciliğe ekonomik olarak da destek verilmesi bu gelişimi doğrudan etkilemiştir.

III. Selim ve II. Mahmut döneminde heykel henüz uygulamadan uzak ve Osmanlı toplumu için yabancı olsa da İstanbul’da çalışan bazı gayrimüslim sanatçıların bu yönde faaliyette oldukları bilinir. Bunlardan biri Papazyan lakaplı bir heykeltraş, diğeri Sanayi-i Nefise

Mektebi kurulunca, akademik anlamda başlayacak olan heykel eğitiminin de ilk eğitimcilerinden olan Yervant Oskan -Efendi-’dır (1855-1914).[50] Bu sanatçı daha sonra, 1883 yılında Sanayi-i Nefise’de otuz iki yıl çalışmıştır. Onun ilk öğrencileri arasında İhsan Özsoy (1867-1944), İsa Behzat (1875-1916), Mehmet Bahri ve hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Mesrur İzzet ve Mehmet Bahri’nin adlarını sayabiliriz.[51]

1880’lerden 1900’lere gelindiğinde hayatların bambaşka boyutlara sürükleneceği olaylar kapıdadır. Koca bir imparatorluğun adeta ters yüz edilerek yepyeni bir kimlikle ortaya çıkarılışı, yeni bir tarihsel sürecin de başlangıcı olmuştur. Bu yıllar bir çok Batı kaynaklı sanatımız gibi heykel sanatımız için de bir köşe taşıdır. Diğer Türk tasvir sanatları gibi yüzlerce yıllık bir deneyim mirası şansına sahip olmayan çağdaş Türk heykel sanatı bu tarihten itibaren kendisine bir gelenek ve geçmişle birlikte ‘gelecek’ hazırlamaya başlamıştır.

Aslında Türk insanının tasvirle olduğu gibi bu çerçevede heykelle de ilişkisi oldukça eskidir. Ortaçağ’da anıtsal taş süslemeciliği türünden kabartma dekorasyon-

la belirlenebilen bu ilişki, İslam öncesi Asya sanat geleneklerine kadar gidebilen bir arkaik biçim yaratma sürecini de yaşamıştır. Takip eden bölümdeki İslam öncesi Türk sanatı bahsinde genişçe ele alacağımız üzre, Hunlardan başlayarak, Karahanlılara kadar, üstelik seçkinci bir üretim biçimi de olmayan bir Türk heykel sanatının Asyalı geçmişinden söz edebilmekteyiz. Greko-Romen ya da Budıt etkili olduğu düşünülen bu plastiklerin erken örnekleri günümüze ulaşmamakla birlikte, katışıksız ve tamamen bozkır insanını ve onun inanç dünyasını ifade eden daha kuzeydeki Türk topluluklarının eseri olan balballar spektaküler örnekler olarak günümüze ulaşmışlardır.

Yine kaynaklar, heykelin Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olduğuna işaret eden bazı örneklerden sözederler. Örneğin; Çaka Bey'in büstünü yaptırdığını, Kanuni'nin (1520-1562) Mohaç Seferi'ne katılan Sadrazam İbrahim Paşa'nın Budapeşte dönüşü getirdiği heykellerle sarayını süslediğini yazarlar. Bunlar veya benzeri rivayetler bir yana müslüman Türk hükümdarları içinde ilk cesur girişim Abdülaziz (1830-1876) tarafından yapılır. Yurt dışına da ilk çıkan padişah olan Sultan, bu gezisi sırasında gördüğü heykellerden etkilenerek 1871 yılında C.F. Fuller adlı bir sanatçıya at üzerinde heykelini yaptırmıştır.

Yervant Oskan'dan sonra Sanayi-i Nefise'de onun atölyesini İhsan Özsoy devralmıştır. Çağdaş Türk heykelciliğinin önemli isimlerinin büyük bir kısmı İhsan Özsoy'un öğrencisi olmuştur. Özellikle ilk öğrencilerinden Mahir Tomruk (1885-1954) antikiteye ve klasik heykele bağlılığı ile dikkatleri çeker. İhsan Özsoy'un öğrencileri arasında dikkatleri çeken yine önemli iki sanatçı da Ratip Aşir Acudoğu ve Nijad Sirel'dir (1897-1959). Heykel eğitimlerini Cumhuriyet öncesinde tamamlamış olan bu üç heykeltraşın kendi üslup özelliklerini belirlemeye çalıştıkları büst ve küçük boyda yapıtları ön planda ele almak gerekir. Bu sanatçıların belli bir tarihten sonra yani Türk heykeltraşlarına bu yol açıldıktan sonra bazı anıt projelerini de gerçekleştirdikleri görülür.52 Büyük boyutlarda anıt yapımı ayrıntılı teknik ve uzmanlık gerektirdiğinden, üstelik bazı teknik imkanlar aradığından Türk heykeltraşları anıt heykel yapımına oldukça geç girmişlerdir.53

Adlarını saydığımız öncü sayılabilecek heykeltraşların ardından Ali Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, Nusret Suman, Kenan Yontuç ve ilk kadın heykel sanatçısı Sabiha Bengütaş ile Nermin Faruki Sanayi-i Nefise'nin ardından Avrupa'da eğitimlerini pekiştirerek yurda dönmüşlerdir. Bu arada 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüşen Sanayi-i Nefise'nin

yanısıra Ankara'da 1931 yılında resim ve heykel eğitiminin de verildiği "Gazi Terbiye" açılmıştır. Bu yıllarda artık heykel sanatçıları da ressamlar gibi sanat birlikleri oluşturarak bireysel ve toplu etkinlikler içinde olabiliyorlardı. O döneme kadar çevresinde heykel görmeye alışkın olmayan Türk halkının ilk olarak heykelle karşılaşması, açılan bu karma sergilerdeki küçük boyutlu heykellerle oldu. Ardından yoğun bir tempo ile süren anıt heykellerle bu tanışıklık devam etti.

Hatta konunun o günlerdeki önemi nedeniyle Atatürk 22 Ocak 1922 tarihli Bursa konuşmasında çağı tarihe mal etmekte anıtların ve diğer sanat-bilim eserlerinin rolünü vurgulamak gereğini bile duymuştur.54 Türkiye'de anıt heykelciliği, 19. yüzyılın başlarında önce Yıldız bahçelerindeki av köşkleri, daha sonra da çeşitli kasırlar ile Dolmabahçe Sarayı için yaptırılan boğa, geyik ve kuğu gibi hayvan heykelleri ile başlamıştır. Ardından da Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Atatürk ve kurtuluş savaşını anlatan büyük programlı heykeller yapılmıştır. Teknik zorluklar nedeni ile yabancı sanatçıların başlattığı anıt heykellerin ilki 3 Ekim 1926'da İstanbul Sarayburnu'na, ikincisi de aynı ayın 26'sında Konya'da dikilmiştir. Bu Atatürk heykelleri, Avusturyalı heykeltraş Heinrich Krippel (1883-1945) tarafından yapılmıştır.55 Bu anıtların ardından Krippel'in Ulus Atatürk Anıtı (1927), Samsun Atatürk Anıtı (1931), Afyon Zafer Anıtı (1936) gibi çalışmaları izlemiştir. Türkiye'de bu yıllarda etkinlik gösteren heykelciler arasında; Pietro Canonica, Ankara Etnoğrafya Müzesi önündeki Atatürk Anıtı'nı (1927), İstanbul Taksim Anıtı'nı (1928), İzmir Atatürk Anıtı'nı (1931); Anton Hanak (1875-1934) ve Josef Thorak (1889-1952) ise Ankara Güven Park anıtı gibi çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir.56 Aynı yıllerda Rudolf Belling de hem eğitimci, hem de bir uygulamacı olarak etkinlik göstermiştir. O yıllarda bu sanatçılardan bazılarının kimi eserleri tartışma yaratmış, özellikle Güven Park Anıtı'nda Türk Kurtuluş Savaşı'nı anlattığı

iddiasındaki rölyef ve heykel tiplemelerinin, Anadolu insanından çok "Nibelungen" veya başka Germen mitolojilerindeki Germen insanlarını temsil ettikleri ileri sürülmüştür.

Cumhuriyet döneminde bir Türk sanatçısı tarafından gerçekleştirilen ilk anıt, Nijat Sirel'in İzmit Atatürk Heykeli'dir (1929). Daha sonra 1931'de Kenan Yontuç'un Çorum ve Edirne'deki Atatürk Anıtları, 1932 yılında da Ratip Aşir Acudoğu'nun Menemen Kubilay Anıtı ve Ali Hadi Bara'nın Adana Atatürk Anıtı çalışmaları ve diğerleri gelmiştir. Bu arada bu konuda bir kamuoyu baskısı bile oluşmuş ve dikilecek anıtların dökümünü yapacak kişilerde Türk vatandaşı olmak koşulu aranmaya başlanmıştır. Türk sanatçılarının anıt heykele olan ilgileri 1940'lı yıllara kadar artarak sürmüş ve giderek bu alanda yabancılara ihtiyaç bırakmayan bir varlık göstermeye başlamışlardır. Cumhuriyet'in ilk 25, 30 yılında Türk heykel sanatçıları Batı ülkelerinde eğitim gördükleri ustaların etkisi altında kalarak lirik-romantik bir eğilimde figüratif eserler üretmişlerdir. Non-Figüratif eğilimlerin ortaya çıkışı 1950'lerden sonradır. Ali Hadi Bara ve Zühtü Müridoğlu bu anlayışın temsilcileri olmuşlardır.

Güzel Sanatlar Akademisi'nde Belling'in öğrencileri olan Kamil Sonad, Şadi Çalık, Hüseyin Gezer ve İlhan Koman figür stilizasyonları ve soyut kompozisyonlarını bazen de Klasik Figüratif çalışmalarını eş zamanlı olarak sürdürmüşlerdir.57 1960'lardan itibaren de Ali Teoman Germaner, Tamer Başoğlu, Ferit Özgen, Kuzgun Acar, Metin Haseki, Hüseyin Gezer gibi heykeltraşlar toplu veya bireysel çabalarıyla çeşitli malzeme imkanlarını değerlendiren serbest etkinlikler içinde olmuşlardır.58

Asıl etkinliklerini 1960'lar boyunca sürdüren Popart, Minimalizm, Fantastik Gerçekçilik, Kavramsalcılık ve Yeni Anlatımcılık gibi Avangard eğilimlerin uzantıları 1980'li yıllar boyunca da bazı genç heykeltraşların eserlerinde etkilerini hissettirmeye devam etmiştir. 1980'li yıllarda ise her

alanda olduğu gibi popülist rüzgârlar heykel sanatçısını da etkilemiş özellikle genç kuşak, dönemin siyasi koşulları doğrultusunda popülist konulanmaları, avangard, yeni Batılı anlatım dilleriyle ifade etmeye çalışarak 1990'lı yıllara ulaşmıştır. Bu yıllarda anıt heykel yapımı da durmamış, özellikle Tankut Öktem'in Kültür Bakanlığı patronajı veya angajmanıyla gerçekleştirdiği çok sayıdaki anıt heykel yurdun çeşitli yerlerine dikilmiştir.

2000'li yıllara ulaşan süreçte, özellikle son 15-20 yılda kamu alanı-heykel ilişkisi ile ilgili kavramlar, en azından akademik düzeyde tartışma alanı bulmuş, yeni eğilimler, İstanbul Sanat Fuarı, Çağdaş Sanat Sergisi, İstanbul Bienali vb. gibi etkinliklerin kapalı devre salon zemininden çıkarak ortak kullanımlı kent alanlarına taşınmıştır. Gerçi son yıllada bazı yerel yönetim örgütlerini elinde tutan kimi kadrolar klasik anıt kavramını karşılamayan heykele karşı olumsuz tavırlar sergilemişlerse de bu tür yaklaşımlar geniş bir taban bulamamıştır. 1950'li yılların sonlarından başlayarak İlhan Koman, Şadi Çalık, Hadi Bara ve Zühtü Müridoğlu gibi isimlerle ivme kazanan geleneksel heykel normunu aşma çabası, Ayşe Erkmen, Meriç Hızal, Füsun Onur ve Mehmet Aksoy gibi bazı sanatçılarca anlamı maddenin arka planına almaya çalışan modernist bir paradigma yaratma şekline dönüştürülmüştür. Bu bakımdan figüratif anıt heykeli de dışlamayan ancak yeniyi yakalama peşinde olan son dönem Türk heykel sanatçısının 'biçim' konsepti, herhangi bir coğrafyada veya kültürde meşruiyet kazanabilecek kendine uluslararası bir kimlik edinme yolunda olduğu söylenebilir. Ancak varılan bu sonuç, yine de kendi tarihi ile tam hesaplaşmasını tamamlayamamış, modernizm sonrası sürece hevesle yaklaşan, fakat Batı ile de henüz ortak bir dil yaratamamış kimlik referansları ile bugün arasında bocalayan bir Türk heykeli panoraması ortaya koymaktadır.

Genel bir değerlendirme yaparsak, Ali Teoman Germaner'in, Fantastik Figüratif çalışmalarını, Haluk Tezonar'ın Polatlı'daki "Sakarya Şehitleri" anıtını ve Tankut Öktem'in "Harbiye" anıtı gibi çalışmalarını bu alandaki birkaç örnek arasında sayabilir. Çağdaş Türk sanatları içinde 19. yüzyıl öncesi ile ilişkilendirilemeyen veya bu ilişkinin yapay ve genel kabul görmeyen bağlantılarla ifadelendirildiği alanların belki de ilk akla geleni bizce heykeldir. Türk sanatları içinde geleneği olmayan bir tür olan heykelin belki de bu nedenle Batılılaşma hareketleri içinde Türk kültür ve sanatına adaptasyon çabalarında ve kurumlaşmasında istenen veya diğer Batılı plastik sanatların ulaştığı düzeye ulaşamamıştır. Üstelik Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında diğer sanat türleri gibi eğitim-öğretim ortamı oluşturarak bu sanatın kurumlaşması ve yaygınlaşması yolunda tüm adımlar atılmışsa da bugüne varan sonuç değişmemiştir. Günümüzde Türk heykel envanterinin nitelik ve nicelik açısından en önemli kısmını oluşturan anıt heykellerin de yabancı sanatçılara ait olduğu düşünülürse bu değerlendirmede yanılmadığımız görülecektir.

Sahne Sanatları:

Tiyatro, Opera ve Müzik

Türk yenileşme ve çağdaşlaşmasının gelişim süreci içinde çağdaş sahne sanatları ve müzik alanındaki çabaların da yoğun olduğu 19. yüzyılın sonları, gelişen ve ilerleyen dünyaya sırt çeviren, yüzü sadece kendi iç dünyasına dönük, adeta kendi aleminde kapalı yaşamanın daha çok sürüp gidemeyeceği anlaşılan bir devri temsil eder.59 Batı'dan iktibas edilen çağdaş sanatların çoğunun ilk uygulamalarından çok önce ilk Batılı anlamdaki tiyatronun sahnelerini açması, belki de Türk aydınlarının 19. yüzyıldaki diyalektik Batılılaşma süreci içindeki tercihlerinin bir sıralamasını gözler önüne serer.

Aynı tercih Cumhuriyet ilan edildikten sonra da devam etmiştir. Dünya Savaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı vermiş bir ülkenin ekonomik kaynaklarının tükendiği, üretim yapacak fabrikaların, limanların, yolların ve diğer bayındırlık çabalarının önceliği olduğu bir başlangıçta bir konservatuarın açılması, bir senfoni orkestrasının oluşturulması bu bakımdan çok anlamlıdır. Cumhuriyet'in ilanında bir yıl sonra 1924 yılında Ankara'da Musiki Muallim Mektebi'nin açılması, Mızıkayı Hümayun'un Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na dönüştürülmesi, iki yıl sonra da Darülelhan'ın yeniden düzenlenerek Konservatuvar adını alması Cumhuriyet'in getirdiği dinamikler bir yana Türk modernleşmesinin diyalektik bir devamlılık kazandığını da ortaya koyar.

Türkiye'de Tiyatro, ilk olarak 1860 yılında Beyoğlu'nda, ikincisi ise iki sene sonra yine İstanbul'da Gedikpaşa'da sahnelerini açmıştır. Başlangıçta azınlık dilleri ile oyunlar sergilenen bu sahnelerden Gedikpaşa Güllü Agop Tiyatrosu ilk Türkçe oyun sergilenen sahne olmuştur.60 Tanzimat aydınlarına göre çağın getirdiği tüm yenilikleri halka anlatıp kabul ettirmenin en kestirme yolu gazeteden sonra tiyatro ve romandı. Nitekim Şinasi'nin başlattığı tiyatro türü Namık Kemal'de neredeyse bir tutku halini almıştı. Zaten Türk halkı bu türün pek yabancısı da değildi; Ortaoyunlar, Karagöz Sahneleri gibi benzeri temaşalara alışıktı. bu nedenle tiyatroya olan ilgi yüksek oldu.61

1839 yılında başladığı bilinen çağdaş anlamdaki tiyatro çabaları bir ara ilk baştaki çoşkusunu kaybetmişse de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile yeniden canlanmıştır. Bu dönemde konusunu tarihten alan bir çok oyun sahnelenmiştir. "Osmanlı Devri'nin çeşitli dönemlerini ele alan bu piyeslerde tarih şuuru uyandırmanın, bir yanlışın veya resmi anlayışın düzeltilmesi fikri de vardır". Bu oyunlar içinde; İstanbul'da sahnelenenler, A. Faik Şahingiray'ın "Kırım Tarihine Ait Macera" (1334), Selanikli Abdi

Tevfik’in “Girit’in Fethi, 1080” (1327), Çorlulu M. Fevzi’nin “Hürrem Sultan” (1325), İzmir’de sahnelenen Sezayi’nin “Mithat Paşa veya Hükmü İdam”, Mithat Cemal’in “Kemal” (1328), Moralızade Vassaf’ın “Sultan Murat” (1327), “Yıldız Faciaları” (1328), “Mukaddime-i İnkılab” (1335), Konya’da sahnelenen Mehmed Burhaneddin’in “Fehim Paşa” (1327), yine İzmir’de sahnelenen, Mahmut Reşat’ın “Osmanlı İhtilali” (1329), ve İstanbul’da sahnelenen Faik Ali’nin “Nedim ve Lale Devri” (1916), Abdülhak Hamid’in “Turhan” (1916), “İlhan” (1913), Celal Esad’ın “Büyük Yarın” (1910) ve Ziya Gökalp’in (1339)’da sahnelenen “Alpaslan Malazgirt Muharebesi” adlı oyunlar örnek verilebilir.62 Yusuf Kamil Paşa’nın Türk romanı için yaptığı öncülüğü, tiyatro eseri çevirileri ile de Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) yapmıştır. Sefirlikten Sadrazamlığa kadar yükselmiş aydın bir Osmanlı devlet adamı olan Ahmet Vefik Paşa, Türk Tiyatrosuna 17. yüzyıl Fransız edebiyatının güldürü ustası Moliére (1622-1677) komedilerini kazandırmıştır.63 Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra ise devlet, tiyatroya yakın ilgi göstermiş, kurumsallaşması için ciddi çabalar ortaya konulmuştur. 1940 yılında Devlet Konservatuvarı yasası çıkartılmış, Tatbikat Sahnesi açılmış, ardından da 16 Haziran 1949 tarihinde Devlet Tiyatrosu kurulmuştur. Devlet tiyatroya desteğini hiç çekmemiş, daha sonraki yıllarda da sağlanan çeşitli ödeneklerle devlet tiyatrolarının yanısıra özel tiyatroların çabaları da desteklenmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında yazılan oyunların büyük bölümü konularını yakın tarihten almıştır. Ana temalar Kurtuluş Savaşı, Anadolu insanının yiğitlik öyküleri ve Atatürk İnkılaplarıdır. Bu ilk oyunlardaki tarih anlayışı genç Cumhuriyet yönetiminin tarih yaklaşımıyla paralellik içindedir. bu nedenle Cumhuriyet’in önde gelen yazarları tarafından yeni rejimin tarih anlayışına uyumlu çok sayıda oyun yazılmıştır.64 Reşat Nuri Güntekin’in “İstiklal”, Faruk Nafiz Çamlıbel’in “Kahraman”, “Akın” Mecdettin

Kami’nin “Sakarya Kahramanları”, Nazım Hikmet’in “Yolcu” ve Hayri Muhittin’in “Gazi Mustafa Kemal” oyunları bu bağlamda ilk akla gelen bir kaç örnek olarak sıralanabilirler.65

Cumhuriyet dönemi tiyatrosu daha doğru bir ifade ile oyun yazarlığı 1950’li yıllara kadar diğer edebi alanlarda ün yapmış yazarlarla sınırlı kalmış, bu dalı bağımsız bir tür olarak seçen yazarlar bu tarihten sonra çıkmıştır.66 Başlangıçta, W. Shakespeare, Moliére, A. Miller, A. Chekhov, N. V. Gogol ve O. Wilde gibi yabancı yazarların oyunlarını sahneleyen Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosu daha sonra Orhan Asena, Turan Oflazoğlu, Tarık Buğra, Güngör Dilmen, Adnan Giz, Başar Sabuncu, Recep Bilginer ve Turgut Özakman gibi yerli tiyatro yazarlarının oyunlarını oynamıştır. 1949 yılında yazdığı ilk oyunu “Günün Adamı”ndan sonra onlarca tiyatro eseri yazan Haldun Taner de tiyatro yazarı, kuramcısı ve öğretmeni olarak yaptığı tarihi kolajlarla yine önemli bir başka tiyatro adamıdır.67 Bu arada kimi oyunlarda üslup ve tür konusunda kesin bir tercihin olmayışı, Faruk Nafiz Çamlıbel’in “Akın”, Musahipzâde Celâl’in “İstanbul Efendisi” veya “Bir Kavuk Devrildi”, “Aynaroz Kadısı” gibi tarihi dekorlar önünde oynanan, tarihi tiplerin canlandırdığı oyunlar seyircilere tragedya ile komedyanın garip bir ikilemi şeklinde sunulmuşlardır. Bu noktada bir başka saptama da, konusunu tarihten alan oyunların hemen hemen tamamının kamu eliyle sürdürülen Devlet Tiyatrolarında sahnelenmesi ve bu tür repertuvarın kimi dönemlerde özellikle tercih ve teşvik edilmesidir. Son çeyrek yüzyıldır Devlet Tiyatrolarında sahnelenen, Turgut Özakman’ın “Resimli Osmanlı tarihi” (1983), “Fehim Paşa Konağı” (1979), Orhan Asena’nın “Hürrem Sultan” (1959), “Simavnalı Şeyh Bedrettin” (1969), Turan Oflazoğlu’nun “Deli İbrahim” (1967), “IV. Murat” (1970), “Kösem Sultan” (1982), “Cem Sultan” (1997), Recep Bilginer’in “Yunus Emre” (1976), Güngör Dilmen’in

“Midas’ın Kulakları” (1959), “İttihat ve Terakki” (1969), “Deli Dumrul” (1979), “Bağdat Hatun” (1973) Kemal Bekir-Nahit Sırrı Örik’in “Düşüş” (1975) vb. gibi tarihi kişi ve olayları konu alan, anlatan oyunlar tiyatro repertuvarındaki bazı oyunlara örnek teşkil ederler.

Son söz olarak değerlendirmek gerekirse, Türk tiyatrosu ve drama edebiyatında günden güne artan yetişmiş sanatçı ve yazar potansiyeli ve sergileme olanaklarına rağmen Türk tiyatrosunda milli bir üslup, milli bir dil ortaya konulamamıştır. Ne yazık ki “Milli Tiyatro” da kimi yazarlarca yanlış anlaşılarak otantik Anadolu dili ve giysileri ile dekoru ya da tarihi konulu oyunlar artık II. Meşrutiyet toplumunun çok ilerisinde sosyal ve kültürel düzeye sahip tiyatro seyircisine yeterli gelmemektedir.

Bu incelemenin çeşitli bölümlerinde ‘yenileşme, çağdaşlaşma’ çerçevesinde sözünü ettiğimiz Batılı sanatların Türk kültürüne adaptasyonu konusunda ve bu sanat türlerinin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında, kanımızca en şanssız olan tür opera ve baledir. III. Selim döneminde, 1797 yılında Topkapı Sarayı’nda gerçekleştirilen ilk opera temsili ile başlayan Türkiye’de opera tarihinden söz edilirken, konuya; “Türkiye’nin opera ile tanışması 18. yüzyılda başlamıştır” gibi bir ifade ile girilmesi, aslında doğru olmakla birlikte, bu sanat türünün ‘Türkiye’ ile tanışmasının ‘kapsam’ yönü düşünülürse, günümüz için bile doğru olmayan bir hüküm taşır.

Opera ve bale tarihi yazarları Türk insanının opera ve bale ile ilk kez tanışmasının, Batı’ya giden ilk Osmanlı sefirlerinin gördükleri temsillerle gerçekleştiğini yazarlar. Opera ve balenin Türk kültür jargonunda da ilk olarak bu sefirlerin ‘Saray’ a sundukları sefaretnamelerde geçtiğini belirtirler.68 1607 yılında Fransa’ya giden ilk Osmanlı elçi heyeti çok büyük bir ilgi ile karşılanmış, hatta sefir ve beraberindekiler için müzisyenlerinin Türk giysileri giydiği “Ballet de Monseigneur le duc de vendosme” adlı bir bale gösterisi düzenlenmiştir.69 Padişah III.

Selim döneminde başlayan Batı kültür ve sanatlarına olan ilgi, bu kapsamda Batılı gösteri sanatlarında da yoğunlaşmış, hatta yukarıda da belirtildiği üzre III. Selim'e sarayda bir opera temsili bile sunulmuştur. Opera tarihçilerinin sözünü ettiği sefaretnameler içinde ilki ve en ünlüsü, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi'dir (1132-33 H. /172021 M.). Sultan III. Ahmet zamanında Fransa'ya gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, Paris'te çoğu zaman kralın da katıldığı opera temsillerine davet edilmiş, bu temsiller dolayısıyla iyi bir gözlemci olduğunu ortaya koyan ifadelerle, hem temsiller, hem de opera binaları hakkında oldukça açıklayıcı bilgiler vermiştir.70

17. yüzyılın ilk yıllarında diplomatik ilişkilerle başlayan Türklerin Batı ile temasları sonucunda bu ilişkiden Batı da payına düşeni almış, özellikle Fransa'da edebiyat, müzik ve diğer sanat alanlarında Türkâne temaların işlenmesi ile "Turquerie" adı verilen bir 'alaturka' modası başlamıştır.71 Örneğin Paris'te Türk temaları işleyen Rameau'nun "Les Indes Galantes" adlı bir operası sahnelenmiş, ardından 1735 yılında sahnelenen dört perdelik bir operanın ilk perdesine de "Le Turc généreux-Gönlü yüce Türk" adı verilmiştir.72 1758 yılında Viyana'ya giden Türk sefiri Ahmet Resmi Efendi onuruna da yine aynı bale temsil edilmiştir.73

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı sefirlerinin Avrupa ülkelerinde izledikleri opera ve bale gibi gösteri sanatlarına ilişkin gözlemleri daha başka sefaretnamelerde de yer almıştır. Örneğin, III. Selim'in (1789-1807) 1793 yılında İmparatorluğun ilk daimi temsilciliğini açtırtığı Londraya ilk Türk sefiri olarak atadığı Moralı Yusuf Agâh Efendi ile II. Mahmud (1808-1839) döneminin Viyana Sefiri Mustafa Hattı Efendi, daha sonra Resmolu Ahmed Efendi ve bir başka Osmanlı elçisi Vahid Paşa gördükleri operalardan oldukça ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır.74

1797 yılında III. Selim'in huzurunda verilen opera temsilinden sonra Türkiye'de gerçek anlamda opera temsilleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren sahnelenmeye başlamıştır. Özellikle Tanzimat'la beraber Batı kültür ve sanatına yönelik heveskârane tutumlar ve isteklerle İtalyan opera trupları istanbul'da büyük ilgi görürler. Hatta Suut Kemal Yetkin'in ifadesiyle "temsil, musıki, taganni, raks ve dekor gibi muhtelif sanat şubelerini içine alan bu mürekkep sanat"ı icra eden bu truplar o yıllarda İstanbul gazetelerine ilan vererek olan ilgiyi geniş halk kitlelerine yaymaya bile çalışırlar.75

Türkiye'de Tanzimat'la birlikte başlamış olan müzikte yenilenme çabalarına İtalyan müzik, dans ve drama sanatları ve gelenekleri öncülük ve örneklik etmiştir. Bu alanda ilk eğitimciler de yine İtalya'dan getirtilmiştir. Bu eğitimcilerden ilki ve belki de en önemlisi ünlü İtalyan opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin (1797-1848) büyük kardeşi Giuseppe Donizetti'dir (1788-1856). Donizetti, Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un (1784-1839) daveti ile 1828 yılında İstanbul'a gelmiş, aralıksız 28 yıl çalışarak İstanbul'da ölmüştür.76 Bu süre içinde Donizetti, ilk bando-mızıkayı kurmuş, Türkiye'de ilk devlet orkestrası ve bandolarının temelini atmıştır. Yine bu yıllarda İstanbul'da ilk opera binası da M. Giustiniani adlı bir İtalyan tarafından Beyoğlu'nda 'Fransız Tiyatrosu' olarak bilinen yapıda, Gaetano Mele adlı bir kişinin yöneticiliğinde açılmıştır.77 Daha sonra Bosco adlı bir başka İtalyan'ın işlettiği bu tiyatroda opera temsilleri devam etmiş, 1841 yılında tiyatroyu devralan Halepli Tütüncüoğlu Michail Naum Efendi de binanın yandığı 1846 yılına kadar tiyatroyu aynı bina da işletmeye devam etmiştir. Yangından sonra bir başka binaya taşınan tiyatro bu binada da 1870 yılına kadar perdelerini açık tutabilmiştir.

İncelememizin tiyatro kısmında İstanbul'da kurulan ilk iki tiyatrodan biri olarak sözünü ettiğimiz Gedikpaşa Tiyatrosu'nda da 1860'lı yıllardan

itibaren opera temsillerinin sahnelendiği bilinmektedir.78 Bu yıllarda Batı müziğine, operaya ve baleye ‘saray’ da büyük ilgi göstermiş, Hatta Sultan Abdülmecid, 1858 yılında ünlü İtalyan mimar Fossati’nin projesiyle bugünkü Dolmabahçe Stadyumu’nun bulunduğu yerde bir saray tiyatrosu yaptırmıştır.79 Daha sonraki tarihlerde tiyatro, opera ve muhtemelen bale temsillerinin de verildiği bu tiyatro yanınca, Sultan Abdülaziz (1830-1876) burayı yeniden inşa ettirmiş ancak, pek ilgilenmemiştir. Sultan Aziz ve Sultan Murad dönemlerinden sonra II Abdülhamid (1842-1918), saray tiyatrosu ile ilgilenmiş ancak, müzik, opera ve bale çalışmaları dönemin koşulları nedeniyle yeterince yankı bulmamıştır.80 19. yüzyıl boyunca İstanbul tiyatrolarında sahnelenen opera ve bale temsillerinin dönemin aydın, aristokrat Osmanlı entelijansiyasını önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu durumu gösteren en güzel örnek, Şair Abdülhak Hamid’in babası Hekimbaşı Zade Hayrullah Efendi’dir. Çünkü, Hayrullah Efendi, daha Tıbbiye-i Şahane öğrencisi iken “Hikaye-i İbrahim Paşa be-İbrahim-i Gülşeni” adlı, konusunu tarihten alan dramatik bir libretto yazmıştır.81 Bu örneğin de ortaya koyduğu gibi, Osmanlı aydınları, 19. yüzyılın ikinci yarısında operaya yalnızca izleyici olarak değil, edebiyat ve sanat yetenekleriyle bu alanda Türkçe metin yazarak da ilgi göstermişler, katkıda bulunmuşlardır. Ancak opera tarihçileri 19. yüzyılda bu gibi amatör ilgilerin yanısıra bu alanda ilk profesyonel ürünün Mızıka-i Hümayun subaylarından Ali Haydar’ın yazdığı, çok ilginç bir şahsiyet ve müzik adamı olan Macar Tevfik Bey’in bestelediği “Pembe Kız” adlı bir operet olduğunu belirtirler.82

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı ile ulusal kültürü, uluslararası çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırma ilkesine özel önem verilmiş ve bunun sonucu olarak da, güzel sanatların eğitim ve öğretimle yenilenmesini mümkün kılacak kurumların oluşmasına imkanlar sağlanmıştır. İlk olarak, 1828

yılında Sultan II. Mamud döneminde kurulmuş olan Mızıka-i Hümayun tam kadrosu ile Ankara'ya taşınmış ve çeşitli kuruluş kanunları ile yıllar içinde Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na dönüştürülmüştür.83 Daha sonra sırasıyla önce Ankara'da Musıki Muallim Mektebi (1924) kurulmuş, ardından İstanbul'da özel olarak çabalarını sürdüren Dar-ül Elhan yeniden yapılandırılarak 1926 yılında İstanbul Belediyesi Konservatuvarı'na dönüştürülmüştür. Yaklaşık on yıl kadar sonra da ünlü Alman besteci ve müzik adamı Paul Hindemith (18951963) ve Carl Ebert'in (1887) önderliklerinde 1936 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı'nın temelleri atılmıştır. Musıki Muallim Mektebi'nden seçilen öğrencilerle başlayan eğitimöğretim bir süre böyle sürmüş, Konservatuvar resmen 1940 yılında kurulmuştur. Ardından aynı bünyeden yetişen sanatçılarla İzmir ve İstanbul'dan başlayarak yeni birimler tesis edilmiştir.84

Cumhuriyet döneminde tümüyle devlet eliyle sürdürülen Türk opera metinlerinin tamamına yakınının yöresel ve tarihi konulu olması son derece de ilginçtir. Çok sesli Türk müziği literatüründe 'Türk Beşleri' olarak anılan (Cemal Reşit Rey, Ferit Alnar, Ahmet Adnan Saygun, Ulvi Cemal Erkin, Necil Kâzım Akses) gibi sanatçılardan, Saygun ve Akses'in bestelediği ilk üç opera müziğinin üçü de tarihi konulu metinleri seslendirmişlerdir. Örneğin, bunlardan Atatürk'ün özel ilgisi ve desteği ile bestelenmiş olan "Özsoy" operası Türk-İran tarihi ve mitolojilerinden esinlenerek yazılmıştır. Ulusal Türk opera ve balesini oluşturma çabaları içinde, Türkçe ve Türk tarihinden, Türk mitolojisinden alınan konularla Türk operası kanımca bu bağlamda istenene ulaşabilmiştir. Ancak dilini ve konularını Türkçeleştiren, ulusallaştıran Türk operası, bu sanatın müziğinde aynı sonuca ulaşamamıştır.

Başlangıcından bugüne Türk opera repertuvarı için; Cemal Reşit Rey'in "Çelebi", Ahmet Adnan Saygun'un "Özsoy", "Kerem", "Köroğlu" ve

“Gılgameş”, Necil Kâzım Akses’in “Bayönder”, Sebahaddin Kalender’in “Nasreddin Hoca”, “Deli Dumrul”, Nevit Kodallı’nın “Gılgameş”, Ferit Tüzün’ün, “Midas’ın Kulakları”, Cengiz Tanç’ın “Deli Dumrul”, Okan Demiriş’in “IV. Murad”, “Karyağdı Hatun” operaları örnek verilebilir.85 Ahmed Adnan Saygun’un ve Nevit Kodallı’nın “Gılgameş”, Cengiz Tanç ve Sebahaddin Kalander’in ise “Deli Dumrul” operaları, aynı tarihi konuyu farklı yorumlayan sanatçıların, icra ettikleri sanatın farklı yorum imkanlarını ortaya koyması bakımından oldukça ilginç olduğu kanısındayız.

Cumhuriyet’in kuruluşu ile birlikte Batı kültürüne dahil olma isteği ve ideali ile opera ve balede ciddi adımlar atılırken çoksesli klasik Batı müziği alanında da önemli çabalar gösterildi. Çoksesli müziğin Cumhuriyet dönemindeki öncüleri olan Rey, Akses, Saygun, Alnar ve Erkin ulusal Rus müzik okulunun kurucuları olarak bilinen Rus Beşlerine benzetilerek “Türk Beşleri” olarak adlandırıldılar. Anadolu’nun halk müziği kaynakları ile Klasik Türk Müziğinden yararlanarak çoksesli bir Türk müziği ortaya koymaya çalıştılar opera ve bale eserlerinden sözettiğimiz sanatçılar ilk Türk senfonilerini, senfonik şiirlerini, konçertolarını bestelediler.

Cemal Reşit Rey’in, “Piyano İçin 12 Anadolu Türküsü”, “Köyde Bir Facia”; Ulvi Cemal Erkin’in, “Zeybek Türküsü”, “Türk Süiti”, “Piyano Konçertosu”; Ahmet Adnan Saygun’un, “Bir Orman Masalı Süiti”, “Yunus Emre Oratoryosu”; Hasan Ferit Alnar’ın, “İstanbul Süiti”, “Viyolonsel Konçertosu” ve Necil Kazım Akses’in, “Ankara Kalesi Senfonik Şiiri”, “Bir Divan’dan Gazel”, “İkinci Senfoni” adı eserleri çalışmalarına örnek gösterilebilir.

19. yüzyıl, bir çok bBatı kökenli sanat gibi balenin ve beraberinde Klasik Batı Müziğinin de Türkiye’ye girdiği tarihtir. Yukarıda opera için de aynı ifadeleri kullanırken aslında, cümlenin genel kapsam alanının Türkiye değil, olsa olsa İstanbul olması gerektiğini belirtmiştik. Aslında daha da

gerçekçi bir ifade ile söz konusu sanatın ulaştığı kitlenin belirli bir gayrimüslim ve seçkin Osmanlı elitinin ötesine geçemediği görülür ki, aynı durum klasik Batı müziği ve bale sanatı için de söz konusudur. Ancak sözün burasında ünlü İtalyan bestecisi Giuseppe Verdi'nin (1813-1901), "La Traviata" adlı operetinin Venedik'teki dünya prömiyerinden üç yıl sonra, "Ernani"nin ise yine Venedik'teki temsilinden iki yıl sonra İstanbul'da temsil edilmelerinin ayrı bir husus olarak belirtilmesinde yarar vardır.

Çoğu kez 'opera-bale' şeklinde birlikte anılan opera, bale ve Klasik Batı Müziğinin Türkiye safahatları da benzer olmuştur. 19. yüzyıla gelinceye değin Osmanlı şenliklerinde Avrupa'dan gelen bale gruplarının gösteriler yaptıkları bilinmektedir. Hatta kimi yazarlara göre Türkiye'deki bu tür ilk bale göstersinin tarihi çok daha gerilere, 16. yüzyılın ortalarına kadar götürülebilir.86 Çok uzun bir zaman Osmanlı ülkesinde bu tip eğlenceler içinde yer alan baleye ilişkin ilk ciddi çalışmalar II. Mahmud (1784-1839) ve Abdülmecid (1823-1861) dönemlerinde yapılmıştır.87 Opera bahsinde kendisinden söz ettiğimiz Donizetti Paşa bu konuda da kuruculuk ve önderlik etmiştir. Ancak bale bu yıllarda saray dışında daha çok ilgi görmüş ve isimlerini tiyatro ve opera temsillerinden hatırladığımız, Naum, Güllü Agop, Concordia, Amfi, Varyete gibi salonlarda Batı'dan, özellikle İtalya'dan gelen bale grupları oyunlar sergilemişlerdir. Cumhuriyet'in ilanı ile diğer Batılı sanatlarda görülen gelişme bu alanda görülmez. Hatta 1950 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı Bale Bölümü'nün kuruluşu da bu ortamı etkilemez. Ancak bu tarihten itibaren yetişen klasik bale sanatçıları zamanla Türk bale eserlerini de sahnelemeye başlarlar.88 Bu eserler içinde çağdaş kalıplar içinde yer alan temsiller olduğu gibi, Ulvi Cemal Erkin'in "Keloğlan", Nevit Kodallı'nın "Ebru" Sabahattin Kalender'in "Nasrettin Hoca" ve Musahipzâde Celâl'in "Leblebici Horhor" adlı temsilleri örneğinde olduğu gibi kantolarla süslenmiş, orta oyunu motifleri de taşıyan

basit folklorik temsillere de yer verildi. Özellikle 1980 yılı ve sonrasında bu konuda hızlı bir gelişme dikkatleri çeker. Ulvi Cemal Erkin, Kemal Çağlar ve Nevit Kodallı gibi Türk bestecilerin daha çok otantik ve folklorik temalı bestelerini yine Türk koreograflar ve yönetmenler sahneye koyarak ulusal balenin oluşturulması yolunda önemli adımların atılmasını sağlarlar.89 Devlet balesi sahnelerinde gösterime giren ve konusunu Dede Korkut Destanı'ndan alan, bestesi Bülent Tarcan'a ait "Deli Dumrul", Muammer Sun'un "Milli Egemenlik Destanı" ve Nevit Kodallı'nın "Hürrem Sultan" gibi oyunlarıyla ulusal Türk balesi, tiyatro ve opera kadar olmasa da yöresel vetarihi konulara eğilmiş, Türk besteci ve koreografları da tarihi konu ve kişileri bedeni hareketin ve müziğin ritmleriyle yorumlamaya çalışmışlardır. Daha sonra ikinci kuşak sayılabilecek bestecilerden bazıları ise yöreselliği aşarak evrensel bir çizgiye ulaşmak gerektiğine inanıyorlardı. Bu amaçla da İlhan Usmanbaş, Bülent Arel, İlhan Mimaroğlu ve Cengiz Tanç gibi başarılı ve yurtdışında da tanınan bu besteciler çağdaş Batı müziğinin hemen hemen tüm akımlarını ve yazım tekniklerini deneyerek özgün bir Türk müziği yaratmaya çalışmışlardır.

1 Attila YÜCEL., "Günümüz Türk Mimarlığında Tarih Yorumu" Boyut 3/20 Şubat 1984 s. 3.

2 Attila YÜCEL., "Çağdaş Türk Mimarlık Sanatında Ulusallık ve Tarih Yorumu", Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi 1. Ulusal Sanat Sempozyumu, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları No: 1, Ankara 1985 s. 135.

3 Metin SÖZEN., Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 246, Cumhuriyet Dizisi: 9 Ankara 1984 s. 3-6.

4 Metin SÖZEN., "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimarları", Mimaride Türk Milli Üslubu Semineri (11-12 Haziran 1984, bildiriler)

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Baskı tarihi ve yeri yok) s. 35.

5 Attila YÜCEL., a.g.m., s. 137.

6 İnci ARSLANOĞLU., “Birinci ve İkinci Mimarlık Akımı Üzerine Düşünceler” Mimaride Türk Milli Üslubu Semineri (11-12 Haziran

1984, bildiriler) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Baskı tarihi ve yeri yok) s. 41.

7 Seyfi BAŞKAN., “Gelişim Süreci Perspektifinde Başkent Ankara’nın Son On yılı Mimarlığı”, Yapı Yapı Endüstri Merkezi Yayını No: 93 Ağustos 1989 s. 40.

8 Seyfi BAŞKAN., “Ankara Ankara Güzel Ankara. Ankara’nın Başkentlik Sürecindeki Mimari Gelişimi ve Kent Estetiği Üzerine Bir Değerlendirme”, Çağdaş Şehir Dönemli Yayıncılık S: 21 Kasım 1988 s. 34.

9 İnci ARSLANOĞLU., “1928-1946 Döneminde Ankara’da Yapılan Resmi Yapıların Mimarisinin Değerlendirilmesi”, Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri) (Der. E. Yavuz Ü. N. Uğurel) Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ankara 1984 s. 278.

10 Attila YÜCEL., a.g.m., s. 138.

11 Kemal İSKENDER., “Türk Resminin Dünü Bugünü ve Geleceği”, Gergedan, S. 19 Eylül 1988 s. 16.

12 Halil Paşa ve üslubu için Bkz. Sezer TANSUĞ., “Bir Işık Devrimcisi Halil Paşa”, Türkiye’de Sanat S. 13 Mart-Nisan 1994 s. 43-45; Tülin ÇORUHLU., ”İstanbul Harbiye Askeri Müzesi’ndeki Halil Paşa’nın Eserleri”, Antik-Dekor S. 28 1995 s. 68-71.

13 Kemal İSKENDER., a.g.e., s. 17.

14 Esin YARAR-DAL., “Türk Resminde Akademizm Tartışması”, Oluşum S. 90/91 Nisan/Mayıs 1985 s. 3.

15 Turan EROL., ”Sanayi-i Nefise’nin İlk Mezunları ve Çallı Kuşağı” Kültür ve Sanat, S. 7 Eylül 1990 s. 14,

16 Semra GERMANER., “Türk Resminde İzlenimci Akım 1914 Kuşağı Sanatçıları”, Antik-Dekor S. 2. (Tarihsiz) s. 99.

17 Semra GERMANER., ”Türk Resminde İzlenimci Akım-1914 Kuşağı Sanatçıları”, Antik-Dekor, S. 2 (Tarihsiz) s. 99.

18 Nurullah BERK-Kaya ÖZSEZGİN., Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 248 Cumhuriyet Dizisi: 11 Ankara 1983 s. 23.

19 Nurullah BERK-Kaya ÖZSEZGİN., a.g.e., s. 25; Turan EROL., a.g.m., s. 14.

20 Turan EROL., a.g.m., s. 15.

21 Eleştirmen, Sezer Tansuğ’un Nazmi Ziya Değerlendirmesi için Bkz. Sezer TANSUĞ., “Nazmi Ziya’ya Nasıl Bakmalıyız”, Türkiye’de Sanat, S. 17 Ocak-Şubat 1995 s. 20-23.

22 Bkz. Kemal Erhan., “Romantizm, Elem, Hüzün, Melankoli. Hüseyin Avni Lifij”, Antik-Dekor, S. 16 1992 s. 80-83.

23 Semra GERMANER., a.g.m., s. 100-101.

24 Sezer TANSUĞ., “Türk Resim Kültüründe Portre (3). 20. Yüzyıldaki Modern Boyutlar”, Antik-Dekor, S. 28, 1995 s. 124.

25 Ahmet Kamil GÖREN., Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi, Şişli Belediyesi ve Resim ve Heykel Müzeleri Derneği Yayını, İstanbul 1997 s. 44-48.

26 Kemal İSKENDER., a.g.e., s. 18.

27 Tercüman-ı Hakikat, 31 Kanunisani 1333 (31 Şubat 1917) .

28 Tercüman-ı Hakikat 2, 15, 18 Mayıs 1334 (1918) ; Halil Edhem., Elvahı Nakşiye Koleksiyonu (Bugünkü Dile Aktaran: Gültekin Elibal) Milliyet Yayınları Sanat Kitapları Dizisi: 1, İstanbul 1970 s. 45;

Viyana Sergisi sorumlusu olan Celal Esat Arseven'in ve yardımcı olarak görevlendirilen Namık İsmail'in anılarına atıf yapmak, Berlin sergisinin gerçekleşmediğini iddia eden A. K. Gören'in iddiası adı geçen sergiden kalan katalog, broşür vb. kanıt sayılabilecek şeylerde günümüze gelmediğinden ve aynı yıl yaşanan siyasi olaylar düşünüldüğünde akla yakın gibi gelmektedir. (Ahmet Kamil GÖREN., a.g.e., s. 57-58. Bkz. Aynı yazar., "Şişli Atölyesi. Viyana Sergisi ve Gerçekleştirilemeyen Berlin Sergisi", Türkiyemiz S. 78, Mayıs 1996, s. 50-59).

29 Sezer Tansuğ., "Türk Resim ve Heykel Sanatı" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınları, C. 6, İstanbul 1982, s. 1103, 1104.

30 Zeynep YASA YAMAN., "Demokrasi ve Sanat" Türkiye'de Sanats. 15 Eylül-Ekim 1994, s. 29.

31 Bu konuda Bkz. Zeki SÖNMEZ., Başlangıcından 16. Yüzyıla kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları VI. Dizi-Sa. 30 Ankara 1989; Neşet ÇAĞATAY., Bir Türk Kurumu Olan Ahilik Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 104, Ankara 1989; Doğan KUBAN., Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları Deneme, Eleştiri, Anı Dizisi: 1 İstanbul 1982; Seyfi BAŞKAN., Türk Sanatı Üzerine Denemeler, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları: 3 İstanbul 1990.

32 Halil EDHEM., a.g.e., s. 49;., Şebab 10 Eylül 1336 (1920) S. 8; Dergah 1 Mayıs 1337 (1921) S. 2; Şebab, 5 Şubat 1337 (1921) S. 23; Dergah, 20 Mayıs 1338 (1922) , S. 27.

33 Sami YETİK., "Sanayi-i Nefise Mekteb-i İçin (II), "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi 17 Ocak 1327 S. 9, s. 66.

34 Sami YETİK., "Sanayi-i Nefise Mektebi İçin (III), " Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi 16 Şubat 1327 S. 10, s. 74, 75.

35 Nurullah BERK., “Türkiye’de Resim ve Ressamlar: 3”, Hayat Tarih Mecmuası, S. 7 Temmuz 1974 s. 43.

36 Zahir GÜVEMLİ., ”Cumhuriyet Devri Sonrası Sanat Akımları”, Türkiyemiz S. 66 Şubat 1992, s. 32.

37 Kıymet GİRAY., Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 64 İstanbul 1997; Aynı yazar., “Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği”, Yeni Boyut Kasım 1983 S. 17, s. 3.

38 Kıymet GİRAY., Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 64 İstanbul 1997 s. 46, 48.

39 Kıymet Giray., a.g.m., s. 3.

40 Kemal İSKENDER., a.g.m., s. 20.

41 Kıymet GİRAY., “D grubu ve Türk Resim Sanatında ‘üslup Güdümü’nün Başlaması”, Türkiye’de Sanat, S. 15 Eylül-Ekim 1994 s. 39; Servey Doğanay., Türk Resminde D Grubu Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim-iş Anabilim Dalı Yayınlanmamış Lisans tezi istanbul 1992.

42 Kemal İSKENDER., a.g.m., s. 21.

43 Kemal İSKENDER., ”Türk Resminin Figüratif Açıdan Görünümü”, Türkiye’de Sanat, S. 12 Ocak-Şubat 1994 s. 41.

44 Kemal İskender., a.g.m., s. 41.

45 Kıymet GİRAY., a.g.m., s. 39.

46 Kıymet GİRAY., “Türk Resminde Liman Sergisi, Yeniler Grubu ve Léopold Levy”, Türkiye’de Sanat S. 13 Mart-Nisan 1994, s. 46.

47 Kemal İSKENDER., a.g.m., s. 41.

48 Kemal İSKENDER., “Türk Resminin Dünü Bugünü ve Geleceği” Gergedan, S. 19 Eylül 1988, s. 24.

49 Ekrem KAHRAMAN., “Günümüz Türk Resminin Entellektüel Zemini Üzerine”, Türkiye’de Sanat, S. 15 Eylül-Ekim 1994, s. 34, 35.

50 Ayla ÖDEKAN., ”Mimarlık ve Sanat Tarihi, 1908-1980” Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908-1980 C. 4 (Der. S. Akşin) İstanbul 1989 s. 523; Sevay OKAY., ”Batılılaşma Süreci ve İlk Heykel” Théma Larausse, C. 6 Tematik Ansiklopedi Milliyet Yayınları, 1993-1994, s. 342.

51 Hüseyin GEZER., Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 255 Cumhuriyet Dizisi: 14 Ankara 1984 s. 50-74.

52 Sezer TANSUĞ., Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 148.

53 Sezer TANSUĞ., ”Türk Resim ve Heykel Sanatı” Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. 6, Görsel Yayınları 1982, s. 1116.

54 Sezer TANSUĞ., Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi İstanbul 1986, s. 204; Hüseyin GEZER., a.g.e., s. 319.

55 Oktay ASLANAPA., Türkiye’de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar (Özellikle Atatürk Döneminde) , Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 44-46; Gültekin ELİBAL., Atatürk Resim ve Heykel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 121 Atatürk Dizisi: 19 İstanbul 1973, s. 195-205.

56 Oktay ASLANAPA., a.g.e., s. 40, 48; Sezer Tansuğ., a.g.e., s. 204, 205.

57 Sezer TANSUĞ., a.g.e., s. 322.

58 Sezer TANSUĞ., ”Çağdaş Türk Heykelciliği”, Antik-Dekor, S. 8 Ekim-Kasım 1990, s. 130.

59 Agah Sırrı LEVEND., ”Mehmet Emin Yurdakul’un Kişiliği” M. E. Yurdakul., Türk Sazı, Atlas Kitabevi, İstanbul 1996, s. 8; Refik Ahmet SEVENGİL., Türk Tiyatrosu Tarihi C. II, M. E. B. Basımevi İstanbul 1969, s. 11; Metin AND., ”Geçen Yüzyılda Milli Tiyatro”, Hayat Tarih Mecmuası C. 2 S. 11 Aralık 1969, s. 13-17.

60 Hıfzı Tevfik GÖNENSAY., a.g.e., s. 106; Murat TUNCAY., ”Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu” Théma Larousse C. 6 Tematik Ansiklopedi, Milliyet Yayınları 1993-1994, s. 76; Metin AND., ”Güllü Agop ve Osmanlı Tiyatrosu” Hayat Tarih Mecmuası, Eylül 1970 C. 2 S. 8, s. 8-12/C. 2 S. 9, s. 7-11.

61 Durali YILMAZ., a.g.e., s. 3; Ahmet OKTAY., a.g.m., s. 133.

62 Metin AND., 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi, Gerçek Yayınevi İstanbul 1970, s. 6; Sadık Kemal Turalı vd., ”II. Meşrutiyet Döneminde Türk Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı C. 3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121 Ankara, s. 498, 499.

63 Hıfzı Tevfik GÖNENSAY., a.g.e., s. 19-21.

64 Kurtuluş KAYALI., Türk Düşünce Dünyası, C. I, Ayyıldız Yayınları Düşün Dizisi: 3 Ankara 1994, s. 79.

65 …, “The story of the Turkish State Theatre” Honouring the Centennial of Atatürk’s Birth Hallmark-Drama Opera and Ballet in Turkey Today-Ministry of Culture Publications Ankara 1982, s. 4-34.

66 Ahmet OKTAY., a.g.m., s. 135.

67 Ayşegül YÜKSEL., “Türk Tiyatrosunda Haldun Taner Olayı”, Milliyet Sanat Dergisi, 114/15 Mayıs 1986, s. 9; Haldun Taner ve eserleri hakkında Bkz. yazarın ölümü nedeniyle yayınlanan aynı tarih ve sayılı (özel sayı) dergi.

68 Cevad Memduh ALTAR., Opera Tarihi, C. IV Kültür Bakanlığı Yayınları/465 Başvuru Kitapları Dizisi/13 Ankara 1993, s. 255; Faruk YENER., ”Osmanlı Döneminde Opera” Théma Larousse C. 6 Tematik Ansiklopedi Milliyet Yayınları; 1993-1994, s. 410; Taha TOROS., ”Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmelere Dair” Hayat Tarih Mecmuası C. 2 S. 7 Ağustos 1969, s. 10-12; Ayrıca Bkz. Franz BABİNGER., Osmanlı Tarih

Yazarları ve Eserleri (çev. Coşkun Üçok) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 435 Ankara 1982, s. 352-361.

69 Günsel RENDA., ”Avrupa Sanatında Türk Modası” Sanat Üzerine Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları: 3 Ankara 1985, s. 43.

70 Hüner TUNCER., ”Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi (1131-32 H. /1720-21 M.)”, Belleten C. LI S. 199 Nisan 1987, s. 131; Faik Reşit UNAT., Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri (yayımlayan. B. S. Baykal) (3. Baskı) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa 8b Ankara 1992, s. 54, 55; Şevket RADO., ”Yirmisekiz Çelebi ve Sefaretnamesi” Hayat Tarih Mecmuası, Şubat 1967 C. I S. 2, s. 5; Taha TOROS., ”Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnamelere Dair”, Hayat Tarih Mecmuası, Ağustos 1969 S. 7 C. 2, s. 10-12.

71 Günsel RENDA., a.g.m., s. 44.

72 Metin AND., ”Gönlü Yüce Türk”, Yüzyıllar Boyunca Bale Eserlerinde Türkler, Ankara 1958, s. 14.

73 Günsel RENDA., a.g.m., s. 44.

74 Sinan KUNERALP., ”İlk Daimi Türk Sefiri Yusuf Ağâh Efendi”, Hayat Tarih Mecmuası, C. 2 S. 9 Ekim 1968, s. 10; Yavuz ERCAN., ”Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi”, Otam Ocak 1991 S. 2, s. 99; Faik Reşit UNAT., a.g.e., s. 55.

75 Suut Kemal YETKİN., ”Opera ve Biz” Güzel Sanatlar S. 3 1941 s. 15; Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 257.

76 Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 259, 260.

77 Faruk YENER., a.g.e., s. 410.

78 Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 264.

79 Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 265; Suha Umur’a atıfla, söz konusu tiyatronun Abdulmecid tarafından Dieter ve Hammand adında iki mimarın projesi üzerine yaptırıldığını belirten gazeteci Murat Bardakçı, tiyatronun iç dekorasyonunun da Paris Operası dekoratörü tarafından yapıldığını vurgulamaktadır. Yazara göre tiyatronun resmi açılışı, 1859 Ocağında Luigi Ricci’nin “Scaramuccia” operasıyla olmuştur. Murat BARDAKÇI., “Haremli Selâmlıklı Tiyatro Binası”, Hürriyet 13. 4. 1997.

80 Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 266.

81 Refik Ahmet SEVENGİL., a.g.e., s. 69-74; Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 266.

82 Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 269, 270.

83 Ernst PRAETORIUS., ”Riyaset-i Cumhur Filarmonik Orkestrası”, Güzel Sanatlar S. 3 1941, s. 42; Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 274, 275.

84 Orhan Şaik GÖKYAY., “Ankara Devlet Konservatuvarı Tarihçesi”, Güzel Sanatlar, S. 3 1941, s. 49.

85 Cevad Memduh ALTAR., a.g.e., s. 294-388.

86 Metin AND., A Pictoral History Of Turkish Dansing, Dost Yayınları Ankara 1976, s. 166.

87 Jak Deleon., ”Bale”, Théma Larousse Tematik Ansiklopedi, Milliyet Yayınları 1993-1994, s. 412.

88 Efza (Kıpçak) TOPÇU., “Türkiye’de Bale Sanatına Genel Bir Bakış” Sanat Yazıları I, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları: 4 (tarihsiz) s. 100.

89 Jak Deleon., a.g.e., s. 413.

A. Mimari

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimari / Prof. Dr. İnci Aslanoğlu [s.253-258]

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Cumhuriyet'in ilk on beş yılı, yani Atatürk'lü yıllar ülkenin her alanda hızla ileri gittiği, rejimin sağlam temeller üzerine oturtulduğu, kısa sürede büyük işler başarmanın yarattığı coşku ve dinamizmle yüklü bir dönemdir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk el attığı alanlar özellikle demiryolu ağırlıklı ulaşım, savaşta yanan, yıkılan yerlerin imarı, ilk kent planlama girişimleri (İzmir ve Ankara için 1924 planları), bataklıkların kurutulması, göçmenlerin yerleştirilmeleri ve yeni başkentin inşasıdır.

Çağdaşlaşma amaçlı temel devrimler ilk beş yıl içinde gerçekleştirilmiş, yurt çapında yaygınlaşarak toplumda köklü değişimler olmuştur. Küçük ve yoksul bir Anadolu kasabası olan Ankara ilk on yıl içinde modern bir başkente dönüşmüştür. 13 Ekim 1923'te başkent olarak ilân edilmesinin ardından nüfusu artan Ankara hızla büyümekteydi. 1925 yılında bataklıkların kurutularak sıtmanın önlenmesine ve altyapı için ilk çalışmalara girişilmiş, ivedilikle gerekli binaların inşasına başlanmıştı. Genel bir plan çerçevesinde gelişmesinin gereğinin duyulmasıyla 1928 yılında düzenlenen sınırlı yarışmada Alman şehircilik uzmanı Hermann Jansen'in planı kabul edilmiş ve 1932 yılında uygulanmaya konmuştur. Planda Jansen ulusal anıt olarak gördüğü kaleyi ve eski Ankara'yı korumuş, yeni kenti güneyde bir ana arterin (Gazi Bulvarı) birleştirdiği Ulus ve Çankaya arasındaki arazide Yenişehir adıyla bahçekent anlayışında tasarlamıştır. Bu aksı dik yönde kesen ikinci ana arteri demiryolu izlemiştir. Yenişehir'in güneybatısı Bakanlıklar bölgesine ve Meclis'e daha güneyi

Çankaya istikametinde ve Bulvar'ın iki yanında yabancı misyonların yapacakları elçiliklere ayrılmıştır. 1938'e gelindiğinde Ankara ağaçlı muntazam yolları, parkları, temizliği ve modern binalarıyla dünyanın sayılı çağdaş kentleri arasındaki yerini alıyordu.

Çağdaşlaşma planlı gelişme şeklinde yorumlanmış, yeni yasal düzenlemelerle kentlerin sağlıklı ve güzel yaşama mekânları olmaları hedeflenmiştir. 1924 yılında İzmir, 1932'de İstanbul için sınırlı yarışmalar düzenlenmiş, savaşta yanan İzmir'de önemli imar etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. Diğer kentlerin de çehresi hızla değişmekteydi. Bağımsızlık Savaşı'nda önemli bir yeri olan Afyon, Samsun, Eskişehir, zengin tarımsal özellikler gösteren Adana, kuzeyde Tokat, doğuda Elazığ, Malatya yoğun altyapı etkinliklerine ve inşaata sahne olan kentlerimiz arasındaydı.

Bu onbeş yıl içinde mimarlık, devletin ekonomi siyasetinde ve kültürel ve ideolojik ortamdaki gelişmelere koşut olarak 1920'li ve 1930'lu yıllarda farklı gelişmeler göstermiştir.

1920'li Yıllarda Önemli

Gelişmeler ve Mimarlık

Mustafa Kemal'in 1923 yılı başında İzmir'de topladığı, Türkiye Ekonomi Kongresi'nde Cumhuriyet'in ilk yıllarının ekonomi politikasını belirleyecek liberal çizgideki ilkeler saptanmış, "millî iktisat"ın temel olduğu, sınıf farklılaşmasının kabul edilmeyeceği kararı alınmıştır. 1924 yılında özel girişimlere kredi sağlamak üzere İş Bankası, 1925 yılında özel sektöre sınaî kredi açmak ve kendisine devredilecek fabrikaları işletmek üzere Sanayi ve Maadin bankası kurulmuş, özel girişim yoluyla endüstrileşmeyi sağlamak ve sermaye birikimini arttırmak için 1927 yılında Teşvik-i Sanayi yasası çıkarılmıştır. Serbest ekonomi siyaseti 1929 dünya ekonomik bunalımının etkilerinin hissedilmesine kadar sürmüştür.

1920'ler ulusçuluğun millî iktisat, millî sanayi, millî müdafaa, millî tasarruf gibi birçok alanda öngörüldüğü yıllardır. Mimarlıkta da millî olduğu düşünülen ve Cumhuriyetin imparatorluktan devraldığı tarihselci bir mimarlık anlayışı, yani "neo-Osmanlı" üslûbu egemendir. Birinci Ulusal Mimarlık Akımı olarak bilinen bu üslûp 1908'de İkinci Meşrutiyet'in hızlandırdığı ulusçuluk hisleri ile ortaya çıkmış, mimarlığın ulusal bilinci güçlendirici niteliğine inanıldığı için savaş yılları süresince binaları şekillendirmeye devam etmiş, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan tek üslûp olmuştur. 1927 yılında dışa açılma siyaseti sonrasında zayıflamakla beraber 1930 yılına kadar etkisini sürdürmüştür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk ulusçuluğu, "Bütün muasır milletlerle bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimaî heyetinin hususî seciyesini ve başlıbaşına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar, bu itibarla millî olmayan cereyanların memlekete girmesini ve yayılmasını istemez şeklindeydi.1 O yılların bu içe dönük ve kendi içinde yeterli ulusçuluk anlayışı doğrultusunda varlığını sürdüren mimarlık ortamında 1926-27 yıllarına kadar, Avrupa'daki avant-garde sanat ve modern mimarlık akımlarının etkileri mimarlık ortamında henüz yansımamıştır. Üslûbun usta yorumcuları olan ve eğitimlerini asrın dönümünde Avrupa'da yapmış veya sürdürmüş olan Vedat Tek (1873-1942) ve A. Kemalettin (1870-1927) beylerin izinde yürüyen diğer mimarlar da çalışmalarını bu tarz üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Yirminci yüzyılın ilk yıllarından itibaren İstanbul'da çalışan ve mimarlık alanında söz sahibi olan bu iki mimar Cumhuriyet'in kurulmasıyla Ankara'daki inşa faaliyetine katılmışlardır. Atatürk'ün plan taslaklarını beğenerek biran önce bitirilmesini istediği Halk Fıkrası Mahfeli (II. Meclis) Vedat Tek'in 1924 yılında Ankara'da yaptığı tek binadır. Aynı yıl, İstasyon Caddesi üzerinde yer alan Mahfel'in karşısındaki Ankara Palas'a (Ankara

Vakıf Oteli) Vedat Bey tarafından başlanmış, ancak Kemalettin Bey'in tasarımına göre yapımı sürdürülen otel 1928'de bitirilmiştir. Vakıflar İdaresi Başmimarı olan Kemalettin Bey 1924-27 yılları arasında Vakıf Evleri'ni (bugün mevcut değil) ve bunların yakınında zamanın görkemli boyutlarındaki, mimarın son yapılarından olan II. Vakıf Apartmanı'nı tasarlamıştır.2

Aynı yoldan yürüyen, daha genç kuşaktan Arif Hikmet Koyunoğlu (1889-1982) Ankara'da Hariciye Vekâleti binasını (bugün Kültür Bakanlığı, 1927), Etnoğrafya Müzesi (Resim 1; 1925-27), Halkevi (eski Türk Ocağı Merkezi, 1927-30) ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na ait Anafartalar Caddesi üzerindeki binaları tasarlamıştır. Mimar Türk Ocağı binasındaki Türk Salonu'nun tasarım aşamasıyla ilgili anılarında, Atatürk'ün bizzat gelerek, "Eski Ankara evlerinde eski tezyinatlı odalarda birçok mühim kararlar verdik; sonunda muvaffak olduk. Yapacağın bu tezyinat Ankara evlerinden alınan ilhamla yapılsın ki buraya gelince eski hatıralarınızı yadedelim… Kaleye çık, kroki hazırla ona göre yap", dediğini, oda bittikten sonra Atatürk'ün tekrar gelerek odayı beğendiğini ve kendisine teşekkür ettiğini anlatır.3 Bu olay Atatürk'ün Ankara'nın imarı sırasında gelişmelerle yakından ilgilendiğini ve Türk'e has olan değerlere verdiği önemi gösteriyor.

Yeni başkentin Ulus bölgesindeki önemli üç banka binası (Ziraat bankası-Resim 2, Osmanlı ve İş bankaları) 1926-29 yılları arasında, köşesindeki kubbesiyle Tekel Baş Müdürlüğü

1928'de, İstanbul doğumlu İtalyan mimar Giulio Mongeri (1873-1953) tarafından yine ulusal üslûpta tasarlanmıştır. Mimarın Osmanlı kemerleri ve süslemelerini kullandığı Taksim Cumhuriyet Anıtı'nın kaidesi (1928) İstanbul'da ulusal biçimlenmeyi uyguladığı tek tasarımıdır.

İlk ulusal mimarlık üslûbu yalnız Ankara'da değil, tüm kentlerde kamu yönetim ve okul (Resim 3), tren istasyonu (Resim 4), otel, v.b. gibi kamu hizmet yapılarında yaygın bir biçimde uygulanmıştır.

Bu üslûpla tasarlanan iki, ya da üç katlı kamu yönetim ve hizmet yapıları, batı akademik geleneğin kütleyi ilgilendiren katı kurallarının uygulandığı bir düzenleme gösterirler. Simetri, katların kornişlerle yatay yönde ayrılması, girişin bulunduğu orta bölümle köşe aksların dışarı taşırılıp yükseltilerek dikey yönde bölümlerine ayırma yapılar için karakteristiktir. Altları bezemeli geniş saçaklar desteklerle taşınırlar. Osmanlı mimarlığından aktarma bir eleman olan kubbe biçimci bir yaklaşımla simetri aksında veya köşeleri belirlemede kullanılmıştır ve çok kez yalancı kubbelerdir. Osmanlı kemerleri, portik, takçapı, ya da çini panolar başta olmak üzere Selçuklu ve Osmanlı kökenli geometrik ve stilize bitkisel motifler, rozetler, sütun başlıkları bu üslûplu yapılarda, özellikle ön cephelerde cömertçe kullanılmışlardır.

Dönemin özellikle Ankara'da bahçe içinde yer alan ikişer katlı konutları asimetrik kütleli, kârgir balkonlu, yer yer kemer ve süslemenin kullanıldığı ve geniş saçaklarının altlarında geleneksel tavan bezemelerinin görüldüğü yapılardır. Bunların planlarında eski Türk evinden izlere rastlanmaz.

Giderek neo-Osmanlı tarzı gözden düşüyor, rejimin yeni idealleriyle bağdaşmadığının farkına varılıyordu. Yazarlar da bu üslûbun geçersizliğini dile getirmekteydiler. Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu yapılardan bazılarının ogival pencereleri, yeşil renkli, yıldız murabbalı saçaklarıyla Osmanlı devrinin medrese ve imarethane mimarisinin soysuzlaşmış bir devamı olduğunu4; Ahmet Haşim "mürteci mimari" dediği bu üslûba İttihat ve Terakki siyasetinin cübbe ve sarık giydirdiğini, bu mimarinin cami, türbe ve medreseyi taklit ettiğini, oysa bunların geçmişte kaldığını yazmaktaydı.5

1927 yılı, sonraki dönem mimarlığının gelişme çizgisini etkileyecek olayların başlangıcı olmuştur denilebilir. Bu yıl yabancılara Türkiye'de çalışma imkânı tanıyan Teşvik-i Sanayi yasası çıkarılmış, gelen yabancı mimarlar, ulusal üslûbun yerini alacak olan batılı biçimlerle ilk yapılarını tasarlamışlardır. Kemalettin Bey'in bu yıl içinde vefatı ulusal üslûbun sonunun geldiğinin bir işareti gibidir.

1930'lu Yıllarda Önemli Gelişmeler ve Mimarlık

Dünya ekonomik bunalımının ülke ekonomisini dolaylı olarak etkilemesi ve 1920'li yıllardan beklenen özel girişimlerin yetersiz kalması karşısında devlet yeni ekonomik önlemler alma gereğini duymuştur. 10/05/1931'de C.H.F.'nin üçüncü büyük kongresinde altı ilkenin kabul edilmesi bu yılların yeni ekonomik ve ideolojik yönelimini belirlemesi açısından önemlidir. "Altı Ok"tan devletçilik ilkesi ekonomi başta olmak üzere bayındırlık, eğitim, sağlık, sosyal yardım, tarım ve sanayi alanlarında ağırlıklı olarak kendini hissettirmiştir. Para sistemini merkezî bir örgüte bağlamak için 1931'de Merkez Bankası kurulmuş, Etibank ve Sümerbank gibi kamu ekonomik kuruluşları çalışmaya başlamıştır. 1932 yılında hazırlanan ilk beş yıllık plan iki yıl sonra uygulanmaya konmuş, planda öngörülen sanayi yatırımları için temin edilen dış kaynaklı malî desteğin de imkân tanımasıyla fabrikalar ve yan tesisleri kurulmuştur.

Büyük ölçüde Bayındırlık Bakanlığı'nca yürütülen yapı etkinlikleri önceki yıllardaki hızıyla devam etmiştir. Ankara'da Bakanlıklar sitesi tamamlanmış, T.B.M.M. binalarının yapımına başlanmıştır.

İllerde gerekli tüm resmî binalar, kamu hizmet yapıları ve Türkçülük ideolojisinin yerini "halkçılık" ilkesine bırakmasıyla halkın kültür düzeyini yükseltmede büyük katkıları olan halkevlerine ait binalar yapılmıştır. Sağlıklı yaşamın gereği olarak spor tesisleri (Ankara'da Stadyum ve Hipodrom 1934-36), ve kentlerde büyük parklar (İzmir Kültür

Park, Ankara Gençlik Parkı, Antalya, Adana, Gaziantep parkları ve diğerleri) halkın hizmetine sunulmuştur.

Bu dönemde köycülük alanında çalışmalar halkevlerinin programlarında önemli bir yer tutmuş, köye çağdaş uygarlığı götürmek amacıyla örnek köy projeleri düşünülmüştür. 1933 yılında içlerinde Etimesgut ve Somutlu'nun bulunduğu altmış dokuz köy tasarlanmıştır.

1930'lu yıllarda batılı biçimlerin şekillendirdiği mimarlık alanı iki grup mimar tarafından paylaşılmıştır: eğitim ve uygulama alanlarında çalışmak üzere ülkeye davet edilen yabancı mimarlar ve bir kısmı Avrupa'da eğitimlerini tamamlayarak dönen, batıdaki gelişmelerden haberli olan genç Türk mimarları.

Bizde "kübik", "asrî", ya da "yeni" mimarlık olarak adlandırılan, 1920'lerde batı dünyasında mimarlığı ortak anlatıma götüren uluslararası mimarlık anlayışı yabancı mimarlar tarafından ülkeye tanıtılmış, Türk mimarlarınca kısa sürede benimsenerek 1930'lu yıllar süresince uygulanmıştır. Mimarlık eğitiminin modernleştirilmesi; yeni mimariye Ahmet Haşim, Falih Rıfkı Atay, Celâl Esat Arseven gibi yazar ve aydınlardan gelen olumlu eleştiriler; ulusal üslûplu bazı yapılara cephelerindeki kemerler, süslemeler ve bazan da kubbenin kaldırılıp yalınlaştırılarak çağdaş görünüm verilmesi,6 özellikle 1929-34 yılları arasında modern akımın hararetle benimsenip desteklendiğini göstermektedir.

Fransa'da gelişen Pürist Akım'ın özellikleri olan yalın geometrik kutulardan oluşan düz çatılı, teraslı, şerit ve köşe pencereli, simetriden kaçan biçimlenme, öncelikle konut, sonra da diğer yapılarda uygulanmıştır. 1928-34 yılları arasında yaygın olarak kullanılan yarım silindirik kütle eklemeleri ve yuvarlatılmış giriş ve balkon köşeleri yine batıdan aktarılan

biçimlerdir. Bir başka kütlesel özellik, bazılarında saatleriyle kuleler yatay kütlelerle karşıtlık yapan ögeler olarak kullanılmışlardır. (Ankara'da Sergievi, Su Süzgeci binası, Gar Gazinosu gibi).

1930'larda modern biçimlenme tek üslûp değildir. Daha sonra görüleceği gibi dönemin sonlarına doğru batı neo-klasisizmi devlet yapılarında tercih edilen üslûp olacaktır.

Yabancı Mimarlardan Öne Çıkan Bazı İsimler

İstanbul'da yaşamakta olan Giulio Mongeri ile Viyana'dan gelen Ernst Egli, Alman Bruno Taut, şehircilik kursu veren bir başka Alman mimar Martin Wagner, Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitici olarak çalışırlarken bir yandan da uygulama alanında etkinliklerde bulunmuşlardır. Yalnız eğitici olarak çalışanlar olduğu gibi sağlıkla ilgili binaları tasarlayan iki Avusturyalı mimar, Theodor Jost ve Robert Örley ve spor tesislerinin mimarı İtalyan Paolo Vietti-Violi gibi yalnız bina yapan yabancı mimarlar da vardır.

Ankara'nın batı kaynaklı biçimlerin uygulandığı ilk binası (1926) olan Sağlık Bakanlığı'nın (Resim 5) ve bir yıl sonra yapımına başlanan Hıfzıssıhha Enstitüsü Kimyahane Bakteriyoloji binasının (Resim 6) mimarı Theodor Jost'tur. Zamanı içinde etkili boyutlarıyla yüksek bir yerde konumlanan Ankara Numune Hastanesi (1933) ile 1930'ların Bulvar apartmanlarıyla ölçeği ve mimarisiyle uyum içinde olan Kızılay Genel Merkez binasının (Hilal-î Ahmer) mimarı ise Robert Örley'dir (1876-1945).

1930 yılında tarihselci bir yaklaşımın egemen olduğu Akademi'deki mimarlık eğitimini çağdaşlaştırma görevi verilen Ernst Egli (1893-1974) reformları gerçekleştirerek uluslararası ilkeleri esas alan bir eğitimin temellerini atmıştır. Geçmiş üslûpların anlamsızlığını bilen mimar yapılarını da, ilim ve tekniğe dayandığına inandığı uluslararası mimarlık düşüncesi doğrultusunda tasarlamıştır. Egli, Millî Eğitim Bakanlığı'nda modern okul

yapıları için danışman mimar olarak da çalışmıştır. “Viyana ekolü kübiği”[7] özellikleriyle biçimlenen cepheleriyle Sayıştay (Divan-ı Muhasebat, Resim 7) binası ve Ankara’nın en tutarlı modern yapılarından olan Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi (İsmetpaşa Kız Enstitüsü; Resim 8), mimarın çoğu okul olan birçok Ankara yapısından sadece ikisidir.

Egli’den sonra Türkiye ile en uzun süreli ilişkisi olan mimar Avusturyalı Clemens Hozmeister’dir (1886-1983). Türkiye’deki uygulamalarına 1927 yılında Viyana’da Türk Büyükelçiliği yoluyla kendisine projelendirmesi teklif edilen Millî Savunma Bakanlığı’nı (1928-31) tasarlamakla başlamıştır (Resim 9). Bunu Genel Kurmay Başkanlık binası (1929-30) izlemiştir. Diğer Ankara yapıları, İç İşleri Bakanlığı (1932-34), Bayındırlık Bakanlığı (1933-34), bugünkü Yargıtay ek binası (eski İktisat ve Ziraat Vekâleti (1934-35), Yargıtay (1933-35), Cumhurbaşkanlığı Köşkü (Resim 10; 1930-32), Orduevi (1929-33), T.C. Merkez Bankası (Resim 11; 1932-33), Emlâk Bankası (1933-34), Harp Okulu (1928-35), Avusturya Büyükelçilik binası (1935-36), Güven Anıtı kaidesi (1930-36) ve T.B.M.M. binalar topluluğudur (1938-61). Bazı binalarında kullandığı Viyana kübik mimarlığının bir uzantısı olarak düşünülebilecek cephe çıkmaları, devlet otoritesini yansıtmayı amaçlayan anıtsal ölçekli simetrik düzenlenmiş uzun kütleler, sonraki yapılarında neo-klâsik tutumlu uygulamalar, yalınlık, yapılarının özellikleri arasındadır. Hozmeister’in en modern çalışması, zarif ama görkemli bir villa görünümündeki Cumhurbaşkanlığı Köşkü’dür. Bir kaynakta, “Evin şeklinde batının en modern yapı tekniği ile Bozkırlar Ankara’sının kübik tradisyonu kusursuz birleştirilmiştir” deniyor.[8] Holzmeister köşkün tasarımına başlamadan önce Atatürk’ten davet aldığını, kendisi ile nasıl bir bina olması konusunda fikir teatisinde bulunduklarını anlatıyor ve “Atatürk kadar yapıdan ne istediğini önceden açık olarak belirten başka birisine rastlamadım. Bu konuda ideal

idi” diyor. Büyük Önder’in üslûp tercihi olmadığını, sadece çağdaş olan bir Türk mimarlığının yaratılmasını istediğini belirtiyor.9 Meclis binası için 1938 yılında yapılan uluslararası yarışmayı kazanan Holzmeister’e görevi uygulayacağını belirten belgeyi bizzat Atatürk kendisi vermişti.10 Meclis binaları, simetrik kütle anlayışı, yüksek sütunlu neo-klasik ön kütle düzeni ile dönemin devlet yapıları için tercihinin doruğa ulaştığı bir örnektir. Holzmeister, çok az mimara nasip olabilecek kadar çok sayıda devlet yapısı tasarlamış, dönemin itimat edilen, önemsenen mimarı olmuştur.

1930 öncesi Almanya’sında önemli bir mimar olan Bruno Taut (1880-1938), 1936 yılında Egli’nin yerine Akademi’de Mimarlık şubesi başkanlığına getirildi. Eğiticiliğinin yanısıra Ankara, İzmir ve Trabzon’da akılcı-fonksiyonel anlayışla tasarladığı en önemlisi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi binası (1937) olan beş okul tasarladı. Son tasarımı Atatürk katafalkı oldu.

Martin Elsaesser (1889-1957) bugün bile geçerli mimarlığıyla Ulus’taki Sümerbank binasının (1937-38) tasarımcısı olarak adını duyuran bir başka Alman mimardır.

Türk Mimarları

Başkentin yapı etkinliğinde yabancı mimarların söz sahibi oldukları bir ortamda Türk mimarları çağdaş uygulamalarıyla adlarını duyurmayı başarmışlardır. Örgütlenme girişimleri arasında 1927 yılında Türk Yüksek Mimarlar Cemiyeti’ni Ankara’da, Güzel Sanatlar Birliği’ni 1928’de İstanbul’da Kurmaları, 1931 yılında ilk yayın organları olan Mimar dergisini çıkarmaları göze çarpar. 1928 yılında çıkarılan “Mimarlık ve Mühendislik Hakkında Kanun”, mesleğin meşrulaştırılması yolunda önemli bir adım olmuştur.

1933 yılında, ekonominin kalkınmasında katkıları olan Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin Ankara Sergievi binası için düzenlediği uluslararası

yarışmayı genç bir Türk mimarı olan Şevki Balmumcu’nun kazanması Türk mimarlık camiası için bir övünç kaynağı olmuştur. Modernist avant-garde’a en çok yaklaşan binalardan biri olan Sergievi (Resim 12) 1940’lı yıllarda Opera binasına dönüştürülecektir.

Dönemin en tutarlı modernist mimarlarından Seyfi Arkan, Akademi eğitimi sonrasında Almanya’da ünlü mimar Hans Poelzig’in yanında çalıştı. Mimar, 1934 yılı tasarımı olan Ankara’daki Hariciye Köşkü ile Atatürk’ün dikkatini çekti. Kendisinden Florya’da Cumhurbaşkanlığı yazlık köşkünü tasarlaması istendi. Ankara’daki İller Bankası (1935-37) ve 1936 yılında uluslararası mimarlık ilkelerinin çok iyi yorumlandığı Çankaya’daki villa (Camlı Köşk Resim 13) önemli yapıları arasındadır.

Bu ilkeler yalnız tek aile için yapılan villa türü konutlarda değil, nüfusun artmasıyla kentlerde dönemin tipik konut şekli olmaya başlayan apartmanlarda da izlenmektedir (Resim 14).

Modern biçimler mimarlığın yanısıra iç döşeme ve mobilyaya da yansıyor, geleneksel Türk evinin iç düzeni yerini batı anlayışında yeni yaşamın gerektirdiği farklı bir düzene bırakıyordu.

Ancak bireysel girişimiyle Sedat Hakkı Eldem konut tasarımlarında geleneksel Türk evinden etkilenerek yeni bir yorum getirmeye çalışmıştır.

Yirminci yüzyıl Türk mimarlığında önemli bir yeri olan Sedad Hakkı Eldem (1808-1988) mimarlık eğitiminden sonra Paris ve Berlin’de çalıştı. Dönüşünde Akademi’de Egli’nin asistanı olarak eğiticiliğe başladı. Pürist-kübist çizgilerle biçimlendirdiği 1930’lardaki birkaç tasarımına rağmen, Eldem’in tüm mimarî yaşantısı gelenek-modern sentezi arayışı üzerinde yoğunlaştı. Türk evine olan hayranlığı ile 1934’te Akademi’de uygulamalı araştırmalar şeklinde Millî Mimarlık Seminerlerini düzenlemiş, 1931’den başlayarak tasarladığı yalı, köşk gibi konutların projelendirmelerinde eski

Türk evinden yararlanmıştır. İstanbul’da Prof. A. Ağaoğlu konutu buna bir örnektir (Resim 15).

Dönemin diğer mimarları arasında Aptullah Ziya Kozanoğlu, Hüsnü Tümer, Mimar Zühtü, Bekir İhsan Ünal, Şekip Akalın, ilk Türk kadın mimarlar Münevver Belen ve Leman Tomsu’nun adları sıralanabilir.

Dönem Sonu Gelişmeleri:

Neo-Klâsik Üslûp

1930-45 yılları arasında dış ülkelerde ulusçuluğu simgeleyen ve yorumlanmalarında farklılıklar gösteren neo-klâsik üslûbun başlıca özellikleri simetrik düzenlenmiş büyük kütleler, yüksek sütunlu merdivenli giriş, yapı malzemesi olarak kalıcılığı nedeniyle taş kullanımı ve anıtsal ölçektir. Üslûp 1930’lu yıllarda tüm dünyaya yayılmış, ülkemiz mimarlık ortamına da yabancı mimarlar yoluyla girmiştir. İlk örnek Sağlık Bakanlığı’nın ön cephe düzeninde görülür. Bunu Yargıtay binası, ön cepheleriyle Merkez ve Emlâk bankaları ve yüksek sütunlu girişiyle 1937’de biten Ankara Gar binası izler (Resim 16). T.B.M.M. ana girişi ise bu yaklaşımın en tipik örneğini oluşturur. Anıtsallığı ve “ciddî ifadeli” oluşu nedenleriyle devlet yapıları için uygun biçimlenme olarak görülen bu üslûpla şekillenmiş dönem sonunun diğer önemli örnekleri Ankara’dan D.D.Y. İşletmeleri Genel Müdürlük binası, 1938-41 (Resim 17), Adalet Bakanlığı (1936-39) ve A.Ü. Hukuk Fakültesi (1938-40) binalarıdır.

Bu kısa dönemde mimarlık alanında radikal değişimler olmuştur. Tarihe dönük bir mimarî anlayış yerini çağdaş biçimlere bırakırken, bir yandan tasarladıkları binalar ve verdikleri sağlam eğitimle yadsınamayacak katkıları olan yabancı mimarlar, diğer taraftan ürettikleriyle batıdaki örneklerden hiç de geri kalmadıklarını kanıtlayan genç Türk mimarları 1930’lu yılların genel dinamik ortamının da verdiği ivmeyle canlı bir mimarlık atmosferi ve parlak bir dönem yaratmışlardır.

1 Tarih IV, İstanbul Devlet Matbaası 1934, s. 182.

2 Mimar Kemalettin’in Ankara’daki diğer yapıları İstasyon Meydanı’nda T. C. D. D. İşletme Md. Binası ile tasarladığı ancak bitirilişini göremediği, Ernst Egli tarafından tamamlanan Gazi Eğitim Enstitüsü binasıdır.

3 “Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu ile bir Söyleşi”, Mimarlık, 77/1, s. 12.

4 Y. K. Karaosmanoğlu, Ankara, İstanbul, Remzi Kitabevi 1972, s. 99.

5 A. Haşim, Üç Eser: Bize Göre, Gurabahane-i Laklahan, Frankfurt Seyahatnamesi, İstanbul 1989, ss. 151-157 arası.

6 Ankara’da cepheleri değiştirilerek yalınlaştırılan bazı binalar şunlardır: Ulus’ta Divan-ı Muhasebat (sonraki Sayıştay), Lozan Palas (bugün Akbank) ve ilk Büyük Postane binası. Anafartalar caddesi üzerindeki eski Adliye binasının kubbesi ise kaldırılmıştır.

7 Bu tâbir için bkz. Sedad Hakkı Eldem, “Son 120 Sene İçinde Türk Mimarisinde Millîlik ve Rejyonalizm Araştırmaları”, Mimaride Türk Millî Üslubu Semineri, 11-12 Haziran 1984, A. K. M. İstanbul, s. 56.

8 Norbert von Bischoff, Ankara Türkiye’deki Oluşun Bir İzahı, (Çeviren: B. Belge), Ankara, Ulus Basımevi, 1936, s. 137.

9 “Prof. Dr. Clemens Holzmeister ile Söyleşi”, Mimarlık, 87/3, sayı 224, s. 29.

10 Y. e., a. y.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Toplumsal Değişim ve Konut / Doç. Dr. Leyla Baydar [s.259-264]

Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

Mimarlık yapıtları toplumda çeşitli nedenlerle oluşabilecek düşünsel ve politik değişimleri yansıtırlar. Değişim, kentlerin fiziksel düzeninde, yapıların mekânsal düzeninde, yapı biçimlernişinin estetik ölçütlerinde kendini gösterir. Çoğunlukla devlet eli ile yaptırıldıklarından kamu yapılarında değişim daha belirgindir. Yapı türleri içinde değişime en çok direnen mimar tasarımı ile yapılmayan, halkın kendi eli ile yaptığı konutlardır. Düşünsel ve politik değişim eğitime de yansıdığından mimar tasarımı ile yapılan ve daha çok büyük kentlerde yer alan konutlar, kamu yapılarındaki değişimi izlerler. Bu yazı, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte başlatılan toplumsal değişimin, mimarlar tarafından tasarlanan konutlara yansıyışını ele almıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yoğun konut yapımına sahne olması nedeniyle Ankara, toplumsal değişim ve konut mimarlığı etkileşimini izleme olanağı veren bir kenttir. Ankara 20-25 bin nüfuslu küçük bir yerleşim bölgesi iken, Cumhuriyet'in başkenti olduğunda yönetici kadrolarının da Ankara'ya alınması ile nüfusu birden artmış ve konut sıkıntısı belli başlı bir sorun haline gelmişti. Kiralayacak konut bulamayan memurlar ya iş yerlerinde geceliyor1 ya da küçük otellerin odalarını aylık kiralıyorlardı.2 Kısıtlı olanaklara karşın, kurumlar, özel kişiler ve 1935'ten sonra kooperatifler aracılığı ile konut üretilmiş, sıkıntı giderilmeye çalışılmıştır.

Batılılaşma ve İkilem

Cumhuriyet öncesi Osmanlı Batılılaşma hareketi ile büyük kentlerde, özelde de İstanbul'da yaşam biçimi değişmeye başlamıştı. Batıya öz giyim, yemek alışkanlıkları, müzik türleri, eğlence şekli güncel yaşama girmişti. Ahmet Hamdi Tanpınar bu durumun "zorunluluklarla Batı-içimizde yaşayan Doğu"3 sözleri ile bir ikilem oluşturduğunu, Peyami Safa, "Anadolu halkçılığına dayanan ulusalcılıkla, Batıya dayanan uygar olmanın"4 getirdiği bir çelişki yarattığını söylüyorlardı.

Durumun mimarlığa yansıması, yerli ve Batılı mimarlık öğelerinin aynı yapıda buluşmasında gözlemlenebilir. Örneğin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Ankara'da yaptırılan II. Vakıf Apartmanı'nda (Mimar Kemalettin, 1928-30) geleneksel Osmanlı konut mimarlığına yabancı olan öğelerin yanında geleneksel konut özelliklerinin de sürdürüldüğünü gözlemleyebiliriz.

II. Vakıf Apartmanı (resim 1), çok katlı ve bir çok aileyi aynı yapıda barındıran bir yapıdır. Gelenekel konut mimarlığımıza yabancı olan apartman, yaşamımıza Cumhuriyet öncesi girmiş, Cumhuriyet döneminin önde gelen konut türü olmuştur. Geleneksel mimarlığımızda bulunmayan yapı öğelerinin batıdan alınarak mimarlığımıza girmesi de Cumhuriyet öncesinde başlamıştır. İstanbul Laleli Harikzedegan apartmanlarında (Mimar Kemalettin 1919-22, resim 2) olduğu gibi. Geleneksel konutta odalar, güncel yaşamda önemli yeri olan sofaya açılırken, bu apartmanlarda geleneksel mimarlığın tanımadığı koridora açılırlar (resim 3). Sözünü ettiğimiz yapılar yapıldıktan yıllar sonra, koridorun mimarlığımıza yerleştiği,ancak Türk mimarlığı yeniden kimliğini arama çabasına girdiği 40'lı yıllarda Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık bölümünde hocalık yapan Schütte, "Ankara ve İstanbul'un yeni apartmanlarında… maalesef Avrupa'dan ithal koridor vardır… Arzu edilirdi ki bu hal geçici olsun Türk ikametgahının ananesi olan güzel sofa yaniden canlansın"5 demiştir.

II. Vakıf ve Harikzedegan Apartmanlarında odalar, geleneksel konutlarımızda da olduğu gibi işlevlerini belirleyecek biçimde konumlandırılmamışlardır. Yapıldıkları tarihte Batı’da en hızlı dönemini yaşayan işlevci usçu mimarlığın (fonksiyonel, rasyonel) plan kurgusu ile paralellik göstermezler; geleneksel mimarlığı, konumu, büyüklükleri ve biçimlenişi ile belli işleve bağlanmayan oda anlayışını sürdürürler. Geleneksel oda geniş aile kurumunun ürünü idi. Örneklerimizin yapıldığı yıllarda Türk toplumunda çekirdek aile yaşamı başlamıştı. Özelde de apartmanda da yaşıyan toplum kesimi Batı yaşam biçimini benimsemiş olan çekirdek ailelerdi. Geleneksel ve Batı öğelerinin biraradalığı plan kurgusunda olduğu gibi yapı yüzlerinde de gözlenebilir. Laleli’de Batı etkisindeki dalgalı Rokoko saçaklar, II. Vakıf Apartmanı’nda geleneksel mimarlığımızda rastlanmayan balkon gibi.

Ulusal Mimarlık Arayışı I

II. Vakıf Apartmanı da, Laleli Harikzedegan Apartmanı da I. Ulusal Mimarlık Akımı olarak adlandırdığımız akımın örnekleridirler. I. Ulusal Mimarlık Akımı, Osmanlı Batılılaşma hareketi ile birlikte başlayan mimarlıkta ve kent yapısındaki değişimlere, büyük kentlerdeki belli başlı yapıların yabancı mimarlara yaptırılmasına,6 Türk mimarlığının kimlik değiştirmesine bir tepki olarak doğmuştur. Daha doğru bir deyişle İttihat ve Terakki’nin her alandaki millileşme sürecinin, milliyetçi politikasının bir parçasıdır. Eğitimden ekonomiye ulusallaşmada önce gelen isimler, düşün alanında Ziya Gökalp, yazında Ömer Seyfettin, resimde Osman Hamdi, mimarlıkta A. Kemalettin ve Vedat (Tek) Beylerdir.

I. Ulusal mimarlık akımı, genel bir kabule göre 1908-1927 yılları arasında sürdürülmüştür. Amaç Batı etkisinde kalan mimarlığın yeniden özüne dönüştürülmesi idi. Ne var ki bu amacı gerçekleştirmeye çalışırken geleneksel mimarlığımızın belli başlı bir ilkesine uyulmamıştır. Osmanlı

mimarlığı kamu yapısı ve konut arasında belirgin farklılık gösterir. Her iki yapı türü kullandıkları malzemenin yapım gereklerine bağlı biçimlenirse de,7 konutta (özelde Trakya, Orta Anadolu, Ege Bölgeleri) ahşap, kamu yapısında kagir kullanımı iki yapı türünün görsel etkisini farklılaştırı. I. Ulusal mimarlık akımı (çok katlılık, yangın yönetmelikleri gibi nedenlerle) kagir malzeme kullanmış ve kamu yapılarının silmelerini, sütunlarını, sütun başlıklarını, çini panolarını konuta taşımıştır. Öte yandan geleneksel konutun çıkmaları, geniş saçağı, kırma çatısı sürdürülmüşse de, geleneksel konutun görsel etkisinden farklı bir etki yapar (resim 4, 5, 6, 7).

Yeni Bir Toplum

Cumhuriyet'in ilanından sonra I. Ulusal Mimarlık Akımı kısa bir süre devam etti. Ancak devlet politikasında öne çıkan çağdaşlaşma ilkesi akımı sona erdirmiştir. Yeni Cumhuriyet Türkiyesi yeni bir toplum yaratmayı amaçlamıştı. Amaca ulaşmada yazılı yayın önemli bir yer tutar. 1927 de basılmış olan "Mükemmel ve Resimli Adabı Muaşeret Rehberi" bu tür yayınlardan biridir. Yaygınlaştırılmak istenen düşünce başarılı ve saygın olmak için Batılı gibi davranılması gerektiğidir. Böyle bir davranış ve yaşam için nasıl bir konut sorusunun yanıtını günlük gazetelerde bulmak olası idi. Ocak 1935 Ulus gazetesinde "Modern Ev Yapılırken Neler Göz Önünde Bulundurulmalıdır?" başlığı altında Paris'te yapılan "Aile Evi Yarışması"nı günlerce yayınlamıştı.

Dönemin tek meslek dergisinde de değiştirilmesi amaçlanan yaşam biçimine koşut, konutun da değişmesi gerektiği üzerine pek çok yazı çıkmıştır. Artık "aile törenlerinin otellerde, halk evlerinde, doğumların hastahanelerde" yapılması gerektiği, bu nedenle de konutta "samimi aile mekânlarının" bulunmasının yeterli olduğu, "iç taksimatın kullanıştaki maksada ve büyüklüklerine göre birbirinden ayırd edilmesi" ve gene bu nedenle "ikametgahın heyeti umumiyesinin"8 yeniden gözden geçirilmesi

belirtiliyordu. Bir başka deyişle konutlarda özel bir misafir odasına gerek olmadığı, oturma odasının yeterli olduğu, ayrıca geleneksel odanın yerine işlevine göre konumlandırılmış ve boyutlandırılmış odanın tasarlanması gereği belirtiliyordu.

Çağdaşlaşma politikasının öne çıkması ile yaşam biçimine ve dolayısı ile mimarlığa farklı bakışın doğal sonucu mimarlık eğitiminin de değişmesi idi. Güzel Sanatlar Akademisi’nde 30’lu yıllarda I. Ulusal Mimarlığın önde gelen adı Vedat Tek’in atölyesi kapatılmış ve Batı’dan yeni hocalar (1930 Egli, 1936 Taut) eğitime katılmıştı. Çağdaşlaşma atılımında “ecnebi mütehassısdan azami derecede istifade etmek”9 gerektiği, “bu noktada dar bir milliyetperverlikten çıkıp… daha geniş milliperver”10 olmak düşüncesi her alanda banimsenmişti. Yeni öğretme kadrosu ile öğrenim ilkeleri de tümüyle değişti. “Tezyinatın nerede ve nasıl kullanılacağını”11 öğreten yapı yüzü düzenlemelerini temel alan öğretimin yerini işleve yanıt veren tasarımı temel alan bir öğrenim aldı. Bu öğrenim yönteminin ilkeleri 1919’da Almanya’da açılan Bauhaus okulu tarafından ortaya konmuş,12 Batı’da 20’li yıllarda yaygınlaşmış Modern Uluslararası uslubu yaratmış olan bir yöntem idi.

Güzel Sanatlar Akademisi mimarlık öğreniminde bir yandan çağdaş batı yöntemlerini benimserken öte yandan da Milli Mimarlık Semineri kuruldu. Bu seminerde Klasik Osmanlı yapılarının, geleneksel mimarlık yapıtlarının rölöveleri yapılıyordu. Mimarlık öğrencisi bazı hocaların atölyelerinde tümü ile Bauhaus ilkelerine bağlı işlevci yöntemlerle Uluslararası uslupta tasarım yaparken bazı atölyelerde de (özelde Taut atölyesi, daha sonra S. H. Eldem atölyesi) çağdaş ancak ulusal olan tasarımlar oluşturmaya çalışıyordu.13

30’lu yıllarda büyük kentlerimizde mimar eli ile yapılan konutlar, işlevci tasarım ilkeleri ile tasarlanan, bezemeden arınmış, iç mekân

kurgusunu yapı yüzü ve kitlesine yansıtan, asal geometriye bağlı, görsel etkisi ile geleneksel konuta gönderme yapmayan yapılardır. Avrupa'nın tüm kentlerinde benzerlerine rastlamak olasıdır (resim 8).

Bauhaus okulu bir uslup yaratmak savında değildi. İstenen "yalın, organik… makinelerimiz, radyolarımız, hızlı araçlarımızla uyum sağlayan bir mimarlık"[14] idi. Ne var ki belirlenen tasarım yöntemi bir uslup haline dönüştü. Modern Uluslarası uslup ya da Bauhaus uslubu olarak anılan bu usluptaki yapılar beyaz renkleri, şerit pencereleri, dik açıya bağlılıkarı, yalınlıkları ile kendilerini belli ederler.

30'lu yıllar Ankara'nın apartmanlaşmaya başladığı yıllardır. İmar planı yapıldığında Ankara'nın bahçeli konut kenti olması öngörülmüştü. Ancak 1933'te Ankara İmar Müdürlüğü'nün kararı ile durum değişti. Bahçeli konutların yerini gelir getiren apartmanlar aldı. 1935'te kabul edilen 583 sayılı yasa ile de Ankara'nın eski bölgelerinin olduğu gibi bırakılması, yeni konut mahallelerinin demiryolunun güneyinde yapılması kararı getirildi. Bu kararla yeni Ankara demiryolunun güneyinden Çankaya'ya doğru gelişti.

30'lu yılların modern apartmanlarının çoğu bu yeni bölgede yer alır. Oturanları Ankara'nın yerlisi olmayan, devletin çeşitli katlarında görev almak üzere çoğunlukla İstanbul'dan başkente gelmiş bürokratlardı. Bu kesim Cumhuriyet öncesi Batılılaşma hareketi içinde geleneksel yaşamı bırakmış, batı yaşam biçimlerine uygun bir yaşam sürdüren bir kesimdi. Diyebiliriz ki Ankara'nın bu yeni oturanları Ankara'da var olandan oldukça farklı bir ortamdan gelmişlerdi. "Avrupalı gibi giyiniyor, yiyip içiyor, onlar gibi düşünüyor(lardı)."[15] 3-4 katlı apartmanların ya kiracısı idiler ya da sahibi. Kat mülkiyeti yasasının henüz çıkmamış olduğu bu dönemde genelde apartman sahibi en üst katta oturur, alt kat dairelerini kiraya verirdi. Bugün pek az örneği ayakta kalabilmiş olan bu apartmanların iç mekân düzeni bugün hâlâ uygulanan bir plan düzenindedir. Hemen girişe (o

zamanki adıyla antreye) açılan oturma-yemek odası (o zamanki adıyla Sal-salamanje) girişle bu mekâna bağlanan mutfak, arka tarafta banyo ile gruplanan ve koridorla girişe bağlanan yatak odaları (resim 9). Tasarım yöntemi usçu, işlevci Bauhaus tasarım yöntemi olarak belirlenmiş ise de tasarlanan ve uygulanan plan şemasının gerçekten işleve yanıt verdiği tartışılabilir. Örneğin misafir odasından vazgeçmeyen toplumun aileleri salonu misafir ağırlamak için kullanıyor, güncel yaşam yatak odası olmak üzere tasarlanmış bir odada geçiyordu. Ve gene eve ayakkabı ile girmeyen toplumda, ev halkı ve konukları artık pabuçluku olmayan evlerde ayakkabılarını antrede çıkarıyordu.

30'ların modern apartmanları görsel açıdan Avrupa'daki benzerleri gibi yeni, alışılmamış bir estetik anlayışın ürünüdürler. Salon ve yemek bölümünün pencereleri uslubun belirli özelliği olan şerit pencerelerdir (resim 10, 11). Bazı örneklerde bu şerit pencerelerin yerini, iki silme ile oluşturulan yatay bir şeridin içine yerleştirilmiş tek pencereler alır (resim 12). Uluslararası uslubun bir başka belirgin özelliği olan teras çatı uygulaması varsa da çok yaygın değildir. Yapım teknolojisinin yeterli olmaması, yalıtım sorunları çatı örtüsünün sürdürülmesine neden olmuştur. Bu nedenin yanı sıra, görsel estetik algılamamızın çatı ve saçak öğeleri ile şartlanmış olmasının da uygulamada rol oynadığı kanısındayım. Örneğin, İstanbul Moda'da yapılan (Zeki Sayar, 1935) ve tüm çizgileri ile Uluslararası Mimarlığın bir örneği olan konuta mal sahibinin ısrarı ile bitmemişlik duygusu verdiği şapkasını unutarak sokağa çıkmış adam görüntüsünde olduğu gerekçesiyle tasarımda olmayan çatı ve saçak eklenmiştir (resim 13).16

Sözü edilen 583 sayılı yasa ile Ankara eski ve yeni olmak üzere iki bölgeye ayrılmış oldu. Bu durum toplumsal yapı açısından da bir ikilik yarattı. Demiryolunun kuzeyinde kalan bölgeler eski Ankara'lıların,

güneyinde kalan bölgeler ise yeni Ankara'lıların sayıldı. Kuzeyde oturanlar için güney, köprünün öte yanı idi. C. Arcayürek'in "toplumsal açıdan Ankara adeta ikiye bölünmüştü. Özellikle çocukluk günlerimizde köprünün öte yanına sızmaya çalışırdık… Oradaki çağdaşlarımız bize biraz tuhaf gözle bakarlardı. Başka dünyadan gelmiş insanlar gibi süzerlerdi".17 sözleri durumu çok iyi özetler. Köprünün kuzeyindekiler için güneydekiler yaban insanlardı. Onlar için "hergün traş olmak, kravat takmak ve düzgün şehir kılığı giymek… züppelik görünürdü."18

Demiryolu kuzeyinde konut yaptıranlar çoğunlukla Ankara'nın zengin yerlileri idi. Bu bölgede 30'lu yıllarda yapılan apartmanların yapı yüzü düzeni Uluslararası Uslubun ya da yeni Ankara apartmanlarının etkisindedir (resim 14).

Ancak örneklerinin çoğunda görünen plan kurgusundaki fark çarpıcıdır. Yeni Ankara apartmanları gibi, odalar işlevlerine göre konumlandırılıp kendilerine ait servislerde ilişkilendirilmemiş, ıslak hacımlar gruplandırılmış, odalar da bir sofaya açılmıştır (resim 15, 16). Bir başka deyişle eski Ankara geleneksel iç mekân kurgusunu bir ölçüde sürdürmüştür.19

Ulusal Mimarlık Arayışı II

30'lu yılların uygulamalarına karşın, mimarlığımızın nasıl olması gerektiği tartışması gündemden hiç kalkmamıştır. Türk mimarlığını "kendi öz şahsiyeti üzerinde yürütmek, yükseltmek ve zamanın icapları emrediyorsa onu modernize etmek… bir inkılap mimarisi"20 yaratmak isteniyordu.

Uygulanmakta olan mimarlığın "ne Türk ne de Avrupalı olmayan… yabancı iddialı yapılar" olduğu, ancak yapılması gerekenin "nasıl olacağı hakkında henüz sezinti halinde bile müspet bir fikrimizin…"21 olmadığı belirtiliyordu.

Uluslarası mimarlık yaşama geçirildiği andan itibaren Avrupa'da da bazı kesimler tarafından olumsuz eleştirilmiştir. İşlevci görüşün yalnız fiziksel gereksinimlere yanıt verdiği, tinsel gereksinimlere önem verilmediği, alışılagelmiş görsel estetiğe aykırılığı nedeni ile kent imgesini zedelediği görüşleri eleştirilerin ortak noktaları idi. 30'lu yıllarda Avrupa'nın politik durumu, II. Dünya Savaşı'nı hazırlayan nedenler, Avrupa ülkelerinde de ulusal duyguları canlandırmış ve mimarlık alanında da ulusal, bölgesel mimarlıktan söz edilir olmuştu.

Bizdeki eleştirilerin odağında kimlik sorunu vardır. Batılılaşma hareketi başladığından beri, Batılılaşmanın nasıl olması gerektiği konusunda hep iki görüş çatışmıştır. Uygarlığın bir bütün olduğu görüşünde olanlar, evrensel değerlerin alınmasını savunurken karşıt görüş, yerli olanla çağdaş olanın bağdaştırılması gereğini savunmuştur.

Uluslararası akım birinci görüşün ürünü ise, 40'lı yıllarda başlayan II. Ulusal Mimarlık Akımı da ikinci görüşün ürünü idi. I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın en çok eleştirilen yönü, yapı yüzü düzenlemelerinde kamu yapıları özelliklerini konuta taşımış olması idi. II. Ulusal Mimarlık Akımı geleneksel konut mimarlığını kendine kaynak olarak almıştır.

Güzel Sanatlar Akademisi Milli Mimari Semineri "hiç bilinmeyen Türk evi" üzerinde çalışmalar yapmış ve "modern mimarlığa son derece yakınlığı(nı)… Türk evindeki karakteristiğin… en modern ustaların (F. L. Wright, Le Corbusier) ev arayışları ve mimari ilkelerinı de kabullenmiş oldukları(nı)…"22 saptamıştı.

Bir başka deyişle, geleneksel Türk konutunun tasarım ilkeleri ile modern mimarlık ustalarının tasarım ilkelerinin paralellikleri, her ikisinin de işlevlerine, yapım tekniklerine koşut biçimlenmeleri, bezemeden arınmışlıkları ve yaşam koşullarına yanıt vermeleri ile belirlenmişti.

II. Ulusal Mimarlığın sürdürüldüğü 40’lı yıllarda, eğitimde ve uygulamada Bauhaus tasarım yöntemleri sürdürüldü. Konut plan şemaları 30’lu yılların şemaları gibidir. Değişen yapının görüntüsüdür. Geleneksel konutun çıkmaları, pencere düzeni ve oranları, kırma çatısı ve saçağı bu dönem konutlarının belirgin özelliğidir (resim 17). Ne var ki biçimsel yönden bu benzerlik elde edilirken geleneksel evin yapım mantığına ters düşüldüğü olmuştur.

Geleneksel konut yapım gereklerinin öğelerini aynı zamanda görsel estetik öğelerine dönüştürmüştü. II. Ulusal Akım yeni malzeme ve teknolojiyi kullanırken özelde çıkmalarda eski teknolojinin görüntüsünü estetik amaçla kullanmış (resim 18), işlevsel görevi kalmamış pencere kafeslerini örneğin korkuluklarda gene görsel amaçla kullanmıştır.

Sonuç

Cumhuriyet’in ilk 25 yılında uygulanmış, I. Ulusal, Uluslararası ve II. Ulusal Mimarlık Akımlarını iki farklı açıdan bakarak irdelersek değerlendirmede iki ayrı yargıya varabiliriz.

20. yüzyılın ilk yarısının usçu işlevci gözü ile irdelendiğinde her üç akımın da biçimci olduğunu, kendilerine kaynak olarak aldıkları mimarlıkların düşünsel temellerinden çok biçimsel yönleri ile ilgilenmiş oldukları için olumsuz yargılayabiliriz. I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımlarının geçmiş motifleri farklı bağlamlarda tekrar ettikleri, Uluslararası Mimarlığının da temelinde yatan işleve yanıt ilkesine tam anlamıyla uymadığı için. Gene de, 20. yüzyılın başında geçerli ölçütlerle yargılarsak, I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımlarına olumsuz derken, Uluslararası Mimarlığımıza olumlu diyebiliriz. 20. yüzyılın ikinci yarısının yaygın mimarlık anlayışı ile bir irdeleme yaparsak, farklı sonuçlara varabiliriz. Yüzyılın başında mimarlık yetkin kesime seslenirken, ikinci yarısında sokaktaki insana seslenmeyi amaçlar. Sokaktaki insan, “iyi,

doğru, oranlı olanla yetinmez; hareketli bezemeli, anlatımı belirgin olanı ister.”

60 sonrası Uluslararası Uslubun yadsıdığı bezemeyi yeniden benimser, tarihle bağ kurmak ister ve bu amaca “soyut çözümleme”lerin uygulanması yerine, “motiflerin aktarılması ile”23 ulaşmak ister. Tarihsel öğelerle, eskiyi anımsatan göstergelerle büyük çoğunlukla iletişim kurmayı amaçlar. Böyle bakıldığında, 60 sonrası ile I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımları paralellik içindedirler ve en olumsuz eleştiriyi Uluslararası Mimarlık alır.

Modern hareket başlangıçta tarihe, geleneklere tümü ile sırtını dönmüşse de ustalarının eliyle yeniden tarihle bağ kurmaya da çalışmıştı. Le Corbusier’nin klasik oran arayışları, Mies van der Rohe’nin yapılarını platforma oturtması bu çabanın örnekleridir. “Modern hareket… tarihsel devamlılığın ödünç alınan biçimlerle olmayacağını, toplumsal değerlerin daima yeni yollarla yakalanması gerektiğini anlayan tek hareket”24 idi.

20. yüzyıl başında Modernizm tarihi, gelenekleri, abartılı ve köktenci söylemlerle yadsıyan manifestolarla sahneye çıktı. Mimarlık uygulamaları büyük çoğunluğun estetik duyarlılığını zedeledi. Olumsuz eleştirilerin giderek artması ile 70’lerde Modernizmin ölmüş olduğu söylendi. Oysa “Modernliği ve projesini yitirilmiş bir dava olarak gözden çıkarmak yerine… abartılı programların hatalarından ders almamız gerekirdi.”25

50 sonrasında ekonomik ve politik nedenlerle Türkiye mimarlığı Amerika etkisine girdi. Çağdaş ama yerli mimarlık arayışı sayıca az, birkaç mimar tarafından sürdürüldü. Uygulanan bazı örneklerde modernizmin ve geleneksel mimarlığımızın düşünsel temelleri ve tasarım yöntenmleri gerçekten anlaşıldığında, Cumhuriyetin ilanından beri özlenen çağdaş ancak yerli bir mimariye varılabileceğini göstermektedir (resim 19).

1 A. H. Tanpınar, Beş Şehir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1989).

2 Ulus Gazetesi, 29 Ocak 1935.

3 A. H. Tanpınar'dan alıntılayan, N. Göle, Modern Mahrem (İstanbul: Metis, 1991), s. 48.

4 P. Safa'dan alıntılayan, N. Göle, a.g.e., 51.

5 Schütte, "Bugünkü Konut ve İkametgah," Arkitekt, 1944, n. 1-2.

6 Örneğin, Küçüksu Kasrı, N. Balyan, 1856; Sirkeci Garı, Jachmund, 1887; Haydarpaşa Tıbbiye Okulu, Vallory ve D'Aranco, 1901.

7 L. Baydar, "Klasik Dönem Osmanlı Yapılarında Estetik Ölçütler", Osmanlı Kültür ve Sanat Ansiklopedisi (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), c. 10, s. 57.

8 Schütte, a.g.e.

9 Mustafa Kemal, 1922 Büyük Millet Meclisi Konuşması, Mimarlık, 1974, n. 1-2, s. 28.

10 Mustafa Kemal, 1931 Büyük Millet Meclisi Konuşması, Mimarlık, 1974, n. 1-2, s. 28.

11 A. H. Koyunoğlu, "70 Sene Evvel Mimarlık Öğrenimi, " Mimarlık, 1981, n. 1.

12 Walter Gropius, Yeni Mimari ve Bauhaus (Ankara: Mimarlar Odası Yayını).

13 Öğrenci olduğum 40'lı yıllar.

14 W. Gropius, "İdee und Aufbau", R. Banham, Theory and Desing in the First Machine Age (London: The Architectural Press, 1960), s. 282.

15 Y. K. Karaosmanoğlu, Hakimiyet-i Milliye, 1 Haziran 1929.

16 Babam Ord. Prof. Tevfik Taylan'ın evi.

17 C. Arcayürek, Demokrasinin İlk Yılları (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983), s. 33.

18 F. R. Atay, Çankaya (İstanbul: Sena Matbaası, 1980).

19 L. Baydar, "1923-1950 Cumhuriyet Dönemi Ankara Konutlarında İç Mekân Kurgusu, "Bir Başkentin Oluşumu: Ankara 1923-1950 (Ankara:

Mimarlar Odası Yayınları, 1994).

20 Güzel Sanatlar Mecmuası, 1944, s. 5.

21 A. Mortaş, “Modern Türk Mimarisi,” Arkitekt, 1941, s. 115.

22 S. H. Eldem, Mimarlık, 1973, n. 11-12, s. 6.

C. Aslet, “Classicism for the Year 2000”, Architectural Design 1988, C. 58, n. 1-2, s. 5.

23 C. Norberg-Schulz, Invention in Architecture (Cambridge Mass.: MIT Press, 1988), s. 23.

24 A.g.e., s. 206.

25 J. Habermas, “Modernity-An Incomplete Project, ” in H. Foster ed., The Anti-Aesthetic (Seattle: Bay Press, 1983), s. 12.

Gazenfer Beken, Garbi Anadolu Mıntıkası (İzmir, Balıkesir, Kütahya) Kerpiç Binaları, İstanbul, 1949, s. 91 İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi.

Çelik Berk, Konya Evleri, İstanbul, 1952 s. 205, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Mecibe Çakıroğlu, Konya Evleri, İstanbul, 1952 s. 68, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Doğan Erginbaş, Diyarbakır Evleri İstanbul, 1952 s. 32, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Ruhi Kafesçioğlu, Orta Anadolu Köy Evlerinin Yapısı, İstanbul 1949, s. 64, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Eyüp Kömürcüoğlu, Ankara Evleri, İstanbul 1950 s. 111, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Leman Tomsu, Bursa Evleri, İstanbul 1950, s. 153, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Batı Toroslar'da Bulunan Geleneksel Türk Evlerinde Ahşap Süsleme / Yrd. Doç. Dr. Osman Kunduracı [s.265-272]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Ev, insanın içinde barındığı fiziksel ve sosyal bir ortamdır. Bu ortam içerisinde her türlü dış etkilere karşı korunur ve yaşar. Ev, mekân olarak toplumun en küçük birimi olan aile bireylerinin ortak kullanım alanıdır. Bir ailenin kullanabileceği ölçüler içinde şekillenen evlerin plân tasarımları ve süsleme programları tarih içinde gelişim ve değişimlere uğramıştır. Bu gelişim ve değişimler sosyal, kültürel, coğrafik ve ekonomik şartlara göre farklılıklar göstermektedir.

Bu araştırmanın konusu “Batı Toroslar’da Bulunan Geleneksel Konutların Süslemeleri” olarak belirlenmiştir. Araştırmada incelenen örnekler bölgedeki kent, kasaba ve köy yerleşmelerinden seçilmiştir. Bu örnekler o yöredeki konutları temsil eden tipik yapılardır. Araştırmamızda bu konutların süsleme ögelerinin bütün özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anadolu yarımadasının güneyinde, kıyıya paralel uzanan Toroslar’ın batı bölümü çalışma alanımız olarak belirlenmiştir. Bölgenin güneyinde Antalya, kuzeyinde Konya, doğusunda Karaman ve İçel illeri, batısında ise Muğla ili bulunur.

Yüzey şekilleri bakımından dağlık olan bölgede taş ve ahşap malzemeye dayalı geleneksel nitelikte konutlar üretilmiştir. İdari ve coğrafi yapısı yüzünden Taşeli yaylası olarak da tanımlanan bölgenin konut mimarisi daha önceleri kapsamlı olarak araştırılmamıştır. Sadece şehir veya kasaba ölçeğinde hazırlanmış araştırmalar mevcuttur.1

Bu konutların büyük bir bölümü fiziki bakımdan sağlam durumda olup günümüzde de kullanılmaktadır. Öte yandan bölgenin bazı kesimlerinde konar göçer hayatı bugün de devam etmektedir. Ancak son yıllardaki sosyal ve kültürel değişmeler bölgenin geleneksel konutları ve kültür hayatını yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir. Bölgenin araştırma konusu olarak seçilmesinin sebeplerinden birisi de budur.

Araştırma konumuza giren Batı Toroslar konutları, geleneksel süslemeleriyle Türk konut kültürü içerisinde önemli bir yer tutmaktadırlar.

Süslemeler, bulundukları yüzey ve tekniklerinin yanında motif ve kompozisyon zenginliğine de sahiptirler. Ayrıntılı olarak inceleyip ve değerlendirmeye aldığımız bölge evlerinde süsleme programları malzemeye bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgenin mevcut orman varlığından kaynaklanan ahşap malzemeye dayalı zengin bir süsleme programı ile karşılaşıyoruz.

Ahşabın yanında bağdadi duvarlarının yüzeylerinde, tekne tavanlarda, çiçeklik ve lambalık gibi öğelerde alçı süslemeler de mevcuttur. Alçının suya ve rutubete karşı dayanıksız oluşundan daha çok kapalı mekânlarda ve yüzeylerde kullanıldığını görüyoruz. Bu tür süslemede uygulanan motif ve kompozisyonlar Avrupa barok ve ampir üslubun tesiri ile yapılmıştır. Daha çok lotus, palmet, asma dalı ve üzüm salkımı gibi bitkisel motifler işlenmiştir.2

Madeni süsleme bölge evlerinde çok az uygulama alanı bulmuştur. Daha çok kapı tokmakları, pencere parmaklıkları ve kısmen ahşap yüzeylerdeki çivili tezyinat şeklinde görülmektedir.3

Bölgenin geleneksel konutlarında çini, taş ve tuğla gibi malzeme ile yapılmış süslemeler görülmez. Muhtemelen malzemenin temininde ki güçlükler ve ekonomik sebeplerle bu tür süsleme örneklerine yer verilmemiş olabilir.

Bu bağlamda ahşabın bölge evlerinde esas malzeme olması bölgenin orman ürünleri bakımından zenginliğine bağlı olarak yörede ahşap işleme ve süsleme teknikleri geliştirilmiştir. Araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz ahşap süsleme teknikleri de şunlardır: Yüzeysel oyma, ajur, çıtakari, çatma ve çakma teknikleri.[4] Bölgede görülen ahşap işçiliğinde Türk süsleme sanatı motifleri ile kısmen yabancı öğelerin de karıştığı bir taşra üslubu ortaya çıkmıştır.

1. Dış Mimaride

Bölge insanı bu doğal ve zengin malzemeyi evinin yapımında, süslemesinde hatta kullandığı araç gereç ve kap-kacağında gayet güzel kullanmıştır.

Evlerin dış cephe elemanlarında ahşap süsleme öncelikle çıkmalarda görülür.[5] Değişik form ve tekniklerle yapılmış çıkma kafesleri cephelerin estetik değerleridir. Daha çok kiriş ve konsollarla taşınan çıkma yüzeyleri bol pencereli ve zengin süslemeli olurlar. Çıkma altları panolar halindeki tahtalar ile çevrilir. Genellikle yüzeyleri oyma olarak değişik motif ve kompozisyonlarla süslenmiştir. Çıkmanın pencereli bölümü, ince çıta çerçeveler ile taksim edilmiş olup üçlü pencere düzenine sahiptir. En üstte ise çıkmanın alınlık kısmı bulunur. Bazen tek bir üçgen, bazen de ortası üçgen iki yanında yarım daire formlu yüzeye sahip olan alınlık üzerinde bazen bitkisel, yazılı veya figürlü süsleme kompozisyonları bulunur.

Evlerin dış cephe mimarisinde zengin süslemesiyle kafesli çıkmalar önemlidir. Bunların yanında pencere şekilleri ve pervazlarıyla parmaklık ve kepenk düzenekleri de cepheye süsleyici özellikler katmaktadır. Saçak ve silmeler de dış cephenin süslemesinde etkili olmuştur.[6]

Bu elemanların dışında dış cephelerde duvar örgülerindeki yatay veya 45 derecelik açılarla konulan hatılların ortaya koyduğu tabiî görünüm ile değerlendirilmiş cepheler de süsleme bakımından ilginçtir.

Dış cephedeki ahşap yüzeylerde görülen süsleme öğelerinden bir başka eleman ise saçak ve silmelerdir. Özellikle yaprak şeklinde sarkıtılmış püsküllü ahşap saçak silmeleri bölge evlerinin önemli bölümleridir. Daha çok çıkma saçakları ve köşk oda şeklinde dışarı taşırılan odaların saçak silmeleri bu bakımdan önemlidir. Ormana İzzet Baştuğ evi hariciyesindeki köşk oda saçak silmeleri (Resim: 1) ile Halis Bayar evi köşk odasının saçak silmeleri bu şekildedir (Resim: 2). Yukarı Kayalar kasabasındaki Bozdoğan kardeşlere ait evlerden Durmuş Bozdoğan evinin çıkmasında (Resim: 3) ve Pınarbaşı köyündeki Miktat Kırıcı evinin çıkma saçaklarında da ahşaptan püsküllü pervaz süslemeleri yapılmıştır (Resim: 4).

Dış cephede süsleme elemanı olarak ortaya konan çıkma ve saçak silmeleri ile pencere parmaklıklarında motif ve kompozisyon zenginliği görülür. Yıldızlar ve çokgenler şeklinde geometrik ve bitkisel motiflerin yanında stilize kuş tasvirleri ve el motifleri de görülmektedir (Resim: 5). Oyma ve ajur tekniğinde yapılmış koruyucu anlamındaki stilize kuş figürleri ile el tasvirlerinin bulunduğu örnekler Ormana ve Derebucak çevresindeki evlerin ahşap kafeslerinde yoğunluktadır.[7]

Bölge evlerindeki ahşap işçiliğinin dış cephedeki örnekleri sadece evlerin çıkma, saçak ve parmaklıklarında yoğunlaşmamaktadır. Ayrıca evlerin cümle kapılarında da benzer kalitede ahşap işçiliğine ait uygulamalar tespit edilmiştir. Türk mimarisinin her alanında sıkça gördüğümüz ve ilk örneklerini Anadolu Selçuklu sanatına kadar indirdiğimiz ahşap parmaklıklar Türk sanatının değişik alanlarında sevilerek uygulanmış ve günümüze kadar kullanıla gelmiştir.

Parmaklıklar trabzan veya yöresel deyimiyle dırbızan olarak isimlendirilmiş, yapımında geometri bilgisinin bütün hünerleri ortaya konulmuştur. Görevi sadece pencereleri dışarıdan gelecek tehlikelere karşı koruyan ve perde görevi bulunan dırbızanlar, bazen de odalara giren ışık

hüzmelerine farklı yönler vererek estetik görünümler kazandıran elemanlardır.

İlk örneğimiz Katrancı köyünden Hüseyin Kocagöz evinin kuzey odasının kuzeybatı penceresindeki dırbızan örnekleridir (Resim: 6). Yatay ve dikey kare kesitli çıtaların çatılmasıyla oluşturulan bu dırbızanda dairevi boşluklar şeklinde kare taksimatlar elde edilmiştir.

Pencerenin boyutuna göre dikey dikdörtgen formdaki dırbızanın üst bölümünde biri küçük diğeri büyük dairelerden oluşan iki sıra yatay bir bordür yapılmıştır. Bu bordürün aynısı ortada ve altta tekrarlanmıştır. Dairelerden oluşan bu ikili bordürler arasında da beş gözlü karelerden yapılmış iki adet yatay bölüm vardır. Daireleri ve kareleri oluşturan çıtalar sahip olduğu motiflerin ortasından birer boğum yapmıştır ve bu boğumlar dairelere dört yapraklı yonca görünümü kazandırmıştır. Böylece dırbızanın bütününe süsleme açısından estetik değer kazandırılmıştır.

İkinci örneğimiz yine aynı evin, aynı odasının kuzeydoğu penceresine ait dırbızandır. Bu parmaklıkta üstte karelerden oluşan iki sıralı bir bordür olup aynı bordür sadece ortada tekrarlanmıştır. Alt kısmı ise tek sıra halindeki karelerden oluşan bir bordür ile nihayetleşmiştir. Karelerden oluşan bordürlerin arasında kalan bölümlerin üsttekinde ahşap kapılarda gördüğümüz çarkıfelek kompozisyonu yapılmıştır. Alttaki bölümde ise beşli bir açıklık vardır. Bu dırbızanda da karelerin ortasına gelen kısımlarda çıtalarda boğumlar yapılarak sekizgen şema görüntüsü elde edilmiştir.

Memiş Kocagöz evinin kuzeybatı odasının penceresinde tespit ettiğimiz dırbızan da dikeyde beş bölüme ayrılmıştır. Üst bölümünde yan yana beş kare ile beş dikdörtgenden oluşan iki sıralı bir bordür bulunmakta ve bu bordür altta da simetrik olarak tekrarlanmaktadır. Ortadaki bölüm ise beş dikdörtgen göz boğumlu bovling topu şeklindeki çıtalarla bölünmüştür.

Yatay ve dikey çıtalar yine kare motiflerin ortalarında boğumlar yaparak dört yapraklı yonca görüntüsü elde edilmiştir.

Muammer Bayar evinde tespit edilen dırbızan diğer örneklere göre biraz farklı tasarlanmıştır. Bu parmaklığın tam ortasında büyük bir kare boşluk bırakılmıştır. Bu boşluk insan başının geçeceği boyutta olup ev sahiplerinin dışarıyı gözetlemesi için bırakıldığı öğrenilmiştir. Dırbızanın üst ve alt kısmı karelerden oluşan üç sıra halindeki bordürler şeklinde yapılmıştır. Her karenin çıtaları yine boğumlu yapılarak yonca şeklini almışlardır.

Hasan Yavuz evinde gördüğümüz dırbızan örneği dikeyde üç bölümden oluşmaktadır. Üst ve alttaki bölümler dört gözlüdür. Ortadaki bölüm ise yatayda iki bölümlü olup yanlardaki dört gözlü ortadakiler ise iki gözlü tasarlanmışlardır.

Diğer korkuluk örneklerinden olan dairevi formdaki çıtalarla yapılmış dırbızan örnekleri evlerde ve camilerde sıkça gördüğümüz uygulamalardandır.

Bölge evlerinde oldukça zengin kompozisyonlara sahip dırbızanların yanında basit şekillerde tasarlanmış ince çıtaların dizilmesiyle yapılan dırbızanlar da vardır. Ayrıca birbirlerine ahşap baklalarla bağlanmış yuvarlak kesitli çıtalardan yapılan parmaklıklar da tespit edilmiştir (Resim: 7).

Özellikle Akseki'deki Osman Yüksel Serdengeçti evinin güneydoğu odasındaki yıldız ve rozetlerden oluşan ajur-kafes tekniğinde yapılmış parmaklıklar (Resim: 8-9) ile Ormana evlerinde görülen farklı kompozisyonlarda tasarlanmış parmaklık uygulamaları dikkati çekmektedir. Osman Yüksel Serdengeçti evinin parmaklıklarının üst kısımlarındaki simetrik tasarlanmış stilize kuş ve yıldız motifinin farklı tasvirlerini bölgedeki diğer evlerde de görmekteyiz (Resim: 10).

Dış cephelerin süsleme programları, yapım tekniklerinin tabiî sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu evlerin dış cephelerindeki bazı bölümlerin özenle süslendiği görülür. Bu bakımdan bölge evlerindeki ahşap süsleme örneklerimiz geleneksel Türk evi süslemeleri içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

2. İç Mimaride

Bölge evlerindeki süsleme programları daha çok iç mimarideki elemanlarda toplanmıştır. Konut içinin süslemesi Türk ev geleneğinin özünde vardır. Konar göçerlikten gelen çadır kültürü ile yakından ilgilidir.

Çadırlar üzerindeki nakışlar, süslemeler, halı, kilim ve diğer yaygılardaki motif ve düzenleme evlerde oda içlerindeki elemanlara yansıtılmıştır. Saray, kasır ve köşklerde de zengin süsleme programları göze çarpar. Bu anlayış sonucu Türk evinde geleneksel yapı ve süsleme ustaları, ahşap ve diğer malzemeler ile yaptıkları yapım ve süsleme programlarında sonsuz başarılar elde etmişlerdir.

Ahşap konut mimarisinde iç mekânlarda sürekli yaşanan birimlerde daha çok kaplama malzemesi şeklinde kullanılmıştır. Bu ahşap yüzeylerdeki motif ve kompozisyon zenginlikleri, insanların ruh dünyalarının zenginliğini gösterir. Tavanlardaki yıldız ve fırfır göbekli tavanlar ile şua motifli tavanların nakışlı süslemeleri ev içi yaşamının sonsuzluk ilkesinde dışa açılımı şeklinde ferah tutması için düşünülmüştür (Resim: 11-14). Yüklük ve dolap kapakları, çiçeklikler ile ağzı açıklar bu anlayışı tamamlayan diğer elemanlardır (Resim: 15-17).

Bunların yanında daha çok oda giriş kapılarında yoğunlaşan ahşap süslemelerden ilk örneğimiz Muğla ili Yatağan ilçesi Katrancı köyündeki Hacı Hüseyin Kocagöz'e ait evin üst katındaki oda giriş kapılarıdır.8 Etrafı pervazlı ve üst kısmı yarım daire kemerli taç ile tamamlanmış kapıların

yüzeyleri tablalı süsleme kompozisyonuna sahiptir. Kapıların motif ve kompozisyonları birbirlerinin tekrarı şeklindedir.

Kapı kanatlarının esas yüzeyleri üç ana bölüme ayrılmaktadır. Oyma tekniğinde işlenmiş tablalarda gülbezekler, ay ve yıldız motifleri, birbirlerine simetri teşkil eden kılıç veya yaprak motifleri görülmektedir. Ajur tekniğinde yapılan taç kısımlarında ise karşılıklı iki tane vazoda çiçek motifi işlenmiştir. Benzer teknikte yapılmış başka bir örnek ise üzerinde testere dişi motifi ile düzenlenmiş tepeliğe sahip Ayşe Arıkan evinin kapısıdır9 (Resim: 18).

Kapı kanadı çatma ve çakma10 tekniğinde tablalı olarak iki bölümlü bir kompozisyondan oluşmakta ve birinci bölümün merkezinde iç içe iki kare pano 45 derecelik açılarla döndürülerek yerleştirilmiştir. Kare panoların köşeliklerinde kalan üçgen parçaların içlerine de gülçe motifleri işlenmiştir. Konsantrik karelerin çerçeve kısmında ise bir kare bir dikdörtgen panoların çarkıfelek kompozisyonunda döndürülmesiyle merkezi bir kompozisyon düzenlemesi elde edilmiştir.

Diğer panoların ikisinde vazoda çiçek ve göz motifleri işlenmiştir. Küçük kare panolarda ise beş ve altı kollu yıldızlardan oluşan gülbezekler bulunmaktadır. Kapının yarısını dolduran bu kompozisyon diğer alt yarısında da tekrar edilmiş ve yüzeysel oyma süslemelerle doldurulmuştur.11 Kare panoların içlerinde beş veya altı kollu yıldız motifleriyle işlenmişken dikdörtgen panolarda silah, vazoda çiçekler, edirnekâri ve göz motiflerinin yapıldığını görmekteyiz. Özellikle silah ve hançer gibi motiflerin bu yörede ailede erkek çocuğun istendiği veya varlığı sembolize edilmektedir.

Dördüncü örneğimiz aynı köyden Muhsin Karakaş evinin kapısı olup12 çerçeve kısmı çam, tablalı kısımları dut ve ceviz ağacından yapılmıştır.13

Muhsin Karakaş evindeki bu kapıda da kapı yüzeyi iki ana süsleme kompozisyonuna sahiptir. Kapının üstte kalan bölümünde dört kollu yıldız ve yıldızın kolları arasından geçen iki ahşap çıta bu panonun köşegenleri şeklindedir. Bu bölümde özellikle köşegen çıtalarıyla yıldızın kolları arasında kalan üçgen panoların dördünde hançer motifi ve diğer dört panoda ise gülçe motifleri işlenmiştir. Yıldızın kollarına ait panolarda da iç içe dörtgenler yapılmıştır (Resim: 19).

Kapının altta kalan ikinci bölümünde önceki kapılarda gördüğümüz çarkıfelek kompozisyonuyla oluşturulmuş panolar vardır.

Kapının tam ortasındaki gülçenin merkezinde ve üstteki dört kollu yıldızın merkezinde nazara karşı iki adet mavi boncuk aplike edilmiştir.

Diğer bir kapı örneğimiz Turgut'a bağlı Zeytinköy'de eski muhtar Muharrem Oğuz evine aittir. Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız Muhsin Karakaş evinin kapısıyla yakın benzerlik göstermektedir. Bu iki kapı tamamen aynı ustanın elinden çıkmış olmalıdır. Önceki örnekte görülen iki kareden oluşan süsleme kompozisyonu burada tekrarlanmıştır. Ancak çarkıfelekli bölüm bu kapıda üstte yer almıştır14 (Resim: 20).

Kapının sol üst köşesi ile onun çapraz karşısındaki sağ alt köşesindeki dikdörtgen panolarda önceki kapılarda gördüğümüz tabanca tasviri işlenmiştir. Sağ üst köşedeki panoda yanar vaziyette bir gaz lambası, sol alt köşede ise tek kulplu bir adet Kavaklıdere güğümü tasvir edilmiştir.15

Çarkıfelek kompozisyonun üst ortasında kalan kare panoda ise Atatürk portresi olarak nitelenen figürlü süsleme ve etrafında ışık şuaları nakşedilmiştir. Burada Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün, bir ahşap ustasının yorumuyla aydınlık ve ışık saçan bir lider olduğu vurgulanmıştır.

Kapının altta kalan ikinci ana kompozisyondaki bütün panoların içleri de gülçe motifleriyle doldurulmuştur.

Katrancı köyünden Memiş Kocagöz evi güneydoğu odasının giriş kapısında da diğer örneklerde olduğu gibi kapı aynası iki kare panoya ayrılmıştır.

Kapının birinci bölümündeki tablalarda iki adet fiyonk motifi ile vazoda çiçek ve ibrik tasviri ile merkezindeki tablada ise iç içe halkalardan oluşan gülçe motifleri yapılmıştır.

Memiş Kocagöz evinin kuzey doğu odasının giriş kapısı ise üstte ve altta çarkıfelek şeklindeki düzenlemenin arasında kalan üç tablalı yatay bir panoya sahip olup panoları oluşturan tablaların yüzeyleri de farklı gülçe motifleriyle süslenmiştir (Resim: 21).

Katrancı köyündeki Mehmet Ümek evinin oda giriş kapısında diğer kapılardaki gibi benzer düzenlemeler dikkati çekmektedir. Süsleme motiflerinde ise keklik figürü ile bir tabanca tasviri işlenerek bölgedeki avcılık kültürü vurgulanmaya çalışılmıştır. Üstte ve alttaki tablalarda da yıldız ve gülçe motiflerinin işlendiği görülür.

Aynı köyden Turan Bayar evinin kapısındaki taksimatlanma diğer kapılara benzer ise de süslemesindeki tabanca tasviri bölge evlerinde delikanlıların varlığına işaret etmektedir. Bunun yanında kapı tablalarında selvi ile yıldız ve gülçe motifleri de işlenmiştir (Resim: 22).

Katrancı köyünden Hüseyin Yavuz evinin kapısı kısmen Muhsin Karakaş evinin kapısını hatırlatmaktadır. Kapı aynası yine üstte ve altta iki pano ile ikisinin arasında kalan yatay dikdörtgen panodan oluşan düzenlemeye sahiptir. Kapıdaki üçgen ve kare tablaların tamamında değişik gülçe motifleri bulunmaktadır.

Katrancı köyünden Mehmet Tan evinin kapısındaki düzenleme aynı köyden Ayşe Arıkan evinin kapısıyla benzerlikler göstermektedir. Sadece kapı aynasını oluşturan tablalarda farklı yıldız ve gülçe motifleri ile fiyonk ve bir tabanca tasviri görülür.

İbrahim Pekel evinin kapısında da Muhsin Karakaş evinin kapısı gibi üstte dört kollu yıldız ortada üç tablalı bir pano ve altta da diğer kapılarda gördüğümüz kareler ve üçgen tablalardan oluşan bir düzenleme vardır. Alttaki bu panonun üst köşelerindeki üçgen tablalarda karşılıklı iki tabanca tasviri yapılmışken kapıdaki diğer tablalarda yıldız ve gülçe motifleri işlenmiştir.

Katrancı köyündeki son örneğimiz Hüseyin Karaoğlu evinin kapılarıdır. Evin kuzey ve güney odalarının giriş kapılarındaki düzenleme diğer Katrancı kapılarıyla benzerlikler gösterir. Ancak kuzey odanın kapısında önceki kapılarda karşılaşmadığımız bir uygulama dikkati çekmektedir. Üst ve alttaki panolar arasında kalan yatay bölümün ortasındaki kare tablada "Maşallah" yazılı bir süsleme vardır. Bu uygulama ile kapının ve süslemesinin kötü gözlere karşı korunduğu ifade edilmiştir. Alttaki bölüm ise üç dikey tabladan oluşan bir düzenlemeye sahip olup tablalarında selvi motifleri işlenmiştir.

Hüseyin Karoğlu evinin güney odası kapısındaki düzenleme de ise sadece çarkıfelekli iki pano ve panoyu oluşturan tablalarda fiyonk gülçe ve bazı taramalı süslemeler görülür.

Zeytin köyündeki Muammer Oğuz evinin kapısından başka İzzet Soy ve Kel Hasan evlerinin kapılarında da küçük tablalardan oluşan çarkıfelekler ve bu tablaların yüzeylerinde selviler, gülçeler, fiyonklar ve tabanca tasviri gibi süslemeler yapılmıştır.

Hacıbayramlar köyünden Raziye İnce ve Ali Rıza İnce evlerinin kapılarında diğer örneklerde olduğu gibi tablalarında dört veya beş kollu yıldızlar, gülçe, fiyonk ve hilal motifleri gibi bazı taramalı süslemeler görülür.

Ayşe İnce evinin kapısı sadece iki kare pano şeklinde tasarlanmıştır. Üstteki panonun tablalarında iki tabanca tasviri ile fiyonk ve selvi motifleri

yapılmıştır. Merkezdeki kare tablalarda ise gülçe motifleri yer almaktadır.

Mehmet İnce evinin kapısı da iki kare panodan oluşmaktadır. Üstteki bölüm kendi içinde eşkenar dörtgen ve kare şeklinde bir düzenlemeye sahiptir. Bu bölümün alt köşelerindeki üçgen tablalarda iki tabanca tasviri yer alır. Diğer tablalar da ise hilalli alem ve stilize kuş tasvirleri yapılmıştır.

Hasan Balcı evinin kapısı iki bölüm olup her iki bölümün yüzeyi çarkıfelek kompozisyonunda tasarlanmış dikdörtgen ve kare tablalardan; Musa Gökbel evinin kapı kanadı da sıkça gördüğümüz iki kare pano ile bunların arasında kalan bir yatay panodan meydana getirilmiştir. Tablalarda tabanca ve keklik figürü ile yıldız ve gülçe motiflerinin farklı uygulamaları görülür. Musa Gökbel evindeki kapının tablalarında ise çarkıfelekler, gülçeler, fiyonk motifleri ve karşılıklı iki keklik figürü ile tabanca tasvirleri yapılmıştır.

Zeytinköy örneklerimize dahil ettiğimiz Yusuf ve Ali Kurt kardeşlere ait ev ile Mehmet Dağlı evinin kapıları da bölgedeki diğer kapılara benzemekte ve burada da iki adet tabanca ile gülçe ve tütün yapraklarından oluşan motifler işlenmiştir.

Mehmet Dağlı evinin kapısı iki bölümden oluşturulmuştur. Her bölümün tablalarında tabanca ve kuş figürü tasvirleriyle yıldız, gülçe ve tütün yaprağı motifleri işlenmiştir.

Bölgedeki kapı örneklerimizin sonuncusu Yatağan-Gökgedik köyünden Hatice Gökmen evinin kapısıdır. Kapının yüzeyi iki bölümden oluşmuş ve tablalarında ise tabanca tasviri, fiyonk, gülçe ve tütün yaprağı motifleri işlenmiştir. Alt bölümde de kare ve dikdörtgen tablalar içerisine güçeler ve motifleri yerleştirilmiştir.

Daha çok Muğla ili Yatağan ilçesine bağlı köylerden tespit ettiğimiz oda giriş kapılarında gördüğümüz ahşap oyma işlerini Beyşehir -Üstünler evleri ile İbradı- Ormana evlerinin dolap ve yüklük kapaklarında da görmekteyiz.

Genellikle yüzeysel oyma şeklinde yapılan bu süslemelerin yanında ajur tekniğinde yapılmış süslemeleri de Hüseyin ve Memiş Kocagöz evlerinin kapı tepeliklerinde görmekteyiz.

Özellikle Üstünler Hüseyin Gökmen evinin baş oda kapısı yapım ve süsleme tekniğiyle Anadolu Selçuklu ahşap sanatının devamı niteliğindedir. Hüseyin Gökmen evinin kapısı yarım daire kemerli bir taç ile çerçevelenmiştir. Kapının kanadı üç bölümden oluşan tabla düzenlemesine sahiptir. Çakma ve çatma tekniğinde yapılmış kapının yüzeyindeki üst ve alt bölümler kare panolar içerisinde yer alan baklava dilimi motifleriyle doldurulmuşken ortadaki bölümün merkezinde şua motifi yanlarında ise ibrik ve gülçe motifleri görülmektedir (Resim: 23). Benzer bir kapı örneği ise Derebucak-Pınarbaşı köyünden Karabıyıklar evinde yapılmış olup kapı kanadının merkezinde ince çıtalardan şua motifi işlenmiş üst ve altta kalan bölümlerde çakma tekniğinde aplike edilmiş sakçe göz tasvirleri bulunmaktadır (Resim: 24). Her iki kapı örneğinin süslemeleri diğer kapılardan farklı olarak kabaralı çivilerle yapılmış olup çivili tezyinat bakımından da önemlidir.

Türk evi genelinde olduğu gibi bölge evlerinin özellikle baş oda tavanlarında yoğunlaşan ahşap süslemenin Antalya-Akseki ve İbradı ilçeleri ile bunlara bağlı kasaba ve köy evlerinde değişik kompozisyonlarda uygulandığı görülmüştür.

Odaların üst örtüleri genellikle alttan çakmalı, düz, çıtalı taksimatlı ve ortasında yıldız göbek bulunan tavanlar şeklindedir. Bunun yanında oval veya şemseli, bitkisel motifli göbekler de yapılmıştır. Ayrıca sekizgen tekne tavan veya altıgen göbekli tavan kaplaması da görülür.

Bazı tekne tavanların köşelerinde kalan üçgen yüzeylerin köşebentlerine ise ince çıtalı taksimat şeklinde şemseli süslemeler yapılmıştır.

Tavanların dışında yüklük ve dolap kapaklarında, oda giriş kapılarında, çiçeklik ve ağzı açıklarda ahşap süsleme örneklerini görüyoruz.

Özellikle yüklük ve dolap kapaklarındaki ahşap yüzeyler oyma tekniğinde yapılmış süslemelere sahiptir. Aynı teknikte yapılmış olan oda giriş kapılarında da küçük panolar halindeki yüzeyler rozet veya çelenk şeklinde bitkisel motifler ile doldurulmuştur. Ayrıca “Maşallah” şeklinde güzel yazı olarak yazılmış süslemeleri de görmekteyiz.

Çiçeklik veya ağzı açıklarda ise kısmen oyma tekniğinde, fakat ağırlıklı olarak da ajur tekniğinde yapılmış süslemeler görüyoruz.

Ahşap davlumbazlar ve raflar ile musandıra önlerindeki, merdiven korkuluklarındaki korkuluklar ve bazı pencerelerin içteki kepenk veya parmaklıklarında da ahşaptan yapılmış süsleme öğelerini görmekteyiz.

Bölge evlerinin ahşap süsleme programları genellikle dışta cümle kapılarında, çıkmalarda, pencere kafeslerinde, saçaklarda ve diğer doğramalarda yoğunlaşmıştır. İçeride dolap ve yüklük kapaklarında, oda giriş kapılarında, tavan kaplamalarında, çiçeklik ve raflarda, davlumbazlar ve merdiven korkuluklarında görülmektedir. Genellikle yıldız şeklindeki geometrik şekiller, çıtalı taksimatlaşma, bitkisel göbek ve bordür süsleri ile nadiren figürlü süslemeler biçiminde yapılan motifler birçok anlamlar içermektedirler. Tavanlardaki çok kollu yıldız ve şemse motifi güneşi ve dolayısıyla aydınlığın sembolü şeklinde yapılmıştır. Tavan ve diğer yüzeylerdeki bitkisel motifler ile tabiatı tasvir etmişlerdir. Bazı kuş ve el motifleri de simgesel olarak koruyucu anlamında tasvir edilmiştir.16

Muğla ve çevresindeki evlerde uygulanan ahşap tavanlarda ise tavan göbeği uygulamaları birbirlerinin tekrarı şeklindedirler. Daha çok ince çıtaların yan yana getirilmesiyle zikzak veya baklava dilimi şeklinde oluşturulan bu tavan göbeklerinde yer yer mavi boncuklar aplike edilmiştir. Nazara karşı yapılmış olan bu mavi boncuk uygulamalarını ahşap kapılarda

da görmekteyiz. Hafif çökertilmiş tekne tavan şeklindeki bu göbek uygulamaları süsleme bakımından oldukça sadedirler.

Bunların dışında yapılan motif ve kompozisyonlar Avrupa barok süslemeleri tarzında yapılmış süsleme öğeleri ve çıkmalardaki ampir üslubunun tesiri ile yapılan üçgen formlu alınlık düzenlemeleriyle karşılaşıyoruz.17

Sonuç olarak ahşap, dış mimarideki kullanımının birkaç kat daha fazlasıyla iç mimaride yoğun bir süsleme malzemesi şeklinde tercih edilmiştir. Bu durum Türk evinin ve bölge evlerinin genel bir karakteristiği olarak dikkati çekmektedir.

Ahşap malzemenin kullanımına bağlı olarak bazı yapım ve süsleme teknikleri ortaya çıkmıştır. Kündekari tekniği dışındaki diğer yapım tekniklerinin hemen hepsi bölge evlerinde sıkça kullanılmıştır.

Süsleme teknikleri de yapım teknikleri gibi malzemeye bağlı olarak uygulanmıştır. Ahşap elemanlarda oyma, ajur, çakma ve çatma teknikleri şeklinde görülmektedir. Oyma tekniğinde motifler yüzeylere oyularak işlenmiştir. Geometrik, bitkisel, nesnel (tabanca ve kap-kacak) tasvirler, stilize kuş figürleri ile insan portreleri ve el tasvirlerinden oluşan motif ve kompozisyonlar görülmektedir. Tabanca tasvirleri evde erkek çocukların varlığını, el tasvirleri ise büyüsel anlamlar ifade ederek evlerin kem gözlerden korunması için yapılmıştır. Anadolu kültürlerinde görülen el ve stilize hayvan figürlerinin bu nedenle sıkça tasvir edildiği görülür.18

1 Osman Kunduracı, Batı Toroslar’da Bulunan Geleneksel Konutlar, Konya, 1995, (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi); Osman Kunduracı, “Hadim ve Çevresi Sivil Mimari Örnekleri”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı: 5, Konya 1999, s. 137-156; Osman Kunduracı, “Alanya Evlerinden Örnekler”, Alanya 7. Tarih ve Kültür Semineri, 21-23 Kasım 1997; Osman Kunduracı, “Alanya Köy Evlerinden

Örnekler", Alanya 8. Tarih ve Kültür Medeniyeti Semineri, 27-28 Kasım 1998; Osman Kunduracı, "Yatağan-Turgut Çevresindeki Eski Evler", Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu (6-7 Mayıs 1999); Hasan Şener, Alanya'da Geleneksel Konutlar, İstanbul, 1984; Cengiz Bektaş, Antalya, İstanbul, 1980, s. 67-173; Cengiz Bektaş, Halk Yapı Sanatından Bir Örnek-Bodrum Sivil Yapıları, İstanbul, 1975; Cengiz Bektaş, Şirince Evleri, İstanbul, 1987; Oktay Ekinci, Yaşayan Muğla; Seyit Yıldırım, Ermenek Evleri, Konya, 1992, (S. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi); Perihan Heper, Antalya Evleri, Konya, 1990, (S. Ü. Fen-Edb Fak., Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Lisans Tezi). Esin Karaaslan, Seydişehir Evleri, Konya, 1994, (S. Ü. Fen-Edb. Fak., Lisans Tezi); Lütfi Sunar, Beyşehir Yöresi Evleri, Konya, 1992, (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi); Hasibe Canevi, Akseki Evleri, Konya, 1989, (S. Ü. Fen-Edb. Fak., Lisans Tezi). Ertuğrul Aladağ, Muğla Evleri, İstanbul, 1990 (Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Programı, Yüksek Lisans Tezi); K. Alan, "Anamur Evleri", Anamur Müzesi Yıllığı, Sayı: 1, Cilt: 1, Konya, 1990, s. 24-32; İlhami Öztürk, "Burdur Evleri", Sky Life, 11/20, İstanbul, 2000; Günsel Renda, "Datça'da Eski Bir Türk Evi", Sanat Dünyamız, Sayı: 2, İstanbul, 1974, s. 22-29.

2 Haşim Karpuz, "Eski Antalya Evlerinde Süsleme", Antalya IV. Selçuklu Semineri (13-14 Mart 1992), Antalya, 1993, s. 50-61; Rüçhan Arık, Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara, 1976, s. 119-149; Günsel Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, Ankara, 1977, s. 137.

3 Yılmaz Önge, "Türk Mimarisinde Çivili Tezyinat", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, Sayı: IV, İzmir, 1988, s. 82-84.

4 Ahşap süsleme teknikleri hakkında bakınız: Bahaeddin Ögel, “Selçuklu Devri Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar”, Yıllık Araştırmalar Dergisi, Sayı: 5, Ankara, 1957, s. 216 v.d.; Semra Ögel, “Anadolu’da Ağaç Oymacılığında Mail Kesim”, Sanat Tarihi Yıllığı-I, İstanbul, 1965, s. 110 v.d.; Haluk Karamağaralı, “Çorum Ulu Camii’ndeki Minber”, Sanat Tarihi Araştırmaları-I, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1964-1965, s. 120-129; Can Karametli, “Osmanlı Devri Ağaç İşleri, Tahta Oyma, Sedef, Bağ ve Fildişi Kakmalar”, Türk Etnoğrafya Dergisi-IV, Ankara, 1962, s. 5-13; Gönül Öney, “Anadolu’da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri”, Sanat Tarihi Yıllığı: III, İstanbul, 1970, s. 135-149; Zeki Oral, “Anadolu’da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri, Tarihçeleri”, Vakıflar Dergisi, Sayı: V, Ankara, 1962, s. 23-79, Fig. 1-41; Erdem Yücel, “Türk Sanatında Ağaç İşçiliği”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 82, İstanbul, 1993, s. 169-194; Yaşar Erdemir, Konya ve Yöresindeki Nakışlı Ahşap Camiler, S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Doktora Tezi), Konya, 1985; Yaşar Erdemir, Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve

Külliyesi, Beyşehir, 1998; Yılmaz Önge, “Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar”, Atatürk Konferansları, Sayı: 5, Ankara, 1975, s. 179-196; Muzaffer Batur, “Beyşehir’de Eşrefoğluna Ait Ağaç Oyma Pencere Kapakları Hakkında”, Arkitekt, Sayı: 7-10, İstanbul, 1949, s. 199-201; Nur Urfalıoğlu, “Ahşap Kafesler”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 10, İstanbul, 1991, s. 57-61. Bölge evlerindeki mimari bezeme için bakınız: Özden Süslü, “Ormana-Ardıçpınar Köyü Mimari Bezemesine Genel Bir Bakış”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 5, 1989, s. 76-78. Osman Kunduracı, “Muğla-Yatağan ve Çevresindeki Ahşap Süslemeli Kapılar”, 2000’li Yıllarda Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1999, s. 183-189.

5 Yıldız Toker, “Türk Evlerinde Dış Ahşap Süsleme”, Türkiyemiz, Sayı: 24, İstanbul, 1978, s. 54-61; Haşim Karpuz, “Eski Antalya Evlerinde Süsleme”, Antalya IV. Selçuklu Semineri (13-14 Mart 1992), Antalya, 1993, s. 50-61. Özden Süslü; “Ormana-Ardıçpınar Köyü Mimari Bezemesine Genel Bir Bakış”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 5, İstanbul, 1993, s. 75-80.

6 Haşim Karpuz, a.g.m., s. 52.

7 Ormana evlerinde ajur tekniğindeki kuş tasvirleri işlenirken, Derebucak evlerinde oyma tekniğinde kuş figürleri ve el motifleri tercih edilmiştir. El motifinin ikonografik anlamı hakkında bkz.; Ayşen Aldoğan, “Anadolu Kültüründe-Sanatlarında Sembolik El Motifi”, II. Battal Gazi ve Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu, Tebliğler, Malatya, 1987, s. 26-34.

8 Osman Kunduracı, a.g.m., s. 185.

9 Osman Kunduracı, a.g.m., s. 186.

10 Gönül Öney, a.g.m., s. 138.

11 Gönül Öney, a.g.m., s. 141.

12 Osman Kunduracı, a.g.m., s. 187.

13 Dut, Kestane ve Ceviz ağaçlarının Türk ahşap oymacılığında çok sık kullanılması işlemeye elverişli oluşundandır. Bu konuda Bkz. Gönül Öney, a.g.m., s. 135.; Erdem Yücel, a.g.m., s. 3; Boris Denike, a.g.m., s. 29.

14 Osman Kunduracı, a.g.m., s. 188.

15 Kavaklıdere Muğla iline bağlı bir ilçe olup bakırcılığı ile ünlü önemli bir yerleşmedir. Kavaklıdere bakırcılığı konusundaki araştırmalarımız “Yatağan ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri” başlıklı çalışmamızda ayrıntılı biçimde tanıtılmıştır.

16 Ayşen Aldoğan, a.g.m., s. 26-34.

17 Bu tür alınlık düzenlemesi 18-19. yy.’da Avrupa sanat akımlarının tesiri ile cephe düzenlemelerinde sıkça görülmektedir. Evlerde, çeşmelerde

ve benzeri resmi binaların cephelerinde üçgen alınlık düzenlemesiyle karşılaşıyoruz.

18 Ayşen Aldoğan, a.g.m., s. 26.

B. Resim ve Heykel

Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Türk Resim Sanatı / Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kamil Gören [s.273-292]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Kendi içlerinde değişik evreleri olmakla birlikte, Türk resim sanatının gelişim sürecini başlıca iki bölüm altında incelemeyi amaçladığımız araştırmamızın ilk bölümünü Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma hareketiyle başlayıp Cumhuriyet'in ilanına kadar olan ve ansiklopedinin **Yenileşme döneminde Osmanlı-Türk Kültür ve Medeniyeti Yenileşme dönemi Kültür ve Sanat** bölümlerinde "**Yenileşme DönemindenCumhuriyet Dönemine TürkResim Sanatının Evreleri**" başlığıyla kaleme aldığımız süreç oluşturuyordu. Bu bölümde de Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra başlayan ve günümüze kadar uzanan süreçte Türk resim sanatının gelişim evrelerine kısaca yer vereceğiz.

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet Dönemi'yle birlikte, ekonomik anlamda sıkıntılar sürmekle birlikte, ülkede beliren özgürlük ortamının tüm kurum ve kuruluşları olduğu kadar sanat ortamını da olumlu anlamda etkiledi. Bu dönemden sonra yetenekli gençlerin Avrupa'ya resim eğitimine gönderilmelerinde ya da resme ilgi duyan gençlerin kendi olanaklarıyla Batı'daki akademilere gitmelerinde bir hızlanma söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden kalkıp yerine Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına doğru akan süreçte sanat ortamının egemenliği "1914 Kuşağı /Çallı Kuşağı" olarak adlandırılan sanatçıların elindedir. 1914 yılında patlak veren Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Paris Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki eğitimlerini sürdürdükleri sırada topluca yurda geri çağrılmaları nedeniyle sanat tarihimize "1914 Kuşağı"

olarak yerleşen toplam dokuz sanatçı -doğum sırasına göre- Sami Yetik (1878-1945), Ali Sami Boyar (1880-1967), Hikmet Onat (1885-1977), Mehmet Ruhi (1880-1945), İbrahim Çallı (1882-1960), Nazmi Ziya (1881-1937), Feyhaman Duran (1886-1970), Avni Lifij (1886-1927), Namık İsmail'den (1890-1935) oluşmaktadır. Aynı dönemde sanat ortamını paylaşan Ali Cemal (1881-1939), Mehmet Ali Laga (1878-1947), Hayri Çizel (1891-1950), Diyarbakırlı Tahsin (1874-1937), Celal Esad Arseven (1875-1971), Bahriyeli İsmail Hakkı (1863-1926), Şevket Dağ (1876-1944), Üsküdarlı Cevat Bey (1870-1939), Veliaht (Halife) Abdülmecit Efendi (1868-1944), Ömer Adil (1868-1928), Mihri Müşfik (1886-1954), Celile Hikmet (1883-1956), Müfide Kadri (1889-1911) yanında daha eski kuşağa mensup; ancak, sanat aktivitelerini bu dönemde de sürdüren kimisi sivil kimisi de asker kökenli daha birçok sanatçı bulunmaktadır.[1]

Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı gibi önemli savaşların yaşandığı zor koşulların egemen olduğu bir ortamda Avrupa'da öğrendikleri yenilikleri uygulama alanı bulamayan "1914 Kuşağı" sanatçıları, böyle bir olanağı -daha önceki bölümde ayrıntılarını verdiğimiz- 1917 yılında sanat tarihimize "Şişli Atölyesi" olarak yerleşen dönemin Harbiye Nezareti'nce açılan ahşap barakadan oluşan ve Çanakkale Savaşlarını tema olarak ele alındığı bu mekânda yakalama olanağı buldular.[2]

1914 yılında topluca yurda dönen sanatçılar iki ile dört yıl sürelerle kaldıkları Paris'ten edindikleri deneyimleri, yeni sanat anlayışlarını önce 1917'de Şişli Atölyesi, ardından da 1918'de Viyana Sergisi'nde ortaya koydular ve bu arada görev alacakları Sanayi-i Nefise Mektebi, askeri ve sivil liselerde yeni öğrencilere aktarmaya başladılar. Bu arada 1909 yılında kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin 1916 yılından başlayarak her yıl

düzenli olarak Galatasaray Lisesi'nde gerçekleştirdiği Galatasaray Sergileri ile cemiyetin sanat konularına yer verdiği "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi"[3] adlı yayın organı ve ayrıca 1914 yılında kurulan, genç kızların sanat eğitimi almasını hedefleyen İnas Sanayi-i Nefise Mektebi dikkat çeken diğer sanat hareketlerinin başında gelmektedir.[4]

Tüm bu hareketlerin içinde yine "1914 Kuşağı" üyeleri etkindi ve kuşağın bu etkinliği Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda da sürdü. Mustafa Kemal'in sosyal, siyasal, kültürel alanlar yanında sanatsal alanda da aldığı köklü kararların ilk aşamalarında görev alan sanatçılar bu kuşağın üyeleriydi. Başka bir ifadeyle "1914 Kuşağı" yıkılan Osmanlı İmparatorluğu ile yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti arasında tüm bu sosyal, siyasal, kültürel, sanatsal vb. olayları yaşamış olması açısından önemli bir konumdaydı.[5]

Sanatçının içinden geçtiği, yaşadığı çağın bir parçası olduğu, yapıtlarında kendini oluşturan ve kuşatan ortamın izlerini yansıttığı gerçeğini bu dönem sanatçılarının yapıtlarında izlemek olanaklıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu dönem sanatçıları doğal olarak içinde yaşadıkları, neredeyse tümüyle tanık oldukları olayları tuvallerine yansıtırlar. Bu konular içinde Türk ordusunun kahramanlıkları, yaşanan savaşların acıları, Atatürk ve yakın silah arkadaşlarının çeşitli faaliyetleri yer almaktadır. Bu konular kimi zaman bir kompozisyona, kimi zaman da Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Fevzi Çakmak gibi büyük bir hayranlık ve sevgi duyulan ulusal kahramanların portrelerine dönüşüyordu. Tüm bu çalışmalarda ulusal ve yerel duyguların ön planda olduğu dikkat çekmektedir. Bu örnekler arasında Sami Yetik'in 1926 tarihli "Eski Ankara'dan" gibi yerel temalı çalışmaları yanında 1928 tarihli "Topçular" adlı savaş temalı çalışmaları; Mehmed Ruhi'nin 1923 tarihli "Atatürk Köylülerle", 1923 tarihli "Atatürk'ü Karşılama", 1931 tarihli "Türk

Ordusu’nun İstanbul’a Girişi” adlı gibi Atatürk ve Türk Ordusu temalı çalışmaları; Çallı’nın 1928 tarihli “Harman”, 1933 tarihli “Zeybekler” kompozisyonları; Avni Lifij’in 1923 tarihli “Akgün”, “Karagün” ve “Fevzi Çakmak Portresi” gibi savaş ve portre temalı çalışmaları; Namık İsmail’in 1920 tarihli iki “Harman” ve 1929 tarihli “Atatürk Çiftçiler Arasında” gibi yerel ve Atatürk’ün gezilerini tema olarak seçen kompozisyonu sayılabilir. Aynı dönemde kuşağın diğer üyelerinden Nazmi Ziya, Ali Sami Boyar, Feyhaman Duran ve Hikmet Onat Atatürk portreleri yanında yerel temaların ağırlıkta olduğu çalışmalarıyla dikkat çekmekteydiler. “1914 Kuşağı” sanatçıları ile sanat aynı ortamını paylaşan dönemin ünlü sanatçılarından Ömer Adil, Ali Cemal, Mehmet Ali Laga, Mihri Müşfik ve diğerleri de çeşitli yapıtlarıyla bu ortama katkıda bulunuyorlardı.

Bu bölümde Türk resim sanatının gelişim çizgisinde en önemli rollerden birini üstlenen “1914 Kuşağı” sanatçılarının yaşamöyküleri ve sanat anlayışlarına -doğum tarihlerine göre bir sıralama- yaparak ayrı ayrı yer vereceğiz. Ayrıca aynı dönemi paylaşan sanatçılara ilişkin ayrıntılı bilgi vermekten çok, bunlara ilişkin ayrıntılı bilgi ve kaynakçanın bulunduğu kaynakları vermekle yetineceğiz.

Mehmet Sami Yetik (1878-1945): İstanbul’da doğdu. 1896’da Harbiye’ye girdi 1899’da teğmen olarak mezun oldu. 1900 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi’ne başladı ve 1906’da bitirdi. Çeşitli okullarda resim hocalığı yaptı. 1909’da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer aldı ve cemiyetin 1916’dan itibaren gerçekleştirmeye başladığı Galatasaray Sergilerine katıldı. 1910’da Paris’e giderek 1910-12 yılları arasında sabahları Académie Julian’de, Jean-Paul Laurens (1838-1921) atölyesinde çalıştı. 1912’de yurda döndü; Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı’na katıldı. Savaştan sonra da uzun yıllar resim hocalığı yaptı.

1917'de açılan Şişli Atölyesi'nde görev aldı. 1918'de ise Viyana Sergisi'ne dokuz yapıtıyla katıldı. 1933'te binbaşı rütbesiyle emekli oldu. 1940 yılında "Ressamlarımız-1" adlı kitabını yayımladı. İkinci cildi de hazırdı; ancak, bu kitap sanatçının Ocak 1945'te ölümü nedeniyle basılamadı. Sami Yetik, ayrıca çeşitli dergi ve gazetelerde sanata ilişkin birçok yazı kaleme aldı. Resim çalışmalarında doğayı rehber olarak kabul eden Yetik'in, büyük boyutlu savaş temalı çok figürlü kompozisyonlarında sağlam desen anlayışı dikkat çekmektedir. Sami Yetik'in sanat yaşamı boyunca sağlam desen anlayışıyla gerçekleştirdiği çeşitli türde yapıtlar yanında, izlenimci tekniği kullanarak gerçekleştirdiği çeşitli ölüdoğa, figürlü kompozisyon, figürlü, figürsüz manzara, portre, otoportre çalışmaları da bulunmaktadır. Yaşamının son dönemlerini Ankara'da geçiren sanatçı, bu kentin yaşamından ilginç örnekler vermiştir.[6]

Ali Sami Boyar (**1880-1967**): 15 Şubat 1880 tarihinde İstanbul'da doğdu. 1892 yılında Mekteb-i Bahriye'ye girdi. Burada resim hocası Kaymakan Şükrü Bey idi. 1901 yılında Teğmen çıkan Boyar, Bahriye İnşaiye Resimhanesi'nde görev aldı ve 1902'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne kaydoldu. 1908 yılında mezun oldu. 1910 yılında Paris'e gönderildi. Boyar, Paris'te l'Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts'ta Cormon'un (1845-1924) atölyesine kaydoldu. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle 1914 yılında yurda geri çağrıldı. Tam bu sırada askerlik görevinden yüzbaşı rütbesiyle emekli oldu. Şişli Atölyesi'nde görev aldı. Yine 1914 yılında Bahriye Müzesi (Deniz Müzesi) Müdürü oldu. Burada 1915 yılında manken atölyesi kurdu. 1917 yılında "Bahriye Müzesi Kataloğu"nu yayımladı. 1919'da Heybeliada Bahriye Mektebi'nde resim öğretmenliği yaptı. Ayrıca kurucusu olduğu İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalık ve müdürlük yaptı. 1921-1922 yıllarında kısa bir süre Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, 1922-1923 yılları arasında ise iki kez Evkaf (Vakıflar) Müzesi Müdürlüğü'nde

bulundu. Cumhuriyet döneminde pulların ve kağıt paraların ressamı olması onun iki kez İngiltere'ye gitmesine ve bir defasında Londra'da, ardından 1931'de Paris'te bir sergi açmasına olanak sağlamıştır. Boyar, 1935 yılında atandığı Ayasofya Müzesi Müdürlüğü sırasında Ayasofya'nın vaftiz teknesini bulması büyük yankı uyandırdı. 1944'te yaş haddinden emekli oldu. 23 Eylül 1967 tarihinde İstanbul'da öldü.

Ali Sami Boyar'ın çalışmaları arasında karakalem, suluboya, pastel, yağlıboya ile gerçekleştirilmiş yapıtlar bulunmaktadır. Boyar'ı, izlenimci çalışmalar gerçekleştirmekle birlikte, daha çok gerçekci anlayışla yapıtlar üreten bir sanatçı olarak değerlendirebiliriz. Sanatçı, kendi sanat anlayışını aktardığı yazılarda da tümüyle klasik ve akademik bir eğitimi savunmaktaydı. Boyar, bir resimde doğruluk ve doğallık özellikle de uyum bulunmazsa, başka bir şey aramanın gereksiz olduğuna inanırdı. Ali Sami Boyar, seksen yedi yıllık yaşamı boyunca sanatçılığı, hocalığı yanında, müzeciliği ve sanat alanında yazdıklarıyla Türk kültür ve sanat yaşamına önemli katkılar sağlamış bir sanatçı olarak dikkat çekmektedir.[7]

Hikmet Onat (1885-1977): İstanbul Fındıklı'da doğdu. Bahriye Mektebi'ni bitirip, Harbiye sınıfına ayrılıp teğmen çıktı. Teğmen çıkan sanatçı resim eğitimi görmek için bu kez 1904'te Sanayi-i Nefise Mektebi'ne devam ederek 1910'da mezun oldu ve daha sonra da 1910'da devlet bursuyla Paris'e resim öğretimine gönderildi. Paris'te dört yıl boyunca l'Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts'ta Cormon Atölyesi'nde akademik bir eğitim görüp, bu arada ordudan ayrılan sanatçı, 1914'te yurda dönerek çeşitli liselerde ve 1915'ten itibaren Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalığa başladı. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin üyeleri arasında yer alan Onat, Galatasaray Sergilerine de düzenli olarak katıldı. Şişli Atölyesi'nde görev aldı ve burada savaş temalı yapıtlar gerçekleştirdi. Daha sonra da 1918'de açılan Viyana Sergisi'ne toplam sekiz yapıtıyla

katıldı. Sanatçının ilk yapıtlarında, İstanbul ve Paris'teki eğitim süresince yaptığı portre ve akademik figür çalışmaları ağırlıktadır. Sanatçının yurda dönünce oluşturduğu çalışmaları özellikle de Şişli Atölyesi'nde gerçekleştirdiği savaş temalı kompozisyonu "Siperde Mektup Okuyan Askerler", "Mediha Hanım'ın Portresi" gibi yapıtları, sanatçının, yine figürlü temalara devam ettiğini göstermektedir. Ancak, sanatçının daha sonra, izlenimci anlayışla ele alınan yapıtlara yöneldiği ve çeşitli ölüdoğalar, portreler yanında, ağırlıklı olarak İstanbul'un Eyüp, Kurbağalıdere, Kabataş, Salacak, Göksu, Boğaziçi, Üsküdar, Fındıklı, gibi semt ve köşelerini, çeşitli camilerini, meydan çeşmelerini, sahillerini, denizdeki tekneleri, Topkapı Sarayı, Eyüp Sultan Türbesi gibi birçok tarihi anıtı betimlediği görülmektedir.[8]

Mehmet Ruhi Bey (1880-1931): İstanbul, Galata'da doğdu. Bazı yayınlarda kullanılan Arel soyadı, sanatçının ölümünden sonra ailesi tarafından alınmıştır. 1892'de Mektebi Bahriye'ye giren sanatçı, burada dört yıl idadi, iki yıl Harbiye ve iki yıl da denizde eğitim gemisinde olmak üzere toplam sekiz yıl okuyup 1900'de gemi mühendisi bir subay olarak çıktı. Resme olan ilgisi nedeniyle Sanayi-i Nefise Mektebi'ne başlayıp 1909'da burasını da bitirdi. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Daha sonra resim eğitimi için 1910'da Avrupa müsabakasını birincilikle kazanarak Maarif Nezareti'nin (Milli Eğitim Bakanlığı) bursuyla 1910'da Paris'e yollandı. Bu arada askerlik görevinden Yüzbaşı rütbesindeyken istifa etmek durumunda kaldı. Paris'te l'Ecole Nationale Superiéur des Beaux-Arts'ta Cormon'un atölyesine devam etti ve 1914 yılında diğer arkadaşlarıyla birlikte yurda döndü ve çeşitli okullarda resim, sonra Sanayi-i Nefise Mektebi'nde fenn-i menazır (perspektif) hocalığı yaptı. Ancak, mektebin eğitim ilkeleri ile uyuşamadığı için yönetim tarafından uzaklaştırıldı. 1917'de açılan Şişli Atölyesi'nde görev

aldı. 1918’de ise Viyana Sergisi’ne altı yapıtıyla katıldı. 1922’de İhsan Bey ile birlikte Çemberlitaş’ta “Serbest Resim Atölyesi”ni açtı. 14 Ekim 1931’de yaşama veda etti.

Ulusal, dinsel, folklorik temalarda başarılı yapıtlar veren ve figür ağırlıklı çalışan sanatçının, kompozisyonlarda kuvvetli, desenlerinde sağlam, renk kullanımında ise çok duygulu ve olgun olduğu gözlenmektedir. Türk resim sanatına ulusal bir anlayış getirme çabası içinde olan sanatçının gerçekçi bir anlayışla gerçekleştirdiği yapıtlarında halktan ve sosyal yaşamdan seçtiği temalar ağırlık kazanmıştır. “1914 Kuşağı” temsilcileri içinde Mehmet Ruhi çok değişik biçem özellikleri göstermesi açısından ilgi çekmektedir. Sanatçının “Taşçılar” gibi hareket, “Hilal-i Ahmer’e Yardım”gibi duygu yüklü çalışmalarında sağlam desen ve düzgün boya kullanımı dikkat çekerken; “Erenköy”, Fatih Kaymakamlığı” ve “Ankara Bend Deresi” gibi yapıtlarında ışık ve renk değerlerinin serbest fırça darbeleriyle verildiği görülmektedir.

Adeta illüstrasyon çalışmalarını andıran “Resmigeçit”, “Atatürk’ü Karşılama”, “Atatürk Köylülerle” gibi kompozisyonlarda ise koyu konturlarla belirlenmiş figür ve nesneler, izlenimci sonrası akımlara işaret etmektedir. Mehmet Ruhi’nin biçem gelişimini başlıca üç dönem olarak değerlendirebiliriz. Bunlardan ilki sanatçının aldığı eğitime koşut olarak gerçekleştirdiği akademik ağırlıklı çalışmalar, ikincisi geniş fırça tuşlarıyla izlenimci tekniğin benimsendiği çalışmalar, üçüncüsü ise yine sağlam desenin ön planda olduğu ve koyu konturlarla belirlenen çalışmalardır.[9]

İbrahim Çallı (1882-1960): Eski adı Demirciköy olan ve o yıllarda İzmir’e, günümüzde ise Denizli’ye bağlı olan, ailesinin soyadını aldığı Çal kasabasında doğdu. İlk ve orta tahsilini Çal’da ve İzmir’de yapan sanatçı daha sonra İstanbul’a gelerek değişik bazı işlerde çalıştı. Resme karşı yeteneği nedeniyle 1906 yılında da Sanayii Nefise Mektebi’ne girdi ve

1910 yılında buradan mezun olduktan sonra açılan Avrupa yarışmasını kazanıp devlet bursuyla Paris'e gitti l'Ecole des Beaux-Arts'ta Cormon'un öğrencisi oldu. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin üyeleri arasında yer aldı ve Galatasaray Sergilerine düzenli olarak katıldı. Yurda dönen Çallı, tam otuz üç yıl boyunca sayısız öğrenci yetiştireceği Sanayi-i Nefise'de hocalığa atandı. Güzel Sanatlar Akademisi'nde 1914 Kuşağı temsilcileri içinde en uzun hocalık yapan sanatçılar İbrahim Çallı, Hikmet Onat ve Feyhaman Duran'dır. İbrahim Çallı, atak kişiliği, Türk resim sanatına getirdiği yenilikler yanında, öğrencilerine sanat aşkı aşılamak gücüne sahip olması, resim sanatını geniş halk kesimlerine yayma çabaları ve daha birçok özelliği nedeniyle, 1914 Kuşağı olarak adlandırılan bu dönemin öncüsü olarak dikkat çekmektedir. Cemal Tollu'ya göre Çallı'nın sanat gücünden daha çok, onun sanatçı kişiliği gençlerin gönlünde yer etmiştir. Kaya Özsezgin'e göre ise, İbrahim Çallı'nın yaşamı, Batı etkisinde gelişen Türk resim sanatı içinde, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e doğru uzanan sanatçı tipolojisinin biyografik kalıpları ve özellikleri dışında, yeni bir sanatçı imgesinin protipi olarak kendini gösterir. Doğuştan bir Anadolu çocuğu olan Çallı'ya gelinceye kadar, genellikle orta sınıf ailelerin, askeri okul çıkışlı ya da Osmanlı aristokrasisinin Batılı kültür değerlerine açık çevrelerinde yetişmiş olan "ressam" imgesi ağırlık taşıyordu. Bu imge, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da, yeni burjuvazi yaratmaya yönelik devlet politikasının kültürel amaçlarıyla uyumlu olarak, yeni sınıfın içinde biçimlenmiştir. Çallı ise bu imgeyi değiştiren bir kişi olarak ayrı bir önem taşımaktadır.

İbrahim Çallı, Şişli Atölyesi'nde de görev aldı ve burada ürettiği yapıtlarla diğer sanatçılarla birlikte Türk resim sanatında ilk yurtdışı resim sergisi olan Viyana Sergisi'ne katıldı.

Uzun yıllar hocalık yapan Çallı, öğrencilerine karşı otoriter, hatta kimi zaman kırıcı olabiliyordu. Genel kültürü kuvvetli olmamasına karşın, bir filozof kadar yaşamın anlamını anlamış, doğanın güzelliklerine aşık olmuş bir sanatçıydı. Sanatçının canlı karakteri, hoşsohbetliği, sofra zevklerine dolayısıyla içkiye olan düşkünlüğü, çok geniş bir dost çevresi edinmesine neden olmuştu. Çallı'nın, toplantıları renklendiren, sıcak, sevimli kişiliği, yaptığı espriler, hazırcevaplığı, bohem yaşantısı, uzun yıllar dilden dile dolaşmıştır.

Çallı'nın bu yaradılışı onun sanatına da yansımıştır. Onu disiplinden, ağır başlı çalışmalardan uzaklaştıran, öznel atılışlara yönlendiren bu yaradılış, bazı eleştirmenlerin de vurguladığı gibi, zaman zaman yapıtlarının gerçek değerinin yeterinci ortaya çıkmamasına neden oluyordu. Ancak, Kaya Özsezgin'in de vurguladığı gibi, Çallı'nın biçem sorununun gereğince irdelenmediği söylenebilir. Sanatçı, renkleri ustaca kullanmasıyla dikkat çeken bir sanatçıydı. Bu açıdan Çallı, Batılı tanımıyla "kolorist" bir ressam olarak değerlendirilebilir. Sanatçının tablolarında desene, çizgiye, düzene önem vermekten çok, hemen renkleri uygulamak aceleciliği, yapıtlarında zaman zaman görülen kuruluş ve desen yetersizliğinin başlıca nedeni olarak görülebilir. Çallı, tüm bu yaradılışına karşın ülkenin içinde bulunduğu şartlara da son derece duyarlıydı. Toplumun içinde bulunduğu zor koşullarda öğrencilerinin en iyi yetişmesi için elinden geleni yapıyordu. Savaşların yaşandığı dönemlerde ürettiği savaş temalı kompozisyonlarla Türk ordusunun kahramanlıklarını tuvallerine yansıtıyordu. Sanatçının biçem gelişimine baktığımızda, gerek İstanbul, gerekse Paris'te devam ederek gelişen akademik bir eğitimden sonra izlenimci ve daha serbest bir anlayışta sürdürdüğü sanatını, 1920'lerde İstanbul'a gelen Rus ressam Gritchenko'dan etkilenerek "Mevleviler" dizisi çalışmalarında da gördüğümüz gibi, biçimin daha bir ağırlık kazandığı yöne kaydırdığına

tanık olmaktayız. Çallı, akademik eğitim sonrası gerçekleştirdiği serbest anlayıştaki çalışmalarına hazırlıksız başlar, herhangi bir taslak, eskiz yapmayı düşünmez, çizmek istediği deseni fırçasının ucuyla çizmeye başlayarak yapıtın içine aniden giriverirdi. Ancak, sanatçının, Şişli Atölyesi'ndeki çalışmalarında olduğu gibi, büyük boyutlu figürlü kompozisyonları için bazı ön çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Çallı'nın yapıtlarındaki temalar içinde portreler, çıplak çalışmaları, Şişli Atölyesi'nde gerçekleştirilen savaş temalı ve çok figürlü büyük boyutlu kompozisyon çalışmaları, "Harman" gibi köy yaşamına ilişkin kompozisyonları, İstanbul'un çeşitli köşelerinden görünümlerin yansıtıldığı, figürlü manzaraları ve özellikle yaşlılık dönemlerinde ağırlık verdiği ölüdoğaları dikkat çekmektedir.[10]

Nazmi Ziya Güran (1881-1937): İstanbul'da doğdu. Vefa İdadisi'ne (Lisesi) devam etti. Babasının resim öğrenimi almasına karşı çıkması üzerine yükseköğrenimini İstanbul Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de (Siyasal Bilgiler Fakültesi) 1901'de tamamladı ve babasının ölümünden sonra da 1902 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi. Buraya girmeden önce resme olan ilgisinden dolayı ilk resim derslerini Hoca Ali Rıza'dan aldı. Nazmi Ziya Sanayi-i Nefise'de son sınıftayken hocası Valeri ile resimde akademik kuralların aksine serbest çalışması nedeniyle ters düştü ve Müdür Osman Hamdi Bey'in de Valeri'yi desteklemesi sonucu mezuniyeti bir yıl geciktirilerek cezalandırıldı. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ne çalışmalarıyla katkılarda bulundu.

1909'da mezun oldu ve 1911'de Paris'e gitti. Önce üç ay kadar Académie Julian'de Marcel André Baschet (1862-1941) ve Henri Paul Royer'den (1869-1938) dersler aldı; sonra da l'Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts'ta Cormon'un öğrencisi oldu ve 1913 yılına kadar bunu sürdürdü. 1911'de Paris'te atölye arkadaşı Mercelle Chevalier ile evlendi.

1914’te yurda geri çağrıldı ve Maarif Nezareti (Milli Eğitim Bakanlığı) memurluğu (İzmir Muallim Mektebi) (Öğretmen Okulu Müdürlüğü), İstanbul İlk Tedrisat (İlk Öğretim) Müfettişliği ve resim öğretmenliği yaptı. Nazmi Ziya 1915’te Maarif Nezareti tarafından sipariş edilen, okulların duvarlarına asılmak için, teması Türk tarihinden alınmış on kadar tablo yapmakla görevlendirildi. Nazmi Ziya’nın Şişli Atölyesi’nde ve Viyana Sergisi’nde yer almamasının nedenini, o dönemlerde yürüttüğü Sanayi-i Nefise’deki yöneticilik görevine bağlayabiliriz. Sanatçı, 1918-1921 ve 1925-1927 yılları arasında iki kez Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğü yaptı. Müdürlük görevini Namık İsmail’e devrettikten sonra adı Güzel Sanatlar Akademisi olarak değiştirilen Sanayii Nefise’de desen hocalığı yapmaya devam etti. Sanatçı 11 Eylül 1937’de İstanbul’da, 17 Ağustos’ta açtığı ilk toplu sergisi devam ederken yaşama veda etti.

Nazmi Ziya’nın resim alanında etki altında kalmamak için yaşamı boyunca dikkatli davrandığı, tümüyle taklite yönelik resim anlayışının sona erdirilmesinde, kuşağın diğer üyeleriyle birlikte çok etkili bir rol oynadığı bilinmektedir.

Sanatçının kişiliğine ve sanat anlayışına uygun olarak ürettiği yapıtların ağırlığını izlenimci anlayışla ele aldığı figürlü veya figürsüz manzara teması oluşturmuştur. Nazmi Ziya’nın figürlü peyzajlarında ve daha birçok yapıtında ayrıntıdan çok, doğadan aldığı ilk duyuma bağlı kalarak serbest bir fırça işçiliğini yeğlediği görülmektedir. Ayrıca, kentin belli köşelerini uzun etütler sonucunda betimlediği “Koç Kahvesi” gibi seri çalışmalarında, sanatçının istediği atmosferi yakalayabilmek için nasıl kararlı bir çaba içinde olduğunu izleyebiliriz. Sanatçının değişik anlayışlarla ele aldığı daha birçok, figürlü manzara çalışması bulunmaktadır.

Nazmi Ziya’nın diğer önemli çalışmaları arasında otoportreleri, çıplak çalışmaları ve çok az örneğine rastladığımız ölüdoğaları bulunmaktadır.

Sanatçının pek bilinmeyen bir yönü de birçok karikatür, afiş ve illüstrasyon çalışması yapmış olmasıdır.

Nazmi Ziya, Bedri Rahmi'ye *"Sabahleyin erken kalkarak, gecenin gündüz olmak için geçirdiği istihaleye başkalaşıma tanık olmayanlar yeryüzünde hiç bir şey görmemişlerdir"* demişti. Nazmi Ziya'ya göre sanat, herkesin sevip anlayabileceği bir şey olmalıydı. Bu nedenle sanatı toplum için yapmayı yeğlemiştir. Nazmi Ziya, modern sanatçıların, sanatı sanatçı için yaptığına inanmıştı ve bunların toplumu unutmalarına dayanamıyordu. Kendisi, topluma yönelik sergilerde yer alan yapıtlarında herkesin anlayabileceği bir dil kullanmaya çalışıyordu. Nazmi Ziya, kendisini doğa karşısında heyecanlandıran öğelerin başında, yaşam ve yaşamla ilgili şeyler olduğunu söylemiştir ki bunlar arasında kadın, ağaç, deniz, çiçek, güneş, güneş, güneş sıralaması yaparken, güneş konusunda biraz abartılı olduğunu göstermiştir. Güneş, onunla resmini yaptığı öğeler arasına giren ve tüm çalışmalarında el ile tutulacak bir şekle gelen ağırlığı, rengi, kokusu olan bir kaynaktı.

Nazmi Ziya, kendi kuşağından önce doğayı bir fotoğraf gibi tüm ayrıntılarıyla kuru bir öykünmeye dayalı olarak yansıtan Türk resmine dönemin diğer sanatçılarıyla birlikte daha geniş bir sanat anlayışı getirenlerden birisi olmuştur.[11]

Feyhaman Duran (1886-1970): İstanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanisi'ni bitirdi ve Bab-ı Ali'de katip olarak çalıştı, Galatasaray Sultanisi'nde Fransızca güzel yazı öğretmenliğine başladı. Bir yandan yaşamını devam ettirmek için çalışmak zorunda kalan, öte yandan resim yapma sevgisiyle dolu genç bir yetenek, zor koşullar altında bulunan ülkenin olanaksızlıkları içinde kendine bir çıkış yolu ararken, karşısına Abbas Halim Paşa çıktı. Bu şansı çok iyi değerlendiren Feyhaman, Paşa'nın bursuyla Paris'e resim eğitimine yollandı.[12] Burada Académie Julian ve

l’Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts’da eğitim gördü. Académie Julian’de François Schommer (1850-1935), Jean-Paul Laurens (1838-1921), Beaux-Arts’ta Cormon atölyelerinde çalıştı. Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla birlikte 1914’te yurda döndü. Türkiye’ye döndükten sonra 1919’da İnas Sanayi-i Nefise’de perspektif hocası olarak göreve başladı. 1909’da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nin 1916’dan itibaren gerçekleştirdiği Galatasaray Sergilerine katıldı. Türk Ressamlar Cemiyeti kurucu üyeleri arasında yer aldı. Daha sonra Sanayi-i Nefise Mektebi’nde hocalığa başladı. Atatürk, İnönü portreleri yapmakla görevlendirildi. Sanayi-i Nefise Mektebi’ndeki görevini 1951 yılına kadar sürdürdü ve 65’inde yaş haddinden emekli oldu. 6 Mayıs 1970 tarihinde seksen dört yaşında İstanbul’da öldü.[13] Ölçülü, sakin, iyi bir kişiliğe sahip olan Feyhaman için amaç peşinde koşmak çok önemliydi. Dünya görüşüne göre, yapılan her hareket, söylenen her söz, insanın kendisinden sonra da devam ederdi. Bu nedenle attığı her adımda bu görüşlerin önemli bir etkisi vardı.[14]

Feyhaman Duran, Türk Resim Sanatı’nda portre ressamı olarak ünlendi. Onun, çalıştığı modelin duygularını da ustaca yansıttığı çok değişik anlayışlarda üretilmiş portreleri bulunmaktadır. Sanatçı çıplak temasına da önem vermiştir. Serbest anlamda ele aldığı çıplak çalışmalarının başlangıcı, Türkiye’de çıplak temasının yaygınlaşmaya başladığı 1920’lere denk düşmektedir. Feyhaman Duran’ın hat sanatında da başarılı çalışmaları olmuştur.[15]

Feyhaman, Paris’te iken aynı dönemde burada eğitimde bulunan Türk öğrencilerle birlikte katı akademik kurallarından çok izlenimci eğilimi benimsemişti. Ancak Feyhaman izlenimliği kendi yeteneği ve becerisiyle birleştirerek kendine özgü bir biçem geliştirdi.[16] Feyhaman, sanatçının en yararlı yol göstericisinin yine kendisi olması gerektiğine inanmıştı. Ayrıca

sanatçının kendi işinin kurallarının kendisinin yaratması durumunda özgün olabileceğini savunmuştur. Sanatçının yapıtlarında ilk dikkati çeken şey canlı renkler, aydınlık ve sıcak bir havadır. Bunu sanatçının söylediği "resim sıcak olmalı" sözü de doğruluyor. Feyhaman, renk konusunda çok değişik fikirlere sahipti; rengin duyarlılığının, ulusallık ve çevrenin etkisiyle bir karakter kazanabileceğini, kişinin kökenine göre de çeşitlilik gösterebileceğini düşünüyordu. Doğada uyum içinde yer alan renklerin birbirleriyle uyum içinde kullanılması onun için önem taşıyordu. Görmenin önemli ve bakmaktan farklı birşey olduğunu söylüyordu. Yeni resim, eski resim konusunda fazla bir yorum yapmıyor; sadece iyi ve kötü olmak üzere iki türlü resim olduğunu belirtiyordu. Sanatçı, başarılı peyzaj ve natürmort çalışmaları yapmış olmasına rağmen portrede çok başarılı olduğu için portreciliğin Türkiye'de ilk anılan ismi olmuştur.[17]

Hüseyin Avni Lifij (1886-1927): Samsun'da doğdu. Ailesi 1887'de İstanbul'a Rumeli Hisarı'na yerleşti. Daha sonra ilköğrenimini ailesinin yerleştiği Fatih'te Aşıkpaşa mahallesindeki mahalle okulunda 1896 yılında tamamladı. Ortaöğrenimini Nadir Bey'in Şehzadebaşı'nda bulunan Numune-i Terakki Mektebi'nde sürdürdü. 1901'de Nafia Nezareti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) bağlı Demiryolları Müdürlüğü'nde işe girdi. Bu arada Fransızca dersleri aldı. Anatomi öğrenmek için Mülkiye Tıbbıyesi'ne, boya tekniği öğrenmek için de Eczacı Mektebi'nin Fizik ve Kimya derslerine dinleyici olarak katıldı. 1906'da Türk resim sanatının ilk otoportre örneklerinden olan ve Lifij'in adeta bir simgesi haline dönüşen İstanbul Resim ve Heykel Müzesi koleksiyonunda bulunan "Kadehli-Pipolu Otoportre"sini hiç bir eğitim almadığı bir dönemde gerçekleştirdi. Daha sonra bu yapıtının tarihini, tabloyu sunacağı Veliaht Abdülmecid Efendi inanmaz diye 1908 olarak değiştirdi. 1909'da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin çalışmalarına katkılarda bulundu.

Kendi doğal yetenekleriyle geliştirdiği sanatını, 1906’da Osman Hamdi Bey’in önerisiyle tanıştırıldığı Veliaht Abdülmecid Efendi’nin (Halifeliği 1922-1924 yılları arasındadır) bursuyla 1909’da gittiği ve üç yıl kalarak 1912’de döndüğü Paris l’Ecole Nationale Supérieure des Beaux/Arts’ta Cormon Atölyesi’nde klasik-akademik çizgide verilen bir eğitimle geliştirdi. Lifij, yurda dönüşünde çeşitli okullarda resim hocalığı yaptı. 1916 yılında 1. Galatasaraylılar Yurdu Resim Sergisi’nde “Belediye Faaliyeti/Kalkınma” adlı Türk resim sanatı tarihinde 172x505 cm.’lik ölçüleriyle belki de en büyük boyutlarda olan yapıtı sergilendi. 1917 yılında aynı yerde açılan “Savaş Resimleri ve Diğerleri Sergisi”ne yirmi yapıtı ile katıldı. 1918 Viyana Sergisi’ne on sekiz resmi ile katıldı. 1922’de Harika Şazi ile evlendi. Galatasaray Sergilerine düzenli olarak katılan sanatçının 1921’de devlet tarafından satın alınan beş resmi Elvah-ı Nakşiye (Resim Eserleri) Koleksiyonu’na katıldı. Lifij, 1922’de Mustafa Kemal’in davetlisi olarak dört ay süreyle Erkân-ı Harbiyye Umumiye’de (Genel Kurmay) kaldı. Bu süre zarfında “Mareşal Fevzi Çakmak”ın portrelerini gerçekleştirdi. Ankara dönüşü “Karagün” ve “Akgün” yapıtlarının hazırlık çalışmalarına başladı. Bu yapıtlarını 1923’te tamamladı. Lifij yine 1923’te Sanayi-i Nefise Mektebi Alisi Tezyini Sanatlar (Dekoratif Sanatlar) Bölümü’nde hocalığa başladı ve bu görevini yaşamının sonuna kadar sürdürdü. 2 Haziran 1927’de yaşama veda etti.

Lifij’in yapıtlarında izlenimcilikten dışavurumculuğa, romantizmden sembolizme kadar belli başlı akımlardan izler görülmektedir. Ayrıca sanatçının poşad gibi serbest anlayışla gerçekleştirilen çalışmalarının dışındaki büyük boyutlu çalışmalarında, akademik anlayışın göz ardı edilmediği görülmektedir ki, bu nedenle Lifij’i doğru resmetmeyi ilke edinmiş bir sanatçı olarak değerlendirebiliriz.

Sanatçının yapıtları içinde özellikle otoportreleri ve figürlü kompozisyonları ayrı bir öneme sahiptir. Figürlü kompozisyonları içinde alegorik, mitolojik ve fantastik çalışmalar da dikkat çekmektedir. Lifij'in "Belediye Faaliyeti/Kalkınma" ve Yapı Kredi'ye ait Mecid Efendi Köşkü'nde bulunan "Çeşmebaşı" adlı dekoratif amaçlı çalışmaları yanında gerek bunlara gerekse gerçekleşmemiş çalışmalarına ilişkin, yüzlerce etüd, eskiz gerçekleştirdiği görülmektedir. Lifij'i duvar resmi türünün en önemli tasarım ve uygulayıcısı olarak değerlendirebiliriz. Bunun yanında sanatçının yapıtlarını ağırlıklı olarak yağlıboya portreler, manzaralar, poşadlar ile karakalem, füzen, iki ya da üç renk kalemle gerçekleştirilmiş desen çalışmaları oluşturmaktadır. Sanatçının cami, çeşme gibi önemli mimari yapıtları, kentin çeşitli köşelerindeki mezarlıkları, bahçeli evleri, sokakları, yangınları, günlük yaşamdan çeşitli sahneleri ustaca yansıttığı sayısız çalışması bulunmaktadır. Lifij'in birçok çıplak figür çalışması da onun insan bedeninin tanımadaki ustalığını ortaya koymaktadır. Sanatçının ölüdoğa ve denizi doğrudan tema olarak seçtiği çalışmaları diğer temalara göre oldukça azdır. Lifij'in fotoğraf sanatında da önemli çalışmalar gerçekleştirdiği, günümüze ulaşan birçok cam negatif örneğinde kendini göstermektedir.[18]

Namık İsmail (1890-1935): Kafkasya'dan Samsun'a, oradan da İstanbul'a göç etmiş, Çerkes bir ailenin ortanca çocuğuydu. Namık İsmail, ailesi tarafından sıkı bir disiplin altında iyi bir terbiye ile yetiştirildi. Edebiyata ilgi duymaya başladığı dönemde, Fransızca eğitim veren liselerden Ste. Pulchérie ve St. Benoit'ya devam ettiğinden Fransız edebiyatının neredeyse tüm romanlarını okumuştu. Daha sonra Tevfik Fikret'in müdürlüğü döneminde Galatasaray Lisesi'ne geçen Namık İsmail son sınıfta Arapça dersinden kalıp, bakalorya sınavını veremeyince buradan da ayrılıp resim öğrenimi için babası tarafından 1911 yılında Paris'e

gönderildi. Paris'te önce Academié Julian'e, sonra da l'Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts'ta Cormon Atölyesi'ne devam etti. 1914'te tatil için geldiği İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla askere alınıp Kafkas cephesine gönderildi. Erzurum'da bulunduğu sırada tifüse yakalanıp İstanbul'a döndü. Daha sonra 1917'de kurulan Şişli Atölyesi'nde görev aldı. Ardından da 1918'de gerçekleştirilen Viyana Sergisi'ne katıldı. Bu sergiye ilişkin Almanca olarak yayımlanan gazetelerde büyük bir övgü aldı. Bu sergiden sonra yapılması düşünülen Berlin Sergisi'nin ertelenmesi üzerine yurda dönmeyip orada resim eğitimine devam etti. 1919'da yurda dönüp, Gazi Osman Paşa Ortaokulu'nda resim hocalığına başladı. 1920'de Mediha Hanım ile evlendi. 1921'de ise Sanayii Nefise Mektebi'nde müdür yardımcılığı görevine atandı. 1921'de buradan da ayrılıp tekrar Paris'e gitti ve orada Pierre Loti'nin Les Désenchantées kitabı için açılan desen yarışmasını kazandı. Paris'ten döndüğünde Maarif Vekaleti'nde Güzel Sanatlar Şube Müdürlüğü'ne ve 1 Haziran 1927'de Güzel Sanatlar Akademisi Müdürlüğü'ne atandı. Aynı zamanda resim atölyesinde hocalık yapmaya başladı ve 1935'teki ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Namık İsmail'in yapıtları içinde ölüdoğalar, otoportreler, aralarında Atatürk'ün de bulunduğu çeşitli portreler, Viyana Sergisi'nde de yer alan "Tifüs", yerel temaların ele alındığı iki adet "Harman", ülkenin kalkınma hareketlerini yansıtıldığı "Atatürk Çiftçiler Arasında" ve savaşın tema olarak seçildiği Şişli Atölyesi'nde üretilen "Al Bir Daha/Son Mermi" gibi çok figürlü ve büyük boyutlu kompozisyonları, Türk köylüsünün yaşamından bir kesitin aktarıldığı bir iç mekân resmi olan "Köylü Aile" gibi çalışmaları yanında, serbest fırça darbeleriyle oluşturulan çalışmaları bulunmaktadır. Sanatçının sosyal konulara da ilgi gösterdiği çalışmaları arasında "Maden Ocağında Çalışanlar" sayılabilir. Ayrıca, sanatçının yaşadığı toplumun kültürüne ne kadar yakın olduğuna Pierre Loti'nin kitabı için hazırladığı çalışmalarda

tanık olabiliriz. Yöneticiliği döneminde Akademi'nin gösterişli bir duruma geldiğinden söz edilmektedir. Kompozisyon çalışmalarıyla ünlenen sanatçının çıplak çalışmalarındaki model ile mekân ilişkilerindeki sağladığı başarı da dikkat çekicidir. Yapıtlarında hareket ve ışık olgusuna özel bir önem veren, sanatın toplum için yapılması gerektiğini savunan Namık İsmail, Türk resim sanatında bireysel biçem (üslup) ayrımlarının belirginleşmesinde önemli rollerden birini oynamıştır.[19]

1914 kuşağını temsil eden dokuz sanatçıdan sonra bu kuşakla aynı sanat ortamını paylaşmış, Galatasaray Sergileri, Viyana Sergisi gibi sergilerde birlikte yer almış, kimisi asker, kimisi sivil ve az sayıda da olsa bazı kadın sanatçılara değinmek gerekirse konuya giriş yaptığımız bölümünde de adlarını sıraladığımız gibi Asker ressamlar kuşağının önemli bir temsilcisi olan **Ali Cemal** (1881-1939) "Şişli Atölyesi"nin en üretken sanatçısı olarak dikkat çekmektedir. Ortaokuldan sonra girdiği Bahriye Mektebi'nden 1901'de mülazım çıkan sanatçı daha sonra da Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirdi. Sanatçının, denizi tema olarak aldığı çalışmalarındaki yetkinlik, onun deniz ressamı olarak da anılmasına neden olmuştur. Ayrıca manzara, ölüdoğa ve portre türünde de çalışmalar yaptı. Sağlam bir desen anlayışını gözettiği yapıtlarında tarihi ve belgesel nitelikler görülmektedir. Ali Cemal, Türk gazeteciliğinde temsili resim, hamasî taslaklar çizen ilk gazete ressamı olarak bilinmektedir.[20]

Yine bir asker kökenli sanatçı **Mehmet Ali Laga'dır** (1878-1947). Harbiye'den piyade mülazımı (teğmen) olarak çıkan sanatçı, 1907'ye kadar kalacağı Trablusgarp'a yollandı. Kolağası olarak İstanbul'a döndü ve 1908'de önce Kuleli'de, daha sonra da Bursa Lisesi'nde resim hocalığı yaptı. 1909'da kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ne katıldı. Balkan Savaşı sırasında Edirne kentinde eski okul arkadaşı Sami Yetik ile birlikte tutsak olarak Sofya'ya götürüldü. İki ünlü sanatçı burada da resim

çalışmalarını sürdürdüler. Laga'nın ağırlıklı olarak manzara temalı, yağlıboya ve suluboya olarak gerçekleştirdiği yapıtlarında, tekniğinin sağlamlığı dikkat çekmektedir.[21]

Türk resim sanatı tarihinde "Çanakkale Savaşları Ressamı" olarak ünlenen **Hayri Çizel** (1891-1950), ilk ve ortaöğrenimini Edirne'de tamamladı. Burada hocası olan (şehid) Hasan Rıza Bey'den ilk resim bilgilerini aldı. Daha sonra ise Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi ve buradan 1914 yılında mezun oldu. Sanatçı, Çanakkale Savaşları sırasında birçok kroki ve suluboyalardan oluşan bir albüm hazırladı. Bir savaş günlüğü niteliğindeki bu resimlerde, sanatçının sağlam bir desen ve doğal renklerle, yaşananları gözlemleyerek görsel bir etkinlik ve belge düzeyine ulaştırmayı başardı. Askerlik görevi dönüşü, devlet tarafından bir süre Almanya'ya gönderildi ve burada Münih'te Hofmann Atölyesi'nde çalışarak, teknik ve estetik yönlerini sağlam bir düzeye yükseltti. Yurda döndüğünde Bab-ı Ali'de Şark Sanayi-i Nefise adında bir fotoğraf atölyesi açtı. Daha sonra Erenköy Kız Lisesi, İstanbul Erkek Lisesi, Kuleli Askeri Lisesi, Halıcıoğlu Askeri Lisesi, Hayriye Lisesi, Davutpaşa Ortaokulu ve son olarak da İstanbul Erkek Lisesi'nde olmak üzere toplam kırk yıl resim hocalığı yaptı ve görevi başında yaşama veda etti.[22]

Asker ressamlar kuşağının bir diğer temsilcisi **Diyarbakırlı Tahsin'dir** (1874-1937). Sanatçı, deniz savaşlarını, askeri ve sivil gemileri, engin açık denizleri tema olarak seçmesiyle tanınmıştır. Doğduğu kent Diyarbakır'da orta eğitimini sürdürürken, resme karşı olan yeteneği görüldü. Daha sonra İstanbul'a gelerek Harbiye'ye girdi ve burada Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'nın öğrencisi oldu. Süvari sınıfında olan sanatçının tüm ilgisi deniz teması üzerine yoğunlaştı. 1895 yılında Harbiye'den süvari mülazimi olarak çıkan Tahsin Bey, 1902'de Osman Hamdi Bey tarafından sarayda açılan resim atölyesine de devam ederek resim bilgilerini geliştirdi. 1906'da

yüzbaşı, 1914’te binbaşı rütbesine yükselen sanatçı, Erkânı Harbiye’de (Genelkurmay) resim hocalığı yaptı ve 1919’da emekliye ayrıldı. 1918’de Viyana Sergisi’ne deniz savaşları temalı yapıtları yanında, üç adet “Meryem Ana Etüdü”nün de yer aldığı toplam yedi adet yapıtıyla katıldı. Türk deniz ressamlarının yoğun bir belgecilik ve epik bir şema duygusuyla yaklaştığı, safyürek (naif) tutumun, Tahsin Bey’de de izlendiği söylenebilir. Tuvaline aktardığı deniz temalı yapıtlardan da görüleceği üzere Tahsin Bey’in doğadan çalışmayı yeğleyen bir sanatçı olduğu söylenebilir.[23]

Celal Esad Arseven (1875-1971), sanat tarihçiliği, ressamlığı, devlet adamlığı yanında, Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi’nin gerçekleşmesini sağlamasıyla da Türk kültür ve sanatında çok yönlü kişiliğiyle önemli bir konumdadır. Daha çok manzara türünü yeğleyen sanatçının bu çalışmaları sanat değerleri yanında, tarihsel ve belgesel yönleriyle de dikkat çekmektedir.[24]

Dönemin bir diğer asker kökenli sanatçısı **Bahriyeli İsmail Hakkı’dır** (1863-1926). İstanbul’da doğan sanatçı 1884 yılında Bahriye Mektebi’nin deniz inşaat sınıfından mezun oldu ve Bahriye İnşaat Dairesi’nde görev aldı. 1895 yılında çeşitli çekişmelerden dolayı Hamburg’a gönderilen sanatçının bu sırada maaşı da kesildi ve sonunda 1897’de ordudan istifa etmek zorunda kaldı. 1908 yılına kadar Hamburg’da gemi tezgahlarında sivil olarak mühendislik yaptı. Sanatçının bu yılları sanat açısından en verimli dönemi oldu. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İstanbul’a dönen İsmail Hakkı binbaşı rütbesiyle yeniden göreve başladı. 1914 yılından sonra altı yıl Berlin’de yayımlanan ünlü Illustrierte Zeiting’un muhabirliğini yaptı. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, orduyu desteklemek amacıyla 1915 yılında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, aralarında İsmail Hakkı Bey’in de altı yapıtının bulunduğu, dönemin ünlü ressamlarına döneminde çok satılan kartpostallar yaptırdı. 1918’de

Viyana Resim Sergisi'ne katıldı. Yağlıboya, suluboya, guvaj, karakalem, pastel tekniğiyle gerçekleştirdiği yapıtlarında deniz savaşlarını, savaş gemilerini ve ününü kazandığı deniz temalarını ustaca yansıttı.[25]

Cumhuriyet öncesi başladıkları sanat serüvenlerini Cumhuriyet döneminde de sürdüren kadın sanatçılar arasında Türk resim sanatında ilk kadın ressam olarak kabul edilen, 1914'te kurulan İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalık ve müdürlük görevlerinde bulunup, resim ve heykel sanatının genç kızlar arasında yaygınlaşması için yoğun bir mücadele veren, portre ve figür temalarına ağırlık veren, sağlam bir desen anlayışıyla kendine özgü bir stil geliştiren **Mihri Müşfik** (1886-1954)[26] ilk akla gelen ismi oluşturmaktadır.

Dönemin diğer bir kadın sanatçısı **Celile Hikmet'tir** (1883-1956). İstanbul'da doğan sanatçı Alman ve Polonyalı bir ailenin kızıydı. Saray ressamı Zonaro'dan resim dersi aldı. Daha sonra eğitimini Roma ve Paris'te sürdürdü. Ünlü şair Nazım Hikmet'in de annesi olan Celile Hikmet, portre ve nü çalışmalarıyla ünlendi. Resmini yapacağı kişileri yakın çevresinden seçti. Bunlar arasında otoportreler, oğlunun yeğeninin portreleri bulunmaktadır. Ayrıca kadın hamamları ve çingeneler de ilgi duyduğu temalar olmuştur. Yapıtları arasında: "Kadınlar Hamamı", "Bir Çingene Kızı", "Leyla Hanım'ın Portresi" (annesi) sayılabilir.[27]

Dönemin bir diğer kadın sanatçısı genç yaşta yaşama veda eden **Müfide Kadri'dir** (1889-1911). Portre ve figürleri de içeren manzara çalışmalarıyla tanınan sanatçı, Osman Hamdi Bey ve Sanayi-i Nefise hocalarından Valeri'den resim dersleri aldı. Türk resim sanatı içinde ortaöğretim kurumlarından Numune Mekteplerinde öğretmenlik mesleğine başlayan ilk kadın sanatçı olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin de üyeleri arasında yer alan Müfide Kadri ilk olarak Münih'te

açılan bir sergiye yapıtlarını yolladı ve buradan bir altın madalya kazandı. Duygulu bir yapısı olan sanatçı, müzikle de ilgilendi.[28]

CumhuriyetDöneminin İlk Sanatçı Topluluğu: Müstakil Ressamlar ve HeykeltraşlarBirliği

Avrupa dönüşü Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalık görevine başlayan İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Nazmi Ziya, Avni Lifij, Mehmed Ruhi, Ali Sami Boyar, Feyhaman Duran, Namık İsmail'in Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetişen sanatçılar üzerinde önemli etkileri oldu. Bu kuşağın üyeleri içinde Akademi'de en uzun süre hocalık görevini yürüten sanatçılar Çallı, Feyhaman Duran ve Hikmet Onat oldular. Namık İsmail, Mehmed Ruhi, Avni Lifij ve Nazmi Ziya genç yaşta yaşama veda ettiler. Ali Sami Boyar kısa bir süre Sanayi-i Nefise'de, sonra İnas Sanayi-i Nefise'de sonra da Ayasofya ile Deniz Müzelerinde görev yaparken; Sami Yetik askeri okullardaki görevi yanında sanat yaşamını sürdürdü. 1929 yılında Cumhuriyet döneminin ilk sanatçı topluluğu olarak kurulan Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği üyeleri yetişme dönemlerinde "1914 Kuşağı" üyelerinin öğrencileri olmuşlardı. Aynı şekilde 1933 yılında kurulan d Grubu üyeleri de bu kuşağın sanatsal deneyimlerinden yararlanmıştı.

Cumhuriyet döneminin ilk sanatçı topluluğu olan Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği üyeleri tüzükteki sırasıyla, R. Fazıl Epikman, Cevat Hamit Dereli, Şeref Kamil Akdik, Mahmut Fehmi Cuda, Nurullah Cemal Berk, Hale Asaf, Ali Avni Çelebi, Ahmet Zeki Kocamemi, Muhittin Sebati, Ratip Aşir Acudoğlu, Fahrettin Arkunlar'dan oluşmaktaydı. Birliğin üyelerinin hemen hepsi dörder yıl, çoğunluğu Paris'e bir kısmı da Almanya'ya sanat eğitimine gönderilip ve Ernest Laurent, Lucien Simon, Paul-Albert Laurens gibi hocaların atölyelerinde çalıştılar. Birliğin üyeleri yurda döndüklerinde Akademi'deki hocalarının sanat anlayışlarına karşı bir

tutum içinde oldular. Aslında bu karşı gelişin tam açık bir şekli yoktu. Çünkü, Refik Fazıl Epikman, Cevat Hamit Dereli, Şeref Kamil Akdik, Mahmut Fehmi Cûda, Muhittin Sebati, Ali Avni Çelebi gibi yeni kuşağın önde gelenleri de kendi aralarında gerek karakter, gerekse teknik bakımdan değişiklikler gösteriyorlardı ve birlik üyelerinden hiç biri belli bir akımın savunucusu konumunda değildi ve üstelik genellikle değişik sanat akımlarına açık bir anlayışı benimsiyorlardı. Ancak, yine de birlik üyelerini bir arada olmaya zorlayan ortak bir kaygıları vardı ki bu izlenimci renkçilikten çok tablonun desen yapısına, çizgisel kuruluşuna önem vermekti. Ayrıca, birlik olarak daha güçlü olacaklarına olan inançları da önemli bir etkendi. Aslında çok kesin çizgilerle belirlenemese de birliğin ortaya çıkardığı bu yeni akımı, kübizmden dışavurumculuğa kadar birçok sanat akımından yararlanarak veya bunları birlikte özümseyerek kurmacı/konstrüktif dizge açısından güçlü bir biçem yenilenmesiyle yapıtlar üretmeyi amaçlayan bir anlayış olarak formüle edebiliriz. 1914 Kuşağı'nın belli başlı sekiz on sanatçısı üzerinde kurulu resim sergileri, bu yeni kuşağın Müstakil Ressam ve Heykeltraşlar Birliği adı altında toplanıp dinamik bir varlık göstererek, içine yeni sanatçıları da katması sonucu yaygınlaştı. Birlik, Türkiye'de modern resmin öncülüğünü yapma niteliğine büründü. Birliğin yasal kuruluş tarihi 15 Temmuz 1929 tarihi olmakla birlikte, oluşumu daha önceye dayanmaktadı. Avrupa'dan 1928 yılında yurda dönen genç sanatçılar, 15 Nisan 1929'da Ankara Etnografya Müzesi'nde "1. Genç Sanatçılar Sergisi" adı altında bir sergi düzenlediler ki, birliğin oluşmasına neden olan ilk adım bu sergi olarak kabul edilmelidir.[29]

D Grubu ve Türk Resim Sanatında Ulusal Sanat Bilincinin Yaygınlaşması

1929 yılında Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nin kurulmasından kısa bir süre sonra 1933 yılının Eylül ayında d Grubu

kuruldu. Zeki Faik İzer'in Cihangir Kumrulu Yokuşu No. 20'de bulunan Yavuz apartmanındaki dairesinde bir araya gelen grup üyelerinden Başta Zeki Faik İzer olmak üzere Nurullah Berk, Elif Naci, Cemal Tollu, Abidin Dino, Zühtü Müridoğlu Türk resim sanatında kurulduğu günlerden başlayarak etkisinin azaldığı günlere kadar sanat ortamında büyük bir hareketlenmeye neden olan bir grubun temellerini attılar. d Grubu altı sanatçıyla kurulduktan sonra zaman içinde Turgut Zaim, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Eren Eyüboğlu, Eşref Üren, Halil Dikmen, Sabri Berkel, Salih Urallı, Hakkı Anlı, Fahrünissa Zeid, Zeki Kocamemi gibi sanatçılar da katılımıyla genişledi ve daha etkili olmaya başladı.

Elif Naci'nin anlattığına göre grubun d harfini kendilerine simge olarak seçmesinin nedeni, d Grubu'nun o güne kadar Türk resim sanatında kurulan dörcüncü grup olmasıydı ve böylelikle grup, alfabetik sıraya göre 'ç' harfini atlayıp 'd' harfini simge olarak almıştı. d Grubu'ndan önce kurulan gruplar ise sırasıyla 1. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti (1909) [Cemiyet daha sonra Türk Ressamlar Cemiyeti (1921), Sanayi-i Nefise Birliği (1926), Güzel Sanatlar Birliği (1929) adlarını aldı.] 2. Yeni Resim Cemiyeti (1923), 3. Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği (1929) idi. 1950'li yıllara kadar sanat dünyasında etkisini sürdüren d Grubu'nun, Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nden ayrılan en belirgin farkı, belli bir estetik anlayışında birleşmeleri, eylemlerinde dayanışma göstermeleri, sanat dünyasına sunmak istedikleri yeni anlayışı kararlı bir biçimde savunmalarıydı.

d Grubu'nun ağırlıklı olarak kübizm ve kurmacı/konstrüktif anlayışa yöneldiği görülmektedir. Aslında, d Grubu üyeleri tıpkı Müstakillerde de izlediğimiz gibi, izlenimciliğe karşı olmaları ve kurmacı bir anlayışla kompozisyonlarını ele almaları açısından benzerlikler göstermektedirler. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yetişen sanatçılar tarafından kurulan

bu iki grup, diğer bir ortak nokta olarak açık hava ressamlığı yerine modern sanatın kuramlar sonucu ulaşılan sonucunda buluşuyorlardı. Bu nedenle yurt gezilerinde gerçekleştirilen manzaralar ayrı tutulursa, bu dönemde “1914 Kuşağı” dönemindeki gibi bir manzara temasına ağırlık verilmemiştir. İki grup üyeleri yaş olarak birbirine yakındı; hatta, daha sonra kurulan d Grubu üyelerinden bazıları Müstakiller üyelerinden daha büyüktü. 1929 yılında kurulan Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği ile 1933 yılında kurulan d Grubu temsilcileri bir biri ardınca Güzel Sanatlar Akademisi’nde hoca olarak görev almaya başladıktan sonra, Akademi’de uzun süre hocalık yapan İbrahim Çallı, Hikmet Onat ve Feyhaman Duran’ın veya daha genel bir ifadeyle “1914 Kuşağı” ya da “Çallı Kuşağı”nın eski etkinliği kalmadı.[30]

1930-1940’lı Yıllarda Grupların Dışında Kalan Sanatçılar

1930’lu yıllardan başlayan ve 1940’lı yıllara kadar uzanan süreçte grupların dışında İlhami Demirci, şefik Bursalı, Leyla Gamsız (Sarptürk), Şemsettin Arel, Maide Arel, Hamit Görele, Ziya Keseroğlu, Seyfi Toray, Edip Hakkı Köseoğlu, Celal Esad Arseven, Kadri Aytolon, Sadık Göktuna, Hasan Vecih Bereketoğlu, Naci Kalmukoğlu, Cevat Erkul, Pertev Boyar, İbrahim Safi, İhap Hulusi, Adil Doğançay, Naim Uludoğan, Nazlı Ecevit, Ahmet Celalettin Uzmen, Abidin Elderoğlu, Mustafa Turgut Tok’ad, Selahattin Teoman, Sabiha Bozcalı, Aliye Berger, Fikret Mualla, Ali Halil, Ahmet Uzelli, Nermin Faruki, Ayetullah Sümer, Şinasi Barutçu, Maide Arel, Numan Kemal Pura, Afife Ecevit, Bedia Güleryüz, Naile Akıncı, Abdullah Çizgen, Cafer Bater ve adlarını burada tek tek sayamadığımız daha birçok gruplara katılmayıp bağımsız çalışan sanatçı[31] olmakla birlikte, Müstakiller ve d Grubu üyeleri 1940’lı yılların sonuna kadar sanat ortamının belirleyicileri konumundaydılar.

İnkılap Sergileri, Yurt Gezileri, DevletResim ve Heykel Sergileri

Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği ve d Grubu üyelerinin sanat gündemine egemen olduğu dönemlerde 1933-1936 yılları arasında düzenlenen İnkılap Sergileri; 1938-1943 yılları arasında grupların temsilcisi veya bağımsız sanatçıları sanatçılar tarafından gerçekleştirilen Yurt Gezileri;[32] 1939 yılından başlayarak gelenekselleşen Devlet Resim ve Heykel Sergileri etkin sanat hareketleri içinde yer alırlar.

d Grubu'nun 1933'teki kuruluşundan 1950'li yılların başına kadar geçen bu süreci, toplumsal gerçekçi bir anlayışın yaygınlaştığı, dönemin tek partisi CHP'nin 1938-1944 yılları arasında düzenlediği "yurt gezileri" kapsamında sanatçıların yurdun dört bir yanına yayılıp ulusal bir sanat bilincinin gelişmesine katkı sağladıkları bir dönem olarak değerlendirebiliriz. Bu dönemin önemli hareketlerinden birisi de 1937 yılında Atatürk'ün buyruğuyla İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nin açılışıdır. Yine bu dönemde başlatılan eğitim, kültür ve sanat hareketlerine zemin hazırlayan girişimlerden bir diğeri 1939 yılında Ankara'da Hasan Ali Yücel döneminde Gazi Eğitim Enstitüsü'nün (Gazi Üniversitesi) açılmasıdır. Bu hareket İstanbul'daki Sanayi-i Nefise Mektebi'nden sonra başkent Ankara'da resim eğitimi veren ve geleceğin öğretmenlerini yetiştiren bir kurum olması açısından büyük bir öneme sahiptir.

1933-1950 yılları arasındaki dönem, Türkiye'nin sanatsal açıdan olduğu kadar, politik, toplumsal ve ekonomik açısından da önemli bir dönemidir. Bu dönemde kültür politikası devlet tarafından programlı olarak ele alınıyordu. Bu arada çok partili döneme geçilmesiyle uzun yıllar ülkeyi tek parti olarak yönetmiş olan CHP'nin iktidardan muhalafete düşmesi, yeni bir yapılanma içine giren Türkiye'nin Batı olarak gördüğü Avrupa yerine artık Amerika Birleşik Devletleri'nin öne çıkmaya başlaması toplumu etkileyen etmenlerin başında gelmektedir. Türk Resim Sanatı'nda yeni akımların ortaya çıkmasında tek etkin kurum olan Akademi'ye karşın bireysel

girişimlerin yaygınlaşması, sanatçıların kişisel yaşantılarını ve iç dünyalarını öne çıkarmaları ancak, 1950’li yıllardan sonra gerçekleşmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’na girmeyen Türkiye yine de sıkıntılı bir dönem yaşamıştır. Bu yıllarda yönetimin ülkenin durumunu göz önüne alarak bazı sıkı kararlar aldığı ve bu arada ulusallaşma hareketlerinde bir yükselme olduğu, bu ortamın sanatı da etkilediği görülmektedir. Bu dönem sanat ortamının gündemini üç ana konu belirliyordu. Bunlar sırasıyla Ulusal Sanat, Yeni Sanat konuları ve Güzel Sanatlar Akademisi’nin konumuydu.[33] Zeynep Yasa Yaman’ın ayrıntılı bir biçimde ele aldığı gibi, bu dönemde Ali Sami Boyar, Cemal Tollu, Burhan Asaf, Peyami Sefa, Ziyaeddin Fahri, Sabahattin Eyüboğlu, Nurullah Ataç, Orhan Veli Kanık, Burhan Belge, Suut Kemal Yetkin, Ömer Bedrettin Uşaklı, Muzaffer Şeri Başoğlu, Ahmet Kutsi Tecer, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Orhan Seyfi Orhon,

Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Fikret Adil, Malik Aksel, Sadri Ertem, İbrahim Alaettin Gövsa, Yaşar Nabi Nayır, Mustafa şekip Tunç, Orhan Hançerlioğlu, Baha Çalt, Safa M. Yurdanur ve daha birçok sanatçı, yazar ulusal sanattan yeni sanata kadar birçok konuyu enine boyuna tartışıyorlardı. Bunlar içinde Batı öykünmeciliğinden, ideolojik sanata, kendiliğinden oluşan sanattan Türk Rönesansı’na, halk sanatından politik sanata, çağdaş tekniklerle gerçekleştirilen yeni sanattan kübizme, yoz sanattan soyut sanata kadar değişik konular yer alıyordu.[34]

Bu tartışmaların yaşandığı bir dönemde halk sanatı anlayışının savunucuları arasında iki önemli sanatçı öne çıkmaktadır.

Bunlardan biri Turgut Zaim, diğeri ise ressamlığı yanında, resim sanatı, sanat tarihi ve folklor üzerine yaptığı araştırmalar ve yayımladığı kitaplarla da ünlü Malik Aksel’dir.[35]

Güzel SanatlarAkademisi’nde Yeni Bir Yapılanma Dönemi ve YenilerGrubu’nun Kurulması

Akademi’de, Sanayi-i Nefise Mektebi olarak 1883 yılında kuruluşundan sonra biri 1928 yılında Namık İsmail’in müdürlüğü döneminde diğeri ise 1937 yılında müdürlük görevini yürüten Burhan Toprak döneminde olmak üzere iki önemli değişim söz konusudur. Burhan Toprak dönemindeki en önemli gelişmelerden biri resim bölümüne Léopold Lévy ile heykel bölümüne Rudolf Belling gibi hocaların getirilmesidir. Yeni yapılanma sonucu resim bölümünün başına gelen Lévy, Akademi’nin eski hocalarından İbrahim Çallı, Hikmet Onat ve Feyhaman Duran’ın öğrencilerine ve atölyelerine karışmadı; ancak, genç sanatçılardan Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cemal Tollu, Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Sabri Berkel’i kendine yardımcı seçti. Bu yeni yapılanma sonucunda Lévy’nin atölyesinde çalışan gençlerden oluşan bir grup, Türk resim sanatında önemli bir hareket olarak değerlendirilen “Yeniler Grubu”nu kurdu. Bu bir anlamda Lévy’nin Akademi’ye aldığı Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cemal Tollu, Zeki Faik İzer, Nurullah Berk’in temsil ettiği d Grubu öğretisine karşı çıkmaktı. Kuruluş amaçları içinde özellikle d Grubu’nun geliştirdiği söyleme karşı çıkmak ve toplumsal gerçekçi bir anlayışı savunmak olan Yeniler Grubu, önce Akademi’de bir sergi gerçekleştirdiler ve ardından Akademi dışına çıkarak 10 Mayıs 1941’de Beyoğlu Gazeteciler Cemiyeti’nde “Liman şehri İstanbul” adlı bir sergi daha gerçekleştirdiler. Açılan bu sergiye katılan sanatçılar daha sonra Türk resim sanatı tarihinde “Liman Ressamları” olarak anıldılar. Bu sergi Yeniler Hareketi’ni güçlü bir atakla başlatması açısından önemlidir. Yeniler Hareketi daha sonra kendine yeni katılanlarla birlikte etkinliğini sürdürerek 1952 yılına kadar dokuz sergi daha gerçekleştirdi. Bu sergilere katılan sanatçılar arasında Kemal Sönmezler, Selim Turan, Nuri İyem, Avni Arbaş, Fethi Karakaş, Ferruh Başağa, Turgut Atalay, Mümtaz Yener, Agop Arad ve Haşmet Akal, Abidin Dino, Nejat Melih Devrim, Yusuf Karaçay, İlhan Arakon, Faruk Morel ilk akla

gelenlerdir (Daha sonraki dönemde burada adını andığımız sanatçılardan Selim Turan, Nuri İyem, Ferruh Başağa, Agop Arad, Nejat Melih Devrim gibileri soyut sanat içinde de yer aldılar).

Dönemin ünlü edebiyat adamı Ahmet Hamdi Tanpınar, bilim adamları Hilmi Ziya Ülken ve Mustafa Şekip Tunç, “Yeniler Grubu”nun savunduğu düşünceleri ve sanat anlayışlarına büyük bir destek vermişlerdi.[36]

Ferruh Başağa’nın aktardığına göre toplumcu bir çalışma tarzını benimseyen Yenilerin amacı: Akademi’den Karaköy’deki Atatürk Köprüsü’ne kadar yer alan sahil boyunca gündelik iş yaşamından kesitleri tuvallere aktarmaktı. Bunlar içinde balıkçılar, işçiler, ayakkabı boyacıları vb. gibi yöredeki meslek erbabı yer alacaktı. Nihai amaç ise toplumla resim sanatını kaynaştırma çabasıydı. Bu o dönem için “yeni” bir çaba olarak değerlendirildiği için hareket “Yeniler Grubu” adını almıştı. Yeniler Grubu’nun Türk resim sanatındaki önemli işlevleri arasında: Sanat gündemini -ellerindeki akademik gücün de yardımıyla- oluşturmaya çalışan d Grubu’na karşı şiddetli bir muhalefet başlatması; bir konu etrafında birleşen ilk grup hareketini oluşturması; ardından yeni bir sanat gündemi yaratıp, önce toplumcu bir görüşe önem vermesi; son olarak da içlerinden gerçek anlamda soyut sanat anlayışını uygulayan ressamlar çıkarması sayılabilir[37]

Akademi’nin Yeni Yapılanma Döneminde Oluşanİkinci Bir Hareket 10’larGrubu

Yine Akademi’deki yeni yapılanma hareketi, bu kez, 1946 yılında Bedri Rahmi Atölyesi öğrencilerinin oluşturduğu yeni bir sanat grubunun doğmasına neden olmuştu. Bu yeni grup Mustafa Esirkuş, Nedim Gürsür, Mehmet Pesen, Leyla (Gamsız) Sarptürk, Hulusi Sarptürk, Fahrünissa Sönmez ve diğer bazı sanatçılardan oluşan “10’lar Grubu” idi ve grup daha sonra Turan Erol, Orhan Peker, Remzi Raşa, Adnan Varınca, Osman Oral,

Fikret Otyam gibi sanatçıların da katılımıyla genişlemiş ve yirmi kişiyi aşmıştı. Bu grup hem Batı hem de Doğu sanatının değerlerinden yararlanmayı, yeni bir senteze ulaşmayı hedeflemişti. Grup beşinci ve son sergisini 1954 yılında açmıştı.[38]

Nuri İyem ve Tavanarası Ressamları

Bu arada Yeniler Grubu'nun kurucu üyesi Nuri İyem 1947'de Asmalımescid Sokağı'nda Ferruh Başağa, Fethi Karakaş ve Pindaros Platonidis ile birlikte tuttuğu ve sonradan kendisine kalan ve resim tarihimizde "Tavanarası Ressamları" olarak adlandırılan grubun üyelerinden Ömer Uluç, Atıf Yılmaz, Baha Çalt, Atıfet Hançerlioğlu, Seta Hidiş, Haluk Muradoğlu, Ümid Mildon, Vildan Tatlıgil gibi gençlere resim dersleri vermeye başladı ve bu gençler Yeniler Grubu'nun savunduğu d Grubu ve Akademi karşıtı düşünceler doğrultusunda 1951'de Fransız Konsolosluğu'nda ilk sergilerini gerçekleştirdiler. Ayrıca, bu sergi ile birlikte Akademi ve d Grubu'nu hedef alan, dönemin sanat tekeline karşı çıkan ve taklit resim yapılmasını şiddetle eleştiren ifadelerin yer aldığı küçük bir kitapçık yayımladılar. İkinci sergisini 12 Ocak 1952'de yine Fransız Konsolosluğu'nda gerçekleştiren Tavanarası Ressamları da temelde d Grubu'na karşı bir tutum içinde bulunuyordu. Ayrıca yenilikçi, özgün ve soyut çalışmalar da gündemlerinin ilk sırasındaydı.[39]

Türkiye'de Soyut Sanatın Gelişimi

Yeniden 1950'li yılların sanat ortamına dönecek olursak; 1940'lı yılların sonlarına doğru kendini göstermeye başlayan soyut sanat hareketi 1950'li yıllarda hız kazanmaya başladı. Avrupa resim sanatında olduğu gibi Türk resim sanatında da soyut çalışmaların ortaya çıkmasında soyutlamanın başlangıcı olarak görülen Kübizm'in etkisi çok önemlidir.

Türk resim sanatında, önce 1929'dan başlayarak Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği, ardından da 1933'ten itibaren d Grubu üyelerince

uygulama alanına sokulan kurmacı/konstrüktif, kübist anlayış, soyutlama örneklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Özellikle d Grubu temsilcileri tarafından yoğun biçimde uygulanan Fransız André Lhote (1885-1962) ve Fernand Léger (1881-1955) kaynaklı kübist, konstrüktif akım,[40] kendi içinden soyutlamayı uç boyutlara götüren Sabri Berkel (1907-1993), Elif Naci (1898-1988) ve Zeki Faik İzer (1905-1988) gibi ustaları çıkarmakta gecikmemiştir.

Avrupa'da Paris merkezli olarak 1945 yılından başlayarak etkin bir biçimde varlık gösteren soyut sanat, özellikle kısa bir süre sonra soyut çalışmalar gerçekleştirmeye başlayacak olan Türk sanatçıları etkilemesi açısından belki de o dönemlerde en önemli sanat hareketini oluşturmaktaydı.

Paris'te bu yıllarda sanat yaşamlarını sürdüren ve dönemin ünlü sanatçılarıyla dostluklar kurarak, sanat anlayışlarını geliştiren Türk sanatçılardan Fahrel Nissa Zeid (1901-1991), Selim Turan (1915-1994), Nejat Melih Devrim (1923-1995), Hakkı Anlı (1906-1990), Mübin Orhon (1924-1981) gibi ustalar, Türk resim sanatının ilk soyut örneklerini verdiler.[41]

Bu dönemde Paris'te soyut çalışan onca usta içinden Hans Hartung (1904-1989), Pierre Soulages (1919), Yves Klein (1928-1962), Robert Delaunay (1885-1941), Nicolas de Stael (1914-1955) ilk akla gelenlerdir.[42]

Daha önceki kuşak temsilcilerinden Avrupa'da sanat eğitimi görenlerin birçoğu, genellikle sanat ortamlarına katılmakta çekingen bir tutum içinde olmuşlardı. Halbuki 1940'lı yıllarda özellikle Paris'te sanat yaşamlarını sürdüren, yukarıda adlarını andığımız bazı Türk sanatçıların başta Fransız sanatçılar olmak üzere, burada yaşayan diğer ülkelerden gelen birçok sanatçıyla aynı sosyal, kültürel, sanatsal ortamlarda bulundukları, onlarla

dostlukları geliştirdikleri, zaman zaman birlikte karma sergilerde[43] yer aldıkları ve sanatsal güçlerini buradaki sanat kamuoyuna benimsettikleri görülmektedir.

Türk resim sanatının gelişim sürecinde soyut çalışmaların yoğun olarak görülmeye başladığı yıllar biraz daha önce başlamasına karşın 1950'ler olarak kabul edilmektedir.

Başlangıçta az sayıdaki sanatçının ilgi alanına giren abstre, non-figüratif tanımlarıyla adlandırılan soyut çalışmalar giderek yaygınlaştı ve Türkiye'deki gerçek temsilcilerinin elinde yetkin bir dil oluşturmaya başladı.

Adnan Turani'nin aktardığına göre eldeki kaynaklara dayanarak, Türk resim sanatında soyut hareketi ilk defa saptayan ve kaleme aldığı bir yazıyla bunu kamuoyuna non-figüratif olarak duyuran kişi devlet adamlığı yanında gazeteciliğiyle de tanınan günümüzün Başbakanı Bülent Ecevit'tir. Ecevit, "Bugünkü Türk Resmi" başlığıyla **Kültür Dünyası**'nın 15 Ocak 1954 tarihli birinci sayısındaki bu yazısında 1954 yılı başında açılan bir sergiden söz ederek, soyut çalışan öncüler olarak Cemal Bingöl (1912-1993), Nejat Melih Devrim (1923-1995), Eren Eyüboğlu (1913-1988) ve Füreyya Kılıç'ı gösteriyordu. Daha sonra Cemal Bingöl'ün açtığı bir kolaj sergisi dolayısıyla Fuat Pekin, "Mücerret Resim" (mücerret: soyut) başlığıyla yine **Kültür Dünyası**'nın 15 Mart 1954 tarihli üçüncü sayısında kaleme aldığı yazısında soyut çalışan sanatçılar içinde Halil Dikmen (1906-1964), Ferruh Başağa (1914), Salih Urallı (1908-1984) ve Hasan Kavruk'un (1919) adını vermektedir. Ancak, Pekin'in kaleme aldığı yazısında soyutun içeriğine ilişkin ayrıntılı bir bilgi verilmediği gibi, soyutlama ile non-figüratif arasındaki farklılıkları ortaya koyan bir

açıklama da yapılmıyordu. Soruna bu dönemde kaleme aldığı yazılarla değinenler arasında Cemal Tollu da bulunmaktadır. Tollu, 1954 Devlet

Resim-Heykel Sergisi'nin jürisi tarafından safdışı bırakılan non-figüratif anlayıştaki resimlerden, sadece Cemal Bingöl ve Arif Kaptan'ın kurtulduğuna değinmektedir.[44] Tüm bu gelişmelerin yanında daha sonra Türk resim sanatında soyut anlayışın önemli temsilcileri arasında yer alan Adnan Çoker (1927) ve Lütfü Günay (1924) tümüyle soyut çalışmalardan oluşan ilk sergilerini 1953 yılının 10-16 Şubat tarihleri arasında Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi salonlarında açmışlardı. Bu sergi aynı zamanda Türk resim sanatında tümüyle soyut yapıtlardan oluşan ilk sergi olarak kabul edilmektedir.[45]

Yukarıda anılanlar yanında Ercüment Kalmık (1908-1971), Adnan Turani (1925), Abidin Elderoğlu (1901-1974), Şemsi Arel (1906-1982), Nuri İyem (1915), Şadan Bezeyiş (1926), Burhan Doğançay (1929), Özdemir Altan (1931), Ömer Uluç (1931) gibi sanatçılar, kimi zaman soyutlamaya yönelen tavırları, kimi zaman gerçek soyut çalışmalarıyla yirminci yüzyılın ortalarında Türk resim sanatının yeni bir boyut kazanmasında etkili olmuşlardır.[46]

Yeni Dal Grubu, Siyah KalemGrubu

1950'li yılların sonunda Yeniler Grubu'nun savunduğu toplumsal gerçekçi anlayışı sürdüren ve İbrahim Balaban, İhsan ve Kemal İncesu, Avni Mehmetoğlu, Marta Tözge, Vahi İncusu'nun 1959 yılında oluşturduğu Yeni Dal Grubu,[47] 1960'lı yıllarda giderek etkileri azalsa da 1961 yılında Cemal Bingöl, İsmail Altınok, Selma Arel, Lütfü Günay, İhsan Cemal Karaburçak, Asuman Kılıç, Ayşe Sılay ve Solmaz Tugaç ve daha sonra Turan Erol gibi sanatçıların katılımıyla kurulan ve adı gibi resim sanatına yöresel ya da ulusal katkılar yapma amacı taşımayan, savundukları fazla ortak noktaları olmayan ve yapılan eleştirilerde batılı akımlara daha çok önem verdikleri vurgulanan "Siyah Kalem Grubu" ve daha sonraki yıllarda kurulan bazı sanatçı dernekleri ve birlikleri, artık, bireysel biçemlerin

egemen olmaya başladığı bir sanat ortamını yönlendirecek güçte olamadılar.[48]

1950’lerden 2000’lere SanatOrtamını PaylaşanSanatçılar

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız etkin grup hareketleri, daha sonra ortaya çıkmaya başlayan soyut çalışmalar gibi gelişmelerden sonra özel galerilerin etkin olmaya başladığı dönemle birlikte artık grupların etkinliğinden çok kendini duyumsatan bir bireysel biçemler döneminden söz edebiliriz. Bu süreçte yeni yetişen sanatçılar olduğu gibi sanat ortamını paylaşan eski ustalar da yer almaktaydı. İlerleyen yıllarla birlikte sanatta ifade biçimleri, kullanılan araçlar değişik boyutlara ulaşmıştı. Bu dönemde yer alan ressam, heykeltraş, seramikçi vd. türlerde çalışan yüzlerce sanatçıdan bazılarını isim sırasına göre şu şekilde sıralayabiliriz:

Abdurrahman Öztoprak, Adem Genç, Adnan Varınca, Ahmet Onay Akbaş, Ahmet Özel, Ahmet Yeşil, Alaettin Aksoy, Alev Ebuzziya Siesbye, Ali Candaş, Ali Teoman Germaner, Ali İsmail Türemen, Alp Tamer Ulukılıç, Altan Adalı, Altan Çelem, Altan İskit, Asım Koçak, Asım İşler, Atilla Atar, Atilla Galatalı, Aydın Ayan, Ayfer Karamani, Ayşegül İzer, Azade Köker, Balkan Naci İslimyeli, Bedri Baykam, Beril Anılanmert, Birim Bozok, Birol Kutadgu, Birsen Selahi, Bubi, Bünyamin Özgültekin, Burhan Doğançay, Burhan Uygur, Canan Beykal, Canan Tolon, Candeğer Furtun, Cavit Atmaca, Cengiz Çekil, Cihat Aral, Cihat Burak, Cuma Ocaklı, Demet Yersel, Devabil Kara, Devrim Erbil, Dilek Işıksel, Dincer Erimez, Doğan Paksoy, Ekrem Kahraman, Ender Güzey, Erdal Alantar, Erdağ Aksel, Erdinç Bakla, Ergin İnan, Erol Akyavaş, Erol Deneç, Erol Kınalı, Ertuğrul Ateş, Esat Tekand, Fahri Sümer, Ferhat Özgür, Ferit Özşen, Fethi Arda, Fethi Kayaalp, Fevzi Karakoç, Fikret Otyam, Filiz Özgüven Galatalı, Fuat Acaroğlu, Füreya Koral, Füsun Onur, Füsun Sağlam, Gencay Kasapçı, Gökhan Anlağan, Gül Derman, Gülseren Kayalı, Gülsün

Karamustafa, Güngör Taner, Gürdal Duyar, Gürol Sözen, Habip Aydoğdu, Hadi Bara, Hakan Onur, Hakkı Anlı, Hale Arpacıoğlu, Hale Tenger, Halil Akdeniz, Halil Altındere, Hamit Görele, Hamiye Çolakoğlu, Hamza İnanç, Handan Börüteçene, Hanefi Yeter, Hayati Misman, Hüsamettin Koçan, Hüseyin Bilişik, Hüseyin Gezer, Hüseyin Parıltan, Hüsnü Koldaş, Işıl Özışık, İbrahim Çiftçioğlu, İbrahim Örs, İlgi Adalan, İlhan Koman, İnci Eviner, İrfan Okan, İrfan Önürmen, İsmet Doğan, Jale Yılmabaşar, Kadir Reisli, Kainat Barkan Pajonk, Kayıhan Keskinok, Kemal Önsoy, Kemal İskender, Kenan Yontuç, Kezban Arca Batıbeki, Komet, Koray Ariş, Kristin Saleri, Kuzgun Acar, Mahir Güven, Maria Kılıçlıoğlu, Mehmet Aksoy, Mehmet Çetiner, Mehmet Güler, Mehmet Güleryüz, Mehmet Mahir, Mehmet Pesen, Meriç Hızal, Meryem Arıcan, Metin Talayman, Mevlüt Akyıldız, Mübin Orhon, Müfide Çalık, Murat Morova, Murat Sinkil, Mürşide İçmeli, Mustafa Altıntaş, Mustafa Aslıer, Mustafa Ata, Mustafa Ayaz, Mustafa Horasan, Mustafa Pilevneli, Mustafa Turgut Tok’ad, Nasip İyem, Necdet Kalay, Nedim Günsür, Nedret Sekban, Neşe Erdok, Neşet Günal, Nevbahar Aksoy, Neveser Aksoy, Nevin Çokay, Nevin Göker Ulutaş, Nihat Akyunak, Nihat Kahraman, Nil Yalter, Numan Pura, Nur Koçak, Nurettin Ergüven, Nuri Abaç, Oktay Anılanmert, Orhan Peker, Orhan Taylan, Osman Dinç, Oya Kınıklı, Ömer Kaleşi, Özdemir Altan, Özer Kabaş, Pesent Doğan, Rahmi Aksungur, Rasim Konyar, Rasin Arsebük, Remzi Raşa, Remzi İren, Ruzin Gerçin, Sabit Karamani, Sadi Diren, Saim Bugay, Saim Özeren, Salih Acar, Selahattin Kara, Serhat Kiraz, Seyfi Toray, Seyhun Topuz, Seyyid Bozdoğan, Sezai Özdemir, Süleyman Saim Tekcan, Şadi Çalık, Şahin Kaygun, Şenol Yorozlu, Şeref Bigalı, Şeyma Reisoğlu Nalça, Şirin İskit, Şükran Moral, Şükriye Dikmen, Şükrü Karakuş, Tamer Akakıncı, Tamer Başoğlu, Tangül Akakıncı, Tanju Demirci, Tanju Sağlam, Tayfun Erdoğmuş, Tayfur Sanlıman, Temur Köran,

Teoman Südor, Tomur Atagök, Tülay Tura Börtecene, Tülin Onat, Turgut Pura, Türkan Sılay Rador, Ulvi Soyaslan, Utku Varlık, Ülkü Uludoğan, Ünal Cimit, Ünsal Kınıklı, Ünsal Toker, Veysel Günay, Yalçın Gökçebağ, Yavuz Görey, Yavuz Tanyeli, Yüksel Arslan, Yunus Tonkuş, Yurdaer Altıntaş, Yusuf Taktak, Zafer Gençaydın, Zahit Büyükişleyen, Zehra Çobanlı, Zekâi Ormancı, Zeki Kıral, Zerrin Bölükbaşı, Zeynep Dilek Çetiner, Zuhal Köseler Karaçengel, Zühtü Müridoğlu.

1950'Lerden 2000'lere SanatOrtamına Kısa Bir Bakış

1950'li yıllardan başlayarak devletin resmi kurumları eliyle yürütülen sanat olayları, özel bazı galerilerin açılmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır.[49]

Türkiye'de 1950'lerden başlayarak 1970'lere doğru uzanan süreçte yeni eğitim kurumlarının açılması, kavramsal sanat hareketlerinin başlaması, yeni sanat dergilerinin çıkmaya başlaması, çeşitli kültür-sanat festivallerinin, bianellerin düzenlenmeye başlaması ve gelişen bu ortamın yeni bazı sergilerin doğmasına ortam yaratması, sanat fuarının düzenlenmesi vb. etkinlikler günümüze kadar kesintisiz süregelen bir devinimin kilometre taşları oldular.

Örneğin, 1957'de Beşiktaş'ta açılan, Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Akademisi (Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi) Almanya'daki yerleşik sanat kurallarına karşı bir söylem geliştiren Alman hocalar tarafından kurulan ve eğitim anlayışında deney ve araştırmaya önem veren anlayışıyla önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

1967 yılında Türkiye'de "obje sanatı" ve "kavramsal sanat" hareketleri kendini göstermeye başlamıştı. 27 Nisan 1967 yılında Altan Gürman'ın Türk-Alman Kültür Merkezi'nde gerçekleştirdiği kişisel sergi Türkiye'de açılan ilk obje sanatı ve kavramsal sanat sergisi olarak kabul edilmektedir.

1970’li yıllarda ise dikkati çeken bir gelişme kültür-sanat dergilerinde görülen artıştır. Bu gelişmede bazı büyük banka ve özel kuruluşların yeni dergileri yayın hayatına sokmasının önemi büyüktür. Yine bu dönemde tümüyle plastik sanatlara yönelik dergilerin yayınlanmaya başlaması da dikkat çeken olaylar arasındadır. İlk düzenlendiği 1973 yılından başlayarak günümüze kadar kültür ve sanat yaşamına önemli bir katkı sağlayan İstanbul Festivali de bu dönemde gerçekleştirilen önemli sanat etkinlikleri arasında yer almaktadır. Festival ilerleyen yıllarla birlikte kendi içinden sinema, tiyatro, caz gibi festivalleri yanında uluslararası İstanbul Bienallerini de üreten önemli bir kurum niteliğine büründü. Bu dönemde Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte her geçen yıl büyük bir gelişim gösteren özel kurum ve kuruluşlar, sanata önemli katkılar sağlayan anlayışlarını giderek kurumsallaştırdılar. Yeni sanat anlayışlarının kendine daha kolay mekân bulduğu dönemlerin de başlangıcı olan 1970’li ve 1980’li yıllarda Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından 1977-1987 yılları arasında altı kez düzenlenen “Yeni Eğilimler Sergileri”; Resim ve Heykel Müzeleri Derneği tarafından 1980’den günümüze kadar düzenli olarak gerçekleştirilen “Günümüz Sanatçıları Sergileri”; 1984-1988 yılları arasında beş kez sergilenen “Öncü Türk Sanatından Bir Kesit Sergileri”; 2 Mayıs 1986’da Türkiye’de ilk kez Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Müdürlüğü tarafından açılan “I. Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali”; ardından 25 Eylül 1987’de İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından “I. İstanbul Uluslararası İstanbul Çağdaş Sanat Sergileri” (ki bu sergi ikincisinde İstanbul Bienali adını almış ve 2001’de yedincisi düzenlenmiştir) önemli sanat hareketlerinden yalnızca bazılarıdır. Bu arada klasik anlamda resim-heykel yapıtlarını sergilemeye devam eden galeriler yanında galerilerden bazıları, soyut sanat, obje sanatı, kavramsal sanat gibi türlerde çalışan sanatçılara ağırlık vermeye başladılar.

1989 yılında Uluslararası Plastik Sanatçılar Derneği 1991’de Tepebaşı’ndaki Tüyap İstanbul Sergi Sarayı’nda ilk İstanbul Sanat Fuarı’nı gerçekleştirdi. İstanbul’un sanat ortamına önemli bir hareket getiren bu fuarlar aynı derneğin denetiminde 1995 yılına kadar beş kez yinelendi. 1996 ve 1997 yılındaki altı ve yedinci fuarlar bu kez Tüyap tarafından gerçekleştirildi. 1998’de açılan sekizincisinden başlayarak 2001’de on birincisi açılan sanat fuarı ise Özel Galericiler Birliği ve Tüyap tarafından düzenlendi. 2001 sonuna doğru İstanbul Sanat Müzesi Vakfı tarafından açılan “Modern Türk 20. yy. İkinci Yarısında Türk Sanatı” başlıklı sergi yeni bin yılın başında son elli yılda, tuval resmi, heykel ve değişik tekniklerin kullanıldığı çeşitli yapıtlardan oluşan Türk sanatının geçirdiği evreleri 10’ar yıllık dönemler halinde gözler önüne serdi.

Sanat ortamının giderek daha renklendiği, ilginin arttığı göz önüne alınırsa, sanatçıların gelecekte daha iyi olanaklar yakalayacağı söylenebilir.

Cumhuriyet Dönemi Resim Listesi

1914 Kuşağı

* İbrahim Çallı, “Harman”, 1928, (imzalı), 450x530 cm., tuval üzerine yağlıboya, Ziraat Bankası kol., (Antik Müz. Kat., No.158, Arka kapak ikinci sayfa).

* İbrahim Çallı, “Zeybekler”, 1933, (imzalı), 187x156 cm., tuval üzerine yağlıboya, ARHM.

* Avni Lifij, “Mareşal Fevzi Çakmak Mesaide”, (1923, imzalı), 166x131 cm., tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (syf. 200).

* Mehmet Ruhi Arel, “Atatürk Köylülerle”, 1923, (imzalı), 142x185 cm., tuval üzerine yağlıboya, (İş Bankası koleksiyonu).

* Mehmet Ruhi Arel, “Atatürk’ü Karşılama”, 1927 (imzalı), 94x118 cm., tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi.

* Namık İsmail, “Atatürk Çiftçiler Arasında”, 1929, (imzalı), 450x500cm., tuval üzerine yağlıboya, (Ziraat Bankası kol. Kat., s. 87).

* Namık İsmail, “Harman”, (imzalı 1920), 200x165 cm., tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (syf. 205).

* Namık İsmail, “Harman”, (imzalı 1920’ler), 97x80 cm., tuval üzerine yağlıboya, İş Bankası koleksiyonu.

* Nazmi Ziya, “Atatürk”, (1926, imzalı) İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (syf. 189).

* Ömer Adil, Göreve Çağrı, tuval üzerine yağlıboya 92x125 cm., 1924, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (syf. 432).

* Sami Yetik, “Ankara Saman Pazarı” 70x101,5 cm., (1926, imzalı), tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, (syf. 183).

Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar

* Mahmut Cuda, “Nü”, 1927 Paris, tuval üzerine yağlıboya, İzmir RHM (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, Akbank Yayınları, İstanbul 1997, s. 84).

* Mahmut Cuda, “Kitaplar ve Buda Heykeli”, 1930, tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 87).

* Mahmut Cuda, “Trabzon Kanita”, 1941, tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 88).

* Ali Avni Çelebi, “Silah Arkadaşları”, 1937, muşamba üz. yb., 150x100 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 105).

* Ali Avni Çelebi, “Berber”, 1950, tuval üzerine yağlıboya, 45x56 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 106).

* Ali Avni Çelebi, “Arapkir-Hezende Yolu”, 1937, tuval üzerine yağlıboya, 33x41 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 109).

* Zeki Kocamemi, “Mekkare Erleri (Nakliye Kolu)”, 1937, tuval üzerine yağlıboya, 100x70 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 127).

* Zeki Kocamemi, “Genç Kız”, 1946, tuval üzerine yağlıboya, 100x70 cm., Sabancı Kol. (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 129).

* Zeki Kocamemi, “Ölüdoğa”, 1949, tuval üzerine yağlıboya, 61x50 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 135).

* Cevat Dereli, “Manzara”, 1940, 2. Devlet Resim ve Heykel Sergisi’nde birincilik ödülü kazanmıştır. (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 144).

* Cevat Dereli, “Balık Tutan Adam”, 1957, tuval üzerine yağlıboya, 95x123 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 144).

* Refik Epikman, “Otoportre”, tuval üzerine yağlıboya, özel kol. (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 164).

* Refik Epikman, “Manzara”, 1936, tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 165).

* Hale Asaf, “Bursa”, tuval üzerine yağlıboya, 47x47 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve**

Heykeltraşlar Birliği, s. 182).

* Muhittin Sebati, “Elmalı Ölüdoğa”, 1937, duralit üz. yb., 26.5x41 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 192).

* Muhittin Sebati, “Göztepe’den Manzara”, 1937, tuval üzerine yağlıboya, 75x93,5 cm., İstanbul Resim ve

Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 194).

* Nurullah Berk, “Yeşil Örtülü Ölüdoğa”, 1928, tuval üzerine yağlıboya, 69x56 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 206).

* Nurullah Berk, “Tayyareciler”, 1937, tuval üzerine yağlıboya, 95x95 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 208).

* Nurullah Berk, “İskambil Kağıtlı Natürmort”, 1933, tuval üzerine yağlıboya, 64,5x80 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 209).

* Nurullah Berk, “Ütü Yapan Kadın”, 1954, tuval üzerine yağlıboya, 60x92 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 210).

* Nurullah Berk, “Çay İçen Adam (Boyacı İbrahim)”, 1950, tuval üzerine yağlıboya, 60x73 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 211).

* Nurullah Berk, “Kuşlar”, 1978, tuval üzerine yağlıboya, 70x70 cm., Akbank kol. (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 208).

* Şeref Akdik, “Cluny Müzesi”, 1923, tuval üzerine yağlıboya, 53,5x79 cm. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar**

ve Heykeltraşlar Birliği, s. 225).

* Şeref Akdik, “Atatürk Telgraf Başında”, 1934, tuval üzerine yağlıboya, 178x138 cm. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 229).

* Şeref Akdik, “Sahilde Evler”, 1935, tuval üzerine yağlıboya, 38x46 cm. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (Kıymet Giray, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, s. 230).

* Şeref Akdik, “Sivas Cer Atölyesi”, 1946, duralit üzerine yağlıboya, 55x65 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 79).

* Şeref Akdik, “Bağda Köylüler”, 1962, tuval üzerine yağlıboya, 100x73 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 80).

D Grubu

* Halil Dikmen, “Köylü Kadınlar”, 1948, tuval üzerine yağlıboya, 130x97 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 250).

* Sabri Berkel, “Ege’de Tütün Toplayanlar”, tuval üzerine yağlıboya, 200x300 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 241).

* Cemal Tollu, “Çoban ve Tiftik Keçileri”, 1955, duralit üz. yb., 90x121 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, YKY, 1996, s. 93).

* Cemal Tollu, “Köylü Kadınlar”, 1965, tuval üzerine yağlıboya, 135x185 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 85).

* Cemal Tollu, “Çoban ve Kadınlar”, 1965, tuval üzerine yağlıboya, 135x185 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 85).

*Elif Naci, “Soyut Kaligrafi”, kağıt üzerine guaş, 27x32 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 88).

* Zeki Faik İzer, “Müzik”, tuval üzerine yağlıboya, 98x107 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 94).

* Bedri Rahmi Eyüboğlu, “Enteriyör”, tuval üzerine yağlıboya, 50x68 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 256).

* Bedri Rahmi Eyüboğlu, “Kuzumsu”, 1965, karışık teknik (duralit+kum+akrilik), 76x122 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 92).

*Elif Naci, “Natürmort”, mukavva üzerine yağlıboya, 52x48,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 97).

* Nurullah Berk, “Ütü Yapan Kadın”, 1950, tuval üzerine yağlıboya, 60x91,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 96).

* Sabri Berkel, “Ege’de Tütün Toplayanlar”, tuval üzerine yağlıboya, 200x300 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 241).

Dönemin Diğer Ressamları

* Abidin Elderoğlu, “Minare”, 1961, tuval üzerine yağlıboya, 93,5x130 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 102).

* Fikret Mualla Saygı, “Çıplak”, 1938, kontrplak üz.yb., 40,5x31 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 253).

* Ziya Keseroğlu, “Manzara”, tuval üzerine yağlıboya, 60x81,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 105).

*Naci Kalmukoğlu, “Köylü Genç Kız Portresi”, duralit üzerine yağlıboya, 39x28 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 100).

* Turgut Zaim, “Halı Dokuyan Kadınlar”, tuval üzerine yağlıboya, 87,5x74,5 cm., İstanbul Resim ve

Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 247).

Yeniler Grubu

* Nuri İyem, “Madenci Portresi”, tuval üzerine yağlıboya, 30x28 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.125).

* Avni Arbaş, “Bekçi”, kağıt üstüne guaş, 20x14 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.129).

* Selim Turan, “Sarı Kız Efsanesi”, duralit üzerine yağlıboya, 45x32 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.131).

10’lar Grubu

* Mustafa Esirkuş, “Kağnı ve Kadınlar”, tuval üzerine yağlıboya, 50x60 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.136).

* Leyla Gamsız (Sarptürk), “Şapkalı Genç Kız”, duralit üzerine yağlıboya, 50x37 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.137).

* Mehmet Pesen, “Köyde Düğün Alayı”, tuval üzerine yağlıboya, 35x80 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.138).

* Nedim Günsür, “Köylüler ve Kargalar”, duralit üzerine yağlıboya, 22x34 cm., Akbank Koleksiyonu (syf.139).

* Turan Erol, “Manzara”, 1990, tuval üzerine yağlıboya, 65x100 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 140).

* Turan Erol, “Kıyı”, tuval üzerine yağlıboya, 100x123,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 121).

* Nedim Günsur, “Bayram Yeri”, 1961, tuval üzerine yağlıboya, 54x102 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel

Müzesi Kataloğu, s. 122).

* Mustafa Esirkuş, “Balıklar ve Ağlar”, 1968, tuval üzerine yağlıboya, 52x72 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 124).

* Orhan Peker, “İnekler”, tuval üzerine yağlıboya, 115x93 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 267).

Soyut Sanat

* Adnan Turani, “Paçavra Kilimden Abstraksiyona”, 1964, tuval üzerine yağlıboya, 120x140 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 135).

* Şemsi Arel, “Kompozisyon”, 1957, tuval üzerine yağlıboya, 72x100 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 255).

* Cemal Bingöl, “İzmit İstasyonu”, duralit üz.yb., 100x66,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 262).

* Adnan Çoker, “Beş Eleman”, 1972, tuval üzerine yağlıboya, 140,5x161 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 269).

* Ercüment Kalmık, “Altın şehir”, 1967, tuval üzerine yağlıboya, 180x137,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 100).

* Fahrünnisa Zeid, “Kompozisyon”, 1953, tuval üzerine yağlıboya, 187x174,5 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 214).

* Nejat Melih Devrim, “Paris’te Gün Batımı”, 1963, tuval üzerine yağlıboya, 46x55 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve

Heykel Müzesi Kataloğu, s. 106).

* Nuri İyem, “Kompozisyon”, 1960, tuval üzerine yağlıboya, 97x119 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 108).

* Ferruh Başağa, “Hiroşima III”, 1962, tuval üzerine yağlıboya, 124x102 cm., İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Kataloğu, s. 109).

* Adnan Çoker, “Vücut”, 1963, kağıt üstüne guaş”, 34x49 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 145).

1960’lardan Günümüze

* Nuri Abaç, “Teknede şenlik”, 1991, tuval üzerine yağlıboya, 60x90 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 158).

* Burhan Doğançay, “Soyut Kompozisyon”, 1976, kağıt üzerine suluboya, 26x34 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 163).

* Özdemir Altan, “İsimsiz”, 1986, karışık teknik, 70x50cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 172).

* Devrim Erbil, “Ritmik Döngü”, 1990, tuval üzerine akrilik, 100x100 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 185).

* Tomur Atagök, Ben Benim”, 1984, tuval üzerine yağlıboya, 113x88 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 193).

* Neşe Erdok, “Anneannem”, 1986, tuval üzerine yağlıboya, 100x80 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 201).

* Komet, “Goodmorning”, 1974, tuval üzerine yağlıboya, 100x100 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 206).

* Alaettin Aksoy, “Bulutun Rengi Vurmadan”, 1990, tuval üzerine yağlıboya, 103x84 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 209).

* Ergin İnan, “İsimsiz” (1990’daki “İnsan/Kozmos/El-Ayak ve Mektuplar serisinden”), taşbaskı, 61x44 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 215).

* Mustafa Ata, “Çelişki”, 1988, tuval üzerine yağlıboya, 82x61 Akbank Koleksiyonu (syf. 227).

* Yusuf Taktak, “Bisiklet ve Çadır”, 1986, mukavva üzerine akrilik, 65x50 cm., Akbank Koleksiyonu (syf. 248).

* Bedri Baykam, “Soyut Kompozisyon”, 1989, kağıt üzerine akrilik, 100x72 cm. Akbank Koleksiyonu (syf. 261).

1 Ahmet Kamil Gören, “Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Resim Sanatı”, **Antik&Dekor**, Sayı: 49, İst., Kasım-Aralık 1998, s. 146-156.

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, İst., 1997.

3 Abdullah Sinan Güler, İkinci Meşrutiyet Ortaminda Osmanlı Ressamlar Cemiyeti ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi, (M. S. Ü. Batı ve Çağdaş Sanatlar Programı yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1994; Seyfi Başkan, **Osmanlı Ressamlar Cemiyeti**, Ankara 1994.

4 A. K. Gören, “İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, Kadın Ressamlar, Özel Resim Atölyesi ve Resim Kursları”, **Türkiyemiz**, S. 82, Kasım 1997, s. 12-27.

5 Gören, “Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Resim Sanatı”, **Antik&Dekor**, Sayı: 49, s. 146-156.

6 Halil Edhem, **Elvah-ı Naksiye Koleksiyonu**, İst., 1924, (Bugünkü Dile Aktaran: Gültekin Elibal), Milliyet Yayınları İst., 1970 s. 77; S. Pertev Boyar, **Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri**, Ankara 1948, s. 123-132; Celal Esad Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3, Maarif Vekaleti, İst., (1955-1959), s. 179-181; Nüzhet İslimyeli, **Asker Ressamlar ve Ekoller**, Ankara 1965, s. 73-76; Kaya Özsezgin, **Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedik**

Sözlük, YKY, İst., 1994, s. 334; K. Özsezgin, **Sami Yetik**, YKY, İst., 1997; A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, s. 141-142; A. K. Gören, “Yetik, Sami”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, YKY, İst., 1999, s. 675.

7 Edhem, **Elvah-ı Naksiye Koleksiyonu**, s. 79; Bedi N. Şehsuvaroğlu, **Ressam Ali Sami Boyar/A Well Known Turkish Painter**, İst., 1959; Boyar, **Türk Ressamları**, s. 145-148; İslimyeli, **Asker Ressamlar ve Ekoller**, s. 82-83; Engin Özdeniz, **Türk Deniz Subayı Ressamları/Turkish Naval Officer Painters**, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İst., 1994, s. 197-199; A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, s. 145-146; A. K. Gören, “Boyar, Ali Sami”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 327-329.

8 N. Berk-H. Gezer, **50 Yılın Türk Resim ve Heykeli**, (2. bs.), İst., 1973, s. 30-31; S. Tansug, **Çağdaş Türk Sanatı**, (1. bs.), İst., 1986, s. 371; K. Giray, **Hikmet Onat**, YKY, İst., 1995; A. K. Gören, “Türk Resim Sanatına Yön Veren Kusağın Batıdaki Eğitimi: “1914 Kusağı” Sanatçıları Paris’te”, **Antik&Dekor**, S. 36, İst., Eylül 1996, s. 62-68; A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, s. 147-148; A. K. Gören, “Hikmet Onat’tan Sanayi-i Nefise Mektebi’nde Çıplak Model Sorunu”, **Antik&Dekor**, Sayı: 43, İst., Kasım 1997, s. 110-115; A. K. Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Koleksiyonu**, Akbank, İst., 1998, s. 68-69; A. K. Gören, “Türk Resim Sanatında Eyüpsultan’ı Betimleyen Ressamlar”, **II**. **Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler** 8-10 Mayıs 1998, İst., (Kasım 1998), s. 238-259; A. K. Gören, “Onat, İsmail”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 383-384.

9 Edhem, **Elvah-ı Naksiye Koleksiyonu**, s. 76-77; S. Pertev Boyar, **Türk Ressamları**, s. 142-143; Celal Esad Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3, Maarif Vekaleti, İst., (1955-1959), s. 191-193; İslimyeli, **Asker**

Ressamlar ve Ekoller, s. 81-82; Özdeniz, **Türk Deniz Subayı Ressamları**, s. 196-197; K. Özsezgin, **Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedik Sözlük**, s. 42-43; A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, s. 143-144; A. K. Gören, “Mehmet Ruhi Bey”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 200.

10 K. Özsezgin, **İbrahim Çallı**, YKY, İst., 1993, s. 14-16, 23-24; Anonim, **İbrahim Çallı**, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından, İst., 1947, s. 14; Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3, s. 186, 188; Berk-Gezer, **50 Yılın Türk Resim ve Heykeli**, s. 26-29; Elif Naci, **Anılardan Damlalar**, İst., 1981, s. 27; A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, s. 146-147; A. K. Gören, “Çallı, İbrahim”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 356-358.

11 Edhem, **Elvah-ı Naksiye Koleksiyonu**, 81-62; B. R. Eyüboğlu, **Nazmi Ziya**, İst., 1937; Boyar, **Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri**, s. 204-206; Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3, s. 181-185; Kemal Erhan, **Nazmi Ziya**, İst., (tarihsiz); Özsezgin, **Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedik Sözlük**, s. 177-178; T. Erol, **Nazmi Ziya**, YKY, İst., 1995; A. K. Gören, **Türk Resminde “1914 Kusağı” Sanatçılarının İnsan Figürü Sorunu**, (I. Ü. S. B. Enst. Yayımlanmamış Doktora Tezi), İst., 1995, s. 179-180, 217-219, 238, 271-279, 315, 338, 355, 366; A. K. Gören, “Güran, Nazmi Ziya”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 488-490.

12 Gül İrepoğlu, **Feyhaman**, İst., 1986, s. 32-33, 42.

13 Edhem, **Elvah-ı Naksiye Koleksiyonu**, s. 80; Boyar, **Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri**, s. 212-213; İslimyeli, “Duran, Feyhaman”, **Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi**, C. I., Ankara 1967, s. 151-154; Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3, s. 199-201; İrepoğlu, **Feyhaman**, s. 30-38; G. İrepoğlu, **Feyhaman**, Merkez Bankası, Ankara

2001; Özsezgin, **Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedik Sözlük**, s. 131; G. İrepoğlu, “Duran, Feyhaman”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 380-381.

14 İrepoğlu, **Feyhaman**, s. 35-36.

15 İrepoğlu, **Feyhaman**, s. 107-112.

16 İrepoğlu, **Feyhaman**, s. 72-73; Nurullah Berk-Adnan Turani, **Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi**, C. 2, Tiglat Yayınları, İst., 1981, s. 31.

17 İrepoğlu, **Feyhaman**, s. 72-75; Berk-Turani, **Çağdaş Türk Resim Sanatı**…, C. 2., s. 31-33, 35; Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3, s. 199; Tansug, **Çağdaş Türk Sanatı**, s. 126-127; N. Berk, **İstanbul Resim ve Heykel Müzesi**, Akbank, İst., 1972, s. 16-17; (Havas: kendilerini halktan ayrı ve üstün sayan, kendilerinde ayrıcalık gören yurttaş sınıfı), (Avam: halkın aşağı tabakası).

18 A. Çoker, **Avni Lifij Posadlar**, İst., 1984, s. XIII-XVI; A. K. Gören, “Lifij, Hüseyin Avni”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 45-47; A. K. Gören, **Lifij**, YKY, İst., 2001.

19 I. (İsmail) Safa Günay, **Büyük Türk Sanatkârı Namık İsmail’in Hayatı ve Eserleri**, İst., 1937; Z. Rona, **Namık İsmail**, YKY, İst., 1992; A. K. Gören, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, İst., 1997, s. 151-152; A. K. Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 73-75; A. K. Gören, “Namık İsmail”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 344-345.

20 A. K. Gören, “Benim, Ali Cemal”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 313.

21 A. K. Gören, “Laga, Mehmet Ali”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 41-42.

22 A. K. Gören, “Çizel, Hayri”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 359-360.

23 A. K. Gören, “Tahsin (Diyarbakırlı)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 600.

24 A. K. Gören, “Arseven, Celal Esad”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 252.

25 A. K. Gören, “İsmail Hakkı Bahriyeli”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. I, s. 670-671.

26 T. Toros, **İlk Kadın Ressamlarımız**, Akbank, İst., 1988, s. 9-18; T. Atagök, **Cumhuriyet’ten Günümüze Kadın Sanatçılar**, Çağlarboyu Anadolu’da Kadın Sergileri, Kültür Bakanlığı, İst., 1993, s. 13-14; A. K. Gören, “Mihri Müşfik Hanım”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 212-213.

27 Toros, **İlk Kadın Ressamlarımız**, s. 25-30; Atagök, **Cumhuriyet’ten Günümüze Kadın Sanatçılar**, s. 84.

28 A. K. Gören, “Müfide Kadri”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osm**. **Ans**., C. II, s. 328.

29 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bkz: K. Giray **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, İst., 1997; A. K. Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 76-81.

30 d Grubu’na ilişkin ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: Zeynep Yasa Yaman, **1930-1950 Yılları Arasında Kültür ve Sanat Ortamına Bir Bakış: d Grubu**, (H. Ü. S. B. Enst. Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1992; A. K. Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 82-96.

31 Burada adı geçen sanatçıların yaşamöyküleri, sanatçı yönleri ve yapıtlarından örnekler için bkz: A. K. Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 96-123.

32 Edgü Amelié (Ed.), **Yurt Gezileri ve Yurt Resimleri (1938-1943)**, İst., 1998.

33 Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, **50. Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 133-135.

34 Ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: Yaman, **1930-1950 Yılları Arasında Kültür ve Sanat Ortamına Bir Bakış**: **d Grubu**.

35 Ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, **50. Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 134-135.

36 Ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, **50. Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 124-132; Kıymet Giray, **Nuri İyem**, İst., 1998.

37 Ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, **Ferruh Basaga**, İst., 2001.

38 K. Özsezgin, **Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi**, C. 3., İst., 1982, s. 59-74.

39 Anonim, **Nuri İyem Resim Sergisi**, T. İş Bankası, İst., 1989 (Metin: Turgay Gönenç); Anonim, **Nuri İyem**, **50. Sanat Yılı**, PİAR, İst., 1986; Yaman, **1930-1950 Yılları Arasında**…, s. 160-164; Z. Y. Yaman, "Tavanarası Ressamları", **Türkiye'de Sanat**, Sayı: 9, İst., 1993, s. 61; Anonim, **İlk Sergimiz Üzerine**, Tavanarası Ressamları Yayını, İst., 1951.

40 Tansug **Çağdaş Türk Resim Sanatı**, s. 181-183.

41 Tansug, **Çağdaş Türk Resim Sanatı**, s. 253.

42 Norbert Lynton, **Modern Sanatın Öyküsü**, (Çev: Cevat Çapan-Sadi Özis), (1. bs), Remzi Kitabevi, İst., 1982, s. 363-389.

43 İçlerinde Hartung, Picabia, Soulages, Fahrel Nissa Zeid'in yer aldığı sergi 1950'de Galerie Colette Allendy'de açılmıştı: Bkz: Necmi Sönmez, "Ferruh Basaga: Geleceğin Zorunlu Kışkırtıcısı", **Yazın**, Sayı: 50, Haziran 1992, s. 25-27.

44 Berk-Turani, **Çağdaş Türk Resim Sanatı**…, s. 146-149.

45 Berk-Turani **Çağdaş Türk Resim Sanatı**…, s. 149; Yahsi Baraz, "Dünya Sanatında Soyut", **Gençsanat**, Sayı: 41, İst., Ocak 1988, s. 5; A. K.

Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Kol**…, s. 144.

46 Berk-Turani, **Çağdaş Türk Resim Sanatı**…, s. 157; A. K. Gören, **Ferruh Basaga**, Galeri Binyıl, İst., Şubat 2001.

47 Özsezgin, **Çağdaş Türk Resim Sanatı**…, C. 3., s. 75, 78-79.

48 Özsezgin, **Çağdaş Türk Resim Sanatı**…, C. 3., s. 80; A. K. Gören, **50**. **Yılında Akbank Resim Kol**…, İst., 1998, s. 143.

49 Türkiye'de galericiliğin gelişimi için bilgi ve kaynakça için bkz: A. K. Gören, "Türkiye'de Galericiliğin Üç Dönemi", **ARTist'99 9**. **İstanbul Sanat Fuarı**, (Katalog Giris metni).

ANONİM, **İbrahim Çallı**, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından, İstanbul 1947.

ARSEVEN, CELAL ESAD, **Türk Sanatı Tarihi**, C. 3., Maarif Vekaleti, İstanbul (1955-1959).

ATAGÖK, TOMUR, **Cumhuriyet'ten Günümüze Kadın Sanatçılar/Contemporary Women Artists**, Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın Sergileri/Women in Anatolia Exhibitions, T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, (Pak Holding A. ş. katkılarıyla), İstanbul 1993.

BERK, NURULLAH, **Türkiye'de Resim**, Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul 1943.

BERK, NURULLAH-ADNAN TURANİ, **Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi**, C. 2., Tiglat Yayınları, İstanbul 1981.

BERK, NURULLAH-HÜSEYİN GEZER, **50 Yılın Türk Resim ve Heykeli**, (2. bs.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1973.

BERK, NURULLAH-KAYA ÖZSEZGİN, **Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi**, Türkiye İş Bankası, Ankara 1983.

BOYAR, S. PERTEV, **Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri**, Ankara 1948.

ÇOKER, ADNAN, **Avni Lifij Poşadlar**, İstanbul 1984.

ÇOKER, ADNAN, **Cemal Tollu**, Galeri B Yayınları, İstanbul 1996.

EDGÜ, AMELİÉ (Ed.), **Yurt Gezileri ve Yurt Resimleri (1938-1943)**, Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul 1998.

ELİBAL, GÜLTEKİN, **Atatürk ve Resim-Heykel**, Türkiye İş Bankası, İstanbul 1973.

EROL, TURAN, **Nazmi Ziya**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

EYÜBOℓLU, BEDRİ RAHMİ, **Nazmi Ziya**, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından, İstanbul 1937.

GERMANER, SEMRA, "Türk Resminde İzlenimci Akım, 1914 Kuşağı Sanatçıları", **Antik&Dekor**, S. 2, İstanbul (1989), s. 98-101.

GİRAY, KIYMET, **Çallı ve Atölyesi**, İş Bankası, İstanbul 1997.

GİRAY, KIYMET, **Hikmet Onat**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

GİRAY, KIYMET, **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, Akbank Yayınları, İstanbul 1997.

GİRAY, KIYMET, **Türkiye İş Bankası Resim Koleksiyonu**, İstanbul 1998.

GÜLTEKİN, GÖNÜL, **Ali Avni Çelebi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984.

GÜLTEKİN, GÖNÜL, **Western Trends in the Turkish Art of Painting**, T. C. Ziraat Bankası, Ankara 1992.

GÖREN, Ahmet Kamil, **Avni Lifij**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

GÖREN, AHMET KAMİL, "Benim, Ali Cemal", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 313.

GÖREN, AHMET KAMİL, "Boyar, Ali Sami", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, Yapı Kredi Yayınları,

İstanbul 1999, s. 327-329.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Çallı, İbrahim”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 356-358.

GÖREN, AHMET KAMİL, **50**. **Yılında Akbank Resim Koleksiyonu**, Akbank Yayınları, İstanbul 1998.

GÖREN, AHMET KAMİL, **Fahrettin Arkunlar**, Axa Oyak Sanat Galerisi, İstanbul Mayıs 2001 (Metin: Fahrettin Arkunlar “Bir Müstakil Ressam”/ Fahrettin Arkunlar “An Independent Artist”).

GÖREN, AHMET KAMİL, **Ferruh Başağa**, Galeri Binyıl, İstanbul şubat 2001.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Güran, Nazmi Ziya”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 488-490.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Laga, Mehmet Ali”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 41-42.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Lifij, Hüseyin Avni”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 45-47.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Mehmet Ruhi Bey”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 200.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Mihri Müşfik Hanım”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 212-213.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Müfide Kadri”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları,

İstanbul 1999, s. 328.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Onat, İsmail”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 383-384.

GÖREN, Ahmet Kamil, **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, Şişli Belediyesi-İstanbul Resim ve Heykel Müzeleri Derneği Yayını, İstanbul (Mayıs), 1997.

GÖREN, AHMET KAMİL, Türk Resminde “1914 Kuşağı” Sanatçılarının İnsan Figürü Sorunu, (İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi), İstanbul 1995.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Türkiye’de Galericiliğin Üç Dönemi”, **ARTist’99 9**. **İstanbul Sanat Fuarı/9th Istanbul Art Fair**, (Katalog Giriş metni), TÜYAP-Sanat Galericileri Derneği, İstanbul 1999 (sayfa numarası yok).

GÖREN, AHMET KAMİL, “Türkiye’de Güzel Sanatlar Okulları: 2 İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, Kadın Ressamlar, Özel Resim Atölyesi ve Resim Kursları”, **Türkiyemiz**, S. 82, Akbank Yayınları, İstanbul Kasım 1997, s. 12-27.

GÖREN, AHMET KAMİL, “Yetik, Sami”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 675.

GÜNAY, İ. SAFA, **Büyük Türk Sanatkârı Namık İsmail’in Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1937.

HALİL EDHEM, **Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu**, İstanbul 1924, (Bugünkü Dile Aktaran: Gültekin Elibal), Milliyet Yayınları İstanbul 1970.

İREPOⱢLU, GÜL, “Duran, Feyhaman”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.

380-381.

İREPO⁄LU, GÜL, **Feyhaman**, İstanbul 1986.

İREPO⁄LU, GÜL, **Feyhaman**, Merkez Bankası, Ankara 2001.

İSLİMYELİ, NÜZHET, **Asker Ressamlar ve Ekoller**, Ankara 1965.

KAPLANA, MELDA, (Haz.), **Maya ve Adalet Cimcoz**, Yenilik Basımevi, İstanbul 1972.

MÜLAYİM, SELÇUK, "Batılılaşmadan Günümüze Türk Sanatı Kronolojisi", **Thema Larousse**, C. 6, Milliyet İstanbul 1993-1994 s. 376-377.

MÜLAYİM, SELÇUK, "Çağdaş Türk Resmini Temellendirme Sorunu", **Türkiye'de Sanat**, S. 16, İstanbul Kasım/Aralık 1994, s. 46-49.

NACİ, ELİF, **Anılardan Damlalar**, Karacan Yayınları, İstanbul 1981.

NACİ, ELİF, **Resim 1923-1933** (iç kapakta: **On Yılda Resim 1923-1933**), Gazetecilik ve Matbaacılık T. A. ş., İstanbul 1933.

ÖZDENİZ, ENGİN, **Türk Deniz Subayı Ressamları/Turkish Naval Officer Painters**, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1994.

ÖZSEZGİN, KAYA, **Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi**, C. 3., Tiglat Yayınları, İstanbul 1982.

ÖZSEZGİN, KAYA, **İbrahim Çallı**, YKY, İstanbul 1993.

RENDA, GÜNSEL-TURAN EROL, **Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi**, C. I., Tiglat Yayınları, İstanbul 1980.

RONA, ZEYNEP, **Namık İsmail**, YKY, İstanbul 1992.

SÖ⁄ÜT, MİNE, **Adalet Cimcoz Bir Yaşamöyküsü Denemesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

ŞEHSUVARO⁄LU, BEDİİ N., **Ressam Ali Sami Boyar/A Well Known Turkish Painter**, İstanbul 1959.

TANSU⁄, SEZER, **Çağdaş Türk Sanatı**, (1. bs.), Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

TANSUĞ, SEZER, **Turkish Figurative Painting**, TYT Bank, (10 Mart-1 Nisan 1989 tarihleri arasında Dolmabahçe Hareket Köşkü'nde açılan serginin kataloğu), İstanbul 1989.

TANSUĞ, SEZER, **Türk Resminde Yeni Dönem**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

TANSUĞ, SEZER, "Türk Resim ve Heykel Sanatı", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, C. 6., Görsel Yayınlar, İstanbul 1982, s. 1102-1104.

TURANİ, ADNAN, **Batı Anlayışına Dönük Türk Resim Sanatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.

YAMAN, ZEYNEP YASA, 1930-1950 Yılları Arasında Kültür ve Sanat Ortamına Bir Bakış: d Grubu, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1992.

Cumhuriyet'in Anıtları: Anıt Heykeller / Yrd. Doç. Dr. Kıvanç Osma [s.293-298]

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Anıt geleneği, Türk kültüründe, başlangıcından beri varolmuştur. Anıt önceleri bir dikili taş, yerleşik hayata geçildikten sonra, genellikle türbe, camii, gibi bir yapıdır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren ise Osmanlı kentlerinde bir sütun ya da mimarî kuruluş niteliğinde anıtlar da görülmeye başlanmıştır. Anıt heykeller ise Cumhuriyet döneminin anıtlarıdır. Anıt heykel kent içinde, park, meydan, cadde, sokak gibi kamuya açık alanlarda yer alan, bir olayın ya da kişinin anısını geleceğe aktarmak üzere meydana getirilen simge niteliğinde, büyük boyutlu yapılardır.1 Ülkelerin siyasal ya da toplumsal yaşamlarında meydana gelen değişiklikler anıt heykellerin işlev ve biçimine de yansıyabilmektedir.

Kamuya açık alanlara heykel dikme geleneği Yunan uygarlığının klâsik döneminde başlamıştır. Bunlar dinî, sosyal ya da politik işlevi olan objelerdir.2 Roma döneminde ise imparatoru onurlandırmak, imparatorun politik kimliğini ve gücünü halka duyumsatmak amacıyla anıt heykeller dikilmiştir. Bu gelenek, Avrupa'da yüzyıllar boyunca aynı işlevi taşıyarak devam etmiştir. Türkiye'deki anıt heykel uygulamaları ise Cumhuriyet döneminde görülmeye başlanmıştır. Anıt heykeller, gerek yer aldıkları mekânlar, gerekse eser türü olarak çağdaş sembollerdir ve ulusal bilincin yaratılması sürecine denk düşmektedir. Cumhuriyetin kurucusu Atatürk, bu anıtların ana konusunu oluşturmaktadır. Bu anıtlar, Atatürk'ü ölümsüzleştirmek, Kurtuluş Savaşı'nın anısını gelecek kuşaklara aktarmak amacıyla yapılmıştır. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde ulus bilincini pekiştirmede de görsel eğitim aracı olarak kullanılacaktır.

Türk sanatının kökleri Orta Asya Türk Kavimlerine kadar dayanmaktadır. Göktürk Hakanı Kültigin’in portresi, bir kahramanın mağlup ettiği düşmanı simgeleyen Balballar gibi yontu örnekleri, Orhun Kitabeleri, bu kavimlerden günümüze kalan anıtlar arasındadır.3 Türkler, daha sonraki yüzyıllarda, Selçuklu Sultanları ve Osmanlı İmparatorları’nın egemenliğinde, Anadolu’da varlıklarını sürdürmüşler ve İslâm dinini kabul etmişlerdir. Selçuklu döneminde mimarî dekorasyonda figürlü kabartmalara rastlanmaktadır. Bu figürlü tasvirler süsleme ögesi olmakla birlikte sembolik anlamlar taşırlar. Niğde Alaeddin Camii’ndeki aslan başı şeklindeki su oluğu (1223), Diyarbakır Ulu Camii portalindeki aslan boğa mücadelesi konulu kabartma (1177-1185) ve Kayseri İç Kalesi’ndeki aslan figürü (1224) örnek verilebilir.4 Selçuklu döneminde, mezar sahibinin bağdaş kurmuş ya da taht üzerinde oturur biçimde betimlendiği mezar taşları mevcuttur. Konya, İnce Minareli Medrese Müzesi’nde insan tasvirli mezar taşları da yer almaktadır. Bu örnekler, Türklerin Anadolu’ya gelmeden önceki inanç ve kültürlerinin yansıması olarak görülebilir. İslâm inanışının etkisiyle yontu sanatı gelişme gösterememiştir.5 Özellikle 14. yüzyıldan sonra yok denebilecek kadar azalmıştır. Osmanlı döneminde mimarî dekorasyonda ve mezar taşlarında soyut bir anlatım dili kullanan taş işçiliğine dönüşmüştür. Geometrik ve bitkisel motifler, alçak kabartma olarak mimarî yüzeylerde kullanılmıştır.6

Cumhuriyet dönemine kadarki Türk sanatı tarihine bakılacak olursa; anıt işlevi, cami, türbe, medrese, saray gibi yapılara yüklenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda batılılaşma dönemi ile birlikte, meydan çeşmeleri, bunların yer aldığı meydanımsı kent mekânları, karakol ve hastane binaları gibi yeni yapı tipleri, dönemin sosyo-kültürel yapısındaki değişikliğin kamuya yansıyan yanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Batı alanındaki heykel sanatının uygulamaya başlaması ancak, 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi'nin kuruluşu ile olmuştur. Okulun Heykel Bölümünde verilen eğitim sonucunda ortaya çıkan çalışmalardan bir kısmı, bugün Mimar Sinan Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu heykeller, natüralist üslupta, küçük boyutlu büst ve heykellerdir. Bununla birlikte, 1883 öncesi saray çevresinde heykele ilişkin bazı girişimler yok değildir. Kanuni Sultan Süleyman'la birlikte Mohaç seferine (526) katılan Sadrazam İbrahim Paşa, Budapeşte'den dönüşte, orada görüp beğendiği birkaç heykeli beraberinde İstanbul'a getirmiştir. Heykelleri Sultanahmet'teki sarayına koydurmuştur.[7] Sanayi-i Nefise öncesi diğer bir girişim de Sultan Abdülaziz'in, ilk kez sipariş yoluyla kendi heykelini yaptırtmasıdır. Abdülaziz maiyetiyle birlikte Avrupa'ya bir gezi düzenlemiştir. Belki de Fransa'nın çeşitli kentlerinde görmüş olduğu imparator heykellerinden etkilenerek, 1871 yılında C. F. Fuller adlı İngiliz sanatçıya, bir büstünü ve at üstünde heykelini yaptırmıştır. (Resim 1). Bizzat poz vererek yaptırdığı bu heykeli sarayının bahçesine koydurmuştur.[8] Çeşitli dönemlerde yer değiştiren heykel bugün yine Beylerbeyi Sarayı'nda sergilenmektedir. Büst ise Topkapı Sarayı Müzesi'nde korunmaktadır.

19. yüzyılda bir başka girişim de II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde görülmektedir. Sultanın isteği üzerine, İstanbul'u çağdaşlaştırmak amacıyla, kentin bazı alanlarını kapsayan bir plânlama çalışması yapılmıştır. Üretilen projelerden biri de Beyazıt Meydanı'na yöneliktir. Proje, Paris Belediyesi, mimarlık bölümü başmüfettişi Joseph Antoine Bouvard tarafından tasarlanmıştır. Bouvard bu tasarımı, İstanbul'u görmeden gerçekleştirmiştir. Galata Köprüsü'nün üzerinde aydınlatma elemanlarıyla birlikte heykeller vardır. Taslak olarak kalmış, çeşitli nedenlerle proje niteliği kazanamamış dolayısıyla uygulanamamıştır.

Osmanlı yöneticilerinin projeye olumlu yaklaştıklarından hatta beğendiklerinden söz edilmektedir.[9] 19. yüzyılda rastlanan bir uygulama da, köşklerin bahçelerinde dekoratif amaçlı olarak kullanılan küçük boyutlu heykellerdir. Bu ise Osmanlı kültürüne, yaşamına batı etkilerinin yansımasının sonucudur. Bahçe heykellerinin konularını geyik, boğa, aslan gibi hayvanlar oluşturmaktadır. Anıtsal boyutta değildirler.[10] Özel mekânlarda yer alan, bu hayvan figürlü dekoratif heykellerin öncüsü olduğunu düşünmek güçtür. Yukarıda sözü edilen yenilikçi girişimler bir geleneğin başlangıcı olmadığı gibi heykelin kamuya açık alanlarda sergilenmesine olanak sağlamıştır.

Yirminci yüzyıl ilk çeyreğinde, İstanbul ve diğer kentlerde anıtlar görülmeye başlanmıştır. İstanbul’da, 31 Mart Olayı anısına dikilen Abide-i Hürriyet Anıtı (1909-1911) ve Konya Ziraat Anıtı bu dönemin örneklerindendir. Konya’da Ziraat Anıtı olarak dikilen bu anıt, Cumhuriyet Dönemi’nde Atatürk heykelinin kaidesi olarak kullanılmıştır. Her iki anıt da Mimar Muzaffer Bey tarafından, dönemin mimarlık anlayışı olan, I. Ulusal Mimarlık Üslubunda tasarlanmıştır.[11] Ne var ki, bu anıtlar figür içermemektedir. Tümüyle mimarî elemanlarla kurulmuştur. Cumhuriyet dönemi ile birlikte anıt kavramı yeni bir boyut kazanmış, mimarinin yanı sıra anıt heykeller de kent mekânlarına yerleştirilmiştir. Böylece artık mimariden başka, o güne dek kamusal alanlarda görülmeyen, anıtsal boyutlarda bir sanat dalı, heykel, yeni bir simge olarak seçilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu uygulama ile resmî kültür politikası ve ideolojisine de uygun olarak; çağdaşlığın sembolü olan, uygar toplumların anıtlarına benzeyen ve ulusal bilinci pekiştirmeye yarayacak anıt heykellerin toplumun günlük yaşamına girmesini sağlamış oluyordu.

1914-1918 yılları arasında Sivas’tan Erzurum’a giden yol üzerinde, Hafik-Zara arasında, ilk Osmanlı Beyi Kara Osman Bey anısına bir figürlü

anıt diktirilmiştir. Anıtın dikilmesinde, dönemin Sivas Valisi Muammer Bey rol oynamıştır. Kendisine Zara kaymakamı Nabi Bey yardımcı olmuştur. Bu anıt yaklaşık 8-10 m. yükseldiğinde bir sütun üzerinde, Osman Bey'in portresinden oluşmaktadır. Anıtın açılışı Sivas Müftüsü Rauf Efendi tarafından yapılmıştır. O dönem için, tek örnek olarak kalan bu anıt, 1936 senesinde dönemin Sivas Valisi Nazmi Toker tarafından yıktırılmıştır.[12]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında anıt heykeller bu alanda deneyimli heykeltraş olmadığı ve teknik alt kadro bulunmadığı gerekçesiyle yabancı sanatçılara sipariş edilmiştir. Cumhuriyet Türkiyesi'nde, ilk anıt heykel İstanbul, Sarayburnu Parkı'na dikilmiştir (Resim 2). Belediye Başkanı Emin Bey'in önerisi, Belediye Meclisi tarafından kabul edilerek buraya bir Atatürk heykeli dikilmesine karar verilir. Avusturyalı heykeltraş Heinrich Krippel'e sipariş edilmiştir. Dökümü Viyana'da yapılan heykelin kaide inşaatı 25 Ağustos 1925 yılında temel atma töreni ile başlamıştır. Anıt heykelin açılış töreni 3 Ekim 1926 tarihinde yapılmıştır.[13] Bu anıtta Atatürk sivil giysiler içinde, bürokrat kimliğiyle betimlenmiştir. İlk anıt heykelin Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a ve Topkapı Sarayı'nın karşısına denk gelen bir noktaya dikilmesi dikkat çekicidir. Sarayburnu, Atatürk Anıtı, yeni siyasal rejimi ve yeni yaşam biçimini simgeliyor gibi görünmektedir.

Bunu, Başkent Ankara'da dikilen anıt heykeller izler. 24 Kasım 1927 tarihinde açılış töreni yapılan Ulus Meydanı, Atlı Atatürk Anıtı, Avusturyalı heykeltraş Heinrich Krippel'in imzasını taşımaktadır. Anıtın yapılması fikri Yenigün Gazetesi tarafından öne sürülmüş, Ankaralılar tarafından da benimsenmiştir.[14] Dökümü Viyana'da yapılarak Türkiye'ye getirilen bronz heykelde Atatürk meşhur Sakarya adlı atının üzerinde Asker giysileri içinde betimlenmiştir. Kaidenin ön kısmında, iki uçta birer Türk askeri figürü ve

arka kısmında ortada mermi taşıyan bir Türk kadını figürü yer almıştır. Bu figürler, sivil halkın ve Türk askerinin, Kurtuluş Savaşı'nda, birlikte verdiği mücadeleyi simgelemektedir. Kaidenin üzerinde yer alan kabartmalarda da Kurtuluş Savaşı ve zaferinin kazanılması konuları işlenmiştir. Ulus Meydanı, Atlı Atatürk Anıtı Yenişehir ve Çankaya'ya uzanan aks üzerindedir. Geriye bakıldığında eski Ankara görülmektedir. Dolayısıyla, yeni ve eski Ankara'yı birleştiren bir noktaya yerleştirildiği söylenebilir. Ancak sonraki bir dönemde Anıtın yeri değiştirilerek daha geriye çekilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Başkent Ankara'ya iki anıt heykel daha dikilmiştir. Bunlardan biri Etnoğrafya Müzesi Önü, Atlı Atatürk anıtı, diğeri Zafer Alanı, Atatürk Anıtıdır. Her iki anıt da 1927 tarihlidir ve sanatçısı heykeltraş Pietro Canonica'dır. Heykeltraş, Türkiye ve Atatürk'e ilişkin anılarında, bu anıtlar için Atatürk'ün kendisine poz verdiğinden söz etmektedir.15

Pietro Canonica'nın tasarladığı bir diğer Anıt heykel İstanbul, Taksim Meydanı, Cumhuriyet Anıtı'dır. (Resim 3). Cumhuriyet dönemi anıt heykellerinden bir bölümü Cumhuriyet kentlerini çağdaş kentlere dönüştürmek üzere tasarlanan park, meydan gibi kent mekânlarını süslerken bir kısmı, yine çevresinde bir meydan düzenlemesine gidilerek, tarihî önemi olan alanlara dikilmiştir. Taksim Meydanı bu anlamda önem taşımaktadır. Osmanlı kentlerinde meydan anlayışı yoktur. Mahallenin merkezini cami ve onu çevreleyen yapılar, külliyeler oluştururdu. Cumhuriyet kentleri oluşturulurken, çağdaş kent anlayışına uygun olarak kamusal açık alanların varlığına özen gösterildi. İstanbul, yüzyıllar boyunca iskan edilmiş bir kentti. Taksim'de Cumhuriyet Anıtı dikilmeden önce bir meydan düzenlemesine gidildi. Cumhuriyet Anıtı, İstanbul, Taksim Meydanı'nda yer almaktadır. Bu alan, Cumhuriyet Anıtı dikilmeden önce meydan özelliği taşımıyordu. 1925-1926 yıllarında Taksim Çesmesi ve Taksim Sarnıcı

önünde, İstiklal Caddesi, Pangaltı, Gümüşsuyu ve Sıraselvilere uzanan yolların birleşmesiyle oluşan bir açıklık vardı. Anıtın Taksim'e dikilmesine karar verilmesiyle birlikte burada meydan ve çevre düzenlemesine gidilmiştir. Anıtın kaidesi ve çevre düzenlemesini mimar Mongeri yapmıştır. Anıtın dikilmesinden sonraki yıllarda da bu alanın düzenlemesi işiyle sıklıkla uğraşılmıştır. Lütfü Kırdar'ın Belediye Başkanlığı döneminde, 1940 yılında şehirci mimar Prost'un düzenleme projesi çerçevesinde, Taksim kışlası yıktırılarak kazanılan alanın bir kısmı anıtın da içinde bulunduğu meydana katılmıştır. Böylece Cumhuriyet Anıtı ile Taksim Meydanı bir tören alanı özelliği kazanmıştır.16 Anıtın yapımına, İstanbul Belediyesi önayak olmuş ve Belediye bünyesinde kurulan "Abide yaptırma Komisyonu" 1925 yılında karar vermiştir. İstanbul halkı ve esnafı anıtın yapımı için parasal destek sağlamıştır. Anıtın yapımı iki buçuk yıl sürmüş, açılış töreni 9 Ağustos 1928 tarihinde yapılmıştır.

1935 tarihli Güven Anıtı ise dikildiği alanla birlikte düşünülmesi açısından özellik taşır. Avusturyalı mimar Clemens Holzmeister yeni rejimin ihtiyaçlarını karşılayacak kamu kurumlarının binalarını ve bu kurumlarda çalışan memurların oturacağı konutları, içinde bulunacakları çevreyle birlikte plânlarken bugün Kızılay Meydanı olarak anılan meydanın bir köşesinde de bir park öngörmüştü. Halkın vakit geçireceği, dinleneceği bu parkta bir anıt yükselmesini öneren de Holzmeister olmuştur.17 Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu uygulama, 1950'li yıllara kadar, büyük küçük tüm kentlerde çevre düzenlemesine kaynaklık etti. Anıt heykelin içinde bulunduğu, iki tip çevre düzenlemesi söz konusudur. Bunlardan biri de, kentin anayollarının kesiştiği noktada veya tek bir ana cadde varsa bunun üzerinde bir Cumhuriyet Meydanı ve meydanın ortasında Atatürk heykeli yer alıyordu. Diğerinde, heykel, valilik, belediye binası ya da kaymakamlık binasının önünde, yanında veya yakınında bir parka

dikiliyordu. Bu park, geometrik düzenli tarhlarla çevrili küçük bir alan idi.18

Ulusal Kurtuluş Savaşı sürecinde güçlenen milliyetçilik duyguları, Cumhuriyet ideolojisinin de temel taşlarından biridir. Cumhuriyet felsefesi çağdaş bir ulusal devlet yaratma üzerine kurulmuştur. Bu hedef doğrultusunda ortaya konan hükümet programlarında kültür ve sanat geniş bir yer tutmaktadır. Sanat, devrimin geniş kitlelere yayılmasında ve Türk toplumu için yeni bir kimlik olan ulusal bilincin yaratılmasına yönelik olarak kullanılacak eğitim araçlarından biri olarak görülüyordu. Kentlerde kamusal açık alanların oluşturulması ve bu alanlara dikilen anıt heykeller de bir bakıma bu düşüncenin uzantısıydı.

Bir yandan, yabancı sanatçıların anıt heykel faaliyetleri sürerken öte yandan, anıtların yabancı heykeltraşlara sipariş verilmesi ve yabancı heykeltraşların uygulamaları tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalarda, yabancı heykeltraşlar tarafından yapılan anıtlar hem plastik değerlerinin doğru olmadığı yönünde eleştiriliyor hem de bu alanda Türk heykeltraşların eser vermesi gerekliliği üzerinde duruluyordu. 1930'lu yıllar ulusal sanat tartışmalarının gündeme geldiği yıllardır. Bu bağlamda, yalnızca Türk heykeltraşların yapacağı anıtların ulusal olabileceği savı ortaya atılmıştır. Akademi Müdürü Namık İsmail, İzmir Atlı Atatürk Anıtı'nın denetleme komisyonu üyelerinden heykeltraş İhsan Özsoy, ressam Nurullah Berk gibi isimlerin dönemin gazete ve dergilerine verdikleri beyanatlara bakıldığında "Türk heykeltraşların yaptığı abidelerin millî olacağı" noktasında birleştikleri görülmektedir. Kenan Yontunç, artık Türk heykeltraşlarının da yetiştiğine ve anıt heykel yapabilecek bir bilgiye sahip olduklarına Atatürk'ün dikkatini çekmiştir.19 Atatürk'ün direktifi ve bu konuda yaratılan kamuoyu sayesinde, kısa sürede Türk heykeltraşlar da bu alanda

çalışmaya başlamışlardır. Tekirdağ (1929), Amasya (1929) illerine dikilen anıt heykeller bir Türk heykeltraş tarafından yapılan ilk örneklerdir. Her iki anıt da Kenan Yontuç'un eseridir. Sanatçı Türkiye'nin çeşitli illerinde on altı heykel uygulamıştır. Tekirdağ, Hükûmet Binası önünde yer alan Atatürk Anıtı, tekirdağ mermerinden yapılmıştır (Resim 4). Kaide ve heykelden oluşan anıtta Atatürk, sivil giysili olarak betimlenmiştir. Anıtın açılış töreni 26 Aralık 1929 tarihinde yapılmıştır.20 Aynı yılın 29 Ekim günü açılış töreni gerçekleştirilen Amasya Atatürk anıtında ise Atatürk askerî giysileriyle betimlenmiştir. 2.20 m'lik bronz Atatürk figürünün kumandan ve yol gösterici Atatürk'ü simgelediği söylenebilir. Amasya Anıtı erken tarihli örneklerden biri olmasının yanı sıra tarihî önemi olan bir alana dikilmesiyle de dikkat çekmektedir. Atatürk halkla Ulusal Kurtuluş Savaşı ile ilgili görüşmeler yapmak üzere, 12 Haziran 1919 günü, Amasya'ya gelmiştir. Atatürk'ün bu ziyaret sırasında konakladığı binanın bulunduğu yere bir Atatürk anıtı dikilerek bu alan ölümsüzleştirilmiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, Atatürk konulu anıt heykellerle birlikte, Türk büyüklerini konu alan anıt heykeller de yapılmıştır. Atatürk, Cumhuriyet'in ilânından önce, 1922 yılında Bursa'da, Şark Sineması'nda halka hitaben yaptığı konuşma sırasında kendisine yöneltilen bir soruyu cevaplarken bu konuya değinmiştir:

"Anıtlardan söz açan arkadaşımızın amacı heykel olsa gerektir. Dünya'da uygarlığa ulaşmak, ilerlemek, gelişmek isteyen herhangi bir ulus ister istemez heykel yapacak ve heykelci yetiştirecektir. Anıtların şuraya buraya tarihsel anılar olarak dikilmesinin dine aykırı olduğunu ileri sürenler, şer'î hükümleri gereği gibi araştırıp incelememiş kimselerdir…

Aydın ve dindar ulusumuz ilerlemenin nedenlerinden biri olan heykelciliği en yüksek derecede ilerletecek ve yurdumuzun her köşesine atalarımızın ve bundan sonra yetişecek çocuklarımızın anılarını güzel

heykellerle dünyaya ilân edecektir. Bu işe çoktan başlanmıştır. Söz gelişi Sivas'tan Erzurum'a giderken yol üzerinde güzel bir heykele rastlarsınız… Bir ulus ki resim yapmaz, bir ulus ki heykel yapmaz, bir ulus ki bilimin gerektirdiği şeyleri yapmaz; itiraf edelim ki o ulusun ilerleme yolunda yeri yoktur. Oysa ki bizim ulusumuz, gerçek nitelikleriyle uygarlığa erişmeye ve ilerlemeye layıktır, uygarlığa erişecektir ve ilerleyecektir."21

İstanbul Beşiktaş, Barbaros Anıtı ve Nevşehir, Damat İbrahim Paşa Anıtı Türk büyüklerini konu alan anıt heykel örnekleridir. Zühtü Müridoğlu ve Ali Hadi Bara imzasını taşıyan, Barbaros Anıtı 1944 yılında, Barbaros Hayrettin Paşa'nın türbesinin karşısına dikilmiştir (Resim 6). Barbaros Hayrettin Paşa, Osmanlı Deniz tarihinde birçok zafere imzasını atmış tarihî bir kişiliktir.

Akdeniz'de hüküm süren bir korsan iken Kanuni Sultan Süleyman'a bağlılığını ilân ederek Osmanlı donanmasına katılmıştır. Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu'nun başarı elde etmesinde rol oynamıştır. Anıtın kaidesi bir kalyonun baş tarafı biçimindedir. Barbaros bir adım önde, iki yanında Leventleri ile birlikte, dönemin giysileri içinde betimlenmiştir. Kaidenin yan yüzlerinde Barbaros'un yaşamından sahneler içeren bronz kabartma levhaları yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir türbe ile ölümsüzleştirilmek istenen Barbaros Hayrettin Paşa, Cumhuriyet döneminde de bir anıt heykelle yarınlara taşınmaya çalışılmıştır. Nevşehir'de, anıtla aynı adı taşıyan parkta bulunan Damat İbrahim Paşa Anıtı bir diğer örnektir. Nevşehir doğumlu olan Osmanlı Sadrazamı İbrahim Paşa anısına 1946 yılında dikilmiştir. Anıt, Belediye tarafından Hakkı Atamulu'ya sipariş edilmek suretiyle yapılmıştır. Kaide ve bronz heykelden oluşan anıtta İbrahim Paşa sırtında kaftanı, başında kavuğu, bir elinde lale diğerinde zeytin dalı tutar şekilde ve ayakta betimlenmiştir. İbrahim Paşa, tarihte Lale Devrini açan kişi olarak bilinmektedir. Elinde

tuttuğu lale ile bu devir ve onun yenilikçi yaklaşımları vurgulanmak istenmiştir.

Nijad Sirel, Ali Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, Sabiha Bengütaş, Ratip Aşir Acudoğu, Nusret Suman, Kenan Yontunç, Hakkı Atamulu, Cumhuriyet'in ilk yirmibeş yılında, anıt heykel alanında eser vermiş sanatçılardır. Türk heykeltraşlar, bütün imkansızlıklara ve alt yapı eksikliğine karşın büyük çabalarla tasarımlarını hayata geçiriyorlardı. Örneğin, Amasya Atatürk anıtı Denizcilik işletmeleri Genel Müdürlüğü'nün tersanesinde dökülmüştü. 1931 tarihli, Bursa Atatürk Anıtının modelajı ve bronz dökümü ise Mahir Tomruk'un katkısıyla Nijad Sirel tarafından İstanbul'da, Şişli'de bir atölyede yapılmıştır (Resim 5).22 Sanatçıların eğitim gördükleri alanda ürün verebilmeleri, meslekî kimliklerini kazanmalarında rol oynamıştır. Bu da heykel sanatımız açısından bir kazanımdır. Yukarıda adı geçen heykeltraşlar anıt heykel çalışmalarının yanı sıra artistik çalışmalar da ortaya koymuştur. Bu kuşak ile Türk heykeli artık yansıtmacı anlayıştan sıyrılarak heykelin plastik sorunlarını esas alan araştırmalara yönelmiştir. 1950'lere gelindiğinde ise resim sanatına paralel olarak heykel de soyutlamalara ve soyut üslupta verilmiş eserlere rastlanmaktadır. Anıt heykeller, Türkiye'de geçmişi resimden daha yeni olan heykel sanatının, az sayıdaki sanatçısı ile kısa sürede çağdaş anlayışa doğru yelken açmasındaki etmenlerden biridir.

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasının ardından İnönü anıtları yapılmaya başlanmıştır. İnönü anıtlarının sayısı sınırlıdır. Ancak anıt heykellerin iktidar değişikliklerini yansıttığı gerçeğini vurgulamaktadır. Rudolf Belling'e sipariş verilen İstanbul, Taksim Parkı, Atlı İnönü Anıtı ve Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, İnönü Anıtı bunlara örnek verilebilir. Taksim Parkı'nda bulunan Atlı İnönü Anıtı sanatçıya 1940 yılında sipariş edilmiştir. Anıtın kaidesi oldukça

yüksektir ve kaidenin ön cephesinde sağ elinde defne dalı, yukarıya doğru kaldırdığı sol elinde bir meşale taşıyan genç erkek figürü yer almaktadır. 1943-1944 yıllarında tamamlanan heykel, Taksim'de Atatürk Anıtı olması nedeniyle, o dönemde yerine konulamamış, ancak 1982 sonrasında dikilebilmiştir. Ankara, Ziraat Fakültesi, İnönü Anıtı ise 1.50 m. yüksekliğinde bir kaideye oturmaktadır. Kaidenin üzerinde, İsmet İnönü takım elbiseli olarak, devlet adamı kimliğiyle tasvir edilmiştir. Kaidede, anıtın dikildiği yere uygun olarak, tarım konulu, bronz rölyefler yer almaktadır (Resim 8).

Alman heykeltraş Rudolf Belling, 1937 yılında Türkiye'ye gelmişti. Dönemin Almanya'sındaki siyasal yapı öncü sanatçılara ve çağdaş sanatlara uygulama ortamı sağlamıyordu. Birçok sanatçı ve bilim adamı bu baskı ortamından kaçarak özgür bir çalışma ortamı sağlayacak ülkelere kaçmışlardı. Belling de bu sanatçılardan biriydi. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde 1933 yılında gerçekleştirilen reform paralelinde, Heykel Bölümünü yeniden yapılandırmak, başkanlık ve eğitmenlik yapmak üzere görevlendirilmişti.23 Sanatçı, Türkiye'de bulunduğu yıllarda eğitmenliğin yanı sıra artistik çalışmalar ve anıt heykeller de yapmıştır. Bununla birlikte üçüncü kuşak Türk heykeltraşlarından birçoğunun hocası olmuştur. Hakkı Atamulu, Hüseyin Özkan, Şadi Çalık, Hüseyin Gezer gibi anıt heykel alanında da çalışmış sanatçılar onun atölyesinde yetişmiştir. Hüseyin Gezer'in uyguladığı anıtlara Antalya Atatürk Anıtı (1964), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk Anıtı (1971), Türkiye Büyük Millet Meclisi Anıtı (1981), İstanbul, Fatih Anıtı (1985) örnek verilebilir. Hüseyin Gezer, anıtlarında, hareketli ve izleyicide coşku yaratacak, dinamik bir üslup kullanmıştır. Kaideyi anıtın heykel kısmını üzerinde taşıyan bir öge olmaktan çıkartarak heykelin plastik düzeni ile uyum sağlayan bir şekle

sokmuştur. Diğer bir deyişle kaideyi heykele dahil etmiştir.24 Bütün bunlar sanatçının anıt heykele kattığı özgün yorumlar ve getirdiği yeniliklerdir.

Rudolf Belling, Türk heykeline yalnızca eğitimci yönü ile katkıda bulunmakla kalmamış, Türk heykeltraşlarının uygulama yapabilmesi için de çaba harcamıştır. Belling, Anıtkabir'de yer alacak heykeller ve diğer dekorasyon ögelerinin saptanması işiyle ilgilenecek olan, 1950 yılında kurulan, komisyonun üyesiydi. Anıtkabirin heykel ve kabartmalarının Türk heykeltraşlar tarafından yapılması gerektiğini ısrarla vurgulayan ve bunu uygulamaya koyan da Belling olmuştur. Böylelikle Aslanlı yolun başındaki kadın ve erkek heykel grupları ile yoldaki aslan figürleri Hüseyin Özkan, Mozole merdivenlerinin sağ yanındaki Sakarya Meydan Savaşı Konulu kabartma İlhan Koman, Mozole merdivenlerinin sol yanındaki Başkumandanlık Meydan Savaşı kabartması Zühtü Müridoğlu, kulelerdeki kabartmalar ise Hakkı Atamulu ve Nusret Suman tarafından yapılmıştır.25

1981 yılında, Atatürk'ün yüzüncü doğum yıldönümü ülke çapında çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır. Bu etkinlikleri organize etmek üzere kutlama komiteleri kurulmuştur. Komitelerin birçoğu aldığı, anıt heykel yaptırma kararını uygulamaya koymuştur. Dolayı-

sıyla, 1981 yılı ve bunu takip eden birkaç yıl içinde, çok sayıda Atatürk konulu anıt heykel yaptırılmıştır. Oysa Erken Cumhuriyet döneminde uygulanan anıt heykeller çağdaşlığın görsel sembolü olarak seçilmişti ve ulusal bilinci pekiştirmek işlevini taşıyordu. Yakın geçmişte yaşanan Ulusal Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet'in ilânı gibi tarihî ve siyasal olayları ve tüm bunların fikir mimarı Mustafa Kemal Atatürk'ü anıtlaştırarak gelecek kuşaklara aktarmak fikri yatmaktadır. Bu anıtlar, kültür varlığı olarak korunurken günümüzde de çevresiyle uyumlu, çağdaş kent insanının ihtiyaçlarına cevap verebilecek, fonksiyonel anıtların tasarlanmasına olanak sağlayacak projeler geliştirilmelidir.

1 Kıvanç Osman, “Cumhuriyet Dönemi (1923/1946), Anıt Heykellerin Heykel Sanatımızın Gelişimine Katkısı”, Anadolu Sanat, Nisan 1996, S. 5, s. 130.

2 R. R. R. Smith, Hellenistic Sculpture, London 1991, Thames and Hudson, s. 9.

3 Bahattin Ögel, İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 131, 135-136.

4 Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara 1988, İş Bankası Kültür Yayınları, s. 31-58.

5 Türklerin İslâm dinini kabulünün, tasvir sanatları üzerindeki etkisi için Bkz. İsmail Hakkı Baltacıoğlu Türk Plastik Sanatları, İstanbul 1972, Millî Eğitim Basımevi, s. 83-96; Mazhar Şevket İpşiroğlu İslâmda Resim Yasağı ve Sonuçları, İstanbul 1973, s. 9-23; Osman Keskioğlu, “İslâmda Tasvir ve Minyatürler”, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1961, S. 9, s. 11-23.

6 Sezer Tansuğ, “Türklerin Tarihinde Heykel”, Hürriyet Gösteri, Mayıs 1986. S. 66, s. 82.

7 Hüseyin Gezer, Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli, Ankara 1984, Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 3.

8 Mustafa Cezar, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul 1971, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 95; Pars Tuğlacı, Ayvazovski Türkiye’de, İstanbul 1983, İnkılâp ve Aka Yayınları, s. 30, dn. 54.

9 M. Rıfat Akbulut, “Bouvard, Josef Antoine”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt II, s. 315-316; Doğan Kuban, “Beyazıt”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt II, s. 180-188.

10 Klaus Kreiser, “Public Sculpture in Turkey and Egypt (1839-1916)”, 10th International Congress of Turkish Art, 1995, s. 2.

11 Anıtlar hakkında bilgi için bkz. Afife Batur, “Abide-i Hürriyet”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt I., s. 58-59; Metin Sözen,

“Türklerde Anıt”, Mimarlık, Temmuz 1973, S. 7, s. 10; Mehmet Önder, Atatürk Konya’da, Ankara 1989, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 95.

12 Osman Ergin, “Türkiye’de Dikilen İlk Heykel”, Tarih Dünyası, 1 Kasım 1950, Cilt II, S. 14, s. 589-590.

13 Anonim, “İstanbul, Halaskar Gazinin İlk Heykelini Diken Türk Şehri Olmakla Mefthardır”, Cumhuriyet, 4 Teşrinievvel 1926, s. 1-2.

14 Anonim, “Ankara Heykelleri”, Hakimiyeti Milliye, 10 Haziran 1927, s. 1, 2.

15 Semavi Eyice, Atatürk ve Pietro Canonica, İstanbul 1986, s. 21-22.

16 Mustafa Cezar, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul 1991, Ak Yayınları, s. 140-143.

17 Gültekin Elibal, Atatürk ve Resim Heykel, İstanbul 1973, s. 219; Oktay Aslanapa, Türkiye’de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar, s. 40.

18 Afife Batur, “Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, s. 1384.

19 Kenan Yontuç’un bu konudaki anısı için bkz. “Atatürk konuştu: ‘İşte Bu Benim!’”, Sanat Çevresi, Kasım 1978, S. 1, s. 9-10; S. K., “Atatürk’ün Poz Verdiği Türk Heykeltraşı”, Türkiyemiz, Haziran 1981, S. 34, s. 19-20.

20 Anonim, “Bir Sanatkârımızın Muvaffakiyeti: Heykeltraş Kenan Bey Gazi Hz. nin Mükemmel Bir Heykelini Yaptı”, Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1929, 1.

21 Hüseyin Gezer, a.g.e., s. 319.

22 Bursa, Atatürk Anıtının heykelinin modelajı, İstanbul Şişli’de 7 m tavan yüksekliği olan bir atölyede, kapalı mekânda, yedi ay süren bir çalışma sonucu tamamlanmıştır. Sanatçı tarafından, modelajı kolaylaştırmak için kendi ekseni etrafında dönen ve bunun üzerinde çamuru

tutacak birtakım düzenekler bulunan bir tabla yapılmıştır. Çamur modelin alçıya dökülmesinin bir buçuk ayda tamamlanmasının ardından bronz döküm için atölyenin içinde yine sanatçı tarafından bir dökümhane kurulmuştur. Heykelin bronz dökümü, kum parça tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Anıt heykel yapımı için gerekli olan dökümhanedir. Bu uygulama, Türk heykeltraşlarının yaratıcılığı ve başarıya ulaşma yolunda engel tanımazlığının göstergesidir. Ayrıca, bu anıtsal boyutlardaki heykellerin Türk heykeltraşlar tarafından ve döküm işinin ülkede gerçekleştiriliyor olması anıtların maliyetini büyük ölçüde düşürmüştür. Savaştan yeni çıkmış, her alanda yeniden yapılanmaya ihtiyaç duyan ve bunu kısa sürede gerçekleştirmeye çalışan Türkiye Cumhuriyeti'nin anıt heykellere azımsanmayacak paralar ödediğini unutmamak gerekir. Bu anıtların bir kısmının finansmanı halk tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte valilikler ve belediyeler de finansman sağlayarak kendi illerine Atatürk Anıtları yaptırmışlardır.

23 Hüseyin Gezer, a.g.e., s. 137.

24 Hüseyin Gezer, a.g.e., s. 183.

25 Murat Ural, Anıtkabir'de Sanat, İstanbul 1998, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, s. 98-107.

Cumhuriyet Dönemi Türk Kaligrafisi / Yrd. Doç. Dr. Mehtap Uygungöz [s.299-304]

Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Toplumları, millet yapan özelliklerin başında kültür gelir. Çünkü kültür doğada var olanlara karşılık insanın yaptığı herşeydir. Kültürün içerisinde de sanat çok özel bir yer tutar. Sanat eserleri, bireysel ve sosyal eğilimlerin, gereklerin, zorunlulukların ve çaresizliklerin sonucunda ortaya çıkan ifade araçlarıdır. Estetik tutkuları sesler, renkler, çizgiler ve şekillerle ifade eder. Sanatın farklı dalları için geçerli olan ortak amaç, insanda hoş duygular uyandırmasıdır. Kimi kulağa, kimi göze hitap etse de, kimi tiyatroda olduğu gibi insan ögesini, kimi resimde boyayı, heykelde taş ya da madeni, müzikte notayı, kaligrafide harfleri ve işaretleri kullanır. Sanat dalları farklı araçları kullanarak ortak bir amaca hizmet eder. İnsanın çevresine, yaşama farklı bir gözle bakmasını öğretir, bu konuda duyarlılığını arttırır.1

Sanatçı, iç dünyasını çizgi ve renk diline başvurarak biçimlendirir. Malzeme olarak kimi zaman doğayı, kimi zaman soyut denebilecek figürleri tercih eder. İnsanoğlu yazının bulunmasından önce, resmi bir ifade

aracı olarak kullanır. Bunu da önceleri mağara duvarlarına, tabletlere kazıyarak, daha sonra da kağıt üzerine çizerek devamlılığını sağlar. Geçmişin bilgi birikimini, görsel biçimlerin diliyle, gelecek kuşaklara aktarır. Sanatçı ile yetiştiği çevre arasında sürekli bir etkileşim vardır. Sanatçı çevresinden etkilendiği gibi, çevresi de sanatçının etkisi altındadır. Dolayısıyla kendinden önceki sanat eserlerinden ilham alır. Bu noktada resim sanatı ve yazı arasında birtakım bağlantılar kurar. Yazı iletişim unsuru olmaktan çıkıp, görsel etkisi ve estetik değerleriyle seyirlik bir yapıta dönüşür; resimsel karakter kazanır; batının güzel yazı karşılığında ele aldığı kaligrafiyi artık resim bakımından değerlendirir.[2]

İnsanlığın tarihiyle başlayan ve bilgi çağının kapılarını açan, nesilden nesile aktarılmasını sağlayan bilgilerin toplandığı kitapların görsel sembolleri olan yazı, düşüncenin işaretlerle saptanmasıdır;[3] düşüncenin saklanmasının ve dil yetisinin ifade aracıdır; anlam ya da sesleri temsil etmenin, işaret ya da simgelere dayalı sistemidir;[4] çağrı, yönlendirme ve nesneleri belirleme aracıdır;[5] şekil ve işaretlerle gösterilen sözlerdir[6] gibi tanımlarla karşımıza çıkar. Yazı, bütün bu tanımlardan hareketle, duygu ve düşünceleri, fikirleri, en kısa ve en açık şekilde başkalarına aktarmak ve telkin etmek için, herhangi bir madde üzerine, çizerek ya da kazıyarak oluşturulan şekil ve işaretlerin bütünüdür,[7] aynı zamanda sözlü dildeki sözcüklerin ve düşüncelerin, işaretler aracılığı ile gösterimidir denilebilir. Yazı ögesi, bir gösterge olarak açık, yalın, zihinde kalıcı olmalıdır. Yazı, anlaşılabilir özellikleriyle iletişim ve bildirişim sürecinde en önemli görevi üstlenir. Onun bu konumu, akılcı ve yararcı bir anlayış ile kullanılmasını zorunlu kılar. Üstelik kitle iletişiminin ana ögesi harfler ve işaretler, sadece onu biçimlendiren sanatçısının bir yaratı ürünü değil aynı zamanda toplumunun yansısıdır.[8]

Resmin olanaksızlığından, fikirlerin yeterince ifadelendirilememesinden doğan yazı bir aktarma aracı ve sanat şeklidir. Tarihi ise, dilin ve işaretlerle haberleşmenin tarihi ile içiçedir. Bireyler arasında bildirişim gereksiniminin ortaya çıktığı birçok uygarlık merkezinde, birbirinden bağımsız olarak bulunur. İnsan, yazı dilinin önemini her dönemde kabul eder, hatta ona dini sorumluluklar yükler. İbraniler yazının tanrısal kökenli olduğunu öne sürerek Musa'nın yazıyı Tanrı'nın kendisinden aldığına inanır. Mısırlı'lar ise bunu, Tanrı Thot'a mal eder. Öte yandan Yunanlı'lar yazının bulunuşunu tarım yapmayla veya ateşin bulunmasıyla eş değer görür ve efsaneye göre Fenike Alfabesini Yunanistan'a getirdiğine inanılan Kadmos'u, Triptolemos ya da Prometheus'un düzeyine yükseltir.[9]

En eski yazı çeşitleri resimsel üsluplardan oluşan piktogramlardır. Eski Mısır uygarlığının kullandığı hiyeroglif adı verilen yazı türü bunun bir örneğidir. Yazı işaretleriyle resim dili arasında benzerlik en çok bu yazı örneklerinde kendini gösterir. Mısır hiyeroglif yazısı, kapalı, donuk ve düşünceyi tutsaklaştıran bir şema duyarlılığına bağlıdır. Diğer bir üslupla da yazı ve resim arasındaki sıkı bağları ortaya koyar. Yazıyı resim yönünden karakterlendirir. Sadece kitle iletişim aracı olmaktan çıkarır ve onunla sanat arayışına gider. Güzel sanatların bir dalı olarak ele alır, görünüşteki güzelliğini, okunabilir niteliğinden soyutlayarak, resme ait tüm kuralları uygularken yazıyı temel alır. Çerçevelediği alan içerisinde, estetik kaygılarla dolu-boş, ince-kalın, açık-koyu gibi kontrastlıkları kullanarak dinamik kompozisyonlar yaratır.

Önceleri son derece basit malzemelerle oluşturulan yazı uygulamaları, yavaş yavaş büyük bir gelişme gösterir ve yazıya, sanatçısı, zamanına göre üstün değerler katar. Estetik kaygıları ön plana çıkarır. Harfler, sanatçısının elinde insana ait davranışlar sergiler. Canlanır, birbiriyle anlaşır, buluşur, birbirini iter, konuşur, dans eder, gruplaşır, hoş ve anlamlı istifler oluşturur.

Yazının kaligrafik bir özellik kazanması, değişik kültürlerin, farklı süreçlerinde yaşanarak olgunluğa erişir. Kaligrafinin tarihi, yazının geçirdiği tarihi süreç içerisinde kendini gösterir. Elle yazılan ve güzel yazı yazma sanatı olarak değerlendirilen kaligrafi yazıdan, sadece izleyende estetik duygular uyandırmasıyla ayrılır.10 Alfabelerin tasarlanması ve kullanılması sırasında, insanların daha güzeli arama çabaları ile harfleri, zarif ve süslü bir biçimde düzenlemesi ile kendini bulur. Kaligrafi terimi Yunancada güzel yazı anlamına gelen "Kaligrafia"dan türer. Sanat terimleri sözlüğünde kaligrafiyi, "güzel el yazısı, hattatların yazdıkları sanat yazıları" olarak belirten Adnan Turani, özgün kaligrafi terimini ise, "resimde ressamın yazı yazar gibi rahat fırça kullanması sonucu ortaya çıkan el yazısı karakterindeki çizgiler" diye tanımlar. Ansiklopedik sözlüklerde ise belli kurallara göre düzenlenen, güzel ve zarif yazı yazma sanatı olarak belirtilen kaligrafi sanatının İslamiyet'teki karşılığına 'hat' ya da 'hüsn-ü hat' olarak rastlanır. Celal Esat Arseven'de Sanat Ansiklopedisi'nde kaligrafiye "Hattatların bediî bir şekilde yazdıkları yazılar ve güzel yazı yazma sanatıdır." der.11 Güzel sanat dallarının tümünde olduğu gibi kaligrafi sanatında da insan ruhunda hoş duygular ve hayranlık uyandıracak eserlerin ortaya çıkması için, yaratıcılık, gayret ve zekâ önemli bir etkendir. Bunun yanında doğru ve uygun malzemenin seçilmesi, sanatçının başarısında önemli bir rol oynar. Güzel kaligrafilerin oluşabilmesi, sanatçının yazı yazmadaki bilgi ve yeteneği ile birlikte kalem, kağıt, mürekkep gibi ana malzemelerine ve bunların kalitesine bağlıdır.

751 yılında kağıdın üretiminin yayılmaya başlamasıyla yazıya verilen önem artar. Kaligrafi sanatçıları tek bir kalem ve mürekkeple yetinmeyip yeni araç ve gereçler ararlar. Kamıştan yapılan kalemler, kamışı kesmeye ve inceltmeye yarayan kesici aletler, fırçalar, kağıtlar, boyalar, sabitleştiriciler, cetveller, mürekkepler, hokkalar, yazı altlıkları, makaslar gibi tasarımın

olanaklarını arttıran ve aynı zamanda da meydana getirdiği eserinin ömrünü uzatan, aşınmayı engelleyen malzemeler kullanırlar.

Kalem, Türk Kaligrafi Sanatında kullanılan araç ve malzemelerin başında gelir. Kalemin ana malzemesi kamıştır. Kesilmiş olanına Mizber, kesilmemişine Kasab ya da Yeraa denir. Türklerde, hat sanatında kullanılan kamış kalemler cava kalemi, menevişli kalem, tahta kalemi, kargı kalem, çifte kalem, kurşun ve renkli kalemler, tarama kalemi, cetvel kalemi ve fırça gibi çeşitlere ayrılır.12

Batı'da Roma döneminden bu yana, kesik uç kalemler, kaligrafinin vazgeçilemeyen malzemeleridir. Kaligrafinin oluşumunda kesik uç 15. yüzyılda tipografinin ortaya çıkışına kadar Latin alfabesinin evriminde birincil öneme sahiptir. Yazı sanatçısı kesik ucun doğal yazma eğiminde tutulmasıyla, az sayıda çizgiyle okunabilir ve kalın-ince formların dağılımlarının göze hoş göründüğü harfler üretebildiği gibi, harf oranlarını ve kalem pozisyonunun değiştirilmesi ile de alfabelerde bir çok stil yaratabilir.

Hat sanatı ve kaligrafi, ortak amaç ve özellikler taşımakla beraber, hat sanatı kendi içerisinde teknik ve uygulama yönünden çeşitlilik gösterir. Ayrıca hat sanatına, kaligrafinin Arap alfabesi ile şekillenişidir denilebilir. Kaligrafi ise Arap alfabesinin yanı sıra diğer alfabelerle yazılan gü-

zel yazı ve güzel yazı yazma sanatının ortak adıdır. Bu nedenle kaligrafi evrensel bir değer taşır. Her sanat dalı, kendisine gösterilen ilgiye paralel olarak gelişme gösterir. Bu genel hüküm İslâm hat sanatı için de geçerlidir. Tanrının sözü olan Kur'an'ı güzel bir yazıyla yazmak, güzel yazının gelişmesinde önemli bir rol oynar. Suret yapma yasağı, İslamiyet'te hat sanatının gelişmesinde ve değer kazanmasında önemli bir etkendir. Başlangıçta dinsel duygu ve etkilerle gelişmeye başlayan güzel yazı,

giderek bağımsız ve doğunun sığınıp nefes aldığı bir sanat şubesi haline gelir.

Türkler, İslamiyet'i kabul ettiklerinde İslam uygarlığının ana sanatlarından biri olan yazıyı da benimser, ona hakettiği değeri verir. Yalnızca bir iletişim aracı ya da süsleme unsuru olmaktan çıkararak, bağımsız ulusal bir sanat haline getirir. Aynı zamanda bu alanda şaheser denebilecek güzellikte eserler verirler.13 Türkler, Arap alfabesini, bugün bile Arapları özendirecek şekilde başarıya ulaştırır. Harflerin sade güzelliğine bir estetik anlayışı ve arayışı ile yaklaşır. Özellikle bu tutum, Türklerde yazı yazmanın başlı başına bir güzel sanat olduğunu kanıtlar. Eski Türk hattatlarının yazı anlayışı ve tutumu, ile günümüzde var olan "Nonfigüratif" resim anlayışı arasında büyük bir yakınlık bulunduğu dikkatini çeker. O kadar ki Arap harflerini bilmedikleri ve okuyamadıkları halde Picasso, Kandinsky, Klee, Miro, Herbin, Morellet, Hartung gibi batılı sanatçılar,14 eski Türk hattatlarının eserleri karşısında heyecan duygularını gizleyemezler.

Türk yazı sanatı diğer bir deyişle Türk kaligrafisi soyut yazı düzenlemeleri halinde kaldığı zamanlarda bile kendi kendine yeten, kendi özel kimliğini oluşturur. Plastik çizgi dili olarak salt bir yazı olmanın ötesinde resimsel bir anlamı da içinde barındırır. İnsanda görsel biçimler yaratma ve yazı yazma zorunluluğunun yanı sıra hayatı düzenli bir biçimde sürdürme isteğini uyandırır.15 İslamiyet'te yazı, yalnızca düşünceyi anlatmaya yarayan bir araç olmakla kalmaz. Onunla onur, yücelik, zerafet, incelik, sadelik gibi insani duyguları ifade eder. Ona harflerin geometrik ve mantıksal düzeni içinde çoğu kez yaşamsal bir ahenk ve canlı bir güzellik taşıyan, resimsel görevler yükler.16 Türk sanatçıları elinde kaligrafi, o kadar ileriye gider ki zamanla İslam dinini kabul eden ülkelerin müşterek malı olan yazıyı Türkler millileştirir ve ortaya yeni bir sanat kolu çıkarır.

Adına da “İslamiyet’te Yazı Sanatı“ değil “Türklerde Kaligrafi Sanatı”der.17

Türklerin sanat dalı haline getirdiği Arap alfabesi, gündelik hayatta okunması ve yazılması zor bir yazı türüdür. Bu yüzden halkın konuştuğu yalın Türkçenin kullanımı tercih edilmektedir. Türkiye’de kullanılagelen Arap alfabesinin yerine Latin alfabesine dayanan Türk harflerinin benimsenmesi fikri Tanzimat Dönemi’ne dayanır. Doğu-İslam kültürünün bir simgesi olan Arap alfabesinin yerine, Latin kökenli Türk harflerinin kabul edilmesi için, 1927-1928 yıllarında uzmanlarca çeşitli ön çalışmalar yapılır. Amaç Batı ile bütünleşmeyi sağlamak ve okuyup yazmayı kolaylaştırmaktır.

Karşıt düşüncedeki bazı aydınlar, Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kullanılmasının gerekli olmadığını ileri sürer. İslam ülkelerinin bu harfler yüzünden geri kaldıkları iddiası, o yıllarda bazı edebiyatçılarca, “Memleketin resmi ve ilmi hayatında Latin harflerinin yeri yoktur.” gibi ifadelerle ve harf şeklinin bir milletin ilerlemesinde pek önemli olmadığı savunusuyla istenmez. Buna karşın, aydın kesim ve İstanbul’da üniversite çevresindeki profesörler tarafından uzun bir hazırlık çalışmasına girilir. Latin harflerinin kabulü önerilir. 08,01.1928’de Mahmut Esat Bozkurt’un Türk harfleri hakkındaki konferansından sonra, 24 Mayıs’ta Latin rakamları Türk rakamları olarak kabul edilir. 27 Haziran’da da Harf İnkilabı için Dil Encümeni toplanır. 09. 08. 1928’de Gazi’nin Sarayburnu’nda yaptığı konuşmanın sonucunda, yeni harflerin öğrenilmesine ve öğretilmesine başlanır. 03.11.1928’de Resmi Gazete’de yayınlanarak kesinleşen kanunun birinci maddesine göre, “Arap harfleri yerine Latin esasına dayanılarak gerçekleştirilen ve kanuna ilişik cetvelde gösterilen harfler Türk harfleri olarak kabul edilmiştir.”18 denilir

29 Ekim 1923 tarihi Türk halkı için en büyük günlerinden biridir. Çünkü bu önemli günü izleyen aşamalarda gerçekleştirilen devrimlerin yanı sıra, her alanda, bilim ve sanat eğitimi yapan kurumlarda da ileri çağdaş Batı uygarlığını örnek alan yenilikler gerçekleştirilir.19

Atatürk'ün kültür alanında yaptığı inkılaplar paralelinde, geçmişin yüksek düzeyde resim, heykel, mimarlık, hat ve süsleme alanlarndaki öğretim kurumlarından olan Sanayi-i Nefise Mektebi, 1928'deki harf inkılabıyla ciddi ve olumlu bir değişim yaşar. Bu eski okul, yeni adıyla Güzel

Sanatlar Akademisi, Türkiye'de "akademi" ünvanını alan ilk sivil yüksek öğretim kurumu olur. Aynı tarihlerde isim değişikliğinin yanı sıra, öğretimde de hızlı ve etkili gelişmelere gidilir.20

Hattatların yetiştiği "Medresetülhattatin" adlı bir okul önce "Hattat Mektebi" olarak değişikliğe uğrar. Daha sonra bu okul 1929 yılında, kaldırılarak yerine "Şark Tezyini Sanatlar Mektebi" açılır. Hattat mektebinin hocaları da, yeni açılan bu okulun kadrosunu oluştururlar. 1933 yılında Güzel Sanatlar Akademisi bünyesinde Mithat Özer öncülünde açılan Afiş Atölyesi'nde ise Türkiye'de ilk kez grafik tasarım eğitiminin başladığı görülür. Çağdaş Türk Sanatı'nın bu alanda ortaya çıkardığı iki önemli sanatçı, Almanya'da eğitim görmüş olan Kenan Temizan ve İhap Hulusi'dir. 1936 yazında da "Şark Tezyini Sanatlar Mektebi" kaldırılır ve yine Akademinin çatısı altında kurulan "Türk Tezyini Sanatlar Bölümü"nde aynı hocalarla eğitim devam eder. Daha sonra bölümün adı Türk Süsleme Bölümü olur. 1950'li yıllarda Kamil Akdik, İsmail Hakkı Altınbezer, Halim Özyazıcı gibi bazı hattatlar bu bölümde Hat Sanatı derslerini verirler. Kaligrafi sanatını, Cumhuriyet döneminin son hattatlarından öğrenen Emin Barın, bu alanda bir yandan değerli eserler verirken bir yandan da öğrenci yetiştirir. 1955 yılında Akademi'de Dekoratif Sanatlar Bölümü'ne bağlı

yazı ve cilt atölyesini kurar.21 Bu bölümün ilk resmi öğrencisi ve mezunu ise İlhami Turan'dır.

Resim, heykel ve mimarlık gibi geleneksel sanat dallarında sanat eğitimini yoğunlaştıran Güzel Sanatlar Akademisi'ne alternatif olarak, 1957 yılında, İstanbul'da Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu açılır. Almanya'da kurulan Bauhaus Okulu'nun ekolüne bağlı kalan bu yüksek okulun amacı, endüstriyel sanatlar ve tasarım alanında öğretim görmüş uzmanlar yetiştirmektir. Bu okulun tasarım ağırlıklı eğitim anlayışı kısa sürede olumlu sonuçlar verir. Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda, açılan Grafik, İç Mimari, Seramik, Tekstil, Dekoratif Resim bölümlerinde ilk zamanlar yazı dersleri verilirken daha sonra yazı eğitimi sadece grafik bölümü ile sınırlandırılır. İlhami Turan, Halis Biçer, Selahattin Ganiz, Niyazi Gündüz gibi isimler yazı dersi eğitimini veren isimlerdir.

1982 yılında uygulamaya konulan Yüksek Öğretim Kanunu ile, Güzel Sanatlar ve tasarım dallarında eğitim veren Güzel Sanatlar Akademisi ve Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu üniversite statüsü içine alınır.22 İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, yeni kurulan Mimar Sinan Üniversitesi'nin temelini oluşturur. Aynı yıllarda Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu da Marmara Üniversitesi'ne bağlanır. Bugün halen bu kurumlarda Geleneksel Türk El Sanatları Bölümünde "Hat Anasanat Dalı" mevcuttur ve kaligrafi sanatı öğretilmeye devam etmektedir.

İstanbul'da bu yenilenme hareketleri sürerken, Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Şinasi Barutçu, Sait Yada, İsmail Hakkı Uludağ, Hayrullah Örs, Fuat Baymur gibi önemli isimler de Avrupa ülkelerinde yazı konusunda eğitim görürler. Yurda dönerek ilk yazı eğitimi ve yazının estetik yönden biçimlenmesi ile ilgilenirler. Harf gövde ve uzantılarını biçimlendirirler. 1950'li yıllarda da, temel harflerden el yazısına geçişin ilk örneklerinin verildiği kitaplar yayınlanır.

Grafik tasarım ve kaligrafinin eğitim programları içerisine dahil edildiği diğer kurumlar ise Ankara'da Hacettepe Üniversitesi ve Bilkent Üniversitesi'ne, Eskişehir'de Anadolu Üniversitesi'ne, İzmirde ise Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı Güzel Sanatlar Fakülteleri bünyesinde açılan grafik sanatlar bölümleridir.

Eğitim kurumlarında, akademik çalışmalar sürerken 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkiye'de bir sanayileşme özlemi ve çabası gözlenir. Sanayileşme gereksinimine köklü çarelerin aranmasına Cumhuriyet dönemi içinde başlanır ve her alanda önemli sonuçlara ulaşılır. 1850'ler de gazette ve dergi yayancılığının artmasıyla, duyulan ihtiyaca uzmanlaşmış tasarımcı bulunmadığından, ressamlar ya da kaligrafi sanatçıları cevap verir. Yaptıkları tasarımlarda resimle yazının özgün birleşimlerine rastlanır. Türkiye'de grafik tasarım alanındaki uzmanlaşma ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra başlar. Sanayileşmenin hızlanması sonucunda, üretimin artması ve çeşitlenmesi sanatçıların tasarımlarına olan ihtiyacı arttırır. Yoğunlaşan sanayi üretiminin sanat ortamından beklentisi ise, üretilen bu mamüllere özgün tasarımlarla destek verilmesidir. Grafik sanatlar bu gereksinimler içerisinde yer alır ve gelişimini hızlandırır. Geçmişin, gereğinde resimleşebilen kaligrafi kompozisyonları yerini, özgün resimsel görüntülere ve yeni harf düzenlemelerine bırakır. 1920'ler de Münif Fehim, İhap Hulusi ve Kenan Temizan kitap kapağı, basın ilanı ve afiş alanlarında yapıtıkları nitelikli çalışmalarla Türk grafik tasarımına öncülük ederler. Dönemin sosyal yaşamına uyarlanabilen, yazı ve resim öğelerini yapısal bir bütünlük içinde tasarımlarlar.

Afiş sanatı alanındaki seçkin yerini ve öncülüğünü halen koruyan İhap Hulusi, 1898 Kahire doğumludur. 1920 yılında resim eğitimi görmek için Almanya'ya gider. Eğitimini tamamlayıp yurda döndüğünde Akbaba'da Münif Fehim ve Ramiz'le çalışır. Daha sonra afiş çalışmalarına ağırlık

verir. 1929'da Atatürk'ün siparişi üzerine Türk Alfabesi'nin kapağını tasarlar. Kulüp Rakısı etiketi, Milli Piyango İdaresi, Kızılay, Yeşilay, Tariş, Türk Hava Kurumu, Zırai Donatım Kurumu ve bir çok banka için tasarımlar yapar. Son yıllarında da hat sanatını modernize ederek pek çok başarılı kaligrafi örnekleri verir.

Türk grafik tasarımın, Alman grafiği ve Polonya afişlerinin etkisi altında kalındığı bir dönemde, sıklıkla grafik sanatlar alanında yerel öğeler tercih edilir. Ardından grafik çizgiye uluslararası bir nitelik kazandırmaya çalışan çabalar izler. Bunlar da eski harflerin yeni bir grafik düzen içinde örneklendiği, Emin Barın'ın yaptığı kaligrafi çalışmalarıdır.

Türk kaligrafisinin, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş döneminin en önemli ismi olan Emin Barın, kaligrafi sanatında, her iki döneme ait eserler vermiş, aynı zamanda da iki çağ arasında köprü vazifesini üstlenmiş bir sanatçıdır. 1938'de öğrenimine devam etmek için Almanya'ya gider. Pek çok Profesörden, ciltçilik, kitapçılık, matbaacılık ve kaligrafi konularında dersler alır. 1941'de Türkiye'ye döner. 1943'te Kenan Temizan ile açtığı yazı ve cilt sergisinin ardından İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyesi olur. 1955 yılında da Akademi'de Yazı ve cilt atölyesini kurar. Emin Barın çeşitli serbest kaligrafilerinin yanında devlet kuruluşları, üniversiteler ve özel kuruluşlar için sayısız berat, diploma, amblem, kitabe gibi çalışmalara imza atar.23 1953 yılında, Anıtkabir'in iç duvarlarına Atatürk'ün sözlerinin yontulacağı yazının ihalesini kazanarak şablonlarını oluşturur. Anıtkabir'de yer alan eserlerde hiç bir sanatçının adı yer almazken, varolan gelenek ve kararlar bozularak, İnönü'nün konuşmasının bulunduğu kitabeye "Emin Barın"ın adı yazdırılır.24 Her iki alfabeyle yaptığı çalışmalar, batılı sanatçılara yeni ilhamlar verir. Başlangıç gücünü ve ilhamını geleneksel biçimlerden alır. Yazı sanatına, çağdaş soyut resim sanatı niteliğini kazandırır. Klasik "hat" sanatının tüm anlamını çözer,

bu girift sanatın tekniklerini benimser, uygular ve harflerle, hattatların hiç bir zaman varamadıkları bir cesaratle, her seferinde sürpriz biçimler ve düzenlemeler meydana getirir. Arap harflerini de, yeni Türk alfabesini de aynı ustalıkla kullanır. Bu nedenle lirik çizgi istiflerinin plastik dengesi, yapıtlarının en vurucu ögesidir. Yazıyı çoğunlukla amblemi andıran biçimler içinde ele alır. Emin Barın'ın yazdığı yazıları okumak gerekmez. Onlar artık birer resim olur. Onlarda bizi ilgilendiren, çizgilerin melodisidir, çağdaşlığıdır.

Latin alfabesi ile çözümlenmiş yazı çalışmaları, grafik sanatlar ve kaligrafi sanatının dışında soyut resim sanatının içinde de özgün yerini alır. 1940'lı yıllarda toplumsal içerikli resimler yapan sanatçılar, 1950'li yıllarda Batı'nın yenilikçi, çok yönlü eğilimlerinden hareketle soyut sanatın savunucuları haline gelirler. 1950'lerin ressamları, özellikle eski Türk kaligrafisinden çıkışla resimlerinde çizgisel ve yazı arayışlarına giderler. Kaligrafinin kıvrak çizgileri resimlerinin konusu olur. Bu sanatçıların arasında Sabri Berkel, Zeki Faik İzer, Şemşi Arel, Nurullah Berk, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Abidin Elderoğlu ve 1960'larda Şevket Arman sayılabilir.

Soyut resimde kaligrafiyi, Sabri Berkel, el yazısının dinamik, hamleli heyecanıyla değil, ritmik çizgi dokusunun girift görüntülerini, katı bir motif havasında mühür gibi işlerken, Şemsi Arel eski kursif yazılardan esinlenerek kesik uçla yazılmışcasına, yazıyı katı, duruk bir anlatımla resmine motif olarak yerleştirir. Elif Naci'nin resimlerinde ise kaligrafinin soyut müzikal karekterleri, tabloya uygulandığında birer "plastik eleman" olurlar. Nurullah Berk, Doğu'yla Batı'nın esprilerini kaynaştırarak geleneksel sanat biçimlerini batı anlayışıyla bağdaştırma yolunu tercih eder. Bedri Rahi Eyüboğlu Batı estetiğinden kaçınmamakla beraber, yerli tadı, çizgide ve renkte, süslemeci niteliğindeki biçimlerin plastik karakterli resimlere aktarılmasını başarıyla dener. Halı, kilim, çini, kaligrafi sanatı

onun başlıca çizgi, biçim ve renk repertuarını oluşturur. Abidin Elderoğlu ise lirik soyutlamalarında, daha çok yazısal bir notun yer yer rastlantı sayılabilecek çizgi ve lekelerine yer verirken Şevket Arman, eski Türk kaligrafi geleneğini canlandıran öğeleri, siyah kalın çizgilerle vurgulayarak aralarını çok renkli pastel boyalarla renklendirir.

Günümüz modern sanatlardan hiçbir farkı olmayan Geleneksel Türk Sanatları içinde değerlendirdiğimiz kaligrafi sanatı, soyut estetik kavramları bünyesinde barındırır. Kaligrafi sanatçılarının ortaya çıkardığı eserler, kompozisyon anlayışlarıyla soyut birer resime benzerler. Dünya sanat tarihinde isim yapmış pek çok sanatçının ilham aldığı ve hayranlık duyduğu bu sanat, hem Türk insanına hem de tüm insanlara estetik değerler kazandırır. Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk kaligrafi sanatının yaşatılması bir zorunluluk halini alır. Son yıllarda devletin bu konuya eğilmesi ile Geleneksel Türk Süsleme Sanatları ve Kaligrafi Sanatı'nı tanıtmak ve desteklemek amacıyla yarışmalı sergiler düzenlenmektedir. 1986 yılından bu yana gerçekleştirilen "Devlet Türk Süsleme Sanatları Sergisi"nin üretilen eserlerle, yeni kuşak sanatçılarına ilham vereceği düşünülmektedir. Çünkü sanatçı tarihinin sanatsal mirasını değerlendirmek mecburiyetindedir. Bilim ve tekniğin kendisini sarmaladığı bir çağda, yüzyıllar boyu süren sanat birikiminin uzantılarını, günümüz teknik imkanlarıyla şekillendirmelidir. Sanat ürünleri, sadece kişisel yeteneklerin yeni anlatım şekilleri değil, aynı zamanda sanatı oluşturan ögelere kazandırılan yeni anlatım olanaklarıdır. Emin Barın'ın yaptığı gibi, geleneksele çağdaş görüntüler yüklemektir.

1 M. Savaş Çevik, "Geleneksel Türk Sanatlarının Bugünkü durumu ve Eğitimi ile Geliştirilmesi İçin Bazı Öneriler", 1. Plastik Sanatlar Sempozyumu 25-27 Nisan 1985, T. C. Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1986, s. 34.

2 Mahmut Bedrettin Yazır, Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, C. I II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 100.

3 Anonim, “Yazı”, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, s. 2418.

4 Anonim, “Yazı”, Ana Britannica, C. 12, s. 334.

5 Sezer Tansuğ, Herkes İçin Sanat, Altın Kitaplar, 1982, s. 197.

6 Tahsin Banguoğlu, Ana Hatlarıyla Türk Grameri, 1940, s. 5.

7 Yüksel Uslay, Yazı Sanatı, İzmir, 1975, s. 5.

8 David Gates, Latin Abecesinin Evrimi, (Çev. Namık Kemal Sarıkavak), Ankara, 1988, s. 3.

9 Anonim, “Hat Sanatı”, Gelişim Hachette, C. 8, s. 4673.

10 Encyclopedia of the Arts, Philosophical Library, New York, 1946, s. 130.

11 Celal Esat Arseven, Sanat Ansiklopedisi, C. II, 1947, s. 924.

12 Mahmut Bedrettin Yazır, a.g.e., s. 13.

13 M. Şinasi Acar, a.g.e.

14 M. Savaş Çevik, a.g.e., s. 34.

15 Sezer Tansuğ, Sanatın Görsel Dili, Urart Sanat Galerisi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 64.

16 M. Şinasi Acar, a.g.e.

17 Anonim, “Hattatlık”, Sanat Tarihi, Hürriyet Halk Üniversitesi, 1965.

18 Necdet Selener, “Yeni Harflerin Öğrenilebilmesi”, Milliyet Gazetesi, 1983, s. 10.

19 Sezer Tansuğ, Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 158.

20 Önder Küçükerman, “Güzel Sanatlar Akademisi”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfının ortak yayını, İstanbul, 1994, s. 459.

21 Esin Dal, “Barın, Emin”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, s. 193.

22 Emre Becer, “Türkiyede Grafik Tasarım”, İletişim ve Grafik Tasarım, Dost Kitabevi, s. 115.

23 Anonim, Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Kişiler-Dönemler-Akımlar-Yapıtlar, C. 2, Anadolu Yayıncılık, 1983-1984, s. 652.

24 Murat Ural, “Yazılar ve Kitabeler”, Atatürk İçin Düşünmek, İki Eser: Katafalk ve Anıtkabir, İstanbul Teknik Üniversitesi 225. yıl, İstanbul, 1998, s. 53.

C. Sahne Sanatları

Atatürk ve Sonrası Dönemi Tiyatrosu Faaliyetleri / Doç. Dr. Enver Töre [s.305-312]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tiyatro hayatımız, gerek edebî bir tür olarak, gerekse sahne faaliyetleri açısından Tanzimat'tan sonra yeni bir mecraya girer. Geleneksel tiyatro tarzımızın ihmal edilerek yerine Batı tarzının, bütün elemanlarıyla hayatımıza girmesi, Batılılaşma sürecimizin bir diğer yanıdır.

Tanzimat Dönemi, gelişmiş, medeni, yeni bir sistemin arayışıdır. Yazarlarımız, ülkenin gelişmeye engel problemlerini bu dönemde teşhis ederler. Unutulmuş vatan kavramından, yeni bir sosyal yapılanmaya kapılar açılır. Bilhassa aileyi ilgilendiren meseleler, kadının yetişmesi ve eğitimi, evlilik şartları tartışmaya açılır ve tiyatro yoluyla da gözler önüne serilir.

Meşrutiyet yılları, teşhisi yapılan hastalıkların tedavisi için tekliflerin bolca yapıldığı bir dönemdir. Maalesef bu dönem, Osmanlı'nın en hazin senelerini içine alır. 1908'den sonra kısa süreli bir tiyatro hayatının ardından başlayan büyük yıkım savaşları, sosyal ve kültürel hayatı da tiyatro ile birlikte bitirir. Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Darülbedayi'nin dışında, cılız bir iki faaliyet yanında (Donanma cemiyeti, Burhanettin Tepsi topluluğu gibi) başkaca önemli bir tiyatro hayatımız olmaz. Nitekim Darülbedayi de büyük savaşın başlaması üzerine kesintiye uğrayacaktır.

29 Ekim 1923, yüzünü Batı'ya dönmüş yeni bir devlet anlayışıyla, yeni müesseselerin hızlı bir şekilde hayata geçirildiği tarih olur. Güzel sanatların bütün kolları gibi Tiyatromuz da bu hıza ayak uydurur. Tiyatro, eskiden olduğu gibi sadece bir eğlence mekânı olmaktan çıkar ve Avrupai kültürün merkezi konumuna getirilir. Oyunculuk ciddi bir meslek olarak kabul görür

ve seyirci önemsenir. Nitekim çok geçmeden tiyatromuz bu yolda ihtiyaç duyduğu bütün elemanlarını yetiştireceği mektepleri ve kuruluşları devreye sokar.

Bir taraftan tiyatro sayısının artması, sanatçı kadrosunun genişlemesi, seyirci sayısındaki artış; kısa zamanda millî bir tiyatro repertuarının doğmasına vesile olur. Sayısı artan yazarlarımız, sosyal ve siyasi gelişmelerden beslenirler ve yeni kuşaklara köprü vazifesi görürler.

Tiyatromuzun tarihiyle uğraşanlar, Cumhuriyet dönemini tasnife tâbi tutarken (Özdemir Nutku, Sevda Şener ve diğer bir kısım araştırıcılar) üç aşağı beş yukarı Prof. Dr. Metin And'ın tekrarı gibidirler. Hatta tasnifte gereksiz ayrıntılara takıldıklarını, tekrara düştüklerini, hatalı bilgiler verdiklerini bile söyleyebilirim. Prof. Dr. İnci Enginün, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı isimli yeni kitabında1 dönemin edebiyatımızla ilgili kısmını derli toplu, doğru, açık ve anlaşılır bir biçimde anlatmıştır. Bu yüzden burada yazar-eser-konular hakkında geniş bir değerlendirme yapmayı uygun buluyorum. Detaylı bilgi edinmek isteyenlerin, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı isimli eseri dikkatlice incelemelerini tavsiye ederim.

Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatro faaliyetlerini bir bütün halinde değerlendirirken Atatürk Dönemi Tiyatrosuna özel bir yer ayırmak istiyorum. Zira, bu dönem, diğer müesseselerde olduğu gibi tiyatronun da alt yapısının oluşturulduğu dönemdir. Sonraki dönem ise, rayına oturan tiyatromuzun uğradıkları istasyonların tebarüz ettirilmesi, zenginleşmesi şeklinde nitelenebilir. Çünkü Türk milletinin önüne, medeniyet rayını döşeyen, yeni bir lokomotifle varılacak hedefi ve amaçları belirleyen büyük Atatürk'tür. Bu benzetmemizi Mehmet Kaplan'ın şu sözleriyle daha anlaşılır hale getirmek isterim: "Büyük bir kumandan olduğu kadar, büyük devlet adamı ve devlet kurucusu da olan Atatürk, kısa zamanda Türkiye'nin

çehresini değiştirir. Onun yetiştirdiği nesiller, o öldükten sonra, onun kurduğu müesseseleri koruyarak, Türkiye'yi çağdaş medeniyete ulaştırmak için pek çok emek sağlarlar."2

Milli mücadelenin kazanılması, milli kimliğimiz için ilk büyük adımdır. Atatürk, millet kimliğini oluşturabilmek maksadıyla toplumu toptan harekete geçirir. Bu konuda çok çarpıcı bir örnek, Servet-i Fünun'un 37. yılında gerçekleşir. Ahmet İhsan, "Türkiye'yi kurtardıktan sonra Gazi Hazretleri, Türkleri uyandırdı ve bize yeni uyanıklık yolunu gösterdi. Onun için Servet-i Fünun'a Uyanış adını koydum." der.3

Artık yeni düzen yerleşik ve medeni bir toplum olacaktır. Nitekim pek çok sahada olduğu gibi tiyatro alanında da bilinçli işlere girişilir.

Atatürk'ün söylev ve demeçlerinde yer alan ve Prof. Dr. Metin And'ın Atatürk ve Tiyatro isimli kitabında yeniden hayat bulan, bizim de faydalandığımız, sanat ve sanatkâr bahsi için sarf ettiği sözler, bu bilincin düzeyini ve önemini ortaya koyar. Bunlardan birkaçını burada aktarmak istiyorum:4

"Bir milleti yaşatmak için birtakım temeller lazımdır ve bilirsiniz ki, bu temellerin en mühimlerinden biri sanattır. Bir millet sanattan ve sanatkârdan mahrumsa tam bir hayata malik olamaz. Böyle bir millet bir ayağı topal, bir kolu çolak, sakat ve alil bir kimse gibidir. Hatta kastettiğim manayı bu söz de ifade etmeğe kâfi değildir. Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş olur. Yalnız şunu söyleyeyim ki, milletlere ferden sanatkâr yetiştirmek kâfi değildir. İnsanlar ferdi olarak çalışırlarsa muvaffak olamazlar. Çünkü Allah insanı yaratırken onlara öyle bir haslet vermiştir ki, her insan hemcinsi insanlarla çalışmağa mecbur ve mahkumdur. Bu iştirak faaliyeti âdeta bir ihtiyac-ı ilahi olunca, maksatları birleştirmenin nasıl zaruret olduğunu kolayca anlarız."

….

“Güzel sanatlarda muvaffakiyet, bütün inkilapların muvaffak olduğunun kat’i delilidir. Bunda muvaffak olamayan milletlere ne yazıktır. Onlar, bütün muvaffakiyetlerine rağmen medeniyet alanında yüksek insanlık sıfatıyla tanınmaktan daima mahrum kalacaklardır.”

Atatürk sanatçının toplum içindeki önemine de işaret eder ve sanatçıların ayrıcalıklı kişiler olduğunu “Sanatkâr, cemiyette uzun ceht ve gayretlerden sonra alnında ışığı ilk hisseden insandır.”, şeklinde açıklar.

Biz Atatürk’ün, tiyatroya gittiğini, oyunlardan sonra sanatçıları kabul edip, tiyatronun meseleleri hakkında görüşlerini aldığını ve sanatçıları taltif ettiğini de biliyoruz. Cumhuriyet’in ilanından birkaç ay önce İzmir’de Darülbedayi sanatçılarını seyretmiş ve alkışlamıştır. Sanatçıları kabulünde Türk kadınının mutlaka sahneye çıkmasını istemiştir.

10 Haziran 1926 günü de içlerinde Raşit Rıza ile Bedia Muvahhit’in de bulunduğu bir tiyatro topluluğuna Atatürk şöyle seslenir:

“Sizleri çok takdir ederim. İnkilabımızda sizin de mühim hizmetleriniz vardır. Şimdiye kadar gördüğüm temsiller içinde sizin temsilleriniz gibi muntazam ve sanatkâranesini seyretmemiştim; sanatınızı meslek ittihaz ederek azmetmenizi, arkadaşlarınızla samimi olarak geçinmenizi bilhassa tavsiye ederim. Sizin vatana en büyük hizmetiniz Anadolumuzu baştan başa dolaşıp halkımıza sanatın ne olduğunu anlatmanız olacaktır. Turnelerinize muntazam devam ediniz.”

1930 yılında ise Darülbedayi sanatçıları Ankara’da Atatürk’ün önünde temsil verdikten sonra kabul görürler ve Atatürk devrin diğer yöneticilerinin huzurunda anlamlı ve önemli şu sözleri sarf eder:

“Efendiler, hepiniz mebus olabilirsiniz, vekil olabilirsiniz, hatta Reisicumhur olabilirsiniz. Fakat sanatkâr olamazsınız. Hayatlarını büyük bir sanata vakfeden bu çocukları severim.”

Bu sözler, tiyatrocularımız için itici bir güç olmuş, özgüvenleri artmış ve bu güçle Anadolu'ya hizmetlerini korkusuzca götürmüşlerdir.

Münir Hayri Egeli'nin anılarında da önemli bilgiler mevcut.5 Tarihe meraklı olan Atatürk'ün, Faruk Nafiz'in Akın-Özyurt-Kahraman üçlemesini yazmasına vesile olur. Ankara Türk Ocağı binasında İsmet Paşa Kız Enstitüsü ve Gazi Terbiye Enstitüsü'nün öğrencilerine Münir Hayri Egeli'nin idaresinde bu piyesleri sahneletir. Oyunlardan çok mütehassis olan Atatürk, Behçet Kemal'in Çoban isimli piyesini seyrettikten sonra şu sözleri eder: "Tiyatro bir memleketin kültür seviyesinin aynasıdır. Bu faaliyetlere devam edelim."

Münir Hayri, mektep talebeleriyle bu işin zorluğundan bahisle özel bir mektep kurulmasını teklif edince, Atatürk: "Uygundur, hemen bir rapor hazırlayın" emrini verir.

Münir Hayri, arkadaşı Necip Ali'nin (Küçüka) tavsiyesiyle küçük bir mektep planı yapar ve Atatürk'e raporunu sunar. Raporu okuyan Atatürk, arka sayfasına şunları yazar: "Bu kadar mühim bir iş böyle yarım tedbirlerle başarılamaz. Bir kanunla Millî temsil Akademisi'nin kurulması temin edilmeli ve Münir Hayri, yabancı memleketlerde tetkiklerde bulunarak bize lâzım olan mütehassısları getirmelidir."

Nitekim bir hafta içinde TBMM'de "Millî Temsil Akademisi Kanunu" kabul edilir ve Münir Hayri Egeli kurulan müessesenin müdürü sıfatıyla Avrupa'ya gider.

Bugünkü devlet tiyatrosuna giden yol böylece Atatürk'ün müdahalesiyle 1936 yılında gerçekleşir.

Atatürk, 8 Kasım 1937'de hükümetinin programını okurken şöyle der: Millî sahnemiz, Türk kültürünün mâkesi, güzel dilimizin en iyi şekilde telaffuzu ve en bedii tarzda ifadesini yayan sanat kaynağı olarak ele alınacaktır. Bunda, modern teknik vasıtalarına ehemmiyet vereceğiz.

Atatürk'ün cesaretlendirdiği bir başka hadise de Türk kadınının korkusuzca sahneye çıkması, seyircinin kadın erkek birlikte tiyatroya gidebilmesidir. 29 Eylül 1923 tarihli Vakit gazetesinde bu konuyla ilgili haber vardır.

Sahneye çıkan kadınlara polis müdürlerinin zorba davranış biçimleri, Cumhuriyet'ten sonra iltifata dönüşür. Bu da Atatürk'ün sayesindedir.

Atatürk'ün Dramaturgluğu

Prof. Metin And, Atatürk'ü Cumhuriyet'in ilk dramaturgu olarak nitelendirir. Atatürk'ün yazarlara piyes telkin etmesi, konular vermesi, provalara zaman zaman gitmesini bu değerlendirmeye dayanak teşkil eder.

Bay Önder, Taş Bebek, Bir Ülkü isimli oyunlar Atatürk'ün müdahalesinin olduğu oyunlardır. Piyeslerin dilinin sade, anlaşılır ve Türkçe olmasına müdahale ettiği gibi; isimlerin ve hitapların da Türkçe olmasını istediği görülür. Daha da ileri giderek Taş Bebek piyesindeki mantık hatasına işaret eder. Yazarın piyesteki kadına bir süs gibi bakılmasını, kadına olan inancın belirtilmemesini eleştirir ve şöyle der: "Biz kadınlar için böyle düşünemeyiz. Kadın varlığı ulusun binbir noktadan temelidir. Artık kendini süs tanımak fikrini tazelemek doğru değildir. Değişmeli." Yine aynı piyeste "sevgi bir eğlencedir" sözlerini Atatürk çıkarmış, karşısına "sevgiyi bir eğlence saymak, onu ciddiye almamak olur." diye yazmıştır.

Görülüyor ki Atatürk, sağlam bir tiyatro mantığına, sosyal hayatın değerlerine ve başarının önemine tiyatro yoluyla da dikkatleri çekiyor.

Atatürk, Opera'ya da çok önem vermiş, hatta İran devlet başkanının 1934 yılındaki ziyaretinde Özsoy operasını tanzim ettirerek, seyrettirmiştir. Bu Oper, milli operamızın temeli olur.

Atatürk döneminde pek çok yeni oyun yazılır ve oynanır: Mete, Özyurt, Atilla, Akın (tarihten); Cumhuriyet Çocukları, Beyaz Kahraman, Ceza

hakimi, On İnkilap, On yılın Destanı, Çınar, İnkilap Çocukları, Bay Önder (İnkilapların korunması ve övgüsü üzerine) bunlardan bir kısmıdır.

Darülbedayi

Darülbedayi, Türk tiyatrosuna çok önemli ve çok özel hizmeti olan bir kurumdur. 1914 yılında faaliyete başlayan bu kurum, maalesef Cumhuriyet'e kadar sağlıklı işlemez. Pek çok sebebin yanında sanatçılar arasındaki geçimsizlik, parasızlık yüzünden sık sık dağılma tehlikesi yaşar. Nitekim Vasfi Rıza anılarında şöyle der: "Mütemadi dargınlıklar, dağılmalar, tekrar birleşmeler ve tekrar dağılmalar. Neden bu sanatçılar arasında bir türlü sağlam bağlantı, ileriye doğru düzgün bir akış olmaz."6

İşte bu karışık ortamı Atatürk farketmiş ve gerekli uyarısını 10 Haziran 1926 günü yapmıştır.

1923 yılında Darülbedayi'nin belediyeye bağlı bir kuruluş haline gelmesi kaçınılmaz olur. 1926 yılında yeni esaslar çerçevesinde belediyeye bağlanır. 1933-34 sezonunda da adı İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları olur.

Bu yıllarda Muhsin Ertuğrul, Batı tiyatrosunu araştırmak üzere gittiği yurt dışından döner ve "Baş Rejisör" olarak hizmete başlar.

1946'da şehir tiyatrosunun atılım dönemidir. Muhsin Ertuğrul, önce seyirci sayısını artırarak ve seyirciyi eğiterek işe başlar. Öğrencilere özel matineler düzenler, Halk geceleri tertip edilir. 1934 yılında da İstanbul Şehir tiyatrosu bünyesinde bir çocuk tiyatrosu kurulması için belediye meclisine başvuruda bulunur. Böylece Çocuk tiyatroları hayata geçer. İlk oyun, M. Kemal Küçük'ün Çocuklara Tiyatro Dersi ve Gülmeyen Çocuk'tur.

1949'da Muhsin Ertuğrul, devlet tiyatrosunda görev alınca, Şehir Tiyatrosu tekrar karışır.

1951'de Orhan Hançerlioğlu getirilir ve o da Alman Max Meinecke'yi "Baş Yönetmen" olarak görevlendirir (F. Kerim Gökay'ın

beldiye başkanlığı zamanı). Altı yıl görevde kalan Orhan Hançerlioğlu, Gülhane Parkı'nda ve açık hava tiyatrosunda da hizmeti genişletir.

1959 yılına kadar Şehir tiyatrosu Tepebaşında Dram ve Komedi adıyla iki bölüm halinde hizmetini sürdürür. 1959'da Muhsin Ertuğrul tekrar başa geçince genişlemeye ve gelişmeye başlar. Bu arada çeşitli semtlerde yapımına başlanan tiyatro binaları ile tiyatro, daha geniş bir kitlenin, çocuklar da dahil olmak üzere ayağına götürülür. Semt tiyatroları açılır: Kadıköy, Üsküdar, Fatih, Zeytinburnu, Tepebaşı, Beyoğlu.

1966'da M. Ertuğrul görevden alınır.

Bugün açıkhava tiyatrosu, Rumeli Temsilleri, Yazoyunları adı altında hizmet çeşitlendirilmiştir. Zaman zaman siyasi iradenin baskısı altında hırpalansa da; bu kuruluş, hizmetine -istenilen şekilde olmasa da- devam etmektedir.

İzmir ve Adana Şehir tiyatroları da 40'lı yıllarda kurulur. Daha önce İzmir'de Halkevi, tiyatro kolu olarak hizmettedir. 1946 yılında Avni Dilligil'in girişimi ile İzmir Şehir Tiyatrosu kurulur. Kültürpark sergi sarayında Strinberg'in Güçlü mü? isimli oyunuyla perde açar. Dört yıl hizmete devam eder, Bu arada çocuk temsilleri de verilir, Mümtaz Zeki Taşkın'ın Altın Kalem adındaki çocuk oyunu oynanır. 1947-1950 arasında Tiyatro adıyla 32 sayıya ulaşan bir dergi çıkarılır. 1950'de tiyatro kapanır, buranın sanatçıları İzmir Komedi Tiyatrosu ve Bizim Tiyatro adıyla iki topluluk tiyatrosu kurarlar. İzmir'de 1949 yılında Boş Beşik piyesi ile tiyatromuz Necati Cumalı ile tanışır. 1956 yılında devlet tiyatrosu faaliyete geçer.

Adana'da ise ilk tiyatronun Ziya Paşa'nın valiliği sırasında kurulduğunu Tanpınar söyler.7 Cumhuriyet'ten sonra, 1940'lı yıllarda Burhanettin Tepsi'nin yeni bir tiyatro kurma faaliyeti varsa da bu gerçekleşemez. 1954

yılında devlet tiyatrosunun desteğiyle Şehir Tiyatrosu Yağmurcu isimli oyunu oynar. 1965 yılında tiyatro kapanır.

Muhsin Ertuğrul

Muhsin Ertuğrul, Türk tiyatrosunun Batılılaşma macerasında bir öncü ve köşe taşıdır. 2 Ağustos 1924 tarihli Vakit gazetesinde “Tiyatro Eserleri” başlığıyla yazdığı yazıda, bugüne kadar Türk tiyatrosu adına eski tarz Fransız sahnelerine ait adaptasyonların oynandığını ve tercüme eserlerde bilinçsiz davranıldığını; artık, medeni dünyanın zevkini oluşturan ve sahnelerini dolduran Batılı büyük yazarlarla (Shakespeare, İbsen, Strindberg gibi) tanışmanın zamanının geldiğini hatırlatır. Söz konusu piyeslerin, münekkitleri ve yazarları da geliştireceğini ve bir yeni zevk yaratacağını sözlerine ekler.

Hayatının en önemli anını; “Gelecek kuşaklar için bir tiyatro açtırmak isteğimi Atatürk’ün kabul edip hemen yarım saat sonra başvekile direktif verdiği andır”, diye anlatan M. Ertuğrul, Cumhuriyet döneminin elli yılına damgasını vuran ve tek adam olan kişidir. Oyuncu, rejisör, öğretmen, yazar, yönetici olarak çok yönlü bir kişilikle karşımıza çıkan Muhsin Ertuğrul, adeta Atatürk’ün yönetimde yaptığını tiyatro dünyamız için gerçekleştirir. Disiplini, işini ciddiye alması, araştırıcı ve uygulayıcılığı, yazar ve seyirci yetiştirmesindeki gayreti, onu tiyatro tarihimiz içinde ölümsüz yapmıştır.

Vasfi Rıza, düştüğü bir derkenarda, Muhsin Ertuğrul’a despot yakıştırması yapanları ayıplar ve gerçekleri bilmediklerinden dolayı söylenenlerin iftira olduğunu ileri sürer.

Muhsin Ertuğrul ile şehir tiyatrolarının çehresi değişir, belli disiplinler oluşur, Batı’nın büyük eserleri sahnelere getirilir, İbsen, Strindberg, Çehov, Show gibi büyük yazarların eserleri oynanır; yerli piyes yazmak için yazarlarımızı teşvik eder ve yeni telif oyunlar ortaya çıkar. Halit Fahri,

Musahipzade Celal, Yakup Kadri, Faruk Nafiz, Reşat Nuri, Vedat Nedim Tör gibi tiyatromuza eser veren yazarlar çoğalır.

Muhsin Ertuğrul, seyircinin eğitimine büyük önem verir. Yazdığı bir yazıda, Türk seyircisini üç bölüme ayırır. Saygılı aydınlar, gürültücü yarım aydınlar ve yarım aydın olmayanlar diye. 1924 yılında altı maddelik bir “Bilmeyenler için tiyatro adabı” broşürü yayımlar. Burada, tiyatronun eğlence yeri değil eğitim mektebi olduğunu, temiz kıyafetlerle ve gürültüsüzce gelinmesini, piyes esnasında konuşulmamasını, her türlü yeme içmenin saygısızlık olduğunu ve gürültü etmeden piyes seyredilmesi gerektiğini vurgular.

M. Ertuğrul için tiyatro, topluma doğru rotayı çizen bir pusuladır.8

Halkevleri

Şubat 1932’de Atatürk’ün direktifiyle çalışmalarına başlayan Halkevleri, başta Ankara, Afyon İzmir, İstanbul, Diyarbakır, Giresun olmak üzere on dört ilde hizmete girer. Halkevleri, halkın kültürünü tanımak, halkı eğitmek, halkla aydın arasında köprü olmak ve böylece Atatürk’ün hedeflediği çağdaş ulusal değerler manzumesi oluşturmak amacını taşır.

Halkevlerinin tiyatro hayatımıza büyük katkısı vardır. Zira bunlar, tam bir bölge tiyatrosu niteliği taşırlar. Kaynaklarını bölgelerinin insanından ve kültüründen alan Halkevleri, çevre illere yapılan turnelerle de tanıtıcı ve özendirici rol oynamışlardır. Bu evlerin yeni bir medeniyet savaşının kazanılması için açılan cepheler olduğunu unutmamak lazımdır.

Halkevleri, daha ilk yılında Akın, Mavi Yıldırım, Yılmazların İkizler, Mete gibi oyunların temsilini gerçekleştirir.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Halkevlerini, milli tiyatromuzun kaynağı olarak görmüştür ki; doğrudur. Halkevlerinin amacını ortaya koyan talimatname; medeniyeti Türklükle buluşturmanın bir reçetesi gibidir.

Halkevleri, bütün yurda tiyatronun götürülmesine ve Tiyatro salonlarının yapılmasına, tiyatro ile ilgili insan kaynağının yetişmesine öncülük etmiştir.

Fakat ne yazık ki, yeterli denetimi yapılamayan Halkevleri için İnönü hükümeti yozlaştığı iddiasıyla kapatılma kararı alır. Çok partili döneme geçildiğinde de Halkevleri kapatılır onun yerine 1961'de Türk Kültür Dernekleri kurulur. Fakat kurulan dernekler, Halkevlerinin işlevini yapamazlar.

Devlet Konservatuvarı ve

Tiyatrosu

Konservatuvarın temelini Atatürk atar. Türk gençlerinin yeteneklerini ortaya çıkarmak maksadıyla böyle bir okul düşünülür. Önce müzik öğretmeni yetiştirmesi gayesiyle 1924 yılında Ankara'da Musiki Muallim Mektebi kurulur. Daha sonra 1934 yılında okulun adı Millî Musiki ve Temsil Mektebi olur. 1935 yılında da Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü kurulur.

Millî Eğitim Bakanlığı 1936 yılında Ankara'da bir konservatuvar kurulması için harekete geçer. Kuruluş aşamasında Avrupa'dan iki ünlü isim davet edilir. Zamanın en meşhur müzik otoritesi kabul edilen Paul Hindemitth ile ünlü tiyatro adamı Carl Ebert, Ankara'ya çağrılır. Carl Ebert, Tatbikat Sahnesi'ni kurar. 1941 yılında ilk mezunlarını (Cüneyt Gökçer, Mahir Canova, Salih Canar ve diğerleri) veren konsevatuvar, aynı yıl Goldoni'nin Otelci Kadın'ı, Materlinck'in Evin İçi ve Moliere'in Kibarlık Budalası'nı oynar. Doğru dürüst bir sahne olmadığı için Ankara Halkevi'nin salonu kullanılır.

Tiyatronun yanında bale ve opera kısmı da faaliyete başlar.

1947 yılında Carl Ebert, ülkesine döner ve yerine Muhsin Ertuğrul getirilir. Devlet tiyatrosu kuruluş kanununu çıkartan M. Ertuğrul,

sahne meselesine de el atar. Bu arada Büyük Tiyatro binası bitirilir, Küçük Tiyatro binası onarılır ve 1947'de hizmete girer. İlk eser olarak Ahmet Kudsi Tecer'in Köroğlu isimli oyunu sahnelenir.

Adı önce Tatbikat Sahnesi olan devlet tiyatrosunun tam olarak kuruluşu 1949'da gerçekleşir.

1949-1951 sezonunda Muhsin Ertuğrul, edebi heyet oluşturur: Refik Ahmet, İrfan Şahinbaş ve Bedrettin Tuncer. A. Kudsi Tecer'in Köşebaşı adlı eseri, Küçük Tiyatro'da sahnelenir. Aynı yıl Mümtaz Zeki Taşkın'ın Altın Bilezik isimli çocuk oyunu da sahnelenir. Büyük Tiyatro A. Kudsi Tecer'in Köroğlusu ile açılır. Muhsin Ertuğrul, seyirciyi dünya tiyatrosunun önemli eserleriyle tanıştırır. Klâsik ve modern eserler sahnelerimizde görülmeye başlanır. Ankara'daki memurlara indirimli abone uygulaması başlatır. 1951'de görevden ayrılır.

1951-1954 Cevat Memduh Altar dönemidir.

1954-1959'da göreve tekrar atanan Muhsin Ertuğrul, iki tiyatro binasını daha Ankara'da hizmete sokar.

1959-1970 Cüneyt Gökçer döneminde ise devlet tiyatroları gelişerek devam eder. Oyuncu kadrosu genişler. Batı'nın kaliteli eserleri, seyircimizle buluşmaya devam eder. Bu dönemden sonra devlet tiyatrolarında zaman zaman yönetim zaafları ve istikrarsızlıklar yaşanır. Özellikle siyasi hayatımızın ülkeyi kaosa sürükleyen karışıklığı bu müesseseyi de pençesine alır. 12 Eylül 1980'den sonra devlet tiyatrolarında yeni bir dönem başlar. Bu dönem ayrı bir inceleme konusudur.

Devlet tiyatroları yurt dışı turnelere (Paris, Yunanistan, İtalya, Yogoslavya) de gitmiştir.

Köy Enstitüleri

Köy enstitüleri, kırsal alanda hızla yaygınlaşan bir eğitim kurumudur. Hasan Ali Yücel'in girişimiyle 17 Nisan 1940 tarihinde hayata geçirilir.

1948’e kadar 21 köy enstitüsü açılır ve 25 bin donanımlı öğretmen yetiştirilir. Bu öğretmenler, okuma yazma oranı düşük, hatta Türkçe bilmeyen kırsal kesime adeta bir kurtarıcı gibi yollanır. 1954 yılında bu müessese de kapanır.

Köy enstitülerinde de tiyatroya büyük önem verilmiş, piyes yazarları yetişmiştir. Köy ve köylü edebiyatı burada yetişen köy orijinli yazarlar tarafından popüler hale getirilmiştir.

Oyuncu Meselesi

Oyuncu problemi, Cumhuriyet’le birlikte büyük oranda halledilmiştir. Hatta kadın-erkek birlikte oyun seyretmenin yolu bile bilfiil Atatürk’ün uygulamasıyla açılmıştır.

Tanzimat ve Meşrutiyet’te oyunculuk hafife alınan bir iş gibi görülmüştür, Kadın rollerini önce erkekler sonra da gayrimüslim kadınlar paylaşmıştır. Gayrimüslim oyuncular, milli tiyatromuzun oluşma sürecini olumsuz etkilemiş; hatta, tahripkâr ve geciktirici rol oynamışlardır.9 Türk tiyatrosunun gelişebilmesi ana dili Türkçe olan kadın oyuncularımızın sahnelerimizde çoğalması ile mümkün olur. Bu da Cumhuriyet döneminde gerçekleşir. Afife Hanım, ilk Türk kadın oyuncu olarak Meşrutiyet’in son senelerinde sahneye çıkar ama fazla kalamaz, tutuklanır. Halbuki Cumhuriyet’in hemen başında Bedia Muvahhit, Şaziye Maral, Necla Sertel, Halide Pişkin, Hülya Gözalan, Konservatuvarın kuruluşuyla da daha yüzlercesi sahnelerimizi doldurmuşlardır.

Cumhuriyet döneminde bilhassa kadın ve çocuk oyuncu açısından sanat ailesi zenginleşmiş, oyuncuların ekonomik durumları düzeltilmiş, işleri cazip meslek haline gelmiştir. Zira eski oyuncuların geçinmek için başka işler yaptığı biliniyor. Mesela Şadi Fikret: Sinemacılık, Behzat Budak: Pastacılık, Raşit Rıza: Lokantacılık, Naşit’in Piyango satışı gibi.

Bu dönemde Geleneksel tiyatromuz her ne kadar Batı tarzı karşısında ihmal edilmiş ise de tamamen yok olmamıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu tarzın son büyük ustaları da yetişir. Naşit Özcan, Tevfik İnce, Kavuklu Hamdi ve İsmail Dümbüllü, günümüze kadar süregelen tesirleri ile Muammer Karaca, Tevhid Bilge, Vahi Öz, Toto Karaca, Gazanfer Özcan, Nejat Uygur, Adile Naşit, Ferhan Şensoy gibi birtakım isimleri Halk sanatçısı ve Halk tiyatrocusu olarak gündemde tutmaktadır. Bu isimler, geleneksel tarzımızdan beslenen ve geleneği başarıyla sürdüren sanatçılardır.

Türk tiyatrosuna, eğitimini yurt dışında yapmış bazı isimler de büyük faydalar sağlamışlardır. Burada birkaçının adını da zikretmek gerekir: Tunç Yalman, Nüvit Özdoğru, Metin Serezli, Kamran Yüce, Hadi Çaman, Ali Poyrazoğlu. Bu oyuncular yanında, başta Turan Oflazoğlu olmak üzere pek çok yazarımız da vardır.

Oyun Yazarlarımız

Piyes yazarlığı diğer türlerden biraz farklı ve zordur. Güzel sanatların tamamına yakınını malzeme olarak bünyesinde barındırır. Tiyatro eserinin tam bir başarıya ulaşması ve yaşayabilmesi ancak sahnelendikten sonra olur. Yani eser, yazarın elinden çıktıktan sonra geniş bir ekibin müdahalesiyle hayat bulur.

Milli Türk tiyatrosunun varlığı, elbette Türk yazarlarının ve tiyatrocularının müşterek çalışmasıyla gerçekleşebilir. Cumhuriyet’in ilk yıllarına nazaran son yıllarda eser ve yazar sayısı artmıştır ama diğer sanat dallarındaki gelişmelerin paralelinde tiyatromuz bu konuda istenilen yolu alamamıştır. Bunun sosyal ve siyasal çok çeşitli sebepleri vardır. Burada bu konuya girmeyeceğim. Yalnızca yazarları piyes yazmaya özendirmek maksadıyla 1946’da Cumhuriyet Halk Partisi’nin düzenlediği ödüllü piyes

müsabakalarından, Necip Fazıl, A. Muhip Dranas, İlhan Tarus, Cevat Fehmi bu ödülleri ilk kazananlar arasındadır. Günümüzde de bu tür müsabakalar zaman zaman yapılmasına rağmen, maalesef istenilen sonuç alınamamaktadır.

Cumhuriyet dönemi yazarlarını üç grupta toplamak mümkündür:

1- Meşrutiyet dönemi yazarları: Halit Fahri, İ. Ahmet Nuri Sekizinci, Reşat Nuri, Musahipzade Celal, Hüseyin Suat, Mahmut Yesari, Yusuf Ziya, Abdülhak Hamid, Halide Edib, Aka Gündüz, Vedat Örfi, Refik Halit, Hüseyin Rahmi, Yakup Kadri vd.

2- Cumhuriyet'le birlikte oyun yazanlar: Faruk Nafiz, Necip Fazıl, Vedat Nedim Tör, Nazım Hikmet, Cevdet Kudret, Cevat Fehmi, Ahmet Kudsi Tecer, Ahmet Muhip Dranas, Selahattin Batu, Oktay Rifat vd.

3- 1950'den sonra eser verenler: Haldun Taner, Orhan Asena, Turgut Özakman, Cahit Atay, Refik Erduran, Çetin Altan, Necati Cumalı, S. Kudret Aksal, Güngör Dilmen, Nazım Kurşunlu, Aziz Nesin, Turan Oflazoğlu, Behçet Necatigil, Hidayet Sayın, Recep Bilginer, Yıldırım Keskin, Başar Sabuncu, M. Cevdet Anday, İlhan Tarus, Tarık Buğra, S. Veyis Örnek, Güner Sümer, Aydın Arıt, Sermet Çağan, Erol Toy, Vasıf Öngören vd.

Cumhuriyet tiyatrosu pek çok kadın yazar da yetiştirir: Halide Edib, Fehime Nüzhet, Nudiye Nizamettin, Adalet Ağaoğlu, Nezihe Meriç, Nezihe Araz, Sevgi Sanlı, Ülker Köksal bunlardan birkaçıdır.

Piyes Konuları

Yazarlarımızın topluma bakış ve değerlendirmelerini Cumhuriyet dönemi piyeslerinde açıkça görürüz. Gerçekçi yaklaştıkları iddiasıyla yola çıkan yazarlar, hayatın içindeki insanı ve meselelerini piyeslerine taşırken; toplum önündeki engelleri göstermek, ortadan kaldırmak yahut değiştirmek gibi taleplerde de bulunurlar. İnandırıcı olup olmadıklarını bir tarafa

bırakarak ele aldıkları konuların çok çeşitli olduğu görülür. Biz, hepsini burada anlatma fırsatı bulamayacağız. Bu yüzden belli başlı ve önemli gördüğümüz birkaçına genel olarak temas edeceğiz.

1- Cumhuriyet'in hemen ilk yıllarında milli mücadele ve sonrası değişiklikleri ele alınır. Türk tarihi ile ilgili eserler yazılır. Bu eserlerde Atatürk yalnız bir kurtarıcı kahraman olarak değil, değişimi yapan bir yenilikçi olarak da karşımıza çıkar. Atatürk, bozulmuş, yozlaşmış Osmanlı'nın karşısına mücadeleci yönüyle çıkar.

Milli Mücadele'ye katılanların yiğitlikleri, fedakârlıkları, vatanseverlikleri; Atatürk'ün kadını, erkeği ve çocuğuyla vatanı kurtarmak için nasıl canları pahasına çalıştıkları aktarılır. Türk tarihinin zafer sayfalarına Atatürk'le yeni bir destan eklenir. Bu destan, günümüze kadar çeşitli yazarlarca ele alınmışsa da henüz daha olgun eserlerin tam olarak yazılmadığı kanaatindeyiz.

2- Şahısların psikolojik meseleleri, aşağılık duygusu, yalnızlık, cinsellik ve para tutkusu, yozlaşmak, ölüm korkusu, değişen çevreyle uyumsuzluk, konulu piyesler.

3- Nesil çatışması, sindirilememiş Batıcılık, taklitçilik, maddeye önem verme, kadının yeri ve önemi, erkeğe ihanet, evlilik dışı aşklar, ahlâksızlık, din bezirganlığı.

4- Sosyal yapının ve ekonomik dengelerin bozukluğu, güvensizlik, sömürü, ahlâk çöküntüsü, aileye dışarıdan ve içeriden gelen baskılar, çocuklara düşkünlük, fedakâr anne.

5- Köy, kasaba çevresi ve şehrin varoşlarında cereyan eden olaylar, köy kadınının durumu, kan davası, sömürü düzeni, yoksulluk, ağa baskısı, gericilik, geleneklerin baskısı, düşmanlık, sınıf çatışmaları

6- Eski uygarlıklar, mitoloji, destanlar, masallar ve tarihi olaylar, halk kahramanları.

7- Özellikle çok partili sisteme geçildikten sonra siyaset ve siyasetçi anlayışı, demokrasi içinde antidemokratik uygulamalar, politik meseleler ve politikacı. Buraya kendini baskı altında hisseden bazı yazarlarımızın farklı çevrelere ve tarihlere kaçarak yahut soyut kavram-

larla siyasi muhtevalı oyunlarını da dahil edebiliriz. Aziz Nesin, Tuncer Cücenoğlu gibi.

8- Yurt dışına giden vatandaşlarımızın medeniyet, kişilik, iş ve aile problemleri.

Bu konuları daha da çoğaltmak mümkün. Bu dönemde geleneksel tiyatromuzdaki tipler gibi, yeni meselelere dair yeni tipler de eserlerde yer alır. Borçlu memur tipi, üçkağıtçı politikacı tipi, namuslu öğretmen tipi, sanatçı, işçi tipi gibi sosyal katmanların durumlarını yansıtan tip zenginliği piyeslerimizi besler.

Özel Tiyatro Toplulukları

Cumhuriyet döneminde Meşrutiyet'ten kalan bir kısım topluluklar bir süre daha can çekişir vaziyette hizmete devam ederler. Başlangıcında İstanbul Şehir Opereti, Muhlis Sabahattin Opereti, Cemal Sahir Opereti yanında Naşit, İsmail Dümbüllü, Raşit Rıza ilk akla gelenler.

İzmir'den başlayıp Anadolu'ya turne yapan Şadi ve arkadaşları Cumhuriyet'in ilanından sonra Ankara'ya yerleşir.

1924 toparlanma yılıdır. Can çekişen Darülbedayi, Şehzadebaşı'na yerleşir (Ferah Tiyatrosu). Kadıköy'de İbnürrefik Ahmet Nuri'nin Yeni Tiyatrosu faaliyet gösterir. Raşit Rıza da Beyoğlu'nda faaliyetine devam eder. 1935'te Raşit Rıza'dan ayrılan Halide Pişkin ve arkadaşları Pangaltıda Tan Sineması'nda temsillere başlarlar.

1942'de Ses tiyatro ve Operet topluluğu, 1946'da İstanbul Vodvil Sahnesi, 1948-1955 Yeni Ses topluluğu, 1951'de Muhsin Ertuğrul'un Küçük Sahnesi, 1952-55 Muammer Karaca topluluğu, 1955'te

Haldun Dormen Tiyatrosu, 1958'de Kent Oyuncuları, 1959'da Lale Oraloğlu, 1959-1960 İstanbul Opereti, 1960-1961 Şen Ses opereti, 1961'de Ankara'da Büyük Meydan Sahnesi, Midhatpaşa Tiyatrosu, 1962 Arena Tiyatrosu, Gülriz Sürurі-Engin Cezzar Tiyatrosu, Azak Tiyatrosu.

1963'te Ankara Sanat Tiyatrosu, Asaf Çiğiltepe Tiyatrosu, 1964 Eskişehir Belediye Tiyatrosu, 1965 Adana Ziya Paşa oda tiyatrosu.

1966'da Avni Dilligil Halk Tiyatrosu, Gen-Ar. 1967'de Küçük Sahnede Mücap Ofluoğlu, Azak Tiyatrosunda Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan.

1967'de Kabare Tiyatrosu, 1968'de Nejat Uygur Tiyatrosu (Bu tiyatro tuluat örneklerini bugün de sürdürür).

1969'da Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Tiyatrosu.

1971 Ankara Birlik Sahnesi, İstanbul Ses Opereti.

Bunların dışında pek çok kısa süreli amatör ve profesyonel topluluklar, üniversite tiyatroları, derneklerin faaliyetleri ve orta öğretim kurumlarını tiyatromuza katkıları olmuştur. Bugüne kalan istikrarlı tiyatro sayısının az olduğu görülür.

Tiyatro Binaları

İlk tiyatro salonlarının büyük çoğunluğu sinema salonundan bozmadır.

Tepebaşı ilkidir, Tepebaşı Amfi Tiyatrosu'nda komedi kısmı hizmet verir.

Eski Odeon Tiyatrosu, Lüks Sineması'dır. Eldorado Tiyatrosu Divan Oteli'nin karşısında Pera Palas'ın yanındaki Garden Bar'dır

Taksim'de Maksim, Halep Çarşısı'nda Varyete Tiyatrosu önce Fransız Tiyatrosu sonra Ses Tiyatrosu, şimdi Dormen Tiyatrosu olmuştur.

Şimdiki Saray (Eski adı Glorya) Sineması tiyatro olarak görev yapar.

Kadıköy'de Mısırlıoğlu Tiyatrosu, Şehbal Tiyatrosu, Kuşdili Hilâl Tiyatrosu, Eski Apollon'da Hâle Tiyatrosu, Süreyya Tiyatrosu.

Üsküdar'da İnşirah Tiyatrosu.

Şehzadebaşı'nda Ferah, Millet Tiyatrosu.

Daha pek çok salon ve yazlık sinema ve bahçeler tiyatroya hizmet vermiştir.

Bugün için devlet tiyatroları ve şehir tiyatrolarının sahneleri hizmeti yaygın olarak verebilmektedirler.

Ankara'da:

1927'de yapılan Türkocağı Salonu'nu Halkevi, Devlet Konservatuvarı Tatbikat sahnesi ve gezici topluluklar bu binayı sırayla kullanırlar.

Küçük Tiyatro, Yeni Sahne, Altındağ, Oda, Meydan Sahneleri ile Ast'ın sahnesi belli başlıları.

İzmir'de Elhamra, Bursa'da Türkocağı salonu, sonradan 1957'de A. Vefik Paşa Sahnesi.

Sonuç

Dönüp geriye baktığımızda, kıt imkânlarla tiyatro dünyamızı bugünlere getirenlere hayranlık duymamak mümkün değil. Bugün için onların gerçekleştirdiklerinden hız alarak çok daha iyisini yapabilirdik. Karamsar tablo çizmemek için ve istisnaları da ayrı tutarak meseleye olumlu yaklaşıp şunları eklemek istiyorum:

Cumhuriyet döneminde bugün için yeterli olmasa da dergilerimiz olmuştur: Perde ve Sahne, Artist, Sinema-Tiyatro, Oyun, tiyatro 70, ayrıca tiyatro program dergileri, Türk Tiyatrosu, Devlet Tiyatrosu, Kent Oyuncuları, Pastav (Ulvi Uraz), araştırma ve inceleme kitapları, araştırıcılara paralel olarak sayısı artmıştır. Piyesler, bir kısmı yeniden basılsa da sayıca çoğalmıştır, kaliteli eser veren yazar sayısı artmıştır.

Yine bu dönemde, Nurullah Ataç gibi bir usta münekkit yetişmiş, münekkit sayısı artmıştır. Tiyatro Eleştirmenleri Derneği ve Uluslararası Tiyatro Enstitüsü kurulmuştur.

Televizyon ve Radyo’da tiyatroya yeterli olmasa da yer verilmiştir

Üniversitelerimizde tiyato bölümleri kurulmuş, tiyatro bilimsel bir ortama çekilmiş, kaliteli tiyatrodan anlayan kaliteli seyirci yetiştirilmesine çaba harcanmıştır.

Tiyatrolara seyircinin ilgisi artmış, genç nüfus tiyatroya önem vermiş, tiyatroya gitmek ayrıcalıklı bir kültür faaliyeti sayılmıştır.

Tiyatro sanatçıları, çok yönlü kazançlar elde etmiş, hayat standartları artmıştır.

Pek çok iyi yönetmen ve yardımcıları yetişmiştir.

Türkçemiz, sahnelerimizde tenkide açık olsa da hayat bulmuştur. (Bu konunun ayrıca ciddi ele alınması gerekir. Zira son zamanlarda Türk Dili üzerinde oynanan oyunların en etkilisi sahnelerde görülmeye başlamıştır.)

Dileğimiz, bu faaliyetlerin büyük şehirlerimizden taşarak bütün yurdu daha sıkı sarmasıdır. Ancak o zaman Atatürk hep yaşayacak ve Cumhuriyet ebedileşecektir.

1 Enginün, Prof. Dr. İnci; Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Dergâh Yay., İstanbul 2001.

2 Kaplan, Mehmet; Cumhuriyet Devri Türk Şiiri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. VII.

3 Ahmet İhsan; “Gözüm Arkada Kalmaz”, Uyanış, nr. 1686-1, s. 3.

4 And, Prof. Dr. Metin; Atatürk ve Tiyatro, Devlet Tiyatroları Yayınları, Ekim, 1983.

5 And, a.g.e., s. 59.

6 Zobu, Vasfi Rıza; O Günden Bu Güne, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.

7 Tanpınar, Ahmet Hamdi; 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Yayınevi, İstanbul 1976, 4. b.

8 Türk Tiyatrosu, Ekim 1965.

9 Töre, Enver; 1908-1914 Arası Türk Edebiyatında Tiyatro Tenkidleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

ADALI, Niyazi “50 yılda Türk Tiyatrosundan Kesitler”, Hareket, Kasım/Aralık 1973, Nr: 95/96.

AKI, Niyazi; Çağdaş Türk Tiyatrosuna Toplu Bakış, A. Ü. Yay. Erzurum, 1968.

AKI, Niyazi; Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi-I, Dergâh Yay., İstanbul 1989.

AKYÜZ, Kenan; Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, A. Ü. D. T. C. F. Yay. 3. b. Ankara 1979.

BİLGEGİL, Kaya; Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Atatürk Ünv. Ed. Fak. Yay. Erzurum 1980.

GÖKSEL, Burhan; Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Kültür Bak. Yay., Ankara 1988.

AND, Metin; Atatürk ve Tiyatro, Devlet Tiyatroları Yay. Ekim, 1983.

AND, Metin; Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu, T. İş Bankası Kültür Yay. Ankara 1983.

AND, Metin; 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi, Gerçek Yay. İstanbul 1970.

AND, Metin; 50 Yılın Türk Tiyatrosu, İş Bankası Yay. İstanbul 1973.

AND, Metin; Ataç Tiyatroda, Kent Yay. İstanbul 1963.

AND, Metin; Tiyatro Kılavuzu, Milliyet Yay. İstanbul 1973.

KAPLAN, Mehmet; Cumhuriyet Devri Türk Şiiri Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

KARADAĞ, Nurhan; Halkevleri Tiyatro Çalışmaları Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1988.

NUTKU, Özdemir; Darülbedayi'in Elli Yılı, D. T. C. F. Yay. Ankara, 1969.

NUTKU, Özdemir; Yaşayan Tiyatro, Çağdaş Yay. İstanbul 1976.

ŞENER, Sevda; "Cumhuriyet Dönemi Kadın Oyun Yazarları", Tiyatro Araştırmaları Dergisi, 1973, Nr: 4, s: 31-44.

ŞENER, Sevda; Çağdaş Türk Tiyatrosunda Ahlâk Ekonomi Kültür Sorunları A. Ü. Yay. Ankara 1971.

ŞENER, Sevda; Çağdaş Türk Tiyatrosunda İnsan A. Ü. Yay. Ankara, 1972.

ŞENER, Sevda; Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Tiyatrosu T. İş Bankası Kültür Yay.

TEKEREK, Nurhan; Cumhuriyet Dönemi'nde Adana'da Batı Tarzı Tiyatro Yaşamı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997.

TANPINAR, Ahmet Hamdi; 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Yayınevi, İstanbul 1976, 4. b.

TÖRE, Enver; 1908-1914 Arası Türk Edebiyatında Tiyatro Tenkidleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

TÖRE, Enver; 20. Y.Y. Çeviri Piyeslerinde Kadın ve Tiyatromuza Yansıması, Devlet Tiyatroları Yayınları, İç Eğitim Dizisi: 69-70, C. 2, Ankara 1991.

TÖRE, Enver; "92' Türk Tiyatrosu", Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 1993 Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara 1993.

TÖRE, Enver; "Tiyatro Dergileri", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. 8, Dergâh yay., İstanbul 1998.

ÜNAL, Cankut; 1980-1990 Dönemi Ankara'daki Özel Tiyatrolar ve Etkinlikleri Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

YÜRÜK, Ali; Türkiye'de Tiyatro Kavgası, Boğaziçi Yay. İstanbul 1977.

ZOBU, Vasfi Rıza; O Günden Bu Güne, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.

ZOBU, Vasfi Rıza; Uzun Hikayenin Sonu, Ofset Matbaacılık, İstanbul 1990.

Törensel Nitelikli Köy Seyirlik Oyunlarının Kaynakları / Yrd. Doç. Dr. Dilaver Düzgün [s.313-322]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Daha çok köy çevrelerinde, yılın belirli günlerindeki bazı törenlerle düğünlerde veya kış aylarında düzenlenen sıra gecelerinde sergilenen oyunlar, köy seyirlik oyunları olarak adlandırılmaktadır. İncelemecilerin köylü temsilleri, köy tiyatrosu, köy orta oyunları gibi terimlerle ifade ettikleri bu oyunlara geleneğin kendisi bir ad vermez ve yapılan iş, “oyun çıkarmak”, “oyun yapmak” deyimleriyle karşılanır. Belirli günlerde sergilenen belli başlı törensel nitelikli oyunlar şunlardır:

I. Törensel Nitelikli Köy Seyirlik Oyunları

A. Yağmur Gelini

Anadolu’da yağmurların yağmadığı, kuraklığın söz konusu olduğu dönemlerde çocukların ve bazen de gençlerin sergiledikleri törensel nitelikli oyun, yaygın kullanımı ile Yağmur Gelini olarak bilinir. Bunun yanı sıra Dodu, Çömçe Gelin, Kepçe Gelin, Bolbadik adları da farklı bölgelerde yağmur gelinini karşılamak üzere kullanılır. Oyunun oynanış biçiminde de bazı nüanslar görülür. En yaygın biçimiyle oyun şöyle sergilenir: 13-15 yaşlarındaki çocuklar bir araya gelerek bir süpürgeye elbise giydirip gelin gibi süslerler. Bu yapma bebek, uzun bir çubuğa bağlanır. Çubuğu tutan iki çocuk önde yürürler, diğer çocuklar da arkadan onları takip ederler. Böylece bütün evler dolaşılır. Her evin önüne geldiklerinde çocuklar şunları söylerler:

Bolbadiğim bol ister
Kaşık kaşık yağ ister
Verenin bir güzel oğlu olsun

Vermeyenin topal mopal bir kızı olsun

Tarlasını sel bassın

Önünde beklenen evin hanımı çıkar, yağmur gelinine ve çocuklara su serper. Çocuklara evden yağ, bulgur, yumurta gibi yiyecekler verir. Çocuklar hep bir ağızdan bağırırlar:

Tarlada çamur

Teknede hamur

Ver Allah'ım ver

Bir sulu yağmur

Evleri sırayla dolaşan çocuklar bir araya gelerek topladıkları yiyecekleri pişirip yerler, eğlenirler.

B. Saya

Köy seyirlik oyunlarının bir kısmı koç katımı, saya ve döl olarak bilinen yılın belli günlerinde sunulur. Bu dönemlerden ilki, üremenin başlangıcını, ikincisi bu yolda alınan önemli bir mesafeyi, sonuncusu ise doğumla birlikte gelen mutluluğu ifade eder. Özellikle koç katımından 100 gün sonra sergilenen ve dramatik ögelerle beslenen saya törenleri, bütün Türk dünyasında bilinir. Bu törenler, kuzunun anne karnında 100 günlük iken canlandığı, tüylerinin çıktığı inancından kaynaklanır ve bolluk, bereket getirmesi amacıyla ortaya konulur. Farklı bölgelere göre koç katımı zamanı değiştiğinden buna bağlı olarak sayanın ortaya konuluş zamanı da değişiklik arz eder. Bu tarih, çoğunlukla ocak, şubat aylarına rastlar. Bazı yörelerde "koyun yüzü", "davar yüzü" adlarıyla da bilinir. Koyunculukla uğraşan bölgelerde bugün de varlığını sürdüren saya törenleri Azerbaycan sahasında yaylaya göç etme, koyunların kırpılması ve kuzuların doğumu esnasında da sergilenir. Anadolu'da bu gösteriler gece düzenlenir ve şöyle gelişir: Çobanlarla onlara katılan çocuklar ve gençler türlü garip kıyafetlere girerler, kapı kapı gezerek "sayacı sözleri" denilen tekerlemeye

benzer türküler söyleyerek yiyecek ve bahşiş toplarlar. Kimi yerlerde bu gezme sırasında basit senaryolu bir oyun da ortaya konulur. Oyunun iki önemli kişisi Arap'la İhtiyar kavga ederler. İhtiyar ölür. Ağzına yiyecek konulunca dirilir. Evden eve gezmeler sona erince sayacılar, toplanan yiyeceklerden yemek yaparak yerler ve geç vakitlere kadar çalıp oynayarak eğlenirler. Bünyesinde barındırdığı dramatik unsurlar nedeniyle köy seyirlik oyunları ile ilgili araştırmalara konu olan saya, yılın belli günlerinde gerçekleştirilmesi ve kalıplaşmış birtakım davranışları içererek sevinç ve coşku içinde kutlanması gibi nedenlerle bir çeşit bayram kabul edilmiştir.

C. Nevruz Törenlerinde Sunulan Oyunlar

İklimlerdeki değişikliğe bağlı olarak, özellikle yeni yıl kavramı etrafında düzenlenen dramatik gösterilerle beslenen törenler, bütün Türk dünyasında nevruz veya yeni gün olarak bilinir. Türk topluluklarının nevruz kutlamaları sırasında çeşitli sportif oyunların ve halk danslarının yanı sıra seyirlik oyunlara da yer verilmektedir. Bu oyunların gerek Anadolu sahasında, gerekse Anadolu dışındaki Türkler arasında sergileniş biçimine baktığımızda temelde ortak unsurların işlenmesine rağmen ayrıntılarda bazı farklılıklar bulunduğunu görüyoruz. Geniş Türk coğrafyasında nevruz törenlerinde sunulan dramatik gösterilerin en yaygın olanları Kos-kosa ve Deve oyunlarıdır.

Kos-kosa: Köse Gelin, Köse Oyunu vb. adlarla da bilinen oyun en az dört kişi ile oynanır. Bunlardan biri “kosa” veya “bey” rolündedir. Kosanın kılığı bölgelere göre değişir. Azerbaycan'da ters çevrilmiş bir kürk giydirilir. Yüzü unlanır. Başına uzunca bakır veya başka bir madenden bir başlık konulur, ayaklarına ayak şeklinde ağaç sarılır, boynuna çan takılır. Elbisenin altında ise karnına bir yastık bağlanır. Kırmızı boyalı bir çömçe/kepçeyi de eline tutuştururlar. Lenkeran'da ise sırtına eski bir eski bir elbise giydirilen kosanın yüzüne bir maske geçirilir, beline bir urgan

bağlanır, boynuna çan takılır. Urganın ucu başçı denilen oyuncunun elindedir. Anadolu'da (Van'da) vahşi hayvan postu giydirilen "bey"in başında keçe bir külah, yüzünde yünden bir sakal, posta takılı bir tilki kuyruğu, koltuğunda eski bir süpürge, parmaklarında ise ziller bulunur. Burada da kosanın yüzü pudralanmıştır.

Azerbaycan'da bu şekilde hazırlanan kosa, tef veya kaval eşliğinde oynatılarak ev sahiplerinden armağanlar toplanır. Azerbaycan'da kosa oyununda söylenen manilerden bazıları şöyledir:

Ay kos kosa gelsene
Gelip salam versene
Çömçeni doldursana
Kosanı yola salsana
***
Novruz novruz bahara
Güller güller nubara
Bağçanızda gül olsun
Bal olmasın yağ olsun
Hanım dursun ayağa
Kosaya pay versin ağa

Mani bittikten sonra "köse öldü" denilerek kosa yere yıkılır. Oyunun başçısı ile kosa arasında seyircileri eğlendirecek tarzda konuşmalar yapılır:

– Kosa hardan gelirsen
– Derbend'den
– Ne getirmisen?
– Alma
– Almanı neyledin?
– Sattım
– Pulunu neyledin?

– Öküz aldım

– Öküzü neyledin?

– Vurdum, öldü.

Kosanın arkadaşları bunun üzerine şu maniyi söylerler:

Başın sağ olsun kosa

Erşin uzun, bez gısa

Kefensiz ölmez kosa

Bu şekilde oyunu bitiren ekip, ev sahibinden armağanlarını alarak başka bir eve giderler. Toplanan armağanlar, ya bir evde birlikte yenilir ya da paylaşılır.

Deve oyunu: Türk dünyasında oldukça yaygın olan oyunlardan biri de deve oyunudur. Bu oyuna “deve”, “deve düzme”, “deve bezeme” gibi adlar verilir. Seyyar bir merdivenin altına giren gençler merdiveni omuzlarına alırlar. Başlarına bir küfe veya küfün denilen arı kovanı yerleştirilir. Bu devenin hörgücünü oluşturmaktadır. Öndeki kişi, bir büyük sopa ve ucuna takılı bir at kafası ile devenin boynunu ve başını tamamlar. Göz yerlerine ise birer yuvarlak ayna yerleştirilir. Daha sonra hepsinin üstüne kırmızı veya siyah bir örtü örtülür. Boynuna küçük bir zil takılır. Devecinin işareti ile hayvanı taklit eden ekip deveye yaraşan hareketleri yaparlar, bazen de ipinden kurtulan deve, halkı kovalar. Yüklüce bir bahşiş alınmadan oyun bırakılmaz. Bu sırada maniler, türküler de söylenir.

D. Kış Yarısı Oyunları

Türk köylüsünün hayatında tarım ve hayvancılık, başlıca geçim kaynağını oluşturmuş ve günlük hayatın buna göre düzenlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Yağmur, kuraklık gibi birtakım tabiat olayları; yaz, kış gibi mevsim değişiklikleri; koç katımı, kuzuların anne karnında tüylenmeleri ve döl gibi hayvanlarla ilgili bazı önemli günler, köylünün hayatını düzenleyeceği bir takvim edinmesini, yılın belirli günlerinde ortaya çıkan

doğal olayları bilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu tür olaylar dünyanın her yerinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların ilgi odağı durumundadır. Mitolojik kaynaklara inildiğinde bu konudaki inanç ve uygulamaların insanlık tarihi kadar eski olduğu görülür.

İnsanlar, tarih boyunca farklı takvimler, zaman ölçüleri kullanmışlardır. Bunların zamanla değişikliğe uğramasına rağmen, yıl (sene) mefhumu hiçbir zaman değişmemiştir. "Türklerdeki halk takvimine göre bir yıl iki ana bölüme ayrılmaktadır. Hıdırellez gününden (6 Mayıs) 8 Kasım'a kadar süren devre 186 gün olup 'hızır günleri' adıyla anılmaktadır. Bu dönem genellikle yaz mevsimine tekabül etmektedir. 8 Kasım'dan 6 Mayıs'a kadar süren ikinci devre kış devresi olup 'kasım günleri' olarak adlandırılmakta ve 179 gün sürmektedir".1 Kıştan yaza geçilmesi, soğuğun, durgun ve verimsiz mevsimin bitip sıcağın, bolluğun, verimliliğin gelmesi, birtakım kutlamalara, toplu eğlencelere sebep teşkil etmiştir. Böylece, tarımla uğraşan toplulukların insan-tabiat ilişkisine önem verdiklerini görüyoruz. Hatta yılı on iki aya bölen halk düşüncesi, her aya bariz özelliğine göre ad vermiştir.

Bütün bunlar, tarım ve hayvancılıktaki bazı önemli günlerin halk takviminin oluşmasında belirleyici rol oynadıklarını gösteriyor. Ancak, bugün dünyada ortaya çıkan teknolojik gelişmeler, insanları gözlemleriyle günlük hayatlarını düzenleme alışkanlığından vazgeçirerek deneysel verilere dayanan ilmi ölçüleri kullanmaya zorlamıştır. Son yüzyılda, özellikle Cumhuriyet'ten sonra Türk toplumu bu teknik değerleri daha çok benimsemiş ve zamanla özümsemeye çalışmıştır. Böylece, ülke genelinde geçerli olan saat ve takvim gibi zaman ölçüleri, geleneğin devam ettirdiği gözleme dayalı yöntemin önüne geçmiştir.

Bu gelişmeler, köylünün geleneksel halk takvimiyle çağdaş uygulamaları birleştirmesine zemin hazırlamış, böylece kış yarısı şenlikleri

eski yılın sona ererek yeni yılın başladığı Ocak ayının ilk haftasına kaydırılmıştır. Yani, daha önce yapılan koç katımı, koyun yüzü, döl, nevruz, hıdırellez vb. özel anlama sahip günlerdeki birbirine benzer eğlenceler kış mevsiminin ortalarında toplanmış, önceki fonksiyonlarını azaltarak yıl sonu veya yıl başı olarak bilinen döneme münhasır kalmıştır.2 Hatta şu anda kullandığımız Gregoryen takvimi ile Julian takvimi arasındaki on üç günlük farkı da dikkate alan köylü yakın zamanlara kadar 13 Ocak'ı yılın son günü kabul etmiş ve o gün yeni yıl şenliklerini gerçekleştirmiştir. Son yıllarda ise bu uygulamalar tümüyle terk edilerek kış yarısı törenleri 31 Aralık'ı 1 Ocak'a bağlayan gecede icra edilir hale gelmiştir.

Bu gösteriler üç aşamada gerçekleşir: 1. Çalgı eşliğinde dans, taklit ve karşılıklı konuşmalar 2. Bahşiş alma 3. Toplu yeme-içme, eğlenme.

II. Oyunların Kaynakları

A. Kutsal Törenler, Ritler

1. Atalar Kültüne Bağlı Törenler: Günümüzde yılbaşı törenlerinde çeşitli oyunlar sergileyen kaynak kişilerin genellikle bu oyunları atalarından öyle gördükleri için ve yeni yıla bolluk, bereket getirmesi amacıyla oynadıkları tespit edilmiştir.

Bu iki nokta, bize oyunların kökeni bakımından önemli ipuçları veriyor ve bizi mitolojik dönemlerin inançlarına götürüyor. Antropolog C. Strehlow, Avusturalyalı Arunda kabilesine bazı merasimleri neden icra ettiklerini sorar ve "çünkü atalarımız böyle istedi" cevabını alır.3 Evliya Çelebi, Kuzey Kafkasya'da yaptığı seyahatini anlatırken orada yaşayan kavmin kutsal saydığı bir ağaçtan bahseder, burada yaşayan insanların her yıl bu ağacın altında yiyip içtikten sonra balmumu ve yılmumu yakarak bir çeşit tapınma hareketleri sergilediklerini anlatır. Evliya Çelebi bunlara "Allah size bu ağaca tapınız dedi mi? " diye sormuş, onlar da "biz bunu bilmiyoruz, ama babalarımızdan böyle gördük, böyle yaparız" demişler.4

Bilge Seyidoğlu’nun belirttiği şekliyle bu düşüncenin benzerini hemen hemen bütün ilkel kavimlerde görebiliriz. Aynı düşünce tarzını kullanarak ilkel insanları ve geleneksel toplumları daha iyi anlayabiliriz.5

Atalar ruhuna tapınma veya onları kutsama, birçok din ve inanış biçiminde olduğu gibi Şamanist Türkler arasında da yaygındı. “Eski Orta Asya Şamanizmi’nin esasları Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i a’la), ateş (ocak) kültleri idi”.6 Ayrıca Gök-Tanrı’ya ulaşmayı sağlayacak iyi ruhlar ve buna engel olan kötü ruhlar vardı. Özel ayinlerden en önemlisi ruhlardan birine ıdık bağışlarken yapılan tören ve ayindir. Bu töreni de şaman yapar.

Altaylılarda Umay, Ana Maygıl, Ak Ene; Yakutlarda Ayısıt adı verilen dişi ruhlar olduğu gibi, ölmüş iyi kamların ruhları da iyi ruhlar zümresine dahildir. Umay, çocukları ve hayvan yavrularını, Ana Maygıl, ulusu koruyan dişi ruhtur; buna ulus anası da denir. Ak Ene (Ak-ana) adlı tanrı-ruh, yaratma kudretini ilham eden bir ruhtur. Erkek tanrı Ülgen yaratma kudretini ve ilhamını Akene’den almıştır. Ayısıt-yaratıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresine denir. Bunlardan kimi, insan yavrularını ve kadınları kimi de hayvan yavrularını ve dişi hayvanları korurlar.

Eski Türk topluluklarında ölülere saygı gösterilmesi, ölünün arkasından yuğ törenlerinin düzenlenmesi ölü kültünün Türk düşüncesindeki yerini belirlemesi açısından önemlidir. Ölü kültü, dünyanın diğer bölgelerinde ve kavimlerinde de söz konusudur.

“Urenha-Tubalar, biri ölürse derhal çadıra çıkarıp keçe veya deriyle örterler. Eve bir koyun getirip bağlarlar. Bu koyun meleyene kadar beklerler; meledikten sonra keserler. Şaman, koyunun en iyi et parçalarını ateşe yakıp ayinini yapar, ölüye hitaben ‘bu yeri bırakıp gidenlerin birincisi sen değilsin. Düşünme, üzülme, et ye, rakı iç, darı ye, çay iç’ der.

Törende bulunanlar ateşe tütün atarlar, bununla evdeki tören tamam olur. Sonra çadırın bir tarafını söküp ölüyü oradan dışarı çıkarırlar. Urenhalar ölüyü yere gömmezler, uzaklara, kırlara atarlar. Başına bir sırık dikip Buda dinine ait dualar yazılı kağıtlar korlar; bunun yanına ağaçtan yahut balçıktan küçük bir ev yapıp bırakırlar.

Urenhalardan birinde misafir bulunan biri ölürse bu ölüyü kapıdan çıkarırlar. Bir demet ot ile vurup ‘nen varsa al, bize bırakma, beraber götür!’ derler. Kendi ölülerini kapıdan çıkarmamalarının sebebi, fenalık yapmak için geri dönerken kapıyı bulamaması içindir. Ölü misafir ise inançlarına göre, akrabalarını arayacak, bu eve tekrar gelmeyecektir”.7

Bu inanç ve uygulamalardan anlaşıldığına göre eski Türk hayatında büyük ve tek tanrıdan başka, yardımcı ruhların ve gözle görülmeyen birtakım varlıkların etkisine inanılıyordu. Tanrıların da insanlar gibi telakki edildiği, hatta insanlarla tanrıların bir arada bulunarak beşeri ilişkiler kurduğuna inanılan mitolojik döneme ait bu inançların bir kısmı tek tanrılı dinlere de yerleşerek varlıklarını bugüne kadar sürdürmüşlerdir. Günümüzde dahi Anadolu’da görülen alkarısı inancı, türbelere bez bağlanması, hastalıklardan korunmak için birtakım büyüsel işlemlere başvurulması, mitolojik dönemlerin ve Şamanizm’in izleridir. Günümüzde icra edilen ve bolluk getireceğine inanılan, sonradan oyunlaşmış birtakım merasimler de başlangıçta ataların ruhlarını memnun etmek amacıyla yapılıyordu. Ölünün ruhunu kutsamak, adakta bulunmak, kurban kesmek gibi işlemlerin benzerine günümüzde de rastlıyoruz.

2. Tarımsal Bolluk Törenleri: Oyunların belirli bir zamanda, oynanması, belirli bir biçimde sunulması ve oyuncuların bu konudaki inançlarını dikkate alan Metin And, bu oyunların bir bolluk töreni kalıntısı olduğunu savunarak bu oyunun ayniyet derecesindeki benzerlerinin Yakın Doğu ülkelerinde, Balkanlar’da ve Avrupa’da da oynandığını belirtir ve bunların

kaynak itibariyle Yakın Doğu'nun eski tarımsal bolluk törenlerine uzandığını açıklar. Metin And'a göre "bu bolluk törenleri işlevseldi, amaçları doğanın canlandırılması içindi. Bu törenlerle mythlerin birleşmesi dramı yaratmıştır".8

Köy seyirlik oyunları ve bunların dayandığı eski tarımsal bolluk törenlerini sağlam bir zemine oturtabilmek için insanın tabiatla olan ilişkilerine dikkat etmek gerekir. İlkel dönemlerde insanoğlu çevresinde izlediği bitkisel hayatın uyanması veya uykuya dalması, hayvanların çiftleşmeleri ve yavrulamaları gibi olgulara dikkat etmiş ve her yıl canlanan, ürün veren, sonra bir çeşit uykuya dalan tabiat karşısında yeni yıl mefhumuna ulaşmıştır. Bir yıldan diğerine geçerken eskinin kovulması, yeni yılın bolluk getirmesi için çeşitli törenlerin düzenlenmesi böyle bir anlayışın ürünüdür. Sir James Fraser'in ifadesiyle "doğal olayların değişkenliği ilkel insanı doğrudan doğruya etkilemektedir. Her yıl toprak üzerinde meydana gelen büyük değişiklikler ilkel insanları bu değişiklikler üzerinde düşünmeye zorlamıştır. İlkel insan bu değişiklikleri büyü yoluyla etkileyebileceğine inanmıştır. Yağmuru yağdırmak, güneşi doğdurmak, yemişleri oldurmak, hayvanları üretmek, baharı getirmek için büyü törenleri yapmıştır".9

Bütün eski kültürlerde mevcut olan yeni yıl mefhumunu canlı tutan Türkler de yüzyıllar boyunca Ergenekon'dan çıkışı simgelemek üzere kışın bitip baharın başladığı, yani tabiatın canlandığı günlerde tören düzenlemişler, ateşte kızdırılan demir parçalarını örs üzerine koyup çekiçle vurarak temsili bir ayin sergilemişlerdir.10

"Çin kaynakları Hun kültüründen bahsederken tapınaklarını zikrediyorlar. Bu haberlere göre hakanın karargâhındaki tapınakta her yılın başında ayin yapılırdı".11

Orta Asya steplerinde hayvancılıkla uğraşarak göçebe hayatı yaşayan Türkler, yerleşik düzene geçtikten sonra bu ırki karakterlerinin yanı sıra komşu kültürlerin de etkisiyle yeni birtakım törenler icra etmeye başlamışlardır. Koç katımı, davar yüzü, yılın iki ayrı bölümünden biri olan ruz-ı kasımın bitip ruz-ı hızırın başlaması, toprağın canlanması ve ürün alma dönemlerinden her biri toplu törenlere ve kutlamalara sahne olmuştur. Bu törenlerde hayvan postuna girilerek çeşitli taklitlerin yapılması, evlerin dolaşılarak yiyecek toplanması, bugünkü kış yarısı oyunlarının kaynağını teşkil etmiştir.

Abdulkadir İnan, Şamanist Türk kavimlerinin ayin ve törenlerini iki kısımda inceler: 1. Muayyen vakitlerde yapılması gereken ayin ve törenler. 2. Tesadüfi olaylar dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan ayinler, ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan ayinlerdir ki, bunların çok eski devirlerden beri yapılagelmekte olduğuna şüphe yoktur.12

Eski bolluk törenlerinin kalıntısı olduğu anlaşılan kış yarısı törenleri muhteva bakımından incelendiğinde kız kaçırma ve ölüp dirilme motiflerinin ağırlıklı bir biçimde yer aldığı görülür. Kaçırılan kız, üremenin, bereketin simgesidir. Bu, beraberinde çiftleşmeyi ve arkasından çoğalmayı sağlar. Ölüp dirilme de tabiatın her yıl canlılığını, verimliliğini kaybetmesi, sonra tekrar canlanması ile ilgili olayların simgesi olarak seyirlik oyunlara girer. Tabiatın canlanması, tohumun tarlaya atılması, bitkilerin yeşermesi, yeniden dirilişi hatırlatıyor. Bu düşüncenin örneklerini eski mitlerde de görüyoruz. Mısır buğday tanrısı Osiris'in toprakla birleşmesi sonucunda bolluk olması, Mezopotamya Tanrısı Tammuz'un İştar'la birleşmesiyle bitkilerin yeşermesi, İştar'dan ayrılınca her türlü üremenin ve yeşermenin durması, hasat tanrıçası Demeter'in kızı Persephone'in kaçırılışı ve izinle

her yılın üç ayında yer yüzüne çıkması, bu düşünceyi besleyen mitolojik unsurlar olarak dikkatimizi çekiyor.13

Bütün bu uygulamalarda başa dönme, asla yönelme şeklindeki mitolojik düşüncenin izlerini görüyoruz. Çünkü mitolojik düşüncede “menşee dönüş, yeniden doğuş ümidi verir. Bütün dini merasimlerin maksadı başlangıca dönmektir. İlkel toplumlarda tedavi etmek yoktur. Ancak kaynağa dönülerek yeniden yaratma vardır. Dünyayı, hayatı yaratan güçlerin kaynağı enerji doludur”.14

Ölüp dirilme motifinin bir başka örneğine de şaman ayinlerinde rastlıyoruz. Şaman, birtakım ön hazırlıklar yaptıktan ve ekstaz haline geldikten sonra “emegetini, yani koruyucu ruhunu veya başka tanrıları çağırır. Bunların çabuk gelmeleri için yalvarır. Bu ruhlar birdenbire bastırırlar, şaman, korkusundan bayılır, düşer. Şaman yüzüyle, yani secde eder gibi düşerse iyi alamet sayılır; arkasıyla düşerse fenadır. Şaman yere düşer düşmez herkes ilahiler okumaya başlar. Tecrübeli ihtiyarlar, şamanı ayıltmaya çalışırlar. Ruhlar arasında kendi emegetini gördüğü gibi, şaman ayılır, neşelenir, sıçramaya ve dans etmeye başlar”.15

Hayatını tabiatla bütünleştiren, tabiattaki değişikliklere göre yaşamına yön veren insanoğlu, daha müreffeh bir hayat yaşayabilmek için doğanın canlanmasına ihtiyaç duymuş, bunun için de yağmur yağmadığı zamanlarda kuraklığı önleyecek çeşitli işlemlere başvurmuştur.

“Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük Türk tanrısı Türklerin cedd-i alasına yada (yahut cada, yat) denilen bir sihirli taş armağan etmiştir ki, bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır, fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, Şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır”.16

Yada taşından başka, kısırlığa sebep olan, doğumda kolaylık sağlayan ve çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan taşlar da vardır Türk kültür tarihinde büyüsel nitelik kazanan bu taşların kutsal sayılmalarının sebebini araştıran Bilge Seyidoğlu'na göre "taşlara sihir atfedilmesi bu taşların vaktiyle tanrılar tarafından kullanılmış olmasından ileri gelmektedir. Taşlar kullanılırken de birtakım işlemler ve hareketler yapılır. Bunlar da bizi ilk zamanlarda bu taşları ilk kullanan tanrıların veya yardımcılarının onları böyle kullandıkları düşüncesine götürmektedir."17

"Kırgız-Kazakların Er Gökçe destanında Altınordu'nun meşhur kahramanlarından Er Kosay'ın düşman ülkesine akın yaptığında çölde başına gelenler şöyle anlatılmaktadır:

Yanındaki adamlar susadı. Er Kosay'a susuzluktan şikayet ediyorlardı. Er Kosay, uzun kulaklı sarı atının ceğerlerinin altından cay taşı (yad taşı) çıkardı. Salladı, salladı yere koydu. Havadan yağmur yağdı. Yağmur suyunu içtiler".18

"Kuraklık zamanlarında yağmur yağdırmak için cada taşından başka çarelere (tılsımlara) de başvurulur. Ural dağlarının doğusunda yaşayan Ulu Kutay, Salcıvıt, Barın Tabun Başkurtlarında yağmur tılsımı olarak birbirini suya atmak, birbirine su atmak adeti vardır".19

Türklerin İslam medeniyeti dairesine girdikten sonra edindikleri geleneklerden biri de yağmur duasıdır. Köylülerin topluca bir tepeye çıkıp kurban kesmeleri, namaz kılıp dua etmelerinden sonra yemek yemeleri biçiminde ortaya konulan bu uygulama günümüzde de Türkiye'nin bütün bölgelerinde varlığını sürdürmektedir. Buradaki büyüsel işlemlerin İslami karaktere büründüğünü görüyoruz.

Yağmur yağmadığı zamanlarda çocukların veya gençlerin bir ağaç parçasını yahut süpürgeyi bebek biçiminde süsleyerek bunu kapı kapı dolaştırmalarından ibaret olan yağmur gelininin de çok eski bolluk

törenlerinin kalıntısı olduğunda şüphe yoktur. Bu oyunun üç ana ögesi şunlardır: 1. Kukla biçimindeki bebeğin kapı kapı dolaştırılması. 2. Önünde durulan evin sahibi tarafından bebeğin üzerine su serpilmesi. 3. Her evden yiyecek toplanması.

Su, hayat vericidir. Bolluğun, çoğalmanın sembolüdür. Evleri dolaşarak yiyecek toplamak da şamanlığa giriş törenleriyle yakınlık gösteriyor.

"Baykal gölü ve Selenge ırmağı çevrelerinde yaşayan Buretler resmen budist sayıldıkları halde Şamanizm geleneklerine çok bağlı kalan Moğol boylarından biridir. Bunlarda şamanlığa istidat gösteren adama şaman (bö) olması teklif edilir. Teklif kabul edilirse şaman namzedi komşularından biriyle oba oba, ev ev dolaşıp sadaka toplar. Namzede refakat eden adamın evinde demir parçaları ve paçavra gibi şeyler bağlanmış bir değnek (asa) bulunur".20

Bütün bu örnekler ve değerlendirmeler, eski kutsal törenlerin ve ritüellerin asıl amaçlarını kaybederek oyunlaştığı, zamanla işlevini kaybederek eğlence haline geldiği gerçeğini ortaya koyuyor. Ritüellerin köy seyirlik oyunlarına kaynaklık ettiğini söyleyen Sevda Şener, şu yorumu getiriyor:

"Tiyatronun asal ögesi olan bir olayı taklitle canlandırma eyleminin ilkel kavimlerin büyü törenlerinde bulunduğu ve tiyatronun bu canlandırma eyleminden türediği görüşü kalın çizgileri ile kabul edilmektedir. Antik Yunan dramının mevsim değişmesiyle ilgili ritüellerden doğmuş olduğu görüşü birçok tiyatro tarihçisi tarafından benimsenmiştir. Günümüzde hemen her ülkede kutlanan halk bayramlarının ve belli günlerde oynanan köy oyunlarının eski büyüsel törenlerin uzantısı olduğu varsayımı da geçerli sayılmaktadır".21

B. Totem ve

Ongunlar, Kutsal

Hayvanlar

“Bir insan grubunun ya da tek bir kişinin mistik ve majik duygularla bağlı bulunduğu hayvan, bitki, doğasal olay ya da cansız bir nesne”22 biçiminde tanımlanan totem, ilkel insanın hayatında ve düşünce dünyasında önemli bir yere sahipti. Bu düşünce etrafında geliştirilen ve kendine has kuralları olan inanç sistemi totemizm olarak adlandırılıyor ve ilkel dinlerden sayılıyor.23 Totemizmin kalıntısı olarak çeşitli maddelerden yapılan ve özenle muhafaza edilerek kutsallık atfedilen resim, şekil ve armalar da ongun adını alıyor.

Türklerin de başlangıçta bir totemcilik dönemi yaşadıkları, daha sonraki devirlerde çeşitli ongunlara sahip oldukları biliniyor. Farklı din ve kültürlerin etkisine rağmen bu inanış biçiminin kırıntılar halinde günümüze kadar devam ettiği, başka unsurlarla birleşerek varlığını sürdürdüğü iddia edilmektedir.

Abdulkadir İnan, ongun hakkında şu bilgileri veriyor: Altaylılarda “tös (=töz)”, Yakutlarda “tangara”, Uranhalarda “eren”, Moğol-Buretlerde “ongon” denilen putlar-fetişler vardır. Bunlar, keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzerler. Bir kısmı da tilki, tavşan ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvarlara yahut sırıklara asılır. Bazı aileler bunları torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu putlara saçı saçarlar ve ağızlarına yağ sürerler.24

Divanü Lügati’t-Türk’te töz kelimesinin karşılığı olarak “asıl, kök” manalarının verilmiş olması, kelimenin yüklendiği anlamı ve bunun çevresinde oluşan inanış biçimini doğrular mahiyettedir.25

“Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültünün izlerine rastlanmaktadır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları tedavi ederken birçok

kuğurçak (kukla) kullanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları korçaklara (kukla) nakledip uzaklara götürürler.

Ongon (tös/töz) kültünün, totemcilik devrinin bir hatırası ve kalıntısı olduğu birçok etnograflar tarafından iddia edilmektedir. Ongonların (töz) çoğu hayvan tasvirleri veyahut hayvan adları taşıdıkları ve töz kelimesinin eski ve yeni Türk lehçelerinde ‘esas, menşe, kök’ anlamına gelmesi bu faraziyeyi kuvvetlendirmektedir”.26

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı şekliyle eski Türk düşüncesinde asıl büyük tanrıdan başka farklı fonksiyonlara sahip olağanüstü güçlere inanılır ve bunların tasvirleri yapılarak taşınırdı. Bu düşünce tarzının izlerine günümüzde köy seyirlik oyunlarında rastlıyoruz. Yağmur Gelini oyununu örnek olarak gösterebiliriz. Kuraklık zamanlarında çocukların veya gençlerin ellerinde dolaştırdıkları yapma bebek, yağmurun yağmasını sağlayacak olağanüstü varlığın simgesi, ongunu olarak taşınıyor. Bugün elbette bu düşünce bütünüyle ortadan kalkmış ve İslami bir karaktere bürünmüştür. “Ver Allahım ver bir sulu yağmur” ifadesiyle yağmurun Allah’tan istendiği açıkça ortaya konuluyor. Ama bir totemizm unsuru olarak kukla da varlığını koruyor.

İlhan Başgöz, bu yağmur töreninin kökeni hakkında hazırladığı incelemesinde törene ve törende dolaştırılan bez bebek veya canlı çocuğa verilen isimlerin manalarından yola çıkarak oyunun kaynağını araştırmıştır. Ona göre Anadolu’nun bütün bölgelerinde oyuna ad olarak verilen kelimeler Türkçede veya başka dillerde “kurbağa”, “kurbağa yavrusu” anlamındadır. Anadolu’nun bazı köylerinde kurbağa yavrusuna kepçecik, çömçecik adları verilmektedir. Hindistan’ın Kannada bölgesinde kurbağaya doddu deniliyor. Yine Hindistan’ın bazı bölgelerinde yapılan törenlerde gezdirilen bebeğe mindaki adı verilir. Mindaki, “kurbağa kız” demektir.

Anadolu yağmur törenlerinin bir kısmında bizzat kurbağanın kendisinin dolaştırıldığına, susuzluktan kurbağanın öldüğü yolunda ifadeler kullanıldığına ve her evden kurbağanın üzerine su döküldüğüne dikkat çeken İlhan Başgöz, şu sonuca ulaşır:

"…Yağmur törenlerinde taşınan yapma bebeğin yahut canlı çocuğun kurbağa ya da kurbağa yavrusunu simgelediği ileri sürülebilir. Törenin ilk biçiminde kurbağa taşınmış olmalıdır, daha sonraki değişmelerle birlikte kurbağanın yerini onu simgeleyen bir çocuk veya yapma bebek almıştır."27

Başgöz, tezini daha ileriye götürerek Asya'nın çok eskiden beri tarımla uğraşan Çin ve Hindistan gibi memleketlerinde kurbağanın yağmur tanrısı olarak tanındığını, bugünkü oyunlarda yağmur gelini genel adıyla bilinen yapma bebeğin bir totem unsuru halinde varlığını koruduğunu iddia eder.

Abdulkadir İnan'ın yıllar önce bu konuda ortaya koyduğu yorumu da Başgöz'ün görüşünü kuvvetlendirecek mahiyettedir:

"Bu adetteki 'kadın kuklası', Şamani Türklerin panteonuna dahil olan töslerden bazılarına çok benziyorsa da Anadolu Türklerinden başka Türklerde buna benzeyen bir merasime tesadüf edilmiyor. Galiba bu adet, ileri Asya'nın pek eski yerli zürra bir kavminden kalma bir adet olsa gerek. Bu adete dair bütün Anadolu, Suriye, Irak ve Azerbaycan adetleri toplanırsa ihtimal ki bu merasimin eski dini şekli tayin edilebilir".28

Bu bilgilerden yola çıkarak yağmur gelini oyunu ile kurbağa arasında yakınlık kurmak yanlış olmayacaktır. Kurbağanın Türk mitolojisinde taşıdığı değeri kesin çizgileriyle belirleyemiyoruz. Ancak Beltir ve Sagay kamlarının davullarında kurbağa resminin bulunması oldukça anlamlıdır.29

Tufan olayının "G. Potanin tarafından tespit edilen Uryanha (Tuba) rivayetine göre yer, bir kurbağa üzerindedir. Kurbağa kımıldanırsa tufan olur. Eski bir zamanda bu kurbağa kımıldamış ve yeryüzünün büyük denizi (ulu talay) dalgalanmış, kaynar gibi olmuş, tufan olmuş".30

Bahaeddin Ögel, Altaylıların ceplerinde taşıdıkları bir takvimin resmini vererek şu açıklamada bulunuyor: “Ortada, efsanelerimizde sık sık geçen ilk ‘Ortadeniz’ görülüyor. Bu denizin ortasında yaşayan kurbağa-kaplumbağa karışımı efsaneleşmiş bir mahluk yer almış ve iki tarafını da balık kuşatmıştır. Bu resim, Çin ve Budist kültürlerinin Orta Asya ananeleriyle karışmış bir örneğidir”.[31]

Gerek kurbağaların yağmurlu ve bulutlu havalarda yumurtladıkları, bağırdıkları ve çiftleştikleri yolundaki bilimsel veriler,[32] gerekse bu konudaki mitolojik bilgiler ilkel insanın kurbağayı yağmurun yağması ile ilgili majik işlemlerde etkili bir hayvan olarak kabul ettiğini ortaya koyuyor. Yağmurlu zamanlarda kurbağaların çiftleşmeleri de üreme, bolluk, bereket unsuru olarak dikkatimizi çekiyor.

Her kabilenin bir hayvandan türediğine dair ilkel düşüncenin giderek zayıflaması sonucunda bu inanış biçimi tümüyle ortadan kalkmış, daha sonraları bir ongun halinde varlığını sürdürmüştür. Şamanizm inançlarına göre bu heykelcikler, kabilenin, soyun, ailenin koruyucusu olarak kabul edilir ve belirli zamanlarda yapılan dini törenlerde bu heykelciklere yemekler verilir, çeşitli saçılar saçılırdı. Zamanla bu inanış da zayıflamış, özellikle Orta Asya Türk topluluklarında bazı hayvanlar ve yırtıcı kuşlar kutsal sayılarak sadece sembol seviyesinde kalmıştır.[33] “Oğuz boylarının armaları olan kuşlara da ongon adı verilmiş olmasına rağmen, Oğuz Türklerinin onlara yemekler sundukları ve saçı saçtıkları hakkında elimizde hiçbir kayıt yoktur. Bazı kavimler, böyle iptidai din devrelerini erken çağlarda geçirmiş, fakat bu eski hatıralar, toplum yüksek bir seviyeye eriştikten sonra bile, arma şeklinde olsun devam edegelmişlerdi.”[34]

“Yakutlarda kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala başvurup yalvarırlardı. Bundan sonra dünyaya gelen çocuğa ‘Hotoy terütteh’ (kartaldan türemiş) denirdi”.[35]

XVIII. asırda Orta Asya'da seyahat ederek Orhun Yazıtlarını da bulan İsveçli Subay Strahlanberg, Yakut Türklerini ziyaret ederek onlar hakkında şu çok önemli bilgileri vermişti:

"Yakutlara göre, yaratıklardan (Creatur) biri kutsal sayılır ve her kabile ile soy da bu hayvandan türediklerine inanırlardı. Bunlar, boyların kutsal saydıkları kuğu, kaz, karga vs. gibi hayvanlardı. Bunun için de bu hayvanlar hiçbir suretle yenmezdi. Fakat o hayvanın boyundan gelmeyenler için bir mesele yoktu. Başkaları pekala diğer boyun kutsal hayvanını yiyebilirdi."36

Kültür tarihi araştırmaları, insanların bir hayvan soyundan geldikleri biçimindeki inançları kapsayan totemizmin giderek kaybolduğunu, ama izlerinin her dönemde varlığını koruduğunu gösteriyor. Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra ise ongun seviyesinde de mevcut olmadığını, sadece halk adet ve inanmaları arasında kırıntılar halinde yer bulduğunu görüyoruz. Bu gelişmede Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi de etkili olmuştur. Günümüzde Anadolu'da bu inançlara rastlanmaktadır. Bugünkü Anadolu köy seyirlik oyunlarında ve danslarında bu inancın izlerini görmek mümkündür. Ancak bugün oyunlar sadece eğlence amacıyla sergilenmektedir. Oyuncu ve seyirciler, bu motiflerin manasını bilmemektedirler.

Yılbaşında oynanan ve Deve oyunu, Yılbaşı oyunu gibi adlarla anılan oyunda deve ve ayı oynatılması yaygındır. Oyunda insanlar tarafından taklit edilen deve ve ayının Türk köylüsünün hayatına nasıl girdiği hususu oldukça düşündürücüdür. Bu konuda kaynaklarda yeterli ipucu bulamamakla birlikte Altay yaratılış mitinde deve ve ayı unsurlarına rastlıyoruz: "Erlik, eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vurdu ayı çıktı, bir vurdu domuz çıktı, bir vurdu Albıs (fena ruh) çıktı, bir vurdu deve çıktı"37

"Aba tös, şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biridir. Ayı tasviridir. Aba (apa), eski Türkçede baba, ata anlamlarını ifade etmiştir.

Bütün eski Türk lehçelerinde ayıya gerçek adı olarak azıg (azıg, ayıg, ayu, ayı) denildiği halde bazı boylarda bu canavar aba (XI. asır Kıpçaklarında ve bazı Altay lehçelerinde) yahut 'ese, ebe, ebüge' (Yakutçada) denilmektedir. Bu kelimelerin hepsi 'ata' manasına gelir ki kuzey kavimlerinde bu hayvanın adı tabu sayıldığı devirden kalma gelenektir. Ayı kültünün izleri yüksek kültürlü İskandinavya köylerinde bile tespit edilmiştir."38

"Şamanistlere göre ayı, orman tanrısı ruhunun timsalidir. Adı da tabudur. Şamanistler bilhassa ormanlarda ayının adını söylemekten korkarlar. Eski Kıpçaklar ayıya 'aba' (yani baba) derlerdi."39

Özetlemek gerekirse Anadolu'da oynanan köy seyirlik oyunlarında, özellikle ritüel oyunlarda ve halk danslarının bir kısmında eski kutsal ayinlerden, totem ve ongun dönemlerinden kalma izler vardır. Profan mahiyetteki oyunlarda da hayvan benzetmelerine rastlamak mümkündür. Ancak bunların mitolojik kaynaklı olsalar bile köy hayatıyla bütünleşmiş oyunlara girdiğini görüyoruz. Köylü, hayatının çeşitli safhalarında yararlandığı hayvanları oyunlarına konu olarak seçmiştir. Pertev Naili Boratav'ın ifadesiyle seyirlik oyunlar "sadece eğlence vesilesi ve aracı, hayal ürünü, gelip geçici şeyler değildir; onlar, toplumun günlük sorunlarından, tasalarından, kaygılarından, sevinçlerinden, işlerinden, üretim ve tüketim çabalarından, törelerinden, törenlerinden ayrılamaz. Bir kelime ile, halkın yaşamı ile kaynaşmışlardır; onunla bir bütün halindedirler ve ancak toplumun yaşamının türlü yönleriyle bir arada incelenerek değerlendirilip yorumlanabilirler".40

Sonuç

Eski Türk düşüncesinde yaratıcı güç olarak kabul edilen Gök-Tanrı'dan başka çeşitli olağanüstü güçlerin varlığına inanılıyor ve bunlar için birtakım törenler düzenleniyordu. Ayrıca yılın değişmesiyle ilgili astronomik olaylar ve ekolojik gelişmeler, tarım ve hayvancılıkla ilgili bazı özel günler,

birtakım kutlamalara zemin hazırlıyordu. Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri bu inanç ve yaşam biçimiyle yerleşik düzende edinilen yeni alışkanlıklar, bu tören ve şenliklerin daha belirginleşmesini sağlamış ve insanımızın bir takvim geleneği kazanmasını zorunlu kılmıştı. Böylece Anadolu'da yüzyıllar boyunca devam edecek bir gelenek oluşmuş, bu törenlerin dramatik ögeleri ise oyun kültürünün gelişmesini hızlandırmıştı. Belirli günlerde oynanan oyunlar da bu yolla bolluk, bereket sembolü haline gelmişti.

Türk kültürünün bir parçası olan köy seyirlik oyunlarını diğer kültür ögelerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Şiir, müzik, dans türünden çok sayıda ürün ortaya koyan halkımız, dram karakterli oyunları da yaratmış, çoğu kez bu unsurları bir araya toplayıp kaynaştırarak onları hayatının bir parçası haline getirmiştir. Çağdaş anlamdaki tiyatrodan habersiz olan köylünün seyirlik oyun sergilemesi, kendi sosyal ve ekonomik şartları içinde gelişen bir köy tiyatrosunun varlığını gösteriyor. Bu ilkel tiyatronun çerçevesini halkın bizzat kendisi belirlemiştir.

Anadolu dışındaki Türk topluluklarında da aynı ortak duygu ve düşüncelerin oyunlaştırıldığını biliyoruz. Türkiye sınırlarını aşarak Türk dünyasında yapılacak mukayeseli bir araştırma, aynı kaynaktan beslenen ortak kültürün temel unsurlar bakımından ne denli yakın ve sağlam olduğunu gösterecektir.

1 Abdülhaluk M. Çay, Hıdırellez Kültür-Bahar Bayramı. Ankara 1990, s. 19.

2 Pertev Naili Boratav, "Mevsimlik Bayramlar" başlığı altında bu gelenekleri inceler ve konunun çok karmaşık olduğunu belirterek Türkiye genelinde "mevsimlik bayramlardan her birinin törelik ve törenlik nitelikleri her yerde aynı kalmakla beraber tabiat, hava, iklim ve ekoloji şartlarının farklı olduğu yerlerde kutlanma zamanları değişiktir"

biçimindeki değerlendirmesinden sonra bu karmaşıklığı az-çok ortadan kaldırmak üzere bir tasnif denemesi yapar. Ona göre bu törenlerden kimilerinin zamanını yerli üretim şartları, bazılarını ise daha genel bir takvim geleneği belirler. Böylece mevsimlik bayramları: I. Özel mevsimlik bayramlar II. Genel mevsimlik bayramlar diye iki büyük kümede toplamak gerekiyor. Birinci kümedeki bayramlar şunlardır: A. Çoban bayramları zinciri: a. koç katımı b. saya (davar yüzü) c. döl. B. Ekinci, meyveci, bağcı bayramları. C. Göç bayramları. İkinci kümedekiler: A. Bahar bayramları: a. nevruz b. çiğdem c. betnem (gavur küfrü ya da kızıl yumurta) d. hıdırellez B. Yaz gün-dönümü. C. Kış yarısı, yıl başı (Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru. İstanbul 1984, s. 211-212).

3 Bilge Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller. Erzurum 1992, s. 5.

4 Abdulkadır İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1972, s. 65.

5 Seyidoğlu, a.g.y.

6 İnan, a.g.e., s. 2.

7 İnan, a.g.e., s. 183-184.

8 Metin And, 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi. İstanbul 1970, s. 20.

9 Sevda Şener Tiyatronun Kaynağına İlişkin Kuramlar. Tiyatro Araştırmaları Dergisi. 6, 1975, 26.

10 M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul 1980, s. 80-81.; Ziya Gökalp, Türk Töresi, İstanbul 1339, s. 74.

11 Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1972, s. 2.

12 İnan, a.g.e., s. 97.

13 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bilge Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller. Erzurum 1992; Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü. İstanbul 1989.

14 Seyidoğlu, a.g.e., s. 13.

15 İnan, a.g.e., s. 115.

16 İnan, a.g.e., s. 160.

17 Seyidoğlu, a.g.e., s. 29.

18 İnan, a.g.e., s. 164.

19 İnan, a.g.e., s. 164-165.

20 İnan, a.g.e., s. 78.

21 Sevda Şener, Tiyatronun Kaynağına İlişkin Kuramlar. Tiyatro Araştırmaları Dergisi. 6, 1975, 45.

22 Sedat Veyis Örnek, Etnoloji Sözlüğü. Ankara 1971.

23 Şerafettin Turan, Türk Kültür Tarihi. Ankara 1990, s. 85.

24 İnan, a.g.e., s. 41.

25 Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügati't-Türk (çev. Besim Atalay). c. III, Ankara 1986, s. 123.

26 İnan, a.g.e., s. 45.

27 İlhan Başgöz, Çömçe Gelin-Bir Anadolu Yağmur Töreninin Kökeni ve Dağılımı Üzerinde Bir Araştırma. Folklor Yazıları, İstanbul 1986, s. 17.

28 Abdulkadir İnan, Yağmur Duası Çömçe Gelin. Makaleler ve İncelemeler. Ankara 1968, s. 481.

29 İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1972, s. 96.

30 İnan, a.g.e., s. 23.

31 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi. c. I, Ankara 1989, s. 444.

32 "Üreme mevsiminde su kenarlarında toplanan erkek kurbağalar, kendi türünün dişilerini uyarmak üzere bağırmaya başlarlar. Bazıları ise su içerisinde aynı davranışı gösterirler. Boğazdaki ses telleri sayesinde her tür kendine özgü sesler çıkarır. Bu özel sesler nedeniyle ilkbaharda aynı türün erkek ve dişileri çiftleşmek için birbirlerini kolaylıkla bulurlar (.) Kurbağalar bir tehlikeyi haber vermek üzere de koro halinde bağırırlar. Bu

durum yağmurlu ilkbahar gecelerinde sık sık görülür”. (Mustafa Kuru, Omurgalı Hayvanlar. Erzurum 1987, s. 269).

33 Sembol mahiyetindeki bazı hayvan figürlerinin sanat işlemelerine yansıması konusunda bkz. Hamza Gündoğdu, Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik. İstanbul 1979, Basılmamış Doktora tezi VII+551+XLII s.

34 Ögel, a.g.e., s. 32.

35 İnan, a.g.e., s. 119.

36 Ögel, a.g.e., s. 33.

37 Bilge Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller. Erzurum 1992, s. 23.

38 İnan, a.g.e., s. 46.

39 İnan, a.g.e., s. 63.

40 Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul 1988, s. 224.

Akı, Niyazi: Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi-I. İstanbul 1989, Dergah Yay.

Akı, Niyazi: XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosunda Devrin Hayat ve İnsanı. Erzurum 1974, Atatürk Üniversitesi Yay., s. 172.

Akın, Kemal: Ermenek’te Saya. TFA, 3 (66), Ocak 1950, s. 1050.

Allahverdiyev, Mahmud: Azerbaycan Halk Teatrı Tarihi. Bakü 1978, s. 236.

Alptekin, Ali Berat: Silifke Kırtıl/Korucuk Köyü Folkloru. Erzurum 1977.

Anadol, Cemal: Tarihten Günümüze Kadar Dünyada ve İslamiyette Halk İnanışları, Büyü (Sihir-Tılsım). İstanbul, s. 212.

And, Metin: 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi. İstanbul 1970, Gerçek Yayınevi, s. 351.

And, Metin: Anadolu Seyirlik Köylü Oyunları Üzerine. TFA, 10 (199), Şubat 1966, 3994-3997; 10, (209), Aralık 1966, 4269-4271; 11 (220), Kasım 1967, 4577-4579; 11 (229), Ağustos 1968, 5022-5024; 11 (231), Ekim 1968, 5098-5099; 12 (237), Nisan 1979, 5268-5270; 12 (250), Mayıs 1970, 5613-5614.

And, Metin: Dionisos ve Anadolu Köylüsü. İstanbul 1962, Elif Yay., s. 79.

And, Metin: Drama At The Crossroad-Turkish Performing Arts Link Past and Present-East and West, İstanbul 1991, s. 185.

And, Metin: Geleneksel Türk Tiyatrosu-Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri. İstanbul 1985, İnkılap Kitabevi, s. 574.

And, Metin: Oyun ve Bügü. İstanbul 1974, İş Bankası Kültür yay., 332+XXXII s.

And, Metin: Türk Köylü Dansları. İzlem yay., s. 123.

Artun, Erman: Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları. Ankara 1993, Kültür Bakanlığı yay., s. 152.

Aydın, Siraç: Tekecik-Koç Katımı. Folklor Postası, 1 (7), Nisan 1945, 8-9.

Aydınoğlu, Gülali: Delice-Hacıobası Köyünde Yağmur Duası. TFA, 12 (252), Temmuz 1970, s. 5685.

Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kitabhanası-I cilt-Halk Edebiyatı. Bakü 1982.

Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tedkikler-VII, Bakü 1987.

Bali, Muhan: Ağıtlar Üzerinde Bir Araştırma, Erzurum 1974, (Basılmamış Doçentlik tezi).

Baltaoğlu, Radife: Mut-Silifke Yöresi Köy Seyirlik Oyunları Araştırması. Ankara 1984, DTCF Lisans tezi.

Başgöz, İlhan: Folklor Yazıları, İstanbul 1986, Adam Yay., s. 354.

Baydemir, Hüseyin: Göztepe Köyü Folkloru ve Etnografyasından Seçmeler. Erzurum 1994, AÜFEF Lisans tezi, s. 120.

Bilge Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller. Erzurum 1992, s. 23.

Boratav, Pertev Naili; 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul 1988, Gerçek Yayınevi, s. 237.

Boratav, Pertev Naili: 100 Soruda Türk Folkloru, İstanbul 1984, Gerçek Yayınevi, s. 272.

Boratav, Pertev Naili: Folklor ve Edebiyat. 2 cilt, İstanbul 1983, Adam Yay.,

Boratav, Pertev Naili: Halk Edebiyatı Dersleri. Ankara 1942, DTCF Yay., s. 159.

Boratav, Pertev Naili: Saya-Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin Bir Yörük Bayramı. Folklora Doğru, 42, Eylül-Ekim 1975, 3-9.

Cawte, E. C.: Ritual Animal Disguise, Cambidge 1978, s. XV+293.

Cengiz, Haydar: Ilgın'da Saya. TFA 9 (182), Eylül 1964, 3513-3514.

Çay, Abdülhaluk M.: Hıdırellez Kültür-Bahar Bayramı. Ankara 1990, Kültür Bakanlığı yay., s. 38.

Çete, Burhaneddin: Mersin'in Tepe Köyü'nde Dodu, TFA, 3 (67), Şubat 1955, 1068.

Çokal, Mehmet: Yılbaşı Karşılaması. TFA, 6 (127), Şubat 1960, 2079.

Elçin, Şükrü: Halk Edebiyatı Araştırmaları. 2 c., Ankara 1988, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay.

Elçin, Şükrü: Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu), Ankara 1977, TKAE Yay., s. 111.

Elçin, Şükrü: Çomçalı Gelin, TFA, 11 (225), Nisan 1968, 4718.

Elçin, Şükrü: Halk Tiyatrosu. Türt Dünyası El Kitabı, c. III, Ankara 1992,

Eliade, Mircea: Mitlerin Özellikleri. (Çev.: Sema Rifat) İstanbul 1993, Simavi Yay., s. 192.

Ergin, Muharrem: Dede Korkut Kitabı. İstanbul 1984, Boğaziçi Yay., s. 223.

Ergin, Muharrem: Oğuz Kağan Destanı-Tercüme Metin Sözlük. Ankara 1988. Hülbe Yay., s. 48.

Erhat, Azra: Mitoloji Sözlüğü. İstanbul 1989, Remzi Kitabevi, s. 365.

ES, Selçuk: Konya'da Eski Kış Eğlenceleri. TFA, 13 (262), Mayıs 1971, 5953.

Ferzeliyev, Tehmasib: Azerbaycan Folklorunda Halk Dram ve Oyun Temaşaları. Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler-VII, Bakü 1978.

Frankford Henri: The Birth Of Civilization in the Near East, New York, 1956, s. VII+142.

Fromm, Erich: Rüyalar, Masallar, Mitoslar (Sembol Dilinin Çözümlenmesi).

Gazimihal, Mahmut Ragıp: Türk Halk Oyunları Katalogu. I. c., (Baskıya Haz. Nail Tan), Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yay.

Gökmen, Muzaffer: Tiyatro Tahlilleri. Ankara 1948, s. 179.

Gönüllü, Ali Rıza: Alanya'dan Derlenen 'Yelli Yelemeç' Oyunu, Erciyes, 178, Ekim 1992, 29.

Gündoğdu, Hamza; Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik. İstanbul 1979, Basılmamış Doktora tezi, s. VII+551+XLII.

Hacıyev, Valeh: Azerbaycan Folkloru Ananeleri (Gürcistandaki Türkdilli Folklor Örnekleri Esasında). Tiflis 1992, s. 119.

Hassan, Ümit: Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler. Ankara 1986, 'V yay., s. 363.

Hooke, S. H.: Ortadoğu Mitolojisi. (çev. Alaaddin Şenel), 1991, İmge Kitabevi, s. 223.

İnan, Abdulkadır: Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar. Ankara 1972, TTK yay., s. 229+10.

İnan, Abdulkadir: Makaleler ve İncelemeler. 2 cilt, Ankara 1968-1991.

Karadağ, Nurhan: Köy Seyirlik Oyunları, İstanbul 1978, Türkiye İş Bankası Kültür yay., s. 179.

Kaya, Vahap: Van'da Köse Oyunu. TFA, 12 (246), Ocak 1970, 5011.

Kazmaz, Süleyman: Köy Tiyatrosu. Ülkü (Yeni Seri), 3 (25), 1 Birinciteşrin 1942, 19-22; 3 (26), 16 Birinciteşrin 1942, 9-11; 3 (29), 1 Birincikânun 1942, 15-16; 3 (31), 1 İkincikânun 1942, 10-11; 4 (40), 16 Mayıs 1943, 8-9.

Kazmaz, Süleyman: Köy Tiyatrosu. Ankara 1950, CHP Halkevleri Bürosu Temsil Yay., s. 119.

Kırzıoğlu, M. Fahreddin: Koyuncu Türklerde Saya Şenliği ve Kars'ta Derlenen Sayacı Türküleri. TFA 5 (115), Şubat 1959, 1847-1850.

Köse, Mürsel: Godu Godu (=Kepçe Gelin). TFA, 9 (187), Şubat 1965, 3650-3652.

Kuru, Mustafa: Omurgalı Hayvanlar. Erzurum 1987, Atatürk Üniversitesi Yay., 735 s.

Malinowski, Bronislaw: Büyü, Bilim ve Din. (çev.: Saadet Özkal), İstanbul 1990, Kabalcı Yayınevi, s. 248.

Ögel, Bahaeddin: Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar). Ankara 1989, TTK Yay., s. 644.

Ögel, Bahaeddin: Türk Kültür Tarihine Giriş. 9 cilt, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı yay.

Önder, Mehmet: Seyirlik Köy Oyunlarının Kaynaklarına Doğru. Türk Kültürü, 365, Eylül 1993, 561-568.

Örnek, Sedat Veyis: 100 Soruda İlkellerde Din Büyü Sanat Efsane. İstanbul 1971, Gerçek Yayınevi, s. 231.

Örnek, Sedat Veyis: Etnoloji Sözlüğü. Ankara 1971, DTCF Yay., s. 268.

Özcan, Ahmet: Bir Köy Geleneği: Saya. Folklor Postası, 1 (5), Şubat 1945, 17.

Özhan, Mevlüt: Kırşehir'de Oynanan Kız Kaçırma Konulu Dramatik Köy Seyirlik Oyunlarından Örnekler. Türk Folklorundan Derlemeler-1988, s. 121-128.

Özhan, Mevlüt: Seyirlik Oyunlarda Ak-Kara Çatışması. Türk Folkloru Araştırmaları-1985/1, 71-80.

Özler, Muammer: Muğla'da Arap Oyunu. TFA, 13 (258), Ocak 1971, 5855.

Özsağdıç, Mahir: Ürgüp'te Yağmur Duası, TFA, 9 (189), Nisan 1965, 3815-3816.

Radloff, W.: Sibirya'dan (Seçmeler). (çev.: Ahmet Temir), İstanbul 1976, Kültür Bakanlığı Yay., s. 408.

Sevengil, Refik Ahmet: Türk Tiyatrosu Tarihi-I-Eski Türklerde Dram Sanatı. Ankara 1969, Devlet Konservatuarı yay., s. 91.

Seyhan, Özcan: Silifke'de Arap Oyunu. TFA, 10 (206), Eylül 1966, 4183-4185.

Seyidoğlu, Bilge: Mitoloji Üzerine Araştırmalar-Metinler ve Tahliller. Erzurum 1992, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., s. 75.

Seyidoğlu, Bilge: Mitolojik Dönemde At. Türk Kültüründe At ve Atçılık Kongresi, İstanbul, 11 Mayıs 1994.

Şeker, Bahattin: Erzincan'da Saya Gezme Geleneği. TFA 10 (213), Nisan 1967, 4383-4385.

Şener, Sevda: Tiyatronun Kaynağına İlişkin Kuramlar. Tiyatro Araştırmaları Dergisi. 6, 1975, 23-48.

Şentürk, Ahmet: Gündüzbey'de Yağmur Duası. TFA, 14 (276), Temmuz 1972, 6361.

Şerbetçi, Alpaslan: Biga ve Çanakkale'de Sayacıya Çıkmak. TFA 13 (258), Ocak 1971, 5857-5859.

Tecer, Ahmet Kutsi: Köylü Temsilleri. Çığır Mecmuası, 8 (86), İkincikanun 1940, 14-17; 8 (87-88), Şubat-Mart 1940, 57-74.

Turan, Mustafa: Kars'ta Koyunun 100'ü. TFA, 14 (221), Aralık 1967, 4602.

Turan, Osman: On iki Hayvanlı Türk Takvimi. İstanbul 1941, DTCF Yay. s. 139.

Turan, Şerafettin; Türk Kültür Tarihi-Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe. Ankara 1990, Bilgi Yay. s. 358.

Uraz, Murat: Türk Mitolojisi. İstanbul 1992, Mitologya Yay., s. 339.

Uz, Mustafa: Bodi Bostan Oyunu, TFA, 3 (52), Kasım 1953, 831.

Ülkütaşır, M. Şakir: Folklorda Törenler. Folklor Postası, 1 (8), Mayıs 1945, 8-9.

Veliyev, Vagıf: Azerbaycan Folkloru. Bakü 1985.

Yalçın Ali Rıza: Çamşıklı Bölgesinde Kışyarısı, TFA, 10 (212), Mart 1967. 4368-4369.

Yalman (Yalkın), Ali Rıza: Cenupta Türkmen Oymakları. c. 1, Ankara 1977.

Yüksel, Avni: Çocukların Yağmur Duası, TFA, 9 (189), Nisan 1965, 3720.

Yüksel, H. Avni: Yıldızeli'nden Kiremit ve Topal Kız Oyunları. TFA, 14 (277), Ağustos 1972.

Ziya Gökalp: Türk Töresi, İstanbul 1339, Maarif Vekaleti Yay., 80 s.

Ziya Gökalp: Türk Medeniyeti Tarihi. İstabul 1976, Kültür Bakanlığı Yay., 416 s.

D. Müzik

Cumhuriyet Döneminde Çok Sesli Müzik / Yrd. Doç. Dr. A. Bülent Alaner [s.323-328]

Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuarı / Türkiye

Cumhuriyet döneminin en önemli ürünlerinden biri de, hiç şüphesiz ki güzel sanatlar alanında yapılan çalışmalardır. Bu alanda yapılan çalışmaların en büyük parçaları da 1924 yılında kurulan "Musiki Muallim Mektebi" ve 1936 yılında kurulan "Ankara Devlet Konservatuvarı"dır.

I. Müzik Eğitimi Çalışmaları

Ankara'da müzik öğretmeni yetiştirecek okul fikri, dönemin Milli Eğitim Bakanı olan Vasıf Çınar zamanında gerçekleşmiştir. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde, müzik öğretmenleri genellikle müziğe yakınlığı olan ancak hiçbir resmi müzik eğitimi almamış kişiler arasından seçilmekte idi. Eğitim sisteminde yenilikler yapılırken, Batı müziğinin de okullarda yer alması söz konusu olmuştu. Bu proje için de eldeki tek kaynak, Mızıka-i Hümâyûn'un Cumhuriyet dönemindeki devamı olan "Riyaset-i Cumhur Flarmonik Orkestrası" sanatçıları idi. Bir Musiki Muallim Mektebi açılacak olursa, Riyaset-i Cumhur Flarmonik Orkestrası üyelerinden öğretmen tayini mümkündü. İşte bu doğrultuda 4 Kasım 1924 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak "Musiki Muallim Mektebi" adı altındaki okul Ankara'nın Cebeci semtinde Şakir Ağa adlı bir kişinin otel olarak yaptırdığı binada eğitim ve öğretime başlamıştır. 1925-1926 ders yılında eski Azerbaycan Büyükelçiliği'nin bulunduğu binaya taşınan okulun asıl binasının temeli, 7 Mayıs 1928 tarihinde atılmıştır. Okulun planı, dönemin ünlü mimarlarından Dr. Ernst Egli tarafından çizilmiştir.1

Yeni binanın yapısı 1933 yılında daha da genişletilerek ana binaya bir köprü koridor ile bağlanan ve “on odalar” diye anılan bölüm ilave edilmiştir.

Musiki Muallim Mektebi’nin ilk yıllarda kendi harcaması olmadığı için, Erkek Muallim Mektebi’nin misafiri olarak her türlü gereksinimi buradan karşılanıyordu.

Okulun ilk öğrenci kadrosunu, Erkek Muallim Mektebi’nden seçilmiş olan altı öğrenci oluşturmuştur. Daha sonraları İstanbul Balmumcu Öksüzler Yurdu’ndan altı öğrenci daha getirilerek, bu sayı on ikiye çıkarılmıştır. 1925-1926 ders yılında ise öğrenci kadrosu kırk kişiye ulaşmıştır. Sonraki yıllarda bu sayı hızla artarak 1935-1936 ders yılında altmış yedisi kız öğrenci olmak üzere mevcut yüz kırk dokuza ulaşmıştır.

Okulun ilk eğitimcileri “Riyaset-i Cumhur Flarmonik Orkestrası” sanatçılarından seçilmiştir. İlk dönemlerinde kendine özgü bir yönetmeliği bulunmayan bu okulda, yalnızca Fransızca ve müzik dersleri okutulmakta idi. Dana sonraları çıkartılan yönetmelikle, okulun öğrenim süresi dört yıl olarak belirlenmiş, bunun ilk üç yılı normal eğitime, son sene ise pratiğe ayrılmıştır. Okula alınacak öğrencilerin yaş sınırı ise on üç-on yedi olarak belirlenmiştir.

Musiki Muallim Mektebi, yalnızca orta dereceli okullara müzik öğretmeni yetiştiren bir kurum olarak kalmış, 1936 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı’nın açılması ile birlikte bir süre aynı binada eğitimlerini sürdürmüşler, daha sonraları ise “Gazi Terbiye Enstitüsü”nün kurulması ile beraber, bu enstitünün müzik bölümü olarak, şimdi Gazi Üniversitesi Rektörlük bahçesi içerisinde kalan “Zuckmayer Binası” olarak anılan yere nakledilmişlerdir. Günümüzde bu kurum “Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü” adı altında kendi amacına uygun olarak eğitim-öğretim görevini başarı ile sürdürmektedir.

Gerçekte, genç Türkiye Cumhuriyeti geliştikçe, Atatürk devrimleri genişlemekte, Türk Ulusu, Batı Uygarlığı yolunda önemli adımlar atmaktadır. Ancak, müzik alanındaki çalışmalarda bir yetersizlik gözleniyordu. Müzik ve sahne sanatlarının temeline inmek ve ilk iş olarak da bir konservatuvar kurma zorunluluğu ortaya çıkıyordu. O zamanki şartlara göre, kendi başımıza bir konservatuvar kurma fikri olanak dışı idi. Batı'dan bir müzik otoritesi getirtmek ve konuyu onun eline bırakmak gerekiyordu. 1934 tarihinde Berlin'de öğrenci müfettişi olan Cevat Dursunoğlu'ndan, dönemin Milli Eğitim Bakanlığı, konservatuvarın organizasyonunu yapabilecek bir uzman bulunmasını istedi. Dursunoğlu, yaptığı çalışmalar neticesinde, dünyaca ünlü Alman besteci ve eğitimcisi Paul Hindemith'i Türkiye'ye gelmesi için ikna etti ve Hindemith ile 27 Mart 1935 tarihinde Berlin'de bir anlaşma imzaladı.

Bu anlaşma gereğince Hindemith, Türkiye'deki müzik kurumlarının yeni baştan organizasyonları işlerinde bakanlığın danışmanı olarak incelemelerde bulunacak, konservatuvarın esaslarını hazırlayacak ve çalışmalarının sonucunda bakanlığa bir rapor verecekti.2 Paul Hindemith, 6 Nisan 1935 tarihinden itibaren çalışmalarına başlamış ve kırk gün kadar süren araştırmasından sonra, tekrar 4 Mart 1936 tarihinde ikinci çalışmasına girişmiştir.

Hindemith'in 19 Ocak 1937 tarihli kontratında, "Hindemith, Flarmoni Orkestrası ve Müzik Öğretmen Okulu'nda Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı emrinde çalışacak, müzik öğretmenleri yetiştirilmesi ile meşgul olacak ve müzik sanatına ait işlerde Kültür Bakanlığı'na danışmanlık edecektir" ibaresi yer almaktadır. 11 Ağustos 1937'de yapılan son kontratta, bu maddeye "…… ve genel olarak Türkiye'de müzik kültürünün yayılmasına ve müzik sanatına ait işlerde Kültür Bakanlığı'na danışmanlık edecektir" kaydı ilave edilmiştir.

Görülmekte ki Paul Hindemith’ten müzik işlerimizi yurt çapında ele alması ve raporlarını bu doğrultuda hazırlaması istenmektedir.

Hindemith, çalışacağı alanların sınırlarını öğrenebilmek amacı ile Milli Eğitim Bakanlığı’na şu soruları yöneltmiştir:

“Okulu idare edecek miyim? Orkestrayı idare edecek miyim? Yoksa her ikisini de beraberce mi idare edeceğim? Kompozisyon dersleri verecek miyim? Kadrolar ile uğraşacak mıyım? Raporumda yaptığım tekliflerin uygulanmasına eşlik edecek miyim?”

Paul Hindemith, bu soruların arkasından, halk müziği arşivinin oluşturulması için, Türk bestecileri ile çalışması gerektiğini, İzmir’de bir konservatuvar açılması ve İstanbul Konservatuvarı’nda yenilik yapılması gerektiğini Ağustos 1935 tarihli mektubunda belirtmiştir.

Hindemith 1936’da “Türk Müzik Hayatını Kurtarmak İçin Teklifler” başlıklı yazısında, konservatuvara önemli bir yer ayırmıştır. O’na göre müzik okulları üç bölümden oluşmalıdır. Bunlar;

a- Serbest Müzik Okulları (konservatuvarlar)

b- Öğretmen yetiştiren okullar (müzik öğretmen okulu)

c- Tiyatro Okulu’dur.

Hindemith Yönetmeliği

Bugün yürürlükte bulunan konservatuvar yönetmeliklerinin kökleri, tiyatro bölümü hariç 20 Nisan 1936 tarihinde Hindemith’in taslağını çizdiği yönetmeliğe dayanır. Yönetmeliğe esas olacak noktalar kısa maddeler halinde sıralanmıştır.

A- Bu kısımda, konservatuvarın amacı, idare ve eğitim şekilleri, eğitimin başlama ve bitiş tarihleri, adayların hazırlayacakları belgeler, genel olarak müzik ve şan bölümlerine girecek kız ve erkek öğrencilerin yaş sınırları, kesin kabul sınavları, ilk sınıflar, gündüzlü öğrencilerden alınacak para miktarları, konservatuvardan ayrılma koşulları, okutulacak dersler, her

öğrencinin haftalık esas meslek ders saatleri, öğrenciye verilecek çalgılar ve bunların korunması, konservatuvar kütüphanesinden öğrenci ve öğretmenlerin yararlanma koşulları, çalışma odaları, konferans akşamları, öğrencilerin dışarıda izin almadan müzik faaliyetlerine katılamayacakları gibi konular, en ince ayrıntılara dek belirlenmiştir.

Yönetmelikte, okutulacak olan dersler altı grupta toparlanmıştır.

1- Teori sınıfı. Esas ders "kompozisyon". Yardımcı dersler, bütün müzik ve şan sınıfları ile beraber olmak üzere çalgı kursları, form bilgisi ve müzik tarihi.

2- Piyano ve piyano ile oda müziği.

3- Yaylı ve nefesli çalgılar ve bunların oda müziği.

4- Okul orkestrası, okul korosu ve keman korosu.

5- Şan.

6- Pedagoji sınıfı (Yalnızca Müzik Öğretmen Okulu kısmı için).

B- Bu bölümde ise, sene sonu ve mezuniyet sınavlarının ne şekilde yapılacağı, sınav komisyonları, öğrencilerden istenecek olan program ve notlar hakkında bilgi verilmektedir.

Paul Hindemit'in konservatuvar kuruluşu için verdiği raporlardan, hemen hemen bütün yönleri ile yararlanılmıştır. Bu raporlardan birinde aynen şu cümleler göze çarpmaktadır:

"Müzik yaşamının ilerleyen gelişmesi ile birlikte, bir nota yazım ve basım evine ihtiyaç olacaktır. Başlangışta bu kurum ders ihtiyaçları için çalışacağından, nota yazım ve basım evinin kanservatuvara bağlı olmasını tavsiye ederim."

Hindemith'in bu önerisi üzerine, Almanya bağlantılı olarak kimi çalışmalar yapılmış, ancak daha sonraları bu çalışmadan vazgeçilmiştir. Ancak 1970 yılında Yahya Günşen'in öncülüğünde bir nota yazım merkezi

kurulmuş. Daha sonraları bu merkez 1977 yılından itibaren öğrenci yetiştirmeye başlamışsa da 1989 yılında kapatılmıştır.

Yine Hindemith yazdığı raporlardan birisinde, Musiki Muallim Mektebi'nin yalnızca müzik öğretmeni yetiştirmekten başka hiçbir işe yaramayacağını ve esas amaca tam olarak hizmet edemediği için, bu okulun bir an önce konservatuvara dönüştürülmesini önemle vurgulamıştır. Bunun gerekçesini ise şöyle açıklamaktadır:

"Şimdiki bina, verimli bir çalışma için elverişli değildir. Geleceğin sanatçıları için düzenli bir ders programı bulunmamaktadır. Bir kısım öğretmenler ise, ihtiyacı karşılayacak nitelikte değildir. Alınan öğrencilerin pek çoğu yeteneksizdirler. Bunlar, diğer yetenekli öğrencilerin çalışmalarına engel olmaktadır. Bunun için şu andaki öğrencilerin bir sınavdan geçirilerek, başarısız olanların okulla ilişkilerinin kesilmelerini ve eğitimin de Avrupa'dan getirtilecek öğretmenlerle sürdürülmesi tavsiye olunur."

Bu rapor sonucunda öğrenciler bir sınava tâbi tutulmuşlardır. Sınav sonucunda kırk altı öğrenci başka okullara dağıtılmış, seksen altı öğrenci ise okulda kalmıştır. Bu sınavların 6-12 Mayıs 1936 tarihleri arasında yapılmasından dolayı, Ankara Devlet Konservatuvarı'nın açılış tarihi 6 Mayıs 1936 olarak kabul edilmiştir.

1982 yılına kadar Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak eğitim ve öğretim faaliyetini sürdüren Ankara Devlet Konservatuvarı, aynı yıl Hacettepe Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

İlk kurucu Ankara'daki konservatuvar olmakla beraber, bugün yurdumuzda;

a- Dokuz Eylül Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (İzmir),

b- Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (İstanbul),

c- İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (İstanbul),

d- Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi (Ankara),

e- Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (Eskişehir),

f- Çukurova Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (Adana),

g- Trakya Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (Edirne),

h- Ankara Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (Ankara),

i- Uludağ Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (Bursa),

j- Kocatepe Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (Afyon),

1826 Mızıka-i Hümâyûn ile dikilen fidanların Cumhuriyet Türkiyesi'ndeki en güzel filizlenmiş biçimleri, hatta meyvalarıdır.

II. Çoksesli Müzik Çalışmaları

Cumhuriyet Türkiyesi'nde ulusal karakterlerin yaşaması fikrini ilk kez Mahmut Ragıp Gazimihal'den öğrenmekteyiz.3 Gazimihal 1928 yılında yazdığı "Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz"4 adlı kitabının önsözünde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin müzik sanatı alanındaki gelişimi hakkında şu sözlere yer vermiştir:5

"Büyük kurtarıcı Gazi Mustafa Kemal Hazretleri, ilk inkılapçı nutuklarından birinde, memleketimizde sanat müesseseleri ve konservatuvarlar açılmak lüzumunda da ısrar etmişti. Şu sözü tarihe geçti: 'Sanayi-i Nefise'yi Kabul Etmeyen Bir Dini Kabul Edemeyiz.' Cumhuriyet erkanının umumi himmetleri, bu irşadlar arkasından ve musiki teşkilatımızın asri bir şekilde kurulması gayesi peşinde birbirini takip etti. 'İstanbul Konservatuvarı', arkasından 'Ankara Musiki Muallim Mektebi' açıldı. İkisinin de ayrı ve ulvi gayeleri var. Programlardaki cezri maddeler gençliği sevindirdi. O gençlik ki, tarihi ananelerin kıskançlıkla saklanması lüzumunu da müdriktir. Itri'nin 'Kar'larını ihmal etmekle Süleymaniye Camii altına bomba koymak arasında hiç bir fark görmüyoruz. İstanbul, bir de "Güzel Sanatlar Birliği" açdı: Bu son müessese, her yerde olduğu gibi flarmonik resmi halk konserleri tesisine çalışıyor. Avrupa'ya talebe

gönderiliyor. Hülasa, çiçekleri ile her tarafı süsleyecek taze bir sanat baharının arifesindeyiz.

Fakat, teşkilattan ayrı bir de ‘eser’ müessesesi vardı. Gençlik, ecnebi nağmelerin müstakil manasına esir yaşamak istemiyor, zorla değil ya. Bu nağmeler bir tahsil, umumi bir terbiye ve istifade vasıtasından ibaret neden kalamasın, diyor. İstiyor ki, öz Türk zevki, muazzam sanat eserlerine inkılabla, orkestralar, operalar halinde milli bir terbiye aleti halini alsın, içtimai bir kuvvet olsun”.

Türk zevkinin her türlü iskolastik tasannulardan ari, saf ve tabii seslerini toplamak ihtiyacı işte bu arzulardan doğdu. İstanbul Konservartuvarı’nın hariminde toplanan üstad gençler, bu yolda çalışmaya karar verince, karşılarında, arzularını alaka ve samimiyetle dinleyen müdrik şehreminimiz Muhiddin Bey’i buldular. Kendisinden seri ve kafi ilk muaveneti gördüler. Neticede, bizde de musiki halkiyatı başladı, ilk türkü desteleri çıktı.

“Mukaddememize şu bir kaç tariz kelimesini sokmak ayrıca tarihi bir vazife halini aldı: Bazı kimseler, toplanan halk seslerinin, müverrihlere, etnoğraflara mehaz vazifesi görmekle kalmasını istemektedirler. Neler de yazmıyorlar. Fakat, neden? Mantık ne? İşte bunları anlamağa imkan yok.

Musiki nasyonalizmi artık her tarafı sarmış, bir ictihat olduğu için, yeni tarih, her yerde bu nev’ -sözden ibaret- itirazları kaydediyor. Fakat her yerde zaferi kazanan gençlerdir. Hele bizim için muvaffakiyet ne kolay.”,

Gazimihal’in önsözünden de anlaşılacağı üzere genç Türkiye Cumhuriyeti’nde yoğun bir sanat hareketleri göze çarpmaktadır. Yine aynı önsözden anlaşıldığı üzre Batı müzik kültürünü yaygınlaştırırken kullanılması gereken malzemenin halk müziği olması gerekliği özellikle vurgulanmaktadır. Bu da bize Cumhuriyet Türkiyesi’nde ulusalcılık akımlarının başlangıcını göstermektedir.

Türkiye'de müzikte ulusalcılık akımı dendiğinde, ilk olarak, "Türk Beşleri" diye de anılan beş besteci ve eğitimci karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler:

Ahmet Adnan Saygun

Ulvi Cemal Erkin

Necil Kazım Akses

Cemal Reşit Rey

Hasan Ferit Alnar'dır.[6]

Türkiye'de Cumhuriyet yönetimlerinin, ulusalcılık ve ulusal kültürü çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırma ilkelerinin süreklilik gösterdiği gözlenmektedir. Bu konudaki temel nitelikteki örneklemeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a- Mızıka-i Hümâyûn'un tüm kadrosu ile beraber Ankara'ya taşınması ve 2021 sayılı yasa ile Cumhurbaşkanlığı'na bağlı bir orkestra haline dönüştürülmesi,

b- Mızıka-i Hümâyûn'un askeri bando kısmının Armoni Mızıkası'na dönüştürülüp Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanması,

c- 1936 yılında 4701 sayılı yasa ile "Riyaseti Cumhur Filarmoni Orkestrası" kuruluşu,

d- 1957 yılından itibaren 6940 sayılı yasa ile aynı orkestranın "Riyaseti Cumhur Senfoni Orkestrası" adını alışı,

e- 1947 yılında ilk bale okulunun İstanbul'da kurulması ve sonradan aynı okulun 1950 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı'na bağlanması,

f- 1930 yılında Gülhane Parkı'nın Alay Köşkü'nde ilk "Opera cemiyeti"nin kuruluşu,

g- 1936 yılında dünyaca ünlü yönetmen Karl Ebert'in Türkiye'ye gelişi ile beraber, Ankara Devlet Konservatuvarı'nda Tiyatro Bölümü ve Opera Bölümü'nün kuruluşu,

h- 1934 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü'nün kuruluşu,

i- 1949 yılında özel yasa ile çalışmaya başlayan "Ankara Devlet Opera ve Balesi" nin oluşumu,

j- 1948 yılında çıkartılan 2545 sayılı "Harika Çocuklar Yasası"nın oluşumu, Cumhuriyet Türkiyesi'nde devletin sanata karşı verdiği üstün uğraşıların bir bölümü olarak bizlere yansımaktadır.

Cumhuriyet Dönemi'nde Opera

Cumhuriyet döneminde operalar, operetler, müzikaller ve revüler bestelemiş ilk besteci olarak karşımıza Cemal Reşit Rey çıkar. Rey'in ilk operaları ise Sultan Cem, Zeybek ve Köyde Bir Facia dır. Lüküs Hayat isimli operet ise Cemal Reşit Rey'in anılardan hiçbir zaman silinmeyecek ve kimi zamanlar'da filmleştirilmiş olan çok önemli bir çalışmasıdır.

1934 yılına gelindiğinde ise Ankara, yurt çapında önemli bir sanat olayı ile karşı karşıya kalmakta idi. "Beşler" olarak da nitelendirilen gurubun genç müzikçilerinden Ahmet Adnan Saygun, üç perdelik "Öz Soy" adlı operasını İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'ye ziyareti sırasında, uygulanan devlet protokolu gereğince 19 Haziran 1934 günü akşamı Ankara Halkevi'nde devlet başkanlarının huzurunda sahneye koydu. Böylece 1934 yılında ilk kez ulusal bir Türk Operası sergilenmiş oluyordu.

Yine Mustafa Kemal Atatürk'ün Ankara'ya gelişlerinin 15. yıldönümü nedeni ile Saygun'un bestelediği "Taşbebek" operası 27 Aralık 1934 yılında, Necil Kazım Akses'in de aynı nedenle bestelediği "Bayönder" operası 28 Aralık 1934 yılında Ankara Halkevi'nde Atatürk'ün huzurunda ilk kez sergilendi.

1936-1945 yılları arasında ise ünlü tiyatro rejisörü Karl Ebert'in Türkiye'ye gelip Ankara Devlet Konservatuvarı'nda tiyatro okulunu ve opera stüdyosunu kurduğu gözlenir.

Karl Ebert'in Ankara Devlet Konservatuvarı'nın opera stüdyosundaki eğitim öğretimle ilgili çalışmaları, başlangıçta, uluslararası opera literatürünün bilindik eserlerinden alınan örneklerle ve Türkçeleştirilmiş metinler halinde oluşturulduğu bilinmektedir.7 Bu alanda öğrencilerin sahneye koydukları ilk oyun, Wolfgang Amedeus Mozart'ın "Bastien und Bastienne" adlı operasıdır.

1949 yılında ise özel bir yasa ile çalışmalara başlayan Ankara Devlet Opera ve Balesi'nin kuruluşu, Cumhuriyet dönemi müzik hareketlerinin önemli bir parçasıdır. Aynı dönemlerde Ankara Devlet Opera ve Balesi'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdüren diğer bir kuruluş ise İstanbul Devlet Operası ve Balesi'dir.

Ankara Devlet Operası'nın kuruluşunda önemle yer alması gereken opera orkestrası, korosu ve balesinin de 1950-1952 yıllarından itibaren organize edilmelerine başlanmış olması, bu üç ayrı ünitenin zamanla üstün düzeyde bir bütün oluşturmasına olanak sağlamıştır.

Günümüzde opera ve bale kurumlarına bakıldığında;

a- Ankara Devlet Opera ve Balesi

b- İstanbul Devlet Opera ve Balesi

c- İzmir Devlet Opera ve Balesi

d- Mersin Devlet Opera ve Balesi kurum olarak karşımıza çıkar.

İlk Ulusal Türk Operası: "Öz Soy Destanı"8

Münir Hayri Egeli'nin librettosunu oluşturduğu ve Ahmet Adnan Saygun'un üç perde olarak bestelediği "Öz Soy" operası, İran Şahı Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'ye ziyareti nedeni ile bestelenmiş ve ilk kez 19 Haziran 1934 tarihinde sergilenmiştir.

Operanın konusunu tüm ayrıntıları ile Atatürk'ün verdiği bilinmektedir. Konu ile yakından ilgilenen Atatürk, hazırlanan metni sık sık gözden

geçirip denetlemiş ve uyarıcı yardım ve eleştirileri ile konunun daha da güçlenmesine yardımcı olmuştur.

Konu Türk-İran tarihini birleştiren mitolojidir. Türk ve İran halkları arasındaki ilişkinin, bir soyun iki kardeş boyu ülküsüne temel olarak değerlendirilmesidir. Öz Soy'daki mitolojiye göre, yeryüzünde insanlar türedikten sonra, karanlık ve aydınlık arasında çatışmalar başlamıştır. Günün birinde karanlığa yenik düşen insanlık, İranlı şair Firdevsi'nin Şehname'sine konu olmuştur. Günün birinde "Gave" adlı bir kahraman, karanlığı yok edip aydınlığı ortaya çıkarmıştır. Yeniden aydınlığa kavuşan insanlar Feridun adlı bir kişiyi kendilerine lider olarak seçmişlerdir. Feridun'un oğullarından "Tur" tüm Asya'ya egemen olarak Turanilere ata olmuş, "İraç" ise İran'da kalarak İranilere ata olmuştur. Bu mitolojiye göre Türk ve İran halkları kardeş olarak tanımlanmaktadır.

Türk Balesi'nin Kuruluşu:

Klasik Türk Balesi'nin kurulması işine, 1947'de Londra'daki "Sadler's-Wells" bale okulunun Müdiresi "Ninette de Valois"in İstanbul'a davet edilmesi ile başlandı. Bu davet üzerine Valois 1947 yılında İstanbul'a gelmiş ve yazdığı rapor doğrultusunda 6 Ocak 1948 tarihinde İstanbul Yeşilköy semtinde ilk bale okulumuz kurulmuştur.9

Okul, 1950 yılının sonbaharında Ankara Devlet Konservatuvarı'na taşındı ve bu kurumun bir bölümü olarak eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Bale okulunun ilk kurulduğu zamanlar 20 öğrencisi olduğu bilinmektedir. Okul ilk mezunlarını 1957 yılında verdi ve ilk bale gösterisi de aynı yıl Şef Halil Onayman'ın yönetiminde Konservatuvar öğrenci orkestrasının eşliği ile gerçekleşti.

Günümüzde bale eğitimi veren konservatuvarlarımız,

a- Hacettepe Üniversitesi Devlet Konservatuvarı

b- Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarı

c- 9 Eylül Üniversitesi Devlet Konservatuvarı

d- Anadolu Üniversitesi devlet Konservatuvarı'dır (2002-2003 öğretim yılı itibariyle).

Harika Çocuklar Yasası:10

"İdil Biret ve Suna Kan'ın yabancı memleketlere müzik tahsiline gönderilmesine dair kanun"

Kanun No: 5245

Kabul Tarihi: 07.07.1948

Madde 1- Musiki sahasında olağanüstü istidat gösteren, Münir Biret kızı 1941 doğumlu İdil Biret'i ve Nuri Kan kızı 1936 doğumlu Suna Kan'ı bu kanunun esasları ve 8 Nisan 1929 tarihli ve 1416 sayılı kanunun bu kanuna aykırı olmayan genel hükümleri uyarınca musiki tahsil etmek üzere yabancı memleketlere göndermeğe Milli Eğitim Bakanı yetkilidir.

Madde 2- Milli Eğitim Bakanlığı, İdil Biret ve Suna Kan'ın öğrenim hayatını, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanı, Yüksek Öğretim Genel Müdürü, Güzel Sanatlar Genel Müdürü, Devlet Konservatuvarı Müdürü, Devlet Konservatuvarı Öğretmenler Kurulunca seçilecek üç müzik öğretmeni ve Milli Eğitim Bakanı'nın uygun göreceği bir uzmandan müteşekkil bir komisyon marifetiyle takip ettirir. Bu kurul, gereken hallerde Milli Eğitim Bakanı'nın daveti üzerine toplanır. Bu kurulun görevleri şunlardır:

a- İdil Biret ve Suna Kan hakkında uygulanacak mesleki ve genel öğrenim planını ve öğrenim müddetini, yabancı memleketlerdeki uzmanların da düşünce ve tekliflerini almak suretiyle hazırlamak ve gereken hallerde ayrı suretle uzmanların fikir ve tekliflerini aldıktan sonra değiştirmek,

b- Bu plana göre öğrenimlerinin gelişmesini çocukların devam ettikleri kurumların müdür veya uzmanlarından her yıl alınacak ve gereken hallerde

uzmanlardan istenilecek raporlarla takip etmek,

c- Bu öğrencilerin öğrenimde ilerleyişlerini tatmin edici bulmadığı zaman kendilerini memlekete çağırmak hususunda karar vermek.

Madde 3- Bu kanun uyarınca yabancı memleketlere gönderilecek olan çocukların ana-babası veya vasisi, bu mümkün olmadığı taktirde bunların münasip görecekleri kimse, öğrenci ile birlikte gönderilir. Bu zatın çocuğa bakabilecek yaşta ve durumda olması gerekir. Bu suretle öğrenci ile birlikte gönderilecek kimseye bir defaya mahsus olmak üzere gidiş ve geliş yollukları ve çocuk 16 yaşını dolduruncaya kadar öğrencinin gönderileceği yerin öğrenci ödeneği miktarınca aylık ödenek verilir.

Madde 4- Bu kanun uyarınca yabancı memleketlere gönderilecek olağanüstü sanat istidatlı çocuklar, öğrenim hayatlarında umulan sonucu vermeden memlekete geri çağrıldıkları taktirde, hiçbir tazminat kovuşturmasına bağlı olmayacakları gibi, hizmet ödeviyle de yükümlü tutulamazlar. Tahsillerini başarı ile bitirip döndükleri zaman mecburi hizmet ödevi ile yükümlü tutulmazlar. Kanuna uygun mazereti olmadan, kendiliğinden tahsili yarı bırakır veya tahsilini bitirdikten sonra memlekete geri dönmezse, gerek kendileri, gerek beraberinde gönderilmiş olan kimseler için ihtiyar olunmuş bütün masraflar tutarı öğrenciden veyahut veli veya vasisinden tahsil olunur. Öğrencinin yabancı memlekete gönderilebilmesi için, veli veya vasisinin bu yolda kefilli bir taahhüt senedi vermesi gerekir.

Madde 5- Bu kanun uyarınca yabancı memleketlere gönderilecek olağanüstü istidatlı çocukların ve beraberlerinde yollanacak kimselerin aylık ödenekleriyle yollukları, öğrencilerin yerleştirildikleri okul veya müesseselere yemekli ve yatılı pansiyoner olarak yatırıldıkları taktirde aylık ödenekleri yerine ilgili kurumlara ödenecek pansiyon ücretleri ve genel olarak o öğrencilerin her türlü tedris, vasıta ve malzeme giderleri de ödenir.

Geçici Madde- Bu kanun gereğince 1948 yılı içinde yapılacak harcamalar, 1948 yılı Bütçe Kanununa bağlı (A) işaretli cetvelin Milli Eğitim Bakanlığı kısmındaki 587. (yabancı memleketlere gönderilecek öğrencilerin her çeşit giderleri) bölümünün 13. (çeşitli giderler) maddelerinden ödenir.

Madde 6- Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 7- Bu kanunu Maliye ve Milli Eğitim Bakanları yürütür.

1 Dönemin Milli Eğitim Bakanlığı mimarlarından olan Dr. Ernst Egli, dört bin sekiz yüz kırk yedi metrekarelik bir alan içerisine "Musiki Muallim Mektebi" mimari projesini hazırlamıştır. Proje, içeride avlusu bulunan bir medreseden esinlenerek hazırlanmıştır. Avlunun orta yerinde, mermerden yapılmış sade güzel bir havuz ve şadırvan mevcuttur. Avlunun içi ve giriş zemini "Ankara Taşı" ile döşenmiştir. Giriş duvarlarına ise okulun baş harfleri olan M. M. M. harfleri kazınmıştır. Üzülerek belirtmek gerekir ki günümüzde, bu tarihi kurum Mamak Belediyesi tarafından kullanılmaktadır.

2 Alaner, A. Bülent: "O'nunla Birlikte Ankara Devlet Konservatuvarı'nın 50. Yılına Doğru", Sirena, 2, s. 22.

3 Biyografisi için bakınız: Alaner, A. Bülent: "Mahmut Ragıp Gazimihal", Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, Ankara 1987, s. 253-264. "Unesco Türkiye Milli Komisyonu".

4 Gazimihal, Mahmut Ragıp: "Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz", 1928, Maarif Matbaası, 232 s. "Eski harflerle". Çev: A. Bülent Alaner, Yayınlanmadı. Orj: A. Bülent Alaner'in özel arşivinde.

5 Günümüz harflerine transkriptini yaptığımız bu eserin önsözünü, etik anlayışımızdan dolayı sadeleştirmeden yayınlamayı uygun gördük.

6 Söz konusu bestecilerin hayat hikayeleri zaman içerisinde pek çok kaynakta yayınlandığı için burada yaşam hikayelerine değinmeden yalnızca isim hatırlatmasına gerek duyduk.

7 Altar Cevat Memduh: Opera Tarihi, Ankara 1982, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 465.

8 Altar, Cevat Memduh: Opera Tarihi IV, s. 244 Ankara 1982, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 245.

9 Gazimihal, Mahmur Ragıp: Bale Tarihi Ders Notları, Ankara 1960 (Yayınlanmadı. Kopyası A. Bülent ALANER'in özel arşivinde).

10 Yasa metni, aşağıdaki kitaptan olduğu gibi alınmıştır.

Birkan, Üner: İdil Biret'e Armağan, Ankara 1997, Sevda-Cenap And Müzik Vakfı Yayınları No: 8.

Söz konusu yasa önceleri yalnızca İdil Biret ve Suna Kan için çıkartılmış gibi görünse de 1985 li yıllara kadar, bu yasa kapsamından yurt dışına eğitim amacı ile gönderilen pek çok sanatçı bulunmaktadır. Nedeni belli olmamakla beraber söz konusu yasa, günümüzde uygulanmamaktadır.

ALANER, A. Bülent: Osmanlılar'dan Günümüze Belgelerle Müzik Yayıncılığı, Ankara 1985, Anadol Yayılcılık.

ALANER, A. Bülent: Osmanlılar'da Çoksesli Müzik Hareketleri, (Sanatta Yeterlik Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990.

ALANER, A. Bülent: Tarihsel Süreçte Müzik, Eskişehir 2000, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1179.

GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp: Türkiye Avrupa Musiki Münasebetleri, İstanbul 1939, Maarif Basımevi.

GAZİMİHAL, Mahmut Ragıp: Musiki Sözlüğü, İstanbul 1961, Milli Eğitim Basımevi.

HACI, Emin Efendi: Nota Muallimi, İstanbul 1302, Zartaryan Matbaası.

ORANSAY, Gültekin: Batı Tekniği İle Yazan 60 Türk Bağdar, Ankara 1965, Küğ Yayınları.

ÖZTUNA, Yılmaz: Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi (12 cilt), İstanbul 1966, Hayat Kitapları.

SEVENGİL, Refik Ahmet: Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız, İstanbul 1959, Maarif Matbaası.

ÜNGÖR, Etem Ruhi: Türk Marşları, Ankara 1966, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Malumat Gazetesi ve ekleri.

Şehbal Dergisi (1910).

Servet-i Fünun Gazetesi koleksiyonu.

Ceride-i Havadis Gazetesi koleksiyonu.

A. Bülent ALANER özel arşivinde bulunan fotoğraf, yaprak nota ve belgeler.

Cumhuriyet Döneminde Devlet Radyosunun Türk Musikisi Üzerindeki Etkileri / Dr. Bülent Aksoy [s.329-338]

Boğaziçi Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu / Türkiye

Giriş

Radyo, hiç şüphesiz, yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde bütün dünyada en etkili kitle iletişim aracıydı. Türkiye'de radyo yayınları cumhuriyetin ilanından birkaç yıl sonra başladı. Cumhuriyet'in kuruluşu ile radyonun teknoloji dünyasına girişi aynı zamana rastlar. Radyo, bu bakımdan, ülkenin kültür hayatında çok önemli bir rol oynayabileceği bir toplumsal değişim ortamının içine doğdu. Yeni devletin kimliği Türk radyosunun da kimliğini belirledi.

Türk modernleşmesi radyo ile çok güçlü bir araç kazandı. Radyo, modernleşmenin cumhuriyetçi yorumunun uygulanmasında ön safta yer alan bir araç olarak günlük hayata yerleşti. Modern Türkiye'nin, cumhuriyet kültürünün "sesi" oldu.

Cumhuriyet yönetimi Türkiye'nin geleneksel kültürünü, hem yüksek kültür, hem de halk kültürü seviyesindeki geleneksel dünyasını köklü bir biçimde değiştirmeye kararlıydı. Radyo bir iletişim aracı olarak seçkin kültür çevresine de, yığınlara da seslenebildiği için, cumhuriyetin kültür programının bir bütün olarak halka yayılmasında çok etkili bir kurum oldu, bir eğitim kurumu oldu. Radyonun yeni kültüre katkıda bulunması radyo konserlerinden tiyatro oyunlarına, eğitici, öğretici programlardan eğlence programlarına kadar uzanan çok çeşitli programlarla sağlanabilirdi. Ama Türk radyosunun temel direği musıki programlarıydı. Aslında, cumhuriyetin gerçekleştirmek istediği "kültür devrimi"nin programında da musıki gündemin birinci maddesi durumundaydı.

“Osmanlı sanatları” arasında Cumhuriyet dönemine kadar yaşayabilen tek sanat musıkiydi. Geçmişin öteki sanatları ya Avrupa kültürünün etkisi altında farklılaşmış, değişmiş ya da çoktan ölmüş sanatlardı. Örnekse, divan şiiri daha onsekizinci yüzyılın sonlarında ölmüştü. Klasik Osmanlı mimarisi de onsekizinci yüzyılda gelişmesini tamamlamış, aynı yüzyılın sonlarında Avrupa etkisine girmişti. Ondokuzuncu yüzyıldan önce de çok yaygın bir sanat dalı olmayan “nakış”, yani Osmanlı resmi yerini bu yüzyılda perspektifli Batı resmine bırakmıştı. Öteki sanatlar “güzel sanatlar” kapsamına girmeyen, anonim halk sanatlarıydı. Kısacası, yaşayan, canlı bir gelenek olarak varlığını sürdürebilmiş tek Osmanlı sanatı musıkiydi.

Musıki geçmişin, Türklüğün “Osmanlı mazisi”nin son derecede canlı bir hatırasıydı. Bu bakımdan, Cumhuriyet’in ilanından sadece üç yıl sonra, 1926’da Osmanlı konservatuvarı Darülelhan’ın Türk musıkisi şubesinin kapatılması, o arada bu musıkinin ilk ve orta dereceli okulların müfredatından çıkarılması bir rastlantı değildi. Çok radikal bir adımdı bu. Ama Osmanlılık alâmetlerinden arındırılmış bir Türklük ve Osmanlı dünyasını hatırlatan simgelerden kurtulmuş bir kültür yaratmaya yönelik bir uygulama açısından kendi içinde son derecede tutarlı bir adımdı. Gariptir, bu resmî musıki siyaseti, devlet radyosunun yıllar sonra Osmanlı musıkisini cumhuriyet döneminde yaşatan en etkili kurum olmasına yol açacaktı. Ama Türk radyosunun kişiliğini kazanması bir çırpıda olmadı.

Köklü yeniliklerin toplum hayatına girdiği bir dönemin çalkantılarından radyo da payını alacaktı. Bu bakımdan, Türk radyosunun kimliğini tanıyabilmek için radyonun tarihine bir bütün olarak bakmak gerekir.

Radyonun Tarihi

İlk programlı radyo yayını 6 Mayıs 1927’de İstanbul’da başlamıştır. Ankara Radyosu’nun ne zaman yayın hayatına girdiği resmî kayıtlarda

görülemiyor, ama aynı yılın sonlarında başladığı tahmin ediliyor (bkz. Kocabaşoğlu: 31). İstanbul Radyosu'nda yayımlanan programların içeriği hakkında daha çok şey biliyoruz. 1927-1936 yılları arasında İstanbul Radyosu'nda yayımlanan programların yaklaşık olarak yüzde 85'i musıki programıydı; 1935'e kadar musıki dışı programların oranı yüzde 18'i geçmiyordu. Zamanla musıki dışı programların süresi arttı, bu sürenin de yüzde 30-50'si eğitici, öğretici nitelikteki konulara ayrıldı. 1934'te ilk kez bir futbol maçı radyodan canlı olarak yayımlandı. İlk çocuk programının yayın tarihi 1935'tir (Aksan: 293).

1930'lu yıllarda radyodaki musıki yayınlarının büyük çoğunluğu canlı yayınlardı. Gramofon plakları çok az kullanılıyordu. İstanbul'daki ilk radyo istasyonunun üç daimi musıkicisi vardı: Mesut Cemil (aynı zamanda yayın müdürü ve spiker), kemençeci Ruşen Ferit Kam, kanunî Vecihe Daryal. Üçü de geleneksel musıkinin icracısıydı; ama Mesut Cemil Batı musıkisinde viyolonsel de çalıyordu radyoda. Radyonun öteki musıkicileri kurumun daimi kadrosunda yer almayan, programdan programa değişen sazendeler ile fasıl hanendeleriydi. Söz konusu musıki programları canlı olduğu, kaydedilemediği için, icranın başarısı hakkında fikir verebilecek belgelerden yoksunuz. İstanbul Radyosu'nun dördüncü daimi sazendesi olan, Mesut Cemil ve Ruşen Kam'la birlikte ilk radyo programlarına çıkan udî Cevdet Kozanoğlu anılarında o yıllarda radyoda icra ettikleri musıkinin hiç de iyi bir seviyede olmadığını itiraf ediyor (bkz. s. 9-10). Yazar, romancı Aka Gündüz radyodaki musıkiyi sert bir dille eleştiriyor. 1934'te Hakimiyeti Milliye gazetesinde çıkan bir yazısında incesaz musıkisi yayınları hakkında şunları yazıyor: “Hele ince saz kısmı büsbütün yürekler acısı, evlere şenlik bir şeydi. Zurnanın en çatlağından, darbukanın en patlağına kadar… Sesin en cıyaklısından, gazelin en öksürüklüsüne, tıksırıklısına kadar… Neler, ne bangırtılar dinlemedik” (anan Kocabaşoğlu:

89-90). Bu eleştiri sadece incesaz musıkisine yönelik değildi, radyodaki musıkinin “Vasat kıymette sokak şarkıları ile musıki değeri sıfırdan aşağı olan caz havaları”ndan ileri gitmediğini söylüyordu Aka Gündüz (aynı yerde: 90). Neyzen Tevfik radyonun halka dinlettiği musıki karşısında kapıldığı öfkeyi dizginleyememiş olacak ki, radyoyu alışılmadık derecede sert, hattâ yakası açılmadık sözlerle kınayan “İstanbul Radyosu’nda Musıki” adlı bir taşlama yazmıştı (bkz. Yücebaş: 197).

Bu izlenimlere, gözlemlere karşı çıkabilecek durumda değiliz. Ancak, radyoda yayımlanan musıkinin seviyesini o günlerde radyo dışındaki musıki ortamının ortalama icra seviyesinin çok altında olduğunu düşünmek de pek gerçekçi görünmüyor. Söz konusu eleştiriler o günlerin “ortalama” icrasının iyi bir icra olmadığını, musıki disiplininden yoksun olduğunu, icracıların programlara belki de hazırlanmadan girdiklerini düşündürebilir bize; ama bundan, hiçbir musıkicinin bu ortalamanın üstüne çıkamadığı anlamını çıkarmak herhalde yanıltıcı olur. O yılların radyo dergileri ile gazetelerinde duyurulan günlük programlar, bu programlarda çalıp söyleyen sanatçıların adları söz konusu eleştirilerin yüzde yüz genelleştirilmeyeceği fikrini uyandırır niteliktedir. Unutmamak gerekir ki, o yılların en gözde, en usta sazları ile en güzel sesleri radyo programlarında yer almışlardır. Bunların tümünün hep seviyesiz icra örnekleri verdiklerini düşünmek gerçekçi olamaz herhalde.1

Türk Musıkisinin

Radyoda Yasaklanması

Radyonun ilk döneminde (1927-1938) meydana gelen en çarpıcı olay 1934’te Türk musıkisinin radyoda yasaklanmasıdır. 1 Kasım 1934’te Cumhurbaşkanı olarak Atatürk Kamutay’ı açış konuşmasında şunları söylemişti:

“Arkadaşlar!

Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak, bana kalırsa, bunda en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan, Türk musıkisidir. Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musıkide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bugün acuna (dünya, cihan, âlem) dinletmeye yeltenilen musıki bizim değildir. Onun için yüz ağartacak değerde olmaktan çok uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları birgün önce, genel son musıki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak, bu güzeyde (sayede) Türk ulusal musıkisi yükselebilir, evrensel musıkide yerini alabilir. Kültür İşleri Bakanlığı'nın buna değerince özen vermesini, kamunun da, bunda ona yardımcı olmasını dilerim." (Oransay: 26)

Atatürk burada kamutaya, Kültür İşleri Bakanlığı'na nasıl bir tavsiyede bulunuyor, bunu bu konuşmasından anlamak kolay değil. Düşündüklerini yoruma ihtiyaç bırakmayacak açık seçik sözlerle dile getirmemiş; belki de bilerek üstü kapalı sözlerle konuşmayı tercih etmiştir. Konuşma, tonu bakımından da Atatürk'ün inkılâplarını yeniliklere şüpheyle bakan halka duyururken

Kullandığı özel dilin yeni bir örneği niteliğinde. Örneğin, "bizim değildir" dediği musıki ile kastettiği hangi musıkidir? Bugün "klasik" denilen "fasıl" musıkisi midir, yoksa Anadolu halk musıkisi mi; yoksa her ikisi birden mi? Sonra, kastettiği musıkinin kendisini mi beğenmiyor, yoksa icra şeklini mi? Atatürk altı yıl önce Arap alfabesini kaldırıp Latin alfabesini getirirken de benzer bir ifade kullanmış, eski alfabeyi "Arap alfabesi" diye nitelendirirken yeni alfabeyi "Türk harfleri" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, 25 Eylül 1928 tarihli demeç) diye tanıtmıştı.2 Atatürk modern Avrupa kültürüne uymadığı için mi kastettiği musıkiyi "yüz ağartıcı değerde olmaktan çok uzak" buluyordu? Öyleyse, Avrupa kültürüne

zaten uymayan bir musıkiyi, hele “bizim” olmayan bir musıkiyi “musıkinin genel, son kurallarına göre işlemek” nasıl söz konusu olabilirdi? Bu soruların cevabını ancak satır aralarından yorumlayabiliriz. Nitekim, Atatürk’ün kullandığı kelime sayısını asgariye indirdiği bu konuşma sonradan çeşitli yönlerde yorumlanmıştır. Ama bu konuşmadan sonra Türk musıkisi (“alaturka” musıki de, halk musıkisi de) radyoda yasaklandı. Anlaşılan, Atatürk’ün konuşmasını yorumlayan resmî merciler “acuna dinletmeye yeltenilen” sözündeki “dinletme” kelimesiyle radyo yayınlarını kastettiğini düşünmüşlerdi. Kimi Türk musıkisi icracıları da yasaklamayı musikinin kendisine değil de radyodaki ve piyasadaki icranın disiplinsizliği ile seviyesizliğine bağlamışlardır. Yasaklama kararı Kültür İşleri Bakanlığı’nın mı, İç İşleri Bakanlığı’nın mı (bakan Şükrü Kaya’nın mı), yoksa Matbuat Umum Müdürlüğü’nün mü kararıydı? Bu nokta da açıklığa kavuşmadı. Ne var ki, söz konusu kararın bir buçuk yılı aşkın bir süre yürürlükte kalmış olması uygulamanın Atatürk’ün zımnî tasvibiyle gerçekleştiği fikrini uyandırıyor.

Türk musıkisi dersinin okul müfredatından çıkarılmasından da, Darülelhan’ın Türk musıkisi şubesinin kapatılmasından da daha radikal bir uygulama olan bu yasaklamanın ilk akla getirdiği şey, bundan böyle ülkede sadece Avrupa musıkisinin devletten destek görebileceğiydi. Gelgelelim, daha sonra görüleceği gibi, Türk musıkisi yeniden “sahneye çıkacak”, radyonun sağladığı ortamda ulusun kalbindeki yerini tekrar alacaktı. Ama bu, Atatürk’ün konuşmasına konu olan Türk musıkisinden farklı bir Türk musıkisi olacaktı.

Radyonun İkinci Dönemi

Radyonun ilk dönemi bir hazırlık dönemi, bir tecrübe dönemi oldu. Bu dönemde radyo yayınları malî ve teknik sebeplerle düzenli olarak sürdürülemedi. 1927 ile 1936 arasında İstanbul’da günlük yayın süresi

sadece dört saat, Ankara'da ise üç saatti (bkz. Kocabaşoğlu: 57). Ankara Radyosu'nun da, İstanbul Radyosu'nun da pek az kadrolu musıkicisi vardı. Radyoda çalıp okuyanların çoğu kısa süreli sözleşmelerle yahut da davet üzerine programlara katılıyorlardı. Ne var ki, bu dönemde kamuoyunun, özellikle musıki kamuoyununun beklentisi yüksekti; radyodan çok şey bekleniyordu. Böylece, radyonun yeniden kurulması, kuruma yeni bir düzen getirilmesi ihtiyacı hissedildi.

Hükûmet 1938'de radyo yayıncılığını tekelleştirdi. İlk devlet radyosu Ankara'da kuruldu. Ankara radyosu ülkenin geniş bir kesiminde dinlenebiliyordu. Bu yeni radyonun yayınları modernleşen Türkiye'deki kültür hayatını ve musıki icrasını derinden etkileyecekti. İstanbul radyosu ise bu dönemde (1938-1948) malî sorunları yüzünden yayınlarını düzenli bir biçimde sürdürememişti. Sonunda 1949'da İstanbul Radyosu da yeniden kuruldu.

Ankara Radyosu Türk radyoculuğunun temellerini attı. Radyo yönetimi radyonun bütün bir ulusa hizmet veren bir kurum olması gerektiğinin bilinci içinde çalışmaya başladı. Bu anlayış toplumun her kesimine seslenen çok çeşitli programlar hazırlanmasını gerektiriyordu; böylece bir yandan, köylü, işçi, esnaf, iş dünyası gibi meslek çevrelerine, öbür yandan kadınlara, gençlere, çocuklara seslenen programlar yayımlanmaya başladı. Toplumun bellibaşlı kesimlerine yönelik programlar dışında herkesin dinleyebileceği, şiir ve edebiyat, din ve ahlâk, görgü ve âdap, sağlık, mutfak kültürü, güzellik, spor, eğlence programları yayına sokuldu. Bir Batı dili (Fransızca, İngilizce, Almanca) öğretmeyi amaçlayan yabancı dil programları devlet radyolarının demirbaş programları arasında yer aldı. Radyo bir de tiyatro bölümü kurdu; "Radyo Tiyatrosu" saati radyonun düzenli programlarından biri oldu, yıllarca zevkle dinlenildi. Türk dilinin düzgün, temiz bir telaffuzla konuşulması da radyo açısından ulusal bir konuydu; dolayısıyla, radyoda

görev alacak olan spikerler dikkatle seçildi ve eğitildi. Kısacası, radyonun asıl amacı halkı sadece eğitmek, toplumun kültür seviyesini yükseltmek değil, yeni, ulusal bir kültürün oluşumuna da hizmet etmekti.

Radyo programlarının içeriği her gün gazetelerde yayımlanıyordu. Ayrıca, radyonun iletişim ve eğlence dünyasının en saygın kurumu olduğu o yıllarda radyo dünyasını konu alan birçok gazete, dergi, bülten de çıkıyordu. Örneğin, Başvekâlet Umum Müdürlüğü'nce 1942'de çıkarılmaya başlayan Radyo adlı dergide musıki, edebiyat gibi konuların yanı sıra dış siyaset, ses fiziği, radyo yayınlarının teknik yönleri gibi çok çeşitli konulara yer veriliyordu.

Şüphesiz, radyo programlarının temeli musıkiydi. Başlangıçta musıki yayınları Türk musıkisi ve Batı musıkisi diye ikiye ayrılmıştı. Her iki bölümün de ayrı ayrı sorumluları vardı. Sonraki yıllarda klasik Türk musıkisi, Anadolu halk musıkisi, klasik Batı musıkisi, hafif batı musıkisi, hafif Türk musıkisi bölümleri kuruldu. Geçmişi cumhuriyetin kuruluşundan da önceki yıllara uzanan "Alaturka-Alafranga" tartışması hararetinden bir şey kaybetmemişti. Belli bir musıki türüne ayrılan süre bu yüzden sık sık sert eleştirilere konu oldu. Devlet radyosunun sorumluları, geçmişten de ders almış olacaklar ki, bu sonu gelmez tartışmanın dışında kaldılar, her musıki türü için ayrılan zaman yıldan yıla, dönemden döneme imkâna ve ihtiyaca göre değişse de, ilke olarak hepsi için gerektiği kadar zaman ayırmaya çalıştılar.

Besteciler ve eserleri hakkında bilgiler verilen açıklamalı Türk musıkisi ve klasik Batı musıkisi konserleri ile musıki sohbetleri de radyonun getirdiği yeniliklerdendi. Bu türa ciddi programlar halkın musıki kültürünü yükseltmeyi amaçlayan çalışmalardı.

Radyo 1940'tan itibaren Cemal Reşit Rey, Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun, Necil Kâzım Akses, Hasan Ferit Alnar ve Batı tekniğinde

eser yazan öteki bestecilerin eserlerini yayımlamaya başladı. Ankara Radyosu yerli musıki malzemesinin Batı tekniğiyle işlenmesi görüşüne dayalı, devletçe de resmen desteklenen musıkinin örneklerini halka tanıtmaya, sevdirmeye çalıştı; bu yeni musıkinin etkili kurumlarından biri oldu. Sadece çokseslendirilmiş halk türkülerini okumak üzere bir de koro kuruldu; bu koro yıllarca Ankara Radyosu'nda haftalık programlar hazırladı.3

Ankara Radyosu 1943'te "Dinleyici İstekleri" programları hazırlamaya başladı. Radyonun halka dönük programları arasında "Dinleyici İstekleri" programları özel bir önem taşır. Dinleyicilerin mektup yazarak isteklerini bildirdikleri bu programlar ilkin klasik Batı musıkisi türüyle sınırlıydı. Klasik Batı musıkisinde dinleyici isteklerine yer verilmesi devlet radyosunun bu seçkin musıkiyi halka sevdirmek istemesinin en açık göstergesiydi. Sonradan öteki musıki türlerinde de "dinleyici istekleri"ne yer verilmeye başlandı.

Radyo Batı musıkisi zevkini ülke çapında yaymak için büyük gayret gösterdi. Bu amaca ulaşmak için doğrudan doğruya devlet radyosunda çalmak üzere özel orkestralar kurdu. Batı musıki programları canlı konser ve plak yayınlarıyla da desteklendi. Türkiye gibi sadece iki şehrinde, Ankara ile İstanbul'da Batı musıkisi orkestraları bulunan bir ülkede radyo toplumun musıki zevkini derinden etkiledi, musıkiseverler üzerinde silinmez izler bıraktı.

Devlet Radyosunda Türk Musıkisi

Ulusal musıkinin icra biçiminde ve yurda yayılmasında da en etkili kurum radyo oldu. Radyo mikrofonundan yurt düzlemine yayılan musıki, her şeyden önce, örgütlü bir yayın organının belli bir üsluba, belli bir kalıba döktüğü bir musıkiydi. İlginçtir, 1934'te Osmanlı musıkisini yasaklayan radyo bu musıkiyi besleyip ayakta tutan kurumların büyük çoğunluğundan

yoksun kaldığı Cumhuriyet döneminde, yeni Ankara Radyosu'nun açıldığı 1938'den başlayarak bu musıkinin sayılı kurumlarından biri oldu. Radyonun bu işlevi Türk Musıkisi Devlet Konservatuarı'nın öğretime başladığı 1976 yılına kadar sürmüştür.

Osmanlı döneminde seçkin "incesaz musıkisi" sarayda, tekkelerde, musıki meşkhanelerinde, bir de özel musıki meclislerinde dinlenirdi. Bu musıki cumhuriyet döneminde söz konusu kurumlardan ilk ikisini kaybetmişti. Tekkeler 1924'te, 1926'da da İstanbul Konservatuvarı'nın Türk Musıkisi şubesi kapatılmıştı. Eski meşkhaneler İkinci Meşrutiyet döneminde (1908-1923) örgütlü musıki okullarına dönüşmüştü. Ne var ki, bu okulların da çoğu cumhuriyetin ilk on-on beş yılı içinde tarihe karışmıştı. Türk musıkisinin yeni bir ortama, eğlence musıkisinin ötesinde, ciddi bir musıki kurumuna ihtiyacı vardı. Musıki dünyası bir boşluk içindeydi. İşte radyo bu boşluğu doldurdu.

Türk Musıkisinin Yeni Kurumu Olarak Cumhuriyet Radyosu

1938'de Ankara Radyosu yayına başlayınca zamanın tanınmış musıkicileri Ankara'ya, radyoya davet edildi. Radyonun Cevdet Kozanoğlu yönetimindeki musıki yayınları şubesi değerli hanendeler ile usta sazendelerden oluşan bir kadro kurdu. Ayrıca, radyo alacağı yeni üyeleri akademik açıdan bile son derecede dikkate değer seviyedeki zorlu sınavlardan geçirdi. Eldeki icracıların sayıca ihtiyaca cevap veremez hale geldiği yıllarda da henüz musıkide yetişmemiş ama musıki yeteneği olan gençleri bünyesine aldı. Bu uygulama bir eğitim programı gerektiriyordu. Böylece Cevdet Kozanoğlu kendini kabul ettirmiş musıki adamlarının ders verdikleri bir eğitim programı hazırladı. Musıkiye heves edenlerin icracı olabilmek için gerekli bütün bilgileri öğrenip uygulayabilecekleri, doğrusu, bir konservatuvardakinden büyük bir farkı bulunmayan çokyönlü bir eğitim-öğretim programıydı bu. Eğitilmek üzere radyoya alınan gençlere

“stajyer” deniliyordu. Stajyerler sabahtan akşama kadar radyoda verilen derslere giriyorlar, bir yandan da programlara ve provalara bazen dinleyici, bazen de icracı olarak katılıyorlardı. Dönem sonunda yeni bir sınava sokulan stajyerler başarılı olurlarsa eğitim programının bir sonraki, daha ileri basamağındaki derslere kabul ediliyorlardı. Ankara radyosu bir musıki okulu gibiydi. Atılan bu temel devlet radyosunda yıllarca sürdürülen bir gelenek haline geldi; daha sonra açılan İstanbul Radyosu’nda da uzun zaman solfej, nazariyat, repertuvar, teganni dersleri verildi, stajyer olarak radyoya alınan gençler eğitildi. Ama İstanbul radyosunun eğitim programı Ankara radyosununki kadar geniş kapsamlı, ayrıntılı olmadı.

Radyo sadece musıki heveslisi, tecrübesiz gençler için değil, ülkenin en yetenekli, en bilgili musıkicilerinin düzenli olarak bir araya gelebildikleri, musıkide ne kadar yetişmiş olursa olsun herkesin bir başkasından bir şeyler görüp öğrenebileceği bir mahfil yaratmış olması bakımından da bir okuldu. Böyle bir musıkici çevresinin kurulması icra seviyesinin yükseltilmesine çok önemli katkılar sağladı. Bu ortam, ayrıca, radyo icracılarının musıki dağarını da genişletti. Radyonun pek çok hanendesi, sazendesi “piyasa”nın talep etmediği, tarihî Osmanlı-Türk musıkisinin en seçkin eserlerini öğrendi. Musikide başlıbaşına bir seviye göstergesi olan bu tür eserleri öğrendikçe kendileri de musıkici olarak seçkinleştiler, zevklerini geliştirdiler, musıki bilgilerini, görgülerini artırdılar.

Devlet radyosu dinleyiciler için de bir okuldu. Osmanlı geleneğinde musıki eğitimi-öğretimi meşke, yani eserlerin notaya başvurmadan, usûl bilgileri temelinde hafızaya nakş edilmesi yöntemine dayanıyordu. Ama meşk basit bir ezberletme işlemi değildi. Aynı zamanda meşki veren hocanın, özellikle bir üstadın icra üslubunu ve tavrını öğrenmek demekti meşk. Geçmişte musıki öğrenmek çileli bir uğraştı. Musıkişinas adayı genç ilkin bir hocaya, bir üstada kendini kabul ettirecek kadar yetenekli

olmalıydı. Kendini bir hocaya kabul ettirdikten sonra da düzenli bir biçimde, aksatmadan meşke devam etmek zorundaydı; meşk, hocanın musıki birikimini elde edip musıki dağarının hatırı sayılır bir bölümünü öğreninceye kadar, yıllarca sürerdi. İlkin gramofon, daha sonra da radyo bu zorlu öğrenimi kolaylaştırdı denilebilir. Radyo Türkiye'de birçok ünlü icracının ilk musıki öğretmeni oldu, onlara eğitim hizmeti götürdü. Musıkiye heves eden yahut yeni başlayan birçok hanende ve sazende ilk meşklerini ya gramofon plaklarından ya da radyodan, yüzlerini bile görmedikleri "hoca"lardan aldılar. Radyo yayınları gençlere musıki dağarlarını genişletmeleri, zevklerini geliştirebilmeleri, birbirinden farklı musıki üsluplarını tanıyabilmeleri için gerekli musıkiyi sunuyordu. Radyo yayınlarının sadece bu yönü bile gençler için başlıbaşına bir imkândı.

Ankara Radyosu'nun 1938'den başlayarak halka verdiği musıki sadece dinleyiciler ile musıkiseverler katında değil, musıki çevrelerinde de geniş yankılar uyandırdı. Osmanlı-Türk musıkisinin en seçkin eserlerini icra etmek üzere kurulan, Mesut Cemil yönetimindeki Klasik Türk Musıkisi Korosu; Şerif İçli yahut Fahri Kopuz yönetimindeki fasıl heyetleri; radyo ortamının sağladığı sanat disipliniyle programlara çıkan hanendelerin solo konserleri; özellikle Mesut Cemil, Ruşen Kam, Vecihe Daryal ve Cevdet Kozanoğlu'nun yer aldıkları saz musıkisi konserleri musıkinin geleneksel icrasını derinden etkiledi; genç kuşaklar için yeni ufuklar açtı.

Aslında, icradaki bu dikkate değer başarının kökleri radyo öncesine dayanır. Tanburî Cemil Bey'in saz musıkisinde, Münir Nurettin Selçuk'un sözlü musıkide ulaştıkları seviye söz konusu başarının doruk noktalarıdır. Onlardan sonra gelen genç musıkiciler bu mirasa sahip çıktılar, onların getirdikleri icra değerlerini pekiştirdiler. Radyo böyle bir sürecin ürününü yansıtmayı bildi.

Radyo mikrofonundan halka sunulan musıki icra yönünden gitgide olgunlaştırıldı. Öyle ki, radyo bünyesine aldığı kimi yetişmiş musıkicilerin bile sanatlarını geliştirdikleri bir ortam sağladı. Bu başarı başta Cevdet Kozanoğlu ile Mesut Cemil olmak üzere Ankara radyosunda ders veren değerli hocaların çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.

Kozanoğlu ülkenin birçok değerli musıkicisini radyoda toplamış, piyasadaki disiplinsiz icraya karşı radyoda musıki icrasına disiplin ve ciddiyet getirmiştir; Mesut Cemil ise olağanüstü yeteneği ve sanatçı sezişiyle icrada hem seviyeyi yükseltmiş, hem de yeni bir anlayış ortaya koymuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki, radyonun yeni yöneticileri 1927-1938 döneminin radyosunu aşmak istemişler, geçmişteki sert eleştirilerden ders çıkarmışlardır. Ülkenin kendi musıkisini yasaklamak yahut gözden düşürmek isteyenlerin elindeki kozun seviyeli, iyi bir icrayla etkisiz kılınabileceğine inanmış olmalıydılar. Bu yüzden, 1940'ların radyo musıkicileri icrayı geliştirebilmek için canla başla çalışmışlardır. Ama bu başarının elde edilmesinde payı olan bir etmen daha vardır, bu etmen de göz ardı edilmemelidir. Münir Nurettin Selçuk'un gelenekte küçük mekânlarda icra edilen bir musıkiyi "konser musıkisi"ne dönüştürmesi ile, Mesut Cemil'in icraya Batı musıkisine has "koro" anlayışını getirmesi, hor görülen, aşağılanan bir musıkiyi daha "saygıdeğer", yani daha "Batılı" bir dış görünüme büründürme gayretinden soyutlanamaz. Münir Nurettin'in de, Mesut Cemil'in de olağanüstü sanatçılar oldukları apaçık bir gerçektir; icraya eşsiz tatlar getirdikleri de söz götürmez. Ama getirilen yeniliklerin altındaki psikolojik mekânizma, yani aşağılanan, hor görülen bir musıkiyi savunma ihtiyacı da göz ardı edilmemelidir.

Radyoda Saz Musıkisi

Osmanlı musıkisinin dağarındaki eserlerin çoğu sözlü eserlerdir. Saz eserleri, daha çok, sözlü eserlerden

oluşan fasıllara eklenmiş yardımcı parçacıklar gibi görünür; hiç olmazsa, yaygın uygulama bu yöndedir. Ne var ki, geçmişte seçkin musıki çevrelerinde yaşayan bir saz musıkisi geleneği de yok değildi. Günümüzden üç yüzyıl önce yazan Kantemiroğlu yalnızca saz eserlerinden oluşan bir "sazende faslı" da olduğunu hatırlatıyor bize (yak. 1700: f. 103). Kantemiroğlu'dan elli yıl kadar sonra yazan Fransız gözlemci Charles Fonton Türk musıkisi hakkındaki ciddi incelemesinde en çok peşrevler üzerinde durmaktadır (s. 71-73). Yirminci yüzyılın başlarında tanburî Cemil, udî Nevres ve daha başka tanınmış musikiciler 78 devirli plaklara pek çok saz eseri çalmışlardır. Bu gelenek en az üç yüzyıldır seçkin çevrelerde, özellikle musıki meclislerinde sessiz sedasızca sürüp gitmiş olmalıdır. İşte bu eski geleneği, Kantemiroğlu'nun tanımladığı, yani bir taksimle başlayan, sonra aynı makamdan bir peşrev ile bir saz semasinin ardarda çalındığı "sazende faslı"nı Cumhuriyet döneminde canlandıran kurum gene radyo oldu. "Piyasa"nın, gazinoların başaramayacağı bir şeydi bu.

1927'de yayına başlayan, Sirkeci'deki eski İstanbul radyosunun ilk daimi musıkicileri sazendeydi. Asıl kadrodaki Mesut Cemil, Ruşen Kam, Vecihe Daryal'ın yanı sıra, Neyzen Tevfik, Nubar Tekyay, Dürrü Turan, Muhlis Sabahattin, kemençeci Anastas, Lavtacı Ovrik, Şekip Memduh Bey ve daha başkaları sözlü eserlerin yanı sıra zaman zaman saz eserleri de çalmışlardı (bkz. Telsiz 1-18). Radyonun ilk üç icracısı, Cevdet Kozanoğlu'nun da katılmasıyla 1938'de Ankara radyosunda yeniden bir araya geldiler. İkili, üçlü ve dörtlü takımlar halinde bir sıra saz musıkisi programları hazırladılar. Ülkenin birçok yerinden dinlenebilen bu programlar musıki çevrelerinde ve musıkiseverler arasında büyük ilgi uyandırdı, zevkle dinlendi, sazendeliğe heves eden gençlere yol gösterdi. Bu programlar saz musıkisinin radyoda sözlü musıkiden ayrı, bağımsız bir

musıki olarak kabul edilmesini sağladı. Sonraki yıllarda ikili, üçlü, dörtlü ve daha kalabalık takımlar kuran sazendeler radyodan yıllarca saz musıkisi dinlettiler. Bunlar arasında; Nubar Tekyay, Yorgo Bacanos, İzzettin Ökte, Sadi Işılay, Cevdet Çağla, Süleyman Erguner, Ulvi Erguner, Haluk Recai, Hadiye Ötügen, Paraşko Leondaridhis, Feyzi Aslangil, Cüneyd Orhon, Ercüment Batanay, Niyazi Sayın, Necdet Yaşar, Doğan Ergin, Cüneyd Kosal ve İhsan Özgen'in adları öncelikle anılmaya değer. Radyonun öncü bir görüşle başlattığı saz musıkisi programları daha sonra İstanbul Belediye Konservatuvarı'nın konserlerinde de yer almaya başladı.

İcranın Teknik Yönleri

Münir Nurettin Selçuk musıkiye sade, "düz" okuyuşu getirmişti. Ondan önceki hanendeler "gırtlak nağmesi" denilen gırtlak süslemelerini bolca kullanma alışkanlığındaydılar. Hafızlara has bu tür okuyuşa "hafız tavrı" denirdi. Münir Nurettin Selçuk gırtlak nağmelerini büyük ölçüde düzleştirdi, "temizledi". Bundan başka, dindışı musıkiyi dinî musıkiden ayırmak ihtiyacını duyarak her beste şeklinin ayrı bir üslup ve tavır gerektirdiği fikrini bir icracı olarak verdiği örneklerle gösterdi. Mesut Cemil'in "toplu okuyuş"a getirdiği, ilkin radyoda uygulanan "koro" üslubu birçok yönden, Münir Nurettin'in getirdiği yeniliklere paralellik gösterir. Mesut Cemil fasıl hanendelerinin, özellikle de hafız-hanende geleneği içinde yetişenlerin gırtlak süslemelerini kaldırmaktan başka, kâr, murabba beste, semai gibi büyük musıki şekillerinde bestelenmiş seçkin eserleri Batı musıkisini bilen bir musıkicinin zevkiyle "nüans"landırdı; bu tür eserlerin daha ritmik özellikler taşıyan sözsüz "terennüm" bölümlerinin ritme, dolayısıyla ezgiye zenginlikler getiren bir anlayışla seslendirilmesini sağladı.

İlginçtir, Mesut Cemil'in icraya getirdiği "koral" anlayış ilkin konser salonlarında değil, radyoda uygulandı. Aslında, Batılı anlamda koro icrasını

ilk kez uygulayan musıkici Ali Rifat Bey'dir (Çağatay). Ali Rifat Bey koro icrasını 1920 yılında Kadıköy'de yönettiği bir konserde denemişti. Gelgelelim, bu deneme kalıcı bir iz bırakmamıştı. Bu bakımdan, Türk musıkisine koro icrasını getiren ve bu tür icrayı bir deneme olmaktan çıkarıp yerleştiren, hem Türk musıkisini, hem de Batı musıkisini iyi bilen bir sanatçı olan Mesut Cemil'dir.

Mesut Cemil yönetimindeki radyo "Klasik Türk Musıkisi Korosu" başlangıçta, geleneksel icraya bağlı çevrelerde yadırgandı, hattâ tepkiyle karşılandı. Mesut Cemil bu icradan vazgeçmedi, zamanla daha çok geliştirdi, zengin musıki birikimi ve olağanüstü yeteneğiyle olgun bir seviyeye çıkardı. Bu tarz okuyuşun Türk musıkisinin geleneğine uymadığı görüşünde olanlar bile koronun getirdiği güzellikleri teslim ettiler. Mesut Cemil'in çalışmalarından sonra "klasik" eserlerin korolarca icra edilmesi uygulaması gitgide yerleşti, nerdeyse kurallaştı. Bugün sadece radyolarda değil, ülkedeki bütün musıki topluluklarında klasik eserler solistlerden çok, koroya okutulmaktadır.

Musıkide "Radyo Standartları"

Radyo bir yandan musıki icrasını geliştirmiş, bir yandan da Türk toplumunun musıki zevkini yükseltmiştir; inkâr edilemeyecek bir gerçektir bu. Ama bu süreç içinde, hepsi de olumlu sayılamayacak olan, "radyo standartları" diyebileceğimiz ölçüler getirmiş, musıki icrasında yerleşmiş gelenekleri de değiştirmiştir.

Radyo topluluklarında şu üç icra şekli uygulanmıştır: "koro" tavrı ("klasik" denilen eserlerde); "fasıl" tavrı; "beraber şarkılar" tavrı.

i. Koro tavrının başlıca özellikleri şöyle sıralanabilir: bütün koro üyelerinin aynı perdeden okuması ve çalması, çoğu zaman da "dört ses aşağıdan" diye anılan, pest kız neyi düzeninin kullanılması; usûlün/ritmin ağırlaştırılması; "fasıl" tavrındaki süslemelerden mutlaka kaçınılarak "düz

okuyuş”un benimsenmesi; gırtlak süslemeleri yerine, Batı musıkisi zevkiyle uygulanan “nüanslar” kullanılması; nota değerlerini istenildiği kadar uzatan point d’orgue denilen seslere sık sık yer verilmesi…

Bu icrada hemen dikkati çeken nokta usûlün mümkün olduğu kadar ağırlaştırılmasıdır; Usûl ağırlaştırılınca sanki icra da bir “ağırbaşlılık” kazanmış, üslup sanki daha “akademik” hale gelmiştir; radyo korolarının dinleyicide uyandırdığı ilk izlenim budur.

Eserlerin pest perdeden okunması da “yürük” bir icrayı zorlaştırmıştır. Gerçi radyolardaki bütün koro şefleri pest kız neyi düzenini kullanmamışlardır; ama en çok kullanılan bu düzen olduğu için zamanla yerleşmiş, bugün tek düzen haline gelmiştir. Bu durum radyo dışındaki koroları da etkilemiştir. Hanendelerin ses alanı daralmıştır bu yüzden. Sesler zamanla daha da tembelleşmiştir; öyle ki, son yıllarda “dört ses aşağıdan” “beş ses aşağıdan”a dönüşmüştür. Sesin uğradığı bu kayıpta mikrofonun da büyük payı vardır. Oysa radyo öncesi musıkide icracıların önünde mikrofon gibi sesi yükselten bir araç olmadığı, kimi zaman da açık havada bile okumak zorunda oldukları için eski hanendeler çok daha geniş bir ses alanı içinde okuyabiliyorlar, sazendeler de sazlarından daha yüksek hacimli ses çıkarmaya önem veriyorlardı.

ii. Fasıl tavrı: 1940’lı 50’li yıllarda Ankara, 1949’dan sonra da İstanbul radyosu fasıl musıkisinden çok güzel örnekler verdi. Fasıl musıkisinin geleneksel icrasında fasıl heyetini hanende yönetir, hem okur hem de elindeki tefle ritmi verirdi. Ama heyette çok kere birden fazla hanende bulunurdu, bu durumda faslı serhanende yönetirdi. Sazlardan da keman heyeti sürüklerdi. Faslın bu düzeni radyolarda 1960’larda bozulmaya başladı. Serhanende geleneği ortadan kalktı. Faslın başına bir şef, yani icraya sazıyla yahut sesiyle katılmayan bir musıkici geldi. Faslın başına şef gelmesi heyetin bütün üyelerinin aynı perdeden okuması demekti. Oysa

geleneksel fasılda aynı perdeden okuma alışkanlığı yoktu; her hanende kendi ses alanı içinde okur, hattâ daha tez seslere çıkabilenler seslerini bastırmaz, öne çıkabilirlerdi; sazlar da peşrevi, saz semaisini ve aranağmelerini fasla has süslemelerle, daha yürük bir biçimde çalardı. Heyetin icraya faal olarak katılmayan bir şefin yönetimine verilmesiyle birlikte fasla has süslemeler ortadan kalktı; fasıl tavrı koro yahut "beraber şarkılar" (aşağıda) tavrına dönüştü. Günümüzde fasıl artık can çekişen bir musıki icrasıdır. Radyo dışındaki musıki çevrelerinde, gazinolarda bile sahici bir fasıl musıkisi dinleyebilmek bugün çok güçleşmiştir.

iii. "Beraber şarkılar", radyodaki musıki programlarından birini olduğu kadar icradaki bir tavrı da adlandıran bir terimdir. Muzaffer İlkar'ın adlandırdığı ve getirdiği bu icra ilk defa Ankara Radyosu'nda uygulanmıştır. Beraber şarkılar, koro ile fasıl arasında kalan bir tavırdır. Bu tavırda okunan eserler koroda olduğundan daha yürük, ama geleneksel fasıldakinden daha ağır bir okuyuşla ve fasıl süslemelerinden arındırılmış olarak seslendirilir. Fasılda olduğu gibi aranağmeleri çalınmaz, eserler birbirine bağlanmadan, ayrı ayrı okunur. Kimi eserler solistlerce icra edilir, nakaratlarda soliste koro da katılabilir. Bu bakımdan, programın tam adı "Beraber ve Solo Şarkılar"dır. Bu programların musıki dağarı da farklıdır. Baştan sona "şarkı"lardan oluşur; korolara bırakılan büyük beste şekillerindeki eserler okunmaz. Seçilen şarkılar da "fasıl tavrı" dışındaki şarkılardır. Bu programlarda "günün" şarkılarına da yer verilir.

Gazel Osmanlı musıki geleneğinin çok dikkate değer musıki icra şekillerinden biridir. Hanende sanatını, yaratıcılığını ve makam bilgisini gazelde en iyi biçimde ortaya serer. Ne var ki, radyo Türk musıkisine bir "çeki düzen" verirken gazeli yasaklamış, öldürmüştür. Kimi radyo musıkicilerinin radyo çağında iyi gazel okuyan musıkici kalmadığı için gazele yer verilmediği yolundaki gerekçesi inandırıcı olmaktan uzaktır.

Yetenekli gençleri sınavla alıp yetiştiren, bir okul gibi çalışan radyo isteseydi pekâlâ gazelhanlığı da özendirebilirdi. Gazelin radyoda yasaklanmasının asıl sebebi, gazelin, taksimden farklı olarak, dinî musıkinin etkisi altında olması, “hafız” tavrıyla okunması, gazel nağmelerinin dinî musıki nağmelerini andırması, dolayısıyla “şark” dünyasını daha çok çağrıştırmasıydı. Plaklara eşsiz güzellikte gazeller okuyan Münir Nurettin Selçuk da 1940’lı, 1950’li yıllarda, yani gazel üzerinde bir baskı olduğu yıllarda radyoda gazel okumamıştır. Radyoda gazele ancak söz konusu baskı kalktıktan sonra, zaman zaman yer verilebilmiştir.

Dinî Musıki

Osmanlı geleneğinde dinî musıki ile dindışı birbirinden kesin olarak ayrılmazdı. Dinî musıkinin merkezi olan tekkelerde bile dinî eserlerin yanı sıra dindışı musıki eserleri de icra edilirdi. Tekkeler 1924’te kapatılınca dinî musıki bir unutulma sürecine girmiş, ülkedeki musıki ortamı kendiliğinden “laik”leşmişti. İstanbul Sirkeci’deki ilk radyo istasyonundan başlayarak bütün radyolar bu laik bir ortamın içine doğdu. Bir okul niteliğindeki Ankara radyosu ile İstanbul radyosu yetiştirdiği genç musıkicileri dindışı musıki bilgileriyle eğitti; arşivlerinde de yakın bir geçmişe kadar sadece dindışı eserlerin notaları yer aldı.

1952’de hükûmet Konya’da Mevlana’yı anma haftası çerçevesinde sema törenleri düzenlenmesine izin verdi. Radyolarda mevlid okunması, ayin-i şerif, naat, ilahi gibi dini eserlere yer verilmesi bu tarihten sonradır.

Radyoda Anadolu Halk Musıkisi

Halk musıkisini yurt düzlemine yayan kurum radyo olmuştur. Genel halk kültürü, özel olarak da halk musıkisi Türk milliyetçiliğini besleyen başlıca kaynaklardan biriydi, bu bakımdan, cumhuriyet yönetimi için özel bir önem taşıyordu. Etnik bir temele dayanan Türk milliyetçiliği ideolojisi

Ziya Gökalp'in pozitivist kuramı doğrultusunda cemaatçi nitelikteki "Osmanlı kültürü" ile millî nitelikteki "Türk kültürü"nü birbirinden ayırıyordu. Bu yaklaşıma göre, şark musıkisi, fasıl musıkisi, incesaz musıkisi, "alaturka" musıki gibi adlarla anılan musıki millî nitelikten yoksun bir cemaatler toplumunun musıkisiydi, bu yüzden de ulusal kültür kavramı içinde yer alamazdı. Oysa Osmanlı'dan da, İslamiyet'ten de önce varolan halk musıkisi Türklerin "millî" musıkisiydi, korunması saklanması gereken de bu musıkiydi. 1930'ların başında ortaya atılan bu kuramsal yaklaşım Halk Evi ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin ideologlarınca 1940'larda açık, somut bir biçimde uygulamaya konuldu.

Radyonun ilk döneminde (1927-1938) halk musıkisine pek az yer verilmişti. 1938'de açılan yeni Ankara radyosu halk musıkisine daha çok yer vermeye başladı. Tanburacı Osman Pehlivan, Sarı Recep gibi halk sanatçıları solo olarak hem çalıp hem söylüyorlardı. Radyonun bu musıki türündeki ilk sürekli programı "Bir Türkü Öğreniyoruz" adını taşır. Mesut Cemil ile Muzaffer Sarısözen her hafta bu programda bir halk türküsünü dize dize öğretiyorlar; programın sonunda da türkü radyo okuyucularınca bir bütün olarak seslendiriliyordu. Bu programlarda yüzlerce türkü öğretilmiş ve söylenmiştir. İşin ilgi çekici yanı, söz konusu türküleri öğrenenler sadece dinleyiciler değil, bu programa katılan radyo okuyucuları da söylenen türküleri bu eğitici programa hazırlanırken öğreniyorlardı.

Öte yandan, Mesut Cemil yönetimindeki klasik Türk musıkisi korosu "klasik" eserlerin yanı sıra halk musıkisi ezgileri de okuyordu; nitekim korodaki okuyucular da "Bir Türkü Öğreniyoruz" programının okuyucularıydı. Halk musıkisi ayrı bir tür olarak görülmüyordu. Daha sonra, Anadolu halk musıkisinin fasıl musıkisinden ayrılması gerektiği düşünüldü. Böylece Mesut Cemil halk musıkisi icrasını Muzaffer Sarısözen'e bıraktı. Sarısözen sadece halk ezgileri okuyacak olan bir koro

kurdu. Koronun son derecede ilginç olan adını da Mesut Cemil koydu: Yurttan Sesler. “Bir Türkü Öğreniyoruz” böylece “Yurttan Sesler”in hazırlayıcısı oldu.

Sarısözen kurduğu radyo topluluğunu yıllarca yönetti. Derlediği ezgileri bu koroya okuttu. “Yurdun sesi” böylece devlet radyosunun mikrofonundan ülkeye yayıldı. Araştırmaları, derlemeleri dışında Sarısözen’in radyo çalışmaları da her zaman saygıyla anılacak değerdedir. Ama hemen eklemek gerekir: o dönemin bütün halk kültürü araştırmaları gibi Sarısözen’in çalışmaları da folkloru yeni devletin ulusal kültürünün temeli olarak sunan milliyetçiliğin ideolojik çerçevesi içinde kalır. Nitekim, getirdiği icra üslubu halk musıkisi icrasını köklü bir değişikliğe uğratmıştır.

Her ülkede olduğu gibi Türkiye’de de halk musıkisi yerel nitelikte bir musıkidir. Anadolu’da her yörenin bir musıki göreneği, yani kendine özgü ezgi çizgileri, yerel renkleri, motifleri, türkü söyleme üslupları vardır. Yerel üslup halk musıkisinin en can alıcı yönüdür. Yurtttan Sesler Anadolu’nun musıkisini tanıtırken değişik yerel üslupları harmanlamış, ortak bir “ağız” getirmiştir. Yıllar geçtikçe bu ağız yerleşip kurumlaşmış, “radyo ağzı/TRT ağzı” denilen, yerel özelliklerinden “temizlenmiş”, “kültürlü”, “şehirli” diyebileceğimiz bir türkü söyleme üslubu oluşturmuştur.

Radyo Musıkicileri

Devlet radyosu 1938’de kurulduğu günden başlayarak “yeni” bir musıki getirmek, daha doğrusu, musıki icrasına ciddi bir biçimde bir çeki düzen vermeyi gerekli görmüştür. 1927’de yayına başlayan İstanbul ve Ankara radyolarının yayınlarında plaklardan pek az yararlanılabilmişti. Asıl yayın canlı yayındı, plak yayını sadece eksikleri giderme amacına yönelikti. Bu ilk dönemde, teknik ve malî sorunlar yüzünden radyo daimi bir kadro kuramamıştı. Piyasada çalışan musıkicilerden yararlanılması, icracıların programdan programa değişmesi yahut bunların kısa vadeli sözleşmelerle

çalışmaları radyo için iyi sonuç vermemiş, radyodaki icraya istikrar getirmemişti. Bu tecrübe ile yayın hayatına giren Ankara radyosu daimi bir musıkicisi kadrosu kurmaya başladı. Radyodaki icracıların sayısı da yıldan yıla arttı. Zamanla, sadece Ankara ve İstanbul radyolarında çalan bir “radyo musikicisi” sınıfı ortaya çıktı.

Geçen her on yıl yeni bir radyo musıkicileri dalgası getirdi. Bu durum günümüze kadar sürdü. Devlet radyosu hiçbir zaman bu uygulamaya son vermedi. Bugün, özellikle İstanbul radyosunda, en genç kuşağın icracılarını görüyoruz, bunların çoğu, 1976’da açılan Türk Musıkisi Devlet Konservatuvarı’nda yetişmiş gençlerdir. Radyoda çalışan kadrolu icracıların başka yerlerde çalıp okumalarını yasaklayan kural bugün belki geçmişte olduğundan daha da sıkı bir biçimde uygulanmaktadır.

Radyonun ayrı bir musıkici kadrosu olması garip bir duruma da yol açmıştır. Türkiye’de, bugüne kadar radyo dışındaki ortamlarda hiç konser vermemiş, tek plak bile doldurmamış, ömrü boyunca sadece radyoda musıki icra etmiş çok sayıda musıkici vardır. Sadece Türkiye’ye özgü bir durum olsa gerektir bu.

Türk devlet radyosunun bir yönü daha vardır. Birçok ülkede “canlı yayın”, radyo dışındaki bir konser salonunda verilen bir konserin canlı olarak radyodan yayımlanması anlamına gelir. Ama Türk radyo dilinde, canlı yayın radyo stüdyolarında seslendirilen musıkinin canlı olarak yayımlanması demektir. Ses kaydeden mıknatıslı bantlar Türkiye’de kullanılmaya başladıktan sonra bile devlet radyoları bu anlamdaki canlı yayınları yıllarca sürdürmüşlerdir. Bugünkü devlet radyolarında da canlı yayından vazgeçilmiş değildir.

Radyonun Toplumdaki Saygınlığı

Hiç şüphesiz, radyo son üç çeyrek yüzyılda musıki icrasına damgasını vurmuş, silinmez izler bırakmıştır. Şunu önemle belirtmek gerekir ki, radyo

cumhuriyet döneminin en saygın musıki icra kurumudur. Bu dönemin büyük bir bölümünde radyoda çalıp okumak, radyonun bir üyesi olmak musıkiye yeni başlayan sayısız gencin hayallerini süslemiştir. Türkçedeki "çalgıcı", "davulcu", "zurnacı" gibi sözler musıkiciliği meslek olarak seçmiş insanları küçülten, dolayısıyla musıki sanatını küçülten sözlerdir. İşte radyo bu zihniyeti yıkmıştır. Bir musıkici radyoda çalıp söylüyorsa, kimse onu horlayamamış, tam tersine, el üstünde tutmuştur. "Çalgıcı"yı, "davulcu"yu, "zurnacı"yı "sanatçı" katına yükseltmiştir radyo.

Devlet radyosu ilk yirmi yılında ister istemez radyo dışındaki ortamlarda yetişmiş musıkicileri "ödünç" alıyordu; ama bir icra kurumu olarak kendi kadrosunu kurduktan sonra piyasaya ses sanatkârı vermeye başlamıştır. Musıki hayatına radyoda başlayıp adını burada duyuran, bir başka deyişle, musikiciliğini bu saygın kurumda "ispat etmiş", ama sonradan radyodan ayrılıp serbestçe çalışmaya başlayan çok sayıda hanende ve sazende vardır.

Sonuç

Cumhuriyet döneminde yeni bir musıki üretimi ortaya çıkmıştır. Bu yenilikler radyoda uygulamaya konmuştur. 1927'den günümüze ülkenin hemen hemen bütün değerli musıkicileri çeşitli dönemlerde radyolarda musıki icra etmişlerdir. Dört kuşak radyo çatısı altında toplanmıştır. Bu dört kuşağın radyo icraları yeniden gün ışığına çıkarılması, yayımlanması gereken çok zengin bir arşiv malzemesi bırakmışlardır.

Radyo 1970'li yıllarda bütün ülkeyi bir ağ gibi saran televizyonla rekabet edemedi. 1980'lerde devlet radyoları dinleyicilerinin çok büyük bir bölümünü devlet televizyonuna kaptırdı. Televizyon da, radyonun tersine, musıkiyi yayıncılığın temel unsuru olarak görmüyordu.

1990'larda radyo yayıncılığı üzerindeki devlet tekeli kaldırıldı. Bir anda bütün ülkede binlerce özel radyo ortaya çıktı. Sadece İstanbul'da en az 200

özel radyo istasyonu vardır bugün. Ne var ki, bu artışın musıki açısından sevindirici sonuçlar verdiği söylenemez. Bunların büyük çoğunluğu piyasada satılan pop müziği kasetlerinden başka bir şey yayımlayamamaktadır. Amatörce bir heyecanla yayın hayatına atılan ve değişik musıki türlerindeki nitelikli eserlere yer veren bir iki özel radyo dışında devlet radyosuyla karşılaştırılabilecek bir radyo yoktur.

Bugünün devlet radyolarına gelince, hepsi çok kan kaybetmiş, “eski güzel günler” geride kalmıştır. Günümüzde devlet radyosundan dinlenen musıki genellikle dinleyiciye sanat zevki vermeyen, mekânik bir musıkidir. Öyle görünüyor ki, radyo musıkicileri önceki kuşakların heyecanını yitirmişlerdir. Büyük bir bölümünü musıkicilerin oluşturduğu bir kurum olmaktan çok, bir devlet dairesini andıran radyoda bazı değerli gelenekler de bozulmuştur. Örneğin, geçmişte yönetim kademelerine hep musıki adamları yahut musıkiye çok saygılı yöneticiler atanırdı. Şimdi onların yerini musıkiden hiç anlamayan bürokratlar almışlardır. Bu ortamda bile, musıki heyecanını hâlâ kaybetmemiş musıkiciler vardır. Bunların da çoğu eski radyo günlerini bilen yaşlı musıkicilerdir. Bu durumun nesnel sebepleri vardır tabiî. Her şeyden önce, radyonun dinleyicisi azalmıştır; radyo musıkicisi dinlenmeyeceğini bile bile görevi gereği musıki icra etmektedir. Ayrıca, radyonun geçmişteki canlı yayınları bir konser heyecanı yaşatıyordu icracıya. Bant yayını bu heyecanı büsbütün söndürmedi, ama azalttı. İcranın stüdyoda banda alınması, kusurlu yerlerde her defasında başa dönülebilmesi, yarım saatlik bir programın düzinelerce defa kesintiye uğratılması da sanatçının musıki icra ederken duyduğu zevki azalttı.

Geçen elli yıla baktığımızda, radyoda yayımlanan musıkide seviyenin düştüğü bir gerçektir. İcra zayıflamış, sunulan musıkinin dağarı genişleyeceğine daralmıştır. Geçmişte, radyoda çalıp okuyan sadece o büyük musıkiciler değil, radyonun kendisi bir kurum olarak bir otoriteydi;

musıkinin iyisi üzerinde titreyen, musıki dünyasına yön veren bir otorite. Gelgelelim, radyo kendi standartlarını düşürdükçe bir otorite olmaktan çıkmış, musıkinin ancak vasatını verebilen bir kuruma dönüşmüştür. Oysa geçmişin güzelliklerine erişmesi beklenemezse de, bugün dinlettiği musıkiden daha iyisini verebilecek bir kadrosu vardır. Devlet radyolarında çok yetenekli genç musıkiciler bulunuyor. Ama bunlar iyi musikiye yabancı, musıki dünyasının sorunlarından habersiz kimselerin iş başında olduğu bir kurumda heveslerini kaybetmekte, musıki olarak verebileceklerini veremeyecek duruma düşmektedirler.

Devlet radyosunun bugün gelinen noktadaki asıl önemi arşivindeki malzemede yatıyor. Bütün dünya radyoları gibi Türk radyosu da çok yaşlanmıştır artık. Çeşitli ülkelerde devlet radyoları arşivlerini koruyamayacak duruma düştükleri için ellerindeki kayıtları halka, özel şirketlere açmışlar; böylece kendi tarihlerini de sağlama almışlardır. Oysa Türk radyosu ülkenin öz musıkisi için bir hazine değerindeki zengin arşivini değerlendirmek için bugüne kadar ciddi bir adım atmamıştır. Devlet radyosunu bekleyen tarihî bir görev vardır; o da, büyük musıki değeri taşıyan elli yıllık kayıtların arşiv odalarının elverişsiz şartları içinde çürüyüp gitmekten kurtarılması, bu malzemenin kamuya açılmasıdır. Radyo bunu başarabilirse, kendi tarihini de yazmış olacaktır.

1 Cevdet Kozanoğlu anılarında 1927-1938 döneminde İstanbul radyosunun Türk musıkisi programlarına katılan icracıların önemli bir bölümünün adlarını veriyor. Bunlar şu icracılardır:

Ahmet Yatman, Zeki Çağlarman, Vedia Rıza hanım (Giz), kemanî Ali Demir, klarnet Ramazan, Hikmet Rıza Hanım, kanunî Hasan Gür, hanende Bülbül Ali (İçinger), udî Hayriye hanım (Örs), Kemal Niyazi Seyhun, Müzeyyen Senar, Mustafa Sunar, Safiye Ayla, Hamiyet Yüceses, Makbule Çakar, Belkıs Hanım (Lale ve Nerkis hanımların en küçüğü), Belma,

Samiye, Sühendan hanımlar, kemanî Elize (Enise Can), piyanist Fulya Akaydın, Muzaffer İlkar, Refik ve Fahire Fersan, Necmi Rıza Ahıskan, Semahat Özdenses, Sadi Hoşses, Mustafa Çağlar, kemanî Reşat Erer, Dürrü Turan, Sedat Öztoprak, Neyzen Tevfik, Nuri Halil Poyraz, Bimen Şen, Radife Erten, Cevdet Çağla, Akile Artun (Kozanoğlu: 8-11).

İlk İstanbul radyosunu işleten Telsiz Telefon Şirketi'nin çıkardığı Telsiz adlı haftalık bültende ilk yayınların (1-18 sayı, 1927) içeriğini, Türk musıkisi programlarında kimlerin yer aldığını, hangi icracıların hangi programlarda bir araya geldiklerini öğreniyoruz.

İstanbul Radyosu'nun ilk on sekiz haftasında şu icracılar yayınlara katılmışlardır: Mesut Cemil (tanbur, viyolonsel), kemençeci Ruşen Ferit (Kam), kanunî Vecihe (Daryal), Münir Nurettin (Selçuk); tanburacı Osman Pehlivan, kanunî Naime (İspahi), kemençeci Anastas, İzak Al Gazi, kemanî Nubar (Tekyay), Hafız Kemal ile Sadettin Kaynak; tanburî Dürrü (Turan), kemanî Reşat (Erer), kemençeci Kemal Niyazi (Seyhun), udî Hayriye (Örs), kemençeci Hadiye (Ötügen), piyanist Cemal, Neyzen Tevfik, udî Şekip Memduh, kemanî ve rebabî Mustafa (Sunar), tanburî Refik-kemençeci Fahire (Fersanlar), udî şeyh Cemal Efendi, Hanende Nebile, Lavtacı Ovrik, udî Arşak, hanende Nezahat (Adula), Artaki (Candan), tanburî Laika (Karabey); hanende Fikriye (Şakrakses), piyanist Muhlis Sabahattin, kemençeci Aleko (Bacanos), udî Yorgo (Bacanos), hafız Yaşar, hanende Ağyazar, Neveser Hanım (Kökdeş, armonyum çalıyor), santurî Ziya (Santur), hanende Zahide (Şark Musıkisi Cemiyeti kurucularından, Darülelhan'da hoca), hanende Süheyla, hanende Kâmil, kemanî İrfan Hanım, hanende Hadiye Hüseyin, udî Fehime, hanende Hikmet (Hikmet Rıza Hanım), hanende Güzide, kanunî Mustafa, nısfiyezen Hicabî, kemençeci Kemal Bahri, nisfiyeci Fahrettin, kemanî Nigâr, udî Fahriye, udî Bedia Talat hanım, nısfiyezen Selahattin, nısfiyezen Şemsettin, hanende

Adam Megamez, hanende İsmail, kemanî Ferruh, kemanî Bedriye, kavalcı Cemal Efendi, kemanî Naime.

2 Atatürk gene 1928'de "şark musıkisi"ni eleştirdiği ünlü Sarayburnu nutkunu Bolu mebusu Falih Rıfkı'ya (Atay) okutmadan önce de şu sözleri söylemişti: "Vatandaşlar, bu notlarım asıl hakikî Türk kelimeleri, Türk harfleriyle yazılmıştır. " (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, TTKB, 8 Eylül 1928 tarihli konuşma).

3 Bu musıkiye Cumhuriyet'in "resmî musıkisi" de denebilir. Anadolu halk musıkisinin Batı tekniğiyle işlenmesi görüşüyle özetlenebilecek bu tez ilk kez Ziya Gökalp tarafından formüllendirilmiştir. Atatürk Gökalp'ten etkilenmiş, geleceğin musıkisiyle ilgili özlemlerini çeşitli demeçlerinde dile getirmiştir. Ne var ki, Atatürk bu kuramın ürünlerini göremedi. Bu yaklaşıma göre bestelenen eserler gene aynı tezi destekleyen İsmet İnönü'nün döneminde ortaya çıktı. Bu akımın en tanınmış ürünü hiç şüphesiz Ahmet Adnan Saygun'un halk ve tekke musıkisi motifleriyle işlediği, güfteyi de Yunus'un şiirlerinden seçtiği Yunus Emre Oratoryosu'dur. Bu oratoryanın ilk seslendirilişi Ankara radyosundan canlı olarak yayımlanmıştı. Saygun'un bu seslendirmeyle ilgili bir anısını şöyle anlatmıştır: "Konserlerden on beş gün sonra bir gün evimin kapısı çalındı. Baktım, birkaç köylü. İçeri aldım. Büyük bir saygıyla bana bakıyorlardı. 'Hoş geldiniz' dedim. İçlerinden yaşlı olanı söze başladı: 'Yunus Emre'yi siz radyoda iki defa verdiniz. Köyde halk odasında bizim bir radyomuz var. Orada köy halkı, kadın erkek hepimiz dinledik. Ciğerimize işledi. Allah senden razı olsun deyip elini öpmek için buraya geldik.' Elindeki gazete kâğıdına sarılı paketi de bana uzattı. 'Bunu da bacın sana armağan gönderdi, ' dedi. Paketten bacımın benim için ördüğü bir çift yün çorap çıktı. Bugüne kadar aldığım

hediyelerin en değerlisidir. Hâlâ saklarım.” (“Adnan Saygun Anlatıyor”, Hürriyet Gösteri, sayı 124, Mart 1991).

Saygun için eşsiz değerde bir anı olan bu olay Cumhuriyet’in popülist musıki ideallerini de çok iyi yansıtan bir örnektir.

Aksan, Tülay 1994. “Radyo”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VI., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.

Aktüze, İrkin 1994. “Radyoda Müzik”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VI., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), 1959, ikinci baskı, Türk İnkılâp Tarihi. Enstitüsü Yayınları I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), 1959, ikinci baskı, Türk İnkılâp Tarihi. Enstitüsü Yayınları I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Cantemir, Dimitrie (Kantemiroğlu) (yak. 1700). Kitab-ı ‘ilmü’l-Mûsikî ‘alâ Vechi’l-Hurûfât, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi TY. 2768.

Fonton, Charles 1987 (1751 dolaylarında yazılmıştır). 18. Yüzyılda Türk Müziği, çeviren Cem Behar, Pan Yayıncılık, İstanbul.

Kocabaşoğlu; Uygur 1980. Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna-TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri, Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

Kozanoğlu, Cevdet 1988. Radyo Hatıralarım, yayıma hazırlayan M. Nazmi Özalp, TRT Müzik Dairesi Yayınları, Ankara.

Oransay, Gültekin 1985. Atatürk ve Küğ, Küğ Yayını, İzmir.

Radyo 1942-1943. No. 1-21.

Tanju, Sadun 1991. “Adnan Saygun Anlatıyor”, Hürriyet Gösteri, sayı 124, Mart, s. 76-92. Telsiz 1926-1927. Nos. 1-18.

Yücebaş, Hilmi 1961. Neyzen Tevfik ve Şiirleri, Aka Kitabevi, İstanbul.

Türk Toplum Hayatında Müziğin Yeri / Dr. Fatma Odabaşı [s.339-345]

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Türkler tarihleri boyunca müzikle ilgilenmiş bir millettir. Gerek İslamiyet'ten önce gerekse İslamiyet'i kabullerinden sonra müzik Türk millet ve devletlerinin hayatındaki yerini ve canlılığını daima korumuştur. Bunu yakından görmek için tarihi akış içinde Türklerin müzikle olan münasebetlerine kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

1. Eski Türklerde Müzik

Milattan beş bin yıl önce Orta Asya'dan çıkarak Mezopotamya bölgesine gelip yerleşen Sümer Türklerinin ibadetlerinde ve eğlencelerinde müzik ile raksın mühim bir yer tuttuğu bilinmektedir. Yapılan arkeoloji çalışmaları sonucunda, Sümer mabetlerinde tanrıların öfkelerini göstermek için ilahi ve münacat okunduğu; bu dinî şarkıları okuyanlara Kalu dendiği, bunların ibadet esnasında müzik aletleri çaldığı ortaya çıkarılmıştır. Kazılar neticesinde bu bölgedeki mezarlarda çeşitli müzik aletleri bulunmuştur.1 Zamanımızda kullanılan çalgıların hemen hepsinin prototiplerini, ilk örneklerini Sümerliler kullanmışlardır. Araştırmacılar, Sümerlerin nota kullandıklarını ve çivi yazısıyla sesleri tespit ettiklerini belirtmişlerdir.2

Başka bir Türk kolu olan Etilerin günlük hayat, ibadet ve eğlenceleri içinde çeşitli müzik aletleri kullandıkları bilinmektedir. Ele geçirilen kabartmalarda müzik alemi resimleri dikkat çekmektedir. Kabartmaların birinde kopuz çalmakta olan bir sanatkâr ve karşısında oynayan bir rakkase vardır.3

Müzik, Hun ve Uygur Türklerinin hayatında da önemli bir yere sahip olmuştur. Hun Türklerinde saray büyüklerine müzik aletlerinin hediye olarak verilmesi adetti. Hunların birbirlerine gönderdikleri hediyeler arasında müzik aletleri en önemli yeri tutardı. Uygurlarda kadınlar ve erkekler bir araya gelerek müzik aletleri çalarlar ve şarkılar söylerlerdi. Uygurların saza benzer iki türlü çalgıları vardı. Bunlara o kadar önem verirlerdi ki kırlara, uzak yerlere gitseler bile müzik aletlerini mutlaka yanlarında taşırlardı.4 Türk müzik aletleri arasında çok önemli yere sahip olan kopuz adlı saza benzeyen çalgının eski Türk folkloru içinde mühim bir yeri vardı. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, milletin acı tatlı hatıraları, saz şairleri tarafından kopuz çalınarak söylenirdi. Türklerin bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz atalarımızla birlikte pek çok yere yayılmış ve “kobos, kobzo, kopus” vb. adlar altında çok sevilen sazlardan biri olmuştur.5

Türk Kültür Tarihi araştırmalarıyla tanınan Baheaddin Ögel kopuzun Türkler arasındaki önemini vurguladıktan sonra onun, velilik ve ululuk sembolü olduğunu, ulularla haberleşmek, yiğitleri övmek ve güç vermekte, halkı uyarmak, iyi ruhları çağırıp kötüleri kovmak gibi pek çok yerde kullanıldığını belirtmiştir.6

Çin şimalinde yaşayan eski Türklerin hayat ve medeniyetlerini ortaya çıkaran kazılarda muhtelif yapılarda bulunan freskler arasında eski Türk çalgısı ve rakkaselerinin resimlerine de rastlanmıştır. Tarihçiler milattan önceki yıllarda Çin’e inen Türklerin oraya millî raks ve müziklerini de birlikte götürdüklerini ve Çin müziğinin vücuda gelmesinde o zamanki Türklerin tesirli olduğunu belirtilmişlerdir.7

Bütün ilk cemiyetlerde olduğu gibi, en eski Türk toplulukları içinde de güzel sanatların din ile birlikte vücut bulduğu görülmektedir.8 İlk din adamları, ibadet esnasında kütleyi heyecana getirmek için güzel söz,

ahenkli ses ve bunlara uygun rakslardan faydalanmışlar, bediî heyecan, dinî heyecana destek olmuştur; yahut başka bir deyişle dinî heyecan bediî heyecana kaynaklık etmiştir. Cinler ve ruhlarla irtibat kurmak, yağmur yağdırmak, mabutlara kurban vermek, ölüleri anmak gibi dinî törenlerde manzum eserler bir müzik eşliğinde terennüm edilmiştir.9 Zamanla toplumun din anlayışı değiştikçe önceleri dinî mahiyette olan şiir, müzik ve raks dinden ayrılarak sanat ağırlıklı devam etmiştir.10

İlkçağlardaki Türk topluluklarında dinî kuralların öğretilmesi, öğütler verilmesi, ibadetlerin ve dinî törenlerin yapılması sırasında, konuşulan dilin ahenginden yararlanmak için şiir, bu şiirlerin tesirini arttırmak için de müzik kullanılırdı. Müzik eşliğinde dinî törenler yapan ve yaptıran, ayrıca toplumda şifacılık, büyücülük, ruhçuluk gibi özel meşguliyetleri olan ve Kırgızlarda Bekşir Bahçi, Oğuzlarda Ozan, Altaylarda Kam, Yakutlarda Oyun, Tunguzlarda Şaman adı verilen din adamları şiir ve müzik bilen kimselerdi.11

Dinî merasimler dışında, özellikle düğünlerde yapılan ve şölen denilen eğlencelerde ziyafet ve müzik bir arada görülür, yemekli olan bu eğlencelere toy adı verilirdi. Türkler tahta çıkma, avlanma, beşik kertme, nişan, düğün, bayram, karşılama, ağırlama, ant verme veya ödünç alma gibi çeşitli toylar tertip ederlerdi. Bu toyların hepsinde, at yarışları ve çeşitli sürek avları gibi bütün eğlencelerde müziğe yer verirlerdi.12

Müzik, orduda askerin cesaret ve gayretini artırmak maksadıyla da kullanılırdı. Eski Türk Hakan saraylarında, mızıka takımları bulunur, bunlar sabah, akşam ve bazı merasimlerde muayyen eserleri çalarlardı. Hakan saraylarında ozanlara büyük itibar gösterilir ozanlar millî olaylara ait şiir ve destanlar tanzim edip bu eserleri kopuz denen çalgı eşliğinde söylerlerdi.13

Kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında, eski Türklerin müziğe çok önem verdiklerini, müziği, çoğunlukla dinî törenlerde, önemli olaylarla

ilgili olarak düzenledikleri eğlence ve oyunlarda ve savaşlarda kullandıklarını söyleyebiliriz.

2. Selçuklu Toplum Hayatında Müzik

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yayılmaya başlayan ve Batı Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuz boyları arasında da müzik önemini korumuş ve büyük ilgi görmüştür. Selçukluların günlük yaşantıları arasında önemli bir yeri olan av partilerinde, resmî ve büyük törenlerde, elçi kabullerinde muhteşem müzik icraları yapılmıştır. Batılı ve Rus bilginleri orta Asya ve çevresinde yaşayan Türk boylarında bu geleneğin hâlâ devam ettiğini belirtmektedirler.14

Selçuklu eğlence hayatının merkezini oluşturan hanlarda müzikli eğlenceler tertip edilmekte, çeşitli müzik aletlerini kullanan icracılar ve şarkıcılar bulunmakta idi.15

Türk askerî müziğinin temelini teşkil eden "nevbet vurma" Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile başlamış daha sonra Anadolu Selçuklulularında ve Osmanlı Devleti'nde de devam ederek gelenekselleşmiştir. Bu müzik geleneğine göre, hükümdarların ve büyüklerin huzurunda her gün muayyen vakitlerde nevbet adı verilen konser verilirdi. Selçuklu hükümdarı için sabah, öğle, ikindi, akşam, yatsı olmak üzere beş defa nevbet vurulur, diğer Selçuklu prensleri için ise üç defa vurulurdu. Bu bir bağımsızlık simgesiydi. Bu işleme saygı duyulur ve ayakta dinlenirdi. Tarihçiler, Osmanlı Padişahı Osman Bey'e Selçuklu hükümdarı tarafından beylik nişanesi olarak tablü'l-alem yani müzika takımı ile sancak gönderildiğini bildirmektedirler. Bu da onların müziğe ne derece önem verdiklerini göstermektedir.16

3. Osmanlı Toplumunda

Müziğin Yeri

Osmanlı müziği, Osmanlı saray veya halk müzisyenlerinin askeri, dinî, klasik ve folklorik türde ürettiği ve toplumun her kesiminde kullanılmış bir

sanat olup bir ucu Çin'e, bir ucu Fas'a kadar uzanan yirmi beş yüzyıllık Türk müziğinin yaklaşık beş yüz yıllık bir bölümünü teşkil eder. Türk tarihinin en büyük devleti, dünya tarihinin de en uzun ömürlü devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti, Türk ilim, sanat ve siyasetinin her dalında zirveye çıktığı gibi, Osmanlı medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan müzikte de, Türk müziği içinde mümtaz bir yere sahip olmuştur.17

Osmanlı müziği, tezhibi, nakşı (minyatürü), halısı, hattı ve ebrûsuyla Batılıların sublime art dedikleri "ulvi" bir güzellik olan Osmanlı sanatının -mimarideki taş yerine- seste billurlaşmış şeklidir. Mehteri ile başkasına karşı olan küçük savaşı (cihad-ı asgar), ayin ve zikirleriyle ise kendi benliğine karşı olan büyük savaşı (cihad-ı ekber) kazanmayı hedeflemiş bir inanç müziğidir. Genel karakteri, kaynağı olan Türk müziğinin genel karakteri içinde mütâlaa edilen Osmanlı müziği, tarihi orijininde tek kişinin usullü veya usulsüz, ama mutlaka bir makama bağlı olarak çalıp söylediği; müziğin sadece ritm ve melodi unsurlarını kullanıp insan sesine ağırlık veren ve nihayet, nesilden nesile aktarımı Batı müziğindeki gibi nota yoluyla değil meşk yoluyla sağlanan bir şahsi üslup ve ifade müziğidir.

Osmanlı müziği bu genel karakteri bariz bir şekilde taşımakla birlikte, sonuç olarak bir imparatorluğun müziği olmak bakımından, müzikle doğrudan ilgili, askerî, dinî, tasavvufî, saray ve elit çevrelerde müesseseleşmiş, ayrıca mozaiğini meydana getiren çok çeşitli etno-kültürel unsurların katılımıyla renklenmiş ve zenginleşmiş büyük bir sentez sanatıdır.

Genel olarak Türk, özel olarak Osmanlı müziğinin karakteriyle ilgili bir başka husus da şudur: Bu müzik, -ordu, tekke ve eğlence uygulamaları dışında -bir toplu icra müziği değildir; hele koro ile hiçbir zaman icra edilmemiştir. Sarayda ve elit çevrelerde yapılan klasik veya halk tarzı

fasıllar ise, gerek kadro gerek repertuar bakımından günümüz korolarının çok uzağındadır, koro Osmanlı müziğinin karakterine zıt bir uygulamadır.

Sarayın, devleti yalnız askerî ve mülkî olarak değil, aynı zamanda fikir ve sanat hayatı açısından da yöneten bir merkez oluşu sebebiyle, ülkenin en ileri fikir ve sanat adamları hep sarayda toplanmıştır. Şiir ve hat gibi müzikte de eğitimlerinin ayrılmaz bir parçası olan Osmanlı padişahları da sanatı -Selçuklu, Karahanlı ve diğer ataları gibi- ırk, dil din ve mezhep farkı gözetmeksizin kurup desteklemiştir. Osmanlı müziğinin, bir imparatorluk sanatı olarak, Türk müziğinin en fazla gelişmiş, zenginleşmiş ve incelmiş bölümü olmasının sebebi budur.18

Osmanlı müziğinin genel karakterinden bahsederken, nesilden nesile aktarımının meşk yoluyla sağlandığını belirtmiştik. Burada bu meşkin yapıldığı mekânlar hakkında kısa bir malumat vereceğiz. Bu mekânlar bir mânâda müzik eğitiminin verildiği yerlerdir ki, Mehterhane, Mevlevihane, Enderun, Müzik esnafı loncaları ve özel meşkhaneler olmak üzere beş tanedir. Bunlardan Mehterhane, Mevlevihane ve Enderun Osmanlı’nın müzik hayatında önemli bir yere sahip olmuşlardır.

A. Mehterhane

Müzik eski Türklerden beri askerî alanda, askeri cesaretlendirmek, düşmanın moralini bozarak savaşacak güç bırakmadan harbi en kısa zamanda kazanmak maksatlarıyla kullanılmıştır.

Mehterhane, Osmanlı Türklerinin askeri müzik eğitiminin verildiği mekteptir. Selçuklularda, nevbet sistemi adıyla başlayıp Osmanlı döneminde daha çok geliştirilip kurumsallaştırılmış olan mehter müziğinin temel bazı özelliklerini belirtmek bu müziğin Osmanlı için önemini anlamamızda yararlı olacaktır.

İslam inancının itici gücü, din uğruna savaşmayı, İslâm dinine inanıp Peygamber’in yeşil sancağı altında cihat edenlerin gayretini yücelterek

askerî fetih fikrini genişletmiştir. Osmanlılar ise fetih ruhuna davul müziğinin tılsımlı sesini, ordunun önünde taşınan tuğların cezbedici etkisini katmışlardır. Osmanlı'nın genişleme döneminde mehterin sesi Müslüman olmayan halklar için dehşet verici bir ses, Osmanlı halkında ise huşû duyguları uyandıran bir haykırıştır. Osmanlı hayat biçiminin bir özelliği olan mehter Arapça "ümmet" teriminin dile getirdiği, dünya İslâm cemaati birliği içinde yer alan insanların kendilerini tanımladıkları kimliğin müzikteki yüzyıllarca süren bir ifadesiydi. Ümmet kavramı bir bütün olarak ele alınırsa, millet cemaat, halk, din gibi varlıkları kaynaştırır. Hepsini İslâm'a özgü nitelikler ve ülküler içinde birleştirir.19

Mehter müziği başka müzik türlerinden farklı olarak herkes için icra edilen ve toplumun çok geniş bir kesimince dinlenen bir müzikti. Halk müziği hükümdarlardan en sade insanlara kadar toplum hiyerarşisinin bütün basamaklarına, Osmanlı toplumunun bütün tabakalarına sesleniyordu. Mehter gösterileri ile icraları Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal dokusunu meydana getiren bütün bir halkı günün belli bir saatinde tek bir cemaat sesinde simgesel olarak birleştiriyordu.

Mehter müziğinin kabul edilebilirliği din alimlerince hiçbir zaman tartışma konusu yapılmamıştır. İslam alimlerinin müziğin helâl olup olmadığı konusundaki uzun tartışmalarının ve açık olmayan görüşlerinin tersine, mehter müziğinin icra edilmesi konusunda hiçbir zaman fikir ayrılığı doğmamış; müzik nevileri arasında marşlar başlığı ile ele alınıp mübah olduğu belirtilmiştir.20

Osmanlı mehter örgütü I. Murat zamanında (1360-1389) yeniçeri birliklerinin kurulmasıyla gelişmiştir. Başlangıçta yeniçerilere yardımcı nitelikte bir askerî kurum halinde iken, mehter takımlarının görevleri artıp genişledikçe, bütünüyle Yeniçeri Ocağı'na bağlı olmaktan çıkmış; her ordunun her karargâhın ve vezirlerin olduğu gibi her şehir ve kasabanın ve

hatta her köyün bile büyüklüğü değişen mehter örgütü olmuştur. Mehter takımları bayramlarda, şenliklerde, düğünlerde de çalmış, halka hizmet etmişlerdir. Mehterhanenin kuruluşundan beri; bu örgüt ile sultanın gücü, sultanlık hak ve yetkileri arasında bir bağ kurulmuştur. Savaş dışında mehterler, sultanların tahta çıkışlarında, kılıç kuşanma törenlerinde, saraydaki kabul törenlerinde, yabancı elçiler için düzenlenen kabul törenlerinde, bayramlarda, zafer kutlamalarında, şehzadelerin şerefine verilen ziyafetlerde önemli bir yer tutmuşlardır.

Mehter gösterisi İslâm halifesi ve Osmanlı Sultanı olarak padişahın manevî gücünü ve iktidarını temsil eden bir simgeydi. Devlet kavramı ile din kavramı sultan kişiliğinde birleşiyordu. Mehterin bir başka dinî özelliği belirli durumlarda Sultan için dua edilmesiydi.21

Batı dünyası mehterin gürleyen sesini ilk kez, Fatih İstanbul kapılarına dayanırken duymuştu. Osmanlı orduları batıya doğru ilerledikçe mehterin sesi daha geniş bir bölgeye yayıldı. Ordu ne zaman yeni bir sefer hazırlığına başlayacak olsa, yeniçerilere ve ordunun öteki askerlerine zafer duygusunu aşılamak için mehterhane yardıma çağırılırdı. Osmanlı fetihleri sona erince, mehter kültürü Osmanlı sınırları dışında yayılmaya başladı. Avrupa'ya gönderilen ilk Osmanlı elçileri ülkeye kendi müzik takımlarını da götürdüler. Böylece Avrupa ülkeleri de, Türk mehter takımlarının çizgilerini yansıtan kendi bando takımlarını kurmaya başladılar.22

Mehter örgütü ile Yeniçeri Ocağı arasındaki yakın bağ ise mehterin âkibetini kaçınılmaz kılmış 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ile birlikte mehter örgütü de altüst olmuş, Batı örneğine göre kurulan yeni askerî bando şeklini almış ve 1834'te Müzika-ı Hümayun adlı bir müzik kuruluşu oluşturulup sultanın gözetimine verilmiştir.23

Islahat hareketini izleyen dönem birbirine karşıt eğilimler doğurmuş, kimileri eski mehterin olduğu gibi muhafazasını, kimileri de mehteri yeniden canlandırmayı savunmuştu. Mehter uzunca bir süre ihmale uğramış, bu ihmal XX. yüzyılın başlarında çağdaş milliyetçi bir uyanışın harekete geçirdiği romantik aydınların mehterhaneyi canlandırma girişimine kadar sürmüştür. 1914'te askerî müzeye bağlı olarak Mehterhane-i Hâkânî kurulmuş ve bu tarihten itibaren mehter müziğine, Türk hayat tarzının geniş çerçevesi içinde, siyasî, askerî bir anlamı olan gerçek bir olgu değil tarihî bir eser gözüyle bakılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet'ten sonra 1935'te mehter takımı, aslının bir kopyası olduğu gerekçesiyle bir kez daha ortadan kaldırılmıştır. Ancak mehterin efsanesi zihinlerden silinmemiştir. Mehterin taşıdığı tarihi anlamın anısı canlandırılmak istenmiş bu amaçla 1957'de geçmişteki kıyafetiyle bir kez daha kurulup örgütlenen, geleneksel sazları çalan küçük bir mehter takımı kurularak Askeri Müze'ye bağlanmıştır. Böylece mehter folklorik bir unsur olarak varlığını hep devam ettirmiştir.24

B. Mevlevîhane

XII. yüzyılın büyük velisi Hoca Ahmet Yesevî'nin eski Şaman geleneğine dayalı müzik ve raksa tarikat yolunu açmasından sonra XIII-XIV. yüzyıl Konyası'nda bir tarikat doğmuş ve bu tarikata mensup bestekârlar Osmanlı tekke müziğini zirveye çıkaran abideleri ortaya koymuşlardır. Sultan Veled tarafından kurulan ve Mevlânâ'nın tasavvufî fikirleriyle ibadet şeklini (semâ) sistemleştiren Mevlevîlik, Türkçe, Arapça, Farsça, hat, tezhip, semâ, meşk gibi derslerin yanı sıra ciddi müzik eğitimi de veren dergâhları ve bir tür konser salonu niteliğindeki semâhaneleriyle, Osmanlı müziğinin gelişmesinde yüzyıllar boyu büyük bir ocak görevi yapmış, Anadolu'nun en ücra ve küçük şehirlerinden başka, İmparatorluğun

Balkan ve Orta Doğu eyaletlerinde de açılmış mevlevîhaneler Osmanlı müziğinin yayılmasında başlıca rolü oynamışlardır.25

C. Enderun

I. Murad'ın Edirne'yi almasından hemen sonra 1363'te kurduğu, II. Murad, Fatih ve Bayezid'in geliştirip mükemmel bir saray üniversitesi haline getirdiği 1833'te II. Mahmut tarafından kapatılan saray okulunda II. Mahmut devrinden itibaren müzik dersleri de okutulmuştur. Enderun'daki müzik öğrenimi saz ve ses olarak, birer usta ve öğretmenin yanına çırak olarak verilen gençler, en az dört yıllık bir eğitimden sonra, haftada iki kere yapılan fasl-ı hümâyun'a (sarayda yapılan konser) katılabilmeye hak kazanırlardı. Enderun'dan yetişen müzikşinaslar sayılamayacak kadar çoktur. Hatta Polonya asıllı Ali Ufki Bey ve Romen Prensi Dimitri Kantemir dahi, enderunludur. Osmanlı teşkilatının Sultan II. Mahmut zamanında Batı saraylarına benzetilmeye başlanması ile Enderun'da seviye kaybı başlamış ve müzik eğitimi Muzika-ı Hümâyun'a geçmiştir. Enderun Mektebi 1908 Meşrûtiyeti'nde kapatılmıştır.

Enderun müzik mektebi, kalburüstü Osmanlı müzisyenlerinin sadece yetiştiği değil ders de verdikleri bir okuldu. Yeniçeri sarayının bu önemli müzik öğretim merkezi de II. Mahmut tarafından kapatılmıştır.26

Mehterhane ve Enderun gibi tarihi kökü devam ettiren eğitim kurumlarının yerine Tanzimat ideolojisinin yerleşmesiyle Batı modeli bando okulu olan Müzika-i Hümayun kurulmuştur. Ancak 1908 Meşrutiyeti'nden sonra beliren devlet konservatuarı ihtiyacı, 1916'da Darü'l-Elhan adlı ilk tiyatro ve müzik okulunu kurdurmuştur.

Talimatnameye göre Darü'l Elhan'da münhasıran Şark ve Türk müziği gösterilecek, burada okuyup çıkanlar mekteplerde müzik muallimi olacaklardı. Darü'l Elhan kurulup işe başladıktan bir sene sonra harp mağlubiyetle neticelenmiş İstanbul işgal edilmiş ve bu işgal dört sene

sürerek sonunda Osmanlı hükümeti de yıkılmış olduğu için bu müessese istenildiği ve beklendiği gibi yaşayamamış ve yaşatılmamıştır.

Nihayet Anadolu'da Millî Hükümet kurulup da İstanbul bir vilayet haline getirilince Darü'l-Elhan'ın idaresi hükümetçe İstanbul Husûsi idaresine oradan da belediyeye geçmiştir ve Daru'l Elhan adı verilen müessese bir süre İstanbul Mûsikî Mektebi adı ile eğitim vermiş daha sonra konservatuara çevrilmiştir; başlangıçta hem Şark hem Garp müzikleri tedris edilirken, 1926 yılından sonra Şark müziği tedrisi ilga edilmiştir.27

4. Cumhuriyet Döneminde Müzik

Cumhuriyet döneminde müzikle ilgili gelişmelerin nasıl bir seyir takip ettiğini anlamak için Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinin müzik anlayışına kısaca bakmak gerekecektir.

Tanzimat'ın ilanından beri Batı'nın birçok kurumunu aynen veya biraz değiştirerek alıp almamak hususlarında yapılan münakaşalar müzikte de kendini göstererek Osmanlı müzik hayatında Batı tesirinin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Tanzimat'ın ilk yıllarında Beyoğlu'ndaki özel tiyatrolarda opera, komik ve operetler oynanmaya başlamıştır. Sultan Abdülmecit zamanında, Dolmabahçe Sarayı'nda yaptırılan tiyatro binasında da bir süre opera, operet ve temsiller verilmiştir. Sultan II. Mahmut'la başlatılan, Harem'de orkestra ve hatta bando teşekkülüne kadar giden müzik devrimi Sultan Aldülmecit zamanında daha da kuvvetlenerek devam etmiştir. Öyle ki bu dönemin sonlarında bazı aristokratlar arasında sarayı takliden piyano öğrenme merakı bile başlamıştır.28

II. Meşrutiyet'le birlikte millî kültür araştırmalarına daha bir yoğunluk verilmiş ve bu devrede Türkçülük eğilimleri kuvvet kazanmıştır. Bunların tesiriyle daha önce lağvedilen mehterhane, Mehterhane-i Hâkânî adıyla tekrar canlandırılmış; millî müziğin bağımsız bir kolu olarak eğitim veren Darü'l-Elhan açılmıştır. Bunlarla birlikte Batı müziğine ilgi devam etmiştir.

Bando müziği gelişmeye devam ederek sayıları çoğaltılmıştır. Saray orkestrası senfonik çizgiye yaklaşma çabalarında olmuştur. Orkestra bünyesinden yetişen Batı musikişinasları Cumhuriyet dönemine intikal ederek Batı müziğinin Türkiye'de kökleşmesi için yapılan faaliyetlerde önemli roller üstlenmişlerdir.

A. Müzik İnkılâbı

Cumhuriyet dönemi, Batı müziği-Türk müziği çatışması şeklinde bir müzik mirası devralmıştır. Diğer taraftan İstiklâl Savaşı'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran idare yeni ve devrimci fikirler taşıyordu. Bu dönemin müzik politikası biri Cumhuriyet'in kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı diğeri de Türkçü düşünür Ziya Gökalp olmak üzere iki ana noktadan yönlendirilmiştir.29

Cumhuriyetin ilk elli yılının resmi müzik politikasına ideolojik zemin teşkil etmiş olan Ziya Gökalp'in görüşlerinin ana başlıklarına göz atalım. Kendisi müzisyen ya da müzikolog olmamakla birlikte bir doktrin adamı, bir ideolog olarak ağırlığı ve Cumhuriyet resmi ideolojisinin oluşmasında oynamış olduğu stratejik rol göz önüne alınınca yazdıkları bir ülkü, bir siyasi program niteliği taşımaktadır.

Gökalp'e göre Klasik Türk Müziği esas itibariyle Türk değildir. Bizans kökenli, Arap ve acem kırmasıdır, yani gayr-i millîdir.30 Millî olan sadece halk türküleridir. Millî müziğimiz halk müziğiyle garp müziğinin imtizacından doğacaktır. Halk müziğinin melodilerini alıp bunları Garp müziği usulünce armonize edersek hem milli hem de Avrupâi bir müziğe sahip oluruz.31

Gökalp'e göre başka hiçbir bileşim, hiçbir arayış çağdaş bir millî müzik oluşturulmasına izin vermez. Aslında Gökalpçi millî müzik politikası Ziya Gökalp'in en genel sosyolojik düzeyde yaptığı "hars-medeniyet" ayrımının müzik alanına yansımasından ibarettir. Kendisi halk arasında kendi kendine

doğmuş olan Türk müziğini harsımızın; Bizans'tan tercüme ve iktibas olunan Osmanlı müziğini de medeniyetimizin müziği olarak görmektedir.32

Atatürk de müzik konusunda genel olarak Ziya Gökalp'in tesirindedir. Fakat Gökalp'ten farklı olarak şu kanaattedir ki, gelişim süreci çok uzun süreceğinden Batı müziği hemen alınıp olduğu gibi uygulanmalıdır. Dört asır bekleyemeyiz demiştir.33

Ziya Gökalp'in katı müzik programı yayınının hemen ardından ortaya çıkan şiddetli tartışmalara rağmen Cumhuriyet dönemi müzik politikasının belkemiğini oluşturmuştur. Cumhuriyet dönemi müzik anlayışında dogmatizmin kaynağı, makul olan müzik türünün estetik ve kültürel değil, siyasal bir kararla belirlenmesinin ve estetik değerinin kullanılan tekniğe indirgenmesinin kökenini öncelikle Ziya Gökalp'in fikirlerinde aramak yanlış olmasa gerektir.34

Gökalp'in fikirleri sonraları Türk müziğinin kaynağını yalnızca Farabi'ye bağlaması ve dönemine çok yakın zamanlarda yazılmış müzik nazariyatı ile ilgili eserleri görmeden değerlendirilmelerde bulunmuş olmasından dolayı eleştirilmiş ve görüşleri şahsi arzu ve meyillere dayanan peşin hükümlü ve ilmi olmaktan uzak olarak nitelendirilmiştir.35

Esasları Ziya Gökalp tarafından belirlenen Türk müzik inkılâpları birbirini takip etmiştir. Darul' Elhan'ın Garp müziği şubesinin açılması ile başlayan bu inkılâplar bir ara Türk müziğinin, Türk Devleti tarafından yasak edilmesine kadar varmıştır. Türk müziğinin devlet eliyle öğretilmesinden vazgeçilmiş ve devlet kanalıyla, devlet zoruyla, uzun süre sadece Batı müziği öğretilmiştir. Devlet Radyosunda Türk müziği bir ara tamamen yasaklanmış daha sonra da ancak ikinci hatta üçüncü planda neşrine izin verilmiştir. Buna karşılık Batı müziği, devletin bütün imkanlarıyla teşvik edilmiş, bu imkanlarla Türk kulağı kendisine yabancı bir müzikle yıkanarak, o yabancı müziğe tahammüle ve alışmaya

zorlanmıştır. Bizzat devlet reisi yapabilecek en mühim inkılâbın müzik inkılabı olduğunu ifade buyurmuştur.36 Yapılan bu inkılâp, Türk müziğinde binlerce yıldan beri kullanılan sesleri bir tarafa bırakmak, buna karşılık, Batı tarzı çok sesliliği kabullenmek şeklinde hülasa edilebilir.37

Tamamıyla Batı müziği lehinde görülen bu gelişmelerin yoğun bir şekilde birbirini takip etmesi ve müzik inkılâplarının hızlandırılması, 1826'dan başlayan büyük müzik devriminin bir asır sonra adeta yeniden kutlanması veya canlandırılması ve milli müziği ezerek yok etmesi şeklinde bir görünüm ortaya koymuştur. Türk müzik inkılabı çerçevesine bağlı uygulamalar devam ederken Atatürk, dikkatli ve sıkı bir takiple yeni çok sesli müziğin meydana getirilme faaliyetini izlemiştir. Daha sonraki yıllarda Türk müziği yönünden muhtelif gelişmeler olmuştur. Bunlar arasında, İstanbul Belediye Konservatuarı'na Türk müziği derslerinin konulmasını, halk evlerinde milli müziğe tekrar yer verilmesini, Askeri Müze mehterhanesinin tekrar faaliyete geçmesini sayabiliriz.38

B. Müzik İnkılâbına Yöneltilen Eleştiriler

Cumhuriyet'le birlikte yapılan müzik inkılâbının Türk müziğinde yabancılaşma ve yozlaşmanın temeli olduğu belirtilmiş, Türk müziğinin, ancak Türk eğitim ve Türk kültürünün her türlü imkan ve vasıtası ile en yaygın biçiminde geliştirilebileceği, ilerleyebileceği ve yücelebileceği ifade edilmiş, bunun için de millî bir müzik istikametindeki yaratıcı faaliyetlerin hiçbir tahdide tâbi tutulmadan en üst seviyede gerçekleşmesinin temininin gerekli olduğuna vurgu yapılmıştır.39

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren devletin kültür-sanat alanındaki baskın konumu özellikle müzik politikalarında kendini göstermiştir. 1920'li yıllarda başlayan ve 1930'larda doruğa varan bilinçli ve sistematik müdahalenin temelinde hem müziğin kendi doğasından kaynaklanan hem de devletin ona atfettiği bir dizi özellik bulunmaktaydı. Başka bir anlatımla

müzik sanatsal bir ifade aracı olarak duygu ve coşkuların seferber edilmesi açısından “kollektif” olma özelliği en belirgin olan, dolayısıyla da inkılâbın amaçlarına en iyi hizmet edeceği düşünülen bir araçtı. Öte yandan da “Batılı” bir toplum olma yönündeki çabalara görünürlük kazandırma açısından makbul bir “vitrin” oluşturmaktaydı. Osmanlı-İslam geçmişinden kopma sürecinde ve çeşitli toplumsal dönüşümlere hız kazandırıldığı bir dönemde, yönetici ve aydınlar söz konusu mirasa atıfta bulunan güçlü bir sanat kolunun varlığına karşı “Müzik İnkılabı”nı harekete geçirmiş oldular.40

Tanpınar “Bir kültürün müzik anlayışı, zekâsının zamana en yüksek tasarruf şeklidir, bunun için de değişmesi zordur, müziğimiz değişene kadar hayat karşısındaki vaziyetimiz de değişmez” der. Yani bizim dünyaya, eşyaya bakış tarzımız ve insana bakış tarzımızla müzik anlayışımız ve müzik zevkimiz arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Dolayısıyla müzik değiştirilebilirse, bu toplumu geçmişe bağlayan bağlar daha çok zayıflatılmış ve kolayca koparılmış olacaktır. İlk planda müzik devre dışı bırakılırsa bizi Şark’a bağlayan, o estetiğe, dünya görüşüne bağlayan bağlar da koparılmış olacaktır.41

1930’lu yılların Müzik İnkılabı’nın doğurduğu sonuçlardan biri, “alaturka-alafranga” çatışmasının ikincisi lehine çözüme kavuşturulması olmuştur. El yordamı, deneme-yanılma yöntemi ile sürdürülen bu girişimde müzik, diğer sanat dalları arasında en ayrıcalıklı ama aynı zamanda müdahaleye en açık bir alan haline gelmiştir.

Müzik inkılabının yer aldığı tarihsel kesit, 1930’lu yıllarda tek parti yönetiminin kurumsallaşma çabalarının başka bir anlatımla bütün güçleri tek elde toplama anlayışı doğrultusunda devletin kültür politikasındaki düzenleyici ve yönlendirici tutumunun en üst noktaya vardığı bir dönemdir.42 Ancak devletin düzenleyici ve yönlendirici tutumu 30’lu

yıllarla sınırlı kalmamış, müzik alanında Cumhuriyet dönemi boyunca, çok yakın zamana kadar devam etmiştir.43

"İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sosyoloji ve Metoloji Anabilim Dalı Çalışma Günleri" çerçevesinde yürütülmüş olan "Türk Müziği" konulu çalışmada müzik devrimindeki başarısızlık sonrası yaşanan durum şöyle açıklanmaktadır: "Yeni kurulan devlet ile toplum kimliğinin zorlanmasına rağmen Batı ile bütünleşme, Batı kimliğini alma mümkün olmamıştır. Toplumun Batı müziği ile ilişkisi Batı'yı taklit etme düzeyinde ortaya çıkmıştır. Batılılaşma siyasetindeki belirsizlikler ve toplum için çözüm olmaması nedeni ile yeni müzikler toplum kimliğini belirtme vasfına sahip olmamıştır…"44

Sonuç

Müzik, ilk dönemlerden itibaren tarih sahnesinde yer alan tüm Türk topluluklarında önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler ibadetlerinde, eğlencelerinde, devlet törenlerinde ve savaşlarında müziğe daima yer vermişlerdir.

Bütün ilk cemiyetlerde olduğu gibi, eski Türk toplulukları içinde de müziğin din ile birlikte vücut bulduğunu görüyoruz. İlk din adamları, ibadet esnasında kütleyi heyecana getirmek için müzik ve danstan faydalanmışlardır. Ancak, zamanla toplumun din anlayışı değiştikçe önceleri dinî mahiyette olan şiir ve raks gibi müzik de dinden ayrılarak sanat ağırlıklı devam etmiştir.

Dinî merasimler dışında, özellikle düğünlerde, tahta çıkma, avlanma, beşik kertme, nişan, düğün, bayram, karşılama, ağırlama, ant verme veya ödünç alma gibi çeşitli merasimlerin hepsinde müziğe daima yer verilirdi. Tüm Türk devletlerinde müziğin en çok kullanıldığı yer hiç şüphesiz ordu idi. Bunun temel gayesi ise, askerin cesaret ve gayretini arttırmaktı. Türk

askeri müziği Selçuklularda “nevbet” adıyla kurumsallaşmaya başlamış ve “mehter müziği” adıyla Osmanlı’da gelişerek zirveye ulaşmıştır.

Osmanlılar dönemi sadece askerî değil tüm müziğimizin de kurumsallaştığı bir dönemdir. Bu dönemde Mevlevihane tekke müziğinin icra edildiği ve yayıldığı, Enderun ise müzik eğitiminin verildiği kurumlar olmuştur. Tanzimat ile birlikte tüm alanlarda olduğu gibi müzikte de yeni anlayış ve yaklaşımlar meydana gelmiştir. Bu anlayışla birtakım yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler Cumhuriyet döneminde de “müzik inkılâbı” adıyla devam etmiştir.

1 Refik Ahmet Sevengil, “Eski Türklerde Mûsikî”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 26, s. 10.

2 Laika Karabey Akıncı, “Türklerde Mûsikî”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 38, ss. 6-7, 24.

3 R. A. Sevengil, “Eski Türkler’de Mûsikî”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 187, s. 180.

4 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s. 211.

5 İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, s. 290.

6 Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara 1987, C. IX, s. 5.

7 R. A. Sevengil, a.g.m., s. 181; Mahmut Ragıp Kösemihal, “Asırlar Boyunca Tarihi Türk Musiksi”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 239, s. 12.

8 M. Cahit Atasoy, “Milli Mûsikîmiz”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 159, s. 177.

9 R. A. Sevengil, a.g.m., s. 180.

10 İ. Hakkı Özkan, “Türk Mûsikîsinin Tarihi Gelişmesi, ”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 184, s. 70.

11 Ömer Tuğrul İnançer, “Osmanlı Tarihinde Dini Mûsikî”, Mûsikî Mecmuası, Özel Sayısı, sayı: 465, s. 9.

12 Nebi Bozkurt, “Eğlence”, DİA, s. 483.

13 Bedri Noyan, “Klasik Türk Mûsikisinin Tarihî Gelişmesi”, Mûsiki Mecmuası, sayı: 184, s. 76.

14 Mehmet Nazmi Özalp, Türk Mûsikisi Tarihi, I-II, Ankara 1986, s. 111.

15 Aydın Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya 1977, s. 67.

16 Laika K. Akıncı, Garplı Gözüyle Türk Mûsikîsi, ss. 20-21; Selim Koca, “Selçuklularda Kültür ve Medeniyet”, Türk Yurdu, Eylül 1991, s. 53.

17 Cinuçen Tanrıkorur, “Osmanlı Mûsikîsi”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I-II, İstanbul 1998, C. II, s. 49.

18 Cinucen Tanrıkorur, a.g.m, ss. 494-496.

19 Eugenia Popescu Judetz, Türk Mûsikî Kültürünün, Anlamları, Çev. Bülent Aksoy, İstanbul 1996, ss. 56-57; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-IV, İstanbul 1977, c. I, s. 41.

20 Süleyman Uludağ, İslam Açısından Mûsikî ve Sema, Bursa 1976, s. 305.

21 Judetz, a.g.e., ss. 60-64.

22 Judetz, a.g.e., ss. 68-70.

23 Ergin, a.g.e., C. I, s. 369.

24 Judetz, a.g.e., ss. 70-72; Tanrıkorur, a.g.m., s. 500.

25 Tanrıkorur, a.g.m., ss. 500-501.

26 Tanrıkorur, a.g.m., s. 502.

27 Ergin, a.g.e., C. IV, ss. 1582-1588.

28 Haydar Sanal, “Batılılaşma”, DİA, C. V, ss. 184-185.

29 Sanal, a.g.m., s. 185.

30 Bu tarz görüşlere Hüseyin Saadettin Arel tarafından kaleme alınan “Türk Mûsikîsi Kimindir” adlı eserle cevap verilmiştir. Eserde Türk müziğinin Arap, İran, Yunan ve Bizans mûsikîsinden gelmediği, onu

Türklerin Orta Asya’dan getirdikleri delilleriyle ortaya konmuştur. Bkz. H. S. Arel, Türk Mûsikîsi Kimindir, Ankara 1988.

31 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul 1976, s. 140.

32 Gökalp, a.g.e., s. 139.

33 Yümni Sezen, Atatürk Devrimleri ve Hümanizm, İstanbul 1997, s. 252.

34 Cem Behar, Klasik Türk Mûsikîsi Üzerine Denemeler, İstanbul, 1987, ss. 93-104.

35 Ethem Üngör, “Ziya Gökalp’in Mûsikî Görüşleri ve Arel”, Mûsikî Mecmuası, sayı: 234, ss. 20-21.

36 Mûsikî inkilabında, Türk müziğini yasaklama noktasına gelinmesinde Atatürk’ün değil, ondan ziyade inkilapçı görünmek isteyen dönemin Dahiliye vekilliğinin amil olduğu, yoksa Atatürk’ün şahsi toplantılarda daima Türk müziğini tercih ettiği ve ona büyük değer verdiği pek çok zevatın hatıraları ile de sabittir. Geniş bilgi için Bkz. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. V, ss. 1822-1850; Sadi Yaver Ataman, Atatürk ve Türk Mûsikîsi, Ankara 1991.

37 Yalçın Tura, Türk Mûsikîsinin Meseleleri, İstanbul 1988, s. 27.

38 Sanal, a.g.m., s. 185.

39 Tura, a.g.e., s. 28.

40 Füsun Üstel, “1920’li ve 30’lu Yıllarda Milli Mûsikî ve Mûsikî İnkılabı”, Defter, sayı: 22, s. 42.

41 Beşir Ayvazoğlu, Cem Behar, İskender Savaşır, Semih Sökmen, “Müzik ve Cumhuriyet”, Defter, sayı: 22, s. 9.

42 Üstel, a.g.m, s. 53.

43 Yalçın Çetinkaya, Müzik Yazıları, İstanbul 1999, s. 64.

44 İÜEF. Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı Çalışma Günleri, Türk Müziği, ss. 40-41.

Cumhuriyet Döneminde Klâsik Türk Musikisi / Osman Nuri Özpekel [s.346-354]

İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikîsi Devlet Konservatuarı / Türkiye

Müzik geçmişi Orta Asya'ya kadar uzanan ve tarihin derinliklerine kadar inen Türklerin bu dönemlerde yapılan icrâlar, yorumlar ve üslûplar hakkında, bütün dünyâda olduğu gibi şifâhi ve ustadan çırağa olmaktan öteye somut bir dayanağı maâlesef yoktur. 14. yy.'dan itibâren ilmi kitaplar ve icat edilen notalarla tespit edilen ve bir çoğu günümüze ulaşamayan bu basılı eserlere rağmen, dönemlere âit icrâların seviyesi hakkında kesin bir fikir edinmemize imkân olamamıştır. Kanunun mûcidi olan ve udun da bugünkü hâlini 10. yy.'da iken teşekkül ettirmiş olan ünlü bilgin Fârâbi'nin kanun çalarken, insanları önce kahkahalarla güldürüp sonra hıçkırıklarla ağlattığını yazan ansiklopedi ve târih kitapları da bir yönü ile kulaktan kulağa olmaktan öteye geçmemektedirler. Yâni, bir dinleyici günümüzde kanun sazını dinlerken gülüp yâhut ağlamadıkça bu icrânın nasıl olduğu hakkında kesin bir hüküm veremez. 19. yy.'ın sonlarına doğru icat edilen o zamanların teknoloji hârikası balmumu kovanlarına kaydedilen ilk sesler, bizim bu sanatçıları dinleyerek haklarında kesin hüküm verme aşamasına geldiğimiz somut materyallerdir. Biz bu yazımızda bu kayıtlardan hareketle yüce önder Atatürk'ün elleriyle kurarak gençlere emânet ettiği yetmiş dokuz yaşındaki çok genç Cumhuriyet Tarihimizdeki müziğimizin beş farklı boyutunu mukayeseli olarak incelemek istedik. Bu beş boyut;

a) Beste

b) Toplu ses icrâsı, yorumu ve üslûbu

c) Toplu saz icrâsı, yorumu ve üslûbu

d) Solo ses icrâsı, yorumu ve üslûbu

e) Solo saz icrâsı, yorumu ve üslûbu dur.

İcrâ mukayesesinde temel olarak düşünülen; ortaya konmuş olan ses, müzikalite,1 sonarite,2 ajilite3 gibi kavramlardır. Yorum mukayesesinde icrâcının esere yaklaşımı, onu yaşayışı, kendi potasında nasıl erittiği, onu nasıl bir felsefe ile anladığı düşünülmüştür. Üslûp mukayesesinde ise sanatçının doğuştan beyninde, hançeresinde ellerinde olan şahsi yeteneği ile sonradan çalışarak kazandığı ve hocalarından öğrendiklerini bir araya getirerek edindiği icrâ tarzı olarak düşünülmüştür.

Beste

14. yy. ile 20. yy. arasındaki altı yüz sene boyunca dâhi bestekârlarını yetiştiren Türk-Osmanlı Müziği kendi tonal çerçevesi içinde bu bestekârların ortaya koydukları harikûlade eserlerle müzik sanatının en önemli bir kolu olan kompozisyon konusunda doruk noktalara ulaşmışlardır. Bu beste çeşitlerinin zamana, mekâna ve rûha hitap ediş şeklinden kaynaklanan ihtiyaçla, altı yüz yıl boyunca her çeşit form denenmiş ve her biri ayrı ayrı rağbet görmüştür. Asırlar içinde kaybolanlardan başka bugün elimizde olan bu klasiklerden çıkarılan sonuca göre ve lâ-dini müzik sahalarında,

Kâr

Kâr-çe

Kâr-ı natık

Kâr-ı Nev

Beste

Ağır Semâi

Yürük Semâi

Şarkı

Türkü

Gazel
Köçekçe
Kanto gibi sözlü,
Peşrev
Medhâl
Saz Semâisi
Saz Eseri
Oyun Havası
Longa
Sirto
Aranağmesi gibi sözsüz,
dini sahada ise
Mevlevi Âyini
Mevlid
Naat
Müracaat
Tekbir
Salât ve Selâm
Mahfel Sürmesi
Tesbih
İlâhi
Muvaşşah
Mirâciye
Tevşih
Şûgl
Temcid
Durak gibi sözlü formlarda eserler günümüze ulaşmıştır.

Özellikle Klâsik repertuarımızın günümüze ulaşmasında Zekâi Dede'nin rolü çok mühimdir ve bu bestekârımızın hâfızasında olan eserler nota ile tespit edilmemiş olsaydı klâsik repertuarımızın kaybolan kadar bir bölümü de muhtemelen yok olacaktı. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, bu formlarda bestelenen eserler zamanına, mekânına ve rûha göre altı yüz sene her tabakadan insan tarafından zevkle dinlenmiştir. Ancak 19. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Batı ile yakından ve her yönü ile kurulan bağların getirdiği yenilikler sonucunda daha 20. yy.'a bile girilmeden bu formların bazılarının artık zamana ve mekâna hitap edemeyişinin getirdiği ihtiyaçla bunlar dinlenilmemeye ve bestelenilmemeye başladılar. Dede Efendi'ye "Artık bu oyunun tadı kaçtı" dedirten, Kâr'ı eski bulup, arayışlar içinde "Kâr-ı Nev"i (Yeni Kâr) ve sarayda duyduğu "vals" ritminin etkisinde kalarak "Yine bir gül-nihal" şarkısını besteleten bu yenilik hareketleri, daha sonra Hacı Arif Bey'le son çizgisine ulaşmış ve "Şarkı" formu ile "Klasik" dönemini kapatan Hacı Arif Bey "Romantik" yahut "Neo-klâsik" ekolü açmıştır.

19. yüzyıl sonlarında dünyâya gelen ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde bestekârlıklarının olgun bir dönemine ulaşmış olan Lemi Atlı, Zeki Ârif Ataergin, Fehmi Tokay, Refik Fersan, Şekerci Cemil Bey, Ûdi Nevres Bey, Bimen Şen, Rakım Elkutlu, Osman Nihat Akın, Yesâri Âsım Arsoy, Sâdettin Kaynak, Selahaddin Pınar Münir Nureddin Selçuk gibi bestekârlar Hacı Arif Bey'in açtığı yolu daha da genişleterek "Klâsik Form"u artık kendi tahtında yalnız başına bırakmışlardır. Münir Nureddin Selçuk Alâeddin Yavaşca, Bekir Sıdkı Sezgin ve Cinuçen Tanrıkorur gibi 20. Y. Y.'ın son çeyreğinde de yaşamış olan bâzı bestekârlarca Mevlevi Âyinleri de dâhil olmak üzere "Klâsik Formlar" denenmiş, başarılı olmuş fakat icrâ aşamasında âkim kalmışlardır. Cumhuriyet döneminin başlangıcında sözlü müzikte en hakim görülen form şarkı türkü ve gazel

olmuş, saz müziği alanında ise Peşrev, Medhâl, Saz Semâisi, Longa, Sirto ve Taksim rağbet görmüş, özellikle 20. yy.'ın başından itibâren yurda yayılan taş plâk ve zamanın sihirli kutusu Gramofon ile hemen her evde müzik dinlenir olmuştu.

Bu talep o dönem bestekârlarının zamana, mekâna ve rûha uygun olan bu formlara yönelmelerini sağlamış ve halkın ihtiyacına cevap veren ticâri amaçlı fanteziler, düettolar, mizâhi şarkılar ve kantolar bestelemişlerdir.

Yüce önder Atatürk, gençliğinde dinlediği Rumeli türkülerinin büyüsünü ve lezzetini asla unutmamış, Cumhuriyetin ilk yıllarında popüler olan şarkılarda bu türkülerin lezzetini bulmuş, bestekârları ve icrâkârları himâye etmiştir. O yıllarda pek gözde olan taş plakların kayıt cihazını da yurt dışından getirtmiş ve kendi sesini bizzat kaydetmiştir. Bâzı Rumeli türkülerini ve şarkıları okuduğu bu plâkları sonradan beğenmediği için imha etmiş fakat bu besteleri ömrünün sonuna kadar severek dinlemiştir.4

Bu dönemde yayına başlayan İstanbul ve Ankara Radyoları taş plâkların ulaşmadığı yurt köşelerine bütün bu yüksek zevkli besteleri taşımış ve toplumun her kesiminin bilinçlenmesini sağlamıştır.

20. yüzyıl'ın ikinci yarısına doğru değişen toplum zevkleri, mimârideki yozlaşma, yeşil alanların beton yığınlarına dönüşmesi, radyo kanallarının çoğalması daha sonra televizyonun devreye girmesi ile "Şarkı" formunun krallığındaki bütün türler yerlerini başka türlere bırakmak zorunda kaldılar. Bunların başında tango ve kantoların devâmı niteliğindeki Türkçe sözlü hafif müzik, aranjman ve pop müzik geldi. 1930'lu yıllarda bir müddet radyo yayınlarının yasaklanmasıyla halkın Arap radyolarını dinlemesi ve bazı Arap filmlerine Türk bestekârlarının müzikler yapması sonucunda kulaklara yer eden bu tür müziğin 1960'lı yıllarda doğurduğu arabesk müzik ikinci sırada yer aldı. Şarkı formunun asâletini muhafaza ederek yeni ve farklı türlere itibâr etmeyen, geleneğe bağlı bazı bestekârlar da yeni

arayışlar içine girerek kendi hamlelerini gerçekleştirdiler, Arif Sami Toker Muzaffer İlkar, Sâdi Hoşses, Emin Ongan İsmâil Baha Sürelsan, Alâeddin Yavaşca, Selahattin İçli, Melahat Pars, Şekip Ayhan Özışık, Avni Anıl, Yusuf Nalkesen, Bekir Sıdkı Sezgin, Erol Sayan, Cinuçen Tanrıkorur, gibi isimler bir ölçüde yozlaşmaya yüz tutan değişik türlere karşı ikinci yeniyi oluşturdular. Kültür ve eğitim düzeyi yüksek belirli bir kesime hitabeden bu bestecilerin eserlerini ise 20. yüzyılın son çeyreğindeki daha yenilikçi daha güncel melodik yapıları daha akılda kalıcı eserler besteleyen Ziya Taşkent, Erdoğan Berker, Fethi Karamahmutoğlu Turhan Taşan,

Bilge Özgen, Zekâi Tunca, gibi bestecilerin eserleri tâkip etti. Aynı dönemde ise arabeskin, pop müziğin, aranjmanın ve Türkçe sözlü hafif müziğin yerine onların kötü taklitleri türeyerek klip adı altında toplumun ruhunu sardı. 2000 yılının sonuna gelindiğinde her gün onlarca beste bir anda parlayıp on gün sonra unutulmaya başlandı. Tekrar geriye dönüşle 1960'lı yılların nostaljisi yaşanmak istendi ise de yozlaşma bunu bile engelledi. Aristokrat bir kesimin dinlediği Klâsik Batı Müziği ve Çağdaş ve Çok Sesli Türk Müziği ise önce LP'lerde, konser salonlarında ve daha sonra da kaset ve CD'lerde aynen Batı'da olduğu gibi toplumun sadece yüzde üçü tarafından dinlendi. Ama hiçbir zaman yozlaşmadı. Besteden para kazanmanın tadını alan şirketler, reklâm denilen halk tuzağının en âlâsını kullanarak milyarlar kazandıkları bu sektörü yerli Michael Jaksonlar, Madonnalar ve hermafroditler yaratarak hâlâ ayakta tutmaktalar. 21. yüzyıl'ın Türk müziği, beste alanında geleneksel müziğinden kopmayan yenilikçilere ve ideâlist bestecilere şiddetle ihtiyaç duymaktadır.

Toplu Ses İcrâsı

Müzik târihi, eski Türklerde bir meydanda toplanan üç bin kişinin bir arada müzik icrâ ettiğini yazmaktadır. Bugün bir stadyumda toplanan kırk bin kişinin toplu halde şarkı söyleyebildiğini gördüğümüze göre bu sayı az

bile kalmaktadır. Binlerce kişinin söylediği şarkının müzikalitesi tartışma konusudur ama 20. yy.'da Amerika'da, İngiltere'de yahut Avrupa'da bazı ölüm törenlerinde bu sayıda insanın katılarak söylediği müzikleri de dinlemekteyiz. Olimpiyatlarda dinlediğimiz milli marşlar da bunların bir diğer örneğidir. Toplu icrâ hem söyleyeni, hem dinleyeni farklı bir boyuta taşımaktadır. Kolektif görev yapma şuuru, icrâkârların aynı duyguyu hissetmeleri, dinleyenleri de etkisi altına almaktadır. Özellikle mehter müziğinde bunun sonuçları apaçık görülmektedir. Bir araştırma sırasında Türk Müziği formlarından örnekler dinletilen bir Avrupalı dinleyiciye mehter müziği dinletildikten sonra ne hissettiği sorulduğunda "korku" cevabını vermiştir. Toplu icrâ burada amacına ulaşmıştır.

Ortaçağda Avrupa'da akıl hastaları zincire vurulurken Edirne Beyazıt Külliyesi Dâr'üşşifâsı'nda bulunan akıl hastaları toplu icrâ yöntemi ile müzikoterapi uygulanarak tedâvi ediliyordu. Osmanlı Sarayı Enderunu'nda padişah huzûrunda yapılan küme fasılları elli ila yüz kişiden oluşmaktaydı. Bunun bir kısmının sadece saz olduğu düşünülürse bir küme faslında yirmi beş ilâ elli kişi arasında toplu icrâcı olduğu farz edilebilir. O dönemde hanımların harem dışında sanat icrâ edemedikleri düşünülürse bu koronun sadece erkeklerden oluştuğu âşikârdır. Bu fasıl heyetinin dizilişi ve icrâ tarzları hakkında da, maâlesef şifâhi bilgilerin dışında bir kayıt örneği olmadığından fikir sahibi değiliz.

Fasıl zevkinin Osmanlı Sarayı dışında da yaygın olduğu bilinmektedir. Hattâ Dar'ül-elhan'ın kurulduğu yıllarda teşkil edilen okul fasıl heyetlerinin, yeni kurulmaya başlayan musiki cemiyetlerinin korolarının ve özel toplulukların çeşitli mekânlarda verdiği konserler, gerçekleştirdiği turneler bilinmektedir. Cumhuriyetin ilk disiplini korosu, Dar'ül-elhan'ın devamı olarak teşkil olunan İstanbul Konservatuarı'nın icrâ heyeti olarak telâkki edilebilir. Bu kurumda ve daha sonra Ankara ve İstanbul

Radyolarında teşkil ettiği korolarla “koro disiplini” yerleştiren kişi ise Mesut Cemil Bey olmuştur. Önce Tarihi Türk Müziği” sonra “Klâsik Koro” ve “Küçük Koro” yu kuran ve yıllarca idâre eden Mesut Cemil Bey, Cumhuriyet tarihine koro yöneticiliğinin “Pîr” i olarak geçmiştir. Bugün elimizde onun yönettiği koroların icrâları mevcuttur ve bunların dinlenmesi sırasında idarecinin mimiklerini, nefes alışlarını heyecanını, hiddetini, sevincini, üzüntüsünü hissedebilirsiniz. Bu duygular, dinleyiciyi eserin bestekârına götürür ve icrâ amacına ulaşmış olur. Ancak bu icrâ da zamanın muhâliflerinin hücûmuna uğramış ve ağır eleştiriler almıştır. Meselâ “Bir hâdise var can ile cânân arasında” mısrâı ile başlayan meşhur Hisar Bûselik şarkının bestekârı Servet Yesâri Bey bir mektubunda şunları yazmaktadır:5

20. yy.’ın ortalarında Ankara Radyosu’nda Muzaffer İlkar “Beraber ve solo şarkılar” adı ile yeni bir toplu icrâ gerçekleştirmiş ve bu tarz benimsenerek günümüze kadar ulaşmıştır. Resmi kurumların dışında Anadolu’nun her köşesinde sayıları bini aşan müzik cemiyetleri kurulmuştur ki bunlar da Mesut Cemil Bey’in çizgisi çerçevesinde mahâlli zevklerini ve repertuarlarını da kullanmak sûreti ile toplu icrâyı ve koro geleneğini 21. yy.’a taşımışlardır. Cumhuriyet Türkiyesi’nin vazgeçilmez bir fasıl heyeti de şüphesiz piyasa fasıl heyetidir. Beyoğlu’nun Baloz’larından sonraları Çakır, Gar, Tepebaşı, Küçükçiftlik, Taşlık, Maksim, Bebek Belediye gibi mekânlarda icrâ edilen piyasa faslı, gazinoların televizyon ile rekabet edememesi sonucu nerdeyse ebediyen bu mekânlardan uzaklaşmış, yerini küçük mekânlarda az sayıdaki icrâcıların oluşturduğu fasıl heyetlerine bırakmıştır. Esâsen Peşrev, Ağır Aksak, Sengin Semâi, Aksak, Düyek, Curcuna, Semâi, ve Sofyan usûllerindeki şarkılar ve en son Saz Semaisi yâhut Longa ya da Sirto ile biten bu fasıllar “Klâsik Fasıl” denilen dizilişin güncelleştirilmesinden başka bir şey

değildir. Hacı Ârif Bey'in "Klâsik"i yıpratması gibi piyasa faslı da "Klâsik Faslı" yıpratmıştır.

Ancak, yukarıda zikredilen Mûsiki Cemiyetlerinin İstanbul'da faâliyet gösterenlerinin başında gelen Üniversite Korosu, Üsküdar Mûsiki Cemiyeti, İleri Türk

Musiki Konservatuarı gibi kurumlar ciddi müzik çalışmaları ile özellikle yüksek öğrenim gören kesime hizmet vermiş ve dejenere olmayan icrânın devâmını sağlamışlardır. 1950'li yıllarda önce Üniversite Korosu'nda sonra da İstanbul Radyosu'nda görev yapan Dr. Nevzad Atlığ, Mesut Cemil Bey'den devraldığı Koro yöneticiliğini onun çizgisinde devam ettirmiş ve 1976 yılında Devlet eliyle ilk Klâsik Türk Müziği Korosu'nun kurulmasını sağlamıştır.

Geleneksel icrâdaki goygoy'un, münferit icrâların, ses kaydırmalarının hâkim olmadığı bu icrâda; giyim, disiplin, ciddiyet, birlik ve beraberlik, ezber okuma, rutin konserler hazırlama gibi birçok unsur bir araya gelerek, Mesut Cemil Bey'in icrâsının da bir adım önüne geçilmiştir.

Atatürk'ün Sarayburnu'nda dinlediği Eyüp Musiki Cemiyeti yerine, Mesut Cemil Bey'in yahut Prof. Dr. Nevzad Atlığ'ın yönettiği modern bir koro konser vermiş olsaydı, Türk müziğinin kaderi o gün çok daha lehte gelişmeler kaydederdi. Ne yazık ki bu icrâ da, bugün bâzı çevrelerce "Kilise korosu" gibi icrâ, yâhut "hep aynı repertuar" nidâları ile eleştiri almaktadır. 20. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da kurulan Devlet Klâsik Türk Müziği Korosu emsâl alınarak başta Ankara ve İzmir olmak üzere yirmiye yakın koro kurulmuştur. Hemen hepsi kuruluş, icrâ ve bir ölçüde repertuarları açısından ilk kurulan koronun birer küçük modeli tarzında faâliyetlerini sürdürmektedirler. Bugün; Klâsik faslın, Peşrev, Kâr, 1. Beste, 2. Beste, Ağır Semâi, Yürük Semâi, Saz Semâisi formlarını içeren ve Abdülkadir Merâgi ile Zekâi Dede, yâni 14. yy. ile 20. yy. arasındaki altı yüz yıllık

repertuarı icrâ eden tek kurum olarak İstanbul Devlet Klâsik Türk Müziği Korosu kalmış, Radyolarda ve diğer korolarda bu tarz icrâya ve repertuara rağbet azalmış, neredeyse yok olmuştur. Bu kurumlarda ağırlıklı olarak rağbet edilen repertuar günümüz bestecilerinden seçilen eserlerden oluşmakta, beraber ve sololar tarzı tercih edilmekte, eserlerin icrâlarında ise, çiçeklenme tâbir edilen melodilerin ilâve edilerek orjinalitesinin bozulduğu görülmektedir.

21. yy.'a adım attığımız bu günlerde ise T. R. T. kurumunda arabesk müziğin icrâ edilmekte olduğu, özel televizyon kuruluşlarında hâkim olan raiting endişesi ile bu icrânın yaygınlaştırıldığı görülmektedir.

1924 Yılında Dar'ül-elhan kurumunun verdiği konserlerin programları, o yılların tercih edilen ve dinlenen eserleri hakkında etraflı bir bilgi vermektedir.6

Dikkât edilecek olursa o zaman da günün bestekârlarının eserlerine yer verilmiş ve icrâsı sağlanmıştır.

Toplu Saz İcrâsı

Türk Müziğinde korâl icrânın yanı sıra enstrümental icrâ da her dönemde büyük rağbet görmüştür. Mehter müziğimizin vokal icrâları bir yana bırakılacak olursa, ağırlıklı bir bölümünün saz icrâsı olduğu görülmektedir. Altı yüzyıl içerisinde bestelenen binlerce saz eseri bize bunu bütün açıklığı ile ispat etmektedir. Yazımızın başında zikrettiğimiz saz müziği formları zaman zaman onlarca bazen üç-beş kişi bazen de sadece iki kişi tarafından icrâ edilmiştir. Toplu ses icrasında olduğu gibi toplu saz icrâsında da geleneksel metod bir ser-sâzendenin bulunmasıdır. Enderun müziğinde "şef" kavramı bulunmadığından elinde tef tutan sâzende yâhut hânende, heyetin idârecisi sayılırdı. Bu dönem kayıtları elimizde olmadığından şifâhi olarak biliyoruz ki değişik üstatlardan ve hocalardan farklı olarak meşk eden sâzendeler zaman zaman icrâda, hem melodi hem

baskı olarak birbirlerinden ayrılıyorlardı. Taş plâk kayıtlarının dinlenebildiği 20. yy. başlarında yapılan Dâr'üt-talim Mûsiki Heyeti'nin icrâlarına bakıldığında bu şifâhi bilgi hemen hemen doğrulanmaktadır.7

Yâni o günkü icrâ anlayışına göre bir saz mutlaka başı çekmelidir, diğerleri ise ona tâbi olup onunla sürükleneceklerdir. Bu durum başka kayıtlarda başka sazların hakimiyeti şeklinde sürüp gitmiştir. Daha küçük guruplarla yapılan icrâlarda ise icrâ şekli daha da vahim bir hâl almaktadır. Meselâ Münir Nureddin Selçuk'a refâkat eden dört sazende: Kemanda Sadi Işılay, Ud da Yorgo Bacanos, Kanun da Ahmet Yatman ve Kemençede Aleko Bacanos, şarkı sonunda bir aranağmeyi çalarken bir yere geldiklerinde dördü de ayrı melodi icrâ eder. Yâhut başka bir ekip başka bir peşrev veya saz semâisi meselâ Tanbûri Cemil Bey'in çok bilinen Şedaraban Saz Semâisini çaldıkları zaman yine eserin bir yerinde dört ayrı melodi çalarlar. Bunun sebebi her sâzendenin ayrı ayrı büyük üstat oluşu fakat bir disiplin altına girmek istemeyişleridir.

1860'lı yıllarda bir Askeri okul bando mızıkasının sayısı altmışı bulan heyetinde bile sazlar bir şef öğretmen tarafından yönetildiğinde herhâlde birbirlerini dinliyorlardı. Batı disiplini ihtivâ eden icrâ bu açıdan bizim toplu saz icrâmız için de elzemdir. Toplu saz icrâsında, ikili çalışmalarda da sonuç pek farklı değildir. Tanbûri Cemil Bey ile Vasil Efendi'nin tanbur, kemençe, Tanbûri Cemil Bey ile Udi Nevres Bey'in kemençe-ud, Tanbûri Cemil Bey'in Kadı Fuat Efendi ile kemençe-tanbur, Udi Nevres Bey ile Necati Tokyay'ın ud-keman icrâları dinlendiğinde bu üstadların bâzen bir yâhut iki müzik ölçüsünü ayrı ayrı melodilerle çalıp, sonra bir yerde birleştiklerine şâhit olunur. Burada da zihniyet aynıdır.

Herkes bildiğini doğru kabul edip diğerine itaât etmemektedir. Bu hatâlı tarz ve gidiş Mesut Cemil Bey'in toplu ses icrâsına getirdiği batılı

anlayışın toplu saz icrâsına da yansımasıyla 20. yy.'ın ilk yarısından itibâren düzelmeye başlamıştır.

Radyolarda yalnız saz sanatçılarından kurulu heyetler oluşmuş ve özellikle saz eserleri icrâ edilmiştir. Ankara Radyosu'nda Cevdet Kozanoğlu, Şerif İçli, Hakkı Derman, Vecihe Daryal, İstanbul Radyosu'nda Avni Atun topluluğu, Cahit Peksayar ve arkadaşları disiplinli icrâya önayak olmuşlardır. Prof. Dr. Nevzad Atlığ, İcrâ Heyeti'nde görev yapan saz sanatçılarının piyasalarda çalışmasına mâni olamadığından Heyet'ten istifâ etmiş, Toplu saz icrâsında hedeflediği ciddiyeti, müzikaliteyi, birlik ve beraberliği 1976 yılında kurulmasına önayak olduğu Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Klâsik Türk Müziği Korosu'nun saz heyeti ile sağlamıştır.

Yirmi üç yıl bu koro ile her hafta Pazar günü konser vermek sureti ile, Klâsik Türk Müziği'nin hem ses hem söz repertuarını yüksek icrâ zevki ile dinleyiciye ulaştırmış, batılı anlamda salon konserleri ile yirmi beş kişilik saz heyeti hiçbir ayrılık göstermeden uyum içinde çalışmışlardır. Hocasından koroyu idâre etme görevini devralan Ender Ergün aynı disiplin ve birlik içinde bu anlayışı devam ettirmektedir.

20. yy.'ın ikinci, özellikle üçüncü çeyreğinde bestecilik ve toplu ses icrâsında yaşanan erozyon, toplu saz icrâsında yaşanmamış, tam tersine umut verici çok yeni çalışmalar ortaya çıkmıştır. Enstrümental müziğin önemine inanan ciddi sâzendeler oluşturdukları ikili, üçlü, beşli, onlu gruplarla hem yeni besteler, hem de ciddi kayıtlar gerçekleştirmişlerdir. İkili çalışmalarda Niyâzi Sayın ile Necdet Yaşar'ın Ney ve Tanbur ile yaptığı gerek emprovize, gerek saz eserleri icrâsı, onları takip eden kuşağın en önemli yol göstericisi olmuştur. 1970'li yıllarda Kemâni Nurhan Hekimoğlu ile Osman Nuri Özpekel'in, sonraları Osman Nuri Özpekel ile Taner Sayacıoğlu'nun, Göksel Baktagir, Necati Çelik ve Udi Yurdal

Tokcan'ın, Neyzen Aziz Şenol Filiz ile Tanburi Birol Yayla'nın, Derya Türkan ile Murat Aydemir'in ve Sâlih Bilgin'in oluşturduğu genç kuşak ikilileri konser ve CD kaset kayıtlarıyla çeşitli faâliyetler göstermişlerdir.

İkili çalışmalar dışında kemençe sanatçısı İlhan Özgen'in kurduğu Bosphorus, Neyzen Kudsi Erguner ve Topluluğu, Kemençe sanatçısı Fikret Karakaya'nın kurduğu Bezmâra, Doç. Rahmi Oruç Güvenç'in kurduğu Tümata isimli topluluklar olumlu çalışmalar yapıp ciddi ve başarılı projelere imza atmışlardır. Üçüncü yeni diyebileceğimiz bu toplu icrâlar arasından geleceğe çok ümit verici besteciler de gelişmiştir.

Solo Saz İcrâsı

Yazımızın başında belirttiğimiz gibi, tarihi kaynaklarından öğrendiklerimize göre ünlü bilgin Fârâbi kanun sazında yaptığı sololarla insanları önce güldürüp sonra ağlatırmış. Bu ifâde günümüzdeki anlayışa göre ancak bir saz virtüözünün elde edebileceği bir sonuçtur. Farabi'nin yaşadığı 10. yy. ile Tanburi Cemil Bey'in doğduğu 18. yy.'ın ikinci yarısına kadar geçen sekiz asır içinde birkaç isimden başka müzik tarihimizin kaydettiği bir saz virtüözüne rastlamıyoruz. Dünyâda belki sadece Türk milletine mahsus olan; tarihini ve özellikle sanat tarihini yazmama özelliği bu sahada da kendini gösterdiğinden belki de tarihin karanlığında kaybolan nice virtüözlerimizin varlığından haberdar değiliz. Şerif Muhiddin Targan'ın hâtıralarında zikrettiği Sultan Abdülaziz'in Mâbeyincibaşı Basri Bey'in icrâsını dinleyemediğimizden belki de Türk müziğinde udun piri sayılabilecek tek icrâcıyı bu yönüyle zikretmemekteyiz.

Tanburi Cemil Bey'in yakın arkadaşı Ûdi Şekerci Cemil Bey'in elimizde maâlesef bir kaydı yoktur.8 Bir ud virtüözü böylece tarihin derinliklerine gömülmüş, onun ud meşk ettiği hocası Basri Bey'in tavrı da bu sebeple yok olmaya mahkum kalmıştır. Ud sazının elimizde bulunan ilk taş plağı Ûdi Nevres Bey'e aittir. Ûdi Âfet Efendi, Mısırlı İbrahim Efendi,

Şerif Muhiddin Targan, İbrâhim Ziyâ Bey, Fethi Kopuz, Sedat Öztoprak, Yorgo Bacanos, Kadri Şençalar gibi ud sazının gerçek hakimleri 19. yy.'ın 20. yy.'a bağlandığı zamanların ve Cumhuriyet dönemine geçişin en canlı virtüözleri ve icrâcılarıdır.

Beste sahasında Hacı Arif Bey'in, toplu ses icrâsında Mesut Cemil Bey'in, toplu saz icrâsında Niyazi Sayın ve Necdet Yaşar'ın klâsik dönemi kapatması gibi Tanbur icrasında da Tanburi Cemil Bey klasik dönemi kapatmıştır. Tanburi Ali Efendi'nin, kendisinden daha iyi tanbur çaldığını söylemesi, Cemil Bey'in de Tanburi Osman Bey'e "Tanbura başladığım zamanlarda sizin gibi çalıyordum" demesi, şöhretini bir anda arttırmış bazı çevrelerce tanbur çalmayıp hokkabazlık yaptığı söylentilerin sebep olmuştur. Doğuştan sâhip olduğu zekâ ve yeteneğe, çalışmasını ekleyerek deha derecesine ulaşan Tanbûri Cemil Bey, kemençe, lâvta ve yaylı tanburda da vitüözitesini kısa zamanda kabul ettirmiştir. Başta Ûdi Nevres Bey olmak üzere Kadı Fuat Efendi, Refik Fersan, İzzettin Ökte, Necdet Yaşar gibi önde gelen müzisyenlerin ekol olarak kabul ettikleri Tanburi Cemil Bey, saza hakimiyeti, müzikalitesi, ajilitesi, cümle kuruşundaki üstâdâne tarz, santimantâl ve felsefi müzik anlayışı ile sadece Anadolu'da değil bütün doğu ve batı ülkelerinde şöhret olmuş, tesiri altında bırakmadığı hiçbir müzisyen kalmamıştı. Taş plâkların en çok ve en kıymetli kayıtları günümüzde bile hâlâ Tanbûri Cemil Bey'e âittir. O'nun en kıymetli öğrencilerinden Udi Nevres Bey, taş plâklara yaptığı taksimlerde büyük bir performans sergilemiş, yine kıymetli öğrencilerinden Refik Fersan taş plâklara yaptığı baş taksimlerle hocasının ekolünü devam ettirmiştir. Günümüz tanbûrilerinden Necdet Yaşar, Tanbûri Cemil Bey'in icrâsını her yönüyle devam ettirmiş, gerek taksimlerinde, gerekse enstrümentâl icrâlarında Cemil Bey'i 21. yüzyıl'a taşımıştır. Üçüncü yeni

olarak addedebileceğimiz Tanburi Murat Tokaç ve Murat Aydemir bu icrâ tarzını 21. yy.'ın sonuna kadar aktarmakta azimli görünmektedirler.

Şerif Muhiddin Targan, virtüözite örneği olan kendi eserlerini icra ilk ve tek ud sanatçısı olarak müzik târihimize geçmiştir.[9] Taksim icrâsında, mensup olduğu Hz. Peygamber neslinin en ulvi nağmelerini kendi potasında eriterek ruhumuzu dolduran bu yüce sanatkâr, bütün bu üstün vasıflara hâiz olmasının yanında, zaman zaman gönlünü fetheden bir taksimini dinlemek için Kadri Şençalar'dan ricâda bile bulunmuştur.[10]

Mensup olduğu ırkın en hassas özelliklerine doğuştan sahip olan Yorgo Bacanos, bu fıtri kabiliyetini piyasa müziğinin kıvrak ve can alıcı nağmeleri ile birleştirince müzik otoritelerinin bile notaya almakta güçlük çektikleri taksimler icra etmiştir.

Klâsikçiler tarafından eleştirilen ve piyasa ûdisi olarak tanınan Kadri Şençalar ürettiği nağmeler, uddan çıkardığı ses, vibrato glisando ve trilleri ile değme ûdilerin başaramadığını başarmış ve şahsına mahsus üslûbu ile ud icrâcılığının doruğuna ermiştir. Tarzını ispat etmiş ud sanatçılarından biri de merhum Cinuçen Tanrıkorur'dur. Bâzı kesimlerce tanbur gibi ud çalıyor diye eleştirilmesine rağmen pozisyonlara hâkimiyeti, teknik imkânlarını en üst düzeyde kullanması ve sağ ve sol el hakimiyetinin verdiği rahatlıkla, dinlendiği anda kim olduğu anlaşılan ud icrâcılarındandır. 20. yüzyılın son çeyreğinde Tanbûri Cemil Bey başta olmak üzere, Ûdi Nevres Bey, Yorgo Bacanos, Şerif Muhiddin Targan, Kadri Şençalar gibi üstatları çok iyi inceleyerek onların üslûbunu 21. yy.'a taşımaya aday birçok ûdi yetişmiştir. Mutlu Torun, Sâim Konakçı, Samim Karaca, Osman Nuri Özpekel, Necâti Çelik, Serhan Aytan, Yurdal Tokcan gibi isimler, üçüncü yeni olarak ud icrâsını 21. yy.'a taşıyacaktır.

Kanun sazının piri Fârâbi'den sonra Cumhuriyet döneminin en büyük isim sahibi Ahmet Yatman'dır. Vecihe Daryal, Artaki Candan, İsmâil

Şençalar gibi sanatçılar bu sazın ismi ile anılsalar bile üçüncü yeni olarak Erol Deran, Ahmet Meter, Halil Karaduman, Tahir Aydoğdu, Hacer Tısoğlu, Göksel Baktagir, Taner Sayacıoğlu gibi isimler kendilerine mahsus icrâları ile 21. yy.'a kanun sazının virtüözitesini taşıyan sanatçılardır. Özellikle Göksel Baktagir yaptığı solo icrâları ile Fârâbi dönemini hatırlatan teknik özellikler sergilemektedir.

Keman icrâsında hem Batı tekniğini hem Türk müziği nağmelerini bir rahatlıkla kullanabilen Nubar Tekyay birçok kemâninin örnek aldığı bir sanatçıdır. Sâdi Işılay, Hakkı Derman, Cevdet Çağla gibi kemâniler bir döneme tavırları ile imzâ atmış, daha sonra Cahit Peksayar, Yılmaz Özer, Kemâl Demir, Nurhan Hekimoğlu gibi klâsik üslûbu devam ettiren keman sanatçıları meşaleyi genç kuşak sanatçılarından Demir Karabaş, İhsan Arslan, Kemal Caba gibi kemanilere devretmişlerdir.

Yaylı tanburun mûcidi ve ilk icrâcısı olan Tanbûri Cemil Bey'den sonra İzzettin Ökte ve Ercüment Batanay bu sazı devam ettirmişler, günümüzde de altın parmak diye vasıflandırılan Fahreddin Çimenli bu sazın en iyi icrâcılarından biri olarak isim yapmıştır.

Hâlen Kemençe icrâsındaki tavır yine Cemil Bey ile anılmakta; Vasil, Paraşko, Cüneyt Orhon, İhsan Özgen, Kâmuran Erdoğru, Reşat Uca gibi ikinci kuşak sanatçılardan sonra üçüncü yenide Derya Türkan, Lütfiye Özer gibi kemençeciler bu sazı 21. yy.'a taşımaya aday olmuşlardır.

Taş plâkların bize dinlettiği ilk ney icrâcılarından biri Dar'üt-talim Mûsiki Heyeti sâzendelerinden Neyzen İhsan Bey'dir. Taksim icrâsı hakkında geniş bilgiye sahip olmadığımız İhsan Bey'den sonra Neyzen Tevfik bir çok plâğa yaptığı taksimlerle o döneme imzâsını atmıştır. Bir çok müzisyenin ittifakı neyi düdük gibi üflediği ve zaman zaman falso sesler de çıkaran Neyzen Tevfik şiirdeki başarısını sâzendeliğinde yakalayamamıştır.11

Neyzen Niyâzi Sayın 20. yy.'ın ikinci yarısında bu sazın yeniden canlandırıcısı olmuş ve 21. yy.'a girerken, merhum Aka Gündüz Kutbay başta olmak üzere, Selâmi Bertuğ, Fikret Bertuğ, Fuat Türkelman, Süleyman Erguner, Ümit Gürelman, Sadrettin Özçimi, Mustafa Güvenkaya, Salih Bilgin, Aziz Şenol Filiz gibi orta ve genç kuşak ney sanatçıları bu enstrümanı ölümsüzleştirmiş, Başta Hz. Mevlâna olmak üzere Şeyh Osman Dede, Aziz Dede, Salih Dede gibi üstadların tarzını ve tavrını 21. yy.'a aktarmakta büyük görev üstlenmişlerdir.

Bir Batı sazı olarak görülen Viyolonsel, yine Tanbûri Cemil Bey'in önderliği ile Türk Müziği'nde kullanılmaya başlanmış, oğlu Mesut Cemil Bey, Vecdi Seyhun, İsmail Akadeniz, Mekin Çetinöz, Fırat Kızıltuğ, Uğur Işık, Sermet Kutluğ gibi günümüze uzanan kuşak içinde lâyık olduğu çizgiye ulaşmıştır.

Bütün bu zikrettiğimiz isimlerden başka, klâsik ekolün dışına çıkarak tamâmen piyasa müziğine yönelip asli hüviyetini kaybeden bir çok çalgıcı ve sâzende mevcuttur. Bütün bunlara rağmen bugün Cumhuriyet Türkiye'sinde görülen gerçek, son derece doğru ve eskilerin bıraktığı yoldan devam eden birçok solo icrâcının var olduğudur.

Solo Ses İcrâsı

Türk Müziğinde Hacı Ârif Bey'in şarkı, Mesut Cemil Bey'in koro, Tanbûri Cemil Bey'in solo saz icrâsında yaptığı devrimi, solo ses icrâsında da Münir Nurettin Selçuk gerçekleştirmiştir.12

Münir Nurettin Selçuk'un açtığı yolda; temiz üslûp ile dini müzik ile lâ-dini müziği birbirinden ayırt eden anlayışta, smokinle konser salonunda müzik icrâ eden sanatçılar müziğimizin yüz akı olmuşlardır. 20. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren Yesâri Âsım Arsoy, Alâeddin Yavaşca, Bekir Sıdkı Sezgin, Necmi Rıza Ahıskan, Ali Rıza Köprülüleroğlu, daha sonraları, Rahmi Sönmezocak, Ahmet Özhan, Tulûn Korman, Tülin Yakarçelik,

Meral Uğurlu, Serap Mutlu Akbulut, Ayla Büyükataman, Selma Ersöz gibi sanatçılar bu modern üslûbu benimsemiş ve ciddi solo konserler gerçekleştirmişlerdir. Üçüncü yeni kuşağında ise Münip Utandı, Adnan Mungan, Doğan Dikmen, Çetin Körükçü, Koray Safkan gibi icrâkârlar 21. yüzyıl'a Münir Nurettin Selçuk'un icrâ tarzını taşıyan sanatçılar olacaklardır

1950'li yıllarda İstanbul Radyosu'nda ilk solosunu yapan Zeki Müren okuduğu bir eserin güftesini belki de en anlaşılır şekilde ifâde eden bir sanatkâr idi. Müzeyyen Senar'ın Yesâri Âsım Arsoy'dan aldığı temiz okuyuş üslûbunu 20. yüzyılın ikinci yarısında değişen toplum değerleri ile birlikte dejenere etmesi, onun tarzını tâkip eden ses sanatçılarının da bu batağa saplanmasına sebep oldu. Başta Zeki Müren olmak üzere ismini burada zikretmeyeceğim ve uzantısı bugün TRT kurumuna bile erişen bir çok ses icrâcısı bu konvoya dahil oldu. Gazinolarda sanat icrâ eden Behiye Aksoy, Gönül Yazar, Neşe Karaböcek, Nesrin Sipâhi; daha sonraları, Alâeddin Şensoy, Taner Şener, Vedat Çetinkaya gibi sanatçılar bu konvoya dâhil olmadıkları gibi, hâlâ toplumumuzun ve kültür hayatımızın en büyük tehlikesi halindeki ve halk müziğimizi de saran arabesk tarzı okuyuşa karşı potansiyel bir güç görevi yapmışlardır.

Tamâmen süflileşen toplum zevklerinin ihtiyâcına karşılık vermek üzere 20. yüzyıl'ın son çeyreğinde cinsiyet değiştirerek Müzeyyen Senar ve Zeki Müren'in dejenere olmuş tarzını taklit eden başka güzel sesli icrâkârlar ise müzik târihinin hayırla yad etmeyeceği sayfalarına gömülüp kalacaklardır.

Son bir asırda Türk Müziği:

Beste, toplu saz icrâsı, toplu ses icrâsı, solo ses icrâsı, Solo saz icrâsı alanlarında "1881'de doğan güneşin" doğuşu gibi bir güneşin doğuşunu bazen görmekte bazen özlemektedir.

21. yüzyılın ikinci yarısından itibâren, müzik çınarımızın altı asır evvelindeki köklerinden aldığı öz suları, altı asır sonraki yapraklarına ulaştırabilmesi bizlerin; en büyük görevi ve temennisidir.

1 Fr. Bir eserin müziğe uyumu ve yatkınlığındaki yüksek seviye.

2 Fr. sonorité: Tannaniyet, tınlama özelliği.

3 Fr. agilité: çabukluk, çeviklik (saz icrâsında).

4 "Atatürk'ün sesi güzeldi. Şarkı ve türküleri tavır ve üsluplarına göre pek güzel okuyordu. Celâl Bayar'ın anlattığına göre, Atatürk'e İngiltere'den bir plâğa ses alma makinesi gönderilmiş. Atatürk bu ses alma makinesine okuduğu şarkı ve türküleri dinlemekten çok hoşlanıyor, bozulmaya yüz tuttukları zaman kırıp atıyormuş. Celâl Bayar, bu plâklardan birini Atatürk'ün kendisine verdiğini ve büyük bir ihtimamla sakladığını söylemiştir. (Atatürk ve Türk Mûsikîsi, Sâdi Yâver Ataman Sa. 17-18).

5 Radyo Müdürü Sayın Vedat Nedim Tör'e açık mektup: Geçen akşam Mesut Cemil'in koro heyeti, kadınlı erkekli Hüseyni faslı yaptılar. "Gönüller uğrusu bir yâr-i bî-amânım var" semâisini söylediler. Semâi bitince, bu eserin bestekârından medetler diledim, "Başını kaldır, gel de eserin ne hâle girmiş, nasıl çığırından çıkmış gör " diye feryat ettim. "Cefâna sabredemem-, cevrine tahammül güç" mısrâını mûsiki dili ile söyleyen bestekâr mezarından kalkmalı da, Mesut Cemil'e hitâben, asıl şimdi "Terahhüm eyle a zalim, benim de canım var" çığlığını basmalı…

Hüseyni faslı yapılırken, merhum Mahmud Celâleddin Paşa'nın bestelediği Nedim'in meşhur "Sevdiğim cemâlin çünkü göremem/Çıkmasın hayâlin dil-i şeydâdan" koşmasını söylediler. Paşa sağ olaydı da, bu eserin ne hâle geldiğini göreydi. O güzelin besteyi yaptığına bin kere pişman olurdu.

Bu terennümleri izâh eden ince birtakım nağmeler vardır ki bu nağmeler yutuluyor, nağmelerin düz kısımları da tahrif olunuyor. Koşmanın

bestelendiği zamanlardan hâlâ sağ olanlar var. İşte Bimen Şen. O zannediyorum ki Mahmud Celâleddin Paşa'nın bezmine bülbül gibi terennüm edenlerden biridir, o dinlesin. İşte Tanburi Dürri Bey… Bu gibi eserleri en doğru tespit eden bir yüksek musikişinas…Dürri bey acaba bunları dinliyor mu? Dinliyorsa mutlaka her dinleyişte "Âzâdedeyim mürg-i dili ten kafesinden" mısrâını tekrarla terk-i câna minnet bilir.

Bundan sekiz-on ay evvel yine bu heyet, Tanbûri Ali Efendi merhumun, o ilâhi adamın Nihâvend'ten bestelediği "Bilmezdim özüm gamzeye meftûn imişim ben" semâîsini söylemişlerdi. O vakit ben de kendi kendime "Ali Efendi Peygamber gibi adammış, bundan yetmiş sene evvel "Âtide Tanbûri Cemil gibi eşsiz bir virtüözün sulbünden Mesut Cemil gibi basit bir sazende gelecek, radyo icat olunacak, Orada Mesut Cemil Tarafından koro heyeti diye bir heyet teşkil olunacak, birçok eski musiki eserine nüanslar verilecek, bu vehime ile hepsi gülünç bir hale konulacak…"İşte hep bunları bir Peygamber gibi keşfetmiş de, "Âfetzede dil hasta ciğer-hûn imişim ben" mısrâını bu semâiyle bestelemiş.

Zavallı Zekâi Dede merhum, yahut o büyük mûsiki allâmesinin kendi seviyesindeki oğlu muhterem Ahmet Efendi, hamdolsun sağ. Babasının eserlerini dinlese de, ne hâle geldiklerini duysa…

Mesud Cemil meydanı boş buldu, muttasıl bağırıyor… Şimdi ben ona diyorum ki, "Elinden geliyorsa yeni eserler yap ama Allah rızası için Hammamizade İsmail Dedeler'e, Şakir Ağalar'a, Zeki Mehmed Ağalar'a, Itriler'e Tab'iler'e dokunma, o zavallıların ruhlarını incitme… Elinden geliyorsa çalış da onlar gibi büyük eserler meydana getir, nüansları, diksiyonları, allegroları, andanteleri, furiosaları, velhasıl alafranganın pestten, tizden, ağırdan, yavaştan her türlü ânâtını, her şeklini onlarda dene…Eskileri rahat bırak…Ne yapalım ki, onlar bu gibi şeyleri düşünmemiş.

Hem bizi radyoda rahat bırak da, Tannhauser'in hacılar korosunu, Weber'in "Valse dâvet" nâmındaki o bî-misil eserini, Beethoven'in Pastoral'ini yahut ay aydınlığını, Lizst'i, Necib Aşkın heyetinde hem de allegroları, andanteleri, furıosoları… ve bütün musiki ânâtiyle rahat rahat dinleyelim…İşte bu kadar!. Belki bu yazılarıma karşı bir takım sesler yükselir…Varsın yükselsin… Ne yapayım ben de bunlara karşı Çamlıca'da, köşeciğimde "Ey dil ne bitmez bu âh u vâhın/Feryâd elinden baht-ı siyâhın"türküsünü söylerim. Büyük Hürmetler. (Refik Fersan ve Hâtıraları Sa. 45)

Servet Yesâri

6 Şark Mûsikisi Şubesi:.

Eski mûsiki eserleri Talebat tarafından.

1-Acemarişan Faslı (Muallim: Ziya Bey).

a. Peşrev Emin Ağa.

b. Zencir Murabba Dede Efendi.

c. Muhammes Murabba Zekâi Dede Efendi.

d. Ağır Semâi Dede Efendi.

e. Yürük Semâi Dede Efendi.

f. Saz Semâisi Emin Ağa.

Raks parçaları: Talebat Tarafından.

2. Gerdâniye makamından Köçekçe takımı.

Muallim İsmail Hakkı Bey.

a. Küşad İsmail Hakkı Bey.

b. Ağırlama Hacı Faik Bey.

c. Dâğı Bestekârı Mechûl.

d. Aydın Tanburi Mustafa Çavuş.

e. Aydın Bestekârı Meçhûl.

f. Türk Aksağı-Raks Bestekârı Meçhûl.

(Yeni Mûsiki Eserleri) Talebat Tarafından.

3-Tarz-ı Nevin (Muallim: Sedad Bey).

a. Peşrev Sedad Bey.

b. Şarkı Sedad Bey.

c. Şarkı Sedad Bey.

d. Şarkı Sedad Bey.

e. Şarkı Sedad Bey.

f. Longa Sedad Bey.

g. Sirto Sedad Bey.

7 Bu heyetin çaldığı bir Peşrev veya Saz Semâisi dikkâtle dinlenecek olursa Neyzen İhsan Bey'in üflediği ney sazının neredeyse saz heyetinin tamamına hâkim olduğu görülür.

8 Torunu Satvet Cemilzâde'nin şifâhen anlattığına göre Tanbûri Cemil ve Udi Şekerci Cemil Bey bir akşam zamanın eğlence yerlerinden birine giderler. Tanbûri Cemil Bey'in o sıralarda doldurduğu bir taş plâk gittikleri yerde çalınır. Orada bulunanlar, eğlencenin ve safânın tesiriyle hâsıl olan gürültüden dolayı Tanbûri Cemil Bey'in çalmakta olan taş plâğının farkında bile olmazlar. Bu hâle çok üzülen Şekerci Cemil Bey Tanbûri Cemil Bey'e dönerek: “Ben bu akşam, ömrüm boyunca plâk kaydı yapmamaya karar verdim. Benim çalacağım plâklar kim bilir nerelerde, nasıl, kimler tarafından dinlenecek, bunun vebâlini ben taşıyamam” diyerek hiçbir şekilde taş plaklara kayıt yapmamıştır.

9 1955 yılında evlendiği 20. yüzyılın en meşhur hanım ses sanatkârlarından Safiye Ayla'nın, bir şarkı okuyacağı zaman kendisine eşlik etmesini istemesi üzerine “Hanımefendi ben çalgıcı değilim” diye cevap vermesi meşhurdur. (Safiye Ayla ile yapılan özel röporta) j.

10 Neyzen Niyâzi Sayın'la yapılan özel röportaj.

11 Merhum hocam Yesâri Âsım Arsoy, bana naklettiği bir hâtırasında Selahaddin Pınar'ın bir şarkısını Neyzen'le beraber icrâ ederken şarkının meyanında Neyzen Tevfik'in sazını bırakarak "Bu benim yiyeceğim halt değil" dediğini anlatmıştır. Merhum Yesâri Âsım Arsoy'un ud çalış tekniği göz önünde bulundurulursa Selahaddin Pınar'ın "Sızlayan kalbimi sev ruhu nevâzişle kanat" mısraıyla başlayan şarkısının meyânını Neyzen Tevfik'in çalamayışı onun sazına hâkimiyeti hakkında kesin bir fikir verebilir.

12 "Daha küçük yaşta iken sesinin güzelliği ile" ifâdesi dikkat edilirse Türk müziğinde adı geçen on müzisyenin sekizi için kullanılır. Sesinin çok güzel olduğu yazılı kaynaklarda belirtilen 14. yy. ile 20. yy. arasındaki Abdülkadir Merâgi'den başlayarak, Hafız Post, Buhûrizade Mustafa Itri Efendi, Tanbûri Mustafa Çavuş, Dede Efendi, Sâdullah Ağa, Zekâi Dede Efendi, Hacı Ârif Bey, Lemi Atlı, Bimen Şen, Ali İçinger gibi bestekârların ses kayıtlarını maâlesef bugün dinleme imkânımız yoktur. Ancak daha mahalle mektebinde iken ilahicibaşı seçilen geleceğin büyük Dede'si "İsmail"'in, Boğaziçi bülbülü diye adlandırılan Lem'i Atlı'nın, Bimen Şen'in ve daha nicelerinin büyük ses virtüozu olduğu şüphesizdir. Küçük yaşta iken Arapça'yı belki Farsça'yı öğrenen, Kuran-ı Kerim okuyan bu saydığımız isimler, hem dini hem lâ-dini müzik öğrenmişler ve din dışı müzikle uğraşmalarına rağmen az da olsa dini müziğin tesiri altında kalmışlardır. Bu yüzden Cumhuriyet yıllarına gelindiğinde geleneksel icra tarzına hâkim olan ağdalı ve goygoylu okuyuş, güftelerin dinleyici tarafından anlaşılmaması, fonetik aksaklıkları gibi bazı özellikleri ile bu icrâ tarzı ömrünü doldurmuştu.

Hâfız Kemal, Hâfız Sâmi, Hâfız Şaşı Osman, Hâfız Burhan, Hâfız Sâdettin Kaynak gibi bazıları tam hâfız, bazıları kısmen hâfız olan ses virtüözleri gibi tamâmen dini müzikle uğraşıp bunun dışında gazel formu ile meşhur olan bâzen de şarkılar söyleyen mûsikişinaslar bugün kayıtlarını

dinleyebildiğimiz sanatçılardır. Bu ses virtüözlerinin yukarıda belirttiğimiz gibi okudukları bir gazel, şarkı, şiir yahut güftesinin anlaşılabilmesi imkânsızdır. Bu onların okuyuş tarzının ağdalı oluşundan kaynaklanmaktadır. Aynı yıllarda hanımların sahneye çıkmasının ve seslerinin yayınlanmasının bir ölçüde yasak olmasına rağmen bâzen isim değiştirerek, bâzen isimlerini yazmayarak bazen de büyük cesâretle isimlerini zikrederek plâklar doldurmuş ve sahneye çıkmışlardır. Deniz Kızı Eftalya, Zarife Emre, Peruz Hanım, Şamram Hanım, Bayan Semiha, Mahmure Suat Hanım, Seyyan Hanım, Makbule Enver Hanım, Mahmure Şenses, Mahmure Handan Hanım, Bayan Ruhat (Melahat Pars), Müzeyyen Senar, Safiye Ayla gibi bazıları müslüman olmayan kantocu hanım ses sanatçılarının okuyuş tarzının biraz önce zikrettiğimiz geleneksel okuyuş tarzından hiçbir farkı yoktur. Bugün büyük bir ölçüde nostalji olarak dinlenen bu tarz okuyuş Münir Nurettin Selçuk tarafından âdetâ yok edilmiştir. Henüz on altı yaşlarında iken Apollon Tiyatrosu'nda sahneye çıktığında dudaklar ısırtan bu küçük sanatkâr çok kısa bir sürede solo okuyuşta, giyim kuşamdan repertuara, diksiyondan fonetiğe her şeyi ile büyük bir Cumhuriyet Devrimi yapmış ve 20. yy. 'a bu sahada önderlik etmiştir.

Etem Rûhi Üngör, Türk Mûsıkisi Güfteler Antolojisi, ErenYayınları, İstanbul 1970.

Mustafa Rona, Yirminci Yüzyıl Türk Mûsıkisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1970.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hoş Sadâ, İstanbul, 1958.

Mûsıki Mecmuası, Sayı 12'den Sayı 244'e kadar.

Yılmaz Öztuna, Türk Mûsıkisi Ansiklopedisi, Milli Eğitin Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1969.

Tarık Kip, T. R. T. Türk Sanat Müziği Repertuarı, Ankara, 1989.

Sadettin Nüzhet Ergun, Türk Mûsikisi Antolojisi, İstanbul, 1942.

Mehmet Tûran Yarar, Güfte Şâirleri, Antakya, 1992.

Dr. Nazmi Özalp, Türk Mûsikîsi Târihi, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 2000.

Murat Bardakçı, Refik Bey, Pan Yayınları, İstanbul, 1995.

Dr. Nihat Ergin, Yıldız Sarayında Müzik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Etem Üngör, Türk Marşları, Ankara, 1966.

Cumhuriyetin Sesleri, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Mehmet Kaygusuz, Türklerde Müzik, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Ahmet Say, Müzik Tarihi, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara, 1997.

İsmâil Hakkı Özkan, Türk Musikîsi Nazariyatı ve Usûlleri, Ötüken Yayınları, İstanbul1998.

Vural Sözer, Müzik Ansiklopedik Sözlük, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Dr. M. Sadık Yiğitbaş, Mûsikî ile Tedâvi, Yelkan Matbaası, İstanbul, 1972.

Ayşe Kulin, Bir Tatlı Huzur, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Yirminci Yüzyıl Türk Mûsikîsi, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1970.

Sâdi Yâver Ataman, Atatürk ve Türk Mûsikisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Yaşanmış Olaylarla Atatürk ve Müzik, Hâfız Yaşar Okur'un Anıları, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara, 1993.

E. Kültür ve Sanat Hayatından Kesitler

Cumhuriyet Devrinde Eski Eserlerimizin Değerlendirilmesi / Hicran Özalp - Doç. Dr. Müge Bozdayı [s.355-362]

Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Büyük sanat eserleri bütün insanlığın malıdır. Yaratıldıkları toprak ve çevreden, bulundukları memleketin sınırlarından taşarlar ve şöhretleri bütün dünyaya yayılır. Her sınıftan insanlar, dünyanın dört bir tarafından gelerek bu sanat eserlerinin bulunduğu yerleri ziyaret ederler. Bu açıdan o değerli tarihi çevre ve yapıların korunması ve yaşatılması sadece o ülke mensupları için değil bütün insanlık için önemlidir.

"Avrupa'nın mimarlık mirası, paha biçilmez kültürel değerinin yanı sıra, halklarına ortak tarihlerinin ve geleceklerinin bilincini aşılamaktadır. Bu nedenle yaşatılması çok önemlidir."1

Kültürle ilgili toplum bilimlerine göre "kültür insanın manevi varlığının eseridir, denir. Amerikalı etnolog R. Linton kültürü; Toplum ya da toplum içi gruplar tarafından kabul edilen yaşam biçimi ve bilgiler setidir, şeklinde ifade etmekte ve kültür çok sesliliği içermektedir, büyük kitlelere aittir ve toplumda bütünleştirici bir rol oynamaktadır demektedir."2 (Tütengil 1995: 4)

Kültür varlıkları ise; dönemlerini ya da kültürlerini yetkiyle simgeleyebilen, bilim, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan, bütün taşınır, taşınmaz mallara, aynı nitelikteki her türlü bilgiye denir.

"Eski kent ve mahalleleri incelemek, bugünü anlamaya, kendimizi tanımaya, tanımlamaya yardımcı bir araçtır. Geçmiş uygarlıkların sosyal ve ekonomik yapısı, yaşam felsefesi, estetik duyarlılığı ile ilgili birçok ayrıntı bu çevrelerde saklıdır.

Tarihi çevreler insan ölçüsüne göre düzenlenmiş mekânlar olarak da öğretici, ilgi çekicidirler. Sosyal ilişkileri olumlu yönde etkileyen ve bireyler arasında birlik duygusunun pekiştirilmesine yardımcı olan bir ortamları vardır. Böyle bir çevrede bulunmak kişiyi mutlu kılar.”3

Çağdaş koruma olgusunda amaç; kültür varlıklarının biçimsel bütünlüğünü bozmadan eserleri; tarihi belge nitelikleri, estetik değerleri ve ait oldukları dönemin özelliklerini değerlendirerek onarmak, ya mevcut işlevini güncelleştirerek kullanmak ya da yeni işlevler kazandırarak kullanmak ve gelecek nesillere gerçek kültürlerini doğru aktarabilmek ve güncelleştirilerek kültür mirasını günümüz yaşamıyla bütünleştirmektir.

Koruma düşüncesi, yaşatarak mümkün olur ve bu konuda Venedik Tüzüğü4 maddesinde “Anıtların korunması, her zaman onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanmakla kolaylaştırılabilir. Bunun için bu tür bir kullanma arzu edilir, fakat bu nedenle yapının planı ya da bezemeleri değiştirilmemelidir. Ancak bu sınırlar içinde yeni işlevin gerektirdiği değişiklikler tasarlanabilir ve buna izin verilebilir” denilmektedir.

“Koruma yaşatmaktır, dondurmak değildir. Koruma düşüncesi, insanın bugününün ve geleceğinin sorumluluğunu taşımalıdır. Geçmişi, var olanı dondurmak, çağın insanı için yaşanmaz duruma getirmek, koruma değildir. Kültür miraslarımıza güncel işlevler kazandırmamak, çağdaş gereksinimlerden, gelişmelerden uzak, yapıldığı günün koşullarında kalmak demektir. Yaşamı korumayan hiçbir girişim olumlu girişim olamaz. Yüzyıl önceki koşullarda, o günkü yapı yöntemi ile ve o günkü geçerli ilkeler ile doğmuş bir yapı bugün tıpkısını, benzerini yapmak en az yüzyıllık geri kalmışlığı gösterir. Geçmiş olan yüzyılı kavrayamamış olmayı gösterir. Yapıyı anlamayı becerebilmek, gerçek korumanın ilk basamağıdır.”5

Değişen zaman ve yaşam koşulları, birçok tarihi yapının özgün işlevini yitirmesinin sebebidir, bu değerli tarihi yapılar farklı bir işleve hizmet etmek ve güncelleştirmek için yenilenmektedir. Yeniden işlevlendirmede öncelik, onarım ve koruma çalışmalarının etkili olabilmesi için en önemli şart, yapıtın özgün halinin bilinmelisidir. Bunun için de belgeleme çalışmalarının yapılması gerekir. Bu süreç içerisinde, yapıtın boyutlarını, biçimini, dokusunu, yapım şartlarını, süslerinin, üstündeki bozulmaları gösterecek çizim, resim, fotoğraf, yazılı ya da süslü betimlemelerden yararlanılır.

“Tarihi değer taşıyan yapılar, zamanla işlevsel olarak eskiyerek standart altı kalmakta, güncelleştirme yapılmadığında, terk edilerek harap olmaktadır. Güncelleştirme ve yeniden işlevlendirme eski binaların yıkımdan kurtulması için bir araçtır. Venedik Tüzüğü’nün 5. maddesinde “Anıtların korunması her zaman onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanmakla kolaylaştırılabilir. Bunun için bu çeşit bir kullanım arzu edilir, fakat bu nedenle yapının planı ya da süslemeleri değiştirilmemelidir. Ancak bu sınırlar içinde yeni işlevin gerektirdiği değişiklikler tasarlanabilir ve buna izin verilebilir. Uygulamada bu ilke daha çok tarihi ve sanat değeri yüksek olan binalar için geçerli olmaktadır”6 (Ahunbay 1996: 97).

“ İnsan doğası yalnızca belirli bir zaman kesiti içinde nasıl değerlendirilemezse, toplumlar da geçmişlerini özümseyemedikleri, ilişki kuramadıkları sürece kendilerini gereğince anlayamazlar”7 (Gençtan 1989).

Kültürel kimliğin oluşmasında tarihsel kültür varlıklarının toplumları birleştirici etkisi olduğunu Kuban8 şöyle dile getiriyor: ”Birleştirici anılar, kültürün ve kültürlerin ürünü olan uygarlıkların temelidir. Tarihin çağımız için yepyeni bir yorum ve değerlendirilmesini yapmak bugüne kadar yaratılmış maddi ve manevi verileri değerlendirmek, onlarla ortak olarak, yeni yaratmaları teşvik edecek bir kişilik tanımıyla ortaya çıkmak için ortak

bir kültür düzeyinde birleşmek, belirttiğimiz nedenler dolayısıyla zor olduğu halde gereklidir.” Bu bakımdan, tarihi mirasın maddi verileri toplumun kendisi hakkında bilinçlenmesinin araçlarıdır. Tarihsel mirasın bağlayıcı ya da birleştirici özellikleri, insanları yanyana getirmekte, ulusal dokunun oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde eski eserlerin yeniden değerlendirilmesi konusunda projeler oluşturularak, tarihi değer taşıyan yapılar ve çevreleri koruma altına alınarak, tarihi yapıları yaşatmak adına güncel işlevler verilmiştir. Akademik çalışmalara da konu olan bazı tarihi eserlerin değerlendirilmeleri örnek olarak verilebilir. Bunlar, İstanbul’da bulunan Eski Sultanahmet Cezaevi yapısı ve çevresi, çeşitli illerimizde bulunan turistik amaçla yeniden işlevlendirilen Osmanlı kervansaraylarına örnek olarak; Çeşme Kanuni Kervansarayı, Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı, Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı, Diyarbakır Deliller Hanı’dır.

Değinilen bu çevre ve yapıları daha detaylı irdelemek gerektiğinde; Sultanahmet Cezaevi’nin bulunduğu yakın çevre; tarih içinde Bizans İmparatorluğu’nun, ilk çağdan itibaren başkent olarak benimsediği Byzantion sitesindeki ilk saray kompleksinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bizans Tarihçisi Jean Ebersolt, 1918 basımlı Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları kitabında “O bir Regina Urbium yani kentlerin kraliçesiydi, ardı ardına gelen Grek, Roma, Bizans ve Türk uygarlıklarının egemenliği altına girerken kendisine sahip olanların elinde, sırasıyla bir başka fatihin eline geçecek bir av gibi görünüyordu… Atina kadar saf, Roma kadar zengin olmayan tuhaf ama acılı, heyecan verici ve gizemliydi” diyerek İstanbul’u bu etkileyici sözlerle tanımlıyordu.

Cumhuriyet Gazetesi9 “Sultanahmet Deyip Geçme” başlıklı yazı da Sultanahmet çevresini şu sözlerle anlatmaktadır: “İsa’dan 677 yıl önce kurulan çok tanrılı Grek dünyasının Byzantion’u, ondan tam binyedi yıl

sonra dünyaya ilan edilen Bizans'ın Hıristiyan "Yeni Roma"sı ve Osmanlı'nın Müslüman İstanbul'u yani tarihi yarımada, Batı ve Doğu için 'yeryüzünün yegane kenti' ve bu kentin en can alıcı noktası olan Ayasofya ve çevresi, 'yeryüzünün merkezi'ydi. Ve her bir ardıl, ihtişamını, kimi zaman yıkarak, kimi zaman da dönüştürerek bir öncekinin üzerine kurmuştu. Konstantinos'un Yeni Roma'sı ya da diğer adıyla Konstantinopolis, Bizans'ın kurduğu Byzantion'u yağmalanıp yıkılan tapınakları üzerinden yayılırken yeni ihtişamlara, yeni düşlere çağırıyordu insanları. Fatih'in İstanbul'u ise ince minareleriyle ihtişamın başka bir yüzü olan 'büyülü Doğu'nun' kapısını açıyordu."

Tarihte Sultanahmet Cezaevi ve yakın çevresi; Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları dönemleri askeri ve çoğrafi konumundan dolayı imparatorluk merkezi yönetimi ile sosyal fonksiyonları üstlenmiş ve tarih için önemli roller taşımış bir bölgedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü başkanlığında oluşturulan 28.1.1987 gün ve 196 sayılı yazıları uyarınca, 2.2.1987 günü araştırma komisyonunca Sultanahmet Cezaevi ve çevresinde inceleme yapılmış ve bu inceleme sonucundaki görüşler aşağıda verilmiştir:

1. Sultanahmet ve Çevresi, İstanbul'un ilk kurulduğu dönemden itibaren yoğun iskan görmüş önemli bir bölgesidir. Özellikle Doğu Roma İmparatorluğu merkezi olduktan sonra anıtsal yapılar, anıtlarla süslü meydanlar ve bu meydanları birbirine bağlayan sütunlu caddeler inşa edilmişti. Bu meydanların en önemlisi Ayasofyanın önünde bulunan Augusteion idi. Augusteion'un kuzeyinde Ayasofya, güneyinde Zeushippes Hamamı, Doğusunda Senato ve Pittakia, doğu ve güneydoğusunda Marmara denizine kadar Büyük Saray uzanıyordu. Bu bölge Bizans İmparatorluğu'nun son döneminde önemini yitirdiğinden ve terkedildiğinden, fetih sırasında harap durumda bulunmaktadır. O dönemde

bakımsız bulunan Ayasofya'nın camiye çevrilmesi ise, bu anıtın günümüze kadar sağlam kalmasını sağlamıştır.

Osmanlı döneminde Ayasofya'nın kuzeyine Topkapı Sarayı ve surları, Zeushippes Hamamı'nın bulunduğu yerin yakınına Mimar Sinan'ın Hamamı, Hipodrumun batısına İbrahim Paşa Sarayı, doğusuna Sultanahmet Camii inşa edilmiştir.

2. Sultanahmet Cezaevi binası Ayasofya önündeki meydanın doğusunda yer almaktadır (Levha 1). Antik kaynaklara göre burada Khalke Kapısı ve Sarayı, Senato binası ve Pittakia vardı. Khalke Kapısı'ndaki küçük şapelin yerine I. Johannes Tzimitzes (969-976) tarafından büyük bir kilise yaptırılmıştır ve fetihten sonra bu kilisenin yanına bir cebehane kurulmuştur. 16. yüzyıl veya 17. yüzyılda buradaki kilisenin içine vahşi hayvanlar yerleştirilmiş, üst katları da Nakkaşhane olarak kullanılmıştır. Aslanhane'nin eski bir Gravürü İnciyan'nın kitabında mevcuttur. Ayrıca Nasuhas-Silahi'nin Der beyan-ı menazili sefer-ı Irak'ındaki İstanbul minyatüründe görülen bir yapıyla, İnciyan'ın gravürü birbirine çok benzemektedir. (Levha 2)

1802'de çıkan bir yangında Nakkaşhane, 1808'de ise Cebehane tamamen yanmıştır. 1848'de bu arsa üzerine Fossati tarafından Darülfünun binası inşa edilmiştir. (Levha 3). Darülfünun binası temel kazısında bir takım kalıntılara rastlanmıştır. Bunlardan bazıları Ayasofya Müzesi'nde bulunan İmparator Arcadius'un karısı Eudoxia'nın gümüş heykelinin yazıtlı kaidesi, Arkeoloji müzelerindeki At meydanında duran yılanlı sutüna ait bronz yılan başı gibi önemli eserlerdir.

1933'de Adliye Sarayı olarak kullanılan Darülfünun binası yanmadan önce doğu yönündeki arsa üzerinde Th. Wiegand ve E. Mamboury tarafından araştırma yapılmış ve "Die Kaiserpalaeste von

Konstantinopol, Berlin-Leipzig 1934” bir kitap halinde yayınlanmıştır (Levha 4).

Çağımızda Sultanahmet Cezaevi Yakın Çevresi; Sultanahmet Cezaevi’nin bulunduğu arsanın yeri; Eminönü, Sultanahmet, Tevfikhane ve Kutlugün Sokak, 67 pafta, 58 ada, 1-2 parseller olarak belirlenmiştir. Türk idaresi altında, bölgede, Sokullu Mehmet Paşa Konağı, I. Ahmet Külliyesi, Arasta gibi büyük yapılar, Büyük Saray kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. 1845 yılında, G. Fossati tarafından inşa edilen eski Darülfunun binasının güneyinde yer alan ve Mimar Kemaleddin Bey tarafından projelendiği zannedilen Sultanahmet Ceza ve Tutukevi binası 1916-1918 tarihli olup, Türk Neo-Klasik üslubundadır. Arsanın yakın çevresinde Ayasofya Müzesi ve avlusunda bulunan II. Selim, III. Murat ile I. Mustafa ve Sultan İbrahim’in türbeleri bulunmaktadır, Sultanahmet Camii, Mimar Haseki Hamamı, III. Ahmet Çeşmesi, Sur-u Sultani, Kabasakal Medresesi, Alman İmparatoru II. Wilhelm’in II. Abdülhamit için yaptırdığı Alman Çeşmesi bulunmaktadır. Sultanahmet Meydanı ve çevresinde; Dikilitaş, Mısır’da Firavun Tutmosis’in (İ.Ö. 1504-1450) Karnak Tapınağı önüne diktirdiği, oradan da 1. Theodosius zamanında, 390 yılında Bizans’a getirtilen, üstünde hiyerogliflerin, kaidesinde imparatorun yaşamına ve at yarışlarına ilişkin kabartmaların bulunduğu 30 metre yüksekliğinde dikilitaş; Örme Sütun, 10. yüzyılın ilk yarısında VII. Konstantinus’un yaptırdığı söylenen üstündaki bronz kaplamaların 4. Haçlı Seferi’ni izleyen Latin İstilâsı (1204-1261) sırasında 32 metre yüksekliğindeki sütun; Burmalı (Yılanlı) Sütun, Yunanlıların İ.Ö. 479’da kazandığı “Plataia Zaferi”inden sonra Perslerin silahlarından dökülüp Delphoi’deki Apollon Tapınağı önüne dikilen ve 1. Konstantinus zamanında (4. yy.) Bizans’a getirilmiş olan sütun; 1. Ahmet Türbesi, Topkapı Sarayı, Aya İrini, Arkeoloji Müzesi, Türk İslam Eserleri

Müzesi'nin bulunduğu İbrahim Paşa Sarayı bulunmaktadır. Çevrenin tarihsel değerinin oluşturduğu bu özellik, bu bölgenin yoğun turist ziyaret ve konaklama bölgesi durumuna getirmiştir.

Çevre Dergisi 1979 yılı 3. sayısı "Sultanahmet Meydanı Çevresi Ayasofya Soğukçeşme Sokağı Koruma ve Geliştirme Projesi" başlıklı Nezih Eldem, Atilla Yücel, Melih Kamil tarafından yazılan makalede dönemin Sultanahmet Cezaevi ve çevresi yeniden işlevlendirme projesi konularına değinilmiş ve Sultanahmet çevresinin tarihsel değeri sebebiyle turistik açıdan ziyaret merkezi olmaktan öte bir konaklama merkezi bölgesi durumuna geldiği, ancak bölgede bulunan otel, hostel ve benzeri tesislerin mekân, donanım ve denetim açısından yetersiz ve çevre açısından da olumsuz sonuçlar doğurmakta olduğunu vurgulanmış; ancak daha da büyük bir olumsuzluk olarak kentin merkezi iş alanına bağlı imalat-depolama-ticaret eylemlerinin baskısının bölgede meydana gelen yanlış tahsislerden kaynaklandığı belirtilmiş; bütün bu olumsuz etkilerin Sultanahmet'in tarihsel-kültürel-turistik anlam ve öncelikleriyle çatıştığı belirtilmiş ve yörenin bir bütün olarak ele alınıp projelendirilmesi ihtiyacı vurgulanmıştır. Makalede konunun, 1977 yılında T.C. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından İTÜ Mimarlık Fakültesi'ne proje olarak verildiğine dikkat çekmektedir.

Çevre Dergisi 1979 yılı 3. sayısı "Sultanahmet Meydanı Çevresi Ayasofya Soğukçeşme Sokağı Koruma ve Geliştirme Projesi" başlıklı Nezih Eldem, Atilla Yücel, Melih Kamil tarafından yazılan makalede Soğukçeşme Sokağı ve yöresi ile ilgili aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir:

"Soğukçeşme sokağı ve yöresi, bugün İstanbul yarımadasının geri kalan kesiminden tümüyle yalıtılmış bir alan durumundadır. Giderek yoksullaşmış ve Merkezi İş Alanı'nın etkileriyle, toplumsal, içeriği değişmiştir. Sokak üzerinde kalan sınırlı sayıdaki ahşap ev, hem barınma koşulları, hem

fiziksel durumları açısından en düşük düzeyde varlığını sürdürmektedir. Bunlar, bir iki istisna dışında görkemli soylu konakları değil, kökenleri bakımından alçak gönüllü 'sıradan' yapılardır. Ancak sırtlarını Sur-u Osmaniye'ye dayamış bu yapılar, diğer yanını Ayasofya Külliyesi'nin teşkil ettiği Soğukçeşme'ye olağanüstü bir pitoresk ve tipik bir Osmanlı sokağı görünümü verecek niteliklere ve bütünlüğe fazlasıyla sahiptir."

Günümüzde fotoğraflardan gözlenebileceği gibi Sultanahmaet Cezaevi 5 yıldızlı otel, Soğukçeşme Sokağı ahşap evleri konaklama tesisleri olarak, turizm amaçlı yeniden kullanıma açılmıştır. İstanbul'un eşşiz tarihi zenginliklerine sahip Sultanahmet Meydanı'nın doğu kesiminde gelişen kültür aksını tamamlayan bir turistik doku oluşturulmuştur. İbrahim Paşa Sarayı, Alman Çeşmesi yapıları kültür ve sosyal gereklilikleri karşılamaktadır.

Tarihi yapıların yeniden değerlendirilemesine ikinci örnek olarak Çeşme Kanuni Kervansarayı incelenebilir. Çeşme İlçe merkezinde sahil kenarında bulunan Kervansaray kare bir iç avlu etrafında sıralanan iki katlı revak ve odalarla avlunun doğusunda yer alan "ahır" ve ön kısımda dışa açılan tek katlı dükkanlardan oluşmaktadır.

Kitabesinde 935 Hicri (1525 Miladi) yılında, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Pabuçcuoğlu Ali'ye yaptırıldığı yazılıdır. Ünlü Seyyah Evliya Çelebi'ye göre Süleyman Han'ın (Kanuni) veziri iken maktul olan İbrahim Paşa'nın hayratıdır. İbrahim Paşa'nın Türbesi de Çeşme İlçesinde bulunmaktadır.

Kervansarayın ön (batı) cephesi, minavebi yonu taşı ve tuğla sıralarıyla inşaa edildiği halde, yan ve arka cepheler moloz taş ile daha az itinalı bir şekilde inşaa edilmiştir. Duvarlar üstte kirpi saçak korniş ile bitirilmiştir.

Kervansaray, zamanla fonksiyonunu kaybetmiş, özel mülkiyete ve Belediye'nin mülkiyetine geçmiş, ön kısmı ise baraka-dükkanlarla

kapatılmış bir harabe halinde iken, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kamulaştırılarak, 1971 yılında restorasyon çalışmalarına başlanılmıştır.

Bir örnek olarak yeniden işlevlendirme süreci detaylı olarak incelendiğinde öncelikle mimari eserin vasıfları belirlenmektedir. Bu çalışmaya göre, eserin mimari vasıfları: Kareye yakın, dikdörtgen bir iç avlu etrafında önleri revaklı iki kat üzerine odalardan müteşekkil bir plan şemasına göre inşa edilmiştir. Denize nazır batı cephesinde dış duvarlar ve üst katlar hariç alt odalar oldukça sağlam kalabilmiştir. Bu izlerin tetkikinden, odaların beşik tonozlar, ön cepheden çıkıntı yapan giriş kısmına rastlayan fevkani iki odanın ise çapraz tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Giriş kapısının avluya açılan yüzünde ve bugün mevcut olmayan revak içinde sağlı sollu iki merdivenle üst kata çıkıldığını gösterir izler mevcuttur. Revaklar tahmin edildiği üzere münavebeli olarak taş ve tuğla ile örülmüş ayaklara istinat eden çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kervansarayların kuzeybatı köşesi kademeli bir çıkıntı ile bir nevi köşe burcu haline getirilmiş ve bu kısım üst katta diğer hacimlere göre daha alçak tutulmuş olup, müstakil dar bir koridor ile revakla bağlanmıştır.

Ön cephede, üstündeki odalarla birlikte çıkıntı yapan giriş eyvanının dış yüzü ve kemeri nisbeten büyük ebadda ve muhtelif cinste kesme ve yer yer tuğla hatıllı kaba yonu taşlarla örülmüştür. Bu eyvanın nihayetinde (ki üstte ikinci odanın altına isabet eder) motifli ve iki renkli teşkil edilmiş cümle kapısının sivri kemeri bulunmaktadır. Bu kapı ve üst (muhtemelen basık kemeri ve kitabeli alınlığı) atkısı şimdi yoktur. Kapı kanatlarının takıldığı konsol taşları kalmıştır. Diğer cepheler yer yer tuğla ve yassı küçük taşlarla mozaik şeklinde örülmüş, sıralı moloz taştan yapılmıştır. Odaların ve revakların tonozları tuğladandır. Hela kısmına geçilen koridorun dış cephesinde iki sıralı tuğla kirpi saçak izleri kalmıştır. Eski gravürlere göre beden duvarlarının üstünde moloz taş ve tuğla ile yapılmış dendanlar

olduğu anlaşılmaktadır. Üst örtü muhtemelen kurşun kaplama idi. İç hacimler sıvalıdır. Üst odaların taş çerçeveli demir parmaklıklı ve üstte sağır alınlığı çevreleyen sivri tuğla kemerli dikdörtgen pencerelerle aydınlatıldığı ve birer ocakla ısıtıldığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Oda döşemeleri klasik tuğla kaplamalıdır. Avlu ortasında evvelce (muhtemelen üstünde bir köşk mescidi bulunan) şadırvanı mevcuttur. Dilimli bir orta çanağı olan bu mermer şadırvanın parçaları sökülmüş olarak avluda durmaktadır.

Bu konuyla ilgili akademik çalışmalara dayanılarak incelenebilecek diğer örnek, Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı'dır. Kervansaray, Aydın iline bağlı Kuşadası ilçesinin merkezinde deniz kenarında bir kale görünümündedir. Oğuz veya Öküz takma adıyla anılan Sadrazam Mehmet Paşa tarafından 1028h/1618 M. Yılında yaptırılmıştır.

Kuzeybatı köşesindeki çıkıntılar dikkate alınmazsa, üzerleri mazgallarla sonuçlanan kalın ve yüksek duvarların çevirdiği kervansarayın planı tam bir dikdörtgendir. Moloz taşlardan kuvvetli bir harçla yapılmış olan dış duvarlarda sadece, ikinci kattaki odaların sivri kemer alınlıklı ve silmeli pencereler açılmakta duvarların üzerindeki zarif görünüşlü mazgallar esere ayrı bir güzellik katmaktadır. Biri deniz tarafında, diğeri cadde üzerindeki iki kapısından başka bir de küçük kapısı bulunan eserin iç kısmında dikdörtgen avlunun etrafını iki kat halinde basık, kemerli revaklar çevirmekte, revakların arkasında, içinde ocakları bulunan beşik tonozlu odalar sıralanmaktadır.

Ortadaki dikdörtgen açık avluyu dört yönde tek sıra halinde iki katlı revaklar çevrelemektedir. Revaklarda alt ve üst katta toplam 42 kalın ayak birbirine ve duvarlara sivri kemerlerle bağlanmışlardır. Üst örtü tüm revak birimlerinde çapraz tonozdur.

Kare plan şemasındaki odalar revakların gerisinde yapının dört yönünde sıralanır. Hepsi eşit boyutlarda olan odalar her katta 28 adettir. Üst örtüleri beşik tonozlardan oluşur. Odaların tümünün girişleri dikdörtgen kapı şeklinde olup, alt kat odalarının revak yönüne açılan birer dikdörtgen pencereleri, üst katların revak yönüne açılan birer mazgalı dışa açılan dikdörtgen pencereleri bulunmaktadır. Odalarda dolap ve ocak nişleri vardır.

Kervansarayın biri deniz tarafında, diğeri cadde üzerinde basık kemerli iki kapısı bulunur. Avlunun kuzeybatı köşesindeki merdivenler üst kata çıkışı sağlamaktadır. Kapıların üzerinde bulunan odalar dönemin dizdarlarına ve gümrük emirlerine tahsis edilmiştir. Avlu ortasında daha önce bir köşk mescidin bulunduğunu Evliya Çelebi’den öğrenmekteyiz.

Kervansaray, moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Yapının dış duvarlarında bulunan top delikleri bir liman şehri olan Kuşadası’nın hemen ağzındaki kervansarayın korsan saldırılarına karşı korunması için yapılmış savunmayı gösterir. Diğer taraftan kervansarayı bir kapısının da gene bugün yok olmuş olan çarşıya açılması, kervansarayın diğer bir görevini daha ortaya koymaktadır.

Günümüzde önemli bir turistik yörede bulunan kervansaray yerli ve yabancı turistlerin konaklayabileceği bir otel olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan çağdaş koruma anlayışının ilkelerinin önemlilerinden biri nokta olan yaşatarak koruma ilkesi sağlanmaktadır.

Tarihi yapıların yeniden değerlendirilemesine bir diğer örnek olarak; Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı gösterilebilir. Kervansaray Kanuni Sultan Süleyman’ın Veziri ve damadı Rüstem Paşa tarafından 16. yüzyılda yaptırılmıştır (1560-1565).

Eser, büyük ve küçük olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Büyük kısım Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir, küçük kısım ise sonradan

ilave olup mimarı belli değildir.

1877 Rus Harbi esnasında eser harap olmuş, sonra da yıkılmıştır. 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünün kontrolünde restore edilmiş ve bu başarılı restorasyon daha sonra Ağa Han büyük ödülünü kazanmıştır.

Kervansarayların konaklama için yapılmış olduğu dikkate alınarak bu eser de 1983 yılına kadar Vakıflar Genel Müdürlüğünce kiraya verilmiş otel olarak kullanılması sağlanmıştır.

Edirne'ye giriş yolu üzerinde bulunan kervansaray, kuzeye bakan yol cephesinde, güzergahın istikametlerine uydurulmuştur. Her kısmın zemin katı hizasında boydan boya uzanan on yedi adet tonozlu dükkan mevcuttur. Hanlara girişler de bu dükkanlar arsından düzenlenmiştir. Duvarlar moloz taşla inşa edilmiştir.

Büyük kısım, ortadaki dikdörtgen avluyu iki katlı olarak çepeçevre sarar. Önleri revaklı, üstleri kubbeli odalardan oluşan bir plan şemasına sahiptir. Alt katın revakları dairevi, üst katınkiler ise sivri kemerlidir. Kuzey ve güneyde revak içinden üst kata çıkan yarım kemerlere ve revak ayaklarına bitişik kaidelere merdivenler yerleştirilmiştir. Alt kat odalarının pencereleri iç avluya bakmakta, üst kattakilerin bir kısmı ise avluya, bir kısmı dışarıya açılmaktadır.

Avlu ortasındaki şadırvanın üstünde bulunan, sütunları sekiz köşeli köşk, mescit, eski Selçuklu Kervansaray mimarisinin devam ettirildiği bir döneme aittir. Yine iki katlı olarak inşa edilmiş olan kısmın L şeklindeki bir iç avlusu mevcuttur. Alt katta avlunun güney ve doğusu, ortada bir sıra kesme taş ayağın ayırdığı, iki sahanlı planı, ahırların cephelerini sınırlandırır. Bu kısımlara avluya açılan iki kemerli kapı ile girilir. Üst katta ise, iç avluyu üç taraftan saran, revaklı odalar ve eyvanlı oda grupları yerleştirilmiştir. Güney revakından bir koridorla büyük kısma geçit verilmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1960-61 yıllarında başlayan restorasyona, 1964-65 yıllarında da devam etmiştir. Edirne'nin konumu ve kervansarayın durumu etüt edilerek, günün tarihi ve turistik otel anlayışına uygun şekilde kullanımı için 1966 yılında restorasyon çalışmalarına hız verilmiştir.

Otel fonksiyonu ile yeniden işlevlendirilen kervansaray, tarihi çevresi içerisinde çağdaş koruma anlayışının önemli noktalarından olan koruyarak yaşatma ilkesinin uygulanmasına bir örnektir.

Tarihi yapıların yeniden değerlendirilemesine bir başka örnek olarak Diyarbakır Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı incelenebilir. Diyarbakır ilinin Mardin kapı semtinde ve gazi caddesi üzerinde bulunmaktadır. Diyarbakır'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra İkinci Vali olan Hüsrev Paşa tarafından 1527 yılında yaptırılmıştır. Adının daha çok Deliller Hanı olarak tanınmasının nedeni, her yıl Hicaza götürülmek üzere toplanan hacı adaylarının kendilerine haç süresince refakat edecek Delil'leri bu handan temin etmiş olabilecekleri düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

45.64x52.65 metre ebadında dikdörtgen planlı iki katlı, ortası açık avlulu bir handır. Ön cephede alt katlar dükkan olarak kullanılmaktadır. Kapının sağ ve sol taraflarında hafif sivri beyaz siyah değişimi kesme taş kaplı dükkanlar vardır. Kapı üstü yine siyah beyaz taş değişimi şeklinde tezyin edilmiştir. Dükkanların arkasında ve avlunun etrafında önü revaklı han odaları yer alır. Kapının iki yanından ve kapı karşısındaki mescit gibi eyvanın iki tarafından üst kata çıkılır. Bu merdivenler de kesme taştır.

Oldukça geniş bir alanı kapsayan han, ortasında kareye yakın geniş bir avlusu bulunan iki katlı barınak bölümü ile tek katlı ahır kısmından meydana gelmiştir. Yapı malzemesi olarak; avlu cephelerinde, kemer ve ayaklarda, batı cephesinde siyah-beyaz kesme taş, diğer üç cephede ise moloz taş kullanılmış, tonoz ve kubbeler tuğla ya da taştan örülmüştür. Hana, siyah-beyaz taş sıralarının hareketlendirdiği ve yapının genel

görünümü taştan, Gazi caddesi üzerindeki bir kapıdan girilmektedir. Yine bu cadde üzerinde, girişin sağında ve solunda olmak üzere beşik tonozlu, siyah-beyaz taş sıralarının biçimlendirdiği, yanyana sıralanmış 16 adet dükkan yer almaktadır. Giriş ve giriş kapısındaki tonozların sağında ve solunda yer alan dört adet merdivenle avludan üst kata çıkılmaktadır. Karşılıklı iki tonoz dışında avlunun etrafı revaklarla çevrilmiştir. Alt ve üst katlarda aynen korunan eyvanların gerisinde odalar yer almaktadır. Üst katta, batı cephesindeki odalar sıralanmaktadır. Üst katta, batı cephesindeki odalar alttaki dükkanlar nedeniyle iç içe iki hacimden meydana gelmişlerdir. Bunları da tek oda kabul edersek, altta ve üstte 72 oda, 1 mescit ve 3 özel mekân ortaya çıkmaktadır. Her bir odada birer dolap ve birerde ocak nişi bulunmaktadır. Alt kattaki oda pencereleri revaklara bakarken, üst kat oda pencereleri dışa bakmaktadır.

Ahır kısmına, güneydeki han odasından geçilmektedir. Ahır kısmı bu girişe paralel kemerlerin bağlandığı beş ayak sırasının altı nefe böldüğü oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Üst örtüsü ise doğu-batı istikametinden boydan boya uzanan altı tonozla örtülmektedir. Bu tonozların kilit noktalarında yan yana sıralanmış havalandırma ve kısmen de ışıklandırma görevini yapan delikler bulunmaktadır. Bugün restorasyon sonunda betonarme beşik çatısı bulunan hanın, üst örtüsünün toprak düzdam olduğu eski resimlerinden anlaşılmaktadır.

Hanın, Gazi Caddesi’ne bakan cephesindeki 16 adet dükkana da her türlü çağdaş donanım sağlanmış olup, düzenleme sonrası her birinin birer turistik dükkan olarak hizmet verebilmeleri öngörülmüştür.

Günümüzde Han’ın doğu cephesinde bulunan bir kapıdan yararlanmak suretiyle bu taraftaki boş alan yapılan düzenlemelerle otopark, açık oturma ve dinlenme alanları haline getirilmiştir.

Akademik araştırmaların da göstermiş olduğu gibi eski eserlerin ve bulundukları çevrelerin, tarihi süreç içerisinde yıpranarak unutulmaya yüz tutan, önemli eserlerimizin yeniden işlevlendirilerek değerlendirilmesi, gelecek nesillere doğru aktarımını mümkün kılacaktır. Tarih bilincinden yoksun toplumlar, yozlaşma ve yokolma yolunda ilerlemekte olduklarının bilincine varmalıdırlar. Tarihimizi tanıma, koruma ve tanıtma toplumsal değerlerimizin sağlıklı olarak yaşatılması açısından önemlidir.

1 Amsterdam Bildirgesi, 1975.

2 Tütengil A., Yapısal Kültür Varlıklarının Fayda Değer Analizine Bağlı Bir Yöntemle Değerlendirilmesi, İTÜ, İstanbul, 1995 s: 4.

3 Ahunbay, Zeynep, Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, Yem Yayınları, İstanbul 1996 s: 116.

4 Venedik Tüzüğü 5. maddesi, Mayıs 1964.

5 Bektaş Cengiz, Koruma Onarım, Yem Yayınları İstanbul 1992 s: 11.

6 Ahunbay, Zeynep, Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, Yem Yayınları, İstanbul, 1996 s: 97.

7 Gençtan, Engin, İnsan Olmak, Remzi Yayınevi 1989.

8 Kuban, Doğan, Anadolu Türk Sanatı, Mimarisi Kenti Üzerine Denemeler, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.

9 Bayçın, Nermin, Dergi, Cumhuriyet Gazetesi, 16/08/1998

AHUNBAY, Zeynep, 1996, Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, İstanbul Yem Yayınları.

ASATEKİN, G. ve Diğerleri, 1979, “Tarihsel Çevre Korumasının Pratik Yönleri ve Gerekli Uzmanlıklar”. Mimarlık Dergisi 1: 17: 30 (Mimarlar odası ve ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümünün Düzenlediği Panel).

ALSAÇ, Ü. -E. MADRAN ve N. ÖZGÖNÜL, 1990, “Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması ve Onarılmasında kaynakça 1992 Türkiyede

Restorasyon.

BEKTAŞ, Cengiz, 1992, Koruma Onarım İstanbul: Yem Yayınları 1999 Selçuklu Kervansarayları Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi.

ÇEÇENER, B. ve E. MADRAN 1976, “Kültürel Varlıkların Korunması ve Onarılması”, Vakıflar Dergisi, 5 Ankara: Gaye Matbaası.

DİEZ, Ernst, 1993, Türk Sanatı, (Çev. Oktay Aslanapa) İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.

GENÇTAN, Engin, 1989, İnsan Olmak, İstanbul: Remzi Yayınevi.

GÜRAN, Ceyhan, 1975, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Mimarisi, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

İLTER, İsmet, 1969, Tarihi Türk Hanları, Ankara: Kara Yolları Genel Müdürlüğü.

KUBAN, Doğan, 1975, Sanat Tarihimizin Sorunları Anadolu Türk Sanatı, Mimarisi, Kenti Üzerine Denemeler. İstanbul: Çağdaş Yayınları 1991 “Türkiye’de Restorasyon Sorunsalı” Yapı Dergisi, Sayı 124: 37-41.

KTVK Genel Müdürlüğü, 1990 “Koruma Planlamasında İlk Aşama Tespit ve Tescil”, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurultayı Oturum I. 14-16 Mart, Ankara.

ÖZALP, Hicran, 2000, “Türkiye’de Otel Olarak Yeniden İşlevlendirilen Kervansarayların İç Mimari Ve Çevre Tasarımı Açısından İrdelenmesi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ÖZALP, Hicran, 2001, “Sultanahmet Cezaevi Yeniden İşlevlendirilmesi Projeleri Araştırma Ve Analizi” (Yayımlanmamış Doktora Dönem Çalışması) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

TÜTENGİL, A. 1995, “Yapısal Kültür Varlıklarının Fayda Değeri Analizine Bağlı Bir Yöntemle Değerlendirilmesi” İstanbul: İTÜ

Anadolu Kadın Başlıkları / Yüksel Şahin [s.363-376]

Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye

Giyim insanın varoluşuyla, öncelikle doğa koşullarından korunmak amacıyla ortaya çıkmış bir olgudur. Geçmişten günümüze çeşitli doğal, toplumsal, âhlâkî değerlerin etkisiyle biçim değişiklikleri göstererek bugüne kadar ulaşmıştır. Asıl amacı vücudu korumaktır, zamanla biçim farklılıkları göstermiştir. Bu çeşitlilikler ait olduğu toplumun folklorik, sosyo-ekonomik yapısı, yaşanılan coğrafya, kullanılan malzeme, iklim gibi etkenlerle olmuştur.1

Dünya uygarlığının çok önceki devirlerinde arkaik insanın kendi toplumunda, ait olduğu kabilede sosyal statüsünü belirleyen ve giymek zorunda olduğu giyimi vardır. Aslında bu bir zorunluluktan çok geleneğin insanlara sunmuş olduğu yaşam biçimi anlayışıdır. Bu durum sadece üste giyilenler olarak kalmamış, giyimin tamamlayıcıları olan baş düzenlemeleri, aksesuar ve takılara da yansımıştır.

Orta Asya ve Anadolu uygarlıkları birbirinden etkilenerek zengin bir kültür ve sanat sahası oluşturmuş, yüzyıllarca devam eden bu kültür günümüze kadar gelmiştir. Türklerin ileri kültür seviyesinin tespit edilmesine, halka ait kültürel ögeler olan; mimari uygulamalar, beslenme, sözlü edebiyat, müzik-oyun, inançlar, el sanatları, giyim-kuşam ve süslenme, bu kültürün kaynağını anlamamızda yardımcı olur. Halk kültürü verilerinden sadece birini oluşturan maddi kültür örneklerinden olan giyim kuşam; ait olduğu topluluk hakkında bize ip uçları verir. Öyle ki bir başlıktan giyen kişinin hangi aşiret/soy/boy'a ait olduğunu öğrenebilir, başlığı giyen kişinin sosyal konumu hakkında bilgi edinilebilir.

Bugün Anadolu'da geleneksel kadın giyim kuşam parçalarına, erkek giysilerinden daha çok rastlamak mümkündür. Erkeklerin iş, askerlik ve benzeri nedenlerle kırsal dışına çıkmış olmaları, geleneksel erkek giyim kuşamı örneklerinin kaybolmasına yol açmış, bunlar kentsel yaşamda kullanılmadığından giyilmeyerek zamanla ortadan kalkmıştır. Oysa kadın; evinde, köyündedir, dış dünya ile bağlantısı hemen hiç yoktur. Kendi toplumunun yaşam biçimine, geleneklerine göre giyinir. Süslenme gereksinimlerini gelenekte gördüğü ne ise, o şekilde karşılamıştır. Baş giyimi, üst giyimi, ayak giyimi, takıları, süs ve süslenme biçimleri sosyal konuma göre farklılıklar içerir. Ancak günümüz gelişmeleri, malzeme değişiklikleri gibi nedenlerle giysi, başlık, takı ve aksesuarlarda değişim gözlemlenmektedir.

Anadolu'da kullanılan giyim-kuşam, takı ve aksesuarlar, coğrafi koşullar, yaşam biçimi ve gelenekler gereğince tasarlanmış ve üretilmiştir. Atlı göçebe kültürün izlerini taşıyan pratik, koruyucu, göç etmeye uygun, hareket etmeyi engellemeyen giyim kuşam parçaları eski zamanlardan günümüze, değişikliklere uğrayarak gelmişlerdir.

Yerleşik düzene geçildikten sonra uzun zaman aynı şekilde korunmuş, değişen hava ve iklim koşulları gereğince öncelikle malzemeye bağlı değişikliklerle üretilmişlerdir. Orta Asya'nın sert ve kurak havasında keçe ve deri aplikasyonlarla yapılan giysiler derisel efektli kumaşlarla ve yine aplike olarak üretilmiştir. Tasarım anlayışında geleneğe bağlılık ön plandadır.2

Takılar da bu göçebe kültüre uygun olaÆr. Anadolu giyim anlayışında görülen kupsuz kesim, başlıklarda, takı ve aksesuarlarda da görülür. Her zaman için geometrik ve yalın bir form kullanılmıştır. Süslemeler işleme, takı ve aksesuarlarla sağlanır. Farklılıklar giyinme, bağlama, takma biçimlerindedir. Israrla uygulanan motifler, renkler, takılar ve özellikle baş

giyimleri başka bir köyden ayırt edilmeyi kesinlikle sağlar. Anadolu'da kadın, doğumundan ölümüne kadar, hayatı boyunca geleneksel başlığını kullanır. Çocuk, genç kız, nişanlı kız, gelin, evli kadın, dul kadın, ev içi-pazar başlığı birbirinden ayrılır. Bir kadının kaç yıllık evli olduğu, kaç çocuğu bulunduğu, çoçuklarının cinsiyeti, oğlunun askerde olup olmadığı, tekrar evlenme isteği baş süslemelerindeki işaretlerden anlaşılabilir.3

Yaşamın geçiş dönemleri olan; doğum, yaşam (evlilik), ölüm; giyim-kuşam, başlık, aksesuar ve takılarda ifade bulur. Başlığından, ayak giyimine kadar giyim-kuşamda kullanılan her parça bir bütünlük gösterir. Evlilik törenleri nedeniyle hazırlanan Anadolu kadın başlıkları, diğer günlerde kullanılan başlıklardan ayrıdır. Evlilik bu nedenle önem taşıyan bir gelenektir.

Evlilik Olgusunun Önemi

Modern insanın bilinçaltında yer alan zengin mitolojinin kaynağı, yaşamakta olduğu toplumun içinde yansır ve doğduğu kültürel ortamdan beslenir. Benzer tema ve konuların farklı zaman ve coğrafyalarda yaşayan toplumların mitlerinde olduğu bir gerçektir. Her topluluk için mit, folklor ve düşünce sistematiğin de tekrarlanan imgeler bir anlam içerir.4 Mitolojide de evrenin kökeni olarak rahimden doğuş imgesi çok yaygındır. Ve bu doğumdan önce gerçekleşen cinsel birleşme öyküsünde olduğu gibi ritüel eylemde de temsil edilir.5 Her yeni evlenme topluluğun yinelenmesidir ve "kaynakları"nı, "kökenleri"ni yeniden bulur yaşar. Evrensel bir yenilenme düşüncesi, bir çok toplumda kozmogoninin kült yoluyla tazelenmesiyle sağlanır.6 Kozmogoni mitinin açıkladığı örnek oluşturan model sayesinde insan da yaratıcı olur. O, tanrıların yarattıklarının bir parçasıdır. Evren tanrısal eser olarak insan varoluşunun örnek imgesidir. Yaşamın geçiş dönemlerinden "evlilik", kadın giyim kuşamında önem taşır. Geleneksel yaşamda kadın giyim kuşamında görülen bir çok malzeme, süsleme, giyim

sırası, renk anlayışının temelinde doğanın taklit edilmesinin yattığı söylenebilir. Ayrıca algılanan dünyanın yanı sıra, gözle görülmeyen, bilinmeyene karşı duyulan merak ve korkuya karşı büyüsel gücü olduğuna inanılan pek çok malzeme ve motife kadın giyim kuşamında rastlanır.7

Evlilik aslında yaşamın başlangıcı olarak, bir yeniden doğuştur. Yaşamın devamlılığı kadının doğurganlığı sayesinde olacaktır. O yüzden de doğurganlık temennileriyle donatılmış bir çok aksesuar ve takı, bu törenler sırasında ve evlilik sonrasında yaşlanmaya paralel olarak azalarak kullanılmaya devam eder.

Geleneksel yaşamımızda evlilikler; tanıdık, bildik çevrelerden eş seçilerek gerçekleşir. Evlilik törenlerinde gelin ve damat giyimleri önem taşır. Tamamen sembolik değerlerle donanmış olan gelin ve damat, yeniden doğuş mitosunun her düğünde yeni temsilcileridir.8 Anadolu'nun hemen tüm Neolitik yerleşimlerinden çıkan çıplak kadın heykelcikleri, kadının doğurganlık özelliğinden yola çıkılarak, cinsiyet uzuvları abartılı olarak üretilmiştir. Bu küçük kadın yontuların o çağlarda, doğumda ve hamilelikte kadınlara büyüsel, psikolojik yardım sağladığı, ev halkının her türlü ihtiyacını karşıladığı, koruduğu yönünde inançlar yaygındır.9 Neolitik çağlardan itibaren kadının doğurganlığının kutsanması anlayışı, ritüellerin yanı sıra kadına ait eşyalarda da çeşitli biçimlerde görülür.

Ana Tanrıça kültünün izlerine, gelin alma ve evlenme törenlerine verilen önemde rastlanılır. Nazar, sosyal statü vb., nedenlerle kadın giyim kuşamının bütünleyicisi olan baş düzeni, takı ve aksesuarlar büyük önem taşır ve her yörenin kendine özgü gelenekleri doğrultusunda farklılıklar göstererek kullanılırlar.10 Bir genç kızın sözlenmesiyle kullanmaya başladığı fes, çember, başörtüsü, çekisi, altını, gümüşü ve diğer takıları onun sosyal durumunun sözcüsüdür. Bulunduğu ortamda "sözlü" olduğu böylece ilan edilmiş olmaktadır. Evlilik törenlerinde bütün kadınların

arasında “gelin” farkedilecek kadar farklı giydirilir. Evliliğin devamındaki günler, ilk birkaç hafta, ay ve yıl gelinin ne kadar yeni evli olduğunun göstergesi olan baş düzeni ve giyim kuşamla belirtilir.11 Yaşlanan, doğurganlığını yitiren kadınlar bunu baş düzenlemelerinde kullandıkları aksesuarlarla belirtirler. Takılarını azaltır veya hiç kullanmazlar. Gençlikte kullanılan canlı ve birbirine zıt renkli giysiler, yaşlandıkça koyu ve soluk renklerden yapılır.

Türk kadının giysi ve baş süslemeleri yüzyıllar önce de dikkat çekmiştir. Saraylı kadınların giyim kuşamına ait hayret ve hayranlık dolu mektuplar yazan Lady Montegü, Türk kadınlarının kullandığı takıları ve baş düzenlerini anlatarak; çok sayıda örülen saçlara incili kurdeleler takıldığından, başlıkların inci, elmas, zümrüt gibi taşlarla süslendiğinden bahseder. Konumuz olan Anadolu kadın başları daha geniş bir sahayı kapsamakta ve kaynağını güçlü geçmişinden almaktadır.

Orta Asya Türk tarihinde en erken dönemlerden biri olan Hun Dönemine ait, Alma-Ata’da hükümdar ailesi mezarlığından çıkan yüksek sivri erkek başlığının üst kısmında ok uçları ve aralarında yaprak şeklinde levhalar vardır. 2. Pazırık Kurganından çıkan buluntular arasında süslemeli keçeden yapılan kadın başlığı ve 5. Pazırık Kurganından çıkan kadın başlığı konumuz açısından önem taşımaktadır. Bu başlık tepe kısmı düz olup, tepeden arkaya sarkan bant ve saç örgüsü olan ilginç bir başlık örneğidir. Altaylardan bir başka mezardan çıkan, alna oturan ve yükseldikçe genişleyen başlık, kabartma altın şeritlerin sarılmasıyla oluşturulmuştur. Orta Asya buluntuları arasında yer alan altın levhalar üzerindeki taç başlı kadın figürlerinde saçların ortadan ayrıldığı ve tepede dik duran, yapraklı taçlı baş düzenleri görülmektedir.

Hun Kurganlarında bulunan, kıvrık dal ve çiçek motifleriyle süslü bir taçda kırmızı ve yeşil taşlar vardır. Yine ince bir bant üzerinde yan yana

sıralanmış yıldız/çiçek desenli diademin önünde kurt başı figürü bulunmakta, diademin alt kenarından altın sarkıntılar sallanmaktadır. Arkasından sarkan zincir uçlarında küçük altın topçuklar vardır.12 Kurganlardan çıkan bir kilim üzerindeki kadın figürlerinde sivri uçlu taçların üstünde kalçaya kadar sarkan başörtüler dikkat çeker.

Göktürkler Dönemine ait, Kudirge buluntularından elde edilen tasvirlerde de üç dilimli taç görülmektedir. Kaya resimleri ve heykeller Göktürklerin kullandığı başlık/şapkalar hakkında bilgi verebilmektedir. Kulakları örten, deri, kürk, keçe olduğu anlaşılan erkek başlıklarının yanı sıra kadın mezar taşlarında, örgülü saç ve üzerinde başlık ve başörtüsü bulunan tasvirler vardır.

Uygur kadınlarının çok değişik ve gösterişli baş düzenleri yaptıkları, ruganlı-lake hotozlar (boğtak) taktıkları ve takıya önem verdikleri çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.13 Boğtak başlık Anadolu’da görülen yüksek başlıklarla benzerlik gösterir. Uygur kadınları saçlarını topuz yapıp bunu da bir taçla süslemektedir. Kısa başlıkların yanı sıra tepesi genişleyen öne eğimli Boğtak başlıkta, tepeden örtülen örtü arkada bele kadar inmektedir. Üzeri değerli taşlarla süslenmiş olan bu başlıkların tepesine tüy takılmış olanları da vardır. Sorçuk fresklerinde, kadınların saç tuvaletlerine ne kadar önem verdikleri görülür. Sert bukleler halinde kıvrılarak kelebek biçimi verilmiş saçlı kadın vakıfçıların, baş düzenlerinde kısa bir tepelik te vardır. Uygurlarda görülen yüksek boğtak başlıklar, Moğollar’da evli kadınlar tarafından kullanılmıştır.14

Kaşgarlı Mahmud, Selçuklu gelinlerinde gerdek gecesi geline “didim” adı verilen bir taç takıldığından ve “boğmak” gerdanlık takıldığından ve “didek” duvakla yüzünün örtüldüğünden bahseder. Selçuklu kadınlarının “börk” adı verilen bir başlık giyip, üzerine firuze, yakut ve takılarla

süsledikleri, kırmızı ve yeşil renkler kullandıkları, keçi kılından takma zülüf ve saç taktıkları bilinmektedir.15

Beyşehir, Kubadabad Sarayı duvar çinilerinde bulunan kadın tasvirinde, başta öne doğru eğimli bir başlığın tepesinden arkaya kalın bir bant şeklinde püskül sarkmaktadır. Bu püskül, bir başka bantla desteklenmekte ve havada durması sağlanmaktadır. Selçuklu mezar taşlarında da üç dilimli başlıklı kadın figürleri bulunmaktdır.16

Osmanlı kadın giyim-kuşamı özel gün, sokak ve ev de kullanılanlar olmak üzere sınıflandırılabilirler. Üstüfe ve hotoz adı verilen başlıkların altına terlik giyilmiş ve başlıklar çeşitli takı ve aksesuarlarla süslenmiştir. Saç tuvaletlerine önem verilmiş ve işlemeli ipek vb. kumaşlardan başörtüleri kullanılmıştır. Osmanlı saray kadınlarının Padişah sarıklarına benzeyen yüksek ve sivri tepeli, tüylerle süslenmiş başlıklar giydiği belirtilmektedir.17

Gelin başları, Osmanlı Döneminde de ayrı bir öneme sahiptir. 1645-50 arasında yapılmış olan bir resimde yüzüne “al” örtülmüş bir gelin, altı dar üstü geniş bir terpuş ve gelin sorgucu ile görülmektedir. Al duvak üç beneklidir.18 Bu tür gelin başı düzeni bugün Anadolu’da görülmektedir.

Anadolu kadın başlıkları, Türk topluluklarında görülen baş ve giyim kuşam anlayışıyla isim ve biçim olarak benzer özellikler taşımaktadır. Anadolu’da görülen çok sayıda saç örgüsü Özbekistan genç kız ve gelin başlarında da görülür ve goblen işlemeli dobba/dobbı adı verilen bir takke giyilir. Sim işli olanları genellikle gelinler tarafından kullanılır ve “tes kapak” adını alır. Bu Anadolu’da kullanılan takke/terlik benzeri bir başlıktır. Evli kadınlar saçlarını bir-iki örük yapar ve işlemeli saç süsü olan “cemelek” ile saçlarını süsler. Ayrıca “sırga” adı verilen küpe ve “nazgerdan” gerdanlık, “zibi gordon” kolye ile baş düzenini tamamlar. Özel günlerde ve gösterilerde “tırlayış” adı verilen taç, başa takılır. Özbek gelin

başında saçlar çok sayıda örülür. “Tahta pupek” adı verilen siyah kordonet ve boncuklardan yapılan saç süsü ensede saça takılır ve bele kadar sarkıtılır. Bu saç süsünü gelinler kırk gün takarlar. Gelin başına “tes kalpak” giyildikten sonra üstüne “ak peril numal” adı verilen stilize bitkisel motiflerle suzeni teknikte işlenmiş örtü örtülür.19 Saç süslerinin benzerleri Gaziantep, Tokat, Sivas, Kastamonu, Balıkesir ve daha pek çok bölgemizde tespit edilmiştir (Kültür Bakanlığı HAGEM Alan Araştırmaları).

Kırgızistan kadın başlıklarında ise “tevetey” adı verilen kırmızı kadifeden, alın kısmı körüklü bir başlık giyilir. Tepeye uğur getirdiğine inanılan üç adet baykuş tüyü takılır. Ekonomik durumu iyi olan genç kız başlığı “şökölö”, kırmızı kadifeden külah biçiminde ve yüksek olur. Alın kısmında kürk çevrilidir. Tepe kısmına takılan “ormadit” tül örtü etek ucuna kadar sarkar. “Söykö” adı verilen küpeler, “soygogel böröç” adlı gümüş ve mercanla süslü yanak süsleri bu başlığa takılır, saçlara takılan “çaçuşduk” ise, yün, gümüş, mercan, akik taşları ile süslüdür. Kadın başlığı ise evlendiği gün giyilen “elekçek”tir. Kırmızı kadife üzerine kırk adet tül sarılır. Bunların üzerine “balatnay” adı verilen kırmızı kadifeden üzeri işlemeli veya parlak kumaştan hazırlanan bir bant bağlanır.20

Başkırt kadın başlıkları; kurt başı figürlü, sedef ve boncukla süslü gümüş kubbeler ve paralar ile bezenmiştir. Saç bağlarına “saç sulgısı” adı verilir, bunlar renkli taş ve parayla yapılan gösterişli aksesuarlardır. Başkırdistan’ın dağ ve Ural ötesi bölgesi, genç kız ve kadınları miğfere benzeyen “kaşmav”ı kullanır.21 Bu tür başlıklar Niğde’de de görülmüştür.22

Kazakistan’da “Kıymeşek” adı verilen bir başlık kullanılır. Ön tarafı çenenin altından başlamak üzere kulakları kapatarak yanaklar görünecek şekilde örtülür. Yüzün çevresi nakışlı olup, “cak” adı verilir. “Şılavış” geniş bir örtü olup kenarları saçaklıdır. Bunu kıymeşekin üzerinden arkaya

sarkıtarak kullanırlar. Tepeye gelen kısma genç kadınlar “töbeldirik” adı verilen kenarı saçaklı bir süs takarlar. En tepeye “Uki”, puhu kuşu tüyünden bir demet bağlarlar. Bu başlığın ikisine birden “Kiymeşek şilavış” adı verilir. Ayrıca, “Kepeş” ya da “Takya” adı verilen bir başlık giyilir, bu nakışlı ve altın-gümüşle süslü olur. “Şıt” adı verilen büyük kare bez, çeşitli şekillerde başa bağlanır. “Börk” fesi andıran, kepeşin üzerine giyilen bir başlıktır. Dış kısmı genellikle kadife veya başka kalın kumaştan olup alın kısmına kunduz kürkü çevrilir. “Tımak” adı verilen başlık dört köşeli sivri ve iki yandan çenenin altına kadar iner. Kulağı ve arka taraftan enseyi örtecek kadar uzanan yuvarlak kenarlı kuyruğu olup önde kaşın üstüne kadar uzanır. Sivri tepesi keçeden sertleştirilerek yapılır. Dış kısmı kalın ipekli kumaş veya kadifeden olur. Kenarlarına kunduz kürkü tutturulur, bu çok kıymetli olup, ekonomik durum göstergesidir. Kışlık, “tımak”, iç kısmı uzun kuzu derisi ya da tilki derisinden yapılır. Gerek yazlık gerekse kışlık tımakların iki tarafında bağcık olur ve çene altından bağlanır. Bu başlıkların daha gösterişli olması için tepesine “Uki” takılır. Kış günlerinde kumaştan yapılmış bir başlık olan “Külapara” tımağın üzerine giyilir.23

Kadın baş düzeni, Türk topluluklarında olduğu gibi, Anadolu’da da geleneksel giyimin tamamlayıcı bir unsurudur. Bir kadın başındaki aksesuarlarıyla çevresine sosyal durumunu ve ekonomik gücünü gösterir.24

Şehirli kadınlar ekonomik durumuna göre başına elmas, inci, zümrüt ve yakut gibi değerli süslü toka, firkete, tarak ve çeşitli broşlar takmışlardır. Saç örgülerine topuzlara altın, elmas firkete ve tarak takma geleneği Anadolu şehir kadınlarında, I. Dünya Savaşı yıllarına kadar görülür.25 1900’lerin başlarında, Anadolu’da tamamı sıra sıra altın dizili başlıklar kullanılmıştır. Ayrıca şakaklardan yanaklara doğru uzanan altın “yanaklıklar”, gerdandan bele kadar uzanan altınlar takılmış, bele kıymetli taşlarla süslü kemerler bağlanmıştır.26

Kırsal yaşamda kadınlar vakitlerinin büyük bir kısmını, çalışarak geçirirler. Bu açıdan bakıldığında günlük yaşam ve iş giysileri farklılık gösterir, özel gün giysileri ve aksesuarları daha çok düğünler nedeniyle görülür. Başlıklar giyilirken genellikle önce ter emen anlamında "terlik", keçe fes (yörelere göre terlik, takke, dinge, küllük, tas, tuzak, tepelik, hotoz, arakçın gibi adlar alır), bazı yörelerde madeni bir tas veya örme sepet giyilir. Fesin üzerine altın, gümüş tepelik, altın para, boncuk-pul işlemeler olan örtü ve takılar kullanılır.27 Fesler takye şeklindedir veya kalıplı fes gibi uzun silindir şeklindedir. Kalıplı fesin içine mukavva yerleştirilerek tepesi sertleştirilir. Tokat'a kullanılan semer fes; keçeden yapılır, önce büyükçe bir torba gibi olan keçeye külah şekli verilir, sonra kalıplanır. Genellikle kırmızı olan feslerin alın kısmına bir beze dikilmiş altın takılır, tepesinde gümüş tepelik kullanılır. Fesin tepesine yapılan bombenin fese iki parçaymış görüntüsü vermesi nedeniyle yörede semerli fes olarak adlandırılır.28 Sivas bölgesinde de aynı fes kullanılır ve "hilal fes" adını alır.29 Konya, Beyşehir Karali Beldesinde, örme fes kullanılır. Kırmızı, sarı, yeşil, mavi ve siyah renklerde örülen, feste güneşe benzeyen motifi, iç içe geçen üçgen motifler çevreler. Alın kısmı kırmızıyla tamamlanır.30 Afyonkarahisar, Dazkırı, Çiftlik, Yelalan ilçelerinde çuha, ters çevrilmiş testinin tepesine geçirilir, kaynatılmış kuru eriğin suyu ile sertleştirildikten sonra macunlanarak astarlanır ve fes şekli verilir.31 Edremit-Doyran, Çanakkale-Ezine, İzmir-

Kemalpaşa, Erzincan-Kemaliye-Ilıç, Kars-Hanak, Aydın, Bursa-Keles, İznik, Denizli, Malatya köylerinde, başlığın temelini oluşturan fes veya takye'ye "terlik" adı verilmektedir. Anadolu'da kasnaklı olanlara "Kofi/Kofik/Dinge" denilmektedir. Erzurum, Kars, Ağrı, Malatya ve Uşak'ta kasnaklı olan terliğe "dinge" adı verilmektedir. Bursa-Keles yöresinde, tepesi kesik koniye benzer. Terliğin tepesine konulan mukavva

yuvarlak ve düzgün durmasını sağlar. Erzincan-Kemaliye'de içiçe geçirilmiş iki fes arasına yuvarlak bir mukavva konularak ve etrafına bir yazma sarılarak kullanılır.[32]

Terlik üzerine "yırtma" adı verilen bir örtü dolandırılır. Bunların üstüne bağlanan başörtüsü, öncelikle iklim koşulları gereğince bir gereksinime dayalı olarak çeşitli kumaşlardan yararlanılarak yapılmıştır. Başörtüsü üzerine, alna bağlanan yırtma, yazma, çeki vb. adlar alan örtüler de başa örtülen örtünün kaymasını, açılmasını önleyen pratik kullanımı gösteren bir aksesuardır. Baş donanımında kullanılan bu örtülerin hepsinin bir işlevi vardır. Bunlar üzerine kullanılan renkli bazı örtüler ise sembolik anlamlar taşırlar.

Çeşitlilik gösteren başlıklar, temelde birbirine benzer yapıdadır. Köylerimizdeki başlıklarda dizi altınlar, gümüşler boncuk, inci ve deniz kabukları gibi malzemeler kullanılır. Anadolu'da kadın ve kız başlıklarına; dülük, cirik, çekbaş, bahçebaş, dikbaş gibi adlar verilir.[33]

Konya Bozkır Yörüklerinde, tamamı altın dizili başlıkların gümüş olanı kullanılmaktadır, bu tür gümüş ve mercanlarla süslü başlıklar, Çuvaş Türklerinde de kullanılmıştır.[34] Kütahya'da bu eski gelenek devam etmekte, ekonomik durumu iyi olan ailelerin gelin başı elmas, broş, titrek takılarla donatılmakta, koni şeklinde kırmızı renkli başlık ve al duvak takılmaktadır. Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'da yaşamış Türklerde altınlar dizili başlıklar kullanıldığı ve bunların çeşitli örtülerle düzenlendiği, Kırzıoğlu tarafından belirtilmektedir.[35] Yine Anadolu'da, Şanlıurfa' da altın yanaklık ve bu altın yanaklıkların gümüşten yapılmış bir benzeri Sivas'ta görülmüştür,[36] altın yanaklıkların Gaziantep'te şekke adıyla kullanıldığı bilinmektedir.[37]

Başa örtülen örtülerden sonra "ilmeçer", "tomaka", "çıngıl", "top", "duluncak", "saç ipi", "saç bağı" gibi gümüş, altın, inci, boncuktan çeşitli

takılar takılır. Baş bağlama töreninde, gelinin giyinmesi ve takılarının takılması bittikten sonra gelinin başına çiçekli yazma bağlanır ve yanak çevresine "sakalduluk" takılır (Sivas-Çınarlı Köyü).38 "Sakandırık-sakalduluk, evlilik simgesidir, çene altını çevreleyen ve yanaklarda baş örtüsüne tutturulan altın, gümüş, boncuk, inciden yapılan bir takıdır. Anadolu'nun bütün bölgelerinde başlıklarda kullanılmıştır. Afyon'da altından yapılmış ve "boyun çeyreği" adını almıştır.39 Kars Hanak'ta ve Artvin Şavşat'da boncuk dizilerinden yapılır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde, altın toplardan ve gümüş kozalardan sakalduluklar kullanılmıştır. Yine bazı bölgelerde "çene bağı" olarak bilinmektedir. Ekonomik durumu iyi olmayan kadınlarda sıradan bir kumaştan yapılır. Anadolu dışındaki Türk toplumlarında, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Çuvaş Türkleri'nde de sakalduluk kullanılmıştır.40 Manisa'da nişanlı kızların da kullandığı sakalduluk çiçek ve yaprak desenli ince gümüşlerden yapılmış takıdır.41

Anadolu'da gelin başı düzenlenmesi kutsal ve gizliliği olan bir ritüeldir. Başlık düzenlenmeden önce banyo yapılır, abdest alınıp namaz kılınır ve bu konuda eli uz kadınlar düzenleme için çağrılırlar. Aile dışından başkası bu düzenleme esnasında bulunmazlar. Ayrıca çocuğu olmayan, beceriksiz ve kötü huylu kadınlara başlık düzenletilmez.42

Manisa ilinde başlıklar bir çok yöremizde olduğu gibi; günlük, özel ve eğlencelik olmak üzere farklılıklar gösterir. Günlük yaşamda iş veya hava koşullarına göre oyalı yazma bağlanır. Özel günlerde genç kızlar, çok renkli ve desenli, oyalı yazmalar kullanır ve tozaklı yanaklık takarlar. Bu, çitlembik ağacı veya kemikle yün parçaları, kuş-tavuk tüyleri, boncuk, gümüş gibi malzemeler kullanılarak oluşturulan bir yanak süsüdür. Manisa'da nişanlı kız başına önce, "bağlancek" adı verilen, pullu oyalı yazma bağlanır. Bunun üstüne altın, gümüş para veya boncuktan yapılma

“alınlık” (mançın) ve tozak kullanılır. Başın üstüne oturtulan tepelikler boncuk veya tığ işi ile işlenmiş olduğu gibi gümüşten de olabilir. Yundağı bölgesinde baş düzenlemesi daha farklıdır. Nişan başında albezin üzerine yapılan yüksekçe başa, horoz tüyleri ve mevsimlik kır çiçekleri konulur. Saçlar on belik örülür, boncuk ve gelin teliyle süslenir. Kırpma saç, yörede gelin olacak kıza kesilir. Gelin başında kullanılacak olan tepelik ve alınlığın aynı malzemeden yapılmasına özen gösterilir. Bunların üzerine “bağlancek” bağlanır. En üste yine albez örtülür. Bir başka gelin başı da aynı bölgede bulunan Pelitalan köyünde görülür. Burada, gelinin başına bağlancek bağlanır, alna desenli pullu “çatkı” bir tutam gelin teliyle beraber dolanır. Boncuklu tozak çatkıya takılır. Arkada, üzeri dore kağıt parçalı al bez, öne ise pullu albez duvak olarak kullanılır. Gelin evden çıkacağı zaman tepesine bir sahan konulur, pullu albez bunun üstüne atılır. Zıt renkte bir başka yazma ile bağlanır. En üste horoz tüyleri ve kır çiçekleri takılır. Tepeliğin ön kısmına bir ya da bir kaç ayna yerleştirilir. Ayna gelini nazardan korumak için takılır.43

Anadolu’nun hemen tüm yörelerinde kırmızı “albez”, nişanlı kız veya gelinlerde kullanılır. Albezin üstü kısmı pul işlidir. Pul işlemelere “ınsıranlı, gavsaranlı, zelveli, aylı-elmalı, serpmeli, muskalı” gibi isimler verilir (Manisa). Albezin biyeli kenarlarına pul veya püskül oya yapılır.

Bir çok yöremizde, merkezden uzaklaşılıp, dağ köylerine çıkıldığında, işçilik ve malzemenin değiştiği görülür. Köylerin merkeze uzaklığı, ulaşım zorluğu, malzeme temininde çerçilere bağımlı olma gibi nedenlerle bu malzemeler değişiklik gösterir. Fazla olmamakla beraber altın ve gümüş te kullanılır.

Tahtacı Türkmen gelin baş bağlamasını iki kadın yapar. Önce altın “koşarlı” (paralı) “terlik” giydirilir, sonra iç yırtma adı verilen tülbent bağlanır. Keten kulak, üçgen biçimli ve beyaz pamuklu el dokumasından bir

tür baş örtüsüdür. “Keten”in arkada kalan ucuna mavi ve kımızı çuhalarla geometrik desenler aplike edilmiştir. Bunların üzerinde pul, boncuk işlemeler vardır. Madeni paralar sıralanır, keten kulağı inançlara göre süslenir. Bölgelere göre keten kulakları farklılıklar gösterir. Hepsi aynı amaçla yapılmışlardır ve gelinin ilk kadınlık gününden itibaren kullanılır.44 Yeni gelin, daha sonra bunu özel günlerde, düğünlerde giyinir. Yaşlı kadınlarda keten kulağı kısalır ve işlemesi daha azdır.45 Balıkesir, Çanakkale, Denizli, Bergama Tahtacı Türkmenlerinde bugün de geleneğe bağlı olarak kullanılmaktadır. Aydın bölgesi Alevi köylerinde kullanılan, fes veya tennik üzerine beyaz, çiçekli tülbentlik ya da basma kumaştan, erkek torun için babaannesi tarafından hazırlanır ve evlendiğinde geline hediye olarak gönderilir.46

İzmir Küçük Menderes Tahtacı Türkmenlerinde gerdek sonrası, baş salavatlanarak bağlanır, “Allah ayrılık vermesin” dileğiyle al duvak, beyaz “ana keteni”, beş renkli ulama şeher (hazır alınmış örtü), üç renkli ikileme, kepez, gümüş tomaka ve bütün bunların üstüne tepeye çiçekler ve pullu filik bağlanır. Kaşlarının ortasına siyah kalemle bir ben/benler yapılır ve bu onun gerdeğe girdiğini gösterir. Yeni gelinin ağzını kapatan örtüye ise “yamşak” adı verilir, bu gelinin “ağzı bağlı” anlamına gelen, yeni evinde sessiz ve saygılı olmasını isteyen bir gelenektir.47 Kimi yöremizde de ağzı bağlı gelinin konuşup konuşmaması aile içi ilişkilere bağlıdır. Yeni ailesi gelini konuşturmak istiyorsa onu memnun etmek zorundadır.48

Keten kulağının üstüne “allı yağlık” bağlanır, daha sonra gümüş “tomaka” gelinin yüz çevresinden dolandırılarak allı yağlığa kancalanır. Sonra üçgenli alın takısı “perperi”, allı yağlığın ön kısmına bağlanır. Keten kulakları yalnızca evli kadınlar tarafından kullanılır, Ayrıca evlilik şeridi başa takılır. Şeridin her iki ucu arkada bele kadar iner, bandın biri mavi, diğeri pembedir. Mavi bant erkeği, kırmızı band kadını simgeler. Şeridin

üzerine başın arkasına “kaz ayağı” adı verilen bir gümüş takı takılır. Böyle bir başta 60-70 adet altın vardır.49

Arakçın bir gelin göçürme başlığıdır ve yapımı farklı bir malzemeden de olabilir. Ayran tası, su kabı, bakır sahan, tahtadan bal veya pekmez kabı, huni biçimi verilmiş kalın bez, ağaç dallarından da yapılabilir.50 Arakçın yalnız gelin olan kişiye düzenlenir. Baba evinden çıkarken ve gerdek sonrasında yapılır. Geline arakçın giydirilmezse ona uğur gelmeyeceğine inanılır. Bazı bölgelerde başın yüksekliği övünme vesilesidir.51 İzmir-Kemalpaşa, Bergama-Kozak Yaylası, Edremit-Doyran Köyü, Tunceli ve Erzincan Şavak Türkmenlerinde kep şeklindeki fes veya bezden hazırlanmış takye (terlik) üzerine bağlanan örtülerin bağlanış şekilleri ile başlığa yükseklik verilir. Şavak Türkmenlerinde başlık hazırlanırken, baş üzerine ayrıca bezden yapılmış bir simit yerleştirilir.52 Konya Karaali’de örme fes üzerine, yedi adet beyaz bezin halka biçimde üst üste konulmasıyla yüksek gelin başı hazırlanır.53 Sivas’ta gelin başında kullanılan arakçın, örgü sepetten yüksek bir başlıktır. Gaziantep Barak gelin başında, 20-25 cm. yüksekliğinde kartondan yapılan başlık kullanılır. Gaziantep Dere köylerinde saçın kendisi tepede toplanarak yükseklik sağlanır ve diğer aksesuarlar bu topuzun üstünde düzenlenir. Külah biçimli uzun başlıklar Kütahya Merkezde kullanılır (Kültür Bakanlığı-HAGEM Alan Araştırmaları). Bu başlıkların, bölgelere göre üst yapıları ve süslemeleri değişik olabilir

Anadolu’da çok rastlanılan gelin başı süsleme malzemelerinden birisi de “ayna” dır. Gelin evden çıkarken, özenle yapılan başlığın, önüne, arkasına ve yanlarına küçük yuvarlak aynalar dikilir. Bunda nazar anlayışının yanı sıra, gittiği evi aydınlatması düşüncesi de etkendir. Bazı yörelerimizde tek veya iki ayna kullanıldığı da olur. Örneğin

Manisa yöresinde alnın ortasına bir adet konulur ve buna “aynalı gelin başı” adı verilir.54

Bir çok yöremizde görülen çeki, gelinlerin baş düzeninde kullanılan farklı renklerde şifon, yazma vb., kumaşlardan başörtüleridir. Arakçın ve benzeri başlıkların üzerine sarılarak kullanılan örtülere de çeki adı verilir. Kimi yörelerimizde fesin üzerine alında görülecek şekilde sarılan bezdir. Gökkuşağını sembolize eden çekilerin üzerine çeşitli takılar takılır.55 Çekilerin uçlarına çıngıl, al topu, boncuk vb. süsler takılır.

Başın arka tarafına renkli boncuklardan işlenmiş “duluk ipi” denilen süsle birlikte boncuklarla işlenmiş ince yuvarlak, saçaklı süsler de kullanılır. Bunlara “kütük-saç ipi” denir. Arkaya, boncuktan ve kordonetten yapılmış saça vaya bele bağlanan “saç bağı” bağlanır. Ekonomik durumu iyi olanlar gümüşlü saç bağı kullanırlar. Bu süs belden aşağıya sarkar. Yine arkada “tas” adı verilen boncuk süslerin yanı sıra “yedek” denilen boncuk süsler kullanılır.56 Amasya, Tokat yöresinde de benzer boncuk aksesuarlar olduğu bilinmektedir. Sivas’ta “arkalık”, “boncuklu bel bağı” ve “saçbağı” olarak ta Tokat kadın giyiminde kullanılmaktadır.57

Toroslar, Sivas, Alacahöyük yörelerinde dik başlı kadınların giydikleri başlıklara “dikbaş” adı verilir. Beyaz, yeşil, kırmızı, mavi ve siyah renklerle bezenen Dikbaş’ı takan kadın, ailesinin kendisinin uslanıp, akıllandığına kanaat getirmesi ve mal-mülk bağışlamasına kadar kullanılır. Mal bağışlama gününden itibaren, Dikbaş çıkarılıp yerine takke gibi basık bir başlık giyilir. Bu her türlü asiliğin bittiği anlamına gelir.58

Yörük giyimleri ve baş süslemelerinde özellikle oyalı yazmalar dikkat çekicidir. Doğadaki tüm çiçekler renk ve şekilleriyle Yörük giyim kuşamında kullanılır. Yörük baş süslemeleri ve başlıkları çok çeşitlidir, her tür malzeme süs için kullanılır. Çiçek, bitki tohumları, çekirdekler, boncuk, pul, düğme, ilik, deniz kabukları, renk renk iplikler, yün parçaları,

püsküller, at kılı, deri parçaları, madeni parçalar, çaput ve bez parçaları, parlak renkli çukulata kâğıtları vb., malzemelerle Yörük giyimi süslenir.

Anadolu Kadın Başlarındaki Sembolizm ve Gelinin Merkez Simgeciliği

Merkez simgeciliği, buna bağlı olarak gelişen kozmik ağaç, demir kazık, hayat ağacı, tapınak simgeleriyle yer/gök/yeraltıyla iletişim kurulduğunu düşünen, çağdaş öncesi toplum insanı bu simgeleri anlayarak evrenseli yaşamayı başarmaktadır. Eski toplumlar dünyayı bir mikro-evren, bu evrenin dışındaki bilinmeyen alanı da “kaos” olarak algılamıştır. Her mikro-evren “Merkez” denilebilecek bir yere sahiptir. Merkez, üç kozmik bölge olan “gök-yer-yeraltının kesişme noktasını meydana getirmektedir ve kozmik yükseltinin (dağ, tapınak, ağaç), dünyanın merkezini gök ile birleştirdiğine inanılırdı.59 Evlilik törenlerinde tekrarlanan evrenin yaratılışı ritüelinde, yer (kadın), gök (erkek) ve yeraltının (bilinmeyen) bulunduğu nokta olan merkez, gelindir.60 Konya’da yapılan bir alan araştırmasında gelin alma günü; gelin başı düzenlenip ayağa kalktığında, odada bulunan bir kadın tarafından, “tamam artık, yer göğe kavuştu, gök yere” denildiği tarafımızdan tespit edilmiştir.61

Yerle göğü birbirine bağlayan bir ağaçtan, sarmaşıktan, halattan, örümcek ağından veya bir merdivenden ve bunların aracılığıyla bazı ayrıcalıklı kişilerin göğe fiilen çıktıklarından söz eden efsaneler vardır.62 Merkez simgeciliğinin en yaygın çeşidi evrenin merkezinde bulunan ve üç Dünyayı bir eksen gibi tutan kozmik ağaçtır. Orta Asya Şamanist inanışında şaman, ayin sırasında davul ve kozmik direğin aracılığıyla göklere tırmanır, yeraltına inerdi. Ayinsel bir ağacın üstüne açılan kertiklerden simgesel olarak tırmanır, göğe çıkar, son katta tanrı Ülgen’in karşısında olurdu.63 Dünyanın Merkezi olarak adlandırılan kutsal yerlerin inşa edilmesi, bir bakıma kozmogoni, dünyanın yaratılışıdır. Dünya bir “merkez”den itibaren yaratılmıştır.64 Evrenin direği Axis-mundi, temel direk, merdiven, kozmik

ağaç, kozmik dağ olarak da ifade edilmektedir. Bu kozmik eksenin etrafında "Dünya" uzanmaktadır, buna bağlı olarak eksen "ortada", yer yüzünün "göbek çukuru" nda yer almaktadır ve "o" dünyanın merkezi'dir.65 Her evlilik töreni yaradılış eyleminin ayinsel olarak yeniden tekrarlanmasıyla kutsallaştırılmıştır.66 Anadolu kırsalda, gelin başını yapma işlemine kadınlar kendi aralarında şakalaşarak "inşaat" demektedir. Yüksek yapılan gelin başlarında kullanılan ağaç dalları, çiçek demetleri ve tüyler (Gaziantep, Muğla, Manisa, Çanakkale, İçel, İzmir, Denizli, Aydın, Adana, Yozgat, Gümüşhane, Niğde, Konya, Balıkesir, Afyon, Kayseri, Antalya, Bursa, Tokat, Sivas vb.), çiçek ve ağaç biçimli metal ve oya taçlar (Bartın, Zonguldak, Bolu, Ankara, Kütahya, Bilecik) gelin başlarında kullanılan aksesuarlar olup, gelini bir merkez haline getirmektedir. Burada, kadın (gelin) yaratıcı bir merkez, kozmik bir yükselti olarak kabul ediliyor gibi görünmektedir. Dünyanın merkezi olan kadın üremek için gerekli donanıma sahiptir. Her yeni gelin ebedi dönüş mitosunu simgelemektedir. Gelinin başının yapılması, dünyanın yaratılışını yeniden hazırlamaktır. Ve gelin de bir mikro evren, bir hayat ağacıdır. Her gelin kozmogononin yenilenmesidir.

Arkaik toplumların geleneğe bağlı yaşam biçimlerinde, evreni algılamak isteyen arkaik insanın sembollere başvurması kaçınılmazdır. Yaşam semboliklerle ifade edilir. Yaşamın geçiş dönemine ait ritlerle yansıtılan bu kavrayış, en çok etnografik eşyalarda kullanılır ve arkaik çağların mitolojileri konusunda yardımcı olurlar.

Sembolik anlamlar gelin başlığında önem taşır. Örneğin; Ege bölgesi Türkmenlerinde gelinin alnına, yedi renkten yapılan "kepez" adı verilen taç bağlanır. "Kepez", başlık küçük bir bakır sahandan yapılan ve İslam döneminden önce de Türkistan'da kadınların giydiği "tokulga" ile özdeştir.67 Türkmenlerde kullanılan "kepez" başlık, gelinin baba evinden

koca evine giderken giydiği özel bir başlıktır.[68] Kına gecesinde gelinin diğer hediyeleriyle beraber kız evine gönderilir. Kozak Yaylasında, gelinin başına bakır sahan üzerine “ak duvak” örtülür. Bu duvak gelinin iffetini simgeler. Başının etrafına sarılıp aşağıya sarkıtılan yedi renk örtü, “allı yağlık”la bağlanır, en tepeye tavus-horoz tüyleriyle, titrek adı verilen “tozak” süsler takılır.[69] Bu başlığın ömrü boyunca saklanacak parçaları duvaklardır. Çeneyi çevreleyip yanaklara tutturulan tomaka; inançlara göre gelini yıldırım çarpmasından korur.[70] Tomakanın, bez üzerine düğme ve boncuklardan hazırlananına “ilmeçer” denir.[71]

Yüze ve başa örtülen gelin duvağı renkleri, bölgelere göre değişebilir. Beyaz, yeşil, sarı, pembe, al (kırmızı), yedi renkli kefiye, çiçekli yazmalar, işli abani gibi örtüler çeşitli anlamlar taşırlar. Türkmenlerde kadınların başına bağladıkları parlak sarı renkli örtü Sarıkız’ın koruyuculuğunu simgeler. Sarıkız inanışı Şamanizmdeki Alkarası-Albastı adıyla çeşitli görünümlere bürünen bir dinsel tasarımdır.[72]

Gelinin başından sarkan kırmızı, yeşil çeki Fatıma Anamızın saçını simgeler. Alevi inançlarına göre bazı renklerin özel anlamı vardır. Ve bunlara “pençe-i Al-i Aba” renkleri denir. Bu bakımdan beş sayısı da “Beş Aba Ehli” ile anlamlandırılarak, bir elin beş parmağı (Allah sözcüğü biçimde) gibi kabul edilmiştir. Buna göre beyaz: tarikat, al: Ali, siyah: Fatma, açık yeşil ve sarı: Hasan, açık kırmızı ile yeşil ve pembe: Hüseyin için belirtilmiştir. Bu renklerle donanmış bir kadının toplum içindeki yerleri anlaşılır. Yeşil çeki tarikatı simgelediği için Ehl-i Beyt’den olduğunu anlatır. Kırmızı evlilik simgesidir, yaşlı kadınlar mor çeki bağlarlar. Yeşil ve kımızı çeki ise o kadının evli ve soydan geldiğini belirtir. Açık sarı; Hasan sevgisini, koyu sarı; Fatıma anamız ve Sarıkız simgesidir. Beyaz çekiyi kızlar ve genç kızlar kullanır, beyaz yeşil soydan gelen kızları belirtir. Aydın Tahtacı Türkmenlerinden derlenen biligilere göre; kırmızı,

Hüseyin’in Kerbela’da şehit oluşunu, yeşil, Hasan’ın zehirlenmesini, siyah, Fatma Ana’nın yasını simgelemektedir.73 Türkmen gelinin başına konan taç üstüne takılan karanfil ve puldan yapılmış üç çiçek üçlemeyi belirtir. Aynı zamanda el, dil, bel sözcüklerinin baş harfleri de “edeb” sözcüğünü oluşturur. Üç ve üçlemeye bir çok kültürde ve ulusta rastlamak mümkün. Alevilerde Allah, Muhammet, Ali; üç 1’dir 74 Beyaz duvak tazeliği, saflığı, yeşil; nikahı, bağlılığı, pembe ve al; gelinliği, sarı; “sarı kız”a bağlılığı, yedi renkli kefiye Fadime Ana kuşağını (gök kuşağını) temsil eder.75 Gök kuşağı hakkındaki mitos ve semboller çoktur. Evrenin yaratıcısı akıttığı yağmurlarla, toprağın verimliliğini sağlar.76 Türk boylarının çoğunda, “Gök kuşağının” adı Fadime ana kuşağıdır. Gök kuşağının Türk mitolojisindeki yeri önemlidir.77 Gök kuşağına Anadolu da “Al kuşak, Ala kuşak, Al-Yeşil kuşak, Dede kuşağı, Ebe kuşağı, Ebem kuşağı” adları verilir. Şaman külahı olan “kuş pörük”teki renkli kaytanlar dokuz yerinden düğümlenir ve buna (alaim-i sema) gökkuşağı-ebe kuşağı şekli verilir.78 Oğuz Kaan destanında gökkuşağının, “altın yay” olarak göğü baştan başa kapladığından söz edilir.79 Türkler ebe kuşağını bir eleğe benzetmişlerdir. Arapçadaki “Ala’imi Sema”, Türkler de “Eleğim sağma” sözüne dönüşmüştür.80

Şaman davullarının üzerinde de yerle gök bir çizgiyle ayrılmış ve çizginin üzerinde de ay, güneş ve yıldız görünür. Şamanların ebe kuşağı yolu ile “göğe çıkma törenleri” ile ilgili araştırmalarda bir ip üzerine asılmış mavi, beyaz, kırmızı ve sarı bezin, şamana gök yolunu gösterdiği tesbit edilmiştir. Kuzey şamanları üzerine bir araştırma yapan Uno Harva, şamanların bir ipe mavi ve beyaz bezler asarak, ebe kuşağı sembolü ile göğe gideceklerine inandıklarını belirtmektedir. Bazı şamanlara göre ise ebe kuşağı, göğe giden bir “gök köprüsü” idi 81 Tansuğ, Türkmenlerin gelinin

başını rengarenk donattığından bahseder ve gökkuşağı renklerini kullanmayı uğur saydıklarını belirtir.82

Başlarda çiçeklerle birlikte kullanılan tavus kuyruğu ya da yeşil baş ördek kuyruğu çeşitli anlamlar taşır. Tuğ, cığa gibi adlar alan ve Anadolu'nun pek çok yöresinde kullanıldığı tesbit edilmiş bir aksesuardır. "Tuğ", Tarama Sözlüğünde, eskiden sancak tepesine ve başa takılan at kuyruğu olarak tanımlanmaktadır. Derleme Sözlüğünde "touğ" (toğuk, touk, touyh, oyuk, tuguk), "üstünlük belgesi, kamışın tepesindeki püskül" olarak tanımlanmakta, ayrıca kabarık saça da "tuğlan" denildiği görülmektedir. Bazı kaynaklarda "tuğ" veya "otağ" olarak tanımlanan aslında at veya yaban sığırının kuyruğudur. Türkler başlarına sorguç veya otağ olarak kuşların tüylerini takarlardı.83 Türklerin tuğları, boncuklarla süslenmiş bu kuyruklarla yapılır ve bir parçası da "sorguç" olarak başında kullanılır, bu yüksek mevki işareti sayılırdı. Eski devir miğferlerinde de tuğ kullanıldığı bilinmektedir. Eski çağlardan beri kartal, atmaca, şahin gibi kuşlar hemen tüm mitolojilerde gök tanrıların sembolü olarak kabul edilir. Ayrıca uçtuğu ve mesafeleri aştığı için müjde ve mutluluk sembolüdür.84 Dünyanın hemen tüm eski kültürlerinde kuş motifi, ruhsal gücün işareti olarak karşımıza çıkar. Bolluk sembolü, yeni ay, ateş tanrısı, bebek bağışlayıcı, leyleğin bebek getirmesi gibi sembolik anlatım ve kavrayışlarla bugün bile yaşayan bir gelenektir.85 Milli Piyango'nun simgesi de kuştur ve kuş burada "devlet kuşu konması" anlamında büyük şans, talih olarak sunulmaktadır.

Türklerde kuş, önemli bir yere sahiptir. Altay, Şaman inançlarında dünyanın yaradılış efsanesinde yer alır. Yakutların koruyucu, yaratıcı, soyluluğu ve bolluğu sağlayan tanrısı "Aysit", kuğu şeklinde tasvir edilmiştir. Kuğu, Türk efsanelerinde kutsallığın ve kadınlığın sembolüdür.86 Göktürk inançlarına göre "kuş" ruhun timsali, "uçmak" ise

“cennet” demektir.87 Altay Şamanizm’inde en önemli varlık, yaratıcı tanrı ile insan arasında aracılık eden, insanları kötü ruhlardan koruyan mitolojik

puhu kuşudur. Şaman giysilerine ve şapkasına puhu tüyleri bu nedenle dikilir.88 Sibirya Şamanları bugün bile kuş kostümleri giyinirler ve annelerinin onlara kuştan hamile kaldığına inanılır. En eski orijinal şaman giysilerinde kuş ve hayvan şekilleri yer alır ve bunların sayesinde hayvanın gücünü temsil ettiğine inanılırdı.89 Başa takılan “kuş pörük” ise şamana kuşun uçma yeteneğini veren külahtır. Bunlar dişil üretken gücü temsil ederler.90 Altay Türklerinin inanışlarına göre göğün direğinde “kartal” “Tanrının gücü ve erk”inin sembolü idi. Göğün katları bu kozmik direk üzerindeydi. Ruhlar “kuş olup” uçuyorlardı. Yerde bir çocuk doğacağı zaman bu kuşlar çocuğun ağzına girip ona ruh verirlerdi.91

Anadolu’da bir çok yerde gelin başında iğde, zeytin gibi ağaç dalları, çiçekler ve kuş-kaz-tavuk-horoz tüyleri kullanılır.92 Anadolu’da gelin başlıklarında görülen süslemelerin şaman “kuş pörük”leriyle benzerliği dikkat çekicidir. Oldukça yüksek, tepe kısmı kuş tüyleri ve alın kısmında boncuk, deve boncuğu, madeni plakalar, renkli kaytan, püskül gibi sarkıntılarla tezyin edilen başlıklar, adeta geline başka bir misyon yüklemektedir. Gelin bu özenli başlığıyla düğün günü, giydiği giysileriyle küçük bir evrenin yaratıcısı olarak kabul görmekte ve kendisini çevreleyen dış dünyayla zıt konuma gelerek, kutsal nitelik kazanmaktadır.93

Anadolu gelin başlıkları, takıları ve aksesuarlarında yukarda bahsedilen sembolik anlayışları görmekteyiz. Yalnız başlıklarda değil, giyimi tamamlayan diğer parçalarda da sembolik anlamlar vardır. Bazen tek başlarına bir anlam ifade ederler, bazen de üzerlerine yapılan işlemelerin veya işlemelerde kullanılan malzemelerin taşıdığı anlamlar vardır.

İlik düğme, yedi delikli düğme, deniz kabukları, boncuk, gümüş-pul-para başlık süslemesi ve yapımında kullanılır. Deniz kabukları; kadının

doğurganlığını simgeler. Ay'ın hareketleriyle kadınların aybaşı halinin çakışması insan yaşamını fiziksel olarak belirleyen bir olaydır ve merakla gözlenmiş bir tuhaflıktır.94 Deniz kabukları, suyun, ayın ve doğurganlığın simgesi olarak kabul edilir. Ayın evrelerinin suya etkisi dönemlerine bağlı olarak ifade edilen sembolizm; bu etkilerle kadının cinsel uzvuyla, deniz kabuğu arasında benzerlik ve verimliliği gösterir,95 deniz kabuklarıyla kadın üreme organı arasındaki benzerlik, istiridyeleri, suları ve ayı birleştiren ilişkileri ve sonunda içinde oluşan incinin jinekolojik ve embriyolojik simgeciliği ile yorumlanır.96 Bu çok eski bir anlayıştır. Neolitik çağ mezarlarında buluntularında deniz kabuklarına rastlanmıştır. Giysilerde ve başlıklarda kullanılan deniz kabukları ve inciler, kadını hem kötü güçlerin, kaderden ve kısırlıktan korumakta hem de onu üretkenliğe yatkın bir enerjiyle donatmaktadırlar.97 Anadolu'da geleneksel giyim-kuşamda deniz kabuklarına özelliklere Türkmen ve Yörüklerde daha sık rastlanılır. Türkmen aksesuarlarında 3-5-7-12 gibi sayılarda yerleştirilir.98

Malzeme sembolizmindeki önemli malzemelerden birisi de düğme ve yedi delikli düğmelerdir. Eski toplumların bir çoğunda, düğmeler dünyanın göbeğini, arzın merkezini simgeler. Kutsal varlığın dünyayı, embriyonun göbekten başlayarak gelişmesi gibi yarattığı düşüncesi yaygındır. Düğmelerin ortalarının delik olması göbeği simgeler, dünyanın göbeğinde yaratılan insan da yeni bir evren yaratabilmektedir.99 Bu açıklama, Anadolu'dan derlenmiş bilgilerle örtüşmektedir. Düğme Orta Asya'da değerli bir süs unsuruydu. Düğme yerine ilgeç, ilgi, ilik sözleri de kullanılır. Anadolu'da iliğe "dişice, yara, yarık" adları verilir.100 Düğmeler genellikle baş, göbek, karın, bel, bölgesi aksesuarlarında kullanılır. Bu noktada, evrenin yaratıldığı arzın merkezinin, kadının göbeği ile mana bakımından özdeşleştirilerek, düğme semboliğiyle ifade edildiği belirtilebilir.101 Yedi delikli düğme ise mavidir ve nazara karşı kullanılır.

Bazı anlayışlara göre bu yedi delik insan vücudundaki yedi deliği simgelemektedir. Yedi sayısına yönelik bir çok mit vardır. Başlıklarda feste, çeki ve başörtülerinde, saç bağlarında süsleme unsuru olarak kullanılmaktadır.

Boncukla yapılmış aksesuarlarda, boncuğun malzeme olarak sembolizmi eski Türklerde önemli bir yere sahiptir. Boncuk koruyucu, tılsımlı bir malzeme olarak görülmüş hayvan, hane ve insan için yapılan pek çok aksesuarda boncuk kullanmışlardır. Boncuğun kendisiyle yapılan süsler veya başka malzemelerle birlikte oluşturulan süsler daha çok boyunda kullanılmış ve adını boyundan almıştır.102 Boyna asılan nesne anlamına gelen boncuk, eski Türklerde "gerdanlık" olarak kullanılmıştır. Selçuklularda da aynı anlamda kullanıldığı bilinmektedir. Daha ilk bakışta göze çarpacak yere takılan ve kötü gözlerden koruyan nesneye "moncuk-boncuk" adı verilmiştir. Hapishane işi boncuk nazarlıklarda, içice geçmiş üçgen motifleri, doğurganlığın, üremenin, soyun devamlılığın temmenisidir.103 Taşların ve bunlardan yapılan boncukların kozmolojik değeri de boncuktan yapılan takı ve aksesuarların önemini arttırmıştır. Mercan, mavi, tersimat ve özellikle göz boncuğu uğur getireceği inancıyla kullanılır.104 Anadolu kadın giyim kuşamında kullanılan süsleme unsurlarından birisi de gümüş, pul, para gibi metal malzemelerdir. Baş, boyun, göğüs, karın, sırt, ense, bel, kol, el ve ayak aksesuarlarında kullanılan metaller, geleneğe ve kullanan kişinin ekonomik durumuna göre farklı olabilirler. Bunlar altın, gümüş, bafun, pirinç-bakır alaşımlı metaller ve adi metallerden yapılabilirler. Ancak hepsinde amaç aynıdır, aynı geleneğe dayanır.

Hemen tüm dinlerde gökle ilgili inançlar vardır. Gök, güneş, ay ve yıldızlar Tanrı olarak kabul edilmemiş ancak onlara bazı kutsallıklar verilmiştir. Gök, Türklerin inanç sistemlerinde önemli yer tutar. İnsan

göğün örttüğü ve yer suların bulunduğu yeryüzünde yaratılmıştır. Gök bu koruyucu niteliği ile kutsanmıştır.105 Altay Türeyiş destanında ay ile güneş Tanrı'nın verdiği ışıkla sıcaklığı yansıtır ve bir maden parçası ya da ayna ile sembolize edilir. Eski devir kadın şamanların cübbelerinin göğsünde memeleri temsilen büyük yuvarlak madenler bulunur, güneş sembolü olarak da külahında demir ya da gümüşten halkalar olur.106 Türklerde ay ve yıldızlar, madeni malzemeler veya yeşim taşıyla sembolize edilir. Giyim kuşamda kullanılan taş, gümüş, altın gibi malzemeler gök unsurları olarak kabul edilirler.107 Bir çok yöremizde gelin alma/gelin göçürme günü ve gerdek sonrasında gelinin yüzüne makyaj yapılmaktadır ancak bu makyaj geleneğe ve inanca dayalı daha çok majik gücü olduğuna inanılan, yüzün boyanmasıyla yapılan geleneksel makyajdır. Dinsel-büyüsel inançlara bağlı olarak gelişen, süs-süslenme ve giyim kuşam örneklerinden kişinin toplumsal yerini belirleme, cinsel bakımdan bedenin belli yerlerini çekici duruma sokma, geçiş ritleri ve törenleride rol oynayan etkenlerdir. Süsleme şeklinde beliren birçok ögenin kökeninde sihri uygulamalar, kötü ruhlardan korunmak gibi amaçlar yatar.108 Takı takmak, boyanmak (kına-boya), evlenme ve ölüm gibi geçiş ritlerinde dinsel, büyüsel, cinsel ve toplumsal amaçlara yönelik nitelikte süs eşyası takmak, koku sürünmek, boyanmak ve giyinmek süslenmenin belli başlı biçimleridir.109 Gelinin yüzüne yaldız, pul yapıştırılması ile gelin, ilkbahara benzetilir. Gelinin yüzünün süslenmesi yalnız yaldızla değil kara kalemle de yapılmaktadır. Anadolu'da yaygın olarak görülen kaşların arasına, yanak, burun, çeneye ben yapılması bu anlayışla açıklanabilir.

Günümüzde yörelere göre farklı teknikte ve malzemelerle yaşayan bir el sanatı olan oyaların yörüklerde kullanımı yaygındır ve bu oyaların çeşitli mesajları vardır. Örneğin, ergin çağa gelmiş genç kızı, nişanlı kızı, evli kadını, umutsuz sevgiliyi, üç yıllık evli kadını, hem oğlu hem kızı olan

kadını başına bağladığı oyadan ayırt etmek mümkün olur.110 Yörüklerde yaşlı kadınlar çiçek desenli yazma bağlanırlar.

Anadolu kadınının kullandığı bazı oyaların sembolik anlamları vardır. Örneğin sümbül çiçeği oyasını aşık genç kız ve nişanlı kız başına bağlar. Kabak çiçeği çabuk üremeyi, bereketi simgeler.111 Kabak çiçeğinin, halk hekimliği uygulamalarında "kısırlık" tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir (Kültür Bakanlığı-HAGEM Alan Araştırmaları). Mor sümbül aşık kızı; pembe sümbül nişanlı kızı; beyaz sümbül bağlılığı anlatır. Taze karanfil, erik çiçeği oyasını gelinler takar, gül oyasını ise genç kız ve gelinler, sarı nergis oyasını başına bağlayan ümitsiz aşkını duyurur, erkeği gurbete giden kadın yaban gülü oyası bağlar. Badem çiçeği oyasını sevdiğiyle evlenecek kız takar. Kocasıyla arası nahoş olan kadınlar, acı biber oyasını, hamile kadınlar ise "müjde" çiçeği oyalı yazma kullanır.112 Konya'da nişanlı kızlar kayınvalidelerine oyalı yazma gönderirler. Eğer kızın gönderdiği "çayır çimen oyası" ise araları iyi anlamına gelir. Eğer mezar taşı oyası" ise "aramızdaki soğukluk ölüme dek sürecektir" anlamına gelir. Orta yaşlı ve yaşlılar sade oyalı örtüler kullanırlar.

Kadınların çeşitli takılarak takarak süslenmeleri insanlık tarihi kadar eskidir. Türklerde takı takma ve başlık giyme geleneği doğumla beraber başlar, ömür boyu sürer. Günlük yaşamda ve özel günlerde takının önemli rolü vardır.113 Bazı takılar ölenle birlikte gömülür. 114 Başlıklarda kullanılan takıların ve aksesuarların malzemeleri çok değişik olabilir. Anadolu kadını altın, gümüş, kuş kemiği, horoz tüyü, inci, boncuk, deniz kabuğu, mercan, bitki kökü, canlı veya yapma çiçek, elmas, yakut vb. değerli ve yarı değerli taşlar, dokuma parçalarından yararlanarak çeşitli takı ve aksesuarları kullanmıştır ve kullanmaya da devam etmektedir. Burada önemli olan maddi değerinden çok taşıdığı anlam ve gelenekteki önemidir. Takılar, hem sembolik anlam taşır ve dili vardır, hem de koruyucu ve güç

verici bir anlamı barındırır. Dayanaklarını geçmişten alan, köklü uygulamalardır. Takı, hangi topluma ait olursa olsun, insanın yaşam deneyiminde kendini, toplumu ve tanrıyı tanımada önemli kodlar alır. Kültürel geçmiş, inançların kökleri ve toplumsal konumun kodlanmasında mükemmel bir iletkendir.115 Takılar; kullanım amaçları açısından ele alındığında; geleneksel törenler, kutsal inançlar, süslenme ve göçebe yaşam koşulları gereği hazırlanan takılarla ve maddesel değeri nedeniyle kullanılan takılar olarak sınıflandırılabilir.

Yeni gelinler geleneksel giysi ve aksesuarlarını evliliklerinin ardından kırk gün çeşit çeşit giyinir. Hangi etnik kökene ait olursa olsun gelin giyim kuşamı her yerde aynı öneme sahiptir.

Kadın baş düzenlemelerinde kullanılan malzemeler ve terimler dilimize de yerleşmiştir. "Başı dik tutmak, başı bağlanmak, baş göz etmek, başına tüy dikmek, evlendin de başın göğe mi erdi, kafamın tasını attırma, baş tacı etmek, baş üstünde tutmak" gibi deyimler Anadolu kadın başlarının biçim ve malzemeleri hakkında bilgi verebilmektedir.116 Sonuç olarak, baş; bir şeyin en mühim kısmı ve başlangıç noktasıdır. Anadolu'da kadın (gelin), başlarına verilen önem bu ifadeyi doğrulamaktadır. Bir çok örneğine ve ayrıntısına değindiğimiz Anadolu kadın (gelin) başlıklarının yeni bir kozmik yükselti, bir var oluş sebebi olarak kabul edildiği, gelinin evrenin sahip olduğu değerlerle donatıldığı ifade edilebilir. Gelin giysilerindeki renklerin gök-yer'i, takıların ay-güneş ve yıldızı sembolize ettiğine ve doğanın kendini yenilemesini, kadının kendi doğurganlığıyla özdeşleştirdiğine değindik. Gelinin giysisinde yer alan süsleme ögeleri, onun bir yaşam verici olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Bütün zıtlıkları sırtına giyinmiştir. Dünyanın karşıt güçlerle döndüğünün bir bütün olarak simgesidir ve bu zıtlıklarla olağanüstü bir görünümdedir diğer tüm kadınlardan farklıdır. Hayat vericidir, hayat ağacı gibi yer/gök/ve yer altının

iletişim halinde olduğu bir semboldür. Neredeyse ayinleştirilmiş düğün törenlerinde gelin, yer (toprak) ile; damat ise gök ile özdeşleştirilmiştir.

Köken olarak ilk "İlk Ana" ya kadar giden Ana Tanrıça düşüncesinin kaynağı olarak bilinen kadın imajı, her şeyin doğal annesi, bütün Dünyada insan neslini başlatan, kutsal güçlerin yöneticisi cennette yaşayanların önde gelenidir. Gökyüzünün gezegenleri, denizlerin bütün rüzgârları, cehennemin sessizliği onun iradesi ile idare edilir, tüm Dünyada değişik biçimler, farklı gelenelekler ve bir çok adlar altında anılan onun adıdır.117 Nerede olurlarsa olsunlar bu tanrıçalar insan soyunun devamlılığını simgelemiş, Anaerkil toplumların baş tanrıçası olmuş, üremeyi, çoğalmayı sembolize etmiş, tarım toplumlarında doğurganlık, bolluk ve bereket fikirlerini içermiş, Anadolu da Kybele adını almış Asya'da ise Umay olmuştur.118

1 Sürür, A., Ege Bölgesi Kadın Kıyafetleri, Ak Yayınları, İst. -1983. s. 64.

2 Şahin, Y., "Kumaşla Resim Sanatı", Art-Decor Dergisi, Ağustos/2000, İstanbul s. 138.

3 Tansuğ, S., "Türkmenlerde Giyim Gelenekleri," Kültür Bakanlığı-MİFAD Yayınları, I. Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V. Cilt, Ankara-1977. s. 98.

Kırzıoğlu, N. Görgünay, Türk Halk Kültüründe Doğu-Anadolu Dokumaları ve Giysileri, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No: 7, Ankara-1994 s. 47.

4 Sever, M., "Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım Tarzları", Milli Folklor Dergisi, Feryal Yayınları, Ank. -1997 s. 82.

5 Campell, J., İlkel Mitoloji, Çev.: Kudret Emiroğlu, İmge Yayınevi, Ank. -1995 s. 68.

6 Eliade, M., Kutsal ve Dindışı, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ank. -1991 s. 35.

7 Üçer, M., “Sivas Yöresinde Nazarlıklar ve Nazarla İlgili İnançlar”, 5. MTHKK-Gelenek, Görenek, İnançlar Seksiyon Bildirileri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank. -1997 s. 164.

8 Şahin, Y., Konya Beyşehir İlçesi Karaali Beldesi Kadın Giyim Kuşam Geleneğindeki Sembolizm, Marmara Üniversitesi-Güzel Sanatlar Ens., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1999, s. 56, vd.

9 Campell, J., a.g.e., s. 143.

10 Şahin, Y., a.g.e., s. 7.

11 Şahin, Y., a.g.e., s. 7.

12 Özder, L., İç Anadolu Bölgesi Geleneksel Kadın Başlıkları, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ankara-1999 s. 17.

13 Özder, L, a.g.e., s. 17, vd.

14 Özder, L, a.g.e., s. 17, vd.

15 Köymen, M. Altay., Alp Arslan ve Zamanı-II, A. Ü. D. T. C. F. Basımevi, Ankara-1983 s. 499.

16 Özder, L, a.g.e., s. 21.

17 Özder, L, a.g.e., s. 23.

18 Özder, L, a.g.e., s. 25.

19 Kahveci, M., “Kırgızıistan Kadın Kıyafetleri”, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 3, Haziran 1993 s. 52.

20 Kahveci, M., “Özbekistan Kadın ve Erkek Kıyafetleri”, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 6, Haziran 1994, s. 34.

21 Aksu, N., “Başkırt Kıyafetleri”, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 5, Ocak 1994 s. 65.

22 İmer, A. Mengi., “Yöresel Giysi ve Başlıklarıyla Niğde”, Türk Folkloru Araştırmaları, ve Turizm Bakanlığı-MİFAD Yayınları, Ankara-1984 s. 104.

23 Altay, H., Anayurttan Anadolu'ya, Kültür Bakanlığı Yayınları: 354, Türk Dünyası Eserleri: 2., Ankara-tarihsiz, s. 207.

24 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 47.

25. Kırzıoğlu, N. Görgünay., "Anadolu Geleneksel Kadın Başlıkları", 4. MTHKK: Bildirileri, 5. Cilt, Maddi Kültür Seksiyonu, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ankara-1992 s. 132.

26 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 133.

27 Özder, L, a.g.e., s. 9.

28 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Tokat İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 2000 s. 8.

29 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Sivas İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 1993 s. 7.

30 Şahin, Y., "Konya Beyşehir İlçesi, Karaali Beldesi Kadın Kıyafetleri", 5. MTHKK. Bildirileri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ankara-1995 s. 397.

31 Kahvecioğlu, H., "Afyonkarahisar Geleneksel Kadın Giysilerinde Kullanılan Başlık ve Takılar", 4. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon Belediyesi Yayınları: 7, Afyonkarahisar-1995 s. 73.

32 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 55.

33 Tansuğ, S., "Geleneksel Köylü Takıları ve Başlıkları", Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Ünv. -Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985 s. 329.

34 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 45.

35 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 46.

36 Kırzıoğlu, N. Görgünay Anadolu Geleneksel Kadın Başlıkları", 4. MTHKK: Bildirileri, 5. Cilt, Maddi Kültür Seksiyonu, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ankara-1992 s. 134.

37 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Gaziantep İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 1997 s. 12.

38 Tansuğ, S., a.g.e., s. 329.

39 Kırzıoğlu, N. Görgünay., Türk Halk Kültüründe Doğu-Anadolu Dokumaları ve Giysileri, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No: 7, Ankara-1994 s. 47.

40 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 46.

41 Şahin Y., "Manisa'da Geleneksel Kadın Başlıkları", Standart Dergisi, Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, Ankara. 1993 s. 34.

42 Şahin, Y., Konya Beyşehir İlçesi Karaali Beldesi Kadın Giyim Kuşam Geleneğindeki Sembolizm, Marmara Üniversitesi-Güzel Sanatlar Ens., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1999, s. 34.

43 Şahin Y., Manisa'da Geleneksel Kadın Başlıkları, Standart Dergisi, Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, Ankara. 1993 s. 36.

44 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 52.

45 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 49.

46 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Aydın İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 1995 s. 11.

47 Türkeli, H., "Küçük Menderes Tahtacı Düğünü", Atlas Dergisi, Sayı: 94, Ocak 2001, s. 88.

48 Akkent, M., G. Franger., Das Kophtuch/Başörtü, Dağyeli-Verlag, Germany-1987 s. 221.

49 Tansuğ, S., Anadolu Giyim Kuşamında Geometrik Desenler ve Çiçek Desenleri, I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, İzmir-1984 s. 383.

50 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 47.

Tansuğ, S., "Sivas Takıları, Başlıkları", D. E. Ü. -Güzel Sanatlar Fakültesi II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, İzmir-1984 s. 327.

51 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 55.

52 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 56.

53 Şahin, Y., "Konya Beyşehir İlçesi, Karaali Beldesi Kadın Kıyafetleri", 5. MTHKK. Bildirileri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ankara-1995 s. 399.

54 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Manisa İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 1993 s. 15.

55 Tansuğ, S., Türkmen Giyimi, Akbank Yayınları, Türk Süsleme Sanatları serisi: 9, İstanbul-1985. Şahin, Y., a.g.e., s. 392.

56 Kırzıoğlu, N. Görgünay., a.g.e., s. 50.

57 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Sivas İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 1993 s. 7.

58 Yülek, G., "Başların Dili", Hürriyet-Kelebek, 26 Ekim (Pazartesi)-1992-İstanbul (Sabiha Tansuğ Koleksiyonu Hakkında).

59 Eliade, M., İmgeler ve Simgeler, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ank. -1992 s. 20.

60 Eliade, M., Ebedi Dönüş Mitosu, Çev.: Ümit Altuğ, İmge Yayınları, Ank. -1994, s. 28.

61 Şahin, Y., Konya Beyşehir İlçesi Karaali Beldesi Kadın Giyim Kuşam Geleneğindeki Sembolizm, Marmara Üniversitesi-Güzel Sanatlar

Ens., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1999 s. 60.

62 Eliade, M., İmgeler ve Simgeler, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ank. -1992 s. 29.

63 Eliade, M., a.g.e., s. 26.

64 Eliade, M., a.g.e., s. 34.

65 Eliade, M., Kutsal ve Dindışı, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ank.-1991 s. 18.

66 Eliade, M., a.g.e., s. 45.

67 Sürür, A., "Ege Bölgesi Kadın Giyiminde Geleneksel, Toplumsal ve İnançlara Dayalı Öğeler ve Günümüzde Yaşayan Yerel Örnekleri", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, 5. Cilt, Ankara-1982. s. 231.

68 Tansuğ, S., "Türkmenlerde Giyim Gelenekleri", Kültür Bakanlığı-MİFAD Yayınları, I. Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V. Cilt, Ankara-1977 s. 255.

69 E Tansuğ, S., a.g.e., s. 256.

70 Tansuğ, S., "Sivas Takıları, Başlıkları", D. E. Ü. -Güzel Sanatlar Fakültesi II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, İzmir-1984 s. 383.

71 Tansuğ, S., "Türkmenlerde Giyim Gelenekleri", Kültür Bakanlığı-MİFAD Yayınları, I. Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V. Cilt, Ankara-1977 s. 256.

72 Sürür, A., a.g.e., s. 234.

73 Altuntaş, Y., Şahin Y., Kahveci, M., Aydın İli Halk Oyunları Kıyafetleri Teknik Çizimleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank., 1995 s. 12.

74 Sürür, A., a.g.e., s. 233.

Özhan, M., "Türkmenlerde Kadın Giysileri ve Giysilerde Dini İnançların Etkisi", I. Ulusal El sanatları Sempozyumu Bildirileri, D. E. Ü. -

G. S. F. Yayınları, İzmir-1984 s. 292.

75 Tansuğ, S., Türkmen Giyimi, Akbank Yayınları, Türk Süsleme Sanatları serisi: 9, İstanbul-1985.

76 Oğuz, B., Türkiye Halkının Kültür Kökenleri-2, Doğu-Batı Yayınları, İst. -1982s. 446.

77 Birdoğan, N., Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Hamburg-1990 s. 484.

78 İnan, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, T. T. K., Ank., 1995 s. 93.

79 Ögel, B., Türk Mitolojisi-II, T. T. K., Ank. -1995 s. 227.

80 Ögel, B., Türk Mitolojisi-I, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü-T. T. K., Ank. -1971 s. 159.

81 Ögel, B., a.g.e., s. 230.

82 Tansuğ, S., a.g.e., s. 42.

83 Kalafat, Y., Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank. -1998 s. 132.

84 Türe, A., "Takıda Hayvanlar Alemi", Hürriyet Yayınları, Art-Decor Dergisi, İst. -Ocak-1999 s. 105.

85 Akalın, S., Türk Folklorunda Kuşlar, Kültür Bakanlığı-HAGEM Yayınları, Ank. -1993 s. 135.

86 Türe, A., a.g.e., s. 105.

87 Oğuz, B., a.g.e., s. 204.

88 Akalın, S., a.g.e., s. 143.

89 Ögel, B., a.g.e., s. 36.

90 Ögel, B., a.g.e., s. 36.

Oğuz, B., a.g.e., s. 376.

91 Ögel, B., Türk Mitolojisi-II, T. T. K., Ank. -1995 s. 179.

92 Tansuğ, S., a.g.e., s. 11, Şahin, Y., a.g.e., s. 409, Yalman, A. Rıza., Cenup'ta Türkmen Oymakları-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1983

s. 143.

93 İvanov, S. V.; Sibirya Şamanizmi Araştırmalarından Bazı Görüşler, Çev.: Hadiye Nugay, (Henüz Yayımlanmamış Çeviri), 1998, vd.

94 Campell, J., a.g.e., s. 66.

95 Oğuz, B., a.g.e., s. 749.

96-97 Eliade, M., İmgeler ve Simgeler, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ank. -1992 s. 142.

98 Özhan, M., a.g.e., s. 297.

99 Ögel, B., a.g.e., s. 251, Ebedi Dönüş Mitosu, Çev.: Ümit Altuğ, İmge Yayınları, Ank. -1994 s. 29.

100 Ögel, B., a.g.e., s. 252.

101 Şahin, Y., Konya Beyşehir İlçesi Karaali Beldesi Kadın Giyim Kuşam Geleneğindeki Sembolizm, Marmara Üniversitesi-Güzel Sanatlar Ens., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1999 s. 82.

102 Oğuz, B., a.g.e., s. 791.

103 Şahin, Y., a.g.e., s. 65.

104 Oğuz, B., a.g.e., s. 713.

105 Kalafat, Y., a.g.e., s. 58.

106 İnan, A., a.g.e., s. 29.

107 Esin, E., Türk Kozmolojisi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst. -1979 s. 7.

108 Oğuz, B., a.g.e., s. 757.

109 Örnek, S. Veyis., Türk Halk Bilimi, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara-1977 s. 267.

110 Tansuğ S., “Sivas Takıları, Başlıkları”, D. E. Ü. -Güzel Sanatlar Fakültesi II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, İzmir-1984 s. 385.

111 ., Tansuğ S., a.g.e., s. 388.

112 Tansuğ S., “Giyimde Çiçeğin Dili”, Sanat Dünyamız, Yapı Kredi Bankası Yayınları, Yıl: 5, sayı: 15, Ocak/1979, İstanbul s. 3.

113 Tolluoğlu, F., “Anadolu Kadınının Takıları”, Halay Dergisi, 4. Yıl, 28. Sayı, 4/1983 s. 12.

114 Tansuğ, S., “Geleneksel Köylü Takıları ve Başlıkları”, Türkiye’de Sanatın Bugünü ve Yarını Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Ünv. -Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985 s. 467.

115 Özay, S., “Uygar Batı, Büyülü Doğu”, Art-Decor Dergisi, Sayı: 6, 1999, İstanbul s. 114.

116 Özder, L., a.g.e., s. 16.

117 Campell, J., a.g.e., s. 67.

118 Ateş, M., Mitolojiler, Semboller ve Halılar, Symbol Yayıncılık, İst. -1996 s. 32.

Cumhuriyet Döneminde Radyo / Yasemin Doğaner [s.377-382]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Cumhuriyet devri yeniliklerinin meydana geldiği dönemde, kendisi de teknik bir yenilik olarak Türk halkının hizmetine sunulan radyo, diğer yeniliklerden farklı olarak ülkemize daha erken gelmiş ve bir ölçüde inkılapların yerleştirilmesinde kullanılan araçlardan biri olmuştur. Ulus devlet oluşturma sürecinde önemli bir role sahip olan kitle iletişim araçlarından radyonun, genç Cumhuriyetin modernleşme sürecindeki rolüne bakmaya çalışalım.

Elektrik ve elektromanyetik alandaki bilimsel gelişmelerin bir ürünü olan radyo, bir başka deyişle telsiz telefon, kitle iletişim araçları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu teknoloji Maxwell, Hertz, Fleming, Stubblefield, De Forest ve Marconı gibi bilim adamlarının buluşlarıyla XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında gelişmiştir. İnsan sesinin elektromanyetik dalgalar aracılığıyla bir yerden bir başka yere iletilebilmesi, iletişim alanında olduğu kadar insanlık tarihinde de önemli bir aşamayı simgeliyordu.1

Dünyada radyo yayıncılığı düzenli olarak 1920'li yıllarda başlamıştır, ancak bu icadın amatörler tarafından yaygın bir biçimde kullanılması biraz daha öncelere gitmektedir. 1917 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim yayınlarına başlanmış, 1921 yılında bu yayınlar normal şekline sokulmuştur. 1922'de İngiltere'de BBC radyosu kurulmuştur.2 Radyo yayıncılığı Fransa ve Sovyetler Birliği'nde 1922'de, Almanya'da 1923'te, İtalya'da ise 1924 yılında gerçekleştirilmiştir. Radyo

yayıncılığının Türkiye'de başladığı 1927 yılına kadar sırasıyla Arjantin, Avustralya, Japonya, Norveç, Yeni Zelanda, Hollanda, İsveç, İsviçre, Çekoslovakya ve Güney Afrika Birliği'nde radyolar yayın hayatına başlamıştır.3

Radyonun profesyonel anlamda kullanılmaya başlanmasıyla Türkiye'ye gelişi arasında çok uzun bir süre geçmemiştir. Türkiye'de ilk radyo yayını 6 Mayıs 1927'de İstanbul'da Büyük Postane'nin kapısı üzerine yerleştirilen 5 kw güce sahip vericiden halka müzik dinletilerek yapılmıştır.4 Ankara'da ise yayının başlaması aynı yılın Kasım ayında gerçekleşmiştir. Radyonun kurulmasında gerek Atatürk'ün gerekse diğer devlet adamlarının olumlu yönde tavır sergilemeleri ve bu işi bizzat desteklemeleri bu iletişim organının yeni kurulan rejimin desteklenmesi ve yerleştirilmesi yönünde önemli bir işlevi olabileceğini kavradıklarını göstermektedir.

Çağdaş bir toplum olma yönünde atılan hızlı adımlar arasında önemli bir araç olarak yerini alan radyo, Türkiye İş Bankası ile bir Fransız şirketinin ortak olarak kurduğu Türk Telsiz Anonim Şirketi (TTAŞ) tarafından işletilmeye başlanmıştır. TTAŞ, radyo satışlarını abonelik yoluyla gerçekleştirmiştir.5 Ankara'da önce Yenişehir'de sonra Cebeci'de radyo yayıncılığına başlanmıştır. Orta dalga üzerinden yapılan bu yayınlarda "yurdu içeride ve dışarıda tanıtmak" için söz ve müzik programları yayınlanmaktaydı.6 Başlangıçta Ankara ve İstanbul'dan 5'er kw'lık yayın gücüyle, Avrupa'da bulunan 123 istasyon içinde önemli bir yere sahip olan radyo, Avrupa ve Amerika'daki hızlı gelişmelere ayak uyduramaması sonucunda oldukça geri planda kalmıştır.7 Buna paralel olarak oldukça zor koşullarda ve teknik imkansızlıklar içinde bulunan Ankara ve İstanbul radyoları, devlet politikasına uygun bir biçimde kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır.8

Yasal düzenlemesi bulunmayan ve 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu'na dolaylı olarak tabi olan TTAŞ, hükümetin göndereceği her türlü bildiriyi ücretsiz olarak yayınlamakla yükümlüydü.9 Radyonun yönetimi 1936 yılına kadar şirket elinde bulunmuştur ve yayıncılık anlayışı da bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir.

Radyonun kurulduğu yıllarda yayın saatleri oldukça sınırlıydı ve radyo yayını telgraf kullanımının bittiği saatten sonra başlamaktaydı.10 İstiklal Marşı ile başlayan yayın İstanbul'da 4.5, Ankara'da 3 saat sürmekteydi ve ağırlıklı olarak müzik yayını yapılmaktaydı. İlk yıllarda yazılı basında radyoya ilişkin pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Radyonun toplumsal bir işlevi olduğu ve halkı eğitmede kullanılabileceği fikri ancak kurulduktan birkaç yıl sonra söz konusu olmaya başlamıştır. Buna paralel olarak 1930 yılı Ocak ayında Maarif Vekaleti'nce radyodan çeşitli konular hakkında konferanslar ile haftada iki gün Almanca ve Fransızca dersleri, altı gün boyunca da Türkçe dersleri verileceği duyurularak bu işlerde görevlendirilecek hocaların isimleri gazetelerde ilan edilmiştir.11

Radyoda verilen konferanslara bir örnek de Kadınlar Birliği'nin yılbaşında yapılacak israfı engellemek amacıyla 28-30 Aralık arasında verilen konferanslardır.12 Burada radyonun az da olsa toplumu eğitici vasfı göze çarpmaktadır. Fakat aynı yılın sonunda radyodan yeteri kadar istifade edilemediği ve yılda verilen beş on konferans ile günde iki saatlik konserlerden oluşan yayınların bu büyük icadın gerektiği gibi değerlendirilemediğini gösterdiği belirtilmektedir.13

Bu dönemde gazetelerde Avrupa şehirlerinin programlarıyla birlikte yayınlanan radyo programları incelendiğinde yayın akışındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Genellikle 12.30'da kısa bir yayından sonra 18.30'da tekrar yayınına başlayan radyonun günlük programı gramofon konseri,

alaturka saz, Fransızca ders ve Ajans Haberlerinden oluşmaktadır.[14] Üç saatlik akşam yayını 4-5 saate çıkmıştır.[15]

Henüz bir eğitim aracı haline gelmemiş ve eğlence aracı olarak kullanılan radyonun yayınladığı alaturka musikiye ilişkin eleştiriler 1930'larda başlamış ve 1934 yılında alaturka müziğin yasaklanışına kadar sürmüştür. Öte yandan Atatürk'ün 1930 yılında yaptığı bir röportajda doğu müziği hakkındaki görüşleri sorulduğunda "Bunlar hep Bizans'tan kalma şeylerdir. Bizim hakiki musikimiz Anadolu halkında işitilebilir" şeklindeki yorumu dikkat çekicidir.[16] Bu eleştirilerde Avrupa şehirlerinden yayın yapan radyolarla kıyaslanan Türkiye radyosunun yayınladığı müziğin, Batılı çok sesli müzik karşısında zayıf kaldığı iddia edilerek Türk müziğinin çok sesli Batı müziği formuna sokulması istenilmektedir.[17]

Bir süre sonra bu düzeltme işinden de vazgeçilerek Şark musikisinin "inletip ağlattığına" hükmedilmiş,[18] alaturkanın ıslahının medresenin veya mecellenin ıslahını düşünmekle bir olduğu vurgulanarak, bundan sonra Türklerin Garp beynelmineli olan musikiye benliklerini katmaları gerektiği belirtilerek, basın yoluyla musiki inkılabı olarak adlandırılan radyodaki alaturka müzikten Batı müziğine geçişin kamuoyu oluşturulmuştur.[19] Musiki konusunda sergilenen bu ciddi yaklaşımın altında Batılılaşma konusunda gösterilen hassasiyet yatmaktadır. 1930'ların başından itibaren kültürel alandaki kurumsallaşma sırasında, topyekün Batılılaşma ihtiyacının bir gereği olarak musikinin de şark etkisi altında kalmasının mümkün olmayacağı öngörüsü ile Batı musikisi esas alınmıştır. Üstelik Garp musikisi milli musiki olarak benimsenmiştir.

Türk inkılabının ilkelerinin yerleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde inkılap bir bütün olarak düşünülmüş ve fikirde olduğu kadar sanatta da yeni hamlelere ihtiyaç duyulduğu sıkça ifade edilmiştir.[20] Tek parti idaresi bu tür hamlelerin kendi öncülüğünde, gençlerin desteğiyle yapılmasını

istemektedir ve musikinin değiştirilmesi radyo aracılığıyla yapılan bu hamlelere bir örnek teşkil etmektedir.

1 Kasım 1934'te Meclis'te yaptığı konuşmada Atatürk, "Güzel sanatların hepsinde ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak bunda en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir. Bir ulusun yeni değişikliğine ölçü, musikide değişikliği alabilmesi kavrayabilmesidir. Bugün dinletilmeye yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce genel son musiki kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak bu yüzeyde Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir…"21 diyerek konuya olan hassasiyetini göstermiştir.22 Ayrıca İstanbul ve Ankara valilerine, Dahiliye Vekaleti'nce radyo programlarında alaturka müziğin yasaklandığı ve sadece Batı müziğinin çalınabileceği bildirilmiştir.23 Türk müziğinin yasaklanmasına gerekçe olarak bir de teknik sebepler gösterilmektedir ki buna göre, her biri üç dakikadan oluşan alaturka şarkıların günde iki saat yayınlanabilmesi için radyoya ayda 600 eser gerekmektedir. Oysa bestekarlar bir senede dahi bu kadar eser üretememektedirler.24

Musiki inkılabına basının gösterdiği ilgi büyük olmuştur. Hakimiyeti Milliye ve Cumhuriyet gazeteleri yazarlarının diğer inkılaplara paralel olarak musiki inkılabına ilişkin yazılarında genel olarak ağır basan görüş, alaturka müziğin hüzünlü ve melankolik olduğu, hiçbir değeri olmadığı gibi, Türk ruhunu aksettirmekten de uzak olduğu idi.25 Musikide inkılap yapılabilmesi için evrensel müziğin halka tanıtılması ve öğretilmesi, Garp tekniğinin tatbik edilerek milli bir müzik yaratılması ve hatta bir müzik terbiyesi siyasetinin ortaya konması gerektiği öne sürülmüştür.26 Bu

bağlamda oluşturulacak bir radyo yayın teşkilatının Garp musikisini yayma işini üzerine alarak bu inkılabı millete aşılaması gerektiği dile getiriliyordu.27 Ayrıca evrensel müziğin ustalarının ülkemize vergi alınmaksızın getirilmesi ve bu müziğin halka tanıtılması öneriliyordu.

Radyo aracılığıyla yapılan musiki inkılabının önemli bir boyutunu da halkın ve özellikle de çocukların musiki terbiyesi almalarını sağlamak oluşturmaktadır. Bu anlamda öncelikle radyoda çalınacak parçaların izahı yapıldıktan sonra çalınmalarını sağlamak, eğitimli öğretmenler aracılığıyla musiki derslerinin verilmesi ve derslerde keman, viyolonsel ve piyano gibi müzik aletlerinin öğretilmesi ve Türk ezgilerinin Garp ilim metotlarıyla yeniden tespit edilmesini sağlamak amaçlanmıştır.28 Bu amaçları gerçekleştirmek amacıyla Ankara'da Kültür Bakanı başkanlığında yapılan toplantıda ulusal musiki hazırlık programı adı altında kararlar alınmış ve görev yapacak teşkilatın tespiti yapılmıştır.29

Musiki inkılabı kapsamında milli musikiye eser kazandırmak amacıyla Cumhuriyet gazetesi bir yarışma açmıştır.30 Beste yarışmasının yanı sıra öz dille yazılacak güftelerin de yarışmaya dahil edilmesine karar verilmiştir. Üç aylık yarışma süresinin ilk ayında gazete okurlarınca oylanan güfteler seçilecek, ardından da oluşturulan bir jüri heyeti tarafından halkın da katılımıyla bestelerin seçimi yapılacaktır. Böylelikle dildeki öz Türkçeleştirme hareketinin müziğin dilinin de Türkçeleştirilmesine yansıdığını görmekteyiz. Milli müziği oluşturma yönünde atılan adımlardan bir diğeri de, milli müzik unsurlarını fonograf (ses makinesi) yoluyla tespit ederek, önemsiz gibi görünen detayları bilerek Batılıların etnolojik metotlarını kullanmaktı.31

1934 yılında başlayıp 1936 yılında radyolarda Türk müziği yasağının kaldırılmasına kadar devam eden şark-Garp veya alaturka-alafranga müzik tartışmaları, dönemin "Batılılaşma" anlayışına paralel bir gelişim

sergilemiştir.32 Yani üzerinde bir fikir birliği sağlanmış değildir. Hatta o zamana kadar dinlenen müziğin Türk müziği olduğu dahi şüphelidir. Evrensel müziğin karşısında duran bu müziği reddederek batı müziğini almak doğru bir çözüm gibi görülmektedir.33 Bir üst yapı kurumu olan radyo, bu yöntemle halkın kendisine ait olmayan bir müziği halka benimsetmeye çalışmış ve bunu inkılabın bir gereği olarak sunmuştur. Bu yöntemin doğru olmadığı kısa bir süre sonra anlaşılacak ve Türk müziği yeniden radyolardaki yerini alacaktır.

Radyonun kurulduğu 1927 yılından 1934 yılına kadar müzik yayınlarının toplam yayın süresinin %71 ila 95'ini kapsadığı düşünülecek olursa radyo yayıncılığının önemli ölçüde müzik yayınlarından oluştuğu söylenebilir. Bu oran Türk müziğinin yasaklandığı 1934-1936 yılları arasında azalmış ve söz yayınlarında artış olmuştur. Ancak bu söz programlarına verilen önemden ziyade, Türk müziğinin yasaklanmasından doğan boşluğun doldurulması zorunluluğundandır.34

Radyonun şirket dönemi olarak adlandırılan ilk on yılının Atatürk inkılaplarının topluma benimsetilmesi yönünde önemli bir işlevi yerine getirdiğini söylememiz mümkün değildir. Özellikle ilk yıllarında sadece bir eğlence aracı olarak görülmesi ve kültürel bir kurum olma vasfını kazanamaması, bu araçtan inkılaplar alanında çok fazla faydalanılamadığını göstermektedir. Radyonun önemini kavrayan bazı aydınlarca bu sıkıntı zaman zaman dile getirilmiştir. Bu sorunun biraz da radyonun devletleşmemiş olmasından ve işletme sahibinin ticari kaygılarından kaynaklandığı ifade edilmiştir.

Radyonun bir lüks aracı veya basit bir çalgıdan ibaret olduğunu düşünmenin kitabı yelpaze olarak kullanmaktan farksız olduğu35, ferdi ihtiyaçlardan ziyade cemiyetleşmesi gerektiği ve önem verildiği takdirde inkılabın en çabuk ve en güçlü işçisi olabileceği36 ve modernleştirilerek

yayınların %70'inin kültüre %30'unun eğlenceye ayrılması gerektiği belirtilmektedir.37 Tüm bu görüş ve önerilere rağmen gazetelerde yer alan radyo programları incelendiğinde yayıncılık anlayışında pek bir değişiklik olmadığı görülmektedir.38

Radyonun şirket elinde bulunduğu bu dönem başından itibaren mali sıkıntılarla geçmiş ve şirket bu kurumdan kâr etmeyi başaramamıştır. Zaman zaman devletten de yardım alan şirket yeterli performansı gösterememiştir. 1936 yılında TTAŞ'nin sözleşmesinin bitmesi üzerine devlet radyo yönetimini ele almış ve radyo yayıncılığında "Devlet Dönemi" olarak adlandırılan yeni bir döneme girilmiştir. Nafıa Vekaleti (Bayındırlık Bakanlığı) tarafından idare edilecek olan radyonun yayınlarının daha faydalı hale getirileceği belirtilmektedir.39

Yasal düzenlemesi 3222 sayılı Telsiz Kanunu ile 1937 yılında gerçekleştirilen radyo, bundan sonraki dönemde geliştirilmeye çalışılacaktır.40 Şöyle ki, ilk kez 1935 yılındaki CHP Dördüncü Kurultayı'nda önemi dile getirilen radyo için, kuvvetli verici istasyonları kurulacağı ve makinelerin kolay ve ucuza tedarik edileceği belirtilmiş,41 devlet eline geçtikten sonra da partinin radyoyu milletin kültür ve politika terbiyesi için önemli araçlardan saydığı vurgulanmıştır.42

Bundan sonra Türk müziğinin yayınlara katılmasından başka söz programlarında bir artış olmuş ve çeşitli konularda konferanslar, Halkevi temsilleri ve Dış Haberler yayınlanmaya başlanmıştır.43 Ancak tüm bu çabalara rağmen dönemin siyasi gücünün radyodan tam anlamıyla istifade ettiğini söyleyemeyiz. Bunun nedenleri arasında teknik yetersizlikler, alıcıların pahalı oluşu, henüz elektriğin her yere ulaşmamış olması gibi etkenlerden başka, devletin bu işi yeterince ciddiye almamış olduğu sayılabilir. "Milletin kulağı, hükümetin ağzı olmak gibi büyük ve şerefli"44 bir göreve sahip olan radyonun bu görevini tam olarak yerine getirdiğini de

söylemek mümkün değildir. Zaten tek parti döneminin koşulları gereği halkı idarenin yaptıklarıyla ilgili olarak bilgilendirecek yeterince özgür bir ortam bulunmamaktadır.

Radyonun etkin olarak işlevini İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra savaşın gidişatına ilişkin olarak yaptığı yayınlarla görmekteyiz.45 Bu durumun radyonun dünyadaki kullanımına paralel olarak geliştiğini söylemek mümkündür. O zamana kadar, eve eğlenceyi getiren bir müzik kutusu konumunda olan radyonun dünyanın herhangi bir yerinde olan olayın veya yapılan konuşmanın anında öğrenilebilmesini sağlama fonksiyonu fark edilmiştir.46 Radyonun bir terbiye vasıtası olduğu da sıkça vurgulanmaktadır. Yine bu dönemde "Radyoda Evin Saati" adı altında yapılan programda günlük hayata ilişkin pratik bilgiler,47 "Ziraat Takvimi Saati" adlı programda da köylülere yönelik bilgiler verilmektedir. 1942 yılına gelindiğinde programların %60'ı müzik yayınları, %35'ten fazlası ise kültürel yayınlardan oluşmaktadır.48

İncelediğimiz dönemde radyonun müzik alanında yaptığı katkıdan başka iki önemli alandaki işlevinden söz edebiliriz. Bunlardan ilki dil ve tarih tezlerinin halka anlatılması kapsamında kültürel alandaki işlevidir. Özellikle Halkevlerinin dil ve tarih şubelerinde verilen konferanslarla Recep Peker ve İsmet İnönü'nün anlattıkları "İnkılap Dersleri" nin radyodan yayınlanması bunlara örnektir.49 İkinci bir işlevi de "Milli İktisat ve Tasarruf" seferberliği konusunda olmuştur. Radyonun kurulduğu yıllardan hemen sonraya rastlayan Dünya Ekonomik Buhranı nedeniyle Milli Tasarruf Cemiyetlerinin halkı tasarruf yapmaya yönlendirmesi ve bunun için de radyodan faydalanması söz konusudur. Ayrıca bu konuda devlet adamlarının da tasarruf yapmaya yönelik konuşmalarının radyodan yayınlandığını görmekteyiz. Bu anlamda bir başka işlev de ezanın Türkçe okunması kararının alındığı 1932 yılında, Ayasofya Camii'nde yapılan

Kadir Gecesi kutlamasının radyodan canlı olarak yayınlanmasıdır.50 Laiklik ilkesine bağlı olarak 1950 yılına kadar radyodan herhangi bir biçimde Kur'an yayını yapılması söz konusu olmamış, bahsi geçen yayın da Türkçe ibadet konusuna eğilimi artırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Radyonun yayıncılık anlayışı bu şekilde bir gelişim göstermekle birlikte halkın radyodan ne derece faydalandığı daha önemlidir. Türkiye'de radyonun kurulduğu 1927 yılı sonunda yaklaşık 2000 radyo alıcısının bulunduğu tahmin edilmektedir. O yıllar için oldukça pahalı bir araç olan radyo alıcısı sayısı, 1931 yılında ancak iki katına çıkabilmiştir. 1936 yılında 6175 olan sayı 1939'da 44 bine ulaşmıştır. 1936 yılından sonra radyo alıcı sayısının artmasının nedenleri arasında radyonun devletleşmesi ve bu doğrultuda Etimesgut radyo istasyonunun kurulması yer almaktadır.51

Radyonun devletçe önemsenmeye başlandığı 1935 yılında, henüz radyonun girmediği pek çok şehrin bulunduğu düşünülürse, radyonun toplumsal hayattaki işlevinin oldukça sınırlı olduğu tahmin edilebilir. 1939 yılında Ankara'da 6766 radyo alıcısı bulunmaktadır ve artık Türkiye genelinde 3000 kişiye bir radyo düşmektedir.52 Bununla birlikte diğer illerin Ankara radyosunu duyabilmeleri ancak 1936 yılından sonra Etimesgut'taki vericinin kurulmasından sonra gerçekleşmiştir.53

Tek parti dönemine ait elimizde radyonun kullanımına dair arşiv belgesi veya saha çalışması bulunmadığından basın yoluyla elde ettiğimiz bilgilere dayanarak hareket etmekteyiz. Bu sayılara göre inkılapların en yoğun olduğu dönemde radyo sayısı oldukça azdır. Üstelik tam olarak dağılımı belli olmamakla birlikte vericiler henüz İstanbul ve Ankara'nın merkezinde bulunduğundan alıcı edinilse dahi teknik olarak radyoyu kullanmak mümkün olmayacaktır. Oysa aynı yıllarda radyo kuvvetli bir terbiye ve telkin vasıtası olarak, birçok ülkede medeniyet ve kültür derecelerine göre sayıca ciddi artışlar göstermekteydi.54 Buna göre radyonun rejimin

ideolojisinin yerleştirilmeye çalıştığı yıllarda çoğunlukla şehirlerde kullanıldığı ve köylere henüz ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hedefleri arasında yer alan ve bir türlü gerçekleşemeyen eğitici fonksiyonunun yıllar sonra 1963 yılında yapılan bir halkoyu yoklamasının sonucuna göre hâlâ gerçekleşmediği göz önüne alınırsa durumun ciddiyeti kendini daha iyi gösterir.55

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir konu da, Atatürk inkılaplarının gerçekleştirilmesi veya diğer bir deyişle Türkiye'nin modernleşmesi kapsamında radyo konusunu incelediğimizde, radyonun Atatürk inkılaplarının önemli ölçüde gerçekleştirildiği bir dönemde yurda girmiş olduğunu görmekteyiz. Üstelik radyo yayıncılığının ve kullanımının etkin hale gelmesi için de bir süre geçmesi gerekmiştir ki, neredeyse sosyal ve kültürel alandaki değişimin tüm araçlarının hazır olduğu bir ortama kendisi de o araçlardan biri olarak dahil olmuştur. İki savaş arası dönemde dünyadaki tek parti idarelerine paralel olarak Türkiye'deki idari yapı da otoriter bir görünüm sergilemektedir. Parti-devlet bütünleşmesi anlayışı radyo yayıncılığında da etkisini kuvvetle hissettirmiş ve uzun bir süre radyo, devlet ve parti tekelinden kurtulamamıştır. Ancak tek parti idaresinin kuvvetli etkisi muhalefetin oluşumuna kadar olağan bir seyir takip etmiş, muhalefetin tepkisi gündeme gelmeye başladıktan sonra ise mahiyet değiştirmiştir.

Çok partili hayata geçişle birlikte, radyo meselesi farklı bir boyut kazanmıştır. Daha önce tek parti döneminde "Hükümetin ağzı olma şerefini" taşıyan radyonun, hükümet tarafından demokratik olmayan yöntemlerle bir imtiyaz, bir tekel şeklinde tutulduğu ileri sürülerek radyonun tarafsızlığının sağlanmasına yönelik muhalefetin talepleri gündeme gelmiştir.56 İktidarın el değiştirmesi sonucu muhalefetin yanında yer alan basına karşın, hükümet de radyoyu kullanmıştır.57

Bütün bunlar göstermektedir ki, dünyanın önemli teknolojik buluşlarından olan radyo, çok gecikmeden ülkemize girmesine rağmen kendisinden sağlanacak fayda gerek maddi imkansızlıklar gerekse yanlış politikalar sonucunda alınamamıştır. O zamanın deyimiyle “telkin ve terbiye” konusundaki yetersizliği ortadadır. Ancak şu da var ki, bugün TRT radyoları ve özel radyolar olarak Türk basınının bir parçası olan ve önemli teknolojik imkanlara sahip olan radyoların yerine getirdiği işlevin haber verme ve eğlendirme vasıflarının çok da üzerine çıkamadıkları düşünülürse, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki radyoya ilişkin eleştiriler daha sağlıklı olarak değerlendirilebilir.

1 Uygur Kocabaşoğlu, Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna, A.Ü. SBF Yay., Ankara, 1980, s. 7.

2 Ünsal Oskay, Toplumsal Gelişmede Radyo ve Televizyon, A.Ü. SBF Yay., Ankara, 1971, s. 13-14.

3 Aysel Aziz, Radyo ve Televizyona Giriş, A.Ü. SBF Yay., Ankara, 1981, s. 11.

4 Özden Çankaya, “Türkiye’de Radyo Yayıncılığının Öyküsü”, İstanbul Radyosu, Anılar Yaşantılar, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2000, s. 16.

5 TTAŞ’nin radyo satışları için gazetelere verdiği ilan şu şekildedir: “Telsiz telefona nasıl abone olabilirsiniz? Bundan kolay bir şey yoktur. Evinize bir telsiz telefon ahizesi almak için İstanbul’da iseniz, Yeni Postane’nin üst katında bulunan TTAŞ’ye, taşrada bulunuyorsanız şirketin acentelerine müracaat ederek basit bir talepnameyi doldurmanız kafidir. Telsiz hakkındaki bütün müşkülleriniz ve malzeme ihtiyacınız için Yeni Postane karşısında Hamidiye Caddesi 26 numaraya başvurabilirsiniz.” Ayhan Dinç, “İstanbul Radyosunun Öyküsü”, İstanbul Radyosu, s. 65.

6 Aysel Aziz, Radyo ve Köy Yayınları, TRT Merkez Program Dairesi Başkanlığı Servis Yay., sayı: 11, Ankara, 1968, s. 7.

7 Mahmut Tali Öngören, “Radyo and Television in Turkey”, The Transformation of Turkısh Culture, New Jersey 1986, The Kınston Press, s. 182.

8 Ankara Radyosunun teknik özellikleri konusunda geniş bilgi için bkz: Muhip Arcıman, Radyoda Kimlerle Başbaşayız?, T. C. Ziraat Bankası Matb., Ankara, 1948.

9 Çankaya, “Türkiye’de Radyo. ”, s. 18.

10 Dinç, “İstanbul Radyosunun. ”, s. 75.

11 “Radyo ile Ders”, Hakimiyeti Milliye, 10 Ocak 1930.

12 Hakimiyeti Milliye, 26 Aralık 1930.

13 Yunus Nadi, “Niçin Radyodan İstifade Etmiyoruz”, Cumhuriyet, 14 Aralık 1930.

14 Cumhuriyet, 19 Mayıs-18 Haziran 1933.

15 Cumhuriyet, 3 Eylül 1933.

16 Nail Tan, “Atatürk ve Türk Halk Müziği”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ağustos 1981, c. 3, sayı: 13, s. 170.

17 Hakimiyeti Milliye, 10 Kasım 1930.

18 Hakimiyeti Milliye, 29 Ağustos 1932.

19 Cumhuriyet, 25 Aralık 1932.

20 Yunus Nadi, “Fikirde ve Sanatta İnkılapçı Hamleler İstiyoruz”, Cumhuriyet, 28 Temmuz 1933.

21 Hakimiyeti Milliye, 2 Kasım 1934.

22 Cumhuriyet, 21 Kasım 1934.

23 Yasağa ilişkin karar o kadar ciddiye alınmıştır ki, o günlerde basında İstanbul Belediye Meclisi üyelerinin çalgılı yerlerde de Türk Müziğinin

kaldırılması gerektiğine ilişkin bir teklif vereceği haberi yer almıştır. Cumhuriyet, 8 Kasım 1934.

24 Cumhuriyet, 8 Kasım 1934.

25 “Musiki İnkılabımız”, Cumhuriyet, 25 Aralık 1934.

26 Dönemin basınında sıkça yer alan evrensel musiki ve alaturka musiki tabirlerinden kastedilen ilkinde çok sesli Batı müziği, ikincisinde ise divan musikisini de içine alan bugün Türk Sanat Müziği olarak adlandırabileceğimiz Türk müziğidir.

27 Cumhuriyet, 28 Kasım 1934.

28 “Musikiyi Yaymak İçin”, Cumhuriyet, 30 Kasım 1934.

29 Cumhuriyet, 1 Aralık 1934.

30 Yarışmaya katılacak eserlerin “çok yüksek ve klasik çeşide kaçan kıymette eserlerden ziyade Türk ruhuna, halk duygularına en uygun musiki örneğini bulmak, Boğaziçi’nin cennete açılmış yeşil bir balkon gibi sırtlarında ölen bir akşamı, kan ve kemikle yaptığımız Çanakkale’yi, Dumlupınar’ı, nazlı İzmir’in hicranını, bir efenin dağlara dirsek vuran serazadlığını, bir öküzün ince ve sessiz tasasını anlatan bir eser olmasını sağlamak ve onda insanlık ve hayatla beraber kendimizi Türk ruhunu bulmak” olduğu belirtiliyordu. Cumhuriyet, 28 Aralık 1934.

31 Mesut Cemil, “Ulusal Türk Musikisi Doğarken”, Resimli Ay, Ocak 1935, Sayı: 49, s. 28-29.

32 Tıpkı ülkede Batılılaşma konusunda ortak bir fikir birliği olmadığı gibi bu konuda da fikirler üç ayrı noktada toplanmaktadır. Birinci görüşe göre Türk müziği tamamen müstakil ve olgundur, başka bir gelişmeye ihtiyaç göstermemektedir. İkinci görüşte müziğin evrensel olduğu ve Türk müziğinin Avrupa müziğine iltihak ederek onu kendi topraklarına çekmesi gerektiği ve ancak bu müziği inceleyerek kendi müziğini geliştireceği öne sürülmektedir. Üçüncü görüşe göre ise Türkiye’de çalınan müzik ulusal

değil, Arap-İran müziği veya Avrupalılar tarafından yapılmış bir yarı Türk müziğidir ve bir Ecnebi kültürü olan bu müzik Türkiye'ye zorla kabul ettirilmiştir. Hakiki Türk müziği şimdiye kadar hakir gözle bakılan halk müziğine dayanır ve ancak modern müzik teknik ve usulleri sayesinde gelişebilir. "Musiki İnkılabımız", Cumhuriyet, 13 Ocak 1935.

33 Halit Ziya Uşaklıgil'e göre "ortada Şark ve Garp musikisi diye bir dava bulunmaktaydı. Atatürk sayesinde Türk musikisi diye bilinen ancak gerçekte Türk müziği olmayan musiki türünden vazgeçilerek evrensel musikiye geçilmiş ve en doğru adım atılmıştı". Halit Ziya Uşaklıgil, "Şark ve Garp Musikisi Diye İkiye Ayrılan Bir Musiki Yoktur", Cumhuriyet, 18 Ocak 1935.

34 Kocabaşoğlu, Şirket Telsizinden., s. 82-95.

35 "Bugünün Silahlarından Radyo", Atsız Mecmua, sayı: 2, 15 Haziran 1931, s. 37-38.

36 İsmail Hakkı, "Radyoyu Ülküleştirmek Lazım", Yeni Adam, 19 Şubat 1934, sayı: 8, s. 7.

37 Devletin kültür politikası kapsamında radyo için yapılan masrafa rağmen radyonun henüz modernleşemediği, İstanbul radyosuna bakıldığında durmadan tango ve fokstrot çalındığı, en korkunç cin ve peri masallarının anlatıldığı, ilim, teknik, tiyatro, siyaset ve terbiye gibi konulara yer ayrılması gerektiği belirtilmektedir. "Radyonun Kültürleşmesi", Yeni Adam, 12 Mart 1936, sayı: 115, s. 3.

38 Gazetelerde yayınlanan günlük radyo programları aynı sütunlarda yer alan Viyana, Moskova gibi radyoların programları ile kıyaslandığında benzerlik görülmektedir. Hava koşulları uygun olduğunda Garp memleketi yayınlarının verileceği basında yer almıştır. Cumhuriyet, 27 Kasım 1934.

39 "Ankara Radyosu Hükümete Geçiyor", Ulus, 8 Eylül 1936.

40 Telsiz Kanunu hakkında geniş bilgi için bkz: Basın ve Yayınla İlgili Kanun, Kararname, Nizamname, Talimatname ve Tamimler, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1944, s. 60-69.

41 Bu konuda bkz: CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 73.

42 CHP Büyük Kurultayı Tetkikine Sunulan Program Projesi, Ulusal Matbaa, Ankara, 1939, s. 20.

43 Ulus, 14 Mart 1937.

44 Selim Sarper, "Ankara Radyosu Milletin Emrinde", Radyo, c. 1, sayı: 3, 15 Şubat 1942.

45 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Burhan Belge, Radyo Konferansları (Günün Meseleleri), Ulusal Matbaa, Ankara, 1940, (14 Kitap).

46 Muzaffer Şerif Başoğlu, "Radyonun Sosyal Psikolojisi", Oluş, 22 Ocak 1939, sayı: 4, s. 58.

47 Bu programlara örnek olarak Okuma Zevki, Musiki Zevki, Yemek, Sıhhat, Kırışıklarla Mücadele, İnsan Nasıl Mesut Olur, Kadınlık ve Erkeklik Hayatı vb. verilebilir. Dr. Galip Ataç, Radyoda Evin Saati, 4 c., Kenan Matb., İstanbul, 1942-1943.

48 Karpat, "The Mass Medıa", s. 275.

49 Dil inkılabının gerçekleştirildiği dönemde Dil Bayramı olarak kabul edilen 26 Eylül 1934'ten sonra bu konuda yapılacak radyo yayınının tespiti için bir komisyon kurularak radyo konferanslarının yapılması kararlaştırılmıştır. Cumhuriyet, 26 Eylül 1934.

50 Cumhuriyet, 3 Şubat 1932.

51 Cemal Kutay, "Radyonun Düğmesini Çevirelim Ankara'yı Çok İyi Dinliyoruz", Ulus, 15 Ocak 1939.

52 1939 yılında radyo bütün illere girmiştir ve elektriğe kavuşan illerde bu sayı önemli sıçramalar göstermektedir. 1938 yılı Eylül ayında

Türkiye’de radyoların illere göre dağılımı şu şekildedir: Antalya 243, Ağrı 27, Aydın 258, Balıkesir 267, Bilecik 77, Bitlis 6, Bingöl, 3, Bolu 140, Burdur 41, Bursa 1083, Çanakkale 256, Çankırı 75, Çoruh 30, Çorum 89, Denizli 77, Diyarbakır 182, Edirne 263, Elazığ 139, Erzincan 82, Erzurum 63, Eskişehir 636, Gaziantep 251, Giresun 149, Gümüşhane 21, Hakkari 5, İçel 420, Isparta 91, İstanbul 20. 814, İzmir 2705, Kars 60, Kastamonu 197, Kayseri 240, Kırklareli 321, Kırşehir 4, Kocaeli 728, Konya 450, Kütahya 351, Malatya 184, Manisa 335, Maraş 73, Mardin 37, Muğla 152, Muş 4, Niğde 87, Ordu 86, Rize 12, Samsun 525, Seyhan 390, Siirt 13, Sinop 104, Sivas 255, Tekirdağ 275, Tokat 166, Trabzon 180, Tunceli 5, Urfa 75, Van 19, Yozgat 34, Zonguldak 680. 1939 yılı başlarında Türkiye’de toplam radyo sayısı 44 bine ulaşmıştır. Kutay, “Radyonun Düğmesini.”

53 Kutay, “Radyonun düğmesini.”

54 Muzaffer Şerif Başoğlu, “Radyo Terbiyesi”, Oluş, 9 Nisan 1939, c. 1, sayı: 15, s. 1.

55 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Nermin Abadan Unat, “Türkiye’nin Üç Büyük Şehrinde Radyo İle İlgili Halkoyu Yoklaması”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. 19, sayı: 3-4, Eylül-Aralık 1964, s. 71-101.

56 Nihat Erim, “Radyo Meselesi”, Ulus, 25 Şubat 1953.

57 Bahri Savcı, “Basın Hürriyeti-Radyo Rejimi”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. 14, sayı: 4, Aralık 1959, s. 194.

DOKSANBİRİNCİ BÖLÜM:

RUSYA’NIN İDİL-URAL’DA, KIRIM’DA VE KAFKASYA’DA YAYILMA SİYASETİ

A. Rusya'nın İdil-Ural ve Kırım'da Yayılma Siyaseti

Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları / Dr. Seyit Sertçelik [s.385-399]

Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Rus İmparatorluğu döneminde ülke genelinde 1897 yılında yapılan ilk nüfus sayımı, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan milletler hakkında etno-demografik verilerin yanı sıra, sosyo-kültürel açıdan da önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada 1897 nüfus sayımı itibariyle Çarlık Rusyası'nın Avrupa yakasında1 yaşayan Türk topluluklarının demografik dağılımları ve İdil-Ural sahasında yaşamış olan Türklere karşı Çarlık hükümetlerinin izlemiş olduğu politikalar incelenecektir.

Rus İmparatorluğu'nda 1897'de yapılan ilk genel nüfus sayımına kadar, ülke nüfusu, ilki 1719'da yapılan reviziyalarla (teftiş) belirlenmekteydi. Reviziyaların amacı vergi veren nüfusu tespit etmek olduğundan, ilk reviziyalarda Rusya'da da kadın nüfusun dikkate alınmadığı, sadece erkek nüfusa ait bilgilerin kaydedildiği görülmektedir. Nihayet, XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Çarlık hükümeti işgal ettiği ülkeler de dahil olmak, üzere tüm imparatorlukta genel bir nüfus sayımı yapmıştır.2

1897'de yapılan bu nüfus sayımına göre, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayanların büyük bir kısmını Hint-Avrupa dil ailesinden milletler teşkil ederken, geri kalan grupların çoğunluğunu Türkler ve Fin-Ugor dil ailesinden milletler oluşturmaktaydı. Bu grupların dağılımı incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: 1897 yılı itibariyle Rusya'nın Avrupa yakası nüfusunun %87.2'sini Hint-

Avrupalılar,3 %4.9’unu Türkler, %3.7’sini Fin-Ugorlar,4 %4.2’sini ise diğer milletler oluşturmaktaydı.5

1897’de yapılan nüfus sayımına göre, Türklerin Rus İmparatorluğu’nun Avrupa yakasında yaşamış oldukları Guberniyalar6 ve nüfus dağılımları Tablo 1’de gösterilmiştir. Tablo 2’de ise, 1897 nüfus sayımına göre Rus İmparatorluğu’nun Avrupa yakasında yaşayan Türklerin kendi aralarındaki dağılımları ve nüfusları verilmiştir.

Merkezi İstatistik Komisyonu tarafından yayınlanan nüfus sayımı sonuçlarının gerçek verileri yansıtıp yansıtmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Yaygın kanı, birtakım eksiklikler olmasına rağmen,7 bu sonuçların gerçek rakamlara yakın olduğu doğrultusundadır.8 Bununla birlikte, bazı tarihçiler ilk nüfus sayımını çeşitli açılardan eleştirmişlerdir. Eleştirilerin dayanak noktalarından bir tanesi, Müslümanların nüfus sayımına karşı göstermiş oldukları tepkilerden kaynaklanmaktadır. Özellikle Müslüman

Türkler, sayımın kendilerini Hıristiyan yapmaya yönelik bir araç olarak kullanılacağı ve okullarının kapatılacağı endişesiyle, nüfus sayımına karşı çıkmışlar ve sayılmak istememişlerdir.9 Bunun üzerine Çarlık hükümeti temsilcileri, sayımın Müslümanlara karşı olumsuz bir şekilde kullanılmayacağı, Hıristiyanlaştırmanın söz konusu olmayacağı, medrese ve mekteplerin kapatılmayacağı vaadinde bulunmuşlardır. Buna ilaveten yetkililer, bütün bu teminatlara rağmen, yine de, sayılmak istemeyenlerin cezalandırılacağı, sayıma karşı direnilmesi durumunda güç kullanılacağını da açıklayınca, nüfus sayımı genel olarak sorunsuz tamamlanmıştır.10 Bu ilk direniş ve karşı koymanın nedeni, Çarlık hükümetinin Müslümanlara karşı sürdürmüş olduğu Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinden dolayı, hükümetin gerçekleştirmek istediği her yeni uygulama, Türkler arasında, Çarlık hükümetine duyulan güvensizlik ve şüpheden kaynaklanmıştır.

Diğer bir eleştiri noktası ise, Merkezi İstatistik Komisyonu'nun nüfus sayımındaki "ana dil" sorusuna verilen cevaba göre milliyetleri belirlemiş olmasıdır.11 Kentlerde, Ruslar arasında yaşayan diğer milletlerin günlük yaşamda Rusçayı kullanmaları ve birtakım endişeleri nedeniyle ana dilleri yerine Rusçayı yazdırmış olabilecekleri varsayımıyla bu tür eleştiriler yapılmıştır. Bu yüzden, Rusların sayıca fazla gösterilmiş olduğu görüşü yaygındır. Ayrıca, o dönemde dilbilim ve etno-dilbilimin gelişmiş olmaması nedeniyle, dile göre milliyeti belirlemenin birtakım yanlışlıklara sebep olduğu görüşü eleştirilerin kaynak noktası olmuştur.12

Bu veriler ışığında, 1897 nüfus sayımı sonuçlarının özellikle Türkler açısından sağlıklı olmadığı söylenebilir. Zira, İdil-Ural sahasında alt etnik yapıyı belirlemek hassas bir çalışmayı gerektirmektedir. Tatar ve Başkurt dilleri birbirine çok benzer olduğundan, o dönemde Başkurtların hemen hemen yarısı günlük hayatta ana dil olarak Tatarca konuşmaktaydı. Tatar Türkçesi konuşan Başkurt köylüsünün, alt etnik grup olarak Tatar veya Başkurt olduğunu ayırt etmek pek de kolay değildir. Başkurt köylüsü için alt etnik kimlik olarak, Tatar veya Başkurt olması pek fark etmiyordu; kendisine milliyetinin sorulması durumunda şart ve duruma göre farklı cevaplar alınabilirdi. Dahası, nüfus sayımında bile, bir nüfus memuru artniyet olmaksızın böyle bir köylüyü, Tatar veya Başkurt yazmış olabilirdi.13 Diğer taraftan, Tablo 2'de görüldüğü üzere, Tatar olan Mişerler ile Başkurt olan Tipterler (Tepterler) ayrı bir etnik grup olarak gösterilmişlerdir. Dolayısıyla, Tatar ve Başkurtların nüfus verilerinin tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek güçtür. Ayrıca, bu sayım sonrası yayınlanan istatistik verilerinde Azeriler Tatar olarak, Kazaklar ise Kırgız olarak kaydedilmişlerdir. Yayınlanan nüfus verilerinde, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Gagauz Türklerine ait verilerin olmayışı da ayrı bir eksikliktir.

Yayınlanan 1897 nüfus sayımı sonuçlarının, Türkler açısından pek de güvenilir olmadığını gösteren diğer bir özellik ise, bu sayım sonuçlarını St. Petersburg'da daha önce yapılan yerel nüfus sayımları ile karşılaştırdığımızda ortaya çıkmaktadır. 1897 nüfus sayımı verilerinde Sankt-Petersburg Guberniyası'nda Türk nüfus gösterilmemiştir. Ancak, daha önce Petersburg'da yerel olarak yapılan nüfus sayımları verilerinde burada Türklerin yaşadığı görülmektedir. Örneğin, 1869 yılında yapılan nüfus sayımında Petersburg'da yaklaşık olarak 2.000 Tatar yaşarken, 1881 sayımında Tatarların nüfusu 2.700 olarak verilmiştir. 1890 sayımında ise, 3.500 Tatarın, Sankt-Petersburg şehri ve Guberniyası'nda yaşadığı görülmektedir.14 Dolayısiyle, yayınlanmış olan 1897 nüfus sayımı sonuçları bazı şüpheleri doğurmaktadır.

Rusya'nın Avrupa yakasında yaşayan Türklerin toplam nüfusu 1897 nüfus sayımına göre, Tablo 2'de gösterildiği üzere, 4.620.821'dir. Bu sayımda, Rusya'nın Avrupa yakasında bulunan 50 Guberniya'dan 43'ünün kent ve kırsal nüfusunun toplam nüfusa oranları verilirken, 7 Guberniya için şehir ve kırsal nüfus oranları açıklanmamıştır. Bundan dolayı, toplam nüfusun yaklaşık olarak 4.400.000 yani %95.2'sini kırsal nüfus oluştururken, şehirlerde yaşayanların sayısı 220.000 (%4.8) civarındadır. Şehirlerdeki Türklerin nüfusunun azlığı dikkat çekmektedir. Bunun en belirgin nedeni Çarlık rejiminin, Kazan ve Astrahan (Astarhan) Hanlıklarının hakimiyetine son verdikten sonra, Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyaseti çerçevesinde şehirlerdeki baskılarını arttırmaları ve polisiye yöntemlerle Müslümanları sürekli rahatsız etmeleri üzerine şehirlerden kırsal alanlara yönelen sürgün ve göçler olmuştur.15

Türkler şehirlerden uzaklaştırıldıktan sonra, nehir kenarlarında yerleşmelerine de pek izin verilmiyordu. İdil (Volga) ve Kama Nehirleri kenarında yaşayan Türkler, ülkenin başka yerlerinde iskan

ediliyorlardı. Genel olarak, Türk köyleri büyük nehirlere 10-30 km mesafede bulunuyordu. Türklerin nehir kenarlarından uzaklarda iskan edilmesinin nedenleri arasında, nehirlerin etrafındaki verimli toprakların Ruslara verilmesi fikri yatıyordu. Ayrıca Türklerin, nehirlerden uzak tutularak ekonomik olarak güçsüzleştirilmeleri ve önemli stratejik yolların bulunduğu mevkilerden uzaklaştırılmaları hedefleniyordu.16 Bu nedenle Türkler, İdil Nehri çevresindeki şehirlerden sürüldükten sonra meskun olmayan yeni yerleşim birimleri kurmak durumunda kaldılar.17

Tablo 1; Kazan, Ufa, Astrahan, Orenburg, Simbirsk, Samara, Tavriçe (Tavrida), Perm, Vyatsk, Saratov ve Penza Guberniyalarında yoğun bir Türk nüfusunun yaşadığını göstermektedir. Kazan, Ufa ve Astrahan, bilinen Türk merkezleridir. Birleşmiş Milletlerin belirlediği değerlere göre herhangi bir yerde 500 yılın üzerinde yaşayan milletler, o bölgenin yerlisi sayılmaktadırlar."18 Türkler, en azından 1500 yıldır19 adı geçen yerlerde yaşamaktadırlar; bu nedenle söz konusu toprakların yerlisidirler.

Diğer yerleşim birimlerindeki Türk varlığının kökenini ve yerleşmiş oldukları coğrafyanın genişliğini kavrayabilmek için, İbn-i Batuta'nın seyahatnamesine düşmüş olduğu şu satırlar dikkat çekicidir: "Tuna, Dnyestr,, Don, İtil, İrtiş, Obi, Yenisey, Lena nehirleri Kıpçak ülkesinden geçmektedir ve bu nehirler Rusya'da bilinmemektedir."20 Ayrıca, İbn-i Batuta ve dönemin diğer Arap coğrafyacıların, "Deşt-i Kıpçak boyu sekiz ayda, genişliği altı ayda geçilebilecek bir ülkeydi"21 şeklindeki açıklamaları, Türk yurdunun büyüklüğünü göstermektedir.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuna Nehri ağzından Don ve İdil nehirlerine kadar olan geniş bölge, bu bölgede hakim Türk kavmi olan Kıpçaklardan dolayı "Deşt-i Kıpçak"22 olarak adlandırılıyordu. Altın orda (Altınordu) döneminde de, bu devletin hakim olduğu saha, Deşt-i Kıpçak olarak biliniyordu.23

Altın Orda ve Rus sınırı, XIV. yüzyıla kadar Moskova'ya 110-125 km mesafedeydi.24 Ancak Moskova Kınezliği, etrafındaki Rus topraklarında XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında hakimiyet ve birlik kurduktan sonra sınırlarını kuzey, güney, batı ve doğu yönlerinde genişletmeye başladı. Ruslar, ilk olarak Kazan Hanlığı'nı 1552'de ele geçirdiler, bu durum, "Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası"25 sayılır. Bu tarihten sonra, Rus ilerleyişi durmak bilmeksizin Sibirya, Kafkas ve Türkistan istikametinde devam edecektir.

Ruslar, Kazan'dan sonra, Astrahan Hanlığı hakimiyetine de 1556'da son verdiler. Böylece, İdil-Ural sahasındaki bütün Türk yerleşim merkezleri Rus hakimiyetine girmiş oldu. Bu bölgede yaşayan Nogay Türklerinin birbirlerine karşı yaptıkları mücadele, "Astarhan Hanlığı'nın tamamiyle ortadan kalkmasında ve Rusların bütün Aşağı İdil boyuna hakim olmalarında"26 en büyük etkenlerden biri olmuştur. Ruslar, bu tarihten sonra, özellikle Türkistan Hanlıklarının kendi aralarındaki çekişmelerinden de istifade ederek, Türkistan Hanlıklarını da birer birer ele geçireceklerdir.

Ruslar genellikle, ele geçirdikleri yerlerde hakimiyetlerini tesis edebilmek için, kendilerine karşı koyabilecek güçleri ortadan kaldırır ya da o bölgeden sürerlerdi. Şehirlere Rus göçmenler getirilerek yerleştirilir, yerli unsur azınlık haline getirilirdi. Ayrıca, küçük kaleler inşa edilerek, bölge savunmaya elverişli bir konuma getirilirdi. Şehirlerin bulunduğu sahada "uyezd" adı verilen bir idari yapılanma oluşturulur ve başına "voyvoda" getirilirdi. Ardından yerli halkın elinden topraklar alınarak, Ruslara verilirdi. Yerli ahali toprakları kullanma karşılığı olarak "yasak" adlı vergiyi ödemekle yükümlü olurdu. Yasak miktarını hükümet şartlara göre belirlerdi. Yasak ödeyenlere ise "yasakçı" denirdi.27

Kazan'ın düşmesinin ardından Ortodoks Kilisesi, devletin de desteğiyle, Müslümanlara karşı yüzyıllar sürecek olan misyonerlik faaliyetlerine başladı.28 İlk olarak Kazan'da camiler, mescidler, manevi ve maddi eserler tamamen yıkıldı.29 Ardından, Kazan'da 1555 yılında Piskoposluk açılarak, Türkleri Hıristiyanlaştırma politikasının temeli atıldı. Bu amaçla, Guriy adlı bir papaz ilk Piskopos olarak atandı. İlk zamanlarda Çarlık idaresi, ölen veya topraklarını bırakıp kaçan Türklerin topraklarına el koymaya başladı. Bu topraklar, Rus "dvoryan"larına veya manastırlara dağıtıldı. Tatarlardan toprakları kullanma karşılığında, Kazan Hanlığı'na ödedikleri "yasak" adlı vergiyi aynen ödemeleri istendi.30

Daha sonraları ise, Rus Çarları giderek Türklere karşı daha ayırımcı bir politika izlemeye başladılar. Tatar ve Başkurt toprakları, bu toplulukların ellerinden alınarak Ruslara verilmeye başlandı.31 Bu dönemde Çarlık birlikleri ve misyonerler, Piskopos Guriy başkanlığında güç kullanarak zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine giriştiler. Binlerce Tatar vaftiz edilerek Hıristiyan yapıldı. Bu tarihten itibaren Türklerden Hıristiyanlığa geçenlere "kıreşin" denilmektedir. Ayrıca, Kazan'daki hemen hemen bütün camiler tahrip edilerek, yerlerine kilise ve manastırlar yapılmaya başlanıldı.32 İdil sahasında, Tatarların cami inşa etmesi ve medrese açmaları 1759 yılına kadar yasaklandı.33 Bütün bu yapılanlara rağmen, Türklere karşı izlenen politikaları yetersiz gören Çar Feodor İvanoviç 1593 yılında yayınladığı bir fermanla, ele geçirilen topraklardaki bütün cami ve medreselerin yıkılmasını, Müslüman Tatarlarla Hıristiyanlaşan Tatarların birbirlerinden ayrılarak farklı yerlere yerleştirilmelerini buyurdu. Ayrıca, Müslümanların silah yapmaları, bulundurmaları ve metal eritme işleriyle yani demircilikle uğraşmaları yasaklandı. Bu işlerle uğraşanlara ölüm cezası verileceği duyuruldu.34 Müslümanların şehre toplu olarak gelmeleri ve şehirde gecelemeleri de bu yasaklar arasında yer aldı.35

İdil çevresinde baskılar sürerken, Rus işgalleri Ural istikametinde Sibirya'ya doğru devam etti. Bu ilerleyişi engelleyemeyen Sibirya Türkleri de sonunda Rus hakimiyetine girmiş oldu. Rus ilerleyişi, XVII. Yüzyılda yönünü Kafkaslar'a doğru çevirdi. XVII. yüzyıldan itibaren ele geçirilen bölgelere Rus nüfus yerleştirilmeye, sistemli bir sömürgeleştirme ve asimile politikası izlenmeye başlandı. Böylece, Kuban Stepleri ve Kuzey Kafkaslar'ın bir kısmı bu yüzyılda Ruslar tarafından ele geçirildi.

Çarlık hükümetlerinin günden güne artan baskıları, vergi politikaları, idarecilerin kötü muamele ve suistimalleri, zorla Hıristiyanlaştırma çabaları ve Türklerin topraklarına el konulması nedenlerinden dolayı, Başkurtlar 1616, 1645, 1662-1664, 1681-1684 ve 1704-1711 yıllarında Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Ayaklanmalara Tatarlar, Mariler ve Çuvaşlar da destek vermişlerdir. İsyanlarla mücadele etmekte zorlanan Çarlık yönetimi, ayaklanmaları bastırabilmek için her seferinde Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini durdurmayı vaad ediyor, ayaklanma bölgelerindeki bazı idarecileri görevden alıyordu. Bölgedeki nüfuzlu toprak sahipleri Çarlık idaresinden birtakım ödünler aldıktan sonra, ayaklanmaya son veriyorlardı. Bu durum ise, doğal olarak isyanların gücünü kırıyordu.36 Bu isyanlarda, Türk toplulukları arasında özellikle Başkurtların öncülük yapmasının nedenleri arasında "Başkurtların, Türkistan sahasına daha yakın olmaları sebebiyle benliklerini ve kültürlerini korumada daha şanslı"37 olmaları gösterilebilir.

İdil-Ural sahasında iktidar, Çarlık hükümetinin temsilcileri olan voyvodaların elinde idi. Voyvodalar, Türk topluluklarına hakim olabilmek için "böl ve yönet" siyasetini uyguluyor ve Türklerin birbirlerine karşı cephe almalarını sağlamak için her yola başvuruyorlardı. Ayrıca, Türklerin isyan etmelerini önlemek amacıyla özellikle zengin ve nüfuzlu ailelerden rehineler (kendi tabirleriyle emanet) alıyor; bunları şehir ve kalelerde

hapsediyorlardı. Halkın şikayetleri dikkate alınmıyordu. Mahkemelerde geçerli dil sadece Rusça idi. Türklerin Rusça bilmemeleri, kendileri açısından büyük sıkıntılara ve ek masraflara yol açıyordu.38

I. Petro devrinde, devletin artan gelirlerini karşılayabilmek için köylülerden alınan vergiler aşırı derecede artırıldı. Pazara, camiye gelenlere, sözlenen veya nişanlananlara vergi koyuldu. Hayvan ve arı kovanı başına vergi alınması kararlaştırıldı. 1713 yılından itibaren yeniden Hıristiyanlaştırma faaliyetleri başlatıldı. Petro yayınladığı bir fermanla, Ortodoks çiftçi ve işçileri olan Müslüman mirzaların altı ay içerisinde Hıristiyan olmalarını talep etti; aksi halde topraklarına el konulacağını bildirdi.39 Battal-Taymas'ın da dediği gibi, "Petro'nun işbu fermanı Müslüman Türk zadegan (soylular) sınıfı için öldürücü bir darbe olmuştur. Çünkü onlar bundan sonra ya Hıristiyanlığı kabul edip, Rus zadeganı kümesine katılmayı veya Müslüman kalarak, 'yasaklı' sınıfı derecesine inmeye mahkum idiler."40 Bu baskılar karşısında, topraklarını kaybetmek istemeyen mirzaların bir kısmı Hıristiyan oldular.41 Ayrıca Petro döneminde, başta Petersburg olmak üzere bazı şehir, kanal ve liman inşasında çalıştırılmak için İdil ve Urallardan Türkler zorla getiriliyorlardı.42

Petro dönemi, sömürge politikalarının yaygınlaştığı, işgallerin arttığı, Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinin zirveye ulaştığı bir devir olmuştur. Bu dönemde, Rus İmparatorluğu'nun temelleri kılıç ve haç ile atılmıştır.43

Bu devirde, Petro'nun emriyle, diplomat olan Petr Posnikov tarafından Kuran "Muhammed hakkında Kuran ve Türk Kanunu" adıyla 1716'da Rusçaya tercüme edilmiştir.44 Kuran'ın Rusçaya çevrilmesinin amacı, muhtemelen Müslümanları daha iyi tanıma ve Türkleri Hıristiyanlaştırma politikasının yöntemlerini belirlemek içindir.

Petro’nun halefleri de Türklere karşı uygulanan baskıları artırarak, Müslümanların birtakım haklarını kısıtlama, topraklarına el koyma ve Hıristiyanlaştırma politikalarını sürdürdüler.45 Ancak, bütün çabalara karşın Türkler arasında Hıristiyan yapılanların sayısında büyük artış olmadı. Kazan Guberniyası’nda Hıristiyan olanların sayısı 1719’a kadar 13.322 iken, 12 yıl sonra bu sayıya sadece 2995 kişi eklendi. Bundan dolayı, hükümet Hıristiyanlığı özendirmek için yeni uygulamalara başvurmak zorunda kaldı. 1731 yılında çıkarılan fermanlarla, yeni Hıristiyan olan Türklere üç yıl vergiden muaf olma hakkı tanındı. Bu kişilerin Hıristiyan olmadan önce ödemekle mükellef oldukları vergileri ise, o yörede yaşayan ve Hıristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanların ödemesi kararlaştırıldı. Bunlara ilaveten, Hıristiyan olanlara verimli topraklar verilmesi ve askerlikten süresiz olarak muaf sayılmaları kabul edildi. Suç işleyen Müslümanların, Hıristiyanlığı kabul ettikleri taktirde, suçlarının affedilmesi benimsendi. Ayrıca, Müslüman Türklerin nüfus artışını önlemek için, erkeklerin askere alınarak savaş ve sınır bölgelerine gönderilmeleri kabul edildi.46

Çarlık hükümeti, Başkurtların sürekli isyan etmelerinden büyük rahatsızlık duyuyordu. İdil-Ural sahasında yaşayan Türklerin hareket alanlarını daraltmak ve bu bölgede tam olarak hakimiyet kurmak amacıyla, Or Nehri kenarında bir kale-şehir kurulması kararlaştırıldı. Ruslar, İvan Kirilov’un idaresinde 130.000 kişi ile 1734’te Moskova’dan sefere çıkarak, bugünkü Orenburg şehrinin bulunduğu mevkiye karargah kurup, kale inşasına başladılar. Burada kurulacak kalenin hareket kabiliyetlerini kısıtlayacağından endişe eden Başkurtlar, 1735 yılında isyan ettiler. Tatar, Çuvaş, Mari ve Udmurtların da isyana katılmaları üzerine ayaklanma çok geniş bir alana yayıldı ve 1740 yılına kadar sürdü. Çarlık hükümeti, geri adım atmayarak isyanı çok sert yöntemlerle bastırdı. 1735-1740 isyanı, İdil-

Ural sahasında Ruslara karşı girişilen en büyük ayaklanma oldu. Bu isyanda Başkurt ve Tatarlar sadece Kazan Guberniyası'nda 40.000'in üzerinde kayıp verdiler. 47

1735 isyanı üzerine Türklere karşı 1736 yılında yeni önlemler alındı. İsyan eden Başkurtların topraklarının ellerinden alınarak cezalandırılmaları ve sürgün edilmeleri, hükümet izni olmadan cami yapımının yasaklanması, Ufa bölgesine Rusların yerleştirilmeleri, Tatar ve Başkurtlar arasında evliliklerin yasaklanması, gizli evlenenlerin cezalandırılması gibi yeni önlemler kabul edildi. Bütün bu alınan tedbirlere rağmen, bu dönemde Hıristiyan olduktan sonra tekrar İslam'a dönenlerin sayısında büyük bir artış oldu. Çarlık idaresi, buna engel olabilmek için çok şiddetli cezalandırma yöntemlerine başvurdu. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönenlerden Toygilda Julyakov isimli Başkurt, 1738'de Ekaterinburg'da yeni Hıristiyanlar önünde yakılarak cezalandırıldı. Aynı şekilde, Kazak Roman İsayev 1740'ta cezalandırıldı. Yeni Hıristiyanlar için bu ve benzeri gözdağı verme yöntemlerini yetersiz gören Çarlık, 1740'ta yeni kuralları yürürlüğe koydu. Buna göre; yeni Hıristiyanların kiliselere düzenli gitmeleri, kendilerine birtakım hediyeler ve para verilmesi kabul edildi.48

1741-1742 yıllarında bölgede açlık başladı. Ufa'daki ambarlarda yeterli miktarda un bulunmasına rağmen, Çarlık temsilcileri sadece gönüllü olarak Hıristiyan olanlara ekmek dağıtılmasını kararlaştırdılar. Çarlık hükümetinin artan baskıları ve Hıristiyanlığı kabul ettirmek için uyguladığı özendirici politikaları neticesinde, 1740-1750'li yıllar arasında Çuvaş Türkleri ile Çeremis, Mordva ve Udmurtların büyük bür bölümü Hıristiyan oldular.49

Ortodoks Kilisesi, Hıristiyan olanların sayısını yeterli bulmuyordu. Kazan Başpiskoposu Luka Konoşeviç Rusya'daki bütün camilerin yıkılmasını ve zorla bütün Müslümanların vaftiz edilmelerini talep etti.50 Ayrıca, Çarlık hükümeti 16 Mart 1754 tarihinde kabul ettiği kararlar ile

vergi politikasında bazı köklü değişikliklerde bulundu. Buna göre; Orenburg Gubereniyası'nda yaşayan Başkurt ve Tatarlardan "yasak" adlı vergi kaldırılarak, daha önce yerel kaynaklardan ücretsiz olarak çıkardıkları tuzun, "pud"51 unu 35 kopekden52 alma zorunluluğu getirildi. Hükümetin bu kararı Türklerden büyük bir tepki gördü; çünkü tuzu parayla satın almak, "yasak" ödemekten altı kez daha pahalıya mal olacaktı. Bunun üzerine, Tatar ve Başkurtlar Batırşa (Batırşah) önderliğinde 1755 yılında isyan ettiler, ancak Ruslar tarafından bastırıldılar.53

Bu dönemde Hıristiyanlığı özendirmek gerekçesiyle misyoner yetiştirme çalışmalarında da artış oldu. Kazan'da ilk Rus lisesi 1758 tarihinde açıldı. Türkçe aracılığıyla misyonerlik çalışmaları yapabilecek elemanlar ile Rusça ve Türk dilleri arasında tercüme yapabilecek kişiler yetiştirmek amacıyla, bu okulda 1768'de bir de Türk dili sınıfı açıldı. Hatta, yabancı olarak telakki edilen milletlerden de misyoner yetiştirmek için Kazan ve diğer şehirlerde dini okullar açıldı. Ancak, açılan bu okullarda sınırlı sayıda misyoner yetiştirilebildi.54

Çarlık hükümeti, Rus olmayan milletlerin dil ve kültürlerini baskı altına alarak Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma ve sömürgeleştirme faaliyetlerine hız verdi. Bu politikalar sonucunda, Rusya'nın doğu sınırlarında bulunan halk ve devletlerden birçoğu tarih sahnesinden silinmiş, kentler tahrip edilmiştir.55 Tatarlar ise, yaşadıkları yerlerden atılarak, Rusya'nın farklı yerlerine dağıtılmışlardır.56

Çarlık hükümetlerinin izlemiş olduğu politikaların gereği olarak, Çarlık devrinde milletler hakim ve yabancı halklar esasına göre ikiye ayrılmıştı. Hakim millet olarak başta Ruslar olmak üzere, Ukrainler ve Beyaz Ruslar gelmekteydi. Ancak, Ukrain ile Beyaz Rus kültürleri ve dilleri göz ardı edilerek, bu iki millet Rus olarak algılanmaktaydı. Yabancı milletler grubuna ise, Slav olmayan bütün milletler girmekteydi. Yabancı olarak

telakki edilen milletlerden Hıristiyan olan Eston, Leton, Litvan, Gürcü ve Ermeniler diğer milletlere göre üstün sayılıyorlardı. Yabancı milletler, kanunen selahiyetsiz (ehliyetsiz) olarak kabul edilmekte ve yönetilmeye muhtaç oldukları varsayılmaktaydı. Bu anlayış Slav olmayan milletlerin ezilmesini kaçınılmaz kılıyordu.57

Çarlık Rusyası'nda dini kimlik, özellikle de Hıristiyan kimliği önemli bir yer tutmaktaydı. Çarlık hükümetleri, milletleri milli kimliklerine göre değil, dini kimliklerine göre ayırmaktaydı.58 Çarlık devrinin en önde gelen parolası "İnanca, Çara ve vatana (za veru, tsarya i oteçestvo)" anlayışıydı. Çarlık, Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyan olmayan milletlere karşı yürütmüş olduğu propagandaları ve zoraki Hıristiyanlaştırma politikasını her zaman desteklemekteydi.59 Çarlık hükümetleri, savaşlarda mümkün olduğu kadar çok sayıda Tatar istihkam etmeye çalışıyorlardı. Orduda görev alanlara, görevlerini koruyabilmeleri için Hıristiyan olmaları teklif ediliyordu. Sosyal statü ve ekonomik konumu korumak için, Hıristiyanlık bir koz olarak kullanılıyordu.60 XVII. yüzyılın ortalarında, Rus ordusunda görevli Tatarlar %6 ile %10 arasında değişiyordu. Genel olarak, her yıl 300 haneden orduya bir kişi alınırken, savaş zamanında bu sayı 50 ile 100 evden bir kişi olarak değişiyordu.61

XVI-XVII. yüzyıllarda Türkler arasında Müslüman kimliği oldukça baskındı. XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, hatta XX. yüzyılın başına dek İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, dini kimliklerini milli kimliklerinin önüne çıkararak, "Müslüman" olduklarını vurguluyorlardı.62 Dini kimlik, o derece baskındı ki, dil ile din birlikte algılanıyordu. "Halkın (hatta Rus memurlarının) konuşulan kolektif Türk dilini tanımlamak için 'Müslüman dili' yahut 'Müslümanca' tabirlerini"63 kullanmaları, dini kimliğin ne derece baskın olduğunu açıkça göstermektedir. Kırım Tatarları arasındaki "yerleşik anlayışa göre, ancak bir

Müslüman ‘Tatar’ olabilirdi. Herhangi bir kişi Müslüman olmaktan ayrıldığı, bir başka dine geçtiği andan itibaren onun ‘Tatar’ olarak sayılması da sona ererdi.”64 Bu nedenledir ki, Çarlık hükümetleri en kolay asimile yöntemi olarak Hıristiyanlaştırma üzerinde durarak, Türklere karşı bu yolu ısrarla, cebren ve teşvik vasıtalarıyla uygulamak istemişlerdir. Ancak, XX. yüzyıla gelindiğinde Türkler arasında milli kimlik önem kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda, milli ve dini kimlik artık birlikte telakki edilmektedir.65

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Çarlık idaresinden sadece Türkler değil, İdil-Ural sahasında yaşayan Ruslar da memnun değildi. E. İ. Pugaçev adlı eski bir Rus askerinin bu bölgede 1773 yılında başlattığı isyana, Rus köylülerinin büyük çoğunluğunun katılmasıyla, isyan geniş bir alana yayılmıştır. İsyana katılan Başkurt Türklerinden Salavat Yolayoğlu adlı 20 yaşında bir genç, isyanda gösterdiği kahramanlıktan dolayı büyük bir üne kavuşmuştur. Bu isyana Tatar, Başkurt ve Çuvaşların da destek vermesiyle isyan, Ruslara karşı büyük bir köylü savaşına dönüşmüştür. İki yıl kadar süren isyan, Pugaçev ve Salavat Yolayoğlu’nun yakalanmalarından sonra bastırılmış ve isyancılar şiddetli bir biçimde cezalandırılmışlardır. Ancak, bu isyan, Çarlık hükümetinin Tatarlara bazı dini ve iktisadi ödünler vermesine yol açmıştır.66

Çarlık hükümetlerinin bütün gayretlerine rağmen istedikleri sonucu alamamaları ve Türklerin büyük çoğunluğunun Hıristiyan olmamakta direnmeleri üzerine, II. Katerina devrinde uygulanan politikalarda bazı yenilikler oldu. Bu dönemde İslam’ın, Rusya’nın gözardı edemeyeceği, “sabredilebilir” dinlerden biri olduğu benimsendi. Böylece, İslam resmen tanınmış oldu. Ayrıca, Kırım ve İdil Tatar asilzadelerinin, Rus dvoryanlarına eşit olduğu da kabul edildi.67

Kazan’da XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ceditçi (yenilikçi) hareketinin önderlerinden Şehabeddin Mercani (1818-1889) tarafından, Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’nın, Osmanlı Devleti’ne Rusya Müslümanlarının koruyuculuğu hakkını verdiği iddia edilmiştir.68 Ancak, iddia edilen koruyuculuk hakkı sadece “Kırım, Bucak, Yedisan (Nogay), Yediçikül kabileleri ve Tatarlar”69 için geçerliydi. Ancak burada kastedilen, Kırım Tatarları idi.

Din işlerini düzenlemek için, biri Simferepol’de (Akmescit) “Tavriçe Müslüman İdaresi”, diğeri ise Ufa’da “Orenburg Din Meclisi” olmak üzere 1788’de dini kurumlar oluşturuldu. Bu kurumlar; din adamları ile dini mektepleri kontrol etmek, evlilik işlerini düzenlemek, doğum kütüklerini tutmak, kişiler arasında ortaya çıkan miras paylaşımı sorunlarını çözmekle görevliydi. Tavriçe Müslüman İdaresi’nin görev alanı, Kırım ve Batı Guberniyaları ile sınırlı olup, doğrudan Tavriçe Gubernatorluk İdaresi’ne (valilik) bağlıydı. Ayrıca, bu kurumda İçişleri Bakanlığı’nın atadığı ve Müslüman İdaresi’nin kararlarını protesto etme yetkisi olan bir de sekreter bulunuyordu. Orenburg Din Meclisi’nin görev alanı ise, Kırım ve Batı Guberniyaları hariç, geri kalan bütün Rusya’yı kapsıyordu. Din Meclisi’ne başkanlık eden müftü ve diğer üç üyenin 1793 yasasına göre, Kazan’daki din adamları arasından seçimle göreve getirilmesi gerekiyordu. Ancak, bu yöntem hiç bir zaman uygulanmadı. Müftü, İçişleri Bakanlığı’nın bildirdiği kişiler arasından, Çar tarafından seçilerek atanıyordu. Göreve getirilen müftüler, hiç bir zaman bağımsız olamadılar. Diğer üyeler ise, Orenburg Valisi tarafından seçiliyordu. Ancak, sadece kağıt üzerinde olan müftülerin seçimle göreve getirilmesine ilişkin madde, 1890-1891 yıllarında iptal edildi.70 Orenburg Din Meclisi ve Tavriçe Müslüman İdaresi’nin kurulması ile, Tatarların kısmi bir özerkliğe kavuştuğu iddia edilmiştir. Orenburg Din Meclisi, daha sonra Ufa’ya taşınmıştır.71

Rus İmparatorluğu, Ekaterina devrinde Müslümanların dini haklarını kabul etmekle birlikte, uygulamada değişen çok fazla bir şey olmamıştır. Ortodoks Kilisesi, Müslümanlara karşı yürüttüğü sert mücadeleye devam etmiştir. Kilise misyonerlik faaliyetlerini hiç bir zaman aksatmamıştır. Bu nedenle Müslümanlar bu dönemde de bazı engellerle karşılaşmıştır. Rus kanunlarına göre, köylerde yeni cami yapılabilmesi için köyde en azından 200 erkeğin yaşaması gerekiyordu. Buna ilaveten, köyde yaşayan Hıristiyanların da onaylarının alınması şartı getirilmişti.72 Bu dönemde Rus İmparatorluğu, din işlerini kendi kontrolü altına alarak, Çarlık tarafından seçilen müftülerin görev ve yetkilerini sınırlandırmış ve Türklerin dini hayatlarını denetim altına almıştır.

Din işlerinin Rusların denetimi altına girmesinden sonra, İdil-Ural sahasında yaşayan Türk gençleri, baskısız bir ortamda din eğitimi görebilmek için, Orta Asya'daki medreselere gitmeye başlamışlardır. Kazanlı Türklerin tercih ettikleri medreselerin başında, Buhara medreseleri gelmiştir. Daha sonraları ise, İdil-Ural sahasından, eğitim görmek için İstanbul, Kahire ve Medine gibi merkezlere yöneliş başlamıştır.73 Özellikle, İstanbul'da eğitim gören Rusya Türklerinin, ülkelerine dönmelerinden sonra, Rusya'daki Türkler arasında Türkçülük akımının gelişmesinde büyük katkıları olmuştur.

Bu dönemde, Tatarlara dini hakların dışında, 1792 yılında birtakım ticari imtiyazlar da verildi. Buna göre, Tatar tüccarlar Rusya ve Orta Asya arasında ticaret yapabileceklerdi. Bu ticaret sayesinde, bazı Tatar tüccarlar bir hayli zenginleştiler. Ancak, Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra, bu bölge ile yapılan ticarette Tatarlar aradan çıkarıldılar. Bundan sonra, Tatar tüccarlar Rus pazarlarında ticaret yapma arayışına girdiler.74

Bu dönemde, Kur'an'ı Rusçaya tercüme etme çalışmaları yeniden başlatıldı. Kuran'ın ikinci tercümesi, Kazan Lisesi müdürü Mihail Verevkin tarafından 1790 yılında yapıldı. Bu tarihten iki yıl sonra, şair Aleksey Kolmakov tarafından Kur'an'ın yeni bir tercümesi yapıldı. Ancak, bu tercümeler Kur'an'ın Fransızca ve İngilizceye yapılan tercümelerinden yapılmıştı. Arapçadan ilk orijinal tercüme 1878 yılında misyoner Gordiy Sablukov ve N. G. Çernışevskiy tarafından yapılmıştır.75

XIX. yüzyılın başında Kazan Türkleri, Çarlık hükümetinden dini ve ahlâki kitap basabilmek için, Kazan'da Arap harfli bir matbaanın açılmasını talep ettiler. Çarlık hükümeti, hem bu talebi göz önüne alarak hem de Kazan'da 1758'de açılan ve daha sonra oluşturulan Türk dili sınıfında, okutulması gereken kitap ihtiyacını da düşünerek, Petersburg'da bulunan Asya matbaalarından birini Kazan'a göndererek, Kazan Lisesi'nde bu matbaayı 1801 yılında kurdu. Bu matbaa, 1829'da Kazan Üniversitesi'ne devredilmiştir.76

Rusya'da, XIX. yüzyılın başlarında kurulmuş bulunan "Bible (İncil) Cemiyeti", Astrahan'da 1815, Kazan'da ise, 1818 yılında şubeler açarak, Müslümanlar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla, Türk dillerinde bastırmış oldukları dini kitapları halka dağıtıyorlardı.77 Bu tür misyonerlik çalışmalarından rahatsızlık duyan Müslümanlar, kendi matbaalarını kurabilmek için arayış içerisine girmişlerdir. Nitekim, bu arayış sonucunda, Kazan'da özel matbaalar kurulmuştur.

Alman Lüdwig Schwez, 1840 yılında, Türk Rahimcan Saidoğlu ise 1843'te Kazan'da özel matbaalar açmışlardır. Bu matbaalarda basılan dini kitaplar, Müslümanlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısını artırdığı gibi, dini şuuru da güçlendirmiştir. Ayrıca, Hıristiyanlığa geçen bir kısım Türklerin tekrar İslam'a dönmelerine de katkı yapmıştır. Kazan'da 1853-1859 yılları arasında 82.300 nüsha Kur'an, 165.900 nüsha "Heftyek"

(Kur'an'ın yedide bir kısmı) ve 77.500 adet "İman şartı"78 adlı kitaplar basılmıştır.

Kazan Üniversitesi profesörlerinden Karl Fuks'un yazdığına göre; XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kazan bölgesinde yaşayan, Tatarların nüfusunda azalma olmuştur. Nüfusun normal bir şekilde artmış olması gerekirken, bu azalmanın nedeni olarak, yazar, Tatar kızlarının çok genç yaşta evlenmelerini göstermiştir. Tıp profesörü olan yazara göre; genç yaşta kocaya varan kızlarda büyük oranda kısırlık görülmekte ya da dünyaya gelen çocuklar kısa sürede hayatlarını kaybetmekteydiler. Kark Fuks ayrıca, çok kadınla evliliğin Tatarlar arasında fazla yaygın olmadığını da söylemektedir. Buna göre; bu yıllarda Kazan'da yaşayan Tatarların nüfusu 6.500 kişiydi. Bu nüfustan 55 kişi iki, 6 kişi üç ve 2 kişinin de dört eşli olduğu görülmektedir.79 Ancak, yazar muhtemelen uygulanan sansürden80 dolayı olsa gerek, büyük baskılara maruz kalan ve sürgünlere, savaşlara gönderilen Tatarların, büyük can kayıplarından dolayı, nüfuslarının azaldığından bahsetmemiştir.

Eğitim alanında da birtakım engellerle karşılaşan Türkler, çocuklarını kendi dillerinde, kendi mekteplerinde eğitmeyi tercih ediyorlardı. Mektepler, çocuklara dini ve milli kimlik bilincinin verildiği mekânlardı.81 Örneğin, Kazan'da okuma yazma bilmemek, Türkler arasında ayıp olarak görülüyordu. Bu yörede okuma yazma oranı erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da çok yüksekti. Ancak, Türkler kentlerde Ruslar arasında yaşamalarına rağmen Rusça öğrenmek istemiyorlardı. Karl Fuks'un 1800'lü yılların ilk yarısında Kazan Tatarlarını tasvir eden kitabında, Tatarlar arasında iyi düzeyde Rusça bilen bir kişiye bile rastlamak mümkün değildi. Yazara göre, Rusça bilen bir Tatara, kendi toplumunda sempatiyle bakılmıyordu.82

Çarlık hükümetleri, bu sırada diğer alanlarda da Türklere karşı, engelleyici ve ayırımcı politikalar izlemeye devam ediyorlardı. Resmi işlere girebilmek hakkı sadece dvoryanlar, dvoryan ve memur çocukları ile birinci sınıf tüccarlar, aydın ve sanatçılara aitti. Diğer sınıfların resmi işe girebilmeleri için yüksek okul diplomasına sahip olmaları gerekiyordu.83 Üniversitede öğrenim görebilmek için de ekonomik durum ve sosyal statüye bakılıyordu. Dvoryan kökenli olmayanlar ile Müslümanların üniversiteye girebilme şansları yok denecek kadar azdı. Ayrıca, yüksek öğrenim kurumlarına girebilen Müslüman öğrencilerin devletten burs veya öğrenim yardımı alma hakları yoktu. Kazan Üniversitesi'nde öğrenim gören, Müslüman öğrenci sayısı 1881-1882 öğrenim yılında sadece 6 kişiydi (%0.8). Bu devirde, üniversitede öğrenim gören, Müslüman Türk öğrencilerin sayısının yüzde olarak en fazla olduğu dönem, 1873-1874 öğrenim yılı idi (%1.5).84 Bu durumda %95'i köylü olan, Müslüman Türklerin resmi işe ve yüksek öğrenim kurumlarına girebilme şansları yok denecek kadar azdı. Eğitimdeki bu ve benzeri uygulamalar, Çarlık hükümetinin Türkler ve yabancı olarak nitelendirdiği diğer milletlerin, eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerini kontrol altında tutmaya özen gösterme isteğinden kaynaklanıyordu.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Müslüman Türklere hazırlık kurslarından sonra orta dereceli okullara girebilme hakkı verildi. Tanınan haklara rağmen Türkler arasında orta ve özellikle de yüksek okullara girebilenlerin sayısı son derece azdı. Ayrıca, orta ve yüksek okul mezunu olan Müslümanlar, kendi alanlarında bile olsa, Müslümanlar dışındaki gruplara ders verme hakkına sahip değildiler.85

Rus İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıla kadar, İdil-Ural sahasında sürdürmüş olduğu sömürgeleştirme faaliyetleri, bu aşamadan itibaren Kafkaslar'a doğru yöneldi. XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde,

Kafkaslar’ın büyük bir bölümü Rus işgali altına girmişti. Rus ilerleyişi sürdükçe, Rusya’dan ele geçirilen yeni ülkelere yapılan göçler de artıyordu. “1861-1914 yılları arasında 5 milyonun üzerinde insan, Rusya’nın Avrupa yakasından Asya yakasına göç etti. Böylece, birçok Türkçe konuşan halk tarih sahnesinden silinmiş oldu ya da kolonizatör Slavlar önünden çekilerek”86 anayurtlarını terk etmiş oldular.

Diğer yandan, Türkler St. Petersburg ve Kazan’da XIX. yüzyılın sonuna doğru birkaç kez kendi dillerinde gazete ve dergi çıkarmaya teşebbüs etmişler, ancak gerekli yayın iznini alamamışlardı. Dönemin Kazan Valisi, yabancıların kendi dillerinde çıkaracakları süreli yayınların, bu toplumlarda milli bilinçlenmeyi uyandıracağı gibi, politik hayallere kapılmalarına da neden olabileceğini hükümete bildirmişti.87

Çarlık hükümeti, 1871 yılından itibaren sıkı bir sansür uygulamaya başlayarak, her türlü dini veya milli içerikli yayınlara engel olmaya başlamıştı. Bu dönemde, Türk dillerinde yayınlanan kitap sayısında büyük bir düşüş oldu. Rus Misyoner İlminski’nin baskıları sonucunda, bu tür yayınlar çok sıkı bir sansüre ve engellemeye tabi tutuldu. İlminski’nin ifadesine göre; “Rusça öğrenimi görmemiş bir fanatik, Rusça bilen uygar bir Tatardan daha iyidir. Ancak, daha kötüsü asilzade, en kötüsü ise, üniversite eğitimi almış kişidir.”88 Bu nedenle İlminski, Türkler arasında Türkçe yayınlanan eserlerin, çok sıkı bir şekilde sansüre tâbi tutulması için çalışırken, diğer taraftan, Müslüman Türkler arasında, Rusçanın yaygınlaşmasını kesinlikle istememiştir. Çünkü, Rusça öğrenimi almış Türklerin, bilim alanında kendilerini geliştirerek Rusça aracılığıyla, Avrupa’daki milliyetçilik akımından etkilenmelerini ve bu yöndeki mücadeleyi hızlandırmalarından endişe etmiş olabilir.

Bu nedenle, İlminski, Ceditçilerin dinde reform hareketinden de büyük rahatsızlık duymuştur. Çünkü, bilimle İslam’ın kaynaşması durumunda,

eğitimli Tatarlarla mücadele etmenin, daha da zorlaşacağını düşünmüş olsa gerektir.89

Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde, her dilde basılan her türlü kitap, sıkı bir sansürden geçiyordu. Rusya'da sansür, iç ve dış sansür olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Ülke dışından Rusya'ya gönderilen yazılı eserler de büyük bir titizlikle kontrol edildikten sonra, ülkeye girişine izin veriliyordu.90 Sansür uygulamasından rahatsız olan ünlü Rus şairi A. S. Puşkin, İngiltere ve Rusya'da basına karşı uygulanan sansürün farkını şu sözlerle yazıya döküyordu: "Londra'nın ihtiyaç duyduğu şey, Moskova için daha çok erkendir."91 Rusya'da uygulanan sansürden şikayetçi olan Puşkin'in bu sözleri, sansürün sadece yabancı olarak görülen milletlere karşı değil, aynı zamanda, Ruslar için de sert bir şekilde uygulandığını göstermektedir.

Türklere karşı yürütülen Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı, sosyal bir tepki olarak, Tatarlar arasında "sufilik" yaygınlaşmıştı.92 Kadiriye, Yeseviye ve Nakşibendi gibi Sufi cemaatleri, Tatar toplumunu derinden etkilemişlerdi.93 Bu arada, İdil ve Urallarda "Ceditçilik hareketi"nin ortaya çıkmasıyla birlikte, mevcut olan Kadimcilerle (muhafazakarlar) Ceditçiler arasında, yoğun bir mücadele başlamıştı. Bu mücadelenin neticesinde Ceditçiliğin temsilcilerinden, Tatar, Başkurt, Kırgız ve Kazaklar arasında saygın bir yeri olan ve Kadimcilerce de saygı duyulan Zaynullah Rasulov asılsız birtakım söylentilerle, Orenburg Genel Gubernatoru'na (vali) yazılı olarak ihbar edilmişti. Bu ihbara göre, Zaynullah Rasulov'un, Osmanlı Türkleri için para toplayarak ordu hazırladığı belirtiliyordu. Bunun üzerine Zaynullah Rasulov, göz altına alınarak, Kostroma'ya sürgüne gönderilmiştir.94 Bu ve benzeri uygulamalarla Müslüman Türkler, milli birliklerinin temsilcisi

aydınlarından koparılarak öndersiz bırakılıyor, bu da bu toplumların bölünmelerine neden oluyordu.

Çarlık Rusyası, hem toplumdaki bu tür mücadelelerden yararlanarak hem de bizzat kendi sosyo-politik uygulamalarıyla, böl ve yönet anlayışına uygun olarak, Türk topluluklarını küçük alt gruplara ayırmış; böylece Türkleri daha kolay denetleyebileceğini umut etmişti. Özellikle Tatarlar; Kazan, Kasım, Astrahan, Kırım, Sibirya ve Kafkas Tatarları olarak gruplara ayrılmıştı. Bu gruplar da alt gruplara bölünmüştü. Kazan Tatarları;

Mişerler (Meşeryaklar), Nagaybaklar ve Kıreşinler, Kırım Tatarları; Step Tatarları ve Nogaylar, Batı Sibirya Tatarları; Tobol, Çulım, Barabalar ve Kuznets Tatarları ile “Çernevıh Tatar” (Kara Tatarlar) olmak üzere farklı gruplara bölünmüşlerdi. Başkurtlar ise, Başkurt ve Tipterler olarak ikiye ayrılmışlardı. Çarlık Rusyası’nda Azeriler ise, Tatar veya Türk olarak adlandırılıyorlardı. Azeriler de Ayrumlar, Karapapahlar, Padarlar, Şahsevenler, Karadağlılar ve Avşarlar olarak alt gruplara bölünmüştü. Kaflaslar ve Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan diğer Türkler ise; Karaçay, Balkar, Kumuk, Gagauz, Karaim ve Kırımçak olarak alt gruplar haline getirilmişlerdir.95 Çarlık rejimi, özellikle Tatar ve Başkurt Türklerinin güç birliği yapmalarına engel olmaya çalışıyordu.96 1886’dan itibaren baskılar tekrar artmış, yabancı olarak nitelenen milletlerin, kültürlerinin ortadan kaldırılması için faaliyetler hızlanmış, din esasına göre toplumlar bölünmüş ve Ruslaştırma çalışmaları hızlanmıştır.97

Bununla birlikte, Türkçe konuşan milletler birlikte hareket etmeye gayret ediyorlar ve kendilerini Türk olarak görüyorlardı. Hatta “bilimsel literatürde XX. yüzyılın ortalarına kadar Türk dilleri genellikle ‘Türkçe’ olarak adlandırılıyordu.”98 Rusya’da yaşayan milletlerin etnik yapısı, 1897 nüfus sayımında ana dile göre belirleniyordu. Bu sayımda, Kazan civarındaki Laişev uyezdinde (kazasında) “Novıy Arış” (Yeni Arış)

köyündeki evlerden birinde, sayım esnasında aile reisi, sayım memuruna: “Ne yazıyorsun, hangi din ve dil?” diye sorduğunda, sayım memuru: “İnanç olarak Müslüman, dil olarak ise-Tatarca” yazdığını söylemiş, bunu duyan ev sahibi, nüfus memurundan “Dini, Müslüman yaz, ama bizim dilimiz Türkçe” diyerek, dillerini Türkçe yazmasını talep etmişti. Sayım memuru ile ev sahibi arasında geçen konuşmayı duyan Novıy Arış köylüleri, sayım memurunun elinden nüfus sayımı çizelgelerini alarak sayımı durdurmuşlardı.99

İdil ve Urallarda yaşayan Tatar ve Başkurtlarla birlikte Çuvaş, Çeremis, Mordva ve Udmurtlar, XVII-XVIII. yüzyıllarda, Rus İmparatorluğu’na karşı birlikte kurtuluş mücadelesi vermişlerdi.100 1897 nüfus sayımı özellikle, İdil Nehri etrafında yaşayan Türk topluluklarının yeniden yakınlaşmalarına ve birlikte hareket etmelerine sebep olmuştur. Nüfus sayımının zoraki Hıristiyanlaşmayı ve Ruslaşmayı getireceği endişesi, neticede nüfus sayımına karşı, Kazan ve Ufa civarında büyük bir “köylü hareketi”nin doğmasına yol açmıştır.101 Çarlık hükümetinin baskıcı tavırları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ters tepmeye ve daha önce Hıristiyan olmuş bir kısım Tatarların yeniden İslam’a dönmelerine neden olmuştur. Tekrar İslam’a dönen Tatarların yanı sıra, Çuvaş ve Marilerin bir bölümü de, köylü hareketine katılmışlardır.102 Türkler arasında, XX. yüzyıl başında kıvılcımlanan milli kurtuluş mücadelesinin temeli, köylü hareketi tarafından atılmıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rus İmparatorluğu, eğitim alanında Türklere karşı uygulamış olduğu politikalarda bazı değişiklikler yaptı. XVII ve XIX. yüzyıllar arasında Türklerin eğitim alanında geri bırakılmaları ve Rusçanın çok fazla yaygınlaşmaması siyasetini takip eden Çarlık, 1870’li yıllardan itibaren, İlminski’nin fikirlerinin aksine, Türklerin Rusça öğrenimi sayesinde, Ruslaşmalarının hızlanabileceği görüşünü benimsedi. Bu tarihten

itibaren Çarlık, Müslüman mekteplerinde Rusça ders verilmesi için baskı yapmaya başladı.103

Çarlık idaresi, XX. yüzyılın başlarında da aynı politikayı izledi. Örneğin, bu dönemde İdil-Ural sahasında Rusça eğitime pek ilgi duymayan Başkurtlar için, Ufa'da 1915 yılında 337 Rus-Başkurt ve Rus-Tatar okulu vardı. Bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı 101.537 olup, bu sayının %14.5'ini Başkurt ve Tatarlar oluşturuyordu. Bu okullara ilaveten, 34 orta dereceli okul, 22 teknik ve sanat okulu, 37 öğretmen okulu ve enstitüsü bulunuyordu. Bunların dışında 1913-1916 yılları arasında, Ufa Guberniyası'nda 1579 mektep, Orenburg Guberniyası'nda ise 436 mektep bulunuyordu. Bu mekteplerde yaklaşık 91.000 "şakirt" (medrese talebesi) öğrenim görüyordu.104

Öte yandan, XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'na karşı Türkler arasında kıvılcımlanan milli hareketten ayrı olarak, Lenin önderliğinde örgütlenen Marksist hareket, Çarlık hükümetine karşı, amansız bir mücadele vermeye başlamıştı. Çarlık, kendisine karşı cephe alan Marksist ve milliyetçi hareketleri kontrol altında tutabilmek için, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Petersburg, Moskova ve Varşova'da "siyasi polis" teşkilatını kurmuştu. 1902 yılında siyasi polis teşkilatı, bu şehirlerden sonra, sekiz şehirde daha örgütlendi. Bu şehirler arasında Kazan da vardı.105

XX. yüzyılın başında Rusya, Uzak Doğu'da Japonya ile nüfuz mücadelesine başlamış, ancak yapılan savaşı kaybetmişti. Ruslar, bu savaşta büyük kayıp vermişlerdi. Bu nedenle, ülkede büyük bir karışıklık başgöstermiş, Çarlık hükümeti aleyhine ülke genelinde grevler ve büyük gösteriler yapılmıştı. Çarlık rejimi, zor kullanarak ülkede hakimiyeti kurmak istemiş, ancak huzursuzluk daha da artmıştı. Nihayet, zor durumda kalan Rus Çarı II. Nikolay, 17 Ekim 1905 tarihinde yayınladığı bir manifesto ile, Rusya'da ilk kez; vatandaşların dokunulmazlık, söz, toplantı

ve basın özgürlüğü gibi bazı demokratik hakları kabul ettiğini bildirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca, “Duma”nın (Meclis) da toplanacağı açıklanmıştı.106 Rusya’daki bu gelişmelerden sonra, Rusya Türkleri arasında “kültür gelişmeleri hızlanmış ve milli şuur teşekkül etmişti”.107 Bu tarihten sonra, Rusya Türkleri arasında da özgürlük havası esmeye başlamış ve tam olarak hürriyete kavuşma mücadelesi hızlanmıştı. Başta Petersburg olmak üzere, Kazan, Bakü, Astrahan ve Taşkent’te Türkçe gazeteler çıkarılmaya başlanmıştı.

Rusya’nın farklı bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının önderleri, 28 Ağustos 1905 tarihinde Nijniy Novgorod’da toplanmışlardı. Bu şehirde “Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi”ni yapmak için Vali’ye başvurmuşlar; ancak gereken izni alamamışlardı. Bunun üzerine, biraraya gelen Rusya Müslümanlarının temsilcileri bir vapur kiralayarak, burada “Bütün Rusya Müslümanları Kongresi”ni gerçekleştirmek için, Oka Nehri’nde gezintiye çıkmışlardı. Nehirdeki gezi esnasında, 120 temsilci arasından Kongre Başkanlığı’na ittifakla Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) seçildi. Müslümanların siyasi ve sosyal haklarını koruyabilmek için, bir ittifak kurulması yönünde konuşmalar yapıldı. Konuşmacılardan Bakü temsilcisi Ali Merdan Topçubaşı’nın aşağıdaki sözleri, kongrenin havasını yansıtmaktaydı.108 Topçubaşı konuşmasında, “Biz Türk balaları, aslınız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir… Şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım’ın bağlarında, Kazan’ın kırlarında, ata babalarımızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda öz ihtiyaçlarımızı danışmağa ihtiyarımız kalmadı. Şükürler olsun Hüda’ya… Sular üzerinde yüreklerimizi açıp, kucaklaşıp sevişmeye bugün muvaffak olduk”109 diyerek, birlikteliğin mutluluğunu belirtmişti. Kongrede, Müslümanların birlikte hareket etmesi yönünde kararlar alındı.

Bu kongreden birkaç ay sonra, Petersburg'da yeni bir kongre için bir araya gelen Müslümanların temsilcileri, kongre için gerekli olan izni yine alamadılar. Ancak, 22 Ocak 1906 tarihinde gayri resmi bir toplantı düzenlendi. Bu kongrede de birlikte hareket etmenin getireceği yararlar üzerinde durularak ilerisi için bazı planlar hazırlandı.110

Rusya Müslümanlarının üçüncü kongresi ise 29 Ağustos-3 Eylül 1906 tarihleri arasında Nijniy Novgorod'da resmen toplandı. Büyük bir katılımın olduğu kongreye, 800 delege katıldı. Kongre'nin üzerinde durduğu meselelerin başında, eğitim konusu geldi. Kongrede, Müslümanlar arasında eğitim ve öğretim birliğinin sağlanmasına yönelik kararlar alındı.111

Türkler arasında bu gelişmeler olurken, Lenin'in önderliğini yaptığı Marksist hareket, Çarlığa karşı mücadelesini hızlandırmıştı. Lenin'e göre, Çarlık Rusyası "halkların hapishanesiydi."112 Bir taraftan Çarlık politikalarını eleştiren Lenin, diğer taraftan bu politikaları desteklercesine, eleştirel mahiyette de olsa, "Rusya'nın tek millete dayanan büyük Rus merkezli bir devlet olduğunu, yabancıların ülke nüfusunun %57'sini oluşturmalarına karşın ülkenin kenar bölgelerinde yaşadıklarını ve Büyük Rusların ülkenin büyük bir bölümüne hakim olduklarını"113 belirtiyordu. Lenin, Rusların dışındaki Ukrain, Beyaz Rus ve diğer Slavları da yabancı olarak görüyordu.

Bununla birlikte Lenin, halkların ayrılma haklarının olduğunu, Çarlık hükümetinin yaptığı zulümden dolayı yabancıların, Rus İmparatorluğu'na güvenlerinin olmadığını söylüyordu. Yabancıların güveninin boş sözler yerine, eylemlerle kazanılabileceğini belirtiyordu.114 Lenin'in önderliğinde toplanan Marksist partisinin 1903 yılındaki II. Kongresi'nde, ülke içerisinde yaşayan bütün vatandaşların cins, din, ırk ve milliyete bakılmaksızın eşit oldukları ve bütün milletlerin kendi kaderlerini tayin haklarının bulunduğu belirtiliyordu.115 Bolşevik Partisi'nin X. Kongresi'nde ise, Slav olmayan

halkların her türlü devlet geleneğinin kurutulması, kültürlerinin erozyona uğratılması, dillerini kullanmalarının engellenmesi, eğitimlerine engel olunarak cahil bırakılmaları ve neticede mümkün olduğu kadar Ruslaştırılmalarının, Çarlık politikasının amaçları olduğu vurgulanarak yabancıların sempati ve desteklerinin kazanılmasına yönelik söylemler devam ediyordu.116 Lenin, Çarlık hükümetine karşı yürütülen mücadelede, yabancı olarak nitelenen milletlerin desteklerinin kazanılması için yukarıdaki söylemleri bir araç olarak kullanmıştı.

Ancak, günden güne güçlenen ve artık belki de yabancı olarak nitelenen milletlerin desteğine ihtiyacı olmadığını düşünen Lenin, 1914 yılına gelindiğinde söylemlerini değiştiriyordu. Bu dönemde, demokratik merkeziyetçiliği savunan Lenin, federalizme karşı olduğunu vurguluyordu. Polonya'ya özerklik verilebileceğini, ancak Kafkas ve Urallara bu hakkın tanınamayacağını söylemekten kaçınmıyordu. Ayrıca, kendi kaderini tayin etmenin, ayrılma hakkı vermediğini söylüyordu. Tehditvari bir şekilde, "ayrılabilirseniz, ayrılın" demekten de kaçınmıyordu. Özerkliğin, merkezi parlamento tarafından belirleneceğini belirten Lenin, herkesin özerklik hakkına sahip olduğunun düşünülmemesi gerektiğini söylüyordu.117 Lenin, "Biz ayrılma hakkını tanıyoruz (ancak herkesin ayrılma hakkını değil). Özerklik, bizim demokratik devleti oluşturma planımızdır. Genel olarak biz ayrılmaya karşıyız"118 diyordu.

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra ise Lenin, sanki daha önce söylemiş olduğu sözleri unutmuşcasına; "Her milletin ayrılma ve kendi kaderini tayin hakkının bulunmasına karşın, biz ayrılmayı istemiyoruz. Biz mümkün olduğu kadar büyük devlet, mümkün olduğu kadar çok milletin Ruslarla birlikte, komşu olarak yaşamasını istiyoruz. Biz bunu demokrasi ve sosyalizm adına istiyoruz"119 diyordu.

Dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak, XX. yüzyıl başlarında Rusya Türkleri arasında, özellikle Tatar ve Başkurtlar arasında kimlik arayışı hızlanmıştı. Ceditçilik hareketiyle birlikte milli kimlik anlayışı güçlenmeye başlamıştı. Bu dönemde “Türk birliği”120 fikri, Türkler arasında sempatizan bulmaya başlıyordu. Tatar yazar ve ideolog F. Kerimi 1914 yılında “Biz Türk müyüz yoksa Tatar mıyız? Mümkün olduğu kadar Tatar olduğumuzu kanıtlamaya çalışalım, ancak gerçekte bizim benliğimiz, aslımız, ruhumuz ve fikirlerimiz Türk değil midir?”121 diye soruyordu. 1917’de toplanan Rusya Müslümanları Kongresi’nde F. Kerimi “Atamız Gaspıralı bize vasiyetname bıraktı: Dilde, fikirde ve işte birlik ve biz bu parolayı korumalıyız”122 diyordu.

Diğer taraftan yüzyıllarca süren, Çarlık hükümetlerinin ‘böl ve yönet’ politikaları, etkisini XX. yüzyıl başlarında gösteriyordu. Türkler arasında, Türk birliği anlayışının güçlenmesi için çalışan aydınlar olmakla birlikte, özellikle Tatar ve Başkurt Türkleri arasında etnik olarak “Tatar” ve “Başkurt” kimliğini öne çıkararak, bir üst kimlik olarak lanse edenlerin sayısı hiç de az değildi. Tatar aydınlarından Camaleddin Validov, Türk birliğini gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını ve milliyet olarak “Tatar” kimliğinin öne çıkarılmasının zaruri olduğunu belirtiyordu.123 Başkurt milliyetçilerinden bazıları ise, Başkurt kimliğinin Tatar dili ve kültürü karşısında asimile olarak yok olacağı gerekçesiyle, Ruslardan daha çok Tatarlardan çekiniyorlardı.124 Neticede, alt kimliğin üst kimlik olarak benimsenmesini iddia edenlerin fikirleri ağırlık kazanarak, boy özelliklerini korumak isteyen Tatar ve Başkurt Türkleri “kendi boy adlarını kendi milli adları olarak benimsemişlerdir ve yöresel milli benliğe kavuşmuşlardır.”125

Bu dönemde ayrıca, Türk aydınları arasında, sınıflara ayrılma ve bölünmenin felaket getireceği söylenirken, Marksistlerin söylemlerine kanarak Bolşevik saflarına katılanların sayısı hiç de az değildi.126 Türkler

arasında, siyasi ve milli kimlik arayışları sürerken, Rusya'da Lenin önderliğindeki proleter güçler, Çarlık rejimini 1917 Ekim Devrimi'yle devirerek Rus İmparatorluğu'na son verdiler.

Sonuç olarak, Moskova Kınezliği, Kazan ve Astrahan Hanlıkları hakimiyetine son verdikten sonra, İdil-Ural sahasındaki demografik yapıyı bozacak şekilde, bu bölgeye Rus nüfus yerleştirerek, sömürge politikasının temelini atmıştır. Bu bölgedeki hanlıkların düşmesinden itibaren, yalnızca demografik bakımdan değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve iktisadi olarak da, burada yaşayan Türklerin geri bırakılarak gelişmelerinin önüne geçilmesine yönelik politikalar uygulanmıştır. Çarlık hükümetlerinin, Türkleri asimile etmek için uygulamış olduğu en bariz politikası, önce Hıristiyanlaştırma ve ardından Ruslaştırmaya yönelik izlenen siyaset olmuştur. Ancak bütün gayretlere, cebren veya teşvik politikalarına rağmen, Çarlık idaresi istediği neticeye ulaşamamıştır. Türkler büyük bir çoğunluk itibariyle, dini kimliklerini, milli kimliklerinin önüne çıkararak, benliklerini din aracılığıyla korumaya çalışmışlardır. Fakat, XX. yüzyıla girildiğinde Rusların yüzyıllardır uygulamış oldukları böl ve yönet siyasetine uygun olarak, İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, alt (boy) kimliklerinin üst kimlik olarak benimsemişlerdir.

Tablo 1: 1897 Nüfus Sayımına Göre (binde olarak)127

Türkler

Toplam (toplam

Yer Nüfus Kişi nüfusa oranı)%

Rusya'nın Avrupa yakası 93.443 4.620 4.9

a) Şehir nüfusu 12.052 220 1.8

b) Kırsal nüfus 81.391 4.400 5.4

01. Kazan Guberniyası 1.985 1.141 57.5

02. Ufa Guberniyası 2.089 1.194 57.2

03. Astrahan Guberniyası 868 287 33.1

04. Orenburg Guberniyası 1.448 349 24.1

05. Simbirsk Guberniyası 1.420 289 20.4

06. Samara Guberniyası 2.592 376 14.5

07. Tavriçe Guberniyası 1.158 148 12.8

08. Perm Guberniyası 2.815 154 5.5

09. Vyatsk Guberniyası 2.935 145 5.0

10. Saratov Guberniyası 2.096 106 5.0

11. Penza Guberniyası 1.331 58 4.4

12. Besarabya Guberniyası 1.642 56 3.4

13. Nijegorod Guberniyası 1.442 41 2.8

14. Ekaterinoslav Guberniyası 1.873 21 1.1

15. Tambov Guberniyası 2.458 17 0.7

16. Ryazan Guberniyası 1.632 4 0.2

17. Volın Guberniyası 2.756 3 0.1

18. Don Oblastı 2.246 2 0.1

19. Grodnen Guberniyası 1.349 2 0.1

20. Minsk Guberniyası 1.923 2 0.1

21. Podol Guberniyası 2.796 2 0.1

22. Kiev Guberniyası 3.100 1 0.0

23. Moskova Guberniyası 1.296 1 0.1

24. Vilen Guberniyası 1.393 1 0.1

1 Rusya’nın Avrupa yakasının sınırları (doğu sınırları, fiziki olarak) Ural Dağları ve Volga Nehri’ne kadar uzanmaktadır. Güneydoğuda ise, Avrupa ve Asya’yı Kafkas sıradağları ayırmaktadır. 1897 nüfus sayımı verilerine, Rus İmparatorluğu’nun Avrupa yakasında yer alan, Polonya dışındaki bütün ülke ve guberniyalar dahildir.

2 İ. K. Zagidullin, Perepis’ 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii, Tatarskoe Knijnoe İzd-vo, Kazan’ 2000, s. 4, 7; V. İ. Kozlov, Natsionalnosti SSSR (Etnodemografiçeskiy Obzor), Statistika, Moskva 1975, s. 31-32.

3 Rus İmparatorluğu, SSCB ve günümüzde Rusya Federasyonu’nda yaşayan Hint-Avrupalılar şu şekilde gruplandırılabilir: Slavlar (Ruslar, Ukrainler, Beyaz Ruslar, Lehler, Bulgarlar, Çekler, Slovaklar ve Güney Slavları); Baltıklılar (Letonlar, Litvanlar ve Jmudler); Romanlar (Moldovanlar, Romenler); Germenler (Almanlar); Diğer Hint-Avrupalılar (Ermeniler, Yunanlar, Arnavutlar, Farslar, Tacikler, Tatlar, Osetinler ve Çingeneler).

4 Fin-Ugorlar şunlardır: Finler (Estonlar, Mordvalar, Votyaklar (Udmurtlar), Kareller, Finler, Ziryaneler (Komiler), Permyaklar, Çeremisiler (Mariler), İjorlar, Vepler ve Loparlar); Ugorlar (Ostyaklar (Hantlar), Vogular (Mansiler), Macarlar).

5 V. P. Şibaev, Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930, s. II; Şibayev, Rus İmparatorluğu’nun Avrupa yakasında yaşayan milletlerin yüzdesini - SSCB’ye dahil olmayan 7 guberniyayı toplam sayıya dahil etmediği için- yanlış vermiştir. Doğrusu yukarıda verilen yüzdelerdir.

6 Guberniya: En büyük idari-bölgesel birim (SSCB’de Oblast’, Polonya’da Voyvodalık), Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii: Entsiklopediçeskiy Slovar’, Moskva 1995, s. 111, 135. Guberniya’nın karşılığının, Osmanlı İmparatorluğu’nda vilayet olduğu söylenebilir.

7 B. P. Kadomtsev, Professional’nıy i Sotsıal’nıy Sostav Naselenıya Yevropeyskoy Rossii Po Dannım Perepisi 1897 Goda, S. Peterburg 1909, s. 1.

8 Zagidullin, a.g.e., s. 9-10.

9 A.g.e., s. 9, 181; F. Sayfi, Tatarı Do Fevral’skoy Revolyutsii, Kazan’ 1930, s. 5.

10 Zagidullin, a.g.e., s. 118-120, 196.

11 Kozlov, a.g.e., s. 32.

12 A.g.e., s. 32.

13 E. H. Karr, “Neskol’ko Zametok o Sovetskoy Başkirii”, Başkirskoe Natsional’noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem RAN, Ufa 1997, s. 40.

14 V. N. Avseenko, İstoriya Goroda S. Peterburga, St. Peterburg 1993, s. 196; M. E. Kogan, “Tatarı v Sankt-Peterburge (Leningrade) na Rubeje 90-h Godov”, Kunstkamera. Etnografiçeskie Tetradi, Peterburgskoe Vostokovedenie, Vıpusk 7, St-Peterburg 1995, s. 64; Tamara Smirnova, “Mı, Mnogonatsional’nıy Peterburg”, Peterburg Natsional’nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal, İyun’ 2000, s. 6.

15 İ. A. Gilyazov, “Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj’ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ”, Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan’ 1995, s. 244; R. G. Landa, İslam v İstorii Rossii, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995, s. 132; Zagidullin, a.g.e., s. 82-83.

16 A.g.e., s. 83; Gilyazov, a.g.e., s. 244; Vahit İmamov, Zapryatannaya İstoriya Tatar, İzd-vo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1994, s. 14.

17 D. M. İshakov, “Dinamika Çislennosti i Osobennosti Razmeşeniya Tatar v Volgo-Ural’skom Regione v XVI-Naçale XX vv. ”, Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan’ 1995, s. 257.

18 Çulpan Bulgari, Sovremennıye Tatarı: Mifı i Deystvitel’nost’, Ol’ga, Sankt-Peterburg 1998, s. 134.

19 İdil ve Urallarda yaşayan Türklerin ataları olan Bulgar Türkleri, Orta İdil'deki devletlerini M.S. V. yüzyılda kurmuşlardı. Hazar Türkleri ise, M.S. VIII. yüzyıldan itibaren İdil kıyılarında yerleşik düzende yaşıyorlardı. Abdullah Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Ankara 1966, s. 17; Rus tarihçilerinden P. Şafarik, Türklerin Urallara yerleşmelerinin çok daha öncelere gittiğini belirtmiştir. Şafarik, M.Ö. I. bin yılın ortalarında Urallarda yaşayan ve Heredot'un da bahsettiği "Yirk" adlı kavmin Türkler olduğunu iddia etmektedir. Ünlü dilbilimci Türkolog S. E. Malov ise, Türklerin İdil ve Urallarda M.Ö. V. yüzyıldan önce yaşadıklarını yazıyor. S. İ Rudenko da bu görüşleri destekleyerek, Başkurtların atalarının "Yirk"ler olduğunu belirtiyor. R. G. Kuzeev, Proishojdenie Başkirskogo Naroda, İzd-vo Nauka, Moskva 1974, s. 389.

20 M. Adji, Polın' Polovetskovo Polya, Pik-Kontekst, Moskva 1994, s. 334.

21 D. M. İshakov-İ. L. İzmaylov, "Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV Veka", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 70; Rizaeddin Fahreddinev, Bolgar ve Kazan Türeklere, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993, s. 90.

22 Bulgari, a.g.e., s. 16.

23 Ahmed Zeki Velidi, Türk ve Tatar Tarihi, Elektro-Tipografiya-Milliyat, Kazan' 1912, s. 134.

24 V. V. Pohlyobkin, Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598, Mejdunarodnıe Otnoşeniya, Moskva 2001, s. 37.

25 Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, Ankara 1992, s. 412.

26 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, A. Ü. DTCF. Yay., Ankara 1966, s. 59.

27 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Ankara 1948, s. 156-157.

28 E. İ. Vorob'yova, "Hristianizatsiya Musul'man Povolj'ya v İmperskoy Politike Samoderjaviya", Novaya Perspektiva, İmperskiy Stroy Rossii v Regional'nom İzmerenii (XIX-Naçalo XX Veka), Moskva 1997, s. 227.

29 Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 189.

30 İ. A. Gilyazov, "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 244-245; Battal-Taymas, a.g.e., s. 46, 53; Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 92.

31 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., RAN Kitap, Ufa 1997, s. 5.

32 İmamov, a.g.e., s. 14; Kazan Guberniya'sında 1742'de yıkılan cami sayısı 418'e ulaşmış, sadece 118 cami kalmıştı. Astrahan'da 29, Sibirya'da ise 98 cami tahrip edilmişti. Landa, a.g.e., s. 132; Gilyazov, a.g.e., s. 251.

33 Nadir Devlet, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1987, s. 110.

34 İmamov, a.g.e., s. 14. Aynı yasaklar 1649 ve 1675 yıllarında yayınlanan fermanlarla tekrar yenilendi. Gilyazov, a.g.e., s. 246; Zeki Velidi Togan, "Başkırt", İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, 5. baskı, İstanbul 1979, s. 331.

35 Battal-Taymas, a.g.e., s. 49.

36 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 207-214; Kurat, Rusya Tarihi, s. 226-227; Battal-Taymas, a.g.e., s. 61-62;

İmamov, a.g.e., s. 17.

37 Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 216.

38 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 207; A. N. Grigor'ev, "Hristianizatsiya Nerusskih Narodnostey, Kak Odin iz Metodov Natsional'no-Kolonial'noy Politiki Tsarizma v Tatarii", Materialı po İstorii Tatarii, Vıpusk I, Akad. Nauk SSSR, Kazan' 1948, s. 232, 236.

39 İmamov, a.g.e., s. 19, 34; Battal-Taymas, a.g.e., s. 64; Gilyazov, a.g.e., s. 248.

40 Battal-Taymas, a.g.e., s. 64.

41 A.g.e., s. 64; Fahreddinev, a.g.e, s. 35; Ünlü Türkolog L. N. Gumilyov, Hıristiyan olarak Ruslaşan Tatarlardan bir kısmının soyundan, Rusya'nın büyük gurur duyduğu çok meşhur şahsiyetler çıktığını belirtiyor. Bu şahsiyetlerden bir kısmı şunlardır; Aksakov, Ahmatov, Beketov, Berdyaev, Bulgakov, Bunin, Jukovskiy, Kantemirov, Ka-

ramzin, Koçubey, Miçurin, Saltıkov, Tatişev, Turgenev, Şeremet'ev, Şişkov, Yusupov v. d. Rahim Telyaşov, Ot İndeytsev i Gunnov do Zolotoy Ordı, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panoroma, Sankt-Peterburg 2001, s. 174.

42 Gilyazov, a.g.e., s. 249; İmamov, a.g.e., s. 31.

43 Telyaşov, a.g.e., s. 160.

44 Landa, a.g.e., s. 134.

45 V. S. Dyakin, "Natsional'niy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", Voprosı İstorii, No: 9, 1995, s. 131.

46 İmamov, a.g.e., s. 44-49; Battal-Taymas, a.g.e., s. 70-71.

47 Baymirza Hayit, Türkistan Rusya İle Çin Arasında, Çeviren Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları 1975, s. 49; İmamov, a.g.e., s. 42-43, 61;

İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 248.

48 A.g.e., s. 253; İmamov, a.g.e., s. 49-50, 61-67.

49 İmamov, a.g.e., s. 61, 63.

50 Landa, a.g.e., s. 132.

51 Rus İmparatorluğu'nda kullanılmış olan, bir ağırlık ölçü birimidir. 16.38 kg'a eşittir.

52 Rus İmparatorluğu ve SSCB'de kullanılmış olan para birimidir. Ruble'nin %1'idir.

53 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 251-260; Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 112-113.

54 Gilyazov, a.g.e., s. 251; Battal-Taymas, a.g.e., s. 102.

55 Pohlyobkin, a.g.e., s. 5; İmamov, a.g.e, s. 4.

56 Sayfi, a.g.e., s. 4.

57 Kozlov, a.g.e., s. 44; Sayfi, a.g.e., s. 4.

58 Bulgari, a.g.e., s. 32.

59 Kozlov, a.g.e., s. 44-45.

60 Zagidullin, a.g.e., s. 81-82.

61 Gilyazov, a.g.e., s. 247, 251.

62 Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, s. 137; D. M. İshakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 141.

63 Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)., TTK. Yay., Ankara 1996, s. 42.

64 A.g.e., s. 42.

65 Djamalyutdin Validov, Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar, İzd-vo İman, Kazan’ 1998, s. 4.

66 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 293; Battal-Taymas, a.g.e., s. 91-95; Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989, s. 89-90.

67 Dyakin, a.g.e., s. 131-132; Landa, a.g.e., s. 132-133; Devlet, a.g.e, s. 90.

68 Ahmet Kanlıdere, Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917): Conciliation or Conflict?, Eren yay., İstanbul 1997, s. 15.

69 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Kısım, TTK. Yay., Ankara 1956, s. 422-423.

70 Dyakin, a.g.e., s. 131-132, 140; Gilyazov, a.g.e., s. 253; Landa, a.g.e., s. 132-133.

71 Kanlıdere, a.g.e., s. 15. Günümüzde, Rusya Federasyonu bünyesindeki Müslümanların din işlerine bakan Müftülük merkezi, halen Ufa’da bulunmaktadır.

72 Zagidullin, a.g.e., s. 96-98; Gilyazov, a.g.e., s. 252.

73 Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış’ Devri”, A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIV-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 96-97; Devlet, “İdil-Ural’da İslamiyetin Durumu”, Tarih Enstitüsü Dergisi, s. 110; Kanlıdere, a.g.e., s. 16, 18.

74 A.g.e., s. 17.

75 Landa, a.g.e., s. 134.

76 Battal-Taymas, a.g.e., s. 102-103.

77 A.g.e., s. 105.

78 A.g.e., s. 103-106.

79 Karl Fuks, Kazanskie Tatarı: V Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, Kazan' 1844, s. 1-5.

80 Çarlık Rusyası'nda uygulanan sansür nedeniyle, sansürden geçerek yayınlanan kitapların ilk sayfalarında sansürden geçtiğine ve yayınlanalabileceğine ilişkin damga bulunmaktadır. Bu da sansürün titiz bir şekilde uygulandığının bir göstergesidir.

81 Riza Bariev, İstoriya Bulgaro-Tatar: Osnovnıe Vehi, İnsaf, Sankt-Peterburg 1992, s. 62.

82 Karl Fuks, a.g.e., s. 113-119; XX. yüzyılın başında da Rusya Türkleri arasında, Rusça öğrenmenin toplum tarafından benimsenmediği, Zeki Velidi Togan'ın anılarından da anlaşılıyor. Z. V. Togan, çocukluğunda mollaların tepkisinden çekinen, anne-babasının kendisini Rus okuluna vermelerine engel olduğunu yazıyor. Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, s. 19.

83 Yu. İ. Smıkov-L. N. Gonçarenko, "Natsional'nıy Sostav Kadrov Administrativnogo Apparata Samoderjaviya v Kazanskoy Gubernii v Kontse XIX Veka", Razvitie Kul'turı Tatarii v Dooktyabr'skiy Period, Kazan' 1988, s. 75-76; Zagidullin, a.g.e., s. 93.

84 S. M. Mihaylova, Kazanskiy Universitet v Duhovnoy Kul'ture Narodov Vostoka Rossii (XIX vek), İzd-vo Kazanskogo Universiteta, Kazan' 1991, s. 114, 133-134.

85 Zagidullin, a.g.e., s. 93-94.

86 Kozlov, a.g.e., s. 8, 16.

87 Zagidullin, a.g.e., s. 97.

88 A.g.e., s. 97.

89 Kanlıdere, a.g.e., s. 17.

90 N. A. Grinçenko, “İstoriya Tsenzurnıh Uçrejdeniy v Rossii v Pervoy Polovine XIX Veka”, Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost’, Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 15.

91 V. G. Çernuha, “Tsenzura v Yevrope i Rossii”, Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost’, Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 9.

92 R. F. Muhammetdinov, “Sufizm v İssledovaniyah Tatarskih Uçennıh”, İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan’ 2000, s. 47.

93 Alexandre Benningsen and S. E. Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, C. Hurst Company, London 1985, s. 36-37.

94 A. N. Yuzeev, “Tatarskie Mısliteli Kontsa XVIII-XIX Vekov o Sufizme”, İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan’ 2000, s. 35.

95 Adji, a.g.e., s. 227; Kozlov, a.g.e., s. 16-18, 43.

96 İmamov, a.g.e., s. 6-7, 74.

97 Kniga v Rossii, 1881-1895, “Rossiyskaya Natsional’naya Biblioteka”, Sankt-Peterburg 1997, s. 10.

98 Zagidullin, a.g.e., s. 179.

99 A.g.e., s. 179. Yukarıda nüfus memuru ile köylü arasında geçen diyaloğu, Zagidullin arşiv belgelerinden nakletmiştir.

100 İmamov, a.g.e., s. 9.

101 Zagidullin, a.g.e, s. 154, 187; D. M. İshakov, Tatarı (Populyarnıy Oçerk Etniçeskoy İstorii i Demografii), İzd-stvo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1993, s. 7. Rus köylülerinin Tatarlara taciz mahiyetinde “yakında sizi Hıristiyanlaştıracaklar” tarzındaki sözleri, Tatarlar arasında endişe yaratmaktaydı. Örneğin, arşiv belgelerindeki bir diyalogdan aktarıldığı şekliyle, Kazan’a bağlı Turança köyünde cami onarımı ile uğraşan

Tatarlara, yoldan geçmekte olan komşu köyden bir Rusun benzer mahiyetteki sözleri, olayın köyden köye yayılmasına ve Türkler arasındaki endişenin ve hükümete karşı güvensizliğin giderek artmasına neden olmuştu. Zagidullin, a.g.e, s. 129-130.

102 Zagidullin, a.g.e., s. 103, 219.

103 Richard A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule, University of California Press, Berkeley 1960, s. 204.

104 S. F. Kasimov, “Tri Zarubejnıh İssledovaniya po İstorii Başkirskogo Natsional’nogo Dvijeniya”, Başkirskoe Natsional’noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem, Ufa 1997, s. 139.

105 L. G. Praysman, “Russkaya Politiçeskaya Politsiya v Kontse XIX-Naçale XX Beka”, Terroristı i Revolyutsionerı, Ohranniki i Provokatorı, “Rosspen”, Moskva 2001, s. 81.

106 A. Yu. Dvorniçenko i dr., Russkaya İstoriya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, 4-e İzdanie, Sankt-Peterburg 2000, s. 268-269; Kurat, Rusya Tarihi, s. 378-396.

107 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 413.

108 Kırımlı, a.g.e., s. 74-75; Kurat, “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış’ Devri”, s. 134-136.

109 Kırımlı, a.g.e., s. 75.

110 Kurat, “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış’ Devri”, s. 137-138.

111 A.g.e., s. 138-146; Kırımlı, a.g.e., s. 82-84.

112 V. İ. Lenin, Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 25, İzdanie Pyatoe, Moskva 1961, s. 66.

113 A.g.e., s. 271; Rus İmparatorluğu’nun nüfusunun %57’sine, Asya yakasındaki nüfus da dahil edilmiştir. Bu yüzdeye, Rusların dışında

Ukrain ve Beyaz Ruslar da dahil olmak üzere, Rus İmparatorluğu bünyesinde yaşayan bütün milletler dahildir.

114 Lenin, a.g.e., Tom 34, Moskva 1962, s. 379.

115 Kozlov, a.g.e., s. 46.

116 A.g.e., s. 45.

117 Lenin, a.g.e., Tom 48, Moskva 1964, s. 234-235.

118 A.g.e., s. 235.

119 Lenin, a.g.e., Tom 34, s. 379.

120 Validov, a.g.e., s. 4.

121 D. M. İshakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 149.

122 Sayfi, a.g.e., s. 15.

123 Validov, a.g.e., s. 4.

124 Karr, a.g.m., s. 40.

125 Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 56.

126 Alan Fisher, The Crimean Tatars, Hoover Institution Press, Stanford, California 1978, s. 114.

127 Şibaev, a.g.e.

128 Tablo 2'de, kırsal ve şehir nüfusu toplamları %98.6'ya ulaşmaktadır. Eksik olan %1.4'ün sebebi, Rus İmparatorluğu bünyesinde yer alan ancak SSCB'ye dahil olmayan yedi guberniyanın nüfus verilerinde toplam nüfus verilmesine karşın kırsal ve şehir nüfusuna ait verilerin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, Güneybatı Türklerine ait kırsal ve kentsel nüfusun ayrımı bulunmamaktadır. Söz konusu yedi guberniya şunlardır: Bessarabskaya, Estlyandskaya, Grodlenskaya, Kovenskaya, Kurlyandskaya, Liflyandsakaya ve Vilenskaya. Bu

guberniyalarda yaşamış olan Türklerin toplamı 67.000 iken, bu sayının 56.000'i Bessarabskaya'da yaşamaktaydı.

129 Tablodaki Türklerle ilgili olarak kullanılan "Kuzeybatı Türkleri, Güney doğu Türkleri ve Güneybatı Türkleri" terimleri, yayınlanmış olan nüfus verilerinde geçen ifadelerdir. Bu sınıflandırma aynen kullanılmıştır.

ADJİ, M., Polın' Polovetskovo Polya, Pik-Kontekst, Moskva 1994.

AVSEENKO, V. N., İstoriya Goroda S. -Peterburga, St. Peterburg 1993.

BARİEV, Riza, İstoriya Bulgar-Tatar: Osnovnıe Vehi, İnsaf, Sankt-Peterburg 1992.

BATTAL-TAYMAS, Abdullah, Kazan Türkleri, Ankara 1966.

BENNİGSEN, Alexandre and S. E. Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, C. Hurst Company, London 1985.

BULGARİ, Çulpan, Sovremennıye Tatarı: Mifı i Deystvitel'nost', Ol'ga, Sankt-Peterburg 1998.

ÇERNUHA, V. G., "Tsenzura v Yevrope i Rossii", Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 8-14.

DEVLET, Nadir, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1987, s. 109-122.

DEVLET, Nadir, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 55-101.

DEVLET, Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989.

DVORNİÇENKO, A. Yu. i dr., Russkaya İstoriya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, 4-e İzdanie, Sankt-Peterburg 2000.

DYAKİN, V. S., "Natsional'niy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", Voprosı İstorii, No: 9, 1995, s. 130-142.

FAHREDDİNEV, Rizaeddin, Bolgar ve Kazan Türeklere, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.

FISHER, Alan, The Crimean Tatars, Hoover Institution Press, Stanford, California 1978.

FUKS, Karl, Kazanskie Tatarı: V Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, Kazan’ 1844.

GİLYAZOV, İ. A., “Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj’ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ”, Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan’ 1995, s. 243-256.

GÖMEÇ, Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yay., 1. baskı, Ankara 1999.

GRİGOR’EV, A. N., “Hristianizatsiya Nerusskih Narodnostey, Kak Odin iz Metodov Natsional’no-Kolonial’noy Politiki Tsarizma v Tatarii”, Materialı po İstorii Tatarii, Vıpusk I, Akad. Nauk SSSR, Kazan’ 1948, s. 226-285.

GRİNÇENKO, N. A., “İstoriya Tsenzurnıh Uçrejdeniy v Rossii v Pervoy Polovine XIX Veka”, Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost’, Vıpusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 15-27.

HAYİT, Baymirza, Türkistan Rusya İle Çin Arasında, Çeviren Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları, 1975.

İMAMOV, Vahit, Zapryatannaya İstoriya Tatar, İzd-vo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1994.

İSHAKOV, D. M, Tatarı (Populyarnıy Oçerk Etniçeskoy İstorii i Demografii), İzd-vo Kamaz, Naberejnıe Çelnı 1993.

İSHAKOV, D. M. -İ. L. İZMAYLOV, “Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV Veka”, Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 41-100.

İSHAKOV, D. M., “Dinamika Çislennosti i Ocobennosti Razmeşeniya Tatar v Volgo-Ural’skom Regione v XVI-Naçale XX vv. ”, Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan’ 1995, s. 257-269.

İSHAKOV, D. M., “Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah”, Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 101-161.

İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., RAN Kitap, Ufa 1997.

KADOMTSEV, B. P., Professional’nıy i Sotsıal’nıy Sostav Naselenıya Yevropeyskoy Rossii Po Dannım Perepisi 1897 Goda, S-Peterburg 1909.

KANLIDERE, Ahmet, Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917): Conciliation or Conflict?, Eren yay., İstanbul 1997.

KARR, E. H., “Neskol’ko Zametok o Sovetskoy Başkirii”, Başkirskoe Natsional’noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem RAN, Ufa 1997, s. 36-66.

KASİMOV, S. F., “Tri Zarubejnıh İssledovaniya po İstorii Başkirskogo Natsional’nogo Dvijeniya”, Başkirskoe Natsional’noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem, Ufa 1997, s. 135-143.

KIRIMLI, Hakan, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), TTK. Yay., Ankara 1996.

Kniga v Rossii, 1881-1895, Rossiyskaya Natsional’naya Biblioteka, Sankt-Peterburg 1997.

KOGAN, M. E., “Tatarı v Sankt-Peterburge (Leningrade) na Rubeje 90-h Godov”, Kunstkamera. Etnografiçeskie Tetradi, Peterburgskoe Vostokovedenie, Vıpusk 7, St-Peterburg 1995.

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii: Entsiklopediçeskiy Slovar’, Moskva 1995.

KOZLOV, V. İ., Natsionalnosti SSSR (Etnodemografiçeskiy Obzor), Statistika, Moskva 1975.

KURAT, Akdes Nimet “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, A. Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 91-126.

KURAT, Akdes Nimet “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış’ Devri”, A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIV-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 95-194.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Ankara 1948.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu, A. Ü. DTCF. Yay., Ankara 1966.

KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK. Basımevi, Ankara 1972.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

KUZEEV, R. G., Proishojdenie Başkirskogo Naroda, İzd-vo Nauka, Moskva 1974.

LANDA, R. G., İslam v İstorii Rossii, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995.

LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 25, İzdanie Pyatoe, Moskva 1961.

LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 34, İzdanie Pyatoe, Moskva 1962.

LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 48, İzdanie Pyatoe, Moskva 1964.

MİHAYLOVA, S. M., Kazanskiy Universitet v Duhovnoy Kul’ture Narodov Vostoka Rossii (XIX vek), İzd-vo Kazanskogo Universiteta, Kazan’ 1991.

MUHAMMETDINOV, R. F., “Sufizm v İssledovaniyah Tatarskih Uçennıh”, İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan’ 2000, s.

37-48.

PİERCE, Richard A., Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule, University of California Press, Berkeley 1960.

POHLYOBKIN, V. V., Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598, Mejdunarodnıe Otnoşeniya, Moskva 2001.

PRAYSMAN, L. G., "Russkaya Politiçeskaya Politsiya v Kontse XIX-Naçale XX Beka", Terroristı i Revolyutsionerı, Ohranniki i Provokatorı, Rosspen, Moskva 2001, s. 76-83.

SAYFİ, F., Tatarı Do Fevral'skoy Revolyutsii, Kazan' 1930.

SMIKOV, Yu. İ., -L. N. GONÇARENKO, "Natsional'nıy Sostav Kadrov Administrativnogo Apparata Samoderjaviya v Kazanskoy Gubernii v Kontse XIX Veka", Razvitie Kul'turı Tatarii v Dooktyabr'skiy Period, Kazan' 1988, s. 73-88.

SMİRNOVA, Tamara "Mı, Mnogonatsional'nıy Peterburg", Peterburg Natsional'nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal, İyun' 2000.

ŞIBAEV, V. P., Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930.

TELYAŞOV, Rahim, Ot İndeytsev i Gunnov do Zolotoy Ordı, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panoroma, Sankt-Peterburg 2001.

TEMİR, Ahmet, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, Ankara 1992, s. 409-414.

(TOGAN) VELİDİ, Ahmed Zeki, Türk ve Tatar Tarihi, Elektro-Tipografiya-Milliyat, Kazan' 1912.

TOGAN, Zeki Velidi., Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969.

TOGAN, Zeki Velidi "Başkırt", İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, 5. baskı, İstanbul 1979, s. 328-332.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Kısım, TTK. Yay., Ankara 1956.

VALİDOV, Djamalyutdin. Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar, İzd-vo İman, Kazan’ 1998.

VOROB’YOVA, E. İ., “Hristianizatsiya Musul’man Povolj’ya v İmperskoy Politike Samoderjaviya”, Novaya Perspektiva, İmperskiy Stroy Rossii v Regional’nom İzmerenii (XIX-Naçalo XX Veka), Moskva 1997, s. 224-237.

YUZEEV, A. N., “Tatarskie Mısliteli Kontsa XVIII-XIX Vekov o Sufizme”, İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan’ 2000, s. 29-36.

ZAGİDULLİN, İ. K., Perepis’ 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii, Tatarskoe Knijnoe İzd-tvo, Kazan’ 2000.

Kazan Hanlığı'nın Düşmesinden Sonra Kazan Tatarları / Ravil Bukharaev [s.400-407]

BBC World Service Tatar Başkurt Birimi Başkanı / İngiltere

1522’de Rusların eline geçmesiyle Kazan Hanlığı’nın kendine özgü uygarlığının ortadan kalkması Rusya ve Rus Müslümanları arasındaki sınır, birbirinden çok farklı iki uygarlık arasında bir hudud olduğunu düşünen tarihçiler için muamma olabilir. Çağdaş Rus siyasetinin en milliyetçi temsilcileri sanki Müslüman hanlıkları ve Rusya arasında hiçbir dönem barışçı komşuluk ilişkileri yaşanmamışçasına, bu iki varlığın birbirlerini ne kültürel ne de ekonomik açıdan asla etkilemediğini iddia ederler. Bu tür siyasetçiler Tatar İslamı ve Ortodoks Hıristiyanlık arasındaki ilişkiyi sürekli bir savaş durumu ve karşılıklı kuşkunun hakim olduğu bir ilişki tipi olarak sunarlar.

Aslında, 1552 zabtından hemen sonra, Rus otoriteleri, inançlarını Ruslar tarafından önerilen ekonomik veya siyasi ayrıcalıklarla asla değişmeyen Müslümanlara derin acılar vermiş olan bir Hıristiyanlaştırma sürecine girmiştir. Hıristiyanlığı benimsemeyenlere büyük miktarlarda vergiler getirilmiştir. Fiziksel olarak işkence görmüşler, buz hücrelerinde tutulmuşlar, şehirlerdeki evleri ellerinden alınmış, uzak köylere gitmeleri yasaklanmış ve Müslüman köylülerin verimli toprakları ellerinden alınarak yeni gelen Ruslar arasında dağıtılmıştır. İslam inancının açıklanması yaklaşık iki yüz yıl boyunca Rusya’da yasaklanmıştır. Kazan’ın düşmesi sonrası camilerin tahrip edilmesi 16, 17 ve 18. yüzyıllarda devam etmiştir. Ancak Ortaçağ Rusyası’nda İslam’a karşı duyulan açık tepki Kazan’ın Rusya tarafından zabtıyla başlamış ve bu

olaylar Rusların İslami inanç ve kültüre, dair duyduğu tarihi nefretten çok, süregelen bir propagandanın ürünü olarak gözükmektedir.

Dindarlık Adı Altında Tecavüz

Açıkçası, Hıristiyanlaştırma sürecinin başlaması her hangi bir zorlama olmaksızın ya da çok az zorlama sonucu gerçekleşmiştir. Kazan'ın ilk Rus Başpiskoposu Gury'e, 1555'te Korkunç İvan tarafından Müslümanların, Hıristiyanlığı kabullenmelerini çekici hale getirebilmek maksadıyla Rus merhametliliğinin ve konukseverliliğinin ön plana çıkarılması talimatı verilmişti.

"Başpiskopos, Tatarları mümkün olduğunca kendine alıştırmalı ve onları korkuyla değil sevgiyle vaftiz edilmeye hazırlamalıdır."

Başpiskoposun sevgi anlayışı özellikle Müslümanların davet edildiği alkollü, düzenli ziyafetlerdir. Diğer yöntemler ise çeşitli suçlardan dolayı hüküm giymiş ya da suçlanmakta olan Müslümanları kurtarmak, yeni vaftiz edilmiş olanların topraklarını ve mallarını kullanmalarına izin vermek ve Müslümanlar için zorunlu olan vergilerden onları muaf tutmak olmuştur. Bu tür politikalar bir ölçüde başarılı olmuştur; ancak başvurulan yöntemler manevi kazançlardan çok maddi kazançlara yönelik olduğundan, yeni vaftiz edilmiş Tatarların serbest kaldıklarında veya hissettiklerinde ata inançlarına dönmeleri söz konusu olmuştur.

Kazan Hanlığı'ndaki Müslümanların Hıristiyanlaştırılma politikaları iddiaları ne olursa olsun, aslında gerçek tam tersiydi. Rusya'nın diğer yerlerinde de olduğu gibi, atanan Rus valilerin yönetimi rüşvet, zimmetine para geçirmek ve başkalarının hakkını ihlal etmek temellerine oturmuştur. Müslüman toprakları keyfi yollarla dağıtılmış, vaftiz edilmek bile Kazan Tatar toprak ağalarını belli bir süre koruyabilmiştir. Bu türlü bir durumda, Müslümanların Ortodoks Hıristiyanlığı kitleler halinde kabul etmemeleri şaşırtıcı değildir. Kazan Hanlığı'nın alınmasında

özgürleştirilmelerinin önemli bir rol oynadığı, Müslüman hanelerinde yaşayan Rus savaş tutsakları bile İslam'ı ve İslami yaşam tarzını yaşam biçimi olarak seçmiş olabilir.

Merhamet Adı Altında Eziyet

Daha sonradan Rus Ortodoks Kilisesi'nin başına geçecek olan Kazan ve Astrahan'ın yeni Başpiskoposu Mutaasip Hermogen, 1593'te dönemin Rus Çarı Feodor Yonnovotiç'e bir yazı yazarak şikayette bulunmuştu. Yeni vaftiz edilmiş Müslümanların hâlâ Tatarlarla birlikte yaşadığını, Müslüman tarzında yiyip içtiklerini ve kiliselere gitmediklerini bildirmiştir.

"Haç takmazlar, evlerinde ikonalar ve haç işaretleri bulundurmazlar; ve Hıristiyan rahiplerin evlerine girmelerine de izin vermezler…Bununla beraber, birçok tutsak Rus ve diğer Ruslar, Tatarlarla yaşamaktadır, onlarla evlenmektedir… ve Tatar inancını benimsemektedir."

Bu yazı üzerine, Müslümanları nazik yollarla Hıristiyanlaştırmak yerine daha kesin yollar benimsenmiştir. Çar Feodor Yonnovotiç ele geçirilen topraklarda İslamiyet'in direnişine, özellikle de yeni camilerin ve okulların yapılmasına öfkelenmiş ve bunların bir an önce yok edilmesi emrini vermiştir. Kazan Tatarları bu yapıların yenilerini inşa etmekten ve İslam inancına göre ibadet etmekten men edilmiştir. Bunun da ötesinde, 17. yüzyılda Müslümanların vaaz vermesi ve Hıristiyanları Müslümanlaştırma eylemleri sırıkta yakılmaları ile son bulmaktaydı. Dini eziyetler öylesine ağır bir hale gelmişti ki Kazan Tatarları silahlarını alıp, Rus çarlığının bunalımlı dönemlerinde ayaklanmalara katılmıştır. Ancak bu türlü eziyetler 17. yüzyıl boyunca devam etmiş ve bunların sonucu olarak Rus Müslümanları 1670-1671 Stepan Razin ayaklanmalarına kitlesel olarak katılmıştır.

Gizli İslam

Yaşam sürüyordu ve Kazan Hanlığı kendilerini zorla da olsa yeni gerçekliklere alıştırmaya çalışıyordu. Trajik şekilde, 1672 ve 1694 büyük yangınları Kazan şehrini tahrip etmişti. Alevlerde yanan yalnızca Tatar mimarisi değil; aynı zamanda devlet arşivlerinin ve özel kütüphanelerin çok sayıda dokümanı olmuştur. Bu Kazan Hanlığı uygarlığının yaşadığı son darbe olmuştur. Daha sonra Kazan Tatarlarının kendine özgü uygarlığı Rus İmparatorluğu çerçevesinde gelişmiştir. Başta hanlığın adı olmak üzere, isimler değiştirilmiş ve Kazan Hanlığı kültürel bağımsızlığını tamamen kaybetmiştir. İslam kültürü Rus Ortodoks ideolojisinin erişemediği köylerle sınırlı kalmıştır. Ancak, kent yaşamının mirası korunmuş ve insanların tarihi anılarında yaşatılmıştır. Ancak Büyük Petro’nun tahta geçmesiyle, Tatar kültürü yeni sıkıntılarla karşılaşmış ve kendi anavatanında öksüz kalmıştır.

“Kazan Hanlığı” adı Büyük Petro’nun (1672-1725) tahta geçtiği tarihe kadar kullanıldı. Ancak nüfusun yapısı çarpıcı bir şekilde (dramatik olarak) değişmiştir. Kazan Tatar aristokrasisinin bir kısmı özgürlük savaşlarında ölmüş bir kısmı da baskılara dayanamayarak Hıristiyanlığı kabul ederek, Rus aristokrasisine katılmıştır. Geri kalan Müslüman Tatarlar iki sosyal gruba bölünmüştür. Bu gruplardan biri küçük toprak sahiplerinden ya da askerlerden oluşan ve Rus çarının hizmetinde olan bu gruplardan biri Kazak Tatarlarıdır. Diğer grup da Yasak Tatarları olarak anılmaya başlandı. Yasak, Kazak Hanlığı’nda ödenen geleneksel vergilerin adıydı. Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu köyde yaşamaya zorlandı ve bu durumda bile köylerinin başkente ya da ana su yollarına yakın olmasına izin verilmedi.

Kazan Hanlığı’nın düşmesinden yıllar sonra, Kazan’daki uluslararası ticaret Rus tüccarlarının eline geçtiğinde, daha fazla Kazan Tatarının daha önceki başkentin eteklerinde yaşamasına izin verildi. 16. yüzyılda ortaya çıkan eski ve yeni Tatar yerleşimleri şimdiki modern Kazan şehrinin bir

parçasını oluşturur. Kazan Tatarı Müslümanlarının yeni yaşam tarzlarına alışmaktaki tüm çabalarına rağmen, kültürlerinin ve dinlerinin baskı altında olması sonucunda, tarihi anavatanda altı milyon Tatardan yalnızca dörtte biri kalmıştır. Diğerleri ise inançları doğrultusunda özgürce yaşayabilecekleri yerlere gitmeye zorlanmıştır. Rus İmparatorluğu'nun hızla yayılması sonucunda, Ural ya da Volga civarında gidebilecekleri çok az yer kalmıştır. Bu yüzden Tatar kolonilerine Çin ya da Japonya gibi uzak yerlerde bile rastlanmaktadır.

Şairler ve Sufiler

Kazan Hanlığı'nın son şairi Mevla Kolı'nın kaderi 17. yüzyılda Müslüman kültürü ve edebiyatının maruz kaldığı durumun göstergesidir. Kendisinin gerçek adı Bayramgali Koliev'dir ve mistik şiirleri nedeniyle Bimka Sufi olarak anılır. Bölgede Rus yönetimine hizmette bulunan ancak kendi ulusal kültürüne sadık kalmasına izin verilen bir Kazak Tatar ailesinden gelmekte olup Çiti adında bir köyde doğmuştur. Mevla Kolı, Kazan'da şehrin eteklerindeki Mamay okulunda eğitim görmüştür. Çağdaş Rus arşivlerine göre, kendisi 1678'de Tatarlara eski Bulgar şehri Bilyar'da oturma izni verildiğinde, Tatarları bu bölgeye yerleştiren kişidir. Ancak 1699'da bu Tatar yerleşimi Ortodoks Rus yerleşimine dönüşmüş ve buranın yerlilerinin Şesma Nehri kıyısındaki eski İştiryak Köyü'ne yerleştirilmeleri istenmiştir. Mevla Kolı'nın torunları bu dönemden beri bu bölgede yaşamaya devam etmektedir.

Mevla Kolı'ya göre kendisinin üstadı ve öğretmeni Mamay da bir şairdir ancak bu araştırma açısından onun Molla ve din öğretmeni olması çok daha önemlidir. Kazan'ın düşmesinden 17. yüzyıla kadar, Kazan Tatarları ve Rus Müslüman halkının resmi din görevlisi yoktu. "Molla" unvanı hiyerarşik bir konumun göstergesi olmayıp "eğitimli insan" anlamına gelir. Bu mollalar, büyük ve küçük köylerde yalnızca dinin temel

kaidelerini değil aritmetik ve hat sanatı gibi konularda da ders vermekte olan halkın içinden olan insanlardır. İslam’ın korunması ve geliştirilmesi Mamay, Mevla Kolı ve birçok bilinmeyen sıradan insanların elindeydi, bu insanlar İslam’ı ve kültürel mirasını zamanın tüm şartlarına karşı korumuşlardır. Mevla Kolı ve diğer Sufiler ile Abuzeler sürekli bir yerleşim mekânı arayışları, Rus otoritelerinin izniyle bile Müslümanların rahatsız olmadan onlarla birlikte yaşayamadıklarının göstergesidir.

Kazan Hanlığı’nın iyi kurulmuş eğitim sisteminin dinsel hoşgörüsüzlük nedeniyle ne hale geldiğini bilmiyoruz. Kazan büyük medresesi ve diğer camilerinin kendilerine ait dini okulları olduğu bilinmektedir, bu okullarda Arap dili ve Şeriat kanunları öğretilmekteydi. Kazan Hanlığı’nın büyük şehirleri ve kasabaları da Kazan ekonomisinin eğitimli insana duyduğu ihtiyaçtan dolayı öğrenim merkezleri durumundaydı. 19. yüzyılın sonlarında bile Volga-Ural bölgesindeki Müslüman eğitim sisteminin çerçeve olarak etkisinin hissedildiği Ortodoks medreseler temel eğitim vermekteydi. Geleceğin ceditçileri eski muhafazakar sisteme karşı kendi İslami uyanış savaşlarını vereceklerdir. Ancak bu dönemlerde sistem günün gereklerine cevap verir nitelikteydi. Bu dönemdeki eğitim sisteminin temeli muhtemelen 12. yy.’da (1142’de ölen Arap alimi Necmeddin Nesefi’den’Akaid Nesefi) ve 14. yy.’da (örneğin 1358’de ölen Hasan Kâdi’nin Aristocu ve Eflatuncu mantığı yorumlaması) yapılan çalışmalara dayanmaktadır. 15 ve 16. yüzyılın ürünleri ve diğer kitaplar tabii ki 19. yüzyıldakilerden daha yeniydi ve bu dönemlerde verilen eğitimde uygulanabilirlik çok önemliydi.

Ancak bu uygulanabilirlik özelliği, Kuran-ı Kerim’in ve hadislerin kişisel yorumlanma döneminin bitmesiyle beraber, Ortodoks Sünni inancını savunan öğrenciler arasında özgür düşünce ve felsefeyle ilgilenen sufilere karşı bilimsel bir savunma aracı olarak kullanılmaya başlandı.

Dönemin Şii ve Sufi düşünce akımlarıyla çevrelenmiş olan Orta Asya dogmatizmi, Kazan'ın resmi din adamları çevresinin akademik etkinliklerine de yansımış gözükmektedir. Sonraki yüzyıllarda gizlice yürütülen çalışmalarla güçlendirilen Tatar Medreseleri ders programının tutucu yönü düşünüldüğünde, Akaid Nasafi üzerine Timur'un çağdaşı, tarafından yapılan yorumlamalar ve önde gelen İslam bilgini Saadettin Taftazani, Kazan resmi din çevrelerinin eğitiminde önemliydi. Hem Nesefi hem de Taftazani evreni, Sufilerin üç kategorisine zıt olarak Tanrı'nın nitelikleriyle açıklamaya çalışıyordu. Bunlar "bu dünyadaki şeylerin hayali olduğunu, gerçekte var olmadığını" ya da "bu şeylerin bizim varlıklarına inandığımız sürece var olup, göreceli niteliklere sahip olduklarını" ve "bu yüzden de bunları gerçekte bilip özlerini anlamanın asla mümkün olmadığını" iddia etmektedirler. Bu üç kategori konusunda, Taftazani aşağıdaki ifadelerle belirgin bir sonuç çıkarmaktaydı:

"Hiçbir şeyi tanımayan özellikle üçüncü kategoriyle yarışan insana değmez, yok olmaları ya da tövbe etmeleri için onları ateşe atmak daha iyi olur."

Yukarıdaki çıkarımın tüm katılığına rağmen, bu sözler İslami bir sorgulamadan çok yalnızca bir söylem gibi görünmektedir. İlk olarak, günümüz "İslam savaşçılarına" kıyasla daha doğru bilgilere sahip Ortaçağ alimlerine göre İslam'da ateşle cezalandırma kati olarak yasaklanmıştır, ikincisi Sünnilerin sufilere karşı çıkmalarına rağmen sufiler Kazan Hanlığı'nda önemli yerlere gelmekle kalmayıp, kendilerine özgü disiplinleri ve okulları bulunmaktadır. Resmi ulemanın ve sufilerin bir arada bulunması, resmi din görevlilerinin Ümmet üzerindeki sufi etkisinden memnun oldukları anlamına gelmez. Bu konuda önde gelen Batılı araştırmacılardan J. S. Triningham'ın aşağıda belirttiği gibi:

“Pratikte dini otoritelerin birlikte bulunmalarına izin verilmiş olsa bile, tüm sufilik tarihi boyunca “ulema” ve laik otoritelerin saldırıları durmamıştır; ancak geçmişte bu saldırılar birey olarak sufilerin kınanması ve belirli tarikatların bastırılmasından öteye gitmemiştir. Bu onların Müslüman toplumlarındaki yaşamlarını asla etkilememiştir. Çünkü dini bir ihtiyaca cevap veriyorlar ve İslam’ın derin anlamını sunuyorlardı.”

Kendilerine özgü entelektüel bir sınıf olarak Sufilere gösterilen bu hoşgörü İslam’ın yayılmasına katkıda bulunduğundan anlaşılır bir şeydi. Kazan Hanlığı döneminde bile sufi ve dervişlerin bu rolleri küçümsenemez, çünkü Müslüman olmayan insanları Müslüman yapma konusundaki çabaları sürekliydi. Yalnızca gezgin Dervişlerin bilinmeyen ümmete katkısı olmakla kalmamıştır. İster bir şeyhin müritlerinden oluşan bir çember olarak ister bir sufi üstadı tarafından yönetilen bir köy okulu olarak, sufi kurumları “Müslüman olmayanları Müslüman yapmakta ve yeni inançlarını kalplerinde hissetmelerinde” etkin rol oynamaktaydı (J. S. Triningham). Bu türlü sufi merkezlerinin özellikle resmi otoritelerin daha belirsiz rol oynadığı yerlerde, Vyatka-Ural bölgesi ve Kazan ile Kasım Hanlıkları arasındaki bölgelerde özellikle etkin olduğunu söylemek yanlış olmaz. İslam inancının Mişar ve Karinsk Tatarlarında yayılması bu önermenin doğruluğunu kanıtlamak için yeterli olmaktadır çünkü Mişarlar Kazan ya da Kasım Hanlığı’nın doğrudan kontrolü altında olmayan bölgelerde yaşamaktaydı. Bu yüzden sufi okullarına eğitim ve misyonerlik merkezleri olarak izin verilmese de hoşgörülü davranılmaktaydı, ancak S. J. Triningham “resmi dini otoritelerin kendi kontrolleri dışındaki merkezlerin varlığından asla hoşnut olamadıklarını” vurgular.

Nakşibendilik ve Osmanlı Etkisi

Bir sufi tarikatı olan Nakşibendi tarikatı, Yesevilerle olan tarihi bağları ve Osmanlı sultanlarının himayesi ile bilinmekte olup, daima ilkeli olması

ve resmi ulemaya karşısında sadeliği ile tanınır. Bu yüzden resmi ulema sınıfı Nakşibendilerin müridi olmasa da sempatizanlarıdır. Dönemin İslam dünyasında, sufi tarikatların gelenekleri zamanla geleneksel İslam'ın bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmıştır: örneğin, 1420'lerde doğan Mevlid daha sonraki popüler Müslüman inançlarının ve pratiklerinin önemli bir parçası olarak bunu doğrular niteliktedir. Bu yüzden J. S. Triningham'ın da belirttiği konu "ilk gerçek mevlid… Türkçe okunmuştur… ve yazarı da gerçek bir Osmanlı olan Süleyman Çelebi'dir (825/1421)" bir hayli ilginçtir.

Dini eğilimlerin yanı sıra, kültürdeki Osmanlı etkisi Osmanlı'nın Kırım'daki popüler bağlantıları ve hanedanlık bağlantıları ile kendini göstermekteydi ve Orta Asya'daki daha geleneksel bağlantıların yerini almaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu maddi dünyada liderliğin yanı sıra halifelik kurumunun da merkezi olmuştu, bunun sonucunda da uzak hanlıklardaki dini çevreler manevi olarak kendisine itaat etmekteydi. Resmi dini yapılar zamanla Osmanlı halifeliğininkine benzer hale geldi ve bunun sonucunda da hanların ve evliyaların mezarları da tekke olarak anılmaya başlandı. Günümüzde var olan tek mezar, Han Şah Ali'nin mezarı bu Türkçe terimle anılmaktadır.

Resmi ulema ve Nakşibendi (Yesevi) sufiler arasındaki tüm muhtemel çatışmalara rağmen, sufi okullarının ve misyonerlik merkezlerinin varlığı Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından İstilâsından sonra özellikle önem kazanmıştır. İslami eğitim de hayatta kalmasını bölgedeki Ortodoks Hıristiyanlığı'nın yaygınlaşmasına borçludur. Örneğin M. Khudyakov bu konuda şöyle yazar:

"Kazan Hanlığı'nda sufizm -Türkistan'dan ithal edilmiş olan Budist kökenlere sahip mistik bir öğreti-çok geniş alanlara, uzaklara yayılmıştır. Kazan Sufileri ünlü Türkistanlı hoca Ahmet Yesevi'nin takipçileridir.

Hisamutdin kitabında Kazan Hanlığı sınırları içerisindeki Ahmet Yesevi tarafından kendine verilen unvanı almış olan Sufi liderler sıralanmaktadır: 1) İbraş oğlu Beyraş, Ahmet Yesevi'nin öğrencisi 2) Tugk-Muhammed oğlu İş-Muhammed, Beyraş'ın öğrencisi 3) Zul-Muhammed oğlu İdris 4) İbrahim oğlu Kasım 5) Buharalı Feyzullah Efendi 6) İstiryak oğlu Ahund Şam. Bu kişilerden Kasım ve Feyzullah yaşamlarını tamamlayıp Kazan topraklarına, Beyraş ve İş-Muhammed Malmıj bölgesinde Işmenev-Maskarı civarına, İdris ve Şam ise Laişev bölgesinde Tiberdini Köyü'ne gömülmüştür. Sufilerin kafirler arasında İslam'ın yayılması ve tüm bölgede kamusal eğitimin yaygınlaşması konusunda etkileri büyük olmuştur.

Ancak yukarıda sıralanan Kazan Hanlığı'ndaki sufi şeyhlerinin doğruluğu kesin değildir, çünkü bilgiler Şerafettin oğlu Hüsamettin'in "Risale-i Tevarih-i Bulgariya" eserinden alınmıştır. Bu eserdeki bilgilerin doğruluğuna inanılacak olursa, bu esere 1550'de başlanmış ve 1584'te tamamlanmıştır. Ş. Mercani, Tatar ve Başkırt mollaları tarafından bu tarz uydurma birçok eserin yazıldığını ve İdil-Ural Müslümanlarına dağıtıldığını bildirmektedir.

Mercani, "Tevarih-i Bulgariya" adlı kitabındaki bir makalesinde bu eserlerdeki bariz hataların, yalanların altını çizer. Aslında eleştirilen yayının yazarı başından itibaren olayları ve tarihi kişilikleri birbirine karıştırmıştır. 1386'da ölen Taftazani'nin öğrencisi olduğunu belirtmiştir.

Maalesef, Hüsamettin'in yaptığı hataların bazıları, M. Khudyakov tarafından da tekrarlanmıştır. Bu Mercani'nin tarihi çalışmalarına aşina olan M. Khudyakov tarafından alışılmışın dışında bir davranıştır. Örneğin, Tugk-Muhammed oğlu Şeyh İş-Muhammed tarafından yönetilen okul hakkında, M. Khudyakov şöyle söyler:

"Dönemin Tatar tarihçisi için şu sözler oldukça üzüntü vericidir: "Tugk Muhammed oğlu Işh-Muhammed doğru bir insandır. Aday köyünde, 36

yaşında bir okul yönetmekteydi bu da dönemin bir çok bilginini etrafına toplamıştır…20 yıl sonrasında bu tarikatın müritlerinden hayatta kalan olmamıştır…”

Ş. Mercani, “Şeyh Baba” takma adlı Şeyh İşh-Muhammed’in 1785’e kadar hayatta olduğunu yazmıştır. Beyraş ise “Sufi, İşan, Seyid ya da Şeyh” değildi yalnızca zengin bir adamdı ve Mercani’nin döneminde mezarı Aday köyü civarında bulunan İşh-Muhammet’in çağdaşıydı. Bu yüzden Tatar tarihçisi M. Khudyakov, kendi dönemindeki kişilerin isimleri ile geçmişteki şahısları karıştıran bilgisiz bir kişiydi. Mercani’ye göre “cümlelerinin hepsi yalanlarla, düzmecelerle doludur”.

Yukarıda belirtilenler Kazan Hanlığı’nda fetihten sonra kurulan ve geliştirilen sufi okullarının var olduğu gerçeğini çürütmez. Ancak sorun Kazan Hanlığı kamu eğitimi tarihine ait kişisel detayların ve isimlerin tam olarak belirlenmesinin mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu türlü tüm bilgiler Kazan Tatarlarının resmi tarih belgeleriyle birlikte yok olmuştur. Ancak özellikle İslam’ın yaygınlaşması ile bağlantılı olan dini çevrelerden gelen aileler arasında bu türlü bazı kişilerin isimlerini bulmak mümkündür. Bu Molla ailelerine ilişkin titizce işlenmiş bilgiler Ş. Mercani’nin çalışmasında, özellikle de Kazan dini çevrelerinin sufi geçmişine atıflarda bulunulan “Personalities and Memorable Events” adlı makalesinde bulunabilir. İlginç olan bir diğer nokta, Ş. Mercani, İmam olmanın koşullarını da sıralar, seçilen bir insana hangi aileden geldiği sorulur, bu sorunun da cevabı “Hoca Ahmet Yesevi’nin ailesinden gelmekteyim” şeklindedir. Sorumlu bir araştırmacı olarak Ş. Mercani, 18. yüzyılın başından önceki olaylara ve kişiliklere çok az değinir. Kazan Hanlığı döneminde var olduğunu öne sürdüğü Aşit Köyü tarihine değinirken Mercani, köyde Müslüman bir evliyanın mezarı olduğundan ve köylülerden birini de Ak Sufi adıyla anıldığından bahseder. Mercani’deki

Kazan dini çevrelerinin biyografilerinde sufi atalarına değinilen bölümlerde, Kazan Hanlığı'nda sufiliğin 19. yüzyıl boyunca devam ettiğini yazar. Bu 16-18. yüzyıllarda İslam'ın resmi olmayan statüsü düşünüldüğünde doğru olmayan bir bilgidir.

Yenilenen Zulûm

Bildiğimiz gibi Büyük Petro'nun yönetimi sırasında bölge Kazan Eyaleti'ne dönüştürülmüştür ve ülkenin isminin dahi değiştirilmesi Rus birlikleri tarafından 1708'de bastırılan bir isyana neden olmuştur. İsyan sonrası dini eziyetler yenilenmiştir. 1713'teki kraliyet kararnamesine göre:

"Büyük Çar, Kazan ve Azak Eyaletlerinde mal ve mülklere, Hıristiyan çalışanlara sahip olan Müslüman kafirlere altı ay içinde vaftiz olmayı kabul etmelerini emreder. Vaftiz edilerek daha önce sahip oldukları mal ve mülklere yeniden sahip olabileceklerdir, ancak altı ay içinde vaftiz edilmeyi kabul etmediklerinde üzerindeki çalışanlarıyla birlikte mal ve mülklerine Büyük Çar tarafından el koyulacaktır."

Vaftiz edilmek isteyenlerin sayısı oldukça azdır ancak bu kararnameyle Müslüman aristokrasisi, mirzalar, ya iyi sınıfa dahil olmayı kabul edecek ya da fakirleşip, tüm haklarından mahrum bırakılacaklardır. Sonuç olarak, Kazan Tatar ve Nogay aile isimleri Rus aristokrasisi soyağaçlarında sıkça anılmıştır. Ancak Müslüman topraklarının Hıristiyanlaştırılması öyle zorlu olmuştur ki, 1715'de yeni bir kararname yürürlüğe girmiştir. Bununla beraber, daha önceki çifte ve üç katı vergilendirmeye ek olarak Büyük Petro yönetimi altında Müslümanlar kaldıramayacakları bir yükün daha altına sokulmuştur.

Kazan Eyaleti'nde gemi direği kalasları kesmek ve taşımaktan ibaret olan gemi yapımı işinde çalışmaya zorlanmışlardır. Bu, otoritelerin rüşvet anlayışları ve hakaretleri ile daha da kötü ve en az ücret verilen işlerden biri olmuştur.

Dini zorlamalar Kazan’da “Yeni Vaftiz Edilenler Bürosu’nun” kurulmasıyla İmparatoriçe Birinci Elizabet döneminde daha da derinleşmiştir. Bu kurumun ve kurum başkanı Piskopos Lukas Konaşeviç’in uygulamaları Rusya Müslümanları anıları arasında halâ tazedir. Yalnızca 1742’de, Kazan bölgesindeki 546 caminin 418’i tahrip edilmiştir. 1932’de basılan kitabında N. Vorobyov şöyle der:

“Kendine ait askeri alayları olan “Yeni Vaftiz Edilenler Bürosu” Müslümanlara yönelik onları yaşadıkları köyden uzaklaştırmak (yeni vaftiz edilenleri Müslüman ve Pagan etkisinden korumak amacıyla), vaftiz edilmeyi reddedenlere vaftiz edilenlerin vergilerini yüklemek gibi birçok suç işlemişlerdir.

Bu yüzden 18. yüzyılın ikinci yarısında pek çok Müslümanın Pugaçev Ayaklanması’na katılması şaşırtıcı değildir. Bu büyük ayaklanma Orenburg bozkırlarına kadar yayılmış ve Ufa ile Kazan’ı da içine alarak Urallara ve Orta İdil’e kadar uzanmıştır. 90.000 Müslüman’ın bu ayaklanmaya katıldığı tahmin edilmektedir. Ancak 18. yüzyıldaki 1735’ten 1740’ya kadar süren en büyük Rus ayaklanmasından bile önce, en az 40.000 Tatar ve Başkırt, dini baskılara karşı verdiklere mücadelede yaşamlarını yitirmişlerdir.

Ancak Konaşeviç’in politikaları tamamen başarısız olmuştur. 1755’te başpiskopos görevden alındığında, köylerde yeni cami yapımlarına tekrar başlanmıştır.

Tatarların Ruslaştırılma politikaları oldukça zorlu olmuştur. Ünlü ideolog İvan Posoşkov bu konuda kazanılan deneyimleri toparladı. Tatar çocuklarının ailelerinden alınıp Rus toprak ağalarının yanına hizmetçi olarak verilmesini önermiştir, böylece kendi anadillerini unutacaklar ve Rusça dışındaki diller de ortadan kaybolacaktı. İvan Posoşkov bundan sonra Tatarların “gerçek Hıristiyanlar” olacağını iddia etmiştir.

İslami Demokrasi Harekete Geçer

Peki bu dönemlerde dini liderlere ne olmuştur? “İdil-Ural” adlı kitapçığında İdil-Ural Müslümanlarının çektiği acıları anlatan ünlü Tatar yazar ve politikacısı

Ayaz Ishaki, Müslüman din adamlarından kitabında defalarca bahsetmiştir: “Müslüman din adamları şiddetli cezalandırmalara maruz kalmıştır (S.25). Müslüman din adamları her türlü haklardan mahrum olmuşlardır. (s.28).” 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde Müslüman nüfuzunun maruz kaldığı koşullar yüzünden, İslam’ın gerçek manasında ortada her hangi bir Müslüman din adamı kalmamıştır. Dönemin tarihi kayıtlarında sıkça adı geçen “Molla” ve “ahun” terimleri de “atanmış din adamı” anlamında değil “bilgili kişi” anlamında anlaşılmalıdır. Ancak resmi din görevlisi olmadan, belki de bunun yokluğu yüzünden, Rusya’da İslam yeni kökler kazanmış eski köklerini de yeniden diriltmiştir. Bu İslam’ın geleneksel olarak yönetici sınıfa ait olmayıp, öğrenme ve girişimciliğe meyilli olan sıradan insanların dini olmasından kaynaklanmaktadır. 1783’te Hindistan ve Orta Doğu’da kaldığı yıllara ilişkin yazılarında İsmail Ağa 1751 yılına ilişkin şöyle yazar:

“Allah’ın izniyle Molla Nadir, Molla Yakup, İsmail ve Nadir Molla’nın hizmetçilerinden biri olan Gabderahman ile birlikte ticari amaçlarla Buhara şehrine büyük Seyit tarafından gönderildik. ”

Buradaki “büyük” kelimesi araştırmamız dahilinde çok önemli bir kelimedir. Büyük Seyit yüksek otoritelerin izniyle dini ve ekonomik baskılardan bıkan bir kısım Tatarla birlikte 1745’te Kazan bölgesinden Orenburg’a gelen ve ticari ilişkilerini Buhara, Hive, Kaşgar ve diğer Asya topraklarına kadar genişleten tarihi bir kişiliktir. Mevla Kolı örneğinde de gördüğümüz gibi, Rusya tarafından fethedilen Müslüman toprakları içinde Kazan Hanlığı’nın başarısız liderlerinin yerini alacak yeni

bir liderlik tipi ortaya çıkmıştır. Bu kişiler, kendi topraklarında, Rus otoriteleri tarafından uygulanan koşullar altında giderek daha da zor hale gelen yaşamları yerine, daha sakin geleneksel bir hayat arayışında olan kendi yurttaşlarını yönetmişlerdir. Bu dönemde Kazan Eyaleti Urallardan İdil'e uzanan, göçebe Kazak stepleri sınırlarına kadar olan geniş bir alanı kapsıyordu. Bu türlü bir lider abız ya da büyük adıyla anılıyordu ve yalnızca idari görevli değil, dini otorite olarak da görev yapıyordu. Kazan Eyaleti'nin güneyinde Orta Asya Müslüman ülkeleriyle ticari ilişkileri bulunmaktaydı, yine atalarının ekonomik geleneklerini devam ettirerek tüm İslam dünyasıyla ilişkilerini sürdürmekteydiler. Bu şekilde, Kargala olarak da bilinen Seyit yerleşimi, bölgede en gelişmiş İslam merkezlerinden biri olmuştur.

Bu yaygın abuzeler kurumu Rus Ortodoks kontrolü altındaki bölgede İslam'ın yasaklanması, sürekli baskılara maruz kalınması gibi koşullar altında gelişen dini bir liderlik şekli olmuştur. Tatar abuzeler kendi toplumlarının gerçek liderleri olmuştur. Bir tarafta yüksek dini otorite görevlerini yerine getirirken, diğer taraftan da Rus hükümet kurumları ile ilişkilerde temsilci rolündeydiler.

Bu türlü liderlerin otoritesi çeşitli koşullara dayanmaktadır, bunlardan önemli bir tanesi de İslami geleneklere ve dini bilgilere sadık olmalarıdır. Bu kişilerin dünyevi işlerden kazandıkları para ve kişisel karizmaları da kendi toplumlarında önemli konumlara sahip olmalarında önemli bir rol oynamıştır. Tüm bunların yanında bu tür insanların görevi yalnızca İslam'ı korumak değil, aynı zamanda onu daha da fazla yaymak olmuştur.

Vahit İmamov adlı Kazanlı bir Tatar bilgin "Akay-Kilmek Ayaklanması" adlı makalesinde, görevleri İdil ve Ural Dağları arasındaki bölgede Müslüman ayaklanmalarını bastırmak olan Rus

askeri kumandanları Krillov ve Rumyantsev’in raporundan alıntılarda bulunmuştur. Bu raporda, şöyle yazar:

“Tüm bu köylerde, Kazan bölgesinden ayrılmış olan Tatarlar, molla ve abuzeler idaresi altında yaşar. Bunların hepsi bilgili ve zeki adamlardır. Bu kişilerin sözleri halk tarafından peygamberin sözü gibi algılanır. Bu yüzden Tatar mollaları ve abuzeler Ufa bölgesinden uzaklaştırılmalıdır, dini okullar (medreseler) kapatılmalıdır ve öğrencileri de tercüman, vs. olarak kullanılmalıdır.

Raporda, aynı zamanda bu kişilere Müslüman köylerine Rus Ortodokslarını da oturtmaları ve Müslümanlar arasında nüfusun artışını engellemeleri için bir yıl verilmesi gerektiği söylenmektedir. Aslında mollaların din hocaları ve abuzeler olarak etkinlikleri Rus otoriteleri tarafından hiç de hoş olmayan sonuçlar doğurmuştur. Eğer 1719 yılı öncesi dönemde Kazan bölgesinde Hıristiyanlaştırılmış Tatarların sayısı 1332 ise, bu tarihten sonraki on iki yılda bu sayı 2995’e düşmüştür.

Yeniden Oluşturulan Model

Doğal dini liderliğin arkasındaki bu gerçek İslami misyonerlik dürtüsü, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında Rusya İslamı’nın gelişiminin temelini oluşturmuştur. Kargalalı Seyit gibi karizmatik Müslüman liderleri, ibadet yerleri ve dini okullar gibi kamusal yerler kurmuşlardır, bu yerler daha sonra gelişerek Orenburg’da “Hüseyniye”, Kazan’da “Muhammediye”, Ufa’da “Galiya” medreseleri, Izh Bobi, Troitsk, Kargala gibi medreselere dönüşmüştür. 20. yüzyılın başında, Rusya’daki Ekim Devrimi’ne kadar bu eğitim merkezleri tüm İslam dünyasında en önde gelen, yenilikçi İslami çalışmaların merkezi olmuşlardır. Aynı toplumsal davranış şekli Ekim Devrimi sonrasında, Rusya’daki 1918-1920 iç savaşında Tatar mültecileri tarafından tekrarlanmıştır. Bolşevik karmaşası ve baskısı sonrası, Güney Sibirya’da, Rus Uzak Doğusunda, Çin,

Japonya ve Avustralya, ABD, Almanya vs. bölgeleri kapsayacak şekilde dünyanın diğer yerlerinde camiler ve okullar kurmuşlardır. Finlandiya'da 19. yüzyıl sonunda Tatar toplumunun oluşumu da aynı şekilde gelişmiştir.

Ahmarov G., Kazan tarihi, Kazan, 1910.

Ahmetdzhanov M., Tatar shazharalyare, Kazan, 1995.

Akiner S., Islamic Peoples of the Soviet Union, London, Kegal Paul, 1993.

Alekseev V., Istoricheskie puteshestviya: otryvki iz vospominanii i zapisok inostrannykh puteshestvennikov po Volge v XV-XVIII vv., Stalingrad, 1936.

Alekseev Yu., Osvobozhdenie Rusi ot ordynskogo iga, Leningrad, 1989.

Alishev S., Kazan' i Moskva. Mezhgosudarstvennie otnosheniya v XV-XVI vv., Kazan, 1995.

Antonii Possevini Societatus Jesu. Moscovia. Antverpiae, 1587.

Barbaro Iosafa and Ambrogio Contarini, Travel to Tana and Persia, London, Haklyut, 1873.

Basilov V., Kul't svyatikh v islame, Moscow, 1970.

Benningsen A., Lemercier-Quelquejay Ch., Islam in the Soviet Union, New York, 1967.

Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch., La Grande Horde Nogay et le probleme des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1556, Turcica, vol. 8, 1976.

Bennigsen A., Wimbush S. E., Muslim National Communism in the Soviet Union, A Revolutionary Strategy for Colonial World, Chicago, 1979.

Bennigsen A., Wimbush S. E., Muslims of the Soviet Union, A Guide., Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, USA, 1986.

Berezin I., Bolgary na Volge, Kazan, 1853.

Bichurin N., Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena, vv. I-III, Moscow-Leningrad, 1950.

Bukharaev R., Azan, Volga Tatar Islamic Poetry, Islam International Publications Ltd., Surrey, UK, 1992.

Bukharaev R., Tatars in the Alien Lands, Kazan, 1993.

Bukharaev R., Kazan. The Enchanted Capital, Flint River Press, London, 1995.

Bukharaev R., The Model of Tatarstan under President Mintimer Shaimiev, Curzon, 1999.

Bukharaev R., Islam in Russia: The Four seasons, Curzon, 2000.

D. J. Matthews, Bukharaev R., Historical Anthology of Kazan Tatar Verse, Curzon, 2000.

Cherniavsky M., The Structure of Russian History. Interpretive Essays, New York, 1979.

Derdmend, Sailanma Eserler, Kazan, 1959.

Divaev A., Iz obychaev i verovanii, Kazan, 1889.

Dmytrishin B., Medieval Russia. A Source Book, 850-1700, Fort Worth, Texas, 1990.

Downs N., Basic Documents in Medieval History, D. Van Nostrand Company Inc., Toronto-London, 1959.

The Emergence of Moscow, 1304-1359, University of California Press, 1968.

The Encyclopedia of Islam, New Edition, Leiden, E. J. Brill, London, Luzac & Co, 1971.

The Encyclopedia of Religion, Macmillan and Free Press, 1987.

Fahretdin R., Bolgar wa Kazan turkleri, Kazan, 1993.

Fahretdin R., Kazan Hanları, Kazan, 1995.

Fattah N., Shazhare, Kazan, 1990.

Fuks C. F/Kazanskie tatari v statisticheskom I etnograficheskom otnoshenii, Kazan, 1844.

Gasprinskyi I., Russkoe musulmanstvo, Simpheropol, 1881.

Grekov B., Yakubovsky A., Solotaya Orda i eyo padenie, Moscow-Leningrad, 1950.

Grube E. J., The World of Islam, Paul Hamlyn, London, 1967.

Gubaidullin G., Tarih sahifaları açilganda, Kazan, 1989.

Herberstein S., Rerum Moscoviticarum Commentarii, The Haklyut Society, London, MDCCCII.

Herberstein, Zapiski o Moskovii, S. Petersburg, 1908.

Hughes T. M., Dictionary of Islam, Cosmo Publications, New Delhi, India, 1977.

Hurngronje S., De Islam, Baarn, 1912.

Ilminsky N., O phoneticheskikh svyazyakh mezhdu chuvashskim i tyurkskimi yazykami, Izvestia Ego Velichestva Arkheologicheskogo Obshestva, S. -Petersberg, 1865.

Inostrantsy o Moskve. Moskva XV-XVII vekov, Moscow, Stolitsa, 1991.

Iskhaki G., Idel-Ural, Paris, 1933.

Ishmuratov Z., Sotsialnaya rol' I evolutsai islama v Tatarii, Kazan, 1979.

Islam. Entsiklopedicheskii slovar', Moscow, 1991.

Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii, Encyclopedicheskii slovar, Moscow, 1998.

Istoriya Tatarii v documentakh i materialakh, Moscow, 1937.

Ivan the Great of Moscow, London and New-York, 1961.

Kandalyi G., Shigerler hem poemalar, Kazan, 1988.

Khakimzyanov F., Yazyk epitafii volzhskikh bulgar, Moscow, 1988.

Karamzin N., Istoriya Gosudarstva Rossiiskogo, Zolotaya Alleya, Kaluga, 1993.

Karimullin A., Tatary: etnos i etnonim, Kazan, 1989.

Khalikov A., Mongoly, Tatary, Zolotaya Orda I Volzhaskaya Bulgaria, Kazan, 1994.

Khalikov A., Tatarskyi narod i ego predki, Kazan, 1989.

Khudyakov M., Otserki Po Istorii Kazanskogo Khanstva, Kazan, 1990.

Klyuchevsky O., Kurs russkoi istorii, v. 1, Moscow 1956.

Klyuchevsky O., Kurs russkoi istorii, v. 2, Moscow 1957.

Klyuchevsky O., Rasskazy inostrantsev o rossiiskom gosudarstve, Moscow, Prometei, 1991.

Kostomarov N., Russkaya Istoriya v zhizneopisaniyakh eye glavneishikh deyatelei, Moscow, Mysl’ 1991.

Kuntsevich G., Istoriya Kazanskogo Tsarstva ili Kazanskii letopisets. Popitka istorico-literaturnogo issledovaniya, St. Petersberg, 1905.

Kuryudzawa T., The Conquest of Kazan by Muscovy, From the Scholarly papaers of the Department of Philology of the Hokkaido University, October 1992.

Landa G., Islam v istorii Rossii, Moscow, 1995.

Mardzhani S., Mustafadel Ahbar Fi Ahwali Kazan wa Bolgar, Kazan, 1989.

Martin J., Medieval Russia 980-1584, Cambridge University Press, 1995.

Materialy po istorii Tatarii, issue I, Kazan, 1948.

Materialy po istorii tatarskogo naroda, Kazan, 1995.

Miftakhov Z., Mukhammadieva D., Istoriya Tatarstana i tatarskogo naroda, Kazan, 1993.

Muhammedyar, Nurı Sodur. Tukhvai Mardan., Poemalar, Kazan, 1966.

Muhammedyar, Nurı Sodur, Kazan, 1997.

Nasyri Q. Sailanma Eserler, Kazan, 1956.

Pelenski J., Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s), Mouton, The Hague-Paris, 1974.

Proiskhozhdenie kazanskikh tatar, Papers of the special session of the Department of History and Philosophy of the USSR Academy of Sciences held together with the Institute of Language, Literature and History of the Kazan Branch of the Academy of Sciences of the USSR on 25-26 April 1946 in Moscow, Kazan, 1948.

Russian Colonial Expansion to 1917, London and New York, Mansell Publishing Ltd., 1988.

Rorlich A., Volga Tatars. A Profile in National Resilience. Hoover Institution, Stadford University, Stanford, California, 1987.

Sabirzyanov G., Narody srednei Volgi i Yuzhnogo Urala v panorame vekov, Magarif, Kazan, 1995.

Safargaliev M., Raspad Zolotoy Ordy, Saransk, 1960.

Said E. W. Covering Islam. How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1981.

Said E. W., Culture and Imperialism, Vintage, London, 1993.

Said E. W., Orientalism, Penguin Books, London, 1995.

Semyonov Y., Siberia, Its Conquest and Development, Hollins & Carter, London, 1963.

Shamiloglu Y., Disease in the History of the Golden Horde, Central Asian Survey, London, Volume 12, No. 4, 1993.

Tatary Srednego Povolzh'ya i Priuralya, Moscow, 1967.

The Times Guide to the Peoples of Europe, Times Books, Harper Collins Publishers, London, 1994.

Tukay G., Complete Works in 5 Volumes, Kazan, 1985.

Urmancheev F., Geroicheskii epos tatarskogo naroda, Kazan, 1984.

Urmancheev F., Epicheskie skazaniya tatarskogo naroda, Kazan, 1980.

Usmanov M., Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vv., Kazan, Publishing House of the Kazan State University, 1972.

Usmanov M. Utkennen-Kilechekke, Kazan, 1990.

Validov J., Ocherki obrazovannosti i kulturi tatar do revolutsii 1917 goda, Moscow-Petrograd, 1923

XI-XVIII. Yüzyşıllarda

XVI-XVIII. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nda İdil-Ural Tatarları / Prof. Dr. İskender Gilyazov [s.408-414]

Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Dil ve Tarih Fakültesi / Tataristan

Tatar başkenti Kazan 2 (15) Ekim 1552 tarihinde Kazan Rusya tarafından işgal edildi. Kazan'ın düşüşü, İdil boyundaki başka bir Tatar devleti olan Astrahan Hanlığı'nın tarihi kaderini de belirlemiş oldu: o da 1556 yılında Rus birlikleri tarafından işgal edildi. Rusya'nın Orta ve Aşağı İdil boyundaki geniş bölgeleri ele geçirmesi, hem Rus devleti, hem Tatar nüfusu için uzun vadeli sonuçlara yol açtı.

Rusya için, İdil yoluyla ticaret yapılmasının ve bölgenin doğal kaynaklarından faydalanmada geniş imkanlar açılmasının yanı sıra Ural ile Sibirya'nın uçsuz bucaksız enginliğine yayılması için de temel atılmış oldu. Aynı zamanda, Kazan ve Astrahan'ın işgalinden sonra Rus devletine ilk defa farklı dillerde konuşan ve farklı dini mezheplere mensup olan yüz binlerce insan dahil olmuştur. Böylece Rusya, Kazan ve Astrahan'ın işgalinden sonra çok milletli ve çok dinli bir devlet yapısına sahip olmuştur. Bu da, Rusya'nın iç ve dış politikası için, üzerinde ciddi bir şekilde düşünülmesi ve tedbirler alınmasını gerektiren yeni problemlere yol açmıştır, fakat ilerideki olayların gösterdiği gibi, bu da her zaman başarılı olmamıştır.

Tatarlar için Rus işgali, ilerideki yüzyıllarda hayatın farklı alanlarındaki durumlarını etkileyen geniş çaplı bir trajedi olmuştur.

İlk önce, Tatarlar egemenlikten yoksun bırakılmış ve bambaşka bir devlete dahil edilerek, bağımlı halk durumuna düşmüşlerdir, Altınordu ve Kazan Hanlığı dönemindeki devlette yer aldığı önemli rolü kaybetmişlerdir.

İkinci olarak, Çarlığın uyguladığı net ve belli hedefi olan hükümet politikaları sonucunda Tatarlar, din ve milli kültür alanında şiddetli ve sert baskıya uğramaya başlamışlardır. İkamet ve göç haklarına ciddi kısıtlamalar getirilmiştir.

Üçüncü olarak, işgal edildikten sonra, Tatar halkı şehirlerden atılarak köylere itilmiştir. Şehir elitinin eksikliği, ileriki aşamalarda Tatarların ekonomik ve kültürel hayatının tek taraflı gelişmesine sebep olmuştur.

Dördüncü olarak, yeni iktidar, Tatar feodal sınıfının yavaş yavaş yobazlaşması ve yok olması için gereken şartları sağlamıştır (18. yüzyılın başlarına gerçekleştirilmiştir). Büyük toprak sahipleri, o zamanın en çok örgütlenmiş, okumuş ve aydın tabakasını temsil etmişler ve milletin tarihi sürecini belirlemede büyük önem taşımışlardır. Rus hükümetinin uyguladığı politika da bilinçli olarak bu tabakanın yok edilmesine yönlendirilmiştir.

Böylece, Tatar halkının egemenliğini kaybetmesi fiilen faciaya dönüşmüştür. 16. yüzyılın ortalarında devletini kaybeden ve ikinci plandaki bağımlı bir halka dönüşen Tatar halkı, yepyeni bir devire girmiş oldu.

Tatarların yeni hükümete karşı direnişleri aktif olsa dahi, dağınık olmaları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İşgal edilen hanlığın halkları olan Tatar, Çuvaş, Mari, Udmurtlar yine de 1552-1557 yıllarında bağımsızlıklarını ve devletlerini yeniden kazanmak için mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Bu olaylar tarihe “Kazan Savaşı” olarak geçmiştir.1 Bu savaşı birkaç devre ayırmak mümkündür. 1552 yılının sonbaharı ila 1553 yılının kışındaki olaylar Rusya için özellikle tehlike yaratmış hatta, Çar Korkunç İvan İdil boyundan çekilmeyi bile ciddi bir şekilde düşünmüştür. Fakat farklı sebeplerden dolayı, Tatar halkının ayaklanması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayaklanmaların başarısızlığını, İdil boyu halkları için milli bağımsızlık mücadelesini sembolize edecek ortak bir liderin ve Tatarlar arasında birliğin olmamasına dayandırmak mümkündür. Mesela,

aralarında Temnikov ve Kasım Tatarları olmak üzere, Rus hizmetinde yer alan Tatar birlikleri de isyancıları bastırmak için kullanılmıştır. Çarlık yönetimi, hile yoluyla ve rüşvet vererek isyancıların yönetimini bölmeyi başarmıştır. Kazanlılara, müttefikleri Türkiye, Astrahan ve Kırım Hanlıkları da önemli yardım gönderememişlerdir. Yerli halkın direnişi acımasızca bastırılmış ve Rus yönetimi İdil boyuna kendi askeri, siyasi ve ekonomik egemenlik sistemini yerleştirmeyi başarmıştır.

Fakat yine de burada ayaklanmalar daha uzun zaman devam etmiştir. Tatar feodallerinin temsilcileri, yeni isyanlar hazırlamak amacıyla Kırım'la görüşmeleri sürdürmüştür. 1569 yılında Kazan ve Astrahan'ın bağımsızlığını yeniden kazanması amacıyla Kırım-Türk birlikleri İdil Boyu'na sefer düzenlemişlerdir. Bu sefer, Rus Çarı Korkunç İvan'ı o kadar korkutmuştu ki, Kırım Hanı Devlet Giray'a yakın zamanda Astrahan Hanlığı'nın bağımsızlığını geri verme vaadinde bulunmuş, fakat siyasi durumun hızlı değişimiyle Rus Çarı verdiği sözü unutmuştur.2

1570-80'li yıllarda bazı bölgelerde yeni halk ayaklanmaları oluyor, onlara, Mari-Çeremislerin aktif bir biçimde katılması sebebiyle "Çeremis Savaşları" adı verilmiştir. Halkın faal kılınmasında, sadece Kazan Hanlığı'nın bağımsızlığa kavuşması arzusu değil, bölgede güçlenen yeni yönetimin zulmü artırması da büyük rol oynamıştır. Fakat Rus yönetim sistemi o kadar güçlenmişti ki, bu ayaklanmalar çabuk bastırılmıştır.

Kazan Hanlığı'nın işgalinden sonra 16. yüzyılın ikinci yarısında Çarlığın ilk ve öncelikli amacı bölgeye iktidarını yerleştirmek olmuştur. Bunun için yerli halkın direnişini kırma gayretleri ile paralel olarak eski askeri merkezler güçlendirilmiş (Kazan, Zöye-Sviyajsk) ve yenileri inşa edilmeye başlamıştır (Layış, Teteş, Şçupaşkar-Çeboksar, Urjum). Bu arada 1555'te İdil boyunda Müslüman ve putperestlerden Hıristiyanlaştırılmasını hedefleyen kilise yönetimi-Kazan Piskoposluk Dairesi kurulmuştur.

Savaş hareketleri esnasında fiziksel olarak yok edilme tehlikesini atlatan Tatar nüfusu, yaşadığı topraklardan sürülmeye başlanmıştır. Kazan başta olmak üzere, şehirlerde hiç Tatar kalmamış, az sayıda (150 aile) Tatara, Çar'ın "hoşgörüsü" ile Kazan yakınlarında Kaban Gölü ardındaki bataklık yerlerde yerleşme izni verilmiş ve böylelikle, orada "Tatar (Eski Tatar) bistesi" (kasabası) kurulmuştur. Oturma izni alanlar yeni yönetime bağlı, devlet hizmetinde bulunanlar olmuştur.3 Rus kaynaklarına göre, bu Tatar kasabasındaki hayat koşulları hiç de kolay olmamıştır. Zamanında kalabalık bir nüfusa sahip olan Kazan'da sadece 150 aile kalmıştır.

Tatarlar büyük nehir kıyılarından ve stratejik önem taşıyan yollardan uzaklaştırılmışlardır. Kazan'ın 30 kilometre yakınlarında tüm Tatar köyleri yok edilmişti;, bütün bu tedbirler mahalli halkın ayaklanma ihtimallerini ortadan kaldırmak için alınmış idi.

Bundan sonra yerli halkın topraklarının yağma ve bölme işine girişilmiştir. Böylece, Tatarların yaşamının ekonomik temeli yok edilmiştir. Toprakların istimlaki önceleri ihtiyatla yürütülmüştür. İlk olarak öldürülmüş veya bölgeden kaçmış feodallerin topraklarına el konulmuş ve bu toprakların devlet hazinesine ait olduğu ilan edilip, manastır veya Rus toprak sahiplerine taksim edilmiştir. Hayatta kalan toprak sahiplerine (Çarlık yönetimine bağlılıklarını koruma şartı ile) önceleri oldukça iyi davranılmıştır. Bu davranışın izahı kolaydır, zira Rusya hükümetleri daha uzun bir süre Tatarların bu tabakasının askeri, diplomatik ve idari hizmetlerine muhtaç olmuştur. Böylece Tatar nüfusunun yeni sosyal yapısı oluşturulmuş ve yapı 18. yüzyıla kadar oldukça iyi muhafaza edilmiştir.

Tatarların alt tabakasını, yasak (vergi) ödemiş olan Tatar köylüleri-Yasaklı Tatarlar oluşturmuştur. Uzun zaman Kazan Hanlığı'na yasak ödemiş olan Yasaklı Tatarlar için Çarlık hükümeti, kendisine ödenecek vergiyi aynı miktarda bırakmaya özen göstermiştir. Görüldüğü gibi,

Tatar köylülerinin alışılmış yaşamlarında, onları mağdur edecek ekonomik sonuçları istemeyip, sert uygulamalardan kaçınılmıştır.

Üst tabakayı oluşturan Yomışlı Tatarlara (görevli, memur Tatarlar) karşı da önceleri yok etme siyaseti uygulanmamıştır.4 Rus yönetimine bölgede kökleşmede yardımcı olan Tatarlara ödül olarak toprak verilmiştir. Yomışlı Tatarlar, tılmaç (tercümen), kadastro memuru, elçi olarak Rusya'da devlet hizmetinde veya askeri hizmette bulunmuşlardır. Burada Rus hükümeti, bölgedeki gelenekler, uluslararası durum, Tatar dilinin ülkelerarası ilişkilerde (özellikle Rusya'nın Doğu ülkeleri ile ilişkilerinde) statü ve rolünün yanısıra, Yomışlı Tatarların daha az maliyetle devlet hizmetinde kullanılması gibi birçok faktörü göz önünde bulundurmuştur.

Ancak en bağımlı Tatar feodalleri dahi Rus yönetiminde tam güven uyandıramamıştır. Rus yönetimi onları kendisine daha sıkı bir şekilde bağlamak için, daha itaatkar olmalarını beklemiştir. Bu amaca ulaşmak için araç olarak Hıristiyanlaştırma politikası seçilmiştir. Sosyal, hukuki ve ekonomik faaliyetlerin genelde dini motiflere dayandırıldığını da belirtmek gerekiyor. Yani Tatar nüfusunun sadece kültürel, manevi hayatı değil, sosyo-ekonomik hayatı da Çarlık yönetiminin din alanındaki politikasına doğrudan bağımlı olmuştur.

1555 yılında kurulmuş olan ve yerli halkın ideolojik açıdan bağımlı hale getirilmesini hedefleyen Kazan Piskoposluğu, Hıristiyanlaştırma politikasını uygulamada önemli bir merkez haline gelmiştir. Hükümet ilk zamanlarda Hıristiyanlaştırma politikasında oldukça mülayim tedbirlere başvurmuştur. Bölgenin vaftiz olacak sakinlerine bazı muafiyetler vaat edilmiştir. Devlet memuriyetindekiler için daha büyük muafiyetler planlanmıştır. Bunlara örnek olarak Hıristiyan toprak sahipleri ile toprak sözleşmeleri akti ve Rus kölelerini (serf) çalıştırma hakkı gibi uygulamaları verebiliriz. Yalnız hükümet, Hıristiyanlaştırmak için attığı ilk

adımlarında dahi İdil boyunda oldukça kuvvetli ve tesirli olan İslam dini ile karşılaşacağını tahmin etmemiştir. Bunun nedeni, 16. yüzyıla kadar sadece putperestlerle karşılaşan Rus hükümeti ve Kilisesinin siyasi tecrübesinin olmamasıdır. Dolayısıyla Hıristiyanlaştırma sürecinde çok az bir başarı kaydedilmiştir. 1593'da Piskopos Germogen'in ifade ettiğine göre "yeni vaftiz olanlar Hıristiyanlığın şartlarını benimsemiyorlardı ve Tatar örf-adetlerinden vazgeçmedikleri gibi Ortodoks dininde de kökleşememişlerdir". Bundan sonra Çar I. Feodor'dan gelen talimatta ilk olarak Hıristiyanlaştırmada şiddetin kullanılması motifi görünüyor: "Yeni vaftiz olanları Hıristiyan dininde kökleştirmek ve İslam dininden vazgeçirtmek ve uzaklaştırmak." Talimata karşı gelenleri ise hapsetme, zincire vurma ve dövme emri gelmiştir.5

Rus hükümeti ve Kilisesi, İdil boyu halklarının geniş çapta Hıristiyanlaştırılmasına 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında başlayamamışlardır, zira devletin temelini tehdit eden ve adı smuta (isyan, karanlık) olarak geçen halk ayaklanmaları tüm dikkatleri toplamıştır. Yönetim dini-ideolojik meselelere yeniden döndüğünde, artık bu alandaki politikanın yeni anlayışı, daha çok ekonomi ile bağlantılı olmaya başlamıştı. Hıristiyanlığı benimsemek istemeyen Tatarlar, ağır ekonomik şartlara düşürülmüşlerdi. Bu, örneğin, Çar Alexis'in 1649 yılında kabul ettiği Katedral Düsturu ve hatta 17. yüzyılın ikinci yarısına ait birçok Çar talimatlarında görülüyor. Katedral Düsturu'nda Müslümanların kanunlara karşı gelmesi halinde en sert tedbirlere başvurulacağı belirtilmiştir. Katedral Düsturu, vaftiz olmayan ile Hıristiyan arasında toprak sözleşmelerinin yapılmasını yasaklamıştır. Vaftiz olmayan bir toprak kölesi, vaftiz olmaya niyetlendiğinde, kendisine Müslüman efendisi tarafından 15 ruble ödenecektir. Yeni vaftiz olan kölesi, efendisi kendisini satmaya kalkışırsa, özgürlüğüne kavuşabiliyordu. Bir kişi şu veya bu şekilde bir Hıristiyan'ı

İslam dinine geçmeye ikna eder ise, en sert cezayla-ateşte yakılmakla cezalandırılabilirdi (22. bölüm, 24. madde).

Katedral Düsturu kabul edildikten sonra Tatar halkının durumu oldukça kötüleşmiş, çok taraflı baskı arttırılmıştı. Yasaklı Tatarların toprakları yağmalanıyor, bu yağmada manastır ve kiliseler önde geliyordu. Yomışlı Tatarlardan oluşan asil tabaka da parçalanıp, bölünmüştür. Bu işlem, bilinçli bir şekilde yapılmıştır, çünkü, Yomışlı Tatarlara, toprak sahipliği, hizmet sırası için verilmiş geçici bir hak olduğundan kendilerinin toprak sözleşmelerini bağımsız bir biçimde yapmaları yasaklanmıştı. Zira Çarlık yönetiminin mutlakiyetini kuvvetlendirmesini müteakip, Müslüman olmaları sebebiyle güvenmediği Yomışlı Tatarların hizmetine ihtiyacı kalmamıştır. Bütün bunların yanısıra, Yomışlı Tatarların Rus toprak kölelerini kullanması mutlak surette yasaklanmıştı, kendi Müslüman toprak köleleri ise ya hiç olmamış ya da çok az sayıda olmuştu. Böylece Yomışlı Tatarlar kendilerine verilmiş olan topraklarını tamamıyla kullanma imkanına sahip değillerdi. O yüzden de çoğu topraklarını satmaya, kiraya vermeye, değiştirmeye çalışmıştır.

Öte yandan bu tür toprak sözleşmelerini önlemesi gereken hükümet ise hiçbir tepki göstermiyordu. Hükümet, Yomışlı Tatarların toprak sahipliğinin er ya da geç parçalanma ile sonuçlanacağını, yani Tatar feodal sınıfının ekonomik temelinin yıkılacağını öngörüyordu. 18. yüzyılın başlarında feodal Tatar sınıfı yok edilerek Rusya'da hükümete karşı güçlü bir Tatar muhalefet oluşturabilecek güç unsuru ortadan kaldırılmıştı. Yomışlı sınıfı sadece şeklen devam etmiştir, fakat o kendi adını artık yansıtmamıştır. Prenslik (morzalık-mirzalık) unvanlarını koruyabilmiş olsalar dahi, sefalete düşmüşlerdi. Halk arasında bunlara "Çabatalı Mirzalar" (çarıklı mirzalar-asilzadeler) denmiştir. Bu, tabi ki, Tatarlar arasında büyük toprak

sahiplerinin kalmadığı anlamına gelmiyor, ancak sayıları o kadar azdı ki, onları bir sosyal tabaka olarak kabul etmek doğru olmazdı.

18. yüzyıl Rusya Devleti'ne olduğu kadar onun halklarına da pek çok değişiklik getirmiştir. yüzyılın başında Çar I. Petro'nun reformları, doğrudan Tatarların hayatını da etkilemiştir. Tatar nüfusuna sosyal, ekonomik ve hukuki baskı fiilen I. Petro'nun 1713 ve 1715 yıllarına ait iki meşhur fermanından sonra başlamıştır. Bu fermanlara göre, Hıristiyan toprak kölelerine sahip olup, kendileri vaftiz olmamış Tatar toprak sahiplerinin 6 ay içinde vaftiz olmaları emredilmiştir. I. Petro'nun fermanları bu şekilde Yomışlı Tatarların eski imtiyazlı durumuna son darbeyi vurmuştur. Burada söylenenler, aşağıdaki örnekle de doğrulanmaktadır. Yomışlı Tatarlar o derecede zayıf düşürülmüşlerdi ki, 1718 yılında çıkartılmış bir ferman ile Rus deniz kuvvetlerine bağlı gemilerin ihtiyacı olan kereste kesme, işletme ve taşıma işlerine sevk edilmişlerdir. Yomışlı Tatarlar ile daha alt tabakadaki vergi ödeyen Yasaklı Tatarlar arasında ne yasal ne de pratik yönden hemen hemen hiçbir fark kalmamıştır, hatta birincilerin durumu ikincilerinkinden daha da zorlaşmıştır. Ayrıca 1724 yılında Yasaklı Tatarlar vergiye bağlı nüfusa katılmış, fiilen köylü sınıfının öğelerini oluşturmuşlardır. Daha sonra "Yasaklı" ve "Yomışlı" terimleri Tatarlar arasında ancak geleneksel olarak kullanılmıştır. Gördüğümüz gibi, 18. yüzyılın birinci çeyreğinde hükümet, ülkeyi optimal idare edebilmek için yasal alanda sosyal eşitlemeyi hedeflemiştir.

Kerestecilik başlı başına zor bir iş idi. Yomışlı Tatarlar kışın ekimden Nisan ayına dek kendi atları ve aletleriyle sıra ile çalışmışlardır. Mahalli idareciler ve "Waldmeister" olarak adlandırılan ormancılar tarafından uygulanan korkunç kanunsuzluklar yüzünden iş şartları daha da ağırlaşmıştır. Rüşvet, hakaret ve çeşitli kanundışı işler köylüleri mağdur

etmiştir. Saint Petersburg, Kronştadt, Ladoga Kanalı, Riga Limanı'nı inşa etmek için de Yomışlı Tatarları gönderilmişlerdir.

Kelle başına ödenen vergi ve devlet topraklarının kullanımı için rüsum da ağır olmuştur. Askerlik yapma mecburiyeti halkta ayrıca hoşnutsuzluk uyandırmıştır. Her yıl belli hane başından birer kişi (bazen 300, savaş yıllarında 50 ila 100 hane başından) askere çağrılmaya başlamıştır.

Hükümet, feodal baskıyı arttırmakla beraber belirli bazı vazifeleri yapmaktan kaçınanları vaftiz olmaya razı etmek için kendilerine bir takım ayrıcalıklar tanınmıştır. Mesela 1722'de hiçbir devlet görevini yapmadan yeni vaftiz olanlar görevden muaf tutulmuşlardır (daha sonraları zaman bakımından bazı sınırlamalar getirilmiştir).6 Nitekim bilahare yeni vaftiz olanlara ayrıcalık tanıyan daha birçok ferman çıkartılmıştır.

17. yüzyıl boyunca sürdürülen Hıristiyanlaştırma politikası yönetim kolaylığı sağlamak ve Rus devletine muhalif güçleri yok etmek üzere devletin tüm nüfusunu bir araya toplayarak aynı dinde birleştirmeyi amaçlamıştır. 18. yüzyılın başlarında bu amaç sadece Hıristiyanlaştırma ile sınırlı kalmamış, Ruslaştırma gayesini de gütmüştür. Bu düşünceye zamanın önde gelen politikacısı İvan Posoşkov'un bir yazısında rastlanmaktadır. Adı geçen kişi herşeyden evvel halkın hangi yoldan Ruslaştırabileceğini araştırmaktadır: çocukların ancak ana babalarından ayrıldığı, Rusların yanına hizmete verildiği, öz dillerini unutuncaya dek büyüklerinin kendilerine öz dillerinde konuşmalarını yasakladıkları vakit gerçek Hıristiyan olacağını yazmaktadır.7

1730'lu yıllarda Sviyajsk kentinde Kazan ve Nijniy Novgorod Müslümanlarını Vaftiz Etme Komisyonu kurulmasıyla (1732 yılında bu komisyonun adı-Yeni Vaftiz Olanların İşleri Bürosu olarak değiştirilmiştir) Hıristiyanlaştırma politikası hızlandırılmıştır. 1740-1755 yıllarında Büroya başkanlık eden Piskopos Luka Kanaşeviç icraatlarıyla "ün" kazanmış bir

kişidir. Onun yönetimi altında Hıristiyanlaştırma politikası en merhametsiz ve vahşi noktasına ulaşmıştır. İslamiyet'in, misyonerlerin esas düşmanı olmaya devam ettiği müddetçe, zulüm vaftiz olmayan Tatar nüfusunu hedeflemiştir. Misyonerler asker eşliğinde Tatar köylerine baskın yapıp yerli ahaliyi zorla vaftiz etmişlerdir. Hıristiyanlık ruhu içinde eğitilmek üzere misyonerlerin sokakta oynayan çocukları yakalayıp, beraberlerinde götürdükleri, aynı şekilde bazen erişkinleri de götürüp vaftiz olmaya zorladıkları, işkence ettikleri, aç bıraktıkları vakalar olmuştur. Misyonerler Müslümanların bayram günlerinde Haçlı ayinleri düzenlemiş, yapılmakta olan kilise temellerine söktükleri mezar taşlarını döşeyip, Müslüman mezarlarını kirletmişlerdir. 1742 yılında ise, Kazan Hanlığı'nın işgalinden sonra inşa edilen camileri yıkma fermanı çıkmıştır. Bunun sonucunda Kazan vilayetlerindeki 536 caminin 418'i, Simbir ve Astrahan vilayetlerindeki camilerin büyük çoğunluğu yıkılmıştır. Tatar halkına yapılan bu zulmün beklenen neticeyi bir türlü vermeyen bir dini soykırım idi. Tüm bu tedbirlere rağmen Rus hükümeti istediği sonuçlara ulaşamamıştır. Halkın dini hayatına yapılan korkunç baskıda başka tedbirlere de başvurulmuştur: 1723'te Kazan'da Piskoposluk Slav-Latin Okulu açılmıştır, 1733 yılında burası Papaz Okulu'na dönüştürülmüştür. Aynı zamanda yeni vaftiz olanlar için birkaç okul da açılmıştır (Kazan, Sviyajsk, Alabuga, Tsivilsk ve Tsarevokokşaysk'ta). Bu devirde vaftiz olmayı kabul edenlere bazı muafiyetler vaat eden kararlar çıkmaya devam etmiştir.

Müslüman nüfus, hükümetin uyguladığı insanlık dışı tedbirlere karşı daha aktif bir şekilde direnmiş ve protesto etmiştir. Dini soykırıma karşı 30 ila 50'li yıllarda birçok ayaklanmalar olmuştur (Tatar-Başkurd isyanları). Ve sonunda da hükümet taviz vermek zorunda kalmıştır. Tatar halkının nefretini kazanmış Luka Kanaşeviç, 1758 yılında Belgorod şehrine

nakledilmiş ve Tatar köylerinde camilerin inşasına izin verilmiştir (ancak bu izin 200 erkek nüfusu olan köyler için geçerli olmuştur). Yeni Vaftiz Olanlar Bürosu ise 1764 yılında tamamen kapatılmıştır.

Seküler idare yapısı II. Katerina döneminde kuvvetlenerek, Hıristiyan Kilisesi'ni tamamen hakimiyeti altına almıştır (18. yüzyılın 60'lı yıllarında). Kilise toprakları, seküler idarelere terkedilmiş olup, Kilisenin ekonomik gücünün sarsılmasına neden olmuştur. İslam'a karşı güdülen politika da değişmeye başlamıştır. Sert baskıların istenilen sonuçları elde edilmedikçe, İslam'ı hakimiyet altına almak için dini liderleri kendi tarafına devşirmeyi amaçlayan başka tedbirlere gidilmiştir. 1773'te II. Katerina Hükümeti Dinsel Hoşgörü Kararı çıkartmıştır.8 Bu karar ile fiilen din ve mezhep hürriyeti ilan edilmiş, zorla vaftiz edilme olayları nihayete erdirilip, Müslümanların yalnız camiler değil, camiler nezdinde okullar açmalarına da izin verilmiştir. 1788 yılında II. Katerina, özel bir kararla Ufa kentinde, tüm Rusya Müslümanlarını belli bir kontrol altında tutan Orenburg Dini İşler İdaresi'ni açmıştır.9 İlk Müftü olarak Muhammet Can Huseyinov tayin olmuştur. Kendisine senede 1200 ruble maaş ve yardımcı olarak Kazan Tatarlarından 3 imam (molla) da verilmiştir. Müftü tayin salahiyetini hükümet kendisine bırakmıştır.

Görüldüğü gibi, 18. yüzyılda Çarlık hükümetinin İslam'a yönelik politikaları tamamıyla değişmiştir. (1730-1740'lı yıllardaki sert tedbirlerden sonra bir Müslüman idareyi kurma iznine kadar). Bunların yanısıra Hıristiyanlaştırma hedefi II. Katerina döneminde de devam etmiştir.

Tatar halkının ekonomik, sosyal ve kültürel-dini alanlarındaki zor durumu halkın farklı şekillerdeki protestolarına yol açmıştır. 18. yüzyılda en aktif silahlı ayaklanmalar 1705-1711, 1737-1740, 1755 ve 1773-1775 yıllarında meydana gelmiştir. Bu ayaklanmalara milli-dini baskılar kadar sosyal baskıların şiddetlenmesi de neden olmuştur. Ayaklanmalar veya

ayaklanma hazırlıkları sırasında, Tatar halkının Hıristiyan bir ülkede, yani Rusya'daki mevcut durumunu ve geleceğini ciddi bir şekilde irdeleyen çok ilginç liderler ortaya çıkmıştır. Örnek olarak, 1755 ayaklanmasının ideolojik lideri Molla Batırşa (İmparatoriçe Elizabeth'e yazdığı ünlü mektubunda, adil ve adaletsiz hakimiyet hakkında fikirlerini ortaya koymuş, ve Müslüman halklara karşı Hıristiyanlara olduğu gibi adil davranma çağrısında bulunmuştur) ve 60'lı yıllarda İdil boyunda Türk devletini yeniden kuruma fikrini ortaya çıkaran Molla Murat'ı göstermek mümkündür.

18. yüzyılda Tatar halkının ekonomik hayatı da oldukça ilginç gelişme göstermiş ve medeniyet ve toplum fikrinin gelişmesini büyük ölçüde etkilemiştir.

Halkın çoğunluğu eskisi gibi köylerde oturduğundan dolayı, tarımcılık, özellikle sabancılıkla uğraşmıştır. 18. yüzyılda tarımcılık Tatarlarda, Rus İmparatorluğu'nun diğer halklarında olduğu gibi, önemli değişmelere uğramıştır. Fakat ticaret ve sanayi alanında daha değişik bir durum söz konusu olmuştur.

Ticaret, eski zamanlardan beri Tatarların önemli uğraşılarından olmuştur. Tatar halkının İdil (Volga), Çulman (Kama), Nokrat (Vyatka), Ak İdil (Belaya) gibi büyük nehirlerin kenarlarında oturması ticari ilişkileri teşvik edici unsurlardan biri olmuştur. İlginçtir ki, Rus devletindeki durumlarının tüm olumsuzluklarına rağmen Tatarlar kendi ticari geleneklerini koruyabilmişlerdir. Tatar ticaretinin gelişmesinde değişik faktörlerin etkisi olmuştur. Devletin kendisi de, bu tür ticari faaliyetlerin getirisinin farkına varmış ve bu faaliyetleri belirli ölçüde teşvik etmiştir. Çar hükümeti ileriye dönük hesaplar da yapmıştır: Tatar tacirler kendi isteklerinin ne olduğu sorulmadan, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kullanılmış ve Rusya'nın Doğu ülkelerine yayılmasının zeminini hazırlamışlardır.

Rus kanunlarına göre, bölgenin Tatar nüfusu arasında ticari faaliyet için özellikle Kazan'ın Tatar mahallelerinde oturanlar teşvik edilmiştir. Çar Fyodor Alekseyeviç'in 1677 yılındaki kararı doğrultusunda, Kazan Tatarlarına her çeşit mal ile ticaret etme hakkı verilmiştir. Bu hak daha sonra Senato'nun 7 Ağustos 1763 tarihli kararıyla onaylanmıştır.10 Kazan'da 1750 yılında daha bir Tatar bistesi-Yana biste (Yeni kasaba) kurulmuş olup, burada oturanlar da bu hakka tabi tutulmuştur. Ayrıca Rusya'nın Orta Asya ile ticaretinin canlandırılması için 1744 yılında 200 Kazanlı Tatar ailenin Orenburg kenti civarında hususi bir ticaret merkezi olarak Kargalı (Seyit) kasabasını oluşturmalarına izin verilmiş, sakinlerine de buna benzer haklar tanınmıştır. 1749'da Hive, Buhara, Kabil'e ilk ticaret kervanlarını götürenler işte bu Tatarlar olmuşlardır.

Rusya'nın 18. yüzyılda Doğu ülkeleriyle ticareti esas Tatar tacirleri yardımıyla yürütülmüştür. Tatarlar birçok dile vakıf olup, Orta Asya halklarının örf-adetlerine de aşinaydılar; ayrıca Müslüman olarak bu ülkelerde oldukça düşük vergi ödüyorlardı. Bu nedenle de Moskova, Tula, Tver ve Avrupa Rusyası'nın diğer kentlerinden Rus tüccarları, kahya olarak Tatarları tercih etmişler ve onları ticari kervanlarla Orta Asya, Hindistan, İran ve Afganistan'a göndermişlerdir.

Tatar tacirleri, Doğu ülkelerine bez (dokuma), deri, şeker, bal, işlenmiş maden satmışlar, Rusya'ya ise kilim, süs malzemeleri, baharat, kumaş, çay, porselen getirmişlerdir.

Kazan Hanlığı'nın işgalinden sonra onun tüm devlet kuruluşlarının kapatılması ve ticaretin daha etkili bir şekilde yürütülmesi için Rusya'da ilk defa muhtar bir Tatar idari teşkilatı oluşturulmuştur. 1782'de Kazan'da Tatar tacirlerinin işlerini yürütme amacıyla Kazan Tatar Kasabaları Şehir Belediyesi (Ratuşa) kurulmuştur. Belediye yöneticileri Tatarların kendileri tarafından seçilmiştir (500 rubleden az olmayan sermaye sahipleri seçme

hakkına sahip olmuştur). Belediye, tüccar ve küçük burjuva sınıfına kayıt yapma, ticari pasaportlar verme, tacirlerden vergi toplama gibi işleri yürütmüştür. Daha sonra Belediye Tatar tacirlerini tüccar ve zanaatçı birlik odalarına kaydetme hakkı elde etmiştir. Bu ise devletin, Tatar tacirlerinin haklarını tanıması ve onları Rus tacirleriyle hukuken aynı seviyeye koymasına sebebiyet vermiştir. Ticaretin oldukça başarılı gelişmesi 18. yüzyılda Tatarlarda manifatura sanayiinin oluşmasına yol açmıştır. Sermaye biriktirmiş olan tacirler işte ilk Tatar sanayici sınıfını teşkil etmişlerdir. O güne kadarki mevcut zanaatçılık, nüfusun tüm ihtiyaçlarını tatmin edemeyip, manifaturacılığa dönüşmüştür. Bunun yanında Tatarlarda manifaturacılık şu özellikleri taşımıştır:

1. Tatarlar arasında toprak köle (serf) sayısının az olmasından dolayı, Tatar fabrika sahipleri, fabrikalarına kayıtlı ve onlara hizmet etmek mecburiyetinde olan toprak kölelerin hizmetinden yararlanamamışlardır, sadece kiralık işçileri çalıştırabilmişlerdir. Öte yandan Rus manifatura sahiplerinin ise toprak kölelerini kullanması çok yaygın olmuştur.

2. 18. yüzyılda Tatarların büyük kısmını köylüler teşkil ettiğinden, manifatura işletmelerinin çoğu da köylerde kurulmuş olup, ziraatçılık mamüllerinin işletilmesine yönelik olmuştur.

Tatar manifatura sanayicinin esas sektörlerini dericilik, tekstil ve sabunculuk teşkil etmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş manifatura işletmelerinin çoğu, genellikle büyük olmayıp, bazıları farklı sebeplerden dolayı sürekli çalışmamış, ayrıca çalışan işçi sayısı da sınırlı olmuştur. Manifaturalarda imalat miktarı büyük olmamıştır. Ancak Tatar manifaturalarının kuruluşu ve gelişmesi bile Tatar halkının ekonomik hayatında ilerici ve önemli bir adım olmuştur.

Ekonomide oldukça hızlı ve kökten değişmeler, İdil-Ural Tatarlarının kültürel gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Aslında Tatar kültürü Rusya'da

elverişli bir konumda olamamıştır, çünkü:

1. Devleti, halkın kültürel gelişmesini büyük ölçüde belirlediğinden, devletçiliğin yitirilmesi, halkın kültürünü olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

2. Feodal toplumda feodal sınıf, iktidar, idare, ekonomi ve siyaset dizginlerini elde bulundurduğundan, kültürel değerlerin başat gücü ve kullanıcısı olmuştur. Rusya'da Tatar feodal sınıfının dikkati, kültürün kaderinden daha çok kendisinin hayatta kalabilmesi problemi üzerine odaklanmış durumdaydı.

3. Kent tabakasını kaybeden Tatar halkı, kent kültürünü de kaybetmiştir. Kentler ise her halk için kültürel değişimin önemli merkezleri olmuşlardır. Tatar kültürü köy kültürüne dönüşerek, içeriği zayıflamış ve tek taraflı gelişmiştir.

4. Hıristiyanlaştırma politikası, özellikle onun sert usulleri, Tatar halkının kültürel-manevi gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Tatarların kültürel değerlerinin çoğu da dini baskı devrinde yitirilmiştir.

Böylece, 17-18. yüzyıllarda Tatar kültürü son derece zor duruma düşürülmüş olup, bu da onun başarılarını etkilemiştir ve sadece feodallerden ayrıcalıklı olarak kendisi bünyesini korumayı başaran Müslüman din adamları kültürel değerlerin gerçek hakimi ve kullanıcısı olmuştur. Bu da doğal olarak Tatar kültürünün dünyevi başlangıcının yavaş yavaş sönmesine ve tek taraflı gelişmesine yol açmıştır. Tatar kültürü bu objektif koşullardan dolayı dünyevi motifleri bir kenara bırakarak sadece dini motifleri geliştirmiştir.

Bu tek taraflı gelişme, 17-18. yüzyıllardaki Tatar kültürünün belirli bir durgunluğunun ve krizinin göstergesidir. Bu sebeplerden dolayı da, Tatar halkının manevi gelişmesi bu devirde önemli bir iz bırakan, parlak şahıslar üretememiştir. Bu devirdeki eserlerinde Sufi motifleri kullanmış olan Kulıy'ı örnek olarak göstermek mümkündür.

Değişiklikler ancak 18. yüzyılın ortalarında, Tatar topluluğunda sosyal değişikliklerin başlamasından ve profesyonel tacirler ile sanayiciler başta olmak üzere, yeni sosyal gruplar oluşmasından sonra meydana gelmiştir. Kültürün eski durumu ve içeriğinin ağırlıkla dini olması artık yeni sınıfların ihtiyaçlarını tatmin etmiyordu. Pratik ihtiyaçlardan çıkarak, onlar artık kültürün, toplulukta meydana gelen değişiklikleri yansıtmasını gerektiğini, kültürde dünyevi başlangıcın da olmasının gerektiğini anlamışlardır. Somut veriler de yukarıda yazılanları tasdik ediyorlar.

Tatar edebiyatında yeni "Seyahatname" üslubu şekillenmiştir, bu ise farklı ülke ve halklar ile ticari ilişkilerin sağlamlaşmasına karşı artan ilgiyi sergilemektedir. Bu üslubun en ünlü eserlerinden biri İsmail Bikmuhammedov'un Hindistan'a gezisi (1751-1752) hakkında seyahatnamesidir.

Tatar bilim adamı Said Halfin'de Tatar dilini araştırmada çok hizmet vermiştir. Bunu pratik ihtiyaçlara bağlamak mümkündür. 1769 yılında o Kazan Rus Gimnaziyası'nda (Lise) Tatar dili dersleri vermeye başlamış, 1778'de Tatar dilinin ilk baskılı Alfabesi'ni yayınlamıştır, 1785'te 20 binden fazla Tatar kelimesinin Rusçaya tercümesini içeren 2 ciltlik "Tatar Sözlüğü ve Kısa Tatar Grameri" çalışmasını tamamlamıştır. Halfin'in işini, daha ilerideki yıllarda oğulları İshak ile İshan ve torunu İshak'ın oğlu İbrahim devam ettirmiştir.

Edebiyatın motifleri de değişme göstermiştir. 18. yüzyılda Tatar edebiyatının en büyük seması olan Abdurrahman Utuz İmeni'nin şiirlerinde yeni motifler, yeni konular yer almıştır. Devletin yitirilmesiyle resmi Tatar tarihinin kaybolmasına rağmen, tarihi bilgiler de belirli ölçüde gelişmiştir. Buna örnek olarak, Kadir Alı-bek'in "Camig at-tavarih" (1602), adı belli olmayan 18. yüzyılın bir yazarının "Caffar-ı Çigri-

name” ve Hüsameddin Müslimi ile Tacüddin Yalçıgul’un İdil-Bulgaristan’ı tarihi üzerine (18. yüzyılın sonu) yazılarını göstermek mümkündür.

Büyük Tatar ilahiyat alimi Abdunnasir Kursavi (1776-1812), 18. yüzyılda ilk olarak akılcılık ve reformculuk fikirleriyle ortaya çıkarak, Tatar maarifçiliğinin babalarından biri olmuştur.

Tatar kültürünün gelişmesi yukarıda dile getirilenlerle elbet sınırlanmamıştır, burada sadece 18. yüzyılın ikinci yarısında kültür alanında değişiklikleri kanıtlayan en parlak veriler getirilmiştir. Sözlü halk sanatı, halk müziği gelişmesini sürdürmüş, el yazılı kitaplar Tatarlar arasında yaygın olmuş, maarif de olduğu yerde kalmamıştır. Nerdeyse her köyde camiler nezdinde mektepler (okullar), bazılarında medreseler bile mevcut olmuştur. Tatarlar arasında okuryazarlık oranı çok yüksek olmuş ve bunu zamanın bir çok ünlüsü dile almıştır. Ve en önemlisi, Tatarların tüm okulları halkın kendi parasıyla çalışmış, devletten herhangi bir yardım almamıştır. Okumayazmaya, kitaba, marifete Tatarların gösterdiği saygı, diğer halkların temsilcilerinin hayranlığını kazanmıştır.

Yukarıda yazılanlardan şöyle bir sonuç çıkartabiliriz: 17-18. yüzyıllarda Tatar halkı Rus devleti sınırları içinde zorluklar ve karışıklıklarla dolu bir gelişme yolu izlemiştir. Hayatın farklı alanlarında pek çok zorluklar ve kayıplarla karşı karşıya gelmiş olmasına rağmen Tatar halkı kendi özünü ve öz bilincini, kaybetmemiştir. Bunun da ötesinde, belirli derecede ekonomik temele, kendine özgün bir kültürel gelişme düzeyine sahip olan Tatar halkı, iyimser bir çerçevede 19. yüzyılına ayak basmıştır.

1 ”Kazan Savaşı” hakkında ayrıntılı bilgi için bak: Yermolayev İ. P., Sredneye Povoljye vo vtoroy polovine XVI-XVII vv., Kazan, 1982, s. s. 16-28; Yermolayev İ. P., XVI. -XVII. Yüzyılların İkinci Yarısında Orta İdil Boyu, Kazan, 1982, s. 16-28. (Rusça).

2 Bunun hakkında bak: Göbeydullin G., Tarihi Sehifeler Açılganda, (İdil buye öçen köreş tarihınnan), Kazan, 1989, 43-63 b., Gubaydullin G., Tarihi Sayfalar Açılırken, (İdil Boyu İçin Mücadele Tarihinden), Kazan, 1989, s. s. 43-63. (Tatarca).

3 "Biste", Rusça "Sloboda" (kasaba) sözünün Tatarca telâffuzu, Rus kelimesi "Mesto"nun (yer) değiştirilmiş hali olduğu tahmin ediliyor. Korkunç İvan kendisi, Tatarlara yerleşmek için toprak ayırtarak: "Vot vam mesto!" (İşte size yer!) diye haykırmışmış. Tatar bistelerinin tarihi hakkında bak: Tatarskiye slobodı goroda Kazani vo 2-oy polovine XVI-seredine XIX vv. (XVI. Yüzyılın 2. Yarısı-XIX. Yüzyılın ortalarında Kazan Kentinin Tatar Kasabaları) Das mittlere Wolgagebiet in Geschichte und Gegenwart/Klaus Heller; Herbert Jelitte (Hrsg.)-Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1994 (=Beitrage zur Slavistik, Bd. 22), s. 33-46.

4 Yomışlı (Slujilıy) Tatarlar hakkında bak: Gubaydullin G. S., K istorii razlojeniya feodalnogo klassa u povoljskih tatar, İzvestiya Vostoçnogo fakulteta Azerbaydjanskogo gosudarstvennogo universiteta, 1928, No: 2, s. 1-26; Stepanov R. N., K voprosu o slujilıh i yasıçnıh tatarah, Sbornik aspirantskıh rabot Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta: Pravo, istoriya, filologiya, Kazan, 1964, s. 52-70.; Gubaydullin G. S., İdil Boyu Tatarlarında Feodal Sınıfının Parçalanması Tarihinden, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Haberleri, 1928, No: 2, s. 1-26. (Rusça). Stepanov R. N., Yomışlı ve Yasaklı Tatarlar İle İlgili Sorunlar, Kazan Devlet Üniversitesi Hukuk, Tarih, Felsefe bölümlerinin doktora adaylarının çalışmaları, Kazan, 1964, s. s. 52-70. (Rusça).

5 İstoriya Tatarskoy ASSR, C. I., Kazan, 1955, s. 157. Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi, Kazan, 1955, C. I., s. 157. (Rusça).;

6 Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (PSZ)-Vıp. 1., SPb., 1830, T. VI., No: 3637, 4123.; Rusya İmparatorluğu'nun Yasalar Külliyatı (RİYK), Saint Petersburg, 1830, 1. Cüz, C. VI, No: 3637, 4123. (Rusça).

7 Posoşkov İ. T., Zaveşçaniye oteçeskoye, SPb., 1893, s. 320-328.; Posoşkov İ. T., Atalar Vasiyeti, Saint Petersburg, 1893, s. s. 320-328. (Rusça).

8 PSZ, T. 17., No: 13996.; RİYK, C. 17., No: 13996. (Rusça).

9 PSZ, T. 18, No: 16710, 16711.; RİYK, C. 18., No: 16710, 16711. (Rusça).

10 PSZ, T. 37, No: 28535.; RİYK, C. 37., No: 28535. (Rusça).

XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları / Doç. Dr. Ahmet Kanlıdere [s.415-426]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tatar adı, tarihin değişik dönemlerinde değişik anlamlarda kullanılagelmiştir.1 Avrupa ve Rusya'da Tatar adının yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanılması XIII. yüzyıldaki Moğol İstilâsından sonra olup, Orta Asya göçebelerini tanımlamak içindi. Ruslar bunu Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk kökenli halkları anlatmada kullanıyorlarken, Tatar sözü ile bugün İdil-Ural bölgesindeki Kazan Tatarları ile Kırım'da ve başka yerlerde yaşayan Kırım Tatarları kastedilmektedir. Ancak, milliyet temeline dayalı etnik kimlik, XX. yüzyılın başına kadar İdil-Ural'ın Müslüman toplumuna yabancı bir kavramdı. Günümüzde Tatar ve Başkurt olarak tanımlanan İdil-Ural Müslümanlarının önemli bir kesimi söz konusu dönemde kendilerini dinî ve bölgesel kimliklerle tanımlıyorlardı.2 "Tatar" milli kimliğinin yaygınlaşması, XX. yüzyılın başında ve özellikle Sovyet döneminde yaygınlık kazanan bir olgudur.

Bu çalışmada daha ziyade XIX ve XX. yüzyıllarda İdil-Ural Müslümanlarının içtimaî ve fikrî tarihi üzerinde durulacak, "Tatar Uyanışı" olarak bilinen reform hareketinin tarihî zemini ve değişik safhaları incelenecektir. XVIII. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Tatar reform hareketi, son dönem Müslüman dünyasındaki benzeri akımlarla benzerlik göstermekle birlikte, Tatar reformu kendine has birtakım özellikler taşımaktadır. Kazan Tatarlarının Batı'ya daha yakın olması, Rusya'nın etkisine açık olmaları ve İslam dünyasındaki diğer reform hareketlerinin de farkında olmaları, orada ortaya çıkan reform hareketine değişik bir özellik kazandırmıştır. Rusya gibi bir Hıristiyan güçle uzun bir müddet bazen

yanyana, bazen karşı karşıya ve XVI. asırdan beri de Rus hakimiyeti altında yaşamış olmaları, diğer Müslüman topluluklarla karşılaştırıldığında, onların uyanış hareketine çok ayrı bir renk vermiştir. Bu nedenle, her şeyden önce Tatar reformunun kaynaklandığı tarihî ve sosyal zemine bakmak gerekir.

Ruslarla Tatarların ilişkileri İdil Bulgarları zamanına kadar gider. İdil Bulgarlarının İslamiyet'i seçtiği yıllardan (922) bir müddet sonra Ruslar Hıristiyanlığı kabul ettiler (988). Yerleşik bir hayat süren İdil Bulgarlarının kendileriyle aşağı yukarı aynı iktisadi ve kültürel seviyede bulunan Doğu Slavlarıyla olan ilişkileri esasen barışçı bir düzeyde geçiyordu. Rusya'nın ve İdil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından fethedilmesi (XIII. yüzyıl) ile ortaya çıkan Altın Orda (Altınordu) Devleti'nin zaman içinde (XIV. yüzyıl) İslamlaşması, Ruslarla Müslümanların ilişkilerini önemli ölçüde değiştirdi: Hıristiyan Ruslar, artık iki yüzyıl boyunca steplerin Müslüman göçebelerinin (Tatarların) hakimiyeti altında yaşayacaklardır. O dönemin Rus kaynakları, Doğu Slavları ile Tatarların ilişkilerini iki din arasındaki devamlı bir mücadele olarak karakterize etmektedir.3 XV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan hanlıklardan biri olan Kazan Hanlığı zamanında ise bu ilişki, Hıristiyan Ruslarla Müslüman Tatarlar arasındaki çatışma hâlini almıştı.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Kazan Tatarları hakkında gözlemlerini yazan Avusturyalı diplomat ve seyyah Sigmun von Herberstein, "bu Tatarlar" diyordu, "diğerlerinden daha medenî bir hayat sürüyorlar: Evlerde yaşıyor, toprağı işliyor, ticaret yapıyor ve nâdiren savaşıyorlar." Orta İdil'deki yerleşik İslam medeniyeti X. yüzyılın başlarına kadar uzanıyordu. Buradaki İdil Bulgarları, Doğu ile Baltık arasındaki ticaretin merkezinde olmaları bakımından siyasi bakımdan çok önemli rol oynuyorlardı. Dolayısıyla, Kazan Hanlığı iki geleneğin mirasçısıydı: İdil Bulgarları ve Altın Orda.4

Rusların 1552’de Kazan Hanlığı’nı işgal etmeleriyle Rus-Tatar ilişkileri yeni bir döneme girmiş oldu. Siyasî bağımsızlıklarını kaybeden Tatarlar, iki yüz seneden fazla süren bir dönem içinde ağır bir baskı altında kaldılar.5 Daha 1555’te Ruslar, Kazan Tatarlarını ve Hıristiyan olmayan diğer unsurları Hıristiyanlaştırmak için saldırgan bir Hıristiyanlaştırma siyaseti güttüler. Bu ilk zorlamalar sonucunda birkaç bin Tatar ve Tatar aristokrasisinin önemli bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kaldı.6 Ortodoksluğa ilk giren bu Tatarlara “Eski Kreşin (Hıristiyan) Tatarları” denilmiştir. XVI ve XVII. yüzyıllarda devam eden baskılar pek sonuç vermemiş, aksine bu zorlamalar Tatarları pasif direnişe ve İslamiyet’e daha sıkı sarılmaya yöneltmiştir.7

Hıristiyanlaştırma siyaseti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar, yani Büyük Petro (1682-1725), İmparatoriçe Anne (1730-1740) ve İmparatoriçe Elizabeth (1741-1761) zamanlarında devam etti.8 Büyük Petro, Hıristiyanlığa dönenleri vergiden ve askerlikten muaf tutuyordu. 1740’ta hükümet bir fermanla İslam’dan dönmeyenlerin vergisini iki katına çıkarmış, 1742’de ise Kazan vilayetinde yeni yapılmış olan camilerin yıkılmasını ve yeni cami yapılmamasını emretmişti.9 Bu fermanın ilanından sonraki iki yıl içinde 418 cami yıkılmıştı.10 Bütün bu tedbirler bile Tatarlar arasında Hıristiyan olanların sayısını pek fazla arttırmadı. Aksine bütün bu zorlamalar Ruslarla Tatarlar arasındaki gerilimi güçlendirerek Tatarları daha fazla muhafazakârlığa itiyordu. Bu baskılar, Rus Ortodoks misyonerleri ile Tatar uleması arasında daimî bir gerilime sebep olduğu gibi, Tatar ulemasının Hıristiyan misyoner faaliyetlerine karşı koymak maksadıyla eğitim faaliyetleri yönünde büyük duyarlılıkla çalışmalarına yol açmıştır.11

XVIII. yüzyılın sonu, Tatar-Rus ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu, yani Rus hükümeti Tatarlara karşı daha yumuşak bir siyaset takip etmeye

başladı.12 1789'da, bu siyasetin bir neticesi olmak üzere, II. Katerina (1762-1796), Tatarların Doğu Avrupa ve Batı Sibirya Müslümanlarını kapsayan bir Dinî İdare kurmalarına izin verdi. Bu durum, Tatarlar için çok sınırlı bir iç otonominin başlangıcı sayılabilir. Bir müftü ve onun altındaki üç kadıdan oluşan, Mahkeme-i Şer'iyye-i Orenburgiye adlı Müslüman Dini İdaresi kuruldu.13 Rusya, Müslümanların kısaca Sobraniye dedikleri bu müessese, Orenburg'da olacak (sonradan Ufa şehrine taşınacaktır) ve başında bulunan müftü, Rus çarı tarafından tayin edilecekti.14 Dini İdare'nin görevi, Müslümanların evlenme, boşanma, miras, mektep-medreselerin idaresi ve Müslüman din adamlarının eğitim ve tayini işleriyle uğraşmaktı. İlk Müftü Muhammedcan'ın yaptığı ilk iş, imam, hatib veya müderris olacak kişilerin Sobraniye'den menşûr (Rusçası ukaz) denilen bir belge alması mecburiyeti usulünü getirmek oldu.15

Dinî muhtariyete ilave olarak, Rusya, 1792'de Tatarlara geniş ticarî haklar tanımış, bunun neticesinde Tatarlar Rusya ile Orta Asya ticaretinde aracı rolünü üstlenmişlerdir. Bu durum onların siyasî ve iktisadî bakımdan güçlenmelerine yol açacaktır. Orta Asya ile daha yakın ilişkiler kuran Tatar tüccarları sayesinde, dinî ilimlerde yükselmek isteyen Tatar gençleri Orta Asya medreselerinin yolunu tutmuşlardır. Bu medreseler eski şaşaalı devrini kapamış ve skolastik eğitim merkezleri haline dönmüş olsalar da, Tatarların benliğini korumasına ve fikir sahasında bir parça gözünün açılmasına vesile olmuştur. Bu medreseler sayesinde İdil Boyu Müslümanları arasında bir canlılık olmuş, halkta okuma-yazma bilenler çoğalmış ve ulema sınıfı veya o dönemin şartlarına göre bir aydınlar zümresi ortaya çıkmıştır.16

XIX. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri arttı. Rus ve İngiliz Kitab-ı Mukaddes Cemiyetleri, Hıristiyanlıkla ilgili temel eserleri yerel dillere tercüme etmeye başladılar. 1818'de, Kazan'da bir Kitab-ı Mukaddes

Cemiyeti kuruldu. Bu faaliyetlerin gayesini sezen Müslüman ulema çok geçmeden buna karşı tedbirler geliştirmeye başladı. Bu vesileyle neşredilen kitaplar Müslüman fikrî hayatında bir canlılık yarattığı gibi, bu ve diğer faaliyetler neticesinde daha önce Hıristiyanlığı kabul etmiş Kreşin Tatarlarından bazıları (yüzyılın başında önce Nijni-Novgorod'da, daha sonra Kazan'da) tekrar Müslümanlığa dönmeye başladılar. Yine aynı dönemde, Çuvaş, Mordva ve Votyak gibi Türk ve Fin kökenli kavimler arasında İslamiyet'in yayılması dikkati çekmektedir.

Rus yetkililer bu durumu Rusya'nın birliği açısından bir tehdit olarak görüp harekete geçtiler; daha fazla İslamlaşma ve Tatarlaşmanın önüne geçebilmek için, Rus hükümeti ve Ortodoks misyonerleri tedbirler almaya başladılar. Bu tedbirlerden biri, geleneksel Tatar eğitim müesseselerine müdahale etmeyip onları Ortaçağ'ın karanlıklarında bırakmak, buna karşılık diğer Rus olmayan halklar arasında Hıristiyanlığı ve modern eğitimi yaymak için ne lazımsa yapmaktı.17 Diğer bir tedbir ise, sadece adı Hıristiyan olan gruplar arasında dinî eğitimi arttırmak ve eğitim seviyesini yükseltmekti. Bu yeni tedbirlerin öncüsü, özellikle eğitim faaliyetleri ile etkili olan Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) idi.18 1860'larda faaliyetlerine başlayan İlminski, paganlara ve Müslümanlara yaklaşabilmek için Rusçadan ziyade onların kendi dillerinin kullanılmasına özellikle önem veriyordu. Bu yüzden, oldukça iyi eğitilmiş ve gayretli yerel eğitmenlerden bir kadro edilmesi noktasında yoğunlaştı.

İlminski, Müslüman Tatarları Hıristiyan dinine döndürme çabalarının faydasız olduğunun farkındaydı. Bu yüzden, onlarla uğraşmaktan ziyade, Rus olmayan fakat yüzeysel bir şekilde Ortodoks Hıristiyan olan halkları Kilise içinde tutmayı ve İslam'ın onlar arasında yayılmasını engellemeye öncelik verdi. Müslümanların giderek artan tesirinden II. Katerina'yı sorumlu tutuyordu, zira bu çariçe onların bir dinî idare etrafında

örgütlenmelerine imkan sağlamıştı. İlminski bu müesseseyi bertaraf etmek ve etkisiz kılmak için mümkün olan her şeyi yaptı; 1884'teki müftü tayinine müdahele ederek bu makama en kabiliyetsiz kişinin getirilmesi için çalıştı. Onun amacı, Müslümanların etkisini azaltmak için onları sınırlamak, kültürel ve siyasi haklardan yoksun bırakmaktı.19

Tatar sorunuyla uğraşmanın İlminski'ninkinden oldukça farklı bir yolu daha vardı ki o da, Rus dilinin yaygınlaştırılması yoluyla Tatarlar ve diğer Rus olmayan unsurların asimile edilmesiydi. Bu yeni siyasetin bir ürünü olarak, 1870'lerde hükümet Müslüman mekteplerine Rus dili dersi koymak zorunluluğu getirdi. Bu siyasetin kökleri, 1850'lerde Kırım Savaşı yenilgisinden sonra uyanan Rus milliyetçiliğine dayanıyordu; Rusların okumuş kesimi, Rus olmayan unsurlar arasında Hıristiyanlığın yayılmasını ve Rus dilinin yaygınlaştırılması yoluyla Rus olmayan unsurların asimile edilmesini savunuyordu.20

Bu asimilasyon politikalarının yanında, Orta Asya'nın Ruslar tarafından işgali de Tatarlar için olumsuz bir gelişmeydi, zira bunun neticesinde Tatarlar, Rusya ile Orta Asya arasındaki aracılık konumunu yitireceklerdi; işgalden sonra Ruslar Türkistan ile doğrudan ticarî ilişkilere girmeyi tercih edeceklerdir.21 Varlıklarını sürdürmek isteyen Tatar tüccarları ise, yeni pazarlara, özellikle Rusya pazarlarına yöneleceklerdir. Rus işgalinin Tatarlar açısından diğer bir sonucu, Hazar-ötesi (1899) ve Orenburg-Taşkent (1906) demiryolu hatlarının inşasıydı.22 Demiryolları Tatarların eski transit merkezlerinin önemini yitirmesine sebep oldu. Artık Tatar tüccarları kervanlarla Buhara'ya gitmek yerine trenlere binerek Moskova'ya ve diğer Rus pazarlarına gitmeye başladılar.23

Çarlık rejiminin dinî ve iktisadî baskıları ile Rus Ortodoks misyonerlerinin provokasyonu sonucunda, bunlara tepki olarak Tatar reform hareketinin doğduğu görüşü öne sürülmüştür.24 Şüphesiz, XIX. yüzyılda

Rus Ortodoks misyonerlerinin faaliyetleri Tatar ulemasını derinden etkilemiş ve onları harekete geçirmiştir. Mesela, misyonerlerin kadının İslamiyet’te aşağı bir konumda olduğu tezini işlemeleri, ulemayı bu konuda karşı tezler geliştirmeye sevk ettiği gibi, bazılarını bu konular üzerinde ciddî olarak düşünmeye ve kadınların statüsünü yükseltmek için çalışmaya sevk etmiştir.

Misyonerlerin eleştirilerinin itici bir güç sağlamasının yanında, onların oluşturdukları hayır kurumları ve eğitim müesseselerinin de reform yanlısı Tatar uleması için bir model oluşturduğu dikkati çekmektedir. Mesela, dinî ıslah taraftarlarının öncülerinden Rızaeddin b. Fahreddin (1859-1936) misyonerin okul açmak, yetimhaneler, hastaneler, kıraathaneler ve kütüphaneler oluşturmak gibi faaliyetlerine olan hayranlığını gizlemez.25 1804’te Kazan Tatarlarının merkezi olan Kazan şehrinde bir üniversite kurulması da, Tatar hayatını derinden etkileyecek olan diğer bir hadiseydi. Üniversitenin çok güçlü bir Şarkiyat bölümünün bulunduğunu ve bunun Tatar reformcu aydınları üzerinde etkili olduğunu da belirtmek gerekir.

Rus kültürü ile temasın yanında, Tatarlar uzun bir süredir Türkistan ile ilişki içindeydiler; onların dinî inançları, fikir hayatı ve medeniyeti büyük ölçüde Orta Asya’nın tesiri altındaydı. Bunun yanında, dinî menkıbeler, destanlar, sufî-derviş ruhunu taşıyan hikayelerden oluşan Orta Asya tarzındaki edebiyat türü de Tatar halkı arasında oldukça yaygındı.26 Bu tarz edebiyat, sadece Türkistan’ın Türkî halkları arasında değil, Kırım, Kafkasya, Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri tarafından da paylaşılıyordu.27

Bütün bunlardan dolayıdır ki, Tatarlar teknoloji, ticaret ve eğitim alanlarında değişim olgusunu yaşarlarken, bir taraftan da hâlâ geleneksel toplum özelliklerini sürdürüyorlardı. Ulema zümresi, Tatarlar arasında en etkili toplumsal güçtü. Din ve eğitim işlerinin idaresi onların elindeydi; maaşlarını Rusya’nın İçişleri Bakanlığı’na bağlı olan Dinî İdare’den

(Sobranie) alıyorlardı.28 Müftü, Rusya Müslümanlarının en üst düzeydeki temsilcisi olup, hükümetle Müslümanlar arasında baş aracı olma konumundaydı. Müslümanların kültürel ve diğer ihtiyaçlarını Rus yetkililerine, hatta Çar'ın dikkatine sunmak onun sorumluluğundaydı.

Kadirîlik, Yesevîlik ve daha sonra Nakşibendîlik gibi tarikatler de Tatar halkı üzerinde derin bir etkiye sahipti. İlk olarak, Kadirî tarikatı Bulgar devleti zamanında Orta İdil Müslümanları arasında yayılmıştı.29 Moğol İstilâsından sonra, XIV. ve XV. yüzyıllarda, yeni bir sufi topluluğu, Orta Asya'dan gelen Yesevî tarikati Tatarlar arasında yer buldu. Bundan bir asır kadar sonra, Buhara taraflarından gelen Nakşibendî dervişleri bölgeye güçlü bir şekilde nüfûz ederek ve diğer tarikatleri kendi içinde eriterek, XIX. asırda ve XX. yüzyıl başında en etkili ve yaygın tarikat olarak kendini gösterdi. Sufi tarikatları Tatar halkı arasında çok güçlü bir etkiye sahipti; nitekim, bazı yabancı gözlemciler Tatarların sufi şeyhlere bağlanmaya hazır bir ruh halinde olduğuna dikkat çekmişlerdir.30 XIX. yüzyılın sonunda Ceditçi (modern) Tatar edebiyatının yükselişinden önce, tüm Tatar edebiyatı sufiliğin tesiri altında olup, tanınmış Tatar yazarları ve şahsiyetleri, sufiler ve şu veya bu şekilde sufilikle alakası olan kişilerdi.31

Nakşibendîlik, dinî ıslah taraftarı Tatar uleması arasında da yaygındı. Dinî ıslahçılığın önde gelen şahsiyetleri, Abdünnasr Kursavî (1771-1812), Şihâbüddin Mercanî (1818-1889), Rızaeddin b. Fahreddin ve Âlimcan Barudî (1857-1921) Nakşibendî tarikati ile ilişkiliydiler.32 Nakşibendî Şeyhi olan Şeyh Zeynullah Rasulî (1833-1917) dinî ıslahçıların yakın dostu olup usûl-i cedid hareketinin en büyük destekçilerindendi. "Ceditçi" olarak bilinen ıslahçı âlim ve pedagog Âlimcan Barudî, aynı zamanda bir Nakşibendî şeyhiydi.

Sosyal hiyerarşinin üçüncü kategorisinde Tatar tüccârını zikretmek gerekir.33 Orta İdil bölgesi eskiden beri ticaret yollarının kesişme noktasında bulunduğundan, Bulgar devleti zamanından beri Tatarlar arasında güçlü bir tüccar grubu daima var olagelmiştir. Bulgar şehrinde büyük bir ticaret merkezi olduğu bilinmektedir. Bulgar şehri tahrip olduktan sonra ise onun ticaretteki yerini Kazan şehri almıştır. Astrahan, Kırım, Dağıstan, Türkistan, Çin ve o dönemin Rusyası'ndan gelen tüccarlar buradaki ticarî merkezlere gelmekteydi. Kazan Hanı Şah Ali Han (1518-21, 1526, 1551/52) ise, Züye şehrini inşa ettirip orada bir pazar kurdurduktan sonra Kazan eski önemini yitirmiştir.34

Dinî Islahçılık Dönemi

XIX. yüzyılda esas olarak Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyetinin tesirleri, Tatar uleması arasında iki farklı yönde kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu tesirler bir taraftan, Tatar ulemasından bazılarının kendi tarihlerine karşı ilgi geliştirerek kültür değerlerine olan bağlılıklarını arttırırken, diğer yandan onların geleneksel inanç ve değerlerini sorgulamalarına yol açmıştır. Okumuş kesim arasındaki bu aydınlanma ve uyanış, büyük oranda dinî renk taşımaktaydı, zira İslam hem inanç hem de belli bir kültür biçimi olarak Tatarların "millî" kültürlerini korumalarında büyük bir öneme sahipti.

Rus kültürünün baskısı karşısında eski tarz direnişin hızla değişen dünyaya uymadığı kanaatine varan Tatarların sayısı artıyordu. Özellikle genç Tatarlar, coğrafî ve siyasi bakımdan problematik olan çevrelerini göz önüne alarak, diğer Müslüman toplumlardan daha dikkatli hareket etmeleri gerektiğinin farkındaydılar. Tatarların okumuş kesimi, âniden kendilerini hangi yola gitmeleri konusunda acil karar vermelerini gerektiren bir yol ayrımında bulacaklardır: Doğulu olarak mı kalmalı, Batı'ya mı gitmeli, yoksa ikisinin arasında bir uzlaşma noktası mı aramalı?

Tatar uleması bu soruya esasen iki değişik şekilde cevap vermiştir: Başlangıçta sayıları oldukça az olan bir kısım ulema (dinî ıslahçılar), din anlayışlarını sorgulamak ve hemen herşeyi yeniden yapılandırmak gerektiği kanaatindeydiler. Diğer kesim ise, Rus hayatının ve düşüncesinin yoğun baskısı karşısında bu tesirlerden korunmak ve bu suretle Tatar kültürünü muhafaza etmek endişesini taşıyan kimselerdi. Fikirleri yeteri kadar incelenmemiş olmakla birlikte,35 eski değerleri savunma, koruma endişesiyle hareket eden bu kimseler, ıslah taraftarlarının gayretlerini, fikirlerini bir yozlaşma hareketi olarak görüyor, endişeye kapılıyorlardı. Dini mükemmelen tamamlanmış ilahî bir şey olarak görüyor, ıslahçıların içtihat düşüncesinin İslam'ın temellerini yıkacağından endişe ediyorlardı.36 Daha sonra, "Kadimciler" olarak tanımlanan muhafazakâr kesim, özellikle kırsal alanlarda geniş bir halk desteğine sahipti. Ayrıca, 1917'ye kadar Orenburg'daki Müslüman Dinî İdaresi üzerinde neredeyse tamamen hakim durumdaydılar.37

Abdunnasır Kursavî (1771-1812) ile başlayıp Şihabeddin Mercanî (1818-1889) sayesinde yaygınlaşan dinî ıslahçı akım, 1920'lerin sonuna kadar varlığını ve farklılığını hissettirmiştir. Âlimcan Barudî (1859-1921), Abdürreşit İbrahim (1857-1944), Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936), Abdullah Bubî (1871-1922), Musa Carullah Bigi (1875-1949) ve Ziyaeddin Kemalî (1873-1944) gibi ıslahçı ulema dinî endişelerinin ağır basmasıyla diğer terakkiperver aydınlardan farklı bir eğilimi yansıtmışlardır. Batı'da görüp takdir ettikleri fikirleri olduğu gibi kabul etmeyip onları İslam geleneği içinde ararlar. Onların ayırt edici vasıflarından en önemlisi budur. Dolaylı yoldan da olsa Batı fikirleriyle tanışmışlardır. Hepsi de medrese eğitimi görmüştür. Sonrakiler arasında Rusça bilenler de vardır. Ama hiçbiri Batı Avrupa dili bilmiyordu. Böyle olmakla beraber, yaşadıkları coğrafyanın kültür zenginliği sebebiyle şu veya

bu şekilde, daha çok Rus kültürü aracılığıyla Batı fikirleriyle temasa gelmişlerdi. Bu temas onlarda Batı'nın fikir ve değerlerine karşı bir hayranlık uyandırıyor, aynı gelişmeleri kendi toplumları için arzuluyorlardı. Sadece arzulamakla kalmayıp, halkın içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için çaba sarf ediyorlardı. Tabii, bunu toplumu Batılılaştırmak adına değil, Batı'daki gelişmelerden yararlanarak İslam toplumuna kaybettiği gücü yeniden kazandırmak için yapıyorlardı. Dinî endişesi ağır basan ıslahçıların düşündükleri ıslahat özellikle eğitim ve dinî anlayış alanlarında olmakla birlikte, sadece bunlarla sınırlı değildi. Onlar, kadınların özgürleştirilmesi de dahil, içtimaî hayatın her cephesinde reform arzuluyorlardı; dinî idarede, iktisat ve hukuk alanlarında reform yapılması da bunlardandır. Ama bütün bunlar dinî bir çerçeve içinde düşünülüyordu.

Avrupa fikirleriyle olan temas ve tanışma, ıslahçıların kendi toplumlarının durumunu sorgulamalarına sebep oluyordu. Müslüman toplumların geri kaldığını kabul ediyor, bu geriliği aşma çarelerini arıyorlardı. İslam dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, Tatar ıslahçıları da geri kalışın temel sebebini İslamın son zamanlarda yanlış yorumlanmasına bağlarlar. Müslümanların yeniden terakki yoluna girebilmeleri için selef denilen ilk dönem Müslümanlarının dinamizmini ve akidevî saflığını yakalamak gerektiğine inanıyor, bunun için uğraşıyorlardı. Islahçıların hepsinde selef dönemini idealize etme eğilimi vardır. Onların kafasında İslam alimleri ikiye bölünür: Mütekaddimîn ve müteahhirîn. Mütekaddimîn veya selef âlimleri orijinal fikirli, hür düşünceli alimlerdir. Sonrakiler, yani müteahhirîn alimleri ise taklitçidir, dar fikirlidir. İslamın saf akidesini yabancı düşünce akımlarıyla karmaşık hale getirmişlerdir. Islahçılar, İslam dünyasındaki fikrî durgunluğun sebebini sonrakilerin taklit yoluna sapmasına bağlarlar. İmam Hanbel, İmam Malik, Şafiî ve Hanefî gibi orijinal fikirli âlimlerin yorumlarının sonradan gelenler

tarafından dondurulduğu ve hür düşünceye engel kalıplar haline dönüştürüldüğü kanaatindedirler. Taklitçi ulemanın halkı mezhep kalıpları içinde kalmaya, yani düşünmeden, sorgulamadan itaate (taklide) zorladıklarını söylerler. Islahçılar bu kalıp ve kayıtları kırmaya çalışıyorlardı. Yeni meseleler üzerinde fikir yürütmek ancak bu taklit anlayışı kırıldıktan sonra mümkün olabilecekti.

Bu düşünceleriyle Selefiyeci akımla örtüşen fikirlere sahip olan Tatar ıslahçılarının çoğu tasavvuf ekolüne sempati ile bakar. Bu yönleriyle tasavvuf karşıtı olan Selefiyecilerden ayrılırlar. Tatar ıslahçılığının ileri gelen isimleri (Kursavî, Mercanî, Barudî, Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah) tasavvufa karşı olumlu bir yaklaşım içindedir. Ancak, ıslahçılar arasında tasavvufu tamamen reddeden ve onu İslam'ın ruhuna aykırı bulanlar da vardı (Ziyaeddin Kemalî gibi).

Islahçıların en çok üzerinde durdukları husus, medreselerin ıslah edilmesi gerekliliğiydi. İlmî geriliği aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiğini burada görüyorlardı. Islahçılar, yüzyıllardan beri İslam dünyasında tartışılmaz bir yeri olan Buhara medreselerindeki eğitimi eleştirirler. Gerçekten de medreselerde akıl yürütme yerine bilineni tekrarlamaya dayanan bir eğitim türü (yani skolastik usûlü) hakimdi. Çok zamanda az şey öğretiliyordu. Matematik, tarih, coğrafya gibi dünyevî ilimler öğretilmiyordu. Ders kitapları Ortaçağlardan kalma kitapların şerh ve haşiyelerinden ibaretti. Islahçıların en çok eleştirdikleri ise kelam dersleriydi. Medreselerde kelam derslerine abartılı bir şekilde yer verilmesi neticesinde “gerçek İslamî ilimler”in ihmale uğradığını savunurlar. Kelam konularının asrın ihtiyaçları ile alakasız olduğunu, pratikte hiçbir faydası olmadığını ifade ederler.38 Bu yüzden kelam konusunun medrese müfredatından çıkarılıp tefsir ve hadis derslerinin öne çıkarılması için uğraştılar.

Ceditçilik Hareketi

Tatar reformizminin liberalleşmesi ve dünyevileşmesi XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlar. Reformizmin bu ikinci safhasında modernist eğilim daha çok belirgindir. Ama bu, dinî ıslah hareketinin bu noktada bittiği veya bundan önce modernleşme çabalarının olmadığı anlamına gelmez. Dönemde ağırlığını hissettiren hakim unsur sebebiyle böyle bir bölümlemeye gitmek zarureti ortaya çıkıyor. İsmail Gaspıralı'nın 1884'te açtığı ilk usul-i cedit mektebi ile Tatar reformcuları yeni bir adla anılacaktır: "Usûl-i ceditçiler" veya onun kısaltılmışı olan "Ceditçiler".39

Genel olarak, dinî ıslah taraftarları da "Ceditçi" tanımı içine dahil edilmişlerdir.40 Peki, dinî ıslahat taraftarları "Ceditçi" tanımlamasını ne dereceye kadar benimsiyorlardı? Islahçıların en tanınmışlarından olan Musa Carullah "Ceditçi" tanımlamasını benimsemez ve kendisini bunun dışında tutar. Ona göre Ceditçilik ve Kadimcilik ifratla tefrit gibidir. "Kadimci" olarak nitelediği kimseler medreselerin ıslahına şiddetle karşı çıkanlardır. "Ceditçi" olarak tanımladığı kimseler ise, medreselerin ıslah edilmesinin faydasız olduğunu düşünenlerdir. Onlar medreseyi kendi halinde bırakıp tamamen modern tarzda okullar oluşturulmasını savunan, din dışı bir eğitimden yana olanlardır.41 Halbuki, Musa Carullah ve diğer ıslahçılar medreselerin ıslahı için çalışırlar, bu onların temel uğraşılarıdır. Batı kurumlarının olduğu gibi alınması yerine İslam kurumlarının ıslah edilmesini savunurlar. Onlara göre çözümler dışarıda değil, içeride, yani İslam geleneği içinde aranmalıdır.

Her ne kadar, birçok noktada aynı endişe ve fikirleri benimsemiş olsalar da, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi laik reformcularla Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah gibi dinî ıslahçılar arasında bazı yaklaşım farkları olduğu açıktır. Bu yaklaşım farklılıklarını çarpıcı bir şekilde ortaya koyan bir misal verelim. Rızaeddin b. Fahreddin, toplumların ilerlemeleri

veya gerilemelerini dayandıkları “akide”nin sağlamlığına bağlar.42 Ona göre, İslam milletlerinin geri kalmasının sebebi, son asırlarda İslam dünyasında din anlayışının özünden sapması, yani akidenin bozulmasının bir sonucudur. Eğer Müslümanlar tekrar eski güçlerine erişmek istiyorlarsa, İslamı selefin anladığı yolda anlamaya çalışmalıdırlar. Musa Carullah da bu konuda onunla hemfikirdir.43 Gaspıralı ve Akçura gibi laik bir reformcu olan Zeki Velidi Togan ise bunun aksinin doğru olduğunu ileri sürer.44 Ona göre, Müslümanların gerilemesi İslam akidesinin bozulmasından değil, maddi medeniyetteki çöküşün bir sonucudur. Medeniyet yozlaştığı için din de sükuta uğramış, harap olmuştur. İslam dini ıslah edilse bile, Müslüman memleketleri bu ruh hâliyle terakki ve teâli edemezler. Vehhabilerin dini ıslah edip memleket tanzim etmek hususundaki emek ve gayretlerinin hiçbir olumlu sonuç vermemesi bu hakikati açıkça ortaya koymuştur. Musa Carullah ve Rızaeddin b. Fahreddin, İslam hukukunu modernleştirmeye ve yeniden tanzim etmeye uğraşırken, Togan bu gayretleri boşa sarf edilen bir emek olarak görür. Çünkü o ıslahçıların ısrarla savundukları dinî söylemi bir yana bırakarak meselelere seküler açıdan bakar.

Bu örnekler, reformcular arasındaki yaklaşım farkını ortaya koymaktadır. “Cedit” kavramı içinde, mevcuttan memnun olmama ve değişim arzusu var. Bu düşünce onları “Kadimci” denilen ve mevcudu muhafaza endişesindeki insanlardan ayırıyordu. Belki de “Ceditçi” tabiri, değişmek istemeyenlerin olumsuz anlamda kullanıp yaygınlaştırdıkları bir kelimedir: “Ruslaşmış”, “asrîleşmiş”, “jön” gibi. Kesin olan bir şey varsa o da Ceditçi denilen kimselerin tek bir çizgide olmadıkları; muhafazakârından liberaline geniş bir yelpazeye yayılmalarıdır.

Tarihî gelişimi açısından bakacak olursak, dinî ıslah hareketinin etkili olduğu dönem, XVIII. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başı arasındadır. XIX. yüzyılın sonuna doğru seküler eğilim giderek daha bir ağırlık kazanır.

Mercanî ve diğer ıslahçıların fikirlerinden etkilenen aydınlardan bazıları zaman içinde dinî reformculuktan seküler reformculuğa geçerler. Dinî ıslahçılığın gerilemeye başlaması 1920'lerdedir. Bu yıllarda İslam dünyasının başka yerlerinde de ıslahçı akım bir gerileme içindedir. 1924-25 yıllarında Kırım'da çıkan Asrî Müslümanlık dergisi Tatar ıslahçıların son faaliyeti gibidir. Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Carullah ve Ziyaeddin Kemalî gibi ıslahçılar burada bir müddet daha yazarlar. O yıllardan başlayarak onlara yönelik eleştiriler artar. Bu kampanya sonunda, o zamana kadar terakkiperver olarak tanınan bu insanlar kısa zamanda "gerici" konumuna düşürülür. 1925'ten sonra ise tarih sahnesinden neredeyse tamamen çekilmek zorunda kalırlar.

Siyasi ve Millî Bilinçlenme

Dönemi (XX. Yüzyılın Başı)

"Millet" ve "milliyetçilik" gibi modern kavramların Rusya Müslümanlarının gündemine girmesi daha çok Rusya yoluyla olmuştur. Bazı araştırmacıların iddialarına göre pan-Slavizm fikri pan-Türkizm fikri için bir model teşkil etmiştir.45 Slavcıların fikirlerini pan-Türkizm şeklinde yeniden üreten kişilerin başında ise, İsmail Gaspıralı (1851-1914) geliyordu. Gaspıralı gençlik yıllarında, Moskova'da askerî okul öğrencisiyken slavcıların fikirleriyle tanışmış, meşhur pan-Slavist Mihail N. Katkov ile dostluk kurmuş ve aynı zamanda halkçıların ve Batılı milliyetçilerin eserlerine ilgi duymuştu.46 Ruslaştırma siyasetinin farkında olan Gaspıralı, pan-Slavizm fikrinden esinlenerek Çarlık Rusyası'ndaki Türk toplulukları arasında dayanışma ve birlik yönünde faaliyetlere girişti. Tercüman gazetesindeki yazıları vasıtasıyla Türk dilli topluluklar arasında en gelişmiş dil olan Osmanlı Türkçesine yakın bir dili yaygınlaştırmaya çalıştı.

Rusya Müslümanları 1904-1917 yılları arasında 5 büyük kongre düzenlemeyi başardılar. 1905 ve 1906'da Müslüman intelijansiyanın önde gelen temsilcileri, birinci ve üçüncüsü Nijni Novgorod'da, ikincisi Petersburg'da olmak üzere üç kongrede bir araya geldiler. Bu toplantılarda, medreselerin ıslahı, Dini İdare'nin yeniden düzenlenmesi, Müslüman kadınların toplumsal hayata katılması gibi kültürel ve toplumsal sorunlar tartışıldı ve kararlar alındı. "İttifak" adında bir teşkilat kuruldu ve böylelikle Rusya'da yaşayan Türki halkların birliği prensibi kabul edildi. Ayrıca, Rus Dumasına olabildiğince çok sayıda milletvekili gönderip Müslümanların artık Rusya'nın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılmalarını sağlamaya çalışıldı.[47] 1906 Ağustosu'nda yapılan kongrede merkezi hükümetten mahalli muhtariyet talep edilmesi de kararlaştırılmıştı.[48] Bütün bu faaliyetler sürecinde, Tatarlar, imparatorluğun diğer Türk kökenli topluluklarına fikrî ve siyasî liderlik bakımından öncülük etmişlerdir.

Rusya Müslümanlarının I. Kongresi (Nedvesi, Syezdi), 15 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da, Oka nehri üzerinde gezinti yapmak görüntüsü altında bir vapurda yapılmıştır (120 kişi katılmıştır). Kongreye Rusya'nın çeşitli yerlerinden önemli temsilciler gelmişlerdi. Kırım'dan İsmail Gasprinski (kongreye reis seçilecektir), Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Kazanlılardan Seyid Gerey Alkin, Yusuf Akçura ve Fatih Kerimi, ulemadan Abdürreşit İbrahim ve Musa Carullah, Troyski'den Veli Yavuşev, Orenburg'dan Zakir Rameev, Ahmed Bay ve Gani Bay Hüseynovlar katıldı. Abdürreşit İbrahim toplantıya Rus profesörlerinden meşhur zatları da davet etmişti.[49] Bu toplantının akisleri bütün Rusya'ya yayıldı, kararları her tarafa dağıldı. Kongre, Rusya Müslümanlarının fikrî ve siyasî hareketlerine çok büyük güç vermiş, Rusya Müslümanlarını birliğe sevk etmiştir.[50]

Resmi izin alınarak yapılan ve oldukça kalabalık olan (250 kişi katılmıştı) III. Kongre’de (16-21 Ağustos 1906’da Nijni Novgorod’da), “Müslüman İttifakı” adında bir siyasi partinin kurulması kararlaştırıldı. Toplantıda fikirleriyle öne çıkan ve en çok takdir alan kişi, Yusuf Akçura idi. “Maksadımız Rusya Müslümanlarının ekserini cem edip bir siyasi fırka teşkil etmek. Rus partiyaları gözünde, hükümet nazarında kuvvetimizi, tesirimizi, itibarımızı ziyade etmek(tir)” der ve şöyle devam eder: “Din ve milliyet bayrağı altında toplanmak, maddi ihtilaflar olsa da, din ve milliyet esasları üzerinde çok kuvvetli bir ittifak tesis etmek her vakit mümkündür… Dolayısıyla, bizler de İslamiyet esasına dayalı, ‘Rusya Müslümanları İttifâkı’ adında bir siyasi fırka teşkil etmek içtihadında idik (şiddetli alkışlar).”51 Görüldüğü gibi, o dönemde Rusya’nın Türk kökenli halklarını birleştiren asıl unsur dindir. Toplantılarda söz alanların ifadeleri neredeyse hep bu yöndedir.

1906 Nisanı’nda yapılan seçimlerde Rusya Müslümanları 524 mebuslu Duma’ya 25 milletvekili gönderir. I. Meclis’te liberal grupların çoğunluğu oluşturması Çar idaresinin hoşuna gitmez ve Temmuz 1906 fermanıyla Duma feshedilir. II. Duma seçimlerinde Müslüman mebusların sayısı 37’ye çıkmıştı. Müslümanların kongre ardına kongre yapmaları, ortak Türk dilini kabul ile birlik teşkiline doğru gitmeleri, gazete ve dergi yayıncılığında büyük bir atılım yapmaları, reaksiyoner Rus mahfillerini ve Rus hükümetini endişeye sevk eder. Sosyalistler, Kadetler ve “Müslüman Fraksiyası” bir araya gelince çarlığın durumu zorlaşmaktaydı. Bunların da sevkiyle II. Duma dağıtılır (Haziran 1907) ve yeni seçim kanunu ilan edilir. Meşruti idareye son verilmiş gibidir. Yeni seçim kanunu muhafazakâr unsurlara daha fazla milletvekili çıkarma imkanı tanır. Sosyalistler ve Müslümanların seçimine büyük kısıtlamalar getirilir. Sonuç olarak, III. Dumaya 10 Müslüman mebus girebilir. Türkistan ve Kazakistan seçimlerden tümüyle

mahrum bırakılır. Artık Duma'da muhafazakâr unsurlar çoğunluk teşkil eder. Rusya'da yeniden reaksiyoner bir rejim başlar. Müslümanlara karşı baskı siyasetine dönülür; basın ve yayın üzerindeki sansür arttırılır. III. Duma döneminde (1907-1912) özellikle terakkiperver kurumlar, mektep ve medreseler takibata uğrar. Sakıncalı görülen muallimler sürgüne gönderilir.52

IV. Kongre ancak 8 yıl sonra yapılabildi. 1906'dan beri baskısını arttıran istibdat rejiminin etkisiyle, IV. Kongre adeta kapalı kapılar arkasında olur. Müslüman aydınlar ve halk toplantıda neler olup bittiğini sonradan öğrenebilirler. Çünkü kongreye gazete muhabirlerinin katılmasına izin verilmemiştir.53 Kongrenin esas konusunu dinî meseleler oluşturur. Bundan başka, Türki kavimlerin arasında dil birliğine gidilmesi konusu da görüşülür.

1917 Şubat Devrimi ile Rusya Müslümanları arasında yeni bir canlanma görülür. 10 yıldan beri baskısını iyice arttırmış olan eski rejimin gitmesi, yeni umutlar doğmasına sebep olur. Bu belirsizlik ortamında, Rusya Müslümanları da kaderlerini tayin etmek için bir araya gelip, V. büyük kongrelerini (veya "Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı"nı) gerçekleştirirler (1-11 Mayıs 1917, Moskova). Katılım oldukça yüksektir (900'den fazla) ve bunların 200 kadarı kadın delegelerden oluşmaktadır. Dinî İdare'nin bağımsız hale getirilmesi için uğraşan delegeler, müftünün Rusya İçişleri Bakanlığı tarafından atanması uygulamasını kaldırıp, kongrede Ceditçi bir din alimi olan Âlimcan Barudî'yi müftü seçerler. Kongrede mektep ve medreselerin ıslahı, kadınların oylamaya katılmalarının getireceği yararlar gibi konular da tartışılır. Ayrıca bu kongrede ilk defa olarak bölgesel otonomi konusu gündeme gelir. Bu konuda iki fikir çarpışıyordu: Kazan Tatarları ve Kuzey Kafkasyalılar millî ve kültürel otonomiden yana idiler. Türkistanlılar, Azerîler ve

Başkurtların çoğu topraklı otonomiyi savunuyorlardı. İkinci görüşü savunanlar 446'ya karşı 271 oyla galip geldiler. Lakin Müslümanlarda bu kararı uygulayacak güç yoktu.

1917 yazında bir kongre daha yapılır (II. Bütün Rusya Müslüman Kongresi). Burada, otonomi konusunda sunulan 3 tekliften biri Musa Carullah'a aittir: "Millet-i İslamiye Muhtariyeti". Bu teklif, Rusya'da yaşayan bütün Müslümanların dini ve milli hürriyetlerinin sağlanmasını amaçlıyordu. Sadri Maksudi Bey tarafından sunulan ikinci teklif "Milli Medeni Muhtariyet" istiyordu. Sadri Maksudi'nin düşündüğü milli-medeni muhtariyet rejimi sadece İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları için tasarlanmıştı. Carullah ise bunu daha kapsamlı tutmuş, Sovyet hakimiyetinde yaşayan bütün Müslümanları kapsayan, oldukça geniş haklara sahip bir dinî muhtariyet rejimi kurulmasını düşünmüştür. Komünistliği benimseyen Alimcan İbrahimov tarafından ortaya atılan üçüncü teklif ise "Tatar Medeniyeti" adını taşıyordu. Bunlardan Sadri Maksudi'nin teklifi zamana uygun görülerek kabul edilir, ancak, burada öngörülen devlet yaşamaz.54 Kurduğu kurum dağıtılır, kendisi de Sovyetleri terk etmek zorunda kalır.55

Çarlık rejimini tasfiye eden 1917 Şubat İhtilali sekiz ay sürer. Bu sürenin ayırıcı vasfı, umut, hürriyet ve demokrasi arayışlarının ağır bastığı bir dönem olmasıdır. Lakin, bunu takip eden Ekim Devrimi ile, bu özgürlükçü ve barışçı ortam, yerini önce karmaşıklığa, daha sonra kısıtlamalarla, hatta baskılarla dolu bir dünyaya bırakacaktır. Bundan sonra üç yıl devam eden (1918-21) Rusya iç harbi, Rusya Müslümanlarını da yakından etkilemiştir.

Sovyet Dönemi ve Sonrası

1917 Şubat Devrimi'nden sonra Bolşeviklere katılan Ceditçilerin çoğu, Devrimi ve onu takip eden iç savaşı,

Rus hegemonyasına karşı zaferin tohumları olarak görüyorlardı. Onlar yeni Sosyalist düzenin kendilerini sömürge hakimiyetinden kurtaracağını umuyorlardı. Bolşevikler ise, iç savaşın henüz nasıl sonuçlanacağını bilemediklerinden, azınlıkları küstürmemeye, hatta kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Ceditçilerin Rus devrimcileri ile işbirliği yapmalarının sebebi, kendi toplumları yararına haklar elde etmek arzusundan kaynaklanıyordu. Bolşevikleri de aynı sebeple tercih etmişlerdi. Çünkü sosyal, siyasî ve millî meselelerde sadece Bolşeviklerin programı onların isteklerine uygun düşüyordu.

Yeni rejimin ilk yıllarında Sovyetler Birliği'nin bütün Müslüman milliyetlerini tanımlamak için Sovyet kayıtlarında "Müslüman" tabiri kullanılıyordu. Bolşevikler, daha sonra böyle bir birlik hissinin doğurabileceği tehlikeyi düşünmüş olmalıdırlar. Nitekim, birkaç yıl içinde Müslüman birliğini parçalayıp bunun yerine modern milletçikler yaratma faaliyetine giriştiler. Bunun ilk uygulaması, İdil-Ural bölgesinde oldu: Bu bölgede yaşayan Tatar ve Başkurtlar dil ve kültür birliğine doğru gidiyorlardı. Hayat tarzları farklılık gösterse de, her iki topluluk aynı tarihî ve kültürel mirası paylaşıyorlardı. 1918'de Beyaz ordularının baskısı altındayken, Bolşevik liderler Müslüman müttefiklerinin bir Tatar-Başkurt Cumhuriyeti oluşturma fikrini kabul etmişlerdi. Ama Beyazları yendikten sonra Sovyet liderleri tavırlarını değiştirip İdil-Ural bölgesinde kurulacak büyük bir Müslüman devlet yerine, Tataristan ve Başkurdistan şeklinde iki küçük cumhuriyet oluşturarak, Müslüman topluluklar arasında ilk bölünmeyi gerçekleştirdiler (1919'da Başkurt, 1920'de ise Tatar Özerk cumhuriyetleri kuruldu). Üstelik, Tatarların önemli bir kısmı Başkurdistan içinde bırakılmıştı. Bunu, 1923'te Başkurt edebi dilinin oluşturulması faaliyetleri takip etti. İdil-Ural bölgesindeki Müslüman Türk topluluklarının

parçalanması olgusu, daha sonra diğer Müslüman topraklarında uygulanacak siyasete örnek oluşturacaktır.56

Her şeye rağmen, Sovyet rejiminin ilk on yılında (1918-28) yerel güç, daha önce ceditçilerin safında olup Devrimden sonra Bolşevikler safına geçen fakat geçmişinden tamamen kopmamış olan Tatar komünistlerinin elindeydi. Tatar millî komünizminin lideri ve en özgün düşünürü, Mir Said Sultan Galiyev (1880-1939?) idi. Sultan Galiyev, 1920'lerde komünist parti hiyerarşisinde en üst düzeye yükselebilen Müslüman temsilciydi. Sultan Galiyev'in başını çektiği milli komünizm hareketi, sadece Rusya Müslümanları ile sınırlı kalmayıp Üçüncü Dünya'daki milli kurtuluş hareketlerinin birçoğuna da esin kaynağı oldu.57

Sultan Galiyev ve arkadaşları, sömürge baskısına maruz kalmaları dolayısıyla bütün Müslümanları ve proleterleri bir millet olarak görüyor, ezilmiş halkların dinini temsil eden İslam'a saldırmayı doğru bulmuyorlardı. Milli komünistler Marksizm ve İslam'ın ilkelerinden bazılarının uyuşabileceğine dikkat çekiyorlardı; kolektivizm, eşitçilik, eğitime önem verme, çalışkanlık, tarımsal alan, su ve ormanlar konusunda özel mülkiyetin reddedilmesi ve zekât gibi "ilerici" bir vergi sisteminin varlığına işaret ediyorlardı. Müslümanların asıl zaafı, İslam değil, siyasi ve iktisadi gerilikti. Bu gerilik din karşıtı propaganda ile değil, Müslümanları siyasi, iktisadi ve kültürel kurumların liderliğine çekmekle aşılabilirdi.58 Müslüman kitleler kendilerine has özerk bir komünist hareket içinde bir araya gelerek mücadele vermeliydi. Din karşıtı propaganda ile uğraşanların özellikle Hıristiyan misyoner geçmişe sahip Ruslardan oluşması da Tatarların dikkatinden kaçmıyor, Çarlık ve Bolşevik siyasetleri arasındaki paralelliği ortaya koyuyordu.

1923'te Sultan Galiyev, İslam'ın Tatar ülkesindeki ilk bin yılını kutlama hazırlıkları içinde iken, Stalin tarafından burjuva milliyetçisi olmakla

suçlandı ve tutuklandı. Bu ilk tutuklanışı ile 1928'deki tutuklanıp partiden ihraç edilişi arasındaki dönemde de faaliyetlerini gizlice sürdüren Sultan Galiyev, yeni tezleriyle milliyetçi komünistleri örgütlemeye devam etti. Bu tezler içinde en önemlisinde, Orta İdil, Azerbaycan, Dağıstan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'ı içine alan bağımsız bir Turan devletinin kurulmasını öngörüyordu. Bunu kendi birliğine açık bir tehdit olarak gören Moskova, 10 yıl içinde Sultan Galiyev'i ve diğer Tatar milli komünistlerini ortadan kaldıracaktır.59

Sultan Galiyev ve arkadaşlarının tasfiye edilmesi, İslam'a karşı bütün güçle yapılan hükümet saldırısının başlangıcıydı. Bu saldırı, 1925'te Fen hem Din adındaki din karşıtı derginin yayınlanmasıyla başlamıştı (daha sonra bunun yerini militan bir dergi olan Sugışçan Allasız dergisi alacaktır).60 Arap alfabesinden Latine geçilmesi (1920'lerin sonunda, daha sonra, 1939'da ikinci bir alfabe devrimi ile Rus alfabesine geçilecektir) de esas olarak dine karşı mücadelenin bir parçasını oluşturuyordu. Tatar aydınlarının önde gelenleri Latin harflerine geçişe karşı çıkmışlardır.61 1929'da, dinî okullar, şer'î mahkemeler ve vakıflar gibi kurumların hepsi kapatıldı. 1930'larda camilerin çoğu yıkıldı veya kapatıldı. 1930'ların ortalarında, devrim karşıtı ve Japon casusu olmakla suçlanan Müslüman din adamlarının tutuklanmasıyla İslam karşıtı kampanya en yüksek noktasına vardı. Orenburg Müftüsü Keşşaf Tercemanî tutuklandı ve öldürüldü. 1937 yazında Tatar Cumhuriyeti hükümetinin bütün mensupları, devrim öncesi yazarlarının hemen hepsi içinde olmak üzere birçok aydınla beraber tutuklandı. 1940'a varıldığında, Tatarlar aydınlarının büyük bir çoğunluğunu kaybetmiş bulunuyordu. Bunların yerini, Sovyet kalıplarında yetişmiş, çoğunluğu köy kökenlilerden oluşan yeni bir aydın, bürokrat ve teknisyen nesli aldı.

II. Dünya Savaşı sırasında, 1942'de, sağ kalan ceditçi din adamlarından Abdurrahman Rasuli (Rasulev) Sovyet hükümeti ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi fikriyle Stalin'e yaklaştı. Bu girişimin sonunda baskı gevşedi, İslam karşıtı propaganda azaltıldı ve müftülük yeniden kuruldu (bu defa Orenburg'da değil, Ufa'da). İslami kurumların zayıflatılmasına ve sistemli ateist propagandaya rağmen, İdil Müslümanlarının dinî inanç düzeyi oldukça yüksekti. 1970'lerde yapılan sosyolojik bir araştırmaya göre Tatar ve Başkurt halkının yüzde 60 kadarının inançlı olduğu tespit edilmiştir.62 Dolayısıyla, İslam onların etnik kimliğinin önemli bir parçası ve Ruslar arasında kaybolup girmekten koruyan bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Stalin dönemindeki baskılar sırasında, Tatarlar devrim öncesi yazarların hemen hepsini kaybetmiş, edebiyat ve tiyatro âni bir gerileme içine girmişti. 1956'daki 20. Parti Kongresi'ne kadar tiyatro repertuarı, bazı istisnalar bir yana, kötü bir şekilde yazılan ve daha ziyade ilkel propaganda oyunlarından ibaretti. Stalin'in ölümünden sonraki göreceli liberal atmosfer Tatar edebiyatını ve milli hayatını önemli sayılabilecek ölçüde canlandırdı.63 Tatar edebî mirasına ait eserlerden birçoğunun yeniden basılmasına izin verilmiştir ki bu sadece Tatar edebiyatı için değil, genelde milli eğitim ve kültür hayatı için de çok büyük önem taşıyordu. Tutuklanan ve suçlu bulunan Tatar yazarlarının hemen hepsi aklandı ve eserlerinden pek çoğu yeniden basıldı. 1963-64'te edebiyat daha bir canlılık kazandı ve insanî sorunlar, vatan, anadil, kültür ve tarih sevgisi konularında önemli eserler ortaya çıktı. Bunların birçoğunun mevcut sosyal ve ulusal durumları sunma ve eleştirme konusunda oldukça cesur davrandıkları dikkati çekmektedir. Böylece, Tatar edebiyatı eski enerji ve heyecanını büyük ölçüde kazanarak önemli bir canlanma gösterdi.64

Tatarlar, Sovyet dönemine kadar milli bilinci oluşmuş bir halk olduğu için, Bolşevik ve Stalin dönemi terörü döneminde bile bu potansiyelini kaybetmemiş, bulduğu ilk fırsatta bir kıpırdanma göstermiştir. 1950 ortalarında başlayıp 1960'larda gelişen bu canlanma, mirasçılık şeklinde kendini göstermiş, 1970'lerde Tatarların kendini arama çabası şeklinde gelişmiştir (bu süreç, 80'lerin ikinci yarısına kadar devam edecektir). Bu çerçeve içinde, tarih, dilbilimi, etnografya ve folklor araştırmaları önemli bir yer tutar.65 Rus milliyetçiliği ve Sovyet rejiminin Ruslaştırma siyasetine karşı Tatar milliyetçiliğinin önemli bir parçası olarak ortaya çıkan, Devrim öncesindeki kültürel mirasa yönelme (mirasçılık) akımı edebiyat dışındaki tarih yazımı alanına da yayıldı. Bu çabanın arkasındaki asıl itici güç, Tatarların saptırılmış imajını düzeltmek ve genç nesle Tatarların geçmişteki başarılarının gururunu aşılamaktı.

1977-85 arası dönemde, Tataristan'ın özerk statüsünün Tatarların milli gelişimini engelleyen bir etken olduğu açıkça ortaya çıktı. Bu yüzden, daha 1977'de Tataristan'ı "Birlik" cumhuriyeti66 yapma yönünde girişimde bulunulmuştur.67 1984-85'te Tatar aydınları, Tatar dilinin eski önemini kazanması için bir kampanya başlattıkları gibi, cumhuriyetlerinin "Özerk" statüsünden "Birlik" (federal cumhuriyet) statüsüne yükseltilmesi ve böylelikle bağımsızlığa doğru adım atma yolunda faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. O döneme kadar bu gibi bir sorunu gündeme getirmek "milliyetçi" suçlamasına yol açacak tehlikeli bir girişimdi. Bu yıllarda Tatar bilim adamları arasında, Tatar halkının tarihini yeniden yazma, anlama ve değerlendirme girişimleri ortaya çıktı. Ayrıca, Perestroykadan hemen önce, Tataristan matbuatında etnik tarih, halkın adı, yer adları, İslam'ın rolü, kültür ve dil konularında fikir alışverişleri ve tartışmalar ortaya çıktı.68

Perestroyka, Sovyetler Birliği'nde 1905'teki liberal döneme benzer bir şekilde, millî hareketlerin ortaya çıkışına zemin hazırladı. 1988'de Tatar İçtimaî Üzegi (Tatar Toplumsal Merkezi) adında, önemli bir siyasi grubun ortaya çıkması ile milliyetçi talepler daha bir hız kazandı.69 30 Ağustos 1990'da Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Yüksek Şûrası bağımsızlığını ilan etti ve cumhuriyet, hâlâ Rusya'nın bir parçası olmakla birlikte Sovyet rejimi altındakinden daha geniş bir otonomi isteğiyle "Tataristan Cumhuriyeti" adını aldı.70 Moskova'nın bütün karşı çıkmalarına rağmen, 21 Mart 1992'de Tataristan parlamentosu bağımsızlık konusunda referanduma gitti. Oylamaya katılanların yüzde 61.4'ü bağımsızlık ve Rusya Federasyonu ile eşit düzeyde ilişki kurulması yönünde oy kullandı. Ancak, 1994 Şubatı'nda Rusya Federasyonu ile Tataristan arasında yapılan anlaşma, her iki taraf arasında bir uzlaşmaya doğru gidildiğini belgelemektedir.71

Milli hareketin başlarında Tatar İçtimai Üzegi ılımlı ve merkezi konumda olup milli dernekler arasında en itibarlısıydı. Fakat çok geçmeden milli hareket içinde anlaşmazlıklar ortaya çıktı ve bunun sonucunda Tatar İçtimai Üzegi'nden radikal milliyetçi kanat koparak "İttifak" partisini oluşturdu. 1992'de Tatar İçtimai Üzegi'nden farklı olarak, diğer milli derneklere ve radikal milliyetçilere dayanan "Milli Meclis" adında yeni bir kuruluşun (alternatif bir iktidar iddia eden kuruluş) ortaya çıkması milli hareketi parçaladı ve aralarındaki rekabeti körükledi.72

Tatar tarihçilerinden Damir İshakov, son dönem Tatar milliyetçiliğinin geçirdiği süreci bazı devrelere ayırıyor: Milliyetçi hareketin hızla yükselişi (1988-90); yavaşça gerilemeye başlaması (1991-92); hızla gerilemesi (1993-96). Ona göre milliyetçi hareketin gerileme sebepleri şunlardı: 1. Ekonomik sıkıntılar ve toplumdaki eylemsiz ve ilgisiz ruh hâli. 2. Zaten önceden var olan potansiyelin çok zayıf oluşu. Aydınların teşebbüsünün

dağınık, ortak hedeften ve işleyebilir, gerçeklere uygun programdan yoksun oluşu. 3. Başlangıçtaki milli bağımsızlık kazanma fikrinin, imkansızlığı ve Rusya şartlarında gerçekleşmesi zor olması dolayısıyla, soyut bir kavram olarak kalması ve insanları tatmin etmemesi. 4. Hareketin millet çapında, yetenekli lider kadrosuna sahip olmaması. Özellikle 1991'de Moskova'daki komünist darbe girişiminden sonra milli harekette bir tıkanma fark edilmeye başlandı. 1992 referandumunda geçici bir yükseliş olduysa da, daha sonra bir durgunluk ve gerileme içine girdi.

Her şeye rağmen, milli derneklerin yürüttüğü faaliyetler, egemenliğin alınmasında büyük rol oynadı. Fakat bundan hemen sonra (90'ların sonuna doğru) Tataristan'ın iktidar çevreleri (nomenklatura) milli süreçteki inisiyatifi sahiplendi ve milliyetçilerden daha baskın bir konuma geçti. İktidar çevreleri, Moskova ile olan mücadelede Tataristan'daki bütün halkların (özellikle Rusların da) desteğini alabilmek için, "orta yola", yani Tatarların ve Rusların eşitliğine dayanan bir politikaya yöneldiler. Bundan sonra, milli hayatı ve hatta milliyetçiliği yönlendirme ve düzenleme fonksiyonunu iktidar çevreleri eline almıştır; bugün de durum bu yöndedir.

Tatar milli hareketinin önceki heyecanını kaybederek bir durgunluk dönemine girmesinde Rusya'nın gittikçe ağırlığını daha fazla hissettiren baskı politikasının da tesiri vardır. 1990'ların sonunda başlayan ve Rusya'nın yeni Başkanı Vladimir Putin ile hızlanan sistemli kısıtlama faaliyetlerinin amacı, 1991 ve 92 yıllarında Rusya'nın istemeyerek tanımak zorunda kaldığı daha geniş hakları tekrar almak ve Rusya Federasyonu'nu üniter bir devlete dönüştürmektir. Son zamanlarda Rus olmayan milletlerin haklarını kısıtlayan kanun teklifleri ve bunların kabulü de bu siyasetin bir parçasıdır. Rusya Anayasa Mahkemesi'nin 27 Haziran 2000 tarihli kararı, milli cumhuriyetlerin egemen statülerini ortadan kaldırmayı öngörmektedir.73 Rusya'nın diller hakkında kabul ettiği kanun, Rusya'daki

milletlere kiril harflerini dayatmakta olup Tatar Cumhuriyeti'nin Latin alfabesine geçme girişimini sürüncemede bırakmıştır (1999'da Latin alfabesine geçiş kabul edildi, 2000'de uygulamaya girecekti ama hâlâ uygulamaya geçilememiştir). Bütün bu gelişmeler, zaten var olan Tatar dili ve kültürünün korunması ve Tatarların statüsü gibi sorunları arttırmakta olup, günümüzdeki Tatar aydınlarının çoğu toplumlarının geleceği konusunda endişe duymaktadırlar.

1 Kazan Tatarları, eski Bulgarlar ile XIII. yüzyılda Moğol İstilâsıyla birlikte İdil-Ural bölgesine gelen Kıpçak unsuru ile karışmış olup, dilleri ana Türkçenin Kıpçak lehçesi özelliğini taşır (Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak Türkçelerine yakındır). Önemli Bir Kısmı Tataristan ve Başkurdistan ile Astrahan'a kadar uzanan İdil havzasında, Batı Sibirya'da, Rusya Federasyonu'nun büyük şehirlerinde ve Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşayan Kazan Tatarlarının sayısı, 7 milyon civarındadır.

2 "Bulgar" bölgesel kimliğinin İdil-Ural bölgesinde benimsenmesi ve şekillenmesinde ulemanın rolü hakkında önemli bir çalışma için bkz: Allen J. Frank, Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia (Leiden: Brill, 1998).

3 Andreas Kappeler, "Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire", Muslim Communities Reemerge, Edward Allworth (der.), Almanca ve Fransızcadan İngilizceye çeviren Caroline Sawyer (Durham: Duke University Press, 1994), 142.

4 Andreas Kappeler, The Russian Empire: A Multi Ethnic History (Harlow: Pearson Education, 2001), 24.

5 Kappeler, XVI ve XVII. yüzyıllarda Kazan Tatarlarına ve diğer Müslüman unsurlara karşı Rus siyasetini pragmatik esneklik olarak nitelemekte ve Aleksandr Bennigsen, Edward Lazzerini ve Azade-Ayşe Rorlich gibi araştırmacıların bu siyaseti hristiyanlaştırmaya zorlama ve

asimilasyon ile açıklayan yorumlarına katılmamaktadır. Andreas Kappeler, “Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire, ” 143.

6 Kazan Hanlığının alınması öncesi ve hemen sonrası arası dönemi orijinal kaynaklara dayanarak inceleyen kapsamlı bir çalışma Pelenski’ye aittir: Jaroslaw Pelenski, Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s) (The Hague: Mouton & Co., 1974).

7 Abdullah Battal-Taymas, Kazan Türkleri (İstanbul: Âmedî Matbaası, 1925), 75, 79.

8 Abdullah Battal Seyidoğlu [Battal-Taymas], “Kazan Türkleri, ” Türk Yılı 1928 (İstanbul: Yeni Matbaa, 1928), 622.

9 Battal-Taymas, Kazan Türkleri, 110-15.

10 A.g.e, 109.

11 A.g.e, 80.

12 II. Katerina döneminde Asya’da Rus faaliyetlerinin yoğunlaşması, Rus olmayan yerli halka karşı daha yumuşak ve pragmatik bir siyaseti gerektiriyordu. John W. Slocum, “Who, and When, were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of “Aliens” in Imperial Russia”, The Russian Review 57 (April 1998), 178.

13 Çarlık Rusyası idaresinde İdil-Ural Müslümanları Dinî İdaresi’nin kurulması hakkında bkz. Danil’ D. Azamatov, “Russian Administration and Islam in Bashkiria (18th-19th Centuries)”, Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dimitriy Yermakov (der.), (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996): 91-111.

14 Tamurbek Davletshin, Sovetskiy Tatarstan (London: Our Word Publishers, 1974), 24.

15 Şihâbeddin b. Bahâeddin el-Mercanî, el-Kısmu’s-sânî min Kitâbi Mustefâdi’l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar (Kazan: Tipo-Litografiya

İmparatorskago Universiteta, 1900), 313.

16 Battal-Taymas, “Usul-ü Kadim”, Türk Kültürü 4: 40 (Şubat 1966), 409.

17 F. K. “Rusya’da İnarodis Mektebleri” Şûra 8 (1908): 237-38; Ayrıca bkz: Ronald Grigor Suny, “Nationalities in the Russian Empire”, The Russian Review 59 (October 2000): 498-90.

18 Kenneth Scott Latourette, A History of the Expansion of Christianity IV: The Great Century (1800-1914) (New York: Harper&Brothers Press, 1941), 121.

19 Isabelle Teitz Kreindler, “Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: a Study of Il’minskii’s System”, Ph. D. diss., Columbia University, 1969-1970, 105-106.

20 Richard A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule (Berkeley: University of California Press, 1960), 204.

21 Tatarların Kazaklarla ve Orta Asya’nın diğer Türk toplulukları ile olan münasebetleri hakkında orijinal kaynaklara dayanan, analitik bir çalışma için bkz. Gün Soysal, “20. Yüzyıl Başında Tatarlarda Kimlik Arayışı ve Giğer Türk Topluluklarıyla ilişkiler”, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2001.

22 Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, Islam in the Soviet Union (New York: Praeger, 1967), 28.

23 Bekir Çobanzade, Dinî Islahat ve Medenî İnkılâb (Akmescid: Kırım Devlet Neşriyatı, 1927), 55.

24 Kreindler, 11, 204. Kreindler’in iddiası şu esere dayanmaktadır: Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, Islam in the Soviet Union (New York: Frederick A. Praeger, 1967), 13.

25 Rızâeddin b. Fahreddin, Âsar 2 (Orenburg: Muhammed Fatih b. Gılman Kerimof Matbaası, 1905), 198.

26 Abdurrahman Saadî, Tatar Edebiyatı Tarihi (Kazan: Tatgosizdat, 1926), 12.

27 Bekir Çobanzâde, Son Devir Kırım Tatar Edebiyatı Tenkid Tecrübeleri (Akmescid: İleri Jurnali İdaresi, 1928), 8-9.

28 Fatih Seyfi Kazanlı ve Âlimcan Şeref, Tatar İli (Kazan: Tatar Satsiyal Şûralar Cumhuriyeti Neşriyâtı), 1920, 43.

29 Alexandre Bennigsen ve S. Enders Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, (London: C. Hurst&Company, 1985), 36-37.

30 Victor Dingelsstedt, "The Mussulman Subjects of Russia", The Scottish Geographical Magazine 19 (1903), 9; Orta Asya'da Nakşibendiliğin Müceddidî kolu ve tesirleri hakkında bkz: Baxtiyor M. Babadzanov, "On the History of the Naqshbandiya Mugaddidiya in Central Asia Mawarâ'annahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, 385-411.

31 Bennigsen ve Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union (London: C. Hurst and Company, 1985), 37; Tatarlar ve Başkurtlar arasında sufilik konusunu analitik bir gözle inceleyen bir çalışma için bkz: Michael Kemper, Sufis und Gelerthe in Tatarien und Basckirien, 1789-1889 (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998).

32 Bennigsen ve Wimbush, 38.

33 Baron von Haxthausen, The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources (London: Chapman and Hall, 1856), II, 323.

34 Mercanî, Mustafâdu'l-Ahbâr, 6.

35 "Kadimcilik"in ne olduğu hakkında analitik bir çalışmayı Fransız araştırmacı Stéphane Dudoignon yapmıştır: "Kadimizm: zlementı sotsiologii musul'manskogo traditsionalizma v tatarskom mire i v

Maverannahre (konets XVIII-naç. XX vv.)”, İslam v tatarskom mire: İstoriya i sovremennost’: Panorama-Forum 12 (Kazan, 1997): 57-69, Stéphane Dudoignon, Damir Ishakov ve Rafik Muhammatşin (der.); Tatar araştırmacı Süleyman Rahimov, geleneksel İslamî eğitimin “geri” olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır: Suleiman Rakhimov, “Sotsial’no-pravovoy status tatarskih uçebnıh zavedeniy posledney çetverti XVIII-naç. XX vv.)”, İslam v tatarskom mire: İstoriya i sovremennost’ içinde, 71-82.

36 1970’te yazılan ve Sovyet görüşünü yansıtan bir Tatar tarih kitabı, mollalar ve işanlardan oluşan ve “Kadimciler” olarak tanımladığı bu kesimi, Tatar toplumundaki feodal ve ruhanî ideolojinin temsilcileri olarak niteler. Aynı eser, “Ortaçağ kitaplarındaki fikirleri savunan bu kimseler her türlü ıslaha karşıydılar” der. Tatarstan ASSR Tarihi (Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1970), 236.

37 Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, Islam in the Soviet Union, 36.

38 Musa Carullah Bigiyev, Halk Nazarına Birniçe Mesele (Kazan: Ümid Matbaası, 1912), 17.

39 İdil-Ural bölgesindeki Cedidçilik hakkında son yirmi yıl içinde yapılan şu çalışmalara bakılabilir: Azade-Ayşe Rorlich, The Volga Tatars (Stanford: Hoover Institution Press, 1986); Türkçesi: Mehmet Süreyya Er, Volga Tatarları, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; Ahmet Kanlıdere, Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1908-1917): Conciliation or Conflict (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997); D. M. İshakov, Fenomen tatarskogo djadidizma: vvedenie k sotsiokul’turnomu osmısleniyu (Kazan: İzd. “İman”, 1997); İslam v tatarskom mire: İstoriya i sovremennost’ (materyalı mejdunarodnogo simpoziuma, Kazan’ 29 aprelya-1 maya 1996 g.), Stéphane Dudoignon, Damir Ishakov ve Rafik Muhammatşin (der.) (Kazan,

1997); Yahya G. Abdullin, Djadidizm sredi tatar: vozniknovenie, razvitie i istoriçeskoe mesto (Kazan, 1998); Christian Noack, Muslimischer Nationalismus im rusischen Reich (Stutgart: Franz Steiner Verlag, 2000).

40 Kadimci ve cedidçi eğitim ile ceditçilik konusundaki mevcut yaklaşımların eleştirisi için bkz: Ahmet Kanlıdere, “Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)”, Türkiye Günlüğü 46 (Yaz 1997), 90-92; Allen J. Frank, Muslim Religious Institutions in Imperial Russia (Leiden: Brill, 2001), 218-23 ve 246-47.

41 Musa Carullah, el-Luzûmiyyat (Kazan: Tipografiya Şeref, 1907), 3.

42 Rızaeddin b. Fahreddin, İbn Teymiyye (Orenburg: Vakit Matbaası, 1911), 128-38.

43 Musa Carullah, Halk Nazarına Birniçe Mesele, 55.

44 Zeki Velidi Togan, “İbn Haldun Nazarında İslam Hükümetlerinin İstikbali”, Bilgi Mecmuası 2: 7 (Haziran 1914), 733-43.

45 Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, Islam in the Soviet Union, 38.

46 Cafer Seydahmet Kırımlı, Gaspıralı İsmail Bey (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anomim Şirketi, 1934), 13.

47 Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1980), 13-15.

48 Musa Carullah, Umum Rusya Müslümanlarının Üçünçü Resmi Nedveleri, “V: Mahalli muhtariyet”, madde 28-36.

49 Musa Carullah, “Petersburg’da Müslümanlar Cemiyeti”, Ülfet 2 (22 Aralık 1905).

50 “Petersburg Cemiyeti”, Ülfet 10 (9 Şubat 1906).

51 Musa Carullah, Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri, 52-54.

52 Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, 24: 3-4 (Temmuz-Aralık 1966), 148-49.

53 Kongre, Türkiye’den de merakla izlenmektedir. “Türklük Şuunu: Petersburg’da Müslüman İçtimaı”, Türk Yurdu 6: 10 (10 Temmuz 1330), 2336.

54 Musa Carullah, Uzun Günlerde Oruç: İctihad Kitabı, (Haz. Yusuf Uralgiray), (Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975), XVI.

55 A. Battal-Taymas, Kızıl Dünya, (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1962), 197-98.

56 Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, The Islamic Thread to the Soviet State (New York: St. Martin’s Press, 1983), 38-39.

57 Alexandre Bennigsen ve S. Enders Wimbush, Muslim National Communism in the Soviet Union (Chicago: The University of Chicago, 1979), 145-53.

58 M. Sultangaliyev, Metodı antireligioznoy propagandı sredi musul’man (Moskova, 1922), 2-6 Azade-Ayşe Rorlich’den naklen: The Volga Tatars, (Stanford: Hoover Institution Press, 1986), 148.

59 Arşiv malzemesine dayanan yeni bulgularla desteklenen biyografik malumat için bkz: Sh. F. Mukhamedyarov ve B. F. Sultanbekov, “Mirsaid Sultan Galiyev: His Character and Fate”, Central Asian Survey 9: 2 (1990), 109-118.

60 F. Bryan, “Anti-Islamic Propaganda: Bezboznik 1025-1935”, Central Asian Survey 5: 1 (1986), 30-31.

61 T. Davletshin, “The Development of Tatar Culture and Language under the Soviets”, The East Turkic Review 4 (1960), 39; Latin harflerine geçmenin Türk halkları için olumlu ve olumsuz yanları hakkında bkz.:

Galimcan Şeref, K voprosu o prinyatii dlya tyurkskih narodnostey latinskogo şrifta, Kazan, 1926, s. 64.

62 Alexandre Bennigsen, “Islam in Caucasus and the Middle Volga”, The Encyclopedia of Religion, 367.

63 İbrahim Nurullin, XX Yöz Başı Tatar Edebiyatı, Kazan, 1966.

64 Gustav Burbiel, “Like the Proverbial Phoneix, the Rich and Resilent Tatar Writing Re-emerges as a National Tool”, Mid East: A Middle East North African Review (Washington), October 1969.

65 Damir İshakov, “Sovremennıy natsionalizm tatar”, Panorama-Forum 13 (Kazan, 1997), 36.

66 “Birlik” cumhuriyet, Sovyetler Birliğini oluşturan ve aynı statüde olduğu kabul edilen 15 cumhuriyetten herbirine verilen isimdi. “Özerk” cumhuriyetler ise, Birlik cumhuriyetlerin içinde bulunan birimlerdi.

67 Damir İshakov, a.g.m., 37.

68 A.g.m., 38.

69 Marie Bennigsen Broxup, “The ‘Internal’ Muslim Factor in The Politics of Russia: Tatarstan and the North Caucasus”, Mohiaddin Meshabi (der.), Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union: Domestic and International Dynamics, (Gainesville: University Press of Florida, 1994), 81-82: Tatar Toplumsal Merkezi hakkında müstakil bir çalışma için bkz: Liasan (Leysen) Şahin, “Tatar İctimai Merkezi’nin İlk Kurucu Kurultayı (17-18 Şubat 1989)”, basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

70 Victor A. Shnirelman, Who Gets the Past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia, Washington, D. C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1996, 20; 1988-92 yılları arasındaki Tatar milli hareketi ve bu dönemdeki hızlı gelişmeler hakkında bkz: Sergei

Kondrashov, Nationalism and the Drive for Sovereignity in Tatarstan, 1988-92: Origins and Development, (New York: St. Marin's Press, Inc., 2000).

71 Sergei Kondrashov, 108-109.

72 Damir İshakov, a.g.m., 40.

73 Rafael Muhammedinov, "İç Türk İlişkileri Işığında Tatar Ulusu ve Tataristan", yayınlanmamış bildiri (2001).

Başkurt İsyanları / Doç. Dr. Yakup Deliömeroğlu [s.427-434]

TARIM VE KÖY İŞLERİ BAKANLIĞI / TÜRKİYE

Giriş

Rusların, Kazan Hanlığı yıkıp doğuya doğru yönelmeleri ile birlikte, bölgede asırlar boyu sürecek büyük bir mücadele de başlamış oldu. Rus hakimiyetinin yerleşmeye başlamasının ardından bölgede Tura, Kalmuk ve Nogay Sultanları, ortaklaşa hareket etmeye başladılar.

Tura hanlarından Küçüm Han'ın oğulları ve Nogay Beyi Urus Mirza, Kalmukların yardımıyla Rusları bölgeden atacaklarını düşünerek uzun sürecek mücadelelere giriştiler. Küçüm Han'ın oğullarından Ali Han 1601-06 yıllarında, Kalmuklarla işbirliği halinde, 1608 yılında ise Urus Mirza ile birlikte Ruslara karşı savaş açtılar ve Ufa'ya hücum ettiler. Bu hücuma Başkurt kabilelerinden özellikle Barın ve Tabınlar büyük destek verdiler. Ufa Tatarları da bu hücuma katılmışlardı.1 Ancak Urus Mirza ile iç meseleleri olan İşterek Mirza, Ali Hanın aklını çeldi.

Tinahmet Mirza'nın oğlu olan İşterek Mirza Moskova'nın hakimiyetini kabul etmiş ve Ruslar tarafından "Büyük Nogay Ordasanın Ulu Mirzası" ilan edilmişti. Ali Hana, Urus Mirza yerine kendisiyle işbirliği yapmasını teklif eden İşterek Mirza bunda başarılı oldu. Ali Han, İşterek yardımıyla Ufa Kalesi'ni almayı ümit ediyordu. Ancak İşterek Mirza Ali Han'ı öldürttü ve kendisi de oradan dönerken Yayık nehrinde boğularak öldü.2 Ruslar İşterek'i Ufa yakınındaki Han mezarlığına gömdüler ve kendileri de bu durumdan faydalanarak hücuma geçtiler.

Ali Han'ın yerini İşem Sultan aldı. Karluklarla çok yakın ilişkiler içinde olan İşem Sultan, 1616 yılında Ufa'yı ele geçirdi. Karargahını ise Tobol

şehrinde kurdu. Askerleri daha çok Başkurtların Tabın boyundandı ve Tomsk ve Ufa Tatarları da ordusuna asker veriyorlardı.

Kısa süren Ufa hakimiyetinden sonra 1622 yılında İşem Sultan tekrar Başkurdistan'a geldi. Şeybani soyundan gelen İşem Sultan Başkurdistan'ın Ruslar elinden kurtarılması için Türkistan'daki aynı soydan hanlarla mektuplaşarak yardım istiyordu. Bu mektuplar bugüne kadar korunmuşlardır. Maveraünnehir'den gelen yardımlar, Kalmuk, Başkurtlar ile Tomsk ve Ufa Tatarlarının da katıldığı bir hücumla İşem Han'ın oğlu Abılay Sultan Ufa Kalesi'ni tekrar kuşattı. 1636 yılındaki bu hücumda Abılay Han yenildi ve Ruslara esir düştü. Abılay Han'ın esir düşmesi Tabın, Men ve Yurmatı Başkurtlarında büyük bir manevi tesir oluşturdu. Abılay Han için söylenen ağıtlar günümüze kadar ulaştı.3

Abılay Sultan'dan sonra yerine varisi ve kardeşi Devlet Giray Sultan geçti. Devlet Giray Sultan Tura ve Başkurdistan'da Ruslara karşı savaşan en son Tura sultanı oldu. Devlet Giray Ufa'yı İset Yolu'nu ve Tur'ayı kurtarmak için çok çalıştı. Ne var ki Büyük Nogay Ordası savaşlarda verdikleri kayıplar ve göçler nedeniyle çok güç kaybetmişti ve savaşlara çok az yardımcı olabiliyordu. Büyük Nogay Ordasının bazı Mirzaları ise Rus hakimiyetini kabullenmişlerdi. Devlet Giray'dan sonra yerine geçen kardeşi Abuğa ve Abılayın oğlu Kese Sultanlar da Ruslara karşı mücadele verdiler ise de bunlar küçük çaplı oldu. Kalmuklar ise yardım bahanesiyle Başkurdistan'a girip talanlar yapmaya başladılar. Daha sonraki yıllarda, Kalmuklar Ruslarla anlaşmaya başlamışlardı. Başkurtların Kalmuklara bağladığı ümitler de boşa çıkıyordu. Batı Başkurdistan'da en çok mücadele veren Tabın ve Yurmatı kabileleri çok sayıda kayıp ve esir vererek güçsüz hale düştüler. Nihayet Yurmatı Başkurtları da 1649 yılında Rus hakimiyetini kabul ettiler. Yurmatıların 300 çadırlık kabilesine yılda 100

kürk vergi kondu. Ruslar Yurmatı Reisi Tatıges'e Mirza, önde gelen liderlerden Anzay'a ise bey (Rusça starşina) unvanı verdiler.

Bu durum eski kabile yapısının korunması demekti. Böylece Batı ve Orta Başkurdistan tamamen Rus hakimiyetine geçti. Kalmuk Hanı Ayuka Han da (1672-1739) Rus hakimiyetini 1673 yılında kabul etti. Bu durum ise doğu ve Güney Başkurdistan'da da Rus hakimiyetini kaçınılmaz hale getirdi. Rus hakimiyetinin girmediği tek Başkurt bölgesi Kazak Hanlarının idaresindeki Güney Doğu Başkurdistan kalmıştı.4

Kazak Küçük Ordu Hanları da 1732 yılında Rus hakimiyetini kabul edince Başkurdistan'ın son parçası Güneydoğu Başkurdistan da Rus hakimiyetine geçmiş oldu.

Başkurdistan'da Rus Hakimiyeti

Ruslar kendi hakimiyetlerini bir yandan kurdukları kalelerle diğer yandan getirdikleri Rus göçmenlerle sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Tatar ve Başkurt Mirzalara da Rus unvanları vererek onları kendilerine bağlamaya özen gösteriyorlardı. Rus rütbeleri alan Başkurt Mirzaları, Rus hakimiyetini tanırken Başkurtların kendi milli ve toprak yapılarının bozulmaması şartını ileri sürerek kabul etmişlerdi. Halbuki Rusların hiç ara vermeden buraya göçmenler getirmeleri, yeni kaleler inşa etmeleri, Rus nüfusun çoğunluğu elde ederek, buraları Rus topraklarına çevirme niyetlerinin çok açık göstergesiydi. Başkurtlar ise bunun kendilerinin yok olmaları anlamına geldiğini görüyorlardı.

Bu gelişmeler Başkurdistan'da Rus hakimiyetinden kurtulma ve bağımsızlık arayışlarını kuvvetlendirdi. Bağımsızlık tutkusu Başkurtların asırlar sürecek mücadelelerinin mihenk noktası oldu. Rus hakimiyetindeki hiç bir halk, işgale karşı tepkisini bu kadar açık ve kararlı koyamadı. Başkurtlar, adeta hemen her nesilde Rus işgaline isyan ettiler. Bir isyan bastırıldı, kılıçtan geçirildiler; yeni bir nesil geldi, tekrar isyan ettiler.

Başkurt tarihinde adeta her neslin bir isyanı vardır. Bu isyanların çokluğu Rus tarihçisi Dubrovin'e Başkurtlar için "doğuda Rusların en dehşetli düşmanları" ifadesini kullandırttı.

Başkurtlar isyan hareketlerinde güneylerindeki Kazak Hanlığı'ndan büyük destek gördüler. XVIII. asrın ikinci yarısında Kazak Hanlığı da Rus hakimiyetini kabul edince Başkurtların destek yolları kapandı ve isyan hareketleri de yavaşladı. Hatta bu dönemde Kazak hanını Osmanlı Devleti'ne "kuzeyimizde ehli sünnetten, Başkurt halkı yaşamaktadır. Rusların eline düşmüşlerdir. Bu halkın, Rusların elinden kurtarılması için işbirliği ve destek" teklif eden mektubu Osmanlı arşivlerinden çıkmıştır.5 Osmanlı ise buradaki olaylarla Kırım Hanlığı aracılığıyla ilgilenmekteydi. Hatta 1678 yılında başlayan Çihin (Çigirin) seferinde Osmanlı ordusu, Kırım hanının birlikleriyle birlikte Rusları yenmelerinden sonra Osmanlı İmparatorluğu kuzeyle ilgili meseleleri Kırım hanına bırakmıştı.

Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Başkurtları ve isyanları şöyle değerlendirmektedir: "Ural sahasında Başkurt Türkleri, benliklerini daha iyi muhafaza edebilmişlerdir. Bunlar Türkistan'a yakınlıkları sebebiyle Türk dünyası ile münasebetlerini devam ettiriyorlardı. Yarı göçebe Başkurtlar mükemmel süvari ve okçu idiler. 1574 yılında Başkurt ilinin tam ortasına düşen Kara İdil'in Akidil nehrine döküldüğü yerde kurulan Ufa şehri Rus hakimiyetinin dayanak yeri olmuştu. Buraya gelen Rus memurları, askerleri ve köylüleri Başkurtların arazilerini gasp etmekte ve her geçen yıl Başkurt toprakları Rusların eline düşmekte idi. Aynı zamanda yine bir yük olan "yasak" (vergi) kondu. Rusların kötü idareleri, voyvodaları ve Rus memurlarının aç gözlülükleri nihayet Başkurtların silaha sarılmasına mucip oldu."… "Rusların yolsuz hareketleri Başkurtların, yalnızca maddi menfaatlerini değil, dini duygularını da

rencide ediyordu. Önceleri ayrı Rus karakollarına baskın şeklinde yapılan çete hareketleri gitgide, büyük bir ayaklanma mahiyeti aldı.

Ufa çevresindeki Başkurt arazilerinin mevcut ahkama aykırı olarak Ruslar tarafından zapt edilmesi üzerine 1645'te Başkurtlar kitle halinde ayaklandılar. Bu arada Menzele Kalesi'nin inşasının başlaması da olayların tuzu biberi oldu. Başkurt kuvvetleri Menzele'ye kadar ilerlediler fakat ateşli silahlarla teçhiz edilen Rus askerleri tarafından püskürtüldüler. Bu ayaklanma çok kanlı bir şekilde bastırıldı. Fakat Başkurtlar arasında sükunet hasıl olmadı".6 Bu isyanlara ilk dönemde Mansi ve Udmurt halkları da iştirak ettiler, son dönemde ise Çuvaşlar etkin olarak katıldılar. Tatarlar ise isyanların başından sonuna kadar içindeydiler.

Sayet Batır İsyanı

Başkurtların Rus hakimiyetine karşı ilk büyük ve ciddi hareketleri, 1661 yılında Sadır Oğlu Sayet (Seyit) Batır veya Sayet Yegefer Batır liderliğinde Batı Başkurdistan'da başladı. Sayet Batırın gayesi Rus hakimiyetine son vererek Tura Hanlarının hakimiyetini yeniden kurmaktı.

Sayet Batır isyanı çok iyi planlanmıştı. Bir yandan Kazak Hanlığı'nın desteği alınmış diğer yandan Küçüm Han'ın oğullarıyla güç birliği yapılmıştı. Rus kaynaklarında isyanın başında ve sonunda hareketin lideri olarak Sayet Batırı ortalarında ise Küçüm Han'ın oğullarını göstermektedirler.

Sayet Batır, 1661 yılında Rusların, Akidil ve Kama nehirlerinin doğusundaki bütün kalelerini tamamen yok etti ve kendi hakimiyetine aldı. 1662 yılında Moskova, ona karşı Yazikov komutasında kuvvetli bir ordu gönderdi. Yapılan savaşlarda Sayet Batır, Rus ordusunu yendi. 1663 yılında Moskova General Zelenskiy komutasında, çok sayıda Don, Ural ve Ukrayna Kazaklarıyla desteklenmiş büyük bir ordu gönderdi. Girilen mücadelede Başkurt birlikleri yenildi iseler de hareket durmadı.

Rus ordusunun Kazan komutanı Kurakin, 1663 yılında Doğu Başkurtlarını, "isyancılar ve Kalmuklarla birleştiler" diyerek Kazan yakınlarına zorla iskan etmek istedi. Bu sırada Orta ve Kuzeydoğu Başkurtları Katay ve Barın kabileleri, Ufa Tatarları ve Tura şehzadelerinin birlikleri Kalmukların da desteğini alarak bütün Başkurdistan'ı ayağa kaldırdılar. Bağımsızlık hareketi bütün ülkeye yayılmıştı. Kalmuklar ve Edisan ile Altı Ul Nogayları da askeri birlikleriyle harekete katılmışlardı. Batı Başkurtlarının Reisi Devletbirze oğlu İmemet de güçleriyle beraber gelince bütün birlikler, Ufa şehrine hücum ettiler ve etraftaki Rus köylerini bastılar. Ufa kalesi alınamadı ancak kalede rehin tutulan (amanatlar) ve birkaç Yurmatı Başkurt kabilesinden başka Rus hakimiyetini tanıyan Başkurt kalmadı.

Başkurtlar ise "amanat" olayını kabul edilemez sayıyorlardı. Bazı Başkurt Mirzaları Ufa Komutanı Prens Volkonskiy'e amanat'larla ilgili 16 Kasım 1663 tarihli bir mektup gönderdiler. Türkçe yazılan mektupta şöyle deniyordu:

"Ulu Padişah Han Aleksey Mihayloviç; bizden hangi iyiliği bekler? Eskiden böyle amanat almıyordu. Şimdi padişah bize köleleri gibi davranmak istemediğini göstermek istiyorsa bizim amanatları geri göndersin. Bize elçiniz geldiğinde biz onları tutuklamadık, geri gönderdik. Siz ise bizim elçilerimizi amanat ediyorsunuz" Bu gibi mektuplara cevap alınamayınca savaşlar yeniden başladı.7

Sayet Batı'rın başlattığı bu hareketin liderliği bu dönemde Küçüm Han'ın oğulları tarafından sürdürülmektedir. Küçüm Han'ın oğlu Sıuak'ın oğlu olan Devlet Giray Sultan bu liderlerdendi. 1661 yılında Kırım Hanları ile ilişki kurarak yardımlarını istemişti bu aynı zaman da Osmanlı'nın da yardımını istemek anlamına geliyordu. Devlet Giray Sultan Tabın ve Katay Başkurtlarını da komutasına alarak Batı Urallarda Köngür nehrine kadar

ilerleyip oradaki Rus yerleşim yerlerini yok etti. Devlet Giray Sultan buralarda savaşırken Kese Sultan da 1662-1664 yıllarında sürecek olan hareketini Kuzey Başkurdistan'ın Sibirya ve Usa Yolu civarından başlattı. Kalmuk Prensi Dayçi ve damadı Ayuka, Kese Sultana katılmışlardı. Kese Sultan'ın birlikleri arasında Sibirya'da yaşayan Kırgız-Kazaklar da vardı. Bu savaşlarla Kırım vasıtasıyla Türkiye de ilgileniyordu.

Moskova, 1662 yılı yazında Kazan Valisi Prens Volkonskiy ile Prens Çerkaskiy komutasında çok sayıda asker gönderdi ve Batı Sibirya'daki Rus askeri birlikleri de Başkurdistan'a yöneltildi. Batı Sibirya birlikleri İrtiş gölü civarında Başkurt askerlerini yendiler ancak Nogay yolunda Kese Sultan ve Kazan Yolu mevkiinde Sarı Mergen ve Usa yolunda Kiley Tenekey oğlu Eteges ve Bikey Toktamış oğlu komutasındaki birlikler Rus askerleriyle savaşarak Batı Başkurdistan'ı başarıyla savundular. Batı Sibirya ve Ufa Tatarları da Kese Sultan'ın birliklerinin içinde savaşıyorlardı. Ama bir yıl sonra 1663 yılında Ruslar birkaç yönden birden Başkurtlara saldırdılar. Faciayla karşı karşıya kalan Nogay Yolu Başkurtları 1663 sonu ve 1664 yılı ilk aylarında Moskova'ya heyet gönderip itaatlerini bildirdiler.

Kese Sultan Ufa'yı çember içine alıp kuşattı ise de başarılı olamadı. Ancak Çar bu hareketler sonunda Başkurt topraklarını zorla alamayacağını anladı ve bölgeye Rus göçünü durduracağına dair söz verdi.

Bu söze rağmen Nogay yolundaki Birsk Kalesi'nin inşaatı ve tuz fabrikasının yapımı devam ediyordu. Bu durum hareketi tekrar canlandırdı. Bu arada Kese Sultan Başkurtlar tarafından Han ilan edildi. 1664-67 yıllarındaki mücadeleye Kese Sultan'la birlikte kardeşi Abuğa liderlik ediyordu. Kese Sultan Han tekrar Kırım ve Türkiye ile ilişkiye geçti ve Kalmuklarla da birleşerek 1665 yılında, Dağıstan'da Ruslar tarafından

kurulan Terek kalesini ele geçirdiler. Kafkasya'daki bu olaylar Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de pek çok isim verilerek anlatılmaktadır.

Kese Sultan Han'ın Terek Kalesi'ni ele geçirmesi ve diğer hareketleri Rus otoritesini oldukça zayıflattı ve Rus tarihinin en geniş isyanlarından "köylü isyanını" başlattı. Don Kazaklarından Stepan Razi nin liderliğinde ve 1667-70 yıllarında sürecek olan bu isyana çok sayıda Tatar, Çuvaş ve Başkurt da katıldı. Hatta Başkurtlar isyanın teşkilatlanmasında bulundular. Razin İsyanı da diğerleri gibi katılan bütün halklar için çok kanlı bir şekilde bastırıldı.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan ve "Bahçesaray Barışı" ile son bulan Çigirin (Çihin) savaşı Başkurtlar arasında derin etkiler uyandırdı. Rus tarihçisi Solovyev kullandığı kaynaklarda bir Başkurtun şöyle dediğini yazar: "Çigirin'de Osmanlılar ile Kırımlılar Rusları yendiler. Biz onlarla bir milletiz. Türkler Ruslarla Çihin'de savaşıyorlarsa biz de Sibirya'da savaşırız." Sürmekte olan isyan hareketi daha da yüreklendi ve tam bir istiklal hareketine dönüştü. İstiklal hareketi, 1677 yılında Başkurt ve Tatarlarla birlikte tüm Kama bölgesini kapsıyordu. Bu arada Kuzey Başkurdistan'daki bütün Ruslar kovuldular. 1679 yılına gelindiğinde İdil'in batısına geçilerek Simbir şehri de kuşatıldı.8

Olaylar bu minvalde sürerken Çar Aleksey Mihayloviç, 1680 de Başkurtlara Hıristiyan dini kabul etmeleri için çağrıda bulundu. Dini duyguları rencide olan Başkurtlar 1680 yılında Kalmuk Hanı Ayuka ile Samarayı zabtetmek için anlaştılar. 30 Temmuz 1680'de 3.000 Tatar, Nogay, Kalmuk ve Çerkez Penza şehrini kuşattılar. Çar, Başkurtlara yaptığı çağrı ile de kalmadı ve 16 Mayıs 1681'de zorla Hıristiyanlaştırılmaları için emir yayınladı. Emre göre Hıristiyanlığı kabul etmeyen Başkurtlar daha önceki mücadeleleri ile aldıkları toprak sahibi olma gibi haklarını kaybediyor ve köle durumuna düşüyorlardı. Çar bununla da kalmadı ve 27

Kasım 1681'de Ufa'da piskopos dairesi kurulması kararını yayınladı. Bunun üzerine olaylar iyice alevlendi ve Başkurtlar 1681'de Tobol civarını ateşe verdiler. Başkurtlar çarın yayınladığı kararı geri aldırmayı da başardılar. Çar Ekim 1682'de kararını geri çekerek Başkurtların, zorla Hıristiyanlaştırılmasının ve Başkurt topraklarına tecavüzü suç sayan yeni bir karar yayınladı. 1683 yılında Ruslar, çok büyük bir güçle gelerek Kalmukları itaat ettirdiler ancak Başkurtlar bir yıl daha hareketlerini sürdürdüler. Ne var ki, sonunda Ruslar, bu Başkurt istiklal hareketini çok kanlı bir şekilde bastırdılar.

İstiklal hareketinin ilk lideri ve daha sonra hanın yanında 23 yıl mücadelesini sonuna kadar veren Kahraman Sayet (Seyit) Batır'ın Kazak Türklerine sığındığı sanılmaktadır.Bu istiklal hareketine "Seyit Kıyamı" dedirten kahramanın oğullarının gelecek yıllardaki isyanlara Kazakistan'dan gelerek katılmaları bu fikri doğurmaktadır.9

Kusem Akay ve Aldar Tarhan Ayaklanmaları

Rusya'nın iç dış problemlerinden faydalanmasını bilen Başkurtlar, Çar Petro döneminde yapılan Rus-İsveç savaşını da değerlendirdiler. Kalmuklar ile anlaşan Başkurtlar 1705-1709 yılları arasında sürecek Kusem Akay ve Aldar Tarhan liderliğindeki bağımsız Başkurdistan idealiyle ayaklanmaları başlattılar. Başkurtlar önce Orta İdil'in doğusundaki bütün Rus köy ve şehirlerine hücum ettiler. Buradan elde ettikleri Rus esirleri Hive Hanlığı'na satıyorlardı. Kalmuklar ile Başkurtların genel karargahı Ulu Irgız nehri kıyısında idi. Hareket buradan yönlendiriliyordu. Kalmuk Hanı Ayuka, 1708 yılında Penza ve Tambov civarında 100'den fazla Rus köyünü yerle bir etmişti. Ayuka, Müslüman Başkurt ve Nogaylardan heyetler kurarak İstanbul'a gönderip, Osmanlı'dan yardım istiyordu.

Çar Petro 1708 yılında Sergeyev komutasında büyük bir orduyu Ufa'ya gönderdi. Ordunun gelmesiyle olaylar kısmen durulmuştu. Sergeyev

Başkurt beylerini toplayıp korkutmaya çalıştı ise de başarılı olamadı. Sergeyev Başkurtlardan beş yüz at ve Rusya'dan kaçan 1000 kadar Rus köylüsünün iadesini istiyordu. Bu arada Rus komutanın Başkurt beylerine zorla içki içirmesi Başkurtların dini duygularını ve onurlarını son derece yaraladı ve isyanlar tekrar alevlendi.

Kusem Akay'ın Küçüm Han soyundan veya Güney Başkurtlarından ya da Tatar Beylerinden olduğu sanılmaktadır. Çarın gönderdiği güçleri Başkurtlar darmadağın ettiler. Kusem Akay önceleri Kuzey Başkurdistan'da savaşıyordu, daha sonra Kazan'a kadar yayıldı. Kazan şehrine 30 km kala Kazan valisi General Kudryavtsev, Kalmuklarla anlaşarak Kusem Akay'ı yendi. Kalmuklar ise 20.000 askerle Başkurdistan'a girip pek çok yeri talan ettiler.

Aldar bu olaylardan 30 yıl sonra meydana çıktı ve Ruslar tarafından yakalanarak Menzele hapishanesine kondu. Daha sonra Çar Petroya itaate mecbur bırakıldı ve Çarın askerleri arasına katıldı. Rusların Azak Kalesi'ni almaları esnasında gösterdiği başarıdan dolayı Çar tarafından kendisine Tarhan'lık rütbesi verildi.

Kusem Akay ve Aldar ayaklanmaları da diğerleri gibi çok kanlı bastırıldılar. Mesela yalnızca bir müfreze olan Tevkelev komutasındaki Rus birliği, Aralık 1735 de Siyantus köyünde kadın ve çocuklar dahil bin kişiyi öldürdüler. Bundan başka 105 kişi ambarlar kapatılıp yakıldı. Sadece Tevkelev müfrezesi 500'e yakın Başkurt köyünü yaktı. Bu yüzden Tevkelev, Başkurtlar tarafından hep nefretle anıldı. Çarın memurlarından olan Taişevin anlattıklarına göre ise 1736 yılında Başkurtlar 15.000 kişi kaybettiler. Eksikliği kesin olan bir diğer rakama göre ise Başkurtlar 1735-1740 tarihleri arasında 40.000 den fazla kişi kaybettiler. Çarın Başkurt İşleri Komitesi Müdürü Saymanov'a göre ise sadece 1737-40 yıllarında

Başkurtların 880 köyü, 2000’den fazla buğday ambarı, 30.000 ot yığını yakılmış ve 6.000 atı gasp edilmiştir.10

Ayaklanmalar Döneminde Başkurtların durumu

Ruslar 1586 yılında Samara ve Ufa kalelerini inşa ettikten sonra büyük bir dayanak ele geçirmişlerdi. Küçüm Han’ın direnişini de kırınca bugünkü Samara-Çelebinsk demiryolu çizgisinin kuzeyindeki Başkurtları idareleri altına almış oldular. 1649 yılında Yurmatı Başkurtları da boyun eğince Rus hakimiyeti daha genişlemiş oldu. Bu dönemlerde Rus idaresi, halkın sosyal yapısına ve işlerine çok müdahale etmiyordu vergiler de çok düşüktü. Çar Petro 1772 yılında “Başkurtlar arasında casuslar bulundurulması” için talimat verdi. Ancak bu casuslar halk tarafından tespit edilip tecrit edildiler. Aynı yıl Başkurtların Rus ordusuna askere alınması kanunu çıkarıldı fakat uygulanamadı. Başkurtlar Rus ordusuna asker vermiyorlardı. Hemen komşu Türk ili Kazan’da ise baskılar çok ağırdı. 1725 yılında askerlik, vergi ve dini baskılardan kaçan çok sayıda Tatar Başkurdistan’a sığınıyordu. 1649-1735 yıllar arası Başkurtlar adeta bir iç muhtariyete sahiptiler. 1729 yılında “zulüm yapmama, rehine (amanat) almama” hususunda kanun yayınlandı. 1729 yılında ise vergi düzenlemeleriyle ilgili kanun yayınlandı. 1733 yılında Başkurtlar için Orenburg’da idari bir komite kuruldu. Komite üç kişiden oluşuyordu ve iki üye Başkurtlar tarafından belirleniyordu. Komite öncelikle Başkurt Tarhanlarının kaydını yaptı. Bundan sonra Başkurtlar savaş dönemlerinde Han unvanı verilen bir kişinin etrafında toplanıyorlardı ancak savaş bittikten sonra Hanın hiçbir hükmü kalmıyordu. Barış dönemlerinde yılda bir kez olmak üzere Başkurt Kurultayı toplanıyordu ama günlük hayatta her Başkurt kendi beyine bağlıydı ve kurultaylara rağmen herhangi bir hükümet oluşumuna gidilmesi yasaklanmıştı.

Karasakal-Baybulat Sultan Hareketleri

Her bağımsızlık hareketi çok kanlı bastırılsa da Başkurtların, hürriyet arayışları durdurulamadı. Bunlardan bir diğeri ise “Karasakal kıyamı” idi.

Ruslar, Osmanlı’nın dikkatlerinin İran’a çevrildiği bir dönemi fırsat bilerek Azak Kalesi’ni ve Kırım Hanlığı’nın merkezi Bahçesaray’a saldırdılar. Kırım hanları bu saldırıyı püskürtmeyi başardı. Bu savaştan sonra Doğu Türkleri arasında Ruslara karşı propagandalar arttı. Rus tarihçisi Solovyev şöyle yazmaktadır: “Başkurtlar Ruslara karşı yalnız başlarına karşı koyamayacaklarını anlayınca Kazak Hanı Abulhayr’a bağlılıklarını bildirdiler. Abul Hayr Han, buna çok memnun oldu ve bir Başkurt kızıyla da evlendi. Rusya’ya karşı Başkurtları korumaya başladı ve Orenburg yakınlarında Rus hakimiyetini kabul etmiş olan Başkurt gruplarını da cezalandırdı ve Orenburg kalesinin kendi hakimiyetinde olduğunu bunu tanımayanlarla savaşacağını ilan etti.

Rusya 1739 yılı yazında Orenburg kalesini korumak için General Vasili Urusov komutasında büyük bir güç gönderdi. General Urusov, aslen Türk kökenliydi, ataları Ruslara karşı savaşmış Nogay Mirzalarındandı ancak kendisi Hıristiyanlığı kabul edip Çarın emrine girmişti. General Urusov, Uy ve Tobol nehirleri arasına bir kale inşa ederek Başkurtlarla Kazakların temasını engelleme görevi de almıştı. Ayrıca bütün Başkurdistan’ın idaresi de General Urusova bırakılmıştı. Urusova, Başkurtları idare ederken Başkurt ileri gelenlerinin Mirza sınıfına alınmaması ve ancak Rusya’nın menfaatlerine çalışan kişilerin, sosyal konumları Mirzalığa uygun olmasa da Mirza yapılması talimatı da verilmişti.11

General Urusova Moskova’dan verilen talimatlar ve uygulanması istenen plan son derece stratejikti ve daha evvel böyle kapsamlı bir planla ordu gönderilmemişti. Kazaklarla Başkurtların teması kesilerek Başkurtların en çok destek aldıkları yol kapatılmış olacaktı. Ayrıca Başkurt Beylerinin Mirzalıkları tanınmayıp yerlerine Rusya için çalışan ne idüğü

belirsiz insanlar Mirza yapılarak, Başkurtların direnişlerinin kaynağı olan sosyal dokuları da tahrip edilmek isteniyordu.

Bu arada Vali Tatişev, Moskava'ya Başkurtların yeniden isyana hazırlandıklarını bildiren mektup gönderdi. Valinin mektubu daha Moskova'ya varmadan, Karasakal liderliğinde isyanlar başlamıştı bile.

Karasakal Kıyamı, 1740 yılında büyük bir volkan gibi patladı. Karasakal, Karakalpaklar arasında yaşayan Küçüm Han ailesinin şehzadelerindendi. Onun gerçek ismi Baybulat'tı. Baybulat, Devlet Giray Sultan'ın yeğeni İşem Çuvek'in oğluydu. Baybulatın babası İşem Çuvek, uzun süre Kalmukların elinde rehin (amanat) olarak kalmıştı. Kalmuklar arasında büyüyen Baybulat, Kalmukçayı anadili gibi konuşuyordu ve gerekli olduğunda bu imkandan faydalanarak kendisini Kalmuk Prensi olarak tanıtıyordu. Küçük yaşta iyi bir İslam terbiyesi alan Baybulat, daha sonra Kırım'a, Dağıstan'a ve İstanbul'a giderek bir süre burada yaşamıştı. Dönüşte Kuban Nogayları arasında bir müddet kalmıştı.

Başkurdistan'a ilk geldiğinde kendisi "hafız" olarak tanındı. Burada kendisi için zemin hazırlayıp, Kazak Orta Cüz hanlarıyla da ilişkiye geçti. Rus tarihçi Soloyev, Baybulat hakkında şöyle yazmaktadır: "1740 yılı Mart ayında Sibir Yolu Başkurtları arasından bir lider çıktı. Birileri onun Türkiye'den kimileri ise Kırım'dan geldiğini söylediler. Bazılar ise Kafkasya'da yaşadığını fakat asıl vatanının Başkurdistan olduğunu ileri sürüyordu. Lakabı ise Karasakal'dı. Karasakalın 82.500 askeri olduğu söyleniyordu. Karasakal, kendi yurdundan Rusları kovmaya geldiğini söylüyordu. Vatanının, Ruslar tarafından talan edildiğini duyunca 80.000 Kuban (Nogay), 2.000 Kalmuk ve 500 Kırgız-Kazak askeriyle geldiğini ilan etmiş. Askerlere Emba nehri kıyılarında beklemekte idi. Kendisinin ise Sibir Yolu Başkurtları tarafından Han ilan edildiğini açıkladı." Soloyev bu bilgileri Karasakal'ın, Çariçeye yazdığı mektuptan aktarmaktadır.

Bölgeye gönderilen General Urusov ise Nisan ayında Moskova’ya gönderdiği raporda, “Karasakal’a karşı gönderdiğimiz asker hiç bir şey yapamıyor. Karasakal her geçen gün durumunu kuvvetlendiriyor” diye yazmaktaydı. Haziran ayındaki raporunda ise “Karasakal ve askerleri Rus ordusunun geldiğini görünce Yayık nehrinin güneyine çekildi. Onu Binbaşı Pavlekskiy Tobol nehrine kadar takip etti.” demekteydi. Temmuz ayında ise General Urusov Moskova’ya şu bilgileri gönderir “Karasakal taraftarlarının kovalıyor ve cezalandırıyoruz. Bugüne kadar 170 kişiyi idam ettik, 1862 kişiyi esir aldık ve 1 735 kişiyi de Baltık’a sürgüne gönderdik”.

Karasakal geri çekilerek Kazak Ordu Cuz hanlarına sığında. Kazak hanları Abılay ve Barak onu hürmetle karşıladılar ve emrine 2.000 asker verdiler.

Karasakal’ın Kazak tarafına çekilmesinden sonra da bağımsızlık hareketi iki yıl bastırılamadı. Ruslar olayları durdurduktan sonra Orenburg ve Menzele şehirlerinde iki askeri mahkeme kurdular. Buralara götürülen binlerce Başkurt isyana katılma suçuyla yargılanıp dehşet verici cezalara çarptırıldılar. Kaburga kemiklerinin kırılması, ateşle yakılma, şişleme, başlarına çivi çakma, burun kulak kesme gibi acımasız muamelelere maruz kaldılar. Bu mahkemelerde sonunda 18.134 kişi öldürüldü, 3.236 kişi hapse mahkum edildi, 5.983 kişi ise köle olarak satıldı. Rıçkov’un verdiği bilgilere göre genel kayıpların, idam edilenlerin ve köle olarak satılanların toplam sayısı 28.190 kişiydi.12

Karasakal ayaklanmasının bastırılmasından sonra Çar, Başkurtların daha önce zorla kabul ettirdikleri bazı haklarını geri aldı. Yeni kararla Başkurt toprakları yabancılar tarafından “satın” alınabilecekti. Bu Başkurdistan’ın talanının canlanması demekti. Ayrıca Başkurtlar demir atölyelerinde çalışamayacaklar ve Başkurt isyanlarını bastırmaya yardım eden halklara Başkurt toprakları bedava dağıtılacaktı.

Yulay ile Salavat İsyanı

Karasakal Hareketi bastırıldıktan sonra Çar, zorla Hıristiyanlaştırma kampanyasını 1755 yılında yeniden başlattı. Bir müddet sonra ise camilerin kilise şeklinde inşası kararı çıktı. Bu kararlar isyandan yeni çıkmış ve çok ağır kayıplar vermiş olsalar da Başkurtlar için kabul edilebilir değildi.

Ruslar, bir yandan da Başkurdistan'daki maden fabrikalarını yaygınlaştırmaya çalışıyorlardı. Her yeni fabrika biraz daha Başkurt topraklarının Ruslar eline geçmesi anlamına geliyordu. Bazen zorla bazen de kendi takdir ettikleri fiyatlarla Ruslar tarafından satın alınan Başkurt toprakları, Başkurtlar arasında gerilimi artırıyordu. Başkurdistan'ın batı ve güney kısımlarında XVIII. asrın ortalarında Voskresnsk, Arhangelsk, Pravilensk, Katay-Yuruz, Beloret, Katay, Min maden ocakları; doğu kısmında ise Alapay, Suvalinskiy, Belgovskiy, Şaytan, Eguşemenskiy, İset, Blagodatrıy, Verhotor işletmeleri açıldı. Bu işletmeler için Başkurt arazileri alınırken ya hiç para ödenmez ve güç kullanılarak alınır ve kayıtlara hazine arazisiymiş gibi gösterilir ya da çok az para verilerek satın alınmış gibi gösterilirdi. Mesela Arhangelsk İşletmesi için 39.069 hektar arazi için yalnızca 2.000 ruble ödenerek "satın" alınmıştı.

Bu yıllarda Yayık Rus Kazakları kendi aralarında ihtilafa düşerek ikiye bölündüler ve bir grup Kazak Pugaçev önderliğinde isyan etti. Başkurdistan'daki Rus orduları 1773-74 yıllarında sürecek olan, hemen yanlarındaki bu isyanla meşgul olmaya başladılar.

Rusya'nın her iç dış karışıklığını değerlendiren Başkurtlar, bu durumdan da yararlandılar. Rusların maden fabrikalarından en çok zarar gören Közey ve Tabın Başkurtlarıydı. Közey Başkurtlarının başında ise Yulay vardı. Yulayın şöhreti daha önceki yıllarda da bütün Başkurdistan'da yaygındı ve sevilen birisiydi. Yulay'ın oğlu Salauat (Salavat) ise Rus

ordusunda subay olmuş ilk Başkurt'tu ve henüz yirmi yaşındaydı. Salauat cesurluğu ile tanınıyordu. Ufa valisi Salauat komutasında bir birliği Kazakların isyanını bastırmak için görevlendirdi. Fakat Salauat, Kazaklarla savaşacağı yerde Orenburg yakınlarında Kazak lider Pugaçevi desteklemeye başladı.

Salauat, buradan bütün Başkurt beylerine mektuplar göndererek ayaklanmaya çağırdı. Salauat 2000 kişilik askeri birliğiyle Ufa'nın kuzeyinde bulunan Usa şehrini ele geçirdi. Salaut'ın çağrısına ise ilk katılan Közey Başkurtlarının başındaki babası Yulay oldu. İsyan dalga dalga yayıldı.

Rus Kazaklarının isyanı bastırıldıktan ve 1775 yılında Pugaçev Moskova'da idam edildikten sonra da Yulay ve Salauat'ın hareketleri sürdü. Ruslar Kazak isyanından sonra tüm güçleriyle Başkurtlara yönelmişlerdi. Rus orduları bütün yönlerden birden saldırınca Başkurtlar yenildiler. Yulay ve Saluat esir düştü. Baba-oğul soruşturma için Moskova'ya götürdüler. Daha sonra saldırı düzenledikleri yerlerde, halkın önünde kırbaç cezasına çarptırıldılar. İhtiyar Yulay'a, Sim maden ocağında 40, Katay-İvanovsk'ta 45, Katay-Tabınsk'da 45, Orlovka Köyünde 45 olmak üzere toplam 175 kırbaç vuruldu. Salauat'a ise 125 kırbaç vuruldu. Bundan sonra ateşte kızdırılmış demirle alınlarına damga basıldı ve burunları kesildi. En son olarak da Baltık Denizi kıyılarında bulunan Rogervik Kalesinde hapse atıldılar. İkisi de orada vefat etti.

Cesurluğu ile destanlaşan Yulayoğlu (Yulayev) Salauat, Başkurtların en sevdiği kahraman oldu. Onun hakkında pek çok destan ve şarkı yazıldı. Saluata yazılan şiirler ve şarkılar kitap haline getirildi ve hayatı roman ve tiyatro halinde yazıldı. Başkurtların kahramanlarına bu sevgisi onun heykelini Başkurt Devlet Başkanlığı binasının önüne diktirdi. Heykeltraş S. Tavasiyev ve mimar İ. Gaynitdinov'un yaptıkları sanat şaheseri Salauat

Abidesi, Devlet Başkanlığı'nın önünde, Ak İdil'in kenarında hakim bir tepeden bütün Ufa'yı seyretmekte ve Başkurt kahramanlığını ve yüreğini dost düşman tüm dünyaya ilan etmektedir.13

Salavat'tan Sonra Başkurdistan

Başkurtların sürekli olarak dayanışma içinde oldukları Kazak Hanlığı'nın da Rus hakimiyetine girmesi ve Başkurtlar ile Kazakların arasına Rus ordusu ve Rus göçmenlerin yerleştirilmesi Başkurdistan'da Rusların, rahat bir nefes almalarını sağladı. Salavat Yulayoğlu'ndan sonra bağımsızlık ve isyan hareketleri lojistik desteklerinden mahrum kaldığı için eskisi gibi büyük çapta yapılamaz oldu.

Ruslar bu sakin dönemlerinden yararlanarak Başkurtlardan asker toplamaya başladılar. Kendi arzusuyla Rus ordusuna katılan Başkurtlar çok eskilerden beri vardı ve Ruslar bunları değerlendiriyorlardı. Ancak 1756-63 yılları arasında Rus tarihine "yedi yıl savaşları" olarak geçecek olan Alman savaşında Başkurtlardan 12 alay kuruldu. Cesaretleriyle dikkat çeken Başkurtlar, orduda normal Rus askerleri gibi silah ve teçhizata sahip değillerdi. Başkurt Alayları kendi milli kıyafetlerinde ve ok ve kılıçlarla savaşıyorlardı. Bu hale dikkat eden bir Alman subayının Rus generale, neden bu askerlerin eline de ateşli silahlar vermiyorsunuz?, diye sorduğu ve Rus Generalin de "Onlar Başkurt alaylarıdır. Onların eline ateşli silah verirsek sizi mahvederler ancak o zaman bizi de mahvederler" dediği rivayet edilir.

Bu savaştan sonra Başkurt askerleri Kazak birlikleriyle birleştirildi ve Başkurtların askere alınışları 10 Nisan 1798 yılında mecburi hale getirildi. Başkurtlardan 17-45 yaşları arasındaki her erkeğe askerlik yapma şartı kondu. Bu dönemden sonra da Başkurt askerlere ateşli silahlar verilmedi ve onlar "Hanlar döneminden kalma" kıyafetleri ve silahlarıyla askerlik

yaptılar. Bugün bu kıyafet ve silahlar Rus Askeri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Bu karardan sonra Başkurdistan'da askeri-polis sistemine geçildi. Kendi vatanlarında Başkurtlar hür olarak hareket etme hakkından mahrum edildiler. Tam bir faşist uygulama olan askeri-polis idaresi Başkurtların isyanlarından korkulduğu için çok ağır şartlara bağlıydı. Başkurdistan "kantonlara" bölündü. Kantonun müdürlüğünü Ruslar yapıyor ve yurt (köy) başçavuşlarını kanton müdürü atıyordu. Askeri-polis idaresi Başkurt sosyal yapısının çok önemli bir kurumu olan "Yığınları" (kurultay) yasakladı. Yasaktan önce Kurultaylara her yetişkin Başkurt katılır ve toplumun önemli meselelerini görüşürlerdi. Bu ise Başkurtlar için çok sağlam bir teşkilat görevi görüyordu.

Başkurt topraklarının yabancılar tarafından satın alınması 10 Nisan 1832'de yayınlanan kararla çok kolay hale getirildi. Bu karar Başkurdistan'a Rus göçünü ve Başkurt topraklarının talanını hızlandırdı. Mesela kararın yayınından sonraki yirmi yılda Orenburg'un nüfusu 25 kat artı.

Bu baskılara karşı 3. Başkurt kantonu 1836'da ayaklandı ve kanlı bir şekilde bastırıldı.

Başkurtlar, kanton yapısı içinde kendi boy teşkilatı yapılarını kısmen koruyabilirlerken 1838 yılında Başkurt-Mişer askeri idaresi kuruldu. İdarenin merkezi Orenburg şehriydi ve burada idarenin kullanımı için bir kervansaray inşa edildi. Ancak 1840 yılında askeri idarenin elindeki asker sayısı azaltılarak yalnızca Tamyan-Katay, Kıpçak, Usergen, Böryen Başkurtlarından asker alınmaya başlandı. 1846 yılında Başkurt topraklarının Rus Kazaklara dağıtılması sebebiyle 6. Başkurt kantonu ayaklandı. 1848'de ise Buguruslan Başkurtları ayaklandılar. Askeri-polis idaresinin ağır baskıları ayaklanmaların diğer bölgelere

yayılmasını engelliyordu. 1850 yılında ise Başkurt askerlerinin kendi milli kıyafetleri yerine Rus askerlerinin üniformalarına benzer elbiseler giymeleri emredildi.

Başkurdistan'ın kantonları ve askeri idaresi 1862 yılında kaldırıldı ve yönetim merkeze bağlandı. Bu yeni sistem kanton sisteminden daha ağırdı. Bu zamana kadar kantonların içinde küçük de olsa bir muhtariyet vardı. Çünkü kantonlar Rus İçişleri Bakanlığı'na değil Dışişleri Bakanlığı'na bağlıydılar ve bunlarda muhtariyet sistemi uygulanıyordu. Bu zamana kadar Başkurtlar için ayrı kanunlar yayınlanırdı. "Rusya Kanunlar Mecmuasında" yayınlanan bu kanunların, bazı toprak ve orman kanunları dışındakiler kağıtta da kalsa siyasi olarak önemliydi.

10 Şubat 1869'da ise Başkurdistan topraklarının sınırı yeniden çizildi çünkü artık bazı bölgeler Rus göçmenlerce tam olarak İstilâ edilmişti. Ayrıca bu kararla Başkurt topraklarının karşılıksız olarak kamulaştırılmasına da başlandı. Bu kanunla 1890'lı yılların sonunda 915.113 hektarlık Başkurt toprağı karşılıksız olarak kamulaştırıldı.

Başkurtlar, 1872 yılına ise diğer Rusya vatandaşları ile aynı hukuka tabi edildiler. Bu uygulama Başkurdistan topraklarının Ruslar tarafından talanını artırdı.

1878 yılında Başkurtlardan ayrı atlı alaylar oluşturuldu ise de 1881 yılında bunlar da dağıtıldı.

Sonuç

Başkurt topraklarının Ruslar tarafından işgali çok trajikti. Bu olaylar Rus yazarı Tolstoy'a "insana ne kadar toprak lazım" adlı hikayeyi kaleme aldırmıştır. Ekim Devrimi öncesi bir Rus tarihçisi V. N. Vitevskiy; "Bu ülkeyi Rusya çok pahalıya almıştır. Rus devletine dahil olmadan önce bu geniş topraklarda çok fazla Rus ve diğer milletlerin kanı dökülmüştür. Rus devletinin bu ülkenin halkları ile bilhassa buranın gerçek sahipleri

Başkurtlar ile savaşları kısa aralarla iki asırdan fazla devam etmiştir”, demektedir.

Bütün bunlara rağmen Başkurtlar kendi milli şuurlarını koruyabilmişler ve vatan topraklarında yok olmamışlardır.

1 Novikov S. İstoriya Ufimskogo Dvoryanstva. s. 76.

2 Osmanov M. Nogay Krestomatiası.

3 Osmanov M. a. g. e.

4 Osmanov M. a. g. e.

5 Saray M. Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Asya Türk Devletleri arasındaki Münasebetler. Ankara, 1994.

6 Kurat A. N. a. g. e.

7 Ustugov N. Başkirskoye vostarie v 1662-1664 godah. Moskova, 1947.

8 Beyeş E. Başkurt Halkının Karihi hem Azatlık Küreşi. Ufa, 1993.

9 Akmanov İ. Başkirskiye Vostaniya XVII. XVIII vekah. Ufa, 1978.

10 Akmanov İ. Başkirskoe vostaniye 1735-1736 g. Ufa, 1977.

11 Vitevsky, Neplüyev i ego vremya, I., s166-167.

12 Rıçkov. İstoriya Orenburgskogo Kraya, Orenburg, 1859, s. 488.

13 İzelbaev M. Yulay Ulı Salavat. Öfö, 1994.

Akmanov İ. Başkirskiye Vostaniya XVII. XVIII vekah. Ufa, 1978.

Akmanov İ. Başkirskoe Vostaniye 1735-1736 g. Ufa, 1977.

Novikov S. İstoriya Ufimskogo Dvoryanstva. s. 76.

Beyeş E. Başkurt Halkının Karihi hem Azatlık Küreşi. Ufa, 1993.

İzelbaev M. Yulay Ulı Salavat. Öfö, 1994.

Kurat A. N. Rusya Tarihi. Ankara, 1993.

Oçerki Po İstorii Başkirskioy ASSR. C. 1. Ufa, 1956.

Osmanov M. Nogay Krestomatiası.

Rıçkov. İstoriya Orenburgskogo Kraya, Orenburg, 1859, s. 488.

Saray M. Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Asya Türk Devletleri arasındaki Münasebetler. Ankara, 1994.

Ustugov N. Başkirskoye vostarie v 1662-1664 godah. Moskova, 1947.

Vitevsky, Neplüyev i ego vremya, I., s166-167.

Rusya'da Kur'an'ın Tarihi: Ruslar, Osmanlılar ve Tatarlar Arasındaki İlişkiler / Efim A. Rezvan [s.435-440]

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü St. Petersburg Şubesi / Rusya

İki büyük kültürün ve iki muhteşem imparatorluğun, Rusların ve Türklerin tarihsel yazgısı, Kur’an tercümeleri, basımları ve el yazmalarının Rusya’daki tarihinden ayrı görülemeyecek şekilde birbirlerine örülmüştür. Rusya’nın Müslüman vatandaşları, öncelikle Tatarlar, yüzyıllarca bu iki kültür arasında arabulucu rolü oynamış, ama aynı zamanda iki imparatorluk arasında var olan çarpışma ve anlaşmazlıkların etkisi altında olmuşlardır. Aynı şekilde, bu durum “Rusya’da Kur’an’ın” tarihinde kendi yansımasını bulmuştur. Elinizdeki makale, Rusya’daki Kur’an’ın tarihiyle bağlantılı olan belgeler vasıtasıyla bu durumu desteklemeye çalışan bir denemedir.

Batı Avrupa’da, Kur’an’ın yazgısı hakkında birçok şey yazılmıştır. Ülkenin jeopolitik konumu ve Rus tarihinin gidişatı, İslamiyet’in kutsal kitabına dönük özel bir tavır ürettiyse de, Rusya’da aynısının yapıldığı söylenemez. Arşiv belgeleri, Korkunç İvan (1530-1584), Deli Petro (1672-1725) ve II. Katerina (1729-1796) gibi Rus çar ve çariçelerinin kişisel kütüphanelerinde Kur’an’ın bulunduğunu gösteriyor. Kur’an’ın nadir el yazmaları, tercümeleri ve basımlarının yazgısı da Rusya’nın en büyük hükümdarlarının kişisel kararlarına bağlı idi.

Rusya’nın İslamiyet’le ilk tanışması, Volga Bulgarları, Harezm, Derbent ve Maveraünnehir’le ticari ve diplomatik ilişkileri sonucu olmuştur. 13. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Rus topraklarının büyük bir bölümü o zamanlar şekilde İslamiyet’in ağır etkisi altında olan Altınordu’nun politik, ideolojik ve kültürel etki alanına dahil edilmişti. Bu

toprakların tamamıyla İslamlaşması bir yüzyıl sonra olmuştur. O yıllarda Rusya'da, Ordu ile ilişkide bulunan her şey büyük bir sosyal saygınlığa sahipti. Bu İslâmiyet için de doğruydu ve on beşinci yüzyıl sonlarına kadar Tatar elçiliğine evsahipliği yapan ve metropoldeki Hıristiyanlardan alınan vergilerin toplanmasını denetleyen Ordu'nun baskaklarının resmi ikâmetgâhı olan Moskova Kremlini'nde Kur'an duyulmaya başlanmıştı. Bu dönemi karakterize eden şey, Rus topraklarında kesin bir hakimiyete sahip olan Ortodoks Hıristiyanlık ile Ordu'nun dini olan İslamiyet'in barışçı bir şekilde bir arada olmalarıdır.

Rus Devleti Altınordu'dan bağımsızlığını kazandıktan sonra bile geçmişteki İslamî ilk örneklere dayanan birçok gelenek ve âdet, Rus yaşamında dikkate değer bir rol oynamaya devam etti. Ordu'dan, geniş topraklar ve önemli derecede bir devlet düzeni miras alan Rusya, 1453'te Bizans İmparatorluğu'nun düşmesinden sonra kendisini Müslüman devletlerle yarı-çevrilmiş durumda buldu. Rusya çift-başlı kartala ek olarak, on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Doğu devletleriyle ilişkilerinde bi-inayati Rabbi'l alamin cümlesini içeren bir tuğra'yı devlet sembolü olarak kullanmıştır. Rus tuğrası, (Şek. 1) Osmanlı tuğraları, daha doğrusu Kırımlı Tatar hükümdarların tuğraları örnek alınarak biçimlendirilmiştir. On altıncı yüzyıl ortalarına kadar Avrupa'da birçok kişinin, Rus Devleti'nin İslamlaşmış Tatar seçkinlerinin elinde olduğu inancında ısrar etmeleri şaşırtıcı değildir. 1518'de Rusya'ya gelen ünlü Rus Kilise yazarı Yunanlı Maxim (takriben 1470-1556) eserlerinden birinde, büyük bir olasılıkla Rus başkentinin sakinleri çok geçmeden sarık giymeye başlayacağı için dövünüyordu.

Kazan'ın 1552'de IV. İvan'ın orduları tarafından ele geçirilmesiyle birçok Rus Devleti'nin kurumlarında ve kültüründeki İslamî özellikler yavaş yavaş kayboldu. Bizans'ın ruhani mirası ideolojik bir payanda olarak

kabul edildi ve hatta Konstantinopol’ün Osmanlı Türklerinin eline düşmesinden sonra Moskovayı “Üçüncü Roma” olarak ilan etme fikri yaygınlık kazandı. Rus Devleti’nin tüm vatandaşlarının inanç birliği fikri, Kur’an hakkındaki Rus edebiyatını ve bir bütün olarak İslamiyet’i derin etkisi altında bırakarak birçok dinî-siyasal polemiği içeren eserlerin kaynağı oldu. Öte yandan, Müslümanların yaşadığı geniş toprakların giderek Rus İmparatorluğu’na dahil edilmesi ve onların sadakatlerini garantileme gereği, Müslümanlara saygı duymakla beraber İslamî inançlar ve gelenekler hakkında nesnel bilgi edinilmesini gerektiriyordu. Kur’an’ın Rusya’daki tercüme ve incelenmesi tarihi, bu iki eğilimle sıkı sıkıya birbirine örülmüştür.

Kur’an’ın Slav dillerinden birine -Ukraynacaya- ilk tercümesi Batı Rusya topraklarına çok yakın bir yerde, Litvanya’da, on beşinci ve on altıncı yüzyıllar arasında, tamamlanmıştır. Tercüme (bkz. Şek. 2) Tatar toplumunda yapılmıştı ve metni sunuş biçimi açık bir şekilde Türk örnekleri takib ediyordu.1

On altıncı yüzyılda birçok Tatar Rus hizmetine girdiğinden, Rus sarayında Kur’an ve içeriğinin bilgisi giderek arttı. 1560’ta, IV. İvan’ın hükümdarlığı döneminde yapılan Dışişleri Amirliği (Prikaz) arşivlerinin bir envanterinde “Tatarların, üzerine şert (şart, yani yemin etme) yapmak için getirildikleri bir Tatar Kur’anı”ndan bahsedildiğini görüyoruz.2 Bir de ilginç bir not var: “78 yılının (7078=M.S. 1570-E.R.) Mayısı’nda Petr Grigoryev Kur’an’ı imparatora getirdi”. Müslümanların üzerine yemin ettikleri Kur’anlardan biri bize kadar ulaştı. Değişik parçalardan oluşan bir el yazması ve paralel Farsça ve Türkçe metinlerden oluşan bölümleri var.3 Yemin için kullanılan Ayet 16: 91 altın ile yazılmış. Bir kenara, on yedinci-on sekizinci yüzyıl başları Moskova elyazısıyla yazılmış bir parça yazı yapıştırılmış (Şek. 3):

“Kur’an’ın bu ayeti üzerine şert’in yerine getirilmesi doğrudur ve biz bu ayetin tercümesini vereceğiz: Arapçada Acil adındaki, Arılar Üzerine, bölüm 15.4 Allah’ın önünde söz verdiklerini yerine getir ve yeminini bozacak hiçbir şey yapma. Çünkü Allah’ı yeminine şahit ediyorsun ve yaptıklarının hepsi onca bilinir”.5

Bildiğim kadarıyla, bu bize ulaşmış olan ilk Rusça Kur’an tercüme parçasıdır. Yukarıda adı geçen, paralel Farsça ve Türkçe metinleri olan Kur’an el yazması, Rusya’yı çevreleyen ve onun sınırları içinde var olan Müslümanlık ortamının sembolik bir göstergesi olarak görülebilir.

Rusya’da Kur’an’ın ilk bilimsel incelemesi, tercümesi ve dağıtımı girişimi, Deli Petro’ya aittir. Deli Petro kendi Doğu politikasının kapsamında, Müslüman Doğu’nun sistemli bir şekilde incelenmesi ortamını yaratan bir dizi girişimde bulunmuştur. 1716’daki emirleri uyarınca Kur’an’ın Rusçaya ilk tercümesi St. Petersburg’da yayınlanmıştır. Tekrar tekrar Dmitry Kantemir’e (1673-1723) ya da Petr Posnikov’a (on yedinci yüzyıl sonları-on sekizinci yüzyılın ilk üçte biri) atfedilmesine rağmen tercüme, André du Ryer’ın6 Fransızca tercümesi üzerinden Rusçaya, bilinmeyen bir çevirmen tarafından yapılmıştır. Yazarı bilinmeyen “Magomet’in Alkoran’ı ya da Türk kanunları”7 (Bkz. Şek. 4), Du Ryers’ın kendi “Sommaire de la religion des turcs”ü için yazdığı önsözün bir tercümesini de içerir. Kitabın başlığının, sadece Rusya’nın değil, genelde Avrupa’nın tipik yaklaşımını yansıttığına dikkat çekmek önemlidir: “Müslüman” o zamanlar “Türk” anlamına geliyordu.

İslamiyet hakkındaki daha ayrıntılı bilgi edinme ihtiyacı duyan Çar Deli Petro, müttefiği Prens Dmitry Kantemir’i, Muhammed’in hayatı ve Kur’an’ın kapsamını ayrıntılı olarak ortaya çıkarmakla görevlendirdi. Moldavya Hükümdarı Kantemir, bir bilim adamı ve aynı zamanda Berlin Bilimler Akademisi’nin bir üyesiydi. Türkiye’de rehine olarak

geçirdiği zaman İslamiyet’i ve Doğu dillerini çok iyi öğrenmesine yaramıştı. Kantemir’in Latinceden tercüme edilen eseri “Sistem Kitabı ya da Muhammed Dininin Durumu” St. Petersburg’da 1722 yılında yayınlanmıştır (Şek. 5).8

II. Katerina’nın hükümdarlığıyla Rusya’da Kur’an’ın tarihinde yeni bir dönem başlar. Osmanlı Türkiyesi ile savaşlar ve neticede 1783’te Kırım’ın ve Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerin Rusya’ya katılması, buraların yönetimlerinin düzenlenmesi ve yeni vatandaşların pasifize edilmesi için acil önlemler gerektiriyordu. Bu gerçeğin bilinmesi, 1775’te “Osmanlı Sarayıyla Yapılan Barış Nedeniyle Bazı Mâlikhanelere Saray Tarafından Bahşedilen Lütuflar Üzerine” başlıklı manifestonun ve özellikle 1785’te, dinî hoşgörü ve Rusya içindeki Müslümanların haklarını düzenleyen ve garantileyen birtakım maddelerin ortaya çıkmasına yolaçtı.

1782’de bir Rus kalesi olan Ufa’da bir Müftülük açıldı. Altı yıl geçmeden Orenburg Muhammedçi Dinî Konseyi kuruldu ve Müslüman din adamları ilk kez resmî bir dinî sınıf (Ortodoks kilisesine benzeyen) konumuna getirildi. Bir tanesi Moskova’da olmak üzere camiler inşa edilmeye ve aynı zamanda dinî okullar da açılmaya başlandı. Kazan’da, Anapaev, Ahundov ve Amirhanov medreseleri (ilk ikisi 1771’de, üçüncüsü 1780’de) başarıyla açıldı. Birçok Tatar mirza’sı ve Başkır ihtiyarları soyluluğa kabul edildi (dvorianstvo) (1784) ve Müslüman tacirlere Türkistan, İran, Hindistan ve Çin ile yaptıkları ticarette ayrıcalıklar tanındı.

II. Katerina’nın 1787’deki kararnamesiyle Kur’an’ın tam Arapça metni St. Petersburg’daki özel bir işletme olan “Asya Basımevi” tarafından basıldı. Bu, “Kırgızlara”9 ücretsiz dağıtım amacıyla yapılmıştı (bkz. Şek. 6). Aynı zamanda devletin masraflarını üstleneceği camilerin inşası için emir verilmişti. Kur’an, özellikle bu amaç için dökülmüş harflerle basılmıştı ve Molla Osman İsmail tarafından yapılan çizimlere dayanıyordu.

Onun Arapça harf çizimleri, daha önce Rusya'da kullanılan harflerden farklıydı ve o zamanlar Avrupa matbaalarında bulunan Arapça harflerden daha üstün nitelikteydi.10 Baskının İslamî özellikleri de daha önceki Avrupa baskılardan temelde farklıydı: metin, aynı Molla Osman İsmail tarafından yayına hazırlanmış ve sayfa kenarları ayrıntılı yorumlarla donatılmıştı. Bu Kur'an'ın 1789 ile 1798 arasında beş kez basımı yapılmıştı.

Kur'an'ın Rusya'da yayınlanmış olması gerçeği Katerina tarafından dış politikada, özellikle, imparatoriçeye kendisini İslamiyet'in koruyucusu olarak sunma fırsatını veren Türkiye ile yapılan savaşlarda etkili bir şekilde sömürülmüştür.11

15 Aralık 1800 kararnamesiyle Rusya'da İslâm dini eserlerinin yayınlanması üzerine olan kısıntılar kaldırıldı. 1801-1802 yıllarında St. Petersburg yayınevinin Arapça matbaa harfleri, bir yıl önce Kazan Tatarlarının isteğiyle Kazan lisesinde kurulan "Asya Basımevi"nin bulunduğu Kazan'a nakledilmişti. Orada, St. Petersburg Kur'anına çok benzeyen 1801 tarihli bir Kur'an baskısı yayınlandı. Bu baskıdaki ve sonraki baskılardaki Kur'anlar genelde Kazan Kur'anı olarak anılır. Avrupalı oryantalistlerden övgüler alan bu yayın birçok kez yeniden basıldı ve gerçekte, Kur'an'ın Avrupa'daki daha önceki yayınlarına ek katkı oldu. Kendi türündeki ilk Müslüman yayın olan "Kazan Kur'anları" denilen Kur'anlar Doğu'da yaygınlaştı ve birçok kez yeniden basıldı (el yazması kopyaları da görülmüştür). R. Blachére'in fikrince, bunlar yüzyıllardır süren birleşik bir Kur'an metni yaratma sürecinde belirleyici bir rol oynamışlardır.12

II. Katerina'nın Kur'an'ın basılıp, dağıtılması planı tamamıyla siyasal bir amaç gibi algılanmasına rağmen, farklı tarihsel şartlar altında da devam ettiği görülmüştür. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında, o zamanlar sadece

İslamiyet'in ana merkezi olan Kazan değil, Bahçesaray, Orenburg, Bakü, Ufa ve Troitsk de önemli İslâmî kültür merkezleri haline gelmişti. Sanayileşmenin hızla artması, yerli nüfusun oldukça yüksek eğitim düzeyi, o zamanlar Müslüman nüfus arasında geçerli olan dinî ve siyasal uyanış fikirleri ve Rus kültürünün önemi azımsanmayacak etkisi, bu sürece büyük katkıda bulundu. Kazan basımevlerinin ürünleri, Buhara, Semerkant ve Taşkent kitap pazarlarının en temel ürünlerden biriydi. Kazan'da basılmış Kur'anlar İran, Afganistan, Hindistan ve Arabistan'da bulunabilirdi.

1860'ların başlarında, dağlı aşiretlerin uzun süreden beri devam eden direncini kıran Rusya, İslamiyet'in, Rus yayılmacılığına karşı direncin ana ideolojik dayanağını oluşturan Müritçilik akımının hakim olduğu Kuzey Kafkasya'yı fethetti. Doğrudan özgün Kur'an üzerinden çalışan (tercümesini 1871'de bitirmiştir) ilk Rus çevirmeni olan D. N. Boguslavski'nin kaderi (1826-1893) Kuzey Kafkasya'daki dağlık aşiretlerin efsanevi önderi Şamil ile birbirine bağlıydı.

St. Petersburg Üniversitesi Doğu Fakültesi'nin resmî olmayan öğrencisi ve St. Petersburg ve Kaluga'da Şamili ilk denetleyen mübaşir olan D. N. Bogulavski Konstantinopolis'teki Rus elçiliğinde yıllarca tercümanlık yapmıştı. Onun Kur'an tercümesi, doğruluğu ve fevkalâde edebi nitelikleriyle diğerlerinden ayrılıyordu. Bununla beraber G. S. Sablukov (1804-1880)13 tarafından tercüme edilen Kur'an 1878'de Kazan'da piyasaya çıktıktan sonra kendi tercümesini yayınlamamaya karar vermiştir.14

Bu, birçok yönden esef verici bir karardı. Ne de olsa, Sablukov'un tercümesi Kazan İslâmî Çalışmalar okulunun en önemli başarısıydı. Bu okul Rus Misyonerlerinin faaliyetleriyle yakından bağlantılıydı.

Sablukov, malzeme seçiminde kendisini bilinçli olarak konu ile ilgili Müslüman eserlerle sınırlamıştı. Kazan okulunun diğer temsilcilerinden

aşırı ılımlı görüşleriyle ayrılmasına rağmen, Sablukov her nasılsa Kazan Dinî Akademisi oryantalist misyonerlerin genel polemiksel özelliklerini korumuştu. Bu nedenle, on dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde, Kazan okulunda mevcut olan katı ideolojik önyargıların, çok önemli bir eser olan Kur'an'ın önyargısız bir şekilde üretilmesini engellediği açıktı. V. R. Rozen bu eğilimleri bilim adamları için aşırı tehlikeli görüyordu ve bu eğilimlerin bilimsel gereklik ile birbirlerine uymadıklarını açıklayarak bunlara karşı sistemli bir kavgaya girişmişti.15

On dokuzuncu yüzyıl tercümeleri çoğunlukla Müslüman geleneklerine dayanıyordu ve bundan dolayı, Kur'an'ın çağa özgü anlayışını ve şu ya da bu Müslümanyorumcunun ya da yazarlar grubunun sosyo-kültürel ortamını yeniden üretiyordu. Sablukov'un tercümesine gelince, Tatarlar arasında yaygın olan (çoğunlukla Türkçe) eserlerden faydalanıyor, Boguslavsky ise temel olarak İsmail Farruh (öl. 1840) tarafından yazılan Tefsir el-mevâkib'den faydalanıyordu. Bu yaklaşım büyük ölçüde çağın pratik gereklilikleri ve ihtiyaçları tarafından belirleniyordu. Özellikle Sablukov'un tercümesi, misyoner eylemlerinin başarısı için hayatî önemde olan "Tatar İslamiyetine" uygun bir anlam verebilme gerekliliğinden doğmuştur. General Boguslavsky ise uzun yıllardır Rusya'nın Doğu'daki dış politikasıyla ilgileniyordu, böylece Rusya'nın en önemli Müslüman komşusunun -Osmanlı Türkiyesi- İslamiyet'in kutsal kitabını nasıl yorumladığını anlatmaya çalışmıştı.

Aynı zamanda Rusya'nın Müslüman halkları arasında dinî ve milliyetçi bir uyanış başlamıştı. 1880'lerde Kazan ve Kırım'da ve on yıl sonra Orta Asya'da ortaya çıkan liberal reformcular, ceditçiler, Kur'anı ve çok sayıdaki diğer dinî metinleri büyük ölçüde ezberden öğrenmekle sınırlı olan eski Müslüman eğitim sistemini düzeltme istekleriyle ortaya çıkmışlardı. İslamiyet'i, çağdaş bilim ve Rus dilindeki aydınlanma ile birleştirmeye

çabalamışlar ve İslamiyet'te reform yapma gereğine, Avrupa uygarlığının meydan okumasına bir cevap olarak yaklaşmışlardı. Onların Müslüman okullarında reform fikirleri çok geçmeden sadece Rusya'da değil, Türkiye, İran ve Hidistan'da da destek kazandı.

On dokuzuncu yüzyıl sonlarında ilerici reformcularla gelenekselci Rus Müslümanları (Rusça terminolojide usûl-i cedid ve usûl-i kadim) arasında patlayan ateşli tartışmalarda her iki tarafta kendi konumlarını desteklemek için Kur'an'ı aktif olarak kullanıyordu.

Asya Müzesi'nin16 zengin kolleksiyonu, Rus İmparatorluğu'nun her köşesinde yayınlanan her İslamî kitabın bir nüshasını (ve bir çok özel ve kurumsal kolleksiyonları) uzun zamandır zorunlu olarak alıyordu. Bunlar bizim, Kur'an konusundaki eserlerin türsel dağılımını belirlememize yardım eder. İslamiyet dünyasında Arapçanın yerli dil olarak konuşulmadığı her yerde olduğu gibi bunlar, aslında, tecvîd üzerine olan eserler, Kur'an'ın tam metni üzerine olan tercüme edilmiş ve özgün tefsîrler, heftîyak ve tek tek sûreler üzerine tefsîrler, kıraat üzerine çalışmalar ve bir şekilde Kur'an ile bağlantısı olan genel konular üzerine çalışmalardır. Bu yayınların kapsamları ve listeleri açık bir biçimde Türkçe örnekleri yansıtır.17

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Tatar aydınlarının önde gelen temsilcileri Kur'an'ın yeni bir Tatarca tercümesinin yapılması gerekliliğini fark ettiler. Böyle bir tercümenin ilkeleri, eski, tefsîr tercümeleri denilen tercümelerin özgün öğeleri olarak kabul edilenlerden fazlasıyla farklı olmalıydı. Rusya'daki Müslüman rönesansının en eğitimli, en yetenekli ve cüretkâr temsilcilerinden biri olan Mûsa Cârallâh Bigi (Bigiev) bu görevi ilk kez yerine getirmeye çalışanlardan biriydi. 1875'te Don nehri üzerindeki Rostov'da bir molla ailesinde doğmuştu. Kazan, Buhara, Medine, Kahire ve İstanbul'daki Müslüman okullarında eğitiminden sonra 1904'te Rusya'ya döndü ve St.

Petersburg Üniversitesi'ne girdi. Bigiev'in ilk eserleri St. Petersburg'daki süreli İslamî yayınlarda görüldü. Aynı zamanda Bigiev'in 1909'da Orenburg Husayniyya medresesinde din tarihi üzerine yaptığı konuşmaları basan etkin bir Orenburg gazetesi olan Vaqt ile işbirliği yaptı. Bununla beraber, Bigiev'in görüşlerinin çok geçmeden Orenburg'taki bu medresenin müderris makamıyla uyuşmaz olduğu kesinleşti ve Bigiev Orenburg'u terk etmek zorunda kaldı. Tekrar St. Petersburg'a döndüğünde Bigiev'e St. Petersburg Camii'nde imam-kâtiblik görevi verildi.

1906'da Nizhni Novogrod'daki Müslüman Kongresi'nin üçüncü sekreteri ve yukarıda anılan kongrenin siyasi programı İttifâk el-Muslimin'in yazarıydı. Bigiev, Rusya'da monarşinin düşmesini memnuniyetle karşıladı ve 1917'de Moskova'daki Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nin düzenleyicilerinden biri oldu. Bolşevik darbesinden sonra, halâ Petrograd'dayken, bir süre daha yeni rejimle işbirliğini destekledi. Berlin'de Azbuka Islama'nın (İslamiyet'in Temelleri) 18 yayınından sonra, bu eserin N. I. Buharin'in "Komünizmin Temelleri"ne karşı olması nedeniyle Bigiev tutuklandı. Türk Dışişleri Bakanı İsmet İnönü'nün araya girmesiyle 1930'da serbest bırakıldı. 1930'da, İslâm dünyasına seyahatlerinin başladığı Finlandiya'ya göç etmeyi başardı. Bigiev 1949'da Kahire'de öldü.19

Bigiev, Kur'an'ın Tatarca tercümesinin en önemli kültürel ve siyasal görevlerden biri olduğuna inanıyordu.

Sayısız konuşma ve makalesinde Batı'nın sürekli zaferler kazandığı koşullarda Kur'an'ın değişik yerli Müslüman dillere tercümesinin başlıca önemli amaç olduğunu vurgulamıştı. Bu amacı başarmak için İslamiyet'in ilk yüzyıllarının deneylerine, Müslüman bilginlerin, taş gibi kaskatı geleneklerin yenilikleri öldürücü etkisinde olmadığı zamanlara dönmenin gerekliliğini vurguluyordu. Ona göre, bu yaratıcı çağı belirleyen zihinsel

özgürlük ve yarışma ruhu ve açık eleştiri, Kur’an yorumları üzerine yapılan tamamıyla hatasız ve nesnel çalışmaların görünüşüne büyük katkıda bulunuyordu. Maalesef, Rusya Müslümanları çevresinde görülen muhtemelen en önemli Kur’an projesi olan Bigiev’in girişimi, usûl-i cedîd ile usûl-i kadîm arasındaki çatışmanın kurbanı oldu.

Bigiev kendisini bu amaç için hazırlarken birçok tefsir eserlerini, St. Petersburg Halk Kütüphanesi’nde bulunan “Osman’ın Kur’anı” denilen el yazmasını derinlemesine inceledi ve bu konu üzerine çeşitli eserler yayınladı.20

Böyle bir tercüme hazırlanırken uyulması gereken temel ilkeleri açık olarak şu şekilde ortaya koydu:

- Tüm önemli tefsîr eserleri kullanmak;
- Sadece arapça metne dayanmak;
- Anlaşılması zor olan yerleri tercüme ederken Arapça sentaks kurallarının önceliği;
- Kur’an’ın değişik okuma geleneklerini incelemek ve kullanmak;
- Tümcelerin tüm olası anlamlarını korumak;
- Metnin yapısının ve kelimelerin değiştirilmesinin reddi;
- Kelâm ve felsefe geleneklerinin (eski ve modern) tamamıyla reddi;
- Hadis incelemelerine dayanarak metinde değişiklik yapılmasının reddi;
- Kişisel yorumların reddi.

Bigiev’in Tatarca-Türkçe diline Kur’an tercümesi, 1911’de hazırdı. 1912 Ocağı’nda, Bigiev, tercümesinin 5000 nüsha olarak yayınlanması için Amid Yayıncılık (Kazan) ile anlaşmaya vardı. Eserinin el yazmasını aynı yılın Nisanı’nda yayıncılara göndermesi gerekiyordu.

Yayının duyulması Tatar gazete ve magazinlerinde hemen keskin tartışmalara yol açtı. Muhafazakâr yazarlar böyle bir tercümenin yayınına

izin verilemeyeceği konusunda hemfikirdiler. Bigiev'i ateistlik, dönmelik ve hatta delilikle itham ettiler. 1912 sayılarında böyle bir dizi makale yayınlayan "Din ve Ma'şât" dergisiydi. Kazan süreli yayınları aynı zamanda tercümeyi destekleyen birçok makale yayınladı.

Oyunu kaybedebileceklerini çok iyi bilerek bir grup muhafazakâr Kazan mollası Ufa'daki Müslüman otoritelere başvurdu. Çok geçmeden, Ufa otoriteleri Bigiev'in Kur'an tercümesinin yayınını yasaklayan kararnamelerini yayınladılar. Bigiev hemen "Vaqt" gazetesinde keskin bir cevap yayınladı. Ufa mollalarını Rus-Müslüman kitap pazarını amaçsız ve hatta tahrip edici yayınlarla dolmasına göz yummakla suçluyor ve tercümeyi yayınlama kararını doğruluyordu. Tatar yayıncıları tartışmalara 1917'ye kadar devam ettiler.

Biz bu tercümenin yazgısı daha sonraki durumu hakkında pek az bilgiye sahibiz. Göç ettikten sonra Bigiev eserini "Türkçe Kur'an Tercümesi" olarak yayınlamaya çalıştı. Fakat kitabın kapak fiyatının bile yayınlanmasına rağmen başarısızlığa uğramış gibi görünüyor.21 Bigiev'in el yazmasının izlerini aramamız gereken yer Türkiye'dir. Onun ortaya çıkarılması Rusya İslâmı'nın kültürel tarihinin yeniden düzenlenmesine önemli bir girdi sağlayacaktır.22 Venedik kiliselerindeki freskolardan etkilenen Rus şairi ve Nobel ödülü sahibi Boris Pasternek şuna dikkat çekiyordu: "Örneğin, İncil'in değişmeyen metinleri olan bir kitap olmadığını, insanlığın bir tutanağı olduğunu ve tüm ölümsüz şeylerin bu niteliği paylaştığını anladım. Ölümsüzlük, gerekli olduğunda değil, daha sonraki yüzyılların, sayesinde geriye, ona bakacağı tüm benzerliklere açık olduğunda son derece yararlıdır."23

Kur'an metni üzerine olan çok sayıdaki yorum ve bunların varoluştaki çeşitlilikleri bu düşünceleri Kutsal metine de uygulamamıza izin veriyor. Gördüğümüz gibi Kur'an'ın Rusya'daki tarihi, kültürlerin ve yazgıların,

öncelikle de Rusların ve Türklerinkinin, birbirine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bu, Kur'anın Avrupa kültürel tarihinde oynadığı eşsiz rolün sadece bir başka göstergesidir.

1 Bkz. A. K. Antonovıch, Belorusskie Teksty, Pisannye Arabskim Pis'mom, i ikh Grafiko-Ortograficheskala Sistema (Arap yazısıyla yazılmış Belarusça metinler ve bunların Grafikü Ortografik sistemleri) (Vilnius, 1968) ; V. P. Demidchik, "Pamiatniki Belarusskoy Literatury, Pisannye Arabskim Pis'mom, i Legenda o Nochnom voznesenii Mukhammada" (Arap Yazısıyla Yazılmış Belarus Edebiyat Eserleri ve Muhammed'in Gece Yükselmesinin Öyküsü), Problemy Arabsko kul'tury. Pamiati Akademika I. lu. Krachkovskogo (Moskova, 1987) , s. 238-53.

2 Posol'skiy Prikaz arşivinin 1560'larda yapılmış orijinal envanteri bugün St. Petersburg'daki Rusya Ulusal Kütüphanesi'ndedir (bundan sonra, RNB) , bk. QIV. 70, fols. 224-357v. Gosudarstvenniy Arkhiv Rossii XVI Stoletiia Opyt Rekonstruktsii'de yayınlanmış (Onaltıncı Yüzyıl Rusya Devlet Arşivleri: Yeniden düzenleme denemesi.) metin ve notlar A. A. Zimin tarafından hazırlandı, düzeltme Akademisyen L. V. Cherepnin, fasc. 1-3 (Moskova, 1978) , özellikle bkz. fasc. 1. s. 98 ve fasc. 3, s. 506.

3 Rossiiskiy Gosudarstvenniy Arkhiv Drevnikh Aktov (Rusya Eski Anlaşmalar Devlet Arşivi, Moskova) , 18, No. 1227, 447 fols., boyutları: 23.5x18.5 cm. El yazması değişik parçalardan toplanmış ve onyedinci yüzyılın ilk yarısında çoğaltılmıştır. Sayfalar tersine numaralanmış. Yeni bölümler-fols. 387-382-372-365, 299-294, 238-246-Türk hat sanatı nakş ile fazladan geleneksel türk işlemleri yapılmadan Avrupa kâğıda işlenmiştir. Kâğıt, filigran (iki başlı kartal) sayesinde yaklaşık 1628-1639 yıllarına tarihlendirilmiştir. Eski bölümler-fols. 292-239 (boyutları: 22.5x16) -açık kahverengi Doğu kâğıdı üzerinedir (onüçüncü-ondördüncü yüzyıllar?). Cümle aralarına Farsça tercüme ve yorumların yazıldığı bazı yapraklar

(475-388, 352-300) sarı renkli Doğu kağıdındandır. Cümle aralarına Türkçe tercüme ve yorumların yazıldığı bir başka bölüm-fols. 381-373, 364-352, 235-1- benzer kâğıda yazılmıştır. Bkz. D. A. Morozov, Kratkiy Katalog Arabskikh rukovisev i Dokumentov Rossivskogo Gosudarstvennogo Arkhiva Drevnikh Aktov (Arap El Yazmaları ve Rusya Eski Anlaşmalar Devlet Arşivindeki Belgelerin Kısa Bir Kataloğu) (Moskova, 1996) , s. 21-2.

4 El-Nahl sûresi on altıncı sıradadır, El-Fâtiha açıkça ayrı bir bölüm sayılmamıştır.

5 Morozov, op. cit., s. 22.

6 Alkoran o Magomete ili Zakon Turetskiy, Perevedenniy s Frantsuzskogo Iazyka na Rossiiskiy (Magomet'in Alkoran'ı ya da Türk kanunları, Fransızcadan Rusçaya tercüme) , Çar Ekselanslarının emriyle St. Petersburg basımevinde 1716 Aralık ayında basılmıştır. Bkz. I. Iu. Krachovski, "Russkiy Perevod Korana v Rukopisi XVIII Veka" (Kur'an'ın On sekizinci Yüzyıl El yazmalarından Rusçaya Tercümesi), Sbornik Statey k Sorakaletiiu Uchenoy Deiatel'nosti Akad. A. S. Orlova (Moskova-Leningrad, 1934) , s. 219-26; bkz. idem, Izbrannye Sochineniia (Eserler) , (Moskova, 1955) , i. s. 175-81.

7 Bu yayın hakkında bkz. P. Efremov, "Novootkrytaia Bibliograficheskaia Redkost" (Yeni Keşfedilmiş Kaynakçasal Bir Nedret) , Russkiy Arkhiv, I (Moskova 1888) , s. 644-6; Ia. Berezin-Shiriaev, "Nekotorye Podrobnosti o Ves'ma Redkom Îkzempliare Alkorana" (Nadir Bir Alkoran Hakkında Bazı Ayrıntılar) , Bibliograficheskie Zapiski, I (Moskova, Ocak 1892) , s. 26-7; P. O. Isherikov, "O Poiskakh i Sbore Drevnikh Aktov i Rukopisey v Bashkirii" (Başkıristan'da Eski Belge ve El Yazması Kolleksiyonu Peşinde) , Voprosy Istorii, X (1951) , s. 115.

8 D. Kantemir, Kniga Sistima ili Sostoianie Mukhammedannskiia Religii Napechatasia Poveleniem Ego Velichestva Petra Velikogo Imperatora I Samoderzhtsa Vserossivskogo (Sistem kitabı ya da Muhammed'in Dininin Durumu, Tüm Rusya'nın İmparatoru ve Otokratı Ekselansları Muhteşem Peter'in emriyle basılmıştır) (St. Petersburg, 1722). Dmitry Kantemir üzerine daha ayrıntılı bilgi için eserlerinin Rumence basımlarına bkz.: Dimitrie Cantemir, Sistemul sau Intocmirea Religiei Muhammedane. Traducere Studiu Introductiv si Comentarii de Virgil Candea (Bükreş, 1977).

9 St. Petersburg yayımı, 447 sayfa artı bir sayfa da yanlışlar listesi içerir. On üç yanlış verilmektedir: Yanlışlıklar harflerde değil, fonetik işaretlerdedir. Yanlışlar listesi Tatarca verilmiştir. Bkz. Russkiy Gosudarstvenniy Istoricheskiy Arkhiv (Rusya Devlet Tarih Arşivi; bundan sonra RGIA) , 468/43/239 (1786) , fol, 38. Galiba aynı zamanda "Kur'an'ın bir bölümünden dualar", onbin kitaplık bir baskıyla yayınlanmış. Bkz. a.g.e., 1329/4 296, fols. 3-4 (1 Temmuz 1797).

10 Bkz. Filosofskaia i Politikhekaia Perepiska Imperiatritsi Ekateriny II s Doktorom Zimmermanom s 1785 po 1792 god (İmparatoriçe II. Katerina'nın Doktor Zimmermen ile 1785 ve 1792 arasındaki felsefi ve siyasal yazışmaları) (St. Petersburg, 1803) , s. 137 (Zimmerman'ın Profesör Heine'nin Göttingen Üniversity Schriften, No. 120, 1788'deki makalesine gönderme yapan 29 Kasım 1788 tarihli mektubu.

11 Bkz. örneğin, Filosofskaia i Politicheskaia Perepiska, s. 124-5 (II. Katerina'nin mektupları, No. 20, 6 Mayıs 1788).

12 R. Bachere, Introductıon au Coran (Paris, 1947) , s. 133. Kazan Kur'anları üzerine bkz. Anas Khaliduif, Al-kutub al-arabiyya allati tubi'atfi Rusiya: 1787-1917 (Rusya'da basılmış Arapça kitaplar: 1787-1917) (Dubai, basımevi) ; Fr. Schnurrer. Bibliotecha Arabica (Halae ad

Salam. 1811)., s. 418-20; Griaznevich, “Koran ve Rossii”, s. 76-82; E. A. Rezvan, “Koran i koranistika” (Kur’an ve Kur’an çalışmaları) , Islam. Istoriograficheskie Ocherki, ed. S. M. Prozorov (Moskova, 1991) , s. 15; H. Röhling, “Koranausgaben in Russichen Buchdruck ded 18 Jahrhunderts”, Gutenberg Jahrbuch (Mainz, 1977) , s. 205-10.

13 Koran. Zakonodatel’naia Kniga Mokhammedanskogo Veroucheniia (Muhammedçi İnancın Kanun Koyucu Kitabı) , tercüme ve ekler G. Sablukov (Kazan, 1877). -Kazan Dinî Akademisindeki Misyonerler Komisyonu anti-Müslüman kolleksiyonu.

14 Tercüme, yapıldıktan yüz yıldan fazla bir zaman sonra yayınlanmıştır. Bkz. Koran, tercüme ve yorumlar D. N. Boguslavsky (St. Petersburg, 1995). Boguslavsky tercümesi, A. N. Weiraukh ile birlikte E. A. Rezvan tarafından yayınlanmıştır. Bu tercüme ve yazarı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. I. lu. Krachovskiy, “perevod Korana D. N. Boguslavskogo” (D. N. Boguslavsky’nin Kur’an Tercümesi). Sovetskoe Vostokovedenie, III (1945) , s. 293-301; A. N. Weiraukh, “Rossiyskiy diplomat D. N. Boguslavskiy-avtor perevoda Korana” (Rus Diplomatı D. N. Boguslavsky, Kur’an Tercümesi Yazarı) , Koran, tercüme ve yorumlar D. N. Boguslavsky, s. 543-6.

15 Sablukov’un eylemleri hakkında bkz: I. lu. Krachovskiy, “Chernyshevskiy i Orientalist G. S. Sablukov” (Chernyshevsky ve oryantalist G. S. Sablukov) , N. G. Chernyshevsky (1889-1939) : Trudy Nauchnoy Sessii k Piatidesiatiletiiu so Dnia Smerti (Leningrad, 1941) s. 34-5: Izbrannve Sochineniia, C. I. s. 213-24, kitabında yeniden yayınlanmıştır. Bu çalışmaların Kazan Dinî Akademisi öğretmenleri ve öğrencileri tarafından yapılan genel ve aşırı olumsuz değerlendirmesi için V. R. Rozen tarafından Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo

Arkheologicheskogo Obshchestva, II (1887) , s. 157-9, 283-301; IV (1889) , s. 422-5; VIII (1894) , s. 362-7'de yayınlanmış eleştirilere bakınız.

16 Doğu Çalışmaları Enstitüsü kütüphanesinin St. Petersburg kolunun "Kazan kolleksiyonu" yaklaşık beş bin eser içerir. Bunlar, sadece Tatarlar için değil aynı zamanda Başkırtlar, Kazaklar ve Kırgızlar için de edebi dil olan, çoğunlukla eski Tatarca yazılmış, 1800-1939 yılları arasında Arapça yazıyla yapılmış taşbaskılar ve yayınlardır. Yayın yapılan yerler arasında Asrrakhan, Bugulma, Kazan, Malmalyi, Moskova, Orenburg, Samara, St. Petersburg, Simbirsk, Sterlitamaq, Troitsk, Ufa ve diğer şehirler vardır. Kolleksiyon iki bölüme ayrılmıştır: Geleneksel Müslüman eğitiminin hiyerarşisine göre kolaylıkla düzenlenen 1800-1860 dolaylarında yayınlanan kitaplar ve çağdaş bir biçimde konusuna göre kataloglanan 1860'tan sonra yayınlanmış kitaplar. Bkz. la. S. Ianbeva, "Tatarskaia chast' "Kazanskogo fonda" knig byvshego Aziatskogo Muzeia" (Önceki adıyla "Asya Müzesindeki" "Kazan Kolleksiyonu" kitaplarının Tatar bölümü) , Petersburgskoe Vostokovadenie, VI (1994) s. 328-35.

17 Ayrıntılar için bkz. E. A. Rezvan, "Kur'an ve Dünyası: VIII/2 West-Östlichen Divans: The Qur'an in Russia", Manuscripta Orientalia V/I (1999) , s. 32-51.

18 Bigi, İslâm Milletlerinde Dinî, Edebî, İçtimaî, Siyasal Mese'leler Tedbirler Hakkında (Berlin, s. a.) olarak yayınlanmıştır.

19 Rusya İslâmının en önemli kişiliklerinden biri olan bu yetenekli adamın kısa bir biyografisi kendi ceditçi müttefiklerinden biri tarafından yayınlanmıştır, Abd al-Bâri, Abdallâh Battal-Taymas (1882-1969). Kazanlı Türk Meşhurlarından: Musa Carullah Bigi, Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri, isimli eser İstanbul'da 1959'da yayınlanmıştır.

20 Örneğin, Arapçadaki eserlerinden ikisine bkz.: Târikh al-Qur'an wa Masâhif, St. Petersburg, 1905 ve Tefsîr-i Sûrat al-Fatiha, Petrograd, 1915.

21 Battal Taymas, op. cit, 30-31.

22 Ayrıntılar için bkz.: A. Khavrutnidov, Posledniy Tatarskiy Bogoslov (Son Tatar Teoloğu) (Kazan, 1998) , s. 77-82.

23 B. L. Pasternak, “Okhrannaia gramota” (Safe Conduct) , Vozdushnye Puti: Proza Raznykh Let (Moskova, 1983) s. 252.

Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi ve Çarlık Ordusunda Türkler / Dr. Danil D. Azamatov [s.441-450]

Başkurdistan Cumhurbaşkanlığı ofisi, Rusya Bilimler Akademisi Usimski Merkezi / Başkurdistan

Frenburg Müslüman Ruhani Meclisi (1796’dan 1846’ya kadar Ufa Müslüman Meclisi, 1846’dan sonra da Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi-OMRM) II. Katerina’nın 22 Eylül 1788 tarihli kararı ile, Müslüman din adamları üzerinde kontrol oluşturmak ve resmi İslami kuruluşları hem Rusya içerisindeki hem de özellikle Orta Asya ve Kazakistan olmak üzere sınırlar dışındaki Müslüman nüfus arasında devlet politikasını yaymada kullanmak amacıyla Ufa’da kurulmuştur.

Ruhani Meclis, faaliyetleri İmparator tarafından atanan bir başkan (Müftü) ve üç yardımcısı (kadı) tarafından denetlenen ortak bir kuruluş idi. 1912 yılında Ruhani Meclis’in idaresi altında 32 vilayet ve bölgede 5771 cami, 1241 imam ve 4.5 milyon Müslüman bulunuyordu.

Ruhani Meclis’in en önemli faaliyet alanı, aile-evlilik ve Müslümanların mülkiyet hakları ile ilgili davaların görülmesi idi. Bu dini kuruluş, dini alanda idari (mahkemeler için imamların atanması) ve denetleme (imamın kararının iptal edilmesi ya da nihai kararın açıklanması) işlevlerine sahip en yüksek yetkili merci idi. Uygulamada şeriat kuralları ile tüm Rus yasalarının kendine özgü bir şekilde sentezini esas alıyordu. Faaliyetleri, daha yüksek mercilerin -yerel yönetimler ve İçişleri Bakanlığı- dikkatli bir denetimi altında ilerliyordu.

Yönetim ile Müslüman nüfus arasında bir konuma sahip olan Ruhani Meclis, Müslümanların askerlik hizmetleri ve ordudaki dini ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili meselelerin tümü ile ilgileniyordu.

Başkurt-Mişer Ordusunda

Müslüman Din Adamları

Ordudaki Müslüman din adamlarına Başkırya'da askeri-idari yönetim kontrolünün getirilmesi ve düzensiz birliklerin -Başkırya'da ordusu (1798)- oluşturulması ile ilgili yasal görevler verilmiştir. Herhangi bir ordunun Rus ordusu tarafından düzenlenen seferlere katılması durumunda, başlarında bir molla bulunan beş yüz kişilik alaylar oluşturuluyordu. Başkurt, Mişer ve Tipter alaylarındaki Müslüman din adamları, Rusya'nın 1806-1807 ve 1812-14 yıllarında Napolyon Fransası ile yaptığı savaşlarda ve 1806-1812 Rus-Türk Savaşı'nda yer almışlardır. Bu din adamları sadece Müslüman askerlerin savaşma ruhlarını desteklemekle kalmıyor, aynı zamanda bu askerlerde onur duygusunun geliştirilmesini de sağlıyorlardı (savaş esirlerine insanca davranma, askeri birliklerin ele geçirilmesinde uygulanan yasaklar ve ibadet yerlerine zarar verilmemesine yönelik yasaklar, vs.).1 Bu savaşlar sırasında Ruhani Meclis öncelikle vatanseverlikle ilgili fetvalar yazıyordu, ancak bunları yetkililer tarafından yeterli bulunmuyordu. Örneğin 1812 yılında Müftü Muhammedhan Hüseynov tarafından verilen fetva hükümet tarafından fazla cesurca bulunmuştu.

Rusya'daki Müslümanların başındaki bu kişinin fetvasının Orta Asya halklarında öfke uyandırabileceğini düşünerek, Orenburg Genel Valisi G. Volkonsky bu fetvanın dağıtımını yasaklamıştır.2

Rus hükümeti, Başkurd-Mişer ordusunu oluşturduktan sonra, imparatorluğun doğu sınırlarının korunması ve son olarak da Orta Asya ve Kazakistan'ın imparatorluk topraklarına katılmasının tamamlanması görevini yerel nüfusun (temel olarak Başkurt ve Tatarlar) üzerine yıktı. Bu durum, Başkurt alaylarının önemli rol oynadığı Hive Savaşı'nda (1839) ve Hokand Hanlığı'na karşı düzenlenen askeri harekâtta (1853) açık bir şekilde görülmüştür. Bu savaşlarda, Müslüman askerlerin dindaşlarına karşı

ideolojik açıdan sağlam olmalarını sağlamak amacıyla ondan fazla molla görev almıştır. Ruhani Meclis üyelerine İslam birliğini eleştiren ve Rus İmparatorluğu'nun devlet çıkarlarının korunmasına yönelik yazılar bulunan fetvalar yayınlamıştır. Bununla birlikte, on sekizinci yüzyılın sonlarında Orta Asya'da da müftüler tarafından benzer fetvalar dağıtılmıştır: Bunlarda Osmanlı sarayının Müslüman halkların refahının yükseltilmesini sağlayamayacağı ve Buhara ve Hive müftüleri tarafından yayınlanan ve Türk sultanının etrafında toplanılması çağrısında bulunulan fetvaların suç teşkil ettiği belirtilmiştir.3

Barış zamanında Müslüman din adamlarının askerlik hizmetlerini nasıl yapacakları ile ilgili kararlar Başkurt-Mişer ordusunun komutanı tarafından veriliyordu. 10 Nisan 1798 tarihinde eyaletlere gönderdiği bir talimatta, Müslüman din adamlarının sınır hattındaki görevlerden alınmasına dair bir madde bulunmaktadır. Ancak Başkurtlardan ve Mişerlerden gelen çok sayıdaki talep üzerine bu emir geri çekilmiştir. Başlangıçta kanton amirleri mollaların sınır hattına gönderilmesi işleri ile ilgileniyordu ve bu suiistimallere yol açıyordu. Ruhani Meclis sadece bu soruna müdahale etmiştir. Örneğin, 1830 yılında, dini kuruluşun talebi üzerine, hasta olduğunu ileri sürerek 8. Orenburg alayındaki görevinden Odessa'ya gitmeyi reddeden A. Tulkubayev görevinden alınmıştır. Genel Vali V. A. Perovsky'nin 5 Nisan 1834 tarihli emri uyarınca, kanton amirlerinin dini görevlilerin askerlik hizmetleri hakkında karar verme yetkileri ellerinden alınmıştır. Bu yetki Ruhani Meclis'e verilmiştir ve mollalar artık sınır bölgelerine yıllık olarak düzenlenen bir programa göre atanmaya başlamıştır.4

Uzun bir süre boyunca, ülkedeki dini makamlara yapılacak atamaları sivil merciler yürütmüştür. Bu durum, müezzin ve imam görevleri için yapılacak atamalar için aday gösterme işini kendisi üstlenmek isteyen

Başkurt-Mişer ordusu komutanlığını memnun etmemiştir. Askeri yetkililer, Başkurtların ve Mişerlerin dini görevlere geçerek askerlik hizmetinden kaçmak istediklerinden şüphelenmeye başlamıştır. 1837 yılında, Orenburg Genel Valisi, Ruhani Meclis'e başvuru sahiplerinin sadece Başkurt-Mişer ordusu komutanının ya da askeri valinin rızası üzerine değerlendirilmesi talimatını vermiştir. Ayrıca, Devlet Konseyi Orenburg yetkililerinin önerilerinin yasal olduğuna karar vermiştir.5

Başkurt-Mişer ordusunun komutanına bağlı olan Müslüman din adamları önemli ayrıcalıklara sahipti. Bu bağlamda, askeri yönetimin 12 Nisan 1834 ve 13 Şubat 1837 tarihli talimatları uyarınca, pek çok vergiyi ödemiyorlardı ve tüm temel vergilerden muaf tutuluyorlardı.6

Ülkedeki askeri yetkililerin planları arasında, din çalışanları arasında tam olarak dikey bir bölünmenin sağlanması bulunmaktaydı. Bu amaçla, 1850 yılında orduda üst düzey ahun makamı oluşturuldu ve bu makama Gataulla Altıngüzin atandı. Ancak, Gataulla Altıngüzin Müslüman din adamlarını idare etme fırsatı bulamadı. Görevleri, temel olarak askeri komuta ile ilgili bilgilerin oluşturulması ve Başkurt-Mişer ordusunun komutanının emir ve talimatlarının çevrilmesi ile sınırlıydı.7

1860'lı yılların kanton sisteminde Başkurt-Mişer ordusu tasfiye edildi (14 Mayıs 1863 tarihli kanun maddesi ve 2 Temmuz 1865 tarihli Devlet Konseyi kararı). Bu karara karşı Başkurdıstan'ın büyük bir kısmında gerçekleştirilen eylemler sakin geçmesine rağmen, ortaya çıkan sorunları önlemek mümkün olmadı. Müslüman din adamlarının genel uygulamaya göre askerlik görevine çağrılmalarına karşı Başkurdıstan'da düzenlenen protesto eylemlerine aktif olarak katılmaları dikkat çekicidir. Mart 1847'de, Perm vilayetindeki Başkurtlar "zorunlu askerlik görevine kanlarının son damlarına kadar direneceklerini" açıklayarak kitlesel bir şekilde askere gitmeyi reddettiler. Yetkililere askere gideceklerin listelerini vermeyerek bu

ayaklanmaların başını çekenler mollalar oldu. Haziran ayında müftü Salimgiray Tevkelev Perm vilayetini terk etmeye ve meclislerde hükümetin gerçekleştirdiği eylemlerin gerekliliğini anlatmaya mecbur bırakıldı. 5 din görevlisini görevden alarak ve sorunlu yerlere ordunun sevk edilmesini kabul ederek, askere alınma işlemlerinin gerçekleştirilmesini sağladı. 30 Ağustos 1874 tarihinde, imparator Salimgiray Tevkelev'e minnettarlığını açıkladı.8

1905-1907 arasında yaşanan en büyük sosyal çatışmada, Müslüman din adamlarının temsilcileri Başkurt ordusuna yapılacak asker alımlarında yine özel bir düzen önerdiler. Örneğin Molla M. Sermetev Ruhani Meclis'e verdiği bilgide, Sermetevo köyündeki din görevlilerinin "1904-1905 yıllarında Rusya'daki talihsizliklerin bir daha yaşanmaması ve tüm hakları ile birlikte Başkurt halkına eski konumlarının iade edilmesi" yönündeki dileklerini ifade ettiklerini bildirmiştir.9

Düzenli Rus Ordusunda

Müslüman Din Adamları

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Müstakil Muhafızlar Birliği'nde ve daha sonra da Kırım-Tatar süvari bölüğünde ve Rus ordusunun başka kısımlarında askeri molla makamları oluşturuldu. İslamı ikrar eden pek çok subay ve askerin bulunduğu Müstakil Muhafızlar birliğinde, askeri imam ve askeri molla makamları kuruldu. Tüm bunlar askeri şuralarda seçiliyor ve son atama kararı da İçişleri Bakanlığı tarafından yapılıyordu. Müstakil Muhafızlar birliğinin ayırt edici özelliği, Müslüman askerlerin yiyeceklerinin şeriat kurallarına göre hazırlanıyor olmasıydı.10 Değişik yıllarda, St. Petersburg'daki askeri imam makamına getirilen kişiler arasında Emlihan Rahmankulov, Gataulla ve Muhammedsefa Beyazitov gibi tanınmış dini simalar bulunuyordu. Sayılarının az olmasına rağmen, Petersburg Müslümanlarının Rus sosyal hayatındaki rolleri

geleneksel olarak büyük olmuştur. Örneğin, daha sonra müftü olacak olan Gabdulvahid Süleymanov mesleki hayatına Müslüman soylularına ve bir askeri okul olan Tsarkosel'skogo'da dersler vererek başlamıştır. "Devlete güvenin sağlanması" amaçlı propaganda çalışmalarındaki başarılarından dolayı, 1832 yılındaki akhun "tarhan" makamına getirilmiştir. 1841 yılında Rus Müslümanların başında hiçkimse kalmayınca, askeri okulların başındaki Prens Michael Pavloviç, Gabdulvahid Süleymanov'un bu makama getirilmesine yardımcı olmuştur.11

On dokuzuncu yüzyılın başlarında, Ordu Bakanlığı bazı askeri bölgelere düzenli askeri mollaların atanması kararını almıştır. 1854 yılında, Varşova askeri bölgesinin kurmayları arasında askeri molla rütbesi oluşturulmuştur. 40 yıldan uzun bir süre boyunca, Seyfettin Syunyayev askeri imam görevini yerine getirmiştir.12 Ruhani Meclis'in askeri mollaların atanmasındaki rolü sınırlanarak, uygulamaların Şeriat kurallarına uygunluğunu onaylamak, dini görevlere atamalar yapılması (Müezzin, imam ve ahun), görev yönetmeliklerinin dağıtılması ve din adamları ile ilgili şikayetlerin dinlenmesi olarak tespit edildi. Büyük askeri birimlerin bulunduğu şehirlerde, ibadetlerin yerine getirilmesi için yerel camilerdeki imamlar çağrılıyordu. Bunlardan bazıları maaşa bağlanıyor ve bunlara askeri molla adı veriliyordu. Örneğin Ufa'da bu görevleri ahun Şerafettin Süleymanov yerine getiriyordu. Süleymanov en saygın Müslüman din adamları arasında görülüyordu ve devlet tarafından iki altın ve bir gümüş madalya ile ödüllendirilmişti.13

Askeri mollalar atandıktan sonra iki farklı makama birden tâbi oluyorlardı. Askerlik hizmeti ile ilgili olarak yerine getirdikleri tüm görevlerde askeri komutaya bağlı oluyordu. Ancak, Rus yasalarına Müslüman din adamlarının yetkisi dahilinde olan aile-evlilik ve mülkiyet ile

ilgili kararlarda ise, askeri mollalar Ruhani Meclis'e danışıyor ve oradan gereken talimatları alıyordu.

İçişleri Bakanlığı'nın 20 Mayıs 1892 tarihinde yayınladığı genelgeye göre, askeri mollalar dini uygulamaları yerine getirmekle yetkilendirilmişti ve özel kişiler haline gelmişlerdi. Devletin almış olduğu bu karar, askeri ve sivil mollalar arasında bazı çatışmaların başlamasına yol açtı. Özellikle bazı gruplaşmaların olduğu ve gruplar arasında zorlu mücadelelerin yaşandığı, din çalışanlarının değiştirildiği Varşova'da durum oldukça ciddileşmişti.14 Askeri birliklerde görevler standart bir şekilde yerine getiriliyordu. Mollaların bıyık bırakması ve din mensuplarının kendilerine özgü geleneksel kıyafetlerini giymelerine sadece Müslüman bayramlarında ve dini uygulamaların yerine getirilmesi sırasında izin veriliyordu.1848 yılında mollalar Ruhani Meclis yoluyla yukarıda belirtilen kuralları değiştirme girişiminde bulundular; ancak askeri kurumlar ve İçişleri Bakanlığı buna izin vermedi.15

1896 yılında, Rus ordusunun yeniden yapılandırılması çerçevesinde askeri mollaların görevine son verildi. Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi bu gerçeği göz ardı edemezdi. 26 Mart 1903 tarihinde, Müftü Muhammedyar Sultanov İmparator II. Nikolay'a şahsen başvurarak, "imparatorluk içerisindeki Müslüman nüfus içerisinde kötü bir izlenim yarattığı ve hoşgörünün sınırlanması açısından büyük bir endişeye yol açtığı" gerekçesiyle, mollaların görevlerinin tamamen ortadan kaldırılması hakkındaki endişelerini dile getirdi. M. Sultanov bu düşüncelerini ifade ederken ordudaki çok sayıdaki askerin kendilerine "baskı uygulandığı" yönündeki dilekçelerini de ortaya koymuştu.15

Rus imparatorunun müftünün taleplerine karşı tepkisi yeterince ılımlı oldu. 30 Ağustos 1903 tarihli talimatı ile, görevlerine son verilen mollaların hepsine ömür boyu maaş bağlandı. Bunun yanı sıra, orduda yapılan

istatistiksel araştırma sonuçlarına uygun olarak askeri mollaların görevlerinin yeniden düzenlenmesi de kararlaştırıldı. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, 1904 yılında silahlı kuvvetler saflarında yaklaşık 30 bin Müslüman asker mevcuttu ve bunların sadece 275'i subaydı. En fazla Müslüman asker Varşova'da (9 bin asker) ve Vilensky vilayetlerinde (8 bin asker) bulunuyordu. Varşova, Kiev ve Priamursky vilayetlerindeki birliklerin komutanları düzenli molla görevlerinin yeniden düzenlenmesi ya da kurulması yönünde olumlu görüş bildirmişlerdi. Diğer şehirlerdeki amirler ise, dini törenlerin gerçekleştirilmesi için en yakın yerden dini görevlilerin çağrılmasının mümkün olduğunu düşünerek bu görüşe karşı olduklarını açıkladılar.17

Askeri mollalar hakkındaki kararın verilmesi, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'na takıldı. Uzak Doğu'daki savaşa yaklaşık on bin Müslüman asker katıldı. 14 Mayıs 1904 tarihinde, askeri harekâtların yapıldığı dönemlerde Mançurya ordusunda ve Priamursky ordusunda sürekli askeri molla makamlarının oluşturulması talimatını verdi. Aldıkları maaşlar ve diğer ödenekler dikkate alındığında, genç subaylar ile denk düşüyorlardı.18

Cephedeki birliklere askeri mollaların atanması, Ruhani Meclis'in doğrudan katılımı yoluyla gerçekleştiriliyordu. Meclis, kısa bir süre boyunca uygun adayları belirleyip ilgili belgeleri onay için İçişleri Bakanlığı'na gönderdi.

Temmuz 1904'te, Ruhani Meclis tarafından seçilen mollalar Giniyatulla Abızgildin ve Girfan Rahmankulov savaş alanına gönderildiler. Ancak Giniyatulla Abızgildin askeri görevde çok uzun süre kalmadı. Kötü sağlık durumu nedeniyle görevinden alındı. Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin 9 Şubat 1905 tarihli talimatı uyarınca, yukarıda bahsedilen göreve, 50. Harbin Askeri Hastanesi'nde görev yapan Habibrahman Muhammedeyev getirildi.19

3. Mançur ordusunun kurulması ile birlikte, Kasım 1904'te Gaysa Rasulev buraya askeri molla olarak atandı. Şubat 1905'te Gaysa Rasulev Japonlara esir düştü. Ancak Müftü Mumammedyar Sultanov'a yazmış olduğu mektubunda Japonlarla ilgili olarak hiçbir olumsuz ifadenin bulunmayışı oldukça ilginçtir. Kısa bir süre sonra Rus ordusuna geri gönderilen askeri molla, Japon komutanların kendisine karşı insanca davranışlarına dikkat çekiyordu.20

Bununla birlikte, her ne kadar askeri mollaların konumları tatmin edici olsa da, askerlik hizmetine alınan onlarca Müslüman din adamı diğer düşük rütbeli askerlerle birlikte askerliğin her türlü zorluğunu çekmiştir. Görevleri, orduda pek fazla Müslüman subayın olmaması ve Başkurt ve Tatarların büyük bir çoğunluğunun Rusça bilmemesinden dolayı zorlaşıyordu. Rus subaylar ise Müslümanlara aşağılayıcı bir şekilde davranıyor ve onlara cephedeki en zor görevleri veriyordu. Bu koşullar altında, mollalar durumlarını düzeltmek için girişimlerde bulundular ve Ruhani Meclis'ten yardım talebinde bulundular. Devlete bağlı dini kuruluş, St. Petersburg'da da olumlu olarak karşılanan bir şekilde, mollalar için özel hizmet koşullarının temin edilmesi yönünde hareket etti. Genel Kurmay, 17 Mart 1904 tarihinde, her bir hastane ya da revire ikiden fazla olmayacak şekilde askeri-tıbbi kuruluşlara mollaların atanmasına dair bir talimat yayınladı.21 Ancak bu önlemlerin uygulaması, Müslüman dün adamları tarafından çok sayıda tenkide uğradı. Örneğin 214. Mokshansky Tümeni'nin 54. Alayı'nda görev yapan Sagdiahmet Mullayev Nisan 1905'te müftüye yetkililerinin kendisine kötü davrandığını bildirdi.22 Savaş harekâtlarına katıldığını ve bunlarda komutanların kendisine üst üste emirler yağdırdığını bildirdi. Müftü 3. Mançur ordusunun komutanlarından birinden S. M. Mullayev'i bir askeri hastane ya da revire çekmesini istedi.

Bir başka örnek olarak, 16. Doğu Sibirya Taburunda görev yapan eski imam Gilman Kutluahmedov, günde bir kez dahi namaz kılmalarına neden izin verilmediğini anlayamadığını bildirdi. 27 Ekim 1904 tarihinde Ruhani Meclis'e yazmış olduğu mektupta Müslüman din adamlarının Rus ordusundaki durumlarından bahsediyordu. Sıradan askerlerden hiçbir farkı olmayan Müslüman din adamlarının durumları ile ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve askeri görevlerden muaf tutulan Ortodoks din adamları arasında yaptığı bir mukayese, "tamamen küçümsenen ve aşağılanan Müslüman din adamlarının hakaretlere ve alaylara maruz kaldığı" sonucuna varmıştı.

Gilman Kutluahmedov'un dikkat çektiği bir başka acı durum ise, imam ve müezzinlerin askere alınmasının ardından camilerin ve dini okulların korumadan mahrum kalması idi. "Çar'ın tüm bunlardan bihaber olduğuna, aksi taktirde buna izin vermeyeceğine" inanıyordu.23

Müftülere yapılan başvurular incelendiğinde, cephede görev alan Müslüman din adamlarının çoğunluğunun bir an evvel camilerine dönmek istedikleri ortaya çıkıyordu.

Kırsal kesimlerdeki mollalar arasında Rusya'nın Müslüman Japonya'ya savaş açtığına inananlar bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Asavdıbaş köyü (Ufa vilayetinin Birsky kazasında) mollası Nasrettin Kimaletdinov silah altına alınan Müslüman din adamlarının dindaşlarına -Japonlara- karşı savaştırılmaması gerektiğini, onların tarafına geçip kendi yanlarına çekmeye çalışmaları gerektiğini iddia etmişti.24

Mollalar arasındaki benzer hoşnutsuzluk gösterileri tecrit edilmiştir. Bütün olarak, Müslüman nüfus vatansever bir konumdaydı ve devleti tam olarak destekliyorlardı. Örneğin tanınmış (Orenburg vilayetinin Çekyabinsky kazasında) imam G. Kurbangaleev Mayıs 1905'te "Rusya'nın Japonya ile yaptığı savaş dolayısıyla" üç günlük bir ibadet düzenlemiştir.

Köy yakınında kurulan bir kampta yaklaşık 500 kişi toplanmış ve kampın ortasına üzerinde Rus bayrağı sallanan bir sütun dikilmişti. Ancak onu tasvip etmeyen ahunlar kendisine bir kınama mektubu göndererek, kampın genel olarak bir eğlence ortamında geçtiği, alkollü içkilerin içildiği ve kumar oynandığı iddia edilmişti.25

Rus-Japon Savaş'ı sırasında Ruhani Meclis hayır etkinliklerine aktif olarak katılmaktaydı. Kısa bir süre içerisinde yaralanan ve sakat kalan askerlerin ihtiyaçları doğrultusunda 65 bin rubleden fazla para toplanmıştır. Hükümetin 9 Ocak 1905 tarihli talimatı gereğince, tüm kilise ve camilerde Japonya ile yapılan savaşın sona ermesi vesilesi ile ibadet edilmesi talimatı verilmiştir.26

1905-1906 yıllar arasında Rusya'da yaşanan demokratik değişimler devlet-din ilişkileri alanını da etkilemiştir. Hıristiyanlık dışındaki dinlere hoşgörü gösterilmesi ilkesi böylece resmi olarak ilan edilmiştir. Toplumun demokratikleştirilmesi çerçevesinde, Ruhani Meclis Müslümanların çeşitli sosyal çıkarlarının güvence altına alınmasına yönelik bazı tedbirler almıştır. Meclis, yapılmakta olan reformların, devlet dininin Ortodoksluk olduğu bir ülkede İslam dininin konumunun güçlendirilmesini sağlayacağını düşünmüştür. Ruhani meclis, temsilci toplantıları düzenlemenin, devlet yönetiminde etkili olmanın yollarından haline geldiğini düşünmüştür.

5 Şubat 1906 tarihinde, Muhammedyara Sultanov'un girişimleri sonucunda ve başkanlığında Ufa'da Rusya'daki Müslümanların Rus ordusundaki askerlik hizmetleri ile ilgili bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıya subaylar (Binbaşı M. Şayhaliyev, Albay K. Tevlekev ve H. Akçurin), Ruhani meclisteki kadılar (İmam R. Fahretdinov, G. Kapkayev ve H. Osmanov), askeri imamlar Sarey Seidhanoviç Canturin ve imamlar (H. Muhammediyev, G. Abızgildin, M. Gabdulzeparov, A. Safarov ve M. Gubeydillin) katılmıştı. Toplantıda ordudaki İslami kurumların işleyişleri ve

Müslüman askerlerin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanması ile ilgili konular tartışılmıştı.

Toplantı sırasında devletin yetkili kurumlarına askerlerin manevi-ahlâki açıdan uygun bir şekilde eğitilmesi ve orduda gerekli düzen ve disiplinin sağlanmasına yardımcı olacak bazı teklifler sunulmuştu.

Kararın ilk maddesi olan ve askeri birimlerde mollaların görevlendirilmesi ve dini uygulamaların yerine getirilmesi için cami imamlarının düzenli olarak davet edilmesi konularında pek fazla anlaşmazlık çıkmamıştı. Rütbe ve parasal açıdan askeri mollaların Hıristiyan rahiplerle ya da Tabur komutanları ile aynı konuma getirilmesi yönünde bir teklif dile getirilmiştir (Albay Akçurin). Ordudaki Müslüman din adamlarının sayısı açısından değişik öneriler ortaya atılmıştır. Emekli Yüzbaşı A. S. Sırtlanov, tüm kazalara ve büyük şehirlerdeki garnizonlara askeri ahunların atanmasını önermiştir. Sırtlanov'a göre, bunların atamaları müftülerin de kabul edeceği bir şekilde yürütülmeliydi. Albay M. Biglov ve K. Tevlekev ile 3. Mançur ordusunun eski imamı G. Rasulev her tugayda ya da garnizonda bir mollanın bulunması gerektiğine inanıyordu. Bu konuda yapılan tartışmaların sonucunda, mollaların belirli bir kişi sayısına göre atanması (3-4 bin kişi başına bir molla) önerisini ortaya koymuştur. Bu şekilde, devletin yetkili dini kurumlarının onaylaması durumunda mollaların sayısı 8-10 kişiye kadar çıkacaktı.27

Toplantı katılımcıları ayrıca ordudaki mollaların yetkilerinin de genişletilmesini önerdiler. Bu bağlamda, hükümetin mollaları sadece cenaze törenlerinde ve askerlerin yemin törenlerinde görevlendirme yönündeki planları üzerinde yoğun tartışmalar yapıldı. Dolayısıyla, geleneksel görev listesine; her kışlada Cuma namazlarının ve diğer özel namazların düzenlenmesi, revirlerin düzenli olarak ziyaret edilmesi, Müslüman askerlere dersler verilmesi, manevi açıdan katkı sağlayacak konuşmaların

yapılması ve böylece askerlerin insanlık değerlerini kaybetmemelerini, vatani görevlerini yaparken ihtiyaç duyacakları bilinç ve maneviyatın sağlanmasını eklenmesi önerilmiştir.28

Konuşmacılar toplantıda, Rus-Japon savaşı sırasında Müslüman askerlerin sergiledikleri yüksek manevi değerleri, cephede bulundukları sırada hırsızlık ve katliamlardan kaçınmalarını hatırlatmışlardır. Tüm konuşmalarda ortak olarak değinilen husus ise, dini ihtiyaçlarının karşılanması ve örneğin yiyeceklerinin hazırlanması (etlerin şeriat kurallarına göre kesilmiş hayvan eti olması, domuz etinin ve alkollü içkilerin sunulmaması) gibi diğer özel hususlarda Müslüman askerlerin, Ortodoks meslektaşları ile eşit konumda olmaları gerektiğidir.

Toplantıda sonuç olarak, "birliklerin imkanları ve gücü açısından, askerler arasından doğal bir kardeşlik ve dayanışmanın sağlanmasına yönelik olarak Müslümanlar için ayrı birliklerin oluşturulmasının" uygun olacağı ileri sürülmüştür. En büyük tartışma bu konuda çıkmıştır. Yukarıda adı geçen S. S. Sırtlanov, şeriatın özel gereklilikleri açısından, sadece Müslüman askerlerden oluşan bölüklerin, taburların ve alayların oluşturulması gerektiğini açıklamıştır. S. S. Sırtlanov'u tamamen destekleyen Ufa ahunu H. Osmanov'a göre de, mevcut uygulama olan Müslüman askerlerin askeri birliklere küçük gruplar halinde dağıtılmasının bir anlamda bilinçli olarak yapıldığını ve hükümetin ayrı Müslüman askeri teşkilatları kabul etmesinin çok zor olduğunu söylemiştir. General M. M. Şayhaliyev de böyle bir sisteme geçilmesinin ordudaki birliği baltalayacağını, farklı dinlere mensup askerler arasında çekişmelere yol açacağını söylemiştir.29

Bununla birlikte, katılımcıların büyük bir çoğunluğu ayrı Müslüman birliklerin oluşturulması fikrini savunmuştur. Toplantıdan çıkan temel sonuç, yapı itibariyle muhafazakar olmakla birlikte devletin kurumlarına

(sivil ve askeri) karşı yeterince sadakat gösteren Müslüman kesimlerin devlete karşı oldukça ciddi ve dayanaklı iddialar yöneltmesi olmuştur. Netice itibariyle, sivil kontrolün üzerinde bulunan ordunun demokratikleştirilmesi planı ortaya konulmuştur. Toplantının hemen arkasından, 1906 yılında genelkurmay Dağıstan atlı alayındaki ve Kırım taburundaki iki mevcut uygulamaya ek olarak dört yeni düzenli molla uygulamasının daha getirilmesine karar vermiştir. Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi bu önlemleri yetersiz bulmuştur. Bunun gerekçesi olarak da sivil mollaların askeri birimleri sık sık ziyaret etmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Bu bağlamda, Ruhani Meclis askeri molla sayısını 12'ye çıkarmayı başarmıştır. İçişleri Bakanlığı dini kuruluşun teklifini desteklemiş ve genelkurmaya 8 yeni mollanın atamasının onaylanması talimatını vermiştir.

Bununla birlikte, hükümet Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi ve geniş Müslüman kamuoyu tarafından ortaya atılan isteklere karşı herhangi bir tepki göstermemiştir. 9 Haziran 1908 itibariyle, Askeri Şura orduya 5 yeni molla kadrosu daha dahil etmiş ve bunların atamaları, Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin hiçbir katılımı olmadan, genelkurmayın yerel kurmaylardan aldıkları tavsiyelere göre yapılmıştır. Bu son olay müftü ve yardımcılarını memnun etmemiştir ve bunun üzerine müftü hükümete bu konuda özel bir başvuru yapmıştır. Müftünün sahip olduğu düşünceye göre, devlete bağlı dini kurumların fiili olarak devre dışı bırakılması, söz konusu makamlara sıradan, yetkin olmayan kişilerin atanmasına yol açacaktı. Buna kanıt olarak da genelkurmay tarafından ataması yapılan beş adayın askeri mollaların görevlerini yeterince yerine getiremeyeceği ileri sürülmüştür. Rus-Japon Savaşı sırasında görev alan ve gösterdikleri müthiş başarıdan dolayı ödüllendirilen din adamlarının bu atamalar sırasında askeri yöneticilerin gözünden kaçmış olmasının, adayların seçimi sırasında

yapılan hatanın bir göstergesi olduğu ve mevcut adayların bilgilerinin yetersiz olduğu bildirilmiştir. Bu durum ve ihtiyaç duyulan görevler için Ruhani Meclis'e yapılan 40 başvuru göz önüne alınarak, müftü ve yardımcıları bu sürece kendilerinin de bir dereceye kadar katılımlarının sağlanmasını ve adaylara uygun tavsiyelerde bulunma haklarının verilmesini istemiştir.30

Ruhani Meclis'in haklılığı, Varşova'da yaşanan ve kendisine askeri müftülük görevi teklif edilen Galey Slunyayev isimli bir kişinin Müslümanlara karşı büyük bir nefret sergilediği ve bu sebeple askeri yönetimin kendisini geri çektiği olayla bir nebze olsun ortaya çıkmıştır. Ruhani Meclis'in Temmuz 1909'daki tavsiyesi üzerine, Varşova askeri kurmayı uygun bir dini eğitime sahip olan molla Muhammethatip Yusufov'u askeri molla olarak atamıştır.31

Ordudaki Müslüman din adamlarının sayısı ve kendilerine sağlanan mali destek bakımından, Müslümanlar diğer dinlerin temsilcileri ile karşılaştırıldıklarında oldukça aşağıda kalmışlardır. 1913 yılında, ordudaki Ortodoks askerlerin dini ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1,981 milyon ruble tahsis edilmişti; Katolikler için 29 bin ruble; Luteranlar için 15 bin ruble; Müslümanlar için de sadece 6 bin ruble tahsis edilmişti. Örneğin Irkutsk askeri bölgesinde, 1000 Luteran bulunurken, bunlara bir düzenli papaz hizmet veriyordu; öte yandan 3000 Müslümana da yine bir imam hizmet veriyordu.32

Bu bağlamda, Duma'da bulunan ve Müslüman kesimi temsil eden milletvekilleri "ordudaki askerlere inançlarına göre farklı muamele yapıldığı ve bunun ordunun birliğine zarar verici bir politika olduğu" sonucuna vardılar. Bu arada, Ruhani Meclis'in ve Müslüman kesimin temsilcilerinin, Müslümanların devlet içerisindeki çıkarlarını korumada aynı konumu paylaştıklarını ve bunun da olumlu kararların alınmasına

katkıda bulunduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu doğrultuda, Müslüman nüfusun hoşnutsuz olduğu bir konu olan müezzin ve imamların cephedeki konumları ile ilgili olarak Rus Parlamentosu'nda tartışmalar yapılmıştır. Müslüman milletvekillerinin ve Ruhani Meclis üyelerinin sergiledikleri ortam tutum sayesinde, 1912 yılında, ordudaki düzenlemelerle ilgili değişiklikler yapılmıştır ve 22 yaşın üzerindeki Müslüman din adamlarının ve müezzinlerinin askere alınmaması hükme bağlanmıştır.33

Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde, Rus yetkililer, daha önce olduğu gibi, "Türk faktörü" üzerinde önemle durmuşlardır. Örneğin, 1910 yılında Türk şeyhülislâmının, Ruslar da dahil olmak üzere tüm Müslümanlara yönelik tüm camilerde okunmak üzere bir fetva yayınladığı ve Türk donanmasının güçlendirilmesi için bağışlar toplanmasını istediği öğrenilmiştir. Ruhani Meclis yetkililerinin 2 Nisan 1910 tarihli kararı uyarınca, tüm imamların bu fetvanın okunduğu camilerde toplanan paralar için kesilen makbuzları teslim etmesi ve bu fetvanın cemaate dağıtılmaması talimatı verilmiştir.34

1. Dünya Savaşı'nda Müslüman
Din Adamları

Askeri harekâtların başlamasının ardından, Rusya'daki Müslüman din adamları savaşın zaferle sonuçlanması için, tüm inananların savaşa katılması çağrısında bulunmuştur. Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa katılması, Ruhani Meclis'in 14 Kasım 1914 tarihli özel bir bildiri yayınlamaya zorlamıştır. Müftü Muhammedyar Sultanov, Türkiye'nin hareketini Almanya'nın baskısı altında yapılmış düşüncesizce bir hareket olarak tanımlamıştır. Müslüman din adamlarının başı, Balkan Savaşlarının ardından "Türkiye'nin şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde dinlenmeye ve ekonomik ve kültürel kalkınmaya susadığına" inanıyordu. Türkiye'nin saldırması durumunda bunun İslam çıkarlarının korunması olarak değil,

saldırganlık olarak değerlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Muhammedyar Sultanov kendisine bağlı din adamlarının son olayları cemaatlerine bu bakış açısından açıklamalarını istiyordu.35

Müslüman din adamları, Rus ordusuna katılacak Müslüman askerlerin listelerini tam olarak yerel yetkililere teslim etmekle ve imparatorluğu bağlılık için yemin etme törenlerini düzenlemekle sorumluydu.

Askeri harekâtların başlangıcından itibaren, Ruhani Meclis Rus ordusundaki askeri imamların sayısının arttırılması hususunu ortaya atmıştır. Ancak hem üst düzey komuta kademelerindeki hem de ordudaki genel hava, askeri harekâtın bir an evvel başlatılması yönündeydi. Ayrıca, askeri komuta kademeleri uzun süredir, dindaşları ile kendi dillerinde iletişim kurduklarından dolayı mollaları kontrol altında tutma konusunun zaten yeterince sorunlu bir husus olduğunu düşünüyorlardı. Savaş, Müslüman toplumu barış zamanında da zaten rahatsız eden bir ortamı daha da ağırlaştırmıştır. Bu durum, Müslümanların yiyeceklerinin hazırlanması, Müslüman askerlerin Hıristiyan törenlerine katılması ve Müslümanların kutsal günlerinden görevden muaf olmaları gibi konularda verilecek kararları daha da zorlaştırmıştır. Savaş sırasında, gençlerin aksine daha çok dini uygulamaların yerine getirilmesi gibi konularda sorumluluğu olan yaşlıların silah altına alınması yönündeki askeri kararlar orduda bazı memnuniyetsizliklere yol açtı.36

Savaş dolayısıyla, pekçok medrese ve mektebin durumu önemli derecede kötüleşti. Öğretmenlerin çoğu askere alındı. Öte yandan, Ortodoks ilahiyat fakültelerindeki ve kilise okullarındaki Ortodoks öğretmenlerin çoğu askerlikten muaf tutuldu. Din çalışanları arasında sergilenen bu eşit olmayan tutum Müslümanlar arasında tepkiye yol açtı. 1915 yılında Ufa ve Kazan'daki öğretmenler ve öğrenciler Müftü Muhammedsefa Beyatıtov'a başvurarak hükümetin bu soruna çözüm getirmesini sağlamasını istediler.

Bunun temel sebebinin medreselerin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi kuruluşlar olduğuydu.37 Nisan 1919'da Ordu Bakanlığı müftünün bu talebini yerine getirerek, medrese öğretmenlerinin ve öğrencilerinin askerliklerinin askıya alınmasını kararlaştırdı.38 Daha sobra aynı hak mektep öğretmenleri için de tanındı.39 Bu arada, askeri makamların yasaların ihlal edilmesine dair vakalara karşı yeterince işlevsel bir şekilde tepkisini gösterdiğini ve bunların giderilmesi için gereken tedbirleri aldığını belirtmekte yarar vardır.40

Öte yandan, askerlerin evlilik kayıtları ve boşanmaları ve mirasa hak kazanma durumları ile ilgili olarak çözüm bekleyen pek çok sorun bulunmaktaydı. Rus yasalarına göre, düşük rütbeli askerlerden sadece dul olanların ve uzun süre hizmet etmiş olanların evlenmesine izin veriliyordu. Ruhani Meclis 9 Kasım 1916 tarihinde almış olduğu bir karar ile eşleri savaşta ölen ya da kaybolan kadınların savaş sonuna kadar evlenmelerini yasakladı.41 Karara gerekçe olarak da, "öldüğü" açıklanan bir erkeğin savaş sonunda ölmediğinin ve sağlıklı olduğunun anlaşıldığı ve böylece evliliklerin bozulduğu gösterildi. İmparatorun 14 Ekim 1916 tarihli kararı ile, bu alandaki tüm yasaklar kaldırıldı.42 Mirasların bölünmesi hususuna gelince, Ruhani Meclis mollaların askerlerden yazılı belge almalarını zorunlu kıldı.43 Savaş sırasında Ruhani Meclis'in yürüttüğü faaliyetlerden bir tanesi de karşı propaganda faaliyetleriydi. Ruhani Meclis hem orduda hem de Rusya'nın pekçok Müslüman bölgesinde yayılan söylentileri yalanladı. Bu söylentiler arasında Almanya'nın İslam dünyasının koruyucusu olduğu ve Alman İmparatoru Vilgelm'in Müslüman olduğu bulunmaktaydı. Meclis,bu söylentilere karşılık olarak "Frankfurter Allgemeine" gazetesinde çıkan ve Türkiye'nin daima Almanya'nın boyunduruğu altında olacağı haberini kullandı. Bir başka gazetede, "Maglumat"ta da Alman komutanlarının Afrika'nın Müslüman nüfusuna

uyguladığı baskılardan bahsedilmekteydi. Müslüman din adamlarının gazeteler yoluyla yürüttükleri propaganda faaliyetlerinin amacı, Alman yöneticilerinin ikiyüzlülüklerini ortaya koymak ve halk arasında Rusya'nın düşmanlarına karşı sıkı bir nefret uyandırmaktı.44

İmparatorluk yetkilileri savaşın sona erdirilmesini isteyen radikal siyasi grupların faaliyetleri üzerine ciddi bir şekilde telaşa kapıldılar. Örneğin başkanlığını Mirsaid Sultan-Galiev'in yaptığı "Tatar Sosyalist Mücadele Örgütü-Uluslararası Yaklaşımcılar" tarafından yayımlanan kitapçıklardan birinde Müslüman askerlere ayaklanmaları gerektiği ve Başkurt ve Tatarların ordudan çekilmesi gerektiği çağrısında bulunuluyordu. Yapılan çağrıda, Rusya tarafından dindaşlara -Türkler ve İranlılar- karşı açılan savaşın ulusal özelliği ön plana çıkarılmaktaydı. Bu örgütün üyeleri ayrıca askerlerin ayaklandırılması faaliyetlerinde de bulunmuştur; Sterlimak, Birsk ve

Belebey gibi bazı yerlerde askere alınanlar ayaklanmıştır. Sterliamak'ta yaşanan ayaklanmanın bastırılmasının ardından yaklaşık 90 kişi hapse mahkum edilmiştir.

1916 yılında, Orta Asya'da çok büyük bir ayaklanma patlak verdi ve bu ayaklanmanın sebebi, daha Rusya'ya hizmet etmemiş olan ve Orta Asya Türklerinin (Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler vs.) cephede geri hizmetlerine alınması zorunluluğunu getiren 25 Haziran 1916 tarihli, karar olmuştur. Kutsal bir görevin sona ermesini beklemeden, Müslümanlar öfkelerini öncelikle yönetimin yerel temsilciliklerine karşı daha sonra da tüm Rus ülkesine karşı ortaya koydular. Ayaklanma, yönetim tarafından çok ağır bir şekilde bastırıldı. Rus hükümeti Orta Asya'daki olaylardan endişe duymaya başladı ve çatışmaların yerel boyutta tutulması için çok sıkı önlemler aldı. Orenburg Müslüman Meclisi ayaklanma ile ilgili olarak Rus yönetimi adına resmi bir açıklama yaptı. "Maglumat"

gazetesinde yayımlanan bir başyazıda, dini kurum onları “hoş olmayan” bir olay olarak niteledi ve Orta Asya Müslümanlarının bu olayda “yanlış” bir tutum sergilediğini belirtti. Ruhani Meclis, Rusya içinde yaşayan Müslümanların Rus ordusuna verdikleri hizmetleri ve devletin sağladığı koruyuculuğa örnekler vererek, Türkistan halklarının hizmet vermek için harekete geçirilmesinin zorunlu ve haklı bir önlem olduğunu ileri sürdü.45 Ruhani Meclis aynı zamanda herkesin hizmet vermesi için çağrıda bulunulmasının ulusal ve dini ihtiyaçlar için gerekli bir önlem olduğuna inanıyordu. Orta Asya’da yaşanan benzer olaylar basında yaygın bir şekilde yer aldı. Özellikle en büyük Tatar gazetesi olan “Vakit” ayaklanmanın bir yanlış anlama sonucu çıktığını ve hükümetin almış olduğu sert önlemler sonucu değil de imparatorluğun ihtiyaçlarının anlaşılması sonucu sona erdiğini yazmıştır.46 Yıl ortasında Ruhani Meclis tarafından 1917 Şubatı’ndaki ayaklanma ile ilgili olarak yayınlanan bir bildiride yer alan yorum, Kazakistan ve Orta Asya’daki isyanın bastırılmasının eski yönetimin İslam’a ve Rusya’daki Müslümanlara yönelik “kötü muamelesi” olduğu idi.47

Tatar ve Başkurt nüfusunun bazı kesimlerinin tereddüt içerisinde olduğu bir ortamda, hükümet Ruhani Meclis’in Müslüman din adamları üzerindeki nüfuzunun arttırılması gerektiğini düşünüyordu. Söz konusu dönemde dini kuruluş tarafından yayınlanan belgelerin hepsinde ülkenin korunması fikri, savaş karşıtı bir propagandaya “maruz kalındığı” ve Rusya’nın askeri düşmanlarının söylentilerinin ve söylemlerinin asılsız olduğu yer almaktadır. Bu uzun savaş ile ilgili olarak hem orduda hem de diğer kesimlerde ortaya çıkan memnuniyetsizliğin ilk işaretlerinin görülmeye başlaması ve Müslüman askerler üzerindeki kontrolün güçlendirilmesi yönünde duyulan ihtiyaç, Rus hükümetini Ruhani Meclis’in taleplerini daha

esnek bir şekilde değerlendirmeye mecbur bırakmıştır. Özellikle 12 Nisan 1912 tarihinde,

Ordu Bakanlığı her tümene bir askeri mollanın tahsis edilmesini kararlaştırmıştır ve yıl sonuna kadar alaylarda da askeri mollalar ve yardımcıları görülmeye başlamıştır. Sadece batı cephesinde 34 askeri molla görev yapmıştır. Askeri ahunlar da adayların seçimi ve atanması işleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Haziran 1916'da Müftü Muhammedsefa Beyazitov İmparatoriçe Aleksandra Fedorovna imparatorluk hükümetinin bakanları tarafından kabul edildi. Yapılan toplantı sırasında askeri mollaların atanması ile ilgili düzen tartışıldı ve yüksek dini bilgi seviyesine ve Rusça bilgisine sahip olan adaylara

öncelik verilmesi kararlaştırıldı. Aynı zamanda, medrese öğretmenlerinin ve öğrencilerinin askerlik hizmetlerinin ertelenmesi sorunu da çözüldü. Bu toplantı sonrasında birçok askeri mollaya ve Müslüman komitelerinin üyelerine ödüller ve madalyalar verildi. Örneğin, Hüseyin Seydburhanov'a III. Anna payesi verildi; Primorsky askeri birlik kurmaylardan ahun Gabdulgani Murzin'e ve 3. Ordu kurmaylarından Şerafettin Kemaletdinov'a madalyalar verildi.48 Yüzyıllık geçmişe sahip Ruhani Meclis tarihinde ilk kez hazineden altığı ödenekleri arttırmayı başardı.49

Askeri mollaların temel görevleri Müslüman askerler ile manevi içerikli konuşmalar yapmak ve öğütler vermekti ve genellikle bunları cephelerde yapıyorlardı. Kuzey cephesindeki 12. ordunun askeri ahunu olan Mirsagit Kuçumov Ruhani Meclis'e verdiği bir bilgide top ve bombaların şarapnellerinin havada uçuşmasına artık alışık hale geldiğini bildirmiştir.50

Müslüman bir toplumdaki askeri imamların görev belli değildi. Bu bağlamda, Müslümanlara ait bir gazete olan "Vakit"te yayınlanan bir yazıda, imamlar üzerinde belirli bir denetleme sistemi tesis edemeyen ve bu

görevlere “ahlâkı bozuk imamların” getirilmesine göz yuman Ruhani Meclis sert bir şekilde eleştirilmiştir. Gazetenin görüşüne göre, Ruhani Meclis’te askeri kadının başkanlığında bir askeri bölümün oluşturulması için müftünün hükümet nezdinde bir an evvel harekete geçmesi gerekiyordu. Bu askeri kadının temel görevi, askeri imamlara talimatlar verilmesi, bu görevler için adayların belirlenmesi ve cephede hayatını kaybeden ya da hiçbir iz bırakmadan kaybolanların listesini tutmak olacaktı.51 Gazetede yayınlanan bu makale Müslüman nüfus arasında oldukça değişik fikirlerin oluşmasına yol açtı. Bazı imamlar yanı başlarında değersiz birinin bulunmasını kabul ettiler. Örneğin, 6. Ordunun askeri mollası S. Giyakaldın Ruhani Meclis’e yazmış olduğu raporda bazı imamların Rusçayı iyi bilmemelerinden dolayı komutanlar ile Müslüman askerler arasındaki iletişimi sağlayamadıklarını bildiriyordu. Aynı zamanda, Müslüman din adamlarının büyük bir çoğunluğunun askeri görevlerini onurlu bir şekilde yerine getirdiğini de belirtiyordu.52

Savaş sırasında Ruhani Meclis hayır faaliyetleri ile aktif olarak ilgileniyordu. Meclise bağlı olan mollalar vasıtasıyla çeşitli halk komiteleri ve fonlar için sürekli olarak parasal kaynak toplanıyordu. Muhammedyar Sultanov ve daha sonra da Muhammedsefa Beyazıtov sık sık özel tebligatlar yayınlayarak Müslümanlara sadece para yardımı yapmakla kalmayıp ayn zamanda hayır faaliyetlerinin düzenlenmesinde faal olarak rol almaları çağrısında bulunmuştur. Bu çağrılara yüzlerce molla cevap vererek, faaliyetleriyle Aralık 1914’te Duma’daki Müslüman temsilcilerin Rusya’daki Müslüman topluma yönelik hayır faaliyetleri konusunda bir kongre düzenlemelerini sağlamıştır. Bu kongre sonrasında Merkezi Müslüman Komitesi kurulmuştur ve bu komite hastanelerin açılması ve cepheye yiyecek ve giyecek gönderilmesi gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Kongrenin sona ermesinin hemen ardından, Ruhani Meclis iki hafta

içerisinde 19 bin ruble toplayarak St. Petersburg’a gönderdi.53 Bu hayır amaçlı yardımlar geri plandaki yoksul Müslümanlara sağlanıyordu. Bu bağlamda, Muhammedsefa Beyazıtov’un yapmış olduğu bir çağrıda Rusya’nın iç bölgelerine sürülen binlerce mülteciye yardım edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Müftü de inançlarına ve milliyetlerine bakılmaksızın tüm mültecilere şefkat gösterilmesi, onlara kalacak yer, yiyecek, giyecek ve iş sağlanması çağrısında bulunmuştur.54 Ruhani Meclis’in bir başka faaliyeti ise aile fertleri cephede olan tüm ailelere zirai işlerde yardım sağlamak olmuştur. Köylerin birçoğunda, Müslüman halk bir araya gelerek toprağı ve çeşitli ürünleri birlikte işlemiştir.55

***

Günümüzde yapılan çalışmalarda, Rus ordusunda Müslümanlara yönelik olarak dini esaslı “belirgin” bir ayrımcılığın mevcut olmadığı iddiası sıkça yer almaktadır.56 Öte yandan, Müslümanların silahlı kuvvetlerde oynadığı büyük role değinecek olursak, Rus hükümetinin İslam dini mensuplarının dini ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bazı imtiyazlar uygulamasının altında yatan bazı etkenleri de dikkate almak gerekmektedir. Birçok savaşta Müslümanların insan kaynaklarından yararlanma, devlet içerisindeki siyasi istikrarı koruma ve merkezden uzaklaşan eğilimlerin önüne geçme yönünde bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Hükümet, Müslüman din adamlarının ordudaki temsil oranlarını adım kademeli bir şekilde yükselterek, Rusya’daki Müslüman nüfus içerisinde daima mevcut olan eğilimleri koruma altına almayı umut etmiştir.

Elbette ki böyle muhafazakar bir ideolojinin derinlerine inildiğinde, Ruhani Meclis’in de doğrudan bir rol oynadığı görülmektedir. Ruhani Meclis hem cephedeki hem de cephe arkasındaki zihinlere imparatorluğun güçlü olduğu ve çarın ve silahlı kuvvetlerin her halükârda galip gelebileceği izlenimini aşılamıştır. 1917 Şubatı’nda gerçekleşen demokrasi devriminin

sonrasında dahi, bu dini kuruluş tahtan düşürülen II. Nikolay'ı orduyu komuta edememekle suçlayarak savaşın devamını desteklemiştir.57 Öte yandan, toplu eylemlerde Ruhani Meclis'in propagandasından yararlanılmıştır ve bu bağlamda uygulanan vergilere karşı başarılı bir şekilde mücadele edilmiştir.

Bu şekilde, yasal birkaç Müslüman kuruluştan biri olan Ruhani Meclis ülkedeki dinler arası ve etnik gruplar arası ilişkilerin güçlendirilmesinde uzun süre katkı sahibi olmuştur. Bu kuruluşun varlığı Rus İmparatorluğu'ndaki dini hoşgörünün ve Müslümanlara aralarında askerlik hizmeti ile ilgili hususlar da bulunan çeşitli sosyal haklar tanınmasının en önemli etkenlerinden birisi olmuştur.

1 Rakhimov R. N. "Islam under the Russian Uniform: a legal Status of Moslems in the Russian İmperial Army/Shariat: The Theory and Practice", Ufa, 2000, s. 119.

2 Gosudarstvenniy Arxiv Orenburgskoy Oblasti (GAOO), fond 6, opis, 2, delo 950, fols. 6-7.

3 Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arxiv Drevnix Aktov (RGADA), fond 16, delo 934, fols. 102-104.

4 GAOO, fond 6, opis, 4, delo 9958, fols. 157, 160.

5 Central, Niy Gosudarstvenniy İstoritsheseskiy Arxiv Respubliki Baskortostan (CGIA RB), fond 6, opis, 6, delo 3939, fols. 1-9.

6 CGIA RB, fond 2, opis, 1, delo 3483, fol. 62.

7 GAOO, fond 6, opis, 4, delo 9958, fols. 157, 160.

8 CGIA RB, fond 295, opis, 2, delo 129, 130.

9 CGIA RB, fond 295, opis, 2, delo 280.

10 D. Aminov St. -Petersburg Sobornaja a Cathedral Mosque, Saint Petersburg, 1992 s. 5.

11 Danil Azamatov, “The Muftis of the Orenburg Spiritual Assamly in the 18th and 19th Centuries: The Struggle for Power in Russia, s Muslim Institution” in Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Allen J. Frank, Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Earle 20th Centuries, Berlin, 1998, s. 370.

12 Grishin Y., Polish-Lithuanin Tatars, Kazan, 1995, S. 78; CGIA RB, fond 295, opis, 6, delo 2018, Cilt 1.

13 CGIA RB, fond 295, opis, 4, delo 14214, Cilt 2.

14 CGIA RB, fond 295, opis, 6, delo 25882, Cilt 4-6.

15 Nazionalny Musei Respubliki Baskortostan (NM RB), fond 1, delo 1498, Cilt 59.

16 NM RB, fond 1, delo 19198/1-2, Cilt. 2.

17 A.g.e., Cilt 4.

18 CGIA RB, fond 295, opis, 8, delo 1120, Cilt 15.

19 CGIA RB, fond 295, opis, 2, delo 279.

20 CGIA RB, fond 295, opis, 8, delo 1120, Cilt 1538.

21 A.g.e., Cilt 33.

22 CGIA RB, fond 295, opis, 2, delo 275.

23 CGIA RB, fond 295, opis, 8, delo 1120, Cilt 107.

24 CGIA RB, fond 11, opis, 2, delo 84, Cilt 13.

25 CGIA RB, fond 295, opis, 2, delo 278.

26 CGIA RB, fond 295, opis, 6, delo 2775, C. 60; opis, 2, delo 274.

27 NM RB, fond 1, delo 19198/1-2, Cilt 6.

28 NM RB, fond 1, delo 19198/1-2, Cilt 7.

29 A.g.e., cilt 8.

30 NM RB, fond 1, delo 19891/3, Cilt 9-11.

31 CGIA RB, fond 295, opis, 6, delo 2018, Cilt 5, 11.

32 Moslem deputies of State Duma of Russia. 1906-1917. Collection of documents and materials. Ufa, 1998, s. 225.

33 A.g.e., s. 175; D. Usmanova. The Activity of the Muslim Faction of the State Duma and its Significance in the Formation of a Political Culture among the Muslim Peoples of Russia (1906-1917) in Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Allen J. Frank, Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Earle 20th Centuries, Berlin, 1998, s. 427-434.

34 CGIA RB, fond 295, opis. 11, delo 803, cilt. 1-5.

35 CGIA RB, fond 295, opis. 11, delo 784, cilt. 3.

36 Maglumat Machkamai Shargigya Orenburgiya (Maglumat…), 1917, No 2-3, s. 12.

37 Maglumat, 1916, No 2, s. 13-14.

38 Maglumat, 1916, No 7-8, s. 32.

39 Maglumat, 1916, No 21, s. 21.

40 Maglumat, 1916, No 23-24, s. 6.

41 CGIA RB, fond 295, opis. 6, delo 3741, s. 1.

42 Maglumat, 1916, No 7-8, s. 24.

43 Maglumat, 1916, No 11, s. 2.

44 Maglumat, 1916, No 22, s. 12.

45 Maglumat, 1916, No 16-17, s. 3.

46 Maglumat, 1917, No 2-3, s. 1.

47 Maglumat, 1917, No 5-6, s. 89.

48 Maglumat, 1916, No 1, s. 4.

49 Maglumat, 1916, No 13, s. 18-19.

50 CGIA RB, fond 295, opis. 6, delo 2527, cilt. 181.

51 Maglumat, 1917, No No 2-3, s. 11.

52 Maglumat, 1917, No 10, s. 15.

53 L. Klimovitsh. Islam in Tsarist Russia, Moskova, 1936, s. 301.

54 CGIA RB, fond 295, opis, 11, delo 784.

55 Maglumat, 1916, No 7-8, s. 1-2.

56 A. Malashenko, Islamic Rebirth in modern Russia, Moskova, 1998, s. 33.

57 Maglumat, 1916, No 5-6, s. 5-6.

D. Azamatov, Orenburg Spiritual Assamly in the 18th and 19th Centuries. Ufa, 1996.

Grishin Y. Polish-Lithuanin Tatars, Kazan, 1995,

L. Klimovitsh. Islam in Tsarist Russia, Moskova, 1936.

R. Landa. Islam in History of Russia, Moskova, 1995.

A. Malashenko, Islamic Rebirth in Modern Russia, Moskova, 1998.

Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. Cilt. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relation edited by Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Allen J. Frank Berlin, 1998.

Nikolay İl'minskiy: Orta Volga Müslüman ve Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti / Dr. Agnés Nilüfer Kefeli [s.451-459]

Arizona Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Giriş

Nikolay İvanoviç İl’minskiy (1822-1891) hep tartışmalı bir kişilik oldu ve tartışmalı bir kişilik olarak da kaldı. Bir rahibin oğlu olarak Penza’da doğan ve misyonerlik eğitimi alan İl’minskiy, Kazan İlahiyat Akademisi’nde görev yapan bir Türkolog idi ve ününü en çok Rus İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rus olmayan halklar (norodtsy) için geliştirdiği eğitim sistemi ile kazandı. İl’minskiy’in temel amacı, bu yerli halkların yerel dillerinde bir Ortodoks Hıristiyan kültürü yaratmaktı. İl’minskiy’in çalışmalarına iki prensip rehberlik etmiştir: birincisi, yerlilere kendi dillerini öğretmek (Tatar metinlerinin Kiril alfabesinde okunmasına yönelik bir fonetik yöntem geliştirmiştir); ve ikinci olarak, yerli öğretmenleri ve yerli Ortodoks rahipleri eğitmek.

Vasiliy Skvortsov (1859-1932) gibi bazı Ortodokslar, onu Ortodoksluğu Müslüman, mutaassıp tarikatçılar, Budist ve animistik propagandanın saldırılarına karşı savunan gerçek bir Hıristiyan olarak anlatmaktadır. Kazanlı Başpiskopos Afanasiy (Sokolov) (1856-1866 yılları arasında bu pozisyonda bulunmuştur) gibi diğerleri de onu İslam’a ve yerel kültürlere karşı sempatik davranmasından dolayı kınamaktaydılar.

Sağ kanattaki Rus milliyetçiler onu ulusal ve dini ayrılıkçılığın savunucusu olarak nitelemekteydiler. Öte yandan, Ravil Nafigov gibi çağdaş, milliyetçi Tatar tarihçiler ise onu tehlikeli bir Ruslaştırıcı olarak görmekteydiler.1

İl’minskiy’in bu kadar farklı tepkilere neden yol açtığını anlamak zor değildir. İl’minskiy sadece yerli halkları eğitmek ve onların dillerine ait yazı karakterini değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda devletin de kendi dönemindeki eğitim ve milli politikalarını şekillendirmiştir. Özellikle, İl’minskiy’in Hıristiyan idealleri ile onun resmen İslam’ı kabul etmiş olan Ortodoks Tatarlara (aynı zamanda Kriaşenler olarak da bilinmektedirler) karşı izlediği politikayı uzlaştırmak gerçekten de kolay bir iş değildir. Bir taraftan, bir misyoner olarak o yerel halkın cebren ya da rüşvet ile din değiştirmelerini sağlamaya yönelik yaygın uygulamaları telin etmekteydi. Öte taraftan ise, aynı kişi, ihtida edenlerin liderlerinin -ki bunlar gerçekten dini yaşayan Müslümanlar olsa bile- Sibirya’ya sürülmeleri konusunda devlet yetkililerine çağrıda bulunmaktaydı. Kutsal Sinod’un Vekili Konstantin Pobedonostsev’in (1880-1905 yılları arasında bu görevde bulunmuştur) desteğiyle, bazı yerel yetkililerin merhamet göstermesi için kendisine başvurmasına rağmen, Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçen mürtediler için bir rahatlama sağlayacak kanuni düzenlemeleri engellemeyi başarmıştır.2

Rusya Federasyonu içinde resmen egemen bir devlet olan Tataristan’da, İl’minskiy’in bir Ruslaştırma ajanı mı yoksa küçük ulusların bir koruyucusu mu olduğuna yönelik bu eski tartışma yeniden ortaya çıkmıştır. Çağdaş “Müslüman” Tatar tarihçiler İl’minskiy’i bir Rus emperyalist olarak kınarken, Ortodoks Tatarlar bu misyoneri kendilerini aydınlatan kişi olarak savunmaktadırlar. Basın dünyası ve

akademik dünyada, misyonerlerin Kriaşen toplumunun pekişmesinde oynadıkları rol siyasi bir mesele olmuştur.

İl’minskiy’in tarihselliği ve onun eğitim sistemi dört döneme ayrılmaktadır. Devrimden önce, İl’minskiy’in talebeleri hocalarını idealize etmişler; onu solcu seküleristler ve sağ kanat Rus

milliyetçilerinin saldırılarına karşı savunmuşlardır. 1920'ler ve 1930'larda, Sovyet tarihçiler İl'minskiy'i gericilikle ve İmparatorluğun ulusal azınlıklarına baskı kurulmasına yardım eden bir emperyalist olmakla suçlamış ve kınamışlardır. Stalin döneminin sonlarında, Sovyet tarihçiler İl'minskiy'in rolünü bir pedagog olarak yeniden ele alarak değerlendirmişlerdir, çünkü Sovyet milletler siyaseti, Rus olmayan azınlıklar için birer Kiril alfabesinin yaratılması gibi İl'minskiy'in pek çok stratejisini benimsemiştir. Kuruşçev (1953-1964) ve Brejnev (1964-1982) rejimleri sırasında, Sovyet bilim adamları İl'minskiy'in çalışmalarını olumlu değerlendirmeye açık olmuşlardır. Bununla birlikte, Alexandre Benningsen (1912-1988) gibi Batılı tarihçiler ise, bu Rus Misyonerinin Sovyet kültürel emperyalizminin temellerini attığını düşünmektedir. Sovyetler sonrası dönemde ise, İl'minskiy, Tatar kültürünün dünü ve geleceği üzerine yapılan tartışmalarda bir kez daha odak haline gelmiştir.

Devrim Öncesi Tarihi

1917 devriminden önce, İl'minskiy hakkındaki eserlerin çoğu, Nikolay Alekseevich Bobrovnikov (1854-1921), Petr Onisimovich Afanas'ev (doğumu 1874) ve Kilise tarihçisi Petr Znamenskiy (1836-1917) gibi onun talebeleri tarafından yazılmıştır. Bunların temel ilgi alanını İl'minskiy'in Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki faaliyetleri; ve Kilise ve hükümet içindeki Rus merkezli muhaliflerine karşı vaftiz edilmiş yerliler için yeni açılmış olan okulların savunulması oluşturmaktadır. İl'minskiy'in talebeleri, hocalarını dört tip eleştiriye karşı savunmak zorunda kalmışlardır. İl'minskiy'in İslami edebiyata olan ilgisi, Kazanlı Başpiskopos Afasaniy gibi bazı Kilise yetkililerinin, Onun İslam'a sempati duyduğuna inanmasına yol açmıştır. Ekonomist Vladislav Zalesskiy (doğumu 1861) gibi başka eleştirmenler ise Misyoner İl'minskiy tarafından İncil'in yerel

dillere çevrilmesi ve onun tarafından yerli din adamlarına eğitim verilmesinin Rus Ortodoksluğu' nun altını oyacağını iddia etmekteydiler.

1911 Bütün Asil Ruslar Kongresi de dahil olmak üzere Rus milliyetçileri, yerlilerin kendi yerel dillerinde eğitilmelerinin milliyetçiliğin ve ayrılıkçılığın yükselmesine yol açacağı uyarısında bulunmaktaydılar. 1905'ten sonra, Evgeniy Aniçkov (1866-1937) ve Aleksandr Amfiteatrov (1862-1938) gibi seküler liberaller ise İl'minskiy'in eğitim sistemini çok fazla dini olmakla ve siyaseten de gericilikle eleştirmekteydiler.3

Devrim öncesi edebiyatı çoğunlukla İl'minskiy'i, vaftiz edilmiş insanların huzurunu kalbinde taşıyan gerçek bir Hıristiyan olarak resmetmektedir. [İlginç bir şekilde, İl'minskiy'in muhalifleri eleştirilerini yazılı olmaktan ziyade sözlü olarak ifade etmeyi tercih etmekteydiler, bunun sebebi belki de İl'minskiy'in hükümetin iki güçlü ve önemli isminden destek görmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kişiler Eğitim Bakanı Kont Dmitriy Tolstoy (1823-1889) ve Konstantin Pobedonotsev (1827-1907)] Fakat, İl'minskiy'in hayranları da yapılan eleştirileri hesaba katmaktaydılar. İslam ve Doğu dilleri hakkındaki engin bilgisi sayesinde, İl'minskiy'in geleneksel olarak kafirlere karşı kapalı olan Müslüman dünyasına girebilmiş olmasına da övgüler dizmektedirler. Onun 1863 yılında kurduğu Merkezi Kriaşen-Tatar okulunda, çocuklar kendi yerel kültürlerinden uzaklaşıp, yabancılaştıklarını hissedememişlerdir. Bu çocuklar, yerel dillerinde dini ya da dini olmayan konulara maruz kalmaktaydılar. İl'minskiy, okulu bıraktıktan sonra da bu öğrenciler ile olan ilişkisini sürdürmekte ve ihtiyaç duyduklarında bunlara mali yardım göndermekteydi.

Son olarak, hayatının son gününe kadar, İl'minskiy yerel dillere metinler tercüme etmiştir. İl'minskiy'in çalışmaları hakkında bu olumlu

değerlendirmeler sadece talebeleri tarafından dışlayıcı bir şekilde yapılmamıştır. Genç etnografyacı Dmitriy Zelenin (1878-1954), henüz Iurev Üniversitesi'nde öğrenci iken yazdığı ilk makalesinde, İl'minskiy'in eğitim sistemini güçlü bir şekilde desteklemekteydi. Kırımlı bir Tatar muharrir ve pedagog olan İsmail Gaspıralı (1851-1914) da İl'minskiy'in, öğrencilere devlet/resmi dilin yanı sıra yerli/yerel dillerinin de öğretildiği Kriaşen okullarını selamlamaktaydı.4

N. A. Spasskiy'in biyografisinde ve Svetlana Çicherina'nın müdafaacı eserlerinde (1862-1921), İl'minskiy Ortodoksluğun ve onun saldırgan İslam'a karşı meşruluğunun savunucusu olarak görülmektedir. Mesela, Kriaşen okullarını korumak için İl'minskiy mahalli okulların mütevelli heyetlerine Müslümanların katılmasına karşı çıkmıştır.

Aynı zamanda II. Katerina tarafından kurulan Müslüman Ruhani Heyeti'ni de irtida etmiş Kriaşenleri Müslüman olarak kayıtlara geçirdikleri için eleştirmiştir. Akıcı bir şekilde Rusça konuşabilmelerine ve geleneksel yöntemlerle eğitim almış olan elitlere nispeten Rus alemine daha yakın olmalarına rağmen Cedidci (reformistler/yenilikçiler) aydınlar da İl'minskiy'in güvenini kazanamamıştır. Devrime kadar, Rus siyasetçiler ve kırsal bölgelerdeki din adamları, yerli halkları entegre etmenin en iyi yolu olarak dilin Ruslaştırılmasına inanmaya meyletmekteydiler, oysa İl'minskiy lingusitik Ruslaştırmanın (bu yerel halkların kendi yerli dillerine dayanan İl'minskiy'in kendi pedagojik yöntemine bir tehditti) Müslümanları daha sadık bir teba yapmayacağını savunarak bu görüşle mücadele etmiştir.5

Sovyet Tarihi

Devrimden sonra, İl'minskiy'in bu müspet imajına yönelik saldırılar başladı. 1920'lerde Rus ve Tatar tarihçiliğinin tüm dikkatleri "zulme uğramış" Müslüman milliyetlere döndü. Arapça yazının ve İslami geçmişin Tatar ulusal kültürünün ana parçaları olduğunu düşünen eski bir Tatar

öğretmen olan Alimcan İbramihov'un (1887-1938) eserlerindeki İl'minskiy herhangi bir olumlu özelliğe sahip bulunmamaktadır. O, Tatarları Hıristiyanlaştırmanın yollarını arayan bir Ruslaştırma ajanından başka bir şey değildir. Rus tarihçi Nikolay Firsov (1864-1933) da İl'minskiy'i bir Ruslaştırma ajanı olmakla ve Tatarları Cedid Hareketi'ne muhalefet etmekle suçlamaktadır. Fakat, bir Rus bilim adamı olarak Firsov, aynı zamanda, İl'minskiy'i Orenburg'da Rus-Tatar öğretmen okulunun açılmasına ve İsmail Gaspıralı'nın Tercüman isimli gazetesinin yayınlanmasına karşı çıkmak suretiyle, Tatarların Rus medeniyetinden tecrit edilmesinin yolunu aramakla suçlamaktaydı. Öte yandan, İbrahimov Tatar kültürünün bağımsız bir şekilde gelişmesi gerektiğine ve imparatorluğun azınlıklarına Rus kültürünü empoze ettiği için İl'minskiy'in sansür edilmesi gerektiğine inanmaktaydı (1937'de, Stalin'in kendi Ruslaştırma programını kurumsallaştırmasından sonra, İbramihov tutuklanmış ve Kazan Cezaevi'nde hayatını kaybetmiştir).6

Bu iki yeni yaklaşım Lenin'in ve Stalin'in Rus olmayan halklar arasındaki yerelleştirme politikasının ürünleridir. Ancak, başta Tatar olmayan tarihçilikte bu eğilimin altında, İl'minskiy'e Finno-Ugrik edebiyatının ve milli bilincin yeşermesinin ana saiki olarak kıymet verilmektedir. İyi bir "resmi" parametre Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)'dir. Bu ansiklopedinin ilk baskısında (1933), İl'minskiy, eğitim sistemi Orta Volga'daki halklara baskı yapmak ve onları Ruslaştırmanın bir aracı olarak kullanılan gerici bir monarşist olarak tasvir edilmektedir.7 On dokuz yıl sonra, söz konusu ansiklopedinin ikinci baskısı yeni parti çizgisini yansıtmaktadır. İl'minskiy hâlâ bir muhafazakar misyoner olmakla birlikte, o artık ilerlemeci bir pedagogdur da. O, özellikle, Tatarca, Marice, Udmurtça, Çuvaşça ve Yakutça için kiril alfabeleri geliştirmiştir.8 Aynı zamanda, Stalin Kiril

alfabesini Sovyetler Birliği'nin bütün halklarına empoze etmiştir ve yerel halkların Ruslar tarafından fethi müspet bir gereklilik olarak tasvir edilmiştir, çünkü Rus halkı İşçi devriminin avangardı idi.9

Gerçekte, İl'minskiy'in imajı daha henüz 1920'lerde, yani Tatarların yanı sıra Orta Volga'nın diğer azınlıklarının da kendi tarihlerini yazmaya başlamalarıyla değişmiştir. 1923 yılında, büyük annesi bir Çuvaş olan ve kendisi de Kazan'da Kriaşen-Tatar okulunda Tatarca öğreten ünlü Türkolog Nikolay Aşmarin (1870-1933), İl'minskiy olmasaydı "hepimiz (yani Çuvaşlar) cahil kalacaktık" demekteydi.10

1929 yılında ise, Sovyet etnografyasının daha sonraları rakip tanımaz lideri olan Nikolay Matorin (doğumu 1898) bu değişimi doğrulamaktadır. Orta Volga'daki Tatarları ve diğer azınlıkları da kapsayan din üzerine çalışmasında, Matorin İl'minskiy'i karmaşık bir kişilik olarak takdim etmekte ve onu Hıristiyan eğitimine yaptığı vurgu açısından belirgin bir şekilde mürteci olarak tanıtmakla birlikte, aynı zamanda Orta Volga'nın Türk ve Finno-Ugrik halkları arasında okur yazarlığı artırmak suretiyle yerel elitlerin oluşmasına büyük katkıda bulunduğunu belirtmektedir.

Bu elitler, daha sonra, yeni proletarya devletinin ana kadrolarını teşkil etmişlerdir. 1940 yılında, Kazan'daki Kriaşen-Tatar okulunda eğitim gören Kriaşen Vasiliy Mihailovich Gorohov (1891-1960) İl'minskiy ve onun talebelerinin kendi edebiyat okullarında yerel dillerini öğrenme haklarını korumak için giriştikleri mücadeleyi anlatmaktadır.11 Sekiz yıl sonra, A Efirov İl'minskiy okullarının ilk içten etüdünü yayınladı. O, üzerlerinde dini bir cila olmasına rağmen, İl'minskiy okullarının etüt edilmeye değer olduğunu düşünmekteydi.12

Bütün bunlara rağmen, bir misyoner olarak İl'minskiy hâlâ yarı karanlıkta bulunmaktadır ve hiç kimse onu Rus Ortodoks Kilisesi tarihi ile bağlantılı olarak etüt etmeye teşebbüste bulunmamıştır. 1950'lilerde, Tatar

olmayan bilim adamları tarafından tamamen pedagojik açıdan yaklaşılan İl’minskiy’in faaliyetlerinin yorumlanması olumlu yönde değişmeye devam etmiştir. Mari entelektüel çevreleri, üniversite öğrencileri ve daha geniş halk kitlelerini hedef alan bir kitapta, A. T. Trefilova, kendisini tamamen gerçekler ve veriler ile sınırlandırarak hiçbir aşağılayıcı sıfat kullanmaksızın İl’minskiy hakkında şunları yazmıştır: “İl’minskiy Mari dilini biliyordu, metinlerin tercümelerine nezaret etmekteydi, yerli okulları açtı, Rusça öğrenmeyi sadece bir konu olarak açıkladı.” Onun “dini eğilimi” hakkında hiçbir şey söylenmemektedir. 1970’li yıllarda, bir Mari bilim adamı olan V. N. Ablinov, bir tercüman ve pedagog olarak İl’minskiy’in Mari halkının tarihindeki önemini bir kez daha ifade etmektedir.13

Fakat, 1970’ler ve 1980’lerde Tatar bilim adamları, İbrahimov’un mirası ve Tatarlar ile Kriaşenler üzerine

1920’lerde yapılan etnografik çalışmaların bir uyumunu aramak suretiyle bu fikre karşı çıkmışlardır. Kriaşenlerin linguistik ve kültürel özellikleri hakkında bir uzman olan Flera Bayazitova (doğumu 1942), İl’minskiy’in okullarının çok kısıtlayıcı bir eğitim tipi sağladığını ileri sürmektedir. Ona göre, misyoner okulları Kriaşenleri, başta İslam olmak üzere, Tatar eğitiminin faydalarından izole etmiştir. Misyonerler yerlilerin aydınlanması konusuyla pek ilgilenmemişlerdir. Misyonerler, aksine, bu inançların onları İslam’dan koruyacağına ve İncil mesajlarını daha kolay benimseyecek hale getireceğine inandıkları için onların animistik inançlarını desteklemişlerdir.14 Neticede, Kriaşenler kapalı, geri, az gelişmiş bir toplum oluşturmuştur. Ancak, İslamlaşmış Tatarların yararına olarak, Kriaşenler onlara bir parça İslam öncesi Türk adetlerini, törelerini tanıtmıştır. Burada Bayazitova, İl’minskiy’in kendisinden ve etnografyacı Nikolay Vorobev’den (1894-1967) bir görüş alıntılayarak geleneksel

İslam'ın Tatar kültürünün Türk özünü bozmuş olduğunu kaydetmiştir. (Osmanlı İmparatorluğu'nda, Jön Türkler de geleneksel İslam'a karşı aynı tavrı takınmışlardır.) Bayazitova'nın milliyetçi bakış açısı Kriaşenleri yeniden Tatar toplumu ile bütünleştirmiştir (Bu okullardaki Müslümanlar suni olarak diğer Müslüman kardeşlerinden ayrılmışlardır.).15

Batı Histografisi

Şaşırtıcı bir şekilde, 1969 yılına kadar, Batılı bilim çevreleri Sovyet histografisiyle çok fazla bir farklılık göstermemiştir. Ağırlıklı olarak Sovyet eserlerine dayanarak, Batılı tarihçiler, yerel halklar arasında İl'minskiy'in negatif rolünü yeniden ele almaya teşebbüs etmemişlerdir. Ancak, arşivlere ulaşma eksikliği Sovyet histografisine bağlı kalınmasını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. İl'minskiy'in yazıları ya da Eğitim Bakanlığı ile Kutsal Sinod'un yayınları Batı'da mevcuttur.16 Buna ilaveten, Eğitim Bakanlığı'nın bazı arşivleri Sovyetler tarafından basılmıştır. İl'minskiy'in yerli pedagoji kavramının neden ihmal edildiğinin sebeplerinden biri, İl'minskiy'in faaliyetlerinin daha sonra Batılı tarihçilikte ihmal edilen, görmezden gelinen Rus Ortodoks Kilisesi tarihi, eğitim ve milliyetler politikası gibi alanlarda odaklanmasından kaynaklanmaktadır. Sadece 1969 yılında, Isabelle Kreindler İl'minskiy'i rehabilite etmenin yollarını aramış, ancak onun bu teşebbüsleri günümüz Batılı ve Tatar bilim adamlarının çoğu arasında çok az bir aksül amel uyandırmıştır.

İl'minskiy'e yönelik olumsuz davranış, Sovyet literatüründe başlangıçta var olan karmaşadan kaynaklanmaktadır. İl'minskiy'in yazılarına ve Eğitim Bakanlığı programına yönelik cevabına bakmaksızın, Batılı tarihçiler İl'minskiy'in vaftiz edilmiş Tatarlar için yerel eğitim anlayışı ile İl'minskiy'in fikirlerinin Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan yorumlarıyla özdeşleştirmektedirler. Vaftiz edilmiş yerlilerle Müslüman yerliler arasında Rus dilini yaygınlaştırmanın yolunu aktif bir şekilde arayan dönemin eğitim

bakanı Dmitriy Tolstoy’un programında, İl’minskiy’in Kriaşenler için gerçekleştirdiği okullaşma, İl’minskiy’in çekincelerine rağmen, Müslümanlar arasında da yaygınlaştırılmıştır. Ancak, 1960 yılında Serge Zenkovsky, İl’minskiy’in vaftiz edilmiş olan ve Müslüman olan Tatarlar için Kiril alfabesine dayanmakla birlikte kendi dillerinde eğitim verecek olan bir ilkokul üzerinde çok büyük bir hassasiyetle durduğunu açıklamıştır.17

Rus merkezli tarih anlayışından Tatar merkezli bir tarih anlayışına geçiş, başlangıçtaki bu karmaşaya bir açıklık getirmektedir ve bu İl’minskiy’in aktif bir Ruslaştırma ajanı olduğu fikrini güçlendirmektedir. Böylece, Alexander Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay ve Jean Saussay’a göre, İl’minskiy aktif bir şekilde Müslüman Tatarların Hıristiyanlaşmasını ve hem diğer Türk topluluklarından hem de Avrupa kültüründen tecrit edilmesini amaçlamıştır. Bu bilim adamlarının ulaştıkları sözkonusu yargı Sovyet tarihçiliğine (özellikle de İbrahimov ve Firsov’un çalışmalarına) dayanmaktadır. Misyoner İl’minskiy’in Pobedonostsev ile yazışmaları ve Piskopos Andrey ile N. V. Nikol’skiy’in 1912 yılında gerçekleştirdikleri tartışmalı istatistik, Hıristiyanlığa geçen Müslümanların sayısını abartmaktadır. Bu Fransız bilim adamlarının görüşüne göre, İl’minskiy’in birinci hedefi Tanrı’nın ismini Müslüman Tatarlar arasında yaymak için Avrupaileşmiş ve vaftiz edilmiş entelejensiyanın eğitilmesiydi. İkinci olarak, O, kültürel açıdan oldukça gelişmiş olan Volga Tatarlarının etkisi altındaki Türk halkları için Kiril alfabesine dayalı yazı dilleri yaratmanın yollarını aramaktaydı. O’nun üçüncü amacı ise, Ortodoksluğun en tehlikeli rakibi olarak düşündüğü İslam’ın modernist formunu teşkil eden Cedidizmin (Yenilikçiliğin) kültürel yayılmasının önünü almaktı. Sonuç olarak, iki yüz bin Tatar din değiştirmiştir ve daha önce Müslüman olan Kriaşen cemaati ayrı bir millet olmuştur.18

Ancak, bu üç tarihçi Hıristiyanlığı benimseyen Tatarların bir kısmının aslen Animist olduğunu dikkate almamışlardır. Çalışmalarında, Tatar İslamı'nı tarih tarafından tanımlanan bir sabit kimlik olarak görmekte ve Hıristiyanlığa geçişi de bir siyasi bölünme ve bir kültürel çürümenin işareti olarak algılamaktadırlar.

Bu bilim adamlarının bakışına göre, irtidat dışarıdan yapılan bir dayatmanın sonucu olup, kişisel tercihlerden kaynaklanmamaktaydı. Ancak bu bakış açısı, bir Kriaşen topluluğunun hayatta kalmayı başararak bugüne kadar ulaşmasına açıklama getirmekte başarısız olmaktadırlar. "Tatar milliyetçi yaklaşımının" misyonerlerin ve Kriaşenlerin seslerinin duyulmasını engelledikleri açıktır. Bir Hıristiyan imanlı olarak İl'minskiy'in faaliyetleri yerli Ortodoks Hıristiyanların aydınlanmasıyla ilgilenmekteydi ve böylelikle de baskıcı ama mahir bir Ruslaştırma faaliyetinin başka bir versiyonundan başka bir şey değildi. Bennigsen, Lemercier-Quelquejay ve Saussay tarafından tanımlandığı gibi, İl'minskiy'in yerlilere yaklaşımı, o sıralar Rusların ve daha sonraları da Sovyetlerin münhasıran kendi toprakları üzerinde bulunan milliyetlere karşı uyguladıkları "böl ve yönet" politikasıyla özdeşleştirilmektedir.

1969 yılında, Columbia Üniversitesi'nden Kreindler'in ilmi risalesi, Batı'daki mevcut kaynaklara (esas olarak da İl'minskiy'in talebeleri tarafından yazılan biyografilerine) bakarak İl'minskiy'in eserini rehabilite etmenin yolunu aramıştır. Kreindler, İl'minskiy'in Tatarları Ruslaştırmak gibi bir amaç gütmediğini, sadece halihazırda vaftiz edilmiş olan Tatarlar arasında hakiki Ortodoksluğu kurumsallaştırmayı hedeflediğini ileri sürmektedir. Bu bilim adamına göre, İl'minskiy'in Pobedonostsev ile yaptığı yazışmalar çoğu zaman bağlamından kopuk bir şekilde alıntılanmaktaydı. Aslında, İl'minskiy'in Tatar İslamı'na karşı yaklaşımı saldırgan olmaktan ziyade müdafaacıdır. Bu meşhur Misyonerin temel

endişesi Kriaşenleri Müslüman propagandasına karşı korumaktır. Son olarak Kreindler, Eğitim Bakanlığı tarafından uyarlanan "İl'minskiy sistemi"nin İl'minskiy'in yerliler için arzuladığı sistem olmadığını göstermiştir. İl'minskiy, hiçbir zaman yeni pedagojik metodunun sistematize edilerek Müslüman Tatarlara yönelik olarak da kullanılacak şekilde kapsamının genişletilmesini istememiştir. Aslında, onun tercihi ve gönlü herhangi bir sabit müfredatı olmayan edebiyat okullarından yanaydı, ve misyonerlere mürtedi köylerinde okul açmamaları tavsiyesinde bulunmaktaydı (bunlar Kriaşenlerin köyleriydi ve resmen Müslüman olarak kabul edilmek için başvuruda bulunmuşlardı). İl'minskiy, ilkokullarda eğitim dili olarak yerel dilin kullanılması konusunda Eğitim Bakanlığı'nın ağır kısıtlamalar getirmesiyle de büyük bir hayal kırıklığına uğradığını ifade etmektedir.19

Kreindler'in, İl'minskiy'in Batı tarihçiliğindeki imajını rehabilite etme gayretlerine rağmen, Stephen Blank, hâlâ, İl'minskiy'in Eğitim Bakanlığı'na çağrıda bulunarak kendi eğitim modelini, Müslümanlar dahil olmak üzere, bütün milliyetler için bir model olarak benimsenmesini istediğini doğrulamaktadır.20 Tatar asıllı bir Amerikalı tarihçi olan Ayşe Rorlich, böyle bir şeye davet edilmemelerine ya da zorlanmamalarına rağmen, Tatarların çocuklarını İl'minskiy'in okullarına göndermeye direndiklerini ifade etmektedir.21 Sadece son zamanlarda, Alexandre Bennigsen'in kızı Fanny Bryan (kendi ayakları üzerinde duran bağımsız bir tarihçi olarak) misyonerlik faaliyetleri ile alakalı olarak babasının bakış açısı ile Kreindler'in bakış açısını uzlaştırmanın yollarını araştırmıştır. O da Kreindler'in fikrini tekrar ederek, İl'minskiy'in Hıristiyan yerlileri korumaya çalıştığını söylemektedir. Ancak, Bryan'a göre, İl'minskiy nüfuzunu Cedid hareketinin mahf olması için kullandı ve böylece Ruslarla

yerel halklar arasındaki güvensizliğe ya da güven bunalımına katkıda bulundu. Ancak, Fanny Bryan iddiaları için yeni kaynaklar kullanmadı.22

Bugünkü Amerikan tarihçiliği, İl’minskiy’in İslam’a yönelik tavrı konusunda hâlâ bölünmüş durumdadır. Edebiyat eleştirmeni Edward Said’in etkisi altında bulunan Paul Geraci, İslam’ın İl’minskiy gibi misyonerlerin gözünde nasıl yanlış anlaşıldığını ve reddedildiğini göstermemektedir. Ancak, diğer bir bilim adamı olan Paul Werth gibi, O da İl’minskiy’in İslam görüşünün tedricen değiştiğinde ve tamamen de olumsuz olmadığı konusunda ısrar etmekteydi. Aslında, inancın temellerini öğretme yeteneği ve öğrencilerin daha fazla öğrenmesini temin etmek için bütün bir arka planla uğraşması yüzünden temel İslami eğitim İl’minskiy’in hayranlığını kazanmıştı. Kriaşenleri Ortodoks kilisesinin kucağında tutma teşebbüsünde, İl’minskiy, Hıristiyan misyonerlerin gayri resmi ve standart olamayan okullaşmasında, temel İslami eğitimi bir model olarak almış, onu taklit etmiş ve aşmaya çalışmışlardır.

Son olarak, Paul Werth’in eserinin gösterdiği gibi, İl’minskiy’in okulları ve çevirileri hakiki bir yerli Ortodoks Hıristiyanlığın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Kriaşenler dahil olmak üzere Hıristiyan değerlerini kendi şartlarına göre benimseyen yerliler, başarılı bir şekilde Tatarlardan ve Ruslardan ayrı bir kimlik oluşturmuşlardır.23

Sovyet Sonrası Kazanı’nda İl’minskiy

“Kriaşen meselesi” günümüz Kazanı’nda hâlâ sıcak meseledir ve milliyetçi Tatar düşünürler ile Kriaşan topluluğun kendileri arasında bir ayrılık sebebidir. Yeniden yapılanmadan (perestroika) sonra, Kazan’da İdil ve Miras gibi gençlerin ve bilimsel çevrelerin çıkardığı süreli yayınlarda pek çok misyonerlik karşıtı makale görülmüştür. Misyonerlerin günlükleri ve mektuplarından geniş alıntılar Tatarcaya tercüme edilerek, İl’minskiy ve talebeleri gibi misyonerlerin Tatarları tam olarak Hıristiyanlaştırmayı ve

Ruslaştırmayı amaçladığını göstermişlerdir. Özellikle de, Kriaşen irtida hareketleri popüler bir konu haline gelmiştir.

Ildus (Yıldız) Zahidullin gibi Kazan Tatar bilim adamları ve gazeteci Gölsina Şarifullina, Kriaşenlerin özgürlükleri için uzun süre devam ettirdikleri mücadelele-

rini kutlayan makaleler yazmışlardır.24 1994 yılında yayınlanan bir makalesinde, Ravil Nafigov İl'minskiy'in yerlileri hakir gördüğünü ileri sürmektedir. Misyoner İl'minskiy Tatar milletini dinsel bazda bölmenin ve birbirlerine karşı kullanmanın yolunu aramıştır. Sonuç olarak, O bütün halkın imhasını amaçlayan Stolıpin reformlarının atasıdır.25

Aynı zamanda, Kriaşenler kendilerinin aslında Müslüman Tatarlar olmasına rağmen, Korkunç İvan tarafından cebren Hıristiyanlaştırıldıklarına dair fikre karşı çıkmaktadırlar. Kriaşenler kendilerinin ayrı bir millet olduğunu ileri sürmektedir. Onlara göre, onuncu yüzyıldaki Bulgar Krallığı'nda mevcut olan tek din İslam değildi; Rusların 1552 yılında Kazan'ı işgal etmesinden önce de Bulgar topraklarında Hıristiyanlar yaşamaktaydı. Kriaşen yazarları, Kriaşenlerin Doğu Avrupa'daki ilk Hıristiyanlar olabileceğini de ilave etmektedirler.26 Bu açıdan bakıldığında, din değiştirmiş olan Kriaşenler İslam'a dönen insanlar olarak görülemez, aksine Türk misyonerlerin ve Tatar mollalarının İslam propagandasına boyun eğmiş insanlardır bunlar.27 İl'minskiy, aynı zamanda, daha küçük yerel halkların koruyuculuğunu da üstlenmiştir. Kriaşen halk entelektüellerinden biri olan Maksim Gluhov-Nogaybek, İl'minskiy'in bir emperyalist ve Ruslaştırma ajanı olduğuna dair Nafigov'un fikrine karşı çıkmaktadır. Bunun kaynakları, Kriaşen Vasiliy Timofyev'in günlüklerini ve İl'minskiy'in devrim öncesi yazılmış biyografilerini de içermektedir. Kazanlı bu profesör 1884 yılında, bir akademisyen olabileceği St. Petersburg'a gitmeyecek kadar yerlileri

sevmektedir. İl’minskiy’in gayretleri sayesinde, Kriaşenler kendi dillerinde eğitim veren ilkokullarına sahip olmuşlar ve bir ulusal gurur geliştirmişlerdir. Merkezi Kriaşen Tatar okulunda aldıkları eğitim sayesinde, daha önce İl’minskiy’in talebesi olanlar, devrim sonrası dönemde önemli bilim adamları haline gelmişlerdir.

Açıkçası, milliyetçi Tatarlar bu tür yazılara olumlu bakmamaktadırlar. Tatarlar, cumhuriyetleri resmen egemen hale geldikten beri Kriaşenlerin İslam’ın bağrına dönmesini beklemektedirler. Fakat, Gluhov-Nogaybek gibi Kriaşenler, Nikolay Yosifoviç Vorob’yev (1889-1967), Flera Bayazitova, Yulduz Muhametşin ve Mahmud Nimetziyanov (doğumu 1930) gibi Tatar ve Rus etnografyacılar tarafından geliştirilen ve bunların Tatar etnik grubunun en eski tabakası olduğunu ileri süren görüşü muhafaza etmişlerdir. Bunların kültürü İslam tarafından etkilenmediği için, Türk sanat, müzik ve folklorünün özünü koruyabilmiştir.

Sonuç

Kazan’da, İl’minskiy’in eserlerinin yorumlanması siyaset ve ulusal tercihler tarafından şekillendirilmiş olan ve hâlâ da şekillendirilmeye devam edilen bir tarihtir. Değişik etnik arka plan ve çıkarlar, farklı tarihçilerin değişik kaynak gruplarından faydalanmasına yol açmıştır. Mesela, İl’minskiy’in Pobedonostsev ile yazışmaları, Tatar Müslüman duruşu lehine olmaktan uzak olduğu için, İl’minskiy’in yerli tercümelerine dair çalışmaları, yerli pedagojisi ve yerli Kilise misyonu pahasına vurguya mahzar olmuştur. Şayet, İl’minskiy’in çalışması, Kilisenin misyonlar tarihi ile bağlantılı ya da Rusça eğitim bağlamında etüt edilecek olursa, bu eser müspet bir şekilde değerlendirilecektir.

Ancak, Çar yanlısı milliyetçi siyaset bağlamında etüt edilecek olursa, İl’minskiy’in faaliyetleri tehlikeli bir emperyalist faaliyet olarak görülebilir.

Bundan, hem Batı'da, hem de Avrasya'da İl'minskiy'in oldukça tartışmalı bir resmi ortaya çıkar.

Daha önemlisi, Sovyet tarihçiliğinde, tarihçiler Komünist Parti tarafından dayatılan genel ideolojik ön kabullere uymak zorunda olmasına rağmen, Tatar, Çuvaş ve Marilerin kendi tarihlerini yazmasına müsaade edilmiştir. Bunların sesleri ilk kez böyle duyulmuştur. Ancak, Kriaşenler bu imkandan mahrum bırakılmışlardır. Ancak perestroika'dan sonradır ki Kriaşenler kendilerinin ayrı bir grup olarak resmen tanınmalarını talep etmişlerdir. Ayrı Kriaşen okullarının ve daha önemlisi kendi dillerinde ibadet yapılacak Kriaşen kiliselerinin açılmasının avukatlığına soyunmuşlardır. Ulusal tanınma arayışında olan Kriaşenler, İl'minskiy'in hatıralarını küçük milletlerin hamisi olması hasebiyle rehabilite etmeye çalışmaktadırlar. Milliyetçi Tatarlar Pobedonatsev'in mektuplarına büyük vurgu yaparken, Kriaşenler bu mektupları göz ardı etmektedirler ve kaynaklarını daha çok devrim öncesi yazınından, 1920'ler ya da 1970'ler ve 1980'lerde yayınlanan etnografik eserlerden ve Finno-Ugrik tarihçiliğinden temin etmektedirler. Kriaşenlerin milliyetçi eğilimi günümüz Rus Ortodoks Kilisesi'nin, Rus olmayan halklar arasında misyonerliğe yönelik artan ilgisi ile kesişmektedir.28

1 "Missionerskii sezd v gorode Kazani 13-26 iiunia 1910 goda, " Pravoslavnyi sobesednik (November 1910): 1-80; R. I. Nafigov, AN. I. Il'minskii B kto on na samom dele? Islamo-khristianskoe pogranichie: itogi i perspektivy izucheniia (Kazan: IiaLi im. G. Ibragimova AN RT, 1994): 78-86.

2 Isabelle Teitz Kreindler, "Educational Policies Towards the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Il'minskii's System, "Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, 1969, 103; Pis'ma N. I.

Il’minskogo k ober-prokuroru sviateishego sinoda K. P. Pobedonostsevu (Kazan: tipo-litografiia Imp. universiteta, 1895), 213-214.

3 P. O. Afanas’ev, “N. I. Il’minskii i ego sistema shkol’nogo prosveshcheniia inorodtsev Kazanskogo kraia, ” Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia, n. s. 52 (Temmuz 1914): 1-31; (Eylül 1914): 43-70; (Aralık 1914): 125-173; 55 (Şubat 1915): 129-145; N. A. Bobrovnikov, “Inorodcheskoe dukhovenstvo i bogosluzhenie na inorodcheskikh iazykakh v Kazanskoi eparkhii, ” Pravoslavnyi sobesednik (Mayıs 1905): 177-181; P. Znamenskii, Na pamiat’ o Nikolae Ivanoviche Il’minskom; k 25 letiiu Bratstva Sv. Guriia (Kazan: Bratstvo Sv. Guriia, 1892); A. Amfiteatrov and E. Anichkov, Pobedonostsev (Saint Petersburg: Shipovnik, 1907); Kreindler, “Educational Policies, ” 181-188.

4 D. K. Zelenin, AN. I. Il’minskii i prosveshchenie inorodtsev, Russkaia shkola (Nisan 1902): 175-94; Nikolai Ostroumov, “K istorii musul’manskogo obrazovatel’nogo dvizheniia v Rossii v XIX i XX stoletiiakh, ” Mir islama 2, vypusk. 5 (1913): 322-326.

5 Sbornik dokumentov i statei po voprosu ob obrazovanii inorodtsev (Saint Petersburg: “Obshchestvennaia pol’za”, 1869), 1-20; P. N-skii, “Nikolai Ivanovich Il’minskii, ” Narodnoe obrazovanie no. 10 (Ekim 1898): 9-31; no. 11 (Kasım 1898): 22-39; V. K. Sabler, “O shkol’nom prosveshchenii inorodtsev (Pamiati N. I. Il’minskogo, ” Narodnoe obrazovanie no. 9 (Eylül 1897): 1-5; S. Rybakov, “Radeteli inorodcheskogo prosveshcheniia, ” Narodnoe obrazovanie no. 10 (Ekim 1896): 67-76; idem, “N. I. Il’minskii i tserkovno-prikhodskie shkoly sredi inorodtsev, ” Narodnoe obrazovanie no. 5 (Mayıs 1897): 7-13; N. A. Spasskii, Prosvetitel’ inorodtsev kazanskogo kraia Nikolai Ivanovich Il’minskii (Samara: tip. Samarskoi Dukhovnoi Konsistorii, 1900); S. V. Chicherina, “Kak nachalos’ delo prosveshcheniia vostochnykh inorodtsev, ” Zhurnal

ministerstva narodnogo prosveshcheniia no. 9 (Eylül 1907): 1-62; idem, O privolzhskikh inorodtsakh i sovremennom znachenii sistemy N. I. Il'minskogo. Doklad chitannyi v Obshchem Sobranii obshchestva Vostokovedeniia (Saint Petersburg: "Elektro-Tipografiia N. Ia. Stoikovoi", 1906); Pis'ma N. I. Il'minskogo k ober-prokuroru, 375.

6 G. Ibragimov, Tatary v revoliutsii 1905 (Kazan: tip. universiteta, 1926), 9; Azade-Ayse Rorlich, "Which Way Will Tatar Culture Go? A Controversial Essay by Galimdzhan Ibragimov, " Cahiers du Monde russe et soviétique, 15, no. 3-4 (Temmuz-Aralık 1974), 363-371; N. Firsov, Proshloe Tatarii (Kazan: izdanie Akademicheskogo Tsentra Tatnarkomprosa, 1926), 32-34.

7 Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia, 27 (1933), 785.

8 Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia, 27 (1952): 551.

9 Hélène Carrère d'Encausse, L'Empire éclaté (Paris: Flammarion, 1978), 31-34.

10 A. Bazanov, Ocherki po istorii missionerskikh shkol na Krainem Severe (Leningrad: Institut Narodov Severa, 1936), 9; A. N. Kononov, Bibliograficheskii slovar' otechestvennykh tiurkologov: Dooktiabr'skii period (Moskova: "Nauka", 1989), 30-31.

11 V. M. Gorokhov, Reaktsionnaia shkol'naia politika tsarizma v otnoshenii Tatar Povolzh'ia (Kazan: Tatgosizdat, 1941), 37-89; Maksim Glukhov-Nogaibek, Sud'ba gvardeitsev Seiumbeki (Kazan: izdatel'stvo "Vatan", 1993), 223.

12 A. F. Efirov, Nerusskie shkoly Povolzh'ia, Priural'ia i Sibiri. Istoricheskie ocherki (Moskova: Uchpedgiz, 1948), 15-29.

13 A. T. Trefilova, Ocherki po istorii Mariiskoi nachal'noi shkoly dooktiabr'skogo perioda (Ioshkar-Ola: Mariiskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1957), 34-35; V. N. Ablinov, "Mariiskaia shkola i narodnoe obrazovanie v

kontse XIX-nachale XX vv., ” Voprosy dorevoliutsionnoi istorii Mariiskogo kraia (Ioshkar-Ola: Mariiskii nauchno-issledovatel’skii institut pri sovete ministrov Mariiskoi ASSR, 1978), 70-73.

14 Bayazitova’nın fikirlerinin aksine, misyonerler mollardan daha az olmamak üzere sık sık pagan uygulamalarını şiddetle kınamkataydılar. Aslında, yerlilerin nihai anlamda Hıristiyanlaşıp Hıristiyanlaşmadıklarını tespit etmek için kullandıkları kriterlerden birisi, bunların hâlâ kendi tanrılarına ve ruhlarına mı ibadet ettiği yoksa kendi kutsal yerlerine mi ibadet ettiklerini kontrol etmekten geçmekteydi. Bakınız, Iv. Belousov, inorodets, “Vliianie shkoly na inorodtsev, ” Izvestiia po Kazanskoi eparkhii no. 16 (22 Nisan 1904): 520-522.

15 F. S. Baiazitova, Govory Tatar-Kriashen v sravnitel, nom osveshchenii (Moskova: “Nauka”, 1986), 9-13; idem, Keräshennär. Tel üzenchälekläre häm iola ijaty. (Kazan, “Matbugat iorty” näshriiaty, 1997); Iu. G. Mukhametshin, Tatary-kriasheny. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie material’noi kul’tury-seredina XIX-nachalo XX vekov (Moskova: “Nauka”, 1977); N. I. Vorob’ev, Material’naia kul’tura kazanskikh tatar (Kazan: 1930); idem, Kazanskie Tatary (Kazan: Tatgosizdat, 1953); Tatary Srednego Povolzh’ia i Priural’ia (Moskova: “Nauka”, 1967), 465.

16 Mesela, Nikolai Il’minskii, ed. Kazanskaia tsentral’naia kreshcheno-tatarskaia shkola: Materialy dlia istorii khristianskogo prosveshcheniia kreshchenykh Tatar. Kazan: Tipografiia V. M. Kliuchnikova, 1887. Batı’da bulunan İlminskiy’in eserlerinin tam bir bibliografyası için bakınız Kreindler, “Educational Policies, ” 221-224.

17 Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1960), 28-29.

18 A. Bennigsen and C. Quelquejay, Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: Le “Sultangalievisme” au Tatarstan (Paris-La Haye: Mouton et co., 1960), 34; Jean Saussay, “Il’minskij et la russification des Tatars, 1865-1891, ” Cahiers du Monde russe et soviétique 8, no. 3 (Temmuz-Eylül 1967): 404-426; Andrei and N. V. Nikol=skii, eds, Naibolee vazhnye statisticheskie svedeniia ob inorodtsakh Vostochnoi Rossii i Zapadnoi Sibiri, podverzhennykh vliianiu islamu (Kazan: Tip. Gub. Pravleniia, 1912).

19 Isabelle Teitz Kreindler, “Educational Policies, ” 88, 143, 151; idem, “A neglected Source of Lenin’s Nationality Policy, ” Slavic Review, 36, no. 1 (Mart 1977), 86-100; idem, “Nikolai Il’minskii and Language Planning in Nineteenth Century Russia, ” International Journal of the Sociology of Language no. 22 (1979), 5-26.

20 Stephen J. Blank, “National Education, Church and State in Tsarist Nationality Policy: The Il’minskii system, ” Canadian-American Slavic Studies, 17, no. 4 (Kış 1983): 466-86.

21 Azade-Ayşe Rorlich, The Volga Tatars: A Profile in National Resilience (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1986), 46.

22 Fanny E. Bryan, “Organization and Work of Missionaries in the Middle Volga in the Second Half of the Nineteenth Century, ” Islam and Christian-Muslim Relations 6, no. 2 (Aralık 1995): 173-186; idem, “Missionerskie organizatsii v Povolzh’e vo vtoroi polovine XIX veke, ” Islamo-khristianskoe pogranich’e: itogi i perspektivy izucheniia (Kazan: IIaLI im. G. Ibragimova AN RT, 1994), 116-123.

23 Robert Geraci, Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia (Ithaca: Cornell University Press, 2001); Paul Werth, Paul Werth, “Subjects for Empire: Orthodox Mission and Imperial

Governance in the Volga-Kama region, 1825-1881” (Yayınlanmamış doktora tezi, University of Michigan, 1996), 364, 506-519.

24 Ildus Zahidullin, “Jylysh avyly mäk’ruhlary, ” Miras, no. 9 (1995): 111-115, no. 11-12 (1995): 138-148; Gölsinä Shärifullina, “Urys-kiäfer kilgänder Elysh avyly ilenä, ” Idel, no. 5 (Mayıs 1993): 66-70.

25 R. I. Nafigov, “N. I. Il’minskii-kto on na samom dele?”, 78-86.

26 V. M. Malakhov, “Kto krestil Kriashen?” Keräshen süze (Slovo Kriashen), no. 1 (17) (9 Nisan 1996): 2.

27 Kriaşenlerin kendi kendilerini tanımlamalarında bazı uyuşmazlıklar ve çelişkiler olmasına rağmen, belirli bir değere de sahiptir. Bu, Bulgarların İslam’ı benimsedikleri vakit İslamlaştırmanın tamamlanma-

dığını ve 19. yüzyılda hâlâ bu çabaların devam ettiğini göstermektedir. Glukhov-Nogaibek, Sud’ba gvardeitsev, 194.

28 “100 yıl sonra İncil’in yeni bir çevirisine yeniden başlanmıştır.” United Bible Society World Report 359 (Nisan-Mayıs 2001): 13-15.

Ablinov, V. N. “Mariiskaia shkola i narodnoe obrazovanie v kontse XIX-nachale XX vv.” In Voprosy dorevoliutsionnoi istorii Mariiskogo kraia. Ioshkar-Ola: Mariiskii nauchno-issledovatel’skii institut pri sovete ministrov Mariiskoi ASSR, 1978. Pp. 70-73.

Afanas’ev, P. O. “N. I. Il’minskii i ego sistema shkol’nogo prosveshcheniia inorodtsev Kazanskogo kraia.” Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia, n. s. 52 (July 1914): 1-31; (September 1914): 43-70; (December 1914): 125-173; 53 (February 1915): 129-45.

Amfiteatrov A. and Anichkov E. Pobedonostsev. Saint Petersburg: Shipovnik, 1907.

Bayazitova, F. S. Govory Tatar-Kriashen v sravnitelnom osveshchenii. Moscow: “Nauka”, 1986.

——, Keräshennär. Tel üzenchälekläre häm iola ijaty. Kazan: “Matbugat iorty” näshriiaty, 1997.

Bazanov, A. Ocherki po istorii missionerskikh shkol na Krainem Severe. Leningrad: Institut Narodov Severa, 1936.

Belousov, Iv. “Vliianie shkoly na inorodtsev.” Izvestiia po Kazanskoi eparkhii no. 16 (22 April 1904): 520-22.

Bennigsen A. and Quelquejay C. Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: Le “Sultangalievisme” au Tatarstan Paris-La Haye: Mouton et co., 1960.

Blank, S. “National Education, Church and State in Tsarist Nationality Policy: The Il’minskii system.” Canadian-American Slavic Studies, 17, no. 4 (Winter 1983): 466-86.

Bobrovnikov, N. A. “Inorodcheskoe dukhovenstvo i bogosluzhenie na inorodcheskikh iazykakh v Kazanskoi eparkhii. ” Pravoslavnyi sobesednik (May 1905): 177-81.

Bol’shaia Sovetskaia Entsiklopediia, 27 (1933): 785.

Bol’shaia Sovetskaia Entsiklopediia, 27 (1952): 551.

Bryan, Fanny E. “Organization and Work of Missionaries in the Middle Volga in the Second Half of the Nineteenth Century.” Islam and Christian-Muslim Relations 6, no. 2 (December 1995): 173-86.

——, “Missionerskie organizatsii v Povolzh’e vo vtoroi polovine XIX veke.” Islamo-khristianskoe pogranich’e: itogi i perspektivy izucheniia (Kazan: IIaLI im. G. Ibragimova AN RT, 1994), 116-23.

Carrère d’Encausse, H. L’Empire éclaté. Paris: Flammarion, 1978.

Chicherina, S. “Kak nachalos’ delo prosveshcheniia vostochnykh inorodtsev.” Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia no. 9 (September 1907): 1-62.

——, O privozhskikh inorodtsakh i sovremennom znachenii sistemy N. I. Il'minskogo. Doklad chitannyi v Obshchem Sobranii obschestva Vostokovedeniia. Saint Petersburg: "Elektro-Tipografiia N. Ia. Stoikovoi", 1906.

Efirov, A. F. Nerusskie shkoly Povolzh'ia, Priural'ia i Sibiri. Istoricheskie ocherki. Moscow: Uchpedgiz, 1948.

Firsov, N. Proshloe Tatarii. Kazan: izdanie Akademicheskogo Tsentra Tatnarkomprosa, 1926.

Geraci, Robert. "Window on the East: Ethnography, Orthodoxy, and Russian Nationality in Kazan, 1870-1914." Ph. D. diss., University of California at Berkeley, 1995.

——, Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Glukhov-Nogaibek, M. Sud'ba gvardeitsev Seiumbeki. Kazan: izdatel'stvo "Vatan", 1993.

Gorokhov, V. M. Reaktsionnaia shkol'naia politika tsarizma v otnoshenii Tatar Povolzh'ia. Kazan: Tatgosizdat, 1941.

Ibragimov, G. Tatary v revoliutsii 1905. Kazan: tip. universiteta, 1926.

Il'minskii, Nikolai, ed. Kazanskaia tsentral'naia kreshcheno-tatarskaia shkola: Materialy dlia istorii khristianskogo prosveshcheniia kreshchenykh Tatar. Kazan: Tipografiia V. M. Kliuchnikova, 1887.

Kononov, A. N. Bibliograficheskii slovar' otechestvennykh tiurkologov: Dooktiabr'skii period. Moscow: "Nauka", 1989.

Kreindler, Isabelle Teitz. "A Neglected Source of Lenin's Nationality Policy." Slavic Review, 36, no. 1 (March 1977): 86-100.

——, "Educational Policies Towards the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Il'minskii's System." Ph. D. dissertation, Columbia University, 1969.

——, “Nikolai Il’minskii and Language Planning in Nineteenth Century Russia.” International Journal of the Sociology of Language no. 22 (1979): 5-26.

Malakhov, V. M. “Kto krestil Kriashen?” Keräshen süze (Slovo Kriashen), no. 1 (17) (9 April 1996): 2.

“Missionerskii s”ezd v gorode Kazani 13-26 iiunia 1910 goda.” Pravoslavnyi sobesednik (November 1910): 1-80.

Mukhametshin, Iu. G. Tatary-kriasheny. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie material’noi kul’tury-seredina XIX-nachalo XX vekov. Moscow: “Nauka”, 1977.

N-skii, P. “Nikolai Ivanovich Il’minskii.” Narodnoe obrazovanie no. 10 (October 1898): 9-31; no. 11 (November 1898): 22-39.

Nafigov, R. I. AN. I. Il=minskii B kto on na samom dele? @ Islamo-khristianskoe pogranich=ie: itogi i perspektivy izucheniia. Kazan: IiaLi im. G. Ibragimova AN RT, 1994: 78-86.

Naibolee vazhnye statisticheskie svedeniia ob inorodtsakh Vostochnoi Rossii i Zapadnoi Sibiri, podverzhennykh vliianiu islamu. Eds. Andrei and N. V. Nikolskii. Kazan: Tip. Gub. Pravleniia, 1912.

ANew testament translation restarted after 100 years. @ United Bible Society World Report 359, April-May 2001, 13-15.

Ostroumov, Nikolai. “K istorii musul’manskogo obrazovatel’nogo dvizheniia v Rossii v XIX i XX stoletiiakh.” Mir islama 2, vypusk. 5 (1913): 322-326.

. Pis’ma N. I. Il’minskogo k ober-prokuroru sviateishego sinoda K. P. Pobedonostvevu. Kazan: tipo-litografiia Imp. universiteta, 1895.

Rorlich, Azade-Ayse. The Volga Tatars: A Profile in National Resilience. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1986.

——, “Which Way Will Tatar Culture Go? A Controversial Essay by Galimdzhan Ibragimov.” Cahiers du Monde russe et soviétique, 15, no. 3-4 (July-December 1974): 363-71.

Rybakov, S. “N. I. Il’minskii i tserkovno-prikhodskie shkoly sredi inorodtsev.” Narodnoe obrazovanie no. 5 (May 1897): 7-13.

——, “Radeteli inorodcheskogo prosveshcheniia.” Narodnoe ob razovanie no. 10 (October 1896): 67-76.

Sabler, V. K. “O shkol’nom prosveshchenii inorodtsev (Pamiati N. I. Il’minskogo.” Narodnoe obrazovanie no. 9 (September 1897): 1-5.

Saussay, J. “Il’minskij et la russification des Tatars, 1865-1891.” Cahiers du Monde russe et soviétique 8, no. 3 (July-September 1967): 404-26.

Sbornik dokumentov i statei po voprosu ob obrazovanii inorodtsev. Saint Petersburg: “Obshchestvennaia pol’za”, 1869.

Shärifullina, Gölsinä. “Urys-kiäfer kilgänder Elysh avyly ilenä.” Idel, no. 5 (May 1993): 66-70.

Spasskii, N. A. Prosvetitel’ inorodtsev kazanskogo kraia Nikolai Ivanovich Il’minskii. Samara: tip. Samarskoi Dukhovnoi Konsistorii, 1900. Tatary Srednego Povolzh’ia i Priural’ia. Moscow: “Nauka”, 1967.

Trefilova, A. T. Ocherki po istorii Mariiskoi nachal’noi shkoly dooktiabr’skogo perioda. Ioshkar-Ola: Mariiskoe knizhnoe izdatel’stvo, 1957.

Vorob’ev, N. I. Material’naia kul’tura kazanskikh tatar. Kazan, 1930.

——, Kazanskie Tatary. Kazan: Tatgosizdat, 1953.

Werth, Paul. “Subjects for Empire: Orthodox Mission and Imperial Governance in the Volga-Kama region, 1825-1881).” Ph. D. diss., University of Michigan, 1996.

Zahidullin, Ildus. “Jylysh avyly mäk’ruhlary.” Miras, no. 9 (1995): 111-115, no. 11-12 (1995): 138-148.

Zelenin, D. “N. I. Il’minskii i prosveshchenie inorodtsev.” Russkaia shkola no. 4 (March 1902): 175-94.

Zenkovsky, Serge A. Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1960.

Znamenskii, P. Na pamiat’ o Nikolae Ivanoviche Il’minskom; k 25 letiiu Bratsva Sv. Guriia. Kazan: Gurii Brotherhood, 1892.

Teşkilât-I Mahsusa, Yusuf Akçura ve 1916 Lozan Milliyetler Konferansı / Dr. Vahdet Keleşyılmaz [s.460-463]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin çöküş süreci sonrasında Türkiye'de kurulacak olan "seküler ulus-devlet"in gerek fikri zemininin oluşturulmasında ve gerekse inşa sürecinde, diğer iç ve dış dinamiklerin yanı sıra, Türk Dünyası aydınlarının da rolü vardır. II. Meşrutiyet Devri'nde Türk Yurdu'nun çıkarılmasından, Atatürk döneminde Türk Tarih Kurumu başkanlığına uzayan hayat çizgisiyle temayüz eden Yusuf Akçura ise, bu aydınların en önemlilerinden biridir. Bundan dolayı, onun hakkında yapılan ve yapılacak çalışmalar şüphesiz önemlidir. Fakat, kendi ifadesiyle, Yusuf Akçura'nın Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde eylemlerinin bir incelemesi ve modern Türkiye'ye yaptığı entelektüel katkıların değerlendirilmesine1 odaklanan bir biyografi üzerinde doktora çalışması yapıp daha sonraki süreçte bu eserini geliştirerek bastıran François Georgeon'un çalışmaları, Ahmet Temir'in ifadesiyle, "bu alanda devir açacak mahiyettedir".2 Ancak her bilimsel konuya olduğu gibi, Yusuf Akçura ile ilgili literatüre de ilk defa değerlendirilecek olan yeni belgelerle bir şeyler eklemek mümkündür. Bu eklenecekler ise Teşkilât-ı Mahsûsa faaliyetleri kapsamında yer almaktadır. Bu da işlenecek konunun önemini daha da artırmaktadır. Bu makalede, Yusuf Akçura ve bulunduğu çevrede yaşananlarla ilgili olarak bilinenlerin tekrarından sakınılarak Türkiye'nin yakın tarihi ve uluslararası ilişkiler açısından bir hayli önem taşıyan, işlenen konuyla ve/veya dönemle ilgili bağlamdaki literatüre katkı sayılabilecek olan bazı önemli ayrıntıların arşiv belgelerine dayalı olarak gün ışığına çıkarılmasına çalışılacaktır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Yusuf Akçura ve aşağıda değinilecek olan faaliyetlere katılacak olan diğer kişilerin yolları Teşkilât-ı Mahsûsa ile kesişmiştir. Bu süreçte gerçekleştirilen stratejik faaliyetlerden biri de 1916 Lozan Mill(iy)etler Konferansı'dır. Teşkilât-ı Mahsûsa tarafından Yusuf Akçura'nın da içinde yer aldığı önemli bir grup bu konferansa gönderilmiştir. Ancak nihai olarak Lozan'a varmak amacıyla çıkılan yolculuktan bir süre önce, bir cemiyetin kuruluşuna ilişkin -altında konuyla ve/veya dönemle ilgilenen kişiler için pek tanıdık ve son derece önemli üç şahsiyetin imzası bulunan- bir dilekçenin yazıldığından bahsetmek gerekir. Bu dilekçe, hakkında fazlaca bilgi olmadığı Georgeon tarafından belirtilmiş olan bir cemiyetin3 belki de kuruluşunu resmileştirmeye dönük bir belgedir ve Dahiliye Nezareti'ne yazılmıştır. Ancak Lozan Konferansı'na dair vesikaların yer aldığı Teşkilât-ı Mahsûsa dosyasının başında bulunmaktadır:

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine;

Rusya'da sakin Türk cinsinden ve İslâm dininden olan kavimlerin beşerî, millî ve dinî haklarını müdafaaya çalışmak ve merkez-i idaresi İstanbul'da, Nur-ı Osmaniye caddesinde, Şeref sokağında 32 numaralı hanede bulunmak üzere 'Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti' unvanıyla bir cemiyet teessüs etmekte olduğu ve Osmanlı Darülfünunu muallim muavinlerinden Nur-ı Osmaniye caddesinde mukim Hüseyinzade Ali Bey, 'Türk Yurdu' Mecmuası Müdiri Büyükada'da Nizamda mukim Akçuraoğlu Yusuf Bey ile 'Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti' Reisi Mukimüddin Beycan Bey'in cemiyetin umur-ı idaresiyle meşgul olacaklarını arz zımnında işbu beyannamemiz arz olunur.

Tıb Fakültesi muallimlerinden

Hüseyinzade Ali (imza)

Türk Yurdu Mecmuası Müdiri

Akçuraoğlu Yusuf (imza)

Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti Reisi

Mukimüddin Beycan (imza) 4”

Yukarıdaki dilekçenin verilmesinden bir süre sonra, altında ‘hareket etmeleri’ şeklinde kırmızı kalemle bir derkenar yer alan belgede şu isimler bulunmaktadır:5 Ahmed Saib Bey, Said Tahir Efendi, Tevfik Nureddin Bey, Mukimüddin Bey, Mehmed Safa, Yusuf Akçura, Aziz Bey, Kamil Beyefendi.

Hareket etmeleri belirtilen kişilerin gidecekleri güzergah da ‘Sofya Sefaret-i Seniyesine’ “Yedi kişi yarınki 7-4-32 Balkan trenine rakib olacaklarsa da mezkur trende kendilerine tahsis edilmiş mahaller ancak Sofya’ya kadardır. Aynı trenle Sofya’dan Münih’e kadar temin-i seyahatleri için teşebbüs icrası”6 ifadesi yer alan bir başka yazışmadan anlaşılmaktadır. Yusuf Akçura seyahatleri esnasında gerek bilgi vermek gerekse karşılaşılan güçlüklerin halledilmesini sağlamak amacıyla o dönemde Teşkilât-ı Mahsûsa’nın başında bulunan Ali Başhamba ile yazışmıştır.7 Konferansın başladığını ise 27 Haziran 1916 tarihinde kaleme alınıp “Muhterem Ali Beyefendiye” hitabıyla başlayan “Akçuraoğlu Yusuf” imzalı mektubunda “24’ünde Lozan’a geldik. Konferans 27’sinde yani bugün saat 10’da başladı”8 diyerek bildirmiştir. Mektubun yazıldığı kağıdın “Hotel Eden” antetli olması kafilenin, en azından Akçura’nın bu otelde kaldığını düşündürmektedir.

Yusuf Akçura’nın Mill(iy)etler Konferansı ile onunla ilgili meseleler hakkındaki müşahede ve mütalaaları ise 12 Temmuz 1332 (25 Temmuz 1916) tarihinde kendisi tarafından şöyle ifade edilmiştir:9

1- Bundan üç dört yıl önce Paris’te aralarında şimdiki Fransa Eğitim Bakanı’nın da bulunduğu nüfuz ve şöhret sahibi bazı kimselerin girişimleriyle “Union des Nationalites” unvanlı bir cemiyet kurulmuş ve şimdiye kadar iki konferans akdine muvaffak olmuştur. Bu cemiyetin ara

sıra çıkan bir mecmuası “Revue des Nationalites” vardır. Cihan Harbi başladığı zaman cemiyetin merkezi Paris’te bulunuyordu. Fakat bir müddet sonra, cemiyet genel sekreteri Litvanyalı Gabris’in ifadesine göre, mecmuanın yayını, sansür şartlarından dolayı neredeyse olanaksız bir hale geldiğinden cemiyet merkezi Paris’ten İsviçre’de Lozan şehrine naklolunmuştur. Cemiyet bu seneki konferansını Lozan’da tertibe karar vermiştir; işte biz sıra itibariyle üçüncü sayılan bu konferansa katıldık.

2- Rus hükümetinin zulüm ve baskısı altında bulunan gayri Ruslar birkaç ay önce bir ittifak tesis etmişlerdir. Bu ittifakın ilk kurucuları Finlandiyalılar, Litvanyalılar, Estler, Lehliler, Ukraynalılar, Rutenyalılar, Yahudiler, Müslümanlar, Gürcülerdir. Bilhassa ittifaka Şimal ve Kafkas Türkleri ile Çerkezler de dahil olmuştur. Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı (Ligue des Allegones de Russie) Stockholm şehrinde, ABD Başkanı Wilson’a bir telgraf çekerek Rusya hükümetinin zulmü altında ezilmekte olan birkaç on milyon gayri Rusların ahvaline nazarı dikkatini ve merhametini çekmek istemiştir. İttifakın en faal ve nüfuz sahibi akvamından Balter (yani Baltık Denizi sahilinde yaşayan Alman) Baron von der Ropp’un rivayetine göre; Amerika’da sakin Rusyalı gayri Ruslar mahfillerinde ve bu mahfillerin tesiri ile asıl Amerikalılar arasında-özellikle Amerikalı Museviler içinde-ittifaka muhit celbine muvaffak olmuş hatta ittifakın tesis ve ilk masrafları için Amerikalı bir Musevi sarraf kafi miktarda meblağı bile hibe etmiştir.

3- Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı bir cemiyet suretiyle Lozan’da toplanan Milletler Konferansı’na katılmaya karar vermek ve konferansta ittifak adına bir harekette bulunmak yoluna gitmemiş ise de ittifaka dahil olan Rusyalı muhtelif kavimlerin hemen hepsi konferansta varlıklarını göstermişlerdir. Ve bunun doğal sonucu olmak üzere, konferansta çoğunluk Rusya hükümetinden zulüm görerek ondan müşteki olan akvam olmuştur.

4- Milletler Konferansı, üç gün devam etmiştir. Konferansta yirmi üç milletin temsilcisi vardı. Bunlardan on dördü Rusya'ya mahkum milletlerin temsilcileriydi. Bunların yanına İngiliz ve Fransızlardan müşteki Mısırlılar ve Tunuslular eklendiğinde yirmi üç milletin on altısı İtilaf Devletleri aleyhinde idi. Bundan dolayı Milletler Konferansı Cihan Harbi esnasında toplanarak İtilaf Devletlerinin ve özellikle Rusya'nın birçok milletleri tazyik etmekte olduğunu cihana duyurmuş oldu. Konferansın başkanlığında Belçikalı bir alim bulunuyordu.

5- İtilaf gazeteleri ile onlara meyilli İsviçre gazeteleri yanıltıcı bir takım açıklamalara kalkıştılar. Konferansın düzenleyicilerinin bazılarının Almanlar ve şerikleri tarafından iğfal edilmesi ve aynı zamanda Avusturya-Macaristan ve Almanya idaresi altında bulunan milletlerin temsilcilerinin askerî işgal altında bulunan memleketlerden gelmeye imkan bulamamaları veçhiyle Rusya'ya mahkum milletlerin konferansa gelmeleri ve iştirakleri için teşvik ve kolaylıklar görmüş olmaları sayesinde böyle bir sonucun ortaya çıktığını yazıyorlarsa da vakalar bunların bir kısmını pek kesin bir surette tekzip ediyor: Avusturya'dan müşteki Çekler ve Sırplar Almanlardan hoşnutsuz Belçikalı ve Lüksemburglular konferansta temsilcilerini bulundurduklarından başkaca bir Belçikalı konferansa başkanlık bile etmiştir. Merkezi devletler ve müttefiklerinden müşteki kişiler Cemiyet ve temsilcileri içinde ve Lozan'da bol bol mevcut olduklarından gelmeye yol bulamamaları masaldan ibarettir.

6- Biz Rusya'da sakin Müslüman gayri Rusların delegeleri yani Tatar, Kırgız, Çağatay, Çerkez, Lezgi ve Kumuk milletlerinin temsilciler hepimiz ayrı ayrı birer layiha hazırlayarak onları konferans huzurunda Fransızca okuduk. Kırgız delegenin layihası önce kendisi tarafından okunup sonra Fransızca tercümesi okundu.

Rusya'da sakin ve Çar hükümetinin mezaliminden müteessir Müslüman milletler ilk defa Batı'da ve uluslararası bir toplantıda şikayet seslerini yükseltmiş olduklarından bir hayli dikkat çekti. İtilafa eğilimli milletler Rusya hakkındaki şikayetlerden sıkılıyor gibiydiler. Hatta bazılarımız layihalarını okurken Fransa Devleti'nin mümessili bile başıyla tasvip işaretlerini etmekten kendini tutamadığı gibi layihanın hitamında alkışlamak mecburiyetini duymuştu.

Milletimizin avaz-ı iştikasını geniş bir muhit-i medeniyede işittirmekten ibaret vazifemizi hüsnü ifa edebilmiş olduğumuzu zannediyorum.

7- Fransız lisanıyla çıkan İsviçre basını konferanstan az bahsetti. Almanca çıkan İsviçre gazeteleri epey meşgul oldular. Alman basınından hayli muhabir vardı. Fransız gazetelerinin konferansa dair makaleler basmış olduklarını işittim ve Tan'ınkini okudum.

8- Milletler Konferansı'nda okunan Tatar, Kırgız ve Çağatay layihalarını ve ilk seyahatte neşrettiğimiz muhtıra ve diğer metnin10 Fransızca tercümelerini 300'er nüsha olmak üzere bastırdım. Bunların 250'şer nüshasını İsviçre, Fransa, Amerika, İsveç ve hatta İngiltere'ye dağılması esbabını istikmal ederek İsviçre'de bıraktım. Kalan 50 nüshasını konferansa ait sair evrak ile beraber yanımda İstanbul'a getiriyordum. Avusturyalılar hudutta alıkoydular. İncelendikten sonra Viyana Osmanlı Sefareti vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmesini talep ve rica ettim.

9- Bu konferansa iştirakten çıkan netice fikrimce sırf propagandadan ibarettir. Rusya'da sakin Müslümanların milliyetleri, mezuniyet dereceleri, gasp edilen hakları, mağdur vaziyetleri, maksat ve emellerinin bazı cihetleri Avrupalılara ve Amerikalılara anlatılmış oldu.

10- Henüz teşekkül devresinde olan "Rusya'da Sakin Gayri Ruslar İttifakı"na ben de Şimal Türkleri tabir olunan Kazan Tatarları adına dahil oldum. İttifakın şimdiye kadar olan masrafları Baron von der Ropp'un

ifadesine göre; Amerikalı bir Musevi sarraf tarafından kapatılmıştır. İttifakın yönetim kurulu bir Lehli, bir Finlandiyalı, bir Ukraynalı, bir Litvanyalı ve Baltık Almanlarından Baron von der Ropp olmak üzere beş kişiden ibarettir. İttifaka dahil olan milletlerin nüfus ve sermayesi oranında masraflara iştiraki gerektiğinden ben de Tatarlar adına iki ay içinde yüz liralık bir meblağı göndermeyi vaat ettim.

İttifak yönetim kurulunda Müslüman gayri Rusların ahval ve maksatlarını hakkıyla bilen, onların çıkarlarını savunmaya muktedir hiçbir kimse bulunmadığından Çerkes temsilcisi Aziz Bey ile beraber İttifak yönetim Kurulu Başkanı ile görüşerek yönetim kurulunun bu konudaki fikrinin İstanbul'a bildirilmesini ve İttifakın yalnız Rusya'da bulunan gayri Rus Hıristiyanların çıkarlarını düşünmeyerek gayri Rus Müslümanların çıkarlarını dahi temine çalışacağına dair yönetim kurulu adına ne gibi teminatta bulunulacağının da resmî bir surette bildirilmesini rica ettik. Ve bu bildirimin çok gecikmemesini ekledik.

11- Acizane zannımca, Rusya'nın Kafkasya'dan gayri kısımlarında yaşayan Müslüman Türklerin milli hukukunun tamamen istirdadı sedası henüz propaganda devresindedir. Ukraynalılar yirmi otuz seneden beri propaganda ile meşgul olmaktadırlar. Propaganda işi masraflıdır. Şimdilik bu masrafın hemen tamamını, müsaitse bir kısmını Osmanlı hükümeti üstlenmezse propaganda yapmak da olanaksız denebilir. Çalışma ve masraflardan çıkacak sonuçların Osmanlı Devleti'ne getireceği menfaatlerle mütenasip olup olmadığını takdir bittabi Osmanlı hükümetine düşer. Eğer uygun olduğuna kanaat husule gelirse, tarafsız ülkelerden birinde, mesela İsviçre'de yahut İsveç'te vakit geçirmeksizin bir merkez teşkil edilmeli ve bir mecmua çıkarılmalıdır.

12- Amerika kamuoyunu ihmal etmemelidir. Amerika Birleşik Devletleri'nden gayri tarafsız devletlerin günümüzde etkileri sınırlıdır.

İsviçre ancak bir neşriyat merkezi olabilir. Neşriyat alanı olamaz. Neşriyat alanı olmak üzere İsveç çok önemlidir.

Sonuç

Teşkilât-ı Mahsûsa, 27-29 Haziran 1916 tarihlerinde İsviçre'nin Lozan şehrinde gerçekleştirilen "Üçüncü Mill(iy)etler Konferansı"na içinde Yusuf Akçura'nın da yer aldığı önemli bir grubu, daha önceden başladığı açıkça anlaşılan örgütlü etkinliklerin bir devamı olarak, faaliyet göstermek üzere göndermiştir. Bu konferansa iştirakten çıkan netice Yusuf Akçura'nın da değindiği üzere sırf propagandadan ibarettir ve Rusya'dan müşteki Türk ve Müslüman toplulukların ilk defa Batı'da ve uluslararası bir toplantıda şikayet seslerini yükseltmiş olmalarından dolayı ayrıca önemlidir.

Georgeon'un belirttiği üzere, başlangıçta Antant ülkeleri tarafından, Avusturya ve Osmanlı Devleti gibi çok uluslu imparatorlukları mahkum etmek amacıyla11 kurulan Mill(iy)etler Birliği'nin bu üçüncü konferansı daha çok Antant ülkelerinin ve özellikle de Rusya'nın eleştirilmesine sahne olmuştur. Böylece anılan birlik 'eski sahiplerine çevrilen bir silah' haline gelmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında, yaptığı organizasyonla konferansa katılan mill(iy)etler dengesinin İtilaf Devletleri aleyhine değişmesine katkısı yadsınamaz olan Teşkilât-ı Mahsûsa da önemli bir rol oynamıştır.

Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı'nın başlangıcında ise Almanya'nın destek ve katkısının önemli bir rolü olabileceği düşünülebilir. Özellikle Baron von der Ropp'un Almanya ile olan ilgisi Yusuf Akçura'nın Osmanlı Devleti ile ilgisinden farklı olmasa gerektir. "Rusya'da Sakin Gayri Ruslar İttifakı"na Yusuf Akçura'nın da Kazan Tatarları adına katılması ise, Rusya karşıtlığı ekseninde bir yakınlaşmanın doğal ve beklenmesi gereken bir sonucudur. Bu durum anılan ittifaka katılan diğer Türk ve Müslüman topluluklarının temsilcileri için de böyledir. Üstelik Yusuf Akçura ve Aziz Bey'in İttifak

Yönetim Kurulu Başkanı ile görüşerek İttifakın gayri Rus Müslümanların çıkarlarını dahi temine çalışacağına dair ne gibi teminatta bulunulacağının da resmî bir surette gecikmeden kendilerine bildirilmesini istemeleri örgütün içinde çeşit kabilinden edilgen üyeler olarak kalmamak yolundaki arzularının bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Yusuf Akçura'nın gelecekte yapılması gerekenlerle ilgili görüş ve önerileri, beklentileri gerçekçi ve bu konudaki üslubu ise ölçülüdür. Böyle olduğu için, Rusya'nın Kafkasya'dan gayri kısımlarında yaşayan Müslüman Türklerin milli hukukunun tamamen istirdadı konusunun henüz propaganda devresinde olduğunu görüp yazabilmiştir. Üstelik yeterli finansman olmadan bu propaganda işinin olamayacağının da bilincindedir. O, propaganda konusunda İsveç'i önemli bir neşriyat alanı olarak görür ve Amerikan kamuoyunun ihmal edilmemesi gerektiğini belirtirken makuldur.

1 François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935), Çeviren: Alev Er, Ankara, 1996, s. 4.

2 Ahmet Temir, Yusuf Akçura, Ankara, 1997, s. 5-6 (Temir'in künyesi verilen kitabı daha önce 1987 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınlarından 'Türk Büyükleri' dizisinde basılmıştır. Eser on yıl sonra, bu defa Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından, yalnızca altı resim ilave edilerek yeniden basıldığı için aradan geçen bunca yılda François Georgeon'un çalışmasını yeni eklemelerle geliştirdiğini ve hâlâ Yusuf Akçura üzerine yapılmış en geniş kapsamlı çalışmanın onun kitabı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır).

3 Cemiyet'in adı dilekçede yazıldığı gibidir. Ancak Georgeon'un da değindiği gibi kısaca Türk-Tatar heyeti olarak da bilinir. Eserinde muhtelif kaynaklara atfen '1915-16 yılları boyunca Türkçüler, özellikle de İstanbul'a yerleşmiş Rusya göçmenleri diplomasi ve propaganda alanında yoğun bir etkinlik ortaya koydular. Akçura bu alanda çok önemli bir rol oynadı.'

diyen Georgeon, 1915'te İstanbul'da Akçura'nın Türk-Tatar Heyeti'nin kuruluş çalışmalarına katıldığına değinmiş ve örgütün bünyesinde Hüseyinzade Ali, Abdürreşid İbrahim, Ahmed Ağaoğlu, Mukimüddin Beycan ve Çelebizade Mehmed Esad gibi simaların da yer aldığını belirtmiştir (Georgeon, a.g.e., s. 119). Bundan dolayı, Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti'nin kuruluşuna ait dilekçeyi 'belki de cemiyetin kuruluşunu resmileştirmeye dönük' bir girişimin sonucu olarak görmek gerekir. Çünkü bu dilekçenin öncesindeki zamanda anılan kişiler faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Hatta Türk Yurdu'nda Türk-Tatar Heyeti'nin taleplerinin de bulunduğu bir yazı da çıkmıştır. Georgeon'un içeriğine de değinerek zikrettiği bu yazı anılan faaliyetlerin kuruluş dilekçesinden evvelce de var olduğunu gösteren somut bir kanıttır. Georgeon'un değindiği türden faaliyetlerle ilgili ve Teşkilât-ı Mahsûsa belgelerine dayalı evvelce basılmış olan makalelerim de 1915 yılı etkinliklerine ışık tutmaktadır: "Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü", Kebikeç, S. 10 (2000), s. 31-37; "Teşkilât-ı Mahsûsa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", A. Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi (Atatürk Yolu), Yıl: 11, Sayı: 21'den (Mayıs 1998) ayrı basım. Tüm bunların ötesinde Lebib Karan'a göre; Teşkilât-ı Mahsûsa'dan gelen bir çağrı üzerine gidip ilgililerle görüşen ve bu davetin Enver Paşa'nın bir emri üzerine kendisine önemli bir siyasi görev verebilmek için yapıldığını anlayınca çok mesut ve ümitli bir sevinçle evine dönen Yusuf Akçura'nın önemli ve milli bir iş için Avrupa'ya gönderilmekten memnun olduğu anlaşılmaktadır (Lebib Karan "Yusuf Akçura Büyük Ada'da" başlıklı henüz basılmamış yazısında (!) bu bilgileri kendi hatırası olarak vermiştir: Temir, a.g.e., s. 48-49). Temir'in kitabının giriş kısmında 'Yusuf Akçura Üzerine Araştırmalara Toplu Bir Bakış (s. 1-7)' başlığı altında değindiği 1936-1937'lerde planlanan hatıra

kitabı meselesi bu basılmamış makaleden kastın ne olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır: Temir'in belirttiğine göre düşünülen hatıra kitabında 28 makale için yer ayrılmıştır. Bunlardan altısının kimlere ait olduğu belli değildir. Geri kalan 22 makalenin 15'i hâlâ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Üstelik bu makaleler yayınlanması için anılan kurumun başında bulunan ve bu görevi 1975 yılına kadar üstlenecek olan Temir'e, 1964'te Reşid Rahmeti Arat tarafından teslim edilmiştir. Yazarları ise şunlardır: Hamit Koşay, Şemseddin Günaltay, Lebib Karan, Veled Çelebi İzbudak, A. Süheyl Ünver, Halil Has-Mehmetli, Şefika Gaspıralı, Abdullah Battal-Taymas, Selma Akçura, Sadri Maksudi Arsal, Hakkı Tarık Us, Halim Sabit Şibay, Mehmet Emin Yurdakul, Cafer Seydahmet Kırımer. Adları belirtilmiş olup makalesi bulun(a)mayan veya geri alınmış olanlar ise şunlardır: Halil Etem, İ. Hakkı Akyol, Mehmet Emin Resulzade, Enver Ziya Karal, Fuad Toktar, İsmail Habip, Ahmed Ferid Tek. Evet, bu yazarların çoğu için tarihi birer şahsiyet demek yanlış olmasa gerektir. Yazıları teslim alınmışken çıkarılamayan bu hatıra kitabının, gerek Akçura'nın ve gerekse onun hakkında yazmış ve şu anda hayatta olmayan kişilerin hatıralarına hürmeten, mümkünse kalan yazıların ilk planlandığı şekliyle (her hangi bir ekleme ya da çıkarma yapılmaksızın) basılması lazımdır.

4 ATASE Arşivi, K: 1836, D: 38, F: 1 (Bundan sonra arşiv adı verilmeyecektir. K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist anlamında kullanılmıştır.). Dilekçenin üzerine yapıştırılmış olan pulun üstünde 2 Mayıs 1332 (15 Mayıs 1916) tarihi bulunmaktadır.

5 K: 1836, D: 38, F: 5.

6 K: 1836, D: 38, F: 23.

7 K: 1836, D: 38, F: 6-7-8.

8 K: 1836, D: 38, F: 9.

9 K: 1836, D: 38, F: 17/1-17/5.

10 Yusuf Akçura’nın ifadesi 1915 yılındaki faaliyetlerin de Teşkilât-ı Mahsûsa’yla ilgisini teyit eder niteliktedir. Bahsedilen muhtıra ve diğer metinle, ayrıca Lozan Konferansı ile ilgili olarak bakınız: Temir, a.g.e., s. 49-56; Georgeon, a.g.e., s. 120-121. Ayrıca M. Aydın Turan’ın Tarih ve Toplum’da [Sayı: 165 (Eylül 1997), ss. 49-58.]basılan “Gotthard Jaeschke’nin Bir Makalesi” başlıklı çalışması da Lozan’daki konferans ilgilidir.

11 Georgeon, a.g.e., s. 121.

Kırım'ın Ruslar Tarafından İşgal ve İlhâkı / Yrd. Doç. Dr. Osman Köse [s.464-470]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kırım Hanlığı, Altınordu Devleti'nin dağılması sonucu onun parçalarından birisi olarak XV. yüzyıl başlarında Hacı Giray tarafından kurulmuştur. Mengli Giray'ın hanlığı zamanında ve onun müracaatıyla, Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı Devleti'ne metbu bir hanlık haline gelmiştir. Siyasî, sosyal ve jeopolitik özellikleri dolayısıyla da Osmanlı idari teşkilatına bağlı bir eyalet statüsüyle Hacı Giray'ın soyundan gelenler tarafından Rus ilhâkına kadar geçen dönemde Hanlık ile idare edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne tâbi' olma Kırım'a siyasî, askerî ve sosyal güç katmıştır. Özellikle, Altınordu Devleti'nin dağılması ile bağımsız bir devlet olarak günden güne büyüyen, Kazan ve Astrahan hanlıklarını yok edecek düzeyde gelişen Rusya gibi bir devlete karşı, uluslararası siyaseti yönlendiren ve ağırlığını her cihetten hissettiren Osmanlı Devleti gibi bir gücü arkasına almıştır.

Osmanlılar için de Kırım'ın elde edilmesi çok önemlidir. Karadeniz'in bir "Osmanlı gölü" haline gelmesiyle beraber, kuzeyde güvenliği sağlayan ve savaşçılık yetenekleri muntazam olduğundan kendi adlarına o bölgedeki "ilerlemeleri" yürütecek Kırım gibi bir gücü elde etmişlerdir. Hedefleri Baltık, Karadeniz ve Hazar denizi istikametlerinde ilerlemek olan Ruslar, Osmanlı Devleti ile doğrudan mücadele etmeyi göze alamayınca nasıl Kazakları kullandıysa, Rusya'yı kendilerini tehdit edebilecek düzeyde bir engel olarak görmeyen Osmanlı Devleti de "kuzeyde beliren tehlikeye" karşı mücadeleyi Kırım hanlığı vasıtasıyla yürütmeyi yeğlemiştir.

XVII. yüzyılda Rusya destekli kazakların Sinop, İstanbul, Ahyolı ve Yeniköy'e kadar sokulup buraları yağmalamaları ve hatta 1637'de kısa bir müddet de olsa Kırım yarımadasında bir iç deniz olarak kabul edilen Azak Kalesi'ni ele geçirmeleri Rusların artık Osmanlı Devleti için bir tehlike olmaya başladığını, bu nedenle de Kırım için bu tarihlerden itibaren önceki asırlardan daha da çetin bir döneme girildiğini göstermekteydi. Kuruluşundan itibaren Kırım Hanlığı muntazam aralıklarla Rusya içlerine akınlar düzenlemekteydi. Osmanlıların siyasî desteğini de alan Kırım akınları Ruslarda telafisi güç ekonomik, askerî ve sosyal izler bırakıyordu. Bu akınlar Rusların gücünü kırmaya matuf olaylar olarak değerlendirilse bile, Kırımlılar için ekonomik kazançları da beraberinde getiriyordu. Üretime dayalı bir ekonomisi olmayan Kırım hanlığında Rusya'ya yapılan bu akınların iktisadî hayatta kayda değer bir önemi vardı. Rusların bu yüzyılın sonuna doğru birtakım askerî faaliyetler ile varlıklarını hissettirmeleri Kırımlıları yakından ilgilendiren gelişmelerdir. Kırım'ın, Karadeniz'in kenarında olması yanında, Kafkasya'ya ilerleyen yol üzerinde bulunması Ruslar için ayrı bir önem arz etmekteydi. Osmanlılar bu tehlikenin farkına XVIII. yüzyılın sonuna doğru ancak varmışlardır.1

Ruslar, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturdukları "mukaddes ittifak"a girdikten sonra 1689 yılında Kırım ve Kefe üzerine saldırıya geçmiş, fakat Kırımlıların karşı koymalarıyla geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ruslar ile imzalanan İstanbul Antlaşması Kırım'da ekonomik ve siyasî etkiler bırakan maddeler içermekteydi. Buna göre bu zamana kadar Rusların her yıl Kırımlılara verdiği vergiler kaldırılırken, önemli ekonomik kazançlar sağlayan Rusya içlerine Kırım akınları yasaklanıyordu. Daha da önemlisi Kırım'ın girişi olarak kabul edilen Azak Kalesi Rusların eline geçiyordu.2 Bu kale her ne kadar Prut Savaşı sonucu tekrar geri alındıysa da XVIII. yüzyılın başından itibaren olan gelişmeler

Kırım'da farklı bir dönemin açılmasına sebep oldu. Dış politikalarının önemli bir ayağını Osmanlı genelinde Kırım üzerine odaklayan Ruslar 1736 yılında, ileride iktidarının ilk yıllarında II. Katerina'nın danışmanlığını da yapacak olan Alman asıllı General Münnich komutasında Kırım'ı işgal amacıyla Bahçesaray'a kadar sokuldularsa da Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin karşı koymaları ile geri çekilmek zorunda kaldılar.3

Ruslar, Kırım'ı savaş yoluyla alamayacaklarını anlayınca dahilî birtakım gâileler çıkarmak suretiyle hanlığı içten zayıflatmak ve Osmanlı Devleti'nin de zayıf bir anında burayı almayı tasarlıyorlardı. Bu amaçla 1740 yılında Kırım ile ilişkileri düzenlemek üzere Kiyef'e bir vali tayin ederlerken, 1741 yılında ilk ataması yapılan fakat Kırımlılar tarafından kabul edilmeyen Nikiforov'u 1763 yılında Kırım'a tekrar konsolos atadılar. Tayin edilen konsolos Kırım'ın sosyal, politik ve ekonomik durumunu, adanın topografik ve stratejik şartlarını, askerî teşkilatını, demografik yapısını, halkın ve Kırım yönetici elitinin örf ve âdetleri gibi özelliklerini muntazaman Rusya'ya bildirmiştir.4

Kırımlılar da zaten eski cengaverliklerini kaybetmişlerdi. Ahmed Resmi'nin ifadesiyle Rusya üzerinde sürekli akın ve çapul yapan Tatarların yerine şimdi "talkan ve boza yerine berş ve afyon ile çay ve kahve içmeye alışıp tembel ve tiryaki" bir topluluk vardı.5 Osmanlılar, Tatarların eskisi gibi Ruslar karşısında dayanıklılık gösterememeleri sebebiyle Kırım ve Kefe seraskeri ünvanıyla bir vezirin Kefe'de ikamet etmesi lüzumunu hissetmişler ve Kırım Hanlığı'nın merkezini Bahçesaray'dan muhtemel Rus hücumu karşısında jeostratejik öneme sahip Bender yakınlarındaki Kavşan'a nakletmişlerdi.6 Kırımlıların sosyal ve siyasî bünyelerinin eskisine göre zayıflamasını fırsat bilen Ruslar, Kırım'daki kabileler arasına nifaklar sokmaya ve onları kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Hatta

hanları bile Osmanlılardan gelen emirlere riayet etmemeleri konusunda iknaya çalıştılar.

Kırım içindeki propagandaları sonucu kendilerine yeterince taraf bulduklarına inanan Ruslar 1769 yılında Bucak ve Yedisan Nogayları ile dostluk ve ittifak anlaşması imzaladılar. Zira, 1768 yılında Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etmişti. 15 Temmuz 1770'te de Rus devlet şûrası, Han'ın otoritesi altında Kırım'ın bağımsızlığını tanıyan bir karar aldı. Ruslar, savaşın cereyan ettiği bu ortamda Kırım yönetici ve elit halk tabakası üzerinde Kırım'ın Osmanlılardan ayrı, bağımsız bir devlet olarak kalmasını ve kendisinin bunun destekçisi olduğunu propagandasını yapmaya başladı. Bu sözler Kırım yöneticileri üzerinde etkili oluyordu. Asırlardır Osmanlı himayesinde yaşayan Kırımlılar için hiçbir siyasî gücün etkisi ve zorlaması altına girmeden devletlerini yönetmek güzel bir şey olarak görülüyordu. Fakat Rusların iltifatları ve yumuşak sözleri onların kalplerini o kadar etkilemişti ki ister istemez Rusya tarafına meylediyorlar ve tarihî düşmanları Rusların artık kuvvetli olduğunu, kendilerini kandırdığını ve Kırım'ı işgal edeceğini düşünemiyorlardı.

Artık 1770 yılına gelindiğinde Kırım'da Osmanlı'ya bağlı bir halk tabakası olmakla beraber, Rusya hayranı bey ve mirzalardan oluşan elit bir kesim vardı. Rusların 1770'de Kırım'a ilk saldırısında Kırımlılar serasker İbrahim Paşa'ya gereken yardımı göstermemişler, hatta Tatarlardan bazıları el altından Ruslara istihbarî bilgiler ulaştırmıştır.7 Bu nedenle Rusya taraftarı olarak bilinen Kaplan Giray azledilerek yerine III. Selim Giray hanlığa getirildi. Ruslar 1771 Temmuzu'nda Tatarların da yardımıyla Prens Dolgorukiy komutasında Kırım'ı tamamen işgal etti.8 Kırım Hanı III. Selim Giray kaçarak İstanbul'a gelince, onun yerine Osmanlı devleti Maksud Giray'ı han olarak tayin etti.9 Lakin Rusların kuvvetli telkinleri ile Osmanlıların sözlerini dinlemeyen mirzalar bağımsızlık hülyalarına

kapılmanın bir sonucu olarak bu tayini tanımayarak Sahib Giray'ı han olarak seçtiler.10

1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmelerine başlandığında Kırım üç yıldır Rusların işgali altında bulunuyordu. Bu nedenle gerek savaş boyu yapılan Yergöğü ve Bükreş görüşmelerinde ve gerekse iki gün cereyan eden Küçük Kaynarca Antlaşması müzakerelerinde en çok tartışılan maddelerden birisi de Kırım meselesidir. 21 Temmuz 1774 tarihinde imzalanan antlaşmanın üçüncü maddesine göre Kırım'a bağımsızlık verilirken, Kırımlılar Hanlarını kendileri seçecekler, yalnız dinî yönden Kırım, Osmanlılara bağlı olacaktı.11

Antlaşmayla beraber üç yıldır fiilen Rus işgali altında olan Kırım artık müstakil bir devlet oluyordu. Osmanlı Devleti, savaştan mağlup çıkan bir devlet olarak, Rus işgali altına düşmektense bağımsız bir Kırım'ı daha yeğ görüyordu. Gerek Osmanlı yöneticileri ve gerekse halk, Kırım'ı kaybetmeyi kesinlikle kabullenemiyorlardı.

Kırım, üç asırdır Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmanın yanında aynı dine mensup bir coğrafya olarak jeopolitik öneme de sahip bulunuyordu. Buranın bağımsız olmasıyla beraber üç asırdır "Türk gölü" olma özeliğini yitiren Karadeniz, bu vasfını kaybediyor, Rusya'nın müdahalesine açık hale geliyor ve hatta daha sonraki gelişmeler de dikkate alındığında Rusların ağırlığının daha çok hissedildiği bir statüye kavuşuyordu. İşgale kadar Osmanlı Devleti'nin kuzeyindeki tehlike ve gelişmelere karşı önemli bir kalkan vazifesi gören unsur artık yok oluyor, tehlike doğrudan payitaht merkezinin kapısını çalıyordu. Osmanlı yöneticilerindeki genel kanı, Kırım'ın elden çıkarılmasının geçici bir durum olduğu, ekonomik ve askerî birtakım düzenlemelerden sonra bu Müslüman coğrafyanın tekrar kazanılacağı yönündeydi.

Rusya için durum memnuniyet vericiydi. Kırım ve Rusya'nın tarih sahnesine çıkmasından sonra başlayan mücadele Rusların galibiyeti ile sonuçlanıyordu. Üç asırdır devam eden Rus baskısının başarıyla sonuçlanmasının sebebi, Rusya'nın dünyadaki askerî ve teknolojik gelişmeleri takip etmesinden başka, Osmanlı Devleti'nin askerî ve ekonomik durumunun önceki asırlara göre zaafiyet göstermesi ve Rusya'nın farkına vardığı gelişmeleri idrak edememesidir. Daha savaşın başlarında Kırım'ın kaybedilmesinin sebebi, Osmanlıların askerî başarısızlığı olarak kabul edilse bile, diğer büyük amil, Rusların plânlı ve programlı propagandasına kanarak Osmanlı askerine yardım etmeyen, ona zorluk çıkaran, onu engelleyen fakat buna rağmen Rus askerlerine istihbarî bilgiler dahil her türlü kolaylığı gösteren ve onlara yardım eden Kırımlı bey ve mirzalardır. Bu nedenle Kırım'ın işgali ve imzalanan antlaşma ile hukuken Osmanlılara kabul ettirilen Kırım'ın bağımsızlığı, Kırım'ı almayı dış politikasının bir unsuru olarak gören Rusya için plânlarının bir parçasıydı. Yani Rusya için işgal ve bağımsızlık statüsünün sağlanması Kırım'ın ilhâkine giden yolun önemli adımlarıydı. Kırım'ın, bağımsız bir devlet haline gelmesi, o zamana kadar dinî, tarihî ve kültürel bağlarla Osmanlı Devlet ve toplumuna bağlı olan Tatarlar arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bu havanın oluşumunda, Rusların işgal öncesi propagandanın aksine üç yıllık dönemdeki farklı davranışları ve gerçek emellerinin halk ve bir kısım bey ve mirzalar tarafından anlaşılması önemli rol oynuyordu. Kırımlılar, Osmanlı Devleti'nin himayesi olmadan ayakta durmanın mümkün olmadığını anlamışlardı. Bu maksatla daha önce aralarında Han seçtikleri Sahib Giray'a baskı yaparak, bağımsızlıktan vazgeçilmesini, hanların eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmesini ve padişaha gönderilecek heyet ile teşrifat ve menşur istenmesini teklif ettiler. Bu doğrultuda İstanbul'a giden heyetin tekliflerinin kabulünün, antlaşma

gereği mümkün olmadığı öne sürülmekle beraber, “umur-ı mezhebiyelirinin Osmanlı padişahı tarafından görülmesi” maddesinden istifade ile hutbede padişahın adının zikredilmesi, sikkenin halifenin adıyla kesilmesi ve Kırım kadılarına mürasele yollanması benimsendi.

Diğer taraftan Ruslar, Kırımlılar ile Osmanlılar arasında cereyan eden bu gelişmeleri uzaktan izliyorlardı. Osmanlı yöneticilerinin, heyetin isteklerinin bir kısmını kabul ederken Rusların da görüşlerini almışlardı. Rusların olaylara olumsuz bir yorum getirmemesinin sebebi, gelişmelerin ileride kendileri için bir dayanak olacağını düşünmelerinden kaynaklanıyordu.

Sahib Giray’ın hanlığına günün şartları gereği rıza gösterirken, esas amaçları Petersburg’daki imparatoriçe sarayında birkaç yıl kalarak Rus örf ve âdetlerine göre yetişen Şahin Giray’ı uygun zamanda hanlığa taşımaktı. Kaldı ki, Kırım’daki siyasî havanın istenilen şekilde yönlendirilmesi Rusların elindeydi. Kırımlılar, geri dönen heyetten bağımsızlığın kaldırılmadığını, Yenikale, Kerç ve Kırım’ın bazı yerlerinin hâlâ Ruslarda olduğunu öğrenince Sahib Giray’ın aleyhine propagandaya başladılar.12 Sahib Giray’ın Rusya’dan da desteği yoktu. Kırım’daki Rus temsilci Vesilitskii’nin tevkifi bunun bir kanıtıydı. Kırım halkının, Abaza, Çerkesler ve eski Kırım seraskeri Canikli Ali Paşanın desteğini alan Devlet Giray da el altından Sahib Giray’ı tahtından atmak için mücadele veriyordu. Daha fazla dayanamayacağını anlayan Sahib Giray, Nisan 1775’te Kırım’ı terk ederek İstanbul’a geldi. Devlet Giray yeni Kırım hanı oldu.13

Devlet Giray, bağımsızlığı kaldırmak, Yenikale ve Kerç’ten Rusları kovmak gibi birtakım propagandalar ile hanlık makamına gelmişse de bunu başarması mümkün değildi. Çünkü Osmanlı Devleti ekonomik ve askeri birtakım sıkıntılarından başka dış ilişkilerinde gelişen değişik olaylar nedeniyle Kırım meselesine el atacak durumda değildi. Daha önce gelen

heyetin taleplerinin aynısını dillendiren isteklerle gelen yeni Kırım heyeti bu maksatla Osmanlı yöneticilerini hayli sıkıntılara soktu.14 Çünkü Osmanlılar isteklerin reddi halinde Kırımlıların kendilerinden yüz çevireceklerinden çekiniyorlardı. Ruslar el altından da Nogayların başına getirdikleri Şahin Giray lehine bir ortam yaratmaya çalışıyordu. Rusların faaliyetleri sonucu 1776 yılından sonra Kırım'daki siyasî hava Devlet Giray aleyhine değişmeye başladı.

Kısa zamanda halktan bir kısmı, Şirin ve Mansur aşiretleri Şahin Giray tarafına geçtiler. Ruslar, Şahin Giray etrafında geniş bir kitle oluşturmak için aşiretler arasında bol miktarda para da dağıtıyordu. Devlet Giray tahtı sağlama almak için Osmanlı Devleti'nin hanlığın veraset yoluyla intikal etmesini kabul etmesini istedi. Antlaşma gereği Osmanlı yöneticilerin böyle bir isteğe olumlu ya da olumsuz cevap vermesi mümkün değildi. Onun bu isteği Kırım meclisi ve aşiretlerinin de kendisinden soğumasına sebep oldu.15 Osmanlıların İran işiyle meşgul olmalarını da fırsat bilen Ruslar stratejik öneme sahip Or Kapısı'na çok sayıda asker yığarak Şahin Giray'a manevî destek verdiler.16 Rusya bunları yaparken Osmanlı Devleti'ni de Kırım'ın iç işlerine karışmakla suçluyordu. Devlet Giray, vaki müracaatlarıyla Osmanlı Devleti'nden yardım alamaması üzerine ve Rusların aleyhte propagandası ile Kırım'daki desteğini de kaybedince Mart 1777'de hanlığı terk ederek İstanbul'a gitti.17

Şahin Giray'ın Kırım Hanlığı'na Rusların desteğiyle getirilmesinin ne anlama geldiği Osmanlı yöneticilerince de çok iyi biliniyordu. Haber İstanbul'a ulaştığında padişah I. Abdülhamid'in "Şahin bir alet-i mülahazadır. Rusların meramı Kırım'ı zabteylemektir" mealindeki tepkisi bunu göstermektedir. Yeni Han ilk iş olarak hanlığına meşrûiyet kazandırmak çerçevesinde diğer hanların yaptığı gibi kendisinin halkın reyi ile Han seçildiğini bildirmek ve teşrifat istemek üzere bir heyeti

İstanbul’a gönderdi. Kırımlıların ekserisi onun Han seçilme şeklini tasvip etmediklerinden ancak silah zoruyla mahzarları imzalamışlardı. İçlerinde bir de Rus görevli bulunan heyet gözetim altında tutulmak için Rodos’a sürülürken Rus müdahalesiyle ortaya çıkan bu yeni durum İstanbul’daki Rus elçisi ile müzakere edildi. Ruslar, Şahin Giray’ı iktidara taşımak için yaptıkları müdahalenin antlaşmaya aykırı olmadığını iddia ediyor ve halkın davetiyle Kırım’a girdiklerini söylüyorlardı. Şahin Giray’ın hanlığı kabul edilmeden Kırım’dan askerlerini çekmeyeceklerini söylüyorlardı. Görüşmeler bu noktada tıkandı. Kırım için, İstanbul’da bu müzakereler olurken Şahin Giray ise iktidarını kalıcı kılabilmek için idarî, askerî, iktisadî birtakım reformlar yapıyordu.18

Şahin Giray’ın reformları halk tarafından destek bulmadı. Toprak reformu ulemanın büyük tepkisini çekerken, askerin kılık kıyafetini Rus askerî usüllerine göre değiştirmesi ifkâr-ı umûmiyeyi kızdırdı. Onun yemek yeme adabı, içkiye düşkünlüğü ve yaşam şekli aşırı tepki görüyordu. Halkın nazarında o “dinsiz”, “batı hayranı bir züppe” ve “Osmanlı kanına susamış bir köpek” olarak tanınıyordu.19 Bey ve mirzalardan vergi alması, onların da etrafından uzaklaşmasına sebep oldu. Şahin Giray, Kırımlıların er ya da geç etrafından uzaklaşacağını bildiği için kendisine destek sağlayacak bir kitleyi bulmakta gecikmedi. Bu kitle 1768-74 savaşı yıllarında Mora’dan getirilip Kırım’a yerleştirilen “Arnavutlar” olarak tabir edilen Moralılardı. Özellikle Rusların da desteğiyle bunların kısa zamanda iktisadî hayatta etkin rol üstlenmesi için tüm gayretler gösteriliyordu. Kırım’ın bu yeni sakinleri Şahin Giraya reformlarında destek veriyor, bir nevi onu hayata geçirmede öncü rolü oynuyorlardı.

Ruslar, Şahin Giray’ı iktidara taşıyan güç olmakla beraber, Kırım’da düzenli bir hayat olmasını da istemiyorlardı. Kendilerinin Kırım’a yerleşme konusundaki geleceklerini, buradaki iç kargaşa ve düzensizliğin artmasına

bağlıyorlardı. Bu maksatla Şahin Giray'ı reformlar konusunda desteklerken el altından ajanları vasıtasıyla halkı ona karşı tahrik ediyorlardı. Diğer yandan da Hıristiyan "Arnavutlar" ile yerli halk arasında düşmanlık havası estirmeye başlamışlardı. İstanbul'da Rus elçisi ile müzakereler yapılırken, 14 Ekim 1777'de Kırım'da olaylar patladı. İlk önce, Hıristiyan "Arnavutlar" ile halk arasında patlak veren olaylar daha sonra Şahin Giray'ın icraatlarına umumî bir ayaklanma şekline dönüştü. Kısa zamanda Kırım halkı, Nogaylar, Kabartay'da bulunan Çerkesler, Abazalar ve Dağıstanlılar Ruslara ve Şahin Giray'a karşı savaşmak için birlik oluşturdular. Bu umumî durum karşısında Şahin Giray, Rus General Prozorovskii'ye sığındı. Olaylar tamamen Rusların plânladığı ve arzuladığı gibi gidiyordu. Ruslar, halkın umumî ayaklanmasını bastırmak için Kırım'ın stratejik noktalarına askerî kuvvetler sevk ettiler. Daha ilk günlerdeki çatışmalarda 8-10 bin Rus askeri öldü. Halktan da çok sayıda ölen oldu. Rus askerleri olaylara hâkim olunca Şahin Giray yıl sonuna doğru kontrolü sağladı.20

Kırım'da, Küçük Kaynarca Antlaşması hilâfına Rus desteğiyle iktidara gelen Şahin Giray konusunda İstanbul'daki görüşmelerde bir ilerleme sağlanamaması ve Ekim'de başlayan olaylar üzerine, Osmanlı yönetimi Aralık 1777'de olağanüstü toplanarak bu konuda bir dizi kararlar aldı. Buna göre muhtemel Rus hücumuna karşı İsmail Kalesi'ne 45 bin asker sevk edilecek, Canikli Ali Paşa donanma ile Kırım seraskerliğine tayin edilecek ve antlaşmanın ihlali anlamına gelen Rusların müdahalesiyle Kırım'da ortaya çıkan durum Avrupa devletlerine duyurulacaktı.21 Ayrıca, Kırımlıların da vaki davetleriyle III. Selim Giray'ın Kırım'a gönderilmesine karar verildi. Selim Giray Akmescit'e çıktığı Ocak 1778'den sonra Kırım'da birisi Rusya tarafından desteklenen diğeri de halk reyiyle seçilen iki Han bulunuyordu.22 Fakat o gelinceye kadar Şahin Giray

Rusların desteğiyle duruma tamamen hâkim olmuştur. III. Selim Giray'ın geldikten sonra yaptığı birkaç teşebbüs ise bir netice vermedi ve Şubat 1778'de Kırım'dan ayrılmak zorunda kaldı.23

İsmail Kalesi için asker toplanırken, Canikli Ali Paşa, III. Selim Giray Kırım'dayken ordusunu toplayıp hareket edemedi. Ali Paşa'dan çok şeyler bekleniyordu. Onun Kırım'ı kurtaracağına inanılıyordu. Kırımlılardan her gün gelen imdat çığlıkları da onun bir an önce Kırım'a ulaşmasını gerekli kılıyordu. Bu ortamda Kırım'ın kurtarılması için tek umuttu. Ali Paşa'nın Kırım'a hareket ettiği Ağustos 1778'e kadar birkaç gemi ile askerî yardım götürüldüyse de bu Kırımlıların işine yaramadı. Ali Paşa 40 bin askerle Kırım'a vardıktan sonra Rusların her tarafı askerleriyle tahkim ettiğini ve bir çıkarma yapması durumunda başarı kazanma şansının zor olduğunu gördü.24 Durumu rapor ettiği İstanbul'daki Osmanlı divanı da Ali Paşa'ya çıkarma için kesin emir veremiyordu. Donanmanın gitmesine rağmen Osmanlı Devleti Rusya ile bir savaşı daha göze alamıyordu.25 Bu arada uluslararası siyasî hava değişmeye başlamıştı. Yapılacak bir savaşta mevcut askerî düzen ve iktisadî durumla bir başarı kazanmak hayal görünüyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti Kırım konusunda antlaşmanın ihlali kesin olmasına rağmen net ve kararlı bir tavır ortaya koyamıyordu. Rusları cesaretlendiren de Osmanlı yönetiminin kararsız tavrı, iyi bildikleri askerî ve ekonomik zafiyetleriydi. Bu nedenle Canikli Ali Paşa geri dönmek zorunda kaldı. Onun bir başarı elde edemeden geri dönmesi kendisinden Kırım konusunda çok şeyler bekleyenleri de hayal kırıklığına uğrattı.26

Kırım'dan her gün imdat çığlıkları gelirken, Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı bir şey yapamaması ve en son olarak da donanmanın başarısız bir şekilde geri dönmesi halkın infialine sebep oldu. Hatta İstanbul'daki Rus elçisine bile saldırıda bulunuldu.27 O zamana kadar boğazlardan yabancı gemi geçmesine alışkın olmayan halk, serbestçe

gelip geçen ve Karadeniz'de mekik dokuyan Rus gemilerini görünce çileden çıkıyordu. Gelişen olaylara Rusların Eflak-Boğdan'ın iç işlerine karışması da eklenince halkın infialini ve Kırımlıların isyanlarını dikkate alan hükümet bir savaşı göze almak için Osmanlı limanlarındaki Rus gemilerine el koydu.28 Beklenmeyen bu durum Ruslarda da şok etkisi yaptı. II. Katerina askerî ve ekonomik yapısının bir savaşı kazanamayacağını biliyordu. Bu sırada Amerikan savaşları nedeniyle Fransa ve İngiltere'nin karşı karşıya gelmesi ve çocuğu olmayan Bavyera hükümdarının vefatıyla Avusturya ve Prusya'nın da böyle bir savaşın eşiğinde olması muhtemel Osmanlı-Rus savaşının önünde engel görünüyordu. Çünkü Avrupa'daki bu gelişmeler kapsamında Rusya'yı kendi taraflarına çekebileceğini düşünen devletler vardı. II. Katerina yine de bir tedbir olarak Osmanlıları doğudan sıkıştırmak için İran ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Fakat, savaşa gerek kalmadan Fransa'nın tavassutuyla 21 Mart 1779'da Aynalıkavak Tenkihnamesi imzalandı.29

Aynalıkavak Tenkihnamesi'nde, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Kırım ile ilgili üçüncü maddesine yeni izahlar getirildi. Buna göre Şahin Giray'ın hanlığı Osmanlılar tarafından tasdik ediliyor, Osmanlı Devleti Kırım'ın iç işlerine karışmayacağını taahhüt ediyor ve hanlığın boşalması durumunda yenisinin seçimle olacağı kararlaştırılıyordu. Rusya bununla isteğini fazlasıyla elde etmiş bulunuyordu. II. Katerina, savaş noktasına gelindiği anda tavassutuyla Rusya'ya kazanç sağlayan Fransa elçisine nişan ve hediyeler vermeyi de ihmal etmedi. Rusya, dış politikaları gereği Şahin Giray'ın hanlığını uluslararası hukukun güvencesine aldığı için 1 Haziran 1779'da askerlerini Kırım'dan çekti.30

Kırım meselesi vesilesiyle, askerî gücüyle caydırıcı bir unsur olarak görülmesi ve antlaşma görüşmelerinde uluslararası siyasî ortamı iyi tayin ederek üstün diplomatik zafer kazanması Rusya'nın gücünü gösteriyordu.

Rus askerî otoriteleri artık Kırım'ın ilhâk edilmesinin zamanı geldiğini düşünerek bu konuda II. Katerina'ya baskı yapıyorlardı. II. Katerina, dış politikadaki bu performansını fevkalade bir başarıyla nihayetlendirmek için uluslar arası ortamın henüz uygun olmadığını ve acele etmeye gerek olmadığını düşünüyordu. Rus desteğiyle tartışmasız Han olan Şahin Giray'a hukuken karşı çıkılacak bir durum kalmamıştı. Rus danışmanları Şahin Giray'ı istediği gibi yönlendiriyorlardı. Kırım'daki yönetim ve siyasî hava artık Rusların kontrolündeydi.

II. Katerina, Kırım'ı sancısız bir şekilde topraklarına katabilmek için dış politikanın uygun bir zemine oturmasını beklerken, bir yandan da bu havanın oluşumu için bazı faaliyetlerde bulunuyordu. Bu çerçevede, 1772 yılında Avusturya ile Rusya arasında yapılan Osmanlı Devleti'ni paylaşma mutabakatına nihai bir şekil vermek için II. Katerina, Avusturya İmparatoru Josef ile Lehistan kasabası olan Mohilew'ta bir araya geldi.31 1780 yılnda başlayan ve 1782 yılında şekillenen bu görüşmelere göre, Ruslar Kırım ve Özi'yi alırken, Avusturyalılar Bosna ve Sırp eyaletini alacaklardı. Bu iki devlet Osmanlı coğrafyasından pay alırken diğer uluslar arası büyük devletlerin itirazına mahal bırakmamak için onlara da bazı yerler ayırdılar. Buna göre Eflak ve Boğdan'da bir Ortodoks devleti kurulurken, Venedik'e Mora Yarımadası, Girit ve Kıbrıs ve Fransa'ya da Mısır ve Suriye verilecekti. Yine İngiltere ve İspanya'ya birtakım tavizler verilirken İstanbul'da II. Katerina'nın oğlu Kostantin adıyla eski Bizans devletini ihya edecekti.32

Şahin Giray ise Rusların elinde kukla olduğunu anlayamıyordu. Rusların himayesinde, kendisine karşı gelebilecek olan toplum kesimlerini sindirmeye çalışıyordu. Toplumda söz sahibi çok sayıda insanı bahaneler öne sürerek idam ediyordu. Ruslar, uluslararası ortamın uygun olduğuna kanaat getirdikten sonra 1782 yılında itibaren Kırım'da ilhâka giden süreci

başlattılar. Bu maksatla müdahalelerine meşru bir durum kazandırmak için halkı el altından Şahin Giray aleyhine kışkırttılar. Kırım'da bulunan Bahadır Giray, kardeşini tahttan indirmek için isyan etti. Yalnız, olaylar tamamen Rusların kontrolünde gelişiyordu. Şahin Giray iktidardan uzaklaştırıldı. Bahadır Giray, Temmuz 1782'de halkın reyiyle Han seçildiği ve kendisine teşrifat gönderilmesi yönünde İstanbul'a bir elçi gönderdi.33 Kırım'dan sağlıklı haberler alamayan Osmanlı yönetimi, Kırım'da ortaya çıkan yeni siyasî yapıyı tanımanın bir savaşa yol açacağından endişe ile hemen mahzar gönderilmemesi taraftarıydı. İktidarda bulunan Sadrazam Halil Hamid Paşa, devlet için en kârlı dış politikanın savaşa girmemek olduğunu düşünüyordu. Kırım'dan gelen heyete hemen cevap verilmemekle beraber ortaya çıkan siyasî gelişme Rusya ile müzakere edilmeye başlandı. Ruslar, her ne şekilde olursa olsun Kırım'ın meşru hanının Şahin Giray olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu nedenle Ekim 1782'de "Hana karşı yapılan isyan, Kur'an'a yapılmıştır" diyerek Kırım'a askerî müdahalede bulundular ve Şahin Giray'ı tekrar makamına iade ettiler. Bahadır Giray, İstanbul'dan mahzar alamadan iktidarını kaybetti ve tutuklandı.34

Ruslar, Şahin Giray'ın tekrar Kırım hanı olmasını sağlamalarına rağmen Kırım'a muntazaman asker sevk ediyorlardı. Kırım dışında çok sayıdaki askerleri de teyakkuzda bekletiliyordu. Osmanlı Devleti, siyasî krizi diplomatik müzakerelerle aşmayı amaçlarken, Rusya ve Avusturya 4 Kasım 1782'de Osmanlı Devlet'ine birer nota vererek Ticaret, Eflak ve Boğdan meselesiyle Kırım konusunda derhal görüşmelere başlanmasını istediler.35

Bu arada olayları hızlandıran bir gelişme de Şahin Giray'ın Mart 1783'de kendi isteğiyle hanlıktan ayrılması oldu. Onun ayrılması ile Kırım'ın yönetimi artık Rusların eline kalıyordu.36 General Potemkin, halka hanlarını seçmesini tavsiye ettiyse de Rus silahlarının altında hiç kimsenin böyle bir işe cüret edemeyeceğini biliyordu. Ruslar 8 Nisan

1783'te ilan ettikleri bir beyanname ile Kırım'ı topraklarına kattıklarını duyurdular.37 Hiç kimsenin dinine ve yaşantısına karışmayacaklarını söyledilerse de camileri kapatmaya ve kendilerine karşı gelenleri katletmeye başladılar. 1771 yılında Rusların Kırım'ı ilk işgallerinden sonra başlayan Anadolu'ya göç hareketi, ilhâk ile beraber hızlandı. Halk, Kırım'ı terk etmek için sahillere akın etti. Ruslar, Kırım'daki demografik yapıyı değiştirmek için verimli yerlerde ikamet eden halkı, katletme, kaçırma veya kırsal bölgelere sürgün ile yerlerinden kovdular. Onların yerlerine Korsika, Livorno, Cenove ve Almanya'dan getirilen göçmenler yerleştirildi. Rusya'dan da göçmen köylüler getirildi.

Osmanlı Devleti, askerî ve ekonomik zafiyetleri sebebiyle Kırım için baştan beri zaten etkin bir teşebbüste bulunamamıştı. Kırım'ın ilhâkıyla şimdi başka bir durum ortaya çıkmıştı. Bürokratlar günlerce yaptıkları müzakereler neticesinde, askerî bir teşebbüse girişememelerine rağmen, uluslararası siyasî ilişkilerde sert tepkinin bir ifadesi olan Ruslara verecekleri bir notayla ilhâkı kınayıp kınamamayı tartıştılar. Bu tartışmalarda Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ve bir grup bürokrat derhal Rusların kınanması ve gerekirse savaşa girilmesi taraftarıyken, realist politika takip eden Sadrazam Halil Hamid Paşa Rusları savaşa davet edebileceği endişesiyle kınama beyannamesi yayınlanmasına karşıydı. Osmanlı bürokratları artık savaşın kaçınılmaz olduğunu savunan savaş taraftarlarıyla, başlatılan askerî ve malî düzenlemelerin bir neticeye varması için savaşı istemeyen savaş karşıtları olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Neticede savaşı istemeyenler galip geldi ve Rusların Kırım'ı ilhâkının kınanmaması kararlaştırıldı.38 Savaş çıkabilir endişesiyle Ruslara nota vermeye cesaret edilemedi. Osmanlıların hiçbir tepki vermediklerinden cesaret alan Ruslar, Kırım'ın kesin olarak kendilerine verildiğine dair Osmanlı Devleti'nden yazılı bir "senet" istediler.39

Rusya'nın isteklerinin bitmesi bilmiyordu. Osmanlının görüntüsü, ayakta kalmaya gücü olmayan bir dev gibiydi. Rusya ile savaşacak gücü yoktu. Bu nedenle hiçbir tepki gösteremeden 9 Ocak 1784 yılında Ruslara, Kırım, Kuban ve Taman'ın "senedi" olarak tarihe geçen yazılı bir vesika verildi. Buna göre, Kırım ile ilgili olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın üçüncü ve Aynalıkavak Tenkihnamesi'nin iki, üç ve dördüncü maddeleri yürürlükten kaldırıldı. Kuban nehri ise iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi.40 Böylece Kırım resmen Rus toprağı oldu.

Kırım'ın, ilhâkı sırasında uluslararası siyasî durum Rusların lehine bulunuyordu. İngiltere ve Fransa'nın, Amerika savaşları yüzünden başları dertteydi. Duruma diğer devletler de kayıtsız kaldılar. Osmanlı Devleti, Ruslar karşısında bir ittifak zemini bulamadı.

Ruslar, Kırım'a artık kendi damgalarını vurmak üzere kesin harekete geçtiler. Kırım'daki camiler kiliselere çevrilmeye veya yıkılmaya başlandı.41 Kırım, yeni adıyla "Tavricheskaia Oblast", yeni idarî düzenlemeyle Simferepol (Akmescit), Levkopol, Evpatoria (Gözleve), Perekop (Orkapısı), Dneprovsk (Kerson) ve Fanagoriia (Taman) olma üzere yedi idarî bölgeye ayrıldı.42 Şahin Giray, Kırım'ı Ruslar'a teslim ettikten sonra Rusların kendisine tahsis ettiği maaş ile zaman geçirmeye çalıştı. Bir ara Petersburg'a II. Katerina'nın yanına da giden Şahin Giray'ın varlığı Ruslar için can sıkıntısıydı. Çünkü, Kırım'ın ilhâkıyla Ruslar açısından Şahin Giray'ın görevi artık bitmişti. O da, Kırım'da kalmanın artık kendisi için sıkıcı geldiğini görmüş olmalı ki, Rusların bilgisi dahilinde Osmanlılara sığınmayı uygun buldu. Osmanlı yönetiminin gözünde Kırım'ı Ruslara satan adam olarak görüldüğünden efkâr-ı umûmiyenin de baskısıyla 1787 yılanda Rodos'ta idam edildi.43

II. Katerina büyük rüyalarla ülkesine kattığı yeni ülkesini 1787 yılında Kırım'a yaptığı bir seyahat sonunda gördü ve burada "taç" giydi. General

Potemkin, onun geçtiği yol boyundaki yerleşim birimlerini olağan üstü gayretlerle imar ederek, hükümdarına modern bir Kırım oluşturduğu imajını vermeye çalıştı.44

Ruslar, Kırım'ın sahil ve verimli şehirlerine dışarıdan getirdiği göçmenleri yerleştirmeye ilhâktan sonra tedricen devam ettiler. 1784 yılında Rusların gösterdiği yerlerden 24 saat içinde tüm Tatarlar sürgüne uğradı. Kırım'da kitlesel halde göç olayı başladı. Sadece Kırım'ın ilhâkı yıllarında Kırım'dan göç eden Müslümanların sayısı 300 bini aştı. Göç, sürgün ve katledilenlerin toprak ve emlâkleri onların yerlerine yerleştirilenlere dağıtılmaya başlandı. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kırım nüfusunun artık %41.44'ü Rus, Ukrayna, Alman, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermenilerden oluşuyordu. Ruslar Kırım'daki sosyal yapıyı bir asırlık katliam ve sürgünlerle değiştirmiş oldular. Yüzbinlerce Kırımlı, topraklarını işgal eden Ruslar tarafından katledildi.45

Osmanlı Devleti, Kırım'ın ilhâkına bir tepki gösterememesine rağmen, bu toprakları er ya da geç geri alacağına inanıyordu. Devletin tepki vermemesi askerî ve malî düzenlemelerin bir netice vermesini beklemekten kaynaklanıyordu. Bunlar tamamlanınca Kırım'ın tekrar geri alınacağına inanılıyordu. Aslında Kırım'ın ilhâkı Küçük Kaynarca Antlaşması'nın feshi anlamına gelmesine rağmen Osmanlıların antlaşmayı sahiplenmeye devam etmesi bundan kaynaklanıyordu. Kırım, Osmanlı yönetici ve toplumunun içinde hep bir ukde olarak duruyordu. Osmanlıları 1787 yılında Ruslarla savaşa götüren sebepler çok olmakla beraber, Kırım'ı tekrar kurtarmak düşüncesi savaş öncesi Osmanlı yöneticilerinin gönlünde büyük bir umut olarak hâlâ duruyordu. Onlara göre Kırım er geç devlet-i 'aliyyenin sınırları dahiline tekrar alınacaktı. Fakat, bu yüzyılın sonundan itibaren devletin ekonomik ve askerî zafiyetlerinin daha akılcı yaklaşımlarla görülmeye

başlanmasıyla Kırım'ı Ruslardan geri alma umudu yerini tedrîcen umutsuzluğa ve gerçeği kabule bırakmıştır.

1 Osman KÖSE, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın Rusya Siyaseti", Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (08-11 Haziran 2000), Ankara 2001, s. 107-116.

2 Osman KÖSE, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", Osmanlı, I, s. 537-38.

3 Osman Köse, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Rus Münasebetleri (84 / 2 Nolu Rusya Ahkam Defterine Göre), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 11-25.

4 Alan W. Fischer, "Rusya'nın Kırım'ı İlhâkı", Çev. Refhan Dedeoğlu, Emel, XIII / 74, 25-26.

5 Ahmed Resmi, Hulasatü'l-İ'tibar, İstanbul 1286, s. 5-6.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, s. 405.

7 Ahmed Vasıf, Tarih, II, Mısır 1243, s. 76.

8 Faik Reşit Unat, "Kırım Tarihi veya Necati Efendi'nin Rusya Sefaretnamesi", Tarih Vesikaları Dergisi, III / 4, (Ağustos 1944), s. 146.

9 Feraizi-zade Mehmed Said, Tarih-i Gülşen-i Maarif, Neşr. Mehmed Esad, İstanbul 1252, s. 1623.

10 Halim Giray, Gülbün-i Hanan, İstanbul 1332, s. 121.

11 Osman KÖSE, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki), (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1997, s. 123.

12 Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, II, İstanbul 1309, s. 16.

13 Osman KÖSE, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, s. 248-249.

14 Sadullah Enveri, Tarih, Süleymaniye Kütüp. Ali Emiri-Tarih, Nr. 67, s. 49.

15 Alan W. Fischer, “Rusya’nın Kırım’ı İlhâkı 1772-1782”, 13 / 77, s. 14.

16 Henry Jean Çastera, Katerina Tarihi, Mısır 1246, s. 86.

17 Halim Girnay, Gülbün-i Hanan, s. 117.

18 Müstecib Ülküsal, Kırım Türk Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını), İstanbul 1980, s. 109.

19 Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, X, Çev. Vecdi Bürün, İstanbul 1990, s. 18.

20 Osman KÖSE, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, s. 270-72.

21 Zâim-zâde Mehmed Sadık, Vekâyi-nâme, Süleymaniye Ktp. Esad Efen. Nr. 2171, s. 10 / A.

22 Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, II, s. 87.

23 Halim Giray, Gülbün-i Hanan, s. 112.

24 Rıza Karagöz, Canikli Ali Paşa, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun 1998.

25 Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa”, XXXVI / 144, Belleten, Ekim 1972, s. 500.

26 Sadullah Enveri, Tarih, s. 135.

27 Osman KÖSE, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, s. 297.

28 Castera, Katerina Tarihi, s. 93.

29 Aynalıkavak Tenkihnamesi, TTK. Y / 36, s. 61.

30 Alan W. Fischer, ”Rusya’nın Kırım’ı İlhâkı 1772-1782”, 13 / 78, s. 22.

31 İsmail Soysal, Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1987, s. 38.

32 Edward Driuld, Şark Meselesi, Bidayetten Zamanımıza Kadar, Çev. Nafız, İstanbul 1328, s. 86.

33 Osman KÖSE, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, s. 341.

34 Alan W. Fischer, “Rusya’nın Kırım’ı İlhâkı 1772-1782”,

35 Ahmed Vasıf, Mehâsînü’l-Asar ve Hakâikü’l-Ahbar, yay. haz., Mücteba İlgürel, Ankara 1994, s. 1

36 Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, II, s. 245.

37 M. S. Anderson, The Eastern Questıon 1774-1923, Nev Work 1966, s. 39.

38 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sadrazam Halil Hamid Paşa”, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1935, V, s. 228.

39 Ahmed Vasıf, Mehâsûnü’l-Asar ve Hakâikü’l-Ahbar, s, 58.

40 Ahmed Vasıf, Mehâsûnü’l-Asar ve Hakâikü’l-Ahbar, s, 105.

41 M. S. Anderson, The Eastern Questıon (1774-1923), s. 40.

42 Alan W. Fischer, “Rusya’nın Kırım’ı İlhâkı 1772-1782”, 14 / 81, s. 9.

43 Feridun M. Emecen, “Şahin Giray’ın İdamı Meselesi”, İ. Ü. Tarih Dergisi, (1983-84), 34, s. 319-328.

44 Diran Kelekyan, Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi, İstanbul 1329, s. 292.

45 Mirza Bala, “Kırım”, İA, VI, s. 757.

Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Millî Hareketi / Prof. Dr. Valeri Vozgrin [s.471-484]

Menshıkov Enstitüsü Bilimsel Araştırmalar Merkezi Müdürü / Rusya

Giriş

Müslüman Kırım tarihinin büyük bir bölümünde Giray Sülâlesi'nden hanlar seçiliyordu (XV. yüzyılın ilk yarasından başlayarak). Giraylardan sonra iktidara gelen Mengli Sülâlesi'nin yönetimi sırasındaki Hanlık, Osmanlı Devleti'ne bağımlı oldu. Bu dönemde hanlar bağımsızlığının bir bölümünü kaybetti, ancak bunun karşılığında güçlü bir siyasî müttefik ve güvenilir bir koruyucu kazandı. Uzak Kuzeydeki Müslüman dünyasının bazı küçük devletleri için önemli olan bu faktör, zamanla önemini daha da arttırdı. Aslında biz, Rusya İmparatorluğu'nun gittikçe büyüyen askerî gücünden söz ediyoruz. Çoktan beri yakında ve uzakta bulunan tüm komşuları tarafından iyi bilinen bu devletin saldırganlığı, XVIII. yüzyılda tehlikeli bir şekil aldı. Bu dönemdeki Rus çarlarının dikkati, artık büyük ilerlemelerin kaydedildiği Doğu ve Batıya doğru değil, halkın çok iyi yaşadığı Karadeniz bölgelerinin bulunduğu Güneye doğru yönelmişti.

1. İlhâk

A. İlhâkın Gerçekleşmesi ve İlhâkın Hukukî Açıdan Geçersiz Olması

Ruslar, XVIII. yüzyıl içinde, arkasında küle dönüşmüş kasaba, köy ve Kırım'ı müdafaa edenlerden birçok kişinin cesedini bırakarak ve Kırım halkının on binlerce temsilcisini esir alarak dört defa (1711, 1736, 1737 ve 1771'de) bu topraklara saldırır, Rusların yaptığı bunlara benzer bir başka saldırı ise, Türkiye ve başka devletlerin Hanlığın bağımsızlığını kabul etmesiyle sona erer (1772'de Karasu Pazarı Antlaşması ve 1774'de de

Küçük Kaynarca Barış Antlaşması imzalanır). Ancak bu bağımsızlık çok kısa sürer. Rus Çariçesi II. Katerina, entrika ve rüşvetlerle, Kırım Tatarlarının Han'a karşı ayaklanmalarını, Giray ailesinden gelen mirasçıların tahta çıkmak için mücadeleye başlamalarını sağlar. II. Katerina barışı sağlamak ve imparatorluğun güney sınırlarını korumak istediğini (1783 tarihli Manifesto) öne sürse de kanlı baskınlar sonucunda Hanlığı yavaş yavaş Rusya'ya bağlar.

Bu eylem, barış içinde bağımsız bir devletin kanunsuzca nasıl işgal edilebildiği konusunda iyi bir örnekti (hâlâ da öyledir). Aslında bu eylem, iki nedenden dolayı uluslararası hakların açık bir ihlâli sayılır. Birincisi, Kırımın ilhâkı, Rus askerlerinin Kırım topraklarına girmesi sonucunda gerçekleşir. Yani bağlama, Küçük Kaynarca Barış Atlaşmasının ihlâli sonucunda mümkün olur.

İkincisi, Rusya tarafından tahta getirilen Şagin-Girey, Kırım'ın Rusya'ya verilmesiyle ilgili resmi herhangi bir belge imzalamaz. Böyle bir belgenin imzalanmış olması mümkün değildir, çünkü Han, Kırım'ın ilhâkı ile ilgili Manifesto yayımlanmadan önce yönetimden çekilir. Bu nedenle, kısa bir süre için Kırım'ın hükümetsiz kalma gerçeğinin, Kırım Devleti'nin tarihindeki önemi büyüktür. Yani o dönemde Kırım ve Kırım halkı adına başka bağımsız devletlerle görüşme yapma hakkına sahip o tek sübje mevcut değildir. Bu nedenden dolayı Kırım'ı bağlama eyleminin, dönem için geçerli uluslararası hak ve normlara uygun hukukî bir kabulü mümkün değildir. Rusya, XVIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın ortasına kadar Kırım'a kanunsuz bir şekilde sahip oldu. Çünkü, bu ilhâk, medenî dünyada kabul edilen dönemin şartlarına uygun hukukî normlara da aykırıydı.

B. İlhâkın Sonuçları: Geleneksel Kültürün Yok Edilmesi

Söz konusu ilhâk sırasında Kırım'ın doğası ve insanı, bazıları şimdi bile hissedilen telâfisi imkânsız kayıplara uğradı. İlk başta büyük bir zarar gören Kırım biosistemidir. Rus asker ve subayları Hanlığı, işgal ederken, ormanları, meyve ağaçlarını ve bağları yok etti. Sadece on yıl sonra da bu uygulamaya bağlı olarak, yarımadanın üst ve sahil bölgelerindeki ekosistem değişti; nehirlerin suları azaldı veya nehirler kurudu. İklim daha kuru ve havalar daha sıcak oldu, birçok bitki ve hayvan türü yok oldu, buna rağmen doğaya karşı yapılan bu uygulamalar devam etti.

Tatarların kültürel yapısı özellikle de şehirlerin yapısı zarar gördü. Hanlığ'ın işgali sırasında yerle bir edilen birçok semt yeniden inşa edilmedi ve böylece dünya medeniyetleri tarihi açısından önem taşıyan yerler, sonsuza dek yok olup gitti. Kırım'ın en büyük şehirlerinden biri olan Kefe, en çok zarar gören şehir oldu. 100.000 nüfuslu, çok yakın zamanlara kadar kültürü ve ekonomisiyle büyük bir merkez olan Kefe şehri, yalnızca birkaç Çingene ve Ermeni ailesinin yaşadığı büyük bir yıkıntı ovasına benzedi ve bu durum 30 yıl (yani Rusların işgal dönemi sırasında) böylece devam etti. Liman şehrini yeniden inşa etme kararının alındığı XIX. yüzyılda ise, yıkılmış binalardan bir çoğunun antik tabanı alınıyor ve hazır malzeme olarak inşaatlarda kullanılıyordu. Böylece, çoğu müze ve galerileri süsleyebilecek nitelikte olan ve binlerce "sayfadan" oluşan taş kronikler yok edildi. Sivastapol'daki antik Hersones'in kaderi de aynıydı.

Yeni sayılabilecek Hanlık Dönemi'ne ait kültür eserlerine gelince; onların amaçlı yok edilişi de başladı (XX. yüzyılın sonuna kadar devam etti). Hanlığ'ın ilk başkenti olan Eski Kırım'ın etrafındaki birçok eski mezarlıkta, göçebe döneminden başlayarak o döneme kadar biriktirilmiş ve üstünde Türk damgaların bulunduğu binlerce kitabe bulunuyordu. İşgalden sonra onlardan yalnız bir kaç paha biçilmez eser, tesadüfler sonucunda korunabildi. Karasupazarı'nın mezarlıkları, bazıları zengin oymalarla örtülü

bem beyaz mermerden yapılmış birçok türbeyi süslerdi. Bazı eserler yıkıldı, mezarlıklar da yok edildi. Yazılarla kaplı, mermerden yapılmış türbe taşları, kışla binaları yapmak için götürüldü. 1783'ten sonra Ruslar tarafından yaratılan ve desteklenen göçe bağlı olarak şehir ve köy halkı azaldığından, eserlerin sökülmesi Kırım'ın işgali sırasında baskı gören yerli halk tarafından değil işgalciler tarafından gerçekleştirildi. Kırım mimarisinin şaheseri olan ne kadar eserin yok olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Yalnız bir örnek vermekle yetineceğim: Kefe'de Büyük Mimar Sinan'ın şaheseri Sultan Selim Camiin taşları tek tek söküldü. Söylentilere göre bu camiin güzelliği, gene Mimar Sinan tarafından yapılmış, Gözlü'deki Cuma Camiinden bile öteydi.

Yerli halk, ilhâkın gerçekleşmesinden önce, yani Rusların Kırım topraklarını yavaş yavaş almaya başladığı dönemde yurdunu terk etmeye koyuldu. Böylece 1782'ye doğru 50.000 kadar Tatar, Kırım Yarımadasını terk etti. Daha sonra Kırım'da mevcut hayat şartları, gittikçe ağırlaşarak çekilmez duruma gelir. Hollandalı seyyah Woensel, Rusların Tatarlara "ya ölmek, ya da gitmek" gibi yalnızca iki imkân bıraktıklarını yazar. Gerçekten de yeni yönetim tarafından alınan birkaç önlem bunu amaçlıyordu. Örneğin, Gözlü, Akmescit ve Eski Kırım'daki su şebekesi yok edilir; Tüm Baydar ovasında bulunan onlarca köydeki hiçbir su kanalı, hiçbir çeşme sağlam kalmaz, her şey Rus askerleri tarafından yıkılır, yok edilir, pisletilir. Bu nedenle yalnız şehirler değil, köyler de terk edilir. Böylece Bahçesaray'ın sahip olduğu 40.000 nüfustan, 1780'li yıllarında artık 6.000 kişi kalmıştır. Seyyaha göre Sudak'ta ise yalnız 37 aile vardır.

C. Kırım Tatarlarının Birinci Büyük Göçü

Halkın üçte birinden fazlasını kapsayan Büyük çare, yirmi yıl sonra bulunur. Bunun birkaç nedeni vardı. Birinci neden, askerler tarafından

ortaya çıkartılan iflâsın yarattığı ortak bir yoksullaşma ve geleneksel ekonominin yeniden canlandırılması konusundaki becerisizlik ile ilgiliydi. İnsanlar açlık çekmeye başladı. İkinci nedeni de, “Yunan sorunu” olarak adlandırmamız gerekir. 1775’te Rusların Türklerle yaptığı savaş sırasında Rusya’ya yardım ettikleri için misillemeden korkan Yunanlar, Kırım’ın Güney sahiline yerleştirildi. Yunanlar, Kırım’a gelir gelmez Müslümanlara olan nefretlerini, hiç bir zaman Yunanlarla sorunu olmayan Tatarların üzerine yoğunlaştırdı. İyi silâhlandırılmış olan bu Yunanlar, (Potömkin, Yunanlardan Kazaklarınki gibi taburlar oluşturdu. Bu taburların görevi, sahili korumak ve “yerli Tatarları gözlemek” idi.), zamanla Tatarları takip eden ve onlara eziyet eden bir felâkete dönüştü. Öyle ki Ruslar, 1783’te uysal yerli Tatar halkını yabanî tabur temsilcilerinden korumak için önlem almak zorunda kaldı.

Göçün diğer nedeni de, 1787-1791’de yapılan Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgiliydi. Kırım sakinlerinden bazıları, savaşın sona ermesiyle her şey olmasa da bazı şeylerin değişeceğini, eski hayattan bazı şeylerin geri geleceğini, eskisi gibi olacağını umuyordu. Ancak 1791 tarihli Yaş Barış Antlaşması, bu ümitleri yok etti: Bu antlaş-

ma, Kırım’ın Rusya’nın bir parçası olduğu ile ilgili Türk-Rus antlaşmalarını kanıtladı. Birinci büyük göçün kapsamını belirleme imkânı bulabildik. Hanlık Dönemi’nde Kırım yarımadasında yaklaşık 600-700 bin kişi yaşıyordu (Tüm Hanlıktaki halkın sayısı kesin olarak 1,5 milyondu). Göçü durdurmak amacıyla Tatarların hayat şartlarını iyileştirmekle ilgili ilk önlemlerin 1792 yılına doğru alınmaya başlandı. 1770 yılından itibaren başlayarak 400 bin kişi bu toprakları artık terk etmişti. Böylece Kırım’da yaklaşık 100 bin kişi kaldı (Bazılarına göre Kırım’da kalanların sayısı iki misli daha azdır, yani elli bin kişi). Yani yerli halkın 4/5’inin yurtlarını terk ettiğini söylemek mümkündür.

2. Çarlığ'ın XIX.

Yüzyılın İlk Yarısında Yürüttüğü Sömürge Siyaseti

A. Toprak Paylaşması

Rusların ilhâkından sonra işgal başladı. Bu durum, bağlanmış olan toprakların ortak kaderi sayılır. Sömürgecilik, eski vatan sahiplerinin elinde bulunduğu temel varlıklarının paylaşmasıyla başlar. Kırım'daki toprak, değerli bir hazineydi. Bu nedenle sömürgeciler, en başta Tatarların toprağına el uzattı. Toprağın paylaştırılması, Kırım'da uygulanan çarlık siyasetine uygun bir biçimde yapılır; bu siyasetin amacı Tatarları yurtlarından etmekti (Bu siyasetin ikinci aşaması sayılan Ruslaştırma, daha sonra başlar). Tatarların topraklarını terk etme nedeni tekti: Ruslar ve Tatarlar arasındaki etnopsikiloji ve ideoloji farklılığı. Kırım Türkleri, ezelden beri hür yaşayan insanlardı. Kırım'da hiçbir zaman Rusya, Moldova, Baltık boyu, Polonya'da olduğu gibi toprak köleliği sistemi yoktu. Kırım'da herkes, aynı haklara sahip idi, herkes silâh taşıma hakkı, avlanma hakkı, ikâmet değiştirme hakkına sahipti ve herkesin ifade özgürlüğü vardı. Belki de Kırım'da Avrupa'nın en özgür halkı, silâhlı avcıların milleti yaşıyordu. Oysa Rusların psikolojisi tüm bunların tam zıttı sayılırdı; büyük Rus yazarının söylediğine göre bu millet, "zavallı, köleden oluşan bir milletti; yukardan aşağı kadar hepsi köleydi". Yani aristokratlarda bile köle psikolojisi vardı ve onlardan herkes (prensten uşağa kadar) sonsuza kadar güce değer verir ve ona boyun eğerdi. Bu sebeple de Rusya'daki toprak köleliği uzun sürdü ve büyük bir çoğunluğu Çara saygı göstererek despotlara eğiliyordu. Ekim Devrimi'nin yapıldığı 1917 yılından sonra ise Bolşevik'lere boyun eğiyordu. Kırım'ın alınmasıyla zıt kişilikler, en özgürlükçü ve en köleci ideoloji ve gelenekler karşılaştı. Bu çatışma yalnız manevî bir çatışma değildi. Yakınları için çalışmayı seven ve bunu başarıyla yapan Tatarlar, Rus sömürgecileri için çalışmak istemiyordu. Bu,

pasif ancak çok çetin bir karşı çıkma şekliydi. Bunun yanı sıra Tatarların, köle göçmenlerinin üzerinde “kötü etkisi” vardı ve bu etki rejimin sosyal-ekonomik sistemini sarsıyordu.

Herhangi bir uzlaşma mümkün değildi. Halklardan birinin, bu toprakları terk etmesi gerekiyordu. Petersburg’un planına göre yerli Türklerin göç etmesi gerekirdi. Bu göçle birlikte Rus köylüler buraya yerleştirilmeye başlandı. Daha sonra da gerçek olmayan şartlarla kandırılan, Avrupa’dan gelen Alman, Çek, İsviçreli, Bulgar, Estonyalılar yerleştirildi. Bir Rus göçmenine 15 hektar, bir yabancı göçmene de 30 hektar toprak veriliyordu. Ancak yöneticilerin yabancılara toprak dağıtabilmesi için, toprağın Kırım Tatarı olan yerli toprak sahiplerinden alınması gerekirdi. Ancak Kırım’da çok nadir bir durum söz konusuydu, çünkü toprağın ana kısmı XVI. yüzyılda kanunen köylülere verilmişti. Han Sahib-Giray (1547-1551) köylülere Kırım bozkırının hemen hemen hepsini verdi; Perekop, Gözlöv, Bahçesaray, Kefe, Arabat ve Sivaş arasındaki geniş topraklardı bunlar. Ancak sömürülen Tatarların ataları, bu toprağın tapularını almak gibi bir ihtiyaç duymadı. Bu tür belgeler aslında gereksizdi. Yüzyıllar boyunca bu toprağın gerçek sahipleri konusunda herhangi bir sorun çıkmadı-herkes sahipleri biliyordu. Çar memurlarının bozkıra gelip üç yüz yıl önce verilmiş topraklarla ilgili bir takım bağışlama belgelerini arayacakları kimin aklına gelebilirdi ki? Böyle evraklar bulunmadığı için bu toprağın sahibi olmadığını kabul eden Rus yetkileri, kendisinin toprağı yalnız çalıştırmak için göçmenlere dağıtma değil aynı zamanda da bağışlama hakkına sahip olduğunu düşünüyordu. Böylece, işgalin ilk yıllarında 380 bin hektar veremli toprak dağıtıldı.

B. Yeni Sömürü

Rus köylülerin büyük bölümü, Kırım’a zorla gönderilen veya ihtiyaçtan dolayı güneye kaçan insanlardı. Doğal olarak onlar Kırım’ı bilmiyordu,

sevmiyordu ve yeni yurdunu anlama konusunda hiç çaba göstermiyordu. Rus göçmenlerin gelişiyle bağlarda hastalıklar belirlemeye başladı, tarlalar dikenlikle doldu, tütün ve buğday tarlalarının durumu ise korkunçtu. Kırım ve Rus tarımı arasındaki fark, yer yüzü ile gök yüzü arasındaki fark kadar büyüktü. Bu nedenle de Rus olan yeni toprak sahibi, Tatarları ilk yıllarda eski topraklarında tutmak zorundaydı. Tatarlar, ağa tarlalarında çalışarak kendi toprakları için bir tür vergi ödeme durumuna getirilmişti. Önemli olan, angarya sayılan bu mecburî çalışma günlerinin miktarıydı. İlk önce Tatarlara kanunen senede 8 gün çalışma mecburiyeti getirilmişti. Ancak işgücü yetersizdi ve toprak ağaları, kendi ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde kanunun değiştirilmesini istiyordu. 1827 yılında böyle bir reform yapıldı. Yeni reforma göre angarya sınırsızdı. Böylece bu angarya Kırım'da kontrolsüz bir şekilde büyüyordu. Öyle ki bazı yerlerde senede 100 güne kadar yükseliyordu.

Bu durumdan memnun olmayan Tatar halkı, hakkını aramaya çalışıyor, Petersburg'a şikâyet dilekçesi gönderiyordu. Tüm bunlar toprak ağalarının huzurunu bozuyordu. Hakkını arayan bu tür insanlarla başka şekilde de konuşulabilirdi. Bu insanlar topraklarından kovulmaya başlandı. Rus toprak ağalarının bu tür uygulamaları kesilmiyordu, yöntemleri kaba ve Orta Çağ yöntemlerinden de beter idi. Örneğin köye giden tek yol üzerindeki araziye el koyuluyor, eskiden beri var olan akar su başka bir tarafa yönlendiriliyordu. "Şikâyetçi" olan üzüm üreticileri ise susuz kalıp ölüyordu.

C. İslâm'a Hücum ve Bağlı Kültürün Yok Edilişi

Ekonomi alanına karşı yapılan hücum dışında, Tatarların silâhlı bir mücadeleye başlaması için oyunlar hazırlansa da bunlar boşa gitti: Tatarlar barışı koruyordu. Tatarların bu olağanüstü dayanma gücü ve

kötülüğe karşı kötülük şeklindeki cevap vermeme kararlılığının nereden kaynaklandığı sorusuna cevap arayan Petersburg ideologları doğru yanıtı bulabildi: dayanıklılık dinde gizliydi. İşte o zaman İslâm'a karşı, tam olarak da din kitaplarına karşı bir kampanya başlatıldı. Kitaplar derken, yalnız Kuran-ı Kerim nüshalarına karşı değil, dinî, tarihî, tıbbî ve felsefî türden, pozitif bilimi içeren tüm kitaplardan söz ediyoruz. Aslında Kırım'da büyük kütüphaneler çoktan beri yoktu, çünkü 1736-1783 yılları arasındaki savaşlar sırasında Ruslar tarafından yakılmıştı. Ancak çok sayıda kitap, okumayı seven köylülerden başlayarak yerli aristokrat sınıfına kadar varan geniş bir çevrenin evlerinde özel kütüphanelerde korunuyordu. Bu nedenle 1833'te aralarında coğrafya kitaplarının da bulunduğu tüm kitapların ve el yazmalarının Kırım Tatarlarının evlerinden toplanması konusunda bir emir çıkartıldı. Okur yazar düzeyi çok yüksek olan bu ülkede yaşayan Tatarlardan çok sayıda kitap toplandıktan sonra yakıldı.

Bu olayın bir hata olmadığını veya yerli halk tarafından yapılan bir teklif sonucu ortaya çıkmadığını kanıtlayan birçok delil mevcuttur ve bu deliller ard arda dizildiği zaman tüm gerçekler ortaya çıkar. XIX. yüzyılın başında Kırım'ın tüm şehir ve köyleri bölgelere ayrılmıştı ve her bir bölgede birkaç sokak veya mahalle bulunuyordu. Her bölgenin başında bulunan bir temsilci vardı ve bu temsilcinin görevi, bölgesinde olup bitenleri takip edip müdürlerine bildirmek idi. Aslında bu, Tatarlar üzerinde uygulanan siyasî ve ideolojik bir kontrol idi. Böyle bir uygulama, Çarlık Rusyası'nın hiç bir yerinde duyulmamıştı, başka ülkelerde de hiç mümkün olamazdı (Buna benzer bir takip sistemi 1930'lu yıllarda Almanya'da Blockführer'de kurulur). En başta din adamları ve hacca giden kişiler takip edilirdi.

Hacca gitmek işi çok fazla zorlaştırıldı. Pasaportları çok zor veriyorlardı. Pasaportlar ancak, hacca gitmek isteyen grubun Mekke'ye geç

varacağı kesinleştiği zaman veriliyordu ve yolculuk böylece amacını yitiriyordu. Bu nedenle de 1840'tan itibaren vize fiyatı yükselmeye başladı; ilk önce 100 rubleye, sonra da 250 rubleye kadar çıktı (Bu yıllarda süt veren bir inek 30 ruble ederdi.). 1828'de Kırım'da Ortodoks misyoner faaliyeti, resmi olarak yeniden başlatıldı. Bu, binlerce kişinin dini olan Müslümanlığa karşı bir kampanya idi. Misyonerlikle uğraşan insanlar büyük imkânlara ve çok paraya sahip idi (Hazineden sağlanan para çoktu, resmi yayın evleri kurulmuştu, merkezde ve diğer sınır bölgelerinde bulunan misyoner merkezlerin harcamaları karşılanıyordu.). 1831 yılında Tavrida Kilise İdaresi kuruldu. Önemsizmiş gibi görünen bu yeni uygulamanın gerçek amacı, Tatarları Volga boyu ve Ural bölgelerinde yaşayan Müslümanlarından ayırmak idi. Artık İslâm'a karşı bir dizi kampanya uygulanabilirdi, çünkü bu şekilde Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar arasında herhangi bir ortak protesto yapılma imkânı verilmiyecekti.

Bunun yanı sıra molla, hatip, imam ve müezzinler üzerinde jandarma takibi uygulanıyordu. Rusya dışında eğitim gören kişilerin Diyanet İşleri Dairesi tarafından tanınması ve görev verilmesi yasaktı. Anlaşılacağı gibi bu önlemler dinî eğitim alan, Tatar halkının en okumuş tabakasına karşı yapılıyordu. Bu eğitimi gören insanlar, camii dışında, yani evlerde vaiz etme cesaretini bulacak olursa Kırım dışı ediliyor, genelde de Rusya'nın kuzey eyaletlerine zorla yerleştiriliyordu. Cami dışında vaiz veren kişiler kamçı ile dövülüyordu. Bu tür cezalar halkın karşısında uygulanırdı; halk tarafından saygı gören hacı veya hatipler soyulup dövülüyordu. Hem Rus, hem de Tatar asilzadeler, bu tür uygulamaları seyretmek zorundaydı. Kırım'ın Baş Müftüsü de çok farklı bir şekilde seçiliyordu; Tatar heyeti üç adayı gösteriyordu, Rus valisi de üçünden birini seçip atamasını yapıyordu.

3. Kırım Savaşı (1852-1856)

A. Savaşın Başlaması ve 1854 Tarihli Sürgün

Savaşın ilk yıllarında eski, miras olarak bırakılan tüm silâhlar Kırım halkından zorla toplandı. Bu önlem, Tatarların bir isyana kalkışmamaları için alındı. Yerli Tatar halkının Türkiye'den gönderilecek askerî birlikler tarafından desteklenme ihtimali karşısında Tatarların tümünün sahil şeridinden 25 km. uzağa yerleştirilmesi kararı verildi. İlk önce Tatarlar dağlara ve bozkıra götürüldü, oysa oradaki günlük hayatlarında bir sürü sorunlarla karşılaştılar, çünkü ne para yardımı ne de yiyecek yardımı yapılıyordu. Bu nedenle Tatarlar, yaşam şartlarının gittikçe zorlaştığı Kırım'dan Perekop ötesine, Rusya'nın güney ve orta bölgelerine, farklı kültürlerin var olduğu, farklı dillerin konuşulduğu bölgelere yöneldi. Savaşın bitiminden sonra da göçe zorlanan bu suçsuz insanlar, göç ettikleri yerlerde kaldı. Geri dönmeleri için para yardımı yapılmadı. Molla olan herkes, düşman Türkler hesabına çalışacak muhtemel bir ispiyoncu olarak kabul edildiği için hapishaneye gönderiliyordu.1

Ancak durum, Kırım'da kalanlar için de hiç kolay değildi. Rus ordusunun askerleri ve özellikle de Rus Kazakları yerli halkı soymaya başladı, sonra da sonsuz zulümler yaptı. Bozkırda ve dağlarda levazım komando grupları ve ayrı olarak da “serbest avcılar” ortaya çıktı. Doğal olarak ne levazım komando grupları, ne de “serbest avcıları”, Tatarlardan zorla aldıkları şeyler için para ödüyordu. Menkuller, hayvanlar, stok edilmiş ekmek ve yiyecekler gibi her şey süpürülüp götürüldü. Tüm bunlar, hem gaspçıların yemeğini karşılayacak, hem de askeriyye satılacak kadar büyük miktardaydı. Alınabilecek tüm stoklar toplanınca da, rehin alma uygulaması yapılmaya başlandı. Kazaklar, adamı (en çok aile reisini) herhangi bir nedenden dolayı tutukluyor ve yakınları gıda getirmeden veya fidye vermeden serbest bırakmıyordu.2

Bunun, ihtiyaçtan doğan bir durum değil düpedüz bir gasp kampanyası olduğunu tekrarlamak isterim. Rus ordusu, cephe arkasından ve donatım üssünden kopmadı. Peksimetinden iğnesine kadar gereken tüm ihtiyaçlarını deniz yoluyla uzak Atlantik limanlarından temin eden İngiliz-Fransız müttefiklerinden farklı olarak depolara çok yakındı. Bundan başka savaşın başında Tatar çevreleri, Rus ordusu için gönüllü yardımlar yapıyordu. Diyanet, mollalardan büyük miktarda gıda topladı, mirza ve beyler de gönüllü olarak Akhisar'a yüz binlerce pud [Eskiden Ruslarda 16,3 kiloluk bir birim-Z.Z.] kurutulmuş ot, tahıl, odun, gocuk, hayvan sürüleri, atla su taşımak için yapılmış özel fıçılar, mitralyözlü arabalar, binlerce pud peksimet, hatta binlerce adet eyer yolladı. Akhisar (Simferopol), Bahçesaray ve Canko'da Tatar ağa güçleri tarafından revirler (seyyar hastane) kuruluyordu (Karışıklıkta ve bu savaşta ün kazanan levazımcıların umumî hırsızlık döneminde revirler asla yeterli değildi). Tatar asilzadeleri evlerinde, yaralı olanlar için ve bit dolu piyade bölükleri için hamamlar hazırlıyordu. Cephe arkasında sık sık yemek verilmediği için aç olan askerlere hazırlanan pilavın pişirildiği ateşler sokaklarda yakılıyordu.3

Her savaşta olduğu gibi bağlar ve bahçeler gene kesilip yok ediliyordu. Bu uygulama, yakacak şeylerin fazlasıyla bulunduğu dağ ve ormanlık bölgelerinde bile böyleydi. Bozkırda da Rus birlikleri, bilinçli olarak ekilmiş tarlaları yok ediyor, bahçe ağaçları kökünden çıkartılıyor, halkı yerinden etmek ve yarımadanın iç bölgelerine sızdığı (Bu hiçbir zaman olmadı!) durumda düşmanı evsiz ve gıdasız bırakmak amacıyla Tatar köylerini ateşe veriyordu.4

Bozkırdaki köylerde yaşamak artık mümkün değildi, çünkü susuz bırakılmışlardı: "Askerler kuyulara çok zarar verdi: halatı kesiyor, ağaçtan yapılmış su kovalarını kuyuya atıyor, yedek parçaları alıp götürüyorlardı… Seyyar satıcılar, Tatarlara karşı anlaşılması zor bir nefret içinde Borak-Eli

ve Çuyun Köylerinin yakınlarında bulunan kuyuların ağaçtan yapılmış kovalarına taşlar atıyordu…, çitleri, yalakları, kesilmiş su kovalarını yakmak için götürüyordu”.5

B. 1856-1857 Sürgünü

1856'da, yani savaş biter bitmez “Kırım sorunu”nu çözmek amacıyla eski yöntemi kullanmak konusunda karar alındı. Bu yöntem Tatarları yerinden etmekle ilgiliydi. Bu kez yerli halkın tamamını sınır dışı etme kararı “eski savaşın bitmesinden hemen sonrası Kırım Tatarlarını [Rusya'nın] iç eyaletlerine atmak ve Kırım'a ve özellikle de Karadeniz ve Azak denizi kıyılarına Rus kavimlerini yerleştirmek konusunda ortaya çıkan genel sorunun sonucunda” alınmıştı. 6 “Genel sorun”u çözmeye yönelik anlaşılması zor olan bu alıntı, daha geç bir döneme ait ve aynı arşivde bulunan başka bir kaynağı da açıklar. Bir sene sonra II. Aleksandr kendisi bu sorunla ilgilenmeye başlar. Böylece yerli halkın kaderi kaçıncı kez bir tek kişi tarafından belirlenir: “İmparator, Şefkatli hükümdar, 9 Aralık 1857'de şöyle buyurdu: Tüm Kırım Yarımadasını Tatarlardan temizleme sorununun çözümü için, ülkenin iç eyaletlerindeki devlete ait köylülerin Kırım Yarımadası sınırları içinde bulunan hazineye ait topraklara yerleştirilmesi ve hazine toprakları üzerinde yaşayan Tatarların iç eyaletlere veya istedikleri taktirde, Şefkatlının bu emirlerini yerine getirmek şartıyla Kırım Yarımadası sınırları içindeki sömürge topraklara gönderme işlerine aşamalı olarak başlanması”.7

Bu karar uygulanmaya konur, yüzlerce aile jandarma nezareti altında Kurks Eyaleti'ne doğru yola çıkar, ancak kısa zamanda zorunlu göç yavaşlar, sonra da tamamen kesilir. Bunun nedeni de beklenmedik bir durumun ortaya çıkmasıyla açıklanabilir: “Kısa bir süre sonra ortaya çıkan bir sebepten dolayı özel önlemlerin alınması gerekti. Tatarların Kırım'dan alınarak ülkenin başka eyaletlerine yerleştirilmesi gereği ortadan kalktı,

çünkü söz konusu Tatarlar Türkiye'ye göç etmek istedi; bu nedenle de sorun, Rusya'da olduğu gibi, Rusya dışında yaşayan bazı insanları, mümkünse en kısa zamanda Kırım Yarımadasına yerleştirmek ile ilgili bir soruna dönüştü. Tartışmanın bununla sınırı kalması gerekir; ki şu anda bundan söz ediliyor [yani Eylül 1860'ta-V. V.]".8

C. İkinci Büyük Göç

Kırım Tatarlarının İkinci büyük göçünün sebeplerinden en önemlisi, Tatarların çok fakirleşmesi ve onun getirebileceği açlıktan ölüm tehlikesiydi. Bu tehlike, savaşın sona ermesiyle ortadan kalkmadı. Askerî üniforma ve Kazak giysisi içinde zülüm eden kişilerden kurtulmak için köylerinden Kuzey Kırım ve Perekop ötesine kaçan Tatar köylüsü hemen geri dönemedi. Köylerindeki tarım işleri o dönemde harabe edilmişti, hem de bu sefer ordu tarafından değil, onlar gibi köylü olan Rus komşuları tarafından: "Onlar, büyük arabalarla kimsesiz kalmış avlulara hep girip çıkıyordu ve satılabilecek her şeyi topluyordu. Aldıklarını sattıktan sonra geri dönerek başka şeyleri alıp götürüyordu. Ekmek, yulaf, arpa ve kurutulmuş ot hemen elden çıkarılıyordu, hem de çok iyi bir fiyatla".9

Hazine, aynı zamanda Tatarların topraklarını alıyordu. Belirlenmiş süreden (ki köylü bu süreden haberdar değildi) bir veya iki ay sonra dönen köylünün toprağı, birden bire "sahibinin yerinde bulunmadığı gerekçesiyle" devlet hazinesine mal ediliyordu. Söz konusu toprak sahibi savaştan kurtulmak için Rusya'da mı bulunuyordu veya yurt dışına mı göç etmişti, hiç önemli değildi. Bu toprağı mirasçılara veya akrabalara verme gibi bir uygulama asla söz konusu değildi. Her zaman yapıldığı gibi alınmış toprak, Rus göçmenlere veriliyordu ve bundan sonra Tatarların mahkemeye baş vurup davayı kazanma ihtimali hiç yoktu.10 Bundan sonra da, aslında Tatarlara uygulanmayan, savaş sonrası köy vergilerinde %70 indirim ilân edildi. Tatar köylerindeki kadınlara uygulanan, iplik, yumurta, avlanmış

kuşları teslim edilerek ödenen angarya ve haraç gene uygulanırdı.11 Tarihte ilk defa Tatarlardan, ormandan topladıkları, fırtınadan kopmuş ağaç dalları için para isteniyordu, bunun yanı sıra ilk defa inşatlarda çalışma yükümlülüğü uygulanmaya başlandı. Köylülerin, malzemenin nakliyesinde yer alması ve de burada çalışan işçilere para ödemesi gerekiyordu. Bunun yanında inek satın alacak parası olmayan kalabalık aileler için çok önemli olan keçi besleme uğraşı Tatarlara yasaklandı 12 Yani Tatarlar, Kırım'a Rus yerleştirme plânına kurban ve ölüme mahkûm olduklarını gerçekten de fark edebildi. Bu durum, yalnızca iflâsa uğramış köylüler değil muhtemel bir açlıkla karşılaşmayacak şehrin varlıklı, hatta Tatarların oldukça zengin sınıfı tarafından da fark edildi. Bu gerçek, rakamlarla da kanıtlanıyordu: gerçek sayıyı içermeleri mümkün olmayan resmi verilere göre bu defa 772 asilzade aile, 9.168 molla, müezzin ve müderris ailesi, 13.444 zanaatçı ailesi göç etti.13

Umutsuz, açlıktan ölmekten başka çaresi olmayan Kırım Tatarları, 1860 yılında daha önce göstermiş olduğumuz veya yeni ortaya çıkan başka sebeplerden dolayı yeni bir çareye baş vurmak zorunda kaldı. Son ve tek amaçları, kardeş ve aynı dine sahip Türkiye'ye varmaktı. Göç, iki yoldan yapılıyordu: birincisi kara yolu ile ve Dobruca'ya doğru, ikincisi de deniz yolu ile Anadolu ve İstanbul'a doğruydu. Bu dönemde Tatar nüfûsu oldukça çoğalarak 500.000'e ulaşmıştı. Genelde tüm köy halkı birlikte yola çıkıyordu, yalnız Perekop bölgesinde terk edilmiş köy sayısı 278'e, Evpatoriy bölgesinde de 196'ya ulaştı. "Bu, toptan bir kaçış idi. Bütün aileler, sülaleler, hatta insan toplulukları göç ediyordu. Tatarların erkeği, kadını, çocuğu, işçisi ve yaşlısı, herkes gidiyordu. Yüzlerce ev ve köy boş kalıyordu. Eşyalar hiç pahasına satılıyor veya öylesine veriliyordu. Halk, nereye ve niçin olduğunu bilmeden, yabancı bir memlekette neyle karşılaşacağını tahmin bile edemeden kaçıyordu…"14

İlk Büyük göç yıllarında olduğu gibi şimdi de özellikle tamamıyla iflâs eden bozkır sakini, koyun yetiştiricisinin olduğu gibi hâlâ ayakta durabilen Güney sahil bölgesi ve Doğu Kırım'da yaşayan hayvan yetiştiricisi memleketini terk ediyordu. Çünkü hayvancılıkta çiftçilikte olduğu gibi 1-2 yılda yeniden başlamak mümkün değildi. Ormanlarda yaşayanlar, yerlerinde kalıyordu çünkü bahçeleri bir ölçüde kalmıştı ve aynı zamanda ormandan bir şeyler elde edebiliyorlardı. Göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenen merkezler doğal olarak kurulmadı. Bundan dolayı bu insanlar herkes tarafından sömürülüyordu: hem pasaport veren şube çalışanlardan, hem toprak ağalarından (kalan borçlar karşılığında hayvan ve kadın takıları alıyordu). Tek bir şeyle yolculuk ediliyordu: Türk balıkçı teknesi veya kaptanlar tarafından sonuna kadar doldurulan ıskunalarla. Ulaşım fiyatları sürekli yükseliyordu, ancak fazlasıyla yüklenmiş bu teknelerin kazaya uğrama ihtimali daha da korkunçtu. Her gün bu kazalar sırasında ölen insanların cesetleri sahili dolduruyordu, ölülerin sayısı 60.000'e ulaştı.15 Karadeniz sahili cesetlerle çevrilmişti, sahil sakinleri ilk defa böyle bir manzarayla karşılaşıyordu.

Elinde bulunan kaynaklara dayanarak, çok yetenekli olan tarihçi F. F. Leşkov, Kırım'ı terk edenlerin toplam sayısının 300.000 olduğunu yazar (oysa yeni yerlerine ulaşanların sayısı çok daha azdır). Eğer savaş sırasında ölenlerin, iç bölgelere göç edenlerin, Sibirya'ya sürülenlerin, savaş sonrası ortaya çıkan açlık sırasında ölenlerin vb. gibi nedenlerden kayıplara karışanların sayısını göz önünde bulunduracak olursak, Kırım Savaşı sebebiyle yarli Tatar halkının 3/4'ünün yok olduğunu göreceğiz (Bir kıyaslama yapabilmek için şu bilgiyi vermek yeterli olacak: Birkaç milyondan oluşan Rusya, savaş sırasında birkaç bin kayıp verdi.) Bu veriler, Kırım Tatarlarının İkinci göçünün Birinci göç ile aynı büyüklükte olduğunu gösterir.

4. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında ve XX. Yüzyılın Birinci Yarısında Tatarlara Karşı Baş Gösteren Eğilimler

A. Vakıf Konusu ve Kırım Tatarların Ekonomisi

1860 yıllarında Kırım'da ilginç değişiklikler meydana geldi. Köylülerden, hatta mirza ve beylerden toprak alan rüşvetçi memurlar, daha önce biraz da olsa kanundan çekiniyordu, oysa şimdi tüm bu yolsuzluklar mahkemeler ve kararlarla kanunlaştırılmıştı. Köylüye, ağalara ve vakıflara ait topraklarla yapılan büyük ve küçük dolandırıcılıkların dönemi başladı. Bu sahte anlaşmaların içeriği çok farklıydı; bir dolandırıcı şekli kullanıldıktan sonra başka bir varyant ortaya çıkarılıyordu ve Kırım topraklarının gaspı böylece sürüyordu.

Göçmenler tarafından bırakılan verimli topraklar ile ilgili söylentilerin tüm Rusya'ya yayıldığı savaş sonrasında Kırım, göçmenlerle doldu. Şunu unutmamak lâzım ki bu durum Rusya'da 1861'de yapılan kölelikle ilgili Büyük reforma denk gelmişti. Bu dönemde Rus köylerinde farklı psikolojiye sahip bir köylü tipi güçlenmeye başlandı; bu insan tipi, çok ve verimli bir şekilde çalışabilen, yeni ve daha ciddi ahlâkî norm ve çalışma disipliniyle ilgili kuralları memnuniyetle kabul eden, kendini değerlendirebilecek ve kısıtlayabilecek bir yapıya sahip idi. Oysa psikolojik açıdan zayıf, iradesiz ve de ahlâk sahibi olmayan diğer köylü tipi memleketinde iflâsa uğradı.

İflâsa uğrayan bu ikinci insan tipi, hayatını belirlemek amacıyla ve hayatta başarısız olduğu memleketini terk etmek isteği sonucunda İmparatorluğun yollarını tuttu. Buna benzer binlerce kişiden oluşan bir insan akımı Kırım'ı da istilâ etti: bu insanlar, toprak ağalarının kamçısı olmadan yaşaması mümkün olmayan dünkü beceriksiz köylülerden, farklı nedenlerden dolayı işten kovulan işçilerden (bunlar arasında memleketinde de hayatlarından memnun, işlerini seven iyi işçiler yoktu), hayat

kadınlarından ve buna benzer tiplerden oluşuyordu. Yani bundan sonra da defalarca tekrarlanan farklı bir durum söz konusuydu: Becerikli olan herkes Rusya’da kalıyor, büyük reformun gittikçe hızlanan çark devresi dışında kalan en kötü insan kalabalığı ise Kırım’a yerleşiyordu. Veya büyük gazeteci-yazar A. N. Nelidin’in kahramanlarından birinin söylediği gibi “(…) yalnız yaramaz, tembel ve beceriksiz alçaklar göç edip yerleşiyordu. ”.16 Onlar, yerlerinden kalkıyor ve Güneye doğru yöneliyordu. Bu durum, devlet ideologlarının işine yarıyordu ve yönetimin uygulamalarına uygundu, ancak yerinden edilen Tatarlar yalnız 55.000 hektar toprağı boşalttı ve Kırım’a yerleşenler için yetersiz olan bu arazilerin yanı sıra yeni toprağın da bulunması gerekirdi.

Bu nedenle de ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak için Kırım vakıflarının topraklarını kullanmakla ilgili girişimler, bir tesadüf değildi. Devlet, eskiden beri Vakıf mallarına el uzatıyordu ve 30-40 yıl içinde yavaş yavaş vakıf mallarının miktarı azılıyordu (mahkeme yoluyla alınmış olanlar, idare yoluyla başkasının topraklarına ilâve edilen topraklar vs.), yani yarısından daha azı kalmıştı. XVIII. yüzyılın sonuna doğru vakıf topraklarının adeta 300.000 desyatina’ya (1 desyatina 1.09 hektara eşittir-Z. Z.) ulaşırken, 1864 yılına doğru bu topraklardan 138.000 desyatina, 1888 yılında da 70-80 000 desyatina kalmıştır.17 Bu arada 1890’lı yıllarda vakıf gayri menkullerinin önemi, Tatarlar için daha önce hiç olmadığı kadar arttı. Vakıflar, zengin olan Tatar mirzalığın durumunun kötüleşmesi ve de Hanlığ’ın yok edilmesiyle yalnız dinî değil, millî eğitimi de destekleyen tek kaynak olarak kalmıştı, çünkü Rus İmparatorluğ’u tek bir kuruş bile vermiyordu.

Bunun yanı sıra köy belediyeleri yok edildikten sonra vakıflardan sağlanan parayla yoksullara yardım edildi, birçok toplumsal müessese ayakta tutuldu, hatta şehir ve köylerdeki pek çok yapı onlar sayesinde

çalışmaya devam etti. Örneğin Bahçe Saray'daki su şebekesi, Kırım'ın birçok köşesindeki sayısız şadırvan ve çeşme Vakıflara bağlıydı. Vakıf topraklarda insanlar yaşıyordu, birçok insan bu topraklardan geçimini sağlıyordu. Birçok nesil hep bu topraklarda kalıyordu, bu toprak üzerine ter döküyordu, daha verimli olabilmesi için elinden gelen her şey yapıyordu. Bunun yanı sıra Vakıfların dinî ve ahlâkî önemi Kırım Tatarları için çok büyüktü. Bu nedenle de haklı olarak Vakıfların alınması onlar tarafından Şeriata yapılan bir saldırı olarak algılanıyordu.

Söz konusu dönemde "Vakıflarla ilgili sorun" tam anlamıyla ekonomik bir soruna dönüştü. Çok yakında millî kültürün ve ideolojinin büyük bir sorunu haline geldi ve yalnızca Tatarlar arasında değil Kırım'da geniş bir insan kitlesi arasında protestoların ortaya çıkmasını sebep oldu.

Rusya'da herhangi bir akımın çıkardığı gazeteler sık sık kamuoyunu belirlerdi. Gazeteler, 1870'li yıllarının ortasına doğru Kırım vakıflarının büyük bir bölümünün devlete verilmesi konusunda geniş bir kampanya başlattı. Gazeteciler 1876 yılında birden bire, uzakta bulunan Kırım'ın Vakıflarıyla ilgilenmeye başladı. Bu gazeteciler, pek çok yazıda vakıf topraklarının Tatarlara verilmesinin ne kadar gereksiz olduğunu yazıyordu. Onlara göre Tatarların "fanatizmine" karşı mücadele edilmesi gerekiyordu. Kültürel geçmişin izini yok etme tabiî ki Müslümanların sahip olduğu Vakıf mallarının alınmasından geçiyordu. Moskova gazetelerine göre, böyle bir çözüm doğal olarak "eskiden beri var olan Kırım Tatarlarının memnuniyetsizliğinin" derinleşmesine neden olacaktı, ancak bunun üzerinde ayrıntılı olarak durulması gerekmiyordu: aslında Tatarların varabileceği son protesto şekli ancak göç olabilir. Ancak göçten korkmamak lâzım, Tatarları da zorla tutmak gerekmiyor, çünkü hem Rusya içinden, hem de yurt dışından gelen yeterli sayıda bir göçmen kalabalığı Kırım'a yerleşecek.18 Bunun yanı sıra Kırım'da yaşayan

Müslüman din adamları üzerindeki siyasî baskı da yoğunlaştırılıyordu. 1876'da İç İşleri Bakanı A. E. Timaşev Mekke'ye Hacca giden Kırım Tatarlarına pasaport verilmesini yasakladı. Aynı zamanda üstü kapalı bir şekilde Vakıflar da erimeye devem ediyordu.

B. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Tatarlara Karşı Rus Nefretinin Parlaması

Çarlık herhangi bir siyasî başarısızlıktan sonra her zaman ve defalarca Rus asıllı olmayan halklar üzerinde uygulanan baskılarını yoğunlaştırıyordu. Bu durum Kırım Tatarlarının tarihinde yansıtılmıştır; Ruslar açısından talihsiz olan 1787-1791 yıllarındaki savaştan, 1830'daki Leh İsyanı'ndan ve Kırım Savaşı'ndan sonra Kırım halkı için dayanılması mümkün olmayan dönemler başladı. Tatarlara karşı yürütülen nefret, Balkanlar'daki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (1877-1878) sonra da patlak verdi.

Rusya, Kırım Savaşı'ndaki Rus utancını unutturmak amacıyla başlatılan ve Rus kamuoyuna Kurtuluş Savaşı olarak tanıtılan bu savaşla Güney Slavları "Türk esaretinden" kurtaracaktı. Savaşla ilgili uydurulmuş, Rus halkına yapılan şu açıklama (Rusların Türklerle yaptıkları daha önceki savaşlarda olduğu gibi Rus köylüsünün çıkarları, Rusya dışındaki Slavların iyiliği için kurban ediliyordu), pratikte Rus toplumunun tüm tabakaları tarafından tekrarlanıyordu. Bu nedenle de Ruslar, Tuna nehrine ulaşıp "bizim köylülere kıyasla Bulgarların burada refah içinde ve mutlu bir şekilde yaşadıkları (…) ", bunun yanı sıra da "Bulgarların Türk hükümetine gelirlerine bağlı olmayan ve çok düşük miktarda vergi ödedikleri, askerlikten muaf tutuldukları" konusunda ikna olduktan sonra bile Türklere karşı besledikleri nefretinden kurtulmadı. Üstelik biraz önce alıntı yaptığımız bu notların sahibi, Sivastopol kahramanı, şimdi ise Rus ordusunun Komutanı Graf E. İ. Totleben, Bulgarların tek "samimi

isteği"nin, rahatsız edici "kurtarıcıların bir an önce memleketlerini terk etmekle" ilgili olduğu sonucuna varır.19 Rusya'daki şoven propaganda tüm bölgeleri kapladı. Tatarlara olan nefret, iki şekilde kendini gösteriyordu: Müslümanlara karşı iftira atmak ve bölgeyi Ruslaştırma programını uygulamak. İftiralar, genelde geniş halk kitlelerine yönelik olan gazetelerde yer alıyordu. Aynı içerikli makaleler belli aralarla yeniden yayımlanıyordu ve bunlarda "tembel Tatarlarla" ilgili eskiden beri uydurulan olaylar anlatılıyordu. Yerli Kırımlıların karakterinde başka herhangi bir eksi bulmayı başaramayan gazeteci, Müslümanların aşırı fanatizmi (Tatarların Kutsal Tepe Kermena'ya hakaret ettikleri gibi.) ile ilgili asılsız şeyler yazıyordu ve bunlar "gerçek Ortodoks" vatanseverlerinin nefretini alevlendiriyordu. 1895'te yayımlanan ve Petersburg'un onayı olmadan yeni vakıfların kurulmasını yasaklayan kanun, yeni bir sınırlama sayılır. Bu şekilde, Rus İmparatorluğu'na gerekli olmayan halkın vakıf kurması yasaklanır, çünkü bu tür faaliyetler Tatar kültürünün gelişmesini sağlıyordu. Aynı yıl içinde Kırım Tatarlarının yayınları, basın, hatta vaazlar üzerindeki sansür yoğunlaştırılır. Vaazları kontrol etmek için sürekli olarak camileri ziyaret eden ajanların ihbarları kullanılırdı.20

Bu manzaranın temelinde, özellikle de başlangıçta Ruslaştırma siyaseti o kadar kötü görünmüyordu. Bu siyaset, daha önce de olduğu gibi, en yoğun olarak ekonomi alanında baş gösteriyordu. Topraklardan sorumlu müesseselerden çoğu, çok açık bir biçimde boş olan topraklarla ilgili kararlar alıyordu. Onlara göre bu topraklara "Ortodoks dinine ait insan yerleşmesi gerekirdi, belki de ondan sonra işçi yetişmeyeceği için toprak sahibi olmayacak Tatarlar yerleşecekti, çünkü Rus eyaletlerinde toprak sahibi olmayan çok sayıda insan vardı". Bir gazete, böylesine farklı bir muameleyi söz edilen millî nedenlerden yola çıkarak kabul ediyordu. Gazeteye göre "hükümet tarafından çok iyi bilinen, o kötü millî özelliklere

sahip Tatarların yerine" Rusları tercih etmek "devletin siyasî çıkarlarına uygundu".21

Ruslaştırma kampanyası, siyasî alanda çok belirgindi. Üniversite mezunu olan Müslümanların, okullarda "ideolojik" dersleri (tarih, coğrafya; eski diller hatta matematik) vermeleri yasaklanıyordu22, Müslümanlar genelde önemli görevlere getirilmiyordu. Örneğin 1906'da Evpatorya'da yapılan yerel seçimlerin sonuçları iptal edildi; Vali, eğer yerel yönetimin başına Rus asıllı olmayan biri seçilirse, "(…) yerel yönetimin üyeleri hep Rus olmayan elemanlardan oluşacak, bu nedenle de Rus halkının çıkarlarını koruyacak, millî, sağlam Rus geleneklerini destekleyecek Rusların da yönetimde yer alması çok gereklidir." diyordu.23 Bu önlemlerin kompleksi ve bu kompleksin Rus basının büyük bir kısmı tarafından desteklenmesi, Kırım Tatar aydını İ. Gaspıralı tarafından haklı olarak "Doğudan nefret eden, dar görüşlü saldırganların fanatik cızırtısı."olarak değerlendirilirdi.24

C. Yeni Göç

Kırım Tatarlarının sonraki Büyük göçü, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında gerçekleşti. Bu göçün karışık, iktisadî ve ideolojik nedenleri vardı. Bundan önce söz ettiğimiz farklı muameleler, baskılar ve şovenizm, herkesin askerlik yapması ile ilgili kanunun kabul edilmesini hazırladı. Bu kanunla Kakrina Dönemi'ne ait Tatarlarla ilgili askerlikten muafiyet uygulaması kaldırılıyordu. Bu da, Tatarların Rus acemi askerlerin karşılaşmadığı durumlarla karşılaşmalarını sağlıyordu (tek Tatarın, yabancı ve Müslümanlara karşı nefretle dolu, saldırgan bir ortamında bulunması, ordu yemeklerinde Tatarların yemediği domuz eti bulunması, namazını kılmasının mümkün olmayışı, Rus dilinin Tatarlar tarafından bilinmemesi vb.). Zaten kolay olmayan askerlik görevi, Kırım Tatarları için ek eziyetlerle doluydu, bazen bunlara dayanmak mümkün olmuyordu. Bazen

de, komşu Türkiye'nin Sultanına, yani dünya Halifesine karşı savaşmak gibi olasılıklar da mümkün olabiliyordu.

Yeni kanun 01.01.1874'te yayımlanır. Bundan hemen sonra da Kırım'ın Müslümanları, ondan önce duyulmamış ancak şimdi gerçeğe dönüşen ataların dinine hakaret etme tehlikesinden kaçmaya başladı. Askere çağırılan yüzlerce genç, tek başına değil, ailesiyle, erkek ve kız kardeşleriyle birlikte kaçıyordu. Tabiî ki idareciler, bu kaçışlara yalnız görünüşte karşı çıkıyordu. Denizin öbür tarafına kaçanlardan kaybedilenler, göç sonucunda hazineye kalan ve gelir sağlayan toprağın değerinden birkaç misli azdı. Bunun yanı sıra söz konusu durum, Ruslaştırmayla ilgili önemli programa yardımcı oluyordu. Örneğin Rus Valisi 1902'de şöyle der: "Ben, Tatarların zorla Rusya vatandaşı olarak kalmalarının imkânsız ve İmparatorluğ'un sınırları içinde yaşamaları konusunda çaba gösterilmesinin gereksiz olduğunu düşüyorum; aynı zamanda da onlar tarafından bırakılan toprakların Rusların eline geçmesi durumunun, gayet uygun olduğunu kabul ediyorum (…). Bu önlemlerle de Kırım'ın bundan sonraki sömürgeleştirmesinde gerçek bir adımın atılacağına eminim (…)".25

D. 1905-1907 Yılları Arasında Kırım

Bu dönemde yalnız Müslümanlara karşı değil, Rus olmayan tüm halklara karşı baskılar uygulanıyordu. Rusya'nın merkezî bölgelerinde, Kişinev'de ve Odesa'da bu saldıralar Yahudilere karşı yapılıyordu, Kırım'da yaşayan Kırım Tatarları ise, "her zaman suçlu" olan insan sınıfına dahil edildi. Yalnızca bu nedenlerden dolayı Tatarlar, kendi memleketlerinde yabancı oldular. Üstelik bu yabancılar haklarını korumaya, kültürünü, eğitimini geliştirmeye çalışıyordu, hatta maddî değerlerinin ve özellikle de Rus toprak ağalarının aldığı topraklarının iadesini istiyordu. Bu nedenle de Kırım'da saldırı düzenleyenler, hem Yahudilere, hem de Tatarlara ait mağaza, depo, büfe ve evlere saldırıyordu. Öte yandan ise,

burada yaşayan Alman, Bulgar, Yunan veya Ermeni gibi yabancılar hiç kimse tarafından rahatsız edilmiyordu.

Şüphesiz, 1905-1907 yıllarında yapılan saldırılardan Kırım Tatarları Yahudilerden daha az zarar gördü. Ancak bunun nedeni Müslümanların saldırganlara Yahudilerden daha “yakın” olmalarından kaynaklanmıyordu. Bu kanlı olaylar yalnız sakinlerin karışık olduğu, Hıristiyan olmayan kurbanların ve Hıristiyan olan cellatların birlikte yaşadığı şehirlerde yapılıyordu. Tatarların büyük bölümü zengin olmayan köylülerden oluşuyordu. Ancak saldırganlar (onlar yoksul mahallelere yönelmiyordu, yalnız gaspın mümkün olduğu semtlerde ahlâksızlıklarını gerçekleştiriyordu) için önemli olan Müslümanların orta derecede varlıklı veya zengin şehirli sınıfı, tam anlamıyla Yahudilerin kaderini paylaştı. Yalnız Kırım’a özgü başka bir özellik de var: Diğer bölgelerde saldırganların çoğu Rus asıllıydı, oysa Kırım’da saldırganlar arasında Ermeni ve özellikle de Arnavutlar adı altında, XVIII. yüzyıldan itibaren burada yaşayan Yunanlar vb. gibi azınlıklar vardı.26

E. Kırım’daki Stolıpin Reformu

Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki yıllar, hem Rus halkının, hem de Kırım Tatarlarının tarihi açısından Rus İmparatorluğu’nun Başbakanı olan Petr Stolıpin’in parlak şahsiyetiyle bağlantılıdır. Petr Stolıpin, millî-etnik özellikli konulara gelince koyu bir “vatansever” olarak ortaya çıkıyordu. Bunun yanı sıra Stolıpin o zaman yalnız Rusya’nın, ne Batı ne de Doğu modeline benzeyen “özel” bir yolu takip etmesi gerektiğinden söz ediyordu (Onun gibi düşünen Almanlar, yalnız küçük Doğu Prusya’nın böyle bir hakka sahip olduğunu ifade ediyordu). Başbakan, burjuva demokrasisine sahip ülkeler söz konusu olunca Rusya’nın İngiltere’yi bir model olarak takip etmesi gerekmediğini ve monarşi rejimine dayanması gerektiğini

düşünüyordu. Yani Rusya’nın “jeopolitik ve jeostratejik gücünü arttırmak amacıyla aktif bir iç siyasetin yürütülmesi gerekirdi”.27

İkinci Duma’da yer alan Müslüman Grubu, bir takım isteklerde bulundu. Bu istekler, yalnız Müslümanların, sömürgeci yöneticilerine olan oldukça yetersiz saygısını değil, Müslümanların toplumun ekonomik ve sosyal açıdan modernleştirilmesiyle ilgili istekleri de yansıtıyordu. Müslüman Milletvekillerinin, Çarın Anayasa üzerindeki etkisini azaltmak, herkese dinî hürriyet tanımak, başka halklarının dillerini Rusça olan resmi diliyle aynı anda kullanmakla (yerel halkın diliyle resmi yazışmalarının yapılması da isteniyordu) ilgili istekleri vardı. Milletvekilleri, 1917 Devri’minden önceki yıllarda yerel yönetime sahip özerk millî bölgelerin oluşturulmasını, devlete ait toprakların toprak sahibi olmayan yoksul kişilere dağıtılmasını, manastırlara ve özel kişilere ait bazı toprakların gene yoksullara verilmek amacıyla hazine tarafından satın alınmasını istiyordu. Bu isteklerin tümü toprak ağalarına bağlılığın sonuna kadar yok edilmesiyle ilgiliydi. 8 saatlik çalışma gününün kabul edilmesi konusundaki istek ise, şehirdeki işçileri kapsıyordu.

Herhangi bir partiyle bağlantısı olmayan bu programın kabulünün, devletin güçlenmesinde rol oynayacağını kabul etmek lâzımdı. Çünkü başka Meclis grupları da buna benzer projeler hazırladı. Ancak bir taraftan ekonomiyi güçlendirmeye çalışan (Stolıpin), aynı zamanda da devletinin zayıflamasını sağlayan (gene Stolıpin) Çar idarecilerinin kararsızlığı, hatta körgözlülüğü şoven kanunun kabul edilmesine imkân verdi.

3 Haziran 1907’de yayımlanan Stolıpin Kararı, değişmeye başlayan Rusya’nın millî politikasının geriye dönmesini sağladı. Stolıpin’e kadar Ruslaştırmaya yönelik bu siyaset açık bir programa, belli amaçlara sahip değildi. Şimdi ise, devletin büyük şovenizminin tamamlanmış bir örneğini görüyoruz. Devlet şovenizminin temel prensipleri, kağıt üzerinde yer alıyor

ve bu sistem milletçiliğin ideolojisine ve tecrübesine dayanıyordu.28 Bu eylemin XX. yüzyılda, devletin anayasal döneminde ilk defa yapılması çok paradoksaldır ve yalnızca güçlü sınıfın haklarına dayanır. 6 Mart'ta Mecliste konuşan Başbakan "Çarın isteği doğrultusunda değiştirilen vatanımızın, hukukî bir devlete dönüşmesi gerektiğini" söylemiş olsa da, şimdi "hukukî devlet" ifadesi Stolıpin'in siyasî sözcük dağarcığından tamamıyla silindi. Genel seçimler sırasında Rus olmayan halklara karşı uygulanan ayırım, 03.06.1907 tarihli Kanununda şöyle destekleniyordu: "Halkın yeterince uygar olmadığı devletin sınır bölgelerinde geçici olarak genel seçimin yapılmaması lâzım".29 Bu "geçici" süre yıllarca sürebilirdi. Kırım'daki şovenler, Başbakanın bu kararana büyük bir değer verdi: Vali Novitskiy, İkinci Nikolay'a yazdığı mektubunda şöyle demişti: "Bölgenin Rus halkı, yeni ve büyük bir başlangıç sayılan ilânı büyük bir hayranlıkla okudu, (…) Duma'nın ruhen Ruslara ait olması lâzım".30 O, aynı yıl 14 Kasım günü de şunları söylemişti: "Yalnız mantıklı devletçi düşüncesine ve sağlam devletçi idaresine sahip hükümetler var olma hakkına sahiptir".31

Petersburg'un millî politikasının başka bir özelliği de vardır. Daha önce de belerttiğimiz gibi Stolıpin dönemine kadar azınlıklar, yalnız bürokrasinin kötü temsilcilerinden çekiyordu, oysa şimdiki hükümet toplumun tüm geniş ve etkili çevrelerinden destek görüyordu. Toplum derken tabiî ki Rus toplumundan söz ediyoruz. Şovence makaleler yayımlanıyordu ve bu makalelerin yazarları her zaman beceriksiz yazar gurubuna ait değildi. Yazarlar makalelerinde Rus halkının, ahlâk, bilgi düzeyi ve manevî değerleri itibariyle yabancılardan daha üstün olduğunu kanıtlıyordu. Aynı zamanda da bu halkların ahlâkî değerleriyle, kendi dillerine olan bağlılığıyla, tarihî gelenekleriyle alay ediliyordu. Tabiî ki bu kitlesel şoven propagandası, aydın ve de çalışan sınıfın bir bölümü üzerinde de etkisini

gösterdi. İşte bunlar, Stolıpin’in iktisadî alanda yaptığı değişikliklerin ideolojik temeli idi.

Ancak bu arada, Kırım Tatarlarının ideolojik ve politik direnişi oluştu. Bu Tatar derinişinin önemli temsilcisi İsmail Gaspıralı idi.

5. İsmail Gaspıralı

A. İsmail Bey’in Hayatı

İsmail Gaspıralı, 1851 yılında Kırım’ın güney sahilinde bulunan Acıköy’de dünyaya geldi. Babası zengin olmayan bir subaydı. Bu genç, o zaman için fena sayılmayacak ancak mükemmel olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan bir eğitim aldı. Bu nedenle de İsmail Bey hem gençlik, hem de olgunluk döneminde kültür seviyesini yükseltmek için durmadan çalıştı. Bu konuda gösterdiği çabası, Türk dünyasının en ileri gelenler arasında yer almasına yardımcı oldu.

Henüz gençlik döneminde, Batı Avrupa’daki hayat şartlarını tanıma, bazı İslâm ülkelerini ziyaret etme fırsatını buldu. İsmail Bey, Türklerin manevî hayatına yönelik birkaç reform öneren, büyük din düşünürü ve aydını olan Volga boyu Tatarlarının fikirlerine ilgi gösteriyordu. Doğu’da ve Avrupa’da bulunan Müslümanların XIX. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştıkları sorunlara böyle bir değişiklik yapılmasının ne kadar gerekli olduğunu kanıtlıyordu. Sorunların köküne inme becerisine sahip bu gencin, var olan sorunların farkına varmaması mümkün değildi:

1) Geleneksel okul tipi, gittikçe büyüyen ortamın kültürel ihtiyaçlarına cevap verecek durumunda değildi. Heceleme yöntemiyle okuma öğretilen çocuklar hem çok fazla zaman kaybediyor, hem de Arapça metinleri anlamıyordu. Rus İmparatorluğu’nun çoğu üniversitesinde uygulanan programlar da klâsik bir eğitim örneğine uygun değildi. Rusya’daki üniversite daha önce dünyanın iyi okulları arasında yer alırken, şimdi “laik”

olarak değerlendirilen tüm derslerin iptal edildiği, yalnız dinî eğitimin hakim olduğu üniversitelere dönüştü.

2) Din tecrübesi, vaazların anlamı ve vaazların normları, birçok belediye ve bölgede gelenekten ve klasik İslam'ın aslından uzaklaştı. Özellikle İslâm'a karşı hoşgörülü olmayan ve saldırgan olan Avrupa kültürleriyle beş yüz yıllık ilişkisi, zıtlılıkların ortaya çıkmasına, Müslümanların kültürel ve manevî hayatlarında bazı olumsuz değişikliklerin meydana gelmesine sebep oldu. Komşulara güvensizlik, yabancı kültürlere nefret duyma ortaya çıktığı gibi, ezelden beri var olan dünyayı tanıma isteğinin de söndüğü, hoşgörünün yok olduğu ve içine kapanma gibi bir eylemin belirdiği görülür. Bu özellikler, Rusya'daki Müslümanlar arasında oldukça belirgindi. Bunlar, sürekli olarak İslâm'a karşı yapılan ideolojik, siyasî, iktisadî ve kültürel baskıyı destekleyen Rus çarlarının millî ve sömürge politikasının bir cevabıydı.

3) Türklerin, özellikle de dil ve kültür alanında bölünmesi İsmail Bey'in çözmesi gereken başka bir sorundu. Eskiden bir bütün olan Türk dünyası, şimdi farklı "kıtalara" ayrılıyordu. Türkler, ideolojik ve manevî açıdan gittikçe birbirlerinden uzaklaşıyordu. Bu süreç, daha büyük bir sürecin temelinde gelişiyordu: Tüm İslâm dünyası eskiden beri var olan bütünlüğünü kaybediyordu. Ümmet, sık sık sınır bölgelerinde yaşayanların hiçbir suçu olmadan millî ve etnik parçalara ayrılıyordu. Sınır bölgeleri içine kapanmıyordu, oysa İslâm'ın temeli olan Arap bölgesi onlardan uzaklaşıyordu. Arap dünyası, İslâm'ın diğer kültürel ve tarihî bölgelerinden sanki daha aktifti ve kendi iç sorunları üzerinde yoğunlaşıyordu.

4) Kırım Tatarların sorunu, yalnız eski bir sorunun parçası değildi, aslında onun zayıf noktasıydı. Kırım'ın yerli halkı her zaman açık oluşuyla, kabiliyetiyle, hoşgörülü kültürüyle övünüyordu. Tatarların kültürü, etkileşimin var olduğu, üç kültürün kesiştiği (İslâm Doğusu, Antik Avrupa

ve Büyük Bozkır) bir ortamda oluştu ve bu kültür aniden ve zorla etrafından bulunan dünya etkileşiminden koparıldı. Yüzyıllar süren sömürgecilikteki ayırım, Kırım Tatar halkının zengin ve kendine özgü kültürünü boğdu, bu kültürün en güçlü ve en iyi çiçek açan dallarını kesti.

5) Son olarak da bilgisizlik sorunu vardı. Bu bilgisizlik, yalnız Müslümanların söz edilen içine kapanma durumuna bağlı değildi. Batının ve Rusya'nın, Müslümanların doğrularını (gazetecileri tarafından uydurulmuş olanlar değil), duygularını ve ümitlerini, planlarını ve isteklerini bilmesi gerekiyordu. Bu, yalnız Hıristiyanlar için değil, daha çok kendilerine, kültürlerine ve dinlerine yapılan iftiralara fazlasıyla izin veren Müslümanlar için gerekliydi.

Burada, İsmail Gaspıralı'nın çözdüğü ana ve stratejik sorunlarından en önemli olanlarını verdik. İsmail Bey hayatının büyük bir bölümünü buna adadı. O, uygulamak istediği programı reddedenlerin çıkardığı büyük engellerle karşılaştı. Bir taraftan eski kültür temelinde yapılacak modernleşmeye karşı çıkanlar, diğer taraftan da Rusya'daki Türklerin birleşmesinde ve eğitilmesinde tehlike görenler engel oluşturuyordu, çünkü onlara göre "Rus eğitimini almamış ve Rusça bilmeyen bir yobaz, Rus eğitimini almış bir Tatardan, bir aristokrattan ve en kötüsü de üniversiteli bir Tatardan daha uygundur".32 Ancak Doğunun büyük aydını tek değildi. O, Şihabeddin Mercani, Abdul-Kayum Nasıri, Abunasr el Kursavi gibi büyük Kazan ve Orta Asya devrimcilerinin çalışmalarını örnek alıyordu. İsmail Gaspıralı, Kırım molla ve öğretmenlerinden, Kırım aydınlarından ve onun gibi düşünen Türklerden destek görüyordu. Ne yazık ki, İsmail Bey Rus çevrelerinden anlayış görmedi. Bu çevreler onu anlamıyordu, onlardan bazıları da İsmail Bey'e karşı çıkıyordu. Bu nedenle de Bahçesaray düşünürü, verilmesi gereken böyle bir destekten mahrum bırakıldı. Buna rağmen İsmail Gaspıralı, vermiş olduğumuz beş sorunu bu

veya şu ölçüde çözebildi. Çünkü henüz yolun başındayken bunları bir amaç olarak görüyordu.

B. İsmail Gaspıralı'nın Stratejisi ve Yöntemleri

İsmail Bey'e göre, Türklerin eğitimi konusundaki reform okulların açılmasıyla başlamalıydı. Tatar düşünürün bu görüşü, zamanın kötü iktisadî şartlarına dayanıyordu. Hayat şartları, Tatar çocuklarına çok kısa bir okul süresi tanıyordu, çünkü onlar geçimlerini sağlamak için küçük yaştayken çalışmak zorundalardı. İsmail Gaspıralı, Orta Çağa ait hece yöntemini harf yöntemiyle değiştirerek maksimum bir sonuç elde etti. Böylece çocuklar, okuma ve yazmayı eskisi gibi iki yıl içinde değil, 40 gün içinde öğrenebiliyordu. Kazandırılan zaman da Kur'an-ı Kerimi öğrenmek, onun estetik ve ahlâkî değerlerini algılamak için kullanılıyordu. Çocuklar, yaş ve bilgi itibariyle sınıflara ayrılıyordu (eskiden bu uygulanmıyordu, tüm öğrenciler birlikte okuyordu). Yüksek okulların yeniden yapılandırılması o kadar gerekli değildi, bu kadar ünlü bilim adamını ve düşünürü yetiştiren ünlü Arap Medreselerinin yeniden hayata geçirilmesi daha önemliydi. Tatarların Öğretmen Liseleri ve Medreselerinde yapılan reform, programa hem bir dizi lâik, hem fen bilimlerine ait derslerin, hem de Rusçanın eklenmesi imkân veriyordu. Ona göre Rus dili, bilginin ve insanlar arasındaki ilişkilerin aracı idi; gelecek nesillerin kültür geliştirmesini mükemmelleştirecek Rus dili, özel ve yapıcı bir "üniversite" sayılıyordu.

İkinci sorun tamamıyla çözüldü. "Müslümanların toplumsal ve zihnisel tecrite büyük cehalete, tüm faaliyetlerindeki durgunluğa, gittikçe derinleşen yoksulluğa, yok edici göçlere"33 birden ve tamamıyla son vermesi gerekirdi. Rusya'nın mı, yoksa Batının mı örnek olarak kullanılması konusu, o dönem Rusya'sında (şoven gerginliğinin yoğun olduğu ortamda) olduğu gibi tuhaf bir şekilde çözülüyordu. İsmail Bey, konuşmalarında sık sık Rus modelini tercih ettiğini belirtiyordu. Hatta Batıyı "canavar" olarak

değerlendiriyordu. Ancak Paris'te yaşayan İsmail Gaspıralı'nın konuşmalarından, bu "canavarın" güzelliğine ve gücüne ne kadar büyük önem verdiği de hissediliyordu. Onun için reformların en önemli örneği Batıydı. İsmail Gaspıralı, çocuk yetiştirme ve eğitme alanında İngiliz sisteminin kendisi için bir ideal olduğunu saklamıyordu.34 Rus İmparatorluğu'nun ideolojisi ve siyaseti Gaspıralı'ya üç yol sunuyordu: Cedidizm, Panislâmizm ve Pantürkizm.

Cedidizm, gerçek Müslümanlar hazırlıyordu. Bu Müslümanlar aydın, Ruslaştırmaya izin vermeyen, Rus etnokültür merkezlerinden yayılan ahlâk dışı ve saldırganlıktan uzak, İslâm davranış kurallarına sadık kişilerdi. Cedidizm taraftarları, etraflarına güçlü bir ahlâk yayıyordu, halk adına yaptıkları manevî ve pratik çalışmalar birçok şahısları çekiyordu. Bu süreç, yüzyıllarca süren Rus kültürel ve manevî saldırganlığının kazandığı her şeyi yok edecek kadar ciddiydi.

Panislâmizm, İmparatorluğ'un ideolojisinin temelini sarsıyordu. Çünkü Panislâmizm, insancıl, umumî, hoşgörülü ve açıktı. Oysa resmi olarak açıklanan ve herkes için mecburî olan saldırganların idealleri "Ortodoks, mutlakıyet, millet!" şeklindeydi.

Pantürkizm, farklı olan iki sürecin tek tepkisiydi (Büyük Türk kültürünün çöküşü ve dünyanın parçalanması). Aslında Pantürkizm, güzel görünen ancak uygulanması mümkün olmayan bir ütopya olan Panislâmizmin bir alternatif idi. Tek dil, aynı kök, çağdaş kültür ve çağdaş sorunlar gibi temelde genetik ve yakın kültür akrabalığına dayanan Pantürkizm daha gerçekçiydi. Pantürkizmin temelinde, halkları gönüllü bir şekilde birleştirme düşüncesi yatıyordu. Yani burada Gaspıralı'nın, Ümmetin birleşmesiyle, hem de Arap temelinde değil Türk dili temelinde gerçekleştirilmesiyle ilgili cesur çabasından söz ediliyor. Ancak süper bir Türk etnosu, büyük ulusu oluşturma çabası, Rus İmparatorluğu'nun en

büyük etnosu olan, hâlâ bir ulusa dönüşemeyen, Rus ırkının zavallı temelinde gösteriliyordu…

Türklerin parçalanmasıyla ilgili üçüncü sorunu çözmek ile ilgili entegre program, Çarlığın millî politikasına ters düştüğü için o kadar basit bir iş değildi. Halklar zorla birbirinden ayrılıyordu. Örneğin bir Tatarın Türkistan'da ev sahibi olması yasaktı. Aynı şey Türkmenler için de geçerliydi. İ. Gaspıralı'ya göre, "edebî Türkçe" olarak adlandırılan tek dil, Türklerin birliğinde temel faktörlerinden biri olmalıydı. Suni bir şekilde yeniden kurulan bu Türkçeyle Tercüman Gazetesi, başka süreli yayınlar ve Gaspıralı ile arkadaşlarının kitapları yayımlanıyordu. Bu dil, Kırım Tatarcası veya Tatarcanın herhangi bir diyalekti değildi. Ortak Türk dili temelinde kurulan bu dil, Türk kökenli halklar arasındaki ilişkilerde kullanılacaktı. Bunun yanı sıra söz konusu dil, bu dönemde kullanılan felsefî, ekonomik ve sosyal terimlerle zenginleştirilmişti. O dile alışmak zor değildi, Gaspıralı'nın hayatta olduğu sıralarda bile herkes tarafından, dilin yaratıcısının da söylediği gibi o, "İstanbul Boğazındaki kayıkçıdan Kaşgar'daki devecilere kadar herkes" tarafından anlaşılıyordu. Yeni kelimeler, en çok kullanılan dilden alınıyordu, özellikle de modernleştirilmiş Osmanlıcadan. Bu Türkçe, ondan önce Müslümanlar arasında kullanılan Arapçanın yerine geçmeliydi.

Pantürkizmin Rus ("Gaspıralı") modeli, Panslavizmin bir karşılığıydı ancak birçok önemli farklılıklara da sahipti. Panslavizm, Slav olmayanlara karşıydı, Pantürküzm ise Türk olmayan dünyayla anlayış ve hoşgörü içinde yaşama temelinde oluşuyordu. Panslavizm, saldırgan, siyasî ve ırkçıydı (Slav olmayan insanlar için kapıları kapalıydı), Gaspıralı'nın Pantürkizminin ise, siyasî amaçlardan başka, çok farklı amaçları vardı. Burada ırkçılığa hiç yer yoktu. Bilindiği gibi Türkler birbirlerine çok yakın diller konuşuyor, ancak farklı boylara aittir. Bu nedenle birleşme, dil veya

kültür temelinde yapılacaktı. Bu, Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" şeklindeki düşüncesiyle de kanıtlanır. Hem sosyal özgürlük, hem "kadın sorununun" liberalleştirilmesi, hem de herkes tarafından kabul edilen değerlerin birliği söz konusuydu. Şeriata dayanmayan, suni norm ve davranışlar içeren boş inançların ortadan kaldırılması öngörülüyordu.

İki bölümden oluşan dördüncü amaç; a) Ruslaştırmaya, Rus millî kültürünü aşılamaya ve halkın ahlâkını bozmaya yönelik çabalara karşı sağlam bir engel koymak ("Müslümanlar Ruslardan daha varlıklı ve daha okumuş. Bu nedenle de Rusların anlattıkları, şu anda Müslümanlar arasında herhangi bir başarıya ulaşamaz"35) ile ilgiliydi. b) Kültür mirasını yeniden hayata geçirecek yeni güçler oluşturmak, düzenli bir eğitim almaları mümkün olmayan yaşlı insan kitlesi arasında geniş bir eğitim programı uygulamak özelliğini taşıyordu.

Bu iki amacın yerine getirilmesiyle Kırım Tatarları, kendilerini mükemmel kültüre ve tarihe sahip bir halk olarak görecek, dünyanın ve İslâm kültürünün bir parçası imiş gibi hissedecekti. Uluslararası hukuk ve ahlâkî alanlarda yürütülen böyle bir amaçla, etnosun fiziksel varlığı sağlanabilirdi. Amerika Birleşik Devletlerinden birkaç bilim adamının görüşüne göre, etnik birliğin sağlanmaması, genel entegrasyonu, Tatarların Türkiye'ye yaptıkları göçü kolaylaştırıyordu. Tatarlar, göç ederken yalnızca o büyük İslâm dünyasındaki yerlerini değiştirdiklerini sanıyorlardı. Bu bir hipotezdir ve bunun doğruluğunu destekleyecek ciddî herhangi bir kanıt yoktur. İsmail Gaspıralı'nın programını yerine getirdikten sonra (ve de 1944'te yapılan sınır dışı uygulamasından sonra Tatarların yurtlarına dönmesinin ardından) Tatarların varlığının Dünya halklarından biri olarak reddedilmesi, ahlâksızca ve sahtedir.

Konu, dünya kültürünün bu parçasını yeniden hayata geçirmek ile ilgili bir yöntem bulmaktan ibaretti. Yeni bir toplumun yaratılması, klasik bir

insan tipini, yani eski döneme ait bir insan tipini oluşturma planıyla ilgiliydi. Bu genel geçer bir reçeteydi ve başka dinler için uygun değildi. Reformcu, eski asırlara dönerek İslâm dinamizmi temelinde gerçekleri yüzleştiriyordu. Ona göre, yeniliklerin kültür dışındaki bazı objektif değerler aracılıyla da kabul edilmesi gerekirdi. Bir yüzyıl sonra da İsmail Gaspıralı'nın ne kadar haklı olduğu anlaşıldı. İslâm, insanın ve doğanın ortak evrimi alanındaki medenî anlamını koruyarak, başarıdan başarıya ilerliyor ve sadece taraftar sayısının büyümesi açısından bile diğer dinleri arkada bırakıyor.

Beşinci sorun, edebî Türkçeyi anlayabilen herkese yönelik Türkçe basın ve edebiyatın oluşumuyla bir ölçüde çözülüyordu. Bu yayınlar, Balkanlar'dan Çin'e kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde yaşayan tüm Türk dünyasına yönelikti ve bu amaç gerçekleşti. Tercüman'ın birinci sayısı, 1883 yılında çıktı ve gazete kurucusunun ölümünden sonra da yayımlanmaya devam etti. Bu gazetenin temel amacı ve ideolojik programı, birinci sayısının çıkmasından iki yıl önce Gaspıralı'nın "Rus Müslümanlığı" adlı denemesinde yer aldı.

Tercüman gazetesinin çıkması, umumî Türk anlamı taşıyan bir olay olarak kabul edilir. Birkaç araştırmacıya göre İsmail Bey'in bu gazetesi ve diğer yayınları, "Gaspıralı'nın fikirlerini kitleler arasında hareket ettiren ve Cedidizm öğretisini yayan bir koldur".36 Gaspıralı'nın da, eğitim ve de basın dilinin Türkçe olmasının, "Bilginin Müslümanlar arasına girmesini kolaylaştırdığın, (…) Tatarların okur yazar oranının yüksek olmasına, gerekli olan yararlı ve pratik bilgilerin halk arasında hızlı bir şekilde yayılmasına yardımcı olduğun inanıyordu".37

6. Kırım Tatarlarının Yeni Aydın Sınıfı

İsmail Gaspıralı, Kırım Tatarı olan lâik aydınların ilk nesline aittir. Bu neslin yürüttüğü çalışmaların en önemli bölümü halkı eğitmekle ilgiliydi.

Aslında mektep ve mekteb-i rüşdiye (medreseler için hazırlananlara üç senelik eğitim veren okullar) ağlarının kurulmasıyla genel eğitim seviyesi oldukça yükseldi. Cedid öğretmeni hazırlamak amacıyla Akmescit'te Tatar öğretmen ekolü kuruldu. Gaspıralı'nın yandaşı olan Albay İsmail Muftizade öğretmen okulunun vasisi olunca, ekol millî aydınların yetiştiği bir merkeze dönüştü.

Bu okulun mezunları, 1910-1920 yıllarında siyasî, ideoloji ve kültür alanlarında ulusun gerçek liderleri oldu. Onlar bir manevî çekirdek oluşturdu. Tatar aydın sınıfının ikinci neslini oluşturan bu şahısların hayatları, kültür ve eğitim alanlarında gerçekleştirdikleri faaliyete ve milli kurtuluş mücadelesine adanmıştı.

İsmail Muftizade, 1897 yılında, Kırım'ın yoksul Müslüman halkına yardım etmek amacıyla "Cemiyet-i Hayriye" adlı Akmescit Vakfını kurdu. Vakfın amacı, yalnız yoksullara yardım yapmakla sınırlı kalmıyordu, çünkü bunun yanı sıra tüm öğrencilere de yardımlarda bulunuyordu. Bu nedenle de Vakıf, kısa bir süre içinde ikinci Türk aydın neslinin teşkilâtı oldu. Bahçesaray, Evpatorya, Yalta, Karasupazarı ve Kerç'te de buna benzer Vakıflar kurulunca, millî kurtuluş mücadelesi için gereken temel hazırdı. Bu faaliyet, yalnız coğrafî açıdan değil aynı zamanda da uygulamada (Duma'daki R. Mediev'in milletvekilliliği) da güçlenmeye başlandı.

İ. Gaspıralı'nın, İ. Muftizade'nin, onların yandaş ve devamcılarının çabaları boşa gitmedi. Halk, Rus İmparatorluğu'nun parçalanma döneminde, etnik ve kültürel birliği hissediyordu, Kırım Tatarları olağanüstü siyasî ve ideolojik liderler veren millî aydın sınıfına sahipti. Kırım Tatarlarının ilk iki aydın neslinin faaliyeti başka meyveler de verdi.

Aydınların faaliyeti ve özellikle de halk davasına olan bağlılığı, parayla satın alınamayacak ve sürekli canlı tutulan vatanseverliği, Rus çağdaşlarını kuşkulandırıyordu. Yeni şartlar ortaya çıktı. İhtilâl dönemi, Ruslar ve

Türkler arasındaki ideolojik, etnopsikolojik ve kültürel sorunlara tamamıyla farklı bir yön verdi. Söz konusu sorunların kanlı bir şekilde kökten çözülmesi yolunda imkân açılıyordu. Ruslar ve eski Hanlığın yerli halkı arasında ortaya çıkan çatışmada, kanlı yöntemlere baş vurmaya Monarşistlerden başlayarak Bolşeviklere kadar uzanan tüm Rus partileri hazırdı. Kan dökme konusunda Rus güçlerinin hazırlığı, Kırım Türklerine yönelik, Kızıl veya Beyaz terörün sık sık baş gösterdiği 1917-1921 yıllarında kendini gerçekten gösterebildi.

1 Rossiyskiy Gosudarstvennıy İstoricheskikh Arkhiv (daha sonra: RGİA olan kısaltılmış şekli kullanılıcaktır), fond 1286, opis 15, delo 1560, 1. 8 ob.

2 Stullin F.S., Sobranie povestey i rasskazov, SPb., 894, 507.

3 Markevich A. İ., Tavricheskaya guberniya vo vreme Krımskoy voynı, Simferopol 1905, 30-31. 38, 43-44, 65, 99.

4 Steinhard S., Skizzen und bilder aus der Krim, Laipzig 1855, 38,39.

5 Markevich A. İ., Uk. Soch., 155-156.

6 RGİA, f. 1263, op. 1, d. 2844, 1. 179.

7 RGİA, 384, op. 8, d. 434, 1. 23.

8 RGİA, tam je, 1. 179 ob.-180.

9 Krım, Khristomyatiya po istorii kraya, Simferopol 130, 110.

10 RGİA, f. 384, op. 8, d. 434, 1. 1-2; 4 ob.-5 ob.; 24 ob.-25.

11 Levitskiy G. P., *Pereselenie tatar iz Krıma v Turtsiyu”, Vestnik Evropı, 1882, kn. X, 614, 617.

12 RGİA, f. 387, op. 2, d. 23322, 1. 3; 15.

13 Trudı obshestva isucheniya Tatarstana, Kazan 1930, 34.

14 Sevastopolskyi listok, 1887, no. 45.

15 Krım, Khristomyatiya po istorii kraya, 115.

16 Tsit. po: Krım, Khristomyatiya po istorii kraya, 137-138.

17 Terdjiman, 1890, no. 31.

18 Moskovskie Novosti, 1976, no. 244; Novoe Vremya, 1876, no. 232 i dr.

19 Tsit. Po: Rossiya: gosudarstvennıe prioriteı i nastsionalnıe interesı, Mosokva 2000, 95.

20 RGİA, f. 777, op. 4, d. 11, 1. 201-207.

21 Novorossiyskiy Telegraf, 30.01.1885; 1887, no. 3848.

22 Terdjiman, 12.04.1905.

23 RGİA, f. 1263, op. 4, d. 51, 1. 1031 ob.

24 Terdjiman, 02.12.1905.

25 Krımskaya ASSR, Simferopol 1940, 43.

26 Glos Tavridı, 10.09.1905.

27 Rossiya, uk. Soch., 234.

28 Polnoe Sbr. Zzakonov, Sobr. 3, t. XXXVII, SPb., 1910, 320.

29 Tam je.

30 RGİA, f. 1263, op. 6, d. 51, 1. 1036.

31 Stolıpin P. A., Polnoe sobranie rechey v Gosudarstvennoy dume, Moskova 1991, 103.

32 Pisma N. İ. İlminskogo k ober-prokuroru Svyateyshego Sinoda K. P. Pobedonostsevu, Kazan 1895, 175.

33 Gasprinskiy İ., Rossiya i Vostok, Kazan 1993, 20.

34 Terdjiman, 28.09.1883.

35 Tam je. 18.11.1883.

36 Lazzerini E. J., Lokal Accormodation and Resistance to Colonialism in Ninteenth-Century Crimea//Russia’s Orient. İmperial borderlands and Peoples, 1700-1917. Bloomington and Indianapolis, 1977, 177.

37 Gasprinskiy, uk. soch., 57.

İsmail Bey Gaspıralı / Dr. Edige Kırımal [s.485-487]

Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarf eden İsmail Bey,Türk halkının ebedî şükranlarına lâyıktır.

Köprülüzade Mehmet Fuad

Kırım'ın en büyük evlâtlarından, cemiyet adamı, gazeteci, yazar, pedagog, ideolog ve ıslâhatçı İsmail Bey Gaspıralı 24 Eylül 1914 tarihinde, sabah saat 11'de Bahçesaray şehrinde ebediyete kavuşmuştur.

Onun acı ölüm haberi yıldırım hızıyla bütün Kırım'a yayılmış ve kısa bir müddet içinde Türk-Müslüman dünyası tarafından öğrenilmişti. Başta Bahçesaray ahalisi olmak üzere çeşitli millet ve dinlere mensup binlerce insan, ölüye karşı son vazifesini yapmak üzere cenaze merasimine akın etmişti. Rusya'nın her tarafından milyonlarca Türk ve Müslümanların, bu büyük insanın vefatı dolayısıyla çektikleri derin acı ve yas hislerini ifade eden yüzlerce taziye telgrafı alınmıştı. Bütün bunlar İsmail Bey Gaspıralı'nın ölüm yıl dönümünde, gayriihtiyarî olarak canlanmaktadır.

İsmail Bey'in ölüm gününden bu yana geçen 56 yıl içinde onun hayatı, eserleri ve çok yönlü faaliyeti hakkında çeşitli dillerde ciltler dolusu yazılar kaleme alınmıştır. Bunlar arasında onun oydaşı Akçuraoğlu Yusuf'un makaleler serisi ve her şeyden önce Cafer Bey Seydahmet'in makaleleri ve derin ve esaslı çalışmalar sonucunda İstanbul'da 1934'te yayımlanan monografik eseri dikkate değer.1

İsmail Bey Gaspıralı 1851 yılında Bahçesaray yakınında bulunan Avcıköy'de soylu ve memur Mustafa Ağa ailesinin evlâdı olarak dünyaya gelmiştir. İsmail Bey'in çocukluğu Bahçesaray'da, onun tefekkür ve hislerinde derin ve silinmez bir iz bırakan Kırım'ın eski zamanlarına ait sayısız anıtlar arasında ve eski Kırım Türk millî gelenek ve görenekler

havası içinde geçmiştir. İsmail Bey 10 yaşında iken Simferopol Lisesi'ne gönderilmiş, iki yıl sonra oradan ilk önce Voronej şehrinin askerî okuluna, sonra da Moskova Harp Okulu'na naklettirilmiştir. Gaspıralı Moskova'da Rus aydınlar çevresinde bulunuyor ve tanınmış Slav Birliği taraftarı Katkov ile görüşüyordu. Bütün bunlar İsmail Bey'e, onda her şeyden önce kendi Türk milliyetçilik hissini uyandıran Rus kültürünü ve Rus aydınlarının ideolojik akımlarını yakından tanımak imkânını vermişti.

İsmail Bey 1871-1874 yıllarını, öğrenimini tamamladığı, Fransız dilini öğrendiği ve aynı zamanda Batı Avrupa ve Osmanlı kültürleri hakkında da bilgi edindiği İstanbul'da ve Paris'te geçirmiştir.

İsmail Bey böylece Doğu ve Batı dünyasının kültür değerlerini kendi nefsinde toplamış ve etrafında cereyan eden olaylardan doğru sonuçlar çıkarmak kabiliyetinde bulunan parlak zekâsıyla çağındaki Türk-Müslüman dünyasının kültürel canlanmasının gerekliliği sonucuna varmıştır.

Bunun gerçekleştirilmesi, Gaspıralı tarafından, onun çok yıllık ve verimli faaliyetinin sonuna kadar konsekan surette takip edilen hayatının esas hedefini teşkil etmiştir. Kendi sarsılmaz ve hiçbir sınır tanımayan iradesine dayanan İsmail Bey, bu hedefin gerçekleştirilmesi yolunda tarihte çok az kimselere nasip olan büyük başarılara ulaşmıştır.2

İsmail Bey sosyal-pedagojik faaliyete Bahçesaray ve Yalta'da öğretmenlik yapmak suretiyle 1868-1871

yıllarında başlamıştır. İsmail Bey'in, Avrupa gezisi sonucunda, çağdaş Batı kültürünün kritik tahlili konusunda kaleme aldığı Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Müvazene adlı ilk eseri 1874'te İstanbul'da yayımlanmıştır.3

İsmail Bey, 1875'te Kırım'a döndükten sonra Bahçesaray Belediye Başkanlığı'na seçiliyor ve 1882 yılına kadar bu makamda kalıyor. Gaspıralı'nın, 1881'de Simferopol'de Rus dilinde yayımlanan Rusya Müslümanları adlı eserinde ifade edilen ideolojisi bu devirde nihai

olarak billurlaşmaktadır. Bu eserde Gaspıralı, Avrupa kültür ve medeniyetinin olumlu yönlerini benimsemek ve bunun yanı sıra kendi manevî ve millî kültürünü korumak ve mükemmelleştirmek yoluyla bütün Rusya Müslümanları için kültürel-millî rönesans gerekliliğini öğütlemekte idi. İsmail Bey aşağıdaki tedbirleri uygulamak ve kökleştirmek suretiyle bu hedefe varılabileceğini tasavvur etmekte idi:

Millî kültür müesseselerinin ıslâh edilmesi ve genişletilmesi; millî hayır cemiyetlerinin kurulması; bütün Rusya Müslümanlarını kapsayan millî basının vücuda getirilmesi; Müslüman toplumunun modernleştirilmesi ve Avrupalılaştırılması ve Müslüman kadınların azat edilmesi; halkın "yaratıcı güç ve düşüncesini" temsil etmesi gereken millî aydınlar kadrolarının yetiştirilmesi vesaire.4

Yukarıda sayılan maddeler, Gaspıralı'nın programının temelini teşkil etmekte idi. Onun düşüncesine göre, bunlar gerçekleştirilmeden Rusya Müslümanları arasında herhangi bir ciddî millî-siyasî hareketin doğması söz konusu edilemez. Onun programında ve pratik faaliyetinde siyasî esaslara yer verilmemesinin sebebi işte bundan ileri geliyordu. Gaspıralı'nın, Rusya Müslümanları kültürel ve siyasî bakımlardan tam mânasıyla olgunlaşıncaya kadar Rus hükûmetiyle herhangi bir ihtilâftan kaçınma arzusu da bununla izah edilmektedir. İsmail Bey'in görüşünde siyasî tezin yerini programının, Türkçülük ve İslâmcılık ideleriyle belirtilen ideolojik yönü işgal etmekte idi. Türkçülük idesi onun ünlü "Dilde, fikirde, iş'te birlik" şiarında sentezleştirilmiş, İslâmcılık görüşü ise bütün Müslüman dünyasının dayanışma prensibi üzerinde kurulmuştu.5 İsmail Bey'in geniş ve çok yönlü pratik faaliyeti işte bu ideolojik temel üzerinde gelişmiştir.

Bu faaliyetin ilk safhasında Rusya Müslümanlarının millî basınını vücuda getirmek maksadıyla büyük çabalar sarf edilmiştir. Gaspıralı, bütün

teşebbüslerine rağmen gazete çıkarmak için gerekli izni alamayınca, 1881 yılında, çeşitli isimler altında, hemen hemen her ay bir risale yayımlamaya başlıyor. Tonguç, Şafak, Kamer, Güneş, Yıldız, Mir'at-ı Cedit vesaire adlar altında yayımlanan bu risaleler, münderecatları itibarıyla, aylık dergilerden başka bir şey değildi. 12 adedi bulan bu risalelerden Tonguç adlı ilki 8 Mayıs 1881'de yayımlanmış bulunuyordu. Bunlardan ikincisi Şafak Tiflis'te, geriye kalanlar da, anlaşılan Bahçesaray'da basılmıştır. Bu risalelerde bütün Türk-Müslüman dünyasının kültürel canlanma gerekliliğini öğütleyen Gaspıralı, bunları başlıca olarak Kırım dışında yaşayan Müslümanlar arasında dağıtmakta idi.6

1883 yılının başında gazete çıkarmak iznini almaya muvaffak olan İsmail Bey, Tercüman adlı ünlü gazetesinin ilk sayısını 10 Nisan 1883 tarihinde yayımladı. Tercüman o devir Türk dünyasının en uzun ömürlü, en çok okunan popüler bir gazete haline gelmiş ve nispeten kısa bir süre içinde Kahire'den Kaşkar'a ve Kazan'dan Hindistan'a kadar uzanan sahada kendine okuyucu bulmuştu. Bazı yazarlar bu gazeteyi Rus Novoye vremya ve İngiliz Times gazeteleriyle kıyaslamakta, Cafer Seydahmet ise onu "bütün Türk dünyası tarihinde en çok okunan gazete" diye nitelendirmektedir.7 Tercüman 1905 yılına kadar Rusya Türklerinin tek süreli gazetesi olmuş ve 23 Şubat 1918 tarihine kadar 35 yıl süresince yayınına devam etmiştir.8 İsmail Bey Tercüman sütunlarında başta Rusya Türk ve Müslümanları olmak üzere Türk-Müslüman dünyasına ait en aktüel siyasî, sosyal, iktisadî, kültürel, millî ve dinî problemleri aydınlatmakta idi. Onun çağdaşı ve Tercüman'ın uzun yıllık yazarı tanınmış Kırım tarihçisi Osman Akçoraklı, adı geçen gazeteyi 1903'te "millî edebiyatımızın, millî eğitim ve son çağ tarihinin millî hazinesi" diye vasıflandırmıştır.9 İsmail Bey Tercüman vasıtasıyla Türk-Müslüman dünyasının kültürel rönesansının gerekliliğini dinmeden öğütlüyor ve tarihe "Gaspıralı'nın dili" adı altında

giren ortak edebî Türk dilini yaratmak suretiyle ilk sırada Rusya Türklerinin kültür birliğini sağlamaya çalışıyordu. Gaspıralı bu yolda önemli başarılar elde etmiş ve bunun sonucu olarak Tercüman bütün Rusya Türkleri tarafından kolayca okunan ve anlaşılan bir gazete haline gelmişti. Güvenlikle söylenebilir ki, eğer Gaspıralı'nın bu sahadaki çabalarının meyvelerini bilerek tahrip eden ve Sovyetler Birliği'nin her Türk kabilesine, suni şekilde vücuda getiren ayrı ayrı "edebî dilleri" zorla yükleyen Bolşevizm olmasaydı, Türk dünyası bugün, şüphesiz, İsmail Bey'in ve tilmizlerinin uzun yıllık çalışmaları sonucunda meydana gelen ortak bir edebî dile sahip bulunacaktı. Stalin rejimi zamanında Sovyet makamları edebî "Gaspıralı dilini" yalnız reddetmek ve unutturmağa çalışmak ile yetinmemiş, aynı zamanda Gaspıralı'nın bütün ıslâhatçı faaliyetini "karşı ihtilâlci" hareket gibi damgalayarak, bütün sayısız eserlerine ve bundan mütevellit mânevi mirasına el koymuşlardır. Maksat, onun kurmuş olduğu ve bugün Sovyetlerin boyunduruğu altında bulunan Türk-Müslüman dünyasının birliğini bu yolla tahrip etmek idi.

İsmail Bey Tercüman gazetesinin yanı sıra çeşitli konularda birçok dergiler, broşürler ve kitaplar, ayrıca kendisinin ve çağdaşı diğer Türk yazarlarının edebî eserlerini de yayımlamakta idi.

Yalnız gazetecilik ve yazarlık faaliyetiyle yetinmeyen Gaspıralı, millî okullarda İsviçreli pedagog Heinrich Pestalozzi'nin pedagojik sistemi temeli üzerinde kurulan yeni "usulü cedit" öğretim metodunu kökleştirmek suretiyle 1884'te bu okulların ıslahına başladı. Gaspıralı ilk önce Bahçesaray okullarını ıslâh etmiştir. Aynı 1884 yılında Bahçesaray'da Gaspıralı'nın yeni öğretim usulüne uygun ilk alfabe kitabı yayımlandı. 20 yıl sonra 1905'te Rusya'da artık 5 bini aşkın ıslâh edilmiş Türk okulu bulunuyordu. Yine aynı tarihe doğru Gaspıralı'nın öğretim metodu, Hindistan ve Kaşkar'a varıncaya kadar Kırım dışındaki geniş sahada bir çok

taraftar kazanmıştı. Bizzat Gaspıralı’nın anlattığına göre, bu okul reformu, Rus devlet hazinesi tarafından herhangi bir maddî yardım yapılmadan, İsmail Bey’in faaliyeti sonucunda uzun yıllık letarjik uykudan uyanan ve sağlamca kültürel ve millî canlanma yoluna giren tamamıyla Rusya Müslümanlarının yaptıkları para bağışlarıyla uygulanmıştır.

İsmail Bey aynı zamanda durmadan Müslüman toplumunun Avrupalılaştırılması ve Müslüman kadının özgürlüğü için de çalışıyordu. Bu çalışmanın sonucu olarak Müslüman kadın cemiyette, okul ve üniversitelerde görünmeye başlamış ve 1897 nüfus sayımı zamanında Rusya’nın Türk kadınları arasında okur-yazar oranının, Rus kadınları arasındaki okur-yazar oranını geçtiği anlaşılmıştır.10 Müslüman kadının özgürlüğü sahasındaki bu başarılar, İsmail Bey’e 1906’da Alem-i Nisvan adlı Türk kadın dergisini çıkarmak imkânını vermişti. Müslüman kadınların kaleminden çıkan yazıların yayımlandığı bu dergiyi İsmail Bey’in kızı Şefika Hanım Gaspıralı idare ediyordu.11

Tanınmış Avrupa şarkiyatçısı Armin Vambery, 1906’da Berlin’de yayımlanan Batı Kültürünün Doğu Kültürü Üzerinde Etkisi adlı eserinde şöyle diyordu: Gaspıralı’nın faaliyeti sonucunda “okullar ıslâh edilmiş, millî edebiyat artmış ve kuvvetlenmiş ve yüzlerce Tatar gençleri Rus üniversitelerine devam etmeye başlamışlardır.” Vambery’nin daha sonra kaydettiğine göre, Kırım’da başlayan “bu ilerleme ve olgunlaştırma hareketi kuzey istikametinde genişlemiş, Volga ve istep havzasını içine almış ve şimdi gözle görülür bir hızla Türkistan’ı kapsamaya başlamıştır.”

Gaspıralı’nın gösterdiği faaliyet sonuçlarının, Doğu’yu en iyi bilen uzmanlardan biri tarafından müspet şekilde değerlendirilmiş olması, İsmail Bey’in uzun yıllık ve fedakârca çalışmalarının önemini hiç de büyütmemektedir. Buna ek olarak Gaspıralı’nın Rusya Türklerinin millî

aydınlarının, özellikle Kırım aydınlarının ilk kadro ve kuşaklarını vücuda getirme ve eğitme sahasındaki rolünü de kaydetmek gerekir.

Gaspıralı'nın çok yönlü ve verimli faaliyetinin, bu asrın başında, derinliklerinde çağdaş Kırım, Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan millî kurtuluş hareketlerinin doğduğu muayyen bir tarihî devre teşkil ettiği noktasını dahi sükutla geçirmeye imkân yoktur. Bunlara İsmail Bey'in eserlerinden ilham alan kültürel-millî canlanma devresi takaddüm etmemiş olsaydı bu hareketler düşünülemezdi. Bu millî-kurtuluş hareketleri, bunlara sempati göstermek ve o devrin Rusya Müslümanlarının kongrelerine aktif surette katılmakla beraber, son günlerine kadar kendi ilk görüşüne sadık kalan Gaspıralı'nın gözleri önünde 1905-1906 Rus İhtilâli yıllarında gelişmeye başlamıştı. Bütün ırktaşlarının sevgi ve saygılarına mazhar olan Gaspıralı, faaliyetinin ve hakkıyla kazandığı şöhretinin en yüksek noktasına ulaştığı bir zamanda hayata gözlerini kapamıştır. Çok milyonluk Türk-Müslüman dünyasının kültürel-millî rönesans devrini yaratan ve kendinde tecessüm ettiren bu gerçekten büyük insan, Cafer Seydahmet'in de kaydettiği gibi, kendini hiçbir zaman böyle kabul etmiyor ve kendi kendini sadece "mutlu İsmail" diye adlandırıyordu.12 Ve gerçekten de tarihin nadir bildiği büyük mutlu insanlardan biri olmak üzere Gaspıralı'nın hatırası, bütün dünya Türk ve Müslümanlarının kalbinde ebediyen yaşayacaktır.

1 Kırımlı Seydahmet, Cafer: Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul, 1934, s. 12-18.

2 Kırımer, Cafer Seydahmet: Edige Kırımal'ın şu eserine yazdığı "Önsöz": Der National Kampf der Krimtürken, Emsdetten/Westf. 1952, s. XXIV.

3 Kırımlı Seydahmet, Cafer: aynı eser, s. 18-20.

4 Kırımal, Edige: Der Nationale Kampf der Krimtürken, Emsdetten-Westf. 1952, s. 9-10.

5 Aynı eser, s. 10,

6 Akçokraklı Osman: “İsmail Bey Gaspıralı’nın Yaratıcılığına Ait Belgeler”, Oku İşleri dergisi, No. 2, Simferopol, 1925.

7 Kırımal, Edige: aynı eser, s. 10.

8 Aynı eser, s. 58.

9 Akçoraklı, Osman: “Millî Hazinemiz”, Tercüman, No. 25, 1903.

10 S. A.: “Tatar Hatunî Beynelmilel Kongrada”, Yana Millî Yul, No. 14-15, Berlin 1929, s. 6-10.

11 Kırımal, Edige: aynı eser, s. 11.

12 Kırımer, Cafer, Seydahmet: aynı eser, s. XXIV.

B. Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti

Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti / Doç. Dr. Mustafa Budak [s.488-515]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kiyef bölgesinde knezlik halinde örgütlenmeye başlayan ve Kiyef Knezliği'ni kuran Ruslar, Bizans ve Altınordu devirlerinde bu devletlere karşı su yollarını (Dinyepr ve Volga nehirlerini) kullanarak Karadeniz ve Hazar Denizi'ne ulaşmaya çalışmışlardı. Bu amaçla, ikinci Kiyef Knezi olan İgor, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar'a inerek Bakü civarında karaya çıkmış ve zengin ganimet alarak geri dönmüştü. Aynı şekilde Knez İgor, 943-944 yıllarında Karadeniz'den hareketle Kuban nehrini takip ederek Kuzey Kafkasya'ya gelmiş ve oradan Hazar Denizi'ne çıktıktan sonra Güney Kafkasya'daki Arran şehrini ele geçirerek yağmalamıştı. 989'da, Hıristiyanlığı kabul eden Kiyef Knezliği, 1222'den itibaren Cengiz Han ordularının önce Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya'yı, ardından ise Kuban boylarını ele geçirmesi üzerine onlara karşı savaşmış ise de 1240 yılı sonunda Moğolların Kiyef'i zapt etmelerine engel olamamıştı. Fakat Kiyef'in zaptı çok geçmeden yeni bir Rus knezliğinin doğmasına yol açmış ve XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Moskova Knezliği kurulmuştu. Bu knezlik, Altınordu Devleti'nin yıkılışına kadar (1480), onunla iyi ilişkiler kurmuş ve bundan dolayı da diğer Rus knezleri arasında Altınordu hanları nezdinde daha itibarlı bir konuma yükselmişti.1 Ancak Moskova Knezliği, Altınordu Hanlığı'nın tarihe karışmasından sonra Karadeniz havzasına egemen olan Osmanlı Devleti tarafından da

Kırım hanları aracılığıyla ilişki kurulabilen ve tüccarlarına Kırım sahillerinde serbestçe ticaret yapmalarına izin verilen Karadeniz'in çok yukarılarında küçük bir devlet olarak görülmüş ve o da diğer rakiplerini yenerek siyasî konumunu güçlendirmişti (1523). 1547'de, "Korkunç" lakâplı IV. İvan'ın Moskova'daki Uspenski Katedrali'nde, metropolitin elinden çarlık tacını giyerek "Moskova Çarı" olmuştu. Bunun anlamı oldukça açıktı: Artık Moskova Knezliği, Rusya'nın, Knez IV. İvan da Rus Çarı olmuştu.2 Bu şekilde, IV. İvan'ın Çar ünvanını alması, Halil İnalcık'a göre Altınordu hanlarının gerçek varisi olma iddiasına dayanmaktaydı.3 Nitekim, Rusya olarak anılmaya başlayan Moskova Knezliği, bunu ispatlamak istercesine, 1552'de, Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı işgal etmiş ve Hazar Denizi'ne kadar bütün Volga bölgesini kontrol altına almıştı. Aslında, Kazan ve Astrahan'ın düşüşü, gerçek anlamda, Rus Çarlığı'nın başlangıcı idi. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti için de bir Rus probleminin başlaması ve Avrupa ve İran cephelerine ek olarak yeni bir cephenin açılması anlamına gelmekteydi ki, bu cephenin adı Rus cephesi olup Kafkasya'da sözkonusu cephenin en önemli kısmını oluşturmaktaydı.

Kafkasya ve Stratejik Önemi

Bilindiği gibi Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç ve Kuma nehirleri güneyde ise Anadolu ve İran ile çevrilmiş dağlık bir bölgedir.4 Ayrıca, Azak Denizi'ndeki Taman yarımadasından Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanan adını aldığı Kafkas Sıradağları'nın yanısıra bu dağları kuzeyden güneye doğru kesen Orta Kafkaslar'daki, Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan Gürcü askeri yolu üzerindeki Daryal ve onun batısındaki Mamisonski ile Dağıstan dağlarının etekleri arasından Hazar kıyılarını izleyen Derbend gibi stratejik geçitlere sahiptir.5

Ne var ki, Kafkasya'nın stratejik önemini artıran husus, sadece, Asya ile Avrupa arasında tabii bir sınır olması değildir. Daha ziyade Akdeniz'den Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzanan birbirine bağlı iç denizlerin meydana getirdiği bir su yolunun doğu ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi'ne ulaşan önemli kara geçitlerini içinde barındırmasıdır. Hatta, Dicle ve Fırat havzaları da bu su yolunun Hind Okyanusu ile bağlantısını sağlayacak bir konumdadır.6 Bundan dolayı Kafkasya, tarih boyunca, sayısız askerî mücadelelere sahne olmuş ve bu süre içinde, Persler, Araplar, Türkler (Hunlar, Selçuklular, Osmanlılar) ve son olarak Ruslar tarafından fethedilmiştir.

Rusların Kafkaslar'a İnmesi

Ruslar, ilk siyasi teşekküllerini kurmalarından itibaren kuzey-güney yönünde genişlemeye çalışırlarken, güney yönünde birçok su yolunu (Kuma, Maniç, Kuban, Aras, Kura nehirleri) içinde bulundurması bakımından da Kafkasya'ya özel bir ilgi göstermişlerdi. Bu amaçla Ruslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, yukarıda da değindiğimiz gibi 1552'de Kazan ve 1556'da da Astrahan'ı işgal ettiler. Daha sonra Orta Asya'dan gelen kervanların ve Hazar Denizi yolu ile İran ticaretinin transit merkezi olan Astrahan'da bir kale yaptılar. Oradan Terek üzerinde Don Kazaklarını yerleştirerek Kafkasya'ya sarktılar. Böylece Ruslar, Volga bölgesini kontrolleri altında tutarak Kuzey Kafkasya'da hissedilir bir nüfuza kavuştular. Bunu yaparken de, Osmanlı Devleti'ni rahatsız edecek esaslı hareketlerden kaçınmışlardı. Meselâ, 1555'te, Çeçen beylerinden bir grup, Moskova'ya kadar gelerek himaye talebinde bulunmuş ve fakat, Çar IV. İvan, Osmanlı Devleti'nden çekinerek bu talebi kabul etmemişti. Buna rağmen Rus kıtaları, Terek nehrine kadar ilerleyerek Kabarday bölgesinde bazı müstahkem karakollar kurmaktan geri durmamışlardı. 1559'da ise Ruslar, Don Kazakları Azak'daki Türk kalesini tehdid ederken,

Kırım kıyılarında göründüler. Bunun anlamı, Rusların Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanlarına yaklaşması demekti.

Bu arada Ruslar, doğu pazarlarına deniz yolları dışında ulaşmak için yeni güzergahlar arayan ve Karadeniz'in kuzeyini kullanmak isteyen İngilizlere destek olmaya çalıştılar. İngilizlerin isteği, doğu ticaret yolunun Rusya üzerinden geçmesi ve İngiliz tüccarlarının Rusya'da serbestçe ticarî faaliyette bulunmalarını sağlamaktı. Bu amaçla ünlü İngiliz tüccarı Anthony Jenkinson, Moskova'da Çar ile görüşüp VI. Edward'a hitâben İngiliz tüccarlarını memleketine davet ve serbest Pazar vaad eden bir mektup almayı başardı. Bu düşüncelerle 1555'te, İngilizler, Moscovy Company'yi kurdular ve sözkonusu Company, ilk seferini 1557'de gerçekleştirdi. Moscovy Company, 1563 ve 1565 tarihlerinde İran'a iki ticarî sefer düzenlendi. İlk sefer başarısızlıkla sonuçlandıysa da 1565'te yapılan seferde, İngiliz heyeti, Şah ile görüşmeyi başardı ve İran'da ticaret yapma müsaadesi aldı.Bunun sonucunda, İran ticaretinde Osmanlı ve İngiliz tüccarları birbirlerine rakip oldular.7

Bu gelişmelerden endişeye kapılan Osmanlı Devleti, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'ya yönelik Rus ilerleyişini durdurmak ve Karadeniz'in kuzeyi üzerinden gerçekleşen İngiliz ticaretini kontrol etmek amacıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirmeyi planladı. Böylece, Osmanlı Devleti, Hazar Denizi'nin kuzeyini kontrol edebilecek; buradan geçen askerî ve ticarî yolları elinde bulunduracaktı. Bu da İran ve Türkistan yolları üzerinde Osmanlı Devleti'ne stratejik üstünlük sağlayabilecekti. Daha da önemlisi, Türkistan Müslümanlarının İstanbul üzerinden hac güzergahı da güvence altına alınmış olacak ve bu da Türkistan Müslümanları nezdinde halife olarak Osmanlı sultanının dinî/siyasî itibarını artıracaktı. Ancak 1569'da, Osmanlıların Büyük Veziri Sokullu Mehmed Paşa tarafından

gerçekleştirilmeye çalışılan bu kanal projesi, Kırım Hanı Devlet Giray'ın biraz da Rusların etkisiyle engelleyici davranışlarından dolayı başarısız kaldı.8

Muhtemeldir ki, Osmanlı Devleti, Rusların bu engelleyici ve Kuzey Kafkasya'da etkinlik sağlama faaliyetlerinden sonra, daha fazla Kafkasya ile ilgilenmeye başlamıştı. İlk olarak 1578-1588 yıllarında Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı ele geçirmişti. Bu fiilî durum, 1590'da, imzalanan İstanbul Antlaşması ile İran'a da kabul ettirilmişti.9 Ancak, İran'da Şah Abbas'ın iktidara gelmesi, idarî ve askerî kademelerinin İranlı ve Kafkas (Gürcü, Çerkes ve Ermeni) unsurlarına açılmasını sağlamıştır.10 Bunun sonucunda güçlenen ordusuyla Şah Abbas, Ekim 1603'te, Revan, Tebriz, Gence ve Şirvan gibi Azerbaycan topraklarını Osmanlılardan geri almıştır.11

Güney Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya doğru yavaş da olsa yayılmasını sürdürmekten geri durmamışlardı. Hatta, 1586'da, Gürcistan Kralı Alexander, Moskova'ya elçiler göndererek Tarku Şemhali'ne karşı yardım istemiş ve 1587'de, Moskova'da yapılan gizli bir anlaşma ile Çar Feodor İvanoviç'in (1584-1598) himayesine girmişti. Bundan sonra Ruslar, 1594'te, Boyar Hovorostin komutasında Terek ve Sulak nehirlerini geçerek Şemhal'in başkentine bir sefer düzenlemiş ve şehri ele geçirmişlerse de başarısız olmuşlardı. Öyle ki Ruslar, Sulak nehri kıyılarına sürülmüşler ve 7000 kişilik ordusunun tamamı nehir kıyısında imha edilmişlerdi. Buna rağmen Çar Feodor İvanoviç, kendisine "Gürcü krallarının, Kabardayların, Çerkeslerin ve Dağlı Prensliklerin Efendisi" ünvanını vermişti. 1596'da Tiflis'e giden Rus elçileri 1599'da geri dönmüşlerdi. Bu dönüşten beş yıl sonra, 1604'te, Çar Boris Godunov, 1594'te uğranılan korkunç hezimetin

intikamını almak için biri Boutourlin komutasında Kazan’dan, diğeri de Pleshtcheyef komutasında Ardahan’dan olmak üzere Tarku Şemhali’ne karşı iki ordu yola çıkarmış ve bu ordular, Tarku Şemhali’nin birlikleri tarafından tamamen yokedilmişlerdi.12 Her ne kadar Ruslar, Çar I. Petro’ya kadar Kafkaslar’da bu tarz askerî sefere girişmemekle beraber yine de Kafkasya’daki Kızlar bölgesi ile Kabarday taraflarına akınlar yaptılar.13

Çar I. Petro Dönemi’nde Kafkasya

Çar I. Petro’nun (1689-1725) iktidara gelmesiyle birlikte Rusya, Akdeniz’e oradan sıcak denizlere inme politikası şeklinde özellikle Osmanlı Devleti aleyhinde emperyalist bir siyaset izlemeye başladı. Rusya’yı bu konuda cesaretlendiren en önemli gelişme, 1683’te Osmanlıların II. Viyana Kuşatmasında yaşadığı bozgundan sonra Osmanlı Devleti’ne karşı Avrupa’da Habsburglar önderliğinde Papalığın da takdisiyle 1684’te gerçekleşen kutsal ittifak idi. Çok geçmeden, 1686’da, Polanya ve Venedik’le birlikte Rusya’da bu kutsal ittifaka katıldı. Bundan cesaretlenen Rusya, 1696’da Azak’ı zaptederek Karadeniz’e girdi. 1699’da Karlofça’da bir mütarekeye razı olmuşsa da 13 Haziran 1700’deki İstanbul Antlaşması’yla Rusya hedefine bir adım daha yaklaştı.14

Ancak, 1711’deki Prut yenilgisinden sonra Çar I. Petro, sıcak denizlere -en azından şimdilik- Karadeniz ve Boğazlar üzerinden inemeyeceğini anladı. Bundan dolayı Kafkasya’ya yöneldi. Kafkasya, Hazar Denizi’ne kıyısı olması bakımından hem Türkistan’a ve hem de İran üzerinden Basra körfezine ulaşmak için ikinci elverişli güzergah idi. Bu güzergah, sadece siyasi ve askerî yönden değil ticari açıdan da son derece stratejik önemi haizdi. Dahası, her emperyalist devlet gibi Rusya’ya da yeni hammadde ve pazarlar için sömürgeler gerekliydi. Sözgelişi, altın Amu Derya ve Sir Derya boylarında, bakır ve gümüş Kafkaslar’da, petrol ise Azerbaycan’da oldukça fazla idi. Ayrıca Hazar’ın batı ve güney

bölgeleri de ham ipek yönünden zengin idi.15 Nitekim I. Petro'nun 1714'te, Aleksandr Bekoviç'den aldığı rapor da bunu doğrulamakta ve Kafkasya'nın bir an önce ele geçirilmesi tavsiye olunmaktaydı. Çünkü, Kafkasya'nın "bereketli doğası, kurşun ve altın madenleri, neft kaynakları, gelişmiş ipek böcekçiliği ve pamukçuluğu", Rusya'ya büyük ekonomik faydalar sağlayabilirdi. Aksi halde Kafkasya, Hazar kıyılarıyla beraber Türklerin eline geçebilirdi. Bu tavsiyeyi dikkate alan I. Petro, 1717'de, maden rezervlerini araştırmak amacıyla Kafkasya'ya bir grup bilim adamını gönderdi. Bunlardan maden bilimci, İ. F. Blyuyer, Kafkasya'daki mineral kaynaklarını araştırırken Astrahan Valisi Volin, Çar'ın emriyle Çeçenistan'daki "Greben" topraklarında petrol aramaları yaptırttı. Aynı şekilde I. Petro'nun kendisi de Hazar kıyıları ile Kafkasya'yı, Rusya'nın endüstriyel ihtiyaçlarından olan pamuk, keten, üzüm, meyva ve çeşitli metallerin kaynak yeri olarak görmekteydi.16 Bu sebeplerden dolayı, Hazar Denizi (doğu ve batı kıyılarıyla) Güney Kafkasya, İran, Türkistan ve hatta Hindistan için kilit nokta olarak göründü.

Tabiatıyla Rusya'yı cesaretlendiren en önemli unsur, Osmanlı Devleti'nin Prut sonrası Kafkasya'ya yönelik pasif tutumuydu. Ayrıca, İran Afgan işgali altında bulunuyordu. Fakat, Rusya'yı harekete geçiren esas olay, 1712'de, İran hakimiyetindeki Kafkas vilâyetlerinden olan Şirvan ve Şemahi'de, 20.000 Lezgi'nin giriştikleri katliam -ki bu girişimin sebebi, adı geçen vilâyetlerin korunması için İran'ın vaad ettiği para ve hediyelerin ödenmemesiydi- idi. Çünkü, bu olaylar sırasında Şemahi'de Rus teb'asından 300 kişi katl edilmiş ve bu Ruslara ait ticaret malı olan eşya ve emtiadan 4 milyon gümüş ruble değerinde eşya çalınmıştı. Buna rağmen Rusya, İran'dan bu zararın tazmini de istemekle yetindi.17

1722'ye gelindiğinde, İran'da iktidar değişikliği yaşanmış ve Şah Hüseyin'in yerine onu tahtan indirmiş olan Afganlı Mahmud geçmişti. İlk

olarak yeni İran hükümdarı, Rusya ile barış içinde yaşamak istediğini açıkladı.18 Bu sırada, İran'daki karışıklıklardan yararlanan Dağıstan halkı ayaklanarak Hacı Davud Han komutasında Şirvan'ın merkezi olan Şemahi'yi zapt etmiş ve Gence üzerine yürümeye başlamıştı.19 Bundan cesaretlenen Çar I. Petro, "asi Lezgileri cezalandırma" gerekçesiyle Kafkasya'ya bir askerî sefere karar verdi. 15 Haziran 1722'de, Hazar Denizi'ndeki Astrahan'dan bir donanmayla yola çıktı.20 Çeçenlerin yaşadığı Aksay ve Kostekov'da, Rus ordusu iyi karşılanırken bir ticaret merkezi olan Endirey'deki beyler karşı çıktılar. Fakat, 23 Haziran'da, Endirey beyleri Ruslara yenildiler ve Çar'a bir heyet göndererek Rus hakimiyetini kabul ettiklerini bildirdiler. Daha sonra, Ağustos 1723'te, Endirey beyleri, ikinci bir antlaşma yaptılar ve Çar'dan aman dilediler. Fakat, 1722'de, Rus ordusunda ortaya çıkan bulaşıca hastalık, cephane, erzak ve mühimmat yetersizliği, Hazar kıyılarındaki Rus ilerlemesini durdurmuş, 1722 yılının sonbaharında Ruslar çekilmeye başlamışlardı.21 Buna rağmen sözkonusu seferin sonunda, Ruslar, Kafkaslar'ın doğu bölümünü (Derbend ve Bakü) işgal etmişlerdi. Hemen belirtelim ki, Doğu Kafkaslar'ın Rus işgaline uğramasında Dağıstan ve Azerbaycan'ın çeşitli hanlıklara ayrılmış olması ve aralarında düşmanlığın bulunması önemli bir rol oynamıştı.22

Aslında, Osmanlı Devleti, Rusların Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinden habersiz değildi. Şirvan ve Dağıstan beyleri, Rusların askeri hazırlıklarından duydukları rahatsızlıkları İstanbul'a iletmişlerdi. Bundan başka Kırım hanı, Çar'ın Terek'in batısında ve Kafkas Dağlarının kuzey bölgesindeki Kabartay beylerine kendisine karşı kışkırttığını rapor ederek Terek vadisinde kaleler yaptığını bildirmişti. Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Nepluyef, Kırım hanının bu raporlarını yalanlamakta zorluk çekmedi. Zaten Osmanlı Devleti, Hazar kıyı ve

limanlarının haritasını çıkarmak için Van Verden ile Soimanov'u görevlendirmesinden dolayı Çar I. Petro'nun Hazar Denizi'ne yönelik niyetlerinden iyice şüphelenmiş; onun somut bir girişimini bekler hale gelmişti. Fakat Rus Çarı'nın Kafkaslar'daki İran'a ait toprakları işgali, İstanbul'daki şüpheleri iyice artırdı. Nepluyef, Osmanlı başkentinde Rusların Kafkas seferinden duyulan tedirginliği gidermek için Çar'ın Türk topraklarına yönelik bir saldırı düşünmediğini belirterek Sadrazam İbrahim Paşa'ya güvence vermeye çalıştı.23

Buna karşılık Osmanlı Devleti, ilk önce, Osmanlı sınırı üzerindeki İran vilâyetlerindeki gelişmeleri izledi. Sonunda, Sadrazam İbrahim Paşa, bu bölgelerin "halkını komşuluk hukukuna riayeten Afganlılara karşı muhafaza ve müdafaa edilmesi" gerekçesiyle işgaline karar verdi (Mayıs 1722). Bu amaçla, birinci derecede önemli Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis'in derhal işgali için başta Erzurum, Kars ve Çıldır valileri olmak üzere diğer sınır valilerine fermanlar gönderildi. Sözkonusu görevin gereği olsa gerek, Ağustos 1722'de, Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa, Tiflis taraflarına çuhadarını göndermiş ve Tiflis Hanı Vahtan'ın İran'a itaatten vazgeçtiğini, çevresindeki yerleri işgal ederek bağımsız bir devlet kurmak istediğini, Müslüman Lezgilere saldırmak suretiyle hedefinin Şirvan olduğunu öğrenmişti. Ekim 1722'de ise, Tiflis üzerine sefere karar verildi. Hatta, bu konuda Şeyhülislam Abdullah Efendi'den bir fetva bile alındı. Bunun üzerine harekete geçen Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa, emrindeki Osmanlı birlikleriyle -ki Revan hanı olup Osmanlılara teslim olan Mehmed Kuluhan da bu birliklerin içindeydi- Tiflis'i işgal etti. Ne var ki İbrahim Paşa'nın ağır hareketi, tamahkârlığı ve hükümetçe emir verilmesine rağmen Şirvan Hanı Davud Han'a -ki Davud Han Ocak 1723'te kendisine gönderilen bir menşur ve nâme-i hümâyûn ile Osmanlı Devleti'nce tanınmıştı- yardım etmemesi, Bakû'nün Ruslar tarafından

işgaline sebep olmuştu. Bir süre sonra yeni serasker Arifî Ahmed Paşa'nın komutasında Revan üzerine gidilmiş, Tahmasb'dan ümidini kesen Revan muhafızı Mehmed Kuluhan'ın başvurusuyla 28 Eylül 1724'te Revan, Osmanlıların eline geçmiş, bundan kısa bir süre önce de Nahçıvan fethedilmişti. Kafkaslar'daki Osmanlı harekâtı, Lori (Ağustos 1725) ve Gence'nin (Eylül 1725) fethiyle tamamlanmıştı.24

Bu arada Rusya, Derbend ve Bakü'den başka Hazar kıyısındaki Geylan, Mazenderan ve Esterabâd'ın da kendisine bırakılması şartıyla Afganlılara karşı Ekim 1723'te Şah Tahmasb ile antlaşma imzaladı. Bu antlaşma, Rusya'nın Osmanlıların Kafkasya'daki ilerleyişinden duyduğu bir endişenin sonucuydu. Ancak, Osmanlı Devleti, İran karşısında Rusya'nın bu üstünlüğünü kabul etmedi ve derhal Kafkaslar'dan çekilmesini istedi. Sonunda, Osmanlı Devleti ile Rusya, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Marquis de Bonnac aracılığıyla anlaşmaya vardılar. 24 Haziran 1724'te imzalanan ve İran topraklarının Osmanlı Devleti ile Rusya arasında paylaşılmasını öngören İstanbul Antlaşması ya da "İran Mukaseme-nâmesi"ne göre, Kür ve Aras nehirlerinin birleştikleri yerden kuzeye doğru Hazar Denizi'ne kadar Kuzey Şirvan, Dağıstan, Geylan, Mazenderan ve Esterabâd'ı içine alan bir bölge Rusya'ya bırakıldı. Buna karşılık Erdebil sınır olmak üzere Ordubad, Tebriz, Urumiye ve Hoy'un içinde yer aldığı Batı İran toprakları ile Azerbaycan'a bağlı Gence, Karabağ, Nahçıvan, Revan ve Üçkilise Osmanlılarda kaldı. Böylece, Rusya, Güney Kafkasya'ya inmiş oldu.25

I. Petro'nun Ölümünden Sonra Kafkasya

1725'te, I. Petro'nun ölümü, Rusya'nın Kafkasya'ya olan ilgisini azaltmıştı. Bunda, Çar'ın aile mensupları arasındaki rekabet ile ülkede başgösteren ekonomik sıkıntılar önemli rol oynamıştı. Ayrıca, İran'da Nadir Şah, iktidara gelmiş ve bütün dikkatini Kafkasya'ya çevirmişti. Öyle ki

Nadir Şah, Kafkasya'daki Rus işgallerini sona erdirmiş ve 1732'de, Reşt Antlaşması ile Rusya'nın Dağıstan ile birlikte Hazar kıyılarından çekilmesini sağlamış, Sulak nehri sınır olmuştu.26 Bu arada Nadir Şah'ın Kafkasya'da etkinlik kazanması, Osmanlıların bölge üzerindeki denetimini de zayıflatmıştı. Bunu bilen Ruslar, 1734'te, Nadir Şah'ın Kafkasya harekâtı öncesinde Prens Sergei Dimitrievitch Golitsin'i İsfahan'a göndererek Osmanlılar aleyhinde ittifak ve muhtemel İran-Osmanlı harbinde İran'a yardım teklifinde bulunmuştu. Fakat Nadir Şah, Rusların rüşvet kabilinden bu teklifini reddetti. Buna sebep, Golitsin'in raporuna göre, Derbend ve Bakü'nün İran'a geri verilmemesiydi.27

Anlaşılan o ki, Nadir Şah kendisine çok güveniyordu. Nitekim Bağdad Kuşatması (1733) sırasında Bağdad Valisi Ahmed Paşa ile yaptığı barış görüşmelerinde şart olarak Gence, Revan, Şirvan ve Tiflis'i istemiş ve fakat, bu teklifi Osmanlı Devleti'nce kabul görmemişti. Bundan sonra Kafkasya'ya bir askerî harekât yapmaya karar veren Nadir Şah, Haziran 1734'te, sefere başlamış ve 29 Ağustos 1734'te Şirvan ve merkezi Şemahi'yi zaptederek Dağıstan'ı kendine bağlamıştı. Osmanlı Devleti ise Dağıstan halkının yardım ricaları üzerine Kırım Hanı Kaplan Giray'ı Dağıstan ve Şirvan'a göndermiş ise de bir sonuç alamamıştı. Bunda, Kırım hanının Dağıstan'a yardım için kendi topraklarından geçmesine izin vermeyen Rusya önemli bir rol oynamıştı. Bunun sonucunda Golitsin, St. Petersburg'dan aldığı emre uyarak Osmanlıları İran topraklarından çıkaracağı ümidiyle Rusya'nın elinde bulunan İran'a ait yerlerin iadesini öngören bir anlaşmayı, Gence önünde Nadir Şah ile imzaladı (1735). Buna göre Derbend ve Bakü'nün Ruslar tarafından tahliyesi ve Sulak kalesinin iki devlet arasında sınır oluşturması kararlaştırıldı. Bu anlaşmadan sonra, Nadir Şah, Tiflis ve Revan ile birlikte Gence'yi fethedebildi.28

1747’de, Nadir Şah’ın ölümünden sonra İran’da yeniden karışıklıkların patlak vermesi, Güney Kafkasya’da Osmanlıların etkinliğinin artmasına zemin hazırladı. Özellikle bu etkinlikler, Müslüman Kafkas topluluklarını Osmanlı Devleti’nin saflarına çekerek Rusya karşısında bir güç oluşturmak şeklindeydi. 1760’lara kadar Osmanlı Devleti, Kafkasya’daki gelişmelerden sınırdaki Çıldır Beylerbeyi aracılığıyla haberdar olmaya çalışırken29 Rusya da, Kızlar kalesi üzerinden Kabartaylara yaklaşmaktaydı.30

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kafkasya

Rusya’da II.Katerina’nın (1762-1796) tahta çıkması, Kafkasya’daki Rus yayılmasını hızlandırdı. Ruslar, Terek boyundaki Kazak savunma hattının güçlendirilmesi için Mozdok’da bir kale inşa ettiler (1763). Ayrıca Rus Kazakları ile Hıristiyan Kabardayları da bu bölgeye yerleştirdiler.31 Hatta, Mozdok’dan Azak Denizi’ne doğru müstahkem yerler yaparak32 Orta Kafkaslar’ı kontrol altına aldılar.33 Bu üstün durum, Rusya’ya bir süre sonra başlayacak olan savaşta Kuban bölgesinden Taman yarımadasına doğru harekete geçme imkânı verecekti.

Nitekim 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı II. Katerina’ya bu fırsatı verdi. Zaten Osmanlı Devleti de bu savaşa Lehistan meselesinin yanısıra Rusların Kabarday bölgesine tecavüzleri ile Gürcülerin Ruslarca kışkırtılmalarını gerekçe göstererek girmişti.34 Osmanlıların pek varlık gösteremedikleri sözkonusu savaştan Ruslar olabildiğince yararlandılar. Ruslar, Kabartay ve Kuban taraflarına General Medem tayin ederken35 Alman asıllı General Todtleben de Karteli, Mingreli ve İmeretya’ya göndererek Osmanlı Devleti’nin doğu sınırlarını tehdit etmeyi planlamışlardı.36 Bu çerçevede General Todtleben, 1769’da, beraberindeki Rus kuvvetleriyle Daryal geçidi üzerinden Tiflis’e ulaştı. 1770’de de Suram dağlarını aşarak İmeretya’nın merkezi Kutayis’i işgal etti ve arkasından

Poti'deki Osmanlı kalesini kuşattı. Bir başka Rus birliği de Kura geçidini kullanarak Osmanlıların Ahıska'daki müstahkem yerlerine doğru harekete geçti ise de bir sonuç alamadı.37

Buna rağmen Hazar ve Kuban kıyılarında faaliyetlerini sürdüren Ruslar, İran'a yaptığı ilmî geziden dönen Gmelin'in, Karakaytag topraklarından geçerken Dağlılar tarafından öldürülmesi üzerine Karakaytag Hanı Usumi'ye saldırdılar. Mart 1775'te, General Medem, Derbend önlerine gelerek burayı dokuz aydır kuşatan Karakaytaglara saldırdı ve onları mağlup etti. Haşin tabiatlı General Medem, 1777 yılı sonbaharında, yerini Yakobi'ye bıraktı. Ardından Kuzey Kafkasya'daki Rus birlikleri yeniden teşkilâtlandırıldı ve Kafkas Ordusu Komutanlığı'na Yakubi, Kuban Ordusu Komutanlığı'na Suvarov getirildi. General Yakubi, Mozdok'un batısından olmak üzere Ekateneenograd, Gheorghievsk ve Stavropol kalelerini kurdu. Özellikle, Stavropol'da kolonizasyonu başlattı. Bu şekilde Mozdok'dan Rostof'a kadar kuzeybatı yönünde savunma hattı tamamlandı. Öyle ki sözkonusu hattı tamamlamak için ara yerlerde altı küçük kale daha kuruldu. Böylece, Mozdok'dan Azak Denizi'ne kadar Kazak stanitsaları ve askeri kolonilerle desteklenen on tane yerleşim merkezi kurulmuş oldu. Bu arada General Suvarov da, Laba'nın Kuban'a ulaştığı yerden başlamak üzere aynı ırmağın Kerç Boğazı'nın karşı kıyısında denize döküldüğü yere kadar olan uzaklıktaki hattı sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu amaçla, Aleksandrovskaya, Marenskaya, Kopil Novotroitskaya kalelerini kurarak aralarını küçük palangalarla birleştirdi. Sonunda Ruslar, batıda Mozdok'dan doğuda Kızlar kalesi arası bölgede "Kossak/Kazak" adı verilen bir savunma hattını (Cossack Line) gerçekleştirmiş oldu.38

Rusya, bir taraftan Kossak/Kazak Hattı'nı inşa ederken diğer taraftan da Kırım'ı Osmanlı tabiiyetinden çıkarmaya çalıştı ve 1771'de Kırım'ı işgal etti. Üç yıl sonra, 1774'te, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım bağımsız

hale getirildi. Bu süreç, 1783’te Kırım’ın Rusya’ya ilhâkıyla tamamlandı.39 Ayrıca Kuban, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı-Rus sınırı oldu. Kuban’a ulaşmakla yetinmeyen Rusya, sadece Kuzey Kafkasya’yı değil Güney Kafkasya’yı da hakimiyeti altına almaya çalıştı. Bu amaçla II. Katerina, Temmuz 1783’te Gürcü Kralı II. İrakli Han ile bir anlaşma yaparak Gürcistan’ı Rusya’ya bağladı.40 Aynı yıl içinde Daryal boğazından geçen Gürcü askerî yolu onarıldı ve kuvvetli karakollarla güçlendirildi.41 Bu arada, Rusya’nın himayesinden cesaret alan Gürcü kralı, Azerbaycan ve Dağıstan’a saldırmakta, Azerbaycan hanlarına elçi ve mektuplar göndererek Rusya’nın Gence ve Revan’ı işgaline karşı oluşabilecek birliği bozmaya çalışmakta idi.42 Fakat Osmanlı Devleti, bu gelişmelerden haberdar olmasına rağmen Rusya’nın Gürcistan’da nüfuz kazanmasını engelleyemedi.

Aslında Osmanlı Devleti, yüzyıllardır hakimiyeti altında olan Kırım’ı kaybettikten sonra bütün dikkatini Kafkasya’ya çevirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Rusya’nın Kuzeybatı Kafkasya’da savunma hatları kurarak buralara asker sevketmesi, Gürcistan’ı kendine bağlayıp Dağıstan ve Azerbaycan taraflarına saldırılarda bulunmaya başlaması, Anadolu’nun güvenliği açısından da bir tehlike idi. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Kafkasya ile daha ciddî bir şekilde ilgilenmek zorundaydı.43

Bu düşünceden hareketle Osmanlı Devleti, 1780’de Ferah Ali Paşa’yı Soğucak Muhafızlığı’na atadı. Ondan istenen, Çerkes kabileleri ile iyi ilişkiler kurarak onları Osmanlı nüfûzu altına sokmasıydı. Bunun gerçekleşmesi için Ferah Ali Paşa, özellikle Çerkes kabileleri arasında İslâm dininin yayılmasına çalıştı. Sonunda Çerkesler, 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı’nda ortak din düşmanı Rusya’ya karşı savaşabilecekleri kadar yeni dinleri İslâm’ı benimsediler.44 Ancak, Ferah Ali Paşa’nın 1782 tarihli

bir mektubunda belirttiği gibi bu dönemde yeterince askerî yardımlar gelmeyince Rusya karşısında bu çabalar sonuçsuz kaldı.45

Şeyh Mansur'un Kafkasya'daki başarılarına46 rağmen 1787-1792 savaşı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkaslar'da bir nüfûz mücadelesi şeklinde geçmişti. Hiçbir zaman Osmanlı Devleti, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından hoşlanmamıştı. Buna karşılık kendisi de Tiflis bölgesine saldırılarda bulunmuş olan Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını aynı şekilde mektup ve hediyelerle kendi yanına çekmeye çalıştı. Nitekim, Şubat 1787'de Şuşi ve Karabağ Hanı İbrahim Han'a bir mektup gönderilerek savaş çıktığı takdirde hanın da Ruslara saldırması ve bu amaçla, diğer Azerbaycan ve Dağıstan hanlarıyla haberleşmesi istendi.47

Diğer taraftan Rusların hedefi ise Kuban bölgesine doğru saldırıya geçerek Anapa'ya inmek ve buradan Osmanlı kuvvetlerini uzaklaştırmaktı.48 Çünkü Anapa kalesi, Osmanlıların Çerkesi kabileleri arasında yürüttükleri dinî ve siyasî faaliyetlerinin merkezi idi.49 En sonunda Ruslar, 1788 sonbaharında bu irtibatı kesmek için General Tekeli komutasındaki kuvvetleriyle Anapa'ya hücum ettiler. Ancak, gerek General Tekeli ve gerekse onun yerine geçen General Bibikof 1789'daki saldırılarında Çerkeslerin direnişinden ve tabiat şartlarının zorluğundan dolayı başarısız oldular.50

Yaş Antlaşması'ndan Sonra Kafkasya ve İranlı Ağa Muhammed Han'ın Kafkas Seferi

1792 tarihli Yaş Antlaşması, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ni sınırlandıran önemli bir antlaşma idi. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti 1774'ten beri Rusya ile imzaladığı bütün antlaşmaları -değişiklikler dışında- onaylamıştı (madde 2). En önemlisi de Kuban nehrinin sol yakasındaki Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına tecavüz etmeyecekleri ve

Rus teb’asına ve malına zarar vermeyecekleri konusunda taahhüdde bulunmuştu (madde 6). Böylece, Osmanlı Devleti, bu antlaşmayla Kafkasya’da Rusya’nın üstünlüğünü kabul etmiş ve üstelik kendisini Kafkas toplulukları konusunda kefil durumuna sokmuştu.51

1790’ların ortalarına doğru, İran Hükümdarı Ağa Muhammed Han, Rusya’nın Kuzey Kafkasya’daki hakimiyetinin biraz azalmasından yararlanarak eski İran vilâyetleri olan Revan, Gence, Karabağ, Şirvan ve Tiflis bölgelerini yeniden ele geçirmek istedi. Bu İran girişiminden rahatsızlık duyan Revan Hanı Mehmed Han ile Şuşi ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, 1794’te, Osmanlı Devleti’nden yardım talebinde bulundular.52 Ne var ki Osmanlı Devleti, İran ile barış halinde olduğunu, Ağa Muhammed Han, barışı bozmadıkça kendilerinin de İran’ın içişlerine karışmayacaklarını bildirdi.53 Bu tavır, tipik Osmanlı ihtiyatlılığı olup pratik dış politikasının bir sonucuydu.54

Bir süre sonra Ağa Muhammed Han, 60.000 kişilik ordusuyla üç koldan Şirvan-Revan ve Karabağ üzerine yürüdü ve kendisine isyan eden Karabağ hanını Şuşi kalesinin kuşatması sonunda yendi. Ayrıca, Tiflis’e girdi ve ardından da Gence’yi aldı.55 Fakat, Ağa Muhammed Han’ın Kafkasya’daki bu üstünlüğü uzun sürmedi. 1795’te, Tiflis Hanı İrakli’nin yardım isteği ve II. Katerina’nın emriyle General Zubof komutasındaki Rus birlikleri Derbend’e girdiler. Ardından Şirvan Hanlığı’nın merkezi Şemahi, Ruslara teslim oldu. Şeki ve Karabağ hanlıkları da Rusların eline geçti. Sonunda Ruslar, Gence, Mugan stepleri, Kura nehrinin ağzına kadar Hazar kıyısındaki bütün İran hanlıklarını zaptetti. II. Katerina’nın 1796’da ölümü üzerine Ruslar, yeniden Terek hattına çekildiler.56

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali ve Osmanlı Devleti

XIX. yüzyılın başlarında, Osmanlıların aksine Ruslar, Kafkasya'da oldukça aktif idiler. Özellikle 1801'de Gürcistan'ın ilhâk edilmesi Rusya'nın Kafkasya'ya yayılmasında -daha doğrusu kesin kez yerleşmesinde- önemli bir dönüm noktasıydı. İlk önce, Ruslar, bu ilhâktan sonra Gürcü asıllı General Tsitsianof'u Kafkas Genel Valisi olarak atadılar ve Kafkasya'da yeni bir sömürge idaresi kurmaya çalıştılar. Rusların Kafkasya'daki hedefi doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras nehri boyunca ilerlemekti. Bu amaçla, General Tsitsianof, sınırlarına dayandığı Azerbaycan hanlıklarını çeşitli antlaşmalarla Rusya'ya bağlamaya çalıştı.57 Karabağ, Şeki ve Şirvan hanlarıyla antlaşmalar yaptılar. Fakat, itaate yanaşmayan Gence Hanı Cevad, 1804'te öldürüldü ve hanlığı işgal edildi. Bu arada Tsitsianof'un teşvikiyle Migrelya dadyanı Gürcistan'ı izleyerek Rusya'ya katıldı. Bunun üzerine İmeretya da 25 Nisan 1804'te Ruslarla birleşti. Bakü ise 1807'de Rusların hakimiyetine geçti. Denebilir ki, Rusya, yaklaşık on yıl içinde Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü büyük oranda perçinlemiş ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişlemişti.58

Bu dönemde (1801-1806) Osmanlı Devleti, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yayılmasıyla yeterince ilgilenememiş ve fazlaca tepki de gösterememişti. Bunda Osmanlı Devleti'nin 1797'de Fransızların Mısır'ı işgal etmesi ve Sırp İsyanı'nın (1804) patlak vermesi gibi iç meselelerle uğraşmak zorunda kalması etkili olmuştu. Bu yüzden, Kafkasya, Osmanlı dış politikasında geri plandaydı. Buna rağmen, Rusların Azerbaycan hanlıklarına karşı askerî eylemleri, sınır valilerince İstanbul'a bildirilmişti.59

1806-1812 savaşı öncesinde, Rusya'nın Güney Kafkasya'da belirgin bir üstünlüğü vardı. Bundan cesaret alan Ruslar, sürekli olarak Osmanlılar aleyhine genişlemeye çalışıyordu. Nitekim, 1804'te,

Gürcistan'ın Karadeniz'deki stratejik bir önemi haiz olan ve Osmanlı hakimiyetinde bulunan Faş ile Anakara arasındaki Kemhal boğazını ele geçirdiler. Hatta, Ahılkelek'e saldırdılar. Bu kez, 1807'de, Anakara ve Kemhal'i işgal ettiler. Bu son işgaller üzerine Osmanlı Devleti, sözkonusu bölgeye lojistik destek sağladığı gibi Tiflis'teki Rus ordusunun Ahısha, Çıldır ve Kars taraflarına tecavüz edeceği haberlerine dayanarak doğu sınırındaki valilere gerekli tedbirler almaları için emirler gönderdi.60 Hatta, daha önce Rusların karadan ve denizden Faş kalesine saldırı haberleri duyulunca Trabzon Valisi ve Karadeniz'in Anadolu Sahilleri Seraskeri Şerif Mustafa Paşa derhal bir miktar askerle yardıma gittikten başka Rize ayanı Tuzcuoğlu da kendi askerleriyle Faş'a gönderilmişlerdi. Bu sırada, Gürcü asıllı Güryal adındaki bir kabile reisi, kendisine sergedelik ünvanı verildiği takdirde Faş bölgesini Ruslardan koruyacağını Mustafa Şerif Paşa'ya bildirmişti. Diğer taraftan Osmanlı doğu sınırlarındaki komutanların birbirleriyle ihtilâfları (M. Şerif Paşa-Çıldır Valisi Selim Paşa ihtilâfı gibi) bu cephede bir askerî harekâtı engellemekle kalmamış, Rusların bunu fırsat bilerek Faş kalesini ele geçirmelerine sebep olmuştu.61

Bu son işgal, Osmanlılar için stratejik bir mevki olan daha kuzeydeki Sohum'u da tehlikeye düşürmüştü. Rusların Kuzey Kafkasya'yı bir çember içine alması anlamına gelen bu kritik durum karşısında Osmanlı Devleti, daha ciddî tedbirler alması gerektiğini anladı. Özellikle, Trabzon, Batum ve Sohum sahillerinin donanma ile korunması zorunluluğu vardı. Ayrıca, Ruslarla savaşmakta olan Abaza ve Çerkes halkının ümitsizliğe kapılmaması için de gerekliydi.62 Ne var ki, Anapa ve havalisine donanma gönderilmesi, 1810 yılında karar alınmasına rağmen gerçekleşmedi. Yine de, Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa, bazı Çerkes ve Abaza kabilelerinin yardımıyla Ruslara karşı kısmî başarılar kazandı. Tabiatıyla bunda, İstanbul'dan kabilelere dağıtılmak üzere gönderilen bazı hediye ve

eşyaların da payı büyüktü. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Dağıstan hanlarına fermanlar göndererek onları da Ruslarla savaşa teşvik etti. Bu suretle, hem Anapa civarında ve hem de Dağıstan'da Ruslara karşı etkili olmaya çalıştı.63

Buna karşılık Ruslar, 1810'da, Osmanlıların Gürcistan'ı işgal tehlikesini İtalyan asıllı Marguis Pallucci'nin Ahılkelek önlerinde kazandığı zaferle bertaraf ettiler. 1811'de, General Tormazof, Ahısha kalesini kuşatmış ise de Şerif Paşa komutasındaki Osmanlı askerlerinin karşı taarruzuyla geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu arada Tormazof, Açıkbaş hanı Saloman'ı (Süleyman) tahtından indirerek ülkesini Rusya'ya katmış, Tiflis ve havalisini doğrudan merkezi idareye bağlamıştı.64

Genel olarak 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas cephesindeki gelişmelerine baktığımızda, Osmanlı Devleti'nin esaslı bir askerî harekâttan kaçınarak Anapa bölgesindeki Çerkes, Abaza ve diğer kabilelerden yararlanmaya çalıştığını, donanma yerine rağmen top ve mühimmat gönderdiğini görüyoruz. Bu dönemde, Kafkas kabilelerinin çoğu Osmanlılara bağlılığını sürdürmüşler ve bu sayede Rusya, Faş, Kemhal ve Sohum'un dışında Kafkaslar'da Osmanlılara ait toprakları işgal edememiştir.65 Ancak, Rusya, 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla savaş sırasında ele geçirdiği bu toprakları geri vermeyi kabul etmiştir.66

Hemen belirtelim ki, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması ve sonrası gelişmeler, Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında birkaç yüzyıldan beri Kafkaslar'da süregelen nüfûz mücadelelerini etkilemiş; sözkonusu devletlerin bu bölgedeki konumlarının değişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, iç ve dış olayların etkisiyle Kafkasya'da askerî açıdan pek bir varlık gösterememesine rağmen Çerkesler arasında birlik sağlamaya yönelik faaliyetlerinden vazgeçmemiştir.67 Hatta, Rus

baskılarından bunalan Dağıstan hanlarının yardım talepleri reddedilmemiş, istenen lojistik destek verilmiştir.68 Rusya ise Bükreş antlaşmasını imzalamakla hem Kafkaslar'daki Rus ordularının itibarının daha fazla sarsılmasını önlemiş ve hem de, XIX. yüzyılın başından itibaren Güney Kafkaslar'da etkinlik sağlamaya çalışan İran karşısında serbest kalmıştır.69 Bu da, Rusların Kafkaslar'ı işgal sürecini hızlandırmıştır.

Gerçekten Ruslar, Bükreş Antlaşması'ndan sonra Kafkaslar'daki istilâ hareketlerine hız vermişler ve Dağıstan ile İran'a saldırmışlardı. Özellikle İran'ın 1804 ve 1806 yıllarında Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza komutasında Kafkasya'ya iki kez seferler düzenlemesi; son sefer sırasında Karabağ ve Şeki'de isyanlar çıkması, Rusya'yı oldukça rahatsız eden gelişmelerdi. Ruslar, bu isyanları bastırdıkları gibi 1807'de, Bakü ve Kuba'yı, 1809'da da Taliş'i itaat altında aldılar. Fakat Abbas Mirza'nın aldığı yenilgilerden sonra 1810'da, Osmanlı Devleti'ne Rus tehlikesine karşı askerî bir harekât için bir ittifak teklifinde bulunması ve bu amaçla, Osmanlı elçisi Yasini-zade Abdulvehhab Efendi'nin İran'a giderek sözkonusu ittifak konusunda anlaşmaya varması70 Rusya'yı Kafkasya'da ikinci kez zor duruma bıraktı. Bundan dolayı Rusya açısından bir an önce Kafkaslar'da İran faktörünün bertaraf edilmesi gerekliydi.

Bu fırsatı Ruslar, 3 Nisan 1813'te, Albay Pestel komutasındaki bir Rus ordusunun Kara Berzug'da İran ordusunu bozguna uğratmasıyla yakaladılar. Bununla yetinmeyen Ruslar, kazandıkları bu askerî zaferin ardından ağır şartları içeren Gülistan Antlaşması'nı İran'a imzalattılar (1813). Bu antlaşmayla Rusya, Derbend, Bakü, Şirvan, Karabağ, Kuba ve Taliş'in bir bölümü ile Lenkeran kalesinde hakimiyetini sağlamlaştırmıştı. Ayrıca, İran, Dağıstan, Gürcistan, Mingrelya, İmeretya (Açıkbaş) ve Abhazya üzerindeki her türlü haklarından vazgeçmişti. Buna karşılık

Ruslar, Abbas Mirza’nın tahta çıkışını destekleyeceklerine söz vermişlerdi.71

Görüldüğü gibi 1813 tarihli Gülistan Antlaşması’yla Rusya, İran’ın Kafkasya’daki hakimiyetine son vermişti. Bu ise Rusya’nın hem Güney Kafkasya’yı ve hem de Dağıstan’ı işgalini kolaylaştırmıştı. Bu amaçla Kafkas Ordusu Başkomutanlığı’na General Yermolof getirilmiş ve Kafkaslar’ın tamamının ele geçirilmesi öngörülmüştü. Yermelof’un esas düşüncesine göre bütün Kafkasya kesinlikle ve en kısa zamanda Rusya’nın bir parçası haline getirilmeliydi.72

Çok geçmeden Kafkasya’ya Yermolof’un gelmesi, etkisini göstermiş ve Dağıstan ile Çeçenistan’da Rus baskıları artmıştı. Özellikle Çeçenistan, Orta Kafkaslar’da ve Gürcistan yolu üzerinde bulunmasından dolayı Ruslar açısından hayati önem taşımaktaydı. Böyle bir ortamda Çeçenler için tek çare, Osmanlı Devleti’ne yardım için başvurmaktı. Nitekim, Anapa Muhafızı Seyyid Ahmed Paşa ve Demirkapa (Temürhan-şura) ile Çeçen vilâyeti reisi İstanbul’a yaptıkları başvurularda, Rusların Çerkes taraflarından yol bularak Dağıstan’ı işgale çalıştıklarını, Osmanlı yardımı gelmediği takdirde direnmenin mümkün olmadığını dile getirmişlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin Dağıstan için Rusya nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmasını istemişlerdi. Ancak Osmanlı Devleti, 1817’de yapılan bu başvurular karşısında Rusya’nın Dağıstan havalisindeki hakimiyetini onaylar bir tutumla, Çeçenlere Ruslarla barış içinde yaşamalarını tavsiye etmişti.73

1818-1821 yılları arasında, Rusya, özellikle General Yermolof’un üstün gayretleriyle Kuzey Kafkasya’nın tek hakimi haline gelmiştir. Bu bağlamda, Mektüle, Tabassaran, Kaytak, Akuşa, Avar, Gazi Kumuk ve Kuba gibi Dağıstan hanlıklarını itaat altına almıştı.74 Buna karşılık Ruslar, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması’ndan kalan Sohumkale’nin Osmanlılara

teslimi gibi Osmanlı-Rus ihtilâfına sebep olan bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. 1813-1815 yılları arasında, Osmanlı Devleti, birkaç kere Rusya'nın bu toprakları boşaltmasını istemiş, fakat bir sonuç alamamıştı. Hal böyle iken 1816'da İstanbul'a gelen Kont G. A. Stroganov, Bükreş Antlaşması'nın bütün şartlarının Osmanlı Devleti tarafından tamamen yerine getirilmesini istemişti. Ona göre "Osmanlı Devleti, Eflâk ve Boğdan'ın Rusya'nın himayesinde tam otonom olmasını sağlamalı, Kafkaslar'daki iddialarından Rusya lehine vazgeçmeli" idi.75 Fakat bu tartışmalardan hiçbir sonuç çıkmadı.

Diğer taraftan 1821'de, Osmanlı Devleti ile İran, Erzurum paşasının Azerbaycan'dan kaçan iki göçebe kabileyi korumasından dolayı savaşın eşiğine geldiler. Bu ise Rusya'yı sevindiren bir gelişmeydi. Esasında sözkonusu Osmanlı-İran gerginliğinde, Tahran'daki Rus ajanı Mazoroviç'in İran Veliahdı Abbas Mirza'yı kışkırtmasının rolü büyüktü. Bu tahrikler sonucunda Abbas Mirza, Kars, Bâyezid ve Muş taraflarını geniş ölçüde yağmaladı. Savaş, Revan ve Bağdad çevresinde de devam etti. Sonunda bu gerginlik, 1823'te Erzurum Antlaşması'yla hiçbir toprak kaybına yol açmadan sona erdi.76 Bu durumda ise Rusya, Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkacak bir savaştan Kafkaslar'daki kendi konumunu güçlendirme yolunda yararlanma isteğinden sonuç alamamış oldu.

1821-1823 olayları bir kez daha gösterdi ki, Rusya'nın Kafkasya politikasının esası, Osmanlı-İran rekâbetine dayanmaktaydı. Bir başka deyimle, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki başarılarının temelinde Osmanlı-İran ve İran-Afgan savaşları yatmaktaydı. XVIII. yüzyıldan sonraki Kafkasya'daki gelişmelere bakıldığında, Rusya'nın Osmanlılara ve İranlılara karşı yaptığı savaşları ayrı ayrı yürüttüğünü, her iki devletin kendi aralarında kurdukları ittifakların -Rus etkisiyle- uzun ömürlü olmadığını

görüyoruz. Yine de Rusya, 1808-109’da olduğu gibi seyrek de olsa her iki ülkeyle savaşmak zorunda kalmış ve 1811’de gerçekleştirilen bir Osmanlı-İran ittifakını askerî harekâta dönüşmeden önlemişti. Bu ise Rusya’nın bir başarısıydı.

Diğer taraftan, 1820’lerin ilk yarısı, İran’ın 1813 tarihli Gülistan Antlaşması’ndaki kayıplarını giderme çabalarına sahne oldu. Aynı zamanda, bu çabalar, İran’ın Kafkasya’daki son girişimleri olma niteliği taşımaktaydı. İlk önce İran, Dağıstan’da Ruslara karşı başarılar kazanmış olan Arslan Han’a askerî yardım göndermiş, Osmanlı Devleti’nden göremediği desteği ona vererek bölgede üstünlük kurmasını sağlamıştı. Hatta, Dağıstan için Osmanlı Devleti’ne ittifak teklifinde bulunmuş ise de kabul görmemişti. Bunun üzerine İran, Dağıstan ile birlikte Güney Kafkaslar’dan çıkarmak ümidiyle Ruslarla savaşa tutuştu (1826). Sonunda, Ruslara yenilerek 8-9 Şubat 1828’de, Türkmençay Antlaşması’nı imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre, Revan ve Nahçıvan hanlıkları dahil Aras’ın sol tarafı tamamen Ruslara bırakılmış, Lenkoran’ın içinde bulunduğu Taliş’in bir bölümü Ruslara verilerek Hazar Denizi ulaşımında Rusya, tek söz sahibi olmuştu. Ayrıca İran, 30 milyon ruble savaş tazminatı ödemeyi ve de Rusya’ya gitmek isteyen Ermenilere izin vermeyi kabul etmişti. Böylece İran’ın Kafkasya’daki hakimiyeti sona ermiş oldu.

Artık Rusya için Kafkaslar’da tek rakip devlet Osmanlı Devleti kalmıştı. Zaten 1792 tarihli Yaş Antlaşması’ndan beri Kuban boylarında yaşayan Abaza, Çerkes, Nogay ve Kabarday gibi Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına saldırılarından Osmanlı Devleti sorumluydu. 1815-1816 yıllarında Anapa Muhafızı Ahmed Paşa’nın yaptığı gibi bu kabileler zaman zaman Osmanlı idarecilerince itaat altına alınmışlarsa da Ruslar, 1813 Bükreş Antlaşması’nı ileri sürerek karşı çıkmışlardı. Bu kez

Ruslar, Çerkes, Abaza ve Kabarday kabilelerine saldırarak mallarını alıp çocuklarını esir ettiklerinde, 1825'te, Anapa Muhafızının Kaymakamı Abdullah Paşa, Rus generaline aynı şeyleri söylemişti. Bunun üzerine bölge halkı, mahallî idarecilerin çözüm bulunmaması karşısında İstanbul'a başvurarak Ruslardan kurtulmak için yardım istemişler, fakat, bir sonuç alamamışlardı. Yine de bu karşılıklı hareketler son bulmamıştı.

Rus-İran Savaşı'nın (1826-1828)'nın devam ettiği süre içinde, Osmanlı Devleti ile Dağıstan arasındaki ilişkilerin -o da yardım için Dağıstan'dan elçiler şeklinde- arttığını görmekteyiz. Nitekim, 14 Kasım 1827'de, Dağıstan'dan Ali Efendi, Rusların saldırılarından dolayı yardım istemek ve Dağıstan halkının Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmek için elçi olarak İstanbul'a gelmiş; ondan bir gün önce de Nusal Han'ın bir mektubu İstanbul'a ulaşmıştı. Yine aynı yıl içinde, Dağıstan hanlarından olan Hatem Han Erzurum'a gelmiş ve kendisini konak ve maaş tahsis edilmişti. Bunun yanısıra Şemhal Han'ın yeğeni Amalat Han da Trabzon yoluyla İstanbul'a gönderilmişti. Tabiatıyla bu ziyaretler, Osmanlı Devleti'nin doğrudan Dağıstan'a askeri yardımını sağlamamış; sadece, Osmanlı Devleti'nin bölge halkı üzerindeki manevi itibarını artırmıştı.77

Aynı yıllarda, Gürcistan'daki gelişmelerde önemliydi. Rus-İran savaşından yararlanmak isteyen Gürcistan beyleri, Ruslara karşı yer yer ayaklandılar. Nitekim, 5 Ekim 1827'de, Çıldır Valisi İsmail Hakkı Paşa'dan Erzurum Valisi Galip Paşa'ya gelen bir yazıda belirtildiği gibi, Gürcistan'ın Gürye sancağı zabiti Mamya'nın ölümünden sonra halk, Ruslara itaat etmemek üzere anlaşmışlardı. Bu ise, Osmanlı Devleti'ni memnun eden bir gelişme olup bundan yararlanmak istemekteydi. Bu amaçla, Çıldır Valisi Ahmed Rüştü Paşa, David Han'ın annesi Sofya'ya Gürillik fermanı vermişti. O da, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmişti. Aynı bölgede hüküm süren Gürgi ve Zavar beyleri de bu ferman verme

işinden memnun olduktan başka, Gürcistan’dan Rusları atmaya çalıştıklarını, bunu kolaylıkla başarmak için kendilerine altın ve gümüş mühürlerle silah ve para yardımı yapılmasını istemişlerdi. Buna karşılık Gürül hakimesi Dudu Pal da, Gürül’ün tek hakiminin kendisi olduğunu Çıldır Valisi Ahmed Paşa’ya bildirmiş ve Rusları Gürcistan’dan çıkarmak için o da Osmanlı Devleti’nden para ve askerî yardım talep etmişti. Bütün bunlar, Gürcistan beyleri arasında tam bir görüş birliği olmadığını gösteren olaylardı. Bu yüzden olsa gerek Bab -Alî, sözkonusu beylere güvenmemiş; onları topyekûn reddetmiyerek Güril taraflarına nüfuz etmeye çalışmıştı.78

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Kafkasya ve Edirne Antlaşması

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde, Osmanlı Devleti, Kafkasya’daki bütün kabilelerden devlete bağlı kalacakları konusunda ahidnameler almış ve aynı şekilde Ruslar da bütün kabilelere mektuplar yazarak Rusya’nın reayalığını kabul etmelerini istemişlerdi.79 Fakat, Dağıstan hanları, muhtemel bir savaşta, Osmanlıların yanında yer alacaklarını bildirmişlerdi.80

1828-1829 savaşı Kafkaslar’daki Osmanlı-Rus nüfûz mücadelesinde bir dönüm noktasıydı. Her şeyden önce I. Nikola’nın “Türk düşmanı” kimliğiyle tahta çıkması, başlı başına Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginleştirecek önemli bir unsurdu. Üstelik Rusya, 1826-1828 savaşında Kafkaslar’daki diğer rakibi İran’ı tamamen safdışı bırakmıştı. Ayrıca, Güney Kafkasya’daki güvenliği için Anadolu sınırının güvence altına alınması zorunluydu. Bu amaçla Ruslar, adı geçen savaşta, Kars ve Ahısha paşalıkları ile Poti ve Anapa kalelerinin alınmasına yönelik bir strateji izlediler.81

Bunun sonucunda, 1828-1829 savaşında yapılan Anadolu-Kafkas muharebelerinde, Kars, Ahısha ve Bâyezîd paşalıkları ile aralarında Anapa, Poti ve Ahılkelek’in bulunduğu dokuz kale Rusları eline geçmişti. Böylece

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki varlığı güvence altına alınmış ve işgal edilen yerler, Anadolu içlerine yönelik bir askerî harekâtta "merkez" haline gelmişti.[82] Bunun dışında Rusya, işgal ettiği topraklarda yaşayan Hıristiyan halkları teşvik ederek daha önceden fethedilmiş olan İmeretya, Migrelya, Revan ve Nahçıvan gibi bölgelerin sömürgeleştirilmesi politikası çerçevesinde[83] Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bu yerlere göç ettirilmesine çalışmış, yaklaşık 100.000 kişi -aynen I. Petro dönemindeki gibi- Güney Kafkasya'da yeni işgal edilen yerlere göç etmişti.[84] En sonunda 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, bütün Kafkasya'daki hükümranlık haklarından Rusya lehine vazgeçmiştir.[85]

Sözkonusu antlaşma, sadece Osmanlı-Rus ilişkilerini değil, Kafkasya üzerinden Türkistan ve Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenliğini de etkilemişti. Çünkü Rusya, bu antlaşmayla, İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de Kafkaslar'dan hukûken çıkarmış ve Kafkaslar'ın -Dağıstan ve Çeçenistan hariç -tek hakimi olmuştu. Bu durumda Rusların Kafkaslar üzerinden güneye (Basra körfezi) ve güneydoğuya (Horasan üzerinden Hindistan'a) özellikle Hazar Denizi yoluyla Türkistan'a inmelerinin önünde bir engel kalmamıştı. Bu ise Hindistan'ın güvenliği açısından İngiltere'yi endişelendirmişti.[86] Diğer taraftan Rusya, bu antlaşmadan sonra bir politika değişikliğine giderek Osmanlı Devleti üzerinden Orta Doğu'da esaslı bir siyasi nüfûz mücadelesine başlamıştı.[87] Bunun ilk örneği; 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa meselesinde Osmanlı Devleti'ne destek vermek şeklinde olmuş ve bunun karşılığında Boğazlarda söz sahibi haline gelmişti. Bütün bu gelişmeler, İngiltere'nin "Doğu Meselesi"ndeki tavrını değiştirmesine yolaçmış; Rus tehlikesi karşısında Fransa ile Boğazlar meselesinde ortak bir tutum takınmaya zorlamıştı.[88]

Ancak, İngiltere, doğuda Rusya'ya karşı açıktan muhalif bir politika izlememiş; fakat, İstanbul'a gönderdiği büyükelçileri Ponsonby (1834-1841), Stratford Redcliffe Canning (1842-1865) aracılığıyla Kafkaslar ve Orta Doğu bölgelerinde Rusya'nın yayılmasını önlemeye çalışmıştı.89

Kafkasya'da Müridizm Hareketi

Müridizm, Kafkasya'da, Nakşibendi tarikatı mensuplarının XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık savaşının genel adı olup "Gazavat" diye de anılmaktadır. Bu hareket, 1785'te, Şeyh Mansur'un faaliyetleriyle başlamış, aralıklı da olsa XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Ancak, sözkonusu hareket, esas niteliğini Şeyh Şamil'in (1834-1859) mücadele devrinde kazanmış ve Şeyh Şamil ise Ruslara karşı vermiş olduğu olağanüstü başarılı mücadelesinden dolayı, "Müridizm" hareketiyle özdeşleşmiştir.

A. Şeyh Mansur (1722-1794)

Çeçen asıllı olup Çeçenistan'ın bugünkü başkenti Grozni'nin yakınındaki Aldi köyünde doğmuştur.90 Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat 1722,91

173292 ve 174893 gibi farklı doğum tarihleri verilmektedir. Bununla beraber, Şeyh Mansur'un 1722'de doğduğu kabul edilmiştir. Kafkasya Dağlıları tarafından Uşurma/Uşurman diye anılmaktadır.94 Şeyh Mansur, çoçukluğunda sırasıyla kaz, kuzu, koyun ve sığır çobanlığı yapmıştır.95 Ancak, yeterli tahsili olmamakla beraber ahlâkı ve vatan sevgisi ile Dağlı halkı tarafından çok sevilmiştir. Ferah Ali Paşa'nın Şeyh Mansur hakkında bilgi toplamakla görevlendirdiği Kadıoğlu Mehmet Ağa'ya göre Şeyh Mansur, "uzun boylu, açık kaşlı, kumral sakallı… bir adamdır. Bir kat eski elbisesi vardır. Ancak elbisesi çok temizdir. Sade ve temiz bir evde ikamet etmektedir. Basit bir kılıç ile bir parça malından başka mülkü yoktur".96

Hemen belirtelim ki, Şeyh Mansur'un ortaya çıkışı, Rusların Kuzey Kafkasya'da hızlı bir şekilde yayılmasıyla ilgilidir. Ruslar, 1782'de, "Ehl-i İslâm" olan Çeçenleri yendikten, 1783'te, Kırım'ı ilhâk edip Kabartay'a girdikten sonra 1784'te Daryal üzerindeki Vladikafkas Kalesi'ni yapmış ve Gürcistan yolunu açmıştı. Onların amacı, Kabartay ile Dağıstan'ın bağlantısını koparmaktı.97 Bu gelişmelerden rahatsız olan Şeyh Mansur, 1783'ten itibaren bütün Kafkas kabilelerini birleştirmeye ve onları İslâm dinine göre doğru yola çağırmaya çalıştı.98 Bu amaçla camiilerde verdiği vaazlarda Ruslarla evlenmemeyi, alışveriş yapmamayı, şarap ile tütün içilmemesini ısrarla telkin etmişti. Bununla yetinmeyen Şeyh Mansur, "Kafire karşı medar haramdır. Müslüman olan kâfiri vurup malını talan evlâd ü iyâlini esir etmelidir" şeklinde uyarılarıyla halkı cihada çağırmıştı. Ayrıca, yanındaki adamlarıyla risaleler yazarak halka dağıtmıştı. Bu risalelerin başında öküz boynuzundan yapılmış ve üzerinde "La inne men İmam Mansur ve inne Bismillahirrahmanirrahim" mührü basılmıştı.99 Sonunda bu risalelerde verilen mesajı benimseyen bölge halkı, Şeyh Mansur'un liderliğinde birleşti (1785). Bu gelişmeler üzerine Ruslar, Şeyh Mansur Osmanlı ajanı olmakla suçlamışlardı.100 Oysa, o sıralarda Osmanlı devlet ricali ile bizzat I. Abdülhamid, Şeyh Mansur'un kimliği ile amacını belirlemekle meşgul idiler. Daha doğrusu Osmanlı yönetimi, her zamanki ihtiyatlılığı içinde Şeyh Mansur'un kimliği ve amacının iyice berraklaşmasını beklemişlerdi.101 Bunun için de Şeyh Mansur'un Ruslara karşı zafer kazanması beklenmişti.

Şeyh Mansur, Ruslara karşı ilk zaferini Aldı'da kazandı (1785). Fakat bu savaşın sorumlusu Ruslar idi. Başkomutan Kont Pavel Potemkin'in emriyle Albay Piyer komutasındaki bir Rus birliği, Mansur'u ölü veya diri yakalamak için Terek'in kolu olan Sunca nehrini geçerek Aldı üzerine yürüdü. Aldı Savaşı'nın başında, ilk önce Şeyh Mansur savaşa girmek

istemedi ve bu amaçla Albay Pierri’ye elçi gönderdi. Fakat Ruslar, bu öneriyi reddetti ve savaş başladı. Şeyh Mansur komutasındaki Çeçenler dört saatlik bir çarpışmanın sonunda Albay Piyer’in birliğini tamamen yok ettiler. Sunca nehrine atlayarak kaçmak isteyen Albay Piyer ise yakalandıktan sonra Şeyh Mansur tarafından öldürüldü.102 Ancak Ruslar, Şeyh Mansur’un ganimet olarak ele geçirmiş olduğu topları ve cephaneyi geri istedi ise de Şeyh Mansur “ben size üzerime gelmeyin dediğim halde dinlemediniz üzerime geldiniz. Topları size vermem ve bana dahi lüzûmu yoktur. Soğucak’ta Osmanlı padişahının vekili olan paşaya gönderdim” şeklinde bir cevap vererek Osmanlı Devleti’ne bağlı olduğunu bildirdi.103

Aldı’da aldıkları yenilgiyi haz edemeyen Ruslar, 8 Eylül 1785’ten sonra çevre kalelerdeki mevcut askerlerini toplayarak Şeyh Mansur’un üzerine saldırdılar. Fakat yine yenilgiye uğradılar. Fakat, Şeyh Mansur’un Rusları geri püskürttüğünü gören Kabartaylar ona katıldılar. Daha sonra Şeyh Mansur beraberindeki Çeçen ve Kabartay kuvvetleriyle Kumkale’yi (Giyorgiyevsk) ele geçirdiler. Bunun sonucunda Mozdok/Mezdegü-Vladikafkas hattı, Şeyh Mansur’un kontrolüne geçti. Aynı ay içinde, Şeyh Mansur, kendisine kattığı Kumuk beyleriyle birlikte Kızlar (Kızılyar) Kalesi’ne saldırdı. Bu saldırıda, Şeyh Mansur’un adamları Kızlar Kalesi’ne yürüyerek bir palangasını ele geçirdi ve hatta, içindeki kadın ve çocukları da esir aldı. Böylece Kızlar-Mozdok/Mezdegü hattını yeniden ele geçiren Şeyh Mansur, Kızlar Kalesi’ni arkadan gelen Kazakların saldırısı üzerine alamadı. İkinci kez Kızlar Kalesi’ne saldırdı ise de Rusların Kumuk beylerini para ile kendi yanına çekmesi sonucunda başarılı olamadı. Sadece, aldığı esir ve ganimetlerle yetinmek zorunda kaldı.104

Şeyh Mansur’un 1785 yılındaki son savaşı, 30 Ekim’de yapılan Tatartub Savaşı idi. O ana kadar Terek ve Kuban hatlarından Maniç nehri yataklarına kadar “gazavatı”na genişletmiş olan Şeyh Mansur’u durdurmak isteyen

Ruslar, Albay Nagel komutasında, 4 tabur piyade, 2 bölük süvari, Mozdok Kazak Alayı, Don, Terek, Greben Kazaklarından yüzer kişilik birer birlikten oluşan bir ordu hazırladılar. Şeyh Mansur'un ordusu ise Kumuk, Kabartay, Çeçen ve Dağıstanlılardan oluşan çok renkli bir görünümdeydi. Sonunda her iki ordu, Kabartay'ın Terek kıyılarında bulunan Tatartub'da karşılaştılar. Çok kanlı geçen ve saatlerce süren bu savaşta, Dağlılar büyük kayıp verdiler. Şeyh Mansur ise geri çekilmek zorunda kaldı. Baddeley'e göre bunun anlamı disiplinin galip gelmesi idi. Bunun sebebi, İsmail Berkok'a bakılırsa, Rusların, Çeçenistan'ın bir başka tarafından yeni bir taarruz başlatmalarıydı.105

9 Eylül 1787'de patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilk aylarında Şeyh Mansur ortada görünmedi. Baddeley'e göre Şeyh Mansur, Tatartub Savaşı'nın ardından Anapa'daki Osmanlı yöneticilerine sığınmıştı. Gerek Ruslar ve gerekse Çerkesler savaşmaya devam ettiler. Ruslar, Kafkas Ordusu Komutanlığı'na General Tökelli/Tekeli'yi atadılar ve Anapa ile Tsemez'i (Novorossiyskom) ele geçirmeye çalıştılar. Ayrıca, General Radyef, General Palakin, Albay Rebinder komutasındaki üç Rus tümeni de Kuban'ın güneyine inmeye çalıştı.106 Bunun üzerine Şeyh Mansur, Çeçen-Dağıstan müritleriyle birlikte Kuban Çerkeslerinin yardımına koştu. İlk olarak Vurup ve Laba nehirlerinin yataklarında savunmaya yöneldi. Bu sırada Osmanlı Devleti de Trabzon Valisi Köse Mustafa Paşa'yı savunma hazırlıkları için Anapa'ya gönderdi. Köse Mustafa Paşa'nın Anapa'ya geldiğini öğrenen Şeyh Mansur, 15.000 Çerkes askeriyle birlikte Anapa'ya doğru Laba ve Vurup yönünde ilerleyen Rus tümenini Obun mevkiinde karşıladı. Obun'daki bu savaşta 3000 Rus askeri hayatını kaybederken çok sayıda da Kafkas askeri şehit oldu. Bununla yetinmeyen Şeyh Mansur, Rus askerlerini Anapa'ya kadar kovaladı. Bu yenilgi, General Tökelli/Tekeli'nin görevden alınmasına sebep oldu.107

Bundan sonra Şeyh Mansur'u Osmanlılarla daha yakın ilişki içinde olduğunu görmekteyiz. Zaten Obun zaferi, en fazla Anapa'daki Osmanlı gücünün işine yaramıştı. Her ne kadar bu zafer, Şeyh Mansur ile Köse Mustafa Paşa'ya ait ise de Anapa'daki Osmanlı Kuvvetleri Komutanı olan Battal Hüseyin Paşa, tebrik ve takdir edilmişti. Fakat, Battal Hüseyin Paşa'nın kaba ve yakışıksız hareketleri, Anapa kalesi halkı ile Şeyh Mansur'un rahatsızlığına sebep oldu. Bunun üzerine Şeyh Mansur, Çeçenistan'a geri döndü ise de Çeçen ve Dağıstan halkının Osmanlı padişahına yazılı başvurusu ve onun ardından Osmanlı Devleti'nin ricası karşısında Anapa'ya geri dönmek zorunda kaldı (1790). Bu dönüşten sonra Ağustos 1790'da, Gazi Hasan Paşa'nın emrindeki Osmanlı donanmasının Anapa'ya gelmesi ve Battal Hüseyin Paşa'nın da gönülsüz olarak Kuban'a doğru Ruslarla savaşmak için yola çıkmasına rağmen savaşmayarak Ruslara sığınması, keşif kolu olarak daha önceden yola çıkan Şeyh Mansur ve müritlerini zor durumda bıraktı. Çok geçmeden Şeyh Mansur ve müritleri, Khoperskoy kasabasında General German'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Çok kanlı geçen muharebede her iki tarafta büyük kayıplar verdi. Şeyh Mansur'un beklediği Osmanlı yardımı da gecikmişti. Buna rağmen geri çekildi. Rusların durumu ise merkez karargâhlarından uzak düştükleri için daha da kötüydü. Bunu dikkate alan Şeyh Mansur, General German'ın takatı kalmamış askerlerine yeniden taarruz etti ise de Ruslar geri çekilmek durumunda kaldılar (1790 Eylül sonları).108

Hemen belirtelim ki, bu yenilgi Ruslara ders olmuş ve 1790 yılının sonlarında Kuban'daki Rus Ordusu Komutanlığı'na General Kont Gudoviç'i atamıştı. Aynı tarihlerde (2 Ekim 1790), Kuban'ın öte yakasında başsız kalan Osmanlı askerleri Anapa'ya geri dönmüş ve Trabzon Valisi Sarı Abdullah Paşa, Anapa Seraskerliğine tayin olunmuş ise bir yıl boyunca Trabzon'dan ayrılmamıştı. Tabiatıyla bu durum, Anapa'daki Osmanlı

varlığı için büyük bir handikap idi. Bu şartlarda 1791 ilkbaharını geçiren taraflardan Ruslar, biraz da Osmanlıların Anapa'daki durumunun gevşekliğinden yararlanmak amacıyla, 21 Haziran 1271'de, General Kont Gudoviç komutasında Anapa üzerine yürüdü. Ertesi gün Rus askerleri, Şeyh Mansur'un da içinde bulunduğu Anapa Kalesi'ne sızmaya başladılar. 14 gün devam eden sokak çatışmaları sonunda Anapa'daki Osmanlı birlikleri yenildiler. Bu savaşta Ruslar, 93 subay ve 4000 askerini kaybetti. Fakat Ruslar için tek teselli kaynağı Şeyh Mansur'un yaralı olarak esir edilmesiydi.

Daha sonra St. Petersburg'a götürülen Şeyh Mansur, oradaki Şlisselburg hapishanesine atıldı. Osmanlı fevkalade elçisi Mustafa Rasih Paşa, St Petersburg'a kadar giderek onun diğer Rus esirlerle değiştirilmesini teklif etti ise de Ruslar tarafından kabul görmedi. Sonunda, yaklaşık üç yıllık bir mahkumiyetin ardından Şeyh Mansur, 13 Nisan 1794'te vefat etti. İddia edildiğine göre St. Petersburg'daki Preobrayenskoyagora Mezarlığı'na gömüldü.

John Baddeley'in şu sözleri, Kafkasya'da Ruslara karşı başlatılan "gazavat"ın bu ilk önderi için en uygun sözlerdir:109

"Hayatı, zaferlerle olduğu kadar yenilgilerle de dolu olan Mansur dağların ve ormanların sert tabiatlı savaşçılarını bir bir peşinden sürüklemesini bilmiştir. Doğru; Mansur, tüm Kafkas kabilelerini Ruslara karşı birleştirmeyi başaramadı, fakat bunu ilk düşünen ve böylesine bir tutkuyla sevilen özgürlüğün ancak bu şekilde korunabileceğini anlayan ilk insan olmuştur. O, böylece, gelecek yüzyılın başlarında "Müridizm" olarak ortaya çıkarak Rus İmparatorluğu'nun karşısına dikilen ve uzun yıllar onun ilerlemesine engel olacak akımın temellerini de atmıştır."

Aynı şekilde Mirza Hasan, Asâr-ı Dağıstan adlı eserinde İmam Mansur hakkında şu mısralara yer vermiştir:110

Müslümanlar geldi bir nur
Min yüz doksan dokuz ilde
Mü'mînlere beşârettir
Kıyamete işarettir.
Dünyaya olmayın mağrur
Zahir oldu İmam Mansur
Münkirlere hasarettir
Zahir oldu İmam Mansur

B. İmam Gazi Muhammed

(1793-1832)

Dağıstan'ın Gimri/Gimre köyünde doğdu. Babasının adı İsmail idi. Rusların Kazi Molla dedikleri Gazi Muhammed, Dağıstan'ın en büyük din alimi Said el Harakani'nin "rahle-i tedris"inden geçtikten sonra 1820'nin ortalarında, kendisini Nakşibendi-Halidiyye koluna girmesini sağlayan Şeyh el Seyyid Cemaleddin el Gazi Kumukî'nin yanına gitti. Daha sonra Cemaleddin, dinî ilimlerdeki tahsilini tamamlaması için onu mürşidi "Şeyh Muhammed el Yaragi''ye gönderdi. Onun bütün tarikat bilgisini almasını sağlayan Şeyh Muhammed el Yaragi, sonunda bu tarikatı Dağıstan'da yayması için Gazi Muhammed'e izin verdi. Bu arada, onu kızıyla evlendirdi.

Böylece Şeyh Cemaleddin'in halifelerinden biri olan Gazi Muhammed, 1827'de, Şemhal Mehdi Han'ın "gel, bana ve halkıma şeriatı öğret" şeklinde bir davet aldı 1829 yılına kadar orada kalan ve başarılı hizmetler yapan Gazi Muhammed, Mehdi Han dahil birçok kimsenin Nakşibendi tarikatına girmesine sebep oldu. Öyle ki 1829 yılının sonuna gelindiğinde, Şemhal'in tebaasının çoğu, Avarların önemli bir kısmı, Kunbut/Gumbet, Salatav ile Kumuk halkı onun takipçisi oldu. Ardından Hindal/Koyşubu'nun vaizi olan Gazi Muhammed'e Çirkah halkı tam bir

bağlık gösterdi. 1829 yılının sonlarına kadar Ruslara karşı “pasif direniş” diye adlandırılabilecek olan “dua/ibadet”i savunan Gazi Muhammed, o andan itibaren şeriatı uygulamak ve Rus saldırılarına direnebilmek için gücün kullanılmasına karar verdi. Daha sonra Dağıstan’ın imamı seçilen Gazi Muhammed, 1830 yılının başlarında, Dağıstan’ın ulema ve ileri gelenleriyle büyük bir toplantı yaptıktan sonra Ruslara karşı cihad ilân etti.111

Ancak Gazi Muhammed’in bu Ruslara karşı eylemi, Şeyh Cemaleddin gibi Nakşibendi tarikatının önde gelenlerince benimsenmedi. Nitekim Şeyh Cemaleddin, gönderdiği mektubunda tepkisini “Yüksek alim, mürit Gazi Muhammed! Sen tarikatı kabul etmiş isen sen kendi disiplinini muhafaza ederek sana gelen kişilere bildiklerini öğretebilirsin, bunun dışında sen insanları karışıklığa savaşa tahrik etmekle yükümlü değilsin” demek suretiyle ortaya koymuş ve fakat, Gazi Muhammed onu dinlememişti.112

Şubat 1830 ortalarında Andi’ye giren Gazi Muhammed, Avaristan hakimi Bahi Bike’den Ruslarla ilişkilerini kesmesini ve kuvvetleriyle kendisine katılmasını rica ettiyse de tatminkâr bir cevap alamadı. Bunun üzerine harekete geçen Gazi Muhammed Avaristan’a girerek Hunzah’ı kuşattı. Fakat, 24 Şubat’ta yenildi. Rus kaynaklarına göre bu yenilginin sebebi, Zakartala’daki Rus tehdidinden dolayı Gazi Muhammed’in erken harekete geçmesiydi. Mart 1830’da, Zakartala’nın Ruslar tarafından işgal edilmesi Dağıstan’da büyük bir tepki topladı. Zakartala halkının yardım taleplerine kayıtsız kalamayan Dağıstan halkından toplanan büyük kuvvetler, Gazi Muhammed’in liderliğinde Mayıs-Aralık döneminde, Alazın vadisine inerek Ruslarla savaştı. Aralık 1830’da, Şeyh Muhammed el Yaragi, Gazi Muhammed’e verdiği desteği açık hale getirdi

ve Ruslara karşı cihad ilân etti. Bunun sonucunda Gazi Muhammed'in etkisi daha da genişledi.113

Mart 1831'e kadar Temürhanşura'ya hakim olan Ağaçkale/ Çimkeşkent'i tahkim eden Gazi Muhammed, üzerine saldıran Rusların Dağıstan Kuvvetleri Komutanı General Prens Bekoviç-Çerkaskii'yi 19 Nisan'da yendi ve Prens Bekoviç-Çerkaskii'nin, Derbend'e çekilmesini sağladı. Bu zaferin ardından 16 Mayıs'da Altıboyun'a yerleşen Gazi Muhammed, burada da Baron Taube'ye bağlı Rus kuvvetlerini mağlup etti (20 Mayıs). Haziran başında, Altıboyun, Piri Avul ve Ağaçkale'ye doğru Kahanov'un boş yere hücumlar yapmasını sağladı. Bundan yararlanarak Tarku'yu el geçirip Burnaya ve Nizovoe'yi kuşattı ise de Kahanov'un dönmesiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat, Haziran başlarında, Gazi Muhammed ve müritlerinin Burnaya'ya saldırıları sürdü. Bu saldırılar o kadar arttı ki, Rus askerleri Burnaya Garzinonu'ndan dışarıya çıkamadı.

Diğer taraftan Rus General Veliaminov'in kış seferinden muzdarip olan Çeçen ve Kumuklarından desteğini alan Gazi Muhammed'in adamlarından Abdullah el Aşilti, Mayıs ortalarından harekete geçtikten sonra 7 Haziran'da, Vnezapnaia (Venizapnoya) önlerinde göründü. 17 Haziran'da bu kaleye giden bütün yolları kesti. Bu sırada ise Kumuklar ile Kara Nogayların desteğini almış olan Abdullah, 26 Haziran'da kaleyi kuşatmaya başladı. Üç gün sonra Gazi Muhammed gelerek kuşatmaya katıldı. Fakat, General Emanuel'in kuvvetleriyle 10 Temmuz'da Vnezapnaia'ya gelmesi üzerine Gazi Muhammed kuşatmayı kaldırarak planlı bir şekilde ormanlık bir bölgeye çekildi. Aktaş-Akçı adı verilen bu yerde ani bir taarruzla Rusları yenen Gazi Muhammed, düşmana 400 yaralı ve ölü kayıp verdirirken bir topunu da ele geçirdi. General Emanuel, yaralı olarak kaçıp kurtulanlar arasındaydı. Bu zafer, Kafkasya'da Gazi Muhammed'e yeni

katılımları sağladı. İmam'ın adamları, zaferin etkisiyle Karabulaklar, yarı pagan İnguşlar ve Kabartaylar arasında başarılı tebliğ faaliyetlerinde bulundular. Hatta İnguşlar, 500 silahlı grup kurarak Gürcü askeri yolu boyunca Rusların iletişim hatlarını kestiler. Temmuz'un ikinci yarısında, Çeçenistan'dan ayrılıp Dağıstan'a dönen Gazi Muhammed, 31 Ağustos'da, Derbend'i kuşattı. Sekiz gün devam eden bu kuşatma, 8 Eylül'de, General Hakanov'un Derbend'e yaklaşması üzerine dağlara çekildi. 10 gün kadar Kaytak ve Tabasaran'da kalan Gazi Muhammed, daha sonra Tarku ve Gimre'ye, oradan da Rusların karşı saldırılarına hedef olacağı Salatav'a gitti. Bu sırada ise, özellikle Veliaminov komutasındaki Rus birlikleri, Şemahi'ye geldiler. Son derece acımasızdılar. Öyle ki Kaytak ve Tabasaran'da yirmiye yakın köyü tahrip ettiler. Sonunda bu iki bölge, Ruslara teslim oldu (23 Ekim). Gazi Muhammed ise, 1 Kasım'da, Rusların, Kaytak ve Tabasaran'da uğraşmalarından yararlanarak Terek nehrinin aşağı kıyılarındaki Kızlar Kalesi'ne hücum etti. Bu kale ele geçirilerek kısmen tahrip edildi. Gazi Muhammed'in bu başarısı, General Veliaminov'un bütün planlarını altüst etti. Çünkü Kızlar Kalesi'nde, Rus kaynaklarına göre, 126'sı sivil 134 kişi öldürülmüş, 38'i yine sivil 45 kişi yaralanmıştı. Ayrıca 30 ev ile 3 kilise tamamen yakılmıştı. Zarar 200.000 ruble idi. En önemlisi de çoğu kadın 168 kişi de esir alınmıştı. Bunun yanı sıra bir miktar para da Gazi Muhammed ve adamlarının eline geçmişti. Sonuçta Kızlar Kalesi baskını, Kafkasya'da, Gazi Muhammed'in itibarını yücelttiği gibi Rus savunma hatlarına saldırıları da artırdı.

Aralık başında, Gazi Muhammed, 600 adamıyla birlikte yeniden Ağaçkale'ye çekildi. Burada daha önceki gelişinden dersler çıkardıktan sonra Rusların saldırması için tuzaklar hazırladı. Gerçekten Ruslar, 6 Aralık'ta başarısız bir saldırıda bulundularsa da 13 Aralık'ta başarı sağladılar. Gazi Muhammed ile birkaç adamı bu başarılı Rus baskınından

kaçmayı başardıysa da çoğu mürit hayatını kaybetti. Her ne kadar Ruslar, Ağaçkale'ye düzenledikleri saldırıda başarı kazandılarsa da bunun maliyeti yüksek oldu. Nitekim bu saldırıda Ruslar, 96 ölü ve 296 yaralı verdiler. Bu Rus saldırısı, 1831 yılı içinde Dağıstan'da gerçekleşen son saldırı oldu. Küçük saldırı ve çarpışmalara rağmen 1832 ilkbaharına kadar Dağıstan'a göreceli bir sükûnet hakimdi.

Mart 1832 sonunda Gazi Muhammed, Orta Kafkaslar bölgesinde bulunan Vladikafkas'da aniden göründü ve Nazran/Naşran'a saldırmaya çalıştı. Bütün İnguş ve Osetlerin işbirliğini sağlayamayan ve özellikle Gürcü askeri yolunu kesmeye yönelik saldırılarda başarı elde edemeyen Gazi Muhammed, aniden göründüğü gibi yine aniden geri çekildi.

Şurası bir gerçek ki, Baron Grigorii Vladimiroviç Rosen'in 20 Ekim 1831'de, Kafkasya'daki Rus Orduları Başkomutanı olması gerek Kafkasya'nın ve gerekse Gazi Muhammed'in kaderini değiştirdi. Nitekim Gazi Muhammed, küçük saldırılar dışında savunmadaydı. 1 Temmuz'da, İrpili/Erpeli yakınındaki Yol-sus Dağ'daki (Yol-Sus-Tawh) konumunu güçlendirdi. Bu sırada, Baron Rosen, Gürcü askeri yolu boyunda bir kuvvetle ilerlemekte ve komşu kabileleri zorla itaat ettirmekteydi. Bununla yetinmeyen Baron Rosen, 24 Temmuz-5 Ağustos tarihleri arasında, bir İnguş kabilesi olan Galgaylar üzerine bir sefer düzenledi. Veliaminov ise, 25 Temmuz-9 Ağustos arasında, Karabulaklar ve Galaşalar (Galashas) aleyhine bir sefere çıktı. Sonuçta, 25 köy tahrip edildi. Buna rağmen Ruslar hız kesmediler. Aksine, 15 Ağustos'da, Baron Rosen ile Veliaminov kuvvetlerini birleştirdiler. İki gün sonra Rosen, 15000-20000 kişilik bir kuvvetle Aşağı Çeçenistan'a gitti. Ruslar, 6 Ekim'e kadar, Aşağı ve Büyük Çeçenistan ile İçkeri'ye, sistematik olarak bahçeleri, tarlaları ve köyleri yağma ve tahrip ederek gidip geldiler. Fakat Ruslar, güçlü bir direnişle karşılaştılar. Özellikle, 27 ile 30 Ağustos'ta Goyta yakınındaki ormanlarda

gerçekleşen iki savaş ile 4 Eylül'deki Germençuk'un (Germanchuk) fethi bir hayli şiddetliydi. Buna karşılık Gazi Muhammed, Çeçenlere yardım için 22 Ağustos'da Vnezapnaya'ya (Vnezapnaia) karşı bir askerî harekât düzenledi. Bu yürüyüş, Gazi Muhammed için sonun başlangıcıydı. Nitekim, 31 Ağustos'ta, 500 kişilik güçlü bir Kossak birliğine tuzak kuran Gazi Muhammed, onlara 155 kayıp verdirip iki toplarını da ele geçirdi. Bununla beraber, Rus ilerlemesini durduramadığını anladı ve sonunda, 10 Eylül'de Gimre/Gimri'ye çekildi

Eylül sonunda Gazi Muhammed, bir Rus esir aracılığıyla General Klugenau'ya ayrı ayrı iki mektup yazarak kendilerine baskı yapılmaması şartıyla mütareke teklifinde bulundu. Fakat bu teklif, Klugenau tarafından "teslim olma ve Rus hakimiyetini tanıma" şeklinde bir cevapla karşılandı. Hatta, Gazi Muhammed'in Mekke'ye hacca da gidebileceği kendisine hatırlatıldı. Tabiatıyla Gazi Muhammed, bu teklifleri reddetti ve kendi savunma tedbirlerini artırmaya yöneldi. Bundan dolayı Ruslar, Kafkasya'daki askerî ilerlemelerini sürdürdüler. Nitekim Baron Rosen, 10 Ekim'de, Salatav'ı itaat altına aldı. 29 Ekim'de, Temirhan-şura'ya vardı. Artık Ruslar için son hedef, Gazi Muhammed'in bulunduğu Gimri idi. Bu yerde asker dahil kadın, çocuk, yaşlı olmak üzere 3000 kişi bulunmaktaydı. General Veliaminov ile Klugenau Gimri'yi iki koldan kuşattı. General Veliaminov komutasında beş buçuk piyade taburu, on bir top ile Gürcü süvarileri var iken General von Klugenau komutasında ise Abşeron alayı ile üç top ve Kazak süvarileri ile yerli işbirlikçileri yer almaktaydı. Görüldüğü gibi bu Rus gücüne direnmek imkânsızdı. Yine de, Gazi Muhammed'in müritleri kahramanca savaştılar ve çoğu şehit düştü. Bu arada, Gazi Muhammed'de şehit olmuştu. Bir taraftan Gazi Muhammed'in şehadeti ve diğer taraftan da Şeyh Şamil'in kayıp olması, Gimri halkının moralini

bozmuş ve direnmenin daha fazla kayıp anlamına geleceğini görmüşlerdi. Bunun sonucunda, 29 Ekim'de, Ruslar, Gimri'ye girdiler.114

John Baddeley, Gazi Muhammed'in ölümünü şu sözlerle anlatıyordu:

"…İki taş kulübenin önünde bir yığın şeklinde yatan ölülerin arasında muhteşem görünüşlü bir adam dikkati çekiyordu. Yerdeki adam, ölü olduğu halde bir eliyle sakalını kavramış; diğer elini de dua edermişçesine gökyüzüne çevirmişti. Ölülerin kimliklerini tespit etmek için çağrılan Dağlılar, dehşet içinde imamları Gazi Muhammed'i tanıdılar. Gazi Muhammed, Kutsal Savaşın lideri, Allahın sevgili kulu ölmüştü!"

Diğer taraftan Gazi Muhammed'in cesedi, Ruslar tarafından birkaç gün teşhir edildikten sonra Şemhal'in başkenti Tarku'ya gönderildi ve Burnaia/Burnaya Kalesi'nin üst tarafına gömüldü. Yıllar sonra Şeyh Şamil, 200 atlıyı yollayarak Gazi Muhammed'in naaşını Gimri'ye getirtti.115

C. İmam Hamzat / Hamza Bey(1789-1834)

İmam Hamza, 1789'da, Avaristan'ın en büyük köylerinden biri olan Hutsal/Hozalt'da, doğdu. Han ve beylerin sınıfça kendilerinden aşağı kadınlarından olma çocuk anlamında bir Canka/Janka olan Hamza'nın babası, kahramanlığı ve idareci kabiliyeti ile tanınmış Ali İskender Bey olup annesi bir Avar ailesine mensup idi. Hamza, Kur'an ve Arapçayı önce Çoh köyünde öğrendi, Hunzak'da ise devam etti. Burada babasının konumundan dolayı Avar hanı Ali Sultan Ahmed'in dul eşi Bahu Bike tarafından saraya alındı ve on yaşına kadar orada yaşadı. Genç bir adam olarak içki içerken Gazi Muhammed ile karşılaşmasından sonra bundan vazgeçerek dindar bir Müslüman oldu. Aynı şekilde Gazi Muhammed'in telkinleriyle Nakşibendi tarikatına girdi ve onun Ruslara karşı ilân ettiği cihadı destekledi. Gerçekten 1826'da, Rus karşıtı eylemlere karışan Hamza, en kısa zamanda, Gazi Muhammed'in en cesur adamlarından biri oldu.

1830’da, Zakartala’da Ruslara karşı bir saldırı düzenleyen Hamza, daha sonra Şeyh Şaban el Buhnudi ile birlikte müzarekelerde bulunmak için Rus askerî kampına gittiyse de tutuklandı ve birkaç ay Tiflis’te tutuldu. Onun serbest kalması üzerine Ruslar, Gazi Muhammed’e karşı Hamza’yı kullanmayı ümit ettiler. Fakat Hamza gidip yeniden Gazi Muhammed’in hizmetine girdi. O andan itibaren Ruslara karşı eylemlerin merkezinde yer aldı. Ne var ki Hamza, Rus saldırılarının arttığı 1832 yazının Temmuz başında (2-3 Temmuz), Yol-sus Dağ’daki (Yol-Sus Tawh) bir muharebede yaralandı. Bu yaralanma, aynı yılın Temmuz-Ağustos aylarında, Zakartala’ya yönelik akınlardan onu alıkoyamadı. Ruslar, Ekim 1832’de, Gimri’ye saldırdıklarında Hamza, Hutsal’daydı. Her ne kadar Gazi Muhammed’in yardımına gitmek için acele ettiyse de bunda başarılı olamadı. Fakat Gazi Muhammed’in ölümünden sonra ulema ve ileri gelenler, Hamza’yı yeni imam atadılar. Aslında bu yeni imam toplantısı ve tayini Şeyh Muhammed el Yaragi’nin bir girişimiydi. Zaten Gazi Muhammed de kendisine halef olarak Hamza’yı işaret etmişti.

Yeni imamın ilk hareketlerinden biri Ruslarla uzlaşmaya çalışmaktı. Bu amaçla, Gimri’den Kahanov’a müzakereciler gönderdi. Kahanov ise Hamza’ya Temirhan-şura’da yüzyüze görüşme teklifinde bulundu ise Hamza, 1830 tecrübesini göz önünde bulundurarak mektupla görüşmeyi tercih etti. Bu mektubunda Hamza, “şeriatımıza hiçbir zarar gelmemek şartı üzerine sizinle uzlaşmaya razıyız” demekteydi. Fakat Hamza, Ruslardan hiçbir cevap alamadı. O da Ruslarla aralarında aracılık yapması için Şemhal’e yaklaştı. Ancak, Hamza, Şemhal’in “İmam”a karşı güç kullanmada Rusları kışkırtmakta olduğundan habersizdi. Ruslar ise Hamza’nın samimiyetine inanmadılar. Buna rağmen Baron Rosen, Şemhal’e Hamza’ya bildirmesi için “Eğer kendisi gerçekten

uzlaşmayla ilgiliyse ve Mekke'ye gitmeyi istiyorsa Şemhal'in oğlunu rehine olarak ona gönderelim" şeklinde bir emir gönderdi.

Hamza bunu kabul etti ise de buna Rosen'in cevabı "Bir Rus komutanın sözü onun için yeterli olmalıdır" tarzında oldu. Bunun üzerine görüşmeler kesildi. Asla bir daha bu konu gündeme gelmedi.

Ancak Ruslar, Hamza'yı yakalamaya kararlıydılar ve bu yüzden Avar hanına baskı yapıyorlardı. İlk aşamada bunda başarılı olamayan Ruslar, diğer bütün mahalli idarecileri Hamza'ya karşı birleştirmeye çalıştı. Ekim 1833'te Hamza, Girgili/Gergebil'yi tehdid ettiği zaman onun halkına Şemhal, Mehtuli Han ile Akuşa konfederasyonu tarafından yardım edildi. Buna rağmen Girgil Hamza'nın yönetimine girdi. Bu arada Hamza, Avar han ailesi ile rekabet halindeydi. Üstelik Ruslar, aralarında iktidar mücadelesi olan han ile annesini Hamza'ya karşı çıkmaya zorluyorlardı. Rekabet o kadar yoğun idi ki Mart 1834'te, Bahu Bike gizlice Hamza'ya bir suikasd düzenlemeye çalıştı. 1834 Ağustos başında Hamza, Avaristan'a saldırdı ve Hunzak'ı kuşattı. İki hafta sonunda bir anlaşmaya varıldı ve Bahu Bike antlaşmanın tamamen uygulanmasına kadar oğullarından ikisini rehine olarak verdi. 25 Ağustos'ta, Bahu Bike'nin üçüncü oğlu da görüşmelere katıldı. Ne var ki, o gün, Hamza'nın erkek kardeşi ve birkaç adamının öldürüldüğü gibi Bahu Bike'nin iki büyük oğlu Nusal Han ile Umma (Ömer) Han ve bütün arkadaşları silahla öldürüldü. Ardından Hamza, Bahu Bike ile Avar Han Sarayı'nın diğer bütün kadınlarının öldürülmesini emretti. Sadece, Nusal Han'ın eşlerinden biri hamile olduğu için öldürülmedi. Rus kaynakları, acımasızca, bu öldürmelerin tahrik eseri olduğu, Bahu Bike'ye karşı bir kini olan Gazi Kumuk ve Kura Hakimi Aslan Han'ın tahrikiyle Hamza'nın bunu yaptığı iddiasında bulundular.

Bu şekilde Hunzak'ta hakimiyetini perçinleyen Hamza, Eylül 1834 başında, bütün kuvvetlerini toplayarak Akuşa kuvvetlerinin kontrol edildiği bir yer olan Tsudaqar (Tsudakhar) üzerine yürüdü. Hamza'nın bu ilerlemesini önlemek istemelerine rağmen Ruslar, Çeçenlerin ünlü savaş lideri Endiri/İndirili bir Kumuk olan Hacı Taşo'nun onun otoritesini kabul etmesinden sonra Hamza'yı büyüyen bir tehlike saydılar. Bundan dolayı Ruslar, Hamza'ya karşı bir sefer yapmak için hazırlıklara başladılar. Bununla beraber bu seferin yapılması asla gerçekleşmeyecekti. 19 Eylül günü, Hamza, Cuma namazını kılmak için Hunzah Camii'ne girerken suikaste uğradı.116 Bu suikast, siyasi değil kişisel sebeplerle öldürülen hanın süt kardeşi, ünlü Hacı Murat'ın ağabeyi, Osman tarafından intikam amacıyla yapılmıştı. Aslında Hamza, bu suikastten haberdâr edilmişti. Fakat onun tedbir almayı gerekli kılmayan kader anlayışı, kendisinin hazin sonunu hazırladı. Şu sözler, Hamza'nın suikasti haber veren müritine söyledikleriydi:117

"Eğer ölüm meleği, ruhumu almak için geliyorsa O'nu durdurabilir misin? Elinden bunu yapmak gelmeyeceğine göre, evine git ve beni barış içinde bırak. Allah'ın isteği asla önlenemez. Eğer Allah, yarın ölmemi dilemişse ben yarın öleceğim."

Yukarıdaki sözler gibi Hamza'nın ölümünü de Baddeley, Rus kaynaklarına dayanarak şöyle aktarmaktaydı:118

"Öğle vakti girince müezzin, ezan okuyarak inananları camiye davet etti. Hamzat da yanında kendisine en yakın 12 müridi olduğu halde, kutsal binaya girdi. İçeride bir loşluk vardı. Hamzat, tam İmamlık yerine vararak ibadete başlayacaktı ki, ileride burkalarına sarılı bir vaziyette diz çökmüş olarak oturan birtakım adamlar gördü. Onlara doğru yöneldi. Oturanların arasında bulunan Osman, hemen ayağa fırlayarak arkadaşlarına seslendi: 'Yüce İmamımız sizinle namaz kılmağa geldiği halde siz neden halâ ayağa

kalkmıyorsunuz?’ Arkasından aniden çektiği tabancasını Hamzat’ın göğsüne boşaltarak onu ölümcül bir şekilde yaraladı. Diğer silah sesleri de bunu izledi ve İmam’ın katili de delik deşik edilerek öldürüldü”.

D. Şeyh Şamil (H. 1212, M. 1796/1797-1871)

Kafkasya’daki Müridizm hareketinin üçüncü imamı olan Şeyh Şamil, Dağıstan’ın Gimri/Gimre köyünde doğdu. Babası bir uzden olan Dengav Muhammed, annesi ise Aşilta’da yaşayan Gazi Kumuk’un yönetici ailesine mensup119 Bahu Mesedu idi. Kendisine verilen ilk ad Ali idi. Babası, ailenin bu ilk çocuğuna kendi babasının adını vermişti. Fakat küçük Ali sürekli hastalanıp zayıf bir yapıya sahip olunca ailesi ad değiştirmenin çocuğa iyi geleceği şeklindeki geleneksel düşüncenin etkisiyle ona Şamil (Şemuil) adını verdi. Gerçekten isim değişikliği Şamil’in sağlığının düzelmesine serpilip gelişmesine sebep oldu. Uzun yıllar sonra yaşlı Şamil’e bu isim değişikliği sorulmuş ve Şamil o günler hakkında “İsim değişmesinin mi buna tesiri olmuştu, bilemem” demişti.120

Şamil, altı yaşında dayısı Hazur’un yanında ders almaya başladı. Daha sonra ona Kuran dahil ilk İslâmî bilgilerini, kendisi de o yıllarda henüz on yaşına bile gelmemiş Dağıstan’ın ilk imamlığını yapan Gazi Muhammed verdi. Fakat Şamil’in esaslı ilk hocaları Harakanili Said ile Gazi Kumuklu Şeyh Cemaleddin idi. Aynı zamanda, Şeyh Cemaleddin, Şamil’in Nakşibendi tarikatına girmesini sağladı ise de Şeyh Muhammed Yaragi tarafından halife olması takdir edildi.121

Şamil, isim değişikliğinden beri hem gürbüz ve hem de hareketli bir çocuk olmuştu. Yaşıtlarıyla oyun oynayan ve şakalaşan Şamil, spor yarışlarında da yetenekliydi; en çok, koşu, yüzme, atlama ve güreşi severdi. 14 yaşında Şamil, gramerine dahil çok iyi Arapça öğrenmiş, tecvid ve mantık okumuş, 20 yaşlarında Kur’an ayetlerini tefsir edebilecek bir ilmî seviyeye ulaşmıştı.122 Şamil’in bu özelliği, onun imamlığı döneminde

İslâm şeriatının uygulanmasında tavizsiz bir şekilde, “sırat-ı müstakim” üzere olmasını sağlamıştı.

Gazi Muhammed, Dağıstan’ın ilk imamı olarak siyasî faaliyetlere başladığında Şamil onun ilk müridi ve destekçisi oldu. Öyle ki Şamil, 1832’de, Gazi Muhammed’in Gimri’deki direnişinde yanındaydı ve oradan yaralı olarak sağ kurtulan iki kişiden biriydi.

Şamil, 19 Eylül 1834’te, Hamza/Hamzat Beğ’in bir suikast sonucunda ölümünden sonra yeni imam seçildi ve ilk eylemi Bulaç Han’ı öldürmek oldu. Daha sonra Hunzak’un üzerine yürüdü ve çok geçmeden Avaristan’ın tamamında kontrolü eline aldı. Bunu gören Rusların Kuzey Dağıstan’daki kuvvetlerinin yeni komutanı Tuğgeneral Lanskoi, komutasındaki bir kuvvetle, Gimri’ye saldırmayı planladı. 26 Eylül’de Ruslar, Şamil’in haberini aldığı bir saldırıyla Gimri köyünü bağ/bahçe ve tarlalarıyla birlikte tahrip ettiler. Bu Rus saldırısının üzerinden iki hafta geçmeden Temirhan-şura ve Apşeron Piyade Alayı Komutanı Albay Klüge von Klugenau, Hunzak’a bir sefer düzenledi. Amaç, yeni imamın Hunzak’a tecavüzlerini önlemek olduğu kadar diğer dağ topluluklarındaki gibi Avaristan’da barışı korumak ve yönetici olarak Gazi Kumuk Hanı Aslan Han’ın kabulünü sağlamaktı. Bu amacına ulaşan Albay Klugenau, 14 Ekim 1834’te Temirhan-şura’dan ayrılarak 17 Ekim’de Akuşa ve 23 Ekim’de de Girgil’i ele geçirdi. 27 Ekim’de Girgil’den 3500 kişilik bir kuvvetle ayrılan Albay Klugenau, Mohoh (Mohokh) yakınında Şamil’in komuta ettiği 1000 kişilik bir kuvveti yendi. 30 Ekim’de Hutsal’a saldırarak tahrip etti ve Temirhan-şura’ya döndü. Böylece, Kuzey Kafkasya’da Rus hakimiyeti kurulmuş oldu.123 Şamil ise 1836 yılına kadar, Dağıstan’da kendi varlığını güçlendirmeye çalıştı. Şamil, Ocak 1836’da, Çeçenistan’da yeni bir güç haline gelen ve daha önce aynı bölgede hüküm sürmüş olan Aşiltili Şeyh Abdullah’ın ilk takipçilerinden Hacı Taşo ve

Kibid Muhammed ile bir anlaşma yaptı. Bu ise Dağıstan ve Çeçenistan'da Şamil'in hakimiyetini perçinledi.124

Çok geçmeden, o ana kadar Çerkezistan işleriyle uğraşmakta olan Baron Rosen, 1836 yazından itibaren dikkatini Çeçenistan ve Dağıstan'a çevirdi. Baron Rosen, Albay Klugenau'nun aksine Şamil'in şartsız tesliminden yanaydı. Bu yönde ilk girişim, Ruslarla anlaşmaları için Dağlıları ikna etmek amacıyla Rus hükümetine sadık bir alimi göndererek Şamil'in otoritesini kırmaktı. Kazanlı Taceddin ibn Mustafa Efendi ile anlaşıldı Fakat, Dağlılar bu kişinin kendi bölgelerine gelmelerini istemediler ve hatta ölümle tehdid ettiler. Bu başarısız girişimden sonra Şamil'i ortadan kaldırmak için Rosen, Çeçenistan ve Dağıstan'a bir askerî harekât yapılmasına karar verdi. Bunun üzerine Ruslar, harekete geçerek Zandak ve İrgin'i ele geçirdiler (Ağustos-Eylül 1836). Bu sırada Şamil, genel olarak savunmada kaldı ve Nisan 1837'de, Ruslarla müzakere imkânı bulmaya çalıştı ise de bunda başarılı olamadı. Çünkü Baron Rosen, herhangi bir Rus yetkilinin Şamil ile temasını yasaklamış ve Şamil'e de teslimden başka bir seçenek bırakmamıştı.

Bu süreçte Kuzey Kafkasya'da kendilerini güçlü gören Ruslar, Mart 1837'de, Aşilta üzerine bir harekât düzenlediler. Bu harekâtın amacı, Andi bölgesine ve Çeçenistan'a bir sefer yapacak olan ve Baron Rosen tarafından Kafkasya hattının sol yakasındaki kuvvetleri komutanlığına getirilen İşveç asıllı General Feze'nin işini kolaylaştırmaktı. Klugenau'nun üstlendiği bu görev, bir gösteri harekâtı olup Şamil'in dikkatini Çeçenistan yerine Dağıstan üzerine çekmekti. Klegenau, kendisine Avar suyu üzerinde bulunan ve uzak olmasına rağmen yanlışlıkla Aşilta Köprüsü diye anılan köprüyü hedef seçti. Henüz 27 Şubat'ta, Apşeron alayının 480 kişilik 1.Taburunu Albay Avremenko komutasında Karanay'a gönderdi. Kendisi de ertesi gün geride kalan 363 kişilik kuvvetle onlara katıldı. Albay

Klegenau komutasındaki kuvvetler Karanay ile Gimri'yi birbirine bağlayan yolun yarısını geçtikten sonra 1 Mart'ta, "Gimri kaynağı" denilen yerde toplandılar. Ardından yola devam eden Ruslar, Aşilta Köprüsü'ne yaklaştıkları sırada Dağlıların saldırılarıyla karşılaştılar. Bu çarpışmalarda, Ruslar büyük kayıplar verdiler. Rus komutanlardan İveliç kurşunla vurularak, Avremenko ile Pisaref kılıç ve kinjallerle parçalanarak öldürülürken Klegenau, Gimri'de gösterdiği cesaretle hem kendisini ve hem de askerlerini kurtardı. Aşilta felaketi'ni ise Karanay'da öğrendi.125

Diğer taraftan General Feze, Ocak 1837'de Grozni'ye varmasının ardından Aşağı (4-12 Şubat) ve Büyük Çeçenistan'a (16 Şubat-11 Nisan) iki sefer düzenledi. Bu pek fazla önem arz etmeyen seferlerden sonra 13 Mayıs'ta, Temirhan-şura'ye dönen General Feze, 19 Mayıs'ta, 4899 süngü, 18 top, 4 havan top ve 343 Kazak'tan oluşan kuvvetleri ile Dağıstan'a doğru bir sefere çıktı. Cengutay ve Kaka-şura yolunu izleyerek Urma ırmağına ulaşan Rus kuvvetleri, 10 Haziran'da Hunzah'a girdiler. Şamil, Hacı Taşo ve Kibid/Kabet Muhammed'in Tilitl/Tiliq'de olduğunu öğrenen General Feze, 18 Haziran'da Ensal'a ulaştıktan sonra 21 Haziran'da direnişle karşılaşmasına rağmen Aşilta'yı aldı. Artık General Feze'nin istikameti Tilitl idi. Tilitl yolunda, Hunzahlı Ali Bek ile Surhaylı Kulavi komutasındaki Dağlılarla savaşmak zorunda kaldı. Daha sonra yoluna devam eden General Feze, 8 Temmuz'da, Şamil'in bir aydır kuşatma altında olduğu Tilitl önlerine vardı.

Bir hafta kadar Tilitl'in dış mahalleleri ile birkaç binayı ele geçirmekle meşgul olan Ruslar, 17 Temmuz'da, genel bir saldırıya başladılarsa da köyün üst tarafları dışında pek başarılı olamadılar. Ertesi gün taraflar, Şamil'in önerisi üzerine ateşkes yaptılar. Böylece Şamil, Tilitl halkının daha fazla zarar görmesini, General Feze de kendi kuvvetlerinin daha da

yıpranmasını önlemiş oldu. Bunun üzerine Ruslar, 19 Temmuz'da buradan ayrılarak 21 Temmuz'da Hunzah'a çekildiler. Şamil de, Ahulgoh'a gitti.126

Ancak, Çar I. Nikola'nın, Eylül-Ekim aylarında Kafkasya'yı ziyareti, Şeyh Şamil'in Ruslara karşı yürüttüğü mücadelede yeni bir safhanın başlamasına sebep oldu. Tabii ki bunda Şeyh Şamil'in Tiflis'te Çar'ın kendisiyle görüşme talebini reddetmesi önemli rol oynamıştı. Hatta, daha sonra Çar'ın aynı içerikli mektubuna verdiği cevap ise Ruslar açısından bardağı taşıran son damla olmuştu. 10 Ekim 1837 (Eski takvime göre 28 Eylül 1837) tarihini taşıyan mektubunda Şamil, Kafkasya'da Çar'ın hakimiyetini tanımayacağını sert bir şekilde dile getirmişti:127

"Ben, Kafkasya'nın hürriyeti için silaha sarılan muhariplerin en hakiri Şamil, Tanrının himayesini çarların efendiliğine feda etmemeğe ahteden özü, sözü doğnu bir Müslümanım.

Çar Birinci Nikola'yı tanımadığımı, onun iradesinin bu sarp dağlarda sökmiyeceğini, General Klug'a anlayabileceği bir dilden tekrar tekrar söylemiştim.

Sanki bu sözler taşa söylenmiş gibi Çar ile görüşmek üzere beni hâlâ Tiflis'e dâvet edip duruyorsunuz.

Bu dâvete asla icabet etmeyeceğimi şu mektubumla son defa olarak size bildiriyorum. Bu yüzden fâni vücudumun parça parça kıyılacağını ve sırtımı verdiğim şu vatan topraklarında taş üstünde taş bırakılmayacağını bilsem bu kat'î kararımı asla değiştirmiyeceğim.

Cevabım işte bundan ibarettir. Nikola'ya ve kölelerine böylece malûm ola…"

Şeyh Şamil'in bu red cevabını içeren mektubunu alan Çar I. Nikola, ilk iş olarak, Baron Rozen'i görevden aldı ve yerine 12 Aralık 1837'de Kafkasya'daki Rus Orduları Başkomutanlığı'na General Golovin'i atadı. Onun görevi, Dağıstan ve Çeçenistan'ı Rus hakimiyetine sokmaktı.128 Bu

amaçla bir savaş planı hazırlamıştı. Buna göre a) Karadeniz kıyılarına bir çıkarma yapılacak b) Yukarı Samur bölgesi itaat altına alınacak c) Çeçenistan ve Dağıstan işgal edilecekti.129

Esasında 1838 yılı Dağıstan ve Çeçenistan'da oldukça sakin geçmişti. Ruslar, Şamil'e karşı savaş hazırlıklarını sürdürürlerken Şamil de, Andi Koysu'nun üzerindeki uçurumlar boyunca yükselen Ahulgoh'a çekilerek savunma tedbirlerini artırmaya çalıştı. Ahulgoh, geleneksel olarak Hindal halkının sığınak olarak kullandığı bir yerdi. Aynı zamanda, Kumuk ovasına, Hunzah'a, Mehtuli Han ile Şemhal'in topraklarına aşağı yukarı eşit uzaklıktaydı. Bundan dolayı Şeyh Şamil, Ahulgoh'u seçmişti.130

Ruslar, Şamil'e yönelik askerî harekâtı, Kafkasya ve Karedeniz Hatları Komutanı Tuğgeneral Grabe'ye havale ettiler. Ocak 1838-Mayıs 1839 tarihleri arasında hazırlıklarını tamamlayan Tuğgeneral Grabe, ilk önce Rus hatları ile geçiş yollarına baskınlar düzenleyen Hacı Taşo'ya karşı ordusunu harekete geçirerek onu etkisiz hale getirdi (21-27 Mayıs 1839). 2 Haziran'dan itibaren Şeyh Şamil'e karşı sefere başlayan Grabe ve yaklaşık 30.000 kişilik ordusu, 5 Haziran'da Burtinah/Burtunai, 11 Haziran'da, Şamil'in büyük kuvvetlerle beklediği İrgin'e ulaştı. Fakat Şeyh Şamil'in bu kuvvetleri bile Rusları durdurmaya yetmedi ve sonunda, Şeyh Şamil, Ahulgoh'a çekilmek zorunda kaldı. Ruslar ise Andi Koysu üzerinde bir köprünün yıkılması ve yeniden inşa edilmesinin verdiği on günlük gecikmenin ardından 24 Haziran'da, Andi Koysu'yu geçerek Ahulgoh önlerine geldiler. Böylece Rusların 80 günlük Ahulgoh kuşatması başlamış oldu. Şamil, 1000 kadarı savaşçı, geri kalanı kadın, çocuk ve yaşlı 4000 kişiyle Ahulgoh'u savunmaktaydı. Ne var ki, geçen sürede artan yokluk, Şamil'in de direncini kırmaktaydı. Rusların da bildiği bu durum karşısında Şeyh Şamil, ilk olarak 9 Temmuz'da ve ikinci olarak da Rus genel saldırısından sonra Ruslarla görüşmek istedi. Fakat Grabe'nin buna cevabı

Şamil'in rehine olarak oğlunu vermesi, Ahulgoh'un şartsız teslimi, bütün silahların Rusların emrine verilmesi ile Ahulgoh'un Rus İmparatorluk toprağı olarak kabul edilmesi ve Dağlıların izinsiz buraya girmemesi gibi birtakım şartları bildirmek şeklinde oldu. Tabii olarak Şeyh Şamil bu şartları reddetti ise de 19 Ağustos'ta bu görüşme isteğini yineledi. Bu kez Grabe, Şeyh Şamil'in "savaş suçlusu" olarak teslim olmasını kesin bir dille vurguladı. Son olarak da 28 Ağustos'ta, Şeyh Şamil oğlunu Rus kampına göndermezse ertesi sabah, Ahulgoh'a saldırı düzenleyeceği uyarısında bulundu.

Nitekim 29 Ağustos sabahı, Ruslar, Ahulgoh'a karşı ikinci kez saldırıya giriştiler. Birkaç saat sonra Şeyh Şamil, yeni bir ateşkes istedi. Grabe, yeniden oğlunu isteyince Şeyh Şamil, bu isteği yine geri çevirdi. Bunun üzerine Grabe, 2 Eylül'de Ahulgoh'a üçüncü ve son saldırısını gerçekleştirdi. İki gün devam eden çarpışmalardan sonra Ruslar, 4 Eylül'de, Ahulgoh'u ele geçirdiler.131 Şamil ise kendisine sadık birkaç müridiyle birlikte Ahulgoh'tan kaçmayı başardı. Bu arada, 80 gün süren Ahulgoh kuşatmasında Ruslar, yaralı ve ölü olarak 3000 kayıp vermişlerdi.132

Ahulgoh'taki Rus kuşatmasından yedi müridiyle birlikte kurtulan Şeyh Şamil, ilk önce İçkeri'ye (Küçük Çeçenistan) gitti. Kendisini sadık naipleri Şuayb Molla, Hacı Taşo ve Dargili Cevad Han izledi. Dağıstan'dan Ahverdil Muhammed'i çağıran Şeyh Şamil, kendisine itirazsız itaat edilmesi şartıyla Küçük Çeçenistan'ın yönetimini kabul etti. Bu arada Şeyh Şamil, köyden köye dolaşarak "Şeriat"ı anlatmaya çalışıyordu. 1840 yılı Mart ayına gelindiğinde bütün Çeçenistan, Ruslara karşı ayaklanmıştı.133

Nisan'da, Şamil, Çeçenistan'ı dört naibi (Ahverdil/Ahbirdi Muhammed, Cevad Han, Şuayb Molla ve Hacı Taşo) arasında paylaştırdı. Ardından ilk olarak, 17 Nisan'da Ahverdil Muhammed ile Şuayb Molla, Nazran ve Gurzul'a yönelik saldırılarda bulundu. 26 Nisan'da ise Ahverdil

Muhammed Grozni’ye ve Hacı Taşo da, Vnezapnaia’ya akınlar yaptı. Bu başarılı akınlardan sonra Şeyh Şamil, Temmuz ayında dikkatini Kuzey Dağıstan’a çevirdi. Nitekim 22-23 Temmuz’da eski düşmanı General Klegenau ile İşkarti ve İrpili yakınlarında savaştı ve onu ezici bir yenilgiye uğrattı. 11 Ekim’de Ahverdil Muhammed, Muzlik’e saldırdı. Bu saldırıda, 22 Rus askeri ile 6 sivil ölürken 19 Rus askeri ile 9 sivil yaralanmıştı. En önemlisi Ahverdil Muhammed, 11 kadın ve çocuğu da kaçırmıştı. Bu eylem, General Grabbe’yi çok etkilemiş ve 8 Kasım’dan 30 Kasım’a kadar Aşağı ve Büyük Çeçenistan’a iki sefer düzenlemiş ise de başarılı olamamıştı.134

1841 yılının ilk yarısını Çeçenistan ve Dağıstan’da Ruslara karşı yapacağı büyük saldırılar için hazırlıklarla geçiren Şeyh Şamil, bu bölgedeki bazı naipler ile hanları kendi tarafına çekmeyi başardı. Bunlar, ünlü Hacı Murad, Gazi Kumuk ve Kura Hanı Aslan Han’ın yeğeni Hacı Yahya ile Tahir Bek’in oğlu idi. Ayrıca, Tilitlli Kibid/Kabed Muhammed de vardı. Ruslar ise, Ocak-Nisan 1841’de, 14. Piyade Alayı (16 taburlu) ile Kafkasya Kolordusu’nu güçlendirdiler. Mayıs sonunda General Golovin, 25 ila 30.000 kişilik ve 70 toptan ibaret ordusuyla Çeçenistan ve Kuzey Dağıstan’a sefer düzenlemeye karar verdi. İlk olarak Ruslar Çirkah’a ilerlediler. Burada bütün yaz boyunca bekleyen Ruslar, Sunca nehrinin sağ yakasına bir kale yaptılar. Ekim ayında ise aynı nehir üzerinde bulunan Kazak Kiçu ve Zakanyurt’a da iki kale daha inşa ettiler. Daha sonra 27 Ekim-13 Kasım tarihleri arasında, General Grabbe komutasındaki Ruslar, Çeçenistan’a doğru yürüyüşe geçtiler.

Diğer taraftan Şeyh Şamil, 8 Ekim’de Dargi/Dargo’da, naipleriyle birlikte Ruslara karşı girişilecek savaşın planlarını gözden geçirdi. Ekim sonunda Kibid Muhammed ile Cevad Han, Endal ve Karah üzerine geniş kapsamlı/çevirme harekâtına başladılar. Avar Koysu üzerindeki Kurudah

(Qurudah) Köprüsü'nü geçtikten sonra doğudan Avaristan'a giren Kibid Muhammet ile Cevad Han'a karşılık Hacı Murad da batıdan Avaristan'a girdi. Bu gelişmeler yaşanırken General Klugenau, ordusunun güçten düşmesinden dolayı Temirhanşura'dan dışarı çıkamadı. Oysa Şeyh Şamil, Kasım 1841 sonlarında, Dağıstan'a girmişti. Aynı günlerde, 23 Kasım'da, Şuayb Molla, Kızlar kalesi'ne saldırmıştı. Böylece, 1842 yılına girerken Şeyh Şamil, Çeçenistan ve Dağıstan'ın tek hakimi olmuştu.135

Hemen belirtelim ki, Şeyh Şamil karşısında bir türlü başarı elde edilememesi, Rus generaller arasında tartışmalara yol açtı. General Grabbe, Kafkasya'daki Rus Ordularının Başkomutanı General Golovin'in sefer planını uygun bulmamıştı. Bu sebeple, 1842 başında St. Petersburg'a giderek tek başına Şeyh Şamil'e karşı düzenlenecek seferin sorumluluğunu üstlenmek istedi. İlkin bu isteği kabul edilen Grabbe, Kafkasya'ya döndüğünde Harbiye Nazırı Prens Çernişev tarafından doğrudan bu seferin müfettişliğine getirildi. General Golovin ise Klegenau'yu görevden aldı ve Kuzey Dağıstan Komutanlığı'na General Feze'yi getirdi. Fakat, General Grabbe, yeniden Klugenau'yu görevine iade etti.136

Rus cephesinde bu olaylar yaşanırken Şamil de, 2 Nisan'da Gazi Kumuk üzerine saldırarak ele geçirdi. Buna karşılık Ruslar, 24 Nisan'da, Güney Dağıstan Geçici Komutanı Albay Zalivkin komutasında 700 kişi ve 2 toptan oluşan kuvvetiyle Kura Hanlığı topraklarına girdiler. Bundan bir ay sonra, 24 Mayıs'ta, Ermeni asıllı Prens Moisei Zahareviç Argutinskii-Dolgurukov, Gazi Kumuk'a girdi. Her ne kadar birkaç gün sonra Ahverdil Muhammed ve Hacı Murad, takviye kuvvetlerle Gazi Kumuk'a gelmişler ve Şeyh Şamil de onları izlemişse de, 13 ve 14 Haziran tarihlerinde Argutinskii ile sonuçsuz kalan çarpışmalarda bulundular. Buna rağmen Şeyh Şamil, 15 Haziran'da, Gazi Kumuk'dan ayrıldı. Bunun sebebi, aynı tarihlerde, General Grabbe'nin Dargi/Dargo'ya yönelik harekâtı idi. Fakat,

Şeyh Şamil'e gerek kalmadan onun naipleri Şuayb Molla ile Ulubey, General Grabbe'ye bağlı kuvvetlere karşı baskınlar düzenleyerek ilerlemelerini engellediler. Üstelik Rus ordusunun fazla ilerleyememesi, yüzlerce yaralı askerin olması ve en önemlisi de askerin susuzluğu negatif gelişmelerdi. Sonunda General Grabbe, ricat emrini verdi. Tabii ki bu ricat kararı General Grabbe için bir başarısızlık idi. Bunun üzerine General Grabbe, görevinden kendi isteğiyle ayrıldı ve yerine Aralık 1842'de, General Neidhart atandı. Böylece, Grabbe'nin ayrılmasıyla, General Golovin, Rusların Çeçenistan ve Dağıstan'a yönelik operasyonların tek otoritesi haline gelmiş oldu.137

Şurası bir gerçek ki, Ağustos 1842-Ağustos 1843 arasındaki dönemde, Dağıstan ve Çeçenistan, küçük çarpışmalar dışında genel olarak sakin geçti. Fakat Ağustos ayının sonlarından itibaren bu bölgede askerî hareketlenmeler arttı. Şeyh Şamil, ana kuvvetlerini, Kumuk ovalarına saldırmaya niyeti olduğunu yaydıktan sonra Dilim'e yerleştirdi. Aynı zamanda Hacı Murad ve Kibid/Kabet Muhammed Karata ve Tilitl'de kuvvetlerini topladı. 8 Eylül'de Şeyh Şamil, bir günden daha az zamanda 70 km'den fazla bir yolu katederek aniden Ensal'e saldırdı ve kısa sürede bu yeri fethetti. Hacı Murad ve Kibid Muhammed de kendisini izlediler. Şamil, 1.040 piyade, 1500 süvari, 1025 paralı/zoraki asker ve 3 topa -bunların ikisi Ruslardan alınmıştı- sahipdi. Bu kuvvetleriyle Şamil, 12 Eylül'de, yakındaki bir Rus kalesi ile bir köyü ele geçirdi. Bu şekilde Şeyh Şamil'in ilerlemesi karşısında Haraçi/Kharachi'yi savunan Rus komutan Albay Kosoviç, Ensal'in düşmesi üzerine verilen emirlere rağmen Balakin'e geri çekilmek zorunda kaldı.

Şeyh Şamil'in eylemlerini öğrenen General Klugenau, 11 Eylül'de, Tsatanih'e geldi ve 1100 askeriyle oraya yerleşti. Karaçi'nin düşmesinden sonra Temirhanşura ile bağlantının kesilme ihtimalininin/tehdidinin ortaya

çıkması üzerine General Klugenau, Hunzah üzerine yürümeye karar verdi. Bu amaçla 14 Eylül'de Tsatanih'den ayrıldı ve ertesi günü Hunzah'a geldi. General Argutinskii-Dolgurukov'un güneyden gelerek kurtardığı 26 Eylül'e kadar General Klugenau, Hunzah'ta kuşatma altındayken Şamil, Eylül ayı boyunca Ruslara karşı giriştiği saldırılar sonucunda Avaristan'daki bütün Rus kalelerini (Unsokul, Karaçi, Tsatanih, Moksok, Balakani, Akilçi ve Gotsati köylerindeki kaleler) tahrip ve fethetti.

Unutmamak gerekir ki, bu başarılara rağmen Şeyh Şamil, General Argutinskii-Dolgurukov'un Avaristan'a gelmesi sonucunda geri çekilmek zorunda kaldı (3 Ekim). Şeyh Şamil, önce Çinkat'a, ardından da Dilim'e çekildi. Yeniden 12 Ekim'de, Andreyove ve onun yakınındaki Vnezepnaia'ya saldırdı ise de başarılı olamadı. Bunda, buralardaki Rus Komutanı Albay Kozlovsky'in tedbirlerinin önemli rolü vardı. Bunun üzerine Şeyh Şamil, Kasım ayında başlayacak saldırılarda hazır olmalarını söyleyerek adamlarını evlerine yolladı. Böylece, Şeyh Şamil'in 24 gün süren Rus mevziilerine yönelik saldırıları son buldu. Bu saldırılarda Ruslar, ölü, yaralı ve esir olarak 65'i subay 2.064 kişi ile 14 top kaybettiler. 10 Ekim'de, Klugenau Temirhanşura'ya dönerken on beş gün sonra, 25 Ekim'de de Argutinskii Gazi Kumuk'a çekildi.

Her yenilgiden sonra olduğu gibi Ruslar, Kafkas Orduları Başkomutanı'nı yeniden değiştirdiler ve General Grabbe'nin yerine Vladimir Osipoviç Hurko'yu (Türkçe yayınlardaki ismiyle Gurko) atadılar. Gurko, Kuzey Dağıstan'da harekete geçmeden önce Şeyh Şamil'in Kumuk ovasını işgal edeceğini düşündü ve tedbirlerini ona göre almaya çalıştı. Nitekim Gurko, 3 Kasım'da Temirhan-şura'dan ayrıldı. Üç gün sonra, 6-7 Kasım gecesi, Şuayb Molla'nın Vnezapnaia'ya saldırısı üzerine General Freytag ile birlikte hızlıca oraya yöneldi ve 9 Kasım'da Vnezapnaia'ya ulaştı. Oysa bu bir oyalama taktiği idi. Onlar, Vnezapnaia

yollarında oyalanırken Şeyh Şamil, Girgil/Gergebil'e girdi ve onun yakınındaki Rus kalesini kuşattı. Bununla yetinmeyen Şeyh Şamil, bir öncü birliğini Tarku'ya gönderdi ve bu birlik, 20 Kasım'da Tarku'ya ulaştı. Üç gün sonra da Şeyh Şamil, Kazaniçi/Gazaniş'teki (Ghazanish) Şemhal'in sarayına girerek 23 gün kaldı. Buna karşılık Rus generallerinden Argutinskii, Güney Dağıstan'da baştan savma hareketlerle gün geçirirken Sol Kanat Kuvvetleri Komutanı Freytag, Şuayb Molla'nın akınlarını önlemeye çalışmaktaydı Gurko ise 28 Aralık'ta, Albay Passek'i kurtarmak için Temirhan-şura'dan ayrıldı ve iki üç gün sonra yeniden Temirhan-şura'ya döndü. Şeyh Şamil de, kuvvetlerini dağıtarak Avaristan'a çekildi. Bütün bu gelişmeler ışığında söyleyebiliriz ki, 1844 yılına girerken Kuzey Dağıstan'da Şeyh Şamil'in açık bir üstünlüğü vardı.138

Hemen belirtelim ki, 1844 yılının ilk yarısı taraflar açısından bir hazırlık dönemi olarak geçti. Çar I. Nikola, Kafkasya'nın şartlarını bilmeden kendi komutanlarına durmadan emirler yağdırıyordu.

30 Aralık 1843'te, General Neidhardt'a gönderdiği son emirnamesi de bunlardan biriydi. Çar, dağların arasına girmesini, Şamil'in bütün ordularını yenerek dağıtmasını, onun bütün askerî kurumlarını ortadan kaldırmasını Neidhardt'a emretti. Ayrıca Şamil'in bazı destekçilerini kendi taraflarına çekmek için 45.000 rublelik bir özel bütçenin gönderildiği de yazılıydı. Özellikle Şamil'in ilk hocası ve kayınpederi Cemalettin, Akuşa ve Tsuhadar kadılarıyla Tilitli Kibid/Kabed Muhammed'in Rus tarafına çekilmesi Çar I. Nikola tarafından talep edilmekteydi. Bunun dışında Çar, 26 tabur piyade, 2 Kazak alayı ve 40 topun Rusya'dan Kafkasya'ya gönderileceğini de bildirmekteydi. Daha da önemlisi savaş planları da Çar I. Nikola tarafından gönderilmişti. Bu planlara göre askerî harekât iki aşamalıydı. İlk aşamada, Çeçenistan, Kuzey ve Güney Dağıstan'dan üç koldan harekete geçilecek;

Nazran ve Lezgi hattından iki ihtiyat kuvvetiyle bu hareket desteklenecekti. Bu ordulara,

Gurko, 5. Piyade Kolordu Komutanı Lüders, Argutinskii, Nesterov ile Schwartz komuta edeceklerdi. Bu saldırının amacı, Andi'yi fethetmek ve orada bir kale kurmaktı. İkinci aşamada, askerî kuvvetler, bölgedeki Rus gücünün güvenliği için kaleler kuracaklardı.

Ruslar bu askerî hazırlıkları yaparken Şamil de 18 Mart 1844'te, Dağıstan'da naipleri ile bir toplantı düzenledi. Onun amacı, Gazi Kumuk'a bir saldırı yaparak yakında başlayacak olan Rus seferini sekteye uğratmaktı.

Sonunda Ruslar, Neidhardt komutasında kuvvetleriyle 18 Haziran'da, Vnezapnaia'dan çıkarak askerî harekâta başladılar. Bu kuvvetler, 25 Haziran'da Hubar tepelerine, 27 Haziran'da ise Gertme'ye vardılar. Buna karşılık Şamil, her iki yerden de çekilmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Lüders ve Argutinski'ye bağlı kuvvetler de 12 Haziran'da Akuşa'ya savaşmadan girdiler. Yine Şamil buradan da çekildi. Fakat, Şamil, Dağıstan'dan Avaristan'a geçmek için gerekli olan Avar Koysu üzerindeki Karadağ Köprüsü'nü büyük bir metanetle savundu ki, General Lüders, buraya saldırmaya cesaret edemedi ve geri çekildi. Aynı şekilde, Eylül ayında Argutinskii, Kabet Muhammed'in köyü olan Tilitl'i almaya kalkıştıysa da bunda başarılı olamadı. Hiç şüphesiz bütün bu olaylar, 1844 yılının Rusların lehine geçtiğinin açık göstergeleriydi. Ruslar, Şamil'e karşı üç koldan başarılı ve onu ricata zorlayan askerî harekât düzenlerken aynı zamanda elde edilen başarıların etkisiyle Çeçenistan ve Kuzey Dağıstan'daki Rus kalelerinin çoğunu güçlendirdi. En önemlisi, General Fraytag tarafından, 3 Eylül-1 Aralık 1844 tarihleri arasında, Argun nehri kıyısında Vozdvizhenskoy (Vozdvizhenskoe) Kalesi yapıldı.139

General Neidhardt'in Şamil karşısında elde etmiş olduğu başarılar, onun Çar I. Nikola tarafından görevinden alınmasını engelleyemedi. Çünkü Çar,

kesin bir zafer bekliyordu ki, Neidhardt bunu başaramıştı. Bundan dolayı I. Nikola, onun yerine 8 Ocak 1845'te, Kafkas Orduları Başkomutanı ve Kafkas Genel Valisi olarak Prens Vorantsov'u atadı. 8 Nisan'da Tiflis'e gelen Prens Vorontsov, ilk önce Neidhardt'in üç koldan saldırıyı öngören sefer planını reddettikten sonra tek koldan bir saldırıya geçmeye karar verdi. Sefere çıkmadan önce, 8 Mayıs'ta, Sol Hat ile Kuzey Dağıstan'a bir teftiş gezisi yaptı. Sonunda Prens Vorontsov, 15 Haziran'da, 21.000 kişi, 42 parça top ve bir roket bataryası olduğu halde Gertme'den ilk seferine başladı. Aynı gün, Şamil'in terkettiği Terengul'u aldı. Ardından Salatav ile Gumbet arasındaki Kırk Geçiti'ni geçmeye başladı. Passek komutasındaki öncü birlikler, bu geçidi geçerek Udatçnaya Kalesi'ne ulaştılar. 17 Haziran'da Anşimir/Anchim'er tepelerini zayıf bir direnmeden sonra ele geçiren bu öncü birlikler, 18 Haziran'da, Zunoy Mir/Zunum'er'e kadar ilerlediler. Fakat, bu birlik, 15 km kadar ana karargahtan uzaklaşmış olması ve havanın birden dondurucu soğuğa dönmesi sonucunda zor durumda kaldı. Zavallı birlik, beş gün boyunca kar, tipi ve don altında bekleştiler. Bunun sonucunda 12 asker donmuş, 400 civarında asker de donma tehlikesi geçirmişti. Bu ölümler bile Prens Vorontsov'u durdurmadı. 4000 asker ve 10 topla birlikte Albay Passek'e katılan Prens Vorontsov, Andi Geçidi'ni geçtikten sonra Şamil'in ana karargahı olan Dargi/Dargo'ya yöneldi.

21 Temmuz'da Dargi önlerine gelen Vorontsov, ormanlık alanda dağlıların her taraftan Rus birliklerine saldırmalarına rağmen 23 Temmuz'da Dargi'ye girdi. Böylece Şamil'in merkezi Rusların eline geçmiş oldu. Aslında Şamil, Dargi'yi pek fazla direnmeden terketmiş ve Çeçenistan'a çekilmişti. Çünkü Şamil, Ruslar gibi o kadar büyük bir güçle meydan muharebesi yapmanın akıllıca bir davranış olamayacağını anlamış ve gerilla hareketlerine yönelmişti. Bundan dolayı 1845 yılının geri kalan

aylarında Ruslar ile Şeyh Şamil'in kuvvetleri arasında pek ciddî karşılaşmalar olmadı. Sadece, General Freytag, 16 Aralık 1845'ten itibaren Goyta Ormanlarını kesmeye başlamış ve 5 Ocak 1846'da tamamlamıştı.140

Görünen o ki, Şeyh Şamil'in 1846 yılında hedefi, esas olarak Kabartay bölgesi olacaktı. Bu amaçla Şeyh Şamil, askerî hazırlıklarını sürdürdü. Sonunda Şamil, 25 Nisan'da, 1000'i piyade olmak üzere 14.000 kişi ve 8 sahra topundan oluşan bir orduyla Şali üzerine yürüdü. Aynı gün Argun nehrini, 26 Nisan'da Fortanga'yı ve de 27 Nisan'da, Kossak stanitsası Sundzhenskaya'nın (Sundzhenskaia) kenarında yer aldığı Sunca nehrini geçmek suretiyle 28 Nisan'da, Aşağı Kabartay'ın kalbi Kupra nehrine ulaştı. Öteden beri Şamil'in bu hareketlerini izlemekte olan General Freytag, henüz Şamil hareket etmeden önce 23 Nisan'da, Rus 5. Kolordusuna bağlı 15. Piyade Alayı'nın Komutanı Hasfort'a, Muzlik'teki 5. Kolordu'ya ait 2 taburu Terek ırmağı kıyısındaki Nikolaievsky'e göndermesini rica etti. 29 Nisan'a gelindiğinde General Freytag, bir gece önce Şamil'in terkettiği Kupra nehri'ne ulaştı.

Freytag'ın Şamil'i bu takibi 9 Mayıs'a kadar devam etti. Ancak Freytag'ın üzerine geldiğini öğrenen Şamil, Sunca nehrini geçerek ricata başladı. Böylece Şamil'in Kabartay seferi, başarısızlıkla sonuçlandı. Yine de gerek Ruslar ve gerekse Kabartaylar 1846 yaz ve sonbaharında Şamil'in Kabartay'a yeniden saldırıya geçmesi yolunda birtakım beklentilere kapılmışlardı. Her ne kadar bu beklentiler boşa çıkmışsa da, Şamil, 20 Ekim'de, Tsudaqar, Akuşa'yı, 25 Ekim'de de Aymaki'yi kuşattı. Bunun üzerine Rusların Kuzey Dağıstan Komutanı Bebutov, Temirhanşura'dan çıkarak 27 Ekim'de, Kutişi'de Şamil'e saldırdı. Burada yenilen Şamil, Dargi bölgesini Ruslara bıraktı. Yine de bu eylemlerden bir sonuç alınamadı. Sadece, Hacı Murad'ın da 25-26 Aralık 1846 gecesi, Mektule

Hanlığı'nın merkezi Cengetay'a girerek eski düşmanı Ahmed Han'ın dul karısını Rus garnizonunun gözü önünde kaçırdı.141

1847 yılının ilk aylarında Şamil, iki yıl önce yakılan Dargi/Dargo'nun anısını yaşatmak için Dargi/Dargo-Veden diye adlandırılan yeni karargahında sessizce otururken Vorontsov, yollar ve kaleler yapımını sürdürdü. Yılın ilk altı ayı karşılıklı savaş hazırlıkları içinde geçerken Danyal Sultan, 13 Mayıs-9 Haziran tarihleri arasında İlisu Hanlığı'nı yeniden almak için bir saldırıda bulunduysa da istenen sonucu alamadı. Yeniden Vorontsov'a dönersek, onun hedefi Gergebil/Girgil idi ve onun yakınlarına bir kale kurmayı istiyordu. Sonunda Prens Vorontsov, beraberindeki yardımcı süvari birlikleri, topçular, yerli milisler ve 10 piyade taburundan oluşan Dağıstan ve Samur Tugayları olduğu halde 13 Haziran'da Gergebil önlerine geldi. Yaklaşık bir hafta süren çarpışmalar sırasında Ruslar, Şeyh Şamil'in adamlarının kahramanca direnişiyle karşılaştılar. Bu çarpışmalarda Apşeron Alayından Yevdomikov aldığı kurşun yaralarıyla öldürüldü. Aynı şekilde Humbaracı bölüğünün komutanı olan Yüzbaşı Vinnikov onun cesedine basarak mücadele etti ise de o da hayatını kaybetti. Bu şekilde komutanlarının öldürüldüğünü gören Rus askerleri geriye kaçmaya başladılar (20 Haziran). Kayıpları çok ağırdı. Apşeron Alayından bir taburdan 249 kişi hayatını kaybederken Varşova taburu da 146 kişiyi yitirmişti. Toplam Rus kaybı 581 idi.

Bu dönemde Prens Vorontsov'un eylemlerinden biri de Şalti'ye yönelik olmuştu. Nitekim, 6 Ağustos'ta, 10.000 kişilik bir kuvvetle Şalti üzerine yürüdü. 7 hafta süren bir kuşatmadan ve köye yağdırılan korkunç top atışlarından sonra Şalti üçüncü saldırıda Rusların eline geçti (7 Ekim). Bu savaşta Rus kayıpları ölü ve yaralı olarak 2000 civarındaydı.

Ertesi yılın yaz başlangıcında, Haziran 1848'de, General Argutinskii-Dolgurov, 10000 kişilik bir kuvvetle yeniden Gergebil önlerine geldiler.

Gergebil 23 günlük bir kuşatmadan ve 46 topun gerçekleştirdiği bir bombardımandan sonra Şeyh Şamil'in müritleri geceleyin köyden çekip gittiler. Bu kuşatma boyunca Ruslar, Gergebil üzerine 10000 kadar gülle atmışlar, 4 subay ve 76 eri ölü, 14 subay ve 257 eri de yaralı olarak vermişlerdi. Her ne kadar müritler Gergebil'den çıkmışlarsa da Rusların burada kalmalarına da imkân yoktu. Sonunda, müritlerin takibi altında Rus birlikleri, Gazi Kumuk Koysu üzerindeki Kojal Maki'ye çekildiler. Diğer taraftan ise Ruslar, Samur ırmağı kıyısındaki Ahti Kalesi'ni, Şeyh Şamil, naipleri Hacı Murad, Kabet Muhammed ve Danyal Sultan'ın birleşik kuvvetlerine karşı bir haftadan fazla bir süre korumaya çalıştılar. Sonunda Argutinskii-Dolgurukov, Meskenji'de Kabet Muhammed ve Hacı Muhammed kuvvetlerini yenerek bunu başardı.142

Hemen belirtelim ki, 1849 yılı, Doğu Kafkasya'da, Rusların birkaç başarılı girişimine sahne oldu. Bunlardan biri, 1849 yılının yazında (17 Haziran-4 Eylül) Argutinskii-Dolgurukov, Kabet Muhammed'in yeni karargahı Çoh'u kuşatarak almak istemesiydi. Ancak, bu dağ köyüne 22.000 top güllesi atılmasına rağmen başarılı olamadı. İkinci olarak Ruslar, Ahti askeri yolunu tamamlayarak Temirhan-şura ile Tiflis arasındaki yolu 400 km kadar kısalttılar. Hepsinden önemlisi, Rusya'da ilk tünel burada açıldı.

Şurası bir gerçek ki, 1849 yılından Kırım Savaşı'nın patlak verdiği Ekim 1853'e kadar Kafkasya'da genel olarak sukûnet hakimdi. Bu dönemde dikkati çeken iki önemli gelişmeden biri, 1852 yılının başında, Ruslar tarafından Prens Baryatinsky'nin Kafkasya'da Sol Kanat Komutanlığına getirilmesiydi. İkincisi ise Hacı Murad'ın Nisan 1852'de, bir çarpışmada hayatını kaybetmesiydi.143

Ancak, Ekim 1853'te başlayan Kırım Savaşı, Şeyh Şamil'in Kafkasya'daki mücadelesinde yeni bir dönemi başlattı. Bu dönem,

ona öteden beri başarmak isteyip de başaramadığı bir fırsatı verdi ve Osmanlı Devleti ile temas kurdu. Şeyh Şamil, Mart 1853'te, Osmanlı Sultanı Abdulmecid'e biraz da sitemli bir dille bir mektup yazarak durumlarının hiç de iyi olmadığını bildirdi.144 Buna rağmen Şeyh Şamil, henüz resmen savaş başlamadan önce, Haziran-Ekim 1853 arası dönemde, Kafkasya'da ve özellikle Dağıstan'da Rus askerî yığınağını sekteye uğratacak eylemlere girişti. Naibi Muhammed Emin, Haziran ayında, Çerkezistan'da bir miktar Çerkes askeriyle Suca bölgesinde Ruslara ait iki karakol-kaleyi ele geçirirken Eylül 1853'te, Şamil, Zakartala tepesi ile Meseldeger Kalesi'ne sonuçsuz bir hücum yapmıştı. Onun amacı bir an önce Tiflis'e ulaşmaktı.145 Hemen belirtelim ki, Şamil ve adamlarının Güney Kafkasya'daki bu eylemleri, Rusların muhtemel bir Osmanlı savaşına karşı söz konusu bölgede askerî açıdan yığınak yapmasını önlemekti.

Hiç şüphesiz Şeyh Şamil'n Güney Kafkasya'daki bu eylemleri Osmanlı Devleti tarafından geleneksel ihtiyatlılığı içinde de olsa izlenmekteydi. Osmanlı Genelkurmayı, Ağustos 1853'te, Anadolu Ordusu Müşiri Abdülkerim Paşa'dan Şeyh Şamil ile bağlantı kurularak muhtemel bir Rus savaşında gerekli yardımda bulunması için Şeyh Şamil ile bağlantı kurulmasını istemiş ve güvenilir bir kişinin onun nezdine gönderilmesi emredilmişti. Fakat, 4 Ekim 1853'te, Kırım Savaşı'nın resmen başlaması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile daha fazla ilgilenmesini zorunluluk haline getirdi. Nitekim, Sultan Abdülmecid, 9 Ekim 1853'te tarihli bir fermanı Şeyh Şamil'e göndererek onu Ruslara karşı "cihad"a çağırmış ve Şeyh Şamil de bu pragmatik nitelikli çağrıya 13 Aralık 1953 tarihli mektubuyla cevap vermişti. Söz konusu mektubunda Şamil, karşılıklı olarak Tiflis üzerine bir askerî harekâta girişilirse Rusların Kafkaslar'dan çıkarılabileceğini bildirmişti.146 Ancak, Şamil'in bu son derece stratejik

harekât teklifi Osmanlı Devleti'nce kabul görmedi. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Mayıs 1854'te, Dağıstanlı Halil Bey'in teklifiyle Şeyh Şamil'e "Dağıstan Serdar-ı Ekremi" unvanını verdi. Diğer hanları da unutmayan Osmanlı Devleti, Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed başta olmak üzere Cumuy (?) Han, Hasay (?) Han, Danyal Sultan ve İsmail Paşa'yı mirlivalık, Şemhal Hanı Ebu Müslim'i feriklik rütbesiyle ödüllendirdi.147

Diğer taraftan Şeyh Şamil, 1854 yazında bile Tiflis üzerine bir askerî harekât düşüncesinde ısrarlıydı. Bu düşünceyle Şeyh Şamil, Temmuz 1854'te Gürcistan'ın Kaheti bölgesine girdi. Bu sırada, onun naibi Muhammed Emin Efendi Çerkezistan'da idi. Ayrıca, Osmanlı-Batum ordusu da Özürgeti bölgesindeydi. Şeyh Şamil, bütün gayretlerine rağmen Tiflis'e doğru Osmanlı ordusunun ileri harekâtını göremedi ve sonunda Eylül 1854'te Dağıstan'daki karargâhının yer aldığı Yeni Dargiyye'ye çekilerek savaş bitene kadar hiçbir askerî harekâtta bulunmadı.148 Hatta Ömer Lütfi Paşa'nın Rusların Kars kuşatmasını sona erdirmek için 11 Eylül 1855'te başladığı Gürcistan harekâtı bile Şeyh Şamil'i harekete geçiremedi.

Şu tarihî gerçeği teslim etmek gerekir ki, Şeyh Şamil'in Haziran 1853'ten beri, yaptığı saldırılarla Güney Kafkasya'daki Rusların seferberlik hazırlıklarını sekteye uğratması, Kasım-Aralık 1953 aylarında Kars-Gümrü yönünde cereyan eden muharebelerde, Rusların savunmada kalmasında önemli bir rol oynamıştır.149 Nitekim, Osmanlı bahriyesinde görevli İngiliz Amirali Adulphus Slade, Kaptan Paşa'ya hazırladığı bir raporda, Rusya'yı barışa zorlamak için Kafkasya'nın fetholunmasını, bunu sağlamak için Çerkeslerin yanı sıra Dağıstan'daki Şeyh Şamil ile işbirliği yapılmasını gerekli görmüştür. Ne yazık ki, gerek Şeyh Şamil'in Dağıstan'daki durumu ve gerekse de Osmanlı Devleti'nin savaş içindeki pasif tutumu,

Kafkasya’daki Rus varlığını sona erdirecek bir eylemden her iki tarafı alıkoymuş ve tarihî bir fırsat kaçmıştır.

Ancak, Kafkasya’nın ve dolayısıyla Şeyh Şamil’in kaderini belirleyen en önemli gelişme, Paris Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Rusya’nın Kafkas Orduları Başkomutanı ve Kafkas Genel Valisi olarak Prens Baryatinsky’i yeniden atamasıydı (17 Haziran 1856). Prens Baryatinsky, ilk olarak Kafkasya’daki kuvvetlerini 5 gruba ayırarak her birisine kendisine bağlı komutanlar atadı. Bu beş ordudan sadece üç tanesi Doğu Kafkasya ile ilgiliydi: Sol Kanat Kuvvetleri, Hazar Kuvvetleri (Dağıstan) ve Lezgi Hattı Kuvvetleri. Söz konusu ordular, aynı anda harekete geçeceklerdi. Çeçenistan ve Dağıstan kuvvetleri, Çeçenistan’ın kuzeydoğusunda birleşerek Dağıstan’ın merkezine yürüyecek ve Andi Koysu vadisinde Lezgi Hattı’ndan gelen orduyla birleşecekti. Ayrıca, yeni yol ve kalelerin yapılması yanı sıra ormanların kesilmesi, Prens Baryatinsky’nin planları arasındaydı.

Sonunda Ruslar, Haziran 1857’den itibaren bu planı uygulamaya başladılar. Nitekim, 28 Haziran’da, Prens Orbelyani/Orbeliani komutasındaki 8500 piyade, 400 dragon, 1400 düzensiz süvari ve 10 toptan oluşan Dağıstan kuvvetleri Salatav’ı aldı. En önemlisi, 11 Kasım’da, Burtinah’ı ele geçirerek Dağıstan Piyade Alayını buraya nakledilmesini sağladı. Ayrıca Dilim ormanlarının kesilmesine öncülük ettikten sonra 12-28 Kasım tarihleri arasında Zandak, Dilim ile bu iki yer arasındaki bütün memleketi talan etti. Bunun yanı sıra, Lezgi Hattı’ndan harekete geçen Baron Vrevskii de, 14 Temmuz’dan itibaren üç hafta süresince Kafkas sıradağlarını güneyden aşarak 11 köyden ibaret olan Didoların ülkesinin güneybatı kısmını tahrip etti. Aynı şekilde, 25 Ağustos’ta ise Didolar ülkesinin kuzeydoğu kısmını yok etmeye başladı.

Aralık 1857'de, Jalka, Şavdon/Shavdon ve Hulkulav/Khulkhulaw boyunca bütün köyleri yok edecek olan kış seferine başlayan Yevdokimov, 28 Ocak 1858'de, Argun Geçiti'ni fethetti. Daha sonra, Şaro ile Şanti Argun arasındaki bir yerde Argunskoe Kalesi'ni yaptı. 12 Nisan'da kış seferini tamamlayan Yevdokimov, derhal Aşağı Çeçenistan'a hareket etti. Burada, 13-28 Nisan tarihleri arasında 15.000 kişinin yaşadığı 96 köyü itaat altına aldı. Hazar Hattı'nın yeni komutanı Wrangel de 31 Mayıs-31 Temmuz arasında, Aşağı Çeçenistan'daki Salatav'a bir sefer düzenledi. 12 Ağustos'ta Şubut ele geçirildi ve 20 Ağustos'ta Shatoevskoe Kalesi kurulduktan sonra 26 Ağustos'ta, Şubut, 27 Ağustos'ta ise Şanti halkı itaat etti. Bunun sonucunda,15 Çeçen topluluğu Ruslara bağ eğdiler.

1859 yılına girerken Şeyh Şamil yine savunmada idi. Yevdomikov ise 19-21 Şubat 1859'da Yeni Dargi'yi kuşattı. Ertesi gün Yeni Dargi'nin yanında Yeni Vedan Kalesi'ni kurdu. Bir hafta sonra kuşatma başladı ve 12 Nisan'a kadar sürdü. Sonunda, 13 Nisan'da, Yeni Dargi'nin dışında küçük bir tabya ele geçirildi ve o gece, garnizonuyla birlikte Gazi Muhammed geri çekildi. Görüldüğü gibi bütün gelişmeler, Şeyh Şamil'in aleyhineydi. Nitekim Yevdokimov ve Wrangel tarafından eş zamanlı olarak 26 Temmuz'da, Şeyh Şamil'e karşı bir nihai saldırı başlatıldı. Wrangel, 27-28 Temmuz'da, Andi Koysu'yu geçtikten sonra 2 Ağustos'ta, Akkent Dağ'a saldırdı. O sırada Şeyh Şamil, tahkim ederek oturduğu İtşkale/İchichali'yi sağlam mevzileriyle ve 11 topla bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Artık, Şeyh Şamil için sona yaklaşılmıştı. Zaten 19 Ağustos itibariyle daha önce Şeyh Şamil'in kontrolünde olan bütün bölgeler Ruslara boyun eğmişlerdi. Fakat ailesi ve kendisine sadık 400 müridiyle Gunib'in zirvesine yerleşen Şeyh Şamil'in sonuna kadar savaşmaya kararlıydı. Çok geçmeden, 21 Ağustos'ta, Ruslar, Gunib'e ulaştılar ve ertesi gün kuşatmayı

başlattılar. Geçen iki hafta sırasında Prens Baryatinskiy, Şeyh Şamil'i sağ yakalamaya istekliydi ve onunla görüşmeye çalıştı ise de Şeyh Şamil'den red cevabını aldı. 5-6 Eylül'de dağa saldıran Ruslar, köyü de kuşattılar. Şeyh Şamil önce Gazi Muhammed gibi vuruşarak ölmeyi düşündü. Fakat beraberindeki çocukları, eşleri ve vefakâr Gunib köylüleri vardı. Kendisinin direnmesi, onların ölümü demekti. Ayrıca, teslim olunması da istenmekteydi. Sonunda Şeyh Şamil, teslim oldu (6 Eylül 1859). Önce Prens Baryatinsky'nin karargahına götürülen Şeyh Şamil, saygıyla karşılandı. Ertesi gün Temirhan-şura'ya götürüldü ve oradan da Rusya'ya yollandı. Şeyh Şamil, 1869 yılına kadar Kaluga'da kaldı. Ardından kendi isteğiyle Kiyef'e gönderildi. 1870'de, hac yapmak için Mekke'ye gitmesine izin verilen Şeyh Şamil, İstanbul üzerinden Mekke'ye gitti. 4 Şubat 1871'de ise Medine'de hakkın rahmetine kavuştu.150

Şeyh Şamil'den Sonra Kuzey Kafkasya'da Müridizm Hareketi

Şeyh Şamil'in teslim olması, Kafkasya'da müridizm hareketinin sona ermesi anlamına gelmiyordu. Ancak, mücadelenin hızını kestiği muhakkak idi. Öyle ki Kuzey Kafkasya, özellikle 1864'ten beri Çarlık Rusyası'nın bir politikası sonucunda, trajedik bir göçle karşılaştı. Kuzey Kafkasya halkı, bir taraftan böylesine güç şartlarda Osmanlı Türkiyesi'ne doğru bir göç hareketiyle uğraşırken diğer taraftan da bağımsızlık mücadelesine devam etti. Tabiatıyla bu mücadelenin önderleri de bölgedeki etkinliklerinden dolayı Nakşibendilik ve Kadirilik gibi İslâm tarikatlarının şeyhleri idi. Bunlardan biri, Çeçenistan'ın Elişan Yurt adlı Çeçen köyünde yaşayan Kumuk asıllı bir çoban olan Kunta Hacı idi. Aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına doğru Kadiriyye tarikatını Kuzey Kafkasya'ya getirmiş olan Kunta Hacı, o dönemde Şeyh Şamil'in de hışmına uğramış ve fakat, onun ölümünden sonra, 1864'ten itibaren Çeçenistan'daki nüfuzu gittikçe artmıştı. Bundan korkan Ruslar, önce Kunta Hacı'nın yakınlarından on iki

kişiyi tutuklayıp sürgüne göndermişlerdi. Bunun üzerine 18 Ocak 1864'te Şali'de, Kunta Hacı'ya bağlı 4000 mürid toplanmışsa da Rusların silahlı bir saldırısıyla dağıtılmış, bunlardan 200 kadarı ölmüş, 1000 kadarı yaralanmış ve çoğu da yakalanıp sürgüne gönderilmişti. Bu arada Kunta Hacı da, bu sürgüne gönderilenler arasında yer almış ve sonunda, Mayıs 1864'te bir Rus hapishanesinde vefat etmişti.151

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na gelince, Kuzey Kafkasya'nın yeniden hareketlendiği görüyoruz. Bu konuda, Osmanlı başkenti İstanbul'da da bazı hazırlıklar yapıldı. Osmanlı Devleti, Ruslara karşı Dağıstanlıları ayaklandırmak amacıyla, Şeyh Şamil'in oğlu Mir Muhammed Şamil'e feriklik rütbesi vererek Dağıstan'a göndermişti. Aynı şekilde, Dağıstanlı Ali Efendi adlı bir kimse de, aynı amaçla kendisine bir cihad fermanı verilerek Dağıstan'a gönderilmişti.152

Ancak bu hareketler, İslâm halifesinin bir eylemi gibi görünse de gerçekte müridizmle ilgili değildi. Oysa, aynı dönemde, Nakşibendiyye ve Kadiriyye tarikatlarının öncülüğünde, Çeçenistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı gelişen ve literatürde "ayaklanmalar" şeklinde geçen hareketler, bu cinsten eylemlerdi. Zaten Dağıstan'daki hareketin liderlerinden biri Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın oğlu Şeyh Muhammed idi. Nakşibendi olan Şeyh Muhammed, Ruslara karşı verilen ve ilgi çekicidir ki, çoğu Kadiri olan adamlarıyla Ruslara karşı amansız bir mücadele vermişse de sonunda öldürülmüştü.153

1880 ve 1890 yıllarında, bir Kumuk mürşid ve Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın talebesi olup Dağıstan'ın Hasav Yurt kazasına bağlı Aksay köyüne mensup Şeyh Beşir, yine bir Kumuk olan onun halefi Şeyh Elihan ile onun yerine geçen ve bir Çeçen olan Şeyh Deni Arsanov Nakşibendi tarikatına bağlıydılar. Özellikle Şeyh Deni, Terek Kazaklarının kolonilerine

karşı çeşitli baskınlar yapmış ve 1917'de, bir savaşta bu Kazaklar tarafından müritleriyle öldürülmüştü.154

Şurası bir gerçek ki, 1917'de Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilâli, Dağıstan ve Çeçenistan'da Nakşibendiyye tarikatı yönetiminde bağımsızlık hareketlerine yeniden ivme kazandırdı. Bunun ilk kıvılcımı, Ağustos 1917'de, Kuzey Dağıstan'ın Andi köyünde Dağıstan'ın bütün dinî liderleri ile ulemâsının katıldığı bir kongrede ateşlenmiştir. Bu kongrede Nakşibendi Şeyhi Hötse 'lu (Götse, Rusca Godsinski) Necmeddin, Dağıstan ve Çeçenistan'ın imamı olarak ilân edilmiştir. 1918'de, İmam Necmeddin Hötselü/Godsinski ile Dağıstan'ın Şalti köyü doğumlu olan Şeyh Uzun Hacı, Kuzey Kafkasya'da 10.000 kişilik müritlerden oluşan bir ordu kurmuş ve bu ordu, 1919 yılı yaz ve sonbahar aylarında Denikin komutasındaki Beyaz Rus birliklerini yenmiştir. Sonunda, Çeçenistan'da Kuzey Kafkasya Emirliği kurulmuş ve Temmuz 1920'de, Ruslara karşı isyan başlamıştır. Ne var ki, Mayıs 1920'de, Şeyh Uzun Hacı, 90 yaşında vefat etmiştir.

Bu isyanın resmî lideri Şeyh Şamil'in torunu Said Beg ile Çarlık ordusunun eski bir subayı olan Albay Kaitma Alihanov idi. Fakat hareketin gerçek liderleri, Nakşibendi Şeyhi Hötselu/Godsinskili İmam Necmeddin, arkadaşları Balahanili Muhammed, Endillili Derviş Muhammed, Kurşili İbrahim Hacı, Ansaltalı Seyyid Emin ve Avaristanlı Şeyh Hacı Siracuddin/Şeraceddin idi.

Sovyetler, bu mürit ayaklanmasını bastırmak için IX. Ordu (Kuban Ordusu) ile XI. Ordu'yu (Terek-Dağıstan Ordusu) görevlendirdi. Bu orduların mevcudu 35.000 ilâ 40.000 arasındaydı. 30 Ekim 1920'de, XI. Ordu'nun 32. Tümeni'ne bağlı 203. piyade taburu ve bir topçu alayı Arakan Geçidi'nde kuşatılmış ve tamamen yok edilmişti. Bundan bir ay sonra, 30 Kasım'da, Vedeno (Çeçenistan) ile Botlik (Dağıstan) arasındaki dağ yolunda "Yeni Devrim Düzeni" adını taşıyan Moskova'nın I. Piyade Alayı

pusuya düşürülerek katledilmişti. En son olarak 8 Ocak'ta, Moskova kadetlerinden bir süvari taburu ile 292. Birliğin bir alayı da Çeçenistan yakınındaki bir boğazda kuşatılarak imha edilmişti. Sonunda Sovyetler, bunca kayıptan sonra topyekûn bir harekâta girişmiş ve Mayıs 1921'de isyanı bastırmıştı. En önemlisi, isyanın dinî ve askerî liderlerinin çoğu öldürülmüştü. Bunun üzerine hayatta kalmayı başaran İmam Necmeddin Godsinski, Ansaltalı Seyyid Emin ve onların adamları Yukarı Çeçenistan dağlarında savaşmaya devam etmişlerse de 1925'te yakalanarak idam edilmişlerdi.155

Sonuç

Moskova Knezliği döneminden itibaren deniz ve su yollarına ulaşmaya çalışmış olan Ruslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu imkânı bulamamış; 1552 ve 1556 yıllarında Kazan ve Astrahan'ı işgal etmelerinin ardından önemli bir aşamaya gelmişlerdir. Her ne kadar Ruslar, bu tarz toprak kazanımlarına rağmen özelllikle Osmanlı Devleti'nin varlığından dolayı pek fazla ileri gidememiş ve temkinli ilerlemeyi tercih etmişlerdir. Bunun açık örneği, 1555'te, bir grup Çeçen'in Moskova'dan himaye istemesine Moskova Knezliği'nin Osmanlı Devleti'nden çekinmesinden dolayı olumlu karşılık verememesiydi.

Şurası bir gerçek ki, Kafkasya, önemli deniz ve su yollarına yakınlığı, askerî ve ticarî avantajları sebebiyle Ruslar için cazibe merkezi olmuştur. Ne var ki Ruslar, Çar I. Petro dönemine gelinceye kadar Kabartay bölgesine yaptıkları küçük akınlar dışında Kafkasya'da pek varlık gösterememişlerdir. İlk defa Çar I. Petro, 1720'lerin başında Hazar kıyılarını kullanarak Kafkasya'ya bir askerî sefer düzenlemiş ve özellikle Doğu Kafkasya'da hakimiyet sağlamıştır ki, Nadir Şah'ın İran'da iktidara gelmesiyle bu süreç sekteye uğramıştır.

Rusya'nın Kafkaslar'da ikinci kez etkinlik kazanması II. Katerina'nın iktidarı dönemindedir. Bu dönemde, Kırım önce bağımsız kılınmış ve daha sonra da 1783'te Rusya'ya ilhâk edilmiştir. Daha da önemlisi, Rusya, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'ne karşı 1768-1774 ve 1787-1792 tarihleri arasında olmak üzere iki savaş yapmış ve üstünlük sağlamıştır ki, bu da Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmasını hızlandırmıştır. Ayrıca, aynı tarihlerde Rusya'nın Gürcistan ile yakın ilişkiler kurmaya başlaması ve en önemlisi de bazı Gürcü ve Ermeni gençlerini Rus okullarında okumalarını sağlaması, XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Kafkasya'ya yayılmasında kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. Bu konuda, ilk Gürcistan Valisi olan Gürcü asıllı Tsitsanov ile Ermeni asıllı Yermelov ilk akla gelen örneklerdir.

XIX. yüzyılın başında, 1801'de, Rusya'nın Gürcistan'ı tamamen ilhâk etmesi ve ardından Azerbaycan hanlıklarını 1810 tarihine kadar kendi topraklarına katması, Güney Kafkasya'nın Rus yönetimine girmesini sağlamıştır. Hatta, Ermeni asıllı General Yermelov'un 1818-1821 tarihleri arasındaki gaddarane faaliyetleri sayesinde Kuzey Kafkasya'nın (Mektüle, Kaytak, Akuşa, Tabasaran, Avar, Gazi Kumuk ve Kuba gibi Dağıstan hanlıkları) tek hakimi olmuştur. Daha sonra 1826-1828 yıllarında İran ve 1828-1829 yıllarında ise Osmanlı Devleti'ne karşı iki ayrı savaşa girmiş olan Rusya, Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Antlaşmalarıyla her iki devleti hukuken Kafkasya'dan çıkarmıştır. Rusya'nın Kafkasya'da ezici bir üstünlük kurması ve bunu sağlarken de acımasız metotlar kullanması, bağımsızlığına düşkün olan Dağıstan ve Çeçenistan halkının infialine sebep olmuş ve bu da 1785-1792 tarihleri arasındaki Şeyh Mansur'un mücadelesini istisna tutarsak, Kuzey Kafkasya'da 1829 tarihinden itibaren tarikat (Nakşibendi tarikatı) merkezli Rusya'ya karşı bir bağımsızlık savaşını başlatmıştır.

Müridizm adı verilen bu hareketin ilk iki önderi Gazi Muhammed ve Hamza/Hamzat Bey idi. Ancak, 1834'te, Şeyh Şamil'in söz konusu hareketin önderi olması, Müridizm hareketine gerçek kimliğini kazandırmıştır. Bir Nakşibendi şeyhi olan Şamil, şeriatın uygulanmasındaki tavizsiz tutumu, yılmaz mücadeleci karakteriyle temayüz etmiş ve bu özellikleri sayesinde 25 yılı aşkın bir süre Kuzey Kafkasya'da Rusların hakimiyet kurmasını engellemiştir. Bunu yaparken de Ruslara büyük kayıplar verdirmiştir. 6 Eylül 1859'da Ruslara teslim olmak zorunda kalan Şeyh Şamil, bu yönüyle Rusların bile takdirini kazanmış ve İngiliz tarihçi John Baddeley'in ifadesiyle "onurlu bir tutsak" olmuştur. Bugün Şeyh Şamil, özellikle, Kuzey Kafkasya'da ve Türkiye'de, destansı mücadelesiyle istiklâlin bir sembolüdür.

Şeyh Şamil'den sonra Kafkasya'daki Müridizm hareketi etkisini kaybetmişse de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi Dağıstan ve Çeçenistan'da Ruslara karşı ayaklanmalar şeklinde kendini göstermiştir. Ne var ki, Müridizm hareketi, son olarak Rusya'da Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesinden sonra yeniden canlanmış ve bu kez Sovyetlere karşı ayaklanmalara dönüşmüştür. 1918-1921 tarihleri arasında Dağıstan ve Çeçenistan'da Necmeddin Hötsulu/Godsinski liderliğinde yürütülen bu ayaklanmalar, Sovyetleri bir hayli uğraştırmış ve Mayıs 1921'de, Sovyetler tarafından büyük oranda bastırılmışsa da Necmeddin Hötsulu/Godsinski gibi Nakşibendi şeyhleri sayesinde 1925 yılına kadar sürdürülmüştür ki, onların yakalanıp idam edilmeleriyle son bulmuştur. Ondan sonra da bu tarikat merkezli hareketler, Batılı araştırmacıların deyimiyle "paralel İslam" tarzında etkinliklerini Sovyet döneminde de devam ettirmiş ve en azından bu dönemde, Müslümanların mümkün olduğunca "imanları"nı korumalarına yardımcı olmuştur. Bilinmelidir ki, günümüzde Çeçenistan'da Ruslara karşı Çeçenlerin verdikleri bağımsızlık

mücadelesinin en önemli manevî kaynaklarından biri Müridizm hareketi ve onunla özdeşleşmiş olan Şeyh Şamil'dir.

1 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 23-31, 62-69, 89-91.

2 A. N. Kurat, a.g.e., s. 145.

3 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992, Ankara, 12-14 Aralık 1992, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 28.

4 Sergei Anisimov, Kafkas Klavuzu (Tercüme: Binbaşı Sadık), İstanbul 1926, s. 1-2; Binbaşı Nazmi, Kafkasya ve Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilâyetleri Buhara ve Hive Hanlıkları, İstanbul 1334, s. 3; Şemşeddin Sami, Kâmusü'l-Alâm, V, İstanbul 1314, s. 3545.

5 W. E. D. Allen-Paul Muratoff, Kafkas Harekâtı, 1828-1921, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 3-5; S. Anisimov, a.g.e., s. 2; Ş. Sami, a.g.e., V, s. 3543.

6 İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 2.

7 Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I, (15801838), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s. 9-11.

8 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", Belleten, XIII/46, Ankara 1948, s. 366-367; Muzaffer Ürekli, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi 1441-1569, Ankara 1989, s. 44-57;.

9 Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, 1451-1590, Ankara 1976, s. 205-308; Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1578-1590, İstanbul 1962, s. 78-141.

10 Sir Percy Sykes, A History of Persia, II, 2. baskı, London 1921, s. 175-176.

11 B. Kütükoğlu, Osmanlı-Safevi Siyasi Münasebetleri, 1590-1612, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Habilitasyon Tezi, İstanbul 1965, s. 103-109.

12 John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'ya İstilâsı ve Şeyh Şamil (Çeviren: Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 41.

13 Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12, Yayınlayan Cavid Baysun, TTK Yayını, Ankara 1986, s. 92.

14 Bu gelişmelerin tahlilî için bkz., Oral Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme), İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 122-125; Halil İnalcık, "Türkiye ve Avrupa: Dün ve Bugün I", Doğu ve Batı, Sayı 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 7-9.

15 Alton S. Donnely, "Peter the Great and Central Asia", Canadian Slavonic Papers, XVII/2-3, Ottawa 1975, s. 207.

16 Yavus Almadov, Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler, Çeviren Tarık Cemal Kutlu, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 48-49.

17 Tarih-i mahsus fî beyân-ı ahvâl-i Rus, 1271, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Nr. 2249, vr. 8a-8b.

18 J. Baddeley, a.g.e., s. 53.

19 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, 3. baskı, TTK Yayını, Ankara 1982, s. 173.

20 Ahval-i Rus, 10a-10b.

21 Y. Ahmadov, a.g.e., s. 50-51.

22 İ. Berkok, a.g.e., s. 353.

23 Laurence Lockhart, The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia, Cambridge 1958, s. 217-221.

24 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, s. 174-179.

25 Altı madde olan İstanbul Antlaşması için bkz., Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, I, Ankara 1953, s. 75-80;

Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 192-194, Sykes, a.g.e., II, s. 238; A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 262.

26 Y. Ahmadov, a.g.e., s. 52.

27 Ali Djafar Pour, Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977, s. 104.

28 Pour, a.g.t., s. 108-114.

29 İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 27.

30 Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir, (1-12), s. 92.

31 Baddeley, a.g.e., s. 59-60.

32 A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya Ankara 1970, s. 34.

33 Berkok, a.g.e., s. 364-365.

34 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s. 368.

35 General Medem, Dağıstan'a kadar gitmiş ve orayı bir harebeye çevirmiştir. Bkz., Mirza Bala, "Dağıstan", İslam Ansiklopedisi, III, s. 455.

36 Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 376-377.

37 Baddeley, a.g.e., s. 61-62; W. E. D. Allen-Paul Muratoff, a.g.e., s. 17; A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 35.

38 Baddeley, a.g.e., s. 64-67.

39 Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 406-409.

40 David Marshal Lang, A Modern History of Georgia, London 1962, s. 37; M. Bala, "Gürcistan", İslam Ansiklopedisi, III, s. 843; V. Minorsky, "Tiflis", İslâm Ansiklopedisi, XII/1, s. 275.

41 Allen-Muratoff, a.g.e., s. 17.

42 İ. Yüksel, a.g.m., s. 27-28.

43 Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979, s. 44; M. Bala, "Çerkesler", İslam Ansiklopedisi,

III, s. 381.

44 Gökçe, a.g.e., s. 51-55; Zübeyde Yağcı, Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı 1781-1785, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998, s. 101-110.

45 Sema Işıktan, 1783-1829 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 23.

46 Şeyh Mansur, Rusların Çeçen ve Kabarday bölgelerine yaptıkları saldırılarından sonra etrafına 100.000 kişi toplamış; Rusların müstahkem yerlerinden Vladikafkas'ı ve Mozdok şehrini zaptedip Kızlar kalesi'ni de muhasara ile Rusları Terek nehrinin ötesine sürmeyi başarmıştı. Ayrıca, Küçük Kabarday bölgesini de Ruslardan kurtarmıştı. Geniş bilgi için bkz., İ. Berkok, a.g.e., s. 379-381; Şerafeddin Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul 1961, s. 11-12.

47 S. Işıktan, a.g.t., s. 60-64.

48 İ. Berkok, a.g.e., s. 389.

49 Baddeley, a.g.e., s. 75-76.

50 Baddeley, a.g.e., s. 76; İ. Berkok, a.g.e., s. 389-391.

51 N. Erim, Devletlerarası Hukuku., I, s. 187-190.

52 S. Işıktan, a.g.m., s. 75; İ. Yüksel, a.g.m., s. 29.

53 Tarih-i Cevdet, VI, s. 203-204.

54 Osmanlı Devleti'nin bu pragmatik politik tavrını garipsememek gerekir. Nitekim, XVI. yüzyılda İran savaşları sırasında tabii müttefiki olan Özbek hanlarını antlaşmalarda (1555 Amasya ve 1590 İstanbul Antlaşmaları) kayıtlı olmasına rağmen İran'ın saldırılarından benzer "barışçı" tutumundan dolayı korumamıştır. Geniş bilgi için bkz., Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri 1510-1740, İ. Ü.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 23-25, 40-42.

55 Hasan E. Fasa'is, History of Persia Under Qajar Rule (İngilizceye tercüme: Heribert Busse), New York 1972, s. 65-67; S. P. Sykes, a.g.e., II, s. 292-293, M. Hasan Efendi, Asar-ı Dağıstan, s. 158-159; M. Bala, "Kaçar" İslâm Ansiklopedisi, s. 35-36.

56 Baddeley, a.g.e., s. 80-82; Berkok, a.g.e., s. 400.

57 Tadeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 (Tercüme Nuray Mert), Bağlam yayınları, İstanbul 1988, s. 22-23.

58 Baddeley, a.g.e., s. 88-90.

59 İ. Yüksel, a.g.m., s. 31.

60 Gökçe, a.g.e., s. 200.

61 Tarih-i Cevdet, IX, s. 146-147.

62 Tarih-i Cevdet, IX, s. 172.

63 Gökçe, a.g.e., s. 203; S. Işıktan, a.g.t., s. 80-81.

64 Tarih-i Cevdet, IX, s. 220-222; Baddeley, a.g.e., s. 99-101.

65 Gökçe, a.g.e., s. 205-206.

66 Bükreş antlaşmasının ilgili altıncı maddesi için bkz., N. Erim, Devletlerarası Hukuku., I, s. 250-51.

67 Gökçe, a.g.e., s. 207.

68 S. Işiktan, a.g.e., s. 81-84.

69 Baddeley, a.g.e., s. 106-107.

70 Bu ittifakın bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile İran Kafkasya'ya gönderdikleri ajanlarla buradaki Müslüman halkı Rusya aleyhine kışkırttıkları gibi İran adına Abbas Mirza'nın, Osmanlılar adına da Şar Seraskeri Emin Paşa ile Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın sürdükleri Gürcistan'a yönelik bir askerî harekât planlanmıştı. Ne var ki, böyle bir askerî harekât,

Emin Paşa'nın Revan Serdarı Hüseyin Paşa ile görüşmesinden sonra düzenlenen bir suikast girişimi sonunda başlamadan sona ermişti. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Tarih-i Cevdet, IX, s. 220-224; Ayrıca bkz., Yahya Kalantari, Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri, 1797-1834, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 81-84.

71 Ayrıca bu antlaşmada, İran'ın Hazar Denizi'nde donanma bulundurmayacağı da yazılıydı. Baddeley, a.g.e., s. 109; Sykes, a.g.e., II, s. 314.

72 Ermeni asıllı bu general, son derece acımasızdı. Bildiği tek şey, şiddet ve zulüm idi. Şu sözler onundur: "Ben istiyorum ki, adımın sebep

olacağı korku, sınırlarımızı kalelerimizden daha iyi korusun. Benim bir sözüm Dağlar için ölümden daha kaçınılmaz bir fermanı olmalıdır. Bir Dağlı'nın idamı yüzlerce Rus askerinin hayatını kurtarırken binlerce Müslümanın bize ihanet etmesini önler!", Bundan dolayıdır ki, Kafkas savaşlarındaki pek çok kişi unutulmuş iken Yermolof'un adı Dağıstan ve Çeçenistan'da hala hafızalarda canlıdır. Geniş bilgi için bkz., Baddeley, a.g.e., s. 115-117.

73 S. Işıktan, a.g.t., s. 80-84.

74 Baddeley, a.g.e., s. 149-150.

75 Anderson, The Eastern Question 1774-1923, New York 1966, s. 59-60.

76 Sykes, a.g.e., II, s. 316-317; Baddeley, a.g.e., s. 153-155.

77 Gökçe, a.g.e., s. 221.

78 Gökçe, a.g.e., s. 222-224.

79 Ali Arslan, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan ilhâkından sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kabileleri İle Münasebetleri (1774-1829)", Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 49-50.

80 S. Işıktan, a.g.t., s. 101 vd.

81 Baddeley, a.g.e., s. 191; Allen-Muratoff, a.g.e., s. 23.

82 Ahmed Muhtar Paşa, 1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi I, İstanbul, s. 234-235; Celal Erkin, 1828-1829 Türk-Rus Harbi Kafkas Cephesi, İstanbul 1940, s. 30-79; Allen-Muratoff, a.g.e., 23-44; Baddeley, a.g.e., s. 190-221.

83 Baddeley, a.g.e., s. 190-221.

84 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIII/17, Ankara 1988, s. 383-410; Baddeley, a.g.e., s. 221-222.

85 Bu hüküm, antlaşmanın IV. maddesinde yer almıştı. Bkz., N. Erim, Devletlerarası Hukuku. I, s. 280-281.

86 Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s. 289.

87 Cemal Tukin, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi, İstanbul 1947, s. 134-135.

88 C. Tukin, a.g.e., s. 203 vd.

89 Allen-Muratoff, a.g.e., s. 45.

90 Dağıstanlı Ahmed Han, "Dağıstan'ın İstiklâl Mücadeleleri", Sebilü'r-reşad, XX/514, 1 Muharrem 1340/25 Ağustos 1338, s. 237 (Birinci dipnot). Cemal Gökçe, Alda demektedir. C. Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, s. 117.

91 Şerafettin Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, s. 114; Kadircan Kaflı, Şimali Kafkasya, İstanbul 1942, s. 80; C. Gökçe, a.g.e., s. 117.

92 Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 15.

93 Sami Özdemir, "İmam Mansur", Kuzey Kafkasya, Sayı 1, Haziran-Temmuz 1971, s. 16.

94 Genel olarak bu ad geçmektedir. Fakat, Şeyh Mansur’dan gelen 9 Haziran 1785 tarihli Arapça bir mektubun çevirisinde, isminin Hacı Osman olduğu ve din adına “kafirler”le çarpıştığı yazılıydı. Fikret Saricaoğlu, Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 225.

95 Ahmet Cevdet, Tarih-i Cevdet, III, s. 210.

96 Ahmet Akmaz, Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu), Kayseri 1994, s. 72;.

97 Ş. Erel, a.g.e., s. 113-114.

98 Baddeley, a.g.e., s. 72-78; Tarık Cemal Kutlu, İmam Mansur, İstanbul 1977, s. 13-14.

99 C. Gökçe, a.g.e., s. 117-118; Zübeyde Yağcı, Ferah Ali Paşa’nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785), Ondukuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998, s. 121-122.

100 Mirza Hasan Efendi, Asar-ı Dağıstan, Bakü 1903, s. 170.

101 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, III, s. 210-211; Şeyh Mansur’un başarısından Padişah I. Abdülhamid de “helecan” duymuş ve “Dağıstan tarafında zuhûr eden Şeyh Mansur hakkında herkes dürlü dürlü ma’nâ veriyorlar. Ma’az, Allahi te’âlâ kefere tarafından bir hîle ma’na olmasun. Yohsa, fi’l-hakîka bir mübârek zat mıdır” diye sorular sormuştu. Onun merak ettiği şey bir hadiste geçen Mansur/Mesih olup olmadığı idi ki olmadığı kısa süreli bir araştırmadan sonra

anlaşılmıştı. F. Saricaoğlu, a.g.e, s. 224; Ali Arslan, Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansur”, Kafkasya’da İslâm Medeniyeti, İstanbul 2000, s. 164.

102 T. Cemal Kutlu, İmam Mansur, s. 22-23; Z. Yağcı, a.g.t., s. 124-125; Osmanlı belgelerine göre, Aldı Savaşı sırasında, Şeyh Mansur, Rus

komutana “Osmanlı Devleti ile sulh ve salah üzere” olmalarından dolayı geri dönerek sınırda beklemelerini, Çeçen diyarının Osmanlı Devleti’ne tâbi olduğunu, savaş durumu olmaması sebebiyle buraya giremeyeceklerini ve geri çekilmelerini hatırlatmıştı. A. Arslan, “Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansur”, Kafkasya’da İslâm Medeniyeti, s. 166.

103 Z. Yağcı, a.g.t., s. 125.

104 John Baddeley, a.g.e., s. 74; T. C. Kutlu, a.g.e, s. 32-33; A. Akmaz, a.g.e., s. 105-109.

105 J. Baddeley, savaşın tarihini 2 Kasım olarak vermekte ve yer olarak da “şimdiki Oset köyü Elkhovoto yakınlarındaki Tatartub” demekteydi. Bkz., Baddeley, a.g.e., s. 74-75, İ. Berkok, a.g.e., s. 384-386; T. Cemal Kutlu, a.g.e., s. 47-48.

106 İ. Berkok, a.g.e., s. 389-390;.

107 T. Cemal Kutlu, İmam Mansur, s. 50-51.

108 T. Cemal Kutlu, a.g.e., s. 52-53.

109 J. Baddeley, a.g.e., s. 72.

110 M. Hasan, Asar-ı Dağıstan, s. 171.

111 Moshe Gammer, Muslim Resistance to The Tsar, Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan, Frank Cass and Company Limited, London 1994, s. 49-50.

112 Cafer Barlas, Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi, İnsan Yayınları, İstanbul tarihsiz, s. 71.

113 M. Gammer, a.g.e., s. 50-51.

114 M. Gammer, a.g.e., s. 50-59; J. Baddeley, a.g.e., s. 244-271.

115 M. Gammer, a.g.e., s. 270.

116 M. Gammer, a.g.e., s. 60-63; Baddeley, a.g.e., s. 272-277.

117 Baddeley, a.g.e., s. 276.

118 Baddeley, a.g.e., s. 277.

119 M. Gammer, a.g.e., s. 69.

120 C. Barlas, Kafkasya Özgürlük Mücadelesi, s. 94.

121 M. Gammer, a.g.e., s. 69.

122 C. Barlas, a.g.e., s. 95.

123 M. Gammer, a.g.e., s. 69-73.

124 M. Gammer, a.g.e., s. 79-80.

125 Baddeley, a.g.e., s. 277-282.

126 M. Gammer, a.g.e., s. 86-89; Baddeley, a.g.e, s. 285-291.

127 Tarık Mümtaz Göztepe, Dağıstan Arslanı İmam Şamil, Sebil. Yayınevi, İstanbul 1971, s. 41; Bu mektubun kısa değerlendirmesi için bkz., Baddeley, a.g.e., s. 296.

128 M. Gammer, a.g.e., s. 95; Baddeley, Baron Rozen'in Ocak 1838'de görevden alındığını ve yerine General Golovin'in ise 2 Nisan 1838 'de (21 Mart 1838) atandığını yazmaktadır. Baddeley, a.g.e., s. 301.

129 Baddeley, a.g.e., s. 301.

130 M. Gammer, a.g.e., s. 97.

131 M. Gammer, a.g.e., s. 98-107.

132 Baddeley, a.g.e., s. 322-323.

133 Baddeley, a.g.e., s. 329-330.

134 M. Gammer, a.g.e., s. 118-121.

135 M. Gammer, a.g.e., s. 125-128.

136 M. Gammer, a.g.e., s. 130.

137 M. Gammer, a.g.e., s. 132-136; Baddeley, a.g.e., s. 338-341.

138 M. Gammer, a.g.e., s. 142-146; Baddeley, a.g.e., s. 345-351.

139 M. Gammer, a.g.e., s. 149-151; Baddeley, a.g.e., s. 355-360.

140 M. Gammer, a.g.e., s. 152-161; Baddeley, a.g.e., s. 363-373.

141 M. Gammer., a.g.e., s. 163-171; Baddeley, a.g.e., s. 392-401.

142 Baddeley, a.g.e., s. 402-409.

143 Baddeley, a.g.e., s. 411-413.

144 M. Gammer, a.g.e., s. 267.

145 M. Gammer, a.g.e., s. 268.

146 Mustafa Budak, 1853-1856 Kırım Savaşı’nda Kafkas Cephesi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 23-27.

147 M. Budak, a.g.t., s. 71.

148 M. Budak, a.g.t., s. 88-90.

149 Bunlar, Musun Boğazı (1 Kasım 1853), Ahısha/Posof (5-26 Kasım 1853), Bayındır (13 Kasım 1953), Gümrü (15 Kasım 1853) ve Başgedikler (1 Aralık 1853) muharebeleri idi. Geniş bilgi için bkz., M. Budak, a.g.t., s. 51-60.

150 M. Gammer, a.g.e., s. 277-286; Baddeley, a.g.e., s. 429-450.

151 Alexander Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejay, Sufi ve Komiser (Rusya’da İslâm Tarikatları), Tercüme: Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 98-99.

152 Mahmud Celaleddin Paşa, Mir’at-ı Hakikat, (I-III), Hazırlayan İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 310.

153 A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, a.g.e., s. 100.

154 A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, a.g.e., s. 102.

155 Alexander Bennigsen, “Muslim Guerilla Warfare in the Caucasus (1918-1928), Central Asian Survey, II/1, July 1983, s. 48-54; A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, a.g.e., s. 103-107; C. Lemercier Quelquejay, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanlar ve Diğer Azınlıklar, Editör: S. Enders Wimbush, Çeviren: Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 96-99.

Kafkasya'da Rus İstilâsı ve Direniş Hareketleri / Dr. Kezban Acar [s.515-521]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

On dokuzuncu yüzyılda Kafkasya farklı etnik grupları ve Çerkesya, Mingrelia, Gürcistan, Ermenistan'ın büyük bir bölümünü, Dağıstan, Osetya, Abhazya ve Karakalpakların, Çeçen ve İnguşların topraklarını içine alan geniş bir bölge idi.1 İlkçağlarda Romalıların-İskitlerin-Perslerin, Ortaçağlarda Bizanslılar-Sasaniler-Hazarların hakimiyet mücadelesine sahne olan bu bölge, 19. yüzyılda da İranlılar-Osmanlılar-Ruslar ve daha sonraları İngilizlerin etki ve mücadele alanı haline geldi.2 Bu çalışmada, Rusların Kafkasya'ya ilgilerininin başlangıcı ve gelişimi ile ilgili kısa bir bilgi verildikten sonra, 19. yüzyılda Rusların Kafkasya'yı hangi amaçla ve nasıl işgal ettikleri ve onlara karşı gelişen direniş hareketlerinin özellikleri ve gelişimi açıklanacaktır. Bu yapılırken, bir anlamda Rus emperyalizminin Kafkasya'da yayılışının ana safhaları verilecektir.

Rusların Kafkasya'ya ilgilerinin başlangıcı 16. yüzyılın yarısına kadar gider. Birçok modern tarihçi Rusya'nın 1552'de Kazan Hanlığı'nı zapt ettikten ve 1556'da Hacitarhan'ı ele geçirdikten sonra Kuzey Kafkasya'ya doğru açılmaya başladığını yazarlar.3 18. yüzyılda Kafkasya'daki Rus işgali Petro ve Katerina döneminde yeni bir ivme kazandı. Petro 1722-23'te Derbend ve Bakü'yü ele geçirdi, ama bu başarılar "kısa ömürlü idi ve Ruslar İran Şahı Nadir Şah'ın baskıları sonucu buralardan geri çekilip, 1735 Ganja Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü İran'a bırakmak zorunda kaldılar ve bu iki şehir Ruslar tarafından ancak 1812'de kesin olarak ele geçirebildi."4

Çariçe Katerina döneminde de Rusya'nın Kafkasya'nın işgaline yönelik çabaları devam etti. Ruslar Kabartayları ele geçirerek Kafkasya'daki merkezi geçitler üzerinde hakimiyet sağladılar. Her ne kadar Osmanlı Devleti Rusların bu ilerleyişini 1768-74 Savaşı ile durdurmak istedi ise de başarılı olamadı. "Çerkesler ile Çeçenleri Kafkas hattına gönderme çabaları başarıya ulaşamadı. Ruslar, Daryal geçidini ilk defa, hem de bir araba yolunu inşa ederek aştılar ve Gürcü İmareti Krallığı'nın başkenti olan Kutayis'i (Kutais) ele geçirdiler."5 Osmanlı Devleti daha sonra bu bölgedeki Rus ilerleyişini kesmek için ve kendi ekonomik ve stratejik çıkarlarını korumak için 1781'de Karadeniz'in Asya kıyısında Anapa Kalesi'ni inşa ettirdi. Bu nokta Osmanlı'nın bölgede etkili olmasını sağlıyordu:

Dağlılar arasında Rusya'ya karşı tutum içinde olan feodaller buradan destekleniyor, akınlar düzenlemek için gerekli hazırlıklar buradan yapılıyordu. Anapa aynı zamanda köle ticaretinde de önemli bir merkezdi. Burası Osmanlı tacirleriyle yerli feodaller arasında ticari işlemlerin yapıldığı yerdi. Anapa İslam'ın yayılması ve propagandası açısından da önemli bir yerdi.6

Osmanlı'nın bu ve benzer çabaları Rus ilerleyişini durdurmaya yetmedi. Özellikle Kuzey Kafkasya'da Ruslar önemli başarılar elde ettiler. Başarılarında askeri işgallerini birtakım sosyal, ekonomik ve siyasi politikalarla desteklemelerinin önemli bir rolü vardı. Bu politikaların başlıca özellikleri şunlardı: a) Kafkas topraklarına Kazak askerleri ve köylülerinin yerleştirilmesi ve stanitsaların kurulması b) Kafkas halkları içindeki sınıfsal anlaşmazlıklardan yararlanarak bazı ödüller ve imtiyazlar karşılığında eşraf ve feodal beyleri kendi taraflarına çekmek c) İslam dininin ve din adamlarının Kafkas toplumları içindeki etkisini azaltmak.7 Bu politikaları Ruslara Kafkasya'yı işgallerinde yardımcı oldu.

Ama yine de Rusların Kafkasya'yı fethi çok kolay olmadı. Özellikle 19. yüzyılın başından itibaren görülen Kafkas direniş hareketleri Rusya'nın karşısına çıkan engellerden biri idi. Buna rağmen 1804-1810 yılları arasında Ruslar Kafkasya'da özellikle General P. Tsitsionov'un Kafkasya komutanlığı döneminde önemli kazanımlar elde ettiler:

(Tsitsionov) Karabağ, Şirvan, Şeki ile kolayca anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar uyarınca, hanlar iç işlerinde tamamen serbest olacaklar ve hanedanlar veraset haklarını koruyacaklardı. Karşılık olarak Rus garnizonlarını kabul edecekler, nakdi ve ayni haraç verecekler, daha da önemlisi, "Pax Russica"ya razı olacaklar, yani savaş ve dış siyasete ilişkin haklarını Rusya'ya teslim edeceklerdi. Buna yanaşmayan hanlıklar, Tsitsionov tarfından güç kullanılarak ikna ediliyorlardı. 1804'te Cevad Han'ın destani direnişine rağmen Gence işgal edildi. İki yıl sonra Derbend ile Kuba alındı…Ruslar ertesi yıl (Bakü'yü) kuşattılar ve çok geçmeden de zapt ettiler. Böylece 1810 yılına doğru Dağıstan ile Kuzeybatı Kafkasya dışında kalan yerler tamamen Rus hakimiyeti altına düştü.8

Rusların Kafkasya'da ilerleyişi Kafkas halklarının direnişini de birlikte getirdi. Örneğin 1804'te Zolka denilen yerde Rus-İran Savaşı'nı da bahane eden Çerkesler yaklaşık 7000 kişilik bir kuvvetle Ruslara saldırdılar. Ama savaştan sayıca ve silahça üstün olan Ruslar galip çıktı.9 Benzer şekilde, 1809-1810 yıllarında Khaberdey köylerinde Ruslara karşı isyanlar çıktı ama bu isyanlar da Ruslar tarfından bastırıldı.10 Bu ve benzeri isyanlar, özellikle 1830'larda başlayanlar, Rusların Kafkasya'yı işgalini önleyemedi, ama büyük oranda zorlaştırdı ve geciktirdi.

Bununla birlikte, Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında, en belirleyici etken Kafkas-Rus ilişkilerinden çok Osmalı-Rus ve İran-Rus savaşları idi. Osmanlı Devleti ve İran'ın güç kaybetmesi Rusya'nın bölgede daha da güçlenmesi anlamına geliyordu.11

Rusya’nın bu iki devlete karşı aldığı her başarı onun Kafkasya’da biraz daha yayılması demekti. Örneğin, Rus-İran savaşları sonucunda yapılan Gürcistan Antlaşması (1813) ile Rusya “Gürcistan, Guria, İmeretya, Mingrelya ve Abhazya, Dağıstan ve Azerbeycan’ın kontrolünü ele geçirdi.”12 1828’de İran’la imzaladığı Türkmençayı Antlaşması ile ise Erivan da dahil olmak üzere Aras’ın kuzeyindeki bütün topraklarını ele geçirdi ve daha sonra da Kabartaylar, Osetler ve Gürcülerle yaptığı anlaşmalar sonucunda Daryal Geçidi’nden Orta Kura’ya indi. İmeretler ve Mingrelilerle olan dostluğu sayesinde de Rion Havzası’nı ve Suram Dağlarını kontrol eden Rusya Kafkasya’daki kontrolünü sağlamlaştırmak istiyordu, çünkü bu bölgeyi Akdeniz’e, Hint Okyanusu’na ve Orta Doğu’ya geçişinde bir üs olarak kullanmak istiyordu.13

Rusya bu yönde 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması ile yeni kazançlar elde etti. Antlaşmaya göre:

Osmanlı Devleti Kuban ötesinde Adığe toprakları üzerindeki bütün haklarını kaybederek buraları Rusya İmparatorluğu’nun yönetimine bırakıyordu. Ayrıca Ahıska bölgesinin (Batum dışında) savaş tazminatı olarak Rusya’ya bırakılması, İran’ın da Revan’ı Rusya’ya bırakmak zorunda kalması Kafkaslar’da Rusya egemenliğini kesin biçimde ortaya koyuyordu.14

Rusya’nın Kafkasya’da kontrolünü sağlamlaştırmak istemesinin stratejik nedenleri dışında çok önemli ekonomik nedenleri de vardı. Kafkasya’nın fethi ile Rusya’nın asıl amacı, “I. Petro’nun belirlediği Hindistan’a ve ötesine uzanan ticaret yollarını ele geçirmekti.”15 Diğer bir ifade ile Rusya’nın hedefi Kafkasya değildi; Kafkasya üzerine kurduğu konrol sayesinde İran ve Osmanlı topraklarına uzanmak ve ordan da sıcak denizlere ulaşmak istediği çok açıktı.16 Belki bu nedenledir ki, Rusya 1829 Edirne Antlaşması ile Kafkasya’da önemli kazançlar elde ettikten ve 1833

Hünkar İskelesi Antlaşması ile Boğazlarda kontrolü sağladıktan sonra, İngiltere Hindistan'da kendi çıkarlarını tehdit altında gördüğünden Rusya'ya karşı muhalif bir politika izlemeye başladı.17

Rusya'nın ekonomik amaçları ile bağlantılı olarak, Kafkasya'da, özellikle Çerkesya'da, otoritesini kurmak istemesinin bir diğer nedeni de Çerkesya kıyılarında devam eden kaçak Osmanlı-İngiliz ticaretini önlemekti. Ali ve Hasan Kasumov'un verdiği bilgilere göre, Çerkesya kıyılarındaki kaçak ticaret 1830'larda oldukça büyük bir boyuta ulaşmıştı. "Kaçakçılık yapanların Çerkesya'ya sattıkları başlıca emtia silah, cephane ve tuz idi. Bölgeden kaçak olarak götürülen başlıca mallar ise tarım ürünleri idi. Sadece 1830 yılında Çerkesya kıyılarına kaçak olarak Anadolu'dan yaklaşık 200 Osmanlı ve İngiliz gemisi yanaşmıştı."18 Osmanlı ve İngiliz tüccarları kaçakçılığa ilaveten Osmanlı ve İngiliz yanlısı siyasi propaganda da yapmakta idiler. Bu nedenle Rus Çarı I. Nikola hem kaçak Osmanlı-İngiliz ticaretini önlemek hem de onların Rus aleyhtarı propagandalarını önlemek için Çerkesya'yı işgal planlarına hız verdi. Rusya'nın Kafkasya'da genişlemesi ile doğru orantılı olarak, Rus işgaline karşı direniş hareketleri de arttı.

Kafkaslıların Rusya'ya karşı direniş hareketlerinin organize edilmesinde ve etkili olmasında en önemli rolü müridizm hareketinin öncüleri İmam Gazi Muhammed ve daha sonraları da Şeyh Şamil oynadı. "Kafkasya'da sosyal ahlâkı geliştiren, kabileler arasındaki anlaşmazlıkları kaldırıp birlik ve beraberlik duygularını yerleştiren, hırsızlık, kan davası, cinayet gibi suçların ortadan kaldırılmasını sağlayan 'Müridizm'in hedefi 'din uğruna cihat yapıp hür ve müstakil yaşamak' idi."19 Bundan da anlaşılacağı üzere Müridizm hem dini hem de siyasi bir nitelik taşımakta idi. Müridizm hareketi en çok Dağıstanlılar ve Çeçenler arasında ilgi gördü. Ama Kafkasya'nın diğer halkları da direnişe katılmak da gecikmedi.

1840’larda Karadeniz kıyısı halkları, özellikle Adığeler, Rusya ile sıkı bir mücadele içine girdi. Mücadelenin bu dönemde yoğunlaşması ve güç kazanmasının en büyük sebebi 30’lu yılların sonunda inşası biten Karadeniz kıyı hattının inşasının sona ermesinden sonra Adığeler üzerinde artan Rus baskısı ve konrolü idi. 1840’ta “ürünün düşüklüğü ve soğuk kış yüzünden hayvanların telefatı sonucu kuban bölgesinde”20 baş gösteren korkunç kıtlık da direniş hareketlerini alevlendiren bir diğer sebep idi. Dağıstan ve Çeçenistan’da olduğu gibi, Kuban bölgesinde de mücadeleye güç kazandırmak ve bütün kuban halkını birleştirmek için, Hacı Muhammed gibi liderler müridizm hareketini yaymaya başladılar.21 Bahsi geçen liderler Kafkas direniş hareketinde önemli roller oynadılar ama Kafkas halklarının Rusya’ya karşı verdiği mücadelede en önemli isim hiç kuşkusuz Şeyh Şamil idi.

Rusya’ya karşı cihad ilan eden Şeyh Şamil 1836’dan 1859’a kadar Kuzey Kafkasya’daki Çeçenler, Dağıstanlılar ve İnguşlar gibi Müslüman halkları liderliğinde bir araya getirmeyi başardı.22 Her ne kadar Rusların yaptığı hatalar da Çeçenistan’ın fethini ve böylece Kafkasya’nın işgalinin tamamlanmasını ertelemişse de, araştırmacılar Kafkas direniş hareketini birleştiren Şamil’in liderlik özelliklerinin de çok önemli rol oynadığı konusunda anlaşırlar:

Şamil doğuştan lider, kumandan, diplomat ve politikacı idi. Rusları savaşlarda, entrikalarda ve yapılan görüşmelerde defalarca alt etmeyi becerdi. Rus propagandasının aksine, Şamil kör fanatisizmden uzak birisi idi. Elindeki gücü en iyi şekilde kullanmayı ve hem içerdeki rakipleri ile hem de Ruslarla mücadeleyi başardı. Üstelik, bir yandan sürekli savaşlarla, entrikalarla ve görüşmelerele uğraştı, bir yandan da çok sayıda kabileyi bir araya getirdi ve onları bir devlet çatısı altında topladı.23

Şamil'in liderlik özelliklerine rağmen Kafkas direniş hareketi 1860'lı yıllarda, özellikle Şamil'in 1859'da tesliminden sonra, çöktü. 1853 Ekimi'nde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında patlak veren, daha sonra 1854'te Fransa ve İngiltere'nin de Osmanlı'nın Sinop donanmasının Rusya tarafından yakılmasından sonra katılımı ile genişleyen Kırım Savaşı, Kafkas halkı için Rusya'ya karşı mücadelelerinde önemli bir fırsat idi. Ama Osmanlı ve İngilizlerin Kafkas direnişini kendi çıkarlarına alet etmek istemeleri ve Şamil'in buna izin vermemek istemesi sonucu bu fırsat olumlu yönde kullanılamadı.24

Şamil'in Rusya'ya karşı mücadelesinde sonuç olarak başarısız olmasının diğer ve daha önemli bir sebebi de Şamil'in kurmuş olduğu İslam devletinin değişik bölgelerine, özellikle Adığe bölgesine atadığı naiblerinin başarısız olması idi. Müridizm hareketinin liderlerlerinin kendi aralarındaki rekabetinin yanı sıra, İslam'ı kullanan Kafkas halkı zenginlerinin köylü halkı sömürmesi ve böylece halkın Müridizmden soğuması da naiblerin başarızıslığına etki etti.25

Bununla birlikte, Kafkas direnişinin başarısız olmasının en büyük sebebi Şamil'in 1850'de Ruslara boyun eğmek zorunda kalması idi. "(Bu) Kafkaslı Dağlı halkların direnişinin çöküşünü de birlikte getirdi. 1865 gibi Kafkasya'daki bütün halklar ya pasifize edildi ya da sürgün edildiler."26 Bütün bunlar Rusya'nın Kırım Savaşı'ndan sonra başlattığı kararlı ve sistematik askeri harekâtların bir sonucu idi.

Edward Allworth ve Helene Carrere d'Encausse'nin belirttiği gibi, Kırım Savaşı'ndan sonra Rusların Kafkasya'da dahil olmak üzere bütün Orta Asya'yı işgal süreci hız kazandı. 1860'lardan 1880'lere kadar Rusların Orta Asya'daki fetihleri hakkındaki makelesinde, d'Encausse Kırım Savaşı'nda alınan gurur kırıcı yenilginin Rusya'nın Orta Asya'ya olan ilgisini arttırdığını yazar. Balkan ve Yakın Doğu

politikalarında hüsrana uğrayan Rusya, Orta Asya'da gerçekleştireceği fetihler sayesinde yara alan imajını yenilemek ve yıkılan ekonomisini güçlendirmek istiyordu. "Rakipsiz pazarı ve zengin ham maddeleri"27 olan Orta Asya'nın ekonomik önemi Rusya'nın Orta Asya'ya yayılmasında önemli bir rol oynadı.

Özellikle Rusya'nın Amerika'dan pamuk ithalini sekteye uğratan Amerikan iç savaşı Rus hükümetinin pamuk üretimi açısından zengin Orta Asya bölgelerine ilgisini arttırdı.28

Daha önce belirtildiği gibi, Şamil'in Rusya'ya boyun eğmesinden sonra Kafkas direnişinin çöküşü ile birlikte, Rusya Kafkasya'yı kontrol altına almayı başardı. Askeri harekâtlar dışında, Rusya Kafkasya'da hakimiyetini sağlamak için 'güvenilmez ve potansiyel tehdit' olarak gördüğü birçok Kafkas halkını sürgün etti. Sürgün edilen halklar arasında Abhazlar ve Çerkesler başta gelmekte idi. Kuzeybatı Kafkasya'nın verimli topraklarında yaşamaya alışan Çerkesler göçe zorlandı:(Sistematik fetihler sonucu Rusların 1864'te Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmesinden sonra) Ruslar Çerkeslerin yurtlarında kalmasını imkansız hale getiren baskı ve bir tür saldırı hareketi uygulamaya başladılar. Köyler yağma edildi ve sonra yıkıldı. Büyük baş hayvanlar ve hayatta kalmak için gerekli her şey ellerinden alındı. Rusların yaptığı daha sonra Kafkasya'da ve Balkanlar'da sık sık tekrar edilecek olan -evleri ve tarlaları yakmak ve açlık ve kaçmaktan başka hiçbir şans bırakmamak şeklindeki- klasik zorla göç methodu idi.29

Göç ettirilmeyip pasifize edilenler arasında İnguşlar ve Karakalpaklar da vardı ki zaten Karakalpakların çoğu Rusya ve İran arasında imzalanan 1828 tarihli Türkmençayı Antlaşması'ndan sonra Türkiye'ye göç etmişti. Öyle gözüküyor ki, Ruslar Kafkasya'yı fetihlerine ve halklarını pasifize temelerine rağmen, Kafkasya'da hiçbir zaman tam

olarak hakimiyet ve kontrollerini kuramadılar. Ne zaman bir fırsatını -ya bir iç karışıklık ya da bir dış savaş- buldular ise, Kafkas halkları Rusya'ya karşı onun düşmanları ile, özellikle Osmanlı Devleti ile, ittifak etmekten geri kalmadılar.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Müslüman Kafkaslıların Rus kontrolünü sona erdirmek için kullanmak istediği fırsatlardan biri idi. Örneğin, Karakalpaklar Muhtar Paşa kumandanlığındaki Osmanlı'nın Doğu Anadolu ordusuna katıldı ve Ruslara karşı savaştı.30 Benzer şekilde, bir grup Kafkas gönüllü Şamil'in hayattaki en büyük oğlu olup daha sonra bir Osmanlı Generali olan Gazi Muhammed'in liderliğinde bir araya gelip Rusya'ya karşı mücadele verdi.31 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı dönemine ait entelektüel ve askeri yazılarda kendisini gösteren Ruslar ve Kafkaslar arasındaki karşılıklı gerilim ve güvensizliği göze önüne alarak, Ruslara boyun eğen Kafkas halklarının bile Rus yönetimine direnişlerini devam ettirdiği ileri sürülebilir. Onlar direnişlerini ya silahlı bir ayaklanma ile ya da Rus ordusunda savaşmayı reddederek ifade ettiler.

"1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kuzey Kafkaslar'ın bazı bölgelerinde (Dağıstan, Çeçenistan, İnguşistan) ve Abhazya'da halk ayaklanmaları ve isyanları meydana geldi. Bunlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve genelde sömürgeciliğe karşı olan en kuvvetli halk hareketleri idi."32 Rus askeri personeli ve savaş muhabirlerinin cephedeki Kafkas askerleri ile ilgili gözlemleri de isyana katılmayıp Rus ordusuna alınanların bile Rus otoritesini kabul etmediklerini gösterir.

Aristokrat kökeni ve Severnaia Pchela, Moskovskii Vedomosti ve Russkii Vestnik gibi muhafazakar gazetelerdeki yazılarına rağmen, Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde görev yapan Prince Vladimir Petrovich Mescherskii Kafkas Dağlı halklarının, özellikle Çeçenlerin, Kafkasya'daki Rus otoritesini kabulden çok uzak oldukları gerçeğini ifade

eder. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili anılarında, Mescherskii bölgenin şefi olan General-Svustunov'un "dağlıları daha yakından gözetmek ve onların Çeçenistan'da başlayan ayaklanmadan etkilenmelerini önlemek için bir süre daha Grozni'de kaldığını"33 yazar. Ayrıca, Mescherskii ayaklanmanın "kısa bir süre önce bastırılan yerel halkın yaşadığı Terskii bölgesinin tamanına yayılabilecek nitelikte olduğunu, ama Terskii bölgesinde sürekli bulundurulan Rus birlikleri sayesinde sadece Çeçenistan'la sınırlı kaldığı"nı belirtir. Ayrıca, yazar, "Kafkas eyaletlerinde Kafkaslı dağlıların genel bir ayaklanması olacağına ve bayrama kadar bütün Hıristiyanların katledileceğine dair genel bir beklenti olduğunu"34 ifade eder. Mescherskii daha sonra asilerin disiplinsiz davranışları ve aul adı verilen Kafkas köylerini baskınlar yaparak ve köylülerin hayvanlarını çalarak yerli halkı kendilerinden soğuttuklarını ve bu nedenle de ayaklanmanın gerçekleşmediğini yazar. Beklenen ayaklanma gerçekleşmese bile, asilerin varlığı Kafkasya'daki Rus yönetiminin tam oturmadığını gösterir.

Osmanlı-Rus Savaşı'nı Otechestvennie Zapiski (Anavatandan Notlar) adlı liberal bir gazete-dergi için rapor eden N. Maksimov, Avrupa Cephesi'nde Kuban ve Terek Kazakları ile birlikte Kafkas birliğini oluşturan İnguşların savaşmaya gönülsüz olduklarını yazar. Rusya için savaşmak yerine, İnguşların "dînen kardeşleri dedikleri Türklerin"35 tarafını tutmayı yeğlediklerini belirtir. Maksimov Rus kumandanların onların bölükte karışıklık ve huzursuzluk çıkarmalarını önlemek için bazı "sert ve baskıcı tedbirler" uygulamalarına rağmen, bölükte onları dengeleyecek başka yabancı ögeler olmadığı için, İnguşların disiplinsiz tavırlar sergilemeye devam ettiklerini yazar. Ayrıca Türklere duydukları sempatiden dolayı ve daha da önemlisi, Kafkas askerleri arasında sebep oldukları karışıklıktan dolayı, İnguşlara

güvenmenin çok zor olduğunu, bu nedenle de bölük komutanının İnguşları evlerine geri gönderdiğini belirtir.36 İnguşların savaşa karşı gönülsüz tavırları ve bölükteki uyumsuz davranışlarına dair Maksimov tarafından sunulan bu bilgiler İnguşların hâlâ Rus hakimiyetini kabullenemediklerini gösterir.

Savaşı Doğu Cephesi'nden bir Rus gazetesi için rapor eden A. N. Maslov ve savaşı Avrupa Cephesi'nden rapor eden Nemirovich Danchenko'nun anıları da Kafkaslıların Rus kontrolüne karşı devam eden direnişlerini gösterir.37 Avrupa Cephesi'ndeki Kafkas bölüğü ile ilgili açıklamalarında, Danchenko önce Abhazların Rus ordusunda cesurca savaştıklarını yazar, sonra da onları hâlâ Ruslara sadık kaldıkları için tebrik etmek gerektiğini belirterek, her an Abhazların Ruslara karşı bir tavır almasını beklediğini gösterir. Bu da Abhazlarla Ruslar arasında hâlâ tam bir güven ve anlayışın oluşmadığını gösterir.

Benzer şekilde Maslov'un Doğu Cephesi'ndeki Kafkas ordusunun Kabordinskii bölüğünü oluşturan Karakalpaklar ve Dağıstanlılarla ilgili gözlemleri de bu halklarla Ruslar arasındaki gerginliği ve güvensizliği yansıtır. Maslov Dağıstanlıların o ana kadar "sadakatle ve cesaretle" savaştıklarını ama daha sonra ne olacağını söylemenin zor olduğunu yazar. Kabordinskii bölüğü "çaresiz ve affedilemez eşkıyalardan" oluştuğu için, onlara güvenmenin çok zor olduğunu belirtir. Kars'ta, "bazıları çoktan Rusya'ya ihanet edip, Türklerin tarafına geçti. Şimdi bu bölük hemen hemen ortadan kalktı. Onun dağıldığını söyleyenler var,"38 diye devam eder.

Bütün bu açıklamalar Rusya'ya karşı direniş gösteren Kafkas halklarının çoğunluğunun Müslüman olduklarını gösterir. Bu nedenle, din farkının Kafkas halkının direnişinde önemli bir sebep olduğu ileri sürülebilir. Rus askeri personelin ve savaş muhabirlerinin Kafkasya'nın

gayrimüslim halkları hakkında yazdıkları da bu tezi doğrular niteliktedir. Örneğin, anılarında Rus generalleri ya da muhabirleri Gürcülerle ilgili tek olumsuz bir not yazmazlar. Aksine onları Rus ordusunun “kahraman ve cesur”39 askerleri olarak tanımlarlar. 19. yüzyılın başında Gürcüler kendileri Rus hakimiyetini kabul ettikleri için, zaten bir Gürcü direniş hareketi de yoktur. Aynı şekilde Doğu Anadolu Cephesi’ne giden generaller ya da muhabirler Ermenilerden, Müslüman Kafkaslılara nisbeten, oldukça olumlu bahsederler. Her ne kadar onların Rus ordusuna sattıkları buğday fiatlarını yükseltmelerinden şikayet etseler ve özellikle genç Ermenileri eski generasyonlara göre Ruslara daha az sadık ve bencil olmakla suçlasalar da,40 genelde Ruslar Ermenilerden Müslüman Kafkas halklarından söz ettikleri gibi bahsetmezler. Bunun en büyük sebebi de ne Ermenilerin ne de Gürcülerin, ki her ikisi de Ortodoks, Ruslara karşı hiç bir direnişte bulunmamaları hatta gönüllü olarak Rus hakimiyetini kabul etmeleridir.

Kafkasya’daki Rus hakimiyetini tam anlamıyla sağlamlaştırmak için, Rus hükümeti 19. yüzyılın son çeyreğinde birtakım yeni politikalar benimsedi. II. Aleksandr, daha 1860’larda, Kafkasya’nın fethi tamamlandıktan sonra, birtakım politikalar uygulamıştı. Bu politikaların başlıcaları tehdit unsuru olarak görülen grupları sürgün etmek, özellikle de Osmanlı topraklarına göndermek, sınır boylarına “sadık” Kazakları yerleştirmek ve yeni bir vatandaşlık kavramı geliştirerek, bununla ilgili olarak bazı legal, kültürel ve eğitime yönelik reformlar yapmaktı.41 Ama bu politikalar bazı başarılara rağmen hiçbir zaman Kafkasya’da gerçek Rus hakimiyetini sağlamaya yetmedi. Bunun da en önemli sebebi Rusların baskıcı politikaları ve zorla Kafkas topraklarını işgalleri gerçeği idi. Allworth’un yazdığı gibi, Rus işgalleri “İstilâcı ile İstilâ edilenler arasındaki ilişkilerde derin yaralar açtı.”42 Rus entelektüelleri ve askeri

personelinin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili notları ve anılarının da gösterdiği gibi, Rusların Kafkaslar’da açtığı yaralar hâlâ iyileşmemişti.

Osmanlı-Rus Savaşı’nı takip eden dönemlerde, özellikle III. Aleksandr döneminde, Rus hükümeti Kafkasya’daki hakimiyetini tam anlamıyla sağlamaya yönelik politikalarına devam etti. Bunların en önemlisi, Kafkas halkları ile birlikte, ülkedeki, Yahudiler gibi, diğer gayr-i Ortodoks halklara karşı yürütülen Ortodokslaştırma politikası idi.43 Bu politikaya karşılık, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit de pan-İslamizm politikasını benimsedi. “Batı’nın ve Rusya’nın sömürgesi olan Müslüman ülkeleri Osmanlı Sultanı olan ve Halife sayılan Abdülhamit’in çevresinde birleştirmek pan-İslamizmin başlıca gayelerinden biriydi.”44

Bu Osmanlı politikasının etkili olmasını önlemek için Rus Kafkas yetkilileri “müslüman din görevlileri ve çevrelerini faaliyetlerini sıkı takibe almak, gizli polis ve güvenlik güçleri gibi” her türlü tedbiri almıştı.

Bu dönemde Ruslara karşı çok güçlü bir Kafkas direniş hareketi yoktu. Bu Rusların Müslüman halkları Ortodokslaştırma politikası veya Kafkas halklarını idari ve sivil anlamda Rus halkının bir parçası haline getirmeye yönelik reformlarından çok, birçok Kafkaslı halkı göçe zorlamaya devam etmesi ile ilgili idi. 1871-84 yılları arasında sadece Kuban vilayetinden Osmanlı ülkesine “3.598, 1888’te 3.421, 1890’da 9.153, 1895’te 3.998 Adıge sürülmüştür ki toplamı 20.161 kişi oluyor.”45 Sürgünler 19. yüzyılın son çeyreğinde Kafkas halklarının Rusya’ya karşı direnişini baltalayan en önemli sebeplerdendi.

1 Caucasian Boundaries: Documents and Maps, 1802-1946, ed. Anita L. P. Burdett, Archive Editions, 1996, s. 279.

2 Ariel Cohen, Russian Imperialism: Development and Crisis, Praeger: Westport, Connecticut, London, 1996, s. 55; Abdullah Saydam, Kırım ve

Kafkas Göçleri (1856-1876), TTK: Ankara, 1997, s. 25.

3 Saydam, s. 28; Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’e Kadar, TTK: Ankara, 1993, 3. Baskı, s. 155.

4 Justin McCarthy, Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922, Darwin Press, Inc. Princeton: New Jersey, 1995, s. 33.

5 Saydam, s. 33.

6 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi, Kaf-Der: Ankara, 1995, s. 90.

7 A.g.e. s. 43.

8 Saydam, s. 42.

9 A.g.e. s. 68.

10 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 70-73.

11 Saydam, s. 42.

12 Ariel Cohen, s. 56.

13 Saydam, s. 44, Kasumov, 75.

14 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 118.

15 Saydam, s. 45.

16 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 75.

17 A.g.e. s. 119.

18 A.g.e. s. 141.

19 Saydam, s. 46.

20 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 165.

21 A.g.e. s. 168.

22 John F. Baddeley, The Russian Conquest of the Caucasus, Curzon Press, 1999, s. 231.

23 Moshe Gammer, Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan, Frank Cass, 1994, s. 292.

24 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 174-188.

25 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 173.

26 Moshe Gammer, s. 293.

27 Hélène Carrère d'Encausse, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", Central Asia: A Century of Russia Rule, Ed. Edward Allworth, Columbia University Press: New York, Londra, 1967, s. 131.

28 A.g.e.

29 Justin Maccarthy, s. 34.

30 İslam Ansiklopedisi, 3. Cilt, s. 330.

31 Moshe Gammer, s. 294.

32 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 284.

33 V. P. Mescherskii, Kavkazkoi Putevoi Dnevnik, 1877-78, S. Petersburg, 1880, s. 16.

34 A.g.e.

35 N. Maksimov, "Za Dunaem", Otechestvennie Zapiski, no. 9, 1878, s. 346.

36 A.g.e.

37 Danchenko Savaşı S. Petersburg'da yeni kurulan liberal günlük bir gazete, Nash Vek (Bizim Yüzyılımız), için rapor etti. Louise McReynolds, The News Under Russia's Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1991, s. 87.

38 A. N. Maslov, God Voiny v Maloi Azii, 1877-78, S. Petersburg, 1879, s. 47.

39 V. M. Vonliarskii, Vospominaniia ordinartsa o voine 1877-78 gg., Sankt-Peterburg, 1891, s. 21, Maslov, s. 47.

40 Mescherskii, s. 121-122, Maslov, s. 47.

41 Austin Lee Jersild, "From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire", Russia's Orient:

Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917, ed. Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, Indiana University Press: Bloomington, s. 103-104; Dov Yaroshevski, “Empire and Citizenship”, Russia’s Orient, s. 71.

42 Allworth, s. 59.

43 Edward C. Thaden, Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia, University of Washington Press: Seattle, 1964, s. 199.

44 Ali Kasumov-Hasan Kasumov, s. 289.

45 A.g.e., s. 299.

Kafkasya'nın Bağımsızlık Mücadelesinde Tasavvuf ve Tarikatların Rolü / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Necmeddin Bardakçı [s.522-530]

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Hz. Muhammed'in (s.a.a.) Kur'an'a dayalı ahlâkını, sevgi ve hoşgörüsünü kendilerine rehber edinen tasavvuf ve tarikatlar, kalp ve gönül dünyasını arındırıp ahlâklı insanlar yetiştirmeye çalışmışlardır. Orta Asya'da Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinde ve Anadolu'nun Müslüman-Türk yurdu olmasında kolonizatör dervişlerin gayretleri ile Kuzey Afrika ve Endülüs'te halkın İslâmlaşmasında sûfîlerin çabaları bilinmektedir. Onlar İslâm dininin yayılması ve vatan müdafaasında aktif bir görev üstlenmişlerdir. Bu alperen geleneğinin en son yeşerdiği, İslâmiyet'in tasavvuf ve tarikatlar vasıtasıyla yayılıp kök saldığı bölgelerden birisi de, sert tabiatlı mert insanların yaşadığı Kafkasya'dır.

Kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılan Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar devam eden dağlık bölgedir. Kuzeyde Ukrayna ve Kalmukya, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde İran ve Anadolu dağları ile çevrilidir. Yüzölçümü 470.000 kilometre karedir. Kafkasya sıradağlarının Elbruz (5633 m.) ve Kazbek (5647 m.) olmak üzere en yüksek iki tepesi vardır. Sıradağlar kuzeybatıda Novorossisk limanının bulunduğu Apşeron Yarımadası'nda sona erer. Kafkasya'nın güneyinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Devletleri ile Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki bazı şehirleri ve İran; sıradağların kuzey eteklerinde ise, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e doğru Dağıstan, Çeçenistan, İnguşya, Kuzey Osetya, Kabarday-Malkar, Karaçay-Çerkez ve

Abhazya bulunur.1 Kafkasya'nın kuzeyinde aslen Türk olan Çerkez, Abaza, Lezgi, Çeçen ve Gürcülerin oluşturduğu Kafkas kavimleri; Ermeni, Osset, Svan, Rus, İran ve bazı Avrupa milletlerinden meydana gelen İndo-Avrupa Kavimleri ve Türkler, güneyinde ise Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır.

Kafkasya, doğuyu batıya bağlayan önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Ticaret yollarının oradan geçmesi, zengin petrol ve doğal gaz yataklarının bulunması uluslararası arenada bölgenin önemini daha da artırmaktadır. Karmaşık bir etnik yapıya sahip olmasının yanı sıra zengin petrol yatakları ve Trans Kafkasya'nın (Kafkasya ötesi) kontrolü ile ticaret yollarının Kuzey Kafkasya'dan geçmesi, bölgeyi sürekli olarak dış güçlerin, özellikle de Rusların ilgi alanı içerisinde bulundurmaktadır. Bundan dolayı Kafkasya'da huzurlu ve sakin bir ortamdan söz etmek oldukça zordur.

I. Kafkasya'da İslâmiyet'in Yayılması

Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm'ın yayılmasında çok çeşitli metotlar uygulanmış, zamana ve bölgeye göre bazıları diğerlerine tercih edilmiştir. Fethedilen yerlerde cami ve medreseler yaparak buralarda halkı bilgilendirme, tekkeler ve ribatlarda sûfî ve dervişler tarafından farklı bir yol olan ferdî ve yaygın eğitimin benimsenmesi, Müslüman tüccarların gittikleri yerlerdeki faaliyetleri ve fethedilen bölgelerde yerli halkın kızlarıyla evlenerek akrabalık bağı kurmak, Müslümanlaştırmanın en etkili yolları arasındadır.

Kafkasya'da din, millî yapının bir unsuru oluncaya kadar uzun bir süreç geçirmiştir. Bölge, Hz. Ömer'in halifeliği döneminden itibaren Müslüman Arapların, Selçuklularla birlikte Müslüman Türklerin fetih hareketlerine ve İslâmiyet'i yayma faaliyetlerine sahne olmuştur. Kabilecilik ve dağlılık ruhu ile birlikte geleneklere katı bir şekilde bağlılığın yaygın olduğu bölgede birlik sağlamak çok güç olduğundan İslâmiyet'in yayılması için

inşa edilen cami ve mescidler, her fetih hareketinden sonra yeni baştan yapılmıştır.

Kafkasya'nın kuzeyi, yeryüzündeki en karmaşık etnik yapıya sahip bölgelerden birisidir. Bölgede her biri farklı lehçeye sahip olan elli kadar kabile ve kavim yaşamaktadır.2 Bölgede yaşayan kavimler arasında bitmek tükenmek bilmeyen kabile savaşları, onların bir arada yaşamasını güçleştirmektedir. Bu kavimlerin aralarını düzeltecek, birbirleriyle iyi ilişkiler kurmalarını sağlayacak tek güç, İslâmiyet'in herkesi kucaklayan geniş yelpazesidir. Kabileler arasındaki düşmanlıklar ya Türk valilerin yaptığı gibi müsamaha ve hoşgörü ile veya imamların yaptığı gibi sert bir şekilde İslâmiyet'in uygulanmasıyla,3 karizmatik liderlerin etrafında toplanmaları ve kutsal cihad ile bilfiil meşgul olmalarıyla önlenebilir, kardeşlik anlayışı tesis edilebilirdi.

Nitekim İslâm dini bölgede "imamlar" adı verilen tasavvuf önderleri vasıtasıyla Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşya'da; Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin Kafkasya valileriyle de Çerkez ve Abaza bölgesinde bu görevi üstlenerek, sayısız millet ve topluluk arasında birleştirici yegâne unsur olmuştur. Yüzyıllar boyunca Rusların sindirmeye ve izlerini yok etmeye çalıştığı İslâm dini, Kafkasya'nın millî kimliğinin temelini teşkil ederken aynı zamanda bilhassa Çeçenler ile ezelî düşmanları Ruslar arasında güçlü bir kültür bariyerini oluşturmuştur.4

Kafkasya, ikinci halife Hz. Ömer zamanında (22/643) Müslüman Arap ordularının İran ve Azerbaycan'ı geçerek Kafkas dağlarına ulaşmasıyla İslâmiyet'le tanıştı.5 Hz. Osman'ın halife olmasından sonra Azerbaycan valisi olarak tayin ettiği Velid b. Ukbe, Azerbaycan ve Ermenistan'ı fethederek (25/646) yörede yaşayan kavimlerle anlaşma yaptı.6 Emevîler Dönemi'nde ise bölgedeki konumun sağlamlaştırılması için yapılan akınlara devam edildi. Ancak bölgede fazla bir varlık

gösteremeyen Müslümanlar, asıl yayılma ve hâkimiyetlerini Emevî Arap Genel Valisi Mervan b. Muhammed'in (736-738) zamanında Dağıstan ve Çeçenistan'a ulaşan Arap fatihler vasıtasıyla sağlamaya başladı.7 Kafkas kabileleri, bu dönemlerde Müslüman olmalarına rağmen Arapların buralardan çekilmeleri ile tekrar eski âdet ve ananelerine döndüler.

Kafkasya, Selçuklular için büyük önem taşımıştır. Selçuklu Devleti'nin resmen tanınması sayılan Dandanakan Savaşı'ndan önce oraya geçip bölgede teşkilatlanılması düşünülmüş, Çağrı Bey'in karşı çıkmasıyla bu düşünce gerçekleşmemiştir.8 Kafkaslar'a Türklerin ve İslâmiyet'in kalıcı olarak yerleşmesi XI. yüzyılın ortalarında başlamış, Kafkasya'nın güneyinde yer alan Azerbaycan bu dönemde tamamen bir Türk ülkesi haline gelmiş, İslâmiyet kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir. Daha sonraki dönemlerde, bölge bu Müslüman Türk karakterini korumuştur.9

Türklerin Kafkasya ile münasebetleri, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Dönemi'ne kadar uzanır. Onun 446/1054'teki Kafkas seferi, Selçukluların Ön Asya'daki hakimiyetini kuvvetlendirmiştir.10 Sultan Alp Arslan'ın 456/1064 yılında Nahcivan, Azerbaycan ve Gürcistan'a yapılan seferde Gürcüleri yenip Ani kalesini fethetmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Fethedilen yerlerde geleneğe uygun olarak kiliseler camilere çevrilmiş,11 bölge kavimlerinin İslâmlaşmasına zemin hazırlanmıştır. Daha sonra bölgede meydana gelen karışıklıklar Alp Arslan'ı tekrar Kafkasya seferine çıkmaya mecbur etmiştir. Bu sefer sırasında Nizamülmülk ve meşhur Kafkasya fatihi Sav-Tekin de Sultan'ın yanında yer almıştır. Sultan Alp Arslan yeni fethedilen kale ve şehirlerde camiler yaptırarak bölgede İslâmiyet'in yayılmasına hizmet etmiştir.12 Alp Arslan'ın ölümünden sonra Melikşah da Kafkas fatihi Sav-Tekin'i Kafkasya umumi valisi olarak görevlendirerek Erran ile Şirvan'ı kendisine ikta olarak vermiştir.13 Alp Arslan'ın Gürcüleri mağlup etmesiyle bölgede Türk iskan

hareketine başlanmış, Melikşah Dönemi'nde de sürdürülmüştür. Kafkasya'nın yayla ve kışlakları, Orta Asya bozkırlarından gelen Türkmenlerin hoşuna gitmiş,14 Sav-Tekin bölgeye onları yerleştirerek İslâmiyet'in ve Türk geleneğinin kabul görmesi için büyük gayretler göstermiş, birtakım hayır işleri yapmıştır.

Türklerin Kafkasya'ya yerleşmeleri 1076'dan itibaren hız kazanmış, Derbend ve Şirvan gibi yerleşim merkezleri de iskan edilen yerler arasına girmiştir.15 Asıl gayeleri, hükümranlıkları gittikçe zayıflayan Abbasilerin ve Bizans'ın miraslarına konup Anadolu'yu Müslüman Türk yurdu yapmak olan Selçuklular, Kafkasya'nın kuzeyine gitmeyi fazla düşünmemişler, hakim oldukları Güney Kafkasya'yı bir üs olarak kullanıp batıya, Anadolu'ya yönelmişlerdir.

Kafkasya'da İslâmiyet'in genel kabul görmesi, XIII-XIV. yüzyıllarda Altınordu Hanlığı'nın etkisiyle başlamıştır. Osmanlılar döneminde 1475'te Kırım Hanlığı'nın İstanbul'a bağlanması ile Kafkas sıradağlarının kuzeyindeki bölge de Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in son yıllarında 1479'da Anapa, Taman ve Koba iskeleleri fethedilmiş, Taman'da bir mescid, Tarkhan (Temrük) yanında bir cuma mescidi yaptırılarak İslâmiyet'in yayılmasına çalışılmıştır.16 XVI-XVIII. yüzyıllarda İslâmiyet peyderpey yayılmasını sürdürmüş, XIX. yüzyılda da bölgeye tamamen hakim olmuştur.17

XVI. yüzyıldan itibaren Rusların yayılmacı politikaları ve sıcak denizlere inmek istemeleri, ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur.18 Rusların Çar Korkunç İvan zamanında Astrahan'ı almalarından sonra (1556) bölge Rus nüfûzunun etkisinde kalmıştır. Hatta bazı Çerkez ve Çeçen beyleri bizzat Moskova'ya gidip, özellikle Çeçenler, Kırım Hanları ve Osmanlılara karşı İvan'ın himayesini bile istemişlerdir. Kafkasya'daki

bu nüfûz, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bariz bir şekilde kendisini hissettirmiştir.[19]

1568'de Rusların Dağıstan arazisinde bir kale yapıp bölgenin kontrolünü ele geçirerek yayılma gayretlerini pekiştirmeleri, Osmanlı Devleti'nin bu bölge meselelerine eğilmesini mecburiyet haline getirdi. Devlet-i Ali bir taraftan ticaret yollarının kontrolü, diğer taraftan Kırım Hanlığı'nı Rus tehlikesine karşı korumak, bir başka açıdan da Orta Asya ve Türkistan Müslümanlarının serbestçe Hac vazifelerini yapmalarını sağlayıp onlar üzerindeki nüfuzunu artırmak düşüncesiyle Kafkasya ile ilgilenmeye başladı. Bu düşünce ile Özdemiroğlu Osman Paşa'yı bölgeye Serdar olarak tayin etti.

Osmanlı vezir-i âzamlarından Özdemiroğlu Osman Paşa, Şirvan Serdarı iken (1578-1584) İran, Şirvan ve Kafkasya'da önemli başarılar sağladı. Bölgedeki İran destekli Kızılbaş hakimiyeti, onun etkili siyaseti ve savaş kudretiyle kısa zamanda giderildi.[20] Bir ara Dağıstan'da Osmanlı askerine yönelik taciz, yağma ve hırsızlık hareketleri artmış, fakat o, önce kendilerine sulh teklif etmiş, onlar buna yanaşmayınca da askeri güç kullanarak itaat etmelerini sağlamıştır.[21]

Osmanlı yöneticileri tarafından Vezir Osman Paşa'ya gönderilen hükümlerde, kazandığı başarılardan dolayı kendisine iltifat edilmekte, Kırım hanları ile iyi ilişkiler kurması,[22] emri altındaki askerlere iyi davranması, gaza ve cihad için onları hazırlıklı bulundurup, manevî duygularını coşturması istenerek[23] Kafkasya'nın hakimiyeti için gerekli adımlar atılmakta, Osmanlı Devleti'nin bölgeye verdiği önem belirtilmektedir.

Osman Paşa, Melik Burhaneddin'in kızı ile evlenip bölge halkı ile akrabalık kurarak,[24] itibarını artırmış, yöre halkı tarafından benimsenmiştir. Osman Paşa'nın ölümünden sonra 1582'de Rumeli Beylerbeyi Vezir Ferhad

Paşa, Serdar tayin edilerek Revan vilâyetini fethe memur edilmiştir.25 Ferhad Paşa Kafkasya ve İran bölgesindeki birçok yeri Osmanlı ülkesine katmış, fethedilen yerlerde camiler yaptırmak suretiyle İslâm mührünü vurmuştur.26 Bütün bu başarılara rağmen Osmanlı hakimiyeti Kafkasya'nın batısı ile sınırlı kalmış olsa da,27 kazanılan zaferler Kafkasya'nın Türkler vasıtasıyla İslâmiyet'i yeniden tanımalarına katkıda bulunmuştur. İslâmiyet'in bölgede kalıcı ve sürekli yerleşmesi ise, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru (1195/1780) Kafkasya'ya tayin edilen Soğucak Valisi Ferah Ali Paşa'nın gayretleri ile, Dağıstan ve Çeçenistan'daki tasavvuf önderi İmamların çabaları sonucu olmuştur.

Ferah Ali Paşa, iyi bir tahsil görerek kendisini yetiştirmiş, çeşitli memurluklarda bulunmuş, çalışmaları ile herkesin takdirini kazanmış, derviş tabiatlı, iyi halli, sağlam karakterli ve temkinli bir adamdır.28 Bir yandan devlet işleriyle meşgul olurken diğer taraftan Takyeciler camiinde bulunan tekkede irşad faaliyetlerinde bulunan Tarikat-ı âliyye şeyhlerinden Şeyh Mahmud Efendi'ye intisab ederek tarikat neşvesini yaşamıştır.29 Onun gönül adamı hüviyetiyle Kafkasya'da halka kendilerinden biri gibi davranması İslâmiyet'in bölgede yayılmasında ve kendisine saygı duyulmasında etkili olmuştur.

Soğucak'a vardığında yöre halkı hakkında bilgi toplayıp takip edeceği siyaseti tespit eden Paşa, ilk iş olarak cuma namazı, zikir ve tevhid mukabelesinin edâ edileceği bir cami ve medrese yaptırmıştır.30 Rus zulmünden kaçıp dağlara sığınan Kırım ve Taman muhacirlerini toplayıp Soğucak'a yerleştirmiş, Çerkezlerin Müslüman geleneklerine yakınlık duymasını sağlamış, civar kabilelere haber gönderip Müslümanlığı tebliğ etmiş, İslâmiyet'e girmelerini ve kendisine tabi olmalarını istemiştir.31 Anapa iskelesini liman hâline getirip tahkim etmiş ve kaleyi yeniden yaptırmıştır.32

Fethedilen bölgelerde yerli halkı Müslümanlaştırmanın en etkili yollarından biri de onların kızlarıyla evlenerek akrabalık bağı kurmaktır. İnsanları doğru yola sokmak için, onlarla evlenmeyi göze almak başlı başına bir erdemdir.33 İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (S.A.V.), İslâm'ı yayma konusunda evliliği bir yakınlaşma ve anlaşma vasıtası olarak bizzat kendisi uygulamıştır. O, bu metodu tatbik ederek birçok kabilenin Müslüman olmasını sağladığı gibi ashabına da aynı yolu tavsiye etmiştir.34 Hz Peygamber'in vefatından sonra fethedilen Afrika'da, Endülüs'te, Anadolu ve Çin'de Müslümanların yerli kadınlarla evlenmeleri İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu tutumlarıyla Müslümanlar, gittikleri yerlerde evlilikler yoluyla yerli halkla kaynaşmışlar ve İslâm'ın tabiî bir yolla benimsenmesini sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya valilerinden bazıları da bu geleneği sürdürerek İslâmiyet'in bölgede kök salmasında başarılı olmuşlardır.

Ferah Ali Paşa, yapacağı işlerin daha başarılı olması için bölgede kendisinden önce Özdemiroğlu'nun tesis ettiği geleneğe uyarak, dağlı tabiatta olan kabileleri dine davette kolaylık sağlaması için, kabileler arasında sadakat ve vatanseverliği ile temayüz eden Şapsığ (veya Sabsığ) kabilesi beylerinden Hacı Hasan Ağa'nın kızı ile evlenmiş ve yöreyle akrabalık bağı kurmuştur.35 Paşa'nın düğün töreni sırasında ezan ve Kur'an okutulmuş, düğüne katılan halka ve düğün alayının geçtiği güzergahta bulunan kabilelere İslâmiyet'in üstünlükleri anlatılmış ve Türklerin iyi idaresi hissettirilmiştir. Böylece onların İslâm dinine yakınlık ve sevgi duymaları sağlanmıştır.

Ferah Ali Paşa, askerlerini de aynı ideal doğrultusunda yöre halkının kızları ile evlenmeye teşvik ederek Çerkez kabileleri arasında İslâmiyet'in tabiî bir yolla yayılmasına hizmet etmelerini sağlamıştır. Soğucak'a gelen civar kabile ve kavim mensupları minareden okunan ezanı duyunca

Mevlânâ'nın da ifade ettiği gibi;36 "her ne kadar ezanın manasını tafsilen bilmeseler de maksadı anlamakta" gecikmemişler ve bir vâkıa olarak karşılaştıkları yeni dini öğrenme yoluna gitmişlerdir. Kızlarını ziyarete gelen aileler, ezanın ne anlama geldiğini, kıldıkları namazın manasını kızlarına sormuşlar, onlar da kocalarından öğrendikleri kadarıyla akrabalarına anlatıp İslâmiyet'in yayılmasına gayret etmişlerdir.37 Yapılan bu faaliyetler istenilen neticeyi vermiş; köylerden gelen kabileler kendilerine İslâm dinini öğretecek hocalar isteyerek bölgenin Müslümanlaşmasına önemli derecede katkıda bulunmuşlardır.38

Ferah Ali Paşa, başarılı bir devlet adamı olmanın yanında, tasavvuf neşvesini yaşayan "gönül ehli" ve "alperen" ruhlu oluşuyla da kabilelerin örf ve âdetlerine saygılı davranmış;39 İslâmiyet'in yasaklamadığı geleneklere hoşgörü ile yaklaşmış, dini onlara sevdirmiştir. Bu şekilde bir siyaset takip etmesi onun bu karışık yapılı bölgedeki başarılarının temelini oluşturmuştur. Ferah Ali Paşa'nın İslâmiyet'i yaymak, kabileleri Osmanlı Devleti'ne bağlamak, şehir ve köyleri imar etmek gibi faaliyetleri, kendisinden yüklü para, köle ve cariye gibi hediyeler bekleyen devlet adamlarını pek memnun etmemiştir. O dönemde Osmanlı devlet adamları arasında birbirini çekememe, makam ve mansıb uğruna başkalarını karalama, yaygın bir hastalık hâlini aldığı için, onun aleyhinde dedikodular çıkarılarak zihinler bulandırılmıştır.40

Ferah Ali Paşa'nın devlet işlerinin yanı sıra, bazen halkı camide toplayıp onlara zikir yaptırdığı da olmuştur. Bu merasimler kabilelerin ruhlarını derinden etkilemiş, kalplerindeki kin ve nefret, yerini sevgi ve muhabbete bırakmıştır. Kafkasya'da bulunduğu sürece "halka hizmet Hakk'a hizmettir" anlayışını kendisine prensip edinen Paşa, mal varlığının tamamını din ve devlet uğrunda harcamıştır. Kabileler tarafından bir velî

olarak kabul edilmiş, kerâmete yatkın olan dağlılar arasında onun birçok işi kerâmet olarak değerlendirilmiştir.41

II. Kafkasya'da Tasavvuf ve Tarikatlar

İslâm'ın insana verdiği değer ve kardeşlik anlayışı, tasavvuf ve tarikatlarda daha belirgindir. Sûfîlerin sade ve halk düzeyindeki çalışmaları, onların arasına katılarak davranışlarıyla tebliğ metotları, tekke ve dergâhların yaygın eğitim kurumları olarak faaliyet göstermeleri, İslâmiyet'in yayılmasında etkili olmuştur. Nitekim Orta Asya'daki Türk kabileleri arasında, Kafkasya'da, Afrika'da, Endülüs'te, Hindistan ve Endonezya'da İslâmiyet'in yayılmasında tasavvuf ve tarikatların rolü büyüktür.

İslâm dünyasının bazı bölgelerinde ise, İslâmiyet'in yayılma ve savunma vasıtası, özellikle sûfîlerin çabaları olmuştur. İslâmiyet, tarihte ilk defa XII. yüzyılda Moğol işgali ve Bizans Haçlı seferleri ile iki ateş arasında kalınca tasavvuf, İslâm'ı savunmayı üzerine almış ve halka ait bir kitle hareketi durumuna gelmiştir.42 Dervişler, savaş zamanında iyi bir komutan; barış zamanında ise mükemmel bir mürşid olarak vazife yapmışlardır. Özellikle Türk tasavvuf geleneğinde bu anlayışın yaygın olduğu kanaati hakimdir.

Rusların Türkistan'ı işgali sırasında sûfî tarikatlar fazla bir varlık gösteremezken, Kafkasya'da Ruslara karşı kutsal cihadı onlar idare etmişlerdir. Birçok Müslüman ülkede iki ayrı akım ve birbirine âdeta düşman olan din ilimleri ile tasavvuf ilmi, Kafkasya'da birbiriyle iç içedir ve II/VIII. yüzyılda olduğu gibi, sûfi ile âlim aynı kişilerdir. Kökleri mazide olan din ilimleri toplumun entelektüel temelini; halkın gönlünden silinemeyen ve iyi bir yapıya sahip olan tasavvuf da onların disiplin, fedakârlık ve teşkilatını ortaya koymuştur.43

Kafkasya’da İslâm’ın bir din ve hayat tarzı olarak muzaffer bir şekilde varlığını sürdürmesi, tasavvuf önderlerinin sürekli ve sistemli faaliyetleri sayesinde mümkün olmuştur. Sovyetlerin dayattıkları ve kendi kontrolleri altındaki sözde Müslümanlık anlayışına karşı, tarikatlar gerçek İslâm’ı, hakikî Müslümanları temsil etmiş ve onlara gerçek dini öğretmişlerdir. Halk üzerinde güçlü nüfûza sahip olan bu tarikatlar, Kafkasya’da birlik ve beraberliği çok kısa zamanda sağlamışlar ve başlattıkları kutsal cihadı başarıyla sürdürmüşlerdir.44

Tasavvuf ve tarikatlar, askeri hedeflerin dışında, Kafkasya’nın Müslümanlaşmasını ve özellikle de asırlardır İran etkisiyle nüfûzlu bir durumda olan Kızılbaşlığa karşı sünniliğin güçlenmesini de gayeleri arasında görmüşlerdir. Diğer taraftan Rusların uyguladıkları baskılar da geri tepmiş, onları ortadan kaldırmak şöyle dursun, hareketlerine yeni bir hız vermiştir. Müridlerin şeyhlerinin peşi sıra sürgüne gönderilmeleri, Müslüman halk üzerinde tarikatların nüfûzunun artmasını sağlamıştır. Sürgün esnasında tarikatlar millî hayatın merkezi ve halkın ümit kaynağı olmuştur.45

Kafkasya, tarikatların en sağlam bir şekilde yerleştikleri, Müslüman toplumun sosyal ve siyasî hayatında en büyük rolü oynadığı bir bölgedir. Kafkasya’daki tarikatlar da XII. yüzyıldaki Moğol İstilâsı sırasındaki Anadolu’daki tarikatlara benzemektedir. Zira onlar sadece zühd hayatıyla yetinip dünyayı bir kenara atmamakta, hayatla iç içe, bir nevi derviş-gâzi, alperen anlayışı sergilemişlerdir. “Müridizm” olarak da isimlendirilen bu harekette Şeyh; hem bir dinî otorite, hem komutan hem de devlet başkanıdır. Müridlerinin başında savaşa çıkarak zalimlere haddini bildiren, tebaasının hak ve hukukunu koruyan bir şahsiyettir. Karizmatik kişilikleriyle geniş halk kitlelerini peşlerinden sürüklerken, seçkin ve

aristokrat tabakanın direncini tevâzu, erdem ve ihlâs gibi sûfi-meşrep yönleri ile aşmışlardır.

Kafkasya'da Kâdiriyye ve Nakşibendiye tarikatları yaygın olup, diğerleri bu ikisi içerisinde erimişlerdir. Bu iki tarikattan Nakşibendiyye, XVIII. yüzyılın sonunda bilhassa Dağıstan'la Çeçenistan'da, Kâdiriyye ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ile Kuzey Dağıstan'daki bazı küçük topluluklar arasında yaygındır. Bu iki tarikata Güney Kafkasya'da etkili olan ve tarikat anlayışının Kuzey Kafkasya'da yaygınlaşmasına köprü vazifesi gören Halvetiyye'yi de katmak mümkündür.

Kafkasya'da tarikatların kendilerine has bazı özellikleri vardır. Tarikatlar Çeçen, İnguş ve Dağıstan kavimlerinde çok iyi bir şekilde korunmuş olan millî geleneklerle, örf ve âdetlerle sıkı bir ilişki içindedirler. Kafkasya ile birlikte Rusya'nın hakimiyeti altındaki diğer bölgelerde dine karşı yapılan menfî propagandalar, ferdî ve kolektif dinî araştırmayı hızlandırmış ve güçlendirmiştir. Kültürel ve tarihî değerleri mahkum edilip, yabancı kültürlerin baş tacı edilerek takdim edildiği bir ortamda toplumlara kendi gelenekleri ve millî kültürleri daha çekici bir hâle gelmektedir. İşte bu duruma tepki olarak birçok kişi örf ve âdetlerinin korunma garantisi olarak gördükleri bir tarikata girerek sûfi olmuştur. Bir kısım insanlar da yasak meyve konumundaki tasavvufu merak ederek, ne olduğunu anlamak için bir tarikata girmişlerdir. Bu arada tasavvuf edebiyatının şaheserlerini keşfederek sûfi olanlar hiç de az değildir. Bazıları Rusların kontrolündeki sözde resmi İslâmî kuruluşun görevini hakkıyla yerine getirmekteki yetersizliği karşısında duyulan yoksunluk sebebiyle sûfi olurken, diğer bir kısmı da tasavvuftaki estetik görünümün etkisinde kalmışlardır. Tarikat mensuplarının çoğu aile çevresinde tasavvuf yolunu seçerken, bir kısmı da meslekî çevrelerde şahsi görüşmeler neticesinde tarikata girmişlerdir.

Müntesipler ve bilhassa gençler için tarikat, hayatlarını tanzim etmede onlara yardımcı olan ve onları çevredeki düşmandan koruyan yepyeni bir aile ortamıdır. Gençler yaşlarının verdiği ruh hâli ve ataklığı sebebiyle, genellikle en radikal ve fanatik tarikatları benimsemişlerdir.46

Kafkasya'da tarikat mensuplarının Ruslara karşı yapılan direnişte milliyetçiliğin İslâm'la yoğrulmuş etkili gücü ile eş anlamlı olan tasavvufa girmeleri şaşırtıcı değildir. Bölgede millî geleneğin temsilcisi olarak görülen tarikatlar birçok kimse tarafından hayat tarzı olarak benimsenmektedir.

Kafkasya'ya XVIII. yüzyılın sonlarında Şeyh Mansur vasıtasıyla giren Nakşibendiyye tarikatı, Buhara yakınlarındaki Kasr-ı Arifan'da türbesi bulunan Şeyh Muhammed Bahaeddin Nakşibend'e (1318-1389) nispet edilir. Şeyh Mansur 1782'den 1791'e kadar kutsal cihadı yönetmiş, 1791'de Ruslar tarafından esir edilmiş ve 1793'te hapiste vefat etmiştir.

Şeyh Mansur'un vefatından sonra Nakşibendiyye, çeyrek yüzyıl Kafkasya'da etkisini kaybetmiş, bir süre sonra Doğu Trans Kafkasya'da tekrar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Kafkasya'da halkı irşad için çalışmalar yapan, vaazlar veren sûfilerin faaliyetleri; özellikle Nakşibendî şeyhlerinden Muhammed el-Mekkî Dağıstanî ve Şeyh İsmail Şirvanî'nin tesirleri anılmaya değer. Bölgede bu şeyhler vasıtasıyla yayılan Nakşibendiyye tarikatı, halk tarafından bir hayat tarzı olarak benimsenmiştir.47

Kafkasya'da Kürdemirli Şeyh İsmail Şirvanî'den sonra Nakşibendiyye şeyhleri olarak Şirvanlı Has Muhammed, Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil'in mürşidi Muhammed Efendi, Gazi Kumuklu Seyyid Cemaleddin, Sogratlı Abdurrahman ve Abdurrahman'ın oğlu Hacı Muhammed'i görürüz. Şeyh Muhammed'in vefatından sonra Nakşibendiyye tarikatı Kafkasya'da çeşitli kollara ayrılmış, birçok yerde

yeni şeyhler ortaya çıkmıştır.48 Nitekim Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin halifelerinden biri olan ve Şeyh tarafından bölgede Nakşibendiyye'nin bir kolu olan Hâlidiyye tarikatını yaymakla görevlendirilen Zeynullah el-Kazanî bunlardan birisidir.49

Nakşibendiyye tarikatı, Dağıstan'ın dağlık kuzey kısmında, Çeçenistan'da ve Azerbaycan'ın kuzeyinde hakim durumdadır. Daha çok, aristokrat ve entelektüel tabakada etkili olup, irşad makamındaki şeyhleri Arapça bilen,50 dini ilimleri tahsil etmiş âlimler olarak bilinmektedir.

Kâdiriyye tarikatı, Bağdat'ta medfun bulunan Şeyh Abdülkâdir Geylânî (1077-1166) tarafından kurulmuş ve İslâm dünyasında büyük bir yayılma sahası bulmuştur. Kafkasya'ya XIX. yüzyılın son yarısında Elishan Yurt köyünden Kunta Hacı Kişnev adlı bir Çeçen tarafından sokulmuştur.51

Kunta Hacı'nın halkı uyarmak ve bilinçlendirmek için yaptığı vaaz ve irşad faaliyetleri, Ruslar tarafından engellenmiş ve 1864'te de sürgün edilmiştir. 1867'de kurucusunun vefatı üzerine tarikat dört kola ayrılmıştır. Bunlar: Kunta Hacı ismini devam ettiren ana kol; Bammat Giray kolu; Batal Hacı kolu ve Çim Mirza kolu. Bu kollara XX. yüzyılda (1954) kurulan Veyis Hacı kolunu da ekleyebiliriz. Bu kol, tarikat içerisinde en popüler ve en katı, siyasî bakımdan da en radikal olanıdır. Müntesipleri zikir esnasında beyaz kalpak giydikleri için "Beyaz Kalpaklılar Tarikatı" olarak da anılır.52

Kâdiriyye tarikatı Kafkasya'da daha dinamik olup Çeçen-İnguş bölgesinde hakim durumdadır. Batı yönünde Osset, Kabarda ve Karaçayların yaşadıkları bölgelerle Azerbaycan'ın kuzeyinde oldukça nüfûzludur. Kâdiriyye, Nakşibendiyye'ye nazaran daha mistiktir. Kendisine intisap edenler de toplumun genelde fakir-fukara kesimi ve az kültürlü insanlarıdır.

Kafkasya'nın güneyinde ve Anadolu'da oldukça etkili olan ve kendi içinden kırka yakın tarîkat çıktığı için âdeta bir tarikat fabrikası sayılan Halvetiyye, soyu ve nesebi Şirvan'ın ünlü şeyh âilelerine ulaşan Şirvanlı Ömer Halveti'ye (ö. 800/1397-1398) nispet edilen bir tarikattır. Tebriz ve Hoy yöresinde irşad faaliyetlerinde bulunup Tebriz'de vefat eden Ömer Halvetî,53 halvette bulunmayı, yalnız kalmayı tercih edip zamanının büyük bir kısmını halvette geçirdiği için halvetî lakabı ile anılmıştır.54

Halvetiyye, tarikatta ikinci Pîr sayılan Seyyid Yahya Şirvânî (ö. 868-869/1464) ile şöhretini bir kat daha artırmıştır. İyi bir dinî tahsil gördükten sonra tasavvuf neşvesini de yaşayan Seyyid Yahya Bakü'ye yerleşerek,55 bölgede irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Birçok halifesini Kafkasya'nın güney bölgesine ve Anadolu'ya göndermiş, tasavvufun hoşgörüsü ile İslâmiyet'in halk tarafından benimsenmesine hizmet edenler kervanına katılmıştır. İmamlar döneminin ilk kıvılcımı Şirvan'da parlamış, ışığı Kafkasya'yı aydınlatmıştır.

III. Tasavvuf ve Tarikatların Bağımsızlık Mücadelesindeki Rolü

Kafkasya'da İslâmiyet'in yayılıp korunmasında ve Ruslara karşı yapılan mücadelede tarikatların rolü oldukça önemlidir. Onlar, Rusların bölgeyi işgali sırasında ve Ruslara karşı yapılan çeşitli şekillerdeki direniş hareketlerinde daima mücadelenin bayraktarlığını yapmışlar ve liderliğini üstlenmişlerdir. Kafkasya, insanoğlunun âdeta mertlik, yiğitlik, asalet ve kahramanlık müzesi olmakla beraber, Rusların uyguladıkları "böl, parçala, yut" politikası neticesinde kalıcı bir millî birliğin sağlanamadığı bir bölgedir. Yüzyıllar boyunca Ruslarla mücadele eden ve onların tahakkümü altında yaşayan Kafkasya kavimleri, 1783'te İmam Mansur'un önderliğinde Ruslara baş kaldırmış; böylece Kafkasya'da bağımsızlık ve hürriyet meşâlesi tutuşturulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki belirgin zayıflığı bu kavimlere gerekli yardımın yapılmasını engellemiş,

onlar da kendi kıt imkanlarıyla bu mücadelelerini sürdürmüşlerdir.56 XVIII. yüzyılın sonlarından 1942-1943 ve en son olarak 1991 Çeçen Hürriyet mücadelesine kadar, Rus işgalcilerine karşı yapılan bütün silahlı direniş hareketleri tarikatlar tarafından yönetilmiş veya desteklenmiştir. Bu mücadeleleri, genellikle Nakşibendiyye tarikatının şeyhleri yönetmiş, Kâdirîler de aktif bir şekilde onlara katılmışlardır. Ancak 1928'deki Çeçen halk ayaklanmasını Kâdirîler üstlenmişler, Nakşibendîler de onlara destek vermişlerdir.57

Kafkasya'da İmam Şamil ve müridlerinin, Dağıstan'da Hotsölü Necmeddin ve Uzun Hacı ile Ruslarla savaşan tasavvuf önderlerinin tamamının Kafkasyalılar için dinî ve millî olmak üzere ikili bir anlamı vardır. Ruslarla savaşan ve Allah'ın yüce şanı, İlâyı kelimetullah için şehid düşen her bir sûfi liderin hatırası, hemen hemen herkes tarafından korunmakta ve kendilerine saygı ve minnet duyulmaktadır.58

Hz. Peygamber'in bir hadisinde "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek"59 olarak ifadesini bulan ve Allah rızasına kavuşmayı hedefleyen İslâm tasavvufu ile din ve vatan düşmanlarıyla savaşı emreden cihad ruhu, Müslüman Kafkasya'nın Rus istilâsından korunmasını gaye edinen bir millî kurtuluş hareketini ortaya çıkarmıştır. Yakılan bu meşale, bağımsız Kafkasya ülküsünün temelini oluşturmuştur.

Kafkasya'daki bağımsızlık mücadelesi, gücünü tasavvufla cihadı birleştiren alperen geleneğinden almıştır. Bu gelenek; Osmanlı Devleti'nin temeline harç koyan derviş gâzilerin yoludur. Alperenler, tahta kılıçlarla kafirlere karşı savaşan, bir avuç mürid ile binlerce düşmanı ezen, kaleler fetheden, kılıç kuvveti ile iman gücünü birleştirip İslâmiyet'i tebliğ edip yayan mücahid Türk sûfileridir.60 Sûfiliğin yabancı kültürlerden etkilenmeyen, millî geleneklere, örf ve âdetlere kuvvetle bağlı Türkmen zümreleri arasındaki yansıması diğer milletlerdeki görünümünden

farklı olmuştur. Kafkasya'daki tasavvuf anlayışı da bundan pek farklı olmayıp, alperen geleneğinin yeni ve değişik bir görüntüsü olarak değerlendirilebilir.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde bölgede başlayan Rus yayılmacılığı beklemediği bir mukavemetle karşılaşmıştır. Bu kutsal cihadın komutasını bir Nakşibendiyye şeyhi olan İmam Mansur Uşurma üstlenmiştir. İmam Mansur 1722'de Çeçenistan'ın Alda köyünde doğmuş orta halli bir ailenin çocuğudur. Cevdet Paşa'nın ifadesine göre yetişme döneminde çobanlık yapan İmam Mansur'a, bir gün mânâ âleminde gördüğü Hazreti Peygamber kendisine halkı uyarma görevini verir. Mansur, kendisinin ilmi olmadığını, bu emri yerine getiremeyeceğini söyler. Bir süre sonra yine rüyasında Allah Rasulü'nü görür ve aynı emri alır. Bunun üzerine insanları İslâm dinine çağırmaya, farzları ve haramları açıklamaya başlar.61 Yüksek tahsili olmamakla birlikte, ahlâk ve karakter yapısı ile vatan sevgisi, kendisinin halk tarafından sevilip sayılmasında çok etkili olmuştur.62

İmam Mansur, bölgede yaşayan kabilelere Rus düşmanlığını telkin eden ve halkı Ruslara karşı topyekun mücadeleye teşvik eden bir beyanname göndererek kendisine katılmaya çağırdı. Halk da bu çağrı üzerine onunla birlikte savaşmak için ayaklandı.63 O, bu mücadelede tarikat şeyhliğiyle komutanlığı birlikte yürütüyor, kabileler üzerindeki otoritesini hissettiriyordu.

Ruslara büyük kayıplar verdiren İmam Mansur, hayatının son nefesine kadar bir civanmert ve derviş gazi olarak yaşamış; bölük pörçük olan Kuzey Kafkasya kavimlerini belli bir inanç ve ülkü etrafında birleştirmiştir.64 Bu ideal, onların iki yüzyılı aşkın bir zaman sürecinde Rusların asimile ve sürgünlerine, zulüm ve işkencelerine rağmen ayakta kalmalarını sağlamıştır.

İmam Mansur'un vefatından sonra bir müddet pasif bir konuma geçen hareket, 1822-1823 yıllarında Molla Muhammed'in faaliyetleri ile yeniden hız kazanmıştır.[65] Onların özgürlük aşkı ile dini inançlarının ve coşkulu bir ruh halini temsil eden tasavvufun kaynaşması, bağımsız Kafkasya idealini sürekli canlı ve dinamik tutmuştur.

Molla Muhammed Kafkasya'daki sûfi harekete ilk defa politik bir karakter kazandırmış olmakla beraber, ilk imam, Şeyh Şamil'in yetişmesinde de emeği bulunan Gazi Muhammed'dir.[66] İmam Gazi Muhammed 1793'te Gimri'de doğmuş, Dağıstan medreselerindeki tahsilinin yanı sıra Said Hoca isminde bir âlimden yüksek seviyede İslâmî ilimleri tahsil etmiştir. Nakşibendiyye şeyhi Kürdemirli Şeyh İsmail Şirvanî'ye intisap ederek tarikata giren İmam, Şeyh Şamil'in kayınpederi olan Şeyh Cemaleddin Gazikumukî'den de istifade etmiştir. Din ve dünya ilimlerine vâkıf olmasından dolayı halk arasında iki kanatlı diye anılmıştır.[67]

1832 yılına kadar halkı irşad eden, müridleri vasıtasıyla Kafkasya kavimlerini kutsal cihada çağıran ve bu uğurda mücadele etmeye devam eden Gazi Muhammed'in bu kutsal dava uğruna Gimri'de şehid edilmesiyle yerine Hamzat Bey; onun da 1834'te Hunzah mescidinde şehid edilmesiyle, Kafkas Kartalı olarak isimlendirilen Şeyh Şamil ittifakla imamlık makamına seçilmiştir.

1795'te Dağıstan'ın Gimri avulunda doğan Şeyh Şamil, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'da başlayan bağımsızlık mücadelesinin en önemli şahsiyetidir. Gençlik yıllarında Molla Muhammed'in vaazlarının tesirinde kalan Şamil, ilim tahsil etmek üzere Bağdat'a giderek Nakşibendî şeyhlerinin en önemli simalarından biri olan Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'den tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinin yanında tasavvuf ilmini de öğrendi. Kendisinden hilâfet alarak Kafkasya'ya dönen Şeyh

Şamil'in tasavvufî açıdan yetişmesinde, kayınpederi ile birlikte İmam Gazi Muhammed ve Şeyh İsmail Şirvanî'nin de büyük payları vardır. 1834'te İmam seçildiği sırada 39 yaşında bulunan İmam Şamil, Rus işgal ve tahakkümünden kurtulmanın tek çıkar yolunun şeriat hükümlerine bağlı bir idare kurmakta olduğunu düşünüyordu. Bu hareket, dağınık bir halde yaşayan Kafkasya kavimlerini; kaynağını İslâmiyet'in ruhundan ve millî benliklerinden alan kutsal cihad bayrağı etrafında birleştirerek teşkilatlandırdı.68

İslâmiyet'i yaşamak ve yaymak, en kutsal görevleri arasında bulunan seçme bir muhafız birliğine sahip olan Şeyh Şamil, 1840'ta Avar Hanı Hacı Murad'ın kendi tarafına geçmesiyle gücüne güç katarken, Çerkezler ve Çeçenler de bu iltihakla büyük bir moral kazanmışlardır. Şamil kendisine itaaat eden bütün bölgelerde nâiblikler kurarak belli bir hiyerarşik düzen sağlamıştır. Nâiblerin görevi asker toplamak, hukûkî selâhiyetlerini kullanmak, şeriate uyulmasına nezaret etmekti.69

İmam Şamil'in 1843'te Ruslara karşı kazandığı başarıları, Dağıstan ve Hazar kıyılarında yaşayan Müslüman kabileleri de etkiledi. Gün geçtikçe artan bu tesir, genişleyerek bütün Kafkasya'yı Ruslara karşı ayaklandırmaya başladı.70 İmam Şamil, Ruslarla yaptığı mücadelede hiç şaşmayan adaletiyle, toplumda uyguladığı şeriat hükümlerinin yanı sıra, örflere de saygılı davranmasıyla halkın derin hürmetini kazandı.

Uzun yıllar Ruslara kan kusturan İmam Şamil, kendisine tâbi olan kavimlerden bazılarının Ruslar tarafına geçmesiyle büyük bir darbe yedi. Ancak mücadelesine ve insanları kutsal cihada davete devam eden İmam Şamil'in bu savaşlarda en has yardımcıları, Kafkasya'nın en savaşçı ve en cesaretli kavmi olan Çeçenlerdi. İki yıl süren mücadeleden sonra Çeçenlerin kendilerinden çok üstün olan Rus kuvvetlerine yenilmesi ile İmam Şamil büyük güç kaybına uğradı. Yirmi beş yıl boyunca Ruslara karşı mücadele

eden, Allah'ın dinini yaymaya çalışan İmam Şamil'in 1859'da zor şartlar altında Ruslara teslim olmak mecburiyetinde kalmasıyla, Kafkasya Rusların hakimiyeti altına girdi.71

İmam Şamil'le doruk noktasına ulaşan bu hareket, O'nun Ruslarla yaptığı akıllara durgunluk veren mücadelesinin sonunda teslim olmak zorunda kalmasıyla biraz zayıflamış, ancak hiçbir zaman yok edilememiştir. Bütün baskı ve sürgünlere rağmen sûfi hareket halkın gönlünde taht kurmuştur. Onları yok etmek için yapılan tehcir hareketleri ters tepki yaparak tarikatların yayılmasını teşvik etmiş, toplumun birbirleriyle kenetlenerek tek vücut olması sonucunu doğurmuştur. Kafkasya'da tarikatlar, sadece milliyetin sembolü olmakla kalmamış, aynı zamanda bir çeşit gizli, disiplinli, teşkilatlı ve toplum hayatının devamını temin eden bir yönetim haline gelmiştir.

1869'da Hac için kendisine izin verilince Hicaz'a giden ve Medine'ye yerleşen Şeyh Şamil, ömrünün sonuna kadar Kafkasya'nın bağımsızlığı için çalışanlara duaları ile yardım etmiş, 1871'in Mart ayında Medine'de vefat etmiştir.

Kafkasya kavimleri dar kabile anlayışını sürdürdükleri için, liderleri Ruslarla yapılan savaşlarda şehid edildiği veya sürgüne gönderildiği zaman tekrar eski hallerine, bölük pörçük durumlarına dönüyorlardı. Bu durum onların en zayıf taraflarıydı. Nitekim Soğucak Valisi Ferah Ali Paşa, Sadrazam Halil Hamid Paşa'ya gönderdiği bir dilekçesinde bu durumu özetleyerek, bölgedeki kabilecilik ruhunu anlatmaya çalışmış, onların memnun edilmesi için birtakım hediyeler gönderilmesini istemiştir.72

Kafkasya'nın bağımsızlığı için yapılan mücadele sırasında İmamlar ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler iyi bir seviyede değildir. Her iki taraf da birbirlerine güven duymamakta, takip ettikleri siyaset gereği karşı tarafın hareketlerinden faydalanma yoluna gitmektedirler. Bu arada bölgedeki

kabileler de bağımsız hareket etmeye alışık oldukları için kendilerini Osmanlı Devleti'ne bağlı ve onun emrinde görmüyorlardı.

Osmanlı Devleti bu durumu bildiği için İmamların hareketlerini ancak Rusya'yı yıpratması bakımından benimsemiş görünüyordu. Bununla beraber İmam Mansur'un Abaza, Çerkez, ve Nogayları kendi saflarında toplamaya çalışması Osmanlı Devleti'ni kuşkulandırmış, hatta faaliyetleri hakkında bilgi toplamak üzere yanına adamlar gönderilmiştir.73 İmam Şamil'in çeşitli tarihlerde Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunması, fakat bu isteklerin cevapsız kalması, onun bu durumu çeşitli vesilelerle dile getirip Ruslara karşı yardım etmedikleri için Osmanlı yöneticilerine sitem etmesi, bu siyasetin bir neticesi olabilir.

Kafkasya kavimlerinin yaklaşık üç yüz yıldan beri Ruslara karşı verdikleri mücadeleleri, 1917'de yeniden canlandı. Zira onlar hür ve bağımsız yaşamaya alışmışlar, bu yüzden de Rus esaret ve zulmüne dayanamıyorlar, her fırsatta bu ruh hallerini açığa çıkarıyorlardı. 1917 Mayısı'nda bütün Kuzey Kafkasyalıların katıldığı millî kurultayda millî bir devletin kurulması kararlaştırıldı ve bir yıl sonra 11 Mayıs 1918'de de Cumhuriyet kuruldu. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkması üzerine Türk ordusu bölgeden çekilmek zorunda kalınca, Kuzey Kafkasya da kendi mukadderatı ile baş başa kaldı. Türklerin Kafkasya'dan ayrılması üzerine Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, Rusların yoğun baskılarına maruz kaldı ve 1920 yılında da Ruslar tarafından işgal edildi.74

Bütün bu baskı ve zulümlere rağmen Kafkasya'nın hürriyet aşkı kendisini besleyen tasavvuf kültürü ile devam etmiştir. Nitekim 1991'deki Çeçen bağımsızlık mücadelesinin dinamiği ve hürriyet meşalesini yükseltenler de tarikat mensuplarıdır. Çeçenleri birbirine yaklaştıran en önemli faktör, İslâm dinine ve millî geleneklerine bağlı kalmalarını

sağlayan tarikatlardır. Onların şehirlerde yaşayan büyük bir çoğunluğu Nakşibendî, yukarı kesim denilen dağlık bölgelerde kalanları da Kâdirîdirler. Kâdirîlerin her hafta cuma namazından sonra camilerde yaptıkları ve toplum üzerinde geniş bir tesir bırakan, onların canlı ve dinamik bir hayat sürdürmelerini sağlayan toplu zikir merasimleri hâlen devam etmektedir.

Sonuç olarak; millî geleneklerine, örf ve âdetlerine son derece bağlı mert insanların otağ kurduğu Kafkasya, sahip olduğu zengin petrol yatakları ve jeopolitik konumu sebebiyle sürekli çekişme ve savaşlara sahne olmuştur. Hz. Ömer zamanında İslâmiyet'le tanışan bölge insanları, Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde Kafkas fatihi Sav-Tekin'in yörede yaptırdığı cami ve mescidlerde bu yeni dini öğrenmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ile Kırım Hanlığı arasında karadan irtibat kurma siyaseti neticesinde Kafkasya'ya tayin ettiği valilerden Özdemiroğlu Osman Paşa ve Ferah Ali Paşa'nın gayretleri neticesinde bu çaba hız kazanmıştır.

Kafkasya'da İslâmiyet'in yayılmasında en büyük pay, hiç şüphesiz "bir lokma bir hırka" anlayışından uzak, İslâm'ın hem düşmana hem de nefse karşı cihad emri ile kendi millî hasletlerini birleştirerek gerektiğinde dini ve vatanı için ölmesini bilen derviş gâzilerindir. Hür yaşamaya alışmış, esarete boyun eğmeyen, bu arada aralarında kan davası ve çapulculuğun eksik olmadığı bu kavimlerin arasını bulan, birlik ve beraberliği perçinleyerek bağımsızlık mücadelesini canlı tutan, İslâmiyet'in geniş yelpazesi altında tasavvuf ve tarikatların misyonu olmuştur.

1 Tarık Cemal Kutlu, Çeçenya 95, İstanbul 1995, 7; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979, 3.

2 Paul B. Henze, “Kafkasya’da Çatışma, Geçmiş Sorunlar ve Gelecek için Öngörüler”, Avrasya Etüdleri, İlkbahar 1, 1994 Ankara, 68.

3 Henze, 68-69; Bruno de Cordier, “İslâmiyet’in Kuzey Kafkasya’daki Etnik Milliyetçilik Üzerindeki Etkisi, Çeçenistan ve Dağıstan’ın Durumu”, Avrasya Etüdleri, İlkbahar 1, 1996 Ankara, 27.

4 Cordier, 36.

5 İbnü’l-Esir, El-Kâmil fi’t-Târih, I-X, Beyrut 1987, II, 429; A. Zeki Velidî Togan, “Azerbaycan”, İslâm Ansiklopedisi, II, 94.

6 İbnü’l-Esir, II, 477-478.

7 John f. Baddeley, Rusların Kafkasya’yı İstilâsı ve Şeyh Şâmil, çeviren: Sedat Özden, İstanbul 1989, 2. bsk, 229; J. Süleyman Sultanoviç, “Çeçenistan”, DİA, VIII, 246; Barthold, “Dağıstan”, İslâm Ansiklopedisi, III, 452.

8 Mükrimin H. Yınanç, “Çağrı Bey”, İslâm Ansiklopedisi, III, 325-326; Konuralp Ercilasun, “Selçukluların Kafkasya Politikası”, Türk Kültürü, sayı 387, Temmuz 1995, 429.

9 Saray, 10.

10 Ercilasun, 430.

11 İbnu’l-Esir, VIII, 368-370; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993, 4. bsk., 154-155; Hayati Bice, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, Ankara 1991, 5-6.

12 Turan, 163-164.

13 Turan, 202.

14 A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, 3. bsk, 193.

15 Togan, 198-199.

16 Gökçe, 383; M. Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara 1976, 383.

17 Ergünöz Akçora, “Rusya’nın Kafkasya Siyaseti ve Geçmişten Günümüze Çeçenler”, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 100, Ankara, Şubat 1996, 309; Kutlu, 9; Cordier, 28-29, 40.

18 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi I-VIII, III. cilt, 2. kısım, Ankara 1977, 2. bsk, 150.

19 Uzunçarşılı, III/II, 110; Muzaffer Ürekli, “Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya”, Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, 13-14.

20 Uzunçarşılı, III/II, 344; Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I, 1578-1590, İstanbul 1962, 60-61.

21 Kütükoğlu, 89.

22 Mühimme Defteri 44, Yayınlayan, M. Ali Ünal, İzmir 1995, 7-8.

23 Ünal, 29.

24 Kütükoğlu, 67.

25 Kırzıoğlu, 344.

26 Kütükoğlu, 128-129; Uzunçarşılı, III/II, 347; Kırzıoğlu, 344.

27 Uzunçarşılı, IV. cilt, 2. kısım, 125.

28 Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, sadeleştiren: Dündar Günday, İstanbul 1972, III, 235.

29 Cevdet Paşa, III, 324; Krş. Gökçe, 125 (Burada Şeyh Mehmed Efendi olarak geçer).

30 Cevdet Paşa, III, 249, 318.

31 Cevdet Paşa, III, 240-242; Gökçe, 45-52.

32 Cevdet Paşa, III, 260-269.

33 Ebulfazl İzzetî, İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş, çeviren: Cahit Koytak, İstanbul 1984, 280-281.

34 Ahmet Önkal, Rasûlullah’ın İslâm’a Davet Metodu, Konya 1990, 232.

35 Cevdet Paşa, 244.

36 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Fihi Ma Fih, çeviren: A. Avni Konuk, yayına hazırlayan: Selçuk Eraydın, İstanbul 1994, 68.

37 Cevdet Paşa, III, 252-257.

38 Gökçe, 55.

39 Cevdet Paşa, 246; Gökçe, 53-54; Budak, 108; Bice, 11-13.

40 Cevdet Paşa, III, 293-298, 316-317.

41 Cevdet Paşa, III, 289, 293, 322, 326.

42 Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, Sûfî ve Komiser, Rusya'da İslâm Tarikatları, çeviren: Osman Türer, Ankara 1988, 16.

43 Bennigsen, 18, 20.

44 Bennigsen, 93-94.

45 Bennigsen, 106; Chantal Lemercier Quelquejay, "Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar, " çeviren: Osman Türer, AÜİFD, sayı: 11, Erzurum 1993, 233.

46 Bennigsen, 143-151.

47 İrfan Gündüz, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı, İstanbul 1984, 246; Bice, 19; Quelquejay, 227.

48 Bennigsen, 102; Quelquejay, 228; Barthold, İslâm Ansiklopedisi, III, 456.

49 Gündüz, 157-158.

50 Bennigsen, 101; Quelquejay, 230-231.

51 Bennigsen, 97-98; Quelquejay, 228.

52 Bennigsen, 176; Quelquejay, 229.

53 Mahmud Cemaleddin Hulvî, Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye, hazırlayan: Mehmet Serhan Tayşî, İstanbul 1993, 345.

54 Sadık Vicdânî, Tarikatlar ve Silsilileri (Tomâr-ı Turûk-ı Aliyye), yayına hazırlayan: İrfan Gündüz, İstanbul 1995, 175.

55 Hulvî, 395; Vicdânî, 178.

56 Akçora, 311.

57 Quelquejay, 230-232; Bennigsen, 100.

58 Krş. Bennigsen, 209.

59 Buhari, İman, 37-38; Müslim, İman, 5.

60 Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet", Daru'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, sene II, sayı: IV, İstanbul 1922, 402.

61 Cevdet Paşa, III, 307-311.

62 Gökçe, 117; Krş. Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri, " Avrasya Etüdleri, c. 2, sayı 1, İlkbahar 1995, 92.

63 Gökçe, 121; Krş. Budak, 108-109.

64 Bennigsen, 94; Quelquejay, 72.

65 Quelquejay, 237.

66 Quelquejay, 231.

67 Gökçe, 196; Saydam, 95; Bice, 17-18.

68 Gökçe, 197; Bice, 19-21.

69 Fikret Işıltan, "Şeyh Şamil", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1979, 2. bsk. XI, 470.

70 Quelquejay, 357.

71 Barthold, "Dağıstan", İslâm Ansiklopedisi, III, 456; krş. Saydam, 104.

72 Cevdet Paşa, III, 302; Gökçe, 118-119.

73 Cevdet Paşa, III, 299-301; Gökçe, 128, 172.

74 Bkz. Mesut, Çapa, "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin Rus Egemenliğine Girmesi Üzerine Trabzon'a Gelen Devlet Erkânı", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 100, Şubat 1996, 285-288; Saydam, 106-110.

Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti / Gabil Camalov [s.531-540]

Azerbaycan Bilimler Akademisi / Azerbaycan

Tarih boyunca Azerbaycan önemli coğrafi konumu, doğuyla batı, kuzeyle güney arasında pek duyarlı bir arazide yerleşmesi, doğal kaynağa sahip olması, eski İpek Yolu üzerinde yerleşmesi nedeniyle kuzeyden Çarlık Rusya, güneybatıdan Osmanlı Devleti ve güneydoğudan Safevi Devleti için çok büyük stratejik ve ekonomik önem taşımaktaydı.1 Diğer yandan ise, Çarlık Rusya için Doğu'ya ve sulara çıkış kapısı görevini yerine getiren Azerbaycan, İran için batı ve kuzey arasında bir kapı ve tampon bölge oluşturmaktaydı.

Rusya Devleti'nin Kazan (1552) ve Heşterhan (1556) Hanlıklarını işgali sonrası Hazar Denizi'ne çıkış yolu kazanmış oldu. Fakat Rusya Devleti gerek kendi iç siyasî durumuna, gerek Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı üzerine savaş durumunda olduğuna göre, gerekse Polonya ve İsveç'le savaş yaptığı için XVl-XVII. yüzyıllarda kazandığı imkanları kullanamadı ve Kafkasya'da kendi işgalcilik siyasetini geçici olarak durdurmak zorunda kaldı.

Sosyal ve siyasal düzeninde baş gösteren köklü ve önemli değişiklikler, ekonomi hayatında manifaktür sanayinin yerleşmesi Rusya Devleti'nin çevre ülkelere ekonomik açıdan ilgisini daha da artırmıştı.

I. Şah Abbas Azerbaycan Safevi Devleti'nin başkentini Tebriz'den İsfahan'a göçürmesi sonrası Azerbaycan'ın Safevi Devleti'nin himayesinde bulunduğu dönemde bile Safevi Devleti dahilinde kendi ekonomik ve siyasal önemini koruyabilmiştir.2 Yedi beylerbeylikten oluşan Safevi

Devleti’nin hazinesine Azerbaycan beylerbeyliklerinin sağladığı gelir diğer beylerbeyliklerden gelen gelirin iki katını oluşturmaktaydı. Fakat diğer taraftan ise Şırvan, Karabağ, Tebriz ve İrevan gibi Azerbaycan beylerbeylikleri Osmanlı ve Rusya Devletlerine karşı mühim stratejik önem taşımaktaydılar. Azerbaycan beylerbeyliklerinden Şirvan Beylerbeyliği daha büyük iktisadi ve siyasî güce ve etkinliğe sahipti. Aynı dönemin başlıca dışsatım mallarından petrol, tuz, zanaat mamulleri, ipekli kumaşlar ve kıymetli ender köy ekonomi ürünleri zaten Şirvan Beylerbeyliği’nde üretilmekteydi. Bakû Limanı dış ticaret ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli katkıya sahipti. Safevi Devleti Şamahı şehri aracılığıyla Rusya, Osmanlı Devleti, Suriye, Hindistan ve Batı Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkilerin sürdürülmesinde büyük önem taşımaktaydı. Şirvan’da üretilen ipekli kumaşlar Rusya’ya, İsveç’e, Hollanda’ya ihraç edilmekteydi. XVII. yüzyılda Şirvan Beylerbeyliği Doğu ile Batı arasında transit ticaret ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynuyor, Rusya ile Safevi Devleti arasında ekonomik ve siyasal ilişkilerin geliştirilmesinde aracılık yapıyor; doğal olarak Şirvan Beylerbeyliği’nin siyasal otoritesini ve önemini daha da arttırıyordu.

XVII. yüzyıldan başlayarak Rusya, Safevi Devleti’nin çıkarlarını göze almadan Şirvan Beylerbeyliği ile direk olarak karşılıklı ilişkiler kurma çabası içinde olmuştur. Bu yönden ilişkilerin kurulması Rusya Devleti’nin uzakgörüşlü dış siyasetinin gerçekleşmesine büyük olanaklar sağlamaktaydı. Çünkü, Rusya Devleti ile Azerbaycan beylerbeylikleri arasında direk ilişkilerin kurulması, Rusya için Güney Kafkasya bölgesinde gerek Osmanlı Devleti’ni, gerekse Safevi Devleti’ni saf dışı bırakmaktaydı.3

Safevi Devleti bölgede başlıca siyasî rakibi olan Osmanlı Devleti’nin bölgedeki siyasî etkinliğini zayıflatmak için ikili dış siyaset

yürütmeye başladı. O, bu ikili dış siyasetle Azerbaycan beylerbeyliklerinin siyasî bağımsızlığını kaldırmaya, diğer taraftan da Rusya ile daha sıcak ilişkiler kurmak için çaba harcamaktaydı. XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti tarafından yenilgiye uğratılan Safevi Padişahı Hüdabende (1578-1587) askeri yardım almak için Rusya'ya baş vurdu. Bu amaçla da kendisinin yakınlarından olan Hadı Bey'i Rusya'ya elçi olarak gönderdi. Hüdabende'nin resmi elçisi Hadı Bey'in Rusya Devleti ile görüşmelerinin başlıca konusu, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşta eğer Rusya Safevilere askeri yardımda bulunur, Derbent ile Bakû'yü Türklerden temizlerse, bu şehirlerin ve civar toprakların Rusya Devleti'nce işgal edilmesine tepki göstermeyeceğiydi. Doğal olarak bu teklif, Rusya'yı cezbetmekteydi. Rusya, Safevi Devleti'ne O. Vasiliçkov'un başkanlığında heyet gönderdi. Rusya büyükelçisi daha yoldayken, darbe vuku buldu ve Hüdabende hakimiyeti devrilerek oğlu tahta oturtuldu. Bu yüzden Rusya Devleti'nin diplomasi misyonu esas amacını ve plânlarını tam şekilde gerçekleştiremedi.4 Safevi padişahı Rusya temsilcileriyle görüşmeler sırasında, Rus ordusunun yardımı ile Türklerden kurtulacakları takdirde Bakû ve Derbent'in Rusya'ya verilebileceğini belirtmiştir.5 Bununla da, I. Şah Abbas Rusya'yı Osmanlı Devleti'yle savaşa sokmaya çalışıyordu. Rusya Devleti ise kudretli Osmanlı Devleti'yle askeri münakaşalara girmekten sakınıyor ve her ne olursa olsun, bu meseleyi diplomatik yollarla çözmeye çalışıyordu. XVII. yüzyıl başlarında İran-Osmanlı (1603-1607) savaşında Osmanlı Devleti yenildi ve Azerbaycan beylerbeylikleri tekrar İran'ın işgaline uğradılar.

1607 tarihli İstanbul Barış Antlaşması sonrası I. Şah Abbas Safevi Devleti'nin daha da kuvvetlenmesi için kendisi bizzat Şirvan Beylerbeyliği'ne gelmiş ve Şamahı şehrinden komşu beylerbeyliklere ve hanlıklara fermanlar göndererek, onları kendisine tâbi

etmeye başlamıştı. Böylece bağımsızlığa kavuşmak isteyen Karabağ ve Şirvan beylerbeylikleri güneyden Safeviler, kuzeyden ise Rusya'nın baskısıyla bu fikri gerçekleştirememişlerdir.

I. Şah Abbas, Osmanlı Devleti'nin ve Kırım Hanlığı'nın Kuzey Kafkasya'da siyasî etkinliğinin artmasına engel olmak amacıyla yeni görüşmeler yaparak, askeri kale inşa etmek için Rusya'dan maddi yardım isteğinde bulunmuştur. Safevi Devleti'nin dış siyasetinde bu ikili siyaset Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı'nın bölgede siyasî-askeri etkinliğini azaltmanın yanı sıra, Rusya Devleti'nin güneye doğru işgalcilik siyasetinde başarı kazanmanın başlangıcı olmuştur. Rusya'nın gelecekte büyük bir tehlike olacağını anlayan II. Şah Abbas (1642-1647) Azerbaycan beylerbeyliklerine, Rusya'yla ilişkileri kesinlikle yasaklamıştır.6

Bu dönemde İran-Rusya ilişkileri birçok Batı Avrupa ülkesinin siyasî ve iktisadi çevrelerinin dikkatini çekmekteydi. Hatta onlardan bazıları bu ilişkileri bozmaya yelteniyor ve bu iki ülkenin sürekli savaş koşullan durumunda bulunmasını istiyorlardı. Örneğin, Brugeman İran'da Rusya Büyükelçisi Romançukov'a Hazaryam eyaletlerin plânını sunmuştu. Bu plân Rusya Devleti'nce aynı eyaletlerin işgal olunmasının yanı sıra Batı Avrupa ülkeleri için yeni bir pazar, hammadde kaynağı oluşturmaktaydı. Aynı zamanda Rusya'nın dikkatini güneye çekmekle, Doğu Avrupa'da onun etkinliğini azaltmanın yanı sıra Osmanlı Devleti'yle de askeri münakaşalara çekmeye çalışıyorlardı.

XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başlarında Rusya Devleti ile Safevi Devleti arasında ekonomik ve ticari ilişkiler büyük hızla gelişmeye başlamıştır. Şirvan Beylerbeyliği'nden Rusya'ya 15 türden fazla mal ihraç olunmaktaydı. Rusya Devleti ise Hazar Denizi vasıtasıyla tüm Hazar kıyısı

vilayetlerle ve Orta Asya'yla ticari ilişkiler kurma olanağı kazanmış, İpek Yolu'na kavuşmuştur.7

XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başlarında Azerbaycan beylerbeylikleri, özellikle Şirvan Beylerbeyliği ile Rusya arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesi Safevi Devleti tarafından pek hoş karşılanmamaktaydı. Azerbaycan beylerbeylikleri Safevi Devleti ile hesaplaşmadan Rusya'yla bağımsız ilişkiler kuruyor, Safevi Devleti şahlarınca verilen fermanları yerine getirmiyor ve bu fermanlara tepki göstermekten bile çekinmiyorlardı.

XVII. yüzyılın sonundan başlayarak XVIII. yüzyılın başlarında Safevi Devleti çökmeye başladı. Azerbaycan beylerbeylikleri merkez hakimiyete tâbi olmak istemiyorlardı. XVIII. yüzyılın başlarında tüm Azerbaycan beylerbeyliklerinde köylü isyanları çıkmıştı. 1707-1711 tarihinde Şirvan'da çıkan köylü isyanları Safeviler sarayında tedirginlik yaratmıştır. 1709 yılından itibaren Afgan kabilelerinin İran arazisine saldırması, Afgan kabilelerine karşı savaş vermek gücünden yoksun Safevi Devleti'nin çöküşünü daha da hızlandırdı.

Bu zor koşullarda Safevi Şahı Sultan Hüseyin (1694-1722), hakimiyetini kuvvetlendirmek amacıyla 1713 yılında Rusya ile dostluk ve ticari antlaşmalar imzalamak için Fazlullah Bey'i Petersburg'a gönderdi.8

Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgal olunmasında bu "ticaret ve dostluk antlaşması"nın önemli rolü olmuştur. Bu dönem köylü isyanlarının lideri Hacı Davut Safevi Devleti'ne karşı savaşmak için Rusya'dan yardım istemiş, fakat Safevi Devleti'yle ticaret ve dostluk antlaşması imzalayan Rusya, bu yardım isteğine iki yönden yaklaşıyordu: Birincisi, Rusya ile Safevi Devleti arasında imzalanmış antlaşmaya dayanarak, Safevi Devleti'ne askeri yardım göstermek adı altında ordu yerleştirmek ve Hazar, kıyısı eyaletlerini işgal etmek; ikincisi ise, köylü

isyanı lideri Hacı Davud’un başvurusu uyarınca Azerbaycan arazisine ordusunu sokarak, onlara yardım adı altında bu arazide Safeviler hakimiyetine son vermekti. Bundan dolayı I. Petro’nun emriyle Hacı Davud’a yazdığı cevap mektubunda, Rusya’nın himayesi ve desteğini kabul etmek veya Safeviler hakimiyetine son vermek amacıyla mı askeri yardım istediğinde bulunduğu açıkça sorulmaktaydı. Hacı Davud da bu soruya cevap olarak, Rus ordusunun yardımıyla Safeviler hakimiyetine Azerbaycan’da son vererek, bağımsız Şirvan Devleti kurmak istediğini bildirmiştir. Rusya yerli halklarla savaşın zor olacağından sakınarak birinci yaklaşımı tercih etti ve I. Petro Azerbaycan seferinin ilk şartı olarak Şamahı’da konsolosluk açmak için Safevi Devleti’ne başvuruda bulundu. Bu başvuru Safevi Devleti’nden red cevabı alsa da, uzun görüşmeler sonucu İsfahan’da konsolosluk ve Şamahı’da da yardımcı konsolosluk açılması kararlaştırıldı. A. Baskakov konsolos yardımcısı olarak görevlendirildi.

A. Baskakov 1719 yılında Rusya’dan Şamahı’ya hareket etse de, Şirvan Beylerbeyliği’nde Hacı Davud’un isyanı geniş boyutlar aldığından Şamahı’ya giremedi. Bu sırada Safevi Devleti’nin başkenti İsfahan da Afganlar tarafından kuşatıldığından, Rusya Devleti tarafından konsolos olarak görevlendirilmiş S. Abramov 1722 yılında Rus ordusu Reşt’i işgal ettikten sonra konsolosluk görevine orada başladı.9

Bu olayı takiben Rusya, Şirvan Beylerbeyliği üzerine hareket etti. 1721 yılında Hacı Davut isyancı birlikleriyle beraber Şamahı’ya dahil olarak, kendisini Şamahı hakimi ilân etti. Hacı Davut Rusya Devleti’nin kendisine karşı tutumunu öğrenince Osmanlı Devleti’ne kendisini himayesi altına alması ve askeri yardım ricasında bulundu. Hacı Davud’un bu ricası olumlu karşılandı ve Aralık 1722’de Osmanlı Devleti onu kendi himayesine alarak bu ricasını yerine getirmiş oldu.

Şirvan Beylerbeyliği'nin Osmanlı Devleti'nin himayesine geçmesi bu arazilerin Rusya tarafından işgalinin durdurulmasıyla kalmayıp, aynı zamanda Şirvan Beylerbeyliği'nin ticari ilişkilerinde Rusya'yı saf dışı bırakıyordu. Bundan dolayı I. Petro güneye doğru seferi arefesinde İran'daki Konsolos S. Abramov'a ne pahasına olursa olsun Hazar kıyısı eyaletlerin Rusya'ya verilmesi konusunda İran'ı ikna etmekle görevlendirmiş, aksi takdirde Rusya Osmanlı Devleti'ni Hazar kıyılarına bırakmamak için aynı araziler Rusya tarafından silâh gücüyle alınacaktı. Rusya, Azerbaycan arazilerini, özellikle de Şirvan Beylerbeyliği'ni işgal etmek için 1723 yılında askeri harekât başlama hazırlığı içindeydi. Fakat Hacı Davud'un Osmanlı Devleti'ne askeri yardım isteği, Afganların da Safevilerin başkenti İsfahan'ı kuşatmaları, I. Petro'nun güney seferini hızlandırdı. Rus ordusu 1722 yılında harekete başlamış ve aynı yılın 23 Ağustosu'nda Derbent'e girmiştir. Rus ordusu güneye doğru kendi seferlerini sürdürmek istiyorlardı. Fakat onların bu yürüyüşü yerli hanlar tarafından hoş karşılanmadı ve I. Petro'nun bu seferi Bakû Sultanı Muhammed Hüseyin Han ve birçok diğer saray adamlarının kesin tepkisiyle beraber Osmanlı Devleti'nden büyük tepki gördü. Rus ordusu 1722 tarihinde Bakû'yü ve Şamahı'yı işgal edemeden Derbent'e geri döndü.[10] O sırada Derbent'te bulunan I. Petro, İsveç'in Niştad Barış Antlaşması'nı bozmaya kalktığı haberini alınca ordusunu geri çekmek zorunda kaldı. Rusların Hazarkıyısı eyaletlere seferi Osmanlı Devleti'nin bu eyaletlere karşı münasebetinde kesin bir dönüş yarattı. Osmanlı Devleti 1722 yılı Aralık ayında Hacı Davud'a ferman göndererek, kendisine Han unvanı verilerek, Şirvan ve Dağıstan hakimi ilân edildiği bildirildi.[11]

I. Petro'nun Hazarkıyısı eyaletlere sefer etmesinin temel etkenlerinden biri ve başlıcası Safevi Devleti'nin ikili dış siyasetiydi. Ekonomik ve siyasî durumu istikrarsız olan ve doğudan Afganların saldırısına uğrayan Safevi

Devleti hakimiyetini koruyabilmek ve Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini zayıflatmak için, XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti'ne düşman olan ve Karadeniz'e çıkmak için çabalayan Rusya'dan askeri yardım isteğinde bulunmaktaydılar.

Bundan dolayı Afganlar İsfahan'ı kuşatmada tuttukları sırada Şah Sultan Hüseyin, İsmayıl Bey'i askeri yardım ile ilgili antlaşma imzalamak üzere Rusya'ya göndermişti. Rusya'nın Safevi Devleti'ne yapacağı askeri yardım karşılığında Hazarkıyısı eyaletlerin Rusya yönetimine verileceği vaadedilmekteydi.

Fakat İsmayıl Bey İran'ı terk etmeden, Afganlar İsfahan'ı ele geçirmişlerdi. Şah Sultan Hüseyin'in Astrabad'a kaçan oğlu II. Şah Tahmasip kendisini Safevi Devleti'nin şahı ilân etti ve o da tekrar İsmayıl Bey'i aynı görevle görevlendirdi. Ekim 1722'de İsfahan'ı işgal eden Afganlar Gilân'a saldırma hazırlığı içinde oldukları haberini alan I. Petro Rus ordusuna İran'a yürüme emrini vermiştir. Rus ordusu Aralık 1722'de İran'da hiçbir direnişle karşılaşmadan Enzeli Limanı'na girmiş ve Reşt'i işgal etmişlerdi.

Rusya, Safevi Devleti'nin zayıflamasından yararlanarak, İran'dan Derbent'ten Gilân'a kadar Hazarkıyısı eyaletlerin Rusya'ya verilmesi talebinde bulunmuştur. II. Şah Tahmasip'in Petersburg'daki elçisi İsmayıl Bey 12 Eylül 1728'de İran-Rusya Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşmaya göre, Derbent'ten başlayarak Gilân ve Mazendaran eyaletleri Rusya'ya verildi.12 Buna karşılık ise Rusya, Safevi şahlarının hakimiyetini korumak için askeri yardımda bulunacağını vaadetti. Fakat Safevi Şahı Tahmasip Antlaşması'nın şartlarını kabul etmemiş ve İsmayıl Bey'i vatana ihanetle suçlamıştır.

Osmanlı Dvleti bu sırada Rusya Devleti'nin işgalcilik siyasetinin yaygınlaşmasına engel olmak için Azerbaycan'a girerek, doğuya taraf

hareket etmeye başladı. Osmanlı ordusu ile karşılaşmaktan kaçınan Rusya, Osmanlı Devleti'ne aynı arazileri bölüştürmeyi teklif etmiş ve bunun üzerine 12 Temmuz 1724'te İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Hazarkıyısı eyaletler ve Şirvan Hanlığı hariç, Kafkasya'nın batı kısmı Osmanlı Devleti'ne verilmiştir.

İstanbul Antlaşması'ndan sonra Osmanlı ordusu Arif Ahmet Paşa kumandasında Azerbaycan'a hareket etti. Osmanlı ordusu Revan'ı ele geçirdikten sonra, Merend, Sufiyan, Tebriz'de yerli halkın direnişiyle karşılaşsalar da, toplumsal-siyasî dengesizliklerden bıkmış Nahçıvan, Ordubad, Kazah ve Borçalı vb. bölgelerin halkı gönüllü olarak Osmanlıların himayesini kabullendiler.

Osmanlı Ordusu Köprülü Abdullah Paşa'nın kumandanlığı altında Mayıs 1725'te Tebriz'i, Sarı Mustafa Paşa'nın kumandasında da Ağustos 1725'te Karadağ Beylerbeyliği'nin Erdebil şehrini ele geçirdiler. Böylece, Osmanlı ordusunun bu başarısı Rusya ordusunun Güney Kafkasya'da işgalcilik plânlarının suya düşmesine neden oldu. Rusya, Hazarkıyısı eyaletleri işgal ettikten sonra burada komendan rejimi koyuyor, yerli toprak sahiplerinin topraklarına, petrol kuyularına el koyarak, oraya Hıristiyanları yerleştirmeye başladı. Bu sırada Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, I. Petro'ya başvurarak Hazarkıyısı eyaletlerde, (Derbent, Şirvan, Bakû ve Azerbaycan'ın diğer verimli arazilerinde) onlara daimi yaşam yeri sağlanması isteğinde bulundular. Onların bu isteği I. Petro'nun işgal ettiği arazilerde kendisine dayanak, yardım edebilecek önemli bir fırsattı. Nitekim bu istek I. Petro'nun plânları ile örtüşmekteydi. Bundan dolayı I. Petro 14 Kasım 1724'ten başlayarak Hazarkıyısı eyaletlerdeki ordu komutanlarına şu konuda emirler göndermeye başladı: "Ermeni halkı bizden onları kendi himayemize alarak,

yaşamaları için onlara toprak vermemiz için ricada bulunmuşlardır. Bundan dolayı sizi uyarıyorum, eğer Ermeni halkı beğendikleri yerlerde yaşamaları için onlara yardım edin, şereflerini koruyun ve size karşı şikayetçi olabilecekleri davranışlarda bulunmayın, çünkü biz burada Ermeni halkını imparatorluk kaygısıyla sarıp, kendi himayemize almışızdır… her tür vasıtayla Ermenileri ve diğer Hıristiyanları Rus ordusunun bulunduğu eyaletlerde-Gilân'da, Mazenderan'da, Bakû'de, Derbent'te vb. yerlerde hoşgörüyle karşılayın… şehir ve köylerde boşaltılmış evleri onların üstesine verin… Hoşagitmez, yahut şüphe doğuran Müslümanları kovun ve onların yerine Hıristiyanları alın."

I. Petro'nun çarlık döneminde Safevi Devleti'nin dış siyaseti, Rusya'nın dikkatini Güney Kafkasya'ya yöneltmek, bu bölgede Osmanlı Devleti'nin önünü kesmek ve bu iki etkin devleti her zaman savaş durumunda tutmak, bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan beylerbeyliklerinin ekonomik ve siyasî gücünü zayıflatmak, bölgede istikrarsız şartları kullanarak, kendi devletini kuvvetlendirmek ve Afganların askeri akınlarına karşı koyabilecek duruma gelebilmek gibi üç temel amaç gütmekteydi.

I. Petro'nun ölümünden sonra Azerbaycan'da yerleşen ordunun masraflarının karşılanmasına Rus halkının tepkisi artmaya başladı. Rusya, askeri birliklerini işgal edilmiş arazilerden geri çekme kararı aldı. Hazarkıyısı eyaletlerin Osmanlı Devleti tarafından tekrar işgal edilmesinden korkan Rusya, orayı boşaltmadan önce 1726 yılında Şamahı'nın Mahur köyünde Osmanlı Devleti temsilcileri ile görüşerek, işgal olunmuş arazilerde sınırları kendi aralarında belirlediler. XVIII. yüzyılın 20'li yıllarından başlayarak Safevi Devleti güçlenmeye başladı. Afşar kabilesinden Tahmasipkulu'nun (Nadir'in) iktidara geçmesi ile İran tarihinde çok büyük değişiklikler oldu.

İran'la Osmanlı Devleti arasında savaş başladı ve Azerbaycan beylerbeyliklerinin arazisi savaş alanına çevrildi. Osmanlı Devleti'ni kendisine koyu düşman bilen Rusya, Osmanlı Devleti'ni yenemezse bile, her fırsatta İran'ın siyasî ve ekonomik açıdan daha karlı çıkması için çalışıyordu. Bunun için Rusya İran diplomatlarıyla görüşmelere başladı. Bu görüşmeler sonrası Rusya ile Safevi Devleti arasında 21 Ocak 1732 tarihinde Gilân eyaletininin Reşt şehrinde 8 maddeden oluşan bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre Rusya, ordusunu Kür nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü yere kadar geriye çekecek ve İran, aynı arazilere Osmanlı ordusunun girmesini engelleyecekti. Osmanlı Devleti'nin kendi ordularını Azerbaycan beylerbeyliklerinden çektikten sonra Rusya kendi ordusunu Kür nehrinin güneyindeki topraklardan çekerek nehrin kuzeyine çekilmek zorundaydı. Buna karşılık İran Rusya'yla ebedi bir dostluk ilişkileri kuruyor ve Osmanlı Devleti dahil, onun düşmanlarına düşman kesiliyordu.13

Azerbaycan beylerbeylikleri Safevi Devleti'nin istikrarsız dış siyaseti sonucu Rusya Devleti'nin işgali altında parçalansa da, Osmanlı Ordusu'nun denetimi altında bulunan toprakların bütünlüğü korunup sağlandı.

XVIII. yüzyılın birinci çeyreğinden sonra Safevi Devleti, Afganları ülkeden çıkarması sonrası baş gösteren olaylar, örneğin, Rusya'da I. Petro'nun ölümü (1725), Türkiye'de III. Sultan Ahmet'in tahttan indirilmesi (1730) ve Osmanlı'ya karşı savaşta Rusya'nın İran'a dost bir ülke olarak rağbet beslemesi, İran Devleti lehine siyasî koşullar yarattı. I. Şah Tahmasip Osmanlı Devleti'yle savaş başlattı, fakat yenilerek Kazvin'e çekildi. 16 Ocak 1732 tarihinde Kirmanşah'ta İran'la Osmanlı Devleti arasında antlaşma imzalandı. Bu barış antlaşmasına göre Revan, Tiflis, Gence şehirleri Şirvan ve Dağıstan Osmanlı Devleti'ne, Tebriz,

Erdebil, Kirmanşah şehirleri İran'a verildi. Aras nehri ise iki ülke arasında sınır olarak tespit edildi. Nadir Şah, 1732 yılında I. Şah Tahmasip'i tahttan indirip, onun 8 aylık erkek çocuğu Abbas Mirza'yı III. Şah Abbas ismi ile şah, kendisini ise onun vekili ilân ederek, iktidarı ele geçirdi. Nadir şah II. Şah Tahmasip'le Ahmet Paşa arasında imzalanmış antlaşmanın şartlarını kaldırdı ve Şubat 1733 tarihinde Bağdat'ta Nadir Şah'la Ahmet Paşa arasında askeri operasyonların durdurulması üzerine antlaşma imzalandı. Bağdat Antlaşması'na göre, 1639 yılı antlaşması şartları uyarınca Osmanlı Devleti'nin son yıllarda zaptetmiş bulunduğu arazileri İran'a geri iade etmesi gerekiyordu. Fakat bu antlaşma Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi. Osmanlı Devleti ile İran arasında yeniden savaş başladı.

Nadir Şah Mart 1736'da Muğan'da bir toplantı düzenleyerek kendisini İran şahı ilân etti. Nadir Şah kendisini şah ilân etmesi sonrası kendisine karşı ayaklanan güçlü Azerbaycan hanlarının idaresinde olan mahalleri parçalamaya başladı. 1735 yılı 21 Mart'ta Rusya ile "Gence Antlaşması" adı ile tarihe geçen antlaşma imzaladı. Bu antlaşmanın şartlarına göre, Rus ordusu Hazarkıyısı eyaletlerinden bütünlükle çekildiler ve aynı yerlerde eski yönetim sistemi uygulanmaya başlandı. Kacarlar kabilesine bağlı Karabağ hanlarını (Ziyadoğlulları, Otuzikiler, Kebirli, Cevanşir) ve kabilelerinin boybeylerini Horasan'a, Serahs'e sürdü. Karabağ Beylerbeyliği'nin Kazah, Borçalı ve Gence'nin batısında bulunan birçok mahalleyi Gürcistan'a verdi. Şirvan, Karabağ, Tebriz ve Revan beylerbeyliklerini birleştirerek, yeni idari bölge kurdu ve Azerbaycan arazisinde kudretli hanlıkların meydana gelmesini engelledi.

Ruslar Hazarkıyısı eyaletlerinden çekildikten sonra İngilizlerin bölgeye olan ilgileri daha da arttı. İngiltere, 1734 yılında Rusya ile imzaladığı ticaret antlaşmasına göre Hazarkıyısı eyaletler de dahil, İran'la ticaret yapma hakkı kazanmıştı. İngiltere'nin başlıca amacı Hazar-Volga-Rusya-İngiltere hattı

üzerinde “ticaret” ilişkileri kurmaktı. Gerçekte ise bu ticaret ilişkisinin kurulmasının ilerde belli olacağı gibi, çok önemli siyasî hedefleri bulunmaktaydı. Bakû petrolü kokusu ile başlatılan bu siyaset İngiltere’nin Hindistan, Afganistan, Orta Asya politikasının temel taşlarıydı, çünkü Rusya Hazar Denizi vasıtasıyla ticaret ilişkilerinin kurulmasından çok büyük ekonomik ve siyasî yarar sağlayacaktı. Çok geçmeden İngiliz Yüzbaşı John Elton, Nadir Şah’ın itibarını kazandı ve İngiltere İran’ın askeri ve stratejik müttefiğine çevrildi. Kaptan John Elton, Nadir Şah tarafından İran’ın Hazar Denizi’ndeki filosunun baş kumandanlığına atandı. İngiltere Hazarkıyısı eyaletlerine yerleşmiş İran askerlerine cephane ikmali yaptı-onlara gıda maddeleri, giysi sağlandı ve İngiltere’nin askeri danışmanları, Hazar Denizi’ndeki filonun personel kadrosuna denizcilik eğitimi vermeye başladılar. Devletlerarası antlaşmalara dayanarak, İngiltere’nin Hazar Denizi’nde yüzmesi için 34 arşın uzunluğunda birkaç gemi hazırlaması gerekiyordu. Nadir Şah, dış siyasetinde atmış bulunduğu bu yeni adımla İngiltere’nin yardımıyla kendi potansiyel rakipleri olan Rusya’yı ve ilk önce Osmanlı Devleti’ni etkisiz hale getirmek, Hazarkıyısı eyaletlerde ve Güney Kafkasya’da hakimiyetini güçlendirmek niyetindeydi. Fakat Rusya, İngiltere ile imzalamış olduğu 1734 tarihli ticaret antlaşmasını 1746 yılında ihlal ederek, İngiltere’nin Rusya üzerinden Doğu ülkelerine gitmek hakkını elinden alarak İran’ın bu başarılı dış siyasetini engelledi.

XVIII. yüzyılın 40’lı yıllarından başlayarak Azerbaycan eyaletlerinde İran’a karşı silâhlı isyanlar başladı. Bu silâhlı isyanlara sahte şahzadelerden biri olan III. Sam Mirza önderlik ediyordu. Azerbaycan nüfusunu kendi tarafına çekerek silâhlı birlikler kurmuş ve Şah yönetiminin tüm temsilcilerini Azerbaycan eyaletlerinde katletmiş, hakimiyeti ele almıştı. Bu sırada Nadir Şah hakimiyetinin çöküş dönemi başlamıştı ve Azerbaycan

eyaletlerinde başlamış silâhlı isyanları yatıştırmak gücünden yoksundu. Nadir Şah'ın 9 Mayıs 1747 tarihinde öldürülmesiyle devlet çökmüş oldu. Azerbaycan eyaletlerinde hanlar, bağımsız hanlıklar kurarak, kendi hanlıklarının mevkilerini ve bağımsızlıklarını koruyabilmek için kuvvetlenmeye çalışıyorlardı.

Bu dönemde Azerbaycan arazisinde Zengezur Dağlarından Aras nehrine kadar Nahçıvan Hanlığı, Karabağ Beylerbeyliği arazisinde Murov Dağı'ndan Kür nehrine kadar Gence ve Karabağ Hanlıkları, Şirvan yaylasında Şamahı Hanlığı, Hazar Denizi'nin kıyısında Kuba ve Derbent Hanlıkları, Apşeron Yarımadası'nda Bakû Hanlığı, buradan güneye doğru, Astara şehrine kadar olan arazide Salyan, Cevat, Talış Hanlıkları oluştu.

Bu hanlıkların yanı sıra Gutkaşen, Gebele, Eres, Kazah ve İlisu bölgelerinde bağımsız sultanlıklar meydana geldi. Şeki Hanlığı'nın kuzey kısmında hiçbir hanlığa tâbi bulunmayan Car-Balaken cemaati vardı. Eski Karabağ Beylerbeyliği'nin dağlık kısmında Verende, Haçın, Gülüstan, Dizak, Cerabert meliklikleri mevcuttu.

Karabağ Hanı Penah Ali Han, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Karabağ Hanlığı'nı, Karabağ Hamse meliklerini (Verende, Dizak, Cerabert, Gülüstan, Talış), Zengezur, Kafan, Mehri, Tatev ve Sisyan mahallarını, Nahçıvan Hanlığı'nın bir kısmını hakimiyeti altına alarak, hanlığın arazisini daha da genişletti ve 1750-1751 yıllarında hanlığın merkezi Şuşa şehrinin temelini atarak, onu ilerde alınmaz, yenilmez kaleye dönüştürdü. Penah Ali Han döneminde Güney Azerbaycan hanlıklarına pek özenle davranıyordu. İran'ın merkez hakimiyetine karşı, özellikle Güney Azerbaycan hanlıklarına karşı mutedil bir siyaset izliyor, kimi zaman da yabancı işgalcilere karşı savaşlarda onlara destek veriyor, yardımda bulunuyordu. Bunun da birçok nedeni vardı. Bu nedenlerin en başlıcası

Penah Ali Han, Nadir Şah'ın en mümtaz kumandanlarından biri olan, kendisinin amcazadesi, Nadir Şah'ın ölümünden sonra kendisini (1748) Tebriz Hanı ve tüm İran'ın hakimi ilân eden Amiraslan Han'ın üvey kardeşi olmasıydı.14

Karabağ Hanlığı Penah Ali Han'ın varisi İbrahim Halil Han'ın hakimiyeti yıllarında (1763-1806) daha da güçlendi ve Azerbaycan hanlıkları arasında en güçlü hanlığı durumuna geldi. Böylece, XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan arazisinde büyüklü küçüklü 20 Hanlık (Bakû, Karabağ, Karadağ, Guba, Derbent, Erdebil, İrevan, Gence, Lenkeran, Maku, Merağa, Nahçıvan, Salyan, Serap, Tebriz, Urmiye, Cevat, Hoy, Şemahı ve Şeki Hanlıkları) mevcuttu.

XVIII. yüzyıl ortalarından sonra, Azerbaycan hanlıklarının birleştirilmesi zarureti ortaya çıktı. En güçlü hanlıklar ve onların hakimleri, örneğin Guba Hanı Feteli Han, Şeki Hanı Hacı Çelebi, Urmiye Hanı Feteli Han, Karabağ Hanı Penah Ali Han vb. hanlar bu yeltenişlerde bulunsalar da, onların çabaları Hanlar arasındaki münakaşalardan dolayı sonuçsuz kaldı. Diğer taraftan da, Azerbaycan hanlıklarını birleştirmek uğruna mücadele güçlü ekonomik ve politik kudrete sahip hanlıklarının karşı gelmelerine neden oldu. Bu dönemde Guba Hanlığı ile Karabağ Hanlığı arasındaki savaş her iki Hanlığı zayıf düşürdü. Bu dönemde İran Şahı Kerim Han Zent Azerbaycan hanlıklarını işgal etme çabası içindeydi. O, hakimiyetini güçlendirmek için Rusya'yı yeniden Azerbaycan'ın kuzey kısmını işgal etmeye tahrik ve teşvik ediyordu. Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişmeler, Osmanlı Devleti'nin bu yerlerdeki etkinliğinin azalması ve İran'ın Azerbaycan hanlıklarına karşı sürdürdüğü ikili siyaset, Rusya'nın bölgede yürüttüğü aktif işgalci siyasetinin gerçekleşmesini kolaylaştırmaktaydı. Georgiyevsk'ta Rusya ile Kartli-Kahet Çarlığı arasında 24 Haziran 1783 tarihinde antlaşma imzalandı ve Kartli-Kahet Çarlığı

Rusya'nın himayesini kabullendi. Rusya'nın Kafkasya'daki temsilcisi Knyaz V. S. Potyomkin Azerbaycan hanlıklarına uyarı ve tehdit dolu mektuplar göndererek, Kartli-Kahet Çarlığı'nın Rusya'nın himayesinde bulunduğunu ve bu yüzden onlara saygılı davranılmasını talep ediyordu. Bundan esinlenen Karabağ'ın Ermeni melikleri de II. Katerina'nın Kafkasya'daki temsilcisi P. S. Potyomkin'e, eğer Rusya'nın yardımıyla burada İbrahim Halil Han'ın hakimiyeti devrilirse, o zaman onlar Rusya'nın himayesini kabul ederek burada Ermeni-Hıristiyan Devleti kurabileceklerini bildiriyorlardı. İbrahim Halil Han Ermeni meliklerinin ihanetini duyarak, onları hapsetti ve siyasî adım atarak Rusya Çarı II. Katerina'ya Rusya Devleti'nin himayesini kabul etmeye hazır olduğunu belirtti.15

İbrahim Halil Han'ın böyle bir adım atmasının bir çok nedeni vardı. O, Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra II. Katerina'nın izlediği işgalci doğu siyasetinin iç yüzünü anlamıştı. Azerbaycan hanlıkları arasında birlik yoktu. Osmanlı Devleti Rusya ile savaş yaptığından onunla ittifak kurmak imkansızdı. Rusya Azerbaycan hanlıklarını paylaşmak için İran'la gizli görüşmeler yapıyordu.

İbrahim Halil Han'ın Rusya Devleti'ne başvurusu iki nedenden dolayı cevapsız kaldı. Birincisi, İbrahim Halil Han'ın teklifi II. Katerina'nın doğu siyasetinin içeriği ile uyuşmamaktaydı. İkincisi de, Şuşa Kalesi'nde İbrahim Halil Han'ın tutukladığı Ermeniler hapishaneden kaçarak, Tiflis'e gitmiş, II. Katerina'ya İbrahim Halil Han'a yardım edilmemesi talebinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine II. Katerina Tiflis'te S. Burnaşov'un kumandalığı altında bulunan birliklerine Karabağ'a yürüyüş yapmalarını emretmiş, fakat 1787 tarihinde Rusya-Osmanlı Savaşı'nın başlaması bu yürüyüşü engellemiştir.

1779 tarihinde Kerim Han Zent öldü. İran'da şahlık tahtı uğruna çekişmeler yeniden şiddetlendi. Kerim Han Zent'in kardeşi Ali Murat Han 1782 tarihinde tahta çıktı. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan hanlıkları üzerindeki otoritesini azaltmak için Rusya Çarı II. Katerina'ya başvurmayı kararlaştırdı.

Ali Murat Han'ın teklifi Rusya'nın Güney Kafkasya'daki stratejik çıkarlarına uygundu. Ali Murat Han'la Rusya arasında acele bir antlaşma imzalandı ve Azerbaycan İran'la Rusya arasında paylaşıldı. İran'la Rusya arasındaki bu ittifaktan haber tutan Guba Hanı Feteli Han, 1784'ün ilkbaharında Güney Azerbaycan hanlıklarını birleştirmek için İran üzerine yürüyüş yaparak, Erdebil'i ve Meşkin'i işgal etti. Feteli Han'ın başarıları İran ve Rusya'nın tüm plânlarının suya düşmesine neden olabilirdi. Diğer yandan da Kuzeydoğu Azerbaycan Hanlıklarının birleşmesi ve kudretli vahit Azerbaycan'ın kurulması Rusya'nın bu eyaletlerdeki işgalci siyasetini tehdit etmekteydi. Rusya yönetimi Rus devletinin Tiflis'te resmi temsilcisi P. S. Potyomkin'e Rus hükümeti adına Feteli Han'ı bu seferinden geri dönmesi üzere uyarsın, vazgeçmezse, Han'a karşı çıkmak isteyen Hanları onun üzerine kışkırtmasını gizlice emretmişti. Rusya'nın ve İran'ın mekirli, tahripçi dış siyasetinden haber tutan Feteli Ali Han zeki davranarak Rusya'nın bu talebini yerine getirdi.16

1783 tarihinde Rusya'yla Georgiyevsk Antlaşması imzalandıktan sonra II. İrakli Rusya'yı Azerbaycan hanlıkları ve Dağıstan üzerine yürümeye tahrik ediyor ve dolayısıyla da büyük uzak görüşlülükle hazırladığı plânın gerçekleşmesi için uğraşıyordu. II. İrakli, Rusya Devleti'ne bildirdiği plân üzerine II. Katerina'nın gözde sevgililerinden General Zubov'un önderliğinde Rus ordusunun Azerbaycan hanlıkları üzerine saldırısı başladı. 1796'nın ilkbaharında Valeri Zubov'un 30 bin kişilik ordusu, başka bir Rus komutanı Gudoviç'in ordusu ile birleşti. Rus orduları Derbent, Bakû,

Gence ve Talış kalelerini işgal etmek için harekât başlattılar. Böylece Ruslar kısa süre içinde Hazar Denizi'ni, Terek nehri ve Kür nehri arasındaki araziyi işgal ederek, Kür nehri boyunca Gürcistan'a kadar olan toprakları ele geçirdiler.

Fakat 1796 yılının Kasım ayında II. Katerina'nın ölümü bu işgalin yarım kalmasına neden oldu. I. Pavel tahta çıktı ve işgal olunmuş arazilerden ordusunu geri çekti. Bu sırada İran Şahı Ağa Muhammet Han bu fırsatı kullanarak tekrar 1796 yılının Mart ayında Kafkasya'ya sefer düzenledi ve Şuşa'yı ele geçirdi. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ise Car-Balaken'e kaçtı.

Fakat Ağa Muhammet Han'ın Şuşa'da katledilmesi sonrası İran'daki karışıklık iktidar savaşını da beraberinde getirdi. Bu sırada Hüseyinkulu Han Kacar'ın oğlu Babahan, kendi veziri İbrahim Kelenterli'nin, Tahran Beylerbeyi Mirza Muhammet Han'ın ve Sadrazam Mirza Şefi'nin yardımıyla Tahran'da Feteli Şah'ı tahta çıkarttı. Feteli Şah hakimiyeti İran'ın kudretini genişletip artırsa da, dış siyasette ve sürekli İran'ı parçalamaya çalışan Çarlık Rusya'ya karşı başlattığı operasyonlarda başarıya ulaşamadı.

1801 yılında I. Pavel'in katlinden sonra iktidara gelen I. Aleksandr, I. Petro'nun siyasetini gerçekleştirmeye başladı. İran ile Rusya arasında resmî şekilde savaş ilân edilmemesine rağmen General Sisyanov'un kumandasında Rus ordusu İran'a doğru harekete geçti.

İran-Rus Savaşı'nın I. döneminin (1802-1812) ilk kanlı savaşlarından sonra yenilgiye uğrayan Ruslar geriye çekilerek İrevan'ı kuşattılar. 1804 yılının Kasım ayında yerli halkın ve İran ordusunun güçlü direnişi sonucu General Sisyanov İrevan'ı kuşatmaktan vazgeçti ve İrevan İran ordusu tarafından işgal edildi.

General Sisyanov'un geri püskürtülmesi Derbent, Bakû, Karabağ ve Şirvan'da silâhlı isyanlara neden oldu. Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin çabaları, yerli Hanlıkların maddî ve askerî destekte bulunmaları sonucu isyanlar başarıyla bitti. Bu sırada 1804 yılında Rus askerlerinin bir kısmı Gilân, Bender ve Enzeli kıyılarına çıktılar. Fakat Musa Lahıcı'nın komutası altındaki İran ordusunun direnişiyle karşılaştılar ve doğal-coğrafî zorluklar sonucu yenilgiye uğrayıp Bakû'ye döndüler. Diğer taraftan Bakû hakimi Hüseyin Kulu Han görüşmeler sırasında amcazadesi İbrahim Han'ın yardımıyla Rus Generali Sisyanov'u katletti. 1806 yılının Ocak ayında Kafkasya ordusu kumandanlığı General Gudoviç'e verildi. 1806 yılında Ruslar Azerbaycan'ın kuzeybatı eyaletlerine ve Aras nehri kıyılarına kadar ilerlemeyi başardı. Derbent, Bakû ve Şeki şehirlerini ele geçirdiler. Fakat Avrupa cephesinde Napolyon'un fetihleri Rus işgalinin duraklamasına neden oldu. Savaşa ara vermek zorunda kalan Ruslar, Stepanov'u Barış Antlaşması yapmak üzere Tahran'a gönderdiler. Fakat barış görüşmeleri sonuçsuz kaldı. Diğer taraftan 1807 yılının Ocak ayında Fransa ile Rusya arasında yapılan Tilzit Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla aralarındaki savaş tehlikesi durduruldu ve Rusya ordularını yeniden Azerbaycan'a sevketti.

İngiltere, Hindistan'ı Afganistan Padişahı Zaman Şah'ın saldırısından korumak için Hindistan'ın naib-i saltanası Mark Velzli'yi Hindistan'ın batı sınırlarının korunması için askerî yardım talebiyle Feteli Şah'ın sarayına gönderdi. Mark Velzli, Feteli Şah'ı Afganistan sınırlarına ordu çıkarması konusunda ikna etmeyi başardı. Bu savaşta tek bir İngiliz kampanyasının çıkarları sağlanılmış oldu. Feteli Şah ise bir şey kazanmadı. Azerbaycan hanlıklarını ise Rus devletinin saldırıları karşısında kaderlerine bıraktı. Dünya siyasetinde Napolyon'un, İran'ı kendi çıkarları için bir araç olarak kullandığını gören İngilizler, bu tedbiri önlemek için İran sarayında

siyasî faaliyetlerini güçlendirdiler. İngiliz Yüzbaşı Malkolm 21 Ocak 1801 tarihinde İran'la siyasî ve ticarî antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Feteli Şah, İngilizlere Afgan emirinin Hindistan'a saldırması durumunda onunla barışmayacağını vaadetti. Buna karşılık Afganistan veya Fransa Devletlerinden birisi saldırırsa, İngiltere İran'a silâhlı yardımda bulunmayı kabullendi.

1806 yılında Rus ordusunun saldırısı ve baskısı arttığı sırada Abbas Mirza'nın Bakanı Mirza Bozork (Mirza İsa Han Ferahani) Bağdat'ta İngilizlerin siyasî temsilcisi Serhar Fort Johns'a mektup yazarak, İngilizlerden yardım talebinde bulundu. Fakat o, İran'la Fransa'nın temasta bulunduğunu bildiğinden mektuba olumlu cevap vermedi. Daha sonra Rusya'nın saldırısından rahatsız olan Feteli Şah İngilizlerden yardım almak için tekrar Muhammet Nebi Han'ın başkanlığında temsilciler heyetini Hindistan'a gönderdi. Fakat Napolyon İngiltere-Fransa harbinde yenildiği için İran'la İngiltere arasında ittifakın bir önemi kalmamış olduğundan bu girişimler de sonuçsuz kaldı.

Feteli Şah'la Napolyon arasında sık yazışma ve karşılıklı elçi mübadelesi sonrası her iki devlet Finkeşteyn Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma uyarınca Fransa, Azerbaycan ve Gürcistan da dahil İran'ın arazi bütünlüğünü tanıyor ve Ruslar tarafından Azerbaycan ve Gürcistan başta olmak kaydıyla İran'ın diğer işgal edilmiş topraklarının iadesine yardım edeceğini, gereken askerî gereksinimleri sağlayacağını ve İran ordusunun yeniden yapılanması için kendilerinin askerî danışmanlarını ve deneyimli subaylarını İran'ın emrine vereceğini vaadediyordu.

Feteli Şah ise İngilizlerle tüm ilişkilere son verecek, ona savaş ilân edip Afganistan'ın Afgan ve diğer kabilelerini İngiltere'ye karşı kışkırtmaya çalışacaktı. Keza Fransa ordusunun Hindistan için ayrılmış kara kuvvetlerinin ve deniz filosunun İran topraklarını ve sularını kullanmasına

izin verecekti. Bu antlaşma sonrası General Gardon temsilciler heyeti ile İran'a gönderildi. Kendisine, İran'da anti-İngiliz propaganda ve Rusya'ya karşı da Fransa, İran, Osmanlı Devletleri arasında üçlü antlaşma imzalanması üzere hazırlıklar yapması emri verilmişti. Hemen Fransa askerî elçiliği 24 Eylül 1807 tarihinde Tahran'a geldi ve Finkenşteyn Antlaşması'nın ardından Fransa'nın İran'a 20000 tüfek vermesi ile ilgili antlaşma imzalandı.

Gardon'un başkanlığında askerî delege Tahran'a geldikten sonra büyük gayret ve ciddiyetle işine başladı ve kendi üstüne düşen görevleri yerine yetirerek İran-Rus savaş cephesi için 4000 asker hazırladı.

Tilzit paktı imzalandıktan sonra Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı savaşmak amacıyla İran savaş cephesini kuvvetlendirmeyi karara bağladı. Abbas Mirza ve Erzurum ordusunun kumandanı her biri ikişer 20 binlik ordu ile aynı zamanda Gürcistan'a girmek için harekete geçtiler. Fakat Abbas Mirza Osmanlı Devleti'ne karşı hile kullanmıştı. O, bilerek kendi hareketini geciktirerek Osmanlı ordusu ile Rus ordusunun birbirilerini yıpratıp zayıf düşürmelerini ve daha sonra her iki orduya da saldırarak onları yenmeyi düşünüyordu. Bu savaşta Osmanlı ordusu yenildi. Osmanlı Devleti 2 Eylül 1807 tarihinde Üçkilise Barış Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.17

İran'da Fransızların siyasî otoritesinden rahatsız olan Rusya Gudoviç'i General Gardon'un yanına delege göndermekle Rusya ile Fransa arasında dostluk kurulduktan sonra Rusya Devleti aleyhine müdahaleye gerek olmadığını bildirdi. Fakat Abbas Mirza'nın itirazına rağmen General Garden'in müdahalesi ve tekrar ricası sonucu İran'la Rusya arasında barış antlaşmasının imzalanması üzerine görüşmeler başladı. Fakat Tilzit Barış Antlaşması imzalandıktan sonra bu görüşmeler sonuçsuz kaldı.

İngiltere Devleti, duruma müdahalenin kendi lehine olacağını düşünerek Sercan Mülküm'ün ve Harr Fort Johns'un başkanlığında iki delege heyetini İran'a gönderdi. Bu sırada İngiliz temsilcileri Fransa delegesinin itibar ve otoritesini sarsmak amacıyla Gürcistan ve Azerbaycan hanlıklarını Rus ordularından kurtarabileceklerini iddia ettiler.

Fakat Abbas Mirza'nın itirazına rağmen Fransa'nın itimatsızlığı yüzünden savaş cephesi boşalmıştı. Gudoviç, bu olayları lehine kullanıp İrevan etrafında saldırılarını sürdürdü. İran ordusunda hizmet eden Fransız subayları Ruslar aleyhine harekâtlardan vazgeçip kendi mevzilerinden çekildiler.

Bu sırada Ruslar geniş saldırı plânları hazırlayıp 1808 yılı Ekim ayında İran ordusuna saldırdılar. Rusların cephedeki askerî hazırlıklarından ciddî olarak rahatsızlık duyan İran, Finkenşteyn Antlaşması'na dayanarak Fransa'dan aracılık etmesi ricasında bulundu. Gardon vaatlerini yerine getiremedi ve Fransa'nın aracılığı da başarısızlıkla sonuçlandı. Tilzit Barış Antlaşması, İran'ın çıkarlarını ciddî surette zarara uğrattı. Fransa Devleti'nin ve temsilcilerinin bu davranışları İngiltere'nin yeniden siyasî aktifliğinin artmasına yol açtı.

Rus ordularının yeni saldırıları İran'ı, İngiltere'yle ittifak yapmak için yeni girişimlere itti. İngiltere Fransa'yla savaş içinde olmasına rağmen, her yıl İran'a 180 bin tümen tutarında yardım etmeyi ve İngiliz subaylarının İran ordusunu eğiteceği vaadinde bulundu. Böylece, Feteli Şah İngiliz temsilcilerinin tekliflerini kabul ederek General Gardon'u serbest bıraktı. Fort Johns 12 Mart 1809 tarihinde ilk antlaşmayı imzalatmayı başardı.

Gerçekte ise İran'ın İngiltere'yle ittifakı Ruslara karşı Fransa ile ittifaktan da rasyonel olmadı. Kuzeybatı ve Hazar Denizi kıyısı boyunca savaş sürse de, Ruslar önemli bir başarı kazanamadılar.

1809 yılında Osmanlı Devleti Balkan Savaşı ile uğraştığı için Kafkasya cephesindeki silâhlı kuvvetleri zayıfladı. Diğer yandan da Avrupa'da Fransa'ya karşı beşinci ittifakın kurulması Çarlık Rusyanın dikkatini çekti. Aleksandr acele surette İran ve Osmanlı Devleti ile savaşı bitirip Polonya'ya saldırmaya ve Napolyon'a karşı savaşa katılmaya çalışıyordu. Bu yüzden de Kafkasya'daki kumandanlarına İran ve Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzalamaları konusunda acele etmelerini emretmişti. Fakat İngiltere, Rusya'nın İran'dan emin olmasının Hindistan için tehlikeli olduğunu düşünerek temsilcilerine Rus-İran görüşmelerine engel olmaları konusunda emir verdi. Böylece de Harr Fort Johns'un girişimleri sonucu Abbas Mirza'nın ve bakanı Mirza Bozork'un General Tormozov ile Askeran görüşmeleri başarısızlığa uğradı.

Avrupa'da hızla değişen siyasî durumlar Rusya'nın Polonya'ya saldırısını kısa sürede gerçekleştirme zorunluluğunu beraberinde getirmekteydi. Bu nedenle 12 Mayıs 1812 tarihinde Bükreş Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlı Devleti'yle barışı sağladılar. Böylece, Çarın Asya ordusu Osmanlı Devleti'nden emin olduktan sonra yeniden Azerbaycan hanlıkları üzerine hücum etti. Fakat nüfusun direnişiyle karşılaştı. Karabağ'daki isyan Gürcistan'ı da etkiledi. İran yanlısı İskender Mirza isyancıların başını çekmekteydi. Ruslar her yerde onların ve Müslümanların saldırılarıyla karşılaşmaktaydılar.

Napolyon'un Avrupa'daki başarılarından dolayı telaşa kapılan İngiliz siyasetçileri 16 Ocak 1812 tarihinde Rusya Çarı Aleksandr ile barış antlaşması imzaladılar. Bu antlaşma sonucu İngilizler ordularını İran'dan çektiler. Aslandüz Savaşı'nda İran ordusu zayiata uğradı. İngilizlerin Tahran'daki Büyükelçisi H. Oizli İran'ın çöküşünü önlemek amacıyla barış antlaşması imzalanmasına çalışıyordu. Böylece İran tekrar İngiltere'yle ittifaka girmekle aldatılmış oldu ve Aslandüz görüşmeleri

sonuçsuz kaldı. 25 Ekim 1813 tarihinde Gülüstan Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma 13 yıl süren savaşın durdurulmasını sağladı.

Gülüstan Barış Antlaşması İran'ın iç ve dış siyasetine yeni bir boyut kazandırdı. Çünkü uzun süren savaş, İran'ın yenilgisi ile sona ermiş, İran'ın merkezî yönetimi zayıf düşmüş, oymak beylerinin merkezî hükûmete karşı isyan çıkarmalarına ve itaat etmemelerine neden olmuştu. İran'ın, İngiliz ve Osmanlı Devletleriyle dış ilişkileri yeni bir şekil almıştır. 1812 yılının Mart ayında İngilizler, Harr Oizli'nin aracılığıyla dostluk ve iş birliği antlaşması imzaladılar. Gülüstan Antlaşması'ndan bir yıl sonra İngilizler 25 Kasım 1814 tarihinde Gülüstan Antlaşması'nda değişiklikler yaparak, 13 fıkradan oluşan (Tahran Antlaşması ile ün kazanmış) Tahran'da yeni antlaşma imzaladılar.

Böylece, İran, Gülüstan Barış Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan arazisinin bir kısmını İngiltere'nin yardımıyla kendi topraklarına katabileceğini ümit ediyordu. Feteli Şah, kaybedilmiş toprakları dostluk ilişkilerini geliştirmekle geri alabileceğini düşünüyordu. Bundan dolayı Mirza Abülhasan Han'ı bu amaçla Rusya sarayına gönderdi, fakat olumlu bir antlaşma sağlanamadı.

Gülüstan Barış Antlaşması'nda iki ülke arasında sınırlar kesin olarak gösterilmemiş, bu çelişkilerin çözümü için kurulan komisyonunun çalışmaları başarısız kalmıştı.

Yermolov'un Azerbaycan'ın Balıklı ve Gökçay şehirlerini işgal etmesi İran veliahtının itirazına neden olmuştu. Feteli Şah İran'ın temsilcisi olarak Yermolov'a başvuruda bulundu. Görüşmeler yaptı ve Muafakatnâme imzalandı. Bu muafakatnâme gereğince Gökçay Rusya'ya, Kapan ise İran'a verildi.

Bu muafakatname Abbas Mirza tarafından kabul edilmedi. 1826 yılında Abbas Mirza'nın Rusya'ya hücumu ile İran-Rusya Savaşı'nın ikinci dönemi başladı ve işgal edilmiş bazı topraklar işgalden kurtarıldı. Diğer taraftan da Rusların zulmünden bıkmış Bakû, Şeki, Şirvan halkı ayaklandı. Dağıstan'da Rusların katliamları başladı. Üç hafta içinde İran ordusu Gülüstan barışına uygun olarak işgal edilmiş birçok araziyi kurtardı. Ama bu sırada Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş sona erdi. Rusların yeni kuvvetleri, Albay Pskoviç'in kumandanlığı altında Kafkasya cephesine geldiler. 1827 yılında Mirza Muhammet Han'ın kumandanlığı altında savaşan İran ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bu yenilgiyi kaldırmak için Abbas Mirza Gence'ye doğru yola düştü. Fakat ondan önce Pskoviç'in ordusu oraya ulaştı. Feteli Han'ın eski başkanı Allahyar Han Asefüd-Dövle'nin kumandanlığında bulunan İran askerleri arasında bir şaşkınlık çıktı. Abbas Mirza'nın bu şaşkınlığı kaldırma çabaları başarısız oldu ve İran ordusu yenilgiye uğratıldı. Bu sırada Güney Azerbaycan'a doğru hareket eden Ruslar, Hoy, Merent ve Tebriz'i işgal ettiler.

Türkmençay'da Ruslara karşı koymak için önemli bir askerî güçle harekete geçen Abbas Mirza, Pskoviç'in ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu gelişmeler üzerine Abbas Mirza, Feteli Han ve Abülkasım, kaymakamı barış görüşmeleri yapmak üzere Pskoviç'in yanına gönderdi. Birçok görüşmeler sonrasında Rus kumandanlığı Rusya'nın İrevan, Nahçıvan, Ordubat şehirlerini geri vermeyeceğini ve Aras nehrinin iki ülke arasında sınır olarak kalacağını belirterek İran'dan Talış ve Muğan Sultanlıklarını vermesini ve savaş ganimeti olarak Rusya'ya 15 kuruş tümen (1 kuruş 10000 tümene eşitti-G.C.) ödemesini talep ediyordu.18

Rusya kumandanı tarafından teklif olunan bu şartlar Feteli Şah tarafından kabul edilmedi. Rus orduları cephede başarılarını sürdürüyorlardı. Onların en son hedefi Tahran idi. Rus

ordusunun ilerleyişinin doğurduğu tehlike İngiltere temsilcilerini telaşlandırmaktaydı. İngilizler, bunu İngiltere Krallığı'nın sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliği için büyük tehlike olarak görmekteydiler. Buna göre de Rusların ilerlemesini engellemek için iki devlet arasında aracılık yaparak İran'ın 200 bin tutarında savaş ganimetini ödemesi ve İran'la İngiltere arasındaki antlaşmanın 34. fıkrasının kaldırılması konusunda Feteli Şah'ı Barış Antlaşması'nı imzalamaya ikna ettiler. Barış görüşmelerinin Miyane kasabası yakınlarındaki Türkmençay köyünde yapılması konusunda taraflar antlaşmaya vardılar.

John Mah Donald, Pskoviç'in karar şartlarını yerine getireceğinden emin olunca, İngiliz elçiliğinin temsilcisi John Mah Nelli ve Mirza Abülkasım Gaim 1828 yılı Ocak ayında Türkmençay köyünde Pskoviç'le görüşmeye başladılar ve 16 bölümden oluşan Türkmençay Antlaşması'nı imzaladılar. Böylece Rusya Devleti'nin güneye yönelik Doğu siyaseti sona erdi ve Kuzey Azerbaycan hanlıkları Rusya tarafından işgal edildi. Bununla da İran'ın dış siyaseti sonucunda Azerbaycan Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak Rusya ve İran arasında paylaşıldı.

1 O. Bfendiyev, Azerbaycanskoye Gosudarstvo Sefevidov, Bakü 1984, s. 81.

2 İskender Münşi, Tarih-i Alem-ara-yi Abbasi, Tahran 1314, s. 304.

3 Azerbaycan Tarihi, 1. cilt, Bakü 1999, s. 249.

4 Merkezî Devlet Askerî Arşivi (MDATA), f. 77, s. 109.

5 Merkezî Devlet Askerî Arşivi (MDATA), f. 77, s. 113.

6 Asya-ye Merkezî ve Gafgaz dergisi, Tahran 1994, s. 332.

7 M. Çulkov, İstoriçeskoye Opisaniye Rossiyskoy Komertsiyi, cilt II, Moskva, 1975, s. 597.

8 Azerbaycan Tarihi, III. cilt, Bakü, "Elm" Neşriyatı, 1999, s. 349.

9 Tarih-e Kamel-e İran, Tahran 2536. Şehinşah Tarihi, s. 374.

10 Azerbaycan Tarihi, III. cilt, Bakü 1999 s. 360.

11 Azerbaycan Tarihi, III. cilt, Bakü 1999 s. 360.

12 S. İvanov, İran, Moskva 1963, s. 167.

13 Azerbaycan Tarihi, III. cilt, Bakü, “Elm” Neşriyatı, 1999, s. 365.

14 Garabağ-nameler, Bakü 1991, s. 424.

15 P. Butkov, Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza, I. cilt, Sankt-Petersburg, s. 235-236.

16 Merkezî Devlet Askerî Arşivi (MDATA), f. 52, dosya 331, s. 32.

17 Merkezî Devlet Askerî Arşivi (MDATA), f. 52, dosya 331, s. 32-34.

18 Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, sayı 29, Tiflis 1901, s. 111.

Abdullayev P. F. İz İstorii Russko-İranskih Otnoşeniy i Angliyskoy Politiki v İrane, Taşkent 1971.

Asya-ye Merkezi ve Gafgaz, Tehran 1993, no. 7.

Asya-ye Merkezi ve Gafgaz, Tehran 1994, no. 2.

Asya-ye Merkezi ve Gafgaz,Tehran 1995, no. 3.

Asya-ye Merkezi ve Gafgaz, Tehran 1996, no. 4-5.

Azerbaycan Tarihi, I. cilt, Bakû, “Elm”, 1999.

Azerbaycan Tarihi, III. cilt, Bakû, “Elm”, 1999.

Butkov P. Materialı Dlya Novoy İstorii Kafkaza, I. bölüm, Sankt-Petersburg 1869.

Çulkov M. İstoriçeskoe Otnoşenie Rossiyskoy Kommertsii, T. II. Moskva 1795.

Garabağnameler, Bakû “Yazıçı”, 1991.

İskender Münşi, Tarih-e Alem-aray-i Abbasi, Tahran 1314.

İvanov S., İran. Moskva 1963.

Köçerli T. Garabağ: Yalan ve Hegiget, Bakû, 1998.

Köçerli T. Yaddaıı Çıhnıaz Garabağ. Negşi Cahan Nahçıvan, Bakû 1998.

Kuznetsova İ. A. İran v Pervoy Polovine XIX Veka, Moskva 1989.

Merkezi Devlet Askerî Tarih Arşivi. f. 77, f. 52, d. 331.

Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza, Vıpusk 29, Tiflis 1901.

Tarih-e Kamil-e İran, Tahran, 2535, Şehinşah tarihi.

Turtsiya, Moskva 1984.

Turetskaya Respublika, Moskva 1975.

Fadeev F. Z. Russko-Dagestanskoye Otnoşeniye vo II Polovine XVIII-Naçale XIX vv., Mahaçkala 1971.

Hüsameddin Garamanlı, Nahçıvan Sancağının Müfessel Defteri, Bakû 1997.

Efendiev O. Azerbaydjanskoe Gosudarstvo Sefevidov, Bakû 1981.

Çarlık Yönetiminde Azerbaycan / Okan Yeşilot [s.541-544]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1736 yılında İran'da tahta geçen Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesiyle İran, Azerbaycan üzerindeki hakimiyetini kaybetti.1 Tebriz Valisi Rıza Han Osmanlı hükümetine müracaat ederek, Azerbaycan'da müstakil bir saltanat tesisi için şehzade istemişse de bu fırsattan yararlanılamadı.2 Çarlık Rusyası Kafkasya ötesini ele geçirmek için Gürcü Kralı İraklin'i, II. Katerina'nın vassalı ilan etti. 1775'te İran'daki Kaçar Hanedanı'nın lideri Ağa Muhammmed Şah Kafkasya ötesini işgal edip Tiflis'e girdiği zaman Rusya Gürcistan'a yardıma geldi. 1801 yılında Çar I. Pavel birkaç yıl önce imzalanan anlaşmayı ihlal ederek, Gürcistan'ı bir Rus eyaleti haline getirdi.3

Bölgede İran baskısı zayıflayınca Azerbaycan tarihinde Hanlıklar Dönemi başladı. Kurulan hanlıklar kuzeyde; Şeki, Karabağ, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahcıvan, Talış ve Revan, güneyde ise; Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Makü, Meraga'dır.4 Şeki ve daha sonra Kuba Hanlığı bütün hanlıkları birleştirip tek bir kuvvet olmak istemişlerse de başarılı olamadılar. Bunda en büyük etken; kendi aralarındaki çatışmalar, Rusya ve İran'ın bölgedeki nüfuzu ve baskısı, hanlıkların ekonomik ve sosyal durumlarıdır. Kafkasya'ya Rusya'nın olduğu kadar İran, İngiltere ve Fransa'nın da ilgisi vardı. İngiltere, İran'ı Rusya'ya karşı silahlandırmak istiyordu. Bunun için 1800 yılında İngiltere elçisini İran'a gönderip siyasi ve iktisadi münasebetler kurdu ve anlaşmalar yaptı.5

Çarlık Rusyası 1801'de Gürcistan'ı işgal ederek Kafkasya'daki ilerleyişine hız verdi. Daha sonra sıra Azerbaycan'a geldi. Rusya'nın

Azerbaycan topraklarını işgal etmek için hanlıkları birer birer kendi tarafına çekmek ve hakimiyet altına almak gibi çeşitli politikalar takip etti.

Çar ordularının Kafkas komutanı General Sisianov'un Çar-Balaken'den6 sonraki hedefi Gence Hanlığı oldu.7 Genaral Sisianov, Gence Hanı Cevat Han'a teslim olmasını teklif etti, fakat bu teklif kabul edilmedi. Ocak 1804'te Rus orduları Gence üzerine yürüdü. Cevat Han ve oğlu savaş meydanında öldükten sonra Gence Hanlığı Çarlık idaresine girdi.8 Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesi Osmanlı ve İran Devletleri tarafından tepkiyle karşılandı. İran ve Rusya arasında 1804 yılında başlayan savaştan bir yıl sonra Karabağ Hanı İbrahim Halil ve Sisianov bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma ile Karabağ Hanlığı Rusya'ya bağlandı. Bundan bir hafta sonra Şeki Hanlığı da bir antlaşma imzalayarak ve Rus hakimiyetine girmeyi kabul etti. Böylece sıra ile Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları fazla bir mukavemet gösteremeden Rusya'ya bağlandı. Daha sonra Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han, Sisianov tarafından yapılan teslim olma teklifini kabul etti, fakat antlaşmayı imzalamaya gelen Sisianov Hamza Bey tarafından öldürüldü.9

General Sisianov'un öldürülmesinden sonra Rus ordularının başına General Zavalşin atandı ve Bakü Hanlığı'nı hakimiyet altına almaya çalıştı. 1806'da Rus orduları komutanı General Bulgakov teslim oldukları takdirde halka dokunulmayacağını söyledi ve teminat olarak da oğlunu Bakü'ye gönderdi. Halk buna inanmadı ve dağlara çekildi. Han ise önce Kuba'ya daha sonra da İran'a kaçtı. Böylece Bakü Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildi. Bu olaydan bir süre sonra Kuba Hanlığı da teslim oldu.10 Bu hanlıklardan bazıları zaman zaman Ruslara karşı isyan etti. Bu isyanlardan en önemlilerinden bir tanesi 1808'de Kuba Hanlığı tarafından çıkarılan isyandı ki, bu isyan kanlı çatışmalardan sonra bastırıldı.11

1813 yılında Rus-İran Antlaşması (Gülistan Antlaşması) İran'ın savaşta mağlup olmasından sonra Karabağ'ın Gülistan bölgesinde imzalandı. Bu antlaşmaya göre; Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya'nın hakimiyetine bırakıldı. Böylece Azerbaycan topraklarının ikiye bölünme süreci başladı.12

1826 yılında başlayan Rusya-İran Savaşı da İran'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaşın sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması'na (1828) göre Rusya Azerbaycan'ın güney topraklarından çıkacak, fakat Erivan ve Nahçıvan Rusya'nın hakimiyetinde kalacaktı. Böylece Azerbaycan, "Kuzey" ve "Güney" olmak üzere ikiye ayrıldı.13

Osmanlı Devleti, 1828 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'ndan mağlup ayrıldı ve savaş sonunda imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Kafkasya ötesinin (Erivan ve Nahçıvan) Ruslar tarafından işgalini kabul etmek zorunda kaldı.14 Böylece Azerbaycan halkı istiklalini tamamen kaybetti ve Azerbaycan toprakları iki ayrı bölgeye ayrıldı.

Kuzey Azerbaycan topraklarının Çar'ın orduları tarafından işgali sırasında hanların büyük kısmı karşı koymadan Rus hakimiyetine girmeyi kabul etmişti. Bu hanlıklardan Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıklarının idare sistemi olduğu gibi bırakılırken, Gence, Bakü ve Kuba Hanlıkları karşı koydukları için buralarda hanlık idaresi kaldırıldı. 1819-26 yılları arasında Şeki, Samahı, Karabağ, Lenkeran Hanlıklarında da hanlık sistemi kaldırıldı. Azerbaycan'da merkezi Suşa olan Müslüman Eyaletleri Reisliği kuruldu ve idarenin başına bir Rus subayı atandı. Daha sonra hanlıklara ait topraklar eyaletlere bölündü, eyaletlerin yöneticileri askerler oldu ve bu usul komen'dat (askeri) idare usulü olarak adlandırıldı.15 Azerbaycan'da halk, zaman zaman Rus hakimiyetine baş kaldırdı. En büyük isyanlardan biri Kuba'da 1837'de oldu, fakat başarıya ulaşmadan Çarlık orduları tarafından bastırıldı.16

1840 yılında komendat idare usulü kaldırıldı. Yerine vilayetler, kazalar ve mahalleler oluşturuldu. Kafkasya ötesi, merkezi Tiflis olan Gürcistan-İmeretiye vilayeti ve merkezi Şamahı olan Kaspi vilayetlerine bölündü. Fakat kısa süre sonra bu sistem de değiştirildi, bütün Kafkasya eyaletleri bir inzibati idare altında birleştirildi ve yönetici olarakta M. Baronsov atandı. Böylece milli mensubiyetler göz önüne alınmadan eyaletler yeniden oluşturuldu.17 Azerbaycan coğrafyasında Çarlık Rusyası tarafından düzenlenen bu sistem 1917 yılına kadar ufak tefek değişikliklerle yönetim biçimi olarak devam etti.

XIX. yüzyılın başından itibaren yapılan İran-Rus savaşları halkın iktisadi durumunun bozulmasına sebep oldu. Savaşlar ve işgaller neticesinde halktan bir çok kişi öldü, bir çoğu esir alındı ve bir kısmı da başka yerlere kaçmak mecburiyetinde kaldı. Mesela, Karabağ Hanlığı’nda Rusya’nın işgalinden önce yaklaşık 10.000 kişi yaşarken, işgalden sonra (1812’den sonra) bu sayı 3.000’e kadar düştü. Savaş sırasında İran’a kaçanların bir kısmı Gülistan Antlaşması’ndan sonra geri döndüler.

Bu dönenler içerisinde Ermeni aileler de vardı. 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarındaki İran-Rus savaşlarında ve bu savaşların sonunda Azerbaycan’a özellikle Karabağ’a İran, Türkiye ve Güney Azerbaycan’dan kitleler halinde Ermeniler göç etti. Bu göçlerle Ermeniler bölgede nüfuslarını arttırdılar.18

Türkmençay Anlaşması’nın yapılmasından sonra halk tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başladı, özellikle buğday, arpa ve çeltik üretmeye yöneldiler. Ayrıca ipekçilik önemli bir gelir kaynağı oldu. Resmi rakamlara göre Şamahı, Şeki, Bakü, Karabağ, Kuba ve Lankeran’da ipekçilik ve dokuma işiyle uğraşan 8.000 kadar esnaf mevcuttu. 1830 ve 1840 yıllarından sonra halkın şehirlere yerleşmesiyle Şamahı, Bakü, Gence, Nuha, Nahçıvan, Ordubad ve Kuba birer yerleşim merkezi haline geldi.19

Kuzey Azerbaycan toprakları Rus orduları tarafından işgal edildikten sonra hanlara ait topraklar, bu topraklarda çalışan insanlarla birlikte devletleştirdi ve onlara “devlet köylüleri” adı verildi.20

Devlet topraklarının yanında beylere ait topraklar olduğu gibi din adamlarının da kendilerine ait toprakları vardı. XIX. yüzyılın ilk yarısında Azeri köylülerin ellerinden alınan topraklar Rusya’dan göç ettirilen Rus köylülerine verilmeye başlandı. Bu uygulama Azeriler arasında huzursuzluk yarattı. Toprakları işleyen köylüler beylere ve devlet hazinesine vergi veriyorlardı. Azerbaycan topraklarının müstemlekeye çevrilmesi, yöneticilerin istismarları, ağır vergiler halkın huzursuzluğunun artmasına sebep oldu. Bu baskılara karşı 1837’de Kuba’da, 1838’de Şeki’de ve bazı bölgelerde silahlı ayaklanmalar oldu, fakat bunlar Çar orduları tarafından bastırıldı.21

Çarlık tarafından uygulanmaya başlanan askeri idare usulü başarıya ulaşamayınca kaldırıldı. Çarlık, 1840 yılında yayınladığı kanunla bu usulün kalktığını ve Kafkasya ötesinin vilayetlere ayrıldığını bildirdi. Buna göre Azeri memurlar işten atılarak yerlerine Rus memurlar getirildi ve mahkemeler ise Rus kanunlarına göre faaliyet göstermeye başladı. 1844 yılında kurulan inzibati idare ile yeni vilayetlere bölünen Kafkasya ötesinin yönetimine M. Baronsov atandı.22

1846 yılında yayınlanan bir fermanla beylerin ve ağaların topraklarını istedikleri gibi alıp satabilecekleri ve toprak üzerindeki özel mülkiyetleri tasdiklenerek karara bağlandı. Ayrıca 1847 yılında ilan edilen Köylü Kanunnamesi’ne göre, 15 yaşını geçen kişilere topraklardan pay verilmesi ve onların buna karşıklık toprak sahiplerine vergi vermesi kararlaştırıldı.23

1861 yılında Çarlık yönetimin yayınladığı kanunnameye göre, köylüler hür oldular ve toprak sahipleri artık onları istedikleri gibi alıp satamayacaktı.24 Rus köylüleri hükümetin verdiği borçlarla toprak sahibi

olma hakkı kazandı. Bu kanun sadece Rusya'nın merkez vilayetlerinde yaşayan köylüler için geçerli oldu. 1870 yılında Kafkasya ötesi vilayetleri de Elizavetpol, Bakü, Erivan ve kısmen Tiflis'teki Müslümanların ve Ermenilerin topraklarında çalışan köylüler hakkında da bir kanunname yayınlandı.25 Bu kanun 1847 yılında yayınlanan kanunun aynısıydı. Köylü kendi toprağını satın alma hakkına sahip olsa da Rus köylülerine verilen borç para Azeri köylülere verilmedi. 1847'de yayınlanan kanuna göre, köylüler azad edildi. 1870 yılında yayınlanan kanundaki azatlığın bir farkı daha önce bir toprak sahibinin yanında çalışan köylünün diğerlerinin yanında çalışmasının bir takım şartlara bağlı olmasıydı ki, 1870 yılındaki kanunla bu şartlar kaldırıldı.26

Azerbaycan'da halk, şehir ve köylerde özellikle kadınlar halı dokuma işiyle ve ipekçilikle Hazar ve Kür sahillerinde ise balıkçılıkla geçinmekteydi. Bu dönemde Hazar Denizi'nin kullanılmasıyla özellikle Rusya ve İran'la olan ticaret hayli artmıştı. İlk zamanlarda vergiler bazen mal bazen de para olarak toplanırken, 1852 yılından sonra bütün vergiler para olarak toplanmaya başlandı ve zaten kötü olan halkın durumu daha da bozuldu.27

1861 Kanunnamesi'nin sadece Rusya'nın merkez vilayetlerinde uygulanması halk arasında huzursuzluklara sebep oldu ve bazı isyanlar çıktı. Bu isyanların en önemlilerinden biri 1863 yılında Zagatala'da çıkan isyandır. Fakat bu isyan sert bir şekilde bastırıldı.28 Yayınlanan kanunnamelerle halkın yaşayışında, mahkeme, şehir idaresi ve askeri idarede bir takım değişiklikler yapıldı. Mahkemelere Rus hakimlerin atanması ve mahkeme dilinin Rusça olması halk arasında huzursuzluk yarattı. 1878'den sonra Bakü'de vergi veren ve 25 yaşını geçen herkes seçimlere iştirak edebiliyordu. Şehir Duması valinin nezareti altında şehir altyapısının oluşturulması, ticaret, sanayi ve eğitim konularında çalışmalar

yapan ve bunların dışında fazla etkinliği olmayan bir müesseseydi. XIX. yüzyılın birinci yarısından itibaren Azerbaycan'da ticaret daha da canlanmaya başladı. Kuba ve Derbent'te boya fabrikaları, Göyçay ve Cevat kazalarında pamuk dokuma fabrikaları, Zagatala, Nuha ve Kuba'da tütün fabrikaları açıldı. Ayrıca ekonomide tarım ve hayvancılık önemli bir yer tutuyor ve Şamahı, Kuba, Göyçay kazalarında da yaygın olarak bağcılık yapılıyordu.29

XIX. yüzyılın sonlarına doğru halkının durumunda bazı değişiklikler meydana gelmeye başladı. Bu dönemde toplumun genel yapısı, topraklarının çoğunu ellerine geçiren ve buralarda işçi çalıştıran zenginler, az topraklı ve topraksız köylülerden oluşuyordu. Azerbaycan halkı Çar memurlarının baskısına karşı önce pasif direnişe geçerek binlerce şikayet dilekçesi yazdılar. Yazdıkları dilekçelerden olumlu bir netice alınamayınca silahlı bazı direnişler oldu ve Çar memurları öldürülmeye başlandı. Kaçak Hareketi XIX. yüzyılın sonlarında Çar memurlarını öldüren, zenginlerden aldıkları malları halka dağıtan, halk tarafından korunan ve kahraman olarak adlandırılan kişilerin başlattığı bir hareket tarzıdır.30 Bu kişilerden beyleri ve Çar memurlarını öldürüp aldıklarını halka dağıtan, halkın gözünde birer kahraman olan şahıslardan Kaçak Nebi31 ve Kaçak Kerem'in32 isimleri günümüzde de unutulmamıştır.33

1860'lı yıllarda yakacak bir madde olarak kullanılan petrolün üretimi oldukça azdı.34 1872 yılında petrol çıkan toprakların işletilmesi hukuku yeniden düzenlenerek bu toprakların gruplara bölünerek müzayede yoluyla zenginlere satılmasına başlandı. Müzayedeye katılıp bu toprakları alan zenginlerin çoğu Rus ve Ermenilerdi. Azerilerden ise ilk önce sadece Hacı Zeynelabidin Tagi(yev)'in35 adı geçiyordu. Bu arada petrol çıkan toprakların bir kısmı Rus yöneticilere hediye olarak verildi.36 Bu topraklarda petrol çıkmaya başlayınca fiyatlar çok arttı ve hızla petrol

şirketleri kurulmaya başlandı. Bunların sayısı 1873'te Bakü'de 12 iken, yüzyılın sonunda 140 şirkete ulaşmıştı.

Bakü'de, Rusların ve Ermenilerin dışında kurulmaya başlanan Fransız ve İngiliz şirketlerinin sayısı her geçen gün artıyordu. Yabancı şirketlerin faaliyete geçmesiyle teknoloji Bakü'ye geldi ve modern metodlarla petrol çıkarılmaya başlandı. Petrol taşıma filoları, vagon sistemi, kemerler ve petrolün saklanacağı depolar yapılmaya başlandı. Bu sayede 1879-80 yıllarında petrol üretimi 10 kat arttırıldı.37

XIX. yüzyılın son beş yılında çıkan yangınlar sonucunda petrol kuyusu sahipleri büyük zarara uğradı. Petrol yoğun olarak Surahan, Bibiheybet, Zabrat, Sabuncu ve Ramana'da çıkarılıyordu. Kısa zamanda Bakü'de pek çok zengin ortaya çıktı. H. Z. Tagi(yev), Musa Nagı(yev), M. Muhtar(ov), Şemsi Asadulla(yev) en meşhur Azeri zenginleriydi.

Bakü'de petrol ve petrol ürünleriyle ilgili sanayi tesisleri kuruldu. 1890 yılında Bakü'de 150 petrol kuyusu mevcuttu. Çıkarılan petrol başta Rusya'ya olmak üzere Çin'e, Hindistan'a ve Avusturalya'ya ihraç ediliyordu. 1897 yılında Bakü ve Batum arasında yapılmaya başlanan petrol kemeri ihracatını artırdı.38 Azerbaycan'ı Rusya ve Batı Avrupa pazarlarına bağlayan Bakü-Batum tren yolunun tamamlanması İstanbul'la teması kolaylaştırarak Azerbaycan'daki Türk nüfuzunun kuvvetlenmesine yol açtı.39

Azerbaycan'da petrolün çıkarılmaya başlanması ve yabancı şirketlerin Bakü'ye gelip yerleşmeleri Bakü şehrini dünya sanayi ve ticaret merkezlerinden biri haline getirdi. Bakü ve Nahçıvan'da çıkarılan tuz Kafkasya ülkelerinin yanı sıra İran, Türkiye ve Rusya'ya ihraç ediliyordu. Ayrıca bu dönemde ipekçilik, balıkçılık, tütüncülük, bağcılık ve Hazar Denizi taşımacılığı Azerbaycan ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu.40

XIX. yüzyılın sonlarına doğru yeni yollar, evler, telefon ve telgraf şebekelerinin kurulmasıyla Bakü'nün çehresi tamamen değişti.41 Moskova'dan ve Petersburg'dan Marksist grupların Bakü'ye sürgün edilmesiyle işçi hareketleri bu bölgede yoğunluk kazanmaya başladı.42

Sonuç olarak Kuzey Azerbaycan Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edildikten sonra bir bütün olarak ifade edilmenin yerine bölgelere ayrılarak yönetilmiştir. Ayrıca Hıristiyan halklara tanınan hakların bir çoğu Azeri Türküne tanınmamıştır.43 Ayrıca bu dönemde asker alınan Azeriler sadece geri hizmette çalıştırılıyor ve yükseltilmiyordu. XIX. yüzyıl ağırlıklı olarak madden ve manen Çarlı Rusyası'nı baskısı altında geçmiştir. Fakat bütün bu baskılara rağmen Hasan Melik Zerdabi44 gibi aydınların sayesinde bazı gelişmeler elde edilmiştir.

1 T. Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, (çev. N. Mert), Bağlam Yayınları, (İstanbul 1988), s. 20.

2 Z. V. Togan, "Azerbaycan", İA., c. II, (1961), s. 115.

3 D. Çelik, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", B, sayı 3 (1996), s. 60.

4 Z. M. Büniyatov, "Azerbaycan", c. IV, DİA., s. 322.

N. Devlet, Çağdaş Türkiler, Çağ Yayınları, (İstanbul 1993), s. 271.

5 Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, (Bakü 1994), s. 569.

6 Çar-Balaken Azerbaycan'da tarihi bir bölgedir. Dağıstan, Gence Hanlığı ve Gürcistan'la sınırdaştır. 1803'te Gürcistan'daki Rus ordusu Tümgeneral V. S. Gulvakov kumandanlığı altında Çar-Balaken'e hücum etti. Yerli halk, Çar ordusuna karşı mukavemet gösterdi. Gulvakov'un öldürülmesinden sonra Çar'ın vereceği cezadan çekinen halk 1804'te temsilcilerini Tiflis'e göndererek Rusya'nın hakimiyetini kabul ettiklerini ve yılda 220 pud ipek vereceklerini söylediler. Çar-Balaken 1830'dan sonra eyalet haline getirildi.

7 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 570.

8 S. Tekiner, ”Azerbaycan Türkleri”, D, sayı 60 (1970), s. 6.

Gence şehrinin adı Yelizavetpol olarak değiştirildi.

M. Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler(1775-1875), TTK, (Ankara 1994), s. 136.

9 Azerbaycan Tarihi (En Gedim Dövrlerden XX. Esrin Evvellerine Geder), Elm Neşriyatı, Bakü 1993, s. 203. S. Tekiner, “İşte, Azerbaycan Tarihi ve Kültürü Böyle Tahrif Ediliyor”, D, sayı 4 (1956), s. 64.

10 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 575.

11 H. Baykara, Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’da Yaptığı İstilâ Savaşları, TK, sayı 19 (Mayıs 1964), s. 24.

12 Azerbaycan Tarihi (Uzak Geçmişten 1870 ci İllere Geder), Öğretmen Neşriyat, (Bakü 1996), s. 602-610.

13 A. N. Kurat, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar), TTK, (Ankara 1993), s. 323. N. Devlet, “Azerbaycan ve Diğer Kafkasya Türkleri”, TM, sayı 6 (Ağustos 1994), s. 49.

14 A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, A. Ü. Basımevi, (Ankara 1970), s. 57.

15 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1993), s. 205.

16 A.g.e., s. 208.

17 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 577.

18 M. İsmail, Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, (Bakü 1993), s. 217. S. Oğan, Azerbaycan (İktisadi Bünyesi, Ürünleri, Telefonları ve Adresleri İle Bütün Müesseseleri), TDAV, (İstanbul 1992), s. 3-4.

19 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1993), s. 208.

20 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 585.

21 A.g.e., s. 586.

22 M. İsmail, a.g.e., s. 225.

23 A.g.e., s. 227.

24 A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 339.

25 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1993), s. 211.

26 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 596.

27 M. İsmail, a.g.e., s. 219.

28 A.g.e., s. 236.

29 A.g.e., s. 228.

30 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 603.

31 Kaçak Nebi (1854-1895): Zengezur kazasının Aşağı Mollu köyünde doğan Nebi XIX. asır halk kahramanıdır. Çocukluğunda çobanlık yapan Nebi daha sonra işçi olarak çalıştı. Köylülerin ellerindeki toprakları almaya çalışan beylere karşı mücadele ettikten sonra kaçak durumuna düştü. Nebi köylülerden birlik oluşturarak Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde Çar memurlarına ve beylere karşı fiili mücadele etti. Kaçak Nebi köylülerin haklarını müdafa eden, zenginlerden alıp, fakirlere veren bir kahraman olarak tanınıyordu. Çar hükümeti Kaçak Nebi ve adamlarını yakalamak için tam 20 yıl uğraştı. 1895'te Kerbela'dan dönerken öldürüldü. Halk Kaçak Nebi adına türküler yakıp, destanlar söyledi. Kaçak Nebi, ASE, c. III, (1979), s. 104. Kaçak Nebi destanı için bkz. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi I. Azerbaycan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Ankara 1992), s. 385-390.

32 Bunlardan başka Çarlık hükümetinin Zengezur'da Kaçak Murtaza ve Cebrail kazasında Kaçak Süleyman ile mücadelesi 25 yıl sürmüştür. M. S. Aran, Azerbaycan ve Rusya, D, sayı 37 (1964), s. 39.

33 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 604.

34 M. İsmail, a.g.e., s. 246.

35 Zeynelabidin Tagiyev hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Okan Yeşilot, Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Hayatı ve Faaliyetleri, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat A. E., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.

36 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 605.

37 M. İsmail, a.g.e., s. 247.

38 A.g.e., s. 248-249.

39 S. A. Zenkovsky, Rusya'da Pan Türkizm ve Müslümanlık, (çev. İ. Kantemir), İstanbul 1983, s. 82.

40 Azerbaycan Tarihi, (Bakü 1994), s. 607.

41 A.g.e., s. 609.

42 A.g.e., s. 615.

43 Bu konuda; Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan Milli Harekâtının İlkin Dönemleri", Yeni Forum, Aralık 1991. s. 35-41. makalesi ayrıntılı bilgiler veren önemli bir makaledir.

44 Hasan Melik Zerdabi ve Ekinci Gazetesi bu makalenin yazarı tarafından doktora çalışması olarak yapılmakta ve tamamlanmak üzeredir.

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya'nın Azerbaycan'da Türkçülük ve İslâmcılıkla Mücadelesi / Prof. Dr. Musa Gasımov [s.545-558]

Bakü Üniversitesi / Azerbaycan

Azerbaycan’da İslamcı ve Türkçü harekete karşı Rus yönetiminin tutumu yeterince araştırılmayan konulardan biridir. 1813-1828 yılları arasında Kuzey Azerbaycan’ın işgal edilerek Rusya’ya katılmasından sonra, Rus yönetim kurumları Türklere ve diğer Müslüman halklara güvenmeyerek, onların aydınlarının ve teşkilatlarının faaliyetlerini sürekli izlemeye başladı. Türkçülerin ve İslamcıların şiddetle takip edilmelerine rağmen, 1853-1856 ve 1877-1878 Rus-Türk Savaşlarında Azerbaycan Türkleri ve diğer Müslüman halklar, tabi oldukları Rusya’ya sadık görünseler de, din ve kan kardeşleri olan Osmanlı Türklerine sempati duymuşlardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında genişleyen eğitim faaliyetleri Kuzey Azerbaycan’da milli bilinci güçlendirerek milli hareketin yayılmasında büyük rol oynamıştır. 1908 yılında Osmanlı’da gerçekleşen Genç Türkler inkılabından sonra Azerbaycan’da İslamcılıkla birlikte, Türkçülük de yayıldı. Azerbaycan’da milli hareketin önünde burjuvazi değil, halk arasından çıkmış olan aydınlar yer almaktaydı. Onlar İslam dininin ve Türkçülüğün merkezi olan Osmanlı İmparatorluğu’na sevgi hisleri ile yaklaşıyorlardı. Bu sevgi Balkan Savaşlarında özellikle seziliyordu. Birinci Dünya Savaşı döneminde de İslamcı ve Türkçü hareket güçlü idi.

Çarlığın İslamcı ve Türkçü hareket ile mücadelesinde Birinci Dünya Savaşı yılları özel yer tutmaktadır. Savaşın başlaması ile İslamcı ve Türkçü hareket ilk bakışta zayıflasa da, aslında yok olmadı ve faaliyetlerini şartlara

uyarladı. Rus yönetiminin birinci işi İslamcı ve Türkçü hareketi, zayıflatmak, yok etmek, Osmanlı'ya meylin ve Türk ordusuna gönderilen gizli yardımların önünü kesmekti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya, kendi polisi ve gizli servisleri aracılığıyla Kuzey Azerbaycan'daki Türkçüleri ve İslamcıları ciddi bir şekilde izlemeye almıştı. Osmanlı Devleti'nden ve İran'dan Kuzey Azerbaycan'a gelen şahıslar büyük bir dikkatle izleniyorlardı. Rusya'nın Azerbaycan'daki milli siyasetinin esasını Ruslaştırma, Müslümanları sıkıştırma, idari mevkilerden uzaklaştırma oluşturuyordu. Uzun yıllar boyu gizli tutulan pek çok arşiv kaydı bu söylenenleri doğrulamaktadır. Rusya, I. Dünya Savaşı'na girdikten sonra, Azerbaycan'daki Türkçüleri ve İslamcıları takip işini daha da güçlendirmiştir.

Çar hükümeti ve Kafkas yönetimi İslamcı ve Türkçü hareket hakkında ilgili birimlerden sürekli olarak gizli bilgilerle dolu evraklar alıyorlardı. Bu evrakta İslamcı ve Türkçü hareketin durumu, İslamcı ve Türkçü şahısların hareketleri, ilişkileri ve fikirleri ile ilgili istihbarat bilgileri toplanmaktaydı. Arşiv kayıtlarının incelenmesi sonucunda, Çarlık birimlerinin Kuzey Azerbaycan'daki bütün etkin Türkçüleri ve İslamcıları izlemiş olduklarını ve çeşitli yollarla baskı uyguladıklarını göstermekteyiz.

Yelizavetpol gubernatoru (vali) 9 Eylül 1914 tarihli ve 2530 sayılı gizli mektubunda şöyle yazıyordu: "Guberniya (vilayet) arazisinde küçük Müslüman topluluklar arasında İslamcı hareketin arttığı hissedilmektedir. Ama bu hareket kendisini henüz açığa vurmamaktadır."1

Savaş başladığında Rus hükümeti, Azerbaycan'daki kimi İran vatandaşlarını şüpheli unsurlar olarak sınır dışı etmeye başladı. Çarlık kurumları bu şahısları Osmanlı'nın casusları olarak değerlendirmişlerdir. Bakü askeri valisi, 12 Eylül 1914 tarihli ve 1299 sayılı gizli mektubunda

Kafkasya genel valisine, Ağustos ayında Şamahı'da İran vatandaşı Memmedsaid Memmedkasımoğlu adlı bir şahsın yakalandığını, üzerinde Farsça 15 belge, 4 Türk Lirası ve şahsi mühür bulunduğunu bildirmiştir. Bakü eyalet jandarması onu 12 Ağustos'ta tutukladı. Daha sonra Bakü Askeri Valisi Memmedsaid Memmedkasımoğlu'nun Azerbaycan'dan çıkarılması hakkında karar çıkardı. Onun, belli siyasi amaçlar için 29 Mayıs 1914 tarihinde milli kiyafette sınırı geçtiğini ve bir başka devletin emirlerini yerine getirmeye çalıştığını açıklamışlardır. Kafkas genel valiliğinden onay alındıktan sonra, 7 Ekim 1914 tarihinde Memmedsaid Memmedkasımoğlu İran'a geri gönderildi.2

Bakü şehir reisi 10 Eylül 1914 tarih ve 4753 sayılı gizli mektubunda Kafkasya genel valiliğine, bir kısım kişilerin Tebriz, Erdebil, Zencan, Salmas şehir sakinlerinin ekip oluşturarak hırsızlıkla uğraştıkları için 18 Ağustos'ta Bakü hapishanesine atıldıklarını ve 12 Kasım'da İran'a gönderildiklerini bildirmiştir.3 Mektupta bu şahısların bütün dış özellikleri tam olarak belirtiliyordu. Kafkasya genel valiliği özel şube reisi Pisarski, 21 Eylül tarihli ve 1791 sayılı gizli mektubunda bütün askeri valilere, vilayet ve kaza reislerine vb. bu olay hakkında bilgi veriyordu.4

Yelizavetopol askeri valisi, 8 Ekim 1914 tarih ve 2943 sayılı gizli mektubunda eyalet arazisinde ahalinin küçük topluluklarında İslamcı hareketin artmasının sezildiğini yazmıştır. Ama bu harekât henüz tam anlamıyla hissedilmiyordu.5

Kafkasya Genel Vali Yardımcısı N. Peterson, özel şube reisi Pisarski, 9 Ekim 1914 tarihli 1920 no'lu gizli mektuplarında, henüz daha savaş başlamadan önce Kafkasya'daki Türk vatandaşlarının dikkatle izlenmelerini talep ediyorlardı. Bu izlenme için bütçeden yeterince para da ayrılmıştı. Ajan faaliyetlerine dikkat hayli artırıldı. Gizli servislerin teşkiline ayrılan vasıtaların dışında Türk vatandaşlarının Kafkasya'daki silahlı hareketleri

hakkında bilgi veren her bir şahısa 200 ruble ödül verileceği ve bu rakamın daha da artırılabileceği belirtiliyordu.6

Bakü eyaleti jandarma reisinin Dağıstan vilayetindeki yardımcısı 15 Ekim 1914 tarihli 1991 sayılı gizli mektubunda savaşta Osmanlı'ya sempati duyan, İslamcı Girabey Ağamirzaoğlu hakkında cinayet suçlaması ile ilgili bilgi veriyordu.7 G. Ağamirzaoğlu, Osmanlı casusu olarak tanınıyordu.

Osmanlı'nın savaşa katılması Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılık görüşlerini daha da güçlendirdi. Musavat Partisi ile beraber İslamcılar da Azerbaycan'ı Rusya'dan ayırmak amacıyla İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin propogandasını genişlettiler.8 Müslüman ahaliyi Rusya'ya karşı kutsal savaşa çağırmak için çeşitli milli ve dini bilgiler içeren yazılar dağıtılıyor, gizli komiteler oluşturuluyordu. Rusya'ya karşı mücadelede aydınlar ve din adamları esas rolü oynuyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus-Türk Savaşı'nın başlaması ile Rusya yönetim birimleri Azerbaycan'daki Türkçülere ve İslamcılara karşı mücadeleyi daha da artırdı. Mücadele bütün sahalarda çeşitli yöntemlerle yürütülüyordu.

Azerbaycan'a gelenler ve Azerbaycan'dan çıkanlar izleniyordu. Ahalinin bu konudaki fikirleri öğreniliyor, İslamcı ve Türkçü adı ile aydınlarımız ve din adamlarımız fişlenmekteydi. Azerbaycan halkı arasında bütün zengin şahıslar denetim altında tutuluyorlardı. Osmanlı ve İran vatandaşları casusluk suçu ile hapsediliyor ve ülkeden kovuluyorlardı. Vergi toplama işine özel dikkat ediliyordu. Müslüman ahaliden silahlar toplanıyor, Osmanlı sultan ve nazırlarının portreleri ve Türkçe kitapların yayılması kesinlikle yasaklanıyordu. Casusluk işinde Rusya yönetim kurumları en fazla Ermenilere güveniyorlardı. Bu işi hayata geçirmek için Rusya'nın ilgili kurumları çok ciddi çaba gösteriyorlardı.

I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile Osmanlı Devleti’ne sempati duyan Azerbaycan gençlerinin büyük çoğunluğu gizli birlikler halinde Osmanlı ordusu tarafından Ruslara karşı savaşmaya başladılar. Azerbaycan gençlerinin Osmanlı tarafına geçerek Rusya’ya karşı savaşmaları Rus yönetim kurumlarını rahatsız ediyordu. Bu konuda bilgi toplamak ve bu olayı önlemek için emirler verildi. Bölgelerden bu haberleri doğrulayan belgeler elde edildi. Azerbaycan gençlerinin gizli olarak Osmanlı tarafına geçerek Rusya aleyhine savaşmalarını İrevan Guberniya jandarma idaresinin reisi, Polkovnik Belinski, 27 Ekim 1914 tarihli ve 5730 no’lu çok gizli mektubunda ifadeleriyle doğrulandığını görmekteyiz. “Gençlerin, aynı zamanda Müslüman ahalinin çeşitli gerekçelerle gitmeleri bir gerçektir. Türk ve Alman ordularının durumları halk arasında ilgiyle izlenilir, Rus ordusunun ilerlemesini Azerbaycan halkı kesinlikle istemiyorlar. Ama Azerbaycan yetkili kurum ve kuruluşlarının bu konuda kışkırtıcılık çabalarına rastlanmamaktadır.”9

Rus yönetim kurumları Müslüman ahalinin psikolojik durumunu, savaşta hangi tarafa eğilimli olduklarını dikkatle izliyorlardı. Ama elde edilen bilgiler Rusya için pek iç açıcı değildi. Bakü eyalet jandarma idaresinin reisi Kafkasya genel valiliğine yazdığı 5 Kasım 1914 tarihli ve 5702 no’lu çok gizli mektubunda okuduğumuz “… Müslüman ahalinin gönlü Osmanlı Devleti ve Almanya’dan yanadır” satırları da bunu göstermekteydi.10

Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra Kafkasya genel valiliğinin konuyla ilgili özel şubesi 4 Kasım 1914 tarihli ve 2149 no’lu gizli mektubunda İslamcıların Rusya’ya karşı açıkça mücadele etmek için bütün Müslümanlara hitaben bir çağrı hazırladıkları konusunda bilgi veriyordu. “Kutsal savaş zaruridir” adlı bu çağrının başlıca amacı bütün Müslüman devletlerini Hıristiyan zulmünden kurtarmaktı. Kafkasya genel valiliği,

çağrının yayılmaması için özel çaba harcanması ve ele geçirilen yazıların müsadere edilmesi hakkında emir verdi.11 Bundan sonra Bakü Askeri Valisi Alışevski ve defterhane reisi Petrov, 11 Kasım 1914 tarihinde Kafkasya genel valiliği defterhane reisine 1789 sayılı mektup yazarak çağrının yayılmaması için özel çaba harcadıklarını bildiriyorlardı. Aynı zamanda Güney Kafkasya Müftüsüne ve Şeyhülislamına, bu mücadelenin anlamsız olduğunu matbuat ve mollalar aracılığıyla halka izah etmeleri emredildi.12

Yelizavetopol askeri valisi 9 Aralık 1914 tarihli ve 3276 sayılı gizli mektubunda eyalet ahalisinin küçük bir hissesinde İslamcı hareketin arttığının sezildiğini, ama bu hareketin zahiren henüz kendisini hissettirmediğini bildiriyordu.13

Osmanlı'nın bu mücadeleyi kutsal savaş ilan etmesinden sonra Rus yönetim birimleri Türkçülere ve İslamcılara karşı mücadeleyi daha da güçlendirdiler. Rusya İçişleri Bakanlığı'nın dini işler bölümü 20 Kasım 1914 tarihli ve 8603 sayılı "gizli ve olağan üstü önem taşıyan" bir yazıyı Kafkasya genel valiliğine, oradan da Bakü askeri valisine gönderdi.14 Bu belgede kutsal savaş taraftarı ve Rusya aleyhine propaganda yürüten her bir şahısa karşı sıkı önlemler uygulanması, savaş döneminde iç sabitliğin korunması için gerekli görülen bu uygulamalardan kesinlikle taviz verilmemesi emrediliyordu.

Bakü eyaleti jandarma idaresinin reisi 23 Kasım 1914 tarihli ve 6064 sayılı gizli mektubunda şöyle yazıyordu: "Müslümanların büyük çoğunluğunun rağbeti Osmanlı ve Almanya'dan yanadır." Gizli servislerin verdiği bilgilere göre, Bakü eyaletinde Müslümanların gönlü Almanya ve Osmanlı Devleti'nden yana olsa da onların hiç bir teşkilatları bulunmamaktadır."15

Kafkasya genel valiliği defterdarlığının konuyla ilgili özel şubesi, 4 Aralık 1914 tarihli ve 2150 sayılı çok gizli mektubunda Bakü şehir polis

idaresine İslamcılar aleyhine mücadeleyi güçlendirmek için emir verdi.16 Mektupta İslamcıların, Müslümanları kafirlerin zulmünden kurtulma konusunda propagandalar yaptıkları yazıyordu. Genel valilik bu başa bela propagandanın önünü tamamen almayı talep ediyordu. Rusya yönetim birimleri, İslamcılara ve Türkçülere karşı mücadelede sadece gizli organlardan değil, aynı zamanda çeşitli propagandalardan da yararlanıyorlardı. Propaganda araçlarından birisi de çeşitli bildirilerin halka okunması ve dağıtılması idi. Bu bildirilerin okunması işinde Rusların dışında yabancılardan da yararlanıyorlardı. Örneğin; Sırp kraliyet ajanı Ç. M. Çoksimoviç Aralık ayının 18'inde Bakü'de okuduğu "Savaş nasıl bitecek?" adlı iki saatlik bildiride (bildirinin okunduğu toplantıya vali L. L. Biç başkanlık ediyordu) önemli meselelere değinmiştir. O, Müslümanlar hakkında "Müslümanların çok iyi insanlar olduğunu, ama ne yazık ki, onların dehşetli derecede barbarca ve anlamsız bir hayat sürdüklerini" söylemiştir. "Kaspiy" gazetesi 20 Aralık 1914 tarihli, 285. sayısında, Sırp kraliyet ajanının Kafkasya halkları hakkındaki düşünceleri ile ilgili çok şey söylenebileceğini yazıyordu.17

Yönetim kurumlarını rahatsız eden meselelerden biri de savaşta Rusya'nın aleyhine çeşitli dedikoduların yayılması idi. Geniş bir şekilde yayılan bu dedi kodular halk arasında hakimiyetin güven kaybetmesine ve Osmanlı'ya olan sempatinin artmasına neden oluyordu. Buna göre de savaş hakkında dedikodu yayanlara karşı ciddi tedbirler uygulanıyordu. Rus-Türk Savaşı'ndan gelen haberler hakkında dedikodu yayanlar Bakü Şehir Reisi, Polkovnik Martınov'un 20 Aralık 1914 tarihli kararına esasen ya 3000 ruble para cezası ile ya da 3 aylık hapis cezası cezalandırılıyorlardı.18

Bakü askeri valisi, 20 Aralık 1914 tarihli ve 6905 sayılı çok gizli mektubunda eyaletin Müslüman halkı arasında İslamcı hareketin küçük

gruplar halinde arttığını, ama bu hareketin de henüz tam anlamıyla kendini hissettirmediği bildiriliyordu.19

Bakü askeri valisi, 23 Aralık 1914 tarihli ve 6964 sayılı çok gizli mektubunda eyaletin Müslüman ahalisinin küçük bir hissesi arasında İslamcı harekâtın güçlendiğinin hissedildiğini, ama bu hareketin da henüz tehlikeli boyutlara ulaşmadığını yazıyordu.20

Bakü eyaleti jandarma idaresi reisinin Dağıstan vilayetindeki yardımcısı, 23 Aralık 1914 tarihli ve 2548 sayılı gizli mektubunda Osmanlı sempatizanı Ali Hacı Mehemmed oğlunun hapsedildiği hakkında bilgi vermekteydi.21

Kafkasya genel valiliği defterdarlığı özel şubesinin reisi Pisarski, 24 Aralık 1914 tarihli ve 2682 sayılı çok gizli, özel mektubunda Bakü şehir reisine, general-gubernatorlara (askeri rütbe) Kafkasya'da Osmanlı Devleti vatandaşlarının sınır bölgelerde çeşitli propagandalar yaptığını, Müslümanları kendi taraflarına çekme çabaları hakkında bilgi vererek, onların karşısının alınmasını talep etti.22

Türkçülerin ve İslamcıların izlenilmesi 1915 yılında da devam etti. Guba kaza reisi, 6 Ocak 1915 tarihinde Bakü askeri valisine yazdığı gizli mektubunda şöyle yazıyordu: "Ben Bakü'de Osmanlı Devleti için para toplayan bir komitenin yaratıldığı hakkında gizli bilgi edindim. Bu işi eski Osmanlı Devleti konsolosu yapıyor. O, Osmanlı Devleti'nden Bakü'ye dönerek Balahanı, Buzovna ve Keşle'de (Bakü'de yer isimleri) yaşıyor. Onun yardımcı Azerbaycanlı 'Naşri-Maarif' mektebinin hocası, Şamahılı Memmedemin Efendiyev'dir. Bu hoca konsolosa demir yolu ile hareket eden ordularımız hakkında önemli bilgiler veriyor. O, Guba'dan gerekli bilgileri memur Hüseynağa Memmedbeyov'dan alıyor. Guba'da ise fakirlere yardım adı altında toplanan paralar Osmanlı

Devleti'ne gönderiliyor." Mektubun sonunda ise Kaza Reisi Guba garnizonunun güçlendirilmesini tavsiye ediyor.23

Jandarma reisi, ştab-kapitan (rütbe) İvanov, 8 Ocak 1915 tarihli ve 49 sayılı gizli mektubunda Yelizavetopol eyaletinden Tiflis eyaleti jandarma idaresi reisinin yardımcısına, şehirdeki "İslamiyye" Otelinde Kars'tan kovulan İskender Bey ve Davo Bey Rüstembeyov adlı iki şahsın yaşadığını, onların zamanlarını tren istasyonunda geçirdiklerini, esir Türk askerleri ile görüşerek onlara para ve ekmek verdiklerini ve onlarla çeşitli konularda sohbet ettiklerini yazıyordu. İvanov, bütün bunları göz önünde bulundurarak bu kişilerin dikkatle takip edilmelerini rica ediyordu.24 Bu istek hemen yerine yetirildi.

Yelizavetopol askeri valisi, 19 Ocak 1915 tarihli ve 97 sayılı gizli mektubunda eyaletlerde Müslüman ahalinin bazı gruplarında İslamcı harekâtın arttığı hakkında bilgi veriyordu.25 Bakü şehir jandarma idaresinin arama şubesinin reisi, 14 Ocak 1915 tarihli ve 338 sayılı çok gizli mektubunda şöyle yazıyordu: "Gizli servis bilgilerine göre, meşhur Ahmed Bey Ağayev'in kardeşi Hüseyin Bey Agayev'in, yaşadığı 'Tebriz' Otelinin bir odasından Müslümanlara silah veriliyor. Bu odanın iki girişi var. Silah ticareti ile ile uğraşmayı çok seven Karabağlılar sürekli olarak orada kalıyorlar."26

Borçalı Kaza Reisi Kavrilov, 16 Ocak 1915 tarihli ve 2 sayılı çok gizli ve şahsi raporunda Tiflis askeri valisine şöyle yazıyordu: "Hem göçmenler hem de yerli Müslümanlar üzerinde nezareti güçlendirdiğime göre, artık Osmanlı lehine propaganda yapılamıyor. Bizim Sarıkamış altında birinci mağlubiyetimizde Müslümanlar sevinçlerini gizlemiyorlardı. Bu sevinç o kadar güçlü bir şekilde seziliyordu ki, onlar demiryol istasyonlarına ve Ermeni köylerine gidip başlarını dik tutarak gurur duyduklarını belirtiyorlardı. Bizim Sarıkamış'taki zaferimizden sonra ise onlar çok üzgün

gözüküyorlardı. Onların ileri gelenleri, eğer Türkler bir zafer daha kazanarak kazaya girerlerse işte o zaman bütün Müslüman ahalinin silaha sarılarak Türklere katılacağını söylüyorlar. Şu an Müslümanlar daha çok Osmanlı'nın yenileceğinden korkuyorlar. Kazadaki bütün Hıristiyan halk, Müslüman ahalinin vefasız olduklarından ve Rusya'ya zor gücü ile itaat etmelerinden rahatsız olarak, kendilerini savunmak için silah dağıtılması hakkında talepte bulunmuşlardır. Kavrilov silah gönderilmesini ve eğer gerek olursa Ermenilere ve diğer güvenilir Hıristiyanlara dağıtılması için izin verilmesi konusunda ricada bulunmuştur.27

Zengezur Kaza Reisi P. Pivaroviç, 20 Ocak 1915 tarihinde G. S. Kovalyov'a çok gizli ve şahsi mektubunda şöyle yazıyordu: "Azerbaycanlı işçilerin itibarlılığını öne çıkarıp şüphelileri çeşitli bahanelerle acilen serbest bırakmaya başlayacağım… Osmanlı ile askeri ameliyatlar başladığı andan itibaren silahları toplanmış yerli Kürtlere ve Azerbaycan Türklerine en ciddi dikkat etmeyi teklif ettim, onlar her zaman Osmanlı'ya rağbet beslemişler, onların rağbeti daha Osmanlı-Balkan Savaşı zamanı da seziliyordu. Aynı zamanda, silah nakli ciddi bir şekilde izleniliyor. Şimdi sizin şifreli ve gizli telgrafınıza uygun olarak onlardan silahlar toplanacaktır. Yardımcım Mahmudbeyov ve Pristav Şekinski, polis memurları olarak çok iyi çalışıyor ve kendi görevlerini kusursuz yerine getiriyorlar. Ama Azerbaycan halkı üzerinde şimdi ciddi nezaret koyulduğu bir dönemde ve Azerbaycanlılara karşı ciddi ve kati tedbirlerin uygulanması gerektiğinde, Mahmudbeyov ve Şekinski gibi yerli adamlar yararlı değildir ve hatta, şimdiki olağanüstü hal döneminde bile bizim için zararlıdır… Kazada yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Kürtler Osmanlı'yı çok seviyorlar ve Osmanlı'nın buraya tezlikle gelmesini istiyorlar… Son günlerde bir takım Ermeni ileri gelenleri bana Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında her hangi bir çatışma başlarsa Mahmudbeyov ve Şekinski'nin tarafsız hareket

edeceklerinden şüphe ediyorlar. Şimdiki halde Mahmudbeyov ve Şekinski uygun değiller ve hatta iş için zararlılar. Ben bir kaç Ermeninin siz zat-i alilerine Mahmudbeyov ve Şekinski'nin yerlerinin değiştirilmesi hakkında ricada bulunmak istediklerini öğrendim".28 Tekrar telgrafında o, yerli sünni Azerbaycanlılar ve Kürtler arasında şüpheli toplantılar geçirildiğini yazıyordu. Ajanların verdiği bilgilere göre, silah getirilmesi beklenmektedir. Ona göre de yardımcım Mahmudbeyov'u görevden alın ve yerine Novitski'yi atayın.29

Bakü gubernatoru 21 Ocak 1915 tarihli 326 sayılı ve 24 Ocak tarihli 1854 sayılı gizli mektuplarında, guberniyada küçük Müslüman gruplar arasında İslamcı hareketin arttığının hissolunduğunu, ama bu hareketin de henüz dışa açılmış olmadığını yazıyordu.30

Bakü eyaleti jandarma idaresinin başkanı Leontyev'in imzası ile 1915 yılı 6 Şubat'ta polis şubesine gönderdiği 1275 sayılı gizli mektubunda, Müslümanlar arasında İslamı yaymaya çalışan Türk casuslar olduğunu ve onlardan biri olan Mahmud Mahsum oğlu adlı kişinin Tagıyev'in fabrikasında çalıştığı hakkında bilgi veriyordu. Jandarma idaresi 30 Ocak'ta onu hapsederek Bakü hapishanesine attı.31 Jandarma idaresi Tagıyev'in fabrikasını da gözetim altına aldı. Şüphelileri işten attırdı, yabancı vatandaşları ise tutukladı.

Kafkasya genel valiliğinin Güney Kafkasya askeri işler idaresinin özel şubesi 13 Şubat 1915 tarihli ve 696 sayılı gizli mektupla geçici general-gubernatorlara, askeri valilere, Kafkasya bölge reislerine, Bakü şehir polis idaresine, Stavropol general-gubernatoruna, Kafkasya demiryol jandarma polis idarelerinin reislerine hitap ettiği32 mektupta şöyle deniyordu: "Kafkasya ordusu sahra karargahından alınan bilgilere göre, Türkler tarafından Farsların yardımı ile Kafkasya'da çok gizli keşif bölükleri oluşturulmuştur. Onlar küçük tacirler veya göçmenler adı altında

Kafkasya'da ve Azerbaycan'da dolaşıyor ve oradaki gerekli insanlarla ilişkiler kuruyorlardı. Ajanların Bazıları Avrupa Osmanlısı'ndan Romanya'ya, Rusya'ya ve oradan da İran'a gelerek gerekli istihbarat bilgileriyle geri dönüyorlardı. Özel şubenin reisi Pisarski tacirlere ve göçmenlere dikkat etmeyi ve onlar hakkında sürekli bilgi vermeyi öneriyordu.33

Bu mektuptan sonra İrevan eyaletinde çalışan İran vatandaşı olan Azerbaycanlılar ve Lenkeran kazasının Zuvand bölgesinden olan 1000 kişi İran'a gönderildi. Bu konuda Pisarski, 25 Nisan 1915 tarihli 1847 sayılı gizli mektubunda, Lenkeran kaza reisi ise 17 Nisan 1915 tarihli ve 509 sayılı gizli raporunda çeşitli bilgiler vermiştir.34

Yelizavetopol askeri valisi, polis şubesine gönderdiği 5 Mart 1915 tarihli ve 564 sayılı gizli mektubunda eyalette İslamcı hareketin güçlendiğinin sezildiğini belirtiyordu. Mektupta şöyle yazıyordu: "Azerbaycanlıların Rusya'ya münasebeti tamamıyla iyi niyetlidir ve Ermeniler arasında milli ruhun yükseldiği gözlenmektedir. Osmanlı'da Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin sınırları içerisinde Özerk Ermeni devleti yaratma inancının Ermeni halkı arasında geniş olarak yayılmasının kesin nedenlerini bilmiyorum. Ama Ermeni halkının geniş çapta silahlanma yolunda oldukları bir gerçektir. Ermeniler kurşun ve patlayıcı maddeler üreten atölyeler kurmaya çalışıyorlar. Ermenilerin silahlanma amaçları henüz tam olarak aydınlaştırılamamıştır."35

Çar hükümetinin devlet daireleri savaşta göçmen durumuna düşmüş olan Müslümanlar için yardım toplayanları "Osmanlı lehine çalışmakla" suçluyordu.36 Bu kişiler de takip ediliyor ve tutuklanma tehlikesi ile karşı karşıya kalıyorlardı. Zakatala'da (Azerbaycan'da il) yerli imam Nurullah Efendi ve yerli Müslüman aslan Bey Kardaşov göçmenlere yardım toplarken tutuklanmış ama daha sonra serbest bırakılmışlardır.37

Çar hükümeti yönetim kurumları Azerbaycan’da toplu tutuklamalar başlatmışlardı. 8 Nisan 1915 yılında Bakü hapishanelerinde 1.202 mahkum vardı. Onlardan 20’si erkek ve biri kadın olmak üzere 21 siyasi mahkum vardı. 545 erkek ve 21 kadın mahkum ise çeşitli cinayet suçundan mahkum edilmişlerdi. 48 erkek toplumsal düzeni bozmaktan tutuklanmışlardı. 190 erkek ve 4 kadın sürgün işlerinde, 105 erkek islah işlerinde çalıştırılmaktaydı. Hapishanede ise toplam 205 erkek ve 13 kadın sürekli olarak tutulmaktaydı. Mahkumlardan 150 kişi ise dış işlerde çalıştırılıyordu.38

Hakimiyet daireleri, Osmanlı ve İran’dan gelerek propoganda yapanları da sıkı bir şekilde takip ediyordu. 16 Nisan 1915 tarihli ve 169 sayılı gizli raporunda VI. Sınır dairesi karargahının reisi, Kafkasya askeri dairesinin kumandanına, Osmanlı’nın kendi ajanları aracılığıyla bizim Bakülüler arasında propoganda yaptıklarını ve onlarda Türklere karşı sempati yaratmaya çalıştıklarını yazıyordu. 39

Tiflis eyaleti jandarma idaresi reisinin 21 Nisan 1915 tarihli ve 1032 sayılı gizli mektubuna cevap olarak 25 Nisan tarihli ve 1040 sayılı gizli raporunda idare reisi, polkovnik (adı ve soyadı gösterilmemiştir -M. K.) Yelizavetopol eyaletinden yazıyordu: “Kutaisi eyaleti jandarma idaresi reisinin Yelizavetopol bölgesinde Müslümanların psikolojik durumları hakkında verdiği bilgiler yanlıştır: 1) Yelizavetopol guberniyasında Müslüman ahali arasında silah deposu yoktur. Savaş ilan edildikten sonra bu ahaliden silahlar düzenli olarak toplanılır ve halk silahsızlaştırılır. 2) Son dönemlerde guberniyada İslamcıların hiç bir başarısı olmamıştır. 3) Benim yetkim altında olan ilde izlenimlerime göre hiç bir fanatik propagandacı yoktur. Her bir kazada en az üç kişinin gerçekten Rusya’ya sadık kaldığı bir dönemde ben onların adlarını öğrenmemezlik edemezdim. 4) Rus silahının başarılarını Osmanlı lehine

tahrif eden Müslümanlar hakkında önemli bir bilgi yoktur. Ama birkaç istisna olabilir.40

Çar hükümeti yönetim kurumları gizli derneklerin yaratılmasından ve onları faaliyetlerinden de rahatsızlardı. 27 Nisan 1915 tarihli ve 597 sayılı gizli mektupla Kafkasya askeri dairesinde, askeri operasyonlar karargahının reisi, Kafkasya genel valiliği özel şubesine Güney Kafkasya'nın doğu şehirlerinde, Bakü, Yelizavetopol ve Lenkeran'da Türklere sempati duyanların gizli derneklerinin kurulduğu hakkında bilgi veriyordu. Dernekler, İran milliyetçileri ile irtibatı koruyor ve Bileceri'den Güney Kafkasya boyu hareket eden ordular hakkında bilgi topluyorlardı. Mektupta derneğin üyeleri hakkında da bilgi veriliyordu: Hüseyneli, karantin hakimi Mehemmedhan, telgrafçı Feremezhan, Kafkasya askeri daire kumandanının emrine esasen bu derneklerin "zararlı faaliyetini" durdurmak için acil tedbirler alınması önerisinde bulunuyordu.41 Kafkasya genel valiliği askeri dairesi özel şubesinin 1915 yılının 29 Nisanı'nda 1913 sayılı çok gizli ve acil raporunda Bakü şehir polis idaresine İran'la sınır komiserinin aldığı bilgiye esasen Bakü'de ve Yelizavetopol'da Müslüman halk arasında Türkçü eğilimlerin arttığını yazıyordu. Halk eskiden bu konuya fazla dikkat etmiyordu, ama Ermenilerin sinir bozucu davranışlarını gören Müslümanlar, Türkçülüğe özel ilgi duymaya ve İran Türkçüleri ile ilişkiler kurmaya başlamışlar. Türklerin Güney Kafkasya'daki taraftarları karargahın resmi bilgilerine inanmayarak, güya Tahran'la ilişki kurarak Rus ordularının hareketleri hakkında Türk konsoloslarından aldıkları bilgileri normal posta ile ulaştırıyorlar ve Azerbaycan gazeteleri de onları yayınlıyor.

Kafkasya genel valiliğinin özel şubesinin reisi Pisarski, bu mektubu 29 Nisan 1915 tarihli ve 1920 sayılı gizli mektupla Tiflis ve 1921 sayılı gizli mektupla da Bakü guberniyası jandarma idarelerine göndererek, derneklerin

dağıtılmasını talep ediyordu.42 Guberniya jandarma idareleri harekete geçtiler. Mektuplar kaza reislerine gönderildi. Erdebil'deki Rus vitse-konsolosuğunun Astara'daki ajanı D. Kabibulov, Rusya'nın İran'la sınır komiserine 1 Mayıs 1915 tarihli ve 176 sayılı gizli mektupla Bakü'de gizli Müslüman teşkilatının olması hakkında bilgiyi sınır reisine, O da 14 Mayıs tarihli ve 275 sayılı gizli mektupla Bakü gubernatoruna gönderdi.43 Bu bilgiye göre, gizli komite, Osmanlı-Alman siyaseti lehine faaliyet gösteriyordu. Komite üyeleri Tebriz'de ve İran'ın başka bölgelerinde Rus askerlerinin türettikleri vahşilikler hakkında haber yayıyor ve tezlikle Rus ordusunun Kafkasya'dan çıkacağını bildiriliyorlardı. Mektupta şöyle yazıyordu: "Bakü'de ve çeşitli bölgelerde faaliyet gösteren komite Müslüman ahaliye üzerinde 'ay-yıldız' işareti olan Alman üretimi tüfekler ve 100 adet mermi dağıtmıştır. Komite üyeleri için 100 ruble yardım verilmesini rica etmişlerdir. güya komite, Türk Birlikleri Kafkasya'ya gelir gelmez yerli halkın Rusya'ya karşı isyana başlayacaklarını bildirmiştir."44 G. Kovalyov, 4 Mayıs 1915 tarihli ve 21 sayılı çok gizli mektubunda Kafkasya genel valiliği özel işler şubesine şunları yazıyordu: "Yelizavetopol eyaletinde Türk komiserlerinin gelmesi olayı iki yıl önce müşahide edilmiştir. Ama genel olarak jandarma polisi tarafından bu komiserlerin her hangi bir faaliyeti kayda alınamamıştır.

Yine de savaşa kadar propaganda yapılabileceğini düşünüyorum. Şimdi ise guberniyada Osmanlı vatandaşı olan Müslümanlar yoktur ve burada bulunanların çoğu İran vatandaşıdır. İran'la savaş olacağından korkarak onlar da eyaletten gitmişler." O, daha sonra, eyalette silahların toplanması olayının durdurulmadığını ve silahların yerlerinin tespit edilmeye çalıştığını ve onların toplanması için bizzat kendisinin her türlü tedbiri aldığını yazıyordu. Bu tedbirler, Azerbaycan halkında 50.000 silahın olması olasılığını gösteriyordu… Buna karşılık olarak ise Ermenilerin önemli

miktarda silah biriktirme çabası içinde olduklarını yazıyordu.45 Bakü askeri valisinin Kafkasya genel valiliği özel şubesine yazdığı 5 Mayıs 1915 tarihli ve 2012 sayıl gizli mektubunda ise Sibirya'dan kaçıp gelenlerin birlikler oluşturarak dağlarda saklandıklarını ve başta Zuvand olmak üzere İran'la olan sınırların korunamadığını yazıyordu.46 Askeri vali sürgünden kaçıp gelenlerin takip edilmelerini ve sınırların korunması için daha dikkatli olunması gerektiğini belirterek takviye talep ediyordu.

Yelizavetopol askeri valisi, 11 Mayıs 1915 tarihli ve 1238 sayılı gizli mektubunda Kafkas genel valiliğinin özel şubesine Müslümanların bir kısmında İslamcı hareket hislerinin güçlendiğini yazıyordu. O, mektubunun devamında savaş öncesi dönemde Müslüman aydınların çoğunun İslamcı düşüncelerle zehirlendiklerini ama sade Azerbaycan halkının siyasetle ilgilenmediklerini bildiriyordu.47

Bakü askeri valisi, Kafkasya askeri valisine 13 Mayıs 1915 tarihli 905 sayılı gizli mektubunda eyalet halkının çoğunun Osmanlı'ya sempati duyduklarını ve özellikle Lenkeran kazasının güney bölgelerinde Türkçü propagandanın çok güçlü olduğunu ve bu nedenle de gazeteler üzerinde ciddi bir dikkat olduğunu yazıyordu.48

Bakü jandarma idaresinin reisi, Polkovnik Leontyev'in 15 Mayıs 1915 tarihli ve 2736 sayılı Kafkasya Genel Valiliği özel şubesine gönderdiği çok gizli mektubunda da Bakü'de Türklere sempati duyan derneklerin olmadığı bildiriliyordu. Leontyev, bu konuyu araştırmak için yardımcısı, Kusakov'u Lenkeran'a göndermişti.49

Kusakov'un 12 Mayıs 1915 tarihli ve 299 sayılı gizli mektubunda Türklerin Güney Kafkasya'ya hücumundan sonra Astara'da derneğin kurulduğunu, Rusların Erdebil'den çekilmeleri sonrası ise tam olarak formalaştığını bildiriyordu. Mektupta, derneğin İran vatandaşı, karantin hakimi Seyid Mehemmed Han ve İran telgraf memuru Feremez

Han Başaratas tarafından kurulmuş olduğu bildiriliyordu. Onların her ikisi de İran vatandaşı idiler ve İran Astarası'nda yaşıyorlardı. Dernek Almanların ve Türklerin lehine propogandalar yapıyordu. Onlardan Mehemmed Han, Feremez Han ve Veliahd Hüseyn Mirza Alman-Türk eğilimli "Rad", "İrşad" ve "Nou Bahar" gazetelerinin muhabirleri olarak Rusya aleyhine fikirler yayıyorlardı. Hatta Lenkeran Hanı Hüseyn Ali Han bu dernekle irtibata girerek Astara ve Lenkeran'da yaşayan insanlardan oluşacak atlı birlikler oluşturarak Rus ordusunun üzerine saldırmayı planlıyorlardı.

Yazıda Lenkeran kazasında Türk ve Alman ajanların olmadığı bildirilse de, halkın Türklere karşı büyük bir sevgi duydukları belirtiliyordu. Silahlı birlikler zorla Lenkeran kazasından İran'a Ruslarla savaşmak için 100 bin mermi geçirmişlerdi. Bu yazıda hakimin ve telgrafçının İran Astarası'ndan sürülmeleri konusunda Rusya'nın Tahran'daki temsilciliği nezdinde girişimde bulunduğu belirtilmiştir.50

Osmanlı'nın lehine ve Rusya'nın aleyhine olan en ufak bilgiyi, hatta dedikoduyu bile ilgili makamlara iletiyorlardı. Pisarski, 28 Ağustos 1915 tarihli ve 3720 sayılı gizli mektubunda Rusya'nın İran'la sınır komiserine güya Yelizavetopol guberniyasında savaş öncesi mevcut olan Türkçü partinin şimdi de faaliyet gösterdiğini yazıyordu. Esasen yerli aydınlardan oluşan bu parti, Osmanlı'nın yenilmesini ve Ermeniler için uygun koşulların oluşmasını istemiyorlardı. Bakü eyaletinde Müslümanlar Rusya'ya tabi olsalar da Osmanlı'ya karşı sempati duyuyorlardı. Lenkeran kazasının güney bölgelerinde ise Türkçü fikirler hızla yayılmaktaydı. Mektupta, Bakü halkının Rus ordularının hareketleri ile ilgili bilgi toplamaları veya bilgi sızdırmaları konusunda kesin bir bilginin olmadığı bildiriliyordu. İran'dan gelen bütün uluslararası yazışmalar Bakü posta servisinde askeri sansürcüler tarafından kontrol

ediliyordu. Gazetelerde mecazi dille Rusya'nın aleyhine olan yazılar bile yer alamazdı. Çünkü bütün yazılar sansürde çalışan aydın kişiler tarafından ciddi olarak kontrol ediliyordu. Eğer Türkler zafer kazanıp Acarıstan'ı tutabilseydiler, gençlerin büyük çoğunluğu onların tarafına geçeceklerdi.51

Bakü jandarma arayış idaresinin reisi, Polkovnik Leontyev Bakü askeri valisine yazdığı 4 Eylül 1915 tarihli ve 4994 sayılı çok gizli raporunda, rehberlik ettiği idarenin aldığı istihbarat bilgilerine göre, Bakü şehrinin Müslüman ahalisi arasında morallerin yükseldiği izlenimlerinin olduğunu, Afganistan'daki isyanların ve İran'daki çalkantıların Kafkasya Müslümanlarını isyana kaldırmasının olası bir durum olduğunu belirtiyordu. Eğer İran'da karışıklık geniş çapta ve uzun vadeli olarak devam ederse, Bakü'de isyanın kaçınılmazlığından söz ediliyordu. Lenkeran ve Şamahı kazası silahlanmaya devam ediyordu. Eğer Ruslar İran'dan sıkıştırılsa, iki sene içinde Bakü'de de isyan olacaktır. Eğer isyan çıkarsa Bileceri'den Petrovski'ye (Mahaçkala) kadar olan demiryolunun üçte ikilik kısmı dağıtılacaktı. Müslüman İslamcı teşkilatlara Kafkasya'nın her yerinde Gürcüler de katılıyorlardı. Eğer Gürcülerle Ermeniler arasında her hangi bir problem çıkarsa Müslümanlar Gürcüleri savunacaklardı. Leontyev bu bilgileri 4954 sayılı gizli mektupla Kafkasya canişininin mülki işler üzere yardımcısına da göndermişti.52

Kafkasya genel valiliği nezaret şubesinin 5 Eylül 1915 tarihli ve 5022 sayılı "İslamcılığa dair" 13 no'lu gizli ve önemli kaydında bu bilgileri 30 Ağustos ve 3 Eylül tarihlerinde Matekorin'in ajanı İbrahim Hakkı'dan alındığı belirtilmiştir. Bu kayıtta, Lenkeran kazasının toplu bir şekilde, Şamahı'nın ise Lenkeran kadar olmasa da silahlandıkları belirtiliyordu. Müslüman grupların teşkilatlarına Gürcüler de büyük ilgi gösteriyorlardı. Yakın gelecekte Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde

Gürcülerle Ermeniler arasında çatışma bekleniyordu.53 Ama sonradan Bakü jandarma idaresinin reisi, Kafkasya genel valiliği özel şubesinin reisi M. A. Pisarski'ye yazdığı 23 Eylül 1915 tarihli ve 5388 sayılı çok gizli telgrafında, yine aynı tarihli 5400 sayılı çok gizli mektubunda eski bilgilerin ajanlar tarafından onaylandığını bildirmiştir.54

"Kafkas Merkuri" gemiciliği Güney Kafkasya gizli servis idaresinin müdürü V. A. Sergeyev, 27 Eylül 1915 tarihli ve 4214 sayılı mektubunda Cavanşir kazasında İslamcı teşkilatın faaliyet gösterdiğini ve onu Alemdar Bay Kalabeyov, Cümşüd Bey Vezirov, Behman Bey vb. birkaç kişi tarafından kurulmuş olduğunu bildiriyordu.55

Yelizavetopol eyaletinin Cavanşir kazasından N. N. Tatarina adlı birisi de Kafkasya genel valisine aynı yılın Eylül ayında buna benzer başka bir bilgi göndermiştir.56 Malumatlar gizli mektupla Yelizavetopol jandarma idaresine gönderilmişti. Eyalet jandarma idaresinin reisi, 22 Ekim 1915 tarihli ve 2476 sayılı gizli mektubunda şöyle yazıyordu: "… Bütün Yelizavetopol eyaletinde, özellikle de Cavanşir kazasında Türk ajanlar olmamıştır ve şimdi de yoktur. Buna göre de onların hükümet aleyhine ve lehine faaliyetleri hakkında bir şey söylemek zordur. Cavanşir kazasında Müslümanlar arasında komitalar da yoktur… Müslüman memurların hizmet faaliyetleri meselesine gelince, onları her hangi bir inkılapçılıkla suçlamak saçmalık olur: Yelizavetopol eyaletinde çalıştığım 6 sene içerisinde onların hiç birinde siyasi ihanet görmedim, tam tersine onlar tamamen Rus hükümetine sadıktırlar…".57 24 Ekim 1915 yılında Bakü jandarma arayış idaresinin reisi, polkovnik Leontyev, İçişleri Bakanı, Senatör Beletskiy'e 6122 sayılı gizli mektubunda yazıyordu: "İslamcı hareketin şimdiye kadar izlenilmesi, yerli Müslümanlar arasında isyancı teşkilatların olmadığını kesinleştirmiş ve onların arasında aktif faaliyet dikkate çarpmamıştır…. Bakü Müslümanları Rusya ve Osmanlı arasında askeri operasyonların

başlamasına yeteri kadar sakin yaklaşıyorlar. Ama onların büyük çoğunluğunun sadık görünmelerine de aldanmamalıyız çünkü içlerinde Osmanlı ve Almanya yanlıları da olacaktır…. Müslümanlar genellikle kendi dindaşlarına yardım ediyorlar".58 O, yazısının devamında şöyle yazıyordu: "Gizli servis dairelerinin verdiği bilgilere göre, Müslümanların yerel, merkezi yönetim kurumlarına olan münasebetleri uyumlu olsa da, Osmanlı tarafı belirgin bir üstünlük sağlarlarsa ve ahali onların yardımılarına güvenirse, büyük bir isyan söz konusu olabilir."59 Savaş devrinde bütün inkılabçı partilerin faaliyetleri kısıtlanmıştır.

Bakü eyaleti jandarma idaresi reisliği görevini yürüten Polkovnik Lukyanov, 1 Ocak 1916 tarihli gizli mektubunda İçişleri Bakanı Senatör Beletski'ye şöyle yazıyordu: "Geçmiş aylarda İslamcı teşkilatların kurulması olayına rastlanmamıştır."60 Bu durum Şubat, Mart ve Nisan aylarındaki bilgilerde de değişmemişti.61 Rusya İçişleri Bakanı'nın yardımcısı, 6 Ocak 1916 tarihli ve 100162 sayılı gizli mektubunda Kafkasya genel valiliği özel şubesine, knyaz V. N. Orlov'un ve polis şubesinin verdiği bilgilere göre, Kafkasya'da İslamcı harekâtın çok önemli ölçüde geliştiğini, ona İstanbul'daki "İttihad ve Terakki" teşkilatının yardım ettiğini yazıyordu. Mektupta bu harekete Bakü'de yayınlanan "Kaspi" gazetesinin eski yazarları Ahmed Ağayev ve Ali Bey Hüseynzade'nin başçılık ettiği gösteriliyordu. Onlar Tiflis, Bakü, Yelizavetopol ve Kars'ta zengin Müslümanlardan yardım alıyorlardı. Bu şahıslar Osmanlı'nın lehine ve Rus hükümetinin aleyhine halkı ayaklandırmak için önemli işler yapıyorlardı.62 Kafkasya genel valiliği bu mektubu kontrol etmek ve tedbir almak için gizli ve acil olarak 573 sayılı mektupla Tiflis, 574 sayılı mektupla Bakü, 575 sayılı mektupla da İrevan Eyaleti jandarma idarelerini uyardı.63

Çarlık kurumları, Azerbaycan kazalarındaki saygın kişileri de İslamcı ve Türkçü adı altında takibe almışlardı. Çar hükümeti, İslamcılara ve Türkçülere yardım etme konusunda Azerbaycan milli burjuvazisinden de şüpheleniyordu. Bu şüpheler 1916 yılında en üst düzeye ulaşmıştı. Rusya İçişleri Bakanı'nın yardımcısı, Senatör Beletski'nin Petrograt'tan 1916 yılının Şubatı'nda Kafkasya canişininin gönderdiği telgrafında şöyle deniyordu: "İrkutsk ve Odessa jandarma idareleri bir çok şehirlerde İslamcı teşkilatların kurulduğunu belirlemişler. Türk ordusunun Kafkasya'ya gireceği taktirde bu teşkilatlar Osmanlı'nın tarafına geçecekler. Eski Rus subaylarının da yardımı ile, fabrikatör Tağıyev'in, petrol sanayicisi Babayev'in, Kara şehirde Musa Nağıyev'in petrol müesseselerinde bila vesait toplandığı konusunda bilgiler alınmıştır."64

Kafkasya genel valiliğinden knyaz, general-leytenant Orlov, 15 Şubat 1916 tarihli ve 876 sayılı telgrafında Beletski'ye, söz konusu mektubu Bakü guberniyası jandarma idaresine gönderdiğini ve sonucu hakkında bilgi vereceğini bildirmiştir.65

Beletski'nin telgrafı Tiflis'ten Bakü eyaleti jandarma idaresinin reisi, pPolkovnik Severinski'ye aynı gün 877 no'lu telgrafla gönderildi.66 Bakü guberniyası jandarma idaresinin reisi, polkovnik Şatrov, 16 Şubat tarihli ve 1254 sayılı çok gizli cevabi telgrafında şöyle yazıyordu: "Ticaret dünyasının en büyük Müslüman temsilcileri olan Tağıyev ve Musa Nağıyev'in bankalardaki mal varlıkları on milyonlarla ölçülür. Buna göre de onları kontrol etmek çok zordur. Ayrıca onlar halk arasında en büyük hayırseverler olarak tanınıyorlar. Gizli servis dairelerinin verdiği bilgilere göre Tağıyev, 1911 yılında İslamcı teşkilatlara ve Osmanlı'ya maddi yardımlarda bulunmuştur. Ama bu bilgi tam olarak netlik kazanamamıştır. Kafkasya askeri işler dairesinden verdiği bilgilere göre, güya Tagıyev, İran üzerinden Osmanlı'ya bez vb. gibi çeşitli malzemeler göndermiştir. Bu

haber üzerine Kafkasya ordusu indendantı, Polkovnik Neyman'ın özel emri ile jandarma idaresi tarafından 1 Şubat tarihinde Tağıyev'in fabrikasında ve evinde arama yapılmış ama konuyla ilgili hiçbir delil bulunamamıştır. Yukarıda isimleri geçen diğer kişiler de halk arasında çok sevildikleri için onlar hakkında bazen efsanevi nitelikte söylemler dolaşıyor."67

Bakü jandarma idaresi arama şubesinin reisi, Polkovnik Şatrov, tekraren 16 Şubat 1916 tarihinde, 1228 sayıyla aynı konulu gizli mektubu Tiflis'e gönderdi. O, mektupta, Bakü'de Babayev soyadlı dört petrol sanayicisinin olduğunu yazıyordu. Genel olarak ise, Bakü'de 1000'den fazla kişinin Babayev soyadını taşıdığını belirtiyordu.68 Polkovnik Şatrov, 20 Şubat 1916 tarihli telgrafında Kafkasya genel valisinin mülki işler üzere yardımcısına 12 Şubat tarihinde Bakü ve Balahanı'da 28 evde aramalar yapıldığını, gizli edebiyat ve elyazmalar bulunduran 13 kişinin tutuklandığını yazıyordu.69

Çar hükümeti, Rusya İmparatorluğu içindeki Müslümanların Osmanlı'yı savunmalarından ciddi bir şekilde rahatsız olduğundan onun karşısını almak için çeşitli yöntemlere, hatta Müslüman din adamlarını kullanma yöntemine başvurmuştu. Çar hükümeti, Müslüman din adamlarına kendine has yöntemlerle yaklaşmaya çalışıyordu. Yönetim kurumları, din adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmalarından çekiniyorlardı. Ona göre de Rusya'nın Müslüman dini rehberlerini cihad ve fetvaya karşı çıkararak, gazetelerde onların bu demeçlerini yayınlıyorlardı. "Kaspiy" gazetesinin 5 Ekim 1914 tarihli sayısında verilmiş yazıda şöyle deniyordu: "Petrograd'ın Müslüman imamı Bayazidov 'Birjevıe vedomosti' gazetesine verdiği beyanatında, Rusya Müslümanlarının Rusya'ya olan inancını kırabilecek bir güç yoktur ve hiç bir fetva Müslümanları Rusya'ya karşı çıkaramaz."70

Tiflis'te Güney Kafkasya Şeyhülislamı "Tiflisskiy listok" gazetesinin muhbiri ile mülakatında Osmanlı'nın kutsal savaş ilan etmesine

münasebetini bildirdi: "Osmanlı'nın kutsal savaş ilan etmesinin Müslüman dünyasında büyük bir yankı doğuracağını düşünmek doğru olmaz. Şöyle ki, kutsal savaş, dini motiflere göre yürütülür; Müslümanlar dini inançlarına göre takip edilseler, onların emlakını kanunsuz bir şekilde ellerinden alsalar, o zaman her bir Müslüman onu sıkıştırana karşı çıkmalıdır. Rusya'da Müslümanlar takip edilmiyor, diğer vatandaşlarla eşit hukuklara sahipler ve yasaların himayesi altındalar. Cihada çağrı bahaneleri hakkında ise konuşmaya bile gerek yok. Bu çağrı başka devletlerin Müslüman halkları arasında destek bulmayacaktır."71 Şeyhülislam konuşmasının sonunda Rusya İmparatoru'na başarılar diledi.

Bundan sonra çeşitli bölgelerden Müslümanlar adına Kafkasya genel valiliğine destek telgrafları gönderildi. Karyagin Müslümanlarını temsilen kadı Ahundzade 10 Kasım 1914 tarihinde telgraf göndererek Müslümanların Rusya hükümetine sadık kaldıklarını bildirdi.72 Aynı mazmunlu telgraflar Gorus, Zengezur, Guba vb. gibi bölgelerden de temin edildi.73

Rusya İçişleri Bakanlığı'nın 14 Ocak 1915 tarihli kararına esasen imparator, Güney Kafkasya Şii idaresinin üyesi ahund Mehemmed Ahund Ali oğlu Pişnamazzade'yi Güney Kafkasya Şeyhülislamlığı görevine atadı.74

Yönetim kurumları ahalinin Türkçülüğe ve İslamcılığa yönlenmesinin karşısını almak veya bu eğilimi zayıflatmak için çalışmaları genişletmek amacıyla gazetelerden yararlanmaya başladı. Kafkasya ordusu gizli istihbarat şubesinin reisi, general-mayor Bolhovitinov'un ve Baş karargahın şube reisi, Kaptan Koçerşevski'nin imzası ile Bakü gubernatörüne gönderilen 31 Ekim 1914 tarihli ve 2977 sayılı gizli mektupta şöyle yazıyordu: "Düşmanın cereyan eden olayları gizli bir şekilde, yanlış veya tamamıyla yalan yorumlamalarına karşı halka, özellikle de Müslüman

ahaliye mevcut olaylarla ilgili doğru bilgi vermek en doğrusu olsa gerek.” Mektupta Kafkasya ordusu karargahının, Bakü’de Tatarca yayınlanan “Sedai-Hakk” gazetesinin 200 nüshasına abone olduğunu ve onun bir hissesini Müslüman halk arasında yaymayı planladıkları belirtiliyor. Gazeteyi imamlar ve halk içinde itibar sahibi olan kişiler arasında yaymanın daha uygun olacağı düşünülüyordu.75

Çarlık yönetim kurumları matbuata ciddi dikkat ediyor, en küçük bilgileri, hatta edebi yazıları bile sansürden geçiriyorlardı. Kafkasya genel valiliğinin özel şubesi 29 Nisan 1915 tarihli, 1913 sayılı çok gizli ve acil mektubunda Bakü şehir polis idaresine, 4 tarihinde Bakü’de basılan Azerbaycan Türkçesindeki “Tuti“ gazetesinin 15. sayısında savaşan devletlerin aşağıdaki işaretlerle verilmiş olduğunu (Rusya-kişniş, Fransa-şüyüd, İngiltere-kırmızı turp, Almanya ve Almanlar-elma, Osmanlı-armud) ve güya Bakü’nün Rusya’da yaşayan Müslümanları Rus ordularının Kafkasya’da ve Bileceri istasyonundan hareketleri hakkında bilgi toplamak istediklerini yazıyordu. Özel şubenin bu meseleyi araştırmasını talep ediyordu.76 Mektup yerlere ve askeri sansürlere gönderildi. Askeri sansür 12 Mayıs 1915 tarihli ve 174 sayılı gizli cevap mektubunda Bakü şehir polis idaresine şöyle yazıyordu: “Bakü’ye dahil olan bütün yazışmalar Bakü askeri sansürü tarafından kontrol ediliyor. İran’dan Fars, Azerbaycan ve Türk dillerinde gönderilen bütün posta yazıları iki askeri sansür tarafından çok ciddi bir şekilde kontrol ediliyordu. Kontor reisinin verdiği bilgilere göre, İmamverdiyev tecrübelidir ve onun Fars, Türk ve Azerbaycan dillerini çok iyi bildiğine eminim; İ. A., Melikov uzun yıllar İran’da hizmet etmiştir ve sansüre atandığı günden bu güne kadarki süre içinde bir tane dahi şüpheli mektup ele geçmemiştir. İranlıların Rusya’ya düşmanca tavırlarını içeren mektuplar ise olmamıştır.

Alman ve Türk propagandası ve mektuplar hakkında tam objektif ve kinli bilgiler verilmiştir.

İran'da Rusya aleyhine propagandayı Alman ve Türk ajanları, aynı zamanda da İran gazeteleri yapıyordu. Bu gazeteler Alman konsoloslarının maddi destekleri ile yayınlanıyordu. Bu tür gazeteleri sansür heyeti Bakü'ye sokmamaya çalışıyordu. İmalı dille yerli gazetelerde yazılar belki basılabilirdi ama büyük gazeteler sansür heyeti tarafından çok dikkatle kontrol ediliyor, bu türden en küçük bir yazı bile baskıya alınmıyordu. Bütün Müslüman gazetelerini, Müslüman olmayan, ama Azerbaycan Türkçesini çok iyi bilen iki aydın dikkatle izliyor, en ufak bir konuyu bile gözden kaçırmıyorlardı. "Tuti" dergisi haftada bir defa basılıyor ve çok da geniş yayılmıyor, sadece Bakü'de okunuyordu. Derginin redaktörü, Azerbaycan mektebinin hocası Cafer Bünyadzade idi. Onun Rusya aleyhine bilgi yayması doğru değildir. Dergide basılan yazılar hakkında ise yazar, savaş alanından alınan telgrafları pazarda meyvaların ve sebzelerin savaşı olarak anlatmaya çalışmıştır. Azerbaycan Türkçesinde elmanın Almanla aynılaştırılması da bununla bağlıdır.77 Dergide çıkan bu yazının içeriği şöyleydi: "Son telgraf. Baş askeri operasyonlar şubesinden alınan bilgiler. Sebze satanlar pazarı. Sebze satanlar pazarında aniden bir kavga çıkar. Söylenenlere göre geçtiğimiz günün savaşında binlerce keşniş, maydanoz, dere otu ve turp aletleri (silahları) atıp elma ve armudun tarafına geçmişler."78

Aynı hareketi Bakü'de basılan "Seda-i Hat" gazetesinde verilmiş "Keyfim gelende" yazısına göre de yaptılar. Yazıda şakayla: "Rüstem Bey, başın neden sarılıdır? -Beni dövdüler. -Kim dövdü? - Çocuklar. -Sen en büyüksün, en güçlüsün, çocuklar seni nasıl dövebilir? -Ben teker teker hepsini dövdüm, onlar da birleşip beni dövdüler." Rusya'nın İran'la sınır komiseri 18 Mayıs 1915 tarihli ve 281 sayılı gizli mektubunda Bakü

gubernatoruna, bu yazının İran halkı arasında Rusya’nın aleyhine yorumlandığını ve tedbir almanın yararlı olacağını yazıyordu.79

Çar hükümeti yönetim birimleri posta ve ulaştırma ile ilgili teşkilatları dış ülkelerle yazışmalar üzerinde denetimi daha da güçlendirdiler. Çarlık, imkan dahilinde Müslümanları ulaştırma işlerinden uzaklaştırmaya çalışıyordu. Dış devletlerden gönderilen bütün mektup ve bilgiler açılıp okunuyordu. Lenkeran kaza reisi, Bakü gubernatoruna gönderdiği 7 Ocak 1915 tarihli ve 21 sayılı çok gizli mektubunda gizli servis birimlerinin verdiği bilgilere esasen Bilesuvar posta şubesi Müslüman olan müdürünün Rus ordularının hareketi hakkında bilgileri İran’a aktardığını yazdı. Aynı zamanda Lenkeran posta şubesinin reisi Kuliyev’in işinde şüpheli hiçbir durum olmasa da posta ve telgraf gibi müesseselerin Müslümanların elinde olmasını kesinlikle güvenilir olmadığını düşündüğünü belirtiyordu.80 Tiflis posta dairesinin reisi Musselius, Bakü gubernatoruna 13 Ocak 1915 tarihli ve 87 sayılı çok gizli mektup yazarak, Osmanlı ile savaş yapıldığı bir zamanda Bakü eyaletinde aşağıdaki Müslüman memurların işten alınmaları talebinde bulundu: Bilasuvar posta şubesinin reisi İbrahim Zeynalov, VI. dereceli memur Büyükağa Aliyev, postacı Süleyman Mirzayev, Göyçay posta şubesinde postacılar Ziya Bey Abaşidze, Ahmed Bey Memmedkuliyev, Guba posta şubesinde postacılar Macid Babayev, Bahşali Bala Bey oğlu İsmayılov, Kusar posta şubesinde Nüsretullah Butayev, Lenkeran posta şubesinde müdür yardımcısı Cemşid İmamkuliyev, postacılar Ahad Bey Kelenterov, Yakub Şahbazov, Abdullah Kasımov, Salyan posta şubesinde postacılar Memmedbağır Hüseynov, Alihüseyn Ahundov, Rzakulu Kadirbeyov vs.81

O, aynı tarihli ve 88 sayılı çok gizli mektubunda da Bakü şehir reisine Bakü posta-telgraf şubesinde çalışan Müslüman memurların ve postacıların işten alınmalarını teklif etti.82

Şehir reisi görevini yürüten Polkovnik Martınov, 18 Şubat 1915 tarihli 774 sayılı çok gizli ve acele telgrafında Musseliusa Bakü şehrinde çalışan Müslüman posta-telgraf işçilerinden listede gösterilenlerin hem manevi hem de siyasi bakımdan herhangi bir hatalarının kayda alınmadığını yazdı. Buna rağmen Osmanlı ile savaş yapıldığı bir ortamda Bakü posta-telgraf şubesinin reisi tarafından onların üzerinde özel denetim olacağını bildirdi.83

Rus yönetim kurumları, İran'la sınırdaki köylerde Türkçülüğün ve İslamcılığın güçlenmesinden ve Osmanlı'ya eğilimin artmasından korktukları için köy muhtarlarını seçmeyi savaştan önce durdurmuşlardı. Köy temsilcileri bile yukarıdan atanıyorlardı. Bu iç savaş yıllarında da devam ettirildi. Bakü gubernatoru Alışevski, 4 Ocak 1915 tarihli ve 7 sayılı gizli mektubunda Kafkasya canişinine şöyle yazıyordu: "Benim Siz zat-i alilerine 13 Eylül 1911 tarihli ve 3294 sayılı haberimde Lenkeran kazasının Alar köy icmasının kendi aralarından köy aksakalını seçmek hukukundan 1 sene mahrum etmeyi gerek görmek ve oraya hükümet temsilcisini 4 koruması ile atamak ricası yer almıştır. Gösterilen süre benim 20 Kasım 1912, 25 Temmuz 1913 ve 31 Aralık 1913 tarihli 4959, 3354, 6131 sayılı bildirilerimle iki yıl daha uzatılmıştı. Yukarıda gösterilen halkın sınıra çok yakın yaşadıklarını, İran birlikleri ile irtibat halinde olduklarını, hatta onların şahsevenlerle akrabalıklarını da göz önünde bulundurarak ben kendi adıma söz konusu uygulamanın bir yıl daha uzatılmasını zaruri hal olarak görüyorum. Ona göre de Siz zat-i alileleri karşısında Alar köyü halkına karşı uygulanan bu tedbirlerin yine bir yıl daha uzatılması konusunda talepte bulunuyorum."84

Kafkasya genel valiliği defterdarlığı özel şube müdürünün Bakü askeri valisine gönderdiği 13-14 Ocak 1915 tarihli ve 453 sayılı cevap mektubunda şu cümleleri görüyoruz: "Sizin Kafkasya canişinine bu yıl 4

Ocak tarihli ve 7 sayılı bildiride söyledikleriniz Lenkeran kazasının Alar köy halkı ile ilgili gelecekte de bölgede sakinliğin korunması için buraya atanmış olan hükümet temsilcisinin görev süresini bir yıl daha uzatılması vacip sayılmıştır. Sizin bu yıl 4 ocak tarihli ve 7 sayılı bildirinizde gösterilenlere göre graf canişinin gösterişi ile defterdarlık size uygun talimatlar vermek için bilgi verir.”85

Çarlık kurumları diğer köylerin sakinlerini de seçme hakkından mahrum etti. Seçme hukukundan mahrum etmenin gerekçeleri olarak ise Türklerle ilişkide olmak, Türkçülük fikirleri taşımak, bu fikirleri yaymak ve sınır köyler için İran’dan gelebilecek tehlikeyi ortadan kaldırma vb. olarak gösteriliyordu. Bakü Askeri Valisi Alışevski, 30 Ocak 1915 tarihli ve 509 sayılı mektubunda Kafkasya genel valisine şunları yazıyordu: “Benim Siz zat-i alilerine 20 Kasım 1912, 31 Aralık 1913 tarihli, 4964 ve 6115 sayılı bildirilerime göre, Lenkeran kazasının Orand köy halkını kendi aralarından iki yıl müddetine köy aksakalı seçme hukukundan mahrum etmek ve oraya 4 koruması ile birlikte bir hükümet temsilcisi atamak gerektiğini bildirmiştim. Ona göre de Siz zati-alilerinden Orand köy halkına karşı uygulanan bu tedbirin bir yıl daha uzatılmasını rica ediyorum.”86

Bakü Askeri Valisi Alışevski Kafkasya genel valisine 2 Şubat 1915 tarihli ve 510 sayılı mektubunda şöyle yazıyordu: “Bu yıl 13 Ocak tarihli ve 136 sayılı bildirimde ben Siz zat-i alilerine, Lenkeran kazasının Köryadi ve Şilevenge köy halkından bir grup insanın İranlıların tarafına geçtikleri ile ilgili bilgi vermiştim. Şöyle ki, Köryadililerin birliği Lenkeran’dan geri dönerken Köryadi polis muhafaza mıntıkasını ateşe tutmuş ve soymuşlar. Sonra, benim aldığım bilgilere göre, Lenkeran kazasının İran’la sınır olan Rozanin köy halkı arasında heyecan vardır ve yukarıda gösterilen gruplar gibi rozaninlerin de İran tarafında çok sayıda akrabaları vardır. Buna göre, ben kendi tarafımdan Şilevenge, Köryadi ve Rozanin köy halkının da kendi

aralarından köy muhtarı seçme hukukundan men edilmelerini ve bu köylerin her birine bir yıl müddetine hükümet 4 koruması ile birlikte bir hükümet temsilcisi, hükümet temsilcilerinin her birine yılda 600 ruble, korumalara ise yılda 360 ruble maaş ayırmayı gerek görüyorum. Ona göre de Şilevenge, Köryadi ve Rozanin köy halkının kendi aralarından muhtar seçme hukukundan belli bir süre için mahrum etmeyi Siz zat-i alilierinden rica ediyorum."87

Kafkasya genel valiliği defterdarlığı özel şubesinin müdürü Pisarski, 8-9 Şubat 1915 tarihli ve 1376 sayılı cevap mektubunda Bakü askeri valisine şunları yazıyordu: "Sizin 2 Şubat tarihli ve 510 sayılı bildirinizde gösterdiğiniz bilgilere esasen Elahazret Kafkasya genel valisi, Lenkeran kazasının Şilevenge, Köryadi ve Rozanin köy halkını kendi aralarından muhtar seçme hukukundan bir yıl süre için men etmeyi ve oraya bu süre için her birine 4 koruma ile bir hükümet temsilcisi atamayı, hükümet starşinalarına (orduda rütbe) 50 ruble tutarında mezuniyet vermeyi, korumalara ise köy halkının köy hesabına ödededikleri paradan 30 ruble vermeyi uygun görmüştür. Elahazret Kafkasya genel valisinin emri ile defterdarlık 510 sayılı bildirinizin sonuçlarına uygun olarak ferman vermek için size bildirir."88

Kafkasya valisi 10-11 Şubat 1915 tarihli ve 1429 sayılı mektubunda Bakü askeri valisine Orand köy halkı hakkında teklifini uygulamaya koyması için gerekeni yapması konusunda izin verdi.89

Kafkasya askeri dairesi başkumandanı, 9 Ekim 1915 tarihli ve 26744 sayılı gizli mektubunu Bakü Askeri Valisi Alışevski'ye göndermiştir. Mektubun kısaca içeriği şöyleydi: Osmanlı ile savaş yapıldıgı bir dönemde Lenkeran kazası Erus-Prişib, Lenkeran-Astara hattı boyu araziler İran göçebeleri ile dolmuştur ve sınır artık korunmuyor. Ona göre de Başkumandan komisya oluşturarak VI. sınır dairesinin reisi General-

Leytenant Orlov’u ve sınır komiseri, Polkovnik Çıss’ı Bakü’ye gönderdi. O, aşağıdaki sorulara cevap istiyordu: 1. İran’dan gelen göçmenler gerçekten kazada yerli halka zulüm ediyor mu? 2. Yerli halk İrana vergi ödüyorlar mı? 3. Hangi yollarla bu olayları temizlemek mümkündür? 4. Gösterilen mıntıkalarda sınırlar nasıl daha güvenli bir şekilde korunabilir? 5. Ordu birliklerini nereye yerleştirmek mümkündür? 6. Bu birliklerin gereksinimleri nasıl karşılanacak? 7. Bu birlikler kendi aralarında ve cephe boyu nasıl ve hangi yollarla irtibatı koruyacaklar? Bu konuda her bir komisyon üyesi, Bakü’nün vitse-gubernatoru Makarov, 29. Bakü sınır Batalyonunun komutanı, polkovnik, Baron Osten-Saken, Lenkeran kaza reisi, 29. Bakü sınır batalyonu karargah subayı, ilgili pristavlar (orduda rütbe) ve yüzbaşılar, protokolu iki nüsha halinde imzalayarak Başkumandana takdim etmişlerdir.90

Komisyonun 10 Ekim 1915 tarihli toplantı protokolunda Zuvand, Erus, Bilesuvar, Astara-Almabend bölgelerinde sınır korunmasının çok kötü durumda olduğu belirtiliyordu.91 Komisyondan Lenkeran kazasında 1914 yılından 1915 yılının Ekim ayına kadar sınır bozulma olayları hakkında raporlar tutulması istendi.92 Komisyon 1915 yılının 12 Eylülü’nde tekrar toplandı.93 Bu toplantıda 1 Aralık 1914 yılından 1 Ekim 1915 yılına kadar Sapiddag ve Zuvand bölgelerine ve Astara iline İran’dan 69 defa baskın yapıldığı bildirildi. Baskınlar zamanı esasen sınır bekleme binaları dağıtılmıştır. Komisya Başkumandanın ilk üç sualına cevap verdi: 1. İranlıların yerlilere karşı zor kullanma olayı görülmemiştir. 2. Sınırda yaşayan halk İranlılara vergi vermiyor. 3. İran’dan yapılan baskınların önüne eski sınır mıntıkalarını yeniden inşa etmekle almak mümkündür.

Sonraki yıllarda da Kafkasya genel valiliği köy muhtarlarının seçilmesini durdurarak, onları merkezden atama yöntemine geçti. Bakü askeri valisi, 2 Ocak 1916 tarihli ve 1 sayılı mektubunda Kafkasya

genel valisine yazıyordu: “Zat-i alileri Kafkasya genel valisine benim geçtiğimiz yıl 4 ve 30 Ocak tarihli 7 ve 509 sayılı bildirilerimde Lenkeran kazasının Orand ve Alar köy halkının kendi aralarından muhtarlarını seçmek hukukundan men edilmesi ve oraya merkezden hükümet temsilcisi atanması bir yıl daha uzatılmıştır. Bunun dışında, benim 2 Şubat tarihli ve 510 sayılı bildirimle bu kazanın Köryadi, Şilevenge ve Rozanin köy halklarına gösterilen süre için kendi içlerinden birini köy başkanı seçme hakları ellerinden alınmış ve oraya da merkezden hükümet temsilcisi atanması uygun görülmüştür. Yukarıda adları geçen halkın İran sınırı ile çok yakın olmalarını ve onlar üzerinde güçlü bir takibin önemliliğini göz önünde bulundurarak, ben kendi tarafımdan yukarıda belirtilen sürenin bir yıl daha uzatılması gerektiğini düşünüyorum. Ona göre de Lenkeran kazasının Orand, Alar, Köryadi, Şilevenge ve Rozanin köy halklarına karşı uygulanan tedbirin bir yıl daha uzatılması konusunda karar vermeyi özel şubeden rica ediyorum.”94

17 Ocak 1916 tarihli ve 1762 sayılı cevap mektubu ile özel şube bu ricaları kabul ettiğini bildiriyordu.95

Rusya yönetimi, Güney Azerbaycan’ın Türk orduları tarafından tutulması olayına, Kuzey Azerbaycan’da İslamcılığın ve Türkçülüğün güçlenmesine ve hükümet aleyhine isyanların çıkmasına etki edebilecek bir tehlike olarak bakıyordu. Buna göre de Çar hükümeti, yabancı ülkelerin vatandaşlarını Azerbaycan’dan çıkarmaya başladı. Bakü’de yaşayan İran Türkleri ciddi takiplere maruz kaldılar. İran vatandaşlarının Azerbaycan’dan çıkarılması, İran konsolosunu rahatsız etti. Bakü’deki konsolos Davud Han Nüsret ül Vezare 1915 yılının Ocak ayında Rusya Dışişleri Bakanlığı’na bir beyanat verdi. Beyanatta yer alan haberlere göre, Bakü’deki İran vatandaşlarının hayati tehlike ile karşı karşıya oldukları ve onların Azerbaycan’ı terk etmeleri gerektiği, İranlıların gruplar halinde

kendi ülkelerine döndükleri, onların evlerinin ve bütün mülklerinin ise Bakü'de kaldığı yazılıyordu. Konsolos, İran hükümetinin savaşta tarafsız kalacağını resmi bir şekilde beyan ettiğini belirtiyordu. Türkler bir kısım İran arazilerini tutsalar da, diplomatik konuşmaların devam ettiğini ve arazilerin boşaltılması için çabalar harcandığı söyleniyordu. Konsolos, İran vatandaşları için Bakü'de normal iş ve yaşam ortamı oluşturulmasını rica ediyordu.96

Rusya yönetimi, malların Azerbaycan'dan İran'a götürülmesine açıkça itiraz etmeseler de, bu malların oradan Osmanlı'ya aktarılmasından bir hayli rahatsızlardı. Çar Hükümeti, malların naklini takip etmek hakkında bazı kararlar da verdi. Diğer taraftan hükümet daireleri alınan malların Azerbaycan'dan çıkarılmasına çeşitli gerekçelerle engel olmaya çalışıyorlardı. Hatta İran vatandaşlarının bilgileri bile alınıyordu. Azerbaycan'dan mal çıkaran kişiler ve İran konsolosu Osmanlı ile ilişki kurmakla suçlanıyorlardı. Bakü'de yaşayan İran vatandaşı tacirler 26 Kasım 1915 tarihinde Kafkasya askeri daire reisine toplu mektup yazdılar. Mektupta, Davud Han'ın vatana yardım adı altında kendilerinden para topladığını ve bu paraları Rus esirliğinden kaçan Türk subaylar için kullandığını belirtiyorlardı. Konsolos, 2000 ruble karşılığında Türklere ve Almanlara sahte İran pasaportu ayarlıyordu. Konsolos şimdiye kadar 20 Türk esirini Bakü'den çıkarmayı başarmıştı. Davud Han, Bakü'deki İran okulunun müdürü Mirzali Mehemmedhan Terbiyet'le irtibat içindeydi. O, Osmanlı ile savaş başladığı andan itibaren İstanbul'a giderek, oradan anti Rus siyaseti yürütmek için İran konsolosluğuna insanlar göndermişti. Konsolos vatansever birisi değildir, onun şahsi çıkarları vardır. Konsolos para talep etmekte vermediğimiz taktirde ise bizi Rusya düşmanı olarak tanıtmakla tehdit ediyor. İran konsolosu yardımcısı Esedullah

Han’la beraber konsoloslukta ticaret yapıyor ve İran vatandaşlarına konsolosluktan mal alıp götürmeyi teklif ediyor.97

Mektubun araştırılması onun İran vatandaşları tarafından değil, Rusya gizli servis teşkilatları tarafından hazırlandığını söylemeye esas veriyor. Bu mektup tahkikat için uygun dairelere gönderildi. Bakü şehir polis idaresinin reisi 3 Aralık 1915 tarihli ve 7480 sayılı çok gizli telgrafında Kafkasya askeri daire reisine şöyle yazıyordu: “Yelizavetopol askeri valisinden alınan telgrafa göre, İran vitse-konsolosu güya Bakü’den ve Şimali Kafkasya’dan külli miktarda tahıl alarak Hazar Denizi limanları aracılığıyla İran’a, oradan da Osmanlı’ya gönderiyor. Ama tahkikat sonucunda tahılın Osmanlı’ya götürülüp götürülmediği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu işte konsolosun da maddi açıdan çıkarları olabilir ve ticaretçilerle işbirliği yapma ihtimali vardır.”98 Polis reisi İran’a tahıl ve şeker satışını en azından geçici bir süre için durdurmayı talep etti. Aynı zamanda, gizli arayışın hazırlandığını ve yakın zamanlarda Kafkasya genel valiliğine ulaştırılacağını yazıyordu. Bu aramadan sonra Kafkasya askeri dairesi 7 Aralık 1915 tarihinde İran konsolosunun Bakü’den un ve şeker almasını yasaklamak hakkında emir verdi.99 Bu yasaklar doğal olarak İran Devleti tarafından tepkiyle karşılandı. Rusya Dış İşler Bakanı S. D. Sazonov, 11 Aralık 1915 tarihli ve 6342 sayılı telgrafında Kafkasya canişinine tahılın Bakü’den bırakılmasına İran tarafının itiraz ettiğini yazarak şimdiki durumda bu ürünlerin çıkarılmasının durdurulması kendilerini de zor duruma sokabileceğini belirtti. Ürünlerin verilmesi ise bizim İran tarafına özel dikkatimiz gibi değerlendirilebilir.100 Sazonov, şeker ihracatına izin vermesi için Kafkasya genel valisinden ricada bulundu.

Bakü jandarma idaresinden Kusakov, İran vatandaşlarının mektubunu inceleyerek 13 Şubat 1916 tarihli ve 2 sayılı gizli mektubunda şu sonuçlara geldiğini yazıyordu: 1) Davud Han’ın Türklerin esirlikten kaçmasına

yardım etmesi ve onlara İran pasaportu vermesi iddiaları Bakü daire mahkemesinin özel işler müdürünün yetkisine verilsin; 2) “İran ihtiyaçları için” alınan un ve şeker gerçekten de Enzeli’de, Reşt’ta vb. yerlerde tacirlere satılmıştır. Bu konuda tahkikat durdurulsun ve iş Bakü guberniyası jandarma idaresinin reisine takdim edilsin.101

Bakü şehir polis reisinin Kafkasya askeri dairesinin rehberliğine yazdığı 13 Haziran 1916 tarihli, 3355 sayılı gizli ve acil mektubunda şöyle deniyordu: “Davud Han ticari işlerle uğraşıyor ve şekerin götürülmesinde ticaret amacı gütmektedir. Ama ordularımızın Hemedan’ı tutması bu erzağın Osmanlı’ya verilmesini imkansız kılıyor. Kesin kaynağı olmayan bir bilgiye göre, Davud Han, Türk gizli servisleri ile ilişkide olmuş ve Narginden Türk esirlerin kaçırılmasına yardım etmiştir.”102

Rusya HİN 25 Ağustos 1916 tarihli gizli bildirisinde Kafkasya genel valiliğine, Davud Han’ın şeker vb. ticareti ile uğraştığı için görevinden alındığı ve onun artık Bakü’de değil Petrograd’da olduğu bilgileri veriliyordu.103

Şubat Devrimi’nden sonra Kuzey Azerbaycan’da İslamcıların ve Türkçülerin takip edilmeleri kısmen de olsa zayıfladı. Ekim Devrimi’nden sonra ise Çarlığın milli siyasetini mahiyet itibari ile aynı, formaca başka şekilde hayata geçiren Bolşevikler Ermeni silahlı birlikleri ila beraber Azerbaycan’da Türklere ve diğer Müslüman halklara karşı toplu soykırımlar yaptılar. Ama toplu soykırımlar Türkçülerin ve İslamcıların amaçlarına ulaşmalarına engel olamadı. Problemin araştırılmasıyla genel olarak şu sonuca varabiliriz: Rusya ile İran arasında yaşanan savaş sonucu Azerbaycan paylaştırıldıktan sonra Çarlık yönetim kurumları Türklere ve diğer Müslüman halklara inanmayarak onların görkemli aydınlarını sürekli gözlem altında tutmaktaydı; XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Rus-Türk savaşları zamanı Azerbaycan Türkleri ve diğer Müslümanlar, Rusya

vatandaşı olsalar dahi, Osmanlı'ya karşı sempati duyuyorlardı; Rusya yönetimi, Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde de İslamcılar ve Türkçüler aleyhine mücadele vermiş ve onların teşkilatları hakkında gerekli bilgiler toplamıştır; İslamcı ve Türkçü hareket aleyhine savaşta en keskin etap Birinci Dünya Savaşı yılları olmuştur; Rusya Osmanlı ile savaş içinde olduğu için Azerbaycan'daki İslamcı ve Türkçü hareketleri izlemeye, denetim altında tutmaya, zayıflatmaya ve hatta dağıtmaya çalışıyordu. Bunun için yönetim kurumları her türlü olanakları kullanıyorlardı: Azerbaycan'a gelenler ve gidenler izleniyordu; ahalinin moral durumu öğreniliyordu; aydınlar ve din adamları özellikle takip ediliyorlardı; Azerbaycan'ın tacirleri ve zengin şahısları denetim altında tutuluyorlardı; Osmanlı ve İran vatandaşları casus damgası ile tutuklanıyor veya sınır dışı ediliyorlardı; yardım toplama işlerine engel olmaya çalışılıyordu; silahlar toplanıyordu; Türk sultanının ve bakanlarının portrelerinin ve Türkçe kitapların yayılması kesinlikle yasaklanıyordu; İslamcılar ve Türkçüler aleyhine casusluk işinde yönetim kurumları tarafından Ermenilere büyük güven duyuluyordu; Müslümanların Osmanlı'yı savunmasından rahatsız olan Çar hükümeti Türklere eğilimi zayıflatmak için Müslüman din adamlarını kullanıyorlardı; İslamcılığın ve Türkçülüğün güçlenmesinin önüne almak için gazetelerden yararlanılıyordu; posta-ulaştırma teşkilatları ve dış ülkelerle yazışmalar gizlice kontrol ediliyordu; Azerbaycan vatandaşları devlet işlerinden dışlanıyordu; Rus yönetim kurumları İran'la sınırda yerleşen köylerde Türkçülüğün ve İslamcılığın güçlenmesinden ve Osmanlı'ya ilginin artmasından korkarak köy muhtarlarını seçmeyi durdurdu; Bakü'deki İran konsolosu Nargin'deki hapishaneden Türk esirlerin kaçırılmasında iştirak etmekle, Osmanlı'yla ticaret yapmakla ve Türkçü olmakla suçlanıyordu; ama bu tedbirler İslamcılığın ve Türkçülüğün güçlenmesinin önünü alamazdı alamadı da; savaş esnasında gerçekleşen

Ekim Devrimi'nden sonra oluşan ortamda milli hareket Azerbaycan'a bağımsızlığını kazandırdı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra ikinci Türk devleti-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu.

1 Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İctimai Herekatlar Devlet arşivi (ARSPİHDA), fond 276, siyahı 8, iş 460, kutu 15, varak 3.

2 Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), f. 1, siy. 1, iş 251, C. 1-7.

3 ARDTA, f. 1, siy. 1, iş 252, C. 1-16.

4 Yine orada, C. 17.

5 ARSPİHDA, f. 276, siy. 8, iş 460, kutu 15, C. 4.

6 Dokumentı po Russkoy Politike v Zakavkazye. Vıpusk pervıy. İzdanie Osoboy Komissii pri Ministerstve İnostrannıh Del Azerbaydjanskoy Respubliki. B., İzd. Azearbaydjan, 1920, s. 94-95.

7 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 36, C. 2, 4.

8 Basilaa Ş. İ., Zakavkazge v Godı Pervoy Miaovoy Voynı, Suhumi, alaşapa 1968, s. 81.

9 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 36, C. 48-49.

10 Yine orada.

11 Dokumentı po Russkoy Politike v Zakavkazye, Vıpusk pervıy. İzdanie Osoboy Komissii pri Ministerastve inostraannıh Del Azerbaydjanskoy Respubliki. B., izd. Azerbaydjan 1920, s. 92.

12 Yine orada.

13 ARSPiHDA, f. 276, siy. 8, iş 460, kutu 15, C. 5-6.

14 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 42, C. 65.

15 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 37, C. 1-2.

16 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 36, C. 46.

17 Gaz. “Kaspiy”, 20 Dekabra 1914, No 285.

18 Gaz. “Kavkazskiy Telekraf”, 22 Dekabra 1914, No, 64.

19 ARSPİHDA, f. 276, siy. 8, iş 460, kutu 15, C. 6-7.

20 Yine orada, C. 5-8.

21 ARSPİHDA, f. 276, siy. 8, iş 36, C. 7, 11, 12.

22 Dokumentı po Russkoy Politike v Zakavkazye, Vıpusk peravıy. İzdanie Osoboy Komissii pri Ministeasrtve İnostrannıh Del Azerbaydjanskoy arespubliki. B., izd. Azerbaydjan 1920, s. 161-162; ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 61, C. 73.

23 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 80-81.

24 Yine orada, C. 50.

25 ARDTA, f. 276, siy. 8, iş 460, kutu 15, C. 7-8.

26 ARDTA, f. 276, siy. 8, iş 38, C. 4-6.

27 Yine orada, C. 51.

28 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 11, C. 33-39.

29 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 98.

30 ARSPiHDA, f. 276, siy. 8, iş 460, kutu 15, C. 7-8.

31 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 8, C. 34-35.

32 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 38.

33 Yine orada.

34 Yine orada, C. 39, 40.

35 ARSPiHDA, f. 276, siy. 8, iş 510, kutu 16, C. 4-6.

36 Gaz. “Baku”, 27 Fevrala 1915, No 46.

37 Yine orada.

38 Gaz. “Kaspiy”, 10 Fevrala 1915, No 78.

39 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 39, C. 22.

40 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 11, 12.

41 Yine orada, C. 18-19.

42 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 39, C. 22-23.

43 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 55, 56.

44 Yine orada.

45 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 11, C. 39-40.

46 ARSPiHDA, f. 276, siy. 8, iş 510, kutu 16, C. 11-12.

47 ARSPiHDA, f. 276, siy. 8, iş 510, kutu 16, C. 13-14; iş 497, kutu 16, C. 5-6.

48 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 39, C. 33.

49 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 11.

50 Yine orada, C. 62-67.

51 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 39, C. 97-98.

52 Dokumentı po Russkoy Politike v Zakavkazye, Vıpusk Peravıy. İzdanie Osoboy Komissii pri Ministerastve İnostrannıh Del Azerbaydjanskoy Respubliki. B., izd. Azerbaydjan 1920, s. 95-96.

53 ARTDA, f. 524, siy. 1, iş 37, C. 6-7.

54 Yine orada, C. 13, 15.

55 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 40, C. 1.

56 Yine orada, C. 2-3.

57 Yine orada, C. 5.

58 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 5, C. 7.

59 Yine orada, C. 12.

60 Yine orada, C. 28.

61 Yine orada, C. 33, 55, 64.

62 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 42, C. 2.

63 Yine orada, C. 3.

64 Yine orada, C. 12; iş 43, C. 55.

65 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 42, C. 13.

66 Yine orada.

67 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 43, C. 56-57.

68 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 42, C. 23.

69 ARDTA, f. 524, iş 39, C. 153.

70 Gaz. “Kaspiy”, 5 Noyabra 1914, No 248.

71 Gaz. “Kaspiy”, 9 Noyabra 1914, a252.

72 Gaz. “Kaspiy”, 11 Noyabra 1914, a253.

73 Gaz. “Kaspiy”, 12 Noyabra 1914, a254.

74 Senatskaa vedomosti, a12, 1915, s. 1.

75 Dokumentı po Russkoy Politike v Zakavkazye, Vıpusk pervıy. izdanie Osoboy Komissii pri Ministerstve inostrannıh Del azerbaydjanskoy Respubliki. B., izd. azerbaydjan 1920, s. 93.

76 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 38, C. 57-58.

77 Yine orada, C. 58-61.

78 Yine orada.

79 Yine orada, C. 84.

80 Dokumentı po Russkoy Politike v Zakavkazye, Vıpusk Pervıy. İzdanie Osoboy Komissii pri Ministerstve İnostrannıh Del Azerbaydjanskoy Respubliki. B., izd. Azerbaydjan 1920, s. 234.

81 Yine orada, s. 234-235.

82 Yine orada, s. 232-233.

83 Yine orada, s. 233.

84 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 459, C. 1.

85 Yine orada, C. 2.

86 Yine orada, C. 6.

87 Yine orada, C. 3.

88 Yine orada, C. 4.

89 Yine orada, C. 7.

90 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 39, C. 120.

91 Yine orada, C. 121-122.

92 Yine orada, C. 123-128.

93 Yine orada, C. 131.

94 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 459, C. 8-9.

95 Yena orada, C. 10.

96 Gaz. “Kaspiy”, 13 Yanvara 1915, a9.

97 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 41, C. 33-34.

98 Yine orada, f. 524, siy. 1, iş 41, C. 19.

99 Yine orada, C. 49.

100 Yine orada, C. 20.

101 Yine orada, C. 88.

102 ARDTA, f. 524, siy. 1, iş 41, C. 30-32.

103 Yine orada, C. 39-40.

DOKSANİKİNCİ BÖLÜM:

RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA YAYILMA SİYASETİ

Rusya'nın Türkistan'da Yayılması / Prof. Dr. Mehmet Saray [s.561-576]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Türkistan devletlerini istîla için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Acaba Rusya'yı Asya'ya çeken sebepler neler idi? Her emperyalist yayılmanın motifleri, çeşitli olmakla beraber, Rusya'nın Asya'da yayılmasının başlıca sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Altınordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat, Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların (Kırım, Astrahan, Kazan vb.) zaafları yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.

2. Devamlı harpler Rus hazinesine büyük malî külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.

3. Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir malî kaynak olabilmesi için,

Ruslar, Türkistan’a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.

4. Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin’in hammaddelerini ve Hindistan’ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayâli içinde idiler. Bu hayâllerini gerçekleştirmek için de Güney Asya’ya yani Türkistan’a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudut bölgelerine göçmeleri yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk kimselerdi. Fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arazi ve mallarına da tecavüz eden bu kaçakları, Rus makamları, toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve desteklemek yolunu açmış ve Rus ordularının adım adım Asya’da ilerlemelerini sağlamıştır.

1480’de Altınordu (Tatar) hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya’nın Asya’ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552’de, Kazan’ın işgalinde gösterdiler.[1] Kendilerine Asya’nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi’ne kadar bütün İdil (Volga) havalisini kontrolleri altına aldılar. İdil vâdisini ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştı. İran, Orta Asya ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini arttırmak için hükümetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükümetinin yayılma politikasına uygun geldiği için, derhal tasvip gördü. Zira o devirde İdil (Volga) vâdisi, İran, Orta Asya ve Hindistan’a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu.[2]

Ruslar 1556’da Astrahan’ı işgal ettiler.[3] Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak’ların (veya Kozak)[4] 1570-1580 arasında Rus hâkimiyetini kabûl etmeleri Rusların Asya’ya ve bilhassa Orta Asya’ya doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren

Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Moğol asıllı Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerine yardım etti.[5]

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini tamamıyla imkânsız hale getirmişti. Diğer taraftan Kossakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istîla hareketlerinden büyük endişeye kapılan Müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı.[6] Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı Devleti'ni karşı tedbirler almaya sevketti.

Osmanlı hükûmeti, Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak maksadıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Kırım hanı ile Kefe valisine fermanlar gönderildi.[7] Fakat bu arada Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden Padişah Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) dikkatini tekrar Batı'ya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı Batı seferi esnasında vefat edişi, Don-Volga projesinin geri kalması sonucunu verdi.

Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim'e (1566-1574) durumu tekrar izah eden ve meseleyi tâkip iznini alan devrin muktedir Vezîr-i a'zamı Sokullu Mehmet Paşa, Don-Volga kanalı için hazırlıkları yeniden hızlandırdı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meseleleri ve bu arada genç Padişah'ın gözüne girerek vezir-i a'zam olmak isteyenlerin çevirdikleri entrikalar, Sokullu'yu İstanbul'da kalmaya ve bu mühim projeyi gerçekleştirecek sefere Kefe valisi Kasım Paşa'yı göndermeye mecbur bıraktı. Oysa Kefe valisi, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle bir seferi başarıyla sonuçlandıracak ehliyet ve yaradılışta değil idi.[8]

Osmanlı Devleti'nin hazırlıklarını öğrenen Ruslar derhal karşı siyasî faaliyete geçtiler. Kırım hanı, Volga havalisinin de Osmanlı hâkimiyetine girmesi halinde, yarı-müstakil bir statüde olan ülkesinin tamamen Türk kontrolü altına düşeceğinden endişe eden Kırım hanına,9 Ruslar, Osmanlı projesine karşı çıkması için, vaatlerle dolu büyük bir dostluk gösterisine giriştiler.

Bu arada hazırlıklarını tamamlayan Kasım Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri ve teknisyenleri, 1569 ilkbaharında Don-Volga havalisine giderek kanal açımı için gerekli çalışmalara başladılar. Fakat Türk teknisyenler, çalışma sahasında ümit ettiklerinden de fazla güçlüklerle karşılaştılar. İki nehir arasında kanal açılması düşünülen arazi fevkalâde engebeli idi. Ayrıca, İstanbul'un emrine rağmen Rus entrikalarına kanan Kırım hanı da hiçbir yardımda bulunmuyordu. Bunun üzerine Kasım Paşa durumu İstanbul'a rapor ederek nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında talîmât istedi.10 İstanbul, Kasım Paşa'ya kanal çalışmalarını öbür baharda yürütmesi için Kırım'da daha iyi hazırlıklar yapmasını emretti. Bu tâlîmâtta onun, Kırım'a dönmeden önce, mümkün ise, Rusları Astrahan'dan atması da emredilmişti. Kısa zamanda bir başarı kazanmak hırsiyle hareket eden Kasım Paşa, gerekli topları yanına almadan, emrindeki kuvvetlerle Astrahan üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Daha önce Ruslar tarafından da iyi tahkim edildiği için şehrin kısa zamanda zaptedilmesi mümkün değildi.11 Bu güçlüklerden başka kışın yaklaşmakta olduğunu, yiyecek ve mühimmatının sonuna yaklaştığını gören Kasım Paşa, kuşatmayı kaldırarak Kırım'a dönmeye karar verdi. Türk kuvvetleri, binbir güçlük içinde Kırım'a döndü. Kasım Paşa, durumu tekrar İstanbul'a rapor ederek gelecek bahar için gerekli hazırlıklara başladı.

Kasım Paşa'nın gönderdiği raporları değerlendiren Osmanlı hükûmet erkânı, iki nehir arasındaki o bölgenin kanal inşası bakımından fevkalâde

elverişsiz olduğu kanaatine vardı. İmparatorluk dahilinde zuhur eden hâdiseler de, hükûmeti bu projenin tatbikini daha müsait bir yerde ve daha uygun bir zamanda gerçekleştirmek üzere, ertelemeğe mecbur bıraktı. Fakat ne yazık ki, imparatorluk dahilinde ve haricinde gittikçe artan problemlerin zamanında halledilememesi, Türk makamlarınca Don-Volga kanalı projesinin unutulmasına, Volga Müslümanlarının yardım dileyen mektuplarına karşı sessiz kalınmasına, dolayısıyla Rusya'ya karşı bir daha ciddî tepki gösterilmemesine ve önleyici tedbir alınmamasına sebep olmuştur.12

Diğer taraftan, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Asya'da adım adım ilerlemeye başladılar. Fevkalâde plânlı ve şuurlu hareket ediyorlardı. Önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkurtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadıyla oralara bir serî keşif seferleri yaptılar ve gördüler ki, rakiplerinin en zayıf taraflarından biri, kendilerini çok iptidaî silâhlarla müdafaa etmeleridir. Hakikaten o devirlerde (XVIII. asrın sonlarına kadar) bu Türk toplulukları hâlâ zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay ile savaşıyorlardı. XVIII. asrın başlarında Başkurtlar bir kaç top imâl etmeği başarmışlar ise de, bunlar, Rus toplarının yanında çok iptidaî kalmıştı.13 Rusların ateşli silâhlarına ve bilhassa modern toplarına karşı koymak ve korunmak, onlar için çok zordu. Üstelik, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların bozkırları tarumar eden istîlaları Türk topluluklarından Başkurtları ve Kazakları zayıflatmıştı.14 Kalmuk istîlasının açtığı ağır yaralar sonucu, Kazaklar arasında birlik bozulmuş, bu ise, Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır.

Her bakımdan üstün durumda olan Ruslar için Asya'da ilerlemek ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmak, artık kolaylaşmıştı. Nitekim Ruslar,

kısa zamanda, Tatar ve Başkurt ülkelerini ard arda istîla ederek, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.15

Başlangıçta düşmana karşı müşterek bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar, Rus istîlasının hızlı gelişmesi üzerine birlikte hareket etme yollarını aramaya başlamışlardır. Fakat Rusların takip ettikleri entrikalarla dolu politika, askerî bir güç kullanmadan, onların birliğini bozmaya yetmiştir. Bunun en iyi misali XVIII. asrın başlarında Petersburg'dan Rus hudut kumandanlarına gönderilen şu emirde görülmektedir: "Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlar ise, Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kışkırtıp kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür".16

Bu Rus politikası kısa zamanda neticesini vermiş ve gruplar arasındaki birlik parçalanarak onların birbirlerine düşmeleri sağlanmıştır. Gruplardan bazıları yardım için yine Ruslara başvurmak mecburiyetinde kalmışlar ve çok geçmeden Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Rus politikası tam manâsiyle bir "Böl ve idare et" prensibine dayanıyordu.17 Rus hâkimiyetine düşen bölgeler, kısa zamanda, Rus göçmenleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu, bir nevi kolonileştirme idi. Yerli halk buna büyük bir tepki gösterdi, isyan etti. Ayaklanmalar Rus birlikleri tarafından kısa zamanda kanlı bir şekilde bastırılarak göçmen Rusların işgal ettiği topraklarda yerleşmeleri sağlandı.

Burada, entrikacı Rus politikasının mâhir uygulayıcıları olan iki kişiden bahsetmek gerekiyor. Bunlar, XVII. asrın sonlarında Deli Petro'nun Urallar'da kurduğu endüstri tesislerinin başında olan devlet konseyi üyesi İvan Kirilloviç Kirillov ile Rus hizmetine giren Ufalı Başkurt Prensi Aleksey İvanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmed Tevkilev) idi.18 Stepleri ve

step ahalisini çok iyi tanıyan bu iki şahıs, çevirdikleri entrikalar ile bu havalide, güneye doğru Rus yayılmasında çok büyük rol oynamışlardır.

Güneye inme politikasında en önemli girişimlerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'te Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'ta Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'te Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çekovski'yi Hive üzerine gönderdi. Fakat orduları mağlup ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti.[19] Ancak ona, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın düştüğü keşmekeşten, uğradığı Afgan istîlasından ve bu arada Osmanlı Devleti'nin de pasif durumundan istifade eden Rus çarı, 1722-23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuyla Kafkaslar'dan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir.[20] Her ne kadar Ruslar Azerbaycan'dan Nadir Şah tarafından kovulmuşlarsa da, Rus nüfuzu Kafkaslar'da, bilhassa Hıristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idaresi, bölgeye sahip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştu.

Bu arada Ruslar, steplerde yayılma politikalarını kesintisiz devam ettiriyorlardı. Nitekim, steplerin Rus kontrolünde bulunmasına büyük ehemmiyet veren Petro, İran seferinden dönerken Astrahan'da A. İ. Tevkelev'e şöyle diyordu: "Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değil ise de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına

sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya'ya açılan en önemli kapıdır".21

Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazakların hızla Rus nüfuzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istîlasını Cungar istîlasının tâkip etmesi Kazak ordularını tam manâsiyle perişan etmiş ve iki müstevlî ile birden mücadele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Ruslardan Kalmuk ve Cungar istîlasına karşı yardım istediler.22 Bu, Ruslar için bulunmaz bir fırsat idi. Derhal, Tevkelev'i fevkalâde elçi olarak Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşasına Kazakların karşı çıkmalarını temine çalışıyorlardı.23 Bu konuda Tevkelev'in Kazak liderleriyle ve bilhassa Ebül-Hayr ile yaptığı görüşmeler başarıyla neticelendi. İ. K. Kirillov, alınan sonuçları sür'atle Petersburg'a rapor etti: "Kazak lideri Ebül-Hayr Han'a elçi olarak giden Tevkelev'den ilk sevindirici haber geldi. Kazak hanı ile Karakalpak hanı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebül-Hayr kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hattâ,

Tanrı'nın yardımı ile, Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lâcivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylece, Cungarların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar ve Volga Kalmuklarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de, hiçbir askerî kuvvet kullanmadan, engelleyebiliriz".24

Kirillov, askerî kalenin Or nehri ağzında yapılmasını teklif ettikten sonra raporunu şöyle tamamlıyordu: “Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibirya bizim olmuş ve dolayısıyla Çin’e, hattâ Japonya’ya kadar yayılmamız için yol açılmış ise, Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra, Orta Asya’yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır”.25

Deli Petro’nun Asya’da yayılma plânlarının sadık takipçileri Kirillov ile Tevkelev’in bu raporu, Petersburg’da Petro’nun haleflerinden Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) tarafından gayet müspet karşılandı. Çariçe, tam selâhiyet verdiği Kirillov ile Tevkelev’e, Orta Asya’nın istîlasına fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını emretti.26 Orenburg kalesinin inşası 1734-1735 arasında ve istenen şekilde tamamlandı.27 Böylece, güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi: “Kazan’ın işgali Rusların Asya’ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg’un kuruluşu da Orta Asya’ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir olay idi”.28 Gerçekten bu askerî üs’den faydalanarak Ruslar, Aral Gölü’ne adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

Asya’da Rus yayılması, Avrupa’da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazandı. 1768’de Avusturya ile Rusya’nın aralarında Lehistan’ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh Krallığı’nın istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı Devleti’ni, kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa’nın kışkırtmaları ile, duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya mallolan bu müdahale Osmanlı Devleti’ni 1774’te Küçük Kaynarca Andlaşması’nı imzalamak mecburiyetinde bıraktı.29 Uğradığı pek çok maddî ve manevî kayıplar arasında bilhassa Kırım’ı Rus nüfuzuna terk etmek zorunda kalışı Osmanlı

Devleti'ni sarsmıştı.30 Osmanlı Devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787-1794 yılları arasında Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş, bütün gayretlere rağmen bu mücadele de başarısızlıkla sonuçlanınca Kırım Rusya tarafından temelli olarak ilhâk edilmiştir.31 Kırım'a yerleşmeleri Rusların kolaylıkla Kafkaslar'a nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır.

Deli Petro'nun 1720'lerde Kafkaslar'a inmesinden beri o havalinin Ermeni ve Gürcüler gibi Hıristiyan toplulukları ile temaslarını devam ettiren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtarma hazırlıklarını haber alınca, 1783'te, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı dâima hasmane bir tutum içinde bulunan, Hıristiyan Gürcü prensleri ile ikili anlaşma imzaladılar.32 Buna göre Ruslar, Hıristiyan Gürcülere, Türk ve İran devletlerine karşı her türlü yardımı ve desteği vaat ediyorlardı. Fakat, 1787'de başlayan Türk-Rus Savaşı'nın uzaması ve 1789'da patlak veren Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı siyasî meseleler Rusları, Gürcülere olan vaatlerini tutamaz duruma düşürdü. Buna rağmen Rus taraftarı Gürcü Prensliği Kafkaslar'da İran ve Türkiye aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bu faaliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hâkimiyetinde tutmak isteyen Kaçar Hanedanı'nın ilk hükümdarı Aga Muhammed Han tarafından durduruldu. Aga Muhammed Han 1795'te Gürcistan'ı işgal ederek ülkesine ilhâk etti.33

Bu durum Ruslar ile İran'ın arasını açtı. 1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, 1813 yılında Kafkaslar'a girerek İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Mağlûp İranlılar, çok ağır şartları ihtiva eden, Gülistan Andlaşması'nı Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kaldılar.34 Yenilgi ile çok büyük toprak kayıplarına da uğrayan İranlılar, 1826'da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek telâfi etmek istediler ise de, tekrar mağlûp olarak, 1828'de, Gülistan muahedesi şartları da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartlı Türkmençay muahedesini imzalamak mecburiyetinde kaldılar.35 İranlılar Aras nehrine kadar

Kafkaslar'daki bütün topraklarını Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiçbir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakıldılar.

İranlıları yendikten birkaç ay sonra Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin Yunan ve Sırp isyanları ile uğraşmalarından faydalanarak, Kafkas cephesinde başarıyla kapattılar.36 Neticede Kafkaslar'ın büyük bir kısmında hâkim duruma geldiler. Kafkaslar'daki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı Devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve güneydoğuya yayılma harekâtının bir nevi merkezî üs'sü rolünü oynamıştır.

Nitekim Ruslar, Hazar denizini tam kontrollerinde bulundurmaktan istifade ederek ve bu arada İranlılardan alacakları harp tazminatını da İran üzerinden bir baskı aracı olarak kullanarak, güneye inme politikaları için yeni plânlar yapmaya başlamışlar ve bu politikayı şöyle yürütmüşlerdir: Önce, Kafkas ordusu kumandanı General Yermolov'un direktifleriyle, Hazar'ın doğusuna, Türkmen-eli'ne ve Hive'ye elçilik adı altında keşif heyetleri gönderilerek Türkistan'a bu cihetten nüfuz etme yolları araştırılmıştır.37 Her ne kadar Rus elçilik heyetleri diplomatik bir başarı elde edememişler ise de o havali hakkında askerî yönden çok kıymetli bilgilerle dönmüşlerdir. Rusların güneye yayılma politikalarında ikinci teşebbüsleri ise, nüfuzları altındaki İran üzerinden yapılmıştır. Tahran'daki Rus elçisi Kont Simonoviç, İran hükümeti erkânını, İran'ın Hive, Merv ve Herat istikametinde genişlemesi gerektiğine ikna etmiş, o takdirde Rus hükümetinin İran'dan alacağı harp tazminatından vazgeçeceğini bildiren Simonoviç, gerektiğinde İran ordusuna da bizzat danışmanlık yapabileceğini söylemişti.38 Rusların maksadı, hem üst üste yenilen İranlılara kayıplarını unutturmak, hem de nüfuzları altına aldıkları İran'ın,

İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamak yolu ile bu yayılmadan ileride faydalanmak idi. Rus savaşlarında büyük toprak kaybına uğrayan İranlılar, kayıplarını telâfi imkânı verecek böyle bir yayılma politikasını memnuniyetle benimsediler.

İran 1833'te, daha önce almak için birçok kereler Afganlılar ile savaştığı güneydoğu istikametlerindeki Herat üzerine yürüdü.39 Fakat İran ordusu kumandanı Prens Abbas Mirza'nın Herat'ı kuşatma sırasında ölmesi bu seferden bir netice elde edilmesini önledi. Ertesi yıl, yâni 1834'te, ölen Şah Feth Ali'nin yerine geçen Muhammed Şah, Simonoviç'in teşviki ile yeni Herat seferi için hazırlıklara girişti.40

İranlıların Herat için yeni hazırlıkları ve bunun arkasında Rusların bulunması İngilizleri fevkalâde telâşlandırmış idi. Zira, Hindistan'a inen yolların kapısı durumundaki Herat'ın Rus nüfuzundaki İranlıların eline geçmesi Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi.41 Bu sebeple İngilizler, derhal bir serî tedbirler almaya başladılar. Önce İran hükümetine verdikleri bir nota ile Herat'tan vazgeçilmesini istediler.42 Rus desteğine güvenen Muhammed Şah, İngiliz notasını reddederek, 1838 baharında, ordusu başında Herat üzerine yürüdü ve şehri kuşattı.43 Tehlikenin büyüklüğünü gören İngiliz elçisi Mc Neill, hükümetinin izni ile, İranlılara verdiği bir ültimatomla Herat'ı Rus desteğindeki İran ordusunun işgalinden ancak kurtarabildi.44

İranlıların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam ettiler. Devrin siyasî gelişmelerine vakıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen A. Conolly, A. Burnes, D'Arcy Todd, J. Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan hanlıklarına ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin maksadı, Türkistan hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklâllerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir

tampon bölge oluşturmak idi.45 İngiliz subayları, Türkistan hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile olan ihtilaflı meselelerini de büyük bir maharetle halletmeyi başarmışlardı.46 Nitekim, Rusların, Buhara Emirliği'ni Hive Hanlığı aleyhine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri İngiliz subaylarından Abbott ve Shakespear'in büyük gayretleri ile savaşa gitmeden düzeltilebilmişti.47

Ne var ki, İngilizlerin elde ettiği müsbet neticeler Hindistan Genel Valiliği danışmanlarının dengesiz tutumları yüzünden kısa zamanda değerini kaybetti. Afganlılar ile Hindistan'ın kuzeyini kontrol eden Sihler arasında Peşâver vâdisi yüzünden büyük bir anlaşmazlık var idi. Uzun yıllar Afgan hâkimiyetinde kalan Peşâver'in ahalisini Sünnî Müslüman Afganlılar teşkil ediyordu.48 Fakat, bu vâdi XIX. asrın başlarında Hindli Sihler tarafından işgal edilmişti. Afgan lideri Dost Muhammed Han, haklı olarak, Peşâver'in Afganistan'a geri verilmesini ve bunun için de dost bildiği İngilizlerin arabulucu olmalarını istiyordu. Dost Muhammed Han'ın arzusu, İngiliz askerî makamları tarafından müsbet karşılanmasına rağmen, Sih taraftarı Genel Valinin danışmanlarınca reddedilmiş ve hattâ Afganistan'a karşı Sihlerle birleşilerek düşmanca bir yol takibine gidilmişti.49 Sonunda, Dost Muhammed Han'ı Peşâver üzerindeki iddialarından vazgeçirmek için İngiliz kuvvetleri 1839 baharında Afganistan'ı işgal etmişlerdi. Fakat İngilizler, bir sene sonra Afganlılar karşısında tutunamayarak Afganistan'dan ve Orta Asya'dan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.50 Sonunda yukarıda adları zikredilen subayların büyük maharetle Orta Asya'da yükselttikleri İngiliz itibarı sıfıra inmiştir. Ünlü Macar oriyantalisti ve seyyahı Vambery'nin dediği gibi, "Sütten ağzı yanan çocuğun yoğurdu üfleyerek yemesi" misâli, İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak

cesaretini gösterememişlerdir.51 Bu ise, Rusların Orta Asya'yı kontrol etme emellerini yeniden canlandırmıştı.

Nitekim çok geçmeden, Orenburg askerî üssünden hareket eden Rus orduları, daha önce yapılan antlaşmanın hilafına, 1841'de Kazakların merkezî yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846'da da Sir Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini sessizce işgal ediverdiler.52 Böylece, XIX. asrın ilk çeyreğinde Kafkasların büyük bir kısmını ele geçiren Ruslar, aynı asrın ortalarına doğru da Aral Gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.53

XIX. asrın ilk yarısı Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya doğru da yayılma devirleridir. Çar I. Nikola (1796-1855) Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta Doğu'nun ve Doğu Avrupa'nın Jandarması "Gendarme of Europe" rolünü oynama hayalini beslemekte idi.54 Ruslar, 1828-29 yıllarındaki Sırp ve Yunan isyanlarında

Avrupalı devletlerinden daha çok kışkırtıcılık yaparak Osmanlı iktidarının yıpranmasına sebep olmuş ve bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilân etmişlerdi. Fakat, bu arada, Osmanlı Devleti'nde yeni bir buhranın başlamasına sebep olan Mehmed Ali Paşa hadisesine Batılıların, bilhassa Fransızlarla İngilizlerin destek olduklarını gören Ruslar hemen taktik değiştirerek Osmanlı Devleti'ne dostluk ellerini uzatmışlardır. Rusların maksadı, Mehmed Ali Paşa idaresinde kalan ve Hıristiyanlarca "Kutsal Yerler" olarak bilinen Kudüs ve çevresinin Fransız ve İngiliz tesirine girmesine mâni olmaktı. Mehmed Ali Paşa krizinden dolayı büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı Devleti ezelî düşmanı Rusya'nın yardım teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.55 Hattâ bu Osmanlı-Rus yakınlaşması, Mehmed Ali Paşa meselesinin hallinden sonra imzalan ve Ruslara Boğazlardan

serbest geçiş hakkı tanıyan bir dostluk antlaşması ile daha da ileri götürülmüştü. Bu andlaşma ile Rus nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinden artmasından endişelenen Batılı devletler 1841'de Boğazlar için yeni bir statüko tespit ederek Türkiye'deki Rus nüfuzunu azaltmak ihtiyacını duydular. Bu müdahaleden hoşlanmayan Ruslar, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini tek başlarına gerçekleştirmeye karar verdiler. Ancak daha önce Osmanlı Devleti'ni "hasta adam" ilân ederek Batılı büyük devletlerle bu hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif ettiler. Teklif kabul edilmeyince de harekete geçerek, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtılar.

Rusların, Avrupa ile Orta Doğu'daki cür'etkâr politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı Devleti'nin Rus nüfuzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1854'ten 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Harbi" olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar.56 Bu harbin neticesi, bilâhare Batılı tarihçiler tarafından "Bürokratik ve otokratik Rusya hükümetinin Avrupa teknolojisi karşısında yenilgisi" olarak tavsif edilmiştir.57

Bu arada, Kırım Harbi esnasında Türkiye'nin müttefikleri olan Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet (Orta Doğu'ya kimin hâkim olacağı düşüncesi) yüzünden ihmal edilen ve bilâhere sonuçlarıyla Orta Asya Türk devletlerinin kaderlerini değiştirecek olan Rus-Kafkas harekâtı üzerinde de kısaca durmak icabediyor.

Ruslar Kırım'da büyük bir darbe yemelerine rağmen, Kafkas cephesinde, Şeyh Şâmil kuvvetleri hariç, fazla bir dirençle karşılaşmamışlardı. Osmanlı kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa daha harbin başlangıcında Ruslara karşı Kafkas cephesinden de taarruza geçilmesi için İngiliz ve Fransız kumandanlarına teklifte bulunmuş idi ise de, bu teklif maalesef kabûl edilmemişti. O devrin büyük asker-diplomatlarından İngiliz

Generali Rawlinson’un da dediği gibi, şayet müttefikler Ömer Paşa’nın plânını kabul etmiş olsalardı, hem Kafkaslar’ı Rus istîlasından kurtarmak, hem de Orta Asya’ya doğru Rus ilerlemesini önlemek mümkün olurdu.58 Fakat Orta Doğu üzerindeki an’anevî İngiliz-Fransız rekabeti böyle mâkul bir plânın gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Gerçi Ömer Paşa 1856’da Batum üzerinden Ruslara karşı bir harekâta başlamıştı; fakat birkaç ay sonra Kırım Harbi’nin sona ermesi ve taraflar arasında sulh akdine karar verilmesi, Türk kuvvetlerinin Kafkaslardan geri çekilmesini zarurî kılmıştı.

Rusların, XVIII. asrın sonlarında Kafkaslar’da başlattıkları istîla hareketleri, 1820’lerde İranlıların ve Türklerin yenilgileri üzerine daha da gelişerek o havalinin mühim bir kısmını Rusya kontrolüne sokmuş idi. fakat Kafkaslar’daki Rus ordusu kumandanı General Yermolov’un Müslüman ahaliyi tamamıyla sindirmek ve Rus idaresine sağlamlaştırmak için yürüttüğü zalimine idare büyük huzursuzluklar yaratmış ve neticede halk, Ruslara karşı mücadele için “Müridizm” denilen muazzam bir direnişe girişmiştir. Müslüman ahalinin yıllar yılı başarıyla sürdürdüğü bu “Müridlik” harekâtı Şeyh Şâmil’in ortaya çıkışı ile tam bir istiklâl mücadelesi haline dönüşmüştür.59 1840’lardan Kırım Harbi başlarına kadar Şâmil önderliğindeki Müslüman kuvvetler Rus ordularına büyük kayıplar verdirmişlerdir.

Kırım Harbi Kafkas Müslümanlarının istiklâllerini kazanmaları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi plânlayan Şeyh Şâmil bu kritik dönemde hareketsiz kalmıştır. Ömer Paşa plânının İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından reddedilişinden habersiz olan Şeyh Şâmil, harbin sonunda Türk hükümetini kendisine zamanında yardım etmemekle suçlamıştır.60

Diğer taraftan, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Aleksander'in (1855-1881) önderliğinde ekonomik, eğitim ve askerî sahalarda köklü reformlara girişti61 ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, artık kendisi için tek yayılma sahası olarak Asya'yı görmeye başladı. Asya'ya kolaylıkla yayılmanın ise her şeyden önce Kafkaslar'a tamamıyla hâkim olmağa bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler. II. Aleksander çok yakın arkadaşı ve Çarlık Hanedanı ileri gelenlerden biri olan Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy'i tam selâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tayin etti.62 Aynı zamanda askerî ve idarî alanlarda büyük bir re-

formcu ve Rus yayılmasının ateşli bir taraftarı olan Prens Baryatinskiy,63 1857 yazında Kafkaslar'daki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silahlarla teçhizatları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, ve onları yeniden teşkîlatlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay D. A. Milyutin'in yardımları ile Kafkaslar'daki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi:

a) Yeni değişikliklerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesi,

b) İmparatorlukta yeni kurulan askerî bölgelerin komutanlarına geniş yetkiler tanınması,

c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılması ve eksiksiz uygulanmasının sağlanması.64

Baryatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform Rus ordusunun bütün birliklerinde de kısa zamanda tatbike konulmuştur.65

Baryatinskiy, bir taraftan da, Çar II. Aleksander'e yazdığı mektuplarla Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının fevkalâde zarurî olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı.66 İngilizlerle denizlerde başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

II. Aleksander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda aynı fikirde olduğunu, fakat "hareket için vaktin henüz gelmediğini" belirtmekte idi.67 Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Aleksander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N. İgnatiyev'e Orta Asya hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tetkik etti.68 Çar, kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükümetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya Türk devletlerinin durumunu yerinde tetkik için kısa zamanda Hive ve Buhara'ya gönderilmesini emretti.69 Rus Harbiye ve Hariciye Bakanlıklarınca verilen tâlimatlara göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı.70

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Orta Asya Türk devletlerinin durumlarını iyice tetkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükümetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istîla edilmeleri gerektiğini bildirmiştir.71 İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinskiy ile Orenburg Genel Valisi General Katenin ve Batı Sibirya Genel Valisi General Gasford olmak üzere yayılma taraftarı bütün

Rus ileri gelenleri tarafından hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu.72

İgnatiyev'in Orta Asya hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükümetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim, 1860 baharında fevkalâde yetkilerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev Çinlilere, Orta Asya'daki Rus harekâtından endişe etmemelerini hükümeti namına bildirdikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret andlaşmasını imzalamaya muvaffak oldu. Bu andlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödemeden Çin'e sokma ve orada satma imkânı elde etmiş oluyordu.73

Diğer taraftan Kafkaslar'da, Baryatinskiy'in reformları ile daha müessir hale gelen Rus birlikleri, Şeyh Şâmil önderliğinde istiklâl için çarpışan Müslümanlara karşı yaptığı savaşlarda kesin başarılar elde etmeye başladılar. 1859 ve 1860'larda Şeyh Şâmil kuvvetlerine ağır darbeler indiren Ruslar, bunu takip eden iki yıl içinde de Kafkaslar'a tamamıyla hâkim oldular.74 Böylece Kafkaslar, Orta Asya'daki Rus yayılmasının en müessir bir üssü haline geldi.

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hararetli taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığı'na, İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirildiler. Baryatinskiy'in yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksander'in de en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya memleketlerini istîlasında değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynamışlardır.75

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğu'nu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştu. Baryatinskiy'in yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları

cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive arazi ve kalelerini cebren işgal ettiler.76 Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler77 ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif ettiler.78

Rusların Orta Asya devletlerine karşı takip ettikleri bu fevkalâde enteresan ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine,79 Rus hükümeti, Rusya'nın Asya'da yayılış sebeplerini hariciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'te şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıkdan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet

tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cazayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi".80

Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1- Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı-vahşî, teşkilâtsız (organizasyonsuz) ve tamamıyla göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi, onlar Hokand, Buhara, Hive hanlıkları ile Türkmenistan Cumhuriyeti81 gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2- Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.82

3- Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istîlâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istîlâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, Gorçakov'un bu deklârasyonu başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları ustaca açıklanarak Orta Asya Rus istîlâsına karşı hiçbir ciddî tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır.

Diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harp için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864’te Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya’nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtiraslı generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864’te Çimkent’i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zapdetti.83 Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand’ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Alim-Kul, müstevli kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865’te bir cebri yürüyüşten sonra Taşkent’i aniden kuşatmalarına mani olamamıştır. Fakat düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü haber alan Alim-Kul toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşmak için 2 Mayıs 1865’te Hokand’dan ayrılarak 22 Mayıs’ta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vuku bulan muharebede Alim-Kul’un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o ana kadar başarıyla çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Alim-Kul Taşkent’te ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı.84 Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler. Ruslar satın aldıkları iki hain tüccarın yardımıyla 23 Haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birisini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi.

Taşkent’in düşmesi demek Hokand Hanlığı’nın sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865’te Rusların hazırladığı bir antlaşma ile

Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dahil edildi.85

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemez düşüncesiyle, zamanında ye§rine getiremeyen Buhara Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkül duruma düştü. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'ten güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi.86 Rus komutanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de, elçi Orenburg askeri makamlarınca tutuklanarak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir de, Buhara'da bulunan bir Rus heyetini tevkif ettirdi.87 Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhara Emirinin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzaffereddin'e "elçilerimle karşılaşıncaya dek topraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhara kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mahkum etmişlerdir.88

Çernyayev, bu başarısızlığı üzerine, Rus hükümeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanovskiy'yi Türkistan'ı İstilâ etmekle görevli birliklerin komutanlığına tayin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hudutlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı da artırılmıştır.89 Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhara birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Ramanovskiy, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhara kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar Ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi

kazanarak Hocend’i işgal ettiler.90 Vambery’ye göre Ircar muharebesi Buhara için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti.91 Buhara Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harp tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir antlaşma teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir antlaşmayı Emir kabul edilemeyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler.92 Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti, fevkalade elçi olarak acele yardım için İstanbul’a gönderdi. Hindistan İngiliz Valiliği’ne ve İngiltere kraliçesine de bir mektup yazarak, Rusya’nın milletler arası hukuku hiçe sayarak Türkistan’ı işgal ettiğini bildirmiş ve hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya Müslümanlarının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngilizler müspet bir cevap vermemişlerdir.93

Buhara elçisi İstanbul’a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükümetine anlatıp acilen yardım isteğinde bulunmuştur. Fakat Buhara’ya yardımın Rusya’yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükümeti, mesafenin uzak olması sebebiyle Buhara’ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir andlaşma imzalayarak bu ihtilafın halledilmesi icap ettiğini bildirmiştir.94 Fakat Osmanlı Devleti’nin bu tavsiyesini bildirmek için Buhara elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücuma geçerek Buhara Emirliği’nin mühim bir kısmını daha işgal ettiği haberi İstanbul’a ulaştı.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan’ın kaderi ile ilgili olarak Rus başkenti Petersburg’da da bir seri toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre, Ruslara, o ana kadar

Türkistan’da işgal ettikleri bütün ülkeleri Rusya’ya ilhâk ettiklerini ilan ettiler (Ağustas 1866). Bir sene sonra da Rus çarı Türkistan Genel Valiliği’nin kurulduğunu ve valiliğe de General Kaufman’ın getirildiğini bildiren bir kararı imzalıyordu.95

Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent’e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhara Emirinin ricasıyla kabul etti. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan Ruslar, önce Semerkand’ı sonra da Urgut ve Katta-Kurgan’ı alarak Buhara kuvvetlerini 2 Haziran 1868’de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.96 1860’da İranlıları hezimete uğratarak istiklalini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşit Han, bu son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola varır varmaz Buhara kuvvetlerinin mağlup olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.97

Rusların dikte ettikleri ve Emirin de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı antlaşmaya göre: Buhara 500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek o ana kadar Rusların işgal ettiği Buhara toprakları (ki Buhara’nın üçte ikisi) Rus işgalinde kalacak ve Buhara Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı.98 Böylece Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığı’ndan sonra Buhara Emirliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi, aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hive Hanlığı’nda idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hakim olmalarında en büyük engeli her zaman Hive Hanlığı teşkil etmişti. Zira, Hive, Türkmenler ile birlikte Hazar denizinden Aral’a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde

bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevirili olduğu için de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar bu hanlığı ortadan kaldırmak için birkaç defa sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlubiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar bilhassa 1842'de Çinlilerle hudut anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı işgale Hokand Hanlığı'ndan başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hokand ve Buhara'yı zaptettikten sonra, Hive'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamlayarak dört koldan Hive üzerine yürümeyi planladılar. Bu hazırlıkları öğrenen Hive Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve "tarafımızdan sulhü bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil, fakat, yine de anlaşmamız imkan dahilindedir" diye bir sulh antlaşması teklifinde bulunmuş ise de Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır.99

Rusların memleketini mutlaka İstilâ emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hive Hükümdarı Said Muhammed Rahim Han, derhal İstanbul'a ve Hindistan İngiliz Valiliği'ne elçiler göndererek memleketinin Rus İstilâsından korunması için yardım istemişse de, tıpkı Buhara ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu.100

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hive üzerine yürüyüşe geçtiler (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hive önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükümetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hive hanı ile sulh yapmayı reddettiler.101 Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hive şehrini zapt ettiler.102 Bütün bu olaylar esnasında Hanlığın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud

Türkmenleri geri çekilerek Rus hakimiyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere guya iyi bir ders vermek maksadıyla, Orta Asya'yı İstilâları tarihinin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmeni barbarca imha ettiler.103

Hive Hanlığı'nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hive hanı bir Rus vassalı haline getirildi. Bu harbin müsebbibi guya Hivelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harp tazminatını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödettirdi.104 Bu ağır harp tazminatı yüzünden Hive Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendisine gelememişlerdir.

Hive'nin İstilâsı ile Orta Asya'ya hemen hemen hakim olan Rusları tedirgin eden yegane engel, 1860'da henüz istiklaline kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

Türkistan'daki Türk hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus İstilâsına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardır. Bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezi bir idare yerine, parçalanmış üç dört devlet halinde yaşamaları idi. Osmanlı hükümetlerinin birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptıkları tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca etrafları hep hasım milletlerle çevirili olduğu için iktisaden ve ticareten zayıf kalmışlar ve dolayısıyla da ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır.

Neticede cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harp sanatından anlayan, disiplinli ve iyi silahlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlıklarını aşağı yukarı

aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütfi Efendi de şöyle izah etmişti: “Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiyeye ve top ve tüfenk misilli esliha ve âlat-ı nariyeye malik olmaması ve maruz aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihada sarılmak ve mekr ve taaddi-i düşmandan sakınmak lazım iken fecayi-i hale ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lakydane ile bakub durması Rusya’ya Asya kıt’asında geniş bir saha-i İstilâ küşad etmiş…”105

Çarlık Rusyası’nın Türk
İllerinde Kurduğu Baskı ve
Sömürü İdaresi

Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idari sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan’a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar (Başkurtlar) memleketi ile Kazakistan’da başladılar. Orenburg’u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel valilik ile Kazakistan ile Başkırdistan’ın (Başkurdıstan) idare sistemlerini yeniden düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden İstilâlar esnasında Ruslar, Türkleri manen ve maddeten perişan etmişlerdi. Şimdi ise iş başına getirdikleri kukla ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilave olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler.106

Ayrıca sayıları önce binleri ve sonra da yüz binleri bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar.107 Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve dolayısıyla ağır vergileri ödeyemez hale gelen Türk halkı Rus

makamları ile onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz despotça idareye ve kolonileştirme siyasetine daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar. Rus idaresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı. Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar, daha fazla toprak işgal etmeyeceklerine ve müsamahalı bir idare tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermiştir.108 Fakat, Ruslar, verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir. Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme metotlarından biri de kaleler inşası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskan ediliyordu.109 Fakat bu iskan faaliyetleri büyük tepkilere yol açmış ve halk bunu vesile ederek istiklal için ayaklanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Kenasarı Bey’in isyanı böyle bir hadise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin milli istiklal savaşı haline dönmüştür. 1836’da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey’in yaptığı Kazakların istiklal mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey’in mücadelesi on yıldan fazla başarıyla devam etmiş, Rusların baş edemedikleri bu yiğit mücahit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846’da yaptıkları baskın neticesinde sona ermiştir.110 Fakat, bu hadiseyi takip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklal savaşlarının bir timsali haline gelmiştir. Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey’in yaptığı mücadelenin haklılığını yıllar sonra kabul etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalcileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişlerdir:

“Kenasarı, hayatı ve mücadeleleri ile Orta Asya’da takip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir… Bu ders Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı gerektiriyordu”.111

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar iskan politikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan’ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha baş kaldırmalarını önlemek için yüz binlerce Rus göçmenini Kazakistan’a yerleştirmeye başladılar.112 Fakat, toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan etti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daima kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları “Türkistan Genel Valiliği” ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da hanlıkların başına getirdikleri idareciler kanalıyla onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idarecilerin başında Hokand Hanı Hudayr geliyordu. Nitekim, Hudayr’ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi ve Rusların ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılanmış ve 1876’da Abdurrahman Abtabac önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyan kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklal mücadelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat silah üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki mücadele bir müddet sonra mücahitler aleyhinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kalesine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar, kaleyi bir hafta süreyle devamlı bombardıman ederek yerle bir etmişler ve mücahitlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.113

Ruslar bu hadiseden sonra Hokand'ın idaresinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların Türkistan Genel Valiliği kanalıyla idare ettikleri Buhara Hive ve Türkmen memleketlerindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'a takip ettikleri siyaset aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idareleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bazı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasıyla halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idarecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlarıyla halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da "siz kendinizi idare etmekten acizsiniz" diyerek bütün idareye el koymuşlardır.

Yerli Türk idarecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idaresinden şikayet hakkını halka tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idam etmişler yahut da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini İstilâ ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tetkik etmek isteyen "Türkistan" tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg Konsolosu Eugene Shuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş ne de Rus idarecileri kendilerini kabul etmişlerdir. Buna rağmen Schuyler, bazı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idaresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahade edip eserinde yazmıştır.114

Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Türkistan hanlıklarında Rus subaylarının ve idarecilerinin kötü idarelerini Çar hükümeti daha fazla saklayamadı. Türkistan illerinde reform yapmak maksadıyla General Kaufman 1882'de vazifeden alınarak yerine

General Çernyayev getirildi. Bir tahkikat komisyonu teşkil edilerek Rus Hariciye Vekili Yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a gönderildi.115

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vali Çernyayev'e bir ıslahat programı sunmuştur. Fakat, sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idarî mekânizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığından 1,5 sene sonra görevinden alınmış ve yerine 1875'te Yakup Bey'e sefir olarak gönderilen General Rosenbach tayin edilmiştir.

Yeni Genel Vali Rosenbach'ın Rus hükümeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi planlarını yapan ve bilahare de İstanbul'daki 11 senelik sefirlik esnasında Balkanlar'daki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilave ettirmek selahiyet ve vazifesiyle yükümlü idi. Uzun bir tedkikten sonra, heyet, Türkistan'da idarî mekânizmanın bir tek askerî vali tarafından değil, aynı zamanda, teşkil edilecek sivil bir idare şekli ile de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Valiliğin bütün masraflarının Müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idarenin Rusya'ya her hangi bir malî külfet getirmeyecek şekilde teşkilatlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı.116 Ayrıca, askerî meselelerde yerlilere hiç güvenilmeyecekti.

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Valiliğe bağlı bir askeri ve bir de sivil idare mekânizması kurulmuştur. Bundan başka, Hazar Ötesi ve Semirechie vilayetleri de Türkistan Genel Valiliğine bağlanacaktı. Ne var ki, sivil ve

askerî idarenin yetki hudutları iyi tespit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden kısa zamanda, idareciler arasında sürtüşme başlamış bu ise, Genel Valinin otoritesini sarsmıştır. Otorite eksikliği kısa zamanda eskiden şikayet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Rosenbach vazifesinden affını istemiştir.

Bir müddet sonra Genel Valinin otoritesinin sarsılması yüzünden, Türkistan'da meseleleri halletmenin daha da güç hale geldiği Rus hükümeti çevrelerince de kabul edilmeye başlanmıştır. Rosenbach'dan sonra Genel Valiliğe getirilmiş olan General Baron Vrevski, bu durumdan istifade ederek otoritenin yeniden kurulması hususunda bizzat Çar'a memoranda üstüne memoranda göndermeye başlamış, gerekli gördüğü hususların düzeltilmemesi halinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilayetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir.117

General Vrevski bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. Onun haleflerinden General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp ciddi çözüm yolları araştırılmış ise de yapılan teklifleri devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak vermek üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır.

Rus-Japon Harbi'nden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meselelerin başında, Türkistan Genel Valiliğinde çok yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu.

Nihayet, 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen İhtilalci faaliyetlerin Türkistan'a sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükümeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma

komisyonunu tam selahiyetle Türkistan'a göndermeğe karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarıyla ünlü Alman asıllı Kont K. K. Palen getirilmiştir. Genel Validen en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve selahiyetini haiz Kont Palen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askerî hükümet mekânizmalarında (özellikle idare, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticaret, tarım ve iktisat sahalarında) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları Rus hükümetine teslim etmiştir. Bugün 19 cilt halinde bulunan bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.118

Palen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hatta bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeğe çalıştığı için o zaman ki genel vali General P. I. Mişçenko'yu zorlayarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakmıştır.119

En büyük yolsuzluklardan birinin de Trans-Caspian olarak tanıtılan Hazar Ötesi, yani Türkmenistan'da olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekarlık ve katillik suçlarında mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkum edilmişlerdir.120

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ise de, Rus hükümeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkanları kullanmayı, yani bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

1912 senesinde Türkistan'daki ziraî faaliyetleri tetkike gelen Çarlık hükümetinin Ziraat Bakanı A. V. Krivoşeyn, Palen'in tavsiyelerinin Rus

hükümeti tarafından niçin yerine getirilmediğini şöyle açıklıyordu: “Türkistan’da idareyi sivillere devretmenin henüz zamanı gelmemişti. Böyle bir değişiklik Rus menfaatlerine aykırı düşer. Bugün için bize lazım olan husus Türkistan’ı kontrolümüz altında tutulacak kuvvetli bir askerî idaredir. Askerî idareyi sivil idareye devretmemizi isteyen Kont Palen’in bu düşünceleri ancak ileride alınabilir. O zamana kadar Türkistan’a kafi miktarda Rus göçmeni getirmek mecburiyetindeyiz. İdarî mekânizmada yerli ahaliye fırsat vermek bizim otoritemizi sarsar. Herşeyi kendi kontrolümüzde bulundurmanın fayda ve zarureti ortadadır. Hali hazırda Türkistan’da bulunan Rus halkı ve oturdukları yerler büyük bir denizin içindeki adacıklar durumundadır. Bu şartlarda nasıl olurda yerli halkı idareye ortak edebiliriz? Şimdilik en emin yol, Rus askerî gücünün Türkistan’ı kontrole devam etmesidir. Dikkat edilecek yegane husus, Türkistan’da vazife yapacak subayları iyi seçmektir…”121

Bu açıklamalardan sonra kısaca diyebiliriz ki, bazılarının iddia ettikleri gibi, Ruslar, Türkistan Müslümanlarına medeniyet ve ahlâk götürmemişlerdir. Şayet onların ne götürdüğü hususunda bir şey söylemek icap ediyorsa, mevcut vesikalara göre diyebiliriz ki, Ruslar, Türkistan’a hırsızlık, rüşvet ve ahlâksızlığın cirit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir.

Rus Zulmüne Karşı İsyanların Başlaması

Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Daha önce 1876’da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar, Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilatlanarak yeniden mücadeleye girmişlerdir. Hokand Devleti’ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand’ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini Rusların üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885’de Oş

şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini Derviş Han Tora yapıyordu. Ne var ki, ayaklanan halkın elinde Ruslarla başa çıkabilecek derecede tesirli silah yoktu. Nitekim, ateş gücü yüksek Rus birlikleri karşısında uzun süre dayanamadılar. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkı bir daha ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katlettirmiştir. Fakat, Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, kızgın halk kitleleri ayaklanmayı bütün Hokand'a yaymıştır. Hokand halkının bu milli direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

1898'de Hokand'ın Andıcan kasabasında başlayan yeni bir ayaklanma Rusları oldukça telaşlandırdı. Zira, daha önceki ayaklanmanın maksadı tamamen Hokand Devleti'ni yeniden ihya etmeye yönelik idi. Andıcan ayaklanması ise, dinî bir mahiyet arz ediyordu. Bilahâre "Dukçi Işan" olarak ün yapacak olan Andıcan'ın Mintepe Camii imamı Işan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadeleye girdi. Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça telaşlandırdı. İsyan kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayıldı. Fakat isyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye başladılar. Ne var ki, Ruslar onların bu durumunu çok geçmeden öğrenerek tedbirlerini aldılar. Nitekim, 17-18 Mayıs 1898 gecesi Rus garnizonuna yapılan baskın, Ruslar hazır beklediği için, büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıpla neticelendi. Ayaklanma önderi İşan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit oldu. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkum ederek 380 kişiyi idam ettiler. Bu hadiselerden sonra bölgeyi ziyaret ederek Rusların Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çökerek selamlamaları için

halka baskı yapılmıştır. Diz çöküp valiyi selamlamayanlardan 208 kişilik bir grup ise Sibirya'ya sürülmüştür.122

1898 ayaklanması Rus yetkililer nezdinde büyük yankılar yapmıştı. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölüme gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askerî birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenlerini silahlandırmaya başladılar. Mesela, Yedi Su eyaleti valisi Baron Von Taube, Müslüman Kırgız Türklerinin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadıyla o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirilen 7000 Rus göçmenine silah ve mermi dağıtmıştır.123 Bu tedbirlerle Ruslar, devletler arası hukuka aykırı olarak işgal ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkanı bulmuşlardır.

Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikri Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanmasına Tesirleri

Türkistan Türklerinin fikrî uyanışında en büyük katkıyı XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Türkler yapmıştır. Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkanı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi bir duruma gelmişlerdi.124

Maddî zenginlik onları manevi zenginlik aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler, modern eğitime ve ilme yönelmişler, bu ise onların fikren uyanmalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasi alanda uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Kırgız Türklerine tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı Türkler arasında modern eğitimin yayılması ve gençliği çağdaş eğitim sistemiyle yetiştirmek düşüncesi bütün Türk ülkelerinde hararetle benimsenmeye başlamıştı. Bu

gelişmeler kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkanını gençlere veren Usûl-i Cedid (Yeni Metot) mekteplerin açılması çığ gibi çoğalmıştır.125 Usûl-i Cedid mekteplerinin sayısı kısa zamanda 5000'i bulmuş ve Türk ülkelerinde milli şuura sahip yeni bir nesil yetişmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası ile hareket eden bu okullar, Türklerin bir nevi yeniden kendilerine gelmelerini sağlamıştır.126 Gaspıralı'nın bu fikirlerini yaymak için neşrettiği "Tercüman" gazetesi ile Orenburg'da Kazak ve Kırgız Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazetesi önemli roller oynamıştır.

Rus idaresine düşen diğer Türklere olduğu gibi, Kırgız Türklerine de kültürel uyanışın girmesi, onların gasp edilen siyasi haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada Rusya'da bilhassa 1905'ten itibaren gelişen meşruti fikirler Türklerin haklarını istemelerinde onlara yeni bir fırsat vermiştir. Nitekim, 1905'te Rusya'da kurulan "Duma"ya (Meclis) Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır. Fakat, Türklerin bu fikrî ve siyasi uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türklere karşı amansız baskılara başlamıştır.

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar, haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu adaletsiz ve insafsız baskıların devam ettiği bir sırada I. Dünya Harbi başlamıştır. Fakat, harbin ilk yıllarında beklemedik yenilgilere uğrayan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silah altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus hükümetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle karşılanmıştır. Silah altına alınan Azerî Türkleri ile Türkmenlerden binlercesi hayatını kaybetmiştir. Kardeşlerinin bu zayiatını gören Kazak ve Kırgız Türkleri, askere gitmemek için direnişe geçmişlerdir.127

1916 Temmuzu’nda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda “Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz.” diye bağıran halk kısa zamanda milli bir mücadeleyi başlatmıştır.128 Ne var ki, böyle bir milli ayaklanma teşkilatsız ve lidersiz başlamıştı. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silahsız başlayan bu milli ayaklanma çok geçmeden Rus silahları karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar, isyanı o kadar gaddarca bastırmaya çalıştılar ki, ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini ise Rus göçmenlere verdiler.129 Bir sene sonra bu ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000’e yakın Türk de Sibirya’ya sürülmüştür. 300.000’e yakın Kazak ve Kırgız Türkü Çin idaresindeki Doğu Türkistan’a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

1 I. Grey, Ivan the Terrible, London, 1964, s. 107; A. Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Ankara, 1966, s. 29-35.

2 A. S. Donelly, The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740, London, 1968, s. 13 vd.

3 B. Pares, A History of Russia, London, 1965, s. 133.

4 Bunların aslen Slav olan ve sınır muhafızlığı yapan birliklerdir (Kozak veya Kossak) ve Kazak Türkleri ile hiçbir ilgileri yoktur.

5 Grey, s. 122-123.

6 H. İnalcık, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569”, Belleten, No. 46, Ankara, 1948, s. 351; A. N. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara, 1966, s. 86; Ayn. müel., Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler, Ankara, 1940, s. 2-129 arasında bu hususta ilgili belgeler vermektedir.

7 İnalcık, s. 366.

8 Kâtib Çelebi, Tuhfetü’l-Kibar, İstanbul, Mayıs 1329, s. 86.

9 İnalcık, s. 367 ve 384.

10 Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 127.

11 Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 127.

12 Osmanlı devlet adamlarının bilhassa padişahların Don-Volga kanalı projesine gerekli ehemmiyeti vermemeleri ve bu hususta yapılan çalışmaların ehliyetsiz ellere teslim edilmesi XVII. asır Osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Kâtib Çelebi bu hususta şöyle diyor: "Kıssadan hisse budur ki küçük adamla büyük işe mübaşeret câiz değildir. Maslahatın münasib serkâkı gerek. Zikr olunan hususa bir Padişah varub zamanıyla mübaşeret etse ancak uhbesinden gelebilir ve bu makule işler sahib-i himmet Padişah işidir, vüzera ve serdarlar kârı değildir", Tuhfetü'l-Kibar, s. 86.

13 Materialı po istorii Başkirskoy A. SSR, III, Moskow-Leningrad, 1936-58, s. 486; A. Levşin, Opisanie Kırgız-Kazakskskih ili Kırgız-Kaisatskihord i stepey, petersburg, 1832, III, s. 49-50.

14 Tafsilat için bak, İslâm Ansiklopedisi Kalmuk maddesi.

15 Rus istîlası üzerine Başkurtlar İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt lideri Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükûmetinden ülkesinin kurtarılması için resmî yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşı da, "Padişahın ve Kırım hanının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri sürülmüş, fakat Murad Han kendi başına Ruslarla savaşmak isterse gayri resmî olarak yardım yapılabileceği cevabı verilmiştir. Neticede Murad Han eli boş olarak memleketine dönmek mecburiyetinde kalmış ve Ruslarla yaptığı mücadeleyi de kaybetmiştir. Bk. Materialı po istorii Başkirskoy A. SSSR I, s. 240.

16 A. İ. Dobrosmıslov (Ed.), Materialı po istorii Rossi, Orenburg, 1960, I, s. 174'den naklen, bk., Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria., s.

52.

17 Donnelly, s. 52.

18 Donnelly, s. 56.

19 Aynı müel., “Peter the Great and Central Asia”, Canadian Slavonic Papers, XVII/2 ve 3, 1975, s. 210-212.

20 Bu hususta tafsilat için bk., M. Aktepe, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri, İstanbul, 1970, s. 1-36; A. Krausse, Russia in Asia: A Record and A Study, 1558-1899, New İmp. London, 1973, s. 109; B. H. Summer, Peter the Great and the Ottoman Empire, Hamden, 1965, s. 79.

21 Vremennik İmperatorskago Moskovskogo obşestva istorii i drevnostey Rossiskih, Kniga XIII, “Smes” (Bumagi tevkeleva), s. 15’den naklen veren Donnelly, s. 44.

22 İstoriya Kazakskoy SSR, Alma-Ata, 1957, I, s. 236; P. I. Riçkov, İstoriya Orenburgskaya, Orenburg, 1896, s. 5; Levşin, I, s. 95.

23 Donnelly, s. 54-56.

24 Dobromislov, s. 18, naklen veren Donnelly, s. 60.

25 Donnelly, s. 62.

26 Donnelly, s. 64.

27 Ayn. müel., s. 65-71.

28 W. Kolarz, Russia and Her Colonies, New York, 1967, s. 255-56.

29 M. S. Anderson, The Eastern Question, London, 1966, s. 1-5; Ayn. müel., The Great Powers anda the Near East 1774-1923. Documents of Modern History, london, 1970, s. 9-14.

30 Stratejik ehemmiyeti çok büyük olan Kırım’ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı Devleti için fevkalâde güç bir kayıp olmuştur. Kırım’a yerleşen Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu’nu yalnız Avrupa cephesinden değil, Kafkaslar cihetinden de tehdit eder duruma gelmişlerdir. Devamlı yayılma politikası takip eden Ruslar için Kafkaslar’da ve Balkanlar’da harp

bahaneleri yaratmak çok güç olmamış ve neticede de devamlı Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye devam etmişlerdir. Böyle mühim sonuçlar doğuran Kırım'ın kaybı hakkında henüz bizde ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Kırım hakkında daha fazla bilgi için bk., İslâm Ansiklopedisi, Kırım mad.; E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V., Ankara, 1947, s. 15-22; M. Saray, Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975, s. 83-115; S. M. Çorlu, "Kırım'ı Nasıl Kaybettik?", Yeni Türk Mec., No. 32 Nisan 1935; A. W. Fisher, The Russian Annexation of Grimea, 1772-1783, Cabridge, 1970.

31 Anderson, The Great Powers., s. 14-17; ayn. müel., The Eastern Question., s. 9-11.

32 D. M. Lang, A history of Georgia, London, 1962, s. 37.

33 Aynı eser, s. 38.

34 P. Sykes, A History of Persia, London, 1921, C. II, s. 314.

35 Sykes, II, s. 320; E. Hertlest, Treaties, etc. -1, Concluded between G. Britain and Persia, and between Persia and other Foreign powers, wholly or partially in force on the 1st April 1891.

36 W. E. D. Allen and P. Muratoff, Caucasian Battlefields: A History the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921, Cambridge, 1953, s. 23-44.

37 Russko-Turkmenskie Otnoşeniya v XVII-XIX vv. (Do prisoedineniya Turkmenii k Rossii), Sbornik Arhivnih Dokumentov, Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Aşkabad, 1963, s. 202-205; N. N. Muravyev, Murev'ev's Journey to Khiva through the Turcomon Country, 1819-1820, İng. Terc. Calcutta, 1871, s. 1 ve 111.

38 H. T. Cheshire, "The expansion of Imperial Russia to the Indian Border", Slavonic Review, XIII, 1934, s. 90-91; Col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tebriz, No. 4, March 11,

1830, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/45, India Office.

39 Sykes, II, s. 325.

40 Ellis to Palmertson, April 16, 1836, Parliamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

41 Memorandum by Sir Henry Willock, March 6, 1832 ve Memorandum on the proceedings of the Russians in respect to India, October 29, 1833, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

42 Ellis to Palmerston, April 16, 1836, Parlamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

43 W. K. Fraser-Tytler, Afganistan, London, 1950, s. 88.

44 Aynı eser, s. 102-104.

45 Macnaghtan to Abbott, Jalalabad, April 15, 1840 ve Bloomfield to Palmerston, No. 101, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

46 Sheil to Aberdeen, No. 24, Tahran, July 15, 1842, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/76, I. O.

47 Bloomfield to Palmerston, No. 101, Petersburg, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

48 Fraser-Tytler, s. 74.

49 L. Trotter, The Earl of Auckland, London, 1893, s. 46; Cambridge History of India, C. V., s. 483-496.

50 İngilizlerin Afganistan'ı işgalleri ve mağlûbiyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk., W. K. Fraser-Tytler, Afghanistan, London, 1950, s. 106-119; L. Trotter, The Earl of Aucland, London, 1893, s. 46 vb.; J. W. Kaye, History of the war in Afghanistan, london, 1851; Lady sale, The First

Afghan war, ed. by P. Macrory, London, 1969; P. Macrory, Signal Catastrophe. The Story of the Disastrous retreat from Kabul, london, 1966.

51 A. Vambery, Sketches of Central Asia, london, 1868, s. 425.

52 C. C. Valikhanov, The Russians in Central Asia: their occupation of the Khrıgız Steppe ahd the line of Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara and Kokan; also descreption of Chinese Turkistan and Dzhungaria. İng. terc. London, 1865, s. 320-322; M. A. Terentyev, İstorya Zavoevaniya Sredney Azii, Petersburg, 1906, I, s. 88.

53 Correspondence, from 1864 to 1881, resprecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2, F. O. 65/1150, India Office.

54 H. Selton-Watson, The Russian Empire 1801-1917, London, 1967, s. 202.

55 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1947, V, s. 106-145; M. Saray, Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975, s. 122-131.

56 Seton-Watson, s. 319-329.

57 W. L. Blackwell, The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860. New Jersey, 1968, s. 184-85;.

A. Skerpan, "The Russian National Economy and Emancipation", A. D. Ferguson and A. Levin (Eds.), Essays in Russian History, Hamden, 1964, s. 166-68.

58 H. C. Rawlinson, England and Russia in the East, London, 1875, s. 265.

59 Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields, s. 46-53; Daha fazla bilgi için bk., J. F. Baddeley, The Russian Conquest of the Caucasus, london, 1908.

60 A. J. I. Rieber (Ed.), The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii 1857-1864, The Hague-Paris, 1966, s. 63.

61 Seton-Waatson, s. 334-340; The Industries of Russia. Manufactures and Trade, by the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance for the World's Columbia Exposition at Chicago. Ed. of the Engilish trans. J. M. Crawford, US Consul General to Russia, Petersburg, 1893, s. 179-181.

62 Rieber, s. 60.

63 Ayn, müel., s. 67-69.

64 Rieber, s. 66.

65 Rieber, s. 68; F. A. Miller, Dmitrii Miliutin and the Reform era in Russia, Vanderbil University Press, 1968, s. 33-35.

66 Rieber, s. 73.

67 Letters of Alexander II to A. I. Bariatinskii, March 2, May 20, 1857, naklen, Rieber, s. 103-105.

68 N. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., Petersburg, 1897, s. 2-3.

69 A. N. Khalfin, Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, İng. terc., London, 1964, s. 30.

70 İgnatiyev, s. 30-31; Rieber, s. 80-81.

71 İgnatiyev, s. 274 ve 278; Rieber, s. 81; Khalfin, s. 39.

72 Rieber, s. 81.

73 R. K. I. Quested, The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860, singapore, 1968, s. 266-73; M. İ. Sladkovskii, History of Economic Relations between Russia and China. Jerusalem, İng. terc. 1966, s. 84; B. Hayıt, Türkistan, Rusya ile Çin Arasında, İstanbul, 1975, s. 71.

74 Rieber, s. 81 vd.; Allen and muratoff, Caucacian Battlefields, s. 106-108.

75 Bu hususta geniş bilgi için bk., A. D. Milyuitn, Dnevnik A. D. Milyuitia, ed. by P. A. Zayonchkovskii, Moscow, 1947-50, 4 Cilt; Alexander Onou, “The Memoires of Count N. İgnatyev”, Slavonic Review, no. 10, 1931-32, s. 387-407, 627-640, ve No. 11, 1932-33, s. 108-125.

76 1863 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyılarındaki Hive toprakları Ruslar tarafından işgal edildi. D. Mac. Kenzie, The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev. University of Geogia Press, 1974, s. 29-31; Khalfin, s. 51; A. L. Popov, “İz istorii zavoevaniya Srednei Azii”, İstoriçeskiye Zapiski, no. IX, 1940, s. 210-211.

77 S. H. Singh, A History of Khokand, Ed. by C. E. Bates, Lahore, 1878, s. 13; Buchanan to Russell, Petersburg, October 25, 1865, F. O. 65/868, London.

78 Rawlinson, England and Russia in the East, s. 268.

79 İngiliz politikası hakkında daha fazla bilgi için bk. Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F. O. 65/1150; M. Anwar-Khan, England, Russia and Central Asia, Pashawar, 1963; H. Rawlinson, England and Russia in the East, London, 1875; Cambridge History of British Foreign Policy, II-III, Cambridge, 1923; W. Habberton, Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907, University of Illinoi, 1937.

80 Gorçakov’un bu meşhur deklarasyonunun tam metni için bk., Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movemets of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2-5, F. O. 65/1150.

81 Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, “1878 Türkmen Cumhuriyeti”, Türk Kültürü Araştırmaları, VII-X, 1970-1973, s. 151-154.

82 1842’de Rusların Hive’ye bir delegasyon göndererek Hive hanı ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladıklarını görüyoruz. Fakat bu andlaşmanın yürümediği kısa zamanda anlaşılmıştır. Zira, Rusların ticaret kervanlarında bulunan tüccarların çoğunluğu asker şahıslardan müteşekkil idi. Asker şahısların casusluk yapmak maksadıyla ticaret kervanlarına yerleşmeleri Rus-Hive Dostluk ve Ticaret Andlaşmasını çalışmaz hale getirmişti. Diğer taraftan 1858’de Hive ve Buhara’ya elçilik görevi ile gönderilen Albay İgnatiyev’in esas vazifesinin askerî casusluk olduğu, daha önce de açıklandığı gibi, herkesçe bilinmekte idi. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., s. 30-31; Rieber, The Politics of Autocracy, s. 80-81. Bu iki olayın haricinde, Rusların, Orta Asya hanlıklarına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.

83 M. S. Veniukoff, The Progress of Russia in Central Asia, İng. terc. India Office, Political and Secret Memoranda, C. 17, s. 15-16; Singh, aynı eser. s. 8-9.

84 Singh, aynı eser, s. 10; D. Mackenzie, The Lion of Tashkent; the career of General M. G. Charniaev, Univ. Of Georgia, 1974, s. 309-314.

85 Sing, aynı eser. s. 10-11; Terentyev, aynı eser. s. 309-314.

86 D. İ. Romanvskiy, Zametki po Sredne-Aziatskomu vopros, Petersburg 1868, s. 37-39; A. İ. Maksheyev, İstoriçeskiy, obzor Turkestana, nastupate nogo divizheniya v nego Russkikh, Petersburg, 1890, s. 236-237.

87 Romanskiy, aynı eser., s. 181; Terentyev, aynı eser., s. 324; Makheyev, aynı eser., s. 238-239.

88 Terenteyev, aynı eser, s. 334-335.

89 Rawlinson, aynı eser, s. 268.

90 Romanovskiy, aynı eser, s. 67; Terenyev, aynı eser, s. 354.

91 Wambery, aynı eser, s. 404.

92 Romanovskiy, aynı eser, s. 74-76.

93 Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2, s. 87-93, India Office, Londra.

94 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984, s. 72-78.

95 Romanovskiy, aynı eser, s. 474 ve 488-489.

96 Terentyev, aynı eser., s. 426-429, 458-460; Maksheyev, aynı eser, s. 268.

97 G. C. Napier, Collection of Journals and Reports received from Captain the Hon. G. C. Naiper, on special Duty in Persia 1874, London, 1876, s. 176.

98 Terentyev, aynı eser, s. 474 ve 488-489.

99 H. Stumm, Russians Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to tlhe Khivan expedition, İng., terc., London 1874, s. 13-14; N. İ. Grodekov, Khivinskii Pokhod 1873 goda, Petersburg, 1888, s. 8-9.

100 Hive Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için bk., Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları, s. 92-97.

101 Stumm, aynı eser., s. 49.

102 Stumm, aynı eser., s. 98-118; J. A. MacGahan, Campaigning on the Oxus, London, 1874, s. 220-221.

103 MacGuhan, aynı eser., s. 352-368; E. Scuhyler, Turkestan, London, 1876, II, s. 357-362.

104 MacGuhan, aynı eser, s. 416-419.

105 Tarihi Lütfi, VIII, s. 320-321.

106 Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria, s. 153-154.

107 A. N. Sedelnikov, Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII, Petersburg, 1903, s. 176-178; F. V. Shahmatov, Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

108 İstoriya Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

109 G. J. Demko, The Russian Colonization of Kazakhistan 1896-1916, The Hauge-Paris, 1969, s. 40-42.

110 Hayıt, Türkistan., s. 183-185.

111 Hayıt, aynı eser, s. 186.

112 Hayıt, aynı eser, s. 161-162.

113 R. A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917, Berkeley, 1960, s. 34-36.

114 E. Schuyler, Turkestan, London, 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.

115 R. A. Pierce, Russian Central Asia, 1867-1917, s. 81.

116 Pierce, aynı yer, s. 83 ve G. N. Curzon, Russian in Central Asia in 1889. 2. Baskı, London, 1967, s. 241 vd.

117 Pierce, aynı eser, s. 85.

118 K. K. Palen, Otchet po revizii Turkestanstago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu Senatorum, Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, Petersburg, 1900-1911, 19. Ciltte geniş bilgi verilmektedir.

119 Pierce, aynı eser, s. 88.

120 Pierce, aynı eser, s. 88-89.

121 A. V. Krivosheyn, Zapiska glavnaoupravliaiuschago zemledeliem izemleustroistvom o poezdke v Turkestanskii krai v 1912 godu, Petersburg 1912, s. 78-79.

122 Hayıt, aynı eser, s. 191-192.

123 Bu hususta tafsilat için bkz., A. İnan, “Dükçi İşan İsyanı”, Türk Kültürü, No. 11 (1968), s. 10-13; A. Sheehy, “The Andizhan uprising of 1898 and Söviet Historiography”, Central Asian Review, Vol. XIV/2

(1966), s. 139-150; E. Federov, Orta Asya’da Milli-İnkılabî Hareket Tarihi, Taşkent, 1925, s. 17-36.

124 S. A. Zenkovskiy, Pan-Turkism and Islam in Russia, Harward, 1967, s. 18-21.

125 Zenkovskiy, aynı eser, s. 76, 82-87. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, (1851-1914), Ankara, 1987.

126 Saray, aynı eser, s. 1-45.

127 Zenkovskiy, aynı eser, s. 130.

128 E. D. Sokol, The Revolt of 1916 in Russian Central Asia, Baltimore, 1954, s. 99-142.

129 Sokol, aynı eser, s. 154-155 ve 168.

Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması / Dr. Robert F. Baumann [s.577-586]

Harp Akademisi / Avusturya

Neredeyse eski Moskova Prensliği günlerinden itibaren Rus İmparatorluğu, güneydoğusunda Güney Volga ve Orta Asya'dan, güneybatısında Kafkasya ve Balkanlar'a kadar bir yay şeklinde uzanan güneydoğu sınırları boyunca Türk kavimleriyle sürekli temas halinde olmuştur. Bu uzatmalı karşılaşma, söz konusu etnik ve kültürel bölünmenin her iki tarafında yer alan halkların tecrübelerinin ve genel görünümlerinin şekillenmesinde çok etkili olmuştur. Rusya'nın sömürge yayılmasının resmi olmayan başlangıcı olarak alınan 1552 yılından itibaren bu süreç, sadece savaş ve diplomasiyi değil, fakat aynı zamanda sömürgeleştirme, kısmi asimilasyon ve sayısız kültürel etkileşim şekillerini de beraberinde getirmiştir. Rusların güneylerindeki Türk kavimleriyle karşı karşıya gelmelerinin niteliğini ve sonuçlarını gösteren örnekler üzerinde yoğunlaşarak dört yüzyıllık bir zaman süresi içinde bu ilişkideki genel eğilimleri incelemek, bu makalenin amacını oluşturmaktadır.

1552 yılında tarihte Groznyi olarak da bilinen IV. İvan (İngilizce "terrible=korkunç olarak ifade edilmektedir, halbuki "awesome=dehşetli" ya da "intimidating= korkutucu" gibi kavramlar bu kelimenin anlamını daha iyi karşılardı), Kazan'a karşı büyük seferine giriştiğinde Moskova Prensliği'nin dışarıya doğru yayılması başlamış oldu. Moğol İmparatorluğu'nun artıklarının bir parçası olan Altın Ordu yönetiminin bıraktığı küçük bir iz konumundaki Kazan Hanlığı'nın, Rus çarlarının artmakta olan gücüne karşı kendisini koruyamayacak derecede zayıf olduğu bu şekilde ortaya çıktı. Öncü yönetmen Sergei Eisenstein'in Sovyet döneminde çektiği ünlü filminde ölümsüzleştirdiği gibi, Kazan'ın

fethi yüzeysel dini anlamlar içermekteydi. Yani İvan'ın propagandacıları çatışmayı, Ortodoks Hıristiyanlığın İslam'a karşı bir savaşı olarak sunarak dramatize etmek istediler, fakat bu çabanın, esasında sıradan bir sömürge yayılması olan söz konusu duruma sadece bir ideolojik örtü vazifesi gördüğü söylenebilir.1 Başlangıçta Rusya, o zamandan beri Volga Tatarları olarak bilinen halkı Hıristiyanlaştırmayı denedi. Ancak bu yöndeki çabalar sadece küçük çaplı başarılar ortaya çıkardı, diğer taraftan ise 1556 yılında bir isyana bile neden oldu. Bundan sonra bir sonraki yüzyılda Hıristiyanlığa geçmeleri için ayırımcı mülkiyet yasalarından rüşvete kadar değişik ikna metotlarına tabi tutulmuş olsalar da Tatarların çoğu İslam'a bağlılıklarında sadık kalmayı tercih ettiler.2 Son olarak 1773 yılında Büyük Katherina'nın yönetimi altındaki Rus devleti, resmi tolerans açıklamalarında bulunarak İslam'la bir uzlaşıya vardı. Tarih içindeki bu noktadan itibaren Kazan'ın Volga Tatarları, imparatorlu ğun kültürel ve entelektüel hayatında önemli roller oynadılar; bu konuya makalenin ileriki kısımlarında geri dönülecektir.

Bu arada Kazan ele geçirildikten birkaç yıl sonra İvan'ın orduları Hazar Denizi kıyısında Volga nehrinin ağzında yer alan Astrahan şehrini ele geçirmek için güneye doğru yürüdüler. Böylece epeyce kısa bir zaman içinde Rusya, sınırları kuzeyden güneye, Hazar Denizi'nden neredeyse Baltık denizine kadar uzanan oldukça büyük bir imparatorluk olduğu iddiasında bulunabilecek bir duruma geldi. Volga'nın bütün uzunluğu boyunca konumunu güçlendirdikten sonra Rusya doğuya doğru ilerledi, orada da en önemlileri Başkırtlar (Başkurtlar) olmak üzere değişik yeni halkların geleneksel topraklarını işgal etti.

Kabaca batıda Volga ve güneyde Ural nehri ile kuzeybatıda Kama nehriyle çevrelenen Başkırdistan, 19. yüzyıla kadar büyük oranda asimile edilmemiş olarak kalmıştır. Ancak 1586 yılında Belaya ve Ufa nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Ufa'da tahkim edilmiş bir Rus ileri

karakolunun kurulmuş olması, Rusya'nın oradaki varlığının sürekliliğini sağlamıştır. Ortaya çıkan durumun niteliği ise o zamandan beri bilimsel tartışmaya tabi tutulmaktadır; bir kısım bilim adamı Başkırdistan olarak isimlendirilen bölgenin Rus İmparatorluğu içine dahil edilmesini bir fetih eylemi olarak görürken, bir kısmı da bu durumu temelde gönüllü olarak gerçekleştirilmiş bir ittifakın ürünü olarak değerlendirmektedir. Birinci görüş Alton Donnelly'nin kilometre taşı niteliğindeki şu eserinde iyi bir şekilde ortaya konmuştur: The Russian Conquest of Bashkiria, 1552-1740 (New Haven, Ct.: Yale University Press, 1968). Sovyet dönemi araştırmacıları, Sovyet dönemi sonrası atmosferde Başkırt ulusal bilinçlenmesinin artmasıyla birlikte bazı yerel Başkırt tarihçiler arasında da destek bulan Donnelly'nin yorumunu büyük oranda reddetmişlerdir. Bu yorumun standart bir örneği şu eserdir: Obrazovanie Baskhirskoi avtonomnoi sovetskoi sotsialisticheskoi respubliki by R. M. Raimov (Moskova: Akademiia nauk, 1952). Donnelly'nin çalışmasında göze çarpan noktalar, Başkırtlar ve Ruslar arasında gittikçe yükselen bir eğilim gösteren başkaldırı, başkaldırıyı bastırma kalıbıyla birlikte Rusya'nın askeri seferlerinin anlatımıdır. En önemli Başkırt isyanları, 1681 ile 1683 tarihleri arasında gerçekleşmiş, 1705 ile 1711 tarihleri arasında ise seyrek olarak görülmüştür. Bununla beraber Rusya, 1735 yılına kadar günümüzde Rusya ile Kazakistan sınırında yer alan Orenburg'a kadar tahkim edilmiş sınırını genişletmişti. Bu noktada Rus İmparatorluğu, 1742'de ortaya çıkan Orenburg Kossaklarını sınıra yerleştirerek ve Rus göçmenlerin bölgeye göçmesini teşvik ederek buradaki hakimiyetini güçlendirmiştir. Kossaklar, kendi iç işlerini yönetme konusunda göreli özerklik elde etme karşılığında belli şartlarla hizmet sunan askeri bir sınıf oluşturmaktaydı. Çar yönetimleri, belli aralıklarla yeni Kossak orduları oluşturmuş ve sınır bölgelerini güçlendirmek için bu orduları

imparatorluğun çevresi boyunca yerleştirmiştir. Bu ordulara ilave olarak, 1000 kadar Başkırt da imparatorluğun askeri hizmetinde kullanılmıştır. Bu, bazı Başkırt liderlerin, kendi siyasi çıkarlarına hizmet etmesi için Rusya'yla ittifak oluşturma yoluna gittikleri gerçeğini yansıtmaktadır.3 Rus devleti, Kossaklar gibi Başkırtları da Başkırdistan kantonlarından devşirdiği düzensiz süvari birlikleri şeklinde örgütlemiştir.

Başkırtlar imparatorluğun sınırlarının denetlenmesine katkıda bulunurlarken bile Başkırdistan toprakları, Ruslar, Çuvaşlar (Türk kökenli olan, fakat Müslüman olmayan bir halk), Mordovyalılar ve başka etnik kökenden gelen insanlar tarafından İstilâ edilmeye devam ediliyordu. Otlak olmaya uygun toprakların sürekli olarak kaybedilmesi Başkırt hayvan yetiştiricileri için yeni ekonomik zorluklar doğurmuş, bu da 1755'te yeni bir isyanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. 19 yıl sonra da birçok Başkırt, vatan haini ilan edilen Don Kossağı Emel'ian Pugachev'in liderlik ettiği ünlü isyana katılmıştır. Belli bir süre Rus İmparatorluk gücü tehdit altına girmiş görünse de sonunda isyan devletin daha iyi organize edilmiş kuvvetlerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sonunda istikrar'ır sağlanmasıyla Başkırt süvari birlikleri, Napolyon Savaşları sırasında Rus kuvvetlerinin gerçekleştirdiği en ünlü askeri seferlerin bazısında önemli roller üslendiler. Başkırtlar 1812 yılında Borodino Savaşı'nda Fransızlara karşı çarpıştılar ve 1813 yılında da müttefik ordularının Avrupa boyunca gerçekleştirdikleri muzafferane yürüyüşe katıldılar. Seferlerinde Başkırtlara mollalar da eşlik ettiler. Bir bütün olarak ele alındığında Başkırt alaylarının morali oldukça yüksekti ve bu kuvvetler çara üst düzeyde bağlılık gösteriyorlardı.4

19. yüzyılın geri kalan kısmında Başkırtların hayatlarında geniş kapsamlı değişiklikler meydana geldi. Devlet, Başkırtları normal sivil yönetim altına aldı, bu uygulama Başkırtların askeri hizmet

yükümlülüklerini azaltsa da bunun yerine halklar üzerine yeni vergiler kondu. Bu, kısmen sınırların denetlenmesi konusunda Başkırt süvarilerine daha az ihtiyaç duyulmasının bir sonucuydu. Bütün bu dönem boyunca Başkırtların yoksullaşması ise devam etmekteydi. 1865 yılında Ufa guberniyasının oluşturulmasıyla birlikte kanton yönetimi sona ermiş oldu. Başkırtlar yönetimsel anlamda tam olarak asimile edildiler ve 1881 yılıyla birlikte Rus ordusunda düzenli ordu askerleri olarak askerlik yapmaya başladılar.

Askerlik hizmetiyle ilgili olarak Rus İmparatorluğuyla bütünleşme (entegrasyon) konusunda en iyi turnusol testi örneğini oluşturan Kırım Tatarları tecrübesi de benzer bir yol takip etmiştir. 1783 yılında Kırım yarımadasının Rusya tarafından ilhâk edilmesi, çok büyük jeopolitik önemi olan bir toprak parçasının ele geçirilmesi anlamını taşımaktaydı. Daha önce Osmanlı İmparatorluğuyla ittifak ilişkisi içinde olan Kırım Hanı, ganimet ve esir ele geçirmek üzere sık sık saldırı birlikleri göndererek Rus İmparatorluğu'nun güney bölgesine karşı sürekli bir tehdit oluşturmaktaydı. Ancak 19. yüzyıl boyunca Kırım'da oluşturulan düzensiz ordu birlikleri Rusya'ya itaat etmişler ve büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Başkırtlar örneğinde olduğu gibi bu birlikler de 1881 yılında dağıtılmış ve evrensel askerlik sistemine tam entegrasyon süreci başlatılmıştır.5

Rus yönetimi güneyindeki Türk kavimlerinin yaşadığı sınır bölgelerinde güçlendirilirken bile Kafkasya'da ve Orta Asya'da gerçekleştirilen askeri seferler, büyük fakat problemli yeni toprakların ele geçirilmesini sağlıyordu. Araştırmacılar, Rusya'nın diplomatik ve askeri açıdan Kafkas bölgesine girmesini 16. yüzyılın ortalarına kadar götürmektedirler, fakat Rus İmparatorluğu, 1801'de Gürcistan'ı resmen ilhâk edinceye kadar bölgede sağlam bir yer edinememiştir. Müslüman İran ve Osmanlı İmparatorluklarının büyük baskısı altında kalan eski Hıristiyan Gürcistan

Krallığı, kuzeyindeki kendi mezhebinden olmayan güçlü komşusunun korumasını istemek durumunda kalmıştı. Bu gelişme, Slav kökenli olmayan bir halkın, kaderini kendi arzusuyla Rus İmparatorluğu'na bağlamasının, çok nadir örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Ancak pratik bir konu olarak Trans-Kafkasya'da yer alan Gürcistan'ın ilhâk edilmesi, bölgedeki jeopolitik durumu önemli oranda karmaşık hale getirmiştir. Bir kere, Rusya'yı, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'le bağlantı hatlarını açık tutabilmek için Kuzey Kafkasya'nın ele avuca sığmaz Müslüman aşiret halklarını boyunduruğu altına alma problemiyle karşı karşıya bırakmıştır. İkincisi, bu gelişme İran ve Türkiye tarafından kendilerini tehdit edici bir gelişme olarak yorumlanmıştır. Üçüncüsü, bu Rus girişimini büyük "Doğu Sorunu", yani Karadeniz bölgesi ile Boğazlarda hakimiyet kurma rekabeti bağlamında değerlendiren İngiltere'nin dikkati kaçınılmaz bir şekilde bölgeye çekilmiştir.6

1801 yılına kadar Rusya'nın güneydeki askeri sınırı, Kafkas hattı yani Kafkasya dağ zincirinin kuzeyindeki yatay yol üzerinde yer alan Kuban ve Terek nehirlerini takip eden tahkim edilmiş küçük karakollar dizisi-tarafından belirlenmişti. Gürcistan ile Rus İmparatorluğu arasında yer alan toprakları hemen doğrudan askeri yönetim altına almak mümkün değildi. Gerçekten Rusya bölgede on yıllarca 60,000 asker bulundurmuş ve bu sayıda askerin buradaki halkı yönetmek için yetersiz olduğunu, fakat sadece bu halkların düşmanlığını çekme işine yaradığını anlamıştı. 1830'larda çatışmanın niteliği önemli oranda değişti. Şamil adını taşıyan karizmatik bir dini liderin ortaya çıkışı, dağ aşiretlerinin daha önce dağınık durumda olan direnişlerine birlik ve ortak bir amaç duygusu getirdi. Bunun sonucu ise Rusların beklemedikleri büyüklükte ve şiddette bir savaşın yaşanması oldu. Çeçenistan ve Dağıstan'ın savaşsever orman ve dağ aşiretleri arasında kök salmış olan gerilla direnişi, çok çetin askeri zorluklar ortaya çıkardı.

1830’dan 1845 yılına kadar Ruslar bölgenin içlerine doğru bir dizi yıkıcı askeri seferler düzenlediler. Tuhaf bir şekilde seferler ancak çok sınırlı anlamda başarılı olmuş, fakat uzun vadeli olarak çok ciddi bir etki doğurmamıştır. Bir taraftan Ruslar, dağlara askeri güç sokabileceklerini göstermişler ve birçok taktik zafer kazanmışlardır. Diğer taraftan ise çok büyük lojistik zorluklardan dolayı bölgede sürekli bir varlık oluşturamayacaklarını görmüşlerdir. Bu, Şamil’in kuvvetlerinin bölgede kontrollerini kurmada hiçbir zaman başarısız olmadıkları anlamına gelmekteydi. Bundan başka Ruslar, birkaç sefer gerçekleştirdikten sonra geri çekilirken, bölgeyi çok daha iyi bilen ve üstün hareket kabiliyetine sahip olan Müslüman gerillaların genel tacizi ve baskınlarından dolayı ciddi kayıplar vermişlerdir.7 Gerillalar zaman zaman Türkiye’den sınırlı maddi ve manevi destek de alıyorlardı.

Sonunda Ruslar, sadece askeri kuvvetlerini çok büyük oranda artırarak ve stratejilerini değiştirerek Şamil ve müttefikleri üzerinde üstünlük kurabildiler. Kırım Savaşından sonra Rusya, Kafkasya’daki asker sayısını yaklaşık 250,000’e çıkardı ve sistemli bir şekilde bölge üzerinde kontrolünü kurmaya başladı. Kenar bölgelerden başlayarak ve metodolojik olarak iç bölgelere doğru çalışmalarını ilerleterek, Rusya acımasız bir şekilde köyleri yok etti, ormanları kesti ve yaktı ve bütün kabilelerin yerlerini değiştirdi. Bu yolla Şamil’in elinde olan kaynakları, halkı ve alanı tedrici olarak azalttı, sonunda da Şamil 1859 yılında teslim oldu. Bunun arkasından binlerce Çerkez ve diğer yerli kabile halkları imparatorluk içinde başka bölgelere yerleştirildiler ya da Osmanlı Türkiye’sine göç etmek durumunda bırakıldılar.8

Kuzey Kafkasya’da elde edilen bu zafer, Ruslara, Hazar Denizi kıyılarındaki Azeri Türkleri ile Hıristiyan Ermeniler üstündeki kontrollerini güçlendirme imkanı tanıdı. 1813 yılında İran’la imzalanan

Gülistan Anlaşmasının ardından Rusya modern Azerbaycan devletinin çoğu toprağı üzerinde hak iddia etti. Bu arada 1828-29 Türk-Rus Savaşı sırasında Rus orduları Karadeniz sahilinde bulunan Anapa, Sulhumi ve Poti'yi ele geçirdi. Kuzey Kafkasya'daki direnişin ortadan kaldırılmış olması, bu yeni elde edilen önemli toprakları güvenceye aldı. Hâlâ bölgede zaman zaman istikrarsızlıklar görülüyordu. 1877-78 Türk-Rus Savaşı sırasında Çeçenler ve bazı başka kabileler isyana kalkıştı, fakat güçlü işgal güçleri bir kez daha bu isyanı bastırmayı başardı. Huzursuzluklara rağmen Rusya, Kuzey Kafkasya yerli halklarının askere alınması yönünde sınırlı çabalara girişti. Örneğin, askerlik yaşına gelmiş olan Çeçenler düzensiz süvari birliklerinde görev alabiliyordu, hatta bazısı Osmanlılara karşı bile savaşmıştır.9 Ancak bu halklar Rus ordusunun düzenli birliklerinde görev almamışlardır.

Kafkasya'da savaştığı dönemde Rusya Orta Asya'da da hareketsiz kalmadı. Orenburg ile (Kafkasya Hattına paralel olan) Batı Sibirya hatlarını üs olarak kullanan Rus askeri kolları Kazak steplerinde devriye gezdiler. Aslında Ruslar eskiden beri göçebe Kazaklarla ticaret yapıyorlar ve 1500'lerden itibaren buralara elçiler gönderiyorlardı. Küçük cüz hanının 1730'da İmparatoriçe Anna'ya onun tebaası olma arzusunu dile getiren bir mektup göndermesi, Rusya'nın bölgeyle daha yakından ilgilenmesi sürecini bir adım daha ileri götürdü. Küçük cüz üzerinde kontrolünü tam olarak kurmak için mücadele eden ve ekonomik sıkıntılarla karşılaşan Han açısından, dış yardım araması için yeterli neden bulunmaktaydı.10 Başkırtlarınkine ve Güney Volga bölgesindeki Kalmuklarinkine aşağı yukarı paralel olan bir senaryo çerçevesinde Rusya, Hanın isteğinin, gerçekte üzerlerinde otorite kuramadığı Kazak kabileler adına yapılmış bir rica olduğunu düşündü. Bu arada Orta cüz hanlarından da benzer istekler gelmekteydi. Uygulamada Rusya'yla buralar arasındaki ilişki, hiçbir şekilde bölgeyi askeri ve yönetimsel açıdan yönetebilecek konumda olmayan

Rusların stepler üzerinde doğrudan denetim kurması şekline dönüşmemiştir. Zaman zaman Ruslar, Başkırtları sıkı bir şekilde kendi yönetimleri altında tutabilmek için Kazakları bu halklara karşı diplomatik açıdan kullanma yoluna gittiler. 1773-74 Pugachev isyanı sırasında Kazaklar kendileri sınırdaki Rus köylerine saldırılarda bulundular. Pugachev'in öldürülmesinden sonra Rusya, 1776 yılında Küçük cüze karşı kaçınılmaz olarak yeni askeri misillemelerde bulundu.

19. yüzyılın başında Kazak kabileleri arasındaki iç anlaşmazlıklar ile Rusya'nın kendi sınırlarını tedrici olarak güçlendirmesi bir araya gelince Rusya'nın steplerle ilgilenmesinin yeni bir aşamasına geçildi. Bunlara ek olarak St. Petersburg'un, Kazaklarla ilişkilerinde Hive Hanını rahatsız edici bir unsur olarak değerlendirmesi, Rusya'nın bölgeyle ilgilenmesini daha da zorunlu hale getirdi. Bir zamanlar büyük oranda sembolik olan Rus yönetimi, özellikle Orta cüzde daha doğrudan hale geldi. Bu, kısmen Orta Asya ve batı Çin ile ticarete duyulan gittikçe artan ilgiye bir tepki olarak ortaya çıktı. Ancak Kazaklar arasındaki karışıklıklar devam etti. Rus yerleşim yerlerinin gittikçe artması karşısında Orta cüzde Kenisarı Kasımov'un liderliğinde bir isyan çıktı ve bu isyan Rus yönetimini ciddi şekilde tehdit eder duruma geldi.

Rusya, eskiden beri Kazak stepleri boyunca gerçekleştirilen askeri seferlerin çok zor ve tehlikeli olduğunu biliyordu. Steplerin sert koşullarına tam olarak uyum sağlamış küçük atlar (midilliler) üzerindeki mükemmel sürücüler olan Kazak topluluklarının yakalanması oldukça zordu ve bu topluluklar kervanlar ile sınır karakollarına karşı vur-kaç saldırıları düzenliyorlardı. Rus Kazakları tarafından takip edildiğinde Kenisarı, normal şartlarda koşullar çok kesin olarak kendi avantajına olmadığı sürece çatışmaya girmekten kaçınıyordu.11 Zaman zaman önüne uygun fırsatlar da çıktı. Rus İmparatorluğu, yiyecek ve su azlığından dolayı steplerde büyük

süvari birlikleri kullanamıyordu. Bundan başka büyük ikmal trenleri birlikleri çok kötü şekilde yavaşlatıyordu. Bunun bir sonucu olarak, Ruslar, kabileler arasındaki otoritelerinin aldatıcı görünümünü koruyabilmek için, kaçmakta olan bir düşmana karşı çok parlak zaferler kazandıkları yolunda yalan haberler yayma yoluna gittiler.12

Nihayet Kenisarı'nin 1846 yılında kabileler arasındaki bir çatışmada ölmesiyle, talih Rusya'nın steplerdeki konumunu kurtarma işini kendi üstüne aldı. Bu andan itibaren birliklerini kaybetmiş kabileler kolayca kontrol altına alınabildiği için Rusya'nın askeri problemleri büyük ölçüde kolaylaştı. Amerikan süvari ve piyade birliklerinin, Kuzey Amerika'nın batıdaki ovalarında yaşayan Kızılderililere karşı başvurdukları metotlara benzer metotlar kullanarak Rus komutanlar, özellikle halkın göreli olarak daha az hareketli olduğu kış mevsiminde Kazak köylerine karşı askeri saldırılar düzenlediler. Bu saldırılar sırasında Ruslar kabileleri bağımlı duruma düşürmek için hayvanları sürüyorlar ve malları mülkleri tahrip ediyorlardı.13 Bu tür yollarla Rus kuvvetleri, sonunda Orenburg hattından kuzeybatıya, Batı Sibirya hattından kuzeydoğuya harekete geçirdikleri birlikleri bir araya getirerek Kazak steplerini her yönden sardılar. 1853 yılında Sir Nehri üzerinde Perovsk kalesinin inşa edilmesiyle Kazaklar kendilerini stratejik açıdan çevrelenmiş bir halde buldular.

Bu, 1854 yılında Semipalatinsk guberniyasının (vilayeti) kurulmasıyla Rus yönetiminin kontrolü altına alınan Ulu cüz Kazakları üzerinde Rus hakimiyetinin daha belirgin hale getirilmesini sağladı. Ancak komşu Kırgız kabileleri gibi Ulu cüz de güneyden büyük dış baskı altında kaldı, bu da Rusya'yı Hokand hanlığıyla askeri bir hesaplaşmaya sevk etti. 1864 yılında bir araya gelen Rus askeri kolları stratejik Çimkent kasabasını ele geçirdiler, böylece Rus İmparatorluğu'nun güney sınırlarını çevreleyen Rus karakolları ilmiği daha da sıkılaştırılmış oldu.

Rusya’nın Orta Asya’da ilerlemesini yıllardır endişeyle izleyen İngilizler, Rusların bu son kazancını tahrik edici olarak değerlendirdiler. Bu kaygıları yatıştırmak isteyen Rus Dışişleri Bakanı Mikhail Gorchakov, bir taraftan Rusya’nın politikalarını kamuoyu önünde haklılaştırma yoluna giderken, diğer taraftan da Rus askeri hareketinin şartlarını ve mantığını açıklamak için 1864 yılında ünlü memorandumunu yayınladı. Gorchakov özellikle Rusya’nın güney sınırında “yarı vahşi göçebe halkların” bulunmasının, bölgenin daha medeni halkları arasında normal ticaretin yapılmasını kolaylaştırmak için İmparatorluğun, nüfuzunu bölgeye yaymasını gerektirdiğini iddia etti.14 Gerçekte Rusya İngilizlerle çatışma niyetinde değildi, fakat son askeri operasyonları dış şartların zorlamasıyla yapmak mecburiyetinde kaldıkları iddiası pek samimi görünmemektedir. Alternatif bir yol olarak Rusya, bu operasyonlarını bir araştırmacının “başkaldırma söylemi” olarak atıfta bulunduğu kavram çerçevesinde açıklama yoluna gitmiştir.15 Bu yoruma göre, savaş alanındaki komutanlar, kişisel ün peşinde koşarken kendilerine verilen emirleri aşma eğilimi niyeti taşıyorlardı. M. G. Cherniaev gibi bazı generallerin resmi politikaya aykırı hareket etmiş olabilecekleri doğrudur, fakat Çar II. Aleksandr ile Savaş Bakanı Dmitri Miliutin’in isteselerdi bu tür davranışlara son verebilecekleri şüphe götürmez bir gerçektir. Şüphe kalmaması açısından, Gorchakov’un politika açıklamasından sonra gelen Cherniaev’in 1865 yılında Taşkent’i ele geçirmesi çok uyumsuz bir davranış olmuştur. Ancak Rusya Orta Asya’ya doğru ilerleme konusunda herhangi bir gevşeklik göstermemiştir. Çok anlamlı bir şekilde Cherniaev’in yerine General D. I. Romanovskii’nin atanmasından sonra bile Rusya Kozkent ile Ura-Tiube’yi hızlı bir şekilde ele geçirmiştir.

1868 yılına kadar Rusya’nın önlenemez ilerleyişi ve güçlü Rus karşıtı rahip kliği, Buhara Emiri’ni Hokand ve Hive hanlıkları da dahil olmak

üzere bölgesel güçlerin liderleriyle diplomatik birlik oluşturma çabalarında bulunmaya sevk etti. Buna karşılık yeni oluşturulmuş Türkistan bölgesinin genel valisi General K. P. von Kaufman, düşman bir askeri ittifak oluşturulmasının önüne geçmek için hemen harekete geçti. Kaufman, Buhara ordularını Semerkand ve Katı-kurgan yakınlarında yenilgiye uğrattı, böylece Emir'i Rus İmparatorluğu'na olağanüstü ayrıcalıklar tanıma konusunda bir anlaşma imzalamaya zorladı. Anlaşmanın maddelerinde belirtildiği gibi, Buhara sadece önemli miktarda tazminat ödemekle kalmadı, fakat aynı zamanda kendi iç piyasasını uygun koşullarda sınırsız faaliyet göstermeleri için Rus tüccarlarına açtı. Bundan başka Rusya, Zeratşan bölgesi olarak ordu tarafından yönetilecek başka bir toprak parçası da elde etti.16

Buhara'yı dize getirdikten sonra Rusya'nın bir sonraki stratejik hedefi, Hive hanının gururunu kırmaktı. Hive'nin Kazak kabileler üzerindeki etkisi ve Rus esirler elde etme konusunda duyduğu arzu, bu vaha gücüne boyun eğdirmek için 1717 yılında ilk ciddi seferi gerçekleştiren I. Peter'in zamanından beri Rus çarlarını rahatsız etmekteydi. I. Peter'in bu çabası başarısız olmuş, ardından da 1839 yılında General V. A. Perovskii'nin komutası altında gerçekleştirilen sefer de başarılı olamamıştı. Perovskii, sonbaharda yol boyunca daha kolay su bulma ümidiyle 5,000 kişilik bir birlikle yola çıkmaya karar vermişti. Gerçekten tarihi olarak Hive'nin savunmasının gizli yönü, hemen hemen bütün yönlerden koruma altında olan çok tehlikeli geniş susuz çöl alanlarıydı. Ancak bu olayda soğuk havanın ve şiddetli step kar fırtınalarının bastırması, Rus kuvvetlerine çok ciddi kayıplar verdirtti. Ruslar Ak Bulak'taki ileri konaklama yerine vardıklarında, Perovskii ile birlikte yola çıkan 9,000 deveden sadece 5,000'i hayatta kalabilmişti. Geri çekilmek zorunda

bırakılan Perovskii Orenburg'a doğru geri dönerken 1,000'den fazla adamını da kaybetti.17

Rusya'nın geçmişte yaşadığı küçük düşmeleri çok iyi bilen General K. P. von Kaufman Hive'ya yönelik 1873 seferini aşırı derecede dikkatli bir şekilde gerçekleştirdi. Öncelikle Kafkasya (Hazar boyunca Mankışlak yarımadasına kadar), Orenburg ve Türkistan'dan gelen Rus kuvvetlerini birleştirerek Hive'ye karşı harekete geçti. Aynı zamanda bunaltıcı yaz sıcakları bastırmadan Hive'ya varabilmek için seferi ilkbaharda başlattı. Sürpriz olmayacak bir şekilde Orta Asya'nın sert iklim koşulları Ruslar için çok feci zorluklar ortaya çıkardı, hatta Mankışlak kolunu, bölgeye doğru yürüyüşünü durdurmak zorunda bıraktı. Ancak tam bu zamanda Rusya'nın geri kalan kuvvetleri Hive önlerine varmayı başardı. Doğa şartlarını yenmiş olan bu kuvvetler, ateş gücü ve disiplin açısından çok daha üstün oldukları Hanın ordusundan korkacak değillerdi.18 Bu durumun farkında olan Han, teslim olma teklifinde bulundu ve Buhara Emiri gibi Ruslara her tür avantaj sağlayan küçük düşürücü bir anlaşma imzaladı. Yine Emir gibi şartlı olarak tahtını korumaya devam etti.

Rusya'nın Hive'nin düşmesine kadar geçen dönemde elde ettiği olağanüstü askeri kazanımlar, yönetimsel alanda ise Ruslar açısından önemli zorluklar getirdi. Rus İmparatorluğu, Kazak steplerini altı merkeze ayırdı, bunlardan iki tanesi Türkistan Askeri Bölgesine bağlandı. Uzun dönemde daha fazla önem taşıyan husus ise 1860'larda toprakların devlete ait olduğunu ilan etme, fakat bu toprakları hayvanları otlatmak için bütün Kazakların genel kullanımına açma kararıydı. Geleneksel göç kalıpları geçici olarak devam etti, fakat imparatorluğun iç bölgelerinden göçebe çiftçilerin akını zaman içinde halkların yerlerinden olmalarına neden olarak büyük sorunlar ortaya çıkardı. Ellerindeki toprakları azalan Kazaklara,

yerleşik tarıma geçmeleri için tohum ve özel arazi tahsisatları gibi teşvikler sağlandı.19

Bu arada Küçük cüzde yeni direniş ortaya çıktığında Rusya'nın kararnameleri daha yeni ilan edilmişti. Rusya 1869 yılında cezalandırıcı bir askeri sefer düzenleyerek bu isyana cevap verdi. Fakat Mankışlak Yarımadasının Adaev Kazak kabileleri 1870 yılında Rus otoritesine karşı ayaklanırken bir isyan diğerini takip etmekteydi. Direnişin yatışmasından sonra Rusya, Adaev Kazaklarını Kafkasya Askeri Bölgesinin yönetimi altına aldı.20

Sadece birkaç yıl sonra, 1875 yılında, o zamana kadar Rus İmparatorluğu'nun koruması altında kendi yönetimini yürüten Hokand hanına karşı bir isyan ortaya çıktı. Bu olayda Kaufman halkları cezalandırmak için Taşkent'ten bir askeri birlikle yola çıktı. Daha fazla sayıda kuvvetlerle karşılaşsalar da Rus birlikleri üstün örgütlenme, disiplin ve ateş güçleri sayesinde çatışmadan galip çıktılar. Yine de isyan, Hokand'ı han aracılığıyla yönetmeyi sona erdirme yönünde Rusların tavır değiştirmesine neden oldu. Şubat 1876'da II. Aleksandr bütün Hokand bölgesinin Rusya tarafından ilhâk edildiğini ilan etti.21

Sadece 1877 yılında Türk-Rus Savaşı'nın çıkması Rusya'nın Afganistan ve İran sınırlarına doğru yayılmasına ara vermesine neden oldu. Bu çatışma, önce Bosna-Hersek'in Sırpları arasında, daha sonra da Bulgarlar arasında Türk karşıtı isyanlar çıkmasıyla başladı. Seferberlik gerçekleştirdikten sonra Rusya Balkanlardaki askeri operasyonları için yarım milyon asker ayırdı ve böylece tüm askeri gücü 1,845,647 askere ulaştı.22 Bu savaş, Rusya'nın (1874'te oluşturulmuş olan) yeni evrensel askerlik sisteminin ve kitlesel seferberlik sisteminin ilk defa test edilmesini sağladığı için de önemliydi. Mükemmel olmaktan çok uzak olsa da Rusya'nın 1876-77'de yedeklerini seferber etmesi, imparatorluğun artan

gücü konusunda yeterli kanıt oluşturuyordu. Bunun zıddına Osmanlı Devleti’nin yenilgisi gittikçe zayıfladığının yeni bir kanıtını oluşturuyordu. Türk kuvvetlerinin Osman Paşa komutası altında Plevne kuşatmasında olağanüstü bir performans göstermiş olmasına rağmen, Rus kuvvetleri İstanbul önlerinde savaşı bitirdiler ve sadece başka Avrupalı güçlerin müdahale tehdidinde bulunması bu kuvvetlerin daha fazla ilerlemesinin önüne geçti.

Rus heveslerinin tam olarak gerçekleşmesi Balkanlarda önlenmiş olsa da imparatorluk, enerjisini çabuk bir şekilde Orta Asya’ya transfer etmeyi başardı. Bölgenin Türk kavimleri arasında geri kalan tek dayanma noktası, Hazar’ın doğu sahilleri boyunca uzanıyordu. Burada aşırı derecede bağımsız olan göçebe Türkmen aşiretleri Teke vahasında serbestçe dolaşıyorlardı. Yine burada Rusların yanlış bir adımı Rus İmparatorluğu’nun yenilmez olduğu yolundaki yanılsamanın ortadan kalkmasına neden olacak nitelikteydi. General I. D. Lazarev’in komutası altında bulunan 6,000 kişilik bir Rus askeri kuvveti Türkmenlere boyun eğdirtmek için Hazarın kuzeydoğu sahilinden güneye doğru yürüyüşe geçti. Lazarev yolda kaptığı bir enfeksiyondan ölürken sefer kötü bir kehanetle başlamış oldu. Komuta N. P. Lomakin’e geçti, o da İran sınırından pek uzak olmayan Gök Tepe mevkiindeki büyük bir yer tahkimatına kadar kabile mensuplarının arkasından gitti. Orada çok sayıda savaşçı olmayan insanların da aralarında bulunduğu 20,000 Türkmen Rus saldırısına karşı koymak için toplanmıştı. Lomakin, topçu ateşi kullandığı kısa bir hazırlık devresinden sonra asıl saldırıya geçmede hiç zaman kaybetmedi. Anlaşıldığı kadarıyla, savunmadaki Türkler arasında panik çıktığı ve yayıldığı yolunda bir izlenim edinen Lomakin, askerlerine kaleye saldırma emri vermiş ve böylece bilmeden Türkmenlere talihlerini tersine döndürme imkanı tanımıştı. Göğüs göğse olacak derecede yakın çatışmaya giren Rus

kuvvetleri, böylece silah ve taktik disiplini konusundaki avantajlarını feda etmiş oldular. Sonuç olarak Türkmenler mızrak ve kılıçlarla korkunç bir saldırı başlattılar ve Rusları bozulmuş bir şekilde sürdükleri gibi onlara 451 de kayıp verdirttiler.23

Olayların bu şekilde tam olarak tersine dönmesi, Ruslar tarafından basit bir yenilgi olarak değil, fakat çok kötü bir çöküş olarak algılandı. Bu durumdan feci şekilde iğrenmiş olan Savaş Bakanı D. A. Miliutin, Trans-Hazar bölgesine gerçekleştirilecek yeni seferin komutanlığına ünlü komutan General Adjutant M. D. Skobelev'i atadı. Orta Asya'da tecrübe kazanmış bir asker olan Skobelev, aynı zamanda Plevne'deki Türk savunmasına karşı gerçekleştirilen saldırıyı da yönetmişti. Savaş alanında komutayı elinde bulunduran üst düzey Rus liderliğinden enerjik destek görmüş olsaydı onun çabaları başarıyla taçlanabilirdi. Bununla birlikte, savaştan sonra da yıldızı parladı ve Rus ordularının onurunu kurtarma konusunda kaçınılmaz seçenek olarak ortaya çıktı.

Skobelev, bir sonraki Trans-Hazar seferinde başarıyı garanti altına almak için çok titiz hazırlıklar gerçekleştirdi. Gök Tepe'ye giden yollarda dikkatli şekilde keşfe çıktı, deniz yoluyla yeni ikmal imkanı sağladı, makineli tüfek, roket ve helyosta gibi askeri teknolojide yeni ortaya çıkmış araçlar getirtti. Skobelev'un askeri birliği Kasım 1880'de harekete geçti ve Aralık ayında Gök Tepe'yi kuşatma altına aldı. Türkmen savunma hatlarına saldırıya geçmeden önce de sabırlı bir şekilde önemli dış istihkamları ele geçirdi. Hiçbir ilgili detayı atlamadan Skobelev zaferin altyapısını hazırladı. Gök Tepe'nin ele geçirilişiyle ve ardından savaşçı olmayan binlerce Türkmen'in trajik bir şekilde katledilmesiyle, Rusya Orta Asya'nın fethedilmesinde son askeri zaferini elde etmiş oldu.24

Acımasız bir şekilde gerçekleştirilen Rusya'nın bu askeri başarısı, kendisinden beklenen sonucu doğurdu. Orta Asya'nın geri kalanı gibi

Türkmenistan da I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar göreli olarak sessiz bir bölge olarak kaldı. Bu, sadece Rusya'nın askeri hakimiyetinden değil fakat aynı zamanda buradaki Rus varlığının Başkırdistan ya da Kazak steplerinde olduğundan çok daha az rahatsız edici (yayılıcı) olmasından kaynaklanan bir husustu. Söz konusu iki bölgede hayvan beslemeye dayanan geleneksel ekonomi, yeterli arazinin olmaması yüzünden silinip gitmişti. Gerçekten arazi kanunları bu konuda bir fazlalık olduğu düşüncesine dayandırılmıştı. Oysa araştırmacı Martha Olcott'un dikkat çektiği gibi, göçebe ekonomileri, arazilerin her bir dönümünü kullanma eğilimi içindedir.25 Bu arada Başkırtları ve Kazakları dönüştürme çabaları özellikle ikinciler arasında değişen oranda başarı getirdi. 1890'larda yürürlüğe konulan bir dizi arazi yasası, yerli halkın sürekli olarak yoksullaşmasına ve iç bölgelerden gelen tarım yerleşmecilerinin mevcut toprakları artan oranda ellerine geçirmelerine neden oldu.

Kısa zamanda önemli demografik değişiklikler de su yüzüne çıktı. 1911 yılında Rus topraklarında gerçekleştirilen bir nüfus sayımı, 1.5 milyon Rus ve gelmeye devam etmekte olan başka yerli olmayan halkların Kazak steplerinde yerleştiğini göstermekteydi. Bu halklar başarılı bir şekilde tarım yapıyor ve kayıtlı olan nüfusun yüzde 41.5'ini oluşturuyordu. Buna zıtlık oluşturacak şekilde de güneydeki (407.000 nüfusa sahip) Türkistan halkının ise sadece yüzde 6.4'ünü oluşturuyorlardı. Burada Rusların çoğu, yeni ortaya çıkmakta olan bölgesel endüstrilerde çalışma imkanı bulabildikleri kasabalara ya da kasabaların yakınlarına yerleşmişlerdi.26 Başlangıçta çok açık olmasa da, dışarıdan gelen göçmenlerin ve yerli halkın birbiriyle karışması kolayca tutuşup patlayabilecek bir karışım oluşturmuştu.

Yukarıda belirtildiği gibi, askerlik hizmetinde gösterdikleri performans, Rus İmparatorluğu'ndaki hayata alışmış olan sınır halklarının ayırıcı bir özelliği olarak ortaya çıkmaktaydı. Kura ile askere alınmaları, Savaş

Bakanlığı'nın, oradaki halkın (birkaç istisnayla) temelde güvenilir olduğu ve askeri birliklerdeki yaşamın acımasızlığına adapte olabilecekleri yolundaki güvenini göstermekteydi. Kaba hatlarıyla ele alındığında, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, aşağı Volga'daki ve Ukrayna'nın güney eteklerindeki Müslüman Türkler asker olma hakkına sahipken, Kuzey Kafkasya'nın ve yeni ele geçirilmiş Kazak stepleri ile Orta Asya'nın yerli halkları bu imkana sahip değildi. Bu politikanın doğruluğu 1916 yılında açık bir şekilde ortaya çıktı. Bu tarihte savaş makinesini besleyecek insan gücünden mahrum kalan Rusya, daha önce hariç tutulmuş halklara da askerlik yapma zorunluluğu getirme kararı aldı. Muhtemelen Ruslar durumu yanlış değerlendirmişlerdi çünkü Kazaklar ve Orta Asya halkları imparatorluğun merkez bölgesini sallamış olan 1905 devrimine kayıtsız kalmışlardı. Japonya ile yapılan savaşta göreve çağrılan Rus asker yedekleri arasında görülen isyanlar, çarlık yönetiminin temelleriyle ilgili olarak rahatsız edici siyasi sinyaller vermişti.

1916'ya gelindiğinde ortaya çıkan bazı eğilimler, Rus İmparatorluğu'nun güney sınır bölgelerindeki siyasi atmosferi değiştirmeye başladı. Birincisi, kısmen Rus laik eğitiminin gelişmesine bağlanabilecek bir gelişme olarak, milli bilinç kazanmış entelektüeller ve Pan-Türkizm davası güden bazı kişiler ortaya çıkmaya başlamıştı. İkincisi, bazı bölgelerde Müslüman din adamları gittikçe artan oranda siyasi nüfuz kazanmaya başlıyordu. Üçüncüsü, ekonomik eğilimler yerli halkın önemli bir kısmını olumsuz şekilde etkilemişti. Başka bir deyişle, ciddi kargaşalıkların çıkması potansiyeli 1905'te olduğundan çok daha fazlaydı. Bundan başka imparatorluğun tebaa halkları, yeni devlet parlamentosuna yani duma'ya temsilcilerin seçilmesiyle daha önceden görülmemiş şekilde siyasi olarak örgütlenme imkanına kavuşmuştu.

Savaşın çıkmasıyla birlikte Rusya kendisini bir kere daha Müslüman Türkiye'ye karşı başka devletlerle ittifak etmiş durumda bulsa da, yukarıdaki gelişmelerin etkileri hemen ortaya çıkmış değildi. Genel olarak, Rus İmparatorluğu'nun Türk halkları, Rusya'nın yaralılarına yardım etmek için oluşturdukları hayır kurumları yoluyla ve medyada ortaya koydukları açıklamalarla Çara bağlılıklarını gösterme yoluna gittiler. Ancak başlangıçtaki bazı huzursuzluk göstergeleri Rus otoritelerinin dikkatinden kaçmadı. Örneğin, 1914 gibi erken bir tarihte Kırım Tatarları arasında Türkiye'ye destek sağlamaya yönelik bazı tahrikler söz konusuydu. Ancak başka bir muhalefet örneği, Volga Sosyalist Devrimci Tatarları arasında görülen bozguncu propagandaydı. Bunlardan başka 1916 yılında Türkmenler arasında Çarın izniyle bölgeyi yöneten Hive Hanına karşı bazı küçük isyan hareketleri görüldü.27 Bununla beraber bu örnekler Rus İmparatorluğu'ndaki temel Türk politikası eğilimine aykırılık oluşturmaktaydı. Elbette az sayıda da olsa İstanbul'da açık bir şekilde Türkiye'nin yanında yer alan Türk asıllı Rus vatandaşları da bulunmaktaydı.

Her şart altında, Kafkasya, Kazakistan ve Orta Asya Müslümanları arasından asker alınması, -temel amaç savaşçı birlikler değil de işçi taburları oluşturmak olsa da-mevcut politikadan ciddi bir ayrılmayı ortaya koyuyordu. Araştırmacı Hisao Kimatsu'nun ifadeleriyle, "Türkistan ulusal kurtuluş hareketi, ilk olarak I. Dünya Savaşı sırasında Orta Asyalıların, Rus ordusunda işçi taburları oluşturmak için askere alınmasına karşı gösterdiği direnişle ortaya çıkmıştır."28 Bu direnişçilerin çoğu, özellikle kendilerini askerlikten muaf tutan 1886 askere alma yasasına alışmış olan kişilerdi. Buna rağmen Savaş Bakanlığı son karara karşı çok seyrek olarak karşı koyma ortaya çıkabileceğini tahmin etmişti. Daha ılımlı tepkiler olarak Kazakistan'daki bazı gazeteler, askerlik hizmetinin mecburi hale

getirilmesinin, en azından yerel liderlere bu hizmetin şartlarını görüşme imkanı tanıması gerektiğini ileri sürdüler. Bazıları da askere alma yasasını toprak sorunu ile başka sosyal meselelerin tartışılmasına yeniden katılmak için bir neden olarak değerlendirdiler. Çarpıcı bir şekilde Şubat 1916'da A. Büyeyhanov, A. Baytursunov ve N. Begembetov başkanlığındaki bir Kazak heyeti, Kazakların orduda işçiler olarak değil süvari birlikleri olarak hizmet görmelerini ve Kossaklarınkilere benzer hizmet ayrıcalıklarından faydalanmalarını istemek üzere St. Petersburg'a gitti.29

Ne yazık ki, askere alma yasasının 25 Haziran 1916'da yayınlanması, hangi yaş grubunun askere alınacağı ve askere alma işinin nasıl gerçekleştirileceği konusunda önemli belirsizlikler bıraktı. Hükümetin kendi durumunu halka açık bir şekilde anlatması konusunda tam anlamıyla başarısız olması, bundan sonra ortaya çıkacak huzursuzluklara büyük katkıda bulundu. Daha sonra önde gelen komünistlerden biri olacak olan Amangeldi İmanov'un liderliğinde Eylül ayında Turgay vilayetinde kargaşalıklar ortaya çıktı. Şiddet olayları sırasında Kazaklar Rus yerleşim yerlerine saldırdılar ve mülkler ile hayvanların çoğunu tahrip ettiler. Bunun ardından bölgedeki ekonomik koşullar özellikle Kazaklar açısından daha da kötüleşti. Gerçekten düzeni sağladıktan sonra Rusya, yeni bir yerleşim bölgesi oluşturmak için 200,000 Kazak ve Kırgız'ı Çu Nehri Vadisi boyunca ve Issık Gölü etrafında yer alan tarıma elverişli topraklardan attı. Buna karşılık yeniden yerleştirilen halklar Narin bölgesinin çorak topraklarına dağıtılacaktı.30

Bu arada Haziran gibi erken bir tarihte Hocent ve Çizak'taki Özbekler arasında da ayaklanma çıkmış ve hızlı bir şekilde Semerkand'a yayılmıştı. Buralarda ayaklanmalar açık bir şekilde dini bir nitelik kazandı ve düzenin yeniden sağlanması için askerler bölgeye gelmeden önce Rus karşıtı şiddetin ortaya çıkmasına neden oldu. Benzer

kargaşalıklar, zaten etraflarında yaşayan çok sayıda Rus yerleşimciyle siyasi açıdan araları açık olan Kırgızlar arasında da görüldü. Böylece yüz binlercesi sınırı aşarak Çin’e geçerken bazı Kırgızlar da isyan etme yoluna gittiler. Rus askerleri gelmeden önce isyancılar birçok Rus ve Ukraynalı sömürgeciyi katliama tabi tuttu.31

Bu sırada Trans-Kafkasya, yüksek düzeyde siyasi gelişmelere ve Pan-Türkizme yönelik yaygın ilgiye rağmen göreli olarak sessizlik içinde bulunmaktaydı. Azerbaycan’da 1911 yılında kurulmuş olan ve yerel halkın ilk siyasi partisi niteliği taşıyan Musavat partisi bulunmaktaydı. Türklerin bağımsızlığı ilkesinin şampiyonluğunu yapıyor olsa da Musavat, programını uygulamaya koymak için Rus devriminden hemen sonraki döneme (1918 yılına kadar) kadar harekete geçmeyecekti.32

Azerbaycan’daki siyasi gelişme düzeyini aşanlar, belki sadece Volga Tatarlarıydı; Tatarlar, Rus Devleti’yle ilişkilerde İslam’ın temel sözcüsü haline gelmişlerdi. Daha fazla yerel okulun açılması ve geliştirilmesi çabası içinde olsalar da Volga Tatarları, bir bütün olarak Rus eğitimini benimsemişlerdi ve Ortodoks Rus kültürü ile Müslüman Türk kültürü arasında arabulucu olarak saygı değer bir konum kazanmışlardı. Tatar orta sınıfı Rus İmparatorluğu’nun sivil hayatına tam olarak katılmışlar ve kendi dillerinde ders kitabı bastırılması yolunda ilerleme sağlarken bile çocuklarını Rus üniversitelerine gönderme yolunu tercih etmişlerdi. Sonuç olarak geniş sivil haklardan yararlanıyorlar ve Rus eğitilmiş sınıfının saygısını kazanmış bulunuyorlardı.33 Bu çerçevede Volga Tatarları Rus İmparatorluğu’nun Türk halklarının çıkarlarını duma önünde temsil etme konusunda da merkezi bir rol oynamaktaydı. 1906 yılında kısa süreli olarak ayakta kalabilen İlk Duma’da 25 Müslüman milletvekilinden 12 tanesi Ural-Volga bölgesinden çıkmıştı. 1907 yılında kurulan İkinci Duma’da ise Volga Tatarları Müslümanların sahip olduğu 35

sandalyeden 15’ini elinde tutuyordu. Tatarlar, oluşturdukları politikalarında radikal milliyetçilerden daha ılımlı olan reformcular olarak gözükmekteydi. Bununla beraber, oy hakkının sınırlandırılmasının bir sonucu olarak Üçüncü ve Dördüncü Dumalarda Müslüman temsilcilerin oranı keskin bir düşüş gösterdi. Dördüncü Duma’da 6 milletvekilinden 5’i Volga Tatarı’ydı. Savaş başladığında çoğu Volga Tatarı St. Petersburg’u desteklemede sadakatini devam ettirse de yaşanan düşkırıklığı açık bir şekilde hissediliyordu. Liberal Ceditçi liderler Müslüman grubun siyasi programını harekete geçirmeye yardımcı olmak için başkentte toplandılar, fakat bunun pratik bir etkisi olmadı.34

Volga Tatarları 1917’de devrim ortaya çıkarken bile Rus İmparatorluğu’nun yaşamında hayati bir rol oynamaya devam ediyorlardı. Bir çoğu Mayıs ayında toplanan Birinci Bütün Rus Müslümanlar Kongresine katıldı. Ancak devrim dalgası birçok yeni şahsiyeti liderlik konumuna getirmişti; bu şahsiyetler gelecekte hangi şekli alacak olursa olsun Müslümanların Rusya’yla ilişkilerinde dramatik değişiklikler yapmayı planlıyorlardı. Birçoğu, Rusya’nın temel devrimci partilerine katıldı, fakat çok sayıda Volga Tatarı ve Başkırt lideri de aktif bir şekilde siyasi özerklik için çaba gösterdi.

Özerklik yanlıları arasında en önde gelenlerden biri, Türklerin, etnik topraklarını ve tarihi sınırlarını yansıtacak şekilde kendi kendilerini yönetme hakkı kazanmalarını savunan bir politikacı olarak ortaya çıkan Başkırt düşünürü Ahmed Zeki Velidov’du.35 Velidov’un etnik merkezciliği, Rusya’nın Türkler arasındaki birleşik cephenin parçalanmasına katkıda bulundu. Velidov’un niyeti, ayrı bir Başkırt devletinin kurulmasıydı. Birçok kişi, özellikle Tatarlar, uzun süreden beri özerkliğin hem Volga Tatarlarını hem de Başkırtları içine alacak tek bir hükümetin kurulması anlamına geleceğini düşünmekteydiler. Bu beklentiye zıt bir şekilde, İkinci Bütün

Rus Müslümanları Kongresinin Temmuz 1917'de Kazan'da açılmasından sonra Velidov, Birinci Bütün Başkırtlar Konferansının Orenburg'ta açılmasını amaçlayan bir hareketin liderliğini üstlendi. Orenburg'ta bir araya gelen delegeler, Başkırt ulusal askeri birliklerinin oluşturulması ve 1898'den beri kaybedilmiş olan Başkırt topraklarının asıl sahiplerine geri verilmesi çağrısında bulunan cesur bir program benimsedi.36 Rus İç Savaşı sırasında gerçekleştirdikleri dikkatli siyasi manevralara rağmen Başkırtlar, sonunda kendi geleneksel etnik sınırları içinde bölgesel özerklik elde etmede başarılı olamadılar. 1922 yılı Yaz mevsiminde Sovyetler Birliği aslında bir Başkırt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurdu, fakat bu bölgenin sınırlarını içindeki Başkırt varlığını sulandıracak şekilde yeniden belirledi.

Genel olarak İç Savaş sırasında Kızıllar, azınlık ulusları konusunda Beyazlardan çok daha başarılı politikalar takip ettiler; ulusal self-determinasyon hakkını tanıdılar, fakat daha sonra bu hakkın anlamını yitirmesini sağlayacak şekilde uygulama gerçekleştirdiler. Beyazlar bunun zıttına ayrılıkçı duyguları engelleme yolunda samimi politika takip ettiler. Onların konumu, gerçeklere daha uygun olabilirdi, fakat etnik müttefik kazanmaları konusunda daha az etkili oldu. Bu eğilim konusunda temel istisnalar, Volga Tatarlarının Kızıllar nezdinde nüfuza sahip olduğunu düşünen ve bu yüzden onlara karşı tutum takınan Başkırtlar ile Kızılların zafere ulaşmasının kendi hayat tarzlarının sonu anlamına geleceğinden korkan Kossaklardır. 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin oluşturulmasıyla birlikte, yeni rejim büyük küçük çok sayıda ulusal grubun varlığını sözde tanıdı. Ancak Komünist Partisi otoritelerinin ve merkezi disiplininin ödün vermez ilkeleri, özerkliğin cisim olarak değil sadece şekil olarak var olmasını sağladı.37 Gerçekten Bolşevik yönetim, ancak geniş alanlara yayılmış Basmacı direnişine karşı uzun bir savaş

verdikten sonra Orta Asya’da otoritesini güçlendirebildi. Kabile savaşçılarının Pan-Türkizmi savunan entellektüellerle ve Müslüman din adamlarıyla oluşturduğu pek olası görülmeyen bir ittifaka dayanan Basmacılar, Fergana vadisi gibi uzak bölgelerde yıllarca direnişlerini devam ettirmeyi başardılar.38 Böyle bir ortak çaba, Kızılların, yerli kültürlerine duyarsız kalmaları ve Orta Asya bağlamında hiçbir anlam taşımayan Marksist işçi sınıfı propgandası yapmaları sonucunda ancak mümkün olmuştu. 1930’larda Basmacı gerilla muhalefetini ortadan kaldırdıktan sonra Sovyetler Birliği, ulusal halklara sert bir şekilde Türk geleneklerini hâlâ feodalizmin kalıntısı olarak gören politikalar empoze etti ve sadece minimum düzeyde siyasi özerkliğe izin verdi.

Devrimin ve iç savaşın bir sonuca ulaşması Kuzey Kafkasya ve Trans-Kafkasya’da da neredeyse aynı derecede kaotik oldu. Buralarda da milliyetçi arzular Kızıl Ordunun eliyle bir bir kötü talihleriyle karşılaştılar. Ulusal bağımsızlıklarını elde etme konusunda başlıca aday durumunda bulunan üç ülke, yani Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan kendi ayrı varlıklarını koruyabilmek için yeterli askeri güce sahip değildi. Azerbaycan kısa bir dönem bağımsız bir yol takip etti, ancak bunun da yanıltıcı bir fırsat olduğu da ortaya çıktı. I. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru Rus ordularının Anadolu’dan Kafkasya’ya doğru çekilmesiyle birlikte tüm bölge hızlı bir şekilde anarşi ve etnik çatışma içine düşmüştü.39 Kısa bir dönem Musavat’ın hakim olduğu Azerbaycan Ulusal Konseyi üyeleri, Türk kuvvetlerinin gelmesiyle kendilerinin konumlarının güçleneceğine inandılar. Ancak tahmin edemedikleri husus, kendi liberal sosyal girişimlerinin, Türk komutanların onayını elde edemeyeceğiydi. 1918 yılı sona ermeden önce Türkiye kuvvetlerini Bakü’den geri çekti, onların yerini kısa bir dönem için İngilizler aldı. Ara dönemde Azerbaycanlılar ve Ermeniler birbirlerine karşı kanlı katliamlar gerçekleştirdiler. Anarşi ortamı

içinde petrol üretimi devam etti ve Azerbaycan hükümeti ancak çok zayıf bir iktidar gücüyle ayakta durabildi. Ancak savaş sonrası politikanın çarpıcı bir şekilde dönüşümü, 1919-20 Kış'ında Kemalist Türkiye ile Bolşevikler arasında bir anlayış birliği ortaya çıkardı. Bundan kısa zaman sonra Kızıl Ordu Bakü'ye yürüdü ve Azerbaycan komünistleri iktidara getirildi.40 Self-determinasyon yanılsaması böylece Rus İç Savaşından ayakta kalarak çıkamayacaktı.

Ermenistan ve Gürcistan gibi Azerbaycan da Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerden biri olma statüsüyle yetinmek durumunda kaldı. Bu arada (köken olarak Moğol, inanç olarak Budist olan) Kalmuklar ve Çeçenler gibi daha küçük Kafkasya halkları, özerk bölgeler olarak itibari siyasal tanınma elde ettiler.

Ancak sonunda Sovyetler Birliği, ulusal kültürlere karşı kendinden önceki Rus İmparatorluğu rejiminden en azından bir parça daha saygılı oldu. Yine de Bolşevik rejimi ulusal siyasi politikaların ifade edilmesine tam bir hoşgörüsüzlük göstermede Rus İmparatorluğu'ndan da ileri gitmiştir. Buna karşın, kendinden önceki imparatorluk gibi, Sovyetler Birliği, Türk halkları arasında ulusal bilinçlenmenin ve laik modernleşmenin gelişmesi konusunda birçok bakımdan kuluçka makinesi vazifesi görmüştür.

1 Henry Huttenbach, "The Origins of Russian Imperialism", içinde Russian Imperialism: From Ivan the Great to the Revolution, ed. Taras Hunczak (New Brunswick, N. J.: Rutgers University press, 1974), s. 25.

2 Azade-Ayse Rorlich, The Volga Tatars: A Profile in National Resilience (Stanford, Ca.: Hoover Institution Press, 1986), s. 38-43.

3 S. V., "Bashkiry", Entsiklopedicheskii slovar' (St. Petersburg: Efron and Brokhaus, 1897), 225-240; P. I. Avdeev, Istoricheskaia zapiska ob orenburgskom kazach'sm voiske (Orenburg: 1904), 43; A. Nikol'skii,

Voinskaia povinnost’ kazach’ikh voisk in Stoletie voennogo ministerstva, 1802-1902, (der.) D. A. skalon (St. Petersburg: Voennaia tipografiia, 1890), 95; M. Vasil’ev, (der.) Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR (Moskova: Akademiia Nauk, 1960), 1: 684; Robert F. Baumann, Subject Nationalities in the Military Service of Imperial Russia: The Case of the Bashkirs”, Slavic Review, Cilt 46, No 3/4, Sonbahar/Kış 1987, 489-502. Başkırtların iyi bir genel tarihi için bkz Kh. S. Usmanov, (der.), Istoriia Bashkortostana s drevneishikh vremen do 60-kh godov XIX v. (Ufa: Kitap, 1997).

4 A. Z. Asfandiarov, “Uchastie bashkir v voinakh i pokhodakh Rossii v period kantonnogo upravleniia (1798-1865 gg.) içinde Iz istorii feodalizma i kapitalizma v Bashkirii, (der.) S. M. Vasil’ev (Ufa: Bashkirskii filial AN SSR, 1971), 84-88.

5 Alan Fisher, The Crimean Tatars (Stanford, Ca.: Hoover Institution Press, 1978), 87-89.

6 G. H. Bolsover, “David Urquhart and the Eastern Question, 1833-37: A Study in Publicity and Diplomacy”, Journal of Modern History 8 (December 1936), 444-67.

7 Seferlerin anlatımı için bkz. Robert F. Baumann, Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, Central Asia and Afghanistan, Leavenworth Paper Number 20 (Ft. Leavenworth, Ks.: Combat Studies Institute, 1993), 5-36; Firuz Kazemzadeh, “Russian Penetration of the Caucasus”, içinde Russian Imperialism: From Ivan the Great to the Revolution, 255-63; D. I. Romanovskii, Kavkaz i kavkazskaia voina (St. Petersburg: 1860); E. E. Dubrovin, Kavkazskaia voina v tsarstvovanie imperatorov Nikolaia I i Aleksandra II (1825-1864), şu seride: Ot Petra Velikogo to nashkikh dnei, pt. 4, bk. 2, gen. (der.) Lieutenant General Leer (St. Petersburg: 1896); E. Willis Brooks, “Nicholas as Reformer: Russian Attempts to Conquer the Caucasus, 1825-1855”, içinde Nation and

Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich (Boulder, Co.: 1981); D. A. Miliutin, Opisanie voennykh deistvii 1839 goda na severnom Dagestane (St. Petersburg: 1860); Moshe Gammer, "Vorontsov's 1845 Expedition Against Shamil: A British Report", Central Asian Survey 4, no. 4 (1985), 13-33; Gammer, Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan (Londra: 1994).

8 V. G. Gadzhiev, "Narody severnogo Kavkaza vo vremia i posle Krymskoi voiny. Porazhenie gortsev pod predvoditel'stvom Shamilia", in Istoriia narodov severnogo Kavkaza: konets XVIII v. -91917 g., (der.) A. L. Narochnitskii (Moscow: Nauka, 1988), 207.

9 Ibid., 293-94.

10 Martha Olcott, The Kazakhs (Stanford, Ca.: Hoover Institution Press, 1987), 41. Sömürgeleştirme konusunda aynı zamanda bkz. M. K. Lobavskii, Obzor istorii russkoi kolonizatsii (Moskova: Moskova Üniversitesi, 1996).

11 N. Sereda, "Bunt kirgizskogo sultana kenisary Kasimova", Vestnik Evropy, no. 4 (1871), 655-60.

12 Ibid.

13 E. U., "Stepnaia voina v Turkestanskom krae", Voennyi sbornik, no. 7 (1880), 71 ve V. Potto, "O stepnykh pokhodakh", pt. 2, Voennyi sbornik, no. 5 (1873), 25.

14 Firuz Kazemzadeh, Russia and Britain in Persia, 1864-1914 (New Haven, Ct.: Yale University Press, 1968), 45. Rus politikasının meseleleri konusunda aynı zamanda bkz. Mikhail Terentyef [Terent'ev], Russia and England in Central Asia, cilt 2, çeviren: F. C. Daukes (Calcutta: Foreign Department Press, 1876); N. A. Khalfin, Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii (Moskova: Akademiia Nauk, 1957); ve Dietrich Geyer, Russian

Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914 (New Haven, Ct.: Yale University Press, 1986).

15 Kazemzadeh, Russia and Britain, 15.

16 Seymour Becker, Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and KHive, 1865-1924 (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1968) 36-39; Khalfin 238-39; Richard Pierce, Russian Central Asia, 1867-1917 (Berkeley: University of California Press, 1960), 26-27; A. L. Popov, “Iz istorii zavoevaniia Srednei Azii”, Istoricheskie zapiski, no. 9 (1940), 218.

17 F. I. Lobysevich, Postupatel’noe dvizhenie v Sredniuiu Aziiu v torgovom i diplomatichesko-voennom otnosheniakh (Dopolnitel’nyi material dlia istorii khivinskogo pokhoda 1873 g.) (St. Petersburg: 1900), 90-94.

18 Seferin tam bir tarihi için bkz. N. I. Grodekov, Khivinskii pokhod 1873 g. (St. Petersburg: 1888).

19 Olcott, 78-79.

20 Ibid., 80-82.

21 A. I. Maksheev, Istoricheskii obzor Turkestana i nastupatel’nogo dvizheniia v nego russkikh (St. Petersburg: 1890), 335-44.

22 O. R. Airapetov, Zabytaia kar’era “russkogo Mol’tke”: Nikolai Nikolaevich Obruchev (1830-1904) (St. Petersburg: Aleteiia, 1998), 171-74; Istoricheskii ocherk deiatel’nosti voennogo upravleniia, t. 6 (St. Petersburg: 1881), 69.

23 G. Demurov, “Boi s tekintsami pri Dengel-Tepe 28 Avgusta 1879 goda”, Istoricheskii vestnik (Mart 1881), 620; Cherniak (Shtabs-kepitan), “Ekspeditsiia v Akhal-Teke v 1879 godu”, Voennyi sbornik, no. 8 (1887), 268; P. Bobrovskii, “Akhal-tekinskaia ekspeditsiia 1879 goda”, Voennyi sbornik, no. 10 (1898), 296-97.

24 Seferin detaylı bir anlatımı için bkz. N. I. Grodekov, Voina v Turkmenii: pokhod Skobeleva v 1880-81 gg., cilt 2 (St. Petersburg: 1883).

25 Olcott, 90.

26 Michael Rywkin, Moscow’s Muslim Challenge (Armonk, N. Y.: 1982), 59. Rywkin’in verileri şu kaynaktan alınmıştır: Aziatskaia Rossiia, cilt 1 (St. Petersburg: Glavnoe pereselenskoe upravlenie, 1921). Aynı zamanda bkz. N. E. Bekmakhanova, Mnogonatsional’noe naselenie kazakhstana i kirgizii v epokhu kapitalizma (Moskova: Nauka, 1986).

27 Serge Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1960), 123-27,

28 Hisao Komatsu, “The Program of the Turkic Federalist Party in Turkistan (1917)”, içinde Central Asian Reader, The Rediscovery of History, (der.) H. B. Paksoy (Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1994), 117.

29 Ibid., 127-133; Kazakistan’daki olayların başka bir anlatımı için bkz. S. D. Asfendiarov, Natsional’no-osvoboditel’noe vosstanie 1916 goda v Kazakhstane (Moskova: 1936).

30 Olcott, 125.

31 Ibid., 134-36. Aynı zamanda bkz. E. D. Sokol, The Revolt of 1916 in Russian Central Asia (Baltimore, 1953).

32 Bunun daha fazla örneği için bkz. Firuz Kazemzadah, The Struggle for Transcaucasia 1917-1921 (New York: 1951).

33 Zenkovsky, 118-21.

34 Rorlich, 117-22.

35 Zenkovsky, 149.

36 Ibid., 197. Konuyla ilgili Batı çalışmalarının güzel bir bibliyografik değerlendirmesi için bkz. I. V. Kuchumov, Bashkirskoe natsional’noe dvizhenie i A. Validi: zarubezhnye issledovaniia (Ufa: Gilem, 1997).

37 Rus İç Savaşı ile SSCB’nin oluşturulması sırasındaki ulusal politikaların kapsamlı bir anlatımı için bkz. Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union (New York: Atheneum, 1974) and Helene Carrere D’Encausse, The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930 (New York: Holmes and Meier, 1987).

38 Basmacı ya da Türkistan Kurtuluş Hareketinin entelektüel kökenleri konusundaki iyi bir çalışma için bkz. H. B. Paksoy, “‘Basmachi’: Turkistan National Liberation Movement 1916-1930s”, Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union (Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1991), Vol. 4, 5-20. Paksoy, Basmacı teriminin eski Sovyetler Birliği araştırmacıları tarafından hâlâ kullanılıyor olmasına rağmen Orta Asyalı entellektüellerin kendilerini Türkistan Ulusal Hareketi olarak gördüklerine işaret etmektedir.

39 Rus kuvvetlerinin Anadolu’da bulunması, Ermeni milliyetçilerine yanıltıcı bir teşvik vazifesi görmüştür; savaş dalgasının dönmesiyle birlikte Ermeni milliyetçiler sert misillemelerle karşılaşacaklardır.

40 Pipes, 221-27.

Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti / Doç. Dr. Steven Sabol [s.587-595]

Kuzey Carolına Üniversitesi Charlotte / A.B.D

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca İngiltere ile Rusya, Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirme konusunda birbirleriyle ciddi ve karmaşık bir mücadelenin içinde olmuşlardır. Sıkça ifade edildiği şekliyle "Büyük Oyun"1 olarak isimlendirilen bu mücadelede, hem bu imparatorluklar hem de bu devletlerde yaşayan yerli halk açısından ortaya çıkan ekonomik, siyasi ve sosyal sonuçlar gözardı edilmiş, bunun yerine uluslararası alanda ve içeride prestijin korunmasıyla ve yayılmayla ilgilenilmiştir. Bu, Kırım Savaşı'nda Rusya'nın yenilmesinin ardından önemi artan Doğu Sorunu'nun da bir özelliğiydi. 1800'lü yılların başından itibaren hem Rusya hem de İngiltere potansiyel bir düşmana karşı konumlarını güçlendirmek ve ticaret olanaklarını geliştirmek için Orta Asya'da siyasi nüfuz peşinde koşmaya başlamışlardır. Ancak çoğu araştırmacı, 19. yüzyıl boyunca her iki devlet tarafından ortaya konan davranış ve eylemlerle ilgili olarak temel bir farklılık olduğu sonucuna varmıştır. İngiltere, özellikle de onun Hindistan'daki temsilcileri, kuzeyden gelen tehditlere karşı bölgedeki varlıklarını korumaya çalıştıklarına inanırlarken; Rusya, Orta Asya'ya doğru yayılmasını topraklarının doğal bir şekilde genişlemesi olarak görmekteydi. Bu dönem, 'birinin ortaya koyduğu her davranışın diğeri tarafından bir düşmanlık hareketi olarak algılandığı bir dönemdi.'2 Her iki imparatorluğun Orta Asya'daki askeri pozisyonuyla birlikte ele alınması gereken bu diplomatik rekabet, ancak 1907 yılında, yani Rusya ile İngiltere'nin nüfuz alanlarını ve uluslararası sınırları belirleyen bir anlaşma imzaladıkları tarihte gevşemiştir. 'Büyük Oyunu' tam olarak anlayabilmek için Rus fethinin arifesinde Orta Asya'daki durum ile yüzyılın başında her

iki imparatorluğun Orta Asya’daki sömürgecilik pozisyonlarını ve emellerini incelemek gerekmektedir.

16. yüzyılda Avrupalıların yeni ticaret yolları bulmaları Orta Asya’nın ticari önemini ortadan kaldırmıştı. Orta Asya, zengin vahaları ve geniş sulama sistemi sayesinde ekonomik olarak gelişmişse de tarihsel olarak göçebe kabilelerinin yurdu olarak bilinmekteydi. Ancak İpek Yolu’nun öneminin azalmasıyla birlikte bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel değeri de azaldı. 18. yüzyıl, daha önceki Moğol, Türk ve İranlı fatihlerin hanedanlık miraslarını devralan üç hanlığın -Buhara, Hîve ve Hokand’ın- siyasi olarak konumlarını güçlendirmeleriyle ön plana çıkmaktadır. Buhara ile Hîve askeri üstünlük sağlayabilmek için mücadele etmekteydi; ancak daha kritik mücadele Buhara ile Hokand arasındaki verimli Fergana vadisini ele geçirebilmek için sürdürülmekteydi. Üç hanlık arasındaki amansız mücadele, Rusya’nın tecavüzlerine karşı ortak bir direniş gösterilmesini engellemiştir.3 Bundan başka hanlıklar İran, Afganistan ve Çin ile de toprak tartışmaları yaşamaktaydılar. Hanlıklarda yaşayan insanlar çoğunlukla Özbek ve Taciklerden oluşsa da buralarda başka etnik gruplar da vardı, bu yüzden her iki grup da Kazaklar, Türkmenler, Kırgızlar ve Uygurlar üzerinde hükümranlık iddiasında bulunuyorlardı. Göçebe halklar -Türkmenler, Kazaklar ve Kırgızlar- hiç toprak farkı gözetmeksizin kontrolü çok zayıf olan sınır bölgeleri boyunca göç etmekteydiler. Göçebeler birkaç nesildir steplerde dolaşan göçebe halklardan miras aldıkları bir ekonomik ve kültürel varlığı devam ettiriyorlardı.

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde hanlıkların siyasi konumlarını güçlendirmeleri, en çarpıcı olarak Rusya’yla ticaret ilişkilerini geliştirmiş olan yerleşik halk arasında ekonomik koşulların iyileşmesini beraberinde getirmişti. Bu ilişkiler gittikçe yaygınlaşırken, Rusya tüccarlarıyla, kendi

halkıyla ve sömürgecilik peşinde koşan askeri liderleriyle Orta Asya'nın içlerine doğru yayılmakta ve bununla birlikte çatışmalar gittikçe artmaktaydı.

Önemli 19. yüzyıl Rus tarihçisi Vasilii Kliuchevskii'nin belirttiği gibi, 'Rusya'nın tarihi, sömürgeleştirme tecrübesi yaşayan bir ülkenin tarihini yansıtmaktadır. Göç ve sömürgeleştirme, bizim tarihimizin en temel özelliğini oluşturmaktadır, ki diğer bütün özellikler az çok bu özellikle ilgili bulunmaktadır.'4 Orta Asya'nın Rusya tarafından işgali ve bu nedenle İngiltere'yle mücadele edilmesi, 18. yüzyılın ilk yarısından başlayarak ve Hîve, Hokand ve Buhara hanlıklarının ele geçirilmesiyle 1880'lerde zirve noktasına ulaşarak birkaç aşamada gerçekleştirildi. İlerleme, çok yavaş olarak, hatta biraz beceriksizce başladı, fakat boyunduruk altına alınan halklar, onların sayıları, toplumları, tarihleri ve gelenekleri ile Rus askerlerinin ya da görevlilerinin karşılaşacakları sorunlar konusunda ortada hiçbir açık hedef ve anlayış olmaksızın 19. yüzyıl boyunca hızla bir şekilde devam etti. Dietrich Geyer'in belirttiği gibi, Rus sömürgecilik yayılması, "sırf sömürgecilik uğruna gerçekleştirilmedi. Bu sömürgecilik, Rusya'nın Avrupa'daki konumu üzerinde yoğunlaşan Pan-Slavcı ve emperyal Rus ideolojilerince desteklendi. İkinci olarak, Orta Asya'nın işgali, (hem siyasi hem de askeri açıdan) Avrupalı güçlerle rekabetle, özellikle de İngiltere ile Rusya arasındaki düşmanlıkla yakından bağlantılıydı… Ruslar, Alman şansölyesinin St. Petersburg'u Asya'nın içlerine doğru yayılma konusunda teşvik etmekten hiçbir zaman geri durmadığını şüpheyle takip etmekteydiler. Orta Asya bundan dolayı Rus politika yapımında ikincil bir rol oynamaktaydı: Önemi, işgal edilmiş toprakların taşıdığı değerden değil, fakat Avrupa meselelerinde oynadığı rolden kaynaklanmaktaydı."5

1552’de Kazan’ın, iki yıl sonra da Astrahan’ın işgalinden sonra Orta Asya’yla ticaret arttı ve diplomatik ilişkiler yoğunlaştı.[6] Ancak bundan sonra gelen birkaç on yıl boyunca artan ticarete rağmen ilişkiler dağınık ve seyrek bir şekilde olmaya devam etti.[7] 19. yüzyıl Rus düşünürü ve yöneticisi Vasilii Grigoriev,[8] 17. yüzyılda Rusya ile Orta Asyalı komşuları arasındaki ilişkilerin Rusya açısından kazançsız ve işe yaramaz olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber Grigoriev, daha fazla elçilik açmanın temel nedeninin, ‘Orta Asya’ya giden Rus tüccarlarının, Orta Asyalı tüccarların Rusya’da sahip oldukları hakların ve kolaylıkların aynısına sahip olmasını sağlamak’ olduğunu ileri sürmektedir.[9] 17. yüzyılın ikinci yarısında Moskova Prensliği Orta Asya’ya 8 ticaret elçisi gönderirken, Orta Asya ülkeleri de Rusya’ya 41 ticaret elçisi gönderdi.[10]

Hem Rusların hem de Orta Asyalıların amacı ticareti artırmaktı, fakat aradaki uzun mesafeler lojistik ve güvenlikle ilgili sayısız problemin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Rus tüccarlar, hem ticaret kervanlarını koruma vazifesi gören hem de onlara saldırılarda bulunan Kazaklara ve Kalmuklara güvenmek durumundaydılar. Bununla beraber görüldüğü kadarıyla hem Rus hem de Orta Asyalı tüccarlar açısından elde edilen kazançlar, bu zor çabalarını haklılaştıracak derecede yeterliydi. Yine de ancak Büyük Petro zamanında ve Büyük Kuzey Savaşı’nda İsveç’e karşı 1714 yılında zafer kazanıldıktan sonra Rus hükümeti ticaret ve güvenliğin geliştirilmesine resmen önem atfetmeye başladı.

Petro 1714 ile 1725 yılları arasında stepler bölgesine ve Orta Asya hanlıklarına birkaç tane heyet gönderdi; ancak bu heyetler, ticarette mevcut olan istikrarsızlıkları ve zorlukları ortaya çıkarmaktan başka hiçbir somut gelişme sağlayamadı. Bunlardan en başarılı olanı, 1714 yılında gönderilen ve İrtiş nehri ile kuzey step bölgesi boyunca uzanan mevcut ticaret yollarını takip eden Bukholtz heyetiydi. Bu heyet, İrtiş nehri

boyunca, Rusya'nın Kazak steplerindeki varlığını kesin olarak kuran bir kaleler hattı oluşturulmasını sağladı. 18. yüzyılın birinci yarısında Rusya'nın gerçekleştirdiği yayılma, sonunda içlerine Sibiryalı Rus Kazaklarının yerleştirildiği bir kaleler hattının oluşturulması neticesini verdi. Batı'dan doğuya doğru İrtiş hattı, Omsk (1716'da kurulmuştur), Semipalatinsk (1718), Pavlodar (1720), İlek (1731), Orsk (1735), Orenburg (1743) ile Petravlovsk (1752) kasabalarını içermekteydi. Kazak steplerinin kuzey sınırı boyunca dört milden yedi mile kadar genişliği olan bu tahkim edilmiş bölge, 2,500 milden daha fazla uzunluğa sahipti ve 40 kale ile birlikte 100'den fazla daha küçük istihkamdan oluşmaktaydı. Öyle ki, Grigoriev şu iddiayı ortaya koyacaktı: 'O zamana kadar sınır tamamen açıkken, bundan sonra yeni tebaamızdan kendimizi korumak için büyük garnizonlar içeren bir kaleler hattıyla kendi kendimizi hapsetmek zorunda kaldık.' Kazak steplerinin kuzeydoğu bölgesinde bulunan Semipalatinsk şehri Orta Asya boyunca gerçekleştirilen Rus ticareti için vazgeçilmez bir halka haline geldi.

İngiltere'nin Orta Asya'yla diplomatik açıdan ilgilenmeye başlaması, 18. yüzyılda Hindistan ve Asya'daki sömürgelerine yönelik tehdidin gittikçe daha gerçek hale dönüşmesiyle ortaya çıktı. Fransızların İran'daki entrikaları ve 1807 yılında ortak Fransız-Rus kuvvetlerinin başarısızlıkla sonuçlanan işgal girişimi, İngiliz liderlerini Hindistan'ın savunmasını ve diplomatik girişimleri yeniden değerlendirmeye sevk etti. 1801 yılında Çar I. Paul, General Vasili Orlov komutasında Orenburg'dan yola çıkarak Buhara ve Hîve yoluyla Hindistan'a doğru yürüyüşe geçilmesini içeren bir askeri sefer düzenledi. Paul'un suikaste uğraması, planlarının sonunu getirdi, fakat İngilizler Rusların yayılmasıyla daha kaygılı bir şekilde ilgilenmeye başladılar. 1803 yılında Ruslar Buhara'ya bir askeri kervan gönderdiler, fakat Kazakların tepkisiyle karşılaşınca kervan geri döndü.11

Rusların ilerlemesi karşısında İngilizler Tahran’la 1809 ve 1814 yıllarında iki tane anlaşma imzaladılar ve böylece İran’ı Hindistan’ın savunulmasında birinci hat haline getirdiler. Fakat İngilizler Rusya’nın Kafkasya’da yayılması karşısında İranlıları destekleyebilecek durumda değillerdi, daha doğrusu buna istekli değillerdi, böylece daha baştan anlaşmaları tartışmalı hale getiriyorlardı. Napolyon’un 1815 yılında yenilmesinden sonra İngiliz Hindistan’ı ile İran ve Afganistan arasındaki ilişkiler gittikçe yoğunlaştı. Bunun arkasından da İngilizlerin Orta Asya hanlıklarıyla siyasi ve ticari temas kurma çabaları arttı, fakat bu çok az başarı getirdi.

İngilizler Orta Asya’yla ilgili olarak, özellikle de Rusya’nın buradaki niyeti konusunda çok az bilgiye sahiplerdi. İngilizlerin Orta Asya’ya gönderdikleri ilk ajanlardan biri, Hindistan ile Buhara hanlığı arasında ticaret yapılması olasılığını araştırmak üzere bu hanlığa gitmeyi teklif eden, nevi şahsına münhasır veteriner cerrahı William Moorcroft’tu. Orada bulunduğu süre içinde Moorcroft, birkaç yıldır gerçekleştirilenlerin sonuncusu olan ‘Rus elçisinin Buhara’yı ziyaretiyle ilgili kaygı verici bir delil dosyası oluşturdu.’12 Moorcroft’un arkasından başka İngiliz ajanları Afganistan, İran, Tibet ve Doğu Türkistan’a yolculuklar yaptılar. Bu dönemde Rusya da Orta Asya’ya yönelik ilgisini iyice yoğunlaştırdı.

1824 yılında Rus Dışişleri Bakanlığı’nın Asya Komitesi, hanlıklara yönelik ticareti denetlemek üzere tasarlanan bir ticaret şirketi oluşturulmasına karar verdi. O yılın sonuna kadar Buhara’ya doğru üç heyet yola çıkarıldı, fakat heyetler Hîve askerlerinin saldırısına uğradı. Sonuçsuz görüşmelerden sonra -Hîve malların Buhara yerine orada satılmasını istiyordu- kervan isteksiz bir şekilde Troitsk’e geriye döndü. Hîve gelecekte gönderilecek Rus kervanlarına sınırlarını kapattı.13 Rusların, arkasından Buhara ve Hokand’ın da ticarete açılmasını sağlayacak olan Hîve’nın

ticarete açılması yönündeki arzuları, Yüzbaşı Nikolai Muravev'in 1819-1820'de gerçekleştirdiği başarılı seferden beri köpürüp duruyordu.14

Ticari ve askeri yollar, nüfus bilgileri ve siyasi haberler konusunda güvenilir bilgi peşinde koşan İngilizler bölgeye elçiler gönderdiler. Alexander Burnes 1831-1833 yılları arasında Afganistan yoluyla Buhara'ya giden ve 1838 yılında Kabil'e dönen bir heyete başkanlık etti. Orada bulunduğu zaman içinde Burnes, Afgan Emiri'ni İngilizlerin entrikaları konusunda uyarmak için Kabil'de bulunan Rus ajan Yüzbaşı Ivan Vitkevich ile bir akşam yemeğinde bir araya geldi. Bunun Rusların hanlığa üçüncü ziyaretleri olduğunu öğrenince Burnes gerçekten kaygı duydu. Rus ajanla aralarındaki konuşma samimi bir şekilde geçti, fakat her ikisi de çok fazla şey açıklamakta isteksiz oldukları için birbirlerine karşı oldukça ketum davrandılar. Vitkevich, Orenburg Valisi V. A. Perovskii'nin emriyle orada bulunmaktaydı; Perovskii ise takip ettiği daha fazla ticaret ve toprak genişletme politikalarıyla St. Petersburg'u kızdıran oldukça yetenekli bir yöneticiydi.15

Perovskii, Ruslar 20 yıldan daha fazla zamandan beri askerlerini ve kaynaklarını harcatan Kazak isyanlarını sona erdirmek işiyle meşgul olduğu sırada bu programını uygulamaktaydı. İsyanlar içinde en ciddi ve bastırması en zor olanı Kenesary Kasımov'un başını çektiği isyandı. 1837'den 1847 yılına kadar Kasımov, Rusların Kazak stepleri üzerindeki kontrolünü tehdit etti ve onların ticaret ve sömürgeciliğini ciddi şekilde sekteye uğrattı.16 Rusya açısından Kazakları boyunduruk altına almak hayati önem taşımaktaydı, çünkü Aziatskaia Rossia'nın belirttiği gibi, Kazaklar 'hanlıkların güçlü etkisi' altındaydı. Steplerde güvenliği sağlamak, ancak hanlıkları yıldırmakla ya da boyunduruk altına almakla mümkündü; hanlıklar Ruslara karşı oldukça kaba davranmaktaydılar ve

kendilerini ulaşılamaz, başkalarını ateşleyen topluluklar olarak görüyorlardı.'17

1833 yılında atandığı andan itibaren Perovskii, Hîve hanlığını ele geçirme meselesinin peşinden koşmaktaydı. Amacı, sadece ticareti artırmak değil, fakat aynı zamanda Hîve'nin elinde bulunan köle olarak satılacak Rusları kurtarmaktı. Dışişleri Bakanı Nesselrode, Perovskii'nin önerisini sürekli reddetti fakat İngilizlerin Afganistan'a askeri sefer gerçekleştirmeleri Rus hükümetini bu öneriyi yeniden ele almaya sevk etti. İngilizler, Rus planlarını daha da bozma çabalarının bir parçası olarak ve Rusların güneye doğru ilerlemelerini devam ettirme konusunda ellerinde bulunan bahaneyi ortadan kaldırma ümidiyle hanlıklara bir elçi gönderdiler, elçinin görevi emirleri köle ticaretinden vazgeçme konusunda ikna etmekti. Kibirli karakteri dikkate alındığında pek iyi bir seçim olarak gözükmeyen Albay Charles Stoddart, o yılın Aralık ayında Buhara'ya vardı. Kendisine Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlama ve Emir'e İngiltere'den korkması için hiçbir sebebi olmadığı yolunda güvence verme talimatı verilmişti. Bunlardan başka Stoddart, Buhara saldırıya uğradığında İngiltere'nin yardım edebileceğini söyledi. Fakat görüşmelerin daha başlangıçta başarısız olmaya mahkum olduğu ortaya çıktı, birkaç gün içinde Stoddart casus olduğu gerekçesiyle tutuklandı ve çok kötü şartlarda hapse kondu. Onun tutuklandığı haberi İngiliz kamuoyunda büyük bir şok dalgası yarattı, hem İngiltere hem de Rusya onun serbest bırakılmasını sağlamak için Buhara hanlığına özel temsilciler gönderdiler. Birçok İngiliz, Rusların Stoddart'ın serbest bırakılması için yardımda bulunmasını, İngiltere'nin dikkatini Rusya'nın askeri seferinden uzaklaştırmak için düzenlenmiş bir oyun olarak görmekteydi. Perovskii, Hîve hanlığını itaat altına almalarının temel nedeninin 'bir dominyon oluşturmak değil, fakat karşılıklı ticaret avantajları elde edebilmek için komşu hanlıklarda güçlü bir

Rus etkisi oluşturmak ve Rusya açısından çok tehlikeli olan Doğu Hindistan Şirketi'nin etkisinin Orta Asya'ya yayılmasının önüne geçmek' olduğunu iddia etti; bu, onun gerçek niyetini ortaya koyuyordu.18 Çarpıcı bir şekilde hem Perovskii'nin 'kış seferi'19 hem de İngiltere'nin Afganistan'ı işgali çok kötü yenilgilerle başarısızlığa uğradı.

İngilizler Stoddart'a verdikleri talimatların benzerleriyle yeni bir özel temsilciyi, Yüzbaşı Arthur Conolly'yi Buhara'ya gönderdiler. Ancak onun sonu da selefinin karşılaştığı sondan pek farklı olmadı.20 Onlardan daha başarılı olmak üzere Teğmen Richmond Shakespear de Hîve'ye gönderildi, o yaklaşık 400 Rus'un serbest bırakılmasını sağladı ve onları Orenburg'a kadar götürdü. Ruslar ise bu olayı şüpheyle karşıladılar, onlara göre Hîvelıları esirleri serbest bırakma konusunda ikna eden kendi ajanları Cornet Aitov'du. Bununla beraber hem Rusya hem de İngiltere, neredeyse 'mükemmel pasiflik' döneminin ortaya çıkmasına neden olan küçük düşürücü yenilgilerle karşılaşmışlardı.21 Ancak Rusya'nın Kırım Savaşında yenilgiye uğraması, paradoksal bir şekilde Orta Asya'da yeniden yayılmaya başlamasına neden oldu.22

Bu çatışmalar sona erdikten sonra Rusya ile İngiltere, Orta Asya'yla alakalı gizemleri ortaya çıkarmak için araştırmacılar ve siyasi görevliler yanında yerli kaşifleri kullanmaya başladılar. Ruslar olağanüstü yetenekli genç Kazak Çokan Valihanov'u Yedisu ile Kaşgar'a göndererek bu konuda ilk girişimi gerçekleştirmiş oldular. Birçok araştırmacı bu kişiyi 'halkının ilk modern düşünürü ve entelektüeli' olarak görmektedir.23 Valihanov, 1858 yılında kendisine büyük prestij kazandıracak olan ve en önemli macerası olarak ortaya çıkan Kaşgar gezisini gerçekleştirdi. Orada neredeyse altı ay kalarak çok sayıda nadir el yazması, şifalı bitki, yerli Uygurlar ve Çinliler hakkında etnografik bilgi ve halkın 'ruhsal durumuyla' alakalı başka materyal ve değerli bilgiler topladı.24 Valihanov aynı

zamanda bir Alman kaşifinin idam edildiği bilgisini de doğruladı, bu yüzden kısmen kendi güvenliği konusunda da endişe duyduğu için Nisan 1859'da Rus toprağına geri döndü. Rus Coğrafya Topluluğu onun gezisiyle ilgili yazdıklarını yayınladı, bu kitap daha sonra da Almanca ve İngilizce olarak yeniden basıldı.25 Muzafferane bir şekilde döndükten sonra Valihanov'a önce Savaş Bakanlığı'nda daha sonra da St. Petersburg'daki Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Dairesi'nde görev verildi. Başkentte yaşarken genç bir ordu subayı olarak oldukça iyi bir hayat sürdü, fakat yakalandığı tüberküloz onun sağlığına kavuşmak için boş bir çabayla Kazak steplerine dönmesine neden oldu.26 Ruslar bölgeye aynı zamanda araştırmacı ve düşünürler de gönderdiler; bunlar arasında önemli olanlardan biri, 1856-1857 yıllarında Tiyenşan Dağlarına gerçekleştirdiği ziyaretle pek alışık olunmayan bir soyadı kazanan Peter Semenov-Tian-Shanskii'ydi.27 İngilizler de 'bilge' olarak adlandırılan olağanüstü yetenekli ve azimli yerli halktan kişileri kendi görevlileri olarak kullandılar. İngiliz görevliler Orta Asya'ya, Himalaya bölgesine ve Doğu Türkistan'a sokulmadıkları için yasak bölgelerin haritalarının çıkarılmasında bu kaşiflerin kullanılması çok değerli bir hizmet sunmaktaydı.28 Ancak bu gizli seyahatler, hem Londra'da hem de St. Petersburg'ta büyük kaygılara neden oldu, çünkü her iki taraf da diğer tarafın kendisinin aleyhine olacak şekilde daha fazla yayılma için hazırlık yaptığını düşünmekteydi.

Ruslar aynı zamanda ticaret anlaşmaları imzalayabilmek için de hanlıklara özel temsilciler gönderdiler. Fakat imzalanan anlaşmalar çok az şey getirdi ve her iki tarafça da önemsenmedi. Örneğin, Buhara ile Rusya arasında Ekim 1858'de imzalanan bir anlaşma, köle olarak tutulan bütün Rusların serbest bırakılmasını, Rus gemilerinin Amu Derya'dan serbest bir şekilde faydalanmasını, Buhara'da geçici bir Rus ticaret ajanı bulundurulmasını ve Rus tüccarlarının ticaret ilişkilerinin iyileştirilmesini

öngörmekteydi.29 Ticaret, özellikle de ham ve işlenmiş pamuğun ticareti Rusya açısından hayati önem taşımaktaydı. 1840 yılında bütün ticaretinin neredeyse yüzde 75’ini pamuk oluşturmaktaydı. 1860 yılına gelindiğinde bu pamuğun ticaret içindeki yüzdesi düşmüştü, fakat 4 yıl içinde bu yüzde ve ticareti yapılan pamuğun miktarı oransal olarak arttı. 1864 yılında Orta Asya’dan gerçekleştirilen ticaretin miktarı 7,699,000 rubleye ulaşmıştı, bu rakamın 6,931,000 rublesini pamuk ticareti oluşturmaktaydı.30 Rusya’dan yapılan ihracatın, özellikle de işlenmiş pamuk ürünleri ihracatının miktarı da sürekli artış göstermekteydi.

1860’lı yıllarda Rusya, Kazak steplerinde askeri istihkamlar oluşturmaya devam etti. Gerçekten Rusya 1854 yılında Vernyi’yi (bugünkü Alma-Ata’yı) inşa etmiş, Issık Göl bölgesinde keşiflerde bulunmuş ve hanlıklara karşı harekete geçmek için kendini hazırlamıştı. Merkezi konumu ve ticaret potansiyeli nedeniyle St. Petersburg’un göz koyduğu Taşkent, 1865 yılında Rusların eline düştü. Hanlıklara karşı gerçekleştirilen bu başarılı askeri operasyonlar, Avrupalı güçlerin kızgın protestolarına neden oldu, özellikle İngilizler Rus ilerlemesinin nihai olarak Hindistan’a saldırma amacı taşıdığı yönünde kaygı duymaktaydılar. Bu protestoları daha önceden tahmin eden Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov şu iddiayı içeren bir memorandum yayınladı:Rusya’nın Orta Asya’daki konumu, sağlam bir sosyal örgütlenmesi olmayan yarı vahşi göçebe kabileleriyle temasa geçen bütün uygar devletlerin konumuna benzemektedir. Bu durumlarda daha uygar olan devlet, sınır güvenliğini sağlama ve ticaret ilişkilerini düzenleme açısından, vahşi ve azgın geleneklerin kendilerini sorun çıkaran topluluklar haline getirdiği komşuları üzerinde belli bir otorite kurmak zorunda kalmaktadır. Uygar devlet, baskın ve yağmaları önlemekle işe başlamaktadır. Bunlara bir son vermek için de komşu kabileleri belli bir

dereceye kadar yakın itaat altına almak mecburiyetiyle karşı karşıya gelmektedir.31

Gorchakov, burada en büyük zorluğun nerede durulacağına karar vermek olduğuna işaret etmektedir; bu, diğer büyük devletlerin de kendilerini içinde buldukları bir ikilemdi, bu yüzden ‘hırs ve tutkudan çok zorlayıcı gereklilikten dolayı bu ileriye doğru yürüyüşe’ devam etmek durumunda kalıyorlardı. İngilizlerin şikayetleri hiçbir şey ifade etmiyordu. Rusya güneye doğru ilerlemeye devam ediyordu. Ağustos 1866’da Rusya, Taşkent’in Rusya’nın bir parçası olduğunu ve orada yaşayan insanların da Rus tebaası olduğunu ilan edince İngilizlerin şüpheleri daha da kuvvetlendi.32 Rawlinson’un belirttiği gibi Taşkent’in ele geçirilmesi, ‘Hokand’ın bağımsızlığına vurulmuş ölümcül bir darbeydi.’33 Rus ordu komutanlarının aceleci davranışları İngiltere’nin yeni protestolarda bulunmasına neden oldu, St. Petersburg da Orta Asya’yı ele geçirme konusunda büyük bir planı olduğu iddialarını yalanlama yoluna gitti. Gerçekten Taşkent’te zafer kazanan genç Albay Cherniaev kendisine verilen emirleri aştığı gerekçesiyle küçük düşürücü bir şekilde başkente geri çağrıldı; bu olay, Çar kendisini şeref kılıcıyla ödüllendirdikten hemen sonra gerçekleşmişti.34

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell, Orta Asya sorunuyla ilgili olarak Ruslarla bir tür anlaşma yapmak için görüşmeler gerçekleştirmenin zamanının geldiğine artık inanıyordu. Gorchakov’a her iki tarafın diğerinin mevcut konumunu tanıması ve İran’ın bağımsızlığına saygı göstermesi tavsiyesinde bulundu. Tarafların ‘sınırlarının daha önce olduğundan çok daha hızlı bir şekilde birbirine yaklaşmasına neden olacak tarzda’ sınırlarını genişletme niyetinde olmadıklarını ilan edecek ortak bir deklarasyonun yayınlanması da teklif edildi.35 Gorchakov, Rusya’nın hanlıklar ya da İran

üzerinde herhangi bir emeli olmadığını iddia ederek bu önerilere çok soğuk bir şekilde tepki gösterdi.

Ancak Ruslar, hanlıkları boyunduruğu altına alma konusunda çok ideal bir konumda bulunmaktaydılar. Hanlıkların birbiri ardına düşmesi kesin gözüküyordu. Özellikle Buhara yakın tehlikenin farkına vardı ve Haziran 1865'te Buhara emiri Taşkent'e karşı gerçekleştirilen operasyonu protesto etmek ve şehrin Buhara'ya geri verilmesi talebinde bulunmak üzere St. Petersburg'a diplomatik bir heyet gönderdi. Heyet daha başkente varmadan önce durduruldu ve alıkondu; çünkü emir Buhara'ya seyahat eden Rus özel temsilcilerini alıkoymayı uygun bir davranış olarak görmüş ve bunu uygulama yoluna gitmişti. Diplomatik heyetlerle ilgili tartışmalar Rusların tehditkar bir şekilde Buhara yakınlarına asker göndermesine neden oldu, bunun sonucunda da Rus ve Buhara kuvvetleri arasında çatışmalar yaşandı. Mayıs 1866 tarihine gelindiğinde Rusların neredeyse hiçbir engelle karşılaşmadan ilerlemesiyle birlikte Buhara'nın durumu iyice zayıflamıştı. Emir, Rus temsilcilerini serbest bıraktı ve barış görüşmeleri başladı. Buhara Rusya'nın toprak kazançlarını tanıdı ve tazminat ödemek zorunda bırakıldı; daha sonra emir tazminat ödeyemeyecek ve bu da Rusya'nın o yılın Eylül ayında hanlığa karşı harekete geçmesine neden olacaktı. Emir boş bir çaba olarak yardım talep etmek için İngiltere'ye mesaj gönderdi, fakat İngilizlerin verdiği cevap, yardım sağlama konusundaki isteksizliklerini ortaya koymaktaydı.36 Rus ilerlemesi Hindistan'da büyük kaygıya neden olsa da, İngiltere bir kere daha Afganistan meselesine karışıyor ve çok az yardım sağlayabiliyordu.

1867 yılında Rusya, General Kaufman'ın Türkistan Genel Valisi olarak atanmasıyla sonuçlanacak bir görevle görevlendirilen bir komisyon kurarak Türkistan'daki yönetim yapısını yeniden düzenledi. Bu, steplerde tamamlanmış olan sisteme benzer bir sistemdi. 1865 yılında oluşturulan

Step Komisyonu steplerin ve Türkistan'ın Rusya tarafından yönetilmesi konusunda nihai bir çözüm önermekle görevlendirilmişti. Komisyon bölgede iki yıl seyahat ettikten sonra şu başlığı taşıyan raporunu yayınladı: 'Turgay, Akmolinsk, Ural ve Semipalatinsk Oblastlarının Yönetimi Hakkında Geçici Yasa'; rapor sadece 1871 yılına kadar sürecek olan bir sivil yönetim metodu önermekteydi. Yasa yine de bazı değişikliklerle 1917 yılına kadar yürürlükte kaldı.37 1868 Geçici Yasası, en düşük yönetim düzeylerinde, temelde volost ve aullarda, yerel liderliğe sadece marjinal oranda dayanan bir Rus yönetimi oluşturdu. Rapor, biri steplerde, diğeri Türkistan'da olmak üzere iki guberniya oluşturulmasının da dayanağını oluşturdu.

Rusya'nın yeni statüsüyle karşı karşıya kalan ve rakip güçlerden yardım alamayan Buhara liderleri, Rus kuvvetlerine karşı kötü planlanmış bir saldırı gerçekleştirdiler. Çözüm için görüşme niyetinde olmayan Ruslar ise doğrudan Buhara şehrine doğru yürüyüşe geçtiler. Buhara Haziran 1868'de teslim oldu ve Rusya'ya bağlı bir devlet haline geldi. Birkaç ay önce Rus taleplerine boyun eğen Hokand ise 1876 yılında Rus İmparatorluğu içine alınacaktı. Böylece itaat ettirilmeyen sadece Hîve kalmıştı, fakat Ağustos 1873'te Kaufman bu hanlığa karşı da harekete geçti. Hîve toprak verilmesini ve tazminat ödenmesini içeren Rus şartlarını kabul etmek zorunda bırakıldı. Buhara ve Hîve'deki emirlerin görevleri başında kalmalarına izin verilse de yetkileri oldukça daraltılmıştı. Ruslar dış ilişkiler ve ticaret konularında bütün yetkileri kendi üslerine almışlardı.38

İngilizler protesto etti, fakat bunun hiçbir faydası olmadı; çünkü onlar İkinci Afgan Savaşı'ndan kendilerini kurtarmaya çalışıyorlar ve Rusların yayılmasına karşı barışçıl bir çözüm bulunmasını tercih ediyorlardı. Bundan başka İngiltere Doğu Türkistan'da ortaya çıkan olayları kaygıyla izliyor, Rusya'nın Çin'in zayıflıklarından yararlanmasından ve İli

Nehri vadisi bölgesini kalıcı olarak işgal etmesinden endişe duyuyordu. Birinci Afgan Savaşı'ndan beri İngiltere, herhangi birini tercih edemeden iki politika -Rusya'ya karşı koymak için Herat ile Kabil'i işgal etmek ya da Afganistan'ı kendi haline bırakmak- arasında bocalayıp duruyordu.39 1872 yılındaki İngiliz-Rus Antlaşması, iki devlet arasında Afganistan'ın statüsü konusunu bir açıklığa kavuşturamadı ve 1878 yılı yazında Ruslar, Afganistan'ı kendi etki alanları içinde gören İngilizleri çileden çıkaracak şekilde Kabil'e diplomatik bir heyet gönderdiler. İngilizler Ruslara karşılık vermek üzere Kabil'den kendilerinin gönderecekleri bir heyeti kabul etmesini istediler, fakat Afgan Emiri bu isteği geri çevirdi. Bu hareketi bir aşağılama olarak algılayan ve böylece sinirlenen İngilizler, Afganistan'a asker gönderdiler. Bunun üzerine Afgan Emiri Şir Ali Rusya'yla bir savunma ittifakı imzaladı, fakat St. Petersburg bu yardım talebini kabul etmede istekli değildi. Gerçekten Rusya, Emiri anlaşmazlığı bir çözüme kavuşturması yolunda sıkıştırdı. Emir doğrudan Çar'a başvurmaya çalışırken vefat etti. Yakup Han İngilizler tarafından yönetici olarak tanındı, fakat bu tanımanın maliyeti olarak Mayıs 1879'da Gandomak Antlaşması imzalandı. Antlaşma, Afganistan'ın, dış ilişkilerini, özellikle de Rusya'yla ilişkilerini 'İngiliz hükümetinin tavsiye ve istekleri doğrultusunda' şekillendirmesini öngörmekteydi.40 Afganlılar tarafından 'Kınanmış Antlaşma' olarak isimlendirilen bu antlaşma, Peştu bölgesinde bulunan büyük toprak parçalarını İngilizlere bıraktı, bu şekilde bölge halkı Afganistan ile kuzeybatı sınırı (bugünkü Pakistan) içinde kalarak birbirinden ayrılmış oldu.41

İkinci Afgan Savaşı, birincisinin bir tekrarı gibiydi. İngilizler Kabil'i işgal ettiler. Fakat özel temsilcileri Louis Cavagnari'nin öldürülmesinden sonra başkentten çekilmek zorunda kaldılar ve Kandahar yakınlarında çok açık bir yenilgiye uğradılar. Rusya Afgan tahtı üzerinde hak iddia eden

Abdurrahman Han'ı öne sürdü, o da 1901 yılına kadar ülkeyi yönetti. Bu arada İngilizler kendilerini yeni bir Afgan bataklığından kurtarmak için çabalıyorlardı. Lord Roberts komutasında bir kurtarıcı güç Afganistan'a gönderildi, fakat elde edilen askeri zaferlere rağmen Londra'daki siyasi değişiklik liberal bir hükümeti iş başına getirdi ve ardından İngilizler Afganistan'dan çekildi. Rusya'nın Afganistan'daki olaylar karşısında takındığı pasif tutum, İngilizlerin tökezlemesini seyretmekten duyulan memnuniyeti bir derece gizledi, fakat İngilizlerin başarılı olmaları durumunda Türkistan'a doğru harekete geçebilecekleri yolunda derin bir kaygı da duyulmaktaydı. Ruslar, yapılacak en iyi şeyin, kendi konumlarını güçlendirmek ve ardından zamanın daha uygun olduğu bir dönemde sınır sorununa bir çözüm bulmak üzere görüşmeler yapmak olduğuna karar verdiler.

Ocak 1873'teki İngiliz-Rus Antlaşması, Türkistan ile Afganistan arasındaki sınırla ilgili olarak İngilizlerin ortaya koydukları istekleri tatmin etti, fakat İran ile Türkistan arasındaki sınır sorununun açık bir şekilde çözümlenmesini sağlayamadı. Rusya, Afganistan'ın İngiliz nüfuz alanı içinde olduğunu kabul etti. Bundan sonra atılacak adım, Rusya'nın, kendisine düşman Türkmen kabilelerinin görünüşte kontrol altında tuttukları Hazar'ın doğusundaki bölgeyi güvenli hale getirmesini gerektirmekteydi.

1879 yılında Ruslar, Teke Türkmen güçlerine karşı harekete geçtiler, fakat Türkmen kuvvetleri Göktepe'de kahramanca direndiler, Rus kuvvetleri de çekilmek zorunda kaldı. İngilizler Rusların faaliyetlerini yakından takip etmekteydiler, fakat müdahale etme konusunda istekli değillerdi. Bunun yerine İngilizler özel temsilcileri Yüzbaşı George Napier vasıtasıyla Türkmenleri Rusya'ya direnme konusunda teşvik etme yoluna gittiler, fakat Napier, herhangi bir yardım sağlamama ya da

İngiltere’nin asker ve ikmal malzemeleriyle Türkmenlere yardım edeceği yolunda bir izlenim vermeme yönünde üslerinden emir almıştı. Ruslar, Napier’in Türkmen-İran sınırında gerçekleştirdiği faaliyetler hakkında İran Şahı’na şikayette bulundular, bunun üzerine Napier Tahran’a çağrıldı. Ancak Napier Rusların niyetleri konusunda değerli bilgiler toplamıştı; kendi hükümetine İran’ı desteklemesi ve ikmal malzemelerinin sınırın hemen öbür yanındaki Rus kuvvetlerinin eline geçmesine izin vermemesi tavsiyesinde bulundu. İngiliz yetkililer yine İran’a destek vermede tereddüt ettiler, bu da Rus talepleri karşısında sıkışan Tahran’ın, Rusya’ya kendisinin iyi niyeti konusunda güvence vermesine neden oldu ve Rusları İngilizlerin işe karışması hususunda duydukları kaygıdan kurtardı.

Türkmenistan’ın Rusya tarafından işgali oldukça hızlı bir şekilde gerçekleşti.42 1880 yılında Ruslar, Hazar Denizi sahilindeki Krasnovodsk’tan içerideki Taşkent’e kadar uzanacak stratejik bir demiryolu inşa etmeye başladılar. Demiryolu inşası, Türkmenlerin telgraf hatlarına ve diğer yerlere gerçekleştirdikleri saldırılarla engellendi, bu da Rusları isyancı yerli halklara karşı General Skobelev’in komutası altında askeri kuvvet göndermeye zorladı. 1881 yılının sonuna doğru Göktepe kalesi yakınında gerçekleştirilen diğer bir kanlı savaş Rusların bölgedeki konumlarını güçlendirmelerini sağladı. Kuşatma sırasında 6,500’den fazla Türkmen öldürüldü, fakat üç gün süren yağma sırasında 8,000’inin daha yok edildiği belirtilmektedir. Skobelev, şu görüşü öne sürerek savaş sırasındaki katliamı ve ardından gerçekleştirilen yağma ve çapulculuk olaylarını haklılaştırma yoluna gitmiştir:

“Asya’da barış süresinin düşmana karşı gerçekleştirdiğiniz katliamla doğru orantılı olduğu görüşüne sahip bulunmaktayım. Onlara ne kadar şiddetli vurursanız ondan sonra o kadar uzun süre sessiz kalırlar. Benim sistemim şudur: Şiddetli şekilde saldır ve direniş tamamen ortadan

kalkıncaya kadar vurmaya devam et; sonra bir kez düzen sağladıktan sonra katliamı durdur ve tükenmiş düşmanına karşı nazik ve insancıl ol.”43

Peter Hopkirk’e göre, Skobelev, kendi başvurduğu metodun, İngilizlerin kısa bir süre önce Kabil’i işgalleri sırasında kullandıkları, karşı koyanları meydanlarda asma metodundan daha iyi olduğuna inanmaktaydı. Bu, ‘korku ya da teslimiyet değil, yalnızca nefret’ doğurmuştur.44 Fakat Mehmet Saray, alaycı bir şekilde şu ifadeleri kullanmıştır: ‘Rusların Türkmenlere söz verdikleri medeniyeti getirme yolu bu muydu?’45

Ruslar, İngilizlerin beklediği şekilde Aşkabat’ta durmadılar, 1884 yılında Merv’i ele geçirdiler. 1885 yılında General Alihanov’un komutası altındaki bir Rus kuvvetinin Herat yakınındaki Pence bölgesini ilhâk etmesi, Afgan kuvvetlerinin askeri olarak karşılık vermesine neden oldu. Afganlar bu bölgenin kendilerine ait olduğunu iddia ettiler, çünkü bölgedeki Türkmenler sadece bazen tebaa haline getirilmişlerdi. Ruslar ise bu Türkmenlerin Hîve ve Merv’e bağlı olduğunu ve bundan dolayı doğal olarak Rus yönetimi altında bulunduklarını iddia ettiler. Emir Abdurrahman, İngiliz yetkililerle görüşmek üzere Hindistan’da bulunmaktaydı ve onların desteğini istiyordu. Dünya basını savaş olasılığı üzerinde dururken Hindistan Valisi Lord Dufferin sözlü protestoların Afganistan’ın ümit edebileceği en fazla destek olduğunu belli etti. Afganistan’ın büyük, verimli topraklarını Rusya’ya kaptırmasıyla ve Afgan ordusunun çok önemli kayıplar vermesiyle bu olay hoşa gitmeyen bir şekilde sonuçlanmış oldu. Her iki güç de her iki tarafın sahip olduğu ya da kendi nüfuz alanları içinde gördükleri toprakları belirlemek üzere bir sınır komisyonu kurulması gerektiği konusunda anlaştılar. Böylece iki imparatorluk gücünün tartışmalı bir sınır boyunca birbirleriyle çatışmalarını

önleyecek bir sınırın belirlenmesi için birkaç yıl sürecek bir harita çıkarma çalışması başlamış oldu.

1887 yılında Rusya ile İngiltere, Afgan-Rus sınırını kesinleştirdi ve 1893 yılında da Kabil çizilen Durand hattını kabul etti. Yine de anlaşmazlıklar devam etti ve gerçekleştirilen çalışmaya karşı çıkan bölge halkı harita çıkarma çalışmasında bulunan grupları taciz etti. Bununla beraber Durand Antlaşması Afganistan ile İngiliz Hindistanı arasındaki sınırı belirledi. 1896 yılında İngiliz-Rus Sınır Komisyonu Rusya Türkistanı ile İngiliz Hindistan'ı arasında bir tampon bölge oluşturdu. Her iki hükümet arasında aylarca süren zor görüşmelerden sonra bu sınırlar 1907 yılında teyit edildi. Böylece Rusya'nın Orta Asya'daki konumu kesin bir şekilde belirlenmiş oldu, İngilizlerin de Hindistan'ın tehdit altında kaldığı yolundaki kaygıları giderilmiş oldu. İngiliz-Rus Antlaşması'ndan elbette herkes memnun değildi, en azından Afganistan ve İran'daki tüm yöneticiler bu memnuniyetsizler arasındaydı, fakat bu anlaşma Orta Asya'nın kontrolü konusunda neredeyse bir yüzyıldır yaşanan düşmanlık ve güvensizliği ortadan kaldırmış oldu.

Birçok araştırmacı Hindistan'a yönelik tehdidin hiçbir zaman gerçek bir olasılık haline dönüşmediği sonucuna ulaşmıştır. Gerçekten İngiliz tarihçisi H. W. C. Davis'in belirttiği gibi, Hindistan'daki siyasi ve askeri liderler; "Rus ajanlarının (Orta Asya'da) görüşmekte oldukları ittifakların esas değeri ya da Rusya'nın askeri planlarını engellemesi ve felce uğratması kesin görünen maddi zorluklar üzerinde nadiren durup düşündüler. Eğer Rusya'nın Asya'daki sınırlarını gidip görebilselerdi, onun sınır ordularını inceleyebilselerdi ve Avrupa'daki birçok devlet adamının çok önceden keşfettiği gerçeği, yani Rus ordusunun bir bütün olarak asker gücü ile dışarıdaki girişimlerinde kullanabileceği göreli olarak çok daha az sayıdaki

kuvvetleri arasındaki büyük orantısızlığı kendileri keşfedebilselerdi şüphesiz Rusya'dan çok daha az korkacaklardı."46

Ancak İngiliz diplomatları, askeri yetkilileri ve halkı, Rusya'nın Orta Asya'nın içlerine doğru gerçekleştirdiği her ilerlemenin, ancak çok ciddi bir karşı koymanın Hindistan'a yönelik bir saldırıyı önleyebileceği gerçeğini ortaya koyduğuna inanmaktaydılar. Birçok Rus liderin Rusya'nın Hindistan'a doğru yayılmasını önerdiğine, böyle bir politika takip ettiğine ve bunu istediğine şüphe yoktu, fakat İngiliz direnişiyle karşılaşılması durumunda alınacak pratik önlemler bu olasılığı tartışmalı hale getirecekti. Sonuç itibariyle Orta Asya'nın kontrolü konusunda gerçekleştirilen mücadele, bir prestij ve imparatorluk mücadelesiydi. Bu, bazıları açısından bir hayal, birçok kişi bakımından bir gerçek, mücadele sırasında kanı akıtılan Orta Asyalıların kendileri açısından ise oldukça üzücü bir olaydı.

1 'Büyük Oyun deyiminin, 1820'lerde İran ve Buhara'da seyahatler yapan Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. 1840'lara gelindiğinde kavramın, Orta Asya'daki hakimiyet mücadelesi için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Rudyard Kipling, Kim adlı masalında bu kavrama popülerite kazandırmıştır. 1816'dan 1856 yılına kadar Rusya Dışişleri Bakanı olan Kont Nesselrode, bu mücadeleden daha çarpıcı bir şekilde 'Gölgeler Yarışması' olarak söz etmiştir.

2 'England and Russia in Central Asia', The American Journal of International Law 3 (Ocak 1909), 170.

3 Seymour Becker, Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and KHîve, 1865-1924 (Cambridge, 1968), 5.

4 V. O. Kliuchevskii, Kurs russkoi istorii (tıpkı basım, Ann Arbor, 1948), 20-21.

5 Dietrich Geyer, Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914, Almancadan çeviren Bruce Little. (New Haven, 1987), 94.

6 T. R. Ryskulov, Kazakstan (Moscow and Leningrad, 1927), 22.

7 Ibid., 25.

8 Grigoriev, Orta Asyalıları, onların geleneklerini, tarihlerini, dinlerini ve toplumlarını çok iyi biliyordu. 1850'lerde Orenburg Sınır Komisyonu'nun baş yöneticisi olarak görev yapmış ve kendi yönetiminde yerli halkı eğitmek üzere okullar açmış ve kitaplar yayınlamıştı.

9 V. Grigorief, 'The Russian Policy Regarding Central Asia. An Historical Sketch', Turkistan by Eugene Schuyler, cilt 2 (New York, 1877), 396.

10 Alton S. Donnelly, 'Peter the Great and Central Asia, 'Canadian Slavonic Papers (1975), 205.

11 Michael Rywkin, Russia in Central Asia (New York, 1963), 20.

12 Garry Alder, Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft (Londra, 1985), 350.

13 N. A. Khalfin, Rossiia i khanstva srednei Azii (pervaia polovina XIX v.) (Moskova, 1974), 29.

14 Nikolay Murav'yov, Journey to KHîve through the Turcoman Country (Londra, 1977).

15 Perovskii'nin politikası İngiltere'nin birkaç yıl sonra Kuzeybatı Sınır bölgesinde (bugünkü Pakistan'da) başlatacağı politikaya bazı benzerlikler göstermektedir.

16 Bkz. E. Bekmakhanov, Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka (Alma-ata, 1992).

17 Aziatskaia Rossiia C. 1 (St. Petersburg, 1914), 32-33.

18 Şu eserde çevirisi yapılmıştır: Sir Henry Rawlinson, England and Russia in the East (Londra, 1875), 150.

19 İngiltere'nin, etkisini kendisinin kontrolü altında olmayan bir bölgeye doğru yaymaya çalışması bakımından, bazı araştırmacılar İngiltere'nin Afganistan'la ilgilenmesini Amerikalıların Monroe doktriniyle karşılaştırmışlardır. W. Habberton, Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907 (Urbana, 1937), 83.

20 İngiltere'nin Ocak 1842'de Kabil'den küçük düşücü bir şekilde çekilmesinin ardından Stoddart ile Conolly idam edilmişlerdir; bu olay, korkusuz bir kişi olan Aziz Joseph Wolff Buhara'ya gitmeye cüret edip gerçeği ortaya çıkarıncaya başkaları tarafından bilinmiyordu. Wolff'un kendisi de emir tarafından hapsedilmiş, fakat sonunda serbest bırakılıp İngiltere'ye dönmüştür.

21 Peter Hopkirk, The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia (New York, 1992), 286.

22 Bundan başka Kenesary Kasımov'un 1847 yılında Ruslar tarafından yenilgiye uğratılması, Kazak bağımsızlığının sonunu getirmiş ve Rusya'nın Türkistan'a doğru yayılmasının önünü açmıştır.

23 Kermit McKenzie, 'Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar, 'Central Asian Survey 8 (1989), 2. Ruslar tarafından kullanılan diğer bir girişken Kazak, Muhammed Salih Babazanov'du (1832-1871). Valihanov'un bilimsel ve etnografik çalışmasının günümüzdeki bir baskısı son zamanlarda yapılmıştır. Bkz. Khodzha Mukhammed-Salikh Babadzhanov, Sochineniia (sbornik statei 1861-1871) (Alma-Ata, 1996); Kh. Madanov A. Musabaeva, Mukhambetsalyq Babazhanov (Omiri men shygharmashylyghy turaly) (Alma-Ata, 1995).

24 Bu, Ruslar açısından çok değerliydi çünkü Valihanov'un gezisinden birkaç yıl sonra Kaşgar ve Sincan'daki diğer bölgeler Çin yönetimine karşı

gerçekleştirilecek bir isyanın içine çekilecekti. Rus bakış açısını yansıtan bir çalışma için bkz. A. N. Kuropatkin, Kashgaria: Historical and Geographical Sketch of the Country; its Military Strength, industries and Trade (Calcutta, 1882).

25 Valikhanov'un çalışmalarının bazısı John ve Robert Mitchell tarafından edit edilen şu eserde yer almıştır: The Russiansin Central Asia (Londra, 1865).

26 Kısrak sütünden elde edilen ve Kazakların çok sevdikleri bir içecek olan kımızla birlikte oraların havasının onun hastalığını iyi edeceğine inanılmaktaydı. Gerçekten kımız içmek, 19. yüzyıl Rusyası'nda tüberküloz hastalığını iyi etmek için yaygın şekilde başvurulan bir yoldu.

27 Semenov hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Aldan-Semenov, Semenov-Tian-Shanskii (Moskova, 1965); W. Bruce Lincoln, Petr Petrovich Semenov-Tian-Shanskii: The Life of a Russian Geographer (Newtonville, MA, 1980). Bundan başka Semenov'un seyahati yeniden basılmıştır. Bkz. Petr Petrovich Semenov, Travels in the Tian'-Shan', 1856-1857 (Londra, 1998).

28 Bkz. Derek Waller, The Pundits: British Exploration of Tibet&Central Asia (Lexington, KY, 1988).; Hopkirk, Great Game, 321-38.

29 S. V. Zhukovskii, Snosheniia Rossii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhsotlietie (Petrograd, 1915, No. 2), 153-54.

30 M. K. Rozhkova, Ekonomicheskie sviazi Rossii so Srednei Aziei, 40-60-e gody XIX veka (Moskova, 1963), 50-69.

31 S. S. Tatishchev, Imperator Aleksandr II: ego zhizn'i tsarstvovanie, C. 2 (St. Petersburg, 1903), 115-16.; Hopkirk, Great Game, 303-04.; Schuyler, Turkistan, C. II, 258-70.; Martha B. Olcott, The Kazakhs (Stanford, 1987), 75.

32 Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Central Asia (New York, 1964), 60. İlhâk olayı, Taşkent'in bağımsız bir hanlık yapılıp yapılmayacağıyla ilgili olarak Rus hükümetinin yüksek düzey yetkilileri arasında tartışmalar devam ederken gerçekleştirilmiştir. Sonunda sınırı güneye doğru kaydırmanın nihai olarak ticarete fayda sağlayacağına ve güvenliği güçlendireceğine karar verildi.

33 Rawlinson, England and Russia in the East, 176.

34 Gerald Morgan, Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895 (Londra, 1981), 121. Cherniaev'in kötü bir yönetici olduğu ortaya çıksa da daha sonra generalliğe terfi ettirildi ve 1883-1884 yıllarında Türkistan'ın genel valisi oldu. Cherniaev ordudan ayrıldıktan sonra gazetecilik ve avukatlık yaptı.

35 Şu eserde alıntılanmıştır: Mehmet Saray, 'The Russian Conquest of Central Asia', Central Asian Survey 1 (1982), 13.

36 Emir aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu, Afganistan ve Türkmenistan'dan da yardım talep etti. Bu devletlerin hepsi de kendisine kesin olarak sempati duysalar da hiçbiri Ruslara karşı Buhara'ya yardım edebilecek durumda değildi.

37 Schuyler, Turkistan, cilt II, 202-07.

38 Mary Holdsworth, Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Hokand and KHîve (Oxford, 1959), 60.

39 Louis Dupree, Afghanistan (Princeton, 1973), 405.

40 Louis W. Adamec, Historical Dictionary of Afghanistan, ikinci baskı (Lanham, MD&Londra, 1997), 114-15.

41 Dupree, Afghanistan, 425.

42 Rusya'nın fethini en iyi anlatan eser şudur: Mehmet Saray, The Turkmen in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and

Their Incorporation into the Russian Empire (Ankara, 1989).

43 George N. Curzon, Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question (Londra, 1889), 85-86.

44 Hopkirk, The Great Game, 407.

45 Saray, Turkmen in the Age of Imperialism, 215.

46 H. W. C. Davis, ‘The Great Game in Asia (1800-1844)’, The Raleigh Lecture on History (Londra, 1926), 14.

Adamec, Louis W. Historical Dictionary of Afghanistan, ikinci baskı Lanham & Londra, 1997.

Alder, Gary. Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft. Londra, 1985.

Aldon-Semenov, A. Semenov-Tian-Shanskii. Moskova, 1965.

Aziatskaia Rossiia. 2 cilt. St. Petersburg, 1914.

Babadzhanov, Khodzha Mukhammed-Salikh. Sochineniia (sbornik statei, 1861-1871). Alma-ata, 1996.

Becker, Seymour. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and KHîve, 1865-1924. Cambridge, 1968.

Bekmakhanov, E. Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka. Alma-ata, 1992.

Curzon, George. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. Londra, 1889.

Davis, H. W. C. ‘The Great Game in Asia (1800-1844)’, The Raleigh Lecture on History. Londra, 1926.

Demko, George. The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916. Bloomington, 1969.

Donnelly, Alton S. ‘Peter the Great and Central Asia’, Canadian Slavonic Papers (1975), 202-17.

Dupree, Louis. Afghanistan. Princeton, 1973.

‘England and Russia in Central Asia’, The American Journal of International Law 3 (Ocak 1909), 170-75.

Geyer, Dietrich. Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914, Almancadan çeviren: Bruce Little. New Haven, 1987.

Grigorief, V. ‘The Russian Policy Regarding Central Asia. An Historical Sketch’, Turkistan, Eugene Schuyler. New York, 1877.

Habberton, W. Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907. Urbana, 1937.

Holdsworth, Mary. Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Hokand and KHîve. Oxford, 1959.

Hopkirk, Peter. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. New York, 1992.

Khalfin, N. A. Rossiia i khanstva srednei Azii (pervaia polovina XIX v.). Moskova, 1974.

Kasymbaev, Zh. K. ‘Razvitie priirtyshskikh krepostei kak torgoykh tsentrov v XVIII veke’, Izvestiia Akademiia Nauk KazSSR, seriia obshchestvennykh nauk. (No. 6, 1974), 40-46.

Kliuchevskii, V. O. Kous russkoi istorii. Ann Arbor (yeniden baskı), 1948.

Kuropatkin, A. N. Kashgaria: Historical and Geographical Sketch of the Country; its Military-Strength, industries and trade. Calcutta, 1882.

Lincoln, W. Bruce. Petr Petrovich Semenov-Tian-Shanskii: The Life of a Russian Geographer. Newtonville, MA, 1980.

Madanov, Kh. And A. Musabaeva. Mukhambetsalyq Babzhanov (omiri men shygharmashylyghy-turaly). Alma-ata, 1995.

McKenzie, Kermit. ‘Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar’, Central Asian Survey 8 (1989), 1-30.

Mitchell, John and Robert (der.). The Russians in Central Asia. Londra, 1865.

Morgan, Gerald. Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895. Londra, 1981.

Murav'yov, Nikolay. Journey to KHîve through the Turcoman Country. Londra, 1977.

Olcott, Martha B. The Kazakhs, ikinci baskı. Stanford, 1995.

Rawlinson, Sir Henry. England and Russia in the East. Londra, 1875.

Rozhkova, M. K. Ekonomicheskie sviazi Rossii so Srednei Azii, 40-60-e gody XIX veka. Moskova, 1963.

Ryskulov, T. R. Kazakstan. Moskova ve Leningrad, 1927.

Rywkin, Michael. Russia in Central Asia. New York, 1963.

Saray, Mehmet. 'The Russian Conquest of Central Asia', Central Asian Survey 1 (1982), 1-38.

——, The Turkmen in the Age of Imperialism: a Study of the Turkmen People and Their-Incorporation into the Russian Empire. Ankara, 1989.

Semenov, Petr Petrovich. Travels in the Tian 'Shan', 1856-1857. Londra, 1998.

Stebelsky, I. 'The Frontier in Central Asia', Studies in Russian Historical Geography, cilt 1, James H. Bater ve R. A. French (der.), New York and Londra, 1983.

Tatishchev, S. S. Imperator Aleksandr II: ego zhizn'i tsarstvovanie, 2 cilt. St. Petersburg, 1903.

Waller, Derek. The Pundits: British Exploration of Tibet&Central Asia. Lexington, KY, 1988.

Wheeler, Geoffrey. The Modern History of Soviet Central Asia. New York, 1964.

Zhukovskii, S. V. Snosheniia Rosii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhsotlietie. Petrograd, 1915.

Rusların Türkmen Topraklarını İstilâları / Yrd. Doç. Dr. Memet Yetişgin [s.596-606]

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Rusların, Türk topraklarını işgale başlaması, onbeşinci yüzyılın sonlarında Moskova kinezliğinin Altınordu Devleti hakimiyetinden çıkmasıyla başlar.1 Bu tarihten itibaren, Moskova prensliği önderliğinde kurulan güçlü ve merkezi Rus devleti -ki bu merkezilik anlayışı Altınordu Devleti'nin Rusya'ya bir mirasıdır- Türk dünyasına karşı ilk büyük darbeyi onaltıncı asrın ortalarında vurmuştur. 1552'de Kazan Hanlığı'nı ve 1556'da da Astrakan Hanlığı'nı zapt etmiştir.2 Bu gelişme Türk dünyası için büyük bir yıkım olurken, Rusya'ya uzun yıllar sürecek Asya İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli bir başlangıç noktasını oluşturmuştur. Volga vadisinin Rusların eline geçmesi, Orta Asya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki iletişimi büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Zaten Hazar Denizi'nin güneyinden iletişimi zorlaştıran ve hatta imkansız kılan Şii Safevi İran Devleti'nin varlığı varken, kuzey yolunun da Ruslar tarafından kapatılması Türk Dünyası için telafisi mümkün olmayan yıkımlar getirmiştir. Bu tehlikeyi vaktinde sezen Osmanlı Devleti, özellikle Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ve Harezm hükümdarı Hacı Mehmet Han, Don ve Volga nehirlerini bağlayan bir tünel kazma ve böylece de Karadeniz'den Hazar'a su yoluyla ulaşma amacını güden programı 1569'da uygulamaya koymuşlar ancak, iyi niyetli ve uzağı gören bu program başarısızlıkla sonuçlanmıştır.3 İki büyük Türk kütlesi arasındaki kopukluk giderilememiş, bu durum hem her yıl Hac için yola çıkan hacıların işini zorlaştırmış, hem de ticari, ilmi, entelektüel, siyasi, askeri, sosyal ve

kültürel alanlarda birlikte harekâtı zorlaştırarak, Türk dünyasının topyekün ve paralel kalkınmasını engellemiştir.

Rusların Türk toprakları içerisindeki İstilâları Volga vadisiyle sınırlı kalmamış, onaltıncı asrın sonlarına doğru Rusya adına hareket eden Cossack lideri Yermak'ın Ural dağlarını geçip, Kağan Küçüm'ün Siberya Krallığı'na saldırmasıyla Asya kıtasına sıçramış ve sürekli bir yayılmacılık karakteri kazanmıştır.[4] 1840'lara gelindiğinde Rusya, tüm Sibirya'yı alarak Pasifik okyanusuna, Çin ile yaptığı mücadelelerle Amour vadisine ve Moğol Kalmuklarının büyük ölçüde yıprattığı Kazak ordalarının topraklarını alarak da sınırlarını Orta Asya Türk hanlıkları sınırlarına dayamıştır. Burada "Orenburg-Sibirya" hattını meydana getirmişlerdir. Hazar Denizi'nde Yayık (Ural) ırmağının ağzında kurulmuş olan Guriev şehrinden başlayıp, Orenburg ve Orsk üzerinden, Tobol, İşim, Omsk ve İrtiş'i izleyerek Semipolatinsk'ten geçerek Çin sınırına ulaşan bu hat bir sıra güçlendirilmiş Cossack kaleleri olup, hem sınırları korumada ve hem de Türk topraklarına Cossack akınlarının yapılmasında üs görevini yapmaktaydı.[5] Bu hat ile Ruslar, Orta Asya Türk hanlıklarını batı, kuzey ve doğu sınırlarında genel olarak sarmış bulunmakta ve hanlıkların dışarı ile ilişkilerini sınırlamış olmaktaydılar. Rus yayılmacılık zihniyeti gösteriyordu ki Rusların yapacakları sıradaki hareket bu hanlıkları İstilâ etmekti.[6]

Rus tezlerine göre, özellikle bir askeri tarihçi olan Terentyef'in kitabında ve Rus dışişleri sekreteri Prens Gorchakov'un 1864 tarihli bildirisinde ifadesini bulduğu gibi, Rusların Türk topraklarını İstilâsı Türklerin sosyal yaşantılarıyla ve Ruslara karşı tutumlarıyla yakın ilgiliydi. Bu bağlamdan olarak, Türklerin çoğunluğunun göçebe olması itibariyle gösterdikleri aşırı hareketliliğin (mobility) yaratmış olduğu "düzensizliği" ve sürekli ganimet için komşu yerleşik toplumlar üzerine yaptıkları akınları sona erdirmek için alınan tedbirler olarak belirtiyorlardı. Ruslara göre,

“medeni” olan kendileri komşu “barbar” veya “yarı-barbar” göçebelerin topraklarını almak zorunda kalmışlar ve doğal sınırlara veya kendilerine eş, yerleşik medeniyetlerin sınırlarına varıncaya kadar bu yayılmayı sürdüreceklerini belirtmişlerdir.7 Ancak, doğal sınırlara ulaşma tezi, Rusların onaltıncı asırda Ural dağlarına, Hazar Denizi’ne ve Kafkaslar’a ulaşmalarıyla bir noktada başarılmış olurdu. Onaltıncı asırda ulaşılan bu sınırlar, Rus yayılmacılığını durdurmamış, aksine daha kapsamlı İstilâlara itmiştir. Böylece ortaya attıkları doğal sınırlar tezi, Rus saldırganlığı ve emperyalizmi ile çürütülmüş oluyordu.

Rusların ikinci tezi olan, yerleşik ve medeni toplumların sınırlarına ulaşıncaya kadar yayılma fikri ise, Orta Asya’daki Türk hanlıklarının oldukça iyi gelişmiş yerleşik bir hayatı ve tarihi medeniyeti gözününe alındığında, onların sınırı Ruslar için yayılmanın sonu olmalıydı. Ancak, bu tez de sadece Rusların kendi politik ve diplomatik oyunlarının parçasından başka bir şey olmadığından, 1877’ye varıncaya kadar Ruslar, Orta Asya Türk hanlıklarını yenmişler, stratejik ve ekonomik önemi olan yerleri, örneğin Taşkent, Semerkand, Aral Gölü çevresi ve Hokand Hanlığı gibi, tamamiyle kendi askeri yönetimleri altına almışlar, geri kalan yerlerdeki Buhara ve Hive hanlıklarını da kendi vasalları (bağlı hanlıklar) haline sokmuşlardır. O tarihte, Batı Türkistan’ı tam bir Rus boyunduruğu altına almak için geride sadece Türkmenlerin yaşadığı topraklar kalmıştır.

Rusların bu tezlerini daha ziyade 1860’larda ve 1870’lerde, Orta Asya Türk hanlıklarını ele geçirdikleri sırada vurgulamışlardır. Bunda, İngiliz-Rus emperyalist rekabetinin önemli yeri vardır. Bu tezlerle Ruslar, bir anlamda saldırgan ve yayılmacı politikalarını örtbas edip, kendilerini İngilizlere ve Avrupa’ya karşı masum göstermek istemişlerdir. Bu tezlerin aksine Rusların Türk topraklarını ele geçirmede birçok daha gerçekçi sebepler vardır. Bunlardan, bir Cossack olan Yermak’la başlayan, panslavist

devlet adamlarından Count Nikolai İgnatiev (1832-1908), D. A. Miliutin ve komutanlardan General V. A. Perovski, General A. K. Kaufman, General M. G. Cherniaev ve General M. D. Skobelev gibi şahsi ihtiraslarını tatmin için büyük bir imparatorluğun kaynaklarını yayılmacılık ve rütbe uğruna8 kullanan kişilerin varlığı, Rusların toprağa doymayan aç gözlülüğü,9 zenginlik ve prestij için ticari yolları kontrol etme isteği,10 bozkır toplulukları ile giriştikleri tarihi mücadelenin canlı anıları,11 Ortadoksluk ve Rusluk fikirlerini yayma veya üstün kılma arzusu, Türk toprakları üzerinde yaşayan halkın ve devletlerin geri kalmışlığı, emperyalist düşüncenin oluşturduğu Rus siyaseti ve sıcak sulara inme politikaları gibi sebepler Rusların yayılmacılığında daha etkili olmuştur.12

Ondokuzuncu Asrın Ortalarına Doğru Türkmenler

Türkmenler Oğuz boylarından olup, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1156) önderliğinde ve daha sonra da Moğollar önünde kaçarak, Orta ve Yakın Doğuya giden Oğuz Türklerinin arkada bıraktıkları soydaşlarıdır.13 Genellikle bağımsız aşiretler halinde yaşayan bu Türk toplulukları, zaman zaman Hive Hanlığı'nın ve zaman zaman da İran'ın hakimiyetini kabul ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yaşadıkları coğrafya genel hatlarıyla tarihte "Oğuz Çölü"14 olarak da isimlendirilen, Moğol İstilâsının yıkımını en az hissetmiş yerlerden olan Mengışlaktır.15 Ondokuzuncu yüzyıldaki yaşadıkları alan genel hatlarıyla, batıda Hazar Denizi ve İran ile doğuda Aral Gölü, Hive ve Buhara hanlıklarına; kuzeyde Kazak bozkırları, özellikle Küçük Orda toprakları ile güneyde Afganistan sınırları arasında yer almaktaydı. Bu topraklar genellikle az yağış alan, yazları sıcak ve kurak, kışları ise sert soğuklara maruz kalan bir iklime sahipti. Önemli bir kısmını Kara Kum olarak isimlendirilen çöller oluşturmaktaydı. Bu geniş ve kurak topraklar üzerinde tarıma elverişli ovalar da mevcuttu. Bunlardan Akal vahası ile Tecend ve Murgab

ırmaklarının beslediği Merv vahaları meşhurdu. Genellikle kurak düzlüklerin oluşturduğu ülkede dağlık alanlar sınırlı idi. Sadece kayda değer olanı, batıda, İran sınırında yer alan Köpet dağlarıydı.

Bu geniş kurak, yarı-kurak ve kısmen sulanan araziler üzerinde Türkmenler, göçebe, yarı-göçebe ve kısmen de yerleşik bir hayat sürmekteydiler. Bulundukları coğrafyanın ve iklimin zaman zaman yol açtığı hastalık, kıtlık ve zorlukların yanında, normal zamanlarda da zengin bir hayatı destekleyecek özelliği sınırlı idi. Bu sebepledir ki, Türkmen toplulukları oldukça fakir bir hayat yaşıyorlardı. Yaşam tarzlarının, İran ile dini sürtüşmenin ve İran'ın siyasi emellerinin yanında, fakir oluşları, Türkmenleri zaman zaman alamanlar (akınlar) yaparak, gerek İran ve gerekse de Rus köylerinde ganimet toplamaya ve ganimetler arasındaki esirleri ise Hive ve Buhara gibi şehirlerde satarak para kazanmaya itmiştir. Türkmenler için bu akınlar, bir yaşam tarzı, ekonomiye katkı ve siyasi bağımsızlığın simgesi gibiydi.16 Elbette, Türkmenler asırlardır üzerinde varlıklarını sürdürdükleri toprakları da en iyi şekilde kullanmasını öğrenmişler, hayvancılıkla uğraşmanın yanında, toprakları işlemede, nefis kavun, karpuz ve diğer sebze ve meyvelerle, mısır ve buğday yetiştirerek, kendi ihtiyaçları olan toprak ürünlerini de yetiştirmişlerdir. Bu amaçla, gerek Akal vadisi ve gerekse Merv vahaları ün kazanmıştır.

Kendi boy grupları içerisinde özgürce yaşamayı seçen Türkmenler, çevre ülkelerin kendi üzerlerinde kurmak istedikleri siyasi üstünlüğe şiddetle karşı çıkmışlardır. Çevre ülkelerden doğuda Hive ve Buhara Hanlıkları, batıda ise İran ve Afganistan devletleri ile zaman zaman ilişkiler kurmak ve mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Türkmenlerin Hive Hanlığı'na ve İran Devletine Karşı Bağımsızlık Mücadeleleri

Merkezi güçlü bir politik çatı altında toplanıp, birlikte bir devlet kurmaktan uzak olan Türkmen boyları, zaman zaman komşu yerleşik büyük devletlerin hakimiyeti altına girmek zorunda kalmışlar, bu devletlere vergi ve asker vermişlerdir. Diğer bir deyişle, kendi devletlerini kuramayıp, bağımsız hareket eden Türkmen boylarına, komşu devletler saygı duymamış, her fırsatta onları hakimiyet altına alıp, topraklarını İstilâ etmek istemiştir. Bununla birlikte, Türkmenler de kendi bağımsızlıklarını korumak için zaman zaman bir komşu devletin himayesini, diğerinin saldırgan tutumuna karşı aramışlardır. Bu sebepledir ki, 1822'de Buhara ordusu Merv'i İstilâ edince, Tekeler gönüllü olarak Hive Hanlığı'nın hakimiyetine girmiş ve Buhara'ya karşı Hive ile yakınlaşmayı kendi siyasetlerine daha uygun görmüşlerdir. Ancak, 1855'te bu defa Koşut Kağan liderliğinde Hive'ye karşı ayaklanmışlar, Hive Hanı Muhammed Emin komutasında üzerlerine gelen orduyu yenip, hanı esir edip, başını kesmişler ve bir iyi niyet gösterisi olarak da kesik başı İran'ın Kajar Şah'ına göndermişlerdir.17

İranlıların Türkmenler'i hakimiyet altına alıp onlardan vergi ve asker temin etmek arzusu, 1850'lerin sonunda tekrar alevlenmiştir. Birçok zamanlar, İran'ın Türkmenler üzerine yaptığı seferler uzun süreli hakimiyetten ziyade, devlet terörü şeklinde çapulculuk ve yağma yapmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Türkmen sınırındaki İran valileri, sürekli Türkmenler üzerine ani baskınlar yapar ve yüzlerce Türkmeni öldürür veya esir eder ve binlerce hayvanlarını çalarlardı. Örneğin, 1856'da Astrabad valisi Jafer Kuli Kağan ansızın Akal Türkmenleri üzerine yürümüş, 500 kadarını öldürüp, 1.500 kadarını esir etmiştir. Yine, 1857'de Horasan genel valisi Sultan Murad Mirza Türkmen ileri gelenlerle Meşhed'de bir toplantı yapıp anlaşmaya varma vaadinde bulunmuş, ancak gelen Türkmen beylerini kahpece yakalatıp hapse attırmıştır. Devam eden İran saldırılarından Astrabad valisi Jafer Kuli'nin Akal üzerine yaptığı

1858’deki sefer, Mançuk Tepe muharebesinde tam bir yenilgiyle sonuçlanmış. Türkmenler, Nur Verdi Kağan liderliğinde, İran içlerine kadar saldırılar yapmışlardır. Ancak bu yenilginin ve kaybolan prestijin gereğinin yapılması için, yeni Horasan genel valisi Hamza Mirza komutasında bir İran ordusu Merv’e kadar ilerlemiş, ancak Merv Türkmenler tarafından boşaltıldığından, Türkmenleri hakimiyet altına almak mümkün olmamış ve burada kalamayacağını anlayan İranlılar geri dönmek zorunda kalmıştır.18

Bu başarısızlıktan sonra, büyük bir ordu ile Türkmen topraklarına girip, Merv’i alıp, Türkmenlere kesin darbeyi vurmak isteyen İran Şahı Nasreddin, Horasan valisi Hamza Mirza komutasında 30.000 asker, 33 top ve 20.000 yardımcı kuvvetli 1860 yılı ilkbaharında sefere göndermiştir. İlk defa Tecend ırmağının geçildiği 14 Haziran günü sıcak çatışmaya giren ordu, ondan sonra sürekli Türkmen saldırılarına uğramasına rağmen, yoluna devam etmiştir. Sıcaklar ve susuzluk yüzünden muzdarip olan İran ordusu, Türkmenlerin başarılı saldırı ve bu saldırılarda elde ettikleri esir ve yük dolu hayvanlar, ordunun moralini iyice bozmuştur. 6 Temmuz’da Murgab nehrini geçen İranlılar, bataklık ve sulardan dolayı ve yaklaşık 25 kilometre olan Merv’e kadarki mesafeyi ancak dokuz günde alabilmiş ve Merv şehrine varıldığında, burasının Türkmenlerce terk edildiğini görmüştür. Buna rağmen, “İran ordusunun muzafferen şehre girişi” İran’da şenliklerle kutlanmıştır. Burada uzun zaman zevk ve eğlence ile vakit geçiren ordunun, ot toplamak ve başka sebeplerle dışarı çıkanlarını, Türkmenler pusuya yatarak ve baskınlar yaparak öldürmeye ve esir olarak alıp götürmeye devam etmişlerdir. Hatta Türkmenler, uykuya dalan nöbetçilerin kafasını kesip, elinden silahını alıp götürmüşlerdir.19

Merv’de bir çeşit kuşatma altında kalan ordu, açlık ve tifüs hastalığından kırılmaya başlamıştır. Sonunda, Hamza Mirza’nın muhalefetine rağmen, Şah’ın ileri gidip Türkmenlerin mutlaka ezilmesi

emri nedeniyle ordu 10 Eylül'de Türkmenleri izlemeye başlamış, 16 Eylül'de Türkmenlerin yeni karargahına saldırılmış ise de, Türkmenler "İranlıların hareket tarzını süratle" kavrayıp, İranlıları şaşırtmış ve iki toplarını da cephanesiyle birlikte ele geçirip İran ordusuna karşı kullanmıştır. Şaşkınlık içerisinde olan İran ordusu, 3 Ekim'de iki grup halinde ilerlemeye başlamış, Türkmenlerin pususuna düşmüş, büyük bir bozguna uğrayarak, "Herkes canını kurtarsın!" bağırışlarıyla tam bir panik ve perişanlık içindeyken, komutanlarının da orduyu terk ederek son sürat geriye doğru kaçtığını görünce, Türkmenler büyük bir zafer kazanmıştır. İran ordusu, tüm erzak ve malzemeleriyle Türkmenlerin eline geçmiştir.20

Zafer, Teke Türkmenlerinin liderliğinde, Yomud, Sarık ve Salor Türkmenlerinin yardımıyla kazanılmış, ve İran'ın Merv doğrultusunda yayılmacılığı sona erdiği gibi, Türkmenler de tam bir bağımsızlıkla hareket etmeye başlamışlardır. Zaferin verdiği güçle, Türkmenler İran'ın birçok yerine seferler yapıp, buraları yağmalamışlardır. Hive ve İran tehlikesini bir süre için bertaraf eden Türkmenler, bu kez de kuzeyde her geçen gün daha da saldırgınlaşan yeni bir güçle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu yeni güç Rusya idi.

Rusların Hazar Gölü'nün Doğusuna Geçmeleri

Rusların Hazar'ın doğusundaki Türkmen topraklarına ilgileri I. Petro'nun (1689-1724) çarlık dönemine kadar geriye gider. I. Petro, Türkistan'ın "gizli" altınına ve Hindistan ile Çin'den gelen zengin ticaret yollarına hakim olmak için,21 1717'de bir Kafkasyalı olan Aleksander Bekovitch-Cherkasski komutanlığındaki bir orduyu Hazar ötesi topraklar üzerinden Hive'ye göndermiş, ancak bu sefer tam anlamıyla başarısız olmuştur.22 Her ne kadar I. Petro bundan başarısız olmuşsa da, Ruslar için gelecekte izliyecekleri yöntemi göstermiştir. 1850'lere kadar, Ruslar Türkmen topraklarına ciddi olarak yerleşmemişlerdir. Bunda,

Rusların Kafkaslar'da karşılaştıkları Osmanlı, İran ve yerli güçlerin karşı koymasının önemli yeri vardır. Rusların Kafkaslar'a ve Hazar Denizi'ne hakimiyeti 1828'de İran ile yaptıkları Türkmençay Anlaşması'yla sağlam bir noktaya erişmiştir. Bu anlaşmayla Ruslar, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan ve Gürcistan üzerinde tam hakimiyet kurmuşlar, Hazar Denizi'nde de üstünlüklerini İran'a kabul ettirmişlerdir.23 Bundan sonra Rusları bu bölgede meşgul eden, Rus yayılmasını durduran ve yirmibeş yıl boyunca binlerce Rus askerinin ölümüne yol açan gelişme, Şeyh Şamil liderliğindeki yerli Müslüman güçlerin başarılı gerilla hareketleridir. Şeyh Şamil'e karşı, hemen hemen sınırsız olan insan, mal ve malzeme kaynaklarını kullanan Ruslar, ancak, 1859'da Şeyh Şamil'i yenmeyi başarmışlardır.24 Ruslar böylece bölgedeki son engeli de aşmışlardır. Kafkaslar'da ve Hazar Denizi'nde varlığını güçlendiren Ruslar, Kırım Harbi'nin vermiş olduğu aşağılayıcı yenilginin de öfkesiyle, Orta Asya'da topraklar alarak kırılan prestijlerini ve tarihi yayılmacılıklarını tatmin etmeye devam etmiştir. Her yeni işgal edilen toprak, izleyen yeni işgaller için başlangıç noktası olmaya devam ederek, Rusya'nın sürekli olarak topraklarını genişletmesine yol açmıştır.25

1850'lerde Ruslar, Hazar ötesi (Transcaspia) topraklara göz dikmişlerdir. Hazar'ın doğusundaki topraklarda, Yamud Türkmenleri ve daha güneye doğru ise Akhal ve Aşkabat bölgesinde Teke Türkmenleri yaşamaktaydı. Rusların Hazar ötesi topraklara ilk yerleşimi 1854'te, Novo-Petrofski kalesini kurmalarıyla başlamıştır.26 Ancak, bir yanda Kırım Harbi ve diğer yandan da Orta Asya hanlıklarıyla yaptıkları savaşlar nedeniyle, bu bölgedeki ilerlemelerini bir süre için askıya almak zorunda kalmışlardır. Doğuda, 1865'te Taşkent'i alıp, 1866'da Buhara ve Hokand hanlıklarını yenip barış yapmaya zorladıktan sonra, Ruslar, Türkmen topraklarına ve Hive Hanlığı'na göz dikmişlerdir. Hive Hanlığı'nı zapt etmek için Hazar

üzerinden ve Türkmen topraklarını geçerek bir sefer yapmayı düşündüklerinden, Hazar Denizi doğusunda yerlerini sağlamlaştırmak ve bir başlangıç noktası kazanmak için, 1869'da Kızıl Su (Krasnovodsk) -ki Ruslar burasını antik dönemlerde Amu Derya ırmağının ağzı olarak düşünüyordu- üzerinde bir kale yapmayı başardılar. Ruslar, Albay Stoletoff komutanlığında bir gücü kaleye yerleştirdiler.27 Gelişmeden haberdar olan Hive hanı, Türkmenleri ve bir kısım kendi güçlerini buradaki Ruslarla mücadeleye teşvik etmiştir. Türkmenler sürekli buradaki Rus kalelerine akınlar yapmış ve bir defasında da Albay Rukin'in tüm kuvvetlerini ezmişlerdir.28 Ancak, Ruslar Hazar'ın doğusunda kalmaya kararlı olduklarından, yeni güçlerle durumlarını takviye etmiş ve Hazar'ın güneydoğu istikametinde yer alan Çıkışlar'da yeni bir kale yaparak, hem Türkmenistan ve İran hem de Afganistan üzerine gelecekte yapılacak askeri seferler için daha uygun bir mevkiyi kazanmışlardır.29

Hive Hanlığı'nın Rus Üstünlüğünü Kabulü ve Rusların Yomut Türkmenlerini Katliamı

Hokand ve Buhara ordularını yenerek, Taşkent ve Semerkand gibi tarihi, ekonomik ve stratejik şehirlere sahip olan ve bu hanlıklar üzerine hakim devlet olan Rusya, 1873'te son bağımsız Türkistan Türk Hanlığı Hive'yi de yıkmak için ordular göndermiştir. Ruslara göre bu seferin sorumluları Hivelilerdi. Onlara göre, Hive Hanı Mehmet Rahi Han (1864-1910) Rusya topraklarına saldıran Türkmen "çetelerine" ve Kazak "eşkiyalarına" yardım ve yataklık etmekte, bu grupların kervanlara saldırıp soymasına ve ticareti engellemesine göz yummakta, Rus topraklarında çıkan ayaklanmaları desteklemekte ve en önemlisi "yüzlerce" Rusu köle olarak kullanmaktaydı.30

Her ne kadar Hive'de Rus köleleri var idiyse de, Rusların iddia ettiği gibi yüzlerle ifade edilecek kadar fazla değildi. Dahası, bu Rusların çoğu

bizzat Han tarafından, kendi bahçelerinin bakımı ve gelişimi ile görevlendirilmiş kişilerdi.31 Gerçekte Ruslar, Hive'yi almakla, I. Petro zamanından beri besledikleri tarihi emelleri gerçekleştirecekler, tüm Orta Asya Türk hanlıklarını hakimiyet altına alacaklar, Amu Derya nehrini tam kontrol ederek, ticaret ve bölge ekonomisinde tam söz sahibi olacaklar ve İngilizlere karşı bölgede stratejik bir üstünlük elde edeceklerdi.

Ruslar, 1873 yılı yazında, üç ayrı hareket noktasından, dört ayrı ordu ile Hive üzerine yürümüşlerdir. Bu ordulardan, Türkistan genel valisi General K. Von Kaufman, aynı zamanda Kaufman tüm orduların komutanıydı, Taşkent'ten, Ural Cossacklar komutanı General N. A. Verevkin Orenburg'dan, Hazar ordusu komutanı General N. P. Lomakin Kızılsu'dan ve Albay Markasov'un birlikleri de Hazar üzerindeki Çıkışlar'dan başlayarak Hive üzerine yürümüştür. Rusların bu şekilde birçok ordu ile ve birçok cepheden Hive üzerine yürümeleri, onların tarihte iyi ders çıkardığını gösteriyordu. Çünkü 1717'de Hazar üzerinde Bekovich güçleri ve 1839'da Orenburg'dan Orenburg Valisi General Perovski komutasında ki ordular Hive'yi almayı denemişler, her ikisi de başarısızlıkla sonuçlanıp, Rusya'ya ağır mali ve insani kayıba yol açmıştır. 1873'te mutlaka Hive'yi almaya kesin kararlı olan Ruslar, toplam sayısı kaynaklara göre 13.000 ile 50.000 arasında değişen ordunun,32 bir veya ikisinin görevi yapamaması olasılığına karşı, diğerlerinin Hive'yi almasını garanti etmek istemişlerdir. Bu doğrultuda da, sadece Albay Markasov'un birlikleri Hive'ye varamamış, kötü iklim, zorlu coğrafya ve sürekli Türkmen saldırıları nedeniyle Hive'ye varmadan ağır kayıplarla Hazar'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu başarısızlığa rağmen, Markasov, Türkmenlere büyük zarar vermiş ve ayrıca da binlerce Türkmen savaşçısını meşgul ettiğinden, Türkmenlerin Hive'ye yardımını engellemiştir.33 Diğer üç ordu da Hive'ye ulaşmış, Hive ordusu ile

yaptıkları ufak çaplı çatışmaları da kazanmışlardır. Gerçekte askeri yönde güçsüz olan Han, coğrafya, ve iklimin zorluklarına ve Türkmen hafif süvarilerine güvenmiştir. Bunlardan ilk iki engel, Rusların yeraltı sularını borular vasıtasıyla çıkarıp içme tekniklerine ve uzun ömürlü yemek tekniğine yenilmiş, Türkmen güçleri ise Mengit'te ve yol boyunda bazı saldırılarla düşmana zarar vermişse de durduramamıştır.34 Başarılı bir seferden sonra, Rus orduları 10 Haziran 1873'te Hive'nin başkentine girmiş ve Han'ın vassallığı kabul etmesiyle bir barış yapılmıştır. Bu barışa göre Han, Amu Derya ırmağı doğusundaki topraklarını Ruslara bırakmış ve ancak geri kalan bölgenin Rus hakimiyetini tanıyan Han olarak tahtını kazanmıştır.35

Ruslar, her ne kadar, Hive ile anlaşma yapmışlarsa da, Hive'yi bırakıp gitmemişler, Hive Hanlığı'na bağlı Yomut Türkmenleri üzerine bir sefer yapmışlardır. Hive'ye girmekle hızını alamayan, General Kaufman, Yomut Türkmenlerine vuracağı darbe ile Çar'dan iltifat ve madalyalar kazanacak ve Türkmenlerin ödemekle yükümlü olduğu 800.000 rublelik harp tazminatını toplayacaktı. Türkmenlerin 300.000 rublelik kısmı 25 Temmuz'a kadar ödemediklerini ve bir kısım Türkmenlerin bölgeyi terk ettiklerini ileri sürerek, Türkmenler üzerine giden Ruslar, Yomutların tüm Rus isteklerini kabul etmelerine rağmen, seferi sürdürmüş ve binlerce Yomut Türkmeni kadın, çocuk, yaşlı ayrımı yapılmaksızın katledilmiştir.36 Bir görgü tanığı olan Amerikalı gazeteci, J. A. MacGhan, olayın korkunçluğunun bir safhasını şöyle tasvir etmiştir:

Yomut'ların evde kullandıkları malzemelerle dolu yüzlerce araba dağınık bir şekilde düzlüğe yayılmıştı… Bu Yomutlar Rusların insafına ve acımasına oldukça güveniyorlardı. (Ancak) onlar, Cossacklar tarafından elegeçirilip, kesildi. Heryerde, arabaların arasında, mızrak ve kılıç darbeleriyle kanlı ve korkunç görünen cesetler vardı. Daha kötüsü, eş,

sevgili ve kardeşlerinin ölü cesetlerinin etraflarını sardığı kadınlar, … arabaların altında sorgulayan gözleri ve korku dolu yüzleri ile bizi seyrediyordu … Fakat bunlardan en kötüsü, ebeveynlerinin öldürüldüğü küçük çocukları görmekti. Bunlardan bazısı tekerler etrafında ağlayarak sürünüyor; diğerleri hala arabalarda oturtup çocuksu merakla parlayan gözleriyle bizi seyrediyordu; bir küçük kız kikirdeyerek General Golvatchoff'un tuğuna gülüyordu.37

Arminius Vambery'ye göre, Kızıl Tekir katliamında yaklaşık 10.000 Yomut Türkmeni öldürülmüştür.38 Bu kıyımlardan sonra Yomutlar kendi hallerine bırakılmakla kalmamış, her çadır başına dört sterlin düşen harb tazminatını vermek zorunda bırakılmışlardır. Bu miktar, Türkmenlerin fakirliği göz önüne alındığında, Almanlar'ın 1871'de Fransızlar üzerine koyduğu harp tazminatından daha ağırdı.39 Bu seferde asıl meselenin Türkmenlerin özgür yaşam tarzını -ki bu tarz Rusların bölgeye istedikleri gibi yerleşmesine mani idi- yok etmek olduğunu ve Hive seferi sırasında Ruslara saldırılarının öcünün alınması olduğunu belirtmek gerekir.40 Yomutların hunharca katledilmesi, onların Türkmenler içerisindeki güçlerinin kırılmasına ve Tekelerin tek başına Türkmen boyları içerisinde güçlü ve lider konumunu sürdürmelerine yardımcı olmuştur.

1879 Rus Seferi ve Türkmenlerin Büyük Zaferi

1873'te Hive'nin Rus hakimiyetine girmesi ve Hive'ye bağlı Amu Derya boylarında yaşayan Yomut Türkmenlerinin Ruslarca katledilmesinden sonra, Ruslar, Türkistan'daki son özgür Türk toprağı olan Türkmen topraklarını ele geçirmek için çalışmalarını hızlandırdılar. Kızılsu'daki Rus birliklerinin komutanı General Lomakin sık sık Türkmen topraklarına seferler yapmakta ve Türkmenleri gerek korkutarak ve gerekse de anlaşma yolları deneyerek Rus nüfuzunun buralarda yayılmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Genellikle bu tür kısa ve az kuvvetle

yapılan seferlerde, Ruslar küçük Türkmen boyları veya obaları ile karşılaşıp onlardan hayvan ve bilgi almakta ve Türkmenlerle İran arasındaki ilişkiyi de yerinde görmekteydiler.

İran ile eskiden beri gelen düşmanlık yüzünden Türkmenler ile İranlılar arasında sürekli bir mücadele vardı. Bir defasında General Lomakin Atrek ırmağına kadar sefer yapmış ve bu sefer sırasında da birçok Türkmen beyi ona gelip Ruslarla iyi komşular olarak yaşamak istediklerini belirtmişlerdir. Yine bu beyler İranlılar hakkında şikeyetçi olup, İranlıların bazı saldırgan Kürt aşiretlerini Türkmen sınırına yerleştirip, Türkmenlere baskı ve zulüm yaptıklarını belirtmişlerdir. Lomakin bu konuda onlara yardım etmeye söz vermiştir.41

Her ne kadar Ruslar Hazar Denizi'ne yakın bölgelerdeki küçük Türkmen boylarını kontrol etmede fazla zorlanmamışsa da, güçlü Türkmen boyu olan ve Akal vahası ile Aşkabad bölgesinde yaşayan Tekeler üzerinde üstünlük kuramamışlardır. Türkmenler arasında en güçlü, savaşçı42 ve "doğal cesarete ve bastırılamaz özgürlük aşkına"43 sahip olan Tekeler, Rusları bir emperyalist düşman olarak görmekte ve her türlü baskıya yiğitçe karşı koymaktaydı. Tekelere karşı ilk ciddi Rus askeri seferlerinden biri, General Lomakin'in 1876'da yaptığı seferdir. Bu seferde Ruslar Kızıl Arvat'a kadar varmışlar, ancak aralıksız süren Teke saldırılarına dayanamayıp, geriye, Kızılsu'ya, dönmek zorunda kalmışlardır. Ancak, çağın emperyalist karakterinin bir gereği olarak, Ruslar Türkmen topraklarını mutlaka ele geçirmek istemekteydi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Avrupa'da oluşan politik havadan kendi çıkarlarını daha iyi korumak isteyen Ruslar, Türkmen topraklarına büyük bir sefer yaparak, hem toprak kazanmak hem de Afganistan'a göz dikerek İngilizlerin Hindistan üzerindeki ekonomik çıkarlarını tehdit edip, onların Avrupa ve Osmanlı üzerindeki Rus emellerine ve isteklerine karşı gelmesini

sınırlamak istemişlerdir.[44] Ayrıca, Ruslar, İngilizlerin 1877'den itibaren Afganistan'ın Rusya yanlısı siyaset izlemesinden dolayı bu devlet ile aralarının açılması ve bu ülkeyi güneyden İstilâya başlaması ile onların tüm Afganistan'ı ele geçirip, Türkmen topraklarını da etki alanları içine almalarından korkmuş ve bu sebeple Ruslar, Merv'e kadar toprakları ele geçirip, Orta Asya'daki kazandıkları üstünlüğü korumak yanında, bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını sürdürmek istemişlerdir.[45] Bu sebeplerle Türkmenlere karşı büyük bir Rus seferinin hazırlıkları 1878'de başlamış[46] 1879'da da Ermeni asıllı olan, çirkin ve korkunç bir çehreye sahip olan General Lazarev sefer yapacak ordunun başına getirilmiştir. 13.200 yaya askeri, 23 Cossack sotniaları (bir sotniada yaklaşık 150 asker vardı), 5 Rus yanlısı Türkmen sotniası, 32 top ve 5 Cossack topundan oluşan bu ordu,[47] Ruslara göre Hive ile Kızılsu arasındaki karavan yolununun emniyetini sağlayacaktı. Ancak, asıl amaç Merv'e kadar yürüyüp tüm Türkmen topraklarını almaktı.[48]

Türkmen savaşçılarından, İran'a karşı başarılı bir seferi yeni bitiren Tıkma Serdar, Ruslara karşı koymanın bu aşamada zor olduğunu, çünki onların daha bir yıl önce Osmanlı'yı yendiğini belirtmiş ve Rusların kampına gelerek sefer boyunca orada kalmıştır. Akal Tekelerinin lideri Nur Verdi Han'ın oğlu Berdi Murad ise sonuna kadar karşı konması taraftarı olarak, Gök Tepe'de savunma tedbirleri almıştır.[49] Büyük bir hızla ve hışımla sefere başlayan Ruslar, türlü zorluklara rağmen yoluna devam etmiş, ancak komutanları General Lazarev de yolda ölmüştür. Lazarev'in ölümüyle komutanlığı geçici olarak General Lomakin almıştır. Lomakin, Gök Tepe'yi alarak büyük bir ün ve madalyalar kazanmak hevesiyle, Rusların yeni komutan atadığı diğer bir Ermeni asıllı General A. Tergukassov komutayı ele almadan hızla Gök Tepe'ye yürümüştür. Her ne kadar Ruslar toplarla Gök Tepe'yi dövmüş ve binlerce Türkmen kadın,

çocuk, ve yaşlılarının canına kıymışsada,50 Türkmenlerin cesareti kırılmamış, ve inatçı bir şekilde çatışmalara devam etmişlerdir.

General Lomakin tüm şerefi kendi kazanmak için Türkmenleri toplarla yıldırmadan önce hücum kararı vermiş ve bu da Türkmenlerin işine gelmiştir. Ağır silahları ve topları olmayan ancak, “sadece sıradan, Asya’ya has silahları ve birkaç kısa menzilli tüfekleri”51 olan Türkmenler, Ruslara uzaktan uzağa yapılan çatışmada pek fazla zarar veremiyordu. Ancak, Rusların hücümu ile el ele, göğüs göğüse çarpışma şansı yakalamışlar ve Rus askerlerine büyük bir yenilgiyi tattırmışlardır. Ruslar Golos gazetesinde yayınladıkları bildiride, Türkmenler karşısında aldıkları aşağılayıcı yenilgiyi kabul ettikleri gibi, bu yenilgi sırasındaki kayıplarını da yazmışlardır. Buna göre, sadece saldırı sırasında 412 asker ve 21 subay savaş dışı kalmış, bunlardan yedi subay ve 176 asker öldürülmüştür. Tamamı ile bozgun halinde ve şekilsiz olarak geri çekilen Ruslar, yol boyunca Türkmenlerin saldırılarına maruz kalmış ve zorlukla Kızılsu’ya dönebilmiştir.52 Buna karşılık, Rus resmi bildirilerine göre, Türkmenler 2.000 savaşçı, 2.000 kadın ve çocuk olarak 4.000 insan yitirmiştir.53 Rusların tamamının yok edilememesi de, Türkmenlerin oldukça büyük kayıplar vermesi ve bu sebeple de onlara karşı şiddetli darbeler indirememesidir.

1881 Rus Seferi ve Gök Tepe’nin Düşmesi: Rusların Tekke Türkmenlerini Katliamı

Türkmenler 1879’da kazandıkları büyük zaferle bölgedeki Rus imajını ve yenilmezliğini bir süre için kırmışlardır. Bu zaferden cesaret alarak Hazar kıyılarındaki Rus üslerine ve hatta Kızılsu’ya kadar seferler yapıp Rusları baskı altında tutmuşlardır.54 Vambery’ye göre, bu başarı Türkmenlerin çevre ülkelere, özellikle İran’a, karşı akımlarını sıklaştırmalarına ve bu sebeple de bölgede asayişin ve düzenin ortadan

kalkmasına yol açtığını yazmıştır. O'na göre, Türkmenlerin bu taşkınlıklarını ancak Ruslar önleyebilirdi.55 Ruslar, 1879 yenilgisinin bölgedeki kendi prestijlerine zarar verdiğini ve bu başarıdan cesaretlenen İran, Özbek, Kazak ve Kırgız halklarının da Rus yönetimine karşı baş kaldıracağından korktuğundan, en kısa zamanda bu yenilginin rövanşını yapmak niyetindeydi. Bu sebeple 1880'de, devrin ünlü Rus Generali M. D. Skobelev56 Türkmenler üzerine yapılacak askeri sefer için görevlendirilmiş, emrine de 11.000 asker ve 100 top verilmiştir.57

Ruslar Mart 1880'de Çıkışlar'da başlayan seferlerini 300 kilometre uzaklıktaki Bami'yi karargah yaparak devam etmişlerdir. Bami aynı zamanda askeri araç ve gereçlerle, yiyeceklerin toplandığı yerdi. Kesin bir zafer kazanmak ve Türkmen topraklarını almak kararlılığında olan Ruslar, önceki seferlerinde karşılaştıkları en büyük zorluklardan biri olan iklim ve coğrafyayı en aza indirmek için, Kızılsu'dan başlayarak, Kızıl Arvat'a kadar askeri amaçlı bir demiryolunu canla başla çalışarak yapmakta ve yol boyunda da yeni istihkamlar inşa ederek iletişim yollarını güvenlik altına almaktaydılar. Hatta, Ruslar Bakü'den Kızılsu'ya telgraf hattını ulaştırmayı başarmışlardır.58

Bu arada Türkmenler de boş durmayıp, 1879 Rus seferinde bir top atılmasıyla yaralanıp ölen liderleri Berdi Murad'ın yerine, İran ve Rus topraklarına yaptığı akınlarla meşhur olan Tıkma Serdar'ı lider seçip, Gök Tepe kalesinin onarım ve güçlendirilmesine çalışıyorlardı.59 Gök Tepe kalesi dört metre genişlikte ve dört metre yükseklikte olup dört kilometre karelik bir alanı çevreliyordu. Kaledekilerin sayısı 30.000 civarında olup bunlardan ancak 5.000 kadarı ilkel silahlarla donatılmıştı.60

Ruslar geçen sefer yaptıkları yanlışı yapmayıp, sahip oldukları modern silah ve üstün top gücüyle Türkmenleri kale içerisinde iyice yıpratmadan saldırıda bulunup, kısa mesafe savaşından kaçınmışlardır. Yine de, General

Tersevichin komutasındaki birliklerle, Kul Batır liderliğindeki Türkmenler arasında yapılan bir çarpışmada, General Tersevichin ile birlikte birçok Rus ölmüş ve Türkmenler kısmi bir zafer kazanmıştır. Bununla birlikte, Gök Tepe kalesindeki Türkmenler, Rusların aralıksız top atışlarıyla çok sayıda kayıplar vermekteydi. Her nekadar, Türkmenler, hatta onların genç ve çocukları, geceleri gizlice Rus siperlerine kadar gidip silah ve mühümmat çalabiliyor ve dahası gece baskınları şeklinde Tıkma Serdar'ın yaptığı başarılı çıkışlarla -ki bir defasında bir Rus sancağı da ele geçirilmiştir- birçok Rusu öldürmesine rağmen, Ruslar karşısında tam bir başarı sağlanması uzak görünüyordu. Rusların bombardımanları kale içinde sıkışıp kalan Türkmenleri kadın, çocuk, ihtiyar demeksizin katlediyordu.61

Ruslar bir yandan toplarla kaleyi döverken, bir yandan da kale altına kazdıkları tünellerden patlayıcılarla yeterince genişlikte gedikler açmış ve 21 Ocak 1881 günü Gök Tepe'ye Albay Kuropatkine, Kosselkov ve Gaidarov komutasındaki birliklerle hücum etmiştir. Tekeler "en iyi cesaret ve vatanseverlik örneği gösterip, evlerini inç inç (bir uzunluk birimi olan inç 2.5 cm'ye eşittir) savunmuşlarsa da", Rusların 12 milyon ruble harcayıp yaptıkları demiryoluna, General Skobelev'in kararlı ve üstün taktik kabiliyetine ve modern savaş teknik ve silahlarına yenilmişlerdir. General Skobelev merkeze gönderdiği telgrafta, dokuz saatlik kanlı bir çarpışmdan sonra Türkmenlerin bozguna uğratıldığını ve daha sonra da onları izleyerek 15 verstlük (uzunluk birimi olan verst yaklaşık 1.150 metreye eşittir) bir alanda katledildiğini belirtmiştir. Çarpışmalarda ise Rusların 16 subay ve 267 asker ölü, 11 subay ve 123 asker yaralı verdiğini yazmıştır.62

Gök Tepe savaşında Rusların katlettiği Türkmenlerin sayısı 20.000 ile 40.000 arasında değişmektedir. Buna göre, Arminius Vambery,63 Charles Marvin64 ve M. M. Shoemaker sayıyı aşağı yukarı 20.000 olarak vermektedir. Shoemaker'in dramatik anlatımıyla:

Skobeleff'in 1881'de kestiği 20.000'den fazla ölü, (Gök Tepe'nin) düzensiz duvarlarının yarısı yüksekliğine kadar dolmuştu… Bir hafta boyunca Rus askerleri serbest bırakılarak kale yağmalandı ve 3.000.000 ruble ganimet toplandı. Bu düzlükler daha önce de -Buradan Cengiz Han da geçti- korkunç görüntüleri görmüştü. Ancak, en büyük korkunçlukla, Hırıstiyan Rusya hepsini geçmiştir.65

Büyük acılarla ve korkunç bir panikle canını kurtarmak için kaçışan Türkmenler, kadın, çocuk ve ihtiyar denmeksizin kana susamış Rus askerleri tarafından yakalanıp hunharca öldürülmüştür. Binlerce insan ölüsü kaleyi ve çevresini kaplamıştır.66 General Grodekov'un Charles Marvin'e söylediğine göre, bu kıyımlar sonrasında gelen soygun ve talanda Ruslar, 6.000.000 ruble değerinde ganimet elde etmişti.67

Gök Tepe'den sonra Ruslar ilerlemelerine devam etmiş ve Aşkabad'ı almışlar ve burasını Hazar Ötesi bölgesinin merkezi yaparak Rusya'ya kattıklarını belirtmişlerdir.68 İngilizlerin reaksiyonundan çekinen ve savaş sırasında ordusunun bir kısmını ve malzemenin önemli bölümünü kaybeden Ruslar, Aşkabad'dan öte gitmemişlerdir. Zaten kazandıkları Akhal ve Aşkabad'daki verimli topraklar ve dünyadaki "en iyi 60.000 hafif süvari",69 Rusları o an için tatmin etmiştir. Türkmenlerin lideri Tıkma Serdar ve ileri gelenlerden birçokları, daha fazla mücadelenin bir başarı sağlayamayacağından ve gereksizliğine inandıklarından, silahlarını bırakıp, Ruslara teslim olmuşlardır. Bunlar St. Petersburg'a gönderilmiş ve orada Çar tarafından iyi karşılanıp, kendilerine değerli hediyeler ve altın saatler hediye edilmiştir.70

Gök Tepe'nin düşmesi ve Aşkabad'ın alınarak Rusların yeni kazandığı toprakların merkezi yapılması ilk etapta en fazla İran'ı ilgilendirmiştir. Gelişmeler İran ile Rusya arasındaki ilişkileri iyi yönden geliştirmiş ve Aralık 1881'de yapılan bir anlaşmayla Türkmen-İran sınırı çizilmiştir. Buna

göre, Rusya, Hazar'ın güneyinde ve Atrek ırmağı üzerinde bazı toprakları kazanırken, 71 İran da Sarak topraklarına kadar güneyde dağlık bölge arasında kalan verimli toprakları elde etmiştir. 72 Ruslar bu anlaşmayla aynı zamanda İran'ın Türkmenlerle ilişkisini denetlemek ve özellikle de bu sınırlarda gizli görevle çalışan İngiliz ajanlarını gözetlemek için bir görevli tayin etme yetkisini kazanmıştır.

Merv'in Rus Hakimiyetine Girmesi

Ruslara karşı en önemli savunma merkezi olan Gök Tepe'nin düşmesi ve Türkmenlerin en güçlü ve savaşçı kollarından olan Akal Tekelerinin hunharca katledilmesi, Orta Asya'daki son geniş ve özgür Türk toprağı olan "Merv ve çevresinde karmaşık, heyecanlı ve sonuçsuz bir duygu halinin" oluşmasına yol açmıştır. İran ve özellikle İngiltere'den gelebilecek yardımdan da emin olmayan Merv'li Türkmenler arasında, Ruslara yönelik olumlu düşünen bir yapı doğmuş ve bu sebeple de yırtıcı hayvan tarafından "zorla parçalanmaktansa, onun kollarına atılmak" kabul edilmiştir.73

Diğer yandan Ruslar Merv'i savaş yapmaksızın topraklarına katmak arzusundaydılar. Bu amaçla, tüccar kılığı altında ve Kafkasya'lı bir Müslüman Rus subayı olan Alikhanov önderliğinde bir grup subayı gizlice Merv'e gönderdiler. Bunlar, orada yaptıkları incelemeler ve konuşmalar sonunda, Mervlilerin Rus hakimiyetini zaman içerisinde kendiliklerinden kabul edecekleri sonucuna varmışlardır.74 Dahası, kurnaz bir siyaset izleyen Hazar ötesi toprakların askeri komutanı olan General Alexander V. Komarov, Mervlilerden oluşan bir grup insanı; Mayıs 1883'teki Çar Alexander III'ün tahta çıkma merasimlerine katılmak üzere Moskova'ya çağırmış, bu davete katılan ve Rusya'nın güç ve ihtişamını yakından gören Mervliler geri döndüklerinde gördüklerini anlatmak suretiyle, Rus yanlısı bir hava oluşturmuşlardır.75 Mervliler arasında önemli yeri olan ve Nur

Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal'de Rusların hakimiyetine girme taraftarı olduğundan,76 Merv Rusya ile bütünleşmeye hazır hale gelmiştir.

Bir yandan İngilizlerin Sudan'da Mehdi meselesiyle meşgul olmaları ve diğer taraftan da Merv'de oluşan olumlu havanın bilincinde olan Ruslar, Mart 1884'te Merv'e gönderdikleri askeri birliklerle burasını Rusya'ya katmışlardır. Ruslar, bu hareket sırasında ciddi herhangi bir karşıkoyma ile karşılaşmamış ise de, Merv'deki önde gelen liderlerden olan Kajar Han ve onun Afgan asıllı fikir hocası olan Siah Push, Ruslar'a Merv'i savaşsız vermek istememişler, ancak çoğunluğa muhalefet edemediklerinden ve yaptıkları ufak çaplı bir karşılaşmayı da kaybettiklerinden, General Komarov'un birlikleri rahatlıkla Merv'e girmişlerdir.77

İngilizlerin yardımından ümit kesen Mervliler, İranlıların iki yüzlü siyasetinden memnun olmadıklarından, ve tek başlarına da, etrafları düşmanca güçlerle çevrili bir alanda yaşayamayacaklarından, Ruslarla birleşmiş, ve bir anlamda da önceden Rus hakimiyetine sokulmuş olan kendi soydaşlarına kavuşmuşlardır.

Penjeh Olayı ve Sarak Türklerinin Rus Hakimiyetine Alınması

Rusların Merv'e yerleşmesi, gerek Afganistan ve İngiltere ile gerekse de İran ile yeni ilişkiler içine girilmesine yol açmıştır, çünki bu gelişmeden sonra Ruslar direkt olarak Afganlarla dolaylı olarak da İngilizlerle komşu olmuşlardır. Öteden beri Afganistan'ı Hindistan'daki zengin sömürgesi için bir tampon bölge olarak gören İngilizler, Rusların güneye inmesinden hep rahatsız olmuş ve Merv'e gelinceye kadar her türlü diplomatik ve siyasi silahlarını kullanarak, Rusların Afganistan'ın toprak bütünlüğüne saygı göstermelerini sağlamışlardır. 1837'de İran Herat'ı almaya kalkınca ve 1877'de de Stolitov komutasındakı bir Rus askeri grubunun Afganlarla gizli anlaşma yapıp Hindistan'a karşı birleşince, İngilizler Afganistan'ı işgal etmişlerdir.

Ruslar, Türkistan’da ilerledikçe İngilizler de bu ilerlemeye kayıtsız kalmayıp, bölgedeki çıkarlarını korumak için çalışmışlardır. 1864’te yayınlanan Gorchakov bildirisi ve 1873’te varılan ve Amu Derya suyunun Afganistan ile Buhara arasında sınır olmasını kararlaştıran İngiliz-Rus anlaşması, hep İngiliz çıkarlarını koruma çabalarının sonucudur.

Merv’den sonra Ruslar sayıları yaklaşık on bin çadır halkından oluşan Sarak Türklerinin ülkesine göz dikmişler ve burasını da Türkistan’daki topraklarına katmak istemişlerdir.78 Bu Saraklar İran ve Afganistan arasında, Penceh’de yaşamakta, Afgan Amiri Abdurahman Han’ın iddiasına göre de Afganistan’a bağlı bir topluluktu. Bölgede her hangi bir Rus hareketi Rusya ile Afganistan’ı, dolayısı ile de Afganistan’ın koruyuculuğunu üstlenen İngiltere ile Rusya’yı karşı karşıya getirecekti. Bu durumu sezen İngiliz ve Rus hükümetleri bir anlaşma yaparak Afganistan ile Türkmen toprakları arasındaki sınırı yerinde görev yapacak komisyonlar tayin edip bir karara vardırmak istemişlerdir.79 Ancak kararlaştırılan Afgan Sınır Komisyonu’nun görevini yapmasından önce, Komarov komutasındaki Rus birlikleri, Afganların kendilerine ait olmayan bir toprağı işgal ettikleri, sınırda askeri yığınak yaptıkları ve saldırgan bir tutum izledikleri gerekçeleriyle, 30 Mart 1885 tarihinde Afganlara saldırmış ve onları yenerek Penceh’i ve Herirud suyu çevresini Rusya’ya katmıştır.80 Rusya’nın bir askeri hareketle oldu bittiye getirip Sarak ülkesini alması ve Afganistan topraklarını ve dolayısıyla da İngilizlerin doğudaki çıkarlarını daha fazla tehlikeye atması, İngiltere ve Rusya ile bir savaşın çıkması tehlikesini yaratmışsa da, her iki devlet o sıralar Avrupa’da gelişen Alman tehlikesi ve bloklaşmalar nedeniyle anlaşma yolunu seçmiş ve bölgeye gönderdikleri sınır komisyonlarının çalışmaları sonunda Afganistan ve Türkmen sınırını tespit etmişlerdir.81

Penceh olayı sırasında Rawulpindi'de bir toplantı yapan Amir Abrurrahman ile Hindistan genel valisi Lord Dufferin birbirlerine yeterince güvenmediklerini, bir yandan Amir Abdurrahman'ın İngiltere'den daha fazla para almak hevesinde olurken, İngilizlerin de Amir'e yeterince güvenmediği ortaya çıkmıştır.82 Zaman içerisinde, Ruslara karşı ciddi bir askeri harekette bulunmanın faydadan çok zarar getireceğini kabul eden Afganistan ve İngiltere, Ruslara karşı politikalarını yumuşatmıştır.83 Bu sırada Afganistan içerisindeki Türkmen grupları, Rusların ileride sorun yapıp yeni yerler alır kaygısıyla, yerlerinden edilmiş ve sürülmüştür. Sonuçta, sınır komisyonlarının uzun çalışmaları sonunda 1887'de varılan anlaşma ile Penceh merkez olmak üzere Saraklar'ın yaşadığı yerler Rusya'ya bırakılırken, Afganistan da Amu Derya boylarında bazı toprakları kazanmıştır. Ruslarla İngilizler arasındaki rekabet Ağustos 1895'te varılan Pamir Anlaşması, ki bu anlaşma Ruşan ve Şuğnan beyliklerini Rusya'ya, Darvaz'ı ise Afganistan'a bırakıyordu ve 1907 İngliz-Rus konvensiyonu ile son bulmuş, İngilizler Afganistan ve İran'ın güneyinde etki alanları oluştururken, Ruslar Türkmenistan'da ele geçirdikleri yerler ile İran'ın kuzey bölgesi üzerinde etki alanına sahip olmuşlardır.

Sonuç

Rusların Türkmen topraklarını ele geçirmeleri, onların onaltıncı asırdan başlayarak Türk toprakları üzerinde izledikleri yayılma siyasetinin Türkistan üzerindeki son halkasını temsil etmiştir. Ruslar, Türkmen topraklarını alarak bir yanda Türkistan'ın tümü üzerinde tam bir hakimiyet kurarak, orasını ekonomik, ticari ve askeri olarak sömürmek istedikleri gibi, diğer yandan da İran ve Afganistan üzerinde hakimiyet kurup Basra körfezine ve Hint okyanusuna ulaşarak, tarihi siyasetleri olan sıcak sulara ulaşma emellerini gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu emellerine, İngilizlerin karşı koymasından dolayı, kavuşamamış iseler de, Ruslar tüm

Türkmenistan’ı alarak zengin pamuk üreten vahalara, tarihi ticaret yollarına ve gelecekte müstemleke olarak kullanacakları geniş bir ülkeye sahip olmuşlardır.

Türkmenler, göçebe ve yarı-göçebe yaşam tarzları, merkezi bir hükümete sahip olmamaları ve dağınık boylar halinde bulunmaları itibariyle, komşu devletlerce, özellikle İran ve Rusya tarafından, saygı görülmemiş ve bu sebeple onların ülkesi hep hakimiyet kurulacak bir bölge olarak düşünülmüştür. Birlikte hareket etmekten ve güçlerini birleştirmekten uzak olan Türkmenler de bu tür isteklere, her ne kadar Hive ve İran gibi zayıf devletlere karşı başarılı olmuşlarsa da, güçlü Rusya karşısında pek şanslı olamamışlardır. Türkmenler gösterdikleri kahramanlıklar ve kazandıkları bazı zaferlere rağmen Rusların ülkelerini ele geçirmesini engelleyememiştir. Bunda, İngiltere’nin hiç bir zaman somutlaşmamış boş vaatlerinden başka, Türkmenlere yardım etmemesi ve komşu devletlerden de İran, Afganistan, Hive ve Buhara’nın ya Rus hakimiyetinde olması veya Rusya’ya karşı gelmekten çekinmesi ve daha önemlisi bunların Türkmenlerin bağımsızlığını istememesi nedeniyle Türkmenleri Rusya karşısında yalnız bırakmalarının da rolü olmuştur.

Rus hakimiyetine giren Türkmenlerin İran ve Afganistan ile kesin sınırlara kavuşması bir bakıma onların bu ülkelerde gelen tehlikelere karşı korunmasını güçlendirmişse de, kendilerinin öteden beri serbestçe bu sınırlar üzerinde sürülerini geçirip, yayılgalar aramalarını zorlaştırdığından zararlı olmuştur. Ayrıca, İran ve Afganistan içinde bırakılan Türkmenler ile Rusya hakimiyetindeki Türkmenler arasındaki ilişkiler zayıflamış ve Türkmen boyları arasında bir çeşit kültürel kopukluk doğmuştur.

Öte yandan Rus hakimiyetinde belirgin bir bölge üzerinde yaşayan ve Rusya’nın askeri yönetimleri altında sınırlı harekete sahip olan Türkmenler, önce Kafkas genel valiliğine bağlı Hazar ötesi toprakları ve sonradan da

tüm Batı Türkistan olarak anılan coğrafya içinde kalmışlardır. 1924'te Kominist Rusya'nın yeniden şekillendirdiği Türk toprakları içinde Türkmenler, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarının halkı iken 1990'larda Kominist Rusya'nın dağılmasıyla bu topraklar üzerinde kendi özgür Türkistan Cumhuriyeti'ne kavuşmuşlardır.

1 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 115.

2 "An Indian Officer", Russia's March Towards India. Cilt 1. London: Sampson Low, Marston & Company, 1894, s. 10.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Anlaşmasına Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 34-38.

4 "An Indian Officer", a.g.e., s. 11-16.

5 "The Russians in Central Asia." The Quarterly Review. Cilt 118, Temmuz-Ekim 1865, s. 530; Hansard's Parliamentary Debates. Cilt 219. Nisan 1873, s. 327.

6 Memet Yetişgin, The Times of London, Russian Expansion into Central Asia, 1850-1900, s. 82. Amerika'da Texas Tech Üniversitesinde yapılan ve henüz basılmamış doktora tezi.

7 M. A. Terentyef, Russia and England in Central Asia. 1. Cilt. İngilizceye Çeviren F. C. Daukes. Calcutta: The Department Press, 1876, s. 153-154; Dominic Lieven (editor), British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Russia, 1859-1880. A Serisi, 1. Cilt. Frederick, Md: University Publications of America, 1983, s. 287.

8 D. Charles Boulger, Central Asian Portraits: The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States. London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 103.

9 Emile Jonveaux, “Les Russes dans l’Asie Centrale”. Revue des deux Mondes. Cilt 67 (1867), 995.

10 Lieven, British Documents on Foreign Affairs, s. 234.

11 Alexandre Benningsen and Marie Broxup, The İslamic Threat to the Soviet State. New York: St. Martin’s Press, 1983, s. 9; Fred Burnaby, A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. New York: Harper & Brothers, Publishers, 1883, s. 86-87; Nicholas V. Raisanovsky, “Asia Through Russian Eyes”. Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian People. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1972, s. 7; H. Blerzy, “Les Revolution de l’Asie Centrale”. Revue des Deux Mondes. 50. Cilt (1874), s. 128.

12 Yetişgin, The Times of London, Russian Expansion into Central Asia, 1850-1900, s. 20-77.

13 Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 121; Mehmet Saray, “Türkmenler”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 661.

14 Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 2, 20.

15 Sümer, Oğuzlar, s. 121.

16 Ellsworth Huntington, Mainsprings of Civilization. New York: The New American Library, 1945, s. 185; George Dobson, Russia’s Railway Advance into Central Asia: Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand. London: W. H. Allen, 1890, s. 333.

17 Zeki Velidi Togan, Bugünkü Tükili ve Yakın Tarihi. İstanbul: Arkadaş, İbrahi Horoz ve Güven Basımevi, 1942-1947, s. 233.

18 Mehmet Saray, The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire.

Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989, p. 76-77.

19 Henry C De Blocqueville, Türkmenler Arasında. Trans. by Rıza Akdemir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 36-39.

20 De Blocqueville, Türkmenler Arasında, s. 40-41; Saray, The Turkmens in the Age of Imperialism, s. 78-79.

21 Firuz Kazemzadeh, "Russian Penetration of the Caucasus", Russian Imperialism form Ivan the Great to the Revolution. Hazırlayan Taras Hunczak. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974, s. 243-244; Geoffrey Wheeler. "Russian Conquest and Colonization of Central Asia", Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution. Hazırlayan Taras Hunczak. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974, s. 267.

22 Charles Marvin, The Russians at Merv and Herat and Their Power of Invading India. London: W. H. Allen & Co., 1883, s. 34; Blerzy, a.g.e., s. 130; "An Indian Officer", a.g.e., s. 28-30.

23 Hugh Saton-Watson, The Russian Empire, 1801-1917. Oxford: At the Clarendon Press, 1967, s. 290. Terentyef, a.g.e., cilt II. s. 24.

24 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948, s. 332; Saton-Watson, The Russian Empire, s. 291.

25 Mary Holdswort, Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva. Oxford: Central Asian Research Center, s. 46.

26 M. Romanovski, Notes on the Central Asian Question. Calcutta: Office of Superintendent of Government Printing, 1870, s. 5.

27 H. Carrere D'Encausse, "Systemic Conquest, 1865-1884". Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview. Hazırlayan Edward Allworth. Durham: Duke University Press, 1994, s. 143; Charles

Marvin, The Eye-witnesses' Account of the Disastrous Russian Campaign against the Akhal Tekke Turcomans. London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 2.

28 Charles D. Boulger, Central Asian Portraits: The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States. London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 140-141.

29 The Daily News of London, Nisan 24, 1873.

30 The Times of London, Ekim 16, 1872; The Times, Aralık 22, 1873.

31 Fred Burnaby, A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. New York: Harper & Brothers, Publishers, 1883, s. 212; Eugene Schuyler, Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, and Kuldja. New York: Frederick A. Praeger, s. 29.

32 D'Encausse, a.g.e., s. 143; The Times, Ocak 14 ve Mart 28, 1873.

33 Mehmet Emin, İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 10-12; Frederich Trench, The Times, Nisan 27, 1874; The Daily News, Haziran 28, 1873. Mehmet Emin'e göre Markasov, Türkmenler'den zorla 20.000 koyun ve 6.000 deve toplamıştır.

34 Boulger, Central Asian Portraits, s. 155-157; The Times, Haziran 6, 1873.

35 Terentyef, a.g.e., s. 219; The Times, Temmuz 25, 1873.

36 J. A. MacGahan, Campaigning on the Oxus, and the Fall of Khiva. New York: Harper and Brothers, Publishers, 1874, s. 349-355; Burnaby, a.g.e., 217; The Times, Temmuz 26, 1873 ve Kasım 13, 1876. The Times gazetesinin Temmuz 26, 1873'da yayınlanan sayısındaki Hive ile ilgili makalede, yazar Ruslar'ın Hive üzerine 2.000.000 rublelik bir harp tazminatı koyduğunu ve bunun da 800.000 rublelik kısmının Yomut Türkmenlerince ödenmesi esasının benimsendiğini belirtmektedir. Bu tazminat, hem Hive ve hem de Türkmenler için oldukça ağır geldiğini çünki

Hive’nin yıllık gelirinin 400.000 ruble ve Türkmenlerin ise verecek hiç parası olmadığını yazmaktadır.

37 J. A. MacGhan, The Times, Ağustos 27, 1874.

38 Arminius Vambery, The Coming Struggle for India. London: Casell and Co., 1885, s. 28.

39 MacGhan, The Times, Ağustos 27, 1874.

40 “A Russian”, The Times, Kasım 13, 1876; McGahan, a.g.e., s. 355.

41 The Times, Haziran 17, 1874; The Times, Haziran 18, 1874.

42 Leiven, British Documents on Foreign Affairs. Cilt 1, s. 306.

43 The New York Times, Ocak 19, 1881.

44 Arminius Vambery, The Times, Kasım 19, 1878.

45 Leiven, British Documents on Foreign Affairs, s. 63-65; Mary Holdsworth, Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. Oxford: Central Asian Research Center, 1959, s. 63.

46 The Times, Aralık 6, 1878.

47 Marvin, The Eye-witnesses’ Account of the Disastrous Russian Campaign, s. 102-103; The Daily Telegraph of London, Temmuz 3, 1879. The Daily Telegraph’a göre sefere katılan Rus askerinin toplam sayısı 22.000 idi ve bunlardan 18.000’i silah taşıyordu.

48 The Times, Ekim 9, 1879.

49 Marvin Disastrous Russian Campaign, s. 97-98.

50 Marvin, Disastrous Russian Campaign, s. 236. Marvin’e göre Ruslar’ın top atışlarında en az 2.000 Türkmen erkeği ve 2.000’de kadın ve çocuğu öldürülmüştür.

51 The Times, Kasım 24, 1879.

52 The Times, Kasım 1, 1879.

53 Marvin, Disastrous Russian Campaign, s. 236.

54 Charles Marvin, The Russian Advance Towards India: Conversations with Skobeleff, Ignatieff, and other Distinguished Russian Generals and Statesmen, on the Central Asian Question. Pashawar: Saeed Book Bank, 1984, s. 258.

55 Arminius Vambery, The Times, Nisan 22, 1880.

56 Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 94. Marvin'e göre General Skobelev'in seçilmesinin sebebi kendisinin acımasız ve korkusuz bir savaşçı olması ve daha önce de Orta Asya'da Türklere karşı kıyımlarda bulunmasıdır. Bu kıyımlardan 1873'te Yomutların ve 1875'te de Hokandlıların katledilmesinde görev almıştır.

57 D'Encausse, "Systemic Conquest, 1865-1884", s. 148; Togan, a.g.e., 235.

58 The Times, Kasım 5, 1880.

59 Togan, a.g.e., s. 235.

60 Baymirza Hayit, Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadele Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 111; Togan, a.g.e., s. 236.

61 The Times, Ocak 28, 1881; Togan, a.g.e., s. 236.

62 The Times, Ocak 27, 28 ve Şubat 3, 1881.

63 Vambery, Struggle for India, s. 30.

64 Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 99.

65 M. M. Shoemaker, Trans-Caspia: The Sealed Provinces of the Czar. Cincinnati: The Robert Clarke Company, 1895, s. 85.

66 George Dobson, Russia's Railway Advance into Central Asia: Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand. London: W. H. Allen, 1890, s. 158.

67 Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 49.

68 Marvin, The Russian Advance Towards India, s. 38.

69 Hadsard’s Parliamentary Debates. Cilt 262 (Haziran 10, 1881), s. 230-231.

70 The Times, Nisan 14, 1881.

71 The Times, February 22, 1882.

72 The Daily News of England, August 14, 1884.

73 Arminius Vambery, The Times, Şubat 23, 1884.

74 Vambery, The Coming Struggle for India, s. 48.

75 N. V. Tcharykow, Glimpses of High Politics Through War and Peace 1855-1929. New York: The MacMillan Company, 1931, s. 161.

76 The Times, Haziran 13, 1884; Vambery, The Coming Struggle for India, s. 50. Vambery’ye göre, Gülcemal’in bu davranışından dolayı, Rusların Kafkasya Genel Valisi Prens Dondoukoff-Korsakoff Merv’i ziyaret ettiğinde Gülcemal’e değerli bir elbise hediye etmiştir ki bu elbisenin üzerinde Rus Kraliçesi’nin kendi el işi bulunmaktaydı.

77 Tcharykow, a.g.e., s. 169; The Times, Mayıs 12, 1884.

78 Charles Marvin, The Times, Mayıs 25, 1884.

79 Barbara Jelavich, A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914. New York: J. B. Lippincott Company, 1964, s. 200.

80 W. D. Handcock (ed.), English Historical Documents 1874-1914. New York: Oxford University Press, 1977, s. 380; The Times, Nisan 17, 1885; The Spectator, cilt 58 (Nisan 13, 1885), s. 501. The Times gazetesinin baş makalesinde Rusların bu çatışmada 900 kadar Afganı öldürdüğünü ve 300 kadarını yaraladığını yazmaktadır.

81 Jelavich, a.g.e., s. 115.

82 “India under the Marquis of Dufferin.” The Edinburgh Review, cilt 169 (Ocak 1889), s. 11.

83 “Parliamentary Papers: Further Correspondence Respecting Central Asia.” The Edinburgh Review, cilt 163 (Nisan 1886), s. 12.

Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar / Dr. Rafis Abazov [s.607-615]

La Trobe Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü / Avustralya

Karıbagış boyu Kırgız liderlerinden biri olan Ayteke Bey 1785 yılı yazında, Rus Çariçesi 2. Katerina'ya mektup yazarken, büyük olasılıkla, Kırgız toplumun tarihinde yeni bir dönem açtığını bilmiyordu. Birkaç on yıl içinde, Rus Çarlığı, Türkistan bölgesi üzerindeki kontrolünü sağlamak için askerlerini gönderecek ve Kırgızlar (bazıları gönüllü, bazıları zorla), 150 yıl boyunca Rus kontrolü altına girecekti.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında, Kırgız halkı (ya da 1917 yılına kadar Rus kaynaklarında belirtildiği gibi 'Kara Kırgızlar'), birçok önemli değişiklik yaparak kontrolü sağlayan Çarlık yönetimi altında yaşadı. Bu değişikliklerden birincisi, güçlü Hokand Hanlığı ile süren çatışma yıllarından sonra, Kırgızların, Rus İmparatorluğu'na dahil edilmesi ve Rus çarının tebası olmasıdır. Bundan sonra, Çarlık, devam eden çatışmaları durdurmanın ve Kırgız topraklarına siyasi ve idari yönetimi getirmenin yollarını aradı. İkinci olarak, Çarlık yönetimi, bölgenin doğal kaynaklarını kullanmak için Kırgız halkının geçinme ekonomisi ile kapitalizmin etkili güçlerini değiştirmeyi arzuluyordu. Ekonomik değişimlerin başlıca yolu, artan ticaret, gelişen sanayileşme ve ekonomik ilişkilerin moneratizasyonundan geçiyordu. Üçüncü değişiklik, Rus yönetiminin, Orta Rusya'daki sosyal gerilimi azaltmak, yeni topraklar kazanmak ve bu toprakları tarıma açmak için, toprağı olmayan binlerce insanı Orta Rusya'dan, Türkistan'a getirecek bir yerleşim programı hazırlamasıydı. Son değişiklik olarak Çarlık, modernleşmeyi, 'aydınlanma' ve Avrupa (Rus) kültürünü bölgeye getirmeye çalıştı. Bu dönem sırasında binlerce idareci, asker, tüccar ve bilim adamı Türkistan'a geldi. Gelenlerin

bir bölümü zorla getirildi, diğer bir bölüm de işlerinde çabuk yükselmek istiyordu; ancak bazıları da yeni yetenekler, beceriler, teknolojiler ve yeni bir kültür getirerek, bölgedeki hayatı modernleştireceği inancı ile bölgeye geldi.

Bu bölüm, Çarlık yönetimi (1800'lü yılların ortasından 1917'ye kadar) altında Kırgız toplumunun ekonomik hayatını, sosyal yapısını ve kültürünü anlatıyor; bu dönem boyunca bölgedeki Çarlık politikalarını ve Kırgız halkının yaşamındaki büyük değişiklikleri inceliyor ve de bu dönüşümlerin Kırgız ulusal kimliğinin zamanla bir araya gelmesi üzerindeki etkilerine odaklanıyor.

Coğrafi Çevre ve Siyasi Kalkınma

19. yüzyılın başında, Kırgız boyları komşu Kazaklar, Uygurlar ya da yerleşik Özbeklerden1 açık bir şekilde ayrılıyorlardı, ancak modern milliyetçiliğin temelini oluşturan güçlü bir ulusal kimlikten, siyasi birlikten, evrensel okur yazarlık ve yüksek kültürden yoksundular. Kırgızların toprakları, Tiyen-Şan ve Orta Asya'nın iç bölgelerindeki dağlık bölgeler olan doğudan batıya ve güneybatıya uzanan (Kırgızistan ve Çin arasındaki şimdiki sınır) Pamir Altay Dağları arasındadır, ancak Fergana ve Yedisu vadileri arasında kesin sınırlar yoktur.2 Bu, yüksek, genellikle geçilmez olan dağlık bölgeler, hem doğal coğrafi sınırlar ve çok sayıdaki çatışmalar ve savaşlar sırasında savunma için önemli bir kaynak oluşturmuş hem de 'dikey çoban göçebeliği' (vertical pastoral nomadism) denilen3 ekonomi için kendine özgü bir iklimi ve kaynakları yaratmıştır. Aynı zamanda, bu dağlardaki beş büyük vadi olan Çuy, Fergana, Issık Göl, Narin ve Talas dolaylarına yayılmış olan farklı Kırgız boyları arasındaki iletişimi sınırlayan birkaç geçit vardır.

Bu coğrafi çevre, Kırgız toplumunun siyasi örgütlenmesini etkilemiştir. 19. yüzyılın başında, yabancı gezginler, Kırgızların, bütün boylar tarafından

tanınan bir Sultan ya da Hana sahip olmadığını ve her topluluğun Manap adı verilen topluluk liderleri tarafından yönetildiğini fark etmişlerdir.[4] Kırgızlar, Türkçenin aynı Kıpçak lehçesini konuşan ve benzer bir kültürü paylaşan ve 'Manas' ve 'Semetey' gibi destanlarda övülen ortak ata anlayışına sahip çok sayıda boyun yer aldığı belirli bir özelliği olmayan konfederasyon altında örgütlendiler.[5] Aslında, Kırgız kelimesi kırk boy (klan) anlamına gelen Türkçe 'Kyırg' (kırk) ve 'Iz' (ız) sözcüklerinden türemiştir. Boylar iki gruba ayrılmaktadır. 'Ong Kanat' (Sağ Kanat), Tiyen-Şan dağlık bölgesi denilen Ala-Too (Aladağ) Dağlarının sağındaki, şimdi Kuzey Kırgızistan olarak bilinen bölgede yaşayan Kırgızları birleştiriyordu. 'Sol Kanat' ise şimdi Güney Kırgızistan olarak bilinen Ala-Too Dağlarının solunda yaşayan Kırgızları bir araya getirmişti.[6]

Bu bölünme, Hokand Hanlığı'nın Fergana vadisinden ilerlemesine karşı Kırgız boylarının direnme gücünü azalttı, çünkü, Hanlık askerleri sayıca Kırgızlardan çoktu ve daha iyi silahlanmıştı. Bunun yanı sıra, Kırgızlar, doğuda destek bulamadılar, çünkü, 18. yüzyılın ikinci yarısında komşu Doğu Türkistan'da Çinli askerler tarafından direniş gösterdikleri için yok edilen Oyratların (Cungurlar) başına gelenlerin farkındaydılar. Bağımsızlık yanlısı Kırgız boyları düzenli olarak Hokand yönetimine karşı ayaklandılar ve kuzeyde yeni destek arayışına girdiler. Kırgız boylarının kahramanca direnişlerine rağmen, 1762 ve 1831 yılları arasında Hokand Hanlığı, şimdi Kırgızistan olarak bilinen büyük bir bölge üzerinde hakimiyetini sağladı ve çok sayıda kale ve ticaret için ileri karakollar kurmak için topraklara el koydu, ağır vergiler koydu ve Kırgız gençlerini askere aldı.[7] 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, kuzey Kırgız boylarının liderleri, olası bir destek aramak için Rus Çarlığı ile birçok kez temasa geçti. 1814 ve 1824 yıllarında Issık Göl'den gelen Kırgız delegeleri, Rus İmparatorluğu'ndan koruma talep eden bir mektupla Rus Sibirya'sına

gittiler.8 Ancak, Rus İmparatorluğu, Türkistan'a müdahale etmekte geç kaldı; çünkü, Rusya, 1812 yılında Napolyon askerlerinin işgali altındaydı, daha sonra da Avrupa'daki askeri oluşumlarda yer aldı.

Ancak, 19. yüzyılın ortalarında, özellikle İngilizlerin, Hindistan üzerinde tam kontrolü sağlamalarından ve Afganistan'a doğru ilerlemeye başlamalarından sonra, Ruslar, Türkistan'ı etkileri altına almakla giderek ilgilenmeye başladılar. Orta Asya üzerindeki bu güç yarışı ve bu tatsız İngiliz-Rus çekişmesi Büyük Oyun olarak adlandırılmıştır. İngiliz ve Rus stratejistler, Hindistan ve Rusya'ya karşı Ortaçağ göçmen işgallerinin birçoğunun Orta Asya bölgesinde yapıldığı konusu üzerine tartışmışlardır.9 İngilizler için, Orta Asya üzerinde etki sahibi olmak, Hindistan'daki çıkarlarının Rus ilerlemesine karşı savunulmasına dayanıyorken, Rusya için, Sibirya ve Rus Uzak Doğusu (Winston Churchill'in sözleri ile Rus İmparatorluğu'nun 'yumuşak karnı') ile iletişim yollarını savunmak önemliydi. Bunların yanı sıra, İpek Yolu üzerindeki ticareti araştırarak ve yeniden canlandırarak bir servet kazanma umudu ile ilgili efsaneler vardı.

Kırım Savaşı'ndaki yenilgiden (1853-1856) sonra, Çar 2. Aleksander (1818-1881) ve danışmanları, Rusya'nın Türkistan'daki ilerlemesini birçok yöne doğru hızlandırmaya karar verdiler. Bu yönlerden biri de Kırgız bölgesiydi. Çar, 1855 yılında Issık Göl'deki, 1864 yılında da Çatkal'daki Kırgız boylarını koruması altına aldı; böylece Hokand Hanlığı'nın çıkarlarına doğrudan karşı geldi. İmparatorluk askerleri, bundan sonra Hokand Hanlığı ile doğrudan çarpışmaya başladı. Halk ayaklanmaları, Hokand Hanı'nın zalimliği, Hudayar Han ve iç çatışmalar Hanlığın askeri gücünü önemli ölçüde zayıflattı ve dolayısıyla Çenriyayev, von Kaufman ve Skobelev adlı generallerin komutası altındaki İmparatorluk askerlerine, Hokand Hanlığı önemli bir direniş gösteremedi,10 Rus askerleri, 1865'te Taşkent'i, 1868'te Semerkant'ı ve sonunda 1875'te Hokand, Oş ve

Andican’ı işgal etti.11 Ancak, Rus askerlerinin, Fergana vadisinde yaşayan bazı Kırgız boylarının desteklediği bir halk direnişi olan ‘Kutsal Savaş’ı bastırması bir yıldan fazla sürdü. Sonunda, Ruslar, Kurmancan Datha (Alay’da bulunan Kırgız boylarının bir lideri olan ‘Kırgız Kraliçesi’) ile liderliği altındaki Kırgız boylarının Rus korumasını kabul etmesi için görüştü.

Yaklaşık bu zamanlarda, Ruslar, Çin İmparatorluk yönetimini Batı Türkistan üzerindeki Rus çıkarlarını tanımaya zorladı,12 böylelikle, Çin ve Rus İmparatorlukları arasındaki resmi sınırlar oluşturuldu; bu durum, iki büyük güç arasındaki bütün bölgesel anlaşmazlıkları çözmedi. Zamanla Ruslar ve İngilizler de Orta Asya’da söz sahibi olma konusunda anlaşmaya vardılar.13

Ekonomik Değişiklikler

Kırgızlar, geleneksel olarak, Tiyen-Şan ve Pamir-Altay Dağlarının keskin vadilerinde yarı çoban göçebeliği şeklindeki hayvancılıkla, at, koyun, keçi, sığır ve yak yetiştiriciliği ile uğraşıyorlardı.14 Yüzlerce yıl içersinde gelişmiş olan bu ekonomik yapı, dağlık olan topraklarının kendine özgü iklimini ve kaynaklarını kullanıyordu. ‘Dikey çoban göçebeliği’ denilen ekonomi, kalın kar tabakası dağlık bölgeleri kapladığında ve sıcaklık genellikle 20 derecenin altına düştüğünde, kış boyunca dağların daha alçak bölgelerine yapılan mevsimlik göçe dayanıyordu. Yazları ise, Kırgızlar yaylalara (cayloo) göç ederlerdi. Yaylalar, dağların yüksek bölgelerinde bulunan vadilerdi, burada, buzulların erimesi ile gelen su ve yağmurlar, yaylalardaki otların büyümesini sağlıyordu. Yaylalar, hayvanlar için yeterli otu sağlardı ve insanların ve hayvanların yaz sıcağından korunmaları için uygun yerlerdi. Tiyen Şan dağlarındaki bu yarı çoban göçebeliği kırgız boylarına özgü bir ekonomi oluşturmuştu, çünkü, bu sırada, batıdaki vahalar yerleşik Özbek ve Taciklerin, kuzeydeki geniş

çayırlık alanlar ise Kazak boylarının kontrolü altındaydı. Belirli bir oranda ürün elde etmelerine rağmen Kırgızlar, yerleşik komşularından sıklıkla buğday, arpa ve yulaf satın alıyorlardı. Özellikle, hastalıkların, çatışmaların ya da genellikle intikam almak için hayvanların çalınması olarak adlandırılan ‘barimta’nın beslenen hayvan sayısını azalttığı durumlarda, halk için bir başka geçim kaynağı da dağ ormanlarında avcılık yapmaktı.15 Hayvancılık, Kırgız boyları için hem bir geçim kaynağıydı hem de yerleşik komşuları ya da bir zamanların İpek Yolu’nda yolculuk yapmaya devam eden diğer ülkelerden gelen tüccarlar ile ticaret veya takas için ürünler sağlıyordu.

Kapitalizm, Kırgız topraklarına, 19. yüzyılın sonuna doğru, Çarlığın, Türkistan üzerinde kontrolü sağlamasıyla ve bölgedeki doğal kaynakların sömürülmeye başlanması ile geldi. Birkaç on yıl içersinde, bölgesel ekonomi, önemli dönüşümler yaşadı ve eski Hokand kalelerinin ve kervansarayların bulunduğu şehirlerin çehresini değiştirdi. Kapitalizm, Kırgız ekonomisini ve Kırgız toplumunu birbirine daha bağlı hale ve biraraya getirmek için etkili bir pazar gücü ve ekonomik teşvikler sağladı.

1890’lardan 1917’ye kadar süren ekonomik kalkınmanın en önemli sonuçlarından biri, Kırgızistan’ın çeşitli bölgeleri ile Türkistan Rusya ve Çin arasında ticaretin artması ve çeşitlenmesiydi. 1800’li yılların başında, Rusya’dan Türkistan pazarlarına ulaşmak için kervanlarla birlikte yapılan tehlikeli yolculuklar haftalarca sürerdi. Ticareti yapılan malların sayısı sınırlı ve sürekli olarak devam eden siyasi istikrarsızlık ve ekonomik durgunluk nedeniyle Türkistan pazarı çok küçüktü. 1888’de, Ruslar, Trans-Hazar demiryolunu bitirip 1905’te de Orenburg-Taşkent hattını tamamladılar. I. Dünya Savaşı’ndan önce (1914-1918), demiryolları Andican’a kadar uzanarak Türkistan’ın önemli bölgelerine ulaşıyordu.16 Yeni ulaşım biçimi ticareti kolaylaştırıp çabuklaştırdı. Çelik, cam ürünleri

ve diğer sanayi ürünleri, aynı zamanda hububat; deri, ipek, pamuk gibi tarım ürünleri ile takas için Türkistan pazarına getirildi.

Bunun yanı sıra, sanayinin gelişmesi, bazı ürünlerin yerel olarak işlendiği Kırgızistan'a yeni teknolojileri getirdi. Kırgız toprakları üzerindeki büyük şehirlerde tarım araçları üreten ya da bunları tamir eden, Rusya ve Çin'e ihracat için tarım ürünlerini işleyen (deri, yün gibi) yüzlerce küçük atölye ve dükkan açıldı. Toprağın işlenmesiyle ilgili yeni teknolojiler ve tarım araçlarının daha kaliteli olması verimlilikte önemli bir artışa yol açtı.

Yeni ticari tarım ürünleri, çiftçilere tanıtıldı ve böylece Fergana vadisinde zamanla tütün ve pamuk yetiştirilmeye başlandı. 1917 yılında, Kuzey Kırgızistan ve bazı diğer bölgelerde birçok küçük maden (kurşun, bakır, kömür vb.) açıldı.

Büyüyen ticaret, ekonominin monetarizasyonuna ve manaplar ve biiler (beyler) adı verilen tüccarların refah yoğunluğunun artmasına katkıda bulundu. Birçok aile, geçim tarımını bırakarak ticari tarım ürünleri yetiştirmeye ya da hayvancılıkla ilgilenmeye başladı. Ancak, kapitalizm, toplumdaki ayrımları da dramatik bir şekilde artırdı; refah toplumun sadece bir bölümü üzerinde yoğunlaşırken, toplumda bulunan diğer birçok grup, toplumun ve boyun sağladığı geleneksel desteği kaybetti. Toplumdaki en yoksulların bir bölümü, yeni gelir kaynakları aramak için tarımı tamamen bırakıp çeşitli atölye ve dükkanlarda sanayi ve yönetim ile ilgili beceriler kazanarak ücretli işleri kabul ettiler.

Geriye kalanlar ise sefalet, açlık ve zorluklar içersinde hayatlarına devam ettiler. Yeni ekonomik gerçekler, aynı zamanda, boysal ve bölgesel izolasyonu ortadan kaldırdı ve geleneksel Kırgız toplumunun çekirdeği olan geniş aile kavramını da etkiledi, çünkü, halkın büyük bir kısmı, ailelerinin ve boylarının dışındaki çeşitli ekonomik faaliyetlerle ilgilenmeye başladı. Ayrıca, pazar ilişkileri, daha önce genellikle geçim tarımı ve hayvancılığı

ile uğraşan ve komşularıyla sınırlı oranda takas yapan Kırgız halkı arasındaki geleneksel yaşam tarzını ve değerlerini kötü yönde etkiledi.

İdari ve Demografik Değişiklikler

19. yüzyılın büyük bir bölümünde, Kırgız boylarının yaşadığı bölgede kesin bir idari sınırlama yoktu, çünkü farklı boylar ve topluluklar arasındaki sınırlar, geleneksel kanunlar (adet) ve geleneksel mahkemeler aracılığıyla düzenleniyordu. Manaplar, Biiler ve Baturlar (savaşçılar), çayırlık ya da işlenebilir alanlar veya mevsimlik sığır hareketi sırasındaki göç yolları nedeniyle doğan anlaşmazlıkları görüşürler ve karara bağlarlardı. Hokand Hanlığı belirli idari sınırlar kurmamış ve idari kontrolü büyük oranda boylar ya da topluluklararası geleneksel düzenlemelere bırakmıştı. İdari görevlerin büyük bir bölümü Han'ın egemenliğini kabul etmeye gönüllü olan sadık Kırgız boy liderlerinin ellerindeydi. Halk, genellikle çeşitli idari birimlerini 'Sarıbagış toprakları', 'Bagış toprakları' ya da 'Kıpçak toprakları' olarak adlandırmıştı. Çarlığın kontrolünün kurulması ile Kırgız boylarının kendi aralarında olan ilişkilerde önemli değişiklikler meydana geldi, çünkü Çarlık, kendi idari ihtiyaçlarına göre idari sınırları şekillendirmeye başladı ve böylelikle birçok eski boy sınırlarını ihlal etti. Rusları ve Rus İmparatorluğu'nun Avrupa parçasındaki diğer etnik grupları Türkistan'a göç etmeye teşvik eden devlet destekli yerleşme programı ile idari reformlar aynı zamana denk geldi.

1876'da Hokand Hanlığı kaldırıldıktan sonra, şimdi Kırgız toprakları olarak bilinen bölgenin büyük bir kısmı Türkistan Umumi Valiliği (1886'dan 1917'ye kadar Türkistan İli olarak kalmıştır) altında farklı idari birimlere [Oblast (vilayet), uyezd (kaza) ve volost (bucak)] bölündü. Hindistan'daki İngiliz yönetiminden ayrılan temel farklılık, Rus yönetiminin, Lord Kurzon'un sözleriyle 'özellik olarak sivil değil, askeri' olmasıydı. Ayrıca, Çarlık yönetimi, Türkistan bölgesinin bu bölümünü etnik

kimliğe ya da daha önceki siyasi ilişkilere göre bölmedi, daha çok idari verimlilik üzerinde odaklandı.17

Çarlık, Çar yönetimi ile işbirliği yapması için yerel liderlere birçok teşvik sağladı. Yine, Çarlık, yerel yönetim ve yargıyı yerel boy liderlerine (ak-suek) bıraktı, ayrıca yerel yöneticilerin yasal üstünlüğünün miras ya da soyluluk yolu ile değil, seçimler yoluyla sağlanmasını gerekli kıldı. Bu, en önemli siyasi değişiklikti, çünkü, 'volost' ve 'uyezd' seviyesine bir seçim sisteminin getirilmesi, liderliğin veraset yoluyla geçme geleneğini kaldırarak farklı boy ve akrabalık gruplarını bir araya getirdi. Şimdi Kırgızistan olarak bilinen toprakların büyük bir kısmı dört vilayete ayrıldı: Fergana (Andican, Namangan ve Oş kazabası), Yedisu (Tokmak, Prievalsk ve Bişkek kasabası), Sir-i Derya (Seyhun) ve Semerkand bölgeleri. Ayrıca, Çarlık, İslami inançlara hoşgörü gösterdi ve geleneksel yasal sistemin büyük bir bölümünü değiştirmeden bıraktı, böylelikle yerel suç davaları ile biiler ve kazi ilgilenecek ve şeriat ya da adetlere göre çözülecekti.18

İdari reformlarla birlikte Çarlık yönetimi, büyük bir yerleşim programını destekleyerek büyük bir bölümünü etnik Rusların ve diğer Slav milletlerinin oluşturduğu binlerce insanı Türkistan'a getirdi. Bu hareket, Orta Asya Rus kolonileşmesini, çok fazla İngiliz'in göç etmediği Hindistan kolonileşmesinden ayırmıştır. Hindistan'a göç eden İngilizler, çeşitli idari, askeri ya da yönetim ile ilgili işlerde çalışmak için genellikle geçici olarak gelirlerdi. Bunun tersine, Çarlık, binlerce çiftçi ailesinin Orta Rusya'dan ve Ukrayna'dan Türkistan'a göç etmesini destekleyerek bu ailelere yardım etti ve genellikle Kırgızlardan zorla alınan toprakları verdi. Dahası, 1867'de Çarlık yönetimi, Yedisu ilinde (Kuzey Kırgızistan-güneydoğu Kırgızistan) çeşitli Kazak (Cassack) yerleşimleri oluşturmaya karar verdi. 19. yüzyıl imparatorluk Rusyası'nda, Kazaklar, askeri

hizmetlerine karşılık olarak özel ayrıcalıklara sahipti ve toplumun özel bir grubu olarak kabul ediliyordu.

İlk yerleşimciler, Yedisu ilinde 1868 yılında görüldü. Ancak, ilk büyük yerleşimci akımı 1870'li yılların sonlarında ve 1880'li yıllarda geldi ve 1880'li yılların sonunda, Burulday, Kulanak, Nikolayevskoe, Tokmak ve diğerlerinin yer aldığı Bişkek ve Prievalsk kasabalarında birçok köy oluşmuştu, buralardaki göçmenlerin sayısı 15.100'e ulaşıyordu yani toplam nüfusun yüzde 4.8'ini oluşturuyorlardı.19 1890'lı yıllarda, imparatorluk yönetimi ilk Rus yerleşimlerini Oş'ta ve Andican kasabalarında kurdu, 1897 yılında buradaki Rusların sayısı 2000'e ulaşıyordu.20 Aynı zamanda, yaklaşık 500 Alman, Rusya'nın Samara ve Stavropol vilayetlerinden buraya geldi.

19. yüzyılın sonunda bölgedeki etnik dağılımla ilgili güvenilir bilgi yok. 1897 yılı nüfus sayımına göre Yedisu ilinde yaklaşık 233.700; Fergana, Sir-i Derya ve Semerkand illerinde de 373.000 Kırgız vardı.21 Bu arada, aynı yıl bölgedeki Rus ve Ukraynalıların toplam sayısı yaklaşık olarak 30.000'e ulaşıyordu.

İkinci büyük göçmen dalgası, genel olarak 1906-1910 yılları arasındaki tarım reformları sırasında ve bundan sonra Kırgız topraklarına ulaştı. 1897 ve 1914 yılları arasında yapılan bazı tahminlere göre, yaklaşık 73.000 yeni yerleşimci Orta Rusya ve Sibirya'dan, bugün Kırgızistan olarak bilinen bölgeye geldi.22 Bu dönem sırasında, daha önceki küçük Hokand kaleleri, büyük oranda karışık nüfusun bulunduğu önemli şehirler haline geldi.

Bu şehir merkezleri sadece ticaretin oluşmasını sağlamadı, aynı zamanda da eski tarım aletlerini ve diğer araç gereçleri tamir eden ve yenilerini üreten yerler oluşturarak yerel halkın sanayi ihtiyaçlarını karşıladı. Yeni gelenlerin birçoğu, buğday ve diğer hububatın ticari üretiminde ve aynı zamanda patates, sebze ve diğer ürünlerin

yetiştirilmesinde uzmanlaşarak orta büyüklükte çiftlikler kurdular. Yine bu şehir merkezleri, yaygın hastalıklara karşı ilk defa aşılamayı başlatan ilk sağlık merkezlerine ev sahipliği yaptı. Tarımın ve sağlık hizmetlerinin gelişmesi Kırgız bölgesinde zamanla hızlı bir nüfus artışına yol açtı (1871-1885 yıllarında %0,5'ten 1900-1913 yıllarında %1.4'e). 1913 yılındaki nüfus sayımına göre yapılan hesaplamalar, Yedisu, Fergana, Sir-i Derya ve Semerkand illerinde yaklaşık 770.100 Kırgız'ın olduğunu gösteriyor.23 Bu arada, aynı bölgelerdeki Rusların ve Ukraynalıların toplam sayısı,

1914'te 122.000'e yani toplam nüfusun yaklaşık yüzde 15'ine ulaşıyordu.

Yeni gelenler ve Kırgızlar arasındaki ilişkiler her zaman iyi değildi. Özellikle Rusları, sosyal eşitsizlik, artan yoksulluk ve toprakların ve çayırlık alanların kaybı ile suçlayan toplumun en yoksul kesimi arasında hoşnutsuzluk gittikçe artıyordu. Yerel Kırgız ailelerinden veya boylarından topraklarını ve çayırlık alanlarını zorla alan ve Kırgız işçilere kötü davranan ve onları sömüren, özellikle izinsiz yerleşimcilerin arasında bulunan bir grup yeni gelen vardı. Ortaya çıkan rahatsızlığın ilk işareti, çeşitli Kırgız boylarının desteklediği 1898 yılındaki Andican halk ayaklanmasıdır. Bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra, silahlı küçük Kırgız gruplar, aralıklarla bazı Rus yerleşimlerine ve yöneticilerine pusu kurmaya devam etti. Ancak, en güçlü koloni karşıtı fikirleri ortaya çıkaran ayaklanma Türkistan'daki 1916 yılındaki halk ayaklanmasıydı. Bu kitle ayaklanmasını, savaşla ilgili görevlerini yerine getirmeleri için 250.000 Türkistanlıyı seferber eden 1916 yılı Haziranı'ndaki karar tetikledi (Türkistanlılar geleneksel olarak askeri hizmetlerden muaf tutuluyordu, çünkü, Rusya, kutsal toprakların koruyucusu olan ve kültürel olarak Türk halklarına yakın olan Türkiye ile savaşıyordu). Fakat ayaklanmanın daha derin nedenleri de vardı; ayaklanma, aynı zamanda, I. Dünya Savaşı'nın yol

açtığı ekonomik depresyona, yeni konulan savaş vergilerine ve hızla artan yiyecek fiyatlarına karşı bir tepkiydi. Yerel isyancılar, çevrede bulunan binalara zarar vererek, yerel yönetimin temsilcilerini ve yerleşenlerini öldürerek Rus yerleşimlerine, yönetim merkezlerine ve jandarma karargahlarına saldırdılar.

Bunlara karşılık olarak, İmparatorluk yönetimi silahlı güçlerini ve Kazak alaylarını harekete geçirdi. Bölgeye gelen askerler, önemli bir silah gücüne sahip olamayan yerel halk ile savaşarak binlerce kişiyi öldürüp, çok sayıda insanın evlerini ve ürünlerini yaktı ve on binlerce insanı topraklarından ve evlerinden sürdü. 1926 yılının sonlarında, birçok Kırgız ailesi, hatta bütün bir boy, yılın o zamanında karla kaplı olan yüksek dağlardaki geçitler yoluyla Çin'in Kaşgar bölgesine kaçmaya zorlandı. Birçok insan donarak veya açlıktan yüksek dağlarda ve daha sonra Kaşgar'da öldü, çünkü, Kazakların yönettiği Kırgızları cezalandırmayı amaçlayan sürgünden kaçarken hayvanlarını ve eşyalarını kaybetmişlerdi.24 Bu olay, Kırgız halkının hafızasında çok kötü bir olay olarak yerini korumaktadır, çünkü bu olaylarda Kırgızlar, öldürülen, açlıktan ölen ve Çin Kaşgarı'na göçen ya da savaşın yol açtığı afetlerde ortadan kaybolan yaklaşık 140.000 insanını kaybetti.25

Sosyal ve Kültürel Değişiklikler

Kapitalizmin ve Rus kontrolünün Kırgız topraklarına gelmesi, Kırgız toplumunda büyük sosyal değişikliklere yol açtı. Ernest Gellner'in (Gellner, Ernest, 1964: 158)'tam vatandaşlık ve modern bir topluma etkili ve iyi ahlâklı bir katılım için en küçük gereklilik' dediği okur yazarlıkta, 20. yüzyılın başında önemli bir derecede artış oldu. Aynı zamanda, kültürel alanlarda, çok sayıdaki lehçenin Kırgız edebi dili altında bir araya gelmesini ve Ruslaştırmanın başlamasını içeren önemli değişikliler oldu. Ayrıca, tarım ve sanayi ile ilgili yeni becerileri, tren yollarını, ve telefon ile kitle iletişim

araçlarını içeren yeni iletişim biçimlerini getiren teknolojik bir devrim gerçekleşti.

20. yüzyılın ilk on yılı içersinde, boylar ve geniş aile bağları daha da zayıfladı; çünkü Kırgız halkı, iş ve ticaret fırsatları aramak için geleneksel ‘ail’lerinin (köy) dışına sıklıkla çıkmaya başlamıştı. Bazıları şehirlere yerleşti ve böylece geleneksel yaşam tarzları ile meslekleri değişti ve yeni bir kültürün içinde yaşamaya başladılar. Kırgız elitleri, özellikle de yerel yönetimde çalışanlar, geleneksel kırsal sosyalleşme biçimlerini bırakarak ve yeni bir kent yaşam tarzı, çalışma becerileri ve alışkanlıkları kazanarak yaşam tarzlarını tamamen değiştirdiler. Ayrıca, yerleşme biçimleri de değişti; birçok kişi mevsimlik göç sırasında ailelerinin yalnızca bir kısmını yaylalara çıkarmaya ve kış için daha geniş ve kalıcı evler yapmaya başladı. Yeni ve daha iyi araçlar, daha iyi yolların yapılmasını sağladı. Yeni ulaşım biçimleri arttı ve Kırgız topraklarının farklı bölgeleri ile Benedict Anderson’un ‘hayali cemaat’ dediği önemli bir biçimde genişleyen sınırlar arasındaki iletişimi kolaylaştırdı.26

Pazar ve ekonomideki değişiklikler, yeni becerilerin ve yeni bilgilerin kazanılmasını gerekli hale getirdi. Yerel topluluklar, vergilerini hesaplamaya, resmi belgeleri okumaya ve mektuplar ile diğer belgeleri yazmaya yardım edecek daha çok okur yazar insana ihtiyaç duymaya başladılar. Aynı zamanda Çarlık, yerel yönetiminin artan karmaşık işleri ile uğraşabilecek daha çok eğitimli yerel yöneticiye ihtiyaç duydu. Bu da müfredatın değiştirilmesiyle okul sayısında artışa yol açtı ve sonuçta yerli nüfus arasındaki okur yazarlık oranında önemli bir artış oldu.

19. yüzyılın ortalarında, genellikle belirli bir yerleşik nüfusa sahip bölgelerde bir medreseler ağı kurulmuştu. Bu ağ, geleneksel olarak göçmen çobanların oluşturduğu nüfusa sahip bölgeleri kapsıyordu. Bu bölgeler, şimdiki Doğu ve kuzeydoğu Kırgızistan’ın büyük bir bölümünü

oluşturmaktadır. 19. yüzyıl sonu Rus kaynakları, birçok Kırgız'ın 'çocuklarını Arap alfabesi öğ-enmeleri için en azından birkaç hafta için gönderdiklerini', ancak bunlar arasında Rusça bilenlerin sadece yüzde birin altında kalarak neredeyse hiç olmadığına dikkat çekmişlerdir (1871). 1886 yılından sonra Çarlık, Rus nüfusu ve aynı zamanda Kırgız çocukları için, karma sınıfların yer alacağı (Rusko-Tuzemnyie shkoly) bir ilk öğretim ağı kurma girişimlerinde bulundu. 20. yüzyılın başlarında, Kırgız çocukları ve aynı zamanda yetişkin nüfus arasında Rusça ilk öğretimi teşvik etmek için bir laik okullar (mektep) ağı kurma çabaları vardı. Bu okullar yeni bir müfredat kullandılar ve ilk öğretim hem yerel dilde hem de Rusça ile yapıldı. Ayrıca, bu okullarda matematik, edebiyat ve birkaç dersin daha eğitimi veriliyordu. Bu sırada, Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman reformcular, büyük oranda yerli toplulukların desteklediği Türkistan medreselerine modern eğitim müfredatlarını (usul-ü cedid) getirmeye çalıştılar.

Yedisu ilindeki resmi raporlara göre, Kırgız nüfusun yalnızca yüzde 2.20'sinin Rusça okuyup yazabilmesine rağmen, 1912-1913 yıllarında Kırgız erkekleri arasındaki okuma yazma oranı yüzde 8.2'ye, Kırgız kadınları arasında da yüzde 0.2'ye yükseldi.27 Yine de, Kırgızlar arasındaki okuma yazma oranını artırma çabaları ve Rusça eğitimin gelişmesi, Çarlığın eğitim için sınırlı parasal destek sağlaması nedeniyle yetersiz kaldı. Bunun yanı sıra, bu çabalar koloni yönetiminin etkisizliği nedeniyle de sekteye uğradı. Kırgızların da yer aldığı bir grup, daha iyi eğitim almak için Türkistan'dan yabancı ülkelere, özellikle de Türkiye'ye gitti. Okur yazar, eğitimli ve Rusça bilen yeni Kırgız aydın sınıfı çok küçüktü, ancak 'bız Kırgızdar' (biz Kırgızlar) dedikleri yeni ulusal bilinç aracılığı ile boy kimliklerini ve düşünce yapısını aşarak, kendileri hakkında yeni biçimlerde düşünmeye başladılar.

20. yüzyılın başında, yeni eğitim sisteminin gelişmesinin yanı sıra, önce Taşkent'te ve daha sonra büyük bölgesel merkezlerin birçoğunda olmak üzere bölgedeki ilk gazeteler yayımlandı. Başlangıçta, yerel gazeteler Rusça idi ve Rus nüfusuna hitap ediyordu. Özellikle 1905 ve 1907 yıllarından sonra, zamanla yerel basımevleri belli başlı yerel haberlere ve kültürel olaylara yer veren, yerel dilde birçok gazete ve diğer süreli yayınları yayımlamaya başladılar; bu yayınlar, yerel aydınlara hitap ediyordu. Genellikle Kazan ve Ufa kentlerinde basılan, Türkçenin Çağatay lehçesinde fakat Arap yazısıyla yazılan birçok kitap ve ayrıca İstanbul'dan gelen Türkçe yayınlar halk kütüphanelerinde ve özel koleksiyonlarda yer almaya başladı. Bu durum, dış dünya hakkındaki kültürel farkındalığı ve Türk kavimleri arasındaki düşünce alışverişini kolaylaştırdı. Bu sırada, Kırgız halkının efsanevi bir kahramanı hakkında bir hikaye olan ve Kırgız sözlü tarihinin ve geleneklerinin yer aldığı sözlü, büyük Kırgız destanı Manas'ın kaydedilmesi için ilk girişimler yapılıyordu.28

1905-1907 Devrimi'nden sonra, bu yayınların bazılarında, İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) ve diğer Müslüman reformcuların, özellikle de Rus parlamentosunun (Duma) Müslüman üyelerinin Türkçü fikirleri yer aldı. 1910'lu yıllarda, liberal-demokratik ve sosyalist düşünceler, hem Rus İmparatorluğu'ndaki Ruslar hem de Türkistanlılar arasında yayılmaya başladı; ancak, şimdi Kırgızistan olarak bilinen bölgede bu düşüncelerin yayılması Kazan, Buhara ya da Taşkent'tekinden çok daha düşük seviyedeydi. Ayrıca, bazı genç Kırgızların yer aldığı Türkistan aydın sınıfı arasında kendi fikirlerini ortaya koyan ve gittikçe büyüyen bir grup vardı. Kaçınılmaz olarak, bu aydınlar politik olarak bölündüler. Büyük bir kısım, Rus yönetimine karşı çıkarak ve Hanlığın ve İslami değerlerin yeniden canlandırılması için çağrıda bulunarak bölgedeki koloni yönetimini ve siyasetini eleştirdiler. Diğerleri, artarak devrimci fikirlerle ilgilendiler ve

Bolşevik hareketine katıldılar. Bunun yanı sıra, Batılılaşmayı destekleyen, ancak Rus koloni yönetimine karşı çıkan ve izlenecek bir örnek olarak Türkiye'ye bakan bir grup vardı. Sonunda, Rus İmparatorluğu'ndaki siyasi, ekonomik ve entelektüel bölünme, Çar 2. Nicolas'ı tahtını ve tacını bırakmaya zorlayan ve Rus Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan 1917 liberal-demokratik Şubat Devrimi'ne neden oldu.

Sonuç

1917 yılındaki devrim hareketi ile Çarlığın yıkılması Türkistan'da büyük yankı buldu. Yaklaşık 50 yıl önce kurulan güçlü koloni sistemi sonunda zarar gördü. Bişkek, Tokmak ve Oş caddelerinde gazeteleri okumak ya da sadece haberleri dinlemek için toplanan halk şaşkınlığa kapıldı, fakat koloni yönetimi altındaki bütün bir dönemi geride bıraktıklarını düşünerek haberleri kutladılar.

1917 yılında Kırgız toprakları, ilk Kırgız Boylarının çarın koruması altına girmeyi kabul ettiği 19. yüzyılın ortalarından çok farklıydı. Kapitalizmin güçleriyle birlikte Çarlık altındaki koloni deneyimi, boylara aidiyetin zamanla çözülmesine katkıda bulundu ve ulusal bilincin oluşumu için güçlü bir dayanak oluşturdu. Bilim adamları arasında bu dönem ile ilgili yapılan değerlendirmelerde bir birlik yok; Sovyet tarihçiler, olumlu ekonomik değişiklikleri vurgularken, Batılı bilim adamları, koloniciliğin uyguladığı vahşete dikkat çekiyorlar.29 Gerçekten de koloni yönetimi acımasızdı, ancak ekonomik değişiklikleri de destekledi.

Koloni döneminde, boy kimlikleri zayıflatılarak ve zamanla bu kimlik, ulusal dayanışma ya da 'hayali cemaat' anlayışıyla değiştirilerek Kırgız boyları arasındaki siyasi seferberlik ve idari bölünme ile ilgili tüm sistem değiştirildi. İdari bölünme, genellikle farklı boy ve topluluk temsilcilerini bir idari birimde bir araya getirerek daha önceki boy sınırlarını ortadan kaldırdı. Bu durum, halkı, boy bölümlerinin üstesinden gelmeye, kendileri

hakkında daha geniş etnik topluluk boyutunda düşünmeye ve de soydan çok kişisel özelliklere dayanan siyasi bir liderlik aramaya teşvik etti. Bu sırada, Çarlık yönetimi altındaki Kırgız topraklarının tek bir siyasi varlık olan Türkistan'ın parçası olarak düşünülmesine rağmen, yeni idari bölümler, toplumun bazı gruplarının tarihi köklerine zarar vererek ve gelecekte bölgesel anlaşmazlıklar ve çatışmalar için bir dayanak oluşturarak tarihi ve kültürel geleneği göz ardı etti.

Ekonomik ilişkilerin monetarizasyonu, bölgedeki doğal kaynakların sömürülmesi için fırsatlar yarattı. Ancak bu değişiklik, geçim ekonomisini ortadan kaldırdı ve boylararası ekonomik takas, ticaret ve işbirliğinin ilerlemesine yol açtı. Aynı zamanda, kapitalizm, geleneksel yaşam biçimlerine ve geleneksel değerlere zarar verdi. Yerleşme programı, yerel ihtiyaçlarla sıklıkla ters düştü, çünkü toprakların büyük bir bölümü Kırgız topluluklarından alınarak, yeni gelenlere verildi. Kırgız bölgesinin farklı bölümlerinde yaşayanlar, boy ya da aile birimlerinin ötesinde ekonomik topluluklar oluşturarak ve bir ekonomik varlık anlayışı geliştirerek düzenli bir temelde birbirleriyle ilişki kurmaya başladılar ve de yeni beceriler kazanıp, yeni teknolojilere sahip oldular. Aynı zamanda, birçoğu yeni bir çevre ile rekabet edemeyerek ya da değişikliklere ayak uyduramayarak yoksulluk ve sefalet içine düştü. Yine de kapitalizmin gelişmesi, 19 ve 20. yüzyıllar Avrupası kapitalizminden çok farklı ve bu kapitalizmin çok gerisinde olduğu için monetarizasyonun derecesi abartılmamalıdır; çünkü, basit ve yaygın geçim ekonomisi ile çoban göçebeliği Türkistan'da yaygın bir şekilde devam ediyordu.

Çarlık, binlerce insanı bölgeye getiren yerleşim programı ve eğitim aracılığıyla kuvvetlendirilen kültürel değişimleri başlatmıştır. Bu gelişme, birbiriyle çelişen sonuçlara yol açtı; bir yanda, Türkistanlılar için yeni bir dünyanın kapılarını açtı ve yeni bir kültür ile yeni teknolojiler getirerek

farklı kültürlerin birbirlerini zenginleştirmesini sağladı ve de Türkistan'ın modernleşmesini kolaylaştırdı. Öte yandan, bu gelişme, Ruslaştırma ve kültürel asimilasyonu beraberinde getirdi. Fakat sonunda Rus kültürünün ve Ruslaştırmanın baskısı, Türkistan'daki Türk halkının kültürel bilincini kuvvetlendirdi ve böylece bölgedeki Türk halkı, Slavlara karşı Türkistanlıların kendi dini, kültürel ve dille ilgili tanımlamalarını ifade ederek açık bir şekilde 'biz' ve 'diğerleri' diye ayırım yapmaya başladı.

Akrabalık ve aile sınırlarını aşmaya başlayan tüccarların, zanaatkarların, yöneticilerin, eğitimcilerin ve diğerlerinin yer aldığı yeni sosyal grupların büyümesinde artış yaşandı. Halk, hem aynı aile ya da boya ait olanların hem de Kırgız dilini konuşanların ve Kırgızlar arasında atalarının izini sürenlerin yer aldığı 'hayali cemaat'in ufuklarını genişletti. Kırgızlar arasındaki okur yazar oranının önemli derecedeki artışı, geleneksel sözlü hikayelerin yazılı edebiyatla zamanla yer değiştirmesi ve Kırgızların yaşadığı çeşitli bölgeler arasındaki iletişim oranının artması Kırgızcılığın birleşmesine katkıda bulundu. Kırgız boyları arasında bu ulusal kimlik ve bir topluma ait olma bilincinin gelişmesi 20. yüzyıldaki daha ileri bir birleşme için bir dayanak oluşturdu. Yine de ulusal bilinç hala güçsüzdü ve boya ait olma fikri, Türk kimliği ve islami miras ile birbirine karıştırılıyordu.

Genel olarak siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda az gelişmiş olan Kırgız toprakları, ulus-devlet fikri tam olarak şekillenmeden önce daha fazla dönüşümler ve değişimler yaşamak zorunda.

Tarihi Olayların Kısa Kronolojisi

1. 1762-1831 Hokand Hanlığı, Kırgız boylarının yaşadığı bölgeyi ele geçirdi.

2. 1731-1854 Rusya, Kazak/Kırgız boylarını ele geçirdi (şimdiki Kazakistan toprakları)

3. 1785 Abdurahman Kuçak (ov)-uulu liderliğinde Kırgız delegasyonu St. Petersburg'a geldi.

4. 1814 Issık Göl'den gelen Kırgız delegesi Hokand Hanlığı'na karşı Rus korumasını talep eden bir mektupla Rus Sibiryası'na geldi.

5. 1821 Hokant Hanlığı'na karşı Talas vadisindeki Kırgız isyanı.

6. 1824 Kırgız delegasyonu Rus himayesini talep eden bir başka mektupla Rus Sibiryası'na geldi.

7. 1838-1842 İlk İngiliz-Afgan savaşı ve İngilizler, Afganistan'dan geri çekildi.

8. 1839-1840 Ruslar, Hiva'ya ilk başarısız yolculuklarını yaptılar.

9. 1842 İki İngiliz askeri, Albay Charles Stuart ve Yüzbaşı Arthur Connoly, Türkistan'a girdi, ancak yakalanıp asıldılar.

10. 1845 Alay vadisinde ve Oş'ta Hokand Hanlığı'na karşı Kırgız isyanı.

11. 1847 Çuy vadisinden gelen Kırgız delegesi Rus İmparatorluğu'ndan koruma istedi.

12. 1847-1848 Hokand Hanlığı'na karşı Namangan'da isyan

13. 1855 Isık Gölü vadisindeki Kırgızlar, Rus korumasını kabul etti.

14. 1856-1858 Rus hizmetinde Kazak bir aristokrat olan Çokan Velihanov, Kırgız boylarının yaşadığı bölgeyi gezdi. Daha sonra, yolculuğu ile ilgili bilimsel bir değerlendirme yazdı.

15. 1860 Kırgız yardımı ile birlikte Rus askerleri, Bişkek ve Tokmak'taki Hokand askeri karakollarına saldırdı.

16. 1864 Çatkallı Kırgızlar, Rus himayesini kabul etti,

17. 1865 Hokand Hanlığı'nın önemli bir ticaret merkezi ve stratejik bir karakolu olan Taşkent'i Rus askerleri ele geçirdi.

18. 1865 Rus yetkililer, Kırgızların yaşadığı bazı bölgelerin yer aldığı Türkistan Umumi-Valiliğini (daha sonra il) kurdu.

19. 1875 Rus askerleri, Hokand'ı ele geçirdi.

20. 1876 Hokand Hanlığı ortadan kaldırıldı.

21. 1895 Büyük Britanya ve Rusya arasındaki toplantı sonuçlandı (Pamir bölgesindeki etki alanlarının bölümü)

22. 1898 Ruslara karşı Andican'daki halk ayaklanması.

23. 1916 Kırgızları ve diğer Türkistanlıları 1. Dünya Savaşı için seferber eden çar kararına ve Ruslara karşı Çui vadisindeki büyük ayaklanma.

24. 1917 Rus Duması, Rus İmparatorluğu'nun son çarı olan Çar 2. Nikolas'ı tahtını ve tacını bırakmaya zorladı ve Rus Cumhuriyeti'nin kurulması.

1 Abramzon S. Kyrgyzy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye sviazi. İkinci Basım. Frunze, Kyrgyzstan, 1989.

2 Bartold V. V. Sobranie sochinenii, 9 cilt, Moscow, Nauka, 1963-1977, C. 2, s. 23-26.

3 Poliakov S. Istoricheskaia etnografia Srednei Azii i Kazakhstana. Moscow, Moscow State University, 1980 s. 45-54.

4 Valikhanov, Ch. Sobranie Sochinenii. Volume Two. Alma-Ata, Kazakhstan, 1985.

5 Asanaliev K. (Ed.) Akyndar chygarmachylygynyn tarykhynyn ocherkteri. Frunze: Ilim, 1988.

6 Attokurov, S. Kyrgyz sanzhyrasy. Bishkek: Kyrgyzstan, 1995, Shakerim Kudaiberdy-uly, Shazhere. Rodoslovnaia Turkov, Kazakhov, Kyrgyzov. Reprint (First Publication: Orenburg, 1911). Alma-Ata, Dastan, 1990, s. 72.

7 Kasymbekov, Tologon. Syngan kylych: tarykhyi roman. Frunze: Kyrgyzstan, 1979.

8 Dzhamgerchinov, B. Dobrovolnoe vhozhdenie kyrgyzskogo naroda v sostav Rossii. (İkinci basım). Frunze, Kyrgyzstan, 1963.

9 Rawlington, (Sir) Henry. England and Russia in the East. Reprint. (first published: London, 1875). New York, Praeger, 1970, s. 136-204.

10 Mackenzie, David. The Lion of Tashkent: The Career of General M. G. Cherniaev. Athens, University of Georgia Press, 1974.

11 Kasymbekov, Tologon. Syngan kylych: tarykhyi roman. Frunze: Kyrgyzstan, 1979.

12 Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt bir. Frunze, Nauka, 1984, s. 581-584.

13 Rawlington, (Sir) Henry. England and Russia in the East. Reprint. (first published: London, 1875). New York, Praeger, 1970, s. 293-365.

14 Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt bir. Frunze, Nauka, 1984, s. 526-554.

15 Valikhanov, Ch. Sobranie Sochinenii. Volume Two. Alma-Ata, Kazakhstan, 1985 1916-zhylky Kyrgyzstandagy kcortcorculcush: dokkumenter zhana materialdar. Bishkek, Kyrgyzstan, 1996, s. 96-100.

16 Hauner, M. What is Asia for Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today. Boston MA, Unwin Hyman, 1990, s. 69-123.

17 Pierce, Richard. Russian Central Asia, 1867-1917: A Study of Colonial Rule. Berkeley, University of California Press, 1960, s. 59-63.

18 Ploskikh V., Ed. Khrestomatia po Istorii Kyrgyzstana, Bishkek, Ilim, 1997, s. 286-289.

19 Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997, s. 21-24.

20 Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997, s. 22-23.

21 Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997, s. 32-33.

22 Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997, s. 24-25.

23 Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997, s. 52-53.

24 1916-zhylky Kyrgyzstandagy kcortcorculcush: dokkumenter zhana materialdar. Bishkek, Kyrgyzstan, 1996, 120-390.

25 Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997.

26 Anderson, B. Imagined Communities. London, Verso, 1991, s. 36-46.

27 Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt iki. Frunze, Nauka, 1985.

28 Akmoldoeva Sh. Drevnekyrgyzskaia model mira: na materialakh eposa ‘Manas’. Bishkek, Ilim, 1996, s. 1-30.

29 Allworth, Edward, Yay. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview. London, Duke Univ. Press, 1994, Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt bir. Frunze, Nauka, 1984.

Abramzon S. Kyrgyzy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye sviazi. İkinci Basım. Frunze, Kyrgyzstan, 1989.

Allworth, Edward, Yay. Central Asia: A Century of Russian Rule. New York, Columbia University Press, 1967.

Allworth, Edward, Yay. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview. London, Duke Univ. Press, 1994.

Akmoldoeva Sh. Drevnekyrgyzskaia model mira: na materialakh eposa ‘Manas’. Bishkek, Ilim, 1996.

Adshead S. Central Asia in World History. London, Macmillan, 1993.

Anderson, B. Imagined Communities. London, Verso, 1991.

Asanaliev K. (Ed.) Akyndar chygarmachylygynyn tarykhynyn ocherkteri. Frunze: Ilim, 1988.

Attokurov, S. Kyrgyz sanzhyrasy. Bishkek: Kyrgyzstan, 1995.

Bartold V. V. Sobranie sochinenii, 9 cilt, Moscow, Nauka, 1963-1977.

Bartold V. V. Cultural History of the Muslims. (Rusçadan çeviren Shahid Suhrawardy). New Delhi, Mittal Publications, 1995.

Bregel, Yuri, Ed. Bibliography of Islamic Central Asia. 3 cilt Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, 1995.

Curzon, George Nathaniel, Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. London, Cass, 1967.

Dzhamgerchinov, B. Dobrovolnoe vhozhdenie kyrgyzskogo naroda v sostav Rossii. (İkinci basım). Frunze, Kyrgyzstan, 1963.

Demko, George J. The Russian Colonisation of Kazakhstan, 1896-1916. Bloomington, IN, Indiana University Press, 1969.

Doronbekova R., V. Mokrynin and V. Ploskikh. Kyrgyzdyn zhana Kyrgyzstandyn tarykhy: sovettik doorgo cheiinki mezgil. Bisjkek, Ilim, 1993.

Gellner, Ernest, Thoughts and Changes. London, Weidenfeld and Nickolson, 1964.

Hopkirk, Peter. The Great Game: on Secret Service in High Asia. London, Murray, 1990.

Hauner, M. What is Asia for Us? Russia’s Asian Heartland Yesterday and Today. Boston MA, Unwin Hyman, 1990.

Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt bir. Frunze, Nauka, 1984.

Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt iki. Frunze, Nauka, 1985.

Kasymbekov, Tologon. Syngan kylych: tarykhyi roman. Frunze: Kyrgyzstan, 1979.

Krongardt G. Naselenie Kyrgyzstana vo vtoroi polovine 19-nachale 20 vekov. Bishkek, Ilim, 1997.

Lewis, Robert (Ed.). Geographic Perspective on Soviet Central Asia. London, Routledge, 1992.

Mackenzie, David. The Lion of Tashkent: The Career of General M. G. Cherniaev. Athens, University of Georgia Press, 1974.

Meyer, Karl Ernest and Shareen Blair Brysac. Tournament of Shadows: the Great Game and the Race for Empire in Central Asia. Washington, DC, Counterpoint, 1999.

Neilson, Keith. Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia, 1894-1917. New York: Oxford University Press, 1995.

Pierce, Richard. Russian Central Asia, 1867-1917: A Study of Colonial Rule. Berkeley, University of California Press, 1960.

Ploskikh V., Ed. Khrestomatia po Istorii Kyrgyzstana, Bishkek, Ilim, 1997.

Poliakov S. Istoricheskaia etnografia Srednei Azii i Kazakhstana. Moscow, Moscow State University, 1980.

Rawlington, (Sir) Henry. England and Russia in the East. Reprint. (first published: London, 1875). New York, Praeger, 1970.

Shakerim Kudaiberdy-uly, Shazhere. Rodoslovnaia Turkov, Kazakhov, Kyrgyzov. Reprint (First Publication: Orenburg, 1911). Alma-Ata, Dastan, 1990.

Valikhanov, Ch. Sobranie Sochinenii. Volume Two. Alma-Ata, Kazakhstan, 1985.

1916-zhylky Kyrgyzstandagy kcortcorculcush: dokkumenter zhana materialdar. Bishkek, Kyrgyzstan, 1996.

Sömürge Döneminde Kırgızlar / Prof. Dr. Toktorbek Ömurbekov [s.616-626]

Kırgızistan Devlet Üniversitesi Tarih ve Bölgesel Çalışmalar Fakültesi Dekanı / Kırgızistan

I. Bölüm: Kuzey Kırgızistan'ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

1. Rusya'nın Bölgeyi İşgal Etmesi Sırasında Temel Çıkarları ve İleriye Yayılması İçin Hazırlık

Kırgızistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi, XIX. yüzyıl siyasî tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Kırgızistan'ın işgali 1855 yılında başlamış ve yaklaşık 21 yıl devam etmiştir. Bu yayılma süreci genel olarak 1876 yılının yazında, Alay Kırgızlarının boyun eğdirilmesi ile tamamlanmıştır.

Bu işgal, bilimsel açıdan tamamıyla ayrı görüşler ortaya çıkaran oldukça karışık bir konudur. Sovyet döneminde araştırmacıların bu konuya karşı tutumu, siyasî durum, ideolojik sansürün artırılmasına, parti yönetiminin görüşlerine göre dinamik bir şekilde değişmiştir. Araştırmacılar, Rusya'nın tüm Orta Asya'yı işgal etmesini ilk başta (1920-1930'lu yıllar) yayılma olarak nitelendirmiştir,1 daha sonra (1950'li yıllar) bunun bir katılma olduğuna dair görüş ortaya koymuştur.2 1960'lı yılların başında ise bilim çevrelerine, Kırgızistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak katıldığı görüşü zorla kabul ettirilmiştir3. Bakış açısının aniden değişmesinin nedeninin, o dönemdeki cumhuriyet yönetiminin doğrudan konuya müdahale etmesi ve "önderlerin" olabilecekleri iyi tahmin etmesinin gereği olduğu herkes tarafından biliniyor. Halkımız egemenliğini kazandıkça bu önemli konu tarafsız olarak araştırılmaya başlandı ve hak ettiği değeri aldı.4

Dürüst olmamız gerekirse, bazı kabile reislerinin tutumunda Rusya ile yakınlaşma eğilimi olduğunu belirtmeliyiz. Buna teşvik eden birçok sebep olmasına rağmen, bu sadece Kuzey Kırgızlarının kabile reislerinin bir kısmını kapsıyor.

Rus ve Kırgız halklarının ebedî dostluğuna “gölge düşürmekten” korkan tedbirli bilim adamları, zamanında kendi çalışmalarında topluma, Rus devletine katılmanın, Rusya’dan daha çok Kırgızların çıkarlarına olduğuna ilişkin, hiçbir kanıtı olmayan ve doğrulanmayan görüşü zorla benimsetmişlerdir. Fakat Rus İmparatorluğu’nun o dönemdeki dış politikasının ana istikametini ve esasını kavramak için derinlere inilirse, Kırgızistan’ı katmada Rusya’nın daha fazla çıkarları olduğuna ilişkin açık deliller bulunur. Bunu ayrıca Rus devletinin XIX. yüzyıldaki hem diplomatik hem askerî faaliyetleri kanıtlıyor. Zaten bu mesele Çar sarayında daha önceden çözülmüştür. Rus siyasetçileri sadece uygun anı beklemişlerdir. Avrasya’nın en büyük imparatorluğunun, Kırgızistan aralarında olmak üzere, Orta Asya’yı işgal etmesine ilişkin stratejik plânları ile çıkarlarının birbirini tamamladığı tartışılmazdır. Fakat bilim adamları bu konuda da henüz ortak bir görüşe varamamıştır. Bir grup, uzman bilim adamı Rusya’nın yayılma düşüncelerini, onun ekonomik çıkarlarına bağlıyorsa5 da diğer bir grup İmparatorluğun, özellikle de siyasî çıkarlarının, önemli rol oynadığını ileri sürüyor. Bununla birlikte onlar yukarıda anlatanları da göz ardı etmiyorlar.6

Elbet, yeni sömürge bölgeleri işgal etme arzusu ile ekonomik ve politik amaçlar birbirini tamamlıyor. O zamanlar Orta Asya’nın işgalinden Rus burjuvazisinin de az çok çıkarı olmuştur. Çünkü onun için sanayi mallarının hızlı satılması için dış piyasa ve ek doğal kaynakları hiç de fazla olmamıştır. Avrupa’da düşük kaliteli Rus mallarının satılışı için imkanlar daralmıştır.

Onun için de Rus tacirleri ve burjuvazisinin, Orta Asya'ya hızlı yayılmadan çıkarı olmuştur.

Rusya ile Orta Asya arasındaki ticaretin canlanmasına kervan yollarının çetrefilliği, İngiliz tacirlerinin rekabeti, yerli halkın fakir olması, yabancı tacirlerden alınan vergilerin yüksek olması engel olmuştur. Bunun sonucu olarak, 1852 yılında Rus tacirleri, Orta Asya'ya kendileri gitmemiş, Kazan'dan kendilerine bağlı Tatar memurlarını göndermişlerdir. Diğer dindeki insanlara göre bu bölgede Müslüman tacirler daha çok tercih edilmiştir, onlardan vergi de daha az alınmıştır. Rus burjuvazisi ise, tembel ve devletin ona sağladığı kolaylık ve meziyetlere alışıktı. Rahat hayata alışık Rus tacirleri, Çar Hükûmetinden sık sık, Orta Asya ile ticaretin gelişmesini yavaşlatan engelleri kaldırmasını talep etmişlerdir. Fakat bu engelleri kaldırmak elbette kolay olmamıştır. Bu zengin bölgeyi işgal etmeyi çok isteyen farklı sosyal ve siyasî görüş temsilcileri, bu hedefe ulaşmak için askerî güç kullanmak gerektiğini düşünmüştür.

Rus sanayinin Orta Asya pamuğuna ihtiyacı ise günden güne artmıştır. Örneğin, Rusya bu bölgeden 1861 yılında 120 bin pud (eskiden Ruslarda 16.3 kiloluk bir birim) pamuk satın almışsa, bu miktar 1862 yılında 404.839 puda çıkmıştır.

Kırgızistan'a gelince, Rusya onun tabiat şartları ve jeopolitik konumuyla ilgilenmiştir. Rusya, Orta Asya'daki politikasını aktifleştirmeden önce, Doğu Türkistan ile devamlı ticarî ilişkilerini güçlendirmeye başlamıştır. Kaşgar ve Kuka'ya giden kervan yolunun bu bölgeden geçmesi Kuzey Kırgızistan'ı işgal etmek için elverişli şartlar doğurmuştur.

Çar hükûmetinin, Kırgızistan aralarında olmak üzere Orta Asya'yı işgal etme sürecini hızlandırmasına İngiltere ile olan sıkı rekabet neden olmuştur. Rusya, Asya sınırlarını İngiltere'nin sömürgesi altında bulunan bölgelere

ilerleterek, İngiltere'nin Yakın ve Orta Doğu'ya yayılmasını durdurmaya, Avrupa'daki uluslararası siyasetini daha da yumuşatmaya çalışmıştır. Çar ordusunun Generali M. G. Çernyayev bununla ilgili olarak: "Bizim ilerlememizin amacı, İngilizleri Hindistan'dan dışarı atmak değil, buradaki birliklerini daha da artırmaya mecbur etmektir, bu ise onun Avrupa'da zayıflamasına yol açacaktır" demiş.7

İngiltere'yi geride bırakmaya çalışan Çarlık Rusyası, Orta Asya'nın işgaline daha 1930'lu yıllarda hazırlanmaya başlamıştır. Cetisuu'nun (Yedisu) (Rusça-Semireçye) ele geçirilmesine ilişkin ilk plân da tam bu yıllarda hazırlanmıştır.8

Bu yıllarda Kazak toprakları ta Cetisuu'ya kadar, Rus hakimiyeti altında olmuştur. Rus birlikleri Batı Sibirya'dan Cetisuu'ya saldırılar düzenlemiş ve Ayaguz Vadisi'nde "Ayaguzskiy Prikaz" adında bir kale kurmuşlardır.9 Ayaguz bölgesi Omsk vilayetine dahil edilmiş ve Sibirya birliklerinin Cetisuu'ya ilerlemesi için cephe gerisi haline gelmiştir. Bununla birlikte Orenburg'daki Rus birlikleri, Hokand topraklarını sıkıştırarak Sir Derya kıyılarına doğru ilerlemişler ve 1853 yılında Ak-Mescit Kalesi'ni ele geçirmişlerdir. Batı Sibirya birlikleri ise, Cetisuu topraklarının önemli kısmını ele geçirmiş ve 1847 yılında Kopal Kalesi'ni kurmuşlardır. 1854 yılında İle Vadisi'nde Vernıy (Alma-Ata) Kalesi'nin inşasına başlamıştır. Bu Cetisuu'da Rusya'nın hakimiyeti kurduğu anlamına geliyor. Çok iyi silâhlanmış olan Çar birlikleri, alarm durumuna geçirilmiş ve Kırgızistan topraklarına girmek için uygun zamanı beklemişlerdir.

2. Kuzey Kırgızistan'ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Issık Göl (Issık-Köl) Deresi'nin güneydoğusunda oturan Bugu kabilesi, Rusya'ya ilk katılan Kırgız kabilelerinden olmuştur. Bugu kabilesinin reisleri daha XIX. yüzyılın başında Batı Sibirya'daki Rus yetkilileri ile diplomatik ilişkiler kurmuşlardır.10 Rus tacirler, rahat bir şekilde

Kırgızistan topraklarında ticaret yapmışlar ve Ala-Too üzerinden Kaşgar'a giden kervan yolunu kullanmışlardır. Rus tacirlerin bu bölgedeki güvenliklerini sağlamak için, Kırgız biyleri Şeralı ve Niyyazbek eşlik etmiştir.11 O zamanın karmaşık siyasî durumu, kabileler arasındaki kanlı iş savaşlar, Hokand hükümdarlarının zulmü, Kazak sultanlarının baskısı, Çin Bogdıhanı'nın hileleri, Bugu kabilesi reislerini uzaktaki güçlü bir devlet ile yeni ilişkiler arayışına zorlamıştır.

Komşu Kazak topraklarının Rus birlikleri tarafından işgal edilmesi ve bölgedeki Rus sayısının artmasının, bazı Kırgız kabile reislerini etkilememesi kaçınılmazdı. Kazakistan üzerinden Orta Asya'ya geçmeye can atan çok iyi silâhlanmış Rus birlikleri, Issık Göl'ün hemen yakınlarında konuşlanmışlardır. Özel olarak görevlendirilmiş Tatar tacirler, Kırgız köylerini (ail) gezerek, nüfuzlu kabile reislerini-manapları ve biyleri çar tarafına geçmeye ve Rusya'ya katılmaya çağırmışlardır.

Çar hükûmetinin sömürgeci politikasını başarılı şekilde hayata geçirmek için Batı Sibirya'daki Rus yetkilileri, Kırgız asilzadelerden değerli hediye ve armağanları esirgememişlerdir. Sonunda bu uğraşlar meyvelerini vermiştir. İki tarafın yavaş yavaş yakınlaşması, 17 Ocak 1855 tarihinde Omsk kentinde, kabilesinin Rus uyruğuna geçmesine kefil olan Bugu kabilesi elçisi Kamçıbek Şeralin'in yemin etmesiyle tamamlanmıştır. Rus yetkililer, Rusya ile yakınlaşmada öncülük yapan Borombay Bekmuratov'a, Bugu kabilesi Yüksek Manapı ve Yarbay unvanı vererek, onu, gösterd§iği faaliyetler için ödüllendirmişlerdir.

Borombay'ın taraftarı olan kabile asilzadelerine göre Rusya, diğer düşman kabileler, Hokandlılar ve Çin birliklerinin saldırgan tutumlarını durduracaktı. Öte yandan da Bugu kabilesinin ünlü mensupları Murataalı, Balbay-Baatır, Tilekmat, Çoh Karaç vs. bu kararı pek desteklememişlerdir. Daha sonra tüm Kuzey Kırgızistan'ı işgal etmeyi plânlayan Rusya'nın,

Bugu kabilesini kendi saflarına katmasında büyük çıkarları olmuştur. 1855 yılında başkenti Vernıy olan Ala-Too bölgesi kurulmuştur. Çarlığın Türkistan politikasının esas çıkarlarından haberdar olmayan yerli halk, gelecek için plânlanmış zulüm ve sömürge hedeflerini tahmin etmemiştir. Çar hükûmetinin Tatar tacirler ve Rus memurlar vasıtasıyla yürüttüğü gizli görevinin asıl amacı, kabileler arasındaki düşmanlık ve iç savaşı şiddetlendirmekti. Bazı yörelerde hakimiyetin, askerlerin ve Rus Kozaklarının tenkil birliklerinin eline geçeceği, rahat hayat arayan Rus köylülerinin karınca sürüleri gibi en iyi topraklarını İstilâ edecekleri, sömürücü yönetimin halka ağır yük yaratacak çok sayıda vergi uygulayacağı, kimsenin aklına gelmemiştir.

Fakat Kuzey Kırgız kabilelerinin hepsi de Rusya ile dostâne ilişkiler kurmaya çalışmamıştır. Onların çoğu Rus Çarı’na itaat etmeyi reddetmiş ve hatta Rus birliklerine karşı silâhlı direniş göstermiştir. Ruslara karşı böyle itaatsizliklere, Bugulular arasında Balbay-Baatır, Sarbagışlarda Umetalı, Torogeldı-Baatır, Çargın; Sayarlarda Osmon-Datka; Soltinlilerde Cangaraç, Maymıl vs. öncülük etmiştir.

1960’lı yıllardan itibaren Rus birlikleri, Çu Vadisi’ne açık şekilde saldırı seferleri düzenlemeye başlamıştır. Burada, Kırgız kabilelerinden hiçbirisinin onlardan yardım istemediğini belirtmek gerekiyor. Zamanında bazı bilim adamlarının bu yayılmacılığı, yerli halkın işgalcilerin gelmesini sabırsızlıkla beklediği şeklinde yansıtması şaşırtıcıdır.12

50’li yılların sonunda Issık Göl boyundaki Kırgız kabileleri arasındaki kanlı iç savaş şiddetlenmiş, Bugulular arasında parçalanma meydana gelmiştir. Hokandlılar, Issık Göl’de hakimiyetini kurma girişimlerini yinelemişlerdir. Rus generalleri, siyasî durumun böyle gerginleşmesini, Çu’ya askerî sefer düzenlemek için bahane olarak kullanmışlardır. Bu

plânın gerçekleştirilmesi, Genelkurmay Albayı Tsimmerman'a verilmiştir.13

5 Şubat 1860 yılında Ala-Too Valisi Albay G. A. Kolpakovskiy, Yüzbaşı Jerebyatnov komutasındaki Rus Kozak grubunu Vernıy'dan Issık Göl'e gönderiyor; onun peşinden Venyukov'un başında bulunduğu birliğin de Balıkçı'ya gelmesi gerekiyordu. Birliğin en önemli görevi-vadide Rus hakimiyetini güçlendirmekti. Ayrıca Rus ve Rus Kozaklarının, yerli halkı Hokand'ın etkisinden kurtarması, Sarbagışlıları korkutması ve onların feodallerinin üst tabakasını (biyler ve manaplar) Beyaz Çar'ın uyruğuna geçmeyi kabul etmeye zorlaması gerekiyordu.14 Venyukov'a ise, Rusya'ya karşı düşmanca davranan manapları zararsız hale getirme ya da tutuklayarak esir alma talimatı verilmişti. Bunun yanı sıra Sibirya Kolordusu Komutanı G. H. Gasford, Kolpakovskiy'a, Murataalı ve Çoh Karaç'ın taraftarlarının Rus birliklerine karşı direniş göstermesi halinde, diğerlerine ders olması için, hepsini acımasızca imha etme emri vermiştir.15

Mayıs ayında kararlı hareketlere geçmek amacıyla, Albay Kolpakovskiy birliklerin başına kendi geçerek Issık Göl'e saldırıyor ve Hokandlıları hızlı bir şekilde püskürtüyor ve bu zamana kadar Rus Çarı'nın hakimiyetini kabul etmemiş Murataalı, Tilekmat ve Çoh Karaç başkanlığındaki tüm manapları işgal ediyor. Kolpakovskiy, manapları, "ileride yemini bozdukları halde… altındakilerin hiç affedilmeyeceğini, hainlik edenlerin başlarının kesileceğini, köylerinin ise soyulacağını" tehdit ediyor.16 Rusya'ya, sadık olan manaplara ise, değerli hediyeler ve yüksek ödüller vermiştir.

Issık Göl boyunun kuzeybatısındaki Sargabış manaplarını, şimdi ise Rus birlikleri sıkıştırmaya başlamıştı. Onların birçoğu, Tanrı Dağlarına (Tyan-Şan) göçmek zorunda kalmıştır.

Rus sömürgecileri bu kararlı eylemlerden sonra, Çu Vadisi'ndeki Hokand kalelerini ele geçirmeye karar vermişlerdir. 1860 yılının Haziran ayında Tsimmerman, İle Vadisi'ndeki Rus birliklerinin komutanlığına atanmıştır. Öte yandan Hokand Hanı, kararlı savaşa hazırlanarak, elinin altındaki Sarbazları Çu Vadisi'ne göndermiştir. 5 bin Hokand Sarbazının,17 Kastek Kalesi'ne ani hücum düzenleyerek onu tahrip etmesi gerekiyordu. Han Sarbazları ve Çu Kırgızlarından oluşan Bişkek'teki birlikler, onlara yardıma gelmek için hazırlanmışlardır. Soltinlilerin manapları Baytik Kanayev, Cangaraç'ın kardeşi Sultanbay, Abılda Biy, Sargabış ve Tınaylıların Manapı Cantay ilk başta kendi halkı ve topraklarını yeni Rus işgalcilerine karşı savunmayı kararlaştırmışlardır. Onun için kendi cigitleri (yiğit) ile birlikte, Rus birliklerin konuşlandırıldığı Kastek Kalesi'nin kuşatılmasına katılmışlardır.18 Fakat Hokandlıları önlemek ve Çu Vadisi'ni ilk ele geçirmek isteyen kuşatmacılar, Kastek'in işgal edilmesine engel olamamışlar, 23 Ağustos'ta Tsimmerman komutasındaki Çar birlikleri Vernıy'dan Tokmok'a yola çıkmışlardır. 26 Ağustos'ta Tsimmerman'ın birlikleri Çu Nehri'ni geçerek onun sol kıyısındaki Tokmok Kalesi'ni ele geçirmiştir. 31 Ağustos'ta Rus birlikleri Bişkek Kalesi'ni işgal etmiştir.

Çok geçmeden, Eylül ayının ortalarında Rus birlikleri Vernıy'a dönüyor. Hokand Hanı, bu fırsattan faydalanarak Taşkent'teki Valisi Kanaat-Şaa'ı Çu'ya gönderiyor. Kanaat-Şaa'nın birlikleri 20 bin Sarbaz ve 10 toptan oluşuyordu.19

Birbirine karşı duran taraflar 29 Eylül 1860 tarihinde Uzun-Ağaç'ta yine çatışmışlardır. Rus birliklerinin galip gelmesiyle sonuçlanan bu çatışmaya, Alımbek-Datka komutasındaki Kırgızlar katılmıştır. Alımbek-Datka, emri altına Narın, Ketmen-Töbö ve Çu'dan 12 bin Kırgız askerini toplamıştır. Ayrıca bu savaşta Şabdan Cantayev'in cigitleri de Ruslara karşı

savaşmıştır.20 Şabdan, bu çatışmaya kadar Kanaat-Şaa ile sıkı ilişkiler kurmuştur.

Kanaat-Şaa ve Alımbek-Datka'nın 1862 yılında Uzun-Ağaç Savaşı'nda bozguna uğramasından sonra Yüksek Manap Cantay başkanlığındaki Kemin Kırgızları, Rusların hakimiyetini tanımıştır. Bu habere sevinen Çarlık hükûmeti, 1867 yılında Cantay'ı Yarbay rütbesiyle ödüllendirmiştir, Kenensar'a karşı etkin mücadelesi için de Altın Nişan vermiştir.21

1862 yılın yazında Solto kabilesi Reisi Baytik-Baatır, Bişkek Beki Rahmatulla'ya karşı mücadeleye başlamıştır. Daha sonra o, Hokand Sarbazlarının kalesini kuşatma altına alırken, G. Kolpakovskiy'den askerî destek ve toplar istemiştir. Bunu sabırsızlıkla bekleyen A. G. Kolpakovskiy komutasındaki Çar birlikleri, hemen 3 Eylül 1862 tarihinde Vernıy'dan Çu'ya hareket ederek, 24 Ekim günü Bişkek Kalesi'ni ele geçirmişlerdir.

Manap Cangaraç, Maymıl ve Tınaalı'nın başında bulunduğu Solto kabilesinin bir kısmı, Ruslara itaat etmeyi reddetmiş ve Talas'a göç etmiştir. Rus birliklerine karşı askerî direniş göstermeyi amaçlayan Cangaraç, birkaç bin cigiti bile toplamıştır.22 Cangaraç'ın plânlarını gerçekleştirmesini engellemek amacıyla, Rus Kozaklarından oluşan bir grup, Başçavuş Butakov komutasında 1863 yılında Tokmok'a gönderilmiştir. Butakov, Solto kabilesinin nüfuzlu reisleri Baytik, Korça, Makeş, Şaydulda, Özbek Boşkoyev'in yanı sıra Sarbagışlıların kabile reisleri Mende ile Mırza'yı Tokmok'a çağırmış ve onları, Rus Kazakların eşliğinde Vernıy'a götürmüş ve onları orada rehin olarak günlerce tutmuştur.23

Çarlık birlikleri, bu fırsattan faydalanarak ve tehdit kullanarak, nihayet Çu Vadisi'ne Rusya'nın hakimiyetini yerleştirdi. 1865 yılında ise Talas Kırgızlarının topraklarını işgal etme süreci neredeyse tamamlanmıştı.

Kritik durumu ve düşmana karşı silâhlı direniş için kendi imkanlarının sınırlı olduğunu açıkça anlayan bazı Kırgız feodal hükümdarları, Rus çarına itaat etmek zorunda kalmıştır. Fakat onlar Bugu kabilesi gibi Rusya'ya sadakat yemini etmemişlerdir. Öte yandan, bu zamana kadar Kırgızistan'ın büyük bir kısmını ele geçiren Çarlık, kendisi de böyle bir yemine ihtiyaç duymamıştır.

Orta Tanrı Dağları Kırgızlarını işgal etme ise, uzun zaman almıştır. Çünkü Umetaalı Ormonov ve Osman Taylakov'un liderliğindeki Sarbagışlı ve Sayaklar, Rus askerlerine karşı silâhlı direniş göstermişlerdir. Ve ancak birkaç yıl süren kanlı çarpışmalardan sonra, 1867 yılında Albay Poltoratskiy, Umetaalı'yı yenmiştir.24 Osman-Datka ise kendisinden güçlü olan düşmanına taviz vererek, Kaşgar tarafına çekilmiştir.

Kuzey Kırgızistan'da Rusya hakimliğinin yerleştirilmesi, Orta Tanrı Dağlarının ele geçirilmesiyle tamamlanmıştır. 1868 yılında Narın ve Karakol'da kaleler inşa edilmiştir. Kalelerde konuşlandırılan birlikler, sömürge hakimiyetinin direği olarak Rusya'nın hükümranlığını ve yeni sınırlarının güvenliğini korumuştur. Bundan böyle Güney Kırgızistan'ı işgal etmek için yol açılmış ve işgalcilerin bu plânını gerçekleştirmek için imkanlar genişlemiştir. Yerli halk, Rus İmparatorluğu'nun demir kıskaçları arasına sıkıştırılmış ve uzun yıllar boyunca şiddetli sömürge baskısı altında kalmıştır.

II. Bölüm: Güney Kırgızistan'ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

1. XIX. Yüzyılda Kırgızistan'ın Güneyinde Siyasal ve Sosyal Durum Rus Birliklerinin Hokand Topraklarına Seferi

Hokand Hanlığı'nın siyasî durumunun kötüleşmesi, bu dönemin ayırt edici özelliği olmuştur. Saray darbeleri, sürekli ayaklanma ve isyanlar, hanların sık sık değişmesi, devletin tabanını sarsmıştır. Bu nedenle Rus

birliklerinin iki yönden, Sır Derya ve Sibirya bölgesinden Türkistan’a doğru ilerlemesi, onların Kırgızistan’ın güneyine girmesini kolaylaştırmıştır.

Daha önce olduğu gibi bu yıllarda, Kırgız feodallerinin üst tabakası, Hokand’ın siyasî hayatına aktif bir şekilde katılmışlardır. Siyasî olaylarda en önemli rolü Alay Kırgızları ve Hokand Hanlığı ile sınırı olan bölgelerde oturan Kırgızlar oynamışlardır. Onlar çoğu zaman, tahta çıkmaları için bazı adaylara destek olmuşlardır. 1850’li yılların sonunda Alay Kırgızlarının ünlü Hükümdarı Alımbek-Datka Asan-biy oğlu, Hanzadelerden (Hanın torunları) biri olan Malabek’a büyük destek vermiştir. Alımbek-Datka’nın başında bulunduğu Kırgızların yardımıyla Mala-Han (1858-1862) da kardeşi Hudoyar’dan hanlık tahtını almıştır. Mala-Han ise daha sonra, hamisi olan Alımbek-Datka’yı Andican’ın Genel Valiliğine atamıştır. Ayrıca, Kırgız feodalleri Seyitbek-Datka Hodjent’in Genel Valisi, Mulla Kasım da, Nau Kalesi’nin Beki olarak atanmışlardır.25

1862 yılı başlarında Hudoyar’ın Hanlık tahtına dönmesinden yana olanlar, iki kez darbe girişiminde bulunmuşlar ve nihayet Mala-Han’ı öldürerek, tahta Şeralı-Han’ın torunu Şah-Murat’ı geçirmişlerdir. Bu darbede, Kırgız feodalleri Alımbek-Datka, Kadırbek-Datka ile Kıpçak-Kırgız Alımkul vs. büyük rol oynamıştır. Sonuçta yeni Han, Alımbek’i kendi veziri olarak atamıştır. Alımbek-Datka, karargâhta yüksek rütbeye sahip olmasına rağmen, Vezirlik görevinde uzun süre kalmamıştır. İktidarı eline geçirmek isteyen Alımkul, çok geçmeden kendine rakip gören Alımbek-Datka, Kadırbek-Datka ve Han ordusunda yüksek nüfuz sahibi kazanan diğer kişileri yolundan alıkoymuştur.26

Bu gergin durumda, Taşkent Beki Kanaat-Şaa’nın desteğine dayanan Hudoyar-Han, taht için mücadeleye yeniden başlamıştır. 1862 yılın ilkbaharında Hudoyar-Han, Buhara Emiri Muzafferüddin’in yardımıyla Hokand’ı ele geçiriyor ve başkent yakınlarındaki savaşı kazanıyor. Fakat

tahttan düşürülen Han'ın Kırgız ve Kıpçak taraftarları, açgözlü ve merhametsiz Hudoyar-Han'a karşı amansız mücadeleyi sürdürmüşlerdir.27 Onlar, 1862 yılının yazında Fergana'nın büyük kentleri olan Andican, Namangan, Margelen'i ele geçirmişlerdir.

1863 yılının yazında, Buhara Emiri ülkesine döndüğünde, iktidarı elinde tutmayı başaramayacağı kanaatına varan Hudoyar-Han, kendi başkentini terk ediyor ve Muzafferüddin ile birlikte gidiyor. Bu olayların ardından Hokand Hanlığı'nda tüm hakimiyet Kırgız-Kıpçak feodal asilzadelerin eline geçiyor. 9 Temmuz 1863 tarihinde onlar Mala-han'ın 12 yaşındaki oğlu Sultan-Seyid'i (1863-1865) Han ilân ediyorlar. Çok sayıdaki siyasî olaya ve karargâhtaki kulis mücadelesine karışmış tecrübeli devlet adamı Alımkul ise, reşit olmayan Han-Atalığın yüksek danışmanlığına atanıyor. Bu yıllarda uzun süre karargâh hakimiyeti, Kırgız-Kıpçak asilzadelerin elinde olmuştur. Şüphesiz, uzun zaman süren iç savaşlar, hanlığı zayıf düşürmüş, Rus birliklerinin Hokand topraklarına girmesi ve onu yavaş yavaş işgal etmesi için elverişli şartlar doğurmuştur.

1860'lı yılların ortalarında Rus birliklerinin Orta Asya'nın içine hızla ilerlemesi için gereken şartlar oluşmuştur. Çar'ın askerî strateji uzmanları bundan önce işgal için gereken hazırlığı yapmış ve istihbarat birlikleri yöreyi titiz bir şekilde incelemişlerdir. Çar hükûmeti 1860'lı yılların başında, Orenburg (Sır-Derya) ve Sibirya sınır bölgelerinin birleşmesi için, Rus birliklerinin Orta Asya'daki hareketlerini sık sık gözden geçirmiştir. Sonunda, Rus Çarı II. Aleksandr, Aralık 1863 yılında adı geçen bölgelerin kendi topraklarına katılması için "gelecek 1964 yılının başından başlama" konusunda emir vermiştir.28 Bunun ardından Rusya Askeriye Bakanı D. A. Milyutin, Orenburg ve Batı Sibirya valilerine özel bir talimat vererek, Batı Sibirya Genel Valisi A. O. Dyugamel'in Vernıy'da ordu toplayarak Oluya-Ata'yı (Taraza) ele geçirmeye hazırlanmalarını emrediyor. Orenburg'dan

gelen Rus birliklerine ise, Suzak ve Çolok-Kurgan'ı tamamen ele geçirme görevi veriliyor.

1 Mayıs 1864 tarihinde Albay M. G. Çernyayev yönetiminde 2500 süngücüden oluşan Vernıy'daki Rus ordusu, Çu Vadisi'nden sefere çıkıyor. Bu sırada Albay N. A. Veryovkin'in Perovsk'taki (Kızılordu) birlikleri ilerlemeye hazırlanıyordu.

Rus makamları, Çu Vadisi'nin aşağılarında bulunan Hokand kalelerini ele geçirmek ve hâlâ ele geçirilemeyen toprakları tamamen işgal etmek için yerli Kırgız yöneticileri-manapları ve Kazakların sultanlarını kendi tarafına çekmesi gerekiyordu. Bu üslubu mükemmel şekilde benimseyen Rus bürokrat, Çu'nun Kırgız manapları arasında sıcak sözlerle "hoş ifadelerle" yazılmış olan çağrıyı yaydı. Hatta Cantay, Mende, Hudoyar ve birkaç manapla daha görüşerek onlara ticaret cüppesi ve saatler hediye etti.29 Dik başlı Kırgız manaplar ve biyler, Rus bürokratları tarafından korkutuluyor, fahri rehin olarak tutuluyor, hatta bazıları açıkça kovuşturuluyordu. Çünkü belirlenen amaçları gerçekleştirmek için her türlü yöntemin uygun olduğunu çok iyi düşünebiliyorlardı. Ruslar eski Rum "böl ve hükmet" ilkesini ustalıkla kullanmışlardır.

Böylece, aynı yılın içinde Ketmen-Töbö ve Çatkal Kırgızları, Rus Çarı'na boyun eğmek ve Rusya uyruğunu kabul etmek zorunda kalmışlardır.30

Rus istilâcılar 24 Mayıs 1864 tarihinde Merke Kalesi'ni ele geçiriyor, Eylül'de de Çimkent'i işgal ediyorlar.

Haziran ayında Viryovkin'in birlikleri, Türkistan kentini ele geçiriyor. Mayıs 1864'te Taşkent'teki kanlı çatışma, sömürgecilerin zaferi ile sonuçlanıyor. Rusların Taşkent'i işgal etmesinin ardından, Hokand'da Buhara Emiri'nin katılımıyla bir darbe yapılıyor ve iktidar yeniden Hudoyar-Han'ın eline geçiyor. 1867 yılının yazında Türkistan bölgesi,

Türkistan Valiliği’ne değiştiriliyor. Daha önceki bölge 1865 yılında kurulmuş olup, Issık-Göl’den Aral Denizi’ne kadar geniş topraklara uzanıyordu. Bölgenin askerî valiliğine ilk başta General M. G. Çernyayev atanıyor. Çar II. Aleksandr, Türkistan Genel Valiliği’ne ise, General Başyaveri K. P. Fon Kaufman’ı lâyık görmüştür. Çarlık hükûmeti ona oldukça fazla yetki tanımıştır. Genel valinin, Orta Asya’daki ayrı ayrı hanlıklarla kendi başına diplomatik görüşmeler yapma yetkisi olmuştur. Hatta Genel Vali’ye, savaş ilân etme veya barış antlaşması imzalama yetkisi verilmişti. Topraklarının önemli bir bölümünü Rusya’ya kaptıran Hokand Hanlığı, bu ülke ile sürdürdüğü savaş sırasında çok büyük maddî zarar ve can kaybı vermiş ve çok geçmeden İstilâcılara teslim olmuştu. 29 Ocak 1868 yılında Kaufman ile Hudoyar-Han tarafından imzalanan antlaşmaya göre, Hokand Hanlığı Rusya’nın peyki haline gelmiştir.31

Hokand Hanlığı’nın peyk ülke haline gelmesi sonucu, hanlığın içinde yer alan Güney Kırgızlar, yeni fatihlerin iktidarını tanımak zorunda bırakılmıştır. Ancak onlar, Hokand Hanlığı’nın yok edilmesine kadar Rusya’nın egemenliğini tanımamışlardır. Bunun için daha çok çaba gerekmiştir.

2. Hokand Ayaklanması.

Güney Kırgızistan’ın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Hokand Hanlığı’nın peyklik döneminde bağımlı kaldığı süre, yerel halk için en güç dönem olmuştur. Yarı bağımlı konumuna rağmen Hokand Hanı, halk aleyhtarı açık zulüm politikasını uygulamaya devam etmiştir. Vergiler ve haraç, her geçen yıl daha da artırılmıştır.32 Örneğin XIX. yüzyılın 60’lı yıllarında, Hokand Hanlığı’nda halktan 20 çeşit vergi alınıyordu.33 Hudoyar-Han tarafından yürütülen sert politika, Kırgızlara karşı özellikle yağmacı olmuştur. Bu da halkın han hakimiyetine karşı hoşnutsuzluk ve nefretini artırmış ve zulme karşı bir dizi tepki göstermesine yol açmıştır.

Buna, o dönemde yaşamış olanlardan birinin verdiği bilgiler işaret ediyor: "Kötü yönetim, Hudoyar-Han'ın şahsî zenginliği için getirilen son derece ağır vergi ve haraç, Fergana halkının sabrını taşırdı ve başta hanlığın doğusunda yaşayan Kırgızlar arasında karışıklığa yol açtı."34

1971 yılının baharında Soha Kırgızlarının ayaklanması patlak vermişti. Çok geçmeden karışıklık Alay Kırgızlarına da sıçramıştı. Ancak, Hokand birlikleri bu halk ayaklanmalarını bastırmayı başarmıştır.

Alay Kırgızlarının arasındaki çalkantılar, 1873 yılında Güney Kırgızistan'da başlayan toplu halk ayaklanmasının habercisi olmuştur. Hudoyar-Han'ın Hokand Hanlığı'nın çektirdiği zulme karşı olan bu ayaklanma, iki aşamada gelişmiştir. İlk aşama, 1873-1874 yıllarında saldırıların doğrudan Hokand makamlarına yönelik olduğu süreyi kapsıyor. İkinci aşamada (1875-1876 yıllar) Kırgızların ve Özbeklerin mücadelesi, sadece Hokand Hanlığı'na karşı değil, bunun yanı sıra Rusya'nın Derebeyi Hudoyar-Han'a askerî destek sağlayan Çarlığa karşı yönelik olmuştur.35

Zorla vergi (zekât) toplanması, ayaklanmalar için doğrudan gerekçe olmuştur. Ayaklanma, çok geçmeden Alay ve tüm Güney Kırgızistan'ı da sarmıştır. Ayaklanan halkın önderliğini Kırgız İshak Hasan oğlu (Pulathan) üstlenmiştir. İshak Hasan oğlu kendini Alim-Han'ın torunu ve yasal varisi ilân etmiştir. Bölgenin değişik yörelerindeki ayaklanmaların başka liderleri de bulunmuştur. Meselâ, Andican Kırgızlarının başında Mamır Mergen oğlu, Çatkal Kırgızlarının başında Momun Şamurzzak oğlu olmuştur. Ayaklanma genel olarak, ulusal kurtuluş ve ilerici karaktere sahip olmuştur.

Ayaklanmanın en önemli muharrik gücünü, Hokand Hanı'nın zulüm politikasının tüm ağırlığını ve han bürokratlarının zorbalığını sırtında hisseden küçük ve orta ölçekli hayvan yetiştiricileri ve çiftçiler (dehkan) teşkil etmişlerdir. Onlarla birlikte halk hareketinde Kırgızların ve

Kıpçakların soylu aristokrat temsilcileri de yer almışlardır. Bunu, tarihî belirleyici noktalarda, değişik sosyal tabakaların çıkarlarının bazen denk düşmesiyle açıklamak mümkündür.

Haziran 1873 tarihinde binlerce Kırgız ve Kıpçak hayvan yetiştiricisi, Fergana'ya doğru harekete geçmiştir. Çok geçmeden onlar, Özgön ve Soha Kalelerini ele geçirmişlerdir. İsyancılar, bir süre sonra hiç çarpışmaya girmeden Oş, Suzak, Bulak-Başı, Üç-Korgon ve birçok yerleşim birimini ele geçirmişlerdir.36

Bu şehirlerde ve köylerde yaşayan Özbek nüfusu, genellikle ayaklanmayı tasvip etmiş, fakirler ise etkin bir şekilde destek olmuşlardır.

Ayaklanmanın büyüklüğü ve isyancıların başarısı, Hokand Hanı'nı korkutmuştur. Bundan dolayı da o, halk hareketini bastırmak için kararlı önlemler almıştır. 1874 yılının sonbahar günlerinde, Abdrahman Avtobaçi'nin başında bulunduğu Hokand birlikleri, Hamangan yakınlarında isyancıları bozguna uğratmıştır. Ancak, hanlıkta asayişin sağlanması başarılamamıştır. Halk arasında daha büyük yeni bir saldırı buhranı oluşmuştur. Bu şartlar altında Hudoyar-Han'dan memnun olmayan feodal çevreler, kent nüfusu temsilcileri ve din adamları görüşlerini daha açık dile getirmeye başlamışlardır. Bu da halk ayaklanmasının yeni aşamasının başlamasına sebep olmuştur. 1875 yılının başında Pulat-Han küçük bir isyancı grubu ile birlikte, geçici sığınak yeri bulduğu Çatkal Vadisi'nde taarruza geçmiştir.37 Halkın Hudoyar-Han'a karşı geniş çaplı ayaklanmaları 1875 yılının Temmuz ayında Özgön'de başlamıştır. İsyancıların başına yine Pulat-Han geçmiştir.

Hokand Hanı, ayaklanan halka karşı birkaç büyük askerî birlik göndermiştir. Ancak aralarında Abdrahman Avtobaçi'nin de başında bulunduğu askerler, isyancıların tarafına geçmişlerdir. İsyancılar çok geçmeden Oş, Namangan, Andican ve Asake'yi ele geçirmişlerdir.

Olayların bu kadar hızlı gelişmesinden korkan Hudoyar-Han, telgrafla Kaufman'a mesaj geçerek, derhal yardım göndermesi, "…isyancıların amaçlarının gerçekleşmemesi için, en kısa zamanda Hokand kentine toplarla birlikte Rus birliği göndermesi" için yalvarmıştır.38

Ancak, Hudoyar-Han, Çar'ın birliklerini beklemeden başkentini terk etme kararı almıştır. Hudoyar-Han, 22 Temmuz 1875 tarihinde Hokand'dan çıkmış ve Türkistan Genel Valisi'nin himayesi altına sığınmıştır. İsyancılar, hiç çatışmaya girmeden Hokand kentini ele geçirmiş ve bundan bir süre önce ayaklanan halkın tarafına geçen Hudoyar-Han'ın oğlu Nasreddin'i Han ilân etmişlerdir.

Hudoyar-Han'ın zor durumunu göz önünde bulunduran Türkistan Genel Valisi Kaufman, yeni hanı tanımak zorunda kalmıştır. Ancak, bu da halk hareketlerinin yatışmasına yardımcı olmamıştır. İsyancılar ile Rus birlikleri arasında çatışmalar giderek artmaya başlamıştır. Ağustos'un sonunda Çar'ın birlikleri Hokand'ı işgal etmişlerdir. İmzalanan yeni antlaşmaya göre, Hokand Hanlığı, Rusya'ya eski yöneticinin döneminde olduğundan daha çok bağımlı duruma düşmüştür. Bu anlaşmadan memnun olmayanlar çok geçmeden ayaklanma çıkarmışlar, Nasreddin'e boyun eğmeyi reddetmişler ve Pulat-Han'ın hakimiyetini tanımışlardır. "Kırgızların ve Kıpçakların nüfuzlu temsilcileri… Andican yakınlarındaki Buta-Kara köyüne (kışlak) toplanarak, Pulat-Han'ı Han ilân ettiler ve eski geleneğe göre onu beyaz keçede havaya kaldırdılar."39

Kısa bir süre sonra Pulat-Han, genellikle Kırgız ve Kıpçakların yer aldığı ve 12 bin atlıdan oluşan büyük bir birlik toplamıştır.40 Büyük bir köy olan Asake, Pulat-Han'ın konağı olmuştur. Pulat-Han, Nasreddin-Han'ın yandaşları ile amansız savaşlar vermiştir. Pulat-Han'ın birlikleri Feyzabad köyü yakınlarındaki çarpışmada Nasreddin'in ordusunu yenmiş, Andican'ın yakınlarında ise Çar'ın birliklerini bozguna uğratmıştır. Pulat Han, çok

geçmeden Hokand kentini de ele geçirmiştir. Nasreddin ise, Hodjent'e Rus makamların yanına kaçmıştır.

Bu olayların ardından isyancılara karşı General Skobolev'in komutasında Rus birlikleri gönderilmiştir. 11 Kasım 1875 tarihinde Balıkçı köyü yakınlarındaki çarpışmada Skobolev, Pulat-Han'ın birliklerini yenilgiye uğratmıştır. 3 Aralık 1876 tarihinde Çar'ın birlikleri, Andican'ı, 12 Ocak'ta ise halk ayaklanmasının liderinin son tutunma noktası olan Üç-Korgon Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bundan önce Abdrahman Avtobaçi ve birçok Hokandlı ünlü feodal, mücadeleye son vermiş ve Rusya'ya itaat etmiştir. Pulat-Han, çok geçmeden hainler tarafından ele geçirilerek, Rus makamlarına teslim edilmiş ve Margalan'da idam edilmiştir.

Bu muazzam ayaklanmanın bastırılmasının ardından Hokand Hanlığı ortadan kaldırılmıştır. Onun topraklarında 19 Şubat 1876 tarihinde Türkistan Genel Valiliği içinde Fergana bölgesi kurulmuştur.

Abdıldabek'in başında bulunduğu Alay Kırgızları, 1876 yılının ortalarına kadar çar makamlarına karşı şiddetli bir direniş göstermişlerdir. Canırık yöresinde önemli çarpışmalar yaşanmıştır. Temmuz 1876 tarihinde General Skobolev'in başında bulunduğu çar'ın birlikleri, Alay Vadisi'ne tenkil seferi düzenlemiştir. Bu sefer, Güney Kırgızistan'ın Rusya tarafından işgalini tamamlamıştır.

3. Bölgenin İdarî Yapısı

Rusya'nın Orta Asya'yı işgal etmesinin ardından, buraya yeni idarî düzen ve askerî-sömürge rejimi getirilmiştir. Üst yetki, Rusya İmparatorluğu Askeriye Bakanı'nın şahsiyetinde çar yönetimine ait olmuştur. Rusya Askeriye bakanının izni ile komşu ülkelere savaş açabilen veya onlarla barış imzalayabilen Türkistan Genel Valisi, tüm yetkileri elinde bulundurmuştur. Bölgelerin (oblast) ve ilçelerin (uyezd) başında, sivil yönetimlerde olduğu gibi askerî ve polis birimlerinde de tam yetkiye

sahip olan çarın generalleri ile subaylar bulunmuşlardır. Onlar aynı zamanda, ordu komutanlığını da üstlenmişlerdir.41 Askerî-sömürge idaresinin alt basamaklarında, yerel halkı gözetleyen bölge polis komiserleri yer almıştır. Bölge valileri, çarın onayı ile Askeriye Bakanı'nın atamasıyla, ilçe kaymakamları ise Türkistan Genel Valisi'nin onayı ile göreve getirilmişlerdir. Bölge polis komiserlerine gelince onlar, kaymakamların önerisiyle ve bölge askerî valilerinin atamasıyla göreve gelmişlerdir. Yerli halk, haklarından tamamen mahrum edilmiş ve sömürge yönetiminin en alt basamağı olan yerel bucak (volost) idaresinin dışında, hiçbir yönetim birimine girememiştir.

Rus Çarlığı bölgede, kendine bağımlı olan yerli halkın "huzuru" ve itaâtkarlığını koruma adına büyük bir ceza organları sistemi kurmuştur. Burada bulunan Çar'ın askerî garnizonları ve Rus Kozak müfrezeleri, valinin herhangi bir emri üzerine, silâhsız yerel halkın üstüne saldırmaya ve iktidara karşı her türlü direnişi bastırmaya hazır bulunmuşlardır. Çarlık hükûmetinin çıkarları titizlikle korunmuştur.

Çarlığın sosyal dayanağını, bucak müdürleri, biyler ve köy reisleri teşkil etmiştir. Onlar seçimle göreve gelmişlerdir. Seçimlerde, başta ilçe kaymakamı olmak üzere "seçimlerin" gidişatını kontrol eden Çar'ın memurları, mecburen hazır bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, seçim sonuçları, adayları reddetme ve onların yerine başkalarını getirme hakkı olan ilçe kaymakamı ve bölgenin askeriye valisi tarafından onaylanmıştır.42 Bucak kurultayları ve köy toplantılarının yapılacak yeri ve tarihi, ilçe kaymakamı tarafından belirlenmiştir.

Bucak müdürü, bucak kurultayında (top), köy reisi ise köy toplantısında seçilmiştir. İlçe 1000-2000 çadırdan (yurt) yani haneden, köy ise 100-200 çadırdan oluşmuştur. XX. yüzyılın başında çadır (hane) sayısı belirli ölçüde azalmış ve bucakta 600 ila 1500, köyde 100 çadır bulunmuştur. Her 50

çadırdan açık oylamayla önde gelen şahıslardan bir seçmen Elüü Başı seçilmiştir. Bucak kurultayında bir araya gelen seçmenler gizli oylamayla bucak müdürü seçmişler. Genelde seçim sandıklarında siyah ve beyaz renkli taşlar kullanılmıştır. En çok beyaz taş alan bucak müdürü, onun arkasında gelen iki kişi de bucak yöneticisi adayı olmuşlardır.43 Biyler ve kazılar, bucak kurultayında üç yıllık süre için seçilmiştir.

Köy muhtarı seçimleri de, bucak kurultaylarını örnek alarak yapılmıştır: Her 10 çadırdan bir seçmen on başı seçilmiştir. Bucak yöneticileri, doğrudan ilçe kaymakamının emrinde olup onun tüm talimatlarını yerine getirmişlerdir. “Bucaklardaki huzuru ve düzeni sağlama” ve halk hakimleri, biylerin verdiği karar ve genelgeleri yerine getirme görevi onlara verilmiştir. Köy reisleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Yerel halktan haraç toplama işini onlar üstlenmiştir.

Orta Asya topraklarında, merkezi Taşkent olmak üzere Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur. Genel Valilik, Fergana, Sır Derya, Cetisuu, Semarkant ve Hazar Ardı (Zakaspiyskaya) adında beş bölgeden oluşmuştur. Kırgızistan ise, Cetisuu, Fergana bölgelerine ve Sır Derya ile Semarkant bölgelerinin bir kısmına girmiştir. Bölgeler ilçelerden, ilçeler de bucaklardan oluşturulmuştur. Bucaklar da köylere ayrılmıştır.

1916 yılının ilk yarısında, Kırgızların sayısı yaklaşık 804.524 kişiden oluşuyordu.44 Onlarla birlikte burada Rus, Ukraynalı, Beyaz Rusyalı, Özbek, Tatar, Uygur, Dungan, Sart-Kalmaklar da yaşıyordu.

III. Bölüm: 1916 Ayaklanması ve Millî Siyasî Bilincin Artması

Çarlık Rusyası, Kırgızların topraklarını, bu ayaklanmadan yarım asır önce işgal etmişti. Rus İmparatorluğu, Orta Asya’da açık bir ulusal-sömürge politikası gütmüştür. Kırgızlar, Rus Çarı’nın hakimiyetini tanıyınca, itiraz etmeden onun kararlarına uymak zorunda kalmışlardı. Çar hükûmeti, memleketin yönetimini yerel halkın çıkarlarını hesaba katmadan

yürütmüştür. Ulusal sömürge politikasının kuvvetlendirilmesi, Çar memurlarının merhametsizliği, yerel halkta hoşnutsuzluk ve öfke yaratmıştır. Hoşnutsuzluğun artmasına, Çarlık tarafından yürütülen toprak politikası da neden olmuştur. Rus ve Ukraynalı köylüler daha iyi bir pay alma arayışı içinde Orta Rusya'dan Kuzey Kırgızistan'a göçmeye başlamıştır. Sömürgeci hakimiyet, onlar için elinden gelen desteği sağlayarak, Kırgızların sulak, verimli ve işlemesi kolay olan topraklarına el koyarak onlara vermiştir, çünkü bu Rus Kozak göçmenler Çarlığın bölgedeki dayanağını oluşturacaklardı. Yazlak ve kışlakların ellerinden alınması, şüphesiz ki, Kırgızların millî bilincinde derin izler bırakmıştır. Çarlık, öfke dolu bir tahriş yaparak, I. Dünya Savaşı sırasında Kırgız halkının özellikle şeref ve haysiyetiyle oynamıştır.

Savaş yıllarında, hububat üretimi iki kat düşmüştür. Büyük ve küçükbaş hayvan sayısı aniden azalmıştır. Sırf askerî ihtiyaçlar için Cetisuu'dan toplanan hayvansal ve tarımsal ürünlerin tutarı, 55 milyon rubleyi bulmuştur. Pazardaki fiyatlar ise aniden yükselmiştir. Vergi ve çeşitli masraflar haddinden fazla artmıştır. Örneğin, 4 ruble olan aile vergisi 8 rubleye çıkartılmıştır. Bunun dışında, 1 ruble 84 kopek olan savaş vergisi getirilmiştir.45

Çar memurları savaşı bahane ederek, yerel halktan haddinden fazla at, deve, giysi, keçe ve çadır toplamıştır. Askere çağırılan Rus köylülerin çiftliklerinde, zorla Kırgızlar çalıştırılmıştır. Bu, zaten zor durumda olan halkın durumunu daha da ağırlaştırmıştır.

Savaş yıllarında, yerel halkın topraklarına zorla el konulmaya devam edilmiştir. Örneğin, 1915 yılına doğru sadece Çu Vadisi'nde Kırgızlardan 700.000 hektardan fazla toprak alınmıştır. Güney Kırgızistan'da ise, Rus köylülere 82.000 hektar sürülüp ekilebilir arazi teslim edilmiştir.46

Öfkenin artmasına, Rus memurlarının ve bazı köylü göçmenlerin, yerel halkın kültür, töre, gelenek, din ve dilini aşağılaması da yol açmıştır. Haziran 1916'da, çarın yerel halkın cephe gerisinde çalışmasına ilişkin seferber kararı ilân edilmiştir.47 Halk, sömürge boyunduruğunun gaddar kıskacı altında, artık bu kadar zorbalığı kaldıracak güce sahip değildi. Zaten kızgın olan halkı, artık çarın şiddetli öfkesi ve çok iyi silâhlanmış ordusu bile durduramıyor ve o, cesurca mücadele etmeye kalkıyordu.

1916 yılındaki ayaklanma, Orta Asya ve Kazakistan'da geniş topraklara yayılmıştır. Ayaklanmaya yerel halktan 10 milyon kişi katılmıştır. Temmuz'da dalgalanmalarla başlayan halk hareketi, Ağustos'ta silâhlı bir ayaklanmaya dönüşerek Ekim ayının sonuna kadar devam etmiştir. Ayaklanma, 4 Temmuz 1916 yılında Hodjent kentindeki çalkantılarla başlamıştır. Ayaklananlar, çarın kararına karşı duydukları memnuniyetsizliği açıkça göstermişlerdir. Çok geçmeden böyle çalkantılar diğer köy, kışlak ve kentlere de sıçramıştır. Temmuz ayının ortalarında bu çalkantılar artık tüm Fergana vadisinde harekete geçmeye başlamıştır. Bunlara Kırgızlar etkin bir şekilde katılmışlardır.

Daha ayaklanmanın başında Andican ilçesinin Altın-Köl ve Bazar-Kurgan bucaklarının halkları büyük bir kararlılık göstermiştir. Buradaki halk, çarın kararına itaat etmeyi reddetmiş ve seferberlik için çağrılanların listesini imha etmiştir. Buna benzer olaylar, Balıkçi, Cele-Kuduk, Massan, Maysarı gibi komşu bucaklarda da meydana gelmiştir. Kırgız nüfusunun çoğunlukta olduğu dağlık bölgelerdeki halk hareketleri en gergin noktasına ulaşmıştır. Ayaklanmalara Hokand ve Namangan ilçelerinde yaşayan Kırgızlar da faal bir şekilde katılmışlardır.

Oş ilçesinde ayaklanma daha Temmuz ayının başlarında başlamıştır. En kalabalık katılım Süleyman-Dağ'da olmuş ve burada yaklaşık 10.000 kişi ayaklanmaya katılmıştır. Kalabalık açıkça: "Savaşa gitmeyeceğiz!

Çocuklarımızı vermeyeceğiz!" diye sloganlar atmıştır. Sömürge hakimiyeti, tenkil müfrezesinin yardımıyla, toplanan kalabalığı zorla dağıtmış, bazı organizatörleri ve toplanma için ilham verenleri tutuklatmıştır.48

Böyle çalkantılar Bulakbaş bucağındaki Koca-Abad ve Çakar köylerinde yaklaşık bir hafta boyunca devam etmiştir. Temmuz ayının sonunda artık Üç-Korgon köyü halkı da ayaklanmıştır. Ayaklanma, çar birlikleri tarafından bastırılmıştır: 3 kişi öldürülmüş, 15 kişi de tutuklanmıştır. Özgön'de birkaç gün boyunca süren ayaklanma da sert geçmiştir. Halk hareketine Alay, Gulçin, Nookat, Kurşab ve diğer bucakların nüfusu da katılmıştır. Ayaklanmalar, Ağustos'un başında Güney Kırgızistan'ın büyük bir kısmını kapsamıştır.49

Kuzey Kırgızistan'daki ilk çalkantılar Temmuz ayının ortalarında başlamıştır. Bu bölgedeki halk hareketlerinin bazı özellikleri bulunuyordu. Ayaklanmalara Kırgızlar, Kazaklar, Dunganlar, Uygurlar, Sart-Kalmaklar, Başkurtlar, Tatarlar ve Rus ile Ukraynalı köylülerin bazıları katılmıştır. Ayaklanma, Rus çarının birlikleri ile silâhlı çatışmaya dönüşmüştür.

Temmuz'un sonunda halk çalkantıları Cetisuu bölgesine de yayıldı. Ağustos'ta ise, silâhlı ayaklanmaların ateşi Doğu Çu'yu da sardı. Ağustos'un başında Kemin'deki Şabdan-Baatır Camii'nde bir toplantı yapıldı. Toplantıda, çarın kararı ve halkın güç durumu ele alınmıştır. Uzun görüşmelerin ardından, halk bu karara uymayı reddetmiştir. Toplantıya katılanlar kendi bağımsızlıkları için mücadele etme ihtiyacının doğduğu sonucuna varmışlardır. Eski halk geleneklerine göre, mücadele sırasında halkın başında durmak için halk arasında sayılan ve saygı gören Şabdan-Baatır'ın oğlu Mokuş'u, Han ilân etmişlerdir. Bu gelenek, Kırgız halkının göçebe hayatına dayanıyor. Han hakimiyeti, bağımsız egemen devleti kavramı ile bölünmez bir ilişki içinde olmuştur. Bundan dolayı, bazı bilim adamlarının iddialarına göre, "Hanın ilân edilmesi", hiç de "geriye

dönme ve geçmişteki feodal-ataerkil sistem arzusu“ değildi. Bu, geçen çağa uygun olarak, bağımsızlık arzusudur. Bunun ardından diğer bölgeler kendi yöneticilerini -hanlarını-ilân etmişlerdir. Meselâ, Issık Göl'de hanlığa Batırkan Nogoyev, Orta Tanrı Dağlarında ise Kanat Ibıkeyev yükseltilmiştir. Birbirleri arasında büyük farklılık olmasına rağmen basit halk ve feodal soyluları zor zamanlarda birleşmişlerdir. Ne zaman ki hepsinin başını belâ sarsa, hep birlikte halkı için, doğdukları toprak ve vatanları için mücadeleye gitmişlerdir.

Ayaklanma kısa süre sonra Kemin'den Sokuluk'a kadar yayılmıştır. Ayaklananlar, Vernıy-Bişpek yolunu ele geçirmiş, posta ve telgraf merkezlerini darmadağın etmişlerdir. Halk hareketinin kısa sürede bastırılması için çarın memurları Kuzey Kırgızistan'a kalabalık birlikler: 2 Rus Kozak alayı, 6 bölük, 30'dan fazla takım göndermiştir.50

8 Ağustos'ta Tokmok'a yakın köylerde ayaklanmalar başladı. 9 Ağustos'ta Boom Geçidi'nde İbraim Teleyev'in başında bulunduğu Kırgız birlikleri Issık Göl'e doğru hareket eden ordunun yolunu kesti ve yaklaşık 200 tüfek ile bunlara ait 30 binden fazla fişek ele geçirildi.51

Ağustos'un ortalarında Issık Göl Deresi, Talas ve Orta Tanrı Dağlarındaki çatışmalar şiddetlendi. Koçkor'da ayaklananlar, Stolıpino ve Belostarskoye köylerine saldırdı. Çu Vadisi'ndeki Tokmok şehrinin kuşatması 10 gün devam etti (13-22 Ağustos). Aynı zamanda, Bişpek ilçesine bağlı 12 bucakta ayaklanmaların başladığı biliniyor.

Issık Göl boyundaki silâhlı ayaklanma özellikle daha şiddetli bir durum kazanmıştır. Ayaklanan Kırgız, Kazak, Uygur ve Dunganlar, Karkıra'daki fuarda 500'den fazla dükkânı ateşe vermişti.52 Issık Göl boyundaki çar memurlarına ve köy ağalarına karşı saldırılar daha 9 Ağustos'ta başlamıştır.

İrdık köyündeki Dunganlar, 1 Ağustos'tan itibaren ayaklanmalara etkin bir şekilde katılmaya başladılar. Aynı gün onlar İrdık'a giden birliklerin

yolunu keserek, ardından Karakol'a saldırıya geçtiler. Ertesi gün, Kırgızlar ve Dunganlar kenti ele geçirmek için kararlı bir girişimde bulundular. Aynı gün 400 Dungan, Çar birliklerine saldırmış ve şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.53

12 Ağustos'ta Karakol cezaevinde bulunan 300'den fazla Kırgız, Uygur ve Dungan isyan başlattı. 13-14 Ağustos'ta ayaklanmaya Çelpek ve Borubaş'taki Sart-Kalmıklar katılmıştır. Borubaş köyü birkaç gün boyunca ayaklanmaların merkezi olmuştur. Ayaklanmalara, Başkurt ve Tatarlar ile bazı Ukraynalı ve Ruslar da katılmıştır.

Ayaklananlar ile ceza müfrezesi arasındaki son şiddetli çarpışmalar Ağustos'un sonunda yaşanmıştır. Meselâ, böyle büyük çarpışmalar, 23 Ağustos'ta Karakol kenti yakınlarında ve 28 Ağustos'ta da Tüp köyünde meydana gelmiştir. Çatışmalara 7 binden fazla kişi katılmıştır.

İsyancılar, çok iyi silâhlanmış olan Rus birlikleri ile girdikleri çatışmalarda verdikleri ağır kayıpların arkasından, sonbaharda dağ eteklerine doğru çekilmeye başlamışlardır. Eylül'de, savunma amaçlı küçük çaplı çatışmalar yaşanmıştır. Ayaklananlar, çar ordusunun şiddetli baskılarına karşı gelme gücüne sahip olamadıklarını anladıktan sonra, canlarını kurtarmak için vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Meselâ, 1916 yılının sonbaharının sonlarında Ürkün faciası başlamıştır. 39 bucağın sakinleri vatanlarını terk etmiştir. 45 bin aile Çin'e kaçmıştır. Toplam 160 binden fazla kişi mülteci durumuna düşmüş, bunlardan yaklaşık 130 binini de Kırgızlar oluşturmuştur. Mültecilerin sahip olduğu sürülerden bir kısmı Ruslara ganimet olmuş, diğer bir kısmı ise yırtıcı hayvanlar ve kuşlar tarafından perişan edilmiştir. Örneğin, sadece Prjevalsk ilçesinde yaklaşık 2 bin 500 büyük ve küçükbaş hayvan ganimet olarak yağma edilmiştir.54

1917 yılının başına doğru Cetisuu bölgesindeki göçebe halk, 30 bin aile yani yaklaşık 150 bin kişi kayıp vermiştir.

Böylece, ayaklanma yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bunun en önemli nedeni, kendiliğinden ve hazırlıksız yapılmasıdır. Ayaklananlar, dağınık şekilde hareket etmişlerdir, düzenli haberleşme ve merkezî yönetim olmamıştır. Ayrıca, askerî eğitim eksik kalmış ve herkes için silâh yetmemiştir.

Başarısız olmasına rağmen, ayaklanma büyük öneme sahiptir. Çünkü, yerli halk, bağımsızlık mücadelesi konusunda paha biçilmez bir tecrübe edinmiştir: Büyük halk hareketi, yöredeki sömürgeci iktidarı sarsmıştır. Sömürgeciler tarafından acımasızca ezilen çok uluslu halk arasındaki dostluk, gözle görülür bir şekilde güçlenmiştir. Onlar, Çarlığın ulusal sömürge zulmü ile mücadelede birleşmişlerdir. Kırgız halkı, vatanının kurtuluşu için savaşmıştır. Çok az silâha sahip olan halk, çaresizlik içinde, güçlü bir orduya karşı çıkmıştır. Böylece, 1916 yılında yaşanan acı olaylar, Kırgız halkının XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başında yürüttüğü ulusal kurtuluş hareketi tarihinde en önemli yeri almıştır. Bu olaylar, halkın hafızasına “Ürkün” (Toplu kaçış) adıyla yerleşmiştir.

Pokrovskiy M. N. Diplomatiya voynı tsarskoy Rosii v XIX stoletii. -M., 1923-1924; Galuze P. G. Turkestan-koloniya. -M., 1929; Lavrentyev B. Kapitalizm v Turkestane. -M., 1030; Rıskulov T. Kırgızstan. -M., 1935.

2 Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii. -M., 1954; Bekmahanov Ye. B. Prisoyedineniye Kazahstana k Rossii. -M., 1957; Djamgerçinov B. D. Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii. -M., 1959; Usenbayev U. K. Prisoyedineniye Yujnoy Kirgizii k Rossii. -Frunze, 1960; Hasanov A. H. Vzaimootnoşeniya kirgizov s Hokandskim hanstvom i Rossiyey v 50-70-h godah XIX v. -F., 1961.

3 Djamgerçinov B. D. Dobrovolnoye vhojdeniye Kirgizii v sostav Rossii. -F., 1963; “Naveki vmeste s russkim narodom” Sbornik materialov:

Prazdnovaniye 100-letiya dobrovolnogo vhojdeniya Kirgizii v sostav Rossii. -F., 1964; İstoriya Kirgizskoy SSR. -T. 1. -F., 1968. -T. 2. -F., 1986.

4 Usenbayev K. U. “Tarıhıy çındık taktıkka muktaj” Kırgızstan madaniyatı. -1989. -16-noyabr; Omurbekov T., Çorotegin T. T., Kırgızstandın Orusiyaga karatılışı. -B., 1992; Çoroyev T. “Kırgızstan-koloniya” Kırgızı i Kırgızstan: opıt novogo istoriçeskogo osmısleniya. -Bişkek., 1994; Kenensariyev T. Kırgızstandın Orusiyaga karatılışı. -B., 1994.

5 Halfin N. A. Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii. -M., 1965; Djamgerçinov B. D. Oçerki politiçeskoy istorii Kirgizii XIX veka. -Frunze, 1966; Hasanov A. H. Ekonomiçeskiye i politiçeskiye svyazi s Rossiyey. -F., 1960.

6 Rojkova M. N. Ekonomiçeskiye svyazi Rossii so Sredney Aziyey (40-60-gg. XIX v.)-M., 1963; Hidoyatov A. G. İz istorii anglo-russkih otnoşeniy Sredney Azii v kontse XIX v. (60-90-ye gg.)-Taşkent, 1969; Kinyapina N. S. Kavkaz i Srednyaya Aziya vo vneşney politike Rossii. -M., 1984.

7 İztoriya SSSR s drevneyşih vremyon do naşih dney: V 12 tt. -T. 4. -M., 1968. -S. 275.

8 Botayeva B. Kırgızı mejdu Hokandom, Kitayem i Rossiyey. -Bişkek, 1995. -S. 5.

9 Bekmahanov Ye. Kazahstan v 20-40 gg. XIX v. -Alma-Ata, 1992. -S. 125.

10 İstoriya Kirgizskoy SSR s drevneyşih vremyon do naşih dney: B 5 tt. -T. 1. -Frunze, 1984. -S. 573-580.

11 Ploskih B. Pervıye kirgizsko-russkiye posolskiye svyazi. -F., 1070. -S. 44-45.

12 Valihanov Ç. Ç. Sobraniye svedeniy v pyati tomah. -T. 2. -Alma-Ata, 1985. -SS. 81, 85; Djamgerçinov B. D. Prisoyedineniye Kirgizii…-C. 144.

13 Galitskiy V. Ya., Ploskih V. N. “Vzaimosvyazi kirgizskogo naseleniya severnoy çasti Kirgizii s Rossiyey s kontsa XVII v. do 1863 g.” Vzaimosvyazi kirgizskogo naroda s narodami Rossii, Sredney Azii i Kazahstana (konets XVIII-XIX vv.)-F., 1985. -S. 87-88.

14 Djamgerçinov B. Oçerki politiçeskoy istorii…-C. 185.

15 TSGA Respubliki Kazahstan. -F. 3, op 1. -D. 167. -L. 139-141.

16 TSGİA Respubliki Uzbekistan. -F. 715, op. 1. -D. 23. -L. 95.

17 TSGİA Respubliki Uzbekistan. -F. 715, op. 1. -D. 23. -L. 109.

18 TSGİA Respubliki Uzbekistan. -F. 715, op. 1. -D. 23. -L. 148.

19 Djamgerçinov B. D. Prisoyedineniye Kirgizii…-C. 194.

20 “Russkiy Turkestan” Sbornik, izdannıy po povodu politiçeskoy vıstavki. -Vıp. 3. -SPb., 1872. -Prilojeniye. -S. 35.

21 Hasanov A. Vzaimootnoşeniya kirgizov…; Şabdan baatır. -B., 11994.

22 TSGA Respubliki Kazahstan. -F. 374, op. 1, d. 2920. L. 40.

23 TSGVİA. VUA No: 36, 047, 1864, L. 6; TSGA Respubliki Kazahstan, -F. 3, op. 1., d. 513, c. 22.

24 TSGA Respubliki Kazahstan. -F. 3, op. 1, d. 513. -S. 47.

25 Nalivkin V. Kratkaya istoriya Hokandskogo hanstva. -Kazan, 1886. -S. 189.

26 Kenensariyev T. Kırgızstandın Orusiyaga karatılıp alınışı. -S. 112.

27 TSGA Respubliki Kazahstan. -F. İ-Z. -Op. 1-D. 167. -L. 14.

28 Popov A. L. “İz istorii zavoyevaniya Sredney Azii” İstoriçeskiye zapiski. -T. 9. -M., 1940. -S. 211.

29 Djamgerçinov B. Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii. -S. 283.

30 TSGVİA RF. -F. VUA. -D. 36047. -L. 57.

31 Hasanov A. H. Vzaimootnoşeniya kirgizov…-C. 70.

32 Turkestanskiye vedomosti. -No: 17. -1876.

33 Hasanov A. H. Narodnıye dvijeniya v Kirgizii v period Hokandskogo hanstva. -M.: Nauka, 1977. -S. 44.

34 Korıtov N. “Samozvanets Pulat-han” Yejegodnik Ferganskoy dolinı. -T. 1. -Vıp. 1902. -Novıy Margelan, 1902. -S. 20.

35 Hasanov A. H. Narodnıye dvijeniya v Kirgizii v period Hokandskogo hanstva. -S. 48.

36 İstoriya Kirgizskoy SSR s drevneyşih vremyon do naşih dney. -T. 2. -F.: Kırgızstan, 1986. -S. 76.

37 Djamgerçinov B. D. Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii. -S. 338.

38 TSGİA RU. -F. 715. -D. 63. -L. 139.

39 Korıtov N. “Samozvanets Pulat-han” Yejegodnik Ferganskoy dolinı. -T. 1. -Vıp. 1902. -Novıy Margelan, 1902. -S. 26.

40 Korıtov N. “Samozvanets Pulat-han” Yejegodnik Ferganskoy dolinı. -T. 1. -Vıp. 1902. -Novıy Margelan, 1902. -S. 27.

41 Pallen K. Otçyot po razvitiyu Turkestanskogo kraya… Uyezdnoye upravleniye. -SPb., 1910. -S. 7.

42 TSGA Respubliki Uzbekistan. -F. 1. -Op. 25. -D. 24. -L. 111.

43 TSGA Respubliki Uzbekistan. -F. 1. -Op. 25. -D. 24. -L. 112.

44 Tursunov H. Vosstaniye 1916 g. v Sredney Azii i Kazahstane. -Taşkent, 1962. -S. 49.

45 Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane: Dokumentı i materialı. -M., 1937. -S. 155.

46 İstoriya Kirgizskoy SSR. -T. 2. -Frunze, 1986. -S. 473.

47 Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane: Sb. dokumentov. -M., 1960. -S. 25.

48 Usenbayev K. U. Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii. -F., 1966. -S. 215.

49 Usenbayev K. U. Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii. -F., 1966. -S. 5.

50 TSGVİA RF. -F. 40. -Op. 1. -D. 4548. -L. 4.

51 Usenbayev K. U. 1916: geroiçeskiye i tragiçeskiye stranitsı. -B., 1997. -S. 96.

52 TSGA Respubliki Kazahstan. -F. İ-44. -Op. 1. -D. 20070. -L. 143.

53 TSGA Kırgızskoy Respubliki. -F. İ-34. -Op. 2. -D. 5. -L. 16, 19. ; D. 18. -L 1.

54 TSGVİA RF. -F. 400. -Op. 1. -D. 4645. -L. 31.

Kırgızistan'da 1916 İsyanı / Prof. Dr. Djenish Djunushaliev [s.627-630]

Kırgızistan Bilimler Akademisi Millî Tarih Enstitüsü Başkanı / Kırgızistan

1916 yılında Orta Asya'da baş gösteren isyandan bu yana 85 yıl geçmiştir. Fakat tarih bilimi açısından bu isyanın bilimsel gerçekliği ve objektifliği henüz belirlenememiştir. Öncelikle, Sovyetler döneminde ideolojik ve diğer kaygılarla isyanın sebep ve karakteri saptırılmıştır. Kanımızca, bu durumun ortaya çıkmasında iki temel neden vardır:

Birincisi, sınıf çatışması ve devrim hareketlerinin, isyan ve ayaklanmaların Marksizm-Leninizm tarafından ideolojikleştirilmesidir. Bundan dolayı, özünde etnik çatışma karakteri taşıyan bu isyan Çarlık rejimine, askeri yönetime, sömürgeciliğe karşı milli bağımsızlık niteliği taşıyan ve Ekim Devrimi'nin "habercisi" olan bir isyan gibi sunulmuştur.

İkincisi, tarihin öğrenilmesindeki ünlü Marksist sınıfsal yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, tüm insanlık tarihi sömüren ve sömürülen sınıfların mücadelesinden oluşmaktadır. Farklı millet ve halklara mensup emekçi kitleler ise her zaman barış, anlaşma ve dostluk ilişkileri içinde olma yolunda çaba harcamaktadırlar. Bu varsayıma dayanılarak Rus-Ukraynalı koloni göçmenler ve Kırgız emekçiler arasında herhangi bir düşmanlığın olmadığı tezi savunulmaktaydı. Ama onların birbirine karşı bir savaş içinde olduklarını arşiv belgeleri ispatlamaktadır. Sınıfsal yaklaşım, isyanın açık bir Rus karşıtı isyan olduğunu kabullenmeme ve onu tam tersine, bir feodalite karşıtı isyan olarak nitelendirme gibi diğer çarpıtmalara da yol açmıştır.

Üçüncüsü, Sovyet döneminde hassas kategoriye ait edilen 1916 isyanının konusu "ideolojik açıdan bağımlı" olan sınırlı bir çevrenin

elindeydi.

Toplumsal önem taşıyan herhangi bir olayı, özellikle halk isyanını incelerken, bu olayın temel nedenlerinin düzgün bir şekilde açıklanması objektiflik açısından bir başlangıçtır. İsyanı meydana getiren nedenler nelerdir? Bu konuda birkaç tez bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Çar yönetimi tarafından ireli sürülmüştür. Çar yönetimi, isyanı başta Türkiye olmak üzere Rusya'ya düşman devletlerin entrikaları sonucu ortaya çıkan dini-etnik hareket olarak nitelendirmektedir. Gerçekten, yerli halk ve göçmenler arasındaki etnik ve dini farklılıklar onlar arasındaki ilişkilerde belli bir iz bırakmıştır. Ülke aydınları arasında yaygın olan Pantürkizm düşüncesini de yadsımamak gerekir. Fakat, Rusya'nın resmi görüşü temel değil, ikincil nedenlere ilişkindir. Aksi halde bu olayların Yedisu'da değil, Rusya karşıtı güçlerin ve İslam köktenciliğinin güçlü olduğu Özbekistan, Tacikistan veya Türkmenistan'da meydana gelmesi gerekirdi.

Diğer bir görüş ise Eylül 1916 tarihinde ilk başlarda Pişgek şehrinde (il-A.A.) isyana tanıklık etmiş G. İ. Broydo tarafından ortaya atılmıştır. Onun görüşüne göre bu isyan, "Kırgız nüfusunu tamamen mahvetmek ve bu toprakları yeni göçmenler için temizlemek" amacıyla bizzat Çar yönetiminin bir kurgusudur. Söz konusu tez, sadece bilimsellikle değil, sağduyuyla da bağdaşmamaktadır. Bugünkü Kuzey Kırgızistan'ın sadece bir kısmını "temizlemek" uğruna neden tüm Türkistan'da ve Kırgızistan'da bir isyan kışkırtmak gerekmekteydi. Milyonlarca nüfusa sahip Türkistan'daki bir isyan, emperyalist savaşta peş peşe yenilgiler alan Çar yönetiminin çıkarlarına uygun düşmekte miydi?

Broydo'nın bu tezi, bilimsellikten uzak olmasına rağmen günümüzde sık sık vurgulanmaktadır. Bu tezi savunanlar somut bir belge olarak, Türkistan Genel Valisinin Kırgızların Issık Göl bölgesinden ve Çuy

vadisinin doğusundan Narın bölgesine sürülmeleri için hazırlamış olduğu plana dayanmaktadırlar. Gerçekten, böyle bir karar alınmıştır. Fakat bu karar, 16 Ekim 1916 tarihinde, dolayısıyla isyan bastırıldıktan sonra isyancılara verilecek bir ceza olarak hazırlanmıştır.

İsyanın başlıca ve temel nedeni T. Rıskulov ve Y. Abdurrahmanov'un gayet doğru bir şekilde belirttikleri gibi, halkı mahvolma sınırına getirmiş genişleyen yayılmacılık politikası ve yerli halkın acımasızca istismar edilmesi olmuştur.

Türkistan'a kolonilerin yerleşmesi 1860'lı yılların sonlarından itibaren başlamıştır. Bunun sonucunda, özellikle Kuzey Kırgızistan'da yaşayan yerli halk zor bir durumla karşı karşıya kaldı. Bölgenin doğası ve iklim koşulları, Merkezi Rusya'nınkine çok benziyordu. Buna göre de, Rus-Ukraynalı göçmenler öncelikle burayı tercih ediyorlardı. Birinci Dünya Savaşı öncesi Türkistan'daki 540 bin göçmenden 110 bini, yani %20'si Pişpek ve Prjeval uyezdlerinde (Rusya'da ilçe karşılığı bir idari birim) meskunlaşmıştır. Kuzey Kırgızistan'ın bu bölgesi Rus sömürgeciliğinin merkezi olmuştur. 1916 yılında Prjeval'deki nüfusun %24'ünden fazlasını oluşturan Ruslar ve Ukraynalılar, işlenebilir toprakların %67'sine sahiptiler. Aşağı yukarı aynı durum Pişpek uyezdi için de geçerlidir.

Genel Vali Kuropatkin'in de itiraf ettiği gibi, Türkistan'ın diğer halkları içinde Kırgızlar, tarım alanında en az haklara sahip olan halktır; onların yaşamı için son derece önemli olan çok büyük toprak alanları ellerinden alınmıştır. Buna göre de, sömürge zulmüne karşı en aktif tepki Kırgızistan'da meydana gelmiş ve kanlı çatışmalar yaşanmıştır.

4 Temmuz 1916 yılında yerli halkın geri kıtalarda çalıştırılması için seferber edilmesine ilişkin Çar Kararnamesi'ne karşı Hocent ve Semerkand vilayetlerinde halkın ayaklanması tüm Orta Asya'da isyanın başlamasına neden oldu. Temmuz'un ortalarında isyan artık Fergana ve

Güney Kırgızistan’a yayılmıştı. Daha sonra hareket tüm Orta Asya’ya yayıldı. Sömürge politikası uygulamaları sonucunda umutsuzluğa kapılan halk, yerli halkın geri kıtalarda çalıştırmasına ilişkin Çar Kararnamesine karşı Özbekistan’ın Cizak uyezdinde ve Türkmenistan’ın Trans-Hazar uyezdinde daha sonradan küçük silahlı ayaklanmaya dönüşen kitlesel protestoyla tepki verdi. Sömürgeciliğin merkezi olan Kuzey Kırgızistan Orta Asya halklarının isyan merkezine çevrildi. Sömürgecilerin baskılarından, açlıktan, soğuktan, salgın hastalıklardan Prjeval ve Pişpek uyezdlerinde on binlerle insan hayatını kaybetmiştir. Çatışmalar sırasında öldürülen 2325 göçmenden yaklaşık %98’i, subay ve daha aşağı rütbelilerin ise %66’sı bu bölgede öldürülmüştür. Özellikle Yedisu’da yüz binlerce insan için facia olan bu tür uç bir olayın yerine başka bir alternatif var mıydı? Arşiv belgelerini, siyasi ideolojik kalıplardan ve sınıf çatışmasının, özellikle de isyanın toplumsal sorunların çözümünde tek yol olarak algılandırılmasından arındırılmış analizi bir kaç alternatifin bulunduğunu ortaya koymaktaydı.

Geri kıtalarda çalışmamak için Issık Göl Kırgızlarının büyük çoğunluğu önce Çin’e göç etme kararı aldılar. Ağustos’un başlarında Şabdanov’un mektubunda Prjeval uyezdinin önde gelenlerinden Baatırkan ajı ve Kıdır aka Sarıbagışlara kendilerini izleme önerisinde bulunuyorlardı. Ağustos’un ortalarında, yani isyanın başladığı aşamada ilk Kırgız mülteciler artık Çin sınırındaydı.

Diğer bir seçenek ise Çar Kararnamesi’ne uymaktı. Cizak, Krasnovodsk uyezdleri ve Yedisu vilayeti dışında Türkistan’da yerli halkın büyük çoğunluğu bu yolu tercih etti. Arşiv belgelerinden, Ağustos’un başlarına doğru Prjeval uyezdinde yaşayan halk arasında da olaylar yatışmaya başladığı görülmektedir. Bunun ötesinde, Kırgızlar Prjeval’dan talep olunan 9 bin işçiyi 9 bin atla birlikte Kugart geçidi üzerinden Celalabad’daki

gereken yere gönderme önerisinde bulunmuşlardı. Bunlardan 6 bini orduya alınacaktı. Kemin'de (Atekin ve Sarıbagışev ilçelerinde) yaşayanlar da tereddüt içindeydiler. Ancak 9 Ağustos'ta bir grup yiğit Boom geçidinde silah (178 Berdanka markalı tüfek ve yaklaşık 40 bin mermi) taşıyan at arabalarını ele geçirdiler. Bu da isyan kararının alınmasında etkili oldu. Şabdonov'un Issık Göl manaplarına yazdığı mektubunda ifade edilen bu bilgi Prjeval uyezdinde olayların sonraki gelişimini belli ölçüde etkiledi.

Böylece, halk tepkisinin objektif koşullara dayanmasına rağmen bu tepkinin silahlı isyana dönüşmesinde gerek kitle psikolojisinin ve gerekse tesadüflerin belli rolü olmuştur. Özellikle bu dönemde Çar yönetiminin askeri gücünü çok iyi bilen Baatırkan Nogoyev, Kemel Şabdanov, Kıdır Baysarin ve diğer önde gelen kişilerin uyarılarına rağmen toplu protestolar toplu kargaşalara (hayvan sürülerinin yağmalanması, göçmen evlerinin yakılması, daha sonra ise toplu katliamlara) dönüştü.

Özellikle isyancıların Yedisu'nun güney bölgesindeki göçmen kasabalarına ani saldırısı faciayla sonuçlandı. Burada, esas itibariyle Pişpek ve Prjeval uyezdlerinde 94 göçmen kasabası yakılıp yıkıldı. Bu saldırılar sırasında farklı yaş, cins ve meslekten olan insanlar katledildi, vahşice dövüldü ve kadınlara tecavüz edildi.

Issık Göl'ün kuzey sahilindeki onlarca ve güney sahilindeki bir kaç Rus köyü, ayrıca Prjeval uyezdinin Atbaşı ve Narın bölgelerindeki Rus köyleri de aynı kaderi paylaştı. Okullar (Prjeval köy okulunun yakılan çiftliğinde çok sayıda öğretmen, öğrenci ve oraya sığınan köylüler öldürüldü), inanç yerleri (Issık Göl manastırı, köy kiliseleri ve ibadet yerleri), kadınların çalıştığı barajlar vs. saldırıların hedefleri arasında idi. İsyancıların büyük yerleşim merkezlerine (Tokmak, Prjeval) saldırıları başarısızlıkla sonuçlandı.

Sonuçta, Yedisu vilayetinde bu olayların mağdurları, genelde sıradan köylü göçmenler, kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar (seferberlik yaşında olan erkekler ordudaydılar) oldu. Aynı zamanda Çar yönetimi tüm Yedisu bölgesinde çok az kayıp vermiştir. Sadece, Pişpek ve Prjeval uyezdlerinde halktan 2227 kişi öldürülmüş, 834 kişi yaralanmış, 1364 kişi kaybolmuş veya esir alınmış, 6024 göçmen ailesi maddi zarara uğratılmıştır. Yedisu'daki askerlerin kaybı ise öldürülenler ve yaralanalar bir arada toplam 177 kişiydi. İsyancılar çoğu zaman buraya göçürülmüş tüm Rus, Ukrain vs. göçmenleri sömürgeci olarak görmekte, onlar arasındaki sosyal farklılıkları ayıramamakta, genelde Rusya İmparatorluğu'nu, bütünlükte Rus halkını sömürgecilerle özdeşleştirmekteydi.

İsyanın bastırılmasından sonra karşı tarafların konumları değişti. Bu defa mağdur taraf Kırgızlar ve diğer Müslüman halklar oldu. Çar yönetimi tarafından kışkırtılan göçmenler Çar yönetiminin engel olmaması ve hatta yardımıyla, isyana katılıp katılmamasına bakılmaksızın yerli halktan acımasızcasına intikam almışlardır. İsyancılar üzerindeki bu eylemler "adaletli öç alma" şeklinde sunulurdu. Bunda Yedisu Valisi Folbaum ve Türkistan Genel Valisi Kuropatkin özellikle başarılıydılar.

Tahmini verilere göre, göçmenler ve Çar ordusuyla çatışmalarda 4 binin üzerinde Kırgız öldürülmüştür. Ceza birliklerinin elinden kurtulmak için Çin'e kaçarken 12 bin Kırgız hayatını kaybetmiştir. Kırgızların büyük çoğunluğu ceza birlikleri ve Çin sınır muhafızlarının ateşleri arasında öldürülmüş, sınır ırmaklarını geçerken suda boğulmuşlardır.

Yedisudan kaçıp Çin'e ulaşmayı başarmış mültecilerin sayısı, 130 bini Kırgız olma kaydıyla toplam 164 bindi. Onlar sınırdan geçerken atların sadece %10'ununu, küçükbaş hayvanların ise %25'ini götürebilmişlerdi. Çin'de Mayıs 1917 yılında açlıktan, tifo salgınından, iskorbütten ve diğer hastalıklardan ölen Kırgız ve Kazakların sayısı 70 binin üzerindeydi.

Kırgızların kayıpları Geçici Hükümet zamanında da devam etmiştir. 1917 yılında açlıktan ölen ve sömürgeciler tarafından öldürülen Kırgızların sayısı 20 binden fazlaydı. Halk, tümüyle yok olma korkusuyla yüz yüze kalmıştır.

İsyan kime karşıydı ve hangi sonuçları doğurdu? Bazı araştırmacıların fikrince, bu isyan Çar karşıtı, sömürgecilik karşıtı, emperyalist karşıtı, askeri yönetim karşıtı, feodalite karşıtı vs. olan, fakat Rus karşıtı olmayan bir isyandır. Son iki görüşün, yani isyanın feodalite karşıtı olduğu, ama Rus karşıtı olmadığı tezinin doğruluğu kuşkuludur. Kanımızca bu görüş, Sovyet döneminde sık sık görüldüğü gibi, bilimsel gerçeklikten çok, halkın haklı tepkilerini gerici bir isyana müncer edilmekten korumaya yönelik olmuştur.

Öldürülen silahsız insanlarla, sömürgeci yönetim memurlarının ve Çar ordusu mensuplarının oranlarına baktığımızda isyanın nasıl bir karaktere sahip olduğunu açıkça görebiliriz. Sadece Pişpek ve Prjeval uyezdlerinde öldürülen ve yaralanan göçmen sayısı 3 binin üzerindedir. Tüm Yedisu vilayetinde öldürülen memur, subay ve asker sayısı ise bununla kıyaslanmayacak kadar azdır: 2 devlet memuru, 3 subay ve 52 astsubay. 75 asker ise kayıptır.

Konuya biraz soyut felsefi yönden yaklaşmayı deneyelim. Asrın başlarında cahil Kırgızların gözünde onlar üzerinde baskı yapan, onların toprağını ve hayvanları gasp eden kimler idi? Somut şahıslar mı, yoksa o dönemde yaşayan Kırgızların haleflerinin daha sonraları okullarda öğrendiği sömürgeci politika mı? Bilimsellikten uzak düşüncelerle çileden çıkarılmış insanları Marksist enternasyonalist olarak göstermek, yerinde mi acaba? Önceden planlanmamış ve organize edilmemiş bir isyanın ve göçmenlerin buna karşı tepkisinin kitle psikolojisi kanunlarıyla belirlendiğini, önemli ölçüde en gaddar ve en adaletsiz çatışma, yani etnik çatışma olduğunu kabullenmemiz daha gerçekçi olmayacak mı?

İsyanın feodal karşıtı bir isyan olduğu tezi gerçekçi değildir. Türkistan'daki çatışmalar zamanı Çar yönetiminde çalışan yerli halktan 22'si öldürülmüş, 31'i de yaralanmıştır. Tüm Yedisu vilayetinde ise isyancılar tarafından hiç bir ilçe yöneticisi veya manap öldürülmemiştir. Onlardan bazılarını tehdit etmişlerdir. Ama bunu, onların bey veya manap olduklarından dolayı değil, çok ağır vergileri belirleyen, en önemlisi ise adil olmayan seferberlik listelerini hazırlayan kişiler, yani Çar yönetiminin sadık hizmetçileri gibi gördükleri için yapmışlardır.

Daha sonra, 1917 yılının başlarında mülteci Kırgızların vatana dönme isteklerine karşılık Çar yönetimi, isyanda önderlik yapan manapların teslim edilmesi dahil, bazı şartlar ileri sürmüştür. Eğer isyan feodalite karşıtı bir isyan olsaydı, mülteciler kuşkusuz dünkü "düşmanlarını" ele vermiş olurlardı. Ama böyle bir olay yaşanmamıştır. Hatta 20'li yılların sonlarında, maksatlı ve uzun çalışmalar sonucu Kırgızlar arasında sınıfsal tabakalaşma oluşturulduktan sonra da, onlar kendi manaplarının sürülmelerine karşı çıkmışlardır. Buna istinaden, Kırgızlar arasında çok keskin bir sınıf çatışmasından bahsetmenin dayanaksız, bayağı sınıfsal yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz.

İsyan bir halk isyanıydı. Umutsuzluğa sürüklenmiş halk kendi haysiyetini korumak için isyan etmiştir. İsyana emekçiler, beyler ve manaplar katılmışlardır. Manapların büyük çoğunluğu da sömürgeci düzene karşıydı. Toplumbilimcilerin, manapların sömürgeci bir sınıf, halk düşmanı oldukları düşünceleri yanlış bir söylemdir. Aslında, manaplar halkın refahı, haysiyeti, nüfus artımı yönünde çaba göstermekteydiler. Onların etkinliği, hakimiyeti ve refahı da belli ölçüde buna bağlıydı. Kanımızca aksi yöndeki düşünce, akraba-kabile ilişkilerinin güçlü olduğu Kırgız toplumuna, daha çok gelişmiş toplumların sınıflar arası ilişkilerinin özelliklerini mekânik bir şekilde ait etmenin bir sonucudur.

Önceki dönemde olduğu gibi, isyana bey ve manapların katılımı ve Rus karşıtı eğilimin bulunması yüzünden isyana gerici nitelik vermek herhangi bir dayanaktan yoksundur. Evet, isyan sürecinde çok sayıda emekçi-Kırgız topraklarında "zorunlu sömürgeci" durumuna düşmüş, göçmenler de mağdur olmuştur. Fakat, kendi doğal, yasal hakları uğruna harekete geçen halktan proleter sınıfının ve fakir köylülerin ana hedeflerine tıpatıp uygun düşen eylemler beklemek en azından adaletsizliktir.

1916 Kırgızistan isyanının ilerici sonuçlar doğurduğu fikri de kuşkuludur. Proleter sınıfının son hedefine varmaya yardım eden her şeyi ilerici, engel oluşturanları ise gerici kabul eden Sovyet dönemi açısından yaklaşırsak, elbette ki, isyanın ilerici sonuçları vardır. İsyanın karakterinin belirlenmesinde bazı saptırmaların ve onun bazı açık detaylarının görülmemesinin temelinde bu yaklaşım dayanmaktadır.

Artık silahlı sınıf mücadelesinin toplumsal sorunların çözümünde tek ve en iyi yöntem olmadığı anlaşılmıştır. Eğer isyanın toplumu nereye götürdüğünü analiz edersek, ekonomik açıdan göçmenlerin büyük zarara uğramasına ve Kırgızların tamamen iflas etmesine; demografik açıdan ise Kırgızistan'ın yerli halkının önemli ölçüde azalmasına (isyanın ikincil etkilerinden yalnız 60'lı yılların başlarında kurtulabildiler) neden olduğunu görmekteyiz. Dünya tarihinden de bilindiği gibi, isyanın başarısızlıkla sonuçlanması politik açıdan her zaman gericiliğin kol gezmesine, politik uyuşukluğa ve kitlelerin düş kırıklığına yol açmaktadır. Kırgızlar da bu genel kuralın dışında kalmamışlardır. Uluslararası ilişkiler açısından isyan, yerli halk ve göçmenler arasındaki karşılıklı anlaşma ve hoşgörü ilişkilerinin açık düşmanlığa ve bir birini mahvetmeye dönüşmesine neden olmuştur.

Böyle bir olayı olumlu olarak değerlendiremeyiz. İsyanın başlıca nedenleri ve dinamikleri açısından yola çıkarak, onu adaletli bir kurtuluş

mücadelesi olarak değerlendirmek doğru mu olacaktır?

Maalesef, hayatta adalet çoğu zaman yerini bulmamaktadır. 1916 isyanı da böyle olmuştur.

Halkın adalet uğruna verdiği mücadele farklı milletlerden bir arada yaşayan insanların faciasına dönüşmüş, bütünüyle Kırgız toplumunun gerilemesine neden olmuştur.

Vosstanie v Sredney Azii i Kazahstane: Sb. dok., M., 1960.

Vospominaniya o sobıtiyah 1916g. v Vostoçnom Priissıkule A. I Abramovoy. Zapisano V.YA. Galitskim Fondı otd. obş nauk NAN KR, inv 5170.

Vospominaniya Djanalı Otorbaeva, Eşturata Berdibaeva, Djanışa Djanıbaeva. Fondı otd. obş. nauk NAN KR, inv. No 1519/2/,/10a/.

Djunuşaliev D. V epitsentre vosstaniya. V kn.: Vosstanie 1916 g. v Kırgızstane, Bişkek, 1993.

Tursunov H.T. Vosstanie 1916 g. v Sredney Azii i Kazahstane, Taşkent, 1962.

Usenbaev K.U. Vosstanie 1916 g. v Kırgızstane, Frunze, 1967.

Usenbaev K.U. Geroiçeskie i Tragiçeskie Stranitsı, Bişkek, 1998.

Suleymanov B.S., Basin V.YA. Vosstanie 1916 g. v Kazahstan, Alm-Ata, 1977.

İsmail Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçi Hareketi / Dr. Barçınay Curayeva [s.631-635]

Özbekistan Dünya Dilleri Üniviversitesi / Özbekistan

Yirminci yüzyıl başında Rusya'da yaşanan siyasi ve içtimai olaylar Çarlık işgali altında olan diğer ülkeler kadar Türkistan'ı da etkiledi.

Gerçekten bu dönem Türkistan tarihinde bir dönüş noktası olma bakımından öğrenilmeye tetkik edilmeye değerdir. Ülkenin sosyal, siyasi ve iktisadi hayatını ele alırsak, şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. Yıllardır kuzeyden Rus, doğudan Çin işgali ve baskısı altında yaşayan Türkistan'da durum her bakımdan dayanılmaz bir hale gelmiş, toplum tam bir fetret döneminden sonra gelecek aydınlık günleri beklemektedir. Dış ve iç etkenler sonucunda ortaya çıkan bu süreç kendi tabiatına göre o kadar tehlikeli görünmezse de mahiyet bakımından bu olay büyük içtimai ve siyasi devrim ve değişimlere sebep olabilirdi.

Hayat koşullarının ağırlaşması ve halkın fakirleşmesi ile bağlantılı olarak devamlı durgunluğa neden olan etkenlerin başında Türkistan toplumunu zorla sözde yenileme (Çağdaşlaştırma) hareketleri gelmektedir. İşgalcı yöntemler ile dışarıdan cebren gerçekleştirmeye çalışılan bu sözde yenileme süreci her zaman olduğu gibi geri kalmışlık ve sefaleti muhafaza etmeye bir alet olarak kullanılmıştır.1

Rusya'nın hammadde ülkesi olarak sömüregeldiği Türkistan'ın iktisadi durumu tarım ve sanayinin yeni kaynakları olan pamuk ziraatı, pamuk yağı üretimi, madencilik, demiryolu transportu ve benzeri konularda tamamen Rusya Merkezi Sanayi bölgelerinin arz ve taleplerine bağlı idi. Böyle bir ekonomik ve siyasal bağımlılık üzerine bir de sosyal ve kültürel baskı, istismar ve tahribat eklenince durum daha da ciddiyet kazanmıştı. Açlık, sefalet, manevi durgunluk toplum içinde perakendeliğe, tefrikaya, sınıflar

arasındaki çekişmelere yol açmıştı. Elbette söz konusu dönem kitlesel grevlere, protestolara ve çeşitli ayaklanmalara sahne oluyordu, ama talep edilmekte olan konular mevcut düzeni değiştirmeye yetersiz olduğundan bu girişimlerden herhangi bir sonuç elde edilemezdi. Yine de bu ayaklanmalar halkın genel bir kimlik arayışı süreci içine girmesine, insanlarda işgal ve sömürgeye karşı genel bir nefret uyanmasına sebep oldu.

İlk adımda Ceditçiler sosyal düzeni değiştirmekten öte toplumun manevi yaşamını ıslah etmeye, yenilemeye dikkat ettiler. Onlar yeni usûl Cedit okulları açıp, gazete, dergi ve ders kitapları (özellikle pozitif ilimlere ait) neşretmeye başladılar. Batı teknolojisini öğrenme ve uygulamanın zaruretini dikkate alıp çağdaş Avrupa kültürünün bazı konularından yararlanmak için millî eğitimi teşkilatlandırma yoluyla manevi ve ruhani hayatı yenileyerek ve zenginleştirerek milli kimlik tefekkürünü yükseltmeye zemin hazırladılar.2

Türkistanda ilk Cedit grupları XX. yüzyılın başında ortaya çıktı. Ceditcilerin önde gelen isimleri Münevver Abdurreşithan oğlu, Sadreddin Ayni, Mahmudhoca Behbudi, Abdullah Avlani, Zeki Velidi (Togan), Taşpolat Narbutabek, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan gibi milli aydınlardan ibaretti.

Bu dönemde Türkistan siyaset meydanına atılan Ceditciler, millet özgürlüğü ve vatan istiklalı uğrunda canlarını veren gerçek kahramanlar idiler. Yenilikçi hareketin başında Türkistan Ceditcilerinin önderi Mahmudhoca Behbudi geliyordu. Türkistan çağdaş eğitim sisteminin oluşması ve gelişmesinde Behbudi’nin rolü çok büyük olmuştur. O ülkedeki “Usül-i Cedit” mekteplerinin ilk nazariyatçısı ve uygulayıcısı hem de Ceditci hareketin önderidir. Behbudi o dönemde basında yer alan yazılarında ve yeni tip okullar için Özbek ve Tacik dillerinde telif ettiği ders kitaplarında her zaman İsmail Gaspıralı’nın bu konudaki görüşlerine

dayanarak hareket etmiştir. Çünkü Mahmud hoca'nın dünya görüşünün şekillenmesi ve gelişmesinde Rusya Ceditçi hareketinin kurucusu İsmail Gaspıralı'nın büyük hizmetleri olmuştur. Şark ve Garb tarihi ve medeniyetini derinden bilen, Arapça, Farsça dillerinin yanı sıra İngiliz, Alman ve Fransız dillerinde de rahat konuşabilen bu muhterem zat 1881 yılında Rus dilinde "Rusya Müslümanlığı" adlı kitabı yayınladı. O, söz konusu kitabında, Rusya'da yaşamakta olan tüm Müslümanların kendi kimliklerini kaybetmemeleri için tek yol, ilim ve maarif vasıtası ile memleketin içtimai, siyasi ve kültürel yaşamına özgürce katılabilme ve bu konuda söz sahibi olabilme derecesine ulaşmak olduğunu vurgulamıştır. Bu görüşten yola çıkarak Türkistan'da yapılan ilk iş "Usül-i Cedit", "Usül-i Savtiye" adları ile tarihe giren yeni mekteplerin açılması oldu. Nitekim, 1884'te İsmail Gaspıralı'nın meşhur "Tercüman" gazetesine abone olan 1000 kişiden 200'ü Türkistanlılardan oluşuyordu.

İsmail Gaspıralı, 1892 yılında Türkistan'daki mektep ve medreseleri ıslah etme ve "Usül-i Savtiye"yi eğitime uygulama teklifi ile general-gubernator Rozenbah'a müracaat eder. Ondan bir sonuç alamayınca, 1893'te Taşkent'e gelir. Oradan Semerkant ve Buhara'ya geçer. Yerli ahali içinde kendine destek bulunca ilk yeni usül okulu açmaya muvaffak olur. İsmail Gaspıralı'nın açtığı yeni mektepler kısa bir süre sonra yasadışı ve "dine aykırı" olduğu gerekçesi ile mutaassıb görevliler tarafından kapatılır. Ama bu kadarı da toplum içinde yenilikçi aydın harekete karşı ilgi toplamaya yeterli olmuş, "Tercüman" gazetesinin okur sayısının hızla artmasını sağlamıştır.

1897'de bir daha Türkistan'a geldiğinde İsmail Gaspıralı Mahmudhoca ile görüşür ve onların arasında üstad-talebe ilişkisi başlar. Bu ilişki üstad-talebe münasebetinden ziyade bir dostluk kardeşlik samimiyetine dönüşür. Mahmudhoca toplumu aydınlatma yolundaki tüm faaliyeti devamında

İsmail Gaspıralı'yı bir yol gösterici ışık olarak görmüş, onun 1898 yılında neşrettiği "Rehber-i Müallimin" kitabını da kendisine kılavuz seçmiştir. Behbudi 1914'te yazdığı bir makalede "Usül-i Sevtiye mekteplerinin Rusya'daki kurucusu ve hamisi İsmailbek hazretleridir. İlk yeni usül alfabenin murettibi ve yayıncısı yine İsmailbek hazretleridir" diye ondan bahseder.3

Ceditçi Müslüman aydınlar Türkistan'ın istibdad ve işgala maruz kalmasının ve ülkedeki geri kalmışlığın esas nedenini toplumun kötü eğitim sisteminde, milletin bilgisizliğinde görüyorlardı. Bunun için Ceditçiler eğitim sistemini ıslah etme ve yenilemeyi ilk etaptaki en önemli vazife olarak görüyorlardı. Onlar yeni usül okullar, kutüphaneler, kıraathaneler açıyor, ders kitapları ve kılavuzları telif ediyorlardı.

"Mektep ve medrese bir milletin hatta tüm insanlığın terakki derecesinin göstergesidir. Fakat terakki mektep ve medreselerin çok olmasıyla değil belki de nizam, tertip ve iyi idare edilmesi ile olur. Dünyada mevcut devletler terakkiye ibtidai mektepten (ana okul) başlarlar. Hakikaten terakki için birinci yol ve esas olan şey mekteptir", diye yazmıştı Niyazi Recebzade.4

"Ülke hududunda açılan Usûl-i Cedit mekteplerinden biri de 1898 yılında Hokand'da Molla Selaheddin'in kurmuş olduğu okul idi. Aynı yıl Tokmak şehrinde de benzeri bir okul açıldı. 1899'da Taşkent'te Münevver Kari'nin, Andican'da Şemsiddin Damla'nın Usûl-i Cedit mektepleri faaliyete geçti. 1900 yılından itibaren Türkistan'da Cedit mekteplerinin sayısı gittikçe arttı. Yeni açılan mektepler içinde özellikle meşhur ilim adamı ve gazeteci yazar Münevver Kari Abdurreşithan oğlunun kurduğu okul çok tanınmıştı. Bu okul diğer mekteplerin açılması ve toplum içinde hızla yayılması için bir esin kaynağı olmuştu denebilir. 1903'te Mahmudhoca Behbudi, Semerkant civarındaki Cambay kasabasında kendi

imkanlarıyla yeni okul açtı. Hacı Muin ve Abdulkadir Şakuri gibi aydınlar bu okulda ders veriyorlardı."5

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Behbudi İsmail Gaspıralı'yı her bakımdan kendi üstadı olarak görüyor, onun bilgisini, gayretini, millet uğrundaki fedakarlığını takdir ediyordu. Onun vefatıyla ilgili yazdığı bir makalede: "Rusya Müslümanları içinde böyle bir zat gelmemiştir" diyordu.

İsmail Gaspıralı, eğitim sürecinin ilk basamağı olan çocuk eğitimi için "Usül-i Cedit" yöntemini geliştirirken, XIX. yüzyıl Avrupa pedagojisini benimseyen çağdaş Rus pedagoglarının tecrubelerinden yararlanmıştı. İşbu "Usûl-i Cedit"in bazı görünüşleri o dönemde İslam medreselerinde de mevcuttu. Fakat program içeriği, pozitif ilimlerin geniş uygulanması ve pedagojik usül bakımından Gaspıralı'nın geliştirdiği yöntem gerçekten yeniydi.6 Bu da İsmail Gaspıralı'nın kendi çağından ne kadar ileri gittiğini gösteriyordu.

O, 1884'te telif ettiği "Hoca-i Sibyan" eseri ile çağdaş mekteb kurmanın esas yöntemlerini açıklamıştı. Ondan sonra muellif yeni okul hocalarının kılavuzu olan "Rehber-i Muallimin" adlı kitabını neşretti. Şunu da belirtmek lazım ki, İslam aleminde çağdaş pedagoji bundan daha önce oluşmuş ve uygulanmaya geçmişti. Osmanlı Devleti'nin Türki muzafatlarında 1868'de Ahmed Midhad'ın "Hoca-i Evvel" kitabı neşredilmiş ve bu eser Türk eğitimcileri içinde onun "Birinci Muallim" unvanını kazanmasına sebep olmuştu.

Gaspıralı'nın yazdığı ders kitapları ve Bahçesaray'da kurduğu yeni tip okullar Rusya Müslümanları arasında çok büyük ilgi gördü. Ahmed Midhad'ın eseri de art arda iki defa yayınlandığı bir sırada Behbudi gibi bir Türkistanlı eğitimcinin eserleri kitapçıların tecrübesizliğiden mi veya kitapların teknik kalitesizliğinden midir maalesef onun kendi nekteplerinden dışarıya yayılmamıştır… Gaspıralı'nın bu konuda başarılı

olmasının esas nedeni, söz konusu kaynakların tam zamanında yayınlanmasında, kendisinin Avrupa pedagojisini, kitle iletişim araçlarının çalışma sistemini ve onları kullanma tekniğini iyi bilmesinden kaynaklanmıştı. Nitekim, onun “Tercüman” gazetesi, Merkezi Rusya ve Kafkasya Müslümanlarının “gaflet” uykusundan yeni uyanmakta olduğu bir dönemde yayınlanmış ve çağdaş bilgi ve yenilenme tefekkürünü aynen onlara taşıyan önemli bir araç olmuştu.7

Türkistan Ceditcilerini birleştiren Behbudi, tüm siyasi ve eğitim faaliyetinde Gaspıralı cenaplarının yolunu tuttu, onu kendine rehber edindi. O Türkistan’da Cedit mekteplerini kuran ilk eğitimcilerden biri olmuştur. Semerkant eyaletindeki Receb Emin köyünde oturan Abdulkadir Şakuri’nin yeni okulla ilgili faaliyetinden haberdar olunca onu kendi evinde açmış olduğu okulda ders vermesi için kasabaya getirtti. Behbudi bu konuda “Molla Abdulkadir şehirden üç çakırım (mesafe) uzakta yeni bir okul açmıştı ve şehir çocuklarının oraya okumak için gidip gelmeleri zordu. Ben Semerkant gubernatoruna durumu arz ettim ve okulu şehire taşımaya muvaffak oldum…” diye yazmıştı.8

Yeni mektepler kurulurken imkan dairesinde daha çok yerli halkın (yani Müslümanların) çocuklarını ona çekmeye dikkat ediliyordu. “Ayine” dergisinin 1914 tarih 27. sayı 513. sayfasında basılmış olan bir cetvel o günkü Semerkant eyaletindeki okullar ve öğrencilerin sayısı hakkında bilgi içermesi bakımından çok önemlidir.

“Tablo 1 ve diğer hesaplardan malüm olur ki, Semerkant eyaletindeki Müslümanların %3’ü ve Rusların %16’sı neferi okula gitmektedir. Bu durumda biz Müslümanların cahil olduğumuz ortadadır ve Hazreti Peygamberimizin ‘İlim Çin’de olsa dahi onu alınız’, ‘İlim talep etme erkek kadın her Müslüman için farzdır’, ‘Beşikten kabire değin ilim talep ediniz’

diye bildirmiş olduğu emri şeriflere riayet etmediğimiz görülmektedir. Ve bu bilgi rağbetsizliğinin sonu dünya ve ahirette rusvaylıktır”.9

Ceditcilerin eğitim faaliyetleri sadece yeni okullar açma ile sınırlı kalmamıştır. Onlar yurtdışına öğrenci göndermeye de çok önem veriyorlardı. Bu konuda Mahmudhoca Behbudi bir yazısında şöyle yazıyordu: “…Çağdaş insanlar yetiştirmek için hükümet mekteplerine, okulları ıslah için Orenburg, Kazan, Kırım, Kafkas ve İstanbul mekteplerine, medreselerin ıslahı için Mekke, Medine ve Mısır’a talebe göndermek lazımdır. Ve her öğrenci için her sene 300 somdan 400 soma kadar akçe lazım. Bu öğrencilerin tahsil süreleri 4 yıldan 12 yıla kadar olabilir. Bugün bu işe girişilirse 4-5 sene sonra sonuç alınır. ‘Öğrencilere yardım cemiyeti’ni kurma işi gençlerimizin himmet ve hamiyetlerine bağlıdır. Hükümet de bu işe iyi göz ile bakıyor. Gençlerden himmet ve gayret, zenginlerden şefkat ve merhamet lazımdır.”10

Cedit hareketi ilk başta eğitim alanında olmasına rağmen, Rusya’daki Narodnikler hareketi gibi sırf kültürel aydınlık hareketi değildi. Ceditlerin “marifet” mefkuresi sosyal açıdan daha zengin ve çok yönlü idi.

Onda günümüzde bile güncel sayılan tarihi vazifeler: Dinin manevi yükseltirici özelliği, çağdaş demokratik enstitüleri oluşturma, milli ve kültürel değerleri koruyarak ilerleme, piyasa ekonomisi ve hukuki mekânı şekillendirme sürecini hızlandırma görevleri bütün halde belirlenmiş ve dikkate alınmıştı. İlk dönemde Ceditçilik, teşkilatlanma bakımından dar ve sınırlı olsa da nazari görüş açısından çok geniş ufuklara sahip bir hareketti. Eğitimin ıslahı konusundaki talepler, ilk Ceditçilerin ideolojik görüşlerinin birleştiği ortak bir unsurun ifadesiydi. Onlar daha hareketin ilk etapında Türkistan toplumunun tedrici ıslahının gelecekteki modelini ve onunla ilgili önemli bir çok misyonları kendi faaliyetlerinde göstermişlerdi.

Eğer Ceditçilerin nazari görüşleri somut-tarihi bakımdan incelenirse, yenilikçilerin son dönemlerdeki tüm ideolojisinin esasını oluşturan bir kaç mühim kaidenin altı çizilerek sıralanabilir. İlk olarak, Ceditçiler toplumu aydınlatmadan, kitleyi Rus ve Dünya kültürüne aşina etmeden Türkistan'ın kalkınması imkansız olduğunu anlamışlardı. Onlar milletin yaşam koşullarının normale dönmesi için işgalci-feodal zülümden ve onların getirdiği ağır mecburiyetlerden arınmanın, manevi özgürlüğe kavuşmanın kaçınılmaz olduğunu idrak etmişlerdi. Onlar kendi eserlerinde yönetimin kanunsuzluk ve rüşvet, aşırı derecedeki vergi sistemi zulümkarlığını tenkit ettiler. Yerel yönetim şeklinin seçim düzenine ve Çar Rusyası'nın adaletsiz vergi siyasetine karşı seslerini duyurdular, protesto ettiler.

İkinci olarak, Ceditçi hareket liderleri medeni pıyasa mekânının içtimai-iktisadi koşullarını teşkil etmenin, İslam'ı hurafelerden temizlemenin, tarihi kalkınmaya hız veren önemli şartlar olduğunu savunuyorlardı. Avrupa ve Rusya'nın yenilikçi aydınlarından farklı olarak Ceditciler dini reddetmiyorlardı, ateist değillerdi. Bilakis onlar İslamı içtimai kalkınmaya erişmede Müslümanları birleştirici mühim etken olarak, toplumun yüksek ahlâkını temin eden, milletler arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını sağlayan mihenk taşı olarak çok değer veriyorlardı. Ceditciler İslam'ı manevi yükselişin mühim vasıtası olarak görüyorlar, fakat bunun için dinin kendisini Ortaçağ skolastik düşüncesinden arındırmak gerektiğini savunuyorlardı.11

Nitekim, "Ayine" dergisinde İshakhan İbret'in yayınladığı "Milleti Kim Islah Eder?" adlı makalede şu sözler vardı: "Biz Türkistan müslümanları arasında şeriate aykırı adetlerin çok olduğu herkese malümdür. Bunun def'i ve ıslahını kim eder? Bizim fikrimize göre bunu ıslah için ulema hazretleri himmet kemeri bağlayıb, mukaddes mihrab ve minberlerden va'z söyleyib, ulusa ahkamı şeriati bildirib, Beytullah hükmündeki mescid ve camilerde

sabah akşam emri ma'ruf ve nehyi münker edib, halkın anlayacağı dil ile nasihat eyler iseler ve devamlı olarak sabah ve yatsı namazları sonrası çeşitli konulardan bahsederseler elbette etkisiz kalmaz… Ulema gayret ederse elbette millet ıslah bulur."12

Behbudi'nin kurucusu ve başyazarı olduğu "Ayine" dergisini bir minber olarak kullanan ceditçi aydınlar vatandaşlarını "mezarlıklara çeki düzen vermeye" çağırıyor, onları koyun pazarı veya çöplüğe dönüştürülen mezarlıkların çevresini parmaklıklarla çevirip, kabirleri temiz tutmaya davet ediyorlardı. Eğer İslam alemindeki ıslahat ve yenilenme hareketleri içerisinde Türkistan Ceditçilerinin konumu hakkında söz etmek istenirse ilk önce yurtdışındaki müslümanların Türkistan'daki dini yaşam ile ilgili düşünceleri ve yazıları akla gelir. Kısacası, bu fikirler Türkistan ve Buhara'ya seyahat eden şahısların vatanlarına geri döndükten sonra orada gördüklerini ve yaşadıklarını anlattıkları acı hikayelerden ibarettir. Bu topraklarda dolaşan Kafkas müslümanları da, Tatar uyruklu liberal ıslahatçılar da orada yerel secdeciliğin hakim olduğunu, ulusun din diye bid'ata sarıldığını esefle kaydetmiş, konuyla ilgili yazılar yazmışlardı. Hatta bu hususta her zaman hassas davranan İsmail Gaspıralı da "Tercüman" gazetesinde Türkistan'daki vahim durumla ilgili yazılar yazmıştı.

Cedit hareketinin ilk yıllarında Fıtrat ve Behbudi tarafından telif edilen "İslam'ın Muhtasar Tarihi" adlı eser yenilikçilerin dine munasebetleri hakkında bize bilgi verecek mahiyettedir. Eser içerik bakımından bundan sonraki kalkınmanın istikbalını belirlemek için geçilmiş olan yolun çok yönlü analizinden ibarettir. Fıtrat'ın görüşüne göre, dünya bir "hayat gayesi"nde yaratıldıktan sonra ta Hazreti Muhammed'e kadar olan dinler, savaşlar ve kargaşaların düzensiz yer değişmelerine sahne olmuştu. Allah kendi Peygamberi vasıtasıyla hakiki dini gönderdi, İslamiyet toplum içindeki ve toplumlar arasındaki tefrikayı yendi, refah ve kalkınma devri

başladı. Müslümanlar dinin davet ettiği ilim yoluyla yeni buluşlar yaptılar… Fakat kendi ideallerini kaybetme, altın ve paraya değer vermeyle ortaya çıkan “açgözlülük” İslam alemini tenezzüle düşürdü, kurdukları devletler (Halifelik) savaşa sürüklenerek parçalandı ve işgalcilerın ayakları altında ezildi.

Behbudi İslam felsefesi üzerinde dikkatle durulması gerektiğini vurguluyordu: “…Bir zamanlar İslam düşünürleri Avrupa için Eflatun ve Aristo’yu yok olma tehlikesinden kurtardılar, bu da oralarda antik geleneklerin yeniden doğmasına ve onların skolastik görüşlerden arınmasına imkan sağladı. Şimdi ise İslam filozoflarının Avrupalıların topladıkları bilgilerden yararlanmaları için zaman geldi: Komşulardan tüm yeni ve yararlı şeyleri almak, pozitivizm, insan duygularına ve en önemlisi insan ihtiyaçlarına hitap eden A. Comte’un eserlerini öğrenmek lazım.”13

Ceditçiler nezdinde İslamı yenileme, ilim ve teknolojiyi geliştirme ilk dönemdeki İslami akideleri ve asri (yeni) koşulları dikkate alma ile bağlantılılıydı. İlk etapta Cedit önderleri durgun (skolastik) dini eğitime karşı çıktılar ve yeni usül mektepleri savundular. Onlara göre okuma-öğrenme yalnız mekteplerde cereyan eden bir olgu değil, belki bütün hayat boyunca kesintisiz devam eden bir süreçti. Şu nedenle yetişkinleri aydınlatma işine özen gösteriyor ve bu sürece katkıda bulunmak için yerli basın organlarından yararlanıyorlardı. Gazete ve dergilerde Ceditciler o dönemin güncel meselesi olan konularda, siyaset, toplumu aydınlatma, Usûl-i Cedit okulların fazileti, dünyevi ilimleri öğrenme, milli tarihi yeniden yazma ve araştırma, kadınları okutma, mahalli ve dünya haberleri, o gün için yenilik olan tiyatro, sinema ve benzeri mevzularla ilgili yazılar yayınlıyorlardı. Nitekim, Gaspıralı için “Tercüman” minber olduğu gibi, onun izdaşı ve yoldaşı olan Behbudi için de “Ayine” dergisi sesini duyurduğu siyasi minber olmuştu. Bu minber başında o büyük-küçük

herkese arkeoloji, coğrafya ve sağlıktan tarih, banka işi ve meteorolojiye kadar çeşitli fenlerden ders verirdi. Bu yazılar esasen belli konudaki haberlerden ibaret olup, hiç bir bilimsel düzene dayanmıyordu. Buna benzer düzensiz ama çok "yararlı" materyallar 1870'li yıllardan yayınlanmaya başlayan Tatarların "birinci muallimi" Abdulkayım Nasiri'nin kitlesel takvimlerinde, Mahmud Tarazi tarafından "Sırac ul-Ahbar" dergisinde (1911-1918), ondan daha önce (1871-1873) Ahmed Midhad tarafından "Dağarcık" dergisinde, "Kırk Anbar" (1874-1877) ve benzeri dergilerde yayınlanmıştır. Bu yazıların profesyonelizm açısından ne kadar kurallara uygun olup olmadığı bizce önemli değil, esas önemli olan, eğer bu neşirler kendi okurlarının ellerine ulaştığında, onlara gereken bilgi ve eğitimi sağlamış olmasıdır.

Kısacası, XX. yüzyıl başında Ceditcilerin yürüttükleri sosyal ve siyasi faaliyetler Türkistan tarihinin altın sayfalarını oluşturdu denilebilir. Onların ülke tarihinde bıraktıkları iz ve kısa bir zaman içinde yaptıkları büyük işler hakkında ilerde çok şeyler yazılacaktır.

Sözümüzü bitirmeden önce yine Behbudi ve Gaspıralı arasındaki dostluk ilişkisine değinmeyi lazım gördük: İsmail Gaspıralı'nın vefatı ile ilgili yazısında Mahmudhoca şöyle diyordu: "Öyle ki, bu günde Rusya Müslümanları içinde her bir dergi okuru, her bir muallim ve her usül-i savtiye öğrencisi ve her dergi yazarı merhumun bilvasıta şagirdidir. Yani üstad-ı müezzemin bugün Rusya Müslümanları arasında milyonlar ile ulemadan, muharrirlerden, muallimlerden ve öğrencilerden şagirdleri vardır. Hem de nasıl şagird! Hülasa, İsmailbek hazretleri yıllardır topluma ders verme ile, onu aydınlatma ile meşgul oldu. İmdi ilalebed onun efkarı ve ruhu adedsiz ve nihayesiz müslümanlara irfan dersi verir… Hülasa, Rusya Müslümanları içinde böyle bir Zat gelmemiştir. İşte bu Zat-ı nayab işbu sene beşinci Zilkade-12. Eylül'de bu alem-i faniden göç edip, Hakk'ın

rahmetine kavuşmuş, bütün dünya müslüman aydınlarını yas ve elem esiri eylemiştir. Ona Yüce Allah'tan rahmet dileriz…”[14]

Bizce, Üstad İsmail Gaspıralı haklarına bildirilen bu hurmet ve şerefe Ceditçi hareketin tüm fedayi (kahraman) aydınları da layıktırlar.

1 Özbekistan'ın Yeni Tarihi, 2. Kitap, S.10. Taşkent, 2000.

2 S. Azamhocaev, Türkistan Muhtariyeti, S. 7, Taşkent, 2000.

3 B. Kasımov, Meslekdaşlar, S. 9, Taşkent, 1994.

4 Ayine Dergisi, S. 906-911, 38. sayı, 1914.

5 S. Azamhocaev, Türkistan Muhtariyeti, S. 8-9, Taşkent, 2000.

6 Bakınız: İsmail Gaspırali, Hoca-i Sıbyan, Bahçısaray, 1888 ve Rehber-i Muallim, Bahçısaray, 1898.

7 İ. Baldauf, 20.Yüzyıl Özbek Edebiyatı, S. 22-23, Taşkent, 2001.

8 M.Behbudi, Semerkant Mektebi Hakkında, Türkistan Vilayeti Gazetesi, 30 Ocak, 1908.

9 Ayine Dergisi, S. 513, 27. Sayı, 1914.

10 Ayine Dergisi, S. 601-604, 31. Sayı, 1914.

11 S. Azamhocaev, Türkistan Muhtariyeti, S. 9-10, Taşkent, 2000.

12 Ayine Dergisi, S. 274-275, 12. Sayı, 1914.

13 Alimova D., Raşidova D., Mahmudhoca Behbudi ve Onun Tarihi Tefekkurü, Taşkent, 1999.

14 Ayine Dergisi, S.1186-1188, 50. Sayı, 1914.

Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş / Doç. Dr. Adeeb Khalid [s.636-643]

Carleton College

Rus İmparatorluğu Müslümanları arasında modernist bir kültürel reform hareketi olan Ceditçilik, kendine özgü birçok yerel özellikler edindiği Orta Asya'ya yirminci yüzyılın başlarında ulaşmıştır. Ceditçilik, açıkça, Arap alfabesi öğretiminin yeni bir yönteminin savunuculuğu olarak başlamasına rağmen, dünyanın geleneksel anlayışlarına karşı büyük çapta bir meydan okumanın tohumlarını kendi içinde barındırıyordu. Bu kültür reformunun taraftarlarının yazında adlandırıldığı şekliyle, Ceditçiler, dünyayı ve toplumlarının onun içindeki yerini, yeni ölçütlere dayalı yeni biçimlerle görüyorlardı. İslâmiyeti "çağın ihtiyaçlarına göre" yeniden yorumlamaya çabalamışlar ve İslâmî modernliğin ayrıntılarıyla uğraşmışlardır. Bu süreçte, bölge için yeni siyasal ve kültürel kimliklerin ayrıntılarına da girmişlerdir. Bu yüzden, Ceditçiliğin modern Orta Asya'nın kültürel tarihinde merkezi bir önemi vardır.

Bu makalede iki temel amacım var. İlk olarak, Orta Asya Ceditçiliğini kendi yerel bağlamına oturtmaya çabalayacağım; ve ikinci olarak da, kendi sözlüğündeki çok önemli iki kavramı incelemeye çabalayacağım: millet ve ilerleme (terakki). Yerel bağlam önemlidir, çünkü Rus İmparatorluğu'nun Müslüman halklarının tarihi, çoğu kez tarihsel ayrıntılara sınırlı bir bakış içinde, çok genel olarak işlenmiştir. "Millet" ve "ilerleme" kavramlarının (ve birbiriyle bağlantılarının) incelenmesi, aynı şekilde, konu üzerindeki görüşleri varolan yazında çoğu zaman yanlış tanıtılan Ceditçilerin tasavvur ettikleri topluluğun doğasının anlaşılması için gereklidir.

Rus İmparatorluğu’nda Ceditçilik

Ceditçilik, Gaspıralı İsmail Bey tarafından 19. yüzyılın son yirmi yılında Volga-Ural havzası ve Kırım Tatarları arasında yaygınlaştırılan Arap alfabesi öğretiminin savtiye (ses) diye adlandırılan yeni yönteminden kaynaklanmıştır. İsmail Bey 1884’te Bahçesaray’da, aynı zamanda ders kitaplarını da yazıp yayınladığı örnek bir okul kurmuştur. Rus İmparatorluğundaki en etkili Müslüman basın organı olan gazetesi Tercüman’da da, davasını usanmadan savunmuştur. 1 Bunu izleyen yıllarda yeni yöntem Volga-Ural bölgesi ve Kırım’da yaygın olarak kabul edilir hale geldi ve Tatarlar arasında olağanüstü bir kültürel gelişmeye yolaçtı. Yeni yöntem medreseleri kurulmaya başlarken, usul-i cedid okulları her tarafta yaygınlaşınca. Tatar kitap üretimi ve gazeteciliği gelişti ve yeni edebi türlerin ortya çıkmasına yol açtı. Özellikle Rusça, Fransızca ve Arapça’dan yapılan bir çeviri seli, Tatar düşüncesinin parametrelerini yeniden belirledi ve İslâmî modernliğe yol açtı.2

Ceditçilik, Volga-Ural havzası ve Kırım dışında hızla yayıldı. Usul-i cedid okulları ve gazetecilik Azerbaycan ve Türkistan’a ulaştı. Fakat Rus İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinde sosyal ve siyasal bağlam çok değişik olduğundan dolayı Ceditçilik her toplumda farklı bir nitelik alma eğilimindeydi. Farklılık öylesineydi ki, Rus İmparatorluğu’nda tek bir homojen hareketten ziyade, çok sayıda Ceditçilikten bahsetmek daha mantıklı olur. Değişik Ceditçilikler ortak bir söz dağarcığı ve modernlik söylemini paylaşıyorlardı, fakat her Ceditçiliğin doğasını belirleyen yerel şartlardı. İlköğretimin usul-i cedide göre merkezileşmesi, reform gündemindeki ortak öğeler arasındaydı (bu, Rus İmparatoluğu’nun koşullarının topluma bıraktığı bir alandı). Ayrıca, Rus İmparatorluğu’nun her tarafındaki (ve dışındaki) Ceditçiler, birbirine bağlı modern bir basının

okuyucularının oluşturduğu tek bir topluluğun parçasıydılar. Tercüman hepsi tarafından okunuyordu, fakat her grubun gündemini belirlemiyordu.3

İsmail Bey, Rus Devleti'nin sınıflamasına göre bir mirza, yani soylu idi. Ülkesindeki olağan İslâmî eğitiminden sonra, yurt dışına, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'na gitmeden önce, Rus askeri akademisine devam etti. Usul-i cedid okulunu kurmaktaki temel kaygılarından biri Müslüman çocukların, Rus İmparatorluğu'nun tüm vatandaşları için hayati önemde olduğuna inandığı Rusça bilgileri edinebilecekleri bir yol yaratmaktı.4 Bu fikirler, az fakat etkin bir Müslüman soylu grubunun Rus devleti tarafından tanındığı Kırım ve Volga-Ural bölgelerindeki Tatar toplumunun seçkinleri arasında yankı buldu. On dokuzuncu yüzyılın son onyıllarında Volga Tatarları arasında, Rusya'yı Sibirya ve Semerkant bölgesine bağlayan yaygın ticaret ağlarına dayalı ticari bir orta sınıfın yükseldiği görüldü. Dünyadaki yerini tanımlamaya çalışan bu grup, Ceditçilikte, İslâmiyet ile modernliğin bağdaşacağını açıkça dile getirmesini çok cazip buldu. Usul-i cedid çok geçmeden Tatarlar arasında yaygınlaştı ve 1917'de eski rejimin son zamanlarında, aralarındaki egemen akım haline geldi.

Orta Asya'da, örneğin, Rus vilayeti Türkistan ve koruma altındaki Buhara ve Hive'de ise durum oldukça farklıydı. 1864 ve 1889 yılları arasında ilhâk edilen Türkistan'da Rus egemenliği yeni ve çok zayıftı. Tatar halkı, Ruslarla (ve değişik dinî inançları olan çok sayıdaki diğer yerli etnik gruplarla) karışık olarak yaşıyordu ve Rus Devleti'nin sosyal tabakaları ile uyum içindeydi. Devlet, Türkistan'da, halkı kendi sınıflandırma sistemi içinde asimile edecek böyle girişimde bulunmadı. Onun yerine yerel halk sosyal konumlarına bakılmaksızın tuzemtsı, yani yerliler olarak kaldı. İlk genel vali K. P. Kaufman, kendisine göre, İslâmiyetin bölgede ölümüne yol açıp Rus İmparatorluğu içinde asimile olmasına götürecek olan "İslâmiyeti görmezlikten gelme" doktrininin ayrıntılarıyla uğraştı. Bunun pratik sonucu

rejimin geleneksel dinî seçkinlere el sürmemesiydi. Daha önceleri ulemanın otoritesini dengeleyen savaşçı seçkinlerin büyük bir kısmının fetihle yok olmasıyla dinî seçkinler, fethinden önce nadir olarak elde edebildikleri bir nüfuz elde ettiler. Toplumda kültürel reformun cezbedeceği hiçbir grup yoktu.

Ancak fetihten sonraki ikinci kuşakta, yirminci yüzyılın başlarında, böyle unsurlar görülmeye başlandı. Yine de, bunların sosyal ve kültürel kökenleri Tatarlarınkinden farklıydı. Reformun ilk taraftarları genellikle geleneksel Müslüman eğitimi almışlardı, fakat gazete okumaları ve seyahatleri sayesinde modern dünyayı tanıyorlardı. Orta Asya'daki en saygıdeğer kişi olan Mahmud Hoca Behbudi, Semerkant yakınlarındaki bir köyün kadısının oğluydu; Behbudi, babası ve amcaları tarafından zamanın standart medrese kitaplarıyla evde eğitilmişti. Aile, Behbudi'nin yurtdışına seyahatini sağlayabilecek kadar varlıklıydı. Haç yolunda İstanbul ve Kahire'ye gidişi, Behbudi'nin entellektüel gelişiminde bir dönüm noktasıdır. Bu yerlerdeki modernist reformların birinci elden yaşanması, onu, benzer fikirleri kendi ülkesinde de yaymaya ikna etti. Türkistan'ın, Taşkent'li Abdullah Avlâni ve Münevver Kari Abdü'r-Reşid Han oğlu ve Hokand'lı İshak Han gibi diğer önde gelen Ceditçileri'de ulema ailelerinden geliyorlardı. 1910'a gelirken Ceditçilerin profili değişmeye başlar: genç Ceditçiler hâlâ geleneksel olarak eğitimli ailelerden geliyorlardı, fakat medrese eğitimleri daha azdı. Örneğin Çolpan adıyla şiir yazan Abdülhamid Süleyman, Rus ve Müslümanlık eğitimini paralel olarak sağlamak için Rus hükümeti tarafından açılan Rus-yerli okulları diye adlandırılan okullardan birinden mezun olmuştu.

Emiri iç işlerinde özerk bırakan Rusların koruması altına alınmış Buhara'da durum daha da farklıydı. Rusların fethinin ardından emir, koruma altına girmek olsa bile, Ruslara, içteki muhalefete karşı emiri

desteklemelerine karşı hisse teklif etmek suretiyle tüm yabancıların nüfuzunu kontrol altında tutmaya çabalayarak geleneklerin koruyucusu rolünü yüklenmiş ve bu gerçekten de onu iç olaylarda, ondan önceki tüm emirlerin geçmişte olabildiklerinden daha güçlü kılmıştı. Ceditçilik, daha geniş bir reform ittifağı haline geldi. Yeni filizlenen tüccar grupları daha fazla kurumsallaşma ve görevlilerin bireysel kaprislere daha az yatkın olması umuduyla vergilendirme ve yönetim refomlarından yanaydılar. Aynı zamanda, Buhara'nın içine alındığı yeni düzende işlevsel olabilmek için gerekli olan hünerlerle donatacak modern eğitimi çocukları için sağlayabilmeyi umuyorlardı. Reformlara izin verilip verilmemesi üzerine yoğun tartışmalara yol açan hizipçi mücadelelerle uğraşmakta olan-ve kolaylıkla emirin kendisinden sonra emirlikteki en etkin ve becerikli grup olan Buhara'lı bazı ulema arasında da destek bulmuşlardı. Bununla beraber Ceditçilerin Buhara'lı ulema arasındaki yandaşları yenilgiye uğradılar ve 1909'da emirlikte usul-i cedidle eğitim yasaklandı. Bu nedenle tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimini alabilmeleri için öğrencileri İstanbul'a gönderme amacıyla Çocuk Eğitim Derneği'ni (Terbiye-i etfâl) kurdular. Böyle öğrencilerin sayıarının pek fazla olmamasına rağmen-1910 ve 1914 yılları arasında 105 çocuk gönderilmişti bu Osmanlı bağlantısının Buhara Ceditçiliği üzerinde çok önemli bir etkisi oldu.5

Millet ve İlerleme

Orta Asya Ceditçiliğinin farklı lezzeti Münevver Kari tarafından 1906'da kaleme alınmış aşağıdaki teşvik edici sözlerde yankılanmıştır:

Ey dindaşlar, ey vatandaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğerleriyle, gelişmiş ülkelerle karşılaştıralım.

Gelecek kuşakların istikbâllerini emniyet altına alalım ve onları diğerlerinin köleleri ve hizmetçileri olmaktan kurtaralım. Avrupalılar,

ihmalimizden ve cehaletimizden faydalanarak hükümetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi de ellerine geçiriyorlar. Kendimizi korumak için hızla sorunlarımızı ıslah etmeye çabalamazsak milletimiz, çocuklarımız ve geleceğimiz aşırı zor olacak. Reform, zamanımıza uyan bilimlerin hızla öğrenilmeye başlamasıyla başlar. Şimdiki çağın bilimlerini öğrenmek, okullarımızın ve öğretim yöntemlerimizin reformuna bağlıdır.6

Gerileme ve arkadan takip edecek korkunç son Ceditçilerin genellikle paylaştığı bir duyguydu. Reform, yok olma pahasına da olsa gerekliydi. Reformun savunulması, içinde bulundukları yozlaşmış zamanın sert eleştirisine yaslanıyordu. Çağın ihtiyaçları göz önünde tutularak, Orta Asya toplumunun hepsinin olmasa da büyük bir bölümünün acil bir değişiklik ihtiyacında olduğu düşünülüyordu. Çözüm, Ceditçilerin kendi toplumlarında teşhis ettikleri sakatlıkların hepsine deva olacakmış gibi görünen bilginin edinilmesinde yatıyordu. Zamanın diğer modernistleriyle ortaklaşa olarak, Ceditçiler toplumlarının “gerileme” ve “yozlaşmasını” onun İslâmiyetin doğru yolundan sapmasına atfediyorlardı. Ceditçilere göre Müslümanlar gerçek İslamı takibettiklerinde, bilgide dünyanın önderleriydiler ve Müslüman imparatorluklar güçlüydüler. Dinin yozlaşması onları cehalete siyasal ve askeri zayıflığa götürmüştü. Çözüm, “gerçek İslâmiyete” dönüşteydi.

Fakat “gerçek İslâmiyet” Ceditçiler için ne anlama geliyordu? Sürekli değişim tarafından tanımlanan bir tarihsel bilinç olan İlerleme fikri, jeolojik zamanların ve dil gruplarının icadı, ve modern coğrafya kavramı, hepsi değişik şekillerde Ceditçilerin dünyayı algılama biçimlerini değiştirdi. Yeni zaman ve mekân kavramları dünyanın çok geniş olarak tarihselleştirilmesine izin vererek, İslâmiyetin ve Müslüman olmanın yeni ve rasyonalist kavrayışlarını üretti. İslâmiyetin gerçekten kavranması,

otorite olan ustalar zincirine eklemlenmeyi değil, artık basılı olarak bulunabilen özgün metinsel İslâmî kaynakların iyice öğrenilmesini gerektiriyordu. Bu, tüm bireysel ve toplumsal hastalıkların çözümü olarak daha geniş bir bilgi (ilim) kavramının bir parçasıydı. Sadece bilgi Müslümanları gerçek inanca götürebilirdi.

Bilgi aynı zamanda Rusya'nın (ve genelde Avrupa'nın) "daha gelişmiş" toplumlarının Müslümanlara olan üstünlüğünü açıklıyordu. 1917'ye kadar Ceditçilerin Rusya ve Avrupa'ya bakışları çok olumluydu: onlar Ceditçilerin sürekli öne sürdükleri bilgi, refah ve askeri güçlülük arasındaki bağlantıların örneklerini yaşıyorlardı. Böyle olumlu görüntüler sadece Ceditçilerin Avrupaseverliğinin sonucu değildi. Hepsinin didaktik bir amacı vardı: kendi toplumlarını Avrupa'nın hayran oldukları yönlerini -bilgi, düzen, disiplin, güçlülük- elde etmeye teşvik etmek. Avrupa'nın bu cazibesi, eğer Müslüman toplumlar Avrupa'yı "yakalayamazsa" durumlarının "daha da kötü olacağı" korkusuyla birarada varlığını sürdürüyordu. Avrupa'lı güçlerin hemen hemen hiç karşı konulmadan gezegenin geri kalan kısmına sızmaları bu korkuları ayakta tutuyordu. Ceditçilerin umudu, eninde sonunda Müslümanların modern dünyaya eşit ortaklar olarak bağlanmasıydı. Avrupa'nın modernliğini kendileri için istiyorlardı.

Ceditçilik, alfabenin sadece yeni bir yöntemle öğretilmesinin savunulması olarak başlamış olabilir, fakat çok geçmeden Müslüman toplumunun durumunun derinlemesine eleştirisine dönüştü. Ceditçilerin planlarında ima edilen şey yeni ölçütler temelinde Müslüman toplumun kendisine ve dünyaya yeni bir bakış biçimiydi. Ceditçinin fonetik yöntemi savunmasının altında yepyeni bir bilgi kavramı vardı. Okuryazarlığın kutsal bir etkinlikten ziyade, işlevsel bir hüner olarak öneminin vurgulanması ile usul-i cedid, kültürel otoritenin yaygın biçimlerine güveni derinlemesine

sarsarak çökertici olabilirdi. Ulemanın otoritesi, medresede yıllarca çalışarak elde ettikleri kültürel sermayeye dayanıyordu. Bunun gibi kültürel damgalar, dinî otorite ve kültür sorunları üzerine tartışma alanını sınırlamaya yarıyordu. Ceditçilik bunun tersine, gazetelere, magazinlere, basılı kitaplara dayanan, yeni ve basıma dayalı kamusal alanlarla, ve de tiyatroyla ifade ediliyordu. Toplum hakkında tartışmak için bu yeni mekâna giriş sadece işlevsel bir okuryazarlık gerektiriyordu. Okuryazarlığın meydana çıkması böylece geleneksel kültürel seçkinlerin zararına, Ceditçilerin ise yararına oldu. Bu kamusal mekândaki tartışmalar ulemanın otoritesinin dayandığı varsayımların itibarının kaybolmasına hizmet etti. Medreseler çağın ihtiyaçlarını karşılamadıkları; İslâmiyetin yozlaşmış yorumlarını ürettikleri ve hattâ tembellik ve uysallık yuvaları oldukları için eleştirilmeye başlandı. Ulemaların uzmanlaştıkları kitaplar artık Müslüman topluluğunu sadece cehaletin karanlığında tutmaya ve İslâmiyetin gerçek mesajını gizlemeye yarayan safsata ve hurafelerle dolu addediliyordu.

Orta Asya Ceditçiliğinin sözlüğündeki en önemli şey “terakki”dir. Zamanındaki kullanılışıyla bu kelime, ilerleme, gelişme, yükselme ve büyüme kavramlarını kapsıyordu. Ceditçiler tarafında yayınlanan ilk gazetenin adı “Terakki” ’dir. (Editörü Münevver Kari Abdürreşid Han oğlu ve Eylül 1906’da yayına başlamıştır.) Ceditçiler siyasal yazılarında da sürekli ilerlemeden bahsediyorlardı. Ceditçiler çağlarının diğerlerinden farklı olduğunu açıkça anlıyorlardı: “[Geçmişte], bir bilim ya da zanaat [belirli bir zamanda] gelişirdi”, diyordu bir usul-i cedid kitabı. “[Bununla beraber] bu yüzyılda tüm bilimler ve zanaatlar [beraberce] gelişiyor…. Bu yüzyıl bilim ve ilerleme yüzyılı. Bu yüzyılda görülen bilimler daha önce hiç görülmedi.”7 Gerçekten de Ceditçilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları en yaygın terim “terakkiperver”, yani ilericilerdir.

Sürekli değişim ve iyileşme kavramlarının Ceditçiler zamanında ne kadar radikalce farklı olduğu, aşağıda Fitrat'ın okuyucularına açıklamak için girdiği zahmetlerden görülebilir: "Dünyada insanlar tarafından yapılmış değişiklikleri inkâr etmek imkânsızdır. Bu değişiklikler… ilerleme mi yoksa gerileme midir? Yani, insanlar yaratılıştan bugüne ileriye mi, yoksa geriye mi gitmişlerdir? Kuşkusuz ileriye, [örneğin] doğru ilerliyorlardı ve günümüze gelene kadar da bir noktada durmadılar. Örneğin birkaç sene önce demiryollarını en nihai ulaşım yöntemi olarak düşünüyorduk. [Fakat] bir süre sonra insan bilgisinin gücü uçağı icat etti ve bizim yanıldığımızı ispat etti. Bu yüzden, insanlığın yaratılıştan günümüze ilerlediği açığa çıkmaktadır ve bizim zamanımızdan sonra da ilerleyecektir, yani ileriye doğru [gidecektir]."8

Tarihin sonu açık olan bir değişiklik olarak görülmesi, Ceditçilerin dünyayı ve onun içindeki yerlerini görme biçimlerini değiştirdi. Eğer ilerleme doğanın bir gerçeğiyse, o zaman onun için çabalamanın sorumluluğu Müslümanlara da düşüyordu. İlerlemenin anahtarı bilgi ve eğitimdi. Usul-i cedid okullarının Ceditçilerin planlarındaki merkeziliği bundan dolayıydı. Gerçektende, istenileni gerçekleştirmek için bilginin gücüne olan bu inanç, Ceditçileri doğrudan Aydınlanma geleneği içine yerleştirir. Ceditçiler toplumlarında dünyevî ve dinî bilgilerin geliştirilmesi için sürekli tartışmışlardı. Birçoğu burada bahsetmeye değer. Dini ve dünyevî şeyler arasındaki ikilem yürürlükteymiş gibi görünüyor; aynı zamanda dinî bilgilerin kendilerinin, ilerlemenin gereklerine göre yeniden biçimlendirilmesi gerekliliği açıktır (Ceditçilerin medrese eğitimini ayrıntılı eleştirileri buna kanıttır); ve son olarak da, artık ulusal ilerlemenin ihtiyaçlarından daha az öneme sahip olan bilginin tüm anlamı hafifçe değişmektedir. Orta Asya ve özellikle Buhara uzun süreden beri İslâmî öğrenimin ana merkezlerinden biriydi ve önemi Ceditçilerin zamanına

kadar tanınmaya devam etmişti. Fakat bu geleneksel kuruluşlarda aktarılan bilgi tamamıyla farklı bir şeydi: temel itici gücü, mevcut zamandaki eğitilmişler topluluğunun, selefleriyle bağlarını korumaya yönelik muhafazakârlıktı. İlerlemenin amaçlarına hizmet etmiyordu ve bu nedenden dolayı Ceditçiler tarafından sertçe eleştiriliyordu. Ceditçilerin tercih ettiği bilgiler, “çağın ihtiyaçlarına göre” (Ceditçiler tarafından sürekli tekrar edilen bir deyim) her alanda uzmanlar yetiştirmek suretiyle ulusa hizmet edecektir. Öyle ki, ilerleme, bilgisini geliştirebilen herkesin faydalanabileceği evrensel bir fenomendir. Kültürel olarak, tarafsızdır. Ceditçilere göre İslâmiyette Müslümanları modern bilgileri edinmekten alıkoyan hiçbir şey yoktu. Gerçekten, sadece dünyadan tamamıyla haberi olan bireylerin, örneğin modern dünyevî bilimlerle eğitilmiş olanların İslâmiyeti tamamen anlayabileceğini savunuyorlardı sık sık.

Böylece, ilerleme kavramının içselleştirilmesi Ceditçilerin garipliklerinin en parlak noktasıdır. Bir yandan da onları Orta Asya Müslüman toplumundaki diğer gruplardan ayırır. Çünkü kitlelerin geleneksel dünya görüşlerine bağlı kalmaya devam ettikleri hatırlanmalıdır. Dinî bilginler (ulema) arasında fikirleri Islah gazetesinde açıklanan paralel bir reform hareketi vardı. Bununla beraber bu reformun ilerlemeyle pek ilgisi yoktu, fakat sadece İslâmî düşüncenin arındırılması ve kutsal kitabın ışığında davranmak ekseni etrafında dönüp duruyordu. Aynı zamanda, herkesin ilerlemeden faydalanabileceği fikri, Rus ve yerli, Avrupalı ve Doğulu, koloniciler ve kolonize edilenler arasında Orta Asya’daki kolonyal düzeni onaylayan ikilemleri çökertti. Rus memurları Ceditçileri “bölücülük” ve “pan-islamcılık”’la suçlayarak onlardan her zaman şiddetle şüphelenmişti. Rus memurlarının korkularına yapıştırdıkları etiketler her zaman doğru değildi, fakat sonuçta korkularında haklıydılar. Ceditçilerin refomunun hedefi millet idi ve reformlarının itici gücü sadece milletin

çıkarlarını kendilerine göre kavrayışlarıydı. (Gerçekte, onlar için bir ulusal kimliğin gerçekleşmesi bile tek başına ilerlemeydi.) Ceditçilerin, üstün nitelikli bilgileri dolayısıyla daha yüksek düzeyde bir ilerlemeyi başaran ve bundan dolayı izinden gidilmesi gerekli modeller olan Rusya ve Avrupa hakkında söyleyecek birçok olumlu şeyleri vardı ve tamamen kendi çabalarıyla ilerlemeyi başaran "devletsiz" milletler olan Yahudiler ve Ermeniler de aynen öyleydi. Fakat Ceditçi reformun tüm amacı, milletin dünyadaki şerefli yerini almasını sağlamak, kendi kendine ilerlemeyi başarmaktı.

Milletin Çıkarları

Millete olan ilgi, diye yazmıştı Sadriddin Aynı bir keresinde, Orta Asya'da modern edebiyatı önceki edebiyattan ayıran şeydir.9 Ceditçiler reformlarının konumunu sadece millete kaydırmakla kalmamışlar, aynı zamanda ona yeni bir anlam da vermişlerdir. Millet uzun süreden beri tüm Müslüman dillerinde hiçbir siyasal anlamı olmadan topluluk anlamında kullanılıyordu (bu yüzden insan millet-i hanefiye'den, yani hanefi mezhebini takibedenlerin oluşturduğu topluluktan bahsedebilirdi). Osmanlıca kullanımıyla ortaklaşa olarak, Ceditçiler, milleti er geç etnik bir ikincil anlamda edinen siyasal bir yapıya dönüştürdüler. Bu makalenin geri kalan kısmında Ceditçilerin topluluk kavramını araştırmak istiyorum: milletin siyasal hedefleri neydi ve bunu kim tayin ediyordu? Konu, Ceditçilerin alışılmış bir şekilde (ve kolaycılıkla) "milliyetçi", pan-islamcı", "pan-türkçü" olarak tanımlandığı yazılarda gösterildiğinden çok daha karmaşıktır.

Ceditçilerin millet için tasarladıkları siyasal hedefler, yeni siyasal fırsatların siyaset alanını yeniden belirlediği 1917 Rus devriminden sonra dramatik bir biçimde değişti. 1917'den önce Ceditçilik, Müslüman toplumun kendisine yöneltilmiş kültürel reformun bir söylemiydi.

Egemenliğin kaybedilmesiyle, toplumun kendi kanatlarıyla uçmaya başlaması gerekiyordu. Hayatta kalmalarını ve refahlarını sağlamak için kendilerini cehalet uykusundan uyandırmak (Ceditçilerin çok sevdikleri bir metaforun anlattığı gibi) topluma bağlıydı. Mahmud Hoca Behbudi bir zamanlar vatandaşlarını çocuklarının "gerçek İslâmiyet için çalışacak hakim, avukat, mühendis, öğretmen, milletin destekçileri ve hizmetçileri" olmaları için eğitmeye çabalamaları için iknaya çalışmıştı.10 Bu sonuca ulaşmak için, "Onları, Müslümanlığın alfabesini, dinin temellerini ve kendi dilimizi öğrettikten sonra hükümetimizin yönetimindeki düzenli okullara ve sonra da tıp, hukuk, mühendislik [vb.] öğretmek için St. Petersburg ve Moskova'daki üniversitelere göndermemiz zorunludur… Ve bu suretle eğitilmiş Müslüman çocuklar uygulamalı tecrübe kazanmak için İstanbul, Amerika ve Avrupa üniversitelerine gönderilmelidir."11 Diğer yazarlar da kurgularında aynı bağlantıları resmediyorlardı. Bu hayalin belki de en açık bir şekilde dile getirilmesi Çolpan tarafından 1914'te yayınlanmış kısa bir hikâye olan "Doktor Muhammadyar'da ortaya çıkar. Muhammadyar'un berber olan babası Rusya ve Müslüman dünyasındaki gezilerinde eğitim ve bilginin değerini takdir etmeye başlamıştır, ve bundan dolayı oğlunun iyi bir usul-i cedid eğitimi almasını sağlamıştır. Bununla beraber oğlu eğitimini tamamlayamadan önce babası öldürülür (toplumda hüküm süren cehaletin bir sonucu). Muhammadyar sevgili Türkistan'ını terketmek zorunda kalır fakat kendi ısrarı ve onu bir bursla ödüllendiren Bakü Müslümanlarının yardımıyla tıp öğrenmek için St. Petersburg'a gider. Çok çalışmak onun başarısını garantiler ve hakkıyla çok başarılı bir biçimde mezun olur. Sonra, İslâmiyete ve milletine hizmet etmek için, hüznü aklından hiç çıkmamış olan ülkesine dönmeden önce daha da uzmanlaşmak için İsviçre'ye gider.12

Modern eğitim ve bilgileri edinmenin amacı, Müslüman toplumlarda Orta Asya'nın içine emildiği yeni düzende çalışabilecek seçkinler

yaratmaktı. Böyle seçkinlerin sağlayabileceği önderlik olmaksızın Orta Asya toplumları, toplum olarak yok olacaktı. Türkistanlı Ceditçiler, bazı Müslümanların bile milyoner olduğu bir şehir olan Bakü'ye de hayranlık duyuyorlardı. Ceditçiler için bu, başarının emin bir göstergesi ve Türkistanlıların taklit etmeye çalışması gereken bir şeydi. Bununla beraber, başarının da mihenk taşıydı. Ve bu, sık sık dile getirilen bir beklenti olan, servet edinenlerin, usul-i cedid okullarına fon sağlayarak, tiyatroyu himaye ederek, kendi başlarına varlıklarını sürdüremeyecek olan gazete ve diğer yayın çabalarının giderlerini karşılayarak, ve ihtiyacı olanlara yardım etmek için yardımsever dernekleri kurarak servetlerini milletin yararına sorumluca kullanmaları ile beraberce anılırdı. Çolpanın kurgularındaki ideal Bakü milyonerleri kendi milli yükümlülüklerini yerine getiriyorlardı; oysa Türkistan'daki gerçek yaşamda böyle şeyler her zaman olmuyordu ve Ceditçiler paralarını "bencil" amaçları için harcayan o zengin insanları sertçe eleştiriyorlardı.

Son olarak, Ceditçiler siyasal alana katılma yolları açmaya çalışıyorlardı. Bunun altını çizmek çok önemlidir, çünkü Çarlık bürokratları Ceditçileri düzenli olarak "bölücülükle" suçlamışlardı; bu bilimadamları arasında sık sık eleştirilmeden kabul edilmiş bir suçlamadır ve Sovyet-sonrası koşullarda "ulusal kurtuluş" kavramına dönüştürülmüştür. Durum bundan çok daha karmaşıktır. Çarist rejim, kuşkusuz, bir otokrasiydi ve siyasal önemi olan konularda sosyal gruplara söz hakkı vermekten nefret ediyordu. Rejimin tüm devlet-dışı oyuncuları siyasal alanın dışında tutma isteği, anayasaya benzer bir şeyi ve bir tür temsil hakkını kabul ettiği 1905 devriminde sınava girmişti. Rejim vazgeçtiği yetkileri 1907 gibi erken bir tarihte bile geri almaya başlamasına rağmen -oy hakkını büyük bir oranda kısıtlayan yeni seçim kanunları çıkarılmış ve Türkistan tamamıyla oy verme hakkından mahrum edilmişti- yine de, oy verme hakkının bir gün

genişletileceği ve imparatorluğun tüm vatandaşlarına uzanacağı umudu cömertçe varlığını korumuştu. Buna ek olarak, Ceditçilerin milletin yararına kullanmayı umdukları yerel belediye ve daha alt düzeylerde kendi yönetimleri vardı. Kesinlikle, politikanın bu anlayışı, birçok Ceditçiyi 1916'daki mecburi askerliğe karşı olan ayaklanmaya karşı olmaya yöneltmiştir (Ceditçiler bunda, imparatorluğa hizmet etme ve böylece savaş bittikten sonra siyasal ayrıcalıklar kazanabilme fırsatı görüyorlardı); 13 ve 1917 Şubat devrimini candan karşılamalarına yol açan, bu aynı katılım umuduydu.

İlk heves çok geçmeden söndü. Ceditçiler kendi toplumlarında büyük bir muhalefetle karşılaştılar. Bir yandan, muhafazakâr güçler değişik bir siyasal hareket hayaliyle Ulema Cemiyeti'ni desteklediler ve çeşitli seçimlerde Ceditçileri kolaylıkla yendiler. Öbür yandan ise, Taşkent'teki Rus yerleşimciler Şubat devrimi tarafından vaat edilen demokrasinin pahasına, kolonyal ayrıcalıklarını korumaya yönelik politikalar izlediler.14 Sonunda, yerleşimciler nüfusunun bir grubu ekimde sovyetler adına iktidarı ele geçirdi. Bu olaylar Ceditçiler için bir dönüm noktasını teşkil etti. Ruhi durumları daha da karamsarlığa dönüştükçe Ceditçilerin tutumları radikalleşti. Onları bu noktaya getiren teşvik edici sözlerin hiç değeri yoktu; onun yerine Ceditçiler o anın devrimci durumunun peşinden sürüklendiler. Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ve kültür devrimi konusundaki kararlılıklarını cazip buldukları Bolşeviklerin yöntemlerinde hayran olunacak birçok şey gördüler. Aynı zamanda Müslüman dünyasının kolonyalist güçlerin egemenliğine -savaşta Osmanlıların yenilgisi sonrası tamamlanmış gibi görünen bir egemenliğe- girmesinin cevabını Bolşevik rejimde gördüler. 1918 ve 1919 yıllarında kendisine sempati duyan gruplar bulabilmek için her şeyi göze alan merkezi hükümet, Ekim 1917'de Taşkent'te iktidara gelen yerleşimcilere karşı Ceditçileri

destekledi. Birçok Ceditçi Partiye girdi ve siyasal ve (özellikle) kültürel alanlarda ünlendiler.

Durum Buhara'da farklıydı. Türkistan'ın tersine dikkate değer bir siyasal güç Müslümanların elinde kalmıştı ve öngörülen reformun konusu toplum değil, devletti. Bu, Buhara Ceditçiliğini, Türkistan'daki (ya da Rus İmparatorluğu'ndaki başka yerlerdeki) durumdan ziyade, devletçi reformun Osmanlı modeline yaklaştırıyordu. Buhara'lı Ceditçiler Müslüman bir hükümdar olarak emirin reformları yukarıdan yürürlüğe koymakla görevini yapacağını umuyorlardı. Abdulrauf Fıtrat, Hintli seyyahın hikâyeleri romanında böyle bir reformun mükemmel bir taslağını ortaya koyar: halk sağlığı ve temizliği programları, modern eğitim, ekonomik planlama, rasyonel vergilendirme, vb.15 Emirin bu reformları üstlenmekteki isteksizliği Ceditçileri radikalleştirdi. Dönüm noktası, Rusya'da otokrasinin devrilmesinin Buhara'yı reformlara zorlama fırsatını doğurduğu 1917'de geldi. Ceditçiler, emiri ayrıcalık haklarının kabulüne zorlamak için dış güçlerin -St. Petersburg'daki geçici hükümetin ve Türkistan ve ötesindeki Ceditçilerin- yardımını aradılar. Manifestonun yayınlanmasından sonra emir sözünden döndü ve emirlikteki muhafazakâr güçlerin desteğiyle Ceditçilere eziyet etmeye başladı. Son bahsettiklerimiz Yaş Buharalılar ismini aldıkları Türkistan'da sürgüne zorlandılar ve siyasal hareketin daha da radikal yollarını tercih etmeye başladılar. Kızıl Ordu birliklerinin yardımıyla Buhara'ya saldırıp, emiri görevinden alarak kısa ömürlü bir Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti kurdukları Eylül 1920'de başarıya ulaştılar. Bununla beraber Ruslarla ittifak, başlangıçtan itibaren eşit değildi ve 1923 ortalarında Bolşeviklerin Buhara Cumhuriyetinin politikaları üzerindeki egemenlikleri eksiksizdi. Bir sonraki yılın sonunda Orta Asya haritası etno-milliyetçi ilkelerle yeniden çizilirken Buhara'nın varlığı sona ermişti.

Orta Asya'da Müslüman Milliyetçiliği

Türkistan’lı Ceditçilerin adına konuştukları topluluğu tanımlamak için kullandıkları en yaygın isim “Müslüman”’dı. Ceditçi yazılar, dünyadaki Müslümanların ve İslâmiyetin kötü durumuna ve onların yeniden canlandırılmasına göndermelerle doludur. Aynı şekilde, güncel kötü durumun cevabı “gerçek İslâmiyete” dönmekte yatıyordu. Fakat bu ne pan-islamcı, ne de temel olarak dinsel bir kimlikti. Ceditçiler, küresel bir Müslümanlar topluluğunun üyeleri olduklarından haberdardılar ama, aynı zamanda “Rusya Müslümanları” topluluğunun da bir parçasıydılar; fakat siyasal hareketlerinin gerçek konusu, adına hareket ettikleri grup, çok daha sınırlıydı. Ceditçilerin “İslam” terimini kullanımları, daima, açık ya da dolaylı olarak Türkistan Müslümanları anlamında coğrafi bir sınırlılık getiriyordu. Bu yüzden, To’jjor gazetesinin editörü gazetenin musulmonça’da (Müslümanca) yazıldığını iddia ettiğinde, açıkça Müslüman Türkistan’ın dilini kastediyordu. Topluluk böylece tüm Rus yerleşimcileri ve Orta Asya yahudilerini dışında bırakıyordu (fakat gerçek uygulamada Yahudiler, 1917 devrimi açık siyasal örgütlenmeye izin verdiğinde önemli bir rol oynamışlardır). İslâmiyet aynı zamanda, bölgenin Tacik nüfusunu en azından başlangıçta topluluğun dışında bırakmayı ima etmeyen, etnik olmayan bir terimdi.

Bu Müslüman kimlik aslında dinsel de değildi.Gördüğümüz gibi, Ceditçilerin sadık kaldığı İslâmiyetin saldırganca modernist yorumlanması “gerçek İslâmiyet”i “ilerleme” ile eşanlamlı kılıyordu. Ceditçilere göre Müslüman topluluğunun amacı ilerleme ve refahın başarılmasıdır, çünkü sadece bu, Müslümanların ve dolayısıyla İslâmiyetin kendisinin varlığını devam ettirmesini garantileyebilir. Eğer İslâmiyet şiddetli bir reform ihtiyacı içindeyse, kanunların “İslamlaştırılması” ve şeriatın yürürlüğe konması düşünülemezdi bile. Reformcu vatansever şiirler toplamına

Ravnaq ul-Islam (İslâmiyetin Görkemi) adını veren Taşkent şairi Tavallo kuşkusuz Türkistan Müslümanlarının gelişip canlanmasını düşünüyordu.

Buhara'lı Ceditçiler, Bukhereyi, yani Buhara'lıların vatansever ve bölgesel kimliklerini dile getirmişlerdi.16 Abdurauf Fıtrat bu yüzden etnik ve hattâ dinî ayrımları gözönüne almaksızın "soylu Buhara milleti"'nden (millat-i necibe-i Buhereyi) bahseder. (Buhara'nın merkezi kentsel nüfusu Farsça ve Türkçe, ve çoğunlukla ikisini birden konuşan Sünni Müslümanlardı. Fakat emirliğin nüfusu Şii Müslümanları, Buhara'lı Yahudileri, ve Türkmen göçerleri de içeriyordu.) Bununla beraber Müslüman nüfusun Buharalı kimliğindeki merkeziliği sorgulanmadan duruyordu.

Kimliğin Ceditçi kavramı en iyi, Müslümanlık dünyasının çeşitli yörelerinde ortaya çıkan (Anadolu, Balkanlar ve Hindistan'daki gibi) "Müslüman milliyetçiliğinin" yöresel bir örneği olarak anlaşılabilir. Toplum, modern dünyanın diğer milletleri gibi, laik siyasal ilgi ve amaçlara sahipti, fakat üyelerinin dinî sadakatiyle tanımlanıyordu. Müslüman milliyetçiliği tüm Müslüman dünyasına uzanmıyordu fakat coğrafi olarak oldukça açık bir şekilde betimlenmişti. Müslümanlık Kimliği üstelik, Türkistan ve Buhara'da yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca hafifçe etnikleştirilmişti. Orta Asya'lı Ceditçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Tatarlar arasında geliştirilmekte olan Türkçülüğü iyi biliyorlardı. Birçok Ceditçi, etnik kimliğin tanınmasının, bilginin ürettiği kendini tanımanın önemli bir parçası olduğunu, ve onsuz ilerlemenin mümkün olmadığını görmeye başlamıştı. Bununla beraber, etnik bilinçlilik ve İslâmî kimliği karşılıklı olarak birbirlerini dışlayıcı ya da düşman şeyler olarak görmüyorlardı. Aslında bir Ceditçi yazarın yazdığı gibi "Din milletin, millet milliyetçiliğin sayesinde vardır."17 Böylece, Müslüman milliyetçiliği, etnik milliyetçiliğin kutlanması için bir yer ayırmıştı ve Orta Asya'da tüm Orta

Asya Müslümanlarının Türk olduğu kabul edilmeye başlandı. Kuşkusuz bu son derece tartışmalıydı, özellikle Türkistan ve Buhara'nın yerleşik nüfusu arasında çok sayıdaki Farsça konuşanlar gözönüne alındığında. Bu, ülkede yaşayan tüm Müslümanların Türk (dolayısıyla Özbek) olduğunu ileri süren Buhara Halk Cumhuriyeti'nin politikalarının temelini oluşturuyordu; bunun aynı zamanda, hâlâ fazla incelenmemiş, Tacik kimliğinin 1920'deki ayrıntılandırılmasında derin bir etkisi olmuştur. Fakat bu yine de pan-türkçülük değildi, çünkü dünyanın tüm Türklerinin birliğini ya da birleşmesini planlamıyordu. Topluluk burada da diğer Türk gruplardan ayrı betimleniyordu. "Özbek" terimi Rus devriminden önce, (belirli aşiretler ya da Buhara'daki hükümdar hanedanı yerine) bölgenin tüm Türk nüfusunu nitelemek için Orta Asya'lı Ceditçiler tarafından zaman zaman kullanılıyordu. Devrimden sonra, siyasal ve kültürel radikalleşme ortamında Fıtrat'ın merkezinde olduğu bir aydınlar grubu Orta Asya Türkleri için bir "Çağatay" kimliği tanımlayabilmek için yola çıktılar. Bu açıkça, Doğu Türklerinin, Anadolu Osmanlılarına cevabıydı. Timur zamanında ortaya çıkan edebi dili başlangıç noktası olarak alıyordu ve Türkistan Müslümanlarının siyasal ve kültürel kimliğini Timur İmparatorluğu'nun siyasal ve kültürel başarılarında kökleştirmek istiyordu. ("Çağatay" ismi Cengiz Han'ın torununa olan hayranlıktan ziyade, Doğu Türklerinin edebi dilinin adıyla ilgili bir şeydi.) Çagatay Gurungi Bolşeviklerin gözünden düşerek feshedilmesine rağmen temel taşlarının birçoğu 1920'lerde modern Özbek kimliğinin inşasına girmişti ve bundan dolayı günümüzde sovyet-sonrası Özbek milliyetçiliğinde capcanlı yaşamaktadır.

Sonuç

Ceditçilik, Müslüman toplumlarda "gerçek" İslâmiyetin anlamı üzerine yapılan bir tartışmaydı. Rakiplerinin onları "laikçi" ya da "batılılaşmacı"

olarak suçlamasına rağmen

Ceditçiler kendilerini Müslüman reformcular olarak görüyorlardı. Böyle etiketlerin Ceditçileri tanımlamak için literatürde kullanılmaya devam edilmesine rağmen, bunlar İslâmiyet ve modernliğin karşılıklı olarak birbirlerini dışladıkları yanlış öncülüne dayanmaktadır. Ceditçiler böyle bir uyuşmazlık görmüyorlardı; onlar ikisinin de hevesli savunucularıydılar. Aslında, diyorlardı, sadece modern eğitim İslâmiyetin doğru anlaşılmasını sağlayabilir. Ceditçiler, ilerleme düşüncesini Müslüman kültürüne içselleştirerek, Müslüman modernliğini dile getirmişlerdi.

Bu Müslüman modernliği aynı zamanda, dünyaya ve Orta Asya Müslüman toplumlarının onun içindeki yerine yeni bakış yolları sağladı. Ceditçiler "millet" fikrini de şevkle kendilerine mal ettiler. Bu makalede gösterdiğimiz gibi, toplumlarının Ceditçi anlayışı en iyi, basit bir "pan-Türkçülük" ya da "pan-İslamcılık"tan ziyade, etnik arka planlı "yöresel Müslüman milliyetçiliği" olarak anlaşılabilir.

1 Gaspıralı üzerine bkz., Cafer Seydahmet, Gaspıralı İsmail Bey (İstanbul, 1934); Edward J. Lazzerini, "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914", yayınlanmamış doktora tezi, University of Washıngton, 1973; Enver Bairamov, Velikii prosvetitel' rossiiskikh musul'man Ismail Gasprinskii (Moskow: Ekslibris-Press, 2001).

2 Tatar Ceditçiliği üzerine bkz. Dzh. Validov, Ocherki istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revoluitsii 1917 g.) (Moscow, 1923); Abdullah Battal-Taymas, Kazan Türkleri, 3. basım (Ankara: Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü, 1988); Azade-Ayşe Rorlich, The Volga Tatars: A Profıle in Natıonal Resilence (Stanford: Hoover Institution Press, 1987); Christian Noack, Muslimicher Nationalismius im russischen Reich (Stuttgart, 2000).

3 Bu noktayı, The Polıtıcs of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia (Berkeley: University of California Press, 1998), kitabımda özellikle s. 89-93’te ayrıntılı olarak inceledim.

4 İsmail Bey 1892’de Türkistan genel valisine sunduğu basılı bir notta bu noktayı savunmaktadır. Not Özbekistan devlet arşivlerindedir (O’zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi, f. 1, op. 11, d. 806, l. 1). Bu notun ve bağlamının bir tartışması için, bkz. Khalid, Politics of Muslim Cultural Reform, s. 178-180.

5 Buhara’daki Ceditçilik üzerine bkz., Adeeb Khalid “Society and Politics ın Bukhara, 1868-1920”, Central Asian Survey 19 (2000): 367-396.

6 Munavvar Qori Abdurashidxon o’g’li, “Isloh ne demakdadur”, Xurşid (Taşkent), 28 Eylül 1906.

7 G’ulomiddin Akbarzoda, Ta’limi soniy (Taşkent, 1913), s. 27-28.

8 Abdurauf Fitrat, “Hayot va g’oyai hayot”, Oyina, 21 Aralık 1913, s. 220.

9 Sadr al-Din Ayni, Namüna-yi adabiyät-i täjik (Moscow, 1926), 529.

10 Mahmud Xo’ja Behbudiy, “Omolimiz, yo inki murodimiz”, Oyina, 7 Aralık 1913, 155.

11 Mahmud Xo’ja Behbudiy, Padarkush, yoxud oqumagon boloning holi (Semerkant, 1913), p. 7-8.

12 Abdulhamid Sulaymoniy [Cho’lpon], “Do’xtur Muhammadyor”, Sadoi Farg’ona, 4 Temmuz, 25 Temmuz, 10 Ağustos, 26 Ekim, 5 Kasım, ve 12 Kasım 1914.

13 Bu noktanın daha ayrıntılı bir tarışması için, Politics of Muslim Cultural Reform, s. 235-243, kitabıma bkz.

14 Mustafa Çokay, 1917 yılı Hatıra Parçaları (Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı, 1988); Ahmet Zeki Velidi Togan, Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri,

3’üncü basım. (Ankara: TDV, 1999); Marco Buttino, “Turkestan 1917, la r_volution des russes”, Cahiers du monde russe et soviétique 32 (1991): 61-67; Khalid, Politics of Muslim Cultural Reform, s. 245-279.

15 Abdurauf Fitrat, Bayänät-i sayy#h-i hindï (İstanbul, 1911).

16 Arapça etimolojisiyle eski deyim Bukheri’nin yerine, konuşma dilinde daha fazla kullanılan Bukhereyı’nin kullanılmaya başlanması ilginçtir.

17 Abdurauf Muzaffar, “Din millat, millat milliyat ila qoimdir”, Sadoi Turkiston (Taşkent), 26 Kasım, 2 Aralık, 10 Aralık 1914.

Aynï, Sadral Din. Namüna-yi adabiyet-i teci. Moscow: Tsentral’noe Iztadel’stvo Narodov, SSSR, 1926.

Bairamov, Enver. Velikii prosvetitel’ rossiikih musul’man Ismail Gasprinskii. Moscow: Ekslibris-Press, 2001.

Battal-Talymas, Abdullah. Kazan Türkleri. 3. basım Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Behbudiy, Mahmud Xo’ja. “Amalimiz, ya inki muradimiz”, Oyina, 7 Aralık 1913.

—–, Padarkush, yaxud o’qumagan balaning hali. Semerkant, 1913.

Buttino, Marco. “Turkestan 1917, la rèvolution des russes”, Cahiers du monde russe et soviètique 32 (1991): 61-77.

—–, “Politics and Social Conflict during a Famine: Turkestan immediately after the Revolution”, in Buttino, ed., In a Collapsing Empire: Underdevelopement, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union (Milan, 1993).

Carrère d’Encausse, Hèléne. Rèforme et rèvolution chez les musulmans de l’empire russe. 2. basım. Parsi: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1981.

[Cho’lpon], Abdulhamid Sulaymoniy. “Do’xtur Muhammadyar”, Sadai Farg’ana, 4 Temmuz, 25 Temmuz, 10 Ağustos, 26 Ekim, 5 Kasım ve 12 Kasım 1914.

Çokay, Mustafa. 1917 Yılı Hatıra Parçaları. Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı, 1988.

Dudoignon, Stéphane A. “La question scolaire à Boukhara et au Turkestan russe, du <<premier renouveau>> à la soviétisation (fin du XVIIIe siècle-1937. ” Cahiers du monde russe 37 (1996): 13-40.

Fitrat, Abdurauf. “Hayat va ghoya-i hayat”, Oyina, 21 Aralık 1913.

——, Bayenet-i sayyeh-i hindı. İstanbul, 1911.

G’ulomiddin Akbarzoda, Ta’limi saniy. Taşkent, 1913.

Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.

——, “Society and Politics in Bukhara, 1868-1920”, Central Asian Survey, 19 (2000): 367-396.

Komatsu, Hisao. 20. Yüzyıl Başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri. Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

Lazzerini, Edward J. “Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914. ” Yayınlanmamış doktora tezi, University of Washington, 1973.

Munavvar Qari Abdurashidxan a’g’li, “Islah ne demakdadur”, Xurshid (Taşkent), 28 Eylül 1906.

Muzaffar, Abdurauf. “Din millat, millat milliyat ila qaimdir”, Sadai Turkistan (Taşkent), 26 Kasım, 2 Aralık, 10 Aralık 1914.

Noack, Christian. Muslimischer Nationalismus im russischen Reich: Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Baschkiren: 1861-1917. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.

Rorlich, Azade-Ayşe. The Volga Tatars: A Profile in National Resilience. Stanford: Hoover Institution Press, 1987.

Seydahmet, Cafer. Gaspıralı İsmail Bey. İstanbul, 1934.

Togan, Ahmed Zeki Velidi. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. 2. basım. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

——, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. 3. basım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

Validov, Dzh. Ocherki istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revoliutsii 1917 g.) Moskova, 1923; yeni basım, Kazan: Iman, 1998.

Kazakistan'da Ceditçilik / Doç. Dr. Svetlana Kovalskaya [s.644-651]

Astana Avrasya Üniversitesi Tarih Bölümü / Kazakistan

19. ve 20. yüzyılların kesişim noktası Kazakistan'ın modern tarihinde çok ilginç bir döneme tekabül etmektedir. Kazakistan'daki aydınlar sınıfı 19. yüzyılın ortalarından beri süregelen politik ve manevi gelişmeler modeline göre birçok kısma ayrılmıştı. Rus ve Türk yanlısı olarak adlandırılan iki jeopolitik model de bu oluşumlar sırasında ortaya çıkmıştır. Elinizdeki makalede yukarıda işaret edilen modellerden ikincisinin yani Cedidizm olarak adlandırılan Türkçülüğün, Kazakistan'a nasıl ve ne şekilde girdiği tartışılacaktır. Sonuç olarak Cedidizm hareketinin Kazakistan'da doğuşu ve bütün Cedidcilerin Sovyet dönemi Rusyası'nda yok oluş hikayesi Mağcan Cumabay'ın kişiliği ve kaderi ile ilgili olarak verilecek bilgiler üzerinden anlatılacaktır.

19. yüzyılda Kazakistan'ın İslamlaşma süreci İslam geleneklerinin ve dini merasimlerin Kazakistan gelenekleri içinde yer alması, Arapça isimlerin ve kelimelerin Kazak dilinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması şeklinde kendisini gösterdi. Bu gelişmeler daha sonraki yıllarda Kazakistan'da İslami partilerin kurulmasına ve İslam'ın politik bir hareket olarak yaygınlaşmasına bir temel oluşturdu.

Din, Kazak halkının manevi ihtiyaçlarına temel oluşturmanın yanı sıra zaman içerisinde ulusal kimliklerinin de ayrılmaz bir parçası haline geldi. Din alanındaki yazında bir genişleme oldu ve bu alanda eser veren yazarların sayısı arttı. Bunlardan bazıları Şeyhulislam-Ulu Yusuf Bek Şahmardan, Umançikov M., Şahkerim Kudayberdiyev gibi önemli isimlerdir.

İslam, Rusya İmparatorluğu altında yaşayan bütün Müslümanlar için ulusal bağımsızlık mücadelesi alanında bir vesile oldu. Kazakların hayat tarzı haline gelen din, ulusal kimliğin oluşmasında öncü rolünü üstlendi. Şimdi de dinin yitirilmesi aynı zamanda ulusal kimliğin yitirilmesi anlamına gelmektedir. İslam'ın bu bozkırlardaki var oluşu, Kazak aydınlarının uzun zamandır oluşturmaya çalıştıkları yeni bir kimliğin yani ulusal kimliğin oluşmasına neden oldu. İşin doğrusu aydın kesiminin en önemli işlevi de bu ulusal kimliğin oluşturulmasıydı. Entelektüel çevrede Kazakların ulusal değer yargılarının Avrupalılarınkilerle uyuşmadığı düşünülürdü ve aydınlar bu konuda umutsuzluğa kapılmışlardı. Gittikçe büyüyen politik canlanmalar göstermiştir ki, politik hakların ve özgürlüklerin daha iyi elde edilebilmeleri için politik gelişmelerde yeni yollar aramak gerekmektedir.

Kazakistanlı aydınlar 20. yüzyılın başlarında yeni bir politik gelişme modeli ile karşılaştılar. Pan-İslamcılık ve Pan-Türkçülük bu dönemde en etkili eğilim haline geldi. Ve birçok açıdan bu eğilimlerin kullandıkları kavramlar, dinin toplumdaki rolü ve etkisi ile örtüştü. Bu eğilimler Osmanlı İmparatorluğu'nun manevi önderliği altında şekillendiler ve uluslar üstü, dini, etnik kimlik gibi kavramlara dayanan bir ideolojik eğilimin temsilcisi oldular.

Türk milliyetçiliğinin kökenleri 1826 yılında Türkiye'de gerçekleşen anayasal reformlara dayanmaktadır. Bu reformlar "Genç Osmanlılar" devrimine giden olaylar zincirini başlatmış oldu. Bir grup genç Osmanlı özellikle 1867-1871 yılları arasında Avrupa'da özgürlük ve anayasa gibi fikirler yoluyla faal hale geldi.

Türkçülük fikri, Rusya'da yaşayan Müslüman azınlıkların düşünürleri arasına din ve eğitim problemleri ile sınırlanmış olarak girmesine rağmen 19. yüzyılın ortalarında yaygınlaşmaya başladı. Rusya İmparatorluğu içinde

yaşayan Müslümanlar zaman içerisinde kendi liderlerini yetiştirdiler. Ulema, Seyfi, İşhanlar ve Cedidler Orta Asya'nın Müslüman elitleri oldular. Edip Halid, "cedid" olarak adlandırılan akımın ne olduğu ile ilgili "Müslüman toplumunu, modern iletişim araçlarını (…) ve sosyalleşmenin yeni formlarını kullanarak ıslah etme çabalarında yer alan bireylerin oluşturduğu akım" şeklinde bir tanımlama yapmıştır.1

Müslümanların var oluş meselesi Cedid hareketi ile vücut bulmuş ve günlük hayatın her yönünü ilgilendiren İslam ilâhiyatının modernleştirilmesi, kadın özgürlükleri, eğitim reformları, ortak bir dil oluşturulması gibi felsefi konular bu hareket ile gündeme gelmiştir. Rus İmparatorluğu'nun bütün Müslüman Türkleri kuşatan yeni bir kimlik oluşumunu Pan-Türk bir model içerisinde gerçekleştirme teşebbüsüne girişilmiştir.

19. yüzyılda iki jeopolitik kuvvet ile örtüşen iki eğitim kavramı Kazak aydınları arasında yaygınlık kazanmıştır. Bunlardan biri N. I. İlminskiy (1822-1891) tarafından desteklenen ve Hıristiyanlık ile Ruslaştırmanın beraber rol aldığı eğitimdir. Bu eğitim sisteminde yerli dilde verilen eğitim aynı zamanda Ortodoks Hıristiyanlığının temel prensiplerinin verilmesini sağlıyordu. 18. yüzyılda general Skalon'un basmış olduğu Kazak dilinin ABC kitabı Rus alfabesine dayanıyordu. Yine N. I. İlminskiy "Kırgızlara Rusçayı kendin öğren" dizisini yayınlamıştı. İbrahim Altınsarı ise İlminskiy'nin takipçisi idi. İbrahim Altınsarı kıtlıktan kısa bir zaman önce devlet meclis üyesi olmuş bir bakanlık danışmanıydı 1879 yılında "Kirgizskaya Hrestomatiya"yı yayınlayan Altınsarı Kazak okullarının müfettişliğini de yapıyorken, 1888 yılında Turgay bölgesi danışmanı oldu. Kazak entelektüelleri arasında yaygın olan iki fikir vardı: Birincisi "Çocuklar Haydi Okula" (İbrahim Altınsarı tarafından 19. yüzyılın ortalarında yazılmış bir şiir), ikincisi de "Kazaklar Uyanın" (M.

Cakıp Dulatov'un "Kazaklar Uyanın" adlı antolojisinden alınmış bir bölüm). İkinci eğitim sistemi Cedid Hareketi tarafından önerilen bir sistemdi. Evrensel bilim değerleri ve ulusal geleneklerin, İslam doktrin ile örtüştüğü bir eğitim sistemi modelini öneren Cedidciler bu alanda önemli bir etki yaratmışlardı. Cedidciler genelde zengin tüccarların ve sanayicilerin çocuklarıydılar ve hem laik hem de dini eğitim almışlar, dünyanın birçok ülkesini gezip görmüşlerdi.

Cedid liderleri arasında Rusya'daki İslam reformları üzerine büyük etkiye sahip Mercani'den söz etmek mümkündür. Ş. Mercanî Kazan Tatarlarının dinî lideriydi. Onun başarılı olmasına neden olan en büyük etkenlerden biri Kazan'ın Rusya İmparatorluğu'nda büyük bir kültürel merkez olması idi. Bu büyük kültürel merkezdeki Tatar tüccarları, doğudaki Başkurdistan, Orta ve Aşağı İdil, Kazakistan Stepleri ve Türkistan gibi birçok bölgeden geçerek sürekli seyahat ediyorlardı.

Cedid hareketi diğer İslam reformu eğilimlerinden birtakım farklılıklar arz ediyordu. Kazakistan için iki bölgenin büyük bir önemi vardı. Bunlar Kırım ve İdil boyudur. Buhara ve Hive de önemli sayılan bölgelerdendir. Gaspıralı İsmail Bey, Abdul Kayyum Nasıri, Hüseyin Feyzhani gibi isimler Rusya İmparatorluğu'ndaki Türkler arasında Cedidcilik hareketinin gelişmesine çok büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Bir Kırım Tatarı olan Gaspıralı (1851-1914) Türk-Tatar birliğinin ve Müslüman hayat tarzına uygun bir modernleşmenin önemli savunucularından biri oldu. Gaspıralı Rusya'daki Müslümanlar için bir "Başöğretmen" oldu. Müslüman okulları için miras bıraktığı önemli bir eğitim sistemi terimi olan usul-i cedid' yani "yeni metot" Gaspıralı'nın bütün eğitim programlarında uygulanmaya başlandı ve sistemin takipçileri daha sonra "Cedidciler" olarak adlandırıldı. Gaspıralı'nın Bahçesaray'da kurulan model okulu Rusya'daki bütün Müslümanlar üzerinde önemli bir

etkiye sahip oldu. Buna ek olarak Gaspıralı'nın gazetesi "Tercüman" Rusya ve Orta Asya'daki Müslümanlar arasında geniş oranda yaygınlaştı. 1885 yılı gibi erken bir zamanda "Tercüman" gazetesinin sadece Türkistan'da 200 okuyucusu vardı. Gaspıralı Orta Asya'yı iki defa ziyaret etti ve 1898 yılında bölgede onun etkisiyle "mektepler" açıldı. 1901 yılında Taşkent'te de bir okul açıldı. Rusya devrimi öncesindeki Rusya'da 5000'den fazla Cedid okulu bulunmaktaydı.

Abdul Kayyum Nasıri de (1824-1902) Gaspıralı benzeri bir role sahipti. "Tatar Ses Sözlüğü ve Gramer Kitabı" hazırlayan Nasıri, aynı zamanda Kazan Tatarları arasında yaygın olan edebi çalışmaları iki ansiklopedi içinde derleyerek yayınladı.

Hüseyin Feyzhani Avrupa eğitimi görmüş biriydi. Tatar kültürünün Batılılaştırılması ve okul sistemi ve programının modernleştirilmesi gerekliliğini savunan bir Doğu bilimciydi.

Cedid hareketi mensupları Sadayı Türkistan, Ayna, Semerkant, Buharayı Şerif, Terakki, Şöhret, Hurşid, Tuccar gibi birçok gazete ve dergi yayınladılar. Bu gazete ve dergiler aracılığıyla da aydın kesime nüfuz etmeyi başardılar.

Kazak steplerinde Rusya Devleti tarafından uygulanmak istenen ilk eğitim sistemi teşebbüslerinin tarihi 18. yüzyıla kadar uzanır. Örneğin 1789 yılında Omsk'ta Kazak elitlerinin çocukları için Asya Okulu açılmıştı. 1822 yılında, "Ustav o Sibirskih Kirgizah"da bölüm 6 "Ustanovleniya duhovnue i po çasti narodnogo prosveşeniya", paragraf 249'da "Her Kırgız çocuğunu, genel kurallar ekseninde imparatorluk içerisinde yer almakta olan eğitim kurumlarından birine gönderme hakkına sahiptir." ifadesi yer almaktadır. Daha ileride, paragraf

250'de ise "Kırgızların -din adamları tarafından açılacak olanlar hariçtir- okul açması yasaklanmamalıdır ve hatta mümkünse her şekilde

desteklenmelidir.2

1841 yılında Cangir Han Bukeyevskaya Orda'da bir okul açmıştır. 1868 yılında da her Kazak yerleşim biriminde bir ilkokul açılması kararlaştırılmıştır. Rus-Kazak okulları, özel sınıflar, St.Petersburg, Omsk, Irkutsk, Kazan üniversitelerinde "yerliler" "inorodçeskoye" olarak adlandırılan Kazakların da dahil olduğu imparatorluk halkı için bölümler açılmıştır. Sonuç olarak toplumda yeni bir hayat tarzı benimsenmeye başlandı. Bilgiye olan merak, başarılı kariyer yapma isteği, hayattaki değişimler, birçok gencin bu eğitim kurumlarının değişik kademelerine gitmelerine neden oldu. Rusya'daki bu üniversitelerde laik bir eğitim alan bir genç grubu oluşmuş oldu. Mustafa Çokay, Bahtcan Karatay, Muhammedcan Tinişbay, Bahtgerey Kulmanov gibi isimler bu grubun klasik temsilcilerinden bazılarıdır ve bunlar Cedid hareketine paralel birtakım aktiviteler gerçekleştirmişlerdir. Bu laik düşünürler ile Cedidcilerin farklılaştıkları birtakım konular bulunmaktadır. Cedidciler Orta Asya'nın Müslüman geleneklerinin modernizasyonunu vurguluyorlarken, bu laik entelektüeller Batı düşüncesinden ve kültüründen etkilenmiş modeller öne sürüyorlardı. Cedidciler Müslüman toplumundaki kültürel değişimler konusunu ısrarla vurgularken, laik entelektüeller Rusya Devleti ve Rus toplumunun politik değişimler gerçekleştirmesi gerekliliğini vurguluyorlardı. Çokan Velihanov, İbrahim Altınsarı, İbrahim Abay (Kunanbay) Rus yanlısı eğilimleri savunan ilk Kazak aydınlanmacılarındandı.

Kazak aydınlanmasının en ilginç özelliği onun hem dünya çapındaki hem de kendi kökenlerindeki bütün gericiliklere bir tepki olarak ortaya çıkmasıydı.

İleride Cedidizm fikirleri, Orta Asya bozkırlarında Kazaklar arasında bir lider olarak beliren Çokan Velihanov ile tanışacaktı. Göçebe bir toplumda

dünyaya gelmiş olan Velihanov, Rus liberalizminin ve Batı fikirlerinin rehberi olacaktı. “Eğitilmiş monarşi, eğitilmiş halk” sloganının destekleyicisi olan Velihanov, ağa-sultanın göreve gelmesi için seçim olmaması gerekliliği fikrinin temsilcisi olarak kişisel teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak geniş gruplararası anlaşmazlıklar ve düşmanlıklar bu idealin gerçekleşmesine engel olmuştur. Diğer yandan Velihanov, kendisinden önceki Nasıri gibi özel dersler vermiş ve edebiyat çalışmalarında bulunmuştur. Velihanov ünlü Kırgız destanı olan “Manas”ı Kırgızca olarak yayınlanmıştır. Ayrıca Kazakistan’ın tarihi ve kültürü üzerine makaleler yazmıştır.

Abay, ilk aydınlanmacılar arasında tartışılmaz bir otoritedir. Eğitimin ve kişisel gelişimin bir gerekliliği olarak Cedidcilerin fikirlerine büyük ölçüde katılmaktadır. Saygınlık ve entelektüel davranış biçimleri Abay tarafından onun “Slova Nadidaniya” (kelime 25, 32) çalışmasında “Diğer insanların eşit olmaktan ne anladıklarını bilmek ve kendi ulusun için bir destek ve koruyucu olmak gereklidir. Eğer çocuğunuzun değerli bir insan olmasını istiyorsanız onu mutlaka okula gönderin. Servetinizi boşa harcamayın!” demektedir.3 Yine onun sözleriyle dile getirmek gerekirse bilimde ilerleyebilmek için Rusça çok önemlidir. “Rusça gözlerimizi dünyaya açmamızı sağlayacaktır. Rus bilimi ve kültürü dünya hazineleri için önemli anahtarlardır”.4

Kazak eğitimindeki “yeni metot”un takipçilerinden biri de Muhammed-Salim Kaşimov’dur. Makalesinde sadece öğretmenler ve okul çocuklarına rehber olabilecek pedagojik bilgiler vermek yerine aynı zamanda gündelik hayata dair de birtakım ipuçları vermeyi amaçlamıştır. Böylece “Propaganda” kitabında tıka basa yemek yemekten vazgeçmeyi önerirken, çocukların ilgilerini derslerine yoğunlaştırmalarını istemiştir. Kaşimov kadınların eğitilmesine özel bir önem vermiştir. Yusuf Kopeyev de eğitim

konusunda aynı fikirleri savunmuştur. Ancak Kaşimov Kazak ailelerin çocuklarını Rus okullarına göndermelerine karşı çıkmış ve bu çocukların ulusal kimliklerini kaybedeceklerini iddia etmiştir.

Kaşimov'un "Vejlivost", "Kniga Razuma", "Nastavleniye kazaham" çalışmaları Kazak insanlarını uyanmaya davet eden çalışmalardır. Onun görüşüne göre Kazak insanlar "uyuşukluk" içerisindedirler. Uyanmak ve diğer insanlar gibi ilime sarılmak, bilime ve eğitime önem vermek zorundadırlar. Ona göre "Bilim asla tükenmeyen ve ne altınla ne de inci ile kıyaslanamayacak kadar değerli olan bir hazinedir. İnsanların bilime ihtiyaçları vardır. Servet gelir ve gider. Bir kimse bugün zengin olabilir, yarın ise tek bir kuruşsuz kalabilir. Ancak bilim, malın mülkün tersine asla azalmayan, aksine kullanıldıkça artan bir şeydir.5 Kaşimov, ulusun geleceğinin birçok açıdan aile kurumundaki annenin eğitimine bağlı olduğunu söyleyerek, kadınların eğitiminin önemli olduğunu savunur.

Ebubekir Karderi Türk Devleti'nin ve onun eğitim modelinin savunucularındandır. Karderi, Türk halkları arasındaki karşılıklı güvensizliğin ve nefretin ortadan kaldırılması gerekliliğine işaret etmiştir. Ayrıca altı parça olan "Alaş" hareketine Türkiye'nin koruması altında birleşmelerini önermiştir.6

Kazak dili, yüzyılın ikinci yarısından sonra, Kazak din adamlarının İslam'ı Kazakça anlatmak ve Kuran'ı Kazak dilinde okuma isteklerinden dolayı edebi bir dil haline geldi. Şahkerim "O musulmanstve" (İslam Dini Hakkında) başlıklı çalışmasında bir din adamı gibi davrandı ve Kuran'da İslâm'ın temel esaslarını içeren bazı bölümleri Kazak diline tercüme etti. Bunun yanı sıra Şahkerim zorunlu birtakım davranış biçimlerinin gelişmesi için birçok zaman harcadı. Ona göre insan "eğitim almalı, bilgi ve becerilerini sınırsız doğal kaynaklardan yararlanmak için kullanmalıdır."7 Şahkerim daha sonra yazmış olduğu bir eserinde "dürüst

çalışma ve vicdanın sesini dinleyerek akıl yürütme, bunlar bireyin güzel bir hayat sürmesi için temel unsurlar olmalıdır. Ve bu temel unsurlar olmadan hayatta huzurun hakim kılınması mümkün değildir" demiştir.8

Kazak steplerindeki ilk gazete 1888 yılında Dalay Vilayetinin Gazetesi (Stepnaya Gazeta) isminde çıkarılmıştır. İkinci gazete olan Kazak gazetesinin bir sayısı da 1907 yılının yazında Troitsk'te çıkarılmıştır. 1911 yılında Kazakistan gazetesinin 4 sayısı Urda'da ve 14 sayısı ise 1913 yılında Ural'sk'ta çıkarıldı. 1912 yılında Orenburg'da Kazak entelektüelleri tarafından hazırlanan ve Alihan Bükeyhan'ın editörlüğünü yaptığı Kazak gazetesi 1917 yılına kadar çıkarılmıştır. 1913 yılında Petropavlovsk'ta daha çok toprak meseleleri üzerine yoğunlaşmış olan işim dalası çıkarılmıştır. 1911 yılından 1915 yılına kadar, editörlüğünü M. Seralin'in yaptığı 88 sayılık Ay-Kap gazetesi Troitsk'te çıkarılmıştır.

İngiliz edebiyatındaki iki isim Cedidizmin Kazakistan'daki tanımı ile ilgili çalışmalar yapmışlardır: Ahmed Baytursun ve Mir Cakıp Dulat 20. yüzyılın erken döneminde edebiyat ve eğitim üzerine yoğunlaşmışlardır.9 Aslında burada zikredilmesi gereken daha fazla isim vardır.

Ahmed Baytursun, Tatar mollalardan kendi köyünde özel ders almış ve Rus-Kazak okulunu bitirmiştir. 1895 yılında dört yıllık Kazak Öğretmenlik Enstitüsü'nü tamamlamıştır. Baytursun çalışmalarını bir şair ve bir dilbilimci olarak sürdürmüş ve daha sonraları da Kazak gazetesinin editörlüğünü yapmıştır. Bu çalışmaları sırasında etkisi en önemli Kazak merkezlerinde yayılmış ve Sovyet zamanında da en önemli politik şahsiyetlerden biri haline gelmiştir.

Mir Cakıp Dulat, öğretmen, ünlü bir şair ve aynı zamanda da politikacıdır. Eğitim reformlarını ve kadınların özgürlük haklarını savunmuştur. Birçok çalışmasında Bükeyhan'ı ve Baytursun'u örnek almıştır.

Sovyetler zamanında birçok Cedidci, insanlara düşman oldukları gerekçesiyle kamplarda ve hapishanelerde öldürüldü. Böylece Sovyet yöneticiler Cedidcileri insanların zihinlerinden kazımak istediler. Bunlardan en meşhuru 1938 yılında Moskova'daki Büyük Tasfiye Mahkemesi'nde gerçekleşti. Cedid kuşağı, Sovyet karşıtı ve karşı devrimci faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle ağır bedeller ödemek zorunda bırakıldılar. Ve Cedid kuşağı yerini, fikirleri ve dünya görüşü tamamıyla Sovyet etkisi altında şekillenmiş yeni bir nesle bıraktı. Bugün, yani Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ikinci on yılına girildiği bir tarihte, tarihin yeniden gözden geçirilmesi ve Cedid kuşağına karşı tarihi adaletin yerini bulması sadece hukuk uygulayan merciler için değil, aynı zamanda bütün bir ulus için hayati bir zorunluluk taşımaktadır. Tarihin dönüm noktasında insanların tarihi hafızaları daha keskin bir hale gelir ve bilinçli olarak geçmişe dönerler. Geçmişi, olaylarla ilgili var olan yargılardan arınmış bir şekilde görüp yeniden tanımlamaya ve bu şekilde anlamaya çalışırlar. Sovyet güçleri tarafından insanların zihninden silinmek istenen fakat Kazakistan tarihine capcanlı bir miras bırakmış olan insanlardan biri de Mağcan Cumabay (25.06.1893-19.03.1938)'dır.

Mağcan Cumabay sadece 45 yıl yaşamıştır. Şairin itibarı 1960 yılında iade edilmiştir. Türkistan Savaş Mahkemesi kayıtlarının yayınlanmış belgelerinde şöyle bir ifade yer almaktadır: "Tavsiye. 1893 yılında doğan Mağcan Bekonoviç Cumabay'ın itham edildiği suçun davası üzerine. 30 Aralık 1937 tarihinde tutuklanmadan önce yaptığı tanımlanmış bir işi yoktur. 8 Temmuz 1960 yılında mahkeme kayıtları yeniden incelenmiş, 11 Şubat 1938 yılında verilen mahkeme kararı iptal edilmiş ve dava sonuçlanmıştır. Böylece Mağcan Bekonoviç Cumabay'ın hakları öldükten sonra da olsa iade edilmiştir. İmza Türkistan Askeri Mahkemesi genel hukuk Başkanı/Primak".10

30’lu yıllarda Cumabayların kaderi trajik bir durum arz etmektedir. Şairin erkek ve kız kardeşleri ve bütün akrabaları bu olaydan zarar görmüşlerdir. Şairin kendisinden büyük iki erkek kardeşi-Müslim ve Kaharman, ve genç olanı Muhammedcan 1937 yılının ortalarında “insanların düşmanı” oldukları gerekçesiyle tutuklanmışlardır. Şair de ilk kez 1929 yılında, ikinci kez de 30 Aralık 1937’de aynı nedenden dolayı tutuklanmıştı. Üç kardeşin hepsi de arkalarında bir iz bırakmadan ortadan kaybolmuşlardır. Bugün hâlâ nerede öldürüldükleri ve nerede gömülü oldukları konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Kardeşlerden Muhammedcan hapishane kamplarında yıllarca tutuklu kaldıktan sonra 82 yaşında kendi eceliyle ölmüştür. Salimcan ise “insanların düşmanı”nın kardeşi olduğu gerekçesiyle iki defa tutuklanmıştır. Mağcan’ın kardeşlerinden-Kalican ve Sabircan, Frunze’ye gitmişler ve 80’li yılların başında orada ölmüşlerdir. Bekana ve Gülsüm kardeşler ise 30’lu yıllarda ölmüşlerdir. Aile Petropavlovsk bölgesinde Akmolinskaya’da Poludinskaya Volost olarak adlandırılan bir sarayda yaşamışlardır. Çocuklar istekli, hareketli ve şaşırtıcı bir şekilde iyi görünümlüdürler. Mağcan genç iken Balkan savaşlarında hemşirelik yapmış olan Gülsüm Ankudinova’ya aşık olmuştu. Aynı okuldaydılar ve Gülsüm matematik öğretmenliği yapıyordu. Rusya’da patlak veren devrimci hareketlerden ve Kazak kültüründeki gözle görülür gelişmelerden sonra ulusal bir bilinç oluşmuştu. Politik görüşlerin çoğu birbirinden farklıydı ancak hepsinin üzerinde birleştikleri en önemli nokta Kazakların eğitimi konusuydu. Mağcan’ın dünya görüşü de günün tarihi gelişmelerinden etkilenerek şekilleniyordu. Öğretmen ve eğiticileri konusunda şanslıydı. Kendisi üzerinde emeği olanlardan biri, birçok Doğu dilini konuşabilen, aritmetik ve coğrafya dersleri veren Ahyetdin Ahanov isminde genç bir Başkurttu. Mağcan’ın babası oğlunun molla olmasını istiyordu ve bu nedenle de Mağcan 1905 yılında, kuruculuğunu ve

öğretmenliğini Muhamedcan Begışev'in yaptığı Petropavlovsk okuluna gitti. Daha sonraları da İstanbul'da Darulfünun'da bazı dersler aldı. Sonraları, Mağcan'ın gittiği Petropavlovsk okulu Arap, Fars ve Türk dilleri ve Türk halklarının tarihi gibi alanlarda son derece gelişmiş önemli bir eğitim kurumu haline geldi.

1910 yılında onur derecesi ile mezun olmuş olan Mağcan, öğretmeni olan klasik Tatar yazarı Alimcan İbrahim'in desteğini aldı. "Galiya Medresesine" girmek için Selimgiray Canturin nezaretinde Ufa'ya gitti. Orada ünlü ulusal şarkıcı Ermek Serkabev'in babası Bekmuhambet Serkebayev ile arkadaşlık kurdu, belli başlı Başkurd şairlerinden olan Şahzade Babiç ile tanıştı.

Genç şair 1911 yılında Petropavlovsk'a döndü ve meşhur Kazak şairlerinden Mir Cakıp Dulat'dan Rusça öğrenmeye başladı. 1917 yılında Omsk Öğretmenlik Okulu'ndan altın madalya kazanarak mezun oldu. Mağcan, Kazak çocuklarının akademik başarılarını desteklemek için kurulan "Potanin Fonu" tarafından para ile ödüllendirildi. Mağcan'ın büyükbabası torununun dünyaya iletmek için mesaj taşıyan birisi olduğunu söyledi.11 Daha sonraları Grigory Potanin yaptığı tahmin genç adamın ileride diğer bir "Çokan Velihanov" olacağı yönündeydi. Potanin bu tahmininde yanılmamıştı. Çünkü bugün Mağcan Cumabay sadece bir şair olarak değil, bir öğretmen, tarihçi, dilbilimci olarak da bilinmektedir.

Mağcan insanların sadece yeni bir hayata uyanmalarının yeterli olmayacağının farkındaydı. İnsanları yeni bir oluşum için yönlendirmenin gerekli olduğunu savunuyordu. Bundan dolayı çalışmalarında kullandığı yeni motifler Rusya'nın bir şair ile yüzleşmesi yönündeydi. "Özgürlük" şiirinde devrim, insanların öfkeleri ile aşağılanmış, bu nedenden dolayı da yeryüzünü terk etmek isteyen elmas kanatlı bir melek olarak temsil edilmişti. Ülke kanlar içerisindeydi ve şeytani tutkular arkada kalanları

destekliyordu. Ve Ekim 1917'nin ardından mutlu günlerin gelmesi çok zordu.

Alaş liderleri Cumabay'ın farkına varmışlar ve onu bölgesel komitelerden birinde görevlendirmişlerdi. Daha sonra da Anayasa Kongresi'ne Kazak okullarına okul kitapları hazırlama komisyonunun üyesi ve bir delege adayı olarak atanmıştı.

Ekim devriminin zaferi Cumabay'ı habersiz olarak yakalamış ve kafasını karıştırmıştı. Alaşlara olan tutumunu değiştirerek Rusya'nın tarafına geçen ve Monarşiyi savunan Kolçak'ı kabul etmedi. Mağcan daha sonraları Bolşevik gazetesinde editörlük yaptı ve "Ak-Göl" gazetesine katkılarda bulundu. İlk defa 1918 yılında tutuklandı. Bir mucize eseri olarak Omsk Hapishanesi'ndeki günlerini ölmeden doldurdu. Devrim bilinmeyen nedenlerden dolayı onu cezalandırdı ve açıklanamaz bir şekilde de bağışladı.

Büyük bir şanstır ki, Cumabay şairane bilincini hiçbir zaman yitirmemiş ve hiçbir politik partinin propagandasına kapılmadan eğitim çalışmalarını sürdürmüştür. Dahiler Stalin rejiminin dehşet verici taraflarını önceden görmüştür. 1925 yılında, peri masallarını anlattığı "Enbekşi Kazak" adlı çalışmadaki "Yusup-Han" şiirinde Cumabay, ardında bir araba dolusu insan cesedi bırakan bir hanlık rejiminin 10 gününü anlatmıştır.12

Şiirlerinde sosyal temalar işleyen Mağcan Cumabay'ın şiirleri ulusal renk ile boyanmıştır. "Kırmızı Bayrak" adlı şiirinde;

"Ey Asyalı Kazak bu bayrak senindir, senin.
Kanlarıyla boyanmıştır rengi.
Sadece tek bir kaderin farkında olanların,
Bir kölenin,
Acıyı ve korkuyu bilenlerin.
Ey Kazak bu bayrak senindir, senin!".13

Devrimden sonra Mağcan'ın politik ve mesleki kariyeri yeterince başarılı bir durumdaydı. 1918 yılında Omsk'ta Kazak öğretmenler için kurslar açtı. Hünerli şair meşhur olduktan sonra, "Birlik" dergisinde halk meseleleri ile ilgilendi. Özgürlükler ve politik olgunluk meselelerini Kazakların iyi bir duruma gelebilmesi için kaçınılmaz unsurlar olarak gördü.

Caumabay, 1919 yılında Omsk'ta çıkarılan Kazak-Sovyet gazetesi "Bastandık-tug"un (Özgürlük Sancağı) baş editörlüğünü yaptı. 1922 yılında ise Taşkent'teki Kazak-Kırgız Eğitim Enstitüsü'ne kıdemli öğretmen olarak çağırıldı. Taşkent'te çıkarılan "Sana" ve "Çolpan" dergilerine önemli katkıda bulundu.

Şair 1923 yılında "Doğu'nun İşçileri Komünist Üniversitesi"nde Doğu dilleri dersleri vermek üzere Moskova'ya gitti. Mağcan "Vostok" yayınevinde Kazak okullarına okul kitabı hazırlamak için çalışırken aynı zamanda Vishi Edebiyat Akademisi'nde Valeriy Brusov'dan akşam dersleri aldı. Mağcan daha sonraları Sovyetlere karşı-devrim çalışmalarında bulunmakla suçlanacak olan "Alka" isminde bir edebiyat komitesi kurdu.

1922 yılında Mağcan'ın "Pedagoji İlmi" adlı çalışması yayınlandı. Kitabında ailedeki psikolojik atmosferin önemine vurgu yaparak, çocuk eğitiminin daha beşikten başlaması gerektiğine dikkat çekti. Mağcan insanda güzel hisler uyandıran, onu daha nazik kılan ve etrafındakilere sevgi ve merhamet ile yaklaşmasına neden olan din duygusunun çocuklara aşılanması gerekliliğinin öneminden bahsetmiştir.14 Okul çağındaki bir çocuk kendisini evrenin bir parçası olarak görmeli ve etrafını kuşatan her bir güzelliğin farkında olmalıdır. Öğrenmek çocuklar için zevkli bir uğraş olmalıdır. Cumabay fiziksel cezalandırmaya ve insanın onurunu rencide edici her türlü hakarete karşıdır. Kişinin ana dilinde eğitim görmesini

savunan Mağcan, ana dilin çocuk dünyaya geldiği andan itibaren büyük bir önemle çocuğa aktarılması gerektiğini iddia eder.

Mağcan'ın "Pedogoji İlmi" çalışmasında birçok atasözü, deyimler, Kazak ulusal hikayeleri, destanlar, edebiyat çalışmaları ve hatta Kuran'dan bazı ayetler bile mevcuttur. Taşıdığı değer itibariyle Mağcan'ın "Pedogoji İlmi" çalışması Slova Nazidaniya'nın Gakliya'sı ya da Abay'ın "Düşünce Gelişimi Sözcükleri" çalışmaları ile eş değer niteliktedir.

Abay'ın ilk şiir çalışmaları 1909 yılında Petersburg'da ve bundan üç yıl sonra da Mağcan'ın "Çolpan" adlı çalışması Kazan'da yayınlandılar. Bu olay birçok Türk insanında heyecan uyandırdı.

Modern dünyada manevî hayatın sınırlarını gören Mağcan Cumabay, Türk mirasının unsurlarına vurgular yaparak bu ruhu yeniden canlandırmak istemiş ve tek bir devlet altında /Kağanlık/ birleşme arzusunu dile getirmiştir. Korkut-Ata'nın, Asan-Kaygı'nın, Ablay-Han'ın ve Kazak kahramanların karakterlerini öne çıkaran Mağcan'ın şiirlerinde özgürlük mücadelesi veren Türk halklarına yardım etme duygusunun ön planda olduğu gözlemlenmektedir.

Mağcan gençliğinden beri sadece Kazakları değil, bütün bir Orta Asya'yı ve İdil bölgesini temsil etmiştir. Alimcan İbrahim'in yazdığı Kazashka isimli romanda Mağcan'ın 1907 yılında henüz 14 yaşındayken yazmış olduğu bir şiire gönderme vardır. Cumabay ünlü birçok edebiyat eserini Kazakçaya çevirmiştir. (M. Gorki'nin "Rüzgâr Kuşu", Mamin-Siberiak'ın "Beyaz At" ve V. İvonov'un birçok hikayesi M. Lermontov, A. Fet, Bairon, Goethe ve daha nice yazarın önemli eserlerini de Kazak diline tercüme etmiştir).

Mağcan Cumabay Kazak, Özbek ve Tacik ulusal edebiyatının birçok örneğinin derlenmesine yardım etmiş ve bunların -ne yazık ki hepsini değil- bir kısmını Rusçaya tercüme etmiştir.

Cumabay M. Gorki, S. Esenin ve A. Lunacharsky ile yakın ilişkiler içerisine girmiştir. V. Brusov birçok şiirlerinde Mağcan'dan etkilendiği ve Mağcan'ı Kazakların Puşkin'i olarak adlandırdığı bilinmektedir. Çünkü Puşkin gibi, Cumabay da halkının ulusal onurunu, tarihini ve doğasını tüm insanlığa göstermek istemiştir.

1927 yılında Mağcan Petropavlovsk'e geri dönmüş ve Kazak Pedogojik Teknik Okulu'nda ve Sovpart-Okulu'nda öğretmenlik yapmıştır. Cumabay 1929 yılında "aşırı milliyetçi" olduğu iddiası ile tutuklanmış ve Moskova'daki Buturki Hapishanesi'ne gönderilmiştir. Mağcan'a yöneltilen suçlama dönemin klasik suçlamalarındandı: Taşkent'te karşı devrim çalışmalarının yürütüldüğü bir yer altı örgütü kurmak ve burjuva-milliyetçi taraftarı yazılar yazmak.

Mağcan, 04.04.1930 tarihinde OGPU'nun emriyle 58-11 ve 58-10 UK RSFSR maddeleri gereğince 10 yıl hapse mahkum olmuştur. 11 Şubat 1938 tarihinde ikinci kez tutuklanan Mağcan bu sefer de 58-6 (Casusluk) ve 58-11 (Hainlik ve Sovyet Karşıtı Eylemler) suçlamaları ile suçlanmıştır. NKVD dosyalarında yazılı olduğu kadarıyla Cumabay 1917 yılından beri Omsk'ta "Birlik" adı verilen milliyetçi bir örgütün üyesi idi. Daha sonraları da "Alaş-Orda"nın bir üyesi olan Cumabay Sovyet güçlerine karşı olan mücadeleleri örgütlemiştir. 1922 yılında ise Kazak milliyetçilerinin karşı-devrim faaliyetlerine katılmıştır. Ve 1929 yılında karşı-devrim suçlaması ile tutuklanmış, 10 yıl hapse mahkum edilmiştir. 1936 yılında tahliye olmasından sonra, karşı-devrim faaliyetlerine aralık vermeden devam etmiştir.15

Cumabay'ın davası dosyalanmamıştı. 4 gün süren sorgulaması kısaca şöyle idi:

"Kazakistan'da örgütlenmiş Sovyet-karşıtı milliyetçi bir hareketin üyesi olarak eylemlerde bulunduğun için tutuklandın.

-Suçunu kabul ediyor musun?

-Hayır etmiyorum”16

Tutanakta Mağcan Cumabay’ın sadece imzası yer almaktadır. Daha sonra 6 Ocak 1937’de Cumabay’ın başvurusu Kazakistan NKDV Halk Komiserliği’ne gönderildi ve oradaki dosyada “İtham edildiğim suçumu kabul ediyorum. Yabancı devletler lehine casusluk faaliyetlerinde bulundum. 1919-1929 yılları arasında Japon Devleti için çalıştığımı kabul ediyorum. Yukarıda adı geçen devlet ve başka yabancı devletler için çalıştığımı ve 1919 yılında Bükeyhan tarafından Omsk’ta kayıt edildiğim milliyetçi kuruluşları desteklediğimi tekrar kabul ediyorum.17 Bu suç davasının uydurma olduğuna dair hiçbir şüphe yoktu. Alihan Bükeykhan da herhangi bir suçtan dolayı yargılanmadı. Cumabay cezasını Karaliya’da (Maykop, Severomorsk) tamamladı. 1935 yılında kendisinin serbest bırakılmasına yardımcı olan Maksim Gorki’ye mektup yazdı. Karısı Züleyha da Maksim Gorki’nin şahsında Moskova Yazarlar Birliği’ne mektup yazdı. Tutukluluk süresi 10 yıldan 7 yıla düşürüldü.18

Mağcan 1922 yılında Züleyha ile evlendi. Birbirlerine karşı duydukları sevgi onları bu dünyanın vahşiliğinden ve acımasızlığından korudu. Züleyha kocasının çalışmalarını derlemiş ancak onların yayınlandıklarını görmeden, 1981 yılında 90 yaşında iken hayata gözlerini yummuştur.

Mağcan 1936 yılında serbest bırakıldıktan sonra bile ona karşı yöneltilen “politik yalanlayıcı” suçlamalar bitmemiştir. Durmaksızın devam eden bu karalama kampanyalarından bıkan Mağcan intihara teşebbüs etmiştir.

Üçüncü tutuklanması 30 Aralık 1937 tarihindedir. 19 Mart 1938’de OGPU üyelerinden Garkovich’in kaydettiği tutanakta Mağcan’ın idamı kararlaştırılmış ve Mağcan Cumabay öldürülmüştür.19 1960 yılı 7 Temmuzu’nda ölümünden yıllar sonra hakları kendisine iade edilmiştir.

İlk defa 1959 yılında Mağcan'ın karısı Züleyha, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikita Huruşçev'e yazdığı mektupta "Hakların İadesi" konusunu gündeme getirdi. Bu istek üzerine Türkistan Askeri Mahkemesi dava kayıtları yeniden gözden geçirildi.

Okuyucuların Cumabay'ın çalışmalarına ulaşabilmeleri ne yazık ki uzun bir süre mümkün olmadı. Çalışmalarından birini bile bulmak mümkün değildi. Yazarın ismi ile özdeşleştirilen her şey büyük bir dikkatle tarandı ve sansüre tâbi oldu. Ancak şiirleri bir nesilden diğerine ulusal bir şarkı olarak aktarıldı: "Sen Slu"/Sen güzelsin.

Rusyalı okuyucular Mağcan Cumabay'ın şiirleri ile ilk defa Mağcan'ın "Drujba narodov" şiirinden sonra tanıştı. Ancak ulusal şair Başkurt Seyfi Kuydaş'ın yazdığı mektupta dile getirdiği rakiplik, kıskançlık duygusu ve kabilesel kalıntılar, şairin okurları tarafından yeterince anlaşılmasına mani oldu. L. Stepanova, V. Shesterikov, M. Kangozhin, A. Shiriaev, A. Kodar, V. Akimov, A. Partchikov, Cumabay'ın şiirlerini Rusçaya en iyi tercüme eden isimlerdendir.

Devrim Orta Asya Cedid Hareketi için bir dönüm noktası olmuştur. Hareket toplum içerisinde ayrı bir grup oluşturmuş ve 1917 Devrimi'nden sonra liderlik misyonu üstlenmiştir. Hareket mensubu bazı kişiler Müslüman Komünistler olmuşlar, diğerleri de Bolşevik Partisi'ne katılmışlardır ve kültürel hayatta önemli bir rol oynamışlardır. Cedidciler Müslüman, Türk ve Sovyet değerlerini bir potada eriterek yeni bir toplum inşa etme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak Sovyet döneminde Cedid hareketinin ömrü pek uzun sürmedi ve 1920'lerin sonu geldiğinde durum değişti. Cedid hareketinin ve Cedidcilerin sonu kelimenin tam anlamıyla bir hüsrandı.

Pan-Türkçülük hareketi başlangıcından beri savunmacı bir kimliğe sahipti ve kültürel değerlere politik unsurlardan daha fazla önem

veriyorlardı. Kültürel ve eğitimsel alandaki popülaritesinin nedeni Kazakistan'daki ulusal bağımsızlık hareketinin yeni bir aşamaya girmiş olmasıydı. Mücadelenin askeri yollarla yapılma şekli politik birtakım araçların elde edilmesine neden oldu. Ulusal bağımsızlık için girişilen mücadele, ulusal kültürün korunması ve etnik bilincin uyandırılmasına neden oldu. Sovyet sosyal bilimi Pan-Türkçülük hareketini milliyetçi-burjuva ve reaksiyoner-gerici bir eğilim olarak tanımladı. Bütün Türk halklarının etnik, dini ve kültürel birliğinin sağlanması fikri SSCB'nin Slav halklarının koruması altında "bir ulus olma" resmi ideolojisi ile çelişti. Bütün bu farklılıklar sadece fikirlerin değil, benzer fikirleri taşıyanların da yok olmasına neden oldular. Ve Cedid hareketi 20-30'larda tamamen ortadan kalktı. Mağcan Cumabay da bunlardan biri idi.

Makaleyi Mağcan Cumabay'dan bir alıntı ile tamamlamak istiyorum: "Hayat bir saniye bile durmadan işleyen devasa bir makine gibidir. Yorulmak bilmeden, aralıksız devam eder yoluna, ardında bıraktıkları ise yitirilmiş umutlar, kırılmış kalpler ve sönmüş hayatlardan başka bir şey değildir."20

1 Adeeb Khalid: The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia, Ph. D. Madison, 1993; s. 137.

2 Levshin A. I. Opisanie Kirgiz-Kazachih ili Kirgiz-Kaisatskikh ord i stepei.-Almata, 1996.-s. 420.

3 Abai Slova Nazidaniia.-Alma-Ata: El, 1993.-s. 40.

4 Abai Slova.-s. 39-40.

5 Kashimov M. S. Nasikhat Kazakhiia.-Kazan, 1908, s. 156.

6 Labriary NAN RK. Otdel redkikh phondov i rukopisei. s. 1175, s. 38.

7 Shakarim Zapiski zabutogo.-Alma-Ata: El, 1993.-s. 110.

8 Shakarim Zapiski s. 110.

9 Edward Allworth, Central Asia. 120 Years of Russian Rule.-Durham ve Londra, 1989, s. 363-365.; Richard A. Pierce Russian Central Asia 1867-1917. A study in Colonial rule.-Berkeley ve Los-Angeles, 1960.-s. 260 vb.

10 Abdullin H. Svecha v uragannoy nochi//Niva.-1991.- No.: 1.- s. 33-36.

11 Akmolinskaya pravda, 12 Ağustos, 1993.

12 Akmolinskaya pravda, 12 Ağustos, 1993.

13 Zakluchenie komissii TZK KPK o M. Jhumabaev, A. Baitursunov, Jh. Aimautov//Kazakhstanskaya pravda, 28 Aralık, 1988.

14 Jhumabaev M Pedagogika.-Almata, 1996.

15 Abaturova R. Koster v nochi//Sovety Kazakhstana.-1993.-Ağustos 16.

16 Abaturova R. Koster v nochi//Sovety Kazakhstana.-1993.-Ağustos 16.

17 Abaturova R. Koster v nochi//Sovety Kazakhstana.-1993.-Ağustos 16.

18 Jhumabaeva U. Sputnitza v radosti i pechali//Kazakhstanskaya Pravda, 1993, Ağustos 10.

19 Koshenov R. Svecha dogoraet//Sovety Kazakhstana, 1993, Ağustos 12.

20 Jhumabaev M. Greh Sholpan//Prostor, 1992, No.:12, s. 37-45.

Alaş / Dr. Gulnar Kendirbai [s.652-664]

Almanya Tuebingen Üniversitesi Doğu Avrupa Enstitüsü / Kazakistan

Alaş1 yirminci yüzyılın başında milli liberal hareketin liderleri tarafından kurulmuş olan ilk Kazak siyasi partisinin adıdır. Kurulduğu dönemde Rusya'nın Kazakistan'ı sömürge durumuna getirmesinden doğan ekonomik ve sosyal problemler kritik bir noktaya varmış idi.

Kazak steplerinin sömürgeleştirilmesi gönüllü Slav göçmenlerinin, çoğunlukla Rus Kazaklarının ve köylülerin verimli Kazak otlaklarına el koyması şeklinde tanımlanabilir. Bu süreç 17312 yılında Küçük Cüzün ilhâkı ardından başlamış; Kazak arazisi resmen devlet mülkü ilan edilmiş ve 1868 yılındaki 'Geçici Nizamlara' göre Kazakların ortak kullanımına verilmiş idi.3

Rus köylülerinin göç etmesi özellikle 1905 Rus İhtilalinin ardından Stolypin'in4 tarım reformunun (1906-1917) yürürlüğe girdiği sırada kritik bir hal almıştı. Bu reform Rus kırsal toplumunun (obshchina) yok edilmesi ve yerine güçlü ve bağımsız aile çiftliklerinin meydana getirilmesini hedefliyordu. Rus hükümeti bu toprakların alım satımına müsaade eden bir politika izleyerek bu toprakların müreffeh köylüleri olan kulakların ellerinde olmasını sağlamış ve fakir köylülerin Rus İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerine, özellikle Orta Asya ve Sibirya'ya göç etmesini teşvik etmiştir. Fakir köylüler topraklarını sattıktan sonra toptan göç etmişlerdi. Rus devleti göçmenleri korumuş idi: bütün vergilerden (15 yıl süre ile) ve bütün görevlerden (25 yıl süre ile) muaf tutulmuşlar; her aileye 100 rublelik bir hisse verilmiş ve her aile reisi 30 desyatinlik toprak almış idi. Stolypin'in göç kampanyası ilk etapta Rus köylülerinin yeniden yerleşmelerine yönelikti, topraklarına sadece geçici olarak sahip olan Kazaklara arazi tahsis etmeyi planlamamıştı. Kazakların toprakları devletin

çıkarı için istimlak edilebilir ve de ‘miri toprak’ ilan edilebilirdi. Yerleşmeye karar vermiş olan Kazaklara göçmen Rus köylülerine olduğu gibi 10 ilâ 15 desyatinlik5 arazi bağışlanacaktı. Yerleşik Kazakların, göçebe konumlarını terk etme şartı ile kendilerini diğer Rus köylüleri ile aynı konumda yazdırmalarına izin verilmişti. Bu ikinci mertebe her şeyden öte, Kazakların Ruslar ile birlikte tekrar yerleşmelerini gerektirmiş, bu durumda aralarında bir yakınlık doğmuş bu da Kazakların Ortodoks Hristiyanlığa dönmelerini kolaylaştırmıştı. Köylü olarak kaydolunma Rus ordusunda mecburî hizmeti de kapsamakta idi.6

Topraklara el konulması Kazak otlaklarının sayısının oldukça düşmesine sebep olmuş ve göçebelerin esas zenginlik kaynağı olan sığır sayısında belirgin bir azalma olmuş, bu durum ise Kazakların yaşam standardında ciddi bir düşüşe neden olmuştur. Bu şartlar altında Kazak aileleri komşu ülkelere (Çin) göçe zorlanmış veya sığırlarını uzak eyaletlerde otlatmak zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak hem toplumun fakir kesimi (jatak) hem de Kazak köylüleri (başlıca kuzey eyaletlerdekiler) sayıca artmıştır. Ne var ki bu yüzyılın başında Kazak nüfusunun büyük çoğunluğu göçebe yaşam tarzlarına sadık kalmışlardır.7 Bu durum sadece yerleşmek için zirai deneyimlerinin olmamasından veya psikolojik olarak hazır olmamalarından dolayı değil aynı zamanda çarlık hükümeti tarafından yüklenen yerleşik hayata geçiş şartlarından da kaynaklanmaktadır.

1917 itibariyle, 45 milyon hektar Kazak otlağı çarlık hükümeti tarafından geri alınmıştı ki bu sayı tüm Kazak arazisinin %16’sı idi, diğer taraftan o topraklar üzerinde yeniden yerleşen Slavlar tüm step nüfusunun %23.1’ine ulaşmaktaydı.8

1905 Rus İhtilali ve Çar Nikola II tarafından yayımlanan

Bildiri demokratik özgürlükler ilan ediyor ve popüler teşkilat temsilciliği için bir toplantı vaat ediyordu-Duma (Çarlık Rus Parlamentosu)

Rus İmparatorluğu’nda muhâlif liberal ve milliyetçi hareketlerin doğrudan doğruya itici gücü idi. Kazak hareketi Rus üniversiteleri ve enstitülerinden mezun olmuş yüksek tahsilli ve laik liderler tarafından temsil edilmekteydi: Alihan Bükeyhan (1866-1937), Ahmet Baytursın (1873-1937), Mircakıp Dulat (1885-1937), Mustafa Çokay (1890-1941), Muhammedcan Tınışbayev (1879-1937), Bahtcan Karatay (1860-1934), Cihanşah Dostmuhammed (1887-), Halil Dostmuhammed (1883-1939), Yakup Akpa (1876-1934), Alim Han Ermek (1891-1970), Muhtar Avezov (1897-1961), Mahmut Sultan Toraygirey (1893-1920), Mağcan Cumabay (1893-1937) ve diğerleri.

En önemli Kazak lideri Alihan Bükeyhan (1866-1937) Semipalask (Ceti-Tam) eyaletinde doğmuş ve daha önce Orta Cüz hanlığını elinde tutan Barak neslindendi. 1890 yılında Omsk şehrindeki Teknik Üniversite’den mezun olduktan sonra, St.Petesburg’da Ormancılık Enstitüsü’ne devam etmiş ve 1894 yılında buradan başarı ile mezun olmuştu. 1896-1901 arası ilk okullarda öğretmenlik yapmış ve Omsk şehrinde yerleştirme dairesinde çalışmıştı. 1896-1903 arası F. A. Shcherbina araştırma heyetinde görev almış, Akmola, Semipalask ve Turgay eyaletlerinin 12 bölgesini incelemiştir. St.Petesburg’daki çalışmaları sırasında Sosyalist ve Marksist fikirlere gönül vermiş; çeşitli politik, sosyal ve edebi muhitlere girmiştir.

Ahmet Baytursın (1873-1937) sıradan bir Kazak ailesine mensup olarak Turgay eyaletinde dünyaya gelmiştir. 12 yaşında iken mahalli çarlık yöneticilerinin şiddetine karşı direnişi sebebiyle babası, amcası ve diğer yakınları ile birlikte 15 yıllık meşakkatli bir görev yüklenerek Sibirya’ya sürgün edilmiştir. 1895 yılında Orenburg’ta İbrahim Altınsarı tarafından kurulan Öğretmen Okulu’ndan mezun olmuş ve Turgay eyaletindeki ilk

okullarda ders vermeye başlamıştır. Bu sırada kendi kendini eğitmiş ve sömürgeciliğe karşı ihtilalci hareketlerde görev almıştır.

Mircakıp Dulat (1885-1837) Sarı-Arka bölgesinin ünlü zanaatçı ailesi Dulat'lara mensup olarak Turgay eyaletinde doğmuştur. Kazak-Rus Üniversitesi'ni bitirdikten sonra Turgay'daki Kazak ilk okullarında çalışmıştır. Sürekli bir şekilde kendi kendinin eğitimi ile meşgul olduğundan dolayı Rus dili ve edebiyatını iyi bir şekilde öğrenmiştir. 1904 yılından itibaren ihtilalci ve demokratik hareketlerde aktif görev almıştır.

Halil Dostmuhammed (1883-1939) 1903 yılında Ural'daki Real Üniversitesi'ni bitirdikten sonra ilk kez ihtilalci ve demokratik fikirler ile tanıştığı St.Petesburg'daki Askerî ve Tıbbî Akademi'ye devam etmiştir. Akademi'den 1909 yılında mezun olmuş ve Ural eyaletinde doktor olarak çalışmıştır. Bu sırada ihtilalci ve aydınlatmacı faaliyetlerde bulunmuş ve Kazakstan ve Kazak gazetelerinde bir çok makaleleri yayımlanmıştır.

Muhammedcan Tınışbayev (1879-1937) Türkistan'ın İdari-Başkanlık oluşumunun bir parçası olan Semireç'e eyaletinde dünyaya gelmiştir. 1892 yılında Vernıy (Almata'nın eski ismi) şehrindeki üniversiteden mezun olmuş ve çalışmalarına St.Petesburg'daki Yol Mühendisliği Enstitüsü'nde devam etmiştir. 1906 yılında mezun olduktan sonra Türkistan'da yol mühendisi olarak çalışmıştır. 1915 yılında Kazak gazetesinde güncel politik olayların analizine dayanan bir kaç makalesi yayımlanmıştır.

Mustafa Çokay (1876-1934) Türkistan'ın Sir-Derya eyaletinde doğmuştur. Taşkent'deki Rus Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra, St. Petesburg Üniversitesi'ndeki Hukuk Bölümünde okumuştur. Öğrenimi sırasında Duma'nın Müslüman kesiminin muhabiri olarak çalışmıştır.

Yakup Akpa (1876-1934) Semipalask (Ceti-Tam) eyaletindeki Karkaralı bölgesinde doğmuştur. 1903 yılında St. Petesburg Üniversitesi Hukuk Bölümünden şeref derecesi ile mezun olmuştur.

Kazak liderleri en hayati problemleri olan tarım sorunundaki ihtilaflara rağmen diğer milliyetçi liderler ile birlikte İlk Duma'da seçim kampanyasında Rusya'nın en güçlü liberal partisi olan Anayasal-Demokratik Parti'ye (Özgürlük Partisi/Kadetler) katılmışlardı. Aralık 1905 tarihinde Ural şehrinde Cihanşah ve Halil Dostmuhammed'ler, Bahtcan Karatay, B. Bagıtgereyev ve de diğer Kazak liderlerinin katılımıyla beş Kazak boyunun toplantısı yapıldı. Toplantıda Rus Anayasal-Demokratik Partisi'nin programı kabul edilmiş ve Kazak topraklarına Rus-Kazakların ve köylülerin artık yerleşmelerinin durdurulması talep edilmiştir. Kazak toprakları devletin değil Kazak toplumunun malı olarak değerlendirilmiştir.9 Rus Kadet partisinin milliyetçi kesimi daha sonradan partinin bir üyesi olan Bükeyhan'ın aktif katılımıyla Mayıs 1906 tarihinde Semipalask'ta kuruldu.10

Kasım 1907 tarihinde Karkaralı kasabasında (Kuzey Kazakistan) '17 Ekim 1905 Bildirisinin' içeriğini halka duyurmak amacıyla büyük bir gösteri düzenlendi. Geleceğin Alaş liderlerinden Yakup Akpa bildiri metnini Kazak diline çevirdi. Sadece Kazaklar değil aynı zamanda Ruslar ve Tatarlar da bu gösteriye katıldılar. 14.500 katılımcı, Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursın, Mircakıp Dulat, Yakup Akpa ve diğer Kazak liderlerin gayretleriyle çarlık hükümetine bir dilekçe gönderdiler. Karkaralı dilekçesinde göçün durdurulması ve çarlık 'Step Nizamının' değiştirilmesi talep edilmişti. Dilekçenin dil, din ve eğitim ile ilgili maddeleri Anayasal-Demokratların (kadetlerin) programı ile ortak noktalar taşımaktaydı: inanç ve din konularında özgürlük isteği, Kazak dilinin; mahalli devlet sistemi, adli kurumlar, okullar ve Kazak gazetelerine girmesi. Dilekçe aynı zamanda

Kazak ruhâni heyetinin devletten bağımsız bir şekilde kurulmasını savunuyordu.11

Anayasal-Demokratik Parti Kazak arazisini devletin malı saymış ve bu araziye Rus köylülerinin göç etmesini uygun görmüş, bununla beraber 1906 Ural Kongresi'nde göçün durdurulması ve toprakların Kazakların malı ilan edilmesi şeklindeki kanun değişikliğini programına almayı reddetmişti.12

Bununla beraber Kadetler tarafından savunulan batı tarzı Rus anayasası ve parlamentosu, genel sivil haklar, ekonomik ve sosyal gelişme ve meşruiyet sağlaması bakımından yeni oluşan sömürgecilik karşıtı milliyetçi hareketler ile bir uyum içerisindeydi.

Diğer milliyetçi liderler gibi Kazak liderleri de ülkede genel bir demokratikleşmenin Kazakların birleşmesi için bir temel teşkil edeceğine ve onları Avrupaî demokratik şekilde sosyal ve politik bir yaşam tarzına yakınlaştıracağına inanıyorlardı. Aynı sebeplerden dolayı Kadetler gibi tek ve güçlü bir Rusya fikrini savunuyorlar, milli özerk bir devlet olmayı hedeflemiyorlardı. Kazakistan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasına kadar Anayasal-Demokratların zemstvo (eski Rusya'da vilayet meclisi) politikasına sadık kalmışlardı ki, bu politika toplumda genel demokrasinin yayılması için önemli bir yoldu.

Kazak liderleri bütün Rus Müslümanları hareketinin aktif katılımcıları olmuşlar ve Rus Kadetlerinin fikirlerini paylaşmışlardı. Koshygulov Üçüncü Bütün-Rus Müslümanları Kongresinde (Ağustos 1906, Nijnii Novgorod) delege idi, Bükeyhan, Karatay, C. Seydalin, S. Cürmenov, Sabyrali, D.Amanşin, S. Şormanov, Selim Gerey Canturin ve Şir Ali Lagin ise Dördüncü Bütün-Rus Müslümanları Kongresine (15-25 Haziran 1914, St.Petesburg) delege idiler.

Fakat, Kazak meclis üyelerinin Rus Duması'nda hükümetin ve diğer meclis üyelerini Kazak toprak problemine dikkat çekme çabaları büyük bir

hayal kırıklığı ile sonuçlandı. Alihan Bükeyhan, Selim Gerey Canturin, Şahmerdan Koşugulov, Ahmet Birimcanov, Alpısbay Kalmenov Birinci Duma'da (1906) seçildiler ve Bahtcan Karatay, Ahmet Birimcanov, T. Norokenov, Şahmerdan Koşugulov ve Muhammedcan Tınışbayev İkinci Duma'da (1907) seçildiler. Bahtcan Karatay, Ural eyaleti meclis üyesi, Stolypin'in tarım reformuna karşı gelmiş ve 'ilk etapta 130.000 Rus toprak sahibinin çıkarlarının korunması gerektiğini' söylemiştir.13 İkinci Duma'da Toprak Komisyonu Üyesi seçilmiş ve tarım programının hazırlanmasında görev almıştır. Birinci ve İkinci Duma'nın Çar II. Nicholas tarafından lağvedilmesinden sonra Kazaklar 3 Haziran 1907 Kanunu ile Duma'da temsil edilme haklarını kaybettiler.

Hakları Üçüncü (1907-1912) ve Dördüncü (1912-1917) Duma'nın Müslüman Kesim delegeleri tarafından temsil edildi. Sağ eğilimli Rus milliyetçileri ve Ortodoks ruhban sınıfı idaresindeki Üçüncü Duma 'zaselenie vazhnee pereseleniia' 'yeniden yerleşmek göç etmekten daha önemlidir' sloganını sundu, bu durumda, Stolypin'in toprak politikası olan göçebelerin topraklarından geri çekilmesini ve tahliye edilmesini desteklemiş oluyordu.

Alihan Bükeyhan "ne Müslüman kesimin vekillerinin ne de Rus meclis üyelerinin Kazakların yaşamı ve problemleri ile aşinâ olduğuna" inanıyordu. Kazakların, Müslüman kesimde Kazak toplumu tarafından finanse edilen ve hükümetin esas politikasını bildirmek suretiyle devamlı St. Petesburg'da oturan temsilcileri olması gerektiğine ikna edilmişti.14 Bükeyhan böylesi bir temsilci olarak gönderilmişti. Kazak gazetesinde Dumanın faaliyetleri ile ilgili bir çok rapor yayımlamıştı.

Her yerde olduğu gibi 1905 yılından sonra Kazak liderleri de yerel yayın ile ilgilenmeye başladılar. Aynı zamanda bilimsel ve edebi faaliyetler ile de ilgilendiler. İlk Kazak ihtilalci gazete olan Serke 1907 yılında St.

Petesburg'da yayımlandı ve sadece iki sayı çıktı. Gazetenin ikinci sayısında genç Mircakıp Dulat tarafından çarlık sömürgeleşme politikasını keskince itham eden "Bizdin maksatımız" (Bizim Maksadımız) adlı yazı yayımlandı. Çarlık jandarması gazetenin ikinci sayısına el koydu ve bu sayıyı hazırlayan herkesi mahkemeye sevk etti. Dulat hapisten kaçmayı başardı.

Zamanın en önemli gazetelerinden Kazak gazetesi 1913-1918 yılları arasında Orenburg şehrinde Baytursın, Bükeyhan ve Dulat tarafından yayımlanmaya başladı. Gazete en başından beri Rus jandarmasının sıkı kontrolü altında idi. Baş editörü Ahmet Baytursın bir çok kez tutuklandı. Buna rağmen gazete aylık 8.000 sayı tirajına ulaştı. Okurlar tarafından finanse ediliyordu ve zamanının en gözde Kazak gazetesi durumunda idi. Bu yüzyılın başındaki Kazak demokratik dergileri aynı zamanda şu gazeteleri de içeriyordu; Kazak gazeti (1907, Troitsk), Kazakstan (1911-1913, Ural), Dala (1911-1913), Eşim dalası (1913, Petropavlosk), Alaş (1916, Taşkent), Sarı-Arka (1917-1919, Semipalask), Birlik tuy (1917, Taşkent), Uran (1917), Üç Cüz (1917, Taşkent), Tirçilik (1917) ve de Aykap (1911-1915, Troytsk) ve Abay (1918, Semipalask) dergileri.

Mircakıp Dulat'nin (1909, Kazan) toplu şiirlerinin ortaya çıkışı; Oyan Kazak! (Uyan Kazak!) ve Ahmet Baytursın'un (1911, Orenburg) Masa (Tatarcık) şiirinin ortaya çıkışı Kazak toplumunun kültür hayatında dikkate değer bir olay idi. Bu iki kitap da alenen Kazak steplerindeki çarlık sömürgeci politikasını itham ediyor ve can yakıcı buluyor ve de Kazakların bu politikanın sebep olduğu ebedî ihmalkarlık uykularından uyanmaları gerektiğini vurguluyordu. Kazaklara hem çarlık vahşetine hem de kendi ihmalkarlıklarına karşı mücadele etmelerini söylüyordu:

Kazagım-elim,
Kaykayıp belin,
Sınuga tur tayanıp.

Talavda malın,
Kamavda canın,
Aç közindi oyanıp.
Kangan cok pa äli uykın,
Uyiktaytın bar ne sikın?
Kazaklarım, benim halkım ve benim vatanım,
Beliniz bükülmeye hazır
Sığırlarınız talanlanıyor
Ruhlarınız hapsedilmiş
Gözlerinizi açın ve uyanın
Uyuduğunuz yetmedi mi artık?
Bu uykunuzun hikmeti ne?15
Közindi aş, oyan, kazak, köter bastı,
Ötkizbey karangıda beker castı!
Cer ketti, din nasharlap, hal haram bop,
Kazagım, endi catu caramastı!
Gözlerini aç, uyan, Kazak, kendine gel,
Hayatını harcama boşa!
Toprak terk etti, din ve yaşam çürümekte,
Kazaklarım, artık yatma zamanı değil!16

Oyan, Kazak! kitabı çarlık jandarması tarafından yasaklanmış ve yazarı M. Dulat 1911 yılında tutuklanmıştı. Dulat aynı zamanda ilk Kazak romanı Bakıtsız Camal (Bahtsız Cemal) in de yazarı idi, roman ilk kez 1910 yılında Kazan'da basılmış ve 1914 yılında tekrar basımı yapılmıştı. Çağının ruhu ile ahenk içinde olarak roman, Camal adlı genç ve eğitimli bir Kazak kızın toplumun geleneksel adetlerine mukavemet etmekteki başarısızlığını anlatıyordu.

Yüzyıllar boyu süren göçebeleri yerleşik hayata geçirme müzakereleri hiçbir zaman "hükümet politikasının" bir parçası olmamıştı. Çarlık politikasını oluşturanların tersine yerleşik hayata geçiş Kazak toplumu tarafından tarihte bir dönüm noktası olarak değerlendirilmişti. Bu konu hakkında yazanlara göre, değişmesi muhtemel geleneksel yaşam tarzı ve ekonomi gelecekte Kazakların bir millet ve toplum olarak kalması ve devam etmesi ile sıkı sıkıya bağlıydı. 1911 ve 1915 arası bu problem Kazak gazetesinin ve Aykap dergisinin editörleri (M. Seralin, Bahtcan Karatay ve C. Seidalin) tarafından yoğun olarak tartışılmıştı. Bütün bu yazarlar göçebe Kazak toplumunun geri kalmışlığı konusunda şüphe etmiyorlar ve yerleşik hayata geçmeyi gerekli görüyorlardı. Daha da önemlisi yerleşik hayatı ananevî milli kimliklerinin (kazaktık-Kazak olmak) değişmesi olarak addediyorlardı çünkü eskiden Kazak kimliğine sahip olmak göçebelik ile özdeşleşmiş ve bu da Kazak tarihi ve etnik hafızasında derin bir yer tutmuştu. Aykap yazarlarının Kazak toplumunun bir millet olarak kendilerini muhafaza etmelerinin tek yolu olarak düşündükleri çabuk ve kitle halinde yerleşik hayata geçme fikrini savunmalarına rağmen Kazak meslektaşları geleneksel Kazak göçebe hayat tarzına zarar vermemesi açısından iklim şartları dolayısıyla ve gerekli zirai bilgi ve donanım sağlandıktan sonra yavaş ve ihtiyatlı bir geçiş dönemi olması fikrindeydiler. Bu uyarılarının doğruluğu yerli nüfusun %40'ından fazlasını yok eden Kazakistan'daki 1930'ların korkunç kıtlığı ile doğrulanıyordu. Bu kıtlık, Sovyet politikası olan kütlesel ortaklık ve bunun ile birlikte göçebe Kazakların zorla yerleşik hayata geçirilmesinin bir sonucu idi.

İki grup Kazak fikir adamı arasındaki ihtilaf aynı zamanda İslam'ın Kazak hukukî hayatında oynadığı rolü anlamakta da kendini gösteriyordu. Aykap grubu sömürgeci yasanın yerli yasaya verdiği zararın azaltılmasının bir aracı olarak Şeriat'ın (İslam Hukuku) uygulanmaya başlanması lehinde

görüş bildiriyorlardı. Diğer taraftan karşı görüşteki Kazaklar (Bükeyhan) Şeriat'ın hiçbir zaman Kazak sorunları olan sığır davaları, Tnahom hastalığı ile ilgili mücadeleler ve veraset konularında düzenleyici olmadığını iddia ediyordu. Kazak ananevî hukuku esas olarak veraset konusunu düzenlemişti.17 Bu sebepten dolayı, Kazak hukukunda ananevî adaleti yeniden yapılandırmanın tek yolunun her şeyden öte geleneksel kanunları, adetleri ve nizamları yeniden kanunlaştırma ile mümkün olabileceğini öngörüyorlardı.

Kazak yazarlar Kazak milli kimliğinin çekirdeğinin oluşturulmasında ne göçebeliğin ne de İslam'ın etkili olabileceğine inanıyorlardı. Sadece Kazak dilinin korunması ve Kazak edebiyatının geliştirilmesi konularının Kazak milli kimliğinin çekirdeğini oluşturacağına inanıyorlardı.

Sonraları, meşhur Kazak lideri A. Baytursın Kazak alfabesini yeniden düzenleyen ve eğitime giriş niteliğinde olan bir eser üzerinde çalışmaya başladı.

Bu yüzyılın başındaki eğitim seviyesindeki düşüş ve Kazak dilinin kritik konumu Kazak aydınlarının neden bu kadar dil ve eğitim problemlerine önem verdiklerini açıklayabilir. Bu yüzyılın başında kullanılan Arap alfabesi Kazak diline güçlük ile adapte edilmişti. Aslında Baytursın'ın Kazak dilindeki yeniden yapılanmayı anlatan eseri dilin asıl teorik ve pratik yönlerinin incelenmesini içeriyor ve böylece modern Kazak gramerine bir temel teşkil ediyordu. Yazar otobiyografisinde eseri şu şekilde tarif ediyordu:

Ben 1901'den beri okul tatilleri sırasında kendi kendimin eğitimi ve edebiyat ile meşgul oldum. Orenburg'a geldikten sonra ilk önce Kazak dilinin fonetik ve gramer kurallarını incelemeye başladım. Daha sonra, Kazak alfabesinin sistemleşmesi ve sadeleşmesi üzerinde çalıştım. Üçüncü olarak, Kazak yazısını gereksiz yabancı kelimelerden ve diğer dillerdeki söz

dizimi kurallarının etkisinden kurtarmak için çalıştım. Dördüncü olarak, Kazak düz yazısını suni karakterinden kurtarmak ve insanların konuşma diline uygun hale getirmek için bilimsel bir terminoloji yaratmaya başladım. Aynı zamanda, Kazak dilinin stilini geliştirmeye yardımcı olabilecek kalıplar üzerinde de çalıştım.18

Baytursın Kazak alfabesini yeniden yapılandırırken, daha önceki alfabede olmayan, seslileri gösteren işaretler koydu. Aynı zamanda Kazak dilinin fonetiğine uymayan bazı Arap harflerini çıkardı ve “yumuşak” ünlüler (“däyekshi”) için özel işaretler kullandı. Baytursın’ın kitabı Okıv kural (Okuma Yolları) 1912 yılında Orenburg’da basıldı. Kitap, yeni adapte edilmiş Arap alfabesine göre düzenlenmiş bir Kazak okuma kitabı idi. Kitabın daha sonraki basımlarında Baytursın, bu alfabeyi pek çok kez geliştirdi. 1912-1915 yılları arası kitap yedi kez yeni baskı yaptı ve Kazak ilk okulları için büyük bir yarar sağladığını kanıtladı. 1915 yılında Baytursın üç kısımdan oluşan Kazak dilinin ilk ders kitabını yayımladı; Til kural (Dilin Kuralları). Yedi baskı yapan kitabın ilk kısım Kazak dilinin fonetiğine ayrılmıştı ve yedi kez yeni baskı yaptı (1915-1917). Kitabın ikinci (1914) ve üçüncü (1916) kısımlarında Kazak dilinin morfolojisi ve sentaksı inceleniyordu. Baytursın’ın Kazak dilini öğretmenin metotlarını anlatan kitabı Bastavış ilk kez 1912 yılında basıldı ve daha sonra bir çok kez yeniden basımı yapıldı. Baytursın 1928 yılında Kazak dilinin pratik kullanımı için bir rehber hazırladı; Til Cumsar (Dilin Kullanımı). Yazar aynı zamanda Kazak edebiyatı ve edebi eleştiri ile ilgili ilk el kitabını yazdı-Ädebiyat tanıtkış (Edebiyat Klavuzu).

Kazak dilinin gelişiminin yanısıra Baytursın aynı zamanda Kazak ilk okullarının da yeniden yapılanması gerektiğini vurguladı. Baytursın Kazak ilk okullarının hükümet tarafından desteklenmesi ve uygun yaştaki bütün çocukların bu okullara gitmesi gerektiğine inanıyordu. Yazar, tasarladığı ilk

okullar yapılanmasında, Rus dilini bilmenin Rusya'da yaşayan insanlar ve Rus'lara tâbi' olan halk için gerekli olduğu varsayımından hareket etmişti.19 Bu yeniden yapılanma tasarısına göre ilk öğretim beş yıl sürmeliydi.

İlk üç yılda, çocuklar Arap alfabesini kullanarak Kazak dilini öğrenmeliydi: "Bu alfabe Kazaklara İslam yoluyla gelmişti ve kaçınılmazdı". Sonraki iki yılda çocuklar Rusça'yı öğrenmeli ve Kiril alfabesine iyice hakim olmalıydı. İlk okullar iki türlü olmalı; şehir okulları ve step okulları olarak ikiye ayrılmalıydı. Step okulları, avıl ve ulus okulları (köy ve mahalle okulları) olarak ayrılmalıydı. Köy okullarında öğretim Kazak dilinde yapılmalı; mahalle okullarında ise Rus dili kullanılmalıydı. İlk okulların programı şu konuları içermeliydi: okuma, yazma, din, anadil, milli tarih, aritmetik, coğrafya, imlâ ve biyoloji. Bu konular Kazak dilinde öğretilmeliydi. Öğretimin diğer safhası Rusça yürütülmeliydi ki bu da Rus orta okul ve teknik liselerinin ilk sınıfları ile uyum sağlamak anlamına gelmekteydi. Bu tür ilk okulları bitirdikten sonra Kazaklar hem Müslüman hem de Rus enstitülerinde eğitimlerine devam edebilirlerdi.20

Yaşları 19 ilâ 43 arası 400.000 Orta Asya insanını I. Dünya Savaşı için21 seferber eden, 25 Haziran 1916 çarlık kararnâmesi ile baş gösteren 1916 isyanları, iki taraf Kazak lideri tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Her ne kadar Rusya'daki bütün sosyal problemleri şiddetlendirdiğinden dolayı I. Dünya Savaşı'nı eleştirseler de, Anayasal-Demokratların 'zafer için sonuna kadar savaş' politikasına sadık kalmışlar ve müttefiklere sadık kalmanın Rusya'nın büyük ve güçlü bir devlet olarak imajını koruyabileceği inancını paylaşmışlardı. Bu yüzden Kazaklara çarlık emrine uymalarını söylediler. Diğer taraftan Kazak liderleri kabul etmişlerdi ki, zayıf donanımlı Kazakların iyi organize olmuş Rus ordusuna karşı direnişi; kanlı bir bastırma, sayısız kurban ve Kazakların yaşam kalitesinde

genel bir yozlaşma ile son bulabilirdi. Bu yüzden seferberliğin şartlarını hafifletmeye çalıştılar. Şubat 1916 tarihinde Ahmet Baytursın ve Alihan Bükeyhan Kazakları süvari sınıfına asker kaydetme ve savaşın sonunda onlara toprak bağışlama konularında çarlık hükümeti ile pazarlığa oturdular. Mircakıp Dulat ve Alihan Bükeyhan şartlara alışmaları için Kazak askerleri ile birlikte sınıra gittiler ve Kazak gazetesinde bir seri rapor yayımladılar.22 Fakat, Kazak liderleri uyarılarının geçerliliğini doğrular nitelikteki isyanları önleyemediler.

İsyanlar kendiliğinden bütün Kazak step bölgelerinde ve Türkistan'da patlak verdi. Göçebe Orta Asya nüfusu, askerlerin çoğunu sağlamalıydı çünkü bu nüfus Rusya'nın asıl ithal ürünü olan pamuk yetiştiriciliği ile uğraşmıyorlardı. Bu yüzden göçebe sahalarında şiddetli direnişler ve gaddarca bastırmalar meydana geldi.23 İsyanlar kabile reisleri (aksakallar) ve kısmen mollalar tarafından idare edildi. Yaklaşık 50 bölgede liderlerini han ilan ettiler ve üst tabakadan ve askeri sınıftan konsey üyeleri seçtiler.24 Donanımsız Kazaklar (kural icabı ok ve silah kullanıyorlardı) iyi talimli Rus ordu güçlerine direnemezlerdi.

İsyankar Kazakların malları mülkleri ve mahvedilmiş köyleri yağmalandı. İsyanların bastırılmasını daha fazla arazinin ilhâkı izledi ki bu da bir ceza gibi addedildi. Bu asır uzak eyaletlere (Jungar Alatau, Balkaş Gölü) ve uzakdoğuya (Çin) ilk büyük Kazak göçü gerçekleşti. Çin'e göç eden 300.000 Kazak'ın durumu özellikle kötü idi. Çinlilerin ve Kalmukların baskısı altında çocuklarını ve kadınlarını satmaya zorlandılar. Vatanlarına dönmek istediklerinde, topraklarına yerleşmiş olan Rus nüfusu ile uğraşmak zorunda kaldılar.

Türkistan Generali A. N. Kuropatkin'in çara gönderdiği 22 Şubat 1917 tarihli gizli rapora göre 2.325 Türkistanlı Rus öldürülmüş ve 1.384 tanesi ise kaybolmuştu.25 Fakat, Orta Asya yerli nüfusunun genel kayıp sayısı

hakkında yeterli istatistik yok idi. Sancar Asfendiyarov “binlerce” yerlinin isyanlar sırasında telef olduğunu yazdı. Aynı zamanda Çin’e kaçan 300.000 Kazak olduğunu da belirtmişti.26 Turar Rıskulov’a göre Semireç’e yerlilerinin kaybı 273.222 adet ya da nüfusun %20.61’i idi, bu da yaşamları için gerekli olan hammaddenin üçte biri demekti.27 Mustafa Çokay resmi bir Sovyet araştırmasının rakamlarına göre, kıtlık nedeniyle 1.144.000 Orta Asya yerlisinin öldüğünü, isyanlar sebebiyle mallarını mülklerini kaybettiklerini söylüyordu.28 1917 yılında askeri mahkemeler 347 yerli katılımcıyı ölüme mahkum etmiş; diğer 129’u hapsedilmiş ve 396 yerli ağır işlerde çalıştırılmaya mahkum edilmişti.29

1917 Şubat ihtilali ve monarşinin yıkılması Rus toplumunda yeni demokratik düzenin kurulması için tüm liberal katmanların ümidini tazeledi. Bu durum Rusya ile ortak hisleri kuvvetlendirdi ve Geçici Hükümetin politikasına destek olmak için hararetli bir arzu meydana getirdi.30

Kazak liderleri (aralarında özellikle Kazak grubu) Geçici Hükümetin yanında aktif olarak çalıştılar. Alihan Bükeyhan Turgay eyaleti Başkanlığına atandı, Muhammedcan Tınışbayev ve Mustafa Çokay Geçici Hükümetin Türkistan Komitesine seçildiler. Kazak liderleri aynı zamanda çeşitli eyaletlerde bölgesel toplantılar başlattılar; Turgay eyaletinde (2-8 Nisan), Semireçe’de (12-13 Nisan), Ural’da (9-22 Nisan), Semipalask’ta (27 Nisan-7 Mayıs) ve Akmolinsk’de (25 Nisan-7 Mayıs). Hepsinin katılımcıları Geçici Hükümeti desteklediklerini belirttiler ve mahalli idare organlarının-zemstvo ve sivil komitelerin kurulması gerekliliğini tartıştılar. Toplantılarda Tüm-Kazak Kongrelerinin toplanması ve nüfusun Tüm-Rus Seçmen Meclisi için seçimlere hazırlanması vurgulanmıştı. Turgay eyaletindeki en önemli toplantı Bükeyhan, Baytursın, Dulat, Cihanşah ve Halil Dostmuhammed’ler tarafından organize edilmiş ve Akmolinsk,

Semipalask, Sir Derya, Bökey Orda ve Kazak, Ufa ve Orenburg şehirlerinden 300 delege toplamışlardı. Toplantı, merkeziyetçi olmayan demokrat ve parlamenter bir Rusya istiyor, dinin devlet işlerinden ayrılmasını zemstvonun Turgay eyaletine getirilmesini istiyordu.

Kazak delegeleri aynı zamanda Tüm-Rus Müslüman Halkları Kongresine (1-11 Mayıs 1917, Moskova) katılmışlar, Dostmuhammed, Validhan Tanaçev ve Kölbay Tosgısov Milli Merkezi Şura'nın Yürütme Kurulu'na seçilmişlerdi.

İlk Tüm-Kazak Kongresi Orenburg şehrinde (Turgay eyaleti) 21-28 Temmuz 1917 tarihlerinde düzenlenmiş ve Akmolinsk, Semipalask, Yedisu'ya, Turgay, Ural, Fergana ve Bökey Orda31 eyaletlerinden 20 delege katılımcı olmuştu. Her ne kadar Kongre Kazak eyaletlerinin bölgesel ve milli özerkliğe kavuşmasının gerekliliği teklifini öne sürseler de, delegeler bu konunun niteliğini detaylı olarak tartışmadılar. Devlet yönetimi, toprak problemleri ve hukuk sistemi üzerinde yoğunlaştılar. Kongrede sunulan teklifler Kazak milis teşkilatını ve zemstvo teşkilatlarını göçebe ve yerleşik alanlara sevk ediyordu. Delegeler aynı zamanda eğitim problemleri, din ve kadın konularında önemli kararlar aldı. Kongre Tüm-Rus Müslümanları (Şura-ı İslam) kongresine 8 delege seçti ve Tüm-Rus Anayasal Toplantısı (9 eyaletten toplam 82 erkek) için delege ve aday listesi hazırladı. Alihan Bükeyhan, C. Dostmuhammed ve Validhan Tanaçev Kiev'de toplanan Fedaralistlerin kongresine delege oldular ve A. Kenjin Petrograd'da ki Eğitim Komisyonu'nda delege oldu.32 Kongrede bir Kazak siyasi partisinin kurulması istenmiş ve delegeleri kurulacak olan partinin tasarı programının hazırlanması ile görevlendirmişti.

Daha sonra parti Alaş adını aldı. Kongrenin öne sürdüğü teklifler projeye bir temel teşkil etmiş sonunda Tüm-Kazak Meclisi tarafından incelenmiş ve onaylanmıştı. Tasarı programı, Bükeyhan, A. Baytursın,

Dulat, Eldes Gumarov, E. Turmukhamedov, G. Candibayev ve G. Birimcanov tarafından hazırlandı ve Kazak gazetesinin 21 Kasım 1917 tarihli sayısında yayımlandı. Yazarlar demokratik ve federal bir Rus Cumhuriyeti taraftarı olarak görüş belirttiler: "Demokrasi insanların gücüdür ve federasyon eşit statüdeki devletlerin birleşimidir" (Her devlet kendi hükümetine dayanır ve kendi toprakları vardır. Her devlet ittifak halinde ve diğer devletlerle işbirliği içindedir.). Rus Devleti'nin başında Seçmen Meclisi ve Duma tarafından seçilmiş bir başkan bulunur. Başkan Anayasa Meclisi ve Duma'nın huzurunda bakanlarının yardımı ile devleti idare eder. Seçimler soy, din ve cinsiyet farkı gözetmeksizin eşit, doğru ve gizli oylama sistemi ile yapılır. Sadece Duma'nın yasama gücü ve hükümeti kontrol etme yetkisi vardır. Duma aynı zamanda temyiz edebilir, tahkikat edebilir ve vergilendirebilir. (madde 1: "Memleket kalpı" [Devlet Sistemi]).

Tasarı programı Rus Federal Cumhuriyeti çerçevesi içinde özerk Kazak eyaletleri istiyordu. Uygun şartlar altında, Kazak özerk devleti komşu özerk birimler ile birleşebilirdi (madde 2: "Cergilikti bostandık" [Mahalli hükümet]). Rus Cumhuriyet'i eşit hakları, insanların dokunulmazlığını, konuşma, basın ve toplanma özgürlüğünü garanti altına almalıydı (madde 3: "Negizgi hukık" [Temel Haklar]).

Toprak, bereketi ile devlet malı olarak addedilmeliydi. Toprak problemi ile ilgili son karar Tüm-Rus Seçmen Meclisi tarafından alınmalıydı. Bu karar, toprakların Kazaklar arasında tam olarak tahsisine kadar Rus köylülerinin göç etmesini durdurma kararını da içermeliydi. Daha önceden alınmış olan topraklar Kazaklara yeniden verilmeli ve bu şarta uygun olarak dağıtılmalıydı. Kalan topraklar zemstvo tarafından Kazak nüfusunun artışı oranına göre dağıtılmalıydı. Türkistan'da su oranları sabitleştirilmeliydi.

Tasarı programının yazarları kabile topraklarını savunuyorlar ve toprakların satılmasını yasaklıyorlardı. (madde 10: "Cer mäselesi [Toprak

Problemi]). Kazak ordusu kabile prensibine göre organize edilmeli ve görevlerini bir Kazak milisi gibi yerine getirmeliydi. (madde 6: “El Korgau”[Savunma]).

Yazarlar iki çeşit mahkeme üzerinde durdular: Göçebe Kazak alanları için geleneksel Kazak hukuku ve özellikle ciddi suç durumları için ortak jüri. Jüri üyeleri Kazak dilini bilmeli ve karma nüfusu olan alanlarda, kararlar çoğunluğun diline göre yürütülmeliydi.

Tasarı programı dini propaganda ve ibadet özgürlüğünü ve dinin devletten ayrı olmasını istiyordu. Yazarlar İslam’ın Kazak toplumundaki geleneksel rolünden hareket ederek, Kazak mollalarının evlilik, doğum, ölüm ve boşanma konularına etkilerini kısıtlıyorlardı. (madde 4: “Din isi” [Din İşleri]).

Aynı zamanda devletten ayrı, uluslararası ve parasız eğitim istiyorlardı. Bütün öğretmenler ve öğretim üyeleri seçim ile gelmeliydi. İlk okullarda öğretim Kazak dilinde olmalıydı. Kazak orta okulları ve üniversiteleri kurulmalıydı. (madde 9: “Gılım üyretu”[Bilim-eğitim]).33

Fakat, Birinci Tüm-Kazak Kongresi’nin kadınların sorunları ile ilgili önemli önergeleri taslak programa dahil edilmedi. Bu önergeler kadınların siyasal eşitliğini bildiriyor, hem kalın (damadın ailesinin gelinin ailesine verdiği hayvan, para ya da mücevher) hem de amenger kurumunu (dul kalan bir kadının kocasının akrabalarından birisiyle evlenmesi zorunluluğu) kaldırıyordu. On altı yaşından küçük kız çocukların da evlenmesi yasaklanmıştı. Evlenip evlenmeme kararını kadınların kendileri verecekti. Bigami (iki kadınla evlilik) ancak birinci eşin izni ile mümkün olabilecekti.34

Programın son hali Tüm-Kazak Kongreleri tarafından hazırlandı, görüşüldü ve kabul edildi. Böylece taslak program Alaş Partisi’nin karakteri, örgütsel yapısı ve hedefleri Alaş özerk devletinin yasal statüsü ve

Rusya'nın devlet kuruluşları ile ilişkileri hakkında kesin bir fikir vermektedir. Hızla değişen siyasal durum Alaş Partisi'nin oluşturulmasını engelledi. Alaş Orda özerk hareketi büyük bir güç oldu.

Gene de partinin yerel organlarının Semipalask, Omsk, Ural'sk ve Akmolinsk Alaş Sovyetleri'nin Ekim ve Kasım 1917'de kurulmuş olduğu bildirildi. Bükeyhan'a göre, Turgay eyaletinde Seçmen Meclisi seçimlerinde Alaş Partisi 54.978 oy ya da oyların yüzde 75'ini aldı, oysa Sosyalist Demokratlara yalnızca 41 oy çıktı. Genel olarak Alaş Partisi Semipalatinsk eyaletinde oyların yüzde 85.5'ini (59.331 oy), Ural'sk eyaletinde yüzde 75'ini (75.544 oy) ve Semireç'e'de yüzde 57.5'ini topladı. Toplam olarak, Alaş Partisi'nden 43 delege Tüm-Rus Seçmen Meclisine girdi.35

Kasım 1917'de Omsk kentinde kurulan (daha sonra Taşkent'e taşınmıştır) Üç Cüz (Üç Ordu) Partisi'nin kesin bir siyasal programı yoktu. Parti kendisini "sosyalist" olarak adlandırmakla birlikte aslında programı sosyalist, islamcı, milliyetçi ve anarşist fikirlerin bir karışımıydı. Partinin lideri Kölbay Togısov'un aydınlar arasında kötü bir şöhreti vardı. Parti kaydadeğer bir rağbet görmedi, Kazakistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasından kısa bir süre sonra Bolşeviklerle birleşti.

Geçici Hükümetin Temmuz krizi (1917) ile bunu takiben yerini Ukrayna'nın alması, Kazak liderlerinin hükümetinin durumun kontrolünü ve en acil sorunları çözebilme yeteneğini kaybettiği inancını güçlendirdi.36 Anayasal Demokratlardan uzaklaştılar ve bütün umutlarını Tüm-Rus Seçmen Meclisi'ne bağladılar. Sekizinci Kadet Kongresi tarafından 1917 yılında partinin Merkez Komitesi'ne seçilmelerine rağmen, Bükeyhan Kadetlerin özel mülkiyeti savunmaları ve aynı zamanda özerk devlet sistemini ve dinin devletten ayrılmasını istememeleri nedeniyle partiden ayrıldı.37 Seçmen Meclisi'nin Ocak 1918'de dağılması ve iktidarın

Bolşeviklerin eline geçmesiyle meydana gelen iç savaş ile ekonominin daha da bozulması bütün Rusya İmparatorluğu'nda merkezden uzak özerk hareketleri başlattı. Diğer liberaller gibi, Kazak liderleri de Bolşevik darbesini sorumlu tuttu.38

Baytursın, Kazak toplumunda kapitalizmin ya da sınıf farkının bulunmaması nedeniyle Kazakların Sovyet Devrimi'ne tamamen yabancı kaldıklarına ve onu anlamadıklarına inanıyordu. "Ekim Devrimi dış görünüşü ile Kazakları korkuttu. Kazaklar Bolşevik hareketin Rusya'nın merkezinde nasıl işlediğini bilmiyorlardı. Bolşevik hareket eyaletlerde ise şiddeti, yağmayı, sömürüyü ve yerel diktatörlüğü getirdi; kısacası, Bolşevik hareketi eyaletlerde (genellikle düşünüldüğü gibi) bir devrim değil tam bir anarşi idi.39

Birinci ve İkinci Tüm-Kazak Kongreleri arasındaki dönem, gelecekteki özerk devletin özelliğinin aktif bir şekilde tartışılması ile geçti. Kazak liderler hem göçebe yaşam biçimi hem de Rusların kolonizasyonu nedeniyle Kazak toplumunun geri kalmasının, Kazakların özerk ve bağımsız bir birim olmasını engellediğine inandırıldılar. Böylece Kazak liderler diğer özerk devletlerle birleşmeyi savundular, bunu kendi bağımsız ve özerk devletlerini kurmak için bir ön koşul olarak görüyorlardı. Bükeyhan'ın başkanlığında bir grup Kazak lideri Özerk Sibirya Devleti ile birleşmeyi savundu, böylece Kazakların Duma'daki konumlarının güçleneceğine inanıyorlardı. Dokuz Kazak lideri, Turgay, Akmolinsk, Semipalask, Semireç'e ve Bökey Orda eyaletlerinden Rus delegeleri ile birlikte 8-15 Ekim 1917 tarihleri arasında Tomsk'ta yapılan Tüm-Sibiryalılar Kongresinde yer aldılar. Kazak delegeleri Kongreye Birinci Tüm-Kazak Kongresi kararları hakkında bilgi verdiler ve yukarıda sözü edilen eyaletlerin halklarının geçici olarak Özerk Sibirya Devleti'ne bağlanma isteğini dile getirdiler. Sibirya Anayasası Kazaklara,

gerekli gördükleri zaman Özerk Sibirya Devleti’nden ayrılabileceklerini garanti edecekti. Alihan Ermekov Özerk Sibirya Devleti’nin Anayasa Komitesinin üyesi oldu. Sibirya Konseyinde Halil Gabbasov, E. Itbayev ve S. Doscanov Kazak eyaletleri temsilcisi olarak atanırken Alihan Bükeyhan ile Muhamedcan Tınışbayev tüm Kazak halkını temsil ettiler.40

Mustafa Çokay başkanlığındaki bir başka grup, Hokand kasabasında (Fergana Vadisi) 26 Kasım 1917’de yapılan Dördüncü Olağanüstü Müslüman Kongresi’nde ilân edilen Türkistan Özerk Devleti (Hokand) ile birleşmekten yanaydılar. Bu özerk devlet eski Türkistan Çarlık Valiliği-Generalliği’nin toprakları üzerinde kurulmuştu ve Sir Derya ve Semireç’e olmak üzere iki Kazak eyaletini içine alıyordu. Ayrıca iki Türkistan eyaletinde, Semarkand ve Fergana’da da çok sayıda Kazak vardı. 1917 yılına kadar Türkistan’da yaklaşık 2.972.725 Kazak yaşıyordu.41 Kongre, Taşkentli Sovyet İşçilerinin ve Askerlerinin Taşkent’te iktidarı ele geçirmelerinden (23 Ekim) sonra toplandı (15 Kasım) ve bölgedeki Müslüman halkın hükümete katılmasını reddetti.

Hokand Kongresinde alınan kararlara göre Türkistan Seçmen Meclisi toplantısına kadar bölgedeki tüm iktidar, Tüm-Rus Seçmen Meclisi’ne seçilen delegelerin oluşturduğu 32 üye ile Halk Meclisi’nin 54 üyesine geçecekti. Halk Meclisi’nde 18 sandalye (üçte biri) çeşitli Avrupa örgütlerinin temsilcilerine ait olacaktı. On iki üyeli Geçici Türkistan Hükümeti Geçici Konsey üyeleri arasından seçilen kişilerden oluşacaktı.

Kongre, Geçici Konseyin 30 üyesini ve Geçici Türkistan Hükümeti’nin (Hokand) 8 üyesini seçti, kalan dört sandalyeyi Avrupalılara bıraktı. M. Tınışbayev Hokand Hükümeti’nin ilk Başkanı oldu. Daha sonra, aynı zamanda bu devletin Dışişleri Bakanı da olan Çokay onun yerine geçti. Hokand Hükümeti’nin ne ordusu ne de parası olduğu için milis ordusu örgütlemeye başladı ve 3 milyon ruble iç borçlanmaya gitti. Ayrıca, 20 Mart

1918 tarihinde toplantıya çağrılacak Türkistan Seçmen Meclisi'nin hazırlık çalışmalarında aktif olarak yer aldı. Gene de Hükümeti kuvvet kullanarak tasfiye etmeye karar veren Taşkent Bolşeviklerine karşı direnecek şekilde örgütlenemedi. 9 Şubat 1918 tarihinde, dört günlük bir savaştan sonra, yalnızca iki ay süren Hokand Hükümeti ortadan kaldırıldı.42 On bini aşkın Hokand halkı Bolşeviklerle ve onların tarafında yer alan Ermeni askeri birlikleri (Daşnaksutun) ile yapılan savaşta öldü, kasaba tamamen yıkıldı. Fakat Bağımsız Türkistan Devleti ilân edilinceye kadar Kazak eyaletleri bu devletin bir parçası olmadılar, eğer kurulursa Özerk Kazak Devleti'ne bağlanma niyetlerini dile getirdiler. Türkistan Kazaklarının sorunu İkinci Tüm-Kazak Kongresi'nde fiilen tartışıldı.

Bolşevik iktidarının müsaderesi Sibirya Hükümeti ile işbirliğini engelledi. Giderek büyüyen anarşi ve iç savaş tehlikesi Alaş liderlerini, 5-13 Aralık 1917 tarihleri arasında Orenburg'da yapılan İkinci Tüm-Kazak Kongresi'ne çağrıda bulunmaya zorladı. Altay ve Semarkand dahil tüm Kazak eyaletleri ile komşu Kırgızistan'dan gelen 82 delege iki temel sorunu tartıştılar: Özerk Alaş Orda Devleti kurulması ve Kazak Milis Ordusu'nun örgütlenmesi. Özerk Alaş Orda Devleti'nin, Ural'sk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalask olmak üzere dört step eyaleti, Türkistan'daki Kazak eyaletleri Semireç'e ve Sir Derya, Türkistan eyaletlerinden Fergana ve Semarkand'daki Kazak bölgeleri, Transkaspian eyaletinin Amu Darya bölgesi ile Altay eyaletinin komşu Kazak bölgelerinden oluşmasına karar verdi. Semipalask kenti Özerk Alaş Orda Devleti'nin başkenti ilân edildi. Alaş Orda toprakları Alaş halkının kendi mülkiyeti idi. Kazaklarla birlikte yaşayan ulusal azınlıklar Özerk Alaş Orda Devleti içinde ulusal ve kültürel özelliklerine sahip olacaklar, aynı zamanda Alaş Orda'nın devlet kurumlarında belirli bir oranda temsil edileceklerdi. Kongre Tüm-Kazak Halk Konseyinin-Geçici Alaş Orda Hükümeti'nin 15 Kazak üyesini seçti,

kalan on sandalyeyi Rusların ve Kazak olmayan halkların temsilcilerine ayırdı. Bükeyhan Halk Konseyi Başkanlığı'na seçildi.

Geçici Alaş Orda Hükümeti, Alaş Orda Anayasası'nı hazırlamakla görevlendirildi, bu anayasa Alaş Orda Anayasa Meclisi tarafından ele alınacak ve Tüm-Rus Seçmen Meclisi tarafından onaylanacaktı. Geçici Hükümet ayrıca borçlanacak ve diğer ulusal özerk birimlerle görüşmeler yapacaktı. Kazak milis ordusu oluşturulmasının, Kazak halkını, başlamakta olan iç savaşın zararlarından korunmanın diğer bir yolu olduğu düşünülüyordu. 30-35 yaşları arasındaki erkekler ya kendi istekleri ile milis ordusuna katılacaklar ya da (yeterli sayıya ulaşılamazsa) kura ile seçileceklerdi. Bunlara aylık verilecek, gerekli teçhizat sağlanacaktı. Ural'sk, Turgay, Akmolinsk, Semipalask ve Semireç'e eyaletleri bakım maliyetlerini üstlenecekti.

Milis ordusu yaklaşık 13.500 kişiden oluşacaktı. Bu kişileri eğitmek için Kazak subaylar çağrılacaktı.43 Kongre ayrıca beş üyeden oluşan Eğitim Komisyonu'nu da seçti, bu Komisyonun görevi ilk ve orta okullar için ders kitapları, eğitim ilkeleri kılavuzları, eğitim programları ve öğretmenler için rehber kitaplar hazırlamaktı. Komisyon ayrıca Kazak yazım ilkeleri üzerinde de çalışacak ve yararlı kitapları ve kitapçıkları Kazakçaya çevirecekti.44

Kongrenin gündemindeki en çekişmeli madde Özerk Alaş Orda Devleti'nin kuruluşunun ne zaman ilân edileceği idi. Bir grup delege (H. ve C. Dostmuhammedler, V. Tanaçev, B. Kulmanov) derhal ilân edilmesinde israr ediyorlardı. Diğer bir grup (Bükeyhan, Baytursın, Dulat) hem Kazak eyaletlerindeki Ruslarla hem de Türkistan Kazaklarıyla görüşmeler yapıldıktan sonra Özerk Alaş Orda Devleti'nin kuruluşunun ilân edilebileceğine inanıyorlardı. Uzun tartışmalardan sonra yapılan oylamada (33 delege derhal ilân edilmesi için, 42 delege de buna karşı oy kullanmıştı)

Kongre bir ay içinde Türkistan Kazaklarının görüşlerinin alınmasına karar verdi. Eğer onlar Alaş Orda Devleti'ne katılmazlarsa, Halk Konseyi diğer Kazak eyaletleri adına devleti ilân edecekti. Aksi halde Alaş Orda ilk fırsatta devleti ilân edecekti. Eğer Alaş Orda Devleti bir ay içinde ilân edilmezse her eyaletin halkı kendi takdir yetkisini kullanacaktı.

Sir Derya Kazakları, 5 Ocak 1918 tarihinde yaptıkları kendi Kongrelerinde, Özerk Kazak Devleti'nin kuruluşu ilân edilinceye kadar Özerk Türkistan Devleti'nin bir parçası olarak kalmaya karar verdiler.45 İki Tüm-Kazak Kongresi'nde alınan kararlar incelendiğinde, bu kararların bu yüzyılın başında Kazak eyaletlerinde yaşayan toplam nüfusun altıda ikisini (yüzde 23.1) oluşturan Ruslarla ilgili hiçbir konuyu içermediğine inanmak güçtür. Rusların konumundaki belirsizlik nedeniyle delegelerin çoğunluğunun Özerk Alaş Orda Devleti'nin kuruluşunu ilân etmeye cesaret edemedikleri ileri sürülebilir. Ayrıca, Rus halkının belirsiz konumu kaçınılmaz olarak Alaş Orda'yı Kazakistan'da 1918 yazında Sovyet iktidarının çökmesinden sonra ortaya çıkan Bolşevik ve anti-Bolşevik hükümetlerin gözünde kısmen ya da tamamen illegal yapıda bir milliyetçi haline getirdi.

Bolşeviklerle görüşmeler Mart 1918'de H. ve C. Dostmuhammedlerin Lenin ve Stalin ile Moskova'da bir araya gelmelerinden ve onlara İkinci Tüm-Kazak Kongresi hakkında bilgi vermelerinden sonra başladı. 20 Mart'ta yapılan görüşmelerden sonra Stalin Alaş Orda Hükümeti'nin Başkan Yardımcısı H. Gabbasov ile telefonda konuşarak Kazak kararları ile Üçüncü Tüm-Rus Sovyet Kongresi'nde kabul edilen "Çalışan ve Sömürülen Halkların Hakları Beyannamesi" arasında hiçbir çelişki görmediğini vurguladı. Fakat Sovyet iktidarının tanınması ve Alaş Orda'nın yerel Sovyetlerle işbirliği yapılması için israr etti.

Alaş Orda Hükümeti 21 Mart'ta verdiği cevapta bu koşulları kabul ettiğini bildirdi, Karşılığında İkinci Tüm-Kazak Kongresi kararlarına uygun olarak Alaş Orda'nın özerkliğini ilân etti. Alaş Orda, Tüm-Kazak Meclisini toplama ve kendisinin yasal bir güç olma hakkını korumaya çalıştı. Ayrıca, yerel mahkemelerin ve Kazak milis örgütünün devam etmesini savundu, aynı zamanda Sovyetler tarafından tutuklanan Alaş Orda üyelerinin serbest bırakılmasını da istedi. Kazakların ve Rusların belirli oranlarda temsil edildiği yerel Sovyet kurumlarının kurulmasından önce, Kazak Komiteleri ve diğer kurumlar iktidarda kalacaktı.46 21 Mart'ta Gabbasov Dostmuhammed'den Sovyet Hükümeti'nin Alaş tutukluların serbest bırakılmasını emrettiğini ve Alaş Orda'nın önerilerine resmi bir cevap hazırladığını bildiren bir telgraf aldı. Ayrıca, Halk Komiserliğine (Narkomnats) bağlı bir Kazak bölümünün kurulmak üzere olduğu da bildirildi.47 Fakat Alaş liderleri Lenin ve Stalin'den ne önerilerine ne de Gabbasov'un 21 Nisan'da gönderdiği telgrafa cevap aldılar. Aslında Sovyetler Alaş Orda liderlerine güvenmiyordu, Kazak Kongresinin Kazak komünistlerinden Alibi Cangeldin başkanlığında toplanması için çalışmalar başlattılar, bu Kongrede Kazak Sovyet Özerk Cumhuriyeti ilân edilecekti. Bu sırada Sovyetler zaten Alaş Orda'yı "anayasal-demokratik bir burjuva örgütü" olarak kabul ediyorlardı, lideri Alihan Bükeyhan'ı tutuklamak üzere aramaya başlamışlardı. Sovyetlerin kuşkulu ve düşmanca tutumları ve aynı zamanda büyüyen anarşi ve tehlike Alaş liderlerini anti-Bolşevik güçlerle birleşme yollarını aramaya itti. Hemen hemen tüm Kazak eyaletlerinde Sovyet iktidarının yıkılmasından sonra Alaş Orda tüm Sovyet kararlarını iptal etti ve Vilayet Meclisi kurumlarını ve Kazak Komitelerini yeniden kurdu. Sayıları üçten az olmayan yerel Alaş Orda Sovyetleri de örgütlendiler, bunlar tüm halk tarafından seçilecekler ve Alaş Orda tarafından sınırlanacaklardı. Kazak erkekleri gibi Alaş ordusunda askerlik

yapacaklar, vergi verecekler, Alaş Orda Seçmen Meclisi'ni hazırlayacaklar, Alaş halkının kültürel ve ekonomik gelişimini sağlayacaklardı.

Alaş Orda, Geçici Sibirya Hükümeti'ne verdiği raporda, karşılıklı olarak birbirlerini tanımalarını ve Halk Konseyi'ni Kazak halkının geçici hükümeti olarak kabul etmelerini önerdi. Alaş Orda devleti kuruluncaya kadar, karma kurumlar Geçici Sibirya Hükümeti tarafından kontrol edilecekti. Alaş Orda'nın bir üyesi, önemli kararlar alınması sırasında toplantıya katılacaktı. Alaş Orda, ayrıca, Sibirya Hükümeti'nin yardımıyla vilayet meclisi yönetimini de yenilemeyi ve Kazak ordusunu örgütlemeyi amaçlıyordu.48

Geçici Sibirya Hükümeti ulusal-kültürel bir özerklik vermeye hazırdı. Fakat, Alaş Orda'nın bölgesel-politik özerk bir birim olarak tanınmasını yalnızca Tüm-Rus Seçmen Meclisi'nin onaylayabileceğini vurguluyordu. Ulusal-kültürel özerk birim, Kazak dilinin yerel eğitim kurumlarına ve mahkemelere girmesini ve aynı zamanda karma nüfuslu bölgelerde yerel yetkililerin konuştuğu dillerin aynı derecede geçerli olmasını denetleyecekti. Bu yetkililerin faaliyetleri kültürel ve yerel idari sorunların çözümü ile sınırlı kalacaktı.

Alaş Orda'nın batı kolunun oluşumu, Mayıs 1918'de Cambeyt kasabasında C. Dostmuhammed başkanlığında yapılan Dördüncü Urals'k Eyaleti Kongresi'nde ilân edilen Geçici Uil Olyayat Hükümeti ile başladı. Urals'k eyaletinin Transural kısmını içine alan Uil Bölgesi halkının çoğunluğu Kazaktı. 11 Eylül 1918 tarihli Alaş Orda Kararı ile Uil Oliayat Hükümeti ortadan kaldırıldı ve Bökey Orda, Oral eyaletinin Transural bölgesi ile Aktobe ve Kırgızistan'ın Turgay bölgelerini içine alan Batı Alaş Orda kuruldu. Merkezi Alaş Orda'dan ayrılmasına yol açan olağanüstü durumlarda batı kolu Alaş Orda hükümeti adına hareket edebilecekti.49 Batı Alaş Orda'nın kuruluşu, batı ve merkezi Kazak eyaletleri arasında

yeterli iletişim araçları ile yerel halkı koruyacak gerekli araçlar olmadan kabul ettirildi. Batı Alaş Orda liderleri Bolşeviklere karşı Orenburg ve Ural'sk Kazakları ile işbirliği içinde mücadele ettiler. 18 Haziran 1918 tarihinde, Kazak milis ordusuna askeri eğitmenlik yapacak 10-15 subay ile küçük bir ordu ve aynı zamanda Milislere silah ve teçhizat göndermeleri ricasıyla Orenburg Kazaklarına döndüler.50 Baytursın, S. Dosyanov, S. Kadirbayev, A. Birimcanov, H. ve C. Dostmuhammedler, Tınışbayev, Çokay ve diğerleri, Haziran'da Samara kasabasında kurulan Komuç (Seçmen Meclisi Üyeleri Komitesi) üyesi oldular.

Komite kendisini Samara, Simbir, Kazan, Ufa ve Saratav eyaletinin bir kısmında en yüksek güç olarak ilân etti. Komuç'un 25 Eylül 1918'de Alaş Orda'ya yayınladığı bildirgede, "Rus halkının özerk haklarının gerçekleştirilmesi, federal-demokratik bir sisteme dayalı, özgür ve güçlü bir Rusya'nın kurulması için önemli bir koşul" olarak görüldü. Fakat, Alaş Orda'nın özerkliğini şartlı olarak tanıyan Komite nihai bölgesel-politik olarak tanınması kararını Tüm-Rus Seçmen Meclisi'ne devretti.

Merkezi gücün kurulmasından önce, askerlik ve dışişleri, ulaşım, posta, gıda sağlanması gibi devlet işleri Komuç'a verilecekti. Alaş Orda Hükümeti'nde bulunan bir Komuç temsilcisi, kararları ve yasaları, Komite kararlarına uygun hale gelmesi için kontrol edecekti. Alaş Orda kendi yönetimi ile ilgili kararlarla uğraşacak bunlar Komite tarafından onaylanacaktı. Alaş Orda ordusunun örgütlenmesi de Komuç tarafından yapılacaktı.51 Bir kaynağa göre, Komuç Batı Alaş Orda tarafından oluşturulan Kazak milis ordusuna 2.000 tüfek, 58 makinalı tüfek, 2 top, 2 otomobil ve 2.000 kişi göndermişti.52 6 Kasım 1918'de 500 kişilik Alaş ordusu Semireç'de Bolşeviklere karşı Beyaz orduların yanında savaştı. Semipalask eyaletinde Beyazların tarafında savaşan gönüllülerin sayısı

2.000 iken Urals'k eyaletinde savaşanlar 2.000 kişi, Kustanay kasabasında savaşanlar da 450 kişi idi.53

Rusya bölgesel ve anti-Bolşevik hükümetlerinin, geçici Sibirya Hükümeti'nin, ulusal Başkiriya, Alaş Orda ve Türkistan hükümetlerinin, çeşitli partilerin ve sosyal örgütlerin temsilcileri, 8-23 Eylül 1918 tarihleri arasında Ufa kentinde yapılan Komuç toplantısında yer aldılar. Toplantıda, beş üyeden ve Bakanlar Kurulu'ndan oluşan Geçici Tüm-Rus Hükümeti-Ufa Heyeti (Ufimskaya Direktoriya) seçildi. Toplantıda ayrıca Ufa Heyeti'nin Anayasası üzerinde de çalışıldı. Bu Anayasa içinde yer alan Ana Tüzük ile "iktidarı merkezileştirmek amacıyla, tüm katılımcıların oybirliği ile" bütün ulusal ve bölgesel hükümetler ortadan kaldırıldı. 4 Kasım 1918 tarihinde özel bir emirle Tüm-Rus Geçici Hükümeti Alaş Orda'yı ortadan kaldırdı, Alaş Orda'ya, Kazak-Kırgız halklarının tüm ekonomik, kültürel ve günlük sorunlarının çözümünden sorumlu bir baş Temsilci ile bir yardımcı atadı. Ayrıca, yerel Alaş yönetimleri de Geçici Tüm-Rus Hükümeti tarafından kontrol edilecekti.54 Amiral A. V. Kolçak 18 Kasım 1918 tarihinde iktidarı ele geçirdi ve Ufa Heyeti'ni dağıttı. Onun hükümeti Rusya'da monarşiyi yeniden kurmayı ve özerk birimleri ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Kolçak, ayrıca, Kazak otlaklarını müsadere politikasını da tekrar harekete geçirdi.

1918 yılının sonunda Sovyet ordusunun başarılı ilerleyişi politik durumu değiştirdi. Aralık 1918'de Turgay'da Sovyet iktidarı yeniden kuruldu. 1919 yılı Mart ayının başında Ahmet Baytursın başkanlığında bir doğu Alaş Orda Turgay grubu Sovyetlerin tarafına geçti. Bu kararın alınmasında, 2 Kasım 1917 tarihli Bolşevik "Rus Halklarının Hakları Bildirgesi" önemli bir faktördü. Baytursın Moskova'da Lenin ile görüştükten sonra, ulusların kendi kaderlerini ancak sınıf mücadelesi ve

proleterya diktatörlüğü ile belirleyebileceğine ikna oldu55 ve Haziran 1919'da Kirrevkom (Kırgız Devrimci Komitesi) üyesi oldu.

Doğu Alaş Orda'nın Alihan Bükeyhan başkanlığındaki Semipalask grubu, Kasım 1919'da Semipalask kentinde yaptığı olağanüstü toplantıdan sonra Sovyet tarafında yer almaya karar verdi.

Batı Alaş Orda'nın durumu, Ural'sk Kazaklarına bağlı olması nedeniyle biraz karmaşıktı. Ural'sk Kazakları, Ural'sk'ın ve bölgedeki diğer önemli yerleşim yerlerinin Haziran-Ağustos 1918'de Kızıl Ordu tarafından ele geçirilmesine rağmen direnmeye devam ediyorlardı. Baytursın'in önerisiyle, RVS (Devrimci Sovyet) Kasım 1919'da bir kararname ile Sovyet iktidarını kabul eden tüm Alaş üyeleri için af çıkardığını duyurdu. Bolşevikler pek çok kez batı Alaş Orda liderleri ile ilişki kurmaya teşebbüs ettiler. Doğu cephesinde Orenburg ve Ural'sk Kazaklarının başarılı savunmalarından esinlenen C. Dostmuhammed, önce, özel komisyonun bir üyesi, RVS Dördüncü Ordu temsilcisi V. I. Lezhava-Murat tarafından, Batı Alaş Orda'nın tasfiye edilmesi konusunda gönderilen mektubu gözardı etti. Temsilci, ayrıca, Sovyet güçlerine karşı savaşan tüm Kazaklara, Ural'sk Kazaklarına yardım etmezlerse, bağışlanacakları ve tüm siyasi tutukluların salıverileceği sözünü verdi ve görüşmeler yapmak için bir temsilci gönderdi. Kazaklar ayrıca tutuklanacaklar ve Beyaz generallere ve diğer yüksek rütbeli görevlilere teslim edileceklerdi. Bolşevik Ordusu'nun 1918 yılı sonbaharında Orenburg Kazaklarını yenmesinden sonra, batı liderleri Kazaklarla Sovyetler arasında bir manevra taktiği seçtiler. Yalnızca resmi olarak, Kazak halkının güvenliğini tehdit etmemek için Kazakları desteklemeye devam ettiler. Kasım 1917'de Uil ve Jambeity kasabalarının Bolşevikler tarafından işgal edilmesi onları nihayet Aralık 1919'da açıkça Sovyet tarafına geçmeye itti ve Kazaklarla mücadele etmeye başladılar.

Sonunda, Alaş Orda 3 Haziran 1920’de Kirrevkom’un emri ile ortadan kaldırıldı.

Sovyet yetkilileri önceleri iktidarlarını güçlendirmek için Alaş liderlerini kullandılar. 3 Haziran 1918 tarihli VTSIK Kararnamesi ile Alaş liderlerinin izlenmemesi ve onların Sovyet kurum ve kuruluşlarında çalışmalarına izin verilmesi kararlaştırıldı. Bu karara rağmen hemen hemen tüm Alaş liderleri 1930’lu yıllarda Kazakistan’daki Stalinci terör sırasında idam edildi.

Alihan Bükeyhan Moskova’ya sürgüne gönderildi ve izinsiz ayrılması yasaklandı. Moskova’daki yaşamı boyunca Sovyet Bilimler Akademisi’nde ve SSCB Halkları Merkezi Yayınevi Kazak Bölümü’nde çalıştı (1922-1927). Bu yayınevinin bir üyesi olarak, pek çok ders kitabı, Rus ve yabancı yazarların edebi eserlerini ve aynı zamanda popüler bilim kitaplarını tercüme etti. Ayrıca, Temirkazık adlı bir dergi çıkardı. 1926 yılında, Sovyet Bilimler Akademisi’nin daveti üzerine, S.P. Shevetsov başkanlığındaki antropolojik gezi çalışmalarına katıldı. Fakat tutuklandığı için çalışmasını tamamlayamadı, Moskova’da Butırka hapishanesinde 15 gün tutulduktan sonra salıverildi. 1934 yılında, Moskova’da bulunan Merkezi Edebiyat, Sanat ve Eleştiri Müzesi Direktörü V. D. Bonch-Brueviç’in daveti üzerine Müze arşivinin kurulması çalışmalarına katıldı. Toplam üç kez tutuklandı (1926, 1928 ve 1930), nihayet 1937 yılında vuruldu.

Ahmet Baytursın Kazak alfabesinin reformu ile birlikte Kazak folklorundan örnekler toplanması ve yayınlanması çalışmalarına devam etti. Kazak Halk Eğitimi Komserliği Bilimsel Edebiyat Komisyonu Başkanlığı’na getirildi (1922-1925). 1920-1921 yılları arasında Eğitim Komiseri, 1921-1922 Bölgesel Halk Komiserliği Akademik Merkezi Başkanı olarak atandı. Makaleleri ile Ak jol gazetesine ve diğer Kazak

dergilerine de katkıda bulundu, aynı zamanda Taşkent, Orenburg ve Almatı yükseköğretim kurumlarında ders verdi. İki kez tutuklandıktan sonra, 1937 yılında idam edildi.

Mircakıp Dulat Ak jol (1920) ve Enbekçi kazak (1926-1928) gazetelerinin yazı kurullarında çalıştı, Orenburg'da Halk Eğitim Kurumu'nda (KINO) ders verdi (1922-1926). Bilimsel ve edebi faaliyetlerde de bulundu, Rus devrimcilerinin (Lenin, Stalin, Zinov'ev) yirmiden fazla çalışmasını Kazakçaya tercüme etti. 1922 yılında iki kitabı, Esep kural (Hesabın Anlamı) adlı matematik kitabı Taşkent'te, Balkiya adlı oyunu Orenburg'da yayınlandı. Ayrıca, 1924 yılında Orenburg'da

Kiraat Kitabı adlı eseri de yayınlandı. 1928 yılında tutuklandı, eski Karelian Özerk SSC'de bulunan Solovki tutuklu kampında 10 yıl çalışmaya mahkum edildi, 1935 yılında orada öldü.

Muhametcan Tınışbayev, Türkistan Kanalı'nın (1921) ve Türkistan-Sibirya Demiryolu (Turksib, 1927-1930) inşaatına katıldı. Ayrıca, Taşkent'te Kazak Pedagoji Enstisü'nde ders verdi (1924) ve Kazak tarihi konusunda pek çok kitap yazdı, bu kitaplar 1920'li yıllarda Kızıl Orda ve Taykent'te yayınlandı. Bunların yanı sıra, RGO'nun (Rus Coğrafya Topluluğu) Türkistan bölümünde çalıştı, 1927 yılında Kraevedenie Bölge Ofisine üye seçildi. 1932 yılında tutuklandı ve Voronezh'e sürgün edildi. 1937 yılında ikinci kez tutuklandı ve aynı yıl vuruldu.

Halel Dostmuhammed, Türkistan Ispolkom'a bağlı Kazak ve Kırgız Bilimsel Komisyonu Başkanlığı'na atandı. Ayrıca, Kazak Halk İlmi Enstitüsü'nde ders verdi (1920) ve Yüksek Pedagoji Enstitüsü ve Kazak Devlet Üniversitesi'nde Rektör Yardımcılığı yaptı. 1923 yılında Taşkent'te, Taşkentli aydınları bir araya getiren Talap topluluğunu örgütledi ve Sana adlı edebi dergiyi telif etti. Anatomi, zooloji ve doğal tarih konularında pek çok kitap yayınladı. Aynı zamanda, Kazak-Kırgız Dilinde Singarmonizm

Hukuku (Taşkent, 1924) adlı bir kitap yayınladı. Diğer Alaş'lar gibi, pek çok popüler bilim kitaplarını Kazakçaya tercüme etti ve Kazak ulusal destanlarının yayınlanması işiyle de uğraştı. 1924 yılında Rusya Bilimler Akademisi Kraevedenia Merkez Bürosuna üye seçildi. 1930 yılında, C. Dostmuhammed, Muhamedcan Tınışbayev, Cakıp Akpaev ve diğerleri ile birlikte Voronezh kentine sürgüne gönderildi. 1938 yılında tekrar tutuklandı, 1939 yılında idam edildi.

Hokand Hükümeti'nin çökmesinden sonra, Mustafa Çokay önce Gürcistan'a sonra yurtdışına (Türkiye, Fransa ve Almanya) kaçtı ve oralarda Müslüman göçmenlere liderlik etti. Zeki Velidi Togan tarafından yayınlanan Yeni Türkistan dergisine (1927-1931), ayrıca Polonya, Fransız, İngiliz ve Rus dergilerine ve gazetelerine katkıda bulundu. Yaş Türkistan adlı bir dergi çıkardı (1929-1939, Paris/Berlin). 1935 yılında Paris'te Türkestan pod vlast'iu Sovetov (Sovyet İktidarında Türkistan) adlı bir kitap yayınladı. 1940 yılında Alman faşistleri tarafından tutuklandı ve 1941 yılında Berlin'de bir hastanede esrarengiz bir şekilde öldü.

1 Alaş kelimesinin kökü eskidir. Orta Asya'daki göçebe Türkler arasında geleneksel savaş narası anlamına gelmektedir. Sözlü geleneğe göre Alaşın altı çocukları, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Başkırdlar ve Karakalpaklardır. Bütün bu halklar ortak bir hayat tarzı, din, diller ve gelenekler paylaşırlar.

2 Kazak topraklarının Rusya'ya ilhâkı 1864 yılında tamamlanmıştır.

3 Materialy po politcheskogo stroia Kazakhstana, vol. 1 (So vremeni prisoedineniia Kazakhstana k Rossii do Velikoi Oktiabr'skoi Sotsialisticheskoi revoliutsii), ed. M. G. Masevich, 1960, p. 337.

4 Rus hükümetinin başkanı.

5 toprak ölçüsü= 2. 7 hektar.

6 RGIA (Rus Devleti Tarih Arşivi), f. 391, op. 4, d. 1663, II. 1-3, 18-19.

7 1868 ve 1886 Nizamları aynı zamanda Stepin bölgesel-yönetim olarak bölünme sistemini, mahalli idareleri, imparatorluk mahkemelerini ve de karmaşık bir vergi sistemini getirmişti. Bütün bu kanunlar, hanlık sisteminin kaldırılması ile birlikte Kazaklar tarafında isyanlara sebep oldu: Batır Sırım ayaklanmaları (1783-1797, Küçük Cüz), Isatay Taymanov ve Muhamet Utemisov (1836-1837, Bökey Orda); Kenesarı Kasımov (1837-1846, Küçük Cüz); Jankoja Nurmukhamedov (1856-1857, Sir Deryanın aşağı ciheti) ve Eset Kötibarov (1853-1857, Emba bölgesi).

8 Koygeldiev, M.: Alash Kozgalısı (Kömekçi oku kuralı), Almatı, 1995, s. 50-51.

9 Brainin, S. /Shafiro, Sh.: Ocherki Po İstorii Alash Ordy, Alma-Ata/Moskova, 1935, s. 18.

10 Amanzholova, D. A.: Partiia Alash: Istoriia i istoriografiia, Semipalat, 1993, s. 18.

11 A.g.e., s. 94-96.

12 Kaufman, A. A.: Kirgizy i konstitutsionno-demokraticheskaia partiia, Rech’, 1906, no. 11.

13 Gos. Duma. Stenogr. otchet, sessiia 2, SPb., 1907, vol. 2, col. 673-675.

14 Kazak, 1916, nos. 191 ve 201.

15 Baytursın, A.: Masa[Tatarcık], Ahmet Baytursınov (1873-1937). Şıgarmaları. Ölender, avdarmalar, zertteüler, eds. D. Şeripov/S. Devitov, Almatı, 1989, s. 30.

16 Dulatulı, Mırjakıp: Oyan, kazak! [Uyan Kazak!], yay. M. Äbsemetov, Almatı, 1991, s. 73.

17 Kır balası [Ä. Bökeyhan]: Tagı da bi häm bilik [Bir kez daha Yargıç ve Yargı Hakkında], Kazak, 1914, no. 50.

18 Sızdıkova, R.: Ahmet Baytursınov, ömiri men tagdırı turalı [Ahmet Baytursınov'un Hayatı ve Kaderi Hakkında] A. Baytursınov: Til taglımı. Kazak tili men oku-agartuga katıstı enbekteri, Almatı, 1992, s. 16.

19 Baytursın, A.: Kazakça oku jayınan [Kazak Çalışması Hakkında], Kazak, 1913, no. 14.

20 Baytursın, A.: Bastavış mektep [İlk Okul], Kazak, 1914, no. 61.

21 I. Dünya Savaşı'ndan önce Orta Asyalı halk Rus ordusunda askeri hizmet için çağrılmıyordu. Düzenli Rus ordusunda hizmet eden toplam 1, 5 milyon Müslüman askerin çoğunluğunu ve Kafkasya'dan ve yerleşik Müslüman alanlardan askere çağrılanların çoğunluğunu Tatarlar teşkil etmekteydi; bkz. S. M. İshakov: Pervaia mirovaia voina glazami rossiiskikh musul'man (elyazması).

22 Kazak, 1916, nos. 202, 203, 205, 210; 1917, nos. 215, 216, 217, 219, 220, 221.

23 Rıskulov, T.: Vosstanie tuzemtsev Srednei Azii v 1916 godu, Kızıl Orda, 1927, s. 9.

24 Rıskulov, T.: O vosstanii kazakhov i kirgiz v 1916 godu, T. Rıskulov: Izbrannye trudy, Alma-Ata, 1984, s. 145.

25 Kakhariy 1916 jyl (kujattar men materialdar jinagy) Groznyi 1916-i god (Sbomik dokumentov i materialov} two vol., ed. M. K. Kozybaev, Almatı, 1998, vol. 1, s. 336.

26 Asfendiyarov, S.: Kazak tarihının oçerkteri, Almatı, 1994, s. 108-109.

27 Rıskulov, T.: Vosstanie tuzemtsev v Srednei Azii v 1916 godu, s. 61-62.

28 Chokaev, M.: Turkestan pod vlast'iu Sovetov (K kharakteristike diktatury proletariata}, Paris, 1935, s. 78.

29 Asfendiyarov, S.: Kazak tarihının oçerkteri, s. 97.

30 Galikhan/Mustafa/Mircakub: Alaş ulına [Alash'ın Oğluna], Kazak, 1917, no. 225.

31 Bökey Orda Volga ve Ural Nehirlerinin aşağı kısımlarında Kazak Hanı Cängir'ın isteği üzerine 1801 yılında kurulmuştur.

32 Martynenko, N.: Alaş Orda. Sbomikdokumentov, Alma-Ata, 1992, s. 53.

33 Kazak, 1917, no, 251.

34 Martyneıko, N.: Alaş Orda, s. 49-50.

35 Amanjolova, D. A.: Kazakhskii avtonomizm i Rossiia. Istoriia dvizheniia Alash, M. 1994, s. 27.

36 Kır balası [A. Bökeyhan]: Memleket hali [Memleket Hali], Kazak, 1917, no. 237.

37 Alikhan [A. Bökeikhan]: Men kadet partiyasınan nege çıktım? [Kadet Partisini Neden Terkettim?], Sarı-Arka, 1918, no. 29.

38 TsGA RK (Kazak Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi), f. 17, op. 1, d. 21, 11. 1-2.

39 Baytursınov, A.: Revoliutsiia i kirgizy (kazakhi) [Kırgızlar (Kazaklar) ve İhtilal], Zhizn' natsional'nostei, 1919, no. 19 (37).

40 Kırbalası [A. Bökeyhan]: Jalpı Sibir sezi, Kazak, 1917, no. 251.

41 Koygeldiev, M.: Alaş kozgalısı, s. 338.

42 Turkestan v nachale XX veka: K istorii istokov natsional'noi nezavisimosti, eds. D. A. Alimova/R. Ia. Radjapova, Tashkent, 2000, s. 60, 106.

43 Martınenko, N: Alash Orda, s. 72-73-check.

44 Martınenko, N: Alash Orda, s. 67.

45 Kazak, 1917, no. 255.

46 Sarı Arka, 1918, no. 35.

47 Sarı Arka, 1918, no. 37.

48 Martınenko, N.: Alash Orda, s. 120-127.

49 Martınenko, N.: Alash Orda, s. 97.

50 Martınenko, N.: Alash Orda, s. 115-118.

51 Martınenko, N.: Alash Orda, s. 147-148.

52 Sarı Arka, Ekim 12, 1918.

53 Amanjolova, D. A.: Kazakhskii avtonomizm i Rossiia. Istoriia dvizheniia Alash, s. 64.

54 Martınenko, N.: Alash Orda, s. 131-134.

55 Baytursınov, A: V Orenburgskii Komitet RKP (Boi’shevikov) [RKP’nin (Bolşevikler) Orenburg Komitesine]. Izvestiia Kirgizskogo kraia, 1920, 15 Nisan.

Bochagov, A. K.: Alash Orda. Kratkii istoricheskii ocherk o natsionai ‘no-burzhuaznom dvizhenii v Kazakhstane perioda 1917-1919 gg, Kyzyl Orda, 1927.

A/ash Orda. Sbomik dokumentov, ed. N. Martynenko, Kyzyl Orda, 1929. Reprint edition: Almatı, 1992.

Brainin, S. /Shafıro, Sh.: Ocherki po istorii Alash Ordy, Alma-Ata/Moskva, 1935.

Zimanov, S. Z. /İdrisov, K. Z.: Obshchestvenno-politicheskie vzgliady Mukhamedzhana Seralina, Alma-Ata, 1983.

Programmnye dokumenty musul’manskikh politicheskikh partii 1917-1920, Oxford, 1985 [Society for Central Asian Studies. Reprint series no. 2].

Grigor’ev, V. K.: Protivostoianie (Bol’sheviki i neproletarskie partii v Kazakhstane, 1917-1920 gg.), Alma-Ata, 1989.

Dosmukhameduly, Kh: Alaman, eds, Anesov, G. /Mektepov, A., Almatı, 1991.

Baytursınov, A.: Ak jol (Ölender men täirjimeler, publitsistikalyk makalalar men adebizertteu), Almatı, 1991.

Baytursınov, A.: Til taglımı (Kazak tili men oku-agartuga katıstı enbekteri), Almatı, 1992.

Tynyshpaev, M.: Velikiie bedstviia… (Aktaban çubırındı), Almatı, 1992.

Kakishev, S.: Akhan turalı akikat, Almatı, 1992.

Toraygırov, S.: Eki tomdık şıgarmaları jinagı, Almatı, 1993.

Amanjolova, D. A: Partia Alash: istoriia i istoriografiia, Semipalatinsk, 1993.

Amanjolova, D. A.: Kazakhskii avtonomizm i Rossia. İstoriia dvizheniia Alash, M., 1994.

Ä1ikhan Bökeikhanov: Şıgarmaları, ed. M. Koygeldiev, AImaty, 1994.

Koygeldiev, M.: Alash kozgalısı (Kömekşi oku kuralı), Almatı, 1995.

Nurpeisov, K.: Alash häm Alaşorda, Almatı, 1995.

Jumabaev, M.: Şıgarmaları, in 3 vol., ed. B. Darimbetov, Almatı 1995.

Ä1ikhan Bökeikhan: Tandama/İzbrannoe, ed. S. Akkulyuly, Almatı 1995.

Äbsemet, M.: Mırjakıptın oraluy, Almatı, 1995.

Äbsemet, M.: Mırjakıp: Ömiri men şıgarması, Almatı, 1995.

Aykap ‘’, eds. U. Subkhanberdina/S. Däuitov, Almatı, 1995.

Ahmedov, G.: Alash, “Alash’’ bolganda: Estelikter men tarikhi derektrer, A1maty 1996.

Nurpeisov. K. /Kulkenov, M. /Khabijanov, B. /Mektepov, A.: Halel Dosmuhamedulı jäne onyn ömiri men shygarmashylygy, A1maty, 1996.

Dulatov, M.: Şıgarmaları, in two vol., eds. M. Absemet/G. Dulatova, Almatı, 1996.

Shokai, Mustafa and Maria: Estelikter, eds. Ä. Täkenov/M. Koygeldiev, Istanbul, 1997.

Aymavıtov, J.: Bes tomdık şıgarmaları jinagı, Almatı, 1997.

Tayşıbay, Z. Dulatbekov, N.: Jakıp Akbaev (Küreskerlik ömirbayanı), A1maty1997, Kazak'' gazeti, eds. U. Subkhanberdina/S. Deitov/K. Sakhov, A1maty, 1998.

Shokai, M.: Tandamalı, in two vol., ed. A. Nusiphan, A1maty, 1998.

Tınyşpaev, M.: İstoriia kazakhskogo naroda, ed. Ä. Täkenov, A1maty, 1998.

Dosmukhamedulı, Kh.: İzbrannoe/Tandamalı, ed. R. G. Sızdıkova, A1maty, 1998.

Özbekuly, S.: Arıstarı Alaştın, A1maty, 1998.

Turkestan v nachale xx veka: K istorii istokov natsional'noi nezavisimosti, eds. D. A. A1imova/R. Ia. Radjapova, Tashkent, 2000.

Mende von, G.: Der Nationale Kampf der Russlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion, Berlin, 1936.

Zenkovsky, S. A.: Pan-Turkism and İslam in Russia, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1960.

Benningsen, A. /Lemercier-Kuelkuejay, Ch.: La presse et Ie mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920, Paris, 1964.

Olcott, M. B.: The Kazakhs, Stanford, California: Hoover Institution Press, 1987.

Central Asia. 130 years of Russian Domination, Historical Overview, 3rd edition, ed.

E. Allworth, Durham/London: Duke University Press, 1994.

Baldauf, I.: Schriftreform und schriftwechsel bei den Russland-und Sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom ideengeschichtlicher und kultur politischer Entwicklungen, Budapest, 1993.

Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları / Doç. Dr. Vahit Türk [s.665-673]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi / Türkiye

Genel olarak Türkistan'da ve özellikle de Kazak Türklerinde aydınlanma dönemi, Ruslarla ilişkiler sonucunda doğmuş ve Çarlık Rusyası'nın uyguladığı sömürme politikalarına tepki olarak gelişmiştir. 18. yüzyılda bir taraftan Kalmuk işgali, diğer taraftan Kazak bozkırlarında Rus yayılmacılığı organize olamayan bazı tepkilerin doğmasına yol açmış ve bu durum sözlü edebiyatta geniş bir akis bulmuştur. 1622'den itibaren Kazak bozkırlarında kurulmaya başlanan Rus kolonileri, Rus yayılmacılığının, Tatar coğrafyasının işgalinin tamamlanmasından sonra Türkistan'daki ilk adımları olmuş ve 1745'te Orenburg kalesinin kuruluşuyla Türkler aleyhine çok önemli bir aşama kaydedilmiştir. 1731'de Kiçi Cüz, 1845'te Ulu Cüz Rus hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmış ve 114 yıl süren bir mücadelenin sonunda Kazakistan'ın tamamı Rus boyunduruğuna girmiştir.1

Kazak Türklerinde yüzyıllardan beri süregelen oldukça güçlü bir destanî edebiyat ve saz şiiri geleneği mevcuttur. Yazılı edebiyat türlerinin ise Kazak Türklüğünde oldukça kısa bir geçmişi vardır. Bunda elbette yaşanılan göçebe hayat tarzının çok büyük bir etkisi vardır. Oldukça zengin olan bu sözlü edebiyat geleneği pek çok araştırıcının dikkatini çekmiş, gerek Rus Türkologlar ve gerekse Kazak aydınları tarafından derlemeler yapılmış ve çeşitli yönleriyle araştırılıp incelenmiştir. Ruslar, ordularıyla işgal ettikleri topraklardaki insanları, bilim adamları vasıtasıyla da tanımaya çalışmışlardır.

Kazaklarda okul eğitimi, göçebe ve yarı göçebe hayat tarzından ve çok geniş bir coğrafyaya dağılmış olmaktan dolayı pek çok Türk topluluğuna göre oldukça geç başlamıştır. Medreseler tarafından başlatılan bu eğitim daha çok dinî ağırlıklı olmuştur. Daha sonra büyük merkezlerde Rus okulları açılmaya başlanmış ve Kazakların bir kısmı çocuklarını bu okullara göndermişlerdir. 1905 yılından itibaren de "usûl-ı cedid" okulları açılmıştır. Bu üç kaynak da Kazak aydınlanmacılığına kendi etkisini yapmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreselerde veya Rus okullarında eğitim almış olan bazı Kazak aydınları, Kazak halkının sorunlarıyla ilgili eserler ortaya koymaya başlamışlar ve kendilerini halkı aydınlatma göreviyle yükümlü saymışlardır. Bu öncülerin başında, bugün de Kazakların çok değer verdiği, Şokan Velihan, Ibıray Altınsarı ve özellikle Abay Kunanbay gelmektedir.

1865'te genç yaşında ölen Şokan Velihan, "büyük halk adamı, âlim, fikir adamı, Rus Coğrafya Cemiyeti üyesi" olarak tanıtılmaktadır.2 Orta Cüz'ün hanı Veli'nin soyundan gelen Şokan'ın babası Şıngıs Rus okullarında yetişmiş, oğlunun da bir bilim adamı olarak yetişmesini sağlamıştır. Şokan Velihan, Kazak edebiyatının sözlü ürünlerini derlemiş, Abılay Han ile ilgili bir araştırma yapmış, Kırgızların meşhur destanı Manas'ı yazıya geçirmiş, Çin'in Beş Şehri adlı eseriyle Rus Coğrafya Cemiyeti'ne üye seçilmiş ve daha pek çok araştırmaya imza atmıştır. Bir fikir adamı olarak da önce Kazak halkını Rus medeniyetine yaklaştırmaya çalışmış, daha sonra da Çarlık Rusyası'nın Kazakistan'daki sömürgecilik siyasetine karşı mücadele etmiş ve Kazakları uyarmaya çalışmıştır. Bu arada Dostoyevski de dahil olmak üzere pek çok Rus aydını ile dostluk kurmuş ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Ancak dikkat çekici bir husus, Şokan Velihan'ın bütün bilim çalışmalarını Rusça yazmış

olmasıdır. Kazak halkının kendi kendini yönetmesi gerektiği düşüncesi, bu dönemlerde güçlü bir şekilde Şokan Velihan tarafından dile getirilmiştir.

Şokan Velihan'ın Kazak Türkçesiyle eser yazmamasına karşılık, daha sonra gelen Kazak aydınları, Kazakçayı yazı dili haline getirmişlerdir. Bu aydınların önde geleni Ibıray Altınsarı'dır. Orenburg'da Kazaklar için açılan ilk Rus mektebinde okuyan Altınsarı, 1857-1864 yılları arasında Orenburg'da tercümanlık yapmış, meşhur misyoner ve Türkolog N. İ. İlminski'den ders almıştır. İlminski'nin Rus hakimiyetindeki halkları, özellikle din ve dil yönünden Ruslaştırma çabalarına rağmen Ibıray Altınsarı Kazakça yazmıştır. Şokan Velihan gibi onun da en başta gelen amacı Kazak halkını Rus medeniyetine yakınlaştırmak olmuştur.

Ibıray Altınsarı, Kazakların Rus harflerini kullanması gerektiği düşüncesini savunmuş ve buna gerekçe olarak da Kazakçanın Arapça ve Farsçanın etkisinden uzak tutulması ve kirlenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Arap, Fars ve Tatar dillerindeki dînî kaitapların Kazakları geri bırakacağı ve Kazak düşüncesini ve dilini kirlettiğini savunmuştur. Kazak çocuklarının eğitim göreceği ilk yatılı okulu Kostanay vilayetinde Ibıray Altınsarı yaptırmış ve bu okulda pek çok Kazak çocuğu eğitim almıştır. 1879'da ilk olarak Rus harfleriyle Kazak alfabesi oluşturulmuş ve bu alfabeyle 1880-1889 yılları arasında birtakım eserler bastırılmıştır.

Ibıray Altınsarı'nın yazma faaliyetinde, kurucu aydınlardaki çeşitlilik görülür. Şokan Velihan'da da aynı durumla karşılaşılmaktadır. Kazak yazılı edebiyatının temelini atanlardan biri, belki de birincisi olan Ibıray Altınsarı'nın en önemli yönü öğretmenliği ve Batı metotlarıyla eğitim yapacak bir okul açmasıdır. Halk edebiyatı derlemeleri de yapan Altınsarı'nın kendisi de Kazak edebiyatının önemli şairlerinden biridir.

19. yüzyılın ikinci yarısında doğan ve Kazak Türkçesini yazı dili haline getiren en önemli şahsiyet, büyük fikir adamı ve eğitimci Abay

Kunanbay'dır. Muhtar Avezov Abay'ı, Şehabeddin Mercani ve İsmail Gaspıralı ile aynı değerde görür ki bu Kazaklar için oldukça yerinde bir tespittir.

Abay, medrese eğitimi alırken Arapça ve Farsça ile karşılaşır, Çağatay şairlerini okur ve Doğu edebiyatları konusunda kendisini yetiştirir. Rus okulunda da bir süre okuyan Abay, burada da Rus edebiyatını ve sanatçılarını tanır, onların eserlerini okur. Ayrıca Rus edebiyatı aracılığıyla Avrupa edebiyatıyla da ünsiyet kurar. Doğu ve Batı edebiyatlarını tanıyan Abay, kendi toplumunu gözlemler ve onun eksiklerini, eğitimsizliğini, bulunduğu durumdan kurtuluş yollarını seslendirmeye başlar.3

Abay da Şokan Velihan gibi eğitim dili olarak Rusçayı tercih eder.4 Dil konusundaki bu düşüncenin sebebi, bu kişilerin Rus misyoner ve aydınlarının etkisinde kalmış olmaları ve Kazak Türkçesinin henüz yeterli bir yazı ve eğitim dili olmadığının düşünülmesidir. Çok geçmeden Kazakçanın yazı ve eğitim dili olması konusunda Kazak aydınlarının yoğun bir faaliyeti görülecektir.

Kazak milli edebiyatının kurucusu kabul edilen Abay İbrahim Kunanbay'ı Ahmet Baytursun, Mirjakıp Duvlat, Kuday-Bergen, Ömer Karaş, Mağcan Cumabay gibi bilim ve edebiyat adamları takip ederler. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Türk ülkelerinin tamamında görülen eğitim-bilim faaliyeti ve bu konularla ilgili tartışmalar, Kazak aydınları arasında da yoğun olarak görülür. Bu çalışmalar yukarıda değinilen üç öncü aydının ardından daha da çeşitlenip yaygınlaşarak devam eder.

Ahmet Baytursun ve Çalışmaları

Ahmet Baytursun'un alfabe ve dil çalışmalarının bir araya getirilmesiyle 1992'de yayınlanmış olan Til Tagılımı adlı eserde, Baytursun "Kazak dil biliminin temelini atan bilim adamı, Ibıray Altınsarı'dan sonra

bu alanda önemli çalışmaları olan halk eğiticisi, sözün gücünü tanıtan görkemli şair, Kazak yazı dilinin millî örneklerini gösteren yetenekli halk adamı, halkının rûhanî dünyasını yükseltmek için çok gayret sarf eden medeniyet gayretkeri”5 sözleriyle tavsif edilmektedir.

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı coğrafyasında görülen öze dönüş arayışlarının, yine aynı devirde Kazan, Ufa, Kırım, Bakü gibi Türk şehirlerinde de görüldüğünü ve dalga dalga bütün Türk ülkelerine yayıldığını biliyoruz. Çarlık Rusyası hakimiyetindeki Türk ülkelerinde bu hareketin taşıyıcılığını ağırlıklı olarak “Tatar muallimler” yapmışlardır. Bunlar, yalnız Kazan ve Ufa medreselerinde değil, hemen bütün Türk ülkelerinde eğitimcilik yaparak, millî uyanış hareketinin öncüleri olmuşlardır.

Çarlık Rusyası hakimiyetindeki Türk aydınların üç ayrı kaynaktan beslenerek yetiştiklerini görmekteyiz. Bu kaynaklar; İslâmî esaslara göre eğitim yapan eski usûl medreseler, usûl-ı cedit okulları ve Rus veya Rus-Türk karışık okullardır. Baytursun da bu kaynaklardan beslenerek, Kazak bozkırında yetişmiş önemli şahsiyetlerden biridir. Onun okumasında, babasının tutuklandığı zaman vasiyet niteliğindeki şu sözleri herhalde çok etkili olmuştur: “-Balam, işte, biz 25 yıl hüküm giyip Sibirya’ya gönderilmekteyiz. Yukarı hükümet başlıklarına dilekçe veremedik, eğer dilekçe verebilseydik, verilen cezayı azaltırlar mıydı, yoksa tamamen kaldırırlar mıydı, kim bilir? Bu yüzden zorluk görsen de, aç olsan da, ne kadar horlansan da oku, senden istediğim budur. Bizim evde annenin yanında bana mektup yazacak balam olsun.”6

Ahmet Baytursun’un hayatı, yaşadığı dönemdeki değişik Türk topluluklarında gördüğümüz yüzlerce benzer hayattan biridir. Mücadele, çalışma ve sıkıntılarla dolu olan hayatı bir devrin aynası gibidir.

Ahmet Baytursun, 28 Ocak 1873'te Kostanay vilayeti Torgay ilçesi Sarıtübek köyünde doğmuştur. Köyün adı komünist dönemde Yujniy, 1988'de de Baytursun olarak değiştirilmiştir. Babası sıradan bir köylü olan Baytursun, Şoşak'ın oğlu, Ümbetey Batır'ın torunudur. Şoşak'ın Baytursun, Aktaş, Ergazi ve Danyar adlarında dört oğlu vardır. Kendi hallerinde birer köylü olan bu insanlar, Rus yöneticilerin ve askerlerin keyfîliklerine ve zorbalıklarına tahammül edemezler. 12 Ekim 1885'te bölge idarecisi Yakovlev, köye gelerek Aktaş ve Baytursun'u yakalamak ister, ancak Aktaş köyde olmadığından, bütün köy altüst edilir ve herkes dövülür. Bunun üzerine Baytursun, Yakovlev ve askerlerini köyden kovar. "Yabani Kırgız"ın bu hareketi kısa zamanda cezalandırılır, bütün köy yakılıp yıkılır ve yağmalanır. Aktaş, Baytursun ve Ergazi yakalanıp götürülür. Kazan'dan gelen mahkeme tarafından yargılanan Aktaş ve Baytursun 15 yıl Sibirya sürgünüyle cezalandırılır.

Aktaş ve Baytursun'un çocuklarını amcaları Ergazi himayesine alır. Daha önce köydeki din adamlarından eski yazıyla okuma yazmayı öğrenmiş olan Baytursun oğlu Ahmet ile Aktaş oğlu İsfendiyar, Torgay'daki iki yıllık Rus-Kazak lisesine verilirler ve bu okul 1891 yılında biter.

Babası ve amcası sürgündeyken (onlar memleketlerine 17 yıl sonra dönmüşlerdir) Ahmet'i himayesine alan amcası Ergazi ölür ve Ahmet bütün sıkıntılara rağmen okuluna devam eder. Torgay'daki okuldan sonra Orenburg'a gider ve orada eğitimini tamamlayarak eğitimcilik mesleğine başlar.

19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın başında Kazaklarda bir aydın kitle oluşmaya başlamıştır. Petersburg, Ombı, Kazan, Ufa, Orenburg gibi şehirlerde İslâmî esaslara göre veya Rusça öğrenim gören Kazak gençleri yetişmeye başladı. "Zengine mal, okuyana makam hedef olmuş, halkın ve ülkenin meselelerini düşünen az çıkmıştır." diyen Ahmet Baytursun'un

doğrudan eğitimciliğe yönelmesi zamanın şartlarına göre önemli bir olaydır, ayrıca onun idealizminin bir sonucudur. Eğitim meselesi o devirdeki Kazak halkının sosyal hayatı için şüphesiz son derece önemli bir konuydu.

Ahmet Baytursun 1895-1909 yılları arasında Kostanay, Aktöbe, Karkaralı vilayetlerinin köy ve kasaba okullarında çocuk okutur, iki sınıflık liselerde dersler verir. Bu yıllarda Kostanay'dan Ombı'ya giderek Kazakların tarihini, etnografyasını, folklorunu ve dilini araştıran Alektorov ile tanışır. Muhtar Avezov'a göre bu tanışma Baytursun'u iki yönde etkilemiştir.7 Birincisi, Alektorov'un Kazaklarla ilgili sömürgecilik düşüncesini anlamıştır, ikinci olarak da bu tanışma, Kazak halkını okumaya yönlendirme gayretindeki misyonerlerin düşüncelerini yakından öğrenmesini sağlamış ve bunun sonucunda kendisinin konuyla ilgili bakışı ve hedefi netleşmiştir.

Ahmet Baytursun, Karkaralı'da görev yaptığı yıllarda siyasetle de uğraşır. Bu yıllarda Çar hükümeti'nin sömürgecilik siyasetine karşı ihtilal teşebbüsüne katılır. Kazakların ayrı bir halk olduğunu söylemeye başlar. 1905 yılında bazı Kazak aydınları birleşerek devletin üst makamlarına Kazakların isteklerini ihtiva eden bir dilekçe sunarlar. Bu dilekçede, Kazak halkına sosyal eşitlik verilmesi, toprak konusunda Kazakların haklarının korunması, Kazak bozkırında eğitim meselesinin halledilmesi talep edilir.8 Bu üç konu Rusların Kazak topraklarını işgale başladıkları zamandan itibaren en başta gelen mücadele konularıdır. Bilhassa verimli toprakların ve kıymetli otlakların Kazakların ellerinden alınarak Rus göçmenlere verilmesi Kazaklarla Ruslar arasında sürekli huzursuzluk konusu olmuştur. Baytursun, Rusların sömürgecilik hareketine karşı mücadelesinden dolayı 1907 yılında Karkaralı cezaevinde bir müddet yatıp çıkar. 1 Haziran 1909'da Semey valisinin emriyle tekrar tutuklanır. Tutuklanma sebebi "Yönettiği okuldaki bütün öğrencilerin Kazak ve bir de Özbek olması, hiç

Rus öğrencinin olmaması” yolundaki şikayettir. Önce Karkaralı cezaevine, sonra Semey cezaevine hapsedilir. Cezaevinde sorgusuz sualsiz sekiz ay kaldıktan sonra 21 Ocak 1910’da iki yıl yer değiştirme, yani sürgün cezasına çarptırılır.

9 Mart 1910’da cezası dolayısıyla Orenburg’a gönderilen Baytursun 1917 yılı sonuna kadar orada çalışır. Ufa’daki “Galiya” medresesinde okuyan Kazak gençlerinin, Muhtar Avezov’un tabiriyle “Kazakların erken uyanan grubunun” çabalarıyla halktan para toplanarak 1913’te Kazak adlı gazete çıkarılmaya başlanır. Gazetenin redaktörlüğüne Ahmet Baytursun getirilir. Böylece Baytursun, 1913’ten 1917 sonuna kadar bu gazetenin redaktörü olarak çalışır.

1913-1918 yılları arasında beş yıl boyunca halktan toplanan parayla, o devir için 8000 gibi yüksek bir tirajla basılan Kazak gazetesi ilk kez olarak Kazak halkının millî istiklâli ve medenî-sosyal gelişmesi için mücadele eden, halkın menfaatlerini gözeterek onları seslendirebilen yegane organ oldu. Gazete, özellikle dil meselesini en önemli konu olarak işledi. Kazak dilini koruyarak, mutlaka geliştirmek gerektiğini, bunun için Kazak çocuklarını ana dilleriyle okutup eğitmek mecburiyetini ve millî okullardaki eğitim meselesini düzenleme ihtiyacını yoğun olarak gündeme getirdi.

Çar hükümetinin, hakimiyetindeki halklarla ilgili siyasetine karşı çıkarak gerçekleri yazdığı için, hükümet organları tarafından gazeteye pek çok kere para cezası verildi, redaktörü para cezasını ödeyemediği için cezaevine kondu, ancak her defasında para cezaları okuyucular tarafından ödenerek Baytursun serbest bıraktırıldı.

Kazak gazetesi dili ve takındığı tavır bakımından ihtilale kadar olan Kazak matbuatı içerisinde ilk sırada yer almış ve Kazak edebî dilini oluşturarak yeterli hale getiren yayın organı olmuştur. Bunda Baytursun’un çok büyük emeği ve çabası vardır.

Ahmet Baytursun 1917 yılının sonunda gazeteden ayrılmış ve ihtilalin ilk yıllarında sağlanan serbestlik ortamından yararlanarak Kazakların bağımsızlığı için mücadele eden Alaş partisine girmiş, 1919 yılının Nisan ayına kadar bu partide çalışmıştır.

Kazak gazetesinin 21 Ekim 1917 yılında çıkan 251. sayısında Alaş partisinin programı yayınlandı. Parti programını hazırlayanlar: Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov, Eldes Gumarov, Esengali Turmuhametov, Gabdulhamit Jündibayev ve Gazımbek Birimjanov'du. Bu programdaki temel düşünce, "federasyon isteği ve her federe devletin iç işlerinde bağımsızlığı" şeklinde özetlenebilir.9 Kazak gazetesi yaptığı pek çok hizmet yanında Alaş partisi ve hükümetinin temelinin atıldığı yer olarak da tarihe geçmiştir. Bu dönemde kurulan Alaşorda Hükümeti'nin Millî Eğitim Bakanlığı'nı da Baytursun yapmıştır.

Komünist ihtilali yapan güçleri her şeye hakim olduktan sonra, tekrar Çarlık Rusyası'nda uygulanan Rus ırkçılığı esaslı siyasete dönülmesi ve bağımsızlık hevesine kapılan gayri Rus halklara baskıların şiddetlenmesi üzerine Baytursun Alaş partisinden ve Alaşorda Hükümeti'nden istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır. İstifa ettikten sonra Rusya Komünist Partisi Orenburg Komitesi'ne aşağıdaki dilekçeyle başvurarak parti üyeliğine alınmayı talep etmiştir.10

RKP Orenburg Komitesi'ne

Yüzyıllardır sömürülen Kırgız (Kazak) halkını bağımsızlaştırmanın yollarını uzun zaman aradıktan sonra şu sonuçlara vardım:

1. Bağımsız olan Kırgız (Kazak) halkı insanoğlunun sömürülen bütün diğer bölümleriyle birlikte, yani evrensel ihtilal, evrensel federasyon ile saadete ulaşabilir.

2. Sınıfları ve milletleri tam bağımsızlığa kavuşturmayı kendine hedef edinen ve bunun için mücadele eden milletlerarası komünist partisinden

başka hiçbir parti bunu başaramaz.

3. Gerçek emek demokrasisine geçiş için gerekli olan basamak, proleterya ile yarı proleteryanın tam siyasi ve ekonomik hakimiyeti şeklindeki insanoğlunun emekçi sınıfının diktatörlüğü olarak kabul edilir.

4. Bu diktatörlük, örgütlenmiş olan insanoğlunun ve ancak emekçi sınıfının büyük çoğunluğunun onu kabullendiği zaman, bütün insanlığın menfaati için sağlamlaştırılıp, ortaya konulmalıdır. Bunun için de emekçi Kırgız (Kazak) halkını bu program etrafında birleştirmek gerekir.

5. Rusya Komünist Partisi'nin milli ilişkiler konusundaki programı aynı şekilde Lenin yoldaşın "milletlerin kendi kendini yönetmek" düsturuna göre ortaya konulan milletlerin kendi kendilerini yönetmesi bakış açısı ve Doğu halkları arasındaki işlerle ilgili RKP Merkez Komitesi'nde belirtilen taktikle ilgili düşünceler yerli yerinde uygulandığında ve ortaya konulduğunda sömürülmüş bir halk olan Kazakların menfaatleri tatmin edilebilir.

Yukarıda belirttiklerimle ilgili olarak, onun programını bütün işlere uygulamaya ve gerçekten "Doğu meselesi" ile ilgili programı uygulamaya yardımcı olmak için Rusya Komünist Bolşevikleri Partisi'ne geçmeye karar verdim. Bunun için komitenin beni RKP üyeliğine almasını arz ederim.

A. Baytursunoğlu

Ahmet Baytursun, bu dilekçeden sonra Kazak ülkesini yöneten askeri devrim komitesinin üyesi olarak göreve başlar. Bu komite bizzat Lenin'in isteği ve imzasıyla kurulmuştur. Baytursun, komitenin faaliyetleri dolayısıyla Lenin'le yüz yüze görüşmüş, Kazak ülkesinin siyasi ve ekonomik durumu hakkında bilgi vermiş ve eğitim konusundaki güçlükleri anlatmıştır.

1922-1925 yılları arasında Kazakistan Eğitim Komiserliği bünyesindeki ilmi-edebi komisyonun başkanlığını ve Kazak ülkesini araştırma vakfının

başkanlığını yürütmüştür.

Baytursun hayatı boyunca uğraştığı eğitim meselesi yanında 1920’li yılların başından itibaren ülke yönetimiyle ilgili her türlü işle ve sosyal konularla ilgilenmiştir. 1921-1926 yılları arasında Orenburg’daki Kazak Halk Eğitim Enstitüsü’nde 1926-1928 yılları arasında Taşkent’teki Kazak Pedagoji Enstitüsü’nde Kazak Dili ve Edebiyatı dersleri vermiştir. 1928 yılı sonunda Almatı’da Kazak Memleket Üniversitesi açılmış ve bu okulda ders vermek üzere Moskova, Taşkent gibi merkezlerde bulunan bilim adamları çağrılmıştır. Bu bilim adamlarından biri olan Baytursun, Kazak Dili ve Edebiyatı profesörü olarak bu üniversitede çalışmaya başlamıştır.

Bu üniversitede görev yaparken 5 Haziran 1929’da tutuklanmış ve rektörün emriyle işinden de atılmıştır. Bu tutuklanmanın ve işten atılmanın sebebi, kolhozlaştırma sebebiyle Kazakistan’daki göçebe Kazakların mallarının ellerinden alınması ve onların açlığa mahkum edilmesine açıkça muhalefet etmesidir. Bu yıllar bütün Sovyetler Birliği’nde komünist sistemin tam hakim olduğu ve daha ılımlı politika izleyen Lenin’in ölmesinden sonra Stalin’in başa geçtiği yıllardır. Gürcü asıllı olan Stalin’in insanlığın bütün tarihi boyunca göreceği en büyük ve korkunç zulümleri Türk soylular için planladığı ve Gürcülerin tarihi intikamını Türk soyunda almaya başladığı bir dönemdir. Kazaklar arasında “aşarşılık jılları” olarak hâlâ canlı bir şekilde yaşayan bu dönem, Kazakların tarihlerinde karşılaştıkları en korkunç soykırımın yaşandığı zamandır. Bu kolhozlaştırma esnasında Kazak nüfusunun yarısından fazlası açlıktan ölmüş, bir kısmı da başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Çeşitli kaynaklarda ve halk rivayetlerinde ölenlerin sayısının üç milyon civarında olduğu belirtilir ki, bugün Kazakistan’daki Kazak nüfusunun yedi milyon olduğu düşünülürse durumun vehameti ortaya çıkar. Yaşayabilenler de insan cesedi, kedi ve köpek de dahil bulabildikleri herşeyi yemek mecburiyetinde

kalmışlardır. O yıllarda yaşananlar yeni yeni açıklanmaya ve bazı hatıralar yayınlanmaya başlamıştır.

Kişi Oktıyabr (Küçük Ekim) olarak adlandırılan bu siyasete karşı çıkan Kazak aydınları milliyetçilikle suçlanmış ve bir şekilde susturulmuşlardır. Özellikle Ekim ihtilaline kadar yetişmiş olan Kazak aydınlarından önde gelen otuzu hapse atılmıştır. Bunlardan biri “milliyetçilerin ruhani lideri” suçlamasıyla Ahmet Baytursun’dur. O, tutuklandıktan sonra Arhangelsk vilayetine, eşi Aleksandra -Rus olan bu hanım Baytursun’la evlendikten sonra Bedrisafa adını almıştır- ve kızı Şolpan ise Tomsk vilayetine sürülür. Daha önce de ailenin parçalanarak sürgün cezasının uygulanması, Çarlık dönemiyle Komünist dönemin uygulamalar bakımından farksızlığını ve ceza geleneğinin aynen devam ettirildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Maksim Gorki’nin eşi Peşkova’nın çabalarıyla A. Baytursun 1934’te sürgün cezasından kurtulur ve Almatı’ya döner. Fakat rejim muhalifi damgasını taşıdığı için mesleğiyle ilgili hiçbir işe kabul edilmediği gibi, devlet dairelerinde çalışmasına da izin verilmez. Sürgün yıllarında yaşadığı zor şartlardan dolayı kendisi hasta, hanımı da kötürüm olmuştur. Artık yaşlı ve hasta bir insan, kötürüm bir hanım ve okutmak üzere yanına aldığı yeğeninden oluşan üç kişilik bir aile neredeyse açlığa mahkum edilmiş ve başlarına bir iş gelmesinden korkan akraba ve tanıdıkların ziyaret etmeye, görüşüp konuşmaya korktukları insan durumuna düşürülmüştür. Baytursun bir süre iş aradıktan sonra bir doktorun yanında iş bulmuş, üç kişilik ailesini geçindirmeye çalışmıştır.

Çok geçmeden 1936-1937 yıllarının “Kızıl Kırgın”ı başlamış ve NKVD Ahmet Baytursun’u yine tutuklamıştır. Bu yıllar Sovyetler Birliği’nde yaşayan Türk topluluklarının aydın kitlesinin top yekun ortadan kaldırıldığı yıllardır. Stalin’in emriyle uygulanan bu kırgından komünist partisine üye olanlar da dahil bütün Türk aydınları nasibini almıştır.

Kaynaklara göre Ahmet Baytursun 8 Aralık 1937'de kurşuna dizilmiştir, mezarının nerede olduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık. Yatalak olan hanımı Aleksandra ise Almatı'dan sürülmüş ve Baytursun'un Torgay'daki akrabalarına sığınmak zorunda kalmıştır. Ailenin üçüncü üyesi Samırat ise günlerce aradıktan sonra Aleksandra'nın izini bulabilmiş, ancak Baytursun ile ilgili en küçük bir bilgiye ulaşamamıştır.

Gorbaçov'un Sovyetler Birliği devlet başkanı olmasından sonra Kazak SSC'nin yüksek mahkemesi 4 Ekim 1988'de A. Baytursun'un hiçbir suçu olmadığına ve aklanmasına karar vererek itibarını iade etmiştir. Ayrıca Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi de 28 Aralık 1988'de Mağcan Cumabay, A. Baytursun ve J. Aymavıtoğlu'nun sosyal, siyasi, ilmi, pedagojik ve edebi hizmetleriyle ilgili gerçeği tam olarak ortaya koymak gerektiğine karar vermiştir.

Böylece bu kişiler yalnızca eserlerine değil, adlarına, mezarlarına ve hatta ruhlarına yasaklanmış olan Kazakistan topraklarına ölümlerinden yarım asır sonra geri dönmüşler ve sağlıklarında kendi halklarına yapmalarına izin verilmeyen hizmetlerini hatıraları ve yeniden yayınlanan eserleriyle yapmaya başlamışlardır.

Dil Çalışmaları

Kazak edebi dilinin oluşmasında çok önemli katkıları olan Ahmet Baytursun daha çok dil öğretimi, alfabe ve dil öğretiminin metodu ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Araştırmaya değil de öğretime yönelik dil çalışmaları dışında Kazak gramer terimlerinin pek çoğunun ilk kullanıcısı ve yapıcısı olmuştur.

Ahmet Baytursun'un dil çalışmalarını;

1. Alfabe ile ilgili çalışmalar, 2. Okullar için ders kitapları, 3. Yazı, imla, terminoloji konularıyla ilgili çalışmalar, 4. Okuma ve eğitimle ilgili popüler çalışmalar olarak tasnif edebiliriz.

Baytursun’un alfabe ile ilgili çalışmaları, Kazakçanın bir yazı dili olması çabalarını ve okula yeni başlayacak olanlarla, okuma yazma bilmeyen büyüklere okuma yazma öğretme gayretlerini ortaya koymaktadır. Pekçok baskısı yapılan alfabe çalışmalarının belli başlıları şunlardır:

Okuv Kuralı, Usûl-ı savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, birinci kitap, Orenburg, 1912, 40 sahife.

Okuv Kuralı, Kazakça dışındaki Türk lehçelerinde ve Arap ve Fars sözlerinde kullanılan harfleri öğretmek ve okumaya hazırlık için düzenlenen alfabeye yardımcı, ikinci kitap, Orenburg, 1913, 52 sahife.

Okuv Kuralı, Usûl-ı savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabeye açıklama, Taşkent, 1921, 14 sahife

Okuv Kuralı, Yeni usûlle tertip edilen Kazakça alfabe, birinci kitap, büyükler için, Semey, 1921, 30 sahife.

Elippe Astarı, (“Okuv Kuralı” adlı Kazakça alfabe ile ilgili öğretmenler için çıkarılan açıklama), Orenburg, 1924, 26 sahife.

Savat Aşkış, Ses özelliklerine göre düzenlenmiş Kazakça alfabe, okuma yazması olmayan büyükler için birinci kitap, Orenburg, 1924, 114 sahife.

Elipbi, Yeni kural, Kızılorda, 1926, 116 sahife.

Ders kitaplarının ilki pek çok baskısı yapılmış olan Til-Kural adlı eserdir. Eserin dış kapağında “Kazak Tilinin Sarfı, Birinşi Jıldık, Orınbor, 1914” ibaresi vardır. Bu kitabın ikinci baskısının kapağına “yer yüzünün işçileri birleşiniz” sloganı yazılmış, baskı tarihi 1925’tir.

2. sınıflar için hazırlanan Til-Kural kitabı 1915’te Orenburg’da basılmıştır. Bu eserin üçüncü baskısı 1925’te Kızılorda’da yapılmıştır.

1920’de Kazan’da basılan Bayanşı adlı eser, metot konusunun ele alındığı ilk kitaptır. Metotla ilgili ikinci eser Til Jumsar adını taşımaktadır. 1928’de Kızılorda’da basılmıştır.

Bu kitaplar dışında Baytursun'un değişik gazete ve dergilerde yayınlanmış daha çok dil öğretimi ve imlayla ilgili yazıları da vardır. Mesela "Jazuv Tertibi" başlıklı makale Aykap dergisinin dördüncü ve beşinci sayılarında 1912'de, "Jazuv Meselesi" başlıklı yazı Kazak gazetesinin otuz beşinci sayısında 1913'te, yine yazı ve imla ile ilgili "Şahzaman Mırzaga" başlıklı yazı Aykap dergisinin dokuz, on, on birinci sayılarında 1912'de, "Kazakşa Söz Jazuvşularga" başlıklı yazı Şora dergisinin dördüncü sayısında 1913'te yayınlanmıştır. 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ne Baytursun da bir tebliğ ile katılmış ve kongreyi değerlendiren bir yazısı Jaña Mektep dergisinin yedi, sekizinci sayılarında 1926'da yayınlanmıştır.

Bütün Türk topluluklarının sosyal ve kültürel hayatlarının dönüm noktalarından biri olan 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nde A. Baytursun, kongredeki genel eğilimin aksine görüşleriyle dikkat çekmektedir. Bu yüzden birkaç cümleyle de olsa Baytursun'un bildirisi üzerinde durmak istiyorum.

Kongre, Türkoloji Kurultayı olmakla birlikte ağırlıklı olarak alfabe konusu üzerinde durulmuştur ve Baytursun'un tabiriyle "diğer meseleler at üstünden söylenip geçilmiş gibi" olmuştur.

Bildiri çeşitli alfabelerin mukayesesiyle başlamış ve Kazakların mevcut alfabesinin Kazakça için ideal bir alfabe olduğu belirtildikten sonra, alfabenin değiştirilmesine gerek olmadığı, çeşitli sebepler ortaya konarak açıklanmıştır. Bildirinin asıl konusu "fen sözleri" yani terim yapımıdır. Terim yapımı konusunda Kazakların takip ettikleri yol, diğer Türk topluluklarıyla karşılaştırılarak ortaya konmuştur.

Bildiride dikkat çeken bir nokta da yabancı sözlerin Kazakçadaki durumunun ortaya konması ve diğer şivelerle karşılaştırılmasıdır. Halen Türkiye Türkçesinin önemli imla meselelerinden biri olan bu konunun,

yabancı sözlerin Kazaklarca telaffuz edildikleri şekilleriyle yazı diline alınarak kullanılmak suretiyle çözümlendiğini öğreniyoruz.

Terminoloji konusundaki şu sözler devrin Kazak aydınlarının konuya bakışlarını ortaya koymak bakımından önemlidir. "İhtiyaç duyulan söz, Kazak dilinde bulunmadığı takdirde bu sözleri Kazak diline yakın ve akraba dillerden almak gerekir. Bu hareket şu düşüncelerle yapılmaktadır; 1. Akraba dillerin sözlerinin büyük çoğunluğu biçim olarak aynı olmasa da aynı kökten gelir. Bu yüzden onlar kolay anlaşılırlar ve ana dili sözleri gibi kulağa ve söyleyişe yabancı değillerdir, 2. Türk halkları birbirleriyle sürekli olarak ilişkidedir. Bu sebeple de sözün kökü aynı olmasa da bir dilin sözlerinin büyük çoğunluğu öteki dillerin mensuplarına tanıdık gelmektedir."

Bu görüşleri, Genç Kalemler Dergisi etrafındaki aydınların görüşleriyle karşılaştırdığımızda, problemin aynı olduğunu, ancak çözüm noktasında Kazak aydınlarının daha Türkçü bir bakış açısıyla hareket ettiğini görürüz.

Baytursun'un alfabe ve dil çalışmaları dışında konuyla ilgili olan bir de "Edebiyet Tanıtkış" eseri vardır. 1926 yılında yayınlanan bu eser, edebiyatın bütün teorik meselelerini ortaya koymakta ve konuyla ilgili derli toplu ilk eser olma özellini taşımaktadır. Bu eserde Baytursun'un teklif ettiği edebiyat terimleri bu gün de kullanılmaya devam edilmektedir.

Baytursun yalnız dil ve edebiyat meseleleriyle değil etnografya ve tarihle de ilgilenmiştir. M. Avezov'a göre Baytursun 1923 yılında "Medeniyet Tarihi" adlı kitabını yazmayı tamamlamış ancak eser basılmamış ve bu güne kadar da ele geçmemiştir.

Şair ve mütercim olarak da gördüğümüz Baytursun'un Kırık Mısal ve Masa adlarıyla iki şiir kitabı vardır. Kırık Mısal adlı eser, Rus şairi İ. Krilov'dan tercümeleri ve o şiirlerle aynı türden kendi yazdığı toplam 40 şiiri ihtiva etmektedir. Bunlar fabl türü manzumelerdir. Kırık Mısal'ın

başında Baytursun'un "Orıstıñ terjime ettim mısaldarım, Ezirge koldan kelgen osı barım." şeklinde başlayan bir manzumesi vardır.

Masa adlı ikinci şiir kitabı Orenburg 1911 tarihini taşımaktadır. Bu kitapta da kendi şiirleri yanında Krilov, Puşkin ve yazanı belirtilmeyen Rus şairlerinden tercümeler yer almaktadır. Bu kitapta yer alan ve Semey Cezaevi'nden annesine yazdığı şiirden iki dörtlük şöyledir:

Karagım, dugaköyim, kamkor anam!
Arnap hat jazayın dep, aldım kalam.
Seni onda, meni munda aman saktap,
Körüvge jazgay edi Hak tagalam.
Bara almay, ötirikşi bolıp ebden,
Semeydiñ türmesinde otır balañ.
Mal urlap, kişi öltirgen ayıbı jok,
Ökimet, ör zorlıkka ne bar şarañ!

Moskova, 1923 tarihini taşıyan bir başka manzum eser Er Sayın'dır. Bu eserin başında "Jırşılar avzınan alıp, öñdep ötkerüvşi-Baytursınulı Ahmet" ibaresi yazılmıştır. Bu eser, bir destanın yazıya geçirilmiş şeklidir.

Moskava'da 1926 yılında basılan başka bir eser de Joktav adını taşımaktadır. Eserin kapağında "Kazak tarihının tört jüz jılın aladı." ibaresi vardır. Bu eserde ed Kazak batırları ve biy'leri ile ilgili destan parçaları yer almaktadır.

Baytursun ile ilgili 1999 yılında yayınlanan bir eserde, kitabın redaktörü onu şöyle değerlendirmektedir: "Yirminci yüzyılın ilk 30-40 yılı Kazak medeniyetinin en fazla ilerlediği, geliştiği ve renklendiği zamandır. Bunu söylememizin sebebi: Halkın medenî seviyesi, yüksek edebiyat, Kazaklık bilimi ve bilimin tamamı bu devirde gelişmeye başladı. Bunların tamamının oluşmasına ve ilerlemesine Ahmet Baytursun doğrudan öncülük etti. Bu

yüzden de bu otuz-kırk yılı, Kazak medeniyetinin “Baytursunoğlu Devri”, “Baytursunoğlu Asrı” olarak adlandırmamız mümkündür.11

Bu eserde Baytursun için çağdaşı olan Kazak aydınlarının görüşlerine de yer verilmiştir. Bunlardan Saken Seyfullin 1923 yılında onun için; “Ahmet Baytursunoğlu… okuyanların arasından halkın çekingenliğini yırtıp, sesini çıkaran kişi.” ifadesini kullanmaktadır.

Yine bu eserde Baytursun’un bu güne kadar ele geçmeyen “Kazak Tilinin Teoriyası” adlı, 400 sahifeden fazla olan bir eserinden, el yazma halini görenler vasıtasıyla haberdar oluyoruz. Ayrıca bu eserin onun son çalışması olduğu da belirtilmektedir.

Buraya kadar ifade etmeye çalıştıklarımızdan çıkan sonuç şudur: Ahmet Baytursun, babasının sürgüne gönderilmesinden ve giderken kendisine okuması yolunda söylediği sözlerden son derece etkilenmiş ve öldürülünceye kadar halkı için mücadelesine devam etmiştir. Bu mücadeleyi Çarlık Rusyası dönemindeki zulme karşı da komünist idare dönemindeki kızıl çarlara karşı da sürdürmüştür. İşsiz ve aç kaldığı zamanlarda bile dil ve edebiyatla ilgili çalışmalarına devam etmesi, onun halkına millî bir ruh kazandırma ve ilmî bir dayanak hazırlama çabasının hayatının tek gayesi olduğunu göstermektedir. Ortaya koyduğu eserlerle de bu hedefine ulaşmış ve Türklüğün tarihinde layık olduğu yeri almıştır. Yukarıda alıntılar yaptığımız kitapta yayın yeri olarak “Kazakistan Respublikası Bilim ve Gılım Ministirligi A. Baytursınulı Atındagı Til Bilimi İnstitutı” ibaresi konulmuştur. Kazakistan’daki bir dil enstitüsü için herhalde bundan daha isabetli bir adlandırma düşünülemezdi.

1 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Arat, Reşit Rahmeti, İslam Ansiklopedisi C. VI, Kazakistan maddesi; Hayit, Dr. Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, TTK, Ankara 1995.

2 Konıratbayev, Evelbek, Kazak Edebiyatının Tarihi, Almatı, “Sanat”, 1994.

3 İsmail, Doç. Dr. Zeyneş, Çınar, Ali Abbas, Abay, Türksoy Yayınları, No: 2, Ankara 1995.

4 Konıratbayev, Evelbek, Kazak Edebiyatının Tarihi, Almatı, “Sanat”, 1994.

5 Ahmet Baytursınov, Til Tagılımı (Kazak Tili men Okuv-Agartuvga Katıstı Enbekteri), 448 sh., Almatı, “Ana Tili”, 1992.

6 Samırat Kekişev, Ahan Turalı Akikat, Almatı, “Şapagat”, 1992.

7 Ahmet Baytursınov, Ak Jol, yayına hazırlayan Rımgali Nurgaliyev, Almatı “Jalın”, 1991.

8 Ahmet Baytursınov, Til Tagılımı, Almatı, Ana Tili-1992.

9 Kenes Nurpeyisov, Alaş Hem Alaşorda, Almatı, “Atatek baspası”.

10 Ahmet Baytursınov, Şıgarmaları (Maksut Netaliyev redaktörlüğünde), Almatı, “Jazuvşı”, 1989.

11 Ulttık Ruhın Ulı Tını, Almatı “Gılım”, 1999.

Ahmet Baytursunov, Şıgarmaları, Almatı, Jazuvşı-1989.

Ahmet Baytursunov, Til Tagılımı, Almatı, Ana Tili-1992.

Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK Yay., Ank. 1995.

İslam Ansiklopedisi, Kazakistan Maddesi.

Erol Kaymak, Sultan Galiyev ve Sömürge Enternasyonali, İrfan Yayınevi, Ist. 1993.

Samırat Kékişev, Ahañ Turalı Akikat, Almatı, Şapagat-1992.

Keñes Nurpeyisov, Alaş Hem Alaşorda, Atatek, Almatı-1995.

Mehmet Saray, Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, Ist. 1993.

A. Bennigsen, C. Lemercier Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri (Çev. Nezih Uzel), Ist. 1981.

A. Baytursun’un Dille İlgili Çalışmaları (Bibliyografya A. Baytursun’un dille ilgili çalışmalarının yer aldığı Til Tagılımı adlı eserden alınmıştır. Orada Baytursun’un bibliyografyasını Ş. Ş. Sarıbayev, A. K. Mektepov, G. K. Énesov’un hazırladığı belirtilmiştir).

I. Kitaplar

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, birinci kitap, Orenburg, 1912, 40s.

Okuv Kuralı, Kazakça dışındaki Türk Lehçeleri, Arap ve Fars sözlerinde kullanılan harfleri öğretmek ve okumaya hazırlık için düzenlenen alfabeye yardımcı, ikinci kitap, Orenburg, 1913, 52 s.

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, İkinci baskı, Orenburg, 1914, 96 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), birinci yıllık, Orenburg, 1914, 53 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), ikinci yıllık, Orenburg, 1914, 120 s.

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, birinci yıllık kitap, üçüncü baskı, Orenburg, 1916, 98 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), birinci yıllık, Taşkent, 1918, 32 s.

Bayanşı, Kazak muallimleri için, Kazan, 1920, 15 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), ikinci yıllık, Taşkent, 1920, 96 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), ikinci yıllık, Kazan, 1920, 104 s.

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabeye izah, Taşkent, 1921, 14 s.

Okuv Kuralı, Yeni usûlle tertip edilen Kazakça alfabe, birinci kitap, büyükler için, Semey, 1921, 30 s.

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, birinci kitap, Orenburg, 1921, 90 s.

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, Orenburg, 1922, 70 s.

Okuv Kuralı, Usûl-ı Savtiyye ile tertip edilen Kazakça alfabe, birinci yıllık kitap, dördüncü baskı, Taşkent, 1922, 95 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), birinci yıllık, Taşkent, 1922, 95 s.

Til-Kural (Kazak dilinin sarfı), ikinci yıllık, ikinci basılışı, Taşkent, 1922, 96 s.

Til-Kural, Söz sistemi ve türleri, dil öğretici ikinci kitap, üçüncü baskı, Orenburg, 1923, 128 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, üçüncü baskı, Orenburg, 1923, 46 s.

Til-Kural, Cümle sistemi ve türleri, dil öğretici üçüncü kitap, birinci baskı, Orenburg, 1923, 68 s.

Okuv Kuralı, Kazakça alfabe, altıncı baskı, Orenburg, 1923, 72 s.

Elippe Astarı, ("Okuv Kuralı" adlı Kazakça alfabe ile ilgili öğretmenler için çıkarılan açıklama), Orenburg, 1924, 26 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, dördüncü baskı, Orenburg, 1924, 48 s.

Til-Kural, Söz sistemi ve türleri, dil öğretici ikinci kitap, dördüncü baskı, Orenburg, 1924, 128 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, beşinci baskı, Orenburg, 1924, 48 s.

Til-Kural, Cümle sistemi ve türleri, dil öğretici üçüncü kitap, ikinci baskı, Orenburg, 1924, 67 s.

Savat Aşkış, Ses özelliklerine göre düzenlenmiş Kazakça alfabe, Okuma yazması olmayan büyükler için, birinci kitap, Orenburg, 1924, 114 s.

Okuv Kuralı (Kazakça alfabe), yedinci baskı, Orenburg, 1925, 72 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, beşinci baskı, Kızılorda, 1925, 39 s.

Til-Kural, söz sistemi ve türleri, dil öğretici ikinci kitap, düzeltilip ilaveler yapılarak yeni imla ile beşinci basılışı, Kızılorda, 1925, 122 s.

Til-Kural, Cümle sistemi ve türleri, dil öğretici üçüncü kitap, düzeltilip ilaveler yapılarak yeni imla ile üçüncü basılışı, Kızılorda, 1925, 73 s.

Elip-bi, Yeni kural, Kızılorda, 1926, 116 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, değiştirilmeden beşinci basılışı, Kızılorda, 1926, 39 s.

Okuv-Kuralı, III. -IV. sınıflarda okutulacak kitap (resimli), Kızılorda, 1926 (iç sahifede 1925), (T. Şonanov'la birlikte).

Savat Aşkış, Ses özelliklerine göre düzenlenmiş Kazakça alfabe, okuma yazması olmayan büyükler için birinci kitap, Semey, 1926, 83 s.

Okuv Kuralı, III. -IV. sınıflarda okutulacak kitap, üçüncü baskı (75 resim var), Kızılorda, 1927, 412 s. (T. Şonanov'la birlikte).

Elip-bi, Yeni kural, Kızılorda-Taşkent, 1927, 116 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, değiştirilmiş altıncı baskı, Kızılorda, 1927, 39 s.

Til-Kural, Ses sistemi ve türleri, dil öğretici birinci kitap, değiştirilmiş yedinci baskı, Kızılorda, 1927, 39 s.

Til-Kural, Söz sistemi ve türleri, dil öğretici ikinci kitap, düzeltilip ilaveler yapılarak yeni imla ile altıncı basılışı, Kızılorda, 1927, 122 s.

Til-Kural, Söz sistemi ve türleri, dil öğretici ikinci kitap, düzeltilip ilaveler yapılarak yeni imla ile yedinci basılışı, Kızılorda, 1927, 122 s.

Til-Kural, Cümle sistemi ve türleri, dil öğretici üçüncü kitap, dördüncü baskı, Kızılorda, 1927, 73 s.

Til-Kural, Cümle sistemi ve türleri, dil öğretici üçüncü kitap, düzeltilip ilaveler yapılarak yeni imla ile beşinci basılışı, Kızılorda, 1927, 73 s.

Okuv-Kuralı, III. -IV. sınıflarda okutulacak kitap, ikinci baskı, Kızılorda, 1927, 412 s. (T. Şonanov'la birlikte).

Til Jumsar, Konuşma, okuma, yazma dilini denemelerle öğreten birinci kitap, Kızılorda, 1928, 46 s.

Til Jumsar, Konuşma, okuma, yazma dilini denemelerle öğreten ikinci kitap, değiştirilerek ikinci basılışı, Kızılorda, 1929 (iç sahifede 1928), 90 s.

Elip-bi, Yeni Kural, üçüncü baskı (çeşitli resimlerle), Kızılorda, 1928, 116 s.

Til-Kural, Cümle sistemi ve türleri, dil öğretici üçüncü kitap, düzeltilip ilaveler yapılarak yeni imla ile altıncı baskı, Taşkent-Kızılorda, 1928, 72 s.

II. Makaleler

Jazuv Tertibi-“Aykap” 1912, Nu. 4-5, 84-86, 104-107. Sahifeler.

Jazuv Meselesi-“Kazak” 1913, Nu. 34-35, 16, 21 Ekim.

Kazakşa söz jazuvşılarga-“Şora” jurnalı, 1913, Nu. 4, 110-113. Sahifeler.

Şahzaman Mırzaga-“Aykap”, 1912, Nu. 9-11, 212-214, 229-233, 251-254. Sahifeler.

Okuv Jayı-“Kazak”, 1913, 21 Nisan.

Kazakşa Okuv Jayınan-“Kazak”, 1913, 16 Mayıs.

Bastavış Mektep-“Kazak”, 1914, 9 Mayıs.

Mektep Kerekteri-“Kazak”, 1914, 17 Mayıs.

Orısşa Okuvşılar-“Kazak”, 1923, 15 Ağustos.

Kazakşa Jazuv Turalı Jaña Erejeler-“Eñbekşi Kazak” 1923, 19 Şubat (E. Omarov’la birlikte).

Kazakşa Jazuv Takırıptı Jaña Jazuv Erejeleri-“Kazak Tili” 1923, 22 Mart (E. Omarov’la birlikte).

Kazak Bilimpazdarınıñ S’vezinde Latin Harfi, (A. Baytursunoğlu’nun açıklaması doğrultusunda)-“Eñbekşi Kazak”, 1924, 2 Haziran.

(1924 yılında Kazak bilimpazdarınıñ tungış s’vezinde alfavit jöninde jasagan bayandaması).

“Kazakstan” men “Kazakgıstan” turalı (Kaysısı durıs ekendigi turalı)-“Eñbekşi Kazak”, 1925, 19 Mayıs.

Edebiyet Tanıtkış, birinci baskı, Kızılorda-Taşkent, 1926, 280 I-VI. s.

Türikşiler Kurıltayı-“Jaña Mektep”, 1926, Nu. 7-8, 43-50. Sahifeler.

(Baytursınulı Akımettiñ Arap Elip-bi’yin Jaktagan Bayandaması) Kitapta “Elippe aytısı”, Kızılorda, 1927, 16-29 sahifeler.

Ana Tiliniñ Édisi-“Jaña Mektep”, 1927, Nu. 9, 23-31. Sahifeler.

Jalkılavlı-Jalpılav Édis-“Jaña Mektep” 1928, Nu. 1, 31-37. Sahifeler.

Kay Édis Jaksı?-“Jaña Mektep” 1928, Nu. 4, 3-11. Sahifeler.

Kazak Arasında Okuv Jumıstarın Kalay Jürgizüv Kerek?-“Kızıl Kazakstan”, 1928, Nu. 4.

Dıbıstardı Jiktev Turalı-“Jaña Mektep” 1928, Nu. 5, 65-70. sahifeler.

Rusya'nın Ulusal Politikası ve Güney Sibirya'nın Türk Halkları (XIX-XX. Yüzyıllar) / Prof. Dr. Aleksander N. Sadoyov [s.674-683]

Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü / Rusya

Çok uluslu imparatorluklarda ulusal politika araştırmaları oldukça zor nitelikli bir tarih yazımı problemi oluşturmaktadır. Özellikle de ulusların değişik geçim sistemlerine; sosyal, ekonomik ve siyasi gelişme düzeylerine ve istikrarlı sosyal, siyasi ve dini kendi kendine örgütlenme geleneklerine sahip oldukları imparatorluklarda bu daha belirgindir. Değişik siyasi rejimlere, ekonomik ve ideolojik sistemlerin çöküşüne sahne olan bir devletin daha uzun süreli tarihini ele almamız halinde, daha zor bir durumla karşılaşmamız olağandır. Bununla beraber Rus tarihi biricik nitelikte olan bir konu değildir. Rus İmparatorluğu'nun bir iç bölgesi olarak Sibirya, devletin ulusal politikasının spesifik özelliklerinin belirlediği kendine has bir etnik tarihe sahiptir.

Sibirya'nın (siyasi birimlerindeki değil) ulusal bölgelerindeki etnik-siyasi süreçlerin problemlerine hasredilmiş ciddi çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Aynı durum uzmanlarla ilgili olarak da söz konusudur. Güney Sibirya bölgesini ele alırsak, bu konuda 19. yüzyıldaki uzmanların sayısı etnografya alanında yer alan birkaç uzmanla (V. Radlov, N. Yadrintsev, S. Shvezoff, N. Klemenz)1 sınırlı bulunmaktadır. 20. yüzyıldaki ulusal politika tarihi konusunda uzman olan ünlü bilim doktorları G. Jidkov, V. Demidov, B. Sangiev ve L. Dameshek'tir.2 Sadece üç doktora (L. Potapov, A. Sadovoy, ve L. Sherstova) tezi bütün 20. yüzyıl boyunca etnografya, alanındaki problemlerin bazı kısımları üzerine ışık tutmaktadır. Rusya Bilimler Akademisi'nin çok ciltli yayınlarının (Sibirya'nın Tarihi;

Sibirya Köylü Sınıfının Tarihi3) büyük kısmı Sibirya'nın yerel tarihine hasredilmiştir ve ulusal politikanın değişik boyutları sadece L. P. Potapov'un Marksist anlayış çerçevesindeki görüşlerine dayandırılmıştır.4 Sınırlı sayıda modern Sibiryalı antropolog ulusal politikayı araştırmalarının konusu olarak seçmişlerdir. Bunun çok ciddi nedenleri bulunmaktadır. Alan çalışmasına dayanan uygulamalı antropoloji 1930'ların sonunda eski konumunu kaybetmiştir. Ulusal politika tarihi, ideoloji konusunda uzman olanların tekeline giren bir alan haline dönüşmüştür. Sadece kültür değil, aynı zamanda demografi ve ekonomi alanında da iç politikanın ulusal bölgelerdeki sonuçlarını araştırmak çok tehlikeli hale gelmişti.

Sibirya tarih yazıcılığında komünizm ideolojisinin belirleyici duruma gelmesi, Rus uzmanlarının çalışmalarında bazı ciddi metodolojik hatalara neden olmuştur. Bundan böyle 1917 devriminden sonraki dönem, daha önceki dönemle hiçbir benzerliği olmayan bir dönem olarak tanımlanacaktır. Karşılaştırmalı analiz sadece ideolojik doğrulama amaçlarıyla kullanılacaktır, buna göre Çar hükümetinin bütün davranışları, bütün Rus İmparatorluğu tarihi boyunca Sibirya yerlilerinin çıkarlarıyla çatışan bir karaktere sahip olagelmişti. Yeni dönemde etnik süreçler, demografik ve ekonomik süreçlerle hiçbir bağlantı kurulmaksızın araştırıldı. Etnik çıkarlar, yerel toplum içindeki sınıf çatışması analizi bağlamında göz ardı edildi. Aynı zamanda Rusya'nın ulusal politikasını yabancı hükümetlerin politikalarıyla karşılaştıran herhangi bir girişim de gerçekleştirilmedi.

Modern ulusal örgütlenmenin bazı liderleri, Çarın ulusal politikasının zıt niteliği konusundaki sonuçların büyük kısmından faydalanmışlardır. Bu liderler, herhangi bir ciddi tartışma temeline dayanmaksızın, bütün Rus tarihi boyunca sürdürülen asimilasyon politikasının mantıki tamamlayıcısı (ya da sürdürücüsü) olarak gözüken Sovyet döneminin ulusal politikasına

karşı, Çarın politikasını bir sistem eleştirisi modeli olarak kullanmışlardır. Sonuç olarak, bir taraftan Avrupa'nın ben-merkezli düşüncesinin nasıl kendisinin aleyhinde işlediği konusunda parlak bir örneğe sahip bulunmaktayız. Diğer taraftan da gelecekte ulusal yönün belirlenmesinde çok kullanışlı olabilecek olan ulusal politika tecrübesine ait objektif değerlerin yolunun azınlık ulusçuluğu tarafından kapatılması durumuyla da karşı karşıya bulunmaktayız.

Biz bu çalışmamızda mekânizmayı ve ardından bu mekânizmanın Güney Sibirya ulusal politikası üzerindeki etkilerini anlayabilmek için sistem analizi ve istatistik metotlarını kullandık. Buradaki temel düşünce, yerel Türklerin geleneksel geçim sistemlerini ve sosyal örgütlenmelerini araştırma konusu olarak almak ve onların yerel pazarlar ve ulusal politika etkisi altında geçirdiği dönüşümü takip etmektir. Biz bu sistemleri, yerli halk açısından şüphe götürmez değeri olan, ekolojik olarak belirlenmiş sistemler olarak değerlendirdik. Bu metodolojik boyutlar, ulusal politika değerlendirmesini ulusal azınlıklar açısından ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakılınca politikanın muhafazakar yönünün yalnızca olumsuz sonuçları bulunmamaktadır. Özellikle yerel halkın, kendi örgütlenmelerini, kendi adalet sistemlerini ve gerçek anlamda taşınabilir/kişisel menkul malların geleneksel ekonomik ve ekolojik parametreleriyle birlikte kendi geçim sistemlerini korudukları dönemlerde bunun geçerli olduğu söylenebilir.5

Rus bölgesel tarih yazıcılığında yeni olan bu metodolojik prensipler, ayrıntılı analiz prensipleri çerçevesinde araştırmanın aşamalarını belirlemiştir. Birinci aşamada 19. yüzyılın son dönemlerinin istatistik verilerine, bölgenin özelliklerine ve etnografik materyale dayanarak (somut arazi bağlantılarıyla birlikte) geçim sistemlerini yeniden oluşturduk. Bu çerçevede, L. Potapov ile V. Vladimirov'un çalışmalarında6 yer alan Rus tarih yazıcılığında geleneksel olarak kullanılan kaynaklarla birlikte,

arşivlerde kalmış olan çok sayıda yeni çeşitli tarihsel kaynak kullanılarak, daha önceki dönemde görülen geleneksel kendi kendine örgütlenme ve ekonomik faaliyet formları yeniden oluşturulmuştur.

Ulusal politika geleneksel sistem dönüşümlerinin belirleyici faktörü (gücü) olarak araştırılmıştır. Bu açıdan, yasalar ya da tüzükler (hayali değil) gerçek etkileri çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu metodolojik ilke çok önemlidir, çünkü Rus hükümeti açısından Güney Sibirya'nın vahşi bölgelerindeki durum uzun süre kanıtlanamaz olarak kalmıştı.

Güney Sibirya'daki ulusal politikayı Ching Hanedanı sırasındaki (1644-1911) Rus-Çin ilişkileri belirlemiştir. Birinci aşamada, iki imparatorluğun da Cungarya'nın tampon bir devlet olarak muhafaza edilmesine önem verdiği dönemde üçlü bir ilişki sisteminin (Rusya-Cungarlar Devleti-Ching) ortaya çıktığı görülmektedir. Rusya Güneybatı yönünde yayılabilmek için askeri güce ve nüfusa sahip bulunmuyordu.7 Güney eyaletlerinin durumu da Ching Hanedanı açısından önemli zorluklar sunmaktaydı. Ching hükümeti yalnızca 1674 yılında Kwangtung üzerinde kontrolünü yeniden tesis etme girişiminde bulundu. Bunun sonucunda bütün güney ve batı eyaletlerinin valileri 1681 yılına kadar sürecek olan bir isyan başlattılar. Hükümetin 17. yüzyılın ikinci yarısında Kuzeybatı istikametinde yayılabilmek için de kuvvetleri bulunmamaktaydı. Bu yayılma ancak 18. yüzyılın sonunda başlatılabildi. Bunun sonucunda Cungarya devlet statüsünü kaybetti ve nüfusunun bir kısmı Çin ordusuna karşı birkaç başarısız isyan denemesinden sonra Rus topraklarına göç etti. Cungarya'nın Altay eyaleti, 1756 yılından iki devlet arasında sınır sorunlarının kesin olarak çözüldüğü 1865 yılına kadar Rusya ile Çin arasında tampon bölge vazifesi gördü.

Burada böyle bir arasöz büyük önem taşımaktadır, çünkü Çin-Rus ilişkisi, 150 yıl boyunca (1899 yılına kadar) Rus ulusal politikasının ve yerli

Türk halkının statüsünü belirlemiştir. Bölge, 18-19. yüzyılda sahip olduğu gümüş madeniyle devlete para dolaşımını gerçekleştirme imkanı tanıdığı için Rusya Altay dağlık bölgesiyle ilgilenmekteydi. Gümüş madenleri ve metalürji fabrikaları hükümet açısından o kadar önemliydi ki, bütün Altay bölgesi Çar ailesinin mülkü olarak ilan edildi ve ikili kontrol sistemine tabi tutuldu. Fabrikalar ve en yakındaki Rus yerleşim yerleri, Çarın kabinesi tarafından atanan Altay Okrug Madenciliği müdürünün kontrolü altındaydı.8 Serflik Rus yerleşim yerlerindeki karşılıklı iletişim sistemini oluşturmaktaydı ve Okrug, Doğu Sibirya'nın Güney bölgeleri gibi serbest bir şekilde sömürgeleştirilmeye açık değildi. Güney Altay bölgesi sömürgeciliğe ancak 1865 yılında açılacaktı.

Bütün Sibirya bölgesinin yerli halkı kendi hükümetleriyle birlikte bölgesel polisin kontrolü altındaydı.

Diğer taraftan polis de hukuki olarak bölgesel (Batı ya da Doğu Sibirya bölgesinin) valinin yönetimi altındaydı. Fakat aynı zamanda polisin faaliyetleri, vergilerini 1899 yılına kadar Devlet hazinesine değil Çar ailesine (Kabinesine) veren yerli halkın özel sosyal statüsü tarafından da belirlenmekteydi. Bunun sonucunda Sibirya'nın bütün yerli halkları bölgesel yönetime değil, üst yönetime de serbestçe ulaşma imkanına sahipti. Bu hak 19. yüzyıl boyunca birkaç defa kullanılmıştır.

Güney Sibirya bölgesinin dış politikası ve iç siyasal durumu, Türk grupların içinde yaşadığı çevrede mevcut bütün dönüşüm ve adaptasyon süreçlerini belirlemekteydi. Aşiretlerin büyük kısmının göç etmesi geleneksel toprak kullanımı sistemini felç etmişti. Kaynakların gösterdiğine göre, sadece bir otağ ya da kabile (Teles), kendi kabile toprağını (Güneydoğu Altay, Chulusman ve Balkaş vadileri) ve geleneksel aşiret örgütlenmesini ciddi bir değişikliğe maruz bırakmadan koruyabilmişti.9 Diğer kabile gruplarının (Altay-kigi, Telengit) aşiret örgütlenmesi

karmaşıktı. Sınır geleneksel otlak alanını bölmüş ve azaltmıştı. Bunun sonucunda bazı “beyaz” aşiret şeflerinin miras aldıkları güç değişime uğradı ve halkın büyük kısmı geçiş yollarını kaybederek Altay Dağı vadilerinde toplandı. Çarın hükümeti, Çin ve Cungarya’nın göçebe yönetimsel örgütlenmesinin geleneklerini kullanma yoluna gitti. Temel prensip, 1640 yılının Oyrat karakterinin 1899 yılına kadar belirlemeyi sürdürdüğü Altay yerli halklarının geleneksel hukukuyla birlikte “hiçbir şeyi değiştirmemekti.”10

Bunun sonucunda Altay’ın göçebe Türk halkı geleneksel geçim sistemlerini yeni çevre şartlarına uydurdular. Altay Okrug Madencilik bölgesinde 19. yüzyıl boyunca halkın ekonomik faaliyetlerinin şekillerini belirleyen üç ekolojik bölgeyi ele alma imkanına sahip bulunmaktayız. Birinci bölge (Güneydoğu Altay, Chuja’nın yukarı vadisi), net göçebe hayat tarzıyla ve sosyal örgütlenmesiyle ön plana çıkmaktaydı. Bu Altay bölgesi tarıma elverişli topraklara sahip bulunmamaktaydı. Fakat hayvan sürülerinin otlağı olmaya çok müsaitti. Koyunlar giyimde kullanılmak üzere deri, çadır yapımında kullanılmak üzere yün, gıda olarak süt ve peynir ve yakıt olarak da tezek sağlamaktaydı. Deve ve at hem insanlar hem de malların taşınması için temel taşıma aracı vazifesi görmekteydi. Göçebe topluluklar olarak Telengitler yüksek bölgelerdeki yazlık meralarından Siya nehrinin korunaklı vadisindeki kışlık meralarına olacak şekilde mevsimsel göçler gerçekleştirmekteydiler. Mevsimsel göç sırasında katedilen mesafe çok fazla değildi: 100 milden daha azdı.11

1890’lı yıllarda hane ve ekonomi sayımları, 1920 yılında da Sovyet Ekonomi Sayımı gerçekleştirildi. Bu sayımlar, Altay vadilerinde ve Kuzeydoğu Altay’ın tayga alanlarında (Bija, Lebed ve Tom nehirlerinin vadilerinde) yaşayan göçebelerin, yerleşik ve yarı yerleşik halklarınınkiyle karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir hayat standardına sahip olduğu

yönündeki geleneksel izlenimi doğrulamıştır. Göçebelerin bütün gelirini, onların hareketliliklerinin ve hayatta kalmalarının tek aracını hayvanları oluşturmaktaydı. Bizim kendi hesapladığımız parametrelere göre, her (yerleşik) hane ortalama 40 ila 50 arasında hayvana sahipken (bu hesaplamada 1 at =1 inek = 6 koyun eşitliği geçerlidir), birbirine komşu ve akraba olan 4 ila 7 aileden oluşan orta büyüklükte bir göçebe topluluğunun 160 büyük baş (960 küçükbaş) ile 350 büyükbaş (2100 küçükbaş) arasında hayvanı bulunmaktaydı.

Göçebeler, otlayan sürülerinin hem kısırlaştırılması durumunu, hem de yaz aylarında maksimum düzeye ulaşan sayılarını ayarlamaktaydılar. 1897 yılına ait kaynakların sağladığı veriler, zengin ve fakir göçebeler arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koymaktadır: ailelerin yüzde 5-7'si bütün hayvanların yüzde 45-50'sini elinde tutmaktaydı; ailelerin yüzde 10-15'i, bu grubun yardımı olmaksızın hayatını sürdürme imkanına sahip değildi. Bunun sonucunda her bir zengin göçebe, kendi ailesi (bir iki eş ve onların çocukları) ile 4-5 fakir aileyi de içerecek şekilde göçebe toplumu şeklinde örgütlenme yoluna gitmişti. Özel mülklerin büyük kısmı diğer topluluklar arasında dağıtılmıştı. Mülkü ellerinde bulunduranlar elde edilen ürünleri (süt, yün) kullanma hakkına sahipti, fakat aynı zamanda mülkleri yan ürünleriyle birlikte geri verme sorumluluğu da taşımaktaydılar. Bu dağıtım sistemi, bütün sosyal grupların çıkarınaydı ve toplumun istikrarlı gelişmesi için uygun koşulları oluşturmaktaydı. (Asil bir aşiretten gelen) aşiret ya da kabile şefinin konumu, gerçek ya da potansiyel takipçilerince algılandığı şekilde göreve layık olmasına dayanmaktaydı. Bu yüzden şefler miras olarak aldıkları gücün bir garantisi olarak göçebe geçim sisteminin devamıyla ilgilenirken, hiçbir yönetimsel reforma ya da toprak reformuna ilgi göstermemişlerdir.

Daha zor bir sosyal yapı, daha önceki göçebe hayat tarzının bazı özelliklerinin tarımla ilişkilendirildiği Orta Altay bölgesinde bulunmaktaydı. Orada akraba topluluğu değil, toprağa bağlı topluluk mevcuttu. Bu toplulukların büyüklüğü vadilerin kaynaklarına ve büyüklüklerine bağlıydı. Sosyal bağlantıların kurulması oldukça zordu. İstatistik verileri, iki kollu vadiler arasındaki boşaltma havzası üzerinde bulunan bütün yazlık ve kışlık mera komplekslerini kontrol eden, büyük topluluk şeklinde bazı örgütlenme biçimleri olduğunu göstermektedir. Bir meralar kompleksi bulunduğu yolunda ulaştığımız sonuç, mevsimsel meralar arasındaki mesafenin 3-5 milden daha fazla olmadığı ve her bir ailenin 19. yüzyılın ikinci yarısında iki ya da maksimum üç barınma yerine (yün çadıra) sahip olduğu bilgisine dayanmaktadır. Yazlık ve kışlık meralar toplumun bütün üyelerince yapılmış çitlerle birbirinden ayrılmıştı. Bu büyük topluluğun içinde daha küçük bir örgütlenme şekli de görmekteyiz. Topluluk bazen iki ya da üç topluluğa bölünmüştür ki, her biri, bir vadi içerisinde bulunan kendi tarlalarına, kışlık meralarına ve yazlık meraların bir kısmına sahip bulunmaktaydı. Sadece yüksek yerlerdeki yazlık meralar ortak şekilde kullanılmaktaydı.

Bu küçük topluluklar içindeki başka bir örgütlenme şekli de yurtlardı - yani kendi mülkleri bulunan, 2 ila 7 aileden oluşan birimlerdi. Genellikle yurtlar ailelerin yüzde 5-10'dan fazlasını oluşturmamaktaydı. Büyük kısmı "ail" şekilde örgütlenerek birbirlerinden ayrı yaşıyorlardı. Bir aile genellikle iki, seyrek olarak da üç nesli içinde barındırmaktaydı. Ortak hukuka göre yetişkinler kendi ailelerini kurduklarında mülk bölünmekteydi.12

Topluluk üyelerinin bütün geliri toprak ürünleri kapasitelerine değil, taşınabilen aile mülklerine dayanmaktaydı. Her bir hane ortalama 20-25 parça mülk bulundurmaktaydı. Tek bir ürüne (sarımsağa) ayrılmış alan, 5 dönümden fazla değildi ve tarlalar ile sulama sistemleri ailelerin yüzde

50’sinden daha azının kullanımındaydı. Bunun sonucunda hububat piyasası Altay Dağlarıyla Rus yerleşim yerlerini birbirine bağlamıştı ve ticaret yıllık kredi sistemine dayandırılmıştı. Ailelerin büyük kısmının borçları bulunmaktaydı.

Soylu ailelerin mülkleri yaşadıkları toplumun içinde ve dışında dağılmış durumdaydı. Bazen vadilere yayılıyorlar ve topluluğunkilerle kendi meraları arasında çitler kuruyorlardı. Bazen de topluluğun meralarını kullanıyorlardı. Sulama sistemi topluluğa aitti, fakat tarlalar kullanıldıkları sürece aile mülkleri konumundaydılar. Tarım, prestijli bir ekonomik faaliyet çeşidi olmadığı gibi özel mülk gelişiminin de temelini oluşturmamaktaydı. Arazinin bu şekilde kullanımı sonucunda özel arazi mülkleri, bütün Altay bölgesinde bir sosyal ilişki kurumu oluşturacak konumda bulunmuyordu. Aynı zamanda biz 19. yüzyılın ikinci yarısında kullanılan “aşiret” toprak mülklerinin şekilleri konusunda ciddi bulgular elde edemedik. Orta Altay bölgesindeki her toprağa bağlı topluluk oldukça karmaşık bir aşiret yapısına sahip bulunmaktaydı. 1-2 aşiretin üyelerinden oluşan başka bir topluluk bulmak mümkün değildir. Bu sayı bazen 5-7’ye hatta daha da fazlaya çıkabiliyordu. Bunun sonucunda özel toprak mülkiyeti gibi aşiret mülklerinin düzenlemesi fikri de gerçeklik kazanamadı. Fakat her şart altında yerli halkın büyük kısmı Altay’ı etnik (ulusal) bir mülk olarak görmüş ve kendi kabilelerini de geleneksel toprak kullanımının dağıtıcı gücü olarak algılamışlardır.

Çarın hükümeti 1899 yılındaki toprak reformuna kadar bu hukuk dışı görüşle esasta mücadele etmemiştir.13 Türk gruplar 18-19. yüzyıllarda Rus yasalarına göre kendi örgütlenmelerini ve kendi adalet sistemlerini korudukları için bu tuhaf görünmemektedir. M. Speransky’nin yerel halkların yönetimi konusundaki yasası (1822) bu yöndeki en ciddi düzenlemeydi.14 Bu yasaya ve geleneksel Çin yönetim sistemine göre,

Altay’daki yerel Türk gruplar, birkaç “djuchin” (5-7 tane) ve “volostlar” şeklinde örgütlenmişti ve üç sosyal kategoriyi içermekteydi (göçebe yerliler, dolaşan yerliler ve yerleşik yerli halk). Hükümet, bu birimlerin kendi yönetimsel ve toprak sınırlarına sahip olacağını, şeflerin soylu (zajsans) ve ünlü (demichi, pashtuk) ailelerden seçileceğini ve seçildikten sonra örf-adet hukukuna göre toprak yönetimi, vergilendirme, vergi toplama gibi görevlerle birlikte yasal işlemleri gerçekleştireceklerini ümit etti, fakat bu ümidi gerçekleşmedi.

Siyasi uygulama çerçevesinde yalnızca yetişkinler (erkekler) para olarak ya da kürk şeklinde (yılda 2 adam başına 1 samur kürk) vergi ödemekteydi. Yerlilerin kendi hükümetlerinin, bölgesel valilerin Sibiryalı köylülerden topladıkları yerel vergilerle desteklenmesi oldukça ilginç bir durum oluşturmaktaydı. Sibiryalı köylüler vergilerin büyük kısmını ödemekte ve diğer yükümlülüklerin de (orduya katılma, yollar ve köprüler inşa etme, yük taşıma gibi)15 en büyük kısmını yerine getirmekteydiler, ayrıca 19. yüzyılda o kadar hareket edebilme kabiliyetine de sahip değillerdi. Göçebe yerliler ise teşebbüs ve yer değiştirme özgürlüğüne sahip bulunmaktaydı.

Sibirya kasabalarında ve Rusların bulunduğu kırsal yerleşim alanlarında yaşama konusunda da gerçek anlamda özgürlüğe sahiptiler, vergilerini ise yalnızca kendi şeflerine ödüyorlardı. Resmi olarak zajsanlar (pashtuk ve demichiler değil) binbaşı rütbesinde resmi görev alabiliyor ve Rus soylularının haklarına miras olarak sahip olabiliyordu. Rus köylülerinin ve Sibirya’nın yerli halkının hukuki statülerini başkalarınkiyle karşılaştırdığımızda Avrupa kültürel yapılanması açısından olağan olmayan bir durumla karşılaşmaktayız. Ulusal azınlıklar kendilerini çoğunluktan daha fazla haklara ve fırsatlara sahip olan ayrıcalıklı sosyal gruplar olarak görmekteydiler.

Bunun sonucunda “göçebe” ve “dolaşan” yerli halk reform yapılmasına ilgi göstermemekteydi ve sosyal statülerini değiştirmek ve sıradan köylüler haline gelmek istemiyorlardı.

Sosyal statüleri, göçebe yerli halkların gerçek anlamda vatandaşlık tercihine sahip oldukları yönündeki resmi görüşe dayanmaktaydı. Serbest ticaret bölgesi olduğu için Çin’le sınırlar 19. yüzyıl boyunca açık bulunmaktaydı. Yerliler sınır bölgesini kontrol etmekten sorumluydular. Rus hükümeti, sınırda, kaçakçılık şebekelerini kıstırma fırsatı bulamayan Kazak garnizonlar bulundurmaktaydı. Polis istasyonları kırsal yerleşim yerlerinde değil (Rusların yaşadığı yerlerde bile yoktu) sadece küçük kasabalarda mevcuttu. Altay bölgesinin ilk topografik haritaları ancak 20. yüzyılda ortaya çıkmaya başladı. Bundan önce İmparatorluk, güçlü bir bürokratik kadro oluşturma ve yerli halkın nitelikleri konusunda bilgi edinme fırsatı bulamadı. Bu nedenle Altay bütün 19. yüzyıl boyunca yarı bağımsız bir bölge olarak varlığını devam ettirdi.

Kuzey Altay bölgesi ise daha farklı özelliklere sahipti. Yerli halk (şhor, çhelkan) başka bir ekonomik sistem içinde yaşıyordu. Tom ve Lebed tayga alanlarında hane halkları 3-4 dönümlük tarlalardan yeterli ürün elde etme ve 2-3 baştan fazla hayvan bulundurma imkanına sahip değildi. Ürün kapasitesi 3-4 yıldan sonra düşüyor ve aileler takip eden 5-6 yıl boyunca tarlaları nadasa bırakıyorlardı. Bu tarlalar ekin ekmek için kullanılıyordu. Elde edilen samanın yarısı da sonbahar yağmurları sırasında çürüyordu. Hayvan besleme ve tarım pek verimli ekonomik faaliyetler değildi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halk erzak satın almaya çalıştı ve karışık halktan oluşan (Shor-Rus) köylerdeki tarlaların sayısı azaldı.16 Kış burada 5 aydan daha fazla sürüyordu ve yollar çok uzun süre kar nedeniyle kapalı oluyordu. Dağlardan çıkan nehirler (Mras-su, Kondoma ve Lebed) kışın çok balık olmasını sağlayacak derecede yeterli kaynağa sahip değildi. Doğa

koşulları bu izole edilmiş bölge halkının sadece avcılık, toplayıcılık ve arıcılık yapmasına izin veriyordu. Geçim kürk ticareti üzerine dayandırılmıştı. Bu alanda da sadece sınırlı sayıda şhor ailesi uzmanlaşmıştı ve onlar da kürklerini bölge pazarlarında değil kürk ticareti yapan diğer firmalara (Ruslara) satıyorlardı.

Kredi sistemi, sıradan halkın değil, fakat tüccarların geçimlerinin esasını oluşturmaktaydı. İstatistik verilerine göre, aile borçları kürk satımından elde edilen yıllık kazancın iki katına kadar ulaşabilmekteydi. Buradaki yerel topluluklar içinde sosyal farklılaşma olayı görülmemekteydi. Volost şefleri Çarın hükümeti tarafından soylu kişiler olarak değil, yerel statüye sahip sıradan köylüler ("dolaşan yerliler") olarak görülmekteydi. Bu bölge Batı Sibirya bölgesinde en fakir bölgeydi ve bütün 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca küçük tayga yerleşim yerlerinde (2-7 aileden oluşan) açlık oldukça yaygındı. Özel ve kamusal arazi mülklerinin gelişme şansı yoktu. Toplum çok zayıf toprak kullanma bağlantılarına sahipti. Arazinin büyük kısmı avcılık/toplayıcılık faaliyeti çerçevesinde kullanılmaktaydı. Avcı grubu şeklinde örgütlenmenin ve ormanda iş bölümü yapmanın ortaya çıkardığı aşiret sistemi 19. yüzyılın ilk yarısında anlamını yitirmişti. Halk ekilebilir alanların temizlenmesi ve bazen çit yapımı sırasında kısa dönemli işbirliği örnekleri ortaya koyabiliyordu. Akrabalar arasındaki ekonomik bağlantılar istikrarsızdı ve toprağa bağlı topluluklar yönetim ve ekonomi alanında kendilerini değiştirme konusunda ciddi fırsatlar bulamıyordu.

Rus hükümetinin 19. yüzyıldaki muhafazakar yapısı, yöneticilerin yerli Türk halkları devletin siyasi yapısına entegre etme ve Sibirya halkının yasal, sosyal statüsü seviyesine getirme konusunda planları olmadığı anlamına gelmiyordu. Rus İmparatorluğu'nun yapısal bir parçası olarak Rus Ortodoks Kilisesi, bu ciddi problemleri çözme konusunda yükümlülük

üslenmişti. Temel fikir, gizli yönetim ve toprak reformlarıyla halkı Hıristiyan yapma olgusunu birbiriyle ilişkilendirmekti. Türklerin yeni yönetimsel örgütlenme şekillerine, ekonomik faaliyetlere, hayat tarzına ve günah çıkarmaya adapte edilmeleri, toprak kullanma ve bütün kırsal Sibirya halkının kendi örgütlenmeleri konusundaki reformlardan sonra gelmeliydi.

Bu programı Altay Ruhi Misyonu Rahibi Makariy oluşturmuştu.17 Misyon 1828 yılında organize edilmişti, 1830 yılında faaliyetine başladı ve 1918 yılında kapatıldı. Bu faaliyeti iki dönem çerçevesinde ele almak mümkündür. Bütün Altay bölgesinde şubeler açtığı faaliyetlerinin ilk safhasında (1830-1870) Misyon yerel halkın tam desteğini elde etti. Misyonerler yerel yazı dilleri oluşturdular, kazançlı arıcılık faaliyetini başlattılar, tarımda yeni teknolojiler geliştirdiler, çiçek hastalığına karşı halkı aşıladılar ve yasa dışı Rus Eski İnanç yerleşim yerlerine karşı sürdürülen yerel mücadeleye yardımcı oldular. Bu birinci aşamada Misyonun geleneksel ekonomik alanlarındaki etkileri o kadar fazla değildi.

Temel asimilasyon stratejisi taktiklerinin gerçekleşme olasılığı Rahip Makariy'in ölümünden sonra değişti. Misyonun politikasının yeni unsurları şunlardı: Misyonun bulunduğu (Rus/yerli halkların) yerleşim yerlerinde Rusların kendi hükümetlerine, kiliselerine ve okullarına sahip olacak şekilde örgütlenmeleri, göçebe hayat tarzına karşı mücadele, Misyon yerleşim yerlerinin ihtiyaçlarından dolayı kışlık meraların kaldırılması, kilise üyeleri tarafından kontrol edilen yerel şef seçimleri. Rus iç politikasıyla Rus Ortodoks Kilisesi politikasının çıkarları aynıydı. Rus hükümetinin ilgilendiği temel hususlar şunlardı: Rus yerleşim yerlerinin ve Rus-Çin sınırında askeri garnizon noktalarının oluşturulması, Sibirya'nın bütün kırsal kesimlerinde halkın kendi yönetim ve adalet sistemlerinin tek tip haline getirilmesi, göçebe ekonomi yapılanmasının ortadan kaldırılması, köylü sınıfı içindeki sosyal farklılıkların azaltılması ve vergi gelirinin

artırılması. Bürokratik kadro o kadar büyük değildi. Bundan dolayı (1890'da 300'den fazla üyesi olan) Altay Ruhi Misyonu, Rus hükümetinin çıkarlarını temsil etmekteydi. Sömürge politikası dini özellikler kazanmış oluyordu böylece.18

Güney Sibirya yerli Türk halklarının tarihindeki derin değişiklikler 1917 yılında değil 1896-1899'da ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Rus hükümeti bütün Sibirya kırsal kesiminde toprak ve yönetim reformları gerçekleştirdi.19 Sibirya'nın kırsal kesimi, 1861-1864 reformlarından sonra Rusya'nın Avrupa kesiminde ortaya çıkan "volost yönetim sistemi" gibi tek tip kendi yönetim ve hukuk sistemini içeren bir örgütlenmeye kavuştu. Yerli halklar geleneksel kendi yönetim sistemlerini ve imtiyazlı sosyal statülerini kaybettiler, çünkü Rus İmparatorluğu'nun her yerindeki kırsal halkla birlikte sahip oldukları ortak haklar ve (mali) yükümlülüklere onlar da tabi oldu. Fakat sözde ilerici nitelikli bu düzenleme, hem devlet hem de yerli halk açısından olumsuz sonuçlara da neden oldu. Reformlar halklar arasındaki gerginliği artırdı. Yerel elit, hareketli hayat tarzını ve kapsamlı hayvan beslemeyi ortadan kaldıran sınırlı tahsisatlara karşı açılan mücadeleye katıldı. Bu grup, reformlara karşı protestoda bulundu çünkü bu reformlar çerçevesinde sadece önemli toprak sahipleri olma ümitlerini kaybetmekle kalmıyorlar, eskinin vergi toplayıcıları konumlarının sona ermesiyle net gelirlerinin bir kısmından da olmuş oluyorlardı.

Reform yasasına göre, her yerel sosyal grup belli kayıplarla karşı karşıya geldi. Yerel elit, sıradan köylüler olarak bütün vergileri vermek ve toprak için kira ödemek zorunda kaldı. Bu grubun geleneksel güç sistemi ortadan kalktı. Toplulukların sıradan üyeleri ise yazlık meralarının bir kısmını kaybettiler, fakat hükümetten toprak kiralama hakkını elde ettiler. Ancak bu son olarak değinilen fırsat, kuşkulu bir niteliğe sahipti, çünkü karışık misyon yerleşim yerlerindeki Rus köylüler, kırsal kendi kendini

yönetme sisteminde gerçek gücü ellerine geçirmişlerdi, bu yüzden de toprak kullanım sistemi üzerinde sahip oldukları kontrollerini yitirmek istemiyorlardı. Birçok arşiv verisi, yerel toplumun, Rus topluluklar dışında pay alma girişimlerinin ve Kötü Topraklar üzerinde bile kendi volost yönetimlerini oluşturmalarının, daha başlangıçta Rus bürokratik görevlileri tarafından engellendiğini göstermektedir. Bütün bunlar yerel halkın büyük kısmının refah durumu açısından ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı. Bunun sonucunda, Orta Altay bölgesinde ulusal kurtuluş hareketi başladı, ki bu hareket, sosyal-ekonomik köklere sahip olmaktan çok çıkarlarını kaybetmek istemeyen bir hareket niteliği taşımaktaydı. Bu çerçevede Altay'ın Türk halkları, göçebe kendi kendini yönetim sisteminin ihtiyaçlarına ve değişik sosyal grupların dayanışmasına daha uygun bir din olarak Lamaizmi seçtiler.

Bu halklar Rus sömürgeleştirmesine karşı Mesih (kurtarıcı) fikrini (Burhan, Oyrat-han) kullanma yoluna gittiler.20 Burhancılık fikrinin yayılması, 20. yüzyılın ilk 20 yılında Altay Ruhi Misyonunun yayılmasından çok daha etkiliydi, bu şekilde Çarın kabinesi gibi Kilise de Altay'ın bazı bölgelerinde halk desteğini kaybetti. Gelecekte, 1917'den sonraki İç Savaşta birçok yerli Türk özerkliklerine kavuşabilmek amacıyla Beyaz Ordu'nun yanında aktif bir şekilde savaşa dahil olacaktı. Bunun sonucunda, Sovyet hükümeti, 1920-1940 arasında Rus Ortodoks Kilisesi'yle olduğu gibi Burhanizmle de sosyalizme karşı olduğu için mücadele etmek durumunda kalacaktı.21

Bu bölgedeki tarihinin ilk 10 yılında Sovyet hükümetinin bir taraftan tam anlamıyla yeni bir ulusal politika takip ederken, diğer taraftan da eski politikasını devam ettirmesi tuhaf bir hareket tarzı oluşturmamaktadır. Eğer bu politikayı (elit açısından değil) sıradan yerli halkın konumu açısından analiz edersek, yeni Sovyet bürokrasisinin yeni fikirlere sahip olmadığını,

fakat eski modelleri kullandığını görürüz. Çarın arazi mülklerinin kamusallaştırılmasıyla birlikte bu yerli halkın arazileri de ulusal mülk (devlet mülkü) olarak ilan edilmiştir. Bu slogan yeni değildi. Altay'ın Rus sömürgeleştirmesine açıldığı 1865 yılından itibaren Çar hükümeti tarafından kullanılmıştı. Güney Sibirya'nın yerlileri, azınlıklar bile toprak kullanımında Rus köylülerinin sahip oldukları avantajlardan herhangi birisini elde edemedi.

Önceki dönemin Volost sistemi, Sovyet sistemi tarafından değiştirildi. Bu yönetimsel yapılar, mümkün görüldüğü yerlerde değişik uluslardan oluşan halk yapısına kavuşturuldu. Kuzey Altay'ın yerli halkları ticaret (balıkçılık) arazileri bile kiralamaya başladı.22 Yerlilerin orduya alınması 1920'den itibaren gerçekleştirilmeye başlandı; aynı zamanda özel ticaret kredilerinin yerine devlet ticaret kredileri ikame edildi. Devlet ticaret bölgesindeki tüm silahlarla birlikte yerli bölgesindeki tek kazanç kaynağı durumunda bulunan kürk ticaretini de kontrolü altına aldı23. Yerel elitin sosyal statüsü problemi de hızlı bir şekilde çözüme kavuşturuldu. 1920'li yıllarda toplam verginin yüzde 50'si bu gruptan alındı. Bütün soylular, tüccarlar ve zengin aileler 1930 yılında Altay'dan sürüldü.24 Geleneksel hayvan dağılım sistemi yıkıldı; fakat devlet kredi sistemi de zayıftı. Bunun sonucunda yerel halkın büyük kısmının refahı ve vergilendirilebilir imkanları ciddi şekilde geriledi, böylece devlet de geriye kredi verme fırsatını yitirdi. Sovyet hükümeti, halklara kredi vermenin ve eski problemi (bütünsel bir kırsal halk örgütlenmesi sistemi yaratma problemini) çözmenin bir yolu olarak Güney Sibirya'nın göçebe bölgeleri ve her tür ticaret üzerine kolektif çiftlik sistemini zorla empoze etti. Bütün kolektif çiftliklerin alt yapısı devletin finansal kaynaklarıyla yaratıldı. Yerli zenginlerin ceza olarak alıkonan mülklerinin sadece bir kısmı bu amaç için kullanıldı. Bütün yolların, okulların, hastanelerin ve yönetim binalarının

federal devletin finansal desteğiyle yapıldığını vurgulamak büyük önem taşımaktadır.

İklim koşullarının istikrarlı bir şekilde ürün almaya müsaade etmediği bölgelerde bile tarımsal kalkınma devletin temel hareket tarzıydı. Sovyetler Birliği'nin her bölgesinde, toplumların ilkel koşullardan endüstriyel gelişmenin aşamalarına geçebilmeleri için gerekli olan ekonomik koşulların devlet tarafından yaratılması gerektiği fikri, ulusal politikanın ideolojik tabanını oluşturmaktaydı. Bundan dolayı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren piyasa ekonomilerinin geliştiği Altay bölgesi, ataerkil ve feodal ilişkinin hakim olduğu bir bölge olarak değerlendirilmekteydi. Kredi sistemine ve kürk piyasasına dayanan tayga bölgelerinin yerli ekonomisi de sınıf öncesi ve ilkel olarak nitelendirilmekteydi. Kolektif çiftlikler oluşturuldu ve bu yapılar sosyal tabakalar şeklindeki oluşumlarıyla, tek tipleştiren sistemleriyle ve aylık ücret uygulamalarıyla "endüstriyel girişimler" olarak ortaya çıktılar. Böyle bir politikanın ütopik niteliği her yerli açısından oldukça açıktı, aynı zamanda bu politikayı eleştirme girişimi, özgürlüğün ya da hayatın kaybı ile sonuçlanacağından bir tehlike de oluşturmaktaydı.

Kürk için avlanma tayga bölgelerindeki ailelerin tek gelir kaynağı olmaya devam etti, fakat bu uzun süre devam etmedi. Doğal rezervler hızla arttı ve (en kazançlı olan) samur avı uzun süre durduruldu. Sadece aylık ücret aile bütçesinin tek istikrarlı gelir kaynağı haline geldi ve devletin verdiği arazi de tek gıda kaynağı haline dönüştü. Artık gıda üzerinden alınan vergi, taygaların yerli köylerinin çoğunda alınan yerel bir vergi durumuna gelmişti. Yerli halkın kötü beslenmesi ve tayga alanlarında yasak avlanma, bazı yerli köylerinde günümüze kadar çözülmemiş sorunlar olarak ortada durmaktadır. Kolektif çiftliklerin temelde kazanç getirmeyen teşebbüsler olmaları ve 1960 yılında bütün tayga alanlarında kapatılmaları

pek beklenmedik bir durum değildir. Sosyal altyapı bölgesel otoriteden elde ettiği mali desteği kaybetmişti ve yerli halkın çoğu da bölgeden göçmüştü. Şu anda şorların yaklaşık yüzde 75'i Kemerovo oblastının kasabalarında yaşamaktadır. Kırsal nüfus zamanla azalıp yok olmaktadır. Bu nüfus, 19. yüzyılın parametreleriyle geleneksel geçim sistemini yeniden oluşturma yolundadır.

Başka bir eğilim de devletin çok güçlü bir altyapı oluşturduğu ve bütün tarım teknolojilerini değiştirdiği Altay Dağları steplerinde görülmekteydi. Burada devlet çiftlikleri kolektif çiftliklerin büyük kısmının yerine geçti. Bu sosyal teşebbüs oluşumlarında emek daha fazla kazanç getiriyordu ve eğitim ile tıp yardımı alma olasılığı daha yüksekti. Ailelerin refah düzeyi de tayga alanlarındaki ailelerden daha yüksekti. Yerli köylerinin büyük kısmının, yollarla Sibirya kasabalarıyla bağlantısı kurulmuştu. Vadideki bütün kışlık meralar sürülmekteydi. Sulama sistemi oluşturulmuştu ve samanın depolanması, hayvanların sayısının artması ile bu hayvanların kışlık meralar yerine yazlık mera alanlarına dayanır hale gelmesi şeklinde yeni durumlar ortaya çıkarmıştı. Yazlık meraların her bir parçası kullanılmaktaydı, hatta yoğun bir şekilde kullanılmaktaydı. Bunun sonucunda meralardaki üretim 1970-1980 döneminde hızla düşmeye başladı. Sibirya geyik ve kürk çiftlikleri devlet çiftlikleri şeklinde organize edildi ve bu çiftlikler, arıcılığın yapıldığı yerler olarak devlet çiftlikleri ekonomisinin çok kazançlı alanları haline dönüştüler. Bu politikanın sonucunda halk işsizlik problemi nedir bilmedi.

Okul eğitimi parasız yüksek eğitim olanağı sundu, yerli Türk halklar da 1950-1980 döneminde bu fırsattan faydalandı. Sağlık sistemi de parasızdı. Türk ve Rus nüfusun geleneksel etnik uzmanlaşmasının herhangi bir değişikliğe uğramaksızın aynı kalması ilginçtir. Yerli aileler 1960-1980 arasında kazançlarını hayvan beslemeden elde etme yönünde kuvvetli bir

eğilime sahiptiler ve ailelerini büyük bir aile (bazen aşiret) şeklinde organize ediyorlardı. Meralarda emek yüksek düzeyde aylık alma fırsatı tanımıyordu ama başka çekici boyutları bulunmaktaydı. Hayvan yetiştiricileri, vergi ödeme zorunda kalmaksızın bazen illegal bir şekilde olmak üzere özel mülk olarak birçok hayvan elde etme fırsatına sahiptiler. Devlet çiftliklerindeki seçme işlerin üst düzeyde bulunması, yerli ailelere gelirlerini artırma fırsatı tanıyordu. İllegal olarak avlanan hayvanlardan elde edilen etin, süt ürünlerinin ve kürklerin Güney Sibirya kasabalarının pazarlarında satılmasından kazanılan gelir de aile bütçelerinin vergiden muaf ciddi gelir kaynakları arasında bulunmaktaydı. Bu durum kontrol altına alınamıyordu ve kırsal bürokrasi tarafından da bilinmemekteydi, fakat aylık maaşların düşüklüğünden dolayı yeni hayvan yetiştiricileri bulmak bir problem oluşturuyordu. Bunun sonucunda kırsal ekonomilerin gizli yönleri gittikçe gelişmekteydi.

Rus aileler yerleşim yerlerinde çalışmayı tercih ediyordu, zaten en kazançlı işler onların tekelinde bulunmaktaydı. Durum paradokslarla doluydu. Yerleşim yerlerinin altyapısı, ekonomik faaliyetin en kazançlı şekilleri ve güç kontrolü Rus nüfusa dayanmaktaydı. Gelecekteki kalkınmanın temeli olan hayvan besleme ekonomisi ise Türk kitlesine dayanıyordu. Her grup, zorlu dağ koşullarında yerleşim yerlerinin varlığını devam ettirme mekânizmasının kendi kontrolleri altında olduğuna inanıyordu ve bu yüzden çeşitli milliyetçilik tezahürlerinin ortaya çıkması pek nadir değildi. Ancak sosyal barış kırsal bürokrasinin koruması altındaydı ve çatışmalar oldukça seyrek olarak görülüyordu.

Devlet korumacılığı herhangi bir perspektife sahip değildi, çünkü devlet çiftlikleri ile kolektif çiftliklerin bütçesi yıllık federal ve bölgesel tahsisatlara dayanmaktaydı. Kömür, elektrik, malzeme ve gübre indirilmiş tarifelerden halka verilmekteydi. Komşu Rus yerleşim yerlerinde olduğu

gibi buralardaki sosyal altyapı, bu mali kaynaklar sayesinde ayakta kalabildi. Devlet çiftliklerinin büyük kısmı bölgesel ve devlet ekonomik sistemine o kadar ciddi düzeyde dahil edilmişti ki, 20. yüzyılın sonundaki ekonomik kriz, elde edilen bütün başarıları ve ekonomik sistemin içindeki bağlantıları yerle bir etti. Yerel bürokrasi ellerinde bulundurdukları bütün konumları korudular ve daha kazançlı olan işletmeler (Sibirya geyik çiftlikleri) ile yeni teçhizatı özel mülk olarak üslerine geçirmek için mevcut güçlerini kullandılar. Devlet çiftlikleri resmi olarak tarım ünitelerine dönüştürüldü. 1996 yılındaki alan çalışmamız sırasında yerli halkın çoğu açısından bu operasyonun ne getireceği bilinmemekteydi.

Kaliteli hayvanları Türk ailelerin sadece bir kısmı aldı ve bu ailelerin geliri bu yüzden hızlı bir şekilde arttı. Ailelerin büyük kısmı ekin tarlalarını özel mülkleri altına aldılar. Kışlık meraların alanı küçültüldü. Tarımsal işletmelerde çalışan işçilerin bir kısmı birkaç ay boyunca aylıklarını alamazken, gizli işsizlik sırada bir olgu haline geldi.25 Geleneksel geçim sisteminin ve ulusal kültürel hayatın yeniden hayata geçirilmesi sonucunda 20. yüzyılın son yılında ekonomik durumda bir iyileşme ve istikrar ortaya çıktı. Fakat her şart altında ulusal politikanın modern rotasının gelecekte neler getireceği, hem Güney Sibirya’nın Türk halkları hem de uzmanlar tarafından bilinmemektedir.

1 Radlov V. V., İz Sibiri. Stranitsı Dnevnika, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskova 1980; Yadrintsev N. M., “Sibir Kak Koloniya”, K Yubileyu Trekhsotletiya. Sovremennoe Polojenie Sibiri. Yeyo Nujdı i Potrebnosti. Yeyo Proshloe i Budushe, SPb. 1882; Yadrintsev N. M., “Nachalo Osedlosti. İssledovanie po İstorii Kulturı Ugro-Altayskikh Plemen”, Vostochnoe Obozrenie, SPb. 1885; “Gornıy Altay i Ego Naselenie (Materialı Obsledovaniya 1897 g. Komissiey S. P. Shvetsova)”, kochevniki Biyskogo Uezda. T. I., Vıp. I, Barnaul 1900; Nezemledelcheskie Promıslı

Kochevnikov Biyskogo Uezda, T. I, Vıp. 2, Barnaul 1901; Pereselencheskie Poselki, Obrazovannıe v 1878 g., T. 3, Vıp. 1, Barnaul 1902; Osedlıe İnorodtsı Biyskogo Uezda, T. 3, Vıp. 3, Barnaul 1902; Zaimochniki Gornogo Altaya, T. 3, Vıp. 2, Barnaul 1902; "Chernevıe İnorodtsı Kuznetskogo Uezda", Ekonomicheskie Tablitsı, T. 4, Barnaul. 1903.

2 Jidkov G. P., Kabinetskoe Zemlevladenie (1747-1917), Nauka, Sib. otd., Novosibirsk 1973; Sanjiev G. L., Perekhod Narodov Sibiri k Sotsializmu Minuya Kapitalizm, Nauka SO, Novosibirsk 1980; Dameshek L. M., Yasachnaya Politika Tsarizma v Sibiri v XIX - nach. XX v., İGU, İrkutsk 1983; Ibid., Vnutrennyaya Politika Tsarizma i Narodı Sibiri XIX-nach. XX vv., İrkutsk 1987; Demidov V. A., Perekhod Altaytsev na Osedlost, Altayskoe knij. İzd. vo, Barnaul 1968; Ibid., K Sotsializmu, Minuya Kapitalizm. Ocherk Sotsialisticheskogo Stroitelstva v Gorno-Altayskoy Avtonomnoy Oblasti, Nauka. Sib. otd., Novosibirsk 1970; Ibid., Oktyabr i Natsionalnıy Vopros v Sibiri (1917-1923 gg.), Nauka. SO, Novosibirsk 1983.

3 İstoriya Sibiri s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney, v 5-ti tomakh /A. P. Okladnikov, V. İ. Shunkov (otv. red), Nauka, Leningrad 1968, T. 2, Sibir v Sostave Feodalnoy Rossii, T. 3; Sibir v Epokhu Kapitalizma; Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Feodalizma /A. P. Okladnikov (otv. red.), Nauka, Novosibirsk 1982; Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Kapitalizma /D. M. Goryushkin (otv. red), Nauka, Novosibirsk 1983; Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Stroitelstva Sotsializma (1917-1937 gg.), N. A. Gushin (otv. red), Nauka Novosibirsk 1983; Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Uprocheniya i Razvitiya Sotsializma/ V. T. Aniskov (otv. red), Nauka, Novosibirsk 1985.

4 Potapov L. P., Ocherki po İstorii Shorii, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad 1936; Ibid., Ocherki po İstorii Altaytsev, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad 1953.

5 Sadovoy A. N., Pruel N. K., Etnosotsialnıy Monitoring: Printsipı, Metodı, Praktika, Kuzbassvuzizdat, Kemerovo 1996; Sadovoy A. N., Narodı Yujnoy Sibiri v 19-20 vv., Etnosotsialnıe Aspektı Paternalizma, Avtoreferat dissertatsii doktor istoricheskikh nauk, Sankt Peterburg 1999.

6 Potapov L. P., Ocherki po İstorii Shorii, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad 1936; Ibid., Ocherki po İstorii Altaytsev, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad 1953; Vladimirov V. N., Sotsialno-Ekonomicheskoe Razvitie Yujnıkh Altaytsev v Sostave Rossii (1756-1861 gg.), Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk, Kemerovo 1984.

7 Modorov N. S., “Yeshe Raz o Problemakh Prisoedineniya Altaya k Rossii”, Aktualnıe Voprosı İstorii Sibiri, Barnaul 1998, s. 48-524; Moiseev V. A., Rossiya i Djungarskoe Khanstvo 18 v. (Ocherk Vneshnepoliticheskikh Otnosheniy), İzd-vo AGU., Gorno-Altaysk, Barnaul 1998.

8 Karpenko Z. G., Gornaya i Metallurgicheskaya Promıshlennost Zapadnoy Sibiri v 1700-1860 gg., İzd-vo AN SSSR. Sib. otd., Novosibirsk 1963.

9 Samaev G. P., Gornıy Altay v XVII-Seredine XIX v. Problemı Politicheskoy İstorii i Prisoedineniya k Rossii, Gorno-Altayskoe Otdelenie Altayskogo Knijnogo İzdatelstva, Gorno-Altaysk 1991, s. 140-159.

10 Leontovich İ. F., K İstorii Prava Russkikh İnorodtsev. Drevniy Mongolo-Kalmıtskiy ili Oyratskiy Ustav Vzıskaniy (Tsaodjin-Bichik), Odessa 1879.

11 Kabo R. M., “Vısokogornıe Stepi Chuyskoy Dolinı Altaya (Priroda i Naselenie)”, Voprosı Geografii, OGİZ, Moskova 1947, Sb. 5, s. 67-129.

12 Sadovoy A. N., Boldıreva S. A., “Sistema Jizneobespecheniya Naseleniya Dolinnıkh Kompleksov Gornogo Altaya Kontsa XIX v. (Opıt Kliometricheskoy Rekonstruktsii)”, Problemı Etnicheskoy İstorii i Kulturı

Tyurko-Mongolskikh Narodov Yujnoy Sibiri i Sopredelnıkh Territoriy, Otv. red. D. A. Funk, Vıp. 2, Moskova 1996, s. 113-115.

13 “Glavnıe Osnovaniya Pozemelnogo Ustroystva Krestyan i İnorodtsev, Vodvorivshikhsya v Ruberniyakh Tobolskoy, Tomskoy, Yeniseyskoy i İrkutskoy na kazennıkh zemlyakh (23. 05. 1896)”, Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Vıp. 3, T. XVI; “Vremennoe Polojenie o Krestyanskikh Nachalnikakh v Guberniyakh Tobolskoy, Tomskoy, Yeniseyskoy i İrkutskoy (1898)”, Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Vıp 3, T. XVIII, otd. 1, No. 15503, Otd. 1, No. 15503, s. 178; “Zakon o Pozemelnom Ustroystve Krestyan i İnorodtsev, Vodvorivshikhsya na Zemlyakh Kabineta (ot 31. 05. 1899)”, Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Vıp. 3, T. XIX, No. 16991.

14 “Ustav ob Upravlenii İnorodtsev 1822 g. ”, Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Vıp. 1, T. XXXVIII (1822-1823), No. 129126; “Zakonodatelnıe Aktı Rossiyskoy İmperii”, Ustav ob İnorodtsakh M. M. Speranskogo i Zemelnaya Politika Rossiyskoy İmperii v Sibiri (XVII-XX vv.), Sost. F. A. Satlaev, Gorno-Altaysk 1994.

15 Sadovoy A. N., Narodı Yujnoy Sibiri v 19-20 vv. Etnosotsialnıe Aspektı Paternalizma, Avtoreferat Dissertatsii Doktora İstoricheskikh Nauk, Sankt - Peterburg 1999, s. 19.

16 Adrianov A. V., “Puteshestvie na Altay i za Sayanı, Sovershennıe v 1881 g. ”, Zapiski İRGO, 1888, T. II, s. 147-422; Gosudarstvennıy Arkhiv Kemerovskoy Oblasti (GAKO), f. 59, op. 1, d. 7 l. 55-57.

17 Ptokhov P. V., Arkhimandrit Makariy (Glukharyev), Osnovatel Altayskoy Missii, Mosokva 1899.

18 Sadovoy A. İ., “Deyatelnost Altayskoy Dukhovnoy Missii, kak Faktor Vozdeystviya na Sotsialno-Ekonomicheskuyu Strukturu Naseleniya

Gornogo Altaya v Poreformennıy Period”, Altay v Proshlom i Nastoyashem, Barnaul 1987, s. 85-88.

19 Yelbacheva G. A., Zemleustroystvo Korennogo Naseleniya Gornogo Altaya (Konets XIX- Fevral 1917 g.), Avtoreferat Dissertatsii Kandidata İstoricheskikh Nauk, Novosibirsk 1987.

20 Arkhiv Muzeya Antropologii i Etnografii im. Petra Velikogo Nİİ RAN: F. 15. Danilin A.G., Op. 1, D. 12; Sherstova L. İ., Altay-kiji v kontse XIX-nach. XX vv. (İstoriya Formirovaniya Etnokonfessionalnoy Obshnosti), Avtoreferat Dissertatsii Kandidata İstoricheskikh Nauk, Leningrad 1985.

21 Sherstova L. İ., “Sovetskaya Natsionalnaya Politika v Gornom Altaye i Otechestvennaya Etnografiya: Evolyutsiya, Tseli, Rezultatı”, Arkheologiya, Antropologiya, Etnografiya Sibiri, AGU, Barnaul 1996, s. 250-260.

22 Gosudarstvennıy Arkhiv Tomskoy Oblasti, f. 480, op. 1, d. 2, l. 58-61.

23 Gosudarstvennıy Arkhiv Tomskoy Oblasti, f. R28, op. 1b, d. 1281, l. 22.

24 Sanjiev G. L., Perekhod Narodov Sibiri k Sotsializmu Minuya Kapitalizm, Nauka SO, Novosibirsk 1980, s. 142, 204-206.

25 Field materials of author in 1991-1996.

Adrianov A. V., “Puteshestvie na Altay i za Sayanı, Sovershennıe v 1881 g.”, Zapiski İRGO, 1888, T. II, s. 147-422.

Vladimirov V. N., Sotsialno-Ekonomicheskoe Razvitie Yujnıkh Altaytsev v Sostave Rossii (1756-1861 gg.), Avtoreferat Dissertatsii Kandidata İstoricheskikh Nauk, Kemerovo 1984.

Dameshek L. M., Yasachnaya Politika Tsarizma v Sibiri v XIX - Nach. XXv., İGU, İrkutsk 1983.

Dameshek L. M., Vnutrennyaya Politika Tsarizma i Narodı Sibiri XIX - nach. XX vv., İrkutsk 1987.

Demidov V. A., Perekhod Altaytsev na Osedlost, Altayskoe knij. İzd-vo, Barnaul 1968.

Demidov V. A., K Sotsializmu, Minuya Kapitalizm. Ocherk Sotsialisticheskogo Stroitelstva v Gorno-Altayskoy Avtonomnoy Oblasti, Nauka. Sib. otd., Novosibirsk 1970.

Demidov V. A., Oktyabr i Natsionalnıy Vopros v Sibiri (1917-1923 gg.), Nauka. SO, Novosibirsk 1983.

Yelbacheva G. A., Zemleustroystvo Korennogo Naseleniya Gornogo Altaya (Konets XIX- Fevral 1917 g.), Avtoref. Dic. Kand. İstor. Nauk, Novosibirsk 1987.

İstoriya Sibiri s Drevneyshikh Vremen do Nashikh Dney, V 5-ti tomakh, A. P. Okladnikov, V. İ. Shunkov (otv. red), Nauka, Leningrad 1968, T 2. Sibir v Sostave Feodalnoy Rossii; T. 3. Sibir v Epokhu Kapitalizma; Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Feodalizma, P. Okladnikov (otv. red), Nauka, Novosibirsk 1982.

Jidkov G. P., “Zemelnıy Vopros i Reforma 1861 g. na Altae”, Bakhrushinskie Chteniya, NGPİ, Novosibirsk 1968, Vıp. 2, s. 92-103.

Jidkov G. P., Kabinetskoe Zemlevladenie (1747-1917), Nauka. Sib. otd., Novosibirsk 1973.

Kabo R. M., Vısokogornıe Stepi Chuyskoy Dolinı Altaya (Priroda i Naselenie)”, Voprosı Geografii, OGİZ, Moskova 1947, Sb. 5, s. 67-129.

Karpenko Z. G., Gornaya i Metallurgicheskaya Promıshlennost Zapadnoy Sibiri v 1700-1860 gg., İzd-vo AN SSSR, Sib. otd., Novosibirsk 1963.

Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Kapitalizma, D. M. Goryushkin (otv. red), Nauka, Novosibirsk, 1983;.

Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Stroitelstva Sotsializma (1917-1937 gg.), N. A. Gushin (otv. red), Nauka, Novosibirsk 1983.

Krestyanstvo Sibiri v Epokhu Uprocheniya i Razvitiya Sotsializma, V. T. Aniskov (otv. red), Nauka, Novosibirsk 1985.

Leontovich İ. F., K İstorii Prava Russkikh İnorodtsev. Drevniy Mongolo-Kalmıtskiy ili Oyratskiy Ustav Vzıskaniy (Tsaodjin-Bichik), Odessa 1879.

Modorov N. S., “Yeshe Raz o Problemakh Prisoedineniya Altaya k Rossii”, Aktualnıe Voprosı İstorii Sibiri, Barnaul 1998, s. 48-524.

Moiseev V. A., Rossiya i Djungarskoe Khanstvo 18 v. (Ocherk Vneshnepoliticheskikh Otnosheniy), Barnaul, İzd-vo AGU., Gorno-Altaysk 1998.

Potapov L. P., Ocherki po İstorii Shorii, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad 1936.

Potapov L. P., Ocherki po İstorii Altaytsev, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad 1953.

Ptokhov P. V., Arkhimandrit Makariy (Glukharyev), Osnovatel Altayskoy Missii, Moskova 1899.

Radlov V. V., Etnograficheskiy Obzor Turetskikh Plemen Sibiri i Mongolii, İGU, İrkutsk 1929.

Radlov V. V., İz Sibiri. Stranitsı Dnevnika, Glavnaya redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskova 1980.

Sadovoy A. N., “Deyatelnost Altayskoy Dukhovnoy Missii, kak Faktor Vozdeystviya na Sotsialno-Ekonomicheskuyu Strukturu Naseleniya Gornogo Altaya v Poreformennıy Period”, Altay v Proshlom i Nastoyashem, Barnaul, 1987, s. 85-88.

Sadovoy A. N., Territorialnaya Obshina Gornogo Altaya i Shorii (Konets XIX- Nach. XX vv.), Kemerovo 1992.

Sadovoy A. N., Pruel N. K., Etnosotsialnıy Monitoring: Printsipı, Metodı, Praktika, Kuzbassvuzizdat, Kemerovo 1996.

Sadovoy A. N., Narodı Yujnoy Sibiri v 19-20 vv. Etnosotsialnıe Aspektı Paternalizma, Avtoreferat Dissertatsii Doktora İstoricheskikh Nauk, Sankt - Peterburg 1999.

Sanjiev G. L., Perekhod Narodov Sibiri k Sotsializmu Minuya Kapitalizm, Nauka SO, Novosibirsk 1980.

Samaev G. P., Gornıy Altay v XVII-seredine XIX v. Problemı Politicheskoy İstorii i Prisoedineniya k Rossii, Gorno-Altayskoe otdelenie Altayskogo knijnogo izdatelstva, Gorno-Altaysk 1991.

"Zakonodatelnıe Aktı Rossiyskoy İmperii", Ustav ob İnorodtsakh M. M. Speranskogo i Zemelnaya Politika Rossiyskoy İmperii v Sibiri (XVII-XX vv.), Sost. F. A. Satlaev, Gorno-Altaysk 1994.

Gornıy Altay Nego Naselenie (Materialı Obsledovaniya 1897 g. Komissiey S. P. Shvetsova), Kochevniki Biyskogo Uezda, Barnaul

1900, T. I, Vıp. I; Nezemledelcheskie Promıslı Kochevnikov Biyskogo Uezda, Barnaul 1901, T. I, Vıp. 2; Pereselencheskie Poselki, Obrazovannıe v 1878 g., Barnaul 1902, T. 3, Vıp. 1; Osedlıe İnorodtsı Biyskogo Uezda, Barnaul 1902, T. 3. Vıp. 3, Zaimochniki Gornogo Altaya, Barnaul 1902, T. 3, Vıp. 2; Chernevıe İnorodtsı Kuznetskogo Uezda. Ekonomicheskie Tablitsı, Barnaul 1903, T. 4.

Sherstova L. İ., Altay-kiji v Kontse XIX-nach. XX vv. (İstoriya Formirovaniya Etnokonfessionalnoy Obshnosti), Avtoref. Dis. Kand. İstor. Nauk, Leningrad 1985.

Sherstova L. İ., "Sovetskaya Natsionalnaya Politika v Gornom Altaye i Otechestvennaya Etnografiya: Evolyutsiya, Tseli, Rezultatı", Arkheologiya, Antropolobiya, Etnografiya Sibiri, AGU, Barnaul 1996, s. 250-260.

Yadrintsev N. M., “Sibir kak Koloniya”, K Yubileyu Trekhsotletiya. Sovremennoe Polojenie Sibiri. Yeyo Nujdı i Potrebnosti. Yeyo Proshloe i Budushee, SPb.: 1882, 471 s.

Yadrintsev N. M., “Nachalo Osedlosti. İssledovanie po İstorii Kulturı Ugro-Altayskikh Plemen”, Vostochnoe Obozrenie, SPb., 1885, 82 s.

DOKSANÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ÇİN'İN DOĞU TÜRKİSTAN'I İŞGALİNE DİRENİŞLER

Ch'ing Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali / Prof. Dr. Ablat Khodjaev - Kamil Khodjaev [s.687-701]

Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Özbekistan

Günümüzde bazı Çinli tarihçiler, 18. yüzyıl ortalarında Zungarya ve Doğu Türkistan’a yönelik Ch’ing ilerlemesinin Çin’in toprak “bütünlüğünü” emniyete almayı amaçladığını iddia ederek bu hareketi ilerici bir fenomen olarak tasavvur etmektedirler. M.Ö. 60’lı yıllar ile M.S. 7. yüzyıl arasında Çin ordularının bir süre için sözde Batı Bölgesi’nde (Siyui, bugünün Çin’in Doğu Türkistan Özerk Bölgesi) bulunmasına atıfta bulunarak, bu bölgelerin Çinli olduğunu söylemekteler.1 Çinli yazarlar, kafalarında bu metodolojiyi geliştirerek, Ch’inglerin Zungarya ve Doğu Türkistan’ı işgalini daha önce kaybettikleri sözüm ona Çin topraklarının ülkeyle yeniden birleştirilmesini amaçlayan “ülke içi bir mesele” olarak sunmaktalar. Shi Yuisin (Evren-yenileyen tarihçi) müstear ismi altında faaliyet gösteren bir grup Çinli tarihçi şunları yazmaktadır: “Ch’ing İmparatorluğu 1775’te Zungarya’daki bir isyanı bastırdı. Bu Çin’in bir iç meselesiydi, bir devletin diğer bir devleti işgali değildi.”2 Bu tarihçiler, tarihî gerçekleri çarpıtarak, Çin saldırganlığının kurbanı olanları -Oyratlar- Çin topraklarını işgal etmekle itham ettiler. “-İddialarına göre- Zungaryalı

Oyratların ve Galdan Moğollarının lideri 1677'de kendisini Han ilan ederek Zungarya'yı ele geçirdi ve bu bölgeyi Çin'den kopardı."[3]

Aynı metodolojiye başvurarak, bazı Çinli tarihçiler Doğu Türkistan halklarının egemen devletini -Yarkent Hanlığı- "gayrı meşru -illegal" olarak nitelendirdiler ve Mançuryalı Çinli saldırganlığına karşı mücadelelerini Çin topraklarının parçalanmasını amaçlayan kargaşalar olarak ifade ettiler. Mesela, günümüz Çinli tarihçilerinden biri olan Xiao Djising şunları yazmaktadır: "İmparator Ch'ien-lung'un yönetiminin 22. yılında (1757) onlar (Burhaneddin Hoca ve Han Hoca -1757-1759 arasında Yarkent Hanlığı'nın liderleri- A.Kh.) bir isyan başlattı. Bunların bu saldırganlığı Anavatan'ın (Çin) parçalanmasını amaçlamaktaydı."[4]

Mançurya Çinlilerinin Zungarya ve Doğu Türkistan'a yönelik yayılmacılığına karşı bölge halklarının mücadelesini bilinçli bir şekilde yanlış yorumlayarak, Çinli tarihçiler bu bölgelerin halklarının Ch'ing yönetiminin "meşru hakkı"nı desteklediklerini ileri sürmekteler. Yukarıda sözü edilen tarihçi Xiao Djising[5] gerçekleri çarpıtarak şunları iddia etmektedir: "Burhaneddin Hoca ve Han Hoca kardeşler bir isyan başlattılar. Bunların bu eylemlerine, sadece Uygur halkının geniş halk kitleleri değil, Uygur feodal ağalar elitinin de büyük kısmını kapsayacak şekilde, bütün halk sert şekilde karşı çıktı."

Çin Halk Cumhuriyeti tarihçilerinin bu tür iddialarının içeriği, 18. ve 19. yüzyıllardaki resmî Çin vakiyenamelerinin söylediklerinden farklılık arz etmemektedir. Kadim Çin'in yönetici feodal çevreleri, sınıfsal düşmanlarını "isyancılar", "hırsızlar", "vatan hainleri" ya da "kötü halklar" olarak nitelemeye alışıktırlar, halbuki kendi halklarının çıkarlarına ihanet ederek Çinliler'in çıkarına çalışan ve Mançuryalı Çinli saldırganların saflarına geçen bazı dönmeler onlar tarafından "iyi insanlar" olarak nitelenmekteydiler.

Günümüz Çinli tarihçileri de kadim Çin'in yönetici sınıflarının kullandığı aynı terminoloji, anlam ve anlayışı kullanmakta ve çalışmalarında hiç bir eleştirel değerlendirmeye tâbi tutmaksızın Ch'ing saray tarihçilerinin sağladığı "delillere" atıflarda bulunarak kendi ulaştıkları sonuçları "desteklemektedirler". Tarihî gerçekler ikna edici bir şekilde ispat etmektedir ki, bu tür tarihçilerin iddiaları tamamen temelsizdir.

18. yüzyılda, Mançuryalı Çinlilerin henüz saldırıya başlamalarından önce, Çin Halk Cumhuriyeti'nin bugün Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırdığı bölgede iki bağımsız devlet bulunmaktaydı: Başkenti Yarkent olan Doğu Türkistan (ya da Yarkent Hanlığı) ve merkezi İli olan Zungarya (Oyrat Devleti).

Doğu Türkistan Hanlığı 14. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktı. En önde gelen liderlerinden biri Cengiz Han Çağatay'ın soyundan gelen Sultan Saidhan'dır (1514-1533). Bu hanlığın doğu bölümü-Komul (Hamiy) bölgesi Ming Çin'iyle sınırdaştır. Hanlık, Çağatay hanları (kralları tarafından yönetilmekteydi ve ayrıca "karataklikler" (Karatepe sakinleri) ve "aktaklikler" (beyaz tepe sakinleri) şeklinde iki hasım gruba bölünmüş olan hocalar klanının başı çektiği Müslüman ulema yönetim üzerinde büyük bir role sahipti.6

Hanlık'ta hocaların sosyo-politik ve ekonomik statülerinin güçlenmesi, bunların Uygur nüfusu arasında ve Doğu Türkistan yönetim çevrelerinde popüleritelerini 16. yüzyıl ortalarında iyice artırdı ve Çağatay Hanları ve kraliyet için verilen aile içi kavgalara aktif şekilde katılma fırsatı yakaladılar. Ulemanın yerel feodal yöneticiler arasındaki kavgalara müdahalesi mücadeleyi daha da sertleştirdi.

Yarkent Hanlığı'ndaki bitmek bilmez iç siyasi mücadele, merkezi iktidarın zayıflamasına neden oldu ve komşu Zungarya Hanlığı ve daha sonra da Ch'ing Çin'ine karşı birleşik bir cephe oluşturulmasını engelledi.

Aile içi çekişmeler ve dinî mücadeleler sürmeye devam ettikçe, bazı bölgelerdeki ve şehirlerdeki yönetimlerin yerel egemenlik eğilimleri giderek güçlendi.

1635'te, o zamanlar Zungarya ve Batı Moğolistan'da bulunan Oyrat uluslarının birleşmesiyle Zungarya Hanlığı kuruldu. Bu Hanlık güçlü bir merkezi iktidara sahipti. Zenginliği ve refahının en yüksek noktaya ulaştığı dönemlerde bu Hanlığın doğu sınırları Halha-Moğollar'ın topraklarına kadar, güneydoğu sınırları ise Çin'in kuzeybatı bölgesine kadar uzanmıştı. Nüfuzunun sınırlarını genişletmeye çalışan Zungarya Hanlığı gözünü 1691-1692 yılları arasında Appak Hoca'nın (Oğlu Yahya Hoca, Yarkent Hanı olarak ilân edilince Han Hoca ismini almıştır.) iktidara geldiği Doğu Türkistan'a çevirdi.7

1368'den beri feodal Ming hanedanı tarafından yönetilen Çin, 17. yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarında, bugünkü Güney Mançurya toprakları üzerinde kuruluşunu tamamlayan Mançuryalıların erken-feodal devletine ait ordular tarafından, 1644'te işgal edildi. 17. yüzyılın sonlarına doğru Mançuryalı Ch'ing hanedanı, iktidarını Ming İmparatorluğu'nun bütün bölgelerine genişletti.8

Ch'ing Çin'i yönetimi Zungarya Hanlığı'nı ciddi bir rakip olarak görmekteydi. Oyrat halkının Hanı, bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve İç Moğolistan olarak bilinen Zungarya topraklarında birleşik bir Moğol imparatorluğunu yeniden ihya etmek için Moğol kabileleri ve klanlarını birleştirmeye büyük çaba sarfetti.9 Han ayrıca Tibet ile de askerî ve siyasî birlik kurma yollarını aradı ve Lhasa'daki başkenti Lamaist, kilisenin merkezi oldu. Ch'ing hükümeti bütün Moğolların birleşmesi fikrinden çok korkuyordu ve bunu engellemek için elinden gelen her şeyi yaptı. Mançuryalı imparatorlar, Moğol feodal ağalarının 1280'den 1368'e kadar Çin'i yönettiklerini hep akıllarının bir kenarında tuttular ve Oyrat'ların Çin

tahtı üzerinde muhtemel hak iddiasından hep korktular. Çin'de yeterince güçlendikten sonra, "Mançuryalı feodal elit Çinli feodal yönetici sınıf ile sağlam bir birlik kurdu ve imparatorluklarının bütün diğer ülkeler üzerindeki üstünlüğü de dahil olmak üzere bunların pek çok yönetim unsurlarını benimsediler."10 Ch'ing imparatorları, Çin'in gök kubbenin altındakilerin merkezi olma, çevredeki bütün nüfusların Çin'in vassalı olduğu ve Tanrı'nın oğlu olarak Çin imparatorlarının Tanrı'nın arzusu doğrultusunda gök kubbenin altındaki her şeyi yöneteceği gibi, Çinlilerin geleneksel Çin konseptine dayanarak, Oyratlar ve Doğu Türkistanlılar da dahil olmak üzere, bütün komşu ve diğer milletlerden haraç alma haklarının olduğunu düşünmekteydiler.

Mançurya devletini kuran Nurhachi sık sık şunu söylemekteydi: "Arzularımın ne kadar bencillikten uzak olduğuna şahit olan gökler ve yerler diğer devletleri benim iktidarım altına sokacaktır."11 Önceki bütün Çinli imparatorlar gibi onun halefleri de kendilerinin Tanrı tarafından seçildiğini ve gök kubbe altındaki her şeyi yönetmekle görevlendirildiklerini düşünmekteydiler. Ch'ing imparatorları, komşu milletlere yönelik saldırganlık politikasını Nuhachi tarafından kendilerine verilen bir görev şeklinde düşünmekteydiler.

1690'ların ortalarına kadar, Ch'ing hükümeti Zungarya Hanlığı'na karşı aktif bir askerî harekette bulunamadı. Ancak Çinli halkların liderlik ettiği Mançuryalılara karşı hareketler kanlı bir şekilde bastırıldıktan ve Ch'inglerin Çin'deki konumları güçlendikten sonradır ki, Amur nehri üzerindeki Rus yerleşimcilere karşı olan saldırıları ile birlikte Ch'ingler Orta Asya'da saldırgan bir politika izlemeye başlamışlardır.

Ch'ing İmparatoru büyük bir orduyu seferber ederek Oyratların lideri Galdan'a karşı bir savaş başlattı (1671-1697) ve onu yendikten sonra Zungarya Hanlığı'nın doğu topraklarının bir kısmını ele geçirdi.12

1697 yılında Galdan’ın ölümünden sonra, Oyrat devletinde iktidar Tsewang Rabtan’a geçti ve Rabtan ülke içindeki konumunu güçlendirmek için onlarca yıl harcamaya mecbur bırakıldı. Bu fırsatı değerlendiren Ch’ing yönetimi Oyrat Han’ının Ch’ing İmparatorluğu’nun boyunduruğuna girmesi için elinden gelen her şeyi yaptı. Ch’ing Çin’i nüfuzunu, aynı zamanda, valisi Yarkent Han’ından oldukça bağımsız hareket etmeye alışmış ve Oyratlara karşı saldırılarda bulunmuş Yarkent Hanlığı’nın Komul bölgesine yaymaya çaba harcamıştır.13

Çin kaynaklarından edinilen verilere göre, Komul valisi Ubeydullah Han 1696’da Pekin’deki Ch’ing sarayına beraberinde bir ticaret kervanı olduğu halde bir elçi gönderdi.14 Bir sonraki yıl, Galdan’ın oğlu Supugibek’i (Sabutenbala) yakaladı ve oğlu Gafur Bey (Gopa-bek)’in konvoyuyla Pekin’e gönderdi. Ubeydullah’ın gönderdiği her iki heyet de Ch’ing sarayı tarafından bir iyi niyet hareketi ve Ch’ing İmparatorunun iktidarının tanınması şeklinde anlaşıldı, ancak Komul valisi durumu böyle algılamıyordu: O sadece Zungarya Hanlığı’na karşı koyabilmek için Ch’inglerden yardım almak istiyordu. Ch’ing sarayı da 1697 yılında Ubeydullah Bey’e hediyeler gönderdi. Aynı zamanda, feodal Çin’deki gelenekler uyarınca, Ch’ingler ona, bir mühür, kırmızı flama ve gümüş ile birlikte birinci dereceden Dzasak ve Tarkan unvanı verdiler.15

Ancak, Ch’ing yönetimi Ubeydullah’ın oğlu ve beraberindekileri (yaklaşık 100 kişi) Sudjou’da (Gan-su bölgesi) alıkoymaya karar verdi, ona ikinci dereceden Bey ünvanı verdiler ve bu kasabadaki Ch’ing komutanın yardımcılığına atadılar.16 Ubeydullah Han’ın Komul’daki önde gelen 15 diğer görevlisi Sudjou’da değişik konumlara atandı.17 Her şey Ch’ing yönetiminin Komul valisini onore ettiği şeklinde görünüyordu, ancak gerçekte Ubeydullah’ın oğlu ve adamları Çin’de rehin tutulmaktaydı.

1696’da Ubeydullah, Oryatlara karşı yardımını almak için, Gan-su bölgesinin batı kısmında Jiayuiguam cephesinin başında olan Ch’ing fudutung (yardımcı komutan) Ananda’ya yaklaştı. General Ananda askerleriyle Komul’a girmek içim Ch’ing sarayının onayını istedi, ancak Ch’ing yönetimi bir tabur oluşturmak üzere Komul’a sadece bir temsilci gönderdi.18

1700’de Tsewang Rabtan, o sıralar Komul valisinin elinde bulunan Turfan bölgesini yeniden Galdan’ın oğluna kazandırmak için bir çok askeri harekâta girişti. Toprakların geri verilmesi reddedilince Oyratlar Turfan bölgesine girdiler.19 1712’de Tsewang Rabtan ülkedeki konumunu oldukça güçlendirmişti ve üzerlerinde kontrol kurmak amacıyla Doğu Türkistan’a karşı mücadelede bir adım daha ileri gitti.

Devrim öncesi kadar, Sovyet ve yabancı literatürde, Doğu Türkistan’ın 1678-1680 yılları gibi erken bir tarihte Zungarya Hanlığı’na bağlandığı ve yıllık 100,000 tanga vergi ödediği şeklinde bir görüş bulunmaktadır.20 Ancak, diğer bazı verilere göre, Yarkent hanlığı Zungarya kontrolüne ancak, Galdan’ın oğullarından birinin 1720’ye kadar yöneteceği Yarkent’e vali olarak atandığı 1713’te girdi. Oyrat hükümranlığına karşı hareketlerin hız kazanması yüzünden Yarkent Hanlığı’nı yönetmekte güçlüğe düşen Zungarya Hanlığı, Doğu Türkistan hocaları ile anlaştı. Doğu Türkistan’ın yönetimini ise her yıl haraç vermeleri karşılığında “karatepe hocaları” ailesine bıraktı.

Yarkent Hanlığı üzerindeki kontrollerini garantiye aldıktan sonra Zungarya Hanı, Zungarya’nın güneydoğu sınırlarındaki Ch’ing ordularına karşı askeri harekâta geçti. 1715’te Tsewang Rabtan Komul’a 2,000 kişiden oluşan bir askerî birlik gönderdi. Çin kaynaklarına göre, o sırada burada Komul valisinin yerel ordusunun yanı sıra 200 Ch’ing askeri de bulunmaktaydı.21 Tsewang Rabtan tarafından yürütülen askeri harekât

Komul’un tamamen Oyratlar’ın egemenliğine girmesi ve Ch’ing garnizonunun yok edilmesiyle sonuçlandı. Ch’ing yönetimine dönecek olursak, Komul’a Çin’in batı bölgelerinden asker getirmeye ve Turfan’ı işgal etmek üzere durumlarını pekiştirmeye çalışıyorlardı.

Başta Sian Komutanı Si Djou olmak üzere, Ch’ing generallerinin anlayışı, Turfan’ın işgalinin Tsewang Rabtan’a karşı ortak mücadele vermek üzere Ch’ing komutanların Kazaklar ve Kırgızlarla temas kurmasına fırsat vereceği şeklindeydi. Ancak, Ch’ing orduları Turfan’ı ele geçiremedikleri gibi Komul’u ellerinde tutmakta da başarısız oldular.22

Komul ve Turfan yenilgilerinden sonra, Ch’ing saray çevreleri İmparatora Oyrat Hanlığı’na karşı daha fazla askerî hazırlık yapmaması konusunda fikir verdiler. Bir Çin kaynağı şunu demektedir: “Bugünlerde Batı bölgesinin Müslüman ve Moğolları zayıfladı. Bu bölge kolayca işgal edilebilir… Ancak, ancak bu şimdilik yapılmamalı çünkü bunlar (Doğu Türkistanlılar - A.Kh.) (Zungarya Hanlığı’nın - A. Kh.) patronaj altındalar.23

1717’de Ch’ing devlet adamlarından biri şu itirafta bulunuyordu: “Şayet büyük bir ordu gönderip Turfan’ı işgal edip yöneticilerinin bizim tarafımıza geçmesini sağlasaydık, hatta Komul ve yakınındaki bölgeleri devletimizin arasına katsaydık bile hâlâ bu bölgeleri elimizde tutmakta başarısız olacaktık.”24

18. yüzyılın ikinci on yılında, ülke içindeki konumunu tamamen güçlendirdikten sonra Tsewang Rabtan, Ch’ing yönetiminden 1690-1697 yılları arasında işgal ettikleri Halha’daki toprakları geri vermelerini istedi. Ch’ing yönetimi Oryat liderinin bu isteğini karşılamayı reddetti. Böylece Zungarya Hanlığı ile Ch’ing İmparatorluğu arasında savaş kaçınılmaz oldu ve her iki taraf da hazırlıklara başladı. 25

Zungarya Hanı, 1717'de, Tibet'te alevlenen iç siyasî çatışmaları fırsat bilerek, bu ülkeyi boyunduruğuna aldı.26

1720'de, Zungarya Hanlığı'na karşı mücadelesinde Tibet otoritelerine yardım veriyor bahanesi altında Ch'ingler Tibet'e iki bölükten oluşan dev bir ordu gönderdiler. Haearbi tarafından komuta edilen bölüklerden biri Tibet'e Sichuan bölgesi üzerinden giderken, general Yan-sing tarafından komuta edilen diğer bölük Ch'ing-hai üzerinde yol alıyordu. Ch'ing yönetimi ayrıca Halha prenslerini ve bunların ordularını da Tibet'e gönderttti. Bunun yanı sıra, Ch'ingler Tibetli feodal ağalara27 çağrıda bulunarak Oyratlara karşı savaşmalarını istedi. Üç yıl süren inatçı bir savaştan sonra Ch'ingler Oyratları Tibet'ten atmayı başardılar.

Bir taraftan Tibet'e yönelik saldırılarını sürdürürken diğer taraftan Ch'ingler Doğu Türkistan'a ordularını gönderdiler. 1720'de, esasında Yarkent'ten bağımsız olan Komul ve Turfan yöneticileri karşılıklı ihtilafa düştüler. Liderliği Emin Hoca tarafından yapılan bir grup yerel feodal ağa Oyratlar'dan bağımsızlıklarını kazanmak için Mançuryalı Çinlilerin yardımını kullanmanın gerekliliğine inanırken, Açiz Hoca'nın liderliğindeki diğer bir grup Zungarya Hanlığı'nın boyunduruğunu kabul etti28 ve Ch'ing ordularına karşı harekete geçmeyi talep ettiler. Ch'ingler Komul ve Turfan feodal ağaları arasındaki mücadelenin sağladığı avantajı kullandılar ve buraya ordularını göndermeyi kararlaştırdılar. 13 Ağustos 1720'de, Alan komutasındaki Ch'ing orduları Komul'dan Pichang'a (Turfan'ın doğusunda) kadar bunu gerçekleştirdi. Burada yerel halkın güçlü direnişiyle karşılaştılar. Ancak, Oyratlara karşı mücadelelerinde Ch'inglerin yardımını alabilme umuduyla yerel feodal ağalardan bir kısmının Mançuryalı Çinlilerin yanında yer alması yüzünden, bu direniş kısa süre içinde tamamen kırıldı. Pichan'ın ele geçirilmesinden bir haftalık süre geçmeden Ch'ing orduları Turfan'ı da

işgal ettiler.29 Ch'inglere karşı olan Açiz Hoca liderliğindeki Turfan vatandaşlarının bir kısmı, Mançuryalı Çinli askerlerin baskılarından kaçmak için memleketlerini terk ederek Aksu ve Uçturfan'a30 göç ettiler.

1721 yılından başlayarak Zungarya Hanı Tsewang Rabtan, Turfan bölgesine yönelik, karşı askerî saldırılarda bulunmuş31 ve bu kararlı saldırılar yıllar boyu sürmüştür. Zungarya'nın doğu kesiminde Ch'ing ordularını bir çok kez yenilgiye uğratmasının ardından, Tsewang Rantan, 1726 yılında Ch'ing yönetiminden Turfan ve Komul'un yanı sıra Halha savaşı sırasında Oyratlar'dan aldıkları toprakları geri vermelerini istedi.32 Aynı zamanda, Halha nüfusunun Ch'inglere karşı duygularından faydalanarak Ch'ing hükümranlığını devirmek için Halha-Moğollarını harekete geçirmeye çalışmıştır.

Ch'ing hükümeti Rusların yardımıyla Tsewang Rabtan üzerinde bir çeşit caydırıcı diplomatik baskı kurmayı amaçlamış, ancak Ruslar Ch'ing sarayına yardımı reddederek tarafsız bir pozisyonda kalmıştır.33

Tsewang Rabtan 1727'de öldü ve Zungarya Hanlığı babasının politikalarını harfi harfine takip eden oğlu Galdan Tsering'e geçti ve Büyük Moğol İmparatorluğu'nu ihya etme fikrini reddetmedi. Ancak iktidara onun gelmesiyle birlikte Oyrat devlet eliti arasındaki karşılıklı husumet yeniden alevlendi.

Ch'ing yönetimi 1729'da büyük askeri güçlerini batı sınırlarına çekmeye başladı. Kuzey Halha üzerinden, Zungarya Han'ın karargâhının yerleştiği İli vadisine büyük bir ordu gönderdi.34 Ch'ing sarayı Tsewang Rabtan'ın ölümünden sonra artan iç çekişmelerden faydalanarak, iki taraftan birden Oyratlara aniden saldırarak devletlerini tamamen ortadan kaldırmaya niyetlendi. Ancak, Ch'ing ordusunun İli vadisine yönelen kollarından biri Oyrat orduları tarafından Kobdo kasabası yakınlarında yenilgiye uğratıldı. Bu yenilgiden sonra Ch'ingler, ana kuvvetlerini

Zungarya Hanlığı'nın doğu sınırlarına çektiler ve başarısız olmalarına rağmen inatla Oyratlara karşı 4 yıl boyunca savaştılar. Oyrat orduları Mançuryalı Çinli işgalcileri Turfan ve Barkul bölgelerinden atmayı başardı.35

Ch'ingler Turfan'ı terk ederken Emin Hoca'yı, onun ailesini ve Gua-djou (bugünkü Gan-su bölgesinin An-si kesimi) yakınlarında yaşayan ve sayıları 10.000'i bulan (kadın ve çocuklar dahil) adamlarını beraberlerinde götürdüler.36 Ch'inglerin daha sonra Oyrat Devleti'ni yıkmalarının akabinde, Emin Hoca ve adamları/halkı memleketlerine geri getirildi ve Mançuryalı Çinliler tarafından, Amursan'ın liderliğinde Oyrat halkının başını çektiği Ch'ing karşıtı hareketlere karşı ve ayrıca Doğu Türkistan'ın ele geçirilmesinde kullanıldılar.

Galdan Tserin başarılarını pekiştirmek için Halha'ya yönelik askerî saldırılarını devam ettirdi. Yerel halkın da desteğiyle Oyrat ordusu 1730'da Halha'nın kuzey kısmını ele geçirdi.37 1731'de Ch'ing yönetimi Rus desteğini sağlamak için yeniden harekete geçti ve onlara Zungarya topraklarını paylaşma önerisinde bulundu.38 Rus yönetimi Ch'ing Çin'i tarafından yapılan bu öneriyi bir kez daha reddetti.

Ch'ing yönetimi 1732'de Halha'ya büyük bir ordu getirerek Zungarya Hanlığı'na karşı yeni bir saldırı başlattı. Mançurya Çinlilerinin orduları bir çok savaşta Oyratları yenilgiye uğratmayı başardı ve Halha'dan attı. Ancak, Çin'in kendi topraklarında bile Ch'ing karşıtı güçlü hareketler yüzünden, Mançuryalı İmparator seferinin nihaî zafere ulaşacağından emin olamadığından, Zungarya Hanlığı ile barış yapmaya hazırdı.

Halha'da yenilen Galdann Tsering, Ch'ing yönetimine bir barış önerisinde bulundu. Ch'ing sarayı teklifi hemen kabul etti, ancak bir anlaşma için hiç acele etmedi. Zungarya Hanlığı ile Ch'ing yönetimi arasındaki barış görüşmeleri 1739'a kadar devam etti. Bu zaman

zarfında, Ch’ing yönetimi hiçbir varlık gösteremedikleri Doğu Türkistan’a nüfuz edebilmek için Zungarya’nın güneydoğusuna yönelik saldırıya geçtiler. Daha sonra, bütün güçlerini seferber eden Mançuryalı Çinlilerin komutanları, Zungarya Hanlığı’na karşı daha ileri askerî harekâtlar için stratejik açıdan aşırı öneme sahip olduğunu düşündükleri Barkul’u ele geçirmeye çalıştılar. 1735’te Ch’ing yönetimi Çin’den Barkul’a büyük bir ordu göndererek[39] Komul ve Barkul bölgelerinin sınırında pek çok askerî harekâtta bulundu, ancak başarılı olamadı.

Ch’ing ordularının Turfan ve Barkul’daki hezimetleri Ch’ing hükümetini Zungarya’da güçlü bir Oyrat Devlet’i var olduğu müddetçe Doğu Türkistan’ı ele geçirmelerinin mümkün olmadığına ikna etti. Ch’ing İmparatoru Chien-lung (esas ismi Hung-Lee idi)1735’te, Ch’ing ordularının bu bölgede 1720-1735 yılları arasındaki savaşları neden kaybettiğini analiz edip, Yarkent Hanlığı’nı işgal etmeye yönelik daha ileri eylemler geliştirerek, komutanına şu emri gönderdi: “Geçmişte, Zungaryalılar her yıl ordularını (Doğu Türkistan’a) göndererek, Müslümanlara saldırıyorlar ve onları İli’nin (Zungarya - A. Kh.) Müslüman bölgesine yakınlığı sayesinde boyunduruklarına alıyorlardı. Eğer biz de böyle bir amaca (Yarkent Hanlığı’nı boyunduruğa almak - A.Kh.) ulaşmak istiyorsak, o zaman Barkul üzerinden Müslüman bölgesine asker göndermeliyiz ve onlara yiyecek temin etmeliyiz. Aksi halde, Müslümanları boyunduruğumuza almamıza rağmen ordularımızı topraklarında tutmamız bizim için çok güç olacaktır.”[40]

Kendilerini geçici olarak Barkul’u işgal etmekten alı koyan Ch’ing yönetimi, sadece Komul bölgesinde pozisyonunu pekiştirmeye karar verdi. 11,000’den fazla asker yığdıktan sonra 1736 yılında, Xing-Xing-Xia (Gan-su bölgesinin batısında)’dan başlamak üzere Sanbao (Komul’un batısı)’ya

kadar kilit noktalarını ele geçirdiler.41 Bu eylemlerle, Ch'ingler bir taraftan Zungarya Hanlığı'na karşı daha ileri bir askerî harekât sırasında kullanabilecekleri bir köprü kurmuş oldular, diğer taraftan da Oyratları Ch'ing saldırganlığına karşı ortak mücadele etmek için Tibet ile temas kurmalarını engellemiş oldular.

Barkul bölgesinde Mançuryalı Çinlilerin ordularının başarısız olmalarını müteakiben 1739'da Ch'ingler nihayet Zungarya Hanlığı ile bir barış anlaşması imzalamakta anlaştılar. Bu anlaşmaya göre, Moğol Altay'ı ve Ubsa-nor gölü Ch'ing İmparatorluğu ile Oyrat Devleti arasında sınır teşkil edecekti. Oyratlar Zungarya Hanlığı'nın kuzeydoğusunda topraklarının bir kısmını kaybediyordu.42

Zungarya ile bir barış anlaşması imzalayarak Ch'ingler sadece kısa bir süre için Hanlığa karşı açık askerî saldırıları durdurdu ve yeni bir saldırı başlatmak için uygun anın gelmesini bekledi.

Oyrat Hanı Galdan Tsering geride üç erkek evlat bırakarak 1745te öldü. Hanlık tahtını ortanca oğluna bırakması, her biri farklı feodal saray grupları tarafından desteklenen oğulları arasında bir çatışmanın çıkmasına sebep oldu. Oyrat Devleti'nin tepesindeki kıran kırana iç siyasî mücadele, önceki hanın ailesiyle oldukça uzaktan akraba olan Dawachi'nin 1753'te yönetici olmasına sebep oldu.43

Dawachi'nin iktidar için mücadelesi, Tarabagatay'daki aile mülkü Dawachi'ninkine komşu ve aynı zamanda büyük bir Oyrat feodal ağası olan Amursana tarafından desteklendi. Ancak, Dawachi tahta oturduktan sonra bunlar arasında da bir çatışma çıktı ve Amursana'nın yenilgisi ve Ch'ing İmparatorluğu'nun mülküne kaçtı.

1745-1753 yılları arasında Zungarya'daki olayların gelişimini yakından takip eden Ch'ing yönetim çevreleri, Oyrat feodal ağalarının kendi aralarındaki iç siyasî mücadelesinden yaralanmakta geç kalmadı. 1750'de

Dawachi’den memnun olmayan Oyrat toplumunun değişik tabakalarından insanlar Halha’ya (Moğolistan) göç etmeye başladıklarında,44 Ch’ing yönetimi sığınma ve Dawachi’ye karşı mücadelelerinde destek talebinde bulunan Oyrat feodal ağalarının temsilcilerini özellikle onore ederek kabul etti.45 Ayrıca, yönetim sahte kimlikler, rüşvet ve şantaj yoluyla engellenemeyen sınır geçişleri düzenleyerek Zungarya’dan Halha’ya göç eden Oyratların sayısını artırdı. Bunun yanı sıra, yönetim Oyratlara ve yöneticileri Dawachi’ye karşı kullanmak üzere, Oyrat mültecilerden müteşekkil taburlar kurdu.

Ch’ing yetkililer arasında, Ch’ing imparatorunun vassal hükûmeti olarak Amursana’yı Oyrat Hanlığı tahtına oturtmanın taraftarları olmasına rağmen, İmparator Chien-lung, Zungarya’nın işgalinden sonra Oyratları küçük prensliklere bölme bunlardan birine vali olarak da Amursana’yı atamaya karar verdi.46 Fakat bu karar, Chien-lung’un Zungarya tahtını elde etmesine yardımcı olmaya söz verdiği, baş komutan yardımcılığı görevi verdiği ve Ch’ingwang (birinci dereceden prens)47 olarak danıştığı Amursana’dan gizli tutuldu. Ch’inglerin tarafında yer alan diğer pek çok Oyrat feodal ağa,48 Ch’ing ordusunun öncü birliklerine komutan olarak atandı.49

1755 Mart’ında, tam bir hazırlıktan sonra Ch’ingler 50,000 askerden oluşan ordularını iki koldan Zungarya’ya gönderdiler.50 Bu ordular Çin ile Oyrat sınırları boyunca konuşlandı. Mançuryalı general Ban Di tarafından komuta edilen bir kol Uliasutay’dan İli Vadisi’ne doğru hareket etti ve Zungarya’yı kuzeyden geçti, diğer kol ise Shen-si ve Gan-su bölgelerinin genel valisi Yung Chang tarafından komuta edilmekteydi ve birinci kolla birleşmek üzere Komul bölgesi, Barkul ve Urumçi üzerinden hareket ediyordu.51 Dawachi’ye düşmanlık besleyen Oyrat feodal ağalarının bir temsilcisi olan Zaysan Salar Yung Chang’ın yardımcılığına atandı.

Bu iki ordunun haricinde, Ch’inler Amursana ve Zaysan Salar’ın 3,000 kişiden oluşan ordularını da gönderdiler.52 Sefer sırasında, sayesinde Mançuryalı Çinlilerin her iki ordusu da Oyratların önemli sayılacak herhangi bir direnişiyle karşılaşmadı.53 Amusana ve Zaysan Salar’ı Ch’ing ordularının başında gören Dawachi’nin birçok komutanı saf değiştirdi. Feodal ağaların yükünden yorgun düşen Zungarya halkının çalışan kitleleri Dawachi ile Amursana arasındaki mücadeleye kayıtsız kaldılar. Sıradan Oyratlar için, Zungarya Hanlığı tahtına kim oturursa otursun fark etmiyordu. Ancak, hiç kimse Ch’ing yönetiminin Oyrat feodal ağaların bazı temsilcilerinin yardımıyla Zungarya Hanlığı’nı yıkıp, Oyrat milletinin yüzyıllar önce kurdukları kıymetli devletlerini tarihten sileceğini ve ulusal bağımsızlıklarına tecavüz edeceklerini düşünemiyordu bile.

1755 Haziran’ında, Ch’ing ordusunun kuzey ve güney kolları Bortala Nehri Vadisi’nde (İli vadisinin kuzeyinde) saflarını birleştirdi ve İli vadisine doğru yola çıktılar.54 Bu sıralarda, Dawachi, Ch’ing yönetimini tanımaya ve barış yapmaya hazır olduğunu bildirmek üzere oğlunun başkanlık ettiği bir heyeti Pekin’e göndermişti.55 Düşmanın tamamen yok edilmesine uğraşan Ch’ing sarayı Dawachi’nin teklifini reddetti.

Bu sırada, Ch’ing ordusunun Amursana tarafından komuta edilen öncü birliği Dawachi’nin ordularının direnişini tenkil ederek batıdan İli’ye saldırdı. Baogasanshan dağlık bölgesinde (İli’nin kuzeybatısında), kendi saflarına geçen Dawachi’nin komutanlarından Ayuyxi’nin ordusunun da desteğiyle Amursana, Dawachi’nin kampına ani bir gece baskını düzenleyerek ordusunun flamasını çaldı.56 Sonuç olarak, Dawachi’nin kampı paniğe kapıldı. Dawachi, yanında küçük bir tabur olduğu halde babası tarafından eğitilen Hoca Bey (Şerafeddin Hoca) tarafından yönetilen Aksu ve Uçturfan’a hareket etti. Bütün beklentilere karşın Hoca Bey

Amursana ve Burhanuddin Hoca’nın telkinlerine uyarak Dawachi’yi tutsak aldı ve işgalcilere teslim etti.

Amursana, 14 Mayıs 1755 günü Dawachi’nin taburunu Tekes nehri mahâllinde darmadağın etti.57 Dawachi kaçmayı başardı ancak Uçturfan’da yerel yönetici Hodis (Sabik Hoca) tarafından yakalandı ve Ch’ing komutana teslim edildi, daha sonra da Pekin’e teslim edildi.58

Dawachi’nin hezimetinden sonra, Ch’ing orduları İli vadisini ele geçirdi ve Zungarya Hanlığı’nın varlığına son verdi. 1755 yazının sonlarında, değişik Oyrat birliklerinin direnişini bastıran Mançuryalı Çinli ordular bütün Zungarya’yı işgal ettiler. Bütün beklentilerin aksine Ch’ing yönetimi Amursana’yı Oyrat Hanı olarak atamadı. Eskiden olduğu gibi Zungarya’daki Ch’ing ordusunun komutan yardımcılığını sürdürdü. Ch’inglerin plânında Çin’in vassalı olarak bile bir Oyrat Devleti’ni devam ettirmek yoktu.

Ch’ingler Zungarya’da kendi askerî ve idarî sistemlerini ilân ettiler. Bu bölgeye İmparatorun genel valisi olarak general Ban Di atandı ve malikanesini İli’ye kurdu (Çin kaynaklarına göre, Ch’ing valisi İli-tsiang-tsyun, yani İli Başkomutanı olarak adlandırılmaktaydı). Ban Di’ye yardımcı olarak can-tsan-dachen (Baş yönetici) Ao Zhun-an atandı.59 Her ikisi de Mançuryalıydı.60

Oyrat halkını daha da zayıflatmak için Ch’ing işgalciler Zungarya nüfusunu Derbet, Hoshot, Hoyt ve Choros olmak üzere dört yerleşim bölgesine ayırdılar. İlk iki yerleşim bölgesi eskiden Derbet ve Hoshot klanlarına mensup olanları, diğerleri ise birkaç Oyrat klanını kapsamaktaydı. Ch’ingler tarafından bu yerleşim bölgelerine yönetici olarak sadece sangshensler (gönüllü olarak Ch’inglerin tarafında yer alan Oyratlar)61 atandı.

Askerî ve idarî önlemlerin tamamlanmasından sonra Ch'ing yönetimi Zungarya'daki ordusunun büyük bölümünü Çin'e geri götürdü. Oyratların kontrolünü sağlamak üzere kasabalara ve stratejik öneme sahip bölgelere yerleştirdikleri birlikleriyle nispeten küçük bir ordu bıraktılar. Özellikle, Tsiang-tsiung'un karargâhının yerleştiği İli'de Ch'ing yönetimi geride 500 kişiden oluşan bir garnizon bıraktı (bunların çoğunluğu Ch'in otoritesine sadık Oyratlardan oluşmaktaydı).62

Çok meşhur bir Rus Moğolojist olan, Zungarya Hanlığı tarihi üzerine temel ilmî eserin yazarı olan I. Ya. Zlatkin'e göre, Ch'ing ordusunun büyük bir bölümünün derhal Zungarya'dan Çin'e geri dönmesinin sebebi, böylesine büyük bir ordunun Çin'den böylesine uzak bir yerde tutulmasının sebep olduğu korkunç masraflardı.63

Ancak, diğer bazı sebepler de yok değildi. Ch'ingler, Oyratlar arasındaki otokrasiyi yok ettikten ve devletlerini tasfiye ettikten sonra onları ilelebet boyunduruklarında bulundurabileceklerinden emindiler. Ch'ing yöneticiler şundan da emindi ki; Han'ın tahtına Doğu Türkistanlı feodal ağaların uygun bir temsilcisini koyarak Yarkent Hanlığı'nı da barışçıl bir şekilde boyunduruklarına almak mümkündü, çünkü bu hanlık daha önce artık var olmayan Oyrat Devleti'nin boyunduruğundaydı.

Yukarıda söylediklerimizin yanında, Ch'ing sarayı Amursana'yı etkisiz kılmak için onu Pekin'e davet etmeye ve tutuklamaya karar verdi. Başkente gelmeyi reddetmesi durumunda, cezasının derhal oracıkta verilmesi düşünülmekteydi. Ancak, müttefiklerinin korkunç niyetlerinin farkında olmayan Amursana İmparator'un sarayına gelmeyi kabul etti. Yolu yarılamışken Ch'ing sarayının plânlarını öğrendi ve memleketi Tarbagatay'a (Zungarya'nın kuzeybatısı) kaçtı.

Ch'ing yönetiminin beklentilerinin aksine, 25 Eylül 1755'te Amursana liderliğindeki Oyrat feodal ağaları Zungarya'daki Ch'ing yönetimini

devirmek ve bağımsız bir Oyrat Devleti'ni ihya etmek için bir isyan başlattılar. 28 Eylül'de İli merkezli Ch'ing garnizonunu tam bir yenilgiye uğratan isyancılar şehri ele geçirdiler. Ch'ing generali Ban Di ve yardımcısı Ao Zhun-an intihar etti.64

1755 sonlarında İli'deki Ch'ing otoritelerini devirdikten sonra Amursana kendisini Zungarya Devleti'nin yeniden ihya edildiğini sembolize eden Oyrat Hanı olarak ilân etti. Fakat hanlığı uzun sürmedi.

Ch'ing yönetimi, 1756 Mart'ında, Zungarya'ya bir kez daha Amursana'nın karşı koyamadığı dev bir ordu gönderdi. Yenilen Amursana Kazakistan topraklarına kaçtı. Mançuryalı Çinli işgalciler Oyratlara çok sert davranarak intikam aldılar ve bu şiddet netice olarak sadece Zungarya'nın çalışan nüfusunun değil, daha bir yıl öncesine kadar Ch'ing yönetimini destekleyen Oyrat feodal ağalarının çoğunun da direnişine sebep oldu. Ülkede yaygın bir Ch'ing karşıtı hareket vardı.65

İmparator Chien-lung ordularına Oyrat nüfusunun kökünün tamamen kazınması emrini verdi. Çinli Gomindan tarihçi Hung Dichen'e göre, "Oyrat ulus-yerleşimlerinin çoğu teslim olmak istemediler (Ch'ing otoritelerine - A.Kh.) ve birbiri ardına isyanlar başlattılar. Gaddarlaşan Ch'ing sarayı tsiang-tsiung Chao Huey ve diğer komutanlarına on binlerce insandan oluşan bir orduyla Oyratları takip ederek ortadan kaldırmaları emrini verdi."66

Amursana derhal anavatanına döndü ve Ch'inglere karşı ayrı ayrı mücadele veren Oyrat isyancı gruplarını kendi komutasına alarak birleştirdi. 1757 bahar ve yazında bir çok savaşta Ch'ing işgalcileri bozguna uğrattı ancak işgalcileri tamamen mağlup edemediler. İsyancı gruplar Ch'ing ordularına göre askerî kabiliyet ve silahlanma açısından son derece zayıftı. Sonbaharda Amursana tam bir yenilgiye uğradıktan sonra Rus topraklarına kaçmak zorunda kaldı, kısa sürede burada hastalandı ve öldü.

Mançuryalı Çinli işgalciler Zungaryalı Oyratları tek tek yok etmeye başladılar. Bir Çinli tarihçiye göre, “Bu sefer Ch’ingler zaferlerini en vahşi yollarla kazandılar ve hemen hemen bütün Zungarya nüfusunu yok ettiler. En müreffeh döneminde Zungarya’nın nüfusu 600, 000’den fazlaydı. Yenilgiden sonra bunların 4 / 10’u salgın hastalıklardan öldü, 3/10 ise yok edildi, hayatta kalanlar ise Kazak ve Rus topraklarına kaçtılar.”[67] I. Ya. Zlatking şunu iddia ediyor, “Tasvir edildiği dönemlerde en az 600,000 kişilik bir nüfustan oluşan bir milletken Rusya’ya kaçarak hayatta kalan sadece 30,000 - 40,000 kişiydi.”[68] Ch’ing işgalciler tarafından Zungarya’da uygulanan vahşetten Tayvanlı tarihçi Liu Itang da bahsetmektedir, “600.000’den fazla nüfuslarıyla Oyrat ailelerin sayısı 200.000’den fazlaydı. Bunların 4/10’u salgın hastalıklardan dolayı öldü, 3/10’u öldürüldü, 2/10’u ülkeyi terk etti ve yaklaşık 1/10’u hayatta kalmayı başardı. Bu gerçekten vahşicedir.”[69]

Zungarya’nın hemen hemen bütün yerli nüfusunu yok ettikten sonra, Ch’ing işgalciler buraya Çin, Mançurya ve Moğolistan’dan getirdikleri Mançuryalılar, Moğollar, Dunganlar ve Çinlileri[70] yerleştirmeye başladılar, askerî yerleşimler, kaleler ve surlar inşa ettiler, kilit bölgelere garnizon kurdular. Geriye kalan az miktardaki Oyrat nüfusa ise Tarbagatay bölgesinde otlak alanları verildi.

Zungarya’yı işgal ettikten sonra Ch’ing yönetimi burada kendi askerî idare sistemlerini ilân ettiler. Mançuryalı tsiang-tsaiun’u genel malikanesi İli’de olacak şekilde bu bölgeye vali olarak atadılar Genel valiye, her birinin maiyetinde bir kaç lin-duy dachen (Mançurya garnizonlarının komutanları) bulunan üç tane can-tsan (şef yönetici) yardımcı olarak tahsis edildi. Bu sefer Ch’ing otoriteler hiç bir Oyrat’a idarede görev vermediler.

Zungarya’daki durumlarını güçlendirdikten sonra Ch’ingler Doğu Türkistan’ı ele geçirmeye çalıştılar. “Barbarları barbarların kendi eleriyle

bastırmak”, büyük masraflardan kaçınmak gibi Çin İmparatorlarının geleneksel politikalarını izleyen Mançuryalı Çinliler, Ch’inglere teslim olmayı reddeden Doğu Türkistan yönetimine karşı muhalif “beyaz tepe hocaları”nın temsilcilerini kullanmaya karar verdiler.

1720’den 1755’e kadar Doğu Türkistan’da iktidar Zungarya Han’ının patronajı altında bulunan “kara tepe hocaları”nın temsilcisi Danyal Hoca’nın ellerindeydi.

Bir diğer Oyrat yönetici olan Galdan Tsering, ademi merkezileştirme yöntemiyle Yarkent hanlığını zayıflatmak için, Danyal Hoca’nın oğullarını değişik Kaşgar şehirlerine vali olarak atadı. Büyük oğlu Cihan Hoca Yarken valisi olarak atandı, ikinci oğlu Yusuf Hoca Kaşgar valisi, üçüncü oğlu Eyüp Hoca Aksu valisi ve en küçük oğlu Abdullah Hoca da Hotan valisi olarak atandı. Danyal Hoca ailesine düşman olan Affak hoca klanının temsilcileri Galdan tsering tarafından İli’de kontrol altında tutulmaktaydı.

18. yüzyıl ortalarında Zungarya Hanlığı’nda yaşanan iç siyasî çekişmelerden yararlanan o sıralarda bütün Yarkent Hanlığı’nın yöneticisi durumunda olan Yusuf Hoca, Zungarya Hanlığı’ndan bağımsızlığını ilân etti ve ordusunu güçlendirmeye başladı. Oyrat hükümranlığına karşı mücadele için Kaşgar halkını seferber ederek, aynı zamanda Orta Asya’dan Kokand ve Hive Hanlıklarından yardım istedi. Yusuf Hoca tarafından takip edilen politikalara sadece Kaşgar’ın geniş halk kitlelerinin değil, ülkenin yönetici sınıfının büyük kısmının da desteği vardı.71 Ancak, 1754 sonunda ölmesi onun bu misyonunu tamamlamasını engelledi.72

Yusuf Hoca’nın politikaları, hanedanı destekleyen “kara tepe sakinleri” ile iki hoca grubuna da bağlı olmayan Uygur feodal ağalarının farklı grupları arasındaki karmaşık iç siyasî çekişmeler altında, oğlu Abdullah Hoca (Padişah Hoca) tarafından devam ettirildi.

Ch’ing ordularının Zungarya’yı ele geçirdiği zaman, “beyaz tepe hocaları” klanının üyeleri - Hoca kardeşler Burhaneddin Hoca ve Cihan (Cihangir Hoca, Han Hoca, Hotsichan) Oyrat hanının gözetiminde İli’de bulunmaktaydı.

Ch’ing yönetimi, bu iki “beyaz tepe hocası”nı Doğu Türkistan’ı boyundurukları altına alma amaçları için uygun birer araç olarak gördüler.

Ch’ing orduları İli vadisini ele geçirdikten sonra Mançuryalı Çinli komutan, Burhaneddin Hoca’yı rakibi Yarkent hanı Cihan Hoca’ya karşı mücadeleyi örgütlemesi için Kaşgar’a gönderdi.

Ch’ing generali Ban Di, Pekin’e gönderdiği raporda İmparator’a şunları yazmaktaydı, “Ben… Burhaneddin Hoca (Bolonidu) ve Han Hoca (Hotsichan)’yı kontrol ettim… Bunlara saygı gösteren Kaşgar Müslümanları temsilcileri, Yarkent ve Kaşgar halkları gerçekten var. Hocalar kendilerini Aksu’ya göndermemizi çok istiyorlar, böylece otoritelerini kullanarak Yarkent ve Kaşgar halklarını yanlarına çekebilecekler. Ben adamlarımla bu isteği tartıştım ve Müslümanların meylini kazanmak üzere Aksu’ya gitmek için ayrılmalarını emrettim.”73

Burhaneddin Hoca ve Han Hoca dönüşlerinde Ch’ing otoritelerinden yardım isteyerek, bu fırsatı Yarkent hanlığında iktidarı ele geçirmekte ve “beyaz tepe sakinleri”nin yönetimini ihya etmekte kullanmaya çalıştılar.74

1755’te Zungarya’daki Ch’ing ordularının komutanı Burhaneddin Hoca’yı Çinliler, Oyratlar ve Doğu Türkistanlılardan oluşan bir ordu ile birlikte Kaşgar’a gönderdi. Küçük kardeşi Cihan Hoca’yı “Müslüman nüfusun gözlemcisi”75 olarak atayarak İli’de rehin tuttular. Amursana’nın liderlik ettiği Ch’ing karşıtı hareket başladığında Burhaneddin Hoca da bu harekette yerini aldı. 1756 baharında bu hareketin ilk dalgası bastırıldı, bundan sonra cezalandırılmaktan korkan Cihan Hoca pek çok takipçisi ile birlikte Kaşgar’a kaçarak kardeşi Burhaneddin Hoca’ya katıldı.

Burhaneddin Hoca'nın Doğu Türkistan'a gelmesiyle, ayrı iki hoca fraksiyonuna bağlı Uygur feodal ağaları arasındaki karşılıklı husumet daha da yoğunlaştı, bu tam da Ch'ing yönetiminin istediği gibi Hanlığın savunma kabiliyetini zayıflattı.

Burhaneddin Hoca Kaşgar'a önemsiz küçük bir ordu ile gelmesine rağmen, bölgesindeki halkın büyük bölümünün desteğini aldı, özellikle de Kırgızların, böylece Yarkent hanlığının iktidardaki hanedanını (kara tepe hocaları) yenilgiye uğrattı ve iktidarı ele geçirdi.76

Yarkent Hanlığı'nda iktidarın "beyaz tepe hocaları" tarafından devralınması Ch'ing yönetimince Doğu Türkistan'ın "barışçıl teslimi" şeklinde duyuruldu. Ch'ing imparatoru Zungarya'daki genel valisi Chao Huey'e emir vererek, Yarkent'in yeni yönetimine vereceği haracı empoze etmesi kadar yeni Yarkent yöneticisini onaylaması ve ödenecek miktarın tespiti için görüşmelerin Ch'ing ordu komutanı ile İli'de yapılmasını istedi.

1756 Kasım'ında Chien-lung'un Askerî Konseye verdiği emir şöyleydi, "Dün Shao Hueay'e emir verildi. Son zamanlarda Han Hoca (Hotsichan) samimi niyetlerle Pekin'e bir elçisini gönderdi. Emre göre, şayet o haracını öderse askerî güç kullanılmalıdır… Han Hoca, mevcut tsiang-tsiung ile bizzat kendisi görüşmek isterse ya da adamını askerî kampa gönderirse ödeyecekleri haracın şartları derhal belirlenmelidir. Chao Huey ve diğer ilgililer emre uygun olarak hareket etmelidir."77 Ancak, Yarkent'te iktidarı ele geçiren Burhaneddin ve Han Hoca temsilcilerini Pekin'e gönderdiler.

"Beyaz tepe hocaları" tarafından Ch'inglere ödenecek haracın miktarını belirleyen Chao Huey, Hocaların temsilcileri karargâhlarına ulaşmadan çok önce kendi elçisi To Lun-tay'ı (Turuntay) haraçları toplamak üzere Doğu Türkistan'a gönderdi. Ancak, görev yerine getirilemedi ve elçi İli'ye geri döndü.78 1757 Nisan'ında bir İli tsiang-tsiung'u yardımcısı Amin-tu (Amin-dao)'yu komutasında 100 kişilik bir birlikle birlikte bir kaç bin

kişilik Oyrat taburunu Kaşgar'a gönderdi.79 Kuçar'dayken onun adamları şehri yağmaladı ve kan gölüne çevirdi. Burhaneddin ve Cihan Hoca liderliğindeki yerel halk Ch'ing vergi toplayıcılarını ellerinde silahlarıyla karşıladılar; sonuç olarak, 2 Temmuz'da Amin-tu öldürüldü ve askerî birlikleri tamamen yok edildi.80

Ch'ing yönetimi itaat etmeyen Yarkentlileri ve "isyancı" olarak adlandırdıkları liderlerini şiddetli şekilde cezalandırmayı kararlaştırdı. Ancak, 1758 Mayıs'ında yönetim bu bölgeye asker göndermekte başarısız oldu, çünkü ordu Zungarya'daki cezalandırma operasyonlarına katılmıştı.

Burhaneddin Hoca ve Cihan Hoca, Mançurya Çinlilerine karşı gayretli bir şekilde savaş hazırlıklarına başladılar ve diğer Kaşgar şehirlerine de güç birliği yapma çağrısında bulundular.

Beyaz tepe hocalarının Doğu Türkistan'daki plânlarını yürütmek üzere körü körüne Ch'ing yönetiminin elinde maşaya dönüşmeyi red etmesinden sonra, Mançuryalı Çinlilerin orduları, Kuçar valisi Oduy (Avdey) ve oğlu Osman, Bay valisi Kaydamat ve oğlu Abdurrahman ve Hojisy Bey (Hodis, ya da Hotsisy ya da Şerafeddin Hoca, Uçturfan'ın önceki valisi Yusuf Bey) vesaire gibi diğer Doğu Türkistan feodal ağalarının desteğini almaya çalıştılar.

Bu feodal ağalar grubu Yarkent hanlığında iktidarı ele geçirmeye arzuluydu. Ch'ing yönetimi de uzun süredir bunların bu arzularının farkındaydı. Bir kaynağa göre, "Tsiang-tsiung Ban Di İmparator Chien-lung'un emirlerine uyarak Yarkent ve buraya bağlı kasabalarda iktidarı ele geçirmeleri için Hodis ve Burhaneddin Hoca'yı Kaşgar bölgesine gönderdi. Fakat Hodis gizlice Amursana'yı ziyaret etti ve Yarkent ve Kaşgar ele geçirildiğinde Doğu Türkistan'ın yöneticisi olması için kendisine yardım etmesini istedi."81

“Kara tepe hocaları” hanedanının yönetimindeki yıllarda, Doğu Türkistan feodal ağaları Oyrat Hanları’nın yardımıyla bunlarla savaştı, halbuki Burhaneddin Hoca’nın “kara tepe sakinleri”yle savaştığı yıllarda bu ağalar “beyaz tepe hocaları”nı desteklemişlerdi. Fakat, Burhaneddin Hoca Yarkent Hanlığı’nın yöneticisi olur olmaz bu feodal ağalar, beyaz tepe hocaları fraksiyonuna karşı mücadelede sırtlarını dayayabilecekleri yeni güçlerin arayışına giriştiler, böylece Zungarya’nın Ch’ing otoriteleri ile anlaşma noktasına geldiler.

Ch’ing orduları tarafından Doğu Türkistan’a yapılan askerî seferin şafağında, idareci hocalar hanedanına muhalif olan en meşhur yerel Uygur feodal ağası, Uçturfan’ın eski valisi olan Hodis idi. Burhaneddin Hoca’nın yönetimde olduğu dönemde, o ve oğulları Yarkent Hanlığı’nın bir çok şehrinde kilit mevkiler işgal etmişlerdi. Hodis’in kendisi de Hotan şehrinin hakim beyi-valisiydi. Oğlu Muzaffer Uçturfan ve diğer oğlu Abdüssettar Aksu da babalarınkine benzer pozisyonları işgal etmekteydiler ve Hodis’in kardeşi Abdul Bey de Yarkent şehrinin hakim beyi-valisiydi.

Ch’ing yönetimi, zamanında Zungarya Hanı Dawachi’yi Ch’ing yetkililere teslim ederek sadakatini göstermiş olan Hodis’e güvenmekteydi.

Bunlarla eş zamanlı olarak, Yarkent Hanlığı’nı zayıflatmak için Ch’ing otoriteleri Doğu Türkistan’ın Uygur ve Kırgız nüfusları arasındaki uyuşmazlıkları artırmanın hesaplarını yapmaktaydılar. Bu amaçla, işgalci Ch’ingler bazı Uygur feodal ağalar aracılığıyla Hojisy Bey ailesini Hoca kardeşlere karşı kışkırtmayı başardılar. Sonuç olarak Hojisy Bey Ch’inglerin safında yer aldı. Burhaneddin Hoca ve Cihan Hoca’nın liderlik ettiği Ch’ing karşıtı eylemler başladıktan hemen sonra, Zungarya’daki Ch’ing otoriteler Doğu Türkistan’daki Uygur ve Kırgız feodal ağalar arasındaki uzun süredir devam eden farklılıkları hesaplayarak, destek olmak bahanesiyle Kırgızlara yaklaştılar. Kırgızların önde gelenlerine, Ch’ing

İmparatorunun ordularını Doğu Türkistan'a sadece "isyancıları, yani Hoca kardeşleri" cezalandırmak için gönderdiğini ve Kırgızlarla iyi komşuluk ilişkilerini devam ettirme niyetinde olduğunu söylediler.82

Ayrıca Ch'ing İmparatoru Chien-lung'un Doğu Türkistan'ın Kırgız liderlerine hitabında belli belirsiz bir tehdit de bulunmaktaydı:83 "Eğer sizin (Kırgızlar - A.Kh.) itaat etmeme gibi bir niyetiniz varsa bu sadece sizin sorununuz. Ancak bu durumda kendi başınıza kalacaksınız. Zungarya'da imparatorluğun sınırları içinde hareket etmez ve hareketlenirseniz, ordumuz sizi cezalandıracaktır"84

Ch'ing otoriteler Kaşgar Kırgızlarını Hocalardan ve Yarkent Hanlığı'nın Uygur nüfusundan izole etmeyi büyük ölçüde başardılar. Mançuryalı Çinlilerin Zungarya'da uyguladıkları vahşete şahit olan Kaşgar'lı Kırgız feodal ağaların Ch'ing İmparatorunun böylesine bir tehdidini görmezden gelme gibi bir şansları bulunmamaktaydı, bundan dolayı kendilerini güvenceye almanın bir yolunu bulmalıydılar. Kaşgar bölgesindeki bazı Kırgız feodal liderler Ch'ing yönetimi ile barışçıl ilişkiler kurmayı denemekteydi, hatta temsilcilerini Pekin'e gönderdiler, ancak bunu yapmakla birlikte, Kaşgar bölgesini işgal etmeleri durumunda Mançuryalı Çinlilere yardım edeceklerine dair herhangi bir mecburiyet altına girmediler. 85

Ch'ing otoritelerinin Hojisy Bey'in ailesini, ve Kaşgar bölgesindeki bazı Kırgız feodal ağalarını askerî harekâtlarda istihdam etmeleri86 Doğu Türkistan'daki Ch'ing karşıtı birliği zayıflattı, Kırgızlarla bu bölgenin yerleşik nüfusu olan Uygurlar arasında ve hatta Uygur feodal ağalarının kendileri arasındaki tansiyonu artırdı.

1758 Haziran'ında, İmparator Chien-lung'un emriyle hazıklıklar tamamlandıktan sonra Mançuryalı general Yaerkhashan tarafından komuta edilen 10,000 kişilik bir Mançuryalı Çinli ordu Turfan'dan Kuçar'a doğru

yürüyüşe geçti. Vali Oduy87 da Un'ing saflarına geçerek88 saldırgan orduya eşlik etmekteydi.

Ch'ing orduları, Kuçhar'da, Burhaneddin Hoca ve Cihan Hoca'nın ordusunun güçlü direnişiyle karşılaştı. Mançuryalı Çinli saldırganlar, üç ay boyunca kuşatma altında kalan Hoca ordusunun ancak yiyecekleri ve silahları tükendikten sonra Kuçar'ı terk etmeleri üzerine şehri ele geçirebildiler.89 Kuçar'dan sonra, Ch'ing orduları fazla savaşmak zorunda kalmaksızın Hojisy'in emriyle Cihan Hoca tarafından savunulduğu tahmin edilen Aksu ve Uçturfan şehirlerini de ele geçirdiler (30 Ekim 1758).90

Ch'ing işgalciler en güçlü direnişle 1758'in sonları ve 1759'un başlarında Yarkent'te karşılaştılar. Şehir halkı, Cihan Hoca'nın ordusuyla omuz omuza düşmana cesurca direndiler. Şehrin 3 ay süren bir kuşatılmasını müteakiben, Chao Huey liderliğindeki Ch'ing orduları yenilgiye uğratıldı. Çinliler tamamen yok olmaktan, ancak Cihan Hoca'nın yerel Kırgızlara karşı savaşmak üzere ordusunun bir kısmını Kaşgar'a sevk etmesiyle kaçabildiler. 1759 Mart'ında Mançuryalı Çinli ordular yeniden toparlanabilmek üzere Aksu'ya çekildiler.

1759'un yaz başlarında, yeni takviyelerle güçlenen işgalciler önce Hotan civarında kaybettikleri toprakları geri aldılar, ardından da yerel halkın desteğiyle Cihan Hoca'nın ordusu tarafından müdafaa edilen şehrin kendisini ele geçirdiler.91 Zungarya'daki Ch'ing otoriteler, 1759 yazında, Aksu'ya devasa bir ordu getirdiler, askerlerinin sayısı 30,000'i buldu ve iki yöne doğru yeni bir saldırı başlattılar. Burhaneddin Hoca'nın bölgesi olan Kaşgar'a doğru ve Yarkent'e doğru. Ch'ing ordularının yaz seferi bu şehirler ve çevresindeki bölgelerin işgaliyle sonuçlandı.92

Doğu Türkistanlıların kordinesiz taburları, Kaşgar'ın dağlık bölgelerinde, Mançuryalı Çinlilere karşı büyük direniş göstererek geriye çekilmek için zaman kazandılar. Ancak, 1759 yılı sonunda direnişleri sayıca

mukayese edilemeyecek kadar aşırı büyük olan düşman güçlerince bastırıldı. Çoğu işgalciler tarafından hemen idam edilmek üzere 12.000'den fazla insan tutsak alındı.93 Aynı yılın sonunda Doğu Türkistan'dan Burhaneddin Hoca ve Han Hoca liderliğindeki 12.000 aile işgalcilerin baskısı altında topraklarını terk ederek Doğu Türkistan'dan kaçtılar. İki kardeş, yerel halk tarafından çok iyi karşılandıkları Badahşan'a gittiler, geriye kalan 9,000 aile ise Kokand'a göçtü.94 Ch'ing komutan, Badahşan valisi Sultan Şah'tan, hocaları teslim etmesini istedi, aksi durumda savaşla tehdit etti.95 Bir bilgiye göre, Sultan Şah, Hocaları öldürdü ve Cihan Hoca'nın kellesini Ch'inglere teslim etti.96 Başka bir bilgiye göre ise, Burhaneddin Hoca ve Cihan Hoca Ch'ing komutanın gönderdiği adamlar tarafından yakalandı ve Ch'ing otoritelere teslim edildi, bu otoriteler de kafalarını uçurmak suretiyle onları idam ettiler.97 Bu konuda yaptığımız araştırmalar, birinci bilginin tamamen temelsiz olduğunu, ikincisinin ise tam olarak doğruyu yansıtmadığını göstermiştir. Hoca kardeşler kimliği belirsiz kişilerce (katillerin Ch'ingler tarafından gönderildikleri tahmin edilmektedir.) öldürülmüşler ve Badahşan'a gömülmüşlerdir.

Büyük Hoca'nın gizlice yeniden gömülen cesedi Ch'ing istihbarat ajanları tarafından üç yıl sonra yani 1763'te bulunmuştur. Cihan Hoca'nın cesedi ise Ch'ing ordu komutanı tarafından gönderilen adamlar tarafından mezarından çıkarılmış ve parçalanarak Kaşgar'a götürülmüştür.

Ch'ing işgalciler, bu bölgeyi yönetme iddiasında bulunma ihtimallerini engellemek için Doğu Türkistan çapında "beyaz tepe hocaları"nın bütün ailelerini takip ederek yok etmişlerdir. İşgalciler, Buhara'da bir yerlerde ortadan kaybolmayı başaran Cihan Hoca'nın oğlu Sarımsak98 haricinde "beyaz tepe hocaları"nın bütün aile üyelerini yakalamayı başarmışlardır.99

İşgalci Ch'ingler sadece Hocaların ailelerini değil Kaşgar bölgesinin sivil halkını da vahşice cezalandırmıştır. Daha önce Ch'inglerin safında yer

alan yerel feodal ağa Hojisy Bey, bütün akraba ve yakınlarıyla birlikte Pekin'e yerleşmişti. Hojisy Bey'i Yarkent tahtı üzerinde hak iddia edebileceklerden biri olarak gören Ch'ingler, onu, anavatanı ve halkından uzak tutarak, Doğu Türkistan'daki konumlarını garantiye almaya çalışmışlardır. Ancak, bağımsızlık ve özgürlük için yanıp tutuşan halkı durduramamışlardır. Daha henüz 1760 bahariyken, eski Yarkent'in vatandaşları, işgalcilere karşı bir mücadele başlattılar. Pekin, Doğu Türkistanlıların liderlik ettiği Ch'ing karşıtı mücadeleye dair rahatsız edici mesajlar almaya devam etti ve bu mücadele bir sonraki yüzyıl boyunca da durmaksızın sürdü.100

Zungarya ve Doğu Türkistan'ı işgal eden Ch'ing İmparatorluğu sınırlarını önemli ölçüde batıya doğru genişletti. Ch'ingler mineral kaynakları açısından zengin devasa bir bölgeyi topraklarına katmıştı.

Zungarya ve Doğu Türkistan'daki Ch'ing memurlar, Ch'ing otoritelerinin bu bölge halklarından aldığı gelirin önemli bir kısmını zimmetlerine geçirmekteydiler.

Çin resmî kaynakları, Zungarya ve Doğu Türkistan'daki Mançuryalı Çinli orduları101 bulundurmak ve yönetimi devam ettirmek için yıllık hazine harcamasının 333,400 gümüş liang miktarında olduğunu, buna karşılık yerel halktan toplanan haraçların sadece 58,000 liang olduğunu kaydetmektedir. Bu açığı kapamak için Pekin sarayı her yıl 275,000 liang tahsis etmek zorundaydı.102

Uygur yazar Zunoon Kadiri şunları yazmaktadır, "Mançuryalı Çinli memurlar genellikle Pekin'den Doğu Türkistan'a küçük bir sandıkla geliyorlar ve burayı altın, gümüş ve değerli eşyalarla dolu öküz arabalarıyla terk ediyorlardı."103

Zungarya ve Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra, Ch'ing yönetimi işgal edilen bölgede yönetim değişimini ilân etti. Zungarya'yı üç idarî bölgeye ayırdılar: İli, Urumçi ve Tarbagatay. Urumçi bölgesi bütün kadim Zungarya'yı kapsıyordu. Bu bölgeye aşırı önemli bölge statüsü verildi. Bu bölge ile Çin'in batı kısmı arasında neredeyse geçilmesi imkânsız yarı çöl bir bölge uzanmasına rağmen, Ch'ing yönetimi, Gansu-Shensi'yi104 genel valiliğini de kapsayacak şekilde Urumçi bölgesinin coğrafik konumunu ve stratejik önemini hesaba katıyor ve orada Çin'dekiyle aynı idari sistemi kuruyordu. Urumçi'ye başkan olarak dutung mevkiinde bir görevli, yardımcılığına da fudutung mevkiindeki bir görevli atandı.

İli ve Tarbagatay bölgeleri, Sincan diye adlandırılan yeni askeri ve idarî bölgeye dahil edilmişlerdi. Bu bölgelere baş olarak İli'ye tsiang-tsiun'un yardımcıları - zan-tsian dachens atandı. (Doğu Türkistan'da olduğu gibi) İli bölgesinde, yerel feodal ağaların haklarında nispeten büyük kısıntılar olmasına rağmen, konvansiyonel beylik sistemi devam etti.

Doğu Türkistan ayrı kasabalara bölündü: 4 adet büyük ölçekli,105 3 adet orta ölçekli106 ve 23 adet küçük ölçekli kasabalar.107 Büyük kasabalarda yönetici şef genellikle ban-shi dachen (genel işler valisi), orta ölçekli kasabalarda - lin-duy dachen (garnizon komutanı) şeklinde adlandırılmaktaydı. Ban-shi dachens ve lin-duy dachens'lerin tasarrufunda olmak kaydıyla, bu kasabalara konuşlanmış Mançuryalı Çinli askerlerin garnizonları bulunmaktaydı. Doğu Türkistan'daki bütün Ch'ing memurları İli tsiang-tsiun'un (Ch'ing yönetiminin Zungarya ve Doğu Türkistan'daki genel valisi) yardımcısı konumundaki can-tsan dachenin maiyetindeydiler. 1804 yılına kadar, lin-duy dachem mevkiine sadece Mançuryalılar108 atandı.

Doğu Türkistan'da üstün yetkilerle donatılmış yerel otoriteleri, askerî güçleri ve devlet idaresini yok eden Ch'ing yönetimi, geriye sadece hakları kısıtlanmış değişik mevkilerdeki beylerin şahsında yerel yönetim organlarını bıraktılar. Her şeyden önce miras yoluyla beylik ortadan kaldırıldı. Eskiden genellikle Doğu Türkistanlı hanların akrabaları, Hocaları aile fertleri beylik makamına atanmaktaydı. Ch'ing yönetimi altında, Beylik makamına Hocalar klanına muhalif yerel Uygur feodal ağaların temsilcileri atanmaya başladı. Yeni atanan beylerin sadece Doğu Türkistan'daki Müslüman halkın sivil işlerinin yöneteceği, ancak suçlananlara ölüm cezası veremeyeceği savlanmaktaydı.109 Beylerin, daha üst mevkideki Ch'ing memurun onayı olmaksızın herhangi bir ciddi konu hakkında bağımsız olarak karar vermesine müsaade edilmemekteydi. İtaat etmeyenler katı bir şekilde cezalandırılmaktaydılar.110

Uygur beylerin Ch'ing yönetimine bağımlılıklarını güçlendirmek ve Ch'ing yönetiminin kendilerine verdiği görevleri yerine getirmeye teşvik etmek için, mevkilerine göre kendilerine toprak tahsisi ve toprakların işlenmesi için serfler verilmekteydi. Ancak verilen bu araziler babadan oğula miras yoluyla geçmezdi.

Ch'ing yönetimi Komul ve Turfan bölgelerinin valilerine özel imtiyazlar sağladı. Yukarıda mevzu bahis olduğu gibi, 17. Yüzyılın 20'li -30'lu yılları kadar erken bir tarihte bu valiler Oyrat Hanı'nın kontrolünden çıkmaya çalışmakta, Ch'ing sarayının desteğini aramakta ve Mançuryalı Çinlilerin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı işgalleri sırasında Ch'ing ordularına destek vermekteydiler. Bu iki bölgenin valilerini cesaretlendirmek suretiyle Ch'ing sarayı, onların yerel Uygur halkını yönetmeye hakkı olduğunu onayladı ve bunlara arsayla beraber Ch'ing prenslik unvanları verdi. Yine de, Ch'ing yönetimi Komul ve Turfan'da

askerî garnizonlarını korudular ve kumandanları aracılığıyla Uygur prenslerini her gün kontrol ettiler.

Ch'ing otoriteler, Doğu Türkistan'daki bütün yerleşim yerlerini stratejik önemlerine bağlı olarak üç kategoride alt bölümlere ayırdılar: Birincisi -dung-sy-cheng- dört doğu kasabasını,111 ikincisi -si-syicheng- dört batı kasabasını,112 üçüncüsü -dung-lu- doğu yolu boyunca konuşlanmış yerleşimleri içermekteydi.113 Dung-lu al bölgesinin Uygur feodal ağaları, dung-sy-cheng ve si-sy-cheng alt bölgelerinden daha avantajlı durumdaydılar. Doğu Türkistan'ın son iki alt bölgesine dahil olan kasabalarına, Ch'ing otoriteleri genellikle Ch'inglerin güvendiği Komul ve Turfan prenslerinin114 aile fertlerinden birini atamaktaydılar.

İmparator Chien-lung'un fermanlarından birinde şöyle denilmektedir, "Yarkent'in Müslümanları çok itaatkar değillerdir. Bu yüzden onları yönetecek beylerin seçimi aşırı derecede önemli bir meseledir. Yarkent'i yönetmek için Emin Hoca'nın, ve Kaşgar'ı yönetmek için de Yusuf Hoca'nın atanması uygundur. Uzun süredir tanıdığımız bu tür insanların bize verecekleri hizmete güvenebiliriz. Büyük seferin (Doğu Türkistan'ın işgali - A. Kh.) tamamlanmasından sonra bu yola gidilmelidir."115

Ch'ing otoriteler, Doğu Türkistan'daki Mançuryalı memurlara tercüman olarak sadece aslen Turfan ve Komul'dan olanları istihdam ettiler.116

Zungarya'nın Mançuryalı Çinliler tarafından işgali beraberinde bu bölgedeki nüfusun etnik yapısında köklü değişiklikleri de getirdi. Önceleri nüfusun ezici çoğunluğunu, esas olarak hayvan otlatmakla uğraşan batı Moğolları, yani Oyratlar oluşturmaktaydı. Zungarya'nın işgali sırasında neredeyse hepsi yok edildi.117 Ch'inglerin eline geçtikten sonra Zungarya nüfusunun baskın unsurunu Çin'den, Doğu Türkistan'dan, Kuzey ve Güney Moğolistan'dan gelen yeni yerleşimciler oluşturmaya başladı. Türk dilleri

konuşanlar ve Oyratlar azınlığa düştü; önceleri İli Vadisi'nde, daha sonra da Tarbagatay'da toplandılar.

Çin'den gelerek bölgeye yerleşen Dungan ve Çinli yerleşimciler toprak işleme, çiftçilik ve sanatkârlıkla uğraşmaktaydılar. Zungarya'ya yerleşen Moğollar ve Mançuryalılar ise daha çok askerlik hizmetleriyle meşgul olmaktaydılar. Sosyal konum açısından Mançuryalılar toplumsal sınıfların en üstündeydiler. Zungarya'daki en yüksek idarî mevkilere bunlar atanmaktaydı. Moğollar ve Çinliler ise ancak, nispeten düşük seviyeli idarî pozisyonlara gelebilmekteydiler.

Ch'ing işgali Zungarya'dakinin boyutlarında olmasa da Doğu Türkistan'ın etnik yapısında da bazı değişikliklere sebep oldu. Burada eskiden olduğu gibi nüfusun ağırlıklı kısmı Uygurlar, Kırgızlar, Özbekler ve diğer Türkçe konuşan milletlerden oluşmaktaydı. Sosyal tabakanı en üstünde Çinliler, Mançuryalılar, Halha Moğolları ve Dunganlar bulunmaktaydı.

Hem Zungarya'da hem de Doğu Türkistan'da Mançuryalıların ve Çinlilerin yere Müslüman nüfusla iletişim kurması katı bir şekilde yasaklanmıştı.118 Bu durum, kendini bu bölgelerdeki kasaba plânlamalarında açık şekilde göstermektedir. Mançuryalı Çinliler tarafından ele geçirilmeden önce Zungarya ve Doğu Türkistan'daki şehirler kalenin bulunduğu ve imtiyazlı sınıfın yaşadığı bir merkez ve sanatkârlarla küçük esnafın yaşadığı banliyölerden oluşmaktaydı, sonra Ch'ing rejimi altında bazı şehirlerin yapısı kökten değiştirildi.

Artık Urumçi, Kulca, Komul ve diğer şehirler üç parçadan oluşmaya başlamıştı: man-cheng (Mançurya şehri), han-cheng (Çin şehri) ve huey-cheng (Müslüman şehri). Kural olarak, Mançuryalılar ve Çinlilerin yaşadıkları bölgeler yerel halktan korunmak için yüksek surlarla çevrilmekteydi. Zungarya ve Doğu Türkistan'da yerel halktan olanların

Ch’ing otoriteler119 tarafından man-chenglerde ve han-chenglerde kurulan enstitülerde eğitim almasına izin verilmemekteydi.

Çinli bir tarihçi, özellikle Zungarya ve Doğu Türkistan’da olmak üzere, Ch’ing yönetiminin Kuzeybatı Çin’deki milletler politikasını anlatırken şunları kaydetmektedir: “Kanlı katliamlardan ayrı olarak Mançuryalı Çinli valiler, sinsi bir baskı ve ülkenin değişik etnik gruplar arasında etnik çatışmaları kışkırtma politikası da izlemişlerdir. Çinliler ‘barbarları barbarların kendi elleriyle yönetmek’ şeklindeki ana metodolojiyi uygulamışlardır. Bir etnik grubu diğerine karşı harekete geçirmişler ve karşılıklı düşmanlıkları kışkırtmışlardır. Özellikle, kuzeybatı bölgelerinde, etnik grupları engellenemez bir şekilde baskı altında tutmak için, Moğollarla Çinliler, Moğollarla Dunganlar, Çinlilerle Dunganlar arasında nefreti ve kan davalarını kışkırtmışlardır.”120

Zungarya ve Doğu Türkistan’ın işgalinden sonra Ch’ing yönetimi bu bölgelerin halklarının ekonomik hayatında da esaslı değişiklikler yapmıştır. Zungarya’da beş yeni toprak malikliği şekli ilan edildi: bing-tun (Çinli askerler ve Mançuryalı olmayan diğer askerlerin askeri yerleşimi), tsiang-tun (sürgünde olanların yerleşimi), huey-tun (Kaşgar bölgesinden tehcir edilen Uygurların yerleşimi), hu-tun (Çin’den gelen yeni yerleşimcilerin yerleşimleri) ve ci-tun (Mançuryalı askerlerin yerleşimi).121 Ch’in işgali beraberinde, çalışan nüfusun sömürülmesini artıracak ve onları yeniden şekillendirecek yeni üretim ilişkileri de getirmişti. Zungarya’daki toprakların önceki sahipleri yurtdışına göçtüğü için, bunların mülkiyetindeki bütün topraklar Mançuryalı Çinliler tarafından iç edilmiştir.

Doğu Türkistan’da ise, Ch’ing işgalinden sonra üretim ilişkileri önemli ölçüde değişmemiştir, ancak, burada da askerî yerleşim gibi toprak sahipliği yeni bir şekil almıştır. Ch’ingli işgalciler ülkenin önceki yöneticilerinin, feodal ağaların ve Ch’ing saldırganlığına karşı koyan köylülerin mallarını

kamulaştırmaları sonucu toprakaların önemli bir kısmına el koydular; ayrıca yarıcı işçiler de bulunmaktaydı.122 Ch'ingler tarafından kamulaştırılan, Doğu Türkistan'ın yerel halkının topraklarının önemli bir kısmı Ch'ing yönetiminin yerel temsilcileri olan Uygur beyleri tarafından devralındı.

Ch'ing işgalinin neticesi olarak, ticaret ve borç verme yoluyla Zungarya ve Doğu Türkistan'ın ekonomik yaşamına yaygın bir Çinli nüfuzu hâkim oldu. Bu durum, borçlarını artık ödemekte güçlük çeken çiftçi nüfusun arazisini elden çıkarma ve toprak mülkiyetinin Çinli toprak ağalarının, tacirlerin ve bankerlerin / tefecilerin eline geçmesi sürecine yardım etti. Bu süreç köylülüğün daha ayrımlaşmasına ve sömürünün daha da artmasına sebep oldu. Ch'ingler, tıpkı Çin'de olduğu gibi, işgal ettikleri bölgelerde de bankerliği / tefeciliği yasal kıldılar.123

Ch'ingli yetkililer, sık sık olduğu üzere, nüfusun büyük çoğunluğundan toprak, kelle ve diğer vergileri toplarken, bu vergileri vermeyen köylüleri ya kırbaçlatıyorlardı ya da idam ediyorlardı.124

İşgal ettikleri bölgelerdeki malî piyasaları kontrol edebilmek için, Ch'ingler, işgalden önce kullanılan paraları / senetleri Çin'de tedavülde olanların benzeri yeni bakır paralarla değiştirdiler. Paralar Yarkent, Aksu ve İli'de basılmaktaydı.125 Basılan paraların sayısı ayarlanamamaktaydı. Sınırlanamayan para basımı para kurlarında, herkesten önce Zungarya ve Doğu Türkistan'ın fakir halkının hissettiği sürekli devalüasyona sebep olmaktaydı.126

Aynı zamanda Ch'ingli işgalciler bir halk kamu ticaret ağı kurarak Doğu Türkistan ve Zungarya'daki Çinli tüccarların faaliyetlerini geliştirdiler.127 Çinli ticaret sermayesi bu bölgenin her yerini özgürce dolaşma hakkını kullanırken, yerel tüccarlar bu haktan mahrum bırakılmıştı. Bu kanunu herhangi bir şekilde delmek sert şekilde cezalandırılmaktaydı. Ayrıca

Uygur tüccarların Çinli meslektaşları ile şehrin aynı bölgesinde yaşamaları yasaklanmıştı.128

Başta Kazaklar olmak üzere, yerel halkın mallarını satarken özgürce fiyat belirlemelerine müsaade edilmemekteydi. Kazaklar hayvanlarını Çinli otoritelerin belirlediği fiyatlardan satmak zorundaydılar.129 Soğuk çeliğe dönüştürebileceklerinden duyulan korkuyla, ayrıca, Kazakların metal eşyalar satın almasına da müsaade edilmemekteydi.130

Ch'ing otoriteleri vergi koyarken de Çinli tüccarlara daha fazla çıkar sağlamaktaydılar. Çinlilerin ödeyeceği vergi ya da harç miktarları yerel tüccarların ödeyecekleri miktarlarla mukayese edildiğinde son derece küçük kalmaktaydı.131 Böylece, Ch'ing yönetiminin Zungarya ve Doğu Türkistan'da uyguladığı ticaret politikası yerel ticaret sermayesinin durumunu zayıflatmayı ve kısıtlamayı amaçlamaktaydı. Bunu yaparken Ch'ing işgalcilerin kafasında sadece ekonomik değil siyasî hedefler de vardı. Bu politika, yerel tüccarların ve ticaretle ilintili yerel halkın, Ch'ing yönetimine karşı duydukları memnuniyetsizliği ifade etmelerine ve Ch'inglerle işgal altındaki yerel nüfus arasında güçlü karşıtlıkların oluşmasına sebep olmaktaydı.

Zungarya ve Doğu Türkistan'ın Mançuryalı Çinli ordular tarafından işgal edilmesinden sonra, yerel halkın işgalcilere karşı mücadelesi hiçbir zaman durmadı. Ch'ing karşıtı isyanların başlıcaları arasında şunları sayılabilir: 1767'de Uçturfan İsyanı, 1822 ve 1825-1828 yılları arasında Cihangir Hoca'nın liderlik ettiği isyanlar, yedi hocanın liderlik ettiği 1847 isyanı ve 1857'de Valikhan Tura'nın liderlik ettiği isyan. Mançuryalı Çinli otoritelere karşı Doğu Türkistan'ın yerel halkının öncülük ettiği bu mücadelenin amacı ulusal devletlerini ihya etmekti. Bu mücadeleye bütün sosyal tabakalar katılmaktaydı.

Zungarya ve Doğu Türkistan'daki Mançuryalı Çinli kolonyal yönetim, süregelen Ch'ing karşıtı eylemlerin sebebini, ayrı ayrı, yerel yöneticilerin ihmali ya da zaaflarında, yerel etnik grupların yaygın cahilliğinde ve Ch'ing imparatoruna açıkça ve körü körüne itaat etmeyi sağlayacak Konfüçyan standartlar ve geleneklerin bilincinde olmamalarında görmekteydi. Bu sebepledir ki Ch'ingler, liang-zhen (iyi insanlar) ve bu-liang-zhen (kötü insanlar) olarak iki kategoriye ayırdıkları bu bölgelerde yaşayan bütün halkları "barbarlar" olarak adlandırmaktaydılar.

Ch'ingler ayrıca, bu bölgelerdeki yerel nüfusun Ch'ing karşıtı eylemlerde bulunmalarının bir sebebini de, Ch'ingler gelmeden önce iktidarda bulunan yerel hocaların soyundan gelenlerin, ülkede kendi yönetim yeteneklerini yeniden tesis etmek için sürekli gayretlerinde görmekteydi. Bundan dolayı, Mançuryalı Çinli otoriteler Kaşgar hocalarının klanlarının bütün fertlerini sadece fiziksel olarak ortadan kaldırmakla kalmamış, her yıl Kokand Hanlığı'na para ve çay-yaprakları göndermek suretiyle bu hanlıkta mülteci durumunda olan hocaların hayattaki nesillerinin burada kalmalarını sağlamaya ve bu kişilerin Doğu Türkistan'a girişlerine müsaade edilmemesine çalışmışlardır. Ch'ingler, aynı zamanda, katı askerî ve polisiye önlemler alarak yerel halk üzerinde sürekli kontrol sağlamışlar, bir etnik grubu diğer etnik gruba karşı harekete geçirme ve karşılıklı düşmanlıkları körükleme / kışkırtma politikalarını takip etmişlerdir.

1 Refer to: B. P. Gurevich, "Vtorjenie Chinskoy İmperii v Tsentralnuyu Aziyu vo votoroy Polovine XVIII Veka i Politika", İstoriya SSSR, 1973, no. 2; On je, "Velikohanskiy Shovinizm i Nekotorıe Voprosı İstorii Narodov Tsentralnoy Azii v XVIII-XIX Vekax", Voprosı İstorii, 1974, no. 9; S. L. Tihvinskiy, "Velikohanskiy Gegemonizm i Publikatsii na İstoricheskie Temı v KNR", Voprosı İstorii, 1975, no. 11, s. 64-69; B. P. Gurevich, V. A.

Moiseev, “Vzaimooootnosheniya Chinskogo Kitaya s Djungarskim Hanstvom v XVII-XVIII vv. i Kitayskaya İstografiya”, Voprosı İstorii, 1979, no. 3.

2 Shi Yuy-sin, “Bo huang-yan chitsao che (Slanderers reproof)”, Lishi yan-tsiu, 1974, no. 1, s. 119.

3 Ditto.

4 Siao Chising, “Tsunlin shandı Tsyanlun Tszigun” (Cian-lung’un Ordularının Pamir’deki Askeri Başarıları Hakkındaki Hatıra Plaketi)”, Lishi Yantsziyu, 1977, no. 6, s. 126.

5 Ditto, s. 126-127.

6 Kara tepeliler tarikatı İsaak Vali tarafından kurulmuştur, Beyaz tepeliler tarikatı ise İshan-i Kalyan tarafından. Her ikisi de, Kaşgar’a göç ederek burada Doğu Türkistanlı Hocalar hanedanını kuran Orta Asyalı meşhur ilahiyatçı Mahmut Azam Hoca’nın (? -1542) oğullarıdır. Kardeşler dini görüşlerindeki farklılıklardan dolayı ayrılığa düştüler ve bu da iki düşman tarikatın doğmasında temel sebep oldu. Çok kısa zaman içinde de bu farklılıklar ülkede kardeşler ve onların taraftarları arasında ekonomik ve siyasi pozisyonlar için mücadeleye dönüştü. Kara Tepelilerin nüfuz merkezi Yarkent’ti, Beyaz Tepeliler’in ki ise Kaşgar

7 V. V. Bartold, Sochineniya, T. 8, M. 1973, s. 186.

8 Vneşnyaya Politika Gosudarstva Chin v XVII Veke, M. 1977, s. 72-94.

9 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva (1635-1758), M. 1964, s. 162-323.

10 S. L. Tihvinskiy, İstoriya Kitaya i Sovremennost, M. 1976, s. 26.

11 Tsit. po: A. S. Martınov, Status Tibeta v XVII-XVIII vv., M. 1978, s. 66.

12 Podrobno sm.: tam je; Vneshnaya Politika Gosudarstva Chin v XVII v.; İ. S. Yermachenko, Politika Manjurskoy Dinastii Chin v Yujnoy i Severnoy Mongolii v XVII v., M. 1974.

13 Komul bölgesinin merkezi-Komul şehri (Çince'de Khami).

14 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao Tszyan Byan (Uygurların Tarihi Üzerine Materyallerin Kısa Bir Derlemesi), v. 2, Pekin 1956, s. 29.

15 Tarkan (daerhan) -Türkler ve Moğolların onur verici ünvanı. Bu ünvanla şereflendirilen bir kişi yüksek otoriteler tarafından vergilerden, askeri hizmetten ve yasal açıdan bir hataları olduğunda dokuz kez için cezlaradan muaf tutulmaktaydılar (İstoriya Uzbekskoy SSR, Tashkent 1974, s. 99).

16 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. T. 2, s. 29.

17 Ditto.

18 Ditto.

19 Ditto.

20 Ch. Ch. Valihanov, Sobranie Sochineniy, T. 2, Alma-Ata 1962, s. 303; V. V. Bartold, "Otchyot o Komandirovke v Turkestan", Sochineniya, T. 8, M. 1973, s. 186; L. İ. Duman, Agrarnaya Politika Chinskogo (Manjurskogo) Pravitelstva v Sintszyane v Kontse XVIII Veka, M.-L. 1936, s. 77; S. R. Barkley, "The History of the Khojas of Eastern Turkistan Summarised from the Tazkira-i-khwajagan of Muhammad Sadig Kashgari", Asiatic Society of Bengal, Vol. LXVI, p.1. Calcutta 1898, s. 28-67.

21 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 29.

22 Çağatay Han'ın soyundan gelenler.

23 Tsindin Pindin Çjungeer Fanlyue (Vısochayshie Utverjdennoe, Opisanie Zavoevaniya Djungarii), (B. m.), 1770. Tsit. po: Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 29.

24 Ditto, s. 30.

25 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 338.

26 Onyedinci yüzyılın ortalarından onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar değişik feodal ağa grupları ve sekülerler ve din adamları aristokrasisi arasında güçlü bir siyasi mücadele bulunmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, Ch’ing hükümeti tarafından kollanan Lamaist din adamları ülkede iktidarı ele geçirdi, (A. S. Martınov, Status Tibeta v XVII- XVIII vv., s. 186).

27 Çjungo Lishi Ganyao (Ocherki İstorii Kitaya), Pod Red. Shan Yue. Pekin 1954, s. 409.

28 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 34.

29 Ditto, s. 30.

30 Ditto, s. 34.

31 Ditto, s. 31-34.

32 A. M. Pozdneev, Mongolskaya Letopis “Yerdeniyn Yerihe”, Podlinnıy tekst s perevodom i poyasneniyami, zaklyushimi v sebe materialı dlya istorii Halhi s 1636 po 1736 g., SPb. 1883, s. 32.

33 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 349-354.

34 Novaya İstoriya Kitaya, M. 1972, s. 38.

35 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 31, 34.

36 Ditto.

37 İstoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki, M. 1967, s. 191.

38 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 452.

39 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 33.

40 Ditto, s. 30.

41 Ditto, s. 33.;

42 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 377.

43 Ditto, s. 429-430.

44 Ditto, s. 431.

45 Da Tsin Gaotszun Chunhuandi Shilu (Büyük Ch’inh Gao-tsung Chun-huang-Hanedanının Yönetimi Hakkında Tarihi Vakiyaname), Tokio, 1937, tsz.. 481, s. 4; Pindin Chjungeer Fanlyue, Chjenbyan (Zungaryalıların Pasifize Edilme Tarihinin Anlatılması, Esas Baskı), (B. m.), 1772, tsz. 3, l. 5-35.

46 Ditto.

47 N. Ya. Bichurin (İakinf), Opisanie Chjungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnem i Nıneshnem Sostoyanii, SPb., 1829, s. 163.

48 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan (Doğu Türkistan Üzerine Tarihi ve Coğrafik Makale), Nankin 1939, s. 143.

49 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 441.

50 L. İ. Duman, Agrarnaya Politika..., s. 70. ‘

51 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 142-143.

52 Tam je, s. 143.

53 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 443.

54 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 143.

55 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 443.

56 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 143.

57 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 444.

58 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 143.

59 Ditto.

60 Until 1864 g. Sadece Mançuryalılar Zungarya ve Doğu Türkistan’da önemli askeri ve idari mevkilere atanmaktaydılar.

61 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 143.

62 Ditto.

63 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 446-447.

64 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 143.

65 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 449.

66 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 144.

67 Shan Yue, Chjungo Lishi Ganyao, s. 410.

68 İ. Ya. Zlatkin, İstoriya Djungarskogo Hanstva, s. 462.

69 Lyuİtan, Chjungo Byatszyan Mintszu Shi (Çin’in Kenar Bölgelerindeki Milletlerin Tarihi), Taybey 1969, s. 683.

70 Zungarya’ya yerleşen Çinlilerin önemli kısmı sürgündekileri ve din değiştirenleri de kapsamaktadır.

71 Ch. Ch. Valihanov, Sobranie Sochineniy, t. 2, s. 306-307.

72 Ch. Valikhanov ve bazı diğer Rus yazarların eserlerinde Yusf Hoca’nın ölüm yılı belirtilmemektedir. Ancak, Kaşgar bölgesindeki olayların seyrinden çıkarılacak olursa, o 1754 sonu 1755 yılı başında ölmüştür.

73 Tsit. po: Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 43.

74 Ch. Ch. Valihanov, Sobranie Sochineniy, t. 2, s. 308-311.

75 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 34.

76 V. yey Yuan, Shenu Tszi (Kutsal Savaşların Hatıraları), (B. m.), 1942, tsz. 4, l. 18; Tsindin Sintszyaya Shilyue (Doğu Türkistan’ın Son Derece Yetkili Tanımı), (B. m.), 1821, tsz. 3, s. 5.

77 Cited as per: Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 43.

78 Shan Yue, Chjungo Lishi Ganyao, s. 410.

79 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 44. Belki, burada sadece Mançuryalıların sayısı açıktır; Vey Yuan, Amin-too'nun taburunda 100 Mançuryalının, 299 Moğolun ve 100 Doğu Türkistanlını bulunduğunu bilgi vermektedir (Shen u tszi tsz. 4, s. 19).

80 Ditto.

81 Tsindin Vayfan Mengu Huybu Van Gun Byachjuan (Çin'in Doğu Türkistan ve Moğol Mülklerindeki Vang ve Gung Prenslerinin Biyografileri), (B. m.), 1779, tsz. 116. l. 2.

82 Da Tsin Gaotszun Chunhuandi Shilu, tsz. 58, l. 9.

83 Zungarya devletinin yok olmasından bu yana, Ch'ingler, Yarkent hanlığına vassal bağımlılığı bulunduğu için Doğu Türkistan'ı kendi mülkleri olarak düşünmekteydiler.

84 Pindin Chjunteer Fanlyue, Chjenbyan, tsz. 49, l. 26.

85 Pindin Chjunteer Fanlyue, Syuybyan (Ek), tsz. 12, l. 16.

86 Tsi Yunshi, Huanchao Fanbu Yaolyue (Büyük Hanedanın Vassl Mülkleri Hakkında Temel Veri Özeti), (B. m.), 1884, tsz. 2, l. 3.

87 Tshin Shi Gao, Bentszi (Ch'ing hanedanın tarih taslağı), tsz. 12, l. 3.

88 N. Ya. Bichurin (İakinf), Opisanie Chjungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnem i Nıneshnem Sostoyanii, s. 168.

89 L. İ. Duman, Agrarnaya Politika..., s. 97.

90 Tshin Shi Gao, Bentszi, tsz. 12, l. 8.

91 L. İ. Duman, Agrarnaya Politika..., s. 98-99.

92 Ditto je

93 Vei Yuan, Tsen u tszi, tsz. 4, l. 24.

94 Tarih-i-Badahşan (Badaşhan Tarihi), El yazmaları, giriş ve referansların fotoğraflama yoluyla kopyalanması. Hazırlayan A. N. Boldyrev. Leningrad 1959, s. 33a-34a.

95 Vei Yuan, Tsen u tszi, tsz. 4, l. 24.

96 T. G. Abaeva, Ocherki İstorii Badahshana, Tashkent 1964, s. 109.

97 Haji Muhammad Hakim-khan, Sayid Ma'soom-khan'ın oğlu, Muntakhab-at-tawarikh (Vakiyanamelerden Seçmeler), Kokand 1843, s. 346a (in Persian).- İBAN UzSSR, R. no. 594.

98 V. Grigoryev, Vostochnıy ili Kitayskiy Turkestan, Vıp. II, SPb., 1873, s. 438.

99 Haji Muhammad Hakim-khan… Muntakhab-at-tawarikh, p. 3466.

100 V. S. Kuznetsov, "İz İstorii Osvoboditelnoy Borbı Uygorskogo Naroda, Vosstanie v Uch-turfane (1765 g.)", Narodı Azii i Afriki, 1974, no. 1, s. 134.

101 İmparator Chian-lung yönetimindeyken, Zungarya ve Kaşgar bölgesindeki toplam Ch'ing askeri sayısı 41.627 idi. Bunların 17.202'si İli bölgesine, 2.000'i Tarbagatay'a, 15.850'si Zungarya'nın Urumçi bölgesine, 4.721'i Kaşgar bölgesine (8 Şehir), 1.030'u Turfan'a ve 824'ü de Komul hanlıklarına yerleşmişti [Xing-tsiang yaoliue (Doğu Türkistan'ın kısa bir tasviri), Shanghai 1893, l. 13-20]. Vei Yuan sadece Zungarya'da sivil ve askeri burokratik personeli de kapsamak üzere yaklaşık 30.000 asker bulunduğu bilgisini vermektedir (Vei Yuan, Sheng oo tsi, Taibei, 1962, tsz. 4, l. 13).

102 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 99.

103 Zunoon Qadiri, "Ikki barmagim bilan" (İki parmağımla), Qurash (Mücadele), Kulja 1947, no. 12, s. 34.

104Chen Sihao, Sintszyan Shidi Tszu Shehuey (Doğu Türkistan'ın tarihi, coğrafyası ve sosyal yapısı), Nankin 1947, s. 18.

105 Yarkend, Kashgar, Aksu and Khotan.

106 Uchturfan, Yangigisar, Kuchar and Pichan.

107 Shahyar, Sayram, Bay, Kurla, Yugur, Payzavat, Tashbelik, Karakash etc. - Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 100-101.

108 Chu Wen-djang, Kuzeybatı Çin'de Müslüman İsyanı, 1862-1878, The Haque-Paris, 1966, s. 179-180.

109 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. 101.

110Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 146.

111 Pichan, Kuchar, Aksu and Uchturfan.

112 Kashgar, Yarkend, Yangigisar and Khotan.

113 Komul, Turfan, Karashar etc. dahil toplam 11 kasaba.

114 Hun Dichen, Sintszyan Shidi Dagan, s. 146.

115 Cited as per: Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s.114.

116 Ditto, s. 114-115.

117 V. S. Kuznetsov, Ekonomicheskaya Politika Chinskogo Pravitelstva v Sintszyane, M. 1973, s. 29.

118 Sintszyan Yantszyu (The Study of Xing-tsiang), Taibei 1964, s. 87.

119 Ditto.

120 Ocherki İstorii Kitaya, Pod red. Shan Yue, M. 1959, s. 553. Son cümlede tercüme sırasında bazı yanlışlıklar yapılmıştır. Orjinalinde, yazar kanlı uyuşmazlıkların sadece Moğollar ve Çinliler, Moğolar ve Dunganlar arasında değil Çinliler ve Dunganlar arasında da cereyan etteiğini belirtmektedir (Chjungo Lishi Ganyao, s. 413).

121 L. İ. Dumaya, Agrarnaya Politika, s. 117-120. Poseleniya tsitun okonchatelno bıli sformirovanı v 1802 g.

122 Ditto, s. 124.

123 Ditto, s.215.

124 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s. . 189.

125 Sintszyan Yantszyu, s. 86.

126 Fen Tsyashen, Chen Sulo, My Guanven, Veyuer Tszu Shilyao..., s.

127 Ditto, s. 106.

128 Ditto, s. 106-108.

129 Ditto, s. 106.

130 V. S. Kuznetsov, Ekonomicheskaya Politika..., s. 15.

131 Ditto, s. 17.

Doğu Türkistan'da Çin İşgaline Karşı Mücadele / Prof. Dr. Ablat Khodjaev - Kamil Khodjaev [s.702-713]

Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Özbekistan

1852-1864 yılları arasında Çin'deki T'aip'ing ve Nian-tsiun isyanlarını bastırılmasıyla uğraşan Ch'ing hükümeti zayıfladı ve bunun neticesinde imparatorluğun batı kıyılarındaki yönetim üzerinde, eskiden oldukca sıkı olan kontrolünü yitirdi. Bu bölgelerdeki yönetim tamamen Mançuryalı Çinli görevlilere geçti. Pekin'in gözetiminden tamamen uzak kalan bu görevliler, çalışan insanları her geçen gün artan bir şekilde hiç bir engelle karşılaşmaksızın sömürdüler ve yerel garnizonlar için tahsis edilen fonları zimmetlerine geçirdiler. Bu durum hem köylülerin, hem de şehirli fakir halkın ve askerlerin durumunu daha da kötüleştirdi. Ayrıca sosyal eşitsizlikte çok ciddi artışa neden oldu. Ch'ing karşıtı isyan konusunda Cungarya ve Doğu Türkistan'daki Çinli olmayan halklar üzerinde en az sınıf çelişkileri kadar ağır bir tahrike sebep oldu.

1862-1864 yıllarındaki Kuchar isyanından önce, Cungarya ve Doğu Türkistan'daki Mançuryalı Çinli otoriteler, komşu Shen-si ve Gan-su bölgelerindeki Dunganların Ch'ing karşıtı isyanının kendi bölgelerine sıçramasını engellemeye çalışmaktaydı. 1862 yılında Ch'ing imparatoru, Doğu Türkistan'ın yerli nüfusu üzerindeki kontrolü güçlendirmek için gerekli önlemleri almaları konusunda Ili tsiang-tsiun ve Urumçi du-tung'a emir verdi.1 Müslüman nüfus üzerinde Bao-tsia (karşılıklı sorumluluk) sistemi ve polis gözetimi güçlendirildi. Her şüphelenilene ağır şekilde eziyet edildi.

Otoriteler Cungarya ve Doğu Türkistan'daki Dungan nüfusundan özellikle korkmaktaydı. Çinliler, Shen-si ve Gan-su bölgelerinde akrabası bulunan ya da bizzat kendileri bu bölgelerden gelmiş olan Dunganların isyancılarla temas halinde olmalarından, yerel Müslüman nüfus arasında Ch'ing karşıtı propaganda ve bir isyan başlatmanın planlarını yapmalarından ve böylece yakınlarının ve yoldaşlarının intikamlarını almalarından şüphelenmekteydiler. Ch'ing otoriteleri bir ya da bütün Dunganları kanla temizlemek gibi eylemlerden çekinmediler ve Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerindeki yerel yetkililer bu eylemleri icra ettiler. Mesela, Kaşgar'daki Ch'ing otoriteleri bu şehirde yaşayan 4.600 Dunganın yaklaşık 4.500'ünü katlettiler. Kaşgar'da Dunganlar kendilerini yabancı hissetmekte ve Uygurlarla yakın temaslara sahip bulunmamaktaydılar; çünkü pek çok Dungan Çin garnizonlarında çalışmaktaydı ve Uygurlar onlara güvenmemekteydi. Bu durumu kullanmak isteyen Kaşgar'ın Ch'ing otoriteleri Dungan liderleri davet ederek onlara şunu söylediler: "Biz Çin halkı ve siz Müslüman Dunganlar olarak, halihazırda Kaşgar'da bir kaç yıldır birlikte yönetimdeyiz. Sizin haberini alacağınız bir kargaşayı bastırmak için biz 6 aylık yolculuk measafesinde olacağız, bu yüzdendir ki aramızda bir çekişme olmamalı ve şehri tam bir anlayış içinde yönetmeliyiz."2

Ch'ing yetkililerin söylediklerinin samimiyeti konusunda herhangi bir şüphe duymayan Dunganlar, dedikodulara inanmayacaklarına ve Mançuryalılar ve Çinlilerle birlik olmayı sürdüreceklerine söz verdiler.3 Ancak, bahsi geçen toplantıyı takip eden üç gün sonra, yetkililer Kaşgarlı Dunganların önde gelenlerini davet ettiler ve onlara: "Sizin düşünceleriniz konusunda bazı şüphelerimiz var, bizim yüksek rütbeli am-ban ve da-loylarımız sizin halkınızdan korkuyor, bu nedenle lütfen silahlarınızı teslim ediniz, biz onları emanette koruyacağız"4 dediler.

Ch’ing yetkililerin bu isteği derhal karşılandı. Ancak, Dungan garnizonunun silahsızlandırılmasından 30 gün sonra, Ch’ing yetkililer ani bir baskınla Dunganları katlettiler. Uygur kaynakları bu olay hakkında şunları söylemekteler: “Gecelerin birinde, kafirlerin bir am-ban ve da-loy’u kendi aralarında anlaştılar ve bütün Çinli askerlere bu ayın 5. günü, gecenin cumartesine döndüğü gece yarısında 5 gong vuruşu ve bir büyük topun üçlü atışından sonra Dunganları öldürmelerini emretmeleri konusunda karar verdiler. Bu saat geldiğinde, bütün Çin ordusu ve sıradan Çinliler, ister işçi ister işveren kim olurlarsa olsunlar, alarmda olmalılar, hepsi birden planlanan saatte, her nerede olurlarsa olsunlar, gördükleri yerde Dunganları acımasızca katletmeliler.”5

Ch’ing yetkililerin kararı harfiyen yerine getirildi. “Ana yamyn’da (Kaşgar’ın merkezi can-tsan dachen - A.Kh.) üçlü atış duyulur duyulmaz, Mançuryalılar, Dungan garnizonunda barakalarında uyuyan herkesi katlettiler ve daha sonra caddelere çıkarak Dunganların dükkan ve evlerinin yakınlarında durup onları da dışarı çağırıp katlettiler.”6

Kaşgar şehrinin yetkilileri de benzer önlemler aldılar. Bu konudaki delil Komul’un ban-shi dachen Ven Xian’ının mesajında bulunabilir. “Tung-chi hükümranlığının 13. yılının 6. ayının başlangıcında (1864 Haziran’ın başları - A. Kh.) Kaşgar’dan kaçan Dunganların Karashar ban-shi dachen Ee Ci-li’nin bütün Dunganları yok ettiği konusunda bir dedikodu yaydıkları mesajını aldım… Haberler her yere yayıldı… Sadece, bunu öğrenen Dungan halk isyan etmedi, Dungan askerler de kumandanlarına nefret duymaya başladılar.”7 Dunganlara yönelik saldırılar Yarkent,8 Chuguchak9 otoriteleri tarafından da planlanmıştı, ancak bunlar daha sonraydı. Bu şehirlerdeki Dunganlar Ch’inglerin planlarını ifşa ettiler ve onlara karşı bir isyan başlattılar.

Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerindeki Ch'ing yetkililerin tek tek bütün Dunganları katletmeleri Ch'ing karşıtı kitlesel hareketleri caydırmak şöyle dursun daha da artırdı. 4 Temmuz 1964'te Kuçar'da bir isyan patlak verdi.10 Bu isyanın asıl sebebi Mançuryalı Çinlilerin Dunganların kökünü kazımak için hazırlık yaptıklarına dair söylentilerdi. Kuçar isyanında yer alanlar Ma Lung, Ma Can-bao, Su San-ge, Meşhur Akhun, Şemşeddin ve saire gibi liderler tarafından yönlendirilen Uygur ve Dungan topluluklardı. Sonuç olarak bu isyan, başında Han-Hoca diye ünvan verilen Hoca Raşiddin'in bulunduğu, Çin'den bağımsız bir devletin kurulmasına vesile oldu. Hükümet etme kabiliyetine sahip bir devlet ve ordu kurarak ülkenin güney ve doğusunda askeri operasyonlarla, ülke halkını Ch'ing egemenliğinden kurtarmaya çalıştı.

15 Temmuz 1864'te Urumçi'de Ch'ing karşıtı bir isyan başladı. Dungan askerler geceleyin Ch'ing garnizonu komutanı ve bir Mançuryalı olan Ye-bu-chung-ae'nin malikanesine saldırdı. Komutanın yardımcısı olan Dungan So Huan-chan'ın liderlik ettiği isyancılar Doğu Türkistan ve Cungarya'nın en büyük cephaneliğini ele geçirmeyi başardılar. Urumçi Dungan garnizonundaki askeri birliklerin yanı sıra Davut Halife'nin11 liderlik ettiği sivil Dungan nüfus da şehirde isyan etti. Sabah olunca şehrin Uygur nüfusu da isyancılara katıldı.

17 Temmuz 1864'te, Manas kasabasında bir isyan hareketi başladı. 6 Mart 1865'te Gucheng kasabasının isyancılar tarafından ele geçirilmesinden sonra Barkul hariç Urumçi bölgesi Ch'ing yönetiminden kurtarıldı. Burada Cin-cheng-go (Müslüman devleti) adı altında bir bağımsız devlet kuruldu. Davut Halife, Han (van) ilan edildi ve So Huan-chang Dungan devlet ordusunun generali ve genel kurmay başkanı oldu.

26 Temmuz 1864 gecesi Yarkent'de bir isyan başladı.12 İsyanın arkasındaki gerçek sebep, Ch'ing yetkililerin "kötü unsurları"13 tasfiye

etmek için gösterdikleri gayretti. Şehrin Uygur ve Dungan nüfusunun katıldığı isyanın liderliğini molla Hazret-Abdurahman yapmaktaydı. Ancak, liderler arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklar yüzünden burada bağımsız bir devletin oluşturulması neticesine ulaşılamadı.

Yarkent'i takiben, Hotan'da bağımsız bir devletle neticelenen bir isyan başladı. Hotan'daki isyanın gerçek sebebi, Çinli bir subaya hizmet ettiği için bir Hotan sakini ile eğlenip, dalga geçen yedi Hotan vatandaşının Ch'ing yetkililer tarafından insanlık dışı bir şekilde cezalandırılmasıydı.14 Şehirde iktidarı ele geçirdikten sonra isyancılar başyargıç Habibullah-hoca'yı kendilerine yönetici olarak seçtiler.

Hotan'dan sonra Turfan'da da Ch'ing karşıtı bir isyan patlak verdi. Çin kaynaklarına göre, bu isyan 17 Ağustos 1864 tarihinde başladı.15 Turfan isyanının liderliğini Mahsum-han-hoca (bu şehirde yaşayan Kuçar hocalarından biri), Kasimcan (Turfanlı), Ayit-halife-hoca, Zait-halife ve Hacibaki-halife16 üstlenmişti. İsyancılar Ch'ing yetkililerini yenilgiye uğrattılar ve Turfan bölgesinde pek çok yeri işgal ettiler.

1864 Kasımı'nın sonunda, daha önce Ch'ing yetkililerin Dungan nüfusunu katlettikleri17 Kaşgar'da18 Ch'ing karşıtı bir isyan başladı. Mançuryalı Çinli subaylar taburlarıyla birlikte isyanı bastırmada başarısız olarak kendilerini kaleye (yeni şehir) kilitlediler ve 1 Eylül 1865 tarihine kadar kuşatma altında kaldılar. Sonuç olarak, Kaşgar isyanı yerel Kırgız lider Sadık Bey'in başkanlık ettiği bağımsız bir devleti doğurdu. 1865'te ise eski Kaşgar yöneticileri ile doğrudan kan bağı taşıyan Buzruk-hoca bu devletin yöneticisi olarak atandı.

2 Kasım 1864'te Komul'da19 ve 19 Kasım'da Barkul'da20 isyanlar patlak verdi. Ancak, nüfuslarında önemli miktarda Çinli, Mançuryalı ve Moğol bulunmasından ve Kuçar ve Urumçi'deki isyancılardan söz

verdikleri desteği alamamalarından dolayı bu bölgede isyancılar başarılı olamadı.

Komul ve Barkul'u takiben Kulca da isyan etti.21 Ancak bu isyan yeterli güce sahip değildi ve Mançuryalı Çinli yetkililer tarafından bastırıldı. Kulca'nın Müslüman nüfusu 9 Kasım 1864 tarihinde Huey-ning ve Huey-yuan kasabalarında yeniden harekete geçti.22 Kulca isyanı Taranchin Sultanlığı ya da İli Sultanlığı diye adlandırılan bağımsız bir devletin oluşması sonucunu verdi.

Cungarya ve Doğu Türkistan'da Ch'ing karşıtı kitlesel harekete katılan son halk Chuguchak (Tachen) nüfusu oldu; burada isyan 27 Ocak 1865'te başladı.23

Chuguchak isyanı, yerel nüfusun önemli bir kısmını oluşturan yerel Mançuryalılar, Moğollar ve Çinlilerin Ch'ing yetkilileri desteklemesinden dolayı, Kuçar, Urumçi, Kaşgar, Hotan ve Kulca'dakilerin aksine, bir bağımsız devletin kurulmasıyla sonuçlanmadı.

Takip eden yıllarda Chuguchak isyancıları Chuguchak, Ulyasutay ve Kobdo24 arasındaki bölgede bir kaç kez tekrar harekete geçip Batı Moğolistan'da bir tehdit unsuru haline gelerek 1864-1871 yılları arasında Ch'ing yetkililerin güçlü olduğu bir nokta olan Barkul'a cephane ve yiyecek teminini engellediler.

Böylece, 1864'te başlayan Ch'ing karşıtı hareketler bütün Cungarya ve Doğu Türkistan'a yayıldı. Barkul ve Komul hariç bütün bölgelerde Ch'ing yetkililerin egemenliği yıkıldı.

Cungarya ve Doğu Türkistan'daki isyanlar, Doğu Türkistan'da Kuçar, Hotan ve Kaşgar; Cungarya'da Urumçi ve Kulca devletleri olmak üzere beş bağımsız devletin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu devletlerin her biri kendi toprak mülkiyetlerini genişletmeyi denedi. Ekonomik çıkarlar ve bağımsızlıklarını Ch'inglerden koruma ihtiyacı bütün isyancıların

birleşmesine ve bir birleşik devlet kurmalarına yardımcı oldu. 1867'de Kaşgar Hanlığı temel alınarak Doğu Türkistan ve Cungarya birleşti. Yeni devlete Yettishar adı verildi ve liderliğine Yakup Bey getirildi. 1870-1871 yılları arasında Urumçi Hanlığı da bu devlete katıldı. Böylece, 17. yüzyıl ortalarında Ch'ing İstilâcılar tarafından parçalanan Cungarya ve Doğu Türkistan'da yaşayan halklar devletlerini yeniden ihya etmiş oldu.25

1871'de Çarlık Rusyası ordularının İli bölgesinin bir parçasını geçici olarak işgal etmesiyle, İli Devleti (Sultanlığı) yıkıldı. Aynı tarihlerde, Yettishar devleti, Komul, Barkul ve İli bölgesi hariç, bugünkü modern Doğu Türkistan'ın bütün topraklarını kendine dahil etmişti.

Komul ve Barkul aşırı derecede stratejik öneme sahipti. Komul'da, Çin Seddi'nin Gan-su bölgesindeki son noktası olan Tsiayuy-guan'dan batıya doğru uzanan yaklaşık 800 km uzunluğundaki kumlu step / yarı çöl arazinin sona erdiği saha bulunmaktaydı. Şayet Mançuryalı Çinli hükümet Komul ve Barkul'a sahip olmasaydı, Yettishar Devleti'ni yıkmak için Çin'den Cungarya'ya dev bir ordu göndermesi mümkün olamayacaktı.

Sonuç olarak, 1864-1870 yılları arasında Komul ve Barkul bölgeleri isyancılar ile Mançuryalı Çinli ordular arasında durmak bilmeyen askeri hareketlere sahne oldu. Ch'ing orduları Komul'da ve özellikle de Barkul'da Kuçar ve Urumçi isyancılarına karşı güçlü bir direniş göstererek bu şehirleri isyancılara vermediler.

1864-1870 yılları arasında, Kuzey Çin'deki Nian-tsiunslar, Shen-si ve Gan-su bölgelerindeki Dunganlar tarafından yapılan isyanlardaki başarılı gelişmeler yüzünden Ch'ing yönetimi Orta Çin'den Cungarya'ya büyük bir sefer gönderemedi. Bu yüzden kendilerini, Komul ve Barkul bölgelerini ellerinde tutmak ve Urumçi bölgesinin Dungan isyancılarının Gan-su, Ch'ing-hay ve Shen-si bölgelerindeki isyancılarla birleşmelerini engellemek için harekete geçmekle sınırlandırdılar.

1864-1871 tarihleri arasında, Komul bir çok kez isyancılar tarafından ele geçirildi, ancak Ch'ing karşıtı isyanların bir sonucu olarak kurulan hanlıkların feodal uzlaşmazlıkları yüzünden isyancılar bu şehire yerleşemediler. 1871 yılı başlarında Yettishar Devleti Başkanı Yakup Bey, Dunganları yenerek, Urumçi Hanlığı topraklarını kendi topraklarına kattı.

Aynı tarihlerde Batı Moğolistan'daki ve Gan-su ve Shen-si bölgelerindeki durum Ch'ing yönetimi için hiç de iç açıcı değildi. Ch'ing ordularının 1870 yılı sonlarında bu bölgelerde yenilmesi yüzünden, Ch'ingler Komul ve Barkul'daki ordularının bir kısmını Batı Gan-su'ya göndermek zorunda kaldılar.26 Doğu Cungarya'daki Ch'ing otoritelerin durumları her geçen gün daha da zayıflamaktaydı. Ancak, Yakup Bey bu fırsatı değerlendiremedi. Doğu Türkistan ve Cungarya'nın önemli bir kısmını birleştiren Yakup Bey, bir taraftan İngiliz silahları ile donatarak ve sayılarını artırmak suretiyle ordusunu Çinlilere karşı sıkı bir şekilde hazırlarken, öte yandan bağımsız varlığının Ch'ingler tarafından tanınmasının yollarını araştırmakta, Ch'inglerle resmi temas kurmayı denemekte ve Pekin'e resmi bir mektup göndermekteydi.27 Ch'ing hükümetinin tercih edilir mizacını almayı deneyerek Yakup Bey, Doğu Cungarya'daki Ch'ing ordularına karşı herhangi bir kararlı askeri harekette bulunmadı; böylece Ch'inglerin bu bölgeyi ellerinde tutmalarına ve İç Çin'den ordularını hiç bir engele takılmaksızın sevketmelerine müsaade etmiş oldu.

Yakup Bey, devletinin varlığını, ancak Ch'ing hükümeti tarafından tanınırsa sürdürebileceğine inanıyordu. Askeri operasyonları sona erdirmesinin ve Komul ile Barkul'a el değdirmeden bırakmasının Ch'ingler tarafından kendilerine yönelik iyi bir niyet işareti olarak anlaşılacağını düşünen Yakup Bey Ch'inglerin Yettishar'ın bağımsızlığını tanıyacağını sanıyordu. Yakup Bey, doğu Cungarya'nın aşırı stratejik öneminin farkında

değildi; bundan dolayı da Ch'ing ordularını Komul ve Barkul'un dışına kilitlememiş ve kendi ülkesinin doğu sınırını Gan-su bölgesinin batısındaki Sing-sing-sia dağ geçidine kadar uzatmamıştı.

Yakup Bey'in Yettishar Devleti'nin Ch'ingler tarafından tanınmasını diplomatik yollardan sağlamaya yönelik teşebbüsünün sonuçsuz kalacağı başlangıçtan belliydi. Ch'ing hükümeti, Çin'e bağlı olsa bile, Doğu Türkistan'da bir devletin var olmasını istememekteydi. Yine'de Ch'ing yönetimi Yakup Bey'in dar görüşlü politikasından avantaj elde etmeye karar verdi. Ch'ing yönetimi Yakup Bey'e bir elçi gönderdi ve aynı zamanda da Doğu Cungarya'daki Ch'ing ordularının komutanına kendilerine karşı bir Dungan hareketini provoke etmeleri talimatını verdi. Ch'ing elçisi 29 Mart 1871'de Turfan'a ulaştı. Aynı tarihte, Yakup Bey görüşmeler gerçekleşemediği için Kaşgar'a gitmek üzere bu şehrin dışındaydı.

Yakup Bey'in pasifliğinden yararlanan Ch'ing yetkililer, isyancı güçlerin birliğini bozmak için Dunganları Doğu Türkistanlılara karşı harekete geçmeleri yönünde aktif şekilde provoke etmeye başladılar. 1871'de Ch'ing yetkililer, Yakup Bey'e karşı ortak mücadele için birlik kurmak üzere Çinli toprak ağaları taburunun lideri Kung Cay'ı Dunganların liderine gönderdi.28 Davut-halife Kung Cay ile işbirliğini reddetti ve Çin taburunu ateşle karşıladı. Hemen sonra, Kung Cay'ın taburu Manas civarında Dunganlar tarafından yok edildi. Yine de, 1872'de Dungan liderlerden biri olan Ma Tsin-guy taburuyla birlikte Yakup Bey'e karşı savaştı, fakat Daban-cheg civarındaki savaşı Yakup Bey'in ordusu kazandı.

1871-1872 yılları arasında hala Gan-su ve Shen-si'deki Müslüman isyanını bastırmakla meşgul olan Ch'ing hükümeti Yettishar Devleti'ne karşı ciddi bir taarruzda bulunamadı. Ancak 1872 yılı sonunda Ch'ingler, isyancı taburları Tarbagatay bölgesinden attılar ve bu bölgeye Zhung Cyuan'ın yaklaşık 3.000 askerden oluşan ordusunu yerleştirdiler. Aynı

tarihlerde, eskiden olduğu gibi, Yakup Bey, Ch'ing hükümetini görüşmeler için ikna etmeye çalşıyordu ve ordularına Ch'ing otoritelerine karşı harekete geçmemeleri konusunda kesin emir vermişti.29 Ch'ingler, 1873'de, Yakup Bey'in hareketsizliğinden faydalanarak Urumçi, Sanchji, Manas, Gumudi ve Rus ordusu işgali altındaki İli vadisi hariç, bütün Cungarya'yı ele geçirdiler. Aynı sıralarda, Ven Lin, Kuke-tsitay ve Ch'ing Lian tarafından komuta edilen Ch'ing ordularının asker sayısı 20.000'e ulaşmıştı.30

1873 sonbaharında Ch'ing hükümeti Tso Tsung-tang tarafından komuta edilen dev bir ordu oluşturabilmiş31 ve Çin'in batı bölgelerindeki isyanları bastırmıştı. Bay Yan-hoo'nun (Muhammet Eyüp-Biyan-hoo-?-1896) liderlik ettiği Dungan isyancıların önemli bir kısmı kuşatmayı yararak Doğu Cungarya'ya çekildi. 28 Ağustos'ta Bay Yan-hoo'nun ordusu Tsian-ciuan (Komul kasabasının doğu tarafında) civarında Ch'ing ordularının direnişini kırarak, Müslüman nüfusun da yardımıyla Komul'u özgürlüğe kavuşturdu. Sonra, Dungan isyancılar Ven Lin tarafından komuta edilen Ch'ing garnizonunun bulunduğu Mançuryalıların kalesini kuşattılar. Kuşatma 10 Ekim 1973 tarihine kadar sürdü.32Dungan ordusunun bir kısmı Barkul'a doğru harekete geçti, ancak şehrin girişinde Ch'ing orduları tarafından durduruldular. Çok kısa bir savaştan sonra yenilen Bay Yan-hoo'nun ordusu Ekim ayının ortasında geri çekilerek Turfan'a döndü.33 Bir süre sonra Bay Yan-hoo Yakup Bey'in desteğini istedi, bunun üzerine Yakup Bey Dungan ordularının Urumçi ve Manas'a yerleşmesine rıza gösterdi.34 Bay Yan-hoo Yakup Bey'e derhal Ch'inglere karşı bir savaş başlatma teklifinde bulundu. Ancak Yakup Bey, daha önce olduğu gibi, Pekin ile görüşme umuduyla Dungan liderin bu teklifini reddetti, aksine Ch'ing ordularına karşı askeri bir çatışmaya girmemesi konusunda ona emir verdi.35

1873 Kasımı’nda Dungan isyancıların son kalesi durumunda olan ve Tso Tsung-tang’a göre uzun bir süre Mançuryalı Çinli orduların önünde bir ‘demir duvar’ gibi duran Çin’in batı bölgesindeki Sudjou kasabası, cezalandırıcılar tarafından ele geçirildi. Bunu takiben, Ch’ingler Tso Tsung-tang’ın ordularından eskiden Gan-su’da konuşlandırılmış olan yaklaşık 30.000 kişilik bir bölümü Er-Ch’ing-ae, Tsin Shun ve Chjan Ee komutasında Cungarya’ya gönderdiler. 1874’te Cungarya’daki Ch’ing ordularının asker sayısı, Komul’a yerleşen 12.000, Barkul’da 5.000 ve Batı Cungarya’daki Guchen’de 25.000 olmak üzere toplam 42.000’e ulaştı.36

1874 Eylülü’nde Ch’ing hükümeti Yettishar Devleti’ne karşı bir cezalandırma seferi düzenlemeye karar verdi. Başkomutan olarak Ch’ing Lian ve onun yardımcısı olarak da Cin Shun atandı. Her ikisi de Mançuryalıydı. Tso Tsung-tang’a Ch’ing yönetimi tarafından Yakup Bey’in devletine karşı düzenlenen görevle ilgili olarak sadece finansman ve yiyecek sağlama konularında güvenilmekteydi.37

Bu karar alınmadan önce, gelecekte Cungarya ve Doğu Türkistan’da düzenlenecek cezalandırma operasyonlarına yönelik olarak Pekin’in hükümet çevrelerinde tartışılan iki planı vardı. Biri Ch’ing Lian’ın, diğeri de Tso Tsung-tang’ınkiydi. Birincisi Cungarya (Çoğunlukla Dunganlardan oluşan isyancılar tarafından ele geçirilen bölge) ve Doğu Türkistan’da aynı anda askeri operasyonlar düzenlemeyi öneriyordu; Tso Tsung-tang’ın önerisi ise Urumçi, Manas ve Cungarya’nın diğer bölgeleri hükümet orduları tarafından ele geçirilinceye ve bütün Dungan taburları yok edilinceye kadar Doğu Türkistan’da saldırı başlatmamaktı. Tso Tsung-tang kendi cezalandırma operasyonu planını hükümete önerdiğinde Ch’ing hükümetinin dikkatini iki noktaya çekti: 1) Turfan ve Daban-chen geçidine konuşlanmış, İngiliz silahlarına ve Avrupa benzeri eğitime sahip Yakup Bey ordularıyla zamansız çatışmalar; 2) Hem Dunganlara hem de Doğu

Türkistanlılara karşı eş zamanlı saldırının uygulanabilir olmaması, çünkü böyle bir saldırı Dunganların ve Doğu Türkistanlıların saflarını birleştirmelerine ve Yakup Bey'in Ch'inglerin kendisiyle görüşmeler başlatacağına olan umudunun sona ermesine sebep olacaktır.38

Bu önerileri tartışırken Çin feodal lordlarının Hung-an fraksiyonu, Ch'ing hükümetini Yettishar'a karşı cezalandırma seferine baş komutan olarak, Cungarya ve Doğu Türkistan'a yapılacak olan cezalandırma görevinin tahmini maliyetine dair rapor sunan kendi liderleri Tso Tsung-tang'ın atanması konusunda ikna etmeye çalıştılar. Onun tahminlerine göre, 1875'ten başlayarak bu seferi düzenlemek için yıllık masraf 8 milyon gümüş liangdı.39 Raporunda, Tso Tsung-tang ülkenin mali durumunun detaylı bir analizini yapıyor ve Çin'in batı bölgelerindeki isyanların bastırılması sırasında kendi ordularının finasmanı konusundaki emirleri tarif ederek, bahse konu olan yeni seferin bir kaç milyon gümüş liang miktarında yabancı kredi ve finansman desteğine ihtiyaç duyacağını Ch'ing hükümetine gösteriyordu.

Cungarya ve Doğu Türkistan'a yönelik cezalandırma seferinin finansmanı ve yabancı kredi alma konusunda Tso Tsung-tang tarafından önerilen projeler Çinli feodal ağaların saraydaki Bay-an (kuzey) fraksiyonu lideri Li Hung-chang'ın karşı hareketine sebep oldu.40 Li Hung-chang, Tso Tsung-tang'ın liderliğindeki Hung-an saray kliğinin güçlenen siyasi ve ekonomik durumuyla oluşacak şartlara uymayı istemedi.

Tso Tsung-tang'ın bahsi geçen raporu sunmasıyla Yakup Bey'in Ch'ing hükümeti ile görüşmeler yapmak üzere elçi göndermesi aynı zamana denk geldi. Tso Tsung-tang'a karşı koymak adına herşeyi yapabilecek olan Li Hung-chang, Cungarya ve Doğu Türkistan'ın ele geçirilmesine karşı olduğuna dair bir açıklama yaptı. Çin'in iç siyasi ve ekonomik problemlerine olduğu kadar uluslararası duruma da atıfta bulunan Li Hung-

chang, hükümetine, Yettishar Devleti'ni Çin'in bağımsız bir devleti olarak tanımayı önerdi, böylece bu devleti İstilâ etmenin sebep olacağı ekstra masraflardan da kaçınılmış olacaktı. Li Chuang şunları yazmaktaydı: "Bu bölgeler binlerce li'den daha fazla çöller boyunca uzanmaktadır ve ekonomik açıdan çok az gelişmiştir; bu da daha fazla masrafa maruz kalınmasına sebep olacaktır. Bunun yanı sıra, Doğu Türkistan toprakları Rusların mülkiyetindeki topraklara, değişik Müslüman ülkelerine… ve İngilizlerin kontrolündeki Hindistan'a bitişiktir. Bu ülkeler (Rusya ve İngiltere -A. Kh.) her geçen yıl bizden daha güçlü hale geliyorlar… Şayet büyük güçlüklerle de Doğu Türkistan'ı ele geçirsek bile kontrolümüz altında zorlukla tutabileceğiz… Bizim takvimimizi kullanacak olan Kulca, Urumçi ve Kaşgar'ın Müslüman liderlerine kendi devletlerini kurmaları için fırsat vermek daha yararlı olacaktır.41 Böylece Çin daha fazla masraftan ve güç kullanımından kaçabilir. Bu, atılması doğru olan tek adım olabilir."42 Çin'in donanma güçlerinin tehdit altında, tehlikede olduğunu ifade eden Li Hung-chang, Ch'ing hükümetini deniz sınırlarının savunulmasına konsantre olunması konusunda ikna etmeye çalıştı.43

Tso Tsung-tang ve saraydaki Huang-an fraksiyonundaki destekçileri, Cungarya ve Doğu Türkistan'ın her ne pahasına olursa olsun işgal edilmesi gerektiğini deklare ettiler. Tso Tsung-tang, Ch'ing hükümetinin dikkatini bilhassa bu bölgelerin stratejik önemine çekti. Tso Tsung-tang şunları yazmaktaydı: "Son zamanlardaki masraftan kaçınmak için batı seferini gerçekleştirmeye reddiye Çin'i Ch'ing'siz bırakmakla eşdeğerdir. Şayet biz bir adım geri atarsak düşman on adım ilerleyecektir, böylece sadece Gan-su bölgesi değil, Kobdo, Ulyasutay vesaire gibi bölgeler de tehlike altına girecektir. Ayrıca, masraflardan kurtulmak için batıya doğru sefer yapmayı reddetmek deniz savunmasına çok az fayda sağlayacaktır, ancak aynı

zamanda, batı sınırlarımızı savunma kabiliyetimize büyük zarar verecektir.44

Tso Tsung-tang, Çin limanlarına ulaşan yabancı devletlerin sadece kârlı ticaret ile ilgilendiğini, oysa Çin'in batısına yerleşenlerin her ne pahasına olursa olsun "Çin topraklarını" ele geçirmeye istekli olduğunu ileri sürmekteydi. Bu bakış açısına dayanarak, Tso Tsung-tang, ticarette faydalar sağlamak suretiyle doğudaki yabancı güçlere imtiyazlar verilebileceği, oysa Çin'in batısında "saldırgan ihtirasların" henüz yeşerme aşamasındayken köklü şekilde engellenmesi gerektiği ve bu amaca yalnızca Cungarya ve Doğu Türkistan'ın işgaliyle ulaşılabileceği konusunda Ch'ing hükümetini ikna etmeye çalıştı.45 Tso Tsung-tang, bu bölgelerin Yakup Bey'e destek veren İngiltere kadar Rusya tarafından yapılan saldırgan planların da hedefi olduğunu düşünmekteydi.46

Yukarıda bahse konu olan Ch'ing sarayındaki tartışma Çin'de yayınlanan İngilizce gazetelerde47 genişçe yorumlanmaktaydı. Hatta, Shanghai'da yayınlanan bir İngilizce gazete, büyük olasılıkla, Çin'in Doğu Türkistan'ı terkedeceği ve Tso Tsung-tang'ın ordularının Tsiay-gaun'da durdurulacağını ve Çin'e geri döneceğini yazmaktaydı.

Batı seferi konusundaki tartışma en üst noktasındayken 12 Ocak 1875 günü imparator Tung-chi (uygun isim Tsay Chun) geride doğrudan bir veliaht bırakmadan öldü. Çin tahtı, Tung-chi'nin üç yaşındaki kuzeni Guang-siuy'a (uygun isim Tsay Tian) verildi. Yeni imparatorun babası büyük prens Chun, Cungarya ve Doğu Türkistan'ın ele geçirilmesinden yanaydı. Küçük imparatorun altında imparator naibi olarak Chun, Tso Tsung-tang ve onun tekliflerine destek verdi. 1875 Nisanı'nda Tso Tsung-tang, Shen-si ve Gan-su bölgelerinin emperyal genel valiliği poziyonunu elinde tutmakla beraber imparator tarafından Cungarya ve Doğu Türkistan'daki askeri meseleler konusunda tam yetkili komiser olarak

atandı, Mançuryalı Tsin Shun da yardımcılığına getirildi. Ch'ing Lian Pekin'e çağrıldı.48 Ayrıca, Tso Tsung-tang'ın yabancı bankalar ve Shaghai'deki ticaret firmalarından istediği miktarda borç almasına izin verildi.

Tso Tsung-tang'ın Cungarya ve Doğu Türkistan'a cezalandırıcı askeri sefer planının ve uygun fonların, o sıralarda Çin'in kuzeybatı bölgelerinde konuşlandırılmış orduların erzak, cephanelik ve saire tahsisinin Ch'ing sarayı tarafından onaylanmasını müteakip batıya doğru sefer başlatıldı. 1876 Martı'nda Tso Tsung-tang kendi karargahını da Lan-chou'dan Cungarya ve Doğu Türkistan'a daha yakın olan Sudjou'ya taşıdı. 1876 yılı ortalarında Cungarya'ya yaklaşık 50.000 asker gönderdi. Bunların 23.000'i Doğu Cungarya'ya yerleşti.

Bu sırada, Yettishar Devleti lideri Yakup Bey, Tianşen dağlarının güney yamaçlarında, yani Cungarya ve Doğu Türkistan'a yol bağlantıları bulunan Turfan, Toksun, Daban-cheng ve benzeri diğer yerleşimlerin olduğu bölgelerde, askeri binalar inşa ederek savaş hazırlıklarına başlamıştı. 1876 baharında, Yakup Bey bu bölgelere yaklaşık 30.000 askerden oluşan ordular yığmıştı.49 Urumçi, Manas ve bitişiğindeki bölgelerin savunmasında Bay Yan-hoo liderliğindeki Dunganlara güvenmekteydi. Uygur tarihçi Molla Musa Sayrami'ye göre, 1876 yılı ortalarında Yakup Bey'in 25.000 askerden oluşan ordusu Toksun'a yerleşmişti, Urumçi ve Sanchi'ye (Chang-tsi) ise Ma Zhen-de ve Bay Yan-hoo liderliğinde 10.000'den fazla askerden oluşan taburlar yerleştirilmişti.50

Tso Tsung-tang, 1876 yılı ortalarında, Liu Tsin-tang ve Chan Ee komutasındaki Hung-an ordusunun bir huruc birliğini Cungarya'ya sevketti. Böylece ordusunun asker sayısını 70.000'e çıkararak Yakup Bey'in ordusunun iki katına ulaştı.51 Yakup Bey karargahını Turfan'a

taşıdı. Ch'ing ordularının artan üstünlüğü karşısında, Yakup Bey eskiden olduğu gibi, Ch'inglerle görüşmeler başlatma umudunu yitirmedi.

Tso Tsung-tang, Dunganlara karşı cezalandırma operasyonuna 1876 Şubatı'nda Tsin Shun komutasındaki bir orduyu Manas'a göndererek başlattı. Ancak, Hung-an ordusunun Liu Tsin-tang ve Chan Ee komutasındaki huruc birlikleri ulaşıncaya kadar Tsin Shun'un ordusu defalarca yenilgiye uğradı ve görevini başaramadı.52

1876 Ağustosu başlarında, Tso Tsung-tang yeni asker alımlarıyla ordularını güçlendirerek saldırılarını yoğunlaştırdı. Aynı tarihlerde, Yakup Bey ordularının bir bölümünü Dunganlara yardım etmek üzere Urumçi ve Gumudi'ye (Urumçi'nin kuzeybatısına doğru) sevk etmişti. Ancak, güçler eşit değildi. Kararlı / inatçı bir savaştan sonra Uygur ve Dungan taburları kaybetti. 18 Ağustos'ta Gumudi kasabası Maçuryalı Çinli birliklerce ele geçirildi, bu birlikler kasabanın müdafaasında görev alanlara ve kasabanın sivil sakinlerine acımasızca davrandılar. Bu şiddet eylemlerine Rus tacir İ. O. Kamensky şahit oldu, "Özellikle Dunganlara yönelik olmak üzere gaddarlığın sınırı yoktu, Dunganları katletmek iyi bir şans şeklinde algılanıyordu. Her kelle için askerlere iki lans (gümüş liang - A.Kh.) ödeniyordu. Buna şahit olan herkes çok kısa bir sürede Dunganların yok edileceğini düşünmekteydi. Kesinlikle masum olanlar ve hatta Mançurya ordusunun çeşitli kademelerinde hizmet vermiş olanlar bile tek tek öldürülmekteydi."53 Ölü sayısı 6.000'e ulaşmıştı.54 Yakup Bey'in ordusundan sadece küçük bir bölümü kuşatmayı yarabildi. Ancak, geri dönmeyi başarabilen ve aralarında pek çok yaralı bulunan askerler Yakup Bey tarafından hiç de adil olmayan sert bir şekilde cezalandırıldı. Bu durum Yakup Bey'in ordularının moralini çok olumsuz etkiledi.

Gumudi'nin teslim olmasından sonra, Yakup Bey ordusunun bir kısmını Toksun'dan Daban-cheng geçidine (Davanchen) kaydırdı ve Urumçi'yi

korumasız bıraktı. Bu fırsatı değerlendiren Ch'ing orduları Gumudi'nin ele geçirilmesini takip eden bir kaç gün içinde önemli bir zorlukla karşılaşmaksızın Urumçi'yi işgal ettiler. Şehirdeki Dunganlar Davanchen'e çekildiler.

Ch'ing ordularına karşı en güçlü direniş Manas vatandaşları tarafından gösterildi. Güney kalesi (şehirde güney ve kuzey kaleleri olmak üzere iki kale bulunmaktaydı) çevresinde yaklaşık 2 ay süren kuşatmadan sonra, Ch'ing ordusunun komutanı kuşatılan şehri gönüllü teslim etmeleri durumunda halka genel af ilan edecekleri sözünü verdi. 6 Kasım 1876 tarihinde açlık yüzünden umutsuzluğa düşmüş yaşlı, kadın ve çocuklar da dahil, yaklaşık 3.000 Dungan kaleden dışarı çıktı. Ancak, teslim olanların hemen hemen hepsi vahşice öldürüldü.55 Ch'ing orduları tarafından sivil halka uygulanan bu vahşetin ardından genel vali Kaufman Tso Tsung-tang'a bir resmi mektup göndererek protestoda bulundu.56 Şehir ele geçirildikten sonra Mançuryalı Çinli ordular Urumçi Dungan Devleti lideri Davut Halife'nin cesedini mezardan çıkararak herkesin gözü önünde parçaladılar.57 Manas'ın ele geçirilmesiyle, Tso Tsung-tang'ın orduları, İli vadisi hariç, Cungarya'nın işgalini tamamladı. Doğu Türkistan'a yönelik cezalandırma seferi ise kışın bastırması üzerine bir sonraki bahara kadara ertelendi.

1877 baharında, Tso Tsung-tang'ın emrine uygun olarak Liu Tsin-tang'ın ordusu Urumçi'den, Haydar-quli tarafından komuta edilen Yakup Bey'in 2.000 askeri ve Urumçi'den kaçan birkaç bin Dungan tarafından savunulan Doban-cheng geçidine kaydırıldı. Bundan bir süre önce ise Chane Ee'nin ordusu Komul'dan ve Siuy Chan-hoo'nun askerleri Muley-hae'den harekete geçerek, iki koldan, Hakim Han Tura tarafından komuta edilen Yakup Bey'in ordularının önemli bir kısmının yoğunlaştığı Turfan'a yöneldiler.

Liu Tsin-tang, ordusunu 18 Nisan gece yarısı harekete geçirip, yoğun siste gizlenerek, sabah saatlerinde Çinli askerlerce kuşatılmış olan Daban-chen surlarına doğru kaydırdı. Yakup Bey'in kaleye yerleşen ordusu, Ch'ing ordularının varlığını 18 Nisan sabahında kendilerine ateş açmaya başlamalarıyla farkedebildi.58

Kuşatma altındakilere katılmak üzere Toksun yönünden gelen ve Hayrullah tarafından komuta edilen takviye güçler Daban-cheng geçidi yakınlarındaki bir kayalık çukurda Mançuryalı Çinli askerler tarafından yok edildiler. Kuşatma altındakiler Çinlilerin saldırılarını cesurca geri püskürttüler. 3 gün süren başarısız teşebbüslerden sonra Liu Tsin-tang'ın orduları 20 Nisan'da surlara top atışına başladı. Bir top güllesi kalenin barut deposuna düştü ve depo infilak etti; kale yanmaya başladı. Patlama sonucu ağır kayıp veren Yakup Bey'in askerleri yanmakta olan kaleden kaçmak için teşebbüste bulundularsa da Ch'ing ordusunun durmak bilmeyen ateşi buna fırsat vermedi. Akşama doğru kale Liu tsin-tang tarafından ele geçirildi. Yakup Bey'in, garnizon komutanı Haydar-quli ve diğer altı komutanı dahil olmak üzere tüm savaşçıları tutsak alındı.

Daban-cheng kalesinin ele geçirilmesinden sonra Yakup Bey'in ordularını ve Kaşgar bölgesi nüfusunu etkilemek için Liu Tsin-tang Kaşgar'ın yerlilerinden yaklaşık 1.000 tutsağı serbest bıraktı ve gerekli geçiş izinleri ile yol paralarını verdi. Liu Tsin-tang bunu yapmakla, kendisinin sadece Fergana ve Taşkent'ten gelen yabancılar olan Andicanlara karşı savaştığı fikrini benimsetmeyi amaçlıyordu. Liu Tsin-tang sadece Haydar-quli ve altı komutanı yanında tutarak geri kalan tutukluları Urumçi'ye nakletti. Liu Tsin-tang'in tutukluları serbest bıraktığı haberi Yakup Bey'e ulaştığında, Yakup Bey Liu Tsin-tang'in bu taktiğinin çok tehlikeli olduğunu düşünerek geri dönenlerin şiddetli şekilde cezalandırılması emrini verdi.59 Yakup Bey'in bu önlemleri halkta ve ordu

mensuplarında derin infiale sebep oldu ve ordudaki çözülmenin daha da artmasına sebep oldu.

24 Nisan 1877'de, Daban-cheng'in ele geçirilmesinden sonra Liu Tsin-tang ordusunun 3.000 kişik bir kısmını Turfan'a, 7.000 bin kişilik bir diğer kısmını da oğlu Hakkulu Bey'in komutasında olan Yakup Bey'in 10.000 kişilik ordusunun yerleştiği Toksun yönüne gönderdi.

25 Nisan'da, Liu Tsin-tang'in askerleri yürüyüşe geçmeden bir gün önce, Subashi kanyonu yönünde önünün kesileceğinden korkan Hakkulu Bey, ordusunun sadece çok küçük bir kısmını Toksun'da bırakarak Karashar'a çekildi. Tahıl stoklarını yanlarına alamayacakları için, ayrılmadan önce, götüremedikleri tahılın yakılması emrini verdi.60

Liu Tsin-Tang, 26 Nisan'da, Toksun yakınlarında hareket halindeyken, Yakup Bey'in askerlerinin geri çekildiğini öğrenir öğrenmez tahılı kurtarmak için derhal piyadelerini, daha sonra da süvarilerini şehre gönderdi. Aynı gün Toksun, Liu Tsin-tang'in askerleri tarafından ele geçirildi.61 Tuzağa düşmekten korkan Liu Tsin-tang Turfan'dan gelecek olan Chan Ee ve Siuy Chan-hoo'nun ordusunu beklemek üzere ordusunun ilerlemesini durdurdu.

19 Nisan 1877 tarihinde, Hung-an ordusunun Chan Ee ve Siuy Chan-hoo komutasındaki diğer iki bölüğü Chiktym'den 10 km. uzakta bulunan Chan-tsiak'da birleştiler ve Yakup Bey'in ordusunun gelişmiş birliklerini yenilgiye uğrattılar. Aynı gün, Çinliler Chiktym'i ele geçirdiler, takip eden iki gün içinde de Pichan kasabasını… Yakup Bey'in askerleri Chikytm ve Pichan'dan çekildiler ve Liukchun'da toplandıktan sonra Çinlilere karşı direnişe geçtiler. 25 Nisan'da Liukchan'da kanlı bir savaş yaşandı.

Yakup Bey'in askerleri sayıca çok üstün olan düşman karşısında gevşeyerek Turfan'a çekildiler, takip eden gün Çinliler Turfan'a yaklaştı. Şehre 5 km. uzaklıkta Tso Tsung-tang askerlerinin bir saldırısı, Halim Han

Tura'nın ordusu ve Ma Zhen-dae ve Bay Yan-hoo tarafından komuta edilen Dungan taburlarınca tökezletildi. Daban-cheng'den yetişen Liu Tsin-tang'in ordusu Hakim Han Tura'nın ordusunu ve Dungan taburlarını yenilgiye uğrattı ve Turfan kalesine çekilmeye mecbur bıraktı. Ma Zhen-dae Ch'inglere karşı uzun süren bir saldırıda bulunurken, Hakim Han Tura ve Bay Yan-hoo geriye kalan askerleri ile birlikte önce Toksun kasabasına ve ardından da Karashar'a çekildiler. Turfan, Tso Tsung-tang'ın orduları tarafından ele geçirildi.62 Büyük miktarda tahıl ve cephane de ellerine geçti.

Daban-cheng, Toksun ve Turfan'ın ele geçirilmesiyle birlikte, kendilerinin söylediği üzere "Doğu Türkistan'ın kapıları" Tso Tsung-tang'ın ordularına açıldı. Mançuryalı Çinli orduların Doğu Türkistan'ın daha derinlerine nüfuz etmesi İngiltere'nin bölgedeki askeri çatışmaları durdurmak için arabuluculuk yapmak istediği yolundaki açıklaması yüzünden geçici bir süre için askıya alındı.

Molla Musa Sayrami'ye göre, "Savaş amaçları için, Yakup Bey 30.000 askere ve Turfan ve Toksun'da yeterli tahıla sahipti. Turfan'daki tahıl Ch'ingler tarafından ele geçirildi, Toksun'dakiler ise yakıldı."63 Ancak, Yakup Bey Ch'ing hükümetiyle ilişkilerin hala görüşmeler yoluyla düzelebileceği ihtimaline güvenmekteydi. Tso Tsung-tang'ın Cungarya ve Doğu Türkistan'a yönelik cezalandırıcı seferin başkumandanı olarak atanmasından sonra, Yakup Bey bir barış anlaşması teklif etmek üzere tekrar elçilerini gönderdi. Ch'ing generali, Yettishar Devleti'nin liderinin yaptığı teklifi reddetmeyip, kendisinin görüşmeler yapmaya yetkisinin olmadığını söyledi ve Yakup Bey'e doğrudan Ch'ing hükümeti ile temasa geçmesini önerdi.

Yakup Bey, aynı zamanda, Said Yakup'u Londra'ya göndererek çatışmanın barışçıl yollardan sona erdirilmesi ve Tso Tsung-tang'ın

ordularıyla askeri çatışmanın önlenmesi için İngiltere'den arabulucuk yapması çağrısında bulundu. Said Yakup, İngiliz hükümetine, Yakup Bey'in ileride Ch'ing hükümeti tarafından kendisine verilecek herhangi bir statüyü kabul edeceği tavsiyesinde bulundu. Bunun yanı sıra, Yakup Bey D. Forsight aracılığıyla İngiltere'nin Hindistan genel valisine, Ch'ing hükümetine boyun eğmeye hazır olduğunu bildirdi.

İngiliz hükümeti, Yakup Bey'in Pekin ile görüşme teklifini memnuniyetle kabul ederek, Orta Asya'da güçlenen Rusları dengelemek amacıyla ona arabuluculuk hizmeti sundular. İngiliz hükümeti arabuluculuk konusunda Çin hükümetine resmen tavsiyede bulundu ve Pekin'e Doğu Türkistan'daki meseleyi çözüme ulaştırmak üzere aşağıdaki üç şartı teklif etti:

"1. Emir Yakup Bey Çin'in hükümranlığını tanıyacak. Şu an yönetmekte olduğu ülkenin kontrolü Emir'e bırakılacak, ancak Emir arada sırada Pekin'e yani Çin'in Büyük İmparatoru'na temsilcilerle hediyeler gönderecek.

2. Kaşgar Hanlığı ile Çin arasındaki sınırlar tanımlanacak.

3. İhtiyaç duyulduğunda yardım etmek üzere karşılıklı bir yardım anlaşması imzalanacak."64

İngiliz hükümetinin arabuluculuk teklifi, donanma inşa etmek ve deniz sınırlarında savunmayı düzenlemek üzere batı seferine harcamak için fonların yeniden tahsisinden yana olan Li Hung-chang ve destekçileri tarafından onaylandı. Ancak, Tso Tsung-tang, önerinin Çin çıkarlarının korunmasını amaçlamadığını, aksine Orta Asya'da Rus nüfuzunu zayıflatarak bu bölgelerde İngilizlerin konumunu güçlendirmeyi amaçladığını belirterek İngiliz önerisine aktif bir şekilde karşı çıktı.65 Tso Tsung-tang, aynı zamanda, Ch'ing hükümetinin dikkatini, İli bölgesindeki

Rus işgalinin sona erdirilmesiyle ilgili sorunun ancak Yakup Bey'in devletinin imha edilmesiyle çözüme kavuşturulabileceği gerçeğine çekti.

Pekin'de, Yettishar Devleti'nin kaderi üzerine İngiliz temsilciler ile Ch'ing bakanlar arasında görüşmeler yapılırken, Yakup Bey Tso Tsung-tang'in rüşvet verdiği Niyaz Bey tarafından zehirlendi.66

Çin kaynaklarına göre ise, kötü şansı yüzünden umutsuzluğa kapılan Yakup Bey zehir içerek intihar etti.67 Ancak, bunların delilleri gerçekle pek uyumlu değildir. Çin kaynakları delillerini, Yakup Bey'in ölümünün gerçek sebeplerini saklama konusunda kişisel çıkarları olan Tso Tsung-tang'ın raporuna dayandırmaktadır. Çin kaynaklarının delilleri Uygur kaynaklar tarafından da konfirme edilmemektedir. Çin kaynakları ile Uygur kaynakları arasındaki tek küçük benzerlik ölümünün zehirlenme yüzünden olduğudur. Öldüğünde, Yakup Bey, Çin ve İngiliz hükümet temsilcileri arasında yapılan görüşmelerin sonuçlarını huzursuzca beklemekteydi ve kesinlikle intihara teşebbüs edemezdi.

Yakup Bey'e mektup, ferman ve diğer belgelerin müellifi, toplayıcısı, düzenleyicisi olarak hizmet eden Uygur tarihçi Molla Musa Sayrami'ye göre, Tso Tsung-tang'in ordularının Cungarya ve Doğu Türkistan'a cezalandırma seferini düzenlemeden önce, Niyaz Bey amcasını Ch'ing komuta düzenini öğrenmek ve Tso Tsung-tang'a işbirliği arzusunu ifade etmek için Tso Tsung-tang'ın karargahının bulunduğu Lan-chou'ya gönderdi. Bir kaç ay sonra, Niyaz Bey'in amcası yeğenine Lan-chou'dan bir mektupla döndü. Mektubu okuyup tartıştıktan sonra Niyaz Bey amcasını öldürdü ve aynı zamanda onu öldürdüğüne şahit olanları da katletti.68 Böylece

Tso tsung-tang ile yaptığı gizli anlaşmanın ortaya çıkmamasını garantiye almış oldu. Doğu Türkistan'ın yöneticisi olmak için çıldıran Niyaz Bey Ch'ing komutanının da yardımıyla Yakup Bey'i katletmek için

bütün hazırlıklarını tamamladı. Molla Musa Sayrami şunları yazmaktadır: “Niyaz Bey Yakup Bey’i katletmek için uygun bir an yakalayamadı… ve sonunda o an geldi… Kurla’da birliktelerken Niyaz Bey Yakup Bey’in kölelerinden birine rüşvet verdi… Köleye pek çok altın para vererek, ona zehir karıştırılmış bir fincan soğuk çay hazırlaması ve Yakup Bey ne zaman heyecanlanırsa ona bu çayı sunması talimatını verdi.”69 Aynı kaynak diyor ki: “Bir vakit Yakup Bey, Molla Kemaleddin Mirza’ya çok kızıp sopayla dövülmesi emrini verdi. İnfazın sona ermesini beklemeye sabredemeyerek bizzat kendisi dövmeye başladı ve bu kendisi susayıncaya kadar devam etti. Susayan Yakup Bey bir fincan soğuk çay istedi. Hizmetkar Yakup Bey’e derhal bir fincan soğuk çay getirdi ve o bunu içiverdi. Aslında o soğuk çay değil, ölümcül bir bade içmişti, yere yığıldı ve derhal ölüverdi, bütün vücudu mavileşmişti.”70

Yakup Bey’in ölümü konusunda N. İ. Veselovsky’nin tarifi de bir başka şahidin anlattıklarına dayanıyordu ve bu da bir zehirleme eylemine çok benziyordu.71

Daha ileri doğru gidecek olursak, şu da belirtilmeli ki, Doğu Türkistan’ın Ch’ingler tarafından ele geçirilmesinden sonra, 1878’de, Niyaz Bey, Tso Tsung-tang’dan sadece Yarkent şehrinin Hakim Beyliği (valiliği) ’ni aldı. Böylesine mütevazi bir ödülle tatmin olmayan Niyaz Bey, Ch’ing İstilâcılara karşı eyleme geçmeye karar verdi. Yarkent’te bir silah atölyesi kurarak çevresine insanlar toplamaya başladı. Ancak, Ch’ing otoriteler Niyaz Bey’in planlarını ortaya çıkardılar ve onu tutukladılar. Bir süre sonra ise intihar etti.72

Tso Tsung-tang Cungarya ve Doğu Türkistan çevresindeki durumun barışçıl yollardan çözümlenmesine karşıydı. Şunları yazmaktaydı: “Hiç bir şekilde Paşa’nın (Yakup Bey) varlığını sürdürmesine müsaade edilmemelidir”73 Yakup Bey’in 1877 yılı ortalarında katledilmesi Tso

Tsung-tang için çok uygundu. Doğu Türkistan'da durumun sakinleştirilmesi için İngiltere'nin müdahil olmasından sonra Ch'ing ordularının bölgedeki saldırıları geçici olarak askıya alınmıştı. Yakup Bey'in ölümü, Yettishar Devleti'nin yönetim çevrelerinin dağıtılması konusunda, -ki İngilizler bu yöneticilerin kalmasından yanaydı- Tso Tsung-tang'a yardımcı oldu.

Yakup Bey'in ölümünden sonra Doğu Türkistan üç parçaya bölündü. Kaşgar'da Yakup Bey'in oğlu Beykuli Bey, Aksu'da Hakim Han Tura ve Hotan'da Niyaz Bey bulunmaktaydı. Bir süre sonra bu yöneticiler arasında karşılıklı husumetler patlak verdi ve Ch'ing karşıtı güçlerin birliği tamamen ortadan kalktı. " 'Golos' (Ses) gazetesinin gerçekçi bir şekilde yazdığı gibi, Çinlilerin başarısına, Yakup Bey'in ölümünden sonra Yettishar'da (Kaşgar bölgesi - A. Kh.) patlak veren kargaşa da büyük katkıda bulundu."74

1877 ortasında Beykuli Bey 5.000 kişilik bir ordu ile Aksu'ya yürüdü. Hakim Han Tura ona karşı koymak için harekete geçti. Hakim Han Tura'nın ordusu Yada yakınlarında, Maralbaşı ile Aksu arasında, yok edildi, kendisi ise Orta Asya'ya kaçtı. Geriye kalan askerleri Niyaz Bey ile savaşmak üzere Hotan'a yürüyen Beykuli Bey'e teslim oldu.

Mançuryalı Çinlilerin Doğu Türkistan'a yönelik cezalandırma saldırısı başladığı zamanlarda, Karashar, Kurla ve Bay'a yerleşen Uygur ordusunun önemli bir bölümü karşılıklı husumet sırasında imha oldu, diğer bir kısmı ise Beykuli Bey tarafından Hotan'a götürüldü ve sadece önemsiz bir kısmı Bay Yan-hoo'nun Dungan askeri müfrezesi ile birlikte bu bölgede kaldı.

1877 Ağustosu'nda İngiltere'nin Yettishar'ın Ch'ing İmparatorluğu'nun vassal bir mülkiyeti olarak devam etmesi teklifini reddeden Pekin hükümeti Tso Tsung-tang'a, askıya alınmış olan cezalandırma kampanyasını Kaşgar'a doğru yeniden başlatma talimatı verdi.75

Eylül ayı başlarında, Chan Ee Turfan'ı terkederken Liu Tsin-tang'ın ordusu da Toksun'u terketti. Eylül sonunda Liu Tsin-tang'in ordusu,

batıya doğru daha ileriye gitmek üzere iki bölüğe ayrıldıkları Komysh, Ooshaktal ve Chukur bölgesini işgal etti. Liu Tsin-tang komutusundaki bir bölük, büyük kuzey yolu boyunca Karashar'a gitmek üzere yola çıkarken, Siuy Huen tarafından komuta edilen diğer bölük Bagraşkul gölünden kaynaklanan güney yolunu izleyerek Kurla için yola çıktı. 7 Ekim 1877'de Ch'ing birlikleri herhangi bir çatışmaya girmeksizin Karashar'ı ve 9 Ekim'de de Kurla'yı ele geçirdi. Çünkü isyancı ordu ve bütün vatandaşları bu şehirleri terketmişti.

Liu Tsin-tang isyancıları cezalandırmak üzere derhal ordusunu gönderdi. Ch'ing askerleri Bugur'da Bay Yan-hoo'nun Dungan taburları tarafından durduruldu. Burada kanlı bir savaşa tutuştular. Yenilgiye uğrayan isyancılar Kuçar'a çekildi. Liu Tsin-tang'ın süvarileri Bugur'dan 20 km. uzaklıkta Karashar ve Kurla'dan kaçan sivilleri yakaladı. Liu Tsin-tang askerlerine eli silah tutan herkesi öldürmelerini geriye kalanların da evlerine geri döndürülmeleri emrini verdi. Liu Tsin-tang tarafından komuta edilen bir süvari taburu “kaçan bir Müslüman kalabalığını atlarıyla çiğnediler.”76

19 Ekim 1877 tarihinde Liu Tsin-tang'in ileri uçtaki birlikleri Kuçar'a yaklaştı. Bunun üzerine Bay Yan-hoo taburuyla birlikte daha batıya çekildi. Ana vatanlarını terketmek istemeyen yerel Uygur nüfus ise taburlar oluşturarak Çinlileri durdurdular. Çok sefil bir şekilde silahlanmış olmalarına rağmen, isyancılar kahramanca bir direniş göstererek Ch'ing ordularını durdurdu. Savaşın şiddeti doruğa çıktığında Liu Tsin-tang'in ordusunun kendisinin komuta ettiği bölümü yardıma yetişti. Savaşan tarafların güçleri eşit olmaktan çok uzaktı. İnsan gücü ve silahlanma gibi bir çok faktör açısından isyancılardan kat be kat üstün olan Ch'ing birlikleri isyancıları yok ettiler ve Kuçar'ı ele geçirdiler.77

Ch'ing ordularına karşı bir diğer güçlü direniş örneği de Bay kasabasındaki isyancılar tarafından gösterildi. Çin askerleri kasabanın

kalesine günler süren başarısız saldırılarda bulundular. Ancak, Liu Tsin-tang'in, müdafilerin liderlerinden Muhammed-Tokhti ve diğerlerine ödüllendirme sözü vermesinden sonra, kasabayı 21 Ekim'de teslim ettiler. 24 Ekim tarihinde Çinliler Aksu'yu ele geçirdi, 5.000 askerden oluşan ordusuyla şehri savunan Beykuli Bey geri çekildi; 26 Ekim'de de Uçturfan teslim alındı.

Hotan'dan ayrılan Beykuli Bey 25 Ekim'de Yarkent'e ulaştı. Bu sefer de Yakup Bey tarafından Müslümanlaştırılan Hae Buyun liderliğindeki Çinli askerler Yangishar (Kaşgar şehrinin kalesi) kalesine içerden saldırdı ve kendilerini içeriye kilitlediler.78 Bu haber Beykulu Bey'in üzerinde büyük etki yaptı; çünkü pek çoğunun ailesi Yangishar'da yaşamaktaydı ve şimdi burası Çinlilerin eline geçmişti. Beykuli Bey ordusu ve maiyetiyle birlikte Kaşgar'a doğru yola çıktı. Yol boyunca ordusunun önemli bir kısmı firar etti. Kaşgar'a vardıklarında Beykuli Bey'in yanında kalan asker sayısı sadece 4.000-5.000 kadardı.79 Beykuli Bey 24 Kasım 1877 tarihinde Kaşgar'a ulaştı ve 20 gün boyunca Yangishar kalesine saldırılar düzenlemesine rağmen başarılı olamadı.

Kaşgar'da cereyan eden olaylardan haberdar olur olmaz Liu Tsin-tang, derhal, Huang Van-peng komutasındaki bir grup askerini Uçturfan'dan Kırgız göçmen kamplarını geçmek suretiyle ve Aksu'dan Guy Si-cheng komutasındaki bir başka asker grubunu da "büyük" yolu takip ederek Maralbaşı üzerinden Kaşgar'a gönderdi. Liu Tsin-tang'in kendisi de ordusunun geriye kalan kısmıyla Maralbaşı üzerinden Yarkent'e uzanan "büyük" yolu kesti.80 17 Aralık 1877 tarihinde, Liu Tsin-tang'ın ordusundan ilk iki grup Kaşgar'a yaklaştı.

O sıralarda Kaşgar'da bulunan Beykuli Bey ve Bay Yan-hoo ezici üstünlüğe sahip Ch'ing ordularına karşı önemli bir direniş örgütlenmesi yapacak durumda değillerdi. Bu yüzden, Ch'ing ordularını oyalamak üzere

geride küçük bir tabur bırakarak ordularının kalan kısmıyla birlikte Orta Asya ve Kazakistan'a çekildiler.81 Bay Yan-hoo'nun taburu 5.000 kişiden oluşmaktaydı.82 Beykuli Bey ve Bay Yan-hoo'nun şehirde bıraktığı savaşçıların direnişini kıran Ch'ing orduları Kaşgar'ı ele geçirdi. Aileleriyle birlikte kasaba ve şehir sakinleri de Çinli askerler tarafından öldürülme endişesiyle Beykuli Bey ve Bay Yan-hoo'nun birlikleriyle beraber ülke dışına kaçtı. Mülteciler, dağ geçitlerinden sınırı geçtikleri 1878 Ocak ayında dondurucu soğuğa karşı koymak zorunda da kaldılar.83

Yerel halkın çok zayıf bir direnişiyle karşılaşan Liu Tsin-tang komutasındaki Çin orduları 19 Aralık 1877'de Yarkent'i, 22 Aralık'ta Yangishar ve 31 Aralık'ta da Hotan'ı ele geçirdiler.

Bu şehirlerin ele geçirilmesinden sonra Ch'inglerin yaptıkları aramalarda çeşitli kalibrelerde 110 top, 10.000'den fazla at ve büyük miktarda tüfek ele geçirildi.84 Çinliler, sadece Kaşgar'da, isyana katılanların 74.980 gümüş liang değerindeki malına el koydular.85

Yakup Bey'in karısı, iki küçük oğlu ve üç torunu Yarkent'te yakalanarak Liu Tsin-tang tarafından derhal idam edildiler. Yarkent ve Hotan'ın ele geçirilmesinin ardından Liu Tsin-tang'in askerleri yaklaşık 7.450 kişiyi tutukladılar. Bunlardan Doğu Türkistan'da Mançurya karşıtı eylemlerde yer alan 1.166'sı Liu Tsin-tang'in emri ile halk önünde idam edildi, yabancı tüccarlar ve esnaflardan oluşan diğerleri ise ülkeden sürüldüler.86

İşgalin ilk günlerinde Mançuryalı Çin orduları Kaşgar'da herhangi bir baskı uygulamadı. Ch'ing karşıtı isyana katılan nüfusa karşı, ancak bütün atlarına el konulduktan sonradır ki, Tso Tsung-tang'ın "sian foo hou chao" (önce baskı, sonra ceza) politikasını uygulayarak, öç alma eylemlerine başladılar.

1877 yılı sonlarında, Tso Tsun-tang'ın cezalandırıcı orduları Kaşgar, Yarkent ve Hotan'ı ele geçirmek suretiyle Doğu Türkistan'da Mançuryalı Çinli feodal ağaların egemenliğini yeniden tesis etmelerine rağmen, Uygurların ve Kaşgar bölgesindeki diğer halkların Ch'ing karşıtı mücadeleleri devam etti. Çinliler, şehirleri ele geçirdikten sonra, Ch'ing karşıtı isyanlara katılanları, Yakup Bey'in yönetiminde resmi görevlerde ve askeri hizmetlerde bulunanların izini sürdüler. İsyana katılmakla suçlu buldukları herkesi en vahşi şekilde cezalandırdılar. Hatta daha önce yine Çinliler tarafından mezar taşı un ufak edilmiş, toprağı düzlenmiş olan Yakup Bey'in mezarı kazılarak cesedi çıkarılıp yakılmıştır.87 Mançuryalı Çinliler halkı korkutup sindirmek için, Yakup Bey'in kafasını Kaşgar kalesinin kapısının yanına astılar. Ch'ing karşıtı isyanlara katılan pek çok kişi ana vatanlarını terketmeyi reddettiklerinden ve aynı zamanda evlerine de dönemediklerinden dağlık bölgelerde gizlendiler ve buralarda taburlar oluşturarak işgalcilere karşı mücadelelerini sürdürdüler. 1878 sonbaharında bunlar, Orta Asya'ya göçlerinden dönen ve Aldaş, Hakim Han Tura, Abdurrahman ve Muhammed İslam (Abdurrahman'ın oğlu) 'ın liderliğini yaptığı soydaşlarıyla birleştiler. İki yıl boyunca isyancılar Ch'ing otoritelerine karşı Doğu Türkistan'ın batısında mücadele verdi. 1979 Kasımı'nda ise Kaşgar'ın batısındaki dağlık Oopal bölgesinde en büyük çatışma yaşandı. İsyancılar Tso Tsung-tang'ın orduları tarafından yenilgiye uğratıldı. 2.000 civarında isyancı öldürüldü. 1878 sonlarında - 1879 başlarında büyük kayıplar veren isyancılar Orta Asya'ya kaçtılar.88

Böylece, Tso Tsung-tang komutasındaki ordular 4 yıl içinde (1875-1879) Cungarya'nın bir bölümünü ve bütün Doğu Türkistan'ı yeniden işgal etti ve Ch'ing karşıtı eylemlerin son merkezini de baskı altına aldı. Bu bölgelerin Ch'ingler tarafından işgali aşırı vahşet, isyana katılanların, yaşlı, çocuk ve kadınlardan yüzbinlercesinin katledilmesini de beraberinde

getirdi. Günümüz Çinli tarihçilerinden Go Ing-dae şunları yazmaktadır: “Bu sefer savaş (1875-1879 arasında Tso Tsung-tang’ın komuta ettiği cezalandırma seferi - A. Kh.) Cungarya ve Doğu Türkistan halklarına büyük insan kayıpları ve büyük bir yıkım getirmiştir.”89

Ch’ing işgal güçleri bu cezalandırma seferi için toplam 26.452.630 gümüş liang harcadı ve bu paranın geri ödenmesinin bütün yükü Çin, Cungarya ve Doğu Türkistan’da çalışan kitlelerin omuzlarına yüklendi.

Cungarya ve Doğu Türkistan’ın tekrar işgal edilmesiyle, Sincan bölgesindeki sömürgeci Çin egemenliği yeniden tesis edildi. Bu bölgelerin, bağımsızlığını yitiren halkları da, yeniden Mançuryalı işgalciler ve yerel feodal ağaların çifte baskısı altına girdiler, ama yabancı saldırganlara karşı direnişlerini hep sürdürdüler.

1 Tsindin pindin Şen Gan Sincyan Khueitey Fanlyue (Shen-si, Gan-su ve Xing-tsiang bölgelerindeki Müslüman isyanının bastırılmasının en yetkin tarihi anlatımı). Pekin,1896. ts.70.R.

2 K. Usmanov. Vostanie v Kaşgare (1864 g Trudı Moskovskogo instituta vostokovedeniya”, sb. 5. M 1974, s.154.

3 Ditto.

4 Ditto.

5 Quoted from: K. Usmanov, Vostanie v Kaşgare, n. 154. Bu pasaj, K. Usmanov tarafından Molla Ashurhalife’nin oğlu Hacı Yusuf’un 1907’de kaleme aldığı “Tarih-i Yakup Bey” (Yakup Bey’in Tarihi) adlı el yazması kitabından alıntılanmıştır.

6 K.Usmanov. Vostanie v. Kaşgare, s. 155.

7 Tsindin pindin…, ts.76,l.7.

8 A.N. Kropatkin, Kaşgarya. SPG. 1879 s. 131.

9 Kari Kurban Ali. Kitabu Tarihh Carida-i Cadida (Novaya istoriya). Kazany, 1889, s. 66.

10 D. I. Tikhonov, Kuçar isyanının 7 Haziran 1864 tarihinde başladıgına atıfta bulunan Uygur kaynakalarına dayanmaktadır (D.İ. Tikhonov. Vostanie 1864 g.v. Vostoçnov turkestane" Sovetskoe vostokovedenie. 155- 1712). Bütün Çin kaynaklarında Kuçar isyanının aynı yılın 4 Haziranı'nda başladığı belirtilmektedir. (Tsindin pindin… ts. 68.l.2)

11 Davut-Halife (? -1871) Salar'da (Gan-su bölgesinde) doğmuş eğitimli bir kişidir. Çin kaynaklarında Todelin-Akhun ya da To Min-Akhun olarak geçmekte, Uygur kaynaklarında ise Lorin-tsia (Büyük), Lorintsia Halife ya da Davut Halife olarak geçmektedir. Rus kaynakalrında ise Lotay ya da Davut Hazret Lotay olarak adlandırılmaktadır. Davut Halife 1862'de Urumçi'ye geldi ve So Huan-chang'ın yardımlarıyla şehirdeki Dungan camilerinden birinin imamı oldu.

12 Tsindin pindin…, ts. 72.l.16-17.

13 A.N. Kuropatkin. Kaşgariya. s. 131.

14 D.A. İsiev. Khotanskoe vostanie. Tretyo nauçnaya konferentsia, "Obşestvo i gosudastro v K.tae. "Vip. l.M., 1972. s. 175-183.

15 Tsindin pindin…, tz. 77. l. 16-17.

16 N. Arist v. Ovoyne- Yakub-beka s dunganami v 1870 godu "Turkestanskie vedomosti" 1872, No 27-28

17 Tsindin pindin…, 86, l. 15-16.

18 K.Usmanov. Vstanie v. Kaşgare.

19 Tsindin pindin…, 86, l.15-16.

20 Ditto, tsz 84, l 7, 21-23.

21 G.E.Grum-Grjimayloyu, Opisanie putaşestviyv Zapadinyisi Kitay. SPB., 1986, s.5.

22 Khuzimin tsii (Müslüman isyanı). Çin'in yeni tarihinden derlenen materyaller. Bai Shou tarafından toparlanmıştır, V. 4. Shanghai, 1953, p. 330.

23 Tsindin, pindin…, tz: 107. l.7; Khyueymin tsi. T:4.s.331.

24 V.F. Şahmatov. Oçerki po istori uyguro-dungamskogo natsiomalno-osvoboditehlnogo duijenia v XIX v.- “Trudi Kazakskogo intituta natsionalnoykulturi” J.l.Almaata, 1953,s. 99; G.E.Grum-Grji-Maylo. Zapadnoya Mongoliya Uryanhayskiy Knay. T.2.l., 1926, s. 727.

25 Bkz.: D.A. İsiev. Natsionalno-osvoboditelnaya borba Uygurov (1864-1878) Gosudarstvo ietişar iego vneşnaya politika. M., 1972 (kand. dis).

26 Masyoşi Sibey kheytzu gemin teyanşi (The short history of the revolution of the Dungans in North-East [of China]). Shanghai, 1951, Tsindin pindin…, tz. 298, l.21.tz.228, l.8.

27 Tsindin pindin…, tz. a46, l.10-11; Molla Aysa Sayrami’nin oğlu Molla Musa’ya atfedilmektedir. 1903’te yazılmış olan Tarih-i-Emin (Emin Tarihi). - Kazan liderlerinin tarihi, 1905, p. 225. Daha fazla bilgi için: Tarih-i-Emin.

28 Ditto, ts. 253, L. 12.

29 A. Khocaev. Tsinkaya imperiya Dzungarie i Vostoçniy Turkestan. 11., 1979, s. 88-94.

30 Bir Mançuryalı olan Tsing Lian (1823-1885), 1899 yılında İli bölgesinde İli-can-tsan dachen (Doğu Türkistan ve Cungarya’da Ch’ing hükümetinin genel vali yardımcılığı) olarak atandı. 1861 yılında Yarkent’e gönderildi, 1863’te istifa ederek, Ch’ing sarayının onayını almaksızın Yarkent’ten ayrıldı, bu yüzden de konumundan uzaklaştırıldı. 1866’ya kadar, öncekiler göre daha düşük mevkilerde olmak üzere değişik görevlerde bulunduktan sonra, Ch’ing ordularının Cungarya’daki cezalandırma operasyonlarında yer aldı. 1873’ten itibaren bu operasayonları Tsing Lian yönetmekteydi. 1874’de Cin-cai dachen du-ban Xing-tsian tsiun-oo (Doğu Türkistan’da askeri meselelerden sorumlu imparatorluk

genel komiserliği) görevine atandı ve 1875'de görevden alınarak Pekin'e geri çağrıldı (Ch'ing Shi - Ch'ing Tarihi). V. 6. Taibei, 1963, p. 4911-4912;Tsindin pindin…, tz. 140.l.19)

31 1860'lı yıllarda Tso Tsung-tang T'ai-P'ings isyanını bastırmakta aktif şekilde yer aldı. 1866'da Shen-si ve Gan-su'nun genel valiliği görevine atandı. 1874'te Tso Tsung-tang, yaklaşık 5,000 kişilik iyi donanımlı bir ordunun baş komutanı olarak Shen-si, Gan-su ve Ch'ing-hai bölgelerindeki nian-tsiunslar ve Dunganlar tarafından başlatılan isyana karşı cezalandırma görevini üzerine aldı.

32 Khuzeymin tsii T. 4.s.341; Tsindin pindin…, tsz. 289.l. 8-10

33 Tarih-Emin, p. 225.

34 A. Khocaev. Tsinkaya imperiya…, s.63.

35 Ditto, p. 91-92.

36 Ditto, p. 64.

37 Tsin şi (Ch'inglerin tarihi). V. Taibei. 1971. s.322; Tsindin Pindin…, tsz. 289. l.8-10.

38 A. Khocaev. Tsinksaya impeniya…, s.65.

39 [Tso Tsung-tang]. Tso Ven-xiang ciuan-tsi (Tso Ven-xiang (Tso Tsung-tang) 'ın derlenen çalışmaları, V. 3. Taibei, 1968, p. 1849.

40 1875'te bir Çinli olan Lee Hung-jan Jeeli bölgesi genel valililiği görevinde bulunmaktaydı ve buna paralel olarak kuzey limanlarındaki ticaret için üst düzey yetkili olarak görev yapmaktaydı. Kontrolü altında bulunan deniz sınırlarının güvenliğinden sorumlu olduğu kadar Kuzey Çin'deki ordu ve donanmanın modenizasyonundan da sorumluydu. Çinli yüksek rütbeli görevlilerin oluşturduğu kuzey saray (bei-yang) fraksiyonunun lideriydi.

41 Feodal Çin geleneğine göre bir komşu devletin Çin takvimini tanıması Çin yönetiminin boyunduruğuna girdiği anlamına gelmekteydi.

42 [Lee Hung-jan]. Lee Wen djung gung ciuan-shu (Lee Wen-jung (Lee Hung-djang'un derlenen çalışmaları). [B. M.], 1905, ts. 24, L. 18-19.

43 M. İ. Sladkovski. İstoriya torgovo-ekonomiçeski otnoşeniya narodov Rossii Kitaem (do 1917 god.) M. 1974, s. 260.

44 Khueymin tsii T 4, S. 345-346.

45 Ditto.

46 Tsin şi. T.G. s. 4764.

47 M. L. Beles. Tso Tsung-tang. Kadim Çin'in Askerleri ve Devlet Adamları. Shanghai, 1937.

48 [Tso Tsung-tang]. Tso Wen-xiang gung ciuan-tsi. V. 3, p. 1854, .

49 Tarikh-e-Emeenie, p. 228.

50 Ditto, p. 224, 225.

51 Arhiv Vneşney Politiki Rossii (AVPR). f. Glov. azh. 1-9, on. 8.d.7.l.307.

52 Tsindin pindin…, tsz. 298.l.17–18

53 Cited asper: Oçerki istorii sovetski dungan, Frunze, 1967, s. 60

54 Tsindin pindin…, tsz. 300, l. 14.

55 L.İ. Duman. Bankhu-vojd duns kankogo vostaniya 1862-1877. M., 1936, s. 38.

56 Ditto.

57 Tsindin pindin…, tsz. 302, l.7. (Tszo Tszuntan). Tszo Vensyan GUN tsyuantszi. T.2; s. 1969-1970.

58 Van Dincan. Syantsyun tsz. (Itineraries of the Hung-an army). Nankin,1898, tsz.19.l.16; Tarikh-e emeenie s.227.

59 A.N. Kuropatkin Kaşgaria, s.l.15-21

60 Tarikh-e-Emeenie, p. 227.

61 Tsindin pindin…, tsz. 333. l. 15-21.

62 Ditto, tsz. 303, l.5-9, Van Dincan Syantszyun tszi. tsz.19l. 17; Khyeymin tszii. T.4. s.361.

63 Tarikh-e-Emeenie, p. 227.

64 Immanuel C. Y. Hsu. The Ili crisis- A study of sino-Russian diplomacy (İli krizi - Çin-Rus diplomasisi hakkında bir çalışma. Oxford, 1965, p. 42.

65 (Tszo Tszuntan). Tszo Venstan gun tsyuantszi. t. 3, s. 2035-2036-Da Tsin Tetszun tsinkhuandi şilu (Büyük Ch'ing Hanedanlığı'nın İmparatoru Detsung'un yönetim günlüğü). Tokio, 1937, tsz. 58.

66 Niyaz Bey (Niyah-hakim-bek), çocukluğundan beri, 1854'te isyancıların yanında yer aldığı Yarkent'te Ch'ing yetkililerine hizmet etmişti. Aynı yıl Kuçar'ın Kuçarlılar tarafından ele geçirildiği zaman da, Kuçar hocalarının yanında yer almıştı. 1866'da Yakup Bey Kuçar hocalarına karşı bir savaş başlatınca, Niyaz Bey ona yardım ederek güvenini kazandı ve Hotan şehrine vali olarak atandı. Bu tarihten itibaren Niyaz Hakim Bey olarak popülarite kazandı. Buna ilaveten Yakup Bey'in maiyetinde, onun mali meselelerinde yetkili duruma geldi.

67 Khueymin Tsii. T. 3, s. 44, 209; Da Tsin Detszun, Tszinkhuandi Shiki tsz, 55, 1.12-13 i dr.

68 Tarih-i-Emin, p. 262-263.

69 Ditto, p. 229.

70 Ditto, p. 228.

71 N.İ. Veselovskiy. Badaylet Yakub. bek atalik kaşgarskiy- "Zapiski arkhelogi çeşkogo obşestva" T.XI. vip. I-IV. SPB., 1898 s.102.

72 Tarih-i-Emin, p. 266-267.

73 Tsin şi T.6, s. 4764.

74 "Golos", 1878, no 13

75 Khuemin tsiit 4, s. 368.

76 Van Dincan; Syantszyun taz. 19, l. 22.

77 Tsindin pindin…, tsz. 304, l. 7.10.

78 A. N. Kuropatki n. Kaşgaria, s. 214; Tavih-i Eminie. s. 255: Tsindin pindin…, tsz. 3207, l.5

79 Tsindin pindin…, tsz. 305. l.5.

80 Khuemin tsii. t. 4, l. 372; Van Dincan. Syantezyun, tsz.19.

81 (Tszo tszantan) Tszo Vensyan gun tsyuantsiz, s. 2079-2081.

82 Mecunarodni otnoşeniya na Dulynem Vostoke. T.1.M, 1973, s. 141.

83 Ditto; A.N.Kuropatkin. Kaşgariya, A.215.

84 (Tszo Tszuntan). Tszo Vensyan guntsyuantszi, s. 2082.

85 Tsindin pindin…, tsz. 309, l.14.

86 Khuemin tsii. T.4. s.374; (Tszo Tszuntan). Tszo Vensyangun tsyuantszi, 2082.

87 N. Veselovskiy. Badaulet Yakub-bek atalik Kaşgarskiy, s.103.

88 Khueymin tszii. T. 4, s. 376-380.

89 Go İnde. Vey u er Şilyue (Uygurların kısa tarihi). Shanghai. 1952, n. 49.

Doğu Türkistan'da Üç Dönem (1911-1949) / Burhan Sayılır [s.714-722]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Çoğu Türkistan’ın tarihinde üç döneminden bahsedilebilir. İdari ve politik etkinlikler açısından ele alınan bu dönemler; bağımsız genel valiler dönemi (1911-1933), Sovyet politik egemenliği dönemi (1933-1944), Milliyetçi Çin dönemi (1944-1949) şeklindedir. Konuya geçmeden önce dönemler ile ilgili kişilerden bahsetmekte fayda vardır.

Genel valiler döneminde, Yang Tseng-Hsin, özellikle Sovyetlerin Doğu Türkistan’a yerleşmelerinde önemli rol oynamasıyla, Chin Shu-Jen ise bölgede izlediği baskıcı ve sistematik politikaları ile döneme damgalarını vurmuşlardır. Yine bu dönemde, bölgede çıkan ayaklanmalara önderlik etmeleri ile öne çıkan isimler vardı; Kumul’da Hoca Niyaz Hacı ve Salih Dorga, Turfan’da Mevsul, Maksut ve Mahmut Muhiti kardeşler, Karaşehir’de Hafız Beg, Bügür ve Küçar’da Timur Beg, Hoten’de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla, Kaşgar’da Osman Batur, Altay’da Şerif Han Töre gibi.

Sovyet politikalarının etkin olduğu 1933-1944 tarihleri arasında etkin rol oynayan kişiler arasında, Genel Vali Liu Wen-Lung ve yerine Sovyet yardımları ile işbaşına gelen Shen Shi Ts’ai, Sovyet kuvvetlerine karşı mücadele eden Müslüman Çinli General Ma Chung-Ying, Hoten’de Ma’nın kuvvetlerine karşı mücadele veren ve başarısız olup Hindistan’a geçmek zorunda kalan Mehmet Emin Buğra, Sovyetlerle işbirliği içine girerek devletin dağıtılmasında etkin rol oynayan ve akabinde Urumçi vali yardımcılığına atanan Hoca Hacı Niyaz, Sovyet-Milliyetçi Çin ve Hoca Niyaz Hacı sayılabilir.

1944-1949 yılları arasında Milliyetçi Çin yönetiminin etkin olduğu Doğu Türkistan siyasi hayatının yönlendirilmesinde etkin kişiler olarak, Shen Shi-Ts'ai'nin yerine göreve getirilen Wu Chung-Hsin, Wu'nun baskıcı ve sistematik politikalarına İli ayaklanmasına önderlik yaparak tepkisini ortaya koyan Ali Han Töre, 1940'tan itibaren Shen ile mücadele halinde olan Osman Batur, Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti'nin kurulması için yürütülen görüşmelere Milliyetçi Çin adına katılan ve daha sonra hükümet başkanı olan Chan Chih-Chung, görüşmelere Türk tarafı adına katılan Rahim Can Sabri, Ebu'l Hayri Töre ve Ahmet Can Kasimi, 1946'da yapılan anlaşma gereğince genel sekreterliğe getirilen Liu Min Chun, genel sekreter yardımcılıklarına getirilen Abdulkerim Abbas ve Salis, hükümet üyesi olarak görev alan Mehmet Emin Buğra, 1947'de yönetim değişikliği sonucu göreve gelen Dr. Mesut Sabri Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin, mevcut hükümeti azleden Milliyetçi Çin lideri Chiang K'ai Shek, hükümetin azledilmesinden sonra Dr. Mesut Sabri Baykuzu'nun yerine başkanlığa getirilen Burhan Şehidi, İsa Yusuf Alptekin'in yerine atanan Tao Tsi-Yao, Komünist Çinlilerle işbirliğine gidilmesi için Chiang K'ai Shek'e baskı yapan ve onun istifasından sonra cumhurbaşkanı olan Li Zung-Rın, Komünist Çin yönetiminin lideri Mao Tse-Tung, Sovyet uçağı ile Pekin'e giderken bir kaza sonucu ölen Ahmet Can Kasimi, General İshak, Abdulkerim Abbas ve Delil Han'ı saymak mümkündür.

Doğu Türkistan'da 1911 yılına kadar süren ikinci Mançu dönemi, Mançu İmparatorluğu'nun yıkılması ve yerine cumhuriyet ilan edilmesiyle son buldu. Yönetim değişikliği sırasında Çin'deki iç karışıklıkları fırsat bilen bazı genel valiler Doğu Türkistan'ı kendi iktidarları altında tutmaya başladılar. Bu valiler, Çin'de yeni kurulan cumhuriyet yönetimine karşı gelerek Doğu Türkistan'ı insiyatifleri doğrultusunda yirmi iki yıl yönettiler.1

1913’de Çin Cumhuriyeti Başkanı Sun Yat-Sen tarafından Doğu Türkistan’a genel vali olarak atanan Yang Tseng-Hsin, atanmasından kısa bir süre sonra iktidarını sınırsız bir güçle donattı. Bu dönemde Sovyetlerin Doğu Türkistan’a yerleşmelerinde önemli rol oynayan politikalar izledi ve Sovyetlerin burada beş yerde konsolosluk açmalarına izin verdi. Ayrıca merkezden habersiz olarak Sovyetlerle bir ticari anlaşma imzaladı. Bu uygulamalar Sovyetlerin Doğu Türkistan’daki etkinliğini arttırmaya başladı.

Yang’ın 7 Temmuz 1928’de öldürülmesinden sonra, genel vali olan Chin Shu-Jen’in baskıcı uygulamaları, Doğu Türkistan’da ayaklanmalar çıkmasına neden oldu. Şubat 1931’de ülkenin doğusunda yer alan Kumul’da Hoca Niyaz Hacı ve Salih Dorga ayaklanmalara önderlik ediyorlardı. Aynı yılın Mayıs ayında Kansu’daki Müslüman Çinli generallerden Ma Chung-Ying, bu ayaklanmaya yardım etmek için Kumul’a geldi. Kumul’da Çinliler yenilince, ayaklanmalar bütün ülkeye yayılmaya başladı. Aralık 1932’de Karaşehir’de Hafız Bey, 1933’te Bügür ve Küçar’da Timur Bey, Şubat 1933’te Hoten’de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla, Nisan 1933’de Kaşgar’da Osman Bey, Altay’da Şerif Han Töre, Kasım 1933’te Tarbagatay’da Müslüman Çinli Ma Hi-Ying önderliğinde ayaklanmalar çıktı. Sonunda İli ve Urumçi’ye bağlı birkaç yerleşim birimi dışında bütün ülke denetim altına alındı. Bu başarılar üzerine 12 Kasım 1933’te Kaşgar’da bağımsızlık ilan edildi. Hoca Niyaz Hacı’nın cumhurbaşkanı olduğu yeni devletin yönetiminde Sabit Damolla (Abdü’l-Baki Sabit Damullah) başbakan olarak görev aldı. Kaşgar ülkenin başkenti ilan edildi ve 3 Aralık 1933’te bir anayasa tasarısı yayınlandı.2

Doğu Türkistan’da bağımsız milli bir devletin kurulması hem Sovyet hem de Çin yönetiminde endişe yarattı. Urumçi’deki milliyetçi Çinliler ile Sovyet askerleri 12 Nisan 1933’te Genel Vali Chin’e karşı isyan ettiler. Bu

isyana karşı koymayan Chin, Sovyetler Birliği üzerinden Çin’e geçmek zorunda kaldı. Chin’in Doğu Türkistan’dan ayrıldığı gün, Çinli ve Sovyet isyancılarla Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti’nin bazı üyeleri arasında bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda kırk dört üyeden oluşan bir “Asayiş Heyeti” kuruldu. Asayiş Heyeti, eyalet hükümeti başkanlığına, genel vali olarak Liu Wen-Lung’u getirdi. Ayrıca, Askeri Direktörlük (Düben) rütbesi kaldırılarak birkaç subaydan oluşan bir “Askeri Şura” kuruldu. Bu teşkilatın başına, Mançurya’da Japonlara mağlup olup Doğu Türkistan’a iltica etmiş olan General Cing Yen-Ching getirildi. Urumçi’deki bu değişiklikler sonucu, Asayiş Heyeti merkezi Çin yönetimine bağlılığını bildirdi. Buna karşılık, Müslüman isyancılarla anlaşma yapılması için bir heyetin gönderilmesi ve Ma Chung-Ying’in Urumçi’ye yönelik tehditlerinin durdurulması isteniyordu. Bu arada Sovyetler boş durmayarak Urumçi’nin dış bölgelerindeki Türklerle savaş halinde olan Shen Shi-Ts’ai’ya -eğer Türkistan’da iktidar sahibi olmayı düşünüyorsa- yardımcı olacaklarını bildirdi. Bu tekliften cesaret bulan Shen, 14 Nisan 1933’te Asayiş Heyeti’nin toplantısını bastı. Bunun üzerine Askeri Şura sistemi kaldırıldı ve Shen geçici olarak Doğu Türkistan Askeri Direktörü seçildi.3

21 Eylül 1933’te Çinli general Ma ile yaptığı savaşın ağır yenilgi ile sonuçlanması ve 4 Aralık 1933’te Urumçi’nin Ma tarafından tamamen kontrol altına alınması ile birlikte Shen, Urumçi’deki Sovyet Konsolosluğu aracılığıyla Sovyet yönetiminden askeri yardım talebinde bulundu. Sovyetler daha önceki taahhütlerine göre hareket ederek, başta İli ve Tarbagatay olmak üzere iki yönden Shen’e askeri destek ve mühimmat gönderdiler. Sovyet birliklerinin Müslüman Çin kuvvetlerini yenilgiye uğratması üzerine Ma, Kaşgar’ı İstilâ etmek amacıyla harekete geçti ve burada Türkistan Milli Hükümeti’nin ordusu ile karşılaştı. Fakat Milli Hükümet güçleri asker ve mühimmat açısından yetersiz olduğu için geri

çekilmek ve hükümet merkezini Yeni Hisar'a taşımak zorunda kaldı. Kaşgar'ın boşaltılmasıyla birlikte Ma, kuvvetli bir direnişle karşılaşmadan buraya girdi. Ma kuvvetlerini takip eden Sovyet birlikleri, Maralbaşı Kazası'na kadar geldi. Sovyetler burada Ma'nın Batı Türkistan'a iltica etmesi halinde rahat bırakılacağını, aksi takdirde yakalanıp idam edileceğini bildirdi. Bunun üzerine, yetmiş kadar adamını yanına alarak Batı Türkistan'a geçme hazırlığında olan Ma, geride bıraktığı adamlarına Hoten üzerine ilerlemelerini emretti. Bu sırada Hoten'de bulunan Buğra, elindeki kuvvetlerle Ma'nın adamlarına karşı fazla direnemedi ve 15 Temmuz 1934'te Hindistan'a iltica etmek zorunda kaldı.4

Sovyetler, bir taraftan Ma'yı Batı Türkistan'a ilticaya zorlarken, diğer taraftan da Yeni Hisar'a taşınmış olan Doğu Türkistan Milli Hükümeti'ne bazı tekliflerde bulunuyordu. Buna göre, Hoca Niyaz Hacı Çin'den ayrılma fikrinden vazgeçecek ve milli hükümeti dağıtarak Doğu Türkistan Eyaleti Hükümeti başkan yardımcılığına getirilecekti.

Ayrıca Doğu Türkistan Eyaleti Hükümeti'nin askerleri Mahmut Muhuti'nin komutası altında Kaşgar, Yarkent ve Aksu vilayetlerine yerleşecekti ve Sovyet işgal kuvvetleri ile Shen, bu kuvvetlere dokunmayacaktı. Sovyet yönetimi bu tekliflerinin yerine getirilmediği takdirde milli hükümetin zorla dağıtılacağını, bütün Türkistanlı liderlerin yakalandıkları anda idam edilecekleri tehdidinde bulundu. Doğu Türkistan Milli Hükümeti'nin başkanı Hoca Niyaz Hacı, tamamen yok olmaktansa bu teklifleri kabul etmek niyetinde idi. Daha sonra 25 Şubat 1934'te Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyet yönetiminin tekliflerini içeren anlaşmayı imzaladığını Sabit Damolla'ya bildirmesiyle birlikte 2 Mart 1934'te Sabit Damolla başkanlığında 11 bakan ve komutanların katılımıyla bakanlar kurulu toplandı. Toplantı sonucunda Hoca Niyaz Hacı'ya sert tepkiler içeren bir karar yayınlandı.5

Bakanlar kurulu kararının kendisine bildirilmesi ile birlikte, Hoca Niyaz Hacı Çinliler ve Sovyetlerle birlikte Yeni Hisar'da bulunan Doğu Türkistan Milli Hükümeti'ne karşı büyük çaplı bir harekete geçti. 16 Nisan 1934'te hükümet üyeleri tutuklanarak Kansu'daki Çin makamlarına teslim edildi. Hükümet üyelerinin hapsedilmesinden sonra silahlı kuvvetler mücadeleye devam etti. Ancak bu güçler Çinlilerin, Sovyetlerin, Dunganların ve General Muhuti idaresindeki Hoca Niyaz Hacı'nın ortak saldırılarına karşı koyamadılar. Doğu Türkistan Milli Hükümet üyelerinden Başbakan Sabit Damolla ve Adalet Bakanı Zarif Kari Temmuz 1934'te Aksu'da, Ticaret Bakanı Satıbaldı Han da Taşkurgan'da idam edildiler. Doğu Türkistan Milli Hükümeti'ne karşı oluşturulan ittifakın Ağustos 1934'te zafere ulaşması ile birlikte Hoca Niyaz Hacı, Urumçi Genel Vali Yardımcısı olarak atandı. Ancak, Hoca Niyaz Hacı 1937'deki Abdu Niyaz'ın önderlik ettiği ayaklanmaya taraftar olduğu gerekçesi ile 1942'de idam edildi.6

İkinci Dünya Savaşı, Avrupa'da bütün hızıyla sürerken, Almanların tüm Avrupa gibi Sovyetler Birliği topraklarında da ilerlemeye devam etmesi, Sovyet yönetimi içinde olduğu kadar ülke dışındaki taraftarları arasında da büyük endişe yarattı.

Doğu Türkistan'da Sovyetlerin yardımlarıyla yönetime gelmiş olan Shen de tıpkı Sovyet yöneticileri ve diğer Sovyet taraftarları gibi yoğun endişeler taşıyorlardı. Shen'in taşıdığı endişenin temel kaynağı, Sovyetlerin Almanlara mağlup olması halinde, Milliyetçi Çin yönetiminin Doğu Türkistan'ı işgal edebileceği ve sahip olduğu iktidarını kaybedebileceği düşüncesiydi. Shen endişelerinin gerçekleşmesini beklemeden Milliyetçi Çin Hükümeti'ne (Nankin Hükümeti) kendileriyle işbirliğine hazır olduğunu belirterek bu işbirliğinin ana hatlarının belirlenmesi ve var olan sorunların bir çözüme kavuşturulması amacına yönelik bir anlaşma

imzalamak üzere Doğu Türkistan'a bir heyet göndermelerini istedi. Bunun üzerine, Nankin Hükümeti Mayıs 1942'de Kuzeybatı Askeri ve Mülki İşler Direktörü General Chu Shao-Leyang'ı Urumçi'ye gönderdi ve yapılan görüşmeler sonucunda iki taraf arasında Ocak 1943'te bir anlaşma imzalandı.7

Nankin Hükümeti ile yapılan bu anlaşmadan kısa bir süre sonra, Shen değişik gerekçeler ileri sürerek Sovyet yönetimine, kendilerine güveninin kalmadığını bildirdi. Sovyetlerden Doğu Türkistan'da bulunan asker, idareci ve istihbarat görevlilerini derhal ve tamamen geri çekmesini istedi. Ayrıca, Nankin Hükümeti ile olan ilişkilerini daha samimi hale getirmek için acil bir şekilde Doğu Türkistan'daki bütün Sovyet konsolosluklarını, Kumul ve Kaşgar'daki askeri kurumlarını ve Urumçi'deki uçak fabrikasını denetimi altına aldı. Shen, 1943 yılı sonuna kadar Doğu Türkistan'da bulunan tüm Sovyet askerleri güçlerini, idari ve siyasi kadrolara yerleşmiş Sovyet elamanlarını ve değişik iş alanlarında çalışan işçilerini sınır dışı etti. Bu gelişmeler üzerine, kendileri açısından ortamın tamamen olgunlaştığını gören Nankin Hükümeti, Kansu Eyaleti'nin Batı bölgelerinde beklettiği askeri birliklerini Doğu Türkistan'a yönlendirerek burayı fiilen işgal etti.8

Nankin Hükümeti, Doğu Türkistan'ı tamamen kontrolü altına aldıktan sonra buranın denetimleri altına girmesinde büyük pay sahibi olan Shen'i görevden alarak Orman ve Ziraat İşleri Bakanlığı'na atadı. Yerine de 30 Ağustos 1944'te, Moğol ve Tibet İşleri Komitesi Başkanı Wu Chung-Hsin'i getirdi.9

Wu Doğu Türkistan politikasını, Doğu Türkistan halkının Çin milletinden ayrı bir millet olmadığı,10 iki toplum arasındaki dil farkının, uzun süre birbirinden ayrı yaşamalarından kaynaklandığı, bütün Doğu Türkistan halkının Çinceyi öğrenmesi gerektiği ve Çince

bilinmedikçe kardeşlik bağlarının sağlamlaştırılamayacağı, Çinlilerin Doğu Türkistanlı kızlarla evlenmeleri gerektiği ve böylece iki toplum arasındaki kardeşlik, akrabalık ve sevgi duygularının artacağı fikirleri üzerine inşa etti. Dahası, Doğu Türkistan'ın sahip olduğu geniş topraklarına karşın nüfusunun az olduğu, bunun için de Çin'den göçmen getirilmesi gerektiği ve bununla birlikte nüfusun artacağı, dolayısıyla da Çinlilerle Doğu Türkistan halkının birbirlerine daha yakın olacakları ve aynı zamanda Çinceyi kolayca öğrenecekleri tezini savunuyordu. Belirlenen bu ilkeler doğrultusunda, Doğu Türkistan'daki bütün okulların teşkilatlanmaları ve ders programları Nankin Hükümeti'nin görüşlerini yansıtan bir şekilde değiştirildi. Eğitim ve öğretim dili olarak Çince zorunlu hale getirildi. Çok sayıda Çinli göçmen getirilerek Urumçi'ye yerleştirildi.11 Ancak, ani ve hızlı bir şekilde hayata geçirilen bu uygulamalar, halk arasında yoğun huzursuzluk yarattı.

Doğu Türkistan'daki gelişmeleri yakından izleyen Sovyetler, Ali Han Töre'ye Çinlilere karşı isyan ederlerse eski hatalarını tekrarlamayacaklarını, aksine her türlü yardımda bulunacaklarını, ayrıca kurulacak yeni hükümetin içişlerine kesinlikle müdahale etmeyecekleri garantisinde bulundu. Sovyetlerin Doğu Türkistan'daki gelişmelere bu kadar yakın ilgi göstermesindeki en önemli amaç, kendilerini daha önce Doğu Türkistan'dan çıkaran Çinlilerden bir çeşit politik hesap sormak ve ayrıca Japonlarla savaş halinde olan Milliyetçi Çin yönetimine Amerika Birleşik Devletleri'nin Doğu Türkistan üzerinden olası bir asker ve lojistik destek sağlama imkanını ortadan kaldırmaktı.12

21 Eylül 1944'te İli'de Töre önderliğinde ayaklanma başladı ve ayaklanma başarı ile sonuçlanınca 7 Kasım 1944'te bağımsızlık ilan edildi. Kurulan Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin başına hareketin önderliğini yapan Töre geçti.13

Bu sıralarda, 1940'tan beri bağımsızlık mücadelesi veren Osman Batur, Töre'nin hareketine katıldığını ve İli Hükümeti ile işbirliği içinde olacağını ilan etti. Bu işbirliğinin ilk somut sonucu, Tarbagatay'dan Çinlilerin çıkarılmasıyla oldu. Aynı dönemde Altay vilayeti de bağımsızlığına kavuştu. Bu örneklerin duyulması ve geniş katılımların yaşanması ile birlikte Doğu Türkistan'daki halk ayaklanmaları hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. Karaşehir, Kaşgar, Yarkent ve Hoten'in alınması için yoğun mücadele verilmeye başlandı. Töre kuvvetleri birçok yerde eşzamanlı olarak Çin kuvvetlerine üstünlük sağladı ve Urumçi'ye yöneldi.14

Sovyetler, Doğu Türkistan'daki milli oluşumdan kaynaklanan rahatsızlığını gidermek için bu kez siyasi nüfuzunu arttırmaya yönelik, Doğu Türkistan halkını hedef alan bir politika izlemeye başladı. Yerli halkın İli'deki konsolosluklarına başvurmaları halinde kendilerine Sovyet vatandaşlığı hakkı vereceğini ilan etti. Bu girişim doğrultusunda birçok Doğu Türkistanlı değişik nedenlerle Sovyet vatandaşlığına geçti. Bununla da yetinmeyip, Doğu Türkistan'ın içişlerine müdahale etmeye ve Töre'yi siyasal anlamda etki altına almaya çalıştı. Bu girişimlerden rahatsız olan Töre ile Sovyetler arasında yoğun bir soğuk savaş yaşanmaya başlandı.

Sovyetlerin, Töre'nin hem kendilerini yeterince ciddiye almamasından hem de Doğu Türkistan'da milliyetçi bir politika izlemeye devam etmesinden oldukça rahatsız olduğu bir gerçekti. Aslında rahatsızlığın altındaki en önemli neden, Doğu Türkistan'da milliyetçi hareketin başarılı olması halinde bu durumun kendi hakimiyet alanlarında bulunan Batı Türkistan topraklarında yaşayan Türklere örnek teşkil edebileceği ve böylece kendilerinin de büyük ayaklanmalarla karşı karşıya kalabilecekleri korkusuydu. Dolayısıyla, sonuçları beklenmeden Doğu Türkistan'daki milli hareketlerin kesinlikle başarısızlığa uğratılması gerekliydi. Bunun için Sovyetler, burada izledikleri politikalarına hız verdiler ve işi hükümetin

içişlerine müdahale etmeye kadar götürdüler. Sovyetlerin bu girişimleri, kısa bir süre sonra meyvesini verdi ve Töre üzerinde baskı kurmayı başardılar. Töre'ye, Nankin Hükümeti'nin kendilerini Doğu Türkistan Türklerini Çin yönetimine karşı isyana teşvik suçlamasıyla Birleşmiş Milletlere şikayet edebileceğini söyleyerek, bu sonla karşılaşmamak için Töre'den, Çin'den ayrılma fikrinden vazgeçmesini, hatta Nankin Hükümeti ile görüşmelere başlamasını ve sorunları barış yolu ile çözmesini istediler.15

Sovyetlerin bu isteklerindeki temel düşünce, yukarıda da belirtildiği üzere kendi topraklarındaki hakimiyetinin geleceği açısından Doğu Türkistan'da Türkçü bir politikanın izlenmesinin yerine, Çin yönetimi egemenliğinin daha yararlı olacağı yönündeydi.

Töre, Sovyetlerin görüş ve isteklerini görüşmek üzere kabinesini topladı. Yapılan uzun görüşmelerden sonra toplantıdan Sovyetlerin hiç de beklemediği bir karar çıktı: "Bütün Sovyet istekleri reddedilecek." Sovyetler, kabinenin aldığı kararın ardından daha sert bir tavır takınarak isteklerinin yerine getirilmemesi halinde, Doğu Türkistan hükümetine yönelik askeri güç kullanacakları tehdidinde bulundu. Bunun üzerine, bir taraftan Çin işgal kuvvetleri, diğer taraftan Sovyet politik hesapları arasına sıkışan Töre, kabineyi tekrar toplantıya çağırdı. Bu kez toplantıdan Sovyet tehditlerinin ciddiyetini ortaya koyan bir karar çıktı. Karara göre, hükümeti askeri bir güçle karşı karşıya bırakmaktansa sorunları barış yolu ile çözmek hedeflendi. Bu kararın ardından, Doğu Türkistan Hükümeti ile Nankin Hükümeti arasında Sovyet politikalarının yönlendirdiği barış görüşmeleri başladı.16

Görüşmelere ev sahipliği yapan Urumçi'ye, 2 Eylül 1945'te Nankin Hükümeti adına görevlendirilen Chang Chih-Chung başkanlığındaki Çin heyeti, 12 Ekim 1945'te Doğu Türkistan Hükümeti adına görüşmeleri

yürütecek olan Rahim Can Sabri, Ebu’l-Hayri Töre, Ahmet Can Kasimi’den oluşan İli heyeti geldi.17

17 Ekim 1945’te başlayan barış görüşmeleri yaklaşık sekiz ay sürdü ve ardından 2 Ocak 1946’da iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Ayrıca Eyalet Hükümeti’nin oluşturulması için de iki ek anlaşma yapıldı. İki taraf arasında imzalanan anlaşmanın maddeleri şu şekilde idi:18

1. Altay, Tarbagatay ve İli vilayetlerindeki milli mücadelelere katılan güçlerin dağıtılmaması ve bunların devletin bir askeri olarak bulundukları yerlerde kalması ve masraflarının da hükümetçe karşılanması,

2. Kaşgar ve Aksu gibi Türklerle meskun illerde, hükümete bağlı olmak üzere güvenliklerinin bulundurulmasına izin verilmesi,

3. Doğu Türkistan’daki Çin kuvvetlerinin ülkeden çekilmesi,

4. Doğu Türkistan halkına tanınan hürriyetin sebepsiz olarak kısıtlanmaması,

5. Doğu Türkistan’daki polis, jandarma gibi müdürlüklere ve bu kuruluşların er ve polis memurluklarına Türklerin getirilmesi,

6. Millet meclisi üyeleri, vali, kaymakam gibi mülki amirliklerin o bölgenin halkı tarafından seçilmesi,

7. Okullardaki derslerin yanı sıra “Çince”nin bir dil dersi olarak okutulması,

8. İli hükümetinin tasvip ettiği şahsın devlet kademelerinde görevlendirilmesini Çinliler kabul ettiği gibi, Çinliler tarafından gösterilen şahısların aynı şekilde İli hükümeti tarafından kabulü,

9. Dört bakanlıktan ikisine ve iki genel müdürlüğe İli’nin göstereceği Türk asıllı adayların getirilmesi,

10. Eyalet hükümet reisi muavinlerinden birine İli’nin göstereceği adayın getirilmesi,

11. Eyalet hükümet üyeleriyle, eyalet meclisinin azalarının çoğunlukla Türk olması.

Böylece Töre'nin başlattığı milli kurtuluş hareketi tam amacına ulaşmadan, Sovyet ve Milliyetçi Çin işbirliği ile ortadan kaldırıldı ve Doğu Türkistan'da yeni bir yönetim kuruldu. Yeni hükümetin temellerini atan anlaşma ile Doğu Türkistanlılar askeri, idari, sosyal ve kültürel açılardan temel haklar kazandılar. Anlaşma maddelerine genel olarak bakılacak olursa şu sonuçlar çıkarabilir. Bağımsızlık için ayaklanan kuvvetlerin ve bu kuvvetlere önderlik yapan kişilerin tanınması, Türklerden teşekkül etmiş ve ayaklanmalarda yer almış olan askeri birliklerin yeni kurulan devletin ordusu haline getirilmesi sağlandı, merkez ve taşra yönetimlerinde yer alacak olan yöneticilerin bölge halkı tarafından seçilmesi ilkesi getirildi.

Yeni kurulan karma hükümetin başına, barış görüşmelerinde Nankin Hükümeti adına görüşmelere katılan Chang, yardımcılıklarına ise Ahmet Can Kasimi19 ve Burhan Şehidi getirildi.20 Yeni kurulan karma hükümetin başına, barış görüşmelerinde Nankin Hükümeti adına görüşmelere katılan Chang, yardımcılıklarına ise Ahmet Can Kasimi21 ve Burhan Şehidi getirildi.22 Yeni kurulan karma eyalet hükümeti listesinde hükümet başkanlığına Ali Han Töre'nin getirilmesi beklenirken onun yerine Kasimi ve Şehidi'nin listede yer alması ve listede Töre'nin adının bile yer almaması şaşkınlıkla karşılandı.23

Kısa bir süre sonra, yapılan anlaşmaların gereklerini yerine getirmediği gerekçesiyle Chang'a karşı yoğun tepkiler oluşmaya başladı. Tepkiler çok geçmeden gösterilere dönüştü. Tepkilerin ve gösterilerin odağında, hükümetin başına bir Türkün getirilmesi talebi yer alıyordu. Artan tepkilerden rahatsız olan Nankin Hükümeti Chang ile görüşerek Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti'nin başına bir Türkün getirilmesine karar verdi. 29 Mayıs 1947'de alınan karar gereğince Doğu Türkistan Hükümeti'nin

başına Dr. Mesut Sabri Baykuzu getirildi. Genel sekreterlik görevinde de değişiklik yapılarak Liu Min-Chun'un yerine İsa Yusuf Alptekin genel sekreterliğe getirildi.24

Ancak, Doğu Türkistan'daki gelişmeleri yakından izleyen Sovyetlerin yönetim kadrolarındaki bu değişikliklere tepkisi çok gecikmedi. Çünkü yapılan değişiklikler eskiden beri burada aktif rol oynayan Sovyetlerin bilgisi dışında ve önerileri alınmadan yapılmıştı. Bunun üzerine Sovyetler, Doğu Türkistan'da kendilerine yakın isimleri kullanarak yeni yönetimin Sovyetler Birliği ile Milliyetçi Çin'in arasını açabilecek politikalar izleyeceklerini ve bu politikaların iki ülke arasında çok ciddi problemlerin yaşanmasına yol açacağı propagandasını yapmaya başladı. Ayrıca Doğu Türkistan'da yeni yönetim aleyhtarı küçük çaplı gösteriler ve isyan hareketlerine de öncülük etti. Çok geçmeden Sovyetlerin endişelerinin kendileri açısından yerinde olduğu görüldü. Çünkü, yeni yönetimin hükümet kadrolarındaki Sovyet yanlısı politikalar izleyen kişileri, hızlı bir şekilde yönetim kadrolarından tasfiye işlemine girişti ve milliyetçi bir çizgide yoğun politikalar izlemeye başladı.25 Bu durumdan son derece rahatsızlık duyan Sovyetler, bir taraftan Milliyet Çin Hükümeti'ne baskı yaparken diğer taraftan da basın ve yayın yoluyla hükümet üyelerini yıpratmaya yönelik yoğun bir karalama faaliyetine başladı. Özellikle, Batı Türkistan'da Uygur lehçesi ile çıkartılan "Şark Hakikati" adlı dergide bu karalama faaliyetlerinin boyutlarını görmek mümkündür. Ayrıca Taşkent radyosundan da buna benzer bir kampanya yürütülüyordu.26

Sovyetler daha etkin ve kesin bir sonuca ulaşmak için, Milliyetçi Çin yönetimi ile arası açık olan komutanlarla irtibata geçti. İlk olarak, Baykuzu'dan önce genel valilik görevinde bulunmuş olan ve Milliyetçi Çin yönetiminin geleceğini iyi görmeyen Chang ile ilişki kurdu. Chang, Sovyetlerin tekliflerini tereddüt etmeden kabul etti ve Nankin'de iki taraf

arasında Sovyetlerle bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, Sovyetler Chang'a Kuzeybatı Çin bölgesinde bir ordu oluşturulmasına yardım edecek, bu orduya gerekli kadroların yetiştirilmesini üstlenecek, bölge için bir hava gücü oluşturacak, ulaşımı sağlamak için ulaşım araçları verecek, tarımsal faaliyetlerin arttırılması ve madenlerin işletilmesi için ekipman ve bilgi yardımında bulunacak, gerektiği durumlarda da bölgeye kara kuvveti sevk edecek veya ekonomik yardımda bulunacaktı.27

Sovyetlerle Chang arasında bu işbirliği yaşanırken Doğu Türkistan'da ilginç bir gelişme oldu. Milliyetçi Çin lideri Chiang K'ai Shek 1 Ocak 1948'de Doğu Türkistan Hükümeti'ni azletti ve hükümet organlarına yeni isimleri atadı. Bu değişikliğe göre, Baykuzu'nun yerine Şehidi, Alptekin'in yerine Liu atandı. Ayrıca yeni yönetimde Buğra, Başkan Yardımcılığına ve Tao Tsi-Yao da Başkomutanlık görevine getirildi.28

Sovyetler, Chang aracılığı ile Komünist Çin kuvvetlerinin Doğu Türkistan'a girmelerine engel olmak ve burayı tamamen hakimiyeti altına almak amacındaydı. Bunun içinde Chang, daha önce yapılan gizli anlaşma gereği, Çin Komünistleriyle ilişkiye geçip onlarla da bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, Çin Komünistleri, gelecekte Doğu Türkistan'a askeri müdahalede bulunmayacaklar ancak belirli bir miktar görevli bulunduracaklardı. Çin Komünistleri, Chang ile bu anlaşmayı imzaladığı sırada, Ocak 1949'da Lin Piao, Mançu'ya hareket ederek Pekin'i işgal etti. Bu işgal, Milliyetçi Çin yöneticilerini büyük endişeye düşürdü. Bu endişe içinde cumhurbaşkanı yardımcısı Li Zung-Rın ve bir kısım Sovyet yanlısı Çinliler, Chiang'a komünistlerle anlaşma yapılması konusunda baskı yapmaya başladılar. Ancak herhangi bir anlaşma taraftarı olmayan Chiang, 22 Kasım 1949'da görevinden istifa etti. Chiang'ın istifası ile boşalan Cumhurbaşkanlığı görevine Komünistlerle anlaşma taraftarı olan cumhurbaşkanı yardımcısı Li geçti.29

Li, komünist Çin yönetimi ile anlaşma yapmak için görevlendirmek üzere General Chang'u Kansu'dan Nankin'e çağırdı. Chang oluşturulan bir heyetle Pekin'e hareket etti. Kendisinin aracılığı ile Li'in tekliflerini öğrenen Mao Tse-Tung, Li'nin bütün tekliflerini reddetti ve koşulsuz olarak kendi isteklerinin yerine getirilmesini istedi. Ancak Li de Mao'nun isteklerini reddetti. Karşılıklı restleşmeler yaşanırken Chang, Mao tarafından Pekin'de alıkonuluyordu. Bu durum Milliyetçi Çin yönetiminde olduğu kadar görüşmelerden değişik beklentileri olan Sovyet yönetiminde de kaygı uyandırdı. Zira, Sovyetlerin Chang aracılığıyla gerçekleştirmek istediği planlar Mao'nun bu hareketi ile bir anlamda suya düşmüş oluyordu.30

Sovyet yönetimi bu gelişme üzerine Komünist Çin yönetiminin güvenini kazanmak amacıyla, Komünist Çin yönetimine bir an önce Kuzeybatı Çin bölgesine girmelerini önerdi. Bu girişime kendilerinin de yardımda bulunacakları, bütün engelleri ortadan kaldıracakları, İli ve Altay'daki isyancı kuvvetlerin Çin Komünistleri ile işbirliği yapmalarını sağlayacakları garantisini verdi. Diğer taraftan da İli isyancılarına Komünist Çin yönetimiyle anlaşmalarını teklif ettiler. Mevcut durumdan yararlanarak bütün Doğu Türkistan'dan Çin askerlerini çıkarmak ve akabinde Komünist Çin kuvvetlerine karşı koymak düşüncesinde olan İli isyancıları önceleri bu teklife çok sıcak bakmamalarına rağmen Sovyetlerin bu düşüncelerine büyük tepki göstermesi ve askeri müdahale tehdidinde bulunması üzerine bu teklifi kabul etmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Sovyetler, İli ve Altay liderlerinden Ahmet Can Kasimi (Kasımof) ile birlikte milli kuvvetlerin başkomutanı General İshak, genel sekreter yardımcısı Abdulkerim Abbas (Abbasof) ve Altay Valisi Delil Han başta olmak üzere kalabalık bir heyeti Çin Komünistlerine bağlı kalacaklarını bildirmeleri için bir Sovyet uçağıyla Pekin'e gönderdi. Bu heyetin yola çıkış tarihinden

itibaren uzunca bir süre geçmesine rağmen Çin kuvvetleri Doğu Türkistan'ı tamamen hakimiyeti altına alıncaya kadar heyet ile ilgili herhangi bir haber alınamadı. Çin kuvvetleri Doğu Türkistan'daki hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Moskova ve Pekin radyolarında eşzamanlı olarak heyet hakkında açıklamalar yapılmaya başlandı. Açıklamalara göre, İli ve Altay liderleri, Ahmet Can Kasımof, İshak Bey, Abdulkerim Abbasof ve Delil Han, Mao'nun iktidara gelişini kutlamak için uçakla Pekin'e giderken 17 Ağustos 1949'da bir kaza sonucu öldükleri duyuruldu. Açıklamalardan birkaç gün sonra yanmış dört ceset İli'ye getirilerek burada toprağa verildi.31 Ancak bu kişilerin Sovyetler tarafından organize edilen bir suikasta kurban gitmiş olma olasılıkları kuvvetli ihtimaldi. Muhtemelen Sovyetler bu suikastla iki hedefe ulaşmaya çalışmışlardı. Bunlardan birincisi, İli isyancılarıyla Komünist Çin ve Milliyetçi Çin aleyhine yaptıkları anlaşmalardan Çin Komünistlerinin bilgi sahibi olmalarını engellemek, ikincisi ise, isyancıların ileride harekete geçerek kendileriyle Çin Komünistlerinin arasını açma ihtimalini ortadan kaldırmaktı.32 Sonuçta, bu uçak kazasıyla İli'de isyancıların ileri gelenleri ortadan kaldırılmış oluyordu.

Pekin'de General Mao tarafından alıkonulan Chang, Sovyetlerden artık fayda gelmeyeceği düşüncesiyle iktidarını garanti altına almak için Komünist Çin yönetiminden bir an önce Doğu Türkistan'ı işgal etmesini istedi. İşgali kolaylaştırmaya yardımcı olacak tüm hazırlıkları da yapmaya başladı. İlk olarak, bölgedeki Milliyetçi Çin Kuvvetleri Komutanı General Tao'dan teslim olmasını istedi ve kendisinden Komünist Çin kuvvetleri Kansu eyaletini işgal ettikten sonra, Doğu Türkistan'ı direniş göstermeden teslim etmesini ve bu amaca yönelik ortaya çıkabilecek bütün engellerin ortadan kaldırmasını istedi. Ayrıca Komünist Çin kuvvetleri, Doğu Türkistan'ın savunmasız teslimine yönelik çok sayıda bildiri hazırlatarak

dağıtmak üzere General Tao'ya gönderdi. Tao, Genel Sekreter Liu ve Urumçi Belediye Başkanı Chu Wu, Chang'dan gelen istekler doğrultusunda, Doğu Türkistan'ı işgale hazır hale getirmek için hemen harekete geçtiler ve öncelikle halkın ve milliyetçi liderlerin bu konudaki düşünce ve tutumlarını öğrenmeye çalıştılar.33

Mayıs 1949'da Komünist Çin kuvvetlerinin Shen-Shi eyaletine girmesi, Kansu'ya doğru harekete geçmelri ve bir Milliyetçi Çin Komutanı olan Tao'nun Doğu Türkistan'ı savunmasız teslim etme düşüncesi, buradaki milliyetçi Çin generalleri ile Türk liderleri arasında bir yakınlaşmaya neden oldu. Bu sırada General Tao Urumçi'deki karargahında, 11 Ağustos 1949'da yaptığı toplantıda, generaller başta olmak üzere Başkan Şehidi, Genel Sekreter Liu ve Urumçi Belediye Başkanı Chu Wu'nun huzurunda resmen teslim olma düşüncesinde olduğunu açıkladı. Toplantıda anti-komünist generaller Tao ve arkadaşlarına tepki gösterip onları ihanetle suçladılar ve kendilerinin böyle bir ihanetin içinde olmayacaklarını belirttiler. Artık Tao ile birlikte olamayacaklarını anlayan bu generaller de Doğu Türkistanlı liderlerle işbirliği yapmak zorunda kaldılar.34

Bir taraftan arkasına Sovyet desteğini alan, diğer taraftan da dünya politikasına hakim güçler tarafından ses çıkarılmayan Komünist Çin kuvvetleri Pekin'den sonra Çin'in diğer bölgelerini de ele geçirmeye başladı.

23 Eylül 1949'da Komünist Çin kuvvetlerinin Kansu'nun batısında bulunan Chu-Chuen'e girmelerinden sonra, Tao ve Şehidi 26 Eylül'de Pekin Hükümeti'nin emri altında olduklarını bildirdiler. Ayrıca Tao, 1 Ekim'de Chu-Chuen'e gidip Komünist Çin kuvvetlerinin Doğu Türkistan'a girmelerini istedi. Bunun üzerine Çin Komünist kuvvetleri, 13 Ekim'de Doğu Türkistan'ın Kumul bölgesine girdi ve buraya yerleştiler. Kasım ayından itibaren buradan diğer bölgelere asker sevkıyatı yapılmaya

başlandı.35 Böylece Doğu Türkistan'da uzun süre devam edecek olan Komünist Çin yönetimi dönemi başlamış oldu.

Sonuç olarak, Çin'deki yönetim değişikliği ile kendi hallerine kalan genel valilerin uzun bir zaman dilimi içerisinde kişisel amaçlarına hizmet eder ve bölge halkına yönelik artan baskıcı bir politikalar izlemeleri kendilerine karşı olan tepkilere yoğunluk kazandırdı. Tepkilerin ayaklanmalara dönüşmesi sonucu 1933'te Hoca Niyaz Hacı liderliğinde Kaşgar merkezli bir devletin kuruldu. Bu gelişme ile Doğu Türkistan üzerinde yoğun bir Sovyet etkisi başlamış oldu. Çünkü, Sovyetler Doğu Türkistan'da kurulacak tam bağımsız bir Türk devletinin, kendi toprakları içersinde yaşayan Türklere örnek oluşturabileceğini ve onlarında bağımsız birer devlet kurma amacıyla ayaklanabileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla böyle bir sorunu yaşamaması için Doğu Türkistan'daki bu oluşumun kesinlikle tam bir başarıya ulaşması engellenmeliydi. Aslında bu endişeyi Milliyetçi Çin yönetimi de taşıyordu. Bu nedenle Sovyet yönetimi ile Milliyetçi Çin yönetimi yanlarına bir kısım eyalet hükümeti üyelerini de alarak ortak hareket etmeye karar verdiler. Bu işbirliği çerçevesinde Sovyetler Hoca Niyaz Hacı'ya Çin'den ayrılma fikrinden vazgeçmesini, hükümeti dağıtmasını teklif ettiler. Buna karşılık olarak da kendisine Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti başkan yardımcılığını önerdiler. Tekliflerin yerine getirilmemesi halinde de liderlerin yakalanıp idam edileceğini açıkladı. Bu baskılar üzerine Hoca Niyaz Hacı Sovyet tekliflerini içeren bir anlaşmayı imzaladı. Ancak Hoca Niyaz Hacı bu hareketi yönetim kadrolarında ve halk arasında yoğun tepki ile karşılandı. Bunun üzerine Sovyet-Milliyetçi Çin-Hoca Niyaz Hacı kuvvetleri Kaşgar'dan Yeni Hisar'a taşınmış olan hükümete karşı harekete geçtiler. Hükümet bu harekete karşı koyamadı ve hükümet üyelerinden Başbakan Sabit Damolla, Adalet Bakanı Zarif Kardi ve Ticaret

Bakanı Satıbaldi Han idam edildiler. İttifakın 1934'te tam başarıya ulaşması ile Hoca Niyaz Hacı, Urumçi genel vali yardımcısı olarak atandı. Ne var ki 1942'de Hoca Niyaz, 1937'deki Abdu Niyaz'ın önderlik ettiği ayaklanmaya yardımcı olduğu gerekçesi ile idam edildi.

Sovyet politikalarının etkin olduğu 1933-1944 yılları arasında Sovyetler gerektiğinde güçlü bir Çin'in gerçekleşmemesi için Doğu Türkistan'da kendisine yakın isimleri Çin'e karşı, gerektiğinde ise Doğu Türkistan'daki milliyetçi oluşumları engellemek için Milliyetçi Çin'i Doğu Türkistan'a karşı harekete geçirmeyi başarabildiler.

1944-1949 yılları arasında Doğu Türkistan'da her ne kadar bağımsız bir Türk devletinin kurulduğu görülse de, bu dönemin büyük bir kısmı Milliyetçi Çin hakimiyetinde geçmiştir. Sovyetler bu dönemde de burada yaşanan siyasi gelişmeleri yakından izlemiş ve gerektiğinde kendi çıkarları doğrultusunda müdahalelerde bulunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın gidişatından Sovyetler açısından gelecek görmeyen Sovyet yanlısı yöneticiler, geleceklerini garanti altına almak için Milliyetçi Çin yönetimine yanaşmaya başladılar. Bu dönemde bölgede yoğun bir Anti-Sovyet hareket yaşandı ve Sovyet izleri bölgeden tamamen silinmeye çalışıldı. Ancak bu çalışmaları yapanlar Milliyetçi Çin yönetiminin buradaki kontrolünü sağlamasından sonra görevden alınmalarını engelleyemediler.

Milliyetçi Çin yönetimi tarafından bu dönemde göreve getirilen Wu Chung-Hsin, Doğu Türkistan politikasını bölgenin sistematik olarak Çinlileştirilmesi üzerine kurdu. Ancak sistematik olarak uygulanmaya başlanan politikalara tepkiler çok gecikmedi ve Ali Han Töre önderliğinde ilk ayaklanma başladı. Kısa bir süre sonra bağımsızlık ilan edildi. Bundan sonrada giderek artan bir yoğunlukta ayaklanmalar tüm bölgeye yayılmaya başladı. Sovyetler bu dönemde de Doğu Türkistan üzerindeki istikrarlı

politikalarına devam ettiler ve Ali Han Töre'den Milliyetçi Çin yönetimi ile anlaşmasını isteyerek Ali Han Töre üzerinde baskı kurmaya çalıştılar, kısa bir süre sonra da bunu başardılar. Bu gelişme ile Sovyetlerin burada Türkçü bir oluşuma izin vermeyecekleri bir kez daha görülüyordu.

Sovyet politikalarının etkin olduğu Milliyetçi Çin yönetimi ile Ali Han Töre yönetimi arasında yapılan görüşmeler sonunda 1946'da bir anlaşma yapıldı. Yapılan anlaşma gereğince Doğu Türkistan'da karma bir hükümetin kurulması kararlaştırıldı. Bu bir anlamda Sovyetlerin izledikleri politikaların bir başarısı sayılırdı. Ancak yapılan anlaşmaların gereklerinin yerine getirilmesi Doğu Türkistan'da huzurluk yarattı. Huzursuzluğun temellerinden biri de yönetimin başına bir Türkün getirilmesi idi. Neticede Çin yönetimi buradaki yönetimin başına Dr. Mesut Sabri Baykuzu'yu getirdi. Genel sekreter olarak da İsa Yusuf Alptekin'e görev verildi. İşte bu nokta Doğu Türkistan idari hayatında olduğu kadar sosyal ve kültürel alanlarında yoğun bir Türkçü politikalar izlenmeye başlandı. Bu politika eğitimden tarihe, kültürden yönetime kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştı. Bu dönemde Doğu Türkistan tarihindeki deyimiyle "Üç Efendiler" olarak ifade edilen Dr. Mesut Sabri Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra'nın isimleri ön plana çıktı.

Doğu Türkistan'daki bu Türkçü akım da çok geçmeden her zamanki gibi yine Sovyetlerin engellemeleri ile karşılaştı. Sovyetler mevcut yönetimdekilerin Sovyet yönetimi ile Milliyetçi Çin yönetiminin arasını açacağı gerekçesi bölgedeki yandaşlarını kullanarak yönetime karşı harekete geçti ve buna ilave olarak kendi toprakları içersindeki yayın organları ile menfi propagandalarına hız verdi. Sovyet çabalarını bir anlamda 1948'de hükümeti azletmesi ile Chiang K'ai Shek başarıya ulaştırmış oluyordu. Ancak bu azille başlayan süreç hem Milliyetçi Çin yönetiminin hem de Doğu Türkistan'ın yeni bir dönem yaşamasına neden

oldu. Şöyle ki, Chiang K'ai Shek'in yerine geçen ve öteden beri Çin Komünistleriyle anlaşma düşüncesinde olan Li Zung-Rin'in izlediği politikalar Komünist Çin'in hareket alanını genişletirken Li'nin Mao ile görüşmesi için görevlendirdiği General Chiang Chih-Cung'un Milliyetçi Çin ve Sovyetlerden umudunu kesmesi ve geleceğini garanti altına almak düşüncesiyle Komünist Çin yönetiminden Doğu Türkistan'a girmelerini önermesi Doğu Türkistan'ı yeni bir dönemle karşı karşıya bıraktı. Bu arada Chiang Chih-Cung'dan değişik beklentileri olan Sovyetler Chiang'ın bu tavırlarıyla tam bir fiyasko yaşadı. Bunun üzerine Komünist Çin yönetimi ile işbirliği yoluna gitti. Bu işbirliği Komünist Çin yönetiminin hareket sahasını Doğu Türkistan'ı da kapsayan geniş bir alana yayılmasına neden oldu. Komünist Çin kuvvetlerinin kısa süre içinde önce Kumul'a ve buradan da Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine girmeleri ile birlikte bölgenin tarihinde Komünist Çin dönemi başlamış oldu.

1911-1949 yılları arasında önce genel valilerin ihtiraslı yönetimlerini daha sonra Sovyet ve Milliyetçi Çin yönetimlerinin politik hesaplaşmalarını yaşayan bölgede, buradaki Türklerin kendi kendini yönetme çabaları da görüldü. Ancak milli oluşum çabaları her defasında kimi zaman Sovyetlerin, kimi zaman Milliyetçi Çin yönetiminin kimi zaman da her ikisinin ortak politikaları sonucu başarısızlığa uğratılmıştır.

1 Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, TTK Yayını, Ankara 1995, s. 158.

2 Hayit, a.g.e., s. 308; 1933'te kurulan Doğu Türkistan Devleti'nin Anayasa taslağında, devletin kimliği birinci maddede "şeriat devleti" olarak belirtilmiştir. İkinci maddede ise "Doğu Türkistan Devleti, cumhuriyet esasına dayalı olup, milletin refahı ve huzuru için çalışır" ifadesi kullanılmıştır. Yine Anayasa taslağında merkezi idare başlığı ile verilen bölümde, "devlet idaresinin başında şeriat üzere hükmeden devlet başkanı

bulunur” ifadesine yer verilmiş. Aynı bölümün ikinci maddesinde “devlet, halka, istişareye ve parlamentoya dayalı kurulur. Milletin irade ve arzusu onun halk temsilcileri ile ifade edilir” ifadesine yer verilmiştir (Hayit, a.g.e., s. 158); Doğu Türkistan Devleti bayrağının ortasında yukarı bakan bir hilal ve hilalin içinde bir tuğra, hilalin iki tarafında dualar, hilalin hemen altında yine dua içeren bir şerit ve bu şeridin sağ tarafında, “İslamiyet, azadlık”, sol tarafında “adalet, uhuvvet” kelimeleri yer alırken onun altındaki kısımda, “Yaşasın vatanımız Türkistan azadlığı. Kutluk bulsun İslam hakimiyeti” ifadeleri yer almaktadır (Hızırbek Gayretullah, Altaylarda Kanlı Günler, İstanbul 1977, s. 230).

3 İsa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan Davası, İstanbul 1992, s. 158.

4 Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan, Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul 1952, s. 31.

5 Hayit, a.g.e., s. 310.

6 Hayit, a.g.e., s. 318.

7 Alptekin, a.g.e., s. 167.

8 Buğra, a.g.e., s. 54.

9 Aynı yer.

10 1943-1944 tarihlerinde Mehmet Emin Buğra ile Çinli tarihçi Li-Dung-Fang arasında bu konuda Da Gung Ribao gazetesinde Çince olarak yoğun tartışmalar yaşandı. Mehmet Emin Buğra bu konudaki yazılarını 1948’de Urimçide birinci baskısı yapılan Kalem Küreşi (Kalem Savaşı) adında bir kitapta topladı. Bu kitap 1990’da Ankara’da da basıldı (Yunus Buğra, “Mehmet Emin Buğra’nın Mücadele Hayatından Örnekler”, Doğu Türkistan’ın Sesi, Yıl: 12, Sayı: 46, İstanbul, Ekim 1995, s. 13).

11 Alptekin, a.g.e., s. 170.

12 Alptekin, a.g.e., s. 171.

13 Hükümetin diğer üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hekim Han Hoca Beg, Genel Sekreter Abdurrauf, Maliye

Bakanı Enver Musabay, Eğitim Bakanı Seyfeddin Azizi, Adliye Bakanı Mehmed Can Nahdum. (Kazım Gültepe, "Tutsak Doğu Türkistan ve Bitmeyen Çin Mezalimi I.", Türk Dünyası, Sayı: 158, İstanbul 1996, s. 53).

14 İbrahim Yarkın, "Doğu Türkistan Göçmenleri İle İlgili Bazı Bilgiler", Türk Kültürü, 4 (38), Ankara, 1995, s. 61; Hızır Bek Gayretullah, a.g.e., s. 93.

15 Alptekin, a.g.e., s. 186.

16 Alptekin, a.g.e., s. 176; Gültepe, a.g.m., s. 54.

17 Alptekin, Esir Doğu Türkistan İçin, İstanbul 1985, s. 444.

18 Gayretullah, a.g.e., s. 94; Alptekin, a.g.e., s. 448.

19 Ahmet Can Kasimi Doğu Türkistan'ın kurtuluşu için gördüğü Sovyet yardımını savunmasından dolayı yer yer eleştirilere uğramıştır. Bu dönemde Doğu Türkistan'ın kurtuluşu için ileri sürülen dört tez vardı. Bunlardan birincisi, kimseden yardım almadan yerel imkanlarla sonuna kadar savaşarak bağımsızlığın elde edilmesini savunuyordu. İkincisi, Çinlilerle anlaşarak yarı muhtariyet elde edilmesini ve zamanla da bağımsızlığa kavuşulmasını savunuyordu. Üçüncüsü, Doğu Türkistan meselesini özgür dünya ülkelerine anlatarak, onların yardımıyla bağımsızlık elde edilmesini savunuyordu. Kasimi'nin de savunduğu dördüncü görüş ise, Çinlilerle savaşılarak istiklal elde edilemeyeceğini, Çinlilerin vereceği muhtariyet hakkının beklenmesiyle oyalanarak, buraya yoğun bir Çinli göçünün başlamasına olanak sağlanacağı ve bu yüzden de Sovyetlerin yardımıyla ivedi olarak Uyguristan Devleti kurulmasını savunuyordu. Bu görüşün en yoğun desteklenme dönemi özellikle 1947 yılına rastlar. Ahmet Can Kasimi ikinci görüşün sahipleri tarafından komünistlikle ve ülkeyi satmakla

suçlanmıştır. (A Şekür Turan, “Ahmet Can Kasimi”, Doğu Türkistan’ın Sesi, Yıl: 11, Sayı: 39-40, İstanbul, Ocak 1994, s. 40).

20 Karma Hükümetin diğer üyeleri şu isimlerden oluşuyordu. Liu Min-Chun Genel Sekreter, Celaleddin Wang İçişleri Bakanı, Rahim Can Sabri İçişleri Bakan Yardımcısı, Delil Han Sağlık Bakanı, Mehmet Emin Buğra Bayındırlık Bakanı, Say Zung-Shen Eğitim Bakanı, Seyfeddin Azizi Eğitim Bakan Yardımcısı, Canım Han Hacı Maliye Bakanı. (Gayretullah, a.g.e., s. 95); Yeni kurulan karma eyalet hükümeti listesinde hükümet başkanlığına Ali Han Töre’nin getirilmesi beklenirken onun yerine Ahmet Can Kasimi ve Burhan Şehidi’nin listede yer alması şaşkınlıkla karşılandı. Ali Han Töre’nin adı listede bile yoktu. (Alptekin, Doğu Türkistan Davası, s. 183).

21 Ahmet Can Kasimi Doğu Türkistan’ın kurtuluşu için gördüğü Sovyet yardımını savunmasından dolayı yer yer eleştirilere uğramıştır. Bu dönemde Doğu Türkistan’ın kurtuluşu için ileri sürülen dört tez vardı. Bunlardan birincisi, kimseden yardım almadan yerel imkanlarla sonuna kadar savaşarak bağımsızlığın elde edilmesini savunuyordu. İkincisi, Çinlilerle anlaşarak yarı muhtariyet elde edilmesini ve zamanla da bağımsızlığa kavuşulmasını savunuyordu. Üçüncüsü, Doğu Türkistan meselesini özgür dünya ülkelerine anlatarak, onların yardımıyla bağımsızlık elde edilmesini savunuyordu. Kasimi’nin de savunduğu dördüncü görüş ise, Çinlilerle savaşılarak istiklal elde edilemeyeceğini, Çinlilerin vereceği muhtariyet hakkının beklenmesiyle oyalanarak, buraya yoğun bir Çinli göçünün başlamasına olanak sağlanacağı ve bu yüzden de Sovyetlerin yardımıyla ivedi olarak Uyguristan Devleti kurulmasını savunuyordu. Bu görüşün en yoğun desteklenme dönemi özellikle 1947 yılına rastlar. Ahmet Can Kasimi ikinci görüşün sahipleri tarafından komünistlikle ve ülkeyi satmakla

suçlanmıştır. (A Şekür Turan, “Ahmet Can Kasimi”, Doğu Türkistan’ın Sesi, Yıl: 11, Sayı: 39-40, İstanbul, Ocak 1994, s. 40).

22 Karma Hükümetin diğer üyeleri şu isimlerden oluşuyordu. Liu Min-Chun Genel Sekreter, Celaleddin Wang İçişleri Bakanı, Rahim Can Sabri İçişleri Bakan Yardımcısı, Delil Han Sağlık Bakanı, Mehmet Emin Buğra Bayındırlık Bakanı, Say Zung-Shen Eğitim Bakanı, Seyfeddin Azizi Eğitim Bakan Yardımcısı, Canım Han Hacı Maliye Bakanı. (Gayretullah, a.g.e., s. 95).

23 Alptekin, Doğu Türkistan Davası, s. 183.

24 Buğra, a.g.e., s. 61.

25 Alptekin, a.g.e., s. 475; Yönetime gelen yeni kadrolar yoğun bir şekilde milliyetçi bir çizgi izlemeye başladı. Öncelikle devlet kadrolarındaki Sovyet yanlısı isimler azledilerek yerlerine milliyetçi isimler atanmaya başlandı. Sovyet yanlısı yayınlar yapan “Sinkiank Gazetesi”nin başına Polat Turfani tekrar getirildi ve gazetede Sinkiank (Xinjiang=yeni ufuk) Doğu Türkistan, Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar vb. gibi adların yerine; Türk kelimesi kullanıldı. Ayrıca bu gazetenin haricinde yerel halkın gazete ve dergi çıkarmaları ve bu gazete ve dergilerde Türk tarihi, dili, birliği gibi konuların işlenmesi özendirildi. Bütün okulların ders programlarına Türk tarihi ve din dersleri konuldu. Doğu Türkistan’daki öğretmenler Urumçi’ye çağırılarak, Mesut Sabri Baykuzu, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin tarafından, farklı olarak isimlendirilen Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar vb. gibi Türk gruplarının tek bir millet olduklarını vurgulayan konferanslar verildi. İsa Yusuf Alptekin Çin’de kurduğu Altay Yayınevini Doğu Türkistan’a taşıdı ve bu yayın evinde Türk tarihi, coğrafyası, kültürü ile ilgili yayınlar basılmaya başlandı. Yine bu dönemde ilk kez “Yusuf Has Hacip Kütüphanesi” adında bir kütüphane kuruldu. Bu kütüphanenin kitapları İsa Yusuf Alptekin tarafından 1938’de

Çin-Japon anlaşmazlığı sebebiyle Go Ci Len Mun Tun Ci Huy (Cemiyet-i Akvam-ı Müzaharat Kurumu) teşkilatı tarafından Çin'e taraftar toplamak amacıyla İslam ülkelerine gönderilmesi sırasında 1939'da geldiği Türkiye'den dönüşünde beraberinde getirdiği kitaplardı. (Alptekin, Esir Doğu Türkistan İçin, s. 367).

26 Taşkent Radyosu yayınlarında: "…Pantürkizm'in merkezi Ankara'ydı. Şimdi Urumçi'ye taşındı. Türkiye'de Pantürkizm'in temsilcileri Besim Atalay, Fuat Köprülü, Ziya Gökalp idi. Şimdi bunun temsilcileri Doğu Türkistan'da Dr. Mesut Sabri Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra oldu. Bunlar Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur gibi Türk olmayan halkları Türk yapmak istiyorlar…" (Alptekin, Doğu Türkistan Davası, s. 188; Gayretullah, a.g.e., s. 10); Mehmet Emin Buğra, Dr. Mesut Sabri Baykuzu ve İsa Yusuf Alptekin'e Doğu Türkistan tarihine geçmiş tabiri ile "Üç Ependiler (Efendiler)" denilmektedir.

27 Alptekin, a.g.e., s. 195.

28 Buğra, a.g.e., 63; Alptekin, Esir Doğu Türkistan İçin, s. 523.

29 Alptekin, Doğu Türkistan Davası, 202.

30 Alptekin, a.g.e., 203.

31 Hayit, a.g.e., s. 330; Buğra, a.g.e., s. 66.

32 Alptekin, a.g.e., s. 203.

33 Alptekin, a.g.e., s. 208.

34 Aynı yer.

35 Buğra, a.g.e., s. 69; Alptekin, a.g.e., s. 213.

Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin / Dr. Erkin Emet [s.723-728]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Mehmet Emin Buğra

Mehmet Emin Buğra, 1901 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten şehrinde saygın bir müderris ailesinde dünyaya geldi. Yörenin sayılı din alimlerinden olan babası Ferrittin Hacı'yı küçük yaştayken kaybetti. Dört erkek ve iki kız kardeşiyle beraber annesi Sekine Banu Hanım'ın terbiyesi altında büyüdü. Sekine Banu Hanım ise 1863 yılında Hoten bölgesinde bağımsız Hoten Hanlığı'nı kurmuş olan Abdürrahman Paşa'nın 2. göbekten torunudur. Hoten'de ilk tahsilini yaparken 10 yaşında annesini kaybetti ve amcasının himayesine girdi. 22 yaşında ise Karakaş nahiyesindeki o devrin ünlü medreselerinde Arap ve Fars dillerini öğrenerek dinî eğitimini tamamladı. 1922-1930 yılları arasında Hoten ve Karakaş Nahiyelerinde tefsir ve hadis konularında müderris olarak görev yaptı.

Yüksek ilmi ve hitabet yeteneğinden dolayı kısa zamanda bölgede ün kazandı. Uygur Türklerince saygın ve nüfuzlu din adamlarına verilen Hazretim unvanıyla anıldı. Günümüze kadar Mehmet Emin Buğra Doğu Türkistan'da Mehmet Emin Hazretim olarak yad edilmiştir. Genç yaştayken Arap ve Fars dillerinde şiirler yazmaya başlamıştı. Mehmet Emin Buğra o dönemlerde Doğu Türkistan'da yeni gelişmeye başlayan muasırlaşma faaliyetlerine aktif olarak katılmıştı.

Mehmet Emin Buğra genç Müderris ve talebeleri örgütleyip Türkistan üzerindeki Çin hakimiyetinin dehşet verici zulüm ve baskılarına karşı çareler aradı. Çin İstilâcılarının zulmü had safhada idi. Uygur Türkleri en basit insan haklarından dahi mahrum edilmişlerdi. Aslında çok mağdur durumda olan çiftçiler ve esnaflar ağır vergilerden başka Çin ordusuna ve

Çinli yöneticilere “alvang-selik” adıyla harç ödemek mecburiyetindeydiler. Bu haksızlığa karşı yükselen sesler hemen susturuluyordu.

Mehmet Emin Buğra işe önce bilimsel araştırma ile başlamıştır. Bunun için çevresindeki çok kısıtlı imkanlardan başka Hoten’den sürekli Hindistan’a gidip gelen tüccarlar ve hacılarla amcasının evinde sohbet toplantıları düzenleyip bilgi topluyordu. Elindeki kısıtlı imkanlarla dünyadaki gelişmeleri takip etmeye çalışıyordu. Doğu Türkistan davasını doğru bir şekilde devam ettirmemiz için kendi toplumumuzun tarihini, sosyo-ekonomik durumunu, dünyadaki gelişmeleri iyi takip etmemiz, öğrenmemiz gerekmektedir. Bugün Doğu Türkistan davasını yürütürken yapılan yanlışlıkların çoğu eskilerden ders almamak kendi halkımızı anlamamak, dünyadaki gelişmeleri iyi takip etmemekten kaynaklanmaktadır. Bugün dünyada teknoloji hızlı gelişmekte, biz Uygur Türkleri olarak bu ileri teknolojilerden iyi yararlanmalı, dünyadaki gelişmeleri iyi takip etmek suretiyle davamızın verimini arttırmalıyız.

1930 yılının sonlarına doğru Hoten’de Mehmet Emin Buğra önderliğinde Millî İnkılap Teşkilatı kuruldu. Ocak 1931’de Sabit Damolla Hindistan, Türkiye ve Hicaz gezisinden çok önemli bilgi ve tecrübelerle dönmüştü. Kendisi de adı geçen teşkilata katılmıştır.

Mehmet Emin Buğra önderliğindeki mücahitler, tahminen bir yıl süren gizli faaliyetlerden sonra, 20 şubat 1932 tarihinde Karakaş Nahiyesi’nde Muvakkat Hoten Hükümeti’nin teşkili kararlaştırdı. Bu hükümette Karakaş kadısı Mehmet Niyaz Alem Hükümet Reisi, Sabit Damollam başbakan ve Mehmet Emin Buğra da Başkomutan olarak seçilmişlerdir.

Silahlı ayaklanmanın önceden belirlenen tarihi Çinliler tarafından fark edilince ayaklanma 22 şubat 1933 günü acele toplanan 60 mücahidin katılımıyla Karakaş’tan başlatıldı. O gün Karakaş kurtarıldı. Kısa bir süre içinde Mehmet Emin Buğra önderliğinde Mücahitler, Batı’da Kaşgar’ın

Yenihisar Nahiyesi’nden, Doğu’da Dunhuang’a kadar olan bölgeleri Çin İstilâsından kurtarıp hürriyete kavuşturdular.

Mehmet Emin Buğra 12 Kasım 1934 tarihinde Kaşgar’da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin tesisine büyük katkılarda bulundu. Yeni kurulan Cumhuriyete ekonomik ve askeri alanlarda yardımlarda bulundu.

Döngenlerin ve Rus kuklası militarist Şing Şi Say’ın saldırılarına yenik düşen Mehmet Emin Buğra 1934 yılında Hindistan’a hicret etti. Bu arada Hindistan ve Afganistan’ın Doğu Türkistan’a sınırı olan Pamir ve Vahan yörelerinde silahlı toparlanma ve yurda dönüş faaliyetlerinde bulundu. Bununla Doğu Türkistan’ın Afganistan ve Keşmir sınırlarına yakın olan dağlık bölgelerdeki yörelerde gerilla savaşıyla toprağa sahip olduktan sonra, dünya kamuoyunun dikkatini çekmek ve yeniden Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesini başlatmak için çalıştı.

Batı Türkistan’ı İstilâ eden Ruslar ve Hindistan’da alevlenmekte olan bağımsızlık hareketinden çok tedirgin olan İngilizler sınır bölgelerindeki Mehmet Emin Buğra’nın silahlı bağımsızlık hareketinden çok endişeli idiler. Bu iki emperyalist devlet buna izin verilmesinin durdurulması için baskı yapıyorlardı. Mehmet Emin Buğra bölgedeki aktif faaliyetleri durdurdu ve Afganistan’a sığınmak zorunda kaldı.

Mehmet Emin Buğra Afganistan’da 1942 yılına kadar mülteci hayatı yaşarken hiçbir zaman köşesine çekilmemiştir. Aksine mücadelesini kalemiyle başarılı bir surette devam ettirmiştir. Dört senelik çileli yoğun çalışmalardan sonra eşsiz eseri Şarki Türkistan Tarihi’ni milletine bir armağan olarak bırakmıştır. Bu eser Doğu Türkistan’ın gerçek tarihini öğrenmek açısından çok önemlidir. Eserin yazılışından bu yana 60 yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen, eseri önce Çin Milliyetçi Hükümeti ve sonra Çin Komünist Partisi kendi iktidarı için bir tehlike olarak değerlendirerek, kitabın Çin’e girişini yasakladılar.

Mehmet Emin Buğra bağımsızlık mücadelesini daha etkin bir şekilde sürdürebilmek için Afganistan'dan 1942 yılında Hindistan'a geldi.

Bu sefer, Çin'in Hindistan'daki konsolosu Çin hükümetinin Mehmet Emin Buğra'nın Hindistan'da kalmasını uygun görmediğini bildirmiş ve Çin'e gitmesinde ısrar etmiştir. Mehmet Emin Buğra Çin'e gitmeyi reddedip Pişaver'e döner dönmez tutuklanıp altı ay göz hapsine alındı. Ancak Çin'e gitmek şartıyla 8 Ocak 1943'te serbest bırakılmıştır. 1945 yılına kadar, Çin'in savaş dönemi merkezi Chong Çing'de bulundu. Siyasi ve sosyal teşkilatlarda Doğu Türkistan davasını anlattı. Orada bulunduğu süre içersinde çok önemli çalışmalar yaptı.

1944 yılının sonunda Mehmet Emin Buğra Doğu Türkistan'a döndü. Doğu Türkistan'daki durum hiç de iç açıcı değildi. Merkezi hükümet Doğu Türkistan'daki baskısını gittikçe arttırıyordu. Bu durum karşısında, M. Buğra, halka, özellikle de gençlere millî şuur kazandırmaya çalıştı. Çin'den dönen mücadele arkadaşı İsa Yusuf Alptekin ile beraber Altay dergisinde ve Erk gazetesinde makaleler yazdı.

Bugünkü duruma baktığımız zaman o dönemin şartları hiç de iç açıcı değildir. Sadece Uygur Türkleri için değil bütün Türk halkları için, özellikle bağımsızlığına yeni kavuşan Türk Cunhuriyetleri ve diğer muhtar Cumhuriyetlerdeki gençlere milli suur kazandırmak bugün daha da önem kazanmıştır. 70 yıllık Rus İstilâsı ve 50 yıllık Çin İstilâsı şuursuz, milli duygularını kaybetmiş bir genç neslin yetişmesine yol açmıştır. Biz mücadelemizi sağlam zemine oturtabilmemiz için davanın dinamizmi olan gençlere milli şuuru kazandırmalıyız. Milli şuuru kazandırmak için de Mehmet Emin Buğranın yaptığı gibi gerçek tarih ve edebiyat aracılığıyla yapmak gerekmektedir. Çin İstilâcıları da Uygurları asimile etme politikasını milli edebiyatı yok etme politikasıyla başlamışlardır. Bilindiği üzere 1949'da Doğu Türkistan'daki Uygur Edebiyatı büyük yaralar almıştır.

1978’e kadar Doğu Türkistan’da belli ideolojiye dayalı, milli edebiyatı, milli kültürü yok etme eğitimi uygulanmıştır. Milli kültür, dini inanç ve milli edebiyat yok edilmeye çalışılmıştır. Bu yaptırımlar karşısında kendi kültür, örf ve adetlerine, milli edebiyatına sıkı sıkıya bağlı olan Uygur Türkleri, günümüze kadar her alanda kendi edebiyat ve kültürlerini korumak ve geliştirmek için mücadele vermişlerdir.

1976 yılında Mao’un ölümünden ve Çin’de uygulamaya konulan açıklık politikasından sonra, diğer sahadaki yasakların kalkmasıyla, milli edebiyat üzerindeki yasaklar da kısmen kalkmıştır. Eserleri yasaklanan ve uzun yıllar hapsedilen ünlü yazarlardan Abdurrehim Ötkür, Turgun Almas, Nim Şehit ve Zunun Kadiri bu dönem yeni Uygur Edebiyatının önemli yazarlarındandır. Doğu Türkistan’da milli şuurlanma konusunda yazar ve şair Abdurrehim Ötkür’ün İz, Oygangan Zemin (Uyanan Toprak) ve yüzlerce şiirinin önemi büyüktür. Orta yaşlı yazarlarımızdan Ferhat Cilan’ın Mahmut Kaşgari adlı romanı ve onlarca hikayesinin rölü büyüktür.

M. Buğra 1951 senesinde Türkiye’ye geldi. Türkiye’ye geldikten sonra da Doğu Türkistan davası için aktif şekilde siyasi ve sosyal faaliyetlerde bulundu. İstanbul’da kaldığı 1951-1954 yıllarında Türkistan adlı bir dergi yayınlamıştır. Dergi adeta Türkistan’ın her iki kanadının hürriyet mücadelesi organı görünümündedir. Türk dünyasına hitap eden ilmi bir dergidir. 1953 sonbaharında geçirdiği kalp krizi dolayısıyla M. Buğra’nın uzunca bir süre yatağa bağlı kalmasından dolayı derginin yayını durmuştur.

1953’te Ankara’ya taşınan M. Buğra artık T.C. vatandaşıdır. 1956’da Ankara’da Türkistan’ın Sesi adında aylık bir dergi yayınladığını görüyoruz. Bu derginin Doğu Türkistan sözcülüğü ağır basmaktadır. M. Buğra aynı tarihte The Voice of Turkistan adında üç aylık bir İngilizce dergiyi de yayına sokmuştur.

Mehmet Emin Buğra bütün çalışmalarında Türkistan'ın her iki kanadını göz önünde bulundurmaktadır.

M. Buğra, Türkiye'ye geldiği sırada soğuk savaş iyice kızışmıştı. Kore'de Çin ile Amerika çarpışıyordu. Türkiye Kore'ye asker göndererek yeni oluşan bloklaşmada Batı safında yerini almıştı. M. Buğra bu ortamı şöyle değerlendirmiştir:

"Bir yandan Doğu Türkistan'ın bağımsızlık hakkını, sözde de olsa, teslim etmesi için Tayvan hükümeti baskı altında tutulurken, diğer yandan Komünist Çin mahkumu Doğu Türkistan ve Komünist Rusya mahkumu Batı Türkistan, Kafkasya ve İdil-Ural halkları soğuk savaşta müşterek düşmanlarına karşı güç birliği yapmalı. Çin ve Rus emperyalizminin dünyayı kandırmasına seyirci kalınmamalı. İleride Komünist rejimler çöktüğünde esir Türkler de söz sahibi olabilmeli."1

M. Buğra, Türkiye'de yerleşik Batı Türkistanlı, Kafkasyalı, İdil-Ural ve Azerbaycanlı liderlerle bu amaçlar doğrultusunda işbirliği yaptı. Komünist rejimin çökeceğini kesin olarak söylemektedir.

Böylece gelişen işbirliği sayesinde bir yandan Asya ve Afrika'da konferanslara katıldı, değişik ülkelerde temaslar yaptı. Çin ve Eski Sovyet rejimlerinin yayılmacı, sömürgeci niteliğini gözler önüne sermeye çalıştı.

M. Buğra'nın bütün hayatını inceleyecek olursak, onun bir ileri görüşlü devlet adamı, politikacı, ulema, tarihçi, yazar, şair ve eğitimci kişiliğiyle kutsal Doğu Türkistan topraklarının 20. yüzyılda yetiştirdiği en büyük liderlerden biri olduğunu anlıyoruz. Ancak bugün Mehmet Emin Buğra'nın halkımız tarafından tüm yönüyle incelenip tanıtıldığı söylenemez. Vatan ve Türklük aşkıyla tutuşan bu büyük şahsiyeti bütün yönleriyle inceleyerek genç kuşaklara tanıtmak bizim borcumuzdur. M. Buğra'nın düşünceleri bugünkü mücadelemizde meşale olarak yolumuzu aydınlatacaktır.

M. Buğra'nın yukarıda da bahsettiğimiz gibi dava adamlığının yanında bir de edebî yönü de vardır. Bunu onun 1983 ve 1984 yıllarında kızı Fatma Hanım tarafından neşredilen Vatan Kaygısı adlı şiir kitabıyla, Kutluk Türkan Operatı adlı sahne eserine dayanarak söylüyoruz. Eserleri edebîlik bakımından olsun, dil bakımından olsun yüksek seviyededir. Konu itibarıyla da zengin bir içeriğe sahiptir. Eserlerinde Uygur Edebiyatı'nda yaygın bir şekilde kullanılan edebî vasıtaları ustalıkla kullandığını görüyoruz.

Kitapta bulunan şiirleri şekil yönünden inceleyecek olursak M. Buğra'nın divan edebiyatının yanında halk edebiyatını da çok iyi bildiği görülmektedir. M. Buğra'nın gazel, müseddes, muhammes gibi divan şiir şekillerinde yazmış olduğu şiirleriyle birlikte hece ölçüsüyle yazdığı Yurtum, Atamizning Öz Ogli Biz ve Oygan Millet gibi şiirleri de bulunmaktadır. Ayrıca şiirleri vatan sevgisi, Türklük ve tarih işlemektedir.

M. Buğra aynı zamanda bir opera yazarıdır. 1984'te neşredilen Kutluk-Türkan Opereti adlı sahne eseri Buğra'nın edebî yeteneğini ortaya koyan çatışmalarından biridir. 7 perde 17 sahneden ibaret bu tarihi operada 8. yüzyılda kurulan Uygur devletinin hakanı Yulug Hakanın oğlu Kutluk Tekin ile Kuça Hakanı Kün Han'ın kızı Türkan Terim'in aşkı ve bununla birlikte Uygur Devleti'nde ortaya çıkan karışıklıklar anlatılmaktadır.

M. Buğra bu tarihi operasında da vatan ve millet sevgisini ifade etmekten vazgeçmemiştir. Örneğin 2. Perdede yer alan bir şiirde şöyle denilmektedir:

Türk elining erlerimiz
Türkistandır yerlerimiz
Aksun kan terlerimiz
Menggü bolsun Türk eli
Yüzming yaşa ey hakan

Ulus bizning canımız
Yurt söymek imanimiz
Ulug Türklük yolida
Feda bolsun kanimiz
Menggü bolsun Türk eli
Yüzming yaşa ey hakan

Onun şiirlerinin konusunu belli başlı birkaç maddeye toplayabiliriz:

1. Hayatı boyunca Doğu Türkistan'ın Türk toprağı olduğunu savunan, o topraklarda yaşayan halkların bir olduğunu Çinlilere anlatmak için çabalayan Buğra gerçek bir vatanperver olmakla birlikte koyu bir Türk milliyetçisidir. Bunu onun şiirlerinden de anlamak mümkündür. Zaten vatanperverlik ile milliyetçilik birbirine sıkı sıkıya bağlı ve birbirini tamamlayan kavramlardır. Vatanını sevmeyen milletini sevmez, milletini sevmeyen

de vatanını sevmez. Buğra'nın bu yönü Yurt ve Millet adlı şiirinde şöyle ifade edilmektedir:

Akli bar bolgan öz yurtini can üstide
Tecrübe ehli tutar milletini canan üstide
Yurtuni söygen yaşar izzet iman üstide,
Milletini söymigen ölgey pişman üstide.

Aynı zamanda M. Buğra koyu bir Türk milliyetçisidir. O, bütün Türk boylarının dili bir, kültürü bir, dini bir kardeş olduğunu birlik beraberlik içinde emperyalizme karşı mücadele etmeye çağırmaktadır. Bu husus onun Atamizning Öz Ogli Biz adlı şiirinde ifade edilmektedir.

Bir ataning on ogli biz,
On oglining yüz ogli biz
Atamizning öz ogli biz,
Türk oglibiz Türk ogli biz.

Bir ajunga taralsakmu,
Keng illerge yayılsakmu,
Aymak aymak atalsakmu
Yine barçe Türk ogli biz
Başlanguçta bir törelduk,
Ötkünçlerde bille kelduk,
Bille yiglap bille külduk,
Ayrilmagan Türk ogli biz.
…………………………
…………………………
Bir ülkede alte oymak,
Biri yagdur, biri kaymak.
Barçe bir süt birdur ayak,
Nigizi bir Türk ogli biz.

Bir ulus biz her bir cayda,
Tüzde bolsak yaki tagda,
Solda bolsak yaki sagda,
Özgiriş yok Türk ogli biz.
Uygur, Kazak, Kırgız, Tacik,
Özbek, Tatar büyük birlik.
Bir bolgaçka kalur tirik,
Ayrilmayli Türk ogli biz.
Bunu Silkin adlı şiirinde de görüyoruz: Meselâ:
Men bir Türk men, ulusum Türk, aymakım Türk,
Ajun içre könglümdiki amrakim Türk.
Kaygu sevinç her işimde ortakım Türk,
Şanim Türklük ay yıldızlık bayrakim Türk.

2. Şair bütün şiirlerinde Doğu Türkistanlıları birlik beraberliğe çağırmakta. Mücadelede başarmanın tek yolunun birlik beraberlik sağlandığı zaman gerçekleşeceğini söylemektedir. Birlik olan toplumun hiçbir zaman yok olmayacağını belirtmektedir. Bu husus onun Toplan Millet adlı şiirinde şöyle ifade edilmektedir:

Başımızda ulug Millet sevdası,
Can cigerler bu vatanning şeydasi.
Şiarimiz Erkinlikning davasi,
Milli birlik derdimizning devası.
Birlik birlen yürgen millet yokalmas,
Yürgen millet orta yolda hiç kalmas.
Yüreyli biz bizni kişi tosalmas,
Toplan millet togra yolda yüreyli.

3. M. Buğra şiirlerinde Doğu Türkistan'ın çok eskiden beri Türk toprağı olduğunu, gelen göçmen Çinlilerin geçici misafir olduğunu bir gün onların gideceğini, vatanın eninde sonunda bizim olacağını vurgulamaktadır. O şiirinde benzetmeyi ustalıkla kullanmıştır. O Doğu Türkistan'ı bahçeye, orada yaşayan Türk kökenli halkları bülbüle, Çinlileri ise karga, kuzgun ve kediye benzetir. Bahçenin sahibi bülbüldür. Karga ve kedilerin yeri burası değildir diyor. Bu konuyu Vatan Bizningdur adlı şiirinde şöyle ifade etmekte:

Yaşap kelduk minglarçe yil biz bu toprakta,
Can berduk biz, şan alduk biz uşbu toprakta.
Yaratilduk, hem kömülduk biz şu toprakta,
Ta kiyamet biz yaşaymiz hem bu toprakta.
Kelip tüşken kişilerni sanaymiz mehman,
Konup ötken kafileni ataymiz karvan.
Basip kirgen küçni deymiz heksiz elemen,

Öy igisi bolalmaslar yahşi ya yaman.
Kelgen ketär, biz kalurmiz veten bizningdur.
Karga kuzgun bag şehiga kelip konsimu,
Segizhanlar kekekleban uçup yürsimu,
İt möşükler sünggüçlerden ötüp kirsimu,
Bülbül bunga heyran bolup karap tursimu,
Bag bülbülningkidur hemde veten bizningdur.

Mehmet Emin Buğra'nın siyasi bilince kavuştuğu ilk gençlik yıllarından beri çok yoğun ve coşkulu yaşamına dayanamayan kalbi 14 Haziran 1965'te öğle üzeri geçirdiği üçüncü krizde duruverdi.

Netice itibarıyla, Mehmet Emin Buğra, sahip olduğu pek çok kişiliği, kabiliyetleriyle Türk dünyasının yetiştirdiği nadir insanların biridir.

İsa Yusuf Alptekin'in Hayatı ve
Mücadele Tarihi

İsa Yusuf Alptekin 1901 yılında Doğu Türkistan'ın Kaşgar vilayetine bağlı Yenihisar kazasında çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. İsa Yusuf Bey'in ailesi hayli kalabalıktır. Ailenin tam 12 çocuğu olmuş. Ancak bunların 9'u doğumdan hemen sonra veya daha küçük yaşta iken vefat etmiştir. Ailenin hayatta üç oğlu kalmıştır; 1937 yılında Rus işgal kuvvetleri tarafından feci şekilde öldürülen Hüseyin ve Kansu eyaletinin merkezi Lanzhou'da bir ameliyat esnasında vefat eden Abdullah ağabeyleri ve bir de İsa Yusuf Alptekin.

İsa Yusuf Bey'in tahsil hayatı Çin okulu ve okuduğu birkaç medresede aldığı eğitimle sınırlı kalır.

Onu asıl daha sonra görevli olarak bulunduğu Batı Türkistan'daki tecrübeleri yetiştirecek ve Doğu Türkistanlı mücadele adamını kararlı bir lider haline getirecektir.

İsa Yusuf Bey Çin mektebinde okuduğu yıllarda çalışma hayatına da adım atar. Onun ilk işi, senede birkaç ay toprak vergisi toplamada vergi memurlarına yardımcı olmaktır.

Çin lisani ile eğitim veren okula Türkçe öğretmen olarak görevlendirme; 1923 yılında Yenihisar'a kaymakam olarak gelen Çing Deli'ye Türkçe öğretme işi, bu iş sırasında kaymakamın güvenini kazanıp, yabancılar arasındaki anlaşmazlıklara bakan bir makam olan harici irtibat memurluğu ve memuriyetten istifa, İsa Yusuf Bey'in ilk memuriyet yıllarının özeti sayılabilir.

İsa Yusuf Bey, 1926 yılında ilk defa Doğu Türkistan sınırları dışına çıkar. Çing Deli Yenihisar'daki kaymakamlığından sonra, Endican şehrine konsolos olarak atanır. Yanında İsa Bey'i de götürür. 1926 yılının Nisan ayında başlayan yolculuk Endican'da tamamlanır.

Üç yıl Endican, üç yıl da Taşkent'te olmak üzere İsa Yusuf Bey Batı Türkistan'da 6 yıl kalır. Bu süre içinde Batı Türkistan'ın diğer şehirlerine, Çin'e ve Doğu Türkistan'ın bazı mühim şehirlerine seyahatler yapar. Orada Rusları, komünizmi ve Çin'den daha değişik bir dünyayı tanımak imkanını bulur. Batı Türkistan'daki Milliyetçilerle tanışır ve işbirliği yollarını araştırır. Orada bulunan Doğu Türkistanlılara yardım eder, onları komünizm tehlikesine karşı uyarır.

Batı Türkistan'da görevli olduğu yıllarda İsa Yusuf Bey'i etkileyen en önemli hadiselerden biri de Özbek Türklerinin milli şairi Çolpan ile Taşkent'te görüşmüş olmasıdır. Onunla yarı gizli denilebilecek bu görüşmede Çolpan'ın söylediği şu sözler İsa Bey'i derinden etkiler:

'İsa Bey, gerek biz, gerek siz için yapılacak tek şey, adam yetiştirmek; herşeyden anlayacak adam yetiştirmek; ne çektiysek adamsızlıktan çektik. Türkiye'ye, Almanya'ya çok miktarda talebe göndermek lazım.'

İsa Yusuf Bey, yanında bulunduğu konsolos Çing Deli görevden alınınca 13 Mayıs 1932’de Batı Türkistan’dan ayrılır. 2 Haziran 1932 tarihinde de Pekin’e gelir. Nanking ve Tian Jin şehirlerinde bulunan Çinli müslümanlar ve Doğu Türkistanlılarla görüşmeler yapar.

1933’te Doğu Türkistanlı Vatandaşlar Cemiyeti’ni kurar ve Çin Türkistanının Avazi isimli mecmuayı çıkarır.

12 Kasım 1933’te Kaşgar merkez olmak üzere Doğu Türkistan’da istiklal ilan edilir. Hacı Hoca Niyaz Cumhurbaşkanı seçilir. Fakat 3 Ekim 1934’te Ma Jung Ying isimli Çin komutanı Mehmet Emin Buğra Bey’in ordusunu dağıtır ve bu hükümet düşürülür.

Bu sırada İsa Yusuf Bey Nankin şehrindeki milliyetçi faaliyetlerine devam etmektedir.

18 Eylül 1936 günü Çin Millet Meclisi üyeliğine seçilir. 1938’de Cemiyet-i Akvam-ı Mazaharat Türk Kurumu adlı cemiyet tarafından Japon-Çin anlaşmazlığı konusunda Çin’e taraftar toplamak için görevlendirilmesi neticesinde yanında Çinli bir tercümanla İslam ülkelerini ve Türkiye’yi ziyaret eder.

İlk durağı Hindistan olur. Burada Muhammed Ali Cinnah ile görüşür. 29 Kasım’da görüştüğü kişi ise Gandhi’dir.

29 Ocak 1939’da Suudi Arabistan’da Maliye Bakanı Abdullah Süleyman ve Kral Abdulaziz Bin Suud’u ziyaret eder.

1 Mart 1939’da Kahire’dedir. Mısır Parlamento reisi Behıddin Bereket Paşa, Veliahd Prens Muhammed Ali Paşa ve Üniversite hocaları ile yazarlar, din adamları İsa Yusuf Bey’in görüştüğü ve Türkistan davasını anlattığı şahıslardan bazılarıdır.

İsa Bey 6 Mayıs 1939 günü İstanbul’a gelir. Önce Doğu Türkistanlı hemşehrileriyle görüşür. Memduh Şevket Esendal ile fikir alışverişinde bulunur.

16 Mayıs 1939’da Ankara’ya gider. Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde Hamit Zübeyir Bey ve Alman Profesör Eberhard ile görüşmeleri olur.

Başbakan Dr. Refik Saydam, Prof. Dr. Fuat Köprülü, nihayet Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşür.

Fakat bu görüşmelerden dişe dokunur bir netice alamaz. Türkiye imkânları mahduf bir ülkedir, kendi yağıyla kavrulmak mecburiyetindir. Hariciyeciler çekingen davranmaktadırlar. Mesela Doğu Türkistan ismini yüksek sesle telaffuz etmekten çekinmektedirler.

İsa Bey, her görüştüğü kişiye bıkmadan usanmadan Doğu Türkistan davasını anlatır. Velev ki müspet bir cevap alamasa da hiç olmazsa onu dinliyorlar ya. Bu ona yetmektedir.2

Nihayet 8 Eylül 1939’da Beyrut’a gelir. Lübnan ve Irak’ta görüşmeler yapar. 17 Ekim’de İran’ı 20 Kasım’da Afganistan’ı ziyaret ederler. Afgan Kralı Muhammed Zahir Şah onu kabul eder.

İkinci Dünya Harbi’nin son yılında Çin Başbakanı Çan Kay Şek, İsa Yusuf ve Mehmet Emin Buğra beylerle görüşmeyi kabul eder, ama bu görüşmeden bir netice çıkmaz.

Çinlilerin baskıları sonucu 21 Eylül 1944 yılında Ali Han Töre isimli dini liderin öncülüğünde İli’de bir ayaklanma olur. 7 Kasım 1944’te ‘Şarki Türkistan Cumhuriyeti kurulur.

Ruslar bu hükümetin aleyhinde çalışmaya başlarlar. Çang Key Şek ayaklanmayı bastırmak için uzlaşma yolları arar. İli’den gelen bir heyetle görüşmeleri için Mesut Bey, Mehmet Emin Buğra Bey ve İsa Yusuf Alptekin Bey’in Ürümçi’ye gitmelerine izin verir. Bu görüşmelerden beklendiği ölçüde faydalı neticeler çıkmaz.

General Cang Ci Cung başkanlığında, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin’in de bulunduğu bir Doğu Türkistan eyalet hükümeti

kurulur.

29 Mayıs 1947’de Doğu Türkistan eyaletinin başkanlığı Türklere verilir. Mesut Sabri eyalet hükümeti başkanı, İsa Yusuf da bu hükümetin genel sekreteri olur.

Bir müddet sonra, 17 Temmuz 1948’de Rus karşıtı politika uyguladığı gerekçesiyle Mesut Bey ve İsa Yusuf Bey hükümetten azledilirler.

Bu arada Kızıl Çin tehlikesi de gittikçe yaklaşmaktadır. Türkler arasında general Tao’nun savaşmadan Doğu Türkistan’ı kızıl Çin’e teslim edeceği haberleri yayılmaktadır.

1948 Kasım’ında Çin Komünistleri Pekin’i işgal ederler. Çang Kay Şek istifa eder.

1949 sonbaharında İsa Yusuf ve beraberindeki heyet, Kızıl Çin kuvvetlerine karşı direnen generalleri ziyaret ederler. Onların mücadele azmini arttırmaya çalışırlar. Fakat artık geri çekilme başlamıştır. Kızıl Çin kuvvetleri Doğu Türkistan’a doğru ilerlemektedir.

İsa Yusuf Bey ve arkadaşları uzun müzakereler sonucu güçlerinin Kızıl Çin kuvvetlerine karşı koymak için yeterli olmadığını düşünerek, hicret kararı alırlar. İsa Bey 20 Eylül 1949 gece yarısı Ürümçi’den ayrılır. 21 Ekim 1949 tarihinde ise Doğu Türkistan’ın sınır kasabasından İsa Yusuf Bey ve yanındaki yüzlerce kişi ayrılır. Artık çileli ve uzun sürecek bir gurbet hayatı başlamaktadır. Çok tehlikeli ve meşakatlı dağ yolculuğundan sonra, 11 Aralık 1949 günü Keşmir sınırındaki Ladak kasabasına varırlar. Daha sonra Keşmir’in baş şehri Srinagar’a giderler. Artık çileli bir bekleyiş devri başlamıştır. İsa Yusuf ve Mehmet Emin Buğra Bey bir yandan da dağ yoluyla Hindistan’a gelmek için Kazak Türklerine yardım ulaştırmaya çalışırlar.

İsa Yusuf Bey bu kafilenin sığınma izini alabilmek için pek çok temaslarda bulunur. Hindistan, Suudi Arabistan ve Mısır dış İşleri Bakanlığı

ile görüşür. Netice alamaz. 6 Ocak 1952 tarihinde Türkiye'ye hareket eder. Bu sırada Mehmet Emin Buğra göç ederek Türkiye'ye gelmiştir. Onunla birlikte Türkiye'deki ziyaretlerine başlar. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan, Dış İşleri Bakanı Fuat Köprülü ve pek çok siyasetçiler İsa Yusuf ve Mehmet Emin Buğra'nın görüştüğü kişiler arasındadır.

Bir yandan da basın yoluyla dava canlı tutulmaktadır.

Nihayet Bakanlar Kurulu 13.3.1952 tarihinde 1850 Doğu Türkistanlının iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmelerine karar verir.

1952 yılında Türkiye'ye yerleşen Mehmet Emin Buğra'nın 1953'te başlattığı yayın faaliyetleri İsa Yusuf Alptekin tarafından da sürdürülür. 1960 yılında Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti kurulur. Mehmet Emin Buğra'nın 14 Haziran 1965'te vefatından sonra, Cemiyetin başkanlığına İsa Yusuf Alptekin getirilir. Alptekin gazete gazete dolaşarak Doğu Türkistan davasını anlatır. Kitaplar, yayınlar, dergiler çıkarır. 1984 yılında yayına başlayan Doğu Türkistan'ın Sesi adlı dergi Türkçe, Arapça, İngilizce ve Uygurca olmak üzere üç dilde yayınını sürdürmektedir.

İsa Yusuf Alptekin 1978 yılında bir trafik kazası geçirir. Uzun süre hastanede kalır. Gözleri tedrici olarak zayıflar. Bunun üzerine cemiyetin faal başkanlığından ayrılır.

İsa Yusuf Alptekin 17 Aralık 1995 günü vefat etti.

İsa Yusuf Alptekin'in Muhtıralar, Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor, Doğu Türkistan Davası ve 20. Asır Doğu Türkistan İçin isimli eserleri vardır.

1 Yunus Buğra, "Mehmet Emin Buğra'nın Mücadele Hayatı'ndan" Örnekler, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, İstanbul 1995, Sayı: 46.

2 Prof. Dr. Abdulkadir Donuk, İsa Kocakaplan, Türklük Mücahidi İsa Yusuf, İstanbul 1991.

Doğu Türkistan'da Etnik-Dinî Ayrıkçılık, Muhtariyetçilik / Prof. Dr. Kulbhushan Warikoo [s.729-737]

Javaharlal Nehru Universitesi / Hindistan

Moğolistan, Orta Asya devletlerinden Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan; Afganistan ve bir kısmı Pakistan'ın işgali altında bulunan Hindistan'ın Cammu ve Keşmir eyaleti ile sınırdaş olan Çin'in Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi, Asya'da merkezi bir konum işgal etmektedir. Çin'in en geniş bölgesi olma özelliği taşıyan Doğu Türkistan, halen Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği tek özerk bölgedir.1 Doğu Türkistan gerçekten coğrafi ve etno-kültürel farklılığın eşsiz bir örneğini sunar. Tienşan sıradağları bölgeyi iki ayrı, ama eşit olmayan parçaya bölmektedir; kuzeydeki bölge geleneksel olarak hayvancılıkla geçinen göçebelerin hakimiyetindedir; güney bölgesi ise gelişmiş ziraat ve ticaret geleneğiyle çok sayıda verimli vaha yerleşimlerine sahiptir.

Genellikle Cungarya olarak bilinen kuzey bölgesinin halkı doğu sınırı boyunca yaşayan Moğollarla ve batı sınırı boyunca yaşayan Kazaklarla yakın benzerliklere sahiptir ve her iki halkla da güçlü ticari ve göçebelik bağları vardır.2 Benzer bir şekilde, Tarım havzası olarak da bilinen Doğu Türkistan'ın güney bölgesindeki Müslümanlar, tarih boyunca dini ve akrabalık bağları ve aktif ticari temasları sayesinde Orta Asya'nın Hokand ve Buhara hanlıkları, Afganistan ve kuzey Hindistan'ın bitişik bölgeleriyle sıkı ilişkiler sürdürmüşlerdir.3 Coğrafyanın böylesine görülmemiş karşılıklı etkileşimi ve Doğu Türkistan'ın Orta ve Güney Asya'nın kesiştiği tarihi bir kavşak olma rolü etno-kültürel farklılıklar ve sınır ötesi hareketleri neticesini yaratmıştır.

Tarihi Miras

Çin'in Doğu Türkistan'a olan ilgisi, ana yurdunu yabancı İstilâlarından koruma ihtiyacından neşet etmiştir. Bu yüzden batıdaki bu uç sınır bölgesi, ki o zamanlar bu bölge Hsi Yu olarak bilinmekteydi, Çin Seddi'nin ötesinden gelebilecek saldırılara karşı bir tampon bölge olarak düşünülmekteydi.4 Ancak emperyal yönetim, serkeş göçebe kavimlerinin medenileştirmesini ve siyasi nüfuzunu genişletmesini sağlayan, Orta Asya boyunca uzanan devletlerle ticari ilişkileri geliştirmenin önemine dair görüşünü hiç yitirmedi. Orta Asya liderleri ve ticaret heyetleri Çin'i ziyaret etmeleri konusunda teşvik edildiler, pahalı hediyelerle taltif edildiler. Hatta Çin İmparatoru için "hediye" getirenlere para yardımında bile bulundular. Bu, sınır boyunca uzanan devletleri emperyal Çin ile "haraca tabi ilişki" potasına sokmayı amaçlayan kasıtlı bir hareketti.5

Ming Hanedanı, tutarlı bir şekilde bu politikayı takip etti ve ayrı bir Tören Kurulu oluşturarak Orta Asya devletleri ile ilişkileri kontrol ettiler. Ching Hanedanı ise Orta Asya'nın Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tibet'e olan bağımlılıklarına dair meseleleri çekip çevirmek için dört başı mamur bir Koloni İşleri Dairesi (Li-fan Yuan) kurmak suretiyle bu sistemi mükemmelleştirdi. Chingler, Doğu Türkistan'a sahip olmayı Orta Asya'daki pozisyonlarının güvenliği için bir ön-şart olarak düşünmekteydiler. Bu hanedan hem askeri hem de diplomatik araçları başarılı bir şekilde kullanarak Doğu Türkistan'ı işgal etti. Bölgedeki vaha-yerleşimlerinin sosyal ayrılıkları ve nüfuslarının kendi halinde olması Ching otoritelerine karşı ortak bir direniş hareketi kurmalarını engelledi.6 Bunun yanı sıra, Mançular ve Han Çinlilerinin sivil ve askeri personel, ticaret erbabı, sanatkârlar ve Çinli Müslümanları (Hui) aileleriyle birlikte sürekli Doğu Türkistan'a yerleştirme şeklindeki Ching politikası, Doğu

Türkistan'ın etnografik ve demografik terkibini değiştirmiş ve yerel Müslümanların Çin yönetimine karşı direnişini zayıflatmıştır.

Çin'in Doğu Türkistan ile olan bağlantısı 2000 yıldan daha gerilere gitmesine rağmen, bölge etkili Çin yönetimi altında sadece ve kesintilere uğrayarak yaklaşık beş yüz yıl kalmıştır.7 Ching Hanedanı (1755-1911) yönetimi sırasında bile, Çin otoritesi hepsi Hokand'dan gelmiş olan Cihangir, Yusuf Katta ve Veli Han Tora (On dokuzuncu yüzyıl başlarında) ve Yakup Bey (1865-77) gibi Müslüman hocalar liderliğindeki isyanlarla kısa dönemler için de olsa ortadan kaldırılmıştır.8 Kısa ömürlü başarıları sırasında, bu lider hocalar, bir dini öfke sürecini başlatmış ve önemli sayıda Çinli asker, sivil, sanatkâr ve ticaret adamı öldürülmüştür. Doğu Türkistan ancak 1884 yılında Çin'in düzenli idari yapısına dahil edilebilmiş ve tam bir eyalet haline getirilebilmiştir. 1911 Çin devrimi ve akabinde Ching yönetiminin son bulmasından sonra, Doğu Türkistan 1940'ların ortalarına kadar sürecek olan bir savaş ağları dönemine girmiştir. Bir seri Müslüman başkaldırısı -ki bu başkaldırılar 1931'den 1949'a kadar Doğu Türkistan'ı sarsmıştır- için bir katalizör olarak hareket eden baskıcı ve sömürgeci politikalar uygulayan Yang Tseng-hsin (1911-28), Sheng Shih-tsai (1933-44) gibi bütün bölgesel liderler Han Çinlisiydi. Doğu Türkistan'daki Çin otoritesi, 1932 yılında, Tungan ve Uygur Müslümanlarının başkaldırısı sonucu yıkıldı. Tunganlar, bölgesel yönetim merkezi olan Urumçi'yi kuşattılar.

Niyaz Hoca ve Sabit Damulla, Kaşgar'da "Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" adı altında bir Müslüman yönetimi kurdu. Kendilerini Emir diye adlandıran üç Hotanlı kardeş, Abdullah Buğra, Nur Ahmedcan Buğra ve Muhammed Emin Buğra daha sonra adını "Hotan İslam Hükûmeti" olarak değiştirdikleri "Ulusal Devrim Komitesi" adı altında Doğu Türkistan'ın güneyinde, Yangi Hissar'dan (Yeni Hisar) Hotan'a kadar

olan bölgede yönetimi ele geçirdiler. Doğu Türkistan'daki bu ciddi siyasi kaosun başlangıcında, Uygurlar, Çinliler ve özellikle Hindu ticaret adamları9 başta olmak üzere gayrimüslimleri katlettiler. Çinli bölgesel yönetim ancak 1934 yılının sonunda, Sovyet ordusunun da yardımıyla, Müslüman isyancıları bastırabildi. Ancak, Müslüman direnişinin yeni merkezlerinin derhal ortaya çıkması gecikmedi. 1937 yılında Pan-Türk-İslam güçlerine liderlik eden General Mahmud ve Tunganların lideri General Hu-shan "kafir" Çinlileri Doğu Türkistan bölgesinden kovmak için ittifaka gittiler. Ancak, Sovyetlerin fiili askeri ve hava desteğini alan Çin ordusunun önünde ezici bir yenilgiye maruz kaldılar. 1933-34 yılları arasında İslam Şeriatı prensiplerine dayanılarak Doğu Türkistan Türk İslam Cumhuriyeti'nin kurulması Doğu Türkistan'da bağımsız bir İslami yönetimin kurulmasına yönelik başarısız bir teşebbüstü.10 1933 ve 1934 yıllarında Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurma gayretleri de başarısızlıkla sonuçlandı ve Doğu Türkistan 1949 yılında tamamen Komünist Çin güçlerinin kontrolü altına girdi.

Komünist Çin, Doğu Türkistan'ı "Çin'in uzantılarını Orta Asya'ya ulaştıran ve aynı zamanda güvenlik için Çin'e uygun bir tampon bölge sunan" bir kıt'asal köprü olarak görmektedir.11 Nükleer denemeler alanı olarak kullanılmasının yanı sıra, Doğu Türkistan henüz kullanıma açılmamış zengin petrol ve mineral rezervlerine, muazzam tarımsal potansiyele sahip bir bölgedir. Sırf Doğu Türkistan'a sahip olmasından dolayı, SSCB'nin dağılmasını takiben, Çin'in Orta Asya ve Orta Doğu'daki konumu güçlenmiştir. Çin, "bölgesel istikrar, Orta Asya cumhuriyetleri ve Doğu Türkistan halklarını Çin'in dünya görüşüne yakınlaştırmaya yönelik çalışmaların bir aracı olarak" zaman testine tabi tuttuğu Hanları Doğu Türkistan'a ve bitişiğindeki Orta Asya devletlerine yerleştirme politikalarını hep takip edegelmiştir.12 Ancak, Çin'in ekonomik, siyasi ve stratejik

amaçlarına ulaşmasının önündeki en temel engel, hep Doğu Türkistan'da millî hareketi besleyen etnik-dini yeniden diriliş olmuştur.

Halbuki, Müslüman Uygurlar, Doğu Türkistan'ın güneyinde, özellikle Kaşgar ve Hotan Özerk Bölgeleri'nin hakim unsurudurlar, Müslüman Kazak göçmenler İli Kazak Özerk Bölgesi (Kazakistan'a bitişik), Changji Hiu Özerk Bölgesi'nin Mori Kazak Özerk kasabası/şehri ve Hami Bölgesi'nin Barköl Kazak Özerk şehrinde yoğunlaşmışlardır.13 Benzer şekilde, Müslüman Kırgız göçmenler, Kırgızistan'ın bitişiğindeki Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Müslüman Taciklere ise Kaşgar Bölgesi'nde Tacikistan'a bitişik olan Özerk Taşkurgan kasabası sağlanmıştır.14 Moğollar esas olarak Bayangöl ve Bortala Moğol Özerk Bölgeleri'ne yerleşmişlerdir. Değişik etnik-dini grupların bölgesel konsantrasyonları, Çinlilerin belirli bir etnik ya da dini çoğunluk bölgesinde ayrı yönetsel birimler, Özerk Bölgeler, Özerk kasabalar ve şehirler yaratma politikalarıyla güçlendirilmiştir. Aslında bu bölümler, Doğu Türkistan'ın Uygur Özerk Bölgesi olarak ilanından bir yılı aşkın bir süre önce, yani 1954 yılında, yaratılmıştır.15 Uygurlar, millî güçlerin bir merkezine dönüştürdükleri Turfan'da olduğu kadar, Doğu Türkistan'ın Güney bölümlerinde (Kaşgar, Hotan, Kızılsu Kırgız Bölgesi, Aksu) de çoğunluktadırlar. Han Çinlileri ise Doğu Türkistan'ın kuzey ve doğu bölümlerinde çoğunluktadırlar ve genelde şehirlerde toplanmışlardır. Kendi aralarındaki etnik farklılıkları dikkate almazsak, Doğu Türkistan'ın Han olmayan nüfusunun tamamı Türk soyundandır ve komşu Orta Asya cumhuriyetlerindeki halklar ile inanç açısından aynı dini, Türk dilini ve ortak kültürü paylaşan Müslümanlardır. Çin'in bu bölgede zayıf tarihi pozisyonunu bir veri olarak aldıktan sonra, Doğu Türkistan Müslümanları ile bunların Orta Asyalı, Afgan ve Pakistanlı

komşuları ile etnik-dini temelli herhangi bir sınır ötesi kardeşlik ilişkisi Çin'in bu stratejik cephesinde potansiyel bir istikrarsızlık kaynağıdır.

Hasım Irk İlişkileri

Her ne kadar, Çin'in Doğu Türkistan bölgesinde Han yerleşimi Çinlilerin nüfus içindeki oranını 1949'dan 1990'kadar geçen sürede %5'ten %38'e yükseltmişse de, Doğu Türkistan'da etnik-dini duygular hala derin köklere sahiptir. Sorun, bütün bölgedeki toplam nüfusun sadece yaklaşık %55'ini oluşturmalarına rağmen Müslüman Uygurların Doğu Türkistan'ın güney kesiminde ve Müslüman Kazakların büyük ölçüde Yili bölgesinde (%90'a varan oranlarda) yoğunlaşmasından dolayı (Bakınız Tablo II), derinleşmektedir.

Doğu Türkistan'daki Türk halkları ile Hanlar arasındaki ırk ilişkileri karşılıklı güvensizlik ve nefret şeklinde ifade edilmektedir. Bu durum kendisini, Hanların, Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar ve Taciklerden tecrit edilmeleriyle açıkça göstermekte ve bu gruplar yoğunlaştıkları farklı bölgelerde ayrı yerleşimler halinde yaşamaktadırlar. Her ne kadar Çinli/yabancı yatırımcılar ve sınır ticareti sayesinde bir miktar ekonomik gelişme kaydedilmiş olsa da Doğu Türkistan'daki Uygurlar etnik-siyasi bağımsızlık arzularını beslemeyi sürdürerek, Çin milli genel gidişatıyla yakınlaşmamaya gayret göstermekteler. Doğu Türkistan'daki bütün Uygur, Kazak, Kırgız Müslümanlar Pekin yerel saatine göre iki saat geride olan yerel Doğu Türkistan saatine göre hareket etmekteler. Bu da değişik kurumlar ve bürolar arasında ve Pekin saatine göre hareket eden Çinli Han halkı ile karışıklıklarla kendini hissettirmektedir.

Üniversitelerde ve hatta enstitülerde Han ve Müslüman öğrenciler için ayrı yurtlar bulunmaktadır. Benzer bir şekilde, sadece Müslümanlar ve sadece Hanlar için olan restoranlar bulunmaktadır. Çok az Uygur Çince konuşabilmekte ve çok daha az Çinli yerel dili bilmektedir. Kaşgar

Öğretmen Koleji'ne ziyareti sırasında Dru Gladney, Pakistan ile olan ticarette kolaylıklar sağladığı için "Uygur gençlerin Çinceden ziyade Urduca öğrendiklerini"16 tespit etmiştir. Hanlar Türk halklarının hakim olduğu semtlerden geçmeyi mahzurlu bulmaktadır.17 Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Yili bölgesindeki Kazaklar 1960'larda yüz binlerce Kazak ve Uygur'un o zamanlar SSCB'nin bir parçası olan Kazakistan'ın komşu bölgesine göçlerinin acı hatıralarını hala koruyorlar. Doğu Türkistan'da bir milyondan fazla Kazak, Kazakistan'da ise iki yüz bin (lakh) civarında Uygur bulunmakta ve bunlar sınır boyunca etnik ve ailevi bağlarını devam ettirmekteler. Bunun yanı sıra, birkaç yüz bin Uygur, Karakurum karayolunu kullanmak suretiyle Doğu Türkistan ile aile bağlarını ve ticari ilişkilerini canlı tutabildikleri Pakistan işgalindeki Keşmir'e yerleştiler.

Etnik-Dini Ayrımcılığın Yükselmesi

1978'den sonra din ve kültüre yönelik liberalleşen Çin politikalarından sonra bile, Çin otoritelerine ve yerel Han halkına karşı belirli aralıklarla şiddet içeren gösterilerin ortaya çıktığı rapor edilmektedir. 1980 Nisan'ında Aksu'da Han yerleşimcilerin dövüldüğü, evlerinin yağmalandığı ve Hanlar tarafından işletilen fabrikaların tahrip edildiği ayaklanma ve kargaşalar meydana geldi.18 Bir kaç yüz sivil ve askerin öldürüldüğü ya da yaralandığının kaydedildiği19 Aksu ayaklanmalarından sonra korkuya kapılan yerel Çinli sakinlerin binlercesi gösteri yapmaya ve evlerine dönmek için izin istemeye zorlandılar.20 1981 başında 30 000'den fazla Han'ın Doğu Türkistan'ı terk ederek Şanghay'a göç ettiği kayıtlara geçti.21 1980 Ekimi'nde bir Çinli kamyon şoförünün kazayla çarparak bir Uygur yayayı öldürmesi sonucu ve özellikle de yerel mahkemenin şoförü idam cezasına çarptırmasına rağmen Çinli polislerin şoförü idam etmeyi reddetmeleri, yerel başkaldırıyı alevledi.22 Ancak daha sonra cezanın

hafifletilmesiyle rahatsızlık bertaraf edilebildi. Haziran 1981'de Uygur göstericiler Han yerleşimcilere ve hatta Kaşgar'da bulunan bir Halk Kurtuluş Ordusu üssüne saldırdılar.23 Uygurlar ve Han Çinlileri arasındaki etnik uyumsuzluk Bölgesel Komünist Parti'yi de etkiledi. Durum, 1981 Ağustosu'nda Uygur Bölgesel Komite üyelerinin Çinli yönetici çoğunluğa isyanıyla daha da kötüleşti, öyle ki dönemin Başkan yardımcısı Den Xioping siyasi krizi çözmek üzere Doğu Türkistan'a 9 günlük bir gezi yapmak zorunda kaldı.

Deng Bölgesel Komitenin yeniden yapılandırılmasını emretti ve Doğu Türkistan'ın Parti Birinci Sekreteri, Wang Feng (1978-81) yerini 1949-69 yılları arasında Doğu Türkistan'da çalışmış olan Wang Enmao'ya bıraktı.24 Wang Enmao'nun görevi siyasal istikrarı yeniden tesis etmek ve güvenliği güçlendirmekti. 1985 ve 1986'da, Uygur öğrenciler Lop Nor'da nükleer denemelerin yasaklanması ve Hanların Doğu Türkistan'a yerleştirilmelerinin durdurulması talebiyle Urumçi'de halk gösterileri düzenlediler.25 1989 Mayısı'nda Müslüman öğrenciler Urumçi'deki Doğu Türkistan Üniversitesi'nde Çin'in Han olmayan halklara uyguladığı doğum kontrol politikasını protesto ettiler. "Han halkı Doğu Türkistan'ı terk et" gibi sloganlar da bu protestolarda yükselmişti. Bu tür olaylara rağmen, Doğu Türkistan sessiz ve barış içinde kaldı ve Çin, dini özgürlüğe, eski camilerin restorasyonuna ve yeni camilerin inşaatına müsaade eden liberal politikalarla yoluna devam etti. Gönüllü bağışlarla inşa edilen yeni cami sayısı değişik yerleşimlerde birkaç misli artış gösterdi. 1988'de camilerin sayısının 24 000'i bulduğu kaydediliyordu.26 Bölgesel İslam Derneği'nin faaliyetlerine başladığı 1980'den sonra diğer İslami alfabelerin yanı sıra Arapça ve Uygur alfabesiyle yapılan Kur'an baskılarının yüz binlercesi dağıtılmaya başlandı.27 Hacca da izin verildi ve binlerce Doğu Türkistanlı Müslüman Hac faraziyesini yerine

getirdi. Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerdeki camilerin çoğu medreseler şeklinde faaliyet göstermekte ve Kur'an ve Arapça dersleri verilmekte, gençler İslam doktrinine göre eğitilmektedir. Bu, toplum ve bölgedeki siyaset üzerinde oldukça önemli bir etki yaptı.

Uygur akademisyenler, entelektüeller ve yazarlar şimdi Doğu Türkistan'ın tarihi, kültürel ve sosyo-ekonomik yönleri hakkında farklı fikirleri seslendirmektedirler. Yerel kültür ve tarih konusunda bir Uygur uzman olan Turghun Almass tarafından 1986 ile 1989 yılları arasında yazılarak yayımlanan The Uighurs (Uygurlar), A Short History of Hunların (Türklerin Kısa Tarihi) ve Literature of the Uighurs (Uygur Edebiyatı) adında üç kitap Doğu Türkistan'da dalgalanmalar yarattı. Almass, Uygurları eskiden "Çinlilerden bağımsız" olan bir "yerli halk" olarak tanımlamaktadır.28 Çin Seddi'ni Çin'in ulusal sınırı olarak belirtmekte ve bölgeyi Türki halklarla Hanlar arasında etnik/ırki çatışmaların odağı şeklinde göstermektedir. Almass, bütün "Türki halklar" için tek "bağımsız devlet" fikrine taraftardır.29

Budizm'den İslam'a geçmelerini methederek, bu geçişin Uygurları "güçlü ve birliğini sağlamış bir millet"e dönüştürdüğünü savunan Almass, Pan-İslamizm ve Pan-Türkizmi irtibatlandırmanın yollarını arar.30 Bekleneceği gibi Almass'ın kitapları Çinliler, hükûmet çevreleri ve Han akademisyenler arasında sert tepkilere sebep oldu. Almass, Doğu Türkistan'ın tarihini çarpıtmak, yalan yazmak ve ulusal birliği tehdit etmekle suçlandı.31 Almass'ın çalışmaları "ırklararası çatışmaları teşvik etmeye ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlık ateşini körüklemeye yönelik beyhude bir gayret" olarak tanımlandı. "Doğu Türkistan'ın Çin'den ayrılmasını" teşvik etmek için tarihi maniple etmekle suçlandı.32 Çin Hükûmeti tarafından yasaklanmasına rağmen, Turghun Almass'ın kitapları özellikle yasaklanmasından sonra, Uygurlar arasındaki büyük talep

yüzünden, daha fazla satıldı. 1998'deki bir ziyaret sırasında Urumçi'deki bir Uygur öğretmen bu makalenin yazarına neredeyse her evde Almass'ın kitaplarının bulunduğunu söyledi. Bu da popüler Uygur muhalefetinin ve Doğu Türkistan'daki Çin kontrolüne karşıtlıklarının hala beslendiğini göstermektedir.

Bu ideolojik tehdide karşı koymak için, Doğu Türkistan Bilimler Akademisi, Doğu Türkistan'daki genç kitleleri hedef alan Ateizm Eğitim Kitabı'nı yayımladı. Bu kitap, dinin Doğu Türkistan'ın uzun tarihi boyunca nasıl bir olumsuz rol oynadığını savunmakta ama yine de, "dini ortadan kaldırmak için uzun bir mücadele gerektiğini" öngörmektedir.33 Mamafih, Çinliler'in Doğu Türkistan'ın tarihi, kültürü ve gelenekleri konusundaki kitapları Doğu Türkistan'daki Müslümanların şiddetli tepkisine yol açtı. 1987 Nisanı'nda İli'de birkaç Kazak öğrenci, Kazak geleneklerini çarpıttığını söyledikleri ve Türk halklarının milli onuruna bir saldırı olarak niteledikleri Çince yazılmış "Uzaktaki Beyaz Ev" adlı romanın yayımlanmasını protesto etmek için greve gittiler.34 Benzer bir şekilde Aralık 1988'de Uygur öğrenciler "ırklarına saygısızlık yapıldığı"nı söyledikleri iki tarihi filmin gösterimini protesto etmek üzere Pekin'de bir protesto yürüyüşü düzenlediler.35 Şangay Kültür Evi tarafından yayımlanan Sex Alışkanlıkları adlı kitap bütün Çin'deki Müslümanlar arasında nefretle karşılandı ve Pekin, Lanzhou ve Doğu Türkistan'ın pek çok şehrinde protesto yürüyüşlerine sebep oldu.36 1978'den sonra müsaade edilen dini ve kültürel özgürlükten yararlanarak Doğu Türkistan'da etno-milliyetçilik eğilimleri yükselmeye başladı ve bu eğilimler sık sık İslam'ı bir ortak kimlik aracı ve farklı Müslüman etnik gruplar arasında birliği sağlayan bir hareket noktası olarak kullandılar. Çoğunluğu Müslüman olan Turfan'dan bir rapor, 1990'dan bu yana yerel parti üyelerinin yüzde 25'inden fazlasının dini faaliyetlere aktif şekilde katıldığını göstermektedir. Ve bu üyelerin

yüzde 40'ının köy kökenli olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Çinlilerin İslami parti üyelerinin sayısını azaltma yönünde giriştikleri çabalar da sonuç vermemektedir.37

Doğu Türkistan ile Kazakistan, Kırgızistan ve Pakistan'ın (Karakurum kara yolu üzerinden Pakistan işgalindeki Keşmir'i geçen) bitişik bölgeleri arasındaki sınır ticareti ve trafiği, Doğu Türkistan'daki Türk halkları ile Orta Asya, Pakistan, Türkiye ve Suudi Arabistan'daki soydaş ve dindaşları ile daha büyük bir etkileşimi sonuç vermiştir. Doğu Türkistan'dan sürgüne gönderilmeleri üzerine Türkiye'ye yerleşen Uygur ve Kazaklar da, Doğu Türkistan'daki soydaşları ile yakın teması korumuşlardır. En az 7 örgüt Doğu Türkistan'ın Çin'den ayrılma hedefine ulaşmak için faaliyet yürütmektedir. Bunların önde gelenleri Doğu Türkistan Milli Devrim Cephesi, Doğu Türkistan Yardımlaşma Fonu, Kazak Türk Halkları Yardımlaşma Fonu ve Doğu Türkistan İslam Partisi'dir.38 Doğu Türkistan'ın Sesi isimli bir yayın sürgündeki eski Uygur politikacı İsa Yusuf Alptekin'in liderliğini yaptığı Doğu Türkistan Kurtuluş Cephesi'nin İstanbul'daki merkezinden düzenli olarak yayımlanmaktadır. İlerleyen yaşı ve sağlık durumunun kötülüğüne rağmen İsa Alptekin yılmaksızın gayret göstererek Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için Türkiye'de diplomatik desteği harekete geçirmiştir. Alptekin, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) liderleriyle 1991 Ağustos'unda İstanbul'da yapılan İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları toplantısı sırasında görüşmüş ve Doğu Türkistan'a İKÖ'de gözlemci statüsü verilmesini talep etmiştir. Daha sonra, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakanı Süleyman Demirel de dahil olmak üzere Türk liderlerle görüşerek desteklerini aramıştır.

Türkiye'ye, batı ülkelerine, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi Orta Asya devletlerine yerleşmiş olan Uygurlar, bu eski Sovyet

Cumhuriyetlerinin bağımsızlığından hemen sonra faaliyetlerini yeniden canlandırmışlardır. Doğu Türkistan'daki Uygurların insan haklarını korumak ve self determinasyon elde etmelerini sağlamak amacıyla, 1992'in başında Almatı'da, bir Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Uluslararası Uygur Birliği kuruldu. Kazakistan'daki Nevada Semipalatinsk Hareketi bünyesinde de, kamuoyunu Lop Nor'daki nükleer denemelere karşı harekete geçirmek için ayrı bir departman oluşturuldu. Kırgızistan'da da 1992 Haziranı'nda, Bağımsız Doğu Türkistan Devleti'ni kurmayı amaçlayan "Özgür Bir Uyguristan İçin" adlı yeni bir Uygur partisi kuruldu. Bunun yanında, Uighur Awazi (Uygur'un Sesi) gibi Uygur dilinde pek çok gazete de Almatı'da yayınlamaktadır. Önemli sayıda Uygur'un hala Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye, Orta Doğu'ya ve Orta Asya devletlerine göç ettikleri kaydedilmektedir. Bunlar 1980-90 yılları arasında Türkiye'ye giden 100'den fazla Doğu Türkistanlı önde gelen Müslüman'a eklenmiştir.39 SSCB'nin dağılmasından sonra, Çin'in sınır bölgeleri yeniden batının ilgisini çekmeye başladı. 1991 yılında, Almanya'nın Münih şehrinde, İsa Alptekin'in oğlu Erkin Alptekin tarafından Doğu Türkistan Sosyal ve Kültürel Birliği kuruldu. Bu birlik, Doğu Türkistan Enformasyonu adı altında bir süreli yayın çıkarmaktadır. 1990 Şubat'ı başında Erkin Alptekin, diğerlerinin yanı sıra Doğu Türkistan ve Tibet'in kendi kendini yönetme hedefine hizmet eden, Temsil Edilmeyen Milletler ve Halklar Örgütü'nün (UNPO) kurucu Başkan Yardımcısı oldu.

Doğu Türkistan'daki etnik-dini dirilişe duydukları öfkeyle ve sınır bölgesi boyunca bağımsızlığını yeni kazanmış Orta Asya devletlerindeki etnik çatışma ve İslami yeniden dirilişin alarmlarını alan Doğu Türkistan'daki Çinli yetkililer, parti yöneticileri ve resmen kontrol altında tutulan eğitim ve medya kuruluşları Doğu Türkistan'daki ayrılıkçı hareketleri desteklemeyi açıkça "Düşman yabancı İslami unsurların sızma,

yıkıcılık ve sabotajı" olmakla suçladılar.40 Bir yerel gazete, Xinjiang Ribao, 9 Şubat 1990 tarihli nüshasındaki başyazısında, eğitim, yargı ve idareye dini müdahalelere son verilmesi çağrısında bulunuyor ve "tehlikeli amaçları için dini kullanan hasım yabancı örgütler ve kişilerle, bunların yerel destekçileri"nin engellenmesine duyulan ihtiyaca vurgu yapıyordu.41 Yerel bir Çinli yorumcu, Shi Jian, aynı gazetenin 18 Mart 1990 tarihli nüshasında, Doğu Türkistan'da etnik-dini ayrılıkçılığın yükselmesini cami ve medreselerin dini faaliyetlerinin kontrolündeki ihmale bağlıyordu.42 Doğu Türkistan'ın değişik bölgelerinde incelemelerde bulunan heyete başkanlık eden Çin Komünist Partisi Komitesi Doğu Türkistan Bölge Sekreter Yardımcısı A. Niyaz da 'Dini İnançların Özgürlüğü Politikası'nın sıkı bir şekilde takibine duyulan ihtiyaca vurgu yapıyordu. Bu politikaya açıklık getiren Niyaz, dinin devlet işlerine, yargı yönetimine, eğitime ve kültüre, evliliğe, kamu sağlığına ve aile refahına, imtiyazlar ya da ayrıcalıklar sistemine müdahale etmesine izin verilmemesi konusunda uyarıda bulunuyordu.43 Niyaz ayrıca, sızmalar ve dahili yıkıcı faaliyetlerden yabancı İslami grupları sorumlu tutuyordu.44 1990 Martı'nda Urumçi'de toplanan 7. Doğu Türkistan Özerk Bölgesi Halkları Kongresi de etnik-dini ayrılıkçı hareketleri Doğu Türkistan'ın karşılaştığı en büyük tehlike olarak tanımlıyordu.45 1989 Ağustosu başında, kamu güvenliğinden sorumlu Çinli Bakan Wang Feng, Doğu Türkistan'daki istikrarsızlıktan "komplocu ayrılıkçı unsurları" sorumlu tuttu.46 Gorbaçov'un perestroika (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) politikaları da Orta Asya'daki etnik-dini yeniden dirilişe katkıda bulunan bir unsur olarak görüldü. Doğu Türkistan Hükümeti Başkanı Tomur Dawamant, eski SSCB'deki Gorbaçov reformlarını ima ederek, "burjuva liberalizasyonunun peşindeki küresel değişiklikler"i Doğu Türkistan'daki rahatsızlığın perde gerisindeki unsurlardan biri olarak zikrediyordu.47 24 Mart 1990'da Pekin'de bir basın

toplantısında konuşan Tomur Dawamant, “irticai bültenler dağıtan ve sloganlar atan” Doğu Türkistan Kurtuluş Cephesi’ne bağlı bazı ayrılıkçı eylemcilerin tutuklandığını doğruladı.48

Ancak, 1990 Nisan ayı başlarında Doğu Türkistan’ın güney illerinden Kaşgar’a bağlı Baren kasabasını sarsan şiddet eylemlerinden sonra Çinli yetkililer yeniden tam bir durum değerlendirmesi yaptılar. Çin karşıtı ayaklanmanın, yerel yöneticilerin Kaşgar havaalanı yakınlarında bir caminin inşaatını yasaklamasının Ramazana denk gelmesiyle patlak verdiği kaydediliyor.49 Yerel televizyon haberlerinde “karşı devrimci silahlı isyan” şeklinde tanımlanan ayaklanma kısa sürede diğer kasabalardan da destek buldu. Doğu Türkistan’da bağımsız bir İslam Cumhuriyeti kurma amacını deklare etmiş olan Doğu Türkistan İslam Partisi’nin eylemcileri ve destekçileri Doğu Türkistan’da “kafirlerin kökünü kazımak” için Cihad çağrısı yaptı.50 Silahlanma ve silahlı genç toplama faaliyetleri 1990 Martında iyice arttı.51 Çince yayın yapan bir Doğu Türkistan televizyon kanalı, 22 Nisan 1990 tarihinde, bir Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurmak için silahlı Türk ayaklanmasıyla alakalı olarak cihat dersleri verildiğini iddia ettiği Uygur dilindeki bir belgesel video filmini gösterdi. 30 yıl boyunca bölgeyi yöneten General Wang Enmao, daha sonra, bazıları yabacı bağlantılara sahip olan yedi ayrılıkçı grubu ortaya çıkardıklarını belirtiyordu.52 Bu kargaşa döneminde “İslami Diriliş”, “Bağımsız Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti” afişleri taşınmaktaydı. Ayaklanma için silahların Pakistan üzerinden Karakurum kara yolu aracılığıyla Afganistanlı mücahitlerden geldiğine inanılıyordu. Doğu Türkistan’daki başkaldırıyı destekledikleri gerekçesiyle Pakistan gizli servis ajanı oldukları ileri sürülen iki Pakistan uyruklu kişi tutuklanmıştı.53 Pakistan’dan İslamcı militanların geçişini engellemek için Karakurum kara yolu da Çinliler tarafından bir süre kapatıldı.

Doğu Türkistan’daki etnik-dini ayrılıkçılık meselesi 19 Temmuz 1990’da yapılan 15. Bölgesel Parti Merkez Komitesi toplantısına damgasını vurdu. Yaptıkları konuşmalarda hem Doğu Türkistan Hükûmeti Başkanı Tomur Dawamat, hem de Doğu Türkistan Bölgesel Komünist Partisi Sekreter Yardımcısı Janabil delegelerden “ayrılıkçılığa karşı ve ülkenin bütünlüğünü savunmada net bir tavır almaları” ricasında bulundular.54 Dini sloganların Çin karşıtı ve ayrılıkçı faaliyetler için sömürüldüğüne atıfta bulunan Dawamat, Doğu Türkistan’ın kaynaklarının bölgenin kalkınması için kullanılmasına ve aile planlaması uygulamalarına karşı çıkan İslamcı muhalefeti kınadı.

Janabil ise daha açık davranarak Doğu Türkistan içinde ve dışındaki ayrılıkçı kampanyanın “aşırı” bir noktaya ulaştığını kabul etti. Janabil, konuşmasında, akrabalarını görmek ya da iş yapmak bahanesiyle Çin’i ziyaret eden bazı yabancı örgütlerin bu gezilerini Doğu Türkistan’a yıkıcı ajanlar göndermek ve yerel halkı Hanlara karşı kışkırtmak için bir fırsat olarak kullandıklarını kaydetti. Ayrıca bazı yerel ilim adamları, eğitimciler, sanatçılar ve edebiyatçılar derslerini, makalelerini, tartışmalarını, sanat ve edebi eserlerini “tarihi çarpıtmak” ve Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı hakkında propaganda yapmak amacıyla kullanıyorlardı.55 Janabil özellikle Pan-İslamist ve Pan-Türkist unsurların genç nesiller üzerinde artan etkisi hakkında duyduğu sıkıntıyı dile getirdi.

Janabil ayrıca, Nisan ayaklanmasında görülen “Hanları Kovun”, “Kafirleri Yok Edin”, “Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti” gibi sloganları kınadı. Doğu Türkistan’daki 1989 Mayıs ve 1990 Nisan rahatsızlıklarının ortak özellikleri İslam bayrağının açılması, cihat (kutsal savaş) çağrıları yapılması, Hanları kovma talepleri ve Bağımsız Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’ni kurmak için yapılan açık çağrıydı.

1992 Şubatı'nda Urumçi'de, 5-8 Mart 1992'de Yining, Hotan, Kaşgar, Kuça, Korla ve Bortala'da bombalama olayları ve bunun sonucunda pek çok insanın yaralandığı, önemli maddi hasara sebep olunduğu kaydedildi. Doğu Türkistan Bölgesel Hükûmeti'nin Uygur Başkanı Tomur Dawamat, Mart 1992'de yaptığı bir açıklamada, Müslüman ayrılıkçıları sabotaj ve yıkıcılıkla suçladı. 1993 yılında Kaşgar ve diğer şehirlerde de bombalama eylemlerine şahit olunması Doğu Türkistan'daki Çin otoritesine karşı İslamcı militanların örgütlü hareketinin sürdüğünü gösterdi. 1996 yılında da Doğu Türkistan'da birçok bombalama hadisesi ve Müslüman ayrılıkçılarla Çinli güvenlik güçleri arasındaki çatışmalar kayıtlara geçti. Çinli otoriteler sert bir şekilde cevap vererek yaklaşık 3000 Uygur'u tutukladılar, silah ve cephaneler ele geçirdiler. 1949'dan bu yana Doğu Türkistan'da cereyan eden en büyük kargaşa 5-6 Şubat 1997 tarihinde Kazakistan sınırı yakınlarındaki Yining kasabasında meydana geldi. Ramazan Bayramı'na denk gelen bu tarihte 1000'den fazla genç bağımsızlık isteyerek, Çin karşıtı ve İslamcı sloganlar atarak sokaklarda yürüdüler, taşkınlıklarda ve kundaklamalarda bulundular, Hanları dövdüler/öldürdüler. Hepsi Han olmak üzere yüzün üzerinde insan yaralandı ve 10 Han ölesiye dövüldü.56 Takip eden günlerde, özellikle Deng Xioping'in cenaze töreninin yapıldığı 25 Şubat 1997 tarihinde, Urumçi'de pek çok bomba patladı, dokuz kişi öldü, 70 kişi yaralandı. Bunu Pekin'de 7 Mart 1997'deki 30 kişiyi yaralayan bombalı saldırı izledi. Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışan sürgündeki Uygurlar bunu üstlendiler.57 Çinli otoriteler derhal harekete geçtiler ve binlerce Müslüman Uygur eylemciyi tutukladılar. Terörist faaliyetlerden suçlu bulunanları cezalandırmak için sözde mahkemeler düzenlendi. Çin Parlamentosu Başkanı ve üst düzey siyasi lider olan Qio Shi, 1997 Nisan ayı ortasında Urumçi'ye önceden planlanmamış ani bir ziyaret yaptı. Doğu Türkistan'da kötüleşen durum hakkındaki endişelerini

dile getirerek, Çin'in "milliyetçi ayrılıkçılığa ve aşırı dinci güçlere" karşı kararlı tutumunu açıkladı.58 Çin resmi kaynakları, 1997 Mayısı'nda Müslüman Uygur ayrılıkçı grup üyelerinden 8'inin terörist faaliyetlere, bombalama eylemlerine ve diğer suç içeren eylemlere katılmaktan idam edildiğini kaydediyordu.

Doğu Türkistan'da etnik-dini ayrılıkçılığın bu kabaran dalgalarının Afganistan'da Sovyet güçlerine karşı cihatlarında Afgan mücahitlerle aynı safta bulunan Uygur savaşçıların oynadığı rolle de bağlantısı bulunmaktadır. Bir Pakistanlı yorumcuya göre, pek çok Uygur Müslüman 1980'lerdeki Afgan savaşı sırasında Afgan ve Pakistanlı kökten dincilerce eğitildiler.59 Pakistan'daki medreselerde eğitim gören Uygur gençlerinden biri, memleketi Hotan'a döndüğünde orayı komünizmden temizleyeceğine yemin etti. Aynı genç, "Biz, Uygurlar için yeni bir İslam devleti kurmak ve Çin'den ayrılmak istiyoruz" diyerek amacını deklare ediyordu.60 Doğu Türkistan'dan yüzlerce Müslüman Uygur'un İslamabad'daki İslam Üniversitesi, Lahor'daki Uluslararası Seyid Mevdudi Enstitüsü, diğer medreseler ve eğitim merkezlerinde Cemaat-i İslami ve Tebliğ Cemaati'nin desteğiyle cihat (gayri-İslami sistemlere karşı kutsal savaş) konusunda eğitim ve öğretim gördükleri kaydediliyor.61 Çin, Pakistan'daki İslami partilerin İslamcı militanların Doğu Türkistan'a sızmasına karışmalarını protesto ederek meseleyi Pakistan'la ele aldı. Pakistan'ın bu konudaki kararlı tavrı derhal meyvesini verdi. Pakistanlı yetkililer Gilgit üzerinden sınırı geçmeye çalışırken yakalandıktan sonra Pakistan'dan sığınma talep eden 12 Çinli Müslümanı tutukladı. Daha sonra da bu Uygurlar Çinli yetkililere teslim edildiler.62 Doğu Türkistan'da faaliyet gösteren Pakistanlı İslami grubun bir lideri 1999 ortalarında idam edildi,63 ancak aynı grup daha sonra Doğu Türkistan'daki İslami militanlığın Pakistan bağlantısını kurdu.

Sonuç

Eski SSCB'nin dağılması ve Doğu Türkistan ile aynı tarihi, dini, kültürü ve hepsinden öte İpek Yolu bağlantısını paylaşan bağımsız Orta Asya devletlerinin kurulması, Doğu Türkistan'ın yerel Müslümanları (Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar vesaire.) arasında İslami ve Pan-Türkist kimlikleri konusunda yeni bir uyanışa sebep oldu. Doğu Türkistan'ın, trans-Asya ticareti ve trafiğinin kavşak noktasında bulunmasından ve muazzam ekonomik kaynaklara sahip olmasından kaynaklanan stratejik konumunun bilincinde olarak, Doğu Türkistan Müslümanları sosyo-ekonomik ve siyasi durumları konusunda ısrar ediyorlar. Dine yönelik liberalleşen Çin siyaseti, ekonomik kalkınma ve modernizasyon için yeni inisiyatifler, Pakistan, Türkiye ve Orta Asya devletleriyle daha iyi iletişim ve bağlantılar; ve Doğu Türkistan'ın diğer komşu Müslüman ülkelerle gelişen sınır ticareti Doğu Türkistan'daki Müslümanların etnik-dini zeminde daha da mobilize olmalarını ve iddialarını seslendirmeleri neticesini vermiştir.

Bu makalenin yazarına göre, özellikle Kaşgar, Yarkent, Hotan, Baçu, Kuça, Turfan ve hatta Urumçi başta olmak üzere Doğu Türkistan'daki Uygurlar, Çin'in İslam'a yönelik özgürleşen siyaseti konusunda en büyük krediyi Ziya-ül Hak'a vermekteydiler. Yerel Müslümanların bu algılayışı ise şu gerçeğe dayanıyor: Ziya-ül Hak 1984 Temmuz'undaki Kaşgar gezisinin zamanlamasını cuma gününe gelecek şekilde ayarladı, yerel Çinli yetkilileri Kaşgar'ın büyük Cuma Camii'inin kapılarının kilitlerini açmak suretiyle namaz kılabilmesini sağlamaları konusunda ikna etti. Kilitler isteksizce açıldı ve Ziya-ül Hak yerel Müslümanlarla birlikte, uzun yıllar boyu kilitli tutulan Kaşgar Camii'nde namaz kıldı. Bunun yanı sıra, Doğu Türkistan'a hücum eden Pakistanlı tüccarlar, seyyahlar ve İslamcı eylemciler camilerin inşa edilmesine parasal destek sağlayarak ve İslami yayınlar dağıtarak katkıda bulunuyorlar. Aslına bakılırsa, bu makalenin

yazarı, özellikle Kaşgar, Yarkent, Hotan, Turfan vesaire gibi yerlerde Pakistan etkisinin boyutu ile İslami yeniden canlanma arasında bir dereceye kadar bir çeşit korelasyonun varlığına şahit oldu. Doğu Türkistan'daki Pakistanlı varlığı, İslamabad'dan Urumçi'ye uçan ya da Karakurum kara yolu aracılığıyla Gilgit'ten gelen işadamları, tüccarlar ve ziyaretçilerle oldukça görünür durumda. Pakistan'ın Cemaat-i İslami, Tebliğ Cemaati ve diğer fundamentalist grupları Doğu Türkistan'a kolayca girebilmekte ve Çin karşıtı Müslüman ayrılıkçılar üzerinde etkide bulunabilmekteler.

Bağımsız Orta Asya devletlerinde, özellikle de Tacikistan ve Özbekistan'ın Fergana vadisinde etnik-dini yeniden diriliş ve Uygurların bu devletlerde hareketlenmesi, Çin'de huzursuzluğa sebep oldu. Doğu Türkistan'da

İslami fundamentalizmin ve Pan-Türkist bilinçlenmenin artması korkusu, 1980'lerden bu yana bu bölgede tekrar eden Han Çinlileri ile yerel Uygur, Kazak, Kırgız Müslümanları arasındaki çatışmalarla birleşti. Uygurların çoğunlukta olduğu Doğu Türkistan'ın güneyinde Han yerleşimciler tehdit edilmektedirler. Dolaşım, istihdam ve saire konularında yerel Müslümanlara imtiyazlı muamelede bulunmak şeklinde özetlenebilecek yeni Çin politikası da yerleşimci Hanlar için bir diğer endişe kaynağı haline geldi.

Kendilerini üstesinden gelmekte zorlandıkları kötü bir durumda bulan Hanlar bölgeyi terk ederek geldikleri asıl yurtlarına dönmeye ya da Müslümanların çoğunlukta olmadığı bölgelere göç etmeye can atmaktalar. Buna karşın, Çinlilerin "açık kapı politikası" ve BDT ülkeleri ile sınır ticaretini teşvik etmesi sayesinde Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Hanlar ise durumlarını oldukça güçlendirmiş ve bölge gelirinin çoğu Han tüccar ve işadamlarına gider olmuştur.

Bölgede genel bir barış ve istikrar ortamı hakim olmasına rağmen Çinliler, İslamcı fundamentalizmden, Pan-Türkist yeniden canlanmadan, sınırdan uyuşturucu, silah ve Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki egemenliğini tartışmalı hale getiren "Doğu Türkistan İçin Bağımsızlık" hareketini yeniden diriltecek harici hareketler gibi yıkıcı unsurların sızmasından endişe duymaktadırlar. Türkiye, Afgan mücahitleri, Pakistan'dan Cemaat-i İslami ve Pan-Türkist ve Pan-İslamist propaganda yapan eylemcilerin geldiği Orta Asya devletlerindeki diğer Uygur grupların Doğu Türkistan'da silah ve cephane kullanması ve dış destekli yıkıcı hareketler, Han Çinlilerine karşı yerel Müslüman kinine harici bir boyut da katmıştır. Pakistanlı İslami partilerin Doğu Türkistan'daki faaliyetlerinden öfkelenen Çin'in, Pakistan'a kaygılarını ilettiğini ve bu faaliyetleri iç işlerine müdahale olarak tanımladığını Pakistan basınının kendisi açıklamıştır.64

Pek çok Uygur, Sovyetlerin dağılmasının Çin iç politikası üzerindeki olumsuz etkisini, Batı, Türk ve İslam ülkelerinin Uygurların bağımsızlık hareketlerine olan desteğini, Halk Kurtuluş Ordusu'nda (PLA) artan disiplinsizliğini, yeni ortaya çıkan halkların özellikle de Çin'in genç nesillerinin Komünist sisteme karşı duyarsızlığını, Doğu Türkistan'da Han yerleşimcilerin doğdukları asıl memleketlerine geri dönme arzusunu ve saire Doğu Türkistan'ın Çin'den ayrılmasına yardım edecek anahtar unsurlar olarak saymaktadır.

Çin de, Orta Asya'daki değişen jeo-politik durumun neticesi olarak toprak bütünlüğüne yönelik yeni tehditlerin son derece bilincindedir. Çin, bu yüzden, siyasi istikrarı sağlamak için Doğu Türkistan'da son derece ince elenip sık dokunmuş bir politikalar paketi takip etmektedir. Bu politikaların temel unsurları şunlardır:

a. Büyük petrol rezervlerini (18 milyar ton) ve ekonomik kalkınma için potansiyelini göz önünde tutarak, Doğu Türkistan'ın yoğun şekilde sömürülmesi politikası. Petrolün ortak aranması, etilen ve diğer petro-kimya projelerini gerçekleştirmek için İngiltere, Japonya, ve diğer ülkelerle anlaşmalar sonuçlandırılmıştır. Doğu Türkistan'a yatırım için Orta Doğu ülkelerinden fonlar cezbedilmekte ve bu amaçla hükûmet yanlısı Müslüman uzmanlar yabancı ülkelerle ilişkileri geliştirmeye teşvik edilmektedir.

b. Doğu Türkistan ile bitişiğindeki Orta Asya devletleri ve BDT ülkeleri ile sınır ticaretini kolaylaştırmak için, iş ve ticaretin büyük kısmı Çinlilerin elinde kalacak şekilde, özel ekonomik bölgeler yaratılmıştır. Bu aynı zamanda, Hanların Doğu Türkistan'a üşüşmesini sürdürmeye yönelik bir ekonomik teşvik de sağlamıştır. Bununla da kalınmayıp, Orta Asya ekonomileri, politikaları ve toplumlarına nüfuz ederek bunları etki altına almak üzere Doğu Türkistan bir sıçrama tahtası olarak kullanılmaktadır. Aslında, Çin'in Doğu Türkistan'ın dış ticaretini geliştirmek için uyguladığı "Açık Kapı Politikası" Orta Asya Devletleri'ndeki belirgin Çin nüfuzunu şekillendirebilmek için tasarlanmıştır. Çin'in tüketim malları ve diğer ürünleri Orta Asya'ya adeta akmaktadır. Yaklaşık üç yüz bin Çinli Han'ın ticaret ve iş amacıyla Orta Asya devletlerinden Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a göç ettikleri kaydedilmektedir. Bu Hanlar'ın yerel kızlarla evlendikleri, mal mülkler, dükkanlar ve iş edindikleri ve yerel nüfusla kaynaştıkları belirtilmektedir. Bu durum, bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan Orta Asya Devletleri tarafından geçmişteki "Rusya kolonyalizmi"nin bir tekrarı ya da Doğu Türkistan'daki mevcut Çin "kolonyalizmi"nin bir uzantısı gibi görülmekte ve bu devletleri büyük bir Çinli akışının olacağı konusunda korkutmaktadır.

c. Çin, silah satışı ve diğer bazı teşvikleri kullanarak İran, Pakistan ve Orta Doğu ülkeleri gibi Müslüman ülkeleri etkilemeye çalışmakta, bu yolla bu ülkelerden hem dolar kazanmakta hem de bu ülkelerin Çin'in Doğu Türkistan'daki varlığına yönelik siyasi desteğini garantiye almaktadır. Son bir kaç yılda, İran ve Orta Asya Devletlerinden birçok Müslüman lider ve üst düzey heyetler Doğu Türkistan'ı ziyaret etti. İran Devlet Başkanı Rafsancani'nin Doğu Türkistan'a ziyareti sırasında, Orta Asya üzerinden Pekin ile İran arasında doğrudan bir trans-Asya demir yolu kurulmasına karar verildi. Çin, bu politikalarıyla Doğu Türkistan'daki politikalarını İslam ülkelerinin eleştirilerinden sadece korumakla kalmıyor, bu bölgede sahip olduğu pozisyonu meşrulaştırıyor ve bunu da İran, Pakistan ve bitişiğindeki Orta Asya Cumhuriyetleri gibi Müslüman ülkelere onaylatmayı başarıyor. Buna ilaveten, Çin ve Orta Asya Cumhuriyetleri, sınır aşan terörizm, İslamcı aşırıcılık, etnik-dini ayrımcılık, uyuşturucu ve silah ticaretine karşı ortak bir tavır almaktadırlar.

d. Çin, Doğu Türkistan'daki askeri varlığını güçlendirerek ve daha fazla Han'ın bu bölgeye yerleşmesini teşvik ederek bölgenin siyasi istikrarına yönelik tehditleri bertaraf etmenin yollarını aramaktadır. Orta Çin'de yapılan bir baraj yüzünden yerlerinden olacak beş yüz bin Han'ın Kaşgar'a (Doğu Türkistan'ın güneyi) yerleştirilmesine yönelik Çin planları, açıkça bu bölgede artan ayrımcılık tehdidine karşı daimi bir üs edinme anlamına gelmektedir.65 Öte yandan, bu rakam, daha iyi bir gelecek için her yıl Doğu Türkistan'a göç eden ortalama iki yüz elli, üç yüz bin Han'a sadece ilave bir rakamdır.66

1 Yuan Aing Li, "Population Change in the Xinjiang Autonomous Region (1949-1989) ", Central Asian Survey, Vol, 9, No. 1, 1990, s. 49.

2 K. Warikoo, "China and Central Asia: A Review of Ching Policy in Xinjiang, 1755-1884", Strategic Analysis, Vol. 13, No. 3, June 1990, s. 309.

3 A.g.e.

4 K. Warikoo, China and Central Asia, a.g.e.

5 A.g.e.

6 A.g.e.

7 Owen Lattimore, “Chinese Turkestan”, In his Studies in Frontier History, Collected Papers, 1928-58. London 1962, s. 184.

8 K. Warikoo, “Chinese Turkestan during the Nineteenth Century: A Socio-economic study”, Central Asian Survey, Vol. 4, No. 3, 1985, s. 74-75.

9 K. Warikoo, “Muslim Migrations from Xinjiang to Kashmir”, Strategic Analysis. Vol. 14, No. 1, April 1991, s. 18.

10 A.g.e., s. 29.

11 Lillian Craig Harris, “Xinjiang, Central Asia and the Implications for China’s Policy in the Islamic World”, China Quarterly, March,1993, s. 115.

12 A.g.e., s. 116.

13 Yuan Qing Li, op cit. s. 59.

14 Xinjiang Government, Xinjiang: A General Survey, Beijing 1989, s. 28-43.

15 A.g.e.

16 Dru Gladney, “The Muslim Face of China” Current History, September 1993, s. 280.

17 “The Other China”, Newsweek 23 April 1990. Muhabir Uygur çoğunluklu bölgelere gitmeye çalışan Han asıllı arabacılar bulmuştur.

18 Washington Post, 12 September, 1981.

19 Donald H. Mc. Millian, “Xinjiang and Wang Enmao”, China Quarterly, September 1984, s. 575-76, 581.

20 Los Angeles Times, 4 November 1981.

21 A.g.e.

22 Washigton Post, 12 September 1981.

23 A.g.e.

24 A.g.e.

25 Yan Dig, "Nuclear Pollution and Violation of Human Rights in Xinjiang", Minzhu Zhongguo, Paris (In Chinese). February 1992, s. 19-21.

26 Far Eastern Economic Review, 25 August, 1988.

27 A.g.e.

28 JPRS-CZR-91-009, February 25, 1991.

29 A.g.e.

30 A.g.e.

31 A.g.e.

32 A.g.e.

33 Eastern Turkestan Information, Munich, January 1992, s. 5.

34 A.g.e., October 1992. s. 1.

35 A.g.e.

36 A.g.e.

37 Xinjiang Ribao, Urumchi, 27 September 1996.

38 "The Other China", Newsweek, 23 April 1990.

39 A.g.e.

40 JPRS-CAR-90-035, 7 May 1990.

42 A.g.e.

42 A.g.e.

43 A.g.e.

44 A.g.e.

45 Xinjiang Ribao, 18 March 1990.

46 Far Eastern Economic Review, 19 April 1990.

47 A.g.e.

48 A.g.e.

49 FBIS-CHI-90-070, 11 April 1990.

50 Far Eastern Economic Review, 3 May 1990.

51 A.g.e.

52 FBIS-CHI-90-070, 11 April 1990.

53 A.g.e.

54 Xinjiang Ribao, 20 July 1990.

55 Xinjiang Ribao, 2 August 1990, See also JPRS-CAR, 90-073, 28 September 1990.

56 Ming Pao, Hong Kong 10 February 1997.

57 International Herald Tribune 10 March 1997, s. 4.

58 Hindu'da alıntılanıyor, 15 April 1997.

59 Ahmed Rahid, The Chinese Connection, The Herald Karachi, December 1995.

60 A.g.e.

61 Hindustan Times 13 August 1997.

62 Pioneer 6 May 1997.

63 China Daily 28 June 1999.

64 Dawn, Karachi cited in Times of India, New Delhi, 7 March 1992.

65 Hindustan Times, 7 December 1992.

66 Linda Benson, Justin Rudelson and Stenely W. Toops, “Xinjiang in the Twentieth Century” Woodrow Wilson Centre Occasional Paper, 65, p. 17.

DOKSANDÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN YAYILMA SİYASETİ / KOMÜNİST İHTİLÂL VE TÜRK HALKLARI

Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991) / Doç. Dr. Timur Kocaoğlu [s.741-759]

Koç Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

1917 yılındaki Şubat ve Ekim İhtilâlleri görünüşte Çarlık idaresine son vermiş olsalar da, gerçekte dağılma sürecine girmiş olan Rus İmparatorluğu'nun yeniden toparlanmasını sağladılar. Bu bakımdan, 16. yüzyıl ortalarından başlayan Rusya yayılmacılığı ve bunun bir sonucu olarak gelişen Rus sömürge imparatorluğunun sınırları Sovyetler Birliği (1917-1991) döneminde daha da büyüdü. Çarlık Rusyası "insanlar hapishanesi" diye adlandırılmıştı, ancak SSCB daha sonra "milletler hapishanesi"ne dönüştü. Çarlık Rusyası gibi Sovyetler Birliği de çeşitli milletlerin devletlerini ortadan kaldırarak ve topraklarına el koyarak genişledi.1 Gerek Çarlık Rusyası, gerekse Sovyetler Birliği içerisine katılan çeşitli devletlerin sayıca en fazla olanını ise, Türk yurtları teşkil ediyordu. Bu yüzden, Osmanlı Devleti, Türkiye, İran ve Çin dışındaki Türklerin ezici

bir çoğunluğunun siyasî kaderi önceleri Çarlık Rusyası ile 250-350 yıl (1552-1917), sonraları ise Sovyetler Birliği ile 68-74 yıl (1917-1991) bağlı kaldı. 1905 ile 1920 yılları arasındaki Çarlık idaresinden Sovyet idaresine geçiş dönemi, çeşitli Türk halkları arasında yenileşme hareketleri (Ceditçilik), demokratik uyanış, siyasî teşkilatlanmalar (kongreler, siyasî partiler) ve muhtar (özerk) hükümetler ile bağımsız cumhuriyetler kurma girişimlerine tanık oldu. Kısmî demokratik özgürlüğün var olduğu bu geçiş döneminden sonra Sovyet egemenliğinin 1920'lerden başlayarak bütünüyle yerleşmesi sonucunda ise, başka milletlerle birlikte Türkler de temel özgürlüklerini yitirdikleri gibi, dış dünyadan da soyutlandırıldılar. Sovyet dönemini Çarlık Rusyası'ndan ayıran başlıca özellik ise, bu dönemin "Komünizm"in bir devlet ideolojisi olarak toplum hayatının bütün alanlarını, özellikle ekonomi, politika, kültür ve günlük yaşayışı tek merkezden sıkıca düzenleme çabasıdır. SSCB Komünist Partisi yöneticileri bu yeni imparatorluk içindeki Rus olmayan çok sayıdaki milleti "Sovyet" potası içinde eritebilmek için "sblijenie" (yakınlaştırma) ve "sliianie" (birbirine katma) diye adlanan iki aşamalı bir program yürütdüler.2 Bu iki basamaktan sonra bütün Rus olmayan milletlerin Ruslarla birlikte Marksist-Leninist ideoloji ile yoğrulmuş ve anadili Rusça olan bir "Sovyet halkı" oluşturacağına inanılıyordu. Bu proje aslında Rus olmayan milletleri Ruslaştırma politikası idi. Çarlık Rusyası dönemindeki Ruslaştırma faaliyetleriyle karşılaştırıldığında, Sovyet dönemindeki bu politikanın tek merkezden yönetilen ve ideolojik boyut kazanmış çok daha kapsamlı bir çaba olduğu anlaşılır. Çünkü, Çarlık Rusyası'nda çok sayıda milletin dil, din, kültür, gelenek-görenek ve yerel yaşayışlarına doğrudan müdahale yapılmamışken, Sovyet döneminde ise bütün bu alanlara 1949'dan sonraki Komünist Çin hariç tutulursa, başka bir devlette görülmemiş ölçüde müdahale edildi.3 Bu durum ise, SSCB içindeki "milletler meselesi"ni

çözümleme yerine, Rus olmayan milletlerin Ruslardan ve Sovyet yönetiminden hoşnutsuzluğunun daha da artırmasına sebep oldu. Sovyetler Birliği'nin 74 yıl kadar hayat sürdükten sonra 25 Aralık 1991'de dağılmasına yol açan sebeplerden en önemlisi kuşkusuz bu "milletler meselesi" idi.4 Sovyet dönemi boyunca milletler meselesinin odak noktasında ise, 1960'lardan itibaren Batılı araştırmacılar tarafından genellikle "Müslümanlar" diye tanımlanan Türkler önemli yer tutuyordu.5

2. Geçiş Dönemi Türk Boylarının Muhtariyet ve Bağımsızlık Hareketleri (1905-1920)

Genel Bakış

1905 ile 1917 yılları arasındaki iki savaş, bir genel isyan ve iki ihtilâl Rusya'da Çarlık idaresinin sona ermesini sağladı: 1905 yılında Çar Rusyası'nın Uzak Doğu'da Mançurya'da Japonlara yenik düşmesi, bunun sonucundaki ihtilâlde Rusya'da Meşrutiyet idaresinin kurulmasını Çar'ın kabul etmesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan'da patlak veren genel halk isyanı (1916), 1917 Şubat ve Ekim İhtilâlleri.

Çarlık Rusyası'ndaki Türkler arasında siyasî uyanış hareketleri 1917'den çok önce, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Yenileşme (Ceditçilik) akımının bir sonucu olarak gelişti. Rusya'da yaşayan Türkler arasında yenileşme hareketlerinin başlamasında bir yandan Rusya sömürgecilik siyasetine karşı duyulan tepki, öte yandansa Osmanlı Devleti içindeki yenileşme hareketleriyle tanışma etkili oldu. Ancak, 1905 İhtilâli'nden sonra yenileşme hareketleri siyasî boyut kazandı. Yenileşme hareketleri önce İdil-Ural (Kazan, Ufa), Kırım ve Azerbaycan'da, daha sonra Türkistan'da (Bozkır ve Türkistan valilikleriyle Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı) yayıldı. Yenileşme akımı biri basın, ikincisi modern eğitim veren Cedit okulları olmak üzere birbirini destekleyen iki alanda gelişti. Çarlık Rusyası'nda Rusların Rusça eğitim yapan okullarıyla tanışmış olan

Türkler de kendi anadillerinde, ancak eski usuldeki (usul-i kadîm) “mektep”lerden ayrı modern eğitim veren yeni usuldeki (usul-i cedit) okullar açmayı arzuluyorlardı. Rusya’daki Türkler arasında bu konudaki en etkili rolü ise, Kırımlı Tatar aydınlarından Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) ve onun Türk (Tercüman) ve Rus (Prevodçik) dillerinde çıkan (1883-1918) gazetesi oynadı.

Çarlık Rusyası’ndaki Türkler arasında, özellikle Kazan’da gazete-dergi çıkarılması girişimlerinden çoğuna resmî izin verilmiyordu. Çarlık idaresinde Türk dilindeki ilk gazete Türkistan Genel Valiliği’nin resmî yayını olan Türkistan Vilayetiniñ Geziti 1870 ile 1918 yılları arasında Taşkent’te çıktı. Bunu, Bozkır Genel Valiliği’nin resmî yayını olan Dala Vilayeti Geziti (1888-1902) izledi.

Rusya’da daha önce 14 Aralık 1825’te Dekabristler ayaklanması ve Çar’a karşı çeşitli suikast girişimleri olmuştu. Ruslar arasında bir yandan Sosyal Demokratlar, başka yandan Sosyal İhtilâlciler partileri gizlice yayılıyor, parlamenter ve anayasaya dayalı hükümet isteyen Konstitüsyonel ve Kadet partileri de üyelerinin sayısını artırıyorlardı.

Çarlık Rusyası’nda yaşayan Müslüman Türkler ile başka dinlere mensup Türklerin siyasî faaliyetleri birbirinden farklı alanlarda gelişti. Hıristiyan (Çuvaşlar, Yakutlar), Budist ve Şaman (Güney Sibirya Türklerinden Altay, Abakan ve Tuva Türkleri) olan Türklerin 1900 ile 1920 yılları arasındaki siyasî faaliyetleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz, ancak bu Müslüman olmayan Türkler ile Müslüman Türkler arasında siyasî alanda genel olarak bir iletişim ve birleşme görülmedi.

Müslüman Türkler 1905 ile 1917’ye kadar olan siyasî faaliyetlerinde çoğunlukla etnik milliyetçiliği değil, dinî milliyetçiliği öne çıkarmaya çalıştılar. Ancak, Müslüman Türkler arasında birbiriyle rekabet eden sağ,

orta ve sol olmak üzere üç değişik grup vardı. Onlardan ilki aşırı sağ olarak nitelenebilecek muhafazakar dindarlardı. Mollalar ile zenginler sınıfının mensup olduğu bu grup tutucu tavırlarıyla, Çarlık idaresine değil, Müslümanlar arasında güçlenen Yenileşme hareketine karşı çıkıyordu.

Bu muhafazakar dindarların etkisi Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da nisbeten az iken, Kuzey Kafkasya ve Buhara Emirliği'nde daha fazlaydı. Muhafazakarların baş düşmanı olan ikinci grubu ise, liberal düşünceli aydınlar teşkil ediyordu. Yenileşme hareketini yürüten bu grup aydınlar arasında hem İslamî birlik ve İslamcılık düşüncesi hem de Türkçülük akımı yanyana ve içiçeydi. Solcular diye adlandırılabilecek üçüncü grup genç aydınlar ise, Rusya'daki sol hareketlerle işbirliği yaptılar, Sosyalizm, Marksizm ile Komünizmi benimseyerek ihtilâlci hareket içinde rol aldılar.6

Kafkasya

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya bölgesinde kuzeyden güneye doğru Türk dilli Nogaylar, Karaçay-Malkarlar (Balkarlar da deniliyor), Kumuklar, Azerbaycanlılar başka çeşitli Rus olmayan yerli milletler arasında yaşıyor ve onlarla kader birliği yapıyordu. Onlar içinde sayıca en kalabalık olanı Azerbaycanlılardı ve onlar Çarlık öncesi ve sonrası dönemde kurmuş oldukları devlet yapıları (hanlıklar) dolayısiyle Kafkasya'daki başka Türklerden ayrı bir konuma sahiptiler.

Azerbaycan

Bakü'nün Hazar denizi kıyısındaki zengin petrol yatakları dolayısiyle Çarlık döneminde Azerbaycan'da sanayi gelişmiş ve Rusların yanında zengin Türk işadamları çoğalmıştı. Azerbaycanlı aydınlar arasından yetişmiş Abbas-kuli Ağa Bakihanlı (1794-1848), Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878), Hacı Seyid Azim Şirvânî (1835-1888), Hasan Melikzâde Zerdâbî (1837-1907) gibi kimseler okul, basın, tiyatro konusunda öncülük yaptılar. Azerbaycân'da ilk Türkçe gazete olan

Ekinci’yi Hasan Melikzâde Zerdâbî 1875’te Bakü’de yayınlamaya başladı, ilk cedit okullarını da Sıtkı Seferoğlu 1890’da Ordubâd’da, 1894’te Nahçivan’da, Hacı Seyid Azim Şirvânî 1896’da Şemahı kasabasında açtı. Yeni üsuldeki okulların sayısı daha sonraki yıllarda hızla artmaya başladı. Ekinci iki yıllık ömrüne rağmen gerici Şiî din adamlarına karşı sert eleştirilerde bulundu. Gaspıralı İsmail Bey’in Tercüman gazetesi de Azerbaycanlı aydınlar arasında okunuyor ve Türkçülük bilincinin yayılmasını sağlıyordu. Liberal düşünce ile birlikte Türk milliyetçiliğini Azerbaycan’da yayanlar arasında Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmed Ağaoğlu (Ağayef), Ali Merdan Topçubaşı (Topçubaşef), Hâşim Vezirî Bey, Mehmet Emin Resülzâde, Mehmet Şahtahvil Ağa (Şahtinskiy) gibi kişileri anmak gerekir. Hüseyinzâde 1905’te Füyuzât dergisini çıkarmaya başladı. Bu dönemde Azerbaycan basını çok gelişti. Ziya, Keşkül, Ziya-i Kafkaz, Sedâ, Sedâ-yı Vatan, Sedâ-yı Hakk, Sedâ-yı Kafkaz, Hakikat, Yeni Hakikat, İkbâl, Malûmat, Güneş, Mizân, Necât gibi çok sayıda gazete ve dergi yayınlandı.7 Azerbaycan’daki sanayileşme sonucu oluşan kozmopolitik ortamda Rusya’daki çeşitli siyasi gruplar Bakü’deki Rus ve başka milletten ağırlıklı işçiler arasında propaganda yapıyorlardı. Bunlar arasında Sosyal Demokratlar öndeydi. Hatta, bu bölgede ihtilâlci grupların örgütlenmesinde bir ara Stalin de katıldı. Sosyal Demokratların yönlendirmesiyle Bakü’de Neriman Nerimanov, Efendiyev ve Meşhedi Azizbekov Himmet adlı Müslüman grubu örgütlendi. Azizbekov 1917 İhtilâli’nden sonra Baku Bolşeviklerinin başına geçerek Kafkas ötesi’nin Sovyetleştirilmesinde önderlik etti. Azerbaycan’daki liberal milliyetçiler ise Rus Kadetleriyle işbirliği yaptılar. Azerbaycan’da kurulan ilk siyasi parti ise, Musavat’tır. Bu parti adına rağmen sosyalist olmaktan çok Türkçü ve Pan-İslamcıydı. Onun önderi olan Mehmet Emin Resülzâde siyasi hayatında Bakü, Tebriz, Tehran ve İstanbul olmak üzere çeşitli yerlerde çeşitli gruplarla işbirliğinde

bulundu. 1911 yılında tekrar Bakü'ye dönen Resülzâde Azerbaycan siyasi hayatında ön sıralarda yer aldı. 1917'de Bakü'de Müslümanlar Kongresi toplandı. Bu toplantıda Resülzâde Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisi'nin genel başkanı seçildi.

1905-1907 yılları arasında Bakü'de Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasında etnik çatışmalar şiddetlendi. Ermeni ihtilâlci derneği Daşnakuyun kışkırtıcı faaliyetler yürütmeye başladı. Ermeni-Azeri çatışmaları 1918'e kadar sürdü. O sırada Stephan Şaumyan adlı Ermeni Kafkasya fevkalade komiseri olarak Tiflis ve Bakü'de faaliyet yürütüyordu. Onun yönlendirmeleriyle Taşnak Partisi'nin 31 Mart 1918'de Bakü'de başlattığı soykırımda 17 bin Azerbaycanlı Türk öldürüldü.8

Kırım

Kırım'ın 1783'te Çarlık Rusyası'na katılmasından sonra, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl boyunca buradan Türkiye'ye olan büyük göç dalgaları yüzünden, eski Kırım Hanlığı topraklarından nüfus 3,5 milyondan 1897 yılında 564,592'e kadar düşmüştü. Kırımlı aydınlar arasından çıkan Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) yarım kalmış birçok gazete çıkarma girişiminden sonra başlattığı Tercüman gazetesini ömrünün sonuna kadar sürdürmeyi başardı ve onun yetiştirdiği gazeteciler bu gazeteyi Gaspıralı'nın ölümünden sonra da 1918 yılı ortalarına kadar çıkardılar.

Gapıralı İsmail Bey hem bu gazetesi hem de çeşitli kitap ve risale yayınlarıyla yanlız Rusya'daki Türkler arasında değil, başka ülkelerdeki Türkler arasında da bir yandan uyanış ve yenileşme hareketlerinin artmasında, başka yandan ise Türkçülük akımın güçlenmesinde etkili oldu. Onun Tercüman gazetesinde bir süre sonra kullanmaya başladığı "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarı sonraki yıllarda Türkçülerin ortak şiarlarından biri oldu. Gaspıralı İsmail Bey modern eğitimi uygulayan ilk cedit okulunu Kırım'ın Bahçesaray şehrinde açmasından sonra, cedit okulları Çarlık

Rusyası’nın çeşitli yörelerine, özellikle İdil-Ural, Azerbaycan ve Türkistan’a yayılmaya başladı.

İdil-Ural

Tatarlardan dinî alanda yüksek eğitimlerini Buhara medreselerinde almış olan aydınlar arasından Abdünâsir Kursavî (1771-1812), Şehâbeddin Mercânî (1818-1889), Abdul-Kayyûm Nâsırî (1824-1902), Rızaeddin

Fahreddin (1858-1936), İbrahim Halfin (1778-1829), Zahir Bigi (1870-1902), Musa Carullah Bigi (1875-1949), Alimcan Barudî, A. Hadi Maksudî, Şakircan Tahirî, Sadri Maksudî, Ayaz İshâkî, Fatih Emirhan, Fatih Kerimî ve başkaları bir yandan İslam dininde o günün şartlarına uygun yenilikler yapılması, başka yandan ise başta Buhara’dakiler olmak üzere doğmatik eğitime yönelmiş medreselerin yenileşmesi düşüncesini eserleri ve öğrencileri yoluyla yaymaya çalışıyorlardı. Tatar aydınları Kazan’da üniversite kurulması ve orada dinî bilimler yanında müsbet bilimlerin de öğretilmesi konusunda çeşitli projeler geliştirdiler. Kazan’da kitap basımı ancak 1800’de basımevi kurulmasına izin verildikten sonra mümkün oldu.

Türkistan

1714 ile 1887 yılları arasında Türkistan topraklarının büyük bir bölümünü ele geçiren Çarlık Rusyası, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı dışında kalan bütün Türkistan topraklarını Türkistan Genel Valiliği (2 Haziran 1886’dan itibaren) ve Bozkır Genel Valiliği (25 Mayıs 1891’den beri) olmak üzere iki ayrı sömürge bölgesine ayırmıştı. Hive Hanlığı 12 Ağustos 1873 ve Buhara Emirliği de 28 Eylül 1873’te yapılan antlaşmalarla içişlerinde bağımsız, ancak dışişlerinde Çarlık Rusyası’na bağımlı devletlere dönüştürülmüştü.

Türkistan’da Ceditçilik denilen uyanış ve yenileşme hareketleri 1905 ile 1917 yılları arasında daha da yayılmaya başladı. Kimi medreselerde, kimiyse Rus mekteplerinde yetişmiş olan Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek

aydınları özellikle Kazan ve Kırımlı Tatar aydınlarının teşvik ve yönlendirmesiyle Türkistan içinde Ceditçilik düşüncesini basın, okul ve başka yollarla yaymaya çalışıyorlardı. Bu hareketler Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı içinde de etkisini gösteriyordu. Ceditçilik hareketinde özellikle Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Karı, Abdurrauf Fıtrat, Osman Hoca gibi önderler önemli rol oynadı.

Türkistan'da "Ceditçilik Dönemi" denilen 1905 ile 1920 arasında Terakkî (Taşkent), Hurşid (Taşkent), Serke (Petersburg), Qazaq Gazeti (Altıntöbe/Troisk), Dala (Altıntöbe/Troisk), Şöhret (Taşkent), Buhara-i Şerif (Buhara), Turan (Buhara), Semerkand (Semerkand), Sedâ-yı Türkistan (Taşkent), Sedâ-yı Fergana (Kokand) gibi gazeteler ve Aykab (Altıntöbe/Troisk), Ayna (Semerkand), Alaş (Taşkent), Sarıarka (Semey) gibi dergiler yayınlandı. Çeşitli kişiler tarafından çıkarılan bu gazete ve dergilerle Türkistan'da özgür ve özel basının temelleri atılmış oldu.

Kongreler

Çarlık Rusyası'nda 1905 İhtilâli'yle kurulan Meşrutiyet idaresinde Duma ve Devlet Şurası seçimleri yapılması ve yasama organının yetkilerine tecavüz edilmemesi gibi pek çok hususu Çar II. Nikolay kabul etmek zorunda kaldı.9 Çar tarafından ilan edilen Manifesto ile Rusya'da başlayan özgürlük ortamında çeşitli siyasî partiler, dernekler, yayın organları faaliyete geçti. Rusya'daki bu genel durum, tabii olarak Türkleri de harekete geçirdi. Bu sırada, İdil-Ural bölgesindeki Türkler (Tatar ve Başkortlar) arasında "İttifakçılar", "İslahatçılar", "Tangçılar" ve "Sosyal Demokratlar" diye adlanan dört ayrı siyasal grup vardı.

Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk siyasi parti olan "Himmet" Rusya'daki Sosyal Demokratlar Partisi'ne bağlıydı. Buna 1904'te kurulan ve Milliyetçilik ilkesine dayalı "Hürriyet" adlı gizli parti ile "Difai Partisi" ve "İttifak" partileri eklendi. Kırım Tatarları arasında "Genç Tatarlar"

hareketi gelişiyordu. Bozkır ve Türkistan vilayetlerindeki Kazak ileri gelenlerinden bir bölümüyle Rus Kadet Partisi arasındaki işbirliği sürüyordu. Bozkır ve Türkistan vilayetlerinde yaşayan Ruslar arasında ise, Moskova'daki ihtilâlci grupları destekleyenlerin sayısı oldukça fazlaydı.10 Buhara Emirliği'nde "Genç Buharalılar" ile Hive Hanlığı'nda "Genç Hiveliler" hareketleri bir müddet sonra başladı.

1905 yılındaki Meşrutiyet idaresinin yarattığı siyasî durumdan yararlanmak isteyen İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan, Bozkır ve Türkistan vilayetlerindeki siyasî aydınlar Türklerin de Ruslarla aynı siyasî haklardan yararlanması konusunda Rusya hükümetine art arda dilekçiler gönderdilerse de, hiçbir olumlu yanıt alamadılar. Buna karşılık Çarlık idaresi Türk aydınlarını saf dışı bırakırak, yalnızca Müslüman din adamlarından meydana gelen bir "Ulema Meclisi"nin 10-15 Nisan 1905'te Ufa'da toplanmasına izin verdi. Daha sonra 22-24 Haziran'da yine Ufa'da 120'den fazla din adamının katıldığı toplantıda da Rusya'daki Müslüman Türkleri ilgilendiren değerli bir karar alınmadığı gibi, başka kararların da hükümet katında hiç etkili olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine, Türk aydınları kendi aralarında çok iyi bir iletişim kurarak Çarlık idaresinin çeşitli bölgelerinde yaşayan bütün Müslüman Türklerden temsilcilerin katıldığı "Rusya Müsülmanlarının Birinci Kongresi"ni Nijni Novgorod valisinden izin alınamadığı için 15 Ağustos 1905'te Oka ırmağında kiralanan "Gustav Stuve" adlı yolcu vapurunda gizlice topladılar. Bu kongrenin gerçekleştirilmesindeki asıl başarı Abdürreşid İbrahim'indi.

Gaspıralı İsmail Bey'in başkanlığını yaptığı ve 120 delegenin katıldığı yaklaşık 13 saat süren bu kongre sonunda Rusya'daki bütün Müslümanların (Umum Rusya Müslümanları) birleşmesi gerektiği, Ruslarla eşit haklara sahip olmak için birlikte hareket etmeleri ve ilerde ortaya çıkabilecek siyasî

düzenlere şimdiden Müslümanları hazırlamak için eğitim, okul, kütüphane, yayın işlerine öncelik verilmesi konusunda 5 maddelik karar kabul edildi.11

Rusya Müslümanlarının bu ilk kongresini izleyen ikinci kongresinde (23 Ocak 1906'da Petersbug'da) Rusya Müslümanları İttifakı'nın tüzüğü (nizamnâmesi) ve İttifak Halk Partisi'nin programı kabul edildi. Bu ikinci kongreden sonra Türkler tarafından çıkarılan gazete ve dergi yayınlarında büyük artış olduğu gibi, Devlet Duma'sına Türklerden 36 milletvekili girebildi. Çar Rusyası'ndaki Türkler yine "Müslümanlar" adıyla üçüncü kongrelerini 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'da, dördüncü kongrelerini ise, 15-25 Haziran 1914'te Petersburg'da yaptılar. Üçüncü ve dördüncü kongreler arasında oldukça uzun zaman geçmesinin nedenleri başında Rusya'daki siyasî karışıklar gelir. Çar II. Nikolay Devlet Duma'sını 9 Temmuz 1906'da dağıttı. Kapatılan Duma'nın 200 milletvekili Finlandiya'nın Viborg şehrinde toplanarak "Viborg Beyannamesi"ni imzaladı. Ancak, dağıtılmadan önceki toplantısını 27 Nisan'da yapan Duma'da "Müsülmanlar Fraksiyonu" kurulmuş olması, Türkler açısından büyük bir başarıydı. Bu ilk dört kongreden sonra, çeşitli kongre girişimleri 1917'ye kadar başarısızlıkla sonuçlandı.

Türkistan'da Halk Ayaklanması (1916)

Birinci Cihan Savaşı'nın başlaması Türkistan'daki Ceditçi aydınlar arasında yeni bir ümit doğurdu. Onlara göre, Rusya'nın bu savaşta yenilgiye uğraması imparatorluğun dağılmasını ve başka sömürge bölgeleriyle birlikte Türkistan'ın da bağımsızlığa kavuşmasını sağlayabilirdi. Rus hükümeti Türkistan ve Bozkır genel valiliklerindeki Rus olmayan yerli halktan yarım milyona yakın kimseyi cephelerdeki inşaat hizmetleri için seferber etme kararı alınca, aydınların girişimiyle her iki valilik sınırları içinde Temmuz başından itibaren protesto gösterileri yapılmaya başlandı. Hızla yayılarak genel bir ayaklanmaya dönüşen bu

hareket ancak Rus silahlı kuvvetleri tarafından bastırılabiliyordu. Çeşitli yerlerdeki ayaklanmalar 1917 yılı sonuna kadar sürdü. Ayaklanmaların kanlı bir şekilde bastırılması sırasında yerli halktan çok kişi öldürüldüğü gibi, yakalananlar arasından daha sonra çok sayıda kişi idam edildi, 168 bin kişi Sibirya'ya sürüldü, 300 bine yakın Kazak ve Kırgız Doğu Türkistan'a kaçtı.12 Ayaklanma sırasında göstermiş oldukları yardım ve sadakat dolayısiyle ise, Bozkır genel valiliği sınırları içindeki Rus göçmenlerine ise, Cizzak ve Yedi-Su bölgesinde toplam 2,700 bin hektar arazi bağış olarak verildi. Rus sömürgeciliğine karşı 18 ve 19. yüzyıllarda çok sayıda ayaklanma olmuş ise de, 1916 yıldaki geniş halk ayaklanması Çarlık idaresinin devrilmesinde önemli etkenlerden biri olmuştur.

1917-1920 Arasındaki Siyasî Girişimler

1917 Şubat ve Ekim İhtilâlleri arasındaki siyasî özgürlük ortamında "Bütün Rusya Müsülmanlarının Birinci Kongresi" diye adlanan çok geniş katılımlı toplantı 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da yapıldı. Bu kongrenin toplanmasında Dördüncü Devlet Duma'sındaki Müslümanlar Fraksiyonu tarafından 15-17 Mart'taki toplantısında kurdukları "Rusya Müslümanlarının Geçici Merkez Bürosu" önayak oldu. Bu kongre sonunda Müslümanlar için "Millî Şura" kurularak onun üyeleri seçildi. Onun ardından 20-22 Temmuz 1917 tarihinde Kazan'da Rusya Müslümanlarının İkinci Kongresi toplandı. Ancak, bu ikinci kongreye İdil-Ural bölgesi dışından katılım çok az oldu. Çünkü, o sırada Çarlık Rusyası'nın birçok yöresinde Türkler tarafından başka kongre ve toplantılar da yapılıyordu. 12-14 Temmuz 1917'de Türkistan'ın Fergana şehrinde yapılan kurultayda Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası adlı parti kuruldu. Türkistan Müslümanlarının 2. Kurultayı 7-11 Eylül 1917'de ve üçüncü kurultayı 17-20 Eylül 1917'de toplandı. Kasım 1917'de ise, Taşkent'te Türkistan Müslümanlarının başka bir kurultayı toplandı.

Buna ek olarak o sıralarda Türkistan bölgesinde Şura-yı İslam, Miftahu'l-Maarif, Turan, İttifaku'l-Müslimîn, Ravnaku'l-İslam gibi teşkilatlar da kurulmuştu.

Bu kongreler bir bakıma 1917 yılında Kırım, Alaş-Orda, Türkistan, İdil-Ural'daki millî muhtariyet hükümetleri ile 1918'de Azerbaycan, 1920'de de Buhara ve Harezm bağımsız cumhuriyetlerinin art arda ilan edilmelerini hazırlayan önemli adımlardı.

Millî Muhtariyet Hükümetleri

Gerek muhtar hükümetler, gerekse bağımsız cumhuriyetlerin kurulmasına yol açan asıl önemli olay, 25 Ekim Bolşevik İhtilâli'nden kısa bir süre sonra, Bolşevik Hükümeti Halk Komiserleri Konseyi'nin Rusya'daki bütün Müslümanlara olan genel çağrısıdır. Lenin ve Stalin tarafından 20 Kasım 1917'de imzalanan bu çağrıda şöyle deniliyordu:

"Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibirya ve Türkistan Kırgız ve Sartları, Kafkazötesi Türkler ve Tatarlar, Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları, Çarlar ve Rusya zorbaları tarafından cami ve ibâdet evleri yıkılmış, inanç ve gelenekleri ayak altına alınmış olan sizler!

Sizin inanç ve gelenekleriniz, millî ve kültürel kurumlarınız bugünden başlayarak hür ve dokunulamızdır. Kendi millî hayatınızı özgürce ve herhangi bir engel olmadan kurun. Sizin buna hakkınız vardır. Rusya'daki bütün halkların hakları gibi, sizin haklarınız da İhtilâl ile onun kuruluşları olan işçiler, askerler ve köylüler sovyetlerinin bütün gücünün koruması altında olduğunu biliniz.

Bu yüzden, bu İhtilâli ve onun bağımsız hükümetini destekleyiniz!"13

Bu çağrı, kuşkusuz, Türkler tarafından uzun bir süredir duyulan muhtariyet ve bağımsızlık akımlarını olumlu olarak kamçıladı. Çar Rusyası

içinde yaşayan Türkler tarafından 1917-1918 yıllarında dört muhtar hükümet ilan edildi.

Kırım Hükümeti

26 Kasım 1917'de Bahçesaray'da Kırım-Tatar Kurultay Hükümeti ilan edildi. Kurultay sonunda kabul edilen anayasa ile Milli Hükümet kuruldu. Ancak, o sırada Bolşeviklerin Sivastopol şehrindeki İhtilâl Komitesi Aralık 1917'de Kırım'a Bolşeviklerin hakim olmasına çalışıyordu. Bu komite Bahçesaray'daki Kırım Millî Hükümeti'ne 9 Ocak 1918'de ultimatom göndererek hükümet askerlerinin silahsızlandırılmasını talep etti. Millî Hükümet ise, Bolşeviklerin bu çağrısını red edince, Sivastopol'daki Kızıl Rus askerleri 27 Ocak'ta millî hükümet binasına hücum etti, hükümet ve parlamento üyeleri dağıldılar. Kırım Tatarlarının Bolşeviklere karşı silahlı mücadelesi sürdü. 21 Nisan'da Alman birlikleri Kırım'ı işgal edince, Kırım Türkleri temsilcileriyle Almanlar arasında müzakereler oldu ve Almanlar Kırım Millî hükümetinin kurulmasına razı oldular. 8 Mayıs 1918'de Kırım Büyük Kurultayı toplanarak yeni Millî Hükümet üyelerini seçti. 25 Haziran 1918'de General Süleyman Sulkiviç başkanlığında Kırım'ın istiklali ilan edildi. Bu arada Ukrayna, Kırım'ın Ukrayna'ya katılmasını Rus sosyalist ve komünist teşkilatları ise, Kırım'ın Rusya'da kalmasını istiyordu. 11 Kasım'da mütareke imzalayarak teslim olan Almanya artık Kırım'ı himaye edemezdi. Kırım'ı 17 Nisan 1919'da Bolşevikler karşıtı Beyaz Rus orduları bir süre işgal ettiyse de, Bolşevikler 30 Nisan'da orayı yeniden ele geçirdiler ve Kırım Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurdular. Beyaz Rus ordusu 24 Haziran'da Kırım'ı yine işgal etti, ama Bolşevikler 11 Kasım 1920'de oraya tekrar hakim oldular. Birkaç kez Bolşevikler, sonra Almanlar, Beyaz Ruslar ve tekrar Bolşeviklerin işgallerine uğrayan Kırım böylece 1917'deki muhtariyet ve çok kısa süren bağımsızlığını kaybederek

Sovyetler Birliği içinde 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline geldi.14

İdil-Ural'da Rusya Tatarları Muhtariyeti

Kazan'da 1917 yılının Temmuz ayında aynı sıralarda üç önemli kurultay toplandı: Müslüman Askerleri Kurultayı (17-22 Temmuz), Bütün Rusya Müslümanları Ulema Nedvesi (18-26 Temmuz) ve İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (21-31 Temmuz). Bu üç kurultayın 22 Temmuz'da yapılan ortak oturumunda, Sadri Maksudi'nin hazırlamış olduğu Millî Medenî Muhtariyet deklerasyonu okunarak, "İç Rusya Müslümanları Millî Medenî Muhtariyeti"ni gerçekleştirme kararı verildi ve o gün millî bayram olarak kabul edildi.

Yine Sadri Maksudî tarafından hazırlanan Millî Medenî Muhtariyetin Esasları 31 Temmuz'da onaylandı. Millî Muhtariyet Heyeti Sadri Maksudi'nin başkanlığında 28 Ağustos 1917'de Ufa'da işe başladı. 20 Kasım 1917'de Ufa'da açılan Muhtariyet'in Millet Meclisi başkanlığına Sadri Maksudi seçildi ve Millî Muhtariyet Esasları adlı anayasa da 16 Ocak 1918'de ilan edildi.15

İç Rusya Müslümanları Millî Medenî Muhtariyeti ile ilgili çalışmalar yanında bölgede İdil-Ural devleti kurma projeleri de görüşülüyordu. Bazı toplantılarda bu konuda kararlar da alındı. Ancak, özellikle Başkurdların Tatarlarla birleşme yerine kendileri için ayrı bir Başkurd muhtariyeti kurma girişimleri bu çalışmaları başarısızlığa uğrattı. Başkurd önderlerinden Ahmet Zeki Velidi (Togan) ile Tatar önderleri arasında çeşitli kurultaylarda sert tartışmalar çıktı.

Türkistan'da İki Muhtariyet

12 Aralık 1917'de Kokand şehrinde Türkistan Muhtariyeti ve 13 Aralık 1917'de Orenburg şehrinde Alaş-Orda Millî Hükümeti art arda ilan edildi. Kazak asıllı aydın Mustafa Çokayoğlu (1891-1941) her iki muhtariyet

hükümetinde de yer alarak birbirinden uzak iki ayrı yerde kurulan bu millî girişimlerde bağlayıcı bir unsur oldu.

Türkistan Muhtariyeti: Kokand şehrinde sürmekte olan Türkistan Müsülmanlarının 4. Kurultayı sonunda Türkistan Muhtariyeti kurulmasına karar verilerek, hem devlet başkanlığı hem de içişleri bakanlığına Muhammedcan Tınısbayev, dışişleri bakanlığına Mustafa Çokayoğlu, savunma ve toplum güvenliği bakanlığına Ubeydullah Hoca getirildi. 7 bakan ve 36 kişilik Halk Meclisi'nden (Şurası) oluşan Türkistan Muhtariyeti için 13 Aralık'ta Taşkent'te halk sevinç gösterisi düzenleyince, Rus birlikleri ateş açarak mitingi kanlı bir şekilde bastırdı. Daha sonra bir anlaşmazlık yüzünden Tınısbayev istifa edince yerine Mustafa Çokay devlet başkanlığına, Ubeydullah Hoca da başbakan yardımcılığına getirildi.16 Daha başından böyle bir millî muhtariyete karşı olan Bolşevikler 9 Şubat 1918'de ordu birliklerini Kokand'a göndererek, şehri topa tuttular. Teslim olmayı reddeden Türkistan Muhtariyeti hükümetine karşı Kızılordu birlikleriyle Ermeni Daşnak Partisi'nin askeri birlikleri 13 Şubat'a kadar şehri top ateşine tutmaları sonucu, Kokand'da 20 binden fazla ev ve bina yandı ve 10 binden fazla Türkistanlı öldü. Böylece, Türkistan Muhtariyeti yalnızca 63 gün yaşadıktan sonra kanlı bir şekilde ortadan kaldırıldı. Türkistan Muhtariyeti'ne silah zoruyla son verilmesi ise, Türkistan'da Sovyet dönemi boyunca 16 yıl sürecek "Basmacı" denilen silahlı millî mücadelenin başlamasına sebep oldu (1917-1934).

Alaş-Orda Millî Hükümeti: Orenburg şehrinde 21-28 Temmuz 1917'de toplanan Birinci Genel Kazak Kurultayı'nda kurulacak Rusya federe devleti içinde Kazaklara toprak muhtariyeti verilmesi kararlaştırıldı. Aynı kurultayda bütün Kazakların "Alaş" adıyla birleşmesi önerilerek Alaş Partisi kurulmuştu. 5-13 Aralık tarihlerinde yine Orenburg'da yapılan ikinci kurultayda Alaş-Orda Millî Muhtar hükümeti kurularak Alihan

Bökeyhan devlet başkanı, Mustafa Çokay da dışişleri bakanı oldu. Eski Bozkır Genel Valiliği toprakları üzerinde Kazakların durumu oldukça güç ve karmaşıktı. Çarlık döneminde buralara getirilerek yerleştirilmiş olan Rusların sayısı oldukça kalabalıktı ve Alaş-Orda hükümeti kurulduğu dönemde Kazak toprakları üzerinde Bolşeviklerle Beyaz Ruslar arasında şiddetli çarpışmalar sürüyordu. Bolşevikler çeşitli manevra ve politika oyunlarıyla Alaş-Ordacı Kazak aydınlarını ikiye bölmeye çalışıyordu. Bolşevikler tarafından kurulan Kırgız (Kazak) Harbî İnkilâp Komitesi 5 Mart 1920'de Alaş-Orda hükümetinin faaliyetini yasakladı.17 Bolşeviklerin önce Türkistan muhtariyetini yok ederek, sonra Alaş-Orda Millî Hükümeti'ne karşı düşmanca tutum takınması dolayısiyle, her iki millî hükümette de görev almış olan Mustafa Çokayoğlu 1917 yılı Şubat ayı sonlarında önce bir süre Taşkent'te bulundu, sonra 20-25 Ağustos'ta Ufa'da yapılan Bolşevik karşıtı toplantıya katıldı, Kolçak Hükümeti tarafından tutuklandı, hapishaneye götürülürken yolda kaçarak Orenburg ve Bakü üzerinden Tiflis'e gitti.18

Ankara'daki Büyük Millet Meclisi üyelerinden İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Temmuz 1921'de Buhara'ya geldiğinde, onun girişimiyle 30 Temmuz'da yapılan gizli toplantıda Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışacak Türkistan Milli Birliği (TMB) adlı gizli teşkilat kuruldu. Teşkilat'ın başkanı olarak Zeki Velidi (Togan) seçildi.19

İdil-Ural

23 Mart 1918'de Bolşevikler tarafından ilan edilen Tatar-Başkurd Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurma işi bölgedeki iç savaş yüzünden gecikince, onun yerine 23 Mart 1919'da Başkurd ve 27 Mayıs 1920'de Tatar muhtar cumhuriyetleri kuruldu. Bu sırada Tatar-Başkurd komünistlerinin lideri Mirsait Sultan Galiyev'in (1880-1939?) "Müslüman Komünist Partisi" ve daha sonra "Turan Sosyalist Cumhuriyeti"

doğrultusundaki girişimleri sonuç vermedi. Sultan Galiyev'in bu konudaki girişimleri Lenin ve Stalin tarafından kuşkuyla karşılandı.

Basmacılık

Türkistan muhtariyetinin Kızılordu birlikleri tarafından dağıtılması ve Kokand şehir halkına karşı Ermeni Taşnak silahlı grupları aracılığıyla kanlı soykırım girişimi, Türkistan içinde Bolşeviklere karşı duyulan güvensizliği ve direnişi kamçıladı. Türkistan Muhtariyet hükümetinin hayatta kalan savunmacıları Ergeş Korbaşı'nın önderliğinde şehir dışına kaçtılar. Kokand polis gücü başkanı da olan Ergeş Korbaşı 1916 yılından beri silahlı çetelerden en güçlüsüne sahipti. Ruslar da kendilerine direnen çetecileri Türkistan Türkçesinde "haydut" anlamına gelen "Basmacı" (basmak fiilinden) terimiyle adlandırdılar. Ergeş Korbaşı kısa bir süre içinde birbirinden bağımsız silahlı çetelerden bir bölümünün yönetimini eline geçirdi. Basmacıların direniş hareketi 1918'e kadar Fergane vâdisinin her yanını sardı.

Basmacı hareketinin Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturma amacıyla yapılmış bir istiklâl savaşı olduğunu Stalin şöyle açıklamıştır: "Basmacı hareketi 1918-1924 yıllarında Orta Asya'da bir karşı ihtilâl ve milliyetçi hareket olarak Orta Asya cumhuriyetlerini Sovyet Rusya'dan ayırmak ve sömürücü sınıfın hakimiyetini yeniden kurmak gayesi ile mollalar tarafından yürütülen, alenî-siyasî bir haydutluk olarak ortaya çıkmıştır".20 Basmacı Hareketi'nin parolaları da yine Sovyet kaynaklarına göre şöyleydi: "Türkistan Türkistanlılarındır. Türkistan'ı Rusya'dan kurtarmak gerekir. Müstebitlerden arınmış bir Türkistan".21

Basmacıların silahlı mücadelesinin Türkistan'ın çeşitli bölgelerine yayılması üzerine Sovyet hakimiyeti 1919'da "Türkistan Cephesi" açarak, bölgeye ek kuvvetler gönderdi. Bu cephenin kumandanlığını Rus Generali Frunze üstlendi. Ergeş Korbaşı, Şir Muhammed Bek (Körşermet), Nur

Muhammed Bek, Küçük Ergeş, Muhammed Emin Bek, Hal Hoca, Parpi Bek, Muhittin Bek, Aman Pehlivan, Cüneyid Han gibi çok sayıda önder altında Basmacı hareketi 1924 yılı sonuna kadar çok etkili olarak sürdü. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde hakimiyeti ele geçiren Basmacı korbaşıları orada geçici hükümet kuruyorlardı. Bunlar arasında en etkilisi Şir Muhammed Bek'in 3 Mayıs 1920'de Fergana bölgesinde kurduğu geçici Türkistan hükümeti idi. Bu hükümet varlığını 1922 sonuna kadar korudu. 15-20 Nisan 1922'de Türkistan Millî Kurultayı çalıştı ve geçici bir anayasa kabul etti.22

Enver Paşa'nın 8 kasım 1921'de Basmacılar hareketine katılmasıyla Türkistan'daki mücadele yeni bir canlılık kazandı. Enver Paşa 19 Mayıs 1922'de Sovyet hükümetine bir muhtıra göndererek, Kızılordu'nun Türkistan'ı terk etmesini istedi.23 Buhara Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı Osman Hoca da az sayıdaki Buhara silahlı güçleriyle 9 Aralık 1921'de Düşenbe'deki Rus garnizonuna baskın düzenleyerek, Rus general ve elçilerini tutukladı. Ancak, yardıma gelen Rus birlikleri garnizon'u kurtardılar ve Buhara güçleri geri çekildi. Bu hareket Osman Hoca'nın Buhara'dan ayrılarak, mücadeleye destek sağlamak için Afganistan'a geçmesine neden oldu.24 Enver Paşa Kurban Bayramı'nın birinci günü olan 4 Ağustos 1922'de Belcivan'da Kızılordu birlikleri tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi. Ancak, Enver Paşa'nın öldürülmesi Basmacı hareketini durdurmadı, silahlı mücadele ve yer yer halk isyanları 1924 ile 1934 yılı Mayıs ayı sonuna kadar sürdü.25

Bağımsız Cumhuriyetler

Sovyet egemenliğinden önce, Azerbaycan, Buhara ve Harezm bağımsız cumhuriyetleri kuruldu. Bu cumhuriyetler sosyalist veya komünist değil, bugün belki liberal milliyetçi diyebileceğimiz devlet şekilleri üzerine kurulmuşlardı. Buhara ve Harezm Cumhuriyetlerinin adında geçen "Halk

Şuralar" terimi hiçbir şekilde Sovyet modelini kendilerine örnek almıyordu. Her üç bağımsız cumhuriyetten ilki 1920'de, ikinci ve üçüncüsü ise, 1923'te Sovyetleştirildi ve 1924'te ortadan kaldırıldı.

Azerbaycan Cumhuriyeti

28 Mayıs 1918'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurularak başkent Gence oldu. Mehmet Emin Resulzâde Cumhurbaşkanlığı'ndaki Azerbaycan Hükümeti tarafından istenen yardım üzerine İstanbul hükümeti Azebaycan'a bir Türk birliği gönderdi. Nuri Paşa kumandasında "Kafkasya İslam Ordusu" olarak adlanan Türk birliği 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girerek orayı Ermenilerin desteklediği Bolşeviklerden kurtardı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mağlubiyeti yüzünden, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesine göre, Türk ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak zorunda kaldı.26 Ali Mercan Topçubaşı başkanlığında Avrupa'ya gönderilen Azerbaycan heyetinin çabalarıyla, Müttefikler 12 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdılar. Üç buçuk ay sonra ise, Azerbaycan'ın bağımsızlığına 27 Nisan 1920'de Kızılordu tarafından son verildi ve Mehmet Emin Resulzade tutuklandı.

Buhara Cumhuriyeti

İçişlerinde bağımsız, ancak dışişlerinde Çarlık Rusyası'na bağımlı olan Buhara Emirliği'ndeki Genç Buharalılar (Yaş Buharalılar) adlı Yenileşme (Ceditçiler) yanlıları Osman Hoca başkanlığındaki milliyetçiler ile Feyzullah Hoca başkanlığındaki Bolşevik yanlısı solcular olmak üzere iki ayrı fraksiyondan meydana gelmişti. Solcu olanlar Rus Bolşevikleri ile işbirliği içindeydi. Rusya hükümetinin Buhara'daki siyasî ajanı Miller'in baskısıyla emir Alim Han 30 Mart 1917'de "Hürriyet Beyannamesi" ilan edince, bunu fırsat bilen Yenileşme yanlıları 8 Nisan'da bir gösteri düzenlediler. Ancak, emirin askerleri göstericileri dağıttı. Bir bölüm

gösterici Taşkent'e kaçtı. Askeri gücü sahip olmayan Genç Buharalılar 1920'de Emir Alim Han'ı devirmek için Kızılordu birliklerinden yardım almak zorunda kaldılar. Rus birliklerinin 15 Mart 1918'deki hücumları başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, General Frunze komutasındaki Sovyet ordusu 28 Ağustos 1920'de Buhara'ya saldırıya geçti ve 2 Eylül'de Buhara düştü. 6 Ekim 1920'de toplanan Buhara Birinci Halk Kurultayı'nda Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti ilan edilerek Mirza Abdülkadir Muhittin devlet başkanlığına, Feyzullah Hoca da başbakanlığa getirildi. 23 Eylül 1921'de yapılan Buhara Halk Temsilcileri'nin İkinci Kurultay'ında Osman Hoca cumhurbaşkanı olarak seçildi.

Buhara Cumhuriyeti'nin ilk anayasası 1921'de, bazı değişikliklerle ikinci anayasası 1922'de kabul edildi. Osman Hoca kısa süren cumhurbaşkanlığı sırasında, önce Anadolu'da İstiklâl Savaşı yürüten Mustafa Kemal'e yardım olarak Rusya üzerinden 100 milyon altınlık yardım gönderdi ve daha önceden Osmanlı-Rus Savaşı'nda esir düşerek Sibirya'nın Krasnoyarsk kampına sürülmüş olan ve oradan kaçarak önce Taşkent ve sonra Buhara'ya gelen Osmanlı Türk subaylarına Buhara ordusunun çekirdeğini oluşturacak milis kuvvetlerini kurdurttu.27 Arkasından da 9 Aralık 1921'de Buhara sınırı içerisindeki Rus garnizonlarına karşı silahlı saldırıya geçti.28

1922 yılında Osman Hoca'nın Buhara'dan ayrılarak Afganistan'a geçmesi ve Enver Paşa'nın şehit düşmesi üzerine, Sovyetlerin Buhara Cumhuriyeti üzerindeki kontrolü arttı. 1923'te Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin adı Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirildi ve 20 Eylül 1924'te ise, Buhara Devleti ortadan kaldırıldı.

Harezm Cumhuriyeti

Buhara'da olduğu gibi, 1873'ten beri dışişlerinde Rus egemenliği altındaki Hive Hanlığı'nda yenileşme (Ceditçilik) hareketleri de 1910'da

siyasî bir harekete dönüşerek “Genç Hiveliler” adını aldı. Genç Hivelilerin baskıları üzerine Hive Hanı Esfendiyar Han 5 Nisan

1917’de beyanname yayınlayarak, 50’ye yakın milletvekilinin katılımıyla bir parlamento açılmasını kabul etti. Hem Han taraftarı “Bey”ler (Bek) hem de Genç Hivelilerden oluşan Hive Parlamentosu 26 Nisan’da toplanarak Genç Hivelilerden Baba Ahun parlamento başkanı ve Mat Murad başbakan olarak seçildi.

Ancak, Hive hanına karşı ayaklanmış olan beylerden Cüneyid Han ve taraftarlarını yatıştırmak için Esfendiyar Han Haziran 1917’de Başbakan Mat Murad ve 17 Genç Hiveliyi tutukladı. Esfendiyar Han 30 Eylül 1918’de Cüneyid Han’ın oğlu İşim tarafından öldürülünce, Cüneyid Han Esfendiyar Han’ın kardeşi Said Abdullah’ı tahta oturttu, ama gerçekte devlet işlerini kendisi yönetmeye başladı.

Cüneyid Han ile Sovyet birlikleri arasındaki savaşlar 20 Ocak 1920’de Genç Hivelilerin Rus ordusu himayesinde Hive şehrini ele geçirmesine kadar sürdü. 1 Şubat 1920’de hanlık ortadan kaldırılarak, yerine Harezm Halk Şuralar Cumhuriyeti kuruldu. Nisan 1920’de yapılan Birinci Harezm Halk Kongresi’nde Genç Hivelilerden Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf devlet başkanı, Baba Ahun Selimoğlu da başbakan seçildi.

Harezm Cumhuriyeti’ne hakim olan Genç Hivelilerden hiç kimse komünist değildi. Harezm Cumhuriyeti’nin ilk anayasası 1920’de, bazı değişikliklerle ikinci anayasası 1922’de kabul edildi. Harezm ile Rusya Federasyonu arasında 13 Eylül 1920’de imzalanan 24 maddelik anlaşma ile, Sovyet hükümeti Harezm Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını tanıdı. Ancak, Sovyetlerin Harezm Cumhuriyeti içindeki faaliyetleri sürdü. Önce, Harezm içinde Komünist Partisi kuruldu ve Harezmli komünistlerin yardımıyla devlet başkanı Pehlivan Niyaz ve hükümet üyeleri tutuklandı.

Mayıs 1921'de toplanan İkinci Harezm Halk Kurultayı'nda Ata Mahdum devlet başkanı seçildiyse de, 28 Ekim'de bu yeni hükümet üyeleri de tutuklandı. Cüneyid Han'ın Sovyetlere karşı direnişi de sürüyordu. Harezm hükümetinin uzaklaştırılan eski üyeleri de Cüneyid Han'a katıldılar. 10 Ocak 1924'te Cüneyid Han Hive'yi kuşattıysa da, bölgeye gönderilen ek Sovyet birlikleri bu hareketi püskürttü.

29 Eylül 1924'te toplanan Beşinci Harezm Halk Kurultayı'nda Harezm Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması kararı alındı ve Harezm hükümeti de Ekim ayında dağıtılarak, iktidarı komünistlerden oluşan Harezm İhtilâl Komitesi aldı.29 Harezm Cumhuriyeti'nin toprakları daha sonra kurulan Özbekistan ve Türkmenistan toprakları arasında paylaştırıldı.

3. Sovyet Dönemi (1920-1991)

Genel

1905 ile 1917 arasında genel olarak "Müslümanlık" çerçevesi içinde birlikte siyasî faaliyetlerde bulunmaya çalışan Çarlık Rusyası'ndaki Türklerin 1917 ile 1920 yılları arasında çeşitli Türk yurtlarında kurdukları muhtariyet hükümetleri ve bağımsız cumhuriyetler Bolşevik güçleri tarafından silah zoruyla birer birer ortadan kaldırıldı. Lenin ve Stalin'in 20 Kasım 1917'de ilan ettikleri Rusya'daki bütün Müslümanlara yönelik özgürlük ve kendi kaderini kendileri belirleme çağrısının bir aldatmaca olduğu, zaten 1917 sonlarında ilk Türk muhtariyet hükümetleri ilan edilmesinden 4 ay gibi kısa bir süre sonra ortaya çıktı.

Stalin başkanlığındaki Milletler İşleri Boyunca Halk Komiserliği tarafından Kazan, Ufa, Orenburg, Ekaterinburg ve Türkistan gibi Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelerdeki Sovyet meclislerine yönelik Nisan 1918 tarihli çağrısında millî hükümetleri ortadan kaldırma gerekçesi şöyle açıklanıyordu:

“Onların muhtariyetlerini ortadan kaldırarak, bu burjuva muhtariyetlerini Sovyetleştirme gereklidir. Bazı yerel Sovyetler her türlü muhtariyeti kabul etmeyerek, milli meseleyi silah gücüyle çözümlemeye karar vermişler. Ancak, bu Sovyet hakimiyeti için uygun olmayabilir, çünkü böyle davranış halk kitlelerini burjuva-millî önderler çevresinde birleşmeye yönlendirebilir ve böyle önderleri anavatanın hakiki kurtarıcısı ve milletin koruyucusuymuş gibi öne çıkarabilir ki, bu Sovyet hakimiyeti tarafından hiçbir zaman kabul edilemez. Sovyet hakimiyetinin görevi muhtariyeti reddetme değil, onu vermektir. Ancak, bu muhtariyeti yerel Sovyetler temelinde kurmak gerekir. Böylece, bu (Sovyet) hakimiyeti halk kitleleri tarafından yaygın olarak desteklenebilir.”30

30 Aralık 1922’de Sovyetler’in Üçüncü kongresinde onaylanan antlaşma ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmasına karar verildi. Daha 1924’teki Sovyet anayasasından başlayarak Sovyet cumhuriyetlerinin kendi istekleriyle bu birliğe girdiği ve isteyen her cumhuriyetin bu birlikten çıkma hakkının bulunduğu hakkındaki madde bütün Sovyet anayasalarında yer aldı. Ancak, bu madde de başka maddeler gibi Sovyet dönemi boyunca yalnızca kağıt üzerinde kaldı.

Etnik Bölünme

Moskova çoğunlukla Türklerin bulunduğu bölgelerde Sovyet egemenliğini yerleştirme yolunda çeşitli Türk toplulukları tarafından kurulmuş olan hem yerel muhtariyet hükümetlerinin (Kırım Muhtariyeti, Ufa’daki Bütün Rusya Müslüman Türk-Tatarları Muhtariyeti, Kokand’daki Türkistan Muhtariyeti ve Alaş-Orda Muhtariyeti) hem de bağımsız cumhuriyetlerin (Azerbaycan Cumhuriyeti, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezm Halk Cumhuriyeti) tehlikeli olacağını öngördüğü için onları Kızılordu’nun silah gücüyle birer birer ortadan kaldırdı. İnanmış komünist olmakla birlikte Türkçülükleri de ağır basan Sultan Galiyev’in (1880-1939)

“Komünist Turan Devleti” ve Turar Rıskulov’un (1894-1938) “Türkistan Sosyalist Cumhuriyeti” projeleri de Moskova’daki Bolşeviklerin Türk toprakları üzerindeki sömürgecilik amaçlarına karşı çok ciddi tehdit olarak algılandı. Sovyet yöneticileri başta Sultan Galiyev’i 1923’te Komünist Partisi’nden kovdular. Sultan Galiyev 1930 başlarında gizlice tutuklandığı için uzun bir süre ortadan kaybolmuş gibi göründü ve 1939’da kurşuna dizildi. Daha sonra başka çok sayıda öne çıkmış Türk önderi de 1930 başlarından itibaren tutuklanmaya başladı. Tutuklanmalar 1930 ortalarında çok fazla arttı ve 1937-1939 yılları arasında toplu idamlar gerçekleşti. Bu kanlı dönem Stalin’in “Aydınları Temizleme” kampanyası olarak daha sonra anılacaktır (Buradaki “temizleme” deyimi “ortadan kaldırma, yok etme” anlamında kullanılmış mecâcî bir kelimedir).31

Çeşitli Türk topluluklarının bölgesel siyasî birlikler kurmalarının önünü almak içinse, Türklerin etnik özerk bölgeler ve cumhuriyetlere parçalanması görüşü Moskova’da ağırlık kazanınca, “böl ve hükmet” gayesine uygun olarak özellikle İdil-Ural ve Türkistan bölgelerinde bu proje başarıyla uygulandı. İdil-Ural bölgesinde Başkurdlar ve Tatarlar arasındaki ayırımcılık körüklenerek o bölgede merkezi Ufa olan Başkurdıstan (23 Mart 1919) ve merkezi Kazan olan Tataristan muhtar sovyet sosyalist cumhuriyetleri kuruldu (27 Mayıs 1920). Türkistan’daki üç bölgesel cumhuriyet (Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara ve Harezm sovyet sosyalist cumhuriyetleri) de 1924 sonunda ortadan kaldırılarak, bu bölge beş etnik cumhuriyete bölündü: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan muhtar sovyet sosyalist cumhuriyetleri. Özbekistan içinde ayrıca Taşkent’e bağlı Karakalpakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yaratıldı. Kırım’da Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne (RSFSC) bağlı olarak Kırım’da Kırım Muhtar

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (18 Ekim 1921) kuruldu. 28 Mayıs 1918'de kurulmuş olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne 27 Nisan 1920'de Kızılordu tarafından son verildikten sonra, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte 1922 ile 1936 yılları arasında Kafkas ötesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer aldı. 1936'da yapılan değişiklikle Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce 21,258,970 km2 olan SSCB'nin yüzölçümü savaş sonrasında 22,402,200 km2'ye arttı. Litvanya, Litva, Estonya bağımsız cumhuriyetleri de Sovyet topraklarına katıldı. Ukrayna'da Sovyet işgaline karşı silahlı direniş hareketleri 1948'e kadar devam etti.32

Rusya SFSC Sovyetler Birliği 15 sovyet cumhuriyetinden meydana geliyordu.33 Onlardan beş tanesi "ismen" Türk cumhuriyeti sayılabilir: Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan. Farsçanın bir kolu olan Tacikçeyi kullanan Taciklerin çoğunlukta olduğu Tacikistan SSC'de ise, nüfusun %35 kadarını Türkler (Özbek ve Kırgızlar) oluşturuyordu. Rusya SFSC içindeki 16 muhtar cumhuriyetten34 5 tanesi yine Türk dilli toplulukların cumhuriyeti idi: Tataristan, Başkurdıstan, Çuvaş, Tuva, Yakut muhtar sovyet sosyalist cumhuriyetleri. Türkiye ile Ermenistan sınırları arasında kalan Nahçivan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ise Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlıydı. Başka Türk toplulukları da (Kumuklar, Nogaylar, Karaçay-Malkarlar) Rusya SFSC'ye bağlı olan çeşitli muhtar cumhuriyetler (Dağıstan gibi) ile 6 bölge (Kray) ve onlara bağlı 5 muhtar vilayetin (oblast) bazılarında kaldılar.

Sovyet döneminde Türklerin dinsel (İslam) veya geniş milliyetçilik (Türkçülük) dünya görüşü altında her türlü birleşme girişimleri çoğu kez kanlı yöntemlerle önlendiği gibi, "parçala ve yönet" siyasetine uygun olarak Türkler arasında yerel milliyetçilik diyebileceğimiz "etnik" ayırımcılıklar

körüklendi. Etnik cumhuriyetler ve etnik muhtar bölgeler de bu parçalanma ve ayırışmayı destekleyen en önemli etmenlerin başında geldi. Her Türk boyu için birbirinden farklı tarihsel geçmiş yaratıldı ve yazıldı. Bunun sonucunda genel "Türk" adı ve kimliği hafızalardan silinerek yeni "etnik milletler" yaratıldı.

Kültürel Bölünme

Moskova tarafından çeşitli dönemlerde uygulanan Kültür alanındaki çok sayıda girişim de Türk toplulukları arasındaki ayrılığın artmasında başarılı oldu. Bu girişimlerin başında her yeni "etnik millet" için yeni bir dil yaratma planı gelir. Gaspırali İsmail Bey'in Tercüman gazetesinde 1883'ten 1914'e kadar bizzat kendisi tarafından uzun bir süre sürdürülen bütün Türkleri tek bir yazı dili etrafında birleştirme düşüncesine, elbette Sovyetler Birliği döneminde sıcak bakılamazdı. Her ne kadar 19. yüzyılın sonundan itibaren önce Kazan, Kırım, Azerbaycan Türkleri, daha sonra Kazaklar ve Türkistan Türkleri (Özbekler) arasında ayrı ayrı yazı dilleri gelişmekte ise de, hem Arap yazısının verdiği birleştirici imlâ özelliği dolayısiyle, bu beş Türk yazı dili arasındaki farklar henüz büyük çapta değildi. Çeşitli Türk boylarının aydınları ve okur-yazar kitleleri İstanbul, Kazan, Kırım, Bakü ve Taşkent'te basılan gazete ve kitapları büyük sıkıntı çekmeden okuyabiliyordu. Böylelikle, Rusya içindeki Türkler hem kendi aralarında hem de Osmanlı Devleti'ndeki Türkler ile basın ve yayın aracılığıyla kültürel ve siyasî iletişim içindeydiler. Sovyet dönemi ise, 1924'ten sonra bu iletişimi bütünüyle durdurdu. Yanyana yaşayan her Türk boyu için birbirinden bütünüyle ayrı yazı dilleri yaratıldı ve daha sonraki yıllarda uygulanan alfabe değişiklikleriyle yeni Türk yazı dilleri arasındaki ayrılık uçurumları daha da derinleştirildi. 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar tek yazı dili etrafında birleşmiş olan Türkler arasında önce 14. yüzyıldan sonra iki yazı dili (İdil-Ural ve Türkistan'da "Çağatayca" denilen Doğu Türkçesi ile

Osmanlı Devleti’nde Batı Türkçesi) gelişmiş, sonra 16. yüzyılda bunlara Azerice denilen üçüncü bir yazı dili katılmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ilk Tatarca, ilk Kazakça, ilk Türkistanca (Özbekçe) ile Çuvaşça ve Yakutça denilebilecek yeni yazı kolları henüz emekleme dönemindeyken, Sovyetler Birliği döneminin ilk on yılında (1920-1930) ise, on sekiz yeni Türk yazı dili yaratıldı: Azerbaycanca (Azerice), Altayca, Başkortça (Başkurdça), Çuvaşça, Hakasça, Karakalpakça, Karaçay-Malkarca, Karayca (Karaimce), Kazakça, Kırgızca, Kumukça, Nogayca, Özbekçe, Şorca, Türkmence, Tuvaca, Uygurca, Yakutça (Sahaca).

1924’den sonra hızlandırılan yeni yazı dilleri yaratma programı çerçevesinde alfabe değişiklikleri ve yeni yazım uygulamaları çok önemli yer tutar. Sovyetler Birliği içindeki Rus, Ukrayna, Belarus, Gürcü, Ermeni ve başka Müslüman veya Türk olmayan milletlerin alfabelerine Sovyet döneminde hiçbir müdahale yapılmadığı halde, Türk ve başka Müslüman halkların yazıları 1926-1928 arasında Arap alfabesinden Latin alfabesine, 1938-1940 arasında ise, Latin alfabesinden Kiril (Rus) alfabesine değiştirildi.35 SSCB’deki Türkler 1926-1938 arasında “Birleştirilmiş Türk Latin Alfabesi” adı altında tek tip bir alfabe kullandıkları halde, 1940’dan sonra her Türk boyu için harfleri birbirinden oldukça ayrı Kiril alfabeleri uygulandı. Böyle ayrı Kiril alfabelerine dayalı olarak her Türk yazı dilinin yazımı (imlası) da birbirinden ayrı geliştirildi. Ancak, Sovyet dil politikası bütün farklı Kiril alfabelerindeki yeni Türk yazı dillerinde Rusça kelimelerin imlasında bütünlük saklanması üzerinde ısrarla durdu. Yani, yeni Türk yazı dillerinde taş, ak, kara, ölmek gibi ortak Türkçe kelimeler birbirinden farklı Kiril harfleriyle yazılırken, hepsinde revolutsiia, Moskva, konstitutsiia gibi Rusça kelime ve terimler aynen Rusça imlâ ile yazılmak zorundaydı.

Özellikle, Gaspıralı İsmail Bey’in 1884’te açtığı ilk cedit okulundan başlayarak bazı yörelerde 1924’lere kadar başarıyla sürdürülen cedit okulları kapatıldı. Çeşitli Türk boyları çocuklarını ağırlıklı olarak Rusça veya yerli dillerde öğretim yapan Sovyet okullarına göndermek zorunda kaldılar. Yerli okullarda Rusça öğretilse de, Rus okullarına her bakımdan geniş imkanlar sağlanması ve üniversite sınavlarının Rusça olması dolayısiyle, ailelerin çoğu çocuklarını onlara daha iyi bir gelecek hazırlayabilmek için Rus okullarını tercih etmeye başladı. Üniversite eğitimi ise ağırlıklı olarak Rusçaydı ve Tatar, Özbek, Azerbaycan dili ve edebiyatları bölümlerinde bile tezler Rusça yazılmak zorundaydı.

Eğitim, devlet daireleri, iş hayatı ve Sovyetler Birliği içindeki bütün iletişim alanlarında Rusça kullanılması sonucunda ise, Rusçanın konuşma ve yazı dili olarak kullanımı 68-74 yıllık Sovyet döneminde hızla yaygınlaştı. Bunun sonucunda ise, bazı yörelerdeki Türk boylarının anadilleri geriledi. Bunun en acı örneğini Kazak Türkleri yaşadı. SSCB 1991 sonunda dağıldığı sırada verilen bilgiye göre, Kazakların ancak %30’u anadili olan Kazakçayı iyi derecede biliyordu. Kazakların büyük çoğunluğu birbiriyle günlük görüşmelerinde Kazakça değil, Rusça konuşuyorlardı.36

Lenin’den Gorbaçov’a Sovyet Dönemleri

Sovyetler Birliği’nde Rus olmayan milletler üzerindeki baskılar ve Ruslaştırma dozunun şiddeti değişik dönemlerde farklılık gösterir. 1917-1924 yılları arasındaki Lenin döneminde dağılmakta olan Çarlık sömürge topraklarını tekrar birarada toplama kaygısı ağır bastığından Rus olmayan milletletler üzerinde fazla bir baskı uygulanmadı. Asıl baskılar 1925 ile 1953 arasındaki Stalin döneminde, özellikle 1925-1932 arasında ekonomik baskılar ve 1930-1938 arasında siyasî ve kültürel baskılar olarak büyük artış gösterdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin tarafından kültürel ve dinî alanda bazı ödünler verildi, ancak savaş bitimiyle birlikte baskılar yeniden

arttı. Stalin’in ölümünden sonraki “Stalincilikten Arındırma” veya “Buzların Çözülmesi” diye adlandırılan Hruşçev döneminde (1953-1964) kültürel alandaki baskılar azaltılarak, edebiyat ve basında kısıtlı da olsa düşünce özgürlüğü sınırları genişletildi.

Brejnev (1964-1982), Andropov (1982-1984), Çernenko (1984-1985) dönemlerinde hem üst düzeyde SSCB Komünist Partisi hem de yerel komünist partisi yöneticileri arasındaki iç çekişmeler, gruplaşmalar, rüşvet ve yolsuzlukların dozu artırdığı gibi, Hruşçev dönemindeki özgürlükler yeniden kısıtlanmaya başlandı. Ancak, SSCB’nin her düzeyinde katı parti yöneticileri ile özgürlüklerin hafifletilmesi taraftarı genç parti üyeleri arasındaki zıtlaşma artmaya başladı. Bu arada Rus olmayan milletlerin Ruslaştırma politikasından ve genel olarak Sovyet rejiminden memnuniyetsizliği daha da belirginleşti. Bu çekişme ve huzursuzlukların bir sonucu olarak başa geçen Gorbaçov (1985-1991) döneminde “Açıklık” (Glasnost) ve “Yeniden Yapılanma” (Perestroika) diye adlanan bir dizi reformlar uygulanmaya başladı. Gorbaçov bu reformların dağılma sürecine girmiş olan Sovyetler Birliği’ni birarada tutacağına inanıyordu.

Din İşleri

Komünist ideolojiye dayalı Sovyetler Birliği’nde “din bir afyondur” inancıyla İslam dinini ortadan kaldırmak için Bolşeviklerin ilk hakimiyetinden başlayarak ciddi önlemler alındı ve propaganda faaliyetleri yürütüldü. Sultan Galiyev’in “Müslüman Komünist Partisi” tezini tehlikeli bulan Bolşevikler, İslam dinine karşı cephe aldılar. İlk adım olarak 1925 ile 1930 yılları arasında bütün “vakıf”lar ortadan kaldırıldı. İkinci adım olarak da halk arasında yaşamaya devam eden İslam dini adetleri ve Şeri’at kurallarına karşı savaş açıldı. 1928 ile 1941 yılları arasında çok sayıda imam tutuklandı ve devlet güdümündeki “Allahsızlar” dernekleri yayıldı. Ancak, İkinci Dünya Savaşı başlaması ve özellikle Alman ordu birliklerinin

Sovyet sınırını geçmesi üzerine, SSCB’deki Müslümanlardan orduya asker alınmasını kolaylaştırmak için 1941’de aceleyle dört resmî müftülük kuruldu:

1. Avrupa Rusyası ve Sibirya Sunnî Müslümanlar Başkanlığı. Merkezi Başkordistan’in Ufa şehrinde olan bu müftülük Tatar ve Başkurt Müslümanlarına yönelikti.

2. Orta Asya ve Kazakistan Sunnî Müslümanlar Başkanlığı: Merkezi Özbekistan’ın Taşkent şehrinde olan bu müftülük Orta Asya’daki beş sovyet cumhuriyetindeki Müslümanlara yönelikti.

3. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Sunnî Müslümanları Başkanlığı: Mekezi Dağıstan’ın Buynaksk şehrinde olan bu müftülük Çeçen-İnguş, Kuzey Osetiye, Kabarda-Balkar, Dağıstan muhtar cumhuriyetleri ile Adige ve Karaçay-Çekes muhtar vilayetleri (oblastları)’ndeki Müslümanlara yönelikti.

4. Kaskas-ötesi Sunnî ve Şiî Müslümanları Başkanlığı: Merkezi Azebaycan’ın Bakü şehrinde olan bu müftülük Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’daki Sunnî ve Şiî müslümanlara yönelikti.

Artık Sovyetler Birliği içindeki bütün din işlerini devlet tarafından sıkıca kontrol edilen bu dört müftülük idaresi yürütmeye başladı. Sovyet okullarında din dersleri yasaklandığı gibi, öğrencilere din karşıtı “ateizm” (Allahsızlık) dersleri verildi. Yukarıda adı geçen dört müftülük idaresindeki cami ve mescitler için gerekli resmî imam ve müezzinlerin yetiştirilmesi için de, Buhara’daki Mir-i Arap medresesi 1945’ten sonra açıldı. Sovyetler Birliği içindeki Müslümanlara yönelik hiçbir dinî yayına izin verilmezken, dış ülkelerde Sovyetlerin propagandasını yapmak için İngiliz, Alman, Rus ve Arap dillerinde Sovyet Müslümanları adlı bir dergi çıkarılarak dağıtılıyordu.37 Taşkent’teki Orta Asya müslümanları müftülüğü özellikle Arap ve başka Müslüman ülkelerinde Sovyet propagandasının merkezi

olarak çalıştı. Bu dört müftülük Sovyet hükümeti ve KGB tarafından hem yönetildi hem de yönlendirildi.38

Ekonomik, Sosyal ve Siyasî Özgürlüklerden Mahrumiyet

Sovyet döneminde hem etnik hem de kültürel bölünmeye maruz kalan Türkler, Sovyet öncesi dönemde sahip oldukları ekonomik, sosyal ve siyasî özgürlüklerinden de çoğunu kaybettiler.

Bunların başında toprak sahipliği gelir. SSCB Merkez Komitesi'nin ilk Beş Yıllık Plan'ında (1928-1932) şahsî mülkiyet, özellikle toprak sahipliğine son verilerek, kolhoz (kolektif çiftlik) ve sovhozlar (devlet çifliği) kuruldu. Bu yeni Sovyet kolektifleştirme düzeni başka milletlerde olduğu gibi, özellikle çeşitli Türk boylarındaki oymaklar (aşiretler), geniş aile toplulukları, köyler gibi geleneksel dayanışma birimlerini ortadan kaldırarak, emek ortaklığına dayalı yeni bir sosyal oluşum meydana getirdi. Bu yeni sosyal oluşumlarda ise, Sovyet ideolojisi ve düzenini yerleştirme işi epey kolay oldu. Böylece, çeşitli ve zengin geleneksel sosyal yapılar tek tipe indirgenerek kolhozlaştırıldı. 1930 başında 10 milyona yakın bağımsız çiftlik kolhozlaştırılarak kolektif tarım düzenine sokulmuş oldu.

27 Aralık 1929'da "kulak" diye adlanan toprak sahibi çiftçiler tasfiye edildi. Ancak, Türk yurtlarının çoğunda "kulak" diye sınıflandırılacak kadar büyük çiftlik sahipleri yoktu. Bu yüzden, bazen ufak toprak parçası veya tek ineği olanlar bile "kulak" diye tutuklandı, Sibirya'ya sürüldü veya öldürüldü. "Kulak"ların tasfiyesi, kolhozlaştırma ve 1932-1933 yıllarındaki genel açlık salgını sonucunda, Sovyetler Birliği'nde 13,5 milyon insan öldü.39

Kolektifleştirme, onu izleyen sanayîleşme sonucunda Türk yurtlarına çok sayıda Rus ve başka milletlerden kimse getirilerek yerleştirildi. Çarlık döneminde işgal edilen Türk topraklarına Rus göçmen yerleştirme politikası, Sovyet döneminde de başka gerekçelerle sürdü.

Milletlerin Topyekün Sürgünü

Sovyet döneminin Türkler açısından bir başka acı olayı ise, çeşitli Türk topluluklarının İkinci Dünya Savaşı sırasında topyekün sürülmesidir. Almanlarla işbirliği yapması ihtimali gerekçesiyle, Stalin'in emriyle Ekim 1943 ile Temmuz 1944 arasında yedi millet mensupları "Vatana ihanet" suçuyla Orta Asya ve Sibirya'ya sürüldü: 1 milyon Volga Almanı, 238 bin Kırım Tatarı, 408 bin Çeçen, 134 bin Kalmuk, 92 bin İnguş, 75 bin Karaçay, 43 bin Balkar.

Azerbaycan

28 Mayıs 1918'de ilan edilen bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Kızılordu tarafından 27 Nisan 1920'de son verildikten sonra, 1922 ile 1936 yılları arasında Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte Kafkas ötesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer alan Azerbaycan 1936'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oldu. Azerbaycan'ın Ermenistan ile Türkiye arasında kalan parçası da Nahçivan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak Azerbaycan'a bağlı kaldı. Buna karşılık, Azerbaycan içinde Nagorno-Karabağ Muhtar bölgesi yaratıldı.

Sovyet döneminde başka cumhuriyetler gibi, Azerbaycan da kolektifleştirme ve onu izleyen sunî açlık döneminde çok sayıda kayıp verdi. Şahsî mülk olan yerlerin devletleştirilmesine karşı Azerbaycan'daki direniş ve isyanlar o kadar güçlü ve yaygındı ki, Moskova onları bastırabilmek için bölgeye uçaklarla destekli Sovyet birliklerini gönderdi. 20 binden fazla Azerbaycanlı öldürüldü ve bir o kadar kimse de İran'a kaçtı. Çok sayıda kimse ise, bir daha dönmemek üzere Sibirya'ya sürüldü. Direniş ve isyanlar ancak 1935'te tamamen bastırılabildi. Stalin'in 1937-1938 temizleme hareketi sırasında çok sayıda komünist partisi yöneticisi ve başka aydınlar tutuklandı, öldürüldü veya sürgün edildi.

Sovyet dönemi boyunca Azerbaycan kendi topraklarının önemli bir bölümünü kaybetti.40 Ermeniler “Büyük Ermenistan” ülküsüyle Dağlı Karabağ’ın (Nagorno-Karabağ) Azerbaycan’dan alınarak Ermenistan’a bağlanması konusundaki faaliyetlerinden vazgeçmeyince, önce 18 Ekim 1987’de Erivan’da Ermeni gösterileri şeklinde başlayan bu kampanya 11 Şubat 1988’de Dağlı Karabağ’ın başkenti Stepanakert’e sıçradı. 22 Şubat 1988’de ise, Dağlı Karabağ Sovyeti Ermenistan ile birleşme kararı aldı. Protesto ve grevlerle büyüyen olaylar, Gorbaçov ve başka arabucular tarafından önlenemedi ve Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında çatışmalar başladı.

Gorbaçov döneminin Açıklık ve Yeniden Yapılanma reformları Azerbaycan’da demokrasinin gelişmesine büyük katkıda bulundu. 16 Haziran 1989’da kurulan Azerbaycan Halk Cephesi ülkede büyük kitlesel bir demokratik harekete döndükten sonra, Azerbaycan’da 50’den fazla siyasî parti ortaya çıktı.

Kırım

18 Ekim 1921’de kurulan Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde nüfusun ancak %25’ini oluşturan Kırım Tatarları kolektifleştirme ve ardından gelen sunî açlık dönemlerinde oldukça fazla kayıp verdi. Stalin’in aydınları yok etme kampanyasında Bekir Sıtkı Çobanzade gibi Kırımlı yüzlerce yazar, şair ve komünist partisi yöneticileri tutuklandı, sürgün edildi ve öldürüldü.41

Aralık 1941 ile Nisan 1944 arasında Kırım Almanlar tarafından işgal edildi. Sovyet orduları Kırım’ı Mayıs başında yeniden ele geçirince, Stalin’in emriyle Kırım Tatarlarının hepsi 18 Mayıs 1944 gecesi yük vagonlarına doldurularak Sibirya ve Orta Asya’ya doğru sürgüne yollandı. Uzun süren yolculuk sırasında sayılarının %46’sını kaybeden Kırım Tatarlarının sağ kalanları Özbekistan ve başka Orta Asya cumhuriyetlerinde

yaşadı. Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de 30 Temmuz 1945'te ortadan kaldırıldı. Önce Rusya Federasyonu'na bağlanan Kırım, 1954'te Hruşçev tarafından Ukrayna Cumhuriyeti'ne hediye edildi. 28 Nisan 1956'da Yüksek Sovyet Başkanlığı Kırım Tatarlarına anayurtları Kırım'a seyahat özgürlüğü hakkını tanıdıysa da, Kırım'a gidip yerleşmek isteyen Kırım Tatarları büyük engellenmelerle karşılaştı, Kırım'dan tekrar kovuldu. 1956 ile 1991 arasında Kırım Tatarları anayurtları Kırım'a dönmek amacıyla büyük mücadele verdiler. Bu mücadelede Mustafa Cemiloğlu (Cemilev) Kırım Tatarlarının haklı davalarının en önemli önderi olarak hem SSCB içinde, hem de dış dünyada tanındı. Büyük güçlüklere göğüs gererek Kırım'ın çeşitli şehirlerine yerleşmiş olan Kırım Tatarları Mart 1991'de başkent Akmesçit'te (Simferopol) düzenlenen II. Kırım Millî Kurultayı'nda Kırım Tatar Millî Meclisini kurarak, başkanlığına Mustafa Cemiloğlu'nu getirdiler.

İdil-Ural'ın Etnik Muhtar Cumhuriyetlere Bölünmesi

1905 ile 1918 arasında Çarlık Rusyası'ndaki bütün Müslüman Türklerin siyasî uyanışında ve çok sayıda kongrelerle Türkler arasında bir siyasî birlik oluşturulmasında en çok uğraşmış olan İdil-Ural Türkleri arasında "Tatarlık" ve "Başkurdluk" olarak artan ayrımcılık

Bolşevikler tarafından başarıyla körüklenerek, İdil-Ural bölgesinde coğrafî ve tarihî birlik oluşturacak herhangi bir siyasî yapılanma önlendi. Sovyet döneminde Tatar ve Başkurd cumhuriyetleri Rusya Federasyonu içerisinde Tataristan ve Başkurdistan olarak iki ayrı muhtar Sovyet sosyalist cumhuriyeti olarak kaldılar. Tatarların 1552 ile 1917 arasında Çarlık Rusyası içerisindeki konumu, özellikle Rusya'nın çeşitli Türk ülkelerine olan yayılmacılığında oynadıkları arabulucuk rolü ve en sonunda 1905'ten sonra Rusya'daki Türkler üzerindeki siyasî etki ve yönlendirmeleri, Tataristan ve Başkurdistan muhtar

cumhuriyetleri ile sınırlandırılmaya çalışıldı. Tatarların çoğunluğu Tataristan sınırı dışında yaşamasına rağmen, Sovyet yönetimi Tatarların başka Türk boyları arasında herhangi bir şekilde “Türklük” ülküsüyle yeniden birleştirici bir harekette bulunmamalarını sağladı. İdil-Ural gibi Türkistan’da da oradaki Türkleri birleştirici “Türkistan” siyasî devlet girişimlerine izin verilmedi. Böylece, Kokand’daki “Türkistan Muhtariyeti” gibi, Sultan Galiyev’in “Turan” ve Turar Rıskulov’un da “Türkistan” komünist devlet projelerine de Sovyet egemenliğinde yer verilmedi.

Türkistan’ın Etnik Cumhuriyetlere Parçalanması

Ocak 1924’te Türkistan’daki bulunan üç devlet (Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetleri) ortadan kaldırılarak, Türkistan toprakları 5 ayrı etnik cumhuriyete bölündü.

Kolektifleştirmenin faturası Türkistan halkı için çok ağır oldu. Daha 1930 yılı başlarında Kazakistan ve Kırgızistan’dan 95 bin aile, Türkmenistan’dan 2 bin aile Sibirya veya başka yerlere sürüldü, Özbekistan’dan da 40 bin ailenin çiftliklerine el konuldu ve Sibirya’ya sürülmeyen ailelerin fertleri ellerinden alınarak kolhozlaştırılan kendi çiftliklerinde işçi olarak çalışmak zorunda kaldılar.

Sığır ve koyunları ellerinden alınan Kazak ve Kırgızlar kolhozlarda çalışma yerine büyük gruplar halinde Çin’deki Doğu Türkistan’a kaçtı. Türkmenlerden çok kimse İran ve Afganistan’a, çok sayıda Özbek de Afganistan’a ve Doğu Türkistan’a kaçtı. Kolektifleştirme sırasında Sovyetlere karşı Basmacılar gerilla hareketi daha da şiddetlendi.

Kolektifleştirmeyi izleyen sanayileşme döneminde Orta Asya cumhuriyetlerinin başkent ve başka büyük şehirlerinde kurulan fabrikalarda çalışan işçi gücü de büyük çoğunlukla Ruslardan sağlanıyordu ve bu durum ise, Rusya’nın çeşitli bölgelerinden Orta Asya’ya insan göçünü artırarak, Türk cumhuriyetlerinde Türkler ile Ruslar arasındaki

dengenin Ruslar lehine bozularak artmasına sebep oldu. Kazakistan’a ise, Rus çiftçileri gönderildi:

Tablo: Orta Asya’daki Rus nüfusu artışı: 1959-1989 (1.000 üzerinden)[42]

	1959	1970	Fark %	1979	1989	Fark %
Kazakistan	3,972	5,522	+39	5,991	6,226	+3.9
Özbekistan	1,092	1,473	+35	1,665	1,652	-0.8
Kırgızistan	624	856	+37	911	916	+0.5
Tacikistan	263	344	+31	395	386	-2.3
Türkmenistan	263	313	+19	349	334	-4.3

Sovyet döneminin kolektifleştirme, Rus göçmenleri gönderme, bebek ölümlerinde artış gibi bütün olumsuz şartlarına rağmen, Türkistan bölgesindeki Türkler ve Tacikler arasında nüfusta artışlar görülmüştür.[43]

Kazakistan

1925’te kurulan Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 5 Aralık 1936’da tam “Sovyet Cumhuriyeti” konumuna yükseltilerek SSCB’nin 15 cumhuriyetinden biri oldu.

Kazakistan’ın Sovyet dönemindeki en belirgin özelliği, bir yandan bu cumhuriyete olan Rus ve başka millet mensupları (Ukrayna, Belorus, Alman) sayısındaki artış ve kollektivleştirme (1929-1937) ve bunun sonucu ortaya çıkan suni açlık (1932-1933) sırasında milyonlarca ölüm ve Doğu Türkistan’a göçlerle, Kazakların kendi cumhuriyetlerinde sayıca azınlığa düşürülmesidir. 1950’lerde Kruşçev’in Kazakistan’daki buğday üretimini artırmak için başlattığı “Bâkir Topraklar Planı” çerçevesinde on binlerce Rus çiftçisi Kazakistan’ın kuzeyindeki verimli topraklara yerleştirildi. Kazakistan’a Rus göçleri daha sonraki yıllarda da artarak 1989’a kadar sürdü. 1937-1938 yıllarında Stalin’in aydınları ortadan kaldırma

operasyonunda komünist parti yöneticileriyle birlikte çok sayıda Kazak aydını da nasibini aldı (Turar Rıskulov, Ahmet Baytursunov, Mircakıb Devletov gibi). Bu dönemde Kazakistan toprakları (özellikle Semey ve çevresi) Rusların atom ve nukleer deneme alanına çevrildi. Kazakistan'da en uzun süre (1956-1986) Komünist Parti Birinci Sekreterliği yapmış olan Dinmuhammmed Kunayev'in 16 Aralık 1986'da görevinden uzaklaştırılarak, yerine Gennadi Kolbin'in getirilmesi üzerine 17-18 Aralık günleri Kazakistan başkenti Almatı'da Kazak öğrencilerin önayak olduğu şiddetli protesto gösterileri düzenlendi.

Gösteriler ancak ordu birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı ve daha sonra birkaç öğrencinin idamı ile sonuçlandı.44 Bu olayın Kazaklar arasında yarattığı büyük memnuniyetsizliği biraz olsun gidermek için Gorbaçov başkanlığındaki Sovyet yönetimi Kolbin'i görevinden aldı. Önce, Saidullah Kubaşev Kazakistan Komünist Partisi 2. Sekreterliğine getirildi (10 Ocak 1987) ve daha sonra Nursultan Nazarbayev (doğ. 1940) Kazakistan Komünist Partisi 1. Sekreteri olarak 1989'da atanarak Kazakistan'daki huzursuzluklar azaltılmaya çalışıldı. 17-18 Aralık 1986 Almatı olaylarının bir yandan Gorbaçov'un "Açıklık" ve "Yeniden Yapılanma" reform hareketlerinin Orta Asya cumhuriyetlerine de gelmesini hızlandırdığı gibi, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini de başlattığı kabul edilir. Nazarbayev Nisan 1990'da cumhurbaşkanı olarak seçildi ve Kazakistan 1 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etti. SSCB'nin son yıllarından bu yana Nazarbayev'in en büyük çekincesi, Kazakistan'ın ağırlıklı olarak Rusların yaşadığı kuzey bölgelerinin bir gün Rusya tarafından kendi topraklarına ilhâk edilmesi konusudur. Bu yüzden, Kazakistan kendi ülke bütünlüğünü koruma kaygısıyla Rusya ile sıkı işbirliğini Bağımsız Devletler Topluluğu veya "Avrasya Topluluğu" diye

önerilen birlik içinde sürdürmeyi başka Orta Asya cumhuriyetlerine nazaran çok daha fazla istemektedir.

Kırgızistan

Önceleri Kokand Hanlığı'nın bir parçası olan Kırgızistan'ın bugünkü toprakları Çarlık Rusyası döneminde Türkistan Genel Valiliği daha sonra Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer aldıktan sonra, 1925'te Kırgızistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yaratıldı. Kırgızistan'ın ayrı bir cumhuriyet olması için yoğun olarak Özbeklerin yaşadığı Oş vilayeti bu cumhuriyet sınırlarına katılmıştı. 5 Aralık 1936'da Kırgızistan tam "Sovyet cumhuriyeti" konumuna yükseltilerek SSCB'nin 15 cumhuriyetinden biri oldu.

1918 ile 1934 yılları arasında bütün Türkistan'ı saran Sovyet karşıtı Bacmacı silahlı mücadelesinde Kırgız çeteleri de aktif olarak katıldı. Kırgız Basmacı önderlerinden en ünlüsü Parpi Korbaşı idi. Kırgızistan da Sovyet döneminde Kollektivleştirme ve sunî açlık döneminde ağır kayıplar verdi. Sovyet döneminde çok sayıda Kırgız Komünist Partisi yöneticisi ve Kasım Tınıstanov gibi yüzlerce aydın tutuklandı, öldürüldü ve Sibirya'ya sürgün edildi. Bunlar arasında 1925'te sürgün edilen Kırgızistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Abdülkerim Sıddıkoğlu, daha sonra 1937-1938 yıllarında öldürülen Kasım Tınıstanoğlu gibi yüzlerce aydın vardı. Çar döneminde başlayan Rus ve başka millet göçmenlerini yerleştirme politikası Sovyet döneminde de sürdü. Bu politika sonucu, Ruslar Kırgızistan nüfusunun %30'unu elde ettiler. Kırgızistan'da ağırlıklı olan hayvancılık ve zıraat, özellikle pamuk üretimine ağırlık verildi ve sanayi sektörü geliştirilmeden bırakıldı. Uzun süre Kırgızistan Komünist Partisi birinci sekreterliğini yürüten Turdakun Usubaliyev ve Absamat Masaliyev'lerden sonra, ilk kez parti üyesi olmayan bir bilgin olan Askar

Akayev 27 Ekim 1990'da Kırgızistan başkanlığına seçildi. Kırgızistan 12 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etti.

Türkmenistan

Türkmenistan'ın bugünkü toprakları 1920-1924 yılları arasında Buhara ve Harezm Cumhuriyetleri ile Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında kalıyordu. 27 Kasım 1924'te Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Cumhuriyet olabilmesi için ağırlıkla Özbeklerin yaşadığı Çarcu vilayeti Türkmenistan'a katıldı. Türkmenistan da Sovyet döneminde Kollektivleştirme ve sunî açlık döneminde ağır kayıplar verdi. 1937-1938 yıllarındaki temizlik hareketlerinde çok sayıda Türkmen Komünist Partisi yöneticisi ve aydın tutuklandı, öldürüldü ve Sibirya'ya sürgün edildi. Onlar arasında Türkmenistan Yüksek Sovyeti Başkanı Nadirbay Aytakov ile başbakan Gaygısız Atabayev, şair ve bilgin Abdülhakim Kulmuhammedov vardı. Saparmurat Niyazov (doğ. 1940) 1985'te Türkmenistan Kommunist Partisi birinci sekreterliğine getirildi ve 1990'da cumhurbaşkanı seçildi. Türkmenistan'da 1989 sonunda başlayan demokratik hareketler Saparmurad Niyazov tarafından bastırıldı. Ağzıbirlik adlı halk hareketi yasaklandı ve bağımsız gazete ve bültenler kapatıldı. Türkmenistan 26 Ekim 1991'de yapılan halk oylamasıyla bağımsızlığını ilan etti.

Özbekistan

27 Ekim 1924'te Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Yüzyıllardan beri devam eden pamuk üretiminde özellikle 1960'lardan sonra büyük artışlar oldu. 1980'lerde pamuk üretimi Özbekistan ekonomisinin %65'ini oluşturuyordu. Özbekistan'daki kaynakların %60'ı pamuk üretimine aktarılıyor ve işçi gücünün de %40'ı burada istihdam ediliyordu. SSCB'de yetişen pamuğun %70'i Özbekistan'da üretildiği halde, tekstil üretiminin yalnız %5'i burada yapılıyordu. Bu pamuğa dayalı

tek ürünlü ekonomi (monokültür) Orta Asya’nın Özbekistan içinden geçen Seyhun (Amuderya) ve Ceyhun (Sırderya) ırmakları suyunun geniş pamuk tarlaları ve çöllük yerleri pamuk tarlalarına döndürme projesinde büyük ölçeklerde harcanmasını gerektiriyordu.

1939 ile 1941 yılları arasında “Büyük Fargana Kanalı” adlı projeyle on binlerce insan emeğiyle 172 kilometrelik kanal kazıldı. Bunun sonucunda ise, bu ırmakların suları Aral denizine dökülmeden tükendiği için, Aral Denizi 1960 ile 1990 yılları arasında hacminin beşte üçünü kaybetti.45

Sovyet döneminde Basmacılar adlı direniş hareketlerinin en yoğun yeri dağlık Fargana vadisi oldu. Kollektifleştirme ve sunî açlık yıllarında (1925-1933) çok sayıda Özbek öldü ve önemli sayıda kimse Afganistan ve Çin’deki Doğu Türkistan bölgelerine göçtü. Fayzullah Hoca ve Ekmel İkramov gibi parti yöneticileri Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamit Süleyman Çolpan gibi yüzlerce yazar ve aydın 1937-1938 yıllarında tutuklandı, sonra kurşuna dizildi veya Sibirya’ya sürgüne yollandı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet fabrikalarının büyük bir bölümü Özbekistan ve başka Orta Asya cumhuriyetlerine göçürüldü. Bu sanayi kuruluşları ile birlikte çok sayıda Rus ve başka millet işçi ve yöneticileri de Orta Asya cumhuriyetlerine akın etti. Özbekistan’da Komünist Partisi birinci sekreteri olarak 1959 ile 1983 yılları arasında görev yapan Şeref Reşidov’un ölümünden sonra, hile yaparak pamuk üretimini olduğundan fazla gösterme suçlamasıyla her kademedeki Özbek yöneticilerine karşı büyük bir kampanya başlatıldı. İnamcan Osmanhocayev (1983-1988 arası) ve Refik Nişanov’lardan (1988-1989) sonra İslam Kerimov Haziran 1989’da Komünist Partisi Birinci Sekreterliği’ne getirildi. Gorbaçov’un açıklık ve Yeniden Yapılanma reformları başka Orta Asya cumhuriyetleri gibi Özbekistan’a da geç geldi. Kasım 1989 yılında başta Birlik Halk Hareketi olmak üzere çok sayıda demokratik hareket kuruldu.

Özbekistan’daki demokratik gelişmeyi durdurmak amacıyla KGB tarafından 1989’da Meshet (Ahıska) Türkleri ile Özbekler arasında etnik çatışma tezgahlandı. 1989 ile 1990 yılları arasında demokratik hareketler ve siyasî partilerin halk arasında gittikçe fazla güç ve taraftar kazandığı, özgür basının filizlendiği altın bir dönem yaşadı. İçinde Erk Demokratik Partisi milletvekillerinin de bulunduğu Özbekistan parlamentosu 1 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan etti.

Karakalpakistan Muhtar bölgesi 1925-1930 arasında Kazakistan’a, 1930-1932 arasında Rusya’ya bağlı kaldıktan sonra 20 Mart 1932’de Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti düzeyine yükseltildi ve Aralık 1936’da Özbekistan’a bağlandı.

Tacikistan

27 Ekim 1924’te kurulan Tacikistan Muhtar Sovet Sosyalist Cumhuriyeti bir süre Özbekistan’a bağlı olarak kaldıktan sonra, 1929’da sovyet cumhuriyeti düzeyine yükseltildi. Tacikistan’ı tam cumhuriyet yapabilmek için ağırlıklı olarak Özbeklerin yaşadığı Hocend vilayeti Özbekistan’dan koparılarak buraya katıldı. Sovyet dönemi boyunca Tacikistan nüfusunun %30’unu Özbekler teşkil etti. 1920-1924 yılları arasında Buhara Cumhuriyeti içinde Tacikler ile Özbekler birlikte “Buhara milleti”ni oluşturdular. Sovyetlerin böl ve parçala politikaları çerçevesinde çeşitli Türk boylarından ayrı ayrı millî kimlikler ve nihayet ayrı milletler yaratıldığı gibi, Taciklere de ayrı bir kimlik kazandırıldı ve ayrı bir millet yaratıldı. Ancak, yaratılan bu Tacik milleti sağlam temellere oturmadığı için Sovyet döneminin sonunda bu cumhuriyet iç savaşa sürüklendi ve Tacikistan içindeki dört ayrı bölgenin kimliği (Leninabad, Kulab, Garm, Pamir) ön plana çıktı. 1985-1991 yılları arasında Tacikistan Komünist Partisi birinci sekreteri olan Kahhar Mahkamov’dan sonra başlayan iç

savaşta çok kan döküldü. Bölgeler arası çatışma İslamî unsurların da karışmasıyla alevlendi.

Müslüman Olmayan Türkler

Çarlık Rusyası'nda büyük çoğunluktaki Müslüman Türklerin dışında kalan çeşitli dinlere (Ortodoks Hıristiyanlığı, Budizm, Şamanizm) inanan Türklerden Çuvaşlar, Altaylılar, Tuvalılar, Hakaslar, Şorlar, Yakutlar ve Karayların (karaim) Sovyet dönemindeki kaderleri oldukça farklılıklar gösterir.

Çuvaşlar, Yakutlar ve Sibirya'daki Türkler Rusya'daki Şubat ve Ekim 1917 ihtilâlleri ve özellikle Bolşevikler ile Beyaz Ruslar arasındaki kıyasıya savaşlardan oldukça fazla etkilendiler. Bu yerlerin toprakları birkaç kez Kızıl ve Beyaz ordular arasında el değiştirdi. Özellikle, Sibirya'da çok geniş bir araziyi kaplayan Yakut ülkesinde Sovyet rejimine karşı direniş 1928 yılına kadar sürdü.46 16 Şubat 1922'de Yakutistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Aynı dilin değişik ağzını konuşan Dolganlar da Yakutlarla birlikte kader birliği yaptılar.

Tuva ülkesi 1914'te Çarlık Rusyası himayesi altına girdi. Buradaki Ruslar Bolşevik hakimiyetini destekleyerek 16 Mart 1918'de Tuva'da Sovyet hakimiyetini ilan ettiler. 1918 ile 1920 arasında Beyaz Rus orduları işgali altında kalan Tuva, 1921 başında tekrar Kızılordu tarafından ele geçirildi. Tuvalılar 13 Ağustos 1921'de bağımsız Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Tuva cumhuriyeti ancak 11 Ekim 1944'te Rusya Federasyonunun bir muhtar bölgesi (oblast) olarak Sovyetler Birliği'ne katıldı. Tuva 1961'de Rusya içinde muhtar cumhuriyet düzeyine yükseltildi.

24 Haziran 1920'de Rusya Federasyonu'na bağlı bir bölge (oblast) olan Çuvaşistan 21 Nisan 1925'te yine Rusya içinde muhtar cumhuriyet düzeyine yükseltildi. Sovyetler Birliği döneminde Gagauzlar daha çok

Moldaviye Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Karaylar (Karaim) ise Kırım ve Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yaşadılar.

Rusya'daki Çeşitli Türk Boyları Göçmenlerinin SSCB Dışındaki Siyasî Mücadeleleri

Sovyetler Birliği dışında siyasî mücadele yürüten çeşitli Türk boylarından göçmenler iki değişik göçmen dalgası olarak yabancı ülkelere çıktılar. Onlardan birincisini 1918 ile 1939 arasındaki olaylarda SSCB dışına çıkmış siyaset adamları ve göçmenler oluşturur. Türkistan'dan Mustafa Çokayoğlu ve Osman Hoca (Kocaoğlu), İdil-Ural'dan Ayaz İshakî, Sadri Maksudî ve Ahmet Zeki Velidi (Togan), Azerbaycan'dan Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resülzâde, Kırım'dan Cafer Seyitahmet Kırımer gibi siyasî önderler Türkiye ve Avrupa'da ülkelerinin bağımsızlığı için Sovyetlere karşı dergi çıkardılar, eserler yazdılar, dernekler kurdular. Dergiler arasında özellikle Yeni Türkistan (İstanbul), Yaş Türkistan (Paris), Bildiriş (İstanbul), Azerbaycan Yurt Bilgisi (İstanbul), Odlu Yurt (İstanbul), Emel (Dobruca, Ankara, İstanbul) oldukça etkili oldu.

İkinci göçmen dalgasını İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet ordusundaki Türk askerlerinden Nazi Almanlara tutsak olanlar oluşturdu. Bunların tutsak kamplarında çeşitli hastalıklar ve kötü şartlardan sağ kalanlarından Nazi yönetimi Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkistan lejyonları kurarak Sovyetlere karşı savaşa yolladı.47 İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bunların bir bölümü Almanya'daki Amerikalı askeri yönetim tarafından Sovyetlere geri verilince, Stalin'in emriyle öldürüldü. Almanya ve başka Avrupa ülkelerinde sağ kalmayı başaranlar daha sonraki yıllarda Yaş Türkistan, Türkeli, Azerbaycan gibi dergiler çıkardılar.48

1 Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ve genişlemesi konusundaki çok sayıdaki yayın arasında özellikle şu eser önemlidir: Pipes (1968).

Dipnotlarında yalnız yazar soyadı ve basım yılı olarak kısaltılmış olan eser hakkındaki tam bilgi bölüm sonundaki “Kaynaklar”da yer alıyor.

2 Allworth (1971); Henze (1988), s. 29-77; Roy (2000), s. 101.

3 Sovyet dönemini bütünüyle ele alan son çalışmalardan başlıcaları şunlardır: McCauley (1993), Sakwa (1999).

4 Sovyetler Birliği’nin çökeceği konusunda 1970 ortalarından beri çeşitli çalışmalar yayınlanmıştır: d’Encausse (1981); Amalrik (1981), Nahaylo-Swohboda (1990).

5 Bennigsen-Quelquejay (1967), Rywkin (1982), Bennigsen-Broxup (1983).

6 Pipes (1968), s. 75-76.

7 “La presse d’Azerbaiğan”, Bennigsen-Quelquejay (1964), s. 104-132; Zenkovsky (2000), s. 92-93.

8 Gömeç (1996), s. 33.

9 Hablemitoğlu (1997), s. 43.

10 Bu konuda Pierce’in (1960) eserinde “The Revolution of 1905” adlı bölümde çok ayrıntılı bilgi verilmiştir (s. 234-248).

11 Bu ilk ve daha sonraki kongreler hakkında toplu ve ayrıntılı bilgi şu eserlerde var: Rorlich (1986), s. 104-122; Hablemitoğlu (1997), s. 43-111.

12 Hayit (1975), s. 210-211.

13 Rusça aslı Dekretı Sovetskoi vlasti, Cilt 1’de (Moskova, 1957, s. 113-114) bulunan bu çağrının Nahaylo-Swoboda (1990, s. 32) tarafından yapılan İngilizce çevrisinden Türkçeleştirildi.

14 Kırımal (1952), Ülküsal (19880).

15 Bu konuda en ayrıntılı çalışma şu eserdir: Devlet (1998).

16 Baymirza Hayit, “Türkistan Çârizm’den Bolşevizm’e Geçiş Devrinde” Kocaoğlu (2001), s. 184-185; Hayit (1971), s. 245-252.

17 Çarlık döneminden beri Kazaklar için “Kırgız” terimi kullanılıyor ve Kırgızlar ise, Kara-Kırgız diye adlandırılıyordu.

18 Bolşevik ordularının Tiflis’i işgal etmeleri üzerine 25 Şubat 1921’de vapurla İstanbul’a geçen Mustafa Çokayoğlu, daha sonra vatanı için mücadelesini Paris’te devam etti. Darhan Hıdıraliyev, “Muhtariyet’ten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay”, Kocaoğlu (2001), s. 191-225.

19 Togan (1999), s. 320-321.

20 Stalin’in Seçilmiş Eserler’inden naklen Hayit (1975), s. 277.

21 Hayit (1975), s. 277.

22 Hayit (1975), s. 281.

23 Hayit (1975), s. 283.

24 Kocaoğlu (2001), s. 26-27.

25 Basmacılık hareketi hakkında en geniş araştırma şu eserdir: Hayit (1997).

26 Leeuw (2000), s. 113-115; Gömeç (1996), s. 34-36; Azerbaycan konusunda ayrıca Altstadt (1992).

27 Kocaoğlu (2000a).

28 Osman Hoca hakkında en ayrıntılı bilgi ve çalışmalar onun anısına çıkarılan şu anma kitabında yer alıyor: Kocaoğlu (2001).

29 Hayit (1975), s. 267-274.

30 Nahaylo-Swoboda (1990), s. 33.

31 Stalin’in kanlı terörü hakkında dünyadaki en popüler çalışma Conquest’in (1968-1990) eseridir.

32 McCauley (1993), s. 200.

33 Bunlar eski Sovyet anlayışına göre şöyle bir sıra izliyordu: Rusya SFSC, Ukrayna SSC, Belorusya SSC, Özbekistan SSC, Kazakistan SSC, Gürcüstan SSC, Azerbaycan SSC, Litvanya SSC,

Moldavya SSC, Litvanya (Letonya) SSC, Kırgızistan SSC, Tacikistan SSC, Ermenistan SSC, Türkmenistan SSC, Estonya SSC.

34 Rusya SFSC içindeki 16 muhtar sovyet sosyalist cumhuriyeti: Başkort, Buryat, Çeçen-İnguş, Çuvaş, Dağıstan, Kabarda-Balkar, Kalmuk, Karel, Komi, Mari, Mordova, Severo-Osetin, Tatar, Tuva, Udmurt, Yakut.

35 Çeşitli Türk boylarının alfabe cetvelleri konusunda Ercilasun (1989) ve Alfabe degişikliklerinin tarihçesi hakkındaki detaylı bilgi için Baldauf'a (1993) başvurulmalı.

36 Bu olumsuz durum Kazakistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından bugüne kadar geçen 11 yıl zarfında Kazakça lehine düzelmeye başlamıştır.

37 Bu derginin Özbekçe nüshası ise, Kiril alfabesiyle değil, Arap alfabesiyle yayınlandı.

38 Sovyetler Birliği'nde İslam'ın durumu hakkında şu kaynaklarda ayrıntılı bilgi veriliyor: Bennigsen-Quelquejay (1967); Kocaoglu (1984).

39 Bu sayının 6,5 milyonunu göçerler ile "kulak"ların ölümü teşkil eder. Raşid (1996), s. 69; Conquest (1986-1988); Komünizmin Kara Kitabı (2000).

40 Özellikle Azerbaycan'ın Dilcan, Gökçe Gölü Havzası, Zengezur gibi 10 bin km2'lik bölgesi Ermenistan'a verildi. Gömeç (1996), s. 38.

41 Yalnız Kırım edebiyatının ünlü şairi değil, aynı zamanda önemli bir Türkolog olan Bekir Sıtkı Çobanzade (1893-1939?) hakkında en geniş bilgi şu eserde var: Otar (1999).

42 Rashid (1996), s. 72.

43 En yüksek nüfus artışı 1959 ile 1970 arasında yılda ortalama %3.4 olarak görülür. Bu dönemde Özbekler %107'lik artışla 6 milyondan 12,4 milyona, Kazaklar %81'lik artışla 3,6 milyondan 6,5 milyona, Tacikler %107'lik artışla 1,3 milyondan 2,9 milyona, Kırgızlar

%96’lık artışla 970 binden 1,3 milyona çıkmış ve son yirmi yıl içinde ise Orta Asya’daki Türk ve Tacik nüfuzu toplam olarak ikiye katlanmıştır. Rashid (1996), s. 72-73.

44 Almatı şehrine getirilen ek 70 bin kişilik askerî güçle göstericilerle arasındaki çatışmalarda 50’ye yakın Kazak öldü. Bu konuda ayrıntılı bilgi şu kaynaklarda var: Oraltay (1988); Devlet (1989), s. 155-160; Gömeç (1996), s. 85-87.

45 Bu iç denizin genişliği 80 kilometre, derinliğiyse 123 metre azaldı. Bu konuda en ayrıntılı bilgi şu eserde bulunuyor: Feshbach-Friendly (1992), s. 73-88.

46 Hayit (1978), s. 47-51.

47 Mühlen (1971).

48 Kocaoğlu (2000b).

Amalrik (1981): Andrei Amalrik, Will the Soviet Union Survive until 1984? London: Harper Colophon Books, 1981.

Allworth (1971): Edward Allworth, Soviet Nationality Problems. New York: Columbia University Press, 1971.

Allworth (1973): Edward Allworth, The Nationality Question in Soviet Central Asia. New York: Praeger, 1973.

Allworth (1990): Edward Allworth, The Modern Uzbeks From Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Stanford: Hoover Institution Press, 1990.

Allworth (1997): Edward Allworth, Central Asia: 130 years of Russian Dominance, A Historical Overview. Durham: Duke University Press, 1997 (Aynı yazarın, Central Asia: A century of Russian Rule. New York: Columbia University Press, 1967, ve daha sonraki, Central Asia: 120 Years of Russian Rule, Durham: Duke University Press 1989, adlı baskılarının biraz genişletilmiş yenisidir).

Altstadt (1992): Audrey L. Altstadt, The Azerbaijan Turks. Stanford: Hoover Institution Press, 1992.

Andersen (1997): John Andersen, The International Politics of Central Asia. Manchester: Manchester University Press, 1997.

Baldauf (1993): Ingeborg Baldauf, Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland-und Sowjettürken (1850-1937). Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen. Budapest: Akadémiai Kiado, 1993.

Becker (1968): Seymour Becker, Russian Protectorates in Central Asia. Bukhara and Khiva 1865-1924. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968.

Bennigsen-Quelquejay (1964): Alexandre Bennigsen et Chantal Lemercier Quelquejay, La Presse et le Mouvement Nationale chez les Musulmans de Russie Avant 1920. Paris: Mouton & Co, 1964, s. 104-132.

Bennigsen-Quelquejay (1967): Alexandre Bennigsen and Chantal Lemercier Quelquejay, Islam in the Soviet Union. New York: Praeger, 1967.

Bennigsen-Wimbush (1979): Alexandre Bennigsen and Enders S. Wimbush, Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolution Strategy for the Colonial World. Chicago: University of Chicago Press, 1979.

Bennigsen-Broxup (1985): Alexandre Bennigsen and Marie Broxup, The Islamic Threat to the Soviet State. London: Croom Helm, 1983.

Bennigsen-Wimbush (1985): Alexandre Bennigsen and Enders S. Wimbush, Muslims of the Soviet Empire: A Guide. London: Hurst, 1985.

Beyoğlu (2000): Ağacan Beyoğlu, Türkmen Boylarının Tarih ve Etnografyası. İstanbul: İstek, 2000.

Conquest (1968-1990): Robert Conquest, The Great Terror: A Reaaement. London: Plimlico Press, 1990 [Aynı yazarın, The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. London: 1968, adlı çalışmasının genişletilmiş yeni yayınıdır].

Conquest (1986-1988): Robert Conquest, Harvest of Sarrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. London: Arrow Books, 1986 [yeni baskı 1988].

d'Encausse (1981): Hélène Carrère d'Encausse, Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt. New York: Harper Colophon Books, 1981 [Önceki baskı: Newsweek Books, 1979; Fransızca aslı: L'Empire éclaté. Paris: Flammarion, 1978].

Devlet (1985): Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi (1905-1917). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.

Devlet (1989): Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1989 [Genişletilmiş yeni yayını: Çağdaş Türkîler. (Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Ek Cilt). İstanbul: Çağ yayınları, 1993].

Devlet (1998): Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi. İstanbul, Ötüken, 1998.

Engin-Agi-Devlet-Akış (1976): Muhabay Engin, Ferit Agi, Nadir Devlet, Ali Akış, Kazak ve Tatar Türkleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978.

Ercilasun (1989): Ahmet Bican Ercilasun, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Feshbach-Friendly (1992): Murray Feshbach and Alfred Friendly, Jr. Ecocide in the USSR: Health and Human Under Siege. New York: Basic Books, 1992.

Fisher (1978): Alan W. Fisher, The Crimean Tatars. Stanford: Hoover Institution Press, 1978.

Gömeç (1996): Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Konya: Kömen Yayınları, 1996.

Hablemitoğlu (1997): Necip Hablemitoğlu, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917). Ankara: Kırım Dergisi Yayınları, 1997.

Hablemitoğlu (1998): Şengül Hablemitoğlu ve Necip Hablemitoğlu, Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920). Ankara: Kişisel yayın, 1998.

Hayit (1975): Baymirza Hayit, Türkistan: Rusya ile Çin Arasında. İstanbul: Otağ Yayınları, 1975 [Genişletilmiş yeni yayını: Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995].

Hayit (1978): Baymirza Hayit, Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri. İstanbul: Sabah, 1978.

Henze (1988): Paul B. Henze, "Ulusul İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar: Tarihsel ve İşlevsel Karşılaştırmalar" Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar (editör: S. Enders Wimbush; çeviren: Yuluğ Tekin Kurat). Ankara: Yeni Forum Yayınları, 1988.

Katz (1975): Zev Katz (editor), Handbook of Major Soviet Nationalities. New York: The Free Press, 1975.

Kırımal (1952): Edige Kırımal, Der Nationale Kampf der Krımtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918. Emsdetten: Verlag Lechte, 1952.

Kırımlı (1996): Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

Kocaoğlu (1984): "Islam in the Soviet Union: Atheistic Propaganda and Unofficial Religious Activities" Journal Institute of Muslim Minority

Affairs, Vol. 5, No. 1 (London, 1984), s. 145-152.

Kocaoğlu (2000a): Timur Kocaoğlu, “Türkistan’da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)” Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yıldönümüne Armağan), Cilt IV (İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2000), s. 21-35.

Kocaoğlu (2000b): Timur Kocaoğlu, “Turkistan Abroad: The Political Migration From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)”, Migration in Central Asia: Its History and Current Problems (Haz. Hisao Komatsu, Obiya Chika, John S. Schoeberlein). Osaka: The Japan Center for Area Studies, 2000; s. 113-126.

Kocaoğlu (2001): Timur Kocaoğlu, Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924. Haarlem: SOTA, 2001.

Komünizmin Kara Kitabı (2000): Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Lois Margolin. İstanbul: Doğan Kitap, 2000 [Kitabın Fransızca aslı: Le livre noir du communisme. Paris: Editions Robert Laffont, 1997.

Leeuw (2000): Charles van der Leeuw, Azerbayjan A Quest for Identity: A Short History. Richmond, England: Curzon Press, 2000.

Malia (1996): Martin Malia, The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991. New York: The Free Press, 1996.

McCauley (1993): Martin McCauley, The Soviet Union: 1917-1991. London & New York: Longman, 1993.

Mühlen (1971): Patrik von zur Mühlen, Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sojetischen Orienvölker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf: Droste Verlag, 1971.

Nahaylo-Swohboda (1990): Bohdan Nahaylo and V. Swohboda, Soviet Disunion: A History of the Nationalities Problem in the USSR. London: Hamish Hamilton, 1990).

Oğuz (1996): Esedullah Oğuz, Türkmenistan: Stalin'den Niyazov'a. İstanbul: Cep Kitapları, 1996.

Oraltay (1988): Hasan Oraltay, 17-18 Aralık 1986 Kazakistan Olayları. İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1988.

Otar (1999): İsmail Otar, Kırımlı Türk Şairi ve Bilgini Bekir Sıtkı Çobanzade. İstanbul: Kişisel yayın, 1999.

Pipes (1968): Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism: 1917-1923. Cambridge: Harvard University Press, 1954 [sonra 1964]; New York: Atheneum, 1968 [Yeniden gözden geçirilmiş baskı]; Cambridge: Harvard University Press, 1997 [yeni baskı].

Raşid (1996): Ahmed Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi: İslâm mı, Milliyetçilik mi? İstanbul: Cep, 1996 [İngilizce aslı: Ahmed Rashid, The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism? London: Zed Books, 19??].

Rorlich (1986): Ayshe Azade Rorlich, The Volga Tatars: A Profile in National Resilience. Stanford: Hoover, Institution Press, 1986.

Roy (2000): Oliver Roy, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi. İstanbul: Metis Yayınları, 2000 [Fransızca aslı: La Nouvelle Asie centrale ou la fabrication de nations. Paris: Editions du Seuil, 1997; İngilizce çeviri: The New Central Asia. The Creation of Nations. New York: New York University Press, 2000].

Rywkin (1982): Michael Rywkin, Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia. Armonk: Sharpe, 1982 [Aynı yazarın, Russia in Central Asia. New York: Collier-Macmillan, 1963, adlı kitabının genişletilmiş yeni yayınıdır].

Sakwa (1999): Richard Sakwa, The Rise and Fall of the Soviet Union: 1917-1991. London & New York: Routledge, 1999.

Taymas (1966): A. Battal Taymas. Kazan Türkleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

Togan (1999): Zeki Velidi Togan, Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999 [İlk baskı, İstanbul, 1969].

Ülküsal (1980): Müstecib Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını). İstanbul: Kişisel yayın, 1980.

Wheeler (1964): Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Central Asia. New York: Praeger, 1964.

Yalçınkaya (1997): Alaeddin Yalçınkaya, Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856’dan Günümüze). İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.

Zenkovsky (2000): Serge A. Zenkovsky, Rusya’da Türkçülük ve İslâm. Ankara: Günce Yayınları, 2000, s. 92-93.

A. Komünist İhtilâl ve Türk Halkları

Bolşevik İhtilâlinden Sonra Kırım / Prof. Dr. Valeri Vozgrin [s.760-774]

Menshıkov Enstitüsü Bilimsel Araştırmalar Merkezi Müdürü / Rusya

1. Kırım’da Şubat ve Ekim İhtilâlleri

A. Kırım’da 1917 Sonbaharı; Müslüman İcra Komitesi (Musıspolkom); Tatarlar ve Bolşevikler

Bolşevizm, Rus etnopsikolojisini yansıtır ve tamamen Ruslara ait bir olgudur. 1917 yılında meydana gelen ihtilâller, Rusya’da halk ihtilâlleri halini almış olduğundan eski rejimi savunacak hiç kimse kalmamıştır. İç savaşın ise, özünde zafere ulaşan çoğunluğun sayıca az olan bir azınlık kesimin üzerine yöneldiği ve onu fiziksel olarak yok etmek amacıyla hareket ettiği bir şiddet dalgası olduğu söylenebilir. Söz konusu azınlık da, ayakta kalmaya çalışıyor ve oldukça iyi organize edilmiş bir savunma faaliyeti gerçekleştiriyordu.

Ancak Kırım’da durum farklıydı. Burada bir mozaiği andıran taban Bolşevizmin yaygınlaşmasına imkan verdi. Rus kökenli işçi sınıfı kendi başına küçük küçük (100-150 kişilik) ortak gruplardan oluşurdu. Nüfusun ana kitlesi köylülerden, yani isyanlara katılma eğilimi olmayan (Kırım Tatarları) veya siyasetten oldukça uzak duran (Rus, Alman, Ukraynalı, Yunan) kesimlerden oluşuyordu. En güçlü askerî grup olan ve 40 bin kişiden oluşan Karadeniz Donanması ise, sürekli olarak Eser Sosyalist Revolisyonerler (SR) ve anarşistlerin programları arasında tereddüt etmekteydi ve Kuzey’den gelen devrimci değişiklikler ortamında hangi tarafa geçmeyi tercih edecekleri belli değildi.

Birçok kişisel özgürlükler getiren Şubat İhtilâli, Kırım'da genel olarak olumlu karşılanmış ve iktidar barışçı bir şekilde yerel Geçici Hükümetin eline geçmiştir. Seçimler neticesinde şehir ve köylerde yerel yönetim organları olan Sovyetler oluşturulmuştur. Üstelik radikal görüşlü devrimcilere çok az güven sergilenmiştir ki, bu vilayetteki gerçek güç dengesini göstermekteydi: Ağustos döneminde SR'lerin sayısı 27.000 kişiyken, en az o kadar barışçıl davranan Menşeviklerin sayısı 7.000 kişi idi, kavgacı Bolşeviklerin sayısı ise sadece 250 kişi idi.1 Aynı yıl yaz aylarında Kırım Tatarlarının tarihinde ilk defa bazı politik gruplaşmalar meydana gelmeye başlamıştır. Onların çizgileri birbirinden farklı idi, ancak eski imparatorlukta çıkan başka birçok etnopolitik partilere özgün ayrılıkçılıktan mesafeli olmak, tümünün ortak özelliği idi. Tatarlar, Kırım'ın geleceğini demokratik Rusya ile federatif birlik içinde bulunan ve kendini yöneten bir cumhuriyet şeklinde görüyordu. Halk çoğunluğunun bu ve diğer görüşlerini kendi programında en iyi şekilde yansıtan, Temmuz 1917 döneminde kurulan Milli Fırka'dır.

Bundan bir süre önce, 1917 yılının Mart ayı sonunda Kırım'ın tüm bölgelerinden gelen iki bin kadar Tatar delegesi öğretmen S. D. Hattatov başkanlığında, özellikle din işleri yönetimini de üstlenen Müslüman İcra Komitesi'ni (Musispolkom) oluşturmuştur.

Müslüman İcra Komitesi üyeleri arasında Müftü Numan Çelebi Cihan, Cafer Seyidamet, A. S. Ayvazov, Müftü İ. Tarpi, A. Özenbaşlı, H. Çapçakçı, A. Bodaninskiy gibi ünlü liderler de bulunmuştur. Daha sonra Milli Fırka ve Müslüman İcra Komitesi birbirine yakın politikalar yürütmüştür. Kırım'ın köy ve kasabalarında yaşayan barışçıl halkın muhtemel devrimci zulmünden korunabilmesi için Müslüman İcra Komitesi Birinci Dünya Savaşı cephelerinde bulunan Tatar birliklerinin yurda geri dönmesini istemiştir. Müslüman İcra Komitesi'nin önemli ekonomik kararlarından biri,

geriye kalan vakıf malvarlığının toprak sahibi olmayan Kırım Tatarlarına dağıtılması şeklindedir. İdeolojik alanda İcra Komitesi reformcu yol izlemiştir. İslam devletinin oluşturulmasını isteyen otorite ve idarî fonksiyonlara sahip dini örgüt, Ulemalar Birliği'nin varlığına son verilmiştir.

1917 yılının yaz-sonbahar döneminde Kırım'daki durum, bir dengesizliğe ve anarşiye doğru kaymaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın dağılmaya başlayan Batı Cephesi'nde olduğu gibi, Türk Cephesinden de terhis olmuş veya firar etmiş asker ve denizciler, Kırım Yarımadası'na akın etmeye başlamıştı. Bunlar, Kırım'a Trabzon ve diğer Anadolu limanlarında topladıkları ganimet ve kadınları getirmekte idi. Bu karışık kalabalığın yiyecek ve votka için paraya ihtiyacı vardı-getirilen ganimetler ve Türk kadınları değiş tokuş ve ticaret konusu idi. Bu tür esir pazarları Yalta ve Kefe'de kurulmuştur, burada kadınların fiyatı 200 ile 2000 ruble arasında değişmekteydi.2 Güney kıyılarındaki hastanelerden de sağlığına kavuşan binlerce askerler taburcu olmuştur. Bunlar kolayca silah temin edip Kırım'da kalmaktaydı. Çok geçmeden bu büyük kalabalığın elindeki işe yarayan satılabilecek kıymetli ganimet bitmiş ve bunların soyguncu içgüdüleri yerli halka, ve özelikle en sakin ve barışçıl kesimi oluşturan Kırım Tatarlarına yönelmiştir.

B. "Kırım Kırımlılarındır!"

Kırım, zulmün ve savaş kurallarının geçerli olduğu bir nevi haydut batakhanesi haline gelmiştir. Geçici Hükümet, kana alışmış, sarhoş ve kendi üzerinde hiçbir otoriteyi, hiçbir moral veya dini normları tanımayan dünkü cepheciler kalabalığı ile başa çıkma gücüne sahip değildi. Akhisar'da (Sevastopol) donanma subaylarına karşı mahkemesiz ve yargısız yapılan toplu infazlar meydana geldi. Sadece Müslüman İcra Komitesi'nin birliklerinin kaldığı birkaç şehirde ve özellikle Akmescit'te (Simferopol)

düzen korunmuştur. Bu yerler, sonsuz zülüm olayları ve sarhoş eğlencelerinden oluşan bulanık denizin içinde barış adaları gibi idi, o günkü görgü tanıklarının yazdığı gibi yarımada, “elinde hâlâ Georgievsk haçları ve silahlarıyla parlayan Kırım Süvari Birliği’nin var olduğu başka bir krallık” idi sanki.3 Kırım’ın savaş ve devrim rüzgârlarının taşıdığı kirli insan köpüğünden arınmaya ihtiyacı vardı-ancak iktidarda tek olmak isteyen ve üyelerinin çoğunluğu Kırım’a tesadüfî bir şekilde gelmiş olan Geçici Hükümet bu konuyu düşünmüyordu. Kendi topraklarına ilgi gösteren Müslüman İcra Komitesi ve Milli Fırka üyeleri yalnız yerli Kırımlılardan idi. Bu husus Eylül 1917 tarihlerinde Kiev’de toplanan Halklar Kongresi sırasında belli oldu (bu organizasyon, gönüllü üyelik temelinde Demokratik Federal Rusya yapısının oluşturulması amacıyla gerçekleştirilmiştir). İşte bu forumda, başında A. Özenbaşlı’nın da bulunduğu Kırım Tatarlarının Heyeti “Kırım Kırımlılarındır!” şeklindeki sloganı ortaya atmıştır.

Bu sloganı doğru bir şekilde değerlendirebilmek için, kurtuluşu takip eden ilk aylarda oluşan ortamın iyi algılanması gerekmektedir. O tarihlerde imparatorluğun tüm etnik bölgeleri, bunların arasında Baltık, Kafkasya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve hatta Don ve Kuban, kendi kendini yönetme ve kültürel otonomi programları geliştirmekteydi. Bundan dolayı Kırımlıların bu sloganı delegeler tarafından tamamen doğal, haklı ve uygun karşılanmıştır. Hatta kongrenin Ukraynalı ev sahipleri, gelecekteki Kırım otonomisini kendi cumhuriyetinin tüm imkanlarıyla desteklemeye hazır olduklarını ifade etmiştir.

Kırım’daki Rus çoğunluğunun tepkisi ise çok farklı idi. Ruslar, Müslüman İcra Komitesi’ni ve tüm Tatarları ayrımcılık ve Türkiye ile birleşme hayalleri ile suçlamıştır.Meydana gelen kanlı çatışmalarda çok büyük insanî kayıplara neden olan Rus diasporasının bu ısrarcı tutumunu

anlayabilmek için o günkü ortamın doğru algılanması gerekmektedir. İlk önce demografik açıdan bir değerlendirme yapalım: devrime kadar olan yarım yüzyıllık süre içerisinde yarımadaya yoğun bir şekilde gelen Rusça konuşan kesimler yüzünden Tatarların, toplam nüfus içindeki oranı hızla azalmıştır. Gelenler, sadece asker ve denizci değildi; Rusya'nın orta bölgelerinden de mülteci akını hızlanmıştı.

Genel olarak bu mülteciler sosyal açıdan müreffeh ve varlıklı hayat sürmüş kişilerdi. Bu Monarşistler, Kadetler, Oktyabristler vb. siyasî açıdan bir konuda birleşiyordu-eski hayata, imparatorluk Rusyası'na olan nostaljileri. Yani onlar, "başka soydan gelen" insanların yaşadığı bölgelerinin özgürlüğe kavuşturulması, kendi kendilerini yönetmesi ya da ayrımcılık gibi şeylerden bahsedilmesini bile istemiyordu. Bundan dolayı bu ortamda, Kırım Tatar liderlerinin aktif ve samimî bir şekilde gelecekteki Federatif Rusya için çalışmaları bir nevi sağırlara konuşmak gibi bir şeydi.

Buna rağmen, C. Seydamet basın önünde şu şekilde konuşmaktaydı: "Biz, Kırım Tatarları, federasyonu destekliyoruz, ve bizim en büyük hayalimiz Rus Federal Cumhuriyeti'ni, kurmaktır." Bu düşünce daha da ayrıntılı bir şekilde Müslüman İcra Komitesi'nin bildirisinde görülmektedir: "Herkes bilsin ki, Kırım Tatarları hiç kimsenin Kırım Yarımadası üzerinde hakimiyet kurmasına izin vermeyecektir. Bu defa da Kırım Tatarları, elde edilen hak ve özgürlüklerini sonuna kadar savunmadan artık kendi bölgelerini terk etmeyecektir. Ezelden beri hür Tatar halkının özgür oğulları olan biz, gelecekte yan yana mutlu yaşam için demokratik federatif cumhuriyet sloganıyla size ellerimizi uzatıyoruz."4 Bu amaç, Kırım'ı fiilen Rusya'dan ayıran "Merkez Konseyin" bağımsız Ukrayna Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmesinden sonra bir kez daha vurgulanmıştır ki, Müslüman İcra Komitesi "Tatarların sesi olarak, Kırım'da herhangi bir etnik topluluğunun bir başkası üzerinde hakimiyet kurmasına izin vermeyi

düşünmüyor ve Kırım'ın Kırımlılara ait olduğunu ilân ederek, gelişen olağanüstü durumların Kırım halkına, tüm halkların yararına olan ortak çalışmalar için birleşmeleri gerektiğini işaret etmektedir. Şu anda Kırım gündeminde olan bu konunun ne şekilde çözülebileceğine sadece ortak (kolektif) görüşler ve Kırım'da yaşayan tüm etnik grupların iradesi karar verecektir".5

Yukarıda bahsedilen ve yapılan diğer beyanat ve açıklamalara göre söz konusu aylardaki ortak Tatar tavrının ana çizgileri hakkında aşağıdaki görüşleri belirtebiliriz:

a) İlk önce Tatarlar, imparatorluk veya onların yerini alan Kırım kökenli olmayan diğer gruplar ve topluluklar tarafından yapılan zulümlere karşı geçmişteki pasif protestodan sonra (göç etmek) farklı protesto şekillerini uygulamaya hazır olduklarını ifade etmiştir;

b) Tatarlar, yerli halka karşı gösterilen ırkçılığın devamını sağlayan başka bir milletin egemenliği ihtimalini tarih boyunca kendilerine ait anavatanlarında kabul etmeyeceklerini ileri sürüyordu;

c) Müslüman İcra Komitesi kendi açısından mutlak bir hakimiyeti de hedeflememekteydi, aksine aralarında yerli halkın içinde olan Ruslar dahil olmak üzere Kırım'ın diğer etnik gruplarının temsilcilerine ortak yönetimin oluşturulmasını teklif etmekten çekinmiyordu;

d) Bunun yanı sıra böyle bir katılımı istemeyen, geçici olarak yarımadada bulunan, özünde Kırımlı olmayan yüz binlerce mülteci, firarcı, soygun yapan lümpen-proletarya'lar ve soygunculuk ve zulümde diğerlerinden farklı olmayan, disiplinini kaybetmiş asker-denizciden oluşan bir kalabalık mevcuttu.

e) Kırım Tatar liderleri, Kırım'ın devlet yapısı ve hukukî geleceğini ancak Rusya ile birlikte oluşturulacak federatif demokratik devlet şeklinde görebiliyordu;

Bu tür açıklamalar Müslüman İcra Komitesi ve diğer Kırım Tatar siyasî gruplarının tutarlı politikaları ortamında yapılmaktaydı. Ekim İhtilali'nden bir hafta öncesine kadar Yalta yerel idaresinin raporlarında şöyle denilmekteydi: "Müslümanların ağırlığı kazâmızda ve özellikle şehrimizde hissedilmemektedir (Yalta şehri Akhisar gibi değildi, o dönemde nüfus çoğunluğu itibariyle hâlâ Kırım Tatar şehri olarak nitelendirilebileceğini hatırlatmalıyım-V. V.).

Müslümanlar, geniş çaplı toplumsal çalışmalara hazır olmadıkları gerekçesiyle yerel toplumsal hayatı yönetme rolüne talip değildir. Örneğin, Müslümanlar Yalta ve diğer yerel yönetimlerin başkanlıkları veya üyelikleri konusunda ısrarcı değildir. Müslüman Milli Hareketi, genellikle kültür ve eğitim hayatı konularında kendini tanımlamaya ve kendi kendini yönetmeye yönelik doğal isteklerinin [yazarındır-V. V.] çerçevesi dışına çıkmamaktadır".6 Şu anda böyle bir tavrı değerlendirmek çok zordur. Ancak, büyük ihtimalle Müslüman İcra Komitesi ve bir bütün olarak Tatarların bu tutarlı tutumu ve iktidarın en önemli sorunlarının kan dökülmeden barışçıl yollarla çözülmesi arzuları, Tatar karşıtı güçler tarafından yerli halkın bir zaafı olarak değerlendirilmekteydi. Ancak bu doğrultudaki baskıların, gerçek anlamda Ekim İhtilâli'nden sonra başladığı görülmektedir.

C. Ekim İhtilâli

Tatarlar, Müslüman İcra Komitesi ve Kırım'ın Geçici Hükümeti arasındaki görüş ayrılıklarına rağmen iktidar yolu ile desteklemeye çalıştıkları göreceli sükûnet ve barış ortamına daha çok önem vermekte idi. 1917 yılının sonbaharında Karadeniz Donanması gittikçe daha hissedilir bir şekilde Bolşevikleşiyordu ve Kızıl Hassa Birliklerindeki Bolşevik sayısı arttıkça Tatar liderler, mükemmel olmasa da yasal olan hükümeti sık sık bağlılığa davet ediyordu. Halka seslenmek için hazırlanan metinden

aşağıdaki örneği verebiliriz: “Rusya Devleti’nin Vatandaşları! Tehlikeli an geldi. Belki dakikalar sonra-kardeş kardeşe saldıracaktır (…) Geçici Hükümetin iktidardan uzaklaştırılışı iç savaşa ve Vatan ile Özgürlüğün yok oluşuna sebep olacaktır. Yetti artık kan dökülmeleri!”7

Ekim İhtilâli Kırımlılar tarafından korku ile karşılandı. Halk artık Merkez’deki Bolşeviklerin yaptığı zulümler hakkında az çok bazı şeyleri biliyordu. Diğer taraftan, Lenin’in yerli taraftarları da Bahçesaray, Kokkoz ve Yalta bölgelerinin Tatar köylerine yönelik gerçekleştirdikleri şiddet hareketleriyle kendi iç yüzlerini çoktan göstermişlerdi. Yerli davranış ve ahlâkî normlarını bilmeyen ve genel önlemlerden etkilenmeyen, Kırım’ı dolduran söz konusu Kuzeylilerle ilgili endişeler büyüktü. Gergin bekleyişin hakim olduğu bu günlerde bir Kırım gazetecisi, sorunun bu etnopsikolojik tarafını şu şekilde belirtir: “Rus insanın içinde korkunç kanlı bir canavar uyandı. Birden bire kültürün tümü yok olup gitti ve askerî teknolojinin son ürünleriyle silâhlanmış kana susamış vahşiler, olduğu gibi önümüze çıktı”.8

Ekim İhtilâli, tamamıyla olmasa da yalnız bir bölgede destek gördüğü için, yarımadanın tüm diğer bölgelerinde protestolar düzenleniyordu. İhtilâl, Kırım şehirleri tamamıyla tek Rus şehri olan Akhisar’da destek gördü. Şehirde düzenlenen toplu mitinglerde, askerî gemilerde, Petersburg suikastçılarını destekleyen kararlar kabul ediliyordu. Bu günlerde oluşan, silâhlı şoven kişilerin yer aldığı “Büyük Rus Halk Meclisi”nin yöneticileri Akhisar’a yerleşti. Bu Meclis, Tararlara ve Kırım’ın diğer azınlıklarına karşıydı. İç savaşın başlayacağı o kadar kesin bir şekilde belliydi ki, Petersburg’tan darbeyle ilgili haberin ulaşmasından iki gün sonra, yani ilk mitingin ardından ve silâhların sesi henüz duyulmadan önce yerli gazeteler, emin bir şekilde şöyle yazıyordu: “İç savaş başladı. Ondan söz ediyorlar, geleceğini biliyor ve korkuyorlardı,

ancak onun dehşetini önleyemediler. Böyle bir kargaşa anında bayrak açmak için dar görüşlü bir fanatik olmak lâzım (…) Bolşeviklerin büyük ve gaddar hatası bundan ibarettir ve bunun için tarih onları suçlayacaktır”.9

D. Millet Meclisi; Birinci Kurultay

Kasım ayında Kırım’da yapılan Genel Seçim, saldırgan güçlerin yarımadaya girmelerini engellemek için barışçı güçlerin gösterdiği son çaba olarak değerlendirilir. A. Özenbaşlı, İ. Hattatov, İ. Ametov ve başkaları Millet Meclisi’ne girdi. Meclis, kendisine ait silâhlı güce dayanan (C. Seydamet’in önderliğindeki Kırım Kurmay Başkanlığı) merkezî yönetiminin tam anlamıyla demokratik ve gelişmiş organıydı. Karışık olan bu silâhlı güçte 6-7.000 Tatar süvarisi ve Çar ordusunda görev yapmış yaklaşık 2.000 eski Rus subayı yer alıyordu. Meclis, kurulduğu ilk günden itibaren düzenin korunması ve kanunların uygulanması konusundaki çalışmalarına başladı. Hiç kimse tarafından seçilmeyen Bolşevik “Komisyonu”, sözde firarla mücadele ediyordu, oysa gerçekte aramalar sırasında gaspla uğraşıyordu. Bu nedenle Bolşevikler doğal olarak Hükümete karşı çıkıyordu.

Kasım’ın sonuna doğru Kırım Tatar halkının hayatında önemli bir olay meydana geldi. İlk defa bir Kurultay düzenlendi. Kurultaya Tatar halkının %70’i katıldı; Çoğunlukta gençler (30 yaşını doldurmamış olanlar) arasından toplam 78 delege seçildi. Toplantı Bahçesaray’daki olaylardan biraz önce törenle halka iade edilen “Hansaray”da yapıldı.

Kurultay, çalışmalarını bitirmeden önce “Kırım Tatar Temel Yasasını”, yani ülkenin yeni anayasasını kabul eder. Bu belge, Kırım Halk (Demoktratik) Cumhuriyeti adını taşıyan yeni devletin doğuşunu ilân etti. 2. maddesine göre Parlamento (Başkanı A. S. Ayvazov’du), ve Milli Hükümet (Başbakan ve Adalet Bakanı N. Ç. Cihan’dı) kuruluyordu; C. Seydamet (İç İşleri ve Savunma Bakanı), S. C. Hattatov (Mali İşleri ve Vakıflar), İ.

Özenbaşlı (Milli Eğitim İşleri Başkanı), A. Şükri (Diyanet İşleri Başkanı) ve aynı zamanda da serbest seçimlerle seçilmesi gereken Millet Meclisi yönetimi (A. S. Ayvazov, C. Ablaev ve A. Hilmi, Meclisin sonraki yöneticileriydi) hükümette yer alıyordu.

"Kırım Tatar Temel Yasası"nda, kökeni ve dinî inanışları ne olursa olsun, Kırım'da yaşayan herkese eşit haklar veriliyordu. Yasalarda demokratik hak ve özgürlükler yer alıyordu. Hükümet, ana amaçlarını, "(…) kardeşlik ve Vatan birliği duyguları temelinde (…), demokratik dünyayla birleşmek ve anıtları, ibadethaneleri harap eden, sarayları tamamıyla ateşe veren, cömert ve mükemmel Kırım Yarımadası'nı ezen kanlı ihtilâlin pençesinden kurtarmak adına çalışmak"10 olduğunu ilân ediyordu. "Yasada", kadınların eşitliği tanınıyor ve asillerin ayrıcılığı kaldırılıyordu. Kurultay, aynı zamanda bireyin ve yaşadığı mekânın dokunulmazlığını, ifade, düşünce, basın, toplantı özgürlüğünü, birlik kurma, grev yapma, işçilere sigorta hakkı verdiğini ilân ediyordu.11 Kurucu Kurultay sırasında Kırım'ın milli bayrağı da kabul edildi. Gök mavisi olan bayrağın köşesinde Giray Hanedanı'nın altın baskılı damgası yer alıyordu. Kurultay, Aralık ayının ilk günlerinde iyi niyetini ortaya koyarak ve gelecekte herhangi bir siyasî istekte bulunmayacağını belirterek gönüllü olarak Milli Meclis'e dönüştü. Böylece görevini yalnız milli yönetim ile sınırlayarak, yalnız askerî, iç ve uluslar arası siyaseti değil, köylüler için hayatî bir önem taşıyan toprak sorununu da Halk Meclisi'ne (Gelecekteki Kurucu Meclisi) devretti.

Kurultay kararları yayımlandıktan sonra oluşan genel görüş, Kırım Tatar yolunun devam edilmesi gerektiği şeklindeydi. "Kırım Tatar Temel Yasası"nın akıllıca, olgun ve demokratik özelliği, çok yakınlara kadar Kırım Tatar Milli Hareketi'nin düşmanları olan kişiler tarafından bile kabul edildi: "Nasıl oldu da yüzyıllar boyu ezilen Tatarlar, devlet bilgeliği konusunda

ihtilâle kadar Rus devletçiliğin tek taşıyıcıları olan Rus vatandaşlarına bir ders verebildi; bu başka bir konudur. Bu değişmesi mümkün olmayan bir gerçektir. Düzene ve kanunlara, eşit özgürlüğe ve sosyal adalete, bölgenin rahat ekonomik ilerlemesine ve manevî güçlerin gelişimine değer veren Kırım'ın Tatar asıllı olmayan tüm vatandaşlarının, devleti inşa etme konusundaki Tatarların hevesini son gücüyle desteklemesi gerek. Biz, Tatarları desteklerken Kırım'ı, dolaylı olarak da Rusya'yı anarşiden ve çöküşten kurtaracağız".12 Kırım'da bulunan anonim bir Leh casusu şunları kaydeder: "Avrupa'nın en kültürlü milletlerini bile utandıracak kanunların kabul edilişi Tatar halkının manevî özelliğini ve arzusunu her şeyden iyi gösterir…"13

Mantıklı bir soru ortaya çıkıyor: Kırım Tatarlarının hemen hemen herkes tarafından kabul edildiği, onlara siyasî sempati duyulduğu öylesine hoş bir ortamda Bolşevikler ne yapabilirdi? Kırım Tatarlarının barışçı siyasî mücadelesi onlara kesin bir zafer getirdi. Lenin yanlıları işte o zaman , kanlı bir şekilde iktidarı ele geçirmeye karar vermişlerdir.

Kırım şehirlerinden en büyüğü olan ancak en az Tatar nüfusuna sahip Akhisar'daki Sivastopol Bolşevik Müdürlüğü, Halk Meclisi'nin yasalarına çok zıt olan Askeri İhtilâl Komitesi adlı bir baskı organı kurdu. Bu Komite, kendi güçleriyle, Kırım'da "İhtilâl düzeni kurmak" istiyordu. Böylece ikili yönetimin var olduğu özel bir durumu ortaya çıkmıştır. Akmescit ve yarımadanın büyük bölümünde ayrı, Akhisar ve bitişik bölgede de ayrı bir yönetim vardı. Akhisar'daki yönetim kısa bir süre içinde neler yapabileceğini gösterdi. Bahriyeler, 15-17 Aralık 1917 yılında Akhisar'da onlarca subayın ve Kırım Tatar süvarisinin şehit düştüğü sık rastlanan katliamını gerçekleştirdi. On gün sonra da Evpatoriya ve Akmescit'te süvari ve subaylar pusuyla öldürülmeye başladı. Katiller bahriye üniforması giymişti, ancak tutukluların arasında Anatra Fabrikası'nın işçileri ve savaş

sırasında Kırım'a görevli olarak gönderilen proleterler de vardı. Kırım Kurmayı, bu gaddarca cinayetleri sona erdirmek amacıyla bu şehirlere gece nöbetçileri göndermek zorundaydı. O zaman işçiler, silâh takviyesi yapmak için Akmescit istasyonunun demiryolu korumalarına saldırdı.

Aslında, silâhlı grupların ve savaş gemilerinin seferleriyle, çarpışmalar ve baskınlar sırasında öldürülen onlarca kurbanıyla Kırım'da ortaya çıkan durum bir iç savaştan başka hiçbir şey değildi. 1917 yılının Aralık ayında, başlamış olan deliliğin yalnız ilk belirtileri değil, aynı zamanda da ilk sonuçları kısa bir süre içerisinde ortaya çıktı. Bu deliliği "kardeşler arası savaş" olarak adlandırmak mümkün değildir, çünkü cephenin her iki tarafında kardeşler yer almıyordu; birbirlerine karşı ateş açanlar birbirlerine ölüm saçan düşmanlar sayılırdı.

2. Kırım'da İç Savaş

A. İç Savaşın Başlangıcı; Toplu Terör

Ocak ayının ilk günlerinde Bolşeviklerin Akhisar'daki iktidarı ele geçirmeleri Merkez tarafından onaylanmıştı. Demokratik olan Kurucu Meclisi kanunsuz bir şekilde dağıtma yolunu benimseyen Lenin'in Merkez Komitesi, daha da ileri giderek bir yıl sonra kanlı "proletarya diktatörlüğüne" uygun olmayan yerel meclislere bile saldırır. Onların ileri sürdüğü slogan "Tüm İktidar Çoğunluğundur" şeklindeydi. Kırım Bolşevikleri söz konusu fikirleri çok erken kabul ederek onları 1918 yılının Ocak ayında yayımladıkları "Çağrı" kapsamına da aldı.14

"Çağrı"nın anlamı çok basittir: "Çağrı" Kırım Ruslarına seslenerek Tatarların ve Ukraynalıların yönetimi kanlı bir şekilde ele geçirmeye hazırlandıkları konusunda Rusları uyarıyor ve bundan sonra da onlara karşı baskı uygulanacağını ileri sürüyordu. "Donanmayı Ukraynalaştırmak" ve böylece de "Akhisar'ı savunmasız olarak düşmanlara teslim etmek" (söz edilen düşmanlar Tatarlar ve Ukraynalılardı) istediğini öne sürerek bu

konuda Kiev Parlamentosu'nu suçluyordu: "Bu merkez Parlamentonun oluruyla uygulanan Tatar Cuntası bize Çarlık hükümetinin kötü zamanını getirecek… Aslında o, Türkiye'nin yardımına güvenen Tatarların üst düzey askerî çevreleriyle birlik içindedir…" Pratikte iki tehlikeyle ilgili olaylar büyütülüyordu: dış siyasî tehlikeden (yani Kırım kâh Ukrayna tarafından, kâh Ukrayna'nın yardımıyla Türkiye tarafından ele geçirilecekti) ve Rusları yok edecek Tatarların oluşturduğu iç tehlikeden söz ediliyordu.

"Organize olup son kişiye kadar hepiniz silâhlanın. Bizim için Tatar Cuntası tehlikesi vardır!…" şeklindeki çağrıya kulak verildi. Yalnız Akhisar, Akmescit ve Kefe işçileri silâhlanmaya başlamadı. Bir buçuk asırlık bir zaman içinde Tatarlara uyguladıkları baskıların misilleme ihtimalinden korkan Kırım'ın Rus sakinleri, satın alınması çok kolay olan silâh ve cephane toplamaya başladı.

Tabii ki tehlikenin büyümesi ile ilgili durum, Meclisin ve Müslüman İcra Komitesi'nin gözünden kaçamazdı. Ancak Kırım Tatar liderleri, havayı yumuşatmak için gene Bolşeviklerle görüşme yolunu seçti. Milli Hükümette de yer alan en uyanık temsilciler bu tür girişimlerin başarısızlığını görebiliyordu. Hatta A. S. Ayvazov ve taraftarları, basın aracılığıyla şöyle bir cevap verdiler: "Bolşevizm, yok edici bir güçtür. Onlarla aynı yolda değiliz. Bizim sloganımız: Bolşeviklerle birlikte yürümek değil, sonuna kadar onlarla mücadele etmek şeklindedir."15 Ancak Tatar karşıtı güçlerin sayısı çok fazla olduğu için onlarla uzlaşmaya gidilmesi gerekiyordu.

Daha sonra etnik gruplar arasındaki gergin ortam daha da yoğunlaştı. 30 Ağustos 1914 yılında Çarlık tarafından çıkartılan Manifestoya bağlı olarak çok sayıda, yani Anadolu'dan ve başka yerlerden kaçan yaklaşık

40.000 Hıristiyan Kırım'a yerleşmişti. Bunları Türk bölgelerinden gelen Yunanlar, oluşturuyordu. Yunanlar, yerleştikleri bu yeni yerde küçük

yardımlarla yaşıyordu ve çalışmak için hiçbir çaba göstermiyordu. Tavriya valisinin raporunda yazdığı gibi, yeni gelenler, "çoğunlukla tembel çıktı ve hiçbir işe karşı ilgi göstermiyor, hatta sık sık önerilen işten de vazgeçiyor (…) "16 Yunanlar kendileriyle birlikte Müslümanlara olan nefretlerini de yanlarında getirdi ve şimdi bu nefreti Tatarlara göstermeye hazırlanıyorlardı. Aslında kanlı çatışmalar başlamıştı ve genelde Yunanlıların (Donalar) yerleştiği Güney sahilinde meydana gelmekteydi. Çatışmaların olduğu yerde bulunan Rus gazetecisi, hoş görülü olan ve "çoğunlukla Yunanlara herhangi bir nefret beslemeyen, Yunanlılarla yan yana yüz yıl yaşayan" Tatarların bu olaylardan asla sorumlu olmadığını yazıyordu.17 Eskiden Yunanlarla paylaştıkları bazı yerleşim yerlerinde Tatarlar çoğunluğu oluşturuyordu ve bundan dolayı oralarda barış vardı. Şimdi ise Yunanlar, on binlerce Akhisar sakininin desteğini hissetti, Güney sahilinde bahriye grupları ortaya çıktı ve durum birden bire değişti. Ocak ayında ise Tatarlara hedef olan Yunan zulmü ortaya çıkmıştı ve Akmescit'teki sorun sürekli büyüyordu. Ocak ayında Akhisar'daki silâhlı güçler hareketlendi.

Bolşevikler, Akmescit'e karşı yöneldi ancak çok sayıda Tatar süvarisinin gücüyle karşılaştılar. Tatarların savunması, Akhisar'dan gelen topçu güçlerin yardımıyla delindi. Sonra Akmescit'te "Anatra" fabrikasının işçilerinin baş rolü oynadığı o terör başladı. Katliam ve gasp yapan işçileri güç kazandı ve şarap depoları ile mağazalara zorla girmeye başladı. Petersburg'ta olduğu gibi zulüm yapılmaya, mahkemeler düzenlemeye ve camilerde ibadetini yerine getiren insanlar öldürülmeye başlandı.18 14 Ocak'ta Akmescit ele geçirildi. Burada Kırım Tatarlarına karşı terör uygulanıyordu. Karşı çıkanlar anında öldürülüyordu. Hapishaneler birkaç saat içinde doldu taştı. Kırım ordusunun Kurmay Heyeti ile birlikte şehri terk etmeyi reddedenler ve Halk Meclisi üyelerinden bazıları tutuklandı.

Numan Çelebi Cihan, tutuklanarak uçakla Akhisar'a gönderildi. "İktidar, geçici olarak tren garı bölgesine yerleşen Askerî İhtilâl Komitesi ve Askerî İhtilâl Kurmayı'nın eline geçti. İhtilâl Komitesi, 14 Ocak'ta Sovyet iktidarı kararnamesini yayımladı, J. Miller'i Genel Komiser olarak tayin etti. Otel ve tiyatroları kamulaştırmaya koyuldu, mahkemeleri boşalttı ve varlıklı vatandaşlardan 10 milyon ruble tazminat vermelerini istedi. Kızılordu mensubundan oluşan gruplar, aynı günün akşam saatlerinde süvarilerin peşine düşerek Karasupazar'da Kırım Kurmayı'na ait 50 subayı esir aldı ve onları hemen burada kurşuna dizdi".19

Akhisar'dan gelen gemilerden de ateş altında tutulan Feodosiy ve Kefe'deki Kırım Tatar Garnizonları savunması içerden, yani arkadan da yok edildi. Yunanlılarca desteklenen, çıkarma kuvvetleri tarafından Yalta da ele geçirildi. Önceden silâhlanan Yunanlılar, Bolşeviklerin gelmelerini beklemeden birkaç köyü ele geçirdi. Bolşevikler tüm Kırım'ı aldıktan sonra Kurultayı ve Halk Meclisi'ni yok etti. Bahriye ve askerî grupları yarımadanın yollarını tutup yenilenlere karşı saldırı düzenlemeye başladı. Kırım etnik açıdan çok renkli ve zengin olmasına rağmen, bu grupların çete başları Rus ırkından başka hiç bir etnik gruptan gelmiyordu. Bu özel durum çok şey ifade ediyor. Aslında uygulama çok mantıklıydı; farklı bayrakların altında olsa bile büyük devletin kanlı bir restorasyonu yapılıyordu ve terör saçan grupların yönetiminde genellikle "Rus işçileri ve bahriyelerinin" yer alması gerekiyordu.20

Terör, hızla her yere yayıldı. Bu terörün kurbanlarının toplam sayısını vermek bugün çok zordur; Kırım'daki şehitlerin sayısı bile bilinmemektedir. Burada bir terör saldırısından söz edeceğim.

Akhisar'da 21-24 Şubat arasındaki üç gecede 350 kişi kurşuna dizilmişti ve bunlar arasında Numan Çelebi Cihan da vardı. Numan Çelebi Cihan, Kırım Tatar siyasetçilerinin en barışçı olanlarındandır. Bunun yanı

sıra, yasal hükümetin birkaç Tatar üyesi de kurşuna dizildi. Akmescit'te iki misli daha az kişi kurşuna dizildi, ancak bu katliam gündüz, Pazar meydanında ve meydana toplanmış insanların gözleri önünde yapıldı. Bazı yerlerde, örneğin Evpatoriya'da idamlardan önce korkunç işkenceler yapılıyordu (Akhisarlılar insanları canlı olarak geminin ocağına atıyor, kazanlarda pişiriyordu), öyle ki bu korkunç olaylardan yurt dışında bile, mesela Berlin'de söz edildi.

B. Tavrida Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Bolşevikler, kanlı işkencelere olan ilk susamışlıkları giderildiği zaman devletin ekonomik sistemini kurmaya koyuldular. Halktan alınan haraç, ilk adımları oluşturuyordu. Varlıklı olarak kabul edilen herkes, "kontributsiya" olarak adlandırılan bir nevi haraç ödemek zorundaydı. Bu haraç, çok büyük bir miktardan oluşuyordu ve döviz veya altınla ödenmesi gerekiyordu. Köylüler, bunun yanında Çarlık döneminden kalan borçlarını, aynı zaman da biriken vergilerini (Çarlık döneminde ödenen vergi türleri) ödemek zorundaydı. Bunlar da Lenin İhtilâli'nin bir diğer yüzüydü.

12 (22) Mart'ta ise yarımada toprakları Tavrida Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak adlandırıldı. Eski bir yer ismi olan Kırım bir tesadüf sonucu unutulmadı, tıp-

kı Ekaterina'nın "Tavrida'sının" tekrar hayata geçirilmesi bir tesadüf olmadığı gibi: Kırımlılar genelde, yeni devletin yönetiminde yer almıyordu, tüm görevlere yeni imparatorluğun kurucuları yerleştirildi. Her şey, Hanlığın Rus Çarlığı tarafından kanlı alınışından sonra başlayan ilk sömürgecilik döneminde olduğu gibi yapıldı. Sömürgecilik, genel olarak ve ekonomik alanda aynı şekilde devam ediyordu. Toprak, imparatorluğa aitti ve devrinden önce toprak sahibi olmayan hiçbir Tatara toprak verilmedi, oysa nüfusun %40'ını Tatarlar oluşturuyordu. Bunun yanı sıra toprak sahipleri, topraklarından mahrum bırakıldı. Bu insanlar, Sovyet yönetiminin

isteği doğrultusunda toprağını sovhozlara (kooperatiflere), yani imparatorluğunun hizmetine vermeliydiler. Daha önce de olduğu gibi, Kırım Tatarlarından alınan ekmek, merkezî bölgelere gönderiliyordu. Komiserler, birkaç ay içinde Perekop'a 5 milyon pud (Eskiden Ruslarda 16,3 kiloluk bir tartı ölçüsü birimi buğday gönderdi ve böylece Kırım Tatar köylerinde Birinci Sovyet dönemi açlığı başladı.21

C. İktidar Oyunu: Sulkeviç'ten Vrangel'e Kadar

1918 yılının Mayıs ayında Kırım'a Almanlar girdi. Onlar yarımadada uzun süre kalmadılar, yılın sonuna kadar burada bulundular. Almanların yarımadada bulunduğu sıralarda Litvanya Tatarı olan Süleyman Sulkeviç hükümetin başına getirildi. Bir general olan Sulkeviç, eski Kırım liderleriyle iyi ilişkiler içindeydi; onun döneminde Kurultay yeniden kuruldu, ve koalisyon hükümetinde C. Seydamet ve M. Kıpçakskiy yer aldı. Sulkeviç, yeni Meclisin seçilmesi ve Kırım Silâhlı Kuvvetlerinin kurulması için aktif bir şekilde çalışıyordu. Kırımın bağımsızlığı ve yerli halktan olan eski ve yeni mültecilerin ana yurtlarına dönmesiyle ilgili program maddeleri, daha da önemliydi. Sonunda onun amacı, "Kırım'ı dışardan gelerek Bolşevizmi kuran yabancılardan kurtarmaktı".22

Sulkeviç, Kırım'ı bağımsız bir devlete dönüştürme planına çok ciddi bir şekilde yaklaşıyordu. Birincisi, o inanılmaz derecede çabuk bir biçimde Bolşevikler tarafından yok edilen ekonomiyi yeniden kurdu ve insanlar, sadece birkaç ay sonra bunu hissetmeye başladı; açlık yok oldu, insanların hayatı biraz iyileşti; o dönemi yaşayan insanların anılarında yer aldığına göre yarımadanın sakinleri şimdi, Bolşevik döneminden çok daha iyi yaşıyordu. İkincisi, Sulkeviç, Hanlık döneminden bu yana ilk defa Kırım'ın yurt dışında temsilciliklerinin bulunması uygulamasını yeniden hayata geçirdi. Türkiye, böyle bir temsilciliğin açıldığı ilk ülke oldu; Temsilciliğin başında da A. S. Ayvazov vardı.

Zaferi kazanan müttefikler savaşı kaybeden Almanların yerini aldı. İngiliz-Fransız müdahalecileri, iktidara büyük toprak sahibi ve Rus İmparatorluğu’nun eski Duması’nın üyesi Solomon’u getirdi. O, sert bir devlet adamıydı ve Kırım’ın bağımsızlığına, hatta kültürel bağımsızlığına bile karşı çıkıyordu. Solomon’un döneminde Kırım Tatarları hem hükümette yer almıyor, hem de idare alanında çalışan küçük memurluk tayin edilmiyorlardı. Kırım’da, İngilizlerin ve Fransızların yanı sıra Denikin’in Gönüllü Ordusu da bulunuyordu. Kırım Tatar gençleri, askere gitmek istemiyordu. Gençleri yakalamak için takipler düzenleniyordu, bazen de yakalanan gençlere işkence uygulanıyordu. Köylülere toprak verilmediği ve müttefiklere erzak gönderildiği için açlık yeniden baş gösterdi. Açlık, Sulkeviç döneminde yok edilen gaspları, çeteciliği ve başka her tür baskıları yeniden getirdi. Şimdi o kadar sık suç işleniyordu ki, artık “geniş kitleler Bolşevizminden” söz ediliyordu; oysa bunun anlamı tam anlamıyla cinayettir.

Bolşevik Kızılordusu, 1919 yılının Nisan ayında çarpışarak yarımadayı ele geçirdi, 12 Mayıs’ta da Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’nin içine giren Kırım Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kurulduğu duyuruldu.

Kırım, sahip olduğu statüye göre söz konusu askeri-siyasî birliğin üyesi olan Ukrayna, Beyaz Rusya vb. gibi ülkelerle aynı durumdaydı. Kırım Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin hükümetine, birkaç Tatar girdi ve Milli Fırka yeniden oluştu. Ancak çok iyi görünen ama özünde boş olan bu siyasî uygulamalar, yerli Tatar halkın maddî durumunu daha da kötüleştirdi. Gruplar, köyleri dolaşmaya koyuldu. Yeniden yiyecek ve erzak Kuzey’e doğru akmaya başladı, köylüden bir milyon vergi isteniyordu ki, bu verginin miktarı daha sonra yükselerek 5’ten 12 milyona kadar varabiliyordu. Ekmek, kupon sistemine bağlandı ve kişi başı dört saatte

yenmesi gereken ekmek miktarı önce yirmi dört saat için 300 gram olarak belirlendi, daha sonra da 200 grama düşürüldü.

Bir ay için kişi başına 1500 gram bulgur veriliyordu, patateste ise bu oran daha düşüktü. Vergilerini ödemeyenler veya Bolşevik olmayan partilere sempati duyanlar, hiç sorgulamaksızın ve yargılanmaksızın insanları öldüren, Çeka olarak adlandırılan Olağanüstü Komite'ye çağrılıyorlardı.

Kurulan Cumhuriyet 75 gün ayakta kalabildi ve bu zaman içinde ülkedeki olağanüstü durum hep devam etti. Yarımada 26 Haziran 1919'da Bolşeviklerden kurtarıldı. Bu tarihten iki gün sonra iktidara gelen Denikin Yönetimi, yeni siyasetin özünü belirledi: Kırım tamamıyla Rusya'ya bağlanmalıydı, özerkliği de alınacaktı, "bağımsız yerel hükümetin varlığından söz bile edilemezdi". Askerî yönetim, baskıcı uygulamasına başladı: şehir yerel meclisleri ve mahallî idare organları bile dağıtılmıştı. İşte o dönemde A. S. Ayvazov, A. Özenbaşlı, S. Hattatov, H. Çapçakçı, A. Bodaninskiy, A. Hilmi vb. gibi ünlü siyaset adamı ve milli kültür alanında büyük hizmetleri olan aydınlar göz altına alındı. Onlar, hem İhtilâlden önce, hem de Sovyet dönemi sırasında standart olan aynı şeyle suçlanıyordu: Bölücülük ve de Türkiye'ye hizmet etmek.

Askere gitmek istemeyenler ve açlıktan dolayı vergisini ödemeyenler dövülüyordu, hatta kurşuna diziliyordu. Bazen tüm köy halkı cezalandırılıyordu. İlk toplu idam Akuman Köyünde yapıldı, bundan sonra da bu toplu idamlar bir alışkanlık haline geldi. Bunlara karşılık da bölgede yeşil-partizan olarak adlandırılan faaliyetler çoğaldı. Şimdi söz konusu çeteler, askerlikten kurtulmuş gençlerden oluşan küçük gruplar değildi. Ormanlarda büyük çeteler oluşuyordu; bu çeteler iyi silâhlanmıştı ve bazen de tecrübeli eskî askerler tarafından yönetiliyordu.

1920 yılının Mart sonunda General P. Vrangel, Kırım'ın Genelkurmay Başkanı ve Başbakanı oldu. P. Vrangel, "Büyük Rusya'yı yeniden hayata geçirmek" için Moskova'yı vurmakla ilgili ütopik planlar kurmuyordu. O, Kırım'da deneylerin yapıldığı bir tür çiftlik, örnek bir bölge kurmak istiyordu. Bu bölge de, ihtilâlin ateşlerinin yükseldiği ve tüm ülke için örnek olacak herkesi çekebilecek bir ahlâkî merkez haline getirilecekti. Tabii ki bu, başbakanın emri altında bulunan insan gücünün imkânları çerçevesinde ve verilen kısa zaman içinde yapılması açısından bir ütopya idi. Ancak P. Vrangel bazı planlarını uygulamayı başardı, bu nedenle de o dönemde Kırım'da yaşayan insanlar ondan iyi söz ederler.

P. Vrangel, birçok özgürlük ilân etti, bunların içinde sendika kurma hakkı da vardı. Aynı zamanda subaylara maaş belirledi, onun döneminde yeniden sabun, deri, şeker ve tekstil ürünleri üretilmeye, yurt dışından alet, malzeme ve giysi alınmaya başlandı. Bankalar yeniden faaliyete geçerek şehir fabrikaları sahiplerine ve köylülere kredi vermeye başladı. Mal sahipleri, mahsullerini normal bir şekilde satarak, ödeyebilir durumuna geldi. 1920 yılının Mayıs sonunda ise Toprak Kanunu yayımlandı. Bu kanuna göre çok fazla toprak sahibi olanlardan toprak alınıyordu ve bu topraklar onu çalıştıran insanlara "toprağın sürekli mirasçıları" şeklinde dağıtılıyordu.

1920 yılının aynı ayında Kırım Tatar temsilcileri Kongresi düzenlendi. Bu kongrenin amacı, bölgenin kendi kendine yönetilmesi için geliştirilmesi gereken prensiplerle vakıflar, milli eğitim, kültür ve dinle ilgili sorunların çözülmesinden ibaretti. Kongreye katılan P. Vrangel'in temsilcisi, Tatarlara kültür ve din alanında bölgenin yönetiminin tamamıyla kendilerine ait olacağı konusunda söz verdi.

Bağımsız yönetim konusundaki proje hazırlanıp yöneticilere sunuldu. Projenin onayının 12 Kasım'da yapılması gerekirdi. Ancak tam aynı günde

Kızılordu, Perekop savunmasını deldi. Kırım'ın son, uğursuz ve geri dönüşü olmayan işgali başladı…

3. 1920-1921 Yılları Arasındaki Bolşeviklerin Diktatörlüğü A. Kızıl Terör

Sovyet Rusya Kırımı kesin olarak aldıktan sonra Bolşevikler tarafından başlatılan terör, 1917 yılına dayanıyordu. Bolşevik ceza organlarının yöneticisi F. Dzerjinskiy, partinin "nefret ve öç ile yönetilmesi" gerektiğini belirtti. Lenin, belli bir zaman sonra "terörün gücü ve katılımının teşvik" edilmesi konusunda çağrılarda bulunuyordu. Böylece hazırlanan toplu katliam kampanyasındaki partinin rolü konusunda iki görüş belirlendi: birinci görüşe göre katliamların parti tarafından yönetilmesi gerekiyordu, ikincisine göre ise Bolşeviklerin rolü daha önemliydi; yalnız halkı kör bir şekilde yok etmek için şartlar yaratılması gerekiyordu.

1920 yılının Kasım ayından sonra daha çok ikinci uygulama, yani Lenin yöntemiyle sorunlara yaklaşma yöntemi ağırlık kazanıyordu. Yönetici, rejimin Kırım'da katledeceği kurbanların sayısı 300.000 "burjuva", ancak aileleriyle birlikte yaklaşık bir milyon olacağını belirleyince, bu yaklaşımın özü ortaya çıkar.23

Eğer, göç etmeye başaramayan Rus burjuvazisinin ve beyaz ordunun temsilcilerinin sayısı 60.000 olduğunu göz önünde bulundurursak, genelde yerli halka karşı yapılacak olan terörden söz edildiği anlaşılır. Sovyet yönetimi tarafından terörizmle mücadele etmek için değil de terörizme hizmet etmek için kurulan ve bir müdürlük olan Olağanüstü Komite (Çeka) tarafından uygulanan kurbanı seçme prensibi, yöneticilerinden biri olan M. Latsis tarafından belirlendi. M. Latsis, sanığa karşı herhangi bir suçlama olup olmadığı konusunda araştırma yapılmasını istemiyordu. "Sizin ilk göreviniz, kişinin hangi sınıfa ait olduğu, hangi aileden geldiği, eğitim düzeyinin ne olduğu ve nasıl bir mesleğe sahip olduğu ile ilgili soru

sormaktır. Tüm bu soruların, sanığın kaderini belirlemesi gerekir. Kızıl terörün anlamı bundan ibarettir.24 Yani bahriye, asker ve işçilerden oluşan bu kitle, sosyal sınıf, eğitim düzeyi ve meslekî açıdan farklı herkesi fiziksel olarak yok etme hakkına sahipti.

Kırım'da bu suçlara dördüncü bir suç daha ekleniyordu. Bu suç farklı bir milli gruba ait olmaktı. 1917 yılının Aralık ayında başlayan yerli halkın katliamı, 1920 yılının son baharının sonuna doğru yenilendi ve sonraki yılda yoğunlaştı. Uygulama, toplu katliam ve soykırım kampanyasıydı ve buna benzer diğer kampanyalar gibi (Vartolomey Gecesi, Stokholm Kanlı hamamı (banyosu vb.) dünya tarihinde ayrı bir isim aldı: Kırım'daki Kızıl terör.

Kızıl terör yüzünden yılda ne kadar Kırım Tatarının şehit düştüğünü söylemek çok zordur. Belgelere göre, Tatarlar ve Ruslar, tutuklanan ve katledilenler arasında en büyük iki grubu oluşturur; bu grupların sayısı eşitti.25 Bu aylarda verilen kayıpların toplu sayısı belgelerde farklıdır ve 65.000'den (Bu sayı Bolşevikler tarafından da kabul ediliyor) 120-150.000'e (Terörü yaşayan ve Batı'ya göç eden göçmenlerin uzmanları tarafından öne sürülür) kadar değişir. Küçük olan Türk halkının kaybı, 30.000'den 60.000'e kadar değişiyor ve bu sayı Bolşevikler tarafından 1921-1923 yılları arasında suni olarak yaratılan açlıktan ölenleri içermez. Her iki nedenden dolayı ölenlerin sayısını da göz önünde bulundurursak, Tatarların kaybı 100-120.000'e çıkar.

Kurşuna dizilişin nasıl gerçekleştiğini, idamdan önce ne gibi işkenceler yapıldığını yazmamız gerekmiyor, bunun için zamanımız yoktur. İdam ve işkencelerle ilgili yalnız istatistikleri vererek yetineceğim. İdamların toplu şekilde yapıldığını kanıtlayan bilgiler ayrı şehirlerle ilgilidir: Akmescit'te bir gece içinde 1.800, Kerçi'de 1.300, Kefe'de 400 kişi idam edilir.26 1920 yılının Kasım sonu yirmi dört saat içinde 1.634 kişiyi kurşuna dizdiler ve

278’i kadar kadındı, iki günlük kısa bir aradan sonra da 1.202 kişiyi kurşuna dizdiler ve bu sefer kadınların sayısı 88’di vs.27 Burada ilk defa kurşuna dizilenlerin toplu mezara gömülme uygulaması denendi ve bu yöntem daha sonra Hitler’in cellâtları tarafından da kullanıldı.

Bir çok Tatar erkeği tutuklanmamak için dağlara ve ormanlarda saklanıyordu. Bu nedenle de 1920-1921 kışında, Yeşillerin sayısı yükseldi. Onlar, köylerden zorla toplanmış ekmeği ve diğer malzemeyi tren garlarına doğru götürürken, “Kızıl kervanlarına” saldırıyordu. Kırım’daki köylerin nüfusu genelde Tatar asıllı olduğu için, Yeşillerin çeteleri genelde Tatar köylülerden oluşuyordu. Aynı zamanda da bu çetelerde, Beyaz Ordu’da yer alan Rus ve Tatar subaylar bulunuyordu. Bazen köyün tümü ormana çıkıyordu, örneğin Şuma, Korbek, Demirci, Sablı köylerinde bu vakalar yaşanmıştır. Kızıllılar, bu kaçışları önlemek için rehine tutmak uygulamasına geçti. Yeşillerin çetelerine katılım olduğundan şüphelendikleri köylerde veya şehir mahallelerinde suçsuz insanlar tutuklanıyordu. Tutuklananlar arasında en büyük saygıyı gören yaşlılar, mollalar ve hatta çocuklar vardı. Eğer belirlenen zaman içinde köyden ormana çıkan partizanlar ortaya çıkmazsa, rehin kurşuna diziliyordu, bazen de tüm köy yanma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu.28

Yasa dışı olmasına rağmen Kızıl terör, yavaş yavaş (Sovyetler Birliği’nin ayakta kaldığı son döneme kadar kanunî bir düzen oluşturulmadı) bir çerçeveye sokuldu: terör yüzünden ölenlerin sayısı konusunda bir sınır koyuldu. Buna rağmen Komünistler, terörü Lenin modelinden çıkartarak yukarda verdiğimiz Dzerjinskiy modeline sokmak zorunda kaldı. İdamlar ve öldürülmeler üzerindeki tekel, tamamıyla Olağanüstü Komite ve partinin diğer organlarına aitti. 1921 yılının ikinci yarısında kurbanların sayısı azalmaya başladı, çünkü tamamıyla yapmacık, tamamıyla sahte olsa bile bir mahkeme faaliyet gösteriyordu.

B. Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Bolşeviklerin rakibi veya düşmanı olan, siyasî alanda mücadele edebilecek tüm güçler fiziksel olarak yok edildikten sonra (halkın diğer kısmı haklı olarak çok korkuyordu), yöneticilerin önünde, elde edilen "başarıyı" sağlamlaştırmakla ilgili bir görev vardı. Amaçları, insanların girdiği siyasî hipnozu muhafaza etmekti, çünkü ancak bu şekilde gelecekte ortaya çıkabilecek her türlü sorun (örneğin muhtemel bir milli kurtuluş hareketi) ortadan kalkabilirdi. Bunu elde etmek için takip edilmesi gereken en önemli yol, şekil olarak milli, içerik açısından da sosyalist cumhuriyetler kurmaktan ibaretti. Sosyalist sözcüğü, Lenin yanlılarının söyleminde hak sahibi olmayan, sosyal ve ekonomik açıdan hükümete tamamıyla bağlı halkın üzerinde kurulacak parti diktatörlüğü anlamına geliyordu. Komünist Tatarların Konferansı'nda "Rusya tarafından işgal edilmiş halkların milli faaliyetlerini yok etmek için Cumhuriyetler kurmak"29 taktiği kabul edilir.

Kurulacak olan cumhuriyetin, onun siyasî yönü ve devletin yapılandırılması gibi konular vatandaşlar tarafından değil Kremlin tarafından belirleniyordu. Lenin tarafından onaylanan programa göre 06.11.1921 tarihinde Akmescit'te Birinci Kırım Kurucu Kongresi düzenlendi ve bu kongrede yeni devletin kuruluşu bildirildi. Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bu devletin adı Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ydi. Devletin anayasası tüm Sovyetler Birliği için örnek olan aynı şablondan ileri geliyordu. Anayasada, etnik, kültür, tarih, gelenek, manevî hayat gibi özellikler göz önünde bulundurulmuyordu. Aslında Anayasanın bazı maddeleri uygundu, ancak Sovyet ana kanunlarının özelliği bundan ibaretti: anayasanın içerdiği maddeler "iyi" veya "kötü" olabilirdi, ancak onlar hiçbir zaman uygulanmıyordu.

C. 1921-1923 Yıllarındaki Açlık

Sovyet iktidarının Kırım'da uygulandığı ilk üç yıl sırasında yaşanan açlık konusu çok geniştir. Bu nedenle de açlığı yalnız nedenler ve sonuçlar açısından inceleyeceğim: Erzağın Kırım'dan alınıp Kuzey'e götürülmesi ile ilgili uygulama, köylüyü ekmekten ve tohumdan mahrum bıraktı. Yarımadanın depolarında da hiçbir şey kalmadı. Yarımadadan 2.800.000 pud erzak alınarak, "köylerdeki son yiyecek birikimleri de tüketildi".30 Köylerin soyulmasının yeniden yürürlüğe girmesi, aslında psikolojik sonuçlar da doğuruyordu; köylüler, 1921 yılının son baharında 250.000 desyatina (desyatina-eski Rusya'da 1,09 hektar) yerine 80.000 desyatina tarla ekmiştir. Aslında köylüler şöyle düşünüyordu: Madem ki tüm erzağımızı alacaklar, neden kendimizi zora sokalım, çocukların boğazını doyurmak için tohumdan un öğütmek daha iyidir. Yeni bir takas sistemi uygulanmaya başladı Sistemi şu şekildeydi: hayvancılık, çiftçilikle uğraşan, ekmek, tütün ve alkol üreten Kırım'ın en büyük bölgeleri arasında doğrudan karşılıklı değişim yapılıyordu. Açlığın baş gösterdiği Kırım'da, yalnız takasa tâbî olan malzemelerin değil, balık, odun kömürü gibi şeylerin satışı da yasaklandı. Oysa bu satışlar, ekmek üretemeyen dağ ve sahil köylerini açlıktan kurtarabilirdi.31 Dağ ve bozkır yolları üzerinde Çekist ve Askerî engeller kuruluyordu ve çıkışlar bu şekilde kesilerek köyler tek başına yok olmaya bırakılıyordu.

Başka bir şey daha var, yeni Sovyet para birimi dışında olan her tür para geçersiz olduğundan daha önceden yapılan tasarrufların değeri düştü. Vrangel döneminde toplanan ve hazine depolarında korunan konserveye koyulmuş yağ ve konsantre edilmiş süt ürünleri depolardan tümüyle alındı. Tütün üreticileri için özel cezalar uygulanırdı; Üreticilerin Vrangel Hükümeti'nden32 aldıkları borç karşılığı tütünü Sovyet hükümetine teslim edilmesi gerekiyordu; yalnız Yalta kazasında 240 ton kuru tütün yaprağı vardı. Aslında, bu uygulama güney sahil bölgesindeki köy halkının

geçimini sağlayan tüm gelirlere el koyma anlamına geliyordu. Böylece yönetim, açlıktan insanları kurtaracak son imkânı da yok etti. Çünkü giysi ve başka eşyaların ekmek karşılığında takası yasaklandı. Belli bir günde Olağanüstü Komite veya ordu mensupları bir köy veya bir şehre akın ederek insanların yola çıkmalarını yasaklıyordu ve silâh taşıyan şahıslar evlere girip, içerde buldukları değerli şeyleri kapının önünde bekleyen at arabasına yükletiyordu. Alınan değerli eşyalar ve malzemeler arasında yiyecek malzemesi, mobilya, müzik aletleri, kilim, tablo, yastık, battaniye, çanak çömlek, para gibi şeyler vardı. Bunun yanı sıra köylerde süt veren hayvanlar, hatta keçiler bile kalabalık Tatar ailelerden alınıp götürülüyordu. İnsanlara iki kat iç çamaşırı, bir takım giysi bırakılırdı. İki üç gün sonra silâhlı kalabalık, başka bir şehir veya köye geçerdi ve bunlar böylece devam ederdi. Toplanan şeyler ise, ya on binlerce yerli yönetim temsilcilerinin ve korumalarının beslenmesi için dağıtılıyordu, ya da Kuzey'e gönderiliyordu.

Açlık 1920 yılının geç son baharında başgösterdi, 1921 yılının ilkbaharında ise ilk "açlık mezarlıkları" ortaya çıktı, çünkü yaşlılar açlığa dayanamamaya başladı. Açlık en yoğun şekilde köylerde hissediliyordu. Ölümler, daha çok Tatar aileler arasında görünüyordu, çünkü onlar Rus ailelerinden çok daha yoksullaşmıştı.

Özellikle çocuklar çok sık ölüyordu; Dergilerde, Tatar annelerinin ölen çocuklarının acılarını seyredemedikleri anlatılıyordu: "Umutsuzluk içinde olan anneler, çocuklarını boğar, tren tekerleklerinin altına bırakır, nehir sularına atarlar".33 Aynı nedenden dolayı bazı kadınların çocuklarını uzakta her hangi bir yere götürüp bıraktıkları gibi olaylar da meydana geliyordu. Kırım'da yetişkinler arasında intihar sayısı çok fazla yükseldi ve bu psikolojik salgın ilk defa Partenit'te baş gösterdi, daha sonra da diğer köylere de yayılmaya başladı. İnsan etini yeme olayları da çok sık görülmeye başlandı; acıdan ve açlıktan aklını kaybetmiş bu insanlar, sık sık

kendi köylüleri tarafından öldürülüyordu, hayatta kalanları ise hapishaneye götürülüyordu.34 İnsanlar, sayıları gittikçe artan hırsız ve eşkıyaları yakaladıkları takdirde aynı cezayı veriyorlardı; öldürmeden önce onlara sık sık işkence de uygularlardı; köylü aileleri ellerinde son yiyecekten böylelikle onları mahrum bırakıp ölüme itmeye hazırlananların bu işkenceleri duydukları zaman vazgeçeceklerini umuyordu.35

Açlıktan meydana gelen sonuçlar korkutucu idi. Bazen tüm sakinler ölüp gidiyordu. Küçük Taraktaş ve Büyük Taraktaş gibi kalabalık köyler 1921 yılının sonunda artık tamamıyla insansız kalıp yok olmuşlardı. Bir çok köy evi kapandı, bazıları da tamamıyla yıkılmış durumdaydı; evlerin içinde bin kadar kişi öldü. Bahçesaray yakınlarındaki Salaçik köyünün sakinleri de tamamıyla öldü.

Başka bir çok bölge açlıktan etkilendi. Sovyet iktidarı, aralarında Kırım'a ait olanların da bulunduğu müzede sergilenen paha biçilmez değerde eserleri yurtdışına satarak sorunu çözmeye çalışıyordu. Ancak satıştan sağlanan dövizle alınan yiyecek malzemesi, hükümete göre uygun olan yerlere gidiyordu, Kırım'ın yerli halkına değil.

Hatta devlet, ödenmesi gerekmeyen yardımları reddediyordu. Kırım'daki binlerce insanın açlıktan öldüğü ile ilgili haberlerin dünya kamuoyunda çalkalanmaya başlandığı döneme kadar bir çok vakfın yardımları suni olarak engelleniyordu. O zaman bile hem para, hem de malzeme teklifi kabul edilmiyordu; bunlar arasında güçlü çocuk yardım kurumu olan Guber Vakfı, Werelf, açlıkla mücadele eden Uluslararası İşçi Yardımı, Jojt vb. vakıfların yardımı da vardı. O zaman bile hem para, hem de yiyecek malzemesi teklif eden pek çok vakfın yardımı da kabul edilmedi, örneğin Hollandalı Danakşon Vakfı'nın yardımı geri çevirildi. Bunun yanı sıra yapılan yardımlar, Kırım'ın normal durumuna dönmeden

çok önce Moskova tarafından kesildi, milli yardım kurumu “Pomgol” ise 1922 yılında kapatıldı, oysa cumhuriyet bir yıl daha açlık çekti.

Kırım’da meydana gelen açlık kayıplarını arttırmak içinde önlemler alınıyordu. Bunlardan birincisi, “saklı tarlalar” olarak adlandırılan ve köylüler tarafından küçük toprak parçalarının gizli ekilmesi ile ilgili uygulamanın yasaklanmasıydı. Devlete ait toprakların kullanılmasından dolayı bu yasaklamaya geçildiği öne sürülüyordu. Bu tür gizli yerlerde yetişmiş erzaklar, köylülerin ellerinden alınıyordu. Bunun yanı sıra eskiden Kırım’da 45 milyon pud tuz birikmişti ve genelde bu tuz Akdeniz ülkelerine satılarak döviz elde ediliyordu. Şimdi Kırımlılar, Kırım’ı ve belki de başka bölgeleri açlıktan kurtaracak böyle bir satışın tekrar yapılmasını teklif etse de Lenin, böyle bir şeyin yapılmasını yasakladı: tuz bozulabilirdi, ancak dokunulması yasaktı.36

Vermiş olduğumuz ve bunlara benzer başka veriler, 1921-1923 yıllarındaki açlığın önceden planlanarak hazırlandığını, suni olarak yaratıldığını gösterir. Bolşevikler, bu görevi sonuna kadar yerine getirme imkânına sahipti. Bu facianın sonunda yarımadadaki köy halkının sayısı 76.600’e kadar, şehir halkının sayısı da 75.500’e kadar düştü.

Böylece, doğal olan nüfus artışının kesildiğini göz önünde bulundurmasak dahi, Kırımlıların toplu sayısı olan 800.000 kişiden, 150.000’i aşkın kişinin kaybedildiği görülür. Daha sonra farklı milletlerin ne kadar insan kaybına uğradığı hesaplandı. Farklı çalışmaların yazarları, temel veriler konusunda görüş birliğine varmaktadır. Ancak bu bir gerçektir ki, Kırım Tatarlarının sayısı yaklaşık %60 veya %70 azaldı; aynı zamanda da ölen halkın %75’ini Tatarlar oluşturmaktaydı.37

4. Sovyet Dönemi Günlük Hayatı

A. Kırım İnsanı ve Toprak

Köylerde ve şehirlerdeki halka uygulanan ücretsiz çalışma zorunluluğu, zaman ve ağırlık açısından farklıydı. Şehirde yaşayan “çalışan sınıfa ait olmayanlar” birkaç ay içinde yok edildi. Köylerde bu süreç onlarca yıl sürdü. Bunun nedeni de şundan ibarettir: Şehirdeki “yabancı sınıftan çok farklı olan köy “yabancı sınıfı”, farklı şekilde kendini gösterebiliyordu. Dünkü ırgat eline bir mülkün yönetimini aldıktan sonra çok çabuk bir şekilde çalışanların düşmanı olup onların üzerinde baskı uygulamaya hazırdı. Şehir insanı, maaşlardaki küçük vergileri dışında başka herhangi bir vergi ödemiyordu oysa aynı zamanda köyde angarya olarak çok sayıda ağır işler mevcuttu; odunculuk, nakliyecilik, ocakçılık, inşaütçılık, fırıncılık vb. meslekî alanlarda çalışma mecburiyeti vardı. Örneğin nakliyecilik alanında ücretsiz çalışma mecburiyeti, köy ekonomisine büyük zararlar getiriyordu.

Mecburî çalışma yükümlülüğü, köylülerin haftada dört gününü alıyordu ve bu, 1861 yılında yapılan kölelik reformundan önce uygulanan çalışma yükümlülüğünden bile fazlaydı.

Çok kalabalık olan Kırım’ın güney sahilindeki, Kırım Tatar köylerinin en büyük sıkıntısı toprak sorunuydu. 1922 yılında eski ağaların sahip olduğu toprağın sovhozlar (kooperatifler) ve ortak emeğe dayanan başka resmi ve yarı resmi kuruluşlara dağıtılması konusunda bir karar kabul edildi. Bu karar, yoksul köylünün topraksız kalacağı ve ırgat statüsünün korunacağı anlamına gelir. İhtilâlden önce bile Tatarların arasında toprağı olmayan bir çok kişinin olduğu göz önünde bulundurulursa, çok büyük olan topraksız köylü kitlesi aynı şekilde kalıyordu. Örneğin, Aluştin bölgesine ait Şuma köylüsünün %75’i çok az toprak sahibi sınıfına ait edilmişti, %20’i de tamamıyla topraksızdı. Bu durumda nasıl olurdu da Güney Sovhoz yakınlarındaki araziler öylesine boş duruyordu?38 Sovyet halkı arasında toprak paylaşımının sona erdiği Eylül ayına doğru, her şey eskisi gibi kalmıştı. Bu durumun, “devlet topraklarına, değerli ve özel ürünlerin

üretildiği toprakların eklenmesi" gerekliliğine dayanan siyasetten kaynaklandığı partinin belgelerinde mevcuttu, yani parti durumu çok iyi biliyordu.39

Bu arada, bir çıkış yolu vardı ve bu çıkış yolu kullanılmaya başlandı. Kırım'ın İcra Komitesi Başkanı, Veli İbrahimov, yarımadanın bozkır bölgesinde yeterince fazla toprağın bulunduğuna karar vermişti. Bu topraklar yüzyıllardır hayvanlara gereken otlaklar için kullanılan, çalıştırılmayan arazilerdi. Veli Bey çok basit bir şema geliştirdi: Düzenli bir çiftliğe ve tecrübeye sahip, büyük bir zevkle mücadele edecek bozkır köylülerine çok daha fazla toprak verilecekti; toprak hiç sürülmediği için çok sorunlu olacaktı. Buna benzer çiftçilerin bırakacağı, evler ile çiftliğe gereken her tür binaların bulunduğu eski topraklar, topraksız olan Güney sahili sakinlerine verilecekti. Bunlar, daha kolay bir şekilde adapte olacaktı.

Ancak sorunun bu şekilde çözülmesi, büyük ihtimalle iktidarı tatmin etmiyordu. Bu şekilde her köylü toprak sahibi olacaktı ve bu toprak, yoksul olmayan bir hayat sürdürmek için yeterliydi. Buna benzer bağımsız toprak sahiplerini bile sovhozlara çekmek mümkün olmayacaktı, kolhozlar, komünler ve başka büyük birleşmeler sovhozlara nasıl çekilecekti. Oysa Bolşevikler, bunlar aracılığıyla köylüyü en işlevsel bir şekilde sömürmeyi düşünüyordu. O zaman V. İbrahimov plânından bazı bölümlerin kullanılması konusunda karar verildi. Kırım bozkırına yaklaşık beş yüz bin Rus Yahudisi yerleştirilip yarımadanın işlenmemiş toprağı onlara verildi. Bu sayı, bozkırı yerleşim bölgesine dönüştürmek için yeterli olmalıydı, gerekli olduğunda da Filistin'den (biraz daha geç Yahudiler gelmeye başladı) gönüllü olanlar çağırılabilirdi. Filistin'den göçmen gelmese de, 500.000 kişiden oluşan bu Yahudi göçmenleri, Kırım'ı Yahudi bir Anklava, hiç olmasa demografik açıdan dönüştürebilirdi (O dönemde Tatarların toplam sayısı 200.000'den bile azdı, hatta Rusların sayısı 350.000 idi). Her

göçmen ailesine 28 hektar toprak verilmesi planlandığı için, 2,8 milyon hektar gibi fantastik bir rakam ortaya çıktı. Yarımadada bu kadar fazla işlenmemiş, boş arazi yoktu ve 1925 yılının Mayıs ayında Moskova'ya eski Kırım topraklarının bu şekilde paylaştırılmasına karşı çıkıldığını içeren bir protesto mektubu gönderildi.

Sonuç olarak 1939 yılında Kırım'a 20.000'den fazla insan yerleşti ve bu insanlara 350.000 hektar toprak sağlandı ki, bu toprak tüm köy topraklarının %50'sini aşıyordu.40 Halkı toprak yetersizliğinden kurtarma teşebbüsü, 1920 yıllarının sonuna doğru Kırım Tatar liderlerine karşı açılan mahkemelerle sonuçlandı. Milli amaca en bağlı kişilerden biri Veli İbrahimov, anti-Sovyetizm ile suçlandı ve idam edildi.

B. Moskova ve Kırım; Milli Siyaset ve İdeoloji

Kırım'ın Sovyet dönemi milli politikasının özelliklerini anlamak için SSCB'nin despotizmini ve totalitarizmini oluşturan iki dönemin anlamını ve kronolojisini belirlemek lâzım.

Lenin tarafından delillerle teyit edilmiş ve denenmiş Despotizm, otoriter metotların yardımıyla küçük gruplarla (parti yönetimi) toplumu yönetme amacını taşıyordu. Bu tür sisteme karşı çıkanların, tamamıyla yok edilmesi gerekirdi. Despotizm, devletin totaliter modelini kurmak yolundaki ilk aşama sayılırdı.

Totaliter sistem, Stalin'in bu sisteme geçmek için hazırlıkların hazır olduğunu düşündüğü 1930 yılından sonra oluşturulmaya başlandı. Eski sistemiyle kıyaslandığında, bu sistemin farkı, tüm iktidarın, adliyenin ve soruşturmayı yürüten sistemin tek kişinin elinde bulunmasından ibarettir. Bunun yanı sıra gerçek düşmanın yerine "objektif karşıtı" modeli oluşturulmaya başlandı. Bunlar, sınıf düşmanları, gizli suçlular veya farklı şekilde düşünen tehlikeli kişiler değillerdi. Söz konusu insanlarda, hastalığın potansiyel taşıyıcısı olacak belirtiler görünüyordu. Zararlı veya

tehlikeli olduklarından veya gelecekte tehlikeli olacaklarından dolayı yok edilmeleri gerekiyordu. Onlar tehlikeli birine dönüşebilir ya da dönüşmeyebilirdi. Bunun dışında totalitarizm, herhangi bir rejim değildi, totalitarizm siyasette kendini gösteren dinamik bir harekettir.

Rejim, sürekli olarak engellerle karşılaşacağı için, bunlardan kurtulurken her şeyi yapma hakkına sahiptir. Dahası da var; bu rejim düşmanlarına karşı yapması gereken böyle bir mücadele olmadan asla düşünülmez. Bu nedenle de Stalin'in rejimi başarıdan başarıya koşuyordu. Beyazlarla mücadelesindeki başarıdan sonra, zengin köylü sınıfından gelen "kalıntılara", sonra da Kuzeybatı, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın batı bölgelerindeki azınlıklara karşı kazanılan zafer, daha sonra da Volga boyu, Kırım ve Kafkasya bölgesindeki yerli halkları sınır dışı etmek için uygun ortamı oluşturdu, savaştan sonra ise aynı şey Almanlar tarafından henüz yok edilmemiş Yahudiler için de hazırlanıyordu.

Şunu tekrar belirtelim ki, tüm bunlar uygun ortam oluştuğunda gerçekleşiyordu. Kırım Tatarları İhtilâlden önce de Rus İmparatorluğu'nda istenmeyen ve güvenilmeyen insanlardı. Ancak onlar, totalitarizmin gelişmiş ortamında objektif düşmanlara dönüşebilirdi. Bir ara (1920'li yılların ikinci yarasında) onlara dokunulmayacaktı, yani yurt dışına veya başka yerlere kovulmayacaklardı. Onlar üzerinde tek bir şekilde çalışılacaktı: Tatarları zorunlu yöntemlerle, radikal bir şekilde Ruslaştırmak. Yaklaşık 1928 yılından sonra, totaliter dönemin arifesinde yavaş yavaş başka bir yönteme geçilmeye başlandı: bu yöntem azınlıklara karşı terörü içeriyordu. Soykırımın son ve en yüksek aşaması olan kitlesel sürgüne, savaş yıllarında başvuruldu.

Geçiş dönemi sırasında (1924-1930) yerli halkın Ruslaştırılması gerekiyordu. Ruslaştırmak, Tatar halkını dünyada Bolşevik-totaliter potansiyelinin tek taşıyıcısı olan Rus halkına maksimum bir şekilde

yaklaştırılması anlamına geliyordu. Bu nedenle de yeni rejime geçildikten sonra Ruslaştırma hem mümkün hem de kaçınılmaz oldu.

C. Ruslaştırma

Ruslaştırma süreci, yalnız dili değil her şeyi kapsıyordu. Ruslaştırma, aşağıdaki alanlarda gerçekleşiyordu:

Siyasî Ruslaştırma: Bunun amacı geniş bir Tatar kitlesini parti ve yönetim organlarına çekmekti. Aynı zamanda halk tarafından saygı gören ve ulusu kendi yoluna doğru götürebilen Tatar liderleri yok edilecekti. Böylece 1926-1928 yıllarında farklı düzeyde görev yapmış olan yöneticiler idam edildi: yerel yöneticilerden (Muslumov, Fakidov) milli yöneticilere (V. İbrahimov) kadar. Daha sonra Kırım'da siyasî baskı uygulamak için kurulan siyasî şubeler ve başka yapılar çok geniş bir alanda işletildi (Bu tür kuruluşlarının toplam sayısı 52 idi, özellikle Kuzeyli proletarya ve Siyasî Merkez İdare mensupları olmak üzere 1510 kişi bunlarda görev yapıyordu; 800 kadar Kırımlı da onlara yardım ediyordu).

Demografik Ruslaştırma: Kırım Tatarları zorla yerlerinden ediliyordu, onların yerine de Kırımlı olmayan halklar, genelde Rusları, bunun yanı sıra Yahudiler ve çok iyi organize edilmemiş bir şekilde Ukraynalılar yerleştiriliyordu. Bunun dışında her yıl Karadeniz Donanmasında ve Kara Kuvvetlerinde görev yapan çok sayıda terhis edilmiş asker ve subay Kırım'da kalıyordu. Demografik siyasetin bir bölümü de 1930'ların başında başlayan suni açlıktı. Bu açlık Tatar halkının sayısını çok düşürdü.

Kültürel Ruslaştırma: Bunun amacı, geleneksel Kırım kültürünün izlerini yok etmekle ilgiliydi. İlk başta vergilerle özel zanaatkâr ve Tatar sanatının temsilcilerinden oluşan ustaların birlikleri ortadan kaldırıldı. Göz göre göre tüm sanat dalları yok olup gitti, bunlar arasında bin yıllık geçmişe dayanan sanat dalları da vardı; semercilik, silâhçılık, demircilik,

kuyumculuk. Müzik sanatının enstrüman türü ve repertuar açısından orta derece Avrupai (aslında Rus) bir geleneğe doğru gelişmesini sağlıyorlardı. Gazetelerde zurna ve davula karşı eleştiriler yayımlanıyordu. Yalnız Stalin'i ve partiyi öven halk şairlerinin eserleri yayımlanabiliyordu (Örneğin "Mutlu Halkın Şarkıları" kitabı, 1940). Ünlü kompozitör A. Rafetov'u yok ettiler. Yazarlar birliğinde de aynı şey söz konusuydu. Kırım Yazarlar Birliği Başkanı U. İpçi Tatar olan her şeyle mücadele ediyordu, eski şehir mahallelerinin ve köy kahvelerinin yıkılmalarını emretti vs.

Yer adlarının Rusça adlarla değiştirilmesi ile ilgili uygulama 1920'li yıllarda başladı. Yeni kurulan köylere Rusça isimler veriliyordu, ancak bunun yanı sıra eski yer isimleri de değiştiriliyordu. Hatta bir zamanların Yalta'sı bile Krasnoarmesk oldu. Ancak eski toponimlerin Rus adlarıyla tamamen değiştirilmesi, totaliter sistemin başarıya ulaştığı dönemde, yani 1940'ta gerçekleşti.

Mimari Ruslaştırma, daha çok şehirleri kapsıyordu. Eski binalar, hatta bütün mahalleler yıkıldı. 1926-1928 yıllarında Karasupazarı'nın tüm merkezinin yıkılması, dünya mimarisinin tarihi açısından bir trajedi sayılır. Köylerden en çok bozkırda bulunanlar zarar gördü, çünkü çok korumasızdılar. Yıkılanların yerine göçmen tipi evler yapılıyordu ve böylece büyük ve küçük yerleşim merkezleri Kırım'a gittikçe farklı bir görünüm kazandırıyordu. Kırım, Orta Rusya'da bulunan bir ile benzemeye başladı. Ruslaştırma her yerde görünüyordu, ancak Güney sahil bölgesinde çok çirkin bir hal almıştı. Burada, deniz sahili boyunca demiryolu ve gar binaları yapmaya karar vermişlerdi. Bu planın gerçekleştirilmesine İkinci Dünya Savaşı engel oldu, yoksa şimdiki Kırım'ın Güney sahili olamazdı. Ancak bir çok şeyi de yapabildiler; örneğin acımasız bir şekilde eski servi ağaçlarını kökten sökerek (Stalin bu ağaçlardan çok nefret ediyordu) "Rus" akağaçlarını orman ve parklara diktiler.

Ekolojik Ruslaştırma: Bu kampanya, Kırım'ı susuz bırakma amacına bağlıydı. Yarımadayı güney, sıcak ve kuru havasından mahrum bırakmak, onun ekosistemini değiştirerek Orta Rusya'ya has bir ekosistemi getirmek gibi amaçlara doğru gidilmek isteniyordu. Bunun için de dağ eteklerindeki ovalara duvarlar yükselttiler, bundan "el yapımı" göller ortaya çıktı ve bunlar Kırım'da hiçbir zaman görünmeyen sivri sineklerin yuvalarına dönüştü. Bu alanda yapılmış ikinci adım da, bozkır bölgesinde çok sayıda kanal kazmakla ilgiliydi. Ancak kanallardan, hayvanlar için mükemmel otların bulunduğu bozkır arazisi tuzlandı.

Ekonomik Ruslaştırma: Amacı, ev ekonomisi yerine daha büyük mesleki kolları yürürlüğe sokarak, Rusya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne malzeme vermekti. Bu plan içinde Kırım peynir üretilen bir merkeze dönüştürülecekti. Koyunculuk ihmal edilmiş, hayvanlar için kullanılan ve çalıştırılmayan topraklar sürüldüğü için toprak dağılmış, Kırım'a has bir çok bitki, hayvan, kuş ve böcek türleri yok olmuştu. Toy kuşu yerine daha önce hiç görülmemiş saksağan kuşu, Kırım çavuş kuşu yerine kuzey kumru kuşu ve başka kuşlar ortaya çıktı.

Dini Ruslaştırma: Bu Ruslaştırma türünün açıklamaya ihtiyacı yoktur. Hem cami, hem kiliseleri kapattığı gibi mollaları ve Ortodoks papazları cezalandırılıyordu. Ancak buna rağmen Kırım'da onlarca Hıristiyan tapınak ve manastır korundu; oysa eski camilerden yalnız birkaç tanesi korumaya alındı. Bunun yanı sıra Hıristiyan din adamları hiçbir zaman mollaların suçlandığı gibi suçlanmazdı. Mollalar, komşu ülkeler (yani Türkiye) hesabına casusluk yapmak konusunda suçlandığı için tabii ki onlar cezalandırılıyordu.

5. Totaliter Dönemi Sırasında Kırım Tatarlarının Durumu

1930-1933 yıllarındaki açlık, Kırım'ı Stalin'in totaliter rejimine açan bir aşama haline geldi. Rejim, genel olarak Kırım halkını yarımadasından, hatta

İmparatorluğun Avrupa bölgelerinden kovma süreci olarak değerlendirilebilir. Sürgün sürecinin art arda gelen iki aşaması vardı ve bunlar ortamın genel durumuyla açıklanıyordu.

Birinci aşama (1942 yılına kadar), milletin en iyi temsilcilerinin, halkın liderleri olan şahısların gerçek fiziksel yok edilişini kapsıyordu. Bu süreç, her ay içinde onlarca, hatta yüzlerce Kırım aydınının idama götürüldüğü 1936-1938 yıllarında doruk noktasına ulaştı. Son darbe, 17.04.1938'de gerçekleşti; Akhisar Hapishanesi'nin avlusunda daha önce Stalin cellatlarının bile el kaldırmadığı Tatarların büyük bir grubu kurşuna dizildi. Bu grubun içinde ünlü, yalnız tüm Sovyetler Birliği'nde değil tüm dünyada bilinen bilim adamı, yazar, aydınlar vardı (A. S. Ayvazov, O. Akçokraklı, U. Bodaninskiy, N. Mamut, S. Hattatov). Böylece yalnız birkaç dakika içinde halkın manevi kültürünün başı kesilip atıldı. Kırımdan ayrılanlar da kurtulamadı, Tatarlar tüm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde aranıyordu ve bulunanlar cezalandırılıyordu. Büyük bilim adamı Bekir Çoban Zade bu şekilde yakalanıp idam edildi.

İkinci aşama, kanlı baskılarının kitlesel ve total olmasından ibaretti ve bu nedenle de soykırım olarak değerlendirilir. Bu soykırım, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında gerçekleştirilecekti. Aslında bu savaş soykırımı hazırlamıştı. Savaşın olduğu bir dönemde Kremlin'den gelen emirleri değerlendirme zamanı yoktu. Yönetim (Devlet Savunma Komitesi), her türlü suçu işleyebilirdi ve yaptıklarının savaşın gerekliliği olduğunu söyleyerek hiçbir ceza almazdı. Kırım'ı işgal için hazırlayarak, yarımadadan ekmek stoklarını, hayvanları alıp götürdü, malzeme depolarını yaktı, düşmana bırakılan Sovyet insanına gerekecek her şeyi havaya uçurdu. Bu nedenle de Almanlar Kırım'a gelmeden yeniden suni olarak yaratılmış bir açlık başladı. 1942 yılında geçici olarak kurtarılan yarımadanın Kerçensk ve Tamansk bölgelerinde yaşayan Tatarlar toplu olarak

kovulmaya başlandı ve bu konuda hiçbir açıklama yapılmıyor, hiçbir neden gösterilmiyordu. Tatarların ana kısmı ceza organları için ulaşılmaz bir yerdeydi, bu nedenle de onların sırası Alman askerleri Kızılordu tarafından püskürtüldükten sonra geldi.

1945 yılının 18 Mayıs günü, büyük bir trajedinin, Tatarların en üzüntülü günü olarak Kırım tarihine geçti. Tüm Kırım halkı yük vagonlarına bindirilip Orta Asya'ya gönderildi. Onları boş bir bozkıra bıraktılar. Bir yıl içinde halkın %46,2'si açlıktan ve hastalıktan öldü. Bu şiddetli kampanyada Kırım'ın Rus asıllı sakinleri gönüllü olarak yer alıyordu; söz konusu yardımcıların sayısı 20.000 kişi kadardır. Silâh kullanabilecek herkes bunlar arasında yer alıyordu. Hanlığın Rusya tarafından işgali yapıldığı 1783 yılında ortaya çıkan "Kırım Tatar sorunu"nun gerçekleştirildiği çözüldü. Geçen 160 yıl içinde bir çok hükümet, hükümdar, devlet ve ideolojileri değişti. Ancak Rusların Kırım'ın Türk halkına olan yaklaşımı asla değişmedi. Ruslar, bu insanları ikinci sınıf olarak değerlendiriyor ve dünyamızın en güzel köşelerinden gitmeleri gerektiğini düşünüyor.

Şimdi örneğin, Tatarların yarısı Kırım'a döndü, yarısı Kırım'a dönemediği için hâlâ bulundukları yerlerde sürgünde oturuyorlar. Moskova gibi, şu anda yarımadanın bağlı olduğu Ukrayna da, bu tarihî haksızlığı düzeltmek için hiç acele etmiyor.

Suçsuz olan halkın cezası yarım asırdan fazla sürüyor.

1 Gaven Yu., "Vozniknovenie Krımskoy Organizatsii RSDRP(b)", Revolyutsiya v Krımu, 1923, no. 2, 8.

2 Rempel L. İ., Krasnaya Gvardiya v Krımu, Simferopol 1931, 73.

3 Krishevskiy N. V., "V Krımu", Arkhiv Russkoy Revolyutsii, t. 13, M. 1992, 106.

4 Tavricheskiy Golos, 17. 11. 1917.

5 Krım, 11. 11. 1918.

6 Korolyov V. İ., Tavricheskaya Guberniya v Revolyutsiyakh 1917 g., Simferopol 1993, 24.

7 Zarubin A. G., Zarubin V. G., Bez Pobediteley, Simferopol 1997, 31.

8 Krımskiy Vestnik, 12. 11. 1917.

9 Priboy, 28. 10. 1917.

10 Bkz. Avdet, 1997, no. 7, 3.

11 Otechestvennaya İstoriya, 1999, no. 2, 107-113).

12 Yaltinskiy Golos, 04. 01. 1918.

13 Otechestvennaya İstoriya, 1999, no. 2, 110.

14 Krımskiy Vestnik, 09. 01. 1918; Priboy, 1918, no. 117 vb.

15 Yujnıy Vestnik, 13. 01. 1918.

16 Rossiyskiy Gosudarstvennıy İstoricheskiy Arkhiv (daha sonra RGİA olan kısaltılmış şekli kullanılacaktır), f. 1284, op. 194, d. 27, ll. 36-37.

17 Krımskiy Vestnik, 10. 01. 1918.

18 Krımskiy vestnik, 24. 01. 1918.

19 Bkz. Korolyov V. İ., a.g.e., 54.

20 Rempel L. İ., Krasnaya Gvardiya v Krımu, Simferopol 1931, 82.

21 Benenson M. E., Ekonomicheskie Ocherki Krıma, Simferopol 1919, 14; Garcheva L. P., Sozdanie Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki Tavridı i Deyatelnost Eyo StİKa i SNK, Dnepropetrovsk 1981, 20.

22 Yaltinskiy Golos, 03. 09. 1918.

23 Lenin V. İ., Sobr. Soch., 3. baskı, t. 25, M. 1936, 511.

24 Krasnıy Terror, 1918, no. 3.

25 Gosudarstvennıy Arkhiv Krıma (Bundan sonra GAK), f. R-1260, op. 1, d. 25, ll. 5-68).

26 Melgunov S. P., Krasnıy Terror v Rossii, M. 1990, 67.

27 İzvestiya VRK Sevastopolya, 28. 11. 1920.

28 Melgunov S. P., a.g.e., 70.

29 Krımskaya ASSR (1921-1945 gg.), Simferopol 1990, 248.

30 Usov S. A., İstoriko-ekonomicheskie ocherki Krıma, Simferopol 1925, 261.

31 GAK, f. R-1188, op. 3, d. 188, l. 562 ob.; a.g.e., d. 48, l. 301.

32 GAK, f. R-1188, op. 3, d. 45, l. 112.

33 GAK, f. R-151, op. 1, d. 3, l. 97 ob.

34 GAK, a.g.e., d. 62, l 13; d. 2, l. 63; Krasnıy Krım, 16. 07. 1922.

35 Krım, 27. 06. 1926.

36 GAK, f. R-151, op. 1, d. 2, l. 248; f. R-1188, op. 3, d. 188, ll. 367-369).

37 Avdet, 18. 10. 1991; Ves Krım, Simferopol 1926, IV.

38 GAK, f. R-1260, op. 1, d. 38, l. 103.

39 Usov S. A., a.g.e., 16.

40 Berejanskaya B. B., “Yevreyskie Kolkhozı v Krımu”, Yevrei Krıma, Simferopol-Yerusalim1997, 75; Desyat let Sovetskogo Krıma, Simferopol 1930, 33.

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetinde İttifakların Şekillenmesi / Dr. Suchandana Chatterjee [s.775-782]

Maulana Abul Kalam Azad Instıtute of Asıan Studıes / Hindistan

I. Giriş

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti (BNSR), Buhara Emiri'nin 2 Eylül 1920'de dramatik şekilde görevden uzaklaştırılmasıyla 1920'de kurulmuştur. Kızıl Ordu tarafından başkent Buhara'nın kuşatma altına alınması, Emir'in ülkeden kaçmasına ve Genç Buharalıların1 iktidara gelmesine yol açmıştır. Buhara Halk Cumhuriyeti, 1920-24 yılları arasında varolmuş ve daha sonra Sovyetler Birliği bünyesine dahil olmuştur. Buhara tarihindeki bu kısa geçiş dönemi, Buhara bağımsızlığının gündeme geldiği yeni bir dönemin başlangıcını göstermesine rağmen, elimizde söz konusu dönemi inceleyen yeterli çalışma bulunmamaktadır. Kuruluşu göz önüne alındığında, BNSR tarihçesine gerektiğinden daha az önem verildiği görülmektedir. Bu dönem, Emirlik halkı için yeni bir tecrübe olarak, 'otoriter yönetim'den (Emir ve bürokrasisi tarafından temsil edilen) 'cumhuriyet yönetimi'ne (Genç Buhara liderleri ve halkın iradesini yansıtan hükümet tarafından temsil edilen) 'geçiş' dönemidir.

Olayların gelişimi ve genç Buhara Cumhuriyeti'ndeki devlet kuruluşunu belirleyiş şeklini anlatan kaynak bulunmaması, literatürdeki ciddi bir eksikliktir. Bu makale, Buhara Emirliği'nin ilk dönemlerinde, otoritenin tekrar nasıl yapılandırıldığını araştırmak amacıyla, yaşanan olayları konu almaktadır. Dönemin belirgin özelliği, Buhara'nın olayların merkez noktası olmaya devam etmesidir. Buhara içinde ve dışında yeni ittifakların şekilleniş tarzı büyük önem arz etmektedir. Bu inceleme, siyasi otoritenin,

kendisini Buhara’da nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından yeni bir ışık tutmaktadır.

Yukarıda değinildiği üzere, Emir’in 1920 Eylül ayında tahttan uzaklaşması, iktidarın yasal olarak Genç Buharalılar’a geçmesi ve Buhara Cumhuriyeti’nin kurulması, Emirlik döneminin eski otoriter yönetiminin sona erdiğini simgeler. İncelenen dönem, yeni umutlar ve vaadlerin başlangıcını ve Sovyet Devlet yapısının arka planını oluşturan atmosferi işaret etmektedir. Aynı zamanda eski rejimin pek çok özelliği muhafaza edilmiştir. Bu özellikler, ‘değişik’ alternatifleri, değişik şekillerde temsil eden liderlerin tepkilerine de yansımıştır. Makalenin inceleme konusu sözkonusu ‘alternatifleri’ incelemektir.

Cumhuriyet içindeki fikirlerin farklılığı pek çok Türkistan liderinin anılarında da ortaya çıkmaktadır. Anılar, dönem içinde Buhara liderleri ile olan ilişkileri de kapsamaktadır. Yazışmalarda, pek çok Buharalı liderin, Bolşevikler ve Buhara Komunist Partisinin (BCP) üst düzey yönetimi arasındaki ‘yeniden yakınlaşmayı’ onaylamadıkları açık şekilde görülmektedir.

Liderlerin hoşnutsuzluğunu göz önüne alırsak, bu dönemi, sosyalizmin Buhara’daki zaferi olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Tam tersine, değişik düzeylerde yapılan müzakereler, dönemin sosyalizme başkaldırılarla dolu olduğunun işaretidir. Gündem maddeleri genellikle Orta Asya’nın Buharalı olmayan milliyetçi liderlerinin çıkarlarını yansıtıyordu. Söz konusu çıkarlar da yeni Buhara Cumhuriyeti’ndeki karar verme süreçlerinde etkili olmuştur. Karar verme süreçlerinde rol alan Buharalı ve Buharalı olmayan liderlerin hayat hikayeleri de bu makalenin ana temalarından birini oluşturmaktadır. Liderler genel olarak tüm Orta Asya’da ve özellikle Buhara çevresinde faaliyet gösteren iletişim ağlarını etkin olarak kullanmayı sürdürmüşlerdir.

Makalede ele alınan konular, makale ilerledikçe anlatı formunda, büyük kısmı Genç Buhara lideri (daha sonra Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Başkanı olan) Feyzullah Hocayev ve Başkurt milliyetçisi Zeki Velidi Togan'ın anılarından ve Buhara Komunist Partisi gazetesinin Izvestiya Vse Buharskoy Kommunistiçeskoy Partii raporları esas alınarak incelenecektir.

II. Sovyet Uydusu Olarak Buhara

1920 yılından sonra bir dizi olay Buhara siyasetinin yönünü önemli ölçüde değiştirmiştir. Emir'in yönetimi resmen sona ermiş ve Emirlik, Buhara Halk Cumhuriyeti olarak yeniden adlandırımıştır. 'Cumhuriyetçi' yönetim, Devrimci Komite (Revkom) tarafından 2 Eylül 1920'de kabul edilmiştir. Sovyet Halk Komiserliği (Nazirs) oluşturulmuştur. Komiserlik aşağıdaki üyelerden oluşmaktaydı:

1) Feyzullah Hocayev (Dışişlerinden sorumlu Halk Komiserliği Başkanı)

2) Pulatov (Eğitimden sorumlu Halk Komiseri).

3) Abdul Muhitdinov (Tarımdan sorumlu Halk Komiseri)

4) Muhtar Saıdcanor (İçişlerinden sorumlu Halk Komiseri)

5) Usman Hocayev (Maliyeden sorumlu Halk Komiseri)

6) Huseyinov (Devlet Kontrolünden sorumlu Halk Komiseri)

7) Ibragimov (Olağanüstü Komisyondan sorumlu Halk Komiseri)

8) Burhanov (Adaletten sorumlu Halk Komiseri)

9) Şegabutdinov (Askeri İlişkilerden sorumlu Halk Komitesi).2

Yeni düzenleme, Buhara'daki siyasi otoriteyi yeniden şekillendirmiş, halk adına hareket eden ve daha sonra çeşitli önlemlerle güçlendirilen ve tanımlanan bir yapı oluşturulmuştur. Yeni hükümetin yetkileri arasında (a) boş arazilerin, su kaynaklarının ve büyük özel mülklerin millileştirilmesi, (b) istimlak edilen arazilerin yoksul köylülere dağıtılması ve kullanımı

köylülere ait olmak üzere toprağın verimli şekilde ekilmesi için yöntemlerin belirlenmesi, ve (c) milli eşitliğin tesis edilmesi bulunmaktaydı. Çıkarılan kararname ile, tüm boş arazilerin, yeraltı kaynakları, su kaynakları, üretim araçları dahil olmak üzere eski yöneticilerin topraklarının millileştirilmesi sağlanmıştır. 'Millileştirilen' araziler ve üretim araçlarının, kendilerine tahsis edilen yeni arazileri ekmek için teşvik edilen yoksul köylüler arasında dağıtılması öngörülmüştür. Program, Ekim 1920'de Emir'in yazlık sarayında toplanan Birinci Buhara Halk Temsilcileri Kurultay (Kongre) da onaylanmıştır. Kurultay, cumhuriyetin en üst yasama organı olarak tanımlanmış ve Halk Komiserliği Konseyi cumhuriyet yönetiminin en yüksek yürütme organı olarak kabul edilmiştir.

Kurultay'ın onayıyla 4 Mayıs 1921'de Buhara Cumhuriyeti ile Moskova arasında Birleşme Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma ile, (cumhuriyetin) bağımsızlığını ve özgürlüğünü garanti altına almak amacıyla geliştirilecek ortak plan, ortak liderlik ve yapılacak hazırlıkları sağlamak üzere 'askeri-siyasi' bir kongrenin toplanması sağlanmıştır. Yine, anlaşma ile Rusya Federasyonu, (RSFSR) Buhara'nın bağımsız statüsünü resmen kabul etmiş ve yeni cumhuriyetin ekonomik ve kültürel gelişimi için yardım taahhüdünde bulunmuştur. Anlaşmanın pek çok maddesi (5, 6, 7 ve 8. maddeler) gereğince yeni cumhuriyet tarafından RSFRS'den talep edilen ekonomik yardım ile ilgili hususlarda Buhara'nın, RSFRS kanunlarına tâbi olması öngörülmüştür.[3]

Diğer maddeler (3 ve 12. maddeler) Buhara'nın askeri açıdan RSFRS'ye tâbi olduğunu göstermekteydi.[4] Yeni cumhuriyetin tâbi olduğu yükümlülükler, bazı liderlerin, özellikle Abdal Kadir Muhiddinov'un hoşuna gitmemiştir. Rusya-Buhara Anlaşmasının bazı hükümlerini liderlerin onaylamaması ve duraksaması özellikle İkinci ve Üçüncü Buhara Kurultaylar (1921-23) döneminde dikkat çeker hale gelmiştir.

İlk kongrede (Eylül 1921), Halk Temsilcileri Konseyi'nin (Halk vekilleri şurası) oluşturulması ve eski Emirliğin merkez ve doğu kısımlarında bulunan Basmacı topluluklarından gelen temsilcilerin üçüncü kongrede (Ağustos 1922) devlet yönetimine katılımının sağlanmasıyla, ülke içindeki asi unsurların kontrol altında tutulması amaçlanmıştır.

Muhalefet üzerindeki kontroller, Üçüncü Kurultay'da (a) Emir hükümetinin tüm eski yöneticilerini ve üst sınıfı oy hakkından men eden anayasal bir değişiklik (b) Başkanlık sekreteri olan Fitrat tarafından desteklenen, ülke içinde ve dışındaki karşı-devrimciler hakkında suç duyurusunda bulunulmasıyla daha dolaysız hale getirilmiştir.

Türkistan, Buhara ve Hiva ekonomilerini Sovyet modeli etrafında birleştirmek amacını güden Orta Asya Ekonomik Konseyi'nin Eylül 1923'te kurulmasıyla, harekete soğuk bakmakta olan liderler hareketten tamamen uzaklaşmıştır. Bunu takiben, Buhara ve Hiva'daki 'milli ihtilaflar' adıyla anılan hareketleri kısıtlayıcı yönde önlemler alınmıştır. Önlemler arasında, belirlenen hareket çizgisi doğrultusunda davranmayan Buharalı komunistlerin uzaklaştırılmasından sorumlu olması planlanan, Taşkent'teki Orta Asya Bürosu'nun kurulması da vardı.5

Bu sebeple, Buhara siyasetinin bağımsızlıktan hemen sonra kutuplaşması su yüzüne çıkmıştır. Başkan Feyzullah Hocayev tarafından yönetilen en popüler grup, cumhuriyetin kesin olarak Moskova'nın koruması altında kurulmasını desteklemekteydi. Muhalefeti temsil eden diğer grubun liderlerinin çoğu, Sovyet modelinin dışında kalan yeni alternatiflere taraftardılar. (Basmacı hareketinin efsanevi kaleleri olarak tanınan cumhuriyetin doğu vilayeti liderlerinin değişik niyet ve tutumlarını temsil etmekteydi).

1921-23 tarihleri arasında vuku bulan bir seri olay, Buhara liderliğinde bir ayrımı ortaya çıkarmış ve Genç Buharalılar arasındaki 'grup kimliği'

mitine son vermiştir. “Grup”, Buhara Komunist Partisi’nin sağcı ve solcu üyeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1920-23 tarihleri arasında iki partinin üyeleri arasındaki ayrılık açığa çıkmıştır. Ayrıca Feyzullah Hocayev gibi zengin karakul tüccarları tarafından temsil edildikleri için solcu üyeler veya Revkom, çerçevesi Rus Komunist Partisi tarafından belirlenen ana görüşü temsil eden siyasi görüşe dahil olmuşlardı. Ayrılık genişledi ve İkinci ve Üçüncü Buhara Kurultaylarının (kongreler) toplanmasıyla, 1921-1923 yılları arasında ittifaklar yeniden şekillendi. Revkom sosyal adalet ve yapısal değişimleri içeren Bolşevik prensiplerine doğru yönetirken, diğer Genç Buharalı liderler hareketsiz kalmışlardır. Sovyet hegemonyasından kurtulmak isteyenler Abdul Kadir Muhiddin, Buhara Komunist Partisinin (BCP) Yürütme Komitesi’nin ilk başkanı ve halefi olan Usman Hocaoğlu (Hocayev) idi. Muhiddin, Buhara’daki Sovyet askeri varlığına karşı çıkmaktaydı. Hocaoğlu (Hocayev) göre ise, Komunistler Doğu insanının milliyetçi taleplerine tolerans göstermeliydi. Her ikisi de RSFSR’nin, dışında olan cumhuriyetlerin işlerine doğrudan müdahalesine karşı çıkmaktaydılar. Tam bir fikir birliğine ulaşılamadığı mevcut durumda, siyasi stratejilerin ‘yeniden yapılandırılması’ zamanı gelmişti.

III. Buhara Halk Cumhuriyeti’nin Anlatılmamış Hikayesi: 1921-1924 Arasında Yeni İttifakların Şekillenmesi

Söz konusu düzenlemeler, yıllar içinde açığa çıktı. 1921-1924 arasındaki dört kısa yıl, liderlerin farklı görüş açılarına rağmen, karar alma süreci ve Buhara’da bağımsız bir politik birlik oluşturma girişimleri açısından önemlidir. Söz konusu konjektür nedeniyle, Türkistan Cumhuriyeti ve RSFSR ile entegrasyon uzun bir süre mümkün olmamıştır. Bu süre içinde ‘bağımsızlık’ kavramının nasıl taban bulduğu, Buhara liderliğine nasıl yeni yönler verdiği ve Bolşevik Devleti’ne yeni bir tehdit oluşturması incelenecektir.

Söz konusu tehditin önemli bir kısmı (ve Buhara bağımsızlığının temelleri), Buharalı aydın ve politikacıların ya lehte cevap verdiği ya da hareketlerini kontrol etmeye çalışmadıkları gizli gruplardan kaynaklanmıştır. Bu durum, yakın geçmişte dikkati çeken ve 1921-1923 senelerini kapsayan anılarda da yansıtılmıştır.

Ayrıca, anılarda Türkistan'daki Müslüman milliyetçileri ile pekiştirilen bağlar ve faaliyetler hakkında ilgi çekici deliller bulunmaktadır. Bir Başkurt milliyetçisi olan Zeki Velidi Togan'ın6 hatıraları özellikle dikkate değerdir.

Bolşeviklerden bağlarının kopmasından sonra (Başkurtlara verilecek özerkliğin nihai kapsamı ve Müslüman Rusya'nın geleceği konusunda Bolşeviklerle fikir uyuşmazlığına düştü), Togan, Türkistan'daki milliyetçilerle gizli temaslar kurdu. Hatıralarında, Togan 1920-1921 yıllarındaki Genç Buhara liderleri ile geliştirdiği yakın bağlara işaret etmektedir.

Togan, o sıralarda, Kuzey Buhara'daki Horgoş köyünde bölgedeki casusluk ve diğer hareketleri izlemek için bulunmaktaydı. Revkom liderleri Buhara'da yetkili olduktan sonra, liderlerle günü gününe temas halinde oldu. Togan'ın bahsettiği liderler:

Feyzullah Hoca (Hocayev)- İspolkom (Yürütme Komitesi) Başkanı. Togan, bu kişiyi Almanca ve Rusçayı iyi bilen ve Buhara'lı hocalardan zengin bir tüccar aileye mensup olarak tanıtmaktadır.

Mirza Abdul Vahid Burhanov- 1919 yılında Buhara Komünist Partisi lideri ve 1920 yılında Buhara Revkom üyesi.

Muhiddin Mahdum Hakim Oğlu- 1919-1920 yıllarında Eski Buhara'da Cadid lideri. Müslüman asilerle ilişkiye girdiği ve Basmacılara yardım ettiği iddia edilmektedir.

Abdulhamid Arif- Buhara Milli Savunma Naziri (Komiser). Bir Buhara kışlak köyü olan Kakuştivan'da doğup büyümüş ve Tatar talebeler arasında

eğitilmiştir. Arif, 1920 senesi ortalarından itibaren Emir’e karşı hareket oluşturma amacıyla, Buhara ve Türkistan’da şekillenen gizli anlaşmalarda kilit rol oynayan, etkili bir askeri kimliktir.

Mirza Abdul Kadir- Buhara’daki İspolkom (Yürütme Komitesi) lideri. Feyzullah Hoca (Hocayev) gibi Rusçayı iyi konuşan asil bir aileye mensuptur.

Karı Yuldaş- Eğitim Bakanı ve 1920 Eylülü’nden itibaren Buhara Komünist Partisi üyesi.

Usman Hoca- Revkom üyesi ve Eğitim Bakanı.

-Kasım Şeyh- İstanbul’da eğitim görmüş Dışişleri Bakanı. Buhara’da Fars-Türk eğitimi veren söz sahibi bir Buharalı aydındır. Daha sonra, Buhara’nın Afganistan Büyükelçisi olmuştur.

Muin Can- İçişleri Bakanı.

Anılar, bu gibi liderlerle Togan’ın ilişkilerinin tarzını ortaya koyarken, bu ilişkilerin oluşumunu ve Buhara liderliğinin jeopolitik konum açısından izlediği yönü önemli, ancak olağandışı bir perspektiften göstermektedir. Örneğin anılarda, Genç Buhara liderlerinin Bolşevik desteğine karşı duydukları ihtiyacın yanısıra, Türkistan bölgesinin tamamen bağımsız olması fikrinden oldukça etkilendikleri açıkça görülmektedir. Buhara Emir’inin azledilmesinden en az bir sene önce (1920 yılı civarı), anılan liderler, Buhara Emirliği dışındaki milliyetçilerin yeterli askeri desteği ile Buhara Halk Ordusunun kurulmasında etkin rol oynamışlardır. Fergana ve Kazakistan’da etkili haberleşme ağlarına sahip Başkurt milliyetçileri, gizli şekilde Buhara’ya girmişlerdir. Buhara ve Başkurdistan’daki devrimci komiteler, eski Emirlik yerleşimlerinden olan Karşı, Şarisabz, Nur Ata, Guzar ve Kermine’de ana karakolları olan bir Türkistan ordusu kurma niyetindeydiler. Tüm grupların ortak milis hareketinin planı; Emirlik’te

isyan çıkarmak ve Emir'i tahtından indirmekti. Amaçları; Rusların, başkenti kuşatma planını sabote etmekti.

Oluşturulan planlar,7 Buharalı devrimcilerin yanısıra, Togan gibi milliyetçilerin de Buhara konusunu, Türkistan'ın bir iç problemi olarak yorumlama konusunda benzer görüşler taşıdıklarını göstermektedir. Tüm bu liderler, Buhara'da bir askeri Bolşevik darbesi fikrine karşı olup, Türkistan'dan alternatif destek toplamayı denemişlerdir. Taşkent, Fergana ve Buhara, bu tip askeri hazırlıkların yuvası olmuştur. Askeri hazırlıkların amacı; sadece Emir'i uzaklaştırmak olmayıp, aynı zamanda Emirlik ve çevresinde istihbarat ağı kurarak, Buhara'daki Sovyet ordusuna karşı koymak olmuştur. Sözü en çok geçen Buharalı lider olan Muhammed Arif'in Bakanlığı, Başkurt milliyetçilerinin çağrısına acilen cevap vermiştir.8 Muhammed Arif, güvendiği Türk yüzbaşısı Ali Rıza Biem'i Buhara'daki Buhara milislerine istihbarat eğitimi vermesi için konuşlandırmıştır. Jurnalciler arasında Buhara, Kargoş ve Emir'in sarayındaki (Sitara-i-Mahi Khossa) casus üslerine rapor veren Türkmen Kakacan Berdiyev, Alaş destekçisi Hayreddin Baglanbayev ve Muhtar Avezov gibi diğerleri de bulunmaktaydı.

Togan'a göre, değişik amaçları olan yerli grup ve kişileri birleştirmek oldukça zordu. Bu alternatifin gerçekleşememe sebebi, Taşkent ve Buhara'daki yenilikçiler arasında bir birlik olmamasıydı (Taşkent'te Münevver Karî ve Buhara'da Feyzullah Hocayev). Kongre başkanlığı konusunda, Buharalılar arasında, Feyzullah Hocayev ve Abdul Kadir Muhiddin arasında bile, önemli farklar bulunmaktaydı. Abdul Kadir Muhiddin'in adaylığını destekleyen Türk delegeler, Doğu Buhara temsilcisi Usman Hoca, Alaş Orda temsilcisi Dinşa ve Afgan Konsolosu Abdul Rasul Han'a, çalışmaları "kanun dışı" olduğu iddia edilen Sadreddin Aynî tarafından şiddetli olarak muhalefet edilmekteydi. (Büyük ihtimalle

Togan, Feyzullah tarafından da bahsedilen “Eski Cedidler” veya sağcılar ve Genç Buharalılar veya solcular arasındaki mücadeleden bahsetmektedir).9 Buhara’dan Feyzullah Hocayev ve Hiva’dan Molla Bekcan arasında da zıt görüşler bulunmaktaydı.10 Togan’a göre, liderlerin görüş ayrılıkları sebebiyle Türkistan’daki askeri birlik yenilmiştir. Bolşevizme karşı alternatif oluşturmak için en önemli fırsat, Buhara’daki bölünmüş liderlik doğası sebebiyle kaçırılmıştır. Ancak, 1921 yılından sonra Türkistan ve Buhara liderleri arasında heyecanlı bir siyasi hareket olduğu gerçeği yadsınamaz.

Togan’ın kitabı Buhara Halk Cumhuriyeti liderlerinin, Türkistan içindeki bir çok ‘alternatif’e nasıl tepki verdiklerini göstermektedir. Bu alternatifler, cumhuriyetin başkenti olan Buhara’da yoğunlaşmış olan bağımsızlık hareketleriydi. Liderler, Buhara şehri tarafından sembolize edilen kültürel mirasın koruyucuları gibi davranarak, Emir’in yönetimden çekilmesinden sonra bile gücün yine başkentten yayıldığı gerçeğini göstermeye çalıştılar. Eski otoriter yapının yok olması, Buhara’daki siyasi birimin dağılıp gittiğini göstermemektedir. Aksine, Genç Buharalı liderler şehrin zaferini ebedi kılmaya çalışmışlardır. ‘Buhara mirası’, yönetimde Emir ya da Genç Buharalıların olmasından bağımsız olarak, diğer kuşaklar için süregelmeye devam etmiştir. Dolayısıyla, Emir’in yönetimden azlinden sonra, Buhara’da siyasi otoritenin olmadığını ve Bolşeviklerin de bir siyasi boşluk ortamına pratik olarak girdiğini söylemek gülünç olur.11 Makalenin merkez noktası, otorite sınırlarının zaman içinde değiştiğidir, fakat Buhara kendine has önem taşımaya devam etmiştir. Emirlik ya da Halk Cumhuriyeti’nin ne kadar süre varolacağını belirleyen sosyal güçler Buhara’da iyice yapılanmıştır. Genç Buharalılar, Emir’in gidişinden sonraki ‘sosyalist değişim’ rüzgârına kendilerini kaptırmışlar ve sovyet kılavuzlarının çizgisine ayak uydurmuşlardır. Belki

de bu yüzdendir ki, Feyzullah Hocayev gibi kişiler, Togan tarafından idare edilen gizli gruplarla yakın ilişkiler kurmuş olan Muhiddin gibi muhalif liderlerle aralarına mesafe koymuşlardır.

IV. Togan ve Enver Paşa'nın Karşılaşmaları

Togan'ın hatıraları, Türkili Türkıstan ve Hatıralar, bölgedeki komplo efsanesini ölümsüzleştirmiştir. Bu hatıralar, anti-Sovyet örgütlenmelerin ve komploların kayıtlarıdır. Daha sonra anıları düzenleyerek, Sir Olaf Caroe,12 R. G. Landa13 ve H. B. Paksoy14 gibi tarihçiler, Togan'ın, Türkistan ve Buhara liderleri arasında bir 'alternatif' hissini yeniden canlandırmaya çalışan kişi olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Sovyet propagandacılarına göre, hem Togan hem de Enver Paşa 1920'den sonra Bolşeviklerle ilişkilerini koparmış ve Buhara ve Fergana'da desteklenen komplolarla devrimi içten sabote etmeyi planlamışlardı.15 Bu yerler, Togan, Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın maceralarının Basmacı hareketiyle (yerel kabile ayaklanmaları) ilgili olarak incelendiği bölgeler olmuştur. Bu bölgedeki Basmacı asileri, eski yerleşik otoritenin haklarını yeniden tesis etmeye çalışmış ve komşu Afganistan'a sığınmış olan Buhara emirinden yardım almışlardır. Tüm bölge eski asker kökenli olan ve Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra İngiliz emperyalistlerine karşı Doğu'da kaybedilen toprakları geri alma doktrinini yaymaya çalışan Türk ajanlarına açılmıştır. Türk ajanların ilk hedefleri Bolşeviklerle müttefik olmak ve İngilizlerden intikam almak olmuştur. Türkistan'daki aracıları ise tüm bölgeyi iyi tanıyan Togan gibi Başkurt milliyetçileriydi.16 Moskova, ironik bir şekilde, bölgedeki kariyerlerine Bolşevik koruması altında başlayan ve İngilizleri Afganistan'daki kendi kuzey-batı cephelerinde 'köşeye kıstırmak' göreviyle gönderilen komplocuları besleyen yer haline gelmiştir.17 Daha sonra Moskova, Türkistan milliyetçi hareketini yönetme eğilimi içinde olduğu için Togan'la kurmuş olduğu tüm ilişkilerini resmi

olarak sona erdirmiştir. Bolşeviklerden kopma Togan'ı serbest bırakmış ve Togan tüm zamanını ve enerjisini kendi tabiriyle 'Gizli Organizasyon'a adamıştır.18 Daha sonra Buhara Cumhuriyeti'ne yerleşmiş, oradaki ve Türkistan'daki sosyalist partilerle ve özellikle Cedid Terakkiperver ve Erk ile ilişki kurmuştur. Hedefi, bu partileri Rus Komunist Partisi'ne karşı bir 'alternatif' olarak desteklemek olmuştur. Bu amaçla, Buhara hükümeti içinde gayretle müttefik yaratmaya çalışmıştır.

Togan, Taşkent'ti hareket noktaları olarak seçmiş Türk milliyetçileri olan Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın yardımı ile Buhara Cumhuriyeti'ndeki, birbirlerinden farklı grupları birleştirmeye çalışmıştır. Cemal Paşa, Moskova'dan Taşkent'e Ağustos 1920'de gelmiş ve İslami Devrimci Hareket'i başlatmak amacıyla Kabil'e gitmiştir. Amacı, Afganistan'daki orduları organize etmek, çözümünde tam bir başarı sağlayamadığı Türkistan'ın problemlerini Kabil'den halletmektir. Osmanlı askeri kahramanı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sürgüne gönderilmiş olan dava arkadaşı Enver Paşa ise, Buhara'ya 1921'in sonlarında, Türkistan'daki Sovyet hükümetine hizmet etmek amacıyla gelmiştir. Ancak varışının akabinde (zaman zaman Kabil'de bulunan) Togan'la görüşmelere başlamış ve doğu Buhara'da Basmacı hareketine liderlik etme konusundaki niyetini bildirmiştir. Togan, Enver Paşa ile yaptığı görüşmede, Enver Paşa tarafından ortaya atılan fikirden memnun kalmamıştır, çünkü 'özerklik' ve 'bağımsızlık' gibi konuların, Türkistan'ın içişleri olduğunu ve bu konuların Paşa gibi bir yabancıya değil Türkistan milliyetçilerine bırakılması gerektiğini düşünmekteydi.19

Togan, Enver'in müdahalesinin taktik bir hata olacağından ve 1918'de Orta Asya'ya İngilizlerin askeri müdahalesinden beri kayıtsız kalan Rusya'daki Kızılların ve Beyazların tepkisini alacağından emin olmuştu. Togan'ın Enver'in müdahalesinin kendisinin Türkistan milliyetçi hareketini

yönetme planlarını da tehlikeye atacağından korkmuş olması muhtemeldir. Bu kaygı, Togan'ın Enver'e Türkistan dışında bir yerden hareketi yönetmesini, örneğin Afganistan'dan yönetip, İran gibi ülkelerden yardım almaya çalışması ve daha sonra Buhara'ya dönmesini salık vermesinde de açıkça görülür. Böyle bir öneri, Enver Paşa'nın Buhara'daki ateşli hareketten uzun bir süre uzak kalması gerektiği imasını içermektedir. Enver Paşa'nın gelişiyle tüm askeri harekât üzerinde sahip olacağını varsaydığı kontrolün Togan'ın hoşuna gitmediği aşikardır. Hoşnutsuzluğu anılarında açıkça görülmektedir.

Ancak, Togan'ın muhalifini kısıtlama ve kendi otoritesini kurma planı, Türkistan hareketine Enver'in liderlik etmesini isteyen bazı saygın aydınlar ve nüfuzlu Genç Buhara liderlerinin karşı koymaları nedeniyle başarılı olamamıştır. Bu kişiler arasında Buhara'daki Dışişleri Bakanı Kasım Şeyh, Feyzullah Hoca ve Hacı samı'nın ezeli rakibi Mirza Abdul Kadir de bulunmaktaydı. Adı geçen kişilerin tamamı, Enver'in Buhara'ya gelişinin herkes tarafından faydalanılacak çok elverişli bir zaman olduğunu düşünmekteydi.20 Charjui ve Burdalik (Afganistan'a yakın) da bulunan üslerden Enver'e yardım sağlanması açıkça karara bağlanmıştır. Bundan sonra Togan, müttefiklerini yeniden birleştirmeye girişmiş ve Türkistan Milli Birlik Derneği'nin himayesi altında Buhara Cumhuriyeti'nde askeri hazırlıklarına başlamıştır. Derneğin, Karşi, Şahrisabz ve Guzar'da komuta merkezleri bulunduğu ve Zarafşan'daki Basmacı hareketini organize ettiği bilinmektedir.21 Buhara'daki Gijduvan ve Bobkent heyecanlı askeri kazırlıkların merkezini oluşturmuştur.22 Semerkant ilçesindeki Basmacı gruplarıyla başka ilişkiler de kurulmuştur, aralarında en tanınmış olanları Bahram Bek ve Açil Bek'tir. Bahram Bek Tacik, Açil Bek ise Nayman'ın Özbek kabilesi kökenliydi. 'Türkistan, Buhara ve Hiva Milli Ordular Komutanı', payesini kuşanmış olan Enver

Paşa Ahund Yusuf Talibzade, Açil Bek ve diğerleri olmasına bakmaksızın Basmacı kabile reisleriyle yapılan tüm sahra operasyonlarını yönetmeye çalışmıştır. Kilit roldeki müzakereciler dışında, dış destek İngiltere, Fransa ve Afganistan'dan sağlanmıştır. Bir Kızıl Ordu yayını olan Voyenniy Rabotnik Turkestana (1922)'a göre, Enver'in birliklerine sürekli olarak İngiliz cephanesi temin edilmekteydi.23 Rivayetler, İngilizlerin, asilere Aşkabat'ta bulunduğu söylenen Enver'in üvey kardeşi Nuri Paşa kanalıyla destek verdiği üzerinde odaklanıyordu.24 Hatta Afganistan'ın bile asilere yardım ettiği iddia edilmiştir. Buhara'daki Afgan büyükelçisi Abd al Rasul müzakerecilere elçilikteki görüşmelerde eşlik etmiştir.

Yeni Buhara Halk Cumhuriyeti içinde ve dışında iktidar için mücadele edenler arasındaki ilişkilerin ve bağlantıların doğası buydu. Anti-Sovyet grupların amacı, sosyalist yeniden yapılanmaya karşı bir alternatifin mümkün olduğunu vurgulamaktı ve bu görüş Buhara Halk Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1920-23 yılları arasında karşılaştığı en önemli tehditti.

V. Kurbaşiler: Ölümsüzleştirilmiş Kahramanlar mı Yoksa Mağlup Olmuş Asiler mi?

Tutarlı liderliğin olmaması sebebiyle tehdit pek korkutucu olmamıştır. Yol göstericileri olan Togan ve Enver Paşa, yerel liderler olmadıkları ve geniş tabanlı halk desteğinden yoksun oldukları için dezavantajlı konumda kalmışlar, dolayısıyla, temsil ettikleri bakış açısı kısa zamanda kaybolmuştur. Buhara hükümetinin, yerel ayaklanmaları bastırmak için Kızıl Ordu'ya verdiği destek sayesinde, isyanı askeri olarak zaptetmek kolay olmuştur. Buhara Cumhuriyeti'nden alınan resmi izinle, Sovyetler, Türkistan Komisyon'unun direktifleri uyarınca, askeri operasyonlarını Emirliği'n doğu kesimlerinde yapmayı planlamışlardır.

Buhara'daki durumla ilgili olarak Türkistan İlişkileri'nden sorumlu Komisyonun sunduğu verileri incelemek için oluşturulmuş olan özel

komisyon süratli bir şekilde hareket ederek öncelikle Basmacı hücre ve faaliyetlerini yok ettikten sonra, Buhara, Fergana ve Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Basmacı liderlerini devre dışı bırakmıştır.25 Plan, Basmacı asilerinin kökünü kazımak üzerine oluşturulmuştur (Buhara Emiri'nden askeri birlik ve mali destek alanları) ve onları destekçilerinden, Basmacı ve Türkistan partileri arasında anlaşma müzakere eden Togan ve diğer Başkurt ve Tatar aktivistlerinden, uzaklaştırmaktı.

Asilerin yokedilmesi ile hükümetin, Basmacı hareketinin başındaki liderlerin yok edilmesi gereken haydut ve eşkıya olduklarına dair yaptığı propaganda eş zamanlı olarak devam etmiştir. Sabotaj ve eşkıyalık hareketleri Kızıl Ordu yayını olan Voyenniy Rabotnik Turkestana ve Voyennaya Mısl'a konu olmuştur. 'Basmacı' kelimesi Sovyet askeri tarihinde küçük düşürücü bir anlam kazanmıştır. Revkom'un üst yöneticileri Buhara ve çevresindeki eşkıyalık ve komploculuğu yok etmekle uğraşmışlardır. Togan ve Enver Paşa'nın uzaklaştırılması, Buhara Başkanı Feyzullah Hocayev tarafından dikkatli ve hesaplı bir şekilde yapılmıştır. Hocayev Moskova'daki Komunist Parti merkezi tarafından Validovşina'daki tehlikeli durum hakkında uyarılmıştı. Buna göre, Hocayev, Savaş Bakanı olan Muhammad Arif'e Karşi, Şahrisabz ve Guzar'daki asi hareketlerini yok etme emri vermiştir.

Togan tarafından ele geçirilen istihbarat kaynaklarına göre, Moskova Türkistan'daki bilinen üyeleri saf dışı bırakmak için önlemleri arttırmaktaydı. Tutuklanmaktan veya öldürülmekten kurtulmak için, Togan da diğerleri gibi, daha sonradan anti-Bolşevik hareketçilerin beşiği olan Taşkent'e kaçmıştır. 1922 yılının sonu itibariyle hepsi Almanya, Fransa ve Türkiye'de sığınacakları daha güvenli yerler aramaktaydılar.

Türkistan'ı terketmeyenlerden biri de, eski Buhara Emirliği'nin doğu kesimlerinde, Bolşevikler tarafından yenilgiye uğratılmış olan Enver

Paşa'ydı. Kızıl Ordu tarafından izi sürülerek geldiği Baljuan'da şehit oldu. Hatası, aynı devlet vatandaşı olmak ve özerklik gibi özgür hayallerini paylaştığı, dağılmış Basmacı zümrelerini (Irgaş Bey, Madamin Bek ve Şer Muhammad) birleştirmekteki başarısızlığında yatmaktadır. Diğerleri ise 1920-23 yılları arasında Afganistan'da yerleşen eski Buhara Emiri Said Amir Alim Han etrafında birleşmişlerdir. Tahttan indirilen Emir'in Doğu Buhara'daki sığınağında ne gibi faaliyetlerde bulunduğu ve Match bekdom26ların kurbaşilerine yayılan hareketi için nasıl yardım teklif ettiğine ilişkin bir öykü vardır. 1921 yılı boyunca Basmacı kabile reisleri Abdul Kahar, Hal Hoca direnişlerini Buhara ve çevresinde kurmuşlardı. Dağlık bölgeyi adamakıllı bildikleri için Afganistan'a kaçmışlar ve Buhara-Afgan sınırında direnişi sürdürmeleri için adamlarını dağıtmışlardır. Sovyet literatüründe az önem atfedilen Basmacılık bir 'örgütlü direniş'27 durumunu ifade etmektedir. Buna ek olarak, tehdit, Doğu Buhara Emirliği'nin Lokay vadisinden gelmiştir. Burada yeni Basmacı liderleri Ibrahim Bek (Lokay'den), Firzail (Karategin'den) Rahman Dahto, Nurmat Ali, Amlan Pavlan, Yar Muhammad ve Hacı Sami idi.28 Moskova, (a) Basmacı liderleri pasifize etmek ve (b) yokluk içinde ve başarısız olmaları için, bir ara tedbir olarak, onları askeri açıdan boyun eğdirmeye çalışmıştır. Bu hususta başarı ancak Buhara Halk Cumhuriyeti hükümetiyle yapılan müzakerelerden sonra sağlanabildi.

VI. Sonuç

Makale, araştırma konusu olan dönemin iki yönüne dikkat çekmektedir a) bir Sovyet uydusu olarak Buhara ve b) bağımsız bir Buhara. Başlangıçta başkan Feyzullah Hocayev ekonomik reorganizasyon programları ve kur ağı ile, ulaşım sistemleri, telekominikasyon, sulama, ticaret, tarım ve planlama ile Buhara ekonomisini Sovyet ekonomisiyle birleştirme ve entegre etmeye çalıştı. (tuhaf bir çelişki olarak, 1922 yılında, ekonomik

konular Sovyet makamlarla Hocayev arasındaki münakaşaların temelini oluşturmuştur). Buhara aynı zamanda cumhuriyetçilik, kendi kendinin hükümeti olmak ve bağımsızlık konularının da Sovyet Devleti'nin otoriterliğine karşı temsil edildiği bir savaş arenası halini muhafaza etmiştir. Muhammad Arif ve Muin Can gibi liderler, Hocayev'in Buhara Devleti'ni siyasi ve ekonomik olarak entegre etme çalışmalarına sürekli olarak muhalefet etmişlerdir. Bu iki yönden üçüncü bir yön çıkmaktadır -Genç Buhara liderlerinin verilmiş bağımsızlık çerçevesi içinde, kendi bireysel kontrollerini uygulama yöntemleri farklılık göstermiştir. Bu liderlerin büyük bir kısmı 1924'e kadar yeni ittifakların şekillenmesinde etkili olan çeşitli alternatiflere cevap vermişlerdir.

1 Genç Buharalılar, Buharanın entellektüel ve tüccar ailelerini temsil etmekteydi. Genç Buhara hareketinin kökleri 1900 yıllarına gitmektedir. Daha evvel ise Buhara entellektüellerinin sınırlı bir etkisi vardı. Tartışmaları Buhara'daki otoriter düzenin eleştirisi üzerinde yoğunlaşmaktaydı ve arkadaş toplantıları ile sınırlıydı. 1905'ten sonra Buharalı entellektüeller Taşkent, Fergana, Semerkant ve Kazan gibi Buhara dışındaki yerlerle temasa geçtiler. 1910 yılına kadar belli bir düzeyde siyasi birlik etkisinden söz etmek mümkün değildi. O zamanlarda, Şırkat-ı Buhara-i Şarit Birliği (Aristokrat Buhara Birliği) kanalıyla entellektüeller Kazan, İstanbul ve Semerkant'taki geniş irtibatları sayesinde daha sonra kurulan Genç Buharalılar Partisi'nin temellerini attılar. Genç Buharalı 'organizasyonu' şekillendi ve Buharalı entellektüeller arasındaki belli bir 'grup kimliği' de yine bu geç dönemde görünür hale geldi.

2 Faizullah Khojaev, K Istorii Revolutsii v Bukhare, Tashkent, 1926, s. 76.

3 'Soyuzni Dogovor Mezhdu Rossiskoi Sotsialistichskoi Federativnoi Sovetskoi Respubliki I Bukharskoi Sovetskoi Respubliki', 4 Mart 1921,

‘Dokumenty Vneshnei Politiki SSSR, Tom Tretyi, 1 Iulya 1920 gody, Gosudarstvennoe Izdatelstvo, Moskova, 1959.

4 A.g.e.

5 1922-23 arasında yapılan temizlik operasyonları, Buhara Komunist Partisinin yaklaşık 15000 üyesini yok etti. Sürgüne gönderilen tanınmış Buharalı liderlerden birisi de Usman Khojaev’di. R. Vaidyanath, The Formation of the Soviet Central Asian Republics: A Study in Soviet Nationalities Policy, 1917-1936, Delhi: People’s Publishing House, 1967, s. 134.

6 Hatıralar (Türkçe), İstanbul, 1969. 1997 yılında Moskova’da Rusça’ya Vospominaniya adıyla tercüme edilmiştir. Anılar, ilk defa İngiliz tarihçisi Sir Olaf Caroe tarafından The Soviet Empire: Stalinism and the Turks of Central Asia, London: Macmillan, 1967 adlı kitabında referans olarak gösterilmiştir.

7 Planların detayları Togan’ın Vospominaniya, Moskova, 1997 adlı kitabında, s. 272-292 anlatılmaktadır.

8 Bu bağlamda, Genç Buhara Partisi’nin gündemi konusunda Faizullah Khojaev ile Arif (Arifov) arasında olan tartışmalara dikkat etmek önemlidir. Faizullah Khojaev, K Istorii, s. 59.

9 Faizullah Khojaev, K Istorii, s. 30-52.

10 Bu iki lider, aynı kuşağın zıt karakterlerini yansıtmaktaydı ve her ikisi de dış müdahalelere değişik sebeplerden dolayı karşı çıkmaktaydı. Khojaev, zengin bir tüccar ailesinin oğlu olarak hem halkın hem de Buhara’daki yeni durumda Sovyetlerin tercihiydi. BNSR’de Sovyet çıkarlarını gözetti. Buhara’daki tüm organize çalışmaları yürütmek için Sovyetler, Khojaevler gibi zengin tüccar ailelerin yardımına başvurmak zorundaydılar. Bu yüzden, Faizullah’ın Sovyetlere yakınlaşması ve kendi yurttaşlarından uzaklaşması doğaldı. Bazı yoldaşlarının kariyerlerinin

mahvına bile sebep oldu. Buna rağmen, Togan'a göre, Buhara'daki insanların Khojaev gibi liderler ile temsil edilen solcu radikallere güvenmesi için yeterli sebep vardı. Halk arasında egemen olan düşünce, Khojaev'in kendilerini geçmişteki tüm yanlışlardan kurtaracağıydı.

Togan'a göre, Mulla Bekjan, Makhdum Khojaev'den belirgin derecede farklıydı. Sol eğilimleri olan ve idealist karaktere sahip fakir bir öğretmendi. Türkistan'daki sömürge ve derebeylik baskılarından kurtulmayı isteyen tüm bağımsızlık hareketlerine destek vermeye hazırdı. Sovyetler ve Ruslar tarafından yönetilen aydınlardan ayrıldı. Faizullah'tan farklı olarak, Sovyetler icin vazgeçilmez bir kişilik değildi. Alternatif sesi temsil ediyordu ve sesi Bolşevik sosyalist ana görüşten kopmak isteyen milliyetçiler tarafından duyuldu. Rusların hegemonyasında kaldıkları için Türklere karşı bir sempati besliyordu. Dolayısıyla, Togan için radikal-solcu Ruslara karşı sözlü mücadelesini Khiva'da başlatmak daha kolay oldu.

11 M. N. Roy'un anılarında değindiği üzere M. N. Roy's Memoirs, Delhi: Ajanta Publications, 1984.

12 Sir Olaf Caroe, The Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism, London: Macmillan, 1967.

13 R. G. Landa, Islam v istorii Rossii, Moscow: Vostochnaya Literatura RAN, 1995.

14 H. B. Paksoy'ed Central Asia Reader: A Rediscovery of the Past, Armonk: M. E. Sharpe, 1994.

15 M. N. Roy's Memoirs.

16 Doğu dil, tarih ve edebiyatında tecrübeli olup, St. Petersburg Kraliyet Bilim Akademisi tarafından 1914'de Buhara Emirliği'nde saha araştırması yapması için finanse edilmiştir. Rus Doğu dil, tarih ve edebiyatının kıdemlilerinden V. V. Barthold tarafından himaye edilmiştir. Eğitimi sayesinde Rusya ve Türkistan'daki bazı siyasi

kişilerle, Sosyalist Devrimci olan Kerensky ve Türkistan'daki özerk hareketin lideri olan Mustafa Chokai ile temasa geçti. H. B. Paksoy'un Central Asia Reader: A Rediscovery of the Past, adlı kitabında verilen bilgilerden derlenmiştir. Armonk: M. E. Sharpe, 1994, s. 129-130.

17 RTsKhIDNI dosyaları, V. M. Gilsenen tarafından aktarılmıştır, 'Sotrudnichestvo Krasnoi Moskvi s Enver Pashoi I Djemal Pashoi', Vostok, No. 3, 1996, s. 45-63.

18 Paksoy, op. cit, s. 133.

19 Togan, Vospominaniya, s. 306-308.

20 Togan, Vospominaniya, s. 309.

21 Togan, Paksoy'da aktarılmıştır, op. cit., s. 146.

22 Togan, Vospominaniya, s. 312-313.

23 Helene Aymen de Lageard'ın, 'The Revolt of the Basmachi according to Red Army Journals', adlı eserinde aktarılmıştır, Central Asian Survey, C. 6, No 3, 1987, s. 9.

24 Glenda Fraser, 'Basmachi-II', Central Asian Survey, C. 6, No 2, 1987, s. 11.

25 Michael Rywkin, Central Asia: Moscow's Muslim Challenge, Armonk: M. E. Sharpe, 1990, s. 37.

26 Sözlü anlatımlara dayanan araştırmaya göre, insanların Basmacı liderleri veya kurbaşiler hakkındaki görüşü günümüzde bulanıktır. Fakat, doğu ve güneydoğu Tacikistan'daki anılar, hatırat ve folklör, kurbaşilerin büyüleyici imajlarını sürdürmektedir. Vladimir Medvedev, 'Basmachi-Obrechennoe Boinstvo', Druzhba Narodov, No 8, 1992, s. 122-158.

27 Kozlovsky, Krasnaya Armiya v Srednei Azii, Tashkent, 1928. Glenda Fraser tarafından aktarılmıştır, 'Basmachi-II', Central Asian Survey, C. 6, No. 2, 1987, s. 13.

28 Glenda Fraser, 'Basmachi-II', s. 11.

‘Bukhara-okrug’, Bolshaya Sovietskaya Entsiklopediya, 1927.

Caroe, Sir Olaf. The Soviet Empire: Stalinism and the Turks of Central Asia, London: Macmillan, 1967.

Dokumenty Vneshnei Politiki SSSR, Tom Tretyi, 1 Iulya 1920 gody, Gosudarstvennoe Izdatelstvo, Moscow, 1959.

Fraser, Glenda. ‘Başkurt-II’, Central Asian Survey, C. 6, No 2, 1987.

Gilsenan, V. M. ‘Sotrudnichestvo Krasnoi Moskvi s Enver Pashoi I Djemal Pashoi’, Vostok, No. 3, 1996.

Izvestiya Vse Bukharskoi Komunisticheskoi Partii, Nisan-Eylül 1922.

Khojaev, Faizullah. K Istorii Revolutsii v Bukhare, Tashkent, 1926.

Kozlovsky, Krasnaya Armiya v Srednei Azii, Tashkent, 1928.

Lageard, Helene Aymen de. ‘The Revolt of the Başkurt according to Red Army Journals’, Central Asian Survey, C. 6, No 3, 1987.

Landa, R. G. Islam v istorii Rossii, Moscow: Vostochnaya Literatura RAN, 1995.

Medvedev, Vladimir. ‘Başkurt-Obrechennoe Boinstvo’, Druzhba Narodov, No 8, 1992.

M. N. Roy’s Memoirs, Delhi: Ajanta Publications, 1984.

Paksoy, H. B. ed Central Asia Reader: A Rediscovery of the Past, Armonk: M. E. Sharpe, 1994.

Rwykin, Michael. Central Asia: Moscow’s Muslim Challenge, Armonk: M. E. Sharpe, 1990.

Togan, Zeki Velidi. Vospominaniya, Moscow, 1997.

Vaidyanath, R. The Formation of the Soviet Central Asian Republics: A Study in Soviet Nationalities Policy, 1917-1936, Delhi: People’s Publishing House, 1967.

Hokand Muhtariyeti / Abdülvahap Kara [s.783-795]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkıye

Rusya'da Çarlık yönetiminin yıkılmasına yol açan 1917 Şubat İhtilali'nin Orta Asya'da milli, demokratik güçleri harekete geçirmesi sonucunda kurulan Hokand Muhtariyeti1 Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, özellikle Özbekistan'ın milli demokrasi tarihinin başlangıç dönemini teşkil etmesi açısından büyük öneme haizdir. Hokand Muhtariyeti Hükûmeti iki ay gibi çok kısa bir süre yaşamasına rağmen, Rusya Türk halklarının Sovyetler Birliği'nin kurulması arifesinde gerçekleştirdiği milli otonomi hareketleri içinde modern devlet yapılanmasının temellerini ilk olarak atan siyasi hareket olarak ön plana çıktı. Bu başarısıyla Rusya Türk halklarının Çarlık rejiminin sömürge siyasetinde uzun yıllar ezilerek kendi kendini yönetme konusunda kaybettiği özgüveni tekrar kazanmasında önemli rol oynadı.

Türkistan'da düşünce ve eğitim alanında uyanışı sağlamayı amaçlayan cedit hareketinin siyasi alandaki tezahürü olan Hokand Muhtariyeti'nin tarihi konusundaki araştırmaları Özbekistan'da son yıllarda hız kazandı. Sovyet döneminde Özbekistan'da bu konu ile ilgili araştırmalar ideolojik kısıtlamalara maruz kaldı. Bu sebeple Özbekistan'da Hokand Muhtariyeti ile ilgili objektif ve bilimsel çalışmalar ancak Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve ülkenin bağımsızlığına kavuşmasından sonra mümkün oldu. Genç Özbekistan Cumhuriyeti'nde halkta ulusal devlet bilincinin oluşturulması için önemli tarihsel olaylardan biri olan Hokand Muhtariyeti konusunda arşivlerdeki belge ve kaynaklara dayalı olarak yapılan yeni çalışmalar,2 konuyla ilgili bilimsel çalışmaların derinleştirilmesine imkan sağlamaktadır.

Çarlık Rusyasının Türkistan Genel Valiliğinde3 yaşayan halkın muhtar bir yönetime sahip olmak maksadıyla siyasi çalışmalara girişmesini 1917 Şubat ihtilali tetikledi. Rusya vatandaşlarına kardeşlik, eşitlik ve hürriyet vaadinde bulunarak gerçekleştirilen ihtilal, Çarlık rejimi baskısı altında ezilen bütün gayri Rus halklar gibi Türkistan Genel Valiliği'nin ahalisi tarafından da sevinç ve heyecanla karşılandı.4 Çünkü halkta Çarlık rejiminin yıkılmasıyla sorunların çözüleceği inancı hakimdi. Özellikle aydınlar, Çar'ın yerine iktidarı ele alacak olan Rus devrimci demokratların Müslümanlara karşı yapılan haksızlıkların son bulacağına ve gayri Rus halklara birlikte Müslümanlara kendi kendilerini idare hakkı verileceğine ve her şeyden önemlisi Orta Asya'ya yapılan Rus göçünü durduracağına inanıyorlardı.5

Şubat ihtilali ile Rusya'nın yeni yönetimi konusunda ortaya çıkan gelişmeler, Türkistan halkının bu ümitlerini destekleyici mahiyetteydi. Devlet işlerini yoluna koymak üzere Duma'nın muhalefet kanadını oluşturan Kadet, Menşevik ve Es-Er partilerinden bir komite teşkil edildi. Bununla eş zamanlı olarak Duma'da temsilcisi bulunmayan sosyalistler de işçi ve asker temsilcileri sovyeti adı altında örgütlendiler. 2 Mart 1917'de Duma komitesi ile işçi ve asker temsilcileri sovyeti birleşerek, Rusya'nın yeni anayasasını hazırlayacak olan Kurucu Meclis toplanana kadar ülkeyi idare etmek üzere bir Geçici Hükûmet oluşturdular.6 Geçici Hükûmet'te adalet bakanı olarak Türkistan halkına yakınlığı ile tanınan Duma milletvekillerinden Alexander Kerensky görev aldı.7

Rusya'nın yeni yönetim şeklini cumhuriyet olarak belirlemesi ümit edilen Kurucu Meclis'te Türkistan halkının 32 milletvekili ile temsil edilmesi kararlaştırıldı.8 Böylece Türkistan halkına Rusya'nın yeni yönetimin belirlenmesinde ve anayasanın hazırlanmasında söz hakkı da verilmiş oluyordu.

Fakat, Türkistan’ın yerli halkı Petersburg’da meydana gelen bu olumlu siyasi gelişmeleri hakkıyla değerlendirecek konumda değildi. Yerli halkın siyasi alandaki tecrübesizliği, Şubat ihtilalinin getirdiği demokratik haklardan azami derecede faydalanmanın temel şartı olan örgütlenme konusunda kendini belli etti. Türkistan’ın çoğunluğunu teşkil eden Özbek ve Kazaklar siyasi teşkilatlarını kurmakta gecikirken, azınlıktaki Ruslar etkili bir biçimde örgütlendi. 3 Martta Taşkent’teki ilk sivil siyasi teşkilat olarak Rus işçi temsilcileri sovyeti kuruldu. Bunu, ertesi günü; yani 4 Martta, Rus asker temsilcileri sovyetinin kurulması takip etti. Martın sonunda bu iki teşkilat işçi ve asker temsilcileri sovyeti olarak birleşti.9

Türkistan’da Müslümanların teşkilatlanması ise Ruslar gibi bir bütünlük arz etmiyordu. Müslümanlar arasında ilk teşkilatlanma mart ayının ortalarında ceditçi aydınların teşebbüsüyle ortaya çıktı. 14 Mart’ta Ubeydullah Hocayev, Münevver Kari ve Abdullah Avloni gibi ceditçi aydınların önderliğinde Müslümanlar Şura-i İslamiye adıyla ilk siyasi teşkilatlarını kurdular10 Müslümanların teşkilatlarına Şura-i İslamiye yani İslam Sovyeti adını vermesi, ihtilalden sonra yaygın olan “bütün hakimiyet sovyetlere” sloganından esinlenmeydi.11 Bu isim, Müslümanların Türkistan’da yönetime talip olma isteklerinden kaynaklanıyordu. Şura-i İslamiye kısa zamanda Türkistan’ın çeşitli bölgelerindeki Müslümanlar arasında geniş çapta destek görmesine rağmen, toplumun bütününü kapsamaktan uzaktı. Türkistan’ın birçok yerinde birçoğu birbirinden bağımsız ve hatta habersiz çeşitli teşkilatlar kuruldu. Bunlar Semerkant’ta Mirac’ül İslam, Andican’da Azad Halk, Miftah’ül Maarif, Sana’ül İslam, Hokand’da Müslüman Emekçiler İttifakı, Kattakorgan’da Ravnak’ül İslam, Hoçent’te Muayin at-Talibin adını taşıyordu.12

Böylece parçalanmış Müslümanlara karşı, bir bütünlük havası içinde hareket eden Rus işçi ve asker temsilcileri sovyetinin Türkistan’da yönetimi

eline alması zor olmadı. Nisan ayının başında işçi ve asker temsilcileri sovyeti, diğer Rus teşkilatları ile birleşerek Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'i görevden aldı ve eski Çarlık yönetiminin bütün organlarını feshetti. Eyalet yönetimi Türkistan bölgesinin yeni yönetimini seçecek olan I. Türkistan Genel kongresi toplanana kadar Geçici olarak Taşkent halk teşkilatları icra komiserleri olan İ. N. İvanov, V. P. Nalivkin, İ. İ. Belyakov ve F. N. Dobkeviç'e teslim edildi.[13] Böylece Türkistan'da azınlıktaki Ruslar, Çarlık idaresinin bütün mekânizmasını, silahlı güçlerini ve diğer vasıtaları eline geçirerek çoğunluktaki Müslümanlara karşı üstünlük tesis etmiş bulunuyordu.[14]

Rus işçi ve asker temsilcileri sovyeti, Çarlık rejiminin Türkistan Genel valisi Kuropatkin'i görevden uzaklaştırarak yönetimi kendi eline almasından hemen sonra, Petersburg'da Geçici hükûmet, Türkistan Genel Valiliğini feshetti. Onun yerine 7 Nisanda, Türkistan Komitesi adı altında yeni bir idarî birim kurdu.[15] Türkistan Komitesine 4 Müslüman ve 5 Rus'tan oluşan 9 üye atandı: N. N. Şçepkin, P. Preobrijensky, A. L. Lipasky, V. S. Yelpatevsky, Şkapsky, General Abdulaziz Devletşin, Sadri Maksudi, Muhammedcan Tınışbayev, Alihan Bökeyhanov.[16] Türkistan Komitesinin sorumluluk alanına Türkistan eyaletinin Semerkant, Sirderya, Fergana, Yedisu, Hazarötesi vilayetleri ile Hive ve Buhara Hanlıkları girdi.[17]

Türkistan komitesi üyeleri 13 Nisanda Taşkent'e gelerek görevlerine başladılar.[18] Ertesi günü Türkistan eyalet icra komiteleri kongresine katılan Türkistan komitesi başkanı Şçepkin bir konuşma yaparak yerel kendi kendini idare sisteminin demokratik temel hak ve hürriyetler yoluyla meydana gelmesine yardım edeceğini vaat etti.[19]

Çarlık yönetiminin yıkılmasından sonra, Türkistan'da ortaya çıkan sivil teşkilatların ilk kongresi, Taşkent'teki devrimci demokrat Rusların yönetimde yerli unsurlara söz hakkı vermek taraftarı olmadıklarını

açıkça ortaya koydu. 9-17 Nisan tarihlerinde Taşkent'te yapılan genel Türkistan ülkesi icra komiteleri kongresinde Ruslar Türkistan'da oluşturulacak yeni yönetimin tamamen kendi ellerinde olması gerektiğini ileri sürdüler. Bu görüş Hokand Ticaret Okulu öğretmenlerinden L. S. Nekora tarafından kongrede şu sözlerle açıkça ifade edildi: "İhtilali Rus devrimcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri yaptı. Bu yüzden Türkistan'da hakimiyet ve idare Ruslarındır. Yerli halk Rusların verdikleriyle yetinmelidir."20

74 Sivil teşkilattan 99 Rus ve 72 yerli temsilcinin katıldığı21 kongrede Nekora'nın konuşmasına, yerli halk adına söz alan İslam Şahahmetoğlu cevap verdi. Ancak onun "Madem ki ihtilali Ruslar yaptılar, o halde onlar Rusya'da bağırsınlar. İhtilalin kimler tarafından yapıldığı bizi ilgilendirmez; biz haklarımızı istiyoruz" şeklindeki sözleri22 Ruslar üzerinde etkili olmadı. Kongreye katılan Ruslar hangi partiden ve hangi görüşte olduklarına bakmaksızın Nekora'nın sözlerini benimsiyorlardı. Bu kongrenin katılımcılarından Mustafa Çokay'a göre, onların Nekora'dan farkları, bu görüşlerini devrimci nezaketi göstererek açıkça ifade etmemelerinde yatmakta idi.23

Müslümanlarla İşbirliğine kat'i bir şekilde karşı olan Rusların önderliğini Türkistan Kadet lideri ve Taşkent Eski Belediye Başkanı N. T. Mallitski yapıyordu. Kongrede Mallitski, Taşkent ve diğer Türkistan şehirlerinde Ruslar ve Müslümanlar için ayrı belediyeler kurulması için bir proje ortaya attı.24

Nekora'nın Rus üstünlüğünü savunan konuşması ve Mallitski'nin Ruslar için ayrı bir belediye talep eden teklifi, Türkistan Müslümanlarının güçlerini bir merkez altında toplamalarının zarurî olduğu gerçeğini ortaya çıkardı. Bunun için ayrı bir kongre tertip edip zaman kaybetmek istemeyen Müslüman üyeler Türkistan'ın her tarafından temsilcilerin hazır bulunduğu

bu kongre sırasında Türkistan Müslümanları I. Genel Kongresi'ni topladı.25

16-21 Nisan arasında Şura-i İslamiye tarafından organize edilen ve Türkistan komitesinin Müslüman üyeleri Devletşin, Maksudi ve Tınışbayev ile 150 temsilcinin katıldığı kongrede hararetle tartışılan konulardan biri, Rusya'nın yeni yönetim şekli ve Türkistan'ın Muhtariyeti' oldu. Üyeler Rusya'nın demokratik cumhuriyet olması konusunda hemfikir olurken, onun üniter mi yoksa federalist bir yapıya sahip olması konusunda fikir ayrılığı çıktı. Zeki Velidî, devlet yönetimi ve onun teşkili konusunda bir konuşma yaparak federatif bir yönetimde Türkistan'ın toprağa dayalı Muhtariyeti'ni hararetli bir biçimde savundu.26 Onun bu fikrini Mahmud Hoca Behbudi, Abidcan Mahmud, M. Tınışbayev ve Vadim Çaykin destekledi.27 Sadri Maksudi, Bekir Kebir, Çokay ve Münevver Kari ise demokratik Rusya Cumhuriyeti içinde kültürel otonomiden yana görüş bildirdiler.28 Bunlar, toprağa dayalı Muhtariyeti'n Türkistan'a verilmeyeceğine inanıyordu. Bunun Rus Hükûmet'inin düşmanlığını celp edeceğinden endişe ediyordu. Onlara göre böyle bir talep Rusya'ya savaş ilan etmekle eş değerdi. Ayrıca yetişmiş yerli kadroların olmayışı sebebiyle, Türkistan halkının kendi kendini yönetimde yetersiz kalacağı endişesini de taşıyorlardı. Bu sebeple toprağa dayalı muhtariyet yerine, kültür ve eğitim sahasında muhtariyet almakla yetinilmesinin doğru olacağını savunuyorlardı.29

Kongrede alınan en önemli karar, Türkistan Eyaleti Müslüman Merkez Şurası adıyla bir merkezi yönetim oluşturulması idi. Bununla Türkistan'da Şura-i İslamiye, Ravnak'ül İslam ve Mirac'ül İslam gibi çeşitli adlar altında kurulan ve birbiriyle ilişkisi olmayan Müslüman teşkilatların bir çatı altında birleştirilmesi amaçlandı. Vilayet milli şuraları başkanları, bu merkezi şuranın üyeleri sayıldı. Kısaca Milli Merkez olarak adlandırılan

bu teşkilatın başkanlığına Çokay, sekreterliğe Velidî, yönetim kurulu üyeliklerine Münevver Kari, Abidcan Mahmut, Mahmud Hoca Behbudi, Ubeydullah Hoca gibi aydınlar seçildi.30

Kongrede mayıs ayı başında Petersburg'da yapılacak olan Rusya Müslümanları Kongresi'nde Türkistan'ı temsil edecek 12 kişi belirlendi.31 Ayrıca, Milli Merkez adına Kengeş isimli bir gazetenin Velidî'nin yönetiminde çıkarılması kararlaştırıldı.32

Kongreye, Türkmenler Türkistan Eyaleti sınırları içinde yer almalarına rağmen temsilci göndermediler. Onlar Türkistan Müslümanlarının siyasi çalışmalarına katılmadılar.33

Milli Merkez, kuruluşundaki en önemli amaçlarından biri olan Türkistan Geçici komitesi nezdinde yerli halkın haklarını savunmada istediği sonucu alamadı. Bunda Milli Merkez'in zayıflığının rolü olduğu kadar, Türkistan komitesinin kendisinden kaynaklanan unsurların da payı vardı. Türkistan komitesi, selefi Türkistan Genel Valiliği'nden çok farklı bir yönetim organıydı. Geçici Hükûmet'e bağlı olmakla birlikte, Türkistan'ı idarede ihtilalin gereği olarak, yerel sivil teşkilatların görüşlerini dikkate almak zorundaydı. Bir yerde, Türkistan komitesi Rus teşkilatları ile Müslüman teşkilatların çarpışan menfaatleri arasında hakem rolü oynayacak bir kurumdu. Bundan dolayı, Türkistan komitesine bağlı olarak üyeleri yerel teşkilatların temsilcilerinden oluşan bir nevi danışma meclisi olan Türkistan ülke şurası kuruldu.

Türkistan komitesi üyesi Tınışbayev ile Es-Er Partisi'ne mensup Rusların gayretiyle kurulan Türkistan ülke şurasının üyelerini Türkistan komitesi üyeleri, Milli Merkez üyeleri ile işçi ve asker temsilcileri sovyetinin temsilcileri oluşturdu. Burada Milli Merkez'i Çokay, Ubeydullah Hocayev, Taşbolatbek Narbotabekov ve Velidî temsil ediyordu.34 Bütün önemli meseleler bu danışma meclisinde görüşülüp karara bağlanıyordu.35

Ancak, Türkistan Geçici komitesi başkanı Şçepkin, danışma meclisine üye teşkilatlar ile uyumlu bir çalışma yapamadı. Mayıs ayından itibaren Şçepkin, işçi ve asker temsilcileri sovyetinin engellemelerine maruz kaldı. Sovyet, Şçepkin'e karşı açık muhalefete geçerek, onun çalışmalarına güvensizlik bildirdi.36 Şçepkin, işçi ve asker temsilcileri sovyetinden gelen baskılara karşı Milli Merkez'e ise dayanmak istedi. Fakat, Milli Merkez siyaseten Müslümanlara sıcak bakmayan Şçepkin'e destek vermekten kaçındı.37

İşçi ve asker temsilcileri sovyetinin baskıları altında, Türkistan komitesi görevini yapamaz hale gelmişti. Artık Türkistan'da işçi ve asker temsilcileri sovyetinin il ve ilçelerdeki teşkilat üyelerinin keyfi yönetimlerine dur diyecek hiçbir merci yoktu. Sovyetin silahlı üyelerinin evlerde keyfi arama yapma ve tutuklamaları arttı. Evlerdeki değerli eşyalara sebepsiz el koyma olayları sıklaştı. Petersburg'dan Türkistan'a yollanan tahıl sadece Ruslar arasında paylaştırılıyordu. Böylece yerli ahali yiyecek sıkıntısı çekiyordu. Bütün bunlar, Türkistan komitesinin işçi ve asker temsilcileri sovyeti karşısında zayıf kalmasından ileri geliyordu.38

İşçi ve asker temsilcileri sovyetinin kural tanımayan hareketlerine ve kendisine yapılan baskılara son vermek isteyen Şçepkin durumu Geçici Hükûmet'e bildirerek, Petersburg işçi ve asker temsilcileri sovyeti vasıtasıyla Taşkent sovyetine çeki düzen verilmesini istedi. Bu isteğine bir cevap alamayan Şçepkin Geçici Hükûmet'in Türkistan'daki otoritesinin yetersiz olduğuna kanaat getirdi.39

Şçepkin, 1 Haziran'da komite başkanlığından istifa etti. Onunla birlikte komite üyelerinden Preobrajensky, Devletşin ve Sadri Maksudi de istifa ederek Petersburg'a döndü.40 Böylece Taşkent'te dokuz üyeli komiteden sadece iki kişi kalmış bulunuyordu: Lipovsky ve Yelpatevsky. İşçi ve asker

temsilcileri sovyetinin bunları kısa zamanda tamamen etkisi altına alması zor olmadı.41

Haziran ayında işçi ve asker temsilcileri sovyetinin daha da güçlenmesine ve Milli Merkez'in zayıflamasına yol açan ikinci gelişme Şura-i İslamiye teşkilatının parçalanmasıyla yaşandı. Şura-i İslamiye teşkilatlarında içten içe yaşanan kadimci-ceditçi çekişmesi, haziran ayı ortalarında kadimcilerin Şura-i Ulema42 adıyla bir teşkilat kurmalarıyla neticelendi. Şir Ali Lapin başkanlığında kurulan yeni teşkilatta kadimci din adamları yer aldı. Şura-i Ulema kendi görüş ve faaliyetlerini duyurmak için Al-İzah adlı bir dergi yayımladı.43

Müslümanların Şura-i İslamiye ve Şura-i Ulema olarak ikiye bölünmesi yaklaşık çeyrek asırdır Türkistan'da süregelen kadimci-ceditçi çekişmesinin siyasi alandaki tezahürüydü. Türkistan'da XIX. yüzyıl sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlayan ceditçilik yani modernleşme akımı çağın ilmi ve teknolojik gelişmelerine uygun bir eğitim vermek suretiyle Müslüman toplumunu geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlıyordu. XX. asrın başlarında İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit okullarının Buhara ve Semerkant'ta açılmasından sonra, bu akımın taraftarları çoğalmaya başladı. Muhafazakar Müslümanlar ise cedit hareketinin toplum hayatında getireceği değişiklikleri, aile hayatı ile İslam medeniyeti için bir tehlike olarak görüyorlardı.

Cedit hareketini tehlikeli bulanlar yalnız kadimciler değildi. Çarlık yönetiminin Türkistan'daki yerel idarecileri de cedit hareketini halkı siyaseten bilinçlendirdiği için rejim açısından tehlikeli bulmaktaydı. Bu yüzden yerel Rus idareciler, Panislamist düşünceleri yaymakla suçladığı ceditçilere karşı, muhafazakar din adamları ile din okullarına destek vermeyi rejimin çıkarlarına uygun buluyordu. Bu destek sayesinde Şubat

ihtilali öncesinde kadimciler Türkistan’da halkın çoğunluğunun desteğine sahip oldular44

Rus monarşistleri ile Kadetlerin yardım ettiği Şura-i Ulemanın kurucuları gerçekte hiçbir siyasi görüş ve programa sahip olmayan kimselerdi. Bunların siyasi hareketlerinin temelini ceditçi aydınların siyasal alandaki başarılarının önüne geçmek oluşturdu. Çünkü kadimciler Şubat ihtilalinin özgürlük ortamında ceditçilerin güçlenmesinden endişe ediyorlardı. Bu sebeple ceditçilerin en küçük kusurlarını olduğundan fazla büyüterek halka bir din düşmanlığı gibi göstermekteydiler.45

Şura-i İslamiye ile Şura-i Ulema çekişmesinin Rusların işine yaradığını fark eden bazı aydınlar, iki teşkilatın arasını bulmak için çaba sarf etti. Türkistan kurultaylarının birinde bunun için Türkistan’ın her bölgesinden gelen vekillerin üye olduğu özel bir heyet teşkil edildi. Heyet iki teşkilatı uzlaştırmak için gayret gösterdi. Fakat, Şura-i Ulema kanadından olumlu hiçbir tepki alınamadı.46

Ağustos başlarında yapılan Taşkent Belediyesi seçimlerinde, Şura-i Ulema ile Şura-i İslamiye arasındaki siyasal rekabet doruk noktasına ulaştı. Siyasi basiretsizliklerine rağmen halkın çoğunluğunun desteğine sahip olması sebebiyle Şura-i Ulema seçimlerde büyük bir başarı kazandı. Seçimlerde, Şura-i Ulema 112 temsilciliğin 62’sini kazanırken, Şura-i İslamiye 11, Sosyal Demokratlar 5, Es-Erler 24 temsilcilik kazandı.47

Ancak bu başarı Şura-i Ulemaya itibar kazandırmadı. Çünkü, Şura-i Ulemanın desteğiyle belediye başkanlığını kazanan Markov isimli bir Rus monarşistti Bu durum, işçi ve asker temsilcileri sovyetinin Müslümanları Geçici Hükûmet’e şikayet ederek Rus monarşistlerini desteklemekle suçlamasına yol açtı. Bu durum Hükûmet’te bir monarşiste belediye seçimlerini kazandıran çoğunluğa devrim işlerini teslim etme konusunda bir güvensizliğin doğmasına sebep oldu.48

Ağustos ayının sonunda Petersburg'ta yaşanan bir darbe girişimi, Taşkent'teki siyasi dengelerin Bolşevikler lehine değişmesine yol açan gelişmeler zincirini başlattı. Petersburg'da Rus orduları başkomutanı Lavr Kornilov, Geçici Hükûmet Başkanı Kerensky'ye karşı bir darbe girişiminde bulundu. Kerensky'nin, bu girişimi sosyalist güçlerin desteğiyle önlemesi, sovyet teşkilatlarının Petersburg'da güçlenmesine yol açtı. İşçi ve asker temsilcileri sovyeti eylül ayından itibaren Petersburg'ta egemen konuma yükseliyordu.

Bunun yansıması Taşkent'te hemen hissedildi. 28 Ağustos'ta Taşkent'te Rus sosyal demokratları ile Bolşevikler iktidarın sovyetlere devredilmesi talebi ile ortaya çıktılar. Fakat bu talep Taşkent'teki yerel teşkilatlar tarafından protesto edildi.49 Bolşeviklerin iktidar talebine bir sert yanıt da Türkistan Müslümanlarının II. Kongresi'nden geldi. Şura-i İslamiye tarafından 7-11 Eylül tarihlerinde düzenlenen kongrede, Bolşeviklerin iktidar sovyetlere teklifi kesin bir dille reddedildi. Kongre bildirisinde, yönetimin ülkenin bütün güçlerinin ortak idaresi altında olması gerektiği vurgulandı.

Türkistan Müslümanlarının bu önerisi Taşkent işçi ve asker temsilcileri sovyeti tarafından da desteklendi ve Türkistan'ın bütün demokratik kuruluşlarının temsilcilerinin katılımıyla bir koalisyon Hükûmet'i oluşturma çalışmalarına başlandı.50

Ancak bu süreç, 12 Eyül'den itibaren gelişen olaylar sebebiyle başlamadan bitti. 12 Eylül'de sol radikal sosyal demokratlar ve onlara yakınlığı olan Çernayski, Parfilov, Vanşteyn ve Domazatsky önderliğindeki Es-Erler bir ihtilal komitesi kurdular. Komite, 13 Eylül'de Türkistan komitesini tanımadığını ilan etti. Böylece Bolşevik olmayan ilk sovyet Hükûmet'i kurulmuş oldu.51 Bu adeta Ekim'de Petersburg'da meydana gelecek olan Bolşevik ihtilalinin bir prototipi idi.

Taşkent'teki darbe kısa zamanda Türkistan'ın diğer şehirlerindeki yerel sovyetlerden destek buldu. Yerel sovyetler Taşkent'teki yeni yönetimi tanıdıklarını ve bir Türkistan sovyet komitesinin tesisi için Taşkent'e yardımcı kuvvetler göndereceklerini bildirdiler. Bütün Türkistan yerel işçi ve asker temsilcileri sovyetleri içinde, sadece Fergana işçi ve asker temsilcileri sovyeti Geçici Hükûmet yanlısı olarak kaldı.[52]

Fakat, Taşkent'teki yerel Hükûmet darbesi uzun sürmedi. Petersburg Geçici Hükûmet Başkanı Kerensky'nin Taşkent'teki ayaklanmayı durdurma konusundaki kararlı tutumu darbecileri geri adım atmaya mecbur etti. Kazan bölgesi Rus ordusu komutanı General P. A. Koroviçenko'nun[53] Kerensky tarafından Türkistan Genel Komiserliği'ne atandığı ve yeteri kadar kuvvetle Taşkent'e doğru yola çıktığı haberinin ulaşmasıyla, Taşkent isyancıları çark etti.[54]

Koroviçenko, 24 Eylül'de Taşkent'e gelerek görevine başladı.[55] Onun başkanlığında yapılan Türkistan komitesinin ilk oturumu Milli Merkez'in lehine bir atmosferde geçti. General'in biri askeri işlerden sorumlu bir subay, ikincisi sivil işlerden sorumlu Graf Dorrer isimli bir sivil olmak üzere iki yardımcısı, Lipovsky, Şenderikov[56] İvanov ve Çokay'ın katılımıyla[57] gerçekleşen toplantıda, komiteye yeni üye olarak Ubeydullah Hoca ile İslam Şahahmetoğlu'nun alınmasının Geçici Hükûmet'e tavsiye edilmesi kararlaştırıldı.

Ekim ayının sonlarına doğru, Petersburg'da olduğu gibi Taşkent'te de Bolşevikler ile Es-Erler iyice güçlenmiş bulunuyorlardı. Her tarafta onların Türkistan komitesini devirerek yönetimi ellerine alacakları söylentisi yayıldı. Genel Komiser General Koroviçenko'nun emirlerine itaatsizlik arttı. 23 Ekim gecesi Taşkent Hürriyet Yurdu binasında işçi ve asker temsilcileri sovyeti üyeleri toplanarak Hükûmet'i devirme planlarını açıkça görüştüler. Ardında hiçbir silahlı kuvveti bulunmayan komitenin bu

toplantıyı dağıtmaya gücü yetmedi. Bolşevik ve Es-Erlerin yöneticilerini tutuklama çabaları da başarısız kaldı.

Taşkent'teki Bolşevik ve Es-Erlerin Hükûmet'i ele geçirme faaliyeti, 25 Ekim günü Petersburg'da Bolşeviklerin Geçici Hükûmet'i devirip iktidarı ele almasından sonra, akşama doğru başladı.58 Kozak kuvvetleri silahsızlandırıldı. Garnizonda isyan çıktı. Geçici Hükûmet yanlısı olanlar azınlıktaki küçük bir gruptu: Harbiye öğrencileri, Kadet mensupları ve bazı müstakil birlikler.59

Taşkent'te dört gün boyunca savaş oldu. General Koroviçenko ve Türkistan komitesinin bazı üyeleri Toprak Kurgan'a sığındı. Komite adına isyancılar ile müzakere edilmesi görevi Çokay ile Dorrer'e verildi. Bu amaçla Bolşeviklerin karargahına giden ikili burada bir sonuç alamadıkları gibi ölüm tehlikesinden zor kurtuldular. İsyancılarla ikinci defa Taşkent belediye binasında bir görüşme yaptılarsa da, bundan da bir netice çıkmadı.60

Bunun üzerine General Koroviçenko, Taşkent ve çevresindeki halkı isyancılara karşı silahlandırdı. Ancak bu geç kalınmış bir tedbirdi. İyice güçlenen isyancıları durdurmak mümkün olmadı. 29 Ekim'de bütün Taşkent isyancıların kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Şehirde yoğun tutuklama ve öldürme olayları başladı.61 1 Kasım 1917'de Kolesov, Tobolin ve Uspensky idaresindeki ihtilal komitesi Türkistan'da idarenin kendilerinde olduğunu ilan etti.62

Taşkent'te Bolşevikler ile Hükûmet komitesi taraftarları arasında cereyan eden silahlı mücadeleye, Türkistanlılar müdahale etmedi.63 Çünkü, onların birçoğu bu mücadeleyi Ruslar arasındaki bir iç çekişme olarak görüyordu.64 Onlar, Geçici Hükûmet komitesi ile Bolşevikler arasındaki iktidar mücadelesinin Türkistan'ın dolayısıyla kendilerinin kaderlerine etki edecek bir sonuç doğuracağının farkında değildi.

Nitekim Türkistan ve Petersburg'da sovyet iktidarının tesis edilmesinden sonra, Milli Merkez üyeleri Taşkent'ten ayrılarak Hokand'a gitmek zorunda kaldı.65 Milli Merkez'in Hokand'daki ilk çalışmaları, Bolşevik ihtilalinden sonra Türkistan'daki siyasi durumu değerlendirerek yeni politikaların belirlenmesi üzerinde yoğunlaştı. Bolşevik iktidarının 2 Kasım'da yayımladığı bir bildiri, Türkistan'da milli muhtariyet kurma ümidinin henüz yok olmadığını gösteriyordu.66 Hokand'da toplanan Türkistan aydınlarında, muhtariyete Bolşevik yönetiminin engel olmayacağı kanaati oluştu. Bu sebeple, Türkistan'da Kurucu Meclis seçimlerine ciddi bir şekilde hazırlanma kararı alındı.

8 Ağustosta Geçici Hükûmet aldığı bir kararla, Rusya genelinde Kurucu Meclis seçimlerinin takvimini 12 Kasım olarak belirlemişti. Kurucu Meclis çalışmalarına sahip çıkan Bolşevikler, seçimlerin tarihini değiştirmedi. Geçici Hükûmet'in seçim nizamnamesine göre, Kurucu Meclis seçimleri için Türkistan beş bölgeye ayrıldı. Bu bölgelerden toplam 32 milletvekili seçilecekti.67 Geçici Hükûmet'in seçim nizamnamesi, Kurucu Mecliste Türkistan için 32 milletvekili belirlemişti. Ancak, Rusların Yedisu bölgesinin dışında, Türkistan'ın hiçbir yerinde milletvekili çıkarma şansı yoktu. Bu yüzden Rus teşkilatları bütün Türkistan'ı Rus ahalisi için tek seçim bölgesine çevirme teklifini ortaya attılar. Milli Merkez'in itirazıyla bu teklif kabul edilmedi. Buna rağmen Milli Merkez, Kurucu Meclis'te Ruslardan da milletvekillerinin bulunmasını arzuluyordu. Bu sebeple seçim listelerine bazı Rus milletvekili adaylarının da isimlerini eklenmesi kararlaştırıldı. Böylece bir Rus köylü temsilcisi Sirderya'dan ve Es-Er Partisi'nden Çaykin Fergana'dan olmak küzere iki Rus Milli Merkez listesinden milletvekili adayı olarak seçimlere iştirak etti.68

Türkistan'da seçimler, Bolşevik İhtilali'nin getirdiği anarşi ortamında sadece iki bölgede, Yedisu ve Fergana'da yapılabildi. Her seçim bölgesinde

Türkistan halkı tarafından iki liste çıkardı. Bunların biri Şura-i İslamiye'nin ve diğeri de Şura-i Ulemanın listesiydi. Seçimler Şura-i İslamiye'nin üstünlüğü ile neticelendi.69

Halkın çoğunluğunu devamlı arkasından sürükleyen kadimcilerin teşkilatı Şura-i Ulema'nın Kurucu Meclis seçimlerinde Şura-i İslamiye karşısında hezimete uğramasını yorumlayan Togan, halkın devlet yönetimi gibi ciddi konularda, dünyadaki ilmi ve fenni gelişmelerden haberdar aydınları tercih eden sağduyusuna dikkati çeker.70

Kurucu Meclis seçimlerinden sonra, Milli Merkez Türkistan'ın Muhtariyeti ile ilgili çalışmalar üzerinde yoğunlaştı. Bunun için Türkistan Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayı'nın toplanması kararlaştırıldı.71 Milli Merkez'in, Türkistan Muhtariyeti stratejisinin belkemiğini Ruslar ile Müslümanları karşı karşıya getirmemek oluşturdu. Bunun için Rusların demokrat kesiminin desteği alınarak Türkistan Muhtariyeti'nin sadece Müslümanları kapsayan etnik ve dini bir muhtariyet değil, Rus azınlıkları da içine alan genel bir muhtariyet olması amaçlandı. Fakat Milli Merkez Türkistan Muhtariyeti için Müslümanlarla birlikte siyasi çalışmalar yapacak yeterli sayıda Rus unsuru bulmakta zorlandı. Nalivkin gibi bazı demokrat Rusların dışında, Taşkent'teki bütün Rus grupları Müslümanların idarî mekânizmalarda olduğu bir Türkistan Muhtariyeti'ni istemiyorlardı. Onlara göre, Müslümanlar Ruslarla eşit siyasi haklara sahip olamazdı.72 Fergana bölgesinde ise işçi ve asker temsilcileri sovyetinin önemli isimlerinden Vadim Çaykin ile Buhara Yahudilerinden Salomon Herzfeld Türkistan Muhtariyeti'ne destek verenler arasındaydı.73

Milli Merkez'in taraftar kazanmadaki en önemli başarılarından biri Şura-i Ulema ile uzlaşma oldu. Şura-i Ulema başkanı Şir Ali Lapin ile yapılan görüşmeler sonucunda, Türkistan Muhtariyeti konusunda Milli

Merkez ile birlikte çalışmayı kabul etti. Buna karşılık Şir Ali Lapin'e kurulacak Muhtariyette önemli bir görev verilmesi kararlaştırıldı.74

Türkistan Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayı 26 Kasım 1917'de Hokand şehrinde Han sarayında Çokay'ın konuşmasıyla açıldı.75 Bolşeviklerin kurultayın yapılmaması için yaptığı bütün engellemeler boşa gitmişti. Neticede Bolşevikler de Komiser Poltaratski'yi temsilci olarak kurultaya göndermek zorunda kaldılar. Kurultayda Taşkent'teki Sovyet halk komitesi adına bir konuşma da yapan Poltaratski, Türkistan Muhtariyeti'ni istediklerini açıkladı. Ancak, onun konuşması kurultaya katılanlara inandırıcı gelmedi. Çokay Poltaratski'nin sözlerini samimi bulmamakla birlikte, onun kurultaya katılması ve kurultay çalışmalarını kutlayan bir konuşma yapmasının siyasi açıdan önemine işaret eder. Bu durum, ona göre, Türkistan'da Sovyet Hükûmet'inin milli temelinin yokluğunun açık seçik bir göstergesiydi.76

Kurultaya katılım yüksek oldu. 203 delegenin katıldığı kurultayda Fergana bölgesi 150 delege ile çoğunluğu teşkil ediyordu. Semerkant bölgesinden 21, Sirderya'dan 22, Buhara'dan 4, Hazarötesi'den 1 delege gelmişti.77 Üç gün devam eden kurultay çalışmaları sırasında katılımcıların sayısı 250'ye kadar çıkacaktı.78

Kurultaya katılan delegeler arasında şehir duması temsilcileri, Tatar temsilcileri, Türkistan Yahudi teşkilati Paoley Sion'dan temsilciler gibi yerli Müslümanların dışında da temsilciler vardı. Ulug Türkistan gazetesi 8 Aralık 1917'de çıkan sayısında kurultay ile ilgili değerlendirmesinde, kurultayın, katılımcıların çeşitliliğinden dolayı, Müslüman kurultayı olarak değil, Türkistan halkları kurultayı olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını belirtir.79 Türkistan Müslüman işçileri, köylüleri ve askerleri temsilcileri sovyetinin organı "İşçi Dünyası" dergisi ise, kurultaya Türkistan'ın her kesiminden temsilciler katıldığı için Türkistan'ın 10

milyon Müslüman ahalisinin menfaatlerini gözeten kararları alma hakkına sahip olduğunu ifade eder.80

Üç gün süren kurultay süresince katılımcılar, Türkistan bölgesinin gelecekteki siyasi yapısının nasıl olması gerektiği konusundaki görüşlerini ortaya koydular. Bunun neticesinde 27 Kasım gece geç saatlerde Türkistan Muhtariyeti'nin81 ilanına karar alındı.82 Kararda "Yaşasın Türkistan Muhtariyeti! Türkistan Müslümanları IV. Olağanüstü Kurultayı Türkistan bölgesinde yaşayan halkların isteği üzerine, Rusya Devrimi tarafından belirlenen esaslara binaen federasyon temelinde kurulan Rusya Cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde Türkistan'ın toprak Muhtariyeti'ni ilan eder" deniyordu.83 Kurultay bununla birlikte Türkistan'da yaşayan azınlık halkların hukuklarını her cihetten koruyacağını da beyan etti.84

28 Kasım'da yeni teşkil edilen devlet "Türkistan Muhtariyeti" olarak adlandırıldı. Kurultayda ayrıca devletin anayasası ile icra organlarını belirleyecek olan Türkistan Kurucu Meclisi toplanana kadar ülkeyi yönetecek iki organ seçildi: Türkistan Geçici Sovyeti ve Türkistan Halk Meclisi. Türkistan Geçici Sovyeti'nin üye sayısı Rusya Kurucu Meclisi'nde Türkistan için belirlenen milletvekili sayısıyla aynı olacak biçimde 32 olarak belirlendi.85 Bununla Türkistan Geçici Sovyeti üyelerinin, aynı zamanda Rusya Kurucu Meclisi'nde de görev yapmalarının öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

54 üyeli Türkistan halk meclisinde gayrimüslim temsilcilere 18 koltuk ayrıldı. Bununla, halk meclisinde bütün Türkistan nüfusu içinde sadece %7'lik oranı temsil eden gayrimüslimlere %33'lik bir temsil hakkı verilmiş oluyordu.86 Böylece Türkistan Muhtariyeti'nin kurucuları, ülkede azınlıkların haklarını koruyacağı hususundaki kararlarında samimi olduklarını gösteriyorlardı. Türkistan halk meclisi, Türkistan kurucu meclisi seçilene kadar Geçici parlamento vazifesi de görecekti.87

Türkistan Halk Meclisi’nde gayri müslimlere verilen %33’lik temsil oranı, Türkistan Kurucu Meclisi’nde de aynen muhafaza edildi. 234 milletvekilinden oluşturulması kararlaştırılan Türkistan Kurucu Meclisi için Müslüman ve Müslüman olmayan halklar için ayrı seçim bölgeleri tesis edilmesi uygun görüldü.88

Kurultay çalışmalarının sona ermesinden iki gün sonra toplanan Türkistan Geçici Sovyeti bir Hükûmet oluşturdu.89 Türkistan Geçici Sovyeti’nin kendi üyeleri arasından seçtiği ve 12 üyeli olması planlanan Hükûmet’in bakanları şu kişilerden oluştu:

1. Muhammedcan Tınışbayev, Başbakan ve İçişleri Bakanı.
2. İslam Sultan Şahahmedov, Başbakan Yardımcısı
3. Mustafa Çokay, Dışişleri Bakanı
4. Ubeydullah Hocayev, Savunma Bakanı
5. Yurali Agayev, Yeraltı ve Yerüstü Zenginlikleri Bakanı
6. Abidcan Mahmud, İaşe Bakanı
7. Abdurrahman Orazayev, İçişleri Bakanı Yardımcısı
8. Solomon Abramoviç Herzfeld, Maliye bakanı90

8 Aralık 1917 tarihli Ulug Türkistan gazetesinde belirtildiğine göre, Hükûmet’te 4 bakanlık gayrimüslim temsilcilerden aday gösterilmesi ihtimaline karşı boş bırakıldı.91

26-28 Kasım tarihleri arasında üç gün devam eden Türkistan Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayının en önemli kararı, hiç şüphesiz Türkistan Muhtariyeti’nin ilanıdır. Bu karar, Türkistan halkı arasında büyük coşku ve sevinçle karşılandı. 1 Aralık’ta Namangan’da 10 bin kişi muhtariyete destek yürüşü yaptı. Yürüyüşte “Yaşasın Türkistan Muhtariyeti ve Hükûmet’i” yazılı afişler taşındı.92 Buna benzer gösteri ve mitingler hafta içinde Türkistan’ın başka vilayetlerinde de devam etti. Bu konuda en görkemli toplantı ise 6 Aralıkta Taşkent’te yapıldı. Cuma

Camisi’nin içinde ve dışında 60 bin kişi toplandı. Toplantıyı Said Gani Mahdum, Münevver Kari ve Şir Ali Lapin idare etti. Toplantıda halk Türkistan Muhtariyeti’ni desteklediklerini bildirdiler ve bundan böyle Türkistan Muhtariyeti Geçici Hükûmet’inden başka hiç bir Hükûmet’i tanımayacakları konusunda karar aldılar.93

Bu olumlu atmosfer içinde çalışmalarına başlayan Türkistan Geçici Hükûmet’inin ilk olarak silahlı kuvvetler kurulması, mali işlerin düzene konması, devlet kurumlarının teşkil edilmesi ve vergi sisteminin düzenlenmesi gibi bir devletin hayati unsurlarını gerçekleştirmeyi hedefleyen kendi programını belirledi.94 Hükûmet, Türkistan kurucu meclisi seçimlerinin 20 Mart 1918’de yapılmasını karara bağladı. Türkistan Müslümanlarının IV. olağanüstü kurultayı tarafından Hükûmet’e havale edilen Kazak lideri Ataman Dutov’un güney-doğu ittifakı teklifi Dışişleri Bakanı Çokay’ın önerisiyle reddedildi.95

Türkistan Geçici Hükûmet’i milli ordu kurma meselesinde birçok zorlukla karşılaştı. En önemli eksiklik Çarlık döneminde Türkistanlılar arasında hiçbir subayın yetiştirilmemesi idi. Bu yüzden Hükûmet’in emrinde askerliği iyi bilen yetişmiş bir kimse yoktu. Hokand’da bulunan ve Hükûmet’i destekleyen genç ve tecrübesiz subaylarla işe başlamak zorundaydılar. İki Tatar, iki Leh ve bir emekli Leh asker ile ordunun nüvesi oluşturuldu.96

Bu şekilde kurulan Türkistan milli ordusunun gücü konusunda kaynaklarda çeşitli sayılar öne sürülmektedir. Bazı araştırmacılar Türkistan milli ordusunda görev yapan asker sayısının 60 kişiyi aşmadığını ileri sürerken Ulug Türkistan gazetesi bu sayının 2000 civarında olduğunu belirtir.97

Türkistan Geçici Hükûmet’inin gerçekleştirilmesine büyük önem verdiği konulardan biri de eski Çarlık devlet kurumlarının kontrol altına

alınmasıydı. Bunda kısmi başarı elde edildi. Özellikle Fergana bölgesindeki devlet kurumları Türkistan Geçici Hükûmet'ine tabi olmayı kabul etti. Taşkent'teki bazı devlet kurumları ile devlet bankası da Türkistan Geçici Hükûmet'ini tanıdı. Genelde Türkistan Muhtariyeti'ne taraftar olmayan bu kurumların böyle bir karara varmasında, onların Bolşevik karşıtlığı etkin rol oynadı.98 Çokay, Çarlık döneminin devlet kurumlarının Türkistan Geçici Hükûmet'ine tabi olmasına büyük önem atfeder. Ona göre, devlet kurumlarının daha kısa bir süre öncesine kadar yönetim kademesinde hiçbir hak ve hukuk vermek istemedikleri Türkistanlıların hakimiyetini tanımış olmalarını, onlardaki üstünlük kompleksinin törpülenmeye başladığının bir işareti olarak kabul edilebilir.99

Türkistan Geçici Hükûmet'i aralık ayı içinde yeni devletin yapılanması açısından çeşitli alanlarda önemli çalışmalar yaptı. Mali alanda düzenlemeler için yeni vergi kanunlarını belirlemek maksadıyla vergi müfettişleri toplantısını gerçekleştirdi. Mili Eğitim Bakanı Nasırhan Töre başkanlığında ilköğretim okullarının organizesi ve eğitim işlerini yoluna koymak amacı çerçevesinde kanunlar yapılmaya başlandı. İaşe Bakanı Abidcan Mahmut, Türkistan'da etkisini iyice hissettiren açlık sorununu hafifletmek maksadıyla gıda maddeleri satın alınması için Kafkasya'da çalışmalar yaptı. Aralık ayı sonunda toprak ve arazi işleri ile ilgili kanunlar da hazırlandı. Bu konuyla ilgili olarak Tarım Bakanı Hidayet Yurgul Agayev gerekli çalışmaları yürütüyordu.100

Türkistan Muhtariyeti konusunda ilk kanlı hadise 13 Aralık'ta Taşkent'te yaşandı. O günün mevlid-i şerif olması dolayısıyla Türkistan Muhtariyeti'ne paraca yardımda bulunmak amacıyla Şeyhantaur Camii'nde toplanan halkın provoke edilmesi, kan dökülmesine yol açtı. Olaylar öncesinde, Şeyhantaur Camii'nin önünde 200 bin kadar kişi Türkistan Muhtariyeti'ne destek için toplandı. Mitingde Müslümanlardan başka Rus,

Yahudi, Ermeni ve diğer grupların siyasi teşkilatların temsilcileri bulunuyordu. Münevver Kari'nin konuşmasıyla başlayan mitingte söz alan konuşmacılar, kendilerini halk komiserleri ilan eden Bolşeviklerin faaliyetlerinden şikayetçi oldular. Konuşmaların en heyecanlı anında kalabalık içinden bazı provokatörler, halkı yönlendirmeye başladılar. Halkı şehrin Bolşeviklerin kontrolündeki kısmında hapis bulunan Türkistan komitesi üyelerinden T. İ. Dorrer'i ve diğer mahkumları kurtarmaya ve şehrin hakimiyetini ele geçirmeye davet ettiler. Bu sözlere kapılan kalabalık gruplar halinde hapishanenin ve halk komiserleri sovyetinin bulunduğu şehrin eski kısmına101 doğru harekete geçti. Bolşevik kuvvetleri başlangıçta olaylara seyirci kaldı. Halk Dorrer ve diğer mahkumları hapisten çıkardılar. Bunun üzerine Bolşevik askerleri, mahkumları yakalamak üzere ateş açtı. Halktan 16 kişi öldü. Dorrer ve diğer mahkumlar da yakalanarak Bolşevikler tarafından öldürüldü.102

Bu olaylarla ilgili olarak Türkistan Geçici Hükûmet'i 15 Aralıkta yayımladığı bir bildiri ile olayın sorumlularını kınadı ve halkı sakin olmaya davet etti.103 Taşkent Bolşevik Hükûmet'i de bu kanlı olayları, Petersburg'a bildirerek bu konuda önlem alınmasını istedi. Sovyet Hükûmet' Başkanı F. Kolesov, Hokand'da burjuva sınıfı tarafından kurulan ve Türkistan proleterlerini tarafından tanınmayan Hükûmet'in Türkistan şehirlerinde muhtariyet ilanını kabul ettirmek için çalışmalar yaptığını ve bu çerçevede 13 Aralık günü Taşkent'te muhtariyet ilan ettiklerini ifade ederek bu konuda kendilerine talimat verilmesini istedi.104 Petersburg'un verdiği cevap Taşkent Sovyet Hükûmet'ini bu konuda istediği şekilde davranmakta serbest bırakıyordu. Petersburg Taşkent sovyetine bölgede yetkili olduğunu ve problemi kendilerinin halletmesi gerektiğini bildirdi.105 Böylece Petersburg, 20 Kasım'da kendisinin yayımladığı doğunun Müslüman işçi ve emekçilerinin kendi kendini idare etme hakkının olduğunu ifade eden

bildiriye aykırı düşüyordu. Petersburg Hükûmet'i halkın çoğunluğunun desteklediği Türkistan Geçici Hükûmet'inden yana değil, azınlık Bolşevik Hükûmet'inden yanaydı.

Bu arada Türkistan Geçici Hükûmet'ine güçlü bir destek daha geldi. 25 Aralık'ta Hokand'da çalışmalarına başlayan Müslüman işçi, asker ve köylü temsilcilerinin I. olağanüstü kongresi Geçici Hükûmet'i desteklediğini açıkladı. Türkistan'da hakimiyet ve yönetim şeklinin gündemin ana maddesini oluşturan kongreye 200 kadar temsilci katıldı.106 Türkistan Askeri Şura Başkanı Arif Klevbeev, Türkistan Geçici Halk Meclisi adına İslam Şahahmedoğlu ve Es-Er Miller, Kazan Müslümanları askeri Şura Temsilcisi İsmail Ubaydullin, Kafkas Müslümanları adına Piri Murselzade, Semerkant İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti adına Ponomarev ve Hokand Belediye Başkan Yardımcısı Abidcan Mahmudov'un birer konuşma yaptığı kongrede kasım ayında kurulan Türkistan Geçici Hükûmet'ini destekleme kararı alındı ve bu Hükûmet'te görev alacak temsilcilerin seçimi yapıldı.

Ayrıca Türkistan Geçici Hükûmet'ini desteklemesi için Petersburg Sovyet Hükûmet'ine çağrı yapılmasına karar verildi. Çünkü, V. I. Lenin'in Türkistan Muhtariyeti'ne destek vereceği ve hatta bu konuda Türkistanlılara yol göstereceği ümit ediliyordu.107 27 Aralık 1917'de kongre adına Lenin'e destek çağrısı yapan bir telgraf çekildi. Telgrafta, Türkistan'da Halk Komiserleri Sovyeti'nin ilan ettiği prensipler doğrultusunda muhtariyet ilan edildiği ve bu nedenle Muhtariyeti'n Türkistan şehirlerinde destek gördüğü belirtildikten sonra, Türkistan Müslüman işçi, asker ve köylü temsilcilerinin I. Olağanüstü Kongresinde kabul ettikleri karara binaen Lenin'den Rusya Demokratik Cumhuriyeti'nin başkanı sıfatıyla, Türkistan Geçici Hükûmet'ini desteklemesini istedikleri belirtildi. Ayrıca telgrafta Lenin'den Türkistan'daki disiplinsizlik ve iki

başlılığı ortadan kaldırmak için Taşkent Sovyet Hükûmet'inin hakimiyetine son verilerek sadece Türkistan Geçici Hükûmet'inin tanınması istendi.108

Telgrafa cevap bir hafta içinde Petersburg Sovyet Hükûmet'inin milletler işlerinden sorumlu komiseri J. Stalin tarafından verildi. 5 Ocak 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta Stalin şöyle diyordu: "Taşkent'teki Sovyet Hükûmet'ini ortadan kaldırmak için Petersburg'a müracaat etmeye lüzum yoktur. Eğer bu Hükûmet'i istemiyorsanız, onu güç kullanarak yok edebilirsiniz."109 Stalin bunları yazarken Türkistan Geçici Hükûmet'inin elinde Taşkent'teki Sovyet Hükûmet'ini yıkacak askeri gücü olmadığını biliyordu. Bu sebeple, Stalin'in telgrafı, Petersburg Sovyet Hükûmet'inin Türkistan Geçici Hükûmet'i ile Müslüman işçi, asker ve köylü sovyetine diplomatik dille ifade edilen bir savaş ilanından başka bir şey değildi.110

Ocak ayı başında, Türkistan Geçici Hükûmet'inde devlet masraflarına kaynak temini için devlet bankalarına el koyma kararı krize sebep oldu. Bu kriz Hükûmet' başkanı Tınışbayev'in görevden azledilmesiyle sonuçlandı. Çokay'a göre, Tınışbayev başkanlığındaki Hükûmet mali konularda çok yavaş ve tedirgin davrandı.111 Bakanlar kurulu ocak ayının ilk haftasındaki oturumunda Hokand'daki Rus devlet bankalarındaki paralara el konulması yolunda karar aldı. Ancak, Başbakan Tınışbayev'in bu kararı uygulamada tereddüt etmesi, Bolşeviklerin önce davranarak bankaların içini boşaltmasına yol açtı.112 Bolşevikler Hokand bankalarındaki 8 milyon ruble civarındaki paraya el koyarak Taşkent'e götürdüler.113 Böylece, Bolşevikler Türkistan Geçici Hükûmetinin Hokand devlet bankalarındaki paralara el koymasına fırsat vermediler. Bunun üzerine Bakanlar Kurulu 2 Ocak 1917'de Tınışbayev'i başbakanlık görevinden aldı. Onun yerine Müslümanların menfaatlerini kararlılıkla koruyacağı ümit edilen Çokay atandı.114

Çokay'ın başbakanlık görevine atanmasından sonra, Türkistan Geçici Hükûmeti daha aktif çalışmalar yapmaya başladı.115 Hükûmet maddi sıkıntıları aşabilmek için 30 milyon ruble değerinde devlet tahvili çıkardı. Hükûmet üyeleri bu tahvilleri halka satmak için Türkistan'ın çeşitli vilayet ve illerine gittiler.116 Türkistan Geçici Hükûmet'inin bu tahvillerine devlet bankasının Semerkant ve Fergana şubelerinden büyük talep oldu. Tahvillerin böylesine başarılı olması, Taşkent'teki Bolşevik temsilcilerini telaşlandırdı. Çünkü, Çokay'ın fikrine göre, bu durum Hokand Hükûmet'inin oyun olmadığını, aksine ciddi bir devlet teşkilatının doğmakta olduğunu gösterdi. Bu ise sadece Sovyet Hükûmet'ine değil, Türkistan'daki umumi Rus menfaatlerine zarar getirebilirdi.117 Ancak bu tahvillerin satılan kısmından elde edilen gelirler ve toplanan bağışlar Hükûmet'in mali sorunlarını çözmesine yeterli olmadı.118

Çokay'ın Hükûmet başkanlığı sırasında yaşanan önemli bir siyasi gelişme Kazak Alaş Orda Hükûmet'i ile birleşme yolunda ilk adımların atılması oldu. 5 Ocak 1918 tarihinde Türkistan şehrinde Hokand Muhtariyeti'ne bağlı Sirderya vilayeti Kazaklarının kongresi yapıldı. Alaş Orda Hükûmet' temsilcilerinin de katıldığı bu toplantıda Sirderya Kazaklarının Alaş Orda'ya şimdilik katılmaması ve Türkistan Muhtariyeti'nde kalması kararlaştırıldı. Ayrıca bu kongrede Alaş Orda ile Hokand Muhtariyeti arasında bir federasyon oluşturması ihtimali ilk defa resmi olarak ifade edildi.119 Oysa o zamana dek özellike Alaş Orda lideri Alihan Bökeyhanov, Türkistan halkı ile birlikte herhangi bir siyasi oluşuma girmeye kesin bir dille karşı çıkmaktaydı.

Türkistan bölgesinde kadimcilik ve dini fanatizmin kuvvetli olduğunu ve halkın muhafazakar dini liderlerin etkisinde bulunduğunu söyleyen Bökeyhanov, Alaş Orda ile Hokand'ın birleşmesini iki körün el ele tutuşarak bir yere gitmek istemesine benzetiyordu ve böylece hiçbir yere

varılamayacağını iddia ediyordu.120 Ancak, Hokand Hükûmet'inin devletleşme yolunda elde ettiği başarılar ve yönetimde kadimcilerden ziyade ceditçi aydınların etkili olması Bökeyhanov'un bu görüşlerini yumuşatıyordu.121 Ancak, Bolşeviklerin artan baskısı Alaş Orda ile Hokand Hükûmet'i arasında bu federasyon fikrinin bir daha ele alınmasına imkan vermedi.

Diğer taraftan Taşkent halk komiserleri sovyeti Aralık ayında meydana gelen olaylardan sonra, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde kendi hakimiyetini tesis etme çalışmalarını hızlandırdı. Bunun için Türkistan Geçici Hükûmet'inin etkisinin az olduğu bölge olan Hazarötesi vilayeti kontrol altına alındı ve Türkmen askeri birlikleri dağıtıldı.122

29 Ocak gecesi Türkistan Muhtariyeti'ni destekleyen kimliği belirsiz birtakım askerler Hokand Kalesini muhasara etti. Kalenin önünde nöbet tutan askerler tesirsiz hale getirilerek esir edildi. Ancak, kaleyi sabaha kadar kuşatan askerler Hokand Sovyetinin Başkanı E. A. Babuşkin'i ele geçiremedi.123 Sabahleyin muhtariyetçi askerlerin çekilmesinden sonra, Babuşkin işçileri toplayarak kendi başkanlığında bir devrimci komite (revkom) oluşturdu. Bundan sonra, kalede çıkarılan çan ve silah sesleriyle şehirdeki demir yolu işçileri kalede toplandı. Toplanan işçilere silah dağıtıldı.124 30 Ocak günü Hokand devrimci komitesi, Türkistan Geçici Hükûmet'ine bir ultimatom vererek, üç saat içinde tutuklanan askerlerin salıverilmesini ve kaleye saldırı düzenleyenlerin teslim edilmesini istedi. Ayrıca devrimci komite başkanı Babuşkin, Çokay ve Hokand Hükûmet'inin diğer üyelerinin tutuklanması için karar çıkardı.125

Bununla beraber devrimci komite Türkistan Geçici Hükûmet'ine taleplerini kabul ettirecek güce henüz sahip değildi. Bu sebeple Taşkent, Yeni Margilan (Skobelev), Andican ve Namangan şehirlerinden takviye kuvvetler istemişti. 30 Ocak günü akşamı Yeni Margilan'dan K. Osipov

kumandasında takviye kuvvetlerin gelmesiyle, Hokand devrimci komitesinin pozisyonu kuvvetlendi. Osipov'un yanında 140 asker, 4 top ve 4 makineli tüfek vardı.126 Devrimci komite Osipov'u şehirdeki sovyet güçlerinin başkumandanı tayin etti. Ertesi günü devrimci komite, Türkistan Geçici Hükûmet başkanına tekrar bir ultimatom gönderdi. Bu arada Osipov'un askerleri Hokand şehrinin Müslümanların yoğun olduğu eski kısmını top ateşine tutmaya başladı.127 Bir Bolşevik heyeti, Han sarayına gelerek Türkistan Hükûmet'i başkanı Çokay'a ultimatom şartlarını iletti:

1. Türkistan Geçici Hükûmet'i, Sovyet hakimiyetini tanıyacak,
2. Türkistan halkını Sovyet Hükûmet'ine itaat etmeye çağıran bir bildiri yayınlayacak.
3. Ahali silahsızlandırılacak ve bütün toplanan silahlar Bolşeviklere teslim edilecek.
4. Türkistan Geçici Hükûmet'inin milli ordusu derhal dağıtılacak.128

Bu şartları kabul etmeyen Çokay, Hükûmet adına Bolşeviklere şu cevabı verdi: "Güç sizin tarafınızda. Bizde ise kendi milli hakkımızı tanımaktan başka bir güç şimdilik yok. Bununla birlikte sizin hakimiyetinizi, Türkistan'da Sovyet hakimiyetini tanımayı reddediyoruz."129

Çokay ve Türkistan Geçici Hükûmet'inin üyeleri, kendilerinden kuvvetçe üstün Bolşeviklere boyun eğmek istemeyişlerinin temelinde, onların hakimiyetinin kalıcı olmayacağı doğrultusundaki inançlarından kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden, Bolşevik hakimiyetini kabul ettikleri takdirde hem Bolşeviklere karşı Türkistan'da yürütülecek mücadeleye katılma hakkından mahrum olacaklarını ve hem de Türkistan'ı layıkıyla temsil edip edemediklerinin sorgulanacağından endişe ediyorlardı.130 Bolşevik temsilcileri, ültimatom üzerinde tekrar düşünmeleri için 3 saat mühlet vererek ayrıldılar.131

Fakat Bolşevikler mühletin dolmasını beklemediler. 20 dakika sonra Hokand Hükûmet'ine karşı saldırıyı başlattılar. Bu, Bolşevik ültimatomundaki şartları müzakere etmekte olan Hükûmet başkanı Çokay ve kabinenin diğer üyeleri için beklenmedik bir hadise oldu. Bolşeviklerin silahlı saldırılarının başlaması üzerine Hokand Hükûmet'i üyeleri Hükûmet binasını terk etmek zorunda kaldılar. Çokay, bundan sonra bir daha Hükûmet üyelerinin bir araya gelemediğini belirtir.132

Hükûmet'in dağılmasından sonra Hokand şehrinin müdafaasını üstlenen milli güçler, Korbaşı Küçük Ergeş'in komutası altında toplandı.133 Ancak, silahça üstün ve eğitimli orduya sahip Bolşevik kuvvetleri karşısında Ergeş'in komutasındaki düzensiz ve genellikle ellerinde balta, sopa ve kürek gibi aletlerden başka silah olmayan halk milisleri fazla tutunamadı. Müslüman kuvvetler 22 Şubat'ta Bolşeviklere teslim olduğunda, Hokand şehri korkunç bir manzara arz ediyordu. Harabeye dönen şehrin büyük bir kısmı yanıyordu. Şehrin en az üçte biri oturulamayacak bir haldeydi. Şehir sakinlerinden on bin kişi öldürüldü. Şehir Bolşevik kuvvetlerince yağma ve talana maruz kaldı.134 Böylece Hokand Muhtariyeti Bolşevik kuvvetlerin acımasızca giriştikleri saldırılar sonucunda sona erdi.

Ancak, Türkistan halkının Bolşeviklere karşı mücadelesi bununla bitmedi ve dağlara çıkan bazı silahlı güçler yeni bir mücadele başlattı. "Basmacı Hareketi" olarak nitelendirilen bu hareket belli bir süre devam etti.

Hokand Muhtariyeti, iki ay gibi kısa bir müddet yaşamasına rağmen Türkistan'ın siyasi tarihinde bıraktığı izler derin ve büyük oldu. Rusya'da Çarlık yönetiminin yıkılmasından sonra ortaya çıkan siyasi özgürlük ortamında, Hokand Muhtariyeti'nin devletleşme yolunda attığı ciddi adımlar, Türkistan halkının kendi kendini idare edemeyeceği yolundaki görüşlerin temelsiz olduğunu ispatladı. Uygun zemin ve şartlar

oluştuğunda, Rusya'nın Türk halklarının milli yönetimlerini oluşturabilecek siyasi teşkilatlarını kurup yönetecek kadrolarını bağrından çıkarabileceğini somut bir biçimde ortaya koyan Hokand Muhtariyeti Geçici Parlamentosu ve Geçici Hükûmet'i ile Rusya Türklerinin tarihinde özel bir yere sahiptir. Ayrıca, Bolşevik iktidarının bütün Rusya çapında tesis ettiği Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında çökmesinden sonra, bölgede bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Özbekistan Cumhuriyeti, Hokand Muhtariyeti'nin doğal bir tarihi uzantısı olarak telakki edilebilir.

1 Araştırmacılar tarafından sonradan Hokand Muhtariyeti adı verilen bu siyasi oluşum kendini Türkistan Muhtariyeti olarak adlandırmıştır.

2 Özbekistan'da son birkaç yılda bu konuda yapılan araştırmalardan bazıları şunlardır: Saidakbar A'zamhocayev, Türkiston Muhtariyeti, Taşkent 2000; Turkestan v Nachale XX Veka: K Istorii İstokov Natsional'noy Nezavisimosti, Taşkent, 2000; Nadira Abdurahimova - Govkhar Şad Rustamova, Kolonal'naya sistema vlasti v Turkestane vo Vtoroy polovine XIX - I Çetverti XX v. v., Taşkent 1999; Cadidçilik: Islokhot, Yangilaniş, Mustakillik ve Tarakiyat Uçun Kuraş, Taşkent 1999.

3 Rus çarı II. Aleksandr tarafından 11 Haziran 1867 tarihinde kurulan ve merkezden atanan askeri valiler tarafından idare edilen Türkistan genel valiliği bugünkü Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ile Kazakistan'ın güney ve doğu bölümlerini kapsayan Sirderya, Fergana, Semerkant, Yedisu ve Hazarötesi vilayetlerinden (oblast) oluşuyordu. Ayrıca Buhara Hanlığı ile Hive Hanlığı da, içişlerinde serbest olmakla birlikte, dışişlerinde Türkistan genel valisine bağlıydı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Richard A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917, Berkeley and Los Angeles 1960, s. 46-64.

4 Mustafa Çokay, 1917 Yılı Hatıra Parçaları, Ankara 1988, s. 10; Baymirza Hayit, Türkistan Rusya ile Çin Arasında, İstanbul 1975, s. 213.

5 Çokay, a.g.e., s. 13.

6 Qazaq, Almatı 1998, s. 366-68; Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'e kadar, Ankara 1987, s. 433-434.

7 Zeki Velidî Togan, Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul, 1969, s. 140; Qazaq, s. 367. Çocukluk yılları Taşkent'te geçen Kerensky'nin Taşkent hatıraları için bkz. Alexander Kerensky, The Kerensky Memoirs Russia and History's Turning Point, London 1966, s. 10-19.

8 Georgiy Safarov, Kolonal'naya Revolutsiya (Opıt Turkestana), (I. baskı, Taşkent 1922) Almatı 1993, s. 23.

9 Saidakbar A'zamhocayev, Türkiston Mukhtoriyati, Taşkent 2000, s. 33; Turkestan v Nachale XX Veka: K İstorii Istokov Natsional'noi Nezavisimosti, Taşkent 2000, s. 20. (Bundan sonra Turkestan olarak gösterilecektir.).

10 Turkestan, s. 22; A'zamhocayev, s. 36.

11 Aynı yer.

12 A.g.e., s. 40.

13 A.g.e., s. 41, 43.

14 Çokay, s. 22.

15 Çokay, s. 30, 32-33; Hayit, s. 215. Alexander G. Park, Bolshevism in Turkestan 1917-1927, New York 1957, s. 9-10. Kazak Alaş hareketinin lideri Alikhan Bökeyhanov Türkistan Komitesinin kurulmasını Türkistan'ın Muhtariyeti için önemli bir adım telakki eder. Ona göre bu, İngiliz kolonilerinde olduğu gibi kendi içinde parlamentosu olan özerk yönetime geçişin başlangıcıdır. Bökeyhanov, Kurucu Meclisin Türkistan'a özerk yönetim hakkını vereceği ümidini taşıyordu. Qazaq, s. 378.

16 Turkestan, s. 28-29; A’zamhocayev, s. 42-43; Abdurahimova, s. 93; Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union Communism and Nationalism 1917-1923, New York 1980, s. 89. Bökeyhanov, Türkistan Komitesine atanması bir formaliteden ibaretti. Türkistan Komitesinde hiçbir zaman görev yapamadı. Çünkü Bökeyhanov, Geçici Hükümet tarafından 20 Mart tarihinde Torgay vilayeti valisi (komiser) atanmış bulunduğundan Türkistan’a hiçbir zaman gidemedi. Çokay, 1917, s. 30; Hayit, s. 216.

17 Qazaq, s. 378; A’zamhocayev, s. 42.

18 A’zamhocayev, s. 43.

19 A.g.e., s. 44; Togan, s. 152.

20 Çokay, s. 22.

21 A’zamhocayev, s. 62.

22 Hayit, s. 226.

23 Çokay, aynı yer.

24 A.g.e., s. 23; A’zamhocayev, s. 64; Togan, s. 150.

25 Çokay, s. 24.

26 Togan, s. 154.

27 A’zamhocayev, s. 67.

28 Aynı yer.

29 Aynı yer.

30 Aynı yer; Togan, s. 154; Çokay, s. 24; Pipes, aynı yer.

31 Togan, s. 154.

32 Aynı yer.

33 Çokay, s. 25. Hayit, Serdar Orazayev’in de katıldığını söylerse de, bu bilgiye başka kaynaklarda rastlanmadı. Hayit, s. 218.

34 Togan, s. 154, 164; Çokay, s. 32.

35 Aynı yer; A’zamhocayev s. 49.

36 Aynı yer.

37 Çokay, s. 32-33.

38 A.g.e., s. 35.

39 A'zamhocayev, aynı yer.

40 Çokay, s. 33: A'zamhocayev, s. 51; Togan, s. 151.

41 Çokay, s. 34.

42 Bazı kaynaklarda bu teşkilatın adı Cemiyet-i Ulema olarak geçer. Dönemin dergi ve gazetelerinde ise teşkilat için Şura-i Ulema yani Ulema Sovyeti ismi kullanılmaktadır. Bkz. A'zamhocayev, s. 88-90.

43 A.g.e., s. 88. İlk sayısı 19 Haziranda yayınlanmaya başlayan Al-İzah dergisi 1918 Mayısında Bolşevikler tarafından kapatılana kadar 31 sayı yayımlandı.

44 Türkistan'daki cedit hareketi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cadidcilik: Islahat, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakiyat Uçun Kuraş (Turkistan va Buhara Cadidçilgi Tarihiga Yangi Çizgilar), Taşkent 1999; Abdurahimova, s. 94-97; Edward A. Allworth, The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History, Stanford: Hoover Institution Press, 1990, s. 122-140; Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık, (Çev. Prof. Dr. İ. Kantemir), s. 68-79; Hayit, s. 192-198.

45 Çokay, s. 47.

46 A.g.e., s. 27.

47 A'zamhocayev, s. 101; Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s. 363.

48 Çokay, s. 28.

49 Turkestan, s. 46.

50 A.g.e., s. 47.

51 A'zamhocayev, s. 55; Turkestan, s. 51; Çokay, s. 62; Hayit, s. 230.

52 Çokay, aynı yer.

53 Bazı eserlerde bu isim Korovniçenko olarak gösterilmektedir.

54 Çokay, aynı yer.

55 A’zamhocaev, aynı yer; Togan’a göre bu tarih 25 Eylüldür. Togan, Hatıralar…, s. 180.

56 Kozak asıllı Şenderikov, Nalivkin’in başkanlığı döneminde hükümet tarafından komite üyesi olarak atanmıştı.

57 İstifa eden Nalivkin ile Buhara’ya siyasi gözlemci olara tayin edilen Yelpatevsky bu toplantıda yoktu. Çokay, s. 64.

58 A’zamhocayev, s. 119.

59 Çokay, s. 67.

60 Çokay, s. 68.

61 Aynı yer. Halka dağıtılan silahları, şehre hakim olan Bolşevikler halka dağıtılan silahları bir hafta sonra, geri topladı. General Koroviçenko Bolşevikler tarafından öldürüldü.

62 Ordali Koniratbayev, Turar Rıskulov, Almatı 1997, s. 25; Hayit, s. 233; Turkestan, s. 66.

63 Çokay, s. 68; Hayit, s. 232.

64 Çokay, aynı yer.

65 Çokay, s. 69.

66 Lenin ve Stalin imzalı bildiride, Rusya halklarının eşitliğine ve siyasi haklarına saygı gösterileceği vurgulanıyordu. A’zamhocayev, s. 120.

67 Çokay hatıralarında bu sayıyı 33 olarak gösterir. Çokay, a.g.e., s. 69. Ancak bu konuda hafızası Çokay’ı yanıltmaktadır. Kurucu Meclis için Türkistan bölgesine ayrılan milletvekili sayısı çeşitli kaynaklarda belirtildiği gibi 32’dir. Bkz. A’zamhocayev, s. 129; Turkestan, s. 83; Safarov, s. 117. Türkistan’ın seçim bölgelerine göre milletvekili sayıları ise

şöyledir: Fergana bölgesi 10, Sirderya bölgesi 9, Semerkant bölgesi 5, Yedisu bölgesi 6 ve Hazarötesi bölgesi 2.

68 Çokay, aynı yer.

69 Aynı yer.

70 Togan, Türkili…, s. 363.

71 Bu kararın ne zaman alındığına dair kesin bir bilgiye ulaşılamadı. Bazı araştırmacılar bu kararı Milli Merkez'in Taşkent'te meydana gelen silahli ihtilalden hemen sonra aldığına işaret eder. Turkestan, s. 81; A'zamhocayev, s. 125. Taşkent'te Milli Merkez'in çalışmalarının bir kısmına katılmış olan Kazanlı aydın Abdullah Recep Baysun da bu görüşü teyit etmektedir. Baysun, kararın 20 gün önceden alınarak, basın organlarında halka duyuru yapıldığını belirtir. Baysun, Türkistan Milli Hareketi, İstanbul 1943, s. 31. Kurultayın için başlangıçta belirlenen tarih 25 Kasımdır. Ancak posta ve telgraf işçilerinin grevi yüzünden kurultay bir gün gecikerek 26 Kasım günü başladı. Turkestan, s. 81.

72 Çokay, s. 42.

73 A.g.e., s. 42-43; Hayit, s. 247.

74 Yaş Türkistan, 1932, sayı 13, s. 26.

75 Çokay, s. 43; Turkestan, s. 81; Hayit, s. 247; Safarov, s. 116; A'zamhocayev, s. 125.

76 Çokay, s. 44.

77 Turkestan, s. 81-82; Baymirza Hayit, Die Nationalen Regierungen von Kokand (Chokand) und der Alasch Orda, Münster/Westf. 1950 (Yayımlanmamış doktora tezi), s. 59; A'zamhocayev, s. 126.

78 Aynı yer.

79 Aynı yer.

80 Aynı yer.

81 Turkestanskaya avtonomiya.

82 Turkestan, s. 82; A’zamhocayev, s. 127; Pipes, s. 92. Muhtariyeti ilan etmek için Rusya Kurucu Meclisi’nin açılışını bekleyip beklememek gerektiği konusunda tereddüt vardı. Kurultaydan önce çeşitli illere bu konuda görüş soruldu. Sirderya, Fergana ve Semerkant bölge komiteleri ile Yedisu ve Hazarötesi’nin ilçe komitelerinin hepsi bir ağızdan Kurucu Meclis’in açılışını beklemeden Türkistan Muhtariyeti’nin ilan edilmesi yönünde görüş bildirdiler. Es-Er, köylü teşkilat temsilcileri, işçi, memur, banker, sanayici gibi birçok meslek ve teşkilattan Rus da Türkistan muhtariyetine destek vaat ettiler. Çokay, s. 43.

83 A’zamhocayev, s. 127; Turkestan, s. 82; Hayit, Türkistan…, s. 247.

84 Turkestan, s. 82-83; A’zamhocayev, s. 128.

85 Turkestan, s. 83; A’zamhocayev, s. 129.

86 Turkestan, aynı yer; A’zamhocayev, aynı yer; Hayit, s. 218.

87 A.g.e., s. 219.

88 A’zamhocayev, aynı yer.

89 Yaş Türkistan, 1932, no: 26, s. 11.

90 A’zamhocayev, s. 129-130; Turkestan, s. 84. Hayit, kurultayın 10 üyeli hükümeti teşkil ettiğini yazar. Hayit’in sıraladığı bakanlıklar arasında Çokay’ın seçildiği dışişleri bakanlığı yoktur. Buna karşılık Hidayet Yurghul-Agayev, tarım bakanı, Mir Adil, selamet ve sağlık bakanı, Nasırhan Töre, eğitim bakanı olarak gözükmektedir. Hayit, Die Nationalen…, s. 65-66. Hayit tarafında ifade edilen bu üç bakanlık hükümetin ilk teşekkülü esnasında olmamakla beraber, geçen zaman içinde hükümete eklenmiştir. Ancak bunların hangi tarihte hükümete girdiği konusunda bir bilgiye rastlamadık. Buna karşılık Çokay, yeri geldikçe bu bakanların ismini zikreder. Bkz. Yaş Türkistan, 1932, no: 26, s. 11-15.

91 Turkestan, s. 84; A’zamhocayev, s. 130. Hayit, bakanlıkların Hokand ve Alaş hükümetlerinin birleşme ihtimaline karşı boş bırakıldığı

görüşündedir. Hayit, Türkistan…, s. 247-248. Oysa, Hokand Muhtariyeti ilan edildiği sırada henüz Alaş Hükümeti kurulmamıştı ve Alaş Hükümeti'ni kuracak olan Kazak liderler ile Türkistan Muhtariyeti kurucuları arasında bu sırada bir iletişimin olmadığı görülmektedir. Çünkü, Alaş Orda Hükümeti'nin liderleri Türkistan Müslümanları IV. olağanüstü kurultayının kararlarını, bir hafta sonra, 5 Aralıkta Orenburg'ta başlayan Kazak kurultayına katılan Çokay'dan öğreneceklerdi. M. Koygeldiyev, Alaş Qozgalısı, Almatı 1995, s. 345. Zaten Alaş Orda ile Hokand muhtariyetleri arasında daha sonra söz konusu olacak olan birleşmenin şekli, bir hükümet çatısı altında değil, bir federasyon çatısı altında iki hükümet olarak düşünülüyordu.

92 A'zamhocayev, s. 131.

93 A'zamhocayev, s. 132-133; Turkestan, s. 86.

94 Türkistan Muhtariyeti konusunda yapılan incelemelerde, Türkistan geçici hükümetinin Bolşeviklerle mücadelesine geniş yer ayrılmasına rağmen, onun yeni devletin yapılandırılması ve ekonomik hayatın şekillendirilmesi ile ilgili yaptığı çalışmalar ve çıkardığı yasalar üzerinde fazla durulmamıştır. Bu konudaki bilgilere genellikle Çokay'ın Türkistan Muhtariyeti ile ilgili olarak Yaş Türkistan dergisinde yazdığı makalelerde tesadüf ediyoruz.

95 Yaş Türkistan, 1932, No: 27, s. 6. Çokay, Bolşeviklerin bu konuda devamlı surette çarpıtma yaparak, Türkistan IV. kurultayının güney-doğu ittifakına girmeyi kabul ettiğini yaydıklarını belirtir. Aynı yer. Nitekim, Özbekistan'da Sovyet kaynaklarına dayanılarak son yıllarda yapılan incelemelerde Türkistan IV. olağanüstü kurultayının güney-doğu ittifakına girmeyi kabul ettiği görüşü yer almaktadır. Turkestan, s. 85. Safarov, Türkistan kurultayının, Türkistan halkı Orenburg'un tahılına muhtaç olduğu için bu ittifaka girdiğini yazmaktadır. Safarov, s. 119-120. Bolşevikler,

Türkistan Muhtariyeti’ni ilan edenleri karşı devrimci ve burjuva gruplarının güney-doğu ittifakına girmiş göstermekle, Türkistan Geçici Hükümeti’ni yok eden saldırılarını haklı çıkaran sebepleri arttırmak istiyorlardı.

96 Yaş Türkistan, 1932, No: 27, s. 6-7.

97 Turkestan, s. 99.

98 Yaş Türkistan, a.g.e., s. 8.

99 Aynı yer.

100 A.g.e., s. 10.

101 O dönemde Taşkent şehri eski ve yeni olmak üzere iki kısımdı. Eski kısımda 500 bin ve yeni kısımda 75 bin kişi yaşıyordu. M. Y. (Mariya Yakovlevna-AK) Çokayoğlu, Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu, Ankara 1972, s. 43.

102 A’zamhocayev, s. 134-137.

103 Aynı yer.

104 Aynı yer.

105 Aynı yer.

106 A’zamhocayev, s. 139. Kongreye 93 kişi Fergana’dan, 40 kişi Semerkant’tan, 30 kişi Sirderya bölgesinden, 5 kişi Hazarötesi bölgesinden, 4 kişi Buhara’dan ve diğer bölgelerden geldi.

107 A’zamhocayev, s. 140.

108 Turkestan, s. 92; Yaş Türkistan, 1930, No: 13, s. 9; A’zamhocayev, s. 140-141.

109 Hayit, s. 248; Yaş Türkistan, No: 83, s. 11; A’zamhocayev, s. 141.

110 Hayit, s. 248-249.

111 Yaş Türkistan, 1932; No: 27, s. 8.

112 İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii Pis’ma A. -Z. Validova i M. Çokayeva (1924-1932), Moskova 1999, s. 121. Çokay’a göre Tınışbayev, bankalardaki paraya el konmasının Taşkent Rus Bolşevik Hükümeti’nin

Türkistan Hükümeti'ne öfkesini doğuracağından endişe ediyordu. Yaş Türkistan, 1930, No: 13, s. 7. Çokay, isim vermeden zikrettiği bu olayda bir bakanın bankalardaki paralara el koymada ağır davrandığını ve hatta sabotaj yaparak kararın gerçekleştirilmesini engellediğini yazar. Yaş Türkistan, 1932, no: 27, s. 8.

113 Turkestan, s. 98.

114 Aynı yer; Togan, s. 365.

115 Turkestan, s. 99.

116 Aynı yer.

117 Yaş Türkistan, 1932, No; 27, s. 9.

118 Turkestan, s. 99.

119 Koygeldiyev, s. 348.

120 Koygeldiyev, s. 339-340.

121 Bökeyhanov, Hokand Muhtariyeti'nin Bolşevikler tarafından dağıtılmasından sonra, Eylül 1918'de Hokand Hükümeti eski başbakanı Çokay, Başkurt Muhtariyeti lideri Z. Velidî ile birlikte bir Türkistan federasyonu kurma kararı alacaktı. Togan, Hatıralar…, s. 229, 231; Togan, Türkili…, s. 370-371.

122 A'zamhocayev, s. 144.

123 Turkestan, s. 101; Pipes, s. 175; Bu saldırıya kimin ön ayak olduğu bugüne kadar anlaşılamamıştır. Ancak, bunun başında Rus subaylarının olduğu yönünde şüpheler mevcuttur. Başarısızlıkla sonuçlanan bu saldırı, bundan sonra başlayacak olan trajik olayların ana sebebi olacaktı. Turkestan, s. 101.

124 A.g.e., s. 100-101.

125 A.g.e., s. 102.

126 A.g.e., s. 103.

127 Safarov, s. 128; Çokay, s. 44; Pipes, s. 176.

128 Çokay, s. 44.

129 A.g.e., s. 45.

130 Aynı yer.

131 Aynı yer; Turkestan, s. 104.

132 Kenes Nurpeyisov, Alaş hem Alaş Orda, Almatı 1995, s. 234.

133 Turkestan, s. 106. Sovyet tarihçileri 5 Şubatta Ergeş'in ve Şura-i Ulema taraftarlarının Hokand Hükümeti'ni devirdiklerini ve Çokay'ın onlara teslim olduğunu yazma eğilimindedir. Oysa, 31 Ocaktan itibaren ortada devrilecek herhangi bir hükümet yoktur.

134 Hokand şehrinde Müslüman kuvvetler ile Bolşevikler arasında cereyan eden savaş hakkında daha geniş bilgi için bkz. Turkestan, s. 104-108; Hayit, s. 250-251; A'zamhocayev, s. 147-151. Pipes, s. 176.

Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkması / Dr. Reinhard Eisener [s.796-807]

Humboldt Üniversitesi Asya ve Afrika Çalışmaları Enstitüsü, Berlin / Almanya

1918 yılı yazında Türkistan'daki Sovyet yönetimi beklenmedik bir şekilde dört cephede iç savaş olaylarına karıştı: Bu olaylar Aktübe'de Yedisu'yun kuzeyinde, yukarı Hazar Denizi'nde ve Fergana'da başladı. İlk iki cephenin oluşmasının doğrudan Taşkent'teki iktidar (Türkistan'ın Sovyet hükümeti) ile ilgisi yoktu. Aktübe'deki cephe 1918 yılı Mayıs sonunda Merkezî Rusya'nın Kolçaklara karşı doğu cephesinin ortaya çıktığı dönemde oluştu. Yedisu'daki cephe ise, buraya yeni yerleşmiş Ruslar ile daha önceleri bu bölgeye yerleşmiş olan Kazaklar ve Kazak halkı arasında toprak anlaşmazlıkları nedeniyle alevlendi. Yedisu'daki silahlı çatışmaların sonucundan, Taşkent'teki iktidar, 1919 sonbaharına kadar pek etkilenmedi. Ancak Aktübe cephesindeki problem daha farklıydı. Bu cephe Taşkent iktidarının zaten kıt olan askerî kaynaklarını farklı zamanlarda (1918 yılında az, 1919 yılında daha çok) Eylül 1919 yılına kadar meşgul etti ve bunun dışında Türkistan'ın -1919 yılı Ocak ortasından Nisan ayı ortasına kadar olan dönem dışında- Orta Rusya'ya olan fiziki bağlantısını kesmesini sağladı. Aktübe- Orenburg üzerinden geçen Taşkent tren yolu Türkistan'ın Rusya'ya olan en önemli bağlantısıydı. İkinci bağlantı ise Semerkant-Buhara-Krasnovodsk-Bakü üzerinden geçen ve Temmuz 1918 yılından Şubat 1920 yılına kadar yukarı Hazar Denizi cephesi sayesinde önü kesilmiş olan Orta Asya tren yolu idi. Aktübe ve Yedisu cephelerindeki çatışmalara karşın, Taşkent yönetiminin diğer iki cephesi; yukarı Hazar

Denizi ve Fergana, başlangıçta bazı iç gelişmeler ve politik önlemlerle birlikte büyüdü.

Yüzeysel benzerliklerin dışında bu iki çatışma, çıkış sebebi ve yapısı açısından olduğu gibi gelişimleri açısından karşılaştırıldığında da çok farklı görünmektedir. Fergana'da öncelikle Hokand ve Margilan bölgelerinde (en geç) Mayıs 1918 yılından itibaren savaşçı grupların çok yoğun bir şekilde faaliyetlerinin arttığı hissedilmeye başlandı.[1] Bu grubun üyelerini Müslüman topluluklardan gelen insanlar oluşturmaktaydı. 9 Temmuz'da Fergana Oblast Meclisi yönetimi tarafından bitmeyen "yağmalama ve soygun olaylarından dolayı" bölgede savaş hali ilan edildi.[2] İki gün sonra Türkistan Meclisi Başkanı ve Halk Komiseri Fedor Ivanoviç Koleşov[3] Taşkent Temsilciler Meclisi'nde Fergana'daki problemlerle ilgili bir konuşma yaptı:

"Biz Fergana'daki devrim karşıtlarının kökünün kurutulduğunu zannediyorduk. Fakat olaylar gösterdi ki, orada hâlâ küçük kökler bulunuyor ve bunlar şimdi gelişmeye başladı. Bu şekilde haydut Irgas ortaya çıktı. Zamanla ona eski 'özgürlükçüler' de katıldı. Şu anda Fergana bölgesi yoğun bir savaş alanı oluşturmaktadır."[4]

Koleşov'un olayları açıklamaya çalışması, beklenildiği gibi hadiseleri "devrim karşıtlığı" kategorisine sokmak ve buna uygun ilişkileri ortaya çıkarmakla sınırlı kaldı. Buna rağmen bu şartlar altındaki ifadelerinde iki önemli nokta bulunmaktadır: Birincisi, o dönemde Hokand bölgesindeki en büyük savaşçı grubun lideri olan Irgas'ı "devrim karşıtı" olarak adlandırmak yerine onu "haydut" olarak nitelemesidir. İkincisi ise, onu 1918 Şubatı'nda zorla bastırılan "Hokand özerkliği" ayaklanması ile doğrudan ilişkilendirmemesidir. Bu iki nokta Fergana'daki huzursuzlukların özelliği ve kaynağı ile ilgili temel sorulara değinmektedir.

Kolesov Irgas'ı bir haydut olarak değerlendirmiş olabilir, çünkü geçmişte gerçekten bir zamanlar bu işlere karışmıştır.5 Bu kavram burada bundan sonra daha fazla tartışılmayacaktır, çünkü şunu belirtmek gerekir ki, en azından Türkistan'daki Sovyet yönetim tarafından yayınlanan Rusça belgelerde 1919 yılı ortalarına kadar Fergana'daki savaşçı gruplarla ilgili sürekli "razbojniki" (haydutlar) diye bahsedilmektedir.6

1919/1920 yılları ile Rusçada Türkçe kökenli bir kavram olan "Basmacı" (haydut, asi) ile bu kavramın soyut şekli olan "Basmacestvo" veya Türkçe kökenli "Basmacılık" sözcükleri kullanılmaya başlandı.7 Bunun bir sonucu olarak, Sovyet yönetiminin etki alanında olan Orta Asya'daki yerli halkların bulunduğu bölgede ortaya çıkan savaşçı grupların hepsi birden "Basmacestvo" kavramı çerçevesinde değerlendirildi. Bu kavramın genelleştirilmesi "basmacı" sözcüğünün anlamsal içeriğinin politik ve ideolojik olarak değiştirilmesi ile ortaya çıkmış ve daha sonra bu kavramla bağlantılı olayların yorumlanmasına katkı sağlamıştır.8 Bu genelleme çok yönlü ve heterojen bir özelliğe sahip olan "Basmacılar" kavramının 1918 yılında Fergana'da başlayan bir hareket olduğu eğilimini az da olsa öne çıkarmaktadır.9 Bu şekilde Basmacı kavramının farklı biçimlerinin görülmesinin ortadan kaldırılması ile birlikte bu kavram "haydutluk" anlamından da biraz sıyrılmış olacaktır. Kavramın bu özelliğinin kökleri ihtilalden çok öncelere, hatta Türkistan'ın Rusya tarafından ele geçirilmesinden de daha gerilere gitmektedir. İyi veya kötü anlamları ile birlikte bu gerçek, zamanla meydana geldiği yer, grup ve şartlara göre çok farklı ele alınması gerekse bile, "haydutluk" Basmacıların az veya çok bir özelliği haline geldi.

"Basmacı" kavramının daha sonraki tarihinin çok iyi takip edilebilmesine rağmen, Sovyetler öncesi dönemdeki tarihinin aydınlanması son derece zorluk arz etmektedir. Bu kavram, kendisi ile özdeşleşmiş olan

gerçeğin tarihi gibi yüzeysel olarak bilinmektedir. “Basmacı” kavramı, Fergana vâdisinde yaşayan yerli halkların, çok eskiden beri bu bölgede yaşayan küçük haydut gruplarının adamları için kullandıkları yerel bir kavram olmalıdır. Bu haydutlar özellikle devletin zayıf olduğu dönemlerde ortaya çıkmışlardır.10 Aynı zamanda bu insanlar da bir anlamda halk içerisinde meydana gelen farklı ayaklanmalarda ortaya çıkan bir savaşçı potansiyele sahiptiler. Fergana’da bu potansiyel en son 1916 yılında ortaya çıkmıştır.11

Haydutluk, yanıltıcı bir karaktere sahiptir ve bu kavramla birlikte kullanılan “asil” sıfatından ”zalim” sıfatına kadar geniş bir çerçevede çok farklı şekillerde karşımıza çıkabilir. Haydutluk mesleğinin toplumsal değeri, içinde bulunulan şartlar ve olayı değerlendiren kişinin bakış açısı ile ilgilidir.

Göçmen halkların geleneğinde bu kişilere kendi dönemlerinde ve günümüz hukuk anlayışı dışında yalnızca suçluluk unvânı verilmiyordu. Bu anlamda Fergana’daki basmacı kavramı kendine özgü bir başka anlam taşıyor olabilir.12 “Basmacılar ayaklanmasının” sebepleri, köklerine inildiği zaman çok yeni bir şey değildi. 1917 yılında Fergana’da hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. Bu yayılmanın sebebi olarak özellikle dış şartların değişmesi gösterilebilir. Bunlar, devlet otoritesinin çökmeye başlaması ve 1917 yılında meydana gelen kurak dönem ile haydut çetelerinin ortaya çıkmasını kolaylaştıran bir yöne doğru gelişmesidir.13

Ekim Devrimi’nin sonuçları, bu bağlamda ilk önce iki yönde kendini gösterdi: İlk olarak şimdiye kadar devam eden yönetimin çöküşü hızlandı ve yerini şartlı olarak Sovyet yönetimi aldı; ikinci olarak, ekonomik şartlar ve geçim şartları dramatik bir hal aldı. 1918 yılında yerleşimin yoğun olduğu Fergana vâdisini ve Türkistan’ın diğer bazı yerleşim yerlerini açlık ve sefalet sardı.14 Bu olayın daha sonra bir iç savaşa dönüşmesine yön

veren önemli nedenler, Türkistan'daki Sovyet yönetiminin büyük yanlışlarından kaynaklanmaktadır. Fergana'yı bir iç savaş sahnesine dönüştüren gelişmelerin anlaşılması için önemli bir ipucu, "Hokand Özerklik"inin sonuna doğru meydana gelen olaylarda saklıdır. Türkistan'ın siyasi hâkimiyetini öncelikle ve tek başına ele geçirmek için ateşli bir atmosferde tavizsiz bir yol izleyen iki politik rakibin, o döneme ait belgelerine hem az rastlanmaktadır hem de bu belgeler oldukça tek yanlı özellikler taşımaktadırlar.

Bu olaylarla ilgili geriye doğru yapılan çalışmalar, çoğu zaman aynı çevreler tarafından ve genellikle şartlı, ideolojik bir yapı ve ifadeler içermektedir. Sovyetler tarafından "Basmacıların", "Hokand Özerklik"inin askeri gücünü oluşturduğu görüşünde olduğu gibi.15 Bu gibi durumlarda asıl konuya girmeden önce genelleme içeren birkaç fikir ortaya koymak daha uygun olacaktır. Olayların olduğu dönemde pratiğe aktarılan ve bunu takiben teorik seviyede ele alınan "Hokand Özerklik"i ile Sovyet yönetiminin karşılıklı olarak hükümranlık isteklerine meşrûiyet kazandırma faaliyetleri, bu iki tarafın yanı sıra üçüncü bir faktörün de bulunduğunu ve bunun ise, muhafazakar güçler olduğu gerçeğini neredeyse tamamen gözden kaçıyordu.

Bu güçler, ne Sovyet yönetiminin politik hırsını ne de daha ılımlı bir siyasi yenilenme isteyen Avrupalı ve Rus halklarının düşüncelerinden bir kısmına katılan Müslüman modernistlerin fikirlerini paylaşıyorlardı. Muhafazakar güçler gelenek ve göreneklerine bağlı olan düşünceleriyle eski düzenlerini ve huzurlarını istiyorlardı. Bu fikir ise halkın çoğunluğunun ihtiyaçlarını karşılamış olmalıdır. Bu bağlamda öncelikle hatırlanması gereken ve çok yaygın olan az veya çok, yerel ya da bölgesel etkisi olan karizmatik bir lidere (îşân) bağlı kişilerin (mürîd) oluşturduğu Sûfî kardeşliğidir.

Şekil açısından bu gibi çevrelerle "Basmacılar" arasında doğrudan bir ilişki kurulabileceği düşünülebilse de, öncelikle şunu tespit etmek gerekir ki, kaynaklarda bu bakış açısına neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Kaldı ki kaynaklarda bu konu tek başına bile ele alınmamıştır.16 Bunlar arasındaki somut ilişkiler henüz tam anlamı ile ortaya konulmamış olsa bile, "Basmacılar" ve muhafazakar güçler arasında belli bir ilişki olması gerektiğini en azından tespit etmemiz gerekiyor, çünkü ikisinin de haydutlukla ilgili düşünceleri belki farklı olmakla birlikte aynı gelenekten beslenmektedir. Bu durum -uzun vadede- yaptıkları faaliyetlerin meşrûiyetini daha çok geleneklere veya İslâmî değerlere ve kurallara dayandırmaya çalışan "Basmacı gruplarının" liderlerinin davranışlarında belirgin bir şekilde görülmektedir.

Fakat aynı zamanda da kendileri için o an önemli olan ve kendi amaçlarına hizmet edecek davranışlara öncelik tanıyorlardı. Bu konuya, açıklanması zor görünen -Ruslar tarafından yapılan aflarla desteklenen- cephe değiştirmeler ve zamanla değişen ve bunun dışında bazen da farklılaşan liderlerinin hedefleri doğrultusunda grupların kendi aralarında yaptıkları savaşlar ve çekişmeler yeterli kanıt sayılabilir. Örneğin, daha farklı derin kökleri olan faktörler yerliler ve göçebeler arasında daha sonra bu bölgeye yerleşmiş olanlarla (Rus göçmenler) burada eskiden beri yerleşmiş bulunan topluluklar arasında veya aynı zamanda farklı gruplar ve farklı bölgeler arasında gerilim meydana getirmiştir.17 1918 yılı Ocak ayı sonunda Taşkent'te yapılan IV. Temsilciler Meclisi Kongresi'nde "Burjuva Özerklik"inin "en zalimce bir savaş" olarak ilan edilmesi18 basmacı gruplarının şimdiye kadar açıkça sürdürdükleri hareketlerini artık yalnızca sözlü propaganda ile değil aynı zamanda askeri güç kullanarak yapmalarına olanak sağladı. Kongreden birkaç gün sonra halk komiserliği meclisi 14 Şubat'ta19 Fergana'da savaş hali ilan etti. Çünkü bölgede hırsızlık, zorbalık

ve silahlı çeteler bulunmaktaydı. Bu karar içerisinde doğrudan "Hokand Özerklik"inin ismi geçmemekteydi. Burada genel bir toplantı yasağı getirilmişti. Ancak bu yasağın delinmesi için tüfek ve top atışlarıyla karşılık verilecekti.20 Fergana'da savaş durumu ilan edilmesinden kısa bir süre önce, yani Ocak ayı sonunda Hokand'da bir olay meydana geldi. Bununla ilgili "Turkestanskaja ıskra" gazetesinde "Hokand Birlik Meclisi" Başkanları Babuskin ve Meschi21 tarafından bir bildiri yayınlandı:

"Bu gece silahlı yerli birlikler tarafından "Hokand Temsilciler Meclisi"ne bir baskın düzenlenmiştir. Telgraf istasyonu işgal edilmiştir. Aynı zamanda kaleye de bir saldırı yapılmıştır."22

Bu saldırının arkasındaki sebep ne olursa olsun veya kim olursa olsun23 Hokand'daki Sovyet yönetim tarafından 31 Ocak'ta geçici bir süre için eski şehir merkezini ateş altına alarak karşılık verildi.24 Haydut çetelerini çıkarmış olduğu olaylar genellikle Taşkent'teki yönetime "Hokand Özerklik"ini askerî anlamda sıkıştırması için bir sebep oluyordu. Çünkü daha önceleri başarılı bir şekilde basmacılara karşı yerel halk içinde ve basmacıların temsilcilerine bazı önlemler alınmıştır. Hokand civarında en korkulan haydut olan Irgas ve adamları, bir "halk savunması" adı altında Müslüman eski şehir merkezi savunması için kazanıldı. Benzer bir durum da Marğilân da çok tanınmış bir basmacı lider olan Muhammed Amîn Bîk (Madamın Bek) için de geçerlidir.25 Buradaki olaylarda adı geçen iki şahsın ani bir fikir değişikliğine gittikleri anlaşılmamalıdır. Aksine bu düşünce değişikliği Fergana vadisinde öteden beri var olan hükümranlık şekillerinin yeniden oluşmasında daha fazla güç elde etmek için yapılmıştır.

Nihayet Şubat ayı ortalarında, Hokand'daki "Geçici Özerk Türkistan Hükümeti", varlığının mahzurlu görülmeye başlanması ile birlikte, ne Irgas tarafından ne de yerel halk tarafından aleni olarak desteklendi. Eski şehir merkezinde oturanlar ile civar köylerde bulunanlar,

bulabildikleri şeylerle silahlanarak kendilerini savunmaya başladılar. Irgas, daha önce de olduğu gibi cepheler arasında hareket ediyordu.26 Ve nihayetinde daha sonraki olayları düşünüp Sovyet yönetimine karşı gelerek diğer bir çok Basmacı liderin de yaptığı gibi, kafasında, ihtilal sonucu meydana gelebilecek dağılmadan faydalanarak iktidar olma fikriyle çete liderliğinden yerel beyliğe yükselme düşüncesi vardı.

Hokand Hanlığı'nın Rusya tarafından tamamen ilhâk edilmesinden ve Fergana bölgesi olarak Türkistan genel valiliğine bağlanmasının üzerinden 40 yılı aşkın bir süre geçmiştir. Aslında burada Irgas'ın han olma düşüncesine sahip olduğu görüşüne pek karşı çıkan olmayacaktır. Zaten bu anlamda, 1918 yılında kendisini Han ilan etmiştir.27

Bu davranış bile, Irgas'ı 1919 yılı ortalarında, savaştaki şansı tekrar yaver gittiği için Sovyet yönetiminin yanında yer almasını ve sonra 1920 yılı başlarında geçici olarak tekrar taraf değiştirmesini engellememiştir. Daha sonraları herhalde bir de partiye katılmış ve aşağıda anlatıldığı gibi partiye hizmet etmiştir.28 "Hokand Özerklik"ini ortadan kaldırmak için yapılan baskın sonlara doğru ilk başlangıç şeklinden uzaklaştı ve büyük bir kan gölüne dönüştü. Sovyet birliklerindeki askerler eski şehir merkezindeki ve Hokand civarındaki neredeyse korumasız halkı yağmaladılar, öldürdüler ve ortalığı yakıp yıktılar. Bu halkların sempatileri, halen kendini "Demokratik İhtilalci" ve "Meşrûiyetçi Demokrat" olarak gösteren meşruiyetçi güçlere karşı devam etmektedir. Az veya çok, geleneklere karşı düşmanca bir tavır sergileyen, iki aydan beri Türkistan'da siyasi iktidar kavgası veren bu iki grubun davranışları bu kavgaların ortasında bulunan yerel halk üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır.29

"Hokander olaylarından" sonra Basmacılar hızlı bir gelişme gösterdiler. Bunun sebebi olarak "Geçici Türkistan Özerk Hükümetinin" görevden alınması değil, aksine bu olayla birlikte halka karşı yapılan zorbalıklardı.

Basmacı saflarına geniş katılımların farklı ve değişik sebepleri olabilirdi. Ancak en önemlisi haksızlığa ve zulme karşı bir tepki olmasıydı. Sessizce sabır gösterip olayları sineye çekmek yerine tepkinin bu şekilde olmasının altında yatan asıl nedenler kötü idareye ve bunun sonuçlarına bağlanmalıdır. 1918 yılı yazına kadar Fergana'daki basmacı grupları, özellikle de büyük bir bölümünün gönüllü olarak Hokand bölgesinde Irgas yönetimi altında toplanması, burada gerçek bir güç faktörünün oluşmasına sebep oldu.30 Başka büyük bir Basmacı grubu, birkaç ay sonra Muhammed Amîn Bîk'in liderliğinde Marğilân bölgesinde ortaya çıktı. Taşkent'teki yönetim, bu durumu en geç Mayıs ayı ortalarında, henüz daha Fergana'daki teftiş seyahatinden yeni dönen, bu dönemde Türkistan'da yeni oluşturulmuş olan "Merkez İcra Komitesi'nin" (kısaca TurCIK) bir üyesi ve aynı zamanda 1917/18 yıllarında Hokand Özerklik'in "Ulusal Meclisi'nde de üyelik yapmış31 bulunan Sabircan Cusupov, TurCIK toplantısında oradaki durumu aktarmasıyla öğrendi:

"Marğilân'da herkes silahlı güce sahip olan Muhammed Amîn Bîk'in emri altında bulunmaktadır. Bölgelere tamamen anarşi hakimdir. Sovyet örgütleri bulunmamaktadır. Sancak beyleri şeriat kanunlarına göre hüküm vermektedir. İşçiler baskı altında tutulmaktadır."32

Bu saldırıya, Taşkent'teki yönetim tarafından aynı şekilde 1918 yılı başlarında olduğu gibi karşılık verildi. Bu hareketi bir "karşı ihtilal hareketi" olarak değerlendirdiler. Bölgede savaş ilan edildi ve birlikler "haydut çetelerine" karşı mücadeleye başladılar.33 Spirale benzeyen bu zulüm bir devir daha yaptı. Artık Fergana bölgesel olarak sınırlandırılmış askeri çatışmaların olduğu bir sahne olmuştu. Bu çatışmalarda az ya da çok güç göstermek ve başkalarını etkilemek önemliydi. Fakat aynı zamanda bu bir intikam ve nihayetinde ölüm kalım meselesiydi. Sovyet yönetiminin

eksiklikleri ve olgunlaşmamış hali ile Basmacıların heterojen ve geleneklerine bağlı olması olayın devamına kendine özgü bir damga vurdu.

Farklı Sovyet birliklerinin operasyonlarının ve etkinliklerinin temelini yeni şehirler ve demiryolu hatları oluşturmaktaydı. O dönemdeki yazılı basında buralarla ilgili Sovyet birliklerinin garnizon şehirleri veya emirleri altında bulunan şehirler diye bahsedilirken buralar ancak 1919 baharında iyi kötü bir üst kumanda merkezine bağlanmış ve inzibati tedbirlere tabi tutulmuştu.34

Buradaki problemin oldukça şiddet içeren önlemlerle ortadan kaldırılabileceği şüphe götürür bir husustur.

Yukarıda anlatılan şartlar ve en azından olaylardan etkilenen halkın bakış açısından bir ihtilal döneminin günlük yaşantı haricinde kalan durumunun genel geçer çizgileri olarak değerlendirilebilmesi muvacehesinde-tavizsiz siyasi idealizm, iktidar hırsı, keyfilik, soygun, baskı, ekonominin, maliyenin ve gıda sektörünün çökmesi gibi- olaylar, daha sonraki bir çok eski dönem Sovyet yorumcunun, 1918/19 yıllarında Fergana'daki halkın genel anlamda soygun ve baskı dışında bir şey görmediği şeklindeki genellemeci yorumlarını pek fazla haklı çıkarmamaktadır.35 1918'de ve özellikle 1919 yılında daha iyi belgelenen pek çok şey, bu yönde gelişmiş olmalı ki, kendi adamları da aslında yaptıkları şeylerde o kadar az şiddet kullanmayan, fakat buna karşın davranışlarıyla halka ve onun değerlerine yakın duran "Basmacılara" gereken cesareti vermeye ve katılımın sağlanmasına yardımcı oldu.36

Fergana'da halk veya bir kısım insanlar, meydana gelen olaylar ve Sovyet yönetiminin burada takip ettiği politika nedeniyle ayaklanmış olabilir. Fakat bu hareket plansız ve programsız yapılmıştı. Tek elden yönetimden ve gerekli silahlar ve özellikle en önemlisi de etkili bir siyasi konsepten mahrumdu.

Artık kendini boşta hisseden güçler, bu döneme uygun olmayan bir şekilde ortaya çıkan, eskiden miras ve şimdi yeniden alevlenen “haydutluk” hareketine katıldılar.

1918 yılı baharından itibaren, “Basmacılar”ın giderek reaksiyonerlerin, zulme uğramış olanların, memleketinden sürgün edilmişlerin, din uğruna savaşanların ve müdafaacıların toplandığı bir topluluk halini aldığını; bunlar arasına önemli katılımların olduğunu ve ortalama birkaç düzine savaşçıdan oluşan grupların liderleri kendilerinden daha güçlü olan liderlere bağlılıklarını bildirdiğini göz önünde bulundurmazsak, o zaman burada daha çok bölgesel özerklik düşüncelerinin üstünlük kazandığı görülecektir.

1918 yılı baharından başlamak üzere “Basmacılar” arasında birlikte hareket eden gruplar ve ihtilafları olan gruplar ve gruplaşmalar meydana geldi. Bu gruplar ve gruplaşmanın çok değişken ve farklı amaçları bulunan hareketleri yalnızca bir tür haydutluk olmakla başlayıp bölgesel savunma yapmanın dışında dini ve siyasi motifleri olan bir gerilla savaşına dönüşmüştü. Basmacı gruplarının operasyonlarını yoğunlaştırdığı yerler kırsal bölgelerdi. Çok az büyük çatışmalar oluyordu. Basmacı grupları silah teknolojisi bakımından kendilerinden üstün olan Sovyet birlikleri ile karşılaşmaktan kaçınıyorlardı. Herhalde onlarla karşılaşmak istememelerinin asıl nedeni, yiyecek bulundurma zorluğundan kaynaklanabilirdi. Çok nadir büyük birlikler halinde ortaya çıkıyorlardı.

Tanınmış liderler etrafında toplanmış olan gruplar, ya belli bir yörede ya da bölgenin tamamına dağılarak hareket ediyorlardı. Saldırılar periyodik olarak ve farklı yerlere yapılıyordu. Özellikle kış ayları bu periyodik saldırıların yapılmadığı ve oldukça sakin geçen dönemlerdi. Birbirinden bağımsız bir çok olay, sürekli hareketlilik, değişen cepheler ve devamlı değişen durum bu sahnenin özelliklerindendi.

Bu duruma bağlı olarak aslında Fergana'daki çatışmaların gelişimi ve vaziyeti yalnızca an be an ve hal ve duruma göre anlaşılabiliyordu.

Taşkent yönetimi için 1918 yılı ve bununla birlikte Fergana'daki cephe, sadece bu olayın yayılmasının getirmiş olduğu siyasi ve ideolojik problemler dikkate alınmasa bile, zaten kısıtlı olan askeri güçlerinin bir kısmının buraya bağlı olması, daha da önemlisi Taşkent'e yakın bir mesafede bulunan ve tren yolu bağlantısı olan Fergana vadisindeki ekonomik potansiyelin yeterli derecede kullanılmadığı anlamına gelmekteydi.

Taşkent yönetimini tehdit eden bu askeri fesat ocağı pratikte yok denecek seviyedeydi. Çünkü basmacı gruplarının yeterli silahları yoktu ve kendi iç çatışmalarından dolayı birbirlerine kayıplar verdiriyorlardı. Bunların güç elde etme ve iktidar düşüncesi ise yalnızca Fergana ve belirli bölgelerle sınırlıydı.37

1919 yılında bu ilişkilerin temelinde çok fazla bir değişiklik olmadı. Genellikle daha fazla hareketlilik meydana geldi. Bu durum değişikliğinin en önemli nedenlerinden birisi de, geçici olarak Moskova ve Taşkent arasındaki ulaşımın 1919 Ocak ayının ikinci yarısı ile Nisan ayının ilk yarısında sağlanması sonucu meydana geldi.

Bu dönemde Moskova'nın güncel amaçlarından bir tanesi de, Türkistan'ı askeri, siyasi ve ekonomik olarak doğrudan kendilerine bağlamak ve bu şekilde merkeziyetçi politikalarına dahil etmekti. Başlangıçta bu amaçla ilgili kapsamlı planların çoğu uygulamaya aktarılamadı. Planlanmış olan askeri ve ekonomik müdahale, Nisan ayı içinde Sovyet-Rus doğu cephesinde Kolçakların cepheyi yarmaları ve karşı taarruza geçmelerinden dolayı tamamlanamadı.1919 yılının Şubat ayı ortalarında kurulan ve üç kişiden oluşan "Geçici Türkistan Komisyonu" üyelerinden birisi hem de 1918 yılı başından itibaren bu konularda tecrübeli

olan eski ve coşkulu bir ihtilalci olan Petr Alekseyeviç Kobozev Fergana'ya geldi.38

Bu kişi, yanında özellikle merkezi yönetimin (burada kurmayı düşündüğü) bir parti veya bir Sovyet organizasyonu, bir ordu kurmak veya başka önemli işlerle ilgili gerekli tüm materyalleri, kararları, genelgeleri ve talimatlarını içeren bir top evrakla geldi.

Doğal olarak bunların dışında, yanında kullanabileceği bir yığın para ve aynı zamanda birlikte çalışacağı 40 kişilik renkli bir grup getirmiş olmalıdır.39

Kobozev yönetimindeki Moskova'nın bu müdahalesinin bir sonucu olarak, Türkistan'daki Sovyet yönetimini temsil edenlerin bir bölümünü oluşturan" Müslüman komünistler" ve bunların destekçisi olan ve buraya göç etmiş olan Avrupalı-Ruslar tarafından, Mart 1919 tarihi itibariyle milletler politikasına farklı bir yön veriliyordu. Artık bunlardan Sovyet yönetiminin "Müslüman işçi sınıfını" kazanmasına engel teşkil edebileceğini düşündükleri ilişkileri eleştirmeleri ve mümkünse bunları değiştirmeleri istenmekteydi. Fergana'daki durum burada çok farklı nedenler arz etmekteydi. Ayrıca Taşkent yönetiminin 1919 yılı ilkbaharında aldığı bazı önlemler de daha belirginleşiyordu.

Sovyet yönetimine karşı yapılan savaşta Irgas'a katılan Fergana'daki bütün isyancılara af ilan edildiğinde herhalde Mayıs ayı başlarıydı.40

Bu af ilanı ile birlikte Mayıs ayı ortalarında "Merkez İcra Komitesi"nin (TurCIK) yüksek bir komisyonu Fergana'ya geldi.

Bu komisyonun çalışmalarından ortaya çıkan sonuçlar, bu komisyonun başkanı olan Karp Eliseevic Sorokin41 ve aynı zamanda "Komiserler Meclisi"42 başkanlığı da yapan bu kişi tarafından III. Türkistan Parti Kongresi'nde açıkladı.

Sorokin, 9 Temmuz'da kongreye yapmış olduğu kapsamlı açıklamalar çerçevesinde Fergana'daki durumu aşağıdaki şekilde anlattı:

"Fergana'da yalnızca nüfusu Rus olan şehirler dışında, Rus yönetimi yoktur. Müslüman köylerde Sovyet yönetimi mevcut değildir. Buralarda Nikolay dönemine ait eski düzen hakimdir. O dönemde yönetim, resmi bir idareciden (pristav) ve bir de bölge idarecisinden (volostnyj upravitel) oluşuyordu. İlk idarecinin yerini şimdi komiserler (Sovyet yönetiminin) aldı. Fakat bölge idarecilerinin yerine haydut çeteleri geçti.

Haydutların sayısı giderek artmaktadır. Bize göre neredeyse bütün halk büyük bir çete oluşturuyor. Fergana'daki partililerimiz Müslüman işçilerin hepsinden şüphelenmektedir. Bu ve buna benzer hareketlerimiz yerli halka olan bakış açımızı belirlemektedir. Bazı yerlerde Müslüman parti birlikleri oluşturulmuştu, fakat bunlar tekrar silahsızlandırıldı. Yine bizlere -bu bir gerçek ya da provokasyon olabilir- öldürülen haydutlar arasında partimizin kimliğini taşıyanlar olduğu söylendi. (…) Fergana'ya geldiğimizde Müslüman partililerimiz çok korkunç bir hayattan bahsediyorlardı. Onlar açıkça bizlere, 'Tanrıyı bekler gibi sizi bekledik' dediler. Müslüman topluluk her yerde zorluk ve direnişle karşılaşıyordu. Aslında Fergana'da temsilciler meclisinde Müslüman üyeler bulunmakta, fakat bunların ne etkisi ne de değeri vardı. Müslüman üyeler, 'Biz hiçbir şey yapamıyoruz, bizleri toplantılara almıyorlar' diyorlardı. Bunun dışında onları hapis ve benzeri şeylerle tehdit ediyorlardı. Böyle bir durumda Müslüman toplulukların partiyle ve Sovyet yönetimle ilişkileri nasıl olabilirdi? Ve buna bir de yağmalanma olayları eklenmelidir. Müslümanların ellerindeki her şey alınıyordu. Alınmakla kalmıyor öldürülüyorlardı. Bizim askerlerimiz insanları koruma yerine soygun ve cinayetleri beraberlerinde getirdiler. Önce öldürdüler sonra da kanıtları ortadan kaldırdılar. Köylerdeki halk teröristleşti ve kaçmaya başladı. Ve bu şekilde haydut çeteleri giderek

büyüdü. Belki birisi buna karşı çıkar ve ‘Bu partinin işi olamaz bu Kızılordu’nun yaptığı zorba hareketlerdir’ diyebilir. Ancak parti yönetimin başındadır. İktidarda bulunan partililerimiz durumu düzeltmek için hiçbir önlem almamaktadır. Bunların himayesinde alkolizm ve düzensizlik ilerliyor ve tabii ki bu durumda suçlu parti olmuş oluyor.”43

Sovyet birliklerinin Fergana’da yapmış oldukları hareketlerin ve bunların etkileri ile ilgili görüş beyan eden bir başka kişi de, Mayıs 1919’da toplanan komisyonun üyesi olan ve TurCIK başkan vekilliği de yapan daha sonra tanınmış “Müslüman komünist” Turar Rıskulov44 konuya aşağıdaki sözleri ile Sorokin’den daha açık bir yaklaşım sergiledi:

“Kızılordu birlikleri, haydutlara karşı savaşacaklarına kendilerini tamamen alkolizme verdiler ve savaşmaları gereken haydutlara silah ve mühimmat sattılar. Çevre bölgelere çıktıkları zaman, sakin ve huzur dolu köyleri yağmalıyorlardı ve sonra onları haydutları korumakla suçluyorlardı…. Bu olayların hepsi Müslümanların duygularını ve dini fanatizmini etkiledi. Bu insanlar dışlanmıştı, kaçtılar ve haydut çetelerine katıldılar.”45

Fergana’daki Sovyet yönetiminin temsilcilerinin hangi yolla olursa olsun yalnızca “Müslüman kitlenin” güvenini kazanmak amacıyla yapılan bu eleştiriler, belki de o dönemdeki gerçek ilişkileri ortaya koymuş olabilir. Tabii ki Türkistan’ın yeni Sovyet yönetimi, yıkılmış olan Rus idaresinin yerini, bunda hak iddia etse ve bu Sovyet kanadından da olumlu karşılansa bile, tutamazdı. Sovyet yönetim Fergana’da çıkan olaylarda, özellikle askeri konuda önemli rol oynadı. Bu anlamda sağlam tek bir blok oluşturamadı. Aslında Sovyet yönetimin temsilcilerinin buna Avrupalı ve Rus olanlar da dahil Basmacı gruplarını destekledikleri, işbirliği yaptıkları veya onlara katıldıkları ne bir kural ne de bir istisna idi. Tabii ki bu insanlar öncelikle ve

bu amaçla Sovyet yönetimine veya partiye katılmış olabileceklerinden dolayı bunun için hainlikle damgalanıyorlardı.46

Bu olayın oldukça karışık ve dinamik bir olay olduğu izlenimini doğrulamak için Fergana'daki ilk büyük Basmacı liderin etkisi ile ilgili biraz ek bilgi konuyu daha da derinleştirecektir. Sovyet yönetimi ile olan çatışmaları bir tarafa bırakıldığında kendi aralarında da oldukça fazla anlaşmazlık konusu bulunmaktaydı.

Irgas'ın, Fergana'nın bölgesel liderliğine yükselme amacına tabii ki diğer basmacı liderlerin sessiz kalmaları mümkün değildi. Irgas, Nisan 1919'da kendisinin en güçlü rakibi olarak bilinen Muhammed Amîn Bîk tarafından ve düzensiz bir şekilde bir araya gelen diğer Basmacı grupların da yardımı ile büyük bir darbe aldı.

Tahminen bu yenilgi üzerine Irgas, geriye kalan adamları ile birlikte Fergana vadisinin güneyindeki dağlara çekildi ve buradan da Temmuz ayında büyük bir gösteriş ile 1500 adamı ile birlikte Sovyet güçlerine katıldı.47 O döneme ait bir gazete haberinde bu olayın gerçekleşmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi şu şekilde yer alıyordu:

"Milletlerle ilgili işlerden sorumlu Türkistanlı komiser Sa'dullah Tursunhayev48 (Rusça)49 bir konuşma yaparak, Sovyet yönetiminin önemi ile ilgili geniş bir açıklamadan sonra, Irgas çetesi ve Sovyet yönetimi arasında meydana gelmiş olan anlamsız bu kan dökme olaylarından dolayı üzüntülerini dile getirdi." Orada bulunanlar bu konuşmadan o kadar etkilendiler ki, herkes ağlamaya başladı.

Daha sonra Irgas yaptıklarından dolayı pişman olduğunu açıklayarak gözleri dolu bir şekilde komiserle el sıkıştı ve: "Şimdiye kadar ben Sovyet yönetimin yoksulların ve ezilenlerin yönetimi olduğunu bilmiyordum". Bizim mollalar bizlere bu yönetimin tamamen İslam'a karşı olduğunu söylediler. Bize bu yanlışı gösterdiğiniz için değerli kardeşlerim size

teşekkür borçluyum. Artık bundan sonra sizinle el ele çalışıp Sovyet yönetimine her türlü desteği vereceğim”50 dedi.

Muhammed Amîn Bîk, Irgas’ın Sovyet yönetimine katılmasından sonra Basmacılar arasında rakipsiz kalmadı. Çünkü hemen kendisi gibi diğer Basmacı gruplarının bir araya gelmesiyle oluşan ve liderliğini 1919’da ön plana çıkan Khal Kha’nın yaptığı başka bir büyük grupla ihtilafa düştü.51

Khal Kha ile ilgili olarak yalnızca basit bir haydut olduğu söylenirken,52 Muhammed Amîn Bîk’in profilinde durum biraz farklılık göstermektedir. O kendisini inanç savaşçısı olarak görüyordu ve onun bu durumu, eldeki diğer kaynaklar tarafından da destekleniyordu. Ancak Şubat 1919’dan itibaren kendisinin bir millî hareketin lideri olduğu yönündeki iddiası bir sorun teşkil etmektedir. Bu fikrin ortaya atılması zaman olarak askeri işlerle ilgili Halk Komiseri Bolşevik Konstantin Pavloviç Osipov’un Ocak 1919’da Taşkent’te başarısız bir darbe girişiminde bulunması ve ardından küçük bir grup taraftarıyla Muhammed Amîn Bîk’e katılmasıyla aynı zamana tesadüf etmektedir. Aslında burada Osipov ve çevresinin olabilecek veya iddia edilen bazı menfaatlerinin Muhammed Amîn Bîk’inki ile karıştırıldığı yönündedir.

Muhammed Amîn Bîk, görüntü itibari ile Rus karşıtı düşünceleri olmayan ve bu anlamda çok faklı biçimlerde işbirliğine hazır olan, fakat kendi şahsi fikirleri ve hırsı belki de muhafazakar-dini ağırlıklı olan yolundan Şubat 1919’a ve sonrasına kadar çıkmasına engel oluyordu.53 Bu anlamda Mart 1920’de kendisi de cephe değiştirdiğinde yapılan anlaşma ile yazılı olarak Sovyet yönetiminin temsilcilerine kendisinin şeriat kurallarına göre hareket ettiğini tasdik ettirdi.54

Muhammed Amîn Bîk’in siyasi düşüncelerinin ve amaçlarının nasıl olduğunu bilmemekle beraber Mart 1920’de cephe değiştirmesinin sebepleri arasında yalnızca Türkistan’daki Sovyet yönetimin zaman

içerisinde çehresinin oldukça değişmesi yatmamaktadır. 1919 yılı Eylül ayı ortasında Rus merkezi kuvvetleri -daha doğrusu Michael Vasileviç Frunze kumandasında Ağustos 1919'da oluşturulan Türk cephesi (Turkfront) birlikleri- Türkistan bağlantısını tekrar ve kesin olarak ele geçirdiler. Böylece Moskova uzun süredir planladığı Türkistan'a doğrudan müdahale etme amacına ulaşmış oldu. Kasım ayında durum o hale geldi ki, Kızılordu'ya entegre edilen Türkistan birliklerinin kumandası Türk cephesi (Turkfront) karargahının bir öncü birliğine verildi. Bunun ötesinde Türkistan'daki yönetim Ekim 1919'da Moskova tarafından görevlendirilen "Turkkomissija"ya bırakıldı.

Fergana'daki silahlı çatışmalarla ilgili olarak bu yeni yönetim öncelikle önceki Sovyet yönetimin şimdiye kadarki yerel temsilcileri tarafından uygulanan "keyfiliklerin" neticesinde meydana gelen olaylara karşı alınması ve aynı zamanda Müslüman halklarla olan ilişkilerini iyileştirmek amacıyla yapılanların temelden değiştirilmesini düşünmekteydi.

Fakat henüz daha 1919 yılı Aralık ayı başlarında bu şekilde anlaşmazlıkları çözüme ulaştırma ümitleri yok olmuştur.

"Turkkomissija" çevrelerinde artık "uygulanan siyasi yolun bu olayları durdurmaya yetmemesi halinde askeri bir çözümün ciddi bir şekilde düşünülmesi gerektiği"55 görüşü hakim olmaya başladı. Basmacılar sorunu ile ilgili daha sert bir yol izleme düşüncesi netice olarak Fergana'da daha önceki Taşkent yönetimi tarafından oluşturulan II. Türkistan Piyade Tümeni'nin Ocak/Şubat 1920'de Orta Rusya'dan gelen bir alay ile takviye edilerek ve şeklen güçlendirilerek Tatar Topçu Tugayı unvanını alması ile meyvesini verdi.56

Sovyet birliklerinin baskısı o derece arttı ki, Mart 1920' de bir çok basmacı grubun Sovyet güçlerine dahil olmasına ve bunun yanı sıra dönemin en büyük birliğini oluşturan Muhammed Amîn Bîk'ın adamlarının

da Nisan ayı sonunda süvari alayı olarak Kızılordu'ya katılmasına neden oldu.57

Fergana'da elde edilen yeni askeri başarıların etkisi altında 22 Şubat'ta Taşkent'e gelen ve Türkistan'daki askeri birliklerinin başına geçen Frunze,58 Nisan ayı ortalarında Lenin'e karşı Basmacılık olayının "siyasal ve toplumsal" bir hareket olarak artık "askeri anlamda ezildiğini" ve "siyasi olarak ise yok edildiğini" savunmuştur.59

Bu düşünce doğrulanmadı. Daha Mayıs ayında Basmacı gruplar daha güçlü bir şekilde gelmeye başladılar.

Kızılordu saflarına geçmiş olanların bir çoğu "hain" ilan edildi ve silahsızlandırılmak zorunda kalındı. Muhammed Amîn Bîk, 15 Mayıs'ta, o dönemin en önemli Basmacı liderlerinden olan Kur Sîr Muhammed (Kursîmat) ve Khal Kha'yı kendi istediği yöne hareketlendirmeye çalışırken bunlar tarafından öldürüldü.60

Sovyet saflarında ise daha da sert bir yola başvurularak Basmacıların askeri metotlarla tamamen yok edilmesi amaçlanıyordu. Fakat bu yolla da istenen sonuca ulaşılamadı.61 1920 Ağustos ayı ortalarına doğru Fergana'da askeri bir diktatörlük ilan edildiğinde62 bu sorunla ilgili Kızılordu başkomutanına durumu anlatan bir rapor yazan Frunze, Basmacılarla ilgili şu özeti yapmak zorunda kaldı:

"Fergana'daki Basmacıların ortadan kaldırılmasıyla ilgili ele alınan önlemler arzu edilen sonuçları vermedi. Tamamen komünist olmayan toplulukların sempatisine dayalı olan Basmacılık hareketi kökten yok edilemedi. İki aydan beri devam eden operasyonlarımız sayesinde onlara önemli kayıplar verdirtmiş olabiliriz, fakat ara vermeksizin yapılan seferlerden dolayı birliklerimiz çok yıpranmıştır."63

Bu arada Frunze için Basmacılık hareketi, kendini yalnızca askeri anlamda kuvvetli bir faktör olarak göstermemiş, aynı zamanda "toplumsal

ve siyasal" açıdan da dayanıklı bir faktör olduğunu bir ay sonra yazdığı Türk cephesinde (Turkfront) yapmış olduğu kumandanlıkla ilgili sonuç raporunda daha da açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu raporda, "çok basit bir haydut çetesi olmayan, aksine yeni kurulacak hayatın temellerine karşı daha çok silahlı bir protestoyu teşkil eden Basmacılık hareketine karşı ara vermeksizin yapılan savaştan"64 söz edilmektedir. Bu durum uzun yıllar bu şekilde kalacaktı. 1920 yılında çabucak ortadan kaldırılan diğer iç çatışmalara karşın silahlı Basmacılarla olan çatışmalar çok uzun sürdü. Bu Fergana'da 20'li yılların ortalarına kadar devam etti. Basmacılar hareketinin temelinde bulunan yerel toplumun dışarıdan gelen şiddete, zulme, yabancı yönetime ve zorunlu modernleşmeye karşı ortaya koymuş olduğu en önemli fenomen, geleneklere bağlı kalarak gösterilen tepki -bu ayaklanmanın geçici siyasallaşması bir kenara bırakılırsa- ne Fergana'da ne de Orta Asya'nın başka bir bölgesinde Sovyet güçler tarafından ortadan kaldırılabilirdi.65 Bu hareket, er ya da geç şiddete yönelen Sovyet yönetimin askeri, ekonomik, siyasal ve toplumsal üstünlüğü sayesinde çoğu yerde az da olsa başarılı bir şekilde bastırıldı. Ancak günümüzde de görüldüğü gibi tamamen ortadan kaldırılamadı.66

1 Bkz. Örneğin Pobeda Okyabrskoj Revolutsii II, 269. (TurCIK'in 15 Mayıs'taki bir toplantı tutanağında); 285 (Mayıs sonunda Khugandar Temsilciler Meclisi raporunda).

2 Bkz. İnostrannaya voyennaya intervensiya I, 421.

Alınan bu kararın uygulanması tereddütler içeriyordu, çünkü yalnızca Sovyet yönetiminin bu konuya etkisi genel anlamda sınırlı kalması ile birlikte aynı zamanda (Oblast'-Rat) Fergana'daki yönetimin Sovyet yönetimindeki temsilcilere etkisi tereddüt içeriyordu. Örneğin henüz daha Mart ayında Khugander Temsilciler Meclisi Fergana yönetiminin dağılmasını istiyordu.

(Bkz. Pobeda II, s.195), (Türkistan Halk Meclisi Komiserliği'ne gönderilen 23 Mart tarihli bir telgraf). Temmuz ayı ortalarında iki meclisin başkanı Mart'taki kişilerle aynıydı.

3 Koleşov ile ilgili (1891-1940 yıllarında yaşamış, Nisan 1917'den beri parti üyesi, mesleği tren vagonlarını yağlamak) örneğin BSE3 XII, s.417. Siyasi kariyerine Ekim ihtilalinden önce Taşkent demiryollarında daha sonra Taşkent meclisinde işçi ve asker temsilcileri için oluşturulan icra komitesi üyesi olarak başladı. 1917'de II. Genel Rus Temsilcileri Kongresi'ne katıldı ve burada Genel Rus İcra Komitesi üyeliğine seçildi. Kuruluşundan itibaren (23.11.1917) Halk Komiserleri başkanlığı yaptı. (Bkz. Pobeda Oktyabrskoy revolutsii I, s. 603; Samsutdinov Delegatı, 113); VI. Türkistan Temsilciler Kongresi'nde (5.-14.10.1918) Kolesov görevden alındı. Mart 1919 başlarında Moskova'da yapılan VIII. Parti Kongresi (18-23.3.1919) üyesi olarak Türkistan'dan ayrıldı. Ancak Orenburg'da geçici olarak tutuklandığı için bu kongreye katılamadı (bkz. Chasanov, Smertelnıy gambit, 138); Kolesov 1919-22 yılları arasında Kızılordu'da Politkomiser olarak etkinliğini sürdürdü, 1923-28 yılları arasında Rusya'nın doğusunda ve Beyaz Rusya'da görev yaptı; 1929-33 yıllarında mimarlık okudu ve Moskova'da bu alanda çalıştı (Bkz. Revolutsiey prizvaniye, 138).

4 Nazarov'dan alınmıştır. KPT 63.

5 Irgas, Çar döneminde de haydutluk yaptığı için yıllarını sürgünde geçirmiştir. Bu iddiayı destekleyen birincil kaynaklar olmasa bile 20'li yılların tek yanlı kaynakları ve dışarıdan olayları değerlendirenlerin geçmişe bakarak Basmacı liderlerini genel olarak kanunsuz bir geçmiş ile irtibatlandırmaları bu iddiaların doğru olduğu yönündedir. Irgas'ın durumunda bu iddialar doğru olabilir ve daha da geriye doğru takip edilebilir (Bkz. 2.3.1918 tarihli Ulug Türkistan-M. Cokaev'e ait bir mektupta; burada daha önce "haydut çetesi reisi" olan Yağmacı Irgas'tan

bahsedilektedir); Pobeda II, 285; Fergana’da basmacılık 15; Ryskulov, Revolutsia 106; Ginzburg, Bastmacestvo 183; Castagne, Basmatchis 12; Brun, Trobluus Times 180; Aynı zamanda bkz. Aymen de Lageard, Revolt of the Basmachi 32; Broxup, Basmachi 61; Fraser, Basmachi I, 23).

6 Bkz. Örneğin; Inostrannaya Voyennaya intervensiya I, 96, 422-481 (30.7.1918-27.4.1919 tarihleri arasında 17 belge, bir tanesinde grabiteli olarak adlandırılmış, 488-526 (2. 2-7.9.1919 tarihlerinde 36 belgede, buna karşın 3.5-17.8.1919 tarihlerinde 9 belgede basmacı olarak). Bkz. Aralık 1919 tarihli Fergana ile ilgili bir raporda iki kavramda kullanılmış, RGASPI (Rossiykiy Gosudarstvennıy Arhiv Social’no-Politiçeskoy Istorii.)’de: f. 22, op. 11 d. 46, 1. 19-26. Sovyet yönetiminin temsilcileri tarafından sık sık kullanılan “emperyalist soyguncu” kavramının kaynağı Rusça “razbojnik”tir, aksine (asıl anlamı “etobur” olan) “çişnik” değildir.

7 Basmacı kavramının Rus dilinde önce nadiren daha sonra tamamen kullanılması iki olayla bağlantılıdır: 1.1919 yılı ilkbaharından itibaren Türkistan Sovyet yönetimine ve partisine yoğun katılımının sağlanması (doğrudan merkez yönetiminin etkisi ile) ve 2. olarak 1919 yılı sonunda Turkkomissiaja’nın tutumlarıdır. Türk halklarının kullandığı dillerinden alınmış olan Basmacı kavramının kökü bas’tır (basmak sözcüğünün kökünden). Eski Türk dillerinde ve Türk halklarının kullandığı dillerde görülen bu kavram “aniden saldırmak, basmak” anlamına gelmektedir.

8 Dışarıdan Sovyet yönetiminin sebep olduğu ve onlar tarafından ele alınan bu kavramın anlam kayması ile ilgili sonuçlar razbojnik sözcüğünün Basmacı kavramı lehine kullanımdan kalkmasıdır. Bkz. Özellikle Rus ve Rusların etkisinde kalan sözlüklerde “ihtilal karşıtı haydutlar” ve benzer sözcüklerin çevirisi bu kavramla ilgilidir. Teknik terim olarak Basmacı kavramı Rus sözcük dağarcığına 20’li ve 30’lu yıllarda Orta Asya’daki militan Müslüman grupların taraftarları için kullanılan bir sözcük olarak

girmiştir. Türk halklarının kullandığı Basmacı kavramının tekil kullanımına bir -i- eklenmesi ile bu kavramın Rusça çoğulu elde edilmektedir.

9 Bu eğilim başka bir anlam çıkarılmayacak şekilde yayılmıştır. (Ansiklopedilerde bile bu şekilde yer almaktadır. Örneğin E.I2, 1084 Art. Basmacılar). Broxup, Basmachi s. 57; Carrere d'Encausse, Reforme et Revolution s. 26, Fergana Basmacılarının kökünü "haydut" (Brigandage) olarak adlandırmaktadırlar.

10 Bkz. Örneğin: BSE 1 V, s. 35, Basmacestvo (Faizullah Khaqev); H. f, Farqana'daki basmacılıq 15; Alekseenko, Çto takoe basmacestvo? s. 25, Broxup Basmachi s.58.

11 1916 yılında Fergana'daki ayaklanmalar için bkz. örneğin: Vosstanie 1916 goda s. 55, (Fergana askeri valisi İvanov'un hesap raporunda, Aralık 1916); İsmoilova, Farqana vilojatida 1916 jil chala guzgoloni s. 26; Zijaev, Natsonal'no-osvoboditel' novoye vosstanie s. 32. -Ekim ihtilalinden "önce meydana gelen olayları" "çar baskısına karşı gelmek" ve "halk ayaklanması" olarak ele alan Sovyet bakış açısı ihtilalden sonra meydana gelen olayları ise halk sınıflarının ve mili duygularını ön plana çıkarmak isteyenlerin ihtilal karşıtı hareketler olarak değerlendirmesi, bu düşüncenin tekrar nasıl yön değiştirdiğini yansıtmaktadır. Fakat bu durum konu edilen fenomenin değişmesi ile ilgili değildir (Örneğin: bu açıkça Vasilevskiy, Fazy s. 130'da görülür).

12 Fergana Basmacılarının kendilerini nasıl tanımladıkları ve başkaları tarafından nasıl tanımlandıkları ile ilgili bilgi, tabii ki öncelikle ihtilal öncesi ve bu döneme ait belgelerden oluşan yerel dillerdeki materyaller açıklık getirebilir. Semerkant'ta Farsça yayınlanan Su'la-yi Inqılap Gazetesi'nde (1919-21) basmacılar; garatgan (=haydut), asrar (=çete), asiyan (=asiler) gibi sıfatlarla anılmaktadır. Willfort, Turkestanisches Tagebuch s. 212 eserinde (o dönemde Skobelev'de savaş tutsağı olarak

bulunuyordu) o dönemde tanınmış olan Irgas ve Muhammed Amin Bik'e bağlı adamların kendilerini Basmacı olarak nitelediklerini ve bunun kendisi tarafından "isyancı" olarak tercüme edildiğini ancak Ruslar tarafından ise "haydut çeteleri" olarak ele alındıklarını tespit etmiştir. Allworth'un Modern Uzbeks s. 174 eserinde Basmacı kavramını "Qorbasis-propangandacılar tarafından basmacı olarak kötülenen" olarak ele alma girişimi ciddi bir temelden yoksundur. (Qurbasi kavramı Türkistan'da şehirlerde görev yapan Müslüman polis birliklerinin ve gece bekçilerinin amirleri için kullanılan bir terimdir. Ancak bu daha sonra Basmacı liderleri için sık sık kullanılan bir kavram olmuştur.).

13 Bkz. örneğin: H-f., Farganada basmaciliq s. 15, RGASPI: s.22 op. 1, d. 29, 1. 7. Basmacılık hareketinin ortaya çıkışı ile ilgili 17. 11. 1919 tarihinde Andican'da yapılan ve bir çok organın temsil edildiği

toplantının kapsamlı raporunda şu ifadeler yer almaktadır: "Bu haydutların nereden geldiğini tespit etmek zor, fakat 1917 yılında kıtlık baş gösterdiğinde aç insanlar buralara geldi." Fergana'da meydana gelen olayların sosyo-ekonomik faktörleriyle ilgili anlatılacak şeyler sınırlıdır, çünkü bunlar gerekli olmayan fakat bu duruma götüren nedenleri oluşturuyorlar.

(İdeolojik sebeplerden dolayı benzer argümanlar kullanan Sovyet bakış açısından farklı olarak 20'li yılların başlarında meydana gelen olaylarla ilgili, örneğin genel bir fikir edinmek için bkz. Aymen de Lageard, Revolt of the Basmachi 2.).

14 Ocak sonu/Şubat başı (ortası) 1918 yılındaki durumla ilgili olarak bkz. Probeda II. 133-143.

15 Bkz Ryzkulov, Revoljucija 106'nın devamı (1919 sonunda gözle görülebilir şekilde maksatlı, tek yanlı bir rapor); Paskuckij, K. istorii grazdanskoj vojny 8; Muravejskij, Ocerki 19; Ginzburg, Basmacestvo 183;

Castagne, Basmatchis 14-“Hokand özerkliğinin” basmacıları kendi amaçları için kullandıkları iddiası ile ilgili basmacıların kökünün burada olduğu görüşünün sonraları desteklenmesi anlamına gelmektedir (Örneğin, The Basmachis 237; Park, Bolshewism 40; Vaidyanath, Formation 83; Fraser, Basmachi-I 23’da olduğu gibi), veya en azından bütüncül bir politik bir hareket karekterine radikal dönüşümü (Bkz. Örneğin Hayit, 20. yy.’da Türkistan 173 devam; içinde “Basmatschi” 10, 62, “Hokand özerkliğinin son bulması daha doğrusu” Sovyet Rus Hakimiyetine karşı Türkistanlıların milli mücadelesinin devamı olarak basmacı (isyanının) başlaması ile ilgili. Hayit’in gerekçelendirme şekli ve görüşlerinin düşünsel temellerinin anlaşılması ile ilgili katkıyı “Türkistan Milli Kurtuluş Mücadelesi için Milli Türkistan Birliği Komitesi’nin Yayın Organı” (Hayıt’in) de aktif olarak katıldığı ve Berlin’deki Doğu Bakanlığı himayesinde çıkan Milli Türkistan Dergisi (1942-44)’nde görmek mümkündür.

16 Nadiren görülen bir bilgi 10. 7. 1919, 8 tarihli Su’la-yi ıngılab No. 12’de bulunmaktadır. Burada Nakşibendi Tarikatı’nın müridlerinin işareti sayılan beyaz elbiselerin Muhammed Amin Bik’in Andican’daki savaşçılarının her yerde taşıdıklarını ekstra kısa bir raporda belirtilmektedir (Bkz. Babadzanov, Dükci İsan 179). -Za sovetskiy, Türkistan’a göre basmacıların lideri Hal Kh’ağa eski bir “ısan”dı.

17 Bkz. H. F., Fergana’da Basmacılıq 16; 2.3.1918 tarihli M. Cokaev’in Uluğ Türkistan’a gönderdiği mektup.

18 Bkz. Gordienko, Obrazovanie 313, Bu kararı 25.1.1918 tarihli Naşa Gazeta’dan iktibas eden (Gordienko’nun) anlattıklarından anlaşıldığına göre bu kararı sürgündeki 76 kişi aldı. Sürgün Şurasının IV. Olağanüstü Kongresi 19-26 Ocak 1918 tarihinde yapıldı.

19 Julian (Jül Sezar) takviminin Gregoriyen takvimine uyarlanması dolayısıyla 1 Şubat 14 Şubat'a tekabül etmektedir.

20 Bkz. Pobeda II, 142 (6) 19. 2. 1918 tarihinde Nasa Gazeta'sında yayınlandı.

21 Bir Bolşevik olan Meşi Geçici Hokand Demiryolları Devrim Komitesi'nin başkanı idi (Bkz. Pobeda II, 564). -Demiryollarında tamirci olan Bolşevik Efim Andrinaviç Babuşkin (1880-1927), 1902'den beri partide idi ve 1917 yazında Vladivostok'tan gelerek Hokand'da aktif olarak çalıştı; Eylül 1918'de bir misyonun yöneticisi olarak Maşhad'a gönderilen Babuşkin Maşhad'a gelişinde İngilizler tarafından tutuklandı ve Taşkent'te bulunan İngiliz ajanı F. M. Bailey ile Amerikalı konsolos R. C. Tredwell karşılığında tutsak olarak tutuldu. Mayıs 1921'de Babuşkin özgürlüğüne kavuştu. Bkz. Pobeda I, 592; Kıastnaja Letopits' No. 1-2, 52; Revoljucionery, vozaki mass 173 devamı; Bailey, Misyon 67.

22 Abdullaev'den iktibas, Oruziem pecatnogo slovo 112. Paskuckij, op. cit. 8, bu olayı yorumlayarak 29'u 30'a bağlayan Ocak gecesinde "Hokand özerkliğinin" birlikleri şehrin Rus tarafındaki cepheye saldırdıklarını ifade etmektedir. Ginzburg, Basmacestvo 184'de bir adım daha ileri giderek şöyle demektedir: "12 Ocak (=30 Ocak) gecesi "özerk hükümet" Hokand'ın silahla harap olması için başarısız bir saldırıya geçmiştir. -Bu olaylarla ilgili olarak bkz. Donierov'da Muchtorijat qismati 161 devamı; daha detaylı olarak Türkestan v nacale XX veka 101.

23 Bende mevcut olan kaynaklardan daha geniş kaynağı kullanan Türkistan v nacale XX veka 101, bu saldırıların kimin tarafından girişildiğinin bugüne kadar bilinmediği kanısına varmaktadır.

24 Bkz. 2.3.1918 tarihli Uluğ Türkistan (Çokayev'in mektubu); Pobeda II, 150 Tutuklanan Hokandlı iş adamı Rafael Solomoviç Potelyachov'un 22 Şubat tarihli sorgulama protokolünde. Buhara Yahudisi olan Poteljachov

Vekselman’dan sonra Khuaqndar’ın ikinci büyük işvereni idi, Skladyvanie National’noj burzuazi 158 devam, üç tane pamuk değirmeni, bir tane yağ değirmeni sahibi idi ve Türkistan Kömür İşletmeleri Endüstrisi’nin müdürlerinden biri ve aynı zamanda en büyük hissedarı idi; (S. 163) 1906-16 yılları arasında Hokandar Borsa Komitesi’nin başkanı ve 1916’da Potjachov Ticaret ve Endüstri Şirketine, 9 pamuk değirmeni ve 1 tane buharla çalışan buğday değirmeni aitti. Pamuk ve kumaştaki yıllık hasılatı 30-35 milyon Ruble arasında idi); bkz. Kavanovich’e de, Jews and Autonomy 79 ve devamı, 85 ve devamı, (Kagonovich)’in bildirdiğine göre Poteljachov Özerk Türkistan geçici hükümetinin ikmal işlerinden sorumlu bakanıydı ve kısa süre sonra hapishaneden kurtuldu ve daha sonra göç etti).

25 Bkz. H. F; Fergana’da Basmacılıq 15, görüldüğü kadarıyla burada Irgas’ın onu zorla elde etmeyi birçok defalar denedikten sonra, nihayet gazilerin Isanların ve ulemadan oluşan bir grup elçi ile görüştükten sonra kazanılabilindi; RGASPI:. 122, op. 1, d. 46, 1. 26, burada ilave olarak az tanınan basmacı lideri Makkam Hacı’ya da Namangan’da benzer bir olay atfedilmektedir.

26 Irgas’ın kariyeri ve “Hokand Özerkliğinin” sonu ile ilgili bulgular için özellikle bkz. H. F; Fergana’da Basmacılıq 15, ve devam; Uluğ Türkistan (2.3.1918 (M. Çokaev’in mektubu)’nda “sarten”ların kendilerinin seçtiği eşkıya Irgas’ın önderliğinde şehir merkezinde Bolşeviklere karşı savaşmaya başladığını yazmakta (Poteljachov (bkz. Dipnot 24) sorgulanması esnasında “Türkistan Geçici Hükümetinin mali kaynakları hakkında şu şekilde ifade vermiştir: “Bir sarte hitap ederek şu şekilde konuştu: “Biz Müslümanlar (Irgas’ın) milislerini destekliyoruz, siz fakat [Yahudi Cemaatinin üyeleri] geçici hükümete mali yönden destek veriyorsunuz” (Pobeda II, 151); Kaganovic’e göre, op. cit. 83, Peteljachov Irgas’ın tutuklu kurbanı olduğunu ve bu tutsaklıktan 1 milyon Ruble

karşılığında tekrar serbest bıraktırdığını ifade etmektedir). Çokaev'in mektubunda devamla, öfkeli halkın bıçaklarla, baltalarla, oraklarla ve halatlarla Irgas'ı başa geçirmek ve sarte olmayanları ister Bolşevik olsun veya (kendinin de mensup olduğu) Kazak olsun, Fergana'dan sürmek için silahlandılar; Tatarlar da onlar için Müslüman değillermiş. Çokaev göç ettikten sonra kendi hükümeti ile basmacılar arasında bir irtibat olduğunu reddetmekte, fakat kendi zamanında halkın Sovyet iktidarına olduğu gibi "Hokand muhtarlığına"da karşı oldukları, kendi siyasi konumunu zora sokacak durumu saklamaktadır; buna uygun olarak da basmacılarla ilgili, bir taraftan onlara milli kurtuluş hareketi olarak kabul eden fakat diğer taraftan onların politik düşünceleri olmadığı görüşünü ileri sürerek konuşmalarında tezada düşmektedir. (Bkz. Basmaji Movement 273'ün devamı içinde). Ryskulov, Revoljucija, s. 107 (1919 sonunda yayınlanan bir haberde "Kugander Özerkliğinin" basmacılardan bir milli muhafız birliği oluşturduğunu ve Irgas'ı "bir törenle kendi "Başkomutanları" ilan ettikleri yazılmaktadır. Milli özgürlüklerini ve dinlerini korumak adına tahrik edilen, balta ve kazmalarla silahlanarak toplanan halkın savaş esnasında "özerk yanlıları" ve Irgas tarafından yarı yolda bırakıldıkları ifade edilmektedir); RGASPI: f. 122, op. 1, d. 46, 1. 26 (1919 sonunda içe (kurumlar arası yazışmada) "1918 başında Hokand şehir merkezinin harap edilmesinden sonra Hokand sürgün şurasının başkanı Babuşkin Müslümanları 7.62 mm.'lik silahlarla donatarak bu kuvetin başına feodal düşünceli bu fanatik Irgas'ı getirdi ve o da bu birlikle kaçarak Sovyet yönetiminin açık bir düşmanı oldu." -Kunitz, Down over Samarkant s. 89 devamında Irgas'ın muhafazakar ulamanın yanında olduğu ve hem "Hokand Özerkiğine" hem de Sovyet yönetimine karşı geldiği kanısına varmaktadır; Chasanov, Alternativa s. 115 ve devamında "ulemanın" 18 Şubat'ta Çokayev hükümetini devirerek Irgas'ı Han ilan ettikleri görüşündedir. 19 Ocak'ta

Irgas oraya gelen Sovyet gücü Perfilevs önünde silahları bırakmayı reddettiğini ve bunun üzerine Sovyet gücünün saldırıya geçtiğini bildirmektedir. 20 Ocak'ta da Irgas kaçtı.

27 Bkz. Örneğin Aymen de Lageard, Rewalt s. 32; Donierov, op. cit. 166, 172 (bura onun hatta 1918 Martı'nda 40 qurbasis (müminlerin emiri olduğu) ve İnostrannaya voennaya intervenciya I, s. 501'de 2.2.1919 tarihli Celalabad'dan gelen bir telgraf tada şöyle denmektedir: "Irgas'ın kendi altın apoletti ve nişanlı bir askeri üniforma, altından yapılma hilal şeklinde taç taşımakta ve kendini Han olarak görmektedir." RGASPI; s. 122, op. 1, d. 29, 1. 7'deki raporların toplandığı 17. 11. 1919 tarihli haberde, Irgas'ın Han olmayı hayal ettiği belirtilmektedir.) Andican'da 1898 ayaklanmasının lideri Dükçi Işan'nın da taraftarları tarafından Hanlığa getirilmesinin, Irgas'ın hanlığa atanmasında olağan üstü bir durumun olmadığı işaretini de vermektedir (bkz. Babadzanov, op. cit. s. 183 ve devamında 1898 isyanının düzensiz olarak ellerinde ne varsa onunla saldırdıklarını da bununla beraber öğrenmekteyiz).

28 Bkz. Abdullaev, Oruziem pecatnogo slova s.114; 1919 ortasında cephe değişimi ile ilgili olaylar hakkında o dönemki bakış açısı ile bkz. Su'layi inqılap nr. 6, 15.5.1919, 8, nr. 14, 24.7.1919, 8 tarihli; Cokaev, Basmaji Movement s. 281 de onun Sovyet tarafına geçtiği tespitini yapmakta; Aymen de Lageard, Rewalt s. 32 de Irgas'ın 1919

da Sovyetlerle bir anlaşma imzaladığını fakat sadece geçici olarak anlaşmaya sadık kaldığını ifade etmekte, bu görüş Direktivy komanduvija frontov II, s. 512 ve devamında (18. 2. 1920 tarihinde yapılan ve Irgas'dan tekrar aktif bir basmacı lideri olarak bahis edilen telefon görüşmesinde) teyit edilmektedir.); RGVA: s. 157, op. 8, d. 2, 1. 34, 8. 6. 1920 tarihli bir rapordan Irgas'ın o dönemde tekrar Sovyetlere hizmet ettiği belli olmaktadır. Hayit ise "Basmatschi" s. 68 ve devamında, s. 132 de karışık

olan konuyu işleyiş tarzında “küçük” bir haydut ve “büyük” Irgas arasında ayrım yapmaya çalışmaktadır. “Küçük” Irgas 1918 sonunda ölmüş, “büyük” Irgas “milli kurtuluş mücadelesini” tutuklandığı ve asıldığı 1921 yılına kadar aralıksız sürdürmüş, Hayit’in kendi görüşünü bile desteklemeyen 8 kaynağından beş tanesinde Irgas’ın Sovyet güçlerine katıldığı belgelenmektedir (bu gerçek Turkistan V naçale XX veka’nın 164 Hayit’in düşüncelerini almayı engellememiştir).

29 Bu konu ile ilgili özellikle bkz. Chasanov, Kokandskaja, 45 ve devamı; Donierov, op. cit. 162 ve devamı.

30 Bkz. örneğin Pobeda II, 285; İnostrannaya voyennaya intervenciya I, 422.

31 Bkz. Turkestan v nacala XX veka 84, Jusupov ile ilgili (= Yusufov, herhalde bir Tatar: 1881-1931 Buhara doğumlu (Rus bölgesinde; Hocayev’e göre Izbrannye I, 466 Andican’da doğmuş, daha sonra 1900 (!) de pamuk değirmeni işçisi olarak yeni Buhara’ya gelmiş) 1906-10 yıllarında Taşkent’te bir sanat okulunu bitirdi ve tamirci oldu. Sonra sosyal demokrat çevrelerde aktif oldu. Özellikle 1911 yılında Buhara’da, ki bu yüzden Taşkent’ten sürgün edildi. 1915 yılında kale muhafızlarına ve daha sonra düzenli orduya katıldı ve yaralandı. Sonra I. Sibirya Yedek Topçu Alayı’nda (Taşkent) görev yaptı; Bolşevik Nisan 1917 den beri partide kayıtlı, 1917 yılında Taşkent Askeri Meclisi üyesi, 1918 TurCIK’e üye. Bkz. Za. sovyetskiy Turkestan, 596; Revolitsie˚ prizvanniye, 142.

32 Pobeda II, 269-Willfort’a göre op. cit 212 Muhammed Amîn Bîk Ağustos 1918 yılı başlarında “yerliler tarafından oluşturulmuş olan büyük bir hareketin başına geçti. H-F, Ferganada basmaciliq, 16’da belirtildiği gibi Muhammed Amîn Bîk kendisini tüm Basmacıların “emîr-i leşker” (askeri lider) ilan etti. 6 Mart 1920 yılında Sovyet yönetim ile yapılan anlaşmada kendisinin Müslüman, (askerîyân-i Zbaşısı) olduğunu

belirtti (Willfort, op. cit. 273 Tafel XVI. Bu unvan daha önce Eylül 1919 da "çitçi ordusu" (Rus yerliler) ile yapmış olduğu anlaşmayla bağlantılıdır (Bkz. Ginzburg, op. cit 188.).

33 1918 Temmuz ayı için Fergana'daki farklı Sovyet birliklerini gücü (Toplam 2000 kişi) Bkz. örneğin: Inostrannaya voyennaja intervenciya I, 421.

34 Farklı Sovyet birliklerinin dağılmışlıkları ile ilgili olarak bkz. örneğin Abdullaev, Oruziem pecatnogo slova 109. Henüz daha 29.11.1918'de bunların koordinasyonu için "haydutlara karşı savaşmak üzere operasyon karargahı" kuruldu (op. cit. s. 106) fakat bu karargahın etkisiyle ilgili önemli pek fazla bir şey olmadı (bkz. örneğin Inostrannaya voyennaya intervenciya I, s. 435). 26.2.1919'da artık bir "Fergana cephesi karargahı" kuruldu ve Michael V. Safonov'da "Ferganadaki birliklerin kumandanı olarak atandı (bkz. op. cit. I, s. 462). Wilfort, Turkestanisches Tagesbuch s. 243'de Mart 1919 ile ilgili yeni gelen Safanov'un Kızılordu muhafızları arasına disiplin getirdiğini ve "suçsuz yerlilere" karşı yapılan zorbalıkları engellediğini söylemektedir. Safanov ile ilgili (1878-?,) 1902 yılından itibaren Maximalist, sonra solcu, Mart 1919' Bolşevik, ihtilalden önce uzun süre hapis ve çalışma cezasına çarptırılmış; Mart 1918'de Türkistan'da Kızılordu muhafızı, daha sonra 11. 3. 1920'de Türk cephesinin çalışma birimlerinin müdürü (Akramov/Avliyakulov, Lenin, Turkkomissiya s. 269). 1920/21'de chiva da RSFSR'nin yeminli temsilcisi (bkz. Za sovetkiy Turkestan s. 570).

35 Tabii ki bu durum Taşkent'teki yönetim tarafından başka türlü algılanıyordu. Bunlar "ihtilal yararına savaşan sabit savaşçıların" özgürlüğe, mutluluğa ve parlak geleceğe götüren yola (Pobeda II, s. 215) ulaşmak için uygun önlemleri almaları önemliydi. Alınacak gerekli önlemler: müsadere etmek, kontrol etmek, zapt etmek, spekülatörlere karşı savaşmak,

Burjuvaziye karşı kırmızı terör. 1919 yılı sonunda durum biraz değişecekti ve Taşkent yönetimi artık Moskova'nın ve Politbüro'nun bir kolu olarak buraya gönderilen ve daha az ihtilale davranmayan Turkkomissija'nın gözünde keyfi uygulamalar, soygun ve baskı yapan sömürgeciler olarak görülüyordu (bkz. örneğin Sefarov, Kolonialnaya revolutsiya possim).

36 Bkz. örneğin: Ginzburg, Basmalestvo s. 185, Burada Basmacılık başlangıçta Fergana'daki halkların kültürünü kapsayan "Sovyet yönetim" tarafından yazılan haydutluklara, müsaderelere, zapt olunmaya karşı bir protesto idi. (Fergana'daki el koyma ve kontrol etme hadiselerinin uygulaması ile ilgili bkz. örneğin: Pobeda II, s. 305, 328; Inostrannaya voyennaya intervenciya I, s. 422, 461, 465.); RGASPI: s. 122 op. 1, d. 29.1.7 (17.11.1919 tarihli Andican ile ilgili rapor.): "Basmacıların ortaya çıkması ve yayılmasının temel sebebi olarak Türkistan bölgesinde Sovyet yönetiminin kurulmasının ilk günlerinde yerel yönetim ve onun temsilcilerinin göstermiş olduğu tutumlarla sınırlıdır. "Chasanov A' ternative 119., Turkkomissiya üyesi F. I Gloscekin'in Aralık 1919 tarihinde yapılan resmi bir toplantıda Fegana'daki olaylarla ilgili olarak yerel Sovyet yönetimini kendi bakış açısına göre ve yeni bir siyasi anlayış içinde çok sert bir şekilde eleştirdiği konuşmasından alınmıştır. Fergana'daki halkın "çok sıkıntılı" atmosferinin sebebi sorumlu Sovyet kurumların gütmüş olduğu genelde yanlış ve câniyâne politikalardır. Sovyet yönetiminin bayrağı altında olan yerlerde sürekli bir keyfilik ve kendi konumunu çıkarları için kullanma isteği, Avrupalı topluluklar arasında imtiyazlı grupların oluşmasına neden oldu. Müslüman kitlelere karşı kesin bir güvensizlik ve onlara en aşağı bir ırk gibi değerlendirme, genel olarak uygun olamayan politikalarla birleşince ve Avrupalıların kendilerine oluşturduğu bir çok imtiyaz da bir araya geldiğinde toplumda çok gergin bir atmosfer oluşturdu ve bu da Müslüman kitlelerde memnuniyetsizlik meydana getirdi. (…).

Basmacılık hareketinin oluşmasındaki başlıca sebeplerin Sovyet yönetimin Müslümanlar ile Avrupalı topluluklar arasında yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı meydana gelen tezat durum ve yönetimin kısa vadeli politikaları olduğu söylenebilir. Sovyet yönetimin temsilcileri tarafından destek göremeyen Müslüman halk Basmacı haydutların baskısı altında ve korkmuş, fakirleşmiş bir şekilde tereddüt içinde çetelere katıldılar. ”-Bkz. Alimov, Levaskiye peregibı 36., 38’de “kağıt üzerinde” kalan kararların dışında dini vakıfları (auqaf) “millileştirme” çabalarının olduğunu ve gerçekten Sovyet yönetimin temsilcilerinin 1918-19 yıllarında bu vakıfları (auqaf) hem de Fergana’nın bazı bölgelerinde kontrol altına almayı denediklerini belirtmektedir. -İki tarafın da olaylarda şiddet kullandığı ile ilgili bkz. Willfort, Turkestanisches Tagebuch, 237 (Şubat 1919 için).

37 Mart 1919 ortalarında (VII. Türkistan Meclis Kongresi için) Türkistan Askeri Komiserliğinin bir raporu askeri güçlerin birbiriyle karşılaştırması ile bir fikre sahip olmamızı sağlıyor: “Fergana cephesi haydut çetelerine karşı verilen savaş için fazla birlikler oraya, Fergana’ya gönderilmeliydi. O dönemde Fergana’da bulunan ordular: Kızıl Ordu-3096 piyade, “çiftçi ordusu”-1080 piyade ve süvari, muhafız ve parti birlikleri -1710 piyade ve süvari, [Ermeni] Daşnaklar- 450 piyade; toplam 5940 piyade ve süvari, 11 topçu, 10 makineli tüfek. […].

Karşı cephe ile ilgili bilgiler: Fergana’da birçok çete vardı. Bunların sayılarını tam tespit etmek oldukça zordu. Bütün çetelerin başkomutanı Irgas idi ve emrinde 70 kadar qurbasis (polis amiri) bulunuyordu. Her qurbasisin emrinde 20-1800 adamdan oluşan birlik bulunuyordu. Muhammed Amîn Bîk’in 8000 kadar adamı vardı. Silahları ise çok çeşitli idi. Eski tüfeklerden modern silahlara kadar her şey vardı. Irgas’ın birliklerinde 4 makineli tüfek ve 2 top vardı.” (Direktivı komandovaniya frontov. II, 513, 514).

38 Kobozev ile ilgili (1878-1941, 1898'den beri Parti üyesi) bkz. Cistov/Zochov, Paslanec partii, 3, Revoljuinory, Vozaki Mass 92; Revolutsiyey Prizvannıye 89; Inqilab anqciları 19. -Kobozev Şubat ortası/sonu 1918 yılında bir haftalığına Türkistan'daki merkezi yönetiminin "geçici komiseri" olarak görev yaptı. 1918 yılı Nisan ayı başında Bakü'ye planlanmış bir seyahat dolaysıyla Taşkent'te görüldü. Burada kendisine "Orta Asya için verilen özel vekaleti" kullanarak 10 Nisan'da "Türkistan bölgesi genel yönetiminin başına geçti (bkz. Pobeda II, 222, 227). En geç Mayıs ayının ikinci haftası tekrar Moskova'ya döndü, fakat Taşkent'te buralara geldiğini hissettirecek izler bırakarak. Kobozev Mart/Nisan'da Taşkent'te sallanmaya başlayan Sovyet yönetimi yeniden oldukça sağlamlaştırmıştı: Solcular ve Bolşevikler aralarında yönetimi eşit bir şekilde paylaştılar; o döneme kadar olmayan TurCIK V. Türkistan Meclis Kongresinde (20 Nisan-1 Mayıs 1918) kuruldu ve bunun dışında Türkistan-Rus Federasyonunun bir federal Sovyet cumhuriyeti" olarak ele alındığı bir özerklik açıklaması ilan edildi. (Bkz. Pobeda II, 251).

39 Burada Kobozev'in misyonu ile ilgili görüşlere temel oluşturan bazı araştırmaların sonuçlarına daha ayrıntılı girmek konunun sınırlılıklarını genişletecektir.

40 15.5.1919 tarihli Su-la-yi inqilap No: 6, 8-Bu affın etkileri ile ilgili bkz. örneğin: Inostrannaya voennaya intervenciya I, 483 ve devamı; Ryskulov, Sobranie I 163 ve devamı.

41 Sorokin ile ilgili (1871-1940, 1918 yılından itibaren Partiye kayıtlı; Haziran-Aralık 1918 "Komünist Bolşevik"i tarafından yeni oluşturulan CK'nın üyesi, Haziran-Eylül 1919'da RKP'nin Türkistan krajkomunun üyesi; 1920'de güney Rusya'da Demiryollarında Politbüro şefi; daha sonra Taşkent ve diğer şehirlerin yönetiminde görevli.) Bkz. Za Sovetskij Turkestan, 574; Pobeda I.'e göre s. 614. 1917'de "Taşkent şehir

yönetiminde zihni işlerde görevli memurlar birliği” ve aynı zamanda Taşkent icra komitesi [geçici hükümetin] üyesi; Bauman’a göre, Fevral’skij perevorot, 49, O bir veterinerdi ve Taşkent icra komitesinin işçi temsilcisiydi; Pobeda II’ye göre, 570 [daha sonra] Taşkent temsilciler meclisinin icra komitesi üyesiydi, 2. 5. 1918’de Taşkent ekonomi politikası meclisi başkanı, Haziran 1918’de ihtilal mahkemesi başkanı olarak görev yaptı.

42 “Halk Komiserleri Meclisi” kavramı Mart 1919’da Kobozev’in etkisi ile “Komiserler Meclisi” olarak merkezi yönetimin aynı isimli organıyla hiyerarşik olarak farklı anlaşılmasına karşın uygun hale getirildi.

43 Ryskulov, Sobranie I, 180.

44 Ryskolov ile ilgili [1894-1937 (?)], Avrupa eğitimi almış Yedisulu bir Kazak (aynı zamanda yerel bir Rus okula gitti); 1916’dan beri ihtilalci, 1917 yılından itibaren partiye kayıtlı, Mayıs 1918 yılından itibaren Turcik üyesi, sağlık işleriyle ilgili Halk Komiseri, Kasım 1918 yılında “Açlıkla Mücadele Merkez Komitesi” başkanı, Mart 1919’da yeni oluşturulan “Türkistan’daki RKP’nin Musbrjuro” başkanı ve (VII. Geçici Meclis kongresinde) TurCIK’ın başkan vekilliklerinden birine seçildi. Bkz. örneğin: Zijamov/Nurullin, Turar Ruskulov.

45 Chasanov’dan alıntı, ”Kokandskaja avtonomija”, 47, Ryskolov’un Turcık başkanı Kazakov’a yazmış olduğu bir rapordan alınmıştır. Yukarıdaki alıntılardan önce şunlar yazılıdır: Bu cephe aslında Sovyet görevlilerin Khugander olaylarından önce yapmış oldukları olumsuz tutumları nedeniyle oluşmuştur. Fergana bölgesinde (oblast) meydana gelen bütün olayların arkasında ermeni [sosyalist] Partisi “Dasnakcutjun”un yapmış olduğu provokasyonlar yatmaktadır.” O dönemde Dasnakcutjun ve birliklerinin bu olaylarda özellikle olumsuz bir etkilerinin olduğu görüşüne saplanılmıştı (bkz. örneğin: op. cit. 48, Ryskolov, Sobranie I, 187).

Gerçekten böyle bir durumun olup olmadığını öğrenmek geniş araştırmalar yapmak gerektirir.

46 Doğal olarak bu konu ile ilgili bir çok şey gizli kalmaktadır. Bu konuyla ilgili bilinen olaylardan bir tanesi Ocak 1919'da başarısız bir darbe denemesinden sonra Nisan/Mayıs 1919'da Buhara'ya kaçmadan önce geçici olarak Muhammed Amîn Bîk'a katılmış olan askeri konularla ilgili halk komiseri Konstantin Pavlovic Osipov veya K. I Monstrov [daha önce, Demiryolları birlikleri kumandanı Dmitrij Efimovic Konovalov'un emir subayı (bkz. RGASPI: 22. op., d. 46, 1. 26)] yönetimindeki "çiftçi ordusu"nun Eylül 1919'da "alalabad-User olaylarında" Basmacı grupları ile birlikte hareket etmesi (bkz. örneğin: RGASPI: 122, op. 1, d. 46, 1. 19). "Alalabad rajonunun eski politbüro komiseri Gerogij Branov'un" görgü olarak yazdığı 12. 12. 1919 tarihli raporda, Fergana'daki çok "karmaşık" ilişkilerin canlı bir resmini ortaya koymaktadır. Bu raporda ayrıca (1. 26) "Ferganalı bu marksistler herhalde bütün çiftçi yerleşim yerlerini her türlü silahla donatmışlar" ve Alalabad'daki Sovyet askeri karargahının Rus çiftçileri ve basmacıları silahlandırdığı yazılıdır.

47 Irgas'ın Muhammed Amîn Bîk ve diğer Basmacı liderleriyle olan anlaşmazlıkları ile ilgili burada görünen o ki o dönemde Sovyet yönetimi ile birlikte hareket eden Hamdam'ın grubu önemli rol oynamıştır-bkz. örneğin Inostrannaya voennaya interventsiya I, 475, 478, 480, 510.

48 Tursunkha aev, 1891-1940, solcu, Şubat 1919'dan itibaren Bolşevik, "Yerli Rus Okulunu" bitirdi; Andican'da çoğunluğunu Müslüman kuruculardan oluşan bir bankanın kontrol heyeti üyesi (bkz. 18.1.1914tarihli; A'ina No: 13; 1916 yılında Taşkent'in eski şehir merkezinde meydana gelen ayaklanmalardan dolayı tutuklandı; milletlerle ilgili komiserlik görevini 1919'da aldı (Bu ve diğer konular için bkz. örneğin: Revolutsiyey prizvanıye. 204).

49 Bunun böyle olduğu aynı raporun başka bir yerinde de ortaya çıkıyor.

50 24.7.1919 tarihli Su-la-yi inqilap No: 14, 8 Kh. G., Paivastan-i Irgas ba hukumat-i surai.

51 Bkz. Inostrannaya voennaya intervenciya I, 513.

52 Bkz. Aymen de Lageard, Revolt of the Basmachi 4, 32; H-F., Farganada basmaciliq 17; RGASPI: 122, op. 1, d. 29, 1. 7.

53 Muhammed Amîn Bîk'ın politik görüşleriyle ilgili olarak bkz. Inostrannaja voennaja intervencija I 443, burada geçen 27. 1. 1919 tarihli bir raporda Muhammed Amîn Bîk'ın "çetesi" tarafından eski Margilan'a yapılan bir baskından söz edilerek yeni metotla eğitim gören okulların zarar verdiklerini ve belki okulların yeniden açılmasının engellemek için soyduklarını ve daha sert tedbirler alacaklarını söyleyerek tehdit ettiklerini yazmaktadır; op. cit I459'da 21. 2. 1919 tarihli Hokandar svestija'dan alınan dedikodular içeren bir makalede Muhammed Amîn Bîk ile ilgili ilk defa "milliyetçi haydut" kavramı kullanılmaktadır. Bunların yaptıklarının milliyetçi bir hareket şekline dönüştüğü yazılmaktadır; op. cit. I, 462. Yazıda Fergana cephesi karargahının 26. 2. 1919'da kurulması çok basit bir şekilde dile getirilmektedir: "Fergana'daki Sovyet yönetimini yıkmak için burjuvası ile birlikte hareket eden Irgas, Muhammed Amîn Bîk ve diğer haydut çeteleri kendilerini "beyaz muhafız" olarak adlandırdılar ve Sovyet yönetime savaş ilan ettiler."; op. cit. I, 478 (26.3-11.4.1919 tarihleri arasında Muhammed Amîn Bîk'ın esiri olan bir Rus'un raporunda): Bu "çetelerin" amacının Ferganada başına Muhammed Amîn Bîk'ın geçeceği bir bekstvo kurmak olduğu belirtilmektedir. Osipov ve adamları (uygun giyimli 90 kişi) toparlayıcı bir toplantı için savaşacaklarını söylediler; RGSAPI; 122, op. 1, d. 29, 1. 7.'de (Kasım 1919): "Muhammed Amîn Bîk tamamen Rus beyaz muhafızların etkisinde kalmaktadır" denmektedir; H.

F., Fergana'da basmacılıq, 16'da, Muhammed Amîn Bîk'ın öncelikle kendini Fergana'daki Basmacıların Ordu kumandanı olarak açıkladığını, sonra İslam ve şeriat için kendini gazi ilan ettiğini ve nihayetinde politik bir yüz kazanmayı denediğini yazmaktadır; op. cit. 17'de ise Muhammed Amîn Bîk'ın yörenin ileri gelenlerine payeler verdiğini, Ferganayı bölgelere ayırdığını ve bu bölgelerin her birine qurbasi'ler atadığını belirtmektedir. Aymen de Lageard'a göre, op. cit. 32; Hayit "Basmatschi" 104., 231., Muhammed Amîn Bîk ve Monstrov'un "çiftçi ordusu" ile yazılan şekli olarak birlikte çalışma anlaşmasıyla Eylül-Ekim 1919'da başkanlığını Muhammed Amîn Bîk'ın yaptığı "Fergana geçici hükümeti" oluşturuldu. Bkz. aynı zamanda RGASPI: 122, op. 1, d. 44, 1. 26, Turkkomissija üyesi Goloscekin 3.12.1919 tarihinde Ferganadan Turkkomissija başkanı Eliava ile yaptığı telefon görüşmesinde şunları söyledi: "Artık bundan sonra Fergana cephesi şimdiye kadar olduğundan daha ciddi bir şekilde ele alınmalıdır. Çeteler birleştiler ve Rus yöneticilerin önderliğinde çiftçilerin temelini oluşturduğu 5-800 adamdan oluşan birliklere sahipler. Her gün geçici Fergana hükümetinin ilanları ve diğer materyalleri ortaya çıkıyor. Sınırlarda düşmanlara ait telgraf makinaları çalışıyor". Özellikle bu konu ile ilgili olarak Muhammed Amîn Bîk'tan söz edilmiyor. Muhammed Amîn Bîk'ın davranışlarının ve rolünün daha da açıklık kazanması için o döneme ait geniş kaynaklar üzerinde eleştirel bir araştırma yapmak gereklidir.

54 6. 3. 1920 tarihli bu anlaşmanın metni için bkz. Willfort, Turkestanisches Tagebuch, 273 (Tafel XV), tercüme edilmiş, 324 (bu metinde Muhammed Amîn Bîk'ın yanında olan Rusların tam olarak aftan faydalandıklarını ve onun birliklerinde kalıp kalmamakta serbest bırakıldıkları yazılıdır. [Osipov 1919 yılı Nisan ayı sonunda kendini Buhara'ya aldırdı. (bkz. Inostrannaja voennaja intervencija I, 481)]. Abdullaev'e göre Oruziem pecetnogo slova, 80, 9. 3. 1920 tarihinde

Muhammed Amîn Bîk Margilan’da şunları söyledi: “Ben Sovyet yönetimine karşı savaşmadım, aksine yalnızca Müslümanları rencide eden bazı temsilcilerine karşı savaştım. Sovyet yönetimi tarafına geçtim, çünkü yönetimdeki kişiler ve politikalar değişti.” (Bu ifadeler Kasım 1919’dan beri oradaki yönetim boşluğunu dolduran Turkkomissiya’nın etkisiyle bağlantılıdır, çünkü Taşkent’teki yönetimin şimdiye kadarki gücünden daha farklı ve çok güç araçlarına sahip olduğu içindir).

55 RGASPI: 122, op. 1, d. 44, 1. 26. (Turkkomissiya üyesi Filipp Isaevic Goloscekin (Fergana) 3 Aralık 1919’da Turkkomissiya başkanı Sal’ va Zurabovic Eliava (Taşkent) ile yapmış olduğu telefon görüşmesinde Eliava Goloscekin’e “Fergana’daki askeri çalışmaların daha da ciddi ele alınması hususunda “hak verdi ve “düşmanın askeri birliklerinin en çabuk bir şekilde bastırılması için gereken önlemlerin “alınacağı sözünü verdi. O dönemde resmi olarak izlenen politik yol ile ilgili bkz. Golovanov, Kak Natsi “Samoopredelyalis”, 169, Goloscekin’in 6.12.1919 tarihli Izvestija TurCIKa’daki bir makalesinde halkın çok sıkıntılı durumunun aslında sorumlu organlar tarafından takip edilen caniyane politikalar olduğunu ve Sovyet yönetimin bayrağı altında her zaman keyfilik ve pozisyonunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanma amacı bulunduğunu belirtmektedir. Müslümanlar en aşağı ırk gibi değerlendirilirken uygun olmayan politikalarla iç içe genel olarak çok yüksek gerilimli bir atmosfer oluşturuldu ve bu da Müslüman kitleyi memnuniyetsizliğe sürükledi. ”

56 Bkz. Frunze, Izbranıye I, 287, burada Frunze 23 Ocak’ta başkomutana şimdiye kadar bir kez iki süvari alayı ve bir de Tatar Piyade Alayı’nın Türkistan’a gönderildiğini aktarmaktadır. Burada söz konusu olan Tatar alayı o zaman henüz daha Akbulak’ta, Orenburg’un 100 km güneyinde bulunuyordu, yani henüz Türkistan’a ulaşmamıştı. (bkz. (Frunze, Na Turkestanskom fronte, 59)-Mart 1919’da Kazan’da konuşlandırılan

Tatar Topçu Tugayı ile ilgili bkz. Örneğin: RGVA (Rossiyskiy Gosudarstvennıy Voenniy Arhiv) 17 op. 1, d, 91, 1. 2 (Mart 1920 yılı için Tatar Topçu Tugayı' nın politbürosunun çalışma raporunda). 12 Ağustos 1920'de II. Türkistan Topçu Tümeni'nin gücü 6047 piyade, 3612 süvari, 27 topçu ve 171 makineli tüfek ile daha da güçlendirilmişti. (RGVA: 110, op. 3, d. 265, 1. 50).

57 Yukarıda belirtilenlerin dışında bkz. Inostrannaja voennja II, 402. -1200 adamdan oluşam Muhammed Amîn Bîk'in birlikleri (Bozko' ya göre, Grazdanskaja vojna, 78 (?)) 15 Mart'ta Namangan'da resmi olarak Sovyet gücüne katıldı. Daha sonra Türk cephesinin (Turkfront) bir emri ile 30. 4. 1920 tarihinde Kızıl Ordu' nun bir süvari alayına dönüştürüldü. (Bkz. RGVA: 110, op. 1, d. 9, 1. 100)).

58 Bkz. Frunze, Izbrannaye I, 302, -Frunze aynı zamanda Turkkomissiya'nın da bir üyesi olarak görev yapıyordu.

59 Bkz. Frunze, Neizvestnoe, 186 (14 Nisan tarihli bir mektup içeriği): Fergana ve Semerkant'a bağlı Buhara sınırında Ura Tjube (dağlarda) civarında yok edilmemiş bazı Basmacı çeteleri bulunmaktadır. Fakat bu çeteler yapıları ve savaş teknikleri açısından sadece çete organizasyonlardır. Bunların hiçbir şekilde toplumsal ve siyasal amaçları yoktur. Bu son değerlendirme ışığında Basmacılık hareketi bir ay öncesinden askeri anlamda ortadan kaldırılmış ve bu son ayda ise sözü dinlenen bütün Basmacı liderlerin de bizlere katılmasıyla siyasi anlamda da yok edilmiştir. ”

60 Örneğin bkz. H.F., Farqana'da basmaciliq, 16, bu olaylarla ilgili açıklayıcı bir bilgi vermektedir. Muhammed Amîn Bîk'in kendi dönemi ile ilgili olarak Mart ayında Sovyet güçlerine katılmadan önce cephesini temizlediğini ve bu amaçla bir veya iki qurbasis öldürdüğünü ve aynı zamanda bazılarını da silahsızlandırdığını belirtmektedir. Bunun üzerine

Kur Sir Muhammed ve Khal Kha o kadar kızdılar ki, intikam almaya yemin ettiler. Bu olayın devamında Muhammed Amîn Bîk'in lidersiz kalan askerleri yozlaşmış olmalılar ki, Kızılordu'dan firar ettiler ve bu nedenle bir kısmı silahsızlandırıldı ve nihayetinde bir çoğu kaçtı ve Basmacıların safına geri döndüler.

61 Bkz. Frunze, Izbrannaje I, 313, 330.; Direktivı komandovaniya frontov III, 531, 533.; Inostrannoya voennaya intervenciya II, 426., 459; İz istorii grazdanskoy vojnı III, 555.; Mart-Mayıs 1920 tarihlerinde Kızılordu'daki eski Basmacılarla ilgili Nazarov'a da KPT 347 bkz.

62 Bkz. Nazarov, KPT 353, 15 Ağustos'da ihtilal komitesi Oblast'ı fes edilerek yerine sivil yönetimin de emri altında olduğu bir askeri meclis kuruldu. 20 Ağustosta'da askeri diktatörlük ilan edildi.

63 RGVA: 110, op. 3, d. 265, 1. 49 (12 Ağustos).

64 RGVA: 6, op. 12, d. 175, 1. 179 (10 Eylül).

65 Sovyet yönetimin temsilcileri Basmacılar hareketinin bir motoru olarak "Değerler çatışması" problemini belki de ideolojik düşünerek görmezden geldiler. Yukarıda bir çok kez alıntı yapılan Andican'ın 17.11.1919 tarihli raporu için bu tipik bir örnek teşkil etmektedir. Şubat 1918 yılından itibaren Basmacılık hareketinin hızlı bir yükselme göstermesinin nedeni olarak özellikle Sovyetlerin yapmış olduğu zorbalıklar gösterilebilir. Fakat problem, Basmacıların gelenek ve göreneklerine bağlılıkları ve bunun neticesinde meydana gelmemişti. Bunun yerine açıklama olarak getirilen ideolojik sebepli düşünceler aslında yanlış kararlara götürmektedir. Çünkü raporun sonunda: "Bütün Basmacılık hareketinin temelinde Sovyet yönetiminden memnun olmayan veya olayı milletler savaşına sürüklemek isteyen bir avuç dolusu liderde yatmaktadır. Eğer bu liderlerden bir tanesini af ederseniz ve başkaldıran diğerlerini silah zoru ile ortadan kaldırırsanız, yerel halk arasında kültürel aydınlanma işini

yoluna koyabilirseniz ve yerlileri Ruslar ile bütün ilişkilerde eşit seviyeye getirebilirseniz, işte o zaman Basmacılık hareketi kısa sürede unutulacaktır.” denmektedir. (RGASPI: 122 op. 1, d. 29, 1. 7. -Bkz. Frunze’ de Izbrannıye I, 313, 23 Mayıs 1920 tarihli Fergana cephesindeki birliklere gelen bir emir ve halka yapılan bir duyuru ile bu iki görüşün propagandası yapılıyordu).

66 O dönemde Orta Asya’da güncel olan gerilimler bu değerlendirmelerin kapsamı dışındadır. Burada konu edilen fenomenin varlığı ile ilgili bir bilgi, örneğin 1930’da Nasirhan Tura’nın kolektifleşmenin ilk devresinde ayaklanmauı denediği (bkz. Eisener, Konterrevolution, 110; çok enteresandir ki, Nasirhan Tura’nın ayaklanması 20. yüzyılın ilk on yıllarında Orta Asya’da da yayılmış olduğu gibi modern İslami fikirler tarafından yönlendirildi. Müderris Nasirhan Tura 1917/18 yıllarında “Hokand Özerkliğinin” millet meclisi üyesi idi. (Bkz. Turkestan v nacale XX veka, 84).

Abdullaev, K. N.: Oruæiem pe¶atnogo slova. (Gazety sovetskogo Turkestana v ideologi¶eskom obespe¶enii razgroma basma¶estva v Srednej). Dushanbe 1989.

Akramov, A. /Avlijakulov, K.: V. I. Lenin, Turkkomissija i ukreplenie sovetskoj vlasti v Srednej Azii. Tashkent 1991.

Alekseenko, P.: Chto takoe basmachestvo? Tashkent 1931.

Alimov, I. A.: Levackie peregiby ve rechenii religioznogo voprosa v TASSR. In: Obshestvennye nauki v Uzbekistane, 1991, Nr. 1, 31-40.

Allworth, E. A.: The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to tha Present. A. Cultural History. Stanford 1990.

Aymen de Lageard, H.: The Revolt of the Basmachi According ta Red Army Journals (1920-1921). In: Central Asian Survey VI, 1987, Nr. 3, 1-35

Harezm (Hive) Halk Cumhuriyeti / Yrd. Doç. Dr. Füsun Kara [s.808-812]

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bolşevikler iktidara geldikleri zaman Çarlık Rusyası'nı halklar hapishanesi olarak nitelendirmişlerdi. Gerçekten de Çarlık sistemi Rusya'da yaşayan milletlerin bilhassa Türklerin hak ve hukuklarını tanımayarak onları sürekli olarak baskı altında tutmuştur. Bolşevikler Çarın tahtını sahiplendiklerinde ise Rusya'daki Türklerin kısa bir süre için de olsa rahat nefes almalarını sağlamış, onlara kendi devletlerini kurma hakkı tanımıştır. Bu durumdan istifade eden Türkler, 1917-1924 yılları arasında Buhara Halk Cumhuriyeti, Hokand Millî Hükûmeti, Harezm Halk Cumhuriyeti ve Alaş-Orda Millî Hükûmeti'ni kurdular. Daha sonra ise Sovyetler'in gerçek emelleri ortaya çıkmış, millî hükümetleri kuran halkların üstüne Kızılordu'yu göndererek bu hükûmetleri ortadan kaldırmışlardır.

Harezm (Hive) Hanlığı

Dünyanın en eski kültür merkezlerinden biri olan Harezm, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan toprakların adıdır. Amuderya nehrinin yüzlerce kola ayrıldığı yer olan Harezm bereketli topraklarının yanı sıra Çin, İran, Hindistan, Sibirya toprakları, Rusya ve İskandinav ülkelerinin tam ortasında bu ülkelerin birbirleriyle olan bağlantısını sağlayan yolların kavşak noktasında olmasından dolayı da tarihin ilk dönemlerinden itibaren kalabalık insan topluluklarını sinesinde barındırmıştır. Tarihte Hive Hanlığı olarak da bilinen hanlığın başkenti Hive, diğer belli başlı şehirleri ise Kat, Kongrad, Ürgenç, Gazavat ve Hazerasp idi.

Harezm, Türkleşme sürecini XI-XVI. yüzyıllar arasında tamamlamış ve 1502 yılından sonra da Buhara Özbeklerinin idaresine geçmiştir. Özbeklerden ayrılan bir kol olan Yadigâr'ın oğlu İlbars'ın idaresindeki kabile Vezir ve Ürgenç şehirlerinde etkili olmuş ve Yadigârî kabilelerinden olan Ebulakîler ve Eminekîler de Harezm'in diğer bölgelerinde hakimiyet sağlamışlardı. 1510 tarihinde Şeybanî'nin öldürülmesinden sonra Harezm, Şah İsmail'in eline geçmiş, ancak Safevîlerin hakimiyeti fazla uzun sürmemiştir. 1511 yılına ülke Özbek hanlarının idaresi altında tek başına müstakil bir devlet haline gelmiştir.

Ancak yönetimdeki Özbek hanedanının yerli Türk ahaliyi yönetime karıştırmadığı bilinmektedir. İlbars Han'ın Yadigâr Şeybanlılar denilen sülâlesi, 1740 yılında Nadir Şah tarafından tahttan indirilene kadar yönetimde kalmış ve ülke bu süre içerisinde Buhara Özbekleri, Kalmuklar ve İranlılar tarafından zaman zaman istilâ edilmiştir. Rusların 1717'de Hive'yi ilk işgal teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nadir Şah'ın Yadigâr Şeybânlıların son hükümdarı olan İlbars Hanı tahttan indirmesinden sonra ülke bir süre 1740-1747 yılları arasında İran'ın hakimiyeti altında kalmış, 1747'de Gaib, Harezm Hanı olarak ilân edilmiştir.1 1763 tarihinde Timur-Gazi Han'ın öldürülmesinden sonra Mangit, Kıpçak ve Konğırat boyları arasında saltanat kavgası başlamıştır. Bu çekişmelerden sonra Harezm'de Mangit Hanedanı devri kapanarak Kongırat Hanedanı devri açılmıştır.2

Türkistan'da ilk Rus istilâsı başladığı zaman ise Hive'nin başında Seyyid Muhammed Rahim Han (1858-1865) bulunuyordu. Hanlığın en kuvvetli iki grubunu teşkil eden Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasında 1857'de başlayan mücadele, Seyyid Muhammed'in taraf tutması yüzünden 1860 yılına kadar devam etmiştir.3 Ruslar Hokand ve Buhara Hanlıklarını İstilâ ettikten sonra 1873 yılında Harezm'i ele geçirmek için General

Kaufman kumandasında yürüyüşe geçtiler. Hivelilerin Rus birliklerine karşı kahramanca mukavemeti Kaufman'ın Hive şehrini ele geçirmesini ve Rusya'nın egemenliği altına girmesini önleyememiştir.4 Hive Hanı Muhammed Rahim'in barış isteğini rededen Ruslar, Hive şehrini zaptettiler. Bu işgalin sonunda 12 Ağustos 1873'de Hive Hanı Hive Devleti ve Türkleri için çok ağır olan antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Hive Hanlığı'nın Rusya'nın hakimiyeti altına girmesini ifade eden 18 maddelik bu antlaşmaya göre:5 Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Bahadır kendisini Rus İmparatorunun vassalı ilân ediyordu. Harbin sorumlusu Hiveliler olarak gösterilmiş, Rusya'ya 2.200.000 ruble tazminat ödemek zorunda bırakılmıştı. Rusya, Hive toprakları üzerinde önemli gördüğü yerlerde askerî üsler kurabilecekti. Hive Hanı, Rusya'yı Türkistan'ın hakimi olduğunu kabul edecekti. Rus ticaret kervanları Hive topraklarında serbestçe dolaşacak ve onların emniyetinden, Hive Hükûmeti sorumlu olacaktı. Hive vatandaşları ile Rus vatandaşları arasında ortaya çıkabilecek ihtilâfları halletmek için başkanı Rus olan ortak Hive Rus mahkemesi kurulacak ve bu mahkemenin kararlarına itiraz edilmeyecekti. Rus tüccarları hiçbir vergi vermeden malllarını Hive'de satacak ve istedikleri yerlerde özel depolar yapabileceklerdi.

Rus birliklerinin Hanlık topraklarına girmesinden sonra, Rusya'nın Hive topraklarından Amu Derya'nın sağ kıyısı boyunca işgal ettiği toprakların idaresi için Rus ordusu yönetimi altında Amu Derya şubesi kuruldu. Burada üslenmiş Rus ordu ve memurları vasıtasıyla, Hanlık kontrol altına alındı.6 Hive Hanlığı'nda 1910 yılında Hive Hanı Muhammed Rahim Han'ın vefatı üzerine yerine oğlu İsfendiyar Han tahta çıktı.7 Hive Hanları, Rus egemenliği altında da, Buhara ve Hokand Hanlığı'na nazaran daha milliyetçi oldular. Mehmet Rahim Han, Türkistan hanlarının en değerlisi, akıllısı ve münevveri idi.8

1912 yılında Hive Hanlığı'ndaki Türkmenler İsfendiyar Han'a karşı silahlı ayaklanma başlattılar. Bunun başlıca sebebi Hive Hanlığı'nda yaşayan Özbekler ile Türkmenler arasında sulama ziraatının can damarını teşkil eden suyun taksiminde yapılan haksızlıklardı. Bu durumdan mağdur olan Türkmenler Hanlığa karşı isyan ettiler. İsyancıların lideri sonradan Türkmenistan'da büyük üne kavuşan ve Türkmen bozkırlarında Kızılkum ve Karakum'da Sovyetler'e karşı mücadele eden Cüneyd Han'dı. Türkmenlerle Özbekler arasındaki çarpışmalar 1916 yılına kadar aralıklı olarak devam etmiştir.9

Hive Hanlığı'nda XIX. yüzyıl sonundan itibaren Cedidçilik Hareketi ilerleme kaydetti. Hive Hanları ileri görüşlü oldukları için bu akımları engellememişlerdir. Hive reformistleri kendi şairlerinin şiirleri ile halkı, memleketi modernleştirme istikametinde etkilemeye çalıştılar: Bolşevik ihtilalinden sonra İsfendiyar Han Genç Hivelilerin hükûmet idaresinde reform yapma ve bir meclis kurma teklifini kabul etti.10 Meclisin açılması kısa bir zamanda gerçekleşti.

1919 yılında Cüneyd Han'ın yaptığı ihtilâl sonunda Hive Hanı İsfendiyar Han öldürülerek yerine Abdullah Han geçirildi. Bu dönemde Ruslarla anlaşmak zorunda kalan Cüneyd Han, bir barış andlaşması yapmıştır. Bu andlaşma ile Ruslar Harezm'de komünist düşüncelere uygun bir zemin hazırlamaya çalışmışlardır. Ancak Hive'de hiçbir yerli komünist olmadığından bu fikirlerin tatbiki hayli zaman almış, sonunda, Hive'deki Rus askerler Cüneyd Han'dan kaçan Özbeklerle bir "Hive İhtilâl Taburu" kurarak Hive'de bir Sovyet Hükûmeti kurulmasını talep etmişlerdir. Hive İhtilâl Taburu'nun yardım istemesi üzerine Sovyetler Türkistan'daki Kızılordu birliklerinden bir kısmını Hive'ye sevk ettiler. 25 Aralık 1919 ile 27 Ocak 1920 arasında Kızılordu birlikleri Hive'yi işgal ettiler.11

Harezm Halk Cumhuriyeti

1 Şubat 1920 yılında Harezm'de hanlık sistemi kaldırılarak yerine Hive İhtilâl Komitesi tarafından Harezm Halk Cumhuriyeti ilân edildi.12 Harezm Cumhuriyeti'nin ilanından sonra başkent Hive'de 8 Mart 1920 tarihinden itibaren taşbasımlı bir gazete Merkez İcra Komitesi ile Harezm'deki Komünist Parti Obkomu'nun bir yayın organı olan İnkılâb Güneşi Gazetesi yayınlanmaya başladı.13 Özbekçe olarak haftada iki kez yayınlanan bu gazete Harezm'de komünizmin yayılması için faaliyet gösteriyordu.

27-30 Nisan 1920 tarihinde Hive şehrinde ülke çapında 1. Halk Kongresi yapıldı.14 Kongre kararı ile Harezm Halk Cumhuriyeti Hükûmet heyetine;

Hacı Yusuf Pehlivanniyaz: Cumhurbaşkanı,

Baba Ahund Selimoğlu: Başbakan,

Molla Oraz Hoca Muhammed: Dışişleri Bakanı,

Cuma Niyaz Sultanmurat: İçişleri Bakanı,

Molla Begcan. Eğitim Bakanı,

Hasanoğlu: Millî Savunma Bakanı,

Nur Muhammed Babaoğlu: İktisad Bakanı,

Mirşerefoğlu: Başkumandan olarak seçildi.15 Genç Hivelilerin oluşturmuş olduğu Harezm Halk Cumhuriyeti hükûmet üyeleri kendi millî ordularını oluşturdular. Bu maksatla harb okulları açılarak idare işleri Türkiyeli zabitlerden Rıdvan ve Hüseyin Efendilerin rehberliğine verildi.16

13 Eylül 1920'de yeni cumhuriyet ve Sovyet Rusya arasında askerî, siyasî ve ekonomik bir andlaşma yapıldı.17 Andlaşmayı RSFSR'den Çeçerin ve Karahan, Harezm'den ise Molla Ahmed Selim, Molla Oraz Hoca Muhammed ve Molla Nur Muhammed Baba imzaladılar.18 Andlaşmanın giriş kısmında ve ilk fıkrasında Hive'nin istiklâli Sovyet Rusya tarafından tanınmakta ancak daha sonraki fıkralardaki kayıtlar,

tanınmış görünen istiklâlin önemini ortadan kaldırmakta idi. Ayrıca bu andlaşma ile bir taraftan eskiden Rusların ve Rus şirket ve müesseselerinin Hive'de sahip oldukları imtiyaz hakları da ortadan kaldırılmakta ve bunların mal ve mülkleri Hive Hükûmeti'ne devredilmekle birlikte bu antlaşmanın daha sonraki fıkraları da karşılıklı olmak kaydı ile Sovyet Rusya'ya Hive'nin bütün sahalarına nüfuz etme imkânları ve geniş imtiyazlar sağlamıştı.19 Bu andlaşmanın yanı sıra 15 maddelik ayrı bir andlaşma daha aynı kişiler tarafından imzalanmıştır. Andlaşmayla birlikte Hive Hükûmeti Sovyet Rusya'nın gümrük sınırı içine alınmakta, ekonomisi Rusya'nın iktisadî planına tabi kılınmakta ve bu ülke dış ülkelerden tamamiyle tecrit edilmekte idi. Bu fıkralara göre, Harezm Cumhuriyeti Sovyet Rusya temsilcilerinin rehberliği ve kontrolü olmadan Sovyetler dışındaki ülkelerle ticarî münasebetlerde bulunma haklarından mahrum bırakılmıştı. Daha sonra ise Hive'nin iktisadî problemlerinin, Taşkent Sovyet Merkezi'nin idaresindeki Türkistan Sovyet Cumhuriyeti ile ortak olarak planlanmasına karar verildi.20

Sovyet Rusya Harezm Halk Cumhuriyeti ile yaptığı bu andlaşmalarla Harezm'in bütün kaderini elinde tutma hakkını elde etmiş ve Cumhuriyeti sıkı takibat altına almıştır. Zeki Velidî Togan hatıralarında Cumhurbaşkanı Pehlivanniyaz'ın Harezm'e gitttiğinde kendisine Ruslar bizi gittikçe fazla sıkıştırıyorlar ve hiçbir konuda itimat edilecek gibi değiller, şahsen bana ne tavsiye edersiniz, diye sorduğunu kendisinin de ona ilk etapta oturduğu han sarayının bir gün kendisine hapishane olabileceğini, muhasara olduğu takdirde Rusların eline geçmemek için saray duvarına bitişik binalardan birine gizli yol açtırmasını canını kurtardıktan sonra ne yapacağını düşünmesi gerektiğini söylemiştir.21

Harezm'de halk cumhuriyeti kuruluşunun ilk dönemlerinde Sovyet Rusya, Harezm'i ve Buhara'yı Sovyet Türkistanı'yla birleştirmekten söz

etmedi. Bu politika ile Rusya, dışarıya karşı Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetlerinin bağımsız oldukları izlenimini uyandırmaya çalıştı. 1922 sonlarına gelindiğinde Sovyet Rusya, Buhara, Harezm ve Türkistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında iktisadî münasebetleri düzenlemek için bir Orta Asya İktisat Konseyi'nin meydana getirilmesine karar verdi. 1923 yılında toplanan Orta Asya Cumhuriyetlerinin ilk iktisat konseyinde bu hükûmetlerin iktisadî siyasetlerini ve planlamalarını birleştirmeleri, Buhara ve Harezm'in Sovyetler Birliği para sistemini kabul etmesi ve bu iki ülkenin ulaştırma ve posta telgraf sistemlerinin Sovyet Türkistan'yla birleştirilmesi hususları kararlaştırıldı.22

Sovyet Rusya'nın Harezm'deki temsilciliği herşeyden önce Harezm Halk Cumhuriyeti'nde Komünist Parti'yi oluşturmaya çalıştı. Harezm Kızılordu tarafından işgal edilene kadar bu bölgede hiçbir yerli komünist bulunmamakta idi. İhtilâl döneminde Hive'de sadece bir siyasi parti vardı ki bunlar da Genç Hivelilerdi. 1917 yılı ortasında hanlıkta bir meclis kurmak için çalışan bu Genç Hivelilerin de komünist düşünce ile uzaktan yakından bir ilgileri bulunmamakta idi. Harezm'deki milliyetçi liderler ve siyaset adamları Sovyet Rusya ile iyi münasebetlerde bulunma hususundaki iyi niyetlerine rağmen, çeşitli sebeplerle bulundukları mevkilerden uzaklaştırılarak Harezm'deki siyasi ve idari hayatın en can alıcı noktalarına komünistler getiriliyorlardı.

28 Mayıs 1920'de Hive'de toplanan I. Harezm Parti Konferansı'nda Harezm'de Komünist Parti'nin kurulduğu açıklandı.23 Böylece Harezm'i Sovyetleştirme cereyanı başlıyordu. Harezm Komünist Partisi millî duygularla devleti idare eden hükûmet aleyhinde faaliyetlere sokuluyordu. Halk Cumhuriyeti'nin Hükûmeti ile Sovyet Rusya'nın bu cumhuriyetteki temsilcileri arasında hiçbir zaman dostluk meydana gelmedi. Harezm Millî Hükûmeti devleti millî menfaatler doğrultusunda idare etmek için çalışırken

Sovyet Rusya ise Harezm'de komünist rejimi yaymak için faaliyet gösteriyordu.24 Ruslar, Harezm'de II. Halk Kongresi için yapılan seçimden önce, Fergana'daki Sovyet ordularının kumandanı M. W. Sofonov Mart 1921'de Harezm'e askerî diktatör olarak tayin etti.25 Sofonov, 6 Mart 1921'de devlet başkanı Pehlivanniyaz'ı ve hükûmet üyelerini tutuklattıktan sonra Taşhavuzlu Koçkarov adlı birinin idaresi altında yedi kişilik bir komite teşkili ile Sovyet kurultayını çağırdılar. 1921 yılı Mayısı'nda toplanan II. Halk Kongresi'nin kararı ile yeni bir hükûmet kuruldu.26 15 Mayıs 1921 tarihinde yapılan kurultayda:

Ata Mahdum: Cumhurbaşkanı,

Temur Hoca İbin Yamin: Başbakan,

Ermetoğlu: İçişleri Nazırı,

Mollabegcan: Cumhurbaşkanı Başkâtibi,

Mirşerefov: Harbiye Nazırı olarak seçildi.27 Yeni hükûmet seçildikten sonra Sovyet Rusya askerî diktatör Sofonov'u geri çağırarak yerine Bik'i28 RSFSC'nin Harezm'deki temsilcisi olarak tayin etti. Bundan sonra Harezm Hükûmeti Türkistanlıların elinden çıkarak tamamiyle Rusların kontrolü altına girdi. Sovyet Rusya Harezm Halk Cumhuriyeti ile yapmış olduğu andlaşmayı lağvetti.29

1921 yılı Ekim ayında yeni kurulan Harezm Hükûmeti'nin birçok üyesi inkılap aleyhtarı hareketlere katılma suçu ile hapsedildiler ve bunlardan bazıları idam edildiler. 1922 yılında hükûmete ve Komünist Parti'ye düşman oldukları iddia edilerek idareci ve siyaset adamları arasında geniş çapta temizleme yapıldı.30 Ata Mahdum 1922'de hapishaneden kaçarak Sovyetler aleyhinde dövüşmekte olan mücahitlere katıldı. Ata Mahdum'un tevkifinden sonra hükûmet Harezmli komünistlere verildi.31 17 Ekim 1923'te Halk Cumhuriyeti tabiri Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şekline dönüştürüldü.32

Harezm’de Komünist Parti’nin tüm çabalarına rağmen Sovyet Ruslara karşı ayaklanma devam etti. Cüneyd Han Karakum’a çekildi ve buradan Sovyet birliklerine karşı direnme hareketini teşkilatlandırdı. Cüneyd Han’ın hareketine 1922 yılında, hapishaneden kaçmış olan Ata Mahdum ve içişleri bakanı Niyaz katıldılar. Mücahitler, Hive’de, Ocak 1924’te, 10-15 bin kişinin katıldığı, bir ayaklanma tertip ettiler. 10 Ocak 1924’te, Cüneyd Han Hiveyi kuşattı. Fakat, daha önce 6 Ocak 1924’te Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin Orta Asya bürosu, Anti-Sovyet ayaklanmanın bastırılması için Hive’ye birlik gönderilmesi talimatını verdi. 4 Şubat 1924’te 82. Süvari Alayı Hive’ye yetişti.33

1924 yılı Temmuz ayında Harezm Komünist Partisi Merkez Komitesi, Taşkent’teki Rusya Komünist Partisi Orta Asya bürosunun baskısı altında, Harezm Cumhuriyeti’ni parçalanmak suretiyle Türkistan’da kurulacak kabile cumhuriyetleri arasında taksimi ve dolayısiyle Sovyetler Birliği’ne ilhâkı lehinde karar almıştır. 1924 yılı Ekim’in 27’sinde tamamiyle Sovyet Rusya kontrolünde toplanan beşinci Harezm Kurultayı’nda, Harezm Cumhuriyeti’nin lağvına ve Sovyetler Birliği’ne ilhâkına karar verildi.34 Harezm, Türkmenistan, Özbekistan ve Karakalpakistan arasında taksim edildi.

1 Mehmet Alpargu, Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-ı, Özbek ve Kazak Hanlıkları, Ankara, 1994, s. 76-77; Z. Velidî Togan, “Harizm”, İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 240-256.

2 Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995, s. 29.

3 Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, (1775-1875), Ankara, 1994, s. 96; E. Schuyler, Turkestan, I-II, London, 1876, s. 333-362.

4 A. Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihî Musavver (Çev. Kolağası Ahmed), Haz: İsmail Aka, Dr. Mehmet Ersan, İzmir, 1995, s. 253-254; Mehmet Saray, a.g.e., s. 96.

5 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875), Ankara, 1994, s. 96; S. Becker, Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924, Cambridge, 1968, s. 316-318; Eugene Schuyler, Turkestan, I-II, London, 1876, s. 333-362; Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, Haz: M. Abdülhalik Çay, İstanbul, 1977, s. 103; Rıza Nur, Türk Tarihi, C. 4, İstanbul, 1979, s. 362-363.

6 Baymirza Hayit, a.g.e., s. 175.

7 Abdullah Receb Baysun, Türkistan Millî Hareketleri, İstanbul, 1945, s. 9.

8 A. Z. Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 259.

9 İbrahim Yarkın, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak Harezm Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Sovyetler Birliği'ne İlhâkı", Türk Kültürü, Ankara, 1971, s. 99, s. 238.

10 Baymirza Hayit, "Buhara ve Hiva Mustakıllığının Bitirilişi Tarihiga Dair Ba'zi Eskertmeler", Millî Türkistan, 1967, S. 120, s. 17-18.

11 A. Sheehy, "The End of the Khanate of Khiva", Central Asian Rewiew, 1967, s. 1, s. 12-13.

12 Xenia J. Eudın-R. C. North, Soviet Russia and the East, 1920-1927, California, 1957, s. 32; Edward Allworth, Central Asia: A Century of Russian Rule, London, 1967, s. 242; İsmail Kayabalı- Cemender Arslanoğlu, Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu, Ankara, 1978, s. 82; Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve

İslamın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987, s. 165; I.A. Zavki, “Türkistannın Milli Hükümatlari”, Millî Türkistan, 1974, s. 133, s. 15; T. Harazimli, “Hârazim Halk Cumhuriyetinin 50 Yıllığı”, Millî Türkistan, 1970, C. 17, 26; Z. Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 424.

13 A. Bennigsen- C. L. Quelquejay, La Presse et le Mouvement Natıonal Chez Lez Musulmans De Russıe Avant 1920, Paris, 1964, s. 275.

14 Ann Sheehy, “The Khorezm Communist Party 1920-1924”; Central Asian Review, 1968, s. 4, s. 309.

15 A. Zavki, “Türkistannın Millî Hükûmatlari”, Millî Türkistan, 1974, s. 133, s. 16.

16 T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

17 Xenia J. Eudin- R. C. North, a.g.e., s. 32; Edward Allworth, a.g.e., s. 243; Ann Sheehy, a.g.m., 15-16.

18 T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

19 İbrahim Yarkın, a.g.m., s. 242; Edward Allworth, a.g.e., s. 243.

20 T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

21 Z. Velidî Togan, Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul, 1969.

22 İbrahim Yarkın, a.g.m., s. 242-243.

23 Harezm Komünist Partisi Petroaleksandrovsk (Törtköl)’de teşkilâtlandırıldı. Harezm Komünist Partisi 1920-1924 yılları arasında faaliyetlerini kesintisiz olarak sürdürmüştür. 1923 yılına gelindiğinde Harezm Komünist Partisi’nin 547 üyesi vardı. Üyelerinin %77’si çiftçi geriye kalanı işçi, zanaatçı ve diğerlerinden oluşuyordu. Parti üyelerinin 375’i Özbek diğerleri Türkmen, Kazak ve Karakalpak idi (Ann Sheehy, “The Khorezm. Communist Party”, s. 308).

24 Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987, s. 165.

25 Edward Allworth, a.g.e., s. 247.

26 Z. Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 424.

27 T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

28 Z. Velidî Togan, a.g.e., s. 424.

29 T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

30 İ. Yarkın, a.g.m., s. 248.

31 Xenia Eudın-R. C. North, a.g.e., s. 33.

32 Ann Sheehy, a.g.m., s. 310.

33 Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995, s. 273.

34 İbrahim Yarkın, a.g.m., s, 245.

Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti (1920-1924): Kazanılmış Kimlik, Sorunlu Meşruiyet / Dr. Dov. Yaroshevski [s.813-819]

Tev AVIV Üniversitesi / İsrail

Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti (bundan sonra Harezm Cumhuriyeti olarak adlandırılacaktır) 30 Nisan 1920 tarihinde kuruldu ve 20 Eylül 1924 tarihinde dağıldı.1 HSHC Ocak 1920'de Bağımsız Hive Hanlığı2 topraklarının ülkedeki mevcut rejimden hoşnut olmayan bazı Hivelilerin da yardımıyla Sovyet birlikleri tarafından işgal edilmesiyle ortaya çıkmıştır. HSHC'nin varolduğu dönem boyunca, cumhuriyetçi rejim işgalci Sovyet güçleriyle çatışma halinde oldu, yerel direnme güçleriyle savaştı, birçok siyasi ve ekenomik krizler yaşadı ve Ocak 1924'te ülke nüfusunun çoğunluğunun katıldığı bir isyan sonunda çökmenin eşiğine geldi.3 Fakat, HSHC'nin dağılmasına aslında dış etkenler sebep oldu: Moskova ve Taşkent'teki Rus Komünist Partisi'nin (Bolşeviklerin) merkez karar kurullarının kararıyla Harezm Cumhuriyeti dağılmıştı ve cumhuriyetin nüfusu ve toprakları, yeni oluşan Özbek ve Türkmen Sovyet Cumhuriyetleriyle HSHC yönetiminin isteği dışında birleştirildi.4

1923 yılında ünlü Sovyet anayasası uzmanlarının fikrine göre, HSHC bir nevi "dönüşüme dönüşüm"dü.5 Sovyet dokrininin görüşüne göreyse, Erken Sovyet siyasi sözlüğünde "Sovyet Halk Cumhuriyeti" olarak nitelendirilen, HSHC, sosyalist bir cumhuriyete dönüşme (ve bir sonraki adımda da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'yle birleşme) yolundaki bir cumhuriyetti. Fakat, HSCH' nde uygulanan politikalar açısından yaklaştığımızda, bu çeşit bir ülkede zorla kabul ettirilen toplumsal kimlik anlayışı, tartışma konusuydu. Bütün yerel modernistler ve komünistler ülke yönetimi konusunda kendi fikirlerine sahiptiler, bu çeşit görüş çatışmaları

her iki taraf açısından önemli ölçüde manevra şansı yarattığı gibi, büyük oranda belirsizliğe de yol açıyordu. Bir taraf açısından teolojik sabit bir hikaye olarak görülen bu konu, bir diğeri tarafından sonu olmayan bir hikaye olarak algılanmaktaydı.

Fakat özellikle, ülkenin dönüşümsel karakteri üzerindeki bu görüşler çatışması, HSHC'nde nasıl şekillendi? Bu soruyu cevaplamak amacıyla, HSHC'ndeki kimlik problemi ve meşruiyet krizi üzerinde durmalıyım. Bunu yaparken ilk olarak, bu konuları geniş bir tarihsel çerçevede inceleyip, sonrasında herbirini detaylı olarak tartışacağım.

HSHC'nin kimlik problemi ve meşruiyet krizini sınıflandırmak için 4 ana referans noktasının farkında olmamız gerekmektedir. Bunlardan ilki, HSHC'nin kuruluşunun eski bir rejimden gelen bir mutluluğu -sembolik siyasi ve sosyal- kastettiği gerçeğidir. Bu da monarşinin yıkılması, Hanlık ailesinin Sovyet Rusya'ya sürgüne gönderilmesi, biraz korkuyla olmasına rağmen alt sınıfın güçlendirilmesi ve Batı kurumlarının ve yönetim şekillerinin Sovyet kisvesi altında imrendirilmesiyle yapılmıştır.6

İkinci referans noktası, 1910-1924 yılları arasında gerçekleşen ve Hive'nin siyasi ve sosyal haritasının dönüşümüne önemli ölçüde katkıda bulunan siyasi olaylarla ilintilidir. Ülkenin sosyo-politik merkeziyetçiliğinde en önemli etkenler, 1915-1919 yılları arasında göçebe toplumun (Türkmen kabilelerinin) Hive yönetimine karşı ayaklanması ve bu ayaklanmanın şaşırtıcı başarısı ve 1918-1919 yıllarında bu isyanın lideri Cüneyd Han'ın ülkedeki yükselişi ve iktidara yürüyüşüdür. Rus işgalinden önce, göçebe Türkmen azınlık Hanlık içinde, güçlü bir askeri sınıf işlevi görüyordu; Rus idaresi altında ise Türkmenler sosyal statülerini kaybettiler, fakat 1918-1919 yılları arasında tekrar eski ayrıcalıklı konumlarına geri döndüler. Hive'nin Sovyet güçleri tarafından işgalinden sonra Türkmenlerin durumu tekrar kötüleşti. Cüneyd Han çöle geri çekildi fakat cumhuriyetin

varolduğu bütün dönem boyunca, cumhuriyete ve onun koruyucusu Sovyet işgalci güçlerine karşı direnişini devam ettirdi.[7] Bu nedenle Cüneyd Han'ın devlet adamlığına ve kişiliğine değinmek, 1920-1924 arasında HSHC'nin meşruiyetini ve kimlik krizini iyi anlama açısından önem taşır.

Etkili bir grup olan modernistlerin 1910-1921 arasında güçlerinin aşamalı olarak artması ve bu gücü kaybetmeleri konusu ise, HSHC'ndeki meşruiyet ve kimlik politikalarının anlaşılması kadar merkezi ve önemli bir konudur.[8] Ülkenin ileri gelenlerinden Hüseyin Bek'in[9] önderliğinde bu grup Nisan 1917'de Hive Hanlığı'nda anayasal monarşiyi ilan etti ve bir meclis kurdu. Han'ın çevresindeki tutucu güçler tarafından mağlup edildiler, dağıtıldılar birçoğu da idam edildi. Modernistler ancak 1920'de Hive'ye Sovyet işgalci güçleriyle beraber geri dönebildiler ve cumhuriyetin temellerini attılar. Bir yıllık iktidardan sonra radikal komünist bir darbeyle yönetimden kovuldular; fakat çok daha düşük seviyedeki mevkilere rağmen ülkede faaliyetlerini devam ettirmekte ve Harezm'de komünist yanlısı hükümetlerin çatısı altında ülkenin siyasi şekillenmesinde de etkiliydiler.

1918-1924 yılları arasında Harezm'e emperyalist Sovyet devrimcilerinin müdahalelerinin kendine özgü karakterinden üçüncü referans noktası olarak söz edilebilir. 1918-1919 yıllarındaki Taşkent komünist rejimi döneminde, Cüneyd Han'ın Hive diktatörlüğü bağımsız bir devlet olarak tanındı ve (iki devlet arasında sınır çatışmaları mutad bir hadise olmasına rağmen) bir barış anlaşması imzalandı. 1919'un sonunda Moskova'nın merkezi otoritesinin tekrar kurulması arayışları neticesinde, Sovyet orduları Hive sınırını geçtiler ve Cüneyd Han'ın ordularını bozguna uğrattılar.[10] Bu işgal Hive'deki Sovyet yanlısı rejimin kuruluşunun ilk kısmını oluşturuyordu, ikinci kısım ise Moskova ve Taşkent tarafında 1920-1924 yılları arasında Harezm Cumhuriyeti'nin yaratılması ve kuruluşunun ilan edilmesi olarak nitelendirilebilir.

Ve sonuçta, dördüncü referans noktası da, Harezm'in kuruluşu sırasında cumhuriyet kavramı hakkındaki yaklaşımların özgünlüğü olmalıdır. Hive modernistlerine göre bu fikir, ilk ve öncelikli olarak monarşik despotizmin bitişine, egemenliğin halkın eline geçmesine, meclisin (parlamento) toplanmasına, seçim ve kamu haklarından ülkenin bütün nüfusunun faydalanmasına işaret etmektedir. Bu yaklaşım ilk olarak 1917 anayasal bildirgede açıklanmıştır.11 Sovyet yanlısı rejim 1920'de tekrar yönetime geçtiğinde, cumhuriyeti Şiva'nın tekrar yapılanmasında ilk koşul olaak gördü.12

Fakat siyasi bir ideal olarak cumhuriyet, Harezm'deki gelişmeler hakkındaki Sovyet anlayışında her nasılsa ikincil bir yer aldı. Sovyet görüşü için iyi olan, programın yazarı Grjgorii Broido'dan öğrenilebileceği gibi radikal sosyal devrimin yerleşmesiydi. 1920 Martı'nın başlarında sıradışı bir görevin başkanı olarak Hive'ye gitmek üzere Moskova'dan ayrılmadan önce, Broido görevin amaçlarını Halkın Dışişleri Komiserliği (Bakanlığı) görevlisine aşağıdaki şekilde açıklamıştı:

Şimdi Hive'ye gidiyorum…yanıma Hive Cumhuriyeti bayrağını ve amblemini alıyorum. Bunlar özel emir üzerine hazırlandı. (burada amblemin detayı tanımlanıyor) Sovyetler'e bağlı Hive İşçi Cumhuriyeti'ni kuracağız, "Halk Mahkemeleri"ni oluşturacağız, Han'ı (boğazını) keseceğiz ve Hive burjuvasinin işini bitireceğiz.13

Shalva Eliava; Broido'nun üstü ve Türkistan komisyonu'nun başkanı şu şekilde devam eder:

"Her şekilde işimize başladık ve onu bitirmek zorundayız. Ve tabii ki çöküşe gitmek için, 89 ve 93 devrimlerini sırasıyla yerine getireceğiz… vb."14

Radikal olarak birbirinden farklı bu görüşler ve anlayışlar arasında gidip gelmek ağır bir görev olmalıydı. Bu nedenle, ülke üzerindeki mücadele bir

fikir ayrılığı yarattı ve her iki tarafın siyasi aktörlerini ülkenin harita üzerindeki nihai sınırları üzerinde uzlaşmaya zorladı.

Harezm Cumhuriyeti için toplumsal kimliğin oluşturulması, vatandaşlık, İslami kurumların işleyişi, eğitimli personelin yetiştirilmesi ve Harezm Cumhuriyetçi Hükümet’in egemenlik sahasının hazırlanması gibi temalar üzerine odaklanıldı. Bu çabanın esas merkezinde de vatandaşlık konusu vardı, çünkü vatandaşlık, özellikle Harezm polikasında üyeliğin sınırlarını belirleyen kavramdı.

İkinci önemli etkense İslami kurumları dikkate alınarak (Şiva’daki geleneksel toplumun dayanağı) yeni devlet tarafından yerine getirilen değişimin genişliği ve yönüydü. Devletin yapısı büyük ölçüde onu yönetenler tarafından tanımlandığı için, eğitimli personelin yetiştirilmesi de HSHC’nde düşünülmekteydi. Ve sonuç olarak, geçmişte Hive Hanlığı’nın Rus İmparatorluğu’na sömürge anlamında bağımlılığını akılda tutarak Sovyet Rusya’ya karşı Harezm Cumhuriyeti’nin kendine has bir egemenlik tahsis etmesi toplumsal kimliği şekillendiren en önemli etkenlerden biri olarak görüldü.15

Vatandaşlık

Kimin Vatandaş olarak adlandırılacağı ve kimin bunun dışında bırakılacağı sorusu devamlı olarak modernistler, komünistler ve Sovyet temsilcileri tarafından tartışıldı. Nisan 1920’deki cumhuriyetin kuruluşundan sonra, sadece önceki hükümdarlık yönetiminin üyeleri ve yüksek rütbeli bürokratları vatandaşlıktan yoksun bırakıldı ve vatandaşlık nüfusun bütün sosyal tabakalarını kapsadı. Mart 1921’de, radikal komünistlerin yönetimi ele geçirmesinden sonra, vatandaşlık hakkı kesin ve şiddetli bir biçimde Devrimci Komite tarafından değiştirildi; din adamları ve tüccarlar vatandaşlığa kabul edilmedi. Hivelilerin şikayetleri Sovyet merkez otoritenin müdahale etmesine ve vatandaşlık konusunda önceki

kuralların uygulanmasına sebep oldu; bu denge de aşağı yukarı iki yıl korundu. Fakat bundan sonra, 1923 yazında Harezm Komünist Parti konferansı “Demokratik Hükümet şekli”nin bitirilmesini talep etti. Bu da seçim haklarının kısıtlanması ve orta tabakanın siyasi katılımdan dışlanması anlamını taşıyordu.16 Komünist baskı altında cumhuriyetin yeni anayasası Ekim 1923’te ilan edildi. Cumhuriyetin ismi “Sovyet Halk Cumhuriyeti”nden “Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”ne çevrildi.

Bu siyasi dönüşümün temel sonuçlarından birisi de vatandaşlık kavramının tekrar kısıtlanması ve din adamlarının, tüccarların ve ağaların vatandaşlıktan mahrum bırakılması oldu. Sadece, Ocak 1924’te Hive halkının ayaklanmasından sonra, cumhuriyetçi otoriteler ve Sovyet hükümet temsilcileri dışlananların siyasi haklarını iade edeceklerine söz verdiler.17

İslâmi Kurumlar

Geleneksel Müslüman toplumlarda, İslami kurumların statüsüne müdahalede bulunma veya onu yoketmeye çalışmak kesinlikle tehlikeli bir girişimdir.

Bu nedenle, bu gibi ülkelerde devlet kendini genellikle muhafazakar reformlarla sınırlı tutar. Bu bağlamda da vakıf kurumuna yönelik çok ihtiyatlı bir yaklaşım göze çarpıyordu. Vakıf kurumlarının gelirleri devlet kontrolü altına alınırdı ve bu gelirler eğitim ihtiyaçları ve dini kurumların, öğrencilerin ve öğretmenlerin etkin bir şekilde desteklenmesinde ve sınırlı bir şekilde sosyal refahın sağlanmasında kullanılırdı. Bu çeşit reformların daha azı öncelikli olarak modernistler tarafından İslamın ve iki güçlü Sufi düzeninin -Kübreviye ve Nakşibendi- hala çok güçlü olduğu Harezm’de uygulandı.18 Tamamiyle farklı bir yaklaşım ise Sovyetler tarafından önerildi. En sonunda nihai olarak vakıfların kapatılmasını amaçlayarak, Sovyet Dışişleri Bakanlığı, Buhara ve Harezm Cumhuriyetlerindeki Vakıf

Ofisleri'nin, sosyal refah ve fakirlerin desteklenmesinden sorumlu bir çeşit bakanlığa dönüşümünü önermiştir.19 Vakıf gelirleri ve Vakıf'tan faydalanacaklar konusu için Sovyet ve Harezm tarafları arasında 1920-1924 yıllarında yaşanan mücadelenin uzun bir listesi mevcuttur.20 1920 yazı gibi erken bir tarihte Han ailesinin ve üst düzey memurların vakıf arazilerinin gelirleri Eğitim Nezareti'ne (Bakanlığına) verilmesi yerine Kızılordu'nun emrine geçirilmiştir. Hükümetin ve Moskova'daki Harezm Elçisinin bu durumu protestoları ise görülmezden gelinmiştir.21

1921 yazında, temsilciler tarafından desteklenen komünist hükümet toprak vergisi ödemesini ülkedeki bütün köylüler için zorunlu hale getirdi; fakat diğer yandan vakıf arazisinin kiralanması için yapılan ödeme vakıf sahibi tarafından gerçekleştirilen gönüllü bir işti. Bu tür bir önlemin sosyal ve siyasi amacı; vakıf gelirlerinin din eğitimi veren yüksek öğrenim kurumlarının desteklenmesi amacına yönelik devamlı akışını önlemek, vakıf gelirlerinin geleneksel alıcılarını nafakasız bırakmak ve sonuçta da Müslüman din adamlarından oluşan sosyal grubu tamamıyla ortadan kaldırmaktı. Bu önleme karşı direniş arttı ve 1921 sonbaharında cumhuriyetçi otoriteler söz konusu yasayı iptal etmek durumunda kaldılar. İki yıl boyunca ülkedeki barış korundu.

Fakat daha sonra, Ekim 1923'te, ülke Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını aldığında ve din adamları ve tüccarlar vatandaşlıktan çıkartıldıklarında, Vakıflar tekrar sahibinin özel işi haline geldi. Sonuç olarak, Ocak 1924'te başlayan isyan sonunda Vakıflar hakkındaki kararlar Harezm'deki Sovyet temsilcilerinin açıkladığı bir bildirgeyle tekrar iptal edildi.

Nitelikli Personel

Orta Asya'da 1917-1924 arasındaki devrim dönemi boyunca, iktidar mücadelesine giren taraflar, bu yeni oluşan ülkeleri yönetecek yerel insan

gücünün büyük eksikliğinden önemli ölçüde haberdardılar. Buhara Cumhuriyeti'nde, üniversite kurmak için çeşitli öneriler getirilmişti fakat sonuçta öğrencileri eğitim için Almanya'ya göndermek yönünde karar alındı.22 Harezm'de modernistler askeri bir okul kurmayı tercih ettiler. Nitelikli personel ihtiyacını Nisan 1917 gibi erken bir zamanda, anayasal monarşi döneminde fark etmişlerdi. Hüseyin Bek kendi hükümetinde Avrupai yaşam tarzı hakkında bilgisi olan kimse olmadığı için Rus Müslüman Komiserliği'ne telgraf çekti ve seçim ve finans alanında görev alacak uzmanların acilen Hive'ye gönderilmesini istedi.23 Fakat daha sonra modernist rejim han tarafından dağıtıldı ve bu nedenle istenen uzmanlar Hive'ye ulaşamadı. Fakat modern kadro sorunu ve kendi ordusunu kurma kararı Nisan 1920'de cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte açığa çıktı. Bu nedenle, askeri okul kurma fikri giderek yaygınlaştı. Ulusal askeri kadroların oluşturulması amacıyla, Harezmli modernistler önceden savaş tutsağı olmuş ve o zamanlar Rus Orta Asyası'nda bulunan Türk görevlilerini kullanmaya karar verdiler. Cumhuriyetin ilanından sonra, modernistlerin Harezm'de tekrar iktidara dönmeleriyle, Türk eğitmenleri olan askeri okul faaliyete geçti.

Türk askeri okulunun varlığı Harezm'de Sovyetler için zor bir siyasi sorun oldu24 ve Sovyet diplomatları uzun zaman bu okulun etkinliğini ortadan kaldırmak için çaba gösterdiler. Dışişleri Komiseri Çiçerin bu durumu itiraf etmek zorunda kalıyordu: "Hive'de ordunun Türkleştirilmesi gibi çok olumsuz oluşumlara karşı savaşmaya zorlanıyoruz". Sovyet elçisi üstlerine Türklerinkine karşı "kendi" askeri okullarının kurulmasını önermiş, fakat bu konuda da destek görmemişti. Ve "1921'deki Harezm hükümeti kendi okullarını kurma ihtiyacı içinde olduğundan, Taşkent'in kadroları eğitim için dışarıya gönderme önerisi kabul edilmedi.25

Egemenlik

Rusya'nın sömürgeci yönetim döneminin büyük bir çoğunluğunda (1873-1917) Rus tarafı Hive'nin içişlerine müdahalesini asgariye indirecek şekilde kendini sınırlandırdı.26 Fakat, 1910'dan sonra, Rusların Hive yönetiminin egemenliğine müdahaleleri giderek arttı. Ruslar, Hive yönetimine, ülkedeki modernizasyon reformlarına Hive'nin başkenti civarında yerleşmiş olan Rus garnizonunun gözetimi altında başlanmasını tavsiye etti ve sonuçta, Ocak 1917'de Hive Hanlığı, Hive'de Rus askeri komiser bürosunun kurulması konusunda uzlaşmaya zorlandı.27 Nisan 1917'de Hive modernistleri anayasal monarşiyi kurduklarında, Petrograd'taki Geçici Rus Hükümeti'ne Rus-Hive ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ve yeni rejime daha fazla egemenlik verilmesi önerisiyle geldiler.28 Fakat kendilerini dikkate alan kimseyi bulamadılar. Geçici Rus Hükümeti tarafından hazırlanan, Hive'de yeni bir devlet planı sıkı bir Rus kontrolünün göstergesiydi.29

HSHC varolduğu dönem boyunca, Sovyet Rus temsilcileri tarafından aynı şekilde içişlerinde de, fakat bu kez tamamıyla yeni bir açıdan giderek artan bir dış müdahale ile karşılaşmaktaydı. İşçi sınıfından yoksun ataerkil Hive'de toplumsal devrimi kurumsallaştırmadaki temel görüş, HSHC'ndeki Sovyet hükümet temsilcilerinin, alt sınıflardan müteşekkil kendilerine sadık bir idari yapının teşviki ile burjuva seyyahları üzerindeki kontrollerinin sıkılaştırılması tasarruflarına yol verdi.30 Harezm egemenliğinin dış görünüşü koruyarak bu çeşit taktikleri uygulamak da başarı sağlamadı ve Sovyet ve Harezm otoriteleri arasında sürekli devam eden fikir ayrılığı cumhuriyetin varolduğu dört buçuk yıl boyunca yerel politik çevrelerin en karakteristik özelliği oldu. Ve yerel hükümete sağlanan egemenliğin alanı asla genişletilmedi.

Harezm liderleri arasında ülkelerinin egemenliğini kısıtlayan Sovyet politikalarına karşı kızgınlık, Harezm liderlerinin karşı tarafla anlaşma

sağlayabilmeleri için çeşitli taktikler kullanmalarına sebep oldu.31 İlkin; vaziyeti Sovyet Dışişleri yetkililerine anlatarak durumu düzeltecek tedbirlerin alınmasını talep ettiler. İkinci olarak da, Harezm liderleri Orta Asya'da sahip oldukları otoriteyi dikkate alarak Moskova ve Taşkent'teki siyasi organlar arasındaki gerginlikten faydalandılar. Harezm liderleri, ülkede pek memnun olmadıkları siyasi durumu Sovyet temsilcileri aleyhinde Taşkent'e şikayet ettiler ve bunun sonucunda bazı hallerde Taşkent'in desteğini de kazandılar. Üçüncü olarak, Harezm liderleri bazen Harezm'deki Sovyet elçilerinin tuzaklarını gözle görülür şekilde sona erdirdiler.32 Sonuçta, Harezm Cumhuriyeti'nin liderleri, Moskova'daki merkezi otoritenin stratejik kararlarına dahi meydan okudular.33

Bu bölümün özeti olarak, hiç kimse, iki tarafın da başarısını göz önüne alarak, Harezm Cumhuriyeti'nde toplumsal kimlik mücadelesinin ülkede yarattığı etkiden bahsetmeden geçemez. Sovyet tarafı egemenlik ve nitelikli personel konularında kazanırken, Harezm tarafı ise vatandaşlık ve vakıf konusunda daha üstündü. Tarafların tartıştıkları konular arasında esasen bir köprü yoktu, fakat daha çok iki tarafta kazançlar ve kayıplar mevcuttu. Bu anlamda, Harezm'de oluşan toplumsal kimlik, mücadele sonucunda oluşmuş bir kimlikti. Devrimci rejimler genellikle meşruiyetlerini yarattıkları gelecek vizyonuyla sağlarlar - bazen eskatolojik bir şekilde, örneğin eski rejimle özdeşleşme yeni rejimlere meşruiyet kazandırır ve kitlelerin desteğini harekete geçirmek için yardım ederdi. Fakat, mağlup devletlerin varlığı ve eski rejime sadık olanlarla girişilen kavga, ikna edici açıklamaların aranmasına sebep olurdu, nutuk ve mitler ise -silahlardan söz etmiyoruz- yeni rejimin devamı için hayati bir önem taşırdı.

HSHC Sovyet işgaliyle doğdu. Bu nedenle, yerel siyasi aktörler ve iktidardaki gücün - Sovyet temsilcileri-her ikisi de cumhuriyetçi rejimi meşrulaştırmak için Hive tarihine yönelik kendi yorumlarını ek aldılar. Bu

hikayelerde iki ana motif çok yaygındı: Önceki rejim (Cüneyt Han Diktatörlüğü) ile ilişki ve Hive tarihinin muhteşem dönüşümüydü.

1920 kışındaki işgal boyunca açıkça zarar görmüş olsa da, Cüneyt Han Diktatörlüğü, Harezm halkının ya-

şantısında ve bilincinde cumhuriyetin varolduğu yıllar boyunca da hep yer tuttu. Önceki devletin kurumları, köylerdeki yerel temsilciler, aşiret reisleri, İslami bağlar hala yaşamakta ve kitleleri etkilemekteydi. Cüneyt Han'ın (Atlı Türkmenlerden oluşan) ordusu, Han'a sadık kalmış çok küçük bir orduya dönüşse de, sürgünde oldukları çölden dahi cumhuriyete saldırıda bulundular. Cüneyt Han HSHC için öyle önemliydi ki cumhuriyetçi otoriteler (komünistler) kendi istekleriyle 1923 sonbaharında Cüneyt Han'la uzlaşma sağlamak için ona özel bir heyet gönderdiler.

Hive modernistleri için, diktatörlük, despotik bir liderin emri altında ülkenin yaşamış olduğu rezaletin bir kanıtıydı ve monarşinin gerçek anlamda bitişini sembolize ediyordu. Modernistler Cüneyt Han'ın gücünün yükselişini, gücünü İsfendiyar Han ile paylaşmasını ve daha sonra İsfendiyar Han'ın öldürülüşünü,34 İsfendiyar Han'ın kardeşi Said Abdullah'ın dönüşümlü bir şekilde Han'ın yerini almasını, kanlı terörün ve gücün çıplak halinin uygulanması olarak yorumladılar. Cüneyt'in yönetimi, modernistler tarafından modernist yönetimin birçok üyesinin, liderleri Hüseyin Bek de dahil olmak üzere, katlinden sorumlu tutuldu.

Bu açıdan bakıldığında, cumhuriyetçi iktidara kavuşma, modernistler tarafından, Cüneyt Han'ın sorumlu olduğu bir sapışı müteakip tarihsel gelişim güzergahına bir geri dönüş olarak algılandı. Yükselmeleri modernistler tarafından Cüneyt Han'ın işlediği suçu takip eden tarihsel bir gelişime geri dönen bir yol olarak değerlendirildi. Kendileri böyle sıra dışı bir olayı gerçekleştiremeyecek oldukları için, 1920'de Sovyet işgalci güçlerinin (tıpkı 1917'de Rus devrimci askerlerinin anayasal monarşinin

kurulması için kullanılması gibi) kullanılmasını, yeni Hive tarihinin dönüm noktası gibi yansıtarak meşrulaştırdılar. Birbiriyle bağlantılı bu iki oluşum da -1917'de anayasal monarşinin kabulü ve Harezm Cumhuriyeti'nin kuruluşu- ülkenin tarihinde en kayda değer dönüşüm olarak görüldü ki bu da ülkenin dünya tarihine dahiliydi.35

Başka bir çeşit Hive tarihi ise Sovyet temsilcileri, özellikle Grigory Broido tarafından yaratıldı. Broido Hive'de Cüneyt Han'ın diktatörlüğünü, yerleşik hayat sürenler ve göçebeler arasında toprak ve su üzerine bir mücadele olarak, Hiven toplumunun derinlerinde yatan bir çelişki metaforu biçiminde algıladı. Bu anlamda, Türkmen azınlığın despotik Hive yönetimi tarafından sosyo-ekonomik baskılar altında kalması, Türkmen azınlığın Han'ın adaletsizliğine karşı ayaklanmasına sebep oldu. Bu başlangıç Sovyet toplumsal görüşüne göre, Türkmen azınlığın ve Özbek çoğunluğun -kendilerince- her ikisi de Hive'deki sosyal devrimin gelişimine ve Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna katkıda bulundu. Hive'nin sosyal tarihinin bu versiyonu, Sovyetler'in Harezm hakkındaki düşüncelerinin köşe taşı ve Harezm Cumhuriyeti'ni meşrulaştıran ana bir temel oldu.36

Sonradan yaratılan bu hikayeci modernist Hiven tarihi şehit Hüseyin Bek'e çarpıcı bir yer verdi. Hareketin kurucusu ve Harezm tarihinde 1917'deki ilk anayasal hükümetin başbakanı olan Hüseyin Bek yeni Harezm'in sembolü haline getirildi. Toplumsal hayatta çelişkili bir kişi, eski rejimin en önde gelenlerinden biri ve aynı zamanda rejim muhalefetinin lideri olan Hüseyin Bek, 1917'de çağcılı Rus gözlemcileri tarafından düşmanca bir açıdan değerlendirildi.37 Hüseyin Bek, ölümünden sonra bir efsaneye dönüştü ve ona sadık kişiler tarafından cumhuriyetin babası olarak nitelendirildi.

Fakat, Harezm halkının hayalinde Hüseyin Bek ile aynı imaja sahip başka iki kişi daha vardı ki bunlar cumhuriyetin düşmanı olarak ilan edildi: Hive'nin son Hanı Sayid Abdullah Han ve Hive'nin eski diktatörü Cüneyt Han. Halk, Sayid Abdullah'ı tahtını terk ederek 1920 yazında Sovyet Rusya'ya sürgüne gitmesinden sonra yavaş yavaş bir şehit olarak görmeye başladı ve efsaneleştirdi. Dört yıl boyunca, Sayit Abdullah Harezm'de komünist hükümetin gözetiminden kaçamadı. 1923'te Moskova'daki komünist hükümet temsilcileri Milliyetler Komiserliği'ne Sayit Abdullah'ın Doğu'nun Emekçileri isimli komünist üniversitede yargılanmasını önerdi ve 1924'te Harezm'deki ayaklanmadan sonra, sürgündeki Han'ın oğlu Sovyet otoriteleri tarafından idam edildi.38

Önceki iki efsane şehit figürüne karşın, diktatör Cüneyt Han Harezm'de hala gündemdedir ve son dönemlerin yaygın düşüncesinde de çağcılı ve daha sonraki Sovyet tarihçilerinin kendisini bir cani olarak kabul etmesine rağmen kuvvetli bir şekilde efsanevi ve mitolojik bir kahraman konumundadır. Cüneyt Han'ın diktatörlüğü 1918-1919 yıllarında Hive'deki Özbek çoğunluk tarafından sorunlu olarak görülürken, cumhuriyet boyunca Cüneyt Han bütün cumhuriyet karşıtı güçler için özleştirilen bir sembol olmuştur. Bir düşünce ve sembol olarak Cüneyt Han hayata geçirilebilir bir Müslüman devleti seçeneğinin bir temsili olarak gündeme gelmiştir ve kişiliği Harezm'in Özbek ve Türkmen uluslarından oluşan görüntüsü ile büyük oranda eşleştirilmiştir. Sovyet işgaline karşı askeri tavrı da halk arasındaki saygınlığını arttırmıştır.

Özet olarak, Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin çok kırılgan ve muğlak olduğunu; HSHC'nin Sovyet askeri güçlerinin ülkeyi işgalinden sonra kurulduğunu ve yüksek Sovyet otoriteleri tarafından ortadan kaldırıldığını iddia edebiliriz. Fakat, bu zorlama düz bir hikayenin ötesinde, bir başka önemli ve derin hikaye kendini açığa vurur bu da diktatörlük ve

cumhuriyet arasındaki zor ilişkinin; cumhuriyetin doğasına yönelik farklı görüşlerin; birbirleriyle çatışan yerel modernistler, komünistler ve Sovyet temsilcileri arasındaki mücadelenin hikayesidir. Bu ayrıca Harezm topraklarında, Türkler ve Ruslar yoluyla Batı'dan alınan siyasi fikirlerin dönüşümünün şaşırtıcı bir hikayesidir.

1 Ülke, Amuderya (Oxus) nehri ve Aras Gölü kıyısı boyunca yer almakta ve Kara Kum çölüne kadar uzanmakta, Türkmenistan ve Buhara Cumhuriyetleriyle sınır komşusudur. Nüfusu bir milyon civarında tahmin edilmektedir, bu nüfusun çoğunluğunu Özbekler, azınlık gruplarını ise Türkmenler, Karakalpaklar ve Kazaklar oluşturmaktadır. Başkenti Hive'dir.

2 Hive Hanlığı 18. yüzyılın ortalarında oluştu ve 19. yüzyılın başından itibaren Hungrad Hükümdarlığı tarafından yönetildi. 1873'ten 1917'nin sonlarına kadar Rus İmparatorluğu'nun koruması oldu. Bu makalede, "Harezm" kelimesi Harezm Cumhuriyeti'ni tanımlamak için kullanılacak; ve bir sıfat olarak ise daha geleneksel olan "Hiven" kelimesini kullanmayı tercih ediyorum.

3 Harezm Cumhuriyeti'nin tarihi için, bkz. S. Becker (İngilizce), veya K. B. Mukhammedberdyev, G. Nepesov ve I. V. Pogolreskii (Rusça).

4 Bu, Sovyet Orta Asya'nın sınırlandırılması çerçevesinde yapılmıştır.

5 D. A. Magerovskii, s. 58.

6 Böyle kısa bir zaman içinde bu değişikliklerin verimliliğinin sınırlı olması özellikle belirli sosyal alışkanlıkların da gösterdiği gibi çok belirgindir. Harezm'deki Sovyet elçisinin tipik şikayetleriyle karşılaştıracak olursak: "Belli bir takım etkinliklerin (Sovyet işgaline karşı yerel isyanı kastediliyor) üstesinden gelebiliriz; fakat bir Doğu tuzağını, klasik bir Müslüman mücadelesinin…hazır (şimdi), azap (tamam) …üstesinden gelemiyoruz…ve yapacak hiçbir şey yok."

7 Yaroshevski.

8 1920'lerin Sovyet litaratüründe Genç Hiveliler olarak adlandırıldılar ve kendilerini ilericiler olarak tanımladılar; başka bir yerde ise "demokrasi" ve "demokratlar" terimlerini kullandım (bkz Yaroshevski. "The Hidden Dialouge"). Burada, ben onların yenilikçi duruşları üstünde durmak istiyorum ve onları "modernist" olarak adlandırıyorum.

9 Hüseyin Bek, 1856-1918, anayasal monarşi dönemi boyunca başbakan olarak hizmet etti. 1918'de Han rejimi tarafından yargılandı.

10 Yaroshevski. (1987).

11 Metin için bkz. Turestanskie Vedomosti, 8 (21) Nisan 1917.

12 1917'de İslami çerçevede cumhuriyetin nitelikleri hakkındaki bir meclis tartışmasında, modernistler İslam'ın başlangıç dönemlerine değindiler ve bir cumhuriyet kurma ihtiyacını erken İslam dönemindeki halifelik seçimleri örneğine dayandırdılar. Fakat bu düşünce, İİslami tarihsel teamülde, daha çok düşmanca ve tutucu bir kitleye hitap ediyordu ve bunun ötesinde cumhuriyete dayalı modern Batı politikaları da mevcuttu. Bu düşünce, anayasal reformlara dayalı Türk Osmanlı figürlerinden ve Genç Türklerin siyasi düşüncelerinden esinlenmişti.

13 G. I. Broido Türkistan Komisyonu'nda 1919'un sonları 1920'lerin başlarında Dış İlişkiler Bölümü başkanı olarak hizmet etti. Türkistan komisyonu Moskova'dan gönderilen ve dağılan Türkistan Cumhuriyeti hükümetinin yerine görev yapan geçici bir yönetim organıydı.

14 1789 Fransa Devrimi olayları ima edilmektedir. AVPR, a.g.e., Broido ve Eliava'nın düşünceleri Marksist anlamda "siyasi doğrular" konuşmasından tamamıyla farklıdır. 7 Nisan 1920'de Harezm modernistlerinden önce yaptığı bu konuşmada, Broido, yeni Harezm cumhuriyetinde uygulanan sosyal, politik ve yönetimsel

değişiklikleri açığa çıkarmıştır. Bkz. Ekonomicheskie Otnosheniia'nın Arşiv Koleksiyonu'ndaki Tutanaklar, s. 98-105.

15 Toplumsal kimliğin araştırılmasında ve toplumsal kimlik mücadelesinde, HSHC de iki karşıt taraf esas olarak Benedict Anderson'un terminolojisini kullanarak hayal ettikleri siyasi toplumun ulus kurmasına yatırım yapmışlardır.

16 Pogorelski (1917), s. 23.

17 4 Nisan 1924 tarihinde Harezm Komünist Parti Konferansı'ndaki konuşmasında, Moskova'dan gönderilen araştırma komisyonunun başkanı G. Broido, şunu açıkça belirtmiştir: "Entelektüelleriniz din adamları ve siz onlara güven veriyorsunuz, onları askere alıyorsunuz, kullanıyorsunuz fakat onlarla hiç karışmıyorsunuz" RTsKhIDNI (Rossiiskii tsentr khranenniia I izuc), Moskova, f. 62, op. 2, d. 83, 1. 46.

18 Harezm'deki Sufi düzeni için bkz. Iu. Bregel (1961) ve D. Yaroshevski (1984).

19 AVP RF, f. 04, op. 51, s. 328, d. 55047, 1. 30.

20 Yaroshevski., "Contest over the Waqf".

21 "Rus temsilcisi bu toprakların Harbiye Nezaretine verilmesini sağladı. Bu durum da anayasa ve kurultay kararlarının zedelenmesine neden oldu." Bekchan Rahmanov, Halkın Dış işleri komiseri Georgi Chicherin'e AVP RF, f. 04 op. 51, s. 329, d. 55052, I. 56

22 D. Y (1994).

23 Tukestanskie Vedomosti, 26 Nisan 1917.

24 Chicherin'den Byk. 21 Ekim 1921. ASVPR, f. 04, op51, s. 328, d. 55047, 1. 24.

25 Byk'dan Krakhan'a, AVP RF, f. 04, op. 51, s. 330, d. 55065, 1. 31. askeri okul için Harezm ve Sovyet politikacıları arasındaki mücadele, Sovyet politikacılarının zaferi ile sonuçlandı. Moskova'nın okula karşı

düşmanca tavrı okulun mezunlarından korkmasından ziyade yeni Harezm'in toplumsal kimliğini oluşturma yönünde özgün bir katkı sağlayacabileceğinden kaynaklanıyordu.

26 Hive başkentindeki Rus varlığı sembolikti: Bir Rus subayı Han'ın tercümanı olarak hizmet etti fakat komşu Rus topraklarının komutanı - Amudarya- Hive'de olanları belirli bir mesafeden izliyordu, ancak Rus garnizonu kullanımına açık durmaktaydı….

27 Rus İmparatoru II. Nikola tahttan indirildiğinden dolayı anlaşma onaylanmamıştı.

28 Bu, Hivelilerin Rus Geçici Hükümeti'ne gönderilen telgrafta bildirilen isteklerinin anlamı olarak görünüyor. Bu istek "Rus halkı ile beraber yürümek ve özgür ve kurtarılmış toplumlar ailesine katılmak" ve "büyük Rus halkı Hivelilerin refahı ve iyiliği için ne yardımlarını ne de öğütlerini esirgeyecektir" şeklinde ifade edilmekteydi, Turkestanskie Vedomosti, 8 (21) Nisan 1917.

29 Plan Taşkent ve Petrograd'ta tartışıldı fakat Ekim 1917'deki Bolşevik devrimi nedeniyle geçici hükümet tarafından onylanmadı. Hive'deki ilk modernist hükümet Han tarafından 1917 Mayısı'nda dağıtıldı. Bkz. Yarosehevski, "Hidden Dialogue".

30 Çizgi grafiksel olarak 1921 sonbaharında Harezm'i Türkistan Komisyonu başkanı olarak ziyaret eden Adolf Ioffe tarafından tarif edildi. Moskova'ya bir raporunda: "Harezm'de bize yabancı ve genellikle içsel ve psikolojik olarak bize düşman olan kişilerden oluşan hükümet yoluyla yerel bir politika uygulamak zorundayız…bu nedenle, (uyguladığımız politika) hükümet üstünde etkili olmalıdır, hükümet başkanı tarafından uygulanmalıdır, hükümeti geri çekilmeye zorlamalıdır ve baskı elçinin baskısının hissedilmediği türden bir baskı olmalıdır." Ioffe 2 den

Molotov’a, Lenin, Enukidze, Trotskii ve Chicherin, “Report no. 3” (Ekim 1921). AVP RF, op. 51, s. 329, d. 55049, 1. 61.

31 Harezm’deki Sovyet politikasının acımasız bir eleştirisi için bkz. Moskova’daki Harezm büyükelçisi Bekchan Rahmanov’un Sovyet Dışişleri Komiserliği’ne notları, tarih 18 Eylül 1921. AVF RF, f. 04, op. 51, s. 329, d. 55052. 11. 40-47 (Özbek metni), 11. 48-58 (Rus çevirisi).

32 En dikkat çekici olay da-Harezm devlet başkanlığında (yasal ismi: Harezm Merkezi Yürütme Komitesi) Ata Mahsum’un oy çoğunluğunu aldığı seçimlerdir. Ata Mahsum önceki adalet bakanı ve 1921 sonbaharında cumhurbaşkanı seçilen tanınmış bir İslam alimiydi. Bu, Sovyet elçisinin kendi adayını görevlendirmek amacıyla baskı yapmasına karşı bir tepki olarak yapılmıştı (Ata Mahsum daha sonra nedeni açıklanmayan belirsiz koşullar altında kayboldu).

33 Bahar-yaz 1924 yılında Moskova’nın Orta Asya’daki genel sınırlandırma şeması içinde Harezm Cumhuriyeti’ni dağıtım kararını protesto ettiler. Bunun yerine Harezm Federasyonu planını önerdiler.

34 1910-1918 yıllarındaki Hive Hanı, Cüneyt Han’ın oğlu tarafından öldürüldü.

35 Ocak 1917 devriminden sonra kendi ülkelerini dünya demokrasisinin koruyucusu olarak gören Ruslar gibi Hive modernistleri de kendilerini doğudaki devrimin öncüleri olarak gördüler. Moskova’daki Harezm elçisi Rahmanov’un Sovyet Dış Ofisi’ne yazdığı notların başlığı söyle-

dir: “Harezm’deki İlk Devrim ve Doğu’daki İlk Sovyet Halk Organizasyonu” bkz. not 29.

36 Broido Hive’ye ziyareti sırasındaki notlarının ilk kısmında açıklamıştır (Nisan 1920), başlık “Sosyo-Ekonomik Yapı.” GARF (Gosudarstvennyi Arkhiv Roossiiskoi Federatsii) (Rus Federasyonu Devlet Arşivi, Moskova) f. 1318, op. 1, d. 715, bölüm 1, 11. 3-4. Broido daha

sonra Moskova’daki Doğu Toiler Komünist Üniversitesi’nde Harezm üstüne ders vermiş ve Harezm’den, Buhara’dan, Türkistan’dan gelen öğrencilerine bu fikirlerini aşılamıştır.

37 Hüseyin Bek hakkında böyle bir düşünce Lt. -Col. B. P. tarafından desteklenmektedir. Bu hikaye için bkz. Yaroshevski, “The Hidden Dialouge”.

38 GARF, f. 1318, op. 1, d. 670, bölüm 2, 11. 130-131; 9 Nisan 1924 tarihli The Times’ta yayınlanan kısa bir haber şöyle diyor: Ocak 1924’te Cüneyt Han’ın Hive üzerindeki saldırısına misilleme olarak, Moskova’daki Bolşevikler, Han’ın oğlu da dahil olmak üzere 15 Hiveliyi vurdular.

AVP RF (Foreign Policy Archive of the Russian Federation, Russian Foreign Ministry, Moscow), f. 04 (Office of the People’s Commissar for Foreign Affairs G. Chicherin).

GARF (State Archive of the Russian Federation, Moscow), f. 1318 (People’s Commissariat for Nationalities Affairs).

RTsKhIDNI (Russian Center for the Preservation and Study of Documents of Modern History, Moscow), f. 62.

S. Becker, Russia’s protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924 (Cambridge, Mass., 1968).

Iu. E. Bregel, Khorezmskie Turkmeny v XIX veke (Moscow, 1961).

Ekonomicheskie Otnosheniia Sovetskoi Rossii c Budushchimi Soiuznymi Respublikami 1917-1922. Dokumenty i materialy (Moscow, 1996).

D. A. Magerovskii, Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik (Moscow, 1923).

K. B. Mukhammedberdyev, Istoriia Khorezmskoi revolutsii (Tashkent, 1986).

G. Nepesov, Iz istorii Khorezmskoi revoliutsii 1920-1924 gg (Tashent, 1962).

I. V. Pogorelskii, “V. I’ Lenin i Khorezmskaia Narodnaia Sovetskaia Respublika”, Vestnik Leningradskogo Universiteta, 20, v. 4, pp. 14-24.

I. V. Pogorelskii, Istoriia Khivinskoi revoliutsii i Khorezmskoi Narodnoi Sovetskoi Respubliki (Leningrad, 1984).

The Times (London, 1924).

Turkestanskie Vedomosti (Tashkent, 1917).

D. Yaroshevski, “The Central Government and Peripheral Opposition in Khiva, 1910-24”, in Yaacov Ro’i, ed., The USSR and the Muslim World (London, 1984), pp. 16-39.

D. Yaroshevski, “Russian Regionalism in Turkestan”, The Slavonic and East European Review, 65, 1987, No. 1: 77-100.

D. Yaroshevski, “Bukharan Students in Germany, 1922-1925”, in Ingeborg Baldauf, Michael Friedrich (Hrsg.), Bamberger Zentralasienstudien (Berlin, 1994), pp. 271-278.

D. Yaroshevski, “Contest Over Waqf in the Khorezm Republic, 1920-24”, in Central Asia: A Decade of Reforms, Centuries of Memories (Florence: forthcoming).

D. Yaroshevski, “The Hidden Dialogue on Constitutionalism Between the Russian Provisional Government and the Khivan Democracy in 1917”, in Democracy and Pluralism in the Muslim Areas of Former Soviet Union (London, forthcoming).

XX. Yüzyılın Başlarında Kazakistan Sosyo-Politik Düşüncesinde Millî Mesele / Dr. Rauşan S. Elmurzayeva [s.820-826]

L. N. Gumılyov Avrasya Millî Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Enstitüsü / Kazakistan

Kazakistan'ın kültürel-medenî manzarası tüm tarihi boyunca sürekli değişime uğramıştır. Bu değişiklikler, objektif nedenlerden dolayı değil, iktidarların yürüttüğü sunî, geniş çaplı sosyal, ekonomik, politik, etnokültürel ve göç politikaları sonucu oluşmuştur. Bu değişim süreci Kazakistan'ın kendi bağımsızlığını kaybederek Rusya'ya katılması ve Sovyet dönemindeki baskıcı merkezî hükümetin varlığı ile bağlantılı olmuştur. Özellikle son dönemde ülkenin çıkarları, özellikleri ve mantalitesi genel politik hattın belirlenmesinde önemsiz bir etken olarak görülmüştür.

Totaliter rejim döneminde, ideoloji, tarihin gerçek akışına yeni bakışla yaklaşmayı yasakladığından, cumhuriyetin objektif tarihini yansıtmak pratik olarak imkansızdı. Bugün millî tarihimiz bu boşlukları doldurmak zorundadır. Bu, henüz hayattayken milliyetçi ve asî olarak bilinen politikacılarla da ilgilidir. Son olaylar, tarih alanındaki bilgilerimizin büyük kısmını yeniden gözden geçirmek ve değerlendirmeye tabi tutmak zorunda olduğumuzu göstermektedir. İlk önce, belirli kişilerin toplum hayatındaki rolü ele alınmalıdır. Tarihi şahsiyetsizleştirmekten vazgeçerek XX. yy.'ın 20-30'lu yıllarında ülkenin gelişimine büyük katkıda bulunmuş sıra dışı yöneticilerin fikir ve faaliyetlerini ortaya çıkarmak, tarihî olayların dinamiğini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

XX. yy.'ın 20-30'lu yıllarında Kazakistan'ın fikir önderlerinin mahvedilmesi her şeyden önce millî meselenin yorumu ile ilgiliydi. Dünya

tarihi ve politikasında millî münasebet meseleleri her zaman ön plana çıkarılmıştır. Ele aldığımız dönemde de millî meselenin teorik ve pratik çözümü Kazakistan'ın politik ve ekonomik gelişiminin perspektifleri ile doğrudan bağlantılıydı.

Geniş anlamda millî mesele, milletler ve diğer etnik gruplar arasındaki genel ve özel ilişkilerin bir uyum içinde yürütülmesi demektir. Millî meselenin teorisi etnopolitik anlam içeriyor. Marksist görüşe göre, tarih milletler arasındaki ilişkilerle değil, öncelikle sınıflar arasındaki mücadele sırasında gelişmektedir. Tarihi olaylar, komünistlerin insan hayatında millî etkenin rolünü önemsemediğini ve tam tersi, milletler arasındaki entegrasyona aşırı değer verdiklerini açık bir şekilde sergilemişti.

Kazak aydınlarının büyük kısmı, Kazakistan'a kendi kendini yöneten ve bağımsızlığı öngören bir statü verilmesini talep ediyordu. Özerkliğin teorik anlamı da bundaydı. Oysa bu fikirler Bolşeviklerin ülkede ve dünyada giderek güçlenen sınıf mücadelesi fikrine ters düşmekteydi. Örneğin, S. Sadvakasov, Goloşçekin'in "Küçük Ekim" politikasına karşı, Kazakistan'da "Vatandaş barışı" programını teklif ediyordu. "Küçük Ekim" programı aslında merkezî iktidarın, tüm problemlerin ideolojikleştirilmesi ışığında, Sovyet rejiminin yerleşmesine karşı tepkilerin artacağı fikrinin yerel yorumu idi. Bu program Kazakistan dahil tüm ülkede cezaî tedbirlerin artmasını öngörüyordu.

Millî meselenin önemli bir parçası da ekonomidir. Bugün bu etken olmadan millî meseleyi ele almanın ve çözümlemenin, yani gerçekte millî münasebetleri uyum içine sokmanın imkansız olduğu anlaşılmıştır. Kazakistan'ın objektif ve olumsuz tecrübesi bunu kanıtlamıştır. Yani, millî ilişkilerin ekonomik etkenlerden ayrı ele alınması probleme zarar vermekte ve onu doğru anlamayı engellemektedir diyebiliriz.

1920’li yıllarda tüm ülkede yürütülen sosyalizmi kurma faaliyetleri kenar bölgelerdeki değişimin de yol ve metotlarının aranmasını hızlandırdı. Merkez ve taşralardaki ekonomik, politik, manevî durumun aynı olmadığını herkes anlıyordu. Buna göre de millî cumhuriyetlerin gelişiminde ölçülü ve rasyonel bir yaklaşım gerekmekteydi.

Çeşitli fabrikaların yapıldığı bölgelerin yerel şartları ve imkanlarının, özelliklerinin önemsenmemesi, ekonomik politikaların yürütülmesine volüntarist yaklaşım sadece bölgelerde değil, bütün Sovyetler Birliği’nde üretim güçlerinin eşit olmayan gelişimine sebebiyet verdi. En önemlisi bu durum çok ağır ekonomik, sosyal ve demografik sonuçlar getirdi. Üretim alanında esas dikkat emir ve bürokratik metotlarla gelişimi hızlandırmaya yöneltildi. Tedricilik, gönüllülük, dayanma ve sabır dikkate alınmadı; yerel şartlar, millî kültürel ve tarihî özellikler hiç önemsenmedi.

Kazakların hayatlarını idame sistemine en büyük darbeyi Moskova’nın göçebe ve yarı göçebeleri zorla iskan politikası vurdu. Öyle ki Stalin’in teorisine göre göçebe hayat tarzı yalnız aşağı düzeydeki toplumlar için karakteristik idi. Hayvancılıkla karşılaştırılınca tarım sektörü Kazakistan’da önemli bir yer işgal etmiyordu. Bunun için de ülkede mecburî iskan, halkı açlığa mahkum ediyordu, halkın temel hayat kaynağı yok ediliyordu.

Ekim İhtilali’ne kadarki Kazakistan, bir sömürge idi. Çarlık rejimi, ülkedeki tüm hammadde ve doğal kaynakları sömürüp götürmeyi amaçlıyordu. Bu rejim ülkedeki “fazla” topraklara göçmenler yerleştiriyor, kültürel faaliyetleri engellemek için misyonerleri ve maarifçiliğin kendi anladığı şeklini kullanıyordu.

“Kazaklar” kitabının yazarı M. B. Olkott’un düşüncesine göre, yeni iktidar önceleri halk ile belli bir işbirliğine gitmeyi başardı. Çünkü iktidarının ilk yıllarında Sovyet rejimi o ana kadar Kazak toplumunda varolan hayat tarzının korunmasını destekliyordu. Fakat önce otlakların

mülkiyetinin gözden geçirilmesi ile ilgili tedbirler, sonra ise 1928 yılında yapılan hayvan ve buğday ürünlerine el koyma faaliyetleri gerek Kazak gerekse de Rusların hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Yönetim kurumlarında çalışan Kazaklar daha sık dışlanmaya başlamıştı. Kolektifleşme sürecinin başlarında ihtilal mücadelesine katılmış olan Kazaklar artık bu ihtilale karşı çıkıyordu. 1930'lu yıllarda zorakî yollardan gelinen durum 20'li yılların sonlarında başlatılmıştı.1

Tarım alanında gerekli olan tedbirlerin farklı şekilde algılanması 1923 yılı Mart ayında gerçekleştirilen 3. Bölge Parti Kongresi'nde ortaya çıktı. Bu kongrede Vayuşteyn, "Kırgızistan'da parti ve Sovyet faaliyetlerine yaklaşım metotları" adlı bir konuşma yaptı. Konuşmacı tebliğinde zenginlerin elindeki hayvanların alınmasını ve fakir ailelere dağıtılmasını istiyordu. O zaman Vayuşteyn'in teklifi desteklenmedi, çünkü bu tedbirler henüz bir çözüm değildi. Büyük hayvan sürülerini beslemek için geniş meralar gerekmekteydi. Halk tam bir müsadereden geçici olarak kurtulmuştu.

F. Goloşçekin'in Kazakistan'a gelmesiyle durum değişti. Nisan-Mayıs 1926 tarihinde ülkede Komünist (Bolşevik) Partisi'nin 2. kongresi gerçekleşti ve bu kongrede Goloşçekin'in zenginlerin mal ve hayvanlarını müsadere etmeyi öngören "Küçük Ekim" programı teklif edildi. Bu programa karşı çıkanlar, her ne kadar geçerli deliller gösterseler de, Kazak zenginlerinin çıkarlarının savunuculuğunu yapmakla suçlandılar. Daha sonraları Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (KÖSSC) Bakanlar Kurulu Başkanı olan ve tüm meselelerde güç kullanma yönetiminin Kazakistan'da yerleşmesine yardım eden U. İsayev, Golosçekin'e tam destek verdi.

1926-1928 yıllarında tartışmalar hâlâ sürüyordu. Ama kolektifleşme hızlandıkça ve tek mümkün olan stratejik hedef haline gelince bu

tartışmalar bitti ve sadece farklı düşünenlerin linç edilmesi ve yok edilmesi kaldı.

Kazakistan'ın gelişim perspektifleri hakkında Merkez'in talimatlarına aykırı düşen fikirlere sahip olmak tehlikeli idi. Ama yine de ülkenin sosyal ve politik hayatında göçebelerin iskanı ve tarımın geliştirilmesi politikaları ile ilgili kendi görüşleri olan kişilere rastlamak mümkündü. M. G. Sirius, S. P. Şvetsov, N. D. Kondratyev, A. V. Çayanov, A. N. Çelintsev vd. partinin genel hattına ters düşen kendi fikirlerini açıklamanın tehlikeli olmasına rağmen ülkenin gelişim perspektifleri ile ilgili tartışmalara katılıyorlardı.

Kazakistan'ın Devlet Plânlama Komitesi'nde çalışan ve her türlü bilgi ve belgeye ulaşma imkanı olan M. G. Sirius, ülkenin iklim özelliklerinden dolayı hayvancılığın daha verimli olacağı ve susuz tarımda başarı elde edilemeyeceğinde ısrarlıydı.

A. N. Çelintsev, Kazakistan'ın tarım alanlarının artırılması yanlısı idiyse de, yine tarım bölgelerini iklim şartlarına göre sınırlıyor ve ağırlığı hayvancılığa veriyordu. Çelintsev göçebeleri zor kullanarak hızlı bir şekilde iskan ettirmenin karşısındaydı. O, problemin tedricen ve doğal tarihi süreç içinde çözümleneceğine inanıyordu.

S. P. Şvetsov'un fikrine göre ise, göçebe hayat tarzının yok edilmesi sadece bozkır hayvancılığı ve buna dayalı hayat tarzını değil, bozkırların kendini yok ederek kuru çöle dönüştürecek. S. Şvetsov kendi teorisinin ana fikirlerini "Kazakistan'ın İklim ve Yaşamı" adlı makalesinde ortaya koymaktadır. Eskiden beri insanlığın gelişiminin üç evreden geçtiği bilinmektedir.

Bunlar:

- Avcılık
- Hayvancılık
- Tarım kültür tipleridir.

Herkes bu fikre uyarak göçebeleri barbar kabul ediyor, kültürün sadece tarımla uğraşan halklarda olduğunu, göçebelerin bunu anlayamayacağını iddia ediyordu.

Yani göçebe hayvancılık ilkel gelişimin yansımasıydı ve “daha medenî milletler”in temsilcileri hayvancılıkla uğraşanları bu durumdan kurtarmak istiyorlardı. Zamanında çar yönetimi de Tarım Bakanlığı ve onun Göç Dairesi’nin yardımıyla benzeri bir misyon üstlenmişti. Barbarların medeniyete kavuşturulması sloganı altında gerçekte kendi çıkarlarını düşünerek hareket ediyorlardı:

- Kazaklardan en verimli toprak ve meralar alınıyor ve böylece zengin aile çiftlikleri iflas ediyordu;

- Yerli halktan alınan tüm maddî kaynaklar “gelişmemiş halklara medeniyet götürme” gibi iyi niyetlerle açıklanıyordu;

- Sınırsız bozkırlarda göç etmeyen halkı yönetmek daha kolay idi;

- Zorlama, baskı ve yönetim mekânizması ancak göçebelerin iskanı halinde çar rejiminin çıkarlarına hizmet edebilirdi;

- İhracatın en çok para getiren maddesi buğday idi.

Sovyet iktidarı da aynı düşüncelerle hareket ediyor, ama yukarıdakilere ek olarak:

- Üretim araçlarının istimlakı ile özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ancak göçebelerin iskanı ile mümkündür;

- Sanayide çalışan işçi sınıfı ve memurların asgari gıda ihtiyacının karşılanması zaruriyeti;

- Dünya pazarında buğday fiyatlarının artması, Sovyet iktidarını sanayileşme politikasını yürütebilmek için buğday ihracını artırma yollarını aramaya sevk etti.

1920’li yılların ikinci yarısında yapılan tartışmalar sırasında, bilim adamları, merkezin Kazakistan’da göçebelerin iskanı politikasına tam

destek veren parti fonksiyonerlerine karşı delilller ileri sürdüler. Ama farklı düşünenler şiddetli baskılara maruz kaldılar.

Zor ve hayatî önem taşıyan meselelerin hallinde ideolojik baskı metoduna katılmayan bilim adamları ile hesaplaşmalar, Marksist tarımcıların 1. Ülke Sempozyumu'nun (Aralık 1929 y.) bitimi ile hız kazandı. "Emekçi Köylü Partisi" üzerinde düzmece mahkeme kuruldu ve bu partinin "ihtilal karşıtı yönetimini" N. Kondratyev, A. Çayanov ve A. Çelintsev'in yaptığı öne sürüldü.

Bu olaydan sonra baskı dalgaları taşrayı vurmaya başladı. 1931 yılında "Kazakistan'da Kondratyevcilik" adlı makaleler topluca yayımlandı ve bundan sonra hızlı bir şekilde tarıma geçişe karşı çıkanları N. Kondratyev'in taraftarı, yani "düşman", "burjuva ve küçük burjuva kalıntısı" olarak adlandırmaya başladılar.

Bu işten daha zararlı çıkan M. Sirius ve S. Şvetsov oldu. Çünkü, sadece ideolojik önceliklere dayanan parti talimatlarından farklı olarak, onların karşı delilleri daha esaslı ve kanıtlayıcı idi. Sovyet rejimi, kendi muhaliflerine karşı kendine özgü kararlılık ve aynı metotlarla mücadele ediyordu. İktidar politikasına karşı çıkanlar "halkın düşmanı" ilân ediliyordu.

Bütün bu söylenenler bugün bile göçebe hayat sürmek gerekiyor anlamına gelmemelidir. Göçebe hayvancılık perspektifsiz bir kültürdür. Ama bu süreç düşünülerek, tedricen yapılmalı ve bilim adamlarının teklif ettiği gibi Kazak halkının hayat tarzı değiştirilmeliydi.

Kazakistan'da Sovyet iktidarının yerleşmesinden sonra, millî bölgelerde iktidar temsilcilerini halka ve tam tersi, halkı devlet yönetimine çekmeyi öngören "kökleştirme" politikası yürütülmeye başlandı.

Bu problemin çözümünde iki yön belirlenmişti:

1. Kazak komünistlerinin başkanı F. Goloşçekin tarafından teklif edilen ve “fonksiyonel kökleştirme” karakteri taşıyan yön. Bu teklife göre, iktidarın yüksek organlarının halka yaklaştırılması -ki kökleştirme politikasının amacı da bu idi-, Kazak halkının temsilcilerinden bir teknik personel kadrosu oluşturmakla sınırlı kalmalıdır. Goloşçekin’in “fonksiyonel kökleştirme” politikası, küçük memurların görevleri icabı halkla daha fazla temas ettikleri şeklinde açıklanıyordu.

2. İkinci yöne önderlik eden S. Sadvakasov ise Goloşçeki’nin bu fikrini “kökleştirme politikasının” ilkel yorumu olarak adlandırıyordu. Burada S. Sadvakasov, Kazak halkının hayat şartlarını iyileştirmekle Kazakların kendilerinin uğraşması gerektiğini iddia ediyordu. Bu, tüm Rus memurların ve yöneticilerin yerine mekânik olarak Kazakların getirilmesi anlamına gelmiyordu. Atandığı görevden anlamayan ve hiçbir şey yapamayan Kazaktan bir yarar gelmezdi. Gelecek için yönetici kadroları hazırlamak ve bunlara iş tecrübesi kazandırmak için cumhuriyetin yöneticileri yanında stajyer kadrolarının tesis edilmesi teklif ediliyordu.

Tabii, birinci teklifin kabul edildiğini söylemeye gerek yok.

Bir tarım ülkesi için önemli olan sadece köyün problemlerini çözmek değil, sanayi oluşturmaktı.

Ülke ekonomisinin önemli alanları için ayrılan bütçenin ne kadar yetersiz olduğunu göstermek için ulaşım ve yol yapımı alanları ile ilgili bir örnek yeter sanırım: Kırgızistan’ın (Kazakistan) 3 bin verstten2 fazla uzunluktaki yollarından devlet bütçesi sadece 400 versti için para ayırmıştı. Kalan yollara ya yerel yönetimlerin ayırdığı dilenci payı ile bakım yapılıyor -ki büyük çoğunluk böyle idi- ya da hiç bakım yapılmıyordu. Yerel idarelerin bütçesi daha kötü durumda idi. 1923-24 yıllarında tüm vilayetlerin bütçe açığı 1,5 milyon ruble idi.3

Ülke bütçesinden yerel bütçelere sadece 75.000 ruble yardım aktarıldı. Bu sadece bir vilayetin açığını bile kapatmaya yetmezdi.

Gösterilen örnek merkezin yerel şartları ve özellikleri göz önünde bulundurmadan cumhuriyetlere bütçe tayin ettiğini gözler önüne seriyor. Bu durum plânlamadaki yanlışlıklara sebep oluyordu. SSCB, taşranın gelişimine büyük paralar ayıracak kadar zengin bir ülke değildi. Bunun için de cumhuriyetin ekonomik gelişiminin stratejik yönlerini doğru belirleyerek bu problem çözülebilirdi.

Cumhuriyetteki sanayi tesisleri birkaç gruba ayrılmıştı:

SSCB'nin ekonomisini etkileyen tesisler devlet tesisleri konumundaydı. Bunlar direkt Halk Sanayii Yüksek Kurulu'na (SSCB HSYK) tabî idiler. Bu tesislerden en önemlisi Ural Nehri başlarından Emba Nehri boyunca Aktübinsk şehrine kadar uzanan petrol yataklarını işleten Embaneft tesisi idi. Kurşun, çinko, bakır, gümüş ve altının da çıkarıldığı Ridder Polimetal Madenleri de yeniden işletilmeye başlanmıştır. Ridder, Ust-Kamenogorsk şehri civarındadır. 1925 yazında Karaganda kömür İşletmeleri'nin yakınında bulunan Spaski Bakır Eritme Fabrikası'nı da bünyesine alan Atbasar Renkli Maden Şirketi de kuruldu. Kömür işletmeleri arasında en önemlisi Ekibastuz Kömür Madenleri idi.

Daha az önemli tesisler (örn., tuz işletmeleri, balıkçılık tesisleri gibi). Bunların verimli olması için devlet tesislerine nazaran daha az para gerekmekteydi. Bu tesisler sadece cumhuriyetin ekonomik hayatını etkiliyordu ve bölge tesislerine dahil olmakla Kazakistan Halk Sanayii Yüksek Kurulu'na (KHSYK) tabî idiler. En gelişmişi deri sanayii sayılıyordu. 1924 yılında birleştirilen güney tesislerini hesaba katmazsak yıllık 700 bin deri işleyen 140 fabrika bulunmaktaydı. Tüm cumhuriyette ise ortalama 3 mln. deri işleniyordu. 1. Dünya Harbi'ne kadar yılda 240 bin arşın4 Çuha üreten Almaatı Çuha Fabrikası ise cumhuriyetin tek

dokumacılık tesisiydi. Ayrıca Semipalatinsk Çuha Fabrikası’nı da faaliyete geçirmek plânlanıyordu.

Kazakistan’daki tuz işletmeciliği de gelecek vadeden bir işti. En önemlisi Aktübinsk şehrinin kuzeybatısında bulunan İletsk Kaya Tuzu Madenleri idi.

Göl tuzu üretimi ise başlıca olarak Semipalatinsk vilayetine bağlı Pavlodar ilçesinde yapılmaktaydı ve bu işletme Pavlodar Tuz Şirketi’ne dahil idi.

Hazar Denizi’nin Karabugaz Körfezi’nde glauber tuzu (sodyum sülfat) çıkarılması düşünülmekteydi. Hazar ve Aral Denizlerinde balıkçılık gelişmişti. Cumhuriyette üç şirket altın üretimi ile uğraşıyordu: “Kazzapzoloto” (Ural Dağları’nın güney yamaçlarındaki Orenburg ve Kustanay vilayetleri), “Altzoloto” ve “Akcalzoloto” (Semipalatinsk vilayeti) Şirketleri. Ayrıca değirmenler de bölge tesisleri sayılıyordu.

Vilayetlerin sınırları içinde bulunan ve sadece bunlar için önemli olan tesisler, yerel tesislerdi. Bu tesislerin tam listesi Rusya Devlet Ekonomi Arşivlerinde bulunmaktadır.5

XX. yy.’ın 20’li yıllarından (Goloşçekin dönemi) başlayarak cumhuriyet ekonomisi sadece hammadde üretimi yönünde gelişmeye başlamıştır. Bu olaya karşı çıkan son kişi S. Sadvakasov olmuştur. Sadvakasov’a göre, hammadde üretildikten sonra burada işlenerek hazır ürün haline getirilmelidir. Onu önce başka bölgelere götürüp sonra yeniden geri getirmek akıl kârı değil. Sadvakasov bu fikirleri “Bolşevik” dergisinde yayımlanan “Milletler ve Millîler Hakkında” adlı makalesinde açıklamaktadır.6

Cumhuriyette tüm güncel meselelerle ilgili çeşitli gruplaşmaların olduğu bilinmekteydi. Sadece bir partinin mevcut olduğu ve en ufak

demokrasiden bile söz edilmediği ortamda önemli problemler hakkında farklı görüşlerin bulunması fikir mübadelesi görüntüsü veriyordu.

Gruplaşma hangi anlama gelmekteydi? Bu insan grupları sabit değildi, şu veya bu meseleye farklı yaklaşım sonucu ortaya çıkar ve ülke yöneticileri de duruma göre bunlardan birisine katılırdı. Tarihten de anlayacağımız gibi, eğer bir partidekiler kukla değil de düşünen insanlarsa, tek bir fikir birliğinin mevcudiyeti imkansızdır. Buna göre de farklı fikir ve düşüncelerin olması doğaldı.

Parti merkez komitesine taşradaki yerel teşkilatlârın düşünceleri hakkında çeşitli bilgiler gelmekteydi. Henüz 1924 yılında RK (b) P Merkez Komitesi’ne farklı kişilerden, Kazakistan parti teşkilâtındaki dahilî durum ve mevcut gruplaşmaların karakteristiğini yansıtan gizli mektuplar geliyordu. Bilinmeyen bir yazarın, o dönemde Kazakistan’daki millî mesele etrafında üç fikir cereyanının oluştuğuna dair mektubu çok ilginçtir:

1. “Sağcılar” milliyetçi eğilimin güçlü olduğu grup. Bunlar, itiraf edildiği üzere, iyi eğitim görmüş, hazırlıklı kişilerdir. Bu gruba Kazak Bölge Parti Teşkilâtı Tebliğ ve Propaganda Dairesi Başkan Yardımcısı Knejin, Devlet Plânlama teşkilâtının başkan yardımcısı Sadvakasov, eski tarım bakanı Diveyev, Kazakistan’ın Moskova temsilcisi Murzagaliyev ve diğerleri dahildi.

2. “Solcular” grubu. Buraya Tarım Bakanı Temraliyev, Kadın Meseleleri Daire Başkan Yardımcısı Uruzbayeva, Gıda Bakanı Samatov, Sosyal Yardım Bakanı Cangildin ve Aytiyev’i dahil etmişler. Yazara göre, sonuncu isim Kazaklar arasında saygı görmemektedir. Çünkü bu grubun temsilcileri Rus komünistlerin desteği ile kongrelere katılabiliyor ve kendileri de gerektiğinde Rusları destekliyorlardı.

3. “Merkez Grubu” Bu gruba cumhuriyetin aşağı yukarı tüm yöneticileri dahil ediliyordu: Kazakistan Merkez Yürütme Komitesi (KMYK) Başkanı

Mendeşev, Bakanlar Kurulu Başkanı Seyfullin, Eğitim Bakanı Zaliyev, Yargıtay Başkanı Nurmakov vd.

Ama 1924 ilkbaharına ait raporlarda ise artık iki grup söz konusudur:

1. Seyfullin (veya Doğu grubu). Burada Seyfullin, Nurmakov ve Sadvakasov ağırlıktadır.

2. Mendeşev Grubu

Görüldüğü gibi, Kazakistan'da kelimenin tam anlamıyla sabit bir grup yoktur. Naneyşvili ve Yejov'un mektupları da bunu göstermektedir.

Kazakistan bölge parti teşkilâtı sekreteri Naneyşvili Kasım 1924 tarihinde RK(b)P Merkez Komitesi sekreterine yazdığı mektupta, Kazakistan'da iki karşıt grubun olduğunu bildiriyor:

- Mendeşev'in başını çektiği "Batı grubu"

- Cumhuriyetin en saygın kişilerinin dahil olduğu "Doğu grubu". Naneyşvili özellikle S. Hocanov ve onun taraftarlarını vurgulamaktadır.

Sonuç olarak Naneyşvili bu grupları parçalamayı teklif ediyor: önce "Doğu grubu" Mendeşev'i yok etmeli, sonra ise Hocanov'un grubu ortadan kaldırılmalıdır.

Benzeri teklif 1925 yılında Yejov'dan da geliyor. Stalin'in beğenmediği kişileri yok etmesi ile ünlenen Yejov kendi kariyerine Kazakistan'da başlamıştır. Yejov'un bildirdiğine göre, Mendeşev ve taraftarları Kazakistan'ın politik sahnesinden çekilmiş; Seyfullin, Asılbekov ve diğerleri gibi taraftarlarının bazılarını kaybeden "Sadvakasov Grubu" kalmıştır.

Yejov'a göre S. Hocanov'u ancak Sadvakasov grubunun yardımıyla ortadan kaldırmak mümkündür. Sonraları olaylar aynen bu senaryoya göre gelişmiştir.

F. Goloşçekin'in tespitine göre, iki tehlikeli grubun liderleri (Mendeşev ve Hocanov) bertaraf edilmiş, sadece Sadvakasov kalmıştır. Bu durum da

uzun süre devam etmemiş ve 20’li yılların sonuna doğru Kazakistan’daki son muhalif grup da imha edilmiştir.

20-30’lu yıllarda Kazakistan’daki sosyal-politik olaylara bakılırsa, herhangi bir muhalif, farklı düşünceye kesinlikle müsamaha gösterilmediği ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyetin gelişim yolları ile ilgili her türlü alternatif fikirlere karşı koyulması ülke liderlerinin, halkı kendi görüş ve teklifleri ile tanıştırma olasılığını asgariye indiriyordu.

Kelimenin geniş anlamıyla millî mesele, milletler ve diğer etnik gruplar arasındaki genel ve özel ilişkilerin uyum haline getirilmesidir.

Batıda SSCB bir “Sovyet İmparatorluğu” olarak adlandırılıyor. Rusya bilim adamları bu duruma karşı çıkmaktalar. Oysa Batılı uzmanlara göre, burada metropol rolünü Rus halkı değil, Komünist Parti oynamaktaydı.

1930’lu yılların ikinci yarısından sonra güçlenen iktidar-emir rejimi ve ideolojik dogma dönemi başlar. Bu dönemde sadece sessiz emir erleri ve yalakalar yüksek değerlendiriliyordu. Bu duruma getiren etkenler her şeyden önce farklı düşünen kişinin büyük baskılara uğrayacağı ve bunun sadece o kişinin hayatını ve geleceğini değil, yakınlarının, ailesinin de hayatını tehdit edeceği idi.

Çağdaş dönemde millî meselenin içeriği biraz değişmiştir. Çünkü söz konusu olan farklı dönemlerdir ve Kazakistan artık bağımsızdır. Ama birçok millî ve milletler arası problemler hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Çağdaş sosyal hayatta insanların sosyal nitelikleri millî mensubiyetleri açısından belirlenmektedir. Birileri bu olguyu inkar ediyor; başkaları bunu doğal karşılıyor; üçüncüleri milliyet meselesini umursamadıklarını belirtiyorlar. Şu veya bu konumda olmalarına bakmaksızın, günlük ilişkilerinde insanlar ilişkiye girdikleri kişilerin millî mensubiyetlerine dikkat etmektedirler.

Millet, insanların kültür, din, gelenek vs. aracılığı ile kendilerini gerçekleştirdikleri bir sosyal mekândır. N. A. Berdyayev: "İnsan, insan topluluğuna bir soyut Rus, Fransız, Alman veya İngiliz olarak değil, millî birey olarak girmektedir. İnsan bir varoluş aşamasını atlayarak geçemez. Böyle olursa o, fakirleşir, hiçleşir."7

Dar anlamda millî özdeşleşme şununla açıklanmaktadır ki her bir fert milletini seçmiyor, bu özelliği doğumla kazanıyor. Bu süreçte ana dili önemli rol oynar. Millet kavramının iki farklı yorumu bilinmektedir. Bunlardan ilki, Y. V. Bromley'in üzerinde durduğu, milleti bir sosyal olgu olarak gören fikirdir. Diğeri, milletlerin oluşumunda doğanın etkin rolünü vurgular. Bu L. N. Gumilyov tarafından ileri sürülmüştür.

Başka bir dilde konuşan bir milletin temsilcisiyle ilişkiler ister istemez "onlar" ve "biz" ayrımını ortaya çıkarır. Sovyet toplumunda bu açıdan marjinal bir terbiye şekli teşvik edilmekteydi. Şimdi ise millî çıkarlar düşüncesi güncellik kazanmaktadır. Özellikle millî özelliklerin yok edilmeye çalışıldığı dönemin yerine millî maneviyat ve kültürün kalkınmasına yönelen eski Sovyet mekânında millî meselenin içerik ve yönünün belirlenmesi her bir devletin ideoloji ve politikasının sonucu olmalıdır. Bu durumda, fikrimizce, yine Avrupa merkezciliğinin ön yargılı oluşu güncelleşiyor. Şöyle ki Avrupa kaynaklı olmayan herbir kültür önceden geri kalmış kabul ediliyor. Tabiî, günümüzde ele alınan kıstas ekonomik gelişmişlik düzeyidir. (Bu durum özellikle eski Sovyet bölgesi için geçerlidir. Çünkü bir zamanların geri kalmış Japonya, Güney Kore, Çin gibi Asya devletleri coğrafî etkene bakmaksızın ekonomik düzeyi yükseltmenin mümkünlüğünü kanıtladılar.) L. N. Gumilyov'un teorisine göre, milletler arası ilişkilerde olumlu sonuca varmak için millî gelişim düzeyinin belirlenmesinde farklı zaman prensibini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Biz, Batı tarafından teklif edilen ve optimalliği, rahatlığı ve çok fonksiyonluluğu ile dikkati çeken çağdaş yaşam tarzı ile karşı karşıyayız. Dünyamızda parası olan herkes bunu temin edebilir ve bunun için hiçbir yaratıcı güç ve araştırma gerekmemektedir. Bunun için de toplumumuz çağdaş şartlarda millî kültür değerlerinden kopmamanın optimal ve acısız yolunu bulmak zorundadır.

Resmî sosyalist ideolojinin çöküşünden sonra toplum şuuru zamanla denenmiş ahlâkî değerler olan millî ve dinî klişelere yönelmiştir. Politik elit kesimin bir kısmı da bu süreci etkilemekte ve desteklemektedir. Gerek toplum, gerekse de bireylerin karşısında duran gelişim yolunun seçimi meselesinde millî ve dinî fikir (daha sık olarak da bunların sentezi) öne çıkıyor ve yaşamın gerçek perspektifini görmeye yardımcı oluyor.

Çağdaş dönemde millî özdeşleşme meselesinin zorluğu, önce çarlık sömürge politikasının, sonra ise Sovyet rejiminin maddî, kültürel, dinî alanlarda doğal gelişim sürecini sunî bir şekilde koparmasından kaynaklanmaktadır. Göçebe halklarda, özellikle Kazaklarda, maddî kültür manevî kültürle sıkı bağlantılıdır ve bir bütün oluşturmaktadır. Sovyet rejiminin zorunlu iskan politikası, millî bütünlüğünün dinî temeli henüz tam oturmadığı için, Kazakların millî özdeşleşmesini temelden sarstı. Kazak halkının yaşamının maddî temelinin yıkılması, millî özdeşleşme sürecinde temel oluşturmak için İslâm dinine az zaman tanınması Kazakların yabancı marjinal kültürden en çok etkilenmesi ve hatta kendi ana diliyle temaslarının azalması ile sonuçlandı.

Sosyalist devletin çöküşü, ekonomik dengesizliğin yanı sıra, Kazakistan'da millî ve devletsiz özdeşleşme meseleleri ile ilgili soruları kesin ve tam bir şekilde yanıtlamanın imkansızlığını da beraberinde getirdi (Eski Sovyet bölgeleri olan Almaatı, Karabağ, Tbilisi, Baltık Cumhuriyetleri, Moldova, Tacikistan, Çeçenistan gibi yörelerdeki milletler

arası çekişmelerin temelinde de bu yatmaktadır.) ve bu olgu ülkedeki millî birliğin fikir kaynağına dönüş sürecini de zorlaştırmaktadır. Tüm bu söylenenleri göz önünde bulundurursak, yok edilmiş millî birlik ögelerinin yerine koyacağımız yeni öncelikleri bulma problemi ile karşı karşıya kaldığımız anlaşılmaktadır. Dünyada farklı etnik kökenden gelen, ama bir millî birlik içinde yaşayan milletlerin varlığı bu problemin çözülebilirliğinin delilidir. Örneğin, tarih ABD'de millî değil, vatandaşlık zemininde bir "politik milletin" oluşturulabileceğini gösterdi. Ama bu örnek de bir örnek sayılmayabilir. Çünkü en yüksek düzeydeki demokrasi bile toplum içindeki tüm problemleri, özellikle milletler arası zeminde olanları ortadan kaldırmayı garanti edemez.

Millet fikrinin millî kök ve tarihe ihtiyacı var. Eğer bu kökler kaybedilmişse, çağdaş sosyal ilişkiler ve kurallara uygunluk göz önünde bulundurularak yenileri bulunmalıdır. Kazaklar kendi tarihleri boyunca çok aşamalı bir gelişim ve millet olma süreci yaşadığı için bu konu daha da güncel olmaktadır.

Bugün Kazakistan tüm şartlarda millî özdeşleşme sürecinde kendi yolunu bulmak zorundadır. Bu makalede millî birliğin hazır reçetesinin verilmesi amaçlanmamıştır. Önemli olan millî şuurun oluşmasının temel kriterlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Bizim için en önemlisi meselenin belirlenmesidir, çözüm yolunun bulunması ise sonraki aşamadır.

1 Bkz.: Olcott M. B. The Kazakhs - Stanford: Heover Institionpress, 1987, p. 158.

2 1 verst=1,06 km

3 Devlet Merkez Arşivi, F. 962, op. 1, d. 33, s, 4, 6

4 1 arşin=71 cm. (IRC.)

5 Bkz.: Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (Moskova), F. 4372, op. 9, d. 347, s. 26, 98.

6 Sadvakasov S., “Milletler ve Millîler Hakkında”, Bolşevik Dergisi, 1928, sayı 1, s. 56-64.

7 Berdyayev N. A., Rusya’nın Kaderi, Savaş ve Milliyet Psikolojisi Üzerine Denemeler, Moskova, 1990, s. 95.

Kazakistan Devlet Başkanlığı Arşivi:

Fon 139 - RK (b) P Kırgızistan (Kazakistan Komitesi).

Fon 140 - Kırgızistan (Kazakistan) RK (b) P Viyalet Bürosu.

Fon 141 - SK (b) P Kazak Bölge Komitesi.

Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi:

Fon 5 - Kırgızistan (Kazakistan) ÖSSC İşçi, Köylü, Kazak, Kızılordu Temsilcileri Merkez Komitesi.

Fon 30 - Kazakistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti.

En Yeni Tarih Belgelerini Koruma ve Öğrenme Rusya Merkezi (Eski Marksizm-Leninizm Enstitüsü Arşivi) (Moskova):

Fon 17 - RK (b) P Teşkilat bürosu ve Sekreteryası.

Fon 613 - Merkez Teftiş Komisyonu

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi:

Fon 1235 - SSCB Merkez Yürütme Kurulu, Moskova (1917-1928 yy.).

Fon 3316 - SSCB Merkez Yürütme Kurulu, Moskova (1922-1938 yy.).

Fon 1250 - Rusya MYK bünyesinde RF halk komiserlikleri teftiş komisyonu (1921-1923)

B. Sovyetlerin Milliyetler Politikası ve Türk Halkları

Sovyetlerin Ulusları Kontrol Yöntemleri: Türk Kökenli Veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar / Yrd. Doç. Dr. İdris Bal [s.827-836]

Polis Akademisi / Türkiye

Giriş

Rus imparatorluğu çok sayıda ulusu barındırmaktaydı. Marx Rusya'yı "ulusların hapishanesi" diye adlandırmıştı.1 Arasında katliamların ve sınır dışı edilmelerin de olduğu birçok nedenden dolayı Rusya'yı bu şeklide tanımlaması aslında haksızlık da sayılmazdı. Fakat diğer taraftan 1917 yılındaki Komünist devrim ne bu hapishaneyi yıkmış, ne de uluslara özgürlük vermiştir. Baskı şekil değiştirerek devam etmiş ve aslında Komünist devrimin ardından milliyet ve inançlar üzerindeki baskılar artmıştır. Conquest'in vurguladığı gibi milli duygular hiç doyurulmamış, bastırılmış ve eski SSCB'de milliyet sorunları hiçbir zaman çözüme kavuşturulmamıştır.2 SSCB 1990'ların başında dağılmışsa da, gerçek olan Sovyetlerin çoğunluğu Sovyet topraklarını kendi ana yurtları olduğu iddiasındaki yüzden fazla ulusu yetmiş yıldan fazla kontrol edip, yönetmiş olmasıdır.3 Burada ortaya çıkan soru Sovyetlerin ulusları kontrol etmek için hangi araçları kullanmış olduğudur. Bu makalede bu sorunun yanıtı özetlenecektir. Sovyetlerin ulusları kontrol etmekte kullandığı araçların çerçevesi çizildikten sonra Gorbachev dönemi ve sonrasına kısaca değinilecektir. Konu ele alınırken tüm uluslar için geçerli değerlendirmelerin ötesinde Sovyetler Birliği'nin kontrolündeki Türk ve Müslüman halklarla ilgili daha özel örneklemeler verilecektir.

İktidar Yapısı

İktidar yapısı, ulusları kontrol etmekte Sovyetlerin kullandığı en önemli araç olmuştur. Eski SSCB'de iktidarı paylaşan üç ana kurum bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği Komünist Partisi, Sovyetler ve Hükümet. Komünist Parti dünyadaki en iyi organize partidir. Temel Parti Örgütleri'nden (TPÖ) Politbüro'ya bir piramit şeklinde düzenlenmiştir. Politbüro Komünist Partinin, aslında tüm devletin, en önemli organı durumundaydı. Her ne kadar hükümet ve Sovyetler belirgin bir güce sahip olmuşlarsa da, gerçekte Komünist Partisi, eski SSCB'de neredeyse her şeyi kontrol etmiştir. Bu kontrolde kullanılan yöntemler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

İlk olarak, halkın önemli bir kısmı Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) üyesiydi. SBKP'nin, 1988'de her on yetişkinden birinin yada, 284 milyonluk tüm nüfusun on beşte birinin (%6.8) temsil edildiği, 19.5 milyon üyesi ve adayı bulunmaktaydı. Toplumun politik sistemle bütünleştirilmesinin yolu Komünist Partisine üyelik idi. Komünist Partisi'nin üyeleri sıradan insanlar olmadıkları gibi, bilakis, nüfusun kaymak tabakasını oluşturmaktaydılar. Teoride üyelik SCCB'nin tüm vatandaşlarına açık olmasına rağmen, uygulamada birçok engel bulunmaktaydı. Üye yapılacak kişiler önce davet edilirdi. Bu nedenle aday gösterme parti organizasyonuna aitti.

Bireylerin, seçmek için hiçbir tercih hakkı bulunmamaktaydı. Partiye katılabilmek için, birey partiye en az beş yıldır üye olan üç kişi tarafından tavsiye edilmek durumundaydı. Daha sonra eğitime tabi tutulması (bir yıl) öngörülür, eğer başarılı olursa, SBKP'nin bir üyesi olabilirdi.4 Komünist Partisi üyeliğine alma politikası, partinin toplumun kaymak tabakasını, başka bir değişle "en sadık, en yetenekli, yetilerine göre ülkeye en iyi şekilde hizmet edecek olanları", temsil ettiği fikrine dayanmaktaydı. Bu

düşünce partinin Sovyet politik yaşamındaki baskınlığını meşrulaştırmaktaydı. Nüfusun elit yada kaymak tabakası genellikle parti üyesi olarak seçilirdi. Komünist parti üyelerinin eğitim düzeyi, ortalama vatandaşların eğitim düzeyinden daha yüksekti; SBKP'nin üyelerinin %78'i orta yada yüksek okuldan mezun, %32'si yüksek okul eğitimini tamamlamışken, çalışan nüfusun (genel olarak) sadece %12.5'i Sovyet toplumunda yüksek öğrenim görmüştü. Ayrıca, kilit yerlere yerleştirilen insanlar, özellikle Sovyetlerde ve Silahlı kuvvetlerde ideolojik olarak hassas noktadakiler, partide fazlası ile temsil edilmişlerdir. Örneğin her dört gazeteciden üçü, her dört mühendis ve öğretmenden birisi parti üyesiydi. Bu insanların üye olarak kabul edilme nedeni Sakwa'nın da işaret ettiği üzere, bu kişilerin özellikle kendilerini partiye adamaları değil, fakat mesleklerinde elit kesimi temsil ediyor olmalarıydı. Elit kesimlerin çalıştıkları yerlerde partiyi temsil ettiklerine inanılmaktaydı. Kitlelerin lideri rolünü oynamakta, meslektaşları ile parti arasında, meslektaşlarına bilgi verip onlardan bilgi alan birer kanal durumundaydılar.5 Komünist Partisi'nin daha iyi eğitim almış, daha kentli nüfusun temsilcisi olduğu kolaylıkla ifade edilebilir. Diğer yandan, fakir ve düşük eğitimli insanlar partide temsil edilmemiştir.6

Parti toplumun kaymak tabakasını kendi içine alarak, kendi varlığını ve rejimi iki yoldan güvence altına almaktaydı. İlk olarak, yetişkin nüfusun, %10'unu üyeliğe kabul ederek, toplumun en azından bu kesimini kontrol altında tutuyor, buna ek olarak da partinin çağrısı nüfusun geri kalanına bu üyeler kanalıyla ulaştırılıyor ve daha sonra üyeler toplumdan bilgi topluyor, tepkileri partiye bildiriyorlardı. İkinci olarak, üyelerin Sovyet nüfusunun elit tabakasını oluşturması nedeniyle bu kesim aracılığıyla nüfusun çoğunluğu kontrol edilip, etki altında bırakılıyordu.

İkinci olarak, Parti toplumda tüm önemli ünitelere, Ocak 1986'da sayıları 440.363'ü aşan Temel Parti Örgütleri aracılığıyla girmeyi başarmıştı. Bütün devlet daireleri, fabrikalar, çiftlikler, ordu birlikleri, okullar ve kültürel kurumlar gibi tüm önemli yerlerde TPO'lar mevcuttu. Parti liderleri TPÖ'lerinin tüm etkinliklerini yönetmekteydiler. Tüm parti üyeleri TPÖ'lere üye olmak ve faaliyetlerinde rol almak zorundaydılar. TPÖ'ları üyelerini kabul edip, eğitmekte ve disipline etmekteydi. Onların görevi toplumu istenilen yönde harekete geçirmekti.7 TPÖ'lerinin topluma etkin bir şekilde nüfuzu, herhangi bir muhalefete de yer bırakmamış, partinin toplumsal hayatı kontrol altında tutmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir.

Üçüncü olarak, her ne kadar tüm ulusların eşit olduğu söylenmiş ve bir Sovyet ulusunun yaratılması denenmiş ise de, gerçekte Lenin'den itibaren Sovyet liderleri, Rus olmayan ulusları potansiyel tehdit8 olarak algılamış ve politikada Ruslar hakim olmuştu.9 Ruslar toplam Sovyetler Birliği nüfusunun yaklaşık yarısını oluştururken, 1986 yılında SBKP'nin %59.1'ini oluşturmaktaydılar. Bu oran, 1980 öncesinde, örneğin 1966'da %66'lık oranla daha yüksek seviyedeydi. 1986 yılının verilerine göre, SBKP üyeliğinin %79'unu, genel nüfusun ise %72.2'sini Slavlar (Ruslar, Beyaz Ruslar, Ukraynalılar) oluşturmaktaydı. Diğer yandan beş Orta Asya Cumhuriyeti halklarının tümü genel nüfusun %12.1'ini meydana getirirken (1989'da),10 1986 yılındaki verilerle SBKP üyesi olarak oranları sadece %5.7 olmuştur.11 Müslüman nüfuslu cumhuriyetler (başka bir değişle genelde Türk kökenliler) güvenilmez cumhuriyetler olarak algılandıkları için partide daha az temsil edilmişlerdir.12 Öncelikle Ruslar, genelde Slavlar, politikaya egemen olmuş,13 tabii olarak da Sovyetler Birliği'ne hakim olan Rus kültürü, dili ve ulusu olmuştur.14

Tablo.2: Partinin Ulusal Kompozisyonu, 1986

Uyruk	Sayı	%
Ruslar	11,241,958	59.1
Ukraynalılar	3,041,736	16.0
Beyaz Ruslar	726,108	3.8
Özbekler	465,443	2.4
Kazaklar	387,837	2.0
Azeriler	337,904	1.8
Gürcüler	321,922	1.7
Ermeniler	291,081	1.5
Litvanyalılar	147,068	0.8
Moldovalılar	110,715	0.6
Tacikler	87,759	0.5
Latviyalılar	78,193	0.4
Kırgızlar	78,064	0.4
Türkmenler	76,786	0.4
Estonyalılar	61,277	0.3
Diğerleri	1,550,527	8.2
Toplam	19,004,378	100.0

Kaynak: Partiinaya zhizn, 14 (July 1986), s.24. cited from Sakwa, Richard, Soviet Politics, London: Routledge, 1989, s.130.

Dördüncü olarak, eski SSCB'de iktidarın kesin bir sınırlaması söz konusu olmamıştır. Gücün sınırlanmasındaki bu eksiklik, uygun olmayan anayasa ve hukuk ile özerk olmayan yargı sistemi, Komünist partinin sorumsuzca davranmasına olanak tanımıştır. Gerçek bir federasyonda bulunması gereken, eski SSCB'deki cumhuriyetlerin kendilerine has güçlerine ilişkin uyuşmazlıkları çözecek bir anayasal mahkeme mevcut değildi.[15] Anayasa tarafından bireylere tanınan haklar çoğunlukla "halkın çıkarı" türünden ibarelerle sınırlandırılmıştır. 1989'da oluşturulan Anayasa

Teftiş Komitesi’ne kadar, anayasal hakların ihlaline karşı daha üst bir temyiz mahkemesi bulunmamaktaydı. Örneğin 1977 Anayasası vatandaşlara ve birlikteki cumhuriyetlere kimi hak ve ayrıcalıklar tanımışsa da, hak iddia etme yolları açıklanmamış ve yargı bağımsızlığı tek bir satırda “yargıçlar bağımsızdır, ancak yasaya karşı sorumludurlar” şeklinde belirtilmiştir.16 Ancak bağımsız olmanın yolları açıklanmamıştır. Uygulamada Komünist Partisi adli ve İdari memurların atamalarını kontrol etmiş, dahası hukuk mahkemelerinde bile yadsınamayacak bir etkiye sahip olmuştur.

Parti ve Sovyet Devleti (Sovyetler, Bakanlıklar, İdari Komiteler, ve benzeri) arasındaki ilişki, Batılı ve Sovyet yazarları tarafından Sovyet Politik yaşamının en karmaşık sorunlarından birisi olarak vurgulanmıştır.17 Sovyet anayasaları parti, Sovyetler ve Hükümete ait görev ve sorumluluklar arasındaki ilişkiyi tanımlamamıştır. Merkez ve cumhuriyetlerin gücü net değildir. Anayasa devlet gücüne karşı bir sınırlama getirmemiştir. Daha da ötesi, Komünist Parti’nin güçleri sınırsız olmuş, bireysel hakları, devlete karşı savunacak bir çatı mevcut olmamıştır.

Beşinci olarak, SSCB’de seçimler demokratik değildi. Komünist Partisi tarafından hazırlanan tek bir aday listesi bulunmaktaydı. Halka seçmek için hak tanınmamakta, sadece onaylama hakkı verilmekteydi. Seçimlerin ardından, genellikle seçmenlerin yüzde doksan dokuzunun olumlu yönde oy kullandığı açıklamaları yapılmaktaydı. Oysa ki, gerçekte ölüm, göç, hatalı oy kullanma ve benzeri nedenlerden dolayı geçerli oyların yüzde doksan beşten fazlasına ulaşmak imkansızdır.18 Eğer, seçmenlerin yüzde doksan dokuzunun olumlu oy verdiği ifade ediliyorsa, bunun anlamı oyların sayılmadığı ancak basitçe sonucun açıklandığıdır. Schapiro’nun da belirttiği gibi, eski SSCB’deki seçimlerin başlıca üç amacı olduğu söylenebilir; ilkin yasallığın halk tarafından onanmasıdır. İkinci olarak,

Sovyet koşullarındaki bir seçim son derece değerli eğitim ve propaganda faaliyeti olmaktaydı. Üçüncü olarak, kontrol sisteminin örselenmediği kanıtlanmış olmaktaydı.19

Altıncı olarak, Komünist Parti “demokratik merkezcilik” ilkesine göre yapılanmıştır. SBKP’nin ve gerçekte tüm devletin örgütlenmesi bu ilke doğrultusunda yönetilmiştir. Bu ilke Lenin tarafından biçimlendirilmiş ve aşağıdan etkin bir merkezi kontrol ile demokratik uygulamaların birleşiminin olanaklı olduğu iddiasını taşımıştır. Bu ilke, özgür tartışma ve müzakereler aracılığı ile tüm Komünist parti üyelerinin karar alma sürecinde yer alarak, demokratik katılımı öngörmekte, ancak karar alındıktan sonraki eleştiri ve tartışmalara önem vermemektedir, karar hiçbir muhalefet olmadan ve tüm parti üyelerince kabul edilip, uygulanmalıdır.20

Demokratik merkezcilik, uygulamada partinin üst düzeyindeki birkaç kişiye, gündemdeki kimi soruları kaldırmak ve parti içindeki muhalefet guruplarını kısıtlamak için hizmet etmiştir. “Demokratik merkezcilik” ilkesi aracılığı ile Komünist parti kendi bürokrasisini fraksiyonlardan, tehlikeli fikirlerden uzak tutmuştur. Seçim süreci yukarıdan aşağıya doğru yönetilmiştir. Teoride, Merkez Komitesi’nin Politbüro üyelerini seçmesi öngörülmüştür. Ancak uygulamada, Politbüro önce Merkez Komitesi’nin üyelerini seçmiş, sonra da Parti Kongreleri aracılığıyla bu onaylanmıştır. Bu ilke nedeniyle, parti içerisindeki iletişim yatay olmaktan çok yukarıdan aşağıya dikey biçimde olmuştur. Uygulamada, görüş ve fikirlerin yukarı akışı çok az gerçekleşirken bu doktrinin merkezci yönleri tamamen kullanılmıştır. Açıkça bu ilke, totoliterizmin bir aracı olarak hizmet etmiştir. Gücü olan birkaç kişi dışında diğer gruplar, imgeler, fikirler, uluslar, bastırılmıştır. Gerçekte, küçük ve birbirine bağlı prezidyumlar; Yüksek Sovyet Prezidyumu, Bakanlar Konseyi Presidyumu ve SBKP Merkez

Komitesi Politbürosu otoriteyi paylaşmaktaydı ve uygulamada bütünleşmiş güç yapısını oluşturmaktaydılar.

Polit Büro ve Sovyet Komünist Partisi'ni her zaman yöneten farklı derecelerde de olsa bir tek adam figürü olmuş, eski SSCB'de kolektif liderlik yer almamış, önce Lenin, ardından Stalin, Khrushchev, Brezhnev, Andropov, Chernenko ve son olarak Gorbachev.21 Her ne kadar "demokratik merkeziyetçilik" ilkesi bürokrasiyi, hatta tüm ülkeyi kontrol etmek için hizmet verdiyse de, aynı zamanda bu ilkenin anti demokratik uygulaması, Sovyetleri oluşturan uluslar arasındaki anlaşmazlıkların ve demokratik toplum eksikliğinin kaynağını oluşturmuş ve SSCB'nin dağılmasına neden olan temel faktörlerden birisi olmuştur.22 Yedinci olarak, Nomenclature parti üyeleri tarafından doldurulması zorunlu görevlerin listesi olmuştur. Nomenclature politik anlamda en güçlü ve hassas görevleri içermiştir. Nomenclature, partinin toplumda kontrol uygulamasının en önemli aracı olmuştur. Merkezi atama sistemi, Sovyetlerin tüm ulusları kontrol etmesine izin vermiştir. Örneğin, şehir düzeyindeki bir Nomenclature şehirdeki gazetelerin editörlüğünü, pek çok yatırım firmasının yöneticiliğini, şehir kolejlerinin müdürlüklerini kapsamaktaydı. Parti üyelerinin sayısındaki oran, üst düzey Sovyetlerde oldukça fazla (1954'de Yüksek Sovyet'in yaklaşık yüzde sekseni), ama daha düşük, yerel ve bölgesel örgütlerde daha az olmuştur. Sonuç olarak, önemli makamların neredeyse tamamı, yerel parti üyeleri tarafından doldurulmuştur. En yüksek düzeyde, hükümet personeli tümüyle parti üyeleri tarafından oluşturulmuştur. Önemli görevleri parti üyeleri için ayırmakla SSCB'nin cumhuriyetler ve uluslar üzerindeki kontrol mekânizması sağlamlaştırılmıştır. Parti'de de güvenilir cumhuriyetlerin insanlarının daha fazla temsil edildiği ve yükseldiği hatırda tutulmalıdır.23

Yukarıda özetlendiği gibi SBKP eski SSCB'de belirleyici bir konumdaydı ulusları kontrol etmede çok önemli bir rol oynadı. Burada günümüze bakan küçük bir ayrıntıya da değinmek gerekir. Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerinde bazı bürokratlar, aydınlar, politikacılar eski Komünist olmakla, SBKP üyesi olmakla suçlanmaktadırlar. Oysa bu kişilerin bu günlerine ve şimdiki fikir ve politikalarına bakmak ve eskiyle suçlamamak gerekir. Çünkü öncelikle insanlar değişebilir, insanları geçmişleri ile mahkum etmek yanlıştır. Fakat bunun ötesinde eski sitemin yapısına bakılırsa kendi ülkesine hizmet getirmenin, politikada aktif olmanın, devleti etkileyebilmenin tek yolu vardı ve alternatifi de yoktu. Bu yol ise toplumun kaymak tabakasını bünyesine alan ve bu yolla toplumu kontrol altında tutmaya mesajlarını göndermeye ve tepkileri almaya çalışan Komünist partisiydi. Dolayısıyla geçmişte devlet içerisinde etkili olmak, söz sahibi olmak isteyenlerin başka seçeneği yoktu.

Bir Araç Olarak Eğitim

Eğitim daha çok Komünist propaganda ve Ruslaştırmanın aracı olarak kullanılmıştır. Çarlık ve SSCB dönemlerinde Profesör Khun ve Nikolay Ilminski'nin (1822-1891) yöntemleri Türk kökenli halkları bölmek için kullanılmıştır. Ilminski Ruslaştırma için çeşitli önerilerde bulunmuştu; Hıristiyanlığa döndürme, Rus dilinin yaygınlaştırılması, ve Rusya'nın kontrolü altındaki diğer ulusların dillerini ve kültürlerini dejenere ederek bölmek.24

İsmail Gaspıralı Türk lehçeleri arasındaki küçük farklılıkları ortadan kaldırmayı denemiş ve belirli bir yere kadar bunu başarmıştı.25 Diğer yandan, Ilminski ve Khun'un yöntemlerine göre, Türk lehçeleri arasındaki küçük farklılıklar abartılarak, farklı Türk dilleri yaratma çabasında bulunulmuştur.26 Bu politika yeterince başarılı olmuş, 1990'larda bir Azeri'nin yada Özbek'in Kazakça konuşan birini anlaması hayli güçleşmiş

ve bu nedenle iletişim için insanlar Rus dilini kullanmayı yeğlemektedirler. Bu gerçeklik, geçmişte Rusça'nın resmi dil olma konumunu pekiştirmiştir. Her ne kadar Rus dilini yaygınlaştırma politikasının başarıya ulaştığı, cumhuriyetlerin halklarının çoğunluğu tarafından bilindiği, konuşulduğu bir gerçekse de Rus dilinin kullanılması onların Ruslaştırıldığı demek olmadığı açıktır. Gerçektende, Gitelman'ın söylediği gibi Rusça konuşan Rus olmayanlar Ruslara karşı düşman olabilir ve bunlar Rus olmayan kimliklerini27 muhafaza etmekte direnebilirler, gerçekte de SSCB'nin dağılması bunun ispatı olmuştur. Eski SSCB'de özel mülkiyet olmadığından hiç özel okul olmamıştır. Resmi okullarda ise öğrencilere Komünist fikirler aşılanmıştır. İleri yaşlardaki okula devam etmeyen kesimlere ise Komünizm propagandası yapmak için özel dersler verilmiş ve ulusların tarihi Ruslar ve diğer uluslar arasında kardeşlik ve işbirliği vurgulanarak yeniden yazılmış, "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"inin hazırlanması da bu tür bir girişim olmuştur.28

Sovyetlerin alfabelere yönelik politikası da önem arz etmektedir. Sovyetler kontrolündeki Müslüman halklar Arap alfabesini yüzyıllarca kullanmıştır. Ruslar, 1928'de Arap alfabesini Latin Alfabesi ile değiştirerek, bu halkların kültürel köklerini kesmeyi başarmışlardır. Latin alfabesi de II. Dünya Savaşı'nın başlarında "Kiril" Alfabesiyle değiştirilmiştir. Türk cumhuriyetlerinde kullanılan Kiril Alfabelerinin de birbirlerinden farklı olduklarını belirtmek gerekmektedir.29 Latin Alfabesini Kiril Alfabesine çevirmenin birçok nedeni olabilir. Öncelikle, Türkiye'nin 1920'lerde Latin Alfabesini kabul etmesinin rolü vardır. Türkiye'nin kabul ettiği alfabe ile SSCB'deki Müslüman kökenlilerin kullandığı Latin alfabeleri tamamen aynı olmasa da Ruslar yine de rahatsız olmuş ve Türkiye'nin Türk dünyasını etkilemesinden çekinmiş olabilirler. Bu neden Rusların o zamandan günümüze değin kullanılan yeni Kiril alfabesini ortaya atmasında

rol oynamıştır. İkinci olarak ise yeni alfabeler ortaya koyarak, Müslüman halkların kafası tekrar karışmış, kültürel değerler tekrar sabote edilmiştir. Bu durum ise sonuçta Sovyet vatandaşı oluşturma, ulusları parçalara bölme, kültürlerini dejenere etme, uluslarla Ruslar arasında dostluk kurma amaçlarına da hizmet etmekteydi.

Devlet Baskısı

Devlet baskısı çok sayıda ulusun bir arada tutulmasında başlıca faktör olmuştur. Baskı kurmada gizli polis ve ordu önemli araçlar olmuşlardır. KGB'nin üyelerinin bildirdiklerine göre, yetişkin nüfusun %30'u farklı şekillerde de olsa, KGB için çalışmıştır.30 Stalin döneminde 20 milyondan fazla insanın öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Örneğin, gerçek bir Komünist olan Trotsky bile Stalin tarafından öldürülmüştür.31 Stalin'in elindeki temel araç kendi gizli polisleri, özellikle daha sonra KGB olarak isimlendirilecek NKVD olmuştur.

Rus İmparatorluğu ve SSCB döneminde, tüm uluslar, özellikle Türk kökenli halklar kültürel ve etnik nedenlerden dolayı baskıya maruz kalmışlardır. Tarihçilerin belirttiğine göre, defalarca katliam ve göçe zorlamalar gerçekleşmiştir. Bennigsen, Şubat 1918'de Taşkent Sovyet birlikleri tarafından Kokand nüfusunun katledilmesi, 1930'larda yerleştirme teşebbüsleri sırasında bir milyondan fazla göçer Kazak'ın soykırıma uğraması, bir milyonu aşkın Çeçen'in, İnguş'un, Karaçaylı'nın, Balkarlı'nın ve Kırım Tatarı'nın 1943'teki başarısız soykırım girişimi döneminde sürgün edilmeleri, iki milyon Kırım Tatarı'nın, Kuzey Kafkaslının ve Misket (Ahıska) Türklerinin, Budist Kalmukların ve Volga Almanlarının sürgün edilmeleri olaylarını örnek göstermiştir.32 Glastnost'tan sonra, uluslara bazı özgürlükler verilmesine rağmen, Baltıklar ve Azerbaycan'daki kimi milliyetçi hareketlerde kuvvet kullanılmıştır.33

Göç

Göç Ruslaştırmada ve kontrol kurmada bir başka araç olmuştur. “Böl ve yönet” uygulaması, yabancıların özellikle Rusların yada Ukraynalıların yerleştirilmesiyle daha da yerine getirilmiştir.34 Ekonomik gelişme adı altında, Ruslar cumhuriyetlere gönderilmiş, Müslüman halklarından kimileri de anayurtlarından alınarak, SSCB’nin diğer bölgelerine gönderilmiştir.35 Özbekistan’daki Birlik hareketinin bir üyesi olan Turan Mirza 1966’da Taşkent’te yer alan bir deprem örneğini vermiştir. Dış ülkelerden bazı yardımlar gelmiş ve bu paralarla yeni evlerin yapılması finanse edilmiştir. Ancak, Özbeklerin yerine bu evlere Ruslar yerleştirilmiştir. Kendisi ayrıca Taşkent nüfusunun yüzde ellisinin Ruslardan oluşmakta olduğunu belirtmektedir.36 Örneğin Kazakistan’da Rus nüfusu 1980’lerin sonlarında yüzde otuz altı civarındaydı. SSCB dağıldıktan sonra göçler nedeniyle tabii olarak cumhuriyetlerdeki etnik Rus nüfusunda azalma görülmektedir. Nüfusun karıştırılarak, insanların kültürünü dejenere ederek, yeni bir Sovyet ulusu oluşturmanın daha kolay olacağı anlaşılır niteliktedir.37 Ancak, İslami kültürden dolayı, bunu Orta Asya’da yapmak o denli kolay olmamıştır. Örneğin, Helene Carrere D’encausse’un da belirttiği gibi eski SSCB’nin Müslüman halkları kendi aralarında evlilikler yapmış ve karışık evlilikler SSCB’nin Avrupalı ulusları arasında yapılmıştır.38

Böl ve Yönet

1917 devriminden önce, Orta Asya’da (en azından kültürel konularda) birlik mevcuttu.39 Baymirza Hayit, 1925’ten önce Orta Asya halkının Türkistanlılar (Türkistan halkı) olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Sonradan bu halklar farklı ünitelere bölünmüşlerdir.40 Ruslar için Müslüman (yada Türk) bir birlik tehlikeliydi. Bu nedenle, Ruslar bu tehdidi Ruslaştırma ve Böl Yönet politikası ile ortadan kaldırmayı istemişlerdir. Sovyetleri basmacı hareketi ile tehdit eden Orta Asya’nın gücünü

zayıflatmak amacıyla 1925'teki Moskova planı ile (daha sonraki bazı değişikliklerle birlikte) Sovyetler bölgeyi tek tek ünitelere ayırmışlardı.41 Bölgede yaşayanlara resmi birer milliyet verilmiştir.42 Bu yapay bir bölünme olmuştur.43 Kabile veya Klanların (boyların) isimleri Özbek, Kazak, Tatar gibi, sıklıkla kullanılmıştır. Sovyetler Birliği idarecileri bu halkların aynı kökenden geldikleri gerçeğini mümkün olduğunca örtmeye ve bir çok küçük ulus yaratmaya çalışmışlardır.44 Türk Cumhuriyetlerinin halkları da bu yolla eğitilmiştir. Özbek, Kazak, Azeri, vb. olma bilinci Türk halkları arasında artmıştır.45 Critchlow Orta Asya halkından belirli sayıda sıradan kişilerle yapılan görüşmelerde, Orta Asya'daki her cumhuriyetin halkının kendilerini Türkistanlı yada Türk olmak yerine bireysel cumhuriyetlerin kimlikleri ile tanımladıklarını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu makalenin yazarı tarafından 1993 yılında gerçekleştirilen ankette Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim için gelen öğrenciler Türkiye ile kendilerini birleştiren en önemli faktörün din olduğunu vurgulamışlar, Türklüğe ikinci planda yer vermişlerdir.46 Bu da Critchlow'un görüşünü teyit etmektedir. Buna ek olarak cumhuriyetlerin halkları arasında kimi düşmanca tavırlar da bulunmaktadır. Özbekler ve Kırgızlar arasındaki sorunlar buna örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Semerkant ve Buhara'daki Tacik halkının çoğunluktaki Özbekler tarafından ayırıma tabi tutuldukları iddia edilmektedir.47 Yine Ahıska Türkleri dışlanmaktadır. Bölge halkı tarafından "Türk" terimi genellikle Türkiye vatandaşlarını ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dini ve Ahlâki Değerlerin Yıkılması

Sovyet yöneticilerin gözünde bilim ve din, Marksizm-Leninizm ve dini ideolojiler uzlaştırılamaz nitelikteydiler. Bu nedenden ötürü, tüm dinler; Hıristiyanlık,48 Yahudilik, İslam ve diğer dinler katı bir biçimde kontrol edilmiş ve baskı altında tutulmuştur. Sovyet yöneticiler, İslam'a karşı

başlattıkları kampanyada iki türde tartışmaya başvurmuşlardır. İlki tüm dinler için geçerlidir; Marksizm'e göre, din "halkın afyonudur", bir tepki ve bilimsel olmayan ideolojidir. Fakat İslam Sovyet yetkililerinin asıl iftira hedefi olmuştur. Orta Asya Cumhuriyetlerinin ve Azerbaycan halklarının çoğunluğunun Müslüman olmaları Komünist ideoloji ve SSCB'nin bütünlüğü açısından bir tehdit olarak değerlendirilmekteydi. Geçmişte Rusları boyunduruk altına alan Altın Ordu örneği bu korkuları haklı kılmaktaydı. Komünist yetkililer, İslam'ın etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla İslam'a karşı bazı suçlamalarda bulunmuşlardır. Örneğin İslam ilkel ve fantastik bir din olarak sunulmuş, Hıristiyan, Yahudi ve Pagan öğretilerinin düzensiz bir karışımı ve Mekke'nin feodal ticari sınıflarının bir üyesince kurulmuş bir din olarak gösterilmiştir.49 Müslüman halka "İslam'ın asırlar boyunca tüm emperyalistlerin, başta Arapların, Perslilerin, Afganların, Türklerin ve şimdi de İngilizlerin ve Amerikalıların hizmetinde" olduğu öğretilmiştir.50 Komünist yönetim altında, halkın özgürlüklerinin kısıtlı olmasından dolayı bu suçlamaların doğru olup olmadığını araştırma, objektif değerlendirmeler yapma fırsatı olmamıştır. "Time" dergisinin 10 Nisan 1989 tarihli "yeni SSCB" başlıklı özel sayısında belirtildiği gibi "ülkenin 26000 camisi ve 24000 dini okulunun çoğu kapatılmıştır. İslam dinini öğreten öğretmenlerin birçoğu ya öldürülmüş yada hapsedilmiştir".51 Saray'ın da değindiği gibi, Ateizmin propagandası için özel dersler düzenlenmiş ve halkın bunlara devam etmesi için zor kullanılmıştır.52

Sovyetlerin bu konuda sınırlı başarılarının olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin, Broxup ve Bennigsen, bunu 1980'lerde eski SSCB sınırlarındaki Müslümanlar üzerinde yapılan birçok sosyolojik araştırmalara göre şöyle açıklamaktadırlar: Sovyet Müslümanları arasındaki ateistlerin oranı nüfusun yüzde yirmisi civarındadır,53 ancak resmi olarak

kaydı yapılan ateistlerin de sünnet, dini evlilik ve dini merasimle gömülme gibi, dinle bazı bağları olmuştur. Araştırmalara göre Müslüman nüfusun yüzde doksan beşi ile yüzde doksan dokuzu bu tür ilişki içinde yer almıştır. Bennigsen'inde belirttiği gibi, bu sonuçlar Sovyetlerin dine karşı suçlamalarında hedefin gerçekleştirilemediğini, çok sınırlı başarıya ulaşıldığını kanıtlamakta, başka bir değişle Sovyetler İslam'ın etkilerini tümüyle ortadan kaldıramamışlardır.54

Gitelman, SSCB'deki etnik grupların yaşam biçimlerine ilişkin deneysel bir araştırmaya göre politik değerlere bakışta belirgin bir benzerlik olduğunu, ancak kültür açısından, özellikle aile yaşamında bundan söz etmenin çok zor olduğunu, gerçekte etnik farklılıkların son derece belirgin olduğunu belirtmiştir55 Dini inançları tamamen ortadan kaldırmanın çok zor olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle Komünist yöneticiler dini inancı ortadan kaldıramamışlardır. SSCB dağıldıktan sonra yeni dönemde İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik ve diğer dinler kendi seslerini yeniden duyurmaya başlamışlardır.

Propaganda ve Medyadaki Devlet Kontrolü

SSCB döneminde medya halkın bilgi kaynağı olmaktan çok politik liderliğin bir propaganda56 aracı olarak ele alınmıştır.57 Sovyetler Birliği, medyayı, eğitimi, spor ve sosyal etkinlikleri kontrol altına almış ve bunları Komünist ideolojinin propagandası için kullanmıştır.

Propaganda Sovyetlerin SSCB'yi oluşturan ulusları kontrol etmek için kullandığı önemli araçlardan birisi olmuştur. Propaganda aracılığıyla bir Komünist vatandaş modeli yaratılması ve eski SSCB'nin tüm uluslarının tehlikeli olarak algılanan düşüncelerden korunması amaç edinilmiştir. Sovyet Komünist Partisi liderleri güçleri ellerinde topladıklarından ve hükümeti kontrol ettiklerinden dolayı bu propagandayı gerçekleştirmek çok zor değildi. Özel mülkiyetin olmaması (özellikle medyada) ve yasaklamalar

ile sosyal ve politik hayat kontrol altına alınmıştı. Özel okullar, özel gazete, dergi, radyo yada TV mevcut olmamıştır. Bunların tümü devlete ait olmuştur. Halk, hükümetin duyulmasını istediği haberleri, bilgileri duymaktaydı. Gerçek bir demokrasi için, medyadaki hükümet tekelinin kırılması gerekmektedir. Sansür diktatörlüğün bir göstergesi iken, özgür medya ise demokrasinin bir göstergesidir.58

Glastnost'un ardından uluslara bazı özgürlükler tanınmıştır. Bu özgürlük ve Alkin'in de belirttiği gibi iletişim teknolojisindeki gelişmeler Sovyet halkının dışarıdaki dünyayı tanımasına ve kendi politik, ekonomik taleplerini artırmasını sağlamıştır.59 Bu süreç SSCB'nin çözülmesine hız kazandırmıştır.

Merkezden Kontrol Edilen Ekonomi

Sovyetler tarafından ulusları kontrol etmekte kullanılan bir başka araç ise merkezi kontrollü ekonomi olmuştur. Hükümetin alt kademeleri için kendi önceliklerini seçebilecekleri alan çok kısıtlıydı. White'ın da belirttiği gibi, endüstriyel çıktının yüzde elli yedisini üreten tüm birliğin bütün bakanlıkları Moskova'da bulunurken, kalan yüzde otuz yedilik oranı üreten cumhuriyetler bakanlıkların bazıları da Moskova'da bulunuyordu. Endüstrinin sadece yüzde altısı tamimiyle cumhuriyetler düzeyinde yönetilmiştir.60 Sovyet endüstrisi kaliteden çok miktarı esas almıştır.61 Bu durum da SSCB'nin dağılmasında, ekonominin başarısız olmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Türk Cumhuriyetleri özellikle ham madde deposu olarak kullanılmıştır.62 Yaygın sürgünler yoluyla, Stalin halkı "köle-işçiler" olmaların için zorlamış ve böylelikle endüstri için oldukça ucuz işgücü bulunabilmiştir.63

Bir Özbek yazar olan İslamov, sistemin Orta Asya'yı şu yollarla geri bıraktığını belirtmektedir: ilk olarak, bölge tarımsal ve diğer hammaddeleri üretmeye zorlanmış, tarımda ise genelde pamuk gibi tek kültürlü

hammaddeler üretilmiş ve çok az imalat yapılmıştır. İkinci olarak, en az yatırım payı tüm cumhuriyetler içinde Orta Asya'ya verilmiştir. Üçüncü olarak bir taraftan ekonomik üniteler çok abartılı ölçekte düzenlenirken, diğer taraftan kamu hizmetleri ve ticaret yetersiz ünitelerde sürdürülmüştür. Orta Asya'da özel mülkiyete yönelik güçlü isteğin varlığından dolayı, özel mülkiyetin olmaması da Orta Asya ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.64

Gorbachev Dönemi ve Sovyetlerin Dağılması

Yukarıda, Sovyetlerin diğer ulusları, özellikle Orta Asyalıları kontrol etmekte kullandığı temel araçların çerçeveleri çizilmiştir. Bununla beraber yeni reformların uygulandığı ve uluslara kimi özgürlüklerin tanındığı Gorbachev dönemini, Sovyet tarihinin geri kalanından ayırmak gerekmektedir.

11 Mart 1985'te Gorbachev Komünist Partisi genel sekreteri olmuştur. İktidarı ele aldıktan sonra, milliyetçiliğin ilk önemli ifadesi Parti birinci sekreteri olan Dinmuhammed Kunaev yerine etnik bir Rus olan Gennadi Kalbin'in adaylığının ardından Kazakistan'da meydana gelmiştir. Kızıl Meydan'daki Kırım Tatarlarının gösterileri de önemli olmakla birlikte, Sovyetlerdeki milliyetçilik anlaşmazlıkları alenen 1987 yazında Baltık Cumhuriyetlerinde baş göstermiştir.65 Bundan sonra milliyetçi hareketler SSCB'nin dağılmasına kadar devam etmiştir. Sonuç olarak Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya Cumhurbaşkanları bir araya gelerek Aralık 1991'de SSCB'nin sona erdiğini ilan etmişlerdir.66

Gorbachev göreve geldiğinde hala yürürlükte olan 1961 tarihli parti programına göre SSCB'deki ekonomik ve sosyal standartlar yükseldikçe etnik farklılıklar azalacak ve sonunda ortadan kalkacaktır. Bu doğrultuda, Şubat 1986'daki 27. Parti Kongresinde Sovyet ulusları arasında yıkılmaz

bir dostluğun kurulmuş olduğunu belirten Gorbachev'e göre bu Sosyalizmin göze çarpan başarısı olmuştur.

Gorbachev iktidarı ele aldığında, milliyetçilik tehlikesini kavrayamamıştı. Milliyetçilik sorununun çözüldüğü ve yeni bir Sovyet vatandaşının yaratıldığı iddiasında bulunmuştur. Gorbachev'in milliyetçiliğin korkunç tehlikesini kabul etmesi ve önemini vurgulaması 1 Temmuz 1989 Cumartesi akşamı olmuştur. Kendisi ilk kez bu tarihte radyo yayınına baş vurarak bir bütün olarak Sovyet halkı için milliyetçiliğin Prestroike ve SSCB'nin bütünlüğüne yönelik tehlikesini önemle vurgulamıştır.67

Gorbachev döneminde bazı demokratik gelişmeler meydana gelmiştir. Glastnost'un ardından medyanın üzerindeki kısıtlamalar azalmış, Komünist Parti'nin etkinlikleri, Stalin'in terörü, milliyetler gibi konular açık bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. 1990'da Medya Yasası, bireyleri (vatandaşları) de kapsayacak şekilde, nerede ise herkesin kendi medya organlarını kurmasına izin vermiş, sansürü kaldırmış ve yetkililerin gazetecilerin işlerine müdahalelerini men etmiştir. Özgür medyanın ortaya çıkışı, Komünist sistemin çöküşüne hız kazandırmıştır.68 Çünkü ulusları bir arada tutan temel neden Komünistlerin gücünden duyulan korku olmuştur. Gorbachev sistemden korkuyu çıkardığında, Gorbachev'in beklememesine rağmen SSCB dağılmıştır.69 Kimi yazarlar Gorbachev'in böylesi bir milliyetçilik hareketini beklemediği ve Gorbachev'in ekonomik reform programıyla uğraştığını ileri sürmektedir. Prestroike ve Glostnost'un uygun koşulları sağlayarak, milliyetçi hareketleri desteklediği de eklenebilir.70

Gorbachev yeni bir federasyon kurmayı ve SSCB'yi kurtarmayı denemiştir. 1990'larda Gorbachev, SSCB'yi kuran 1922 anlaşmasının yerini alacak "yeni birlik anlaşması"nın gerekliliğini vurgulamıştı. Yeni anlaşma cumhuriyetler için gerçek ekonomik ve politik egemenliği garanti

edecekti.[71] Fakat, Gorbachev kontrolü kaybetti, milliyetçilik onu yendi. Eski SSCB'nin 15 cumhuriyeti kendi bağımsızlıklarını kazandılar.

21 etnik cumhuriyeti içermesinden dolayı,[72] Rusya Federasyonu topraklarında ikinci bir dağılma olasılığı bulunsa da, Rusların hala diğer ulusları kontrol etme isteğine sahip ve eski alışkanlıklarını devam ettirme eğiliminde oldukları göz önünde tutulmalıdır.[73] Örneğin, Ağustos darbe teşebbüsünden sonra fakat dağılmadan önce, Rusya devlet sekreteri (Kasım 1991'den sonra ilk başbakan yardımcısı) Gennadi Burbulis, Rusya'nın kendisini Sovyetler Birliği'nin yasal mirasçısı olarak ilan etmesini, Rus sınırlarındaki tüm birlik yapılarının kontrolünü almasını, tüm Sovyet nükleer silahlarının Rusya'ya transfer edilmesini, Sovyet ordusunun Rus ordusuna dönüştürülmesini ve Cumhuriyetler içi ticaretin kurallarını dikte etmeyi önermiştir. Ulusal kurtuluş cephesi ve Vatandaş Birliği (Civic Union) gibi bazı guruplar da Rusya'nın eski SSCB topraklarını kontrol etmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.[74] SSCB'nin çöküşünden sonra, Rusya ilk olarak yerel meselelere öncelik verdi ve bu nedenle Rusya'nın eski Sovyet topraklarında kontrolü tekrar ele alma isteğinde olmadığı varsayıldı. Çoğu kesim bu nedenle SSCB'nin sona ermesiyle bölgede bir güç boşluğu oluştuğundan söz etti. Fakat, özellikle 1993'ten sonra, yakın çevre, "near abroad" politikasıyla Rusya, eski Sovyet topraklarında tekrar kontrolü ele alma niyetini açıkça ilan etti. Rusya bu politikasını üç yolla meşrulaştırmaya çalıştı. Rus ekonomisi diğer cumhuriyetlere bağlı olduğundan (diğer cumhuriyetler de Rusya'ya) Rusya'nın ekonomik sebepleri vardı. Güvenlik sebepleri de Rusya için önemliydi, çünkü, Rusya nükleer gücü kontrol altında tutmak istiyordu ve rakip bir gücün eski Sovyet topraklarında yerleşmesini istemiyordu. Rus topraklarının dışında 25 milyon etnik Rus yaşaması onların sivil haklarını garanti etmek amacıyla Rusya'nın eski Sovyet topraklarını tekrar kontrol etme isteği içerisine

girmesini teşvik ediyordu. Bir başka değişle, etnik Rusların yeni cumhuriyetlerde bulunması Rusya'nın yakın çevre politikasını meşrulaştırma gayreti açısından iyi bir bahane oluşturuyordu. 1994'te, Rusya Türk cumhuriyetleriyle birçok anlaşma imzaladı ve bölgedeki Rus üsleri tekrar açıldı. Rusya daha sonra 1996'dan itibaren güvenlik bağlamında şimdiki ismi Şangay Forumu olan Şangay Beşlisi ile de bölgede etkili olma arayışındadır. Putin'in iktidara gelmesi ile beraber Rusya'nın eski Sovyet uluslarına ve Rusya Federasyonu içindeki halklara yönelik politikaları daha milliyetçi ve agresiv olmaya başlamıştır.

Sonuç

Sovyetler Birliği çok sayıda ulusu yönetmiştir. Bu ulusları kontrol ederken Sovyetler bir takım araçlar kullanmıştır. Bu araçlardan başlıcaları şunlar olmuştur; İlk olarak SSCB'nin iktidar yapısı, özellikle SBKP önemli bir kontrol aracı olmuştur. Yetişkin nüfusun yaklaşık yüzde onu SBKP üyesi durumundaydı ve parti üyelerinin eğitim düzeyi daima, sıradan insanların eğitim düzeyinden daha iyiydi. Komünist Parti, Temel Parti Örgütleri aracılığı ile tüm önemli birimlere sızmış ve her şeyi kaynağında ilk elden kontrol etmiştir. Ruslar her zaman politikaya egemen olmuşlardır. "Demokratik merkezcilik" ilkesi aracılığı ile az sayıda kişi (özellikle Ruslar) partiyi kontrol etmişler ve seçim süreci yukarıdan aşağıya doğru yönetilmiştir.

İkincisi, eğitim, medya ve diğer toplumsal olaylar (örneğin sportif olaylar) Komünizm propaganda aracı olarak kullanılmış, Sovyet vatandaşı tipi yaratmak için çaba gösterilmiştir.

Üçünü olarak, güç kullanımı ve kısıtlamalar, Sovyetlerin ulusları kontrol etmesinde kullanılmıştır. Sürgünler ve katliamlar görülmüştür. Sürgünler ve göçler yoluyla, insanların karıştırılmasına çalışılmıştır. Ayrıca sürgünler ucuz işçi yada köle-işçi elde etme yolu olmuştur.

Dördüncü olarak, dini ve ahlâki değerlere saldırılarak, dinin gücü çökertilmeye çalışılmıştır. Sovyetlere karşı genelde tehdit olarak kabul edilen Orta Asya'nın gücünün zayıflatılması için, Türk kökenli halklar yapay olarak küçük birimlere bölünmüştür.

Son olarak, cumhuriyetlerin ekonomileri merkez tarafından katı bir kontrole tabi tutulmuştur. Özellikle Orta Asya hammadde deposu olarak kullanılmış ve bölgede yeterli yatırıma izin verilmemiştir. Tüm araçların devlet tekelinde olması ve ekonomideki katı devlet kontrolünden dolayı, uluslar Sovyetlere karşı rakip yada ayrılıkçı hareketleri finanse edememişlerdir.

Sayısız ulusu bir arada tutan ana faktörün "cebir-şiddet" olduğu söylenebilir. Gorbachev uluslara bazı özgürlükler tanıdığında, tüm ulusların kendi ulusal kimliklerini muhafaza ettikleri ortaya çıktı ve hemen ardından SSCB dağıldı. Şunu da eklemek gerekir ki, SSCB'nin dağılması kaçınılmazdı. Gorbachev dağılma sürecine sadece hız kazandırmıştır. Glasnost'tan dolayı dağılma barışçı olarak gerçekleşmiştir. Eğer bir takım özgürlükler olmasaydı, dağılma yine gerçekleşecekti, ancak büyük bir olasılıkla bir iç savaş haline dönüşebilecekti.

1 Brzezinski, Zbigniew. Büyük Çöküş, Ankara: Türkiye İs Bankası Kültür Yayınları, 1992, s. 215.

2 Conquest, Robert. 'Foreword'in Bremmer, Ian & Taras, Ray. (ed) Nations & Politics in the Soviet Successor States, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. xvii.

3 Bremmer, Ian. 'Reassessing Soviet nationalities theory'in Bremmer, Ian & Taras, Ray. (ed) Nations& Politics in the Soviet Successor States, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 3.

4 Gürbüz, Yaşar. Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler, İstanbul: Beta Basım Yayım A. Ş., 1987, s. 175.

5 Sakwa, Richard, Soviet Politics, London and New York: Routledge, 1990, ss. 125-126.

6 Sakwa, Richard. Soviet Politics, op. cit., ss. 127-129.

7 Sakwa, Richard. Soviet Politics, op. cit., ss. 133-134; Gürbüz, Yaşar. Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler, op. cit., s. 177.

8 Gitelman, Zvi. Are Nations Merging in the USSR'in Problems of Communism, September-October 1983, s. 35.

9 Armstrong, J. A. 'Sources of Soviet Nationality Policy During the Interwar Years', Soviet Jewish Affairs, Cilt. 21, No. 1, 1991, ss. 30-45; Nahaylo, Bohdan. 'Ukraine'in RFE/RL Research Report, C. 1, No. 39, 2 October 1992, s. 10; Nahaylo, Bohdan. and Victor, Swoboda, Soviet Disunion, New York: Free Press, 1990, ss. xii-xiii.

10 White, Stephen. Gorbachev and After, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 141.

11 Sakwa, Richard. Soviet Politics, op. cit., ss. 129-130.

12 Devlet, Nadir, Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt, Istanbul: Cağ Yayınları, 1993, ss. 46-47.

13 Conquest, Robert. The Nation Killers, London: Macmillan and Co. Ltd., 1970, ss. 123.

14 Hostler, Charles. Turks of Central Asia, London: Praeger, 1993, s. 76.

15 White, Stephen. Gorbachev and After, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, ss. 139-40.

16 1977 Constitution of USSR, Article 15.

17 Hill, Ronald. J. Soviet Politics, Political Science and Reform, Oxford: Martin Robertson & Company Ltd, 1980, s. 116.

18 Gürbüz, Yaşar. Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler, op. cit., ss. 159-161.

19 Schapiro, Leonard. The Government and Politics of the Soviet Union, London: Hutchinson & Co (Publisher) Ltd., 1975, s. 108.

20 Gürbüz, Yaşar. Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler, op. cit., s. 178.

21 Liderlerin hepsini aynı değerlendirmek yanlış olur. Tabii olarak Stalin ile Chernenko veya Andropov'u karşılaştırmak çok zordur.

22 İsmail Yolcuoğlu ile Mülakat, Azerbaycan Büyükelçiliği Müsteşarı, Ankara, 10 Haziran 1993. Yolcuoğluna göre SSCB'nin dağılmasına yol açan nedenler, öncelikle, milletlerin baskı altında tutulması ve demokratik bir toplumun olmaması, ikinci olrak ise başarısız ekonomidir. Daha sonra bu problremleri biln birisnin SSCB'nin dağılma vaktini tahmin edebileceğini ileri sürdü; Dulat Kuavisen ile Mülakat, Kazakistan'ın Ankara elçiliği politik konulardan sorumlu üçüncü sekreteri, Ankara, 10 Temmuz 1993. Dulat Kuavisen de ekonomik problemleri ve demokratik toplum olmamasını SSCB'yi yıkıma götüren nedenler olarak belirtti.

23 Devlet, Nadir. Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, op. cit., ss. 62-63.

24 Saray, Mehmet. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, Ankara, 1987, ss. 26-32.

25 Detaylar için bakınız: Saray, Mehmet. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1951-1914), Ankara, 1987.

26 Karaörs, Metin. 'Türk Dilinin Birliği Bütünlüğü ve Söz Varlığı', Yeni Forum, Ocak 1994, Cilt. 15, No: 296, ss. 62-64.

27 Gitelman, Zvi. 'Are Nations Merging in the USSR?'in Problems of Communism, September-October 1983, s. 38.

28 Saray, Mehmet. Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılik San. ve Tic. A. S., ss. 63-65.

29 Devlet, Nadir. Çağdaş Turkiler, op. cit., s. 25.

30 Rahr, Alexander. The Revival of a Strong KGB’in RFE/RL Research Report, C. 2, No. 20, 14 May 1993, s. 78.

31 Uludağ, İlhan and Mehmedov, Salih. Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkiler, Istanbul: TOBB., 1992, ss. 7-8.

32 Bennigsen, Alexandre and Broxup, Maria. The Islamic Threat to the Soviet State, New York: St. Martin’s Press, 1983, ss. 61-62,; Choudhury, G. W. Islam and The Contemporary World, London: Indus Thames Publishers Ltd, 1990, ss. 150-151.

33 Aslan, Yasin. Azerbaycan’ın Bağımsızlık Mücadelesi, Ankara: Yağmur Basın Yayın, 1992, ss. 22-25.

34 Hosking, Geoffrey. A History of the Soviet Union, London: Fontana Press, 1992, s. 243.

35 Zaim, Sebahaddin. Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1993, ss. 28-29.

36 Akyol, Taha. Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi, İstanbul: Burak Yayınevi, 1990, ss. 90-91.

37 Saray, Mehmet. Azerbaycan Tarihi, İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A. Ş., 1993, ss. 62-63.

38 D’encausse, Helene Carrere. Translated by Tesen, Adnan. Sovyetlerde Müslümanlar, Ağaç Yayıncılık Ltd. Şti., 1992, ss. 63-65.

39 Zenkovsky, Serge. A. Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge: Harvard University Press, 1960, s. 8.

40 Hayit, Baymirza. ‘Vatanımı Ziyaret Ettim’, Türk Dünyası Araştırmaları, No: 83, April-1993, s. 80. Hayit Özbekistan kökenlidir. Aslında kendisi Türkistan olarak adlandırmayı tercih etmektedir. Ülkesinden 1939 yılında kaçmak zorunda kaldı. Türk halkları

ve Komunism ile ilgili olarak birçok kitabı ve makalesi vardır. 52 yıl sonra Özbekistan’ı ziyaret etme fırsatı buldu.

41 Critchlow, James. ‘Regionalization Revisited: A Panacea for Nationality Problems?’in RFE/RL Report on the USSR, April 21, 1989, s. 22.

42 Critchlow, James. ‘Will There Be a Turkestan?’in RFE/RL Research Report, C. 1, No. 28, 10 July, 1992, s. 47.

43 Hiro, Dilip. Between Marx and Muhammed, London: Harper Collins Publishers, 1994, ss. 22-23; Olcott, Martha Brill. ‘Central Asia’s Political Crisis’in Eickelman, Dale F. Russia’s Muslim Frontiers, Indianapolis: Indiana University Press, 1993, ss. 50-51.

44 Zaim, Sabahaddin. Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması, op. cit., ss. 117-18.

45 Devlet, Nadir. Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt, Ankara: Çağ Yayınları, 1993, ss. 17-19.

46 İzmir’de Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye’ye gelen 291 öğrenci arasında yapılan anket çalışması, İzmir Haziran-Temmuz 1993.

47 Critchlow, James. ‘Will There Be a Turkestan?’in RFE/RL Research Report, C. 1, No. 28, 10 Jul, 1992, s. 49.

48 Slater, Wendy. ‘The Russian Orthodox Church’in RFE/RL Research Report, C. 2, No. 20, 14 May 1993, s. 92.

49 Saray, Mehmet. Kırgız Türkleri Tarihi, op. cit., ss. 65-66; Choudhury, G. W. Islam and the Contemporary World, London: Indus Thames Publishers Ltd., 1990, s. 151.

50 Bakınız; Benningsen, A. Islam in the Soviet Union, London: Pall Mall Press, 1967, chapter 12.

51 Time, 10 April, 1989; Saray, Mehmet. Azerbaycan Tarihi, op. cit., ss. 60-61.

52 Saray, Mehmet. Kırgız Türkleri Tarihi, op. cit., ss. 62-63.

53 Among the Russians the figure is 80 %.

54 Bennigsen, A. and Broxup, M. The Islamic Threat to the Soviet State. New York: St. Martin’s Press. s. 1; Poliakov, S. P. Edited with an introduction by Olcott, M. B., translated by Olcott, A. Everyday Islam, op. cit., s. xxiii.

55 Gitelman, Zvi. ‘Are Nations Merging in the USSR?’in Problems of Communism, September-October 1983, s. 39.

56 Tolz, Vera. ‘Russia’in RFE/RL Research Report, C. 1, No. 39, 2 October, 1992. s. 9.

57 Wishnevsky, Julia. ‘Media Still Far from Free’in RFE/RL Research Report, C. 2, No. 20, 14 May 1993, s. 86.

58 Brown, J. F. ‘Democracy in the Media’in RFE/RF Research Report, C. 1, No. 39, 2 October 1992, s. 1.

59 Selçuk Alkın ile Mülakat, Azerbaycan Kültür Derneği Yönetim Kurulu Üyesi, Ankara, 19 Temmuz 1993.

60 White, Stephen. Gorbachev and After, op. cit., ss. 139-140.

61 Smith, Timoth J. and Green, Eric F. ‘The Dilemma of Reform in the Soviet Union’in Miller, Willam Green. (ed) Toward A More Civil Society, London: Harper & Row Publishers, 1989, ss. 125-127; White, S. Gorbachev and After, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, ss. 100-103.

62 Aslan, Yasin. Azerbaycan’ın Bağımsızlık Mücadelesi, op. cit., ss. 1-3.

63 Uludağ, İlhan and Mehmedov, Salih. Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkileri, op. cit. s. 9.

64 İslamov, Bakhtior A., Soviet Central Asia: Problems of Development in the Context of Republic-Centre Relations, Harvard: Har-

vard University, Harvard Institute of International Development, 1991, s. 52.

65 White, Stephen. Gorbachev and After, op. cit., ss. 151-153.

66 Time, December 23, 1991, s. 13.

67 Sheehy, Ann. ‘Gorbachev Addresses Nation on Nationalities Question’in RFE/RL Report on the USSR, July 14, 1989, ss. 1-3.

68 Tolz, Vera. ‘Russia’in RFE/RL Research Report, C. 1, No. 39, October 1992, ss. 4-5; Gorbachev döneminde medyanın durumu ile ilgili olarak bakınız: Laquer, Walter. Stalin. The Glasnost Revelations, Oxford: Macwell Macmillan International, 1990.

69 Armoğlu, F., 20. yy. Siyasi Tarihi, Ankara: İs Bankası Yayınları, 1991, s. 230.

70 Armoğlu, F., 20. yy. Siyasi Tarihi, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1991, s. 230.

71 White, Stephen. Gorbachev and After, op. cit., ss. 174-175.

72 Sheehy, Ann. ‘Russia’s Republics: A Threat to Its Territorial Integrity?’in RFE/RL Research Report, C. 2, No. 20, 14 May 1993, ss. 34-40; Çeçenlerin direnişi Rusya’nın ikinci bir dağılma ihtimalinin varlığını göstermektedir.

73 Nahaylo, Bohdan. ‘Ukraine’in RFE/RL Research Report, C. 1. No. 39, 2 October 1992, s. 15.

74 Tolz, Vera. ‘The Burden of the Imperial Legacy’in RFE/RL Research Report, C. 2, No. 20, 14 May 1993, ss. 41-46.

Mirsaid Sultan Galiyev ve Millî Komünizm / Doç. Dr. Ayşe Azade Rorlich [s.837-842]

Southern California Üniversitesi Rusya ve Avrasya Tarihi Bölümü / A.B.D.

Müslüman Ulusal Komünizmi, yüzyıllar boyu süren sömürge yönetimi ve Ruslaştırma politikaları tarafından yabancılaştırılan eski Rus İmparatorluğu'nun yönetimi altındaki Müslümanların ihtiyaçlarına bir cevap olarak Sovyet Rusya'nın kuruluş yıllarında doğan bir ideoloji ve siyasi programı temsil etmektedir. Bir doktrin olarak tutarlılıktan ve bir sosyo-politik hareket olarak da homojenlikten yoksun olan Müslüman Ulusal Komünizmi, Bolşevik rejimiyle ortaklık fikri ile sarmaş dolaş olan Müslüman entelektüellerin, milletler arasındaki eşitsizliği sona erdirmede sosyalizmin başarısız olmasıyla hayal kırıklığına uğramalarından sonra ve "ulus sorununa" bir çözüm getirme arayışıyla bir siyasi gerçeklik olarak şekillenmeye başlamıştır.

Ulusal/milliyetçi komünizmin savunucuları ve uygulayıcıları olan bütün Müslüman entelektüeller, çoğunlukla Cedidizm diye atıfta bulunulan ve temel amacı İslam ile modernliği uzlaştırmak olan Müslüman modernizm hareketinin birer ürünüydüler. Bu aydınlar, bu amaca ulaşmak için açıkça İslam'ın esaslarına dayanarak ve dogmaların eleştirel yorumu anlamına gelen İçtihat'ın tutarlı ve düzenli birer uygulayıcısı olarak yola çıktılar. Müslüman Ulusal Komünistler, cedidcilerin hızla değişen dünyada Müslümanların karşılaştıkları artan meydan okumalara karşı bir çözüm arayışında taklit anlayışını reddettikleri gibi açık bir şekilde Marksizme dogmatik yaklaşımları reddetmekteydiler. Tıpkı İslam ve Modernitenin uyumunu sağlamada kurtarıcı bir çözüm temin eden içtihad gibi,

Marksizm’e, dogmatik olmayan hatta yerleşik inanışlara/yaklaşımlara karşı çıkan bir anlayışla yaklaşım, kendi uluslarının geleceğine dair Müslüman Ulusal Komünistlerin içine düştüğü ikileme bir cevap olabilirdi. Marksist sınıf teorisi ile İslam’ın ümmet (inananlar topluluğu) kavramını birleştirerek, Müslüman Ulusal Komünistler, sömürge altında bulundukları geçmişleri sayesinde bütün Müslümanların “proletaryan halklar” olduklarını ileri sürmüşlerdir.

Sovyet Rusya’da Müslüman Ulusal Komünizmin en önde gelen temsilcisi Mirsaid Sultan Galiyev’dir. Komünist devrimin belirli özellikleri hakkında, İslam bağlamındaki teorileri Ulusal Komünist teoriyi şekillendirmiş ve sadece Sovyetler Birliği’nin Müslüman bölgelerinde kabul görmekle kalmayıp, Sovyet sınırlarını hayli aşarak, Mısır ve Cezayir gibi ülkelerin liderlerini de etkilemiştir.

Mirsaid Sultan Galiyev, 13 Temmuz 1892 tarihinde Başkurdistan’ın Sterlitamak bölgesindeki Şipayevo köyünde dünyaya gelmiştir.1 O, bir halk okulunda Rus dili öğretmeni olan Haydar-Gali ile fakirleşmiş bir Tatar asilinin (Mirza) kızı olan Aynilhayat’ın oğlu olarak doğmuştur. Babasının öğretmenlik göreviyle alakalı olarak sık sık tayininin çıkması yüzünden Mirsaid ve ailesi sık sık göç etmiş ve sonunda 1903 yılında babasının köyü Karmaşkalı’ya yerleşinceye kadar Başkurdistan’ı baştan başa dolaşmışlardır.

Köy medresesinde dört yıl okuduktan sonra, Mirsaid Sultan Galiyev, 1907 yılında Kazan Öğretmenlik Okulu’na girmiş ve 1911 yılında sınıf birincisi olarak mezun olmuştur. Bu sıralarda, yerel zemstvo tarafından yayınlanan bir gazete olan Ufimskiy Vestnik’e pek çok makale göndermek suretiyle katkıda bulunarak gazeteciliğe de giriş yapmıştı. Sultan Galiyev’in gazetecilik faaliyeti yıllar geçtikçe artmış, aralarında Koyaş (Kazan), Vakit (Orenburg), Turmış (Ufa), Il, Söz (St. Petersburg) gibi Tatarca ve

Ufimskiy Vestnik (Ufa), Narodniy Uçitel’ (Moskova) ve Bakü, Kavkazskoe Slovo, Kavkazskaya Kopeyka (Bakü) gibi Rusça süreli yayınlara katkılarda bulunmuştur. Gazeteci kimliğiyle bir çok mahlas kullanmıştır: Karmaskalı, Kulku-Baş, Kandemir, Timurleng, Sukhoy, On, Sin Naroda, Uchitel’ ve Tatarin gibi… Ancak, gazetecilik onun temel gelir kaynağı haline Bakü’ye göçtüğü 1915 yılında gelmiştir. Bu tarihe kadar bir köy öğretmeni, eğitimden sorumlu bir Zemstvo memuru ve bir Zemstvo (Sterlitamak bölgesinde) tarafından Rusya İmparatorluğu’nda açılan ilk Tatar halk kütüphanesinde kütüphaneci olarak çalışmıştır.

Romanov hanedanının sonunu getiren 1917 Şubat Devrimi, Sultan Galiyev ve öğretmen eşi Rauza’yı Bakü’de yakalamıştır. Ancak, Mayıs ayında devrimci bir dönüşüme sahne olan Petrograd’a gitmişler ve eski Rus İmparatorluğu’ndaki Müslümanların geleceği için yeni siyasi gerçekliğin sunmakta olduğu fırsatları yakalamaya çalışmışlardır. Daha 1917 Şubat Devrimi sırasında, Sultan Galiyev kendisini, her ne kadar tevazu içinde de olsa, “bir çırak devrimci” olarak ilan etmişti. Sultan Galiyev’in radikalleşmesinde birkaç unsur etkili olmuştur. Her şeyden önce O, daha çocukken, babasının kıt kanaat öğretmen maaşı ile yaşamaya çalışan kendi ailesinde ciddi bir yoksulluk tecrübesi yaşamıştı. İkinci olarak, babasının izini takip etmek suretiyle bir köy öğretmeni olduğunda köy yaşantısını ve sosyal adaletsizliği bizzat kendisi gözlemleyerek daha derinden anlama şansı yakaladı. Üçüncü olarak, Rus yönetimi altında yaşayan Rus olmayan biri olarak, O, Rus İmparatorluğu’nun Müslümanlarının maruz kaldığı eşitsizliğin bir kısmının sömürge yönetimi neticesinde ikinci sınıf bir ilişkiye zorlanmalarından kaynaklandığını tespit etmişti.

Mirsaid Sultan Galiyev, kendi isteğiyle “devrimci yolda” ilk adımını 1913 yılında Ufa’da attı ve kendisinden başka üç öğretmen ile birlikte “Sosyalist Enternasyonel’in Militan Tatar Örgütü”nün kurucusu oldu. Bu

örgütün en önemli başarılarından biri, Eğitim Bakanlığı'nın Ruslaştırma politikalarına karşı direnmek ve Bakanlık tarafından atanan Rus ve Hıristiyan Tatar öğretmenlerin hiçbirini köylerine sokmamak üzere Müslüman köylüleri seferber etmesidir. Sultan Galiyev'in gelecekteki siyasi kaygılarını şekillendirme de konunun diğer bir boyutunu teşkil etmektedir. Birinci Dünya Savaşı başladığında, o ve "yoldaşları" bir bildiriyle Tatar ve Başkurt askerlerin bir isyan başlatarak ordularını terk etmelerini talep eden bir girişim başlattılar. 1918 yılı sonrasında, Sultan Galiyev'in devrimci teoriye katkıları olarak tanımlanan, dile getirdiği görüşler tarafından bastırılan ve uzun zamandır unutulmuş olan bu mütevazı bildiri, hâlâ dikkatlerin kendisine yönelmesini hak etmektedir. Bu bildiri, işgalin ve kolonyal hakimiyetin neticelerine yönelik sergilediği duyarlılığı gösterdiği kadar, köklerini kültürel bağlarda ve akrabalıkta bulan bir dayanışma noktasını da açığa çıkarmaktadır. Bu bildiride, Sultan Galiyev ve "Yoldaşları" askerleri isyana çağırmaktaydı çünkü "Ruslar, Tatarları, Başkurtları, Türkistanlıları ve Kafkas halklarını vesaire… işgal etmekle yetinmemişler, Türkleri ve İranlıları da işgalleri altına almayı istemişlerdir."2

Ahmed Bey Salikov'un daveti üzerine 1917 Mayısı'nda Petrograd'a ulaştıktan sonra, Sultan Galiyev Iskomus (Bütün Rus Müslümanları Milli Komitesi Yönetim Kurulu) sekreteri olarak çalışmaya başladı ve 1917 Mayısı'nda Moskova'da ve aynı yılın Temmuz ayında da Kazan'da yapılan Müslüman Kongresi'ne katıldı. Sultan Galiyev, 7 Nisan 1917 tarihinde Kazan'da düzenlenen ve başkanlığı Mollanur Vahidov tarafında yapılan Müslüman Sosyalist Komitesi'nin en önde gelen isimlerinden biri oldu. Bu organizasyonun Sosyalist yönü oldukça zayıftı. Eski Rus İmparatorluğu üzerinde yaşayan Müslümanların ihtiyaçları ve refahı ile daha fazla ilgilenen bu organizasyon, Marksizm ve Pan-İslamizm melezi bir

yaklaşımla, bütün dünyadaki işçilerin (proleterlerin) kardeşliğini artırmaktan ziyade sömürge altındaki Müslümanların kardeşliğini pekiştirmeye çalışmıştır.

Bolşevik partisine henüz yeni katılmış olmalarına rağmen (Sultan Galiyev Kasım'da Vahidov ise Aralık ayında katılmıştır) Kazan Müslüman Sosyalist Komitesi'nin üyeleri olarak Sultan Galiyev ve Vahidov, 1917 Ekim Devrimi'nin gerçekleştiği günlerde Kazan'daki Tatar asker ve işçilerin örgütlenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Ancak, Stalin'in Müslüman Sosyalist Komitesi'ni kendi partilerine üye yapmak ve bu üyelik aracılığıyla bu komiteyi kontrol altında bulundurmayı amaçlayarak harekete geçmesi, Mirsaid Sultan Galiyev'i Sovyet rejiminin ilk yıllarında ulusal politikalar yörüngesine oturtmuştur.

1918'lere geldiğinde ve özellikle de Molla Nur Vahidov'un 1918 Ağustosu'nda ölümünden sonra, Mirsaid Sultan Galiyev, Komünist Parti hiyerarşisi içindeki en yüksek konuma sahip Müslüman durumuna geldi. O, artık Milliyetler Halk Komiserliği Dahili Kollegyumu'nun (NARKOMNATS) bir üyesi ve bu örgütün yayın organı olan Jizn' Natsional'nostey'ın (Milletlerin Yaşamı) da editörüydü. Sultan Galiyev aynı zamanda 28 Nisan 1918 tarihinde organize edilen Merkezi Müslüman Askeri Kollegyumu'nun da başkanı, İkinci Ordu Devrimci Askeri Konsey'in bir üyesi ve 17 Ocak 1918 tarihinde Halk Komiserleri Konseyi ve Milliyetler Halk Komiserliği'nin kararları doğrultusunda kurulmuş olan Merkezi Müslüman Komiserliği'nin (MUSKOM) de bir üyesiydi. MUSKOM'un temel görevi Müslüman kitleleri "Bolşevikleştirmek" idi, ancak bu örgütün oluşturulması, aynı zamanda, hükümetin 1917 Şubatı'ndan beri ortaya çıkmış olan Müslüman ulusal örgütlerinin rekabetini bertaraf etmeye yönelik attığı adımların ilk somut kanıtını oluşturmaktaydı. Henüz Müslüman örgütleri yok edecek durumda olmayan

hükümet, Merkezi MUSKOM'un yetkisi altında rakip örgütler kurmak suretiyle söz konusu bu örgütleri zayıflatmak üzere harekete geçmiştir.

1918 Mart'ında, daha henüz İç Savaş'ın şiddeti sürüyorken, Kazan'daki İş ve Mamadış Tavışı (Mamadiş'in Sesi) gibi Tatar dilinde yayın yapan gazeteler aracılığıyla Müslümanların siyasal eğitimine yönelik bir kampanya başlatmak üzere tüm bölgelerde MUSKOM'lar örgütlendi. Bu MUSKOM'ların ilan edilmiş görevleri Müslüman kitleleri siyasi bilinçlenme için uyandırmak ve Bolşevik rejimine destek vermelerini sağlamaktı. Ancak, Mirsaid Sultan Galiyev ve destekçileri, bu örgütleri gelecekteki Tatar-Başkurt Devleti'nin dayanacağı Müslümanların idari kurumları ve Komünist Partisi'nin altyapısını kurmak için kullanmanın yollarını aradılar. Sultan Galiyev ve Merkezi MUSKOM'un liderliğinde bulunan tüm diğer Müslümanların hedefleri ile Moskova'daki Bolşevik liderliğinin hedefleri birbiriyle çatışmaktaydı ve en yakın gözüken bir iç savaş tehlikesi bertaraf edilir edilmez Moskova Müslümanların otonomi tecrübesini sona erdirmek üzere harekete geçti. 1919 yılında cereyan eden merkezileşme fırtınası Müslüman teşkilatların çoğunu silip süpürdü. Aynı yıl Merkezi MUSKOM'un da yok oluşuna şahit olundu: 18-23 Mart tarihleri arasında Moskova'da yapılan Rus Komünist Partisi Sekizinci Kongresi, Merkezi MUSKOM'u Tatar-Başkurt Komiserliği olarak yeniden düzenlemek suretiyle kendi kontrolüne aldı. Bu karar, Moskova'nın sadece engellemekte kararlı olmakla kalmayıp, Sultan Galiyev ve kendisiyle aynı fikirleri paylaşanlar tarafından hazırlanan ve Müslümanların belirli ihtiyaçlarını dile getirmeyi amaçlayan çok yönlü bir örgütsel altyapı kurma sürecini de yok etmekte kararlı olduğuna dair hiçbir şüphe bırakmamaktaydı.

Böylece MUSKOM'un bir Tatar-Başkurt Komiserliği olarak sınırlandırılması, Devrimci Askeri Konsey tarafından yayınlanan 1 Ekim

1920 tarihli ve 2005 numaralı bir emirle Merkezi Müslüman Askeri Kolegyumu'nun dağıtılması, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti projesinin yok edilmesi ve bunun yerine "böl ve yönet" politikalarının bir gereği olarak iki cumhuriyetin kurulması gibi unsurlar Sultan Galiyev'in Moskova'daki Bolşevik liderliğine yabancılaşmasının sebeplerinden ve devrimin vaad edip de tutamadığı sözlerinin onda yarattığı derin hayal kırıklığına sebep olan siyasi gerçekliklerden sadece bazılarıdır.3

Bu türden verilip de tutulmayan vaatlerden biri Bolşevik rejiminin Müslüman topluluklarda İslam'ın özel rolünü görmezden gelmesi ile ilgilidir ve bu konu "Müslümanlar arasında din karşıtı propagandanın metotları" başlığıyla Jizn' Natsional'nostey gazetesinin 1921 yılındaki 14 ve 23. nüshalarında Sultan Galiyev tarafından yayınlanan iki makalede özel bir dikkate mazhar olmuştur. Sık sık alıntılar yapılmasına rağmen, bu makalelere yapılan çoğu atıf, Müslüman toplumların kültürünü şekillendirmede Sultan Galiyev'in İslam'a atfettiği önemli rolü ve komünist yoldaşlarını İslam'a doğrudan saldırmamaları konusunda yaptığı uyarıları anmakla sınırlı kalmıştır. Oysa, Sultan Galiyev'in bu makalelerde dile getirdiği en önemli nokta, kültürel farklılığın siyasi etkileri ile ilgilidir. Onun, inançta birlik arka planına karşı İslam'daki kültürel farklılığı kabul etmesi, İslam'ın o gün egemen olduğu kadar siyasi diskurda ve bilim çevrelerinde büyük ölçüde bugün de varlığını sürdüren "aynîleştirici" görüşüne çarpıcı bir şekilde tersti.4

Sultan Galiyev, Müslümanlara yönelik din karşıtı propagandanın sadece Müslümanlara diğer inançlara mensup halklar arasında var olan farklılıkları ele almakla kalmayıp "Rusya'nın değişik Müslüman halkları arasındaki" farklılıkları da hesaba katması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu görüşünü ve aynı inanç içinde kültürel farklılığın mevcudiyetini belgelemek için, Sultan Galiyev örnek olarak Volga-Ural bölgesindeki Müslümanları Kazak

Stepleri, Türkistan, Hive, Buhara, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Kırım'daki Müslümanlardan ayıran kültürel farklılıkları göstermiştir. Sultan Galiyev'in din karşıtı propaganda konusundaki fikirlerini göstermek amacıyla Müslüman halklar için çizdiği kültürel profil, aynı zamanda, İslamlaşma sürecinin tabiatı, şehirleşme seviyesi, gelenekler ile din arasındaki alışveriş, insanların İslam'a karşı tavrını belirlemede göçer ve yerleşik kültürel şartlar gibi faktörlerin değerine yönelik duyarlılığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca, Sultan Galiyev'in yazılarında ortaya çıkan, bütün geriliğine rağmen, varlığını sürdüren bir din şeklindeki bir İslam imajı değildir. İslam'ın sivil, siyasi ve ahlâki anlayışlarının esnekliğini takip eden Sultan Galiyev, birkaç örnek vermek gerekirse, su ve toprağın özel mülkiyetini reddetmesiyle delillendirdiği İslam'ın eşitlikçiliğine, gelişmiş bir vergi sistemine (zekât) ve lükse cevaz vermemesine büyük övgüde bulunmaktaydı. Doğu Ortodoks papazlarının tersine kilise gibi bir dini kurum yönetimi tarafından atanmayıp, bulunduğu bölgedeki insanlar, toplum tarafından atanan ve bunun neticesinde de kendisini atayanlara karşı bir sorumluluk duygusu tarafından yönlendirilen mollaları örnek göstererek İslam'daki demokratik uygulamaların önemine dikkat çekmiştir. Sultan Galiyev ayrıca, faaliyetleri sadece dini ayinleri yönetmekle sınırlı olmayıp, bir kural olarak aynı zamanda öğretmen, toplumsal sorunlarda arabulucu ve şeriat kanunlarının uygulanmasını takip eden bir otorite olarak hareket eden mollaların pek çok sorumluluğunu tespit etmek suretiyle din ile kültür arasındaki simbiyotik ilişkinin etkilerinin altını çizmiştir. Sultan Galiyev "Şüphesiz bir Rus papazın kendi mahalinde bir Tatar mollanın ya da Özbek ulemasının bir mensubunun kendi mahalindeki otoritesinden daha az bir otoriteye sahip olması bir tesadüf değildir" demektedir.

İslam'ın ahlâki kurallarının ilk geldiği dönemde Arapların yaşamlarında büyük bir gelişmeye vesile olduğunu söyleyen Sultan Galiyev, bunu göstermek için Arapların yeni dini kucakladıkları zaman çok eşlilik kurumundan sadece birini almalarını örnek göstermektedir. Sultan Galiyev'in fikirlerinin nirengi noktası olarak çok eşliliği seçmesinin bir tesadüf olması küçük ihtimaldir, çünkü İslam'ı eleştiren Batılıların çoğu gibi Ruslar da İslam'ın geriliğini vurgulamak için çok eşliliği görüşlerinin merkezine yerleştirmekteydiler. Kültürel izafiyet fikrine ulaşan Sultan Galiyev, İslam'ın müsaade ettiği sınırlı ve tahdide tâbi olan birden fazla eşliliğin, İslam öncesi Arabistanı'nda yaygın olan kontrolsüz çok eşlilik uygulamalarıyla mukayese edildiğinde büyük bir ilerlemeyi temsil ettiğini savunmaktaydı.5

Sultan Galiyev'in din karşıtı propaganda üzerine yazdığı makalenin kapsamı, onun yenilikçi (Cedidist) Müslüman ilahiyatçıların fikirlerine yaptığı referansların Rusya'daki ulemanın oldukça uzmanlaştıkları teolojik tartışmalarından bazılarına dair ilk elden bilgilere dayandığını ileri sürmeyi mümkün kılmaktadır.

Reformcu düşüncenin gelişimi ve bu düşüncenin dini tutuculuk ve skolastizme karşı zaferini göstermek suretiyle, Sultan Galiyev, Cedid düşüncesine katkıda bulunan Musa Carullah Bigiyev, Z. Kamali ve A. Bubi gibi ilahiyatçı ve düşünürleri zikretmektedir. Bu Müslüman düşünürler, Sultan Galiyev'in devrimden önce katkıda bulunduğu Müslüman gazeteler ile sıkı bir işbirliği olan insanlardı. Bu yüzden, Sultan Galiyev'in bu ilahiyatçı ve düşünürlerin eserlerini İslam'ı skolastizmden kurtarmayı amaçlayan ve devam etmekte olan gayretlere müspet katkılar olarak değerlendirdiğini tahmin etmek mümkündür. Bununla birlikte, bu atıflar aynı zamanda Sultan Galiyev'in Müslüman modernistlerin 1917'den önceki yıllarda uğraştıkları modern dünyada İslam'ın yeri ile alakalı

dinamik söylemin dışında olmadığını da göstermektedir. Bu söylem ve yaklaşımlarla yetişen Sultan Galiyev, İslam'ın sadece modernite ile uyuşabileceğine ikna olmakla kalmayıp, Jizn' Natsional'nostey gazetesinde yayınlanan makalelerinin gösterdiği gibi, bu fikrin şampiyonluğuna da soyunmuştur. Bu makaleler sadece İslam'a karşı daha esnek bir politika izlenmesi için bir müdafaaname olmayıp, Sultan Galiyev ve onun takipçilerinin önemini vurguladıkları Ulusal Komünist Program'ın önemli noktalarının bazılarını da dillendirmekteydi. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Herhangi bir sosyalist sistem içinde Müslümanların ulusal kültürünü, hiçbir zarar vermeksizin, korumak. Müslüman toplumların şekillenmesinde bu kadar önemli bir rol oynadığı için, bunlar İslam'a karşı daha esnek olunmasının savunuculuğunu yapmaktaydılar.

2. İlk önce Tatar-Başkurt Devleti ve Türkistan Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra, bunları Turan Federal Halklar Sosyalist Cumhuriyeti olarak birleştirmek ve buna daha sonra Azerbaycan ile Altay ve Çuvaş bölgesindeki gayrimüslim Türk halklarının topraklarını da dahil etmek suretiyle Sovyetler Birliği'nin bütün Türk ve Müslüman halklarının siyasi birliğini başarmak.

3. Üçüncü Dünya'nın tüm mazlum halklarının birliği olarak Kolonyal Enternasyonali organize etmek.6

Sultan Galiyev'in İslam'ı savunması, ulusal uyuma temel oluşturan unsuru sınıf dayanışmasının değil İslam'ın sağladığına olan inancından kaynaklanmaktaydı. Siyaseten kör ya da basiretsiz olmaktan çok uzak olan Sultan Galiyev, eski Rus İmparatorluğu'nun Müslümanları arasındaki sınıf farklılıklarının varlığının son derece farkındaydı. Ancak, Sultan Galiyev'in görüşüne göre, Müslümanlar arasındaki bu sınıf farklılıkları ne Ortodoks Marksist modunda bir klasik sınıf mücadelesi için katalizör olacak kadar, ne de bütün sınıfları birleşik bir cephe halinde hareket etmekten alıkoyacak

kadar önemli değildi, çünkü diyordu Sultan Galiyev henüz 1918 yılının başlarında “sömürgeleştirilen bütün Müslüman halklar proletaryan halklardır. ”

Sultan Galiyev ve onun Müslüman Ulusal Komünist yoldaşlarının Marksist teoriye getirdikleri en radikal yenilik, bu teoriyi kendi şartlarına göre yorumlamalarıydı. Bu yüzden, sosyalizmi baskı altındaki mazlum milletler için bir program olarak düşünmekteydiler. Sınıf mücadelesinin önceliğini reddeden Sultan Galiyev, ne endüstriyel proletaryanın ne de sanayileşmiş milletlerin sosyalist faaliyetlerin liderliğini üstlenemeyeceğini, çünkü bu rolün baskı altındaki kolonyal milletlere ait olduğunu ileri sürmekteydi.

En açık ifadesi ile bu teorik duruş, 1920 Temmuzu’nda Jizn’ Natsional’nostey dergisinde “Doğu’da Proletarya Devrimi’nin Görevlerine Dair Tez” başlığı altında yer aldı. Sultan Galiyev ve takipçileri, Ortodoks Marksizm’in proletarya-köylü ittifakının yerine köylüler, devrimci burjuvazi ve ilerici din adamları ittifakını koydular.7 Eğer Marksist doktrinin böylesine sıradışı ve böylesine zıt bir şekilde yorumlanması 1920 yılına kadar Moskova’daki Komünist Parti liderliğinden bir resmi tepki gelmeksizin kendi haline bırakıldıysa, bu yılın güz aylarının bir doruk noktası teşkil etmesindendir. 1920 Eylülü’nde Müslüman Ulusalcı Komünistler, Bakü’de yapılan ve “Doğu’nun kurtuluşu ancak ve ancak Batı proletaryasının zaferi aracılığıyla gelecektir” denilen Doğu Halkları Kongresi’ndeki standartlarının reddedildiğini işittiler. Ulusal Komünizmi yok etmek için kampanya en erken 1923 yılında başlamış olmasına rağmen, Moskova ve Komintern tarafından desteklenen bu Kongre bir doktrin olarak Ulusal Komünizm’in ve siyasal aktivistler olarak da Ulusal Komünistlerin marjinalleşmelerinin başlangıcının sinyalini vermiştir. Ancak, 1923’ten bile önce, bir siyasi fırtınanın toplandığına dair pek çok önemli sinyal

bulunmaktaydı: 1921 Ocak ayında yapılan Rusya Federasyonu Türk Halkları Komünistleri Konferansı'nda olduğu kadar 1921 Nisanı'nda yapılan Rus Komünist Partisi'nin Onuncu Parti Kongresi'nde de bunları Komünizmin Asya'da gelişimi önündeki en büyük engeller olarak gören Stalin "milliyetçilik" ve Türk Komünistlerin teorik zayıflığına saldırmıştır.8

Ancak, 1923 Mayıs'ında Sultan Galiyev'in katıldığı On İkinci Parti Kongresi'nden sadece bir ay sonra tutuklanmış ve 9-12 Haziran 1923 tarihleri arasında yapılan Ulusal Cumhuriyetler ve Bölgelerin İşçileri ile Komünist Parti'nin Merkez Komitesi Konferansı'nda kamuoyu önünde açıkça kötülenmiştir. Sultan Galiyev ihanet ve milliyetçi sapmalarla suçlanarak Komünist Parti'den atılmıştır. Sultan Galiyev'i kınayan Sekiz Maddelik Karar'da en ciddi suçlamalar, onun Zeki Velidi ile Bolşevik karşıtı Basmacı güçleri ile yaptığı sözde ittifaklar ile birlikte onun Türkiye ve İran'daki destekçileri ile bağlantıya geçerek Sovyet hükümetinin milletler politikasına karşı ortak bir platform oluşturma teşebbüsüne dairdir.9

1923 Haziranı'nda cezaevinden serbest bırakılmasına rağmen, Sultan Galiyev sadece bir "siyasal kişilik" olarak tamamen marjinalize olmakla kalmayıp, yoksulluğa da düçar olmuş, bu durum 1928 yılında ikinci kez tutuklanarak Solovki toplama kampındaki hapsine kadar sürmüş ve 1941 yılı Ocak ayında fiziken de ortadan kaldırılmıştır.10

Sultan Galiyev'in ne 1923 yılında siyaset sahnesinden koparılması ne de 1941'de fiziken ölümü, fikirlerinin ölümünü netice vermemiştir. Aslında, 1923 ile 1928 yılları arasında başta Müslüman Ulusal Komünistler olmak üzere Sovyet hükümetinin çok yönlü Ruslaştırma politikalarına karşı, kültürlerinin eşsizliğini korumanın ve halklarının gerçek kurtuluşunu mümkün kılacak bir yol olacağı umuduyla açık bir direniş başlatmışlardır.

Volga Tatarları arasında, Sultan Galiyev'in "yoldaşları", cumhuriyetteki kilit konumları hala ellerinde bulundurduklarından dolayı, 1928 yılına kadar cumhuriyetin kültürel yaşamını kontrol etmeyi başarmışlardır: M. Burundukov, Milli Eğitim İçin Halk Komiseri; V. İshakov, Devlet Planlama Komisyonu Başkan Yardımcısı; K. Muhtarov, Kültürel Yönetim Komitesi Başkanı.

Kırım'da, Kırım Tatarları Otonom Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi Merkez Yönetim Komitesi Başkanı olan Veli İbrahimov, bulunduğu konumdan yararlanarak Kırım Tatarlarının kültürel ihtiyaçlarının yılmaz savunucusu olmuştur. Ancak, Veli İbrahimov da bu cesaretinin bedelini 1928'de ödemiştir. Aynı yılın Ocak ayında "ihanet"le suçlanarak ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Kazak Ulusal Komünistlerinin önde gelenleri olan T. Riskulov, M. Dulat ve A. Baytursun gibi daha önce milliyetçi Alaş Orda Partisi'nin üyeleri olan ve samimi olarak Rus sömürge yönetiminin yanlışlarını düzeltebileceklerine inanan kişiler Sovyet Rejimi'yle birleşmişlerdir. Bu isimler Kazak Komünist Partisi'nin sağ kanadı olarak ortaya çıkmışlar, partiden temizlenip fiziksel olarak tasfiye edildikleri 1937 ve 1938 yıllarına kadar Ruslaştırmaya karşı direnmişler ve Kazakların ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarını ve haklarını savunmaya gayret etmişlerdir.

Orta Asya'da, Sovyetlerden önceki yılların önde gelen Cedidist aydınları Ulusal Komunistler olarak yeniden ortaya çıkmışlar ve yeni rejime katılmak suretiyle, bu yeni rejimin kurumlarını kullanarak hâlâ Müslüman nüfusun ekonomik ve kültürel gelişmesine odaklanan kendi Cedidist gündemlerini geliştirmeyi sürdürmeye çalışmışlardır. Bu yüzden, Özbekistan Bilim Devlet Konseyi üyesi olarak A. Fıtrat ve Halk Komiserleri Konseyi Başkanı olarak F. Hocayev, Orta Asya Müslümanlarının kültürel mirasını korumak için harekete geçmişler ve yeni

ideolojik inançlarına rağmen Rusların değişmeden kalan sömürgeci tavırlarına karşı düşmanlıklarını açıkça dile getirmişlerdir. 1938 yılı civarında her ikisi de tasfiye edilmiştir.11

1938 yılı civarında “Sultan Galiyevizm” ve Ulusal Komünizm Sovyetler Birliği’nde açık bir siyasal hareket olarak yok edilmiş olsa da, Sultan Galiyev’in mirası Üçüncü Dünya’da yaşamaya devam etmiştir. Onun Marksizm ile İslam’ın, Milliyetçilik ile Komünizm’in birbiriyle uyuşabileceğine ve devrimlerin beşiği olarak Asya’nın rolüne dair fikirleri Hintli M. Roy’dan, Endonezyalı T. Malaka’ya, Japon Sen Katayama’dan Çinli Lin Shao-Shi’ye, Vietnamlı Ho Chi Minh’den Türk Nazım Hikmet ve Şevket Süreyya Aydemir’e, Cezayirli Bin Bella ve H. Boumedienne’den Mısırlı A. Nasser ve Libyalı M. Kaddafi’ye kadar geniş bir yelpazedeki entelektüellerin ve siyasi aktörlerin dikkatini çekmiştir.12

Kendi ülkesinde de, 1928’den sonra resmen sesleri tamamen susturulmuş olsa bile, Ulusal Komünistlerin idealleri devam etmiştir. Özellikle, Müslümanların maddi ve manevi refahı üzerinde sömürge yönetiminin etkisinin yarattığı kızgınlıklar etkili olmuştur. Bu kızgınlık ifadesini M. Gorbaçov’un açıklık (glasnost) politikaları döneminde Sovyet rejiminin Ruslaştırma politikalarının açıkça eleştirilmesi şeklinde ifadesini bulmuş ve aynı dönemde Müslüman kültürel mirasının dinamik bir şekilde yeniden ele alınmasıyla, SSCB’nin çöküşünü müteakip kompleks bir siyasi dönüşüm için sahne hazır hale getirilmiştir.

1 Bu bölümde verilen biyografik bilginin tümü, 23 Mayıs 1923’te I. V. Stalin ve L. D. Trotskii’ye sunulan Sultangaliev’in “Who Am I” adlı kendi otobiyografik skeçinden alınmıştır. Mirsaid Sultan-Galiev, Izbrannye Trudy (Kazan: 1998), s. 473-482.

2 Sultan-Galiev, a.g.e., s. 485-492 ve M. Sultan-Galiev, Stat’i Vystupleniia. Dokumenty (Kazan: 1992), s. 386-416.

3 I. G. Gizatullin, Zashchishhaia Zavoevaniia Oktiabria. Tsentral’naia Musul’manskaia Voennaia Kollegiia. 1918-1920. (Moskova: 1979) s. 1-75. A. Bennigsen ve Ch. Lemercier-Qelquejay, Islam in the Soviet Union (New York: 1967) s. 75-91.

4 Bu makaleler ayrıca bir kitapçık olarak yayımlanmıştır: Metody anti-religioznoi propagandy sredi musul’man (Moskova: 1922).

5 Metody, s. 6-12; M. Sultangali (ev), Stati, s. 14-15; s. 132-133.

6 M. Sultan gali(ev), “Sotsial’naia revoliutsiia i Votsok”, Zhizn’ Natsional’nostei, sayı. 38, 39 ve 42, 1919. Ayrıca, A. Bennigsen ve Ch. Lemercier-Quelquejay, a.g.e., s. 115-119.

7 Zhizn’ Natsional’nostei, sayı. 27, 1920; A. Benningsen ve S. E. Wimbush, a.g.e, s. 54-55.

8 A.g.e., s. 57-58.

9 A.g.e., s. 84-86.

10 I. Tagirov, “Kem ul Soltangaliev?”, Kazan Utlari, sayı 4, 1989, s. 163-174.

11 A. Bennigsen ve Ch. Lermercier-Quelquejay, Sultan-Galiev, Le père de la revolution tiers-mondiste (Paris: 1986), s. 191-254.

12 A.g.e. s. 255-288 ve A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, a.g.e., s. 108-128.

Avtorkhanov, A., Imperiia Kremlia: Sovetskii tip kolonializma (Vilnus: 1990).

Bennigsen, A., ve Lemercier-Quelquejay, Ch., Islam in the Soviet Union (New York: 1967).

——, Sultan-Galiev, le père de la révolution tiers-mondiste (Paris: 1986).

Bennigsen, A. ve Wimbush, S. E., Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary strategy for the Colonial World (Chicago: 1979).

Gizatullin, I. G., Zashchishchaia zavoevaniia Oktiabria: Tsentral’naia Musul’manskaia Voennaia Kollegiia. 1918-1920. (Moskova: 1979).

Kaymak, E., Sultan Galiev ve Sömürgeler Enternasyonali (İstanbul: 1993).

Kasimov, G., Ocherki po religioznomu i antireligioznomu dvizheniiu sredi Tatar do i posle revoluitsii (Kazan: 1932).

——, Pantiurkistskaia kontrrevoluitsiia i ee agentura-sultangalievshchina (Kazan: 1931).

——, Sultangalievshchina-odin iz otriadov kontrrevoliutsionnogo pantiurkizma, (Kazan: 1930).

Khakimov, R. S., “Sultan-Galiev i sovremennyi mi”, Tatarstan, sayı 11-12, 1992, s. 143-146.

Mohammadiev, R., Sirat Kupere: Roman (Kazan: 1992).

Provit sultan-galievshchiny i velikoderzhavnosti (Kazan: 1929).

Rubinstein, L., V bor’be za leninskuiu natsional’muiu polituku (Kazan: 1930).

Sagadeev, A. V., Mirsait Sultan-Galiev i ideologiia natsional’noosvoboditel’nogo dvizheniia: nauchno-analiticheskii obzor (Moskova: 1990).

Safarov, G., Kolonial’naia revoluitsiia. Opyt Turkestana (Moskova: 1921).

Sultanbekov, B. F., Pervaia zhertva genseka: Mirsaid Sultan-Galiev: Sud’ba, Liudi, Vremia. (Kazan: 1991).

Sultangali (ev), Mirsaid, Stat’i Vystupleniia. Dokumenty (Kazan: 1992).

Sultangali (ev), Mirsaid, Izbrannye Trudy (Kazan: 1998).

Stenograficheskii otchet IX oblastnoi konferenstii Tatarskoi organizatsii RKP (b) (Kazan: 1924).

Tahirov, I., “Ken ul Soltangaliev?”, Kazan Utlari, sayı 4, 1989, s. 163-173.

Tainy natsional’noi politiki Ts. K. R. K. P Stenograficheskii otchet sekretnogo IV soveshchaniia Ts. K. R. K. P. 1923 g. (Moskova: 1992).

Yamauchi, M., Sultangali (ev), İslam Dünyası ve Rusya, (Ankara: 1998).

Bolşevizm, "Millî" Komünizm ve M. Sultan Galiyev Fenomeni / Prof. Dr. Rafael Muhammitdinov [s.843-853]

Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü / Rusya

1. Bolşevizm ve "Milli" Komünizm

1918'in Nisanı'ndan sonra Tatarlar arasında milliyetçilik ve Türkçülük düşüncesi sadece komünist sistem çerçevesinde Moskova Bolşevizminin şovenizmine karşı bir tepki olarak devam ettirilebilirdi. Milliyetçi-komünistler ve Rus Bolşevikleri arasındaki görüş ayrılığının özünde milli soruna yaklaşımdaki farklılık durmaktaydı.

Milliyetçi-komünistler, sosyalist dünya devrimini temel stratejik hedef olarak görmelerine rağmen, milletlerin kendi kaderini belirlemelerinin sosyalist dünya devrimine giden yolun ayrılmaz bir parçası olduğunu çok ciddi şekilde kabul etmekteydiler.

Bolşevikler ise, sömürge halkaların kendi kaderlerini belirleme hakkını, "milliyetçileri" kendi taraflarına çekmek için cazip bir tuzak yemi ve boş bir şekilcilik olarak görmekteydiler.

Bolşevik liderlerin, Rusya halklarının kendi kaderlerini belirleme konusunda samimi olmadıkları Zeki Velidi'nin Lenin hakkındaki anılarından da görülmektedir: "Bizim ilk anlaşmamız (Başkurdıstan Özerk Cumhuriyeti'nin oluşturulması hakkında anlaşma kastedilmektedir-R. M.) Mart 1919 yılında imzalanmıştır. Burada, tam şekilde olmasa da Doğu'nun iki sömürülen halkına haklar tanınmaktadır. 14 ay sonra ortada anlaşmadan hiç bir şey yoktu. Ben bunu Lenin'e söyledim. Lenin, "Neden siz bu konuya ahlâki açıdan yaklaşıyorsunuz?" diye sordu. "Siz nasıl bir devrimcisiniz? Anlaşmaya bu şekilde yaklaşım olur mu? Sizinle yapılan anlaşma hiç kimseyi hiç bir şeyle bağlamıyor. Bu sadece bir kağıt parçasıdır." "Biz

insanlar arasındaki ilişkilerin bu kağıtlara saygı üzerinde kurulduğunu düşünüyorduk” dedim. “Demek ki siz yanılmışsınız. Ama, önemli değil, siz bizden daha çok şey öğreneceksiniz.” (1, s. 251).

Rus Bolşeviklerinin diğer bir lideri Stalin, halkların kendi kaderini belirleme hakkını sadece geçici ve zorunlu “bağımsızlık oyunu” olarak görüyordu. Lenin’e mektuplarının birinde şöyle yazıyordu: “22 Eylül 1922. İç Savaşın geçen dört yılı içinde, biz devrimi yayma amacıyla milletler konusunda Moskova’nın liberal tutumunu sergilemek zorunda olduğumuz dönemde komünistler içinde kendi irademiz dışında gerçek ve azimli sosyal-bağımsızların ortaya çıkmasını sağlamışız…. Biz kalıpların, yasaların, anayasanın gözardı edilemeyeceği, ayrı ayrı bölgelerdeki genç komünist kuşağın “bağımsızlık oyununu” bir oyun gibi kabullenmeyi reddettikleri, bağımsızlık vaadinin ısrarlı bir şekilde “altın söz” gibi algıladıkları ve ayrıca, bizden bağımsız cumhuriyetlerin anayasalarını harfiyen uygulamamızı ısrarla talep ettikleri bir gelişim aşamasında yaşıyoruz.” (2, s. 99-100)

Ama, şovenist Bolşevikler ve milliyetçi komünistler arasındaki görüş ayrılıklarını daha derinlemesine araştırdığımızda, bunların üç grupta toplandığını görebiliriz.

Birinci görüş ayrılığı; “Lenin ve Trotski dünya devrimine Rusya’daki sosyalist devriminin başarısının ve Avrupa’nın teknolojik yardımıyla üretim güçlerinin artırılmasının temel şartı gibi baktıkları halde, Sultan Galiyev’in dünya devrimi sürecinin başarılarını milli politikaya dayandırdığına” ilişkindir (3). Moskova Bolşevizmi, dünya devrimi mücadelesinin ilk aşamalarında Avrupa ülkelerinin proleterlerine güvenmekte, ulusal bağımsızlık hareketlerinin liderlerini ise gerçek proleter devrimciler olarak görmemekteydi. Bu nedenle, “Bolşeviklerin tüm proleter dışı, milli ve dini olan her şeye güvensizliği çok güçlüydü. Buna göre de Lenin, az gelişmiş

ülkelerdeki burjuva-demokrat nitelikli bağımsızlık hareketlerinin komünizmin rengine boyanması için kararlı bir mücadele çağrısı yapıyordu." Lenin, milletlerin eşitliğini savunan küçük burjuva enternasyonalizmini milletleri dünya kapitalizmini devirmeğe çağıran proleter enternasyonalizmine karşı koymakla, sömürge ülkelerdeki proleter olmayan tüm hareketlere güvensizlik görünümü vermiştir. Böylece, sömürülen milletlere mensup her hangi bir proleter-devrimci küçük burjuva milliyetçisi konumuna düşmüştür." (3)

İkinci görüş ayrılığı; dünya devriminin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Moskova Bolşeviklerinin komünizmi, Rus proleterinin hegemonyasında olmak kaydıyla Rusya'da, daha sonra SSCB'de kurma kararına ilişkindir. Aslında onlar Rus Sovyet İmparatorluğu'nu kurma eylemindeydiler. Milliyetçi-komünistler ise federasyon şeklinde ve eşit haklara dayanan bir birlik kurmak istiyorlardı. Bu görüş ayrılığı Sultan Galiyev tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: "Bizim (yani Bolşeviklerin-R. M.) Batı'da "kuşatmayı yarmamız" ve Doğu'da bizimkilerin "savaş öncesi gözcülüğü" yönündeki başarısızlığımız Rus Devrimini "içine kapanmaya" ve onun görevlerini Rusya'yı (bir devlet ve elbette Sovyet devleti gibi) ihya etme çerçevesiyle sınırlamağa mecbur etmiştir. Bu ise ilk dönemlerde, özellikle NEP (novaya ekonomiçeskaya politika-yeni ekonomik politika) döneminde merkez dışındakiler için tüm olumsuz sonuçlarıyla birlikte koyu ve keskin merkezcilik gibi yankı bulmuştur." (3)

R. F. Hakimov'un, merkezdeki Bolşeviklerin bu tutumunun "federalizm düşüncesinin ilk baştan reddedilmesi ve ulusal bağımsızlığın sadece dil ve kültür alanlarına müncer edilmesi sonucunu doğurduğu"na ilişkin görüşüne katılmamak imkansızdır. "Rusya Halklarının Haklar Beyannamesi" ve federal yapının gerekliliğinin kabul edilmesi halkların tam bağımsızlık

taleplerine karşı zorunlu (daha çok propagandacı) bir önlem olarak ortaya çıkmıştır. (3)

Üçüncü görüş ayrılığı, Moskova Bolşevizminin düşünce temelinde “kurtarıcı”lık unsurunun bulunduğuna ilişkindir. Yani Ruslar kendilerini, diğer halklara sosyalizmi götürecek bir halk, Rus sosyalizmini ise tüm dünyada sosyalizmin kurulmasının örneği gibi görmekteydiler. Böylece, Rus kültürü ve mantalitesi tüm dünyaya yayılmalıydı. Milliyetçi komünistler ise böyle bir “koruyuculuğun” aleyhineydiler.

Kaynaklar, “kurtarıcılık” düşüncesinin Bolşevizmin Lenin ve Stalin gibi iki büyük önderine yabancı olmadığını belirtmektedirler. Lenin’in en yakın ve en sadık arkadaşlarından birisi, 1894’ten itibaren RSDİP’nin (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) üyesi olan Ukrayna Hükümeti Başkanı G. İ. Petrovski 1919 yılında Lenin hakkında şöyle diyordu: “Rusya’da yaşayan halklar, tarihleri, coğrafyaları ve ekonomileriyle söz konusu olduklarında onun (Lenin’in-R. M.) enternasyonalliğinden bahsetmek uydurmacılıktan başka bir şey değildir. Bu konuda o bir Velikorus’tur. O, komünizmin en kısa zamanda kurulması için küçük halklar değil, büyük halklara… ve onların İmparatorluk geleneklerine dayanılması gerektiğini düşünmektedir. Lenin Velikorusların çıkarlarını Büyük Petro’dan daha çok savunmaktadır. O, Velikorus halkını kapitalizmden kurtararak, diğer halklar için örnek olacak büyük bir sosyalist toplumu inşa etmeyi arzulamaktadır. Bu yüzden onun için Velikorusların çıkarları Rusya’ya dahil olan halkların çıkarlarından önde gelmektedir. Yani…. o, Velikorus bir politika yürütmektedir. İşte biz Ukrayna milliyetçileri, her zaman Ukrayna sorunları tartışıldığı vakit Lenin’le karşı karşıya geliyoruz. Lenin, Rus olmayan halkları hiç bir şekilde Rusya egemenliği dışında görememektedir.” (1, s. 252)

Stalin "kurtarıcılık" düşüncesine daha çok bağlıydı. Onun bu bağlamdaki özelliğini Trotski 1919 yılında şöyle belirtiyordu: "O, dünya sosyalizm devrimi düşüncesini Rus emperyalizmi ve Rus milli hedefleriyle birleştirmenin zorunlu olduğunu düşünüyor." (1, s. 230).

Komünizmdeki "kurtarıcılık" düşüncesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmak gerekir. Şöyle ki, komünizm "koruyucuları" her zaman bunu öyle bir arındırılmış enternasyonalizm veya tamamen sosyal bir düşünce görünümünde göstermeye çalışmışlar ki, bu hiç bir zaman belli bir etnos veya milletle özel bir bağlılığa sahip olmamıştır.

Tanınmış Rus filozofu N. A. Berdyayev (1874-1948) komünizmdeki Rus "kurtarıcılığı" hakkında şöyle yazıyordu: "Rus komünist devriminin enternasyonalliğinin özünde bile Rus milletçiliği vardır. Ben şunu söylemek isterdim ki, hatta Yahudilerin Rus komünizmine aktif katılımları Rusya ve Rus halkına özgüdür. Rus 'kurtarıcılığı' Yahudi 'kurtarıcılığıyla' akrabadır." (4, s. 94)

Bolşevik partisinin üst düzey yönetimini çoğunlukla Yahudilerin oluşturduğunu (ilk Sovyet Hükümeti'nin de %90'ını Yahudiler oluşturuyordu) dikkate alırsak

Rus Bolşevizminde Yahudi ve Rus "kurtarıcılığı"nın sıkı bir kaynaşmasının olduğu söylenebilir. Bu "kurtarıcılık" düşüncelerinden her birinin kendi tarihi ve dini dayanakları bulunmaktadır. Rus Bolşevizmine kadar Yahudi "kurtarıcı"lığı erken Avrupa Marksizminde mevcuttu. Bilindiği üzere, her bir öğreti gerek bu öğretiyi öne süren şahsın, gerekse de bu şahsın mensubu olduğu milletin ve dinin özelliklerini belli ölçüde taşımaktadır. "Tipik bir Yahudi olan K. Marks, tarihin sonraki döneminde eski Kitabî-Mukaddes'teki "kendi ekmeğini kendi alın terinle kazan" konusunu çözüme kavuşturmağa çalışmaktadır. Bu dünyada mutluluğa ilişkin Yahudi inancı da Marks'ın sosyalizminde yeni bir biçimde ve yeni

bir tarihi ortamda belirmiştir. Marks’ın öğretisi görünüşte Yahudiliğin dini gelenekleri ile bağları koparıyor ve her türlü kutsallığa karşı isyan ediyor. Ama Tanrı tarafından seçilmiş bir halk olarak Yahudi halkına şamil edilen “kurtarıcılık” fikrini K. Marks bir sınıfa, yani proleter sınıfına aktarıyor. Nasıl ki, İsrailoğulları seçilmiş bir halk idi, şimdi de yeni İsrailoğulları işçi sınıfıydı. Bunlar dünyayı kurtarmak için Tanrı tarafından seçilmiş halktır. Tüm seçilmişlik ve ‘kurtarıcılık’ vasıfları bu sınıfa aktarılmıştır.” (5, s. 70)

Şöyle ki, Rus devriminde Tanrı tarafından seçilmiş ve bu devrimi fiilen gerçekleştirmiş halk Rus proleterleri ve fakir köylüler idi. Bu halkın fikrin kaynağı ise çoğunluğu Yahudilerden oluşan Sovyet hükümetiydi. Dolayısıyla, bir seçilmiş halkın diğer seçilmiş halkı yönetmesi sonucu ortaya çıkıyordu. Bu, yeni Sovyet Devleti’nin yönetim sistemindeki açık bir çelişkiydi. Bu çelişki daha sonra, özellikle de 30’lu yıllarda eski Lenin takımına karşı uygulanan tasfiye ve terörle çözümlenmiştir. Sonuçta, politik olarak bir tek seçilmiş halk-Rus halkı kalmıştır.

Bolşevizmdeki Rus “kurtarıcılığı” düşüncesinin de kendi dini ve tarihi dayanakları vardır. “Dünyadaki en büyük Ortodoks Çarlığı olan Bizans İmparatorluğu’nun (İkinci Roma’nın) çöküşünden sonra Rus halkında, Rus Çarlığı’nın, yani Moskova Çarlığı’nın dünyadaki tek Ortodoks Çarlık ve Rus halkının Ortodoks inancın tek taşıyıcısı olduğuna ilişkin kanı oluşmuştur… Moskova’nın Üçüncü Roma olduğuna ilişkin öğreti Moskova Çarlığı’nın oluşumunda ideolojik dayanak oldu. Çarlık, “kurtarıcılık” simgesi olarak meydana çıktı ve şekillendi. Gerçek Çarlık arayışı tüm tarihi boyunca Rus halkı için özgün bir şey olmuştur. Rus Çarlığı’na mensupluk gerçek Ortodoks inanca iman getirmekle belirleniyordu. Aynen bu şekilde Sovyet Rusya’ya, yani Rusya komünist çarlığına mensupluk da Ortodoks-Komünist inanca iman etmekle belirlenecektir. Moskova’nın, yani Üçüncü Roma’nın “kurtarıcılık” simgesi altında kilisenin de ciddi bir biçimde

millileştirilmesi gerçekleştirilmiştir. Moskova Çarlığı'nda da dini ve milli olan her şey tıpkı eski Yahudi halkının bilincinde oluğu gibi iç içe geçmiştir… 'Kurtarıcılık' bilinci Rus Ortodoksluğuna özgüydü." (4, s. 9-10.)

Bilindiği gibi "Üçüncü Roma" düşüncesi ilk kez İnok (Ortodoks papazı-A. A.) Filofey tarafından III. İvan'a söylenilmiş, daha sonra IV. İvan bu düşünceyi geliştirmiştir.

Daha sonra bu düşünce XIX. yüzyılda F. M. Dostoyevski tarafından geliştirilmiştir. F. M. Dostoyevski evrensel adaletin ve evrensel kardeşliğin taşıyıcısı olarak sadece Rus halkını görüyordu. "O, herkesin herkes için sorumlu olduğunu, yani inançsal komünizmi vaaz ediyordu. O, Rus kilise düşüncesini bu şekilde algılıyordu. Onun Rus Mesih'i burjuva toplumunun normlarına uyarlanmış olamazdı… F. M. Dostoyevski evrenselliği vaaz etmektedir ve bu da bir Rusçuluk düşüncesidir. Enternasyonalizm, sadece Rus evrensellik düşüncesinden ve Hıristiyan evrenselliğinden bir sapmadır. Dostoyevski'ye göre Rus halkı evrensel düşüncenin ve evrensel kardeşliğin taşıyıcısı olduğu için Tanrının tecellisi olan bir halktır." (4, s. 72-73)

Peki, bu "kurtarıcılık" düşüncesi daha sonralar Rus Bolşevizmine nasıl girmiştir? N. A. Berdyayev bu süreci şöyle anlatıyor: "Bolşevizm Rusya için önemli konularda seküler burjuva toplumuna tamamen zıt olan Rus ruhunun özelliklerini, onun dindarlığını, ahkamcılığını ve aşırıcılığını, sosyal adalet ve yeryüzünde Tanrı hakimiyeti arayışlarını, her türlü fedakarlığa ve acılara sabırla katlanmaya, aynı zamanda kabalık ve gaddarlık göstermeğe hazır olmasını, her zaman bilinçsiz şekilde de olsa mevcut olan Rus "kurtarıcılığını" ve Rus inancını kullanmıştır… Rus komünizmi Slavofillerin ve Dostoyevski'nin eski "ex Oriente lux (Güneş Doğudan doğar)" fikrini yeniden ortaya atmıştır. Batı'nın burjuva karanlıklarını aydınlatacak ışık Moskova'dan,

Kremlin'den doğuyor. Bunun yanı sıra komünizm, IV. İvan'ın ve Çar yönetiminin gelenekleri doğrultusunda halkın tüm yaşamı (sadece cismi değil, aynı zamanda ruhu) üzerinde egemen olacak despot ve bürokratik bir devlet kuruyor." (4, s. 115, 116)

XX. yüzyılda Rus "kurtarıcılık" düşüncesi, kağıt üzerinde enternasyonal bir devlet olarak ilan edilen SSCB'nin özünde dünya egemenliğini iddia eden bir Rus İmparatorluğu şeklinde kurulmasında ifade olunmuştur.

SSCB'nin tüm halklarının komünizme Rus diliyle girmesi gerektiği ve gelecekte dünyada iki dilin, Rusça ve İngilizcenin kendi aralarında rekabet edeceği söyleniyordu. Her bir federe cumhuriyette Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ikinci sekreteri Rus olmalıydı (bu, yerli komünistlerin denetimi için yapılıyordu). Sovyet ordularının Çekoslovakya'ya ve daha sonra Afganistan'a girmesi; tüm bunları XX. yüzyıldaki Rus "kurtarıcılığının" belirtileri gibi adlandırabiliriz.

Avrupalıların çoğu, hatta Rusların bir kısmı da, Rus halkının asırlar boyunca gerek fiziksel, gerekse de kültürel olarak Asya unsuru, bunun içinde de daha çok Türk unsuru ile etkileşim içinde şekillendiğini dikkate alarak, Rusya'yı bir Asya ülkesi, Rusları ise Asyalı olarak görüyorlardı. Tesadüfi değil ki, Bolşevizmin iki büyük önderi Lenin ve Stalin'in etnik köken açısından Asya ile direk bağları bulunmaktaydı. Lenin'in selefleri içinde Kalmuklar olmuştur. Stalin ise bir Doğu ve Asya ülkesi olan Gürcistan doğumludur.

SSCB'nin Slav olmayan halklarından en çok nüfusa sahip olanının Türk halkları olduğunu ve Tatar komünistlerin Asya'da Bolşevik düşüncelerinin yayılmasında önemli rol oynadıklarını da dikkate alırsak, Moskova Bolşevizminin Avrupa'da bazen "Tatar-Bolşevik dağıtıcı merkezi" adlandırılması hiç de şaşırtıcı değildir (6, s. 158). Bu bağlamda "Hitler'in henüz 1930 yılında Otto Strasser'le yaptığı konuşmasında,

Sovyetler Birliği'nin Slavyan-Tatar vücuduyla Yahudi başından oluştuğunu" söylemesi de ilgi çekicidir. (7, s. 12)

Ancak, Moskova Bolşevizminin açık şekilde ifade olunan bu "Tatar" benzetmelerine, İç Savaş döneminde Tatar komünistlerin ve askerlerin Sovyet hakimiyetinin Kolçak'ın ordularından korunmasında önemli rol oynamalarına, komünizmin Doğu'da yayılmasında en büyük kuramcı ve ideoloğun Tatar komünist Mirsaid Sultan Galiyev olmasına rağmen, Moskova Bolşevizminde her hangi Tatar "kurtarıcılığı" bulunmamaktadır. Aslında, Tatarların Yahudilerde olduğu gibi, onları Tanrı tarafından seçilmiş halk olarak tanımlayan milli dinleri (örneğin, Yahudilerde Musevilik gibi) olmamıştır. Diğer taraftan Ekim Devrimi'ne gelindiğinde Tatarların kendi devletlerini kaybettiği tarihten üç buçuk asır geçmekteydi. Buna göre de, onlarda tüm insanlığı kendi "evrensel" adalet ve "evrensel fazilet"leriyle kurtarma fikri de ortaya çıkamazdı. "Kurtarıcılık" şeklindeki söz konusu büyük iddialar İmparatorlukla olan ilişkiler bağlamında Ruslar tarafından ortaya atılmıştır.

O zaman, "kurtarıcılık" düşüncesinin yerini Tatarlarda hangi düşünce almıştır? Kanımızca, Tatarlarda eğitim, bilim ve politika alanlarında kültür elçiliği ideası her zaman üst düzeyde olmuştur. Onlar devamlı olarak Doğu'daki ve Batı'daki bilgileri bir araya topluyor ve daha sonra bunları diğer Müslüman, özellikle de Türk halkları arasında yayıyorlardı. Bu kültür elçiliği geleneği tarih boyunca oluşmuştur. Tatar halkının jeopolitik konumu buna yardımcı olmuştur. Tatar halkının yaşadığı bölge İslam'ın kuzeydeki "sınır kalesiydi". Başka bir deyişle, Tatarlar Doğu'yla Batı, İslam dünyasıyla Hıristiyan dünyası, ormanla bozkır, Türk dünyasıyla Slav dünyası arasında orta bir konumda bulunuyorlar. O zaman, Tatarların kültür elçisi, yani "entelektüel ürün taciri" olmalarının sebebi nedir?

Kanımızca, bunda iki etken önemli rol oynamıştır. Birincisi, Tatar topraklarının coğrafi konumu Tatarlar arasında ticaretin hızla gelişmesine yardımcı olmuştur. Bilindiği gibi, ticaretle uğraşan adam çeşitli ülkelere gidiyor, farklı kültürlerden olan insanlarla bir araya geliyor ve kendi iradesi dışında bu kültürlerin öğelerini bünyesine alıyor. Diğer taraftan, ticaretle uğraşmanın kendisi bile insanın zihinsel yeteneklerinin gelişmesi sonucunu doğurur.

İkincisi, kuzeyde tamamen Hıristiyan ve çoktanrılı dine mensup halklarla çevrili bir bölgede yaşayan Tatarlar devamlı maddi ve manevi varolma mücadelesi vermişler. Bu sürekli varolma mücadelesi onları fiziki olarak daha dayanıklı kılmış, zekâlarını geliştirmiş ve İslam aracılığıyla onların ahlâkını pekiştirmiştir. İslam, daha sonraki dönemde ise milliyetçilik de kendi milli kimliklerini koruyup saklama mücadelesinde Tatarların en önemli entelektüel silahları olmuşlar.

Tatar halkının bu kültür elçiliği misyonunu XX. yüzyılın başlarında Tatar aydınları da açıkça anlıyorlardı. Örneğin, Tatar tarihçisi Gaziz Gubaydullin kültür elçiliğini Tatar milletinin temel belirleyici özelliği olarak göstermiştir: “İdil Türkleri, daha Hazar ve Bulgar devletleri döneminde başladıkları bu işi (kültür elçisi misyonunu-R. M.) günümüzde de devam ettirmektedirler. Tarihin İdil Türklerine yüklediği bu şerefli rol İç Rusya’da yaşayan bu Türkleri kültür elçisi olan bir halka dönüştürmüştür” (8, s. 30).

Dahası, bu tarihçi Tatarların doğu halklarının uyanış ve yenilenme sürecine önderlik etmesi, Doğulu Türkleri Avrupa’ya tanıtması, Avrupa’yla Doğu’yu yaklaştırması gerektiğini düşünmektedir. O, şöyle yazıyordu: “Ancak Tatarların tarihi rolü sadece bu temel misyonla sınırlı değildir. Yakın gelecekte onlar kültürel alanda daha büyük işler yapmalı, daha büyük kültürel görevler yerine getirmeli” olacaklar.

İdil Türklerinin coğrafi ve dini açıdan Doğu'nun Türk-Müslüman dünyasına yakınlığını ve kültür alanında İdil Türklerinin bu dünyanın diğer halklarının ilerisinde olmasını dikkate alırsak, onlar bu dünyanın dini, seküler, maddi ve manevi uyanışının öncüsü olmalıdırlar.

İdil Türkleri sadece bununla yetinmeyerek gelecekte, büyük Türk milletinin bir parçası olan Doğu Türklerini tanımasında Avrupa'ya yardımcı olacak, Avrupa'yı bu dünyayla yalınlaştıran bir halk rolünü üstlenecektir. Öyle görülüyor ki, Şihab hazretlerinin (Ş. Mercani-R.M.) döneminden başlayarak İdil Türkleri, bu tarihi görevlerini yerine getirmeye başlamışlar.

Hatta bu yüzeysel düşüncelerden de görüldüğü gibi, kültürel açıdan kuzey Türk-Tatar milletinin serbest bir millet olduklarını söylemeye tam hakkı vardır. Bunun ötesinde evrensel mutluluk adına kendilerini bir millet gibi koruyup sağlamakla görevlidirler." (8, s. 30)

Tatarların politik alanda, özellikle devrim ve İç Savaş yıllarında sosyalist düşüncelerinin Doğu'da yayılması alanındaki kültür elçiliğinden Mirsaid Sultan Galiyev'in eserlerinde bahsedilmektedir. O, özellikle Tatar-Başkurtların kültürel politik açıdan Doğu'nun Müslüman halklarının öncüsü olduğunu söylemektedir. (9, s. 250).

O şöyle yazıyordu: "Tatar işçi kitleleri ve Tatar yoksulları devrime katılmamışlar. Ama onun Doğu'da yayılmasına yardımcı olmuşlar." (9, s. 361). Bu, Kızılordu'dan olan Tatarların Doğu'daki sosyal devrimin öncüsü olmasında, bununla da sınıf mücadelesinin kırmızı sancağını Orta Asya'nın uzak kışlaklarına ve Sibirya yurtlarına, ayrıca Kafkasya'nın dağ aullarına götürmelerinde" somut olarak görülmektedir (9, s. 361). Mirsaid Sultan Galiyev'in bu sözlerinden, Tatarların ve Başkurtların komünizmi Doğu'da yayarken ne düşündüklerine bakılmaksızın, bu şekildeki politik "kültür elçiliğinin" Türk halklarının ortak çıkarları yönünde değil, Bolşevik fikri

şeklindeki Rus “kurtarıcılığının” çıkarları yönünde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

2. M. Sultan Galiyev’in Komünizmi ve “Milliyetçiliği”

Mirsaid Sultan Galiyev’in (1892-1940) kişiliği, Tatar halkının Ekim sonrası tarihinde kuşkusuz, önemli rol oynamıştır. Yaşamın gerçekliği onu mücadelenin ortasına atmıştır. Bu mücadele çoğu zaman onu çözülmez çelişkilere, daha sonra ise bu çelişkilerin çözüm yollarını aramaya ve sonunda hazin bir sona götürmüştür.

Mirsaid Sultan Galiyev’in görüşleri zamanla büyük bir evrim geçirmiştir. Onun 1920 yılına kadar olan devrimcilik faaliyetine baktığımızda, onu muhafazakar bir Bolşevik olarak görmekteyiz. 1920’li yılların sonundaki görüşlerine baktığımızda ise o, karşımıza biraz daha milliyetçi olarak çıkmaktadır. Ancak bu, sadece ilk görünüşte böyledir. Öyle ise Mirsaid Sultan Galiyev kim olmuştur: komünist mi, yoksa maskeli bir milliyetçi mi?

M. Sultan Galiyev’in görüşlerine toplu olarak baktığımızda, kanımızca o, hiçbir zaman milliyetçi olmamış, samimi bir komünist olmuştur. Onun görünüşteki “milliyetçiliği” ise aşağıdakilerden ileri gelmiştir: M. Sultan Galiyev bizzat bir sosyalist dünya devrimi taraftarı olmasına rağmen, bu devrimin zaferi için onun oluşturduğu taktikler Bolşevik partisinin ana hattıyla çelişmekte ve objektif olarak teorik açıdan milliyetçilik ve Türkçülük düşüncelerinin gelişimine hizmet etmekteydi.

Bu konuda M. Sultan Galiyev’in kendi ifadesini örnek verebiliriz: “Ben bir zamanlar milliyetçi mi olmuşum? Hayır ve yine de hayır. Eğer ben milliyetçi olsaydım, devrim çıkarlarını milli çıkarların üstünde tutmazdım” (9, 462).

Bir devrimcinin görüşlerini açık ve net bir şekilde anlayabilmek için, onun yaşamındaki bazı detaylar ve hatta karakterindeki bazı özellikler

üzerinde durmamız gerekmektedir.

3. M. Sultan Galiyev'in Bolşevikliğinin ve Radikal Devrimciliğinin Temelleri

Öncelikle M. Sultan Galiyev'in sol görüşlerinin ve radikal devrimciliğinin temelleri, onun yokluklar içinde geçen çocukluğuna dayanmaktadır. O şöyle yazmaktadır: "Ailem çok fakirdi… Biz çok yokluk çekiyorduk (sadece, çavdar ekmeği ve çayla geçiniyorduk). Bu dönem hayatımın 11-16 yaş arası kesitini, yani çocukluk ruhumun şekillendiği kesiti kapsıyor. Evet, ayrıca giyimim de çok kötüydü. İç çamaşırım yoktu ve her zaman şalvarla gezerdim. Yalın vücudumda sadece bir tek gömleğim vardı." (9, s. 475, 476)

İkincisi, onun devrimciliği fiziksel yetersizliğinden etkilenmiştir. Annesinin zengin akrabalarının babasının fakirliği ile dalga geçmeleri azmış gibi, M. Sultan Galiyev'in sözleriyle "buna, benim fiziksel yetersizliğim üzerindeki alayları da eklenmekteydi (Doğuştan bir testisim içeride kalmıştı, bundan başka kasık fıtığım da vardı.)" (9, s. 476).

Üçüncüsü, onun görüşlerinin devrimcileşmesinde, çevresi de etkili olmuştur. 1913 yılında o, Başkurt öğretmen Girey Kadraçev'le tanışıyor. Bu aşırı sol görüşlü kişi şu görüşleri savunmaktaydı: "İnsanlığı tedavi etmek gerekiyor. Bunun için ise, tüm hastaları, sakatları, çirkinleri ve bunun dışında dünyadaki tüm insanların %99'unu mahvetmek gerekiyor. Gebersinler ve toprağı gübrelesinler. Sadece en sağlıklıları, güzel olanları ve yeteneklileri sağ bırakmak gerekiyor. O zaman doğa kendi güzelliğine kavuşacak insan ilkel, sağlam ve mutlu olacak" (9, s. 488). M. Sultan Galiyev ona belli ölçüde sempati duymuştur. Galiyev, şöyle yazıyordu: "Onun 'temel' görüşlerine katılmıyordum. Ancak ondaki sadelik, azimlilik ve fikirlerinin devrimciliği hoşuma gidiyordu." (9, s. 488).

4. Bolşeviklerle Aynı Kulvarda

Bilindiği gibi, Sovyet dönemindeki çalışmalarda Tatarların Bolşevik devrimi karşısındaki tutumları konusunda belli kalıplar oluşmuştur. Bu kalıplara göre Tatar toplumunda da Ruslarda olduğu gibi güçlü sınıf karşıtlığı mevcuttu. Tatarların, Rus Bolşevikleriyle birlikte Tatar burjuva milliyetçilerine karşı çıkan kendi proleterleri ve Bolşevikleri olmuştur.

Gerçekten böyle mi olmuştur? M. Sultan Galiyev'in kendi mirasına göz atalım. Bakın O, Tatarlarda proleter ve Bolşeviklerin mevcutluğuyla ilgili ne yazıyor: "Kelimenin Batı Avrupa anlamında proleterler, yani milli örgütlenmiş işçi gücü olarak kalifiye işçi sınıfı yoktu… Türk-Tatar komünistleri sadece devrim sırasında ortaya çıktılar. Bunların çoğunluğu emekçi aydınlar arasından çıkmış tesadüfi insanlardır. Bunlar komünist partisinin arkasından sınıf mücadelesi ve sınıf devrimi sloganlarına göre değil, daha çok milli bağımsızlık sloganına göre gitmekteydiler. " (9, s. 519, 520). 1914 yılında Ufa'daki durumu anlatırken şöyle yazıyordu: "Müslümanlar içinde sadece milliyetçi örgütler vardı." (9, s. 490). Daha sonra onun ilginç bir itirafına tanık oluyoruz: "… Tatar işçi kitleleri ve Tatar yoksulları devrime katılmamışlar…" (9, s. 361). M. Sultan Galiyev "Milli kurtuluş sorununun onlar (Tatar kitleler-R. M.) için daha anlaşılır, daha yakın ve daha ilgi çekici" olduğunu inkar etmiyor (9, s. 464).

1918 yılının başlarında Bolşevikler Tatarlar içinde hiç bir destek bulamadılar. Milli Harbi Şura'nın (Askeri Konsey) tarafında Kazan'da ve Ufa'da on binlerce Tatar asker bulunuyordu. Küçük bir grup oluşturan Tatar-Bolşeviklerin tarafında ise geceleyin Harbi Şura'nın üyelerini hapsetmek için yetecek kadar bile Tatar askeri bulunmuyordu. M. Sultan Galiyev bu konuda şöyle yazıyor: "Biz, Rus Kızılordusu'nun en yakındaki askeri birliğinden on kişi çağırdık ve hapsetmek için gittik… Şura'nın liderlerinin hapsi kentin Tatarların yaşadığı bölgesinde isyana neden oldu. İsyan etmiş Tatarlar silah deposuna (95. Müslüman Alayının) saldırarak tüm

mermileriyle birlikte 20 bin tüfek ele geçirdiler… Bunun arkasından oturduğum daireye saldırdılar. Fakat daha önce tehlikeyi hissederek ailemi şehrin Rusların yaşadığı bölgesine taşıdığım için beni bulamadılar.” (9, s. 496-497)

Tüm yukarıda söylenenler, Tatar halkının sosyal açıdan Bolşevik devrimine hazır olmadığının, bu devrimin büyük ölçüde Tatarlara Moskova’dan “ihraç” olunduğunun ve yapay bir nitelik taşıdığının kanıtıdır. Bununla birlikte M. Sultan Galiyev fikirlerin mantıklılığına olan ilgisine rağmen, toplumsal olayların nedenselliği konusundaki meraklılığı ve gelişmiş adalet duygusuyla eline silah alarak Bolşevikler tarafında kendi halkına karşı çıkıyor. Bakın o, bunu nasıl anlatıyor: “Tatar milleti Tatar milli devleti konusunu gündeme getirdiğinde, ben o zaman Tatarların aşırı milliyetçi çabalarını kesinlikle reddettim. Zira devrimin çıkarları bunu gerektirmekteydi. Gerektiğinde de, elime silah alarak kendi milletime karşı çıktım.” (9, 462)

5. Bolşevizim’deki Hayal Kırıklığı ve Milliyetçilik Saflarına Geçiş

M. Sultan Galiyev’in görüşlerinin bu yönde değişmesindeki en önemli etken Tatarlarda işçi sınıfının neredeyse hiç bulunmaması ve diğer yandan da bir proleter diktatörlüğün kurulması gerekliliği idi. Dolayısıyla, bu durumda sadece Rus Bolşevik Partisi sıfatında Rus işçi sınıfının diktatörlülüğü söz konusuydu.

Bu gerçekliğe uygun olarak Moskova Cumhuriyetlerin parti teşkilatlarında benzer kadro politikası yürütmekteydi. M. Sultan Galiyev Mayıs 1923’te mevcut durumla ilgili Stalin ve Trotski’ye açık şekilde yazıyordu: “Neden Kazan’daki Rus işçilerin neredeyse tamamı Tatar, başlangıçta da Tatar-Başkurd Cumhuriyeti’nin kurulmasına karşıydı? Tatar Cumhuriyeti kurulduktan sonra ise, neden bu işçiler Kazan’da tutuldu, Tatar Cumhuriyetinin kurulmasından yana olan Tatar işçiler ise oradan

alındı, hem de nasıl? Sadece alınmakla yetinmeyip, üstelik sırtına büyük bir “milletçi” damgası vurdunuz.” (9, s. 451).

Sonunda bu politikadan Tatar devrimcisi (M. Sultan Galiyev-A. A.) de nasibini aldı. Moskova’nın “büyük” devrimcileri onu, Müslüman halklar içinde sosyalist devriminin gerçekleştirilmesinde kendi iradelerinin sıradan bir uygulayıcısı gibi görüyorlardı. O, bunu hissediyor ve bu konuda şöyle yazıyordu: “Ben ezilen bir halkın oğluydum. Evet. Ben devrimciydim, ancak köle bir devrimci… Ben kendimi sadece Ekim Devrimi sırasında ve devrimin ilk yıllarında ‘özgür’ hissettim… Ancak bana sen kölesin ve sana güvenmiyoruz dedikleri günden beri (bu Ekim Devrimi’nin üçüncü yılındaydı) tekrar kendimi köle gibi hissettim.” (9, s. 446, 447).

Bu olaylar giderek devrimci-teorisyeni komünizm mücadelesinde sömürge halklar için milli sorunun öncelikli olması gerektiği fikrine götürüyor. Onun eserlerinde bunun kanıtlarını bulabiliriz. O şöyle yazıyordu: “Örneğin, insanlığın sosyal yaşamının yeniden oluşturulmasının, birincisi milli sömürgecilik sorunu, ikincisi ise komünizmin gerçekleştirilmesi yöntemlerine ilişkin sorun gibi temel sorunlarına baktığımızda görüyoruz ki,…” (9, s. 526.)

Komünizmin bu şekildeki fikir kurgusu ve algılanması M. Sultan Galiyev’in Tataristan’ın “sağ” komünistlerinin fikir lideri ve teorisyenine dönüşmesine neden oluyor. O bu konuda şöyle yazıyor: “Hangi sosyal-ekonomik ve politik olayların ‘sağcı’ Tatar komünistleri grubunun oluşumu, örgütlenmesi ve gelişmesine yardım ettiğini genel çerçevede söylemiştim. Kısacası, ‘sağcılar’ grubunun temel politik felsefesini Rusya’daki milli sorunun sosyalist devrimi çerçevesinde ve ona dayanarak radikal çözümüne kavuşturulması çabası şeklinde özetleyebiliriz. ‘Sağcı’lar kendilerini milliyetçi değil, sosyalist olarak görmektedirler. Bu temel kuraldır. Bizim…

yazılı programımız yoktu… Kurultayın (X. Sovyetler Kurultayı-R. M.) Tatar delegelerinin benim dairemdeki grup toplantısında bu programın hazırlanmasına başlanılması karalaştırıldı… Bu iş bana havale edildi.” (9, s. 561).

M. Sultan Galiyev’in görüşlerinin ve Tatar komünistleri arasında oynadığı rolün daha iyi anlaşılması için onun milli kültür konusunda Alimcan İbrahimov ve yandaşlarıyla olan ünlü polemiğine bakmamız gerekir. A. İbrahimov’un yandaşları “Kültürü dil belirler” tezini ortaya atmışlardır.

Araştırmacı R. S. Hakimov bu polemiğin özünü aşağıdaki gibi vermiştir: ‘M. Sultan Galiyev diğer bir tezle yanıt verdi: ‘Kültürü ekonomi belirler. Dil ise ekonomik altyapının sadece bir üstkurumudur.’ O buradan; ‘eğer milli kültüre sahip olmak istiyor isen, mevcut sistemde milli ekonomiye ulaşmaya çalış. Bu ekonominin durumu, milletin hangi devlet sisteminde (burjuva-kapitalist veya Sovyet) geliştiğine bakılmaksızın tüm üstkurumlarıyla birlikte milli kültürün kendisinin durumunu belirlemektedir’ diye sonuç çıkarıyor.” (3).

M. Sultan Galiyev’in görüşlerinin evrimi kendisi tarafından aşağıdaki satırlarda daha kapsamlı ve özet olarak ifade edilmiştir: “Burada belirtmek gerekiyor ki, devrimdeki milli sorunla, Ekim Devrimi’nden sonra da karşılaştım. Ekim Devrimi’ne ben bizzat milli değil, sosyal, sınıfsal düzeyde katıldım. Bu sorunla yakından temas etmeden önce ise kendimi üniterci olarak görüyordum ve ülke özerkliğinden daha çok, milli-kültürel özerklik taraftarıydım. Ancak hayat bana aksini ispatladı.” (9, c. 462-463).

6. M. Sultan Galiyev’in Taktik Düşüncelerinde Türkçülük İdeası

Türk halklarının birleşmesinin gerekliliğine ilişkin temel görüşlerini M. Sultan Galiyev, “Asya ve Avrupa’nın Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişiminin Temelleri” isimli çalışmasında (1924-

1925) ve "Turan Cumhuriyeti'nin Oluşturulması Sorunu Üzerine" isimli makalesinde (1929) ortaya koymuştur.

O, henüz 1923 yılında Pantürkizmi, sömürge halkların milli kurtuluş harekâtının ideolojisi olarak görüyor ve Kremlin'in bu ideolojiye karşı mücadelesini eleştiriyordu. M. Sultan Galiyev şöyle yazıyordu: "Biz, sömürge ve yarı sömürgelerin milli kurtuluş harekâtının devrim açısından uluslararası çaptaki önemini kabul ediyorduk. Ancak aynı zamanda Panislamizm, Pantürkizm, Panasyacılık ve benzerleriyle mücadelenin gerekliliğini de söylüyorduk. Bu, Avrupa proleterinin sınıf mücadelesinin desteklenmesi, ancak komünizmle mücadele edilmesi gerektiğini söylemek anlamına geliyordu." (9, s. 449).

Birincisi o, Türk halklarının ve cumhuriyetlerinin birleşme sürecini doğal bir süreç olarak görüyordu. Onun düşüncesine göre, "SSCB'nin Türk halklarının birleşmesinin tarihi kaçınılmazlığı…, Türklerin yaşadıkları bölgelerde kapitalizmin ortaya çıkmasının sonucu olarak feodal-serflik düzeninin dağılmasından kaynaklanmaktadır." (9, s. 611). Yeni ortaya çıkmış Türk burjuvazisinin, bu süreci Sovyet hakimiyeti ve sosyalizmle mücadele için kullanmağa kalkışmasına rağmen M. Sultan Galiyev bu noktada Pantürkizm hareketinin özünü bir milliyetçi-burjuva hareket olarak görüyordu. O, "bu birleşme sürecinin sosyalist devrim tarafından Doğu'daki konumunun pekiştirilmesi amacıyla kullanılabileceğini" öngörmekteydi. (9, s. 611-612).

İkincisi, o, Türk halklarının birleşmesi gerekliliğini onların kültürlerinin gelişmesi açısından ve onların varolması açısından da sağlam temele oturtuyordu. O, şöyle yazıyordu:

"Ben 'küçük' etnik kültürlerin geniş ve çok yönlü gelişmesi olanağını reddediyor ve daha güçlü komşu kabile ve halkların kültürü içinde asimile olacaklarına ilişkin tahmin yürütüyordum. Bu ortamda somut olarak

Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek ve benzeri milli kültürler söz konusuydular. Ben, bu ‘kültürlerin’ bir ortak bünyede toplanmaması ve birbirini karşılıklı olarak asimile etmemesi durumunda, bunların Batı’da (Tatarlar ve Başkurdların) Ruslar ve Doğu’da Çinliler ile Hintliler tarafından tedricen ‘yutulması’ sürecinin kaçınılmaz olduğunu kanıtladım. Buradan da, SSCB içinde Turan Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kurulması ve devrimin başarısızlıkla sonuçlanması durumunda bağımsız bir devlet olarak Rusya’dan ayrılması gerektiği sonucuna vardım.” (9, s. 630).

M. Sultan Galiyev’in bu birleştirme eğilimleri, onun Tatar-Başkurd sorununa ilişkin 1918 yılındaki görüşlerinde ortaya çıkmıştır. Örneğin, o, devrimden önce Tatarların ve Başkurdların tek bir Tatar-Başkurt milletini oluşturduğunu düşünüyordu (bkz. 10, s. 145).

Üçüncüsü, O, Türk Cumhuriyetlerinin birleşmesini Hindistan ve Çin tarafından SSCB için oluşabilecek tehditler açısından da zorunlu görüyordu. O, “uluslararası gerici güçlerin Çin ve Hindistan’dan Sovyet Devleti’ne muhtemel ve beklenen saldırısına karşı güçlü ve dayanıklı bir tampon devletin Ukrayna’yla eşit haklara sahip, doğrudan SSCB’ye dahil olan bir Türk Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu’nun oluşturulması gerektiğini” düşünüyordu (9, s. 612).

Ancak Turan Cumhuriyeti’nin kurulması M. Sultan Galiyev için stratejik bir mesele veya tabir yerindeyse bir amaç değildi. O, Turan Cumhuriyeti’ni bir ara halka, Doğu’daki, daha sonra tüm dünyadaki “yangın”ın sosyalist devrimle söndürülebileceği bir araç olarak görüyordu. Onun bu konudaki bazı görüşleri şunlardır: “Türkistan’ın bir Sovyet Devleti olarak kendi kaderini belirlemesi, Türkistan’ın yerli halk emekçilerinin geniş katılımıyla belli ölçüde bağımsız Sovyet Devleti’ne dönüştürülmesi bizim gözümüzde Doğu’da güçlenmemizin, dolayısıyla da

Türkistan'ın, başlatmış olduğumuz uluslararası sosyal devrimin kapsamına sokulmasının reel ve somut bir aracıydı." (9, s. 457)

Turan Cumhuriyeti bu ateşli devrimci için gelecekte kapitalizm dünyasının Rusya'ya muhtemel saldırısının önlenmesi ve dünya devriminin sonraki aşamada körüklenmesi için sadece bir taktik manevraydı. Turan Federasyonu onun için, "geçici olarak oluşmuş burjuva-kapitalist veya devrimin başarısızlıkla sonuçlanması durumunda kara gömlekli monarşist irtica ile mücadelenin yeni ve kendine özgü aracı olan Turanizm hareketinin ana hedefinin maskelenmesi amacıyla, geçici olarak yerli milletçilik konumuna çekilme şeklindeki bir taktik manevraydı." (9, 631).

Burada, milli olan her şeyi nihai amacın, yani sosyalist devrimin gerçekleştirilmesi yolunda sadece bir araç olarak gören samimi bir komünist karşımıza çıkmaktadır. Ancak, M. Sultan Galiyev sıra dışı bir komünist lider ve eşsiz bir düşünür idi. O, artık 1924 yılında Kremlin'in, Rus Bolşevizmini ve SSCB'yi, Rusya İmparatorluğu'nu yeni biçimde devam ettirmenin bir ideolojisi ve özgün bir mekânizması olarak gördüğünü anlamıştı. Bu yetenekli teorisyen kendi dahiyane önsezisiyle daha o zaman bu yeni İmparatorluğun acı bir sona mahkum olduğunu haber vermiştir: "SSCB'nin oluşturulmasıyla Panrusçular fiilen tek ve bölünmez Rusya'yı, yani Velikorusların diğer halklar üzerindeki hegemonyasını ihya etmeyi düşünüyorlardı. Ancak daha bir yıl geçmeden tüm halklar itiraz seslerini yükselttiler…

Türkistan'ı ekonomik ve politik yönden zayıflatmaya çalışan Moskova bugün Turan halklarını küçük kabilelere parçalamaktadır. Ancak iki yıl geçmez ki, Turan'ın bu ayrılmış parçaları, birliğin ihyasını ve daha güçlü, daha büyük ve örgütlenmiş bir devlette birleşmeyi gündeme getirirler… Biz, Rusya'daki son devrimin deneyiminden, hangi sınıf

iktidara gelirse gelsin, onlardan hiç birisinin bu ülkenin eski ‘büyüklüğünü’ ve gücünü bir daha geri getiremeyeceği sonucuna vardık. Rusya çokuluslu devlet ve Rusların devleti olarak kaçınılmaz bir şekilde dağılmaya ve bölünmeye doğru gidiyor. İkisinden birisi; ya o (Rusya) kendi milli bileşenlerine parçalanacak ve bir kaç yeni bağımsız devlet oluşturacak, ya da Rusya’da Rusların iktidarı ‘milletlerin’ kolektif iktidarına dönüşecek. Yani Rus halkının diğer tüm halkalar üzerindeki hegemonyası sonuncuların Rus halkı üzerindeki diktatörlüğüne dönüşecek…Şu anki SSCB şeklinde tekrar ortaya çıkmış eski Rusya, uzun ömürlü değildir. O, geçicidir.” (9, s. 538).

Doğaldır ki, bu ortamda milliyetler sorununu SSCB içinde adil bir şekilde çözümlemek M. Sultan Galiyev gibi yetenekli bir komünist lider için bile pratikte imkansızdı. Daha sonra bu konuyla uğraşmak birçokları için hatta tehlikeli olmaya başlamıştı.

7. Devrimcinin Çelişkili ve Trajik Kaderi

M. Sultan Galiyev’in trajik kaderi sadece onun haksız işkencelere maruz bırakılması ve nihayet 1940’ta NKVD (İç İşleri Halk Komiserliği) duvarları arkasında kurşuna dizilmesi değil, aynı zamanda onun tüm hayatı yaşadığı değişim döneminden doğan ve onun ruhunu yaralayan çelişkilerle doluydu.

Onun hayatındaki üç temel çelişki üzerinde duralım.

Birinci Çelişki: Bu, okuduğu Rus edebiyatından etkilenerek Rus toplumuna (özellikle de onun yukarı tabakasına) ilişkin kendisinde oluşan idealist düşünceyle, Ekim Devrimi’nden sonra karşılaştığı Rus yöneticilerinin gerçek şovenizmi arasındaki çelişkidir.

Ailevi ve sosyal şartlar gereği gelecek devrim teorisyeni, Tatar kültürünün değil, büyük ölçüde Rus kültürünün, Rus ve Batı edebiyatının etki alanında eğitildi. Bakın o, bu dönemi nasıl anlatıyor: “Ben, ünlü Rus ve

Avrupa yazarlarının eserlerinden etkilenerek eğitildim ve yetiştim. Benim kalbim İnsan sevgisiyle doludur. Onların eserleri bana ta çocukluğumdan bu yana tüm dünyayı sevmeyi öğretmiştir… Benim için Rus, Tatar…, Fransız yoktu. Benim için onların hepsi aynı idi.” (9, s. 105).

Bunun dışında, M Sultan Galiyev 1917 yılına kadar Rus toplumunun yüksek tabakasından olan kişilerle ve RSDİP’nin (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) üst kademe yöneticileriyle bizzat tanışmamıştı. Dolayısıyla da, onların gerçek hayattaki şovenist görüşlerini anlayamazdı. O, bu çevreleri genelde Rus edebiyatı aracılığıyla tanımıştır. Bilindiği gibi, emperyalistler ve sömürgeciler edebiyatta kendilerini açık şeklide yamyam ve yabancı kültürleri mahveden tip olarak göstermeyi sevmezler. Onların edebiyatında yamyamlar, büyük coğrafyacılar ve “boş” toprakların kaşifleri, diğer kültürleri mahvedenler ise Hıristiyanlık düşüncesinin nurunu vahşilere götüren kültür elçileri olarak adlandırılmaktadırlar.

M. Sultan Galiyev’den farklı olarak, Tatar milletçilerinin Yusuf Akçura, Sadri Maksudi ve Ayaz İshaki gibi liderleri Rusya’daki yüksek çevrelerin temsilcileri ile bizzat tanışmışlardırlar. Onlar, Rus toplumunun tepesinde duranların (“beyaz” veya “kızıl” olmasına bakılmaksızın) Rus olmayan halklar konusunda ne düşündüklerini çok iyi biliyor ve bu yüzden de Bolşevikleri desteklemiyorlardı. Onlar M. Sultan Galiyev gibi hayaller kurmuyorlardı. Çünkü onlar Rusya’nın iktidardaki çevresini edebiyattan değil, gerçek hayattan tanıyorlardı. M. Sultan Galiyev ise Ekim Devrimi’ne kadar milli sorunla yakından ilgilenmemiştir. (9, s. 462)

Moskova Bolşevizminin tamamen Rus şovenizmine bulaşması (özellikle 1920 yılından sonra), Rus edebiyatından esinlenmiş ve Lenin’le onun yandaşlarını idealleştiren M. Sultan Galiyev gibi bir Tatar Bolşeviki için büyük bir darbeydi.

Biz burada, çocukluğunda ve gençliğinde Rus kültürel asimilasyonun kurbanı olan, Rus Bolşeviklerine hizmet ettiği için önceleri halkı tarafından reddedilen, daha sonra ise sonuna kadar asimile olmadığı, bir Rusa dönüşmediği ve sömürge halklar için dünya devriminde özel bir rol talep ettiği için bu Bolşevikler tarafından kurşuna dizilen bir marjinalin trajedisinin çok açık bir örneğini görmekteyiz.

İkinci Çelişki: Bu, devrimdeki kendi rolüne ilişkin görüşleriyle devrimdeki gerçek rolü arasındaki çelişkidir. Açıkça söylememiz gerekir ki, M. Sultan Galiyev (çoğu zaman yetenekli insanlarda oluğu gibi) aşırı başarı tutkusu ve hatta belli ölçüde hırsla dolu biriydi.

Buradan onun iki; başlangıçta kendisine Tatarlar içinde yeterince "ünlü" birisi olarak değer vermedikleri için milliyetçilere, daha sonra ise onun Tatar milletçi örgütlerinin mahvedilmesindeki rolüne önem vermediği için Lenin'e küskünlüğü ortaya çıkmaktadır.

Gerçekten, olayların inanılmaz bir hızla geliştiği 1917 yılında M. Sultan Galiyev önce Milli Şura'nın çalışmalarına Sekreter sıfatıyla katılıyordu. Daha sonra o, Sosyalist Bolşevik Komitesi'ni ziyaret etmeye başlıyor. Burada o, Milli Meclis'ten devrim karşıtı olmayan bir kurum gibi bahsediyor ve Tatarlarla Bolşevikleri birleştirmeğe gayret ediyor. Ancak daha sonra Tatar gazetelerinden birisi onu, Bolşevikler lehine casuslukla suçladığında kesin olarak Bolşeviklerin saflarına geçiyor. (9, 109).

Onun, basit bir Milli Şura Sekreterliği görevinden daha fazlasını hak ettiği kanaatinde olduğu için Bolşeviklere uğramağa başladığı düşünülmektedir. O, Tatar halkının hayatındaki rolünün ve öneminin milliyetçilerce küçümsendiğini düşünüyordu. Bu, onun aşağıdaki satırlarından da görülmektedir: "Fakat ben devamlı olarak aynı yerde yaşıyorum. Ancak benim yaktığım ateş farklı ülkelere uçuşmakta, uçuşurken de küçük parçalara bölünmekte, bu yüzden de görülememektedir.

Onun için de ben, 'acımasız bir Bolşevik' olduktan sonra tanınmaya başladım. Ama beni tanıdıklarını sanmayın…" (9, s. 105-106). Burada "yaktığım ateş" ifadesi onun değişik yıllarda ve Rusya'nın değişik şehirlerinde çıkan Tatar gazetelerindeki çok sayıda makalelerini kastetmektedir. Yukarıda söylenen örneklerde M. Sultan Galiyev için Tatarlar içinde "ünlü olmanın" büyük önem taşıdığı hissedilmektedir.

27 Ağustos 1919 tarihli "V. İ. Lenin'e randevu ricası ile ilgili mektubu"nda M. Sultan Galiyev, kendisinin Devrim için en büyük hizmetini, yani Tatar halkının tüm milli örgütlerinin mahvedilmesini Lenin'e hatırlatıyor. Mektup şu satırlarla bitiyor: "Müslüman milliyetçiler (Zeki Velidî, Barakatulla, Musa Bigiyev ve diğerleri) Size kolayca ulaşabildikleri halde, Mollanur Vahitov'un ölümünden sonra İç Rusya Müslümanlarının devrimci hareket liderlerinin tarafınızdan kabul edilmemesi bana ve birlikte çalıştığım komünist Tatar arkadaşlarıma büyük bir üzüntü veriyor.

Bu mektubumdan sonra beni kabul edeceğinizi ve dinleyeceğinizi umuyorum. Benim buna Zeki Velidî, M. Bigiyev ve diğerlerinden daha çok hakkım vardır. En azından ona göre ki, Siz beni daha bir kez de olsa kabul etmemişsiniz. Beni ilk ve son kez olarak kabul edin. Ben Sizi bir daha rahatsız etmem." (9, s. 127).

Şüphesiz ki, Moskova Bolşeviklerinin üst kademesinde onun gerçek rolü, zannettiğinden çok daha önemsiz idi. Onlar için Galiyev işlenmiş bir hammadde idi. O artık kendi işini yapmıştı, o artık kimseye gerekmiyordu. Devrim kariyerindeki ilk sıçrayışını M. Sultan Galiyev Rus süngüleri ile gerçekleştirmişti ve bunu her kes biliyordu. O, Tatar halkının çoğunluğunun mantalitesini yansıtmıyordu. O, Kremlin için, M. Sultan Galiyev'in kendi ifadesiyle "köle devrimci" idi. Mektubun yazılış biçimi de köle zihniyetli ve aşağılayıcıdır.

Zeki Velidi ve Musa Bigiyev ise kendi halklarının gerçek mantalitesini yansıttıkları için Lenin onlarla görüşmüştü. Onların arkasında Rus süngüleri değil, Başkurd alayı vardı.

1923 yılının Mayısı'nda Stalin ve Trotski'ye yazdığı diğer bir mektubunda Sultan Galiyev kendi hayatına ilişkin diğer bilgilerin yanı sıra ortaya attığı konu açısından çok önem taşıyan bir olayı da hatırlatıyor. Yazar bir daha parti yönetiminin, onun rolünü ve önemini, devrime olan sonsuz sadakatini küçümsediğini yoğun bir şekilde gündeme getiriyordu.

Sadakatinin kanıtı olarak o, kendi faaliyetindeki şu kesiti örnek gösteriyor: "Polonya savaşı başladığında ben Polonya cephesine Belebe'deki müstakil Tatar tugayının gönderilmesini önermiştim. Eğer ben milliyetçi olsaydım, bunu yapmazdım. Ben bu öneriyi Polonya savaşı ilan olunduğu dönemde Moskova Sovyeti'nin açık toplantısında ortaya atmıştım (Yoldaş Kamenev ve yoldaş Trotski'nin bunu hatırlamaları gerekir)." (9, 463).

Şimdi o dönemdeki ortamı gözlerinizde canlandırmaya çalışın. 20'li yıllardır ve İç Savaş devam etmektedir. Bolşevikler Varşova'ya ani bir saldırı yaparak Polonya'yı bir anda "kızıllaştırma"yı kararlaştırmışlar. Bu döneme kadar yüz binlerce olmasa bile, onlarca Kızılordu'nun Tatar askerleri Kolçak'a, Denikin'e, Vrangel'e karşı savaşlarda ve Orta Asya'daki operasyonlarda yaşamını kaybetmiştir.

İnsanın, "yeter, acı kaderinden bu kadar dem vurduğun halkına biraz da acı, hiç olmazsa burada otur ve sus" diyesi geliyor. Hayır, bu adam çıkıyor ve ülkenin üst yönetimine iyi gözükmek için Tatar tugayını bu kıyım makinesine atıyor (tabii ki, gür alkışlar eşliğinde).

Bu somut olayda M. Sultan Galiyev sadece kendi rolünü yükseltmeye ve Moskova'ya olan sadakatini göstermeğe çalışmamış, üstelik bunu Tatar askerlerinin kanı pahasına yapmıştır.

Bu olayın ışığında ben, onun ezilen Müslüman proleterine olan sevgisi beyanındaki samimiliğinden kuşku duymaktayım. Bazen onun kendi içindeki devrimi değil, devrimin içinde kendisini sevdiği izlenimi oluşmaktadır. Her bir şahsiyetin faaliyetini analiz ederken, onun teorik şema ve düşünceleriyle birlikte davranışlarını da, somut politik adımlarını da araştırmak gerekmektedir. Şöyle ki, insan gerçekte sözlerine göre değil, daha çok yaptıklarına göre değerlendirilebilir.

Üçüncü Çelişki: Bu, M. Sultan Galiyev'in dünya sosyalist devriminin zaferi ideali ile onun stratejisi ve bu idealin dağılmasında etkili olan taktikleri öne sürmeye zorlayan gerçek yaşamı arasındaki en önemli çelişkidir.

Zira, onun milli Müslüman devletlerinin kurulmasına ilişkin tüm taktik önerileri, ayrıca Turan düşüncesi, gelecekte bu sosyalizm merkezlerinin bütün Doğu'da devrim ateşini körükleyeceği, daha sonra ise sömürge halkların proleterlerinin diktatörlüğünün sömürgecileri yenerek dünya devrimini gerçekleştireceği konusundaki varsayımına dayanmaktaydı.

Ancak daha sonraki deneyimin de gösterdiği gibi, sömürge halklar ve onların milli elit zümresi bağımsızlık elde ettikten sonra dünya devrimini gerçekleştirmeye çalışmamaktadırlar. Onlar kendi devletlerini ve kendi iktidarlarını güçlendirmeye ve bu iktidarı kimse ile paylaşmamaya çalışmaktadırlar. Yani doğal olarak M. Sultan Galiyev'in taktiği halkları bağımsızlığa götürüyor, fakat onun stratejisine (dünya sosyalist devrimi) bu halkların hiç ihtiyacı yoktu. Onun temel çelişkisi de buydu.

Yukarıda bahsettiğim çelişki üzerinde düşünmeye beni, ünlü Tatar tarihçisi B. F. Sultanbekov'un bir makalesi itmiştir. Bu makalesinde yazar, M. Sultan Galiyev'in trajedisine kendi yorumunu getiriyor: "O, (İç Savaş- R. M.) düşüncenin ikiye ayrılmasına götüren bir trajediydi. M. Sultan Galiyev de… bu dramı yaşamıştır. Dünya devrimi ideallerine ve Lenin'e

olan samimi bağlılığı politik yaşamdaki deneyimiyle çelişkiye düşmektedir.” (11).

Bölümün sonunda şunu belirtmek gerekir ki, M. Sultan Galiyev’in kaderinde baş göstermiş tüm çatışmalarda, halkı ve Moskova yönetimi vs. konusundaki tutumunda iki ana sorun: sosyal ve milli olanın bir araya getirilmesi ve siyasi ahlâk sorunu öne çıkmaktadır.

Bu bölümde sunulan bilgiler, çocukluğunda Rus edebiyatı ile eğitilmiş M. Sultan Galiyev’in yaşamının başlangıç döneminde kesinlikle sosyal yöne ağırlık verdiğini açık şekilde göstermektedir. Ancak daha sonra ezilen bir halkın temsilcisi olarak ona bir “köle” gibi haddini bildiriyorlar. Bunun sonucunda o, kendisi gibi “köle”lerin yalnız bir millet halinde birleşerek hür olabileceklerini anlamaya, yani milli yöne ağırlık vermeye başlıyor.

Siyasi ahlâk sorunundan bahsederken, herhangi bir politik güçle bir araya gelmeden önce onun açıklamalarındaki ve programlarındaki konjonktürel ve günübirlik motifleri (daha açık söylersek, yalanları) asıl hedeflerden ayırabilmenin gerektiği sonucu akla geliyor. Ancak işin özünün belirlenmesi için pratikte denenmesi gerekir ki, bu da belli bir zaman gerektirir.

Politikacılar çoğu defa zaman sıkışıklığı ile karşı karşıyadır. M. Sultan Galiyev’in analiz yapmak için zamanı yoktu ve henüz çok gençti. Devrim ve onun yalancı ve ikiyüzlü liderleri ise (Lenin, Stalin) “burada ve hemen” karar vermeyi talep ediyorlardı.

Sonuç

Şovenist Bolşeviklerle, Milliyetçi Komünistler arasındaki üç farklı konuda görüş ayrılığı bulunmaktaydı.

Birinci görüş ayrılığı; “Lenin ve Trotski dünya devrimine Rusya’daki sosyalist devriminin başarısının ve Avrupa’nın teknolojik yardımıyla üretim güçlerinin artırılmasının temel şartı gibi baktıkları halde, Sultan Galiyev’in

dünya devrimi sürecinin başarılarını milli politikaya dayandırdığına ” ilişkindir. (3)

İkinci görüş ayrılığı; dünya devriminin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Moskova Bolşeviklerinin komünizmi, Rus proleterinin hegemonyasında olmak kaydıyla Rusya’da, daha sonra SSCB’de kurma kararına ilişkindir. Aslında onlar Rus Sovyet İmparatorluğu’nu kurma eylemindeydiler. Milliyetçi-komünistler ise federasyon şeklinde ve eşit haklara dayanan bir birlik kurmak istiyorlardı.

Üçüncü görüş ayrılığı, Moskova Bolşevizminin düşünce temelinde “kurtarıcı”lık unsurunun bulunduğuna ilişkindir. Yani Ruslar kendilerini sosyalizmi diğer halklara götürecek bir halk, Rus sosyalizmini ise tüm dünyada sosyalizmin kurulmasının örneği gibi görmekteydiler. Böylece, Rus kültürü ve mantalitesi tüm dünyaya yayılmalıydı. Milliyetçi komünistler ise böyle bir “koruyuculuğun” aleyhineydiler.

Milliyetçi komünistler içinden kendi milletinin kaderine kayıtsız olmayan çok sayıda devrimci lider çıkmıştır. Bunların arasında en ünlüsü Mirsaid Sultan Galiyev olmuştur. Onun devrim analizleri ve teorik çalışmaları çok yönlü ve evrensel nitelik taşıyordu.

O, çalışmalarında bir çok tarihi olayları (örneğin, SSCB’nin dağılması ve bağımsız Türk devletlerinin kurulması) önceden sezmiş ve geleceğe yönelik düşüncelerini sağlam temellere oturtmuştu.

Onun Doğu’daki devrime ilişkin bir çok teorik düşünceleri (örneğin, devrimin Doğu’da ilk aşamada bir milli demokratik devrim olarak ortaya çıkması, daha sonra ise sömürge halkların birleşerek sömürgecilerin iktidarını devirmesi gerektiği düşüncesi) uluslararası düzeyde kabul görmüş ve XX. yüzyılın ortalarında Asya ve Afrika’daki milli kurtuluş hareketleri liderlerinin büyük çoğunluğu tarafından kullanılmıştır.

Fakat 1929 yılından sonra milliyetçilik düşüncesini komünist ideoloji çerçevesinde bile geliştirmek imkansızdı. Milliyetçilik konusundaki son liberalizm belirtileri bu ideolojiden çelik bir süpürge ile süpürülüp atılmıştı.

Milliyetçilik düşüncesinin yerini Ruslaştırmanın bir aracı olan "enternasyonalizm" almıştır. Bu ortamda milliyetçilik konusunu araştırmaya devam edenleri ise, mahvedilmeye mahkum olan "halk düşmanı" kaderi bekliyordu.

1 Validi (Tagan) Zaki. Vospominaniya., M., 1997.

2 Sultanbekov B. F., Harisova L. A., Galyamova A.G. İstoriya Tataristana, XX vek 1917-1995 godı. Kazan, 1998.

3 Hakimov R.S., Politik s planetarnım mışleniem / Komsomolets Tatarîî, 1990.8 i 22 iyulya.

4 Berdyaev N.A., İstoki i smısl russkogo kommunizma. M., 1990

5 Berdyaev N.A., Smısl istorii, M. 1990

6 Rozaberg, Alıfred, Mif XX veka, Tallin, 1998.

7 Gilyazov İskander, Na drugoy storone, Kazan, 1998

8 Gubaydullin G., Milletcilikning begzi esasları.

9 Sultan-Galiev Mirsaid, İzbrannıe trudi (Sostavileli: Gizatullin İ.G. Şarafutdinov D.R.), Kazan, 1998.

10 Tatar Tarihi Tatarca Yazılır, İdele, 1997, No 1.

11 Sultanbekov B.F., "Most" çerez kotorıy mı vse perehodim/Republika Tatarstan, 1993, 17 Aprelya, no 74-75 (22289-22290).

Orta Asya'da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları / Prof. Dr. Gregory Gleason [s.854-861]

New Mexıco Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü / A.B.D.

Giriş

Ulusal birleşme, kültürel bir topluluğun sınırlarını şekillendirdiği, ulusal emeller oluşturup bunları gerçekleştirmek için araçlar edindiği bir süreçtir. Tipik tarihsel gelişim içerisinde ulusal birleşme süreci, insanlardan ulusa ve oradan da devlete doğru bir seyir izler. Bu sıralama takip edilirse, devlet kurumları halkın toplam tercihleri ile üst düzeyde uyum sağlar ve bu nedenle yüksek düzeyde siyasal meşruiyete sahip olur. Fakat Orta Asya devletleri, ulusal birleşme sürecinin bu örnek modelini takip etmediler. Modern Orta Asya devleti, Marksist-Leninist ideoloji ve Sovyet yönetiminin tarihsel ürünüdür. Bu makale, Orta Asya'nın siyasi-idari sınırlarının tarihini, bu sınırların güncel siyasi önemi açısından anlatır.

1990 yazında Alma-Ata'da yapılan ve kendisinden çok bahsedilen "zirve toplantısı"nın hemen sonrasında, beş Orta Asya cumhuriyetinin cumhurbaşkanları alışılmışın dışında ve oldukça aydınlatıcı bir resmi bildiri yayınladı. Bu belgenin ilk satırları, Orta Asya halklarının çok büyük ve güçlü birliğini övmekteydi. Bildiri, sitayışle, Orta Asya cumhuriyetlerinin coğrafyaları, birbiri ile alakalı ekonomileri ve ortak değerlerinin yakın "aile ilişkisi", gelenekleri ve diğer kültürel âdetleri vasıtasıyla birbirlerine kenetlenmiş oldukları görüşünü belirtti. Fakat bildiri, Orta Asya devletlerinin çıkarları ve geçmişlerinin ortaklığının altını çizmekle birlikte, Orta Asya cumhuriyetlerinin mevcut sınırlarının "dokunulamaz" ve diğer

cumhuriyetlerin rızası olmaksızın “kimsenin arzusu” ile değiştirilemez olduğunu da resmiyetin dışına çıkarak ekledi.[1]

Bu görünüşte birbiri ile uyuşmayan iki ifade arasındaki tezat, Orta Asya’nın günümüzdeki en önemli sorununa ilişkin tam bir rahatlama sağlayacak biçimde formülleştirilmiştir.[2] Bir taraftan Orta Asya cumhuriyetlerinin liderleri, Orta Asya’nın temel kültürel birliğini tanımaya hazır ve hatta istekli idiler. Diğer taraftan liderlerden hiçbiri, Sovyet döneminde kabul edilen siyasi-idari sınırların, Orta Asya halkları arasındaki bölünmeleri kuvvetlendirici bir etkiye sahip olduğunu prensipte bile olsa kabullenmeye hazır değildi. Orta Asya’nın Türk halklarının “biz bir bütünüz” ve “biz farklı halklarız” yönleri arasındaki tezat, Orta Asya’nın geleceği hakkında iki önemli soruyu ortaya atar. Hangi siyasi kurumlar Orta Asya halklarının gerçek çıkarlarını temsil eder? Hangi siyasi ya da fikirleri şekillendiren yapılara Orta Asya’nın Türk halkları asıl yükümlülüklerini, bağlılıklarını ve sadakatlerini borçludurlar?

Bu sorular 1991’de Sovyetler Birliği dağıldığında siyasi gündemin başında yer alıyordu. On yıl sonra, temelde Sovyet döneminin siyasi-idari bölünmelerini olduğu gibi korumuş olan bölge hükümetleri bu sorularla yeniden ilgilenmeye çalıştıkları zaman -diğer bir deyişle, ayrılıkçı, kaybettikleri toprakları geri almak isteyen, Pantürkist, Panislamist hareketlerin yönelttiği meydan okumaya karşı koyarken- bu sorular siyasi gündemin başında yer almaya devam etti.[3] Orta Asyalı devrimciler, amaçlarının Sovyet döneminin gayrimeşru kalıntıları olarak değerlendirdikleri Orta Asya hükümetlerinin tamamını ortadan kaldırmak ve yerine Orta Asya’nın tamamında yaşayan müslümanları birleştirecek bir İslami Halifelik kurmak olduğunu belirtirler.[4] Söz konusu olan, Orta Asya’nın İslam hilali boyunca -batıda Çeçenistan’dan doğuda Sincan’a kadar uzanan alanda- kalpleri ve zihinleri kazanma çekişmesidir.[5]

Risk edilen çıkarlar büyüktür. Orta Asya 21. yüzyılın başlıca ticaret yolları üzerinde yer alan bir kavşaktır. Bölge petrol ve maden kaynakları açısından zengindir. Orta Asya aynı zamanda, 21. yüzyılın en acil devlet politikası sorunlarından birinin -Afganistan Sorunu- çözümünde anahtar bölge olabilir. Afganistan'dan uyuşturucu maddeler ve terörist ideolojilerin ihracından kaygı duymaları nedeniyle, Orta Asya'daki siyasi dinamikler, Orta Doğu ve Körfez bölgesinin güçleri yanında Asya'nın, Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın büyük güçlerinin de ilgisini çekmiştir.6 Önümüzdeki on yıllarda Orta Asya, Rusya'nın düşüşe geçtiği ve Çin ile Hindistan'ın ilerlediği bir dönemde yükselen ve düşen Büyük Güçler tarafından yönlendirilen coğrafi değişimin dayanak noktası olabilecek bir bölgedir.7 Orta Asya'da siyasi kimlikler ile siyasi yapılar arasındaki ilişki meselesinin önemli tarihsel boyutları vardır.

Ulusal Birleşme ve Orta Asya

En azından Fransız Devrimi'nden bu yana, Batı Avrupa ülkelerinde halkın bağlılıklarını yönelttikleri asıl yer "ulus" olmuştur. Uluslar doğal topluluklar olabilir, fakat her zaman ulus biçiminde var olmamışlardır.8 Uluslar normalde, "ulusal birleşme" olarak adlandırılabilecek bir dizi aşamadan geçerek ortaya çıkarlar. Bu, kültürel bir topluluğun sınırlarını şekillendirdiği, amaçlarını geliştirdiği ve bunlara göre hareket ettiği ve bu amaçları gerçekleştirmek için araçlar edindiği bir süreçtir. Ulusal birleşme, kültürel bir topluluğu ulusa -diğer bir ifadeyle ulus-devlet biçiminde kendini yöneten veya yönetmeyi arzu eden bir siyasal topluluğa- dönüştüren bir süreçtir. Ulusal birleşme her ne kadar dış kuvvetler tarafından nerede ise her zaman hızlandırılmışsa da, temelde iç kuvvetlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Tipik tarihsel gelişim içerisinde ulusal bütünleşme süreci bir "halktan" bir "ulusa", oradan da bir "devlete" biçiminde ifade edilebilecek bir seyir izler. Bu sıra takip edilirse, devlet kurumları halkın toplam

tercihleri ile üst düzeyde uyum sağlar ve bu nedenle yüksek düzeyde siyasal meşruiyete sahip olur. Milliyetçilik, halk tercihlerinin ulus aşamasından devlet aşamasına geçiş lehine harekete geçirilmesidir. Milliyetçilik, “dünyada devletleri başlıca ideolojik meşrulaştırıcı ve gayrimeşrulaştırıcı” olması nedeniyle kesinlikle önemlidir.9 Bir devleti meşrulaştırmanın diğer yolları da mevcuttur, fakat hiçbiri ulusal duyarlılık kadar yaygın ve dayanıklı görünmemektedir.

Orta Asya devletleri, ulusal birleşme sürecinin örnek modelini takip etmediler. Modern Orta Asya’da devletlerin yapısı ve sınırların çizilmesi, bu sınırların dışarıdan belirlenmiş ve kabul ettirilmiş olmaları bakımından Afrika, Asya ve Orta Doğu devletlerinin çoğu ile benzerlik arz eder. Bununla birlikte, Orta Asya ve belirtilen diğer bölgeler arasında önemli biçim farklılıkları mevcuttur. Sömürge dünyanın çoğunda sömürgeci siyasi otoritenin kurulması ve sürdürülmesi, ülkesel sınırların çizilmesine neden olmuştu. Fakat, bu sınırların etnografik sınırlarla uyumlu olacak biçimde yapılandırılması için hiçbir zorlayıcı neden yoktu. Sömürgeci patronların, bundan kaçınmaları için gerçekten çok sayıda pratik nedenleri vardı. Ulusal birleşmenin tarihsel seyri bakış açısından ise bu sınır belirlemeleri tamamen yapaydı.

Orta Asya’daki durum özünde farklılık gösterir, çünkü burada ülkesel sınırlar sadece yapay olmakla kalmayıp, geçici sınırlar olmaları niyetiyle çizilmişlerdi. Sovyet Devleti’nin baş mimarı Vladimir Lenin, yukarıda sunulan ulusal birleşme süreci tarifini belki de kabul edebilirdi. Yine de ona iki görüş ekleyebilirdi: a) Ulusal birleşme ekonomik ilişkilerin bir sonucudur, b) Sosyalizme doğru gidiş döneminde uluslar, halkın bağlılığının odağı olmaktan çıkacaklardır. Lenin ulusların, gelişmenin kapitalist aşamasına özgü sosyal yapılar olduğu görüşündeydi. Sosyalizmin gelişmesi ile birlikte sınıfın öneminin, ulusların yerini alacağını düşündü.

Diğer taraftan Lenin milliyetçiliğin genel kabul gördüğü ve güçlü olduğu, dolayısıyla önemli olduğunu da anlamıştı. Lenin, tamamen pratik bir ödün olarak, ulusal gruplara “otonomi”, “kendi kendilerini yönetme” ve “ulusal devlet olma” izninin verilmesi fikrini kabul etti. Lenin’in genel planı, Sovyet yönetim sistemi içinde federal haklar vermek suretiyle ulusları tanımaktı.10 Fakat, sosyalizmin gelişmesi ile birlikte, ulusun kendi kendini yönetmesi isteğinin zayıflayacağı biçiminde açık bir istisna mevcuttu.

Fakat, Bolşevikler dikkatlerini Orta Asya’ya çevirdikleri zaman, “Leninci milliyetçilik teorisinin” oradaki duruma pek uymadığını gördüler. Ulusların kendilerinin orada var olmadığını anladılar.11 Toplumsal yapı, uluslar, sınıflar, krallıklar ve cumhuriyetler şeklinde değil; kabileler, oymaklar, emirler ve feodal beylikler şeklinde örgütlenmişti. Bu nedenle Lenin ulusal birleşme sürecinin mantığının değiştirilmesi gerektiğini düşündü. Lenin, sosyalist Rusya’nın Avrupalı bölgelerinde hakim olacağını varsaydığı “halk-ulus-devlet-proleterya” sıralamasını, Orta Asya’nın şartlarına uygun olması için tersine çevirdi. Onun yerine, “devlet-millet-proleterya” şeklinde bir sıralama önerdi. Eğer ulusal bilinç oluşmamışsa, “plan icabı kurulmuş devletler” onu oluşturabilirdi.12 Bu “plan icabı kurulmuş devletler” milliyetçiliği ve ulusal bütünleşmeyi teşvik edebilir ve daha sonra, gerçek sosyalizmin ortaya çıkışı ve proleter işçi sınıfının gelişmesiyle birlikte bu devletlerin varlıkları, proleterya diktatörlüğünün enternasyonel hale getirici gücü altında son bulabilirdi. Bu nedenle Bolşevikler, zamanı gelince ortadan kaldırmak niyetiyle Orta Asya’da uluslar oluşturma işini üzerlerine aldılar. Bazı yönlerden, Orta Asya’da tanınan devletler yapay varlıklardı; geri kalmış bölgelerin ekonomik ve siyasi gelişimi için geliştirilen Sovyet Marksist teorinin ürünleriydi.13

1924 yılında gerçekleşen Orta Asya’nın “yeniden idari bölümlere ayrılması” (razmezhevanie) girişiminin mantığı bu idi. Bu düşünüş tarzı Orta Asya’nın şu anda beş “Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”ne bölünmüş olmasını açıklar.14 Bu cumhuriyetler dört güney kuşak devleti -Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan- ile birlikte Kazakistan’ın bazı bölgelerini içermişti.15

Tablo 1: Orta Asya Cumhuriyetleri (Ocak 1989)

Nüfus Alan Kuruluş(*)

(1000) (1000 km2) Tarihi

Özbekistan 19.906 447 Ekim 1924

Kazakistan 16.538 2.717 Aralık 1936

Kırgızistan 4.291 198 Ekim 1924

Tacikistan 5.112 143 Ekim 1924

Türkmenistan 3.534 488 Ekim 1924

* Bunlar, Orta Asya cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği’ne resmi giriş tarihleridir. Bununla birlikte, bu birimlerin biçimi ve statüleri zamanla önemli ölçüde değişti. Tacikistan ve Kırgızistan başlangıçta otonom cumhuriyet statüsünde idiler.

Kaynak: Narodnoe Khoziaistvo SSSR v 1985, s. 12-17. 1989 nüfus rakamları Trud’dan (30 Nisan 1989) alınmıştır.

Yeniden bölümlere ayırma, tercihler ve sadakatlerin kolaylıkla değiştirilebileceğini ifade eden basit bir önerme üzerine kurulmuştu. Eğer parti, devletin öncüsü olmak sıfatıyla, doğru bir formül bulabilirse, halkın bağlılık duyguları Bolşeviklerin programına destek sağlamak amacına uygun biçimde şekillendirilebilir ve yönlendirilebilirdi. Seksen yıl sonrasında, şimdi şu soruyu sormak önemlidir: Leninci program, siyasi bağlılıklar oluşturma hedefine ulaşabilmiş midir? Orta Asya’da ulus-ötesi proleter bilincin ortaya çıktığını söyleyen bir iddiayı destekleyecek hiçbir

delilin olmadığı yeterince açıktır. Fakat, Lenin'in ara çözümü -plan icabı kurulmuş ulus devletlere bağlılıkların geliştirilmesi- hakkında ne söylenebilir?

Bu devletlere halkın bağlılığı sorununa cevap bulurken, müteveffa Profesör Alexandre Bennigsen, Orta Asya'da üç belirgin sadakat katmanı bulunduğu hipotezini geliştirdi. Bunlardan biri geleneksel kabile veya oymağa bağlılıkla, diğeri Orta Asya'nın çağdaş devletlerine ve sonuncusu da geniş kapsamlı Türkistan'ın birliği düşüncesine sadakati içeriyordu. Bennigsen ilk tür bağlılığın güçlü, ikincisinin zayıf ve üçüncüsünün güçlü ve gelişmekte olduğu görüşünü ileri sürdü. Perestroyka ortamında, SSCB'den ayrılma ihtimalinin güçlenmesi ve günümüzde beş Orta Asya cumhuriyetinin sınırlarının meşrutiyetinin sorgulanması ile birlikte, Beningsen'in varsayımı bugün 20 yıl önce ilk ifade edildiği zamandan çok daha fazla önemlidir.16

1924'te Orta Asya Topraklarının Yeniden Bölümlere Ayrılması

Orta Asya, medeniyetin kadim beşiğidir. Bilim, sanat, kültür ve ticaret, yabancı İstilâların yıkıcı etkisini ve acımasız despotlukları takip eden dönemlerde asırlar boyunca gelişmişti. Doğu ve Batı arasındaki ticaret yolları, Orta Asya'nın vahalarında zenginliği artıran ticaretin temelini sağladı. Yüksek bölgelerin geniş otlakları büyük göçebe uygarlığını besledi. Bunun gibi büyük vaha ve nehirlerin etrafındaki alanlar, sulu tarımın ve yerleşik toplumların gelişmesini destekledi. Orta Asya'nın vaha ve nehir bölgesi toplumları, geleneksel tarım alanlarının özünü oluşturmanın yanında, yerel siyasi sınırları da belirlediler.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başında Orta Asya, her biri vaha ve nehir boyu tarımı ile özdeşleşmiş üç büyük hanlığa bölünmüştü: Hokand, Hive ve Buhara. Bu zamana kadar, Orta Asya'da "İpek Yolu" ile birlikte gelen zenginliğin altın çağı çoktan geride kalmıştı. Bu zenginlikle birlikte

yok olan diğer bir unsur da, merhametli despotların aydın yönetiminin var olduğu mitolojik çağdı. Emirlerin yönetim tarzı aydın olmaktan uzaktı; onlar mutlak güç sahibi, dar görüşlü despotlardı. Asya'nın merkezinde bölgesel nüfuz için İngiliz İmparatorluğu ile rekabet halinde olan Çarlık hükümetinin nüfuzu Orta Asya'ya doğru genişledikçe, bu bölgenin vaha toplumlarının sınırları Çarlık hükümetinin nüfuzunun tehdidi altında kaldı.

Tablo 2: Orta Asya'nın Siyasi-İdari Birimleri (Aralık 1924)

Nüfus Orta Asya Nüfusuna Oranı (%)

Özbek SSC 4.038.011 %49

Tacik OSSC 730.493 %9

Türkmen SSC 855.114 %10

Kazak OSSC 1.485.538 %18

Karakalpak OSSOb 298.212 %4

Karakırgız OSSOb 714.648 %9

Kaynak: İ.İ. Kryl'tsov, "O Printsipakh Ekonomicheskogo Razmezhevaniia Sredneaziatslikh Respublik", Narodnoe Khoziastvo Srednei Azii, Nos. 9 (1926), s. 136.

Orta Asya'da siyasetin dış çevresi, emirlik memurları Müslümandır ve Rus göçmenler arasındaki etkileşim tarafından şekillendirildi. Bolşeviklerin St. Petersburg ve Moskova'da iktidarı ele geçirmesi ile birlikte, Orta Asya siyaseti karmaşık bir biçimde yapı değiştirdi. İlk defa iktidarı ele geçirme girişiminde bulunan köylüler veya aydınlar değil, Rus göçmenlerdi. Ne yapacağını şaşırmış ve birbirine düşman grupların kendi aralarında savaşmaları, Avrupa'nın merkezi bölgesinde hakim olan Bolşeviklere, şehirli proleter kesimin devrimine ilişkin doktrinleri Orta Asya'nın geri kalmış köylülerine uyarlamak için bir strateji tasarlama fırsatı verdi. Lenin, "feodal Doğu"nun yapısal değişimi için ideolojik bir plan geliştirdi ve yerel Müslüman aydınlardan genç ve mevcut yönetime bağlılığı azalmış olanlar

arasında müttefikler aradı. Lenin'in verdiği başlıca ödün, devrimci sosyalist "otonomi", "bağımsızlık" ve "kendi kendini yönetme" sözüydü.

Lenin'in "ulusların kendi kendini yönetmesi" planı, feodalizmden doğrudan sosyalizme geçişin imkansızlığı hakkındaki rahatsız edici ideolojik sorunları çözdü ya da en azından bu tür sorunları ortadan kaldırdı. Fakat, ideolojik sorunlar halledilmiş olmasına rağmen, uygulamada karşılaşılan sorunlar değişmeden kaldı. Orta Asya'nın "bağımsız" devlet ya da devletlerinin büyüklüğü ve yönetim yapısı nasıl olmalıydı? Bir kısım ihtimaller kendiliğinden ortaya çıktı. Bunlardan biri, emirliklerin liderlerini söz dinler emanetçilerle değiştirmek, fakat mevcut toprak bölünmelerini aynen bırakmaktı. İkinci bir ihtimal, Orta Asya'nın etnografik yapısına uygun siyasi yapılar oluşturmaktı. Üçüncü bir ihtimal Orta Asya'nın tamamını tek bir Türkistan ulusu olarak birleştirmekti.

Bolşevikler ilk ihtimali hemen reddetti. Mevcut ülke sınırlarının aynen kalması, bir önceki siyasi rejimin devamlılığı anlamına gelebilirdi. Mevcut devlet sistemini yıkmaya niyetlenmiş Bolşevikler, eski ayrıcalıklı grupların siyasi yapıları ele geçirmelerini önlemek için ülkenin toprak yapısının değiştirilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Etnografik bölünmelere uygun siyasi yapılar oluşturmak biçiminde ifade edilen ikinci ihtimal, uygulamada sorunlara yol açtı. Gerçek anlamda etnografik yapıya uygunluğu belirlemek zordu. Kimlerin Orta Asya'nın meşru ulusları olduğuna kim karar verecekti? Ulusları belirleyen özellik, dil, din ya da etnik özelliklerden hangisi olacaktı?17 Üçüncü ihtimal -bölgenin tamamını tek bir Türkistan ulusu olarak birleştirmek- Lenin'in sosyalizme geçiş planına en uygun seçenek olarak göründü.

Birleşmiş bir Türkistan milleti oluşturma fikri, gerçekten başlangıçta Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin ilanı ile benimsenmiş bir fikirdi.18 Bolşevik Devrimi ile 1924 arasındaki dönemde, Orta

Asya halklarına tek bir ulus -Türkistan ulusu- gözüyle bakıldı. Fakat Moskova’daki yetkililer, Türkistan milliyetçiliğinin Leninci planın tahayyül ettiğinden daha becerikli çıkması karşısında giderek artan ölçüde endişelendiler. Sultan Galiyev, Turar Riskulov, Mustafa Çokay ve Enver Paşa gibi Türki ulusal birliğin savunucularının kitleler için çekiciliği, Moskova’daki liderleri, nihayetinde kontrol altında tutulması güç olabilecek bir milliyetçi duyarlılık çeşidi ile mücadele ettiklerine ikna etti. Moskova ilk önce, Başkır ve Tatar milliyetçilerinin birleşme hareketlerini dağıtmak için harekete geçti. Bolşevikler giderek yoğunlaşan bir biçimde, daha küçük ulusal birimler kurarak, Pantürk duyarlılıkların oluşumunu önleme şıkkını değerlendirmeye başladılar. Y. Rudzutak, bakış açısındaki bu değişmeyi şu sözler ile açıkladı: “Bir Türkistan Cumhuriyeti kurulması görüşüne katılmıyorum. Zaten, tek bir Türk halk mevcut değildir; Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler vardır”.19

Rudzutak’ın değerlendirmesine katılan Lenin, milliyetçilerden oluşan sosyalizme düşman bir koalisyonun ortaya çıkmasını önlemek amacıyla Türk ulusunu daha küçük parçalara bölme işine koyuldu.20 Sovyet kaynaklarının dolaylı olarak kabul ettiği gibi, Moskova’nın stratejisinin bölmek ve yönetmek amacıyla bölgedeki Türk ulusu kasten bölmek ve ekonomisini parçalamak olduğuna ilişkin o zaman bile Orta Asyalılar arasında bir şüphe vardı.21 Yeniden bölümlere ayırma planını eleştirenlerin bu planın Orta Asya halklarını birbirinden ayırmaktan başka bir işe yaramayacağını ve Özbek halkının bağımsızlığını kazanmasını sağlamayacağını iddia ettiklerini, Özbek hükümetinin ilk başkanı Feyzullah Hocayev açıkça kabul etti.22 Hocayev, bölgelere ayırmayı “Kızıl Emperyalizm” diye nitelendirerek karşı çıkanları eleştirdi.23

Tablo 3: Orta Asya’da Başlıca İdari Sınırların Kronolojisi (1918-1991)

Nisan 1918 Bolşevik hükümetin kararnamesi.

Nisan 1918 Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Türkistan OSSR).

Ağustos 1920 Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti.

Nisan 1920 Hive Hanı'nın tahtan indirilişi. Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti.

Ekim 1920 Buhara Emiri'nin tahtan indirilişi. Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti.

Aralık 1922 İlk Bütün Sovyetler Kongresi'nin, Birlik Anlaşması'nı kabul etmesi.

Ekim 1923 Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin SSCB'ye katılması ve Harezm Halkları Sosyalist Cumhuriyeti adını alması.

Ocak 1924 II. Sovyet Kongresi'nin, Rusya SFSC, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC ve Transkafkasya SFSC'yi kuran 1924 Anayasası'nı kabul etmesi.

Eylül 1924 Buhara Halk Cumhuriyeti'nin SSCB'ye katılması ve Buhara Sosyalist Halk Cumhuriyeti adını alması.

Ekim 1924 Yeniden idari bölümlere ayırma (razmezhevanie). Orta Asya şu birimlere ayrılır:

1) Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

(Tacik Otonom Vilayeti'ni de kapsar)

2) Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

3) Kırgız Otonom Vilayeti

4) Karakalpak Otonom Vilayeti ve günümüz Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetlerinin bazı bölgeleri Rus Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti ile birleştirilir.

1925 Gorno-Bedehşan Otonom Vilayeti'nin kuruluşu (Tacikistan).

1925 Karakalpak Otonom Vilayeti'nin kuruluşu.

1925 Kırgız (Karakırgız) Otonom Vilayeti’nin Kırgız Otonom Cumhuriyeti olması.

Haziran 1929 Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştürülmesi. Hocent Vilayeti (daha sonra Leninabad Vilayeti diye adlandırıldı) Tacikistan OSSC’ye katılır.

1932 Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Vilayeti’nin Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştürülmesi ve Rusya SFSC’ye bağlanması.

1936 Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Özbek SSC’ye bağlanması.

1936 Kazak ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulması.

1936 1936 (Stalin) Anayasası’nın kabulü. Toplam 11 birlik cumhuriyeti kurulur (Rusya SFSC, Ukrayna, Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri).

1963 Açlık bozkırının bir parçasının Kazakistan SSC’den Özbekistan SSC’ye verilmesi.

Not: Tarihler, bakanların ya da yerel parlamentoların resmi onay tarihlerine bağlı olarak değişebilir.

Her şeye rağmen, Leninci plan kabul edildi. Orta Asya’da kaç tane ulus var olursa olsun, çok sayıda devlet oluşturulacaktı.

Etkisiz kararlar geçirmekten başka hiçbir gücü olmayan hemen toplanmış bir konferans, Nisan 1918’de Türkmenistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti’nin kurulmasına karar verdi. Buhara ve Harezm emirleri arasındaki kavgalar, yerel grupların düşmanlıkları ve içeriden bölünmüş Rus göçmen nüfus birkaç yıl bölgede varlığını sürdürdü. Tamamen iç savaşla meşgul olan Moskova’nın Orta Asya’da yapabileceği çok az şey vardı. 1920’nin ilk baharında dikkatler tekrar Orta Asya’ya çevrildi.

Yeniden bölümlere ayırma amacıyla Türkistan Komisyonu tarafından bir rapor hazırlandı. Lenin, komisyonun raporunda değişiklikler yapılması ve Türkistan'ın "siyasi haritası"nın üç asıl birimi -Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan- içerecek biçimde yeniden çizilmesi gerektiği sonucuna ulaştı.24 Yine Lenin, "bu üçünün tek bir grup haline nasıl getirilebileceğinin detaylı bir biçimde belirtilmesi" gerektiği görüşündeydi.25 1922 yılının Aralık ayında Moskova'da toplanan İlk Sovyetler Kongresi, Birlik Anlaşması'nı onayladı. Anlaşma, Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'ni başlangıçtaki dört Sovyetler Birliği cumhuriyetinden biri olan Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kabul etti.26 Buhara Halk Cumhuriyeti ile Harezm Halk Cumhuriyeti hâlâ birliğe katılmamıştı. Bunun görünüşteki nedeni her ikisinin de "sosyalist" olmamasıydı.27 Bir süre sonra her ikisi de sosyalist yapı içerisine alınacaklardı. İki Orta Asyalı yazarın ileri sürdüğü gibi, Lenin ve diğer komünistler "hiç bir zaman Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetlerini, Orta Asya halkları için sürekli idari yapılar olarak düşünmemişlerdi".28

1924 yılına kadar, Avrupa ülkelerinin tamamında işçi devrimlerinin gerçekleşeceği şeklindeki Bolşeviklerin ilk beklentilerinin dayanaksız olduğu belirginleşmişti. O zaman Bolşevik rejim, yeni bir anayasa ile Sovyetler Birliği'ni resmen kurmak için hazırlandı. Bunu yapmak için, ülke sınırlarını rasyonelleştirmeye çalıştılar. 1924'te yeniden bölgelere ayırma konusu, bu sefer toprak reformu yapılması bağlamında, yeniden gündeme getirildi.29 Birkaç parti toplantısında en iyi planın ne olduğu meselesi ileri sürüldü.30 12 Haziran 1924'te RKP MK Politbürosu, "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ulusal Yeniden Bölümlere Ayrılması Hakkında" bir karar çıkardı. İki tanınmış Özbekistanlı bilim adamına göre, yeniden bölümlere ayırmanın kriterleri arasında şunlar yer almaktaydı: Yerel etnik

yapının göz önüne alınması; bölgesel sulama idaresi kurumu; bölgelerin ekonomik alanda uzmanlaşmaları; şehirleşmiş alanların tarımsal alanları yönetmelerinin uygun olup olmadığı ve etnik grupların dağılımı.31

SSCB Merkez Yönetim Kurulu'nun 27 Ekim 1924'teki toplantısında, Türkmenistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin "milliyetlerin kendi geleceğini belirlemeleri prensibi"ne göre yeniden bölünmesini öngören bir karar kabul edildi. Karara göre adı geçen cumhuriyet şu parçalara ayrıldı: Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni de içeriyordu); Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Karakırgız Otonom Vilayeti (Rusya SFSC ile birleştirildi) ve Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (bu cumhuriyet de Rusya SFSC ile birleştirildi).32 Yeni Özbek hükümeti, "Özbek Cumhuriyeti Devrimci Komitesi Bildirisi"nin kabulü ile bu düzenlemeyi resmileştirdi. 1925 yılının Şubat ayında Özbek SSC Sovyetlerinin İlk Kongresi, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kuruluşu Hakkında Bildiri'yi onayladı, Merkez Yönetim Kurulu'nu seçti ve Özbek Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi'ni onayladı. 13 Mayıs 1925'te SSCB'nin Üçüncü Sovyetler Kongresi, Özbek ve Türkmen cumhuriyetlerini resmen SSCB'ye kattı. Böylece birliğe katılan cumhuriyetlerin sayısı altıya yükseldi. İşte bu anda, yeniden idari bölümlere ayırma teknik anlamda tamamlanmıştı.

Moskova, yeniden bölümlere ayırırken, hem ideolojik hem de pratik amaçlara sahipti. Partinin teşkilatlanma konusunda kabiliyete yaptığı vurgu, parti yöneticilerini bir grup yerli kamu görevlilerinin dostluğunu kazanmaya meylettirdi. Otorite sahibi yerel liderlerle anlaşma yapmaktansa, daha genç ve şüphesiz daha kolayca ikna edilebilecek kişiler seçildi. Örneğin, Özbek Cumhuriyeti'nde, yeniden bölümlere ayırma başladığı zaman 26 yaşında olan Ekmel İkramov Özbek Komünist Partisi teşkilatının

başına getirildi.33 Hükümet teşkilatı ise, o zaman 28 yaşındaki Feyzullah Hocayev'in liderliği altındaydı.34

Hocayev, yeniden bölgelere ayırmanın on iki tane amacının olduğunu ifade etti: Ulusal düşmanlıkları ortadan kaldırmak; Sovyet sistemini halka yaklaştırmak; Basmacılar hareketini35 yok etmek; Kızıl Ordu'nun işçi-köylü ulusal bölümlerini teşkilatlandırmak; ülkenin ekonomik rehabilitasyonunu hızlandırmak; sulama sistemini iyileştirmek ve pamuk üretimini artırmak; toprak reformu yoluyla fakirlerin ve topraksızların durumlarını iyileştirmek; kadınların özgürleşmesini hızlandırmak; bölgenin mali durumunu iyileştirmek; bölgenin kültürel gelişimini kuvvetlendirmek, demiryolu ağını, posta ve telgraf haberleşmesi hizmetlerini geliştirmek.36

Özbekler toprak paylaşımı işinde çok başarılı oldular. En verimli tarım arazilerine sahip Fergana vadisinde kazanımlar elde ettiler. Buna ilaveten, Çirçik nehri (Taşkent'ten geçer), Zerefşan nehri (Semerkant ve Buhara'dan geçer) ve Surhan Derya (Amu Derya nehrini besleyen başlıca kollardan biri) boşaltma havzalarına ve bu bölgelerdeki sulu tarım alanlarına sahip oldular. Amu Derya Nehri'nin kendisinin güneyde Sovyet sınırından itibaren aşağı kısmı ve Urgenç şehrinden itibaren yukarı kısmı üzerinde hak iddia etmediler. Bu bölge Türkmenlere bırakıldı. Daha sonra, Urgenç civarındaki verimli Hive vaha alanlarında -bu alanlar tamamen Karakalpak Otonom SSC içerisinde kalıyor- olmasına rağmen hak iddia ettiler. Kazaklar, Çhardara'nın alt kısmında Siri-Derya Nehri boyunca yer alan değerli tarım arazilerini aldılar. Ruslar, Kazaklarla nispeten daha yakın ilişkiler kurdular. Bu nedenle Ruslar, Siri-Derya vadisinin aşağı kısmının, merkezi Orta Asya içerisinde yer almadığı konusunda ısrar edebilirlerdi.

Tacikler ve Kırgızlar paylaşımda kaybeden taraftı. Tacikler, ulusal devlet olma niteliğini, bölgenin en güneyinde yer alan bir otonom cumhuriyet biçiminde elde ettiler. Özbekistan'da yaşayan ve sayıları büyük

miktarlara ulaşan Tacik, çok az şey elde etti. Kırgızlara ise mera alanları verilmişti, fakat Fergana vadisindeki en iyi tarımsal alanlardan az bir miktarını elde edebildiler. Türkmenlerin nüfusu diğerlerine kıyasla azdı. Onlar bu bölüşüm görüşmelerinde etkili olmamış gibi görünmektedir. Düzenlemeler sonrasında Orta Asya'da Semerkant ve daha sonra Taşkent şehirleri siyasi ağırlık merkezi oldular. Fergana vadisi -bölgesel merkezi Hokand şehri ile birlikte- yeni güç yapısı içerisinde en az özümsenen bölge idi, öyle ki bu bölge, Özbek Komünist Partisi ve hükümetinde en az temsilcisi bulunan bölgedir.

Yeniden bölümlere ayırma, pek çok amacı gerçekleştirdi. İlk olarak Lenin'in "Yeni Ekonomik Politika"sının ekonomik rehabilitasyonu kolaylaştırması ile birlikte, bölgedeki kötü ekonomik durum iyileşti. Pamuk üretimi büyük ölçüde arttı, çünkü yerel ürünlerin ekildiği topraklar, SSCB'nin Avrupa bölümüne ihraç edilmek amacıyla pamuk üretimine ayrıldı. İkincisi, Rus göçmenlerin ve yerel beyliklerin dağıtılması ve bazı bölgelerde toprak reformu yapılması sonucunda rejim için halk desteği sağlandı. Hocayev sık sık, yeniden bölümlere ayırma için asıl ihtiyacın toprak dağılımından kaynaklandığını iddia etti. Kimi varlıklı çiftçiler 2000 desyatin37 kadar arazi sahibi iken, fakir çiftçilerin bir desyatin veya daha az toprağa sahip olduklarını belirtti. Bu şartlar altında, yeniden bölümlere ayırma ve toprak reformu "bir yaşama mücadelesi değil, ölüme karşı bir mücadele" idi.38

Üçüncüsü, Basmacılar hareketi dağıtıldı; bu hareketin temel isteği en sonunda muğlak bir amaç olan Türk halkların birliğine indirgendi. Bu, tahsilli şehirli kesimin bir kısmı için güçlü bir kavramdı, fakat bu kavram Tacikler ve diğer azınlıklar için daha az çekici idi. Yine bu kavram, etnik-dil benzerliklerinin belli bir bölgeye bağlılığın sağladığı kimlikten daha az önemli olduğuna inanan Türkçe konuşan Orta Asyalılardan pek çoğunu

harekete geçirmedi. Dördüncüsü, Panislamist birlik hareketi kontrol altına alındı. İslam hiçbir zaman Kafkasların bazı bölgelerinde olduğu gibi bu bölgede kuvvetlice yerleşemedi. Buna ilaveten, Orta Asyalıların pek çoğu vakıfların -din adamlarının kontrolü altındaki toprakların- yeniden dağıtılmasından faydalanıyorlardı. Son olarak, Bolşevikler, siyasi kontrolü daha kolay sağlayacak ve "Müslüman Kızıl Ordu" diye adlandırdıkları yeni kurulmuş milis gücüne eleman sağlamayı kolaylaştıracak biçimde, halkları daha küçük gruplara bölme amaçlarını gerçekleştirdiler.39

Ulusal Sınırların Belirlenmesi Girişiminin Sonuçları

Orta Asya'daki sınır düzenlemelerine ilişkin yukarıda yapılan analiz, sınır belirlemeleri sonucunda ortaya çıkan koalisyon şekilleri hakkında tahlil yapma girişiminde bulunmamıştır. Yine de, Orta Asya'da en etkili grubun Özbekler olduğu bellidir.40 Özbeklerin tarihte oynadığı rol, onların bölgede hakimiyet kuracağına ilişkin pek çok kaygıları gündeme getirmiştir ve bu kaygılar Orta Asya'nın Özbek olmayan azınlık grupları arasında var olmaya devam etmektedir. Bu makalenin ilk paragrafında irdelenen beş Orta Asya cumhurbaşkanının resmi bildirisi, kimi açılardan "coğrafya kaderi belirler" ifadesini onaylar. Ortak anavatanları, Orta Asya halklarını birleştirmiştir.

Siyasetin çoğu zaman sadece sınırlar konusundaki anlaşmazlıklardan ibaret olduğu doğru ise, sınırların sadece harita üzerindeki çizgiler olmadığı da doğrudur. Sınırlar bir ülkenin kurumlarını şekillendirir. Bu kurumlar da toprak ile özdeşleştirilen çıkarların ne şekilde dağıtılacağını belirler. Sınır değişikliğinin problemlerle dolu olması, kurumsal değişikliğin çıkarların dağıtılış tarzında bir değişiklik anlamına gelmesi nedeniyledir. Herhangi bir zaman diliminde, bir kurumsal yapıdan, bu yapının kendilerine üstünlük sağlaması nedeniyle, faydalananlar vardır ve bunlar bir değişiklik halinde üstünlüklerini kaybedebilirler. Bu kişiler doğal olarak değişikliğe karşı

çıkma eğilimindedirler. Kurumsal yapıdan çıkar sağlamayanlar bu nedenle - ve başka nedenlerle de- değişiklikten yana olabilirler. Fakat, bu gruplar ve koalisyonlar iktidarda değildirler ve özellikle çıkar sağlayanlardan olmadıkları için sonuçları etkileme kapasiteleri daha azdır. İşte bu, Orta Asya cumhuriyetlerinin cumhurbaşkanlarının kendi başlarına kaldıkları zaman sınır ve kurumsal değişiklikler yapılmasını isteyebilecek olmalarına rağmen, toplu olarak hareket ettikleri zaman, her birinin şimdilik değişikliğe karşı çıkmayı neden mantıklı bulduğunun bir açıklamasıdır.

1 “Zaiyavlenie”, Pravda Vostoka, 24 Haziran 1990, s. 1.

2 Orta Asya hakkında genel değerlendirmeler için, bkz.: R. D. McChesney, Central Asia: Foundations of Change (Princeton: The Darwin Press, 1996); Gregory Gleason, Central Asia: Discovering Independence (Boulder: Westview, 1997); Lena Jonson, Russia and Central Asia: A New Web of Relations (London: The Royal Institute of International Affairs, 1998); ve Olivier Roy, The New Central Asia: The Creation of Nations (New York, New York University Press, 2000).

3 Bkz. The International Crisis Group tarafından hazırlanan rapor: Central Asia: Islamicist Mobilization and Regional Security (Brussels: ICG, Mart 2001).

4 Hilafet fikri, Muhammed Peygamberin halefleri tarafından kurulan devlet ile alakalıdır. İslam’ın ilk dönemlerinde hilafet, Müslümanlara ait tüm toprakları tek bir halifenin (ya da kelime anlamıyla Peygamberin “halefi”) yönetimi altında birleştirdi.

5 June Teufel Dryer, “The PLA and Regionalism: Xinjiang”, içinde Chinese Regionalism: The Security Dimension, ed., Richard H. Yang, et al., (Boulder: Westview Press, 1994), s. 249-276; Felix K. Chang, “China’s Central Asian Power and Problems”, Orbis, Vol. 41, No. 3 (1997): 401-425.

6 Bkz. Gregory Gleason, “Why Russia is in Tajikistan”, Comparative Strategy. Vol. 20, No. 1 (2001): 77-89.

7 Bkz. Rajan Menon, “In the Shadow of the Bear: Security in Post Soviet Central Asia”, International Security, Vol. 20 (1997): 149-181.

8 Bkz. John A. Armstrong, Nations Before Nationalism (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1982).

9 Joseph Rothschild, Ethnopolitics: A Conceptual Approach (New York: Columbia University Press, 1981), s. 14.

10 Bkz. Gregory Gleason, Federalism and Nationalism: The Struggle for Republican Rights in the USSR (Boulder: Westview Press, 1990), ikinci bölüm.

11 Sovyet milliyetçilik teorisyenlerinin standart görüşüne göre, Sovyet Orta Asyası’ndaki uluslar, Sovyet döneminin bir ürünüdür. Bir Sovyet Orta Asyalı ideolog şunları yazmıştı: “SSCB halkları farklı yollar takip ederek sosyalizme ulaştılar… Sosyalist devletlerin -Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Karakalpak devletleri dahil- kuruluşu ve gelişmesi ülkemizde ulus sorununa başarılı bir çözüm bulunmasının bir sonucudur. Bu da, Leninci milliyetçilik politikasının başarısının açık bir göstergesidir”. Adkham M. Yunusov, Internatsional’noe i natsional’noe v razvitii dukhovnykh tsennostei sovetskogo naroda (Taşkent: Fan, 1987), s. 13.

12 Gregory J. Massell, The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia (Princeton: Princeton University Press, 1974).

13 Fakat bu ifade, Orta Asya uluslarının kendi geleceğini belirleme hakkı ve devlet olma konusuna sahip çıkmalarının hiçbir tarihi olgu üzerine dayanmadığı, şeklinde anlaşılmamalıdır. Bölgenin etnik-kabile yapısını konusunun analizi için, bkz. Beatrice F. Manz, Central Asia in Historical Perspective (Boulder: Westview Press, 1994).

14 Alexandre Bennigsen, “Several Nations or One People? Ethnic Consciousness among Soviet Central Asians”, Survey Vol. 24, No. 3 (1979), s. 51-64.

15 Bu makale boyunca, yerli dillerden çevrilen özel isimler yerine Rusçadan çevrilen özel isimleri kullandım. Sovyet cumhuriyetlerinin isimleri yakın bir zaman önce değişmiştir. Örneğin, SSCB’de Kırgızistan için kullanılan isim Kirgizia şeklindeyken, şimdi resmen Kyrgyzia şeklinde yazılmaktadır. Ancak, tarihsel devamlılığı korumak amacıyla eskiden beri biline gelen isimleri kullanmaya devam ettim.

16 Weberci anlayışa göre meşruiyetin iki kaynağı olabilir. Meşruiyet, “sübjektif” (innerlich) bir kaynaktan ya da çoğunlukla çıkarların hesaplanmaları (interessenlage) yoluyla ortaya çıkar. Bkz. Max Weber, Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology, Guenther Roth and Claus Wittich, eds. 2 cilt. (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 33-34. Fakat, psikolojik bağlılıkların tek yere (diğer bir deyişle sadece bir sübjeye yönelmiş) olması gerekmediği gibi, karşılıklı olarak dışlayıcı (aynı anda iki sübjeye yöneltilemez) nitelikte olmadığı belirtilmelidir. Harold Guetzkow’un uzun bir süre önce iddia ettiği gibi, siyasi değişim süreci içerisinde “birden fazla yere bağlılık” oluşturulabilir. Bu bağlılıklar birbiri ile çatışabilir, fakat sık sık her ikisi “bir arada bulunabilir, hatta birbirini kuvvetlendirebilir”. Bkz. Harold Guetzkow, Multiple Loyalties: Theoretical Approach to a Problem in International Organization, Center for Research on World Political Institutions, Publication No. 4 (Princeton: Princeton University Press, 1955), s. 39.

17 Sınırların gerçekte nasıl kararlaştırıldığı, Orta Asya’daki yeniden bölümlere ayırmanın en büyük sırrıdır. Sovyet döneminde Rusça yazılmış kaynaklarda bu konu tartışılırken, sadece konu ile ilgili kavramsal meselelere değinilmiştir. Komisyonların oluşturulması, kaç kişinin

görüşüne baş vurulduğu, konu ile ilgili kamuya açık toplantılar yapılıp yapılmadığı, Çarlık döneminin antropolojik kaynaklarının kullanılıp kullanılmadığı ve benzeri meselelere hiç değinilmemiştir.

18 Başlangıçta Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti, bir "sosyalist cumhuriyet" olarak adlandırılmamış olmasına rağmen, Sovyet kaynaklarında alışkanlıkla Türkistan SSC kısalmasını kullanmıştı.

19 G. A. Ian Rudzutak, Turkan (Moscow, 1963), s. 62.

20 Alexandre Bennigsen ve S. Enders Wimbush, Muslims of the Soviet Empire (Bloomington: Indiana University Press, 1986), s. 33.

21 Sentralnaya Partiynaya Arxiva, IML pri TsK KPSS, F. 17, op. B/n, ed. khr. 394, l. 26. Agzamkhodzhaev, p. 29, ft. 11 içinde aktarılmıştır.

22 Feyzullah Hocayev'in ulusal bölgelere ayırmanın asıl amaçları konusundaki açıklamaları için, bkz. Feyzullah Hocayev, Izbrannye Trudy, Vol. II (Tashkent: Fan, 1970), s. 165.

23 A.g.e., s. 165.

24 Yerel gruplar ile Ruslar arasındaki başlıca çatışma konuları hakkında bir açıklama için, bkz. Michael Rywkin, Moscow's Muslim Challenge, revised ed., (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1990), ikinci bölüm.

25 V. İ. Lenin, Polnoe, Vol. 41, s. 436.

26 Bu cumhuriyet dört Vilayete (oblast) ayrılmıştı: The Zakaspiiyskaya Oblast (yaklaşık olarak bu günkü Türkmenistan); the Ferganskii oblast (yaklaşık olarak bu günkü Fergana vadisi ve Tacikistan SSC); the Semirechinskaia oblast (bu günkü Kazakistan'ın güneyi ve Kırgızistan SSC) ve Syrdarinskaia oblast (günümüz Özbekistan SSC'nin çoğunu ve Kazakistan SSC'nin Siri Derya Nehri boyunca yer alan kısımları).

27 Esrarengiz bir şekilde, Sovyet tarihi kaynakları, bu erken dönemin siyasi birimlerini tanıtırken oldukça tutarsızdır. Örneğin, kaynaklar

“Harezm Halk Cumhuriyeti”nden sıkça bahseder, fakat Harezm Halkları Sovyet Cumhuriyeti anlamına gelen “KhPSR” kısalmasını kullanırlar. Gerçekten bazı kaynaklar aynı makalede hem “Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti” hem de “Harezm Halkları Sovyet Cumhuriyeti” ifadesini kullanırlar. See Sh. Z. Urazaev, “Uzbekskoy Sovetskoiy Natsionalnoi Gosudarstvennosti-60 let”, Obshchestvennye nauki v Uzbekistane, No. 5 (1984), s. 3-8, özellikle s. 4.

28 A. Agzamkhodzhaev ve Sh. Urazaev, “Natsionalno-Gosudarstvennomu Razmezhevaniiu Respublik Sovetskoi Srednei Azii-60 let”, Sovetskoe gosudarstvo i pravo No. 10, (1984), s. 25-33, s. 26’da.

29 Agzamkhodzhaev, s. 30.

30 A. Agzamkhodzhaev ve Sh. Urazaev, “Natsionalno-gosudarstvennomu Razmezhevaniiu Respublik Sovetskoi Srednei azii-60 let”, Sovetskoe Gosudarstvo i Pravo No. 10, (1984), s. 25-33, s. 29’da.

31 Agzamkhodzhaev, s. 31.

32 Khodzhaev, Vol. II, s. 415.

33 Fergana vadisinde Parti’nin faaliyetlerine katılan bir öğretmen olan Ekmel İkramov, 1920 yılı Ağustos ayında Taşkent’e çağrıldı ve bir toprak reformu tasarısı hazırlamakla görevli Halk Toprak Komisyonu’nun (Narkomzem) başkan yardımcılığına getirildi.

34 Hocayev, Özbekistan SSC Sovyetleri Merkez Yönetim Kurulu’nun 17 Şubat 1925’te yapılan ilk toplantısından, 17 Haziran 1937’de tutuklanmasına kadar geçen sürede bu görevde kaldı.

35 “Başmakçılar” hareketinin mensupları, 1918’den itibaren 1921’de operasyonlarını Surhan Derya nehrinin güneyindeki bölgelere kaydırana kadar Ferhana vadisinde Sovyet otoritesine karşı mücadele ettiler ve 1920’li yılların sonlarına kadar da Sovyet otoritesine karşı tek örgütlü direniş gücü olarak kaldılar. Michael Rywkin Başmakçılar hareketini kısaca şöyle

anlatır: “Haydutluk olarak başladı, gerçek bir ulusal kurtuluş hareketine dönüştü ve daha sonra, yenilgiye uğratıldığı zaman, tekrar aslına döndü”. Michael Rywkin, Moscow’s Muslim Challenge, revised ed. (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1990), s. 42.

36 Feyzullah Hocayev’in ulusal bölgelere ayırmanın asıl amaçları konusundaki açıklamaları için, bkz. Feyzullah Hocayev, Izbrannye trudy Vol. II (Tashkent: Fan, 1970), s. 163-164.

37 Desyatin eski Rusya’da 1.09 hektar arsaya eşitti.

38 Hocayev, Vol. II, p. 429.

39 Fakat, bu başarı abartılmamalıdır. Bu örgüte giren askerlerin yaklaşık üçte biri ilk yıl sonunda firar etmiştir. Bkz. Hocayev, Vol. 2, s. 443.

40 James Critchlow’un, Özbek yazar Abdülkahhar İbrahimov’un Özbekistan’ın isminin Türkistan olarak değiştirilmesi önerisine ilişkin değerlendirmesine bkz.: Muhtemelen İbrahimov’un amacı Orta Asya’nın tarihi mirasına sahip çıkmaktır. Aynı zamanda Orta Asya’nın siyasi geleceğine sahip çıkma gayreti olarak da değerlendirilebilir. James Critchlow, “Will Soviet Central Asia Become a Greater Uzbekistan?” Report on the USSR, Vol. 2, No. 37 (14 Eylül 1990), s. 17-19.

Sovyet Orta Asyası'nın Bölgesel Paylaşımı / Dr. Reinhard Eisener [s.862-871]

Humbolat Üniversitesi Asya ve Afrika Çalışmaları Enstitüsü, Berlin / Almanya

Bugünkü politik haritaya bir göz atıldığında, 1991 yılında hazırlıksız olarak bağımsızlıklarına kavuşan Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetlerinin aralarında belirlenen sınırlar merak uyandıran bir hal almaktadır. Söz konusu sınırlar, sadece doğal bölünmelerin ortaya çıktığı bölgelerde değil, aynı zamanda nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bazı yerlerde bile garip kıvrımlar çizmektedir. Meselâ, bu sınırlar ıssız çölün ortasında aniden yön değiştirmekte veya Amu Derya'nın aşağı kısmı ile Fergana vadisi arasında coğrafi bakımdan bir bütünlük arz eden yerleşim yerlerinden ve şehirlerden yılan gibi kıvrılarak geçmekte ve böylece bir ülkenin sınırları içinde diğer ülkeye ait olan adalar oluşturmaktadır. Bu görüntü -1936 yılına kadar yapılan az sayıdaki sınır düzeltmelerini bir tarafa bırakacak olursak- Sovyetlerin himayesinde 1924 yılında uygulamaya konulan, Orta Asya'nın "Millî devletler şeklinde sınırlandırılması" çabasının bir sonucudur.

Bu bölgede sınırlar Batılı değer yargılarına göre ilk defa 1924 yılında çizilmemiştir. Daha 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın bu böglerdeki işgalleri neticesinde toprak mülkiyeti alanında radikal bir yeniden yapılanma gerçekleşmiştir. Birbirine karışmış göçer ve yerleşiklerin yaşamından oluşan, karşılıklı olarak birbirleriyle savaşan veya ittifak kuran büyüklü küçüklü hakimiyet alanlarının var olduğu yerlerde, artık Avrupaî tarzda çizilen devlet sınırları varlıklarını hissettirmektedir. Rus ve İngiliz çıkarlarının karşılıklı olarak birbirlerini sınırlamaları, Afganistan'a giden

güney sınırlarının, Afganistan'ın garip bir tırtıl şeklinde kuzeydoğuya uzantısı olan ve (o zamanlar) iki büyük devletin birbirlerine doğrudan temasına engel olması için oluşturulan Vahan Koridoru'nu da içine alacak şekilde -bugün hâlâ var olan- sınırların oluşmasında etkili oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya tarafından işgal edilen veya himaye altına alınan ve 1924'ten sonra "millî devletler olarak sınırları belirlenen" Orta Asya'nın bölgelerinin -ilhâkına giden adımları ve bu süreçle ilgili sınır belirlenmesine detaylı olarak girmeksizin- 20. yüzyılın başında şu şekilde bir idarî yapılanma vardı (Daha iyi anlaşılabilmesi için, hatta kaba hatlarıyla bugünkü devletlere dağılımını da veriyorum): Güneyde toprakları bölünmüş sözde bağımsız fakat himaye altında iki tane Doğulu devlet yapısındaki Buhara Emirliği gibi (üçte ikisi Özbekistan'a geri kalanı ise Tacikistan'a ve ufak bir parçası ise Türkmenistan'a ait) Amu Derya'nın aşağı kısmının güneyinde kalan Hive Hanlığı (büyük bölümü Özbekistan'a, kalan kısmı ise Türkmenistan'a) dahil oldu.

Orta Asya'nın söz konusu olan ana gövdesi, daha önceleri Türkistan Genel Valiliği idaresi altında beş ayrı vilayete ayrılmıştı: 1. Kuzeydoğuda Semirce (büyük bölümü Kazakistan'a küçük bölümü ise Kırgızistan'a ait); 2. Buradan batıya doğru bağlantılı Aral Gölü'ne kadar geniş bir şerit şeklinde uzanan Saydar Vilayeti (büyük bölümü Kazakistan'a bir bülümü Özbekistan'a gitti); 3. Hazar Denizi'nin batı sahilinden Aral Gölü'ne kadar Hive ve Buhara sınırları ile çevrili olan Transhazar Vilayeti (Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'a ait); 4 ve 5. Yukarda tarif edilen bölgelerin merkezi konumunda bulunan Semerkant (büyük bölümü Özbekistan'a, geri kalanı Tacikistan'a ait) ve Fergana Vilayeti (bugün Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında bölünmüş durumda).

1917 Devrimi bu bölgeye herhangi bir değişiklik getirmedi. O zamanlar var olan, ister idarî yönden isterse siyasî veya askerî bakımdan olsun, doğal olarak o zamanki Batılı Rus Çarlığı'nın menfaatlerinin ve gayelerinin sonucu belirlenmiş olan sınırlar olduğu gibi muhafaza edildi. Sadece Türkistan'ın dış sınırı -biçimsel olarak- 1 Mayıs 1918'de bir deklarasyonla aynı yılın Ekim ayında yasallaşarak Türkmenistan'ın tamamını içine alan "Sovyet Federasyonu Türkistan Cumhuriyeti" olarak değişikliğe uğradı.1 Bu Türkistan Cumhuriyeti, 1919 yılı sonuna kadar eski Rus İmparatorluğu topraklarında "Ekim Devrimi"nden hemen sonra genişlemeye başlayan, her tarafta açılan iç savaş cepheleri ve fizikî uzaklığı dolaysıyla, uzun dönem önce Petrograd'daki, daha sonra Moskova'daki yeni Sovyet hükümranlığının etki alanının oldukça dışında kaldı.

Türkistan'ın geçici olarak Merkez Rusya'dan kopuk olması, Moskova'nın etki alanına girmesinden sadece altı ay sonra parçalanmasının ciddî bir şekilde gündeme gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Mayıs-Haziran 1920'de Moskova'daki Politbüro'da Türkistan'da atılacak adımlarla ilgili temel esaslar üzerinde çalışıldı. Hazırlanan ilk taslakta, değişik milletlerin özerk cumhuriyetler olarak yapılanmalarına imkan verilmesi gerektiği hususu belirtilmekteydi. Bu düşünceden hareketle, Türkistan'ın toprak ve etnografik konumu itibariyle vilayetlere bölünmesi, bunu takiben Özbek, Kırgız (=Kazak) ve Türkmen emekçilerinin kendi varoluşlarını ilgilendiren yapılanma hakkında kesin bir karar vermek amacıyla Şura Kongresi'nin toplantıya çağrılması öngörülmekteydi.2

Bu ibareleri içeren belge daha Sovyetler Birliği zamanında açıklandı ve bu da olağanüstü bir şey değildi. Aslında Sovyet yöneticilerin bu belgeyi açıklamadaki amaçları, Parti Programı'nda belirlenen hedefler doğrultusunda "Milletler Politikası" yürütüldüğü intibaını vermek istemeleriydi. Daha Sovyetler Birliği zamanında da bu taslakla ilgili

Politbüro kararı açıklanmıştı. Bu taslakta, söz konusu olan "Türkistan'ın İç Yapılanması" ile ilgili olarak "Cumhuriyetin üçe bölünmesi başlangıçta verilmiş bir karar değildir" ibaresi kullanılarak düzeltilme yoluna gidildiği görülmektedir.3 Sonraki karar alma sürecinde bu konu, Türkistan Merkez Yürütme Komitesi'nin yani Türkistan hükümetinin "idari yapılanmadaki yeni dağılımının Türkistan'daki milletlerin durumuna göre yapılması gerektiği"4 konusuyla sınırlandırıldı, fakat bu proje daha sonra sümen altı edildi.

Anlaşılan o ki, Sovyetlerin Orta Asya'da ilk sınır belirleme projelerinin başlangıcı, daha o zamanlar ve sonraları kamuoyunda ve propagandalarda ifade edilenden farklı olarak, Moskova ile Taşkent arasında "Milletler Sorunu" çözümünde politik öncelikleri değişik şekilde ortaya koyduklarının açık işaretlerini de vermektedir. Olayların arka planına yüzeysel bir bakış bunu doğrular niteliktedir. 1920'de Türkistan'ın milletler bazında parçalanması düşüncesini isteyen ve bir kaçhafta sonra da aynı şekilde ve başarıyla Türkistan'ın bütünlüğünün korunması yönünde tavır takınan kurum aynıydı: Türkistan Komisyonu, kısaca (Turkkomissija). Bu biraz da garip bir intiba uyandıran davranışı daha iyi anlayabilmek için en azından bu Komisyon'un ortaya çıkışını ve çıktığı yerin karakter yapısını ortaya koymak zaruri görünmektedir.5

Turkkomissija 1919 yılı güzünde Türkistan'la bağlantının tekrar kesin olarak gerçekleşmesinden sonra Moskova tarafından atanarak, resmi görevlerinde de ifade edildiği gibi, Türkistan halklarının kendi geleceklerini belirlemede milletler arasındaki her türlü eşitsizliği ve bir milletin içinde çöreklenen grubun, başkalarının sırtından geçinen seçkin sınıfın haklarını yok etmek olan "Rus Sovyet hükümetinin esas politikasının temel prensiplerini gerçekleştirmek için" Taşkent'e gönderilmiştir.6

Turkkomissija’nın görevlendirilme ile ilgili kulislerine bakıldığında, görevlendirme ile birlikte elle tutulur politik amaçların güdüldüğü ortaya çıkmaktadır. Meselâ 3 Eylül 1919 tarihindeki Temel Esaslar Tasarısı’nda şöyle denilmektedir:

“1) Türkistan ve ona komşu ülkelerdeki politikalarda en öncelikli olarak iki görevin ortaya konulması gerekmektedir: Birincisi, Türkistan’ın komşu ülkelerdeki devrimci hareketler zincirinden kurtarılması için onları desteklemek; ikincisi, Türkistan’dan ekonomik yönden istifade etmek.

2) Hindistan, Pakistan, İran gibi ülkelerde, onların bizatihi önemli olmalarının ötesinde (İtilaf Devletlerinin dikkatlerini bizim cephelerimizden başka yerlere çekmek, onları politik sorunlarla karşı karşıya bırakmak gibi) bu ülkeler dünya devriminin gelişiminde, zincirin zorunlu bir halkasını oluşturmaktadırlar… Bu yüzden Türkistan, Doğu ülkelerindeki ayaklanmaların, devrimci savaşların öncüsü olmalıdır.”7

Sadece Türkistan’ın iç politikasında etkinlik kazanma isteği, Moskova’nın ilk ve öncelikli amaçlarından biri değildi, tersine bu geniş bir şekilde ortaya konmuş stratejinin bir parçasıydı. Gayet açıktır ki bu strateji Sovyet gücünün Türkistan’da istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmesi ve buna bağlı olarak olumlu bir etki kazandırılmasıydı. Bundan başka, geniş halk kesiminin sempatisinin kazanılması istenmekteydi. 1917 sonrası Sovyetler tarafından ilan edilen ve sadece sınırlı olarak tanınan “Halkların Kendi Kaderini Tayin Hakkı”, değişik çatışmalardan kaynaklanan kayıplar bir tarafa bırakıldığında, doğuda huzursuzluğu körükleyen politik bir araç olarak kendini göstermişti. “Doğu’da Devrim Planı” başta Hindistan olmak üzere, 1919 yazında Moskova yönetiminin kısa zamanda ümit ettikleri dünya devrimi yolundaki reel politika planlarının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktaydı.8

1919’a kadar Türkistan Sovyet yönetiminin yaptıkları, o zamanki Moskova yönetimine göre, ne ideolojik açıdan, ne de pragmatik yönelimleri açısından, devrim tarihinin şerefli sayfalarını oluşturmuyordu. 1919 güzünde Turkkomissija Türkistan’a vardığında, oradaki durum hiç de iç açıcı değildi. Türkistan iki yıl içinde ekonomik bakımdan çökmüştü; üç bölgede, özellikle Fergana’da belli bir oranda, Semirce’de ve Transhazar’da çıkış nedenleri ve mütemadi olmaları, yerel Sovyet yöneticilerinin keyfi yönetim hatalarından kaynaklanan iç çatışmalar hüküm sürüyordu; %95 oranında çoğunluğu oluşturan Müslüman halk, Sovyet idaresinde ya hiç temsil edilmiyor veya çok az temsil ediliyordu. Türkistan’daki Sovyet hükümeti, önceleri genel olarak askerler ve demiryollarında çalışanlardan az sayıdaki Avrupa-Ruslarından oluşmuştu ve kendilerini “Proletarya Diktatörlüğü’nün” temsilcisi zannediyorlardı. Devrimci düşünceleriyle “dar kafalı Müslüman yığınlarına” -kendilerinin ifade ettigi gibi- nüfuz etmeyi başaramadıkları gibi, 1919 sonbaharına kadar Moskova’nın sınırlı müdahalesinden dolayı iktidarlarını gözle görülür bir şekilde kuvvetlendiren yerel Müslüman temsilciler de başarısız kaldılar.9

Turkkomissija’nın Avrupa-Rus militanlarından oluşan “Proletarya Diktatoryası” altında “Kolonyalizm Jürisi”nin kurularak, onlardan zararlı olanların birkaçının iktidardan uzaklaştırılması ve ilk iş olarak “Müslüman Komunistler”le sıkı işbirliği geliştirmeleri, Sovyet gücünün Türkistan’daki halkın çoğunluğunun arasında benimsenmesi ve kök salması hususunda fazla bir şey değiştirmemiştir; zira kısa zamanda aşılamayacak kadar fazla olan çıkar farklılıkları ortaya çıkmıştı. Bir örnek verecek olursak; ilan edilen “Halkların Kendi Kaderini Tayin Hakkı” -ideolojik kamuflaj bir tarafa bırakılırsa-Moskova’nın aslında tavizsiz merkezci düşüncelerine uygun düşen görüşlerine karşın “Müslüman Komunistler” tarafından ileri derecede özerklik olarak anlaşılmaktaydı. Buna rağmen “Kendi Kaderini

Tayin" sorunsalında, 1919 sonunda değişen politik şartlar muvacehesinde çıkar farklılıkları ortaya çıkana kadar, Taşkent'te ancak Ocak 1920'de aynı anda yapılan "Müslüman Komunist Teşkilatı"nın III. Bölge Konferansı ve Türkistanlı Rus Komünist Partisi'nin Bölge Konferansı'nda, Turkkomissija üyelerinin bir kısmının onayıyla Türkistan'ın %95 Müslüman olan halkıyla kendi varoluşlarını hedefleyen kararlar alınabilecek kadar bir ilerleme sağlanmıştır. Bu süreç, tahrif edilerek, kısaltılmış şekliyle ve kısa süre sonra Sovyetlerin dağılmasına kadar şamar oğlanı durumuna gelmekten kurtulamayan "Türkistan Cumhuriyeti", "Türk-Sovyet Cumhuriyeti" ve Türkistan RKP'si "Türk Komunist Partisi" ismini alarak, iki isim değişikliğinde kendi ifadesini buldu.

"Rus-Sovyet Federasyonu'nun" ya da Rus Komunist Partisi çatısı altında gerçekleşecek olan ve kısa zamanda beklenen Dünya Devrimi'nin hizmetinde "Avrupa Emperyalizminin temeli" olarak nitelendirilen Doğu'ya, o zamanlar büyük önem verildiğinden dolayı tüm bu gelişmelerin görüldüğü kadarıyla ideolojik bir çerçeveye oturtulmasına özen gösterilmekteydi.10 Alınan söz konusu kararlar bir ay sonra, o sıralarda seyahatte olan Turkkomissija üyesi ve Türk Cephesi Kumandanı11 Michail Vasileviç Frunze tarafından tekrar kaldırıldı. Daha biraz önce "Müslüman Komünistler"in Sovyetlerce kabul gören ve o zamana kadar açık olarak kamuoyuna ilan edilen politik-ideolojik çizginin takip edildiği kanaatine dayanan özerklikle ilgili çabaları, birden bire millîyetçilik olarak damgalandı.

1920 Eylülü'ne kadar Orta Asya'nın kaderini önemli ölçüde etkileyen Frunze, belli ki, daha çok pragmatik yönü ağır basan sert bir çizgide hareket etmekteydi.12 Bu çizgiye, meselâ, Türkistan'da "Müslüman Kızılordu" kurma çabalarına karşı şiddetle karşı çıkma da dahildi. Bu konudaki gerekçesi ise, Kızılordunun inançlara göre değil de, olsa olsa "yerel

birlikler” halinde millet esasına göre kurulabileceğini ve bunun da tabii olarak sadece doğrudan doğruya Rus Kızılordusu’nun teşkilatlanma yapısı ve idaresi altında oluşması gerektiği yönündeydi. Frunze’nin “Millet” kavramından mevcut şartlarda anladığı, Türkistan’ın dört büyük halk grubu olan Özbekler, Kırgızlar (=Kazaklar), Türkmenler ve Taciklerdi (Buharalılar).13 Bunlar da aslında o zamanlar askerin eldeki bilgilere dayanarak üstünkörü yaptığı etnik tanzime uygun düşmekteydi.14 Gerçi bu kesinlikle gerçek durumu ifade etmiyordu -hangi kategorileştirme bunu yapabilir ki?- fakat o zamanlar etkin olan siyaset dilinin kapsadığından daha fazla ayrıntılı bir resim ortaya koymaktaydı: “Müslümanlar”, “yerliler”, “Türkistanlılar”-veya Lenin’in Mart 1919’da, 19. yüzyıldaki en iyi Rus üslûbuyla ifade ettiği gibi: “Kırgızlar ve Sarten”.15

Moskova’daki Politbüro’nun Türkistan’la ilgili bundan sonraki harekât tarzının açıklandığı1920 Mayısı’na kadar olan birkaç gelişme böyleydi. Bu istişarelere Taşkent’ten iki delegasyon gelmişti. Bunlardan biri, “Müslüman Komunistlerin” yönetim kadrosuna, diğer ikisi altı üyeli Turkkomissija’dan gelmekteydi. Turkkomissija temsilcilerinden biri, o zamana kadar Komisyon’un başkanı durumundaki Salva Zuraboviç Eliavan’dı. Her iki delegasyon da ilerleyen sürelerde isteklerinin bazılarından vazgeçmek durumunda kaldılar. Meselâ, “Müslüman Komunistler” Kızılordu’nun çekilmesi ve Turkkomissija’nin lağvedilmesi ile ilgili isteklerinde başarıya ulaşamadılar ve diğer taraftan Turkkomissija’daki sertlik yanlıları da, Türkistan’daki yerel yönetimleri ellerine geçirme gibi yakışık almayan isteklerini gerçekleştiremediler.16

Turkkomissija’nın kendisinin teklif ettiği, Türkistan’ın üçe ayrılması ile ilgili düşüncesindeki değişikliğe gelince, bununla ilgili (Turkkomissija’nın) 14 günde bir yayınlanan haber bülteninde, 1920 Haziranı’nın ilk yarısında şunlar yazılmaktaydı:

“… (Şayet) bu cumhuriyetleri kurma konusundaki düşünce, yakın gelecekte her hangi bir somut fiiliyata gidecekse, bu (konuda) adımların atılması hususunda merkezi (Moskova) uyarmayı bir zaruret olarak addediyoruz. Yoldaş Eliava ve Rudzutak’ın17 da hazır olduğu Turkkomissija’da millî cumhuriyetlerle ilgili teklif münakaşa edildiği şekliyle açıkça panislamist çabalara, 18 Müslüman aydınların ileri gelenlerine, onları destekleyen tüccarlara ve din adamlarına karşı bir teklifti. Cumhuriyetler hakkındaki karar bu şekliyle en son alınacak bir önlem olarak kalmalı fakat bu tüm diğer alternatiflerin tükendiği andan itibaren uygulamaya koyulmalıdır. Fakat böyle bir karar hiçbir şekilde ve asla güncel bir slogan haline geitirilmemelidir. Halihazırda Türkistan, bir mayalanma sürecinden geçmektedir ve geniş Müslüman halkın çoğunlunun sempatisini kazanma imkanlarını gösteren birçok işaretler vardır. Cumhuriyetlerle alakalı alınacak hızlı bir karar, tüm Türkistan’daki çalışmayı büyük bir kaosa götürür ve şüphesiz tüm cumhuriyetlerdeki millîyetçiliğin en olumsuz şekliyle uçların lehine olur;19 zira bizim bütün bir Türkistan’a bile hizmet verecek yeterli derecede kuvvetlerimiz yok.20 Bölgenin ekonomik imkanlarından faydalanmak hemen hemen imkansız hâle gelebilir. Şimdiki politik durum ve Buhara sorunundan kaynaklanan gergin ortam, Türkistan’ın iç politikasına yönelik dikkatli ilişkilerin kurulmasını ve hâlihazırdaki yapısının muhafaza edilmesi zaruretini dikte ettirmektedir.”21

Turkkomissija’nın Taşkent’te kalan üyelerinin raporlarına kısa bir bakış, 1920 Mayısı’ndan Haziran ayına kadar Türkistan’ın üçe ayrılması üzerine yapılan tartışmaların Rus yöneticileri tarafından milletler politikası düşüncesinde ciddî bir rol oynamadığını, önemsenmediğini özlü bir şekilde göstermeye yeterli olmaktadır. Buna bağlı olan düşünceler, o sırada gelişen iktidar mücadelesinde çözüm yollarındaki kriterlerin sadece birine

yönlendirilmesine yardımcı olmuştur. Gayeler vasıtaları meşru kılar. Yukarıdaki metinde zikredilen, “Buhara sorunundaki gergin durum”un arkasında yatan neden, Turkkomissija’nın 1919 yılı Aralık ayı sonunda “Emirlik”in “tam bağımsızlığını” tanıması22 fakat aynı zamanda Buhara’nın geleneksel Rus çıkarlarına uymayan en ufak bir hareketine müsamaha gösterilmemesiydi. Sadece bununla kalınmamıştı; söz konusu günlerde Turkkomissijanın 1919 Haziranı’nın ilk yarısında yayımladığı bültende ifade edildiği gibi, “Buhara’nın şu veya bu şekilde defterinin dürüleceği”23 çok önceden kararlaştırılmıştı. Üç ay geçmeden Buhara Emirliği önceden planlanmış askerî bir müdahale ile devrildi. Müdahale harekâtı, gecikmeyle ve devrim süsü verilerek gerçekleştirilen bir adım olduğundan, Moskova yönetimi harekâtın bedelini çekinceleriyle birlikte ödemek zorunda kaldı. Bu “devrim” liderleri, talimat gereği Kızılordu’yu yardıma çağırmışlardı.24

Emirliğin yerine Buhara Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Hive Hanlığı daha 1920 başında askerî bir harekâta kurban gitmişti ve şimdi Harezm Sovyet Cumhuriyeti ismini almıştı. Bu iki Cumhuriyet de -kağıt üstünde- bağımsızdılar. Mevcut olan sınırlara da -bir yıl sonra bile- özellikle stratejik nedenlerden dolayı dokunulmadı. 1921 Ağustosu başında Moskova’daki Politbüro, Aleksandr Abromovic Ioffe’yi bir talimatla Türkistan’a görevlendirme kararını verdi ve (bununla) ilgili toplantının protokolünde diğer kararların yanı sıra şunlar tespit edildi:

“Türkistan’ın SSCB sınırları içinde tutulması (Rus) Sovyet Cumhuriyeti’nin dünya politikasını güdebilmesi için coğrafyanın uygunluğu açısından önemlidir. Oynadığı önemli rolü ve Doğu vilayetlerindeki Müslüman unsurların sayıları sebebiyle Türkistan’ın elde tutulması SSCB’nin güvenliği açısından zorunludur. Ekonomik açıdan da özellikle pamuk üretim yeri olarak büyüktür. Türkistan örnek bir Sovyet

Cumhuriyeti olmalıdır. Oradaki milletler arasındaki ilişkilerin zorluğundan dolayı kolonyalizme savaş açmalı, fakat Cumhuriyet'in Rus emekçi halkının dayanağı olması durumunu tahrip etmeyecek şekilde bir denge politikası gütmeliyiz. (……) Bir taraftan Türkistan'ın özerklik prensibine sıkı şekilde riayet ederken, (aynı zamanda) oradaki genel politik gidişat üzerinde kararlı etkinliğimizi, yerel Sovyet yönetimlerini birer oyuncağa dönüştürmeksizin korumalıyız. (…)"[25]

Komşu ülkelerle dostane ilişkilerin, şimdiye kadar olduğu gibi, devam ettirilmesinden bahsedilerek adı geçen toplantı protokolünde şöyle devam edilmektedir:

"İngiltere ile yapılan antlaşmanın[26] bizim için önemi her zaman göz önünde bulundurulmalı ve bundan dolayı Türkistan'da resmî olarak Hindistan Devrim Merkezi olmamalıdır. Buhara ve Hive bağımsız sayılmaktadırlar ve tüm Müslüman dünyasının gözü üzerlerindedir. Bizim oralardaki politikamız planlı bir şekilde ve merkezin talimatları doğrultusunda uygulanmalıdır. Hive'nin ve Buhara'nın bağımsızlıklarına gösterişli şekilde riayet edilmeli. Bizim iç işlerinde kat'î suretteki etkinliğimizdeki amaç, orada şimdilik yeri doldurulamayacak olan tüccar Sovyet hükümetlerini ortadan kaldırmadan milletlerarası uzlaşmayı sağlamak ve reformları gerçekleştirmek olmalıdır."[27]

"Millî Uzlaşma" kavramı, öncelikle geleneksel motivasyonu ağır basan Türkistan'da, özellikle Fergana'da 1918'den beri alevlenen Buhara'da ve Hive'deki sözde devrimlerden sonra aniden genişleyen Basmacıların silahlı direniş hareketine atfedilmektedir. "Millet Probleminin" çözümü Ağustos 1921 başlarında dahi Moskova yönetiminin özellikle ilgisini çekmiyordu. Moskova'nın Türkistan'la ilgisi, Turkkomissija'nın 1919'da görevlendirildiği esnada aktüel olan Avrupa-Rus halk grubunun, nüfusun %95'inin oluşturduğu Müslüman yerlilerle olan ilişkileriyle sınırlıydı.

Ioffes'in (Türkistan'a) görevlendirilmesindeki talimat da bu konularla ilgiliydi. Moskova'nın doğudaki devrimci-stratejik hedefleri, Sovyet propagandasının emperyalist azılı düşmanı İngiltere ile Mart 1921'de yaptığı ticaret anlaşmasını tehlikeye sokmamak için, Moskova'nın o andaki güncel çıkarlarının gerisine itildi. O anda pratikte geçerli olan politik şartlar önceden hazırlanmış ideolojik teorilere ve propaganda amaçlı iddialara üstün gelmekteydi.

Ne kadar ortaya çıkarmak istenirse istensin, 1919-1921 yılları arasında yapılan somut siyasî yapılanma esnası hakkında yürütülen mütalaalar ve malûm propagandalar arasındaki uçlarda gidip gelmeyi, 1924 yılına kadar olan ve daha sonra yapılan "Millî Devletlerin Sınırlandırılması" konusunu -sade ve basit şekilde ifade edecek olursak- elimdeki açıklanma değeri son derece yüksek olan belgelerin yetersizliğinden devam ettiremeyeceğim. Bugüne kadar Sovyet Orta Asyası'nda yapılanların üzerinde duran bir sis perdesiyle karşılaşıyoruz. Bu sis içinde Şubat-Mart 1924'te Buhara ve Türkistan hükümetlerinin "Millî Sınırları Belirleme" ile ilgili "istekleri" görünmektedir. Buhara, hemen bu isteğiyle birlikte daha sonra belirlenen sınırlara -önceden belli edilmişcesine- çok benzeyen bir taslak hazırladı. Harezm ise, aynı tarihlerde bu şekildeki kararlara katılmayı reddetti ve bu kararında 1924 yılına kadar sebat etti.28

Haklı olarak kabul edilebilir ki, Buhara'nın, Türkistan'ın ve Harezmin bu birden bire gelişen ani atağının arkasında Moskava yönetimi bulunmaktaydı.29 Fakat bununla ilgili herhangi bir karar veya ona dayanak teşkil edecek mülahazalalar -bildiğim kadarıyla- bugüne kadar gün yüzüne çıkartılmadı. Bundan dolayı, niçin özellikle o zamanda veya hangi somut verilerle "Millî Sınırların Belirlenmesi"ne aniden başlanıldığı gibi sorular sadece spekülatif olarak cevaplanabilir. Bu gibi spekülasyonları destekleyen dayanaklar bir taraftan bu konulardaki gelişmelerle ilgili az veya çok esaslı

tetkikler ve Sovyet iktidarının yönetim çevrelerinin ideolojik düşüncelerinde, diğer taraftan “Millî Devletlerin Sınırlarının Belirlenmesi” hareketinin o zaman kamuoyunda yapılan propagandalarda öne sürülen gerekçelerde bulunmaktadır. Bu şekle yönelik olan düşüncelerle olguların gerçek iç yüzüne mutlak olarak yaklaşmak mümkün olmadığından -anlattıklarımdan da yeterince açıklandığını umuyorum- “Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” ile ilgili ön gelişmeleri ve önceden alınan kararları paranteze alarak bu sorunun uygulanmasına dönüyorum.30

Burada da, konuyu ağırlaştıran bilgi eksikliği ile karşı karşıya kalıyoruz. Dışarıdan bakıldığında olayların gidişatı her açıdan bilinmekte, fakat yakından incelendiğinde bunların geniş ölçüde, aslında başka mahfillerde alınan kararları takip eden tüm organizasyonların, ajitasyon kampanyaları ile zincirleme oluşan cılız kararları ve yaptırımları olarak ortaya çıkmaktadır.

Şayet bu lüzumsuz şeyler bir tarafa bırakılırsa, işin özünde geriye sadece Moskova’daki parti yönetimi ile işleri bir bakıma kendi aralarında kararlaştıran yerel parti yöneticileri kalmaktadır. “Millî Devletlerin Sınırlarını Belirleme”ye yönelik projeyi içerik olarak yürüten bu çekirdek (kadro) -sembolik olarak ifade edilecek olursa- önümüzde bazı kemikleri eksik olan fakat birkaç yerinde et parçacıkları sallanan bir iskelet olarak durmaktadır. Bu konunun işleniş şeklini üç hususa borçluyuz: 1) Eylemin kurgulanması sorunsuz olmadı, 2) Partinin aldığı önlemlere objektif eleştiri sınırlı da olsa mümkündü ve 3) Tacik tezinin temsilcileri “Millî Devletlerin Sınırlarının Belirlenmesi” nden hemen sonra ve bunun ötesinde hâlâ bugüne kadar bu olaylar esnasında ciddî bir şekilde kandırıldıklarını hissetmektedirler. Bu şartların yankıları iz bırakacak şekilde yirmili yılların Sovyet medyasında yayınlanan, bu olaylardan31 daha ziyade üçüncü

maddedeki nedenler, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra gelişmelere ışık tutan bazı belgelerin gün yüzüne çıkmasına neden oldu.32

Kaynakçayla ilgili gelişmeler bu kadar. Şimdi asıl meseleye, hem de ilk önce teşkilatlanmanın ortaya çıktığı çerçeveye bakalım. Sınırların tespitiyle ilgili işlemlerin yürütülmesi görevi 1922'de başka bir isim altında Turkkomissija'nın yerini alan Rus Komunist Partisi Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu'na verilmişti. Yapılacak olan "Millî Devletlerin Sınırlarının Belirlenmesi" ile ilgili somut ve kapsamlı sorular, oluşturulan bir komisyon tarafından Orta Asya Bürosu'nda müzakere edilerek karar alınacak hâle getiriliyor veya ön kararı alınıyordu. Zira son söz Moskova'nındı. -Kesin bir şey bilinmemesine rağmen- Moskova'nın hareket tarzının, meselâ daha önce bahsedilen Harezm olayında, sonradan Polit Büro tarafından sınırlandırılan aykırı davranışlarda görüldüğü gibi, taktik olarak tahammül etme, sabır gösterme şeklinde zannedilmektedir. Olayların gidişatına bakıldığında, Moskova daha önceden alınmış kararları doğrudan dikte ettirmekten ziyade, Orta Asya'dan gelen teklifleri kendi istediği doğrultuda yönlendirme yoluna gidiyordu. Bu teklifleri hazırlayan, başta Orta Asya Bürosu ve onun tarafından bu iş için oluşturulan Komisyon görevlerini iki sahfada yapıyorlardı. Birinci adımı Mayıs 1924 ortasında Orta Asya Bürosu'nun hâlâ mevcut olan üç cumhuriyetin temsilcilerinden oluşan 11 kişilik Komisyon 14 gün içinde üç toplantıda yediye karşı dört oyla "Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesini" onayladı; çizilecek millî sınırları tespit etti ve çalışmaların sürdürülmesi için bir komisyon kurulması kararı aldı. İkinci adımda, Eylül başına kadar sınırların gerçekten çizilmesi işlemi Merkez Bölge Komitesi ve ona bağlı olan Türkmen, Özbek, Kırgız ve Kazak "millî büroları" aracılığıyla yürütüldü. Taciklerin konusunda, "Özbek bürosunun" içinde daha sonra oluşturulan üç kişilik bir alt komisyon karar verdi. Karakalpaklar temsil edilmiyordu; onlar güya

Eylül/Ekim 1924’te ilk defa başvurmuşlardı ve bundan dolayı da onlara bugün hâlâ geçerli olan özerklik verilmişti. Anlaşılan o ki, kesin toprak alması gereken büyük halkların belirlenmesi, fazla münakaşalar olmadan yürütülmüşe benzemektedir. Bu yüzyılın başına kadar sayısız göç ve kendiliğinden yerleşim süreçleri sonunda, Orta Asya’nın nüfusu yoğun olan alçak bölgelerinde oluşan ve insanı şaşkına çeviren (kültürel) farklılıklar, yabancılık, kendi doğal yaşam tarzlarını ortaya koyan ve bugün birbirleri ile hiç alakası olmayan halkların karışıklığına bir göz atılırsa, bunun şaşırtıcı bir durum olduğu o zaman anlaşılır. Buna karşılık, Sovyet iktidarının temsilcilerinin kafasında uzun zamandır değişik faktörlerin etkisi altında etnik kavramlarla uğraşırken, tabiatıyla milletler politikasının isteklerinin değişimi içinde halkların durumu ve halkların tabiiyetleri ile ilgili bir taslak oluşmuştu. Meselâ modernist Müslümanlar tarafından devrimden önce reddedilen, fakat Çarlık zamanında genel olarak, azlığı veya çokluğu gözetilmeksizin Türkçe konuşan halkların çoğunluğuna ve Farsça-Türkçe olmak üzere iki dilli yerleşik halklara “Sarten” denilmekteydi. Bu duruma uygun olarak, en azından 1919’dan itibaren Sovyet iktidarının yerel yöneticilerinde de “Sarten” kavramının Orta Asya’yı en son fetheden Türk asıllı hâlâ aşiret şeklinde yapılanmış yarı yerleşik yarı-göçebe halk arasında var olan Özbekler ile aynı anlamda kullanma eğiliminin kendini gösterdiği gözlemlenmektedir. Devrimden önce dil bakımından Türkleşmiş İran aslının bir unsuru olan Taciklere “Sarten” denilmesi görüşü ağırlıktaydı.33

Her ne olursa olsun -bu soru(n)ların sistematik şekilde araştırılması henüz bitmemiştir.- “Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” işini yürütme düşüncesinde olanlar halkları sorunsuz bir şekilde kabaca bölmeyi başarabilecekleri konusunda kavramsal yeterliliğe sahiptiler. Bu gözlüğün prizmasından kesin şekilde belirlenen “milletlere” bölünmesi gereken, az

veya çok belli şekilde eskimiş bir halıyı görüyorlardı. Bölge komisyonlarındaki yerel yöneticiler, bu iş için teorik olarak dışa ilan edilen iki kriter kullanıyorlardı: Asıl olarak bir “milletler politikası prensibi” ve ikincil olarak da resmiyette ticarî cazibe merkezlerinin, yol bağlantılarının ve sulama sistemlerinin anlaşıldığı belli bölgeleri içeren ekonomik kriterdi.34 Gerekli olan bilgilerin ve kararların alınmasında yardımcı olan faktörler olarak, o zamanlar mevcut olan istatistiki kaynaklardan yararlanıldığı sanılmaktadır. Fakat bunların niteliklerinin -nazik bir ifadeyle- çok iyi durumda olmadığı bilinen bir şeydir.

Ekonomi ve “milletlerin” oluşumu ile ilgili o zamanlar yapılan açıklamlarda da kabul edildiği gibi, güvenilir kaynak yoktu ve bazı (konularda) ise hiçbir bilgi mevcut değildi. Türkistan’la ilgili ana kaynakları, 1917’de tarımda yapılan tahmini bir sayım ve 1920’de yapılan bir bölgede sadece çoğunlukla konuşulan dilin kayda alındığı, fakat meselâ Ferganada Basmacılarla çatışma dolayısıyla hiç yapıl(a)mayan nüfus sayımı oluşturmaktaydı. Harezm için herhangi bir belge yoktur ve Buhara için ise Emirlik idaresinin 1917 yılındaki nüfus sayımı ile ilgili hesaplamalar kullanılmaktaydı. Bu veriler, etnik kökenle ilgili hiç bir bilgi içermiyordu. Bu belgeleri temel veri olarak kullanmak Merkezî İstatistik İdaresi’nin “Buhara Cumhuriyeti halkının nüfus (sayısına) dair” yazılan rapordaki tavsiyesine de uymaktaydı.35 Bu (raporda) çeşitli kurumların halkın tamamını kapsayan ve 1,2 ile 2,7 milyon arasında değişen “her iki cinse ait canlılar”36 yazılıydı. 1917’deki kaynaklara dayanılarak yapılan hesaplamalar ortalama olarak kabul ediliyordu ve adı geçen raporda da açık bir şekilde şöyle deniyordu: “Her ne kadar bu (teknik-politik) Komisyon’un (1922’de Profesörler Cerdançev ve Poslavski başkanlığında çalışan) verileri tam inandırıcı olmasa da, onların sıkı bir şekilde resmi mahreçli kaynak olmaları en büyük avantajlarıdır”37

Bu gibi verilerin, genel kararlar verebilmede büyük ölçüde yardımcı olamayacağı gibi, hele detaylı sorunların çözümünde ise hiçbir yardımı olmaz. Başka bir yerden öğreniyoruz ki, kararlar “bazı durumlarda ilgili tarafların oybirliği veya çoğunluk esasına göre alındı.”38 Bu işin yapıldığı yer ise Bölge Komisyonlarıydı. Bununla ilgili iki örnek: 1) Tacik bölgesinin kararı ve 2) Taşkent’in nasıl Özbekistan’ın başşehri olduğu ile ilgili kararlardır.

Tacikler için özerk bölge kurulması düşüncesini, Buhara Vilayeti’nin Özbek işlerini yürüten temsilciler kabul ettiler. Onlar (bu işi yaparken) 1924 yılına kadar, öncelikle Basmacılarla şiddetli çatışmaların merkezinde olmasıyla bilinen Doğu Buhara’ya gözlerini dikmişlerdi.

Bölge Komisyonu’ndaki Tacik temsilciler, Ağustos başlarında “Özbek millî bürosu”nun temsilcileri ile beraber çalışarak hazırladıkları kendi bölgelerinin bir taslağını Komisyona sundular. Burada kullanılan istatistiki verilere göre, Türkistan’da ve Buhara’da yaşadığı kabul edilen 1,2 milyon Tacikten sadece 400.000’inin öngörülen “özerk bölge”de yaşadığı, geriye kalanların ise bu bölge dışında, Özbekistan’da bulunduğu ortaya çıkmıştı. Bu durum büyük oranda Buhara ve Semerkant gibi şehirleri ve yörelerini, bunların dışında Fergana vadisinin güneybatısını ilgilendiriyordu. Tacik temsilciler, Tacik halkının “kuvvetli bir bütün olarak” bir araya gelmesinin “coğrafi ve ekonomik şartlardan dolayı mümkün olmadığını” açıkladılar.39 Bu tasarıya karşı Kazakların bir temsilcisi “bu birazcık, halkın kendi kaderini tayinine benzedi; Tacik yoldaşlar anlaşılan kendi çözümlerinden memnun olsalar da ben, bundan memnun değilim (Gülüşmeler)”40 diyerek sorunun doğru şekilde ortaya konmadığını belirtmiştir.

Litvanyalı Bölge Komisyonu başkanı Otto Janoviç, Karklin’de “Tacik yoldaşlar” tarafından sorunları ile ilgili ortaya koydukları çözüme çekincesi olduğunu belirterek, aynı zamanda taslakların çoğaltılıp dağıltıldıktan sonra

üzerinde görüş bildirilmesi için yapılmadığının kabul edilmesi gerektiğini belirtmekte.41 Bütün bu olanlara bakmaksızın, Özbek temsilciler, Tacik yoldaşlarıyla üzerinde anlaştıkları paylaşım sorununun bir an evvel karara bağlanması için zorluyorlar ve sınırların ilerde daha doğru bir şekilde yeniden düzenlenebileceğini gerekçe olarak ileri sürüyorlardı.

Sonuç olarak "Tacik Sorununda" geniş ölçüde teklif edilen, çözüm şeklinde kabul edildi. Daha sonra değişen ise sınırlardan çok, halkın istatistiki durumu ile ilgili bilgilerdi. Bölge Komisyonu'ndaki Özbeklerin aşağı yukarı üçte biri "Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi" olayının sonucu olarak Taciklerden oluştu ve (bunların) daha sonraki yıllarda Tacikistan'ın sınırlarının genişlemesi yolunda yoğun mücadele verdiklerini ufacık bir not olarak ilave etmek gerekir.42

1929'da Fergana'nın küçük bir parçasının (Kuzistan'ın başkenti ile birlikte) Leninabad Vilayeti'nin Tacikistan'a bağlanması ve kendini (Sovyetler) Birliği'nin bir cumhuriyeti seviyesine yükseltmesi belki bu çabaların bir sonucuydu.

Devrimden önce en azından 1920'ye kadar değişik bir bakış açısından bakılması sonucu bir milyon nüfusu olan bir halk olarak görülen Tacikler, 1925 başında 700. 000'lik "her iki cinsten canlıları" ile harab olmuş 250 kişilik nüfusu olan başkenti Duşambe ve nihayet kendi özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin büyük bölümünü kapsayan büyük bir problemle, Basmacılarla karşı karşıya kaldılar. Besbelli ki son olay daha sonra Tacik Cumhuriyeti olarak kurulan kendi bölgelerinin oluşturulmasında önemli gerekçelerden biriydi. Bunu "Özbekistan KP (b) Tacik Obkom Üyeleri"nin 19'u imzalayarak Özbekistan KP (b) Merkez Komitesi'ne gönderdikleri 24 Mayıs 1928 tarihli mektuptaki ifadeler göstermektedir. Orada diğer meselelerle birlikte bu konuda şöyle denmektedir:

“Özbek Sovyet Cumhuriyeti tarafında kalan Taciklerin, Tacik Sovyet Cumhuriyeti’ne katılmaları ancak Doğu Buhara bölgesindeki bir dizi şartlar yerine getirildikten sonra gerçekleşmelidir (Bölge Komisyonu, 1924’te “Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” esnasında böyle ifade etmişti). Bu şartlar başlıca şu hususları amaçlıyordu: Basmacılarla olan iç savaş cephelerinin ortadan kaldırılması, şûraların oluşturulması, cumhuriyetin devlet şeklinde yapılandırılması, ekonominin tekrar işler hale getirilmesi ve diğerleri. Biz Özbekistan’da kalan Tacik bölgelerinin, Tacik Sovyet Cumhuriyeti’ne ilhâk edilmesinin en uygun zamanının şimdi olduğunu düşünüyoruz. Tacik halkının devletini kurması, Orta Asya’daki diğer Cumhuriyetlerle (Kırgız, Türkmen vs.) aynı şartlarda gerçekleşmelidir.”43

Bundan kasdedilen Semerkant, Buhara ve başka küçük bölgelerin Tacikistan’a katılmasıydı. Fakat -daha önce de değinildiği gibi- Tacik istekleri doğrultusunda fazla bir şey değişmedi.

1928’de temsilcilerinin canını sıkacak şekilde hedeflerine ulaşamayan, sonrakiler tarafından da kolayca atlanan Taciklerin olayından farklı olarak, Orta Asya’nın Merkezi Taşkent’te “Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” esnasında karşılıklı çıkar çatışmaları hüküm sürüyordu. Bu konuda da Bölge Komisyonu’nun ikinci toplantısında karar verildi. Komisyon çalışmalarında canlı tartışmaların olduğu intibaını veren toplantılarla ilgili stenografi tutanakları açıklandı.44

Toplantı başkanı her defasında tartışma konularını azaltmak için çaba sarf ederken “Millî Büro’nun” temsilcileri, sonu gelmeyen, temelsiz münakaşalara dalıyorlardı. Komisyon üyeleri sanki gerçekten bağımsız devlet kuruyorlarmış gibi işlerini heyecanlı bir şekilde yapıyorlardı. Orta Asya’nın ekonomik ve ticarî merkezi olan ve aynı zamanda Moskova’nın oradaki siyasî-idarî merkezi konumunda bulunan Taşkent üzerinde Kazak, Özbek ve fazla iddialı olmasa da Kırgız temsilciler hak iddia ediyorlardı. İki

büyük rakip olan Kazak ve Özbek temsilciler, Taşkent konusunda toplantılar esnasında çok defa birbirleriyle çatışan teklifler öne sürüyorlar ve kendi savundukları tezin en büyük gerekçesi olarak değişik istatistikî belgeleri keser gibi kendi taraflarına yontuyorlar ve bilgileri değişik şartlardan yola çıkarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlardı. Bütüncül bir tartışma zemini oluşturmadan veya en azından karşıt görüşlerin arka planını tarafsız olarak açıklamak ve tüm komisyon üyelerine dağıtmak için en ufak bir çaba göstermeden toplantı sonunda altıya (6) karşı iki (2) oyla Taşkent'in Özbekistan'a ait olduğu kararı alındı. Karar alınmadan bir saat önce toplantı başkanı Karklin, Kazakların itirazlarına karşı gelecek şekilde şöyle demişti:

"Buradaki halkın çoğunluğunun her şeye rağmen Özbek olduğunu düşünüyorum ve bu sorunun başka türlü kararlaştırılacağı konusunda şüphem var. Bu akşam Taşkent'in kaderinin büyük bir ihtimalle önceden çizildiğini söylemek mümkündür. Taşkent'in Kırgızistan (=Kazakistan) başkenti olma ihtimali zordur."45

Son söz tabiî ki Moskova'nındı. Moskova -büyük bir ihtimalle kendisinin önceden aldığı- ve bugüne kadar hasır altı edilmiş uzlaşma önerisi olan Semerkant'ın Özbekistan başkenti olması ile ilgili kararda olduğu gibi bu karara da sınırlamalar getirmişti. Semerkant'ın belli başlı önemli fonksiyonları, ancak 1931 yılında -sessiz sedasız- Moskova'nın Orta Asya'daki yetkili organlarının merkezî konumunu zaten koruyan Taşkent'e taşındı.

"Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi"nden hemen sonra Orta Asya Bürosu'nun başkanı İshak Abromoviç Zelenskij Moskova'ya gönderdiği raporunda tafsilatlı bir şekilde şöyle anlatıyordu:

"Bizim attığımız ilk adımlar, tarafımızdan millî devlet sınırlarının belirlenmesine, millî cumhuriyetlerin kurulmasına ilişkin çalışmalardır. Bu

çalışmayı biz bir taslak olarak yürüttük ve burada tamamlanmamış bir çok şey vardır, bu iş balta ile yürütülmüştür.”46

Geriye dönüp olayların oluşumuna baktığımızda, Zelenskij’in hedeflediği mütevaziliğin yanlış olmadığı görülmektedir. Buna rağmen eski kasaba, bucak ve şehir sınırlarını takip eden yeni sınır tespiti, sonraları çok az değişikliğe uğradı. Devlet sınırının Sovyetler Birliği içindeki önemi -formaliteler bir tarafa bırakılırsa- hemen hemen sıfırdı. Sadece özel kültürel çerçeve içinde onlara belli bir anlam veriliyordu. “Millî” gelenekler, “millî” diller, “millî” edebiyat ve “millî” tarih yazımı, ciddî bağımsız devletler, yani başlangıçta geçici geçiş dönemi olarak düşünülen ve yeterli derecede sınırları belli olmayan millî devlet ipoteği altında ezilmektedirler. Bu görüntü içinde bir sürü dinamitleyici unsur bulunmaktadır. Millî devletlerden ziyade az çok eski Sovyetlerin “Millî Devletler”, yapay bünyelerinin olduğu yerlerde, 1924’te etnik yapıya vurulan balta darbesinin yankısı hâlâ bugüne kadar devam etmekte ve şimdi şiddetli olarak hissettikleri bağımsızlıkları için mücadele vermektedirler.

1 Türkistan’ın oradaki Sovyet yetkilileri tarafından muhtariyet açıklaması ile ilgili, bkz. Pobeda Oktjabrskoj. revoljucii II, 251 ve devamı; Ekim 1918 Türkistan Anayasası E “ezdy sovetov” I, 274 ve devam’da bulunmaktadır.

2 Bkz. Lenin, PSS XLI, 435 [sayfa 436’da bu belgenin ilk defa Leninskij Sbornik XXXIV, 1942 yılında yayınlandığı ifade edilmektedir. Bu yayın içinde (orada 325) yukarda parafa edilen metinde “Türkistan’ın İç yapılanması ile ilgili” ibaresi bırakılmıştır.].

3 Bkz. Lenin, PSS XLI, 153 [Burada Politbüro’nun 22 Haziran 1920’de hazırladığı taslak olarak tabir edilmesine rağmen aynı ifadeler Politbüro’nun aynı gün aldığı kararda yer almıştır. (Bkz. RGASPI: f. 17, op. 3. d. 901. 4: Oturum Protokolü, Nr. 22)].

4 Bkz. RGASPI: f. 122, op. 1. d. 44, 1. 180 (Türkkomissija’nın eski Başkanı Eliava (Moskova) ile Türkkomissija’nın sekretarya Başkanı Kujbysev, Taşkent, arasında 26 Haziran’da telefon görüşmesinde okunan karar örneği).

5 Bundan sonraki açıklamaların büyük bölümünün temeli, sonuçları başka yerde yayınlanması düşünülen kendi araştırmalarımdan meydana gelmektedir ve burada (bu bakımdan) layıkıyla detaylı olarak açıklanmamıştır.

6 Bkz. Dekrety sovetskoj vlasti VI, 457 (8 Kasım 1919 tarihli atanma kararı, 18 Kasım tarihli Izvestija gazetesinde yayınlandı).

7 Abdullaev, Central Asien Emirgres 30 (Yukardaki tercüme aynı yazarın yayınlanmamış Rusça el yazması notlarından (manuskript) alınmıştır. Yazar, belge yeri olarak RGASPI: f. 122, op. 1, d. 32, 1. 157 ve devamı altında vermekte ve detaylı açıklamalar yapmaksızın bu belgeyi o zamanlar Şubat 1919’da kurulan ve formel olarak varlığını sürdüren “Geçici Türkistan Komisyonu”na atfetmektedir.

8 “Doğu’da Devrim” düşüncesinin basit bir propaganda olmaktan çıkarak realpolitik bir opsiyon oluşturmasını, örneğin Trotsky Papers I, 622 ve devamı belgelemektedir. -Moskova’nın herşeyden önce ekonomik ve ihtilalci- stratejik çıkarlarının olduğunu, örneğin Lenin de Neizvestnye 302, (Lenin’in Turkkomissija Başkanı Eliava’ya Turkkomissija’nin Türkistan’a hareket etmesinden on gün önce gönderdiği 16.10.1919 tarihli telegramda) tüm açıklığı ile vurgulamaktadır.

9 Yukarda son ibarelerle ifade edilen Şubat 1919’da Moskova tarafından oluşturulan ve Mart 1919 başlarında Taşkent’e gelerek orada çalışmaları yürüten, aralarında Petr Alekseeviç Kobozev’in de bulunduğu “Geçici Türkistan Komisyonu” üylerinden oluşan küçük bir gruptur. Bu çalışmalar arasında Türkistan’daki Rus Komunist Partisi (Bürosu) RKP Müslüman

bürosunun kurulması gibi faaliyetler de vardı. Moskova yönetiminin 12 Temmuz 1919'da Taşkent yöneticilerine "milletlerin" oranlarına göre yönetimde yer verilmesi hususunda bir telgrafla yaptığı çağrı içerdeki güç mücedelesini körükledi. [Bu telgraf Musbjuro RKP (b) 48'de yer almaktadır.]

10 Her iki Konferans'taki kararlar ve tartışmalarla ilgili karşılaştırmalar için bkz. Meselâ Musbjuro RKP (b) 73 devamı.; KPT v rezoljucijach 62 ve devamı-O zamanlar "Müslüman Komunistler" tarafından "Ken-

di Kaderini Tayin" konusunda gerçekten hangi amacı güttükleri sorusunun devamı burada tartışılmayacak bir husustur. Yukarda kısaca tekrar verilen isim değişikliğinin kısa tarifleri, örneğin Frunze'nin 14.4.1920'de Lenin'e yazdığı mektupta yer almaktadır. (Frunze, Neizvestnoe 191). Bu olayların arkasında "Panislamist" veya "Pantürkist" tehlikesini tahmin etmekte veya edilmektedir. Bkz. örneğin Safarov, Kolonial'naja revoljucija 110 ve devamı. Fakat buna B. Nazarov KPT 403'te görüldügü gibi "Müslüman Komunistler" şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında Musbjuro RKP 80'e göre "Türk Komunist Partisi'nin" tam adı olan "Türkistan Halklarının Komunist Partisi" ifadesi daha az itici gelmekteydi. (Bu kararın KPT v rezoljucujach 70'de verilişinde dikkatten kaçmayacak şekilde "Türkistan" kelimesi yoktur ve sayfa 298'de -Sovyet literatüründe âdet olduğu üzere- bu kararın Türk-Cumhuriyeti'nde olduğu gibi "millîyetciliğe kayan"ların fahiş hataları olduğu tesbiti yapılmaktadır.

11 "Türk Cephesi (=Türkistan Cephesi) ifadesi o zamanda Kızılordu'nun Türkistan'daki iki ordu kuvvetinde olan bölümünü kapsamaktaydı. Çoğunlukla Taşkent'teki eski iktidar sahiplerinin askeri gücünden oluşan bu 30.000 kişilik kuvvet, 1919 Kasım sonunda eylem ve teşkilat yönünden Sovyet Rusya'nın Kızılordusu'na bağlandı.).

12 Frunze tabiatıyla genel olarak bakıldığında beyan edilen imaların ötesine gitmeyen ve Lenin’e gönderdiği 14.4.1920 tarihli mektubunda (o tarihe kadar Moskova önemli bazı temel kararlarını henüz vermemişti) şöyle söylemekteydi: “Ben yerel (=Türkistanlı) Yönetim Organlarının tereddüd edilmeksizin bizim tarafımızdan yönetilmesi taraftaydım ve taraftarıyım. Aksine bu bizim kesin görevimiz haline gelmelidir. ” Frunze, Neizvestnoe 190).

13 RGVA: f. 110, op. 7, d. 3, 1. 4 (Frunze (Samara) Eliava (Taşkent) ile yapılan telefon konuşması 22.12.1919).

14 Bkz. Örneğin Suzdal’çev, Türkistan 94 ve devamı: Bu kategoriye ayırma konusunda eski askeri analizlerin yanısıra Türkistan’ın “Müslüman Komunistlerin de” ilham kaynağı olarak rol aldığı düşünülebilir. Bkz. Örneğin, Musbjuro RKP (b) 56. Kazak olan Turar Ryskulov, RKP (b)’nin Eylül 1919’da yapılan IV. Türkistanlılar Bölge Konferansı’nda diğer konulardan başka şöyle konuşmuştur: “Tarım ve evde yapılan üretim tarzı Özbeklerin, Taciklerin ve diğer küçük milletlerin ana meşguliyetleridir, fakat hayvan ticareti Kırgızlar (=Kazaklar) ve bazen de Türkmenlerin yapmış olduğu bir iştir”.

15 Bkz. Lenin, Slcinenija XXIV, 136 (PSS XXXVIII, 158 içinde metindeki söz konusu olan ifade daha sonra Lenin “Kırgızlar, Özbekler, Tacikler ve Türkmenlerden” bahseder şeklinde düzeltilmiş ve Lenin tarafından kullanılan aşağılayıcı anlamda kullanılan “Sarte” kelimesi üç cümle sonra “bu halklar” şeklinde değiştirilmiş.

16 Son durum için bkz. Yukardaki dipnot 12. -Münakaşalı geçen görüşmelere Eliava ile onun Taşkent’te Turkkomissija’daki yoldaşları arasında geçen telefon görüşmeleri iyi bir bakış imkanı vermektedir. (Bkz. RGASPI: f. 122, op. 1, 44, 1. 143 ve davam. (28 Mayıs); RGVA: f. 110, op. 7, d. 3, 1. 5 devam (15 Haziran); RGASPI: f. 122, op. 1, d. 44, 1. 172

devam (26 Haziran), 1. 206 devam (28 Temmuz). Bu münakaşalı geçen gelişmeleri tamamlayıcı birkaç bulgu tabiatıyle kuvvetle saptırılmış bir şekilde anlatan meselâ Nazarov gibi Sovyet menşeylilerden almak mümkün (KPT 401 devam).

17 Jan Ernstoviç Rudzutak, Mayıs 1920'ye kadar Turkkomissija'nın üyesiydi daha sonra Eilava ile birlikte Moskova'ya gitti, çünkü ona Nisan ortasında Merkez Komiteye seçildiği bildirilmişti ve Moskova'ya geri dönmesi isteniyordu. (Bkz. RGVA: f. 110, op. 3. d. 244, 1. 28).

18 Bununla ilgili olarak bkz. Dipnot 10.

19 Burada kasdedilen Moskova'nın pratik mülâhazalalardan dolayı müsaade ettiğinden fazla halkların kendi kaderini tayin konusunda çaba sarf eden Sovyet iktidarının yerel temsilcileridir.

20 Sonuncusu Turkkomissija'nın personel bakımından yeterli olmadığını ima etmektedir. (Bu problem Lenin tarafından da bilinmektedir. (PSSLI, 89 (Merkez Komitee'nin (ZK) Orgbjuro'suna Not, 10.12.1919, 90 (Turkkomissija'ya çekilen ve (onun) tarafından istenen nitelikli eleman isteğini reddeden Lenin'in 11.12.1919 tarihli cevabı telgrafı).

21 RGASPI: f. 122, op. 1, d. 29, 1. 127 (Bu raporda bahsedilen Taşkent'te bulunan Turkkomissija üyelerinin 5 Haziran'da Lenin'e ve Merkez Komite'ye gönderdikleri telegramdan bir iktibas).

22 Bkz. Örneğin, RGASPI: f. 122, op. 1, d. 29, 1. 133 (Turkkomissija'nın 1920 Haziran'ın ilk yarısında yayınladığı aynı Haber Bülteni).

23 Op. cit. 1. 136 (Yukarda verilen iktibasın olduğu ibareler, daktilo ile yazılan belgede karalanmış fakat buna rağmen okunabilir durumda; karalanmış satırların üzeri el yazısıyla "er veya geç bir çatışma kaçınılmazdır" şeklinde düzeltilmiş; bu söz konusu ibareler, Bültende "Buhara'nın hırçınlığı" olarak anlatılanlara uymayan başka bir yoruma daha

yakın durmaktadır. Konuyla ilgili her yerdeki Sovyet kaynaklarında olduğu gibi Buhara'nın savaş çığırtkanı olduğu iddia edilmektedir.

24 Mayıs 1920'den beri İngiitere ile yapılan görüşmelerden çıkan Ticaret Anlaşması yanında diğer konularla ilgili Moskova'nın çekincelerinin yazılı son şekli için bkz. Direktivy komandovanija frontov III, 543 (Politbüro'dan Türk Cephesine 10.08.1920). -Buhara Emirliği'nin bu şekilde devrilmesi düşüncesi Turkkomissija'nın adı geçen Haziran 1920'deki bülteninde "… Despot Buhara'nın yıkılması Sovyet Türkistanı için yaşamsal zarureti olduğundan ihtilâl, Buhara'daki Kızılordu kuvvetleri tarafindan Türkistan'da bulunan Buharalı devrimciler süsü verilerek yapılabilir". denmektedir (RGASPI: f. 122, op. 1, d. 29, 1. 174 devam).

25 RGASPI: f. 17, op. 3. d. 192, 1. 5 (Politbüro kararlarının tutanakları Nr. 53A. 3. 8. 1921).

26 Bahsedilen Mart 1921'de İngiltere ile yapılan aynı zamanda Sovyet Rusya'nın önemli bir büyük güç tarafından tanınması anlamına gelen ticaret anlaşmasıdır. İngiltere tarafından konan antlaşma şartlarından biri olarak ilave edilen bir maddede de Sovyetler Birliği Doğu'da her türlü devrimci hareketlerden, tabii ki özellikle Hindistan'daki devrimci hareketten sakınacaktı (Rusya, bu gibi eylemleri komiteler tarafından yürütülecek şekilde devam ettirdi).

27 Op. cit. 1. 7. -"Tüccar Sovyet Hükümeti" kavramı ile Buhara'daki Sovyetlerin himayesinde ticaretlerini yapan tüccar çocukları veya bizzat tüccar olan yöneticilere atıf yapılmaktadır.

28 Bkz. Örneğin B. Urazaev, Lenin i stroitel'stvo 472.

29 Bu sorunla ilgili Merkez Komite'nin Orgbujura'sında önceden yapılan müzakerelere Masov, Tadziki 85'te işaret etmektedir fakat konunun gidişatı ile ilgili ne detaylı bilgi vermekte ne de konuyla alakalı kaynak vermektedir.

30 Stalin’in 27 Eylül 1922’de Lenin’e kendi aralarında geçen SSCB’nin kurulması ile ilgili müzakereler çerçevesinde yazdığı bir mektup “Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” konusunun çözümü, 1920 yılında da Moskova’nın amaçları arasında bulunduğu ve dahası somut olarak düşünüldüğünün işaretlerini vermektedir. (Bkz. Trotsky Papers II. 752 devam). “Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” ile ilgili ön gelişmelerin başka bir nokta-i nazarını da meselâ RKP’si Merkez Komitesi’nin Haziran 1923’te Moskova’da Millî Cumhuriyetler ve bölgelerdeki sorumlu görevlilerle yapmış olduğu meşhur IV. Şura toplantısı’nda cereyan eden “Milletler Sorunu” tartışmaları oluşturmaktadır. (Bkz. Tajnyj nacional’noj politiki Stnografik raporların yayınlanması). Bu konu bağlamında dikkati çeken “Türkistan’daki ekonomik organların daha 1922’den 1924 Şubatı’na kadar “Millî Devletlerin Sınırlarının Belirlenmesi” Projesi’nden bağımsız olarak Orta Asya’nın idarî olarak yeniden yapılanması ile ilgili toplam 103 kriterle meşgul olmalarıdır. (Bkz. Materialy po rajonirovaniju Turkestana I/1922, III, devam.: II, 3 devam).

31 Bkz. Örnegin, Na istoriceskom rubeze. Sbornik a nacilnal’no-gosudarstvennoe razmezevanie (1924); Varejkis/Zelenskij, Nacional’no-gosudarstvennoe razmezevanie (1924); Chodorov, Nacional’noe razmezevanie (1925); Arichipov, SSSR po rajonam (1927); id., Sredne-aziatskie respubliki (1930); Ksenofontov, Nacional’noe razmezevanie (1926); Nemcenko; Nacional’noe razmezevanie (1924; 1925); Zarubin, Spisok narodnastej Turkestanskogo kraja (1925); id., Naselenie Samarkandskoj oblasti (1926).

32 Bkz. Masov, Istorja topornogo razdelenija (1991); id., Tadziki (1995); Sultonov (ed), Haqiqati ta”rich (1990) 64 devamı., 83 devam.; Sovyetler Birliği’nin son döneminde konuya ait meselâ Eisener’in Auf den Spuren des tadschikischen Nationalismus (=Tacik millîyetciliğinin izinde)

(1991) gibi Samisdad-Manuskriptler ortalıkta dolaşmaktadır. (Samisdat-Manuskript Sovyetler Birliği'nde yayınlanması yasak olan kitapları yayınlayan yayınevlerine verilen ad. Çevirenin notu).

33 Buradaki ifade, zikredilen tanım problemiyle ilgili olarak bkz. Baldauf da, Some Thoughts an the Making of the Uzbek Nation 79 ve devam.; Problemin zorluğu şayet imkansızlığı değilse de "Sarten" kavramından kesin ve açık bir etnik grup çıkarmak daha o zamanlar en azından uzmanlar tarafından- bilinen bir şeydi. (Bkz. B. Materialy po rajonirovaniju Srednej Azii I 173 ve davam.) Tacikler sorunu hakkında tek taraflı olarak seçilmiş kaynakça Masov'da (Tatziki 135 devam) bulunmaktadır.

34 Bkz. Archipov, Sredne-aziatskie respubliki 35, Chodorov, Nacional'noe razmezevanie 68; Ksenofontov, Nacional'one razmezevanie 3. -"Ekonomik Prensip"inde biraz başka bir şekildede arka planına RGASPI. f. 17, op. 68, d. 190, 1. 44 ve devamında (tarihsiz olan Cumhuriyetlerin Millî bölgelerindeki Parti fonksiyonerlerinin sorumlularının ön hazırlık çalışmasında) işaret edilmektedir. (Orada diğer konuların yanında şu şekilde bir ifadeye yer verilmektedir: "Türkistan'da tüm çatışmaların asıl sebebi, bir taraftan halkların eşit olmayan toplumsal yapılariyle farklı aşiretlerin bir arada bulunması ve diğer taraftan tarımsal alanda kurumlaşmanın yokluğu ve yeterli derecede su miktarının bulunmamasıdır. Su ve arazi Türkistan halkları arasında çatışma nedenidir" (1. 44).

35 Bkz. CGART: f. R-21, op. 1d. 2, 1. 66 devamı. (tarihsiz; içeriğine bakıldığında 1924 baharının ilk döneminden gelmekte; "Orta Asya'daki SSCB Merkez İstatistik Bürosu yetkilisi Krasnovski tarafindan imzalı").

36 Verilen raporda şöyle denmekte: 'Sayım' kavramı "Seele" (Rusçası duşa) Çar zamanında sadece erkek nüfusla ilgili bilgilere izafe

edilmekteydi, kadınlar sayılmıyordu çünkü o zamanlardaki anlayışa göre ruhları yoktu.

37 Op. cit., 1. 66.

38 Chodorov, Nacional’noe razmezevanie 70. -“Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi” nde o zamanlar yapılan esaslar ve gidişatla ilgili daha başka eleştirel değerlendirmeler için bkz. Örneğin: probleme nacional’nogo razmezevanija 26, 37 davamı.; Zarubin, Naseline Samarkandskoj oblaski 3 ve davam.

39 Masov, Istorija topornogo razdlenija 43 devam. (Burada iktibas edilen Bölge Komisyonu’nun 21 Ağustos 1924 yılındaki oturum protokolünün stenografik tutanaklarında Çinar İmamov’un ifadesi.

40 Op. cit. 45 (Aynı Oturum tutanağında Sultanbek Chodzanov’un ifadesi).

41 Bkz. Op. cit. 46 (aynı oturum tutanağından).

42 1928-29 yılları arasında geçen olaylar için bkz. Örneğin, Eisener, Auf den Spuren des tadschikischen Nationalismus 46 devamı.; Masov, Istorija topornogo razdelenija 115 devamı.

43 AKPT: f. 1, op. 1, d. 801, 1. 8.

44 Masov’da Tadziki 158 devamı.

45 Op. cit. 165 devami.

46 Masov, Istorija topornogo rszdelenija 66; Zelenski’nin raporunun tam bu kısmı 1988’de geniş bir Samizad-Metinde (Esce raz k voproso ob istorij nacional’no-territorial’nogo rezmezevanija, bende bulunan versiyonunun s. 22’sinden) iktibas edilmiştir. Diğer arşiv buluntuları ile beraber yazarı ile birlikte A. Ja Visnevski, o zamanlar Tacik Sosyalist Cumhuriyeti Parti Tarihi Enstitüsü’nde yönetici) Masov sonrası yayınların önemli temelini oluşturmaktadır.

Arşivler

AKPT-Archiv Kommunisti2eskoj Partii Tadìikistana (Archiv der Kommunistischen Partei Tadìikistans; früher: Parteiarchiv der Tadìikischen Filiale des Instituts für Marxismus Leninismus, P A TF IML) Tacikistan Komunist Partisi Arşivi; önceki adı: Marksizim-Leninizm Enstitüsü Tacik Şubesi Parti Arşivi.

CGART-Central’nyj Gosudarstvennyj Archiv Respubliki Tadiikistana (Zentrales Staatsarchiv der Republik Tadìikistan; früher: Zentrales Staatsarchiv der Tadìikischen SSR, CGA TadzSSR) Tacikistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi; önceki adı: Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi.

RGASPI-Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Social’no-Politiceskoj Istorii (Russlandisches Staatsarchiv für Sozial-Politische Geschichte; früher: Zentrales Parteiarchiv des Instituts für Marxismus-Leninismus, CPA IML) Sosyal-Siyasî-Tarihî Rus Devlet Arşivi; önceki adı: Marksizim-Leninizm Enstitüsü Parti Arşivi Merkezi.

RGV A-Rossijskij Gosudarstvennyj Voennyj Archiv (Russ1andisches Militarstaatsarchiv; früher: Zentrales Staatsarchiv der Sowjetarmee, CGASA) Rusya Askerî Arşivi; önceden: Sovyet Ordusu Merkezî Devlet Arşivi.

İktibas Edilen Kaynaklar

ABDOULLAEV, K,: “Central Asian Emigres in Afghanistan: First W ave 19 20-19 31 “Central Asia Monitor 1994, Nr. 4, 28-32; Nr. 5, 16-27.

ARCHlPOV, N, B.: Sredne-aziatskie respubliki. 3, Aufl, Moskau/Leningrad 1930.

ARCHlPOV, N. B.: SSSR po raj’onam, Sredne-aziatskie respubliki. Moskau/Leningrad 1927. BALDAUF, 1.: Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. ln: Cahiers du monde Russe et Sovietique XXXII, 1991, 79-96.

CHODOROV, 1.: “Nacional’noe razmeievanie Srednej Azii”. Novyj Vostok 1925, Nr. 8-9, 65-81. Dekreıy sovetskoj vlasti. Bd. 1 ff., Moskau 1957 ff.

Direktivy komandovanija. frontov Krasnoj Armii (1917-1927 gg.), Sbornik dokumentov v 4 tomach. Bde. I-III, Moskau 1971-1974.

EISENER, R.: Auf den Spuren des tadschikischen Nationalismus, Aus Texten und Dokumenten zur. Tadschikischen SSR. Berlin 1991. (= Ethnizitat und Gesellschaft. Occasional Papers, Nr. 30).

FRUNZE, M. V: Neizvestnoe izabytoe. Publicistika, memuary, dokumenıy, pis’ma. Moskau 1991.

Kommunisticeska; “a Partija Turkestana v rezozj’ucijach s’’ezdov i konferencij. Taskent 1988.

KSENOFONTOV, F.: “Nacional’noe razmeievanie Srednej Azii” In: Vsja Srednjaja Azija. Spravocnaja kniga na 1926 chozjajstvennyj god, Taskent 1926, 1-10.

LENIN, V. I.: Neizvestnye dokumenıy, 1891-1922. Moskau 1999.

LENIN, V. I.: Polnoe sobranie socinenija. Bd. 1 ff., 5. Aufl, Moskau 1963 ff.

LENIN, V. I.: Socinenija. 30 Bde., 3. Aufl., Moskau 1935-1937.

MASOV, R,: Istorija topornogo razdelenija. Dusanbe 1991.

MASOV, R.: Tadiiki: istorija s grifom ‘’soversenno sekretno’’. Dusanbe 1995.

Materialy po rajonirovaniju Srednej Azii. Kn, 1: Territorija i naselenie Buchary i Chorezma, Cast’l: Buchara. Taskent 1926.

Materialy po rajonirovaniju Turkestana, Vypusk l-j: Sbornik statej po rajonirovaniju Turkestana, ‘ Vypusk//-j: Proekt administrativno-chozjajstvennogo delenija TSSR. Taskent 1922, 1924.

Musbjuro R. K. P. (b) v Turkestane. 1, 2 i 3 Turkestanskie kraevye konferencii R. K. P. 1919-1920 gg. Taskent (1922).

Na istoriceskom rubefie. Sbornik o nacional’no-gosudarstvennom razmefievanii Srednej Azii. Taskent 1924.

NAZAROV, M. CH.: Kommunisticheskaja Partija Turkestana vo glave zasciıy zavoevanij Oktjabrskoj revoljucii {1918-1920 gg.). Taskent 1969.

NEMCENKa, M.: “Nacional’noe razmeievanie Srednej Azii” Meidunarodnaja iizn’. Zurnal Narodnogo Komissariatapo lnostrannym Delam 1924, Nr. 4-5, 67-92.

NEMCENKa, M.: Nacional’noe razmeievanie SrednejAzii. Moskau 1925.

Pobeda Oktjabrskoj revoljucii v Uzbekistane, {Sbornik dokumentov). Tom 1: Ustanovlenie sovetskoj vlasti v Uzbekistane, Tom 11’ Uprocenie sovetskoj vlasti v Uzbekistane. Tashkent 1963-1972.

SAFARAV, G.: Kolonial’naja revoljucija. {Opyt Turkestana). Moskau 1921.

SEMENAV, A. A.: “K probleme nacional’nogo razmeievanija Srednej Azii, {Istorikoantropologiceskij ocherk)”. Narodnoe chozjajstvo SrednejAzii 1924, Nr. 2-3, 26-40. S’’ezdy sovetov sojuza SSR, sojuznych i avtonomnych sovetskich socialisticeskich respublik, Sbornikdokumentov v trech tomach, 1917-1936 gg, Moskau 1959-1960.

SULTONOV, S. (ed.): Haqiqati ta’’rich, Sahifahoi noaeni ta’’richi Partİj’ai Kommunistii Toğikiston. Dusanbe 1990.

SUZDAL’CEV, A.: Turkestan i sopredel’nye strany {Buchara, Kasgar, Afganistan, Persija i Hive). Samara 1919.

Tajny nacional’noj politiki CK RKP. ‘’Cetvertoe sovescanie CK RKP s otvetsvennymi rabotnikami nacional’nych respublik i oblastej v Moskve 9-12 iunja 1923 g, {Stenograficeskij otcet). Moskau 1992.

The TrotskyPapers 1917-1922. Ed.: J. M. Meijer, 2 Bde, Londoni The Hague/Paris 1964-1971. URAZAEV, S. Z.: V. İ Lenin i stroitel’stvo gosudarstbennosti v Turkestane. Taskent 1967.

V AREJKIS, I. /ZELENSKIJ, 1.: Nacional’no-gosudarstvennoe razmeievanie Srednej Azii. Taskent 1924.

VISNEVSKIJ, A. JA,: Esce raz k voprosu ob istorii nacional’no-territorial’nogo razmeievanija, (Samizdat) 1988.

ZARUBIN, 1. 1,: Naselenie Samarkandskoj oblasti. Leningrad 1926, (= Trudy komissii po izucheniju plemennogo sostava naselenija SSSR i sopredel’nych stran, 10.).

ZARUBIN, 1. 1.: Spisok narodnostej Turkestanskogo kraja. Leningrad 1925. (= Trudy komissii po izuceniju plemennogo sostava naselenija SSSR i sopredel’nych stran, 9.).

Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi / Doç. Dr. Walter Comins - Richmond [s.872-876]

Occidental College Rusya Bölge Çalışmaları Bölümü / A.B.D.

Sovyetler Birliği’nin temel hedeflerinden biri, ulusal ve etnik bağlılıkların yerine geçecek yeni bir Sovyet kimliği oluşturmaktı. Bu hedefi gerçekleştirmek için, Sovyet yetkilileri, halkları kendi topraklarından sürmek, öz dillerini kullanmalarını önlemek ve gelenek, etnik tarih ve diğer bireysel kültür biçimleri yeni kuşaklara aktarmalarını engellemek üzere zora dayalı ve çoğunlukla şiddet içeren önlemlere başvurmuşlardır. Sovyetler Birliği’ndeki hemen hemen tüm azınlıklar bu diktatörce asimilasyona maruz kalmış olmasına karşın küçük Türk azınlıkları - Azeriler, Balkarlar, Kırım Tatarları, Karaçaylar, Ahıska Türkleri- en zalimane muamelelere uğrayan etnik gruplar olmuştur. Azeriler hariç, bu halklar tümüyle yerlerinden edilmiş, Orta Asya ve Sibirya’daki yüzlerce çalışma kampına dağıtılmış ve etnik ve ulusal kimlikleri yok etme amacı taşıyan organize ayrımcılığa maruz bırakılmıştır.

Bu sürecin mirası, sürekli olarak Sovyetler Birliği’ndeki tüm azınlıkların tek bir ulusüstü varlık olacak şekilde asimile edilmesi gereğinden bahseden Joseph Stalin’dir. Stalin’in Kafkasya ve Kırım’daki Türk halklarını yok etmeye yönelik özel bir arzusu da vardı; çünkü Karadeniz’in kontrolü ve Karadeniz’e erişim konusunda gelecekte çıkacağına kesin gözüyle baktığı bir savaşta bu halkların Türkiye’ye bağlılığından korkuyordu.1

Sovyet hükûmetinin ilk adımlarından biri Azerileri Türkiye Cumhuriyeti’nden uzaklaştırmak oldu. 1918 ile 1920 yılları arasında, 200,000’den fazla Azeri, Ermenistan’daki Erivan ve Zangezur

bölgelerinden çıkarıldı. Aynı zamanda, Azerbaycan'daki Azeri aydınları dönemin Azerbaycan genel valisi olan I. Bagirov'un emri üzerine tutuklanıp hapse atıldı. Bununla birlikte, Azerilerin kitlesel olarak Orta Asya'ya sürgün edilmesi 1932 Mayısı'nda, Sovyetlerin "gulaglardan arınma" (dekulakization) süreci sırasında oldu. İfade edildiğine göre amacı tarım sanayisindeki Sovyet karşıtı unsurları yok etmek olan bu politika, Devletin hedeflerini gerçekleştirmek üzere ayrım gözetmeksizin uygulandı. Böylelikle, Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerde yaşayan Azeriler "gulag" ilan edildi ve yanlarına yiyecek ve giyecek almalarına izin verilmeksizin sığır arabalarına dolduruldu. Kazakistan'daki Shortandy'ye ulaşan bu grup buradan daha da kuzeye gönderildi ve burada kendilerine barınma amacıyla baraka inşa etmeleri söylendi. Ama kış geldiğinde ancak barakaların çatı ve duvarlarını inşa edebilmişlerdi.2

Günlük azıkları 400 gram donmuş kara ekmekten oluşuyordu. Ayrıca kendilerine donmuş patates de veriliyordu. Yaşlılar ölmeye başladı; bunları kadınlar, çocuklar ve ergenler izledi. Donmuş zemini kazmak çok zor olduğu için ölüler toplu mezarlara gömülüyordu. Ayrıca ölüleri birkaç gün barakalarda saklayarak onların azıklarını almaya çalışıyorlardı. Ama, barakalar aranmaya başlandı ve ceset sakladıkları ortaya çıkanlar şiddetli cezalara çarptırıldı.3

1937-38'in Büyük Terörü tüm Sovyet halkları etkiledi, ama Balkarlar, Kırım Türkleri, Karaçaylar ve Ahıska Türkleri küçük azınlıklar olduğu için tasfiye süreci özellikle bu toplulukları yıkıma uğrattı. Yerel yetkililer 1938'lerin başlarında tasfiye edildi ve Türk nüfuslu bölgeler NKVD (Narodnıy Komissariat Vnutrennıh Del-İçişleri Halk Komiserliği) yetkileri tarafından yönetilmeye başlandı. Türk entelijensiyası ve tüm dini liderler rasgele seçilen vatandaşlarla birlikte yok edildi.

Sadece Karaçay'da 875'i kadın en az 8000 normal çiftçi tutuklandı. Tutuklananların çoğu idam edildi; birçoğu da Kafkasya'daki çeşitli hapis kamplarına gönderildi.4 Gürcistan'ın güneybatısında Meshet bölgesindeki 212 köydeki Türkler 1937'de başka yerlere gönderildi ve resmi uyrukları ya Gürcü ya da Azeri olarak değiştirildi; adları da yeni etnik "kimliklerine" uyacak şekilde değiştirildi. Daha bir yıl bile geçmeden Meshet bölgesinde okullar Azerice eğitim vermeye başladı.5

1942 yazında Alman ordusu Kafkasya'ya yaklaştığında, Sovyet hükûmeti cepheye en yakın iki Kafkasya cumhuriyeti olan Karaçay ve Balkarya'da olağanüstü hal ilan etti. Yaşları 18 ile 55 arasında değişen 15,000'i aşkın Karaçay erkeği seferber edildi ve yaklaşık 2,000 kadın ve savaşmayacak durumdaki erkeğe savunma görevleri verildi. Bu arada tüm nüfus silahtan arındırılmıştı. Almanlar Ağustos'ta geldi ve 1943'ün başlarında geri püskürtüldü. Kızılordu Karaçay ve Kabarday-Balkarya'yı geri aldıktan hemen sonra kendilerinden kuşku duyulan tüm işbirlikçiler tutuklandı; bu da ayrılıkçı direniş bölgesinde bulunan tüm köylerdeki insanların tutuklanması anlamına geliyordu. Çalışacak durumda olanlar zorla Nalçik ve Kislovodsk'a kadar yürütüldü ve buradan da çalışma kamplarına gönderildi. Bu şansız köylülerin hiçbiri geri dönmedi. Çocuklar, sakat gaziler ve yaşlılar da dahil, yürüyemeyecek durumda olanlar hemen orada kurşuna dizildi. İki yıl önce Karaçay ve Balkar ayrılıkçılarına karşı başlatılan bombalama operasyonunun şiddeti artırıldı ve sonuçta çok sayıda köy tamamen yok edildi.6

1943 yılının Eylül ayında 60,000 NKVD birliği, savaştan izinli Sovyet askerleri olarak tüm Karaçay'da ortaya çıktı. 12 Ekim'de, Yüksek Sovyet Prezidiyumu, Nazi işgali sırasında "haince davrandıkları" suçlamasıyla tüm Karaçayların "SSCB'nin diğer bölgelerine" sürülmesi emrini çıkardı. 2 Kasım sabahında, NKVD askerleri Karaçay köyleri kuşatmaya aldı ve

makineli tüfekler altında köylerde yaşayan herkes Studebaker kamyonlarına dolduruldu. Yanlarına 100 kilogramı geçmeyecek eşya almaları için köylülere bir saat verildi.7 Bu operasyonda 68,938 Karaçay yerlerinden edildi. Genç erkeklerin çoğunluğu Nazilere karşı savaşan orduda olduğu için, yerlerinden edilen köylülerin yüzde 50'si 16 yaşın altında çocuklardan, yüzde 30'u kadınlardan ve yalnızca yüzde 15'i erkeklerden oluşuyordu.8 Trenlerde geçen yaklaşık üç haftadan sonra bu grup, Karaçaylar Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki 550 yerleşim yerine yerleştirildi.9 Balkarlara karşı yürütülen operasyon, Kabarday-Balkarya'nın Cherek bölgesindeki dört köyde 200-300 köylünün katledilmesiyle Kasım ayının sonlarında başladı.10 Her ne kadar sürgün emri yine Nazi işbirlikçiği bahane edilerek 8 Nisan'da verilmiş olsa da geri kalan nüfusun sürgün edilmesi 8 Mart 1944'te gerçekleştirildi. Yine çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 37,733 Balkar sığır arabaları içinde Orta Asya'ya götürüldü ve buradan da aynen Karaçaylar örneğinde olduğu üzere tüm bölgeye dağıtıldı.11 Kırım Tatarları da 11 Mayıs'ta benzer bir emirle mahkum edildi ve 19 Mayıs'ta toplam 183,155 kişi sınır dışı edildi.12

Nazi güçleri tarafından işgal edilmemiş olmalarına karşın 115,500 Ahıska Türkü de sürgün için seçildi ve operasyon 15 Kasım'da gerçekleştirildi. Bir önceki gün verilen emirde tüm Türk uyruklularının sürgün edilmesine gerekçe olarak "sınırların güvenliğinin tahkim edilmesi" ihtiyacı dile getiriliyordu. Sürgün edilen diğer halklarda olduğu üzere, Ahıska Türkleri de tren istasyonlarına Studebaker kamyonlarında götürüldü, ama yolların dağlık araziden geçmesi yüzünden bu kamyonların bazıları yoldan çıkarak takla attı.13 Yine diğer sürgün operasyonlarında olduğu üzere, trenler yalnızca yol kenarlarına atılmış ceset arabalarını temizlemek için duruyordu.14

İktisadi ve maddi yardım vaatlerine rağmen, sürgün edilenler hayatta kalmak için kendi olanaklarıyla baş başa bırakıldı. Mevcut konut imkanları genellikle uzun zamandır terk edilmiş barakalardan oluşmaktaydı ve birçok yerleşim alanında konut imkanı hiç yoktu. Birinci yılda hiç hayvan temin edilmemişti, bu da kitlesel açlığa yol açtı.15 Sürgün edilenlere ilişkin güvenilir kaynaklar mevcut değildir, ancak Sovyet Devlet belgelerinden anlaşıldığına göre, ilk on sekiz ay içinde, tüm özel yerleşimcilerin yüzde 46.2'si ölmüştür.16 Bir tahmine göre, ilk iki ay içinde 17,000 Ahıska Türkü hayatını kaybetmiştir.17 Genç kadınlar çoğunlukla ailelerine yiyecek bulabilmek için yerli halktan insanlarla evleniyordu; böylelikle, sürgün edilen halklar kaçınılmaz bir asimilasyonla yüz yüze kalıyordu. Su çok az bulunuyordu ve çoğunlukla kirliydi; sürgün edilen halklar bu duruma alışkın değildi. Dolayısıyla, başta çocuklar arasında olmak üzere sık sık dizanteri baş gösteriyordu ve hemen hemen tüm halk sıtmadan muzdaripti.18 Aralık 1944'te ortaya çıkan tifüs ertesi yıl salgına dönüştü.19 Orta Asya'nın aşırı iklim koşulları sürgün edilenlerin sağlığını derinden etkiliyordu.20

Sürgün edilenlere çoğunlukla en yorucu işler veriliyordu. Bu tür projelerden biri de Sir Derya ırmağından elle sulama kanalarının kazılması işiydi. Çalışanların çoğunluğunu kadınlar ve çocuklar oluşturuyordu. Bir görgü şahidi şunları belirtir: "çok az kişi hayatta kalabildi (…) Aileler toptan öldü ve genellikle cesetler yeraltı sığınakları ve çamur kulübelerde çürümeye terk edildi, çünkü etrafta onları gömecek kimse yoktu."21

Kendilerine sürgün edilenlerin Nazi işbirlikçileri olduğu söylenen yerli halk ise yeni gelenlere haydut, amansız katil ve yamyam olarak bakıyordu. Ama, savaşın sonunda, cephede çarpışan Türk erkekleri de sürgün edildi ve bu erkekler bir sürü savaş madalyası almış ve çoğunlukla sakat kalmış olarak geri döndüklerinde yerli halk da işin hakikatini anlamaya başladı.

Ayrıca, sürgün edilenlerin çalışkan işçiler olduğu ortaya çıktı. Sonuçta, yerli halkla yeni gelenler arasındaki ilişkiler iyileşmeye başladı.22

Cephede çarpışanlar akrabalarıyla olan haberleşmenin kesilmesi üzerine kendi bölgelerinde bir şeylerin kötü gittiğini düşünmeye başladılar. Savaş sona erdiğinde, hayatta kalan binlerce asker akrabalarının sürgün edildiğinden habersiz bir halde evlerinin yolunu tuttu. Neler olduğunu öğrendikten sonra, Orta Asya'ya doğru yola çıktılar. Orta Asya'da aylarca ve hatta yıllarca aileleri aradılar. Çoğunlukla da hayatta kalabilen akrabalarının sadece bir kaçına ulaşabildiler. Orta Asya'ya ulaştıklarında, savaşta kazandıkları tüm ödülleri teslim etmeleri emredildi ve sürgün edilen diğerleriyle aynı muameleye tabi tutuldular.23

Sınır dışı edilenlerin yerleştirildikleri yerleşim birimlerine spetsposeleniia (özel yerleşim birimi) statüsü verilmişti; bu terim, Sovyetler Birliği'nin standart yasalarının İçişleri Bakanlığı (MVD) tarafından belirlenen ve öngörülen katı bir yönetmelikler sistemi ile değiştirildiği bir ceza sömürgesini belirtmekte kullanılıyordu. Yerleşim birimleri on evden oluşan gruplara ayrılıyor; her bir grubun başına bir müfettiş tayin ediliyor ve bu müfettiş on günde bir grupta olanları MVD komutanına bildiriyordu. Tüm "özel yerleşimcilerin" ayda bir kez MVD'ye adreslerini bildirmesi gerekiyordu ve komutanın izni olmaksızın yerleşim birimini terk etmelerine izin verilmiyordu. Öte yandan, yerleşim yerlerinin dışında sürgün edilenlerin izin belgeleri taşımaları zorunluydu. Yollara engeller ve kontrol noktaları kuruldu ve cumhuriyetlerin arasındaki sınırlar takviye edildi.24 26 Kasım 1948 tarihinde, Yüksek Sovyet Presidiyumu bir emir yayınlayarak sürgün edilen halkların geri dönme hakkını sonsuza kadar kaldırdı, özel bir yerleşimden kaçmaya teşebbüs edenlere 20 yıl ağır çalışma cezası ve özel bir yerleşimcinin kaçmasına yardım edenlere de beş yıllık ceza getirdi.25 Komutanlar despotça davranıyorlar, kuralları işlerine geldiği gibi

yorumluyorlardı. Sürgün edilenler kadın-erkek ayrımı gözetilmeksizin kırbaçlanıyordu ve sayısız tecavüz vakası rapor ediliyordu.26 Yerleşimcilerin kendi ana dillerinde konuşması, geleneksel dans, müzik, vb. pratikleri yapması yasaktı. Çocukları eğitimin yerel dilde verildiği ve ders kitaplarının yerel dilde hazırlandığı okullara gönderildi. Çocukların giysileri yetersiz olduğu için kışları okula devam etmeleri zordu. Okul müdürleri MVD yetkilerinden korkuyor ve genellikle özel yerleşimcilerin çocuklarını okullarına kabul etmiyordu. Orta ve yüksek eğitim kurumlarında, özel yerleşimcilere burs ve konut imkanı sağlanmıyordu.

Sovyet hükûmeti, sürgün edilenlerin kendi topraklarındaki tüm varlıklarını silmek üzere önlemler aldı. Rus yerleşimciler çoğunlukla kendi istekleri dışında hızlı bir şekilde bu bölgelere yerleştirildi ve kasabalar, bölgeler ve hatta cumhuriyet adları değiştirildi ya da parçalara ayrıldı. Kabarday-Balkarya'nın adı Kabardinya olarak değiştirildi; Karaçay Cumhuriyeti parçalanarak Stavropol ve Krasnodar (Kaleşho) İdari Bölgeleri ve Gürcü Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında paylaştırıldı; Kırım Özerk Cumhuriyeti, Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil edildi; Meshet bölgesi ise tümüyle Gürcü Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil edildi. Ulusal anıt ve mezarlıkların kökü kazındı; halı, kilim, çanak, çömlek, bıçak ve müzik aletleri gibi kültürel nesneler çalındı; tarihi ve kültürel arşivler Moskova'ya götürülüp mühürlendi; sürgün edilen halkların kendi dillerinde yazılmış kitapları yok edildi.27 Ansiklopedi ve ders kitapları yeniden yazılarak sürgün edilen halklardan bahseden bölümler çıkarıldı.

Stalin'in ölümünden sonra, Sovyet hükûmeti sürgün edilen halkların yaşam şartlarını iyileştirmeye yönelik adımlar atmaya başladı. 20. Parti Kongresi'nde, Nikita Kuruşev muğlak ifadelerle sürgün işlemlerini ifşa etti, ama hiçbir zaman Nazilerle işbirliği suçlamalarının yanlış olduğunu kabul

etmedi; sadece tüm bir halkın sınır dışı edilmesinin Sovyet ilkelerine aykırı olduğunu ifade etmekle yetindi. Bununla birlikte, Kuruşev'in beyanı büyük heyecan yarattı. Balkarlar üzerindeki özel kısıtlamalar, Temmuz 1954 ile Mart 1956 tarihleri arasında kaldırıldı ve hatta aynı yılın Kasım ayında Balkarlara geri dönüş hakkı tanındı. Ama Kırım Tatarları, Karaçaylar ve Ahıska Türkleri üzerindeki çoğu kısıtlama hala yürürlükteydi. 1920'lerde sürgün edilen Azerilerden hiçbir yerde bahsedilmiyordu.

11 Mayıs 1956 tarihinde, bir Karaçay delegasyonu Kuruşev'e yazı yazarak geri dönüş hakkı ve Karaçay Özerk Bölgesi'nin yeniden kurulmasını talep etti. Delegasyon Moskova'ya davet edildi ve 2 Haziran'da Sovyet yetkilileriyle görüştü. İkinci bir grup 4 Temmuz'da Kuruşev ile görüştü. 16 Temmuz tarihinde Karaçaylar, Çeçenler ve İnguşların özel statüsüne "artık gerek kalmadığını" belirten ve ayrıca bu halklara kendi vatanlarına geri dönme ve sürgün işlemleri sırasında kaybettikleri mülkleri geri alma hakkının verilmediğini beyan eden bir Yüksek Sovyet emri yayınlandı. 26 Kasım'da Karaçayların bir temsilcine sürgün edilenlerin evlerine dönmesine izin verildiği kararı şifahen bildirildi.28 Bunu takip eden bir kararla, baskın olarak bir Rus ve Çerkez kenti olan Çerkesk başkent olacak şekilde Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'nin kurulduğu bildirildi.

Balkar ve Karaçayların geri dönmesine izin veren kararlarda Nazilerle işbirliği yapıldığı suçlamalarının yanlış olduğu hiçbir şekilde belirtilmedi. Aslında kararlarda kullanılan ifadelerde sürgün işlemlerinin zamanın meşru bir önlemi olduğu ima ediliyordu. Ayrıca, bağımsız bir Karaçay Bölgesi yerine Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'nin kurulması, Karaçayların bu duruma içerlemesi tehlikesini içeriyordu. Balkar ve Karaçayların aniden ve açıklanmayan bir şekilde geri dönüşü, bir düşmanlık ve karşılıklı korku iklimi oluşturdu.

Hükûmet sürgün sırasında kaybedilen mülkiyet konusunda herhangi bir telafi imkanı sunmadı. Balkarlar ve Karaçaylar geri döndüklerinde arşivlerinin, müzelerdeki birikimlerin ve ulusal anıtların ellerinden alınmış olduğunu gördüler. Benzer şekilde, birçoğu kuşaktan kuşağa geçen ve kültürel miraslarının paha biçilmez örneklerini temsil eden aile bıçakları, kemerler, küpeler ve bileziklerinin de kayıp olduğunu fark ettiler. Orta Asya'daki diasporaları sırasında yaşlılar hızlı bir şekilde öldüğü için birçok efsane ve halk masalı da yok olmuştu.

Tüm kararlarda ya da bunu izleyen literatürde, Nazilerle işbirliği yapıldığı iddialarının yanlış olduğu şeklinde herhangi bir ibarenin yer almaması, Balkarlar ve Karaçaylar arasında hayal kırıklığının kök salmasına yol açtı. Sürgün işlemlerini organize eden hiç kimse yargılanmadı ve hatta eylemleri için hesap vermeye bile çağrılmadı. Kafkasya'ya zorla yeniden yerleştirilen yerleşimcilerin varlığı aşırı bir konut sıkıntısına da yol açtı. Geri dönenlerden çalışabilecek durumda olanlar çeşitli sanayi ve tarım tesislerindeki barakalara yerleşirken geri kalanlar en ilkel koşullarda yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldı. Tıbbi tesisler hemen hemen hiç yoktu ve 1958 yılının yazında ortaya çıkan bir şap hastalığı salgını çitlik hayvanlarını tümüyle yok etti.29 Dağlık bölgelerin önceki sakinleri kentsel alanlara göç etmek zorunda kaldı; dolayısıyla geleneksel nüfus yapıları değişti ve farklı etnik kökenden olan insanlar arasında gerilimin artmasına yol açtı.

Kırım Tatarlarının durumu, Kırım Bölgesi 19 Şubat 1054 tarihinde Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne aktarıldıktan sonra daha da karmaşık bir hal aldı. Tatarların "özel yerleşimci" statüsü 28 Nisan 1956 tarihinde kaldırıldı, ama Kırım'a geri dönüş konusunda herhangi bir emir hiçbir zaman yayınlanmadı. Bunun yerine, 5 Eylül 1967 tarihinde Tatarların Sovyet vatandaşları olarak bütün hakları yeniden kabul edildi ve Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tatarların daimi ikamet yeri olarak tayin

edildi. Binlerce Tatar, Kırıma geri döndüğünde evleri buldozerlerle yıkıldı ve kendilerini Özbekistan’a bir kez daha sürgün edilmiş buldular. 1967 ile 1976 yılları arasında 300,000 kişi Ukrayna’dan Kırım’a yerleştirildi, bu da Tatarların kitlesel olarak evlerine dönüşünü imkansız hale getirdi.30 Ancak Mikhail Gorbaçev’in Glasnost politikası uygulamaya konduktan sonra basın organları açık bir şekilde Sovyet hükûmetinin Tatarların durumunu ihmal etmesini eleştirmeye başladı. 28 Kasım 1989 tarihinde, Yüksek Sovyet, Kırım Tatarlarının Sovyet Almanlarıyla birlikte vatanlarına geri dönmesi sürecini başlattı. Sovyetler Birliği’nin 31 Aralık 1991 tarihinde çöküşünden sonra, Tatarların vatanlarına dönüşü kolaylaştı. Günümüzde Kırım’da 300,000 Tatar yaşamaktadır.31

Kırım Tatarları gibi Ahıska Türklerinin de “özel yerleşimci” statüsü 1956 yılında kaldırıldı, ama vatanlarına geri dönmelerine izin verilmedi. Buna rağmen, çok sayıda Ahıska Türkü, Azerbaycan ve Kabarday-Balkarya’ya yerleşerek vatanlarına dönüş kararını beklemeye başladı. Meshet bölgesine dönen birkaç aile de tutuklanıp geri gönderildi. Bunun üzerine Sovyet hükûmeti tüm Meshet-Cavehetya bölgesi etrafına bir güvenlik çembere kurdu, yollarda engeller ve kontrol noktaları oluşturdu ve giriş için özel bir vize politikası uygulamaya başladı.32 1956 ile 1990 yılları arasında Türkler sorunlarının çözümü için Moskova’ya en az 200 delegasyon gönderdi, ama hiçbiri bir somut sonuca ulaşamadı.33

26 Haziran 1989 tarihinde Özbekistan’ın Taşkent şehrindeki bir açık pazarda, bir Özbek ile bir Türk arasında meyve fiyatı konusunda çıkan bir tartışma bir isyana dönüştü ve nihayetinde Fergana Vadisindeki Türklerin katliamıyla sonuçlandı. Doksan bin Türk tüm Sovyetler Birliği’ne dağıldı, ama gittikleri her yerde ayrımcılıkla karşılaştılar. 1992 yılında çıkan “Rusya Federasyonunda vatandaşlık bildirgesinin” hükümleri doğrultusunda 50,000 Türk otomatik olarak Rus vatandaşlığına geçti. En

büyük Türk grubu, Krasnodar (Kaleşho) Bölgesi'ne yerleşmişti, ama Rus vatandaşlığının tüm haklarına sahip olmalarına karşın kendilerine ikamet izni verilmedi. 1992'de ve ayrıca 1996 yılında, Krasnodar (Kaleşho) Bölgesi yetkilileri etnik nedenlerle Türklerin vatandaşlık hakları ellerinden alan özel bir yasal rejim kurdular. Ayrıca, Rus Federal İçişleri Bakanlığı da Türkleri Rusya Federasyon vatandaşı olarak kabul etmeyi reddetti. 1997 yılının başlarında insan hakları grubu "Memorial", Rusya Başkanı Boris Yeltsin'e başvuruda bulundu, ama Yeltsin, Krasnodar (Kaleşho) yönetimine destek verdi. 1997 yılının Ocak ayında yapılan bir dizi tartışma sonucunda, federal yönetim, Ahıska Türklerinin Rus vatandaşlığı hakkını yok saydı, Krasnodar (Kaleşho) Bölgesi'nde ikamet etmelerinin yasa dışı olduğuna karar verdi, etnik kimliklerinin Türk olması ve Müslüman olmalarından dolayı Ahıska Türklerinin potansiyel olarak Rusya'ya bağlılık duymadığını ilan etti ve Gürcistan'a dönmelerini emretti. Sonraları Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından yapılan çözüm bulma çabaları da herhangi bir pratik sonuç getirmedi.34 Bu arada, Kazak paramiliter grupları zor kullanarak Türkleri bölgeden çıkaracaklarını açıkça beyan ederek Krasnodar (Kaleşho) Bölgesi'ne girmeye başladı.35 Eylül 1998 tarihinde Ahıska Türkleri hakkında bir Rus Komisyonu toplandı ve Ocak 1997 kararlarını teyit etti. Mayıs 1998'de Krasnodar (Kaleşho) Bölgesi hükûmeti Ahıska Türklerinin Türkiye'ye göç etmelerini teşvik etti; bu imkandan yaklaşık 100 aile yararlandı.36 1999 yılının başlarında, Ahıska Türkleri için vatana dönme yasası çıkarması şartını yerine getiren Gürcistan, Avrupa Konseyi'ne kabul edildi. Ancak günümüzde Gürcistan'daki büyük bir Ermeni nüfusunun özerklik elde etmeye çalışması yüzünden durum iyice karmaşık hale gelmiştir. Ayrıca, 1944'te Meshet bölgesinde 115,000 Türk yaşarken günümüzde vatana dönme hakkından yararlanacak 250,000'i aşkın Türk vardır. Gürcistan yetkilileri Gürcüleri

Meshet bölgesine yerleşmeleri konusunda teşvik edip Türklerin ilk olarak oturdukları evleri halen boş durmasına karşın Türklere yer olmadığını iddia ettiler.37 2000 yılının sonbaharında Gürcü Başkanı Eduard Şhevardnadze, Ahıska Türklerine vatanlarına dönme hakkı vermeyi planladığını ilan etti; bunun üzerine hem Gürcü Parlamentosunun hem de Gürcü vatandaşların büyük protestolarıyla karşılaştı.38 Bu makale yazıldığı sırada, Ahıska Türkleri hâlâ bir karar çıkmasını bekliyordu.

1 Sürgünlerin olası nedenleri konusunda bir tartışma için bkz. Campbell, Michael A. “Removal From the Borderlands: An Interpretation of the 1943-44 Deportations of Ethnic Turkic Nationalities From the Crimea, North Caucasus and Soviet-Turkish Border.” Tez, Ohio Üniversitesi, 1994.

2 Mustafaev, Khasan, “Skvoz’ bedy, tragedii i strakh,” in Alieva, Svetlana, ed. Tak eto bylo: Natsional’nye repressii v SSSR 1919-1952 gody. 3 cilt. Moskova: Rossiiskii mezhdunarodnyi fond kul’tury, 1993, cilt 1, s. 32-38.

3 A.g.e., s. 37-38.

4 Karcha, Ramazan. “The Peoples of the North Caucasus,” in Deker, Nikolai K. and Andrei Lebed, eds. Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction. New York: The Scarecrow Press, 1958, s. 36-48.

5 Alieva, Nazita, “Ia videl svoimi glazami,” in Alieva, Svetlana, cilt 3, s. 163; Seifatogli, Mussadin, “Sam Ia-Chistyi Turok,” in Alieva, Svetlana, cilt 3, s. 173.

6 Karcha, a.g.e., 43.

7 Aliev, in Aliev, Ismail. “Shleyf bed i stradanii,” Alieva, Svetlana, cilt 2, s. 19; Baichorov, Baichorov, Ismail, “Za polnuiu pravdu.” in Alieva, Svetlana, cilt 1, s. 312.

8 Pohl, J. Otto. Ethnic Cleansing in the USSR, 1937-1949. Westport, CN: Greenwood Press, 1999, s. 77.

9 Shamanov, I. M., vd. Karachaevtsy: Vyselenie i Vozvrashchenie (1943-1957.) Materialy i dokumenty. Cherkessk, 1993, s. 169-174.

10 Loginova, S., “Cherekskaia ‘Khatyn’’,” in Alieva, Svetlana, cilt 2, s. 261-63.

11 Kuliev, Radis, “Ia pomniu,” in Alieva, Svetlana, cilt 2, s. 264-65.

12 Postanovlenie Gosudarstvennogo komiteta oborony s. s. s. R. N. 5859ss, yeniden baskı Avdet, Bakhchisarai, 16 Mayıs 1991; Kobulov’dan L. L. Beria’ya telgraf, 19 Mayıs 1944, yeniden baskı Alieva, Svetlana, cilt 3, s. 65.

13 Tiutiunik, Vadim, “Turki iz Meskhsetii: Vchera i segodnia,” in Alieva, Svetlana, cilt 3, s. 146.

14 Shamanov, a.g.e., s. 16.

15 Baichorov, a.g.e., s. 312.

16 Alieva, Svetlana, cilt 3, s. 71.

17 Alieva, Nazita, a.g.e., s. 165.

18 Malyshev, Aleksei. “ Izgnanniki,” Alieva, Svetlana, cilt 1, s. 288.

19 Pohl, J. Otto. The Stalinist Penal System: A Statistical History of Soviet Repression and Terror, 1930-1953. Jefferson, N.C.: McFarland, 1997, s. 116.

20 Shamanov, a.g.e., s. 18-19.

21 Alıntı için bkz. Grannes, Alf, “The Soviet Deportation of 1943 of the Karachays: A Turkic Muslim People of North Caucasus. ” Journal Institute of Muslim Minority Affairs 12.1 (1991), s. 60-61.

22 Bu olaylara ilişkin hatıralar için bkz. Alieva, Svetlana.

23 Iusupov, Ali, “Kak ia, zashchitnik otechestva, stal ‘prestupnikom’,” in Alieva, Svetlana, cilt 3, s. 169-73.

24 Nekrich, Aleksandr. The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War. Tr. George Saunders. New York: Norton and Company, 1978, s. 89-90, 118-19.

25 Shamanov, a.g.e., s. 82-83.

26 Grannes, a.g.e., s. 62.

27 Karcha, a.g.e., s. 40.

28 Shamanov, a.g.e., s. 97-103.

29 A.g.e., s. 141-42.

30 Amit, Emil, “Nikto ne zabyt, nichto ne zabyto,” in Alieva, Svetlana, s. 107-15.

31 Pohl, The Stalinist Penal System, s. 118.

32 Tiutiunik, a.g.e., 155-56.

33 A.g.e., 159.

34 Bülten No. 3, “Memorial” İnsan Hakları Merkezi, Moskova, 3 Aralık 1998.

35 Zorla Göç Alarmı: 6 Mart 1998: Krasnodar Meskhetian Turks. Soros Vakfı.

36 Bülten No. 3, “Memorial” İnsan Hakları Merkezi.

37 Cutler, Robert, “Javakhetia: Flashpoint of Bottleneck? ” Central Eurasia Project, Open Society Institute, Soros Vakfı, 3 Aralık 1999.

38 “Residents of Samtskhe-Javakheti are Against Return of Meskhetian Turks,” Midia-Press-Agency, Bakû, 9 Kasım 2000.

Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk / Dr. Arif Yunusoy [s.877-885]

Barış ve Demokrasi Enstütüsü, Göç ve Çatışma Çalışmaları Bölümü Başkanı / Azerbaycan

Giriş

Ahıska (Mesket) Türkleri özellikle trajik bir geçmişleri bulunan göreceli olarak küçük bir etnik gruptur. Gürcistan'ın yerli sakinleri, ülkenin güneyindeki Mesketya'nın üç bölgesinde (Ahıska, Adızen ve Aspinza) ve ayrıca da Cahaveti-Ahalkelek ve Boğdanovka (1991'den sonra-Ninotsminda)'da yaşamışlardır. Tarihi anavatanlarından 1944 yılında Orta Asya cumhuriyetlerine sürgün edilen bu grup, yeni topraklarına hiçbir zaman yerleşmediler. 1989'da bu sefer de Özbekistan'da bir kıyıma maruz kaldılar. Tekrar Sovyetler Birliği'nin çeşitli yerlerine dağıtıldılar, fakat her zaman vahşetin ve ayrımcılığın kurbanı oldular. Anavatanlarına geri dönme hayalleri henüz gerçekleşmedi ve bazıları ümitlerini kaybederek, Türkiye'ye gittiler.

Sürgünden 1989'e kadar olan zaman diliminde, Ahıska Türkleri hakkında yazı yazmak serbest değildi. Soyları bilinmediğinden kaçınılmaz olarak haklarında spekülasyonlar yapılmaktaydı. Sık olarak da bu spekülasyonların siyasi yansımaları vardı. 19. ve 20. yüzyılın başlarına ait dokümanlarda onlar "Müslümanlar", "Türkler", "Tatarlar", ve "Gürcistan-Sünnileri" olarak tanımlanmışlardır. 1944 sürgününden önceki Sovyet döneminde onlara "Türkler" veya "Azeriler" denmiş, ve bir dönem de "Gürcüler" olarak çağrılmışlardır. Orta Asya'ya sürgün edildikten sonra, resmi dokümanlarda onlar "Türkler" veya"Azeriler" olarak belgelere geçmiş, ara sıra da "Özbekler", "Kazaklar",

“Kırgızlar” diye isimlendirilmiş, bazen onlara “Kafkaslılar” denmiştir. Özbekistan’daki 1989 soykırımından sonra, onlara “Mesket Türkleri” veya “Türk-Mesketya”, Gürcistan’da - “Mesketler-Müslümanlar” denmiştir. Daha sonra bazı bilimsel çalışmalarda yeni bir terim üretilmiş ve - “Ahaltsihe Türkler”i olmuşlardır.

Bu terim Mesketya bölgesinin başşehri olan Ahıska’dan gelmektedir. Aynı terim Türkler arasında da popülerdir. Son zamanlarda ise “Ahıska Türkleri” (Ahıska’nın Türkleri) yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Onlar hakkında bulunan bilgilerin tümü dağınıktır ve uzmanlar bile bu etnik grubun kökenleri, tarihlerinin neden bu kadar trajik olduğu ve gelecekte nasıl yardım edilebileceği hakkında net birşey söyleyememektedirler.

I. Geçmiş

1. 17. Yüzyıla Kadar Mesketler

Ahıska (Mesket) Türklerinin soyları karmaşık bir problemdir. Gürcistan’ın Türk dünyası ile ilişkileriyle yakından ilgilidir ve birçok farklı yönü bulunmaktadır. Gürcü-Türk ilişkilerinin tarihi bilinmeden ‘Ahıska (Mesket) Türkler’inin Gürcistan’daki modern sorunlarını anlamak neredeyse imkansızdır. Bu nedenle Gürcistan’ın tarihine bir göz atacağız.

Tarihçiler milattan sonra 1. ve 2. yüzyıllarda Orta Asya’yı birçok farklı kavimlerin terkettiğini ve batıya yöneldiklerini söylemektedirler. Bunların çoğu Türk soyundan gelen boylardı ve Hunlar olarak adlandırılmışlardı. 4. yüzyılın başında, Hunlar Kafkas bölgesinde bir devlet kurdular ve 5. yüzyılın ikinci yarısına Onogur boyu burayı yönetti. Bunlara akraba olan Saragur (Sarı/Ak/Ogur), Ogur, Utigur

(Otuz-ogur) boyları ve diğer boylar da destek oldular. Burada asıl bölge Güney Kafkaslar’dı veya modern Azerbaycan ve Gürcistan’dı. Güney Kafkaslar’daki 5. yüzyıl mücadelelerinden biri Priskos tarafından şöyle

anlatılmıştır: Saragurlar ve “diğerleri” Gürcistan’ı harap etmişlerdir. 6. yüzyıl Bizans tarihçisi Agafius’a göre, Gürcistan’daki Kutaisi şehri yakınlarındaki kalelerden biri Onoguris ismindeydi, “bu isim çok önceleri ve Onogurlar olarak çağrılan Hunlar tarafından verilmişti ve onlar Gürcülere karşı aynı yerde bir savaş vermişlerdi”.1

5. yüzyılın ikinci yarısında, Onogurların devleti yıkıldı ve yerine yeni bir devlet kuruldu. Bu, Türk boylarının Sabarlar yönetiminde oluşturdukları bir askeri ve siyasi birlikti. Bunların bazıları Gürcistan’da yerleştiler. 6. yüzyıl Bizans tarihçilerine göre, Sabirler Boa isminde güçlü bir bayan yöneticiye sahiptiler, “onun yönetimi altına yüz binlerce Hun bulunmaktaydı”. Doğu Gürcistan’da Fazis Irmağı’nın (bugünkü adıyla Rioni) onun adını taşıyan (Boads) bir kolu yaşıyordu.2

M.S. 570’de, Turkut kabileleri Kafkaslarda önemli rol oynamaya başladılar. 582-583’de Turkutlar Doğu Gürcistan’ı fethetmeyi başardılar, ancak yalnızca çok kısa bir süre kontrol edebildiler.3 6. yüzyıl sonunda başka bir Türk kavmi -Hazarlar- Kuzey Kafkaslar’da faaliyete geçtiler. 7. yüzyıl başında, Hazarlar Gürcistan dahil bütün güney Kafkasları yönetmeye başlamışlardı.4

Bugünkü Gürcistan ve Güney Kafkas bölgelerinde 2.-8. yüzyıllar arasındaki etnik-siyasi süreçler eski Gürcü tarih kayıtlarında yer almaktadır. Bilinen en eski Gürcü kroniği 7. yüzyılda yazılan ve “Gürcistan’ın Hıristiyanlığa geçişi” anlamı taşıyan Moktevay Karlitsay’dır. Bu kayıt Hunlar zamanında meydana gelen olayları anlatmaktadır. Söz konusu eser, Kura nehri kıyısındaki 4 kasabada yaşayan “Bun Türk”lerin vahşi kabilelerini tasvir etmektedir. Bu belgeden anlaşıldığına göre “Bun Türkler” (“Asıl Türkler” anlamındadır) “28,000 aileden” oluşuyordu (yaklaşık olarak 140-170 bin insan) ve Sarkine, Kaspi, Urbnisi ve Odzrakhe kasabalarında yaşamışlardır. Gürcistan’daki güçleri o kadar

yüksekti ki “ Hunların askeri kavimleri bile BunTürklerin yöneticisinden izin alarak bölgeye girebildiler ve ayrıca para ödemeyi kabul ettiler. Zanav bölgesinde yerleştiler” (Zanav bir Mesket köyüdür).5

Diğer bir Ortaçağ (11. yüzyıl) Gürcü tarihçisi Leonti Mroveli ayrıca 7. yüzyıl olaylarını anlatmıştır. Gürcistan dahil olmak üzere Kafkaslardaki farklı milletlerin Hazarlar ile kıyaslandığında zayıflıklarını ortaya koymuştur: “Kafkas milletleri Hazarlar’a karşı savaşamadılar çünkü onların sonsuz sayıda askeri vardı” ve “o zamandan sonra uzun bir dönem boyunca bütün milletler Hazarlara vergi ödediler”.6 Leonti Mroveli’ye göre, Hazarlar’ın gücü daha sonra azaldığında “Türkler geldi” ve “Kura nehrinin yukarılarına çıktılar ve Mesketya’ya geldiler”, Gürcistan’ın başkentine yerleşmek istediler.

Gürcüler “Türklerle dost olmanın iyi olacağına karar verdiler”. Türklerin bazıları değişik Gürcü şehirlerine fakat çoğunluğu “Mesketya’dan daha doğuda yerlere yerleştiler, etrafına duvar ördüler ve daha sonra buraya Sarkine adını verdiler. Bu Türkler Kartliler (Gürcüler) ile barış ve birlik içinde yaşadılar”. Bu şehre yerleşenlere “BunTürkler” dendi.7 Sarkine kasabasının ismi Türkçe “Sarıların yerleşimi” anlamına gelen Sarıkan ile Saragur boyu veya Sarılar (Türkçe - “sarı, açık”) kelimelerinden meydana gelmiştir. Dönemin Gürcü tarihçilerine göre, bu insanlara “BunTürkler” denmesinin nedeni uzun bir zaman Gürcü nüfusu tarafından bunların “yerli Türkler” olarak görülmesindendi.

Başka bir 12. yüzyıl Gürcü kaynağı “Matiane Kartlisa” (“Gürcistan Tarihi”) 764’de Hazarlar “Tiflis şehrini yokettiler ve ülkenin hepsine hakim oldular” diye belirtmektedir. Birkaç yıl sonra, 8. yüzyıl sonuna doğru, Hazarların Abhaz prensinin Bizans’dan özgürlüğünü kazanmasına yardımcı olduklarını ve daha sonra da kendisini bağımsız Abhazya’nın yöneticisi yaptıklarını belirtmektedir. Bu konu hakkında yazarken, Gürcü tarihçi bile,

“Leon’un Hazarlar’ın kralının kızının oğlu olduğunun ve bu sayede Abhazya’yı aldığının ve kendini Abhazların yöneticisi ilan ettiğinin” altını çizmektedir.8 Bu Hazarların Doğu Gürcistan’ın bağımsızlığını kazanmasına yardım ettikleri anlamına gelmektedir.

Bundan dolayı tarihçi, Leonti Mroveli 7. yüzyılın ilk çeyreğinde, Gürcülerin Türk toplumunun bir parçası olduklarını ve Gürcülerin “bütün Kartli krallarının, bütün erkekler ve kadınların” Hazarlar’ın dilini (Gürcüce - “Hazaruli” Türklerin dili anlamına gelmektedir) bildiklerini9 söylerken haklıdır.

Türklerin 2.-8. yüzyıl arasında Gürcistan bölgesine yerleşmesi ile ilgili olarak tarihçiler tarafından sunulan bilgiler Mesketya gibi yerel isimler tarafından da teyit edilebilir. Böylece, pek çok farklı bölgenin Hunlar ile ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır: Mesketya’daki Hona köyü (Adigen bölgesinde), Honi köyü (Kutaisi şehri yakınında), Tiflis’in batısındaki Hunan kalesi bu hükme verilebilecek örneklerdir.

Ayrıca Batı’daki çok farklı yerlerin isimleri de Onogur kabilesinden gelmektedir. Modern Türkiye’nin başkenti, Ankara şehri, ve Angarsk kenti ile Rusya’nın Altay bölgesindeki Angara nehri buna örnektir. Ongor köyü Mesketya’da (Aspindza bölgesi) yer almaktadır. İlaveten, Gürcistan’ın Khon bölgesindeki Unagira köyünün ismi Onogur kabilesi ile yakından ilişkilidir. Gürcistan’ın güney bölgesindeki çok farklı yerlerin isimleri de ortaçağdaki farklı Türk kabilelerinden gelmektedir.10

Böylece Kafkas bölgesindeki erken Türk yerleşimleri ve Gürcistan’daki özellikle Mesketya’daki yerleşim yerlerinin isimleri ile ilgili kısa tarihsel bir bakış bile 2.-8. yüzyıl arasında farklı Türk kavimlerinin bölgede özellikle de Güney Gürcistan’da yerleştiklerini ve kısa bir süre için de tüm bölgenin kontrolünü ele geçirebildiklerini kanıtlamaktadır. Bu tarihte,

Gürcüler arasında Türk dilinin geniş kullanımının da Türklerin rolleri ve sayıları hakkında ipuçları sağlamaktadır.

Gürcistan'a ikinci Türk dalgası 11. yüzyıl başında olmuştur. Bu dönemde, Orta Asya ve Kazakistan'ın geniş bölgeleri Türk kavimlerinin yönetimi altındaydı, bunlar Oğuzlar ve Kıpçaklar'dır. 11. yüzyıl başında bunlar birbirleriyle savaşa girdiler. Oğuzlar boyu yenildi ve 11. yüzyıl ortalarında, güneye doğru gitmeye başladılar. Hazar Denizi'ni geçtiler ve batıya yöneldiler. 1070'e gelindiğinde, Orta Doğu ve Anadolu'nun çoğu bölgesini, Gürcistan dahil olmak üzere ele geçirdiler. Aynı dönemde, Kıpçak boyu kendileri ile akraba olan diğer boylarla batıya yöneldiler fakat bunların fetihleri Hazar Denizi'nin kuzeyindeydi. Kuzey Kafkaslardaki ve Karadeniz'in kuzey bölümündeki tüm ülkeleri ele geçirdiler.

Gürcistan için o dönemde en büyük problem İslamiyet'i kabul eden Oğuzlardı; Oğuzlar Gürcistan'dan yalnızca vergi istemiyorlardı aynı zamanda topraklarına saldırıyorlardı. O dönem tarihçilerine göre, "Gürcistan harap edilmişti ve zayıflatılmıştı".11 Bunların hepsi "kurucu" olarak da tanınan Kral IV. David'in yönetimi altında oldu (1089-1125). Diğer bir 12. yüzyıl Gürcü belgesinin yazarı "Kartli devleti harap edilmişti" diye yazmaktadır. Fakat bu duruma rağmen "daha fazla Türk, aileleri ile birlikte, Somkhiti'yi (modern Mesketya ve Cahaveti) aşarak Gürcistan'a gelmiş ve orada Kura nehri kıyısındaki bölgeye yerleşmiştir" "Kimse de onlara engel olamamıştır". Gürcü kralının emrinde o kadar az birlik bulunmaktaydı ki, "şehirleri ve kaleleri savunacak veya kendi askerlerini dahi doyuracak" gücü yoktu. Böylece, "başka çare kalmıyordu", ve 1118'de Kral IV. David "Kıpçakları yardıma çağırdı".12

Bu iyi düşünülmüş bir karardı ve onun Türk dünyasındaki durumu iyi anladığını göstermekteydi ki bu da Gürcistan'da uzun zamandan beri yaşayan "yerli Türkler" gözönüne alındığında daha iyi anlaşılabilir.

Şüphesiz ki, kral, Kıpçaklar ile Oğuzların iki düşman grup olduğunu bilmekteydi fakat Kıpçakların bazıları Hıristiyandı ve diğerleri de putperestti. 1116'da kral IV. David karısından boşandı ve Kıpçak lideri Atrak'ın kızı olan Qurandukht ile evlendi ve bundan sonra o "Gürcistan'ın kraliçesi" oldu.13

O zamanki Kuzey Kafkas Kıpçak konfederasyonu hakanı, Atrak, 1118'de damadından bir davetiye aldı ve yanında 50.000 asker ve aileleri ile Gürcistan'a geldi.14 Toplam olarak 300.000 Türk o zaman Gürcistan'a geldi. Hepsine "yerleşecekleri rahat topraklar" ve ayrıca "kışı geçirecek gıda" sözü verilmişti.15 Atrak'tan özellikle Gürcistan sınırlarının Oğuzlar'dan korunması istenmişti ve karşılığında Kıpçaklar Mesketya'da dahil olmak üzere Güney-Doğu ve Doğu Gürcistan'a yerleştiler.

Diğer Gürcü yöneticiler de Kıpçakların Kuzey Kafkasya'dan gelerek kendi bölgelerinde yerleşmeleri için çaba gösterdiler. O dönem tarihçilerine göre Kral III. Giorgi (1156-1184) Kıpçakları hizmetine çağırmıştır "belli bir sayıda Kıpçak çağrıldığında aynı sayıda gelirdi".16 Bunun anlamı: o dönemde birkaç bin Kıpçak daha Gürcistan'a yerleşmiştir. Gürcü kaynakları tarafından bunlara "yeni Kıpçaklar" (Gürcüce "kivchakni akhali") denmiştir.Bu yolla 12. ve 13. yüzyıllarda, yaklaşık 350.000 Kıpçak Gürcistan'a gelmiştir. Bunların çoğu Gürcistan'ın şimdi Azerilerin yaşadıkları ve 1944'lere kadar da Mesket Türklerinin yaşadıkları bölgelere yerleşmişlerdir. Ayrıca, doğu ve güney Gürcistan'a 11.-12. yüzyıl'da yerleşen onbinlerce veya yüzbinlerce Oğuzlar gözönüne alındığında, Gürcü tarihçilerin Gürcistan'ı niye "Kartveloba" ve "Didi Türkoba" diye böldükleri daha iyi anlaşılır.17

13.-15. yüzyıllarda Gürcistan sürekli Moğolların ve diğer Türk fatihlerinin saldırısı altındaydı ve bu Gürcistan'daki Türk etnik faktörünün artmasına neden oldu.

Tam olarak bu dönemde, Mesketya'nın temel kasabası olan Ahaltsihe'den doğulu kaynaklarda Türçe bir kelime olan Ak-sika olarak ("Beyaz kale" Gürcüce isminden çevrilmiştir) bahsedilmeye başlandı ve daha sonra da Ahıska veya Akisha olmuştur. 14. yüzyılda Mesketya bölgesindeki Türk etnik faktörünün çok güçlü olması nedeniyle Gürcü kayıtlarında bile yerel yöneticilerden Türkçe bir unvan olan "Atabek" olarak bahsedilmektedir. Aşamalı olarak işleyen Gürcistan'ın dağılma süreci 15. yüzyılda ve Ak-Buga'nın yönetim döneminin sonuna doğru (1444-1451) daha belirgin hale geldi. Mesketya artık yarı bağımsızdı. Buna rağmen, mevcut durum 1463'de atabek Kvarkvare II (1451-1466)'nin yönetimine kadar resmileşmedi. Gürcü kaynaklarında onun ülkesi "Samtshe Saatabago" olarak bilinir ve anlamı da "Samtshe (Mesketya) ismindeki atabek'in toprağı"dır.18

16. yüzyıl başında Gürcistan artık yıkılmıştı ve Kartli, Kakheti, İmereti krallıklarına ve atabek'in toprağı olan Samtshe'ye bölünmüştü. Bu dönemde Gürcistan Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki anlaşmazlığın nedeniydi. Savaşların sonucunda, Türkler Mesketya bölgesini 1578'de kontrollerine aldılar. Lakin, 1635'de Türkler Ahıska (Ahaltsihe) kalesini nihai olarak alana kadar, 17. yüzyıl başında Mesketya İran kuvvetleri tarafından birkaç kez daha işgal edilmişti. 1639'da Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında imzalanan anlaşmaya göre, İranlılar Mesketya'ya yönelik çabalarından vazgeçmek zorunda kaldılar.19 Ve böylece, yeni bir Mesketya tarihi başlamış oldu. Osmanlı İmparatorluğu dönemi.

2. Osmanlı Döneminde Mesketya

Türkler Mesketya'yı aldıklarında, onu 24 sancaktan (bölge) oluşan Çıldır eyaletine çevirdiler. Mesketya bölgesindeki bütün askeri faaliyetler son buldu ve 19. yüzyıl başına kadar hiçbir askeri harekât yapılmadı. Bu

durum, bölgede yaşayan Türk boyları arasında ortak bir dil ve kültürün pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Mesketya tarihinde Osmanlı dönemi çok önemlidir çünkü bu asrın başında gelenler ile daha yakın zamanda yerleşen Türk kuşaklarını birleştirici rol oynamıştır.

Mesketya'nın bölgede stratejik bir anlamı bulunmaktadır. Osmanlı Türkleri doğu sınırlarının korunmasında Mesketya'nın önemini keşfetmiş ve bu yüzden yerel halk ile sürtüşme istememişlerdir. Türkler diğerlerinin haklarına saygılıydılar fakat aynı zamanda askeri hizmeti ve İslam'a geçmeyi zorunlu kıldılar. Fakat sonuncu Hıristiyan atabek Mesketya Manuchar III (1614-1625)'nın ölümünden sonra, atabek Beka III başa geçti. O İslam'ı kabul etti ve ondan sonra farklı bir isim kullandı, Sefer-paşa (1625-1635). Bu geçişten sonra, Mesketya'da birçok "belirli değişiklikler yaşandı ve bazıları gönüllü olarak Müslüman oldu".20

O dönem yerel tarihçilerinden Vakhushti Bagrationi'ye göre Mesketya'da İslam'a geçen Gürcü aristokratlarıydı ve sadece "köylüler Hıristiyan kaldılar". Bu dönemde Gürcü aristokratları bayramlarda Türkçe konuşurken, evlerinde Gürcüce konuşmaktaydılar.21 Tabiiki Mesketya'da yaşayan bazı köylüler de İslam'a geçmişlerdir. Zaten, Osmanlılar o dönemde fethettikleri topraklarda herkes İslam'a geçecek diye bir karar uygulamıyorlardı.

3. Rus İmparatorluğu Altında Mesketya

19. yüzyıl başında Gürcistan'da yaşayan etnik grupların hayatları dramatik olarak değişti. Bunun nedeni Rus İmparatorluğu'nun genişlemesiydi. 1801'e gelindiğinde Gürcistan bölgesinin neredeyse tamamı Rus yönetimi altındaydı. 1828'de Rusya Osmanlı'ya savaş açtı ve 15 Eylül 1829'da gerçekleşen saldırı sonucunda Rus güçleri Ahıska (Ahaltsihe) kasabasını ele geçirdiler. 2 Eylül 1829'de imzalanan Edirne Anlaşması'na göre Ahıska eyaletine bağlı 24 sancaktan 10 tanesi

Rusya'ya verilmiştir. Bunlar Samtshe toprağıydılar (şimdi Adigeni, Ahaltsihe, ve Aspindza'nın yarısı-bölgeleri) ve Cahaveti (şimdi Aspindza, Ahalkelek ve Bogdanov bölgelerinin ikinci kısmı), ve bu tarihten itibaren Çarlık idaresi tarafından Rus İmparatorluğu'nun Ahaltsihe bölgesi (Rusçada "uezd") olarak adlandırıldılar.

Bölge Müslümanlarının tarihinde yeni trajik bir dönem başlamış bulunuyordu. Rusya'nın politikası stratejik olarak Osmanlı Türkiye'si ile komşu olan ve Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı bölgenin dini ve etnik yapısını değiştirmeye yönelikti. Rusya bu nedenle Müslümanları bölgeden sürgün etme ve yerlerine Hıristiyanları yerleştirme sürecini başlattı.

Zaten savaşta Müslümanların %50'sinden fazlası Rus ordusunun zulmünden kaçmak için anavatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bunların birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtılar. Savaştan hemen sonra, sömürgeleştirme süreci daha organize hale geldi: Rusya ve Türkiye arasındaki Edirne anlaşmasının 13. maddesine göre, ülkelerine dönmek isteyen iki ülke vatandaşları 18 aylık süre içerisinde bunu yapabilirlerdi.22

Toplam göç hareketinin büyüklüğünü belirlemek çok zordur, çünkü 1828-1829 Rus-Türk savaşından önce ve sonra bölge nüfusu ile ilgili güvenilir bir istatistiki kaynak bulunmamaktadır. Fakat yerel kaynaklara göre, 1828'de yaklaşık 34 bin aile (yaklaşık 280.000 insan) Ahıska (Ahaltsihe)'de yaşamıştır. Ruslar tarafından fethedilen toprakları düşünürsek, yaklaşık olarak 10 sancağın nüfusunu hesaplayabiliriz. Bu yaklaşık 106.000 insandır, fakat savaştan sonra sadece 45.000 insan kalmıştır ve bunların çoğunluğu Müslümanlardır.23

Müslümanların bölgeden sürgün edildiği aynı dönemde, yeni Hıristiyan kolonileri dalga halinde geliyorlardı ve bunların çoğunluğu etnik

Ermeniler ve Ruslardı. 1830 yılına gelindiğinde yaklaşık 35.000 Ermeni Mesketya ve Cahaveti'ye yerleşmişlerdi.24

1853-1856 ve 1877-1878 Rus-Türk savaşlarından hemen sonraki büyük çaplı göç dalgası oldu. Bölgeye Ermeniler, Ruslar, Yunanlılar ve Kürtler akın etmeye başladılar. Etnik ve dini durum ile ilgili ilk gerçek istatistikler Rus yetkilileri tarafından 1869'da verilmiştir. Kayıt edilen 80.500 insandan 26.000'inin (%32'lik bir oranının, Müslüman olduğu görülmektedir. Fakat en ilginç tarafı Ahaltsihe bölgesindeki Mesketya ve Cahaveti'deki köylerin ve kasabaların listesiydi. Bu listeden 1869'da, 63.000 insanın Ahaltsihe bölgesindeki 322 köyde yaşadığını çıkarabiliriz. Bunların arasından, yaklaşık 24.500 Müslüman 208 köyde yaşamıştır. 23 köyde yaşayan 1.100 Kürdü de kattığımızda, 185 köyde Türkçe konuşan 23.400 kişi bulunmaktadır.25

Rus İmparatorluğu'nun 1897'deki ilk sayımı, Ahaltsihe ve Ahalkelek bölgelerindeki etnik ve dini karışımın doğru bir resmini sunmaktadır. Buna göre bu bölgelerde kayıtlı 24.400'ü Türk ve 18.900'ü “Tatar” (Azeri) toplam 43.300 Türkçe konuşan insan mevcuttur. (%31). Bölge sakinlerinin çoğu Ermenilerdi (%48), Gürcüler nüfusun %13'ünü oluşturuyorlardı ve geri kalanlar ise Ruslar, Kürtler ve diğerleriydi. Fakat Türkçe konuşan etnik gruplar Ahaltsihe bölgesinde (%53), Ermeniler de Akhalkalki bölgesinde (%72) çoğunluktaydılar.26

Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasından az önce, 1913'de, yaklaşık 195.500 insan Ahaltsihe ve Akhalkalak bölgelerinde yaşıyorlardı ve bunlardan Türklerin sayısı 56.200 (veya %29), Ermenilerin ise 99.300 kadardı (%51) Gürcüler (Hıristiyan ve Müslüman) 15.200 kişiydi. (%8). Ahaltsihe bölgesinde Türkler 51.000 (%54) kişiyle, Ahalkelek bölgesinde ise Ermeniler 78.000 kişi (%76) ile çoğunluktaydı.27

4. 1917-1920'de Mesketya

Rus İmparatorluğu'nun 1917'de yıkılması Kafkaslar'da dramatik bir etki yarattı ve Mesketya'daki durum tekrardan değişti: Müslüman köylerinin çoğu yıkıldı ve birçok insan öldürüldü.

Sonuç olarak, 13 Nisan 1918'de 40 Mesket Türk temsilcisi Batum Barış Konferansına katıldı ve her milletin self determinasyon hakkı bulunduğundan ve Mesketya Müslümanlarının yaşadığı acılardan dolayı Türkiye'ye katılma kararı aldıklarını açıkladı. Batum'daki anlaşmalardan sonra 4 Haziran 1918'de Türkiye ve Gürcistan bir anlaşma imzaladı ve buna göre Gürcistan'ın Müslüman güney batısı (bütün Mesketya) Türkiye'ye dahil edildi.28 Daha sonra 14 Temmuz 1918'de Brest-Litovski Anlaşması'na göre Müslüman nüfusun yaptığı seçimlerde 87.000 kişinin %98'i Türkiye ile birleşme için oy kullandı.29

30 Ekim1918'de imzalanan anlaşmaya göre I. Dünya Savaşı'nda kaybeden tarafta olan Türkiye güney Kafkaslar'dan birliklerini çekmek zorunda kaldı. Yerel Müslümanlar dayandılar ve 29 Ekim 1918'de "Ahıska Geçici Hükümeti" kuruldu ("Ahıska Hükümeti Muvakkatı"), hükümetin başına Ömer Faik Bey getirildi ve Kars başkent seçildi.30

Buna rağmen Ahıska Cumhuriyeti'nin zayıf donanımlı ordusunun Gürcistan ve Ermenistan orduları ile savaşacak gücü yoktu. Bu nedenle, Mesketya Müslümanları Ermenistan ve Nahçıvan'da yaşayan Azeri-Türkleri ile birleşmeye karar verdiler. 30 Kasım 1918'de 60'dan fazla delege Kars şehrine geldiler ve başkenti Kars olmak üzere Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'ni kurdular "Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyeti) Bazen bu devlet "Kars Cumhuriyeti" olarak da adlandırılmıştır.31

Şubat 1919'da Müslüman ordusu bir zafer kazandı ve bütün Mesketya'yı bağımsızlığına kavuşturdu. Gürcistan hükümeti İngiltere'den yardım istedi ve 12 Nisan 1919'da İngiliz kuvvetleri Kars'ı işgal ettiler ve Kars Cumhuriyeti'ne son verdiler. Böylece, Nisan 1919'da, Müslümanların

çıkarlarını koruyan ve bölgeyi kontrol eden devlet artık yok olmuştu. Nisan 1919'da Gürcistan kuvvetleri Ahaltsihe ve Ahalkelek şehirlerini işgal ettiler.

Hemen, 1921 başında, Sovyet Rus ordusu Gürcistan'ı işgal etti ve 25 Şubat'ta otoritesini oluşturdu. Mesket Tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu.

5. Sovyet Döneminde Mesketya

Mesketya bölgesindeki ilk SSCB seçimi 1926 yılında yapılmıştır. Ahalkelek bölgesinin etnik resmi aynıdır: nüfusun çoğunluğu Ermenidir - %73, Gürcüler yaklaşık -%10 ve Türkler - %8,5. Ahaltsihe bölgesindeki durum farklıdır: Türkler halen ana etnik gruptu, fakat sayıları 49.500'e düşmüştür veya yerel nüfusun %51'ini teşkil etmektedirler ve Gürcü ve Ermenilerin sayısı artmıştır (Gürcüler - 24.000 kişi veya %25, Ermeniler- 15.000 kişi veya %16). Mesketya bölgesinde toplam olarak 328 kasaba ve köy bulunmaktadır. Sovyet yönetiminin ilk yıllarında buralarda 175.000 kişi yaşıyordu. Kürtleri de katarsak (Dört bin kişiden daha fazla) Mesketya nüfusunun %34,5'ini oluşturan 60.500 Müslüman 249 kasaba ve köyde yaşıyorken, 56.000 Türk (Mesketya nüfusunun %32) 189 köyde yaşıyordu.32

1920'lerin sonu ve 1930'ların başında, Mesketya Müslümanları üzerlerinde çok baskı hissetmeye başladılar. Bu tenkilin bir sonucuydu. 1928-1937'den sonra yüksek eğitim görmüş çoğu kişi tutuklanmıştı ve bunların çoğu 1937-1938 yılları arasında Stalin'in değişik toplama kamplarında öldürülmüşlerdi.

Almanya ile SSCB arasında başlayan savaş Mesketya Müslümanlarına aşırı bir tehlike doğurmamıştı. Yaklaşık 40.000 Türk Sovyet ordusunda görevliydi ve bunların yarısı farklı cephede şehit oldular. Yüzlerce Mesket

Türkü değişik madalyalarla ödüllendirildiler ve bunlardan sekiz tanesi SSCB Kahramanları ilan edildi. Fakat savaşın tam sonunda kimsenin galibiyet ile ilgili bir şüphesi yokken, Gürcistan hükümeti aniden Müslümanları sürgün kararı aldı. 12 Nisan 1944'de Gürcistan İçişleri Bakanı G. Karanadze SSCB İçişleri Bakanı L. Beriya'ya bazı Kürt ve Azerilerin "izinsiz evlerini terkettilerini ve Tiflis'e geldiklerini" ve böylece şehirde "sosyal gerilim" yarattıklarını belirten bir mektup yazdı. Bir ay sonra 76.021 kişinin - 45.516 Türk ve 29.505'i farklı etnik gruplardan olmak üzere Türklerin sürgün edilmesi kararı alındı. Bir müddet sonra 77.500 kişinin daha sürgün edilmesi kararı alındı.

24 Temmuz 1944'de L. Beriya "Sovyet sınırındaki Gürcistan'da durumun düzeltilmesini" içeren bir mektupla Stalin'e gelerek, Ahaltsihe, Adigeni, Aspindza, Ahalkelek, Bogdanov bölgelerindeki ve Acaristan'ın birkaç köyündeki Türk, Kürt ve Hemşinlerden oluşan 16.700 ailenin sürgün edilmesi gerektiğini bildirdi.33

31 Temmuz 1944'de SSCB Devlet Savunma Komitesi Stalin tarafından imzalan özel bir resmi emir hazırladı ("Çok Gizli" başlıklı # 6279). Bu karar 86.000 Müslümanın Mesketya'dan Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmesi ile ilgiliydi. Hükümet 30.000 kişiyi Özbekistan'a, 40.000 kişiyi Kazakistan'a, 16.000 kişiyi Kırgızistan'a yerleştirmeyi planlamıştı. Sürgün edilen kişilerin yerine, Gürcistan'ın değişik bölgelerinden özellikle Imereti'den 7.000 aile (32.000 kişi) getirilecekti.

15 Kasım 1944 sabahı Müslümanların sürgünü başladı. İçişleri Bakanlığı'nın Ekim 1948 tarihli bilgisine göre, Gürcistan'dan sürgün edilen toplam sayı 95.669'du, bunların 15.432 kişisi (sürgün edilenlerin %16'sı) yolda veya gittikleri yerlerde öldüler, 2.175'i ise farklı etnik grupların (Laklar, Azeriler ve diğerleri) temsilcileri olarak yanlışlıkla sürgün

edildikleri için özgür bırakıldılar. Böylece,1 Ekim 1948'de 80.935 insan sürgündeydi. SSCB İçişleri Bakanlığı'nın verdiği bilgiye göre 1 Ocak 1945' ile 31 Aralık 1950 tarihleri arasında 19.047 Türk, Kürt ve Hemşin evlerinden uzakta öldüler.34

SSCB İçişleri Bakanlığı'nın verdiği bilgiye göre 1953 yılı başında Gürcistan'dan sürgün edilen 86.663 kişi Orta Asya'da yaşadı. Bunlardan, 63.823'ü Türk, 8.843'ü Kürt, 13.997'si Hemşin'di. Ve kişilerin yarıdan fazlası (43.600 veya %51) Özbekistan'da, diğerleri Kazakistan'da (32.400 kişi veya %37), ve yaklaşık 10.000 kişi (%12) Kırgızistan'da bulunmaktaydı.35

28 Nisan 1956'da SSCB Meclisi aldığı karar ile Gürcistan'dan Müslümanların hareketini kısıtlayan yasayı kaldırdı. Fakat eski hakları iade edilmedi. Ne evlerine dönebiliyorlardı ne de mülkleri geri veriliyordu. 31 Ekim 1957'de SSCB Meclisi, Gürcistan'dan 1944'de sürgün edilen bütün Azerilerin haklarının iade edilmesi kararını aldı. Gürcistan'a dönüşleri halen yasak olsa da Azerbaycan'da kalmalarına izin verildi. SSCB İçişleri Bakanlığına göre, 24.304 Türk kendisini Azeri olarak nitelendirmekteydi veya Azeri olarak kayıtlıydı.36 Böylece, 1957'de 25-27.000 Türk fakat resmen Azeri kimliğiyle Azerbaycan'a yerleşebildiler. 1958-1961'de toplam olarak 10.000 Türk Azerbaycan'a en çok da Saatli ve Sabirabad bölgelerine göç etmişti.

O sırada zaten Türkler arasında iç çatışmalar vardı. 1959'da 2 temel lider iki farklı görüş ile ortaya çıktılar. Latifşah Barataşvili "Mesh"lerin Gürcü Müslümanlar olduklarını ve tarihi anavatanları olan Gürcistan'a dönmelerini ve Gürcü kabul edilmelerini savunuyordu. Mevlüd Bayraktarov'un ise farklı bir görüşü bulunmaktaydı. O, Türk olduklarını ve Azerbaycan'da kalmaları gerektiğini savunuyordu. Bu iki farklı görüş arasındaki çatışmalar devam etti ve 1960'ların başında biri "Türk" diğeri

“Gürcü” iki taraf bulunmaktaydı. Çok geçmeden Türk tarafında Gürcü taraftan daha fazla destek bulduğu ortaya çıktı. 15 Şubat 1964’de Özbekistan’ın Taşkent bölgesindeki Buka köyünde resmi olmayan ilk toplantı yapıldı (daha sonra Türkler tarafından ilk “Büyük Toplantı” denmiştir). Farklı bölgelerden 600’den fazla delege katıldı. “Kurtuluşun Geçici Organizasyon Komitesi (KGOK)” oluşturuldu ve başına Enver Odabaşev getirildi.37

9 Ocak 1974’de SSCB hükümeti Türklerin SSCB içerisinde istedikleri yerlerde yaşama hakları ile ilgili özel bir karar aldı. Böylece, hükümet haklarını iade etmedi, ancak anavatanlarına geri dönüş için “resmi bir olur” vermiş oldu. Fakat aslında, bunun hayat bulmasını engellemeye devam ettiler. Şimdi asıl temel güçlük Gürcistan hükümetinin Türklerin Gürcistan’a geri dönmelerini gayri resmi bir biçimde şarta bağlamasıydı. Türklerin Gürcü olmalarını ve soyadlarını değiştirmelerini şart koşuyordu.38

Gorbaçov’un iktidara gelmesi ve 1985’de aldığı “Perestroyka” kararı yeni bir hareketlilik dalgasının doğmasına neden oldu. Türkler Gürcü şartlarını kabul etmeden haklarının iade edileceğine ve evlerine dönebileceklerine inandılar. 12 Nisan 1987’de KGOK dağıldı ve Yusuf Sarvarov önderliğinde Geçici Organizyon Komitesi “Qayidish” (Geri Dönüş) kuruldu.

1989 başında Özbekistan, Türkler’in faaliyetlerinin merkezi haline geldi. Bu, SSCB’nin Ocak 1989’de yapılan seçiminde yaklaşık 106.000 (%51) Türk’ün Özbekistan’da yaşaması ile açıklanabilir. Ancak, Sovyet hükümetinin tepkisi Özbekistan’da kıyımlar “hazırlamak” şeklinde tecelli ediyordu Mayıs ve Haziran 1989’da Özbekistan’da aniden bir çatışma çıktı: binlerce Özbek Türklere saldırdı ve evlerini yıktı. Ne zamanki askerler silah kullanmaya ve Türkleri güvenli yerlere sevketmeye başladı,

Özbekistan'daki durum yatıştı. Lakin, yatışma geçiciydi ve Şubat-Mart 1990'da Özbekistan'ın değişik yerlerinde şiddet tekrar başladı. Resmi rakamlara göre, 116 insan öldürüldü, bunların 66'sı Türk'tü ve 2000'den fazla yaralı vardı.39 Planlanmış katliamların sonucunda, 74.000 Türk Özbekistan'ı terketti: 40.000'i Azerbaycan'a, 17.500'i Kazakistan'a ve 16.000'i Rusya'ya gitti.

1989-1990'ın trajik olayları diğer daha az belirgin sonuçlar da doğurdu. Türk hareketinin güçlenmesini sağladılar ve hem planlanmış katliamlar hem de bunu takip eden sürgünler haklarının iadesi konusunda daha sert bir tavır almalarına neden oldu. Aynı zamanda, Sovyet hükümeti için onların problemlerini görmezlikten gelmek güçleşti ve 23 Eylül 1989'da Moskova'da ilk resmi Türk Konferansı yapıldı. Konferansa Sovyetler Birliği'nin her bölgesinden 526 Türk delege katıldı. 18 Mayıs 1990'da Moskova'da "Vatan" ("Anavatan") isimli bir Türk Derneği yaratma kararı alınan başka bir konferans düzenlendi. 25 Şubat 1991'de SSCB Adalet Bakanlığı bu derneği Moskova'da tescil etti. Bu derneğin bir lideri Yusuf Sarvarov'du ve genel merkezi Moskova'daydı. 1991'de Sovyetler Birliği çöktü ve Türklerin tarihinde yeni bir dönem başladı.

II. Şimdiki Durum

1. 1991'den Sonra Mesket Türklerinin Hareketleri ve Örgütlenmeleri

Sovyetler Birliği'nin 1991'de çökmesi Mesket Türkleri için daha çok sorun yarattı. Politik karmaşa ve ekonomik zorluklar eski Sovyetler Birliği'nin geniş alanlarına yayılmış bu küçük etnik grup için zorlukları arttırdı.

"Vatan"ın ortaya çıkışıyla aynı zamanda ve Sovyetler Birliği'nin çökmesini müteakip "Gürcü" dalgası daha fazla hareketlenmeye başladı. Bu akımın başını Halil Umarov (Gozalishvili) çekmekteydi. Kasım 1991'de hemen Rusya'da tescil edilen "Sürgün edilen Müslüman-Meshler"

derneğini kurdu ve ismini “Kurtuluş” koydu, 1997’ye kadar genel merkezi Kuzey Kafkaslardaki Nalçık kasabasındaydı. Daha sonra 24 Mart 1992’de Gürcistan’da da tescil edildi ve Gürcü ismi “Khsna”yı aldı. 1995’de H. Umarov (Gozalishvili)’un vefatından sonra, İsa Eşrefov (Tavadze) örgütün liderliğini üstlendi.

“Khsna”nın sempatizanları Türk etnisite ve kültürleri ile Gürcistan vatandaşı olarak evlerine dönme umutlarını kaybettiler. Bu nedenle Türk etnisitelerinden vazgeçmeyi göze aldılar Müslüman soyadlarını değiştirdiler ve Mesketya’dan uzak olan diğer Gürcistan bölgelerine yerleştiler ve “Türk etkisi altındaki Gürcüler” (Meshler) olarak anıldılar, Bunlar için öncelikli olan sürgünde değil anavatanlarında yaşayabilmekti; dolayısıyla isimleri fazla bir önem arzetmiyordu.

1992-1994 arasında, “Khsna”nın etkisi giderek arttı. Örgütün liderleri konuyu çözmek amacıyla Gürcistan hükümeti ile uzlaşma için söz verdiler. Lakin, daha yakın zamanlarda, “Khsna” politikalarına olan güven azaldı. Gürcistan hükümetinin Türk sorununu çözmeye niyetli olmadığı anlaşıldı ve hatta şartlarını kabul edenleri bile kabul etmeye yanaşmadığı ortaya çıktı. Hakların geri iadesi konusunda Gürcistan hükümeti ile anlaşılamayacağı, fakat demoktarik bir imajı olan bir örgüte halen gereksinim olduğu Türkler tarafından anlaşılmıştır.

Aynı zamanda “Vatan” derneğinin Azerbaycan’daki temsilciliği etkisini artırmaya başladı. 13 Ekim 1993’te “Vatan” Azerbaycan’da tescil edildi (Halid Taştanov 27 Ekim 1994’den beri lideriydi) ve yavaş yavaş Türkiye ile sıkı bağlar kurmayı başardı. Bu nedenle, Azerbaycan’da yaşayan Türkler kimliklerinin önemini diğer farklı yerlerde yaşayan Türklerden daha çabuk kavradılar. 6 Mart 1999’da üçüncü özel konferans tertip edildi: Azerbaycan ve diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinden 470 delege katıldı. Örgütün isminin tarihi etnik grup

ismini yansıtan “Ahıska Türkleri Derneği “Vatan” olarak değiştirilmesine karar verildi. Azerbaycan’daki “Vatan”ın temsilciliği Azerbaycan dışında da faal olarak çalışmaya başladı ve birçok uluslararası toplantıda “Vatan” derneğinin Azerbaycan’daki üyeleri Türklerin çoksesli savunucuları oldular. Bütün “Vatan” ofisleri birbirleyle irtibat halindeydi ve hepsi bütünün bir parçası olarak görülüyordu. “Vatan” ayrıca Türk nüfusun çoğunluğunun desteğini de almıştı.

1996’da “Vatan” faaliyetlerini bir kademe daha arttırarak, Romanya’da yapılan 41. Avrupa Milliyetleri Federal Birliği (FUEN) Kongresi’nin bir üyesi oldu ve 1997’de Avusturya’da yapılan 42. FUEN toplantısına katıldı. Lakin Bağımsız Devletler Topluluğu’ndaki bazı Türkler, gerek “Vatan” gerekse “Khsna”nın faaliyetlerinden ve sorunları çözmekteki başarısızlıklarından dolayı hayal kırıklığına uğradılar ve Türkiye’ye göç etme kararı aldılar. 1990’da göçü savunan birkaç başka dernek daha ortaya çıkmaya başladı: Kırgızistan’da Abuzer Tayfur tarafından yönetilen “Osmanlı Türkleri” kuruldu; diğerleri Kazakistan’da Ismail Ganiev ve Ahmed Mamedov’un öncülüğünde “Turkiya” (“Türkiye”), ve de Ukrayna’da “Anadolu” (Muhammad Izzetoğlu)’ydu. Azerbaycan’da yaşayan Türkler de bu fikri benimsediler örneğin, Türk Kültür Merkezi “Ahıska”’nın başkanı Seyfuddin Bunturk, 1996’da Türkiye’ye göçetti) 1990’ların ortalarında en popüler organizasyon “Umud” (“Umut”) Derneği’ydi. Nisan 1994’de Rusya Federasyonu’nun Krasnodar bölgesinde Akram Bayraktarov tarafından kurulmuş ve tescil edilmişti. Fakat şu anda bu organizasyon sadece kağıt üzerinde bir oluşum olarak gözükmektedir.

Bugün Mesket Türklerini temsil eden organizasyonlardan, sadece ikisi: Türklerin çoğunluğu tarafından desteklenen “Vatan”, ve Gürcistan hükümeti tarafından desteklenen “Khsna” uluslararası alanda söz sahibidir.

2. Bağımsız Devletler

Topluluğu’nda Mesket Türklerinin Yerleşim Şekilleri ve Nüfusları

SSCB’nin çökmesinden hemen önce vuku bulan değişik olaylar yüzünden Bağımsız Devletler Topluluğu ve diğer cumhuriyetlerdeki Mesket Türklerinin gerçek sayısını belirlemek zordur. Ocak 1989’da yapılan SSCB’nin son seçimlerine göre, o zaman 207.500 Türk Sovyetler Birliği’nde yaşamaktaydı. Bunların 106.300’ü Özbekistan’da, 49.600’ü Kazakistan’da, 21.300’ü Kırgızistan’da, 17.700’ü Azerbaycan’da ve 9.900’ü Rusya’da yaşıyordu. Geri kalanı, yaklaşık 3.000 kişi Ukrayna ve Gürcistan’da bulunuyordu.

Sayıma göre ayrıca 188.900 Türk (%91) ana dillerinin Türkçe olduğunu savunuyorlardı. Rusça anadil olarak sadece 3.800 kişi (yaklaşık 2 %) tarafından benimsenmemişti; %7’ye tekabül eden 14.700 kişi ise diğer milletlerin dillerini anadilleri olarak görüyorlardı. Buna göre Mesket Türklerinin soykırımı ve Ruslaştırılmasının tamamen başarısız bir girişim olduğunu söyleyebiliriz.40

Yukarıdaki bilgi de esasen tutarlı gözükmemektedir., çünkü Türklerin çoğu Azeri, Gürcü, Özbek, Kazak ve Kırgız olarak kaydedilmişlerdir. Yeni bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin gelişmiş bir bilgi toplama sistemleri olmadığından şimdi sayıyı tespit etmek daha zordur ve verilen istatistikler de güvenilir değildir Azerbaycan’daki “Vatan” temsilciliğinin verdiği bilgilere göre Bağımsız Devletler Topluluğu’nda 300.000 Ahıska Türkü yaşamaktadır, bunlardan 106.000’i Azerbaycan’dadır. Bir grup Ahıska Türkü tarafından sağlanan bilgiye göre, 1990’da 400.000 kişi SSCB’de yaşamıştır, fakat bu bilgi de doğru gözükmemektedir.41 Temmuz 1997’de, Yusuf Serverov Cenevre’deki BM konferansına göçmenler ve göçleri ile ilgili daha fazla bilgi sunmuştur. Yaklaşık 275.000 Türk’ün Bağımsız Devletler Topluluğu’nda yaşadığını, bunlardan 96.000’inin Kazakistan’da,

yaklaşık 73.000’inin Rusya’da ve 63,000’inin Azerbaycan’da yaşadığını gösteren rakamlar sunmuştur. Ayrıca yukarıdaki rakamlara ilaveten 28.000’inin de Kırgızistan’da, 12.000’inin Özbekistan’da, 2.500’ünün Ukrayna’da, 187’sinin Gürcistan’da ve 24’ünün Beyazrusya’da bulunduğu bildirilmektedir.

Sayılara dikkatlice bakarsak, doğru olmadıklarını görürüz. Benim araştırmama göre, eski SSCB bölgesinde yaşayan Ahıska Türklerinin nüfusu 260-335.000 arasındaydı. Bunların dağılımı şöyledir: 90-110.000 Azerbaycan’da, 90-100.000 Kazakistan’da, 50-70.00 Rusya’da, 25-30.000 Kırgızistan’da, 10-15.000 Özbekistan’da, 5-10.000 Ukrayna’da ve yaklaşık 700 de Gürcistan’da.42

Sonuç

Görüldüğü üzere, Ahıska (Mesket) Türkleri uzun bir tarihleri ve değişik bir kültürleri olan insanlardır. Millet olarak, Doğu’daki diğerleri özellikle de Türk milleti gibi benzer bir gelişim süreci yaşamışlardır. Gürcistan’da ve özellikle Mesketya’da kavimler hızlı bir şekilde birbirleriyle karışarak yerleşmişlerdir. Fakat Gürcistan Türklerinin tarihinde önemli rol oynayan iki faktör bulunmaktadır: 11.-12. yüzyıllarda çok sayıda Kıpçakların ve Oğuzların hareketleri ve 16. yüzyılda Gürcistan’ın Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesidir. Osmanlı döneminde (16.-18. yüzyıllarda) değişik Türk boylarının oluşması ve birleşmesi ve bu sürede bazı Gürcülerin de katılması gözlemlenmektedir. Ve böylece Türk dili ve kültürünün yanısıra kendi ismiyle (Ahıska Türkleri) yeni bir millet ortaya çıkmıştır.

1 Agafius. About the Rule of Yustinian. Çev. Levchenko M. V. - Moskova, 1996, s. 86, 88, 91 (Rusçadır).

2 Procopius. War with Persians. War with Vandals. Secret History. Çev. Chekalova A. A. - S. Petersburg, 1998, s. 139, 469 (Rusçadır).

3 Gumilev L. N. The old Turks - Moscova, 1993, p. 49-50, 108, 120, 125-126 (Rusçadır); Golden P. B. The Turkic Peoples and Kafkas - “Transcaucasia, nationalism and social change: essays in the history of Armenia, Azerbajan, and Georgia”. Ann Ardor, 1996 s. 49.

4 Novoseltsev A. P. The Khazar State and its role in the history of Easter Europe and Caucauses - Moskova, 1990, s. 173, 179 (Rusçadır).

5 Historical Georgian Texts. Three chronicles. Çev. by Takayshvili E. S. - Tiflis, 1900, s. 1-5, 44 (Rusçadır).

6 Leonti Mroveli. The life of the Kartli Kings. Çev. by Tsulaya G. V. - Moskova, 1979, s. 25 (Rusçadır).

7 A.g.e., s. 27, 28, 59-60.

8 Kartlis Tskhovreba (The History of Georgia). Yay. Kaukchishvili S. G. -Tiflis, 1955, C. I, s. 249-250, 251 (Gürcüce).

9 A.g.e., s. 16.

10 Yunusov, Arif. The Akhiska (Meskhetian) Turks: Twice Deported People - Bakü, 2000, s. 19-25 (Rusçadır) ve s. 13 (İngilizcedir).

11 Kartlis Tskhovreba, s. 319-320.

12 A.g.e., s. 324, 331-332, 335-336.

13 A.g.e., s. 336-337.

14 A.g.e., s. 343.

15 A.g.e., s. 336.

16 Age., s. 367: Anchabadze G. Z. The Qipchaks in Georgia. - “Problems of Modern Study of Turks”. Alma-Ata, 1980 s. 342-344; Golden P. B. Op. cit., s. 60-63; Kırzıoglu M. F. Yukarı-Kur ve Coruk Boylarında Kıpcaklar - Ankara, 1992 s. 122-136 (Türkçedir).

17 Kartlis Tskhovreba, s. 320.

18 Vakhushti Bagrationi. The History of Georgian Kings. Çev. Nakashidze N. T. - Tiflis, 1976, p 191, 193-194 (Rusçadır).

19 Svanidze M. Kh. Turko-Iranian relations in the beginning of 17th century and Georgia. - “Problems of Turkish History” - Moskova, 1978, s. 18-33 (Rusçadır).

20 Vakhushti. The History, s. 208, 209.

21 Age., p 209-212, 216; Vakhushti. Geography of Georgia. Çev. Janashvili V. G. - Tiflis, 1904, s. 158, 159 (Rusçadır).

22 Russian Treaties with the East. Yay. By Yuzefovitch T. - S. Petersburg, 1869, s. 78-79 (Rusçadır).

23 Lomsadze Sh. V. Meskheti and Meskhs - Tiflis, 1989, p 46-47 (Rusçadır); Yunusov, Arif. Op. cit., s. 49 (Rusçadır) and s. 20 (İngilizcedir).

24 Lomsadze Sh. V. Samtshe-Javakheti (in the 18th -19th centuries) - Tiflis, 1975, p 344-349 (in Georgian).

25 Collection of information about Tiflis region. C. 1 Part 1 - Tiflis s. 66, 193-194, Ek. s. 1-34 (Rusçadır).

26 First full census of the entire population of Russian Empire 1897. C. 69 - S. Peterburg, 1905, s. 78-81, 90-93 (Rusçadır).

27 Caucasus calendar on 1914. Tiflis, 1913, s. 126-129 (Rusçadır).

28 Documents and Materials about external politics in Transcaucasia and Georgia - Tiflis, 1998, s. 310-312 (Rusçadır); Nosadze V. The struggle of territorial integrity in Georgia (Meskheti) - Literal in Georgia # 7 - Tiflis 1991, s. 168 (Rusçadır).

29 Hajily, Asif. In exile … (ethnical culture of Akhiska Turks) - Baku, 1992, s. 17 (Azerice).

30 Age., s. 18.

31 Age., s. 19; Nosadze V. Op. cit s. 180-181; Hajiyev A. From the History of Kars and Araz-Turk Republics - Bakü, 1994, p 16-17 (Azerice); Yunusov, Arif. Op. cit., s. 57 (Rusçadır) ve s. 24 (İngilizcedir).

32 Administrative division of Georgia SSR - Tiflis 1930, p 97-101, 105-111 (Rusçadır).

33 Yunusov, Arif. Op. cit., s. 64-65 (Rusçadır) ve s. 28-29 (İngilizcedir).

34 The Turk-Meskhetians: a long way to rehabilitation. Collection of documents. Yay. By Bugay N. F. - Moskova, 1994, s. 61, 67, 81 (Rusçadır); Yunusov, Arif. Op. cit., s. 67-68 (Rusçadır) ve s. 29-30 (İngilizcedir).

35 Deportation of nations in the USSR (1930-1950) - Moskova, 1992, bölüm 1, s. 338 (Rusçadır); Yunusov, Arif. Op. cit., s. 68-69 (Rusçadır) ve s. 30 (İngilizcedir).

36 The Turk-Meskhetians, p 78.

37 Samizdat "Chronicles of events" - Moskova, 1979 # 7, s. 133 (Rusçadır).

38 Panesh E. Kh., Yermolov L. B The Meskhetian Turks - "Questions of the History" (Moskova), 1991 # 9-10 s. 215 (Rusçadır).

39 Yunusov, Arif. Op. cit., s. 80-81 (Rusçadır) ve s. 35-36 (İngilizcedir).

40 The Soviet Census 1989 - Moskova, 1991 s. 6, 13-15, 22, 32, 92, 102, 118, 126 (Rusçadır).

41 Panesh E. Kh. Yermolov L. B. Turk-Meskhetians s. 17; Chervonnaya S. The problem of the Repatriation of the Meskhet Turks "Fact Finding Mission of FUEN delegation to Georgia. November, 1998". -Flensburg, 1998, s. 20.

42 Yunusov, Arif. Op. cit., s. 94-109 (Rusçadır) ve s. 45-50 (İngilizcedir).

XIX. Yüzyılın Sonundan II. Dünya Savaşı'nın Başlangıcına Kadar Berlin'deki Tatarlar ve Başkurtlar / Dr. Sebastian Cwiklinski [s.886-897]

Freie Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü, Berlin / Almanya

Tatar/Başkurt-Alman ilişkileri üzerine yapılan bu tetkik, esasen 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan süreci ele alsa da, 17. yüzyıla kadar dayanan tarihi bir arka planın varolduğu da bilinmelidir. Osmanlı sultanı tarafından gönderilen Kırım Tatar elçileri, Brandenburg-Prusya Prensliği'ni Leh-Osmanlı ittifakına katılması için birkaç kez ikna etmeye çalışmışlardır. Ancak çabaları boşa çıkmıştır. Bu görüşmeler diplomatik alanlarla sınırlı kalmıştır ve Kırımlı Tatarlar sadece Osmanlılar adına hareket etmişlerdir. 17. yüzyılın sonunda hızla kötüleşen Prusya-Osmanlı diplomatik ilişkileri ile birlikte Tatar-Alman bağları da kopmuştur.1 Bu ilk görüşmeler sadece geçici bir bölüm olarak kalmıştır. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında, Lehistan ve Rusya Tatarlarının çok azaldığı da vurgulanması gereken bir husustur.2

Berlin'deki İlk İdil Tatarları

19. yüzyılın ikinci yarısında, aralarındaki yenilikçi hareketler sonucunda Rusya Müslümanlarının Avrupa'daki sosyal ve politik gelişmelere olan ilgileri hızla artmıştır.3 19. yüzyılın sonunda, ilk Tatar denizcileri Avrupa'da seyahat ederek Avrupa kültürü ve toplumu hakkında daha detaylı bilgi elde etmeye çalışmışlardır. Berlin'e gelen ilk İdil Tatarları Orenburg'dan Şakir Ramiyev ve Fatih Kerimi olmuştur. Orenburg'dan yola çıkan Ramiyev ve Kerimi, Moskova ve St. Petersburg üzerinden doğruca Berlin'e gitmiştir. Kerimi'nin raporunda belirttiği gibi, kendisi Fransızca bildiği için Ramiyev tarafından yol

arkadaşı olarak seçilmiştir.[4] Ancak Kerimi ailesinin Avrupa'ya yapılacak olan seyahat ile ilgili bir takım amaçları olmuştur: Fatih Kerimi, bir yayın evi açarak fikirlerini yaymaya çalışan seçkin bir Tatar reformcusunun oğludur.

Bu sebeple, Kerimi Avrupa seyahati boyunca özellikle modern matbaacılık tekniği üzerinde yoğunlaşmıştır.[5] Ancak, Kerimi ve Ramiyev'in seyahati (ilk durağı Berlin olan ve Brüksel, Paris ve Viyana'yı da kapsayan) mesleki özellikten ziyade gezi özelliği taşımıştır. Kerimi ve Ramiyev akvaryum, Brandenburg kapısı ve Unter den Linden und Friedrichstrasse bulvarları gibi ünlü turistik mekânları ziyaret etmiştir.[6] Kerimi'nin seyahat raporunun Tatar ceditçilerin Avrupa'ya olan ilgilerini artırdığı varsayılabilir, yine de Ramiyev ve Kerimi'nin tecrübelerinin önemi üzerine tam bir araştırma yapılmalıdır.[7] 1905'teki Rus devriminin ardından Tatarlar Almanya'yı bir kez daha keşfetmiştir. Özellikle Ceditçi işadamları Almanya'daki bir bağlantının sağlayacağı fırsatlarla ilgilenir hale gelmiştir. Berlin'de iş yapan ilk işadamları, Rusya Müslümanları arasındaki reformcu faaliyetleri ile ünlü olan Muhammed ve G. Abdulhamid Kazakov kardeşlerdir. Onların Berlin'deki randevularının programı hâlâ düzenlenmemiştir. Bir takım bilgilere göre şirketlerinin ilk şubesini 1 Ocak 1908'de açtıkları belirtilirken,[8] diğer bazı araştırmacılar bu tarihin 1910 olduğunu söylemektedir.[9] Açıkça, Gabdulhamid Kazakov'un Berlin'e gelişi, 1908'in Mart ayında Sibirya'ya sürülmesi ile bağlantılıdır. Aynı yılın Eylül ayında Almanya'ya gitmek için Sibirya'dan ayrılmasıyla sürgün sona ermiştir.[10] Kazakov şirketi Rusya'dan dışarıya kürk ihraç etmiş ve dışarıdan da tuhafiye eşyaları, endüstriyel ürünler ve lüks eşyalar ithal etmiştir.[11] lqtisad isimli ekonomi dergisinde yayınlanan bir makale vasıtasıyla şirketin faaliyetleri İdil bölgesindeki Müslümanlara bildirilmiştir. Bu makalenin yazarı, Tatar şirketlerinin kuruluşunun Tatar

ulusuna sadece ekonomik değil aynı zamanda politik ve kültürel faydalar da sağladığını düşünmektedir.12 G. Kazakov I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle şirket faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Gabdulhamid Kazakov savaş koşulları yüzünden Almanya'dan uzak durmak zorunda kalırken, kardeşi Muhammed Berlin'de kalmayı tercih etmiş ve daha sonra I. Dünya Savaşı'nda önemli bir rol oynamıştır. Bundan başka iş görüşmeleri de olmuştur. 1909'da yayınlanan bir Tatar seyahat raporuna göre Ufa'da kurulan ve Rusya'da 70'den fazla acentesi olan bir Alman şirketi ile yakın ilişki içinde bulunan bir Tatar şirketi Berlin'e yumurta ihraç etmiştir.13 1914'ten önce Berlin'de Kazakovlardan başka Tatarların veya Başkurtların yaşadığı bildirilmemiştir. Alman arşivlerinde, Tatarların Berlin'de teknik eğitim almış olabileceklerini öne süren bazı raporların bulunmasına rağmen, henüz açık bir kanıt bulunmamıştır.14

I. Dünya Savaşı'nın Almanya'daki Tatarlar ve Başkurtlar İçin Anlamı

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Tatar-Alman ilişkilerinin ön koşullarında radikal değişiklikler meydana gelmiştir. Rusya ve Almanya savaşın düşmanları haline gelmiştir ve bu durumun Almanya'nın Tatar ve Başkurt sakinleri üzerinde şiddetli bir etkisi olmuştur. Çoğunluğunu Tatar ve Başkurtların oluşturduğu Rusya'daki çok sayıda Müslüman Rus ordusuna katılmıştır ve Alman savaş stratejilerinin doğrudan hedefi olmuştur.

Kısa sürede Alman ordusu, İngiliz, Fransız ve Rus ordularından aralarında birçok Müslümanın bulunduğu binlerce savaş esiri almıştır. Savaşın başlamasından sadece haftalar sonra Alman diplomat Max von Oppenheim, Almanya ve en yakın müttefiki Osmanlı İmparatorluğu tarafından açılan sözde "sömürgecilik karşıtı" ve İslam adına "kutsal" olan savaşa katılmaya motive etmek için Müslüman esirlere kışkırtmayı önermiştir. 1914 yılının Ağustos ayında Berlin yakınlarında iki

taşra kasabası olan Zossen ve Wünsdorf'ta özellikle Müslüman esirler için iki kamp kurulmuştur ve Aralık ayında da Alman diplomasisinin büyük baskısı altında olan Osmanlı sultanı itilaf güçlerine karşı Kutsal Savaş ilan etmiştir. Böylece pan-İslamist propaganda Alman savaş stratejisinin merkezi haline gelmiştir. Propaganda, Alman Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olan Nachrichtenstelle für den Orient tarafından organize edilmiş ve yönetilmiştir.15

Zossen kampında (Halbmondlager) Fransız ve İngiliz ordularından gelen Müslümanlar bulunurken, Wünsdorf kampı da (Weinberglage) Rus ordusundan gelen Müslümanlara tahsis edilmiştir.

Wünsdorf ve Zossen kamplarındaki Müslüman esirler anında Alman propagandasının hedefi haline gelmiştir: kısa süre içerisinde Nachrichtenstelle kamp sakinlerini kışkırtmak için yayınlar dağıtmaya başlamıştır: ilk olarak 5 Mart 1915'te El Dschihad (Cihad) adına 15 günlük bir gazetenin Arapça Rusça ve "Türkçe-Tatarca" nüshaları görülmeye başlamıştır. Türkçe-Tatarca nüshasının 3000 adetlik bir tirajı olmuştur.16

Arşiv belgelerinde görülen "Türkotatar" unvanı geniş bir açıklama gerektirmektedir: Rusya'dan gelen bütün kamp sakinlerinin hiçbir ayırım yapılmaksızın Türk kökenli olarak adlandırılmaları önerilmiştir. Sözde "Türkotatarlar"ın büyük çoğunluğu İdil-Ural havzasından geldiği için,17 Alman otoritelerinin "Türkotatarlar"ı Tatarlar ve Başkurtlar için kullanılan kısa bir terim olarak değerlendirmeleri makul olabilir. Çeşitli tahminlere göre Weinberg kampında 10.000 ile 12.000 arasında Tatar ve Başkurt bulunmuştur. Onların varlığı İdil-Ural Müslümanlarının Almanya'daki varlığının yapısı ve esas sebebi olmuştur. Tatarlar ve Başkurtların daha sonraki yıllarda kültürel ve politik alanlardaki bütün faaliyetleri Wünsdorf kampındaki esirlerin varlığına bağlı olmuştur. Nachrichtenstelle bu faaliyetlerin bir çoğunun merkezi olmuştur.

Nachrichtenstelle’nin propaganda faaliyetleri Alman oryantalistler tarafından yönetilmiş ve ilk olarak 15 Şubat 1915’ten itibaren seçilen “yerli” işbirlikçiler tarafından uygulanmış ve tamamlanmıştır. İlk Tatar işbirlikçilerinden birisi, Berlin’de kalan ve 1914’te bir Almanla evlenen Muhammed Kazakov’dur.18 Muhammed Kazakov, savaş öncesi faaliyetleri hakkında detaylı bilgi bulunmayan Sait Efendiyev ve Şamil Safarov adında diğer iki Tatarla birlikte katılmıştır.19

Haziran 1915’ten itibaren Nachrichtenstelle’deki “Türkotatar” faaliyetleri, Rusya Müslümanlarının ulusal ve dini hareketlerinde seçkin bir şahsiyet olan Abdürreşid İbrahim tarafından yönetilmiştir.20 Oldukça kısa süren Berlin faaliyetlerine rağmen İbrahim, 1915 yılının Kasım ayının başlarında İstanbul’a dönmüştür ve daha sonraki gelişmelerde büyük bir etkisi olmuştur. Mayıs 1915’te Alman otoriteleri İbrahim’in orijinal planını reddetmelerine rağmen, daha sonra hâlâ İstanbul’da oturan ve İngiliz karşıtı bir ittifakın gelişmesine yardımcı olmak için Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu ile Japonya arasında arabuluculuk yapmayı öneren İbrahim’le21 anında ilgilenmiş ve onu kendi saflarına dahil etmişlerdir. İbrahim, Almanya’ya gelişinin hemen ardından, çeşitli alanları kapsayan propaganda faaliyetlerine başlamıştır: kamp sakinleri ile “özel” sohbetler yapmak için haftada dört kez Weinberg kampını ziyaret etmenin yanı sıra,22 Rus ordusundaki Müslümanlara yönelik kitapçıklar da yazmıştır. Bu kitapçıklardan “Siz Müminler! Düşman ordusundaki Müslümanlar!” başlığını taşıyan bir tanesi korunmuştur.23 Bu kitapçık Allah’ın kıyamet gününde vereceği ceza hakkında uyarılar yaparak Müslüman askerlerin vicdanlarını cezbetmiştir. Kitapçık aynı zamanda daha politik konulara da değinmiştir: Müslüman askerlere Alman-Osmanlı askeri işbirliğini hatırlatmış ve “düşman ordusu”nu derhal terk etmelerini üstelemiştir. İbrahim “El Dschihad”ın editörlüğünü de üstlenmiştir fakat

Weinberglager'deki bazı konuşmalarının tekrar basıldığı Rusça tercümesine de katkıda bulunmuştur.24

Alman otoriteleri İbrahim'in Müslüman dünyasındaki otoritesinin ve öneminin farkına varmıştır ve bundan yararlanmayı ümit etmiştir: İbrahim'in Almanya izlenimlerini Osmanlı dergisi Tasvir-i Efkar'a özetlediği makaleleri Nachrictenstelle'nin dergisi tarafından hemen yayınlanmıştır.25 Kasım 1915'te İstanbul'a dönüşünden hemen sonra bile İbrahim, Alman otoritelerinin baş danışmanlarından birisi olarak kalmıştır.26

"El Dschihad"daki makalelerin çoğu, Kutsal Savaş cihadın ilan edilmesi,27 Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik durum28 gibi politik meseleleri kapsamıştır. Derginin yayınla ilgili personeli Alman oryantalistler ve politikacılardan oluştuğu için, dergideki makaleler de mantıklı olarak daima Alman görüşünü yansıtmıştır. Sadece birkaç makale orijinal Müslüman yazılarıdır. Ağustos 1915'te "El Dschihad", basit askerler için çok zor ve çok soyut olan makaleler ve modası geçmiş savaş haberleri içerdiği için eleştirilmiştir.

Şubat 1916'da gazete editörü ve mollası olarak İbrahim'in ikinci halefi olan Alim İdris'in bir dilekçesi "El Dschihad"ın Tatarca nüshasının gelişimini harekete geçirmiştir. Alim İdris'e göre "El Dschihad", Tatarların gerçekten ilgisini çekecek ve onlara faydalı şeyler öğretecek makaleler içermelidir ve Alman-Tatar ilişkilerini kapsamalıdır. Dahası, İdris sadece Tatarlardan oluşan bir editörlük departmanının kurulmasını veya bu mümkün olmazsa en azından Tatar gelenekleri hakkında bilgi sahibi olan bir kişinin çalıştırılmasını talep etmiştir.29

İdris (1887-1954), Buhara'da medreselerde geleneksel dini eğitim görmüş, İstanbul'da ilahiyat ve daha sonra Lozan ve Liège'de felsefe tahsili yapmıştır. Orenburg'da kısa bir müddet kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir

ve 1914'te Türk Yurdu dergisinin yardımcı editörü olmuştur.30 İdris'in daha önceden İstanbul'dan tanıdığı Abdürreşid İbrahim, Berlin'deki propaganda çalışmaları için İdris'i tavsiye etmiştir.31 İdris, İbrahim'in işi olan "El Dschihad"ın yardımcı editörlüğünü devam ettirmiştir ve aynı zamanda molla olarak da görev yapmıştır.

Esir Kampı Sakinlerinin Hayatı

Alman otoriteleri Müslüman kamp sakinlerinin sözde "Kutsal Savaş"ta Osmanlı ordusuna katılmalarını isterken, İslam kanunlarının gerektirdiği bütün dini ihtiyaçlara da titizlikle cevap vermeye çalışmışlardır. Temmuz 1915'te Halbmond kampında bir cami yapılmıştır (muhtemelen bu amaçla Almanya'da yapılan ilk cami) ve "El Dschihad"daki birçok makaleden izlenebileceği gibi bütün Müslüman şölenleri ciddi bir tavırla kutlanmıştır.

Bütün kamp sakinleri, kamp içinde ve dışında mecburi ağır işler yapmaya zorlanmıştır. Kamp içerisindeki değişik atölyelerde (o zamanlar Weinberg kampını değiştiren oymacılık işleri her nasılsa civardaki köylerde de meşhur olmuştur), kampın çevresindeki yol işlerinde ve tarım işlerinde çalışmak zorunda kalmışlardır. Bir ücret almalarına rağmen huzurlu ve sakin bir hayat sürdükleri söylenemez. Kamp hayatına dair korunmuş fotoğraflar bile bunu ortaya koyabilmektedir.32 Margot Kahleyss'in belirttiği gibi, kamp görevlilerinin birçok şeyi önceden değil de ihtiyaç hasıl oldukça düzenlediği gayet açıktır. Kamp sakinlerinin yaptığı resimler, pislik, soğuk ve zor yaşam koşullarının belirlediği oldukça farklı bir gerçeği göstermektedir.33

Alman Savaş Propagandasının Hedefi Olarak Rusya Müslümanları

Bütün propaganda çalışmalarının amacı Müslümanları Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya, İngiliz İmparatorluğu ve Fransa'ya karşı ilan ettiği "Kutsal Savaş"a katılmaya ikna etmek olmuştur. İlk iki yıldaki, yukarıda sözü geçen propaganda faaliyetleri (yani temel yayınlama

faaliyetleri) bu merkezi mesele etrafında toplamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu oyuna katılmaya zorladıktan sonra Alman otoriteleri Osmanlılara göre çalışmışlardır ve çabaları kısmen başarılı olmuştur: 1915 yılının Eylül ayının başlarında Weinberg ve Halbmond kamplarından birkaç yüz kamp sakini Kutsal Savaşa katılma konusundaki isteklililiklerini açıkça ortaya koymuştur. 1916 ve 1917 yıllarında Türkiye'ye getirilen yaklaşık 2200 kamp sakini Osmanlı ordusuna katılmıştır.34 Bunların arasında Rus ordusundan, çoğunluğu Tatar ve Başkurtların oluşturduğu yaklaşık 1.100 Müslüman yer almıştır.

Ancak Müslüman esirleri savaşa kabul eden Osmanlı hükümetinin, esirlerin askeri güçlerinden çok bireysel eğitimlerinden yararlanmak istediği 1916 yılının başlangıcında netlik kazanmıştır. Şubat 1916'da Alman otoritelerine gönderilen bir mektupla Osmanlı hükümeti, Kutsal Savaşa katılmak isteyenlerin de yerleştirilmeleri için hazırlandığını doğrulamıştır.35 Bundan önce Ağustos 1915'te bile, Osmanlı İçişleri Bakanlığı yerel Anadolu otoritelerine, kalifiye zanaatkar isteklerinin savaş esirlerinin yerleşmesiyle karşılanacağını bildirmelerini isteyen mektuplar göndermiştir. Rusya ordusundan çoğunluğu Tatar ve Başkurt olan tam 662 Müslüman Osmanlı vatandaşlığını kabul etmiştir.36 Bu esirlerin büyük bir kısmının Berlin yakınlarındaki Weinberglager kökenli olduğu düşünülebilir.

Gotthold Weil ve Kemaleddin Bedri: Uzun Süreli Bir İşbirliği A. Esir Postası Sansürü

Müslüman esirlerin bulunduğu her iki kamp da askeri sansüre tabi tutulmuştur. Kamp sakinlerinin bütün postaları, özellikle onların yazdıkları mektuplar titizlikle incelenmiştir. Yetenekli askeri otoritelerin emrinde gerekli dil bilgisine sahip olan personel olmadığı için mektupların sansürü bir probleme sebep olmuştur. Sansür servisi kurulduktan sonra askeri otoriteler Nachrintenstelle für den Orient'den derhal mektupların birkaç dile

tercüme edilmesi hususunda yardım istemişlerdir. Buna paralel olarak, Seminar für Orientalische Sprachen (SOS)'in de yardımını istemişlerdir. SOS Berlin Üniversitesi'ne bağlı olan ve esasen "doğu dilleri" olarak bilinen dillerin öğretimi ile ilgili olan bir kurumdur. "Doğu dilleri", Çince de dahil olmak üzere bütün Asya ve Afrika dillerini kapsayan bir terimdir.[37] 1915 yılının Aralık ayının sonunda SOS yaklaşık 2.200 belgeyi birkaç dilden Almancaya tercüme etmiştir.[38]

SOS personelinden hiç kimse Tatarca bilmediği için SOS'in iştirakine rağmen Tatar metinlerinin tercümesi hâlâ bir problem olarak kalmıştır. Ağustos 1915'te Prusya Kültürel İlişkiler Bakanlığı "Tatarca tercüme işleri" için belirli bir miktar ödenek vermesine rağmen,[39] SOS'in Tatarca tercümeleri garantileyebilmesi birkaç ay sürmüştür. 1915 yılı sonbaharında, SOS'de Türkçe hocası olan Dr. Gotthold Weil (1882-1960)[40] Berlin'de yaşayan Tatarlar ve edebi metinlerin yardımıyla Tatarca öğrenmeye başlamıştır.[41] 1915 sonbaharında Dr. Weil'e Tatarca öğrenmesi için kimin yardım ettiği bilinmemektedir. Fakat 1916 Mart ayında, resmen SOS'de çalışan bir başka Tatar olan Kemaleddin Bedri ile de Tatarca öğrenme konusunda başarılı olamamıştır. Bedri 1896'da Kazalinsk'de (bugünkü Kazakistan) doğmuş ve ilk öğrenimini Orenburg'da tamamladıktan sonra 1914'te mezun olduğu İstanbul'da İdadi'de eğitimine devam etmiştir. Ağustos 1915'te dişçilik tahsili yapmak için Berlin'e gelmiştir.[42] SOS ile imzaladığı kontrat haftalık 18 saat "Tatarca çalışmaları" şartını taşımıştır. Bu çalışmaların özelliği sonradan netleşmiştir: Bedri, Tatar ve Başkurt postalarının sansürlenmesinde Dr. Weil'e yardımcı olmaya başlamıştır. Haftada tercüme edilecek en az 500 mektup olduğu için bu iş görünüşte zordur. Dahası bu mektupların tercümesi zor olmuştur çünkü SOS başkanının raporunda belirttiği gibi bu mektuplar "çoğunlukla eğitimsiz kişiler" tarafından yazılmışlardır.[43]

Sansür faaliyetlerine paralel olarak, Bedri kendi anadilini öğrenmesi için Dr. Weil'e yardımcı olmuştur. Bedri ve Dr. Weil tarafından üstlenilen sansür işi hiçbir değişiklik olmadan 1916 yılı boyunca sürmüştür. Ancak 1917'de Bedri ve Dr. Weil daha sıradan faaliyetlere başlamışlardır. 1917 yazında Dr. Weil SOS'de Tatarca öğretmek için hazırlanmıştır44 ve aynı yılın Ekim ayında Prusya Kültürel İlişkiler Bakanlığı Tatarcanın yeni bir dil olarak tanıtılmasını onaylamıştır.45 Dr. Weil 1917 yılı Aralık ayında Tatarca öğretmeni olarak resmen kontrat imzalamıştır ve 1918 yılı Nisan ayında da Bedri onun yardımcısı olarak görevlendirilmiştir.

B. Berlin'deki Tatarca Dersleri

1918 yılı Nisan ayı itibariyle Dr. Weil SOS'de Tatarca öğretmeye başlamıştır. İlk seferinde Tatar meslektaşı Bedri'nin sadece hazırlanmada değil öğretmede de yoğun bir şekilde yer aldığı görülmüştür. Alman bilim adamı haftada üç saatten fazla ders vermezken, Bedri onun yanında haftada 14 saat çalışmıştır.46

Kursa iki kişi katılmıştır ve oldukça kısa bir süre içerisinde muazzam bir gelişme göstermişlerdir: Bedri'nin kursa doğrudan katılımını azaltma çabasıyla Dr. Weil 1918 Mayıs ayına kadar kursu sürdürmüştür. Kursun başlamasından ancak bir ay sonra kursa katılanlar "serbest konuşmada belirli bir güven" kazanmışlardır.47 Ancak aynı zamanda Bedri de Tatarca öğretmeye devam etmiştir.

Daha sonraki yıllarda, Dr. Weil ve Bedri sürekli 2 ile 7 arasında katılımcı ile SOS'de Tatarca öğretmeye devam etmişlerdir. Fakat 1922 yazından 1924 sonbaharına kadar kurs bir gecikme yaşamıştır: sadece iki öğrencinin katıldığı 1923/24 kış yarıyılı haricinde katılımcı eksikliği nedeniyle kurs yapılamamıştır.48 Almanya'ya yeni Tatar öğrencilerinin gelişi ve şarkiyat üzerine araştırma yapan bilim adamlarının katılımı ile Tatarca dersleri daha çok önem kazanmıştır.

C. Weınberlager Kampındaki Bilimsel Araştırma

Berlin yakınlarında iki kampın kuruluşunun hemen ardından Alman bilim adamları ve sanatçıları çeşitli etnik çevrelerden gelen savaş esirlerinin varlığından yararlanmak istemiştir. Safi ırkçılıktan ve dürüst bilimsel hırslara karşı düşman Fransız, İngiliz ve Rus ordularının "ırksal aşağılığı"nı "kanıtlama" isteğinden kaynaklanan bir dizi motivasyonlar doğrultusunda hareket etmişlerdir.

1915 yılı itibariyle, Prusya Kültürel İlişkiler Bakanlığı, görevi esir kamplarındaki çeşitli sınıfların kayıtlarını organize etmek olan "fonografi komisyonu"nu kurmuştur. Çeşitli dallardan bilim adamları (müzikologlar, dil bilimciler, etnologlar ve diğerleri) komisyonun faaliyetlerinde yer almıştır. SOS de başlangıcından itibaren komisyona dahil edilmiştir. Komisyonun başkanı Prof. Sachau Doğu dilleri bölümünü yönetmiştir.49 Komisyona katıldıkları için SOS üyeleri de esir kamplarında araştırmalar yapmaya başlamışlardır: Kemaleddin Bedri'nin resmen SOS faaliyetlerine katılmasından önce, 1916 yılının Mart ayının başlarında, Dr. Weil Tatar türkülerinin Weinberglager kampında yapılan ilk kaydını gerçekleştirmiştir. Bu kaydı, aynı yılın Aralık ayında yapılan kayıtlar izlemiştir.50 1917 yılının Ekim ayında Sachau ve Weil, Weil'in Tatar dili üzerine yaptığı dil bilim araştırmasına finansal destek almak için Prusya Bilim Akademisi'ne ortak bir başvuru yapmışlardır ve Kasım ayında başvuruları onaylanmıştır.51 Verilen desteğin ardından Weil, bu kez Bedri'nin de aktif yardımı ile bir kez daha kayıtlar yapmaya başlamıştır. Ağustos 1918'e kadar sürdürülen kayıtlarda Weil ve Bedri sadece türküler değil küçük hikayeler, fıkralar, atasözleri ve bulmacalar da kaydetmişlerdir. Seminar für Orientalische Sprachen'daki Tatarca derslerini düşünerek, isim çekimlerinin dil bilgisi kurallarına uygun örneklerini de kayıt programlarına dahil etmişlerdir.

Kayıtların metinleri 1930 yılında kitap olarak yayınlanmadan önce52 fonografi komisyonunun serilerinde peş peşe yayınlanmıştır.53

Weil'in araştırmasının ikinci bir sonucu da 1925'te ortaya çıkan, daha antropolojik olarak Doğuya yönelik bir kitap için katkıda bulunmasıdır. Fonografik komisyonun sekreteri tarafından yayımlanan bu kitap, çeşitli uluslarda esirlerin varlığından faydalanmak için girişilen bir başka teşebbüstür. Ancak bir çok yazarın dürüst isteklerine rağmen54 kitap, sömürgeci zeminini gizleyememiştir. Yine de Weil yazısında, Alman kamuoyunun genelinde bulunan Tatarlara yönelik ön yargıyı yalanlamaya çalışmasının dışında Weinberglager'de yaptığı araştırmayı da sunmuştur.55

D. Kültürel Alanda Eylemci Olarak Kemaleddin Bedri

Kemaleddin Bedri sadece Dr. Weil'e bağlı olan aktivitelerle kendisini sınırlandırmamıştır. Wünsdorf esir kampına yaptığı ziyaretler sırasında, Abdürreşid İbrahim'in halefi olarak başimamlık yapan, esas Tatar propagandacısı ve "El Dschihad"ın editörü Alim İdris'i daha yakından tanımıştır. Bedri ve İdris arasındaki işbirliğinin ilk gözle görülür işareti, 1 Ocak 1918'de "Müslüman Rus Öğrencilere Destek Birliği"nin kurulmasıdır. Tatarca ve Almanca olarak yayınlanan mevzuatına göre56 birliğin amacı, "Rus Müslümanlar arasında Alman kültürünü ve endüstrisini yaygınlaştırmak"tır.57 Birliğin kurucuları Bedri, İdris ve ilaveten iki öğrenci, Tataristan58 ve Türkistan'dan mümkün olduğu kadar çok Müslüman öğrenciyi Almanya'ya getirerek bu amaca ulaşmak istemişlerdir.59

Ancak Bedri ve İdris'in o anlık esas çalışma alanları eğitim olmamıştır. Çünkü politik gelişmelerden dolayı politika onların ilgi odağı olmuştur. Mart 1918'de Rusya ve Almanya arasında yapılan Brest-Litowsk Barış Anlaşması, kamp sakinlerinin vatanlarına gönderilmeleri, olasılığını gündeme getirmiştir. 1918 yılının başlarında o zamanlar Berlin'de

oturmayan fakat gelişmeleri yakından takip eden İdris ve İbrahim propaganda sebepleri doğrultusunda Weinberglager kampındaki esirlerin ülkelerine gönderilmeleri için Alman otoritelerine başvurmuşlardır. İdris ve İbrahim'in çabaları çok fazla başarıya ulaşmamıştır. Ekim 1918'de sadece on beş kişilik küçük bir esir grubu ülkelerine gönderilmiştir. Kasım 1918'de Rusya Brest-Litowsk Barış Anlaşması'nı feshettiğinde esirlerin derhal ülkelerine gönderilmeleri düşüncesi durma noktasına gelmiştir.60

Aynı zamanda Nachrichtenstelle'deki Alman diplomatları Tatarlar ve Başkurtlara yönelik yürütülen propagandada bir değişiklik yapmayı düşünmüşlerdir. Mart 1918'de Sovyet Rusya ile barış anlaşmasına vardıktan sonra, Alman otoriteleri Rusya Müslümanlarının artan öneminin farkına varmıştır. "El Dschihad"ın Tatarca baskısını Rusya'daki Müslüman nüfusuna yöneltilen iki ayrı propaganda dergisine dönüştürmüştürlerdir. Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı'nın onayladığı bu projeyi Alman Savaş Bakanlığı reddetmiştir. Bakanlık yeni derginin amaçlarına ulaşabileceğinden şüphe etmiştir. Dergi meselesine müdahale eden üçüncü kurum olan Nachrichtenstelle, Wünsdorf'taki Tatar kamp sakinlerine yöneltilen yenilenmiş Tatarca bir dergi için ısrar etmiştir.61

Aralık 1918'de görüşülen bu hususların sonucu olarak, "Yaña Turmu◊" (Yeni Hayat) adında yeni bir derginin içeriği bilinmeyen dört sayısı ortaya çıkmıştır.62 Bir yıl sonra 1 Aralık 1919'dan itibaren İdris ve Bedri

"Tatar İle" (Tatar Ülkesi) adında yeni bir dergiyi müşterek olarak yayınlamışlardır. En az 8 sayısı yayınlanan dergi doğrudan Alman otoriteleri tarafından kontrol edilmemiştir.63 Editörlük personelinin resmi adresi Bedri'nin özel adresi olmuştur ve Bedri de derginin resmi sorumlusu olarak adlandırılmıştır. İlk sayıda imzasız bir yazar (Bedri olduğu anlaşılan) derginin ulaşmak istediği amaçları belirtmiştir: ilk olarak Fransız, İngiliz ve Rus gazetelerinin haberlerini kopyalayarak "bilgisiz yurttaşlar"ı dünyadaki

gelişmeler konusunda bilgilendirmeyi amaçlamıştır.64 Diğer amaçlar aşağıda açıklanmıştır.

"Bunun haricinde, 'Tatar İle' okuma-yazma öğrenen genç ve yaşlı esirler için bir ders kitabı olacaktır. Okuma materyali olarak tarihi, edebi, bilimsel ve endüstriyel makaleler sunan dergi esirlerin sefalet anlarını eğlenceye dönüştürecektir."65

Ayrıca, "Tatar İle" Tatarların birbirlerine alışmaları için aracı olarak görev yapacaktır. Tatarlara dillerinde, geleneklerinde, davranışlarında ve hatta kıyafetlerinde bile bir Tatar olmayı öğretmek için çalışacaktır. İmzasız yazarın listelediği son amaç doğrudan İdris ve Bedri'nin öğrenci birliğiyle ilgili olmuştur: "Tatar İle" maddi ve manevi desteğe ihtiyaç duyan erkek ve bayan öğrencilere ve stajyerlere yardım edecektir.66

Genel olarak dergi söylenen konuları kapsamıştır: kopyaladığı haberler genelde esirlerin ilgisini çekeceğini düşündükleri iki ülke, Rusya ve Türkiye hakkında olmuştur.67 Tarihi makaleler yayınlama sözü de tutulmuştur: üçüncü ve dördüncü sayılarda esirler "Ural-Altay kabileleri" ve "Türk-Tatarlar"68 hakkında bilgilendirilmişlerdir. Aynı zamanda dergi üçüncü baskısında şunu da sormuştur: "Ulus nedir?".69 Derginin beşinci sayısında Bedri, Zeki Velidi'nin (Türk tarihçi Zeki Velidi Togan) Tatar tarihi üzerine yazdığı kitaptan alıntılar yayınlamıştır.70

"Tatar İle"nin ilk sayısında Alim İdris, derginin varlığını farklı iş gruplarındaki esirler için düzenli bir yayın organının gerekliliği ile doğrulamıştır. İdris'in bilgisine göre, 200.000 Rus savaş esirinin arasında yaklaşık 3500 Tatar esiri bulunmaktadır71 ve bu esirlerin yaklaşık 1000 tanesi kamplarda yaşamıştır. Geri kalanlar da çoğunlukla yakın çevrede bulunan iş gruplarında çalışmış ve yaşamışlardır. Tatar esirlerinin doğrudan koordine edilmesi sadece kamp sakinlerinin haftada bir kez kampın tiyatro binasında toplanmaları ile mümkün olmuştur. Tatar esirlerinin taşradan

gönderdikleri bir çok mektup Tatarca bir derginin gerekliliğini göstermiştir. İdris, “Tatar İle”yi “karanlık ve hüzünlü gecelerde” iş gruplarındaki yalnız yurttaşlarını rahatlatma ve sıkıntıları da şans oyunları oynamaktan vazgeçirme aracı olarak görmüştür. Dergisinin başlangıcını doğrulayan İdris finansal destek istemiştir. Çünkü 1.500 adet derginin basımı yaklaşık 800 marka mal olmuştur.72 Dergi için gereken finansal yardım ihtiyacı, yardımcı editör Bedri’nin Alman Savaş Bakanlığı’na gönderdiği mektupta dolaylı olarak doğrulanmıştır. Bedri mektupta “şimdilik derginin giderleri kamp mollası Alim İdris tarafından karşılanmaktadır.” ifadesini kullanmıştır.73

E. Bilim Adamı Olarak Kemaleddin Bedri

Gotthold Weil gibi Kemaleddin Bedri’de kendi bilimsel araştırmasını yürütme fırsatını elde etmiştir. Kamp mollası İdris ile yakın bağlantılar kurarak çabucak kamp sakinlerinin güvenini kazanmıştır. Bu güveni, kendi doktora tezi için, esirlerin dişleri üzerinde yaptığı araştırmayı yürütmek için kullanmıştır. 1921’de tamamladığı tez “Tatarların dişleri” başlığını taşımıştır.74

Bedri, tezinin giriş bölümünde “Tatar” terimini incelemiştir: ona göre bu kelime tek bir halkı değil çoğunlukla Türk kökenli olan bir çok Moğol halkını adlandırmaktadır. Bunlar Türko-Tatar dilini konuşan, Kur’an’a olan inançlarını açıkça belirten halklardır. Ancak bu terim Avrupa’da yanlışlıkla “Moğollar, Tunguzlar, Tibetliler, ve Türk kabileleri” gibi “ırksal olarak” farklı kökenlere sahip bir çok halkı kapsamıştır.75 Tatarların tarihi hakkında Bedri’nin yaptığı açıklama ve yorumlar “Tatarların” (yani günümüzde bu isimle tanımlanan halk) kendilerinin hiçbir zaman bu ismi kullanmadıklarını netleştirmiştir; Tatarlar kendilerine “Muhammedi” veya “Kuzey Türkleri” demişlerdir.76 Tatar tarihinin bundan sonraki taslağı

çoğunlukla ünlü Tatar ve Başkurt tarihçileri Abdullah Battal-Taymas, Zeki Velidi Togan ve diğer yazarların çalışmalarına dayanmaktadır.

Bundan sonra Bedri, Tatarların yaşam tarzlarının bölümleri ile oldukça kapsamlı bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Çünkü Tatarların dişlerinin durumu üzerinde yaşam tarzlarının etkisinin olabileceğini düşünmüştür. Tatarların besinleri çoğunlukla et, peynir ve pirinçten oluşmuştur ve çoğunlukla karbonhidratlardan oluşan tipik Avrupa yiyecekleri kadar dişlere zarar vermemiştir. Meşhur Tatar içkisi kımız da yüksek besin değeriyle ünlüdür.77 Bundan başka Bedri'ye göre İslam dininin talimatları da Tatarların dişlerinin sağlıklı olmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu talimatlar inançlı Müslümanların günde beş kere kılınan namazdan önce dişlerini temizlemelerini zorunlu kılmıştır. Her ne kadar bu bakım en ilkel yollarla sürdürülse de, bakımın düzenli oluşunun dişlerin sağlığı üzerinde büyük bir etkisi olmuştur.78 İkinci bölümde Bedri, Wünsdorf esir kampındaki 800'den fazla Tatar kamp sakini üzerinde yaptığı incelemeleri sunmuştur. Bu bölüm ilginç tıbbi bilgilerin yanında, Wünsdorf'da bulunan Tatar ve Başkurtların tarihini inceleyenlerin özel ilgisini çeken bir inceleme de sunmuştur. Bu Bedri'nin kamp sakinlerinin yaş, soy ve mesleklerini göz önünde bulundurarak yaptığı bir incelemedir: incelenen 834 kamp sakini 19-49 yaş arasıdır ve bu 19-49 yaş grubunun büyük bir çoğunluğu da 22-33 yaş arasındadır. 834 kamp sakininden sadece 25'i tüccar ve 20'si esnaf iken 674'ü çiftçidir. Geri kalanlar da değişik mesleklere sahip zanaatkarlardır. Esirlerin çoğu Ufa (365 esir) ve Kazan (285) bölgeleri kökenlidir. Diğer esirler de Samara (65), Pirma (40), Sibirya'daki Omsk yakınlarında bulunan Tavriçeskoye (30) ve Orenburg (16) kökenlidir. Kalan 33 esir İdil-Ural bölgesi, Sibirya ve Akmolinsk (günümüzde Kazakistan'da bulunan) kökenlidir.79 Bedri incelemesinin tıbbi bölümünde, Alman nüfusunun %2-

3'üne karşılık incelenen esirlerin %43,8'inin diş çürümelerinden tamamen korunmuş olduğu sonucuna ulaşmıştır.80

Bedri'nin doktora tezi büyük yankı bulmuştur. Bedri'nin profesörü yaptığı değerlendirmede, Tatar esirler üzerinde yapılan ayrıntılı tıbbi ve antropolojik incelemeler ile Tatar tarihine yapılan genel bir girişin birleşiminden övgü ile bahsetmiştir.81

1920 ve 1930'larda Berlin'deki Tatar ve Başkurt Yaşamı

1920'lerde Berlin'deki Tatar ve Başkurt yaşamı üç büyük gelişme ile şekillenmiştir: esirlerin ülkelerine geri gönderilmeleri, ufak ölçülü Müslüman akademik yaşamının gelişmesi ve geçici olarak Tatar göçünün politik merkezinin kurulması.

Esirlerin ülkelerine geri gönderilmeleri meselesi daha uzun bir sürede çözümlenebilmiştir. Yukarıda sözü edilen ve Ekim 1918'de gönderilen 15 esirin haricindeki esirler, durumlarını çözümleyecek politik bir gelişme için iki yıldan fazla beklemek zorunda kalmışlardır. Seçkin Tatar temsilcilerinin esirlerin bırakılmasına yönelik çabaları 1918 yılının ilk aylarında başlamıştır ve Tatar ve Başkurt esirlerinin Rusya'ya geri gönderilmeleri ancak 1921'de tamamlanmıştır. Nakil işlemlerinin organize edilmesinde önemli bir yer tutan İdris son nakil işlemine eşlik etmiştir.82 Ancak 1920'de Bedri de esirlerin memleketlerine gönderilmelerine yardımcı olmuştur.83

Bu, Wünsdorf'daki Tatar ve Başkurt yaşamının durduğu anlamına gelmemektedir. Çoğunluğu savaş esirleri ve onların akrabaları olan yaklaşık 800 Rusya Müslümanı ülkelerine geri gönderilen yurttaşlarına katılmayarak Almanya'da kalmaya karar vermiştir. Bu Müslümanlar Halbmondlager'de bulunan eski esir kampındaki barakalarda kalmışlardır ve Bedri geçici olarak kampın imamlığını yaparken Alman otoriteleri de maddi destek sağlamışlardır. Ancak 1922'de Alman İçişleri Bakanlığı bütün finansal

yardımların kesilmesini görüşmüştür, çünkü bu kadar çok sayıdaki Tatarın varlığı hiç de hoş bir durum olmamıştır. Ancak Bedri'nin müdahalesiyle bakanlık Zossen'de 30 ila 50 Müslümanın kalmasına izin vermiştir.84

Esir kamplarının çevresinde yürütülen faaliyetlerin çoğu yukarıda sözü edilen "Rus-Müslüman Öğrencilere Destek Birliği" tarafından organize edilmiştir. İlk kurulduğu yıllardan beri birlik Orta Asya ve Rusya'da Müslüman öğrencileri çekme çabası içinde olmuştur. Orta Asya Buhara Cumhuriyeti'nin bir tür kültürel temsilcisi olan İdris 1922'de Orta Asya ve Rusya'dan aralarında Tatar ve Başkurtların da bulunduğu Müslüman öğrencileri davet etmiştir.85 İdris'in gelecekteki karısı olan Tatar asıllı Moskovalı bir tıp öğrencisinin de bu program dahilinde Berlin'e gelmiş olması dikkate değer olabilir.

1923 yılında Almanya'daki ekonomik durumun hızla kötüleşmesiyle birlikte Almanya'da bulunan Müslüman öğrencilerin, eski esir kampı sakinlerinin veya Orta Asya'dan gelen öğrencilerin varlıkları tehlikeye girmiştir. Ekonomik güçlükler bir çok öğrenciyi geçici olarak çalışmalarını bırakmaya zorlamıştır ve İdris'in Tataristan'daki yetkililerden finansal destek alma çabaları da başarılı olmamıştır.86 1924'teki finansal kriz sonucunda İdris ve Bedri öğrenci birliğini tasfiye etmek zorunda kalmıştır.87

Bu aksilik Berlin'deki Tatar-Başkurt varlığının sonu olmamıştır. 1922'de küçük bir grup sürgün Tatar öğrencisi Mançurya'dan Almanya'ya gelmiştir. Bu öğrencilerden en seçkin olanı Reşit Rahmeti Arat'tır. Arat, çoğunlukla Türkoloji seminerlerine katıldığı Berlin Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır. Mükemmel derecede Tatarca bilmesine rağmen, 1927'de Tatarca okutmanı olmadan önce SOS'de Tatarca derslerine devam etmiştir. Daha sonra Turfan koleksiyonuna ait Tarihi Uygur metinlerinin araştırmacısı olarak Prusya Bilim Akademisi'nde çalışmıştır.88 Tataristan,

Başkurdıstan, Finlandiya, Mançurya, Türkiye ve birkaç Orta Asya cumhuriyetindeki sürgün topluluklardan daha başka öğrenciler gelmiştir.

1920'lerin başında geçici olarak Berlin, İdil-Ural bölgesinden gelen politik göçün merkezi haline gelmiştir. İki üç yıl boyunca Tatar ve Başkurtların önde gelen şahsiyetleri politik ve bilimsel aktiviteleri ile gazetecilik çalışmaları için Almanya'nın başkentini merkez olarak seçmişlerdir. Ayaz İshaki, Sadri Maksudi, Fuat Toktarov ve Osman Tokumbetov ile birlikte ulusal Tatar hareketinin önde gelen şahsiyetleri 1922'de Berlin'e ulaşmıştır. 1917'de Ufa Ulusal Kongresi İshaki, Maksudi ve Toktarov'u Versay barış kongresi delegeleri olarak seçmiştir. Ufa Ulusal Kongresi özerk bir İdil-Ural Devleti'ni ilan etmiştir ancak 1918'deki Bolşevik zaferiyle bu özerklik İstilâ edilmiştir.[89] Özellikle kızı Saadet'e (sonradan Türkolog olan Saadet Çağatay, 1906-1989) bakmak için Berlin'e gelen İshaki,[90] Berlin'deki çok uluslu Müslüman topluluğun yaşamında faal olarak yer almıştır: Türklerin ve diğer ünlü Müslüman kişilerin cenaze törenlerinde ve dini bayramlarda[91] konuşmalar yapmıştır, Alman gazetelerinde Rusça, Türkçe makaleler ve "doğuya ait" (yani Müslüman çok-dilli) sürgün eserler yayınlamıştır. Bunlara ek olarak, çoğunlukla İngiliz ve Fransız sömürgesi altındaki çeşitli Müslüman ülkelerden göç edenlerin buluşma noktası olan Oriental Club'ın faaliyetlerine de katılmıştır.

Yine de, Berlin'deki İdil-Ural topluluğu içinde nispeten bir üne sahip olmasına rağmen, İshaki'nin konumunun tartışılmaz olduğu söylenemez. Berlin'deki Tatar ve Başkurt asıllı öğrenciler arasında sadece İshaki taraftarları değil Sovyetler Birliği'ne bağlı olanlar da yer almıştır. İshaki taraftarları ve muhalifler arasındaki çatışma 1920'ler boyunca Berlin'deki İdil-Ural topluluğunun yaşamı üzerinde egemen olmuştur. 1928 yılında Mançuryalı Tatarlar tarafından fakir Tatar öğrencilerine verilen bursun

kötüye kullanılması gibi politik olmayan olaylar bile bir anda politik bir mücadelenin parçası haline gelmiştir.[92]

1925'te İshaki Berlin'den ayrılmıştır ve birkaç yıl Türkiye'de kaldıktan sonra Varşova'ya yerleşmiştir. Varşova'da, sonradan Sovyetler Birliği olan ülkelerden gelen Rus olmayan göçmenlerin kurduğu bir teşkilat olan Ligue Prométhée'nin İdil-Ural kolunu oluşturmuştur. Ligue Prométhée'nin temsilcilerinden bir çoğu 1918 ve 1920/1921 yılları arasında ülkelerinde bağımsızlık için gösterilen çabalarda lider konumunda bulunmuş kişilerdir. Polonya hükümeti Ligue Prométhée'ye oldukça güçlü bir finansal yardım sağlamıştır ve bu yolla Sovyetler Birliği'ni zayıflatmayı ümit etmiştir.[93]

Bu politik gelişme Berlin için önemli olmuştur çünkü İshaki İdil-Ural bölümünün dergisini Almanya'nın başkentinde yayıma hazırlamıştır. İshaki Varşova'da yaşadığı için Berlin Üniversitesi'nde Türkçe çalışmalar yapan kızı Saadet editörlük çalışmalarında ona yardımcı olmuştur. Yasal problemler nedeniyle 1931 yılında ismini "Yaña Milli Yul"[94] olarak değiştiren "Milli Yol" dergisi önde gelen Tatar sürgün yayını olmuştur.

Dergi, sürgün topluluk medyasının ilgisini çeken konuları kapsamıştır: genel olarak Sovyetler Birliği ve İdil-Ural bölgesindeki en son gelişmeleri incelemiştir, aynı zamanda bütün dünyaya dağıtılmış olan değişik İdil-Ural sürgün topluluklarının hayatı üzerinde de yoğunlaşmıştır. Bunlara ek olarak, okuyucular Sovyetler Birliği'ndeki Rus olmayan diğer halkların durumları ve sürgün faaliyetleri ile ilgili malzemeler de bulabilmişlerdir. Finlandiya, Polonya, Romanya, Mançurya, Japonya ve diğer ülkelerde derginin muhabirleri bulunmuştur.[95]

Berlin'den birkaç Tatar dergiye katkıda bulunmuştur: örneğin İshaki'nin kızı Saadet, Berlin Üniversitesi'ndeki Türkçe çalışmaların ünlü profesörü Willi Bang ve araştırması[96] hakkında yazmıştır. 1927'den 1931'e kadar Berlin'de bir hastanede çalışan Dr. Lebib Karan da sünnetin tıbbi faydaları

konusunda insanları bilgilendirmiştir.97 Derginin Ayaz İshaki haricindeki en faal destekçilerinden birisi de Türkolog Reşit Rahmeti Arat olmuştur. Derginin on bir yıllık varlığı boyunca Arat çoğunlukla takma adlar kullanarak çeşitli konularda makaleler ve birçok şiir yayınlamıştır.98 Yine de, Berlin'deki Tatarların yoğun katılımına rağmen "Milli Yol"u Berlin içinde sınırlandırılmış yerel bir dergi olarak görmek yanlış olacaktır. Çünkü "Milli Yol" sürgün Tatar topluluklarının dünya çapında oluşturdukları şebekenin merkez bölümü olmuştur.99

İshaki'nin faaliyetlerinin ünü, 1930'da sürgüne gönderilen Tatar ilahiyatçısı Musa Carullah Bigiyev için Berlin'i oldukça çekici yapmıştır. 1923 yılında Bigiyev Berlin'deki Rusya Müslümanlarının durumu ile ilgili bir kitap yayınlamıştır ve bu yüzden üç ay boyunca cezaevinde kalmıştır.100

Bigiyev, 1932 yılında sürgün edildikten sonra, Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar için hazırlanan kitap ve broşürleri yayınlamak için Berlin'e gelmiştir.101

1933 Yılında Almanya'daki Nazi Yönetiminin Yükselişi ve Başkurt ve Tatar Topluluğu İçin Anlamı

1933 yılından sonraki iki üç yıl boyunca Berlin'de yaşayan Başkurt ve Tatarlar Nazi rejiminin yükselişinden doğrudan etkilenmemişlerdir. Öğrenciler hiçbir büyük problemle karşılaşmadan öğrenimlerine devam edebilmişlerdir. Sovyet karşıtı ve Polonya yanlısı özellikler taşıyan "Yaña Milli Yul" dergisinin editörlük personeli ve İshaki'nin politik faaliyetleri bile devam etmiştir. Finlandiya'dan daha başka Tatar öğrencileri Almanya'nın başkentine gelmiştir ve Tatarlar ile Başkurtlar normal yaşamlarını devam ettirmişlerdir.

1930'ların ortalarında politik dengeler değişmeye başlamıştır. Nazi Almanyası saldırgan bir Sovyet karşıtı dış politika hazırlıklarına başlamıştır

ve bu durum Berlin'de yaşayan Tatar ve Başkurtları etkilemiştir. Akademik alanda ilk bakışta olumlu gibi görünen bir gelişme bu saldırgan politikanın bir parçası haline gelmiştir: 1936 yılında Baltık Alman bilgini Gerhard von Mende (1904-1963) Berlin Üniversitesi'ndeki Rusça çalışmalarının ortak profesörü olmuştur. 1920'lerin sonlarında SOS'de Rusça ve Tatarca çalışmaları yapan Mende özellikle Sovyetler Birliği'ndeki Türk topluluklarının ulusal hareketleri ile ilgilenmiştir ve bu konu üzerine standart bir eser yazmıştır.102 Genç bilginin tutkuları Nazi rejiminin çıkarları ile uyuşmuştur. Böylece von Mende SOS'nin yerine kurulan Auslandshochschule'de çabucak kariyer sahibi olmuştur. Von Mende'nin işe alınmasıyla birlikte Berlin'de Tatarca öğretilmesi tekrar gündeme gelmiştir. Türkiye'den Berlin'e gelen Tataristan asıllı öğrenci Ahmet Temir (doğum 1912) 1936 yılında Tatarca okutmanı olmuştur ve 1943 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Auslandshochschule'de (1940'da Auslandswissenschaftliche Fakultät olan) çalıştığı yedi yıl boyunca Temir sadece Tatar dilini değil Tatar edebiyatını ve ona bağlı konuları da işlemiştir.103 Temir'in akademik çalışması kelimenin tam anlamıyla politik değildir ancak koşullar değiştiği için daha sonraki faaliyetleri politik hale gelmiştir. 1930'ların sonlarında Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik askeri saldırı planları daha somut hale gelmiştir. Von Mende, Temir ve Özbek göçmen Veli Kayyum'dan Sovyetler Birliği'ndeki Türk basınının aylık tetkikini hazırlamalarını istemiştir. Temir, Tatar dergisi "Kızıl Tataristan" üzerine birkaç adet aylık rapor hazırlamıştır. Bu raporlar hemen Nazi partisi NSDAP'nin önde gelen şahsiyetlerinden Georg Leibbrandt'a gönderilmiştir.104

Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya yaptığı saldırı İshaki'nin Varşova ve Berlin'deki sürgün faaliyetlerinin sona ermesine sebep olmuştur: politik yollardan Polonya'yı destekleyen İshaki Almanya'yı terk

etmek zorunda kalmıştır. Saldırının mantıklı sonucu olarak Yaña Milli Yul dergisi de faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. İshaki ve kız kardeşi Türkiye'ye göç etmiştir.

Haziran 1941'de Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne yaptığı saldırıdan sonraki gelişmelere bu makalede değinilmemiştir. 1942 yılında Alman ordusunun Kızılordu'dan aldığı eski savaş esirlerinin oluşturduğu İdil-Tatar lejyonunun ("Ostleigonen"lerden birisi) kurulması ve İdil-Ural Devleti'nin bağımsızlığı için propaganda yapan "Tatar Mücadele Birliği"nin oluşturulması Nazi politikası ve ortaklık meselesi çerçevesi içerisinde tartışılmalıdır.105 Berlin'de bulunan savaş öncesi İdil-Ural topluluğunun seçkin şahsiyetlerinden bazıları 1941-1945 yılları arasında lider konumlarda yer almışlardır. 1943'te Almanya'dan ayrılan Ahmet Temir'den başka Alim İdris de seçkin bir konumda bulunmuştur. İdris, "Tatar mücadele birliği"ne katılmamasına rağmen ayrı bir Tatar teşkilatına karşı yaptığı itirazlarını sürdürerek bir Nazi kurumu olan SS'nin içinde pan-Türkist bir politika kurmaya çalışmıştır. Yukarıda sözü edilen "Tatar Mücadele Birliği"nin lideri Abdurrahman Şafi-Almas'tır. Şafi-Almas 1928 yılında Berlin'e gelen bir işadamıdır. Berlin'e gelen ilk Tatarlardan olan Abdülhamid Kazakov'un kız kardeşi ile evlenmiştir.

20. yüzyılın başlarından itibaren Berlin'deki Tatar ve Başkurt varlığı özetlendiğinde ortaya çıkan çarpıcı özelliklerden birisi, bu insanların kaderlerinin Almanya ve Rusya arasındaki politik gelişmelere aşırı derecede bağlı olmasıdır. Her iki dünya savaşında da Alman otoriteleri Tatar ve Başkurt savaş esirlerinin varlığından yararlanmaya çalışmıştır. Berlin'deki İdil-Ural topluluğu politik koşullara bağlı olarak Almanların gözünde ya "tehlikeli bir unsur" ya da ilgi çekici bir politika konusu haline gelmiştir.

Rusya'da ve daha sonra Sovyetler Birliği'nde meydana gelen gelişmelerin de topluluğun yaşamı üzerinde bir etkisi olmuştur: 1905'teki Rus devrimi Berlin'e gelen ilk Tatar işadamlarının yolunu açmıştır. Bundan sonra da Sovyet otoriteleri Berlin'deki Tatar ve Başkurt topluluğu içindeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Yine de Tatar ve Başkurtların yaratıcı katkılarını göz ardı etmek yanlış olacaktır. Buna karşılık araştırmacıların gelecekteki görevlerinin birisi Berlin'de yaşayan Tatar ve Başkurtların fikirlerini ve yazılarını aydınlatmak olacaktır.

1 Kırım Tatarları ve Brandenburg-Prusya arasındaki diplomatik ilişkilerin tetkiki için bkz. Klaus Schwarz, Zu den frühen Beziehungen Brandenburg-Preußens zu Türken und Tataren, in: Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz XXIV (1987), s. 151-172.

2 Prusya ordusunda hizmet eden Tatarlar için bkz. Gerhard Höpp, Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924, Berlin 1997 (hereafter: Höpp 1997), s. 10.

3 Rusya Müslümanlarının Avrupa'daki çıkarları için bkz. Ayşe-Azade Rorlich, The Volga-Tatars: a Profile in National Resilience, Stanford 1986; Iskander Giljazov, Die Wolgatataren und Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, in: von Kügelgen, A. /Kemper, M. /Frank, A. (Eds.): Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries Bd. 2 (Islamkundliche Untersuchungen 216), Berlin 1998, s. 335-355 (bundan sonra: Giljazov, Die Wolgatataren).

4 Kerimi'nin seyahat notlarının ilk baskısına (St. Petersburg 1902) ulaşılamamıştır. Kerimi'nin seyahat notlarının özetlenmiş baskısı için bkz. Fatih Kerimi, Auropa säjäkhäte, in: Miras (Kazan') 10/2000, s. 113-116; 11/2000, s. 131-134; 1/2001, s. 66-86.

5 Bkz. Abrar Karimullin, Tatarskaja kniga naçala XX veka, Kazan' 1974, s. 136-138; ayrıca, Knigi i ljudi, Kazan' 1985, s. 258-260.

6 Fatih Karimi, Auropa säyähäte, Miras 1/2001, s. 67-72. 7 Mart 1899'da ailesine gönderdiği mektupta Kerimi Berlin'de güzel binalardan detaylı bir şekilde bahsetmiştir, bkz. Fatyjkh [sic] Kärimi. Fänni-biografik ğyentyk. Nau2no-biografi2eskij sbornik, Kazan' 2000, s. 232-234.

7 Kerimi ve Remiyev'in seyahat notlarının değerlendirmesi için bkz. Azade-Ayse Rorlich, "The Temptation of the West": Two Tatar Travellers' Encounter with Europe at the End of the Nineteenth Century, in: Ch. Lemercier-Quelquejay e. a. (yay.): Passé Turco-tatar présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen, Louvain/Paris 1986, s. 389-410.

8 Èngel' Nig''mätullin, Evropa häm Tatarlar (tarikhi par2alar), Miras (Kazan') 2/2000, s. 48-57, s. 48.

9 Iskander Giljazov, Die Wolgatataren, s. 340.

10 Bkz. Iskander Giljazov, Die Wolgatataren, s. 340; Christian Noack, Muslimischer Nationalismus im Russischen Reich. Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Baschkiren, 1861-1917, Stuttgart 2000 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 56), s. 357.

11 G. Abdülhamid Kazakov'un torununun 30 Ağustos 1999'da yazara gönderdiği mektup.

12 Iskander Giljazov, Die Wolgatataren, s. 340.

13 'Abdurra{id Ibrahim, Daur-i 'âlam, Kazan' 1909, s. 12.

14 1914'ten önce Berlin'deki Tatar öğrencilere dair hâlâ kanıtımız yoktur. Leipzig gibi diğer Alman şehirlerinde tahsil gören Tatarlar için bkz. Giljazov, Die Wolgatataren, s. 337.

15 Almanya'nın pan-İslamist politikasının analizi için bkz. Herbert Landolin Müller, Islam, Cihad und Deutsches Reich, Frankfurt/Main 1991.

16 Gerhard Höpp, Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924, Berlin 1997, s. 102 (hereafter: Höpp 1997).

17 Türkistan Müslümanlarının Rusya ordusuna katılmaları 1916’da başladığı için Türk POW’leri arasında İdil-Ural Müslümanlarının haricinde çok az sayıda Azerbaycanlı bulunmuştur.

18 G. Abdülhamid Kazakov’un torununun 30 Ağustos 1999’da yazara gönderdiği mektup.

19 Höpp 1997, s. 71.

20 Çoğunlukla İbrahim’in faaliyetlerinin bölümleri ile ilgili olarak ikinci dereceden yazınlar bulunmaktadır. Bu yazınların çoğu Toplumsal Tarih dergisinin İbrahim’le ilgili özel dosyasındaki kaynak listesinden izlenebilir: Abdürreşid İbrahim Özel Dosya, Toplumsal Tarih 19 (1995), s. 6-28, 20 (1995), s. 6-23.

21 İbrahim’in planları için bkz. Klaus Kreiser, Vom Untergang der Ertoghrul bis zur Mission Abdurrashid Efendis-Die türkisch-japanischen Beziehungen zwischen 1890 und 1915, in: Josef Kreiner (yay.): Japan und die Mittelmächte im Ersten Weltkrieg und in den zwanziger Jahren, Bonn 1986, s. 235-249.

22 Höpp 1997, s. 75.

23 Äy mö’Minlär Äy Dü{man ‘Askäre İ2indä BulEan Mösölmanlar. Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz (Berlin) ’de korunan bu kitapçık, ilk olarak Gerhard Höpp tarafından anılmıştır. (Höpp 1997, s. 23, 30). Bu belgenin eleştirel bir baskısı mevcuttur.

24 Höpp 1997, s. 104, 111.

25 N. N., Abdurreschid Ibrahim über Deutschland, in: Korrespondenzblatt der Nachrichtenstelle für den Orient, no. 8, July 8th, 1915, s. 53.

26 Bkz. İbrahim’in “eşit üye” olarak anıldığı Nachrichtenstelle für den Orient’in 30 Ekim 1916’dan sonraki personel listesi, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (hereafter PA-AA), Abt. A, Bd. 5, R 1505, A 29367.

27 Ğihad-y akbarnyñ i‘lany (The declaration of the great Holy War), El Dschihad, no. 2, March 23rd, 1915.

28 Bkz. Velikij knjaz Nikolaj Nikolajevi2niñ urnyndan tö{erelüe [The fall of the Great Prince Nikolay Nikolayevich], no. 17, October 25th, 1915.

29 Alim İdris'in 16 Şubat 1916 tarihli dilekçesi, PA-AA, R 21261, Bl. 88; Höpp 1997, s. 104-105, 111.

30 Alim İdris'in 5 Temmuz 1940 tarihli özgeçmişi, Bundesarchiv Berlin [hereafter BA], Alim İdris dosyası. Alim İdris için bkz. Iskander Giljazov, Sud'ba Alimdzana Idrisi, in: Gasyrlar Avazy/Èxo vekov (Kazan') 3-4/1999, s. 158-172 [hereafter Giljazov, Idris].

31 Höpp 1997, s. 92.

32 Sözü edilen fotoğraflar için bkz. Margot Kahleyss, Muslime in Brandenburg-Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten, Berlin 2000 (2. baskı); Sebastian Cwiklinski, Die Wolga an der Spree. Tataren und Baschkiren in Berlin, Berlin 2000, s. 21-27.

33 Margot Kahleyss, Muslimische Kriegsgefangene in Deutschland im Ersten Weltkrieg-Ansichten und Absichten, in: Gerhard Höpp/Brigitte Reinwald (yay.): Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914-1945, Berlin 2000, s. 79-117.

34 Höpp 1997, s. 79-85.

35 Höpp 1997, s. 81-82, 97.

36 Nedim İpek, Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiiyetine Geçmesi (1911-1917), Tarih ve Toplum 145 (1996), s. 14-19, burada s. 18. Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya'dan gelen savaş esirlerini asker olarak kullanmayı düşünmeksizin yerleştirme politikası, Höpp'ün transfer edilen savaş esirlerinin sayısı ile Osmanlı ordusuna katılanların sayısının aynı olduğu doğrultusundaki kesin tahminine şüphe düşürmektedir. (bkz. Höpp 1997, s. 83).

37 1887’de kurulan SOS Alman sömürgecilik politikasının en önemli unsurlarından birisi olmuştur. SOS’in tarihinin tetkiki için bkz. Hannelore Bernhardt (yay.): Das “Seminar für Orientalische Sprachen” in der Wissenschaftstradition der Sektion Asienwissenschaften der Humboldt-Universität zu Berlin (Beiträge zur Geschichte der Humboldt-Universität 25), Berlin 1990 [bundan sonra Bernhardt].

38 SOS başkanı Prof. Sachau’nun 28 Aralık 1915’te Prusya Kültürel İlişkiler Bakanlığı’na gönderdiği rapor, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [hereafter GStA], Hauptabteilung I, Rep. 76 Va, Sekt. 2, Tit. X, Nr. 124, Bd. IX, Bl. 182-186.

39 Prusya Kültürel İlişkiler Bakanlığı’nın SOS’e gönderdiği mektubun kopyası, GStA, Hauptabteilung I, Rep. 76 Va, Sekt. 2, Tit. X, Nr. 124, Bd. IX, Bl. 151.

40 Weil’in SOS’teki türkoloji faaliyetleri için bkz. Helmut Nowka, Turkologie und Türkisch am Seminar für Orientalische Sprachen, in: Bernhardt, s. 48-56, burada s. 52-53.

41 Prof. Sachau’nun 28 Aralık 1915 tarihli raporu (bkz. dipnot 39).

42 Kemaleddin Bedri’nin 22 Mart 1918 tarihli el yazması özgeçmişi, GStA HA I, Rep. 208 A/126, Bl. 12. Bedri dişçilik çalışmalarına Ekim 1916’da başlamıştır.

43 Prof. Sachau’nun 22 Şubat 1917’de Prusya Kültürel İlişkiler Bakanlığı’na gönderdiği rapor, GStA, HA I, Rep. 76 Va, Sekt. 2, Tit. X, Nr. 124, Bd. IX, Bl. 274-275.

44 Prof. Sachau’nun Tatarcanın SOS’in dil programına girişi konusundaki 2 Haziran 1917 tarihli uyarısı, GStA HA I, Rep. 208 A/126, Bl. 4.

45 Prof. Sachau’nun Tatarcanın SOS programına dahil edilmesine ilişkin bakanlık izni konusundaki 20 Ekim 1917 tarihli uyarısı, GStA HA I,

Rep. 208 A/126, Bl. 5.

46 Bedri'nin tarihsiz bildirisi, GStA HA I, Rep. 208 A/126, Bl. 14.

47 Dr. Weil'in Prof. Sachau'ya gönderdiği 1 Mayıs 1918 tarihli mektup, GStA HA I, Rep. 208 A/126, Bl. 16.

48 1922'den 1924'e kadar olan SOS kayıt kitapları, a.g.e., Rep. 208A/367 to Rep. 208/371.

49 Wilhelm Doegen (yay.), Unter fremden Völkern. Eine neue Völkerkunde, Berlin 1925 [hereafter Doegen], p. 10-11. Wilhelm Doegen (kendi bilgilerine göre, bkz. a.g.e., s. 9-10) fonografi komisyonunun kurucusu, sekreteri ve organizatörüdür.

50 Gotthold Weil, Tatarische Texte. Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten, Berlin 1930, s. 10, 35 (bundan sonra: Weil 1930).

51 Fonografi komisyonu üyelerinin 25 Ekim 1917 tarihli başvurusu, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademiearchiv, Akten der Preußischen Akademie der Wissenschaften 1812-1945, Wissenschaftliche Unternehmungen der phil. -hist. Klasse, unterstützte, II-VIII, 348, Bl. 73; Akademinin Kültürel İlişkiler Bakanlığı'na gönderdiği 15 Kasım 1917 tarihli mektup, a.g.e., Bl. 76; Bakanlığın akademiye gönderdiği 29 Kasım 1917 tarihli mektup, a.g.e., Bl. 80; bkz. Höpp 1997, s. 57, 67.

52 Lautbibliothek. Phonetische Platten und Umschriften hrsg. von der Lautabteilung der Preuß. Staatsbibliothek, nos. 126 to 146.

53 Söz konusu kitap Weil 1930'dur.

54 bkz. (op. cit., s. 9-16) esir kamplarında bulunan değişik uluslara mensup kişilerin değişmeyen özelliklerinin belirlendiği Doegen'in giriş bölümü. Örneğin "açık fikirli karakterleri ile muhteşem Estonyalılar".

55 Gotthold Weil, Die Tataren, in: op. cit., s. 177-190.

56 Burada mevzuatın Tatarca kopyasını gönderdiği ve Almanca kopyasını bulmaya yardımcı olduğu için Prof. Gerhard Höpp'e olan minnettarlığımı vurgulamak isterim. Mevzuatın Rusça tercümesi Iskander Giljazov tarafından yayınlanmıştır: Ob{2estvo podderìki rossijsko-musul'manskix studentov, 1918-1925, in: Gasyrlar Avazy-Èxo vekov 3/4 (1996), s. 193-199.

57 "Verein zur Unterstützung russisch-mohammedanischer Studenten" mevzuatı, Berlin 1918, s. 1.

58 Almanca orijinali "Tatarei"; Tatarca orijinali "Tatarstan".

59 A.g.e.

60 Höpp 1997, s. 139-141, 155-156.

61 Höpp 1997, s. 107-109.

62 A.g.e., Maalesef Prof. Höpp tarafından bulunan üç sayıya ulaşılamamıştır. Orijinal Latince formu verilmiştir.

63 1-5. sayıların yeniden basılmış halleri korunmuştur. Bu sayıların kopyalarını gönderdiği için Dr. Iskander Giljazov'a olan minnettarlığımı vurgulamak isterim. "Tatar ile"nin bazı materyalleri Damir Garifullin tarafından yayınlanmıştır: Alman ìirendä "Tatar ile", in: Gasyrlar avazy-Èxo vekov 1-2/1996, s. 221-225.

64 "Tatar ile", derginin ilk sayısının 1 Aralık 1919 tarihli editörlüğü, s. 1.

65 A.g.e., s. 2.

66 A.g.e.

67 bkz. "Russia and Afghanistan", no. 1, p. 4; "The situation of Russia", no. 2, s. 2; "The situation of Turkey" haberlerinden bazılarının başlıkları, a.g.e., s. 5.

68 "Ural-Altaj qavimläre", no. 3, s. 1-2; "Törek-Tatarlar", no. 4, s. 1-2.

69 "Millät närsä?", no. 3, s. 6-8.

70 “Törek halqı”, no. 5, s. 1-3.

71 Arşiv belgelerine dayanan tahminlere göre bu tahmin çok düşük görünmektedir.

72 No. 1, s. 1-3.

73 Höpp 1997, s. 144.

74 Kemaleddin Bedri, Die Zähne der Tataren. Odentologische und craniologische Untersuchungen, Berlin 1921 [doctoral dissertation]. Bu doktora tezinin eleştirel baskısı yakında yayınlanacaktır. [bundan sonra: Bedri 1921].

75 Bedri 1921, s. 1.

76 A.g.e., s. 2.

77 Bedri 1921, s. 12-15.

78 A.g.e., s. 16-17.

79 A.g.e., s. 25-26.

80 A.g.e., s. 15.

81 Prof. Dieck’in Bedri’nin doktora tezi üzerine yaptığı tarihsiz değerlendirme, Archiv der Humboldt-Universität zu Berlin, Med. Fak. Nr. 1187, Bl. 145.

82 Höpp 1997, s. 139-143.

83 Bedri 1921, s. 20.

84 Höpp 1997, s. 145-146.

85 Orta Asyalı öğrencilerin Berlin’de kalışları üzerine bkz. Dov Yaroshevski, Bukharan Students in Germany, 1922-1925, in: Baldauf, I. /Friederich, M. (Eds.): Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten ESCAS IV Bamberg 8. -12. Oktober 1991, Berlin 1994 (Islamkundliche Untersuchungen 185), s. 271-278.

86 İdris’in çabaları için bkz. Giljazov, Die Wolgatataren, pp. 347-348 and Giljazov, Idris, p. 159 Tatar otoritelerine gönderilen mektubun kopyası

ile birlikte.

87 Birliğin tasfiyesi üzerine bkz. Höpp 1997, s. 149-150.

88 Arat'ın Berlin'deki hayatı üzerine bkz. Cwiklinski, Die Wolga, s. 28; Ahmet Temir, 60 Yıl Almanya (1936-1996). Bir yabancının gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar. (T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2106), Ankara 1998, s. 144-150 [bundan sonra: Temir].

89 Ufa Ulusal Kongresi için bkz. Gerhard von Mende, Der nationale Kampf der Rußlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sovetunion (Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, Beiband zum Jahrgang XXXIX), Berlin 1936, s. 136-140 [hereafter: Mende]; Dilärä Gosmanova [= Dilara Usmanova], Millät mäğlese tarikhy (1yganaklarda), Gasyrlar Avazy/Èxo vekov 1-2/1996, s. 61-72.

90 Ayaz İshaki için bkz. Saadet Çağatay (ed.): Muhammed Ayaz İshaki. Hayatı ve faaliyeti. 100. doğum yılı dolayısıyla, Ankara 1979 [bundan sonra: Çağatay].

91 İshaki'nin dini törenlere katılışının iki örneği için bkz. Höpp 1997, s. 148 ve aynı, Tod und Geschichte oder wie in Berlin prominente Muslime bestattet wurden, in: Gerhard Höpp/Gerdien Jonker (yay.), In fremder Erde. Zur Geschichte und Gegenwart der islamischen Bestattung in Deutschland, Berlin 1996, s. 19-43, here s. 25.

92 Bu ve diğer olaylar için bkz. R. B. Gajnetdinov, Tjurko-Tatarskaja politi2eskaja èmigracja. Na2alo XX. veka-30-e gody. Nabereìnye 1elny 1997. Gajnetdinov Moskova, Tataristan ve Başkurdistan'daki federal ve bölgesel arşivleri (Rus araştırmacılarının çoğunun ulaşamadığı KGB arşivleri dahil) yaygın olarak kullanmıştır. Fakat maalesef kaynak olarak gösterdiği belglerin tam koordinatlarını vermemektedir, yine kaynak olarak gösterdiği ikinci dereceden edebiyatın da çoğunun modası geçmiştir. Berlin'deki Tatar ve Başkurtların yaşamıyla ilgili bir çok materyal Rus

arşivlerinde bulunabilir. Çünkü Sovyet otoriteleri hem sürgündeki politikacıları hem de yurt dışındaki Tatar ve Başkurt öğrencileri kontrol etmeye büyük ilgi göstermişlerdir. Gajnetdinov'un eseri Rus arşivlerini de hesaba katan bir araştırmanın sadece başlandıcı olabilir.

93 Ligue Prométhée için bkz. Patrik von zur Mühlen, Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg (Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte 5), Düsseldorf 1971, s. 26-28.

94 Derginin kendisinin kullandığı Latince uyarlaması kullanılmıştır.

95 "Yaña Milli Yul" için bkz. Khatyjp Miñnegulov, Azatlyk körä◊eneñ mönbäre, in: Kazan Utlary 3/1993, pp. 122-128; Şule Güngör, Yaña Milli Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasî Görüşleri, İstanbul 1994.

96 Milli Yol, no. 14/15, August 1929.

97 Milli Yol, no. 8, April 1929, no. 9, May 1929.

98 Arat'ın dergiye yaptığı katkılar için bkz. Ahmet Tahir, Ayaz İshaki'nin "Milli Yol" ve "Milli Bayrak"taki yazılarının konuları, in: Çağatay, s. 112-120, burada s. 120; "Arat'ın Yaña Milli Yul" dergisindeki makalelerinin listesi için bkz. Reşid Rahmeti Arat'ın eserleri, in: Reşid Rahmeti Arat için (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 19), Ankara 1966, s. XIX-XXII.

99 Türk bilim adamları ve R. B. Gajnetdinov'un "Yaña Milli Yul" dergisinin önemi üzerindeki görüşlerinin karşılaştırılması oldukça ilginçtir: Gajnetdinov "sadece bir avuç" sürekli abonesinin olduğunu söyleyerek derginin önemini azaltmaya çalışırken, Türk alimleri derginin sadece Tatarlar için olan öneminin değil merkezi öneminin altını çizmişlerdir.

100 Mustafa Rahmi Balaban, Musa Carullah. Hayatı, felsefesinden bir kaç çizgi, eserleri, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 1 (1953), s. 173-178

[bundan sonra: Balaban] kaynağına dayanarak; İslâm milletlerine arzolunan dini, edebi, ictimai ve siyasi meseleler, Berlin 1923 kaynak olarak gösterilmiştir.

101 Bigiyev ikinci kez Berlin’de kaldığında en az dört eser yayınlamıştır: Bucharin’in “Azbuka Kommunizma” [komünizm alfabesi]ne cevap olarak “İslamiyet Elifbası” [İslam alfabesi; yayınlandığı yıl belirtilmemiştir], 1932’de “Ya’cüc” ve “Ailede kadın” (son iki başlık Balaban’a göre), ve daha sonra “Tarihin onudulmu{ sahifäläre” (Berlin 1933). Maalesef bu eserlerin hiçbirisine ulaşılamamıştır.

102 von Mende, G., Der nationale Kampf der Rußlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sovetunion (Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, Beiband zum Jahrgang XXXIX), Berlin 1936.

103 Günümüzde türkoloji ve moğoloji alanlarında ünlü bir alim olan Prof. Ahmet Temir Almanya anılarını yayınlamıştır: bkz. Temir. Berlin yılları ile ilgili birçok önemli bilgiyi gönderdiği için Prof. Temir’e olan minnettarlığımı vurgulamak isterim.

104 Temir’in raporları için bkz. Sebastian Cwiklinski, Wolgatataren im Deutschland des Zweiten Weltkriegs. Deutsche Ostpolitik und tatarischer Nationalismus, Berlin 1999, pp. 10-11 [yayınlanmamış doktora tezi, Cwiklinski 1999].

105 Genel olarak Ostleigonen tarihi ve Nazi Almanya’daki İdil-Tatarları için bkz. Alexander Dallin, German Rule in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies, London 1957; Patrik von zur Mühlen, Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg (Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte 5), Düsseldorf 1971; Cwiklinski 1999 and Iskander Giljazov, Na drugoj storone. Kollaboracionisty iz povolæsko-priural’skix tatar v gody Vtoroj Mirovoj Vojny (Panorama-Forum 17), Kazan’ 1998.

Abdürreşid İbrahim Özel Dosya, in: Toplumsal Tarih 19 (1995), pp. 6-28; 20 (1995), s. 6-23.

Bernhardt, Hannelore (ed.): Das “Seminar für Orientalische Sprachen” in der Wissenschaftstradition der Sektion Asienwissenschaften der Humboldt-Universität zu Berlin (Beiträge zur Geschichte der Humboldt-Universität 25), Berlin 1990.

Cwiklinski, Sebastian: Wolgatataren im Deutschland des Zweiten Weltkriegs. Deutsche Ostpolitik und tatarischer Nationalismus, Berlin 1999 [unpublished master thesis].

Cwiklinski, Sebastian: Die Wolga an der Spree. Tataren und Baschkiren in Berlin, Berlin 2000.

Çağatay, Saadet (yay.): Muhammed Ayaz İshaki. Hayatı ve faaliyeti. 100. doğum yılı dolayısıyla, Ankara 1979.

Dallin, Alexander: German Rule in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies, London 1957.

Gajnetdinov, R. B.: Tjurko-Tatarskaja politi2eskaja èmigracja. Na2alo XX. veka-30-e gody. Nabereìnye 1elny 1997.

Garifullin, Damir: Alman ìirendä “Tatar ile”, in: Gasyrlar avazy-Èxo vekov 1-2/1996, s. 221-225.

Giljazov, Iskander: Ob{2estvo podderìki rossijsko-musul’manskix studentov, 1918-1925, in: Gasyrlar Avazy-Èxo vekov 3/4 (1996), s. 193-199.

Giljazov, Iskander: Die Wolgatataren und Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, in: Anke von Kügelgen e. a. (yay.): Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries Bd. 2 (Islamkundliche Untersuchungen 216), Berlin 1998.

Giljazov, Iskander: Na drugoj storone. Kollaboracionisty iz povolìsko-priural’skix tatar v gody Vtoroj Mirovoj Vojny (Panorama-Forum 17),

Kazan’ 1998.

Giljazov, Iskander: Sud’ba Alimdìana Idrisi, in: Gasyrlar Avazy/Èxo vekov 3-4/1999, s. 158-172.

Güngör, Şule: Yaña Milli Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)’nin Siyasî Görüşleri, İstanbul 1994.

Höpp, Gerhard: Tod und Geschichte oder wie in Berlin prominente Muslime bestattet wurden, in: Gerhard Höpp/Gerdien Jonker (yay.), In fremder Erde. Zur Geschichte und Gegenwart der islamischen Bestattung in Deutschland, Berlin 1996, s. 19-43.

Höpp, Gerhard: Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924, Berlin 1997.

İpek, Nedim: Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiiyetine Geçmesi (1911-1917), Tarih ve Toplum No. 145 (1996), s. 14-19.

Kahleyss, Margot: Muslime in Brandenburg-Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten, Berlin 2000 (2. baskı).

Kahleyss, Margot: Muslimische Kriegsgefangene in Deutschland im Ersten Weltkrieg-Ansichten und Absichten, in: Gerhard Höpp/Brigitte Reinwald (yay.): Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914-1945, Berlin 2000, s. 79-117.

Karimullin, Abrar: Tatarskaja kniga na2ala XX veka, Kazan’ 1974.

Karimullin, Abrar: Knigi i ljudi, Kazan’ 1985.

Kerimi, Auropa säjäkhäte, in: Miras [Kazan’] 10/2000, s. 113-116; 11/2000, s. 131-134; 1/2001, s. 66-86.

von Mende, Gerard: Der nationale Kampf der Rußlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sovetunion (Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, Beiband zum Jahrgang XXXIX), Berlin 1936.

Miñnegulov, Khatyjp: Azatlyk körä{eneñ mönbäre, in: Kazan Utlary 3/1993, pp. 122-128.

von zur Mühlen, Patrik: Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg (Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte 5), Düsseldorf 1971.

Müller, Herbert Landolin: Islam, Gihad und Deutsches Reich, Frankfurt/Main 1991.

Noack, Christian: Muslimischer Nationalismus im Russischen Reich. Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Baschkiren, 1861-1917, Stuttgart 2000 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 56).

Nowka, Helmut: Turkologie und Türkisch am Seminar für Orientalische Sprachen, in: Bernhardt, s. 48-56.

Rorlich, Ayşe-Azade: “The temptation of the west”: two Tatar travellers’ encounter with Europe at the end of the nineteenth century, in: Ch. Lemercier-Quelquejay e. a. (yay.): Passé Turco-tatar présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen, Louvain/Paris 1986, s. 389-410.

Temir, Ahmet: 60 Yıl Almanya (1936-1996). Bir Yabancının Gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar. (T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2106), Ankara 1998.

Weil, Gotthold: Tatarische Texte. Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten, Berlin 1930.

Yaroshevski, Dov: Bukharan Students in Germany, 1922-1925, in: Baldauf, I. /Friederich, M. (yay.): Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten ESCAS IV Bamberg 8. -12. Oktober 1991, Berlin 1994 (Islamkundliche Untersuchungen 185), s. 271-278.

Batı Gözüyle Sovyet Türkleri (1945-1990) / Dr. William D. Myer [s.898-905]

Londra Üniversitesi Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Bölümü / İngiltere

Giriş

SCB Türk halklarına dair çalışmalar, Sovyet araştırmalarının önemli bir alt-kümesini oluşturmaktadır. Türk halkları bir bütün olarak, SSCB'nin içinde Slav kökenli olmayan en büyük topluluğu ve aynı zamanda da kültürel olarak en farklı grubu oluşturmaktadır. Öncelikle Sovyet Türklerine dair araştırmaların, Sovyet İslam çalışmalarıyla eşit görüldüğünü belirtmek gerekir. SSCB içindeki "Türk sorunu" esas itibariyle, "Müslüman sorunu"ndan farklı görülmemektedir. Bir bilim adamının belirttiği gibi, "Sovyet İslamı'nın 4/5 oranıyla bir Türk İslamı olduğu söylenebilir."1 Bir diğer bilim adamı ise bunu; "Rusya'da Türkizmin yayılması çok büyük ve o derece doğaldır çünkü Rus Müslümanlarının %90'ını Türkler oluşturmaktadır ve bu Türklerin %90'ından daha fazlası da Müslümandır." diyerek ifade etmiştir.

Sovyetler bağlamında 'Türk' ile 'Müslüman'ın eşit tutulmasının bir sonucu gayrimüslim Türk halklarının Batı Avrupa ve ABD'de büyük oranda ihmal edilmesi olmuştur.3 Aynı sebeple Türk olmayan Müslümanlar, özellikle de Tacikler ve Çeçenlere, "fahri" Türk statüsü verilmiştir ve bu Türk olmayan halklar için geçerli olan veriler üzerinden yapılan tahminler Türkler için de geçerli sayılmıştır.

'Türk' ile 'Müslüman'ın eşit tutulmasının önemli bir sonucu daha vardır. Büyük oranda teolojik bir soyutlama olarak algılanan İslam, Rus komünizmiyle bağdaşmayan muhalif bir güç olarak görüldü. Bu nedenle Sovyet Türkleri arasında İslami kültürel adetlerin devam etmesi, Türkler

tarafından sadece Marksist ideolojinin değil aynı zamanda Sovyet Devleti'nin de ideolojik reddine delil olarak sunulabilirdi. Böylelikle, 1980'lerin ortalarına gelindiğinde, SSCB'nin Türk nüfusu arasında İslam'dan ilham alan sömürgecilik karşıtı başkaldırı ihtimali SSCB'ye yönelik en büyük tehditmiş gibi göründü.

Bağlam

Batı'da, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ciddi anlamda başlayan Sovyet Türklerine dair çalışmalar, üç global-tarihsel gelişme bağlamında kendini gösterir. Bunlar, Batı ile SSCB'nin Soğuk Savaş ile karşı karşıya gelmesi, 1950 ve 1960'lı yıllar boyunca büyük Avrupa imparatorluklarının düşüşe geçişi ve 1970 ile 1980'lerde Batı liberalizmi ve Sovyet komünizmine karşı "Siyasi İslam" olarak adlandırılan bir mücadelenin gelişmesidir. Her üçü de Batı'ya karşı Sovyet Türklerinin büyük rol oynadığı bir meydan okumadır. Batı'da Sovyet Türklerinin siyasi ve kültürel durumu, İngiltere ve Fransa'nın Asya ve Afrika'daki eski sömürgelerinde Sovyet etkisinin artıp artmayacağının veya bu bölgelerdeki sömürgecilik karşıtlığının SSCB'nin etkisini ortadan kaldırıp kaydırmayacağının önemli bir belirleyicisi olarak algılandı. Her ne olursa bu Soğuk Savaş'ın nihai olarak bitmesinde belirleyici olacaktı. Batı'daki, Sovyet Türklerine dair çalışmalarında, Türk kültürü ve toplumlarının kendilerinden daha çok Soğuk Savaş içinde hangi tarafta olabilecekleriye ilgilenilmiştir.

Batı ülkeleri komünizme karşı geniş çaplı bir mücadeleye girdikleri için Avrupalı olmayanlar uğruna SSCB ile bir çekişme içinde olduklarını farkettiler. Bu mücadelenin merkezinde, SSCB'nin yakın zamanda sömürgelikten kurtulmuş ülkelerin radikal hükümetlerini desteklemesi vardı. SSCB, sömürgecilik sorununu "çözmüş" bulunduğunu iddia ediyor, Afrika ve Asya'daki yeni ülkelere sömürgecilik bağlarından uzak bir gelecek sunuyordu. Batılı bilim adamları ise, SSCB'nin Türk bölgelerini

imparatorluk Rusyası’nın sömürgesi olarak gösterip bu iddiayı yalanlamaya çalıştılar. Bölge üzerine çalışan ünlü İngiliz bilim adamlarından biri olan Geoffrey Wheeler, Sovyet yönetimindeki Türk bölgelerini “sömürgeciliğin yeni ve maddi açıdan daha etkin bir şekli” olarak tanımladı.4

Batı’nın, Sovyet Türkleri mülahazası ilk olarak Orta Asya ve Azerbaycan’daki Sovyet yönetiminin sömürgeci niteliğinin ve orada bulunan Türklerin buna tepkisinin teşhir edilmeye çalışılmasına odaklanmıştır. Sömürgelik statüsünün buna maruz kalanlar tarafından tahammül edilemez olduğu farz edilmiştir. Amerikan bilim adamları içinse bu çok daha açıktı. ABD kendisini “Özgürlükler Ülkesi”, yani baskıcı İngilizlere karşı anti-sömürgeci devrimden doğan ütopik bir ülke olarak tanımlamaktadır. İngiliz ve Fransız bilim adamları için ise bu daha muğlaktır. Kendileri de birer sömürgeci güç oldukları için, ilişkide oldukları sömürgeden elde edilebilecek maddi çıkar konusunda oldukça hassastılar. Bununla birlikte, Asya ve Afrika’da bulunan sömürgelerin bağımsızlık talepleri, maddi çıkarın bir sömürgenin bir emperyalist güce bağlanması için yeterli olmadığı anlayışının gelişmesine neden oldu. Bir bilim adamı “iyi okulların siyasi özgürlüklerin yerini tutmayacağı”nı iddia etmiş ve Gineli milliyetçi lider Sekou Touré’nin “bolluk içinde kölelik yerine yoksulluk içinde özgürlüğü”5 tercih etmesine dikkatleri çekerek şunu eklemiştir: “sömürgecilik Doğu Avrupa, Transkafkasya ve de Orta Asya’da da varlığını sürdürürken komünist olmayan Asya ve Afrika’da yok edilemez, ancak uzun vadede dünyadaki bu bölgeler uluslararası gelişmelerin genel akışı dışında kalamayacaktır”6. Bu gelişmelerin en önemlisi Avrupalıların, Avrupalı olmayan halklar üzerinde taahkümünün son bulmasıdır.

Özellikle de Fransız bilim adamları, anti-sömürgeci bir ayaklanmanın ortaya çıkma ihtimalinin sömürgeleştirilmiş halklar üzerinde yürütülen

kültürel asimilasyonun derecesine bağlı olacağına inanıyorlardı. Bir sömürgeyle emperyalist gücün arasındaki kültürel fark ne kadar fazla olursa, bu sömürgede bir ayaklanma olma riski de o oranda artacaktır. Fransa geleneksek olarak, kültürel asimilasyonun tam siyasal katılımın ön koşulu olduğunu var saymıştır. Bu görüş 1950'ler ve 1960'ların İngiliz bilim adamları tarafından paylaşılmasa da, 1970'lerden sonra bunların yerini alan Amerikan bilim adamlarınca kabul gördü. Kültürel açıdan Sovyet Türklerinin çoğunluğunun Müslüman oluşu, Rusçaya benzer olmayan diller kullanmaları ve bunları terk etmek eğiliminde olmamaları hasebiyle Sovyet Türkleri anti-sömürgeciliğin tartışılmaz adayları olarak görülmüşlerdir. Öte yandan, birçok yazar "dünyada beyaz olmayan insanların içten içe kaynadıklarından"7 bahsederek, "beyaz" ve "renkli" insanlar arasındaki bu ayrımın yakın bir gelecekte belki de komünist ve liberal ülkeler arasındaki ayrımdan daha fazla meselelere yol açacağına (…), bunun böyle devam etmesi durumunda, büyük ihtimalle, hedefin yalnızca Batı ulusları olmayacağına8 dair uyarılarda bulundular. Bunu yaparken de dünyayı sadece "biz" ve "diğerleri" olarak ikiye ayırmadılar, fakat Türkleri Müslüman kültürleri nedeniyle "diğerleri" kategorisine dahil ederek, gizli bir ırkçılık uyguladılar. Sadece İngiliz bilim adamları Nove ve Newth "Batılı" ve "Batılı olmayanlar" arasındaki olası bir çatışmada Türklerin birinci tarafta yer alacağını iddia ettiler. Ama bilimsel görüş bunu çabucak yok saydı.

1950'ler ve 1960'lar boyunca, dünya siyasetinde laik milliyetçi hareketler başı çeker gibi görünüyordu. SSCB'nin, İngiliz ve Fransızlara benzer sömürgeci bir imparatorluk olduğunu ortaya koyduktan sonra, Batılı bilim adamları Sovyet Türkleri arasında böylesi hareketleri araştırmaya başladılar. Ancak, siyasi milliyetçi hareketlerin delilleri çok azdı (bu böyle hareketlerin olmadığını değil ama Sovyet rejiminin baskıcı yapısını ortaya

koymaktaydı). Zamanla siyasi bir ifade de kazanabilecek kültürel milliyetçilik bunun yerini aldı.

Brejnev'in döneminde ortaya konan Sovyet halklarından yeni bir kültür oluşturmak için "birleşme" içerikli yeni Sovyet politikası -ki, bu politika Batı'da Homo Sovyetikus olarak adlandırılmaktaydı- tartışmaya yeni bir ivme kazandırdı. Sovyet Türklerinin dillerine ve geleneksel alışkanlıklarına diğer Rus olmayan gruplardan çok daha fazla bağlı kalmaları nedeniyle kültürel asimilasyona karşı etkin bir direnç gösterdiklerine dikkat çekildi. Sovyet Türklerinin kültürlerinin temel kaynağının İslam'da yattığı hükmüne varıldı: Bir kültürel alışkanlık İslam dini tarafından hoş karşılanmadığı vakitlerde dahi, İslam/Türk geleneğine uygun olduğu için tasdik edildi. Böylelikle anlaşıldı ki Sovyet Türkleri, Sovyet olmalarından daha çok Müslümandılar.

Hem Müslüman hem de Sovyet olmanın mümkün olabilirliği ilk elden reddedildi. Bir yorumcu "Sovyet Rus İmparatorluğu'nun Türk bölgeleri, tarihi ve kültürel olarak İslam medeniyetinin merkezi olan Orta ve Yakın Doğu'ya meylettiğini"9 gözlemledi. Dolayısıyla Sovyet Türkleri, Sovyet yurttaşlarından ziyade Müslüman din kardeşleri -özellikle İran ve Sovyet müdahalesinden sonra Afganistan'dakilerle- işbirliği yapmaktaydılar. 1950'lerden bu yana, Sovyet Türklerinden Rus karşıtı bir ayaklanma beklenmekteydi. 1970'lerden sonra "siyasi" İslam'ın yükselişi buna dini bir renk de kattı. Böylece, Gorbaçov iktidara geldiğinde Batı'da, SSCB için en büyük ve tek tehdidin Türk halkları arasında anti-sömürgeci İslami bir ayaklanma olduğu geniş kabul görmekteydi.

Türkler ve Sömürgecilik

Her ne kadar Nove ve Newth, "böyle bir [Sovyet Asya] çalışmasına bu sömürgelerin Moskova tarafından kendi kötü amaçları için sömürüldüğüne dair bir peşin hükümle başlamanın anlamı olmadığı"10 konusunda bir uyarı

getirmişlerse de, Soviet Empire (1953), The Last Empire (1962), L'Empire éclaté (1978) ve Muslims of the Soviet Empire (1985) gibi SSCB'nin Rus olmayan halkları hakkında yazılan birçok kitabın başlığından da görüldüğü üzere, Batılıların Sovyet Türkleri araştırmalarının çoğunun altında yatan faraziye tam da budur. Batılı bilim adamları SSCB'nin Rusların kendi çıkarları için üzerinde hakimiyet kurdukları bir imparatorluk olduğuna ikna olmuşlardır. Bu anlayış ideolojik ve siyasi çıkarlar için teşvik edilmiştir. Bu görüşün eleştirilerinden biri, "Sovyet milliyetleri meselesini tartışırken, sömürgecilik ve imparatorluk açısından bakmaya yönelik (şüphesiz anti-sömürgecilik hissini gün ışığı altında tutmak için estirilen) bir eğilim vardır. Bu durum, 'Biz sömürge olmayan dürüst halklarız. Onlar zalim sömürgeci zorbalardır.'11 ifadesini de kapsar" der.

Sovyet Türklerinin Batı'da tartışılma biçimi için büyük önem taşıyan bir başka nokta da, sömürgeci ilişkinin her zaman kurbanlarında milliyetçi bir tepkiyi tahrik ettiği inancıdır. Richard Pipes; "Orta Asya'da ortaya çıkan sosyal ve kültürel süreçlerin temel olarak diğer sömürge ve eski sömürge toplumlarda olanlardan farklı olmadığını"12 iddia etmektedir. Walter Kolarz ise, "Rusya'nın sömürge meselesinin, dünyanın diğer yerlerinde görülen sömürge meselelerinden soyutlanamayacağını, çünkü sömürge halklarının milliyetçi arzularının tatmini için verilen mücadelenin her yerde benzer bir yapıda olduğunu"13 ifade etmektedir. Türklerin "sömürgeler" olduğunu ortaya koyduktan, veya var saydıktan sonra, Batılı bilim adamları bu milliyetçi tepkilerin işaretlerini aramaya başlamışlardır. Rus olmayan birinin, Sovyet vatanseveri olabileceği fikrinden hemen hiç hoşlanılmamıştır.

Sömürgelik statüsü, bütün Rus olmayan halkların tümüne eşit olarak uygulanmadı. Her ne kadar Robert Conquest, The Last Empire (1962) adlı kitabında, Baltık cumhuriyetlerini "dünyanın en yeni sömürgeleri" olarak

tanımlamışsa da, Kafkasya ve Orta Asya'nın her birine ikişer bölüm ayırırken, bu bölgeye sadece bir bölüm ayırmıştır. Diğer çalışmalar İngilizlerin emperyalist deneyimlerini takip etmiştir ve "dominyon" ile "sömürge" arasında bir ayrım yapılmıştır.14 Bir "dominyon" emperyalist gücün siyasi eşitidir, bir sömürgeyse emperyalist güce tabidir. Bir yazar,15 Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan halkları siyasi ve sosyal hareketliliklerine göre en üstte Ukraynalılar (sınıflandırmada "küçük kardeşler"), en altta ise Türkler ("sömürgeler") olmak üzere dört gruba ayırmıştır. Avrupalı olan on dört halktan hiç biri bu şemada "sömürge" sınıfının içine dahil edilmemiştir. On Müslüman halktan -ki bunların sekizi Türktür- biri dahi 'sömürge' kategorisinin dışında tutulmamıştır. Bu, sömürgeciliğin, en fazla kabul gören ve "herşeyden önce bugün; Avrupalılar, Avrupalı olmayanlara hükmeder"16 anlamına gelen tanımına uymaktadır.

Sovyet Türklerinin sömürgeleştirilmiş halklar olarak bu sınıflandırmada yer alması, öncelikle Sovyet Devleti içinde siyasi güçlerini deneyebileceklerinin veya kendi çıkarları için hareket edebileceklerinin reddine dayanmaktadır. Meşhur İngiliz tarihçi Hugh Seton-Watson, "Sovyet hükümetleri bir an için bile olsa Özbeklerin kendi ülkelerini yönetmelerini kabule istekli olmadıkları"17 ve başka bir yerde "Orta Asyalıların hiçbir zaman siyasete en ufak etkilerinin olmadığı"18 yorumunda bulunmaktadır. Wheeler, "(Özbeklerin) ulusal bayrakları, ulusal dilleri ve bazı (ama tamamıyla değil) kültürel gelenekleri olabilir; fakat Özbek vatandaşı veya Özbek vatanseveri olma meseleleri yoktur"19 tespitinde bulunmuştur.

Bu durum, Sovyet Devleti'nin temelde Türklere tamamen yabancı olan bir Rus devleti olduğu fikri üzerine dayanmaktadır. Özbek bir göçmen olan Baymirza Hayit, "Türkistan halkları; kültürel, ulusal özellikler, dil ve edebiyat, manevi değerler ve gelenekler, tarih, dini zihniyet ve bir bölgede

yaşam üzerine görüşleri bakımından kendilerini radikal olarak Ruslardan ayrı görmektedirler"20 iddiasındadır. Eğer Batılı bilim adamları Rus olmayan herhangi bir grup için bunun doğru olduğunu düşünseydiler, böyle söylemezlerdi. Gerçekte, Sovyet Türklerinin konumlarının doğrudan doğruya diğer Sovyet uluslarıyla ne kadar az karşılaştırıldığı dikkate şayandır. Her ne kadar Nove ve Newth kolektifleşmenin, Türk halklarını Ukraynalılardan daha az şiddetle, etkilediğini düşünseler de; Caroe, Kazak göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesi ve kolektifleştirilmesini "soykırım"21 olarak kabul etmektedir.

Sovyet Türklerinin devletten yabancılaştırılmış sömürge bir halk olarak kabul edilmesi şeklindeki Batı'nın bakış açısı, onların kendi siyasi kaderleri üzerine hiçbir kontrole sahip olmadıkları fikrine dayanmaktaydı. Sovyet Türkleri, Türklerin kendileri yerine başkalarının çıkarlarına hizmet etmek üzere düzenlenmiş hükümet politikalarına bir katılımcı olmaktan ziyade bu politikaların bir kurbanı olmuşlardır. Bu nedenle, Türk cumhuriyetlerinin oluşturulması Ruslara yönelik (tarihsel olarak hiçbir zaman var olmamış olan) Türk birliğini kırma eğilimiyle hayata geçirilmiştir. Arap harflerinin bırakılması, dış Müslüman dünyayla bağlantılarını koparma ve Pan-İslamizmi engelleme amacına yönelikti. Kendi kendine yeterliliği amaçlayan tarımsal özelleştirme ve buradan hareketle bağımsızlık imkansızdı. Endüstri Rusların elinde tutularak "kontrol" altında alınıyordu. Özellikle, Orta Asya öyle bir "Avrupalı" göçmen akınına uğruyordu ki, Kazaklar kendi cumhuriyetlerinde bir azınlık durumuna düşmüşlerdi (Walter Kolarz, Kazakistan'ın Avrupalı nüfusunun bütün Afrika'daki Avrupalı nüfusu geçtiğini iddia etmektedir). Bu ve benzeri diğer gelişmeler, Türk halklarını boyunduruk altına almak için yapılan gayriahlâki Rus hileleri şeklinde yorumlanmıştır.

SSCB'nin, Rus olmayanları iktidar organları içinden tamamen dışlamadığı, resmi olarak Hindistan ve Kanada'ya benzeyen çok etnikli bir federasyon olduğu kabul edilmekteydi. Yine de yorumcuların çoğu, Sovyet Türklerinin kendi yönetimlerinde görünürdeki katılımlarının nasıl bir yalandan ibaret olduğunu gösterirken sancılar içindeydiler. Wheeler'in dikkat çektiği gibi, "Fas, Gana, Hindistan, Pakistan ve Burma gibi eski sömürge bölgelerinin bağımsızlık arzularıyla karşılaştırıldığında, Sovyet Müslüman cumhuriyetleri için iddia edilen (tam egemenlik) bir mittir".22 Bu mit, SSCB'nin merkeziyetçiliğinin seviyesini gizlemek için vardır. Siyasi ve kültürel kararlar yerel olarak değil, Moskova tarafından alınmaktaydı. "Yıldan yıla az ya da çok (liberal) bütün kararlar Moskova'da alınmaktaydı."23 "İktidar araçları Rusların hakimiyeti altındaydı."24 "Çok az Orta Asyalı Moskova'nın kararlarını etkileyebilecek bir pozisyondaydı ve dolayısıyla yabancı bir yönetimin tebası olduklarına dair önemli bir duygu bulunmaktaydı."25 Burada bir kez daha Orta Asya meselesi için özel bir itiraz örneği görüyoruz. O dönemde Moskova'nın kararlarını etkileyecek pozisyonda kaç tane Rus vardı?

Cumhuriyet seviyesinde dahi, Türklerin kontrolü yoktu: "Moskova onlara hiçbir şans bırakmamıştı… yerli Müslüman bakanların dahi Rus kontrolünden kurtulmak için çok az fırsatları bulunmaktaydı."26 "Cumhuriyetlerin Bakanlar Konseyi'ndeki koltuk dağılımı da bu tutumu yansıtmaktaydı. Kritik bakanlıklar Ruslara ve diğer Avrupa kökenlilere bırakılırken, o ulustan olanlara sadece göstermelik otoriteler verilirdi."27

SSCB aslında merkezi sömürgeci emperyalist bir güç olarak kalırken, çok-uluslu bir federasyon görüntüsü sergilemekteydi. Bu görüntü hem yerel hem de uluslararası nedenlerden dolayı önemliydi.

Wheeler, Sovyet federal sistemini "sömürgeciliğin sonsuza dek ortadan kaybolduğu izlenimini vermek amacıyla"28 milliyetçilik için 'hastalığı bir

başka hastalıkla tedavi biçimi' olarak görmekteydi. Yerel taleplere karşı sınırlı imtiyazlar vererek -eğitimde, yayıncılıkta ve mahkemelerde, yerel dillerin kullanılmasına izin vermek derecesinde bir kültürel otonomi- milliyetçi gerilimleri azaltılabilirdi. Bu, neredeyse tamamen, federatif sistemi kuran "milli sınırlandırmanın" amacı idi.

Uluslararası açıdan Sovyet federalizmi, SSCB'yi sömürgecilikten yeni kurtulmuş ülkelere karşı cazip hale getirmeyi amaçlamaktaydı. Nihai hedef, komünizmin yayılması ve bununla beraber Moskova'nın global etkisinin arttırılmasıydı. Kolarz'ın iddia ettiği üzere, Nasır gibi yabancı devlet başkanları SSCB'yi ziyaret ettiğinde "Kremlin, Asyalı komünistleri ön plana çıkarmaya zorlanmaktaydı."29 Kolarz bu tip seyahatleri, Büyük Katherina'yı aldatmak amacıyla inşa edilen "Potemkin Köylerinden" sonra "Potemkin Ziyaretleri" olarak adlandırmaktadır. Kolarz ve diğerlerinin gördükleri gibi, Komünist Parti'de bulunan Türkler tamamıyla yabancıları aldatma amacıyla oradaydılar.

Birçok kimse bu görüşün safça olduğunun farkına vardı. "Eğer yerel komünistler kendi halkları tarafından Rus kuklaları olarak sayılsaydı, bölgeyi gerektiği gibi yönetmek çok daha zor olmalıydı."30 Hiçbir Türkün kendi halkının sömürgeci baskı uygulayan bir organizasyona gönüllü olarak katılabileceğini kabul edemeyen Batılı bilim adamları, Türklerin Komünist Parti'ye üyeliklerini rejimi destekleme dışında başka bir şekilde açıklama yollarına baktılar. Rywkin şahsi çıkarı bir motivasyon biçiminde düşündü: "Bu insanlar ortalamanın çok üstünde olan standartlarda yaşıyorlardı… diyebiliriz ki, sorunsuz işleyen sistemde çıkarları vardı."31 Diğerleriyse, Türklerin sadece Türk olma duygusundan uzaklaşarak "Ruslaştırılmış" oldukları için Komünist Parti'ye katılmış olabileceği düşüncesindeydiler. Yine de çoğu, Türklerin Komünist Parti'ye üyeliğini bütün Türklerin

sığınabileceği bir liman kabul ederek milliyetçi arzuları için bir örtü olarak gördüler.

Alexander Bennigsen, 20. yüzyılın başlarında, Volga (İdil) Tatarlarından Bolşevik Mir Said Sultan Galiyev'in Komünizm'in kurulmasında bir önşart olarak anti-sömürgeci bir ayaklanma çağrısında bulunduğunu gözlemledi. Başka bir deyişle, aynı zamanda hem bir milliyetçi hem de bir komünist olmak mümkündü. Parti üyeliği ve Parti'deki görevleri temeldeki milliyetçi dürtüye engel olamadı. 1938'deki Özbekistan Devlet Başkanı Feyzullah Hocayev (adı çoğunlukla Hoca veya Hocaoğlu olarak Rusça dışı haliyle kullanılmıştır) denemesi bunun açık bir ispatıdır. Mahkemedeki bir gözlemcinin raporuna göre, Orta Asya'da Sovyet gücünün yerleştirilmesinde öncü bir rol oynayan Hocayev, "kendisinin gerçekte 1918'den bu yana gizli (burjuva milliyetçisi) olduğunu ve bu süreç boyunca Moskova'ya sadakâtinin bir körünkinden farklı olmadığını ve nihai amacının yerel Sovyet rejimini bölgeden atmak olduğunu açıklamıştır."32

Hocayev mahkemesinin Batı'da ele alınış tarzı oldukça ilginçtir. Stalin'in diğer kurbanları, tamamen inanılmayacak delillerle suçlanmış olarak algılanırken, Hocayev'e karşı yapılan iddialara itibar edilmiştir. Batılı bilim adamları Sovyet Türklerinin milliyetçiliği hakkındaki tezlerinin doğrulandığına o kadar inanmışlardı ki, bu nedenle eleştirilerini geçici olarak durdurdular. Burada önemli bir sonuç vardı: faal milliyetçilikle ilgili delil yetersizliği Sovyet Türklerinin milliyetçi arzularına karşı bir dayanak oluşturmuyor sadece Sovyet polis devletinin gücünü gösteriyordu. Allworth, "siyasi olarak 1930'lu yıllarda direniş kaynaklı entelektüel faaliyetlerin, en edebi ve en milli karakterlere, opasiz (Kazakça), eki jüzdüü (Kırgızca) veya ikiyüzlamaşi (Özbekçe) olarak kullanılan ve her biri "iki yüzlü" anlamını işaret eden ama siyasi olarak "gerçek düşmanlığını

saklayan bir milliyetçi” anlamını çağrıştıran çirkin bir lakabı kazandırdığına”33 dikkat çekmiştir.

Rusların, dolayısıyla da Sovyet Devleti’nin bir reddi olduğu düşünülen iki temel kaynak, belirli bir faal milliyetçiliğin var olduğuna dair bir delil olarak kabul ediliyordu. Bunlardan birincisi Sovyet basınında “yerelcilik” adı altında saldırıya uğruyordu. Buradaki anlamıyla “yerelcilik”, atamalarda “ötekiler” yerine “kendi insanlarını” veya terfilerde kendi etnik grubundan olan insanları tercih etme anlamına geliyordu. Bu Batı’da bir yozlaşmanın tezahürü olarak değil, milliyetçilik eğiliminin bir göstergesi olarak Ruslardan bilinçli bir uzaklaşma şeklinde görüldü. Rywkin “Müslüman Türkistan milliyetçiliğinin yaşadığını ve devam ettiğini (bazen yerelcilik olarak adlandırmaktadır)”34 yazarken, Bennigsen “Kazak entelektüellerinin Müslüman olmayanların yönetim araçlarında yer almasını reddetmeyi de kapsayan yeni bir milliyetçilik biçimine dönme isteğinden”35 bahsetmiştir. Bazen Rusça bir terim olan korenizatsiya (yerelleşme) ile de adlandırılan bu tür milliyetçilik, Rusların zararına da olsa, Türk yönetim kadrosunu güçlendirmek için bir çaba olarak görülmüştür. Bu, nihai tahlilde diğer sömürge örneklerinde olduğu gibi bir bağımsızlık hareketine öncülük edebilecek bir insan sınıfının oluşmasına yardım edecektir.

Siyasi alanda korenizatsiya’ya doğru bu gidiş, Sovyet Türklerinin kültürel değerlerine bağlılığıyla daha da güçlendirilmiştir. Hem Fransız hem de Amerikan bilim adamları, 1960’larda Rus hakimiyetinde tek bir Sovyet kültürü oluşturma amacını muhafaza eden siyasi asimilasyonun bir gerekliliği olarak kültürel asimilasyona önemli bir yer vermişlerdir. Müslüman Türkler, özellikle dil kullanımı açısından kültürel değişime karşı yüksek bir direnç göstermekteydi. Devletleşmiş Sovyet siyaseti karşısındaki bu direnç, rejime karşı faal bir muhalefet delili olarak görülebilirdi. “Yerli entelektüeller tarafından ortaya konan Savaş sonrası yeni kültürel

siyasetlere yönelik tepkiler, bunların çok mücadeleci ve direnişte çok kararlı olduğuna işaret etmektedir.”36 “(Türkler) milli kültürlerine yalnızca şeklen değil aynı zamanda özü itibariyle de çok sıkı bir biçimde bağlıdırlar…… Ruslara karşı bir çatışma noktası içerse dahi, halklarının geçmişini idealleştirirler.”37

Sovyet Türk kültürünün kaynağı ve taşıyıcısı İslam’dı. “Bugüne kadar eğer Orta Asya halkları arasında ırklarından, geleneksel dil ve kültürlerinden başka sosyal ve hatta siyasi bir bağ varsa bu muhtemelen İslam’dır.”38 SSCB’deki İslam’ın durumu bu nedenle, Türk kültürünün gücünün ve Türklerin ne kadar asimile olduğunun ve Rus üstleri aleyhine yükselmeleri ihtimalinin ne olduğunun bir göstergesi haline gelmiştir.

Türkler ve İslam

Eğer Hayit’in dediği gibi “Komünizmin fikirleri İslam’ınkine muhalif”39 ise, Bennigsen’in “SSCB Müslümanları hâlâ Müslüman mıdır?”40 sorusu Sovyet Türklerinin komünist Rus yönetimini kabul edebilirliği konusunda hayati bir etken olacaktı.

Sovyet Türklerinin kendilerini Müslüman kimlik ile tanımlamalarına asla şüpheyle bakılmadı, yine de bu kimliğin fiili tesirinden emin olunamıyordu ve Batılıların bunu algılayışları zaman içinde değişti. 1950’lerin bir Fransız bilim adamı, (Fransız Arşivi) uzmanlarının fazlasıyla, (SSCB’nin Müslüman cumhuriyetlerine) (atıfta bulunduklarını) gözlemlemiştir. Belki de Orta Asya basınını sürekli takip eden bu yılmaz okurlar, Müslümanlardan daha fazla Müslümandı çünkü deneyimlerime göre İslam’a sahte bağlılık gösteren modern devletlerin çoğu onun daha az radikal bir tanımını tercih etmişlerdir.”41

1950’ler boyunca, SSCB’deki İslam’ın can çekişmekte olduğu düşüncesi geniş kabul görmekteydi. Monteil, Sovyet baskıları altında dinin

“kemikleşmesinden” bahsederken, diğerleri Sovyet Türklerinde gelişmekte olan milliyetçi duyguyla bir inanç olarak İslam’ın ilgisiz hale geldiğini delillendirmek için gelişen laiklikle ilgilendiler. Elbette, kurumsal olarak İslam’ın çok zayıf kaldığı inkar edilemezdi. Her ne kadar sosyal bir kimlik olarak “Müslümanlık” ile dini bir kimlik olarak “İslam” arasında çok açık bir ayrım tanımayan Fransızlar için bu daha sorunlu olsa da; İngiliz bilim adamları bağımsızlık öncesi Hindistan’da İttihad-ı İslam hareketinin laik milliyetçi amaçlarına alışkındılar ve özellikle siyasi bir hareket için dini bir temel kabul etmek konusunda isteksizdiler.

1950’lerin bazı Avrupalı düşünürleri İslam ve komünizm arasında sosyal amaçları aynı yolda olduğu sürece, temel bir uyuşmazlık olmayacağını iddia ettiler. 1960’larda bu tutum biraz Arap dünyasındaki sosyalist doktrinlerin düşmanca muamele görmesi, biraz İslami uygulamaların Türk bölgelerine yayıldığını ifade eden Sovyet enformasyonunun artması ve biraz da ABD’li bilim adamlarının bu sahada artan hakimiyeti sonucunda rağbetten düştü.

Karmaşık tarihi nedenlerden dolayı; Amerika’da din deneyimi, Avrupa’dan daha fazla ikna yoluna dayanmaktaydı. ABD’de din sadece geleneksel bir mesele olmayıp daha çok şahsi teslim olma anlamına da gelmektedir. Ateist bir devlete uygulandığında, ikna dışında yükselen dini davranış zaruri olarak devlet karşıtı olarak ele alınmaktaydı. İki zıt eğilimi olan Sivil Haklar hareketinin deneyimi de buna dahil edilmiştir. Öte yandan, Martin Luther King gibi Hıristiyan liderler Amerikan toplumunu entegrasyona sevk edici çalışmalar sürdürürken, İlyas Muhammed’in İslam Milleti grubu ayrılma telkinlerinde bulunmaktaydı. Amerikan bakış açısından İslam’a bağlılık Avrupalı felsefi fikirlere dayanan çok-uluslu devletin bilinçli olarak reddi anlamına geliyordu. Bu algılama, İslam’ı Avrupa toplumuna karşı düşman “diğeri” olarak gören uzun Avrupa

düşünce geleneğine dayanmaktadır ve Sovyet Türklerinin Sovyet toplumu içinde asimile edilemeyen sömürgeler olarak algılanmasıyla da sıkı sıkıya bağlantılıdır. "Sovyetlerin İslam'ı milliyetçilikle eşit tutması büyük oranda İslam'ın diğer dinlere nispetle asimilasyon karşısında çok daha büyük bir engel olduğu gerçeğine dayanmaktaydı."42

Bu nedenle bir Müslüman olmak Sovyet Devleti'ne muhalif olmakla eş anlamlıydı. Sovyet kaynakları İslam'dan gelen kültürel alışkanlıkların devam ettiği konusunda ilgili oldukça fazla delil sağladı: "'geçmişin dini kalıntıları' SSCB bölgesinin her tarafından rapor edilirken, bunların en çok İslam cumhuriyetlerinde kök salmış olduğu tespit edilecekti… Komünistler bu cumhuriyetlerde İslam'a yönelik uzun vadeli mücadeleler sürdürdü… sayısız eski alışkanlıklara ve hâlâ direnmelerini sağlayan dini şevke karşı, bir anlamda ayaklanma biçiminde -Sovyet yaşamının baskıcılığına karşı bir ayaklanma- güçlü bir eğilimleri vardı."43

Diğer gayrimüslim Sovyet halklarına uygulanmayan ölçüde bu kültürel alışkanlıkların dini sebeplerle korunduğu Batı'da daima kabul edilmişti. Bu, Sovyetlerde din konusunda çalışan en önemli Batılı bilim adamlarından biri olan Walter Kolarz'ın çalışmasında da açıktır; Litvanya Katoliklerinin geleneklerin değişimi için harekete geçtiklerini, İngiliz ve Amerikan Yahudilerinin dini kuralları tamamen sosyal nedenlerle uyguladıklarını ve hatta Yahudi kimliklerini kaybetmeden bunları terk edebileceklerini kabul etmekle beraber aynı zamanda Müslüman kimliği ve davranışlarının daima dini inancın bir sorunu olduğunu iddia etmiştir.

SSCB'de ayakta kalan İslamî kuruluşların sayısı çok sınırlı tutuldu ve hatta Müslüman kitlelere anlamlı bir liderlik sağlamak bir yana İslam'ı korumak düşüncesi de rejimle uzlaşarak yozlaştı. Yine de bir Fransız bilim adamının dikkat çektiği üzere, "Camilerin kapatılması ve din adamlarının ortadan kaldırılmasının, ne kadar esef verici olsa da

Müslümanlar üzerindeki etkisi, kiliselerin kapatılıp papazların ortadan kaldırılmasının Katolikler üzerindeki etkisiyle aynı olmayacaktır. Dünyanın herhangi bir yerinde atalarının söylemeyi alışkanlık haline getirdiği “lâ ilâhe illallâh” sözünü hatırlayan bir kişi kaldığı sürece, İslam’ın küllerinden tekrar dirilme ihtimali daima var olacaktır.”44

Sovyet İslamı’nın gücü bu noktada yatmaktadır. Kaynağı “paralel İslam” diye adlandırılan bir yerdedir. Bu terimle gerçekte ne anlatılmak istendiği asla açıklanmamıştır, ama devlet destekli “ulemanın” resmi tasdikiyle uygulananlar dışındaki herhangi bir dini faaliyete işaret eden geniş kapsamlı bir terim gibi görünmektedir. Buna kutsal yerleri ziyaret resmi bir caminin dışında ibadet, “çağın gelişi” kutlamalarını, gaipten haberler verme, geleneksel tedavi ve hatta zanaat birliklerinin kurulması da dahildir.

Bu faaliyetler “resmi” olmadığı için, “yeraltı” faaliyetleriydi ve bu nedenle “yeraltı Hıristiyanları” veya devrim hücreleri gibi mutlaka devlete muhalif olmalıydı. Günlük olaylardan çok komplo teorilerine uygun Sovyet basını, İslami militan Sufi gruplar için suçlamalar yazdılar ve Batılı bilim adamları bunları kabul etmekten mutluluk duydular. Sovyet Türkleri için İslam’ın ayaklar altına alınabilecek önemsiz bir şey olmadığı aynı zamanda Sovyet rejimine uzlaştırılamayacak bir biçimde düşman olan yeraltı organizasyonlara sahip olduğu şimdilerde ortaya çıkmaktadır.

Bu anlayış 1970 ve 1980’lerde son derece önemli hale geldi. Bu dönemde, Sovyet ekonomisi düşüşte, Orta Asya’da doğum oranı artıştaydı. Bu durumun Sovyet rejimine yönelik milliyetçi bir kızgınlığa yol açacağı, ve bu kızgınlığın Türk kimliğinin geleneksel hamisi olan din yoluyla ifade edilebileceği geniş çapta kabul görüyordu. 1970’lerin sonlarında yaşanan iki olay, ayaklanmayı sadece bir zaman meselesi haline getiriyordu. Birincisi, Sovyetlerin Afganistan’a müdahalesi, diğeri ise İran devrimiydi.

Bunlardan birincisi, Demir Perde’yi yırttı ve Sovyet politikalarına İslamî ruhlu bir muhalefete neden oldu. İkincisi ise, ne Batı ne de Doğu’nun yanında yer almadan İslamî kuralların yükselişini temsil etmekteydi. Her ikisinin de Sovyet Türkleri için karşı konulamayacak bir cazibesi olabileceği düşünüldü: “Orta Asya’nın kapılarının dış İslami etkilere açılması Sovyet Müslümanlarına hem Rus hem de Çin sosyalizmine karşı bir alternatif sunmaktadır. Müslümanlık ilhamının doğal ve mantıksal kaynağı Müslüman olan Orta Doğu’da yatmaktadır.”45

Batılı bilim adamları, garip bir şekilde, Sovyet İslamı’nın sınırın hemen ötesindeki köktenci güçler tarafından “kirletildiği”nden bahsetmeye başladılar; bu da Sovyet Türklerini “Asyalı” ve “Müslüman” olarak, dolayısıyla da Sovyet vatandaşlarından ziyade Afgan ve İranlılara daha yakın bir konumda ele alan anlayışın kuvvetlenmesi anlamına gelmekteydi. 1980’lerin fikirlerinin genelini özetleyen bir bilim adamının ortaya koyduğu gibi;

“1980’ler İslam’ın belirtileri altında açılmıştır. Aynı zamanda, İslamı yabancı olanın ve Batı dünyasının tarihi deneyimine ve materyalizme dayalı değerler sisteminin karşısına koyan yeni bir ideolojik karşılaşmanın belirtileri altında açılmıştır. İslam dünyasının tamamını sallayan kriz SSCB’yi de etkilemektedir… aynı zamanda SSCB’nin ulusal gerginliklerini de arttırmaktadır. Bu krizin temsil ettiği İslam ve Batı dünyası arasındaki ayrılık… dünyanın diğer bölgelerini olduğu gibi SSCB’yi de tehdit etmektedir… SSCB’nin milli sorununun da bir parçası olan İslam meselesi gelecekte Müslüman âleminin uyanışının ve siyasî ve ideolojik otonomisini yeniden ele geçirişinin bir parçası olmak üzere Sovyet saflarını terk edecektir.46 Bu ülkenin çok ulusluluk sorununun bir parçası olan -SSCB’nin- Müslüman sorunu gelecekte uyanan İslam dünyasının bir

parçası olmasına rağmen yalnız Sovyetler sınırlarını bırakabilir ve siyasi ve ideolojik özerkliğini tekrar kuşatabilir.

Sonuç

1980’lerin ortasına gelindiğinde çoğu Batılı gözlemci SSCB’nin sürekliliğine tek büyük başkaldırının Türk bölgelerinde İslamî esinler taşıyan bir sömürgecilik karşıtı ayaklanma olabileceği fikrindeydiler. 1991 olayları sonrasında, Sovyet Türkleri arasında sömürgecilik ve Rus karşıtı bir etken olarak İslam’ın gücünün çok fazla abartıldığı ortaya çıkmıştır. Türklerin Müslüman olmak ve Sovyet olmak arasında bir çatışma gerekliliği görmedikleri, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını en son olarak ilan etmeleri gerçeğiyle izah edilmektedir. Ayrıca, etnik çatışmalar patladığında bu Türklerle Ruslar arasında değil, Türklerle Ermeniler (Azerbaycan) veya Türklerle diğer Türkler arasında olmuştur. Türklerin Ruslar tarafından baskı altında tutulan bir azınlık olduğu ve tek kurtuluşlarının İslami yollara geri dönmek olduğu şeklindeki Batılı anlayışı büyük bir hataydı. Yine de bağımsızlıktan bu yana, her ikisi de Batı’dan ihraç edilmiş olan, Sovyet baskıları ve İslami tehdit fikirleri hem yerel hem de uluslararası arenada yeni Avrasyalı Türk devletlerinin liderleri için siyasi açıdan faydalı olmuştur ve bu nedenle de halen geçerliliklerini korumaktadırlar.

1 Monteil (1953) s. 14.

2 Hostler (1957) s. 116.

3 Islamic Peoples of the Soviet Union kitabında gayrimüslim Türklerden bahseden Akiner (1983) önemli bir istisnadır.

4 Wheeler (1960) s. 97.

5 Kolarz (1964) s. 216.

6 A.g.e., s. 125.

7 Nadel ve Curtis (1960) s. 24.

8 Plamenetz (1960) ss. 188, 191.

9 Hostler (1957) s. 2.

10 Nove ve Newth (1967) s. 13.

11 Folson (1964) s. 19.

12 Alıntı Rywkin (1963) s. 98.

13 Kolarz (1952) s. v.

14 Örneğin Stahl (1951) s. 12.

15 Armstrong (1968).

16 Plamenetz (1960) s. vii.

17 Seton-Watson (1964a) s. 18.

18 Seton-Watson (1964b) s. 26.

19 Wheeler (1964) s. 128.

20 Hayit (1962) s. 209.

21 Caroe (1953) s. 171.

22 Wheeler (1960) s. 101.

23 Conquest (1962) s. 18.

24 Bennigsen (1958) s. 411.

25 Nove ve Newth (1967) s. 117.

26 Rywkin (1963) s. 12.

27 Benningsen ve Lemercier-Quelquejay (1968) s. 220.

28 Wheeler (1964) s. 153.

29 Kolarz (1963) s. 136.

30 Rywkin (1963) s. 114.

31 Rywkin (1963) s. 114.

32 Maclean (1949/1991) s. 90, 91.

33 Allworth (1967) s. 415.

34 Rywkin (1963) s. 106.

35 Benningsen ve Lemercier-Quelquejay (1968) s. 224.

36 Benningsen (1953) No. 22 s. 31.

37 Benningsen ve Lemercier-Quelquejay (1968) s. 233.

38 Wheeler (1954) s. 187.

39 Hayit (1956) s. 305.

40 Bennigsen (1952) s. 14.

41 Egretaud (1959) s. 8.

42 Wheeler (1969) s. 196.

43 Pipes (1957) s. 26, 28.

44 Carrére d'Encausse (1961) s. 347.

45 Bennigsen ve Wimbush (1979) s. 126.

46 Carrére d'Encausse (1978) s. 343, 351 Mart 1980'de eklenen bir dipnotta.

Akiner, S., Islamic Peoples of the Soviet Union, Londra ve Boston, MA Kegan Paul, 1983.

Allworth, E., "The Focus on Literature"; içinde, Central Asia: A Century of Russian Rule, (der.) Allworth, E., 1967, New York, NY Columbia Üniversitesi Yayını, 1967.

Allworth, E., The Nationalities Question in Soviet Central Asia, 1973, New York NY: Preager.

Armstrong, J., "The Ethnic Scene in the Soviet Union: the View of the Dictatorship"; içinde, Ethnic Minorities in the Soviet Union, (der.), Goldhagen, E., New York, NY Preager, 1968.

Bennigsen, A., "Les peuples musulmanes de I'URSS et les Soviets" I'Afrique et I'Asie, 20: 10-16; 21: 13-31; 22: 21-32; 23: 15-34, 1952, 1953.

Bennigsen, A., "Sultan Galiev-the USSR and the Colonial Revolution"; Laqueur, w., (der.), The Middle East in Transition, Londra, Routkedge, 1958.

Bennigsen, A., “Soviet Muslims and the World 1980”, Problems of Communism, Cilt II, (29), ss. 38-51.

Bennigsen, A. & Broxup, M., The Islamic Threat to the Soviet State, London, Croom Helm, 1982.

Bennigsen, A. & Lemercier-Quelquejay, l’Islam en Union soviétique, Paris, Payot, 1968.

Bennigsen, A. & Lemercier-Quelquejay, Les musulmans oubliés: l’Islam en Union Soviétique, Paris, Maspero, 1981.

Bennigsen, A. & Wimbush, S., Muslim National Communism in the Soviet Union: a Revolutionary Strategy for the Third World, Chicago, IL Chicago University Press, 1979.

Bennigsen, A. & Wimbush, S., Muslims of the Soviet Empire, London, Hurst, 1985.

Caroe, O., Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism, London, Macmillan, 1953.

Carrère d’Encausse, H., 1961 “Islam in the USSR” Central Asia Review, 9, IV: 335-351, (Çev.) Wheeler, G., “Organisation officielle de l’Islam en URSS” l’Afrique et l’Asie 52, IV: 5-28, 1960.

Carrère d’Encausse, H., L’Empire éclaté, Paris, Flammarion, 1978.

Conquest, R., The Last Empire, London, Ampersand, 1962.

Conquest, R., Religion in the USSR, New York, NY Praeger, 1969.

Conquest, R., (der.), The Last Empire: Nationality and the Soviet Future, Stanford, CA Hoover Institution Press, 1986.

Egretaud, M., l’Orient Soviétique, Paris, Editions Sociales, 1959.

Folson, B., “A Matter of Definition?” Problems of Communism 13, I: 19-20, 1964.

Hayit, B., Turkestan im XX Jahrhundert, Darmstadt, Leske, 1956.

Hayit, B., Sowjetrußische Orientpolitik am Beispeil Turkestan, Köln & Berlin, Kipenhauer & Witsch, 1962.

Hostler, C., Turkism and the Soviets: the Turks of the World and their Political Objectives, Londra, G. Allen & Unwin, 1957.

Karklins, R., Ethnic Relations in the USSR: the Perspective from Below, Boston, MA Allen & Unwin, 1986.

Kolarz, W., Russia and her Colonies, Londra, Geo. Philip, 1952.

Kolarz, W., Religion in the Soviet Union, London: Macmillan & New York NY: St. Martin’s, 1961.

Kolarz, W., Communism and Colonialism, Londra, Macmillan, 1964.

Maclean, F., Eastern Approaches, Londra, Cape, 1946. Reissued, Londra Penguin, 1991.

Monteil, V., Essai sur l’Islam en URSS, Paris, Geutner, 1953.

Myer, W., Islam and Colonialism: Western Perspectives on Soviet Asia, Richmond, Surrey, Curzon Press, 2002.

Nadel, G. & Curtis, P., (der.), Imperialism and Colonialism, London & New York, NY Macmillan, 1963.

Nove, A. & Newth, J., The Soviet Middle East: a Model for Development?, Londra, G. Allen & Unwin, 1967.

Pipes, R., “The Soviet Impact on Central Asia” Problems of Communism 6, Cilt II: 17-28, 1957.

Plamenetz, J., On Alien Rule and Self-Government, Londra, Longman, 1960.

Rywkin, M., Russia in Central Asia, New York, NY Collier, 1963.

Rywkin, M., Moscow’s Muslim Challenge: Soviet Central Asia, Armont, NY: M. E. Sharpe, 1982.

Seton-Watson, H., (a) Nationalism and Communism: Essays 1946-1963, Londra, Methuen, 1964.

Seton-Watson, H., (b) “Moscow’s Imperialism”, Problems of Communism 13, I: 16-19, 1964.

Stahl, K., British and Soviet Colonial Systems, Londra, Faber & Faber, 1951.

Wheeler, G., “Cultural Developments in Soviet Central Asia”, Journal of the Royal Central Asian Society, (41), III: 179-189, 1954.

Wheeler, G., “Race Relations in Soviet Muslim Asia” Journal of the Royal Central Asian Society, (47), II: 93-105, 1960.

Wheeler, G., History of Soviet Central Asia, London: Bodley Head, 1964.

Wheeler, G., “The Muslims of Central Asia” Problems of Communism 16, V: 72-81, 1967.

Wheeler, G., “National and Religious Consciousness in Soviet Islam”, içinde, Hayward, M. & Fletcher, W., (der.), Religion and the Soviet State: a Dilemma of Power, London: Pall Mall, 1969.

DOKSANBEŞİNCİ BÖLÜM:

TÜRK DÜNYASI'NIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

A. Avrasya Stratejileri

Orta Asya'nın Jeopolitik Konumu ve Oluşturulmak İstenen Bölgesel Güvenlik Sistemi / Doç. Dr. Nazokat A. Kasymova [s.909-916]

Dünya Ekonomi ve Diplomasi Üniversitesi Uluslararası Ekonomik İşler Bölümü / Özbekistan

Bugün hızla yeni bir dünya düzeni oluşmakta. Peki bu nasıl bir düzen? Tek kutuplu mu yoksa çok kutuplu mu, bütün ulusların ve devletlerin barış içerisinde birarada yaşadığı ve küresel işbirliği yaptığı bir dünya düzeni mi, yoksa bir "Medeniyetler Çatışması"mı?

Bugün hem Orta Asya ülkeleri hem de dünyanın genelinde uygulanmakta olan modern politik yöntemler gerek dinamizm, gerekse iç çelişkiler açısından farklılıklar göstermektedir. Bir yanda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde merkeziyetçilikten uzaklaşma yönelimi mevcutken, diğer yanda her geçen gün artan bir entegrasyon gereksinimi oluşmaktadır.

"Orta Asya" sadece coğrafi bir kavram olarak nitelendirilemez. Bu bölge içerisinde yer alan ülkeler barış, güvenlik, ekonomi ve ekoloji konularında yaşanan sorunlara çözüm getirme noktasında birbirlerinden

bağımsız hareket edemezler. Her ülke kendi jeopolitik strateji ve amaçlarını, kendi ulusal politikasını ortaya koymaya çalışmaktadır. Aynı zamanda, Orta Asya'nın güvenliği, Orta ve Yakın Doğu, Güney Asya ve Bağımsız Devletler Topluluğu gibi dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan barış ve istikrar sorunlarından da ayrı tutulamaz.1

"Farklılıkların Birliği" terimi de, varoldukları süre boyunca Orta Asya devletlerinin yaşadığı benzer ve aynı zamanda birbirinden ayrı jeopolitik ve ekonomik değişimlere atıfta bulunmaktadır. Bunlar;

- Bu ülkelerin ortak Sovyet sonrası, totalitarizm sonrası, koloni sonrası tarihleri ve bugün farklı politik ve ekonomik sistemlere geçişlerini,

- Serbest pazar ve sosyalist ekonomi, daha güçlü bir hukuk sistemi ve demokratik toplum oluşturma aşamasında yaşanan ortak sorunları içermektedir.

Ama bu devletler ne kadar farklı deneyimler yaşamış olurlarsa olsunlar kendileri için önemli konular söz konusu olduğu zaman birbirleri ile işbirliğine girmekten kaçınmamaktadırlar.

- Farklı tarih ve deneyimlerine rağmen bu ülkelerin tarih boyunca sahip oldukları manevi, kültürel ve etnik birliktelik, daha ileri bölgesel işbirliği ihtimalini kuvvetlendirmekte ve daha güçlü bir bölgesel güvenlik yaratmaktadır.

- Afganistan ve Tacikistan'da yaşanan askeri çatışmalar ulusal ve bölgesel sınırların savunması konusunda ortak bir fikir oluşmasını sağlamıştır.2

Karşılıklı anlayış, sabır ve etkileşim ile Orta Asya devletleri bölgesel problemlerin çözümü konusundaki çabalarını güçlendirmeye devam edebilirler. Orta Asya'da ekonomik ve politik istikrarın sağlanması Amerika ve Avrupa gibi Rusya'nın da çıkarları açısından yakından ilgilendiği bir konudur.

21. Yüzyılın Başında Orta Asya'nın Jeopolitik Konumu

Orta Asya ülkeleri yüzyıllar boyunca, 130 yıldan fazla süren ve kolonileşme çağı olarak adlandırılabilecek "Büyük Oyun"un nesneleri konumunda idiler. 1860'lardan itibaren Rusya ve İngiltere, Orta Asya'da kendi etki alanlarını yaratabilmek amacı ile büyük bir mücadeleye giriştiler. Bölgenin kaderini de "Büyük Oyun" adı verilen bu mücadele tayin etmiştir. Bu bölge Türkistan adı altında Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirildikten sonra oldukça büyük bir güce sahip olan askeri bakana bağlanmıştır.

1917 yılında Rus Çarlığı'nın düşmesi sonucunda Orta Asya devletleri arasında bir ulusal bağımsızlık umudu ortaya çıkmışsa da bu umut kısa bir sürede yok olmuştur. Akabinde, 1924-25 yılları arasında Sovyetler, tarihsel, dinsel ve kültürel kökenleri ortak olan ve bunu kendisinden ayrılmak için haklı bir gerekçe olarak sunabilecek durumda bulunan Orta Asya devletlerinden duyduğu endişe sebebi ile bölgeyi beş ayrı cumhuriyete böldü. Orta Asya'nın beş devlete bölünmesi, ortak kökten geliyor olmalarına rağmen, Orta Asya devletleri arasında giderek artan bir kriz ve güvensizliğe yol açtığı söylenebilir.3

Orta Asya bugün dünya üzerinde Batı ve Doğu'nun çıkarlarının çatıştığı ender coğrafyalardan biridir. Daha da önemlisi bölge, Türkiye, Pakistan, İran gibi İslam dünyasının önde gelen güçlü ülkelerinin gözünde sahip olduğu jeopolitik önemi taşımaya devam etmektedir.4 Bugün 21. yüzyılın başlarında Orta Asya ülkeleri benzer bir oyuna bu kez yabancı rejimlerin kuklası olmak istemeyen aktif katılımcılar olarak tekrar dahil olmuşlardır.

Bölge sınırları içerisinde tekrar varolan bu "Büyük Oyun" aslında artan dış etkiler aracılığıyla Orta Asya'nın oluşan potansiyel dönüşümünün bir habercisi durumundadır. Peki, böylesine artan dış etkilere karşı ne yapılmalılar? Güç dengeleri oluşturma amacına yönelik olarak stratejik

ortaklık oluşturmak, bağımsız devletlerin bağımsızlıklarını koruma yolunda atılacak çok önemli bir adımdır. Ne yazık ki Orta Asya devletleri arasında halihazırda kolektif bir savunma sistemi bulunmamaktadır.

Dağılan eski Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'nın bugünkü jeopolitik konumu üzerindeki etkisi de rahatlıkla gözlemlenebilir. Orta Asya ülkelerinin sahip oldukları ortak politik, ekonomik ve sosyal dönüşüm "eylem-karşı eylem", "anlaşmazlık-işbirliği" metodu ile yürütülmektedir. Yeni bir güç dengesi oluşturulduğunda varolan işbirliği yeni şartlar ve kurallar altında geliştirilecektir. Yeni bir güç dengesi taraflar arasında gelecekte oluşabilecek olası çatışma yaratmakla birlikte, varolan ideolojik farklılıkların daha 'soğukkanlı' ilişkilere dönüşmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Peki Orta Asya'da gerçekleşebilecek olası bir çatışmaya kimler katılabilir? Rusya, ABD, Batı Avrupa, fundamentalist İslam ülkeleri ya da Çin? …

İki liderin, yeni Avrasya'nın lideri olan Rusya ve dünyanın lideri olan ABD'nin, Orta Asya'nın mevcut ve öngörülebilir jeopolitik problemlerine dönük kendilerine ait farklı planları vardır.

Rusya, halen bölgenin büyük gücüdür ve bu gücünü devam ettirebilecek potansiyele de sahiptir. Bunun son örneklerinden biri de uzun süreli Tacikistan müdahalesidir ki Rusya bu müdahalede Bağımsız Devletler Topluluğu'nun desteğini almış ve Tacikistan'a 30,000 asker yerleştirmiştir.

Rusya'nın 1996'dan önce oldukça zayıf görülen, Orta Asya'da nisbi bir barış ortamı oluşturma çabaları, hem biraz esneklik sinyalleri hem de bölgedeki ülkelerin ulusal çıkarlarını da dikkate alma arzusu göstermeye başladı. Diğer taraftan Orta Asya devletleri Rusya'nın dış politik amaçlarına karşı kendi pozisyonlarını netleştirme çabası içerisindedirler.

Rusya ile Orta Asya devletleri arasında her ülke ile ayrı ilişki kurulmuş olmakla birlikte Kazakistan ve Özbekistan'ın Rusya'nın gözünde her zaman

ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu belirtmekte de yarar vardır. Rusya'nın çıkarları ve bu çıkarları gerçekleştirme amacına yönelik olarak kullandığı yöntemler Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden yıllar içerisinde birçok kez gözden geçirilmiş ve değişikliğe uğramıştır. Rusya ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkide varolan talepler ve Orta Asya devletlerinin istenmeyen Rus dış politikasına karşı oluşturduğu 'cevaplar' şu maddelerle özetlenebilir;

- Rusya Orta Asya'yı bir stratejik çıkar kuşağı olarak görürken, bu bölge sınırları içerisinde yer alan devletler, Rusya'nın savunma, ekonomik ve dış politikasının kendi ulusal çıkarlarını göz önünde bulundurmasını ve aynı zamanda bağımsızlıklarının kabul edilmesini talep etmektedirler.

- Rusya Orta Asya'yı hem ürünlerini satabileceği büyüyen bir pazar hem de bir hammadde kaynağı olarak görmektedir. Bölge sınırları içerisinde yer alan devletler ise Rus ithalat ve ihracat pazarlarında kendi üretimlerinin fiyatlandırılması söz konusu olduğunda eşit-ekonomik ortak olma eğilimi taşımaktadırlar.

- Orta Asya devletleri halkları, kültürleri ve gelenekleri ile daha uyumlu, daha iyi ekonomik, sosyal ve politik gelişmeleri sağlayabilmek için nasıl bir model oluşturmaları gerektiğinin üzerinde durmaktadırlar. Bu modeller, mekânizmalar, yazılı ve ahlâki normlar birçok kez Rusya tarafından belirlenenlerle uyum göstermemektedir.

- Orta Asya devletleri (durumu henüz netlik kazanmayan Tacikistan dışında) Rusya ile karşılıklı çıkar ve içişlerine karışmazlık ilkesi temelinde stratejik ortaklık kurma çabasındadırlar. Rusya ise halen bölge üzerindeki ulusal çıkarlarını netleştirmeye çalışmaktadır.5

Orta Asya devletleri jeopolitik ve ekonomik konumları, savunma yapıları, gelişen iletişim ve bilgi ağları nedeniyle halen Rusya'ya bağımlıdır ve uluslararası ilişkilerde bir denge oluşturmaya çalışmaktadırlar.

Bölge sınırları içerisinde yer alan devletler arasında varolan bir güç dengesi arayışı, Orta Asya’nın eski imparatorluk merkezinin geleneksel etkisini deneme-yanılma yöntemi kullanarak devam ettirmektedir.

Dış jeopolitik güçler şu etmenler sebebiyle bölgeyle ilgilidir;

- Bölgenin hayati jeopolitik pozisyonu,

- Tüm dünyaca önemi kabul edilen enerji kaynakları (petrol ve gaz),

- Rusya için bölgenin jeostratejik önceliği.

Bu etmenlerin hepsi birden hem devletler hem de bölgenin geneli için jeostratejik bir öncelik oluşturmakta ve gerek Rusya gerek diğer jeopolitik güçlerin bölge güvenliği ve yerel istikrarının güçlendirilmesi üzerindeki etkilerine bağımlı olmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını kazandıkları dönemi takip eden süre içerisinde Amerika’nın bu bölge üzerinde doğrudan ulusal çıkarlara sahip olmadığı fikri vardı.

Bugün ise bu düşünce yerini Amerika’nın bu devletler ile ekonomik bağlarını geliştirmesi, güçlü diplomatik ve askeri ilişkiler kurması gerektiği fikrine bırakmıştır. Amerika şu anda bölgede sahip olduğu prestijin keyfini sürmektedir. Diplomatik çabaları göz önüne alırsak Amerika’nın ilerideki ekonomik gelişme ve yabancı yatırıma önayak olma şansı hayli yüksek görünmektedir.

Amerika’nın bir başka çıkar noktası ise istikrarsız Orta Doğu’nun rezervlerinden sonra dünyanın ikinci en büyük petrol ve gaz rezervlerinin bulunduğu ve bölge sınırları içerisinde yer alan Hazar Denizi’dir.

Amerika’nın Hazar Denizi’nde bulunan petrol ve gaz rezervleri üzerindeki çıkarları onun Avrasya üzerinde sahip olduğu diğer çıkarları ile bağlantılıdır. Örneğin Amerikan politikasını oluşturanlar son zamanlarda tekrar oluşabilecek bir Rus İmparatorluğu’na, Rusya’nın bölge sınırları içerisindeki petrol ve gaz rezervlerine girerek boru hatları üzerinde

tartışmasız bir kontrole sahip olacağına bunun da Amerika'nın serbest girişini sınırlandıracağına dair büyük endişeler taşımaktadırlar. Daha da ötesinde radikal İslam, devlet ve rejimler, Orta Asya'yı kendi stratejik etki alanlarına dahil edebilir; Çin de böyle bir teşebbüste bulunabilir.

Bütün bu etmenler Amerika'nın Orta Asya devletlerine ekonomik refaha ulaşma yolunda verdiği desteğin en önemli sebepleridir. Ekonomik gelişme bu ülkelerin bağımsızlıklarını sürdürmelerinin garantisi olacak, radikal İslamcı etkileri devre dışı bırakacak ve Amerikan ürün ve hizmetleri için kazançlı bir pazar oluşmasını sağlayacaktır. Geniş çaplı bir ekonomik gelişme oluşturulamaz ise bu devletler, politik istikrarsızlığa her zaman düşebilirler. Bu devletlerde politikayı belirleyen zümre Amerika'yı sadece ekonomik başarısı açısından değil; aynı zamanda diğer devletlerle yaşadığı ideolojik rekabete rağmen sahip olduğu önderlik noktasında da örnek almaktadırlar.

Bugün Amerika Avrasya'da her zaman sahip olduğundan daha geniş hareket serbestisine sahiptir. Ve tarihte ilk kez Amerika ve müttefikleri Avrasya topraklarına ve ekonomi kaynaklarına girme noktasında bu kadar geniş bir serbestiye sahiptirler. Meclis ve yürütme, bölgeyi ilgilendiren enerji, ticaret, jeopolitika ve güvenliği entegre edebilecek, detaylı bir İpek Yolu stratejisi yaratmışlardır. Amerika bugün bölgede pazarların geliştirilmesi, sanayi ve tarım alanlarında özelleştirmenin sağlanması, hukuk düzeninin oluşturulması ve işlerlik kazandırılması, eğitimde yardımlaşma ve sivil toplumun güçlendirilmesi konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yaratmış oldukları İpek Yolu stratejisi diplomatik işbirliğinin yanısıra bu devletlere sağlanacak askeri ve politik desteği de içermektedir. Amerika'nın bölge üzerinde önemli ekonomik ve stratejik çıkarları bulunmaktadır.

Bir araştırmacının öncelikli araştırılması gereken konu olarak Orta Asya devletlerinin, Rusya'nın ve Amerika'nın bölge üzerindeki ulusal çıkarlarını dengeleyebilecek hangi ciddi yolların varolduğunu bulmaktır?

Orta Asya tarihsel, kültürel ve dinsel açıdan bir çok katmandan meydana gelmiş bir mozaiktir.6 Devletler tek tek incelenmeli ve gerek komşuları gerekse bölgesel güçler ile kurdukları ilişkiler ele alınmalıdır. Bölge sınırları içerisinde yer alan devletlerin bireysel durumlarının incelenmesi, bölgeye "eski Sovyetler Birliği'nin bir parçası" ya da "Müslüman dünyasının bir parçası" gözüyle bakılmasından daha yararlı sonuçlar doğuracaktır.

Orta Asya, devrim niteliğinde bir ekonomik, politik ve kültürel değişimin içindedir. Bölgenin insanları geçmişte Sovyet rejiminin ve coğrafyanın kendilerini dışında bıraktığı küresel ekonominin ve modernizasyonun bir parçası olmak istemektedirler. Ama bu isteklerinin önünde muhtemel iki büyük engel vardır ki bunlar da çökmüş ekonomileri ve militan İslamiyet'tir. Gerek bölge sınırları içerisinde yer alan devletlerin hükümetleri, gerekse dünya güçleri açısından atılması gereken en önemli adım sonradan şiddetli anlaşmazlıklar doğurabilecek rekabeti ortadan kaldırarak işbirliği içerisinde yaratılan İpek Yolu stratejisine işlerlik kazandırmak ve bölgesel zenginliklere gerek yerel, gerek yabancı tarafların ulaşabilmesini mümkün kılmaktır. Eğer ekonomik ve politik reformlar başarıyla gerçekleştirilemez ise, başka bir deyişle içte ve sınırlarda yüksek tansiyonlu anlaşmazlıklar yaşanırsa, bölge bir terörizm yuvası, radikal dinsel ve politik düşüncelerin yatağı, kısacası bir savaş alanı haline gelebilir.

Dünyanın liderleri olarak bahsettiğimiz devletlerin radikal İslam'a karşı Orta Asya'da oluşturulmaya çalışılan istikrara destek vermeleri gerekmektedir. Gelişmiş ülkelerin katılımıyla oluşturulacak üç taraflı

ve/veya çok taraflı ekonomik projeler, karşılıklı çıkar işbirliğinin sağlanmasında güvenilir bir garantör olacaktır.

Sonuçta, Rusya ve Amerika'nın stratejik ortak geliştirmeleri aslında bir tezat oluşturmaz. Bu stratejik yaklaşımla Rusya-Amerika-Orta Asya ortaklığının tüm tarafları birbirlerini tamamlayarak ve teşvik ederek bugün bölge üzerindeki ulusal çıkarlarını gerçekleştirebilirler. Belki de sorulması gerekenler arasında en önemlisi Rusya'nın kendini tanımlama süreci içerisinde Orta Asya'da durumun ne olması gerektiğidir? En az bunun kadar önemli bir diğer soru ise Amerika'nın kendi iç problemlerine dönerek tekrar o eski izolasyon politikasını benimsemesi durumunda bölgede ne olacağıdır?

Şimdi de biraz bölgedeki diğer önemli jeopolitik komşu ve devletlerden bahsedelim.

İran; Müslüman Orta Asya devletlerini, ideolojisini yayabileceği ve ürünlerini satabileceği bir pazar, bir potansiyel etki alanı olarak görmektedir. İran kendi topraklarından geçerek körfeze ulaştırılan enerji ihracından kâr etme düşüncesindedir. Buradan kazanılan para ile Orta Asya'da Sovyet zamanında izin verilmeyen cami ve dini eğitim merkezleri inşasına ağırlık vermişlerdir. Ama İran sadece Şiiliğe kucak açmıştır. Aynı zamanda bölgede İran kaynaklı terörizme dair çok az kanıtlar mevcuttur. Bölge sınırları içerisinde yer alan devletlerin seküler hükümetleri potansiyel bir aşırı dinci patlamanın endişesini taşımakta bu sebeple de İran'ın hareketlerini dikkatle izlemektedir.

Çin, içerisinde Hong Kong'u barındırması, Tayvan'a meydan okuması ve Pasifik Okyanusu'na odaklanması sebebi ile bölgeyi stratejik olarak geri plana itmiştir. Çin, bölgede bir statüko oluşturmak ve huzursuz Uygur Türklerini (Kuzeybatı Çin'de yaşayan) kontrol altında tutmak ile ilgilenmektedir. Bunları gerçekleştirebilmek için Çin, Orta Asya'daki

komşularıyla iyi ilişkiler kurmaktadır. 1996 yılında Şangay'da Çin, Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan liderleri tarafından imzalanmış olan ve askeri destek ve devlet sınırları üzerine yapılan antlaşma bugünkü Asya güvenlik sisteminin önemli bir öğesidir. 1997'de Çin tekrar aynı ülkelerle asker azaltma antlaşması imzalamıştır. Bu arada Çin, Batı Kazakistan'dan başlayarak Sincan bölgesine kadar uzanan dünyanın en uzun boru hattını inşa etme planları yapmaktadır. Ama Çin bölge üzerinde jeostratejik dengeleyici misyonunu üstlenmenin kendisine bir çıkar sağlayacağını düşünmemektedir.

Pakistan; Orta Asya'nın enerji kaynaklarına geçiş hakkı elde etmeye çalışmaktadır. Arkasına aldığı ve radikal İslamcı bir hareket olan Taliban desteği ile Pakistan, Afganistan'ı ele geçirmek istemektedir.

Afganistan; Kendisine miras kalan istikrarsızlık ve savaşçı tarih ile bütün gelişim planlarının önünde zor bir bölge olarak durmaya devam etmektedir.

Dış güçlerin bölge üzerinde ideolojik, jeostratejik ve ekonomik etki için savaştığı göz önünde bulundurulursa ortada bir çelişki olduğu gözlenebilir.

Orta Asya ülkeleri için çelişki kendi kendilerine yetebilmeleri için acil olarak ihtiyaç duydukları ekonomik ve politik çözümler ile yapısal dönüşümü tamamiyle sağlamaya olanak verecek uzun süreli ve zorlu aşamalar arasında kalmaktır. Burada hem eskiyi koruma hem de oluşacak yeni jeopolitik bağımlılığın ulusal çıkarları ile uyum göstermemesi riskleri mevcuttur.

Sorun: Orta Asya'da stratejik ve öncelikli ortaklıkların kombinasyonu nasıl olabilir?

İmparatorluğun eski merkezi açısından çelişkiler ise bugünkü stratejik olasılıklar ile hem Orta Asya'da hem de küresel boyutta sahip olunan stratejik çıkarları yürütebilecek finansal kaynakların yetersizliğinden

oluşmaktadır. Rusya'nın içerisinde Orta Asya'ya yönelik politikanın ne olması gerektiği konusunda yerel bir savaş hüküm sürmektedir.

Sorun: Rusya'nın bölge üzerindeki stratejisini ne etkileyecektir; iş dünyası, askeriye, endüstri, bürokrasi?

Ortak devletler için çelişkiler Orta Asya'nın jeostratejik konumunu kullanma olasılığı ile sahip olmak istedikleri finansal kaynaklar arasında oluşmaktadır. Sonuç olarak, yeni jeostratejik hedefleri hem bölge genelinde hem de tek tek devletler temelinde oluşturmaya devam ediyor.

Sorun: Ortak ülkeler ile Orta Asya ülkelerinin çıkarları arasındaki ilişki nedir?

Çelişkiler sisteminin ortak jeopolitik koşulları. Orta Asya ülkelerinden hiçbirisinin bu sorunlara getirdiği bir çözümü yoktur.

Sorun: Bölge sınırları içerisinde yer alan devletlerin 21. yüzyıl dünya topluluğuna girebilmek için seçtikleri jeostratejik ve bölgesel hedefler nelerdir?

İşte çözülmesi gereken "sorunlar grubu" budur.

Bölge sınırları içerisinde yer alan devletlerin dış taleplere verdikleri cevaplar bağımsızlığı teşvik edecek ve bu da onları ulusal birlik ve hükümetler arası ekonomik entegrasyona ulaştıracaktır. Orta Asya devletleri uzun vadeli ekonomik ve politik istikrar istedikleri için kendi sistemlerini Batı modeli demokrasi ve kapitalizme dönüştürmek için mücadele vermektedirler. Diğer yandan da halkları, gelenekleri ve kültürleri ile uyum sağlayacak ekonomik, politik ve sosyal gelişme hedefleri aramaktadırlar.

Orta Asya devletleri için gelecekteki güvenlik hedefleri birbirlerinin daha derin bir entegrasyona gidip gitmeme konusundaki kararlarına bağlı olmakla birlikte bütün bu devletler ortak güvenlik hedeflerini kendi ulusal çıkarlarının bile önüne koymuşlardır. Aynı zamanda Amerika, Avrupa ve Rusya gibi lider konumda olan güçlerin Orta Asya'da bir güvenlik ittifakı

oluşturulmasına katkıda bulunmaları da bölge devletleri tarafından arzu edilen bir diğer noktadır. Bu ittifak;

- Bölgeyi büyüyen radikal İslam ve onunla bağlantılı teröre karşı koruyacak,
- Petrol boru hatlarının düşman topraklarda inşa edilmesini engelleyecek,
- Uyuşturucu ve silah trafiğini durduracak.

Tarih boyunca görülmüştür ki; bir bölgede istikrar ve barışın sağlanabilmesi için bölgesel ittifakların kurulması gerekmektedir. Bir ülke kendi güvenliğine yapılan saldırılar karşısında ittifak yardımı almaz ve tek başına kalırsa başarısız olacaktır. Orta Asya devletleri arasında bölgesel güvenlik üzerinde yoğunlaşan görüşmeler ve bilgi alışverişleri yakın bir gelecekte Orta Asya genelinde bir güvenlik sisteminin oluşacağının sinyallerini vermektedir. Devamlı artan bu görüşmeler devletlere, güvenliklerine yönelik saldırılarda kendi ulusal güvenlik sistemlerinin ne kadar yetersiz kaldığını, bölgesel bir güvenlik sistemi yaratabilmek için birbirleri ile daha sık ve daha geniş işbirliğine girmeleri gerektiğini kanıtlamıştır.

Sınırlar Ötesi Güvenlik Tehditleri: Afganistan ve Tacikistan

Etnik tansiyon, çatışma ve politik istikrarsızlıkların savaşlara neden olması yanında, yükselen terörizmin, uyuşturucu trafiğinin, yasadışı silah ticaretinin, insan hakları ihlallerinin ve diğer sınırlar ötesi güvenlik tehditlerinin başlıca sebepleri arasında sayılmaktadır.7 Orta Asya'nın en büyük çatışma problemleri Afganistan ve Tacikistan'dır. Orta Asya'ya köktenci grup ve fikirlerin girmesinden duyulan büyük bir endişe vardır. Dini fanatizmin en karanlık yanı kendisini geleneksel İslam değerlerine dönüş kisvesi altında saklayabilmesidir. Böyle bir yargı Müslüman toplumunu köktenci ve köktenci olmayanlar diye iki gruba ayırmaktadır.

Köktenciler İslam'ın politizasyonundan sorumlu olanlardır. İslam'ın gerçek değerlerini savunmak adı altında düzenledikleri terörist saldırılar için diğer radikal İslami gruplardan finansal destek alırlar. Her türlü dini fanatizm Orta Asya güvenliği için bir tehdit konusudur. Orta Asya devletleri köktenciler tarafından desteklenen terörist saldırıların bilincinde olarak politize edilmiş radikal İslam'ı dikkatle takip etmektedirler. Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan, Tacikistan'daki barış sürecine yardım konusunda uluslar arası güvenceler temelinde bir protokol imzalamışlardır. Bu yerel savaş, aynı zamanda 500,000 mültecinin Orta Asya ve etrafına dağılmasına da sebep olmuştur.

Orta Asya devletleri, gerek kendi bölgelerinde gerekse bölgeleri dışında, radikal İslamcı saldırılar (Afganistan'dan kaynaklanan) başta olmak üzere birçok konuda birlikte hareket etmeye başlamışlardır.8

Orta Asya'da Bölgesel Bir Güvenlik Sistemi Oluşumu

1995 yılında Kazakistan ve Kırgızistan'ın üyesi olduğu Birleşmiş Milletler destekli Orta Asya barış gücü "Centrazbat'a Özbekistan'ın da katılımı ile bölgesel askeri ittifak oluşmaya başladı. Bu ülkeler aynı zamanda NATO tarafından oluşturulan Barış İçin Ortaklık Programı'na da katıldılar. Bu devletler o tarihten itibaren Orta Asya bölgesi dahil olmak üzere aralarında "İşbirliği Osprey 96" ve "İşbirliği Osprey 98"in (Amerika topraklarında) de bulunduğu birçok askeri tatbikata katılım göstermişlerdir.

Orta Asya'da bölgesel güvenliği sağlama yolunda atılan en önemli adımlardan biri 1997 yılında bölgenin nükleer silahlardan arındırılmış bölge olarak ilan edilmiş olmasıdır. Orta Asya'da nükleer silahlardan arındırılmış böyle bir bölgenin yaratılmış olması, yeni nükleer güçler Hindistan ve Pakistan'ın da katılımıyla birlikte bölgenin neredeyse tamamen nükleer güçler ile çevrili olduğu düşünüldüğünde, Orta Doğu ve Güney Asya gibi dünyanın değişik bölgelerinde de buna benzer çalışmaları desteklemesi

açısından da çok önemlidir. Bunun yanında Asya'da yeni yeni oluşan güvenlik tehditleri arasında nükleer atıkların emniyetsiz bir şekilde atılması ve sayısı artan nükleer silahlar bulunmaktadır. Böylece, bazı serseri devletler, Sovyet askeri sanayi ürünlerinin hurdaya çıkmış bazı parçalarını elde etmeye çalışabilirler. İhracat kontrol mekânizmaları zayıftır ve bu ülkeler; herşeyi herhangi bir müşteriye satma konusunda büyük bir ekonomik baskı altındadırlar.

21. Yüzyılda Orta Asya Güvenliği

Orta Asya'daki güvenlik ve barış koşulları dört ayrı jeopolitik aşamada oluşmaktadır:

- Ulusal,
- Bölgesel, bölge sınırları içerisinde yer alan bütün devletlerin istikrarlı ekonomik ve politik gelişimleri,
- Alt bölge, Orta Asya devletlerinin komşu ülkelerle barışçıl ilişkileri,
- Küresel, bilim ve teknolojide yaşanan son gelişmelerin bilgisi doğrultusunda oluşan çok kutuplu dünya.

Bölge güvenliği, küresel ekonomik ilişkiler içerisinde ve uluslar arası yapılarla etkileşim içinde olmak isteyen bölge devletlerinin hedefe yönelik çalışmaları sonucunda oluşmuş olmakla birlikte kıtalar arası güvenlik sistemlerinin oluşturulmasına da büyük katkı sağlayacaktır.

Orta Asya devletleri bugün güvenlik hedeflerine ulaşabilmek için diğer devletlerle işbirliği yapmak durumunda olduklarının bilincindeler. İki taraflı stratejik ortaklıkların yanı sıra Orta Asya ülkeleri artık çok taraflı stratejik ortaklıklar kurabilmenin yollarını arıyor.

Bununla beraber Orta Asya ülkelerinin ortak güvenlik hedeflerini paylaşan birçok stratejik ortağa ihtiyacı vardır. Orta Asya devletlerinin politik açıdan bağımsızlığını, ekonomik açıdan da kendine yeterliliğini

kabul eden bu ülkeler bölgenin stratejik ortakları olarak kabul edilmektedirler.

Aynı zamanda salt bu ülkeler stratejik ortaklar oldukları için her zaman ve her koşulda ortak ulusal çıkarlara sahip olma zorunluluğundan da kurtuluyorlar. Stratejik ortaklık belirli bir konu için tek bir ortak hedefe yönelik olarak oluşturulabilir. Bu ortaklıklar özellikle ekonomik ve politik değişim sürecinde bulunan Orta Asya devletleri için büyük önem taşımaktadır.

21. yüzyılda Orta Asya'nın müşterek güvenlik hedefleri şunları içermektedir;

- Engelleyici güçlere rağmen kararlılıkla bölgede barış ve istikrarın oluşturulması,
- Politik ve ekonomik istikrarın oluşmasına katkıda bulunacak istikrarlı ekonomik ilişkilerin oluşturulması,
- İçsel etnik çatışmalar, terörizm, uyuşturucu trafiği, zorunlu göç ve yasadışı silah ticareti ile savaşılması.

Bu hedeflere başarı ile ulaşabilmek için ortaklıklara yönelik kurumsal mekânizmaların oluşturulması gerekmektedir. (Güçlü bir yasal çerçeve gibi) Ama oluşturulacak bir yasal çerçeve, bölgede gelecekte varolacak ortaklıklar için bir ilk adımdır sadece. Orta Asya'da güçlü bir bölgesel güvenlik sistemi kurabilmek ve uluslararası alanda saygı duyulan 'nükleer güçlerden arındırılmış bölge' yaratabilmek için Orta Asya devletlerinin birbirleri ile işbirliğine devam etmeleri ve ortak güvenlik sorunlarını kendi ulusal savunma hedeflerinin önüne koymaları gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi bölge sınırları içerisinde yer alan her devletin kendi ulusal güvenlik çıkarları bulunmakta ama bu dar boyutlu ulusal çıkarlar hiç bir zaman ortak güvenlik hedefleri ile ikame edilmemeli. Bölgede istikrarı ve ulusal kendine yeterliliği, ekonomik entegrasyonu ve bölgesel güvenliği

oluşturmak amacıyla hazırlanan stratejilerin başarıya ulaşabilmesi için bölge sınırları içerisinde yer alan her devletin kendi özel koşullarını da göz önünde bulundurması gerekmektedir. Tüm Orta Asya devletleri hem kendi bölgesel ve ulusal politikaları çerçevesinde hem de uluslararası organizasyonlar mekânizması içerisinde varolan tüm olasılıkları kullanmak durumundadırlar.

Orta Asya'da istikrar sorunu sadece askeri ittifaklara dayalı olarak çözümlenebilecek bir konu değildir. Şu etmenler de sorunun çözümünde önemli rol oynamaktadır.

- Afganistan ve Tacikistan'daki sorunun çözümlenmesi.

- Amerika, Batı Avrupa, Japonya ve bazı komşu ülkelerin bölge üzerindeki stratejik çıkarları.

- Bölge sınırları içerisinde yer alan devletlerin kendi kendine yeterliliklerinin kuvvetlendirilmesi, entegrasyon ve güvenlik konularındaki çalışmalarının koordinasyonunun sağlanması.

- Bölge sınırları içerisinde yer alan devletler arasındaki ekonomik ve demokratik reformların, barışın, sosyal istikrarın ve uluslar arası antlaşmaların etkileri.

Orta Asya devletlerinin ortak çıkarlar peşine düşerek güvensizliği yok ettikleri takdirde ekonomik gelişmenin yanısıra demokratik reformlarda da başarıya kavuşabilecekleri ve bölgeyi çatışmalardan arındırılmış bir saha haline getirebilecekleri bugün daha net olarak görülebilecek bir manzaradır.

1 Karimov İ., Uzbekistan na Proge XXI veka: Ugrozi Bezopasnosti, Usloviya i Garantii Progressa, Taşkent: Uzbekistan 1997.

2 Tolipov F., "Sravnitelnıy Analiz İntegratsii v SNG i Tsentralnoy Azii", Tsentralnaya Aziya i Kavkaz, 1999, No. 5-6, s. 143-145.

3 Ata-Mirzaev O., Gentşke V., Murtazaeva R., Uzbekistan Mnognatsionalniy: İstoriko Demogratiçeskiy Aspekt, T. Abu Ali İbn Sino,

1998.

4 Karimov İ., Uzbekistan na Proge XXI veka: Ugrozi Bezopasnosti, Usloviya i Garantii Progressa, Taşkent 1997.

5 Vasilyev A. M., “Rossiya i Tsentralnaya Aziya, Postsovetskaya Tsentralnaya Aziya, Poteri i Obreteniya”, M.: Vostoçnaya Literatura RAN, 1998, s. 5-35.

6 Panarin S., “Politiçeskoe Razvitie Gosudarstv Tsentralnoy Azii v Svete Geografii i İstorii Regiona”, Vestnik Evrazii, 2000. No. 1, s. 90-133.

7 Jumaev R., Ubaydullaev U., Khujanov B., Confliktologiya Assoslary, Taşkent 2000; Zatulin K., Grozin A., Khlyupin V., Natsionalnaya Bezopasnot Kazakistana, Problemı i Perspektivi, Moskova, İnstitut stran SNG, 1998; Pyadukhov G., “Tsentralnaya Aziya: Politiçeskiy Vektor İntegratsionıkh Protsessov”, Aziya i Kultura Mira, Bişkek 1998, no (4), s. 10-18.

8 Postanovlenie Oliy Maclisa RUz. “O ratifikatsii Dogovora mejdu Respublikoy Kazakistan, Kırgızskoy Respublikoy, Respublikoy Tadjikistan i Respublikoy Üzbekistan o sovmestnıkh deystviyakh po borbe s terrorizmom, politiçeskim i religioznım ekstremizmom, transnatsionalnoy organizovanoy prestupnostyu i inımi ugrozami stabilnosti i bezopasnosti storon”, 26 maya 2000 g., Vedomosti Oliy Maclisa Respubliki Uzbekistan, Taşkent, Upravlenie delami Apparata Prezidenta Respubliki Uzbekistan, 2000, No. 5, s. 148.

Postanovlenie Oliy Maclisa RUz. “O ratifikatsii Dogovora mejdu Respublikoy Kazakistan, Kırgızskoy Respublikoy, Respublikoy Tadjikistan i Republikoy Uzbekistan o sovmestnıkh deystviyakh po borbe s terorizmom, politiçeskim i religioznım ekstemizmom, transnatsionalnoy organizovannoy prestupnostyu i inımi ugrozami stabilnosti i bezopasnosti storon”, 26 maya 2000, Vedomosti Oliy Maclisa Respubliki Uzbekistan,

Taşkent, Upravlenie delame Apparata Prizedenta Respubliki Uzbekistan, 2000, No: 5, s. 148.

Karimov İ., Uzbekistan na Proge XXI veka: Ugrozi Bezopasnosti, Usloviya i Garantii Progressa, Taşkent 1997.

Ata-Mirzaev O., Gentşke V., Murtazaeva R., Uzbekistan Mnogonatsionalniy: İstoriko Demogratiçeskiy Aspekt, T. Abu Ali İbn. Sino, 1998.

Babakhocaev M., Respublika Uzbekistan: Oçerki Mecnatsionalniy i Meckontesionalnıy Otnoşeniy, Vneşneekonomiçeskiy Svyazey, T. Taş GİV, 1996.

Bedrintsev A., Mirzacanov Ş., "Tsentralnaya Aziya: Osnovnıe Napravleniya Usileniya İntegratsionıkh Protsesov", Mirovaya Ekonomika i Mecdunarodnıe Otnoşeniya, 1997, No. 12, s. 129-133.

Vasilev A. M., "Rossiya i Tsentralnaya Aziya", Postsovestkaya İsentralnaya Aziya Poteri i Obreteniye, Moskova, Vostoçnaya Literatura RAN, 1998, s. 5-35.

Jumaev R., Davlat va Jamiyat: Democratlashtirish Yulda, T. Share 1998, 142 s.

Jumaev R., Ubaydullayev U., Khujanov B., Confliktologiya Assoslary, Taşkent 2000.

Zatulin K., Grozin A., Khlyupin V., Natsionalnaya Bezopasnost Kazakhstana, Problemı i Perspektivı, Moskova, İnstitut Stran SNG, 1998.

Kasimov A., Vaskin I., Osnovnie Napravleniya Vneşney Politiki Respubliki Uzbekistan, Taşkent 1994.

Kakharov A., "Prioritetı Razvitiya: Sotsiologo-politiçeskie Voprosı İntegratsii Gosudarstv Tsentralnoy Azii", Pravda Vostoka, 22 aprelya 1998 s.

Panarin S., “Politiçeskoe Razvitie Gosudarstv Tsentralnoy Azii v Svete Geografii i İstorii Regiona”, Vestnik Evrazii, 2000, No. 1, s. 90-133.

Pyadukov G., “Tsentralnaya Aziya: politiçeskiy vektor integratsioni Protsessov”, Tsentralnaya Aziya i Kultura Mira, Bişkek 1998, No (4), s. 10-18.

Tolipov F., “Sravnitelniy Analiz İntegratsii v SNG i Tsentralnoy Azii”, Tsentralnaya Aziya i Kavkaz, 1999, No. 5-6, s. 143-145.

Tolipov F., “Demokratizm, Natsionalizm i Regionalizm V Stranakh Tsentralnoy Azii”, Tsentralnaya Aziya i Kavkaz, 2000 No: 4 s. 7-18.

Yeşmambetov N., “Perspektivi Vazvitiya Kırgızıstana i Tsentralno Aziatskogo Regiona v Prekhodniy Period”, Tsentralnoya Aziya i Kultura Mira, 1998, no. (4), s. 18-24.

Yudanov Yu. Tsentralnaya Aziya-noviy favorit inostranikh investorov// .... 2000- No:3 s. 72-80.

- US Department of State, Caspian Region Energy Development Report, op. cit., s. 9.

- Materials of Halk Suzi newspaper, 2000-2001.

Yeni Küresel Oyun ve Hazar'ın Statüsü / Sinan Oğan [s.917-934]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (Asam) / Türkiye

Sovyetler Birliği’nin dağılması dünya üzerinde yeni ülkelerle beraber yeni mücadele alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Hazar bölgesi, Sovyetler sonrası ortaya çıkan yeni jeopolitik denklemde bölgesel ve uluslararası güçlerin en çok nüfuz mücadelesine giriştiği bölgelerin başında gelmektedir. Zira bu bölge zengin hidrokarbon kaynakları ile büyük petrol oyununun yeni coğrafi mekânı niteliğini almıştır. Hazar’daki bu büyük oyun içerisinde, Başta Rusya olmak üzere beş kıyıdaş devletin yanı sıra diğer uluslararası aktörler; Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, Çin ve Türkiye de ciddi bir etkiye sahip olmaya çalışmaktadırlar.1

Hazar, Doğu-Batı Enerji Koridoru çerçevesinde şekillenen Batı politikası ile petrol ve doğal gaz rezervleri üzerindeki 70 yıllık hakimiyetini kaybetmek tehlikesiyle karşılaşan Rusya’nın, bölgedeki etkinlik mücadelesinin en önemli merkezi konumuna gelmiştir. Bu yeni jeostratejik mekândaki sorun nitelik itibariyle bir statü ve zengin kaynakların paylaşımı tartışmaları şeklinde yansısa da, aslında sadece bir statü ve paylaşım kavgasından ibaret değildir. Sorunun temelinde yatan ana sebep bölgede “jeopolitik üstünlük” uğrunda yapılan mücadeledir. Hazar’ın statüsü ise bu mücadelede sonuca ulaşmak için kullanılan önemli araçlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Hazar’daki bir çok yatağın geleceği “statü” sorununun çözümüyle yakından ilgilidir.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla beraber Hazar bölgesi enerji kaynakları dünyanın en büyük üçüncü hidrokarbon rezervi olarak ön plana çıkarken, bu bölgede bağımsızlığına kavuşan üç yeni cumhuriyetle

(Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) beraber Hazar Denizi iki yönlü ilişkilerden çok yönlü bir ilişkiler denizine çevrilmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Hazar, mevcut askeri güç ve petrol sanayisi ile tam anlamıyla bir Sovyet denizi niteliğindeydi. İran, Hazar'ın sadece güneyinde küçük bir kısmını kontrol eden önemsiz bir ortak durumundaydı. Ancak Sovyetlerin çöküşü ve bölgede İran'a nispeten daha güçsüz devletlerin ortaya çıkmasıyla bu ülke, bölgede yeni jeopolitik kazanımlar elde etmek için çok zorlu bir mücadeleye başladı. İran, bu mücadelesini genelde diplomatik kanallarla sürdürse de, 23 Temmuz 2001'deki olayda görüldüğü üzere bazen de askeri baskılarla bu büyük oyun içerisinde kazanımlar elde etmeye çalışmaktadır.

Hazar'ın kıyısındaki yeni bağımsız aktörler Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan mevcut jeopolitik konumları sebebiyle herhangi bir uluslararası suya çıkışı olmayan birer kara devletidirler. Karasal nitelikleri sebebiyle ortaya çıkan uluslararası taşıma ve koridor sorunları, bu ülkelerin gündeminde petrol ve doğalgaz boru hatlarını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler Hazar sorununu "milli güvenlik" sorunlarının önemli bir parçası olarak algılamaktadırlar. Bu durum ise Hazar'ın statüsünü daha da önemli kılmaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında ise bu sorunun birkaç yönü bulunmaktadır. Türkiye bir yandan kardeş cumhuriyetlerin bekası üzerinde önemli neticeler verebilecek "statü" sorununda bu ülkelerin pozisyonlarını savunurken, diğer yandan bölgedeki enerji projelerindeki iştirakleri ve boru hatları güzergahları dolayısıyla bir "enerji havuzu ve geçiş ülkesi" olma üstünlüğünü yakalamaya çalışmaktadır. Hazar Denizi'nin statüsünün özellikle "karasuların sınırları" ile ilgili yanları sebebiyle de Hazar-Ege paralellikleri de kurulabilecektir. Yukarıda sayılan doğrudan ve dolaylı

neticeleri itibariyle de Hazar sorunu sadece kıyıdaş ülkeler için değil, Türkiye için de birincil dereceden önem arz etmektedir.

Hazar'ın Coğrafyası

Avrasya bölgesinin en önemli "yeni coğrafi" mekânı olan Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü incelerken, statü sorununu doğrudan etkileyecek olan coğrafi özelliklerini de tarif etmek gerekmektedir. Zira, tartışılan konu her şeyden önce bir coğrafi mekândır ve bu coğrafi mekânın statüsünü belirleyecek olan en önemli unsurların başında coğrafi özellikleri gelmektedir. Hazar'ın coğrafyasını bilmeden, ona kıyıdaş ülkelerin jeopolitik argümanlarını anlamak mümkün değildir. Coğrafya ile beraber burada belki de zikredilmesi gereken ikinci önemli konu da bölgenin kısa tarihçesidir. Zira, doğru yargı ancak tarih ve coğrafyanın ahenk içerisinde algılanması ile elde edilebilecektir.

1991 yılına kadar Sovyetler Birliği ve İran arasında bölünen Hazar, SSCB'nin yıkılmasından sonra Dağıstan (Rusya Federasyonu), Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan tarafından çevrelenen yeni bir coğrafi statü almıştır. Hazar, coğrafya kitaplarında ve çeşitli ansiklopedilerde "dünyanın en büyük (tuzlu su) gölü" olarak tanımlansa da, tarih boyunca hep bir "deniz" olarak algılanmış ve bu şekilde isimlendirilmiştir.

Güneydoğu Avrupa ile Asya'nın birleştiği bölgede, 47.07-36.33 kuzey paralelleri, 45.43-54.20 doğu meridyenleri arasında yerleşen Hazar Denizi'nin toplam sahası 376 bin km2 ve su hacmi ise 76,700 km3'tür. Kuzeyden güneye 1.200 km uzunluğunda ve batıdan doğuya 320 km genişliğindedir. Hazar'da ortalama derinlik 184 metredir. Suyun en derin noktası Azerbaycan'a ait Lenkeran bölgesinde 1.200 m ve en sığ noktası ise kuzeyde Volga (İdil) Nehri'nin döküldüğü alanda 5 m civarındadır. Hazar'ın en geniş yeri 554 km ve en dar yeri ise 200 km'dir. Hazar sahillerinin toplam uzunluğu 7.010 km'dir. Kazakistan'ın 2.340 km,

Rusya Federasyonu’nun 1.930 km, Türkmenistan’ın 1.200 km, Azerbaycan’ın 800 km ve İran’ın 740 km uzunluğunda Hazar’a kıyısı bulunmaktadır.2

Hazar, içerisinde Avrupa’nın en büyük ırmağı olan Volga Nehri’nin de bulunduğu 130’dan fazla, çeşitli ölçeklerdeki akarsular tarafından beslenmektedir. Volga, Hazar’a dökülen nehir sularının yüzde 82’sini karşılamaktadır. Geniş bir deltayla Hazar’a dökülen Volga’nın akıttığı büyük miktardaki su, ırmakla denizin birleştiği bölgede deniz suyunu içilebilecek kadar tatlandırır. Don ve Volga nehirleri arasındaki bağlantı kanalı ile Hazar Karadeniz’e bağlanmaktadır.

Hazar Denizi derinliğine ve su sirkülasyonuna göre üç kısma ayrılarak incelenir. Kuzey kısmı toplam yüzey alanının yüzde 28’ini kaplar ve bu alanda ortalama su derinliği 6,2 m’dir. Bu kesimde su sirkülasyonu saat yönündedir. Orta kısmı yüzde 36’lık bir alanı kaplar ve ortalama 176 m su derinliğine sahiptir. Güney kısmı ise diğer yüzde 36’lık alanı kaplar ve ortalama 325 m, maksimum 1000 m su derinliğine sahiptir. Bu alanda ve orta alanda su sirkülasyonu saat yönünün tersidir.3

Hazar Havzası Enerji Kaynaklarına Kısa Tarihsel Bakış

Hazar bölgesindeki petrol ve doğal gaz kaynaklarının keşfi ve bölge halkı tarafından kullanımının tarihçesi milattan önceki devirlere rastlasa da denizden petrol ilk defa XVI. yüzyılda çıkarılmıştır.4 Özellikle Azerbaycan sahillerinde petrolün aktif bir şekilde üretilmesi ve dünya piyasalarına sürülmesiyle XIX. yüzyılda Batılı petrolcülerinin akınına uğrayan bölge 1900’lü yılların başında tek başına dünya petrol üretiminin yarısını karşılamaktaydı. Hazar Denizi’nin Sovyetler Birliği’nin işgaline uğramasından sonra ilk petrol çıkarılması 1922’de Azerbaycan kıyılarında Bibi Heybet bölgesindeki İliç körfezinde yapıldı. Ancak Hazar’da asıl petrol macerası 7 Kasım 1949’da, Azerbaycan’ın “neft taşları” yatağının

işletime açılmasıyla başladı.5 Yeni keşfedilen bu yataklarla Hazar'da en büyük üretici konumunda olan Azerbaycan, 1986 yılına kadar SSCB'nin denizden çıkardığı petrolün yüzde 60'ını tek başına karşılamıştır.

Azerbaycan, Hazar bölgesinde önemli altyapı ve nitelikli petrol mühendislerine sahip olması sebebiyle bu coğrafyada birbiri ardınca yeni yataklar keşfetmeye başladı. Hazar'ın Azerbaycan sektörü ile Türkmenistan sektörü arasında yerleşen ve bugün iki ülke arasındaki en önemli sorun haline gelen Kepez/Serdar yatağını da 1959'da Azerbaycan jeologları keşfetmiş ancak, ilk petrol üretimi 1989'da yapılmıştır. Bu arada Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Türkmenistan'da kendi ulusal sektörlerinde petrol ve doğal gaz arama çalışmalarına hız vermişlerdir. Hazar'da kıyıdaş ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları ve bunu takiben her keşfedilen yeni yatak ile beraber statü ve paylaşım sorunu kıyıdaş ülkelerin gündeminde daha çok yer almaya başlamıştır.

Hazar'ın Statüsü Sorunu

Çarlık Rusya'sına "sıcak denizlere inme" idealini kazandıran ve bu gaye ile 1723'te Bakü'yü işgal ettiren Çar Petro'nun Kafkasya bölgesini işgali ile Türkistan ve Kafkasya, Batılı bir gücün etkisi altına girerek bu bölge defa uluslararası alana taşınmış oldu.6 Hazar Denizi, 16 Şubat 1828 Türkmençay Anlaşması ile St. Petersburg ve Tahran (Kaçar Devleti) arasında bölündü ve bu bölünmeyle Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilk defa bir anlaşma metninde yer verildi.7 İran ile Çarlık Rusyası'nın Hazar'da sınırlarının çizildiği Türkmençay Antlaşması ile İran'a Hazar'da donanma bulundurma yasağı getirildi ve Hazar Denizi, Çarlık Rusyası dışındaki ülkelerin deniz gücüne kapatıldı.

Rusya Federasyonu, Türkmençay Antlaşması'na göre 1828'den itibaren Hazar üzerinde tam hakimiyetini sürdürmekteydi. Bununla birlikte 1921 yılında Rusya içerisinde bulunduğu siyasi şartlar sebebiyle Hazar'da İran'a

kullanım hakkı vermişti. İran'ın bu hakkını 1953 yılına kadar pek kullanılmamıştı ve bu tarihe kadar Hazar'da esas insiyatif SSCB'de olmuştur.8

1920'lere kadar Çarlık Rusyası egemenliğinde olan Hazar Denizi konusunda İran ile Rusya arasında 26 Şubat 1921'de "Dostluk ve İşbirliği" Antlaşması imzalanarak daha önceki imzalanan tüm anlaşmalar iptal edildi ve her iki ülkeye seyrüsefer (navigation) serbestisi getirilmiştir. Bu yeni anlaşmayla İran Hazar'da kendi bayrağı altında seyrüsefer hususunda Rusya ile eşit haklara sahip olmuştur. Bu anlaşmadan sonra kurulan SSCB 1 Ekim 1927'de İran'la yeni bir anlaşma daha imzalamış ve Hazar Denizi resmen "Sovyet-İran denizi" olarak kaydedilmiştir.9 SSCB ve İran arasında bölünen Hazar Denizi'nin bu bölünmüşlüğü böylece hukuki bir kimlik kazanmıştır.

27 Ağustos 1935'de Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanmış "Ticaret, Gemicilik ve Meskunlaşma Hakkında Anlaşmanın" ardından 25 Mart 1940'ta imzalanan "Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması" ile Hazar Denizi'nin uluslararası hukuki statüsüne biraz daha açıklık getirilmiştir. 1940 Anlaşması, genel olarak 1935 anlaşmasını tekrar etmenin yanısıra kıyıdaş ülkelere (İran ve SSCB), off-shore sularda, 10 deniz millik10 bir alanda (karasularında) serbest balıkçılık yapma hakkı tanımıştır.11 Ayrıca 1935 ve 40 anlaşmalarında Hazar'ın, SSCB ve İran'a ait kapalı bir "Sovyet-İran denizi" (enclosed sea) olduğu vurgulanmış ve Hazar'ın iki ülkenin ortak egemenliğinde (joint sovereignty) olduğu ve bu durumun hayati önem taşıdığı belirtilmiştir.12 SSCB ve İran'ın, Hazar'ı "sadece iki ülkeye ait bir su parçası" olarak tanımlamalarındaki esas amaç Hazar'ı dış müdahalelere kapamak olmuştur.

Hazar Denizi'ne ilişkin SSCB ve İran arasında bir çok anlaşmanın bulunmasına rağmen bu anlaşmaların hiçbirinde denizin statüsü tam olarak

belirlenmediği gibi iki ülke sınırlarına da bir netlik getirilmemiştir. Bu durum iki ülke ilişkilerinde karışıklıklara sebep olmaktaydı. Bu sebeple 1935'de Stalin, gizli bir emir vererek İçişleri Komiseri Henri Yagod'dan SSCB-İran sınırını belirlemesini istedi. Yagod, yapmış olduğu çalışmalar neticesinde, SSCB'nin güneyde İran sınırındaki en uç noktaları olan Astara (Azerbaycan) ve Hasan Kuli (Türkmenistan) arasında bir hat çekerek İran ile sınırları oluşturuldu.13

Bu bölünme ile Azerbaycan-İran sınırındaki Astara'dan Türkmenistan-İran sınırındaki Hasan Kuli bölgesinin kuzeyinde kalan Hazar'ın yüzde 88'lik kısmı, SSCB'nin ulusal sektörü olarak kabul edildi.14 İran ise güneyde kalan yüzde 12 ile yetinmek durumunda kaldı.15 Tamamıyla bir "Sovyet denizi" görüntüsünde olan Hazar'da Astara-Hasan Kuli hattı Sovyet askerleri tarafından SSCB'nin sınırları olarak korunmuştur.

Şüphesiz ki, bu karar Sovyetler Birliği'nin tek taraflı bir kararıydı ve İran'a danışılmadan alınmıştı. İran ise ne Stalin döneminde ne de daha sonra, SSCB karşısında hiçbir zaman bu sınırlara itiraz etme cesaretini kendinde bulamamıştır. Ancak SSCB'nin dağılması ile kuzeyde ortaya çıkan yeni ve nisbeten zayıf bağımsız devletler karşısında İran, Hazar'daki sınır sorununu yeniden gündeme getirdi.

Sovyetler Birliği, Hazar'da çizdiği bu sınırın ardından, 1949 yılından itibaren 10 millik sınırının ötesindeki kendi ulusal sektörü içerisinde İran'a danışma ihtiyacı bile hissetmeden petrol arama faaliyetlerine başladı. Bu çalışmalar 1949'da neticesini verdi ve SSCB, Hazar'ın Azerbaycan sektöründe "Neft taşları" olarak bilinen büyük petrol yataklarını işletime açtı. İran ise buna cevap olarak 1950'de kendi sahillerinde (Enzeli) petrol arama faaliyetlerine başladı.16 Ancak İran hiçbir zaman Hazar'ın kendisine ayrılan sektöründe, ekonomik anlamda önemli bir çalışmada bulunmadı.

1970 yılına gelindiğinde SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığı (Minneftgaz SSCB) Hazar'da giderek arttırdığı petrol arama ve işletme faaliyetlerini teknik olarak bir düzene sokmak ve işleri sistemin mantığına uygun olarak daha planlı yapabilmek için Hazar'ın "Sovyet" sektörünü dört Sovyet Cumhuriyeti (Rusya SSC, Azerbaycan SSC, Kazakistan SSC ve Türkmenistan SSC) arasında bölgesel sektörlere böldü.17

Ancak zaman içerisinde, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla, Hazar'da Rusya dahil dört yeni kıyıdaş cumhuriyet ortaya çıktı. Bu ülkeler, başta Rusya Federasyonu olmak üzere, tabiatıyla kendilerini Sovyetler Birliği'nin doğal mirasçısı olarak gördüler. 21 Aralık 1991'de (eski) Sovyet cumhuriyetleri Kazakistan'da bir araya gelerek "Almata Deklerasyonu"nu imzaladılar ve kendilerini SSCB'nin ortak mirasçısı kabul ettiler.18 Bu anlaşmayla aynı zamanda kıyıdaş ülkeler İran ile SSCB arasında imzalanan 25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Gemicilik Anlaşması'nı ve SSCB-İran sınırını oluşturan Astara-Hasan Kuli hattını da hukuki olarak kabul etmiş oldular. Ortak mirasın bir diğer sonucu da kıyıdaş ülkelerin 1970'te yapılan iç bölümlemeyi yavaş yavaş kendi "ulusal sektörleri" olarak tanımaya başlamaları idi.

Aslında Gorbaçov'un 1985'de iktidara gelmesi ve dışa açılma politikaları uygulamasıyla Hazar bölgesinin zengin hidrokarbon kaynakları daha Sovyetler Birliği dağılmadan Batılı sermayenin ilgisini çekmeye başladı. İlk olarak 1989'da Kazakistan SSC Devlet Başkanı'nın, SSCB Neftgazprom'un başkanı Viktor Çernomirdin'i ikna etmesi neticesinde "Chevron" şirketiyle "Tengiz" yataklarının kullanımı konusunda görüşmeler başlatıldı.19 Bu görüşmeler o tarihe kadar bir Sovyet-İran denizi sayılan Hazar'a ilk yabancı sermaye çekme girişimleriydi. Diğer yandan 18 Ocak 1991 tarihinde Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu (Başbakanlık) ve SSCB Petrol ve Gaz Sanayi Bakanlığı ortak bir karar

alarak Azerbaycan’ı kendi sektöründe çıkarılan petrolün sahibi olarak tanıdı. Günümüzde “Çernomirdin Hattı” olarak bilinen bu anlaşmayla Azerbaycan aynı zamanda Türkmenistan SSC ile sınırlarını belirlemiş oldu.20

Hazar Denizi’ne kıyıdaş olan ve yeni bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler, hem kazandıkları bu bağımsızlıklarını korumak, hem de gerekli reformları yapabilmek için ellerindeki önemli araçlardan birisi olan petrol ve doğal gaz yataklarını Batı sermayesine açabilmek için ciddi çabalara giriştiler.

Bu ülkeler içerisinde en aktif çabayı gösteren Azerbaycan, uzun süren görüşmeler ve içeride yaşanan karışıklıklardan sonra 20 Eylül 1994’de21 literatüre “asrın anlaşması” olarak geçen “Hazar Denizi’nin Azerbaycan Sektöründe Azeri, Çırak ve Güneşli Petrol Yataklarının Ortak Kullanımı ve Bölümü başlıklı Uluslararası Anlaşmayı22” imzalayarak Batılı23 şirketlerin bu ülkenin enerji sektörüne ciddi miktarlarda yatırım yapmalarını sağladı. Bu girişim Azerbaycan petrol sanayisinde yeni bir çağı başlatırken, Hazar’da aslında 1992’den itibaren gündemde olan statü sorununu da yeniden alevlendirdi. Kıyıdaş ülkelerin her biri bu konuda kendi tezlerini ortaya koyarken aynı zamanda bu tezlerine paralel olarak zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının paylaşım kavgasını da vermeye başladılar.

Başlangıçta statü tartışmalarının bölgeye yapılan yatırımları engelleyebileceği tahminleri yapılmaya başlanmıştı. Ancak beklentilerin aksine bu tartışma ve anlaşmazlıklar bölgeye yönelik yatırımları yavaşlatmamıştır. Şirketler, imzalanan anlaşmaların bir tür güvence olduğunu düşünmüşlerdir.24 Bugün yaklaşık 4 trilyon dolar olarak hesaplanan Hazar havzası petrol ve doğal gaz rezervleri25 için dünyanın yirmiden fazla ülkesi bölgede önemli miktarlarda yatırımlar yapmışlardır ve

yeni keşfedilen yataklarla bu yatırım miktarı gün geçtikçe daha da artmaktadır.

Deniz mi, Göl mü?

Sovyetler Birliği zamanında da zaman zaman gündeme gelen "statü" sorunu Sovyet hukuk araştırmacıları tarafından her zaman Sovyet-İran anlaşması kapsamında ele alınarak Hazar Denizi'nin kapalı deniz26 olduğuna karar verilmiş, konunun uluslararası boyutu mümkün olduğunca gizlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu konu 1980'li yılların sonlarına kadar pek tartışılmamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Hazar'ın kıyısında bir anda dört yeni cumhuriyetin ortaya çıkması dünyanın bu kendine münhasır ve benzeri olmayan su havzasındaki paylaşım ve statü sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Hazar, Çarlık Rusya'sı ve daha sonrada SSCB, zamanında diğer kıyıdaş ülke olan İran'ın pratikte yok sayılarak tamamiyle bir Rus-Sovyet denizi konumundaydı. Ancak Hazar'ın "Sovyet sektörü", şimdi bu yeni dönemde artık beş kıyıdaş ülkenin ortak malıydı ve her bir devlet hidrokarbon kaynaklarıyla zengin bu devasa su havzasından kendi payına düşeni fazlasıyla almak istiyordu.27 Zira kıyıdaş ülkeler ayrı kara sınırlarının yanında ayrı bir deniz sınırı da istemekteydiler. Azerbaycan ise deniz sınırları ile beraber hava sınırlarının da belirlenmesini istemekteydi.

Bağımsızlık sonrası, Hazar konusunda ilk somut adım "Almata Deklerasyonu"nu ile atılmıştı. Yeni bağımsız cumhuriyetler imzaladıkları bu deklarasyon ile kendilerini SSCB'nin ortak mirasçısı olarak kabul etmişlerdi. Ancak, ortak miras aynı zamanda kendi içerisinde bir bölünmenin, bir paylaşımın mantığını da barındırıyordu. Yeni statü belirleme yolunda çabalar gecikmedi.

Bu konuda ilk toplantı 17 Şubat 1992'de Tahran'da yapılmış ancak bu toplantıdan bir sonuç elde edilememiştir. Hazar'ın statüsünü tesbite yönelik

görüşmeler çeşitli seviyelerde devam ettirilmiştir. Kasım 1996'da Aşkabat'ta kıyıdaş ülkelerin dışişleri bakanlarının katılımı ile gerçekleştirilen toplantı ise Hazar Denizi'nin statü sorununun çözümünde önemli bir safha olmuştur.28 Zira bu toplantıda Hazar'ın statüsünün belirlenmesine kadar mevcut rejimin korunmasına yönelik bir bildiri kabul edilmiştir.29

SSCB'nin dağılması ile başlayan statü tartışmalarında toplantıların sayısının her geçen gün artmasına rağmen ciddi bir netice elde edilememekteydi. Bunun yanısıra bu tür toplantılarda kıyıdaş ülkelerin bu konuda aslında biribirlerinden ne kadar farklı düşündükleri ve çıkarların ne derece çatıştığı da ortaya çıkmamıştır.

Statü ve paylaşım tartışmaları zaman içerisinde bir coğrafi olguya dönüşmüş ve tartışma konusu ilk zamanlar bu su havzasının deniz mi, yoksa göl mü olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Gerçekten de literatüre dünyanın en büyük gölü olarak geçen, ancak günlük kullanımda hep deniz olarak algılanan ve 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde de teknik olarak bir kapalı/iç deniz (enclosed sea) olarak nitelendirilen Hazar'ın coğrafi manada hangi statü içerisinde olduğu tartışma konusunun temelini oluşturmuştur.

Hazar her ne kadar sahip olduğu coğrafi özellikleri ve ekonomik kaynakları itibariyle dünyada eşsiz bir yapıya sahipse de, dünyanın bir çok bölgesinde Hazar ile benzer nitelikteki su havzaları, bir çözüme kavuşturulmuştur.30 Zaman içerisinde aşağı yukarı bütün kıyıdaş ülkelerin Hazar konusundaki temel tezleri değişikliğe uğramış ve değişen şartlara göre nitelik değiştirmiştir. Hazar konusunda kıyıdaş ülkelerden sadece Azerbaycan değil, Kazakistan ve Türkmenistan ile beraber Rusya ve İran da daha önce savundukları bir çok görüşlerinden vazgeçmiş ve yeni görüşler ortaya atmışlardır.

Hazar’ın statüsünü belirleme tartışmaları sürerken, Hazar Denizi’nin yasal statüsünü tanımlama konusunda üç genel yaklaşım söz konusudur:

* Birinci görüşe göre Hazar Denizi, diğer göllere ve denizlere benzemeyen bir havzadır ve onun çoğu özellikleri mevcut uluslararası yasal normlar ve uygulamalara konu olamaz. Bu sebeple Hazar Denizi’nin yasal statüsünü ayrıntılı bir şekilde düzenleme sürecinde gelenek dışı yaklaşımlara başvurulabilecektir.31 Hazar, bazen sınır gölü (border lake), bazen de açık deniz (open sea) olarak tanımlanmaktadır. Sınır gölü yaklaşımına göre Hazar, uluslararası kara sınırlarının ortay hatta (median line) kadar denize uzatılması yoluyla oluşturulacak ulusal sektörlere bölünmeli, kıyıdaş devletler kendi sektörlerindeki su yüzeyi, deniz ulaşımı, biyolojik kaynakların kullanımı ve deniz dibi üzerinde mutlak egemenliğe sahip olmalıdır. Açık deniz yaklaşımına göre ise Hazar’ın BM’nin, 1982 Deniz Hukuku sözleşmesine tabi olarak, 12 millik kara suları ve ortay hattı ihlal etmeyecek şekilde 200 mile kadar “münhasır ekonomik bölgeler” belirlenmelidir. Karşılıklı tavize dayalı oluşturulan bu görüşü savunan Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Azerbaycan ortay hat prensibi ile ulusal sektörlere bölünmesi hususunda ortak bir görüşe varamamışlardır.32

* İkinci yaklaşımda 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi esas alınmaktadır. Bu görüş sahipleri, birinci görüşe daha yakın olsalar da Hazar Denizi’nin yatağının kıyı ülkelerine bağlı bölümlerinin eşit bir şekilde bölünmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Bu görüşte olan Türkmenistan, her bir kıyıdaş ülkenin 12 millik ulusal karasularının ve 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması gerektiğini ve geri kalan bölgenin ise bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olması gerektiğini savunmaktadır. Ancak Türkmenistan’ın sık sık karar değiştirdiği de bilinmektedir. Türkmenistan, İran ile ortak bir pozisyondan hareket etmesine rağmen,

Azerbaycan ile belirli bir karşılıklı tavizle anlaşabilmesi durumunda ortay hattı savunan ülkelere yakınlaşması muhtemeldir.

* Üçüncü yaklaşıma göre Hazar Denizi, bir sınır gölü olarak tarif edilebilir ve buradan hareketle, Hazar kıyı devletleri arasında eşit alanlara ayrılmak durumundadır (deniz yatağı ve su yüzeyi de dahil olmak üzere). Sadece İran, Hazar'ın yüzde 20 prensibi ile beş eşit parçaya bölünmesi veya tamamıyla ortak kullanıma açılması gerektiği yönünde ısrar etmektedir.33

İran tarafından teklif edilen "ortak sahiplik" (condominium) veya Hazar'ın beş eşit parçaya (yüzde 20) bölünmesi teklifinin kabul görme şansı oldukça azdır. Zira Hazar Denizi'nin yaklaşık yarısına sahip olan Kazakistan ve Rusya bu teklife sıcak bakmamaktadırlar.34 Zaten Azerbaycan da Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesindeki ısrarlarını sürdürmektedir. Hazar'da sadece Kazakistan'ın payı yüzde 20'nin üzerindedir; İran dışındaki diğer kıyıdaş ülkelerin (Rusya, Azerbaycan ve Türkmenistan) payları yüzde 20'nin altındadır.35 İran ile sınırı olan kıyıdaş ülkeler (Azerbaycan ve Türkmenistan), kendi paylarından güneyde İran'a verdikleri takdirde, bunun yerine, kuzeyde Kazakistan'dan pay alamayacaklarının farkındadırlar. Bu sebeple de İran'ın bu teklifine hiçbir ülke sıcak bakmamaktadır.

Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi durumunda; Kazakistan yüzde 29.6 (111.296 km2), Azerbaycan yüzde 19.5 (73.320 km2), Rusya yüzde 18.7 (70.312 km2),

Türkmenistan yüzde 18.4 (69.14 km2), İran yüzde 13.8'lik (51.888 km2) bir paya sahip olacaktır.36 Görüldüğü gibi beş kıyıdaş ülkeden dördü yüzde 20'nin altında paya sahipler. İran'ın şimdiki "ortay hat" prensibini kabul etmesi durumunda SSCB döneminden kalma yüzde 12'lik payı yüzde 2 daha artarak (belki de biraz daha fazla) yüzde 14'e ulaşabilecektir.

Hazar'ın Statüsü Tartışmalarında Ülkelerin Tezleri Rusya Federasyonu

SSCB’nin çöküşünün ardından başlayan Hazar’ın statüsü tartışmalarında en önemli oyunculardan birisi olan Rusya konuyu (1992 Tahran Konferansı dışında) ilk kez Ekim 1993’de gündeme getirmiştir. Rusya’nın bu dönemdeki yaklaşımı Hazar’ın bir iç deniz olduğu ve sınır devletleri tarafından bölünemeyeceği yönündeydi. Rusya, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku’nun diğer denizlerle doğal bağlantısı olmadığından Hazar’a uygulanamayacağını savunmakta ve Hazar’ın yasal rejimini belirleyen İran ile yapılmış olan 1921 ve 1940 antlaşmalarının yürürlükte olduğunu vurgulamaktaydı.37

Rusya’nın tepkileri genel olarak şu noktaları ihtiva etmekteydi: “Hazar’ın kaynaklarına yönelik tek taraflı hareketler uluslararası hukuka aykırıdır ve bu su havzasının eko-sistemine zarar vermesi tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Hazar Denizi ve onun kaynakları bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olmalıdır”38

Hazar Denizi’ni kıyı devletlerle ortak olarak (median line) kullanmak isteyen Rusya’nın yaklaşımında önceleri politik kaygılar daha ön plana çıkmaktaydı. Hala bölgeyi kendi arka bahçesi olarak görmek isteyen Rusya’nın bir diğer kaygısı zengin petrol yataklarına sahip Azerbaycan’ın Batı ile giderek artan yakınlaşmasıydı. Bu sebeple Rusya Federasyonu’nun statü tartışmalarının merkezinde daha çok Azerbaycan bulunmaktaydı.

Azerbaycan ise 1991’den devam eden petrol anlaşması görüşmelerini 20 Eylül 1994 tarihinde anlaşma ile neticelendirmişti. Yapılan bu anlaşmanın ardından Batılı büyük petrol şirketleri Hazar Denizi’nin Azerbaycan sektörüne ciddi miktarlarda yatırım yapmaya başladılar.39 Başlangıçta Rusya hükümeti ve onun “Lukoil” petrol şirketi Azerbaycan’ın Batı’lı şirketlerle yürüttüğü petrol görüşmelerinden dışlanmıştı. Ancak bu dışlanmışlık Azerbaycan’da Elçibey hükümetinin bir darbeyle uzaklaştırılmasıyla neticelendi40 İktidara geldikten sonra mevcut

durumu iyi kavrayan Aliyev aynı akibetin kendi başına gelmesinden çekindiği için “Asrın anlaşması”nda kendi ulusal petrol şirketi (Azerbaycan Respublikası Dövlet Neft Şirketi-ARDNŞ) payından Rus Lukoil şirketine yüzde 10’luk bir pay vererek bir şekilde Rusya’yı da bu büyük oyuna dahil etti.

Ancak bu paya rağmen Rusya bir türlü memnun edilemiyordu. Bu anlaşma ile oluşturulan uluslararası konsorsiyuma ilk tepki de zaten Rusya’dan geldi. Rusya Federasyonu 5 Ekim 1994’te BM’e müracaat ederek sorunun genel kurulun kış oturumunda ele alınmasını istedi. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Grigori Krasin ise 1921 ve 1940 yıllarında imzalanan Rusya-İran ve Sovyet-İran anlaşmalarını hatırlatarak bakanlığın petrol anlaşmasını tanımadığını ve bir taraflı hareketlerin, özellikle rezervler ve Hazar Denizi konusunda yapılan işlerin uluslararası hukuka uygun olmadığı ve denizin ekoloji sistemini tehlikeye soktuğunu” bildirdi. Açıklamada ayrıca herhangi bir Hazar devletinin tek taraflı eyleminin (Azerbaycan kasdedilerek) kabul edilemeyeceği bildirilmiştir.41 Bu arada Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı İngiltere’nin Moskova Büyükelçiliği’ne verilen nota’da “İngiliz hükumetine Hazar’ın statüsü belirlenmeden burada anlaşmalar imzalamamasını tavsiye etmiştir”42

Rus Dışişleri Bakanlığı’nın bu tutumu Enerji Bakanlığı ile çelişmekteydi.43 Zira dönemin Rusya Federasyonu Enerji Bakanı Yuri Şafrannik, Rusya hükümetinin Hazar Denizi’ndeki petrol yataklarının kullanımında Azerbaycan’ın bütün haklarını tanıdığı bildiriyoru.44 Rusya’nın dışişleri kanalıyla tanımadığı “Mega Proje”ye yüzde 10 hisse alarak girmesinde Rus dış politikasında enerji lobisinin artan ağırlığı etkili olmuştur.45

Rusya başlangıçta Hazar'ın beş kıyıdaş ülke arasında bölüştürülmesine şiddetle karşı çıkıyordu. İlk zamanlar Rusya'nın Hazar konusundaki tutumu oldukça sertti. Ancak zaman içerisindeki gelişmeler Rusya tarafında yeni fikirleri ortaya çıkarmıştır. Zira Kazakistan ve Azerbaycan'ın kendi sektörlerini belirleyerek uluslararası büyük petrol şirketlerini buralara yatırıma celbettiğini ve Batı'nın desteğini sağladıklarını gören Rusya yeni bir strateji belirleyerek bu "de facto" oluşumun dışında kalmamak için girişimlerde bulundu. Su yüzeyinin ortak kullanımı konusunda taviz alarak Temmuz 1998'de Kazakistan ile Hazar'ın kuzey kısmıyla ilgili olarak deniz yatağı için ortay hat prensibini, su yüzeyi içinse ortak sahipliği içeren bir anlaşma imzaladı. Bunu Azerbaycan ile 9 Ocak 2001'de yapılan benzer içerikli anlaşma izledi.46

Rusya Federasyonu ilk başlarda Hazar'ın "kondominimum" prensibi ile 12-24 millik bir sahil şeridinin kıyıdaş ülkelere bırakılması ile kalan alanın ortak olarak kullanılması gerektiğini savunmaktaydı. Rusya Federasyonu'nun kendi savunduğu fikirlerinden taviz vererek Hazar'ın dibinin sektörlere bölünmesine destek vermesinde bu ülkenin ulusal sektöründe ("Xvalınskaya" yatağı) çok zengin petrol yataklarının bulunması da etkili olmuştur.47 Dönemin Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Boris Pastuxov bu politika değişikliğini şu cümlelerle ifade etmiştir: "realiteyi tanımak gerekiyor"48

İlk bakışta Rusya'nın bölgede istikrarsızlık politikası uyguladığı ve buna yönelik bir çıkar dengesi oluşturduğu değerlendirmeleri yapılsa da aslında Rusya'nın (hiç te beklenmedik bir şekilde) Kazakistan ve Azerbaycan ile yaptığı anlaşmalarla sorunun bir an önce çözülmesinden yana bir tavır içerisinde olduğu görülmektedir.49

Hazar'ın statüsünün belirlenmesi sürecinde önemli bir role sahip olan Rusya Hazar bölgesine oldukça büyük bir önem vermektedir. Başlangıçta

Hazar konusunda Azerbaycan'a baskı yapmak suretiyle bir ivme kazanacağını düşünen Rusya Federasyonu'nun Hazar politikası Putin'in iktidara gelmesi ile beraber değişikliğe uğramıştır. Rusya'nın dış politikasında özellikle de eski SSCB mekânındaki politikasında enerjinin temel unsur haline geldiği, Putin'in 21 Nisan 2000'deki Rusya Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısının ardından yaptığı açıklama ile açıkça ortaya çıkmıştır. Putin, yaptığı açıklamada "partnerlerinin Hazar bölgesinde çok aktif olduklarını ve kendilerinin de benzeri bir aktivite sergileyeceklerini" ifade etmiştir.50

Bu açıklamanın ardından 1999 yılından itibaren Rusya Federasyonu Enerji Bakanlığı görevini yürüten Viktor Kalyujnı 31 Mayıs 2000'den itibaren Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Devlet Başkanı'nın Hazar Özel Temsilcisi olarak atandı.51 Bu atamayla Kalyujnı'yi Hazar'dan sorumlu özel temsilci yapması Putin'in Hazar bölgesine verdiği önemi göstermesi açısından kaydadeğerdir. Kalyujniy bu göreve atanmasının ardınca düzenli bir süreklilik içerisinde Astana, Aşkabat, Tahran ve Bakü'yü ziyaret ederek Hazar sorununu Rusya'nın bakış açısı çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Kalyujnıy, bu göreve atanmasından sonra sürekli olarak Hazar'da statü sorununun bir an önce çözülmesi ve bu konuda geç kalınmaması gerektiğini ifade etmektedir.52 Rusya, ayrıca çeşitli enstitüler ve araştırma merkezleri açarak birincil derecede önem verdiği Hazar bölgesini derinlemesine bir incelemeye almıştır. Diğer yandan Başkan Putin, Hazar bölgesi devlet başkanları ile Haziran 2000 tarihinden itibaren ondan fazla birebir görüşme yaparak bölgeye verdiği önemi göstermiştir.53

Azerbayacan

Hazar'da en aktif kıyıdaş ülke olan Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Hazar Denizi bölgesinin yeni belirmekte olan siyasi ve ekonomik merkezi konumuna girmiştir.54 Azerbaycan

özellikle Batı sermayesini bölgedeki enerji kaynaklarına çekmesiyle ön plana çıkarken, aynı zamanda statü tartışmalarında Rusya Federasyonu ile beraber ağırlıklı konumda olmuştur.

Azerbaycan ilk zamanlar bu su havzasını “göl” olarak nitelendirmekteydi. Hazar sorununun gündeme geldiği ilk günlerden itibaren Azerbaycan basınında Hazar’ın “göl” olduğuna dair yazılar sıkça yayınlanmakta ve resmi kanallarca da bu görüş savunulmaktaydı.55 Zaten Azerbaycan’ın Hazar’ın uluslararası bir göl olduğunu savunması ve bu yüzden de onun tamamının kıyı devletleri arasında bölüştürülmesi gerektiğini iddia etmesi görüşü daha doğru bir değerlendirmedir. Eğer Bakü’nün amacı Hazar’ın tamamının ulusal sektörlere bölünmesini sağlamaksa, o zaman “Hazar Gölü” bu ülkenin amaçlarına ulaşması açısından daha elverişli bir ortam yaratacaktı.56

İlk zamanlar Azerbaycan bu yönde bir politik argüman geliştirmekte iken Rusya ve İran’ın Hazar’daki kaynakların “ortak kullanımı” konusundaki ısrarları Azerbaycan’ın politika değişikliği yapmasına neden olmuştur. Zira, başlangıçta Rusya ve İran’ın Hazar’ı göl olarak görmek istemesindeki temel amaç, bu su havzasını Deniz Hukuku Sözleşmesi’nin etki alanının dışına çıkarmak ve daha sonra da sonucun belirlenmesinde 1921 ve 1940 anlaşmalarının tek başvuru kaynağı olmasını sağlamaktı.57 Halbuki Azerbaycan, Hazar’ın deniz olduğunu ve 1982 tarihli BM Deniz Hukuku sözleşmesinin (122. madde-kapalı deniz) uygulanmasını istemekteydi.58 İşte bu politika argümanı karşısında Azerbaycan, Hazar’ın bir deniz olduğu ve deniz hukuku çerçevesinde her bir devletin münhasıran egemenliğini kullanacağı ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği yönünde yeni politikalar oluşturmuştur.59

Azerbaycan Hazar’ın ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği tezinin dayanak noktası 1970 yılında Hazar’ın

Sovyet kesiminin dörde bölünmesi ile oluşan "sektörel bölümlenmedir" ki, Azerbaycan bu durumun olduğu gibi kabulünü istemektedir. Bu tez aynı zamanda hava sahasının da bölünmesini kapsamaktadır. Ancak İran, 1970'de SSCB'nin kendi içerisinde yapmış olduğu bu bölümlemeyi "hukuki dayanağı olmadığı" gerekçesiyle kabul etmemektedir.60

Başlangıçta Rusya ve İran kendi kıyılarında önemli rezervler olmadığı için kaynakların "ortak kullanımını" arzu ettiler. Türkmenistan'da böyle bir pozisyonu savunan tarafta yer almaktaydı.61 Ancak zamanla Rusya'nın kendi ulusal sektörü içerisinde zengin petrol kaynakları bulmaları ile beraber Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesi tezine yaklaşması Azerbaycan'ın pozisyonunu güçlendirici etki yarattı.

Rusya'nın zaman içerisinde tavizler vererek Kazakistan ve Azerbaycan'ın savunduğu fikirlere yakınlaşması bu ülkeleri de Rusya karşısında tavize zorladı. Bu yönde Rusya'nın 6 Temmuz 1998'de Kazakistan'la yaptığı anlaşmanın bir benzeri Putin'in 9-11 Ocak 2001'de Azerbaycan'ı ziyareti sırasında bu ülke ile de imzalandı. Rusya Federasyonu ile yapılan bu anlaşmada denizin dibi ulusal sektörlere bölünürken, su yüzeyi kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında kalmıştır. Bu anlaşmayla Hazar'daki beş kıyıdaş devletten üçü (Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Azerbaycan) aynı cephede yer almışlardır.

Azerbaycan bölgedeki diğer kıyıdaş ülkelere göre önemli sayılacak bir adım atarak kendi ulusal sektörü saydığı alanlarını anayasası içerisinde göstererek kendi ulusal sektörünü anayasal güvence içerisine almıştır. 12 Kasım 1995'de kabul edilen Azerbaycan Anayasası'nın 11. maddesinde; "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arazisi tek, dokunulmaz ve bölünmez bir bütündür. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç suları, Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait bölümü ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hava sahası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arazisi sayılır" denilerek Hazar'ın

Azerbaycan'a ait ulusal sektörü anayasal teminat altına alınmış ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde gösterilmiştir.62

Azerbaycan mevcut potansiyelini uluslararası piyasalara çıkararak önemli bir gelir elde etmek; elde edeceği bu gelirle de hem ülkenin sosyo-ekonomik durumunu düzeltmek ve hem de kurulacak güçlü bir ordu ile Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları geri almak ve Azerbaycan'daki 1 milyondan fazla olan göçmen nüfusa yardım etmek istemektedir.63

Türkmenistan

Hazar konusundaki görüşlerini tam olarak belirleyemeyen Türkmenistan başlangıçta Rusya ve İran'ın ortak kullanım tezini benimsemiştir. Bu amaçla Türkmenistan 12 Kasım 1996'da Hazar'a kıyısı olan devletlerin Dışişleri Bakanları'nın Aşkabat'taki görüşmesinde bu üç ülke ile memorandum imzalamıştır. Ancak daha sonra Aralık 1998'de Moskova'da yapılan kıyı devletleri zirvesinde daha faklı bir tutum sergileyerek Hazar'ın bölünmesini ve Azerbaycan'la aralarındaki sınırın ortay hat prensibine göre belirlenmesini kabul ettiğini açıkladı. Genel prensiplerde Türkmenistan Rusya-Kazakistan-Azerbaycan üçlüsünün yürütmüş olduğu politikalara daha yakın durmuştur. Türkmenistan'ın bu ülkelerle ve özellikle de Azerbaycan ile ayrıldığı nokta ortay hattın geçeceği alanları belirleyememesidir.

Azerbaycan ile tartışmalı yataklar sebebiyle mevcut olan gerginlik, Türkmenistan'ı giderek İran'a yakınlaştırmıştır. Putin'in daveti ile Hazar'ın statüsü konusunda ortak bir görüş oluşturmak amacıyla BDT üyesi dört kıyıdaş ülkenin Soçi'de yapacakları toplantı için Türkmenbaşı "İran'sız yapılacak bir toplantıya" katılmak istemediğini açıklayarak gitmemiştir.64 Türkmenistan bu sorunun ancak beş kıyıdaş ülkenin iştiraki ve fikir birliği ile çözülebileceğini belirtmekte ve ikili anlaşmalarla bu sorunun çözülmesine karşı çıkmaktadır. Türkmenistan gibi İran'da, Hazar'ın statüsü

belirlenirken ikili anlaşmaları tanımadığını belirterek, beş kıyıdaş ülkenin statü sorununu beraberce belirlemesi gerektiğini savunmaktadır.[65]

Türkmenistan'ın İran'ın olmadığı hiçbir toplantıya katılmak istememesi ve Niyazov'un Hazar özel temsilcisini görevden alarak yerine Türkmenistan'ın Meşed (İran) Başkonsolosu'nu tayin etmesi Hazar konusunda bu ülkenin, İran ile arasında giderek artan bir yakınlaşmanın işaretleri olarak değerlendirilmektedir.[66]

Türkmenbaşı Aşkabat'ın Hazar'ın statüsü konusundaki pozisyonunu açıklarken, "Hazar'ın BM kararlarına uygun olarak kıyıdaş ülkelerin her birinin 12 millik[67] ulusal karasularının ve 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması gerektiğini ve geri kalan bölgenin ise bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olacağı bir nitelikte paylaştırılması gerektiğini" ifade etmiştir. Türkmenistan'ın bu önerisi, Hazar'daki Rus donanmasını Türkmenistan sahillerinden uzak tutsa da, İran'ın bu konudaki rahatsızlığına son vermemektedir.

2-3 Mayıs 2001'de Aşkabat'ta uzmanlar düzeyinde yapılan Türkmenistan-Azerbaycan görüşmelerinin altıncı turundan da bir netice alınmaması sonucu Türkmenistan Azerbaycan'dan "Hazar Denizi'nin itilaflı bölgesinde mevcut olan hidrokarbon yataklarında tek taraflı olarak sismik arama işlerini gerçekleştirmesi dahil, hidrokarbon kaynaklarını arama ve üretilmesi işlerini, aidiyet ile ilgili meseleler sonuçlanıncaya kadar durdurmasını istemiş, aksi takdirde Türkmenistan'ın uluslararası bir tahkim mahkemesine ve ilgili uluslararası kuruluşlara başvuracağını bildirmiştir." Ayrıca Türkmenistan bölgede çalışma yapan yabancı petrol şirketlerine de müracaat ederek sorunun barışçı yollarla adil bir çözüme kavuşturuluncaya kadar çalışmalara ara verilmesini istemiştir.[68] Türkmenistan Azerbaycan'ı Hazar'da hukuka aykırı bir şekilde hareket etmekle suçlamakta ve uluslararası mahkemelere başvurmakla tehdit

etmektedir. Ancak Bölgesel jeopolitik dengeler Azerbaycan'ın lehinedir ve Türkmenistan'ın Azerbaycan'ı uluslararası mahkemelere vermesi durumunda bile Azerbaycan'a büyük miktarlarda yatırımlar yapan yabancı petrol şirketlerinin uluslararası mahkemelere etki edecekleri düşünülmektedir. Kaldı ki, Bakü, daha önce Rusya'nın bu yöndeki baskılarına rağmen yapmadığı pozisyon değişikliğini Türkmenistan'ın baskılarıyla değiştirmeyeceğini belirtmektedir.69

Azerbaycan ve Türkmenistan arasında "ortay hattın" çekilmesi konusunda ortaya çıkan metodoloji sorunu, aslında temel olarak aynı fikri savunan (denizin hem dibinin ve hem de yüzeyinin bölünmesi tezi) bu iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Aşkabat Azerbaycan'ın Apşeron yarımadası vasıtasıyla Hazar'ın içlerine kadar sokulduğunu, dolayısıyla Hazar Denizi ekvatorunun özelliği göz önünde bulundurularak, enleme eşit mesafeli (uzaklıktaki) noktaları birleştiren yöntemi kullanılmasını önermişlerdir.70 Bu durumda Türkmenistan, ortay hat belirlenirken Hazar'ı matematiksel olarak ele almakta, ülkelerin kıyı şeritleri ve adalarının uç noktalarını dikkate almamaktadır. Türkmenistan'ın teklif ettiği tezin kabul edilmesi durumda sadece tartışmalı Kepez/Serdar yatağı değil ve hem de Azeri ve Çırag yatakları da Türkmenistan sektöründe kalarak tartışmalı hale gelmektedirler.71

Azerbaycan ortay hat çizgisi belirlenirken karşılıklı iki sahil arasındaki en uç (yakın) noktaların belirlenerek bir ortalamanın alınmasını talep etmektedir. Azerbaycan Apşeron yarımadası vasıtasıyla coğrafi olarak denizin ortasına doğru sokulduğundan Azerbaycan deniz sınırları daha geniş bir alana yayılmakta ve tartışmalı yataklar Azerbaycan'ın ulusal sektörü içerisinde kalmaktadır. Yalnız bu durumda dahi Kepez/Serdar yatağı Azerbaycan ve Türkmenistan sınırları içerisinde orta noktada bulunmaktadır.

İki ülke arasındaki bu tartışmalar bir yandan diplomatik kanallarla uzayıp giderken, diğer yandan konu daha teknik düzeyde görüşülmeye başlamıştır. Bu amaçla Aliyev ve Türkmenbaşı'nın ortak kararıyla Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki deniz sınırlarının tesbit edilmesi için 1998'de bir uzmanlar grubu oluşturuldu.72 Ancak bu gurubun sürdürdüğü görüşmelerden de olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Rusya Devlet Başkanı'nın Hazar Özel Temsilcisi (aynı zamanda Dışişleri Bakan Yardımcısı) Viktor Kalyujnıy, Türkmenistan'ın hak iddia ettiği "Mega Proje" içerisinde bulunan "Azeri", "Çırag" ve "Güneşli" yataklarının işletim hakkının tamamen Azerbaycan'da olduğu ancak ortak sınırda yerleşen Kepez/Serdar yatağının 50/50 prensibi ile bölünebileceği belirtmiştir.73 Azeri, Çırag ve Güneşli yataklarının işletim projesinde yüzde 10'luk bir pay ile temsil edilen Rus "Lukoil" şirketinin ve dolayısıyla Rusya'nın bu tartışmalar içerisinde ağırlığını Türkmenistan'dan yana koyması zaten beklenmemektedir.74 Ayrıca bu tartışmalarda Rusya'nın Azerbaycan'dan yana ağırlığını koymasının altında yatan nedenler arasında, Rus enerji sektörünün önde gelen bürokratlarının Azerbaycan'ın petrol sektöründe hissedar oldukları şeklinde iddialar da bulunmaktadır.75

Kendi ulusal sektörünü yabancı yatırıma açmakta geciken Türkmenistan'ın önümüzdeki yıllarda bu açığını kapatarak, özellikle doğal gaz alanında bölgenin en önemli ihracatçısı konumuna geçeceği şüphesizdir.

Kazakistan

Sahil şeridinin geniş olması sebebiyle yaklaşık yüzde 29,6'lık bir payla en çok alana sahip olan Kazakistan Temmuz 1994'te Hazar'ın statüsü ile ilgili olarak kendi görüşlerini açıkladı. Buna göre Kazakistan; Hazar'ın BM'nin 1982 Deniz Hukuku sözleşmesine tabi olmasını, 12 millik ulusal

karasularına sahip olunması gerektiğini, denizin ulusal sektörlere bölünerek münhassır ekonomik bölgelerin belirlenmesini, her kıyıdaş ülkenin ulusal sektörü üzerinde egemenlik haklarını kullanabilmesi gerektiğini belirten bir deklarasyon yayınlayarak kendi pozisyonunu ortaya koymuştur.76 Bundan önce 1993'de de ülkesinin görüşlerini açıklayan Kazakistan yönetimi kıyıdaş ülkelere Hazar'ın "ortay hat" prensibine göre "ulusal sektörlere" bölünmesi hususunda bir anlaşma önerisinde bulunmuştu.

23 Ocak 1998'de Rusya Federasyonu tarafından bir açıklama yapılarak Hazar'ın "ortak su yüzeyi" ve "ulusal sektörler" prensibine göre bölünmesi konusunda ortak fikre gelindiği açıklanmış ve Kazakistan ile bu konuda ortak bir anlaşmanın yapılacağı bildirilmiştir. Kazakistan 10 Mart 1998'de tek taraflı olarak yayınladığı bir "bildiri" ile Hazar'ın kendi ulusal "münhasır ekonomik bölge"sini belirleyerek bu bölgeyi deniz gücü ile koruma altına almıştır.77 Rusya ile Kazakistan arasında "Hazar Denizi'nin kuzey kısmının dibinin kaynaklarının kullanılması amacıyla egemenlik haklarına uyulması" isimli anlaşma ise 6 Temmuz 1998'de imzalanmıştır.78 Ayrıca

9 Ekim 2000 tarihinde iki ülke arasında Hazar Denizi'nde işbirliği konusunda bir deklarasyon imzalanmıştır. Bu deklarasyona göre Kazakistan ile Rusya Federasyonu Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde "ortay hat" prensibini kabul etmekte, denizin dibi ulusal sektörlere bölerken su yüzeyini ortak kullanıma açmayı kabul etmektedirler. Sınır çizgisinde bulunan yataklar için iki ülke 50/50 prensibini benimsemektedirler. Kazakistan ayrıca Rusya ile imzaladığı anlaşmanın bir benzerini 29 Kasım 2001'de Azerbaycan ile de imzalamıştır.79 Böylece Hazar'ın kuzey kesiminde Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Azerbaycan arasında anlaşma sağlanmıştır.

Her ne kadar Kuzey Hazar'ın bu iki devleti arasında Hazar'da bir anlaşma imzalanmışsa da kuzey bölgesinde 3 adet saha üzerinde (Xvalynskoye, Severnoye ve Çentralnoye)80 Rus Lukoil şirketinin yürüttüğü faaliyetler sebebiyle Kazakistan tarafından sürekli olarak Rusya'ya itiraz notası verilmektedir.

Hazar'ın statüsü ve paylaşımı tartışmalarının mümkün olduğunca dışında kalmaya çalışan Kazakistan, İran'ın önerdiği eşit (yüzde 20) paylaşım şartının kabul görmesi durumunda bundan en çok zarar gören ülke olacaktır. Çünkü diğer büyün kıyıdaş ülkelerin payları yüzde 20'nin altındadır. Bu sebeple Kazakistan bu tartışmalara direkt katılmayıp bu konuda İran'a en büyük direnci gösteren Azerbaycan'ı arka planda aktif olarak desteklemektedir. İçerisinde barındırdığı önemli miktardaki Rus asıllı nüfus sebebiyle Rusya'yı direkt karşısına alamayan Kazakistan'ın pozisyonu Türkmenistan ve Azerbaycan'ınkinden daha hassastır.81

İran

Hazar Denizi'ni bir sınır gölü olarak tarif eden İran'ın, Hazar konusunda geçerli ve sürekli bir önermede bulunduğunu söyleyebilmek zordur. İran Hazar'ı yüzde 20 prensibi ile beş eşit parçaya bölmeyi veya zaman zaman da ortak kullanmayı (condominium) istemektedir.82 Görüşlerini bu iki eksen arasında belirleyen İran'ın, ön plana çıkarmaya çalıştığı husus Hazar'ın statüsü belirlenmeden buradada yapılan petrol aramalarının kanun dışı olduğu tezidir. İran, statü sorunu çözülünceye kadar 1921'de Rusya-İran ve 1940'da imzalanan SSCB-İran anlaşmalarını esas olarak aldığını beyan etmektedir.83 İran diğer yandan Hazar'ın statüsü konusunun 1940 anlaşmasına dayanarak ancak İran ve Rusya arasında çözülebileceğini diğer ülkelerin ise alınacak kararlara uyması gerektiğini belirtmektedir.84 Halbuki 21 Aralık 1991'de "Almata Deklerasyonu"nu

imzalayan eski SSCB cumhuriyetleri SSCB’nin ortak mirasçıları olduklarını beyan etmişlerdir.

İran’ın Hazar’da statü tartışmalarını yürüttüğü ülkelerin başında Azerbaycan gelmektedir. Zira İran Hazar sorununa ekonomik gerekçelerden daha çok siyasi prizmadan bakmaktadır. Çünkü bu yataklar İran için bu ülkenin Basra körfezindeki zengin petrol yatakları göz önüne alındığında ekonomik değer bakımından hayati ölçüde bir mana taşımamaktadır.85 İran, Güney Azerbaycan sorunu sebebiyle Azerbaycan’ı bölgesel tehdit algılamasında birinci dereceli tehdit olarak görmektedir. Bu sebeple de Azerbaycan’ın gelişmesine ve “Güney” için bir cazibe merkezi haline gelmesine önemli katkılar sağlayacak petrol anlaşmalarını engellemek için Hazar’da uzlaşmaz tutumunu devam ettirmektedir.

Tahran uzun süredir Bakü’nün yürüttüğü dış politikadan rahatsızdır ve bu rahatsızlığını her vesileyle diplomatik kanallardan Bakü’ye bildirmektedir. Hazar’a yabancı güçlerin gelmesini istemeyen İran’ın en büyük endişesi Hazar’da giderek güçlenen ABD ve Batı nüfuzudur. Zira İran, Hazar’da etkinleşen Batı nüfuzuyla beraber kuşatıldığını hissetmektedir.

Bölgede bir yandan Batı sermayesi artış gösterirken diğer yandan ABD ambargosu sebebiyle İran, Hazar pastasından gerekli pastayı alamadığını düşünmektedir. Her ne kadar 1994’deki “Asrın Anlaşması”ndan İran’a yüzde 5’lik bir pay verilse de ABD’den gelen baskılar sebebiyle Azerbaycan bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.86 Bu vesileyle de İran, Hazar Denizi’nin statüsü konusunda belirsizliği öne sürerek Nisan 1995’de bu anlaşmayı tanımadığını bildirmiştir. İran Azerbaycan’ın oluşturduğu “uluslararası konsorsiyumun” kanun dışı olduğunu iddia etmiş ve bu konuda Rusya ile sıkı bir işbirliğine girişmiştir.87

Azerbaycan hükümeti ise 14 Kasım 1994'de imzalanmış İran-Azerbaycan protokolünü hatırlatarak başka petrol yataklarının kullanımı için İran'la işbirliği yapabileceğini açıklamıştır. Daha sonra yapılan görüşmeler sonucunda İran "Şahdeniz" doğal gaz yatağı ve "Lenkaran-Talış-Deniz" petrol yatağında sırasıyla yüzde 10'luk bir paya sahip oldu. İran bu anlaşmaları imzalamakla aslında Azerbaycan'ın petrol politikasını ve Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarını de facto tanımış olmuştur. İlginç olan İran'ın Azerbaycan'a bir paydaş statüsüyle ortak olduğu Lenkeran" (Talış-Deniz) yatağı İran'ın şimdi hak iddia ettiği "Alov" yatağından çok daha güneyde ve İran deniz sınırına yakın bir bölgede bulunmaktadır. Ancak İran, daha yakın olan ve kendi iştirakinin bulunduğu Lenkeran yatağına itiraz etmezken daha uzak bir mesafede ve pay alamadığı "Alov" yatağı üzerinde hak iddia etmektedir.88

Tahran, aynı şekilde 1998'de Rusya ve Kazakistan arasında "Hazar Denizi'nin kuzey bölgesi deniz tabanının bölünmesi hakkındaki anlaşmayı" ve 2001'de Rusya ile Azerbaycan arasında imzalanan benzer içerikli anlaşmayı da tanımadığını bildirmiştir. İran, Hazar Denizi'nin bugünkü statüsüne karşı olan herhangi iki taraflı anlaşmaların geçerli olmayacağını, daha sonra beş sahil devletinin anlaşma sağlayacağı taktirde her devletin beraber ve adaletli pay alması gerektiğini kaydetmektedir.89

Halbuki 1992'de İran ve Azerbaycan Dışişleri bakanları ortak bir bildiri kabul ederek 1921 ve 1940 anlaşmalarını ve Hazar'ın "Orta hat" prensibine göre bölünmesine her iki ülkenin olumlu yaklaşımını bildirmişlerdi.90 Bu ortak bildirinin mevcudiyetine rağmen aradan geçen süre içerisinde İran tavır değişikliğine gitmiştir. Bu değişikliğinin sadece bölgedeki petrol kaynaklarından daha fazla pay alma düşüncesi ile açıklamak ise mümkün değildir.

İran'ın Hazar bölgesindeki tutum ve davranışlarının sebebini sadece bir ülke ile (Azerbaycan) sınırlandırmak yetersiz kalacaktır. Zira Hazar'ın güneyinde ehemmiyetsiz bir bölüme sahip olan İran kendi payına düşen kısımdan (yüzde 12) memnun değildir ve kendi sınırlarını Hazar'ın ortalarına doğru genişleterek Hazar'ın içlerine doğru "stratejik derinlik" elde etmek istemektedir.

Mart 2001'de İran Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin Moskova ziyareti sırasında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptıkları görüşmede "Rusya ve İran'ın "Hazar Denizi'nin statüsü resmi olarak belirlenmeden Hazar'da diğer kıyıdaş ülkeler tarafından çizilmiş hiçbir sınırın tanınmayacağı",[91] statü sorunu çözülünceye kadar 1940 yılı anlaşmasının geçerli olduğu ve çalışmaların ancak beş ülkenin anlaşmasından sonra başlanabileceği yönünde ortak bir açıklama yapmışlardır.[92] Söz konusu açıklamada, bugüne kadar yapılmış tüm "off-shore" sözleşmelerinin de illegal olduğu ifade edilmiştir. Rusya'nın bu açıklamanın ve İran'ın görüşlerinin aksine bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Zira Hatemi'nin bu ziyareti sırasında önemli silah anlaşmaları yapılmıştı ve Rusya'nın silah satımı hatırına böyle bir açıklamaya gittiği yorumları yapılmıştır.

Hazar sorununda Batılı ülkelerin ve uluslararası petrol şirketlerinin konuyu siyasallaştırdığını ileri süren İran,[93] ısrarla Hazar'ı uluslararası aktörlerin dışında tutmaya çalışmaktadır. Diğer yandan İran, bir yandan bölgede Batı'lı ülkelerle mücadele ederken diğer yandan da Rusya ile de nüfuz mücadelesi içerisindedir.

İran'ın yüzde 20'lik payda ısrar etmesi ve Hazar'da silahlanmaya başlaması durumunda bölgede önemli bir müttefik pozisyonda bulunan İran ve Rusya'nın karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Hazar'ın statüsü belirlenirken su yüzeyinin ortak kullanımı prensibinin kabul edilmesi

durumunda Rusya deniz gücünün rahatlıkla İran kıyılarına kadar gelerek bu ülkeyi tehdit eder konuma gelmesinden Tahran'ın duyduğu rahatsızlık bilinmektedir.94 Daha SSCB döneminde yapılan anlaşmalarla Hazar'da sadece Rusya bir deniz donanması bulundurabiliyordu.

Hazar'da Zengin Kaynakların İsim Sorunu

Hazar'da bir taraftan statü ile ilgili görüşmeler ve paylaşım kavgası devam ederken, diğer taraftan da her ülke kendi "ulusal sektörü" içerisinde gördüğü yatağa kendi "milli" ismini vermektedir. Bu tartışmalı yatakların başında Azerbaycan'ın "Kepez" ve Türkmenistan'ın ise "Serdar" olarak adlandırdığı zengin petrol yatakları gelmektedir. Bu yatağın Sovyetler dönemindeki ismi "Promejutocnoe" idi.95 Özellikle Kepez/Serdar yatağı üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda her iki taraf ta farklı haritalar kullanarak bu bölgenin kendi ulusal sektörleri içerisinde olduğunu iddia etmektedir.96

Diğer tartışmalı sahalar ise "Azeri" ve "Çırag" yataklarıdır. Azerbaycan'ın 20 Eylül 1994'de dünyanın birçok büyük petrol şirketleri ve ülkelerin katılımı ile gerçekleştirdiği "Yüzyılın Anlaşması" petrol ve doğal gaz anlaşması içerisinde bulunan "Azeri" yatağına "Hazar" ve Çırag yatağına ise "Osman" gibi Türkmence isimler verilmiştir.97 Bu yatakların SSCB dönemindeki adları "Kaveroçkin" ve "26 Bakü Komisarı" idi.98 Son günlerde İran ve Azerbaycan arasında da gerginliğe sebep olan "Şerg-Alov-Araz" yataklarına Türkmenistan "Altın Asır",99 İran ise "Elbruz" ismini vermiştir.

Azerbaycan-Türkmenistan Gerginliği

Hazar Denizi'nin iki kıyıdaş ülkesi olan ve bazı kaynakların paylaşımı konusunda anlaşamayan Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki en önemli sorun hangi statünün kabul edileceğinden ziyade karşılıklı "nüfuz bölgelerinin" sınırlarının nasıl tesbit edileceğidir. Zira bu iki ülkenin anlaşamadığı nokta, sınırlar belirlenirken çizilecek olan "ortay hattın" hangi

yöntemle belirlenmesidir. Ulusal sektörler konusunda ise her iki ülke de aynı pozisyondan hareket etmektedirler.

Türkmenistan, Azerbaycan’ın kendi milli sektörü içerisinde gördüğü Kepez yatağı üzerinde hak iddia etmekte ve bu yatağa Serdar ismi vererek onu uluslararası işletime açmak istemektedir. Bununla ilgili 1996 yılından beri Azerbaycan’a itiraz notaları vermektedir. Azerbaycan, Türkmenistan’ın bu iddialarına, Türkmenistan’ın Serdar olarak adlandırdığı Kepez yatağını 31 Haziran 1997’de Lukoil ve Rosneft ile bir anlaşma yaparak cevap verdi. Kepez, Türkmenistan’ın hak iddia ettiği “Azeri” ve “Çırag” yataklarının daha doğusunda bulunmaktadır.100

Ancak hem Türkmenistan’ın baskıları, hem de dönemin Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin’in Azerbaycan’a karşı takındığı olumsuz tavır nedeniyle, Lukoil ve Rosneft şirketleri Kepez anlaşmasından vazgeçmişlerdir. Bunu takiben 1998’de, Türkmenistan’ın aynı yatak için anlaştığı Mobil şirketi de Azerbaycan’ın baskılarına maruz kalarak Türkmenistan ile yaptığı anlaşmadan vazgeçmiştir.

Diğer yandan mega proje çerçevesinde Batı’lı şirketlerin milyarlarca dolar yatırım yaptıkları Azeri/Hazar ve Çırag/Osman yatakları üzerinde de Türkmenistan’ın iddiaları bulunmaktadır. Türkmenistan bu yataklardan Azeri/Hazar petrol sahasının tamamını isterken, Çırag/Osman petrol sahasının ise yarısının kendi ulusal sektörü içerisinde kaldığını iddia etmektedir.101

Azerbaycan’ın 20 Eylül 1994’de asrın anlaşmasını imzalamasına rağmen Türkmenistan’ın buna ilk tepkisi ancak iki yıl sonra, 3 Mayıs 1996’da gelmiştir.102 1997’den sonra gerilmeye başlayan Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki sorunların temelinde sadece Hazar’daki tartışmalı yataklar bulunmamaktadır. Türkiye’nin de yüzde 10 payının bulunduğu “Şahdeniz” yatağında çok zengin doğal gaz kaynaklarının bulunmasından

sonra bölgenin en büyük doğal gaz üreticilerinden olan ve ürettiği doğal gazını pazarlama sıkıntısı çeken Türkmenistan çok önem verdiği Türkiye pazarı için Azerbaycan ile rekabete başlamıştır. Bu rekabet ortamında gerçekleştirilmesi düşünülen ve Türkmenistan gazını Türkiye üzerinden Batı pazarlarına ulaştıracak olan Trans-Hazar boru hattı için başlangıçta sadece "transit ülke" konumunda olan Azerbaycan'ın Şahdeniz yatağında zengin doğal gaz kaynakları keşfetmesinden sonra istediği yüzde 50'lik payı Türkmenistan'ın fazla bulmasıyla bir anlaşmaya varılamamış ve planlanan bu hat kısa sürede rafa kaldırılmak durumunda kalınmıştır.103 Trans-Hazar boru hattının şimdilik devre dışı kalmasıyla bunun yerine sadece Azeri gazını taşıyacak olan "Bakü-Tiflis-Erzurum" boru hattı projesi devreye sokulmuştur.104 Bu durumu hazmedemeyen Türkmenistan ise bir yandan Hazar'da askeri gücünü artırmaya başlarken, diğer yandan da İran ile Ermenistan arasında yapımı süre doğal gaz hattına destek vermeye başlamıştır.

27 Haziran 2001'de Türkmenistan borç görüşmeleri için bu ülkede bulunan Azerbaycan Başbakan Yardımcısı Abbas Abbasov'a bir nota vererek Tartışmalı yataklarda Türkmenistan'ın müteakip defalar yapmış olduğu itirazları dikkate almadan çalışmalarını sürdürmeğe devam etmesi kınanmıştır. Notada dikkati çeken husus İran'ın kendi ulusal sektörü içerisinde görerek 23 Haziran'daki İran savaş uçaklarının Azerbaycan araştırma gemilerini uzaklaştırdığı "Şerg" yatağını da Türkmenistan "Altın Asır" olarak adlandırmakta ve bu bölgeyi kendi ulusal sınırları içerisinde görmektedir.105 Dolayısıyla bu yataklar sadece Azerbaycan ile İran arasında tartışmalı yataklar olmayıp Türkmenistan ile de tartışmalı hale gelmiştir.

12 Aralık 1995'de Birleşmiş Milletler'de "tarafsızlık" statüsü alarak bu argümanı dış politikasının ana hedefi haline getiren Türkmenistan Devlet

Başkanı Niyazov'un bir açıklamasında "Dış politikada sorunumuz olan yegane ülke Azerbaycan'dır demiştir".106 Bu durum iki ülke arasında mevcut olan ilişkilerin daha fazla gerilmesine sebep olurken diğer yandan da Türkmenistan'ın Azerbaycan ile olan sorunlarının bu ülke için ne derece önemli olduğunun da ortaya koymuştur.

Türkmenistan Haziran ayı içerisinde "maddi yetersizlikler" ileri sürerek iki yıl önce Bakü'de açtığı Büyükelçiliğini kapatma kararı almıştır.107 Ancak aynı günlerde Türkmenistan'da Büyükelçiliği bulunmayan Azerbaycan, Dışişleri kanalı ile Aşkabat'ta Büyükelçilik açmayı planladığını açıklamıştır. Petrol kaynaklarının ve doğal gaz boru hattının paylaşımı konularında anlaşamayan Türkmenistan ile Azerbaycan, ilişkilerin gerginleştirildiği bir ortamda yeni bir anlaşmazlıkla daha karşı karşıya gelmiştir. Bu anlaşmazlığın temelinde Türkmenistan'ın Azerbaycan'dan olan alacaklarını istemesi ve vermemesi durumunda bu borcun üçüncü bir tarafa satılacağı konusunda bu ülkeye nota vermesi yatmaktadır. Bu son nota ile zaten kötü durumda olan ilişkiler daha da bozulmuştur.108

Hazar'da Azeri-Türkmen gerginliği Türkmenistan'ı bir çıkmaza daha sokmaktadır. Zira Türkmenistan 1996'dan beri Hazar'daki yataklarını işletecek uluslararası şirketler bulmakta zorluklar yaşamaktadır.109 Bu sıkıntıyı Hazar'da, İran ile de sorunları bulunan Azerbaycan'ın da zaman zaman yaşadığının şahidi olunmaktadır. Azerbaycan, Exsoon Mobil şirketi ile yaptığı "Savalan" yatağı anlaşmasını bu şirket, İran ile sorunların çözülmesi şartına bağlayarak anlaşmadan vazgeçmiştir. Yine 23 Temmuz'da İran ile "Alov" yatağında yaşanan sorunlar sebebiyle İngiliz BP şirketi büyük ekonomik kayıplara uğradığını belirtmiş ve çalışmalarını sorunlar çözülünceye kadar durdurma kararı almıştır.110

Hazar'da en önemli sorunlardan birisi olan ve Azerbaycan ile Türkmenistan arasında yaşanan paylaşım sorununa İran dışındaki Rusya ve Kazakistan pek karışmak istenmemekte ve bu sorunun ancak ilgili taraflar arasında çözülmesi gereği vurgulanmaktadır.

Azerbaycan-İran Gerginliği

17 Temmuz 2001'de Bakü'yü ziyaret eden İran İslam Cumhuriyeti Güvenlik Konseyi Sekreteri Hasan Ruhani Azerbaycan ziyaretini kısa keserek aniden Tahran'a dönmesi muhtemel gerginliğin ilk işaretlerini vermeye başlamıştır. Zira 20 Temmuz'da sona eren ziyaretin hemen ardından 21 Temmuz 2001'de Tahran yönetimince Bakü'ye Hazar'daki "kime ait olduğu belirsiz" alanlarda petrol aranmaması gerektiği konusunda basına yansıtılmayan bir nota verilerek Alov/Elburz yatağında kanunsuz yürütülen çalışmaların durdurulmasını istemişti.111 Ancak Azerbaycan'ın bunu kabul etmesi pek mümkün gözükmemekteydi.

İran bu defa 23 Temmuz'da Hazar'ın Azerbaycan sektöründe bulunan "Alov"112 yatağında araştırmalar yapan Azerbaycan'a ait "Jeofizik 3" ve "Alif Haciyev" isimli araştırma gemileri İran Hava Kuvvetlerine ait savaş uçakları tarafından taciz edilmiş, yanısıra İran gemisi, çatışma konumuna geçerek, toplarının namlusunu "Jeofizik-3" gemisine yöneltmiş ve Azeri gemilerine derhal bölgeyi terk ederek 5 deniz mili kuzeye çekilmesini, aksi taktirde doğabilecek olayların sorumluluğunun kendilerinde olmayacağını ifade etmiştir.113

Bakü Tahran'ın bu adımı karşısında ilişkileri gerginleştirmemek için araştırma gemilerini bölgeden geri çekmiş fakat aynı gece Azerbaycan Başbakanı Artur Rasizade İran'ın Bakü Büyükelçisi Ahad Gazai'yi çağırarak hükumetin itirazını bildiren bir nota vermiştir. Büyükelçi

bu notadan sonra ülkeyi terkederek danışmalarda bulunmak üzere İran'a gitmiş114 ve 1 Ağustos 2001'de tekrar Bakü'ye dönmüştür.

Bütün bu gelişmeler üzerine 24 Temmuz'da açıklama yapan İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hamid Rıza Assefi, Tahran'ın meşru haklarını korumak için aldığı önlemler karşısında Bakü'nün şikayet etmesini hayretle izlediklerini söylemiştir.

İlişkilerin bu denli gerginleştiği bir zamanda İran'ın eski Devrim Muhafızları Komutanı Muhsin Rızai bu olaylarla ilgili olarak açıklama yapmıştır: "…bizi Azerbaycan'ı geri almak zorunda bırakmasınlar… Azerbaycan'ın 180 yıl önce, Rusya tarafından işgal edilene kadar İran'ın eyaletlerinden biri olduğunu ve merkezi hükümetin korumaması yüzünden İran'dan ayrılmak zorunda kalmıştır." Rızai'nin bu açıklaması her ne kadar resmi bir nitelik taşımasa da İran'ın politik yaşamında önemli bir ağırlığı olan bir şahıstan bu nitelikli bir açıklamanın gelmiş olması Azerbaycan'da "İran'dan bir tehdit" olarak algılanmıştır.

İran ilk olarak Hazar'ın statüsünün belirlenme sürecinde önemli bir rol oynamak istemektedir ve bunun için de askeri imkanlarından faydalanarak bu yönde Azerbaycan üzerinde baskı kurmaya çalışmaktadır.115 Diğer yandan Ermenistan ile iyi ilişkiler içerisinde olan İran, Dağlık Karabağ sorununun çözüm sürecinde de etkin bir bölge devleti rolünde kendisini görmekte ve bu sürece faal olarak katılmak istemektedir. Ancak İran Batı'nın bölgeye olan ilgisinden rahatsızdır ve bölgedeki bu türden askeri güç gösterileriyle Batı'lı şirketlerin bölgeyi terketmesi amacına ulaşmak istemektedir.116

İran'ın Azerbaycan'a olan bu yöndeki askeri-politik baskıları Tahran'ın amaçlarına kısmen ulaşmasını sağlamıştır. Zira, tartışmalı "Alov" yatağında araştırma yapan İngiliz "BP" şirketinden sonra "Savalan" yatağında çalışmalarını sürdüren Amerikan Exxon Mobil şirketi de çalışmalarını

durdurduğunu açıklamıştır.117 Aslında bu yataklar Astara (Azerbaycan-İran sınırı) ve Hasan Kulu (Türkmenistan-İran sınırı) arasındaki hattın (ki SSCB İran sınırını da bu hat oluşturmaktaydı) yaklaşık 50-80 km kuzeyinde bulunmaktadır.

Tahran'ın Bakü'ye askeri-politik baskı uygulayarak Hazar'da gerginliği yükseltmesinin bir çok amacı bulunmaktadır. Bu amaçlar boru hatları stratejisinden İran'ın iç dengelerine kadar ele alınabilecek geniş bir çerçevede bulunmaktadır. Tahran yönetiminin fikrince bölgede stratejik üstünlük elde edebilmenin önemli araçlarından birisi Hazar'da askeri-politik baskı uygulamaktır.118

İran'ın bu hareketi ciddi olarak bir toprak iddiasından ziyade Azerbaycan'a yönelik bir "gözdağı" olarak değerlendirilebilir. İran'ın bu adımı İran-Azerbaycan ilişkileri içerisinde yaşanan en ciddi sorun olmuştur.119 İran ile Azerbaycan arasında yaşanan bu sorunlar sebebiyle çeşitli ülkelerden açıklamalar yapılmıştır.

25 Temmuz'da ABD, Hazar Denizi'nde enerji kaynakları araştırması yapan iki Azeri gemisine karşı İran'ın askeri müdahele tehdidinde bulunmasını onaylamadığını bildirmiştir.120 ABD ayrıca, 15 Ağustos'da ikinci bir açıklama daha yaparak İran'ı bölgede provokatörlük yapmakla suçlamıştır.

Rusya Dışişleri Bakanlığı'da bir açıklama yaparak, İran ve Azerbaycan arasında olan ve Azerbaycan karasularının İran savaş gemisi tarafından ihlal edildiği iddia edilen olayda "tarafları daha sakin olmaya" davet etmiştir.121

Hazar'da İran ve Azerbaycan arasında çıkan sorunla ilgili olarak Rusya'nın Azerbaycan'ı açık bir şekilde desteklemesi Hazar'da askeri bir güç olarak giderek aktifleşen İran'a karşı bu bölgeyi kendi egemenlik bölgesi sayan Rusya'nın İran'a ciddi bir tepkisi olarak değerlendirilebilir.

Aynı zamanda Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev’in açıkladığı “burası daha önce SSCB-İran sınırı idi, şimdi SSCB yok ama biz hepimiz beraber BDT’yiz”122 sözleri ile BDT’nin ortak savunma şemsiyesi altına girebileceğinin sinyallerini veremesi Rusya tarafından Azerbaycan’ın pozisyonunun desteklenmesi amacını taşımaktadır.

Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı’nın da yüzde 10’luk bir hisseye sahip olduğu bu sahalara123 yönelik İran’ın tacizleri sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bu husustaki ilk resmi açıklamasını olaydan ancak iki hafta sonra 8 Ağustos’ta yaparak, İran ve Azerbaycan arasındaki tansiyonun düşürülmesi çağrısında bulundu ve meselenin diyalog yoluyla çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ardından 13 Ağustos’ta İran’ın Ankara Büyükelçisi, bakanlığa çağrılarak kendisine Türkiye’nin rahatsızlığı iletilmiştir. Ancak Türkiye’nin bu rahatsızlığı, İran basını tarafından Hazar’a kıyıdaş ülkeler arasındaki ihtilaflara üçüncü bir ülkenin müdahalesi olarak değerlendirilmiştir.124

23 Haziran’daki olayla ilgili olarak Hazar’a kıyısı bulunan ve “ortay hat” bölümlenmesine göre en çok paya sahip olan Kazakistan 27 Temmuz’da Dışişleri kanalıyla yapmış olduğu açıklamada bu olayı “BM normlarının ve Hazar’a kıyıdaş olan ülkelerin yapmış oldukları anlaşmaların bozulması olarak değerlendirmiş ve Hazar’da güç kullanılmasına teşebbüsün kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir.125 Kazakistan yaptığı bu açıklamayla Azerbaycan’a açık bir destek vermiştir.

İran Cumhurbaşkanı Hatemi, 18 Nisan 2001’de yaptığı bir açıklamayla “ülkesinin Hazar’daki ulusal çıkarlarını korumak için gerekirse silahlı kuvvetlerini kullanabileceğini ve İran ordusunun her an savaşa hazır olduğunu” ifade ederek bu olaya yeni bir boyut kazandırmıştır. İran Dışişleri Bakanlığı ise “İran’ın, Hazar’daki ulusal sektörü içerisindeki zengin petrol yataklarını koruyabilecek güçte olduklarını” açıklamıştır.126

Aslında İran, 1994'den beri Azerbaycan'ın yürüttüğü petrol siyasetinden rahatsızlığını çeşitli politik ve diplomatik usullerle dile getirmekteydi. Tahran Hazar bölgesinde ortaya çıkan sorunlara ilk defa bu denli (askeri) bir reaksiyon vermiştir.

Hazar'da Boru Hatları Mücadelesi ve Çevre Sorunu Tartışmaları

Hazar'da statü ve kaynakların paylaşımı gibi sürekli gündemde olan sorunların yanısıra bir diğer sorun Hazar'ın ekolojisidir. Hazar'da mevcut paylaşım sorunları ile beraber telaffuz edilen ve boru hatları projeleri ile anılmaya başlanan çevre sorunları 80'li yılların başlarında gündeme gelmiş, ama daha sonra kıyıdaş ülkelerin bağımsızlıklarını kazanması ve büyük petrol oyununun başlamasıyla bu sorun ikinci plana itilmiştir.

Aslında zengin bir floraya sahip olan Hazar'da çevre kaygıları önemli dayanaklara sahip olacak niteliktedir. Ancak bu su havzasında çevre sorunlarını gündeme getirenler bunu bir politika argümanı olarak kullanmakta ve bu konuyu ileri sürerek diğer bir mücadelenin yürütüldüğü alan olan boru hatları tartışmalarında üstünlük sağlamayı arzulamaktadırlar. Zira Hazar'da kaynakların paylaşımı kadar, elde edilecek petrol ve doğal gazın Batı pazarlarına ulaştırılması da oldukça önemlidir.

Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi hem de Hazar bölgesi enerji kaynaklarının Batı pazarlarına taşınmasını sağlayacak boru hatları açısından da önem arzetmektedir. Statü sorununun sonucunu direkt olarak etkileyecek olan boru hatları projesi için mücadele eden ülkelerden başta Türkiye ve Rusya'nın yanısıra; İran, Pakistan, Çin, Japonya, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Bulgaristan, Yunanistan, ABD ve AB bu konuda değişik senaryolar ileri sürmektedirler.

Rusya Federasyonu ve İran, Azerbaycan'ı Hazar'ın kaynaklarının kullanılmasında hassas ekolojik dengeleri gözetmemekle suçlamaktadır.127 Ancak bu ülkeler "ekoloji" sorunlarını sadece, Batı çıkışlı petrol ve doğal

gaz boru hatlarını engellemek için bir “sebep” olarak hatırlamaktadırlar. Rusya, Trans-Hazar gibi “Batı çıkışlı” petrol ve doğal gaz boru hatları gündeme geldiğinde “Hazar’ın ekolojik sistemi” ve bölgenin “sismik aktifliği” gibi tezler ileri sürerek bu projeleri engellemeye çalışmaktadır.128 Ancak Rusya’nın her defa ileri sürdüğü Hazar’ın ekolojik yapısının zarar göreceğine yönelik endişeleri çokta inandırıcı olmamaktadır. Zira SSCB döneminde Hazar’ın kirletilmesinin en büyük sebepkarı yine Hazar petrollerini hiçbir tedbir almadan kullanan Ruslar olmuşlardır.129

Rusya ve İran, bir yandan Hazar’dan geçecek petrol ve doğal gaz boru hatlarına karşı çıkarken diğer yandan da Hazar petrollerini Rusya-Kazakistan-Türkmenistan-İran yoluyla Fars Körfezi’ne indirmeyi planlamaktadır. Genelde İran, Hazar petrol ve doğal gazını Batı pazarlarına ulaştıracak en elverişli güzergahı kendi topraklarında görmektedir.130

Rusya ve İran’ın, Hazar’da önem verdiği (veya verir göründüğü) Hazar’ın eko-sistemi aslında sakınca teşkil edebilecek niteliklere ulaşmaktadır. Bu ülkeler, Hazar’daki kirliliğin ve özellikle de petrol kirliliğinin, “mersin balığı” ve “havyar” üretimini tehdit edecek boyutlara vardığını savunmaya başlamışlardır. Örneğin, İran Balıkçılık Bürosu tarafından yapılan bir açıklamada, petrol sızıntıları, kimyasal ve diğer sınai atıklar nedeniyle 1990’dan beri aşırı kirlenen Hazar’ın, çok yakın bir gelecekte Karadeniz’in durumuna düşeceği ifade edilmiştir.131

Hazar, aslında sadece petrol ve doğal gaz kaynakları itibariyle değil ve hem de zengin balık çeşitleriyle ve değerli havyar üretimi açısında da önem kazanan bir bölge niteliğindedir. Günümüzde bir ton havyarın bir ton petrolden 20 bin defa daha pahalı olduğu göz önüne alınırsa Hazar’da biyolojik varlıkların korunmasının önemi daha iyi anlaşılacaktır.132 Ancak çevre sorunu endişesi statü ve boru hatları oyununda bir araç olmadığı sürece bir anlam kazanacaktır.

1993 yılında Rusya'nın Karadeniz limanı olan Novorosisky'e kadar uzanan 1.500 km uzunluğunda yeni bir petrol boru hattı oluşturmak üzere Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu adında uluslararası bir konsorsiyum kurulmuştur. Bu hat 1,3 milyon varil/gün'lük kapasiteye sahiptir ve hattın 2.3 milyar Dolara mal olacağı hesaplanmıştır.133 Hattın inşası için olağanüstü çaba sarfeden Rusya, Ekim 2001'de bu hattı tamamlamış ve 28 Kasım 2001'de hattın resmi açılışını yapmıştır. 30 Haziran 2002'den itibaren Kazakistan'ın Tengiz sahasından Rus Novorosisky limanına Kazak petrollerini pompalamaya başlayacak olan bu hat ile Kazak petrolleri boğazlara yönelmiş olacaktır. Yaklaşık 2.6 milyar dolara mal olan boru hattı 30 ayda tamamlanmıştır.134 Proje esnasında, Rusya'nın 23.3 Kazakistan'ın ise 8.2 milyar ABD doları elde edeceği tahmin edilmektedir. Tengiz-Novorossisky hattı hem siyasi ve hem de ekonomik sebepler ile Bakü-Ceyhan'a en büyük rakip konumundadır. Bu hattın açılması Rusya'ya Türkiye açısından politik üstünlükler kazandırırken ekonomik olarak ta Bakü-Ceyhan'ın rantabl olması için gereken Kazak petrollerinin yönünü Rusya'ya doğru çevirmiştir.135

Sonuç

Zengin hidrokarbon kaynakları ve yeni jeopolitik konumu ile Hazar Denizi, Avrasya coğrafyasının en önemli bölgesi konumundadır. Bu sebeple Hazar havzası, nüfuz mücadelesinin en sert geçtiği bölgelerin başında gelmektedir.

Hazar'da bir türlü çözüme kavuşturulamayan "statü" sorunu, aslında bölgesel ve uluslararası çapta yürütülen jeopolitik üstünlük mücadelesinin bir neticesidir. Zira belirlenecek statü bir çok konuyu da aydınlığa kavuşturacaktır. Boru hatları güzergahları, kaynakların paylaşımı, ekolojik dengeler ve jeopolitik kazanımlar statü sorununun nasıl halledilmesine bağlı olarak şekillenecektir.

Yeni jeopolitik düzende yaklaşık on yıldır uluslararası bir mücadeleye sahne olan Hazar'daki statü tartışmalarında bugün gelinen nokta oldukça farklı bir şekil almıştır. Zira bir çok ülke başlangıçta savundukları fikirlerden vazgeçmiş, bazıları ise karşılıklı tavizler vererek anlaşmaya varmışlardır. Özellikle Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan bu konuda oldukça önemli mesafeler katederek denizin dibinin ulusal sektörlere bölünmesi ve su yüzeyinin ise ortak kullanımı konusunda belirli bir konsensüse gelmişlerdir. Türkmenistan, Azerbaycan ile olan tartışmalı yataklar dışında bu gruba daha yakındır. İran ise en başından beri takındığı olumsuz tavrı sürdürmeye ve denizin beş eşit parçaya bölünmesi tezini savunmaya devam etmektedir. Bu sebeple eski Sovyet cumhuriyetlerinin bir şekilde anlaşabilecekleri varsayılsa bile çözümsüzlükten yana çıkarları bulunan İran'ın çözüm önerilerine sıcak bakmayacağı düşünülmektedir.

Hazar Denizi, sadece zengin hidrokarbon ve deniz ürünleri kaynakları ile değil, aynı zamanda jeopolitik konumu sebebiyle de yeni dünyanın en önemli nüfuz mücadelesi mekânlarından birisidir. Dolayısıyla bu bölgede yaşanan nüfuz mücadelesi sadece kıyıdaş ülkelerden ibaret değildir. Uluslararası aktörlerin de faal olarak iştirak ettiği bu nüfuz mücadelesinin kısa zaman dilimi içerisinde bir neticeye varması beklenmemelidir. Hazar'da devam eden statü sorununun kısa vadede bir neticeye varması düşünülmediği gibi, bu coğrafi mekân her an yeni tartışma kaynaklarını ortaya çıkaracak bir potansiyeli de içerisinde barındırmaktadır.

1 Vladislav Yuriçsın, "Kaspiiskie Şahmat: Moskva vvodit Novuyu Figuru", 28 Temmuz 2000.

2 Z.N.Eminov, Azerbaycan'ın Fiziki ve İgtisadi Coğrafyası, Derslik, Bakü, 2000 ss.36-40; R.Rehmanov, A.Rehimov, Xezer ve Neft, Azerneşr, Bakü 1961, s.22.

3 "Türkiye ve Dünyadan Petrol Haberleri Bülteni", Mart 1997, s.4.

4 Rehmanov, Xezer ve Neft, s.108.

5 Rahman Kurbanov, “Morskaya Neftegazadobıça i ee Problemı”, Caspian Energy Dergisi, Bakü, No: 3, 2000.

6 Mahmud İsmayıl, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1993, ss.178-180.

7 R.F.Mamedov, “Mejdunarodno Pravavog Status Kaspiyskogo Moryo, Kak Pograniçnogo Ozera” Beynelhalg Hügug, Bakü, 1998, No: 1, s.10.

8 L.Yevgraşina, “Azerbaycan Xezerin Statusunun Müeyyenleşdirilmesi Meselesinde Telesmelidirmi?”, Ayna Gazetesi (Bakü), 2 Kasım 1996.

9 Dokumentı Vneşney Politiki SSSR.M.Politizdat, Moskova, 1965.s.429.

10 Bir deniz mili 1.852 m’dir.

11 E.Kamiloğlu, “Hezerin Statüsü Meselesinin Hellinin Merkezi Bakıya Keçmişdir”, Ayna Gazetesi (Bakü) 1 Ağustos 1998.

12 Sbornik Deystuuyuşih Dogovorov, Soglaşeniyi Konvekçiy Zaklyuçennıh SSSR s İnostrannami Gosudarstuami, M.Gospolitizdat, Moskova, 1956, ss.71-72.

13 Arkadii Dubnov, Arif Hüseyinov, “Persidskii Razliv: Tegeran Naznaçil Rossiyu Sudey v Spore s Baku”, 7 Ağustos 2001.

14 T.Tatarayev, “Hezerin Statusu ve Neft Mugavileleri”, Azerbaycan Gazetesi (Bakü) 18 Ocak 1995.

15 “Dördlük, Yohsa Beşlik?”, Bizim Esr Gazetesi (Bakü), 8 Ağustos 2001.

16 Nikolay Sergeyeeviç Strolyarov, “Kak Sovmestit Moral i Vneşnyoyo Politiku: Rossiya Sama Vinovat v Tom, Şto Utratila Svoe Vliyanie Na Kaspii”.

17 Hesen Ağacan, “Hezer Düğünü Getdikçe Böyüyür”, Ekspress Gazetesi, (Bakü) 26 Haziran 2001.

18 “Alma-Atinskaya Deklaratsiya”.

19 Artem Borisov, “Kaspiiskiy Pirog Balşoy, Hvatit Na Fseh”.

20 Nikolay Sergeyeeviç Strolyarov, “Kak Sovmestit Moral i Vneşnyoyo Politiku: Rossiya Sama Vinovat v Tom, Şto Utratila Svoe Vliyanie Na Kaspii”.

21 Azerbaycan’ın Azeri, Çırak ve Güneşli (derin sular) rezervuarlarını geliştirmek amacı ile kurulan 11 yabancı üyeli (TPAO da yüzde 6.75 hisseye sahip) Konsorsiyum 30 yıl içinde yaklaşık 4.5 milyar varillik üretilebilir petrol rezervlerini üretmek ve pazarlamak amacı ile, 1994’den beri faaliyettedir.A.Necdet Pamir, Bakü-Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya’da Bitmeyen Oyun, Ankara, ASAM Yayını, 1999, s.55.

22 Elman Nesirov, Azerbaycan Nefti ve Beynelhalk Mügavileler (1991-1999), Bakü 1999, s.29.

23 BP-Statoil, Amoco, Gasprom, Lukoil, Penzoil, Unocal, Mc Dermott Int., Ramco, TPAO ve Delta firmaları.

24 Saule Baycaunova, “Kazakistan Petrol ve Gazının Türk ve Rus Dış Politikalarındaki Yeri ve Önemi”, Avrasya Dosyası ABD Özel Sayısı, Ankara, ASAM Yayını, Cilt 6, Sayı 2, Yaz 2000, s.257.

25 Kadir Dikbaş “Hazar’da Dans”, da Diyalog Avrasya Dergisi, İlkbahar 2000, s.17.

26 Sovyetler Birliği’nin Hazar’ı kapalı deniz olarak tanımlaması, 1940’lı yıllarda SSCB’nin uyguladığı askeri strateji doktrini ile ilgilidir.

27 Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından paylaşılmaya başlanan Sovyet mirası içerisinde enerji sektörünün de taksimatı yapıldı. Bu taksimatta Hazar enerji kaynakları üzerinde öteden beri “öncü” rolü bulunması sebebiyle en çok payı (deniz platformları, helikopterleri, gemileri v.s.) Azerbaycan aldı.“Na Kaspii Mojno Sozdat Ekonomiceskii Soyuz”, Nezavisimaya Gazeta, 28 Eylül 2000).

28 Ayaz Gocayev, “Hezer Behanedir Dava Neft Davasıdır”, Panaroma Gazetesi (Bakü), 14 Kasım 1996.

29 Şahin Memmedov, “Hezerin Satusu: Hereket Mexanizmi Yavaşladılmış Mina”, Ekspert Dergisi (Bakü) No: 8-9, 2000.

30 Nijerya, Çad ve Niger arasındaki Çad Gölü; Kenya, Yanzanya ve Uganda arasındaki Viktoriya Gölü; Uganda ve Zaire arasındaki Alberta ve Edward Gölleri; İsviçre ve İtalya arasındaki Lugano ve Majore Gölleri, Tanzanya, Malawi ve Mozambik arasındaki Nyasa Gölü; Tanzanya, Zaire, Brundi ve Zambiya arasında Tangayika Gölü; Kanada ve ABD arasındaki Büyük Göller ile Fransa ve İsviçre arasındaki Ceneva Gölü bu kabilden göllerdir.Bkz: Clive Schofield and Martin Pratt, “Claims to the Caspian Sea”, Jane’s Intelligence Review, Şubat 1996.

31 Yolbars A.Kepbanov, “Hazar Denizi’nin Yeni Yasal Statüsü Bölgesel İşbirliği ve İstikrarın Temelidir”, Alaeddin Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1998, ss 57-58.

32 “Prezident Aliyev Kritikuet Pozisiyu Aşxabada po Razdely Kaspiya”, 18 Temmuz 2001.

33 İbragim Mamedov, “Igrı Bez Galstukov: İtogom Geopolitiçeskogo Pasyansa, Razlojennogo Na Kaspii, Budet Formalnaya Vstreca Prezidentov”, Echo Gazetesi (Bakü), 7 Ağustos 2001.

34 Mexman Gafarlı, “More Problem, Status Kaspiya Vryadli Budit Opredelen v Blijayşee Vremya”, Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 01 Mart 2001.

35 Ekaterina Teseminkova, “Rossiya Smeşşaet Aksentı”, Nizavisimaya Gazeta (Bakü), 10 Haziran 2001.

36 V. F. Gurin, “Pravovoy Status Kaspiskogo Morya i Problemı Obespeceniya Nasionalnıx İnteresov Rosiiskoy Federasii v Prikaspiyskom

Regione", 19 Haziran 2001; İran'ın ve genelde diğer ülkelerin payları değişik kaynaklarda farklı şekillerde verilmiştir.Ancak en çok değişiklik arzeden İran'ın payı yüzde 12 ile 14 arasında değişmektedir. 6 Haziran 2001; Bazı gözlemciler İran'ın belli tavizler vererek anlaşmaya yanaşması halinde Hazar'daki payının yüzde 16'lara kadar çıkabileceğini ileri sürmektedirler.

37 Vladimir Babak, "Neft Kaspiya v Otnoşenyax Kazaxstana s Rossiey" Centralnaya Aziya i Kavkaz, No: 1 (2) 1999, s.125.

38 Fuad Hesenoğlu, "Neft Mügavilesinin Nece Müdafie Etmek Olar" Azadlıg Gazetesi (Bakü) 29 Eylül 1994.

39 Sinan Oğan, "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri", Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s.65.

40 Azerbaycan Gazetesi (Bakü), 7 Haziran, 1994.

41 Cynthia M.Croissant, Michael P.Croissant, "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve yansımaları", Avrasya Etüdleri Dergisi, TİKA Yayını, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996/97.

42 Andrey Smirnov, "More ili Ozero: Politika Protiv Geografii", Kommersant Daily, (Moskova) 24 Ağustos 1994.

43 Diğer yandan 23 Kasım 1993'te Azerbaycan sahillerine yakın deniz kısmı da dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarındaki petrol ve gaz yataklarının keşfedilme ve işlenme alanlarında iki ülkenin işbirliğinden bahseden Azerbaycan-Rusya hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır. Lukoil'in temsilcileri görüşmelerde hiç bir şeyi kendi başlarına gerçekleştirmediklerini açıkladılar. Lukoil, o dönemde hisse senetlerinin kontrol paketinin devlete ait olduğu bir petrol şirketidir.Yaptıkları işlerde yukarıda belirtilen hükümetler arası anlaşmaya dayanmıştır.Nikolay

Sergeyeviç Strolyarov, “Kak Sovmestit Moral i Vneşnyoyo Politiku: Rossiya Sama Vinovat v Tom, Şto Utratila Svoe Vliyanie Na Kaspii”.

44 Azerbaycan Gazetesi (Bakü), 24 Eylül 1994.

45 “Problema Nefti i Gosudarstva Prikaspiskogo Regiona”.

46 Rusya, Mart 2001’de yeni bir teklifte bulunarak Hazar’ın kuzeyini, Rusya ve Kazakistan arasında bugün iki ülkenin üzerinde anlaşmış olduğu paylara göre bölünmesini ve güney yarısını ise üç eşit parçaya (her bir ülkeye yaklaşık yüzde 17 pay düşmek üzere), Azerbaycan, İran ve Türkmenistan arasında paylaştırılmasını teklif etmiştir.

47 Vladimir İliç Maksimenko, “Status Kaspiskogo Morya i Sotrudnicestvo Prikaspiskix Gosudarstv”, 19 Eylül 2000.

48 Eldar İsmayılzade, “Gazaxıstan Hezerin Dibinin Bölünmesine Razıdır”, Azatlık Gazetesi (Bakü), 10 Nisan 1998.

49 Rusya’nın bir diğer endişesi ise Hazar’ın deniz olarak kabul edilmesi durumunda bu su havzasının Karadeniz ile bağlantısını sağlayan ve Rusya Federasyonu coğrafyası içerisinde bulunan Don ve Volga nehirlerinin “uluslararası su yolları” olarak tanınması ve Hazar’ın uluslararası denizciliğe açık hale gelebileceği korkusudur. Bu durumun Rusya topraklarının coğrafi olarak bölünmesi ve uluslararası güçlere açık hale getirilmesi manasına geleceğinden, Rusya’nın Hazar’ı deniz olarak tanımamasının anlaşılır sebepleri de ortaya çıkmaktadır.

50 Nazim Cafersoy, Eyalet Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2000), Ankara Çalışmaları, Ankara, ASAM yayını, Ekim 2000, s.35.

51 “Na Kaspii Mojno Sozdat Ekonomiceskii Soyuz”, Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 28 Eylül 2000.

52 “Viktor Kalüjnıy: Medlit c Opredeleniem Statusa Kaspiya”, 2 Ekim 2001.

53 V. F. Gurin, “Rossiya Povoracivaetsya Litson k Kaspiyu”.

54 Magsudul Hasan Nuri, “Hazar Denizi Bölgesi: Sorunlar ve Belirtiler” Avrasya Etüdleri, Ankara, sayı 19, İlkbahar-Yaz 2001, s.15.

55 T.Tatarayev, “Hezerin Statusu ve Neft Mugavileleri” Azerbaycan Gazetesi (Bakü) 18 Ocak 1995; Ayaz Gocayev, “Hezer Behanedir Dava Neft Davasıdır”, Panaroma Gazetesi (Bakü), 14 Kasım 1996; Sedreddin Hesensoy, “Hezer Her İki Variantda Azerbaycanındır”, Ağrıdağın Sedası Gazetesi (Bakü), Kasım 1994; Hacıbaba Abbasov, “Hezer Göldür, Derdi İse Denizler Gederdir…” Ekonomiks Gazetesi (Bakü), 29 Temmuz 1995.v.b.

56 Elnur Soltan, “Hazar’ın Hukuki Statüsü: Çizilemeyen Sınırlar”, Stratejik Analiz Dergisi, Cilt 12, Sayı 13, Mayıs 2001, s.65.

57 Namık Kemal Yolga, Kapalı Deniz Hukuku 1996.

58 Bu sözleşmenin ilgili maddeleri uyarınca; Devletler kendi karasularını 12 deniz mili uzunluğunda, karasal marjine bağlı olarak 200 ile 350 mil arasında kıta sahanlığı ve 200 mil uzunluğunda “münhasır ekonomik bölge” ilan etme hakkına sahiptirler.

59 Kenan Çelik, Cemalettin Kalaycı, “Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü”, Avrasya Etüdleri Dergisi, TİKA Yayını, Ankara Sonbahar-Kış 1999, No: 16, s.111.

60 “Law, Basis of Iran’s Action in Caspian Sea”, Tehran Times (Tahran), 14 Ağustos 2001.

61 Arkady Dubov, “Kak Vladimir Putin Vışel iz Kaspiiskogo Tupika”, 10 Ağustos 2000.

62 Mustafa Adıgüzel, Azerbaycan Mevzuatı, (der) Ankara, Hazine Müsteşarlığı Yayını, 2000, s.5.

63 Sinan Oğan, “Yüzyılın Dramı: Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı, Ankara, ASAM Yayını,

İlkbahar 2001, ss.431-454.

64 Viktor Grebsov, “Kaspii: Ştromoboe Preduprejdenie”, 8 Ağustos 2001.

65 E.Ehmedov, “Xezerin Statusu İle Bağlı Mesele Yeniden Gündeme Gelir”, 525. Gazete (Bakü) 7 Mayıs 2001.

66 Rasim Musabeyov, “Türkmenistan Heç Neye Nail Olabilmeyecek”, Yeni Musavat Gazetesi (Bakü), 6 Ağustos 2001.

67 Yolbars A.Kepbanov, “The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Co-operation and Stability”, Perceptions, December 1997-February 1998 Volume II-Number 4.

68 “Aşgabat’taki Türkmenistan-Azerbaycan Görüşmeleri Sonuçlandı”, Neytralnıy Türkmenistan, No: 116, 04 Mayıs 2001; Oil rich Caspian Causes Dispute, ISN, 30 Temmuz 2001.

69 “Konfliktı Raznıx Şirot”, Vremya Novostey Gazetesi (Moskova), 23 Mayıs 2001.

70 Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 12 Mayıs 2001.

71 Arif Hüseynov, Arkadiy Dubnov, “Türkmenbaşi Smenil Milost Na Gnev Kaspiiskoe Primirenie Mejdu Baku i Aşhabadom Ne Sostoyalos”, Vremya Novostey Gazetesi (Moskova) 8 Mayıs 2001.

72 Neytralnıy Turkmenistan Gazetesi (Aşkabat), 3 Mayıs 2001.

73 İlya Bayko, “V Razdele Kaspiya vse Sredstva Haroşi”, 3 Ekim 2000; Hazar’da Rusya Önerisi, 15 Temmuz 2001.

74 Viktor Andreev, “Viktor Kalyujnıy ‘Zakrıl’ Turkmenistan i Podderjal Pretenzii Azerbaydjan”, Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 6.09.2001.

75 Michael Levyled, “Russia: Criticism of Turkmenistan May Aim to Please Azerbajan”, RFE/RL, 5 Eylül 2000.

76 Vladimir Babak.“Neft Kaspiya v Otnoşeniyax Kazakistana c Rossiey”, Aziya i Kavkaz, No: 4, 1994.

77 A.Reşidoğlu, “Putin Türkmence Danışır”, Ayna Gazetesi (Bakü) 6 Temmuz 2001.

78 Ludmila Romanova, Ekaterina Tecemnikova, “Putin Ostaivaet Rossiskie İnteresı Na Kaspii”, Nizavisimaya Gazeta (Moskova), 10 Ekim 2000; Galina Bazina, 09 Ocak 2001.

79 Ulbolsın Kojantaeva, “Sever Podelili, Yug Ostalsya”, Delovaya Nedelya, 10 Aralık 2001.

80 Cenk PALA, “Boru Hattı Oyununda Bitmeyen Oyun: Hazar’ın Hukuki Statüsü”, PetroGas Dergisi, Mayıs-Haziran 2001, Sayı 23.

81 Gülnar Nugman, “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”, Avrasya Etüdleri Dergisi, Sayı 13, İlkbahar 1998, s.87.

82 Nesip Nesipli, “İran Azerbaycan Görüşmeleri Gerçekleşecekmi?”, Yeni Musavat Gazetesi (Bakü), 30 Temmuz 2001.

83 R.Resulov, “İmzalanan Mügavileler Üzre İşlenecek Yatagların Yarıdan Çoxu Boş Çıxabiler”, Ayna Gazetesi (Bakü), 27 Haziran 2001.

84 “Kaspii Budet Delit, a Baku-Djeyhan Ostavyat Bez Nefti”, 15 Ocak 2001.

85 Hazar kıyılarında sadece “Enzeli” petrol sahasında üretim yapan İran’ın, Hazar’daki ulusal sektörü içerisinde bulunulduğu düşünülen petrol ve doğal gaz yatakları oldukça derin sularda yerleştiğinden şimdilik bu yatakların fazla bir “albenisi” bulunmamaktadır.”.

86 R. Aliyev, R. Orucov, R. Nasirov, “Zapadnıy Konsorsiyum Mojet Otkazatsya ot Kontraktov Na Kaspii”, 6 Ağustos 2001.

87 Michael P.Croissant, “Transkafkasya’da Petrol ve Rus Emperyalizmi”, Avrasya Etütleri, Cilt 3, Sayı 1, İlkbahar 1996, s.20.

88 “Muharibe Edek, Yoxsa…!”, Bizim Esr Gazetesi (Bakü), 4 Ağustos 2001.

89 Zerkalo Gazetesi (Bakü), 11 Temmuz 1998.

90 Tevfik Zülfügarov, “Azerbaycan Hezeryanı Ölkelerle Meslehetleşme Aparmalıdı”, Yeni Musavat Gazetesi (Bakü), 26 Haziran 2001.

91 Aleksandr Reutov, “Rossiya i İran Ne Stali ssoritsya Vapros o Razdele Kaspiskogo Morya Otlojen”, Kommersant, 13 Mart 2001.

92 Vladimir Maksimenko, “Prikaspiskiy Region v Mirovoy Ekonomike i Mejdunarodnıx Otneşeniyax”.

93 “Caspian Sea’s Legal Regime, a Necessity”, Tehran Times (Tahran), 16 Temmuz 2000.

94 Fikret Ertan, “Hazar’da Güvenlik Problemi de Çıkıyor”, Zaman Gazetesi (Ankara) 9 Haziran 2001.

95 Ekaterina Tesemnikova, “Ostrıe Grani Postcovetskogo Peredela”, Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 16 Ağustos 2001.

96 “Hazar Deniz mi, Göl mü?”, Sabah Gazetesi (Ankara) 14 Ağustos 2001.

97 Kalso Vokrug Azerbaidjana Sjimaesya”, Zerkalo Gazetesi (Baku), 28 Haziran 2001.

98 Mihail Preplesnin, Egor Yaşin, “Kaspia Nado Delit Sppvedlivo”, Ne

zavisimaya Gazeta (Moskova), 25 Temmuz 2000; Mihail Preplesin, egor Yaşin, “İspitanie Morem Na Kapsii Delat Ne Tolka Neft, No i Politiçiskoe Vlinie”, Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 24 Ekim 2001.

99 Alçin Muraliyev, Serdar Muradov, “Prikaspiskie Hedorazumenya Azerbaydjan Prodoljaet Vesti Spor o Mestorojdenyax”, Gazeta SNG (Moskova), 7 Ağustos 2001.

100 Aleksey Griibov, “Kypez ili Sardar?”, 11 Haziran 2001.

101 Oleg Banişevskii, “Politika Baku Utopila Transkaspii?, Nizavisimaya Gazeta (Moskova), 22 Mart 2000.

102 Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki ilişkiler 1994-1996 tarihleri arasında normal sayılabilecek düzeydeydi ve hatta Türkmenbaşı

Bakü'yü ziyaret bile etmişti. Ancak 1997'den itibaren Kepez/Serdar sorununun ortaya çıkmasıyla ilişkiler bozulmaya başlamıştır.

103 "Türkmen Sefiri Gayıdacag", Bizim Asır Gazetesi (Bakü), 7 Haziran 2001.

104 Bextiyar Tuncay, "Biz Geosiyasi Kataklizmlerden Doğan Müveggeti Rahatsızlıglara Dözmeyi Bacarmalıyıg" 525. Gazete (Bakü), 09 Haziran 2001.

105 "Aşgabad Nota Gönderib", Bizim Esr Gazetesi (Bakü), 28 Haziran 2001.

106 Rasim Musabeyov, "Bize Tezyig Etmeye Çalışırlar", Bizim Asır Gazetesi (Bakü), 7 Haziran 2001.

107 1999 yılından itibaren Türkmenistan'ın Azerbaycan'da Büyükelçiliğinin bulunmasına rağmen Azerbaycan'ın bu ülkede Büyükelçiliği bulunmamaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde Büyükelçilik açmış olan Azerbaycan hem önemli sorunları olduğu ve hem de etnik köken itibariye mevcut yakınlığı bulunan Türkmenistan'dan ve diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden BDT içerisinde savaş halinde olduğu Ermenistan lehine bir baskı unsuru olarak kullanabileceği bu ülkelerde ve Türkmenistan'da büyükelçilik daha açmamıştır. Bu Azerbaycan'ın yakın çevre ve Orta Asya politikasındaki büyük bir handikap olarak değerlendirilmektedir. Azerbaycan bu hadisede sonra Türkmenistan'da bir Büyükelçilik açacağını açıklamıştır.

108 Türkmenistan'ın Mayıs ayında açıkladığı dış borç (alacaklı) ülkeler listesinde Azerbaycan'ın bu ülkeye borcu 52 milyon dolar olarak ifade edilmiştir. Azerbaycan 1992-1995 yılları arasında bu ülkeden aldığı doğal gaz karşılığı olan borcunu ödediğini ve sadece 18.7 milyon dolar borc ana parası ve 4 milyon $'da faizi olduğunu söylemektedir. Anlaşmada faiz yükümlülüğü olmadığını bildirmektedir. Türkmenistan ise borcun anapara

ve faiziyle birlikte 52 milyon dolar olduğunda ısrar etmekte ve borcun üçüncü bir tarafa satılabileceği yönünde Temmuz ayında Azerbaycan'a bir nota vererek bu ülkeyi uyarmaktadır.Azerbaycan borcunu bir kısmını "mal karşılığı" olarak ödemiştir.

109 Aleksey Griibov, "Kypez ili Serdar?", Haziran 2001

110 F.Memmedov, 'Azerbaycan Hezerde Birinci Garşıdurmanı Uduzur', Ayna Gazetesi (Bakü), 3 Ağustos 2001.

111 Senobar Şermatova, "Spor Mejdu tegeranov, Aşxabadom i Baku izza Morskix Mestrojdenii Prexodit v Voennuyu Fazu", Moskovskie Novosti, (Moskova) 31 Temmuz 2001.

112 Başkent Bakü'den yaklaşık 150 km güneybatıda bulunan Alov, Şark ve Araz yatakları 1998 yılında uluslararası işletime açılmış ve ARDNŞ yüzde 40, BP yüzde 15, Statoil yüzde 15, Exxon-Mobil yüzde 15, TPAO yüzde 10 ve AEK yüzde 5 pay almışlardır.118 Ancak bu yataklarda daha üretime geçilememiş ve keşif çalışmaları sürdürülmektedir.

113 "Caspian Oil Hpoes Down But not Out", Agence France Presse, 31 Temmuz 2001; Marat Gurt, "Caspian War of Words Heats Up" Reuters, 31 Temmuz 2001; Gafar Bagirov, "Novoe Protivostayanie Na Kaspii", 30 Temmuz 2001; "Russia Urges Calm in Caspian Dispute", "Caspian İncident" Our century, Weekly Newspaper 25-31 Haziran 2001; "İran İgnoriruet Ofisialnoy Baku v Vapros Regionalnogo Sotrudnicestva?", Zerkalo Gazetesi (Baku), 28 Haziran 2001; F.Memmedov, "Hezer Nefti İle Bağlı İlk Herbi İnsident", Ayna Gazetesi (Bakü), 27.Haziran 2001.

114 "Azerbaydjan i İran Ne Mogut Dogovoritsya o Kaspi", İvan Gribanov, "Voennaya Aksiya İrana v Otneşenii Zapadnıx Kompanii, Rabotayoşix v Yujnom Kaspii" Sprovosirovna Admnistratsey SŞA, Samalyot VVS İrana Naruşil Vozdunoe Prostranstvo Azerbaycana", 1 Ağustos 2001; "Azerbayjan Abvinyaet İran v Naruşaenii Teritoryalnıx Vod

Na Kaspii”, 24 Temmuz 2001; “Azerbaycan İran Gerginliği”, 1 Ağustos 2001; Arif Useynov, Arkady Dubnov, “Persidskii Neftyannoy Poxod”, Vremya Novostey Gazetesi (Moskova), 1 Ağustos 2001.

115 Şerg Gazetesi (Bakü), ‘İran-Rusya Garşıdurması’, 26 Haziran 2001.

116 Hazar’da ortaya çıkan bu sorun ile beraber BP, önemli miktarda ekonomik zarara uğradığını iddia etmiş ve çalışmalarını askıya almıştır. Azerbaycan ise, buna anlam veremediğini, BP’nin anlaşmadan doğan tüm yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğini savunmuştur.

117 Sergey Gribov, “İran Nagnetaet Napryajennost Na Kaspii, Ştobı Povernut Kaspiiskuyu Neft k Persidskomu Zalivu”, 16 Ağustos 2001.

118 Azerbaycan’ın ve Batı ve İsrail ile olan işbirliği, Türkiye ile geliştirdiği ilişkiler, Türkiye ile sağlanan sıkı askeri işbirliği ve NATO’nun Azerbaycan’da üs kurması gerektiği yönünde yaptığı açıklamalar, ABD’nin Azerbaycan’a verdiği sahil güvenlik botları, Hazar’ın statüsünün giderek yakınlaştığı bir ortamda artık son kozların oynanması, Aliyev’in İran’a yapacağı ziyaret öncesi baskı oluşturmak, İran’ın Dağlık Karabağ barış görüşmelerine katılmak isteğinin Azerbaycan tarafından sıcak karşılanmaması, Bakü’nün İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerine yönelik ilgisinin giderek artması ve “Güney Azerbaycan” söyleminin resmi yetkililer tarafından da giderek artan bir şekilde kullanılmaya başlaması İran’ın rahatsızlığına sebep teşkil etmekteydi, Hazar’daki kaynakları vesilesiyle Azerbaycan ve Kazakistan’ın kendisine rakip olarak piyasaya çıkmalarını geciktirmek, İran’ın Avrupa’dan Çin’e kadar uzanacak olan tarihi ipek yolunu canlandırma TRACECA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) projesi dışında bırakılması, İran’ın Azerbaycan’da giderek gerileyen ticaret hacmi, Diğer yandan İran’ın iç dinamikleri arasında yaşanan çatışmada taraflar bu sorunu kullanılmak istenmektedirler.

119 “V Şage Ot Voynı Na Kaspii?”, Exo Gazetesi (Baku), 24 Haziran 2001.

120 “ABD’den İran’a Hazar Uyarısı” 27 Temmuz 2001.

121 “Russia urges Azerbaijan, Iran agreement”, 27 Temmuz 2001.

122 İbragim Mamedov, “Igrı Bez Galstukov: İtogom Geopolitiçeskogo Pasyansa, Razlojennogo Na Kaspii, Budet Formalnaya Vstreca Prezidentov”, Echo Gazetesi (Bakü), 7 Ağustos 2001.

123 Bu konuda bkz.Mehmet Binay, “Hazar’da Paylaşım Kavgası” , 27 Temmuz 2001.

124 “Türkiye Hazar Denizi’ne Karışmak Yerine İç Krizlerini Çözsün”, Entehab Gazetesi (Tahran), 16 Ağustos 2001 (BYE Tercümesi).

125 “Gazaxıstan Azerbaycana Destek Verdi”, Kaspi Gazetesi (Bakü), 28-30 Haziran 2001.

126 “İran Zayavlyaet o Gotovnosti Zaşitit Svay İnteresı Na Kaspii”, 07 Ağustos 2001.

127 “Four Cacpian States Sing Accord for Partial Division”, New Europe, 17-23 Kasım 1996.

128 “Status Kaspiya (Pazisiya Zainteresovannıx Gosudarstv) ”, No: 3, 2000.

129 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Sinan Oğan, “Azerbaycan’da Sovyetlerin Uyguladığı Sanayileşme Politikalarının Çevre Üzerindeki Tesirleri” Kubbealtı Akademi Mecmuası, Haziran 1992.

130 “Zaçem Tegeranu Konfliktu Na Kaspii?”, 23 Ağustos 2001; Sergey Gribov, “İran Nagnetaet Napryajennost Na Kaspii, Ştobı Povernut Kaspiiskuyu Neft k Persidskomu Zalivu”, 16 Ağustos 2001; “İran Ne Smojet Pobedit v Kaspiiskom Dele”, Zerkalo Gazetesi (Bakü), 23 Ağustos 2001; Afanasiy Sborov, “Kaspii Doljen Stat Zonoy Mira”, Komersant Gazetesi (Moskova) 29 Eylül 2000.

131 Cenk PALA, “Boru Hattı Oyununda Bitmeyen Oyun: Hazar’ın Hukuki Statüsü” PetroGas Dergisi, Ankara, Mayıs-Haziran 2001, Sayı 23.

132 “Transkaspii: Geopolitiçiskiy Uzel XXI Veka”.

133 Aleksandr Akimov, “Predvaritelnıe İtogi Ekonomisçeskogo Razvitiya Kazaxstana v 2000 Godu”, 15 Mart 2001.

134 Oleg Çerniçskii, “Rossiya i Kazaxstan Uveliçivayut Eksport Nefti”, Vremya Novostey Gazetesi, 16 Ekim 2001.

135 Hazar boru hattı şirketi (CPC) konsorsiyumuna katılım ve paylar: Rusya %24, Kazakistan %19, Umman %7, Chevron Caspian Pipeline Consortium Company %15, Lukarco %12.5, Rosneft-Shell Caspian Ventures limited %7.5, Mobil Caspian Pipeline Company %7.5, Agip International %2, BG Overseas Holding limited %2, Kazakistan Pipeline Ventures LLC %1.75, Orix Caspian Pipeline LLC %1.75.

Küresel Bloklaşmalar ve Türk Bölgesi / Doç. Dr. Yusuf Erbay [s.935-945]

Nevşehir Valisi / Türkiye

1. Giriş

Özellikle 20.yy.'ın ikinci yarısında hızlanan ve "Küreselleşme" olarak adlandırılan süreçte ortaya çıkan ve ülkeleri yakından etkileyen önemli bir eğilim ülkelerarası bloklaşmalardır. Batı Avrupa'da AB ve EFTA, Kuzey Amerika'da ABD ile Kanada arasında Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması, Uzak Doğu'da ASEAN ve buna ek olarak Japonya öncülüğünde 12 Pasifik ülkesinin bir ticari blok kurmak üzere yola çıkması, Ortadoğu'da Körfez Ülkeleri İşbirliği Konseyi yanında Magrep'te Tunus, Cezayir, Fas, Libya ve Moritanya'nın arasında kurulan işbirliği teşkilatı, Latin Amerika'da LAFTA gibi, oluşumlar, bir bloklaşma eğiliminin giderek yaygınlaştığını gösteriyor. Ekonomik, teknolojik, siyasal ve kültürel ilişkiler artırılarak ülkelerarası ilişkilerin bloklar içinde yoğunlaştırılması eğilimi sürdürülmeye çalışılmaktadır.1

Önümüzdeki yıllarda dünya ticareti ve ticaret anlaşmaları bloklar arasında olacaktır. Dış ticarette bölgeselleşme eğiliminin başta gelen sebepleri, küresel sanayileşme ve hızlı gelişen yeni teknolojilerdir. Dış ticaret alanındaki bu bölgesel gelişme şu sebeplere de bağlanabilir.2

1) Bloklaşan ülkelerin gerek öteki ticaret blokları ve gerekse bağımsız ekonomilerle ilişkilerinde yüksek pazarlık gücüne sahip olma potansiyeli vardır.

2) Çok taraflı ticaret sınırlıdır; belirsizliklerle doludur. Bölgesel ticaret bu konularda daha avantajlıdır.

3) Serbest ticaret bölgelerinin dünya ticaretini geliştirme şansı oldukça büyüktür.

Bloklaşmanın Türkiye'ye etkileri ve gerektirdiği uyum ise çok açıktır. Blokların dışında kalan ülkelerin ihracatı, teknolojik, kültürel ve ihtiyaçlarının karşılanması sınırlanacağı gibi, ülke yalnızlığa da itilebilir.3 Değişime uyum için Türkiye, AB ile ilişkilerini sıkılaştırmaya devam ederken, başka girişimler de yapmak durumundadır. Ortak çıkar alanlarını paylaştığı ülkelerle, AB ile olan ilişkilerinden farklı nitelikte ilişkilere girmek zorundadır. Doğu blokunda ortaya çıkan siyasal ve ekonomik liberalleşme, artık buna imkan da vermektedir. Kendi öncülüğünde Karadeniz'i çevreleyen ve Orta Asya'ya uzanan "Karadeniz Ülkeleri Arasında İşbirliği Örgütü" kurulması bu girişimlerden biridir. Çevre koruması, ulaştırma, turizm, balıkçılık, sınır ticareti, ortak yatırım gibi alanlarda işbirliği, Karadeniz çevresi ülkelerde olabileceği gibi, Doğu Akdeniz Ülkeleriyle de olabilir. Arasıra gündeme gelen, su sıkıntısı içindeki Orta Doğu Ülkelerine su satma projesi buna bir diğer örnektir. Bu girişimler doğrudan ekonomik katkılarının yanı sıra ülkelerarası barışı da güçlendirecektir.

Şüphesiz, Türkiye'nin, özellikle bir ekonomik işbirliğine ve bütünleşmeye gidebileceği bölgelerden en önemlisi, yeni ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleridir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Orta Asya'nın Türk Cumhuriyetleri en gelişmiş Türk Devleti olan Türkiye'nin çevresinde bir "Türk Bölgesi" oluşturmaya yönelik girişimlere başlamışlardır.4

2. Yeni Türk Cumhuriyetlerine Genel Bir Bakış

Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'un "açıklık" ve "yeniden yapılanma" politikalarıyla başlayan yeni dönem, bütün dünyada ideolojilerin değişmesine, duvarların yıkılmasına, demokratikleşme ve milliyetçilik

hareketlerinin yoğunlaşmasına, iktisadi üretim tarzlarının ve mülkiyet anlayışlarının, piyasa mekânizması kurallarına ve verimlilik ilkelerine doğru kaymasına yol açmıştır. Gorbaçov, bir anlamda, tarihi devamlılığı sağlayamayan kuvvetleri serbest bırakmıştır.5

İmparatorluk dağıldıktan sonra bu topraklar üzerinde yaşayan halklardan bir kısmı bağımsızlıklarını kazanmış ve dünya politikasına yeni güçler olarak katılmış bulunmaktadırlar. Bunlardan Türk olanlar Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleridir.

2.1. Siyasi Yapı

Uzun yıllar boyunca Sovyetler Birliği'nin kontrolü altında yaşamış olan Yeni Türk Cumhuriyetlerinin siyasi yapısı, bu devirde oluşturulmuş yapının bir devamı görünümündedir. Bağımsızlığı kazanan Cumhuriyetlerde henüz tam anlamıyla bir istikrardan söz etmek zordur. Sömürüden kurtulmalarına rağmen, Komünizmin ve çeşitli etkilerinin bütünüyle ortadan kalkmadığı ileri sürülebilir. Halklar kendi özgür iradesiyle hükümetlerini kuramamışlardır. Çünkü demokratik kurumlar mevcut değildir ve henüz bu ülkelerden tam anlamıyla elini çekmemiş olan Rusya ile mücadele devam etmektedir.6

Yeni Cumhuriyetlerde devam eden politik karmaşıklığın nedeni olarak, uzun süren yıllardan sonra Türk dünyasının yakınlaşma imkanının ortaya çıkması ve bunun dünyadaki güç dengesinin yeniden düzenlenmesine varabilecek kadar önemli sonuçlar doğurma potansiyeli gösterilebilir. Eski egemenlik alanını elinden çıkarmak istemeyen Rusya başta olmak üzere, dünya siyasal dinamiklerini yönlendiren sanayileşmiş devletlerin müdahaleleri, yeni Türk Cumhuriyetlerinin şu andaki durumunu ve çizecekleri rotayı etkilemektedir.7

2.2. Doğal Kaynaklar ve Ekonomik Yapı

Yeni Türk Cumhuriyetleri doğal kaynaklar yönünden oldukça zengindir. Bu ülkelerin yer altı ve yer üstü zenginlikleri hakkında sürekli ve sıhhatli istatistiki bilgi verilmemesine rağmen, yinede bazı kaynaklardan Türk Dünyası'nın bir doğal kaynaklar ve hammadde cenneti olduğu anlaşılmaktadır.8

Doğal kaynakların çeşitleri itibarıyla baktığımızda, petrol ve doğalgaz üretiminin Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan ve bugünkü Rusya Federasyonu içindeki bazı bölgelerde yoğun olduğu görülmektedir. Sadece Azerbaycan'ın petrol rezervleri yaklaşık 2 milyar tondur. Eski Sovyetler Birliği'nin en önemli kömür merkezi Türkmenistan'ın Karagan bölgesindedir ve rezervi 53 milyar tondur. Türkmenistan'da bol ve çeşitli maden kaynakları mevcuttur. Özellikle demir madeni rezervi açısından dünyanın en önde gelen ülkesidir ve bakır madeni açısından da eski Sovyetler Birliğini'nin ihtiyaçlarını tümüyle karşılayacak seviyededir.9 Başta pamuk, ipek ve hububat olmak üzere tarımsal ürünler ve bir yerüstü zenginliği olarak ormancılık Türk Cumhuriyetlerinde oldukça yoğun bir potansiyele sahiptir.10

Çarlık döneminde olduğu gibi, Sovyetler Birliği döneminde de Türk Cumhuriyetleri ham madde üreticisi ve deposu olarak görülmüştür. Sürekli kontrol altında tutulan bu bölgede uygulanan başlıca Sovyet politikalarından biri, bu devletlerin ekonomilerini birbirinden tecrit etmek olmuştur. Uzun yıllar boyunca, Türk halklarının ekonomisi, bir diğerinden tam tecrit edilmiş bir yapıda kurulmuştur. Hatta normal ekonomik ilişkilerin kesildiği bile gözlenmiştir. Bu yolla Türk dünyasının ekonomik ve kültürel yakınlaşması engellenmiştir.11

İzlenen bazı yöntemlerle Slav kökenli nüfusun gelir ve refahı artarken, Orta Asya Cumhuriyetlerininki sürekli gerilemiştir. Orta Asya'da kişi başına düşen gelir Slav Cumhuriyetlerindeki oranın çok altındadır. Doktor,

hastane ve yatak sayısı gibi sosyal göstergeler karşılaştırıldığı zaman da dengesiz bir oran ortaya çıkmaktadır. Bu bölgede, eski Sovyet idaresi kendi sömürgeci politikasını Çarlık dönemi politikalarına benzetmiştir. 1991 yılında yapılan bir Rus araştırmasında, "Orta Asya Cumhuriyetleri onbeş kardeşin en fakiridir." diye belirtmektedir (Gumpel, 1994, s.19).12

Bu sebeplerden dolayı, Yeni Türk Devletleri, ayrı ayrı bakıldığında ekonomik olarak güçlü görünmemektedir. Fakat birbirini tamamlayıcı tarzda bir bütün olarak ele alındıklarında, çok güçlü bir ekonomik potansiyel ortaya çıkmaktadır. Rusya'nın ekonomisinin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturduğu eski yapının, bu ülkelerin kendi çıkarlarına göre, serbest ve açık bir yapı haline dönüştürülmesi zaman isteyen bir süreçtir. Türkiye gibi belli tecrübelere sahip bir kardeş ülkenin yardımlarıyla, böyle büyük bir potansiyelin akılcı bir biçimde değerlendirilmesi sonucu, yakın bir gelecekte Türk dünyasının güçlü bir ekonomik blok haline dönüşmesi mümkündür.

Böyle bir aşamaya ulaşılabilmesi için, Yeni Türk Cumhuriyetlerinin siyasi bağımsızlıklarının yanı sıra ekonomik bağımsızlıklarına da kavuşmaları gerekmektedir. Merkezden yönetim sayesinde eski Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirilen ekonomik sömürüyü tamamen kaldırıp serbest bir yapıya kavuşmak için, bağımsız ekonomiler oluşturmak, üretim yapısını değiştirmek, maliye, döviz ve ödemeler bilançosu düzenlemelerini çağın ekonomik gerçeklerine uygun biçimde hayata geçirmek gerekmektedir.13

Sovyet sömürgeciliğinin bu ülkelerde bıraktığı bir diğer ekonomik miras, sermaye birikimindeki yetersizlik ve çarpıklıklardır. Yeniden yapılanma ve gelişme aşamasının başlangıcında olan Yeni Türk Cumhuriyetlerinde sermaye birikimi çok önemli bir rol oynayacaktır. Fakat, bu ülkelerde şu ana kadar sermayenin dağılımına yeterli önem

verilmediğinden, mevcut sermayenin etkin kullanımı sağlanamamıştır. Ekonomik sömürü altında bulunduklarından dolayı, sermaye birikimi de sömürgecilik ilkelerine uygun olarak yerine getirilmiştir. Planlı ve maksatlı olarak Türk Cumhuriyetlerinde fabrikalar yerine yalnız Sovyet çıkarlarına hizmet eden üretim siloları geliştirilmiştir. Bu ülkelere gerektiği kadar sermaye dağıtılmamış, tersine kazandıkları paralar diğer bölgelere ve özellikle Rus bölgelerine aktarılmıştır.

3. Bağımsızlık Sonrası Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Yapıları

3.1. Karşılaşılan Zorluklar

Orta Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik, yeniden yapılanma süreci yavaş ve zor ilerlemektedir. Komünist gelişme stratejisi çerçevesinde, ulaşım, enerji sektörü ve sosyal alt yapılar, sadece üretilen ham maddeye cevap verecek ölçüde gelişmiştir. Verimli bir iletişim sistemi mevcut değildir ve kırsal bölgelerde niteliksiz iş gücü vardır. Bu olumsuz göstergelere, Yeni Cumhuriyetlerin aralarındaki kavgalar ve kendi ülkelerindeki karışıklıklar da eklendiğinde, dış yatırımcılar için cazip olmayan bir görüntü oluşmaktadır.

Pazar ekonomisine geçiş sürecinde ortaya çıkan işsizlik ve mevcut ekonomik ilişkilerden ani kopuşun vereceği zarar nedeniyle, bu ülkeler genel olarak kademeli bir geçişi tercih etmektedirler. Bu sürecin, her ülkede farklı zamanları gerektirdiği hesaplanmaktadır. Ancak birleşilen nokta, pazar ekonomisine geçişin yavaş gerçekleşecek olduğudur. Bunun sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:14

1) Eski Sovyetleri Birliği’nin dağılmasıyla var olan ekonomik sistemin yıkılması, ekonominin büyük oranda tekelleşmesi;

2) Sovyet sömürgeciliğinin mirası olarak ekonomik yapının eksiklikleri;

3) Ekonomik kalkınma için gerekli olan insan sermayesinin yokluğu;

4) Yeniden yapılanma ve altyapının kurulması için gerekli sermayenin bulunmaması;

5) Üretim araçlarında özel mülkiyetin ve gelişmiş bir girişimciliğin eksikliği;

6) İstikrarlı bir para ve verimli bir banka sisteminin olmaması;

7) Devlet ve ekonomi yönetiminde kabiliyetli kadroların bulunmaması;

8) Sanayileşmiş ülkelerden hissedilebilir bir ekonomik yardımın gelmemesi;

9) Eski Sovyet Cumhuriyetlerini imparatorluk sonrası devlet düzeninde birleşmeye zorlayan Rusya'nın uyguladığı siyasi ve ekonomik baskılar.

Değişim süreci içinde ortaya çıkan bazı diğer problemler de pazar ekonomisine geçişi zorlaştırmaktadır. Özellikle aşırı yüksek enflasyon ve devasa bürokrasi, gelmesi muhtemel olan yabancı sermayeyi korkutmaktadır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, bağımsızlıklarını kazanan yeni devletler ekonomik olarak dünya ile bütünleşmelerini sağlayacak ve yabancı yatırımları ülkelerine çekecek olan bir dizi ekonomik, yönetsel ve yasal tedbiri gerçekleştirmişlerdir. Bunun neticesinde, uzak-yakın pek çok ülke bu yeni pazar ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Örneğin, şu anda Çin, Orta Asya ülkelerine zirai ürünler ihraç etmekte ve "küçük ölçekli işler" alanında yatırımlar yapmaktadır. Yeni Cumhuriyetler, özellikle Japonya, Güney Kore, Taiwan, Hong Kong, Singapur, Hindistan ve Pakistan'dan gelecek yatırımlarla ilgilenmektedirler.

3.2. Rusya'nın Yeni Türk Cumhuriyetlerine Bakışı

Yeni Türk Cumhuriyetlerinin dünyayla bütünleşmek amacıyla başlattıkları girişimlere rağmen bu bölgenin geleceği, belli oranda Rusya'nın tavrına ve milletlerarası toplumun bu bölgede olup bitenlere duyacağı ilgiye bağlıdır. Sovyetler Birliği dağıtıldıktan sonra,

Rusya'nın eski politikasını terkedip, tekrar süper devlet rolü oynamaya niyeti olmadığını ifade eden sözleri ve tavırları, Batı'nın bazı çevrelerinde artık "Soğuk Savaş" döneminin sona erdiği kanaatını yaratmıştır.

Fakat kısa bir süre sonra, Rusya'dan Batı'nın beklentilerine ve kurduğu varsayımlara pek uymayan işaretler gelmeye başlamıştır. Rusya'nın siyasi kültürü ve dış politika gelenekleri, bu ülkeye dünya çapında gücünü göstermek ve olaylara kendi ölçülerine göre karışma alışkanlığı vermiştir. Rusya, "Bağımsız Devletler Topluluğu" adı altında yeniden örgütlenen devletleri, her bakımdan bağımsız ve eşit haklara sahip, özgürlükleri ve toprak bütünlükleri güvence altında olan devletler olduğunu söyleyebilmiş olsa bile, bu devletlere her alanda müdahalede bulunmaya devam etmektedir.

Orta Asya ülkelerinin yol, demiryolu, telekominikasyon, petrol boru hattı inşaası gibi alanlarda, petrol ve maden imtiyazları konularında da bölge cumhuriyetlerine devamlı baskı yaptığı gözlenmektedir. Rusya'nın bu faaliyetleri Batılı ve Türk işletmelerinde, bu ülkelerde yapabilecekleri yatırımlar açısından endişeler oluşturmaktadır. Fakat, Rusya içindeki ve dışındaki gelişmeler ve Birleşik Devletler Topluluğu'nun aldığı mesafeler çerçevesinde bakıldığında, geçmişi canlandırmak için ne derece kararlı olsalar da, Rusların bunu gerçekleştirmede ciddi engellerle karşılaşacakları ileri sürülebilir.15

Bir kere Rusya'da reform hareketleri, geriye dönülmesi mümkün olmayan bir mesafeye ulaşmıştır. Bu ülkelerde ortak mülkiyete geri dönülerek, herkesi devlet memuru ve kamu personeli haline getirecek bir kollektivisit sistemi yeniden oluşturmak imkansızdır. Son yıllarda iletişim teknolojisinde meydana gelen devrim niteliğindeki gelişmeler, bütün dünyayı birbirine bağlamıştır. Bu yüzden Birleşik Devletler Topluluğu ve Rusya'yı dış dünyadan tümüyle tecrit etmek mümkün değildir. Rusya'yı tek

bir merkezden yönetmek ve kontrol altında tutmak artık imkansızdır. Dış dünya ile artan iktisadi, ticari fikri bağlar; ülke içinde vatandaşların artan hareketliliği; her şeyi öğrenme ve olup bitenlerden haberdar olma imkanları telekomünikasyon ağının yayılması, bilgisayar kullanımının artması, dış dünyadan insan ve malzeme taşıyan kara, deniz ve hava yollarının ulaştırma alanında yarattığı kolaylıklar, eski Sovyetler Birliği ülkelerinde bile bir "İletişim Devrimi" meydana getirmiştir. Bütün bu gelişmeler sonucu, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bu bölgede de "bilgi toplumu" ve "Küresel bütünleşmenin zorlayıcılığı" ön plana çıkmaya başlamıştır. Teknolojik gelişme ve değişme sürecinde geri kalmış olan ve dünya ölçüsünde cereyan eden rekabete yenilip yok olan eski Sovyet sisteminden arda kalan kurumların ve toplum düzenini, bu yeni süreçlerin etkisiyle değişime uğramasının kaçınılmaz olduğu ileri sürülebilir.

4. Eski Sovyetler Birliği'nde Yabancı Yatırımlar

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde artmaya başlayan uluslar arası sermaye hareketleri Sovyetler Birliğini de etkilemiştir. Başlangıç yıllarındaki kapalı ekonomi devrinde karşılaşılan zorluklar, bu ülkede özellikle ortak girişimler türünde yatırımların gündeme gelmesini sağlamıştır.16

4.1. Eski Sovyetler Birliği'nde Faaliyette Bulunan Ortak Girişimler

1990'lı yıllara doğru sistemde ve yapısal sınırlamalarda meydana gelen değişmeler, ortak girişimlerin sayısını hızla artırmıştır. Ortak girişimlerle ilgili yasal düzenlemeler basitleştirilmiş ve yumuşatılmıştır.

Eski Sovyetler Birliği'nde ortak girişimleri hızlandıran evsahibi ülke politikalarının üç ana hedefi vardı. Birincisi döviz girdilerini artırmak, ikincisi ileri teknoloji ve ekipmanlarda ilerlemeler kaydetmek ve üçüncüsü başarılı yönetici uzmanlar transfer etmektir. Ortak girişimler, iki ayrı ekonomik sistem (sosyalizm ve serbest pazar ekonomisi) bütünleşmesinde

ve özellikle eski Sovyet ekonomik sistemin günümüz açık ekonomik sistemine yakınlaşmasında çok etkili roller oynayabilecek kurumlar olarak görülmektedir.

Eski Sovyetler Birliği'nde kurulan ortak girişimlerin önemli kısmının merkezi Rusya Cumhuriyeti'nde ve özellikle Moskova'dadır. Bu gelişmelerde yabancıların ve turistlerin bu bölgelerde yoğunlaşmış olması nedeniyle hizmet sektörünün gelişmiş hale gelmesi ve etnik çatışmaların az olması ihtimalinin payı vardır. Öte yandan, eski Sovyetler Birliği'nin uyguladığı sömürü politikasının doğal sonucu olan gelişmişlik farkları, yabancı sermayenin ilk etapta bu bölgelerde yoğunlaşmasının en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur.Bu yüzden, Türk Cumhuriyetlerinde kurulan ortak yatırımlarım oranı %2 gibi çok düşük bir seviyededir.17

Batılı ülkelerin Eski Sovyetler Birliği'nde ortak girişimlerde bulunma konusunda, bu ülkelerin mevzuatındaki yasak ve sınırlamalar sebebiyle, başlangıçta bazı şüpheleri vardı. Daha sonra, bu ülkedeki yenilik arayışları ve yerel ortakların katkıları sonucu yapılan bazı değişiklikler Batılı sermayenin işini kolaylaştırmıştır. Geniş pazarı ve doğal kaynaklarıyla aslında çekici bir gücü olan bu bölgelerde, ortak girişimlerin kurulmasında en büyük rolü bankalar oynamıştır. Bankalar, ortak girişim kurmak isteyen işletmeleri, ortaklığa küçük bir oranda hissedar olarak ve kredi vererek teşvik etmişlerdir.18

Batılı devletler Sovyetler'de ve diğer ülkelerde ortak yatırımları bulunan işletmeleri bir araya getirerek, ortak girişim kulüpleri oluşturmuşlardır (Joint Ventures Clup). Bu yolla tecrübelerini bir araya toplama ve bunlardan ortak bir biçimde yararlanma yollarını geliştirmişlerdir. Ayrıca, Batılı ülkeler, karşılarına çıkan risk ve zorlukları

aşmak için, ticari alanda ortak teşebbüsler (Trading Joint Venture) ve konsorsiyumlar oluşturma yollarını denemişlerdir.19

4.2. Ortak Girişimlerin Karşılaşacakları Bazı Riskler ve Zorluklar

Pazar ekonomisine geçiş sürecini başlatan eski Sovyetler Birliği ülkeleri ile veya bu ülke işletmeleri ile yapılan ortak girişimlerin aşamaları konusunda ortaya çıkan bazı risk ve zorlukları şöyle sıralayabiliriz.20

1) Yeni kurulan Cumhuriyetler, Sovyet idaresi altında yapılan ortaklık anlaşmalarını yeniden görüşmek istemekte, bu anlaşmalardaki kazançla ilgili bazı hükümleri kendi lehlerine çevirmeye çalışmaktadırlar.

2) Yerel ortaklığın çoğu ortak girişimlerin yurt dışına seyahat ve yabancı pazarlara ulaşmak için bir fırsat olarak görmektedirler. İşletmenin kendisine sık sık ikinci derecede önem verilmektedir.

3) Uygun bir ortak bulmak, anlaşma konusunda görüşmeler yapmak, ortak girişim anlaşmasının yapılması, genelde bir yılı bulmaktadır. Bu gecikmelerin ana sebebi, bu ülke yöneticilerinin ortak iş anlaşmaları yaparken temel aşamalar konusuna bile yabancı olmalarıdır.

4) Ruslar ve Eski Sovyet Ülkelerinde bu anlaşmalara taraf olanlar, ortak girişimin sahasını ilgisiz alanlara doğru genişletmek istemektedirler. Yabancı yatırımcılar ise, riskin en aza indirgenmesi ve faaliyetlerin fazla yayılmasını önleme konularında yoğunlaşmaktadırlar.

Karşılaşılan politik risklere ve zorluklara karşı, Batılı ülkeler kendi işletmeleri için “politik risk uygulamaları” yapmışlar ve özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler için “ekonomik risk” teşvikleri verme yollarını geliştirmişlerdir. Bu uygulamalar sayesinde Batılı ortak girişimler giderek güçlenmiş ve gelişmişlerdir.

Bütün bu zorluklara rağmen, merkezi planlamanın yıkıldığı yerlerde ve yeni ortaya çıkan pazar ekonomilerinde ortak girişimlerin başarılı oldukları gözlenmektedir. Bu bölgelerde, diğer şirketlere verilmeyen öncelikler,

teşvikler ve muafiyetlerin ortak girişimlere tanınması ve bu başarıların nedenleri arasında sayılabilir. Ortak girişimlerin başarısının devamı ve artması, bu ülkelerde piyasa mekânizması şartlarının bir an önce oluşturulmasıyla yakından ilgilidir.

Bununla birlikte, pazarın istenen mal ve hizmetler için yeteri kadar geniş olup olmadığı, tarafların sorumluluklarını tam anlamıyla anlayıp anlamadıkları ve tarafların girişimin genel faaliyetleri hususunda anlaşıp anlaşmadıkları konularında kesin bir bilgiye sahip olmak için dikkatli incelemeler yapılmalıdır. Ortaya çıkabilecek bu çeşit problemler çözüldüğünde, girişimler daha fazla başarı şansına sahip olabilmektedirler.21

Batılı ülkelerin Eski Sovyetler Birliğine ortak girişimler yoluyla girerken uyguladıkları yöntemler, bu topraklar üzerinde varlıklarını devam ettiren ve düzenlemeler açısından hala eskinin tesirinden önemli oranda kurtulamamış olan yeni Türk Cumhuriyetlerine yönelik faaliyetler gerçekleştirilirken dikkate alınmalıdır.

4.3. Türkiye'nin Eski Sovyetler Birliği'ndeki Ekonomik Girişimleri

1937 yılında yapılan anlaşmayla başlayan Türk-Sovyet ticari ilişkileri 1982 yılına kadar kliring (bir tür takas anlaşması) esasına göre ve geleneksel ürünlere dayalı olarak yürütülmüştür. Eski Sovyetler Birliği'ndeki ilk Türk-SSCB ortak yatırım uygulaması 1989 yılında gerçekleşmiştir. 1990 yılında tescilli ortak girişimlerin sayısı 89 rakamına ulaşmıştır. Bankalar arası işlemlerde ise, ilk olarak 13 Temmuz 1990'da Türk Eximbank ile Sovyetler Birliği Dış Ekonomik İlişkiler Bankası arasında 350 milyon Dolarlık uzun vadeli yatırım (Müteahhitlik) kredisi anlaşması imzalanmıştır.

Rusya ile girişilen ihracat-ithalat rakamlarına bakıldığında ise bu pazarla ilişkilerimizin istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. 1990 yılı

itibarıyla Türkiye'nin toplam ihracatının ancak binde 4'ü pazara yöneliktir. İthalatta ise binde 5 dolaylarındaydı. Öte yandan Türkiye'nin bu yıllarda Sovyet ticaret hacmindeki payı %1 rakamına bile ulaşmamıştı.22 Gerek Rusya, gerekse yeni kurulan Cumhuriyetlerdeki nüfus ve satın alma gücü ile oluşturmaya başladığı büyük pazarda yeterli pay alınabilmesi için, ticaret hacmi ve ortak girişim sayısı sağlıklı bir biçimde artırılmalıdır.

5. Türkiye'nin ve Türk İşletmelerinin Yeni Türk Cumhuriyetleriyle Ekonomik İlişkilerinin Genel Bir Değerlendirilmesi

5.1. İlişkilerde Karşılaşılacak Zorluklar

Bilindiği gibi, bugün bağımsızlığını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetleri, Eski Sovyetler Birliği'nde kapalı bir ekonomik ve politik yapı içinde yaşadıklarından, dış dünya ile ilişkileri son derece sınırlı olmuştur. Yıllardır Sovyet diktatörlüğünün sömürüsü altında kalmış bu genç Cumhuriyetler, merkezi bir ekonomik yapıya sahip olduklarından piyasa ekonomisine son derece uzaktır. Bu nedenle de piyasa ekonomisinin kurumlarına, girişimcilerine, uzmanlarına, mekânizmalarına ve çağdaş teknolojiye sahip değildirler.23

Öte yandan, ekonomilerinin eski Sovyet ekonomisi gibi bir bütün olarak değil, tek tek bağımsız cumhuriyetler olarak radikal yapılanmaya ihtiyaçları olduğu açıktır. Eski moda, kullanılmayan ve ekonomik olmayan üretim dallarını gözden geçirmeleri ve kaynaklarını mukayeseli avantajlar ilkesine göre transfer ederek, üretimlerini modernize etmeleri gerekmektedir. Sözü edilen bu gelişmelerin kısa sürede gerçekleştirilmesi ihtimali azdır. Bu süreçte belirleyici olan faktörler, ülkelerin ulaşmaya çalıştıkları serbest piyasa ekonomisinin dinamikleri olacaktır. Hangi faaliyetin gerektiğini, hangisinin gerekmediğini serbest ekonominin şartları belirleyecektir. Bu durum, dünyayla bütünleşme sürecinde bir takım sancılara sebep olabilecektir.

Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde, cumhuriyetlerin belli bir dönem için yatırım ve teknolojiye olan ihtiyaçları ön plana çıkmaktadır. Ellerindeki hammaddenin ve kaynakların üretime geçmesinin sağlanması için, dış sermaye yatırımlarına ihtiyaçları vardır. Bu ise, Türkiye ve onun aracılığı ile Avrupa, Japonya veya diğer ülkeler tarafından gerçekleştirilebilir.24 Türk sanayicisi ortak yatırımlar yaparak, doğrudan Türk sermayesi ile girerek veya batılı ve Japon işletmelerle işbirliği yaparak bu pazarda yerini alabilir.

Türkiye'nin yeni cumhuriyetlerle başlattığı ekonomik yakınlaşmanın karşılaştığı zorluklardan birisi taşıma alanında ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin Azerbaycan ve Orta Asya Ülkeleriyle sınırları yoktur ve geçilecek üçüncü ülkelerde Türkiye ile bu devletler arasındaki yakınlaşmaya sıcak bakmamaktadırlar. Bu durum, Türk girişimcilerini bu ülkelerde üretim yapmaya, yani doğrudan dış yatırıma zorlayan unsurlardan biri olarak da değerlendirilmektedir.

Ticaret ve yatırım alanındaki bir diğer zorluk, bu ülkelere gidecek işletmeler ve iş adamlarının birbirleriyle irtibatının sağlanması ve ihtiyaç duyulan alanların belirlenmesi konusundaydı. Bu zorluğu aşmak için, Türkiye 1992 yılında yarı resmi nitelikli bir kuruluş olan Türk İşbirliği Kalkınma Ajansını (TİKA) kurmuştur.

Yeni Türk Cumhuriyetlerinin karşı karşıya oldukları ekonomik zorlukların aşılması, yüksek bir potansiyeli olan bu ülkelerin ekonomik bir blokta bütünleştirilerek küresel rekabete yönlendirilmesi ve dolayısıyla dünya sisteminde önemli bir oluşumun ön plana çıkarılması gündemdedir. Dünya güç dengesinin değişmesine yol açabilecek böyle bir süreç içinde Türk devletlerinin biraraya gelmesinde ve uzun dönemde bir "birlik" oluşturmasında Türkiye gibi etkin bir güce görev düşmektedir. Fakat, böyle bir görev için "Ağabeylik" rolüne soyunmak olumsuz neticelere ve

zorluklara yol açabilir. Bilindiği gibi Rusya federasyonunun “ağabey”liğini tatmış olan Türk Cumhuriyetleri, yeni bir ağabey istememektedirler.

Olayın bir başka yönü de, bağımsızlıklarını henüz kazanmış devletlerin, binbir güçlükle kazanılan bu bağımsızlıklarından taviz verme anlamına gelecek oluşumlara sıcak bakmayacakları gerçeğidir.25 Ancak sayılan bu zorlukları hesaba katarak ve doğru çözümlerini bularak başlatılacak bir oluşuma girişirken ise çekingenliğe gerek olmadığı savunulmaktadır. İngiliz olmayan uluslardan bir İngiliz Milletler Topluluğu (Commonvealth) yaratan İngiltere örneği varken, Türk Cumhuriyetlerinden bir Türk Uluslar Topluluğu oluşturmaya çalışmak, Türkiye için doğal bir davranış biçimi olarak algılanabilecektir.26

Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta’da, yalnızca tarihi, kültürel ve duygusal unsurlara dayandırılarak bir Türk dünyası dayanışmasının oluşturulamayacağı gerçeğidir. Ortak kültür temellerine sahip olmakla birlikte, yüzlerce yıl devam eden ayrı Coğrafyalar ve ayrı sistemler içinde yaşamanın doğal sonucu olarak, Türk uluslarının yapısında büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Şiveler büyük ölçüde farklılaşmıştır. Tek bir dine bağlı gibi görünen Türk dünyasında, tarih boyunca çeşitli zıtlaşmaların temelini oluşturmuş mezhep farklılıkları ve komünist sistemin etkisiyle ortaya çıkan yorum farklılıkları söz konusudur. Bu nedenlerden dolayı, Azerbaycan dışındaki diğer Türk ülkeleriyle olan ilişkilerde, Türkiye çok ciddi çabalar göstermek zorundadır diyebiliriz.

5.2. İlişkilerde Türkiye’nin Rolü ve Gerçekleştirdiği Faaliyetler

Hükümetlerin aktif tavırlar alması gerçeğinin bilincinde olan Türkiye, kendi ulusal politikasına uygun olarak, bu ülkeler arasındaki ekonomik, siyasi ve teknik işbirliğinde aktif bir rol oynamaktadır. BDT içindeki Orta Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik ve sosyal açıdan yeniden yapılanma

çabalarına yardımcı olmak üzere teknik yatırımda bulunmakta anlaşmalar yapmakta ve krediler açmaktadır.

Bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin temsilcisi gibi görülen Türkiye, tüm bu Cumhuriyetleri Birleşmiş Milletlere, AGİK'e ve diğer bazı uluslararası örgütlere kabul ettirmiştir. Bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülke olmuş ve hemen ekonomik yardımları başlatmıştır. Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetlerinin hükümetleri arasında yapılan görüşmelerin peşinden, Türk Hükümeti bu kritik dönemde ülkelerin zorlukları aşmasına yardımcı olmak üzere mali ve teknik işbirliğinde olduğu kadar uzman yardımında da bulunmaya karar vermiştir.27

Oldukça karmaşık bir yapı arzeden bu şartların getirdiği zorlukları aşmak için Türkiye'nin başlattığı girişimlerden bir diğeri de, daha önce kısaca değinilen bir kurumun oluşturulup, hayata geçirilmesidir. Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni uluslararası yapıda, rehber konumunun gereklerini yerine getirmek ve özel sektörün bu ülkelerdeki faaliyet ve yatırımlarına yardımcı olmak amacıyla 24 Ocak 1992 tarihinde Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) yarı resmi bir kuruluş olarak Ankara'da kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına bağlı ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olan bu kuruluş, geç kalmış olmakla birlikte, Türkiye ile gelişmekte olan devletler ve özellikle Yeni Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde önemli bir boşluğu doldurmaya adaydır.

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, Türkiye ile gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında işbirliğini, projeler ve programlar aracılığı ile geliştirmek ve ilgili işlemleri yürütmek üzere kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda bağımsızlıklarını kazanan devletlerin ve bunların arasında özellikle Türk kültür ve dilini paylaşan ülkelerin, geçiş döneminde içinde bulundukları

durum, Türkiye’nin işbirliği faaliyetlerini geliştirmesi için stratejik bir fırsat penceresi oluşturmaktadır.28

5.3. İlişkilerin Geleceği Ne Olabilir

Türkiye, öncelikle bölgesel dengeler ve Sovyet sisteminden geriye kalanlarla ilişkiler açısından, Türk Cumhuriyetlerinin kendisine nasıl baktığını iyi analiz etmek zorundadır. Sovyet sisteminin sona ermesinden sonra, bir geçiş süreci olarak uygulamaya konulan Bağımsız Devlet Topluluğu’nun fazla uzun sürmesi beklenmemektedir. Birazda Rusya’nın zorlaması sonucu ortaya çıkan bu yapının muhtemel çöküşünden sonra, Türk Cumhuriyetleri için dikkate alınması gereken yollardan biri, siyasi ve daha büyük oranda ekonomik bir birlik haline dönüşmektedir. Bu varsayım, küresel gidişin kaçınılmaz ürünleri olan bölgesel bloklaşmalar gerçeğine uygun düşmektedir.

Zaten gelecekte milyarlık bir Çin gücüyle, gücünü büyük ölçüde koruyan Rusya arasında beş ayrı devletin bağımsız statüsünü sürdürebileceğini düşünmek biraz zordur. Bu büyük güçler arasında dengeyi sağlayabilecek tek çözüm, mümkün olduğu ölçüde siyasi nitelikli veya en azından ekonomik nitelikli bir Türk Topluluğu oluşturulması olacaktır. Günümüzde siyasi bağımsızlık, bir ülkenin gelişmesinde önemli bir etken olmakla birlikte, tek başına yeterli olmamakta, dünya pazarındaki aşırı rekabete direnç gösterebilecek sağlam bir ekonomiyle desteklenmesi gerekmektedir. Türk Cumhuriyetlerinin ayrı ayrı bu işi başarabilmeleri çok güç görülmektedir.29

Böyle bir topluluğun oluşmasında en önemle faktör, Yeni Türk Cumhuriyetlerinin sahip olduğu zengin iktisadi kaynaklarını, piyasa ekonomisi tecrübesini yıllardır yaşayan Türkiye ile birlikte değerlendirme isteklerinin olup olmadığıdır. Cumhuriyetlerin her biri kendi başına hareket ettiğinde, iktisadi gelişme çabalarında yeterli derecede başarı

sağlayabilmeleri oldukça şüpheli görülmektedir. Sahip oldukları imkanları birleştirdikleri takdirde, söz konusu ülkelerin iktisadi ve politik gelişmelerinin çok daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşebileceği tahmin edilmektedir.

Türkiye'nin uzun yıllardan beri kazandığı piyasa ekonomisi tecrübesi, bu ülkelere aktarılabilir ve uygulanabilir. Tecrübeye ve bilgiye sahip kurum ve kişilerden bu konuda istifade edilebilir. Bu karşılıklı dayanışma ve yardımlaşma hareketi belli bir program çerçevesinde yürütülebilirse, kuşkusuz çok daha yararlı sonuçlar doğurabilecektir.

Türkiye, müslüman bir ülke olması sebebiyle Orta Asya Devletleri'ne, Slav devletlerinden daha yakındır. Türkiye, ayrıca laik bir ülke olarak, İran ve Suudi Arabistan gibi kökten dinciliğin hakim olduğu ülkelerle kıyaslanınca, 70 yıl boyunca Ataist düşüncelerle yoğrulmuş ülkeler açısından yeni politik düşüncelere geçişte, daha iyi bir model olarak görülebilir. Türkiye'nin faaliyetleri, bölgedeki kökten dinci etkiyi geriletmek amacıyla Avrupa Birliği'ne üye devletler ve ABD tarafından da zaman zaman desteklenmektedir.30

Uzun dönemde gerçekleştirilmesi düşünülen bir Türk Topluluğu'nun ilk ve temel adımı ekonomik alanda gerçekleştirilebilir. Özellikle kâr amaçlı yaklaşımı esas alan özel sektör desteklenmelidir. Böylelikle, serbest piyasa ekonomisinin gerçeklerine uygun ekonomik yapılar vasıtasıyla daha sağlıklı ilişkiler oluşturulabilir. Yeni Türk Cumhuriyetleriyle Türkiye arasında mevcut olan, fakat tek başına yeterli olmayan kültürel ve tarihi yakınlık hayata daha canlı bir biçimde geçirilebilir. Türkiye, özel sektörün bölgedeki siyasi istikrarsızlıktan korkmadan yatırım yapabilmesini sağlamak için, devlet tarafından garanti mekânizmalarını işletmelidir. Aksi halde bunu gerçekleştiren ve bölgeye bizden daha uzak olmayan Avrupa ve Uzak Doğu

ülkeleri, Türkiye'nin bu bölgeye, ekonomik olarak etkin bir şekilde girmesine izin vermeyeceklerdir.31

6. Türk İşletmelerinin Yeni Türk Cumhuriyetleri Pazarına Giriş Sebepleri ve Giriş Yöntemleri

6.1. Giriş Sebepleri

Türk işletmelerinin Yeni Türk Cumhuriyetlerinde faaliyette bulunmalarını teşvik edici uygun bir ortamın varolduğu ileri sürülmektedir. Bu ortamı hazırlayan sebeplerin bazıları ülkeler arasındaki ortak değerlerden; bazıları ise Türk işletmelerinin ya da gidilecek ülkelerin kendi özel istek ve hedeflerinden kaynaklanmaktadır.

6.1.1. Ortak Değerler

Küreselleşme sürecinin önemli alt sistemleri içinde sayabileceğimiz bloklaşma hareketlerinden birinin, Türkiye önderliğindeki yeni cumhuriyetler arasında gerçekleşmesi ihtimali ileri sürülmektedir. Ülkelerin tarihi, kültürel ve etnik yakınlıkları ve birbirlerine sıcak bakışları böyle bir bölgesel birliğin alt yapısını oluşturabilir. Ülkeler arasındaki kültürel yakınlıklar, bu ülkelerde faaliyette bulunacak olan işletmelerin yönetimsel davranışlarıyla ve yönetimsel felsefeleriyle uyumun sağlanmasına destek olabilir. Bu yakınlık, geniş anlamıyla teknik bilginin aktarılmasını da içeren teknoloji transferini kolaylaştırabilir ve işletmelerin hükümetle olan ilişkilerinde olumlu sonuçların alınmasını sağlayabilir.

Küresel işletmelerin faaliyetlerini etkileyen çevresel unsurların içinde yer alan sosyo-kültürel unsurlar yönünden bakılınca Türkiye ile Yeni Cumhuriyetlerin pek çok benzer yönü görülebilir. Gerek Türkiye, gerek bu ülkeler yüksek güç aralıklı toplumlardır; belirsizlik çekinceleri yüksektir; düşük bireyselcilik anlayışına sahiptirler ve geleneksel erkek değerleri ön plandadır. Sayılan bu ortak sosyo-kültürel yönler nedeniyle, Türk

işletmelerinin bu toplumlara uyum sağlaması ve daha rahat hareket etme imkanı bulmaları mümkün olabilir.

Öte yandan, küresel işletmelerin faaliyette bulundukları ülkelerden en çok dikkat ettikleri "politik risk" faktörü açısından, bu ülkeler Türk işletmeleri için oldukça uygun bir yapı arzeder. Çünkü, politik riskin temelinde kültür farklılıkları, milli ideolojilerin uyuşmazlıkları, siyasi ufuk farklılıkları ve milli egemenlik anlayışındaki farklılıkların doğurduğu çatışmalar yatmaktadır. Ayrıca, Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında yapılan ve politik risklere karşı işletmelere güvenceler veren ikili anlaşmalar göstermektedir ki, bu ülkeler arasında karşılıklı bir güven ortamı ve işbirliği için istek mevcuttur. Bu da politik riskin aza indirgenmesinde önemli bir faktör olarak görülmektedir.

Ülkeler arası bloklaşmalara giden bir yolun ilk adımının genellikle ekonomik birliklerden geçtiği, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan örneklerden gözlenmektedir. Serbest rekabet ve açık pazar ekonomisi kuralları içinde gerçekleştirilmesi gereken ekonomik bütünleşme sürecinin önemli bir adımı ise sermaye ve teknoloji gibi üretim faktörlerinin bölge içinde dolaşımını sağlayacak olan özel sektör işletmelerinin etkin biçimde devreye sokulabilmesidir. Daha geniş ekonomik sınırlara ulaşmayı hedefleyen bu tip bloklaşmaların oluşturulmasında, ulus-devlet sınırlarını aşabilen ve çeşitli ülkelerdeki faaliyetlerini birbirleriyle ilişkilendirebilen küresel nitelikli işletmelerin önemli roller üstlenebileceği sanılmaktadır. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında oluşturulabilecek olan böyle bir ekonomik işbirliği sayesinde, tarafların birinde mevcut olan teknoloji, sermaye ve bilginin, diğerlerinde mevcut olan doğal kaynaklar ve ucuz emekle birleştirilmesi mümkün olabilir.

6.1.2. Türk İşletmelerinden Kaynaklanan Sebepler

Ülke içinde yeterli büyüklükteki pazara sahip olmayan, dolayısıyla yeterli talebe ulaşamayan Türk işletmeleri için, Yeni Türk Cumhuriyetleri daha geniş bir pazar ve büyük bir tüketici potansiyeli demektir. Türkiye'deki taleple tam istihdama ulaşamayan ve ölçek ekonomilerinin avantajlarından faydalanamayan gelişmiş Türk işletmeleri için daha büyük bir pazara açılma işlemi, hem kendi başına önemli bir aşama sayılabilir, hem de gelişmiş ülkelerin işletmeleriyle küresel bazda girişilecek olan rekabetin ilk etabı olarak görülebilir.

Ülke sınırı dışında oluşan yeni pazarlara kavuşmanın dışında, bu ülkeler Türk işletmeleri için yeni sermaye imkanları da yaratabilir. Özellikle orta ve küçük ölçekli işletmelerin, bu ülkelerin aynı nitelikteki işletmeleriyle gerçekleştirecekleri ortak girişimler sayesinde yeni sermaye adacıkları oluşturulabilir.

Yeni küresel işletmeler niteliğinde değerlendirilebilecek olan Türk işletmelerin, bu pazarın içinde veya dünyanın başka bir bölgesinde, geleneksel küresel işletmelerle rekabet edebilmesinde temel avantajlardan biri uygun maliyet ve uygun fiyattır. Yeni Cumhuriyetlerin büyük doğal kaynaklar potansiyeli, bu ülkelerde girişimlerde bulunacak Türk işletmeleri için ucuz hammadde anlamına gelmektedir. Buna, bu ülkelerdeki ucuz işgücü faktörünü de ilave ettiğimizde, düşük maliyetlerle üretim yapılabilmenin mümkün olduğunu görebiliriz.

Türk işletmelerinin karşılaştırmalı avantajlarını oluşturan unsurlardan bir diğeri uygun yer seçimidir. Küresel işletmeleri açıklayan teorilerden biri olan yerleşim teorisi, işletmelerin yerleşmek için seçtikleri pazarları tercih etme sebepleri üzerinde durur. Yukarıda sözü edilen ucuz emek ve hammaddenin yanı sıra, taşıma masraflarını da azaltan böyle yakın bir pazara yönelen Türk işletmelerinin nispi avantajlarını artırabilecekleri öne sürülmektedir.

Bilindiği gibi geleneksel küresel işletmelerin doğrudan dış yatırımlarının çok önemli bir bölümü gelişmiş ülkelere akmaktadır. Dolayısıyla, az gelişmiş bölge özellikleri taşıyan bu pazarlara, kısa zamanda çok yoğun bir biçimde büyük Batılı girişimcilerin girmesi beklenmemektedir. Geleneksel küresel işletmelerin egemen olduğu bölgelerde, bunlarla rekabet etmesi güç olan Türk işletmelerinin, henüz ortaya çıkan bu pazarlarda böyle bir zorlukla yoğun biçimde karşılaşması uzak ihtimaldir.

Meseleye sektörel bazda bakıldığında, Türk işletmelerinin yüksek teknolojiyi ve çok büyük sermayeyi gerektirmeyen alanlarda faaliyetlerini yoğunlaştırmakta olduğunu görüyoruz. Batılı küresel işletmelerle doğrudan rekabete girişilmesi zor olan sektörlerde de, kültürel yakınlığın kendilerine verdiği avantajlar Türk işletmeleri tarafından değerlendirilmektedir. Özellikle, bu ülkelerde kendilerine olan güveni arkasına alan işletmeler, Batılı işletmelerin’de içinde bulunduğu çok taraflı büyük ortaklık ve konsorsiyumlara katılmakta, hatta bunların yönlendiricisi olmaktadırlar.

6.1.3. Yeni Türk Cumhuriyetlerinden Kaynaklanan Sebepler

Gelişmekte olan ülkeler grubunda yer alan Yeni Türk Cumhuriyetlerinin ülkelerinde yapılacak yatırımlar konusunda tercihlerinin yeni küresel işletmelerden yana olacağı ileri sürülebilir. Özellikle ilişkileri göz önüne alındığında, Türk işletmelerinin bu konuda şansı olduğu söylenebilir. Bu durumun sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür.

1) Rusya tecrübesini taşıyan bu ülkeler, kendilerini yeniden sürekli dış bağımlılık tehlikesi ile karşı karşıya bırakabilecek dev boyutlu yatırımlara şüphe ile bakmaktadırlar. Küresel yatırımlar konusunda çok büyük tecrübeleri ve ortaklıklarda kesin söz sahipliğini isteyecek belirgin ekonomik ve teknolojik üstünlükleri olmayan Türk işletmeleri bu endişeleri azaltabilir. Bir başka deyişle, gelişmekte olan Yeni Cumhuriyetler, yeni

gelişmekte olan küresel bir ülke kökenli Türk işletmelerini, eski sömürgeci efendilerinin işletmelerinden bir kurtuluş olarak görebilir ve sıcak karşılayabilirler.

2) Türk işletmelerinin getireceği teknoloji, Batılı işletmelerinkinden daha fazla emek yoğundur. Bu teknolojinin, bir yandan, benzer altyapıya sahip olan bu ekonomilere uyarlaması kolaylıkla yapılabilirken; öte yandan, bu ülkelerde yaşanan istihdam problemlerinin çözümüne katkıda bulunulabilir.32

3) Yeni küresel işletmeler yerel problemler konusunda, geleneksel küresel işletmelerden daha duyarlıdır. Kendi ülkelerinde yabancı sermayeye karşı oluşan hassasiyeti bildiklerinden, aynı şeye gittikleri ülkede dikkat ederler. Öte yandan, yeni küresel işletmeler de, yerel ortaklarından daha az çekinirler. Çünkü, bunlar gelişmiş teknoloji ve stratejilerin yerel ortaklar tarafından öğrenilmesi gibi konularda, küresel işletmeler kadar endişelere sahip değildirler.

Gelişmekte olan evsahibi ülkeler, dış yatırımların kendilerini sürekli dış bağımlılığa maruz bırakmasını istemezler. Geleneksel küresel işletmelerin giriştiği yatırımlar bu açıdan daha uzun vadeli ve bağlayıcı olarak görülmektedir.33

4) Bazı iddialara göre, yeni küresel işletmeler ilk ilişkilerini etnik bağlar vasıtasıyla kurarlar. Pek çok durumda bu ilişki, yeni küresel işletmelerin sosyal problemlere sebep olan, yerel azınlık gruplarıyla yakından ilgili olması anlamındadır. Örneğin, ekonomik yönden avantajlı olmalarına rağmen, Hindistanlı işletmeler B. Afrika’da, Taiwanlı ve Singapurlu işletmeler Endonezya’da soğuk karşılanırlar. Bunlar, hükümetler tarafından, yerel azınlık gruplarının güçlenmesine katkıda bulunuyorlarmış gibi değerlendirilebilirler. Bu durumun aksine, dünyanın bazı yönlerindeki az gelişmiş ülkeler, diğer az gelişmiş ülkelerin işletmelerini ve özellikle etnik

yakınlıkları olanları, tanıdık ABD veya eski sömürgeci efendilerinin işletmelerinden bir kurtuluş olarak görüp, sıcak bir şekilde karşılayabilirler. (Wells,1977, s.152)

Yeni küresel işletmelerin ilk ilişkilerini kurarken, gelişmekte olan ülkelerdeki etnik bağlardan yararlandıkları iddiaları ve bu ülkelerin eski sömürgeci efendilerinden kurtulma arzuları birlikte değerlendirildiğinde, Türk küresel işletmelerinin, Sovyetler Birliği'nin baskısından kurtulan yeni Türk Cumhuriyetlerindeki avantajlı konumları ortaya çıkmaktadır.

6.2. Giriş Yöntemleri

Yeni pazarlara giriş kararı veren küresel işletmelerin izleyecekleri bazı yöntemler vardır. İlk yöntem işletmenin kendi ülkesinde ürettiği malı ihraç etmesi, yani ticaret yapmasıdır. İşletmelerin ikinci olarak lisans ve teknik anlaşmalar yoluyla dış pazarlarda etkinliklerini arttırabilirler. Ticari marka, patent ve teknolojik süreci kullanma haklarıyla ilgili olduğundan lisans ve teknik anlaşmalar daha çok gelişmiş ülke küresel işletmelerinin başvurduğu bir yöntem olarak gelişmiştir. Türk işletmelerinin yeni Cumhuriyetlerde asıl kullandıkları yöntem ise, doğrudan yatırımlar olarak ortaya çıkmaktadır.

6.2.1. Ticaret

Türk dünyasının ekonomik işbirliğinin önemli sahası, başlangıçta ticaret olarak görülmektedir. Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında ticaret ilişkilerinin kurulması ve hızla arttırılması için oldukça büyük ve elverişli imkanlar vardır. Çünkü bu ülkelerin ekonomileri, ticaret açısından tamamıyla biri diğerini tamamlamaktadır. Türkiye ise, nispeten gelişmiş teknolojik yapıya ve sanayi ve tarım ürünleri üretimi potansiyeline sahiptir. Fakat bazı hammaddelere ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer Türk Cumhuriyetleri büyük hammadde kaynaklarına sahip iken teknoloji ve sermaye konusunda yetersizdirler. Bütün bunlar göstermektedir ki, bu ülkelerin açıkları ve fazlalıkları ticaret yoluyla birbirinin ihtiyaçlarını karşılayacak durumdadır.

Bu şekilde bir ticaret, bütün taraflara fayda sağlayacak ve Türk dünyasının hızla güçlenmesine yardımcı olacaktır.34

Sovyetler Birliği içinde bulundukları dönemden başlayarak Yeni Türk Cumhuriyetleriyle geliştirilen ticari ilişkiler, bağımsızlık döneminde artarak devam etmiş ve önemli bir potansiyele ulaşmıştır. Buna karşın Yeni Türk Cumhuriyetlerindeki yasal düzenlemelerin, bankacılık, sigortacılık ve kambiyo sisteminin henüz yetersiz olması ticareti zorlaştıran unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Nakliye konusundaki problemler, geçilmesi gereken üçüncü ülkelerin takındığı olumsuz tavırlar ve ülkelerdeki döviz kıtlığının sebep olduğu takas sistemi, bu ülkelerle yapılan ticareti zorlaştıran diğer faktörlerdir.35

6.2.2. Doğrudan Dış Yatırımlar

Başta ihracatta karşılaşılan korumacılık tedbirleri olmak üzere, ulaştırmadaki problemleri ve diğer zorlukları aşmak için başvurulan doğrudan dış yatırım yöntemlerinden ilki “Bağlı İşletmeler” kurmak, ikincisi “Ortak Girişimler” de bulunmaktadır.

Yerel ortaklıklara güvenmeyen, bunların yönetiminde kabiliyetli olmadıklarını gören, yerel işletmelerin yetersiz olduğunu tespit eden ve yerli ortaklarla çatışmaya girebileceğini düşünen girişimciler yatırımda bulunacakları ülkelerde kendilerine bağlı işletmeler kurarlar. Yeni Türk Cumhuriyetlerindeki belirsiz yapı ve geçiş döneminin zorlukları karşısında, bu ülkeye giden diğer yabancı girişimciler gibi, Türk işletmeleri de bağlı işletmeler kurmuşlardır. Bununla birlikte yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Türk işletmeleri doğrudan dış yatırım yöntemi olarak gittikçe belirginleşen bir tarzda Ortak Girişimler kurma eğilimine yönelmektedirler. Bu eğilimin temel sebeplerin şöyle sıralanabilir.

1) Uzun süreli ülke dışı tecrübesi olan büyük ölçekli geleneksel küresel işletmeler, kontrolün tamamen kendilerinde olması isteğiyle, bağlı işletme

türü doğrudan dış yatırımların kurulmasını arzu etmektedirler. Oysa Türk işletmeleri gibi dış yatırım tecrübeleri yeterince gelişmemiş olan yeni küresel işletmeler, politik ve ekonomik riski azaltmak için ortak girişim yöntemine eğilim göstermektedirler. Yeni küresel işletmelerin sınırlı kapasiteleri de, bu eğilimde belirleyici rol oynamaktadır. İşletme sermayesi, fabrika ve bazı ekipmanlar gibi eksiklikler yerel ortaklar sayesinde giderilmeye çalışılmaktadır.

2) Serbest piyasa ekonomisine geçiş dönemini yaşayan ve politik risk açısından sakıncalar taşıyan Yeni Cumhuriyetlerde, kamulaştırma gibi risk ihtimallerini en aza indirgeyecek önlemlerden biri olarak, yine ortak girişimler gündeme gelmektedir.

3) Küresel işletme stratejileri konusunda geliştirilen yöntemler göstermiştir ki: Uluslar arası ortamda, geleneksel küresel işletmelere karşı, yönetim, ar-ge, pazarlama gibi içsel; ekonomik ve sosyal değişimlere uyum gibi dışsal alanlarda zayıf olan yeni küresel işletmelerin uygulayacakları en uygun strateji "ortak girişimlerde" bulunmaktadır.

Sayılan bütün bu faktörler göz önüne alındığında, Türk işletmelerinin Yeni Türk Cumhuriyetleri pazarlarına girerken kullanacakları en uygun yöntemin "ortak girişimlerde bulunmak" (Joint Venture) olacağı ileri sürülebilir.

7. Sonuç

Küresel sürecin rasyonel gerçekleri çerçevesinde gerçekleştirilecek akılcı yaklaşımlar sayesinde, yakın bir gelecekte Türk dünyasının güçlü bir ekonomik blok haline dönüşmesi mümkündür. Türkiye'nin uzun yıllardan beri kazandığı piyasa ekonomisi tecrübesi bu ülkelere aktarılıp uygulanmalıdır.

Türk sanayicisi ortak yatırımlar yaparak, tamamen Türk sermayesi ile girerek, Batılı veya Japon işletmelerle işbirliği yaparak, bu ülkelerin

sermaye ve teknolojiye olan ihtiyaçlarını karşılayabilir ve bu pazardaki yerini gerektiği ölçüde alabilir ve almalıdır.

Yeni Cumhuriyetler için uygun bir model özellikleri taşıyan Türkiye, bu ülkelerle karşılıklı dayanışma ve yardımlaşma hareketlerini belli bir program çerçevesinde yürüttüğü takdirde, yararlı sonuçlar elde edebilir. Bu sürecin alt yapısı oluşturulurken, atılacak ilk ve en gerekli adımlardan biri, Türk işletmelerinin bu ülke pazarlarına sağlıklı bir biçimde girmeleri olarak değerlendirilebilir.

Özellikle kâr amaçlı yaklaşımı esas alan özel sektör vasıtasıyla, serbest piyasa ekonomisinin gerçeklerine daha uygun ve tutarlı ilişkiler kurabilir. Yeni Cumhuriyetlerle Türkiye arasında mevcut olan, fakat tek başına yeterli olmayan kültürel ve tarihi yakınlık, ekonomik işbirliğinin öncülük ettiği bir “Türk Bölgesi”ne dönüştürülebilir.

1 Kazan, G., “Yeni Dünya Düzeninde Ekonomik Yapı ve Türkiye”, Şen, Sebahattin, (ed), Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, Bağlam Yayıncılık, Ankara 1992, s. 217.

2 Esin, A., Dünyada Globalizasyon ve Avrupa Topluluğunun Sanayi Politikası, İ. K. V. Yayınları, İstanbul 1992.

3 Toffler, A., Yeni Güçler, Yeni Şoklar, Altın Kitaplar, İstanbul 1992, s. 459.

4 Drucker, P., Gelecek İçin Yönetim, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s. 212.

5 Brzezinsky, Z., Büyük Çöküş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 309, Ankara 1992, s. 213; Kennedy, P., Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yanyınları, No: 306, Ankara 1991, s. 575-605.

6 Yalçın, A., “Tarih Perspektifinden Orta Avrasya’nın Geleceği”, Avrasya Etüdleri No. 1, İlkbahar, 1994, s. 33-34.

7 Çandar, C., “Değişmekte Olan Dünyada Türkiye’nin Bağımsızlığını Kazanan Yeni Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri”, 1992, s. 133-141.

8 Mütercimler, E., 21. YÜZYILIN Eşiğinde Uluslar arası Sistem ve Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993. s. 197.

9 Avşar, Z., vd, Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Vadi Yayınları, Ankara 1994, s. 109.

10 Saray, M., Azerbaycan Türkleri Tarihi, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-1, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 8.

11 Memedov, S., “Türk Dünyası Ülkelerinin Ekonomik ve Kültürel Açıdan Yakınlaşmaları”, Uludağ, Süleyman (ed), Sovyet Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi, Türkiye ile İlişkileri, İstanbul 1992, s. 456.

12 Gumpel, W., “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Politik Gelişme”, Avrasya Etütleri, No. 2, 1994, s. 19.

13 Mehmedov, a.g.e., s. 458.

14 Gumpel, a.g.e., s. 25.

15 Yalçın, a.g.e., s. 24-32.

16 Mütercimler, a.g.e., s. 224.

17 Uludağ, I., Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi, Türkiye ile İlişkileri, TOBB, Yayınları, İstanbul 1992, s. 470.

18 A.g.e., s, 408.

19 A.g.e., s, 409-410.

20 Hodgetts, R., vd. International Management, 2 Ed., Mc Graw Hill, Singapour, İnternational Edition, 1994, s. 144.

21 Rosten, K., “Soviet-V. S. Joint Ventures: Pioneers on a New. Frontier”, California Management Review, Winter, 1991, s. 88-108.

22 Uludağ, a.g.e., 438-439.

23 Mütercimler, a.g.e., s. 219.

24 Mehmedov, a.g.e., s. 466.

25 Mütercimler, a.g.e., s. 218.

26 Avşar, a.g.e., s. 146.

27 A.g.e., s. 151.

28 TİKA, 1994, s. 10-11.

29 Avşar, a.g.e., s. 149.

30 Gumpel, a.g.e., s. 15-16.

31 Mütercimler, a.g.e., s. 204.

32 Wells, L., (), "The Internationalization of Firms from developing Countries"in Agmon, T., vd. (ed) Multinationals from Small Countries, The MIT Press, Cambridge, Mass 1977, s. 150.

33 A.g.e., s. 152.

34 Mehmedov, a.g.e., s. 464.

35 A.g.e., s. 464.

Kitaplar

AVŞAR, Z., vd, (1994) Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Vadi Yayınları, Ankara.

BRZEZİNSKY, Z., (1992), Büyük Çöküş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 309, Ankara.

DRUCKER, P., (1993), Gelecek İçin Yönetim, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

DUNNING, J. H., (1974), Economic Analysis and the Multinational Enterprise, George Allen and Unwin Ltd., London.

ESİN, A., (1992), Dünyada Globalizasyon ve Avrupa Topluluğunun Sanayi Politikasi, İ. K. V. Yayınları, İstanbul.

HODGETTS, R., vd. (1994), International Management, 2 Ed., Mc Graw Hill, Singapour, İnternational Edition.

KENNEDY, P., (1991), Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yanyınları, No: 306, Ankara.

KINSEY, J., (1988), Marketing in Developing Countries, Macmillan Education Lt., London.

LEONTİADES, J. C., (1985), Multinational Corporate Strategy: Planning for World Markets, Lexington Books, Mass.

MÜTERCİMLER, E., (1993), 21. YÜZYILIN Eşiğinde Uluslar arası Sistem ve Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

PORTER, M., (1990), The Competitive Advantage of Nations, The Free Press, New York.

ROBOCK, S., vd. (1983), International Business and Multinational Enterprises, 3. Ed, Richard D. Irwin, İnc., Homewood İllinois.

SARAY, M., (1993), Azerbaycan Türkleri Tarihi, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-1, Nesil Matbaacılık, İstanbul.

TEKELİ, H., (1994), Bilgi Çağı, Simavi Yayınları, İstanbul.

ULUDAĞ, I., (1992), Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi, Türkiye ile İlişkileri, TOBB, Yayınları, İstanbul.

VERNON, R., (1977), Storm over the Multinationals: The Real Issues, Mac Millan, London.

WELLS, L. T., (1986), Third World Multinationals, The MIT Press., Mass.

ZURAWICKI, L., (1979), Multinational Erterprises in the West and East, S. And N. Int, Pub., The Hetherlands.

Makaleler

ÇANDAR, C., (1992) “Değişmekte Olan Dünyada Türkiye’nin Bağımsızlığını Kazanan Yeni Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri” Şen, Sebahattin, (ed), Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, Bağlam Yayıncılık, Ankara.

DILLON, L., (1993), “West Meets East”, Training and Development Journal, March.

GERINGER, M., vd. (1991) “Measiring Performence of Internatıonal Joint Venture”, Journal of Internatıonal Business Studies, C. 22, No. 2.

GUMPEL, W., (1994), “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Politik Gelişme”, Avrasya Etütleri, No. 2. Yaz.

JENKINS, R., (1988), “Transnational Corporations and Third World. Consumption”, World Development, Vol. 16, No. 11.

KAZAN, G., (1992), “Yeni Dünya Düzeninde Ekonomik Yapı ve Türkiye” Şen, Sebahattin, (ed), Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, Bağlam Yayıncılık, Ankara.

KOBRİN, S. J., (1984), “Assessing Political Risk Overseas”, Grub, P. D., vd. (ed), The Multinational Erterprise in Transition, The Darwin Press Inc., New Jersey.

KOICHUYEV, T., (1994), “Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya’nın Dünya Toplumuna Girişi”, Avrasya Etüdleri, No. 1, İlkbahar.

LALL, S., (1982), ”The Emergence of Third World Multinationals”, World Development, Vol. 10, No. 2.

LALL, S., (1983), “The Rise of Multinationals From the Third World”, Third. World Quarterly, Vol. 5, No. 3.

MEMEDOV, S., (1992), “Türk Dünyası Ülkelerinin Ekonomik ve Kültürel Açıdan Yakınlaşmaları”, Uludağ, Süleyman (ed), Sovyet Birliği Sonrası Bağımsız türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi, Türkiye ile İlişkileri, İstanbul.

ROSTEN, K., (1991), “Soviet-V. S. Joint Ventures: Pioneers on a New. Frontier”, California management Review, Winter.

ÜÇIŞIK, H., (1993), “21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Teknoloji ve. İnsangücü Yapılanması”, Standart, Sayı 383, Kasım.

WELLS, L., (1977), “The Internationalization of Firms from developing. Countries”in Agmon, T., vd. (ed) Multinationals from Small. Countries, The MIT Press, Cambridge, Mass.

WORTZEL, H. V., vd. (1988), “Globalizing Strategies for Multinationals From Developing Countries”, Columbia Journal of World Business, Spring.

WRIGHT, P., vd. (1982), “The Developing World to 1990”, Long Range Planning, Vol. 15, No. 4.

YALÇIN, A., (1994), ”Tarih Perspektifinden Orta Avrasya’nın Geleceği”, Avrasya Etüdleri No. 1, İlkbahar.

Şanghay İşbirliği Örgütü: Avrasya'da Güç Mücadelesinde Yeni Bir Dönüm Noktası / Mehmet Seyfettin Erol [s.946-950]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Türkistan Araştırmaları Masası / Türkiye

I. Yeni Dünya Düzeni ve Avrasya Jeopolitiği

Sir Halford Mackinder'in meşhur "Kalbgah Teorisi"nin çıkış noktası olan Avrasya coğrafyası, özellikle de Orta Asya ve Kafkaslar bölgesi, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yeni bir güç mücadelesine sahne olmaktadır.1 Önümüzdeki birkaç yıl içinde, Avrasya'nın en ciddi güvenlik yapılanmalarından biri olabilme potansiyeline sahip olan Şanghay İşbirliği Örgütü (eski adıyla Şanghay Beşlisi), bu güç mücadelesinde gün geçtikçe önem kazanmaktadır.

Bilindiği üzere, Yeni Dünya Düzeni'nde yeni jeopolitik güç merkezleri de yerlerini almaya başlamıştır. Bu güç merkezleri ABD'ye ilave olarak Rusya Federasyonu, Avrupa Birliği (AB) ve Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Yeni oluşumlar içerisinde, Japonya, Hindistan gibi ülkeler de potansiyel birer güç olma durumundadırlar. Bir çok stratejist tarafından, yeni dünya düzeninin üç kutuplu bir hale geldiği, bu kutupların ABD, AB ve Rusya-Çin-Hindistan stratejik üçgeninden oluştuğu ifade edilmektedir.2 Bütün bunların yanında, dünyada yaşanmakta olan belirsizliklere ve siyasal değişimlere paralel olarak yeni bir "ekonomik coğrafya"nın oluştuğu da gözlemlenmektedir. Başka bir ifadeyle, dünya yeni bir ekonomik ve beraberinde kaçınılmaz olarak siyasi bir bloklaşmaya doğru gitmekte, dünyanın politik ve ekonomik ağırlığı Asya-Pasifik bölgesine doğru kaymaktadır. Daha şimdiden bir çok stratejist, 21. yüzyılda bu bölgenin,

Çin-Rusya-Hindistan stratejik üçgeni ile ABD-Japonya-Güney Kore stratejik yaklaşımının yarışına sahne olacağını ilan etmektedir.

Avrasya'nın batısında, ABD'nin desteğindeki AB ve Rusya, doğusunda ise ABD, Çin ve Japonya egemen güçleri yer almakta; batıda AGİT, NATO ve AB gibi kurumsallaşmış uluslararası kuruluşlar, doğuda ise ASEAN ve APEC gibi henüz yeterli etkinliğe ulaşmamış kuruluşlar bulunmaktadır. Avrasya'nın batısında, özellikle de Kafkasya'nın güneyinde, SSCB'nin dağılmasından sonra jeopolitik ve ekonomik unsurların kullanıldığı, çok boyutlu ve çok taraflı bir mücadele alanı ve buna bağlı olarak, istikrarsızlıklardan oluşan bir coğrafyanın ortaya çıktığı görülmektedir. Avrasya'nın orta-batı kısmındaki bu bölge (Orta Asya) beş siyasal bölgeden oluşmaktadır. Avrasya'nın zengin petrol ve doğalgazının hemen çevresindeki bu kuşak 21. yüzyılın yeni düzeninin oluşumunda baş rolü oynayacak jeopolitik bir öneme haizdir.

Son gelişmeler, bölgede başta Rusya ve Çin'in karşılıklı menfaatlerini ve diğer tüm oyuncuları da etkileyebilecek bir ortamı gündeme getirmiştir.

Rusya Federasyonu bakımından, sıcak denizlere açılmak için mutlaka kontrol edilmesi gereken, Çin için ise, Batı'ya açılmanın en kısa ve ekonomik yolu olmasının yanında, iç güvenliği ve bütünlüğü, artan enerji ihtiyaçları ve dolayısıyla Orta Asya'daki enerji kaynakları ve bölge ülkeleri üzerinde Batı etkisinin önlenmesi ve kuzeybatı sınırlarının emniyete alınması açılarından stratejik değeri yüksek olan bu siyasal bölge üzerinde yoğun bir güç mücadelesi yaşanmakta ve Şanghay Beşlisi bölgedeki güç boşluğunu doldurmaya yönelik güçlü bir aday olarak Çin'in ağırlığını hissettirdiği bir pakta doğru dönüşmektedir.

II. Şanghay Beşlisi'nden Şanghay İşbirliğine

Jiang Zemin'in ifadesiyle günümüz dünyasının kaçınılmaz tarihi bir sonucu ve Çin'in bölgede artan tesirinin araçlarından birisi olan Şanghay

İşbirliği Örgütü, 1996 yılında Çin ve eski SSCB sınırındaki anlaşmazlıkları çözmek üzere kurulduğundan bu yana, altı büyük zirve gerçekleştirmiştir.

26 Nisan 1996 tarihinde Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan liderleri Çin'in bir sanayi şehri olan Şanghay'da yaptıkları ilk zirvede, "Sınır Bölgelerinde Askeri Alanda Güvenliği Güçlendirmeye İlişkin Anlaşma"yı imzalamışlardır. Bu anlaşmanın esas amacı, beş ülkenin sınır bölgelerinde barış, istikrar ve güvenliği sağlamak, Asya-Pasifik bölgesinde ve hatta dünyada barış ve güvenliğin korunması ve güçlendirilmesi için yeni bir güvenlik modeli geliştirmek şeklinde olmuştur.

24 Nisan 1997 tarihinde, Şanghay Beşlisi'nin Moskova'da toplanarak gerçekleştirdiği ikinci zirvesinde, taraflar "Sınır Bölgelerinde Karşılıklı Askeri Kuvvetlerin Azaltılmasına İlişkin Anlaşma"ya imza atmışlardır. Bu anlaşma, oluşturulacak olan bir denetleme organı tarafından takip edilecek ve 31 Aralık 2020 tarihinde görevi sona erecek, fakat gerekirse taraflar anlaşmayı uzatabileceklerdi.

3 Temmuz 1998 tarihinde, Şanghay Beşlisi Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'da toplanarak üçüncü zirvesini gerçekleştirmiştir. Zirvede, bölgenin barış ve güvenliğini geliştirme konusunda önemli görüşmeler yapılmıştır. Beş ülke aynı zamanda bölgenin ekonomik işbirliğinin güçlendirilmesinde fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Zirvenin sonunda beş ülke ortak bir deklarasyon yayınlamıştır. Bu deklarasyonda, karşılıklı olarak toprak bütünlüğü ve egemenliğe saygı göstermek, eşit düzeyde karşılıklı menfaat sağlamak ve içişlerine karışmamak gibi uluslararası benimsenen kararlar üzerinde ortak fikre varmışlardır. Barış ve istişare yoluyla ülkeler arasındaki fikri ayrılık ve çatışmalara çözüm getirilmesi, her türlü etnik bölücülük, radikal dincilik, terörizm, silah kaçakçılığı ve uyuşturucu gibi bölgeye zarar verici faaliyetlere karşı ortak hareket edilmesi deklarasyonda önemle vurgulanmıştır. Ülkeler, çıkarların eşit olarak sağlanması ve somut sonuca

varılması prensiplerini esas alarak, beş ülkenin ekonomik ilişkilerinin derinleştirilmesi, uluslararası toplulukla birlikte Güney Asya'daki nükleer silah yarışmalarının durdurulmasında çaba gösterilmesi ve uluslararası öngörülen nükleer yayılmayı önleme mekânizmasının korunması gibi konularda ortak görüşe varmışlardır.

Şanghay Beşlisi liderleri, 25 Ağustos 1999 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir araya gelerek dördüncü zirveyi gerçekleştirmişlerdir. Zirvede, bölge güvenliği ve dünya çapındaki problemler ele alınmış, değişik konularda fikir alışverişinde bulunulmuş ve karşılıklı güven arttırıcı ortamın daha da geliştirilmesi üzerinde mutabakata varılan bir deklarasyon yayınlanmıştır.

Bu zirvede dikkati çeken önemli bir gelişme de, liderlerin insan haklarının bahane edilerek ülkelerin içişlerine karışılması gibi BM yasasına aykırı tavır ve faaliyetlere tamamen karşı olduklarını beyan etmeleri olmuştur. Liderler, zirveden sonra yayımladıkları ortak bildiride, NATO'nun genişlemesi, Irak, Bosna ve Kosova'daki gelişmelerle tartışmaya açılan ABD ve NATO merkezli "tek kutuplu" dünya düzenine karşı "çok kutuplu"luğu dile getirmişler ve BM Güvenlik Konseyi'nin onayı olmadan uluslararası alanda güç kullanma tehdidinde bulunulmasına karşı olduklarını da özellikle vurgulamışlardır.3

Şanghay Beşlisi'nin beşinci zirvesi, 5 Temmuz 2000 tarihinde Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de gerçekleştirilmiştir. Yayınlanan 19 maddeli deklarasyonun esas içeriği önceki dört deklarasyona benzemektedir. Ancak maddelerin yarısı askeri güvenlik ile ilgilidir. Deklarasyonda, ilk zirveden beşincisine kadar kat edilen süreç değerlendirilerek, karşılıklı güven ve başarılar dile getirilmiştir. Bölgedeki etnik bölücülere, radikal dinci faaliyetlere ve diğer suç unsurlarına, aynı zamanda ABD'nin yürütmekte olduğu NMD'ye (Ulusal Füze Savunma

Sistemi) karşı tutum bu zirvenin önemli konusu olmuş, 21. yüzyıla yönelik işbirliğinin tablosu çizilmiştir. Çin'in birliği ve toprak bütünlüğünün korunması amacıyla "tek Çin" ilkesine ve Çeçenistan konusunda Rusya'ya destek, bildiride açıkca belirtilmiştir. Yayınlanan deklarasyonda siyasi, askeri işbirliği, güvenlik, ekonomi-ticaret konularının dışında, çevresel ve kültürel konularda da işbirliği ilave edilmiş ve buna yönelik somut öneriler ortaya konulmuştur. Bunun dışında, bölgesel ve uluslararası sorunlarla ilgilenen diğer ülkelerin Şanghay Beşlisi'ne katılması ortamı yaratılmıştır. Bu zirvenin bir başka özelliği de beş ülke liderinin öncülüğünde başlatılan farklı düzeydeki işbirliği mekânizmasının resmen oluşturulmasıdır. Yeni Çin Haber Ajansı'nın bildirdiğine göre, dışişleri bakanları Şanghay Beşlisi çerçevesinde karşılıklı işbirliği konusunda bir "Koordinasyon Konseyi"ni kurmayı kararlaştırmış ve söz konusu konseye Şanghay Beşlisi çalışma organı statüsü tanınması konusunda da fikir birliğine varılmıştır.

15 Haziran 2001'de, Özbekistan'ın katılımıyla Şanghay Beşlisi'nin Şanghay İşbirliği Örgütü'ne dönüştüğü ilan edilmiştir. Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan liderlerinin Şanghay'ın özel bölgesi Pudong'da ekonomik işbirliğini öngören

Şanghay İşbirliği Örgütü Beyannamesi ile bölgesel güvenlik konularında işbirliğini kapsayan Şanghay Anlaşması'na imza atmasıyla Avrasya'da ilk uluslararası bölgesel bir örgüt kurulmuştur. Şanghay İşbirliği Örgütü'nün basın toplantısında, Eylül 2001'de üye ülke liderlerinin Kazakistan'ın Almatı kentinde bir araya gelecekleri açıklanmıştır. Ayrıca Orta Asya bölgesinin güvenliğinin ve istikrarının sağlanması ve küresel ve bölgesel önemli sorunlar konusunda işbirliğinin yapılması için üye ülkelerin dışişleri bakanları ve savunma bakanlarının her yıl bir araya geleceği, Bişkek'te bulunan Anti Terörizm Teşkilatının işlevini arttırmak için ilgili kararların imzalanmasını hızlandırılacağı, Kazakistan'da yapılacak Hukuk

ve Kamu Güvenliğinden Sorumlu Bakanlar toplantısında ilgili yasaların ele alınacağı, örgütü pekiştirmek için altı ülke arasında kültürel ilişkilerin güçlendirileceği, 2001'in sonunda üye ülkelerin kültür bakanlarının Pekin'de bir araya geleceği bildirildi. Bunlara ek olarak, üye ülkeler arasında acil kurtarma faaliyetlerinin fiilen gerçekleştirebilmesi için 2002'nin bahar ayında ilgili yetkililerin Rusya'da bir araya geleceği, tüm faaliyetlerin yürütülebilmesi için üye ülke dışişleri bakanları arasında Şanghay İşbirliği Örgütü Koordinasyonu tasarısına imza attıklarını, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün bir sonraki zirvesinin de 2002'de Rusya'da gerçekleşeceğini duyurdu.4

III. Çin'in Büyük Stratejisi'nin Kalbgahı: Şanghay Avrasyası

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Moskova'nın Orta Asya bölgesindeki konumunun zayıflaması ve Çin'e sınır olan bölgede negatif tesirli potansiyel tehlikelerin oluşmaya başlaması, Çin hükümetinin hem dış hem de iç politikasını gözden geçirmesini zorunlu kılmıştır. Doğu Türkistan'daki otoritesini korumak dışında, petrol ve doğalgaz ihtiyacının önemli bir kısmını İran'dan temin etmekte olan Çin, Orta Doğu petrolleri üzerinde kontrolü sağlamış olan ABD'nin Orta Asya ve Hazar bölgesinde de olası bir kontrolünü veya etkisini engellemek için, Orta Asya devletlerine karşı oldukça iyimser bir politika ile yaklaşmakta ve bu noktada kendisine uygun gördüğü eski süper güç Rusya ile olan işbirliğini güçlendirmektedir. Çin, adeta, Rusya'yı da içeren bir kutuplaşma sürecine start vermiş görüntüsü içerisindedir.

Pekin, süper güç olma stratejisindeki yolunun önemli adımını batıya doğru, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde atmıştır. Nitekim, Pekin Üniversitesi Uluslararası Siyaset Bölümü'nün Başkanı Prof. Li Yihu, ABD'de Çince yayınlanan "Qiao Bao" gazetesindeki "Çin'in Barışçı Bütünleşmesinde Uluslararası Koşullar" adlı araştırmasında, Çin'in

uluslararası stratejik yönelişinin tarihten gelen kuzey-güney yönü değil, doğu-batı olarak bakılması gerektiğini ortaya koyarak, doğuda Asya-Pasifik bölgeleri, batıda ise Rusya, Orta Asya, Orta Doğu ve bütün Avrasya bölgelerini kapsamasının doğru olduğunu açıklamıştır. ABD'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik hedeflerinin ve yine Japonya, İran, Hindistan ve Türkiye gibi ülkelerin Orta Asya'ya olan ilgilerinin, Çin'in Orta Asya'daki çıkarlarına engel teşkil ettiğini belirterek, Çin'in bu konularda daha sağlam adımlar atması gerektiğine dikkatleri çekmiştir.

Yukarıda kısaca açıklanan Çin'in Rusya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerinden elde etmek istediği nihai sonuç, ekonomik boyutu, sınır güvenliği, Rusya'yla olan stratejik işbirliği ve ortaklığı dışında, küresel hedeflerinin bir parçası olarak, "Büyük Strateji"sini pekiştirmektir. Çünkü Pekin, "Büyük Strateji"sini gerçekleştirmek için, kuzeybatı bölgesinde bir güvenlik alanı yaratmak istemekte ve böylece bütün gücüyle Asya-Pasifik bölgesine yönelerek, stratejik planını gerçekleştirme yolunda büyük bir avantaj kazanmak istemektedir. Bu bağlamda, Çin'in Rusya ve Türk Cumhuriyetleriyle gerçekleştirmek istediği ilişkilerin temelinde, bölgedeki ABD ve NATO tehdidine karşı stratejik bir kart elde etmek isteğinin ve kuzeybatı hudutlarında bir güvenlik kuşağı oluşturma hedefinin yattığını söyleyebiliriz. Ayrıca Çin'in kuzeybatı sınır bölgelerindeki savunma masraflarının asgari düzeye düşmesi ve bölgedeki dini ve etnik çatışmaların yatışması, uygulanmakta olan ekonomik kalkınma modelini sonuçlandırabilecek uygun bir ortama da hizmet edecektir. Göçler ve ekonomik büyüme nedeniyle devletlerin dikkati Avrasya'nın kalbine doğru yöneldikçe, Çin'in uzun vadeli siyasi hedefleri daha iyi anlaşılacaktır.

Dolayısıyla, Çin, ekonomik kalkınma, ülke güvenliği ve 21. yüzyılda süper güç haline gelme yolundaki "Büyük Strateji"sinin gerçekleşmesi için,

kendisinin de içinde bulunduğu ve aktif bir rol oynayabileceği, NATO ve ASEAN gibi örgütlere alternatif olan Şanghay Beşlisi örgütüne ihtiyaç duymaktadır. Nitekim, Şanghay Beşlisi'nin kurluşundan itibaren günümüze kadarki süreci dikkatle irdelendiğinde ve deklarasyonlara bakıldığında, özellikle Çin'in arzu ettiği stratejik konuların gündeme getirildiği ve bu noktalarda kararlara varıldığı ve Şanghay Beşlisi'nin Çin'in istediği stratejide ilerlediği kolayca görülecektir. Şöyleki;

1. Şanghay Beşlisi'nin beşinci liderler toplantısından önceki zirvelerde, Şanghay Beşlisi'nde Çin ile hem hudut olmayan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Özbekistan ve Türkmenistan, Çin'le sınırı olan bölge ülkelerinin güvenlik alanını oluşturmadıkları için toplantılarda yer almıyordu. Ancak Şanghay Beşlisi'nin beşinci liderler toplantısı sırasında Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin, Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Türkmenbaşı ile görüşerek, bu iki ülkenin Şanghay Beşlisi'ne katılmalarını arzu ettiğini dile getirmiştir.5

2. Bölgede etnik bölücülük, radikal dincilik, terörizm, silah kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti gibi eylemlere karşı ortak hareket edilecek ve üye ülkeler birbirlerine destek vereceklerdir. Aynı zamanda Çin, Şanghay Beşlisi'nde yer alan Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile sınır ötesi suç işleme ve suçluların geri iadesi anlaşmasını imzalamıştır. Bunun, Türk Cumhuriyetleri'nde yaşayan ve bağımsızlık isteyen Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerine yönelik olduğu açıktır.

3. Çin, birinci ve ikinci zirvede sınır bölgesi güvenliği hakkında bir takım anlaşmaları kabul ettirmeyi hedeflemiş, üçüncü ve dördüncü zirvelerin hedefi ise ekonomik işbirliği ve etnik bölücülük ile radikal dinci faaliyetlerin önlenmesi olmuştur. Beşinci zirve ise konuyu genişleterek ekonomik, güvenlik, ulaşım ve iletişim alanlarındaki işbirliğini daha da derinleştirerek, Şanghay Beşlisi'ni bölgesel bir örgüt haline getirmeyi

hedeflemiş görünmektedir. Dolayısıyla, Şanghay Beşlisi'nin yapısı genişletilmek ve üye sayısı artırılmak istenmektedir.

4. Çin açısından diğer önemli bir nokta ise, ABD ve NATO'nun hegemonyasına, dolayısıyla da tek kutuplu dünya düzenine karşı, çok kutuplu bir dünya düzeninin benimsenmesidir. Böylece, "bölgesel" bir güvenlik yapısından, "birleşik" bir güvenlik yapısına giden bir strateji izlenmiştir.

IV. Denge Arayışında Dengesizlik: Muhtemel Gelişmeler ve Tehditler

Her ne kadar, Duşanbe Zirvesi esnasında Özbekistan'da bulunan NATO Genel Sekreteri Lord Robertson Rus-Çin işbirliğinin daha önce de denenmiş, fakat işlememiş bir birliktelik ve strateji olduğunu belirtse de, Rus-Çin işbirliği açısından oldukça somut gelişmelerin yaşandığı ve Orta Asyalı yönetimlerin de özellikle son bir iki yıldır içinde bulundukları güvenlik ve iktidar kaygılarını giderme yolunda önemli bir yere sahip olan Şanghay Beşlisi'nin önemi gittikçe artmaktadır. Nitekim bugün, sanılanın aksine, sadece bölgesel bir antiterör istikrar paktı olmanın ötesinde Şanghay Beşlisi'nden, bölgesel bir güvenlik paktına doğru gidişatın sinyalleri alınmaktadır. Özellikle, Washington'un 60 milyar Dolarlık Nükleer Füze Savunma Sistemi çalışmalarına muhalefeti ve 1972 tarihli Anti-Balistik Füzeler Anlaşması'nı savunması ile, Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın üyesi bulunduğu bu beşli, global güvenlik arenasının bir oyuncusu olmuştur bile. Dolayısıyla, düşman kardeşler arasında çıkar uyumu devam ettiği sürece ve AB türü bir yapılanma içerisinde, yüzyıllara dayanan aralarındaki düşmanlıklara bir son verebildikleri veya dizginleyebildikleri ölçüde, ABD'nin de vereceği tepkilere bağlı olarak Avrasya'da Şanghay Beşlisi giderek güç kazanacaktır. Bu, Şanghay Beşlisi'yle ilgili güçlü muhtemel gelişmelerden birisidir.

Nitekim, Beşli’nin, bu oluşumun diğer bölge devletlerine de açık olduğunu ilan etmesi ve adını “Şanghay Forumu” olarak değiştirmesi, Şanghay’ın genişleme eğilimini ve isteğini yansıtmaktadır. Aynı şekilde bölge ülkelerinin de Şanghay Beşlisi’ne katılma istekleri, bu Beşli’nin şimdiden bir cazibe merkezi olduğunu göstermesi ve büyüyeceği yönünde sinyaller vermesi açısından önemlidir. Muhtemel üye devletleri şu şekilde sıralayabiliriz: İran, Hindistan, Moğolistan, Türkmenistan ve Ermenistan. Pakistan ve Özbekistan, üyelik konusundaki kararlarını iletmiş olup, başvuruları bu önümüzdeki zirvede değerlendirilecektir.

Aslında bu Forum neredeyse dünyadaki ABD karşıtlığının bir simgesi, çatısı olmaya adaydır. Diğer küçük çaplı devletleri bir kenara koyup, Rusya, Çin, İran ve Hindistan’ı yan yana koyduğumuzda bu kompozisyonun daha bir netlik kazandığını görebiliriz.

Diğer taraftan, Şanghay Beşlisi büyüdükçe, içerisindeki liderlik mücadelesi de büyüyecektir. Nitekim, Rusya ve Çin arasında şimdiden böyle bir rekabet başlamıştır bile. Rusya, her ne kadar ABD karşıtlığı yüzünden Çin’le stratejik bir işbirliği sürecine girse de aslında o kadar da rahat değildir. Bundan dolayı, Çin’e karşı dengeleyici bir güç olarak Hindistan’la olan ilişkilerini güçlendirmekte, hatta Hindistan’ı açıkca Şanghay Beşlisi’ne davet etmektedir. Diğer taraftan, Hindistan’ın da Soğuk Savaş sonrası değişen savunma öncelikleri onu Moskova’ya yakınlaştırmaktadır. Özellikle Orta Asya’daki laik yönetimlerin desteklenmesi ve Çin ile olan sorunlarının orta vadede aşılmasını amaçlayan Hindistan, böylece Pakistan’ı bölgede yalnız bırakarak marjinalleştirme çabasındadır.6 Çin’in bu gelişmelere yönelik karşı tepkisini tahmin etmek çok zor olmasa gerek. Çin Başbakanı Zhu Rongji’nin 11-15 Mayıs tarihleri arasındaki son dört günlük Pakistan ziyareti bu açıdan çok manidardır.7

Ayrıca, bu rekabeti başta Orta Asya devletleri olmak üzere, diğer aday ülkelerin de körüklemesi muhtemeldir. Çünkü, ülkeler kendi çıkarları açısından böylesine bir dengenin kendi bölgesel güvenliklerine katkıda bulunacaklarına inanmaktadırlar. Nitekim, Orta Asya yönetimlerinin en başından beri izledikleri siyaset de zaten budur. Örneğin, henüz bu grubun üyesi bulunmayan Özbekistan'ın Çin ile ikili ilişkilerini geliştirmeye niyetli olmasına rağmen Rusya'dan endişe duyduğunu Çin tarafına ifade etmesi ve yine geçen yaz, çatışmaların büyük ölçüde devam ettiği günlerde Pekin'i ziyaret eden Özbek Savunma Bakanı Yuriy Agzamov'un bir dizi savunma-işbirliği anlaşmaları imzalamaya çalışması ve Çin'in desteğini istemesi bu açıdan dikkat çekicidir.8

Görüldüğü üzere, Orta Asya politikasının yalnızca sınır güvenlik anlaşmaları ile kalmasını istemeyen Çin, siyasi, ekonomik ve kültürel etkisini bölgede her geçen gün hissettirmekte ve zamanı gelince askeri anlaşmalar veya buna benzer bir savunma mekânizma sistemi tesis edilebileceğinin sinyallerini vermektedir. Nitekim bu sinyaller, 1998 ve 1999'daki zirvelerde daha net alınmıştır. Ancak, Çin Orta Asya'da bu faaliyetleri yapmak istediğinde bölgede Türk Cumhuriyetleri arasında oluşmakta olan orta savunma mekânizmasına, Rusya'nın bölgedeki etkisine, NATO'nun bölgede sürdürmekte olduğu Orta Asya Tugayı sistemi ile, ABD'nin bölgedeki birleşim stratejisi ile karşı karşıya kalabilir.9 21 yüzyılda, zengin enerji kaynakları ve önemli stratejik konuma sahip olan Orta Asya'da barışçıl ve güvenlikli bir ortam yaratılamaz ise, son derece savunmasız ve dışa açık olan bu bölge, büyük güçlerin çekişmesiyle Zbigniew Brzezinski'nin dediği gibi Avrasya'nın Balkan'ına dönüşülebilir.10

Sonuç

Görüldüğü üzere, Şanghay Beşlisi Çin'in diğer dört sınırdaş ülkesi arasındaki anlaşmaların tamamlamasıyla birlikte görevini bitirmiş ve öteden beri dile getirilen bölge güvenliği ve ekonomik işbirliği konularını üstlenecek Şanghay İşbirliği Örgütü'ne dönüştürülmüştür. Bu örgütün yalnız adı değil, aynı zamanda rolü ve vazifesi de değişmiştir. Bu örgüt, başlangıçtaki sınır anlaşmazlığına çözüm getirilmesi ve askeri güven kazanılmasından (CBM) sonra aralarında siyasi, güvenlik, istihbarat, ekonomik ve ticari iş birliğine dek gelişmiştir. Başlangıçtaki liderler toplantısından sonra Kamu Güvenliği, Savunma ve Dışişleri Bakanlarının iştirak ettiği bir örgüt haline gelmiştir. İki taraflı işbirliğinden çok taraflı işbirliğine, farklı alanlarda ve içeriği giderek çoğalan bir mekânizmaya dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle SCO, bölgesel işbirliği örgütü yolunda gelişmektedir.11

Bölgede Batı, özellikle de ABD karşıtlığı üzerine oluşturulan "yeni mukavemet bloğu" Şanghay İşbirliği Örgütü'ndeki son gelişmeler, Rusya ve Çin'in dünya siyasetinde daha önemli bir rol üstlenme amacında olduğunu bizlere göstermiştir. Diğer bir ifadeyle Rusya ve Çin, siyasi ve stratejik alanda Amerikan'ın dünya hakimiyetine karşı işbirliği kurmayı bölgedeki çıkarlarının korunması açısından denemişlerdir. Böylece Rusya, NATO gelişmesine karşı en az kendisi kadar karşı olan güçlü bir müttefik bulurken, Çin de ABD ve Japonya arasında yapılan anlaşmaya karşı duyduğu kaygıyı bir ölçüde Rusya ile geliştirdiği ilişkilerle dengede tutmayı hedeflemiştir.

Diğer taraftan, Rusya ile Çin'in Orta Asya ile olan ilişkilerini her geçen gün güçlendirmesi, Şanghay Beşlisi'nin etkisinin artması ve yeni adaylarla birlikte Kafkasya'dan Doğu Türkistan'a, Moğolistan'a ve Çin'e kadar yeni bir güç merkezinin oluşmaya başlaması ABD'yi Avrasya politikasında tekrar düşünmeye ve karşı tedbirler üretmeye zorlamıştır. Çünkü, Rusya ile

Çin arasındaki yakın ilişkiler ve bu iki ülke ile Orta Asya devletleri arasındaki işbirliğine İran ve Hindistan'ın da eklenmesiyle, tüm Avrasya'yı kateden bir alanda yeni bir güvenlik kuşağının oluşumu, ABD'nin bölgeden dışlanması anlamına gelmektedir ki, ABD bunu hiç arzu etmez.

Dolayısıyla ABD, 11 Eylül sonrası Afganistan'a yerleşerek bölgedeki bu oluşumun önüne geçme noktasında Özbekistan'la ve Pakistan'la ittifaklık derecesine varan işbirliğiyle Şanghay İşbirliği Örgütü'ne önemli bir darbe indirmiş, Rusya'yla olan işbirliğiyle de Rusya'yı Çin nazarında şüpheli bir ortak durumuna sokmuştur. Şanghay İşbirliği Örgütü'nün geleceği bu aşamadan sonra Rusya'nın tutumuna bağlı olarak bir gelişme seyri izleyecektir.

1 Mustafa Aydın, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus, Ankara, Center for Strategic Research (SAM) Publications, Haziran 2000. Ayrıca bkz., Zotov O. V., "Central Asia: A Region of Global Geopolitical Interests".

2 Çevik Bir, "Güvenli Bir Avrasya İçin", Ulusal Strateji, Cilt 2, (14), Eylül-Ekim 2000, s. 19. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Gilbert Achar, "Stratejik Üçlü: ABD, Çin, Rusya", Tarık Ali (der.), Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi, Çev.: Yavuz Alagon, İstanbul, Om Yayınevi, 2001, ss. 149-206.

3 Bates Gill, "Shanghai Five: An Attempt to Counter US Influence in Asia", Newsweek Korea, May 2001.

4 Erkin Ekrem, "Çin'in Türkistan Politikası: Şanghay Beşlisi'nden Şanghay İşbirliği Örgütü'ne", Stratejik Analiz, (16), Ağustos 2001, s. 69.

5 Nitekim Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov, zirveye gözlemci göndermek suretiyle iştirak etmiştir. Bu durum bize, Pekin'in kuzeybatıda sınır güvenliğini sağladıktan sonra, bütün Orta Asya yayılmaya yönelik stratejik planını uygulamaya başladığının sinyallerini vermektedir.

6 Damon Bristow, “India’s Growing Central Asia Presence may Increase Instability”, CACA, 13 Eylül 2000.

7 Tahir Ikram, “China’s Zhu Begins Four Day Pakistan Visit”, Reuters, 11 Mayıs 2001.

8 ‘China Has Itsw Own Interest in Signing Military Pacts with Uzbeks’, BBC Monitoring Central Asia, 26 Ağustos 2000;

9 Michael Robert Hickok, ‘Orta Asya’nın Güvenliği’, Ulusal Strateji, Cilt 2, (13), Ekim 2000, ss. 66-68.

10 Z. Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası, Çev.: Ertuğrul Dikbaş, Ergun Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998, ss. 112-113.

11 Erkin Ekrem, “Çin’in Türkistan Politikası: Şanghay Beşlisi’nden Şanghay İşbirliği Örgütü’ne”, ss. 69-70.